Карл
МАРКС

КАПИТАЛ

Карл
МАРКС

КАПИТАЛ

БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН ПРОЛЕТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!

Карл МАРКС

КАПИТАЛ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТЫ

Сов. ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

Карл МАРКС

КАПИТАЛ

СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИ

БИРИНЧИ ЧИЛД

І КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

Икинчи нәшри

Бакы · 1969

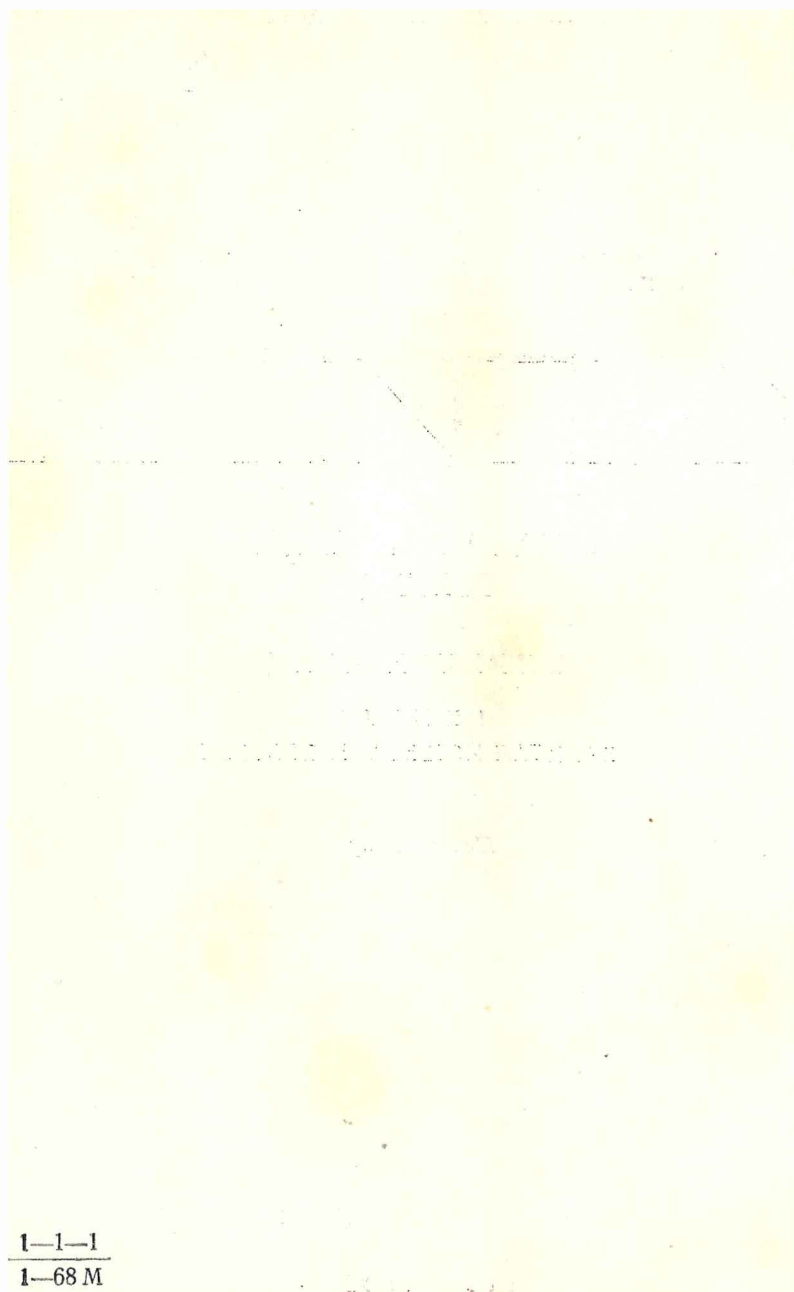

1—1—1
1—68 M

Сов.ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНДАН

Јүз ил бундан әввәл, 1867-чи ил сентјабрын 14-дә, Алманијада, Һамбургда К. Марксын «Капитал» әсәринин биринчи чилди нәшр едилмишдир. Бир әср әрзиндә бу китаб капиталист әсарәтинә гаршы мүбаризәдә фәһлә синфинин вә бүтүн габагчыл бәшәријјәтин әлиндә гүдрәтли идеја силаһы олмушдур.

Маркс вә Енкелс «Коммунист партијасынын манифести»ндә вә «Капитал»дан әввәл чыхан башга әсәрләриндә капитализмин лабүд сурәтдә мәһв олачағыны ирәличәдән сөјләмиш вә көстәрмишдиләр ки, фәһлә синфи капитализм гурулушунун гәбиргазаны вә јени чәмијјәтин, сосиализм чәмијјәтинин јарадычысы кими бөјүк бир тарихи вәзифәни јеринә јетирмәлидир. Мәһз буна көрә дә фәһлә синфинин елә бир елми игтисад нәзәријјәсинә еһтијачы вар иди ки, бу нәзәријјә капитализмин мејдана кәлмәси, инкишафы вә мәһв олмасы ганунларыны ахырадәк вә һәртәрәфли ашкара чыхарсын, капитализмин јерини һөкмән сосиализмин тутмалы олмасына даир тәкзибедилмәз сүбутлар версин. Бу нәһәнк вәзифәни Маркс өз үзәринә көтүрдү; бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә о бүтүн һәјатынын мәһсулу вә елми коммунизмин башлыча әсәри олан «Капитал» әсәрини һәср етмишдир.

«Капитал» әсасында В. И. Ленин капитализмин сон мәрһәләси олан империализм һаггында өз нәзәријјәсини ишләјиб һазырламыш, сосиалист ингилабы вә пролетариат диктатурасы һаггында марксизм нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, сосиализм гурмаг програмыны ишләјиб һазырламыш, сосиализм чәмијјәтинин сијаси игтисады үчүн әсас тәшкил едән идејалары ирәли сүрмүшдүр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә дүнја тарихинин сонракы инкишафы марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин һәјатилији үчүн тарихи бир јохлама олду. 1917-чи илин октјабрында Русија фәһлә синфи Ленин партијасынын рәһбәрлији алтында өлмәз «Капитал»ын јарадычысынын ән јахшы үмидләрини һәјата кечиртди. Бәшәријјәт тарихиндә јени дөвр — капитализмдән коммунизмә кечид дөврү башланды.

«Капитал»ын биринчи чилдинин чапдан чыхмасындан сонра кечән јүз ил әрзиндә капитализм өзүнүн үмуми бөһранына кәлиб чатды, һәр јери әһатә едән ваһид тәсәррүфат системи олмагдан чыхды. Дүнја сосиализм системи артыб мөһкәмләнмәкдәдир; империализмин әсрләр боју јарадылан мүстәмләкә системи дағылмышдыр. Асијада вә Африкада онларла мүстәгил дөвләт мејдана кәлмишдир; бунлардан бә'зиләри гејри-капиталист инкишаф јолуну сечмиш вә чидди игтисади вә сијаси мүвәффәгијјәтләр газанмышлар.

Капитализмин мүасир инкишаф мәрһәләси марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин чыхардығы белә бир нәтичәни тамамилә тәсдиг едир ки, капиталист мүнасибәтләри мәһсулдар гүввәләрин инкишаф јолу үзәриндә бир манеә олмушдур, бу мүнасибәтләр капитализмин халга зидд, истисмарчы маһијјәтини, онун Маркс тәрәфиндән ашкара чыхарылан ејибләрини вә һәлледилмәз зиддијјәтләрини даһа габарыг шәкилдә ачыб көстәрмишдир. Дөвләт инһисар капитализми фәһлә синфинә вә зәһмәткешләрин башга тәбәгәләринә јени-јени мәшәггәтләр вә ешидилмәмиш мүсибәтләр кәтирир, империалист мүһарибәләри доғурур. Мүасир шәраитдә империалистләр зәһмәткешләри истисмар етмәк үчүн јени, даһа чох үстүөртүлү, лакин ејни дәрәчәдә әзаблы методлара әл атыр вә бүтүн бунлары белә бошбоғаз, сахта иддиаларла пәрдәләмәјә чалышырлар ки, куја «халг капитализми» дөврү башланмышдыр вә һәтта капитализмин «сосиалистчәсинә» трансформасијасы баш вермәкдәдир.

Капитализм системинин позулмасы вә сосиализм системинин үмумдүнја-тарихи мүвәффәгијјәтләри марксизм-ленинизм тә'лиминин јенилмәз күчүнү нүмајиш етдирир. Маркс «Капитал»да капиталист мүлкијјәти үчүн «өлүм саатынын» лабүд олдуғуну елми сурәтдә сүбут етмишдир. Кечән әср елми чәһәтдән әсасландырылмыш олан бу ингилаби нәтичәни тәсдиг етмишдир.

«Капитал»ын биринчи чилдинин чапдан чыхмасынын јүз иллији илә әлагәдар олараг онун инди бурахылан јубилеј нәшри К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 23-чү чилдиндән чап олунур.

2 Uhr Nachts. 16 Aug. 1867.
Reinabzug erhält Du (bald das Buch ganz abgedruckt)

Dear Fred,

Eben den letzten Bogen (49.) des Buchs fertig corrigirt. Der Anhang — Werthform — kleingedruckt, umfasst 1 1/4 Bogen.

Vorrede ditto gestern corrigirt zurückgeschickt. Also dieser Band ist fertig. Nur Dir verdanke ich es, dass diess möglich war! Ohne Deine Aufopferung für mich konnte ich unmöglich die ungeheuren Arbeiten zu den 3 Bänden machen. I embrace you, full of thanks!

Inclosed 2 Bogen Reinabzug.

Die 15 £ mit besten Dank erhalten.

Salut, mein lieber, theurer Freund!

Dein K. Marx

Марксын Енкелсә мәктубу

16 август 1867-чи ил кечә саат 2

Әзиз Фред!

Китабын *ахырынчы* (49-чу) вәрәгинин тәсһиһини индичә гуртардым. *Дәјәр формалары һаггында хырда шрифтлә чап олунмуш* әлавә $1^1/_4$ вәрәг тәшкил едир.

Мугәддимәнин дә тәсһиһини гуртарыб дүнән көндәрдим. Беләликлә, *бу чилд һазырдыр*. Бу ишин мүмкүн олмасы үчүн мән јалныз ***сәнә*** миннәтдарам! Мәним хатирим үчүн сән фәдакарлыг көстәрмәсәјдин, мән үч чилд үзәриндәки бүтүн бу чох бөјүк иши һеч бир һалда көрә билмәздим. Там миннәтдарлыгла сәни гучаглајырам!

Ики тәмиз вәрәг әлавә едирәм.

Он беш фунт стерлинги алдым, чох сағ ол.

Мәним әзиз, сәдагәтли достума салам!

Сәнин ***К. Маркс***

Тәмиз вәрәгләр мәнә јалныз *бүтүн китаб чапдан чыхдыгда* лазым кәләчәкдир.

Унудулмаз достум,

пролетариатын чәсур, садиг, нәчиб,
габагчыл дөјүшчүсү

Вилһелм Волфа

ИТҺАФ ОЛУНУР

1809-чу ил ијунун 21-дә Тарнауда анадан олмушдур.
1864-чү ил мајын 9-да Манчестердә сүркүндә вәфат етмишдир

БИРИНЧИ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ[1]

Биринчи чилдини чамаатын нәзәринә тәгдим етдијим әсәр 1859-чу илдә чап едилән «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» адлы әсәримин давамыдыр. Ишин башланмасы илә давам етдирилмәси арасында бөјүк фасиләјә сәбәб илләрлә давам едән вә ишими дәфәләрлә дајандыран хәстәлијимдир.

Јухарыда ады чәкилән даһа әввәлки әсәрин мәзмуну бу чилдин биринчи фәслиндә[2] хүласә шәклиндә верилмишдир. Мән буну јалныз тәдгигатын даһа рабитәли вә долғун олмасы хатиринә етмәмишәм. Шәрһин өзү дә јахшылашдырылмышдыр. Орада анчаг өтәри гејд едилән бир чох нөгтәләр бурада тәдгигат предметинин имкан вердији дәрәчәдә даһа да инкишаф етдирилмиш вә, әксинә, орада әтрафлы ишләнмиш олан мүддәалар бурада анчаг гысача гејд едилмишдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, дәјәр вә пул нәзәријјәсинин тарихи инкишафына аид олан һиссәләр бурада тамамилә атылмышдыр. Лакин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәрлә таныш олан охучу бу әсәрин биринчи фәслинә верилән гејдләрдә һәмин нәзәријјәләрин тарихинә даир јени мә'хәзләр тапар.

Һәр ишин әввәли чәтиндир,—бу һәгигәти һәр бир елм барәсиндә сөјләмәк олар. Бурада да ән чәтин анлашылан јер биринчи фәсилдир, хүсусилә дә бу фәсилдә әмтәәнин тәһлили верилән һиссәдир. Хүсуси олараг дәјәр субстансијасынын вә дәјәр кәмијјәтинин тәһлилинә кәлдикдә, мән буну мүмкүн олдуғу гәдәр садәләшдирмишәм[1]). Пул формасында өз мүкәммәл

[1]) Бу хүсусилә она көрә зәрури иди ки, һәтта Ф. Лассалын Шултсе-Делич әлејһинә јөнәлдилән әсәриндә, мүәллифин дедијинә көрә, бу мәсәлә барәсиндә мәним тәдгигатымын „мә'нәви мәғзи“ верилдији јердә мүһүм анлашылмазлыглар вардыр[3]. Јери кәлмишкән дејәк ки, әкәр Ф. Лассал өз игтисади әсәрләриндә бүтүн үмуми нәзәри мүддәалары, мәсәлән, капиталын тарихи характери һаггында, истеһсал мүнасибәтләри илә истеһсал үсулу

шәклини алан дәјәр формасы чох мәзмунсуз вә садәдир. Бунунла белә, инсан зәкасы ону 2000 илдән артыг бир мүддәт әрзиндә дәрк етмәјә чалышмышса да, буну едә билмәмишдир, һалбуки, дикәр тәрәфдән, о һәр һалда тәхмини олса да, хејли артыг дәрәчәдә мәзмунлу вә мүкәммәл формалары тәһлил едә билмишдир. Бу нәјә көрә беләдир? Она көрә ки, инкишаф етмиш чисми өјрәнмәк чисмин бир һүчејрәчијини өјрәнмәкдән асандыр. Һәм дә игтисади формалар тәһлил едиләркән нә микроскопдан, нә дә кимјәви реактивләрдән истифадә етмәк мүмкүн дејилдир. Бунларын һәр икисинин јерини абстраксија гүввәси тутмалыдыр. Лакин әмәк мәһсулунун әмтәә формасы, јахуд әмтәә дәјәринин формасы буржуа чәмијјәтинин игтисади һүчејрәчијинин формасыдыр. Ишә бәләд олмајан адама онун тәһлили садәчә хырда шејләр барәсиндә әлламәлик кими көрүнә биләр. Бунлар исә һәгигәтән хырда шејләрдир, лакин елә хырда шејләрдир ки, бунларла, мәсәлән, микроанатомија мәшғул олур.

Дәјәр формасы һаггындакы һиссә истисна олмагла, бу китабы баша дүшмәк чәтин олмајачагдыр. Мән, әлбәттә, јени бир шеј өјрәнмәк истәјән вә, демәли, мүстәгил дүшүнмәк истәјән охучулары нәзәрдә тутурам.

Физик ја тәбиәт просесләрини ән ајдын формада мејдана чыхдығы вә бунлары позан тә'сирләр үзүндән бунларын ән аз тутгунлашдығы јердә мүшаһидә едир, ја да мүмкүн оларса, просесин саф шәкилдә кедишини тә'мин едән шәраитдә тәчрүбә апарыр. Бу әсәрдә мәним тәдгигат предметим капиталист истеһсал үсулу вә она мүвафиг олан истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләридир. Индијәдәк бу истеһсал үсулунун классик өлкәси Инкилтәрәдир. Буна көрә дә мән өз нәзәри нәтичәләрими нүмајиш етдирмәк үчүн һәмин өлкәни башлыча нүмунә көтүрүрәм. Лакин алман охучусу Инкилтәрә сәнаје вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин салындығы шәраит мүнасибәти илә ријакарлыгла чијинләрини атса, јахуд никбинликлә өзүнә тәсәлли вермәк фикринә дүшсә ки, Алманијада вәзијјәт һеч дә бу гәдәр пис дејилдир, онда мән она бу сөзләри дејәли оларам: De te fabula narratur! [Мәкәр бу әһвалат сәнин барәндә дејилми!][4].

Бурада мәсәлә өзлүјүндә капиталист истеһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлән ичтимаи антагонизмләрин инкишафынын чох вә ја аз јүксәк пилләјә чатмасында дејилдир.

арасындакы әлагәләр вә и. а. һаггында мүддәалары, һәтта мәним јаратдығым терминләри дә мәним әсәрләримдән демәк олар һәрфијјән көтүрүб, бунун һеч мәнбәјини дә көстәрмирсә, бу, әлбәттә, тәблиғат мүлаһизәләри илә изаһ олунур. Ајдындыр ки, мән тәфәррүата аид олан мүддәалардан вә бунларын әмәли тәтбигиндән данышмырам, чүнки бунлара мәним әсла дәхлим јохдур.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1867.

New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

«Капитал»ын I чилдинин биринчи алманча нәшринин титул вәрәги

Мәсәлә гәти зәрурәтлә фәалиjjәт көстәрән вә һәjата кечән бу ганунларын, бу меjлләрин өзүндәдир. Сәнаjе чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш өлкә аз инкишаф етмиш өлкәjә онун jалныз өз кәләчәjинин мәнзәрәсини көстәрир.

Лакин бу аздыр. Биздә капиталист истеһсалынын тамамилә бәргәрар олдуғу jердә, мәсәлән, сөзүн әсил мә'насында фабрикләрдә бизим шәраитимиз Инкилтәрәдәки шәраитдән хеjли писдир, чүнки биздә буна гаршы дура биләчәк фабрик ганунлары кими бир амил jохдур. Гәрби Авропанын башга континент өлкәләри кими, бүтүн галан саһәләрдә биз капиталист истеһсалынын jалныз инкишаф етмәсиндән деjил, һабелә онун кифаjәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән дә әзаб чәкирик. Мүасир дөврүн фәлакәтләри илә jанашы олараг биз кечмишдән ирс галан бир сыра фәлакәтләрдән дә әзаб чәкирик, бунлар исә она көрә мөвчуддур ки, дөврү кечмиш, гәдим истеһсал үсуллары вә бунларла jанашы кәлән көһнәлмиш ичтимаи вә сиjаси мүнасибәтләр донуб галмагдадыр. Биз jалныз дириләрдән деjил, өлүләрдән дә әзиjjәт чәкирик. Le mort saisit le vif! [Өлү диринин jахасындан jапышыр!]

Инкилтәрәjә нисбәтән Алманиjада вә Гәрби Авропанын башга континент өлкәләриндә ичтимаи статистика ачыначаглы вәзиjjәтдәдир. Лакин бу статистика пәрдәни мәһз о гәдәр галдырыр ки, бунун архасында Медузанын башы сезилә билир. Бизим һөкумәтләр вә парламентләр, Инкилтәрәдә олдуғу кими, вахташыры сурәтдә игтисади шәраити тәдгиг едән комиссиjалар тә'jин етсәjдиләр, һәгигәти ашкара чыхармаг үчүн бу комиссиjалара Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр сәлаһиjjәт верилсәjди, бу мәгсәдлә «Public Health» («Әһалинин сағламлығы») һаггында һесабатлар тәртиб едән инкилис фабрик мүфәттишләри, инкилис һәкимләри кими, гадынларын вә ушагларын истисмар едилмәси шәраитини, мәнзилләрин, jемәjин вәзиjjәтини вә и. а. арашдыран инкилис комиссиjалары үзвләри кими сәриштәли, гәрәзсиз вә гәтиjjәтли адамлар тапмаг мүмкүн олсаjды, өз вәзиjjәтимиз бизи дәһшәтә кәтирәрди. Әждаһалары тә'гиб едәркән Персеj көзә көрүнмәмәк үчүн башына сеһирли папаг гоjмалы олурду. Биз исә сеһирли папагла көзләримизи вә гулагларымызы бағлаjырыг ки, әждаһаларын һәтта мөвчуд олдуғуну инкар етмәjә имканымыз олсун.

Хүлjаjа гапылмаг лазым деjилдир. XVIII әсрдә Америкада истиглалиjjәт уғрунда мүһарибә Авропа буржуазиjасы үчүн бир чағырыш сәси олдуғу кими, XIX әсрдә Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси дә Авропанын фәһлә синфи үчүн еjни ролу оjнады. Инкилтәрәдә чеврилиш просеси артыг тамамилә һисс едилмәкдәдир. Бу просес мүәjjән пилләjә чатдыгда, континентә дә кечмәлидир. Бурада һәмин просес фәһлә синфинин өз

инкишаф сәвијјәсиндән асылы олараг даһа сәрт вә ја даһа һуманист формалар алачагдыр. Беләликлә, һәр һансы даһа јүксәк сәбәбләр бир јана дурсун, инди һөкмран олан синифләрин ән вачиб мәнафеји фәһлә синфинин инкишафыны сыхышдыран вә ганунверичилик јолу илә тәнзим едилә билән бүтүн манеәләри арадан галдырмағы тәләб едир. Бир дә буна көрәдир ки, мән бу чилддә Инкилтәрә фабрик ганунверичилијинин тарихинә, мәзмунуна вә нәтичәләринә бу гәдәр чох јер вермишәм. Һәр бир милләт башгаларындан өјрәнә биләр вә өјрәнмәлидир. Чәмијјәт, һәтта өз инкишафынын тәбии ганунунун изинә дүшсә дә,—мәним әсәримдән сон мәгсәд исә мүасир чәмијјәтин һәрәкәтинин игтисади ганунуну **кәшф етмәкдән** ибарәтдир,—нә тәбии инкишаф мәрһәләләри үзәриндән сычраја билмәз, нә дә бу мәрһәләләри декретләрлә ләғв едә билмәз. Лакин чәмијјәт доғум әзабыны азалдыб јүнкүлләшдирә биләр.

Ола биләчәк анлашылмазлыглара јол вермәмәк үчүн бир нечә сөз сөјләмәлијәм. Мән капиталист вә торпаг мүлкијјәтчиси кими шәхсијјәтләри һеч дә әлван бојаларла тәсвир етмирәм. Лакин бурада шәхсијјәтләрдән анчаг, игтисади категоријаларын тәчәссүмү, мүәјјән синфи мүнасибәтләрин вә мәнафејин дашыјычысы олдугларына көрә бәһс едилир. Мән игтисади ичтимаи формасијанын инкишафына тәбии-тарихи бир просес кими бахырам; буна көрә дә ајрыча бир шәхс ичтимаи мә'нада һансы шәраитин мәһсулудурса, субјектив чәһәтчә һәмин шәраитдән нә гәдәр јүксәкдә дурса да, ону бу шәраит үчүн һәр һансы башга нөгтеји-нәзәрә нисбәтән мәним нөгтеји-нәзәримчә даһа аз мәс'ул һесаб етмәк олар.

Сијаси игтисад саһәсиндә сәрбәст елми тәдгигатын гаршысына чыхан дүшмәнләр онун башга саһәләрдә раст кәлдији дүшмәнләрдән чохдур. Сијаси игтисадын мәшғул олдуғу материалын спесифик характери сәрбәст елми тәдгигата гаршы мүбаризә сәһнәсинә инсан гәлбинин ән кәскин, ән алчаг вә ән ијрәнч еһтирасларыны—хүсуси мәнафе ифритәсини кәтирир. Мәсәлән, али англикан килсәси өз пул кәлиринин $^1/_{39}$ һиссәсинә гәсд едилмәсиндәнсә, өз е'тигад символунун 39 еһкамындан 38-нә гәсд едилмәсини бағышлајар. Бизим замнанәмиздә ән'әнәви мулкијјәт мүнасибәтләринин тәнгид едилмәсинә нисбәтән атеизм өзү culpa levis-дир [кичик күнаһдыр]. Лакин бурада да тәрәгги олдуғу шүбһәсиздир. Мән, мәсәлән, сон һәфтәләр әрзиндә чап едилән: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions" адлы Көј китабы[5] көстәрә биләрәм. Инкилтәрә тахттачынын харичдәки нүмајәндәләри бурада ән гәти шәкилдә билдирирләр ки, Алманијада, Франсада,—бир сөзлә,

Аврfalsepa континентинин бүтүн мәдәни дөвләтләриндә,—капитал илә әмәк арасындакы мөвчуд мүнасибәтләрдә әсаслы дәјишиклик Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр кәскин вә лабүддүр. Ејни заманда Атлантик океанынын о тајында Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын президент мүавини ч-б Уејд ачыг бир јығынчагда демишдир: көләлик арадан галдырылдыгдан сонра капитал мүнасибәтләрини вә торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләрини әсаслы сурәтдә дәјишдирмәк күндәлик мәсәлә олур. Зәманәмизин диггәтәлајиг һадисәләри беләдир; бунлары нә һөкмдарларын зәрли либасы, нә дә руһаниләрин гара әбасы кизләдә билмәз. Әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, сабаһ мө’чүзә баш верәчәкдир. Лакин бу көстәрир ки, артыг һаким синифләр өзләри индики чәмијјәтин бәрк бир кристал олмајыб чеврилмәләрә мә’руз гала билән вә даими бир чеврилмә просесиндә олан организм олдуғуну тутгун шәкилдә һисс етмәјә башлајырлар.

Бу әсәрин икинчи чилди капитал тәдавүлү просесинә (II китаб) вә бүтөвлүкдә капиталист просеси формаларына (III китаб), ахырынчы, үчүнчү чилд (IV китаб) исә игтисади нәзәријјәләр тарихинә һәср едиләчәкдир.

Мән елми тәнгидин һәр бир мүлаһизәсинә мәмнун оларам. Ичтимаи фикир дејилән вә мәним һеч заман күзәштә кетмәдијим шејин мөвһум дүшүнчәләринә кәлдикдә, јенә әввәлки кими мәним шүарым бөјүк флоренсијалынын бу сөзләридир:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti![6]

Карл Маркс

Лондон, 25 ијул 1867-чи ил.

ИКИНЧИ НӘШРӘ СӨЗАРДЫ

Мән, һәр шејдән әввәл, биринчи нәшрин охучуларына икинчи нәшрдә едилән дәјишикликләри көстәрмәлијәм. Китабын даһа дүрүст гурулушу нәзәрә чарпыр. Әлавә гејдләр һәр јердә икинчи нәшрә гејд кими көстәрилмишдир. Мәтнин өзүнә кәлдикдә, ән мүһүм шејләр ашағыдакындан ибарәтдир.

Биринчи фәслин 1-чи һиссәсиндә һәр бир мүбадилә дәјәринин ифадә едилдији тәнликләрин тәһлилиндән дәјәрин мејдана чыхарылмасы иши даһа артыг бир елми чиддиликлә ичра едилмиш, һабелә дәјәрин субстансијасы илә онун кәмијјәтини ичтимаи зәрури иш вахтына көрә мүәјјән етмәк арасында олан вә биринчи нәшрдә өтәри көстәрилән рабитә бу нәшрдә ајдын ифадә едилмишдир. Биринчи фәслин 3-чү һиссәси («Дәјәр формасы») тамамилә јенидән ишләнилмишдир: бу артыг она көрә зәрури иди ки, биринчи нәшрдә һәмин мәсәлә ики дәфә шәрһ олунмушду. Јери кәлмишкән демәлијәм ки, буну ики дәфә шәрһ етмәјә мәни һанноверли достум д-р Л. Кукелман тәһрик етмишди. Мән 1867-чи илин јазында онун јанына кетдијим заман Һамбургдан әсәрин нүмунә үчүн илк тәсһиһ сәһифәләри кәлмишди вә о мәндә белә бир гәнаәт ојатды ки, охучуларын чоху үчүн дәјәр формасыны әлавә олараг даһа дидактик шәкилдә ајдынлашдырмаг лазымдыр.—Биринчи фәслин «Әмтәә фетишизми вә и. а.» адлы ахырынчы һиссәси хејли дәјишдирилмишдир. Үчүнчү фәслин 1-чи һиссәси («Дәјәр өлчүсү») јенидән диггәтлә нәзәрдән кечирилмишдир, чүнки биринчи нәшрдә бу һиссә сәлигәсиз јазылмышды,— орада охучулара мәсләһәт көрүлүрдү ки, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабында (Берлин, 1859) шәрһ едиләнләрә мүрачиәт етсинләр. Једдинчи фәсил, хүсусилә дә 2-чи һиссә хејли дәјишдирилмишдир.

Мәтндә едилән ајры-ајры дәјишикликләрин, чох заман анчаг үслуб чәһәтдән едилән дәјишикликләрин һамысыны көстәрмәк фајдасыз оларды. Бу дәјишикликләрә бүтүн китаб боју тәсадүф едилир. Лакин Парисдә чыхан франсызча тәрчүмә үчүн һазырланмыш мәтни јенидән нәзәрдән кечирәркән, инди бу фикрә кәлирәм ки, алманча орижиналын бә'зи һиссәләриндә бир пара јерләри әсаслы сурәтдә јенидән ишләмәк, бир пара јерләри үслуб чәһәтдән дүзәлтмәк вә ја нәзәрдән гачан тәсадүфи нөгсанлары диггәтлә арадан галдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн исә вахтым јох иди, зира јалныз 1871-чи илин пајызында, башга тә'хирәсалынмаз ишләрлә мәшғул олдуғум бир заманда хәбәр кәлди ки, китаб сатылыб гуртармышдыр вә икинчи нәшрин чапына артыг 1872-чи илин јанварында башланмалыдыр.

Алман фәһлә синфинин кениш даирәләри ичәрисиндә «Капитал»ын тез баша дүшүлмәси мәним әмәјим үчүн ән јахшы мүкафатдыр. Игтисади мәсәләләрдә буржуа нөгтејинәзәриндә дуран Вјана фабрикчиси ч-б Мајјер, Франса—Пруссија мүһарибәси заманы чапдан чыхан бир китабчада[7] һаглы олараг гејд едирди ки, нәзәри тәфәккүр саһәсиндә алманларын ирси хүсусијјәти һесаб олунан көркәмли габилијјәт Алманијанын елмли дејилән синифләри арасында тамамилә јох олмушдур, лакин Алманија фәһлә синфи ичәрисиндә јенидән чанланмагдадыр[8].

Алманијада сијаси игтисад индијә гәдәр харичи бир елм олараг галырды. Густав Күлих өз «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc.» адлы китабында, хүсусилә дә бу әсәрин 1830-чу илдә чапдан чыхан әввәлинчи ики чилдиндә бизде капиталист истеһсал үсулунун инкишафына вә, демәли, мүасир буржуа чәмијјәтинин формалашмасына да мане олан тарихи шәраити хејли дәрәчәдә артыг ајдынлашдырмышды. Беләликлә, сијаси игтисад үчүн һәјати зәмин јох иди. Сијаси игтисад Инкилтәрәдән вә Франсадан һазыр бир әмтәә шәклиндә идхал едилирди; алман сијаси игтисад профессорлары шакирд олараг галмагда идиләр. Өзкә керчәклијинин нәзәри ифадәси онларын әлиндә еһкамлар јығынына чеврилмишди вә онлар бу еһкамлары өз әтрафларындакы хырда буржуа аләми руһунда, јә'ни јанлыш шәрһ едирдиләр. Онлар өзләринин елми ачизлији дујғусуну вә әслиндә өзләринә јабанчы бир саһәдә мүәллим ролу ојнамаға мәчбур олдугларыны баша дүшмәк кими хошакәлмәз һалы боға билмәјәрәк, заһири бир әдәби-тарихи билик зәнкинлији архасында, јахуд ән мүхтәлиф мә'лумат гармагарышығындан ибарәт олан вә камерал елмләр дејилән саһәдән көтүрдүкләри тамамилә кәнар материаллар архасында кизләнмәјә чалышмышлар ки, бу мә'лумат да

алман бүрократлары сырасына дүшмәк үмиди бәсләјән һәр кәсин кечмәли олдуғу бир гыл көрпүјә бәнзәр.

1848-чи илдән е'тибарән Алманијада капиталист истеһсалы сүр'әтлә инкишаф етмишдир вә һазырда гызғын еһтикар јолу илә тәрәгги етмәкдәдир. Лакин тале бизим пешәкар алимләрә гаршы јенә әввәлки кими мәрһәмәтсиздир. Нә гәдәр ки, онларын сијаси игтисадла гәрәзсиз мәшғул олмаг имканы вар иди, Алманија керчәклијиндә мүасир игтисади мүнасибәтләр јох иди. Бу мүнасибәтләр әмәлә кәлдикдә исә, артыг елә бир шәраит јаранмышды ки, бу мүнасибәтләри буржуа көрүш даирәси чәрчивәсиндә гәрәзсиз өјрәнмәјә имкан вермирди. Нә гәдәр ки, сијаси игтисад буржуа сијаси игтисады олараг галыр, јә'ни капитализм гурулушуна тарихән кечичи бир инкишаф пилләси кими дејил, әксинә, ичтимаи истеһсалын мүтләг, сон формасы кими бахыр, о анчаг синфи мүбаризәнин һәлә үстүөртүлү галдығы вә ја тәк-тәк һалларда тәзаһүр етдији мүддәтдә елми сијаси игтисад олараг гала биләр.

Инкилтәрәни көтүрәк. Онун классик сијаси игтисады инкишаф етмәмиш синфи мүбаризә дөврүнә аиддир. Инкилтәрә классик сијаси игтисадынын сон бөјүк нүмајәндәси Рикардо ән нәһајәт билә-билә, синифләрин мәнафеји арасында, әмәк һаггы илә мәнфәәт, мәнфәәтлә торпаг рентасы арасында олан әкслији өз тәдгигатынын башланғыч нөгтәси олараг көтүрүр вә садәлөвһлүкլә бу әкслији ичтимаи һәјатын тәбии гануну һесаб едир. Бунунла бирликдә буржуа игтисад елми өз сон, кечилмәз һәддинә чатыр. Һәлә Рикардонун сағлығында вә онун әксинә олараг буржуа сијаси игтисадынын тәнгиди башланыр ки, буну да Сисмонди тәмсил едирди[1].

Сонракы дөврдә, 1820—1830-чу илләрдә Инкилтәрәдә сијаси игтисад саһәсиндә елми чанланма башланыр. Бу дөвр Рикардо нәзәријјәсинин бајағылашдырылмасы вә јајылмасы, ејни заманда да онун көһнә мәктәблә мүбаризәси дөврү иди. Парлаг чарпышмалар олурду. Бу заман игтисадчылар тәрәфиндән көрүлән иш Авропа континентиндә аз мә'лумдур, чүнки мүбаһисәләрин чох һиссәси журнал мәгаләләриндә, тәсадүфи китабчаларда вә памфлетләрдә сәпәләнмишдир. О заманкы шәраит үзүндән һәмин мүбаһисә гәрәзсиз характер дашыјырды, һәрчәнд артыг о заман Рикардонун нәзәријјәсиндән бир истисна олараг буржуа игтисадијјаты үзәринә һүчум үчүн силаһ кими истифадә едилирди. Бир тәрәфдән, ири сәнаје өзү ушаглыг јашындан һәлә јеничә чыхырды, буну исә артыг ондан көрмәк олур ки, ири сәнајенин мүасир һәјатынын вахт-

[1]) Мәним „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“ әсәримә бах. Берлин. 1859, сәһ. 39 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 47].

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
ИЗДАНІЕ Н. П. ПОЛЯКОВА
1872

«Капитал»ын I чилдинин биринчи русча нәшринин титул вәрәги

ашыры дөвранлары анчаг 1825-чи ил бөһраны илә башланыр. Дикәр тәрәфдән, капитал илә әмәк арасындакы синфи мүбаризә арха сыраја кечмишди: сијаси саһәдә бу мүбаризәни Мүгәддәс иттифаг әтрафында бирләшән феодаллар вә һөкумәтләрлә, буржуазијанын рәһбәрлик етдији халг күтләләри арасындакы чәкишмәләр пәрдәләјирди; игтисади саһәдә бу мүбаризәни сәнаје капиталы илә аристократ торпаг мүлкијјәти арасындакы дидишмәләр пәрдәләјирди; бу дидишмә Франсада парсел мүлкијјәтинин мәнафеји илә ири торпаг саһиблијинин мәнафеји арасындакы зиддијјәт архасында кизләнмишди, Инкилтәрәдә исә тахыл ганунлары заманындан е'тибарән ашкар сурәтдә мејдана чыхырды. Бу дөврдә Инкилтәрәнин игтисади әдәбијјаты Франсада д-р Кененин вәфатындан сонра сијаси игтисад саһәсиндәки фыртына вә тәзјиг дөврүнү хатырладыр, лакин анчаг пајызын әввәлләриндәки күнәшли күнләрин баһара бәнзәдији кими хатырладыр. 1830-чу илдә бөһран башланды вә бу да һәр шеји бирдәфәјә һәлл етди.

Франсада вә Инкилтәрәдә буржуазија сијаси һакимијјәти әлә кечиртди. Бу замандан е'тибарән һәм әмәли, һәм дә нәзәри синфи мүбаризә кетдикчә даһа ачыг ифадә олунан вә горхунч формалар алыр. Бунунла бирликдә исә елми буржуа сијаси игтисадынын өлүм сааты кәлиб чатды. Бу замандан е'тибарән мәсәлә артыг бу вә ја башга бир теоремин дүзкүн вә ја јанлыш олмасы үзәриндә дејил, бу теоремин капитал үчүн фајдалы вә ја зәрәрли, мүнасиб вә ја гејри-мүнасиб олмасы, полис мүлаһизәләринә ујғун олуб-олмамасы үзәриндә иди. Тәмәннасыз тәдгигатын јерини сатгын чызмагарачыларын дөјүшләри тутур, гәрәзсиз елми ахтарышлар тәрәфкир вә јалтаг мәддаһлыгла əвəз олунур. Бунунла белә, фабрикчиләрдән Кобден вә Брајт башда олмагла Тахыл ганунларына гаршы мүбаризә лигасы[9] тәрәфиндән бурахылан иддиалы әсәрчикләр торпаг саһиблији аристократијасы әлејһинә мүбаһисә үзүндән елми чәһәтдән олмаса да, һәр һалда тарихи чәһәтдән мүәјјән дәрәчәдә әһәмијјәтли иди. Лакин сер Роберт Пилин заманындан е'тибарән фритредер ганунверичилији вулгар сијаси игтисадын бу сон дишини дә вуруб чыхартды.

1848-чи илдә континентдәки ингилаб Инкилтәрәјә дә тә'сир көстәрди. Алимлик иддиасында олуб ади софист вә һаким синифләрә јалтаглыг ролу илә кифајәтләнмәјән шәхсләр капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын артыг е'тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә ујғунлашдырмаға чалышырдылар. Бурадан да Чон Стүарт Милл тәрәфиндән ән јахшы тәмсил едилән бајағы синкретизм ирәли кәлирди. Бу исә буржуа сијаси игтисадынын ифласыдыр вә бөјүк рус алими вә тәнгидчиси Н. Чернышевски артыг «Сијаси игтисад

очеркләри (Милл*ә* көрә)» әсәриндә буну мәһарәтлә көстәрмишдир.

Беләликлә, Алманијада капиталист истеһсал үсулу анчаг, Инкилтәрәдә вә Франсада тарихи мүбаризәнин курултулу дөјүшләри ичәрисиндә бу истеһсал үсулунун антагонист характери мејдана чыхдыгдан сонра јетишмишди, һәм дә алман буржуазијасына нисбәтән алман пролетариаты хејли артыг дәрәчәдә ајдын нәзәри синфи шүура малик иди. Беләликлә, бурада буржуа сијаси игтисадынын бир елм кими мүмкүн олмасы зәнн едилә биләчәји шәраит јеничә мејдана кәләр-кәлмәз о артыг јенидән гејри-мүмкүн олду.

Белә бир шәраитдә буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләри ики чәбһәјә бөлүндүләр. Бунларын бир гисми, ағлы башында олан ишбазлар, өз газанчыны күдән адамлар вулгар игтисад мәддаһлығынын ән бајағы вә буна көрә дә ән уғурлу нүмајәндәси олан Бастианын бајрағы әтрафында бирләшдиләр. Дикәр гисми, өз елминин мәзијјәтинә күвәниб профессорчасына фәхр едәнләр исә барышмаз шејләри барышдырмаға чәһд едән Чон Стүарт Миллин ардынча кетдиләр. Буржуа сијаси игтисадынын классик дөврүндә олдуғу кими, онун тәнәззүлү дөврүндә дә алманлар харичин ади шакирди, пәрәстишкары вә тәглидчиси вәзијјәтиндә, ири харичи фирмаларын мәһсулларыны сатан чәрчи вәзијјәтиндә галдылар.

Беләликлә, алман чәмијјәтинин тарихи инкишаф хүсусијјәтләри буржуа сијаси игтисадынын орижинал сурәтдә ишләниб һазырланмасына әсла имкан вермир, лакин онун тәнгид едилмәси имканыны арадан галдырмыр. Белә бир тәнгид үмумијјәтлә мүәјјән бир синфи тәмсил етдијиндән, анчаг елә бир синфи тәмсил едә биләр ки, онун тарихи вәзифәси капиталист истеһсал үсулунда чеврилиш јаратмаг вә синифләри гәти сурәтдә мәһв етмәкдир, јә'ни анчаг пролетариаты тәмсил едә биләр.

Алман буржуазијасынын алим вә гејри-алим нүмајәндәләри, мәним даһа әввәлки әсәрләрим барәсиндә едә билдикләри кими, әввәлчә «Капитал» барәсиндә дә сусмаг истәдиләр. Бу тактика заманын шәраитинә даһа ујғун кәлмәдикдә исә, онлар «буржуа вичданына тәскинлик вермәк» үчүн мәним китабымы тәнгид етмәк бәһанәси илә мәтбуатда бир сыра мәсләһәтләр чап етдирдиләр, лакин фәһлә мәтбуатында—мисал үчүн «Volksstaat»да Иосиф Дитскенин мәгаләләринә бах[10]—чох көзәл әлејһдарлара раст кәлдиләр вә һәмин әлејһдарлар бу күнә гәдәр өз јазыларына онлардан чаваб алмамышлар[1].

---

[1]) Алман вулгар сијаси игтисадынын чығырған бошбоғазлары „Капитал"ын үслубуну вә ифадә тәрзини писләјирләр. Әсәримин әдәби нөгсанларыны мән һамыдан јахшы билирәм. Бунунла белә, һәмин чәнаблара вә онларын әтрафындакылара ибрәт олмаг вә ләззәт вер-

1872-чи илин јазында Петербургда «Капитал»ын русча чох көзәл тәрчүмәси чапдан чыхмышды. Әсәрин 3 000 нүсхәдән ибарәт олан бу нәшри инди демәк олар тамамилә сатылмышдыр. Кијев университетинин сијаси игтисад професcору ч-б Н. Зибер һәлә 1871-чи илдә «Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәријјәси» адлы әсәриндә көстәрмишди ки, мәним дәјәр, пул вә капитал нәзәријјәмин әсас мүддәалары Смит—Рикардо тә'лиминин зәрури сурәтдә даһа да инкишаф етдирилмәсиндән ибарәтдир. Бу гијмәтли әсәри охудугда, Гәрби Авропа охучусуну әввәлдән әсас көтүрүлән халис нәзәри бахышын ахыра гәдәр ардычыл давам етдирилмәси хүсусилә һејран едир.

«Капитал»да ишләдилән метод пис баша дүшүлмүшдүр; буну һәмин метода бир-биринә зидд характеристикалар верилмәси өзү сүбут едир.

Мәсәлән, Парис журналы «Revue Positiviste»[11] мәни, бир тәрәфдән, бунда төһмәтләндирир ки, мән сијаси игтисады метафизик сурәтдә нәзәрдән кечирирәм, дикәр тәрәфдән исә,— тапын көрәк нәдә төһмәтләндирир?—онда төһмәтләндирир ки, мән кәләчәјин мәтбәхи үчүн ресептләр (Конт ресептләрими?) ичад етмәк дејил, мөвчуд оланлары тәнгиди сурәтдә парчаламагла кифајәтләнирәм. Метафизикада төһмәтләндирилмәјим барәсиндә проф. Зибер белә дејир:

> «Сөзүн әсил мә'насында нәзәријјәдән бәһс олунурса, Марксын методу бүтүн инкилис мәктәбинин дедуктив методудур вә бу методун истәр нөгсанларына, истәрсә мәзијјәтләринә нәзәријјәчи игтисадчыларын ән јахшыларында тәсадуф олунур»[12].

Ч-б М. Блок „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Économistés“, juillet et août 1872“ адлы китабчада мәним методумун тәһлил методу олдуғуну кәшф едиб әзчүмлә дејир:

> «Ч-б Маркс бу әсәри илә сүбут етди ки, тәһлил саһәсиндә ән көркәмли зәкалардан биридир».

Алман ресензентләри, әлбәттә, бағырышыб Һекел софистикасындан дәм вурурлар. Петербург журналы «Вестник Европы» «Капитал»ын јалныз методуна һәср етдији мәгаләдә (1872-чи ил мај нөмрәси, сәһ. 427—436)[13] бу фикрә кәлир ки,

---

мәк үчүн мән инкилис вә рус тәнгидинин рә'јини ситат кәтирәчәјәм. Мәним бахышларыма шүбһәсиз дүшмән олан „Saturday Review“ алманча биринчи нәшр барәсиндә јазыр ки, „әсәрин дили һәтта ән гуру игтисади мәсәләләрә дә хүсуси бир нәфислик (charm) верир“. „*Санкт-Петербургские ведомости*“ 1872-чи ил 8 (20) апрел тарихли нөмрәсиндә һәмчинин белә гејд едир: „Онун әсәринин дили (сырф ихтисаса аид бә'зи тәфсилатлар истисна едилмәклә) өз ајдынлығы, һамыја мүјәссәр олмасы вә, предметин елми јүксәклијинә бахмајараг, гејри-ади бир фәсаһәти илә фәргләнир. Бу чәһәтдән мүәллиф... алман алимләринин әксәријјәтинә әсла бәнзәмир, ахы онлар... өз әсәрләрини елә гәлиз вә гуру бир дилдә јазырлар ки, ади охучуларын башы чатлајыр“. Муасир алман милли либерал профессор әдәбијјатыны охујанларын исә башы дејил, тамамилә башга бир јери чатлајыр.

мәним тәдгиг методум чидди реалист методдур, шәрһ методум исә, бәдбәхтликдән, алмансајағы диалектик методдур. Мүәллиф јазыр:

«Шәрһин заһири формасына әсасән фикир јеридилсә, белә нәзәрә кәлир ки, Маркс бөјүк бир идеалист философдур, һәм дә сөзүн «алмансајағы», јә'ни пис мә'насында идеалист философдур. Һәгигәтдә исә о, игтисади тәнгид саһәсиндә бүтүн өз сәләфләринә нисбәтән сонсуз дәрәчәдә даһа реалистдир... Ону артыг һеч бир һалда идеалист һесаб етмәк олмаз».

Мән мүәллифә онун өз тәнгидиндән бир нечә игтибас кәтирмәкдән даһа јахшы чаваб верә билмәрәм; һәм дә бу игтибаслар мәним охучуларымдан рус орижиналыны охуја билмәјән бир чохлары үчүн марагсыз дејилдир.

Мүәллиф «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәримдә (Берлин, 1859) өз методумун материалист әсасыны шәрһ етдијим мүгәддимәдән (сәһ. IV—VII)[14] ситат кәтириб сөзүнә давам едәрәк јазыр:

«Маркс үчүн анчаг бирчә шеј әһәмијјәтлидир, бу да тәдгиг етдији һадисәләрин ганунуну тапмагдыр. Һәм дә онун үчүн әһәмијјәтли олан ганун јалныз, һәмин һадисәләр мүәјјән формада икән вә онлар һазырда мүшаһидә олунан гаршылыглы мүнасибәтдә галаркән онлары идарә едән ганун дејилдир. Бундан башга, Маркс үчүн һәмин һадисәләрин дәјишилмәси, онларын инкишафы, јә'ни бир формадан башга формаја, бир чүр гаршылыглы мүнасибәтләрдән башга чүр гаршылыглы мүнасибәтләрә кечмәси гануну да әһәмијјәтлидир. О һәмин гануну тапдыгдан сонра, ичтимаи һәјатда һәмин ганунун тәзаһүр етдији нәтичәләри даһа мүфәссәл нәзәрдән кечирир... Буна ујғун олараг Маркс бирчә шејә чалышыр ки, мүәјјән чүр ичтимаи мүнасибәтләрин зәрурилијини дүрүст елми тәдгигатла сүбут етсин, онун үчүн башланғыч нөгтәси вә истинадкаһ олан фактлары мүмкүн гәдәр гәти сурәтдә гејд етсин. Маркс мүасир гурулушун зәрурилијини сүбут етмәклә башга бир гурулушун да зәрурилијини вә инсанларын дүшүнүб-дүшүнмәмәсиндән, баша дүшүб-дүшмәмәсиндән асылы олмајараг һөкмән һәмин гурулуша кечилмәли олдуғуну сүбут етдикдә, бу онун үчүн тамамилә кифајәтдир. Маркс ичтимаи инкишафа елә бир тәбии-тарихи просес кими бахыр ки, бу просеси нәинки инсанын ирадә, шүур вә нијјәтиндән асылы олмајан, һәтта өзләри дә инсанын ирадә, шүур вә нијјәтләрини мүәјјән едән ганунлар идарә едир... Әкәр мәдәнијјәт тарихиндә шүур белә бир табе рол ојнајырса, онда ајдындыр ки, мәдәнијјәтин өзүнү објект көтүрән тәнгид үчүн шүурун мүәјјән бир формасы вә ја нәтичәси ән аз дәрәчәдә әсас ола биләр. Јә'ни бу тәнгид үчүн идеја дејил, анчаг харичи һадисә башланғыч нөгтәси ола биләр. Тәнгид бир факты идеја илә дејил, башга бир фактла тутушдурмагдан, мүгајисә етмәкдән вә гаршылашдырмагдан ибарәт олачагдыр. Тәнгид үчүн әһәмијјәтлиси анчаг будур ки, һәр ики факт мүмкүн гәдәр дүрүст тәдгиг едилмиш олсун вә һәгигәтән мүхтәлиф инкишаф дәрәчәләрини тәмсил етсин, бундан әлавә, тәнгид үчүн әһәмијјәтлидир ки, һәмин инкишаф дәрәчәләринин тәзаһүр етдији гајда, ардычыллыг вә рабитә дә ејни дәрәчәдә дүрүст тәдгиг едилмиш олсун... Бурада бә'зи охучуларын ағлына белә бир суал да кәлә биләр... игтисади һәјатын үмуми ганунлары истәр мүасир һәјата тәтбиг едилсин, истәрсә кечмиш һәјата, ахы бу ганунлар ејнидир? Мәсәлә дә ондадыр ки, Маркс мәһз буну гәбул етмир. Маркс үчүн бу чүр үмуми ганунлар мөвчуд дејилдир... Онун фикринчә, әксинә, һәр бир бөјүк тарихи дөврүн өз ганунлары вардыр... Лакин һәјат мүәјјән инкишаф дөв-

рүнү баша вурдугда, мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндән чыхыб башга мәрһәләјә кирдикдә, о артыг ајры ганунларла идарә олунмаға башлајыр. Бир сөзлә, игтисади һәјат бурада башга гисим биоложи һадисәләрдә мүшаһидә етдијимизә тамамилә бәнзәр бир һадисәдән ибарәт олур... Көһнә игтисадчылар игтисади ганунларын тәбиәтини баша дүшмәјәрәк, бунлары физика вә кимја ганунлары илә јекчинс һесаб етмишләр... Һадисәләрин даһа дәрин тәһлили көстәрмишдир ки, ичтимаи организмләр арасындакы фәргләр битки вә һејван организмләри арасындакы фәргдән аз дәрин дејилдир... Һәмин организмләрин гурулушундакы фәрг, үзвләринин мүхтәлифлији, бу үзвләрин фәалијјәт көстәрдији шәраитин мүхтәлифлији вә и. а. үзүндән ејни бир һадисә тамамилә мүхтәлиф ганунлара табе олур. Мәсәлән, әһалинин артмасы ганунунун һәмишә вә һәр јердә, һәр бир заман вә һәр бир јер үчүн ејни олдуғуну Маркс гәбул етмәкдән имтина едир. Әксинә, о иддиа едир ки, һәр бир инкишаф дәрәчәсинин өз төрәјиб артма гануну вардыр... Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсиндәки фәргләрдән асылы олараг мүнасибәтләр вә бунлары тәнзим едән ганунлар дә дәјишилир. Беләликлә, Маркс капиталист тәсәррүфат гурулушуну тәдгиг вә изаһ етмәк мәгсәдини гаршысына гојмагла игтисади һәјаты дүрүст тәдгиг едәркән гаршыја гојулан мәгсәди анчаг чидди елми сурәтдә ифадә етмишдир... Бу тәдгигатын елми әһәмијјәти мүәјјән ичтимаи организмин төрәмәсини, јашамасыны, инкишафыны, өлүб кетмәсини вә онун башга, даһа јүксәк ичтимаи организмлә әвәз олунмасыны идарә едән хүсуси ганунлары ајдынлашдырмагдан ибарәтдир. Доғрудан да Марксын китабы белә бир әһәмијјәтә маликдир».

Мүәллиф мәним һәгиги методум адландырдығы шеји бу гәдәр мүвәффәгијјәтлә тәсвир етмәклә вә һәмин методун тәтбигиндә шәхсән мәним ишләтдијим үсуллара белә рәғбәт көстәрмәклә, мәһз диалектик методу тәсвир етмишдир.

Әлбәттә, шәрһ үсулу формал чәһәтчә тәдгигат үсулундан фәргләнмәјә билмәз. Тәдгигат кәрәк материалы әтрафлы өјрәнсин, онун мүхтәлиф инкишаф формаларыны тәһлил етсин, бу формаларын дахили рабитәсини изләсин. Анчаг бу иш гуртардыгдан сонра керчәк һәрәкәт лазымынча тәсвир едилә биләр. Елә ки, бу иш көрүлдү вә материалын һәјаты өз идеал ин'икасыны тапды, онда елә көрүнә биләр ки, гаршымызда априор бир конструксија дурур.

Мәним диалектик методум өз әсасы е'тибары илә Һекелин диалектик методундан нәинки фәрглидир, һәтта онун тамамилә әксидир. Һекелин идеја ады илә һәтта мүстәгил субјектә чевирдији тәфәккүр просеси, онун фикринчә, керчәклијин демиургудур*, керчәклик исә тәфәккүр просесинин јалныз харичи тәзаһүрүдүр. Мәним фикримчә исә, әксинә, идеал оланлар инсанын башына көчүрүлүб орада јени шәклә салынмыш мадди варлыгдан башга бир шеј дејилдир.

Һекел диалектикасынын мистикләшдиричи чәһәтини мән демәк олар 30 ил бундан әввәл, бу диалектика һәлә дәбдә олдуғу заман тәнгид етмишдим. Лакин вахты илә, Лессинг за-

* — јарадычысыдыр. *Ред.*

маны гочаг Моисеј Менделсон Спинозаны «ит өлүсү» адландырыб бәднам етдији кими, мән «Капитал»ын биринчи чилди үзәриндә ишләдијим заман, мүасир зијалылар Алманијасында рәһбәр мөвге тутан һај-күјчү, иддиалы вә чох дар дүшүнчәли тәглидчиләр[15] Һекели бәднам едирдиләр. Буна көрә мән ачыгча өзүмү бу бөјүк мүтәфәккирин шакирди адландырдым вә дәјәр нәзәријјәси һаггындакы фәсилдә арабир һәтта Һекелә мәхсус шәрһ үсулуна әл атмышам. Һекелин әлиндә диалектиканын мистикләшдирилмәсинә әсла бахмајараг, мәһз Һекел илк дәфә бунун ән үмуми һәрәкәт формаларынын мүкәммәл вә шүурлу тәсвирини вермишдир. Һекелдә диалектика башы үстәдир. Ону ајаг үстә гојмаг лазымдыр ки, мистик пәрдә алтында олан расионал тохум ашкара чыхарылсын.

Өз мистикләшдирилмиш шәклиндә диалектика Алманијада дәб олмушду, зира белә нәзәрә кәлирди ки, куја о, мөвчуд вәзијјәти шөһрәтләндирир. Өз расионал шәклиндә диалектика буржуазијада вә онун доктринабаз идеологларында анчаг һиддәт вә дәһшәт доғурур, чүнки мөвчуд оланын позитив анлајышына ејни заманда онун инкары, һөкмән мәһв олачағы анлајышыны да дахил едир, һәјата кечирилмиш олан һәр бир форманы һәрәкәтдә нәзәрдән кечирир, демәли, һәмчинин онун кечичи чәһәтини дә нәзәрдән кечирир, о һеч бир шеј гаршысында бојун әјмир вә өз маһијјәтинә көрә тәнгиди вә ингилабидир.

Әмәли чәһәтлә марагланан буржуа капитализм чәмијјәтинин зиддијјәтләрлә долу олан һәрәкәтини ән чох, мүасир сәнајенин кечдији вахташыры тсиклин дәјишилмәләриндә һисс едир, бу дәјишилмәләрин ән јүксәк нөгтәси исә үмуми бөһрандыр. Бөһран јенә дә јахынлашмагдадыр, һәрчәнд һәлә өз башланғыч мәрһәләсиндәдир; о өз тә'сиринин мүхтәлиф чәһәтли вә интенсив олмасы сајәсиндә диалектиканы һәтта јени мүгәддәс Пруссија—Алманија империјасы бамбылыларынын да бејнинә јеридәчәкдир.

Карл Маркс

Лондон, 24 јанвар 1873-чү ил

Londres 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre.

Cher citoyen,

J'applaudis à votre idée de publier la traduction de "Das Kapital" en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français, toujours impatient de conclure, avide de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux-là seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx.

Маркс тәрәфиндән «Капитал»ын I чилдинин франсызча тәрчүмәсинин нашири Лашатра јазылан вә франсызча нәшриндә мүгәддимә олараг чап едилән мәктуб

ФРАНСЫЗЧА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Вәтәндаш Морис Лашатра.

Әзиз вәтәндаш!

«Капитал»ын тәрчүмәсини вахташыры чыхан бурахылышлар шәклиндә нәшр етмәк һаггында сизин идејанызы бәјәнирәм. Бу формада әсәр фәһлә синфи үчүн даһа анлашыглы олар, бу исә мәним үчүн һәлледичи мүлаһизәдир.

Медалын үз тәрәфи беләдир. Лакин онун о бири үзү дә вардыр: мәним истифадә етдијим вә индијәдәк игтисади мәсәләләрә тәтбиг едилмәјән тәдгигат методу илк фәсилләрин охунмасыны чох чәтинләшдирир. Горху ола биләр ки, һәмишә сәбирсизликлә сон нәтичәләрә чан атан вә үмуми принсипләри илә өзүнүн билаваситә марагландығы мәсәләләр арасында нә кими әлагә олдуғуну билмәји гызғын арзу едән франсыз чамааты әсәри охумаға башлајаркән дәрһал сонракы һиссәләрә кечә билмәмәси үзүндән китаба олан марағыны итирсин.

Бурада мән бирчә шејлә көмәк едә биләрәм: һәгигәтә гызғын чан атан охучуја бу чәтинлији лап әввәлдән көстәрим вә ону хәбәрдар едим. Елмдә кениш бир бөјүк јол јохдур вә анчаг о адам елмин парлаг зирвәләринә чата биләр ки, јорулмагдан горхмајыб, онун дашлы-гајалы чығырлары илә дырмансын.

Әзиз вәтәндаш, сизә өз сәдагәтими изһар едирәм.

Карл Маркс

Лондон, 18 март 1872-чи ил.

ФРАНСЫЗЧА НӘШРИНӘ СӨЗАРДЫ

Ч-б Ж. Руа мүмкүн гәдәр дәгиг вә һәтта һәрфи тәрчүмә вермәји вә'д етмишди. О өз вәзифәсини вичданла јеринә јетирмишдир. Лакин онун мәһз вичданлылығы вә дәгиглији мәни мәчбур етди ки, охучулар үчүн мәтндә даһа анлашыглы етмәкдән өтрү дәјишикликләр едим. Бу дәјишикликләр китабын ајры-ајры бурахылышлары чыхдыгча едилмиш вә һеч дә һәмишә ејни дәрәчәдә диггәтлә едилмәмиш, буна көрә дә үслуб рәван олмамышдыр.

Лакин мән јохлама ишинә башладығыма көрә, һисс етдим ки, орижиналын әсас мәтниндә дә (алманча икинчи нәшри) бу иши көрмәјә мәчбурам, бундан да мәгсәд бә'зи јерләри садәләшдирмәк, башга јерләри кенишләндирмәк, әлавә тарихи материаллар вә ја статистика материаллары вермәк, тәнгиди гејдләри тамамламаг вә саирәдир. Бу франсызча нәширинин нә кими әдәби нөгсанлары олса да, орижиналла јанашы онун мүстәгил елми әһәмијјәти вардыр вә буна көрә алман дилинә бәләд олан охучулар да ондан истифадә етмәлидирләр.

Ашағыда мән алманча икинчи нәшрә сөзардындан Алманијада сијаси игтисадын инкишафы вә бу әсәрдә ишләдилән метод һаггында бәһс едилән игтибаслар верирәм.

Карл Маркс

Лондон, 28 апрел 1875-чи ил

ҮЧҮНЧҮ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ

Бу үчүнчү нәшри чапа һазырламаг Марксын өзүнә гисмәт олмады. Әзәмәти гаршысында инди һәтта әлејһдарларынын да тә'зим етдији бу гүдрәтли мүтәфәккир 1883-чү ил мартын 14-дә вәфат етди.

Марксын шәхсиндә гырх илдән бәри ән сых достлуг телләри илә бағлы олдуғум бир адамы, сөзлә ифадә едилә биләчәјиндән даһа артыг миннәтдар олдуғум бир досту итирдикдән сонра, инди мәним өһдәмә һәм биринчи чилдин бу үчүнчү нәшрини, һәм дә Марксдан әлјазмасы шәклиндә галмыш олан икинчи чилди бурахмаг вәзифәси дүшүр. Бурада мән охучуја һәмин вәзифәнин биринчи һиссәсини јеринә јетирмәјим һаггында һесабат верирәм.

Әввәлчә Маркс биринчи чилдин чох һиссәсини јенидән ишләмәк, бә'зи нәзәри мүддәалары даһа ајдын ифадә етмәк, бунлара јени мүддәалар әлавә етмәк, тарихи материалы вә статистика материалыны индијә гәдәрки дөврү әһатә едән јени мә'луматла тамамламаг фикриндә иди. Хәстәлији вә икинчи чилдин сон редаксијасы илә мәшғул олмаг зәрурәти ону бу фикриндән әл чәкмәјә мәчбур етди. Анчаг ән зәрури дәјишикликләрлә, анчаг, бу мүддәтдә чапдан чыхмыш франсызча тәрчүмәсиндә («Le Capital», par Karl Marx. Paris, Lachâtre, 1872—1875) верилмиш олан әлавәләри дахил етмәклә кифајәтләнмәк лазым кәлди.

Марксдан галан китаблар арасында «Капитал»ын алманча бир нүсхәси тапылды ки, бунун ајры-ајры јерләриндә дүзәлишләр вә франсызча нәшринә ишарәләр вар иди; ејнилә дә франсызча бир нүсхәси тапылды ки, бурада Марксын јени нәшрдә истифадә етмәк истәдији јерләрин һамысы дүрүст гејд

едилмишди. Бә'зи истисналарла бу дәјишикликләр вә әлавәләр китабын анчаг сон һиссәсинә, «Капитал јығымы просеси» бөлмәсинә аиддир. Индијәдәк китабын илк гејдләринә нисбәтән бу бөлмәнин мәтни ән аз дәјишдирилмишдир, һалбуки китабын әввәлки бөлмәләринин мәтни әсаслы сурәтдә јенидән ишләнилмишди. Буна көрә дә бурада үслуб китабын башга һиссәләринә нисбәтән даһа чанлы, даһа долғун, лакин ејни заманда да даһа сәлигәсиз иди: инкилис ифадәләринә, ајдын олмајан ајры-ајры јерләрә тәсадүф едилирди, шәрһин бә'зи јерләриндә гүсурлар вар иди, чүнки ајры-ајры мүһүм нөгтәләр анчаг өтәри гејд едилмишди.

Үслуба кәлдикдә, Маркс өзү бә'зи һиссәләри диггәтли сурәтдә јенидән нәзәрдән кечириб дүзәлтмишди вә бунунла да, һабелә бир чох шифаһи көстәришләри илә мәнә бир ме'јар вермишди ки, инкилис техники ифадәләрини вә саир инкилис ифадәләрини нә дәрәчәдә атмаг лазымдыр. Әлбәттә, Маркс әлавәләр үзәриндә јенидән ишләјиб сәлис франсыз дилини өз јығчам алман дили илә әвәз едәрди. Мән исә бу әлавәләри јалныз китабын мувафиг јерләринә көчүрмәклә кифајәтләнмәли олдум вә анчаг чалышдым ки, бунлар әсас мәтнә мүмкүн гәдәр чох ујғун олсун.

Беләликлә, бу үчүнчү нәшрдә мән, мүәллифин өзү тәрәфиндән дәјишдириләчәјинә там јәгинлик һасил етмәдијим бирчә кәлмәни дә дәјишдирмәмишәм. Әлбәттә, алман игтисадчыларынын өз араларында ишләтдикләри жаргону, мәсәлән: пул вериб өзкә әмәјини алан адамы *ишверән* [Arbeit*geber*] музд мүгабилиндә әмәји әлиндән алынан адамы исә *ишалан* [Arbeit*nehmer*] адландырмаг кими чәфәнкијаты «Капитал»а дахил етмәји мән һеч фикримә дә кәтирмәмишәм. Франсызлар да ади һәјатда «travail» [«әмәк»] сөзүнү «мәшғәлә» мә'насында ишләдирләр. Лакин капиталисти donneur de travail [ишверән], фәһләни исә receveur de travail [ишалан] адландырмаг фикринә дүшән бир игтисадчыны франсызлар, әлбәттә, дәли һесаб едәрдиләр.

Ејнилә дә мән китабын һәр јериндә ишләдилән инкилис пул, өлчү вә чәки ваһидләрини бунларын Алманијадакы јени еквивалентләри илә әвәз етмәји јолверилмәз һесаб етдим. «Капитал»ын биринчи нәшри чыхдығы заман, Алманијада ишләдилән мүхтәлиф өлчү вә чәки ваһидләри ил әрзиндә олан күнләрин сајы гәдәр иди; һәм дә ики нөв марка (о заман империја маркасы буну 30-чу илләрин ахырларында ихтира етмиш анчаг Зөтберин бејниндә мөвчуд иди), ики нөв гулден вә азы үч нөв талер вар иди ки, бунлардан бири «јени үчдә ики»[16] адланырды. Тәбиәтшүнаслыгда метр өлчү вә чәки системләри, дүнја базарында исә инкилис өлчү вә чәки системләри һөкм сү-

рүрдү. Белә бир шәраитдә бу китабда инкилис өлчү ваһидләриндән истифадә етмәк тамамилә тәбии иди, чүнки онун мүәллифи фактик мә'луматы, демәк олар, анчаг инкилис сәнаје мүнасибәтләри саһәсиндән көтүрмәјә мәчбур иди. Бу ахырынчы мүлаһизәләр индијә гәдәр дә өз гүввәсини сахлајыр, хүсусилә она көрә ки, дүнја базарында мүвафиг мүнасибәтләр, демәк олар, дәјишилмәмишдир вә мәһз һәлледичи сәнаје саһәләриндә—дәмиргајырма вә памбыг парча сәнајесиндә—индијә гәдәр дә демәк олар анчаг инкилис өлчү вә чәки системләри һөкм сүрүр.

Ахырда бир нечә кәлмә дә Марксын ситат кәтирмәк методундан данышмалыјам, чүнки бу метод һеч дә тамам баша дүшүлмәмишди. Халис фактик шәрһдән вә ја тәсвирдән бәһс едиләркән, ситатлар, мәсәлән инкилис Көј китабларындан кәтирилән ситатлар, әлбәттә, сәнәдләрә садәчә истинад етмәк демәкдир. Дикәр игтисадчыларын нәзәри бахышлары ситат кәтирилдикдә исә, вәзијјәт башгадыр. Бурада ситат јалныз мүәјјән етмәлидир ки, игтисади нәзәријјәләрин инкишафында мүәјјән бир пиллә олан бу вә ја башга фикри ајдын шәкилдә илк дәфә ким, һарада вә нә заман сөјләмишдир. Анчаг бир шеји бурада көстәрмәк нәзәрдә тутулур ки, игтисадчынын бу бахышы елм тарихи үчүн әһәмијјәтлидир, бу бахыш өз заманәсиндәки игтисади шәраитин нәзәри чәһәтдән чох вә ја аз дәрәчәдә адекват ифадәсидир. Лакин белә бир мәсәлә тамамилә кәнарда галыр ки, мүәллифин өз нөгтеји-нәзәриндән бу бахыш мүәјјән бир мүтләг вә ја нисби әһәмијјәтә маликдирми, јохса ону анчаг тарихи чәһәтдән марагландырыр. Беләликлә, бу ситатлар мәтнә игтисад елми тарихиндән көтүрүлән анчаг фасиләсиз бир тәфсирдән ибарәтдир вә игтисад нәзәријјәси саһәсиндә ајры-ајры ән мүһүм наилијјәтләрин тарихини вә мүәллифләрини мүәјјән едир. Һәм дә белә бир иш бу елмдә хүсусилә лазым иди, чүнки һәмин елмин тарихчиләри индијә гәдәр анчаг мәнсәбпәрәстләрә мәхсус гәрәзли бир чаһилликлә фәргләнмишләр. Бу һәмчинин ону да изаһ едир ки, нәјә көрә Маркс икинчи нәшрә сөзардында дејиләнләрә ујғун олараг, алман игтисадчыларындан анчаг чох надир һалларда ситат кәтирир.

Үмид едирәм ки, икинчи чилди 1884-чү илдә бурахмаг мүмкүн олачагдыр.

Фридрих Енкелс

Лондон, 7 нојабр 1883-чү ил

ИНКИЛИСЧӘ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

«Капитал»ын инкилисчә тәрчүмәсини нәшр етмәјин зәрури олдуғуну сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Лап әксинә, изаһат көзләмәк лазым кәләрди ки, бу китабда шәрһ едилән нәзәријјәләрин артыг нечә илдән бәри истәр Инкилтәрә, истәрсә Американын вахташыры мәтбуаты вә чари әдәбијјаты үчүн даими бир мүзакирә, һүчум, мүдафиә, тәфсир вә тәһриф објекти олдуғуна бахмајараг, нәјә көрә бу нәшр индијәдәк тә'хирә салынмышдыр.

1883-чү илдә «Капитал»ын мүәллифи вәфат етдикдән аз сонра бу әсәрин инкилисчә нәшринин зәрурилији ашкар олдугда, Марксын вә бу сәтирләрин мүәллифинин көһнә досту ч-б Самүел Мур, бу китабын предметинә һәр һансы башга шәхсдән бәлкә дә даһа чох бәләд олан бу адам һәмин китабын Марксын әдәби вәсиләринин чап етдирмәк истәдикләри тәрчүмәсини өз үзәринә көтүрмәјә разы олду. Мән дә өз тәрәфимдән әлјазмасыны орижиналла тутушдурмалы вә зәрури билдијим дәјишикликләри етмәли идим. Лакин мә'лум олду ки, ч-б Мурун өз пешәси үзрә көрдүјү ишләр она тәрчүмәни бизим һамымызын арзу етдијимиз гәдәр тез баша чатдырмасына мане олур. Буна көрә дә биз д-р Евелингин ишин бир һиссәсини өз үзәринә көтүрмәк тәклифини мәмнунијјәтлә гәбул етдик. Ејни заманда да Марксын кичик гызы ханым Евелинг ситатлары јохламаға, инкилис мүәллифләринин әсәрләриндән вә Көј китаблардан кәтирилиб Маркс тәрәфиндән алман дилинә тәрчүмә едилән чохлу игтибасларын орижинал мәтнини бәрпа етмәјә башлады. Бә'зи лабүд истисналарла о һәмин иши тамамилә көрдү.

Китабын ашағыдакы һиссәләри д-р Евелинг тәрәфиндән

тәрчүмә едилмишдир: 1) X фәсил (Иш күнү) вә XI фәсил (Изафи дәјәрин норма вә күтләси); 2) VI бөлмә (Әмәк һаггы, XIX—XXII фәсилләр); 3) XXIV фәслин 4-чү һиссәсиндән (Јығымын мигдарыны вә и. а. тә'јин едән шәраит) XXIV фәслин ахырынчы һиссәси, XXV фәсил вә бүтүн VIII бөлмә (XXVI—XXXIII фәсилләр) дахил олмагла китабын ахырынадәк; 4) мүәллифин һәр ики мүгәддимәси[17]. Ҝитабын бүтүн галан һиссәси ч-б Мур тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Беләликлә, мүтәрчимләрдән һәр бири ишин јалныз өз һиссәси үчүн чавабдеһдир, бүтөвлүкдә бүтүн иш үчүн исә мән мәс'улијјәт дашыјырам.

Бүтүн ишимиздә әсас көтүрүлән алманча үчүнчү нәшри мәним тәрәфимдән 1883-чү илдә һазырланмышды. Ону һазырлајаркән мән мүәллифдән галан гејдләрдән истифадә етмишдим; һәмин гејдләрдә о көстәрирди ки, икинчи нәшрин мәтниндән һансы һиссәләр 1872—1875-чи илләрдә нәшр едилән франсызча мәтниндән[1] һансы парчаларла әвәз едилмәлидир. Беләликлә, икинчи нәшрин мәтниндә едилән дәјишикликләр үмумијјәтлә он илә гәдәр бундан әввәл Америкада нәзәрдә тутулан, лакин башлыча олараг там мүнасиб тәрчүмәчи олмамасы үзүндән јеринә јетирилмәјән инкилисчә тәрчүмәси барәсиндә Марксын өзү тәрәфиндән онун бир сыра јазылы көстәришләриндә тәклиф едилмиш дәјишикликләрә мүвафигдир. Бу көстәришләрин јазылдығы әлјазмасыны Нју-Черси штатындакы Һобокендән көһнә достумуз Ф. А. Зорке бизә вермишди. Бурада һәмчинин франсызча нәшриндән бир нечә әлавә дә нәзәрдә тутулмушдур; лакин бу әлјазмасы алманча үчүнчү нәшри үчүн Марксын вердији көстәришләрдән бир нечә ил әввәл јазылдығына көрә, мән бу әлјазмасындан јалныз ајры-ајры һалларда вә башлыча олараг бизә мүәјјән чәтинликләри арадан галдырмагда көмәк етдији заман истифадә етмәјә өзүмү һаглы билмишәм. Чәтин јерләрин чохунда франсызча мәтниндән өјрәнә билирдик ки, тәрчүмә заманы оржиналын мәтниндән әһәмијјәтли бир шеји гурбан вермәк лазым кәлдикдә, мүәллиф өзү нәји гурбан вермәјә һазыр иди.

Лакин охучуну хилас едә билмәдијимиз бир намүнасиблик вардыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, бә'зи терминләр нәинки ади һәјатда, һәтта ади сијаси игтисадда да малик олдуғу мә'надан фәргли мә'нада ишләдилир. Лакин бу лабүддүр. Елмдә һәр бир јени нөгтеји-нәзәр онун техники терминләриндә дә ингилаба сәбәб олур. Буну кимјанын тимсалында ән јахшы көрмәк олар, онун бүтүн терминләри тәгрибән һәр ијир-

[1]) „Le Capital", par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement revisée par l'auteur. Paris, Lachâtre. Бу тәрчүмәдә, хүсусилә дә китабын ахырынчы һиссәсиндә алманча икинчи нәшринә нисбәтән хејли дәјишикликләр вә әлавәләр вардыр.

ми илдә көкүндән дәјишилир, зира һеч олмаса бирчә үзви бирләшмәни чәтинликлә тапмаг олар ки, о бир сыра мүхтәлиф адлар дашымамыш олсун. Сијаси игтисад адәтән тичарәт вә сәнаје һәјатындан терминләри раст кәлдији кими көтүрүб истифадә едирди вә һеч көрмүрдү ки, бунунла да өзүнү һәмин терминләрин ифадә етдији кичик бир анлајышлар даирәси илә мәһдудлашдырыр. Мәсәлән, классик сијаси игтисада гәти сурәтдә мә'лум иди ки, мәнфәәт вә рента мәһсулдан фәһләнин өз саһибкарына вермәли олдуғу һаггы өдәнилмәмиш һиссәнин анчаг бөлмәләридир, анчаг пајларыдыр (саһибкар исә һәмин һиссәни биринчи олараг мәнимсәјир, лакин онун сон јеканә мүлкијјәтчиси дејилдир). Бунунла белә, һәтта классик сијаси игтисад да мәнфәәт вә рента һаггында үмумән гәбул олунмуш бахышлар чәрчивәсиндән кәнара чыхмамышдыр, мәһсулун һаггы өдәнилмәмиш олан бу һиссәсини (Маркс буну изафи мәһсул адландырырды) бир там кими бүтөв һалда тәдгиг етмәмишдир. Буна көрә дә классик сијаси игтисад һеч заман истәр онун мәншә вә тәбиәтини, истәрсә онун дәјәринин сонрадан бөлүшдүрүлмәсини тәнзим едән ганунлары ајдын баша дүшмәк дәрәчәсинә чатмамышдыр. Там ејнилә дә кәнд тәсәррүфаты вә сәнәт истисна олмагла, бүтүн истеһсал фәргинә вармадан мануфактура термини илә әһатә едилир. Бунунла да игтисади тарихин ики бөјүк вә маһијјәтчә мүхтәлиф дөврләри: әл әмәји бөлкүсүнә әсасланан әсил мануфактура дөврү илә машын тәтбигинә әсасланан мүасир сәнаје дөврү арасындакы фәрг силинир. Буна көрә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, мүасир капиталист истеһсалыны бәшәријјәтин игтисади тарихинин анчаг кечичи бир мәрһәләси кими көтүрән нәзәријјә истеһсалын бу формасыны әбәди вә гәти бир форма кими көтүрән мүәллифләрин ади терминләриндән фәргли терминләр ишләтмәлидир.

Ситат кәтирмәк үчүн мүәллиф тәрәфиндән ишләдилән метод барәсиндә бир нечә сөз сөјләмәк артыг олмаз. Онун үчүн ситатларән чох һалларда, гәбул олундуғу кими, мәтндә верилмиш мүддәалары сәнәдләрлә тәсдиг едән сүбут хидмәти көрүр. Лакин бир чох һалларда игтисадчыларын әсәрләриндән верилән парчалары ситат кәтирмәкдән мәгсәд буну көстәрмәкдир ки, мүәјјән бир мүддәа илк дәфә нә заман, һарада вә ким тәрәфиндән ајдын сурәтдә сөјләнилмишдир. Бу о һалларда едилир ки, ситат кәтирилән мүддәа бу вә ја башга бир заманда һөкм сүрән ичтимаи истеһсал вә мүбадилә шәраитинин чох вә ја аз адекват ифадәси кими әһәмијјәтли олсун. Һәм дә бу заман ситат ирәли сүрүлән мүддәанын Марксын өз рә'јинә ујғун кәлиб-кәлмәмәсиндән вә ја, башга сөзлә десәк, онун үмуми әһәмијјәти олуб-олмамасындан әсла асылы олма-

јараг кәтирилир. Беләликлә, бу ситатлар мәтни елм тарихиндән алынмыш әлавә тәфсирлә тамамлајыр.

Бизим тәрҹүмәмиз бу әсәрин анҹаг биринҹи китабыны әһатә едир. Лакин бу биринҹи китаб хејли дәрәҹәдә тамамланмыш бир там тәшкил едир вә ијирми ил әрзиндә мүстәгил бир әсәр олмушдур. 1885-ҹи илдә мәним Алманијада нәшр етдирдијим икинҹи китаб 1887-ҹи илин ахырларындан тез чап едилә билмәјәҹәк үчүнҹү китаб олмадан сөзсүз натамамдыр. Үчүнҹү китабын алманҹа орижиналы чапдан чыхаҹағы заман һәр ики китабын инкилисҹә нәшрини һазырламаг һаггында дүшүнмәјин вахты чатмыш олар.

Континентдә «Капитал»ы чох заман «фәһлә синфинин библијасы» адландырырлар. Фәһлә һәрәкаты илә таныш оланлардан һеч кәс инкар етмәз ки, «Капитал»да чыхарылан нәтиҹәләр тәкҹә Алманијада вә Исвечрәдә дејил, Франсада, Һолландијада, Белчикада, Америкада вә һәтта Италијада вә Испанијада да фәһлә синфинин бөјүк һәрәкатынын күндән-күнә даһа артыг дәрәҹәдә әсас принсипләри олмагдадыр; һәр јердә фәһлә синфи бу нәтиҹәләри өз вәзијјәтинин вә өз диләкләринин ән дүрүст ифадәси һесаб етмәкдәдир. Ахы Инкилтәрәдә дә мәһз инди Марксын нәзәријјәләри фәһлә синфи сыраларында олдуғундан һеч дә аз олмајараг «елмли» адамлар арасында јајылан сосиалист һәрәкатына чох бөјүк тә'сир көстәрир. Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Инкилтәрәнин игтисади вәзијјәтинин әсаслы сурәтдә тәдгиг едилмәсинин гәти милли бир зәрурәт олаҹағы вахт сүр'әтлә јахынлашмагдадыр. Бу өлкәнин сәнаје системинин һәрәкәти, истеһсал даим вә сүр'әтлә кенишләнмәдән, демәли базарлар да кенишләнмәдән мүмкүн олмајан бу һәрәкәт дурғунлуг нөгтәсинә јахынлашмагдадыр. Тиҹарәт азадлығы өз имканларыны түкәтмишдир; һәтта Манчестер дә өзүнүн вахты илә рәддедилмәз олан бу игтисади инҹилинә шүбһә едир[1]. Башга өлкәләрин сүр'әтлә инкишаф едән сәнајеси, һәр јердә Инкилтәрә истеһсалынын јолу үзәриндә дурмагдадыр, һәм дә тәкҹә һимајә көмрүкләри илә мүдафиә едилән базарларда дејил, һәмчинин азад базарларда вә һәтта Ла-Маншын бу тајында да беләдир. Әкәр мәһсулдар гүввәләр һәндәси силсилә илә артырса, базарлар, ән јахшы һалда, әдәди силсилә илә кенишләнир. 1825-ҹи илдән 1867-ҹи иләдәк даим тәкрар олунан он иллик дурғунлуг, тәрәгги, ифрат истеһсал вә бөһран тсикли санки һәгигәтән өз јолуну баша вур-

[1]) Манчестер тиҹарәт палатасынын бу күн кечирилән нөвбәти рүблүк јығынҹағында тиҹарәт азадлығы мәсәләси барәсиндә гызғын мүбаһисә олмушдур. Белә бир гәтнамә тәклиф едилмишди: „Тиҹарәт азадлығы мәсәләсиндә башга милләтләрин дә Инкилтәрәнин нүмунәси ардынҹа кедәҹәјини 40 ил әбәс јерә көзләдикдән сонра палата һесаб едир ки, өз мөвгејини јенидән нәзәрдән кечирмәк вахты чатмышдыр“. Гәтнамә анҹаг бир сәс чохлуғу илә рәдд едилмишдир: 21 сәс—ләһинә вә 22 сәс—әлејһинә. „Evening Standard“, 1 нојабр 1886-чы ил.

мушдур, лакин јалныз ондан өтрү ки, бизи сонра перманент вә хроники депрессија үмидсизлији кирдабына салсын. Бу гәдәр гызғын арзу едилән тәрәгги дөврү кәлиб чатмаг истәмир. Елә ки, биз онун санки јахынлашдығыны көстәрән әламәтләри сезмәјә башлајырыг, бу әламәтләр дәрһал јенидән јох олур. Һалбуки һәр дәфә башланан гыш даим јенидән бизим гаршымыза белә бөјүк бир мәсәлә гојур: «Ишсизләрлә нә етмәли?». Һәм дә ишсизләрин сајынын илдән-илә артдығына бахмајараг, һеч кәс бу суала чаваб верә билмир вә ишсизләрин сәбри түкәниб өз мүгәддәратларыны өз әлләринә алачаглары вахты биз демәк олар һесаблајыб көстәрә биләрик. Шүбһәсиз, о заман елә бир адамын сәси ешидилмәлидир ки, онун нәзәријјәси Инкилтәрәнин игтисад тарихини вә вәзијјәтини бүтүн өмрү боју өјрәнмәсинин нәтичәси олмушдур, елә бир адамын сәси ешидилмәлидир ки, буну өјрәнмәк сајәсиндә о белә бир нәтичәјә кәлмишдир: һәр һалда Авропада Инкилтәрә елә јеканә бир өлкәдир ки, орада лабүд ичтимаи ингилаб тамамилә динч вә легал васитәләрлә јарадыла биләр. Әлбәттә, бурада о һеч заман буну әлавә етмәји унутмамышдыр: чәтин көзләмәк олар ки, Инкилтәрәнин һаким синифләри «көләлији мүдафиә үчүн гијам»[18] галдырмадан бу динч вә легал ингилаба табе олсунлар.

Фридрих Енкелс

5 нојабр 1886-чы ил

ДӨРДҮНЧҮ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ

Дөрдүнчү нәшр үчүн мән истәр мәтнин өзүнү, истәрсә гејдләри мүмкүн гәдәр гәти бир шәклә салмағы лазым билдим. Бу вәзифәни нечә јеринә јетирдијими гысача көстәрәчәјәм.

Франсызча нәшрини Марксын өз әли илә јаздығы гејдләрлә бир даһа тутушдурдугдан сонра мән орадан алманча мәтни үчүн бир нечә јени әлавә көтүрдүм. Бунлар 80-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 88-чи сәһифәси) [бу чилдин 124—125-чи сәһифәләри], 458—460-чы сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 509—510-чу сәһифәләри) [бу чилдин 492—495-чи сәһифәләри], 547—551-чи сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 600-чү сәһифәси) [бу чилдин 586—590-чы сәһифәләри], 591—593-чү сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 644-чү сәһифәси) [бу чилдин 628—630-чу сәһифәләри] вә 596-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 648-чи сәһифәси) [бу чилдин 633—634-чү сәһифәләри], 79-чу гејддәдир. Бундан әлавә, франсызча вә инкилисчә нәшрләриндә олдуғу кими, мән мәтнә (дөрдүнчү нәшрин 461—467-чи сәһифәләри) [бу чилдин 495—501-чи сәһифәләри] филиз мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләр һаггында узун бир гејд әлавә етмишәм (үчүнчү нәшрин 509—515-чи сәһифәләри). Галан хырда дүзәлишләр халис техники характер дашыјыр.

Бундан башга, изаһат үчүн бир нечә әлавә гејд вердим, һәм дә мәһз о јерләрдә вердим ки, бунлары дәјишилмиш тарихи шәраит, зәннимчә, тәләб едирди. Бүтүн бу әлавә гејдләр квадрат мө'тәризәјә алыныб мәним инисиалларымла имзаланмышдыр*.

Чохлу ситаты бу мүддәтдә чапдан чыхан инкилисчә нәшри

* Бу нәшрдә квадрат мө'тәризәләр бөјүк мө'тәризәләрлә әвәз едилмишдир. *Ред.*

үчүн тамамилә јохламаг лазым кәлди. Марксын кичик гызы Еленора ситат кәтирилән јерләрин һамысыны орижиналларда ахтарыб тапмаг зәһмәтини өз үзәринә көтүрдү ки, бөјүк чохлуг тәшкил едән инкилисчә ситатлар алманҹадан тәкрар тәрҹүмә шәклиндә дејил, инкилисчә нәшринин әслиндә олдуғу шәкилдә верилсин. Беләликлә дөрдүнҹү нәшрдә мән бу бәрпа олунмуш мәтни нәзәрә алмалы идим. Бу заман бә'зи јерләрдә дәгиг олмајан кичик јерләр ашкара чыхды: сәһифәләр јанлыш көстәрилмишди, бу да гисмән дәфтәрләрдән үзү көчүрүләркән бурахылан јазы сәһвләри илә, гисмән дә үч нәшриндән галан чап сәһвләри илә изаһ олунур; дырнаг ишарәләри вә ја сөз бурахылдығыны көстәрән нөгтәләр өз јериндә гојулмамышды—гејд дәфтәрләриндән чохлу ситат кәтирилдикдә бу хәта тамамилә лабүд иди; бә'зи һалларда ситат тәрҹүмә едиләркән о гәдәр дә дүрүст олмајан сөз сечилмишди. Бә'зи јерләр 1843—1845-чи илләрдә, Марксын һәлә инкилис дилини билмәдији вә инкилис игтисадчыларыны франсызча тәрҹүмәсиндән охудуғу заман Парисдә тәртиб етдији көһнә дәфтәрләрдән ситат кәтирилмишди; ики дәфә тәрҹүмә нәтиҹәсиндә ситатын мә'насы бир гәдәр дәјишилдији һалларда,—мәсәлән, Стүартын, Јурун вә и. а. әсәрләриндән кәтирилән ситатлар,—мән инкилисчә мәтндән истифадә етдим. Башга хырда хәталар вә гүсурлар да бу ҹүрдүр. Охуҹу дөрдүнҹү нәшри үчүнҹү нәшрлә тутушдурдугда јәгин едәр ки, бүтүн бу зәһмәтли јохлама просеси нәтиҹәсиндә китабда гејдә лајиг һеч бир дәјишиклик олмамышдыр. Бирҹә ситаты, јә'ни Ричард Ҹонсдан кәтирилән ситаты әсла тапмаг мүмкүн олмады (дөрдүнҹү нәшрин 562-чи сәһифәси [бу ҹилдин 601-чи сәһифәси], гејд 47); чох еһтимал ки, Маркс китабын адыны дүз көстәрмәмишдир[19]. Бүтүн галан ситатларын индики даһа дүрүст шәклиндә сүбут гүввәси тамамилә олдуғу кими галмыш вә ја һәтта артмышдыр.

Лакин бурада мән көһнә бир әһвалата гајытмаға мәҹбурам.

Шәхсән мәнә Марксын кәтирдији ситатлардан анҹаг биринин доғрулуғуна шүбһә едилдији мә'лумдур. Лакин һәмин ситат әһвалаты Марксын вәфатындан сонра да сөјләнилдијинә көрә, мән бунун үзәриндән сүкутла кечә билмәрәм[20].

Алман фабрикчиләри иттифагынын Берлиндә чыхан органы «Concordia» журналында 1872-чи ил мартын 7-дә: «Карл Маркс нечә ситат кәтирир» сәрлөвһәли аноним бир мәгалә чыхмышды. Бу мәгаләнин мүәллифи гејри-ади дәрәҹәдә бол мә'нәви һиддәт билдирән вә әдәбдән кәнар сөзләр јағдырдыгдан сонра дејир ки, куја Маркс Гладстонун 1863-ҹү ил апрелин 16-да бүдҹә мәсәләси барәсиндәки нитгиндән көтүр-

дүјү ситаты тәһриф етмишдир (бу ситат 1864-чү илдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Тә'сис Манифестиндә верилмиш вә «Капитал»ын I чилдиндә тәкрар едилмишдир, дөрдүнчү нәшрин 617-чи сәһифәси, үчүнчү нәшрин 671-чи сәһифәси [бу чилдин 653-чү сәһифәси]. Көстәрилән мәгаләнин мүәллифи дејир ки, «Hansard»ын стенографик (куја рәсми) һесабатында, Марксын ситат кәтирдији: «Сәрвәт вә гүдрәтин белә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасы... бүсбүтүн варлы синифләри әһатә едир» чүмләсинә һеч бир ишарә дә јохдур. О дејир: «Гладстонун нитгиндә белә бир чүмлә јохдур. Орада бунун мәһз әкси дејилмишдир» (даһа сонра гара һәрфләрлә јазылмышдыр): **«Маркс бу чүмләнин гурулушуну вә мәзмунуну өзүндән уйдурмушдур».**

«Concordia»нын һәмин нөмрәсини мај ајында алан Маркс аноним мүәллифә «Volksstaat»ын 1 ијун тарихли нөмрәсиндә чаваб вермишди. О һәмин ситаты мәһз һансы гәзет һесабатындан көтүрдүјүнү јада сала билмәдијинә көрә инкилисчә ики нәшрдән мә'нача бунун тамамилә ејни олан ситатлар кәтирмәклә, сонра да «Times»ын һесабатындан ситат кәтирмәклә кифајәтләнмишди; һәмин һесабата көрә исә Гладстон демишди:

> «Сәрвәт нөгтеји-нәзәриндән бизим өлкәмизин вәзијјәти беләдир. Мән е'тираф етмәлијәм ки, сәрвәт вә гүдрәтин белә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасынын анчаг варлы синифләри әһатә етдијинә әмин олсајдым, бу һала аз гала һәјәчан вә тәәссүфлә бахардым. Лакин һәмин фактлар бизә фәһлә әһалинин вәзијјәти барәсиндә һеч бир мә'лумат вермир. Зәннимчә тамамилә дәгиг олан мә'лумата әсасән сәрвәтин индичә тәсвир етдијим дәрәчәдә артмасы бүсбүтүн варлы синифләри әһатә едир».

Беләликлә, Гладстон бурада дејир ки, вәзијјәт белә олсајды, о тәәссүф едәрди, лакин һәгигәтдә вәзијјәт мәһз беләдир: сәрвәт вә гүдрәтин белә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасы бүсбүтүн варлы синифләри әһатә едир; куја рәсми олан «Hansard»а кәлдикдә, Маркс даһа сонра дејир: «Ч-б Гладстон о гәдәр ағыллы чыхмышдыр ки, өз нитгинин сонрадан гурашдырылан бу мәтниндән ону Инкилтәрәнин хәзинә канслери олмаг е'тибары илә шүбһәсиз ләкәләјән јери чыхарыб атмышдыр; бу исә һеч дә Бебелә гаршы чумбулу Ласкерин ичады[21] дејил, Инкилтәрәдә ади бир парламент ән'әнәсидир».

Лакин аноним мүәллиф кет-кедә даһа чох әсәбиләшир. О өз чавабында («Concordia», 4 ијул) икинчи јердән көтүрүлән бүтүн мәнбәләри рәдд едир, мә'суманә сурәтдә парламент нитгләриндән ситатлары анчаг стенографик һесабатдан көтүрмәк «адәти» үзәриндә тә'кид едир; даһа сонра исә инандырмаг истәјир ки, «Times»дакы һесабатла («уйдурулан» чүмлә бурада вардыр) «Hansard»ын һесабаты (бурада һәмин

чүмлә јохдур) «мәзмунча бир-биринә тамамилә ујғундур», «Times»ын һесабатында да «Тә'сис Манифестиндәки мә'лум чүмләјә тамамилә әкс» бәјанат вардыр, һәм дә бу чәнаб сә'јлә белә бир факт барәсиндә сусур ки, куја «тамамилә әкс» олан бәјанатла јанашы мәһз «мә'лум јер» јазылмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, аноним мүәллиф һисс едир ки, кәләјинин үстү ачылмышдыр вә анчаг јени бир һијлә ону хилас едә биләр. Индичә сүбут едилдији кими, «һәјасыз јаланла» долу олан өз мәгаләсини о белә ән кобуд сөјүшләрлә долдурур: «mala fides» [«вичдансызлыг»], «намуссузлуг», «јалан истинадлар», «бу јалан ситат», «һәјасыз јалан», «тамамилә сахталашдырылмыш ситат», «бу сахтакарлыг», «садәчә һәјасызлыгдыр» вә и. а. Лакин о ејни заманда мүбаһисәли мәсәләни нәзәрә чарпмадан јени бир саһәјә кечирмәјә чалышыр вә вә'д едир ки, «биз (јә'ни «јалан данышмајан» аноним мүәллиф), Гладстонун сөзләринин мәзмунуна нә кими мә'на вердијимизи башга бир мәгаләдә көстәрәчәјик». Онун һеч кәси марагландырмајан рә'јинин куја бу мәсәләјә бир дәхли вармыш! Бу башга мәгалә «Concordia»да ијулун 11-дә чыхды.

Маркс 7 август тарихли «Volksstaat»да бир дә чаваб вериб, 1863-чү ил 17 апрел тарихли «Morning Star» вә «Morning Advertiser»дән мүвафиг јери ситат кәтирмишди. Бу һәр ики мәнбәјә көрә, Гладстон демишди ки, о, сәрвәт вә гүдрәтин һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасынын анчаг таваналы синифләри (classes in easy circumtances) әһатә етдијини јәгин етсәјди, буна һәјәчанла вә и. а. бахарды, лакин һәгигәтдә бунларын артмасы анчаг мүлкијјәт саһиби олан синифләри әһатә едир (entirely confined to classes possessed of property); беләликлә, Марксын куја «ујдурдуғу» чүмлә бу һесабатларда да һәрфијјән тәкрар олунур. Сонра Маркс «Times» илә «Hansard»ын мәтнләрини тутушдурмаг јолу илә бир даһа мүәјјән едир ки, бир-бириндән асылы олмајан үч гәзетин ертәси күн чыхан нөмрәләриндәки һесабатларда һәмин чүмләнин бир-биринә һәрфијјән мүтабиг олмасы бунун һәгигилијини там ајдынлыгла сүбут едир; сонра Маркс көстәрир ки, бу чүмлә «Hansard»да чап олунан вә мә'лум «адәтә» көрә натиг тәрәфиндән нәзәрдән кечирилән һесабатда јохдур вә Марксын тә'бири илә десәк, Гладстон «бу чүмләни сонрадан хәлвәтчә тулламышдыр»; ахырда Маркс билдирир ки, аноним мүәллифлә даһа мүбаһисә етмәјә вахты јохдур. Аноним мүәллиф дә, көрүнүр, кифајәт гәдәр чавабыны алмышды, һәр һалда, Маркса даһа «Concordia»нын нөмрәләрини көндәрмирдиләр.

Мүнагишә тамамилә битмиш вә унудулмуш кими көрүнүрдү. Доғрудур, Кембрич университети илә әлагәси олан шәхсләрдән бизә о вахтдан бәри бир-ики дәфә белә бир әсрар-

әнкиз шајиә кәлиб чатмышды ки, кuја Маркс «Капитал»да дәһшәтли бир әдәби күнаһа јол вермишдир; лакин бу чәһәтдән нә гәдәр диггәтли ахтарышлар апарылса да, һеч бир гәти шеј мүәјјән етмәк мүмкүн олмурду. Нәһајәт, 1883-чү ил нојабрын 29-да, Марксын вәфатындан 8 ај сонра, «Times»да Кембричдәки Тринити коллечиндән олан Седли Тејлор тәрәфиндән имзаланмыш бир мәктуб дәрч олунур; ән ади кооперасијачылыгла мәшғул олан бу адам һәмин мәктубда јалныз Кембричдәки деди-годулар барәсиндә дејил, һабелә «Concordia»дакы аноним мүәллифин шәхсијјәти барәсиндә бизә, нәһајәт, мә'лумат вермиш олду.

Тринити коллечиндән олан бу адамчығаз јазыр: «Хүсусилә гәрибә бурасыдыр ки, *профессор Брентано* (о заман Бреславлда, инди исә Страсбургда кафедрасы олан бу адам)... Гладстонун нитгиндән Интернасионалын (Тә'сис) Манифестинә салмаға шүбһәсиз сәбәб олан mala fides-и ифша едә билмишдир. Ч-б Карл Маркс... бу ситаты мүдафиә етмәјә чалышса да, Брентанонун тутарлы зәрбәләри алтында дәрһал әзилди вә анчаг сонралар чан чәкиширкән (deadly shifts) чүр'әт едиб иддиа етди ки, ч-б Гладстонун нитги 1863-чү ил 17 апрел тарихли «Times»да ејнилә чап едилдикдән сонра, о һәмин нитгини «Hansard» үчүн гурашдырмыш вә Инкилтәрәнин хәзинә канслери олмаг е'тибары илә ону ләкәләјән бир јери чыхарыб атмышдыр. Брентано мәтнләри әтрафлы сурәтдә тутушдурмаг јолу илә сүбут етдикдә ки, «Times» илә «Hansard»дакы һесабатлар бир-биринә мүтабигдир вә усталыгла гопарыб көтүрүлән ајры-ајры ситатларла Гладстонун сөзләринә верилән мә'на орада әсла јохдур, онда Маркс вахты олмадығыны бәһанә кәтириб, мүбаһисәни давам етдирмәкдән имтина етди!»

«Пудел чилдинә кирән көр ким имиш!»[22] Ч-б Брентанонун «Concordia»да аноним һәрзәчилији Кембрич истеһсал кооперасијачыларынын хәјалында әчәб гәшәнк шәкил алыбмыш. Будур бах, алман фабрикчиләри иттифагынын бу Јенилмәз Кеоркиси беләчә дурубмуш, гылынчыны ојнадыр[23], «тутарлы зәрбәләр» вурурмуш, «дәрһал әзилән» чәһәннәм әждаһасы Маркс исә онун ајаглары өнүндә «чан чәкишәрәк» өлүб кедирмиш!

Бунунла белә, Ариосто үслубунда бүтүн бу дөјүш тәсвири анчаг, бизим бу Јенилмәз Кеоркинин һијләләрини өртүб басдырмаға хидмәт едир. Даһа бурада «ујдурулмуш јаландан», «сахтакарлыгдан» бәһс едилмир, јалныз «ситатлары усталыгла ајырыб көтүрмәкдән» (craftily isolated quotation) данышылыр. Бүтүн мәсәлә тамамилә башга саһәјә кечирилир вә бунун нә үчүн едилдијини Јенилмәз Кеорки илә онун кембричли силаһдары чох јахшы баша дүшүр.

Елеонора Маркс Тејлора ајлыг «To-Day» журналында (феврал 1884-чү ил) чаваб верди, чүнки «Times» онун мәгаләсини гәбул етмәкдән имтина етди. О, һәр шејдән әввәл, мүбаһисәни вахты илә бәһс едилән белә бир јеканә мәсәлә үзәринә

гајтарды: Маркс һәмин чүмләни «ујдурмушдур», ја јох? Ч-б Седли Тејлор буна чаваб верди ки, онун фикринчә, Маркс илә Брентано арасындакы мүбаһисәдә

«бу ситат Гладстонун сөзләринин мә'насыны вермәк, јохса ону тәһриф етмәк мәгсәди илә кәтирилмишди мәсәләсинә нисбәтән Гладстонун нитгиндә бу чүмләнин олуб-олмамасы мәсәләси тамамилә икинчи дәрәчәли рол ојнајырды».

Даһа сонра о разылашыр ки, «Times»дакы һесабатда «доғрудан да ифадә зиддијјәти вардыр», лакин бүтүн контекст дүзкүн, јә'ни либераллыгла-гладстончасына тәфсир едилдикдә, куја көстәрир ки, Гладстон нә демәк *истәмишди* («To-Day», март 1884-чү ил). Бурада ән күлмәли чәһәт одур ки, аноним мүәллиф Брентанонун фикринчә, ситатлары «Hansard»дан көтүрмәк бир «адәт» олдуғу һалда, бу кембричли адамчығаз нитгдән верилән ситатлары «Hansard»дан дејил, инадла «Times»дан кәтирир, һалбуки јенә һәмин Брентанонун дедијинә көрә, «Times»дакы һесабат «лабүд сурәтдә сәлигәсиздир». Бәс башга нә чүр ола биләрди? Ахы бу нәһс чүмлә «Hansard»да јохдур!

Елеонора Маркс чох зәһмәт чәкмәдән «To-Day»ин һәмин нөмрәсиндә бу дәлилләри пуча чыхартды. Ики шејдән бириндир. Ја ч-б Тејлор 1872-чи илдәки мүбаһисәни охумушдур, бу һалда о инди «јалан дејир», һәм дә онун јаланы бундадыр ки, о нәинки олмајан шеји «ујдурур», һабелә олан шеји «инкар едир». Ја да о һәмин мүбаһисәни әсла охумамышдыр, бу һалда онун ағзыны ачмаға ихтијары јох иди. Һәр нечә олурса-олсун, о даһа өз досту Брентанонун беләбир иттиһамына тәрәфдар чыхмаға чәсарәт етмәди ки, Маркс бу ситаты «ујдурмушдур». Әксинә, Маркс инди артыг «ујдурмагда» дејил, мүһүм бир чүмләни чыхарыб атмагда иттиһам олунур. Лакин һәгигәтдә бу чүмлә Тә'сис Манифестинин бешинчи сәһифәсиндә, куја «ујдурулмуш» олан чүмләдән бир нечә сәтир јухарыда ситат кәтирилмишдир. Гладстонун нитгиндәки «зиддијјәтә» кәлдикдә, мәһз Маркс өзү демирми ки, «Гладстонун бүдчә мәсәләсинә даир 1863-чү вә 1864-чү ил нитгләриндә тәкрар олунан биабырчы зиддијјәтләр вардыр»! («Капитал»ын 618-чи сәһифәси, гејд 105, үчүнчү нәшрин 672-чи сәһифәси [бу чилдин 654-чү сәһифәси]). Лакин Маркс һеч дә бу зиддијјәтләри á la Седли Тејлор либералчасына һиссијјата гапылыб өртбасдыр етмәјә чалышмыр. Е. Маркс тәрәфиндән верилән чавабын ахырындакы хүласәдә дејилир: «Һәгигәтдә Маркс гејдә лајиг һеч бир шеји чыхарыб атмамыш вә әсла һеч бир шеј «ујдурмагла» мәшғул олмамышдыр. Лакин о, Гладстонун нитгиндә шүбһәсиз сөјләнилән, анчаг «Hansard»дакы һеса-

батда нәдәнсә јоха чыхан чүмләни бәрпа етмиш вә унудулмагдан хилас етмишдир».

Бундан сонра ч-б Седли Тејлорун да сәси кәсилди. Ијирми ил давам едән вә ики бөјүк өлкәни бүрүјән бүтүн бу профессор һүчумунун нәтичәси ондан ибарәт олду ки, артыг һеч кәс Марксын әдәби вичданына тохунмаға чәсарәт етмирди. Зәнн етмәк олар ки, ч-б Брентано «Hansard»ын папа гәдәр күнаһсыз олдуғуна нә гәдәр аз инанырса, бундан сонра ч-б Седли Тејлор да ч-б Брентанонун өз гәләбәләри һаггында мәтбуатдакы јазыларына ејнилә аз инаначагдыр.

Ф. Енкелс

Лондон, 25 ијун 1890-чы ил

БИРИНЧИ КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

БИРИНЧИ БӨЛМӘ

ӘМТӘӘ ВӘ ПУЛ

БИРИНЧИ ФӘСИЛ
ӘМТӘӘ

1. ӘМТӘӘНИН ИҚИ АМИЛИ: ИСТЕҺЛАҚ ДӘЈӘРИ ВӘ ДӘЈӘР (ДӘЈӘР СУБСТАНСИЈАСЫ, ДӘЈӘР ҚӘМИЈЈӘТИ)

Капиталист истеһсал үсулунун һөкм сүрдүјү чәмијјәтләрин сәрвәти «күлли әмтәә јығыны»[1] кими, ајрыча бир әмтәә исә бу сәрвәтин бәсит формасы кими мејдана чыхыр. Буна көрә дә бизим тәдгигатымыз әмтәәнин тәһлилиндән башланыр.

Әмтәә һәр шејдән әввәл заһири бир предметдир, өз хассәләри сајәсиндә мүәјјән инсан тәләбатыны өдәјән бир шејдир. Бу тәләбатын тәбиәти,—бу тәләбаты, мәсәлән, мә'дә в ја хәјалынмы доғурмасы,—мәсәләни әсла дәјишдирмир[2]. Иш һәмчинин бунда да дејилдир ки, һәмин шеј инсан тәләбатыны мәһз нечә: јашајыш васитәси, јә'ни истеһлак шеји кими билаваситә өдәјир, јохса истеһсал васитәси кими долајы јолла өдәјир.

Һәр бир фајдалы шејә, мәсәлән, дәмирә, кағыза вә и. а., ики нөгтеји-нәзәрдән: кејфијјәт вә мигдар чәһәтдән бахмаг олар. Һәр бир белә шеј бир чох хассәләрин мәчмусудур вә буна көрә дә өзүнүн мүхтәлиф чәһәтләри илә фајдалы ола биләр. Шејләрин бу мүхтәлиф чәһәтләрини вә, демәли, онларын ишләдилмәсинин мүхтәлиф үсулларыны ашкара чыхармаг тарихи инкишафын ишидир[3]. Фајдалы шејләрин мигдар чәһәти

---

[1]) *Карл Маркс*. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир". Берлин, 1859, сәһ. 3 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 13].

[2]) „Арзу тәләбатдан доғур, арзу руһун иштаһасыдыр вә ачмаг бәдәнә хас олдуғу кими, о да руһа бир о гәдәр хасдыр... шејләрин чох һиссәсинин она көрә дәјәри вардыр ки, руһун тәләбатыны өдәјир". *Nicholas Barbon*. „A Discourse concerning Coining the New Money lighter. In Answer, to Mr. Lockè's Considerations etc.". London, 1696, p. 2, 3.

[3]) „Шејләрин өз дахили хассәси" (vertue—бу, истеһлак дәјәринә Барбонун вердији хүсуси аддыр) „вардыр вә бу хассә һәр јердә дәјишилмәз галыр; мәсәлән, магнитин дәмири чәзб етмәк габилијјәти" (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6). Магнитин дәмири чәзб етмәк хассәси анчаг о заман фајдалы олду ки, онун васитәси илә магнит гүтбләри кәшф едилди.

үчүн ичтимаи өлчүләр ахтарыб тапмаг һаггында да ејни сөзләри демәк лазым кәлир. Әмтәә өлчүләринин фәргләри гисмән өлчүлән шејләрин өзләринин мүхтәлиф тәбиәти илә мүәјјән олунур, гисмән дә шәртидир.

Шејин фајдалылығы ону истеһлак дәјәри едир[4]. Лакин бу фајдалылыг һавадан асылмыш бир шеј дејилдир. Әмтәә чисминин хассәләри илә шәртләнән бу фајдалылыг әмтәә чисминдән кәнарда мөвчуд дејилдир. Буна көрә дә әмтәә чисминин өзү, мәсәлән, дәмир, буғда, алмас вә с. истеһлак дәјәридир, јахуд не'мәтдир. Онун бу характери онун истеһлак хассәләрини мәнимсәмәјә инсанын аз вә ја чох әмәк сәрф етмәсиндән асылы дејилдир. Истеһлак дәјәрләри нәзәрдән кечириләркән һәмишә онларын мигдарча мүәјјәнлији нәзәрдә тутулур, мәсәлән, бир дүжүн саат, бир аршын кәтан, бир тон дәмир вә с. Әмтәәләрин истеһлак дәјәрләри хүсуси бир фәннин—әмтәәшүнаслығын предметидир[5]. Истеһлак дәјәри јалныз истифадә вә ја истеһлак заманы керчәкләшир. Сәрвәт һәр һансы ичтимаи формада олурса-олсун, истеһлак дәјәрләри онун мадди мәзмунуну тәшкил едир. Нәзәрдән кечирәчәјимиз чәмијјәт формасында истеһлак дәјәрләри ејни заманда мүбадилә дәјәринин мадди дашыјычыларыдыр.

Мүбадилә дәјәри һәр шејдән әввәл мигдар нисбәти шәклиндә, бир гисим истеһлак дәјәрләринин башга гисим истеһлак дәјәрләринә мүбадилә олундуғу пропорсија шәклиндә[6],—заман вә мәкандан асылы олараг даим дәјишилән бир нисбәт шәклиндә мејдана чыхыр. Буна көрә дә мүбадилә дәјәри тәсадүфи вә халис нисби бир шеј кими көрүнүр, әмтәәнин өзүнә хас олан дахили мүбадилә дәјәри (valeur intrinséque) исә contradictio in adjecto [тә'рифдә зиддијјәт] кими нәзәрә кәлир[7]. Мәсәләјә даһа јахындан бахаг.

Мүәјјән бир әмтәә, мәсәлән бир квартер буғда x мигдар

---

[4]) „Һәр һансы бир шејин тәбии дәјәри [natural worth] инсан һәјатынын тәләбатыны едәмәк вә ја раһатлығына хидмәт етмәк габилијјәтиндәдир“ *John Locke*. „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest. 1691“.“ in „Works“. London, 1777, v. II, p. 28). XVII әсрдә инкилис мүәллифләриндә истеһлак дәјәрини билдирмәк үчүн „worth“ сөзүнү вә мүбадилә дәјәрини билдирмәк үчүн „value“ сөзүнү ишләтдикләринә биз һәлә тез-тез раст кәлирик; бу, инкилис дилинин руһуна тамамилә ујғундур, чүнки инкилис дили билаваситә мөвчуд олан шејләри керман мәншәли сөзләрлә, фикрән дүшүнүлән шејләри исә роман мәншәли сөзләрлә ифадә етмәји севир.

[5]) Буржуа чәмијјәтиндә белә бир fictio juris [јуридик фиксија] һөкм сүрүр ки, куја әмтәә алычысы олан һәр бир адам әмтәәшүнаслыг саһәсиндә енсиклопедик билијә маликдир.

[6]) „Дәјәр бир шејин башга шејә, мүәјјән мигдар бир мәһсулун мүәјјән мигдар башга мәһсула мүбадилә олундуғу нисбәтдир“, (*Le Trosne*, „De l'Intérèt Social“, „Physiocrates“, éd. Daire. Paris, 1846, p. 889).

[7]) „Һеч бир шејин дахили дәјәри ола билмәз“ (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6 јахуд Батлерин дедији кими:

„The value of a thing
Is justas much as it will bring“.

[„Шејдән нә гәдәр вүсул олса, дәјәри там о гәдәрдир“] [21].

чəкмə јағына, јахуд y мигдар ипəјə, јахуд z мигдар гызыла вə и. а., бир сөзлə—ән мүхтəлиф пропорсијаларда башга əмтəəлəрə мүбадилə олунур. Демəли, буғданын тəкчə бир јеканə мүбадилə дəјəри дејил, бир чох мүбадилə дəјəрлəри вардыр. Лакин x мигдар чəкмə јағы да, y мигдар ипəк дə, z мигдар гызыл да вə и. а. бир квартер буғданын мүбадилə дəјəрини тəшкил етдијинə көрə, x мигдар чəкмə јағы, y мигдар ипəк, z мигдар гызыл вə и. а. бир-бирини əвəз едə билəн, јахуд бəрабəр кəмијјəтли мүбадилə дəјəрлəри олмалыдыр. Бурадан, əввəлəн, белə бир нəтичə чыхыр ки, ејни бир əмтəəнин мүхтəлиф мүбадилə дəјəрлəри нə исə бəрабəр бир шеји ифадə едир вə, икинчиси, белə бир нəтичə чыхыр ки, үмумијјəтлə мүбадилə дəјəри онун өзүндəн фəргли олан бир мəзмунун анчаг ифадə үсулу, анчаг «тəзаһүр формасы» ола билəр.

Сонра, ики əмтəə, мəсəлəн буғда вə дəмир көтүрəк. Бунларын мүбадилə нисбəти нечə олурса-олсун, бу нисбəти һəмишə елə бир тəнликлə ифадə етмəк олар ки, орада мə'лум мигдар буғда мүəјјəн мигдар дəмирə бəрабəр тутулур, мəсəлəн: 1 квартер буғда $= a$ сентнер дəмирə. Бу тəнлик бизə нəји көстəрир? Ону көстəрир ки, ики мүхтəлиф шејдə—1 квартер буғдада вə a сентнер дəмирдə—кəмијјəтчə бəрабəр нə исə үмуми бир шеј вардыр. Демəли, бу шејлəрин һəр икиси нə исə үчүнчү бир шејə бəрабəрдир ки, бу да өзлүјүндə һəмин шејлəрдəн нə биринчиси, нə дə икинчиси дејилдир. Белəликлə, бунлардан һəр бири мүбадилə дəјəри олдуғуна көрə, һəмин үчүнчүјə мүнчəр едилə билмəлидир.

Буну ади бир һəндəсə мисалы илə нүмајиш етдирəк. Бүтүн дүзхəтли фигурларын саһəсини мүəјјəн етмəк вə тутушдурмаг үчүн бунлары үчбучаглара бөлүрлəр. Үчбучағын өзүнү онун заһири көркəминдəн тамамилə фəргли бир ифадəјə—отурачағы илə һүндүрлүјү һасилинин јарысына мүнчəр едирлəр. Ејнилə əмтəəлəрин мүбадилə дəјəрлəрини дə онлар нəјин чох вə ја аз мигдарларыны тəмсил едирсə, онлар үчүн үмуми олан бу шејə мүнчəр етмəк лазымдыр.

Əмтəəлəрин һəндəси, физики, кимјəви вə ја һəр һансы башга тəбии хассəлəри белə бир үмуми чəһəт ола билмəз. Онларын чисмани хассəлəри үмумијјəтлə анчаг она көрə нəзəрə алыныр ки, əмтəəлəрин фајдалылығы һəмин хассəлəрдəн асылыдыр, јə'ни бу хассəлəр əмтəəлəри истеһлак дəјəрлəри едир. Дикəр тəрəфдəн, ашкардыр ки, əмтəəлəрин мүбадилə нисбəти məһз онларын истеһлак дəјəрлəриндəн асылы дејилдир. Əмтəəлəрин мүбадилə нисбəти чəрчивəсиндə һəр бир мə'лум истеһлак дəјəри, лазыми пропорсијада оларса, о һəр һансы башга истеһлак дəјəри илə там бəрабəр əһəмијјəтə маликдир. Јахуд гоча Барбон демишкəн:

«Әмтәәләрин бир чешидинин мүбадилә дәјәри илә башга чешидинин мүбадилә дәјәри бәрабәрдирсә, бунларын һәр икиси ејни дәрәчәдә јахшыдыр. Бәрабәр мүбадилә дәјәрләри олан шејләр арасында һеч бир фәрг вә ја тәфавүт јохдур»[8].

Истеһлак дәјәрләри олмаг е'тибары илә әмтәәләр һәр шејдән әввәл кејфијјәтчә фәргләнир, мүбадилә дәјәрләри олмаг е'тибары илә онларын анҹаг мигдар фәргләри ола биләр вә, демәли, онларда бирҹә атом да истеһлак дәјәри јохдур.

Әмтәә ҹисимләринин истеһлак дәјәриндән сәрф-нәзәр едилсә, онларда бирҹә хассә галыр, бу да ондан ибарәтдир ки, онлар әмәк мәһсулларыдыр. Лакин инди әмәк мәһсулу өзү дә тамамилә јени бир шәкил алыр. Доғрудан да, биз онун истеһлак дәјәриндән сәрф-нәзәр етдиксә, бунунла бирликдә онун әмтәә ҹисминин тәркиб һиссәләри вә формаларындан да сәрф-нәзәр етмиш олдуг, ону истеһлак дәјәри едән исә мәһз бунлардыр. Инди бу даһа стол, јахуд ев, јахуд иплик, јахуд һәр һансы башга бир фајдалы шеј дејилдир. Онун һисс илә гаврanылан бүтүн хассәләри сөнүб кетди. Һабелә о инди даһа бир харрат, јахуд дүлкәр, јахуд әјириҹи әмәјинин, ја да үмумијјәтлә башга мүәјјән бир мәһсулдар әмәјин мәһсулу дејилдир. Әмәк мәһсулунун фајдалылыг хассәси илә бәрабәр, онда тәмсил олунан әмәк нөвләринин дә фајдалылыг хассәси јох олур, демәли, бу әмәк нөвләринин мүхтәлиф конкрет формалары јох олур; даһа онларын арасында фәрг галмыр, һамысы бәрабәр инсан әмәјинә, абстракт инсан әмәјинә мүнҹәр олур.

Инди нәзәрдән кечириб көрәк, әмәк мәһсулларындан нә галды. Онлардан һеч бир шеј галмады, галан анҹаг, һамысы үчүн бәрабәр олан хәјали предметликдән, садәҹә фәргсиз инсан әмәји биркинтиси олмагдан, јә'ни инсан иш гүввәсинин һәр һансы формада сәрф едилмәсинә бахмајараг бу иш гүввәси мәсрәфи олмагдан ибарәтдир. Инди бүтүн бу шејләр анҹаг онун ифадәләридир ки, бунларын истеһсалына инсан иш гүввәси сәрф едилмишдир, бунларда инсан әмәји топланмышдыр. Онларын һамысы үчүн үмуми олан һәмин иҹтимаи субстансијанын кристаллары олмаг е'тибары илә онлар дәјәрдир, әмтәә дәјәрләридир.

[8]) „Әмтәәләрин бир чешидинин мүбадилә дәјәри илә башга чешидинин мүбадилә дәјәри бәрабәрдирсә, бунларын һәр икиси ејни дәрәчәдә јахшыдыр. Бәрабәр мүбадилә дәјәрләри олан шејләр арасында һеч бир фәрг вә ја тәфавүт јохдур... Јүз фунт стерлинг мигдарында дәмир вә ја гурғушунун мүбадилә дәјәри јүз фунт стерлинг мигдарында күмүш вә ја гызылын мүбадилә дәјәринә бәрабәрдир“ (*N. Borbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 53 вә 7).

Әмтәәләрин мүбадилә нисбәтинин өзүндә онларын мүбадилә дәјәри өз истеһлак дәјәрләриндән әсла асылы олмајан бир шеј кими гаршымыза чыхмышдыр. Әкәр биз әмәк мәһсулларынын истеһлак дәјәриндән доғрудан да сәрф-нәзәр етсәк, онларын индичә тә'рифини вердијимиз шәкилдә дәјәрини әлдә едәрик. Беләликлә, әмтәәләрин мүбадилә нисбәтиндә вә ја мүбадилә дәјәриндә ифадә олунан үмуми чәһәт мәһз онларын дәјәридир. Тәдгигатын сонракы кедиши јенә дә бизи буна кәтириб чатдырачагдыр ки, мүбадилә дәјәри дәјәрин зәрури ифадә үсулу вә ја тәзаһүр формасыдыр; бунунла белә, дәјәр әввәлчә һәмин формадан асылы олмајараг нәзәрдән кечирилмәлидир.

Беләликлә, истеһлак дәјәринин, вә ја не'мәтин, анчаг она көрә дәјәри вардыр ки, онда абстракт инсан әмәји чисим шәкли алмыш вә ја маддиләшмишдир. Бәс онун дәјәринин кәмијјәтини нечә өлчмәли? Көрүнүр, онда олан әмәјин, бу «дәјәр јарадан субстансијанын» мигдары илә. Әмәјин өз мигдары онун сәрф едилдији мүддәтлә, иш вахты илә өлчүлүр, иш вахты өзү дә өз мигјасыны заманын мүәјјән һиссәләриндә тапыр, мәсәлән: саат, күн вә и. а.

Әкәр әмтәәнин дәјәри онун истеһсал едилдији мүддәтдә сәрф олунан әмәјин мигдары илә өлчүлүрсә, онда белә көрүнә биләрди ки, әмтәәни истеһсал едән адам нә гәдәр тәнбәл вә ја бачарыгсыздырса, бу әмтәәнин дәјәри бир о гәдәр артыг олмалыдыр, чүнки әмтәә истеһсал етмәк үчүн она даһа чох вахт лазым кәлир. Лакин дәјәрләрин субстансијасыны тәшкил едән әмәк бәрабәр инсан әмәјидир, ејни инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Чәмијјәтин, әмтәә аләми дәјәрләриндә ифадә олунан бүтүн иш гүввәси сајсыз-һесабсыз фәрди иш гүввәләриндән ибарәт олса да, бурада ејни инсан иш гүввәси кими мејдана чыхыр. Бу фәрди иш гүввәләриндән һәр бири, һәр һансы башгасы кими, ичтимаи орта иш гүввәси характеринә малик олдуғуна вә белә бир ичтимаи орта иш гүввәси кими фәалијјәт көстәрдијинә көрә, демәли, мә'лум бир әмтәәнин истеһсалына анчаг орта дәрәчәдә зәрури вә ја ичтимаи зәрури иш вахты сәрф етдијинә көрә ејни инсан иш гүввәсидир. Ичтимаи зәрури иш вахты, мөвчуд ичтимаи нормал истеһсал шәраитиндә вә һәмин чәмијјәтдә әмәјин орта сәвијјәли бачарыг вә интенсивлији шәраитиндә һәр һансы бир истеһлак дәјәринин һазырланмасы үчүн тәләб олунан иш вахтыдыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бухарла ишләјән тохучу дәзкаһы ишә салындыгдан сонра мүәјјән мигдар иплији парчаја чевирмәк үчүн, бу ишә кечмишдә сәрф едилән әмәјин бәлкә дә анчаг јарысы лазым кәлирди. Әлбәттә, әл илә ишләјән инкилис тохучусу бундан сонра да иплији парчаја чевирмәјә әввәлки

гәдәр иш вахты сәрф едирди, лакин инди онун фәрди иш саатынын мәһсулунда ичтимаи иш саатынын анчаг јарысы тәмсил олунурду вә буна көрә дә һәмин мәһсулун дәјәри ики гат азалмышды.

Беләликлә, мүәјјән истеһлак дәјәринин дәјәр кәмијјәти јалныз, бу истеһлак дәјәрини һазырламаг үчүн лазым кәлән ичтимаи зәрури әмәјин вә ја иш вахтынын мигдары илә мүәјјән олунур[9]. Бу һалда һәр бир ајрыча әмтәә өз гәбилиндән олан әмтәәләрин јалныз орта нүсхәси әһәмијјәтинә маликдир[10]. Буна көрә дә бәрабәр мигдарда әмәји еһтива едән, јахуд еји иш вахтында һазырлана билән әмтәәләр бәрабәр дәјәр кәмијјәтинә маликдир. Бир әмтәәнин дәјәринин һәр бир башга әмтәәнин дәјәринә нисбәти, биринчинин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын икинчинин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтына нисбәти кимидир. «Дәјәр олмаг е'тибары илә бүтүн әмтәәләр донуб галмыш иш вахтынын јалныз мүәјјән мигдарларыдыр»[11].

Демәли, әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты сабит галсајды, әмтәә дәјәринин кәмијјәти дә сабит галарды. Лакин һәр дәфә әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилдикдә, иш вахты да дәјишилир. Әмәјин мәһсулдар гүввәси мүхтәлиф шәртләрлә, әзчүмлә фәһләнин орта мәһарәт дәрәчәси илә, елмин инкишаф сәвијјәси илә вә онун техноложи тәтбиги дәрәчәси илә, истеһсал просесинин ичтимаи комбинасијасы илә, истеһсал васитәләринин гәдәри вә еффективлији илә, тәбии шәраитлә мүәјјән олунур. Еји мигдар әмәк, мәсәлән, мәһсулун јахшы кәлдији илдә 8 бушел, јахшы кәлмәдији илдә исә анчаг 4 бушел буғдада ифадә олунур. Еји мигдар әмәк јохсул мә'дәнләрә нисбәтән зәнкин мә'дәнләрдә даһа чох метал верир вә и. а. Јерин габығында алмаз чох аз тапылыр, буна көрә дә алмазы ахтарыб тапмаг орта һесабла чох иш вахтына баша кәлир. Демәли, кичик һәчмли алмазда чохлу әмәк тәмсил олунмушдур. Чејкоб бу фикирдәдир ки, һеч заман гызылын там дәјәри өдәнилмәмишдир[25]. Буну алмаз һаггында даһа артыг дәрәчәдә һаглы олараг демәк олар. Ешвекенин фикрин-

---

[9]) *2-чи нәшрә гејд.* „Онлар“ (истеһлак шејләри) „бир-биринә мүбадилә едилдији заман онларын дәјәри онларын истеһсалы үчүн зәрури олан вә адәтән сәрф едилән әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур“ („Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.“. London, p. 36). Кечән әсрдә аноним мүәллиф тәрәфиндән јазылан бу көзәл әсәрин нәшр едилдији вахт көстәрилмәмишдир. Лакин онун мәзмунундан көрүнүр ки, II Кеоргун заманында, тәхминән 1739-чу вә ја 1740-чы илдә чапдан чыхмышдыр.

[10]) „Еји гәбилдән олан бүтүн мәһсуллар әслиндә бир күтлә тәшкил едир ки, бунун да гијмәти, ајры-ајры һаллардакы хүсуси шәраитдән асылы олмајараг, бүтөвлүкдә мүәјјән олунур“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 893).

[11]) *Карл Маркс*. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“. Берлин, 1859, сәһ. 6 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 16].

чә, 1823-чү илдә Бразилија алмаз мә'дәнләринин һәштад иллик бүтүн мәһсулунун гијмәти Бразилија шәкәр вә ја гәһвә тарлаларынын ил јарымлыг мәһсулунун орта гијмәтинә чатмамышды, һалбуки алмаз мә'дәнләринин мәһсулунда хејли артыг әмәк вә, демәли, хејли артыг дәјәр тәмсил олунурду. Даһа зәнкин мә'дәнләр тапылса, ејни мигдар әмәк даһа чох мигдар алмазда ифадә олунарды вә алмазын дәјәри ашағы дүшәрди. Азачыг әмәк сәрф етмәклә көмүрү алмаза чевирмәк мүмкүн олса, алмазын дәјәри кәрпичин дәјәриндән ашағы дүшә биләрди. Үмумијјәтлә, әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр јүксәк олурса, мүәјјән мә'мулаты һазырламаг үчүн зәрури олан иш вахты бир о гәдәр аз олур, бу мә'мулатда кристаллашан әмәк күтләси бир о гәдәр аз олур, бу мә'мулатын дәјәри бир о гәдәр аз олур. Әксинә, әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр аз олурса, һәмин мә'мулаты һазырламаг үчүн зәрури олан иш вахты бир о гәдәр чох олур, бу мә'мулатын дәјәри бир о гәдәр чох олур. Беләликлә, әмтәәнин дәјәр кәмијјәти бу әмтәәдә маддиләшән әмәјин мигдары илә дүз пропорсионал вә әмәјин мәһсулдар гүввәси илә тәрс пропорсионал олараг дәјишилир.

Ола биләр бир шеј истеһлак дәјәри олсун, амма дәјәр олмасын. Бу о заман олур ки, шејин инсан үчүн фајдалылығы әмәк васитәси илә әлдә едилмир. Мәсәлән: һава, хам торпаглар, тәбии чәмәнләр, јабаны мешә вә и. а. Ола биләр бир шеј фајдалы олсун вә инсан әмәјинин мәһсулу олсун, амма әмтәә олмасын. Өз әмәјинин мәһсулу илә өз тәләбатыны өдәјән бир адам әмтәә дејил, истеһлак дәјәри јарадыр. Әмтәә истеһсал етмәк үчүн о, садәчә истеһлак дәјәри дејил, башгалары үчүн истеһлак дәјәри, ичтимаи истеһлак дәјәри истеһсал етмәлидир. {Һәм дә үмумән тәкчә башгалары үчүн дејил, орта әсрләрдә кәндлинин истеһсал етдији тахылын бир һиссәси төјчү олараг феодала, бир һиссәси әшәр олараг кешишләрә верилирди. Лакин нә төјчү шәклиндә өзкәјә верилән тахылын, нә дә әшәр шәклиндә өзкәјә верилән тахылын тәкчә башгалары үчүн истеһсал едилмәси ону һәлә һеч дә әмтәә етмирди. Әмтәә олмаг үчүн мәһсул мүбадилә васитәси илә о адамын әлинә кечмәлидир ки, бу ондан өтрү истеһлак дәјәри олсун[11а].} Нәһајәт, бир шеј истеһлак шеји олмадан дәјәр ола билмәз. Әкәр шеј фајдасыздырса, она сәрф едилмиш әмәк дә фајдасыздыр, әмәк сајылмыр вә буна көрә дә һеч бир дәјәр јаратмыр.

11а) {*4-чү нәшрә гејд.* Мө'тәризәјә алынмыш сөзләри мән она көрә әлавә етдим ки, бу сөзләр олмадыгда, чох заман белә бир анлашылмазлыг әмәлә кәлирди: куја Марксын фикринчә, һәр бир мәһсул ону истеһсал едән шәхс тәрәфиндән дејил, башгасы тәрәфиндән истеһлак едилдикдә, әмтәә олур. *Ф. Е.*}

2. ӘМТӘӘЛӘРДӘ ОЛАН ӘМӘЈИН ИКИЛИ ХАРАКТЕРИ

Әввәлчә әмтәә гаршымыза икили бир шеј кими: истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри кими чыхды. Сонралар ашкар олду ки, әмәк дәјәрдә ифадә олундугда, истеһлак дәјәрләринин јарадычысы олмаг е'тибары илә малик олдуғу әламәтләрә даһа малик олмур. Әмтәәдә олан әмәјин бу икили тәбиәтини илк дәфә тәнгиди шәкилдә мән сүбут етмишәм[12]. Бу нөгтә башланғыч нөгтәси олдуғуна көрә вә сијаси игтисады баша дүшмәк ондан асылы олдуғуна көрә, бурада ону даһа әтрафлы ишыгландырмаг лазымдыр.

Ики әмтәә, мәсәлән бир сүртук вә 10 аршын кәтан көтүрәк. Тутаг ки, биринчинин дәјәри икинчинин дәјәриндән икигат артыгдыр, белә ки, әкәр аршын кәтан $= w$, онда сүртук $= 2w$.

Сүртук мүәјјән тәләбаты өдәјән истеһлак дәјәридир. Ону јаратмаг үчүн мүәјјән нөв мәһсулдар фәалијјәт лазым кәлмишдир. Бу мәһсулдар фәалијјәт нөвү өз мәгсәди, әмәлијјатын характери, өз предмети, васитәләри вә нәтичәси илә мүәјјән олунур. Беләликлә, фајдалылығы өз мәһсулунун истеһлак дәјәриндә вә ја өз мәһсулунун истеһлак дәјәри олмасында ифадә едилән әмәји биз садәчә олараг фајдалы әмәк адландырачағыг. Бу нөгтеји-нәзәрдән әмәк һәмишә өз фајдалы еффекти илә әлагәдар олараг нәзәрдән кечирилир.

Сүртук вә кәтан кејфијјәтчә мүхтәлиф истеһлак дәјәрләри олдуглары кими, онларын варлығы үчүн шәрт олан ишләр дә: дәрзилик вә тохучулуг да кејфијјәтчә мүхтәлифдир. Бу шејләр кејфијјәтчә мүхтәлиф истеһлак дәјәрләри олмасајдылар вә демәли, фајдалы әмәјин кејфијјәтчә мүхтәлиф нөвләринин мәһсулу олмасајдылар, онлар әмтәә олараг бир-биринә һеч гаршы дура билмәздиләр. Сүртуку сүртука, бир истеһлак дәјәрини ејни бир истеһлак дәјәринә мүбадилә етмәзләр.

Мүхтәлиф нөв истеһлак дәјәрләринин, јахуд әмтәә чисимләринин мәчмусунда, ејни дәрәчәдә рәнкарәнк олан вә ејни гәдәр мүхтәлиф чинсләрә, нөвләрә, фәсиләләрә, јарымнөвләрә вә зүмрәләрә бөлүнән фајдалы ишләр мәчмусу мејдана чыхыр, бир сөзлә—ичтимаи әмәк бөлкүсү мејдана чыхыр. Ичтимаи әмәк бөлкүсү әмтәә истеһсалынын мөвчуд олмасы үчүн шәртдир, һәрчәнд әмтәә истеһсалы, эксинә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн мөвчуд олмасы үчүн шәрт дејилдир. Гәдим һинд ичмасында әмәк ичтимаи чәһәтдән бөлүнмүшдү, лакин онун мәһсуллары әмтәә олмурду. Јахуд даһа јахын бир мисал көтүрәк:

---

[12]) *Карл Маркс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир". Берлин, 1859, сәһ. 12, 13 вә башгалары [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 21, 22 вә башгалары].

һәр бир фабрикдә әмәк мүнтәзәм бөлүнмүшдүр, лакин бу бөлкү елә бир үсулла һәјата кечир ки, бурада фәһләләр өз фәрди әмәк мәһсулларыны мүбадилә етмирләр. Јалныз бир-бириндән асылы олмајан мүстәгил хүсуси ишләрин мәһсуллары бир-биринин гаршысына әмтәә кими чыха биләр.

Беләликлә, һәр бир әмтәәнин истеһлак дәјәриндә мүәјјән бир мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалијјәт, јахуд фајдалы әмәк вардыр. Истеһлак дәјәрләриндә кејфијјәтчә мухтәлиф фајдалы әмәк нөвләри јохдурса, бунлар бир-биринин гаршысына әмтәә кими чыха билмәз. Мәһсуллары адәтән әмтәә шәкли алдығы бир чәмијјәтдә, јә'ни әмтәә истеһсалчылары чәмијјәтиндә мүстәгил истеһсалчыларын хүсуси иши олараг, бир-бириндән асылы олмадан ичра едилән фајдалы әмәк нөвләринин бу кејфијјәт фәрги инкишаф едиб чохһәдли бир системә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнә чеврилир.

Әслиндә сүртук үчүн фәрги јохдур ки, ону ким кејир, дәрзи өзүмү, јохса дәрзинин сифаришчиси. Һәр ики һалда сүртук бир истеһлак дәјәри вәзифәсини дашыјыр. Дәрзи әмәјинин хүсуси бир пешә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн мүстәгил бир һалгасы олмасы факты да сүртукла ону истеһсал едән әмәк арасындакы мүнасибәти әсла дәјишдирмир. Палтара олан тәләбатын мәчбур етдији јердә, инсан дәрзи олана гәдәр мин илләр боју тикишлә мәшғул олмушдур. Лакин сүртук, кәтан вә үмумијјәтлә тәбиәтдә һазыр шәкилдә тапмадығымыз һәр бир мадди сәрвәт үнсүрү һәмишә, тәбиәтин мухтәлиф маддәләрини мүәјјән инсан тәләбатына ујғунлашдыран хүсуси, мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалијјәт васитәси илә һазырланмалы олмушдур. Демәли, истеһлак дәјәрләринин јарадычысы, фајдалы әмәк олмаг е'тибары илә әмәк инсанларын јашамасы үчүн һәр чүр ичтимаи формалардан асылы олмајан бир шәртдир, әбәди тәбии бир зәрурәтдир: бунсуз инсанла тәбиәт арасында маддәләр мүбадиләси мүмкүн олмазды, јә'ни инсан һәјатынын өзү дә мүмкүн олмазды.

Истеһлак дәјәрләри: сүртук, кәтан вә и. а., бир сөзлә— әмтәә чисимләри ики үнсүрүн—тәбиәт маддәси илә әмәјин бирләшмәсидир. Сүртукда, кәтанда вә саирәдә олан бүтүн мухтәлиф фајдалы әмәк нөвләри чыхылдыгда, һәмишә мүәјјән бир мадди субстрат галыр ки, бу да инсанын һеч бир јардымы олмадан тәбиәтдә мөвчуддур. Истеһсал просесиндә инсан анчаг тәбиәтин өзү кими иш көрә биләр, јә'ни маддәнин анчаг формаларыны дәјишдирә биләр[13]. Бундан әлавә. Бу формалаш-

[13] „Каинатдакы бүтүн һадисәләр, истәр инсан әли илә, истәрсә тәбиәтин үмуми ганунлары илә јарадылмыш олсун, бизә материјанын һәгигәтән хәлг едилмәси идејасыны вермир, онун анчаг шәклинин дәјишилмәси идејасыны верир. Истеһсал идејасыны тәһлил едәркән инсан зәкасынын ашкара чыхардығы јеканә үнсүрләр бирләшмә вә бөлүнмәдән

дырма әмәјинин өзүндә инсан даим тәбиәт гүввәләринин јардымына архаланыр. Демәли, әмәк онун истеһсал етдији истеһлак дәјәрләринин, мадди сәрвәтин јеканә мәнбәји дејилдир. Уилјам Петти демишкән, әмәк сәрвәтин атасы, торпаг анасыдыр[26].

Инди дә истеһлак шеји кими көтүрүлән әмтәәдән әмтәә дәјәринә кечәк.

Бизим фәрз етдијимизә көрә, сүртук кәтандан икигат артыг дәјәрә маликдир. Лакин бу анчаг кәмијјәт фәргидир вә һәләлик бизи марагландырмыр. Буна көрә дә хатырладаг ки, әкәр бир сүртукун дәјәри 10 аршын кәтанын дәјәринин ики мислинә бәрабәрдирсә, онда 20 аршын кәтан бир сүртукда олдуғу гәдәр дәјәр кәмијјәтинә маликдир. Дәјәр олмаг е'тибары илә сүртук вә кәтан ејни субстансијаја малик шејләрдир, јекчинс әмәјин објектив ифадәләридир. Лакин дәрзилик вә тохучулуг әмәјин кејфијјәтчә мүхтәлиф нөвләридир. Бунунла бәрабәр, елә ичтимаи шәраит олур ки, бурада ејни бир адам каһ тикир, каһ да тохујур вә демәли, бу ики мүхтәлиф әмәк нөвү ајры-ајры фәрдләрин гәти сурәтдә бир-бириндән ајрылмыш әмәлијјаты дејил, ејни фәрдин әмәјинин анчаг модификасијаларыдыр, нечә ки, дәрзинин бу күн тикдији сүртукла сабаһ һазырладығы шалвар да ејни фәрди әмәјин анчаг вариасијаларыдыр. Сонра күндәлик тәчрүбә көстәрир ки, капитализм чәмијјәтиндә, әмәјә олан тәләбин истигамәтинин дәјишилмәсиндән асылы олараг, ичтимаи әмәјин мүәјјән һиссәси нөвбә илә каһ дәрзилик, каһ да тохучулуг шәклиндә тәклиф олунур. Әмәк формасынын белә дәјишилмәси, әлбәттә, мүәјјән чәтинлик олмадан баш вермир, лакин һәмин дәјишиклик баш вермәлидир. Мәһсулдар фәалијјәтин мүәјјән характериндән вә, демәли, әмәјин фајдалы характериндән сәрф-нәзәр едилсә, әмәкдә бирчә шеј галыр, бу да ондан ибарәтдир ки, әмәк инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Истәр дәрзилик, истәрсә тохучулуг, мәһсулдар фәалијјәтин бу нөвләринин кејфијјәт фәргинә бахмајараг, инсан бејнинин, әзәләләринин, әсәбләринин, әлләринин вә и. а. мәһсулдар шәкилдә сәрф олунмасыдыр вә бу мә'нада онларын һәр икиси ејни инсан әмәјидир. Бунлар инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасынын анчаг ики мүхтәлиф формасыдыр. Әлбәттә, инсан иш гүввәсинин өзү бу вә ја башга

ибарәтдир. Истәр торпаг, һава вә сујун тарлаларда буғдаја чеврилдији һалда, истәрсә һәшәратын луаблы ифразатынын инсан әли илә ипәјә чеврилдији вә ја ајры-ајры метал парчаларынын бирләшиб саат механизми әмәлә кәтирдији һалда ејни дәрәчәдә дәјәр" (истеһлак дәјәри нәзәрдә тутулмалыдыр, һәрчәнд бурада физиократларла мүбаһисә едәркән Верри өзү һансы нөв дәјәрдән данышдығыны ағыллы-башлы билмир) „вә сәрвәт истеһсал олунур" (*Pietro Verri.* „Meditazioni sulla Economia Politica" (илк дәфә 1771-чи илдә чап олунмушдур), италјан игтисадчылары әсәрләринин Кустоди нәшри, Parte Moderna, t. XV, p. 21, 22).

формада сәрф олунмаг үчүн аз-чох инкишаф етмиш олмалыдыр. Лакин әмтәәнин дәјәриндә садәчә инсан әмәји, үмумијјәтлә инсан әмәјинин сәрф едилмәси ифадә олунур. Буржуа чәмијјәтиндә кенерал вә ја банкир бөјүк рол, ади бир адам исә чүз'и рол ојнадығы кими[14], бурада инсан әмәји дә тамамилә ејни вәзијјәтдәдир. Әмәк инкишаф чәһәтдән хүсусилә фәргләнмәјән һәр бир ади адамын чисмани организминин орта дәрәчәдә малик олдуғу садә иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. *Садә орта әмәк,* мүхтәлиф өлкәләрдә вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф дөврләриндә мүхтәлиф характер дашыса да, бунунла белә һәр бир мүәјјән чәмијјәт үчүн мә'лум бир кәмијјәтдир. Нисбәтән мүрәккәб әмәк анчаг *гүввәтә јүксәлдилмиш* вә ја, даһа доғрусу, *зәрб олунмуш* садә әмәкдир, белә ки, аз мигдар мүрәккәб әмәк чох мигдар садә әмәјә бәрабәрдир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүрәккәб әмәјин садә әмәјә белә мүнчәр олмасы даим баш верир. Әмтәә ән мүрәккәб әмәјин мәһсулу ола биләр, лакин онун *дәјәри* ону садә әмәјин мәһсулуна бәрабәр едир вә, демәли, онун дәјәри өзү анчаг мүәјјән мигдар садә әмәји тәмсил едир[15]. Мүхтәлиф әмәк нөвләринин бунлар үчүн өлчү ваһиди олмаг е'тибары илә садә әмәјә мүнчәр олдуғу мүхтәлиф пропорсијалар истеһсалчыларын хәбәри олмадан ичтимаи просесдә мејдана кәлир вә буна көрә дә истеһсалчылара адәтлә мүәјјән олунмуш кими көрүнүр. Асанлыг хатиринә бундан сонракы шәрһимиздә һәр нөв иш гүввәсинә билаваситә садә иш гүввәси кими бахачағыг,—бу бизи һәр бир хүсуси һалда мүрәккәб әмәји садә әмәјә мүнчәр етмәк зәрурәтиндән азад едәр.

Демәли, сүртукун вә кәтанын дәјәрләриндә онларын истеһлак дәјәрләринин фәргләри јох олдуғу кими, бу дәјәрләрдә тәмсил олунан әмәкдә дә онун дәрзилик вә тохучулуг кими фајдалы формаларынын фәргләри јох олур. Истеһлак дәјәрләри олан сүртук вә кәтан анчаг мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалијјәтин маһуд вә ипликлә бирләшмәсидирсә, дәјәр олмаг е'тибары илә сүртук вә кәтан јекчинс әмәк биркинтиләриндән башга бир шеј дејилдир; ејнилә дә бу дәјәрләрдә олан әмәк мәсрәфләриндә дә онларын маһуда вә иплијә мәһсулдар мүнасибәти дејил, анчаг инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасы әһәмијјәтлидир. Дәрзилик вә тохучулуг өзләринин мәһз кејфијјәтчә мүхтәлиф хүсусијјәтләри сајәсиндә сүртук вә кәтан кими истеһлак дәјәрләри јарадан үнсүрдүр; анчаг дәрзилик

---

[14]) Мүгајисә ет: *Hegel*. „Philosophie des Rechts“. Berlin, 1840, S. 250, § 190.

[15]) Охучу нәзәрдә тутмалыдыр ки, бурада әмәк һаггындан, јахуд фәһләнин, мәсәлән бир иш күнү үчүн алдығы дәјәрдән дејил, әмтәәләрин дәјәриндән бәһс едилир ки, бунда фәһләнин иш күнү маддиләшир. Шәрһимизин бу мәрһәләсиндә әмәк һаггы категоријасы бизим үчүн һәлә үмумијјәтлә мөвчуд дејилдир.

вә тохучулуғун хүсуси кејфијјәтләриндән сәрф-нәзәр едилдикдә, бунлар ејни бир кејфијјәтә, инсан әмәји кејфијјәтинә малик олдугда, сүртук вә кәтанын дәјәр субстансијасы олур.

Лакин сүртук вә кәтан нәинки үмумијјәтлә дәјәрләрдир, һабелә мүәјјән кәмијјәтли дәјәрләрдир: бизим фәрз етдијимизә көрә, сүртук 10 аршын кәтандан икигат артыг дәјәрә маликдир. Онларын дәјәр кәмијјәтиндәки бу фәрг һарадандыр? Сәбәб ондадыр ки, кәтанда олан әмәк сүртукда олан әмәјин анчаг јарысы гәдәрдир, белә ки, сүртукун истеһсалына кәтанын истеһсалы үчүн лазым олдуғундан икигат артыг мүддәтдә иш гүввәси сәрф етмәк лазымдыр.

Буна көрә дә әмтәәнин истеһлак дәјәри чәһәтдән бу әмтәәдәки әмәјин анчаг кејфијјәти әһәмијјәтлидирсә, дәјәрин кәмијјәти чәһәтдән әмәјин анчаг мигдары әһәмијјәтлидир, һәм дә бу әмәк һеч бир башга кејфијјәти галмајан инсан әмәјинә мүнчәр едилмиш олмалыдыр. Биринчи һалда мәсәлә әмәјин нечә сәрф олунмасы вә нә истеһсал етмәси, икинчи һалда исә нә гәдәр әмәк сәрф олунмасы вә онун нечә мүддәт давам етмәси үзәриндәдир. Әмтәәнин дәјәр кәмијјәти әмтәәдә олан әмәјин анчаг мигдарыны ифадә етдијинә көрә, мүәјјән пропорсијада көтүрүлән әмтәәләр һәмишә бәрабәр кәмијјәтли дәјәрләр олмалыдыр.

Әкәр бир сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан бүтүн фајдалы әмәк нөвләринин мәһсулдар гүввәси сабит галырса, онда сүртукларын дәјәр кәмијјәти онларын мигдарына пропорсионал олараг артыр. Әкәр бир сүртук x иш күнү тәмсил едирсә, онда 2 сүртук $2\,x$ иш күнү тәмсил едир вә и. а. Лакин тутаг ки, бир сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан әмәк икигат артыр вә ја јарыбајары азалыр. Биринчи һалда бир сүртукун дәјәри ики сүртукун әввәлки дәјәринә, икинчи һалда исә ики сүртукун дәјәри бир сүртукун әввәлки дәјәринә бәрабәрдир, һәрчәнд һәр ики һалда сүртукун көстәрдији хидмәт дәјишилмәз галыр, һабелә онда олан фајдалы әмәјин кејфијјәти дә дәјишилмәз галыр. Лакин онун истеһсалына сәрф олунан әмәјин мигдары дәјишилмиш олур.

Чох мигдар истеһлак дәјәри өзлүјүндә чох мигдар мадди сәрвәтдир: ики сүртук бир сүртукдан чохдур. Ики сүртукла ики адамы, бир сүртукла анчаг бир адамы кејиндирмәк олар вә и. а. Бунунла белә, мадди сәрвәтин артан күтләсинә ејни заманда онун дәјәр кәмијјәтинин ашағы дүшмәси ујғун кәлә биләр. Бу бир-биринә экс һәрәкәт әмәјин икили характериндән ирәли кәлир. Мәһсулдар гүввә, әлбәттә, һәмишә фајдалы, конкрет әмәјин мәһсулдар гүввәсидир вә әслиндә анчаг мә'лум вахт әрзиндә мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалијјәтин еффективлији дәрәчәсини мүәјјән едир. Демәли, фајдалы әмәк өз мәһ-

сулдар гүввәсинин јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә дүз пропорсионал олараг мәһсулларын каһ даһа зәнкин, каһ да даһа јохсул бир мәнбәји олур. Әксинә, мәһсулдар гүввәнин дәјишилмәси өзлүјүндә әмтәәнин дәјәриндә тәмсил олунан әмәјә әсла тохунмур. Мәһсулдар гүввә әмәјин конкрет фајдалы формасына мәхсус олдуғуна көрә, әмәјин конкрет фајдалы формасындан сәрф-нәзәр етдикдә, мәһсулдар гүввәнин әмәјә, әлбәттә, дәхли ола билмәз. Демәли, әмәјин мәһсулдар гүввәси нечә дәјишилирсә дәјишилсин, ејни бир әмәк бәрабәр мүддәтләрдә һәмишә кәмијјәтчә бәрабәр дәјәрләр јарадыр. Лакин бу шәраитдә әмәк бәрабәр мүддәтләрдә мүхтәлиф мигдар истеһлак дәјәрләри јарадыр: мәһсулдар гүввә артдыгда чох истеһлак дәјәри, ашағы дүшдүкдә исә аз истеһлак дәјәри јарадыр. Мәһсулдар гүввәнин дәјишилмәси әмәјин сәмәрәлилијини вә, демәли, онун јаратдығы истеһлак дәјәрләри күтләсини артырдыгда, демәли, бу артмыш күтләнин дәјәр кәмијјәтини азалдыр, зира һәмин күтләнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын мигдарыны азалдыр. Һабелә әксинә.

Һәр бир әмәк, бир тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин физиоложи мә'нада сәрф олунмасыдыр вә ејни инсан әмәји, јахуд абстракт инсан әмәји олмаг е'тибары илә дә әмәк әмтәәләрин дәјәрини тәшкил едир. Һәр бир әмәк, дикәр тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин хүсуси бир мәгсәдәујғун формада сәрф олунмасыдыр вә белә бир конкрет фајдалы әмәк олмаг е'тибары илә истеһлак дәјәрләри јарадыр[16)].

[16)] *2-чи нәшрә гејд.* „Һәр заман бүтүн әмтәәләрин дәјәрләринә гијмәт вермәк вә онлары бир-бири илә мүгајисә етмәк үчүн јалныз әмәјин гәти вә реал бир өлчү олдуғуну“ сүбут етмәкдән өтрү А. Смит јазыр: „Бәрабәр мигдар әмәк һәр заман вә һәр јердә фәһлә үчүн ејни дәјәрдә олмалыдыр. Нормал сағламлыг вә гүввәтә малик олуб нормал ишләјә билән вә бачарығы орта дәрәчәдә олан бир фәһлә һәмишә өз раһатлыг, сәрбәстлик вә сәадәтинин ејни бир һиссәсини вермәлидир“ („Wealth of Nations“ v. I, ch. V). А. Смит бурада (һәр јердә јох), бир тәрәфдән дәјәри әмтәәнин истеһсалына сәрф олунан әмәјин мигдары илә тә'јин етмәји әмтәә дәјәрләрини әмәјин өз дәјәри илә тә'јин етмәклә гарышдырыр вә буна көрә дә сүбут етмәјә чалышыр ки, бәрабәр мигдарда әмәк һәмишә ејни дәјәрә малик олур. Дикәр тәрәфдән, о һисс едир ки, әмәк әмтәәләрин дәјәриндә ифадә олундуғуна көрә, анчаг иш гүввәсинин сәрф олунмасы демәкдир, лакин о, иш гүввәсинин бу мәсрәфини јенә дә анчаг раһатлыг, азадлыг вә сәадәтин гурбан верилмәси кими тәсвир едир, бу мәсрәфин һәмчинин нормал һәјат фәалијјәти олдуғуну көрмүр. Доғрудур, онун көзләри гаршысында мүасир муздлу фәһлә дә дururду.—А. С. Смитин 9-чу гејддә ситат кәтирилән аноним сәләфи бу мәсәләдә ондан хејли дүрүст фикир јеридир: „Бириси мүәјјән бир истеһлак шеји һазырламаг үчүн бир һәфтә вахт сәрф етмишдир... вә она бунун мүгабилиндә башга бир шеј тәклиф едән шәхс лап јахшы гијмәтләндирә биләр ки, биринчи шеј үчүн лазыми еквивалент нәдән ибарәтдир, бундан өтрү о һесабламалыдыр ки, өзүнүн тәклиф етдији шејин нә гәдәринә ејни мигдар әмәк [labour] вә вахт сәрф етмишдир. Бурада мәсәлә ондан ибарәтдир ки, мә'лум шејин истеһсалына бир шәхсин мүәјјән вахт әрзиндә сәрф етдији әмәк башга бир шејин истеһсалына башга бир шәхсин ејни вахт әрзиндә сәрф етдији әмәјә мүбадилә олунур“ („Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.“, p. 39).

{*4-чү нәшрә.* Инкилис дилинин белә бир үстүнлүјү вардыр ки, әмәјин ики мүхтәлиф чәһәтини ифадә етмәк үчүн бу дилдә ики мүхтәлиф сөз мөвчуддур. Кејфијјәтчә мүәјјән олуб истеһлак дәјәрләри јарадан әмәк labour-ун әксинә олараг work адланыр; дәјәр јарадан вә анчаг мигдарча өлчүлән әмәк исә work-ун әксинә олараг labour адланыр. Бах: инкилисчә тәрчүмәјә гејд, сәһ. 14 [бах: бу чилд, сәһ. 46, гејд 4] *Ф. Е.*}

3. ДӘЈӘР ФОРМАСЫ, ЈАХУД МҮБАДИЛӘ ДӘЈӘРИ

Әмтәәләр дүнјаја истеһлак дәјәрләри, јахуд әмтәә чисимләри формасында кәлир, мәсәлән, дәмир, кәтан, буғда вә и. а. Бу онларын ибтидаи натурал формасыдыр. Лакин бунлар анчаг өз икили характеринә көрә, ејни заманда һәм истеһлак шеји, һәм дә дәјәр дашыјычысы олдугларына көрә әмтәә олурлар. Демәли, бунлар анчаг һәмин икили формада—натурал формада вә дәјәр формасында олдугда әмтәәдир, јахуд әмтәә формасына маликдир.

Әмтәәләрин дәјәри [Wertgegenständlichkeit] дул гадын Куиклидән бунунла фәргләнир ки, онун һарасындан јапышмаг лазым кәлдијини билмирсән[27]. Әмтәә чисимләринин дујулан габа предметлијинин там әксинә олараг, дәјәрә [Wertgegenständlichkeit] бирчә атом да тәбиәт маддәси дахил дејилдир. Сиз һәр бир ајрыча әмтәәни әл илә јохлаја вә нәзәрдән кечирә биләрсиниз, онунла истәдијинизи едә биләрсиниз, дәјәр [Wertding] олараг о сезилмәз галыр. Лакин биз хатырласаг ки, әмтәәләр анчаг ејни бир ичтимаи вәһдәтин—инсан әмәјинин ифадәси олдуғуна көрә дәјәрә маликдир, буна көрә дә онларын дәјәри [Wertgegenständlichkeit] халис ичтимаи характердәдир, онда бизә өзлүјүндә ајдын олур ки, һәмин дәјәр јалныз бир әмтәәнин башгасына ичтимаи мүнасибәтиндә тәзаһүр едә биләр. Доғрудан да биз әмтәәләрдә кизли олан дәјәрин изинә дүшмәк үчүн әмтәәләрин мүбадилә дәјәриндән, јахуд мүбадилә нисбәтиндән башлајырыг. Инди биз дәјәрин һәмин тәзаһүр формасына гајытмалыјыг.

Һәр кәс—һәтта башга һеч бир шеј билмәсә дә—буну билир ки, әмтәәләр өз истеһлак дәјәрләринин рәнкарәнк натурал формаларына кәскин сурәтдә әкс олан вә онларын һамысы үчүн үмуми олан дәјәр формасына,—мәһз дәјәрин пул формасына маликдир. Бурада биз буржуа сијаси игтисадынын һеч гаршыја гојмаг фикриндә олмадығы бир иши көрмәли,—мәһз бу пул формасынын мәншәјини көстәрмәлијик, јә'ни әмтәәләрин дәјәр нисбәтиндән ибарәт олан дәјәр ифадәсинин ән садә, күчлә нәзәрә чарпан сурәтиндән көз гамашдыран пул формасына гәдәр инкишафыны изләмәлијик. Бунунла бирликдә пулун мүәммалылығы да јох олар.

Ән садә дәјәр нисбәти, ашкардыр ки, бир әмтәәнин башга чешиддән—һәр һансы чешиддән олурса-олсун—һәр һансы бир әмтәәјә дәјәр нисбәтидир. Беләликлә, ики әмтәәнин дәјәр нисбәти мүәјјән әмтәәнин дәјәринин ән садә ифадәсини верир.

А. САДӘ, ТӘК, ЈАХУД ТӘСАДҮФИ ДӘЈӘР ФОРМАСЫ

x мигдар A әмтәә $= y$ мигдар B әмтәәјә, јахуд: x мигдар A әмтәә y мигдар B әмтәәјә дәјәр. (20 аршын кәтан = 1 сүртука, јахуд: 20 аршын кәтан бир сүртука дәјәр.)

1) Дәјәр ифадәсинин ики гүтбү: нисби дәјәр формасы вә еквивалент форма

Һәр бир дәјәр формасынын сирри бу садә дәјәр формасындадыр. Буна көрә дә онун тәһлили башлыча чәтинлик тәшкил едир.

Ики мүхтәлиф әмтәә: A вә B, бизим мисалда кәтан вә сүртук бурада, ашкардыр ки, ики мүхтәлиф рол ојнајыр. Кәтан өз дәјәрини сүртукда ифадә едир, сүртук дәјәрин бу ифадәси үчүн материал хидмәти көрүр. Биринчи әмтәә актив рол, икинчиси пассив рол ојнајыр. Биринчи әмтәәнин дәјәри нисби дәјәр кими тәмсил олунмушдур, јахуд бу әмтәә нисби дәјәр формасындадыр. Икинчи әмтәә еквивалент вәзифәси дашыјыр, јахуд еквивалент формададыр.

Нисби дәјәр формасы илә еквивалент форма ејни дәјәр ифадәсинин бир-бириндән асылы олан, бир-бири үчүн шәрт олан ајрылмаз чәһәтләридир, лакин ејни заманда бир-бирини рәдд едән вә ја бир-биринә әкс олан һәдләридир, јә'ни мүхтәлиф гүтбләридир; бунлар һәмишә дәјәр ифадәсинин бир-бирини нисбәтләндирдији мүхтәлиф әмтәәләр арасында бөлүнүр. Мән, мәсәлән, кәтанын дәјәрини кәтанда ифадә едә билмәрәм. 20 аршын кәтан = 20 аршын кәтана ифадәси дәјәр ифадәси дејилдир. Бу тәнлик, даһа чох, бунун әксини көстәрир: 20 аршын кәтан 20 аршын кәтандан башга бир шеј дејилдир, јә'ни мүәјјән мигдар истеһлак шејидир—кәтандыр. Демәли, кәтанын дәјәри анчаг нисби шәкилдә, јә'ни башга әмтәәдә ифадә олуна биләр. Буна көрә дә кәтанын нисби дәјәр формасында нәзәрдә тутулур ки, башга бир әмтәә онун гаршысына еквивалент формада чыхыр. Дикәр тәрәфдән, еквивалент вәзифәси дашыјан бу башга әмтәә ејни заманда нисби дәјәр формасында ола билмәз. Бу әмтәә өз дәјәрини ифадә етмир. О анчаг башга бир әмтәәнин дәјәрини ифадә етмәк үчүн материал олур.

Доғрудур, 20 аршын кәтан = 1 сүртука, јахуд 20 аршын кәтан 1 сүртука дәјәр ифадәсиндә бунун әкси олан нисбәт дә вардыр: 1 сүртук = 20 аршын кәтана, јахуд 1 сүртук 20 аршын кәтана дәјәр. Лакин, беләликлә, мән тәнлији тәрсинә чевирмәли олурам ки, сүртукун нисби дәјәр ифадәсини верим, бу һалда сүртукун әвәзинә кәтан еквивалент олур. Демәли ејни бир

әмтәә ејни бир дәјәр ифадәсиндә ејни заманда һәр ики форманы гәбул едә билмәз. Бундан әлавә: һәмин формалар гүтби сурәтдә бир-бирини рәдд едир.

Мүәјјән әмтәәнин нисби дәјәр формасындамы, јохса бунун әкси олан еквивалент формада олмасы анчаг, бу дәјәр ифадәсиндә һәмин әмтәәнин тутдуғу јердән асылыдыр, јә'ни ондан асылыдыр ки, бу әмтәә—дәјәри ифадә олунан әмтәәдир, јохса дәјәр ифадә едән әмтәә.

2) Нисби дәјәр формасы

а) Нисби дәјәр формасынын мәзмуну

Бир әмтәәнин садә дәјәр ифадәсинин ики әмтәәнин дәјәр нисбәтинә нечә дахил олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн, ән әввәл, бу нисбәтә онун кәмијјәт чәһәтиндән асылы олмадан бахмаг лазымдыр. Адәтән исә мәһз бунун тәрсинә едирләр вә дәјәр нисбәтини анчаг, ики мүхтәлиф чешиддән олан әмтәәнин мүәјјән мигдарынын бир-биринә бәрабәрләшдијини пропорсија һесаб едирләр. Бу заман унудурлар ки, мүхтәлиф шејләр јалныз ејни бир вәһдәтә мүнчәр едилдикдән сонра мигдарча мүгајисә едилә биләр. Бунлар јалныз ејни бир вәһдәтин ифадәләри олараг ејни адлы кәмијјәт вә, демәли, ортаг өлчүлү кәмијјәтләрдир[17].

20 аршын кәтан истәр бир сүртука бәрабәр олсун, истәр = 20, истәрсә — *х* сүртука, башга сөзлә десәк, мүәјјән мигдар кәтан истәр чох, истәрсә аз сүртук дәјәриндә олсун, һәр һалда белә бир пропорсијанын мөвчуд олмасынын өзүндә һәмишә нәзәрдә тутулур ки, дәјәр кәмијјәтләри олмаг е'тибары илә кәтан вә сүртук ејни вәһдәтин ифадәләридир, ејни тәбиәтә малик шејләрдир. Кәтан = сүртука ифадәси тәнлијин әсасыдыр.

Лакин кејфијјәтчә бәрабәрләшдирилән бу ики әмтәә ејни рол ојнамыр. Јалныз кәтанын дәјәри өз ифадәсини тапыр. Һәм дә нечә? Белә бир јолла тапыр ки, кәтан сүртука өз «еквиваленти», јә'ни өзүнүн мүбадилә едилә биләчәји бир шеј мүнасибәтиндә олур. Бу нисбәтдә сүртук дәјәрин мөвчудлуг формасы, дәјәрин [Wertding] тәчәссүмү олур, чүнки анчаг дәјәр олмаг е'тибары илә сүртук кәтанын ејнидир. Дикәр тәрәфдән, бурада кәтанын өз дәјәр варлығы ашкара чыхыр вә ја өз мүстәгил ифадәсини тапыр, чүнки анчаг дәјәр олмаг е'тибары илә кәтан сүртука өзү илә бәрабәр гијмәтли вә ја кәтана мү-

---

[17]) Мәсәлән, С. Бејли кими, дәјәр формасынын тәһлили илә мәшғул олан бир нечә игтисадчы һеч бир нәтичәјә кәлә билмәмишдир, бир тәрәфдән, она көрә ки, онлар дәјәрин формасы илә дәјәрин өзүнү гарышдырыр, дикәр тәрәфдән. она көрә ки, өз мәнфәәтини күдән кобуд буржуанын тә'сири алтында олдугларына көрә, онлар лап әввәлдән мүбадилә нисбәтинин анчаг кәмијјәт мүәјјәнлијинә диггәт верирләр. „Кәмијјәт үзәриндәки һакимијјәт... дәјәр јарадыр“ („Money and its Vicissitudes“. London, 1837, p. 11). Мүәллифи С. Бејлидир.

бадилә едилә билән бир шеј мүнасибәтиндә ола биләр. Мәсәлән, јағ туршусу вә гарышга туршусунун пропил ефири мүхтәлиф маддәләрдир. Лакин онларын һәр икиси ејни кимјәви субстансијалардан—карбондан (C), һидрокендән (H) вә оксикендән (O) ибарәтдир, һәм дә бунларын фаиз нисбәти ејнидир: бу нисбәт мәһз беләдир: $C_4H_8O_2$. Әкәр биз јағ туршусуну гарышга пропили ефиринә бәрабәр тутсајдыг, онда һәмин тәнлик әввәлән о демәк оларды ки, гарышга пропили ефири $C_4H_8O_2$-нин анчаг мөвчудлуг формасыдыр вә икинчиси, о демәк оларды ки, јағ туршусу да $C_4H_8O_2$-дән ибарәтдир. Беләликлә, гарышга пропили ефири јағ туршусуна бәрабәр тутулдугда, онларын физики формасындан фәргли олараг онларын кимјәви субстансијалары ифадә едилмиш оларды.

Биз дедикдә ки, әмтәәләр дәјәр олмаг е'тибары илә садәчә инсан әмәји биркинтиләридир,—онда бизим тәһлилимиз әмтәәләри абстракт дәјәрә мүнчәр едир, лакин онлара өз натурал формасындан фәргли олан дәјәр формасы вермир. Бир әмтәәнин башгасына дәјәр нисбәти исә белә дејилдир. Бурада әмтәәнин дәјәр олмаг характери онун башга әмтәәјә өз нисбәтиндә мејдана чыхыр.

Мәсәлән, дәјәр [Wertding] олмаг е'тибары илә сүртук кәтана бәрабәр тутулдугда, биринчидә олан әмәк икинчидә олан әмәјә бәрабәр тутулур. Әлбәттә, сүртуку јарадан дәрзи әмәји кәтаны төрәдән тохучу әмәјинә нисбәтән башга нөв конкрет әмәкдир. Лакин тохучулуға бәрабәрләшдирилмә, әслиндә, дәрзилији һәр ики әмәк нөвүндә һәгигәтән ејни олан чәһәтә, бунларда үмуми олан инсан әмәји характеринә мүнчәр едир. Сонра белә долајы јолла тәсдиг едилмиш олур ки, тохучулуг да, дәјәр тохудуғуна көрә, дәрзиликдән фәргләнмир, демәли, абстракт инсан әмәјидир. Дәјәр әмәлә кәтирән әмәјин спесифик характерини јалныз, мүхтәлиф әмтәәләрин еквивалентлик ифадәси ашкара чыхарыр, чүнки бу еквивалентлик ифадәси мүхтәлиф әмтәәләрдә олан мүхтәлиф әмәк нөвләрини доғрудан да онлар үчүн үмуми олан чәһәтә, үмумијјәтлә инсан әмәјинә мүнчәр едир[17a].

Лакин кәтанын дәјәрини тәшкил едән әмәјин спесифик характерини ифадә етмәк кифајәт дејилдир. Ахар һалда олан инсан иш гүввәси, јахуд инсан әмәји, дәјәр әмәлә кәтирир,

---

[17a]) *2-чи нәшрә гејд.* Илк игтисадчылардан бири олуб, Уилјам Петтидән сонра дәјәрин тәбиәтини баша дүшән мәшһур Франклин дејир: „Тичарәт үмумијјәтлә бир әмәјин дикәр әмәјә мүбадиләсиндән башга бир шеј олмадығына көрә, бүтүн шејләрин дәјәрини әмәклә гијмәтләндирмәк ән доғрудур“ („The Works of *B. Franklin* etc., edited by Sparks“. Boston, 1836, v. II, p. 267). Франклин өзү үчүн ајдынлашдырмамышдыр ки, бүтүн шејләрин дәјәрини, „әмәклә“ гијмәтләндирдикдә, мүбадилә едилән әмәк нөвләри арасындакы фәргләрдән сәрфнәзәр етмиш олур,—демәли, бунлары ејни инсан әмәјинә мүнчәр едир. Лакин о буну билмәсә дә, һәр һалда гејри-ихтијари сурәтдә буну сөјләмиш олур. О әввәлчә „бир әмәкдән“, сонра „дикәр әмәкдән“, ахырда исә һеч бир јени тә'риф вермәдән бүтүн шејләрин дәјәр субстансијасы олан „әмәкдән“ бәһс едир.

амма әмәк өзү дәјәр дејилдир. Әмәк донуб галдыгда, предмет формасында дәјәр олур. Кәтанын дәјәри инсан әмәји биркинтиси кими ифадә едилмәк үчүн о, кәтанын өзүндән чисмән фәргли олан вә ејни заманда һәм кәтанда, һәм дә башга әмтәәдә олан хүсуси бир «предметлик» кими ифадә олунмалыдыр. Бу мәсәлә артыг һәлл олунмушдур.

Кәтанын сүртука дәјәр нисбәтиндә сүртук кәтана кејфијјәтчә бәрабәр бир шеј, ејни нөвдән олан бир шејдир, чүнки сүртук дәјәрдир. Сүртук бурада елә бир шеј ролу ојнајыр ки, онда дәјәр тәзаһүр едир вә ја о өз дујулан натурал формасында дәјәр тәмсил едир. Әлбәттә, сүртук—әмтәәнин чисми сүртук—анчаг истеһлак дәјәридир. Һәр бир кәтан парчасы кими, сүртук да өзлүјүндә ејнилә дәјәр ифадә етмир. Лакин бу анчаг сүбут едир ки, зәр бафталы сүртук кејән бир чох шәхсләр белә сүртук кејмәјәнләрдән јухарыда дурдуглары кими, сүртук да кәтана олан өз дәјәр нисбәтиндән кәнарда нәдирсә, бу нисбәт дахилиндә ондан артыгдыр.

Сүртукун истеһсалына дәрзи әмәји формасында һәгигәтән инсан иш гүввәси сәрф олунмушдур. Демәли, сүртукда инсан әмәји топланмышдыр. Бу чәһәтдән сүртук «дәјәр дашыјычысыдыр», һәрчәнд онун бу хассәси, онун тикилдији парча нә гәдәр назик олса да һәмин парчанын саплары арасындан сезилмир. Кәтана олан өз дәјәр нисбәтиндә дә сүртук өзүнүн анчаг бу чәһәти илә, јә'ни тәчәссүм етмиш дәјәр кими, дәјәр чисми кими мејдана чыхыр. Сүртук бурада бүтүн дүјмәләри бағлы һалда мејдана чыхса да, кәтан ону көрдүкдә өз гоһуму олан көзәл дәјәр гәлбини танызыр. Лакин кәтан үчүн дәјәр сүртук формасы алмадан сүртук кәтанын нәзәриндә дәјәр тәмсил едә билмәз. Мәсәлән, *A* фәрд үчүн өзлүјүндә ә'лаһәзрәтлик *B* фәрдин чисмани шәклини алмадан *A* фәрд *B* фәрди ә'лаһәзрәт һесаб едә билмәз,—буна көрәдир ки, һәр дәфә өлкәнин һөкмдары дәјишилдикдә, ә'лаһәзрәтин симасынын чизкиләри, онун сачы вә бир чох башга чәһәтләри дә дәјишилир.

Демәли, сүртукун кәтан үчүн еквивалент олдуғу дәјәр нисбәтиндә сүртук формасы дәјәр формасы ролу ојнајыр. Буна көрә дә кәтан әмтәәнин дәјәри сүртук әмтәәнин чисминдә, бир әмтәәнин дәјәри башгасынын истеһлак дәјәриндә ифадә олунур. Истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә кәтан сүртукдан һисслә фәргләнән бир шејдир; дәјәр олмаг е'тибары илә исә кәтан «сүртукабәнзәрдир», тамамилә сүртук кими көрүнүр. Беләликлә, кәтан өз натурал формасындан фәргли олан бир дәјәр формасы алыр. Бир христианын һәлим тәбиәти онун өзүнү мә'сум гузуја охшатмасында тәзаһүр етдији кими, кәтанын да дәјәр варлығы онун сүртука бәнзәмәсиндә тәзаһүр едир.

Биз көрүрүк ки, әвәлләр әмтәә дәјәри тәһлилинин бизә сөјләдикләринин һамысыны кәтан башга бир әмтәә илә, сүртукла әлагәјә кирдикдән сонра өзү сөјләјир. Анҹаг о өз фикирләрини билдији јеканә дилдә, әмтәә дилиндә ифадә едир. Кәтан демәк истәдикдә ки, инсан әмәји кими өз абстракт хассәси васитәси илә әмәк кәтанын өз дәјәрини тәшкил едир, о дејир ки, сүртук мән кәтана бәрабәр олдуғуна көрә вә, демәли, өзү дә дәјәр олдуғуна көрә, о да мәни тәшкил едән ејни әмәкдән ибарәтдир. Кәтан демәк истәдикдә ки, онун дәјәринин [Wertgegenständlichkeit] јүксәк предметлији онун кобуд ҹисминдән фәрглидир, о дејир ки, дәјәр сүртук шәклиндәдир, буна көрә дә, дәјәр [Wertding] олмаг е'тибары илә мән кәтан ики дамҹы су кими сүртука охшајырам. Сөзарасы гејд едәк ки, јәһуди дилиндән башга, әмтәә дилиндә дә аз-чох мүәјјәнләшмиш башга ләһҹәләр аз дејилдир. Мәсәлән, алманҹа «Wertsein» [«дәјәр, дәјәр варлығы»] сөзү valere, valer, valoir [нә дәјәриндә олмаг] кими роман фе'ли гәдәр ајдын сурәтдә беләбир факты билдирмир ки, *B* әмтәәнин *A* әмтәәјә бәрабәрләшдирилмәси *A* әмтәәнин өз дәјәринин ифадәсидир. Paris vaut bien une messe![28]

Беләликлә, *B* әмтәәнин натурал формасы дәјәр нисбәти васитәси илә *A* әмтәәнин дәјәр формасы олур, јахуд *B* әмтәәнин ҹисми *A* әмтәәнин дәјәри үчүн күзкү олур[18)]. *A* әмтәә *B* әмтәәјә бир дәјәр ҹисминә, маддиләшмиш инсан әмәјинә олан бир мүнасибәт бәсләјәрәк, *B*-нин истеһлак дәјәрини өз дәјәринин ифадәси үчүн материал едир. Беләликлә, *B* әмтәәнин истеһлак дәјәриндә *A* әмтәәнин ифадә олунан дәјәри нисби дәјәр формасына маликдир.

b) Нисби дәјәр формасынын мигдар мүәјјәнлији

Дәјәри ифадә едилмәли олан һәр бир әмтәә мүәјјән мигдар истеһлак шејиндән, мәсәлән, 15 шеффел буғдадан, 100 фунт гәһвәдән вә и. а. ибарәтдир. Бу мүәјјән мигдар әмтәәдә мүәјјән мигдар инсан әмәји вардыр. Демәли, дәјәр формасы нәинки үмумијјәтлә дәјәри, һабелә мигдарҹа мүәјјән олан дәјәри, јахуд дәјәр кәмијјәтини ифадә етмәлидир. Буна көрә *A* әмтәәнин *B* әмтәәјә, кәтанын сүртука дәјәр нисбәтиндә сүртук нөвлү әмтәә нәинки үмумијјәтлә дәјәр ҹисми олан кәтанла кејфијјәтҹә ејниләшдирилир, һабелә мүәјјән мигдар кәтана,

---

[18)] Бә'зи ҹәһәтләрдән инсан әмтәәни хатырладыр. Инсан әлиндә күзкү илә вә „Мән мәнәм“ дејән фихтечи философ кими доғулмадығына көрә, о, әввәлҹә күзкүјә бахырмыш кими башга адама бахыр. Пјотр адлы бир адам Павел адлы бир адама јалныз өзүнә бәнзәр бир инсан кими јанашмагла өзүнә дә бир инсан кими јанашмаға башлајыр. Бунунла бирликдә дә өзлүјүндә Павел, онун бүтүн Павел ҹисми онун үчүн „инсан“ нәслинин тәзаһүр формасы олур.

мәсәлән 20 аршын кәтана мүәјјән мигдар дәјәр чисми, јахуд мүәјјән мигдар еквивалент, мәсәлән 1 сүртук бәрабәр тутулур.

«20 аршын кәтан = 1 сүртука, јахуд 20 аршын кәтан 1 сүртука дәјәр» тәнлијиндә нәзәрдә тутулур ки, 20 аршын кәтанда нә гәдәр дәјәр субстансијасы варса, бир сүртукда да там о гәдәр дәјәр субстансијасы вардыр, бу һәр ики мигдар әмтәә бәрабәр мигдар әмәк, јахуд бәрабәр мигдар иш вахты дәјәриндәдир. Лакин дәрзиликдә вә ја тохучулугда әмәјин мәһсулдар гүввәси һәр дәфә дәјишилдикдә, 20 аршын кәтанын вә ја 1 сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты да дәјишилир. Инди биз дәјәр кәмијјәтинин нисби ифадәсинә belә бир дәјишилмәнин тә'сирини даһа әтрафлы тәдгиг едәк.

I. Тутаг ки, кәтанын дәјәри дәјишилир[19], сүртукун дәјәри исә сабит галыр. Мәсәлән, кәтан әкилән торпағын мүнбитлијинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә кәтан истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты икигат артырса, кәтанын дәјәри дә икигат артыр. 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлији әвәзиндә биз 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлијини алырыг, чүнки инди 1 сүртукда 20 аршын кәтанда олан иш вахтынын анчаг јарысы вардыр. Әксинә, кәтанын истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, тохучу дәзкаһларынын тәкмилләшмәси нәтичәсиндә јарыбајары азалырса, кәтанын дәјәри дә јарыбајары ашағы дүшәр. Буна ујғун олараг инди биз belә бир тәнлик алырыг: 20 аршын кәтан = $^1/_2$ сүртука. *B* әмтәәнин дәјәри сабит галдыгда, *A* әмтәәнин нисби дәјәри, јә'ни онун *B* әмтәәдә ифадә олунан дәјәри *A* әмтәәнин дәјәри илә дүз пропорсионал олараг галхыр вә ашағы дүшүр.

II. Тутаг ки, кәтанын дәјәри сабит галыр, сүртукун дәјәри исә дәјишилир. Бу һалда сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, аз јун гырхылмасы нәтичәсиндә икигат артырса, 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлији әвәзиндә биз 20 аршын кәтан = $^1/_2$ сүртука тәнлијини алырыг. Әксинә, сүртукун дәјәри јарыбајары ашағы дүшүрсә, 20 аршын кәтан = 2 сүртука. *A* әмтәәнин дәјәри сабит галдыгда, онун *B* әмтәәдә ифадә олунан нисби дәјәри *B* әмтәәнин дәјәринин дәјишилмәсинә тәрс нисбәтдә ашағы дүшүр вә ја галхыр.

I вә II мисаллардакы ајры-ајры һаллары мүгајисә етдикдә, биз көрүрүк ки, нисби дәјәрин кәмијјәтиндәки ејни бир дәјишиклик бир-биринә тамамилә әкс олан сәбәбләрдән ирәли кәлә биләр. Мәсәлән, 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлији әвәзиндә 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлији алына биләр, бу да ја она көрә ола биләр ки, кәтанын дәјәри икигат артсын, ја да она көрә ола биләр ки, сүртукун дәјәри јарыбајары ашағы

[19]) Јухарыда бә'зи јерләрдә олдуғу кими, бурада да „дәјәр“ ифадәси мигдарча мүәјјән дәјәри, јә'ни дәјәр кәмијјәтини билдирмәк үчүн ишләдилир.

дүшсүн; дикәр тәрәфдән, һәмин әввәлки тәнлик әвәзиндә 20 аршын кәтан$=1/2$ сүртука тәнлијини алыныр, бу да ја она көрә ола биләр ки, кәтанын дәјәри јарыбајары ашағы дүшсүн, ја да она көрә ола биләр ки, сүртукун дәјәри икигат галхсын.

III. Тутаг ки, кәтанын вә сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин мигдары ејни заманда, ејни истигамәтдә вә ејни пропорсијада дәјишилир. Бу һалда һәмин әмтәәләрин дәјәри һәр нечә дәјишилсә дә, јенә әввәлки кими, 20 аршын кәтан$=1$ сүртука. Бу әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәсини биз анчаг дәјәри сабит галан үчүнчү әмтәә илә мүгајисә етдикдә ашкара чыхара биләрик. Бүтүн әмтәәләрин дәјәрләри ејни заманда, ејни пропорсијада галхсајды вә ја ашағы дүшсәјди, онларын нисби дәјәрләри дәјишилмәз галарды. Бу һалда әмтәәләрин дәјәринин һәгигәтән дәјишилмәси өзүнү анчаг бунда көстәрәрди ки, ејни иш вахты әрзиндә үмумијјәтлә әввәлкиндән чох вә ја аз мигдар әмтәә истеһсал едиләрди.

IV. Тутаг ки, кәтан вә сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты вә, демәли, бунларын дәјәри дә ејни заманда, ејни истигамәтдә, лакин мүхтәлиф дәрәчәдә дәјишилир, јахуд екс истигамәтдә дәјишилир вә и. а. Әмтәәнин нисби дәјәринә мүмкүн олан бүтүн бу чүр дәјишикликләрин тә'сири I, II вә III һалларын садәчә тәтбиги илә мүәјјән олунур.

Көрдүјүмүз кими, дәјәр кәмијјәтинин һәгигәтән дәјишилмәси һаллары дәјәр кәмијјәтинин нисби ифадәсиндә, јахуд нисби дәјәрин кәмијјәтиндә кифајәт гәдәр ајдын вә долғун екс олунмур. Әмтәә дәјәринин сабит галдығына бахмајараг, онун нисби дәјәри дәјишилә биләр. Онун дәјәринин дәјишилдијинә бахмајараг, нисби дәјәри сабит гала биләр вә, нәһајәт, дәјәр кәмијјәтиндә вә бу дәјәр кәмијјәтинин нисби ифадәсиндә ејни заманда баш верән дәјишикликләр һеч дә һәмишә бир-биринә тамам мүтабиг олмур[20].

[20]) *2-чи нәшрә гејд.* Дәјәр кәмијјәти илә онун нисби ифадәсинин бир-биринә мүтабиг олмамасындан вулгар сијаси игтисад өзүнә мәхсус һазырчаваблыгла истифадә едир. Мәсәлән: „Бирчә фәрз един ки, *A* она көрә ашағы дүшүр ки, онун мүбадилә олундуғу *B* галхыр, һәм дә *A*-ја әввәлкиндән аз әмәк сәрф олунмур, бу һалда сизин ән үмуми дәјәр принсипиниз пуч олуб кедир... Бир һалда ки, бизим фәрз етдијимизә көрә. *A*-ја нисбәтән *B*-нин дәјәри она көрә ашағы дүшүр ки, *B*-јә нисбәтән *A*-нын дәјәри артыр,—бунунла да Рикардонун өз бөјүк мүддәасыны ирәли сүрүркән әсасландығы тәмәл мәһв олуб кедир. Һәмин мүддәаја көрә исә, әмтәәнин дәјәри һәмишә онда тәчәссүм едән әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Она көрә ки, *A*-нын истеһсал хәрчләринин дәјишилмәси нәинки онун мүбадилә олундуғу *B*-јә нисбәтән онун өз дәјәрини дәјишдирир, һабелә *B*-нин истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәјин мигдарында һеч бир дәјишиклик баш вермәдији һалда, *A*-ја нисбәтән *B*-нин дә дәјәрини дәјишдирирсә, онда нәинки әмтәә дәјәринин һәмин әмтәәјә сәрф едилән әмәјин мигдары илә тәнзим олундуғуну иддиа едән доктрина, һабелә мүәјјән әмтәә дәјәрини һәмин әмтәәнин истеһсал хәрчләринин тәнзим етдијини ирәли сүрән доктрина да пуча чыхыр“ (*J. Broadhurst.* „Political Economy“. London, 1842, p. 11, 14).

Ч-б Бродһерст ејни дәрәчә һаглы олараг дејә биләрди ки, $10/_{20}$, $10/_{50}$, $10/_{100}$ вә и. а. кими әдәди нисбәтләрә бир нәзәр салын. 10 әдәди сабит галыр вә буна бахмајараг онун нисби кәмијјәти, 20, 50, 100 вә и. а. мәхрәчләринә нисбәтән онун кәмијјәти даим азалыр. Демәли там әдәд, мәсәлән, 10 әдәди кәмијјәтинин бу әдәддә олан ваһидләрин сајы илә „тәнзим олундуғуну“ ирәли сүрән бөјүк принсип пуча чыхыр.

3) Еквивалент форма

Биз көрдүк ки, мүәјјән бир *A* әмтәә (кәтан) өз дәјәрини ондан фәргли олан *B* әмтәәнин (сүртукун) истеһлак дәјәриндә ифадә етдикдә, о ејни заманда бу әмтәәјә хүсуси бир дәјәр формасы, еквивалент форма верир. Кәтан әмтәә өз дәјәр варлығыны бунунла мејдана чыхарыр ки, сүртук өз чисмани формасындан фәргли олан һеч бир дәјәр формасы алмадан кәтана бәрабәр тутулур. Беләликлә, кәтан өз дәјәр варлығыны фактик сурәтдә бунунла ифадә едир ки, сүртук она билаваситә мүбадилә едилә биләр. Буна көрә дә мүәјјән бир әмтәәнин еквивалент формасы онун башга әмтәәјә билаваситә мүбадилә едилә билмәси формасыдыр.

Мүәјјән нөв әмтәә, мәсәлән сүртуклар, башга нөв әмтәә үчүн, мәсәлән, кәтан үчүн еквивалент хидмәти көрүрсә, беләликлә дә сүртуклар кәтана билаваситә мүбадилә едилә билмәк формасында олмаг кими характерик бир хассә кәсб едирсә, бунунла һәлә һеч дә сүртукларла кәтанын бир-биринә мүбадилә олуна билдији пропорсија көстәрилмир. Кәтанын дәјәр кәмијјәти мә'лумдурса, бу пропорсија сүртукларын дәјәр кәмијјәтиндән асылыдыр. Истәр сүртук еквивалент олсун, кәтан нисби дәјәр, истәрсә дә, әксинә, кәтан еквивалент олсун, сүртук нисби дәјәр, һәр бир һалда сүртукун дәјәр кәмијјәти онун истеһсалы үчүн лазым кәлән иш вахты илә, демәли, онун дәјәринин формасындан асылы олмадан мүәјјән олунур. Лакин сүртук нөвлү әмтәә дәјәр ифадәсиндә еквивалент јери тутурса, онун дәјәр кәмијјәти өзлүјүндә һеч бир шәкилдә ифадә олунмур. Бундан әлавә: сүртукун дәјәр кәмијјәти дәјәр тәнлијиндә анчаг мә'лум шејин мүәјјән мигдары кими иштирак едир.

Мәсәлән: 40 аршын кәтан нәјә «дәјәр»? Ики сүртука. Бурада сүртук нөвлү әмтәә еквивалент ролу ојнадығына көрә вә истеһлак дәјәри олан сүртук кәтанын гаршысына дәјәр чисми кими чыхдығына көрә, кәтанын мүәјјән дәјәр кәмијјәтини ифадә етмәк үчүн мүәјјән мигдар сүртук олмасы кифајәтдир. Буна көрә дә ики сүртук 40 аршын кәтанын дәјәр кәмијјәтини ифадә едә биләр, лакин өз дәјәринин кәмијјәтини, сүртукларын дәјәр кәмијјәтини һеч вахт ифадә едә билмәз. Дәјәр тәнлијиндә еквивалентин һәмишә анчаг мүәјјән мигдар мә'лум шеј, мүәјјән истеһлак дәјәри формасында олмасы фактыны сәтһи анламаг Бејлини јанлыш јола салмыш вә өз сәләф вә хәләфләриндән бир чохлары кими, ону да дәјәр ифадәсиндә анчаг мигдар нисбәти көрмәјә мәчбур етмишдир. Һәгигәтдә әмтәәнин еквивалент формасында дәјәрин һеч бир мигдар мүәјјәнлији јохдур.

Еквивалент форманы арашдыраркән нәзәрә чарпан бирин-

чи хүсусијјәт ондан ибарәтдир ки, истеһлак дәјәри өз әксинин, дәјәрин тәзаһүр формасы олур.

Әмтәәнин натурал формасы дәјәрин формасы олур. Лакин no nota bene [јахшыча нәзәрә алын]: *B* әмтәә (сүртук, јахуд буғда, јахуд дәмир вә и. а.) үчүн бу quid pro quo [биринин јеринә башгасынын мејдана чыхмасы] јалныз һәмин әмтәә илә һәр һансы бир *A* әмтәәнин (кәтанын вә и а.) әлагәјә кирдији дәјәр нисбәти дахилиндә, анчаг нисбәт чәрчивәсиндә баш верир. Һеч бир әмтәә өзүнә еквивалент нисбәтиндә ола билмәдијинә көрә вә, демәли, өз тәбии көрүнүшүнү өз дәјәринин ифадәси едә билмәдијинә көрә, башга бир әмтәәјә еквивалент нисбәтиндә олмалы, јахуд башга бир әмтәәнин тәбии көрүнүшүнү өзүнүн дәјәр формасы етмәлидир.

Мәсәлә даһа ајдын олсун дејә, буну әмтәә чисимләри өзлүјүндә, јә'ни истеһлак дәјәрләри кими өлчүләркән истифадә олунан өлчүләрин тимсалында көстәрәк. Физики чисим олан гәнд кәлләсинин мүәјјән ағырлығы, чәкиси вардыр, лакин һеч бир гәнд кәлләси онун чәкисини билавāситә көрмәк вә ја һисс етмәк имканы вермир. Буна көрә дә биз чәкиси әввәлчәдән мүәјјән едилмиш олан бир нечә дәмир парчасы көтүрүрүк. Гәнд кәлләсинин чисмани формасы кими, дәмирин дә чисмани формасы өзлүјүндә көтүрүлдүкдә, әсла ағырлығын тәзаһүр формасы дејилдир. Бунунла белә, гәнд кәлләсини ағырлыг кими ифадә етмәк үчүн биз ону дәмирлә чәки нисбәтинә кәтиририк. Бу нисбәтдә дәмир ағырлыгдан башга һеч бир шејдән ибарәт олмајан бир чисимдир. Буна көрә дә дәмирин мигдары гәндин чәкиси үчүн өлчүдүр вә гәндин физики чисминә нисбәтдә анчаг ағырлыг тәчәссүмүдүр, јахуд ағырлығын тәзаһүр формасыдыр. Дәмир анчаг чәкиси ахтарылан гәндин вә ја башга бир чисмин онунла әлагәјә кирдији нисбәт дахилиндә белә бир рол ојнајыр. Әкәр һәр ики чисмин ағырлығы олмасајды, онлар бу нисбәтә кирә билмәзди вә бунлардан бири дикәринин ағырлыг ифадәси ола билмәзди. Биз онлары тәрәзинин көзүнә гојдугда, јәгин едәрик ки, ағырлыг олмаг е'тибары илә онларын һәр икиси һәгигәтән бир-биринин ејнидир вә буна көрә дә мүәјјән пропорсијада көтүрүлдүкдә, онларын чәкиси бир олур. Дәмирин чисми чәки өлчүсү олмаг е'тибары илә, гәнд кәлләсинә нисбәтдә анчаг ағырлығы тәмсил етдији кими, бизим дәјәр ифадәмиздә дә, сүртукун чисми кәтана нисбәтдә анчаг дәјәри тәмсил едир.

Лакин бәнзәјиш бурадача битир. Гәнд кәлләсинин чәки ифадәсиндә дәмир һәр ики чисимдә олан тәбии хассәни, јә'ни ағырлығы тәмсил едир, кәтанын дәјәр ифадәсиндә исә сүртук һәр ики шејин тәбии олмајан бир хассәсини: онларын дәјәрини, халис ичтимаи бир чәһәти тәмсил едир.

Әмтәәнин, мәсәлән, кәтанын нисби дәјәр формасы онун дәјәр варлығыны онун чисминдән вә бу чисмин хассәләриндән тамамилә фәргли бир шеј кими, мәсәлән, «сүртукабәнзәр» бир шеј кими ифадә етдијинә көрә, артыг һәмин ифадәнин өзү көстәрир ки, онун архасында мүәјјән бир ичтимаи мүнасибәт кизләнир. Еквивалент форма исә буна лап әкс характер дашыјыр. Ахы бу форма мәһз ондан ибарәтдир ки, мүәјјән әмтәә чисми, мәсәлән, сүртук, өзлүјүндә мүәјјән бир шеј дәјәри ифадә едир, демәли, лап өз тәбиәти е'тибары илә дәјәр формасына маликдир. Доғрудур, бу анчаг елә бир дәјәр нисбәти чәрчивәсиндә доғру ола биләр ки, орада кәтан әмтәә сүртук әмтәәјә бир еквивалент мүнасибәтиндә олсун[21]. Лакин мүәјјән бир шејин хассәләри онун башга шејләрә олан мүнасибәтиндән мејдана кәлмәјиб белә бир мүнасибәт дахилиндә анчаг ашкара чыхдығы үчүн елә көрүнүр ки, сүртукда ағырлығы вә ја истилији сахламаг габилијјәти олдуғу кими, ејнилә еквивалент форма, башга әмтәәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилијјәти дә куја әзәлдән вардыр. Ҝобуд буржуа бахышлы бир игтисадчынын гаршысына анчаг һазыр шәкилдә—пул кими чыхдыгда ону һејрәтә салан еквивалент форманын мүәммалылығы да бурадан ирәли кәлир. Онда игтисадчы гызыл илә күмүшүн мистик характериндән јахасыны гуртармаға чалышараг, бунларын јеринә өз парылтысы илә көзләри аз гамашдыран әмтәәләр гојмаға вә вахты илә әмтәә еквиваленти ролу ојнамыш ади әмтәәләрин адларыны кетдикчә даһа артыг бир һәвәслә садаламаға башлајыр. О һеч ағлына да кәтирмир ки, артыг ән садә дәјәр ифадәси: 20 аршын кәтан = 1 сүртука ифадәси еквивалент форманын сиррини ачмаға имкан верир.

Еквивалент хидмәти көрән әмтәәнин чисми һәмишә абстракт инсан әмәјинин тәчәссүмү кими мејдана чыхыр вә ејни заманда да һәмишә мүәјјән бир фајдалы, конкрет әмәјин мәһсулудур. Беләликлә, бу конкрет әмәк абстракт инсан әмәјинин ифадәси олур. Мәсәлән, сүртук анчаг абстракт инсан әмәјинин тәчәссүмү олан бир шејдирсә, онда фактик сурәтдә бу сүртукда тәчәссүм едән дәрзи әмәји дә абстракт инсан әмәјинин тәчәссүмү формасындан башга бир шеј дејилдир. Кәтанын дәјәр ифадәсиндә дәрзи әмәјинин фајдалылығы бу әмәјин палтар һазырланмасында вә, демәли,—инсан һазырланмасында*

---

[21]) Бу чүр нисби тә'рифләр үмумијјәтлә чох гәрибә бир шејдир. Мәсәлән, бир адам анчаг она көрә升 кралдыр ки, башгалары өзләрини онун тәбәәси һесаб едирләр. Һалбуки онлар, әксинә, белә дүшүнүрләр ки, өзләринин тәбәә олмасына сәбәб һәмин шәхсин крал олмасыдыр.

* Орижиналда бир гәдәр дәјишдирилмиш шәкилдә белә бир мәшһур алман мәсәли вардыр: „Kleider machen Leute“ (һәрфијјән беләдир: „палтар адамлары јарадыр“, мә'насы исә беләдир: „көтүјү бәзәсән, көтүк дә јахшы көрүнәр“, јахуд: „адамы либасына көрә гаршылајырлар“). *Ред.*

дејилдир, елә бир шеј истеһсал етмәсиндәдир ки, бунда биз дәрһал дәјәри көрүрүк, јә'ни кәтанын дәјәриндә маддиләшмиш әмәкдән әсла фәргләнмәјән әмәк биркинтиси көрүрүк. Беләбир дәјәр күзкүсү һазырламаг үчүн дәрзилик өзүндә үмумијјәтлә инсан әмәји олмаг кими өз абстракт хассәсиндән башга һеч бир шеји әкс етдирмәмәлидир.

Дәрзилик формасында, һәмчинин тохучулуг формасында, инсан иш гүввәси сәрф олунур. Демәли, бу һәр ики фәалијјәт инсан әмәји олмаг кими үмуми бир хассәјә маликдир вә бә'зи мүәјјән һалларда, мәсәлән, дәјәр истеһсалында бунлар анчаг һәмин нөгтеји-нәзәрдән көтүрүлмәлидир. Бунда мистик һеч бир шеј јохдур. Лакин әмтәә дәјәринин ифадәсиндә мәсәлә башга шәкил алыр. Мәсәлән, кәтанын дәјәрини тохучулуғун өз конкрет формасында дејил, инсан әмәји олмаг кими өзүнүн ән үмуми кејфијјәти илә јаратдығыны ифадә етмәк үчүн тохучулуға дәрзилик,—кәтанын еквивалентини јарадан конкрет әмәк абстракт инсан әмәји тәчәссүмүнүн әјани формасы кими гаршы гојулур.

Беләликлә, еквивалент форманын икинчи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада конкрет әмәк өз әксликинин, абстракт инсан әмәјинин тәзаһүр формасы олур.

Лакин бу конкрет әмәк, дәрзилик, бурада фәргләрдән мәһрум олан инсан әмәјинин садәчә ифадәси кими мејдана чыхдығына көрә, о башга бир әмәклә, кәтандакы әмәклә бәрабәрлик формасына малик олур; буна көрә дә о, әмтәә истеһсал едән һәр бир башга әмәк кими, хүсуси әмәк олдуғуна бахмајараг, һәр һалда билаваситә ичтимаи формада олан әмәкдир. Мәһз буна көрә дә һәмин әмәк башга әмтәәјә билаваситә мүбадилә олуна билән бир мәһсулда ифадә олунур. Беләликлә, еквивалент форманын үчүнчү хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, хүсуси әмәк өз әксликинин формасы олур, јә'ни билаваситә ичтимаи формада әмәк олур.

Бир чох тәфәккүр формалары илә, ичтимаи формаларла вә тәбии формаларла јанашы олараг илк дәфә дәјәр формасыны тәһлил едән бөјүк тәдгигатчыја мүрачиәт етсәк, еквивалент форманын һәр ики сон хүсусијјәти бизим үчүн даһа ајдын олар. Мән Аристотели нәзәрдә тутурам.

Аристотел һәр шејдән әввәл тамамилә ајдын көстәрир ки, әмтәәнин пул формасы садә дәјәр формасынын анчаг даһа да инкишафыдыр, јә'ни бир әмтәә дәјәринин һәр һансы башга бир әмтәә дәјәриндә ифадәсинин даһа да инкишафыдыр; о дејир:

«5 јатаг=1 евә» («κλῖναι πέντε ἀντί οἰκίας»).

«ејнилә о демәкдир» ки:

«5 јатаг = филан гәдәр пула»
(« κλῖναι πέντε ἀντί ... ὅσου πεέτε κλῖναι »)

Даhа сонра, о баша дүшүр ки, бу дәјәр ифадәсини еhтива едән дәјәр нисбәти өзү дә евлә јатағын кејфиjјәтчә ејниләшдирилдијини билдирир вә фәргләри hисс едилән бу шејләрин маhијјәтләри арасында белә бир ејнијјәт олмасајды, бунлар бир-биринә ортаг өлчүлү кәмијјәтләр нисбәтиндә ола билмәзди. О дејир: „Бәрабәрлик олмадан мүбадилә ола билмәз, ортаг өлчү олмадан исә бәрабәрлик ола билмәз“ („οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας“). Лакин о бурада чәтинликдә галыб дајаныр вә дәјәр формасынын тәhлилини даhа давам етдирмир. „Лакин hәгигәтдә мүмкүн дејилдир ки, („τῇ μέν οὒκ ἀληθείᾳ ἀδύνατον„) бу гәдәр мүхтәлиф шејләр ортаг өлчүлү олсун„, јә'ни кејфијјәтчә бәрабәр олсун. Белә бир бәрабәрләшдирмә шејләрин әсил тәбиәтинә анчаг јабанчы ола биләр, демәли, анчаг „әмәли тәләбаты өдәмәк үчүн сүн'и бир үсул“[29] ола биләр.

Беләликлә, Аристотел өз тәhлилини давам етдирә билмәмәсинин сәбәбини өзү бизә көстәрмиш олур, бу, дәјәр анлајышынын олмамасыдыр. Јатагларын дәјәр ифадәсиндә јатаглар үчүн евин тәмсил етдији бәрабәр чәhәт, јә'ни үмуми субстансија нәдән ибарәтдир? Аристотел дејир ки, белә бир шеј «hәгигәтдә мөвчуд ола билмәз». Нәјә көрә? Ев јатағын гаршысына бәрабәр бир шеј кими чыхыр, чүнки ев бунларын hәр икисиндә—hәм евдә, hәм дә јатагда олан hәгигәтән үмуми чәhәти тәмсил едир. Бу исә инсан әмәјидир.

Лакин әмтәә дәјәрләри формасында бүтүн әмәк нөвләринин бәрабәр вә, демәли, ејни әhәмијјәтә малик инсан әмәји кими ифадә олунмасы фактыны Аристотел дәјәр формасынын өзүндән ашкара чыхара билмәмишди, чүнки Јунан чәмијјәти гул әмәјинә әсасланырды вә буна көрә дә онун тәбии базиси инсанларын вә онларын иш гүввәсинин бәрабәрсизлији иди. Бүтүн әмәк нөвләри үмумијјәтлә инсан әмәји олдуғундан, онларын бәрабәрлијини вә ејни әhәмијјәтә малик олмасыны,— дәјәр ифадәсинин бу сиррини јалныз о заман ачмаг олар ки, инсанларын бәрабәрлији идејасы халгын бејниндә артыг мөhкәм көк салмыш олсун. Бу исә анчаг елә бир чәмијјәтдә мүмкүндүр ки, орада әмтәә формасы әмәк мәhсулунун үмуми формасы олсун вә, демәли, әмтәә саhибләри олараг инсанларын бир-биринә мүнасибәти hаким ичтимаи мүнасибәт олсун. Аристотелин дүhасы өзүнү мәhз бунда көстәрир ки, о, әмтәәләрин дәјәр ифадәсиндә бәрабәрлик мүнасибәтини кәшф едир. Јалныз онун јашадығы чәмијјәтин тарихи чәрчивәси она «hәгигәтдә» бу бәрабәрлик мүнасибәтинин мәhз нәдән ибарәт олдуғуну ашкара чыхармагда мане олмушдур.

4) Бүтөвлүкдә садә дәјәр формасы

Әмтәәнин садә дәјәр формасы һәмин әмтәәнин онунла ејни чинсдән олмајан әмтәәјә дәјәр нисбәтиндән, јахуд онун бу ахырынчыја мүбадилә нисбәтиндән ибарәтдир. Кејфијјәтчә *A* әмтәәнин дәјәри *B* әмтәәнин *A* әмтәәјә билаваситә мүбадилә едилә билмәсиндә ифадә олунур. Мигдар чәһәтдән исә о, мүәјјән гәдәр *B* әмтәәнин мә'лум мигдар *A* әмтәәјә мүбадилә едилә билмәсиндә ифадә олунур. Башга сөзлә: әмтәәнин дәјәри о заман мүстәгил ифадә олунур ки, бу дәјәр бир «мүбадилә дәјәри» кими көтүрүлсүн. Биз бу фәслин әввәлләриндә үмумән гәбул едилмиш шәкилдә демишдик ки, әмтәә истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәридир, лакин чидди јанашсаг, бу доғру дејилдир. Әмтәә истеһлак дәјәри, јахуд истеһлак шејидир вә «дәјәрдир». Әмтәә бу икили тәбиәтини о заман ашкара чыхарыр ки, онун дәјәри онун натурал формасындан фәргли олан хүсуси бир тәзаһүр формасы алыр, мәһз мүбадилә дәјәри формасыны алыр, һәм дә тәчрид едилмиш һалда нәзәрдән кечирилән әмтәә һеч заман бу формаја малик олмур, лакин бу формаја һәмишә анчаг башга әмтәәјә, онунла ејни чинсдән олмајан әмтәәјә дәјәр нисбәтиндә, јахуд мүбадилә нисбәтиндә малик олур. Бир һалда ки, бу бизим јадымыздадыр, онда јухарыда дүрүст ишләдилмәјән ифадә сәһв доғурмур, анчаг ихтисар хатиринә ишләдилир.

Тәһлилимиз көстәрди ки, әмтәәнин дәјәр формасы, јахуд дәјәр ифадәси әмтәә дәјәринин тәбиәтиндән ирәли кәлир, һеч дә бунун әксинә дејилдир, дәјәр вә дәјәрин кәмијјәти ону мүбадилә дәјәри кими ифадә етмәк үсулундан ирәли кәлмир. Лакин истәр меркантилистләр вә онларын Ферје, Ганил вә и. а. кими мүасир пәрәстишкарлары[22], истәрсә бунларын антиподлары, Бастиа вә компанијасы кими мүасир азад тичарәт тәрәфдарлары мәһз белә хәјал едирләр. Меркантилистләр ағырлыг мәркәзини дәјәр ифадәсинин кејфијјәт чәһәти үзәринә, әмтәәнин пулда өз мүкәммәл ифадәсини тапан еквивалент формасы үзәринә кечирирләр,—өз малыны һәр нечә олса баштан етмәли олан мүасир азад тичарәт чәрчиләри исә, әксинә, башлыча диггәти нисби дәјәр формасынын кәмијјәт чәһәтинә верирләр. Демәли, онларын фикринчә, әмтәәнин һәм дәјәри, һәм дә дәјәр кәмијјәти анчаг әмтәәләрин мүбадилә мүнасибәтиндә әлдә етдикләри ифадәдә, јә'ни анчаг әмтәәләрин һазырκы гијмәт чәдвәли сүтунларында мөвчуддур. Өз пе-

---

[22]) *2-чи нәшрә гејд. F. L. A. Ferrier* (sous-inspecteur des douanes). „Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce“. Paris, 1805, вә *Charles Ganilh*. „Des Systèmes de l'È'conomie Politique“, 2éme éd. Paris, 1821.

шәсинә көрә вәзифәси Ломбард=стрит[30] банкирләринин гарма-гарышыг тәсәввүрләрини мүмкүн гәдәр даһа чох алимликлә бәзәмәкдән ибарәт олан шотландијалы Маклеод мөвһуматчы меркантилистләрлә азад тичарәтин мә'луматлы тәрәфдарларынын мүвәффәгијјәтли синтезиндән ибарәтдир.

А әмтәәнин *В* әмтәәјә мүбадилә нисбәтиндә *А* әмтәәнин дәјәр ифадәсинин јахындан нәзәрдән кечирилмәси бизә көстәрди ки, бу нисбәт дахилиндә *А* әмтәәнин натурал формасы анчаг истеһлак дәјәринин сурәтидир, *В* әмтәәнин натурал формасы исә анчаг дәјәрин формасыдыр, јахуд дәјәрин сурәтидир. Беләликлә, әмтәәдә истеһлак дәјәри илә дәјәр арасында кизли һалда олан дахили әкслик харичи әкслик васитәси илә, јә'ни ики әмтәәнин нисбәти васитәси илә ифадә олунур, бу нисбәтдә бир әмтәә—дәјәри ифадә *олунан* әмтәә—билаваситә анчаг истеһлак дәјәри ролу ојнајыр, дикәр әмтәә—дәјәр ифадә *едән* әмтәә—исә билаваситә анчаг мүбадилә дәјәри ролу ојнајыр. Демәли, әмтәәнин садә дәјәр формасы әмтәәдә истеһлак дәјәри илә дәјәр арасында олан әкслијин садә тәзаһүр формасыдыр.

Һәр бир чәмијјәтдә әмәк мәһсулу истеһлак шејидир, лакин анчаг мүәјјән бир тарихи инкишаф дөврү әмәк мәһсулуну әмтәәјә чевирир; бу да мәһз елә бир дөврдүр ки, орада фајдалы шејин истеһсалына сәрф олунан әмәк һәмин шејин «предметлик» хассәси, онун дәјәри кими мејдана кәлир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, әмтәәнин садә дәјәр формасы ејни заманда әмәк мәһсулунун садә әмтәә формасыдыр, буна көрә дә әмтәә формасынын инкишафы дәјәр формасынын инкишафына мүтабигдир.

Садә дәјәр формасынын, анчаг бир сыра метаморфозлардан кечәрәк кәлиб гијмәт формасы алан бу рүшејм формасынын кафи олмадығы артыг илк нәзәрдән ајдындыр.

А әмтәәнин дәјәринин һәр һансы бир *В* әмтәәдә ифадәси *А* әмтәәнин дәјәрини анчаг онун өз истеһлак дәјәриндән фәргләндирир вә буна көрә дә ону өзүндән фәргли олан һәр һансы бир тәк әмтәә илә мүбадилә мүнасибәтинә кәтирир; лакин бу ифадә һәмин әмтәәнин бүтүн башга әмтәәләрлә кејфијјәт ејнилијини вә мигдар пропорсионаллығыны билдирмир. Бир әмтәәнин садә нисби дәјәр формасына башга әмтәәнин тәк еквивалент формасы мүтабигдир. Мәсәлән, кәтанын нисби дәјәр ифадәсиндә сүртук анчаг бу тәк әмтәәјә, кәтана нисбәтән еквивалент формаја, јахуд билаваситә мүбадилә олунмаг формасына маликдир.

Һалбуки тәк дәјәр формасы өз-өзүнә даһа мүкәммәл формаја кечир. Доғрудур, тәк форма васитәси илә бир *А* әмтәәнин дәјәри башга нөвдән олан анчаг бир әмтәәдә ифадә олунур,

амма бу заман әсла фәрги јохдур ки, һәмин әмтәә мәһз һансы әмтәәдир: сүртукму, дәмирми, буғдамыдыр вә и. а. Ејни бир әмтәә каһ бу нөв, каһ да башга нөв әмтәә илә мүбадилә мүнасибәтләринә кирдикчә, онун дәјәринин мүхтәлиф садә ифадәләри мејдана кәлир[22a]. Онун дәјәр ифадәләринин сајы анчаг өзүндән фәргли олан әмтәә нөвләринин сајы гәдәрдир. Беләликлә, әмтәә дәјәринин тәк ифадәси онун дәјәринин бир сыра мүхтәлиф садә ифадәләринә чеврилир; һәм дә сыра истәнилдији кими узадыла биләр.

В. ДОЛҒУН ВӘ ЈА КЕНИШ ДӘЈӘР ФОРМАСЫ

z мигдар A әмтәә $= u$ мигдар B әмтәәјә,
јахуд $= v$ мигдар C әмтәәјә, јахуд $= w$ мигдар D әмтәәјә,
јахуд $= x$ мигдар E әмтәәјә, јахуд $=$ и. а.

(20 аршын кәтан $=$ 1 сүртука, јахуд $=$ 10 ф. чаја, јахуд $=$ 40 ф. гәһвәјә, јахуд $=$ 1 квартер буғдаја, јахуд $=$ 2 унсија гызыла, јахуд $= 1/2$ тон дәмирә, јахуд $=$ и. а.)

1) Кениш нисби дәјәр формасы

Инди мә'лум әмтәәнин, мәсәлән, кәтанын дәјәри әмтәә аләминин сајсыз-һесабсыз башга үнсүрләриндә ифадә олунур. Һәр бир башга әмтәә чисми кәтанын дәјәри үчүн күзкү олур[23]. Беләликлә, анчаг инди бу дәјәр өзү һәгигәтән фәргләрдән мәһрум инсан әмәји биркинтиси кими мејдана чыхыр. Чүнки һәмин дәјәри јарадан әмәк инди һәр бир башга инсан әмәјинә бәрабәр бир әмәк кими тамамилә ајдын ифадә олунмушдур ки, бурада да инсан әмәјинин нә кими натурал формаја малик олмасынын вә сүртукда, буғдада, дәмирдә, гызылдамы вә и. а. маддиләшмәсинин фәрги јохдур. Буна көрә дә инди кәтан өз дәјәр формасы сајәсиндә башга нөв јалныз бирчә

[22a] *2-чи нәшрә гејд.* Мәсәлән, Һомердә бир шејин дәјәри там бир сыра мүхтәлиф шејләрдә ифадә олунур.

[23] Буна көрә дә кәтанын дәјәрини сүртукларда ифадә едирләрсә, кәтанын сүртук дәјәриндән, ону тахылда ифадә едирләрсә, кәтанын тахыл дәјәриндән бәһс едирләр вә и. а. Һәр бир белә ифадә о демәкдир ки, сүртукун, тахылын вә и. а. истеһлак дәјәриндә кәтанын дәјәриндән башга бир шеј тәзаһүр етмир. „Һәр бир әмтәәнин дәјәри онун мүбадилә нисбәти демәк олдуғуна көрә... биз онун барәсиндә... тахыл дәјәри, маһуд дәјәри вә с. кими бәһс едә биләрик; бу да һәмин әмтәәнин һансы башга әмтәә илә мүгајисә олунмасындан асылыдыр; беләликлә, дәјәрин минләрлә мүхтәлиф нөвләри вардыр,—нә гәдәр әмтәә варса, дүз о гәдәр дә дәјәр нөвләри вардыр вә бунларын һамысы ејни дәрәчәдә номиналдыр“ („A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions“. London, 1825, p. 39). Вахты илә Инкилтәрәдә бөјүк курулту гопаран бу аноним әсәрин мүәллифи С. Бејли хәјал едир ки, ејни бир әмтәә дәјәринин бу рәнкарәнк нисби ифадәләрини көстәрмәклә, дәјәр анлајышына тә'риф вермәкдә һәр бир имканы мәһв етмишдир. Онун үзәринә Рикардо мәктәбинин, мәсәлән, „Westminster Review“ нә гәдәр әсәбиликлә һүчум етмәси сүбут едир ки, бүтүн өз мәһдудлуғуна бахмајараг о һәр һалда Рикардо нәзәријјәсинин зәиф јерләрини һисс етмишдир.

әмтәә илә дејил, бүтүн әмтәә аләми илә дә ичтимаи мүнасибәтә кирир. Әмтәә олмаг е'тибары илә о бу аләмин вәтәндашыдыр. Ејни заманда әмтәә дәјәринин сонсуз ифадә сырасы көстәрир ки, әмтәә дәјәри тәзаһүр етдији һәр бир хүсуси истеһлак дәјәри формасына там е'тинасызлыгла јанашыр.

Биринчи формада—20 аршын кәтан=1 сүртука формасында—бу ики әмтәәнин бир-биринә мүәјјән мигдар нисбәтиндә мүбадилә олунмасы садә бир тәсадүф кими көрүнә биләр. Әксинә, икинчи формада бунун архасында кизләнән, тәсадүфи тәзаһүрдән маһијјәтчә фәргләнән вә бу тәзаһүрү мүәјјән едән әсас дәрһал мејдана чыхыр. Кәтан дәјәри өз кәмијјәти е'тибары илә ејнилә галыр, о истәр сүртукда, гәһвәдә, дәмирдә вә и. а.,—ән мүхтәлиф саһибләрә мәхсус сајсыз-һесабсыз мүхтәлиф әмтәәләрдә ифадә олунсун,—бунун фәрги јохдур. Ики фәрди әмтәә саһибинин тәсадүфи мүнасибәти арадан галхыр. Ајдын олур ки, мүбадилә әмтәәнин дәјәр кәмијјәтини тәнзим етмир, әксинә, әмтәәнин дәјәр кәмијјәти онун мүбадилә нисбәтләрини тәнзим едир.

2) Хүсуси еквивалент форма

Һәр бир әмтәә: сүртук, чај, буғда, дәмир вә и. а., кәтанын дәјәр ифадәсиндә еквивалент кими вә буна көрә дә дәјәр чисми кими мејдана чыхыр. Инди бу әмтәәләрдән һәр биринин мүәјјән натурал формасы бир чох башгалары илә јанашы хүсуси еквивалент формадыр. Ејнилә дә мүхтәлиф әмтәә чисимләриндә олан чүрбәчүр мүәјјән, конкрет фајдалы әмәк нөвләри инди анчаг, үмумијјәтлә инсан әмәјинин тәчәссүмү вә тәзаһүрүнүн хүсуси формалары кими мејдана чыхыр.

3) Долғун вә ја кениш дәјәр формасынын нөгсанлары

Әввәлән, әмтәәнин нисби дәјәр ифадәси бурада натамамдыр, чүнки онун дәјәрини ифадә едән сыра һеч бир заман битмир. Һалгалары дәјәр тәнликләриндән ибарәт олан силсилә јени мејдана чыхан вә дәјәрин јени ифадәси үчүн материал верән һәр бир әмтәә нөвү дахил едилмәклә һәмишә узадыла биләр. Икинчиси, бу силсилә ајры-ајры вә мүхтәлиф нөвлү дәјәр ифадәләринин рәнкарәнк мәнзәрәсини тәшкил едир. Нәһајәт, бу кениш формада һәр бир әмтәәнин нисби дәјәри ифадә олунурса,—әслиндә белә дә олмалыдыр,—онда һәр бир әмтәәнин нисби дәјәр формасы дәјәр ифадәләринин сонсуз сырасыдыр вә бу сыра һәр һансы башга бир әмтәәнин нисби дәјәр формасынын ифадәсиндән фәрглидир. Кениш нисби дәјәр формасынын нөгсанлары өзү дә она мүвафиг олан еквивалент

формада ин'икас едир. Һәр бир ајрыча әмтәә нөвүнүн натурал формасы бурада сајсыз-һесабсыз башга хүсуси еквивалент формаларла јанашы хүсуси бир еквивалент форма олдуғу үчүн үмумијјәтлә анчаг мәһдуд еквивалент формалар мөвчуддур вә бунлардан һәр бири галанларынын һамысыны гејри-мүмкүн едир. Ејнилә дә һәр бир хүсуси әмтәә еквивалентиндә олан мүәјјән, конкрет, фајдалы әмәк нөвү инсан әмәјинин јалныз хүсуси тәзаһүр формасыдыр, демәли, мүкәммәл тәзаһүр формасы дејилдир. Доғрудур, инсан әмәји бу хүсуси тәзаһүр формаларынын мәчмусунда өз долғун вә ја мүкәммәл тәзаһүр формасыны алыр. Бунунла белә, о бурада ваһид тәзаһүр формасына малик дејилдир.

Әслиндә кениш нисби дәјәр формасы анчаг биринчи формадакы садә нисби дәјәр ифадәләринин вә ја тәнликләринин мәчмусундан ибарәтдир, мәсәлән:

20 аршын кәтан = 1 сүртука,
20 аршын кәтан = 10 ф. чаја вә и. а.

Лакин бу тәнликләрин һәр бириндә онунла ејнијјәт тәшкил едән әкс тәнлик дә вардыр:

1 сүртук = 20 аршын кәтана,
10 ф. чај = 20 аршын кәтана вә и. а.

Доғрудан да: әкәр бириси өз кәтаныны бир чох башга әмтәәләрә мүбадилә едирсә вә, демәли, онун дәјәрини бир сыра башга әмтәәләрдә ифадә едирсә, онда јәгин, бир чох башга әмтәә саһибләри дә һөкмән өз әмтәәләрини кәтана мүбадилә етмәлидирләр, демәли, өз мүхтәлиф әмтәәләринин дәјәрини ејни бир үчүнчү әмтәәдә, кәтанда ифадә етмәлидирләр. Беләликлә: 20 аршын кәтан = 1 сүртука, јахуд = 10 ф. чаја, јахуд = вә и. а.—сырасыны тәрсинә чевирәк, јә'ни әслиндә бу сырада артыг мөвчуд олан әкс нисбәти ифадә едәк, онда белә алынар:

С. ҮМУМИ ДӘЈӘР ФОРМАСЫ

1 сүртук	=	20 аршын кәтана
10 ф. чај	=	
40 ф. гәһвә	=	
1 квартер буғда	=	
2 унсија гызыл	=	
$^{1}/_{2}$ тон дәмир	=	
x мигдар A әмтәә	=	
вә и. а.	=	

1) Дәјәр формасынын дәјишилмиш характери

Инди әмтәәләр өз дәјәрләрини белә ифадә едир: 1) садә шәкилдә, чүнки бунлар өз дәјәрләрини тәкчә бир әмтәәдә ифадә едир, вә 2) ваһид шәкилдә, чүнки бунлар өз дәјәрләрини ејни бир әмтәәдә ифадә едир. Онларын дәјәр формасы садәдир вә онларын һамысына аиддир, демәли һамысы үчүн умумидир.

I вә II формалар анчаг буна наил олурду ки, мүәјјән әмтәәнин дәјәри онун өз истеһлак дәјәриндән вә ја онун әмтәә чисминдән фәргли бир шеј кими ифадә олунурду.

Биринчи форма бу чүр дәјәр тәнликләри верирди: 1 сүртук=20 аршын кәтана, 10 ф. чај = $^1/_2$ тон дәмирә вә и. а. Сүртукун дәјәри кәтана бәрабәр бир шеј кими, чајын дәјәри дәмирә бәрабәр бир шеј кими ифадә олунур вә и. а. Лакин кәтанла дәмир бир-бириндән нә гәдәр фәрглидирсә, онлара бәрабәр олан бу бир шеј дә, сүртукун вә чајын дәјәри ифадәләри дә бир-бириндән о гәдәр фәрглидир. Ајдындыр ки, һәјатда бу формаја анчаг мүбадиләнин илк мәрһәләсиндә тәсадүф едилир, зира бу мәрһәләдә әмәк мәһсуллары анчаг тәк-тәк вә тәсадүфи мүбадилә һалларында әмтәәләрә чеврилир.

Икинчи форма әмтәәнин дәјәрини онун өз истеһлак дәјәриндән биринчи формаја нисбәтән даһа долғун сурәтдә фәргләндирир, чүнки дәјәр, мәсәлән, сүртукун дәјәри бурада онун натурал формасына мүмкүн олан бүтүн шәкилләрдә—кәтана бәрабәр, чаја бәрабәр вә и. а., анчаг сүртукун өзүндән башга истәнилән һәр шејә бәрабәр бир шеј кими гаршы дурур. Дикәр тәрәфдән, бурада әмтәәләрин һәр һансы бир үмуми дәјәр ифадәсинә әсла имкан галмыр, чүнки һәр бир ајрыча әмтәәнин дәјәр ифадәсиндә бүтүн башга әмтәәләр анчаг еквивалент формада мејдана чыхыр. Кениш дәјәр формасына илк дәфә әслиндә о заман тәсадүф едилир ки, мүәјјән бир әмәк мәһсулу, мәсәлән, мал-гара даһа бир истисна кими дејил, адәтән бир чох башга әмтәәләрә мүбадилә едилсин.

Јени әлдә етдијимиз III форма әмтәә аләминин дәјәрләрини бу аләмдән ајрылан ејни бир әмтәә нөвүндә, мәсәлән кәтанда ифадә едир вә, беләликлә, бүтүн әмтәәләрин дәјәрләрини бунларын кәтана бәрабәрлији васитәси илә тәмсил едир. Кәтана бәрабәр бир шеј олараг һәр бир әмтәә дәјәри инди нәинки өз истеһлак дәјәриндән, һабелә һәр чүр истеһлак дәјәриндән дә фәргләнир, бунунла да о өзү һәмин әмтәә илә бүтүн башга әмтәәләр арасындакы үмуми чәһәти ифадә едир. Демәли, дәјәр олмаг е'тибары илә әмтәәләр арасында јалныз бу форма һәгигәтән мүнасибәтләр јарадыр вә ја бунлары бир-биринә

нисбәтдә мүбадилә дәјәри кими мејдана чыхмаға мәҹбур едир.

Әввәлки формаларын һәр икиси һәр бир әмтәәнин дәјәрини ја онунла јекҹинс олмајан бирҹә әмтәәдә, ја да ондан фәргли олан бир сыра әмтәәләрдә ифадә едир. Һәр ики һалда дәјәр формасы әлдә етмәк ајрыҹа бир әмтәәнин, неҹә дејәрләр, өз хүсуси ишидир вә о буну галан әмтәәләрин јардымы олмадан едир. Галан әмтәәләр она мүнасибәтдә анҹаг пассив бир еквивалент ролу ојнајыр. Үмуми дәјәр формасы исә, әксинә, анҹаг бүтүн әмтәә аләминин үмуми бир иши кими мејдана чыхыр. Бир әмтәә анҹаг она көрә үмуми дәјәр ифадәси алыр ки, онунла бир заманда бүтүн башга әмтәәләр өз дәјәрини ејни бир еквивалентдә ифадә едир вә јени мејдана чыхан һәр бир әмтәә дә буну тәглид етмәлидир. Бунунла бәрабәр мә'лум олур ки, әмтәәләрин дәјәр предметлији бу шејләрин садәҹә «иҹтимаи варлығындан» ибарәт олдуғуна көрә, анҹаг онларын һәртәрәфли иҹтимаи мүнасибәти васитәси илә ифадә олуна биләр, буна көрә дә онларын дәјәр формасы иҹтимаи әһәмијјәтә малик бир форма олмалыдыр.

Өзләринин кәтана бәрабәрлији формасында бүтүн әмтәәләр инди нәинки кејфијјәтҹә бәрабәр, јә'ни үмумијјәтлә дәјәр олур, һабелә мигдарҹа да мүгајисә едилә билән дәјәр кәмијјәти олур. Онлар өз дәјәрләринин кәмијјәтләрини ејни бир материалда—кәтанда әкс етдирдикләринә көрә, бу дәјәр кәмијјәтләри гаршылыглы сурәтдә бири дикәриндә әкс олунур. Мәсәлән, 10 ф. чај = 20 аршын кәтана, һабелә 40 ф. гәһвә = 20 аршын кәтана. Демәли, 10 ф. чај = 40 ф. гәһвәјә. Јахуд: бир фунт гәһвәдә 1 фунт чајдакы гәдәр дәјәр субстансијасынын, әмәјин анҹаг дөрддә бири вардыр.

Әмтәә аләминин үмуми нисби дәјәр формасы бу аләмдән кәнар едилмиш еквивалент әмтәәјә, кәтана, үмуми еквивалент характери верир. Кәтанын өз натурал формасы бүтүн әмтәә аләми үчүн үмуми олан дәјәр сурәти олур, кәтан бүтүн башга әмтәәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилијјәти әлдә едир. Онун ҹисмани формасы һәр ҹүр инсан әмәјинин көрүнән тәҹәссүмү, үмуми иҹтимаи гылафы ролуну ојнајыр. Тохуҹулуг, кәтаны истеһсал едән хүсуси әмәк, ејни заманда үмуми вә иҹтимаи формада, бүтүн башга әмәк нөвләри илә бәрабәрлик формасында олур. Үмуми дәјәр формасыны тәшкил едән сајсыз-һесабсыз тәнликләр кәтанда тәҹәссүм олунан әмәји һәр бир башга әмтәәдә олан бүтүн әмәк нөвләринә нөвбә илә бәрабәрләшдирир, бунунла да тохуҹулуғу үмумијјәтлә инсан әмәјинин үмуми тәзаһүр формасы едир. Беләликлә, әмтәә дәјәриндә маддиләшмиш әмәк керчәк әмәк нөвләринин бүтүн конкрет формалары вә фајдалы хассәләринин тәҹрид едилдији

әмәк олараг нәинки мәнфи ифадә алыр, һабелә онун өз мүсбәт тәбиәти дә ајдын сурәтдә мејдана чыхыр. Бу әмәјин мүсбәт тәбиәти ондан ибарәтдир ки, бүтүн керчәк әмәк нөвләри онлар үчүн үмуми олан инсан әмәји характеринә, инсан иш гүввәси мәсрәфинә мүнчәр едилмишдир.

Әмәк мәһсулларыны садәчә, фәргләрдән мәһрум инсан әмәји биркинтиләри шәклиндә тәмсил едән үмуми дәјәр формасы лап өз гурулушу илә көстәрир ки, о, әмтәә аләминин ичтимаи ифадәсидир. Беләликлә, бу форма ашкара чыхарыб көстәрир ки, һәмин аләм дахилиндә әмәјин үмуми бәшәри характери онун спесифик ичтимаи характерини тәшкил едир.

2) Нисби дәјәр формасы илә еквивалент форманын инкишафы арасындакы мүнасибәт

Нисби дәјәр формасынын инкишаф дәрәчәсинә еквивалент форманын инкишаф дәрәчәси ујғун кәлир. Лакин,—буну гејд етмәк исә әһәмијјәтлидир—еквивалент форманын инкишафы анчаг нисби дәјәр формасынын инкишафынын ифадәси вә нәтичәсидир.

Әмтәәнин садә вә ја тәк нисби дәјәр формасы башга әмтәәни тәк еквивалент едир. Кениш нисби дәјәр формасы,—әмтәә дәјәринин бүтүн башга әмтәәләрдәки бу ифадәси—һәмин әмтәәләрә мүхтәлиф әлаһиддә еквивалентләр формасы верир. Нәһајәт, бир әлаһиддә әмтәә нөвү үмуми еквивалент формасы алыр, чүнки бүтүн башга әмтәәләр өзләринин ваһид үмуми дәјәр формасы үчүн ону материал едир.

Үмумијјәтлә дәјәр формасы нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, онун ики гүтбү—нисби дәјәр формасы илә еквивалент форма арасындакы экслик дә ејни дәрәчәдә инкишаф едир.

Артыг биринчи форма—20 аршын кәтан = 1 сүртука формасы бу экслијә маликдир, лакин ону тәсбит етмир. Бу тәнлији нечә, солдан сағa вә ја сағдан сола охујачағымыздан асылы олараг, ики әмтәә гүтбүнүн һәр бири, һәм кәтан, һәм дә сүртүк нөвбә илә каһ нисби дәјәр формасында, каһ да еквивалент формада олачагдыр. Бурада гүтби экслији мүәјјән етмәк һәлә чох чәтиндир.

II формада мүәјјән бир әмтәә нөвү һәр дәфә өз нисби дәјәрини тамамилә кенишләндирә билир, јахуд о өзү кениш нисби дәјәр формасына малик олур, бу да анчаг она көрә вә о дәрәчәдә олур ки, бүтүн башга әмтәәләр она еквивалент формада гаршы дурур. Бурада дәјәр тәнлијинин, мәсәлән 20 аршын кәтан = 1 сүртука, јахуд = 10 ф. чаја, јахуд = 1 квартер буғдаја вә и. а. тәнлијинин һәр ики һиссәсинин јерини даһа елә дәјишдирмәк олмаз ки, онун үмуми характери дәјишди-

рилмәсин, о, долғун дәјәр формасындан үмуми дәјәр формасына чеврилмәсин.

Нәһајәт, сонунчу форма, III форма әмтәә аләминә үмуми ичтимаи нисби дәјәр формасы верир, бу да она көрә вә о дәрәчәдә олур ки, бурада әмтәә аләминә мәнсуб олан бүтүн нөвләр—бирчәсиндән савајы—үмуми еквивалент формадан кәнар едилмишдир. Бир әмтәә, кәтан, она бүтүн башга әмтәәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилијјәти верән формададыр, вә ја билаваситә ичтимаи формададыр, бу да она көрә вә о дәрәчәдә олур ки, бүтүн башга әмтәәләр бу формада дејилдир[24].

Үмуми еквивалент вәзифәси дашыјан әмтәә исә, әксинә, әмтәә аләминин ваһид вә, демәли, үмуми нисби дәјәр формасындан мәһрумдур. Үмуми еквивалент формасында олан кәтан вә ја үмумијјәтлә һәр һансы бир әмтәә ејни заманда үмуми нисби дәјәр формасында да иштирак етсәјди, о өзү кәрәк өзү үчүн еквивалент олајды. Онда биз: 20 аршын кәтан = 20 аршын кәтана тәнлијини алмыш олардыг ки, бу да нә дәјәри, нә дә дәјәр кәмијјәтини ифадә етмәјән тавтолокијадыр. Үмуми еквивалентин нисби дәјәрини ифадә етмәк үчүн биз, әксинә, III форманы тәрсинә чевирмәлијик. Үмуми еквивалент бүтүн галан әмтәәләр үчүн үмуми олан нисби дәјәр формасына малик дејилдир, онун дәјәри исә бүтүн башга әмтәә чисимләринин сонсуз сырасында нисби сурәтдә ифадә олунур. Беләликлә, кениш нисби дәјәр формасы, јахуд II форма, еквивалент әмтәәнин спесифик нисби дәјәр формасы олур.

3) Үмуми дәјәр формасындан пул формасына кечилмәси

Үмуми еквивалент форма үмумијјәтлә дәјәр формасыдыр. Демәли, бу форма һәр бир әмтәәјә мәхсус ола биләр. Дикәр тәрәфдән, һәр һансы бир әмтәә анчаг о заман вә о дәрәчәдә үмуми еквивалент формасында (I—III формада) олур ки, ек-

---

[24]) Бүтүн башга әмтәәләрә билаваситә мүбадилә олуна билмәк формасы илк бахышда белә бир чәһәти ашкара чыхармыр ки, магнитин мүсбәт гүтбү онун мәнфи гүтбү илә гырылмаз сурәтдә бағлы олдуғу кими, үмуми билаваситә мүбадилә олуна билмәк формасы да билаваситә мүбадилә олунмамаг формасы илә гырылмаз сурәтдә бағлы олан зиддијјәтли әмтәә формасыдыр. Буна көрә дә бүтүн католикләри папа етмәк мүмкүн олдуғуну фәрз етмәјә јол verилә биләрсә, ејни заманда бүтүн әмтәәләр үзәринә билаваситә мүбадилә олуна билмәк дамғасы вурула биләчәјини дә фәрз етмәјә јол верилә биләр. Әмтәә истеһсалында инсан азадлығынын вә шәхси мүстәгиллијинин nec plus ultra-сыны [зирвәсини] көрән хырда буржуа, әлбәттә, сон дәрәчә арзу едәрди ки, бу форма илә бағлы олан нөгсанлары, хүсусилә дә әмтәәләрин билаваситә мүбадилә олуна билмәмәк кими нөгсаныны арадан галдырсын. Прудонун сосиализми дә мәһз бу филистер хүлјасына бәзәк-дүзәк вермәкдән ибарәтдир вә башга бир јердә көстәрдијим кими[31], бу сосиализм һәтта орижинал бир шеј дә дејилдир, Греј, Бреј вә башгаларынын һәлә хејли әввәл вә хејли јахшы дедикләрини анчаг тәкрар едир. Буна бахмајараг инди белә бир әлламәлик мүәјјән даирәләрдә „елм“ ады илә јајылыр. Индијәдәк һеч бир мәктәб „елм“ сөзүндән Прудон мәктәби гәдәр бәрк јапышмамышдыр, чүнки

„Гәһәтлик көрүнсә анлајышларда
Бунлары сөз илә әвәз едәрләр“[32].

вивалент олмаг е'тибары илә ону бүтүн башга әмтәәләр өз араларындан кәнар едир. Белә кәнар олунмаг бир спесифик әмтәә нөвүнүн гәти нәсиби олдуғу замандан, јалныз бу замандан е'тибарән әмтәә аләминин ваһид нисби дәјәр формасы објектив сабитлик вә үмуми ичтимаи әһәмијјәт кәсб едир.

Натурал форма илә еквивалент форманын ичтимаи чәһәтдән говушдуғу спесифик әмтәә нөвү дөнүб пул әмтәә олур, јахуд пул вәзифәси дашыјыр. Әмтәә аләминдә үмуми еквивалент ролу ојнамаг онун спесифик ичтимаи вәзифәси олур, демәли, онун ичтимаи инһисары олур. II формада кәтанын хүсуси еквивалентләри олан, III формада исә өз нисби дәјәрләрини кәтанда ифадә едән әмтәәләр арасында бу үстүн јери тарихән мүәјјән бир әмтәә, мәһз гызыл әлдә етмишдир. Буна көрә дә III формада кәтан әмтәәнин јеринә гызыл әмтәәни гојаг. Онда белә алынар:

D. ПУЛ ФОРМАСЫ

20 аршын кәтан	=	2 унсија гызыла
1 сүртүк	=	
10 ф. чај	=	
40 ф. гәһвә	=	
1 квартер буғда	=	
$^1/_2$ тон дәмир	=	
x мигдар A әмтәә	=	

I формадан II формаја вә II формадан III формаја кечилдикдә мүһүм дәјишикликләр олур. Әксинә, IV форма III формадан анчаг бунунла фәргләнир ки, инди кәтан әвәзиндә гызыл үмуми еквивалент формаја маликдир. III формада кәтан нә кими рол ојнајырдыса, IV формада гызыл ејни ролу — үмуми еквивалент ролуну ојнајыр. Тәрәгги анчаг ондан ибарәтдир ки, бүтүн башга әмтәәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг формасы, јахуд үмуми еквивалент форма инди ичтимаи адәт күчүнә гызыл әмтәәнин спесифик натурал формасы илә гәти сурәтдә говушмушдур.

Гызыл анчаг она көрә башга әмтәәләрин гаршысына пул кими чыхыр ки, о әввәлчә онларын гаршысына әмтәә кими чыхмышды. Бүтүн башга әмтәәләр кими, гызыл һәм еквивалент—тәк мүбадилә һалларында тәк еквивалент олмуш, һәм дә башга еквивалент әмтәәләрлә јанашы хүсуси еквивалент вәзифәси дашымышдыр. Тәдричән гызыл аз-чох кениш даирәдә үмуми еквивалент вәзифәси дашымаға башламышдыр. Әмтәә аләминин дәјәрләри ифадәсиндә гызыл бу мөвгеји өз инһисары алтына алдыгда дәрһал дөнүб пул әмтәә олур вә анчаг белә бир әмтәә олдуғу замандан е'тибарән IV форма

III формадан фәргләнмәјә башлајыр, башга сөзлә десәк, үмуми дәјәр формасы пул формасына чеврилир.

Бир әмтәәнин, мәсәлән кәтанын дәјәринин артыг, пул әмтәә вәзифәси дашыјан әмтәәдә, мәсәлән гызылда садә нисби ифадәси гијмәт формасыдыр. Демәли, кәтанын «гијмәт формасы» беләдир:

20 аршын кәтан = 2 унсија гызыла,

јахуд, 2 фунт стерлинг ики унсија гызылын сиккә адыдырса, онда

20 аршын кәтан = 2 фунт стерлингә.

Пул формасы анлајышынын чәтинлији анчаг үмуми еквивалент форманы, демәли, үмумијјәтлә үмуми дәјәр формасыны, III форманы анламагдакы чәтинликдән ибарәтдир. III форма ретроспектив сурәтдә II формаја, кениш дәјәр формасына чеврилир, кениш дәјәр формасынын әсасыны тәшкил едән илкин үнсүр исә I формадыр: 20 аршын кәтан = 1 сүртука, јахуд x мигдар A әмтәә = y мигдар B әмтәәјә. Буна көрә дә садә әмтәә формасы пул формасынын рүшејмидир.

4. ӘМТӘӘ ФЕТИШИЗМИ ВӘ ОНУН СИРРИ

Илк нәзәрдә әмтәә чох садә, ән ади бир шеј кими көрүнүр. Онун тәһлили көстәрир ки, әмтәә гәрибәликләрлә, метафизик инчәликләр вә теоложи һијләләр илә долу бир шејдир. Биз әмтәәни истәр белә бир нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг едәк ки, о өз хассәләри илә инсан тәләбатыны өдәјир, истәрсә белә бир нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг едәк ки, о һәмин хассәләри инсан әмәјинин мәһсулу кими әлдә едир,—истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә әмтәәдә мүәммалы һеч бир шеј јохдур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, инсан өз фәалијјәти илә тәбиәт маддәләринин формаларыны өзүнә фајдалы истигамәтдә дәјишдирир. Мәсәлән, ағачдан стол гајрыларкән онун формалары дәјишилир. Бунунла белә, стол јенә дә ағачлығында галыр,—һисслә гавранылан ади бир шеј олараг галыр. Лакин бу стол әмтәә олан кими һисси-фөвгәлһисси бир шејә чеврилир. О нәинки дөрд ајағы үстүндә јердә дурур, һабелә бүтүн дикәр әмтәәләр гаршысында башы үстә дә дурур вә онун бу тахта кәлләси елә гәрибәликләр доғурур ки, стол өз тәшәббүсү илә орталыға атылыб ојнамаға башласајды, бу гәдәр тәәччүблү олмазды[25].

[25]) Хатырладаг ки, Чин вә столлар—pour encourager les autres [башгаларыны руһландырмаг үчүн] мәһз елә бир заманда ојнамаға башламышдылар ки, бу заман бүтүн галан аләм, дејәсән там сүкунәт һалында көрүнүрдү[33].

Беләликлә, әмтәәнин мистик характери онун истеһлак дәјәриндән доғмур. Онун бу характери дәјәрә верилән тә’рифләрин мәзмунундан да доғмур. Әввәлән, она көрә ки, фајдалы әмәјин, јахуд мәһсулдар фәалијјәтин ајры-ајры нөвләри нә гәдәр мүхтәлиф олса да, физиоложи чәһәтдән бунлар инсан организминин функсијаларыдыр вә бу функсијалардан һәр бири, онун мәзмуну вә формасы нечә олурса-олсун, әслиндә инсан бејнинин, әсәбләринин, әзәләләринин, һисс үзвләринин вә и. а. мәсрәфидир. Икинчиси, дәјәр кәмијјәтинин мүәјјән едилмәсинин әсасыны тәшкил едән шеј, мәһз белә мәсрәфләрин мүддәти, јахуд әмәјин мигдары әмәјин кејфијјәтиндән тамамилә ајдын сурәтдә фәргләнир. Һәр бир чәмијјәтдә јашајыш васитәләри истеһсалына сәрф едилән иш вахты, мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә ејни дәрәчәдә олмаса да, һәр һалда инсанлары марагландырмалы иди[26]. Нәһајәт, бир һалда ки, инсанлар һәр нечә олса да бир-бири үчүн ишләјирләр, бунунла да онларын әмәји ичтимаи форма алыр.

Беләликлә, бәс әмәк мәһсулу әмтәә формасы алдыгда онун дәрһал мүәммалы характери һарадан доғур? Јәгин ки, бу форманын өзүндән. Инсан әмәјинин мүхтәлиф нөвләринин бәрабәрлији әмәк мәһсулларынын ејни дәјәр предметлији кими бир шеј формасы алыр; инсан иш гүввәси мәсрәфләринин бу гүввәнин сәрф едилдији мүддәтлә өлчүлмәси әмәк мәһсулларынын дәјәр кәмијјәти формасыны алыр; нәһајәт, истеһсалчылар арасында олан вә онларын әмәјинин ичтимаи хассәләрини ашкара чыхаран мүнасибәтләр әмәк мәһсулларынын ичтимаи мүнасибәти формасыны алыр.

Демәли, әмтәә формасынын әсрарәнкизлији садәчә бундан ибарәтдир: о елә бир күзкүдүр ки, инсанларын өз әмәјинин ичтимаи характерини онлара әмәк мәһсулларынын өз шеј характери кими, һәмин шејләрин фитрәтән малик олдуғу ичтимаи хассәләр кими әкс етдирир; буна көрә мәчму әмәјә истеһсалчыларын ичтимаи мүнасибәти дә онлара шејләрин истеһсалчылардан харичдә олан ичтимаи мүнасибәти кими көрүнүр. Белә бир quid pro quo [биринин јеринә башгасынын мејдана чыхмасы] нәтичәсиндә әмәк мәһсуллары әмтәә олур, һисси-фөвгәлһисси шеј, јахуд ичтимаи шеј олур. Мәсәлән, бир шејин ишыг васитәси илә көз әсәбинә тә’сири көз әсәбинин өзүнүн субјектив гычыгланмасы кими дејил, көздән харичдә олан шејин објектив формасы кими гавранылыр. Лакин көзлә гаврадығымыз заман доғрудан да бир шеј, харичи чисим

[26]) *2-чи нәшрә гејд.* Гәдим керманлар арасында бир моркен торпағын кәмијјәти бирқүнлүк әмәклә өлчүлүрдү; бурадан да моркенин адлары ирәли кәлир: Tagwerk (вә ја Tagwanne) (jurnale вә ја jurnalis, terra jurnalis, jornalis вә ја diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet вә и. а. Бах: *Georg Ludwig von Maurer*. „Einleitung zur Geschichte der Mark,—Hof,— u. s. w. Verfalssung“. München, 1854, S. 129 sq.

ишығы башга бир шеjә, көзә салыр. Бу, физики шеjләр арасында олан физики мүнасибәтдир. Һалбуки әмтәә формасы вә әмәк мәһсуллары дәjәрләринин бу форманы ифадә едән нисбәти шеjләрин физики тәбиәтинә вә онларын бу тәбиәтиндән доған мүнасибәтләринә әсла бәнзәмәз. Бу анҹаг инсанларын өзләринин муәjјән ичтимаи мүнасибәтидир вә онларын нәзәриндә шеjләр арасында мүнасибәт кими фантастик бир форма алыр. Буна бир тәшбиһ тапмаг үчүн биз дин аләминин думанлы саһәләринә әл атмалы олардыг. Бурада инсан беjнинин мәһсуллары өз һәjаты олан, инсанларла вә бир-бири илә муәjјән мүнасибәтләрә кирән мүстәгил вүҹудлар кими тәсәввүр олунур. Инсан әлинин мәһсуллары да әмтәә аләминдә белә олур. Буну мән фетишизм адландырырам ки, бу да әмтәә олараг истеһсал едилән әмәк мәһсулларына хасдыр вә, демәли, әмтәә истеһсалындан аjрылмаздыр.

Јухарыдакы тәһлилин көстәрдиjи кими, әмтәә аләминин бу фетишлик характери әмтәә истеһсал едән әмәjин спесифик ичтимаи характериндән ирәли кәлир.

Истеһлак шеjләри үмумиjјәтлә анҹаг она көрә әмтәә олур ки, бунлар бир-бириндән асылы олмаjан хүсуси ишләрин мәһсулларыдыр. Бу хүсуси ишләрин комплекси ҹәмиjјәтин мәҹму әмәjини тәшкил едир. Истеһсалчылар анҹаг өз әмәjинин мәһсулларыны мүбадилә етмәк јолу илә ичтимаи тәмаса кирдикләринә көрә, онларын хүсуси ишләринин спесифик ичтимаи характери дә анҹаг бу мүбадилә чәрчивәсиндә тәзаһүр едир. Башга сөзлә десәк, хүсуси ишләр әслиндә мәҹму ичтимаи әмәjин тәркиб һиссәләри кими ичра олунур, һәм дә анҹаг, әмәк мәһсуллары арасында, онларын васитәси илә дә истеһсалчыларын өз арасында мүбадиләнин јаратдығы мүнасибәтләр саjәсиндә ичра олунур. Буна көрә дә истеһсалчыларын өз хүсуси ишләри арасындакы ичтимаи мүнасибәтләр әслиндә нәдирсә мәһз о ҹүр көрүнүр, jә'ни инсанларын әмәjиндә онларын билаваситә ичтимаи мүнасибәтләри кими деjил, әксинә, инсанлар арасында олан шеj мүнасибәтләри вә шеjләр арасында олан ичтимаи мүнасибәтләр кими көрүнүр.

Әмәк мәһсуллары јалныз мүбадилә чәрчивәсиндә оларкән мүхтәлифлиjи һиссләрлә гавранылан истеһлак предметликләриндән кәнарда ичтимаи ҹәһәтҹә бәрабәр дәjәр предметлиjи әлдә едир. Әмәк мәһсулу практикада анҹаг о һалда фаjдалы шеjлә дәjәрә малик шеjә белә аjрылыр ки, мүбадилә артыг кифаjәт гәдәр јаjылмыш олсун вә фаjдалы шеjләрин хүсуси олараг мүбадилә үчүн истеһсал едилдиjи дәрәҹәдә әһәмиjјәт газанмыш олсун, буна көрә дә шеjләрин дәjәр характери онлар һәлә истеһсал едиләркән нәзәрә алынсын. Бу замандан е'тибарән истеһсалчыларын хүсуси ишләри һәгигәтән икили

ичтимаи характер алыр. Бир тәрәфдән, бунлар фајдалы әмәјин мүәјјән нөвләри олмаг е'тибары илә мүәјјән ичтимаи тәләбаты өдәмәли вә, беләликлә, мәчму әмәјин тәркиб һиссәләри олмаг, тәбии сурәтдә инкишаф етмиш ичтимаи әмәк бөлкүсү системинин тәркиб һиссәләри олмаг вәзифәсини доғрултмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, бунлар анчаг өз истеһсалчыларынын мүхтәлиф тәләбатыны өдәјир, чүнки фајдалы хүсуси әмәјин һәр бир ајрыча нөвү фајдалы хүсуси әмәјин һәр һансы башга нөвүнә мүбадилә едилә биләр вә, демәли, бир-биринә тәндир. Бир-бириндән toto coelo [һәр чәһәтдән] фәргли олан әмәк нөвләринин бәрабәрлији анчаг, онларын һәгиги бәрабәрсизлијиндән сәрф-нәзәр етмәкдән, онлары инсан иш гүввәси мәсрәфләри, абстракт инсан әмәји олмаг е'тибары илә һамысынын малик олдуғу үмуми характерә мүнчәр етмәкдән ибарәт ола биләр. Лакин хүсуси истеһсалчыларын бејни онларын хүсуси ишләринин бу икили ичтимаи характерини анчаг, әмәли мәишәтдә, мәһсуллар мүбадиләсиндә мејдана чыхдығы формаларда экс етдирир: демәли, онларын хүсуси ишләринин ичтимаи фајдалы характерини belә бир формада экс етдирир ки, әмәк мәһсулу фајдалы олмалыдыр, лакин истеһсалчынын өзү үчүн дејил, башга адамлар үчүн фајдалы олмалыдыр; мүхтәлиф әмәк нөвләри арасындакы бәрабәрлијин ичтимаи характерини белә бир формада экс етдирир ки, мадди чәһәтдән мухтәлиф олан бу шејләр, әмәк мәһсуллары дәјәрдир.

Демәли, инсанларын өз әмәк мәһсулларыны бир-бири илә бир дәјәр кими мүгајисә етмәләринин сәбәби һеч дә бу дејилдир ки, онлар үчүн һәмин шејләр анчаг јекчинс инсан әмәјинин шеј пәрдәсидир. Әксинә. Инсанлар мүбадилә заманы өзләринин мүхтәлиф мәһсулларыны дәјәр кими бир-биринә бәрабәр тутаркән өзләринин мухтәлиф әмәк нөвләрини бир-биринә инсан әмәји кими бәрабәр тутурлар. Онлар буну дүшүнмүрләр, лакин белә едирләр[27]. Беләликлә, дәјәрин алнында онун нә олдуғу јазылмамышдыр. Бундан әлавә: дәјәр һәр бир әмәк мәһсулуну ичтимаи һероглифә чевирир. Сонралар адамлар бу һероглифин мә'насыны баша дүшмәјә, өз ичтимаи мәһсулунун сиррини ачмаға чалышырлар, чүнки, мәсәлән, дил инсанларын ичтимаи мәһсулу олдуғу кими, истеһлак шејләринә дәјәр тә'рифи вермәк дә инсанларын ејни дәрәчәдә ичтимаи мәһсулудур. Сонралар елм кәшф етди ки, әмәк мәһсуллары дәјәр олдуғуна көрә, бунлар өз истеһсалына сәрф олунмуш инсан әмәјинин анчаг шеј шәклиндә ифадәсидир; бу кәшф

---

[27]) *2-чи нәшрә гејд.* Буна көрә дә Галиани дејәндә ки, дәјәр ики шәхс арасында мүнасибәтдир—„La Ricchezza é una ragione tra due persone“,—буну да әлавә етмәли иди: шеј пәрдәси алтындакы мүнасибәтдир (*Galiani.* „Della Moneta“, сәһ. 221, Күстоди нәшринин III чилди: „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica“. Parte Moderna. Milano, 1803).

бәшәријјәтин инкишаф тарихиндә бир дөвр тәшкил едир, лакин әмәјин ичтимаи характеринин шеј шәклиндә көрүнмәсини әсла арадан галдырмыр. Анчаг мүәјјән бир хүсуси истеһсал формасы һаггында, әмтәә истеһсалы һаггында демәк олар ки, бир-бириндән асылы олмајан хүсуси ишләрин спесифик ичтимаи характери бунларын үмумијјәтлә инсан әмәји олмаг е'тибары илә бир-биринә бәрабәр олмасындан ибарәтдир вә о, әмәк мәһсулларынын дәјәр характери дашымасы кими бир форма алыр. Һалбуки әмтәә истеһсалы мүнасибәтләринин әһатә етдији инсанлара әмтәә истеһсалынын бу спесифик хүсусијјәтләри—истәр һәмин кәшфдән әввәл, истәрсә ондан сонра—үмуми әһәмијјәтә малик бир шеј кими көрүнүр, бу да она бәнзәр ки, елмин һаваны әсас үнсүрләринә парчаладығына бахмајараг, һаванын хассәләри—онун физики чисмани формасы—мөвчуд олмагда давам едир.

Өз мәһсулларыны мүбадилә едән шәхсләри әмәли олараг һәр шејдән әввәл белә бир суал марагландырыр: өз мәһсулунун мүгабилиндә нә гәдәр өзкә мәһсулу алмаг олар, јә'ни мәһсуллар бир-бири илә һансы пропорсијаларда мүбадилә олунур? Бу пропорсијалар мүәјјән сабитлијә чатдыгда вә ади бир һал алдыгда, адама елә кәлир ки, куја бунлар әмәк мәһсулларынын өз тәбиәти илә бағлыдыр. Мәсәлән, бир тон дәмирлә ики унсија гызылын дәјәринин бәрабәрлији дәмирлә гызылын физики вә кимјәви хассәләринин фәргинә бахмајараг, бир фунт гызыл илә бир фунт дәмирин чәкисинин бәрабәр олмасы факты кими гавранылыр. Һәгигәтдә исә әмәк мәһсулларынын дәјәр олмаг характери анчаг, бунларын мүәјјән кәмијјәтли дәјәр кими тәзаһүр етмәси јолу илә бәргәрар олур. Дәјәр кәмијјәтләри, өз мәһсулларыны мүбадилә едән шәхсләрин арзусундан, габагкөрәнлијиндән вә фәалијјәтиндән асылы олмајараг, арасы кәсилмәдән дәјишилир. Бу шәхсләрин нәзәриндә онларын өз ичтимаи һәрәкәти шејләрин һәрәкәти формасыны алыр вә онлар бу һәрәкәтә нәзарәт етмәк əвәзинә өзләри бунун нәзарәти алтында олурлар. Анчаг тамамилә инкишаф етмиш әмтәә истеһсалы шәраитиндә тәчрүбәнин өзүндән белә бир елми анлајыш мејдана кәлә биләр ки, бир-бириндән асылы олмадан ичра едилән, лакин тәбии сурәтдә јетишмиш ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн һалгалары олараг бир-бири илә һәртәрәфли бағлы олан ајры-ајры хүсуси ишләр даим өз ичтимаи пропорсионал өлчүсүнә мүнчәр едилир. Бу елми анлајышын мејдана кәлмәси үчүн она көрә тамамилә инкишаф етмиш әмтәә истеһсалы лазымдыр ки, мәһсулларын истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи зәрури иш вахты хүсуси ишләрин мәһсуллары арасында олан тәсадүфи вә даим дәјишилән мүбадилә нисбәтләри васитәси илә тәнзимедичи тәбии ганун олараг јал-

ныз зоракылыгла өзүнә јол ачыр, һәм дә бирисинин башына ев учаркән чазибә гануну нечә фәалијјәт көстәрирсә, һәмин ганун да бу чүр фәалијјәт көстәрир[28]. Буна көрә дә дәјәр кәмијјәтинин иш вахты илә мүәјјән едилмәси нисби әмтәә дәјәрләринин көзлә көрүнән һәрәкәти алтында кизләнән бир сирр-дир. Бу сиррин ачылмасы әмәк мәһсулларынын дәјәр кәмијјәтинин куја тамамилә тәсадүфи олараг мүәјјән едилмәси кими бир иллүзијаны арадан галдырыр, лакин дәјәр кәмијјәтинин мүәјјән едилмәсинин шеј формасыны әсла арадан галдырмыр.

Инсан һәјатынын формалары һаггындакы дүшүнчә вә, демәли бу формаларын елми тәһлили үмумијјәтлә һәмин формаларын һәгиги инкишафына әкс бир јол сечир. Бу дүшүнчә post festum [сонрадан] башланыр, јә'ни инкишаф просесинин һазыр нәтичәләрини әсас көтүрүр. Инсанлар әмәк мәһсулларына үзәринә әмтәә дамғасы вуран вә буна көрә дә әмтәә тәдавүлү үчүн зәмин олан формаларын тарихи характери барәсиндә дејил—бу формалар онларын нәзәриндә, әксинә, артыг гәти бир характер алмыш олур,—анчаг мәзмуну барәсиндә дүшүнмәјә илк дәфә тәшәббүс етмәздән әввәл һәмин формалар артыг ичтимаи һәјатын тәбии формалары кими бир сабитлик алмыш олур. Беләликлә, јалныз әмтәә гијмәтләринин тәһлили дәјәр кәмијјәтини мүәјјән етмәјә кәтириб чыхармыш вә әмтәәләрин анчаг үмуми пул ифадәси бунларын дәјәр олмаг характерини көстәрмәјә имкан вермишдир. Лакин әмтәә аләминин мәһз бу мүкәммәл формасы—онун пул формасы—хүсуси ишчиләрин ичтимаи мүнасибәтләрини там сафлығы илә ашкара чыхармаг әвәзиндә хүсуси ишләрин ичтимаи характерини вә, демәли, хүсуси ишчиләрин ичтимаи мүнасибәтләрини шејләр архасында кизләдир. Мән дејәндә ки, сүртукун, чәкмәнин вә саирәнин кәтана мүнасибәти абстракт инсан әмәјинин үмуми тәчәссүмүнә олан мүнасибәт кимидир—бу ифадәнин мә'насызлығы дәрһал нәзәрә чарпыр. Лакин сүртук, чәкмә вә с. истеһсалчылары бу әмтәәләри үмуми еквивалент олмаг е'тибары илә кәтанла вә ја—һеч бир фәрги јохдур—гызыл вә күмүшлә мүгајисә етдикдә, онларын хүсуси ишләринин мәчму ичтимаи әмәјә мүнасибәти онлара мәһз бу мә'насыз формада көрүнүр.

Буржуа игтисадынын категоријалары да мәһз бу чүр формалардан ибарәтдир. Бунлар тарихән мүәјјән олан мә'лум ич-

---

[28]) „Анчаг вахташыры ингилаблар васитәси илә өзүнә јол ача билән бир ганун һаггында биз нә дүшүнмәлијик? Бу мәһз тәбии ганундур вә бу ганун она әсасланыр ки, бурада иштирак едәнләр шүурсуз һәрәкәт едирләр" *(Фридрих Енкелс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр", Арнолд Руке вә Карл Маркс тәрәфиндән нәшр едилән „Deutsch-Französische Jahrbücher" журналында. Парис, 1844 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 561]).

тимаи истеһсал үсулу—әмтәә истеһсалы шәраитиндәки истеһсал мүнасибәтләри үчүн ичтимаи әһәмијјәтә малик вә, демәли, објектив тәфәккүр формаларыдыр. Буна көрә дә биз башга истеһсал формаларына кечдикдә, әмтәә аләминин бүтүн мистиклији, әмтәә истеһсалынын һөкм сүрдүјү шәраитдә әмәк мәһсулларыны думан кими бүрүјән бүтүн мө'чүзә вә хүлјалар,—бунларын һамысы дәрһал арадан галхыр.

Сијаси игтисад робинзонадалары севдијинә көрә[29]), һәр шејдән әввәл, Робинзону өз адасында тәсәввүр едәк. О өз адәтләри чәһәтдән нә гәдәр тәвазөкар олса да, һәр һалда мүхтәлиф тәләбаты өдәмәли вә буна көрә дә чүрбәчүр фајдалы ишләр көрмәлидир: аләтләр гајырмалы, мебел һазырламалы, вәһши дәвәни әһлиләшдирмәли, балыг тутмалы, овла мәшғул олмалыдыр вә и. а. Биз ибадәт вә с. һаггында һәлә данышмырыг, чүнки бизим Робинзон бундан зөвг алыр вә бу гәбил ишләри истираһәт һесаб едир. Өз мәһсулдар вәзифәләринин мүхтәлифлијинә бахмајараг о билир ки, бунларын һамысы анчаг ејни бир Робинзонун фәалијјәтинин мүхтәлиф формаларыдыр, демәли, инсан әмәјинин анчаг мүхтәлиф нөвләридир. Зәрурәт үзүндән о өз иш вахтыны мүхтәлиф вәзифәләр арасында дүрүст бөлүшдүрмәлидир. Онун мәчму фәалијјәтиндә бу вә ја башга бир вәзифәнин чох вә ја аз јер тутачағы мүәјјән фајдалы нәтичәни әлдә етмәк үчүн онун чох вә ја азмы чәтинлији арадан галдырмалы олачағындан асылыдыр. Тәчрүбә она буну өјрәдир вә батан кәмидән саат, мүһасибат дәфтәри, мүрәккәб вә гәләми хилас етмиш бизим Робинзон, әсил бир инкилис кими, дәрһал өз һагг-һесабыны апармаға башлајыр. Онун аваданлыг сијаһысына әлиндә олан истеһлак шејләри, бунлары истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән мүхтәлиф әмәлијјат дахилдир, нәһајәт, орада бу мүхтәлиф мәһсулларын мүәјјән мигдарыны һазырламаг үчүн орта һесабла сәрф едиләчәк иш вахты көстәрилмишдир. Робинзонла онун өзүнүн һазырладығы сәрвәти тәшкил едән шејләр арасындакы бүтүн мүнасибәтләр о гәдәр садә вә шәффафдыр ки, буну һәтта ч-б Макс Вирт бејнини о гәдәр дә јормадан дәрк едә биләрди. Бунунла белә, һәмин мүнасибәтләрдә дәјәрин артыг бүтүн мүһүм тә'рифләри вардыр.

---

[29]) *2-чи нәшрә гејд.* Һәтта Рикардо да өз робинзонадасына әл атмадан кечинә билмәмишди. „О, ибтидаи балыгчы илә ибтидаи овчуну мәчбур едир ки, әмтәә саһибләри олмаг е'тибары илә онлар балыгла гушу бу мүбадилә дәјәрләриндә маддиләшмиш иш вахтына пропорсионал сурәтдә дәрһал мүбадилә етсинләр. Һәм дә о, белә бир анахронизмә гапылыр ки, ибтидаи балыгчы илә ибтидаи овчу өз әмәк аләтләрини һесаба аларкән 1817-чи илдә Лондон биржасында ишләнән иллик фаиз өдәнишләри чәдвәлләриндән истифадә едир. „Ч-б Оуенин паралелограмлары“ [34], дејәсән, буржуа чәмијјәти формасындан башга она мә'лум олан јеканә чәмијјәт формасы иди“ *(Карл Маркс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“. Берлин, 1859, сәһ. 38, 39. [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 46—47]).

Лакин Робинзонун ишыглы адасыны тәрк едиб Авропанын орта әсрләрдәки гаранлыг дөврүнә кечәк. Бизим бу мүстәгил адамын әвәзинә бурада һамысы асылы олан адамлар: тәһкимлиләр вә феодаллар, вассаллар вә сүзеренләр, чамаат вә кешишләр олдуғуну көрүрүк. Бурада истәр мадди истеһсалдакы ичтимаи мүнасибәтләр, истәрсә һәмин истеһсала әсасланан һәјат саһәләри шәхси асылылыгла бағлыдыр. Лакин бу чәмијјәтин әсасыны мәһз шәхси асылылыг мүнасибәтләри тәшкил етдијинә көрә, әмәк вә мәһсуллар өз реал варлығындан фәргли бир фантастик форма алмалы олмур. Бунлар ичтимаи дөврана натурал хидмәтләр вә натурал мүкәлләфијјәтләр кими дахил олур. Бурада әмәјин билавасит ичтимаи формасыны һеч дә әмтәә истеһсалы әсасында гурулан чәмијјәтдәки кими әмәјин үмумилији дејил, онун натурал формасы, онун хүсусијјәти тәшкил едир. Әмтәә истеһсал едән әмәк кими, бијар әмәји дә вахтла өлчүлүр, лакин һәр бир тәһкимли билир ки, өз ағасы үчүн ишләјәркән өз шәхси иш гүввәсинин мүәјјән гәдәрини сәрф едир. Онун кешишә вермәли олдуғу әшәр кешишдән алдығы хејир-дуадан мүгајисә едилмәз гәдәр ајдын бир шејдир. Беләликлә, орта әсрләрдә инсанлар бир-бири илә гаршылашдыгда онларын үзүндәки характерик маскалар һәр нечә гијмәтләндирилсә дә, инсанларын өз әмәјиндә онларын ичтимаи мүнасибәтләри һәр һалда бурада шејләрин, әмәк мәһсулларынын ичтимаи мүнасибәтләри чилдинә кирмәјиб мәһз инсанларын өз шәхси мүнасибәтләри кими мејдана чыхыр.

Үмуми әмәји, јә'ни билавасит ичтимаиләшмиш әмәји тәдгиг етмәк үчүн бу әмәјин бүтүн мәдәни халгларын тарихи башланаркән тәсадүф етдијимиз ибтидаи формасына гајытмағымыза еһтијач јохдур[30]. Өз истеһлакы үчүн тахыл, мал-гара, иплик, кәтан, кејим шејләри вә и. а. истеһсал едән кәндли аиләсинин патриархал кәнд истеһсалы бизә даһа јахын бир мисал верир. Бу мүхтәлиф шејләр һәмин аиләјә өз аилә әмәјинин мүхтәлиф мәһсуллары кими гаршы дурур, лакин бу шејләр бир-биринә әмтәә кими гаршы дурмур. Бу мәһсуллары јарадан мүхтәлиф ишләр: тарланын бечәрилмәси, мал-гараја бахылмасы, әјиричилик, тохучулуг, дәрзилик вә и. а. өз натурал формасында олан ичтимаи функсијалардыр, чүнки бун-

---

[30]) *2-чи нәшрә гејд.* „Сон заманлар белә бир күлүнч јанлыш фикир јајылмышдыр ки, куја ибтидаи ичма мүлкијјәти формасы спесифик славјан вә ја һәтта јалныз рус формасыдыр. Бу форма ромалыларда, керманларда вә келтләрдә көрә биләчәјимиз ибтидаи формадыр; онун там бир сыра мүхтәлиф нүмунәләринә, гисмән артыг дағылмыш шәкилдә олса да, һәлә индијә гәдәр һиндлиләр арасында тәсадүф олунур. Асијада, хүсусилә һиндлиләр арасында олан ичма мүлкијјәти формаларынын даһа диггәтлә тәдгиг едилмәси көстәрәрди ки, ибтидаи ичма мүлкијјәтинин мүхтәлиф формаларындан онун мүхтәлиф дағылма формалары нечә мејдана кәлмишдир. Мәсәлән, Рома вә керман хүсуси мүлкијјәтинин мүхтәлиф орижинал типләри һинд ичма мүлкијјәтинин мүхтәлиф формаларындан алына биләр„ (*Карл Маркс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“. Берлин, 1859, сәһ. 10 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд. сәһ. 20]).

лар, әмтәә истеһсалында олдуғу кими, тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш өз әмәк бөлкүсү олан аиләнин дашыдығы функсијалардыр. Чинс вә јаш фәргләри, һабелә илин фәсилләринә көрә тәбии әмәк шәраитинин дәјишилмәси аилә үзвләри арасында әмәк бөлкүсүнү вә ајрылыгда һәр бир аилә үзвүнүн иш вахтыны тәнзим едир. Лакин фәрди иш гүввәләринин вахтла өлчүлән мәсрәфи бурада артыг лап әввәлдән һәмин ишләрин өзүнүн ичтимаи тә'рифи кими мејдана чыхыр, чүнки бурада фәрди иш гүввәләри лап әввәлдән аиләнин мәчму иш гүввәсинин анчаг органлары кими фәалијјәт көстәрир.

Нәһајәт, мүхтәлифлик хатиринә, үмуми истеһсал васитәләри илә ишләјән вә планаујғун суртәдә [selbstbewußt] өз фәрди иш гүввәләрини бир ичтимаи иш гүввәси кими сәрф едән сәрбәст инсанлар иттифагыны тәсәввүрә кәтирәк. Робинзон әмәјинин бүтүн тә'рифләри бурада тәкрар олунур, лакин фәрди мигјасда дејил, ичтимаи мигјасда тәкрар олунур. Робинзон әмәјинин бүтүн мәһсуллары анчаг онун шәхси мәһсулу иди вә, демәли, онун өзү үчүн билаваситә истеһлак шејләри иди. Сәрбәст инсанлар иттифагынын бүтүн әмәк мәһсулу ичтимаи мәһсулдур. Бу мәһсулун бир һиссәси јенидән истеһсал васитәләри хидмәти көрүр. Һәмин һиссә ичтимаи мәһсул олараг галыр. Лакин дикәр һиссә иттифаг үзвләри тәрәфиндән јашајыш васитәләри кими истеһлак олунур. Буна көрә дә һәмин һиссә онларын арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Бу бөлүшдүрмәнин үсулу ичтимаи истеһсал организминин өз характеринә вә истеһсалчыларын тарихи инкишаф пилләсинә ујғун олараг дәјишиләчәкдир. Јалныз әмтәә истеһсалы илә мүгајисә үчүн фәрз едәк ки, јашајыш васитәләриндә һәр бир истеһсалчынын пајы онун иш вахты илә мүәјјән едилир. Бу шәраитдә иш вахты ики чүр рол ојнајарды. Онун ичтимаи-планаујғун сурәтдә бөлүшдүрүлмәси мүхтәлиф әмәк функсијалары илә мүхтәлиф тәләбат арасында лазыми нисбәт јарадыр. Дикәр тәрәфдән, иш вахты ејни заманда мәчму әмәкдә вә, демәли, бүтүн мәһсулун фәрди сурәтдә истеһлак едилән һиссәсиндә истеһсалчыларын фәрди иштиракы үчүн бир өлчүдүр. Бурада инсанларын өз әмәјинә вә өз әмәк мәһсулларына олан ичтимаи мүнасибәтләри һәм истеһсалда, һәм дә бөлкүдә сон дәрәчә ајдындыр.

Әмтәә истеһсалчылары чәмијјәтинин үмуми ичтимаи истеһсал мүнасибәти ондан ибарәтдир ки, бурада истеһсалчылар өз әмәк мәһсулларына әмтәә кими, демәли, дәјәр кими јанашырлар вә бу шеј формасында онларын хүсуси ишләри бир-биринә бәрабәр инсан әмәји нисбәтиндә олур; belә бир чәмијјәт үчүн ән мүнасиб дин формасы абстракт инсаны тәгдис едән христианлыгдыр, хүсусән онун протестантлыг,

деизм вә и. а. кими буржуа нөвләридир. Гәдим Асија, антик вә и. а. истеһсал үсуллары шәраитиндә мәһсулун әмтәәјә чеврилмәси вә, демәли, инсанларын әмтәә истеһсалчысы кими варлығы табе рол ојнајыр, лакин ичма јашајыш тәрзинин дағылмасы даһа чох дәринләшдикчә, бу рол даһа әһәмијјәтли олур. Әсил тачир халглар Епикур аллаһлары кими анчаг гәдим дүнјанын аләмләрарасы фәзаларында[35] вә ја полјак чәмијјәтинин мәсамәләриндәки јәһудиләр кими јашајырлар. Бу гәдим ичтимаи истеһсал организмләри буржуа ичтимаи истеһсал организминә нисбәтән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә садә вә ајдындыр, лакин бунлар ја башга адамларла һәлә тәбиигәбилә әлагәләри көбәјиндән ајрылмамыш олан фәрди инсанын јеткин олмамасына, ја да билаваситә ағалыг вә табелик мүнасибәтләринә әсасланыр. Бунлары јашадан шәрт әмәјин мәһсулдар гүввәләринин ашағы инкишаф пилләсиндә олмасындан вә мүвафиг сурәтдә инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин һәјатын мадди истеһсал просеси чәрчивәси илә мәһдуд олмасындан, демәли, онларын бир-биринә вә тәбиәтә олан бүтүн мүнасибәтләринин мәһдудлуғундан ибарәтдир. Бу керчәк мәһдудлуг тәбиәти илаһиләшдирән гәдим динләрдә вә халг е'тигадларында идеал сурәтдә әкс олунур. Керчәк аләмин дини ин'икасы үмумијјәтлә анчаг о заман арадан галха биләр ки, инсанларын күндәлик әмәли һәјат мүнасибәтләри онларын бир-бири илә вә тәбиәтлә ајдын вә ағлаујғун әлагәләриндә ифадә олунсун. Ичтимаи һәјат просесинин, јә'ни мадди истеһсал просесинин гурулушу өз үзәриндәки мистик думанлы пәрдәни анчаг о заман атачагдыр ки, бу гурулуш инсанларын сәрбәст ичтимаи иттифагынын мәһсулу олсун вә онларын шүурлу планаујғун нәзарәти алтында олсун. Лакин бундан өтрү чәмијјәтин мүәјјән мадди әсасы вә ја бир сыра мүәјјән мадди һәјат шәраити лазымдыр ки, бу да узун сүрән вә әзаблы бир инкишаф просесинин тәбии сурәтдә јетишән мәһсулудур.

Доғрудур, сијаси игтисад дәјәри вә дәјәр кәмијјәтини—кифајәт гәдәр олмаса да—тәһлил етмиш[31)] вә бу формаларда

[31)] Дәјәр кәмијјәтинин Рикардо тәрәфиндән едилән тәһлилинин гәнаәтбәхш олмамасы—бу исә дәјәр кәмијјәтинин ән јахшы тәһлилидир—бу әсәрин үчүнчү вә дөрдүнчү китабларында көстәриләчәкдир. Үмумијјәтлә дәјәрә кәлдикдә, классик сијаси игтисад дәјәрдә ифадә олунан шәкилдәки әмәклә мәһсулун истеһлак дәјәриндә ифадә олунан ејни әмәк арасында һеч бир јердә там ајдын вә шүурлу сурәтдә ачыгча фәрг гојмур. Фактик сурәтдә классик сијаси игтисад, әлбәттә, белә бир фәрг гојур, чүнки биринчи һалда әмәји мигдар чәһәтиндән, икинчи һалда исә кејфијјәт чәһәтиндән нәзәрдән кечирир. Лакин онун һеч ағлына да кәлмир ки, әмәк нөвләринин халис мигдарча фәрги онларын кејфијјәт вәһдәти вә ја бәрабәрлијини, демәли, онларын абстракт инсан әмәјинә мүнчәр олмасыны нәзәрдә тутур. Мәсәлән, Рикардо дејир ки, о, Дестүт де Трасинин бу сөзләринә шәрикдир: „Физики вә мә'нәви габилијјәтләримизин јеканә илкин сәрвәт олмасы тамамилә ашкар олдуғуна көрә, бу габилијјәтләрин тәтбиг олунмасы, јә'ни әмәк бизим илкин хәзинәмиздир. Сәрвәт адландырдығымыз бүтүн шејләри анчаг бу габилијјәтләрин тәтбиг едилмәси јарадыр... Бу да ајдындыр ки, бүтүн бу шејләри анчаг бу габилијјәтләрин тәтбиг едилмәси

кизләнән мәзмуну ашкар чыхармышдыр. Лакин сијаси игтисад бирчә дәфә дә белә бир суал вермәмишдир ки, нәјә көрә бу мәзмун белә бир форма алыр, башга сөзлә десәк—нәјә көрә әмәк дәјәрдә ифадә олунур, әмәјин өлчүсү олмаг е'тибары илә онун сәрф олундуғу мүддәт исә әмәк мәһсулунун дәјәр кәмијјәтиндә[32]? Инсанын истеһсал просеси үзәриндә дејил, истеһсал просесинин инсанлар үзәриндә һаким олдуғу бир ичтимаи формасијаја мәнсуб олмаг дамғасы дашыјан формулалар сијаси игтисадын буржуа дүшүнчәсинә өзлүјүндә ајдын олан бир шеј кими, мәһсулдар әмәк гәдәр тәбии вә зәрури бир шеј кими көрүнүр. Буна көрә дә килсә хадимләри христианлыгдан әввәлки динләрә нечә хор бахырларса, сијаси игтисад да буржуа ичтимаи истеһсал организминдән әввәлки ичтимаи истеһсал организми формаларына тәгрибән еләчә хор бахыр[33].

јарадыр... Бу да ајдындыр ки, бүтүн бу шејләр анчаг онлары јарадан әмәји тәмсил едир вә әкәр бунларын дәјәри, јахуд һәтта ики мүхтәлиф дәјәри вардырса, бу дәјәр анчаг һәмин шејләри доғуран әмәјин дәјәриндән төрәјир" (*Ricardo*. „The Principles of Political Economy", 3 ed. London, 1821 p. 334). Биз анчаг буну гејд едәчәјик ки, Рикардо Дестүтә бу мәсәлә һаггында өзүнүн даһа дәрин олан анлајышыны иснад верир. Доғрудур, Дестүт, бир тәрәфдән, дејир ки, сәрвәтимизи тәшкил едән бүтүн шејләр „онлары јарадан әмәји тәмсил едир", лакин, дикәр тәрәфдән, о иддиа едир ки, бунларын „ики мүхтәлиф дәјәри" (истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри) „әмәјин дәјәриндән" төрәјир. Беләликлә, о, бир әмтәәнин (бурада әмәјин) дәјәри олдуғуну фәрз едиб, сонра бунун васитәси илә башга әмтәәләрин дәјәрини мүәјјән едән вулгар сијаси игтисадын бу бајағы фикирләрини тәкрар едир. Рикардо исә Дестүтү белә охујур: истеһлак дәјәриндә дә, мүбадилә дәјәриндә дә әмәк (әмәјин дәјәри јох) тәмсил олунур. Лакин Рикардо өзү икили шәкилдә тәмсил олунан әмәјин икили характерини о гәдәр пис ајырд едир ки, „Дәјәр вә сәрвәт, бунларын фәргләндиричи хассәләри" адлы бүтөв бир фәсил бојунча Ж. Б. Сеј кими бир чәнабын бајағы фикирләри илә әлләшмәјә мәчбур олур. Ән ахырда Рикардо һејрәтлә көрүр ки. Дестүт онунла бирликдә әмәји дәјәрин мәнбәји һесаб етсә дә, дәјәр анлајышына вердији тә'рифдә ејни заманда Сеј илә дә шәрик олур.

[32]) Классик сијаси игтисадын әсас нөгсанларындан бири бундан ибарәтдир ки, һеч бир заман әмтәәнин вә хүсусән әмтәә дәјәринин тәһлилиндән дәјәри мәһз мүбадилә дәјәри едән дәјәр формасыны һасил едә билмәмишдир. Мәһз өзүнүн А. Смит вә Рикардо кими ән јахшы нүмајәндәләринин шәхсиндә классик сијаси игтисад дәјәр формасыны әмтәәнин тәбиәтинә әсла дәхли олмајан вә һәтта ондан кәнарда олан бир шеј һесаб едир. Сәбәби дә тәкчә о дејил ки, классик сијаси игтисадын бүтүн диггәтини дәјәр кәмијјәтинин тәһлили чәлб едир. Бунун сәбәби даһа дәриндир. Әмәк мәһсулунун дәјәр формасы буржуа истеһсал үсулунун ән абстракт вә ејни заманда ән үмуми формасыдыр: мәһз бу форма онун ичтимаи истеһсалын хүсуси бир нөвү олдуғуну, бунунла бәрабәр тарихи бир истеһсал үсулу олдуғуну көстәрир. Буржуа истеһсал үсулуна ичтимаи истеһсалын әбәди бир тәбии формасы кими бахдыгда исә, дәјәр формасынын спесифик хүсусијјәтләри дә, демәли, әмтәә формасынын, сонракы инкишафда исә пул формасынын, капитал формасынын вә и. а. спесифик хүсусијјәтләри дә һөкмән нәзәрдән гачмыш олачагдыр. Буна көрә дә, дәјәр кәмијјәтинин иш вахты илә өлчүлдүјүнү гәбул едән игтисадчыларда пул һаггында, јә'ни мүкәммәл шәкил алмыш үмуми еквивалент һаггында олдугча мүхтәлиф вә зиддијјәтли тәсәввүрләрә раст кәлирик. Бу һал, мәсәлән, банк ишинин тәдгигиндә хүсусилә ајдын мејдана чыхыр, бурада исә пул һаггында арада кәзән ади тә'рифләрлә иш ашмаз. Бунун әксинә олараг, јени шәкилдә бәрпа олунмуш меркантилизм системи (Ганил вә башгалары) мејдана кәлмишдир ки, бу да дәјәри анчаг ичтимаи форма һесаб едир, јахуд, даһа доғрусу, дәјәри бу форманын һәр бир субстансијадан мәһрум бир ин'икасы һесаб едир.—Һәмишәлик гејд етмәлијәм ки, мән классик сијаси игтисад дедикдә, У. Петтидән башлајан вә буржуа истеһсал мүнасибәтләринин дахили асылылыгларыны тәдгиг едән бүтүн сијаси игтисады нәзәрдә тутурам. Классик сијаси игтисадын әксинә олараг, вулгар сијаси игтисад анчаг нәзәрә кәлән, заһири асылылыглар саһәсиндә ешәләнир, елми сијаси игтисадын артыг чохдан ишләјиб һазырладығы материалы даим јенидән чејнәјиб төкүр, бунунла да игтисади һәјатын ән габа һадисәләринин буржуазија үчүн мүнасиб шәрһини вермәк вә бу һадисәләри буржуаларын ев күзәранына ујғунлашдырмаг мәгсәди күдүр. Галан саһәләрдә исә бунунла кифајәтләнир ки, буржуа истеһсал хадимләринин өз аләмләрини ән јахшы аләм һесаб едән чејнәнмиш вә ловға тәсәввүрләрини педантчасына системләшдирир вә бу тәсәввүрләри әбәди һәгигәт е'лан едир.

[33]) „Игтисадчылар өз мүһакимәләриндә чох гәрибә бир үсул ишләдирләр. Онларын фикринчә, анчаг ики чүр тә'сисат вардыр: бири сүн'и тә'сисат, дикәри дә тәбии тә'сисат-

Мүбадилә дәјәринин јарадылмасы просесиндә тәбиәтин ролу һаггында бә'зи игтисадчыларын дарыхдырычы вә мә'насыз мүбаһисәси дә көстәрир ки, әмтәә аләминә хас олан фетишизм, јахуд әмәјин ичтимаи тә'рифләринин шеј шәклиндә көрүнмәси бу игтисадчылары нә дәрәчәдә чашдырыр. Мүбадилә дәјәри шејин истеһсалына сәрф олунмуш әмәји ифадә етмәк үчүн анчаг мүәјјән бир ичтимаи үсул олдуғуна көрә, өзлүјүндә ајдындыр ки, тәбиәтин вердији маддә, мәсәлән, вексelләрин мәзәннәсиндә нә гәдәрдирсә, мүбадилә дәјәриндә дә бундан артыг дејилдир.

Әмтәә формасы буржуа истеһсалынын ән үмуми вә ән аз инкишаф етмиш формасы олуб, бунун да нәтичәсиндә, кечмиш дөврләрдә индики гәдәр һаким вә, демәли, характерик бир форма олмаса да, чох еркән мејдана чыхдығына көрә, адама елә кәлир ки, онун фетишлик характерини һәлә нисбәтән асанлыгла көрмәк олар. Лакин даһа конкрет формаларда онун һәтта бу заһири садәлији дә арадан галхыр. Монетар системиндәки иллүзијалар һарадан мејдана кәлир? Ондан мејдана кәлир ки, бу систем пул олмаг е'тибары илә гызыл вә күмүшүн ичтимаи истеһсал мүнасибәтини тәмсил етдијини, лакин гәрибә ичтимаи хассәләри олан тәбиәт шејләри формасында тәм-

---

дыр. Феодализм тә'сисаты сүн'и тә'сисатдыр, буржуа тә'сисаты исә тәбии тә'сисатдыр. Бу һалда игтисадчылар теологлара бәнзәјирләр, чүнки теологлар да ики чүр дин олдуғуну иддиа едирләр. Һәр бир јад дин инсанларын ујдурмасыдыр, онларын өз дини исә аллаһын вәһјидир... Беләликлә, индијә гәдәр тарих вар имиш, инди исә даһа јохдур" (*Карл Маркс*: „Фәлсәфә јохсуллуғу. Ч-б Прудонун „Јохсуллуг фәлсәфәси"нә чаваб", 1847, сәһ. 113 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 142]). Гәдим јунанларын вә ромалыларын анчаг гарәтлә јашадыгларыны күман едән ч-б Бастиа һәгигәтән күлүнчдүр. Ахы инсанлар әсрләр боју гарәтлә јашајырларса, јәгин ки, һәмишә гарәт едилмәси мүмкүн олан бир шеј олмалы, башга сөзлә десәк, гарәт едилән шејләр арасы кәсилмәдән тәкрар истеһсал олунмалыдыр. Буна көрә дә күман етмәк лазымдыр ки, јунанларла ромалыларын да мүәјјән бир истеһсал просеси, мүәјјән игтисадијјаты олмуш вә буржуа игтисадијјаты мүасир дүнјанын базиси олдуғу дәрәчәдә һәмин игтисадијјат да онларын дүнјасынын мадди базиси олмушдур. Јахуд бәлкә дә Бастиа демәк истәјир ки, гул әмәјинә әсасланан истеһсал үсулу бунунла да гарәт системинә әсасланыр? Бу һалда о, тәһлүкәли бир јол тутмуш олур. Лакин Аристотел кими нәһәнк бир мүтәфәккир гул әмәјинә гијмәт верәркән сәһв едирдисә, нәјә көрә биз Бастиа кими чыртдан бир игтисадчыдан муздлу әмәјә дүзкүн гијмәт верәчәјини көзләмәлијик?—Бу фүрсәтдән истифадә едәрәк мән бир алман—американ гәзетиндә „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир" (1859) әсәрим һаггында чыхан е'тираза гысача чаваб вермәк истәјирәм. Мәним фикримчә, мүәјјән истеһсал үсулу вә буна ујғун олан истеһсал мүнасибәтләри, бир сөзлә десәк—„чәмијјәтин игтисади гурулушу реал базис тәшкил едир, бунун үзәриндә һүгуги вә сијаси үстгурум јүксәлир вә мүәјјән ичтимаи шүур формалары буна мүвафиг олур", „мадди һәјат истеһсалы үсулу үмумијјәтлә ичтимаи, сијаси вә мә'нәви һәјат просесләри үчүн шәрт олур" (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 6,7]—мәним бу бахышым гәзетин фикринчә, мадди мәнафејин һөкм сүрдүјү мүасир дүнја һаггында доғрудур, лакин нә католисизмин һөкм сүрдүјү орта әсрләрә, нә дә сијасәтин һөкм сүрдүју гәдим Афинаја вә ја Ромаја тәтбиг олуна билмәз. Һәр шејдән әввәл гәрибә бурасыдыр: һәлә дә елә бир адам тапылыб күман едә билир ки, орта әсрләр вә антик дүнја һаггында арада кәзән бу ибарәләр кимә исә мә'лум дејилмиш. Һәр һалда ајдындыр ки, орта әсрләр католисизмлә, антик дүнја исә сијасәтлә јашаја билмәзди. Әксинә, һәмин дөврләрдә јашајыш васитәләри әлдә етмәк үчүн ишләдилән үсул изаһ едир ки, нәјә көрә бир һалда сијасәт, дикәр һалда католисизм башлыча рол ојнамышдыр. Бундан әлавә мәсәлән, Рома республикасынын тарихинә даир хүсусилә дәрин билик саһиби олмадан да билмәк олар ки, онун тарихинин сирри торпаг мүлкијјәтинин тарихиндәдир. Дикәр тәрәфдән, һәлә Дон-Кихот сәркәрдан чәнкавәрлијә чәмијјәтин бүтүн игтисади формаларында ејни дәрәчәдә јол вериләчәјини күман етмәклә бурахдығы сәһвин ағыр бәласыны чәкмәли олмушду.

сил етдијини көрмәмишдир. Монетар системинә бу гәдәр тәкәббүрлә јанашан мүасир сијаси игтисады көтүрүн: мәкәр о, капиталы тәдгиг етмәјә башлајан кими онун фетишизми дәрһал тамамилә һисс едилмирми? Торпаг рентасынын чәмијјәтдән дејил, торпагдан мејдана кәлмәси һаггында физиократларын иллүзијасы чохданмы арадан галхмышдыр?

Лакин ирәлијә гачмамаг үчүн биз бурада әмтәә формасынын өзүнә аид олан даһа бир мисалла кифајәтләнәчәјик. Әмтәәләрин дили олсајды, онлар дејәрди: бизим истеһлак дәјәримиз бәлкә дә инсанлары марагландырыр. Биз шеј олдуғумуза көрә, бунун бизә дәхли јохдур. Лакин бизим мадди тәбиәтимизә дәхли олан анчаг дәјәрдир. Бизим өзүмүзүн бир шеј-әмтәә кими тәдавүл етмәјимиз буна ән јахшы сүбутдур. Биз бир-биримизә анчаг мүбадилә дәјәрләри кими мүнасибәтдә олуруг. Инди динләјиб көрәк әмтәәнин гәлби игтисадчынын дили илә нәләр сөјләјир:

«Дәјәр» (мүбадилә дәјәри) «шејләрин хассәсидир, сәрвәт» (истеһлак дәјәри) «инсанын хассәсидир. Бу мә'нада дәјәр һөкмән мүбадиләнин олмасыны тәләб едир, сәрвәт исә—јох»[34]. «Сәрвәт» (истеһлак дәјәри) «инсанын атрибутудур, дәјәр—әмтәәнин атрибутудур. Инсан вә ја чәмијјәт сәрвәтли олур; инчи вә ја алмаз гијмәтли олур... Инчи вә ја алмаз бир инчи вә ја алмаз олараг дәјәрә малик олур»[35].

Индијәдәк һәлә һеч бир кимјачы инчидә вә алмазда мүбадилә дәјәри кәшф етмәмишдир. Лакин дәриндән тәнгиди дүшүндүкләрини иддиа едән вә бу «кимјәви» маддәни ихтира едән игтисадчылар һесаб едирләр ки, дәјәр шејләрин өзүнә мәхсусдур, онларын истеһлак дәјәри исә онларын мадди хассәләриндән асылы дејилдир. Һәмин игтисадчыларын бу әгидәсини белә гәрибә бир чәһәт мөһкәмләндирир ки, шејләрин истеһлак дәјәри инсанлар үчүн мүбадиләсиз, јә'ни шејлә инсан арасындакы билаваситә мүнасибәтдә реаллашыр, һалбуки дәјәр анчаг мүбадиләдә, јә'ни мүәјјән ичтимаи просесдә реаллаша биләр. Бурада садәдил Догберини нечә дә хатырламајасан ки, о, кечә көзәтчиси Сикола[36] белә шејләр өјрәдир: «көзәллик шәраитин вердији не'мәтдир, охујуб јазмаг мәһарәтини исә тәбиәт верир»[36].

---

[34]) „Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply". London, 1821, p. 16.

[35]) *S. Bailey*. „A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value", p. 165.

[36]) „Observations"ын мүәллифи вә С. Бејли Рикардону бунда иттиһам едирләр ки, о, мүбадилә дәјәринин нисби характерини көрмәмиш вә ону мүтләг бир шејә чевирмишдир. Әслиндә исә әксинәдир: бу шејләрин, мәсәлән алмаз вә инчинин бир мүбадилә дәјәри кими малик олдуглары заһири нисбилији о һәмин шејләрин заһири көрүнүшү архасында кизләнән һәгиги мүнасибәтә, инсан әмәјинин бәсит ифадәләри олмаг е'тибары илә онларын нисбилијинә мүнчәр етмишдир. Рикардочулар Бејлијә инандырычы шәкилдә дејил, кобуд бир шәкилдә чаваб вермишләрсә, бу анчаг она көрәдир ки, онлар дәјәрлә дәјәр формасы, јахуд мүбадилә дәјәри арасында дахили әлагә һаггында Рикардонун өзүндә бир шеј тапа билмәмишдиләр.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

МҮБАДИЛӘ ПРОСЕСИ

Әмтәәләр өзләри базара кедиб бир-бири илә мүбадилә олуна билмәз. Демәли, биз онлары сахлајанлара, әмтәә саһибләринә мүрачиәт етмәлијик. Әмтәәләр шејдир вә буна көрә дә инсан гаршысында ачиздир. Әмтәәләр өз хошу илә кетмирсә, инсан онлара зор ишләдә биләр, јә'ни онлары көтүрүб апара биләр[37]. Мүәјјән шејләр арасындакы мүнасибәтләрин әмтәә мүнасибәтләри ола билмәси үчүн әмтәә саһибләри арасындакы мүнасибәтләр кәрәк елә шәхсләрин мүнасибәтләриндән ибарәт олсун ки, онларын бу шејләрә ирадәси чатсын: беләликлә, бир әмтәә саһиби јалныз дикәринин ирадәси үзрә, демәли, онлардан һәр бири јалныз онларын һәр икиси үчүн үмуми олан ирадә тәдбири васитәси илә өз әмтәәсини өзкәсинә вериб өзкә әмтәәсинә јијәләнә биләр. Демәли, онлар бир-бирини хүсуси мүлкијјәтчи кими танымалыдырлар. Бу јуридик мүнасибәт,—бунун да формасы мүгавиләдир, һәм дә бу мүгавиләнин ганунла тәсбит едилиб-едилмәмәсинин фәрги јохдур,— ирадә мүнасибәтидир, бунда да игтисади мүнасибәт əкс олунур. Бу јуридик мүнасибәтин вә ја ирадә мүнасибәтинин мәзмунуну игтисади мүнасибәт өзү верир[38]. Бурада шәхсләр

---

[37]) Өз мө'минлији илә шөһрәт тапмыш XII әсрдә әмтәәләр арасында чох гәрибә шејләрә тәсадүф едилирди. Мәсәлән, о заманкы франсыз шаирләриндән бири Ланди јармаркасында[37] олан әмтәәләр арасында чит, чәкмә, көн, кәнд тәсәррүфаты аләтләри, дәри вә саирә илә јанашы олараг „femmes folles de leur corps“ [фаһишә гадынлар] да олдуғуну көстәрир.

[38]) Прудон өз әбәди әдаләт, justice éternelle идеалыны әввәлчә әмтәә истеһсалына ујғун јуридик мүнасибәтләрдән алыр, јери кәлмишкән дејәк ки, бунунла да бүтүн филистерләрә белә тәсәлли кәтирән бир сүбут верир ки, әмтәә истеһсалы формасы да әдаләт гәдәр әбәдидир. Сонра о, әксинә, һәмин әдаләт идеалына ујғун сурәтдә һәгиги әмтәә истеһсалыны вә буна мүвафиг олан әсил һүгугу дәјишдирмәјә чалышыр. Бир кимјачы маддәләр мүбадиләсинин һәгиги ганунларыны тәдгиг етмәк вә бунларын әсасында мүәјјән мәсәләләри һәлл етмәк әвәзинә, маддәләр мүбадиләсини „naturalité“ вә „affinite“ [„зат“ вә „гоһумлуг“] кими „әбәди идејалара“ ујғун сурәтдә дәјишдирмәк истәсәјди, биз онун һаг-

бир-бири үчүн анчаг әмтәәләрин нүмајәндәләри кими, јә'ни әмтәә саһибләри кими мөвчуддурлар. Тәдгигат кедишиндә биз үмумијјәтлә көрәчәјик ки, шәхсләрин характерик игтисади маскалары анчаг игтисади мүнасибәтләрин тәчәссүмүдүр вә бу шәхсләр һәмин мүнасибәтләрин тәмсилчиләри кими бир-биринә гаршы дururлар.

Әмтәә саһибини өз әмтәәсиндән фәргләндирән мәһз одур ки, әмтәә үчүн һәр бир башга әмтәә чисми анчаг онун өз дәјәринин тәзаһүр формасыдыр. Анаданкәлмә бәрабәрләшдиричи вә һәјасыз олан әмтәә нәинки өз чаныны, һәтта өз чисмини дә һәр бир башга әмтәә илә, һәтта симача Мариторнесдән дә ејбәчәр бир әмтәә илә мүбадилә етмәјә һәмишә һазырдыр. Әмтәәнин башга әмтәә чисимләриндәки конкрет хассәләри гаврамаг габилијјәти олмамасыны әмтәә саһиби өз беш вә даһа артыг һисси илә тамамлајыр. Онун әмтәәси онун өзү үчүн билаваситә истеһлак дәјәринә малик дејилдир. Јохса о һәмин әмтәәни базара чыхармазды. Бу әмтәә башгалары үчүн истеһлак дәјәринә маликдир. Өз саһиби үчүн әмтәәнин бүтүн билаваситә истеһлак дәјәри анчаг ондан ибарәтдир ки, бу әмтәә мүбадилә дәјәри дашыјычысыдыр вә, демәли, мүбадилә васитәсидир[39]. Буна көрә дә әмтәә саһиби өз әмтәәсини мүбадилә јолу илә елә башга әмтәәләрә дәјишмәк истәјир ки, онларын истеһлак дәјәринә еһтијачы олсун. Бүтүн әмтәәләр өз саһибләри үчүн истеһлак дәјәри дејилдир вә өз саһиби олмајанлар үчүн истеһлак дәјәридир. Демәли, бунлар даим әлдән-әлә кечмәлидир. Лакин әмтәәләрин белә әлдән-әлә кечмәси бунларын мүбадиләсидир, мүбадиләдә исә онларын бир-биринә мүнасибәти дәјәрләрин мүнасибәти кимидир вә онлар бир дәјәр олараг реаллашыр. Демәли, әмтәәләр истеһлак дәјәри кими реаллашмаг имканы алмаздан әввәл дәјәр кими реаллашмалыдыр.

Дикәр тәрәфдән, әмтәәләр дәјәр кими реаллаша билмәздән әввәл онлар өзләринин истеһлак дәјәри олдуғуну сүбут етмәлидир, чүнки онлара сәрф олунан әмәк анчаг башгалары үчүн фајдалы формада сәрф едилдикдә нәзәрә алыныр. Лакин бу

гында нә дејәрдик? Бизә дејәндә ки, сәләмчилик „justice éternelle" [„әбәди әдаләтә"], „éduité éternelle", „mutualité éternelle" [„әбәди һәгигәтә", „әбәди мәһәббәтә"] вә башга „verites éternelles" [„әбәди һәгигәтләрә"] зиддир, — мәкәр биз вахты илә сәләмчилијин „grâce éternelle", „foi éternelle", „volonté éternelle de Dieu" [„әбәди шәфгәтә", „әбәди имана", „аллаһ-тәаланын әбәди ирадәсинә"] зидд олдуғуну дејән килсә хадимләринин кечмишдә сәләмчилик һаггында билдикләриндән азачыг да олса артыг бир шејми билмиш олуруг?

[39]) „Чүнки һәр бир не'мәт ики чүр истеһлак олунур. Биринчиси өзлүјүндә шејә мәхсусдур, икинчиси исә — јох; мәсәлән, сәндәл ајаға да кејилә биләр, мүбадилә дә олуна биләр. Бунларын һәр икиси сәндәлин истеһлак дәјәридир, чүнки һәтта сәндәли еһтијач һисс етдији бир шејә, мәсәлән, јејинти шејинә мүбадилә едән бир шәхс дә сәндәлдән бир сәндәл кими истифадә едир. Лакин бу, сәндәлин истеһлак олунмасынын тәбии үсулу дејилдир. Чүнки сәндәл мүбадилә үчүн мөвчуд дејилдир" (*Aristoteles*. „De Republica", I китаб, 9-чу фәсил).

әмәјин башгалары үчүн һәгигәтән фајдалы олуб-олмадығыны, бу әмәјин вердији мәһсулун һәр һансы бир өзкә тәләбатыны өдәјиб-өдәмәдијини анчаг мүбадилә сүбут едә биләр.

Һәр бир әмтәә саһиби өз әмтәәсини анчаг елә әмтәәләрә мүбадилә етмәк истәјир ки, бунларын истеһлак дәјәри онун тәләбатыны өдәсин. Бу чәһәтдән мүбадилә онун үчүн халис фәрди бир просесдир. Дикәр тәрәфдән, о өз әмтәәсини дәјәр кими реаллашдырмаг, јә'ни өз әмтәәсини ејни дәјәрә малик башга әмтәә илә дәјишдирмәк истәјир, һәм дә онун үчүн фәрги јохдур ки, өз әмтәәси башга әмтәәләрин саһибләри үчүн истеһлак дәјәринә маликдир, ја јох. Бу чәһәтдән мүбадилә онун үчүн үмуми бир ичтимаи просесдир. Лакин ејни бир просес ејни заманда бүтүн әмтәә саһибләри үчүн јалныз фәрди вә јалныз үмуми бир ичтимаи просес ола билмәз.

Мәсәләјә бир гәдәр диггәтлә бахдыгда көрәрик ки, һәр бир әмтәә саһиби үчүн һәр бир өзкә әмтәәси онун әмтәәсинин хүсуси еквиваленти ролуну ојнајыр, буна көрә дә онун өз әмтәәси бүтүн башга әмтәәләрин үмуми еквиваленти ролуну ојнајыр. Лакин бу чәһәтдән бүтүн әмтәә саһибләри ејни вәзијјәтдә олдугларындан, һеч бир әмтәә үмуми еквивалент дејилдир, буна көрә әмтәәләр бир-бири илә дәјәр кими ејниләшдириләчәји вә бир-бири илә дәјәр кәмијјәтләри кими мүгајисә едиләчәји үмуми нисби дәјәр формасына да малик дејилдирләр. Беләликлә, әмтәәләр бир-биринин гаршысына үмумијјәтлә әмтәә кими дејил, анчаг мәһсул кими, јахуд истеһлак дәјәри кими чыхырлар.

Бизим әмтәә саһибләри бу чәтин вәзијјәтдә Фауст кими дүшүнүрләр: «Әввәл иш иди»[38]. Һәм дә онлар һәлә дүшүнмәјә башламаздан габаг иш көрүрдүләр. Әмтәә тәбиәтинин ганунлары әмтәә саһибләринин тәбии инстинктиндә тәзаһүр едир. Онлар өз әмтәәләрини бир-биринә дәјәр кими, демәли, әмтәә кими анчаг о һалда бәрабәрләшдирә биләрләр ки, бунлары мүәјјән бир башга әмтәә илә мүгајисә етсинләр, бунлары һәмин әмтәәјә үмуми еквивалент кими гаршы гојсунлар. Буну әмтәәнин тәһлили көстәрди. Лакин анчаг ичтимаи һәрәкәт мүәјјән әмтәәни үмуми еквивалентә чевирә биләр. Буна көрә дә бүтүн башга әмтәәләрин ичтимаи һәрәкәти мүәјјән бир әмтәәни ајырыр, бүтүн әмтәәләр исә өз дәјәрини онда ифадә едир. Бунунла да һәмин әмтәәнин натурал формасы ичтимаи чәһәтдән танынан еквивалент форма олур. Үмуми еквивалент функсијасы көстәрилән ичтимаи просес сајәсиндә һәмин ајрылмыш әмтәәнин спесифик ичтимаи функсијасы олур. Бу әмтәә дөнүб пул олур.

«Онларын фикри бирдир вә өз гүввәт вә һакимијјәтини јыртычыја верәчәкләр». «Бу нишана, јахуд вәһши һејван адына, ја да онун адынын са-

јына малик олан шәхсдән башга һеч кәс нә ала биләчәк, нә дә сата биләчәкдир» (Апокалипсис)[39].

Пул кристалы мүбадилә просесинин зәрури мәһсулудур, бурада мүхтәлиф әмәк мәһсуллары фе'лән бир-биринә бәрабәр тутулур вә бунунла да фе'лән әмтәәјә чеврилир. Мүбадиләнин кенишләниб дәринләшдији тарихи просес әмтәәнин тәбиәтиндә истеһлак дәјәри илә дәјәр арасында галыб мүркүләјән экслији инкишаф етдирир. Дөврijјә үчүн бу экслијин харичи ифадәсини вермәк тәләбаты әмтәә дәјәринин мүстәгил формасынын мејдана чыхмасына доғру апарыр вә бу тәләбат о вахта гәдәр давам едир ки, әмтәәнин ики јерә бөлүнүб әмтәә вә пул әмәлә кәтирмәси јолу илә мәсәлә тамамилә һәлл едилмиш олсун. Демәли, әмәк мәһсуллары әмтәәјә чеврилдикчә, әмтәә дә пула чеврилир[40)].

Билаваситә мәһсул мүбадиләси, бир тәрәфдән, садә дәјәр ифадәси формасына маликдир, дикәр тәрәфдән исә һәлә буна малик дејилдир. Көрдүјүмүз кими, бу форма беләдир: x мигдар A әмтәә $= y$ мигдар B әмтәәјә. Билаваситә мәһсул мүбадиләси формасы исә беләдир: x мигдар A истеһлак шеји $= y$ мигдар B истеһлак шејинә[41)]. Бурада A шеј илә B шеј мүбадиләјә гәдәр әмтәә дејилдир, бунлар анчаг мүбадилә сајәсиндә әмтәә олур. Истеһлак шејинин дөнүб потенсиал мүбадилә дәјәри олмасы үчүн лазым кәлән биринчи илкин шәрт ондан ибарәтдир ки, бу истеһлак шеји гејри-истеһлак дәјәри кими мөвчуддур, өз саһибинин билаваситә тәләбатындан артыг мигдарда олур. Шејләр өзлүјүндә инсандан харичдәдир вә буна көрә дә өзкәнинкиләшдирилә биләр. Бу өзкәнинкиләшдирмәнин гаршылыглы олмасы үчүн инсанлар јалныз динмәзчә бир-биринин гаршысына бу өзкәнинкиләшдирилән шејләрин хүсуси мүлкијјәтчиси кими, буна көрә дә һәмчинин бир-бириндән асылы олмајан шәхсләр кими чыхмалыдырлар. Лакин истәр патриархал аилә, истәр гәдим һинд ичмасы, истәрсә инкләр дөвләти[40] вә и. а. олсун, тәбии сурәтдә мејдана кәлән ичманын үзвләри арасында бу чүр гаршылыглы өзкәнинкилик мүнасибәти јохдур. Әмтәә мүбадиләси ичма гуртардығы јердән, ичманын башга ичмаларла вә ја башга ичмаларын үзвләри

[40)] Инди биз хырда буржуа сосиализминин һијләләринә лајигинчә гијмәт верә биләрик, ахы о, әмтәә тәсәррүфатыны әбәдиләшдирмәк вә ејни заманда „пул илә әмтәә арасындакы экслији", јә'ни пулун өзүнү арадан галдырмаг истәјир, чүнки пул бу экслијин анчаг тәркиб һиссәси кими мөвчуддур. Ејни мүвәффәгијјәтлә католисизми сахлајыб папаны да арадан көтүрмәјә чалышмаг оларды. Бу барәдә әтрафлы мә'лумат үчүн мәним бу әсәримә бах: „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир", сәһ. 61 вә сонракылар. [*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 67 вә сонракылар].

[41)] Нә гәдәр ки, ики мүхтәлиф истеһлак шеји мүбадилә олунмур, чох заман вәһшиләр арасында тәсадүф етдијимиз кими, бир шеј әвәзиндә еквивалент олараг бир јығын мүхтәлиф шеј тәклиф едилир, о вахта гәдәр һәтта билаваситә мәһсул мүбадиләси дә һәлә өз астанасындан ирәли кетмәмиш олур,

илә тәмас етдији јердән башланыр. Лакин шејләр заһири мүнасибәтләрдә әмтәәјә чеврилдикдә, әкс тә'сир јолу илә ичма дахилиндә дә бунлар әмтәә олур. Бунларын мигдарча мүбадилә нисбәти әввәлләр тамамилә тәсадүфидир. Бунлар анчаг она көрә мүбадиләјә дахил олур ки, саһибләри бунлары гаршылыглы сурәтдә бир-биринә вериб дәјишмәк истәјирләр. Бу заман өзкәсинин истеһлак шејләринә олан тәләбат јаваш-јаваш мөһкәмләшир. Мүбадилә даим тәкрар олунмаг сајәсиндә мүнтәзәм бир ичтимаи просес олур. Буна көрә дә заман кечдикчә әмәк мәһсулларынын һеч олмазса бир һиссәси гәсдән мүбадилә еһтијачлары үчүн истеһсал олунмаға башлајыр. Бу вахтдан е'тибарән, бир тәрәфдән, шејин билаваситә истеһлак үчүн фајдалылығы илә онун мүбадилә үчүн фајдалылығы арасындакы фәрг сабитләшир. Онун истеһлак дәјәри онун мүбадилә дәјәриндән ајрылыр. Дикәр тәрәфдән, шејләрин мүбадиләсиндәки мигдар нисбәти онларын өз истеһсалындан асылы бир һал алыр. Вәрдиш сајәсиндә бунлар дәјәр кәмијјәтләри кими тәсбит олунур.

Билаваситә мәһсул мүбадиләсиндә һәр бир әмтәә өз саһиби үчүн билаваситә мүбадилә васитәсидир вә онун саһиби олмајан үчүн еквивалентдир,—лакин анчаг о заман еквивалентдир ки, бу әмтәә онун саһиби олмајан үчүн истеһлак дәјәри олсун. Демәли, мүбадилә едилән шеј һәлә өз истеһлак дәјәриндән, јахуд мүбадилә едән шәхсләрин фәрди тәләбатындан асылы олмајан һеч бир дәјәр формасы алмыр. Лакин мүбадилә просесинә дахил олан әмтәәләрин сајы вә мүхтәлифлији артдыгча, белә бир форманын да зәрурилији кетдикчә даһа чох инкишаф едир. Мәсәлә ону һәлл етмәк васитәләри илә бир заманда мејдана чыхыр. Әмтәә саһибләринин өз мә'мулатыны мүхтәлиф башга мә'мулата мүбадилә етдикләри вә бунлары бир-биринә бәрабәрләшдирдикләри әмтәәләр дөврijјәси һеч вахт елә баш верә билмәз ки, бу заман мүхтәлиф әмтәә саһибләринин мүхтәлиф әмтәәләри өз дөврijјәләри чәрчивәсиндә ејни бир үчүнчү әмтәәјә мүбадилә олунмасын вә бир дәјәр кими она бәрабәр тутулмасын. Белә бир үчүнчү әмтәә мүхтәлиф башга әмтәәләр үчүн еквивалент олуб, мәһдуд чәрчивәдә олса да, билаваситә үмуми вә ја ичтимаи еквивалент формасы кәсб едир. Бу үмуми еквивалент формасы ону доғуран ани ичтимаи тәмасла бирликдә мејдана кәлир вә јох олур. Бу форма нөвбә илә вә ани сурәтдә каһ бир әмтәәнин, каһ да башга әмтәәнин нәсиби олур. Лакин әмтәә мүбадиләси инкишаф етдикчә, бу форма анчаг муәјјән әмтәә нөвләри илә мөһкәм бирләшиб галыр, јахуд кристаллашыб пул формасы алыр. Үмуми еквивалент формасынын мәһз һансы әмтәә нөвү илә бирләшмәси әввәлләр тәсадүфи олур. Лакин бурада үмумиј-

јәтлә вә бүтүнлүкдә ики ҹәһәт һәллedиҹи рол ојнаjыр. Пул формасы ја мүбадилә јолу илә кәнардан алынан вә һәгигәтән јерли мәһсулларын мүбадилә дәјәринин тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш тәзаһүр формасыны тәмсил едән ән мүһүм шејләрлә, ја да өзкәнинкиләшдирилән јерли әмлакын башлыҹа үнсүрү олан бир истеһлак шеји илә, мәсәлән, мал-гара илә бирләшиб галыр. Пул формасы биринҹи олараг көчәри халглар ичәрисиндә инкишаф едир, чүнки онларын бүтүн әмлакы мүтәһәррик формададыр, демәли, билаваситә өзкәнинкиләшдирилән формададыр вә онларын һәјат тәрзи даим онлары башга ичмаларла тәмаса кәтирир вә бунунла да мәһсул мүбадиләсинә сөвг едир. Инсанлар чох заман гулун шәхсиндә адамын өзүнү илкин пул материалына чевирмишләр, амма торпағы һеч заман бу материала чевирмәмишләр. Белә бир идеја анҹаг артыг инкишаф етмиш буржуа ҹәмијјәтиндә мејдана кәлә биләрди. Бу идеја анҹаг XVII әсрин сон гәринәсиндә мејдана кәлмиш, буну милли мигјасда һәјата кечирмәјә исә илк дәфә јүз ил сонра, Франса буржуа ингилабы заманы тәшәббүс едилмишдир.

Әмтәә мүбадиләси өз мәһдуд мәһәлли чәрчивәсини дағытдыгча вә буна көрә дә әмтәә дәјәри јүксәлиб үмумијјәтлә инсан әмәјинин маддиләшмәсинә чеврилдикҹә, пул формасы үмуми еквивалент кими бир ичтимаи функсијаны јеринә јетирмәк үчүн лап өз тәбиәти е'тибары илә хүсусән јарарлы олан әмтәәләрә, мәһз нәҹиб металлара кечир.

«Гызыл вә күмүш өз тәбиәтинә көрә пул дејилдир, амма пул өз тәбиәтинә көрә гызыл вә күмүшдүр»[42],—бу фикри, һәмин металларын тәбии хассәләринин пул функсијаларына ујғун кәлмәси сүбут едир[43]. Лакин һәләлик биз пулун анҹаг бир функсијасыны билирик, бу да әмтәә дәјәринин тәзаһүр формасы олмаг, јахуд әмтәә дәјәрләри кәмијјәтләринин өз ичтимаи ифадәсини тапдығы материал олмагдыр. Јалныз елә бир материја дәјәр тәзаһүрүнүн адекват формасы, јахуд абстракт әмәјин вә, демәли, бәрабәр инсан әмәјинин маддиләшмәси ола биләр ки, онун бүтүн нүсхәләри ејни кејфијјәтә малик олсун. Дикәр тәрәфдән, дәјәр кәмијјәтләринин фәрги халис мигдар характери дашыдығына көрә, пул әмтәәси халис мигдарҹа фәргләнмәјә габил олмалыдыр, јә'ни елә хассәләрә малик олмалыдыр ки, ону истәнилән гәдәр хырда һиссәләрә бөлмәк вә

---

[42]) *Карл Маркс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 135 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*, Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 137]. „Гијмәтли металлар... өз тәбиәтинә көрә пулдур“ (*Galiani.* „Della Moneta“, Кустоди нәшри. Parte Moderna, III чилд, сәһ. 137).

[43]) Бу барәдә әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн мәним индичә ситат кәтирилән әсәримдә „Нәҹиб металлар“ бөлмәсинә бах.

јенидән бу һиссәләрдән әмәлә кәтирмәк мүмкүн олсун. Гызыл вә күмүш өз тәбиәтинә көрә бу хассәләрә маликдир.

Пул әмтәәнин истеһлак дәјәри икиләшир. Пул әмтәә бир әмтәә кими малик олдуғу хүсуси истеһлак дәјәриндән башга,—мәсәлән, гызылдан дишә пломб гојмаг үчүн истифадә едилир, зинәт шејләри һазырламаг үчүн о, хаммал олур вә и. а.,—өз спесифик ичтимаи функсијаларындан ирәли кәлән формал истеһлак дәјәри кәсб етмиш олур.

Бүтүн башга әмтәәләр пулун анчаг хүсуси еквивалентләри, пул исә бунларын үмуми еквиваленти олдуғуна көрә, хүсуси әмтәә олан бу әмтәәләрин пула мүнасибәти үмуми бир әмтәәјә олан мүнасибәтдир[44].

Биз артыг көрдүк ки, пул формасы анчаг бир әмтәәјә бүтүн галан әмтәәләрин мүнасибәтләринин һәмин әмтәәдә нәгш олунмуш ин'икасыдыр. Демәли, пулун әмтәә олмасы[45] факты анчаг о адама бир кәшф кими көрүнә биләр ки, пулун һазыр формасыны әсас тутуб пулу бу һазыр шәкилдә тәһлил етмәк истәсин. Мүбадилә просеси пула чевирдији әмтәәјә онун дәјәрини вермир, онун анчаг спесифик дәјәр формасыны верир. Бу ики тә'рифин гарышдырылмасы она кәтириб чыхарыр ки, гызыл вә күмүшүн дәјәрини хәјали һесаб етмәјә башлајырлар[46]. Пулу мүәјјән функсијаларында садәчә пул нишаны илә әвәз етмәк мүмкүн олдуғуна көрә, бурадан белә башга бир сәһв дә доғмушдур ки, пул анчаг нишандыр. Дикәр тәрәфдән, бу јанылмада белә бир чәһәтин тутгун шәкилдә сезилдијини көрмәк олар ки, шејләрин пул формасы онларын өзү үчүн онлардан кәнар бир чәһәтдир вә бу форма архасында кизләнән инсан мүнасибәтләринин анчаг тәзаһүр формасыдыр. Бу мә'нада һәр бир әмтәә анчаг бир нишан оларды, чүнки дәјәр олмаг е'ти-

---

[44]) „Пул универсал әмтәәдир“ (*Verri*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 16).

[45]) „Пул металы кими үмуми бир ад верә биләчәјимиз гызыл вә күмүш өзлүјүндә... әмтәәдир... бунларын дәјәри каһ галхыр, каһ дүшүр... Пул металынын дәјәри о заман даһа јүксәк һесаб олунур ки, онун чәкидә аз мигдары өлкәнин чох мигдар әкинчилик вә ја сәнаје мәһсулуну әлдә етмәк үчүн кифајәт олсун“ вә и. а. ([*S. Clement.*] „A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchanges, as they stand in relation each to other“. By a Merchant. London, 1695, p. 7). „Истәр сиккә кәсилмиш, истәрсә сиккә кәсилмәмиш күмүш вә гызыл бүтүн башга шејләр үчүн өлчү кими ишләнсә дә, һәр һалда бунлар да шәраб, түтүн, јағ, палтар вә ја парча кими әмтәәдир“ ([*J. Child.*] „A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.“. London, 1689, p. 2). „Краллығын капитал вә сәрвәти тәкчә пулдан ибарәт дејилдир, һабелә гызыл вә күмүшү дә әмтәәләр сырасындан чыхартмаг олмаз“ ([*Th. Papillon.*] „The East-India Trade a most Profitable Trade“. London, 1677, p. 4).

[46]) „Гызыл вә күмүш сиккә олмаздан әввәл, бир метал олараг өз дәјәринә маликдир“ (*Galiani*, ситат кәтирилән әсәр). Локк дејир: „Күмүшүн хассәләри ону пул ролу ојнамаг үчүн јарарлы етдијинә көрә, инсанлар үмуми бир разылыгла күмүшә хәјали бир дәјәр вермишләр“. Ло, әксинә, дејир: „Нечә ола биләрди ки, мүхтәлиф милләтләр мүәјјән шејә хәјали бир дәјәр версинләр?.. Вә нечә ола биләрди ки, бу хәјали дәјәр сахланыб галсын?“ Мәсәләнин маһијјәтини онун нә гәдәр пис анладығыны өзүнүн бу сөзләри көстәрир: „Күмүш малик олдуғу истеһлак дәјәринә көрә, јә'ни өз керчәк дәјәринә көрә мүбадилә олунурмуш; пул вәзифәси дашымаг сајәсиндә исә әлавә бир дәјәр дә кәсб етмишдир (une valeur additionnelle)“ (*Jean Law*. „Considèrations sur le numéraire et le commerce“, E. D'ер нәшри: „Économistes Financiers du XVIII siécle“, p. 469, 470).

бары илә әмтәә она сәрф олунмуш инсан әмәјинин анчаг шеј габығыдыр[47]. Лакин мүәјјән истеһсал үсулу әсасында шејләри кәсб етдији ичтимаи хассәләри вә ја бу истеһсал үсулу әсасында әмәјин ичтимаи тә'рифләринин кәсб етдији шеј формаларыны садәчә нишан адландырмагла бунларын инсан зәкасынын ихтијары мәһсулу адландырмыш олурлар. XVIII әср маарифчиләринин һәвәслә ишләтдикләри үсул белә иди, буну тәтбиг етмәклә истәјирдиләр ки, инсан мүнасибәтләринин дашыдығы вә мејдана кәлмәсини һәлә изаһ едә билмәдикләри мүәммалы формалар үзәриндән әсрарәнкизлик өртүјүнү, һеч олмазса мүвәггәти оларaг көтүрүб атсынлар.

Јухарыда гејд едилдији кими, әмтәәнин еквивалент формасында онун дәјәр кәмијјәти мигдарча мүәјјән дејилдир. Әкәр биз билириксә ки, гызыл пулдур, јә'ни бүтүн башга әмтәәләрә билависитә мүбадилә едилә биләр, онда биз һәлә һеч дә билмирик ки, мәсәлән, 10 фунт гызыл нечәјәдир. Һәр бир башга әмтәә кими, гызыл да өз дәјәринин кәмијјәтини анчаг нисби сурәтдә, анчаг башга әмтәәләрдә ифадә едә биләр. Гызылын өз дәјәри онун истеһсалы үчүн тәләб едилән иш вахты илә мүәјјән олунур вә ејни гәдәр иш вахты һәр һансы башга әмтәәнин нә гәдәриндә кристаллашмышса, һәмин әмтәәнин бу мигдарында ифадә олунур[48]. Гызыл дәјәринин бу нисби кәмијјәти гызылын истеһсал едилдији јердә, билависитә мүбадилә тичарәтиндә белә мүәјјән олунур. Гызыл тәдавүлә пул кими кирдикдә, онун дәјәри артыг мә'лумдур. Әкәр XVII

[47]) „Пул онларын“ (әмтәәләрин) „нишаныдыр“ (*V. de Forbonnais*. „Élements du Commerce“. Nouv. Èdit. Leyde, 1766, t. II, p. 143). „Бир нишан олмаг е'тибары илә пулу әмтәәләр чәзб едир“ (јенә орада, сәһ. 155). „Пул шејин нишаны вә нүмајәндәсидир“ (*Montesquieu*. „Esprit des Loix“. Oeuvres. London, 1767, t. II, p. 3). „Пул садә нишан дејилдир, чүнки пул өзү сәрвәтдир, пул дәјәрләрин нүмајәндәси дејил, өзү дәјәрдир“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 910). „Биз дәјәр анлајышына диггәт јетирдикдә, шеј өзү анчаг бир нишан кими нәзәрдән кечирилир, һәм дә бу шеј өзлүјүндә дејил, нә дәјәриндә олмасына көрә әһәмијјәтлидир“ (*Hegel*. „Philosophie des Rechts“, S. 100). Гызылын садәчә бир нишан олмасы вә нәчиб металларын анчаг хәјали дәјәрә малик олмасы тәсәввүрүнү игтисадчылардан чох әввәл јуристләр јајмышдылар; крал һакимијјәти гаршысында нөкәрчилик едән бу јуристләр кралларын сиккәни сахталашдырмаг һүгугуну Рома империјасы ән'әнәләри илә вә пандектләрдә[41] ифадә едилән пул анлајышлары илә бүтүн орта әсрләр боју әсасландырмаға чалышмышлар. Бу јуристләрин сәдагәтли шакирди олан Филипп Валуа 1346-чы ил декретләриндән бириндә дејир: „Һеч кәс шүбһә едә билмәз вә шүбһә етмәмәлидир ки, сиккә кәсмәк, пул бурахмаг вә сиккә һаггында һәр чүр сәрәнчәм вермәк һүгугу, тәдавүлә сиккә бурахмаг, һәм дә өз истәдијимиз вә сәмәрәли һесаб етдијимиз гијмәтлә бурахмаг... һүгугу анчаг бизә вә биз ә'лаһәзрәт крала мәхсусдур“. Рома һүгугунда белә бир еһкам вар иди ки, пулун дәјәри императорун вердији декретлә тә'јин олунур. Пулу бир әмтәә кими ишләтмәк гәти гадаған олунмушду. „Пулу исә һеч кәс сатын алмамалыдыр, чүнки һамынын истифадә етмәси үчүн бурахылан пул дөнүб әмтәә олмамалыдыр“. Бу барәдә јахшы изаһат алмаг үчүн бах: *G. F. Pagnini*. „Saggio sopra il giusto pregio delle cose“, 1751, Кустоди нәшри, Parte Moderna, II чилд. Пан'ини өз әсәринин хүсусилә икинчи һиссәсиндә чәнаб јуристләрлә мүбаһисә едир.

[48]) „Перу мә'дәнләриндән бир унсија күмүш чыхарыб Лондона кәтирмәк үчүн бир бушел тахылын истеһсалына лазым кәлдији гәдәр вахт сәрф едиләрсә, бу мәһсуллардан биринчиси икинчисинин тәбии гијмәти олар; јени, даһа зәнкин мә'дәнләр тапылмасы нәтичәсиндә ики унсија күмүшү индики бир унсија күмүш гәдәр асанлыгла чыхармаг оларса, әвввәлләр 5 шиллингә олан бир бушел тахыл инди caeteris paribus [башга шәртләр ејни олдугда] 10 шиллингә олачагдыр“ (*William Petty* „A Treatise of Taxes and Contributions“. London, 1667, p. 31).

әсрин артыг ахырынчы он илләриндә пулун тәһлили пулун әмтәә олдуғуну мүәјјән етмиш олса да, бу һәр һалда тәһлилин анҹаг башланғычы иди. Чәтинлик пулун әмтәә олдуғуну баша дүшмәкдә дејил, әмтәәнин нечә вә нә сәбәбә пул олдуғуну ашкара чыхармагдадыр[49].

Биз көрдүк ки, садә дәјәр ифадәсинин өзүндә, јә'ни x мигдар A әмтәә $= y$ мигдар B әмтәәјә ифадәсиндә белә бир иллүзија доғур ки, башга бир шејин дәјәр кәмијјәти ифадә олунан шеј өз еквивалент формасына куја әмтәәләрин бу мүнасибәтиндән асылы олмадан маликдир, һәмин шеј бу формаја өзүнүн анаданкәлмә ичтимаи хассәси кими маликдир. Биз бу иллүзијанын нечә мөһкәмләндијини изләдик. Үмуми еквивалент форма мүәјјән әмтәәнин натурал формасы илә говушдугда, јахуд кристаллашыб пул формасы алдыгда, бу иллүзија баша чатмыш олур. Һәм дә бу заман белә бир тәәссүрат ојаныр ки, куја мүәјјән әмтәәнин пул олмасына сәбәб анҹаг бүтүн башга әмтәәләрин өз дәјәрләрини онда ифадә етмәси дејил, әксинә, бу әмтәәләрин өз дәјәрләрини онда ифадә етмәсинә сәбәб онун пул олмасыдыр. Васитәчи һәрәкәт өз доғурдуғу нәтиҹәдә јох олуб кедир вә онун изи галмыр. Әмтәәләр өзләри һеч бир јардым көстәрмәдән, өзләриндән кәнарда вә өзләри илә јанашы мөвҹуд олан әмтәә ҹисминдә өз дәјәринин һазыр сурәтини тапыр. Бу шејләр—гызыл вә күмүш—јердән чыхарылдыглары шәкилдә ејни заманда һәр ҹүр инсан әмәјинин билаваситә тәҹәссүмү олур. Пулун е'ҹазкар характери дә бурадан ирәли кәлир. Бизим инди өјрәндијимиз ҹәмијјәт гурулушунда инсанларын ичтимаи истеһсал просесиндәки мүнасибәтләри халис атомистик мүнасибәтләрдир. Бунун нәтиҹәсиндә онларын истеһсал мүнасибәтләри онларын нәзарәтиндән вә шүурлу фәрди фәалијјәтиндән асылы олмајан шеј характери алыр. Бу ән әввәл онда тәзаһүр едир ки, онларын әмәк мәһсуллары үмумијјәтлә әмтәә формасы алыр. Беләликлә, пул фетишинин сирри әмтәә фетишинин анҹаг нәзәрә чарпан вә көз гамашдыран сирридир.

---

[49]) Ҹ-б профессор Рошер бизә өјүд вериб дејир: „Пула верилән јанлыш тә'рифләри ики әсас група бөлмәк олар: пулу әмтәәдән бөјүк бир шеј һесаб едән тә'рифләр вә пулу әмтәәдән кичик бир шеј һесаб едән тә'рифләр". Сонра пул һаггындакы әсәрләрин рәнкарәнк каталогу верилир, бурада исә пул нәзәријјәсинин һәгиги тарихини баша дүшмәкдән бир әсәр-әламәт дә көрмәк мүмкүн дејилдир. Ахырда да белә бир нәтиҹә вардыр: „Ону да инкар етмәк олмаз ки, ән јени игтисадчыларын чоху пулу башга әмтәәләрдән фәргләндирән хүсусијјәтләрә аз фикир верир" (демәли, пул јенә дә әмтәәдән кичик вә ја бөјүк бир шејдир?)" ... Бу белә олдуғуна көрә, Ганил вә башгаларынын јарыммеркантилист мүнасибәти бир гәдәр әсаслыдыр" (*Wilhelm Roscher*. „Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., 1858, S. 207—210). „Бөјүк—кичик—аз—белә олдуғуна көрә—бир гәдәр"! Бу да анлајышлара тә'риф вермәк адландырылыр! Һәм дә ҹ-б Рошер белә бир еклектик профессор бошбоғазлығына тәвазөкарлыгла сијаси игтисадын „анатомик-физиоложи методу" адыны вермишдир! Амма һәр һалда елм она бир кәшфинә көрә миннәтдардыр, бу да ондан ибарәтдир ки, пул „хошакәлән әмтәәдир".

УЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

ПУЛ, ЈАХУД ӘМТӘӘ ТӘДАВҮЛҮ

1. ДӘЈӘРЛӘРИН ӨЛЧҮСҮ

Мән бу әсәрин һәр јериндә, садәлик хатиринә, фәрз едирәм ки, пул әмтәә анчаг гызылдыр.

Гызылын биринчи функсијасы ондан ибарәтдир ки, әмтәә аләминә онун дәјәрини ифадә етмәк үчүн, јә'ни әмтәәләрин дәјәрләрини кејфијјәтчә ејни олан вә мигдарча мүгајисә едилә билән ејни адлы кәмијјәтләр кими ифадә етмәк үчүн материал версин. Беләликлә, гызыл дәјәрләрин үмуми өлчүсү функсијасыны дашыјыр вә спесифик еквивалент әмтәә олан гызыл әввәлчә мәһз бу функсијасына көрә пул олур.

Әмтәәләрин ортаг өлчүлү олмасына сәбәб пул дејилдир. Әксинә. Дәјәр олмаг е'тибары илә бүтүн әмтәәләр мәһз маддиләшмиш инсан әмәји олдугларына көрә вә, демәли, өзлүјүндә ортаг өлчүлү олдугларына көрә,—мәһз буна көрә бүтүн әмтәәләр өз дәјәрләрини ејни бир спесифик әмтәә илә өлчә билир, беләликлә дә бу әмтәәни өзләри үчүн үмуми олан дәјәрләр өлчүсүнә, јә'ни пула чевирир. Дәјәр өлчүсү олмаг е'тибары илә пул, әмтәәләрә дахилән хас олан дәјәр өлчүсүнүн, јә'ни иш вахтынын зәрури тәзаһүр формасыдыр[50].

---

[50]) Нәјә көрә пул билаваситә иш вахтынын өзүнү тәмсил етмир, мәсәлән, нәјә көрә кағыз пул нишаны *x* мигдар иш саатыны тәмсил етмир—суалы садәчә белә бир суалдан ибарәт олур ки, нәјә көрә әмтәә истеһсалы әсасында әмәк мәһсуллары кәрәк әмтәә формасы алсын, зира әмтәә формасы мәһсулларын әмтәәләрә вә пул әмтәәсинә бөлүндүјүнү билдирир; јахуд белә бир суалдан ибарәт олур ки, нәјә көрә хүсуси әмәк билаваситә ичтимаи әмәк, јә'ни өз әкслији һесаб едилә билмәз. Әмтәә истеһсалы әсасында „иш пулунун" бајағы утопизм олдуғуну мән башга бир јердә мүфәссәл нәзәрдән кечирмишәм. („Сијаси игтисадын тәнгидинә даир", сәһ. 61 вә сонракылар. [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри. 13-чү чилд, сәһ. 67 вә сонракылар]). Бурада анчаг ону гејд едим ки, мәсәлән, Оуенин „иш пулуну" да „пул" адландырмаг, дејәк ки, театр билетинин дә белә адландырылмасы гәдәр әсассыздыр. Оуен билаваситә ичтимаиләшдирилмиш әмәји, јә'ни әмтәә истеһсалына тамамилә әкс олан истеһсал формасыны нәзәрдә тутур. Иш гәбзи анчаг, истеһсалчынын үмуми әмәкдә фәрди иштирак пајыны вә үмуми мәһсулун истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан һиссәсиндән онун нә гәдәр пај истәјә биләчәјини көстәрир. Лакин әмтәә истеһсалыны нәзәрдә тутмаг вә ејни заманда да онун зәрури шәртләрини пул ојунбазлыглары васитәси илә арадан галдырмаға чалышмаг Оуенин һеч хәјалына да кәлмирди.

Әмтәә дәјәринин гызылда ифадәси: x мигдар A әмтәә $= y$ мигдар пул әмтәәјә,—әмтәәнин пул формасыдыр, јахуд онун гијмәтидир. Инди дәмирин дәјәрини ичтимаи әһәмијјәтә малик формада көстәрмәк үчүн бирчә тәнлик: 1 тон дәмир $=$ 2 унсија гызыла тәнлији кифајәтдир. Бу тәнлијин башга әмтәәләрин дәјәр тәнликләри илә бир сырада чијин-чијинә вериб јеримәсинә даһа еһтијач јохдур, чүнки еквивалент әмтәә, гызыл, артыг пул характеринә маликдир. Буна көрә дә әмтәәләрин үмуми нисби дәјәр формасы инди јенә өз илк шәклинә—садә, јахуд тәк нисби дәјәр формасына гајыдыр. Дикәр тәрәфдән, кениш нисби дәјәр ифадәси, јахуд нисби дәјәр ифадәләринин сонсуз сырасы пул әмтәәнин спесифик нисби дәјәр формасы олур. Лакин бу сыра артыг инди әмтәә гијмәтләриндә ичтимаи сурәтдә верилмишдир. Һәр бир гијмәт чәдвәлиндәки јазылары сағдан сола охујун, онда пулун дәјәр кәмијјәтинин мүмкүн олан бүтүн әмтәәләрдә ифадәсини көрәрсиниз. Лакин пулун өзүнүн гијмәти јохдур. Бүтүн башга әмтәәләрин бу ваһид нисби дәјәр формасында иштирак етмәк үчүн пул өзүнә өз еквиваленти кими мүнасибәтдә олмалыдыр.

Әмтәәләрин үмумијјәтлә дәјәр формасы кими, онларын гијмәти дә, јахуд пул формасы да онларын һиссләрлә гавранылан реал чисмани формасындан фәргли бир шејдир, демәли, анчаг тәсәввүрдә мөвчуд олан јалныз идеал формадыр. Дәмир, кәтан, буғда вә саирәнин дәјәри, көзлә көрүнмәсә дә, шејләрин өзүндә мөвчуддур; дәјәр бунларын гызыла бәрабәрлијиндә, гызыла нисбәтиндә, онларын, нечә дејәрләр, анчаг бејниндәки нисбәтдә ифадә олунур. Буна көрә дә әмтәәләри сахлајан шәхс әмтәәләрин гијмәтини харичи аләмә билдирмәк үчүн өз дилини онларын ихтијарына вермәли вә ја онларын үстүнә кағыз јарлыглар јапышдырмалы олур[51)]. Әмтәә дәјәрләринин гызылда ифадәси идеал характер дашыдығына көрә, бу әмәлијјат үчүн дә анчаг фикрән тәсәввүр едилән гызыл, јахуд идеал гызыл тәтбиг олуна биләр. Һәр бир әмтәә саһиби билир ки, өз әмтәәләринин дәјәрини гијмәт формасына, јахуд фикрән тәсәввүр олунан гызыл формасына салмышса, һәлә һеч дә өз әмтәәләрини әсил гызыла чевирмәмишдир вә милјон-

---

[51)] Вәһшиләр вә јарымвәһшиләр бурада өз дилләриндән бир гәдәр башга чүр истифадә едирләр. Капитан Парри Баффин көрфәзинин гәрб саһилиндәки әһали һаггында белә сөјләјир: „Бу заман“ (мәһсулу мүбадилә едәркән) „... онлар буну“ (мүбадилә үчүн онлара тәклиф олунан шеји) „ики дәфә јалајыр, көрүнүр ки, бундан сонра сөвдәни мүвәффәгијјәтлә бағланмыш һесаб едирләр“[42]. Шәрги ескимослар арасында да мүбадилә едән шәхс алдығы шеји һәмишә јалајармыш. Беләликлә, дил шималда мәнимсәмә органыдырса, һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, чәнубда гарын мүлкијјәт јығмаг органы һесаб едилир; мәсәлән, кафр варлы адамы онун гарнынын јоғунлуғу илә тә'јин едир. Көрдүјүмүз кими, кафрлар чох анлаглы мәхлугдур: әһалинин сағламлығы һаггында Инкилтәрә һөкумәтинин 1864-чү ил һесабатында фәһлә синфинин хејли һиссәсиндә пиј әмәлә кәтирән маддәләрин чатышмадығы гејд едилдији һалда, һәмин илдә Һарвеј адлы бир һәким (ган дөвраныны кәшф едән јох) буржуазијаја вә аристократијаја артыг пијдән хилас олмаг чарәси көстәрән фырылдагчы ресептләр вермәклә шөһрәтләнмишди.

ларла һесабланан әмтәә дәјәрләрини гызылда ифадә етмәк үчүн она зәррә гәдәр дә реал гызыл лазым дејилдир. Демәли, дәјәр өлчүсү ролуну пул анчаг фикрән тәсәввүр олунан пул, јахуд идеал пул кими ојнајыр. Бу вәзијјәт пул һаггында ән мә'насыз нәзәријјәләр доғурмушдур[52]. Дәјәр өлчүсү функсијасыны анчаг фикрән тәсәввүр олунан пул јеринә јетирирсә дә гијмәт тамамилә реал пул материалындан асылыдыр. Дәјәр, јә'ни, мәсәлән, бир тон дәмирдәки гәдәр инсан әмәји фикрән тәсәввүр едилән вә ејни гәдәр әмәји еһтива едән мигдарда пул әмтәәдә ифадә олунур. Демәли, гызылын, күмүшүн вә ја мисинми дәјәр өлчүсү олмасындан асылы олараг бир тон дәмирин дәјәри тамамилә мүхтәлиф гијмәтләрдә, јахуд тамамилә мүхтәлиф мигдар гызыл, күмүш вә ја мисдә ифадә олунур.

Ики мүхтәлиф әмтәә, мәсәлән, гызыл вә күмүш, ејни заманда дәјәр өлчүсүдүрсә, бүтүн әмтәәләрин гијмәтләри ики мүхтәлиф ифадә алыр: гызыл гијмәтләри вә күмүш гијмәтләри; гызылла күмүшүн дәјәрләри арасындакы нисбәт сабит галдыгча, мәсәлән, 1 : 15 олдугча, һәмин гијмәтләр сакитчә бир-бири илә јола кедир. Лакин дәјәрләрин бу нисбәтиндә һәр чүр дәјишиклик әмтәәләрин гызыл гијмәтләри илә күмүш гијмәтләри арасындакы мөвчуд нисбәти позур вә, беләликлә, фе'лән сүбут едир ки, дәјәр өлчүсүнүн икилији онун функсијасына зиддир[53].

---

[52]) Бах: *Карл Маркс*. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 53 вә сонракылар [*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри. 13-чү чилд, сәһ. 60 вә сонракылар].

[53]) *2-чи нәшрә гејд*. „Гызыл вә күмүш гануна көрә ејни заманда пул, јә'ни дәјәр өлчүсү функсијасы дашыдығы јердә даим бунлары ејни бир материја һесаб етмәк үчүн әбәс чәһдләр көстәрилмишдир. Ејни иш вахтынын һәмишә күмүш вә гызылын ејни пропорсијаларында маддиләшдијини күман етмәк әслиндә белә күман етмәк демәкдир ки, күмүш илә гызыл ејни бир материјадыр вә бунлардан аз гијмәтли металын, күмүшүн мүәјјән мигдары гызылын мүәјјән мигдарынын даим мүәјјән кәсир һиссәсини тәшкил едир. III Едуардын һөкмранлығы заманындан II Кеоргун заманынадәк инкилис пул тәдавүлү тарихи гызыл вә күмүш дәјәрләринин гануна әсасән гојулмуш нисбәти илә һәгигәтдә бунларын дәјәринин дәјишилмәси арасында баш верән ујғунсузлуг үзүндән бу тәдавүлүн позулмасы һалларынын фасиләсиз сырасындан ибарәт олмушдур. Каһ гызыл, каһ да күмүш һәддиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Һәддиндән артыг дәрәчәдә ашағы гијмәтләндирилән метал тәдавүлдән чыхарылыр, әридилиб күлчә һалына салыныр вә харичә апарылырды. Онда һәр ики металын дәјәри арасындакы нисбәт ганунверичилик јолу илә јенидән дәјишдирилирди, лакин тезликлә көһнә номинал дәјәр кими, јени номинал дәјәр дә дәјәрләрин һәгиги нисбәти илә тоггушурду. Бизим заманәмиздә Һиндистан вә Чиндә күмүшә олан тәләб нәтичәсиндә күмүшә нисбәтән гызылын дәјәринин һәтта чох зәиф вә мүвәггәти олараг ашағы дүшмәси Франсада ән бөјүк мигјасда ејни һадисәјә сәбәб олду, јә'ни күмүш ихрач едилмәјә вә гызыл күмүшү сыхышдырыб тәдавүлдән чыхармаға башлады. 1855, 1856 вә 1857-чи илләрдә Франсаја гызыл идхалы онун ихрачындан 41 580 000 фунт стерлинг артыг олмуш, күмүш ихрачы исә онун идхалындан 34 704 000 фунт стерлинг артыг олмушдур. Һәгигәтдә гануна әсасән һәр ики металын дәјәр өлчүсү олдуғу вә буна көрә дә тә'дијә заманы һәр икисинин гәбул едилмәли олдуғу, — һәм дә һәр кәсин өз арзусуна көрә истәр гызыл, истәрсә күмүш верә билдији, — өлкәләрдә дәјәри галхан метал мәзәннәсиндән артыға кедир вә һәр бир башга әмтәә кими, онун да гијмәти һәддиндән јүксәк гијмәтләндирилән металла өлчүлүр, һәм дә анчаг бу ахырынчысы дәјәр өлчүсү олур. Бу сәһәдә бүтүн тарихи тәчрүбә садәчә ондан ибарәтдир ки, гануна әсасән дәјәр өлчүсү функсијасыны ики әмтәәнин дашымалы олдуғу јерләрдә һәгигәтдә бу функсијаны һәмишә бунлардан анчаг бири дашымышдыр“ (*Карл Маркс*. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 52, 53 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 59—60]).

Гијмәти мүәјјән едилмиш олан бүтүн әмтәәләр белә бир форма алыр: a мигдар A әмтәә $= x$ мигдар гызыла; b мигдар B әмтәә $= y$ мигдар гызыла; c мигдар C әмтәә $= z$ мигдар гызыла вә и. а.; a_1 $в_1$ c бурада A, B, C нөв әмтәәләрин мүәјјән күтләләридир, x, y, z исә гызылын мүәјјән күтләләридир. Беләликлә, әмтәә дәјәрләри мүхтәлиф кәмијјәтли гызылын фикрән тәсәввүр олунан мигдарларына чеврилмиш олур, јә'ни өз әмтәә чисимләри нә гәдәр мүхтәлиф олса да, ејни адлы кәмијјәтләрә, гызыл кәмијјәтләринә чеврилмиш олур. Бунлар гызылын белә мүхтәлиф мигдарлары олдугларына көрә, бир-бири илә мүгајисә олунур вә ортаг бир өлчү илә өлчүлүр, һәм дә бунлары өлчү ваһиди олараг мүәјјән мигдар гызыла мүнчәр етмәк кими бир техники зәрурәт мејдана кәлир. Бу өлчү ваһиди өзү кетдикчә мүәјјән һиссәләрә бөлүнмәк јолу илә кенишләниб мигјас олур. Гызыл, күмүш, мис һәлә пула чеврилмәздән әввәл чәки һиссәләри шәклиндә белә бир мигјаса малик олур: мәсәлән, өлчү ваһиди фунтдурса, бу өзү дә, бир тәрәфдән, унсијалара вә и. а. бөлүнүр, дикәр тәрәфдән, фунтларын бирләшмәси јолу илә сентнерләр вә и. а. әмәлә кәлир[54]. Буна көрә дә метал тәдавүлү шәраитиндә чәки мигјасынын һазыр адлары һәмишә пул мигјасынын, јахуд гијмәт мигјасынын да илкин адларыны тәшкил едир.

Дәјәр өлчүсү вә гијмәт мигјасы олмаг е'тибары илә пул тамамилә мүхтәлиф олан ики функсија дашыјыр. Дәјәр өлчүсү вәзифәсини пул инсан әмәјинин ичтимаи тәчәссүмү олмаг е'тибары илә дашыјыр, гијмәт мигјасы вәзифәсини исә мүәјјән чәкили метал олмаг е'тибары илә дашыјыр. Дәјәр өлчүсү олмаг е'тибары илә пул сон дәрәчә мүхтәлиф әмтәәләрин дәјәрләрини гијмәтләрә, фикрән тәсәввүр едилән гызыл мигдарларына чевирмәјә хидмәт едир; гијмәт мигјасы олмаг е'тибары илә пул гызылын бу мигдарларыны өлчүр. Дәјәр өлчүсү илә әмтәәләр бир дәјәр кими өлчүлүр; гијмәт мигјасы исә, эксинә, мүәјјән мигдар гызылын дәјәрини, онун башга мигдарларынын чәкиси илә өлчмәк дејил, гызылын мүхтәлиф мигдарларыны онун мүәјјән мигдары илә өлчүр. Гијмәт мигјасы үчүн гызылын мүәјјән чәкиси өлчү ваһиди кими көтүрүлмәлидир. Ејни адлы кәмијјәтләрин һәр һансы һалда мүәјјән едилмәсиндә олдуғу кими, бурада да өлчүләрин нисбәтиндәки сабитлијин һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Демәли, ејни мигдар гызыл нә

---

[54]) *2-чи нәшрә гејд.* Инкилтәрәдә пул өлчү ваһиди олмаг е'тибары илә бир унсија гызылын бәрабәр һиссәләрин там рәгәминә бөлүнә билмәмәси кими гәрибә һал белә изаһ едилир: „Бизим сиккә системимиз әввәлчә анчаг күмүш ишләдилмәсинә ујғунлашдырылмышды, буна көрә дә бир унсија күмүш һәмишә бәрабәр сиккәләрин мүәјјән мигдарына бөлүнә биләр; лакин анчаг күмүшә ујғунлашдырылмыш сиккә системинә гызыл сонралар дахил едилдијинә көрә, бир унсија гызыл бәрабәр гијмәтли сиккәләрин там рәгәминә бөлүнә билмир“ (*Maclaren*. „History of the Currency“, London, 1858, p. 16).

гәдәр дәјишмәз һалда өлчү ваһиди олурса, гијмәт мигјасы өз функсијасыны бир о гәдәр јахшы јеринә јетирир. Гызыл анҹаг она көрә дәјәр өлчүсү ола билир ки, о өзү әмәк мәһсулудур, вә, демәли, потенсиал дәјишән дәјәрдир[55].

Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, гызыл дәјәринин дәјишилмәси онун гијмәт мигјасы олмаг функсијасына әсла тә'сир етмир. Гызылын дәјәри һәр нечә дәјишилсә дә, онун мүәјјән мигдарларынын дәјәрләри өз арасында ејни нисбәти сахлајыр. Гызылын дәјәри һәтта мин дәфә ашағы дүшсә дә, 12 унсија гызылын дәјәри јенә әввәлки кими бир унсија гызылын дәјәриндән он ики гат артыг оларды, гијмәтләр мүәјјән олундугда исә гызылын мүхтәлиф мигдарларынын анҹаг бир-биринә нисбәти нәзәрдә тутулур. Дикәр тәрәфдән, гызылын дәјәри дүшдүкдә вә ја галхдыгда бир унсија гызылын чәкиси сабит галдығына көрә, унсија һиссәләринин чәкиси дә сабит галыр; демәли, гызылын дәјәри һәр нечә дәјишилсә дә, мүәјјән гијмәт мигјасы олмаг е'тибары илә гызыл һәмишә ејни хидмәтләри көстәрир.

Гызылын дәјәринин дәјишилмәси онун дәјәр өлчүсү олмаг функсијасына да мане олмур. Бу дәјишилмә бүтүн әмтәәләрә ејни заманда тә'сир едир вә буна көрә дә caeteris paribus [башга шәртләр ејни олдугда], әмтәәләрин дәјәрләри әввәлкинә нисбәтән бә'зән јүксәк, бә'зән дә ашағы гызыл гијмәтләриндә ифадә олунса да, онларын гаршылыглы нисби дәјәрләрини дәјишдирмир.

Истәр бир әмтәәнин дәјәри һәр һансы башга бир әмтәәнин истеһлак дәјәриндә ифадә олундугда, истәрсә әмтәәләрә гызылла гијмәт гојулдугда бирчә шеј фәрз олунур ки, һәмин вахтда мүәјјән мигдар гызылын истеһсалы филан гәдәр әмәјә баша кәлир. Үмумијјәтлә әмтәә гијмәтләринин дәјишилмәсинә кәлдикдә, буна дәјәрин садә нисби ифадәсинин јухарыда шәрһ едилән ганунлары тәтбиг едилә биләр.

Пулун дәјәри сабит галдыгда, бүтүн әмтәә гијмәтләри анҹаг бу шәртлә галха биләр ки, әмтәәләрин дәјәрләри галхсын; әмтәәләрин дәјәри сабит галдыгда исә бүтүн әмтәә гијмәтләри бу шәртлә галха биләр ки, пулун дәјәри дүшсүн. Һәм дә әксинә. Пулун дәјәри сабит галдыгда, бүтүн әмтәә гијмәтләри анҹаг бу шәртлә дүшә биләр ки, әмтәә дәјәрләри дүшсүн; әмтәә дәјәрләри сабит галдыгда исә бүтүн әмтәә гијмәтләри анҹаг бу шәртлә дүшә биләр ки, пулун дәјәри галхсын. Бурадан һеч дә белә бир нәтиҹә чыхмыр ки, пулун дәјәринин галхмасы һә-

[55]) *2-чи нәшрә гејд.* Инкилис мүәллифләринин әсәрләриндә „дәјәр өлчүсү“ (measure of value) анлајышы илә „гијмәт мигјасы“ (standard of value) анлајышы ағлакәлмәз дәрәҹәдә гарышдырылмышдыр. Бу функсијаларын өзү вә, демәли, бунларын адлары да даим гарышдырылыр.

мишә әмтәә гијмәтләринин пропорсионал сурәтдә дүшмәсинә, пулун дәјәринин дүшмәси исә әмтәә гијмәтләринин пропорсионал сурәтдә галхмасына сәбәб олур. Белә бир нәтичә анчаг дәјәри сабит галан әмтәәләр барәсиндә доғрудур. Мәсәлән, дәјәри пулун дәјәри илә ејни заманда вә ејни өлчүдә галхан әмтәәләр өз гијмәтләрини сабит сахлајыр. Әкәр бунларын дәјәри пулун дәјәриндән јаваш вә ја сүр'әтлә галхырса, онда бунларын гијмәтләринин галхмасы вә ја дүшмәси онларын дәјәринин дәјишилмәси илә пулун дәјәринин дәјишилмәси арасындакы фәрглә мүәјјән олунур вә и. а.

Гијмәт формасыны нәзәрдән кечирмәјә гајыдаг.

Чәкиси мүәјјән олан метал мигдарларынын пул адлары бир сыра мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән өз илкин чәки адларындан тәдричән фәргләнмәјә башлајыр. Бу сәбәбләрдән тарихән һәлледичи сәбәбләр ашағыдакылар олмушдур. 1) Нисбәтән ашағы инкишаф пилләләриндә олан халглар арасында харичи пулларын ишләдилмәси. Мәсәлән, Гәдим Ромада гызыл вә күмүш сиккәләр әввәлчә харичи әмтәә олараг тәдавүл етмишдир. Әлбәттә, бу харичи пулларын адлары јерли чәки ваһидләринин адларындан фәрглидир. 2) Сәрвәт артдыгча, чох нәчиб метал аз нәчиб металы дәјәр өлчүсү функсијасындан сыхышдырыб арадан чыхарыр: күмүш миси, гызыл күмүшү сыхышдырыб арадан чыхарыр, һәрчәнд бу сыра гајдасы гызыл вә күмүш дөврләринин шаиранә хронолокијасына[43] зиддир[56)]. Мәсәлән, фунт стерлинг һәгигәтән бир фунт күмүшүн пул ады олмушдур. Лакин гызыл күмүшү дәјәр өлчүсү вәзифәсиндән сыхышдырыб арадан чыхардыгда бу ад, гызылла күмүшүн дәјәри арасындакы нисбәтдән асылы олараг бәлкә дә $^1/_{15}$ фунт вә и. а. мигдар гызыла верилир. Пул ады олан фунт илә мүәјјән мигдар гызылын ади чәки ады олан фунт инди бир-бириндән ајрылмыш олур[57)]. 3) Там бир сыра әсрләр боју һөкмдарлар сиккәни арасыкәсилмәдән сахталашдырмагла мәшғул олмушлар, бунун да нәтичәсиндә сиккәләрин илкин чәкисинин һәгигәтдә анчаг ады галмышдыр[58)].

Бу тарихи просесләр сајәсиндә металын чәки мигдарларынын пул адынын өз ади чәки адындан ајрылмасы халглар арасында бир адәт шәклини алыр. Пул мигјасы, бир тәрәфдән,

---

[56)] Әслиндә бу хронолокијаја да бүтүн халгларда тәсадүф олунмур.

[57)] *2-чи нәшрә гејд.* Мәсәлән, инкилис фунту өз илкин чәкисинин $^1/_3$-дән аз һиссәсинә бәрабәрдир, Шотландија фунту бирләшмә[44] әрәфәсиндә өз илкин чәкисинин анчаг $^1/_{36}$ һиссәсинә, франсыз ливри $^1/_{74}$ һиссәсинә, Испан мараведиси $^1/_{1000}$-дән аз һиссәсинә, Португалија рејси исә даһа кичик бир һиссәсинә бәрабәрдир.

[58)] *2-чи нәшрә гејд.* „Инди ады анчаг идеал олараг галан сиккәләр һәр бир милләтин ән гәдим сиккәләридир; бир заманлар бунларын һамысы реал сиккә иди вә бунлар реал сиккә олдуғуна көрә, һесаб да бу сиккәләрлә апарылырды“ (*Galiani.* „Della Moneta“, p. 153).

тамамилә шәрти олдуғуна көрә, дикәр тәрәфдән исә, һамы тәрәфиндән гәбул едилмәли олдуғуна көрә, ән нәһајәт, ганунла тәнзим едилир. Нәчиб металын мүәјјән чәки мигдары, мәсәлән бир унсија гызыл, рәсмән мүәјјән һиссәләрә бөлүнүр вә бунлара рәсми сурәтдә мүјјән адлар гојулур, мәсәлән: фунт, талер вә и. а. Әслиндә пул өлчү ваһиди олан белә бир һиссә өзү дә јени һиссәләрә бөлүнүр вә ганун әсасында бунлара өз адлары верилир: шиллинг, пенни вә и. а.[59]. Һәр һалда металын мүәјјән чәки мигдарлары әввәлки кими јенә дә метал пулун мигјасы олараг галыр. Анчаг һиссәләрә бөлмәк үсулу вә бунларын адлары дәјишилир.

Беләликлә, гијмәтләр, јахуд әмтәә дәјәрләринин идеал сурәтдә чеврилдији гызыл мигдарлары инди пул адларында, јахуд гызыл мигјасынын ганунверичилик јолу илә гојулан һесаб адларында ифадә олунур. Бир квартер буғданын бир унсија гызыла бәрабәр олдуғуну демәк әвәзинә инкилис дејәчәкдир ки, бир квартер буғда 3 фунт стерлинг 17 шиллинг 10 $^{1}/_{2}$ пенсә бәрабәрдир. Беләликлә, әмтәәләр өз пул адлары васитәси илә нә дәјәриндә олдугларыны көстәрир вә һәр һансы бир шеји дәјәр кими, јә’ни пул формасында тәсбит етмәк лазым кәлдикдә, пул һәр дәфә һесаб пулу олур[60].

Һәр һансы бир шејин ады онун тәбиәти илә әсла әлагәдар дејилдир. Әкәр мән бир адамын анчаг адынын Јаков олдуғуну билирәмсә, онун һаггында һеч бир шеј билмирәм. Ејнилә дә фунт, талер, франк, дукат вә и. а. пул адларында да дәјәрләр нисбәтинин һәр бир изи силиниб кедир. Бу е’чазкар нишанларын кизли мә’насы барәсиндә долашыглыг хүсусән она көрә бөјүк олур ки, пул адлары ејни заманда һәм әмтәәләрин дәјәрини, һәм дә мүәјјән чәкидә олан металын, пул мигјасынын мүәјјән һиссәсини ифадә едир[61]. Дикәр тәрәфдән,

---

[59]) *2-чи нәшрә гејд.* Ч-б Давид Уркарт өзүнүн („Familiar Words“) әсәриндә инкилис пул мигјасы ваһиди олан фунтун (фунт стерлингин) һазырда тәхминән $^{1}/_{4}$ унсија гызыла бәрабәр олмасы фактыны әчаиб бир шеј (!) адландырыр. О дејир: „Бу, өлчү мигјасы гојмаг дејил, өлчүнү сахталашдырмагдыр„. Уркартын фикринчә, һәр јердә олдуғу кими, бурада да гызылын чәкисинә, белә „ујдурма ад верилмәси“ мәдәнијјәтин сахтакарлыгларындан бирибдир.

[60]) *2-чи нәшрә гејд.* „Анахарсисдән сорушдугда ки, еллинләр пулу нә үчүн ишләдирләр, о чаваб верди: һесаб үчүн“ (*Athenaeus.* „Deipnosophistarum [libri quindecim]“, I. IV, 49, v. II, ed. Schweighäuser, 1802 [p. 120]).

[61]) *2-чи нәшрә гејд.* „Гијмәт мигјасы олмаг е’тибары илә гызыл да әмтәә гијмәтләри кими ејни һесаб адлары дашыдығына көрә,—мәсәлән, бир унсија гызыл да бир тон дәмирин дәјәри кими 3 фунт стерлинг 17 шиллинг 10 $^{1}/_{2}$ пенсдә ифадә олунур,—гызылын бу һесаб адларыны онун сиккә гијмәти адландырмышлар. Бурадан исә белә бир гәрибә тәсәввүр мејдана кәлмишдир ки, гуја гызыл (вә ја күмүш) өз материалы илә гијмәтләндирилир вә бүтүн башга әмтәәләрдән фәргли олараг, гијмәтини дөвләт тә’јин едир. Гызылын мүәјјән чәки мигдарлары үчүн һесаб адларынын тә’јин едилмәсини сәһв олараг, һәмин чәки мигдарларынын дәјәринин тә’јин олунмасы һесаб едирләр“ (*Карл Маркс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 52 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 59]).

лазымдыр ки, әмтәә аләминин өз рәнкарәнк вә алабәзәк чисимләриндән фәргли олараг дәјәр инкишаф едиб бу иррасионал шеј формасы вә ејни заманда халис ичтимаи форма алсын[62].

Гијмәт әмтәәдә маддиләшмиш әмәјин пул адыдыр. Демәли, әмтәә илә ады әмтәә үчүн гијмәт олан пул мигдары арасындакы еквивалентлик садәчә тавтолокијадыр, һәм дә үмумијјәтлә әмтәә дәјәринин нисби ифадәси ејни заманда ики әмтәәнин еквивалентлији ифадәсидир[63]. Лакин әмтәә дәјәри кәмијјәтинин көстәричиси олмаг е'тибары илә гијмәт ејни заманда әмтәәнин пула олан мүбадилә нисбәтинин көстәричисидирсә, бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, әмтәәнин пула мүбадилә нисбәтинин көстәричиси олан гијмәт һөкмән дәјәр кәмијјәтинин көстәричиси олмалыдыр. Тутаг ки, бәрабәр кәмијјәтли ичтимаи зәрури әмәк 1 квартер буғдада вә 2 фунт стерлингдә (1/2 унсијаја гәдәр гызылда) ифадә олунур. 2 фунт стерлинг бир квартер буғданын дәјәр кәмијјәтинин пул ифадәсидир, јахуд онун гијмәтидир. Лакин шәраит бу бир квартер буғданын гијмәтини 3 фунт стерлинг тә'јин етмәјә имкан верирсә вә ја ону 1 фунт стерлингә ендирмәјә мәчбур едирсә, онда ајдындыр ки, 1 фунт стерлинг буғданын дәјәр кәмијјәтинин чох кичик, 3 фунт стерлинг исә чох бөјүк ифадәсидир,— бунунла белә, истәр 1 фунт стерлинг, истәрсә 3 фунт стерлинг буғданын гијмәтләридир, она көрә ки, әввәлән, бунлар онун дәјәр формасыдыр, пулдур, икинчиси исә, буғданын пула олан мүбадилә нисбәтинин көстәричисидир. Истеһсал шәраити дәјишилмәдикдә вә ја әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилмәдикдә, бир квартер буғданын тәкрар истеһсалына бүтүн һалларда ејни мигдар ичтимаи иш вахты сәрф олунмалыдыр. Бу вәзијјәт нә буғда истеһсалчыларынын, нә дә башга әмтәә саһибләринин ирадәсиндән асылы дејилдир. Беләликлә, әмтәәнин дәјәр

---

[62]) Мүгајисә ет: „Пул өлчү ваһиди нәзәријјәләри". „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир", сәһ. 53 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 60 вә сонракылар]. „Сиккә гијмәтинин" галдырылмасы вә ја ашағы салынмасы һаггындакы бүтүн хәјаллардан мәгсәд будур ки, гызылын вә ја күмүшүн ганунла мүәјјән едилмиш чәки мигдарларына ганунла верилән пул адлары дөвләт һакимијјәтинин һөкмү илә даһа бөјүк вә ја даһа кичик чәки һиссәләринә кечирилсин, белә ки, мәсәлән, кәләчәкдә 1/4 унсија гызылдан 20 шиллинг әвәзинә 40 шиллинг кәсилсин. Бүтүн бу хәјаллар хүсуси кредиторлара вә дөвләт кредиторларына гаршы садәчә малијјә фырылдаглары олмајыб „һәр шејә әлач едән игтисади васитә" ахтарыб тапмаг мәгсәди күддүјүнә көрә, артыг Петти өзүнүн „Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax, 1682" адлы әсәриндә бу хәјаллары чох көзәл тәсвир етмишдир. Петтинин вердији тәһлил бу мәсәләни о гәдәр мүкәммәл әһатә едир ки, онун даһа сонракы хәләфләри бир јана дурсун, һәтта билаваситә хәләфләри олан сер Дадли Норс вә Чон Локк онун фикирләрини анчаг бајағылашдыра билмишдиләр. О әзчүмлә дејир: „Декрет васитәси илә өлкәнин сәрвәти он гат артырыла билсәјди, тәәччүблү оларды ки, нәјә көрә һөкмдарларымыз артыг чохдан бу чүр декретләр вермәмишләр" (индичә ады чәкилән әсәрдә, сәһ. 36).

[63]) „Ја да е'тираф етмәк лазым кәләчәкдир ки, пулла көтүрүлән бир милјонун баһасы әмтәә илә көтүрүлән бәрабәр дәјәрдән артыгдыр" (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 919), демәли, „бир дәјәрин баһасы она бәрабәр олан башга дәјәрдән артыгдыр".

кәмијјәти ичтимаи иш вахтына әмтәәнин зәрури мүнасибәтини, әмтәәнин јарадылмасы просесинин өзүнә имманент олан бир мүнасибәти ифадә едир. Дәјәр кәмијјәти гијмәтә чеврилдикдә, бу зәрури мүнасибәт мә'лум әмтәәнин ондан кәнарда олан пул әмтәәсинә мүбадилә нисбәти кими тәзаһүр едир. Лакин бу мүбадилә нисбәтиндә һәм әмтәәнин дәјәр кәмијјәти, һәм дә мөвчуд шәраитдә әмтәә өзкәнинкиләшдириләркән бу дәјәр кәмијјәтинә нисбәтән мејдана чыхан плјус вә ја минус ифадә олуна биләр. Демәли, гијмәтлә дәјәр кәмијјәтинин бир-биринә мигдарча мүтабиг олмамасы имканы, јахуд гијмәтин дәјәр кәмијјәтинә ујғун кәлмәмәси имканы артыг гијмәт формасынын өзүндә вардыр. Бу да һәмин форманын нөгсаны дејилдир,— әксинә, мәһз бу фәргләндиричи әламәт сајәсиндә һәмин форма елә бир истеһсал үсулунун адекват формасы олур ки, бу истеһсал үсулу шәраитиндә гајда низамсыз һәрч-мәрчлик ичәрисиндән өзүнә анчаг кор-корана фәалијјәт көстәрән орта рәгәмләр гануну кими јол ача билир.

Лакин гијмәт формасы нәинки дәјәр кәмијјәти илә гијмәт арасында, јә'ни дәјәр кәмијјәти илә онун өз пул ифадәси арасында мигдарча ујғунсузлуг олмасына имкан верир,—һәмин формада кизли кејфијјәт зиддијјәти дә ола биләр, бунун да нәтичәсиндә гијмәт үмумијјәтлә дәјәрин ифадәси олмагдан чыхыр, һәрчәнд пул әмтәәләрин анчаг дәјәр формасыдыр. Өзлүјүндә әмтәә олмајан шејләр, мәсәлән вичдан, намус вә и. а. өз саһибләри үчүн сатлыг шеј ола биләр вә беләликлә дә, өз гијмәти сајәсиндә әмтәә формасы ала биләр. Демәли, шејин дәјәри олмадан онун формал сурәтдә гијмәти ола биләр. Ријазијјатда мүәјјән кәмијјәтләр хәјали олдуғу кими, бурада да гијмәтин ифадәси хәјалыдыр. Дикәр тәрәфдән, хәјалы гијмәт формасында,—мәсәлән, хам һалда галан вә инсан әмәји маддиләшмәдијинә көрә дәјәри олмајан торпағын гијмәтиндә,— керчәк дәјәр нисбәти вә ја бундан төрәјән бир нисбәт ола биләр.

Үмумијјәтлә нисби дәјәр формасы кими, гијмәт дә әмтәәнин, мәсәлән бир тон дәмирин дәјәрини елә ифадә едир ки, мүәјјән мигдар еквивалент, мәсәлән бир унсија гызыл һәмишә дәмирә билавасitә мүбадилә олуна биләр, лакин бурадан һеч дә белә бир экс нәтичә чыхмыр ки, дәмир дә гызыла билавасitә мүбадилә олуна биләр. Демәли, әмтәә фе'лән мүбадилә дәјәри кими мејдана чыхмаг үчүн өз тәбии чисмини өз үзәриндән атмалы, фикрән тәсәввүр олунан гызылдан керчәк гызыла чеврилмәлидир, һәтта ола биләр ки, онун бу чеврилмәси Һекел «анлајышы» үчүн зәрурәтдән азадлыға кечмәјә, јахуд хәрчәнкин өз габығыны атмасына вә ја мүгәддәс Иjеронимин гәдим

Адәми тәрк етмәсинә[64)] нисбәтән даһа «ағыр» олсун. Әмтәә өз реал сурәтиндә, мәсәлән дәмир сурәтиндә олмагла бәрабәр, гиіјмәтдә идеал дәјәр сурәтинә, јахуд фикрән тәсәввүр олунан гызыл сурәтинә малик ола биләр, лакин бу әмтәә еіни заманда һәм керчәк дәмир, һәм дә керчәк гызыл ола билмәз. Әмтәәјә гијмәт вермәк үчүн, фикрән тәсәввүр олунан гызылы она бәрабәр тутмаг кифајәтдир. Лакин бу әмтәә өз саһибиндән өтрү үмуми еквивалент ролу ојнамасы үчүн керчәк гызылла әвәз олунмалыдыр. Мәсәлән, дәмир саһиби һәр һансы гәшәнк бир әмтәәнин саһибинә раст кәлиб она десә ки, дәмирин гијмәти артыг пул формасыдыр, онда мүгәддәс Пјотрун гаршысында е'тигадын маһијјәтини шәрһ едән Дантејә онун көјләрдә чаваб вердији кими, дәмирин саһибинә дә белә чаваб верәрдиләр:

«Тәркиби дә, вәзни дә
Мә'лумдур бу сиккәнин.
Амма бу сиккәләрдән
Чибиндә вармы сәнин?»[45]

Гијмәт формасы әмтәәнин пул мүгабилиндә өзкәнинкиләшдирилә билдијини вә белә бир өзкәнинкиләшдирмәнин зәрурилијини көстәрир. Дикәр тәрәфдән, гызыл анчаг она көрә идеал дәјәр өлчүсү функсијасы дашыјыр ки, мүбадилә просесиндә гызыл артыг пул әмтәәси кими тәдавүл едир. Беләликлә, идеал дәјәр өлчүсүндә чинкилтили сиккә кизләнир.

2. ТӘДАВҮЛ ВАСИТӘСИ

а) ӘМТӘӘ МЕТАМОРФОЗУ

Биз көрдүк ки, әмтәә мүбадиләси просесиндә бир-биринә зидд олан вә бир-бирини рәдд едән мүнасибәтләр вардыр. Әмтәәнин инкишафы бу зиддијјәтләри арадан галдырмаг дејил, бунларын һәрәкәти үчүн форма јарадыр. Керчәк зиддијјәтләрин һәллинә көмәк едән метод да үмумијјәтлә бундан ибарәтдир. Мәсәлән, бир чисмин даим башга бир чисим үзәринә дүшмәсиндә вә даим ондан узаглашмасында зиддијјәт вардыр. Еллипсис бу зиддијјәтин еіни заманда һәм әмәлә кәлдији, һәм дә һәлл олундуғу һәрәкәт формаларындан биридир.

Мүбадилә просеси әмтәәләри бунларын истеһлак дәјәри

[64)] Ијеронимин сәһрада көзәл гадын сурәтләри илә мүбаризәсинин көстәрдији кими, кәнчлијиндә о өз мадди нәфсини чох чәтинликлә өлдүрә билирдисә, јаша долдугда да өз мә'нәви нәфсини еіни дәрәчәдә чәтинликлә өлдүрә билирди. Мәсәлән, о белә сөјләјир: „Хәјаләп мән хәллаги-аләмин һүзуруна кәлдим“. Бир сәс мәндән сорушду: „Сән кимсән?— Дедим: „Мән христианам“. Хәллаги-аләм гәзәблә деди: „Јалан дејирсән, сән анчаг сисерончусан“[46].

олмадыглары әлләрдән истеһлак дәјәри олдуглары әлләрә кечирдијинә көрә, бу просес маддәләрин ичтимаи мүбадиләсидир. Бир фајдалы әмәк нөвүнүн мәһсулу башга фајдалы әмәк нөвү мәһсулунун јерини тутур. Әмтәә истеһлак дәјәри олдуғу нөгтәјә чатдыгда, әмтәә мүбадиләси даирәсиндән чыхыб истеһлак даирәсинә кечир. Бурада бизи анчаг биринчи даирә марагландырыр. Буна көрә дә биз бүтүн просеси анчаг форма чәһәтдән нәзәрдән кечирәчәјик, демәли әмтәәләрин анчаг формаларынын дәјишилмәсини, јахуд әмтәәләрин метаморфозуну нәзәрдән кечирәчәјик ки, бу да маддәләрин ичтимаи мүбадиләсиндә васитә олур.

Һәтта дәјәрин анлашылмасынын өзүндә ајдынлыг олмадығы нәзәрә алынса, формаларын белә дәјишилмәсинин тамамилә гејри-гәнаәтбәхш анлашылмасына сәбәб будур ки, әмтәәнин формасындакы һәр бир дәјишиклик ики әмтәәнин: ади әмтәә илә пул әмтәәнин мүбадиләси јолу илә әмәлә кәлир. Тәкчә бу madди чәһәтә, әмтәәнин гызыла мүбадиләсинә диггәт вердикдә, мәһз һәр шејдән әввәл нәзәрә алынмасы лазым кәлән чәһәти, јә'ни әмтәә формасынын өзүндә баш верән һалы нәзәрдән гачырырлар. Нәзәрдән гачырырлар ки, јалныз бир әмтәә кими көтүрүлән гызыл һәлә пул дејилдир вә башга әмтәәләр өз гијмәтләри васитәси илә өзләри гызылы өзләринә пул сурәти көтүрүб она белә бир сурәт мүнасибәтиндә олурлар.

Әмтәәләр мүбадилә просесинә гызыл сујуна басылмыш, шәкәр гатылмыш шәкилдә дејил, анаданкәлмә һалда дахил олурлар. Мүбадилә просеси әмтәәнин икиләшиб әмтәә илә пула бөлүнмәсини, елә бир харичи әкслилик доғурур ки, бу әксликдә әмтәәләр өзләринә дахилән хас олан бир әкслији—истеһлак дәјәри илә дәјәр арасындакы әкслији ифадә едир. Бу әксликдә истеһлак дәјәри олан әмтәәләр мүбадилә дәјәри олан пула гаршы дурур. Бунунла бәрабәр, һәмин әкслијин һәр ики тәрәфи әмтәәдир, јә'ни истеһлак дәјәри илә дәјәрин вәһдәтидир. Лакин бу фәргләрин вәһдәти ики гүтбүн һәр бириндә бир-биринә әкс һалда тәмсил олунмушдур, буна көрә дә ејни заманда онларын гаршылыглы мүнасибәтини ифадә едир. Әмтәә реал олараг истеһлак дәјәридир: әмтәәнин дәјәр варлығы гијмәтдә анчаг идеал олараг тәзаһүр едир, гијмәт дә әмтәәнин гаршысына онун дәјәринин реал сурәти кими чыхан гызыла әмтәәнин нисбәтини ифадә едир. Гызылын маддәси исә, әксинә, анчаг дәјәрин маддиләшмәси ролу, јә'ни пул ролу ојнајыр. Буна көрә дә гызыл реал олараг мүбадилә дәјәридир. Гызылын истеһлак дәјәри нисби дәјәр ифадәләри сырасында һәләлик анчаг идеал олараг мејдана чыхыр, бу нисби дәјәр ифадәләри васитәси илә гызыл өзүнә гаршы дуран әмтәәләрә

өз реал истеһлак формаларынын мәчмусу мүнасибәтиндә олур. Әмтәәләрин бир-биринә әкс олан бу формалары мүбадилә просесиндә әмтәәләрин һәрәкәтинин керчәк формаларыдыр.

Инди һәр һансы бир мүәјјән әмтәә саһибинин, мәсәлән көһнә танышымыз кәтан тохујанын ардынча мүбадилә просеси мејданына, әмтәә базарына кедәк. Онун әмтәәси олан 20 аршын кәтанын мүәјјән гијмәти вардыр. Бу гијмәт 2 фунт стерлингә бәрабәрдир. О, кәтаны 2 фунт стерлингә мүбадилә едир вә дүнја көрмүш бир адам олдуғуна көрә, тәзәдән бу 2 фунт стерлинги ејни гијмәтдә бир аилә библијасына мүбадилә едир. Онун үчүн анчаг бир әмтәә, анчаг бир дәјәр дашыјычысы олан кәтан өз дәјәринин формасы олан гызыла мүбадилә едилиб өзкәнинкиләшдирилир вә бу формадан јенә дә башга бир әмтәәјә, библијаја чеврилир, бу да тохучунун евинә артыг бир истеһлак шеји кими кедиб орада руһун хиласы үчүн гираәтә тәләбатыны өдәјәчәкдир. Беләликлә, әмтәә мүбадиләси просеси бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлајан ики метаморфоз шәклиндә—әмтәәнин пула чеврилмәси вә онун пулдан јенә әмтәәјә чеврилмәси шәклиндә баш верир[65]. Әмтәә метаморфозу моментләри ејни заманда әмтәә саһибинин сөвдәләриндән—сатгыдан, әмтәәнин пула мүбадиләсиндән; алғыдан, пулун әмтәәјә мүбадиләсиндән вә сонра да бу ики сөвдәнин вәһдәтиндән: алғы үчүн сатгыдан ибарәтдир.

Тохучу тичарәт сөвдәсинин анчаг сон нәтичәсинә фикир версә, мә'лум олар ки, онун әлиндә кәтан әвәзиндә библија, өз әввәлки әмтәәси әвәзиндә, ејни дәјәри олуб башга чәһәтдән фајдалы олан ајры бир әмтәә вардыр. Тохучу өзүнә лазым олан бүтүн башга јашајыш васитәләрини вә истеһсал васитәләрини дә белә бир јолла мәнимсәјир. Онун нөгтеји-нәзәринчә, бүтүн бу просес анчаг онун өз әмәјинин мәһсулуну өзкә әмәјинин мәһсулуна мүбадилә етмәкдә васитәчи олур, мәһсулләр мүбадиләсиндә васитәчи олур.

Беләликлә, әмтәә мүбадиләси просеси белә бир форма дәјишилмәси шәклиндә баш верир:

Әмтәә — Пул — Әмтәә
Ә — П — Ә

Бу һәрәкәт өз мадди мәзмуну чәһәтдән *Ә—Ә* демәкдир, әмтәәнин әмтәәјә мүбадиләси, ичтимаи әмәк маддәләри мүба-

---

[65]) Һераклит дејир ки, „Атәшә һәр шеј вә атәш дә һәр шејә мүбадилә олунур, нечә ки, гызыла әмтәәләр мүбадилә едилир вә әмтәәләрә дә гызыл мүбадилә олунур“ (*F. Lassalle.* „Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln“. Berlin, 1858, Bd. I, S. 222). Лассал әсәрин бурасына јаздығы гејддә, 224-чү сәһифәдәки 3-чү гејддә јанлыш олараг пулу ади бир дәјәр нишаны һесаб едир.

диләси демәкдир, елә бир маддәләр мүбадиләси демәкдир ки, бунун сон нәтичәсиндә просесин өзү дә сөнүб кедир.

Ә—П. Әмтәәнин биринчи метаморфозу, јахуд сатгы. Әмтәә дәјәринин әмтәә чисминдән пул чисминә кечмәси, башга бир јердә дедијим кими[47], әмтәәнин salto mortale-сидир. Бу баш тутмадыгда, әмтәә өзү олмаса да, саһибинин үмиди боша чыхмыш олачагдыр. Әмтәә саһибинин тәләбаты нә гәдәр чохчәһәтлидирсә, ичтимаи әмәк бөлкүсү онун әмәјини бир о гәдәр бирчәһәтли едир. Мәһз буна көрә дә онун мәһсулу онун үчүн анчаг мүбадилә дәјәри олур. Бу мәһсул үмуми еквивалент форманы, ичтимаи әһәмијјәтә малик еквивалент форманы анчаг пулда алыр, пул исә өзкәнин чибиндәдир. Пулу орадан чыхармаг үчүн әмтәә һәр шејдән әввәл пул саһибиндән өтрү истеһлак дәјәри олмалыдыр, јә'ни бу әмтәәјә сәрф олунан әмәк ичтимаи фајдалы формада сәрф едилмиш олмалыдыр, јахуд ичтимаи әмәк бөлкүсүндә һәгиги бир һалга олмалыдыр. Лакин әмәк бөлкүсү тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш бир истеһсал организмидир вә бунун телләри әмтәә истеһсалчыларындан бихәбәр тохунмуш вә тохунмагдадыр. Әмтәә јени доғмуш тәләбаты өдәмәк иддиасына дүшән вә ја рискә кедиб һәр һансы бир тәләбаты һәлә јеничә доғурмаг истәјән јени бир әмәк нөвүнүн мәһсулу ола биләр. Һәлә дүнән ејни әмтәә истеһсалчысынын бир чох функсијаларындан бири олан мә'лум бир әмәк әмәлијјаты бу күн, ола биләр, бу әлагәни кәссин вә ајрылыб мүстәгил бир шеј олсун вә мәһз буна көрә дә өз гисми мәһсулуну мүстәгил бир әмтәә олараг базара көндәрсин. Ичтимаи шәраит бу ајрычалашма просеси үчүн кифајәт гәдәр јетишмиш вә ја кифајәт гәдәр јетишмәмиш ола биләр. Бу күн мә'лум бир мәһсул мүәјјән ичтимаи тәләбаты өдәјир. Ола билсин ки, сабаһ она бәнзәр башга бир мәһсул ону өз јериндән тамамилә вә ја гисмән сыхышдырыб чыхарсын. Һәм дә мүәјјән бир әмтәә истеһсалчысынын, мәсәлән бизим тохучунун әмәји һәтта ичтимаи әмәк бөлкүсүндә мөһкәм јер тутан бир һалга олса да, бу һәлә һеч дә мәһз онун 20 аршын кәтанынын истеһлак дәјәри олачағыны тә'мин етмир. Әкәр бу тохучунун рәгибләри кәтана олан ичтимаи тәләбаты артыг өдәмишләрсә,— бүтүн башга шејләр кими, бу тәләбатын да өз һәдди вардыр— онда достумузун мәһсулуна даһа лүзум олмајачаг, достумузун мәһсулу артыг, зијадә вә, демәли, фајдасыз олачагдыр. Доғрудур, бағышланан атын дишинә бахмазлар, анчаг бизим тохучу базара һеч дә бәхшиш етмәјә кәлмәмишдир. Лакин фәрз едәк ки, онун мәһсулунун фе'лән истеһлак дәјәри вардыр вә, демәли, бу әмтәә пулу чәзб едир. Суал олунур: мәһз нә гәдәр пул чәзб едир? Доғрудур, бу суалын чавабы габагчадан әмтәәнин гијмәтиндә, онун дәјәр кәмијјәтинин көстәричисиндә

верилмишдир. Биз бурада әмтәә саһибинин өз һесабламаларындакы халис субјектив сәһвләри бир кәнара гојуруг, чүнки базар бу сәһвләри објектив сурәтдә дәрһал дүзәлдир. Тутаг ки, истеһсалчы өз мәһсулуна анчаг орта ичтимаи зәрури иш вахты сәрф етмишдир. Демәли, әмтәәнин гијмәти һәмин әмтәәдә маддиләшмиш мигдарда ичтимаи әмәјин анчаг пул адыдыр. Лакин кәтан тохумаг үчүн олан ән'әнәви истеһсал шәраити бизим тохучудан ичазәсиз вә ондан хәбәрсиз дәјишилмәјә башламышдыр. Дүнән бир аршын кәтан истеһсалы үчүн шүбһәсиз ичтимаи зәрури иш вахты олан шеј бу күн даһа ичтимаи зәрури иш вахты дејилдир вә пул саһиби бу чәһәти достумуза сә'јлә нүмајиш етдириб мүхтәлиф рәгибләринин гојдуғу гијмәтләри она көстәрир. Онун бәдбәхтлијиндән, дүнјада тохучу чохдур. Нәһајәт, фәрз едәк ки, базарда олан һәр бир кәтан парчасы анчаг ичтимаи зәрури иш вахтыны еһтива едир. Бунунла белә, һәмин кәтан парчаларынын үмуми мәчмусунда артыг сәрф едилмиш иш вахты ола биләр. Базарын мә'дәси аршыны 2 шиллинг һесабы илә нормал гијмәтлә бүтүн кәтаны һәзм едә билмирсә, бу сүбут едир ки, чәмијјәтин бүтүн иш вахтынын һәддиндән чох бөјүк бир һиссәси кәтан тохумаг формасында сәрф олунмушдур. Бунун нәтичәси исә она бәнзәр ки, һәр бир ајрыча тохучу өз фәрди мәһсулуна ичтимаи зәрури иш вахтындан артыг вахт сәрф етмиш олсун. Бурада бир мәсәл јеринә дүшәр: «Бирликдә тутуланлар, бирликдә дә асылар». Бүтүн кәтан базарда бүтөв бир әмтәә, онун һәр бир парчасы исә бу бүтөв әмтәәнин анчаг мүвафиг һиссәси вәзифәсини дашыјыр. Доғрудан да, һәр бир фәрди аршынын дәјәри анчаг, ичтимаи чәһәтчә мүәјјән олан ејни мигдар јекчинс инсан әмәјинин маддиләшмәсидир*.

Көрдүјүмүз кими, әмтәә пулу севир, амма «the course of true love never does run smooth»[48]. Өз membra disjecta-сыны [пәракәндә үзвләрини][49] әмәк бөлкүсү системиндә мејдана чыхаран ичтимаи истеһсал организминин кејфијјәт гурулушу нә кими кортәбии тәсадүфлә фәргләнирсә, онун кәмијјәт гурулушу да белә бир тәсадүфлә фәргләнир. Беләликлә, бизим әмтәә саһибләри кәшф едирләр ки, онлары мүстәгил хүсуси истеһсалчы едән әмәк бөлкүсү ејни заманда ичтимаи истеһсал просесини вә истеһсалчыларын бу просесдәки өз мүнасибәтләрини дә онлардан асылы олмајан бир һала салыр, адамлар

*) Маркс Н. Ф. Данијелсона (Николај—она) 1878-чи ил 28 нојабр тарихли мәктубунда бу чүмләни ашағыдакы шәкилдә дүзәлтмәји тәклиф етмишдир: „Доғрудан да, һәр бир фәрди аршынын дәјәри анчаг, бүтүн аршынлара сәрф едилмиш ичтимаи әмәјин бир һиссәсинин маддиләшмәсидир“. „Капитал“ын биринчи чилдинин алманча икинчи нәшринин Маркса мәхсус шәхси нүсхәсиндә дә белә бир дүзәлиш едилмишдир,—доғрудур, дүзәлиш Марксын хәтти илә едилмәмишдир. *Ред.*

бир-бириндән асылы олмамагла бәрабәр онларын арасында һәртәрәфли шеј асылылығы системи дә әмәлә кәлир.

Әмәк бөлкүсү әмәк мәһсулуну әмтәәјә чевирир вә буна көрә дә әмтәәнин пула чеврилмәсини зәрури едир. Ејни заманда әмәк бөлкүсү бу чеврилмәнин баш тутуб тутмајачағыны тәсадүфи бир һал едир. Лакин биз бурада һәмин һадисәни саф шәкилдә тәдгиг етмәли вә демәли, онун нормал чәрәјан етдијини фәрз етмәлијик. Үмумијјәтлә бу просес баш верирсә, јә'ни әмтәә сатылмыш олурса, онда һәмишә форма дәјишилмиш олур, һәрчәнд ғејри-нормал һалларда бу форма дәјишилмәсиндә субстансија—дәјәр кәмијјәти—азалдыла вә ја артырыла биләр.

Бир әмтәә саһиби үчүн гызыл онун әмтәәсинин јерини тутур, башгасы үчүн исә әмтәә онун гызылынын јерини тутур. Бурада һисс илә гавранылан һадисә ондан ибарәтдир ки, әмтәә илә гызыл, 20 аршын кәтан илә 2 фунт стерлинг, әлдән-әлә вә ја бир јердән башга јерә кечир, јә'ни бир-биринә мүбадилә олунур. Бәс әмтәә нәјә мүбадилә олунур? Өз дәјәринин үмуми формасына. Бәс гызыл? Өз истеһлак дәјәринин хүсуси нөвүнә. Нәјә көрә гызыл кәтанын гаршысына пул шәклиндә чыхыр? Она көрә ки, кәтанын гијмәти, 2 фунт стерлинг, јә'ни онун пул ады артыг инди кәтанын пул кими көтүрүлән гызыла нисбәтини ифадә едир. Илкин әмтәә формасы әмтәәнин өзкәнинкиләшдирилмәси јолу илә атылмыш олур, демәли, елә бир заманда атылмыш олур ки, бу заман әмтәәнин истеһлак дәјәри әмтәәнин гијмәтиндә анчаг фикрән тәсәввүр едилән гызылы һәгигәтдә чәзб етсин. Буна көрә дә гијмәтин реаллашмасы, јахуд әмтәә дәјәринин анчаг идеал формасынын реаллашмасы дикәр тәрәфдән пулун анчаг идеал истеһлак дәјәринин реаллашмасыдыр,—әмтәәнин пула чеврилмәси ејни заманда пулун әмтәәјә чеврилмәсидир. Беләликлә, бу ваһид просес икитәрәфлидир: онун бир гүтбү—әмтәә саһиби тәрәфдән—сатгыдыр, мүгабил гүтбү—пул саһиби тәрәфдән—алғыдыр. Сатгы—алғы демәкдир, *Ә—П* ејни заманда *П—Ә* демәкдир[66].

Биз бу јерәдәк инсанлар арасында бирчә игтисади мүнасибәт—әмтәә саһибләри мүнасибәтини билирик, бу мүнасибәтдә әмтәә саһибләри анчаг өз әмәјинин мәһсулуну өзкәнинкиләшдирмәк јолу илә өзкә әмәјинин мәһсулуну мәнимсәјирләр. Демәли, бир әмтәә саһиби анчаг она көрә башгасынын гаршысына пул саһиби кими чыха билир ки, онун әмәјинин мәһсулу тәбиәтән пул формасына маликдир, јә'ни пул материалыдыр, гызылдыр вә и. а., ја да онун өз әмтәәси өз чилдини

---

[66]) „Һәр бир сатгы ејни заманда алғыдыр" (Dr. *Quesnay*. „Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans". „Physiocrates", ed. Daire, partie I, Paris, 1846, p. 170) вә ја һәмин Кененин дедији кими, „сатмаг—алмаг демәкдир"[50].

дәјишмиш, өз илкин истеһлак формасыны өз үзәриндән атмышдыр. Пул вәзифәси дашымаг үчүн гызыл, әлбәттә, мүәјјән бир нөгтәдә әмтәә базарына дахил олмалыдыр. Бу нөгтә гызылын һасил олундуғу јердир,—о јердир ки, бурада билаваситә әмәк мәһсулу олан гызыл ејни дәјәрә малик башга бир әмәк мәһсулуна мүбадилә олунур. Лакин бу замандан е'тибарән гызыл даим әмтәәләрин реаллашмыш гијмәтләрини ифадә едир[67]. Гызылын һасил олундуғу јерләрдә онун әмтәәјә мүбадиләси бир кәнара гојулса, гызыл һәр бир әмтәә саһибинин әлиндә онун өзкәнинкиләшдирилмиш әмтәәсинин ајрылмыш сурәтидир, сатгынын мәһсулу, јахуд әмтәәнин биринчи метаморфозу олан *Ә—П* метаморфозунун мәһсулудур[68]. Гызыл она көрә идеал пул, јахуд дәјәр өлчүсү олмушдур ки, бүтүн әмтәәләр өз дәјәрләрини гызылла өлчүрдүләр вә беләликлә гызылы онлар өз истеһлак формаларынын фикрән тәсәввүр олунан әкслији, өз дәјәрләринин сурәти етмишләр. Гызыл она көрә реал пул олур ки, әмтәәләр өзләринин һәртәрәфли өзкәнинкиләшмәси просесиндә гызылы һәгигәтән өзләриндән ајрылмыш вә өзләринин истеһлак дәјәринин чеврилиш формасы едир, демәли, өз дәјәрләринин керчәк сурәти едир. Дәјәр сурәти олмаг е'тибары илә әмтәә өзүнүн тәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш истеһлак дәјәринин һәр бир изини, ону јарадан хүсуси фајдалы әмәјин һәр бир изини өз үзәриндән силиб атыр вә фәргсиз инсан әмәјинин јекчинс ичтимаи маддиләшмәсинә чеврилир. Пула баханда, онда нә чешид әмтәәнин дөнүб пул олдуғуну көрмәк олмаз. Өз пул формасында бир әмтәә тамамилә һәр бир башга әмтәәјә бәнзәјир. Пул пејиндән ибарәт ола биләр, һәрчәнд пејин һеч дә пул дејилдир. Фәрз едәк ки, бизим тохучунун өз әмтәәсини вериб әвәзиндә алдығы ики гызыл бир квартер буғданын чеврилмиш формасыдыр. Кәтанын сатылмасы, *Ә—П* ејни заманда онун алынмасыдыр, *П—Ә* демәкдир. Лакин кәтанын сатылмасы олмаг е'тибары илә бу просес һәмин әмәлијјатын әкслији илә, библија алынмасы илә гуртаран һәрәкәтин башланғычы олур; кәтанын алынмасы олмаг е'тибары илә исә ејни просес һәмин әмәлијјатын әкслијиндән—буғда сатылмасындан башланмыш һәрәкәти баша чатдырыр. *Ә—П—Ә* (кәтан—пул—библија) просесинин биринчи фазасы олан *Ә—П* (кәтан—пул) ејни заманда *П—Ә* (пул—кәтан) демәкдир, јә'ни башга бир *Ә—П—Ә* (буғда—пул—кәтан) просесинин сон фазасыдыр. Әмтәәнин биринчи метаморфозу, онун әмтәә формасындан пула чеврилмәси ејни заманда да һәмишә

---

[67]) „Бир әмтәәнин гијмәтини анчаг башга бир әмтәәнин гијмәти илә өдәмәк олар" (*Mercier de la Riviere*. „L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques", „Physiocrates", ed. Daire, partie, II, p. 554).

[68]) „Пулун олмаг үчүн әввәлчә кәрәк сатасан" (јенә орада, сәһ. 543).

һәр һансы башга бир әмтәәнин буна әкс олан икинчи метаморфозудур, әмтәәнин дөнүб пул формасындан әмтәәјә чеврилмәсидир[69].

П—Ә. Әмтәәнин икинчи, јахуд сон метаморфозу—алғы. Пул бүтүн башга әмтәәләрин онлардан ајрылмыш сурәти вә ја онларын ән үмуми өзкәнинкиләшдирилмәси мәһсулу олдуғуна көрә, тамамилә өзкәнинкиләшдирилән бир әмтәәдир. Пул бүтүн гијмәтләри әкс истигамәтдә охујур вә, беләликлә, өзүнүн әмтәәјә чеврилмәси үчүн итаәткар бир материал олмаг е'тибары илә бүтүн әмтәә чисимләриндә әкс олунур. Бунунла бәрабәр әмтәәләрин пула салдығы ашиганә нәзәрләрдән ибарәт олан гијмәтләр пулун башга шејә чеврилиб онда тәчәссүм етмәк габилијјәтинин һүдудуну, мәһз онун өз мигдарыны көстәрир. Әмтәә пула чеврилдикдә, бир әмтәә кими јох олдуғуна көрә, пулун үзәриндә өз саһибинин әлинә нечә кечдијини вә мәһз нәјин пула чеврилдијини көстәрән бир из галмыр. Пул һарадан әлә кечирсә кечсин, non olet [ији кәлмир][51]. Пул, бир тәрәфдән, сатылмыш әмтәәни тәмсил едирсә, дикәр тәрәфдән, алына биләчәк әмтәәләри тәмсил едир[70].

П—Ә, јә'ни алғы, ејни заманда сатгыдыр, јахуд *Ә—П* демәкдир; демәли, мүәјјән бир әмтәәнин сон метаморфозу ејни заманда һәр һансы башга бир әмтәәнин биринчи метаморфозудур. Бизим тохучунун нөгтеји-нәзәриндән онун әмтәәсинин һәјат јолу әлдә етдији 2 фунт стерлингә алдығы библија илә битир. Лакин библија сатан шәхс тохучудан алдығы 2 фунт стерлинги араға чевирир. *Ә—П—Ә* (кәтан—пул—библија) просесинин сон фазасы олан *П—Ә* ејни заманда *Ә—П—Ә* (библија—пул—араг) просесинин биринчи фазасы олан *Ә—П* демәкдир. Әмтәә истеһсалчысы базара анчаг бир чүр мәһсул чыхардығына көрә, бу мәһсулдан адәтән күлли мигдарда сатыр, һалбуки онун мүхтәлиф чәһәтли тәләбаты ону реаллашдырылан гијмәти, јахуд әлдә едилән пул мәблғини, алачағы бир чох шејләр арасында даим бөлмәјә мәчбур едир. Беләликлә, бир сатгы мүхтәлиф әмтәәләрин алынмасы кими чохлу әмәлијјата кәтириб чыхарыр. Демәли, бир әмтәәнин сон метаморфозу башга әмтәәләрин биринчи метаморфозларынын мәчмусуну тәшкил едир.

Инди биз һәр һансы бир әмтәәнин, мәсәлән кәтанын метаморфозуну бүтөвлүкдә көтүрсәк, һәр шејдән әввәл көрәрик ки, бу метаморфоз бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлајан ики һәрәкәтдән: *Ә—П* вә *П—Ә* һәрәкәтләриндән ибарәтдир. Әмтәәнин бир-биринә әкс олан бу ики чеврилмәси әм-

69) Әввәлчә өз мәһсулуну сатмадан ону мүбадилә едән гызыл вә ја күмүш истеһсалчысы, артыг јухарыда дедијимиз кими, истисна тәшкил едир.

70) „Әлимиздә олан пул алмаг истәдијимиз шејләри вә ејни заманда бу пула сатдығымыз шејләри тәмсил едир" (*Mercier de la Riviére*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 586).

тәә саһибинин бир-биринә экс олан ики ичтимаи һәрәкәтиндә мејдана чыхыр вә онун бир-биринә экс олан ики игтисади ролунда ин'икас едир. Сатгы акенти олмаг е'тибары илә о сатычыдыр; алғы акенти олмаг е'тибары илә алычыдыр. Лакин әмтәә һәр бир чеврилмәсиндә ејни заманда өзүнүн һәр ики формасында — әмтәә формасында вә пул формасында мөвчуд олдуғуна көрә,—бунлар да јалныз бир-биринә экс гүтбләрдә јерләшир,—ејни бир әмтәә саһиби сатычы олдугда башгасы онун гаршысына алычы сифәти илә чыхыр, о алычы олдугда исә, башгасы онун гаршысына сатычы сифәти илә чыхыр. Ејни бир әмтәә бир-биринә экс олан ики ардычыл чеврилмәдән кечдији—әмтәәдән пула вә пулдан әмтәәјә чеврилдији кими, ејни бир әмтәә саһиби дә сатычы ролундан чыхыб алычы ролуна кирир. Демәли, бунлар гәти сурәтдә сабитләшмиш роллар дејил, әмтәә тәдавүлү просесиндә даим бир шәхсдән башга шәхсә кечән роллардыр.

Ән садә формасында әмтәә метаморфозу тәләб едир ки, дөрд кәнар нөгтә вә үч persone dramatis [иштирак едән шәхс] олсун. Әввәлчә әмтәә өз дәјәринин сурәти олан пула мүгабил дурур, һәм дә бу сурәт «о бири тәрәфдә», өзкәнин чибиндә өзүнүн бир шеј кими һисс едилән реаллығына малик олур. Демәли, әмтәә саһибинә пул саһиби гаршы дурур. Әмтәә пула чеврилдикдә, дәрһал пул әмтәәнин ани еквивалент формасы олур, бунун да истеһлак дәјәри вә ја мәзмуну «бу тәрәфдә», башга әмтәә чисимләриндә мөвчуддур. Әмтәәнин биринчи чеврилмәсинин сон нөгтәси олан пул ејни заманда икинчи чеврилмәнин башланғыч нөгтәсидир. Демәли, просесин биринчи әмәлијјатында сатычы олан шәхс икинчи әмәлијјатында алычы олур вә бурада үчүнчү бир әмтәә саһиби онун гаршысына сатычы кими чыхыр[71].

Әмтәә метаморфозунун бир-биринә экс истигамәтдә олан ики фазасы бир дөвран тәшкил едир: әмтәә формасы, әмтәә формасындан чыхма, әмтәә формасына гајытма. Һәр һалда бурада әмтәә өзү бир-биринә экс сурәтдә мүәјјән олунур. Әмтәә башланғыч нөгтәдә өз саһиби үчүн гејри-истеһлак дәјәридир, сон нөгтәдә исә истеһлак дәјәридир. Ејнилә дә әввәлчә пул әмтәәнин чеврилдији бәрк бир дәјәр кристалы кими мејдана чыхыр, сонра исә дөнүб әмтәәнин ани еквивалент формасы олур.

Бир әмтәәнин там дөвраныны тәшкил едән ики метаморфоз ејни заманда ики башга әмтәәнин бир-биринә экс олан натамам метаморфозларыдыр. Ејни бир әмтәә (кәтан) өзүнүн бир

[71]) „Беләликлә, бурада... дөрд кәнар нөгтә вә сөвдәләшән үч фәрд вардыр ки, бунлардан бири ики дәфә мејдана чыхыр" (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 909).

сыра метаморфозларыны башлајыр вә ејни заманда башга бир әмтәәнин (буғданын) там метаморфозуну баша чатдырыр. Өзүнүн биринчи чеврилмәсиндә, сатгы әмәлијјатында бу әмтәә һәр ики ролу өз вүчуду илә ифа едир. Һәмин әмтәә гызыл сүрфәсинә чеврилиб өзү дә бу шәкилдә һәр бир әмтәә чисминин кечдији јолу кечиркән, ејни заманда да мүәјјән бир үчүнчү әмтәәнин биринчи метаморфозуну баша чатдырыр. Беләликлә, һәр бир әмтәәнин бир сыра метаморфозларынын етдији дөвран башга әмтәәләрин дөвранлары илә гырылмаз сурәтдә говушур. Бүтүнлүкдә бу просес әмтәә тәдавүлүдүр.

Әмтәә тәдавүлү мәһсулларын билаваситә мүбадиләсиндән јалныз формача дејил, маһијјәтчә дә фәрглидир. Доғрудан да, индичә тәсвир едилән просесә јахындан нәзәр салаг. Шүбһәсиз, тохучу кәтаны библијаја, өз әмтәәсини өзкә әмтәәсинә мүбадилә етмишдир. Лакин бу һадисә белә бир һадисә олараг анчаг онун өзү үчүн мөвчуддур. Чангыздыран ичкини сојуг мө'минликдән үстүн тутан библија сатычысы һеч фикринә дә кәтирмәмишдир ки, онун библијасына кәтан мүбадилә едилир; ејнилә тохучу да һеч күман етмир ки, онун кәтанына буғда мүбадилә едилмишдир вә и. а. *B* шәхсин әмтәәси *A* шәхсин әмтәәсинин јерини тутур, лакин *A* илә *B* өз әмтәәләрини бир-бири илә мүбадилә етмир. Әслиндә еlә ола биләр ки, *A* илә *B* бир-бириндән алсын, лакин бу кими тәсадүфи бир һал да әмтәә тәдавүлүнүн үмуми шәраитиндән ирәли кәлмир. Биз бурада, бир тәрәфдән, көрүрүк ки, әмтәә мүбадиләси билаваситә мәһсул мүбадиләсинин фәрди вә јерли һәдләрини јыхыб дағыдыр вә инсан әмәји маддәләринин мүбадиләсини инкишаф етдирир. Дикәр тәрәфдән, иштирак едән шәхсләрин нәзарәтиндән кәнарда галан вә тәбиәтин вердији мүнасибәтләр характери дашыјан там бир ичтимаи әлагәләр даирәси инкишаф едир. Тохучу кәтаны анчаг она көрә сата билир ки, кәндли буғданы сатмышдыр; араг һәвәскары библијаны анчаг она көрә сата билир ки, тохучу кәтаны сатмышдыр; арагчәкән шәхс өз чангыздыран ичкисини анчаг она көрә сата билир ки, башга бириси абһәјат сатмышдыр вә и. а.

Бунун нәтичәсиндә тәдавүл просеси һеч дә билаваситә мәһсул мүбадиләсиндә олдуғу кими, истеһлак дәјәрләри өз јерләрини вә саһибләрини дәјишдикдән сонра битмир. Пул ахырда мә'лум әмтәәнин метаморфозлары сырасындан чыхмасы үзүндән јох олмур. Пул тәдавүл просесинин бу вә ја дикәр әмтәәнин тәрк етдији нөгтәләриндә даим јенидән топланыр. Мәсәлән, кәтанын үмуми метаморфозунда: кәтан—пул—библија метаморфозунда әввәлчә кәтан тәдавүлдән чыхыр, пул онун јерини тутур, сонра библија тәдавүлдән чыхыр вә пул онун јерини тутур. Бир әмтәәнин јерини башга әмтәәнин

тутмасы нәтичәсиндә үчүнчү бир шәхсин әлиндә пул әмтәә галыр[72]. Тәдавүл арасыкәсилмәдән пул тәри ахыдыр.

Белә бир еһкамдан даһа бајағы бир шеј тәсәввүр етмәк чәтиндир ки, куја әмтәә тәдавүлү алғыларла сатгылар арасында һөкмән мүвазинәт јарадыр, чүнки һәр бир сатгы ејни заманда алғыдыр, һабелә vice versa [әксинә]. Әкәр бунунла демәк истәјирләр ки, һәгигәтән баш вермиш сатгыларын сајы алғыларын сајына бәрабәрдир, онда бу, мәзмунсуз бир тавтолокијадыр. Лакин бу еһкамла сүбут етмәк истәјирләр ки, сатычы өз архасынча базара өз алычысыны да кәтирир. Алғы илә сатгы бир-бири илә гүтбү әкслик тәшкил едән ики шәхсин— пул саһиби илә әмтәә саһибинин гаршылыглы мүнасибәти олмаг е'тибары илә ејни бир әмәлијјатдыр. Лакин ејни бир шәхсин һәрәкәтләри олмаг е'тибары илә бунлар бир-бири илә гүтбү әкслик тәшкил едән ики әмәлијјатдыр. Беләликлә, сатгы илә алғынын ејнијјәтиндә белә бир һал нәзәрдә тутулур ки, әмтәә тәдавүлүн кимјакәр ретортасына атылыб орадан пул шәклиндә чыхмадыгда, әмтәә саһиби тәрәфиндән сатылмадыгда, демәли, пул саһиби тәрәфиндән алынмадыгда, фајдасыз олур. Бу ејнијјәтдә даһа сонра нәзәрдә тутулур ки, мүбадилә просеси, баш тутдугда да, әмтәәнин һәјатында мүәјјән бир фасиләдир, чох вә ја аз давам едә билән мә'лум бир дөврдүр. Әмтәәнин биринчи метаморфозу ејни заманда сатгы вә алғы олдуғуна көрә, бу натамам просес ејни заманда мүстәгил бир просесдир. Алычынын әмтәәси вардыр, сатычынын исә пулу, фе'лән базара јенидән тез вә ја кеч чыхмасындан асылы олмајараг, өзүнүн тәдавүл едә билмәк формасыны сахлајан әмтәәси вардыр. Бир башгасы алмадан һеч кәс сата билмәз. Лакин бириси бир шеј сатмышса, анчаг буна көрә дә дәрһал бир шеј алмалы дејилдир. Әмтәә тәдавүлү мәһсул мүбадиләсинин заман, мәкан вә фәрди һәдләрини мәһз она көрә дағыдыр ки, өз әмәјинин мәһсулуну өзкәнинкиләшдирмәклә бунун әвәзиндә өзкә әмәјинин мәһсулуну алмаг арасындакы билаваситә ејнијјәт бир-биринә әкс олан ики әмәлијјата—сатгы илә алғыја бөлүнүр. Бир-биринә там мүстәгил просес кими гаршы дуран просесләр мүәјјән дахили вәһдәт тәшкил едирсә, бу мәһз о демәкдир ки, онларын дахили вәһдәти харичи әксликләрин һәрәкәтиндә вүчуда кәлир. Дахилән мүстәгил олмајан, јә'ни бир-бирини тамамлајан просесләрин заһирән бир-бириндән ајрылмасы мүәјјән нөгтәјә чатдыгда, онларын вәһдәти зоракылыг јолу илә—бөһран шәклиндә мејдана чыхыр. Әмтәәјә хас олан әкслик—истеһлак дәјәри илә дәјәр арасындакы әкс-

[72]) *2-чи нәшрә гејд.* Бу һадисә нә гәдәр нәзәрә чарпса да, чох заман игтисадчылар, хүсусән фритредер vulgaries буну көрә билмир.

лик, ејни заманда өзүнү билаваситә ичтимаи әмәк кими ифадә етмәли олан хүсуси әмәјин әкслији, ејни заманда анчаг абстракт умуми әмәк әһәмијјәтинә малик олан әлаһиддә вә конкрет әмәјин әкслији, шејләрин шәхсијјәтләшмәси илә шәхсләрин шеј кејфијјәти алмасынын әкслији—бу имманент зиддијјәт әмтәә метаморфозунун әксликләриндә өз һәрәкәтинин инкишаф етмиш формаларыны алыр. Демәли, елә бу формаларын өзүндә бөһранын мүмкүнлүјү—лакин анчаг мүмкүнлүјү вардыр. Бу мүмкүнлүјүн керчәклијә чеврилмәси там бир сыра шәртләр мәчмусунун олмасыны тәләб едир ки, бунлар да садә әмтәә тәдавүлү чәрчивәсиндә һәлә әсла мөвчуд дејилдир[73].

Әмтәә тәдавүлү просесиндә бир васитәчи олан пул тәдавүл васитәси функсијасы кәсб едир.

b) ПУЛ ТӘДАВҮЛҮ

Әмәк мәһсулларынын бир-биринә мадди мүбадиләси үчүн васитә олан форма дәјишилмәси, *Ә—П—Ә* тәләб едир ки, ејни бир дәјәр әмтәә олмаг е'тибары илә просесин башланғыч нөгтәсини тәшкил едәрәк јенидән әмтәә шәклиндә һәмин нөгтәјә гајытсын. Беләликлә, әмтәәләрин бу һәрәкәти бир дөвран тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән, бу форманын өзү пул дөвранына јол вермир. Бу форманын нәтичәси ондан ибарәтдир ки, пул өз башланғыч нөгтәсинә гајытмаг дејил, арасыкәсилмәдән бу нөгтәдән узаглашыр. Әмтәә сатычынын әлиндә өз чеврилмиш формасында, пул формасында галдығы вахта гәдәр бу әмтәә өзүнүн биринчи метаморфозу мәрһәләсиндә олур, јә'ни өз тәдавүлүнүн јалныз биринчи јарысыны ичра етмиш олур. Просес—алғы мәгсәди илә сатгы—баша чатдыгда, пул да өз әввәлки саһибинин әлиндән чыхыб кетмиш олур. Доғрудур, тохучу библија алдыгдан сонра, јенидән кәтан сатса, пул да јенә онун әлинә гајыдар. Лакин бу пул әввәлки 20 аршын кәтанын тәдавүлү нәтичәсиндә гајыдыб кәлмир, әксинә, бу тәдавүл пулу тохучунун әлиндән чыхарыб библија сатанын

---

[73]) Мүгајисә ет: Чемс Милл һаггында гејдләрим. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 74—76 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри. 13-чү чилд, сәһ. 79—81]. Бурада игтисади мәддаһлыг методу үчүн ики чәһәт характерикдир. Биринчиси, әмтәә тәдавүлү илә билаваситә мәһсул мүбадиләси арасындакы фәргләрдән садәчә сәрфнәзәр едәрәк бунлары ејниләшдирмәкдир. Икинчиси, капиталист истеһсал просесинә хас олан зиддијјәтләри инкар етмәк чәһдләридир; буна наил олмаг үчүн капиталист истеһсад акентләри арасындакы мүнасибатлар әмтәә тәдавүлүндән ирәли кәлән садә мүнасибәтләрә мүнчәр едилир. Һалбуки әмтәә истеһсалы илә әмтәә тәдавүлү ән мүхтәлиф истеһсал үсулларына хас олан һадисәләрдир, һәрчәнд бунларын һәчми вә әһәмијјәти һеч дә ејни дејилдир. Демәли, биз мүәјјән истеһсал үсулларынын һамысына аид олан анчаг абстракт әмтәә тәдавүлү категоријаларыны билириксә, онда биз бу истеһсал үсулларынын differentia specifica-сы [характерик хүсусијјәтләри] һаггында гәтијјән һеч бир шеј билмирик, бунларын һаггында һеч бир шеј дејә билмәрик. Сијаси игтисаддан башга һеч бир елмдә ән ади умуми нөгтәләр белә бир иддиа илә ирәли сүрүлмүр. Мәсәлән, Жан Батист Сеј бөһранлар һаггында фикир јеритмәјә киришир, амма бирчә шеј билир; ону билир ки, әмтәә мәһсулдур

әлинә кечирмишдир. Пул анҹаг онун сајәсиндә гајыда билир ки, јени әмтәә биринчи тәдавүл просесинин вердији ејни нәтиҹә илә гуртаран јенә һәмин тәдавүл просесини јенидән башлајыр вә ја тәкрар едир. Демәли, әмтәә тәдавүлүнүн билавасitә пула вердији һәрәкәт формасы пулун даим башланғыч нөгтәдән узаглашмасы демәкдир, бир әмтәә саһибинин әлиндән башгасынын әлинә кечмәси, јахуд пулун тәдавүлү (currency, cours de la monnaie) демәкдир.

Пулун тәдавүлү ејни бир просесин даим јекнәсәг тәкрар олунмасыдыр. Әмтәә һәмишә сатыҹы тәрәфдә, алғы васитәси олан пул исә һәмишә алыҹы тәрәфдә олур. Пул алғы васитәси вәзифәсини ифадә едәрәк әмтәәнин гијмәтини реаллашдырыр. Лакин пул әмтәәнин гијмәтини реаллашдыраркән әмтәәни сатыҹынын әлиндән алыҹынын әлинә кечирир вә ејни заманда өзү алыҹынын әлиндән чыхыб сатыҹынын әлинә кечир ки, һәмин просеси башга бир әмтәә илә дә тәкрар етсин. Пул һәрәкәтинин бу биртәрәфли формасынын әмтәә һәрәкәтинин икитәрәфли формасындан ирәли кәлмәси үстүөртүлү галыр. Әмтәә тәдавүлү тәбиәтинин өзү заһирән экс бир тәсәввүр ојадыр. Әмтәәнин биринчи метаморфозу өз заһири көрүнүшү ҹәһәтдән тәкҹә пулун һәрәкәти дејил, һабелә әмтәәнин дә өз һәрәкәтидир; əксинә, әмтәәнин икинҹи метаморфозу јалныз пулун һәрәкәти шәклиндә көрүнүр. Әмтәә өз тәдавүлүнүн биринчи јарысында пул илә өз јерини дәјишир. Бунунла бәрабәр истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә әмтәә тәдавүл даирәсиндән чыхыб истеһлак даирәсинә кечир[74]. Онун јерини әмтәә дәјәринин сурәти вә ја әмтәәнин пул маскасы тутур. Тәдавүлүн икинчи јарысыны әмтәә даһа өз натурал шәклиндә дејил, гызыл ҹилдиндә кечир. Беләликлә, һәрәкәтин фасиләсизлији анҹаг пула хасдыр; әмтәә үчүн ики бир-биринә экс просесә бөлүнән һәрәкәт, пулун өз һәрәкәти олмаг е'тибары илә бу һәрәкәт һәмишә ејни просесдир вә бурада пул даим өз јерини јенијени әмтәәләрлә дәјишир. Буна көрә дә иш елә бир шәкил алыр ки, күја әмтәә тәдавүлүнүн нәтиҹәси, бир әмтәәнин јерини башга әмтәәнин тутмасы, әмтәәнин өз формаларынын дәјишилмәсиндән дејил, пулун тәдавүл васитәси олмаг функсијасындан ирәли кәлир, өзлүјүндә һәрәкәтсиз олан әмтәәләри күја мәһз тәдавүл васитәләри һәрәкәтә кәтирир, онлары гејри-истеһлак дәјәри олдуглары әлләрдән истеһлак дәјәри олдуглары әлләрә кечирир, һәм дә бунлары һәмишә пулун өз һәрәкәтинә экс истигамәтдә һәрәкәт етдирир. Пул даим әмтәәләри

---

[74]) Һәтта әмтәә даим јенидән сатылдыгда да,—биз һәләлик белә бир һалдан бәһс етмирик,—сон дәфә сатылдығы заманлан е'тибарән тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечиб бурада јашајыш васитәси вә ја истеһсал васитәси олур.

тәдавүл даирәсиндән узаглашдырыб тәдавүлдә онларын јерини тутур вә бунунла да өз башланғыч нөгтәсиндән узаглашыр. Буна көрә дә пулун һәрәкәтиндә јалныз әмтәәләрин тәдавүлү ифадә олунурса да, заһирдә, әксинә, белә көрүнүр ки, әмтәәләрин тәдавүлү анҹаг пулун һәрәкәтинин нәтиҹәсидир[75].

Дикәр тәрәфдән, пулун анҹаг она көрә тәдавүл васитәси функсијасы вардыр ки, әмтәәләрин мүстәгилләшмиш дәјәрини тәмсил едир. Буна көрә дә тәдавүл васитәси олмаг е'тибары илә пулун һәрәкәти һәгигәтдә анҹаг әмтәәнин өз формасынын һәрәкәтидир. Демәли, бу һәрәкәт пулун тәдавүлүндә көзә көрүнән бир шәкилдә дә әкс олунмалыдыр. Мәсәлән, кәтан әввәлҹә өз әмтәә формасыны өз пул формасына чевирир. Онун биринҹи метаморфозу олан *Ә—П* метаморфозунун икинҹи гүтбү, јә'ни пул формасы сонра онун ахырынҹы метаморфозу олан *П—Ә* метаморфозунун, јенидән библијаја чеврилмәсинин биринҹи гүтбү олур. Лакин форманын бу ики чеврилмәсиндән һәр бири әмтәә вә пулун мүбадиләси јолу илә, бир-биринин јерини тутмасы јолу илә әмәлә кәлир. Еjни пул әмтәәнин өзкәнинкиләшдирилмиш сурәти олараг сатычынын әлинә кәлир вә әмтәәнин гәти өзкәнинкиләшдирилән сурәти олараг сатычыны тәрк едир. Бу пул өз јерини ики дәфә дәјишир. Кәтанын биринҹи метаморфозу бу пулу тохуҹунун ҹибинә кәтирир, икинҹиси исә пулу јенидән орадан чыхарыр. Беләликлә, ејни бир әмтәәнин формасынын бир-биринә әкс истигамәтдә ики дәфә дәјишилмәси пулун әкс истигамәтдә ики дәфә өз јерини дәјишдирмәсиндә әкс олунур.

Әксинә, јалныз биртәрәфли әмтәә метаморфозлары олдугда—истәр садәҹә алғы, истәрсә садәҹә сатгы әмәлијјатлары олсун, фәрги јохдур—ејни пул өз јерини анҹаг бир дәфә дәјишир. Пулун икинҹи јердәјишмәси һәмишә әмтәәнин икинҹи метаморфозуну, онун пулдан кери дөнмәсини ифадә едир. Ејни пулун јердәјишмәләринин тез-тез тәкрарланмасында нәинки ајрыҹа бир әмтәәнин метаморфозлары сырасы, һабелә үмумијјәтлә бүтүн әмтәә аләминин сајсыз-һесабсыз метаморфозларынын чулғашмасы ифадә олунур. Һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, бунларын һамысы анҹаг бурада нәзәрдән кечирдијимиз садә әмтәә тәдавүлү формасына аиддир.

Һәр бир әмтәә тәдавүл просесиндә илк аддым атдыгда, өз формасыны лап илк дәфә дәјишәркән тәдавүл даирәсиндән чыхыр вә онун јеринә бураја даим јени бир әмтәә дахил олур. Әксинә, тәдавүл васитәси олмаг е'тибары илә пул даим тәда-

[75] „Онун“ (пулун) „мәһсуллар тәрәфиндән она верилән һәрәкәтдән башга һеч бир һәрәкәти јохдур“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 885).

вүл даирәсиндә галыр, даим бурада вурнухур. Бурадан белә бир суал мејдана чыхыр ки, бу даирә арасыкәсилмәдән нә гәдәр пул гәбул едә биләр.

Һәр бир өлкәдә һәр күн ејни заманда чохлу вә, демәли, мәканча јанашы олан биртәрәфли әмтәә метаморфозлары баш верир вә ја, башга сөзлә, бир тәрәфдән тәкчә сатгылар, дикәр тәрәфдән тәкчә алғылар баш верир. Өз гијмәтләри чәһәтдән әмтәәләр фикрән тәсәввүр едилән мүәјјән пул мигдарларына бәрабәрләшмиш олур. Бурада нәзәрдән кечирилән билаваситә тәдавүл формасы һәмишә әмтәә илә пулу чисмани шәкилдә бир-биринә гаршы гојдуғуна көрә—әмтәә сатгы гүтбүндә, пул исә буна әкс олан алғы гүтбүндә дурдуғуна көрә,—әмтәәләрин тәдавүлү просеси үчүн лазым кәлән тәдавүл васитәләри күтләсини һәмин әмтәәләрин гијмәтләринин мәчмусу артыг мүәјјән етмиш олур. Доғрудан да пул анчаг, әмтәәләрин гијмәтләри мәбләғиндә артыг идеал сурәтдә ифадә едилмиш гызыл мәбләғини реал сурәтдә тәмсил едир. Демәли, бу мәбләғләрин бәрабәрлији өзлүјүндә ајдындыр. Лакин биз билирик ки, әмтәәләрин дәјәри сабит галдыгда, гызылын (пул материалынын) өз дәјәри дәјишдикчә, әмтәәләрин гијмәти дәјишилир: гызылын дәјәри дүшдүкдә, әмтәәләрин гијмәти пропорсионал сурәтдә галхыр вә гызылын дәјәри галхдыгда, әмтәәләрин гијмәти әксинә, пропорсионал сурәтдә дүшүр. Әмтәә гијмәтләри мәбләғинин белә галхмасы вә ја дүшмәси илә бәрабәр, тәдавүлдә олан пул күтләси дә ејни пропорсијада чохалмалы вә ја азалмалыдыр. Һәр һалда бурада тәдавүл васитәләри күтләсинин дәјишилмәсинә сәбәб пул өзүдүр, лакин өз тәдавүл васитәси функсијасында дејил, өз дәјәр өлчүсү функсијасында. Әввәлчә әмтәәләрин гијмәти пулун дәјәринин дәјишилмәсинә әкс нисбәтдә дәјишилир, сонра исә тәдавүл васитәләри күтләси әмтәәләрин гијмәтинин дәјишилмәсинә дүз нисбәтдә дәјишилир. Мәсәлән, гызылын дәјәри дүшмәјиб, дәјәр өлчүсү олмаг е'тибары илә ону күмүш әвәз етсәјди, јахуд әксинә, күмүшүн дәјәри јүксәлмәјиб, гызыл күмүшү дәјәр өлчүсү функсијасындан сыхышдырыб чыхарсајды, јенә тамамилә ејни һал баш верәрди. Биринчи һалда тәдавүлдә олмуш гызыла нисбәтән даһа чох күмүш тәдавүл етмәли иди, икинчи һалда әввәлләр тәдавүлдә олмуш күмүшә нисбәтән даһа аз гызыл тәдавүл етмәли иди. Һәр ики һалда пул материалынын, јә'ни дәјәр өлчүсү функсијасы дашыјан әмтәәнин дәјәри дәјишиләрди, буна көрә әмтәә дәјәрләринин гијмәтләрдәки ифадәси дә дәјишиләрди, демәли, тәдавүл едән вә бу гијмәтләрин реаллашдырылмасына хидмәт көстәрән пулун күтләси дә дәјишиләрди. Биз артыг көрдүк ки, әмтәә тәдавүлү даирәсиндә ачыг бир јол вардыр вә гызыл (күмүш вә үмумијјәтлә пул материалы) мүәј-

јән дәјәрә малик бир әмтәә шәклиндә бу јолдан ораја кечир. Бу дәјәрин мөвчуд олмасы һәлә пулун бир дәјәр өлчүсү функсијасы дашыдығы замандан, јә'ни гијмәтләрин мүәјјән олундуғу замандан нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, дәјәр өлчүсүнүн өз дәјәри дүшүрсә, бу, һәр шејдән әввәл, нәчиб металын билаваситә истеһсал едилдији јерләрдә она бир әмтәә кими мүбадилә олунан әмтәәләрин гијмәтинин дәјишилмәсиндә тәзаһүр едир. Лакин башга әмтәәләрин хејли һиссәси, хүсусилә буржуа чәмијјәтинин ашағы инкишаф пилләләриндә һәлә узун мүддәт дәјәр өлчүсүнүн артыг хәјали олан, көһнәлмиш дәјәриндә гијмәтләндирилир. Бунунла белә, әмтәәләр бир-бири илә дәјәр мүнасибәтләринә кирдикчә, бир әмтәә башгасына тә'сир едир, беләликлә дә әмтәәләрин гызыл вә ја күмүш гијмәтләри әмтәәләрин өз дәјәрләри илә мүәјјән олунан пропорсијалара ујғун сурәтдә јаваш-јаваш тәнләшир вә, нәһајәт, бүтүн әмтәә дәјәрләри пул металынын јени дәјәринә ујғун сурәтдә гијмәтләндирилир. Бу тәнләшмә просесиндә, әмтәәләр билаваситә нәчиб металлара мүбадилә олундугча ахыб кәлән нәчиб металларын мигдары арасыкәсилмәдән артыр. Буна көрә дә ислаһ олунмуш бу јени гијмәтләр әмтәәләр арасында һансы дәрәчәдә јајылырса вә ја һансы дәрәчәдә әмтәәләрин дәјәрләри металын ашағы дүшмүш вә мүәјјән нөгтәјәдәк дүшмәкдә давам едән бу јени дәјәриндә гијмәтләндирилирсә, бу јени гијмәтләрин реаллашмасы үчүн лазым кәлән әлавә нәчиб метал күтләси дә о дәрәчәдә мејданда мөвчуд олур. Јени гызыл вә күмүш мә'дәнләри кәшф едилдикдән сонра баш верән фактларын биртәрәфли мүшаһидә едилмәси XVII әсрдә вә хүсусән XVIII әсрдә белә бир јанлыш нәтичәјә кәтириб чыхармышды ки, куја әмтәә гијмәтләринин артмасына сәбәб, чох мигдар гызыл вә күмүшүн тәдавүл васитәси вәзифәсини дашымаға башламасы олмушду. Бундан сонра биз гызылын дәјәрини мә'лум бир кәмијјәт һесаб едәчәјик, зира гијмәтләр мүәјјәнләшдији заман гызылын дәјәри доғрудан да белә бир кәмијјәт олур.

Демәли, белә фәрз етдикдә, тәдавүл васитәләри күтләси реаллашмалы олан әмтәә гијмәтләринин мәбләғи илә мүәјјән едилир. Даһа сонра биз фәрз етсәк ки, һәр бир әмтәә нөвүнүн гијмәти мә'лумдур, онда әмтәә гијмәтләринин мәбләғи, јәгин ки, тәдавүлдә олан әмтәәләрин мигдарындан асылы олачагдыр. Доғрудан да чох баш сындырмадан да анламаг олар ки, әкәр 1 квартер буғда 2 фунт стерлинг дәјәриндәдирсә, онда 100 квартер буғда 200 фунт стерлинг, 200 квартер буғда 400 фунт стерлинг дәјәриндә олачаг вә и. а., демәли, буғданын күтләси артдыгча, бу буғда сатыларкән онунла јерини дәјишән пул күтләси дә артмалыдыр.

Әкәр биз фәрз етсәк ки, әмтәәләрин күтләси мә’лумдур, онда тәдавүлдә олан пулун күтләси дә әмтәә гијмәтләринин галхыб дүшмәси илә бирликдә артыб әскиләчәкдир. Тәдавүлдәки пулун күтләси, гијмәтләр кәмијјәтинин дәјишилмәси нәтичәсиндә әмтәә гијмәтләри мәбләғинин галхмасы вә ја дүшмәсиндән асылы олараг артыр вә әскилир. Бурада бүтүн әмтәә гијмәтләринин ејни заманда галхмасы вә ја дүшмәси мәчбури дејилдир. Тәдавүлдә олан бүтүн әмтәәләрин реаллашмалы олан гијмәтләри мәбләғини нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә галдырмаг вә ја салмаг үчүн вә, демәли, тәдавүл даирәсинә даһа чох вә ја даһа аз пул чәлб етмәк үчүн бир һалда мүәјјән мигдар башлыча әмтәәләрин гијмәтинин галхмасы, башга һалда исә онларын гијмәтинин дүшмәси кифајәтдир. Әмтәәләрин гијмәтләринин дәјишилмәси истәр әмтәәләрин дәјәринин һәгигәтән дәјишилдијини әкс етдирсин, истәрсә анчаг базарда гијмәтләрин галхыб-дүшмәсиндән ибарәт олсун, һәр ики һалда тәдавүл васитәләри күтләсинә онун тә’сири ејнидир.

Тутаг ки, бир-бири илә бағлы олмајан, ејни заманда баш верән вә, демәли, мәканча јанашы олан мүәјјән мигдар сатгы вә ја натамам метаморфоз вардыр, мәсәлән, 1 квартер буғданын, 20 аршын кәтанын, 1 библијанын, 4 галлон арағын натамам метаморфозу вардыр. Әкәр бу әмтәәләрдән һәр биринин гијмәти 2 ф. ст., демәли, реаллашмалы гијмәтләрин мәбләғи 8 ф. ст. оларса, онда тәдавүлә 8 фунт стерлингә бәрабәр пул күтләси дахил олмалыдыр. Лакин һәмин әмтәәләр јухарыда тәдгиг етдијимиз метаморфозлар сырасынын: 1 квартер буғда—2 ф. ст.—20 аршын кәтан—2 ф. ст.—1 библија—2 ф. ст.—4 галлон араг—2 ф. ст. сырасынын һалгаларыдырса, онда ејни 2 ф. ст. бүтүн бу әмтәәләри бир-биринин ардынча тәдавүл етдириб онларын гијмәтләрини ардычыл сурәтдә реаллашдырыр,—демәли бу 2 ф. ст. 8 ф. ст. мәбләғиндә гијмәти реаллашдырыр вә ахырда арагчәкәнин әлиндә јатыб галыр. Бу 2 ф. ст. дөрд дәфә дөвр едир. Ејни пулун бу тәкрар јердәјишмәси әмтәә формасынын ики дәфә дәјишилмәсини, әмтәәнин тәдавүлдә бир-биринә әкс олан ики мәрһәләдән кечмәсини вә ејни заманда мүхтәлиф әмтәәләрин метаморфозларынын говушмасыны ифадә едир[76]. Бу просесин бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлајан фазалары мәкан е’тибары илә јанашы баш верә билмәз, лакин заман е’тибары илә бир-биринин ардынча кәлмәлидир. Буна көрә дә мүәјјән заман мүддәтләри һәмин фазаларын давам етдији мүддәтлә өлчүлүр, јә’ни пулун тәдавүл сүр’әти ејни пул ваһидләринин мүәјјән заман әрзиндәки

[76]) „Мәһз мәһсуллар ону“ (пулу) „һәрәкәтә кәтириб тәдавүл етдирир... Онун“ (пулун) „һәрәкәт сүр’әти онун мигдарыны әвәз едир. Пула еһтијач олдугда, о бир дәгигә дә дајанмадан әлдән-әлә кечир“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 915, 916).

дөврләринин сајы илә өлчүлүр. Тутаг ки, јухарыда көстәрилән дөрд әмтәәнин тәдавүл просеси, мәсәлән, бир күн давам етмишдир. Онда реаллашдырыласы гијмәтләрин мәбләғи=8 ф. ст., бир күн әрзиндә ејни пул ваһидләринин дөврләри сајы—4, тәдавүлдә олан пул күтләси—2 ф. ст. олар. Беләликлә, мүәјјән мүддәт әрзиндә тәдавүл просеси үчүн:

$$\frac{\text{әмтәәләрин гијмәтләри мәбләғи}}{\text{ејни адлы пул ваһидләри дөврләринин сајы}} = \text{тәдавүл васитәләри}$$

вәзифәси дашыјан пул күтләсинә. Бу ганун үмуми бир әһәмијјәтә маликдир. Мүәјјән мүддәт әрзиндә һәр бир өлкәнин тәдавүл просеси, бир тәрәфдән, ејни заманда, мәкан е'тибары илә јанашы баш верән бир чох дағыныг сатгы (мүвафиг сурәтдә алғы) әмәлијјатларыны, јахуд натамам метаморфозлары әһатә едир вә бурада ејни пул өз јерини бирчә дәфә дәјишир, јахуд бирчә дәфә дөвр едир; дикәр тәрәфдән, һәмин просес гисмән паралел баш верән, гисмән бир-бири илә чулғашан, һалгаларын аз вә ја чох зәнкин олан бир чох метаморфоз сыраларынын мәчмусуну әһатә едир вә бурада ејни бир пул аз вә ја чох әһәмијјәтли мигдар дөвр едир. Лакин тәдавүлдә олан бүтүн ејни адлы пул ваһидләри дөврләринин үмуми сајы ајрыча бир ваһидин дөврләринин орта сајыны, јахуд пул тәдавүлүнүн орта сүр'әтини көстәрир. Мәсәлән, күндәлик тәдавүл просесинин әввәлиндә тәдавүлә дахил олан пул күтләси, әлбәттә, ејни заманда вә мәканча бир-бири илә јанашы тәдавүл едән әмтәәләрин гијмәтләри мәбләғи илә мүәјјән едилир. Лакин просес дахилиндә һәр бир пул ваһиди бүтүн галанлары үчүн, нечә дејәрләр, мәс'улијјәт дашыјыр. Бунлардан бири өз тәдавүл сүр'әтини артырырса, бунунла да башгасынын тәдавүл сүр'әтини азалдыр, һәм дә бу ахырынчысы тәдавүл даирәсиндән тамамилә чыха биләр, чүнки бу даирә анчаг о гәдәр гызыл гәбул едә биләр ки, бу мигдар гызыл өзүнүн ајры-ајры үнсүрләринин дөврләринин орта сајына вурулдугда, реаллашмасы лазым кәлән гијмәтләрин мәбләғинә бәрабәрдир. Буна көрә дә пулун дөврләринин сајы артырса, тәдавүлдә олан пулун күтләси азалыр. Пулун дөврләринин сајы азалырса, онун күтләси артыр. Тәдавүл васитәси вәзифәси дашыја билән пулун күтләси мүәјјән орта тәдавүл сүр'әти шәраитиндә мә'лум олдуғуна көрә, тәдавүлә мүәјјән мигдар кағыз пул, мәсәлән, бир фунтлуг кағыз пул бурахмагла арадан ејни мигдар гызыл соверен көтүрмәк олар,—бу да бүтүн банклара јахшыча мә'лум олан бир фәнддир.

Әкәр үмумијјәтлә пул тәдавүлүндә анчаг әмтәәләрин тәдавүл просеси, јә'ни онларын бир-биринә экс метаморфозлар

јолу илә дөвраны тәзаһүр едирсә, пулун тәдавүл сүр'әтиндә әмтәә формаларынын бир-бирини әвәз етмәси сүр'әти, бир метаморфозлар сырасынын башгалары илә арасы кәсилмәдән чулғашмасы, бу маддәләр мүбадиләсинин сүр'әти, тәдавүл даирәсиндән әмтәәләрин сүр'әтлә гејб олмасы вә бунлары јени әмтәәләрин ејни сүр'әтлә әвәз етмәси тәзаһүр едир. Беләликлә, пул тәдавүлүнүн сүр'әтиндә бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлајан фазаларын дәјишкән вәһдәти мејдана чыхыр—әмтәәнин истеһлак формасынын дәјәр сурәтинә чеврилмәси вә дәјәр сурәтинин дә дөнүб истеһлак формасына чеврилмәси, јә'ни һәр ики просесин: сатгы илә алғынын вәһдәти мејдана чыхыр. Әксинә, пул тәдавүлүнүн јавашымасында бу просесләрин бөлүнүб бир-биринә әкс олан ики гүтбә ајрылмасы, јә'ни формалар чеврилмәсинин вә, демәли, маддәләр мүбадиләсинин дајанмасы өзүнү көстәрир. Әлбәттә, тәдавүлүн өзүндән көрмәк олмаз ки, онун дајанмасы һарадан ирәли кәлир. Тәдавүл бу һадисәнин мөвчуд олмасынын өзүнү анчаг ашкара чыхарыр. Пул тәдавүлү јавашыдыгда, тәдавүлүн учгарларындакы бүтүн нөгтәләрдә пулун кет-кедә даһа кеч-кеч мејдана чыхмаға вә гејб олмаға башламасы факты, ади бахыша көрә, тәдавүл васитәләринин кифајәт гәдәр олмамасы илә изаһ едилир[77].

Беләликлә, һәр бир мүәјјән заман әрзиндә тәдавүл васитәләри вәзифәси дашыјан пулун үмуми мигдары, бир тәрәфдән, тәдавүлдә олан бүтүн әмтәәләрин гијмәтләринин мәбләғи илә, дикәр тәрәфдән дә, бир-биринә әкс истигамәтдә олан әмтәә тәдавүлү просесләринин чох вә ја азсүр'әтли олмасы илә мүәјјән едилир, бундан да белә бир чәһәт асылыдыр ки,

---

[77]) „Пул... алғы вә сатгы үчүн үмуми өлчү олдуғуна көрә сатылмалы бир шеји олуб алычы тапмајан һәр бир адам зәнн едир ки, өлкәдә пул чатышмамасы үзүндән о өз әмтәәләрини сата билмир; буна көрә дә һәр јердә пул чатышмамасындан шикајәтләр ешидилир. Лакин бу бөјүк бир сәһвдир... Пул чатышмамасындан шикајәтләнән адамлара нә лазымдыр? Фермер шикајәтләнир... о күман едир ки, өлкәдә пул чох олсајды, өз мәһсулларыны јахшы гијмәтә сата биләрди. Демәли, она пул лазым дејилдир, сатмаг истәдији, лакин сата билмәдији тахыл вә мал-гарасына јахшы гијмәт лазымдыр... Бәс нәјә көрә о бунлары јахшы гијмәтә сата билмир?.. 1) Ја она көрә ки, өлкәдә һәддиндән чох тахыл вә мал-гара вардыр, буна көрә дә базара кәлән адамларын чохунун онун кими бу мәһсуллары сатмаға еһтијачы вардыр вә анчаг аз бир һиссәсинин бу мәһсуллары алмаға еһтијачы вардыр. 2) Ја она көрә ки, бу мәһсулларын ади ихрачы азалмышдыр... 3) Ја да она көрә ки, истеһлак азалмышдыр, бу да о һалларда олур ки, адамлар јохсуллуг үзүндән өз јашајышларына әввәлкиндән аз хәрчләјирләр. Демәли, фермерә өз әмтәәләрини сатмагда чинкилтили пулун мигдарынын артмасы дејил, базарда һәгигәтән касадлыг доғуран бу үч сәбәбин арадан галхмасы көмәк едә биләр. Тачир вә дүканчынын да ејнилә бу мә'нада пула еһтијачы вар, јә'ни онларын өз әмтәәләрини сатмаға еһтијачлары вардыр, бу да базарда тәләбин ашағы дүшмәси нәтичәсидир. Милләт о заман ән јахшы тәрәгги едир ки, сәрвәтләр арасы кәсилмәдән әлдән-әлә кечсин" (Sir *Dudley North*. „Discourses upon Trade". London, 1691, p. 11—15 passim). Һерреншвандын бүтүн фырылдагчы ујдурмалары ондан ибарәтдир ки, әмтәәнин өз тәбиәтиндән доған вә буна көрә дә әмтәәләрин тәдавүлүндә мејдана чыхан зиддијјәтләри куја тәдавүл васитәләринин мигдарыны артырмагла арадан галдырмаг олармыш. Лакин истеһсал вә тәдавүл просесиндәки дајанма һалларыны тәдавүл васитәләринин чатышмамасы илә изаһ етмәк анчаг арада кәзән јанлыш фикирләрдирсә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, мәсәлән, „regulatin of currency" [„тәдавүл васитәләринин тәнзими"] саһәсиндәки рәсми һијләләр үзүндән тәдавүл васитәләринин һәгигәтән чатышмамасы өзү дә дајанма һаллары доғура билмәз.

гијмәтләрин үмуми мәбләғиндән һансы һиссәси ејни пул ваһидинин көмәји илә реаллаша биләр. Лакин әмтәә гијмәтләринин бу мәбләғинин өзү һәр бир ајрыча әмтәә нөвүнүн һәм күтләсиндән, һәм дә гијмәтиндән асылыдыр. Бу үч амил: гијмәтләрин һәрәкәти, тәдавүлдә олан әмтәәләрин күтләси вә пулун тәдавүл сүр'әти мүхтәлиф истигамәтләрдә вә мүхтәлиф пропорсијаларда дәјишилә биләр; буна көрә дә реаллашмалы олан гијмәтләр мәбләғи вә, демәли, ондан асылы олан тәдавүл васитәләри күтләси дә бир чох комбинасијаја уғраја биләр. Биз бурада анчаг, әмтәә гијмәтләри тарихиндә ән мүһүм рол ојнајан комбинасијаны гејд едәчәјик.

Әмтәә гијмәтләри сабит галдыгда, тәдавүлдәки әмтәәләрин күтләси артырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти азалырса, ја да бу һәр ики һал бирликдә баш верирсә, тәдавүл васитәләри күтләси арта биләр. Әксинә, әмтәә күтләси азалырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти артырса, тәдавүл васитәләри күтләси азала биләр.

Бүтүн әмтәә гијмәтләри галхдыгда, тәдавүлдәки әмтәәләрин күтләси бунларын гијмәтләринин артдығы нисбәтдә азалырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти гијмәтләрин артмасына пропорсионал олараг артырса, һәм дә тәдавүлдәки әмтәәләрин күтләси сабит галырса, тәдавүл васитәләри күтләси сабит гала биләр. Әмтәә күтләси азалырса ва ја тәдавүл сүр'әти гијмәтләрдән даһа тез артырса, тәдавүл васитәләри күтләси азала биләр.

Бүтүн әмтәә гијмәтләри дүшдүкдә, әмтәәләрин күтләси бунларын гијмәтләринин дүшдүјү нисбәтдә артырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти гијмәтләрлә ејни нисбәтдә азалырса, тәдавүл васитәләри күтләси сабит гала биләр. Әмтәә күтләси артырса вә ја тәдавүл сүр'әти әмтәә гијмәтләринин дүшмәсиндән даһа тез азалырса, тәдавүл васитәләри күтләси арта биләр.

Мүхтәлиф амилләрин вариасијалары бир-бирини елә әвәзләјиб тамамлаја биләр ки, бунларын даим дәјишилмәсинә бахмајараг, реаллашмалы олан әмтәә гијмәтләринин үмуми мәбләғи сабит галыр, одур ки, тәдавүлдәки пул күтләси дә сабит галыр. Буна көрә дә һәр бир мүәјјән өлкәдә тәдавүлдә олан пулун күтләси, билхассә нисбәтән узун дөврләр нәзәрдән кечириләркән, илк бахышда көзләнилә биләчәјиндән хејли чох сабит бир орта сәвијјәдә олур вә бу орта сәвијјәдән хејли аз узаглашыр; сәнаје вә тичарәт бөһранларынын, даһа аз һалларда исә пулун өз дәјәриндәки дәјишилмәләрин төрәтдији күчлү сарсынты дөврләри истисна тәшкил едир.

Тәдавүл васитәләри мигдарынын тәдавүлдәки әмтәәләрин гијмәтләринин мәбләғи илә вә пул тәдавүлүнүн орта сүр'әти

илә мүәјјән едилдијини көстәрән ганун[78]) бу шәкилдә дә ифадә едилә биләр: әмтәәләрин дәјәр мәбләғи мә'лум олдуғда вә онларын метаморфозларынын орта сүр'әти мә'лум олдугда, тәдавүлдә олан пулун вә ја пул материалынын мигдары бу материалын өз дәјәриндән асылыдыр. Белә бир иллүзија вардыр ки, куја мәсәлә мәһз әксинәдир, куја әмтәә гијмәтләрини тәдавүл васитәләри күтләси мүәјјән едир, тәдавүл васитәләри күтләсини исә һәмин өлкәдә олан пул материалы күтләси мүәјјән едир[79]); бу иллүзијанын көкү онун илк нүмајәндәләриндә белә мә'насыз бир һипотездәдир ки, әмтәәләр тәдавүл просесинә гијмәтсиз, пул исә дәјәрсиз дахил олур вә сонра бу просесдә әмтәә һәлмәшијинин мүәјјән һиссәси метал галағынын мүвафиг һиссәсинә мүбадилә олунур[80]).

---

[78]) „Милләтин тичарәти үчүн мүәјјән мигдарда вә ја пропорсијада пул тәләб олунур: буна нисбәтән пулун чох вә ја аз мигдары тичарәтә зәрәр вура биләрди. Күмүш сиккәни хырдаламаг үчүн вә ја ән хырда күмүш сиккәләр васитәси илә ичра едилә билмәјән тә'дијәләри јеринә јетирмәк үчүн хырда пәракәндә алвердә мүәјјән мигдар фартинг лазым олдуғу кими... Алвер үчүн лазым олан фартингләрин сајы әһалинин сајы илә, әһалинин мүбадилә сөвдәләринин нә гәдәр тез-тез баш вермәси вә, башлыча олараг, ән хырда күмүш сиккәнин дәјәри илә мүәјјән едилдији кими, алвер үчүн лазым олан пулун“ (гызыл вә күмүш пулун) мигдары да мүбадилә әмәлијјатларынын нә гәдәр тез-тез баш вермәсиндән вә тә'дијәләрин һәчминдән асылыдыр“ (*William Petty*. „A Treatise of Taxes and Contributions“. London, 1667, p. 17). А. Јунг өз „Political Arithmetic“ әсәриндә (London, 1774) Јумун нәзәријјәсини Ч. Стүарта вә башгаларына гаршы мүдафиә едир, бу әсәрдә һәмин нәзәријјәјә хүсуси бир фәсил һәср едилмишдир: „Гијмәтләр пулун мигдарындан асылыдыр“, сәһ. 112 вә сонракылар. Мән „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“ әсәримдә, сәһ. 149 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 149], белә бир гејд етмишәм: „О (А. Смит) пулу тамамилә јанлыш сурәтдә садә әмтәә һесаб едәрәк, тәдавүлдә олан сиккәнин мигдары мәсәләсини динмәзчә арадан галдырыр“. Бу сөзләр А. Смитин әсәринин анчаг о јерләринә аиддир ки, орада пулу ex officio [хүсуси олараг] нәзәрдән кечирир. О бә'зи ајры-ајры һалларда, мәсәлән кечмиш сијаси игтисад системләрини тәнгид едәркән, дүзкүн фикир сөјләјир: „Һәр бир өлкәдә чинкилтили сиккәнин мигдары орада тәдавүлдә олан әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән едилир... Мүәјјән өлкәдә ил әрзиндә алыныб-сатылан әмтәәләрин дәјәри бунларын тәдавүлү вә мүвафиг истеһлакчылар арасында бөлүнмәси үчүн мүәјјән мигдар пул тәләб едир вә бундан артыг мигдарда пулун тәтбигинә имкан верә билмәз. Тәдавүл каналлары лабүд сурәтдә бунларын долмасы үчүн кифајәт едәчәк гәдәр бир мәбләғи гәбул едир вә һеч вахт бундан артыг мигдар пул көтүрә билмир“ („Wealth of Nations“, b. IV, ch. I). А. Смит өз әсәрини дә әмәк бөлкүсү һаггында ex officio мәдһијјә илә башлајыр, дөвләт кәлиринин мәнбәләриндән бәһс едән вә әмәк бөлкүсү мәсәләсини анчаг өтәри нәзәрдән кечирдији сон китабында исә әмәк бөлкүсү һаггында өз мүәллими А. Феркүсонун тәнгидини тәкрар едир.

[79]) „Халг арасында тәдавүлдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары артдыгча, һәр милләтин әмтәәләринин гијмәтләри, әлбәттә, артмалыдыр; демәли бу милләтин малик олдуғу гызыл вә күмүшүн мигдары азалырса, гијмәтләр дә пулун мигдарынын белә азалмасына пропорсионал сурәтдә дүшмәлидир“ (*Jacob Vanderlint*. „Money answers all Things“. London, 1734, p. 5). Вандерлинтин әсәри илә Јумун „Essays“ әсәрини даһа јахындан мүгајисә етдикдә, һеч бир шүбһәм галмады ки, Јум Вандерлинтин үмумијјәтлә чох әһәмијјәтли олан бу әсәринә бәләд имиш вә ондан истифадә етмишдир. Гијмәтләри куја тәдавүл васитәләри күтләсинин мүәјјән етмәси бахышына Барбонда вә даһа әввәлки мүәллифләрдә дә тәсадүф олунур. Вандерлинт дејир: „Гејри-мәһдуд тичарәтдән һеч бир әнкәл доға билмәз, онун анчаг бөјүк үстүнлүкләри ола биләр, зира тичарәт азадлығынын тә'сири алтында бир милләтин нәгд пулу азаларса,—бунун да гаршысыны гадаған васитәси илә алмаг истәјирләр,—онда пул һансы милләтләрин әлинә ахыб кедирсә, һәмин милләтләр ичәрисиндә бүтүн гијмәтләр лабүд сурәтдә артмалыдыр, чүнки пул күтләси артыр. Мануфактура истеһсалымызда һазырланан шејләрин вә һәр чүр башга әмтәәләрин гијмәти тезликлә о дәрәчәдә дүшәр ки, тичарәт балансы бизим үчүн фајдалы олар вә беләликлә дә пул кери гајыдар“ (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 43, 44).

[80]) Өзлүјүндә ајдындыр ки, һәр бир ајрыча әмтәә нөвүнүн гијмәти тәдавүл едән бүтүн әмтәәләрин гијмәтләри мәбләғинин бир үнсүрүнү тәшкил едир. Лакин һеч баша дүшмәк олмур ки, бир-бири илә ортаг өлчүсү олмајан истеһлак дәјәрләринин үмуми күтләси һәмин өлкәдә олан гызыл вә күмүш күтләсинә нечә мүбадилә олуна биләр. Әкәр биз хәјал аләминдә ганад чалыб әмтәә аләмини јеканә бир мәчму әмтәә, һәр бир ајрыча әмтәәни исә онун мүвафиг һиссәси кими тәсәввүр етсәк, онда биз мараглы тәнлик аларыг: мәчму әмтәә=

с) СИККӘ. ДӘЈӘР НИШАНЫ

Пулун тәдавүл васитәси функсијасындан онун сиккә формасы мејдана кәлир. Гијмәтдә вә ја әмтәәләрин пул адында фикрән тәсәввүр едилән мүәјјән чәкили гызыл һиссәси тәдавүл просесиндә бу әмтәәләрин гаршысына ејни адлы бир гызыл парчасы вә ја сиккә шәклиндә чыхмалыдыр. Гијмәт мигјасынын мүәјјән едилмәси кими, сиккә кәсилмәси дә дөвләтин әлинә кечир. Гызыл вә күмүшүн сиккә олараг кејдији вә дүнја базарына кәләркән јенидән чыхардығы мүхтәлиф милли либасларда, дахили вә ја милли әмтәә тәдавүлү даирәси илә үмуми дүнја базары даирәси арасындакы бөлкү мејдана чыхыр.

Демәли, гызыл сиккәси илә гызыл күлчәси бир-бириндән анчаг көркәминә көрә фәргләнир вә гызылы даим бир формадан дикәринә чевирмәк олар[81]). Сиккәханадан чыхан гызылын тутдуғу јол ону ән ахырда апарыб әритмә путасына чыхарыр. Она көрә ки, тәдавүлдә гызыл сиккәләр сүртүлүб јејилир, һәм дә бири чох, бири аз јејилир. Гызыл сиккәнин ады илә онун

$=x$ сентнер гызыла, *A* әмтәә=мәчму әмтәәнин мүәјјән һиссәсинә$=x$ сентнер гызылын белә бир һиссәсинә. Монтескјө һәрфијјән белә дә дејир: „Әкәр биз дүнјада олан бүтүн гызыл вә күмүш күтләсинә дүнјада олан бүтүн әмтәәләрин мәчмусуну гаршы гојсаг, бизим үчүн ајдын олар ки, бу мәһсуллардан вә ја әмтәәләрдән һәр биринә бүтүн гызыл вә күмүш күтләсинин мүәјјән һиссәси ујғун кәлир... Фәрз едәк ки, дүнјада мәһсулларын вә ја әмтәәнин тәкчә бир нөвү вардыр вә ја сатылан бирчә нөв вардыр вә бу да пул кими бөлүнүр. Бу әмтәәнин мүәјјән һиссәси бүтүн пул күтләсинин мүәјјән һиссәсинә ујғун олар: бүтүн әмтәәнин јарысы бүтүн пулун јарысына ујғун олар вә и. а... шејләрин гијмәтләринин мүәјјән едилмәси һәмишә өз әсасы е'тибары илә шејләрин мәчмусу илә нишанларын мәчмусу арасындакы нисбәтдән асылыдыр“ (*Montesquieu*, ситат кәтирилән әсәр, III чилд, сәһ. 12, 13). Бу нәзәријјәни Рикардо илә онун шакирдләриндән Чемс Милл, Лорд Оверстон вә башгаларынын даһа да инкишаф етдирмәси барәсиндә бах: „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 140—146 вә сәһ. 150 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 140—146, 149 вә сонракылар]. Ч-б Чон Стүарт Милл өзүнә мәхсус еклектик мәнтиглә ејни заманда һәм өз атасы Чемс Миллин бахышларыны, һәм дә тамамилә әкс бахышлары әсас тутур. Мәсәлән, онун „Principles of Political Economy“ әсәринин мәтни илә, өзүнү мүасир А. Смит кими гәләмә вердији мүгәддимәсини (1-чи нәшрә мүгәддимәни) мүгајисә етдикдә, билмирсән нәјә даһа чох тәәччүб едәсән: бу адамын садәлөвһлүјүнәми, јохса онун сөзүнә инаныб ону А. Смит һесаб едән чамаатын садәлөвһлүјүнә; һалбуки онунла А. Смит арасында да тәгрибән кенерал Уилјамс Карс Карслы илә һерсог Веллингтон арасындакы гәдәр бир нисбәт вардыр. Ч-б Чон Стүарт Миллин сијаси игтисад саһәсиндә нә кенишлији, нә дә мәзмунлулуғу илә фәргләнмәјән бүтүн өз тәдгигаты онун 1844-чү илдә чапдан чыхан „Some Unsettled Questions of Political Economy“ адлы китабчасына јерләшмишдир. Локк ачыгча дејир: гызыл вә күмүшдә дәјәр олмамасы бунунла әлагәдардыр ки, онларын дәјәри онларын мигдары илә мүәјјән олунур. „Инсанлар бу разылыға кәлмишләр ки, гызыл вә күмүшә хәјали бир дәјәр версинләр... бу металларын дахили дәјәри мигдардан башга бир шеј дејилдир“ („Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, 1691“. Works, ed. 1777, vol. II, p 15).

[81]) Өзлүјүндә ајдындыр ки, сиккә көмрүјү вә с. кими тәфәррүаты нәзәрдән кечирмәк мәним вәзифәмә әсла дахил дејилдир. „Мүфтә“ сиккә кәсән Инкилтәрә һөкумәтинин „аличәнаб сәхавәтинә“ валеһ олан хәјалпәрәст сикофант Адам Мүллерә[52] кәлдикдә, она сер Дадли Норсун бу сөзләрини гаршы гојмаг кифајәтдир: „Башга әмтәәләр кими, күмүш вә гызыл да каһ ахыб кәлир, каһ да ахыб кедир. Испанијадан мүәјјән мигдар күмүш алындыгдан сонра... бу күмүш Тауерә көндәрилиб орада сиккә кәсилир. Бундан аз сонра ихрач үчүн гызыл вә ја күмүш күлчәсинә јени тәләб јарана биләр. Бүтүн метал күлчәси сиккә кәсилмәјә ишләндијинә көрә метал күлчәси галмаса, онда нә етмәли? Ајдындыр ки, јенидән сиккәни әритмәк лазым кәләчәкдир; бу зәрәрли олмајачагдыр, ахы сиккә кәсилмәси метал саһибләринә мүфтә баша кәлир. Анчаг милләт зәрәр чәкир вә өз пулуну һаваја совурмалы олур. Әкәр тачир“ (Норс өзү II Карл заманынын ән бөјүк тачирләриндән бири иди) „сиккә кәсилмәси үчүн көмрүк вермәли олсајды, чидди әсас олмадан өз күмүшүнү Тауерә көндәрмәзди вә бу һалда кәсилән сиккә күмүш күлчәсиндән шүбһәсиз јүксәк дәјәрә малик оларды“ (*North*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 18).

гызыл субстансијасынын мигдары, онун номинал мәзмуну илә реал мәзмуну јаваш-јаваш бир-биринә ујғун кәлмәмәјә башлајыр. Ејни адлы гызыл сиккәләр мүхтәлиф дәјәр кәсб едир, чүнки инди онларын чәкиси мүхтәлиф олур. Тәдавүл васитәси олан гызыл гијмәт мигјасы олан гызылдан узаглашыр вә гијмәтләрини реаллашдырдығы әмтәәләрин керчәк еквиваленти олмагдан чыхыр. Бу гарышыглығын тарихи орта әсрләр вә XVIII әсрәдәк јени дөвр әрзиндә сиккә иши тарихинин башлыча мәзмунуну тәшкил едир. Тәдавүл просесинин тәбии мејли сиккәнин гызыл варлығыны заһири гызыла чевирмәјә, јә'ни сиккәни өз рәсми метал мәзмунунун анчаг символуна чевирмәјә олан бу тәбии мејл һәтта ән мүасир ганунверичиликдә дә гәбул едилмишдир: бу ганунверичилик мүјјән едир ки, метал нә дәрәчәдә иткијә уғрадыгда гызыл сиккә тәдавүл үчүн јарарсыз олур, јә'ни сиккәликдән чыхыр.

Пул тәдавүлүнүн өзү сиккәнин реал мәзмунуну номинал мәзмунундан узаглашдырырса, онун метал варлығыны онун функсионал варлығындан узаглашдырырса, бунда сиккә функсијасында метал пулу башга материалдан олан нишанларла вә ја садәчә символларла әвәз етмәк имканы кизли һалда вардыр. Гызыл сиккәни күмүш вә мис нишанларын әвәз етмәси ролу тарихән, бир тәрәфдән, гызыл вә ја күмүшдән вәзнчә тамамилә чүз'и сиккәләр кәсмәјин техники чәтинликләри илә изаһ едилир вә, дикәр тәрәфдән бунунла изаһ едилир ки, ашағы металлар јүксәк металлардан—күмүш гызылдан, мис дә күмүшдән—әввәл дәјәр өлчүсү олмуш вә, демәли, даһа нәчиб метал онлары тахтдан салдығы заман онлар артыг тәдавүлдә пул вәзифәси дашыјырмышлар. Онлар гызылы әмтәә тәдавүлүнүн елә саһәләриндә әвәз едирләр ки, бурада сиккә чох бөјүк сүр'әтлә дөвр едир вә, демәли, чох бөјүк сүр'әтлә сүртүлүб јејилир, јә'ни елә саһәләриндә әвәз едирләр ки, бурада алғы вә сатгы әмәлијјатлары чох кичик мигјасда даим тәкрар олунур. Гызылын бу чығырдашларынын гызылын өз јерини тутмасына мане олмаг үчүн бунларын гызыл әвәзиндә һөкмән гәбул едилмәсиндән өтрү ганунла ән ашағы тә'дијә һәдләри мүәјјән едилир. Мүхтәлиф нөв сиккәләрин тәдавүл етдији хүсуси даирәләр, әлбәттә, бир-бири илә чулғашыр. Гызылла јанашы хырда сиккә гызыл сиккәләрдән ән кичијинин һиссәләрини өдәмәк үчүн мејдана чыхыр; гызыл даим пәракәндә тәдавүлә дахил олур вә хырда сиккәјә дәјишилмәк јолу илә ејни дәрәчәдә даими сурәтдә орадан кәнара атылыр[82].

---

[82] „Күмүш һәмишә анчаг хырда тә'дијәләр үчүн лазым кәлдији гәдәр оларса, һеч вахт даһа ири тә'дијәләр үчүн кифајәт едәчәк мигдарда јығыла билмәз... Гызылын ири тә'дијәләрдә ишләдилмәси онун һөкмән хырда алвердә дә ишләдилмәсинә кәтириб чыхарыр: гызыл сиккәси оланлар хырда шејләр алдыгда, гызыл сиккә верир вә алдығы әмтәә илә бирликдә гызыл сиккәнин артығыны күмүш пулла алыр; беләликлә, әкс тәгдирдә хырда

Күмүш вә мис нишанларын метал мәзмунуну ганун өз истәдији кими тә'јин едир. Тәдавүлдә онлар гызыл сиккәдән даһа тез сүртүлүб јејилир. Буна көрә дә онларын сиккә функсијасы фе'лән өз чәкиләриндән, јә'ни һеч бир дәјәрдән асылы олмур. Гызылын сиккә варлығы онун дәјәр субстансијасындан тамамилә ајрылыр. Бунун сајәсиндә дә нисбәтән һеч бир дәјәри олмајан шејләр—кағыз парчалары гызыл әвәзиндә сиккә вәзифәси дашымаг имканы алыр. Метал пул нишанларында онларын халис символик характери һәлә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр кизли галыр. Кағыз пулда бу характер тамамилә ајдын сурәтдә мејдана чыхыр. Көрдүјүмүз кими, ce n'est que le premier pas qui coûte [анчаг биринчи аддым чәтиндир].

Биз бурада анчаг ичбари мәзәннәли дөвләт кағыз пулларыны нәзәрдә тутуруг. Бунлар билавасити метал тәдавүлүндән мејдана кәлир. Әксинә, кредит пуллары елә шәртләр тәләб едир ки, биз садә әмтәә тәдавүлү чәрчивәсиндә галдыгча, бунлар бизә һәлә әсла мә'лум дејилдир. Анчаг өтәри гејд едәк ки, әсил мә'нада кағыз пул, пулун тәдавүл васитәси функсијасындан ирәли кәлдији кими, кредит пулларынын да тәбии көкүнү пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасы тәшкил едир[83].

Үзәриндә өз пул адлары, мәсәлән, 1 ф. ст., 5 фунт стерлинг вә и. а. јазылмыш олан кағыз пуллар тәдавүл просесинә дөвләт тәрәфиндән кәнардан дахил едилир. Онлар доғрудан да өз ејни адлы гызыл мәбләғләри әвәзиндә тәдавүл етдијинә көрә, өз һәрәкәтиндә анчаг пул тәдавүлүнүн өзүнүн ганунларыны экс етдирир. Кағыз пулун спесифик тәдавүл гануну онун анчаг гызыла нисбәтиндән, анчаг гызылын нүмајәндәси олмасындан ирәли кәлир. Бу ганун исә садәчә ондан ибарәтдир ки, бурахылан кағыз пулун мигдары, онун символик олараг тәмсил етдији гызылын (вә ја күмүшүн) һәгигәтән тәдавүл едә

алверчидә јығылыб гала биләчәк артыг күмүш онун әлиндән чыхыр вә үмуми тәдавүлдә јајылыр. Лакин хырда шејләр алдыгда пулуну гызыл хәрчләмәдән өдәмәк үчүн һәмишә кифајәт гәдәр күмүш олсајды, хырда алверчи сатдығы хырда шејләрин әвәзиндә анчаг күмүш аларды вә күмүш лабүд сурәтдә онун әлиндә топланарды“ (*David Buchanan*. „Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain“. Edinburgh, 1844, p. 248, 249).

[83]) Малијјә мандарини Ван Мао-ин чәсарәт едиб көјләр аллаһынын көлкәсинә үстүөртүлү шәкилдә Чин дөвләт әскинасларыны хырда банкнотлара чевирмәк мәгсәди күдән бир лајиһә тәгдим етмишди. Буна көрә әскинас комитәсинин 1854-чү ил апрел һесабатында онун јахшыча абрыны алмышдылар. Бу мүнасибәтлә она мүвафиг гәдәр гарғы чубуғу вурулуб вурулмадығы хәбәр верилмир. Һесабатын ахырында дејилир: „Комитә онун лајиһәсини диггәтлә өлчүб-бичдикдән сонра бу гәрара кәлди ки, һәмин лајиһәдә һәр шеј тачирләрин хејринәдир вә тахт-тач үчүн хејирли һеч бир шеј јохдур“ („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China“. Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg. Erster Band. Berlin, 1858, S. 47 sq.). Тәдавүл үзүндән гызыл сиккәләрин даим металы итирмәси һаггында Инкилис банкынын директорларындан бири лордлар палатасынын комиссијасы гаршысында вердији өз шаһид ифадәсиндә („банк ганунлары“ мәсәләси барәсиндә) белә демишдир: „Һәр ил соверенләрин“ (сијаси суверенләр дејил, фунт стерлингин ады олан „sovereign“ нәзәрдә тутулур[53]) „јени групу һәддиндән артыг јүнкүлләшир. Бунлардан ил әрзиндә там чәкили олараг тәдавүл едәнләр бу мүддәтдә сүртүлмә нәтичәсиндә өз чәкисиндән о гәдәр итирир ки, кәлән ил тәрәзинин көзүнә атылдыгда әскик кәлир“ (House of Lords' Committee 1848, № 429).

биләчәјн мигдардан артыг олмамалыдыр. Доғрудур, тәдавүл даирәсинин гәбул едә биләчәји гызылын мигдары даим дәјишиләрәк мә'лум орта сәвијјәдән каһ јухары галхыр, каһ да ашағы дүшүр. Лакин мүәјјән өлкәнин тәдавүл васитәләри күтләси емпирик сурәтдә тә'јин едилә биләчәк мүәјјән минимумдан һеч заман ашағы дүшмүр. Бу минимум күтләнин өз тәркиб һиссәләрини даим дәјишдирмәси, јә'ни һәр дәфә башга гызыл һиссәләриндән тәртиб олунмасы, әлбәттә, бу күтләнин һәчминә вә онун даим тәдавүл даирәсиндә олмасына әсла тә'сир етмир. Буна көрә дә һәмин күтлә кағыз символларла әвәз едилә биләр. Лакин бу күн биз бүтүн тәдавүл каналларыны тамамилә долачағы дәрәчәдә кағыз пулла долдурсаг, сабаһ әмтәә тәдавүлүндә һәр һансы дәјишикликләр үзүндән бу каналлар һәддән артыг долмуш ола биләр. Бурада һәр бир әндазә итиб кедир. Лакин кағыз пуллар өз әндазәсини кечсә, јә'ни һәгигәтән тәдавүлдә ола биләчәк ејни адлы гызыл сиккәләрин мигдарыны өтүб кечсә, бүтүн бу пулларын е'тибардан дүшмәси тәһлүкәси һәлә бир јана дурсун, онлар инди әмтәә аләминдә анчаг, үмумијјәтлә тәмсил едә биләчәкләри мигдар гызылын, јә'ни әмтәә аләминин имманент ганунларынын мүәјјән етдији мигдар гызылын нүмајәндәси олар. Мәсәлән, кағыз пулларын мүәјјән күтләси өз адына көрә 2 унсија гызылы тәмсил едиб реал сурәтдә исә 1 унсија гызылы әвәз едирсә, о заман фе'лән 1 ф. ст. әввәлки $^1/_4$ унсија гызыл әвәзинә $^1/_8$ унсија гызылын пул ады олур. Алынан нәтичә тамамилә она бәнзәр ки, өз гијмәт өлчүсү функсијасы чәһәтдән гызылда дәјишиклик баш версин. Әввәлләр 1 фунт стерлингә бәрабәр гијмәтдә ифадә олунан дәјәрләр инди 2 фунт стерлингә бәрабәр гијмәтдә ифадә едилир.

Кағыз пул гызылын нишанылыр, јахуд пул нишанылыр. Кағыз пулун әмтәә дәјәрләринә нисбәти ондан ибарәтдир ки, әмтәә дәјәрләри кағызларда һисслә гавранылачаг символик ифадә алан мигдар гызылда идеал сурәтдә ифадә олунур. Кағыз пул анчаг мүәјјән мигдар гызылы тәмсил етдијинә көрә дәјәр нишанылыр, һәр бир башга әмтәә мигдары кими, гызыл мигдары да ејни заманда дәјәр мигдарыдыр[84].

[84]) *2-чи нәшрә гејд.* Пул мәсәләсиндән јазан мүәллифләрдән һәтта ән јахшыларынын да пулун мүхтәлиф функсијаларыны нә гәдәр тутгун баша дүшдүкләрини, мисал үчүн, Фуллартонун бу сөзләри көстәрир: „Бизим дахили тичарәтимиздән бәһс едилдикдә, адәтән гызыл вә күмүш сиккәнин дашыдығы бүтүн пул функсијаларыны анчаг, ганунла мүәјјән едилмиш фиктив вә шәрти дәјәрә малик дәјишдирилмәјән кағыз пул да ејни дәрәчәдә јеринә јетирә биләр. Бу, зәннимчә, һеч кәсин инкар етмәјәчәји бир фактдыр. Бу чүр бир дәјәр инди там дәјәрли сиккәләрин өдәдији тәләбаты тамамилә өдәјә биләр вә һәтта дәјәр вә гијмәт өлчүсү функсијасыны дашыја биләр, бу шәртлә ки, тәдавүлә бурахылан кағыз пулун мигдары лазыми һәддән артыг олмасын“ *(Fullarton.* „Regulation of Currencies“, 2 ed. London, 1845, p. 21). Демәли, пул әмтәәси тәдавүлдә ади дәјәр нишаны илә әвәз олуна билдијинә көрә, о нә дәјәр өлчүсү кими, нә дә гијмәт мигјасы кими лазым дејилмиш!

Нәһајәт, суал олунур ки, нәјә көрә гызылы онун һеч бир өз дәјәри олмајан нишанлары әвәз едә биләр? Лакин көрдүјүмүз кими, анчаг она көрә әвәз едә биләр ки, гызыл өз сиккә вә ја тәдавүл васитәси функсијасында тәчрид олунур, мүстәгиллик кәсб едир. Доғрудур, бу функсијанын ајрылмасы ајры-ајры гызыл сиккәләрә аид дејилдир, һәрчәнд бу һал сүртүлүб јејилмиш сиккәләрин јенә дә тәдавүлдә галмасында өзүнү көстәрир. Гызыл парчалары јалныз һәгигәтән тәдавүл етдији мүддәтдә анчаг сиккә вә ја анчаг тәдавүл васитәси олур. Лакин ајры-ајры гызыл сиккәләрә аид олмајан шеј кағыз пулун әвәз едә биләчәји минимум гызыл күтләсинә дә аид едилә биләр. Бу күтлә даим тәдавүл даирәсиндә олур, арасы кәсилмәдән тәдавүл васитәси функсијасы дашыјыр вә буна көрә дә анчаг бу функсијанын дашыјычысы кими мөвчуд олур. Демәли, бу күтләнин һәрәкәти анчаг ондан ибарәтдир ки, *Ә—П—Ә* шәклиндә олан әмтәә метаморфозунун бир-биринә әкс просесләри даим бир-биринә чеврилир, һәм дә бурада әмтәәнин өз дәјәр сурәти онун гаршысына анчаг бундан өтрү чыхыр ки, дәрһал јенидән јох олуб кетсин. Әмтәәнин мүбадилә дәјәринин мүстәгил ифадәси бурада анчаг өтәркы бир һалдыр. Буну дәрһал башга бир әмтәә әвәз едир. Буна көрә дә пулун әлдән-әлә кечдији просесдә пулун халис символик сурәтдә мөвчуд олмасы кифајәтдир. Пулун функсионал варлығы онун madди варлығыны, нечә дејәрләр, өзүнә һопдурур. Әмтәә гијмәтләринин өтәркы објективләшдирилмиш ин'икасы олмаг е'тибары илә пул анчаг өз нишаны кими мөвчуд олур, буна көрә дә ади нишанларла әвәз едилә биләр[85]. Анчаг кәрәк пул нишаны өзүнә објектив ичтимаи әһәмијјәт кәсб етсин, елә кағыз символ ичбари мәзәннә васитәси илә белә бир әһәмијјәт кәсб едир. Бу дөвләт мәчбуријјәти анчаг һәмин дөвләт сәрһәдләри дахилиндә, јахуд дахили тәдавүл даирәсиндә гүввәдә олур, һәм дә анчаг бурада пул өз тәдавүл васитәси, јахуд сиккә функсијасында тамамилә әријиб һәлл олур вә, демәли, кағыз пул шәклиндә заһирән өз метал субстансијасындан тәчрид едилмиш һалда вә халис функсионал сурәтдә јашаја билир.

---

[85]) Сиккә вәзифәси, јә'ни анчаг тәдавүл васитәси вәзифәси дашыјаркән гызыл вә күмүшүн дөнүб өзләри үчүн бир нишан олмаларындан Николас Барбон белә бир нәтичә чыхарыр ки, һөкумәтләрин „to raise money“ [„сиккәнин дәјәрини галдырмаг“], јә'ни индијәдәк, мәсәлән, грош адланан бир мигдар күмүшә даһа артыг мигдар күмүшүн адыны вермәк, дејәк ки, талер адландырмаг вә беләликлә дә кредиторлара талер әвәзинә грош вермәк һүгугу вардыр. „Сиккә тез-тез әлдән-әлә кечдијинә көрә сүртүлүб јејилир вә јүнкүлләшир... Тичарәт ишләриндә инсанлар күмүшүн мигдарына дејил, адына вә сиккәсинә фикир верирләр... „Һөкумәтин нүфузу метал парчасыны пула чевирир“ (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 29, 30, 25).

3. ПУЛ

Дәјәр өлчүсү вәзифәси дашыјан, буна көрә дә һәмчинин, билаваситә вә ја өз әвәзләјичиләри васитәси илә, тәдавүл васитәси вәзифәси дашыјан әмтәә пулдур. Буна көрә дә гызыл (вә ја күмүш) пулдур. Гызыл, бир тәрәфдән, о һалларда пул вәзифәси дашыјыр ки, өз гызыл (вә ја күмүш) чисминдә, пул әмтәәси кими мејдана чыхмалы олсун, јә'ни о јердә ки, сырф идеал сурәтдә,—дәјәр өлчүсү функсијасында олдуғу кими,—вә өз тәмсилчиләри тәрәфиндән әвәз едилә билән бир шеј кими,—тәдавүл васитәси функсијасында олдуғу кими,—мејдана чыхмасын. Дикәр тәрәфдән, гызыл (вә ја күмүш) о һалларда пул вәзифәси дашыјыр ки, анчаг истеһлак дәјәрләри кими мејдана чыхан бүтүн башга әмтәәләрин әксинә олараг, гызылын (вә ја күмүшүн) функсијасы,—онун бу функсијаны өзүнүнмү, өз чисми васитәси илә, јохса өз әвәзләјичиләри васитәси илә дашымасындан асылы олмадан,—онун јеканә дәјәр сурәти, јахуд мүбадилә дәјәринин јеканә адекват варлығы олмаг ролуну тәсбит етсин.

а) ДӘФИНӘ ЈАРАНМАСЫ

Бир-биринә әкс олан ики әмтәә метаморфозунун фасиләсиз дөвраны, јахуд сатгы вә алғы әмәлијјатларынын даим бир-биринин јерини тутмасы, пулун арамсыз тәдавүлүндә, јахуд пулун тәдавүлдә perpetuum mobile [даим һәрәкәт едән механизм] функсијасы дашымасында мејдана чыхыр. Метаморфозлар сырасы гырылдыгда вә сатгынын ардынча даһа билаваситә алғы кәлмәдикдә, пул дәрһал һәрәкәтдән галыр, јахуд, Буакилбер демишкән, meuble-дән [мүтәһәррикдән] immeuble-јә [гејри-мүтәһәррријә] [54], сиккәдән пула чеврилир.

Әмтәә тәдавүлүнүн һәлә лап илк рүшејм һалындан башлајараг биринчи метаморфозунун мәһсулуну—әмтәәнин чеврилмиш формасыны, јахуд онун гызыл сүрфәсини әлдә сахламаг зәрурәти вә буна гызғын арзу доғур[86)]. Әмтәәни она көрә сатмырлар ки, башга әмтәәләр алсынлар, она көрә сатырлар ки, әмтәә формасыны пул формасы илә әвәз етсинләр. Маддәләр мүбадиләсиндә садә васитәчи һалга олан бу форма дәјишилмәси дөнүб мүстәгил бир мәгсәд олур. Әмтәәнин өзкәнинкиләшдирилмиш формасы әмтәәнин тамамилә өзкәнинкиләшдирилән формасы олмаг вә ја әмтәәнин анчаг өтәрки пул

86) „Пул сәрвәти... пула чеврилмиш мәһсул сәрвәтиндән башга бир шеј дејилдир“ *(Mercier de la Riviére,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 573). „Мәһсулларда мөвчуд олан дәјәр анчаг өз формасыны дәјишдирмишдир“ (јенә орада, сәһ. 486).

формасы олмаг јолунда манеәләрә раст кәлир. Бунун нәтичәсиндә пул һәрәкәтсиз галыб дәфинә шәкли алыр, әмтәә сатычысы исә дәфинә топлајан олур.

Әмтәә тәдавүлүнүн мәһз илк дөврүндә истеһлак дәјәрләринин анчаг артыг һиссәси пула чеврилир. Беләликлә, гызыл вә күмүш өзлүјүндә артыглығын вә ја сәрвәтин ичтимаи ифадәси олур. Дәфинә топланмасынын бу бәсит формасы елә халглар арасында әбәдиләшир ки, орада өз истеһлакы үчүн нәзәрдә тутулан ән'әнәви истеһсал үсулуна мүвафиг сурәтдә мөһкәм гәрарлашмыш тәләбат даирәси олур. Биз буну, мәсәлән, асијалылар, хүсусән һиндлиләр арасында көрүрүк. Әмтәә гијмәтләринин һәмин өлкәдәки гызыл вә күмүш күтләси илә мүәјјән олундуғуну зәнн едән Вандерлинт өзүнә белә бир суал верир ки, нәјә көрә Һиндистан маллары бу гәдәр учуздур? Чавабы: она көрә ки, һиндлиләр өз пулларыны јерә басдырырлар. О дејир ки, 1602-чи илдән 1734-чү иләдәк һиндлиләр әввәлләр Америкадан Авропаја кәтирилмиш 150 милјон ф. ст. мәбләғиндә күмүшү басдырмышлар[87]. 1856-чы илдән 1866-чы иләдәк, јә'ни он ил әрзиндә Инкилтәрә Һиндистана вә Чинә әввәлләр Австралија гызылына алынмыш 120 милјон ф. ст. мәбләғиндә күмүш ихрач етмишдир (Чинә көндәрилән металын да чох һиссәси јенә Һиндистана кедир).

Әмтәә истеһсалы даһа да инкишаф етдикдә, һәр бир әмтәә истеһсалчысы өзү үчүн nexus rerum, мүәјјән бир «елликлә мәгбул киров» тә'мин етмәлидир[88]. Онун тәләбаты даим дөнә-дөнә өзүнү көстәрир вә ону даим өзкә әмтәәләри алмаға вадар едир, онун өз әмтәәсинин истеһсалы вә сатылмасы исә вахт тәләб едир вә тәсадүфләрдән асылыдыр. Сатмадан алмаг үчүн о әввәлчә алмадан сатмалыдыр. Бу әмәлијјат үмуми бир гајда кими тәсәввүр едиләрсә, елә көрүнүр ки, өзү өзүнә зиддир. Лакин нәчиб металлар истеһсал едилдикләри јерләрдә билаваситә башга әмтәәләрә мүбадилә олунур. Бурада алғысыз (гызыл вә ја күмүш саһибләри тәрәфиндән) сатгы (әмтәә саһибләри тәрәфиндән) олур[89]. Сонралар исә, ардынча алғы әмәлијјаты кәлмәјән сатгылар анчаг, нәчиб металларын бүтүн әмтәә саһибләри арасында бөлүнмәсини давам етдирән бир васитәдир. Беләликлә, тәдавүлүн бүтүн нөгтәләриндә ән мүхтәлиф мигдарда гызыл вә күмүш дәфинәси јығылыр. Әмтәәни бир мүбадилә дәјәри кими вә ја мүбадилә дәјәрини бир әмтәә

---

[87]) „Мәһз бу гајда сајәсиндә онларын бүтүн малларынын белә ашағы гијмәтләри сахланыр“ (*Vanderlint,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 95, 96).

[88]) „Пул кировдур“ (*John Bellers.* „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality“. London, 1699, p. 13).

[89]) Чидди мә'нада алғы тәләб едир ки, гызыл вә күмүш әмтәәнин артыг чеврилмиш формасы олсун, јә'ни сатгынын мәһсулу олсун.

кими әлдә сахламағын мүмкүн олмасы илә бирликдә гызыла тамаһ ојаныр. Әмтәә тәдавүлү кенишләндикчә, пулун, һәмишә дөјүшә һазыр вәзијјәтдә олан бу там ичтимаи сәрвәт формасынын һөкмү дә артыр.

«Гызыл гәрибә шејдир! Кимин гызылы варса, үрәјиндән кечән һәр шејин саһибидир. Гызыл һәтта инсан руһу үчүн чәннәтә јол ача биләр» (Колумб, Јамајкадан көндәрилән мәктубда, 1503-чү ил).

Пулун заһиринә бахдыгда, нәјин пула чеврилдијини билмәк мүмкүн олмадығына көрә, һәр шеј: һәм әмтәәләр, һәм дә әмтәә олмајан шејләр пула чеврилир. Һәр шеј алғы-сатгы предмети олур. Тәдавүл нәһәнк бир ичтимаи тијан олур вә һәр шеј бураја чәлб олунуб бурадан пул кристалы шәклиндә чыхыр. Даһа аз габа олан res sacrosanctae, extra commercium hominum [инсанларын тичарәт дөврijјәсиндән чыхарылмыш мүгәддәс шејләр] һәлә бир јана галсын, мүгәддәс чәсәдләр дә бу кимјакәрлик гаршысында дајана билмир[90]. Пулда әмтәәләрин бүтүн кејфијјәт фәргләри силиндији кими, радикал бәрабәрләшдиричи олмаг е'тибары илә пул да һәр чүр фәргләри силир[91]. Лакин пул өзү дә әмтәәдир, һәр кәсин хүсуси мүлкијјәти ола биләчәк заһири бир шејдир. Беләликлә, ичтимаи гүввә хүсуси шәхсин хүсуси гүввәси олур. Буна көрә дә антик чәмијјәт пулу, бүтүн өз игтисади вә мә'нәви һәјат тәрзинин

---

[90]) Франсанын ән христиан кралы III Һенрих монастырларын вә и. а. мүгәддәс мүхәлләфатыны гарәт едиб күмүшә чевирир. Делфи мә'бәдиндән дәфинәни фокејалыларын оғурламасынын Јунаныстан тарихиндә нә кими бир рол ојнадығы мә'лумдур. Гәдим халгларда әмтәә аллаһынын мәканы, мә'лум олдуғу кими, мә'бәдләр иди. Бу мә'бәдләр „мүгәддәс банк" сајылырды. Par excellence [әсасән] тичарәт әһли олан финикијалылар пулу бүтүн шејләрин өзкәнинкиләшдирилмиш формасы һесаб едирдиләр. Буна көрә тамамилә тәбии иди ки, ешг илаһәси бајрамларында әчнәбиләрин гојнуна кирән гызлар алдыглары сиккәни ешг илаһәсинә нәзир верирдиләр.

[91]) „Гызыл! О парлаг метал, көзәл, гијмәтли метал...
Одур гапгара шеји тәмиз, ағаппаг едән,
Чиркини көзәл едир, күнаһы—һагг, әдаләт,
Алчаглары учалдыр, горхаға верир чүр'әт,
Гочалмыш кафтарлары тәзә чаван көстәрир.
Көһнәлијә мин рөвнәг, зинәт, ләтафәт верир...
Еј аллаһлар, сөјләјин, бунун нә һикмәти вар?
Нә үчүн јаратдыныз гызылы, еј аллаһлар?
О ки, саф бәндәләри говур дәркаһыныздан,
Хәстәнин башы алтдан одур балышы гапан.
О мәл'ун парылтысы аздырыр инсанлары,
Бир анда һәм бағлајыр, һәм позур пејманлары.
О пәрәстиш етдирир ән ијрәнч, пис бид'әтә,
Бәли, одур миндирән гулдурлары һөрмәтә,
Онлара ад-сан верән, ә'јанлыға галдыран,
Чаванлара гартымыш гарылары алдыран...
Сән дә, еј гоча дүнја, рәдд ол артыг көзүмдән.
Сән дә бу каината сатылмыш чаријәсән!"

(*Шекспир*. „Афиналы Тимонун һәјаты").

сатылдығы бир сиккә адландырыб рүсвај едир[92]. Өз ушаглыг чағында һәлә Плутону сачындан јапышараг јерин тәкиндән дартыб чыхаран[93] мүасир чәмијјәт гызылы өзүнүн ән үмдә һәјат принсипинин парлаг тәчәссүмү кими алгышлајыр.

Истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә әмтәә мүәјјән бир алаһиддә тәләбаты өдәјир вә мадди сәрвәтин алаһиддә үнсүрүнү тәшкил едир. Лакин әмтәәнин дәјәри мадди сәрвәтин бүтүн үнсүрләринә гаршы бу әмтәәнин чазибә гүввәсинин дәрәчәсини өлчүр, демәли, өз саһибинин ичтимаи сәрвәтини өлчүр. Барбарчасына примитив әмтәә саһиби үчүн, һәтта Гәрби Авропа кәндлиси үчүн дә дәјәр өз формасындан ајрылмаздыр, буна көрә дә гызыл вә күмүш шәклиндә дәфинә јығылмасы онун үчүн дәјәрин јығылмасыдыр. Доғрудур, пулун дәјәри дәјишилир—пулун өз дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә вә ја әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә дәјишилир. Лакин буна бахмајараг, әввәлән, 200 унсија гызылда олан дәјәр 100 унсија гызылдакындан, 300 унсија гызылда олан дәјәр 200 унсијадакындан артыг олур вә и. а.; икинчиси, һәмин шејин тәбии метал формасы бүтүн әмтәәләрин үмуми еквивалент формасы олараг галыр, һәр чүр инсан әмәјинин билаваситә ичтимаи тәчәссүмү олараг галыр. Дәфинә јығмаг чәһди өз тәбиәтинә көрә һәдсиздир. Кејфијјәтчә вә ја өз формасы е'тибары илә пулун һәдди јохдур, јә'ни пул мадди сәрвәтин үмуми нүмајәндәсидир, чүнки пул билаваситә һәр бир әмтәәјә чеврилә биләр. Лакин ејни заманда һәр бир реал пул мәбләғи мигдарча мәһдуддур, буна көрә дә мәһдуд гүввәјә малик алғы васитәсидир. Пулун мигдар һədди илә кејфијјәт һәдсизлији арасындакы бу зиддијјәт дәфинә јығаны јығым үчүн Сизиф әмәјини дөнә-дөнә тәкрар етмәјә мәчбур едир. Онун вәзијјәти, һәр бир јени өлкәни фәтһ етдикдә анчаг јени сәрһәддә кәлиб чыхан дүнја фатеһинин вәзијјәтинә бәнзәјир.

Гызылы пул кими, јә'ни дәфинә јарадылмасы үнсүрү кими әлдә сахлаја билмәк үчүн онун тәдавүлүнә, алғы васитәси олараг онун истеһлак васитәләри ичәрисиндә әријиб гарышмасына мане олмаг лазымдыр. Демәли, дәфинә јарадан шәхс өз вүчудунун тәләбатыны гызыл бүтә гурбан верир. О заһидлик

---

[92]) „Пул бәладыр... Фәлакәт кәтирир инсанлара:
Пул үстүндә шәһәрләр дөнүб хәрабәзара;
Пул үчүн тәрк еләјир өвлад ата јурдуну,
Пул јад, гәриб елләрә дидәркин салыр ону.
Пул мә'сум үрәкләри позур, әхлагсыз едир,
Инсанлара бәд әмәл, ријакарлыг өјрәдир.

(Софокл. „Антигона").

[93]) „Тамаһкарлыг Плутонун өзүнү сачындан јапышараг јерин тәкиндән дартыб чыхармаг үмидиндә иди" *(Athenaeus.* „Deipnosophistarum [libri quindecim", 1. VI, 23, v. II, ed. Schweighäuser, 1802, p. 397]).

инчилини чидди бир шеј кими гәбул едир. Лакин, дикәр тәрәфдән, о, тәдавүлдән пул шәклиндә анчаг тәдавүлә әмтәә шәклиндә вердијини көтүрә биләр. О нә гәдәр чох истеһсал етсә, бир о гәдәр чох сата биләр. Демәли, чалышганлыг, гәнаәтчиллик вә хәсислик онун әсас фәзиләтләридир; онун бүтүн сијаси игтисады чох сатыб аз сатын алмагдан ибарәтдир[94)].

Дәфинәнин билаваситә формасы илә јанашы онун естетик формасы да, гызыл вә күмүш шејләрә саһиблик дә инкишаф едир. Буржуа чәмијјәтинин сәрвәти артдыгча, бу саһиблик дә артыр. «Soyons riches ou paraissons riches» [«Сәрвәтли олаг вә ја сәрвәтли кими көрүнәк»] (Дидро)[55]. Беләликлә, бир тәрәфдән, гызыл вә күмүш үчүн кетдикчә кенишләнән вә онларын пул функсијасындан асылы олмајан базар јараныр, дикәр тәрәфдән дә пул тәклифи үчүн ичтимаи фыртына дөврләриндә хүсусилә интенсив тә'сир көстәрән кизли бир мәнбә әмәлә кәлир.

Дәфинә јаранмасы метал тәдавүлү шәраитиндә мүхтәлиф функсијалар дашыјыр. Дәфинә јаранмасынын ән јахын вәзифәси гызыл вә күмүш сиккәнин тәдавүлү шәраитиндән доғур. Биз артыг көрдүк ки, әмтәә тәдавүлү һәчминин даим дәјишилмәси, гијмәтләрин вә әмтәә тәдавүлү сүр'әтинин дәјишилмәси тәдавүлдә олан пул күтләсинин арасы кәсилмәдән ахыб кетмәсинә вә ахыб кәлмәсинә сәбәб олур. Демәли, пул күтләсинин кенишләнмә вә јығышма габилијјәти олмалыдыр. Каһ пул бир сиккә шәклиндә чәзб олунмалы, каһ да сиккә бир пул шәклиндә узаглашмалыдыр. Һәгигәтдә дөвр едән пул күтләсинин һәмишә тәдавүл даирәсинин там дојмасы дәрәчәсинә ујғун кәлмәси үчүн кәрәк һәр бир өлкәдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары һәр бир мә'лум анда сиккә функсијасы үчүн лазым кәлдијиндән артыг олсун. Бу шәрт пулун дәфинәјә чеврилмәси сајәсиндә јеринә јетирилмиш олур. Дәфинәнин јығылдығы анбарлар ејни заманда тәдавүлдәки пулун ахыб кетмәси вә гајыдыб кәлмәси үчүн канал вәзифәсини дашыјыр, буна көрә дә пул һеч заман тәдавүл каналларыны долдуруб дашдырмыр[95)].

[94)] „Сијаси игтисадын бүтүн тәдбирләри белә бир әсас мәсәләдән ибарәтдир ки, бүтүн әмтәәләри сатанларын сајы мүмкүн гәдәр чох артырылсын, алычыларын сајы мүмкүн гәдәр чох азалдылсын“ (*Verri*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 52).

[95)] „Милләтин тичарәт едә билмәси үчүн мүәјјән мәбләғ нәгд пул олмалыдыр вә бу мәбләғ шәраитдән асылы олараг каһ артмаг, каһ да әскилмәк јолу илә дәјишилә биләр... Дәјишилән шәраитдә пулун бу чүр артыб-азалмасы, онун ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси һөкумәтин һеч бир мүдахиләси олмадан өз-өзүнә һәмин шәраитә ујғунлашыр. Ведрәләр нөвбә илә ишләјир: пул аз олдугда, күлчәдән сиккә кәсилир, пул металы аз олдугда, сиккә јенә әридилиб күлчә һалына салыныр“ (*North*, ситат кәтирилән әсәр, постскриптум. сәһ. 3). Узун заман Ост-Һинд компанијасында[56] хидмәт едән Чон Стүарт Милл иддиа едир ки, Һиндистанда күмүш зинәт шејләри һәлә дә билаваситә дәфинә вәзифәси дашыјыр. „Фаиз дәрәчәси јүксәк олдугда... күмүш зинәт шејләри сиккә сарајына көндәрилир, фаиз дәрәчәси дүшдүкдә исә јенә әввәлки шәклини алыр“ (Ч. Ст. Миллин ифадәси, „Reports on Bankacts 1857“, № 2084 вә 2101). Һиндистана гызыл вә күмүш идхалы вә орадан ихрач едилмәси һаггында 1864-чү ил тарихли бир парламент сәнәдиндә[57] дејилдијинә көрә, 1863-чү илдә

b) ТӘ'ДИЈӘ ВАСИТӘСИ

Әмтәә тәдавүлүнүн нәзәрдән кечирдијимиз билаваситә формасында ејни бир дәјәр кәмијјәти һәмишә икигат мөвчуд иди: бир гүтбдә әмтәә шәклиндә, әкс гүтбдә исә пул шәклиндә. Буна көрә дә әмтәә саһибләри анчаг мејданда нәгд мөвчуд олан гаршылыглы еквивалентләрин нүмајәндәси кими әлагәјә кирирдиләр. Лакин әмтәә тәдавүлү инкишаф етдикчә, елә мүнасибәтләр инкишаф едир ки, бунларын сајәсиндә әмтәәләрин өзкәнинкиләшдирилмәси онларын гијмәтинин реаллашмасындан заман е'тибары илә ајрылыр. Бурада һәмин мүнасибәтләрдән анчаг ән бәсит мүнасибәтләри гејд етмәк кифајәтдир. Бир нөв әмтәәнин истеһсалы үчүн чох вахт, башга нөв әмтәәнин истеһсалы үчүн исә аз вахт тәләб олунур. Мүхтәлиф әмтәәләрин истеһсалы илин мүхтәлиф фәсилләри илә әлагәдардыр. Бир әмтәә лап өз базары јанында јараныр, башгасы исә узагларда олан базара сәјаһәт етмәлидир. Буна көрә дә бир әмтәә саһиби алычы сифәти илә мејдана чыхмамыш, башга бир әмтәә саһиби сатычы сифәти илә мејдана чыха биләр. Ејни шәхсләр арасында ејни сөвдәләр тез-тез тәкрар олундугда, әмтәәләрин сатылмасы шәртләрини онларын истеһсалы шәртләри тәнзим едир. Дикәр тәрәфдән, мүәјјән нөв әмтәәләрдән, мәсәлән евдән истифадә олунмасы мүәјјән бир мүддәтә сатылыр. Белә һалларда јалныз мүддәт чатдыгда алычы әмтәәнин истеһлак дәјәрини һәгигәтән өз сәрәнчамына кечирә биләр. Буна көрә дә о, әмтәәнин пулуну вермәздән әввәл ону алмыш олур. Бир әмтәә саһиби мөвчуд әмтәәни сатыр, дикәри исә ону садәчә пулун нүмајәндәси вә ја кәләчәк пулун нүмајәндәси кими алмыш олур. Сатычы кредитор олур, алычы исә—борчлу. Бурада әмтәәнин метаморфозу, јахуд онун дәјәр формасынын инкишафы дәјишилдијиндән, пул да башга функсија кәсб едир. Пул тә'дијә васитәси олур[96].

Бурада кредитор вә борчлу роллары садә әмтәә тәдавүлүндән доғур. Әмтәә тәдавүлү формасынын дәјишилмәси сатычы вә алычы үзәринә бу јени дамғаны вурур. Демәли, әвәлләр бунлар да сатычы вә алычы ролу кими ејни тәдавүл акентләринин нөвбә илә ифа етдији ани роллардыр. Лакин бу әкслик лап әввәлдән о гәдәр дә мә'сум бир характер дашы-

---

гызыл вә күмүш идхалы ихрачдан 19 367 764 фунт стерлинг артыг олмушдур. 1864-чү илдән габагкы сон сәккиз ил әрзиндә нәчиб металларын идхалы бунларын ихрачындан 109 652 917 фунт стерлинг артыг олмушдур. Индики әсрдә Һиндистанда 200 000 000 фунт стерлингдән хејли артыг сиккә кәсилмишдир.

[96]) Лүтер алғы васитәси олан пул илә тә'дијә васитәси олан пулу бир-бириндән ајырыр. „Сән мәнә икигат зәрәр вурурсан—бурада мән алдығымын пулуну верә билмирәм, орада исә ала билмирәм“ (*Martin Luther*. „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen“. Wittemberg, 1540).

мыр вә даһа мөһкәм кристаллашмаға габил олдуғуну көстәрир[97]). Лакин ејни роллар әмтәә тәдавүлүндән асылы олмадан да әмәлә кәлә биләр. Мәсәлән, антик дүнјада синфи мүбаризә башлыча олараг борчлу илә кредитор арасындакы мүбаризә формасында баш верир вә Ромада борчлу плебејин мәһв олмасы вә онун јеринә гулун кечмәси илә нәтичәләнир. Орта әсрләрдә бу мүбаризә борчлу феодалын мәһв олмасы илә битир вә о малик олдуғу сијаси һакимијјәтин игтисади базисини итирмәклә бәрабәр бу һакимијјәтин өзүнү дә итирир. Лакин бурада пул формасы,—борчлунун кредитора мүнасибәти исә пул мүнасибәти формасында олур,—анчаг даһа дәринләрдә јерләшән игтисади һәјат шәраитиндәки антагонизми әкс етдирир.

Лакин әмтәә тәдавүлү даирәсинә гајыдаг. Сатыш просесинин бир-биринә әкс гүтбләриндә еквивалентләр, әмтәә вә пул, даһа ејни заманда мејдана кәлмир. Инди пул, әввәлән, сатылан әмтәәнин гијмәти тә'јин едиләркән дәјәр өлчүсү вәзифәси дашыјыр. Әмтәәнин контракт јолу илә тә'јин олунан гијмәти алычынын тәәһһүдүнү өлчүр, јә'ни алычынын мүәјјән вахтадәк вермәли олдуғу пулун мәблағини көстәрир. Икинчиси, пул идеал алғы васитәси вәзифәси дашыјыр. Пул анчаг алычынын пул вермәк тәәһһүдү шәклиндә мөвчуд олса да, әмтәәни бир әлдән башга бир әлә кечирир. Анчаг тә'дијә вахты кәлиб чатдыгда тә'дијә васитәси һәгигәтән тәдавүлә дахил олур, јә'ни алычынын әлиндән сатычынын әлинә кечир. Тәдавүл васитәси она көрә дөнүб дәфинә олмушдур ки, тәдавүл просеси биринчи фазада гырылмышдыр, јә'ни пул, әмтәәнин бу чеврилмиш формасы тәдавүлдән чыхарылмышдыр. Тә'дијә васитәси тәдавүлә дахил олур, лакин анчаг әмтәә тәдавүлдән чыхдыгдан сонра дахил олур. Пул даһа просес үчүн васитәчи олмур. Пул инди мүбадилә дәјәринин мүтләг нәгд варлығы, јахуд үмуми әмтәә олуб просеси мүстәгил сурәтдә баша чатдырыр. Сатычы әмтәәни пула чевирмишдир ки, пулун васитәси илә мүәјјән бир тәләбаты өдәсин, дәфинә јарадан она көрә чевирмишдир ки, әмтәәни пул шәклинә салыб сахласын, нисјә алан она көрә чевирмишдир ки, борчуну верә билсин. Борчлу өз борчуну вермәсә, онун әмлакыны зорла сатдырарлар. Беләликлә, тәдавүл просесинин өз мүнасибәтләриндән ирәли кәлән ичтимаи зәрурәт үзүндән инди әмтәә дәјәринин сурәти—пул —сатышда мүстәгил бир мәгсәд олур.

---

97) XVIII әсрин әввәлләриндә инкилис тачирләри ичәрисиндә борчлуларла кредиторлар арасындакы мүнасибәтләр һаггында: „Бурада, Инкилтәрәдә тичарәт адамлары арасында елә бир гәддарлыг руһу һөкм сүрүр ки, буна һеч бир башга ичтимаи тәбәгә арасында вә ја дүнјанын һеч бир башга өлкәсиндә раст кәлмәзсән" („An Essay on Credit and the Bankrupt Act". London, 1707, p. 2).

Алычы әмтәәни пула чевирәндән әввәл пулу јенидән әмтәәјә чевирир, јә'ни әмтәәнин икинчи метаморфозуну биринчисиндән әввәл ичра едир. Сатычынын әмтәәси тәдавүл едир, лакин бу заман өз гијмәтини анчаг пул алмаға хүсуси һүгуги тәләб шәклиндә реаллашдырыр. Әмтәә пула чеврилләндән әввәл истеһлак дәјәринә чеврилир. Онун биринчи метаморфозу анчаг сонрадан баш верир[98].

Тәдавүл просесинин һәр бир мүәјјән дөврүндә тә'дијә вахты кәлиб чатан тәәһһүдләр, сатылышы һәмин тәәһһүдләри доғуран әмтәәләрин гијмәтләринин мәчмусуну тәшкил едир. Бу гијмәтләр мәчмусунун реаллашмасы үчүн лазым олан пул күтләси һәр шејдән әввәл тә'дијә васитәләринин тәдавүл сүр'әтиндән асылыдыр. Пул күтләси ики амилдән асылыдыр: кредиторларла борчлулар арасындакы мүнасибәтләрин чулғашмасындан,—елә олур ки, *A* өз борчлусу *B*-дән алдығы пулу өз кредитору *C*-јә верир вә и. а.—вә мүхтәлиф тә'дијә вахтлары арасындакы фасиләләрин мүддәтиндән. Бир-биринин ардынча кәлән тә'дијәләр, јахуд сонрадан ичра олунан биринчи метаморфозлар силсиләси әввәлләр нәзәрдән кечирилән метаморфоз сыраларынын говушмасындан әсаслы сурәтдә фәргләнир. Тәдавүл васитәләринин һәрәкәтиндә сатычыларла алычылар арасындакы әлагә нәинки ифадә олунур, һәтта бу әлагәнин өзү анчаг пул тәдавүлүндә вә онунла бирликдә мејдана кәлир. Әксинә, тә'дијә васитәләринин һәрәкәти һәлә ондан әввәл һазыр шәкилдә мөвчуд олан ичтимаи әлагәни ифадә едир.

Сатгыларын ејни заманда вә паралел кетмәси сиккәнин тәдавүл сүр'әтини артырмаг јолу илә сиккә күтләсинин кәсиринин јерини долдурмаг имканыны мәһдуд едир. Һәм дә әксинә, ејни амилләр тә'дијә васитәләринә гәнаәт үчүн јени бир имкан јарадыр. Тә'дијәләр ејни бир јердә тәмәркүзләшдикчә, тәбии олараг тә'дијәләри гаршылыглы сурәтдә өдәмәк үчүн өз-өзүнә хүсуси идарәләр вә методлар инкишаф едир. Мәсәлән, орта әсрләрдәки Лионда virements [борчларын көндәрилмәси] белә бир рол ојнамышды. *A*-нын *B*-јә, *B*-нин *C*-јә, *C*-нин *A*-ја вә и. а. олан борч тәләбләри бир-бири илә тутушдурулдугда, мүәјјән даирәдә бунлар мүсбәт вә мәнфи кәмијјәтләр

---

[98]) *2-чи нәшрә гејд.* Мәним 1859-чу илдә чапдан чыхмыш әсәримдән ашағыдакы ситат көстәрир ки, нәјә көрә мәтндә бу әкс форма нәзәрә алынмамышдыр: „*П—Ә* просесиндә, әксинә, пул һәгиги алғы васитәси кими өзкәнинкиләшдириләбиләр вә беләликлә дә әмтәәнин гијмәти пулун истеһлак дәјәринин реаллашмасындан вә ја әмтәәнин өзкәнинкиләшмәсиндән әввәл реаллашдырыла биләр. Бу, мәсәлән, һаггын габагчадан верилмәси кими ади формада, јахуд Инкилтәрә һөкумәтинин Һиндистандакы рәијјәтләрдән тирјәк алдығы формада баш верир... Лакин бурада пул јалныз артыг бизә мә'лум олан алғы васитәси формасында ишләнир... Әлбәттә, капитал пул формасында да аванс едилир... Лакин бу нөгтејинәзәр садә тәдавүл чәрчивәсиндән кәнара чыхыр“ („Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“. Берлин, 1859, сәһ. 119, 120 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 122]).

кими бир-бирини ләғв етмиш олачагдыр. Анчаг фәрги өдәмәк лазым кәләчәкдир. Тә'дијәләр нә гәдәр кениш тәмәркүзләшсә, нисбәтән баланс да о гәдәр аз олур, демәли, тәдавүлдә олан тә'дијә васитәләри күтләси дә бир о гәдәр аз олур.

Пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасында билаваситә зиддијјәт вардыр. Тә'дијәләр гаршылыглы сурәтдә өдәнилдикдә, пул анчаг идеал сурәтдә һесаб пулу, јахуд дәјәр өлчүсү вәзифәси дашыјыр. Тә'дијәләри һәгигәтдә өдәмәк лазым кәлдикдә исә, пул даһа тәдавүл васитәси кими дејил, маддәләр мүбадиләсинин анчаг кечичи вә васитәчи формасы кими дејил, ичтимаи әмәјин фәрди тәчәссүмү кими, мүбадилә дәјәринин орталыгда олан мүстәгил варлығы кими, јахуд мүтләг бир әмтәә кими мејдана чыхыр. Бу зиддијјәт сәнаје вә тичарәт бөһранларынын пул бөһраны адланан мәрһәләсиндә өзүнү хүсуси бир гүввә илә көстәрир[99]. Бу пул бөһраны анчаг о јердә мүмкүндүр ки, бир-биринин ардынча кәлән тә'дијәләр силсиләси вә бунларын гаршылыглы сурәтдә өдәнилмәсинин сүн'и системи там инкишаф етмиш олсун. Бу механизмин ишләмәси һәр һансы сәбәб үзүндән һәр јердә позулдуғу һалларда пул, һесаб пулунун халис идеал сурәтиндән бирдән-бирә вә билаваситә чинкилтили сиккәјә чеврилир. Инди даһа пул ади әмтәә илә әвәз едилә билмәз. Әмтәәнин истеһлак дәјәри өз әһәмијјәтини итирир, әмтәәнин дәјәри исә онун өз дәјәр формасы гаршысында јох олур. Сәнајенин тәрәггисиндән мәст олан буржуа һәлә дүнән пула маарифчилик фәлсәфәсинин думанлары арасындан бахыр вә пулу бош бир көрүнүш адландырырды: «Јалныз әмтәә пулдур». Бу күн һәмин буржуалар дүнја базарынын һәр тәрәфиндә бағырыб дејирләр: «Јалныз пул әмтәәдир!» Марал сәрин су тәшнәси олдуғу кими, инди буржуазијанын үрәји дә јеканә сәрвәт олан пулун тәшнәсидир[100]. Әмтәә илә онун дәјәринин сурәти олан пул арасындакы әкслик бөһран заманы артыб мүтләг зиддијјәт дәрәчәсинә чатыр. Буна көрә бурада пулун тәзаһүр формасынын да фәрги јохдур. Тә'дијә

---

[99]) Мәтндә һәр бир үмуми истеһсал вә тичарәт бөһранынын хүсуси фазасы кими мүәјјән едилән бу пул бөһраныны, јенә дә пул бөһраны адландырылан, лакин мүстәгил сурәтди баш вериб сәнаје вә тичарәтә анчаг өз әкс ин'икасы васитәси илә тә'сир едә билән хүсуси бир бөһран нөвүндән фәргләндирмәк лазымдыр. Бунлар елә бөһранлардыр ки, онларыһәрәкәт мәркәзи пул капиталдан, билаваситә даирәси исә банк, биржа вә малијјәдән ибарәтдир. {*3-чү нәшрә Марксын гејди.*}

[100]) „Кредит системинин белә гәфләтән монетар системә чеврилмәси әмәли чахнашмаја әлавә олараг бир дә нәзәри горху доғурур вә тәдавүл акентләри өз мүнасибәтләринин анлашылмаз сирри гаршысынада дәһшәтә кәлирләр“ (*К. Маркс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“. Берлин, 1859, сәһ. 126 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 128]). „Јохсул ишсиз галыр, чүнки варлы пулу чатышмадығына көрә она иш верә билмир, һалбуки онларын јашајыш васитәләри вә палтар истеһсал етмәк үчүн әввәлки гәдәр торпағы вә әлләри вардыр; милләтләрин әсил сәрвәти дә пулдан дејил, мәһз бундан ибарәтдир“ (*John Bellers.* „Proposals for Raising a College of Industry“. London, 1696, p. 3).

истәр гызылла, истәрсә кредит пулу илә, мәсәлән, банкнотла өдәнилсин,—пул гытлығынын шиддәти дәјишилмир[101].

Инди биз мүәјјән мүддәт әрзиндә тәдавүлдә олан пулун үмуми мәбләғини нәзәрдән кечирсәк, мә'лум олар ки, тәдавүл вә тә'дијә васитәләри мә'лум сүр'әтлә һәрәкәт етдикдә, бу мәбләғ бәрабәрдир реаллашмалы олан әмтәә гијмәтләри мәбләғинә плјус вахты чатмыш тә'дијәләрин мәбләғи минус бир-бирини өдәјән тә'дијәләр вә, нәһајәт, минус ејни пулун нөвбә илә каһ тәдавүл васитәси, каһ да тә'дијә васитәси вәзифәси дашыдығы дөврләрин мәчмусу. Мәсәлән, кәндли өз тахылыны 2 ф. стерлингә сатыр вә, демәли, бу пул тәдавүл васитәси олур. Тә'дијә вахты чатдыгда, бу кәндли һәмин 2 ф. стерлинги вахты илә кәтан алдығы тохучуја верир. Бу һалда һәмин 2 ф. ст. инди тә'дијә васитәси вәзифәси дашыјыр. Сонра тохучу нәгд пула библија алыр вә бу 2 ф. ст. јенә дә тәдавүл васитәси вәзифәси дашыјыр вә и. а. Буна көрәдир ки, һәтта гијмәтләр, пул тәдавүлүнүн сүр'әти вә тә'дијә гәнаәти мә'лум олдугда да, јенә мүәјјән мүддәт әрзиндә, мәсәлән бир күн әрзиндә тәдавүлдә олан пул күтләси тәдавүлдә олан әмтәә күтләсинә даһа ујғун кәлмир. Артыг чохдан тәдавүл просесиндән чыхарылмыш әмтәәләри тәмсил едән пул тәдавүл едир. Пул еквивалентләри анчаг сонрадан мејдана кәләчәк әмтәәләр тәдавүл едир. Дикәр тәрәфдән, һәр күн бағланылан вә һәр күн өдәнилән тә'дијә тәәһһүдләри әсла ортаг өлчүлү олмајан кәмијјәтләрдир[102].

Кредит пулу билаваситә пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасындан доғур, һәм дә сатылмыш әмтәәләрин мүгабилиндә верилән борч тәәһһүдләри тәдавүлә башлајараг борч тәләбләрини бир шәхсдән башга шәхсә кечирир. Дикәр тәрәфдән, кредит иши кенишләндикчә пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасы да кенишләнир. Тә'дијә васитәси вәзифәси дашы-

---

[101]) Бу анлардан „amis du commerce" [„тичарәт достлары"] бах белә истифадә едирләр: „Бир дәфә" (1839-чу илдә) „бир нәфәр гоча ачкөз банкир" (Ситидә) „өз кабинетиндә габағындакы өртүклү столун гапағыны галдырыр вә өз достуна бир дәстә банкнот көстәриб тәнтәнә илә дејир ки, бах бу 600 000 ф. стерлинги өзүндә сахламышдыр ки, пул гытлығы күчләнсин, амма лап бу күн саат үчдән сонра пулу дөвријјәјә бурахачагдыр" ([*H. Roy.*] „The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844". London, 1864, p. 81). Јарымрәсми орган олан „The Observer" 1864-чү ил апрелин 24-дә јазыр: „Банкнот гытлығы јаратмаг үчүн көрүлән тәдбирләр һаггында бир сыра чох гәрибә шајиәләр јајылыр... Һәгигәтән бу чүр тәдбирләр көрүлмәси еһтималы нә гәдәр шүбһәли көрүнсә дә, һәр һалда бу шајиәләр о гәдәр кениш јајылмышды ки, доғрудан да хатырламаға дәјәр".

[102]) „Бир күн әрзиндә олан сатгыларын вә ја контрактларын јекуну мәһз һәмин күн тәдавүлдә олан пулун мигдарына тә'сир етмәз, лакин ән чох һалларда, анчаг сонралар, аз-чох узун бир мүддәт кечәндән сонра тәдавүлә дахил ола биләчәк пул мәбләғинә верилән там бир сыра ән мүхтәлиф тәәһһүдләрдә ифадә едилмиш олачагдыр... Бу күн верилән векселләр вә ја кредитләр өз мигдары чәһәтдән, үмуми мәбләғи чәһәтдән вә ја өдәниш мүддәтләри чәһәтдән сабаһ вә о бири күн бағланачаг кредит сөвдәләринә әсла охшамамалыдыр; бундан әлавә, бу күн верилән векселләрдән вә бу күн верилән кредитләрдән бир чоху өз тә'дијә мүддәти чәһәтдән, кечмишдә, әсла мә'лум олмајан заманларда бағланмыш бир чох тәәһһүдләрин тә'дијә мүддәтинә ујғун кәләчәкдир; 12, 6, 3 ај вә 1 ај мүддәтинә верилән векселләр чох заман бир-биринә ујғун кәлир вә беләликлә вахты ејни күнә дүшән тәәһһүдләрин үмуми мәбләғини артырыр" („The Currency Theory Reviewed: in a Letter to the Scottish People". By a Banker in England. Edinburgh, 1845, p. 29, 30 passim).

јан пул өз мөвчудлуг формаларыны кәсб едир вә бу формаларда бөјүк тичарәт сөвдәләри даирәсиндә өзүнә јер едир, гызыл вә күмүш сиккә исә сыхышдырылыб башлыча олараг пәракәндә тичарәт даирәсинә кечирилир[103)].

Әмтәә истеһсалы мүәјјән инкишаф сәвијјәсинә чатдыгда вә лазымынча kениш мигјас алдыгда, пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасы әмтәә тәдавүлү даирәсинин һүдудундан кәнара чыхыр. Пул, мүгавилә тәәһһүдләри үчүн үмуми әмтәә олур[104)]. Ренталар, төјчүләр вә саирә мәһсул өдәнилишиндән пул тә'дијәләринә чеврилир. Бу чеврилмәнин нә дәрәчәдә истеһсал просесинин үмуми характери илә бағлы олдуғуну, мәсәлән, ики дәфә Рома империјасынын бүтүн веркиләри пулла алмаға тәшәббүс етмәси вә бу тәшәббүсләрин боша чыхмасы көстәрир. XIV Лүдовик заманы Франсанын кәндли әһалисинин Буакилбер, маршал Вобан вә башгалары тәрәфиндән чох көзәл дамғаланан дәһшәтли јохсуллуғу тәкчә веркиләрин јүксәклијиндән дејил, һабелә бунларын мәһсулла алынан веркиләрдән пулла алынан веркиләрә чеврилмәсиндән ирәли кәлмишди[105)]. Дикәр тәрәфдән, торпаг рентасынын натурал формасы,—Асијада бу һәм дә дөвләт веркиләринин әсас үнсүрүдүр,—тәбии мүнасибәтләр гәдәр гәти сурәтдә тәкрар истеһсал олунан истеһсал мүнасибәтләринә әсасланарса, белә бир

[103)] Әсил тичарәт әмәлијјатларында керчәк пулун нә гәдәр чүз'и рол ојнадығына би нүмунә олараг биз бурада Лондонун ән бөјүк тичарәт фирмаларындан биринин (Моррисон Диллон вә К°-сы) иллик пул варидаты вә тә'дијәләри һаггындакы рәгәмләри мисал кәтиририк. Онун 1856-чы илдә бир чох милјонларла фунт стерлинги әһатә едән әмәлијјатларыны биз пропорсионал сурәтдә азалдыб 1 000 000 ф. ст. мигјасына кәтирмишик:

Варидатлар	
Банкирләрин вә тачирләрин мөһләтли векселләри	533 596 ф. ст.
Тәгдим едилиркән өдәнилән банкир чекләри вә и. а.	357 715 „ „
Әјаләт банкларынын банкнотлары	9 627 „ „
Инкилис банкынын банкнотлары	68 554 „ „
Гызыл	28 089 „ „
Күмүш вә мис	1 486 „ „
Почт баратлары	933 „ „
Јекуну	1 000 000 ф. ст.

Верилишләр	
Мөһләтли векселләр	302 674 ф. ст
Лондон банкирләри үстүнә верилән чекләр	663 672 „ „
Инкилис банкынын банкнотлары	22 743 „ „
Гызыл	9 427 „ „
Күмүш вә мис	1 484 „ „
Јекуну	1 000 000 ф. ст.

(„Report from the Select Committee on the Bankacts“. July 1858, p. LXXI).

[104)] „Тичарәт дөврijјәсинин характери елә дәјишилмишдир ки, әмтәәләрин әмтәәләрә мүбадиләси әвәзиндә, бунларын көндәрилмәси вә тәһвил алынмасы әвәзиндә инди сатгы вә тә'дијәләр ичра едилир. Инди бүтүн сөвдәләр... халис пул әмәлијјатларындан ибарәтдир“ ([*D. Defoe.*] „An Essay upon Public Credit“, 3 ed. London, 1710, p. 8).

[105)] „Пул һамыја чәллад кәсилмишдир“. Малијјә мәһарәти „бир дестиллә газаныдыр, бурада ағлакәлмәз мигдарда не'мәт вә јашајыш васитәси бухара чеврилир ки, бу мәш'ум чөвһәр алынсын“. „Пул бүтүн бәшәр өвладына мүһарибә е'лан едир“ (*Boisguillebert.* „Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs“, edit. Daire, „Economistes financiers“. Paris, 1843, t. I, p. 413, 419, 417).

тə'дијə формасы əкс тə'сир јолу илə көһнə истеһсал формаларыны сахлајыр. Бу, Түркијə империјасынын өзүнү мүһафизə едə билмəси үчүн əсрарəнкиз васитəлəрдəн бcopиридир. Авропанын Јапонијаја гəбул етдирдији харичи тичарəт бурада натурал рентанын пул рентасына чеврилмəсинə сəбəб оларса, Јапонијанын нүмунəви əкинчилик мəдəнијјəтинин сону чатар. Бу мəдəнијјəтин мөвчуд олмасы шəртлəринин дар чəрчивəјə алынмыш игтисади бүнөврəси позулар.

Һəр бир өлкəдə тə'дијəлəр үчүн мүəјјəн үмуми мүддəтлəр гојулур. Бу тə'дијə мүддəтлəри гисмəн, фəсиллəрин дəјишилмəси илə əлагəдар олан тəбии истеһсал шəраитиндəн асылыдыр,—тəкрар истеһсалын тсикл характериндə олмасынын башга амиллəрини бир кəнара гојуруг. Билаваситə əмтəə тəдавүлүнүн доғурмадығы тə'дијəлəр дə, мəсəлəн, верки, рента вə саирə дə һəмин мүддəтлəрлə тəнзим олунур. Бүтүн өлкəјə сəпəлəнмиш тə'дијəлəр үчүн илин мүəјјəн күнлəриндə лазым кəлəн пул күтлəси тə'дијə васитəлəринə гəнаəт олунмасында вахташыры, лакин тамамилə сəтһи тəбəддүлат доғурур[106]. Тə'дијə васитəлəринин тəдавүл сүр'əти ганунундан белə бир нəтичə чыхыр ки, һəр һансы сəбəбдəн мејдана кəлмиш бүтүн вахташыры тə'дијəлəр үчүн лазым олан тə'дијə васитəлəри күтлəси, тə'дијə мүддəтлəри илə тəрс* нисбəтдəдир[107].

Пулун тə'дијə васитəси олараг инкишаф етмəси тə'дијəни өдəмəк мүддəтлəри чатана јахын пул јығмаг зəрурəти доғурур. Мүстəгил бир варланма формасы олмаг е'тибары илə дəфинə топланмасы буржуа чəмијјəтинин инкишафы илə бир-

---

[106]) Ч-б Крејг 1826-чы ил парламент комиссијасына белə мə'лумат вермишдир: „1824-чү ил Назил күнү Единбургда банкнота о гəдəр бөјүк тəлəб вар иди ки, саат 11-дə əлимиздə бирчə дəнə дə банкнот галмамышды. Биз борч банкнот алмаг үчүн нөвбə илə мүхтəлиф банклара мүрачиəт едирдик, лакин һеч бир шеј ала билмəдик, буна көрə дə бир чох сөвдəлəр slips of paper [кағыз парчалары] васитəси илə едилди. Лакин күндүз саат 3-ə јахын бүтүн банкнотлар бурахылдығы банклара гајытды. Бунлар анчаг бир нечə əлдəн кечмишди“. Шотландијада һəгигəтəн тəдавүлдə олан банкнотларын сајы һеч 3 милјон ф. стерлингə чатмаса да, илин мүхтəлиф тə'дијəлəр өдəнилəн күнлəриндə банкирлəрин бүтүн банкнотлары, јə'ни—тəхминəн—7 милјон ф. ст. мəблəғиндə банкнот ишə салыныр. Һəм дə бу заман банкнотлар анчаг бирчə спесифик функсија дашыјыр вə бу функсија јеринə јетирилдикдə, дəрһал гајыдыб бурахылдығы банклара кəлир (*John Fullarton*. „Regulation of Currencies“, 2nd. ed. London, 1845, p. 86, гејд). Ајдын олмаг үчүн əлавə едəк ки, Фуллартонун əсəри чыхан заман Шотландијада банклара гојулан əманəт мүгабилиндə чек дејил, анчаг банкнот верилирди.

* Марксын əсəриндəки бу јердə, көрүнүр, ифадə хəтасына јол верилмишдир, чүнки зəрури тə'дијə васитəлəри күтлəси илə тə'дијə дөврлəринин мүддəтлəри арасында тəрс асылылыг дејил, дүз асылылыг вардыр. *Ред.*

[107]) „Бир ил əрзиндə 40 милјонлуг тə'дијəни өдəмəк лазым кəлсəјди, бу һалда тичарəтин тəлəб едəчəји бүтүн дөврријјəлəрə һəмин 6 милјон“ (гызыл) „кифајəт едəрдими?“—суалына Петти өзүнə мəхсус мəһарəтлə белə чаваб верир: „Мəн чаваб вериб дејирəм: бəли. Əкəр бүтүн дөврријјəлəр, мəсəлəн, һəр шəнбə күнү пул алан вə пул верəн јохсул сəнəткарлар вə фəһлəлəр арасында олдуғу кими бир һəфтə гəдəр гыса бир мүддəт тəшкил етсəјди, онда 40 милјонлуг тə'дијəни өдəмəк үчүн $^{40}/_{52}$ милјон лазым кəлəрди. Дөврријјəлəр адəтəн рента вə верки верилдикдə олдуғу кими үч ајлыг бир мүддəт тəшкил етсəјди, онда 10 милјон лазым кəлəрди. Демəли, үмумијјəтлə тə'дијə мүддəтлəринин 1 һəфтə илə 13 һəфтə арасында орта бир кəмијјəт олдуғуну фəрз етсəк, онда биз 10 милјонла $^{40}/_{52}$ милјону чəмлəјиб јарысыны көтүрмəлијик ки, бу да $5^1/_2$ милјон едəр. Белəликлə $5^1/_2$ милјонумуз олсајды, пулумуз кифајəт едəрди“ (*William Petty*. „Political Anatomy of Ireland 1672“, edit. London, 1691, p. 13, 14)[58].

ликдә арадан галхдығы һалда, әксинә, бунунла бирликдә о, еһтијат тә'дијә васитәләри фонду јығмаг формасында артыр.

c) ДҮНЈА ПУЛУ

Дахили тәдавүл даирәси һүдудундан кәнара чыхдыгда, пул бу даирә дахилиндә кәсб етдији јерли формалары—гијмәт мигјасы, сиккә, хырда сиккә, дәјәр нишанлары формаларыны—өз үзәриндән атыр вә јенә өз илкин формасында, нәчиб металлар күлчәси формасында мејдана чыхыр. Дүнја тичарәтиндә әмтәәләр өз дәјәрини универсал шәкилдә мејдана гојур. Буна көрә әмтәәләрин дәјәринин мүстәгил сурәти дә онлара бурада дүнја пулу шәклиндә гаршы дурур. Пул јалныз дүнја базарында там өлчүдә әмтәә вәзифәси дашыјыр вә онун натурал формасы ејни заманда in abstracto инсан әмәјинин реаллашмасынын билаваситә ичтимаи формасыдыр. Пулун мөвчудлуг үсулу пул анлајышына мүтабиг олур.

Дахили тәдавүл даирәсиндә јалныз һәр һансы бирчә әмтәә дәјәр өлчүсү вә, демәли, пул ола биләр. Дүнја базарында ики чүр дәјәр өлчүсү—гызыл вә күмүш һөкм сүрүр[108]).

Дүнја пулу үмуми тә'дијә васитәси, үмуми алғы васитәси

---

[108]) Бурадан да анчаг өлкә дахилиндә пул вәзифәси дашыјан нәчиб металы јығмағы милли банклара әмр едән ганунверичилик тәдбирләринин мә'насызлығы ајдындир. Мәсәлән, Инкилис банкынын өз фәалијјәти јолунда бу үсулла јаратдығы „инчә манеәләр“ һамыја мә'лумдур. Гызыл вә күмүш дәјәринин нисбәтән дәјишилдији бөјүк тарихи дөврләр һаггында бах: *Карл Маркс.* „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 136 вә сонракылар [*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 137 вә сонракылар]. *2-чи нәшрә әлавә.* Сер Роберт Пил өзүнүн 1844-чү ил банк ганунунда чәтинликдән чыхмаға чалышараг Инкилис банкынын күмүшлә (күлчә илә) тә'мин олунмуш банкнот бурахмасына ичазә вермишди, анчаг күмүш еһтијаты гызыл еһтијатынын дөрддә бириндән артыг олмамалы иди. Һәм дә бурада күмүшүн дәјәри Лондон базарындакы гијмәти илә (гызыл гијмәти илә) мүәјјән олунур. {*4-чү нәшрә.* Биз јенә дә гызыл вә күмүшүн дәјәринин интенсив нисби дәјишилмәси дөврүнү кечиририк. Тәхминән 25 ил бундан әввәл гызыл илә күмүшүн дәјәр нисбәти $15^1/_2$: 1 иди, инди исә бу нисбәт тәхминән 22:1 олмушдур, һәм дә гызыла нисбәтән күмүшүн дәјәри һәлә дә дүшмәкдә давам едир. Әслиндә буна сәбәб һәмин ики металын һасилаты үсулундакы чеврилишдир. Әввәлләр гызыл демәк олар анчаг аллүвиал гызыл лајларыны, јә'ни гызыл сүхурларынын күләклә ашынмасы мәһсулларыны јумаг јолу илә һасил едилирди. Инди бу метод артыг кифајәт етмир вә ону гызыл кварсы дамарларынын билаваситә ишләнмәси сыхышдырыб арха сыраја кечирир—доғрудур, бу метод һәлә гәдим инсанлара мә'лум иди *(Diodor,* III, 12—14*)*, лакин индијәдәк анчаг јардымчы бир үсул кими ишләнирди. Дикәр тәрәфдән, сылдырым дағларын Гәрб һиссәсиндә күлли мигдар јени күмүш јатаглары кәшф едилмәкдән әлавә, дәмирјоллар сајәсиндә бу јатаглара вә Мексика күмүш мә'дәнләринә кедиб чатмаг асанлашды, бунун да нәтичәсиндә бу јерләрә арасы кәсилмәдән мүасир машынлар вә јаначаг чатдырмаг вә, демәли, күмүш һасилаты мигјасыны хејли кенишләндирмәк вә хәрчләри азалтмаг мүмкүн олду. Лакин мә'дән јатаглары дамарларындан бу ики металы ахтарыб тапмаг формалары чох мүхтәлифдир. Гызыла адәтән халис шәкилдә тәсадүф олунур, лакин чох чүз'и мигдарда вә кварс ичәрисинә сәпилмиш һалда олур; буна көрә дә бүтүн дамар күтләсини әзмәк вә сонра јујуб гызылы чыхармаг вә ја чивә васитәси илә әлдә етмәк лазым кәлир. Бу һалда 1 000 000 грам кварсдан 1 грамдан 3 грама гәдәр, чох надир һалларда исә 30—60 грам гызыл һасил едилир. Күмүш надир һалларда халис шәкилдә, адәтән исә галан дамар күтләсиндән нисбәтән асанлыгла ајрылан вә хејли мигдарда, 40 фаиздән 90 фаизә гәдәр күмүшү олан хүсуси филиз һалында тапылыр: јахуд өзлүјүндә һасил едилмәјә лајиг олан филизләрин, мәсәлән мис, гурғушун вә с. филизләринин ичиндә дә аз мигдарда күмүш олур. Артыг бурадан көрүнүр ки, гызыл һасилатында сәрф олунан әмәк әслиндә артдығы һалда, күмүш һасилатына сәрф олунан әмәк хејли азалмышдыр, белә ки, күмүшүн дәјәринин дүшмәси тамамилә тәбии сурәтдә изаһ олунур. Күмүшүн гијмәти һәлә инди дә сүн'и васитәләрлә мүәјјән сәвијјәдә сахланма-

вә үмумиҗәтлә сәрвәтин (universal wealth) мүтләг ичтимаи маддиләшмәси вәзифәсини дашыјыр. Пулун тә'дијә васитәси, бејнәлхалг балансларда һагг-һесаба хидмәт едән бир васитә олмаг вәзифәси үстүн јер тутур. Меркантилизм системинин тичарәт балансы шүары да бурадан ирәли кәлир[109]. Гызыл вә күмүш әслиндә о заман бејнәлхалг алғы васитәси олур ки, мүхтәлиф милләтләр арасындакы маддәләр мүбадиләсинин ади мүвазинәти гәфләтән позулсун. Нәһајәт, бунлар о јердә сәрвәтин мүтләг мә'нада ичтимаи маддиләшмәси вәзифәсини көрүр ки, орада иш алғы вә ја тә'дијәдән ибарәт олмајыб, сәрвәти бир өлкәдән башга өлкәјә көчүрмәкдән ибарәт олсун вә сәрвәти әмтәә формасында көчүрмәјә ја әмтәә базарындакы шәраит, ја да гаршыја гојулан мәгсәдин өзү имкан вермәсин[110].

Истәр дахили тәдавүл үчүн, истәрсә дүнја базарындакы тәдавүл үчүн һәр бир өлкәнин мүәјјән еһтијат фонду олмалыдыр. Демәли, дәфинә функсијалары гисмән пулун дахили базарда тәдавүл васитәси вә тә'дијә васитәси олмаг функсијасындан, гисмән дә дүнја пулу олмаг функсијасындан ирәли кәлир[110 a]. Ахырынчы рол үчүн һәмишә керчәк пул әмтәәси тәләб олунур, чисим һалында олан гызыл вә күмүш тәләб олунур, буна көрә дә Чемс Стүарт гызыл вә күмүшү, онларын јер-

---

сајды, күмүш дәјәринин бу чүр дүшмәси онун гијмәтинин даһа чох дүшмәсиндә ифадә олунарды. Лакин индијәдәк Америка күмүш јатагларынын анчаг кичик бир һиссәсиндән истифадә олунур вә буна көрә дә чох ола биләр ки, күмүшүн дәјәри һәлә хејли мүддәт дүшәчәкдир. Истеһлак вә зинәт шејләри һазырламаг үчүн күмүшә олан тәләбин нисбәтән азалмасы, һабелә күмүшүн, үзүнә күмүш чәкилмиш шејләрлә, алуминиум вә с. илә әвәз едилмәси дә ејни истигамәтдә тә'сир көстәрир. Бурадан да мәчбури бејнәлхалг мәзәннә гојмагла күмүшүн дәјәрини әввәлки 1:15½ нисбәтинә галдырмаг һаггындакы биметализм арзуларынын бүтүн утопиклији ајдындыр. Чох ола биләр ки, күмүш дүнја базарында пул олмаг хассәсини кетдикчә даһа чох итирсин. *Ф. Е.*⟩

[109]) Дүнја тичарәтинин мәгсәдини актив тичарәт балансларындакы салдо мигдарында гызыл вә күмүш әлдә едилмәсиндә көрән меркантилизм системинин әлејһдарлары өзләри дә дүнја пулунун функсијасынын нәдән ибарәт олдуғуну әсла баша дүшмәмишләр. Нәчиб металларын бејнәлхалг миграсда һәрәкәтинин јанлыш баша дүшүлмәси анчаг, тәдавүл васитәләри күтләсини тәнзим едән ганунлары јанлыш анламағын ин'икасыдыр,—буну да мән Рикардонун тимсалында мүфәссәл көстәрмишәм („Сијаси игтисадын тәнгидинә даир", сәһ. 150 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 149 вә сонракылар]). „Әлверишсиз тичарәт балансы анчаг тәдавүл васитәләринин артыглығындан әмәлә кәлир... Сиккәнин ихрачы онун учузлуғундан ирәли кәлир вә әлверишсиз балансын нәтичәси дејил, сәбәбидир"[59]—дејән Рикардонун бу јанлыш еһкамына һәлә Барбонда тәсадүф едилир: „Тичарәт балансынын тәнләшмәси (әкәр белә бир шеј олурса) бир милләтин пул ихрач етмәсинин сәбәби дејилдир: пулун бу ихрачы мүхтәлиф өлкәләрдәки нәчиб металларын дәјәри арасындакы фәрг нәтичәсиндә баш верир" (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 59). Мак-Куллох „The Literature of Political Economy: a classified catalogue" (London, 1845) әсәриндә Барбону, Рикардонун нәзәријјәсини онун өзүндән әввәл сөјләдијинә көрә тә'рифләјир, лакин ағыллы һәрәкәт едәрәк „currency principle"[60]-нин чәфәнк әсасларынын Барбонун әсәрләриндә алдығы садәлөвһ формалардан бирчә кәлмә дә данышмыр. Бу каталогун гејри-тәнгидлији вә һәтта тамамилә вичдансызлығы пул нәзәријјәси тарихинә һәср олунан бөлмәләрдә сон дәрәчәјә чатыр; лорд Оверстонун (екс—банкир Лојдун) сикофанты олан Мак-Куллох бу бөлмәләрдә Оверстонун гаршысында гујруг булајыб ону „facile princeps argentariorum" [„әсил банкирләр кнјазы"] адландырыр.

[110]) Мәсәлән, борч пул бурахылдыгда, мүһарибә апармаг үчүн вә ја банкларын јенә дә башлајыб тә'дијәләри нәгд пулла өдәмәсинә көмәк етмәк мәгсәди илә вә саирә үчүн тәхсисат верилдикдә дәјәр мәһз пул формасында тәләб олунур.

[110a]) *2-чи нәшрә гејд.* „Тәдавүлдә метал ишләдилән өлкәләрдә еһтијат фондлары механизми үмуми тәдавүл фондунун о гәдәр дә бөјүк јардымы олмадан өзүнүн лазым кәлән бүтүн бејнәлхалг тәәһһүдләрини өдәмәјә имкан верир, буна исә доғрудан да белә бир һалдан даһа јахшы сүбут арзуламаг мүмкүн ола билмәз ки, виранедичи харичи исти-

ли əвəзлəјичилəриндəн фəргли олараг of the wored [дүнја пулу] кими сəчиjјəлəндирир.

Гызыл вə күмүш ахынынын һəрəкəти ики чүр характер дашыјыр. Бир тəрəфдəн, о өз мəнбəлəриндəн чыхыб бүтүн дүнја базарына јајылыр, милли тəдавүлүн мүхтəлиф даирəлəри тəрəфиндəн мүхтəлиф дəрəчəдə өзүнə чəлб олунур, онларын дахили тəдавүл каналларына кирир, сүртүлүб јејилмиш гызыл вə күмүш сиккəлəрин јерини тутур, зинəт шејлəри үчүн материал олур вə дəфинə шəклиндə донуб галыр[111]. Бу биринчи һəрəкəт əмтəəлəрдə реаллашмыш милли əмəјин, гызыл вə күмүш истеһсал едəн өлкəлəрин нəчиб металларда реаллашмыш əмəјинə билаваситə мүбадилəси јолу илə баш верир. Дикəр тəрəфдəн, гызыл вə күмүш мүхтəлиф миллəтлəрин тəдавүл даирəлəри арасында даим бир тəрəфдəн о бири тəрəфə кечəрəк бу һəрəкəт заманы вексел мəзəннəсиндəки даими дəјишикликлəрин ардынча кəлир[112].

Инкишаф етмиш буржуа истеһсал үсулу олан өлкəлəр банк анбарларына күлли мигдарда јығылан дəфинəлəри бунларын спесифик функсијасы үчүн зəрури олан минимумла мəһдудлашдырыр[113]. Мүəјјəн истисналарла, анбарларда орта сəвијјəјə нисбəтəн һəддиндəн артыг дəфинə јығылмасы əмтəə тəдавүлүндə дурғунлуғу, јахуд əмтəə метаморфозлары чəрəјанынын дајандығыны көстəрир[114].

ланын вурдуғу зəрбəдəн сонра јеничə өзүнə кəлəн Франса мүттəфиг дөвлəтлəрин гојдуғу тəхминəн 20 милјон [фунт стерлинг] мəблəғиндə тəзминаты 27 ај əрзиндə чох асанлыгла верə билди, һəм дə бу тəзминатын хејли һиссəсини чинкилтили сиккə илə өдəди, бу заман Франсанын дахили пул тəдавүлү аз-чох нəзəрə чарпачаг гəдəр азалмады вə ја позулмады, һəтта вексел мəзəннəси əсла һəјəчан доғурачаг дəрəчəдə дəјишилмəди“ (*Fullarton.*, ситат кəтирилəн əсəр, сəһ. 141. {*4-чү нəшрə.* Даһа бариз бир мисал одур ки, јенə һəмин Франса 1871—1873-чү иллəрдə бундан он дəфəдəн дə артыг тəзминаты 30 ај əрзиндə чох асанлыгла өдəјə билди вə јенə дə бунун чох һиссəсини чинкилтили сиккə илə верди. *Ф. Е.*}

[111]) „Пул мүхтəлиф миллəтлəр арасында онларын пул тəлəбинə уjғун олараг бөлүнүр... һəр јердə əмтəəлəр ону чəзб едир“ (*Le Trosne*, ситат кəтирилəн əсəр, сəһ. 916). „Арасы кəсилмəдəн гызыл вə күмүш верəн мə'дəнлəр бунлары һəр бир миллəтин тəлəбатыны өдəмəк үчүн кифајəт едəчəк мигдарда верир“ (*J. Vanderlint*, ситат кəтирилəн əсəр, сəһ. 40).

[112]) „Вексел мəзəннəлəри һəр һəфтə галхыб дүшүр вə илин мүəјјəн вахтларында бир миллəт үчүн əлверишсиз дəрəчəјə, башга вахтларда исə онун рəгиблəри үчүн ејни дəрəчəдə əлверишсиз дəрəчəјə чатыр“ (*N. Barbon*, ситат кəтирилəн əсəр, сəһ. 39).

[113]) Бу мүхтəлиф функсијалара банкнотларын гаршылығыны тə'мин едəн фонд олмаг функсијасы да əлавə олундугда, дəрһал һəмин функсијалар арасында тəһлүкəли мүнагишə баш верə билəр.

[114]) „Дахили тичарəт үчүн мүтлəг зəрури олан мигдардан артыг пул өлү капиталдыр вə бу пулун саһиби олан өлкəјə һеч бир мəнфəəт вермир; бу пул харичи тичарəт васитəси илə садəчə олараг ихрач вə јенидəн идхал олунур“ (*John Bellers*. „Essays about the Poor“. London, 1699, p. 13) „Бəс сиккəмиз һəддəн артыгдырса, онда нə етмəли? Биз бу сиккəлəрдəн əн ағырларыны əридиб гијмəтли габ-гачаға, гызыл вə ја күмүш габлара вə мүхəллəфата чевирə билəрик, јахуд бу сиккəлəри əмтəə шəклиндə лазым олдуғу јерлəрə көндəрə билəрик, ја да фаизин јүксəк олдуғу јердə фаизлə борч верə билəрик“ (*W. Petty*. „Quantulumcunque concerning Money, 1682“, p. 39). „Пул сијаси бəдəнин пијиндəн башга бир шеј дејилдир, пул артыглығы бу бəдəнин һəрəкəтини ағырлашдырыр, онун чатышмазлығы исə бу бəдəнə хəстəлик кəтирир... пиј əзалəлəрин һəрəкəти заманы санки сүрткү јағы олдуғу кими, гида чатышмадыгда бəдəнə гида вердији, бəдəнин бош јерлəрини долдуруб ону көзəллəшдирдији кими, пул да дөвлəтдə белə тə'сир көстəрир,—пул онун фəалијјəтини сүр'əтлəндирир; өлкə дахилиндə гытлыг олдугда, башга өлкəлəрдəн кəтирилəн мəһсулла она гида верир, борчлары өдəјир... вə һəр шејə зинəт верир“; мүəллиф ахырда истеһза илə дејир: „бу сонунчу һал башлыча олараг пулу бол олан шəхслəрə аиддир“ (*W. Petty*. „Political Anatomy of Ireland“, p. 14, 15)[61].

ИКИНЧИ БӨЛМӘ

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ
ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

1. КАПИТАЛЫН ҮМУМИ ФОРМУЛАСЫ

Әмтәә тәдавүлү капиталын башланғыч нөгтәсидир. Капиталын мејдана кәлмәси үчүн тарихи илкин шәртләр әмтәә истеһсалы вә инкишаф етмиш әмтәә тәдавүлүдүр, тичарәтдир. Дүнја тичарәти вә дүнја базары XVI әсрдә капиталын јени тарихини башлајыр.

Әкәр биз әмтәә тәдавүлүнүн мадди мәзмунуну, мүхтәлиф истеһлак дәјәрләринин мүбадиләсини бир кәнара гојуб анчаг бу просесин доғурдуғу игтисади формалары нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, пул онун сон мәһсулудур. Әмтәә тәдавүлүнүн бу сон мәһсулу капиталын илк тәзаһүр формасыдыр.

Тарихән капитал һәр јердә торпаг мүлкијјәтинә әввәлчә пул формасында, пул әмлакы кими, тачир вә сәләмчи капиталы кими гаршы дурур[1]. Лакин капиталын илк тәзаһүр формасынын пулдан ибарәт олдуғуну јәгин етмәк үчүн капиталын әмәлә кәлмәси тарихинә мүрачиәт етмәјә еһтијач јохдур. Бу тарих һәр күн көзүмүз гаршысында баш верир. Һәр бир јени капитал илк дәфә мејдана чыхдыгда, јә'ни әмтәә базарына, әмәк базарына вә ја пул базарына чыхдыгда, һөкмән пул шәклиндә, мүәјјән просесләр јолу илә капитала чеврилмәли олан пул шәклиндә мејдана чыхыр.

Пул олан пул илә капитал олан пул бир-бириндән әввәлчә анчаг өз тәдавүл формасынын бир чүр олмамасы илә фәргләнир.

---

[1] Шәхси табелик вә һөкмранлыг мүнасибәтләринә әсасланан торпаг мүлкијјәтинин һакимијјәти илә пулун шәхсијјәтсиз һакимијјәти арасында олан әкслик ики франсыз зәрби-мәсәләсиндә чох јахшы ифадә едилмишдир: „Nulle terre sans seigneur“.—„L'argent n'a pas de maitre“ [„Ағасыз торпаг олмаз“.—„Пулун ағасы олмаз“].

Билаваситә әмтәә тәдавүлү формасы *Ә—П—Ә* формасыдыр, әмтәәнин пула чеврилмәси вә пулун дөнүб әмтәәјә чеврилмәсидир, алғы үчүн сатгыдыр. Лакин бу форма илә јанашы ондан спесифик сурәтдә фәргли олан башга бир форманы, *П—Ә—П* формасыны, пулун әмтәәјә чеврилмәси вә әмтәәнин дөнүб пула чеврилмәсини, сатгы үчүн алғыны көрүрүк. Өз һәрәкәтиндә бу ахырынчы тсиклдән кечән пул капитала чеврилир, дөнүб капитал олур вә артыг өз вәзифәсинә көрә капиталдыр.

П—Ә—П тәдавүлүнә јахындан нәзәр јетирәк. Садә әмтәә тәдавүлү кими, бу тәдавүл дә бир-биринә экс олан ики фазадан кечир. Биринчи фаза, *П—Ә,* алғы, пулун әмтәәјә чеврилмәсидир. Икинчи фаза, *Ә—П*, јахуд сатгы, әмтәәнин дөнүб пула чеврилмәсидир. Һәр ики фазанын вәһдәти мәчму һәрәкәтдән ибарәтдир вә бурада пул әмтәәјә мүбадилә олунур вә сонра һәмин әмтәә јенә дә пула мүбадилә едилир, әмтәә сатылмаг үчүн алыныр, јахуд, алғы илә сатгы арасындакы формал фәргләр бир кәнара гојулса, пула әмтәә алыныр вә әмтәәјә дә пул алыныр[2]. Бүтүн просесин сөнүб кетдији нәтичә пулун пула мүбадиләси, *П—П* олур. Әкәр мән 100 фунт стерлингә 2 000 фунт памбыг алырамса вә бу 2 000 фунт памбығы јенидән 110 ф. стерлингә сатырамса, нәтичә е'тибарилә мән 100 ф. стерлинги 110 ф. стерлингә, пулу пула мүбадилә етмиш олурам.

Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, *П—Ә—П* тәдавүл просеси мүәјјән бир пул дәјәрини ејни пул дәјәринә, мәсәлән 100 ф. стерлинги 100 ф. стерлингә мүбадилә етмәк үчүн анчаг долајы бир јол олсајды, онда бу тәдавүл просеси тамамилә мә'насыз вә мәзмунсуз оларды. Бунданса дәфинә топлајанын методу мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа садә вә е'тибарлыдыр, чүнки о өз 100 ф. стерлингини тәдавүлдәки тәһлүкәләрә салмајыб өзүндә сахлајыр. Дикәр тәрәфдән, тачир 100 ф. стерлингә алдығы памбығы сатаркән бунун мүгабилиндә 110 ф. ст., јахуд 100 вә ја һәтта 50 ф. ст. әлдә етмәсиндән әсла асылы олмајараг, онун пулу, садә әмтәә тәдавүлүндән, мәсәлән, кәндлинин тахыл сатыб әлдә етдији пулла өзүнә палтар алмасы кими бир тәдавүлдән тамамилә фәргли олан спесифик вә орижинал бир јол кечмиш олур. Беләликлә, биз һәр шејдән әввәл *П—Ә—П* дөвраны илә *Ә—П—Ә* дөвраны арасындакы формал фәрги сәчијјәләндирмәлијик. Бунунла бирликдә һәмин формал фәргләр архасында кизләнән маһијјәт фәрги дә ашкара чыхар.

---

[2]) „Пула әмтәә алырлар вә әмтәәјә пул алырлар" *(Mercier de la Rivière.* „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", p. 543).

Әввәлчә көрәк бу һәр ики форманын үмуми чәһәти нәдән ибарәтдир.

Һәр ики дөвран бир-биринә экс олан ејни фазалара: *Ә—П* сатгы, вә *П—Ә,* алғы фазаларына бөлүнүр. Бу ики фазанын һәр бириндә ики ејни мадди үнсүр—әмтәә илә пул вә ејни характерик игтисади либасларда олан ики шәхс—сатычы илә алычы гаршы-гаршыја дурур. Бу ики дөврандан һәр бири бир-биринә экс олан ејни фазаларын вәһдәтидир вә һәр ики дәфә бу вәһдәт үч контракент васитәси илә вүчуда кәлир, бунлардан бири анчаг сатыр, дикәри анчаг алыр, үчүнчүсү исә нөвбә илә һәм алыр, һәм дә сатыр.

Лакин лап әввәлдән *Ә—П—Ә* дөвраны илә *П—Ә—П* дөвраныны бир-бириндән фәргләндирән чәһәт тәдавүлүн ејни экс фазаларынын бир-биринә тәрс ардычыллығыдыр. Садә әмтәә тәдавүлү сатгы илә башланыб алғы илә гуртарыр, капитал олан пулун тәдавүлү исә алғы илә башланыб сатгы илә гуртарыр. Һәрәкәтин башланғыч вә сон нөгтәләри биринчи һалда әмтәә, икинчи һалда исә пул олур. Биринчи формада бүтүн просесдә васитәчи ролуну пул, икинчи формада исә, эксинә, әмтәә ојнајыр.

Ә—П—Ә тәдавүлүндә пул ән нәһајәт әмтәәјә чеврилир вә бу әмтәә истеһлак дәјәри вәзифәси көрүр. Демәли, бурада пул гәти хәрчләнмиш олур. Әксинә, бунун тәрси олан *П—Ә—П* тәдавүлүндә алычы өз пулуну анчаг она көрә хәрчләјир ки, сатычы олараг пул әлдә етсин. О, әмтәә аларкән пулу тәдавүлә ондан өтрү бурахыр ки, һәмин әмтәәни сатыб, јенә орадан пулу чыхарсын. Пулу о анчаг белә бир кизли нијјәтлә әлдән бурахыр ки, јенидән бу пула саһиб олсун. Беләликлә, бурада пул анчаг аванс едилир[3].

Ә—П—Ә формасында ејни пул өз јерини ики дәфә дәјишир. Сатычы пулу алычыдан алыр вә башга бир сатычыја верир. Әмтәә мүгабилиндә пул алмагла башланан бүтөвлүкдә бүтүн просес әмтәә мүгабилиндә пул вермәклә гуртарыр. *П—Ә—П* формасында просес эксинә чәрәјан едир. Бурада ејни пул дејил, ејни әмтәә өз јерини ики дәфә дәјишир. Алычы әмтәәни сатычыдан алыр вә јенидән башга бир алычыја верир. Садә әмтәә тәдавүлүндә ејни пулун өз јерини ики дәфә дәјишмәси онун гәти сурәтдә бир нәфәрин әлиндән чыхыб башгасынын әлинә кечмәсинә сәбәб олдуғу кими, бурада да ејни әмтәәнин өз јерини ики дәфә дәјишмәси пулу јенә гајтарыб өз башланғыч нөгтәсинә кәтирир.

---

[3]) „Бир шеј јенидән сатылмаг үчүн алындыгда, буна сәрф едилән мәбләғ аванс едилмиш пул адланыр, бир шеј јенидән сатылмамаг үчүн алындыгда исә демәк олар ки, пул хәрчләнмишдир“ *(James Steuart.* „Works“ etc., edited by General Sir James Steuart, his son. London, 1805, v. I, p. 274).

Пулун јенидән өз башланғыч нөгтәсинә гајытмасы әмтәәнин алындығы гијмәтдән баһа сатылыб-сатылмадығындан асылы дејилдир. Бу һал анчаг јенидән кери гајыдан пул мәбләғинин кәмијјәтинә тә'сир един. Пулун јенидән кери гајытмасы һадисәси она көрә баш верир ки, сатын алынан әмтәә јенидән сатылыр, јә'ни *П—Ә—П* дөвраны тамамилә баша чатыр. Демәли, пулун бир капитал кими тәдавүл етмәси илә онун садәчә пул кими тәдавүл етмәси арасында биз бурада һисслә гавранылан бир фәрг көрүрүк.

Бир әмтәәнин сатылмасындан һасил олан пул башга әмтәәнин алынмасына сәрф едиләр-едилмәз, *Ә—П—Ә* дөвраны тамамилә баша чатмыш олур. Әкәр бурада пул һәр һалда јенә өз башланғыч нөгтәсинә гајыдырса, анчаг бүтүн просесин јенидән башланмасы вә ја тәкрарланмасы сајәсиндә гајыдыр. Әкәр мән бир квартер тахылы 3 ф. стерлингә сатыб бу 3 ф. стерлингә палтар алырамса, мәним үчүн бу 3 ф. стерлинг гәти хәрчләнмиш олур. Бу пулун мәнә даһа һеч бир дәхли јохдур. Бу пул палтар сатанындыр. Әкәр мән бир квартер дә буғда сатсајдым, пул јенә мәнә гајытмыш оларды, лакин биринчи сөвдә нәтичәсиндә дејил, онун анчаг тәкрарланмасы нәтичәсиндә гајытмыш оларды. Мән јенә бир әмтәә алыб бу сөвдәни баша чатдырсам, пул јенә дә мәндән узаглашмыш олур. Демәли, *Ә—П—Ә* тәдавүлүндә пулун сәрф олунмасынын кери гајытмасына һеч бир дәхли јохдур. Әксинә, *П—Ә—П* тәдавүлүндә пулун кери гајытмасы онун сәрф олунмасынын өз характериндән ирәли кәлир. Пул беләчә јенидән кери гајытмаса, бүтүн әмәлијјаты баш тутмамыш, јахуд просеси кәсилмиш вә һәлә баша чатмамыш һесаб етмәк лазымдыр, чүнки онун икинчи фазасы—алғыны тамамлајыб баша чатдыран сатгы һәлә јохдур.

Ә—П—Ә дөвраны бир әмтәәдән башланыр, тәдавүлдән чыхыб истеһлака кечән башга бир әмтәә илә битир. Беләликлә, бу дөвранын сон мәгсәди истеһлакдан, тәләбатын өдәнилмәсиндән, бир сөзлә, истеһлак дәјәриндән ибарәтдир. Әксинә, *П—Ә—П* дөвраны пул гүтбүндән башланыр вә ән нәһајәт һәмин гүтбә гајыдыр. Буна көрә дә онун һәрәкәтверичи амили, онун мүәјјәнедичи мәгсәди мүбадилә дәјәринин өзүдүр.

Садә әмтәә тәдавүлүндә кәнар нөгтәләрин һәр икиси ејни игтисади формада олур. Бунларын һәр икиси әмтәәдир. Һәм дә бәрабәр дәјәрли әмтәәдир. Лакин бунлар кејфијјәтчә бирбириндән фәргли олан истеһлак дәјәрләридир, мәсәлән, тахыл вә палтардыр. Мәһсулларын мүбадиләси, ичтимаи әмәјин ифадә олундуғу мүхтәлиф маддәләрин мүбадиләси бурада һәрәкәтин мәзмунуну тәшкил едир. *П—Ә—П* тәдавүлүндә исә вәзијјәт башга чүрдүр. Илк бахышда бу тәдавүл өз тавтоло-

жилијн үзүндән мәзмунсуз көрүнүр. Һәр ики кәнар нөгтә ејни игтисади формададыр. Бу кәнар нөгтәләрин һәр икиси пулдур, демәли, кејфијјәтчә мүхтәлиф истеһлак дәјәрләри дејилдир, чүнки пул әмтәәләрин мәһз елә бир чеврилмиш сурәтидир ки, бурада әмтәәләрин бүтүн хүсуси истеһлак дәјәрләри гејб олур. Әввәлчә 100 ф. стерлинги памбыға, сонра да бу памбығы јенә 100 ф. стерлингә мүбадилә етмәк, јә'ни долајы јолла пулу пула, ејни шеји ејни шејә мүбадилә етмәк,—белә бир әмәлијјат мә'насыз олдуғу гәдәр дә мәгсәдсиздир[4]. Бир пул мәбләғи башга пул мәбләғиндән үмумијјәтлә анчаг кәмијјәтчә фәргләнә биләр. Буна көрә дә *П—Ә—П* просесинин мәзмуну онун кәнар нөгтәләриндәки кејфијјәт фәргиндән дејил,—чүнки бунларын һәр икиси пулдур,—анчаг онларын кәмијјәт фәргиндән ирәли кәлир. Бу просес нәтичәсиндә тәдавүлдән чыхарылан пулун мигдары әввәлдә тәдавүлә бурахылмыш пулун мигдарындан артыг олур. Мәсәлән, 100 ф. стерлингә алынан памбыг јенидән 100+10 ф. стерлингә, јахуд 110 ф. стерлингә сатылыр. Буна көрә дә нәзәрдән кечирилән просесин долғун формасы белә ифадә олунур: *П—Ә—П'*, бурада $П' = П + \Delta П$, јә'ни әввәлдә аванс едилән мәбләғ плјус мүәјјән бир артым. Бу артымы, јахуд әввәлдәки дәјәрдән артыг һиссәни мән изафи дәјәр (surplus value) адландырырам. Беләликлә, әввәлдә аванс едилән дәјәр тәдавүлдә нәинки һифз олунур, һәмчинин өз кәмијјәтини дәјишдирир, өзүнә изафи дәјәр әлавә едир, јахуд артыр. Мәһз бу һәрәкәт ону капитала чевирир.

Доғрудур, ола биләр ки, *Ә—П—Ә* тәдавүлүндә һәр ики кәнар нөгтә, *Ә* вә *Ә*, мәсәлән тахыл вә палтар мигдарча мүхтәлиф дәјәрләрдир. Кәндли өз тахылыны дәјәриндән баһа сата биләр вә ја палтары дәјәриндән учуз ала биләр. Дикәр тәрәфдән, палтар сатан ону алдада биләр. Лакин бу тәдавүл формасынын өзү үчүн дәјәрдә олан белә фәрг халис тәсадүфи бир

[4]) Мерсје де лја Ривјер меркантилистләр барәсиндә дејир: „Пулу пула мүбадилә етмәзләр“ (*Mercier de la Riviére*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 486). Хүсуси олараг „тичарәт“ вә „еһтикардан“ бәһс едән бир әсәрдә биз бу сөзләри охујуруг: |Һәр бир тичарәт мүхтәлиф шејләрин мүбадиләсиндән ибарәтдир; хејир дә“ (тачир үчүнмү?) „мәһз бу мүхтәлифликдән әмәлә кәлир. Бир фунт тахылын бир фунт тахыла мүбадиләси зәррә гәдәр дә хејир вермәзди... анчаг пулу пула мүбадилә етмәкдән ибарәт олан гумардан тичарәти ајыран үстүн чәһәт дә будур“ (*Th. Corbet*. „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and speculation explained“. London, 1841, p. 5). Һәрчәнд Корбет көрмүр ки, *П—П* әмәлијјаты, пулун пула мүбадиләси нәинки тичарәт капиталына, һабелә үмумијјәтлә һәр бир капитала хас олан бир тәдавүл формасыдыр, бунунла белә һәр һалда о е'тираф едир ки, тичарәт нөвләриндән биринин, мәһз еһтикарын бу формасы гумара бәнзәјир; лакин будур, Мак-Куллох мејдана чыхыб һесаб едир ки, сатгы үчүн олан һәр бир алғы еһтикардыр вә, беләликлә, еһтикарла тичарәт арасындакы фәрг бүсбүтүн итиб кедир. „Бир фәрд мәһсулу јенидән сатмаг үчүн алырса, һәр бир белә сөвдә фе'лән еһтикардыр“ (*MacCulloch*. „A Distionary Practical etc. of Commerce“. London, 1847, p. 1009). Амстердам биржасынын Пиндары олан Пинто даһа садәлөвһдүр: „Тичарәт гумардыр“ (бу мүддәаны о, Локкдан көтүрмүшдүр) „вә, әлбәттә, һеч шеји олмајан бир адамла гумар ојнадыгда, удмаг олмаз. Буна көрә дә бириси узун заман һәмишә һамыны ударса, јенидән ојуна башлаја билмәк үчүн уддуғу пулун чох һиссәсини өз хошуна гајтармалы олfavor="" ларды“ (*Pinto*. „Traitè de la Circulation et du Crèdit“. Amsterdam, 1771, p. 231).

һал ола биләр. Һәр ики кәнар нөгтә, мәсәлән тахыл вә палтар, бир-биринә еквивалентдирсә, *П—Ә—П* тәдавүлүнүн әксинә олараг һәмин тәдавүл формасы өз мә'на вә әһәмијјәтини һеч дә итирмир. Бундан әлавә, бунларын дәјәрләринин бәрабәрлији бурада просесин нормал чәрәјаны үчүн шәртдир.

Алғы үчүн олан сатғынын тәкрар олунмасы вә ја јенидән башланмасы өз өлчүсүнү вә мә'насыны һәмин просесдән кәнарда олан сон мәгсәддә—истеһлакда, мүәјјән тәләбатын өдәнилмәсиндә тапыр. Әксинә, сатгы үчүн олан алғыда башланғычла сон ејни шејдир, мәһз пулдур, мүбадилә дәјәридир вә артыг тәкчә буна көрә дә һәмин һәрәкәт сонсуздур. Нечә олурса олсун, *П*-дән *П*+ Δ*П* һасил олду; 100 ф. стерлингдән 100+10 ф. ст. һасил олду. Лакин анчаг кејфијјәт чәһәтдән нәзәрдән кечирилән 110 ф. ст. 100 ф. ст. кими бир шејдир, мәһз пулдур. Мигдар чәһәтдән дә 110 ф. ст. 100 ф. ст. кими мәһдуд бир дәјәр мәбләғидир. Бу 110 ф. ст. пул кими хәрчләнсәјди, өз ролундан чыхарды. Онда бу пул даһа капитал олмазды. Тәдавүлдән чыхарылан пул донуб дәфинә олур вә гијамәтә гәдәр бу һалында галса да, јенә үстүнә бир фартинг дә кәлмир. Демәли, мадам ки, дәјәрин артмасындан бәһс олунур, артмаға олан тәләбат 100 ф. стерлинг кими, 110 ф. стерлингә дә ејни дәрәчәдә аиддир, чүнки бу мәбләғләрин һәр икиси мүбадилә дәјәринин мәһдуд ифадәсидир вә, демәли, бунларын һәр икисиндә өз һәчмини артырмаг јолу илә мүтләг сәрвәт мәгамына јахынлашмаг габилијјәти вардыр. Доғрудур, әввәлдә аванс едилән 100 ф. стерлинглик дәјәр тәдавүлдә онун үстүнә кәлән 10 ф. стерлинг изафи дәјәрдән бир ан фәргләнир, лакин бу фәрг дәрһал јенә итиб кедир. Просес нәтичәсиндә елә олмур ки, бир тәрәфдә 100 ф. стерлинглик илкин дәјәр, дикәр тәрәфдә исә 10 фунт стерлинглик изафи дәјәр олсун. 110 ф. стерлинглик ваһид бир дәјәр алыныр. Бу мәбләғ дә әввәлки 100 ф. стерлинг кими, јенидән артмаг просесинә башламаға јарарлы бир формаја маликдир. Һәрәкәти битирәркән пул бу һәрәкәтин јени башланғычы олур[5]). Демәли, сатгы үчүн олан алғыдан ибарәт һәр бир ајрыча дөвранын сону артыг өзлүјүндә јени бир дөвранын башланғычы олур. Садә әмтәә тәдавүлү—алғы үчүн сатгы—тәдавүлдән кәнарда олан сон мәгсәдә наил олмаг үчүн—истеһлак дәјәрләрини мәнимсәмәк үчүн, тәләбаты өдәмәк үчүн васитәдир. Әксинә, пулун капитал олараг тәдавүлү өзлүјүндә бир мәгсәддир, чүнки дәјәр анчаг даим јенидән

---

[5]) „Капитал... илкин капиталла мәнфәәтә, капитал артымына бөлүнүр... һәрчәнд практика дәрһал бу мәнфәәти капитала битишдириб онунла бирликдә дөвријјәјә бурахыр“ (*Ф. Енкелс*. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр“, Арнолд Руке вә Карл Маркс тәрәфиндән нәшр едилән „Deutsch-Französische Jahrbücher“ журналында. Парис, 1844, сәһ. 99 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 557]).

башланан бу һәрәкәт дахилиндә артыр. Буна көрә дә капиталын һәрәкәти үчүн һәдд јохдур[6].

Бу һәрәкәтин шүурлу тәмсилчиси олан пул саһиби капиталист олур. Онун шәхсијјәти вә ја, даһа доғрусу, онун чиби мәһз елә бир нөгтәдир ки, пул орадан чыхыр вә ораја гајыдыр. Бу тәдавүлүн објектив мәзмуну—дәјәрин артмасы—онун субјектив мәгсәдидир вә онун әмәлијјатынын јеканә һәрәкәтверичи амили абстракт сәрвәти кетдикчә даһа артыг мәнимсәмәкдән ибарәт олдуғуна көрә вә јалныз буна көрә—пул саһиби капиталист кими, јә'ни шәхсијјәт шәкли алмыш, ирадә вә шүур саһиби олан капитал кими һәрәкәт едир. Буна көрә дә истеһлак дәјәринә һеч заман капиталистин билаваситә мәгсәди кими бахмаг олмаз[7]. Ејнилә дә онун мәгсәди тәк бир дәфә мәнфәәт әлдә етмәк дејил, мәнфәәт көтүрмәји арасы кәсилмәдән давам етдирмәкдир[8]. Бу мүтләг сурәтдә варланма чәһди, бу дәјәр дүшкүнлүјү[9] һәм капиталистә, һәм дә дәфинә

---

[6]) Аристотел хрематистикаја игтисадијјаты гаршы гојур. О, игтисадијјаты әсас тутур. Игтисадијјат сәрвәт әлдә етмәк сәнәти кими көтүрүлдүкдә, о анчаг јашајыш үчүн зәрури олан вә ја ев вә дөвләт үчүн фајдалы олан не'мәтләр әлдә етмәкдән ибарәтдир. „Әсил сәрвәт (ὁ ἀληθινῦς πλόῦ τοζ) бу чүр истеһлак дәјәрләриндән ибарәтдир; зира јахшы јашамаг үчүн зәрури олан бу чүр мүлкијјәтин мигдары һәдсиз дејилдир. Лакин башга бир сәрвәт әлдә етмәк сәнәти дә вардыр ки, бу да адәтән вә тамамилә доғру олараг хрематистика адланыр; бундан өтрү исә, көрүнүр, сәрвәт вә мүлкијјәт үчүн һәдд јохдур. Әмтәә тичарәти“ („η καπηλική“), һәрфијјән пәракәндә алвер демәкдир вә Аристотел дә бу форманы она көрә көтүрүр ки, бурада истеһлак дәјәри гәти рол ојнајыр) „өз тәбиәти е'тибары илә хрематистикаја аид дејилдир, чүнки бурада мүбадилә анчаг онларын өзләри“ (алычылар вә сатычылар) „үчүн зәрури олан шејләрә шамилдир“. Даһа сонра о дејир ки, буна көрә дә әмтәә тичарәтинин илкин формасы мүбадилә тичарәти олмушдур, лакин бу тичарәт кенишләндикдә, зәрури олараг пул мејдана чыхыр. Пул ихтира едилдикдә, мүбадилә тичарәти һөкмән инкишаф едиб καπηλική, әмтәә тичарәти шәклини алмалы иди, әмтәә тичарәти исә өз илкин мејлинин әксинә олараг, хрематистикаја, пулдан пул чыхармаг сәнәтинә чеврилмишдир. Даһа сонра, хрематистика игтисадијјатдан онунла фәргләнир ки, „онун үчүн тәдавүл сәрвәт мәнбәјидир (ποιητική χρημάτων... διά χρημάτων μεταβολής). О башдан-баша пул үзәриндә гурулмушдур, чүнки пул бу чүр мүбадиләнин башланғыч вә сонудур (τό γάρ νόμισμα στοιχεῖον καί πέρας τής ἀλλαγής ἐστίν). Буна көрә хрематистиканын чан атдығы сәрвәт дә һәдсиздир. Нечә ки, өз мәгсәди раситә дејил, ахырынчы сон мәгсәд олан сәнәт һәдсиз сә'ј көстәрир, чүнки белә бир сәнәт бу мәгсәдә кет-кедә даһа чох јахынлашмаға чан атыр,—һалбуки мүәјјән мәгсәд үчүн анчаг васитә ахтармаға чалышан сәнәтләр һәдсиз дејилдир, чүнки мәгсәд өзү онлар үчүн һәдд гојур,—еләчә дә хрематистиканын өз мәгсәдинә чан атмасында һәдд јохдур, онун мәгсәди мүтләг сурәтдә варланмагдыр. Хрематистиканын дејил, игтисадијјатын һәдди вардыр... игтисадијјат өз гаршысына пулун өзүндән фәргли бир шеј әлдә етмәк мәгсәдини гојур, хрематистика исә анчаг пулу артырмаға чан атыр... Бә'зиләри бир-биринә кечән бу ики форманы гарышдырдыгларына көрә, пулу сахламаға вә онун мигдарыны сонсуз артырмаға игтисадијјатын сон мәгсәди кими бахырлар“ (*Aristoteles*. „De Republica“, edit. Bekker, I китаб, 8 вә 9-чу фәсилләр, мүхтәлиф јерләриндә).

[7]) „Сәнаје капиталисти үчүн мүәјјән әһәмијјәти олан чәһәт әмтәә“ (бурада истеһлак дәјәри мә'насындадыр) „дејилдир... онун сон мәгсәди пулдур“ (*Th. Chalmers*. „On Political Economy etc.“, 2nd edit. Glasgow, 1832, p. 165, 166).

[8]) „Тачир артыг әлдә етдији мәнфәәти даһа, демәк олар, әсла гијмәтләндирмир, амма даим јени мәнфәәт әлдә етмәјә чалышыр“ (*A. Genovesi*. Lezioni di Economia Civile“. (1765), италјан игтисадчылары әсәрләринин Кустоди нәшри, Parte Moderna, t. VIII, p. 139).

[9]) „Капиталистләрин фәалијјәтини һәмишә сөнмәз бир мәнфәәт еһтирасы, auri sacra fames [мүгәддәс бир гызыл һәрислији мүәјјән едир“ (*MacCulloch*. „The Principles of Political Economy“. London, 1830, p. 179). Өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, бу нөгтеји-нәзәрлә бәрабәр Мак-Куллох вә К°-сы нәзәри чәтинликләрә дүшәндә, мәсәлән ифрат истеһсалы нәзәрдән кечирәркән һәмин капиталисти ачыг үрәкли бир бүркер кими гәләмә вериб елә көстәрирләр ки, она анчаг истеһлак дәјәрләри лазымдыр, чәкмә, шлјапа, јумурта, чит вә аилә һәјаты илә һәгигәтән билаваситә әлагәси олан башга истеһлак дәјәрләринә доғрудан да гызғын бир һәрислик она әзаб верир.

јығана хас олан үмуми сифәтдир, лакин дәфинә јыған шәхс анчаг диванә бир капиталист икән, капиталист шүурла дәфинә јыған адамдыр. Дәфинә јыған адам пулу тәдавүлдән горујуб[10] сахламагла дәјәри дурмадан артырмаға чалышдығы һалда, даһа фәрасәтли капиталист буна пулу дөнә-дөнә тәдавүлә бурахмагла наил олур[10а].

Садә тәдавүл просесиндә әмтәә дәјәринин алдығы мүстәгил формалар—пул формалары—әмтәәләрин мүбадиләсиндә анчаг васитәчи олур вә һәрәкәтин сон нәтичәсиндә итиб кедир. Әксинә, *П—Ә—П* тәдавүлүндә һәм әмтәә, һәм дә пул анчаг дәјәрин өз мөвчудлуғунун мүхтәлиф үсуллары кими: пул дәјәрин мөвчудлуғунун үмуми үсулу кими, әмтәә исә онун хүсуси вә, нечә дејәрләр, маскаланмыш үсулу кими фәалијјәт көстәрир[11]. Дәјәр даим бир формадан башга формаја кечир, лакин бу һәрәкәтиндә һеч бир заман итмир вә, беләликлә, дөнүб автоматик ишләјән бир субјектә чеврилир. Артан дәјәрин өз һәјат дөвранында нөвбә илә кәсб етдији ајры-ајры тәзаһүр формалары гејд едилсә, белә тә'рифләр алыныр: капитал пулдур, капитал әмтәәдир[12]. Лакин һәгигәтдә дәјәр бурада мүәјјән бир просесин субјекти олур вә бурада даим өз пул формасыны әмтәә формасына вә, әксинә, өз әмтәә формасыны пул формасына дәјишмәклә, өзү өз кәмијјәтини дәјишдирир, изафи дәјәр олан өзүнү илкин дәјәр олан өзүндән узаглашдырыр, өз-өзүнә артыр. Зира онун өзү өзүнә изафи дәјәр әлавә етдирдији бу һәрәкәт онун өз һәрәкәтидир, демәли, онун артмасы онун өз-өзүнә артмасыдыр. О, дәјәр јаратмаг кими белә бир е'чазкар габилијјәти өзүнүн дәјәр олмасы сајәсиндә әлдә етмишдир. О чанлы бала верир вә ја, һеч олмазса, гызыл јумурта јумуртлајыр.

Дәјәрин пул формасыны вә әмтәә формасыны каһ гәбул едиб, каһ да өз үзәриндән атдығы вә ејни заманда да бу чеврилмәләр һүдуду дахилиндә даим һифз олунуб галдығы вә артдығы һәмин просесин фәал субјекти олмаг е'тибары илә дәјәр һәр шејдән әввәл елә бир мүстәгил формаја мөһтачдыр ки, бу формада онун өзүнүн өзү илә ејнијјәти гејд едилмиш олсун. Бу формаја исә о анчаг пул шәклиндә маликдир. Буна көрә дә пул дәјәрин һәр чүр артмасы просесинин башланғыч

---

[10]) „Σώζειν" [„горумаг"] сөзү сәрвәт јығмағы көстәрмәк үчүн јунанлар арасында ишләнән характерик ифадәдир. Ејнилә дә инкилисчә „to save" һәм „горумаг", һәм дә „јығмаг" демәкдир.

[10а]) „Шејләр бир истигамәтдә һәрәкәт едәркән чата билмәдикләри сонсузлуға дөвран васитәси илә чатырлар" (*Galiani* [ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 156]).

[11]) „Мүәјјән бир материја өзү өзлүјүндә капитал дејил, онун дәјәри капиталдыр" (*J. B. Say*. „Traitè d'Économie Politique", 3 ème éd. Paris, 1817, t. II, p. 429).

[12]) „Тәдавүлә бурахылыб мәһсулдар мәгсәдлә ишләдилән пул [currency] (!) капиталдыр" (*Macleod*. „The Theory and Practice of Banking". London, 1855, v. 1, ch. 1, p. 55). „Капитал әмтәәләрдир" (*James Mill*. „Êlements of Politcal Economy". London, 1821, p. 74).

вә сон нөгтәсидир. Бу дәјәр 100 ф. стерлингә бәрабәр иди, инди исә 110 ф. стерлингә бәрабәрдир вә и. а. Лакин бурада пул өзү дәјәр формаларындан анчаг бири ролуну ојнајыр, чүнки бурада дәјәр формалары икидир. Пул әмтәә формасы алмаса, капитал ола билмәз. Беләликлә, бурада пул һеч дә дәфинә јығымында олдуғу кими, әмтәәләрә гаршы мүбаһисәјә галхышмыр. Капиталист билир ки, һәр бир әмтәә нә гәдәр бичимсиз көрүнсә дә, нә гәдәр пис иј версә дә, руһән вә һәгигәтдә пулдур, батинән сүннәт олунмуш јәһудидир, һәм дә пулдан даһа чох пул һасил етмәк үчүн е'чазкар бир васитәдир.

Садә тәдавүлдә әмтәәләрин дәјәри онларын истеһлак дәјәринин әксинә оларaг, ән јахшы һалда мүстәгил пул формасы алырдыса, бурада бирдән-бирә өз-өзүнә инкишаф едән, өз-өзүнә һәрәкәт едән бир субстансија кими мејдана чыхыр вә бунун үчүн әмтәәләр илә пул анчаг формалардыр. Бундан әлавә. Дәјәр әмтәәләрин мүнасибәтини ифадә етмәк әвәзинә, инди өз-өзү илә, нечә дејәрләр, хүсуси мүнасибәтә кирир. Ата аллаһ илә оғул аллаһ бир јашда вә һәгигәтдә бир вүчуд олдуғу һалда, ата аллаһ оғул аллаһ олан өзүндән фәргләндији кими, дәјәр дә илкин дәјәр олан өзүнү изафи дәјәр олан өзүндән фәргләндирир. Зира аванс едилмиш 100 ф. ст. анчаг 10 ф. стерлинглик изафи дәјәр сајәсиндә капитал олур вә капитал олан кими, оғлу, оғлунун да сајәсиндә ата доғулдуғу кими, онларын фәрги дәрһал јенә итиб кедир вә һәр икиси бир вәһдәт: 110 ф. ст. олур.

Беләликлә, дәјәр өз-өзүнә һәрәкәт едән дәјәр, өз-өзүнә һәрәкәт едән пул олур вә бу һалында о—капиталдыр. О, тәдавүл даирәсиндән чыхыр, јенидән бураја дахил олур, бурада өзүнү һифз едир вә чохалыр, керијә бу чохалмыш һалында гајыдыр, јенидән вә бир даһа ејни дөврана башлајыр[13]. Капиталы илк дәфә тәфсир едәнләрин, меркантилистләрин дилиндә онун тәсвири беләдир: *П—П′*, пул доғуран пул—money which begets money.

Сатмаг үчүн алмаг, даһа доғрусу, баһа сатмаг үчүн алмаг, *П—Ә—П′* илк бахышда капиталын анчаг бир нөвүнә—тачир капиталына мәхсус бир форма кими көрүнүр. Лакин сәнаје капиталы да әмтәәјә чеврилән вә сонра әмтәәнин сатылмасы јолу илә гајыдыб даһа артыг мигдар пула чеврилән пулдур. Алғы илә сатгы арасындакы фасиләдә тәдавүл даирәсиндән кәнарда баш верән әмәлијјат бу һәрәкәт формасыны әсла дәјишдирмир. Нәһајәт, фаиз кәтирән капиталда *П—Ә—П′* тәдавүлү мүхтәсәр шәкилдә, ара һалга олмадан өз нәтичәсиндә,

---

[13]) „Капитал... арасы кәсилмәдән өзүнү чохалдан дәјәрләрдир“ (*Sismondi*. „Nouveaux Principes d' Économie Politique“, t. I, p. 89).

јығчам шәкилдә, *П—П′* кими, мигдарча даһа чох пула бәрабәр олан пул кими, өзүндән артыг олан дәјәр кими ифадә олунур.

Беләликлә, *П—Ә—П′* капиталын һәгигәтән үмуми формуласыдыр, тәдавүл даирәсиндә дә билаваситә тәзаһүр етдији шәкилдә формуласыдыр.

2. ҮМУМИ ФОРМУЛАНЫН ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИ

Пул сүрфәсинин капитала чеврилдији тәдавүл формасы әмтәәнин, дәјәрин, пулун вә тәдавүлүн өзүнүн тәбиәти һаггында јухарыда шәрһ едилән бүтүн ганунлара зиддир. Бу тәдавүл формасыны садә әмтәә тәдавүлүндән, бир-биринә әкс олан һәмин ики просесин, сатгы илә алғынын тәрс ардычыллылығы фәргләндирир. Лакин бу нә мө'чүзәдир ки, белә сырф формал бир фәрг һәмин просесин лап тәбиәтини дәјишдирә билир?

Бундан әлавә: һәмин әкс сыра гајдасы бир-бири илә сөвдәләшән үч ишкүзар достдан анчаг бири үчүн мөвчуддур. Капиталист олмаг е'тибары илә мән *А*-дан әмтәә алыр вә сонра *В*-јә сатырам; садәчә әмтәә саһиби олмаг е'тибары илә мән *В*-јә әмтәә сатыр вә сонра јенидән *А*-дан әмтәә алырам. Ишкүзар достлар олан *А* вә *В* үчүн бу фәрг мөвчуд дејилдир. Онлар анчаг әмтәәләрин сатычысы вә алычысы кими мејдана чыхырлар. Мән өзүм һәр дәфә онларын гаршысына анчаг пул саһиби вә ја әмтәә саһиби кими, алычы вә ја сатычы кими чыхырам. Метаморфозларын һәм бу, һәм дә о бири ардычыллығында мән онлардан биринин гаршысына анчаг алычы кими, дикәринин гаршысына исә анчаг сатычы кими: биринин гаршысына анчаг пул кими, дикәринин гаршысына исә анчаг әмтәә кими чыхырам, лакин мән онлардан һеч биринин гаршысына капитал кими вә ја капиталист кими, јә'ни пулдан артыг олан, јахуд әмтәәдән артыг олан бир шеј кими, пулун вә ја әмтәәләрин көстәрдији тә'сирдән башга бир тә'сир көстәрә биләчәк бир шеј кими чыхмырам. Мәним үчүн *А*-дан алыб *В*-јә сатмаг ардычыл бир сырадыр. Лакин бу ики әмәлијјат арасындакы әлагә анчаг мәним үчүн мөвчуддур. Мәним *В* илә олан сөвдәмин *А*-ја һеч бир дәхли јохдур, *А* илә олан сөвдәмин *В*-јә һеч бир дәхли јохдур. Әкәр мән сөвдәләрин сыра гајдасыны тәрсинә чевирмәклә, хүсуси бир хидмәт көстәрдијими онлара баша салмаг истәсәм, онлар мәнә сүбут едә биләр ки, мән бу ардычыллыг гајдасынын өзү барәсиндә јанылырам, бүтөвлүкдә сөвдә алғы илә башланыб сатгы илә гуртармамыш, әксинә, сатгы илә башланыб алғы илә гуртармышдыр. Доғрудан да: мәним биринчи әмәлијјатым, алғы, *А*-нын нөгтеји-нәзәриндән сатгыдыр, мәним икинчи әмәлијја-

тым, сатгы, *B*-нин нөгтеји-нәзәриндән алғыдыр. *A* вә *B* бунунла да кифајәтләнмәјиб һабелә дејә биләр ки, бүтүн бу сыра гајдасы тамамилә лүзумсуз бир һоггабазлыгдыр. *A* өз әмтәәсини бирбаша *B*-јә сата биләрди. *B* дә бирбаша *A*-дан ала биләрди. Бунунла бәрабәр бүтүн сөвдә ади әмтәә тәдавүлүнүн биртәрәфли әмәлијјаты—*A*-нын нөгтеји-нәзәриндән сатгы, *B*-нин нөгтеји-нәзәриндән алғы олур. Беләликлә, биз әмәлијјатларын сыра гајдасыны тәрсинә чевирмәклә, садә әмтәә тәдавүлү даирәсиндән әсла кәнара чыхмадыг: буна көрә дә биз бахмалы олуруг ки, бу даирәнин өз тәбиәти ораја дахил олан дәјәрләрин артмасына вә, демәли, изафи дәјәр јаранмасына јол верирми.

Тәдавүл просесини садә әмтәә мүбадиләсиндән ибарәт олдуғу формасында көтүрәк. Ики әмтәә саһибинин бир-бириндән әмтәә алдығы вә тә'дијә вахты чатдыгда өз гаршылыглы пул тәәһһүдләринә баланс вурдуглары бүтүн һалларда бу форма мејданда олур. Пул бурада һесаб пулу хидмәти көрүр; пул әмтәәләрин дәјәрләрини онларын гијмәтләриндә ифадә едир, лакин әмтәәләрин өзүнә чисмән гаршы дурмур. Нә гәдәр ки, мәсәлә истеһлак дәјәрләри үзәриндәдир, јәгин ки, бир-бири илә мүбадилә едән һәр ики шәхс хејир көрә биләр. Һәр икиси өзләринә бир истеһлак дәјәри кими фајдасыз олан әмтәәләри өзкәнинкиләшдирир вә истеһлакына еһтијачлары олан әмтәәләри алыр. Лакин сөвдәнин фајдалылығы һәтта бунунла да битмәјә биләр. Ола биләр ки, шәраб сатыб тахыл алан *A* мүәјјән иш вахты әрзиндә тахыл әкән *B*-нин ејни иш вахты әрзиндә истеһсал едә биләчәјиндән артыг шәраб истеһсал едир вә әксинә: тахыл әкән *B* мүәјјән иш вахты әрзиндә шәрабчы *A*-нын истеһсал едә биләчәјиндән артыг тахыл истеһсал едир. Беләликлә, *A* илә *B* мүбадиләјә әл атмајыб һәр икиси өзү үчүн һәм шәраб, һәм дә тахыл истеһсал етмәјә мәчбур олачаглары һала нисбәтән, ејни мүбадилә дәјәри әвәзиндә *A* даһа артыг тахыл, *B* исә даһа артыг шәраб алыр. Демәли, истеһлак дәјәри барәсиндә демәк олар ки, «мүбадилә һәр ики тәрәфин хејир көтүрдүјү сөвдәдир»[14]. Мүбадилә дәјәри мәсәләси исә башга чүрдүр.

«Чохлу шәрабы олан, лакин тахылы олмајан бир адам, чохлу тахылы олан, лакин шәрабы олмајан бир адамла сөвдәләшир вә онларын арасында 50 дәјәрлик буғданын 50 дәјәрлик шәраба мүбадиләси баш верир. Бу мүбадилә онларын һеч бири үчүн мүбадилә дәјәринин артмасы демәк дејилдир, чүнки онлардан һәр бири бу әмәлијјат васитәси илә нә гәдәр дәјәр әлдә едирсә, мүбадиләдән әввәл дә буна бәрабәр бир дәјәрә малик иди»[15].

---

[14]) „Мүбадилә елә гәрибә бир сөвдәдир ки, бурада һәр ики контракент хејир көтүрүр—өзү дә һәмишә“ (!) (*Destutt de Tracy*. „Traité de la Volonté et de ses Effets“. Paris, 1826, p. 68). Һәмин китаб „Traité d'Èconomie Politique“ ады илә чап едилмишдир.

[15]) *Mercier de la Rivière,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 544.

Тәдавүл васитәси олараг пулун ики әмтәә арасына кирмәси вә алғы әмәлијјатынын сатгы әмәлијјатындан ашкар сурәтдә ајрылмасы үзүндән вәзијјәт әсла дәјишилмир[16]. Әмтәәләр һәлә тәдавүлә кирмәздән әввәл онларын дәјәри онларын гијмәтләриндә ифадә олунур, демәли, дәјәр тәдавүлүн нәтичәси дејил, онун үчүн илкин шәртдир[17].

Просеси абстракт сурәтдә нәзәрдән кечирдикдә, jә'ни садә әмтәә тәдавүлүнүн иммансент ганунларындан ирәли кәлмәјән һаллары бир кәнара гојдугда, биз бурада бир истеһлак дәјәрини башгасынын əвəз етмәсиндән әлавә, анчаг әмтәә метаморфозуну, jә'ни әмтәә формасынын садәчә дәјишилмәсини көрәрик. Ејни бир дәјәр, jә'ни ејни мигдарда маддиләшмиш ичтимаи әмәк ејни бир әмтәә саһибинин әлиндә әввәлчә әмтәә формасында, сонра әмтәәнин чеврилдији пул формасында, нәһајәт, пулун јенидән чеврилдији әмтәә формасында олур. Белә бир форма чеврилмәсинә дәјәр кәмијјәтинин дәјишилмәси дахил дејилдир. Бу просесдә әмтәә дәјәринин өзүнүн дәјишилмәси анчаг онун пул формасынын дәјишилмәсиндән ибарәт олур. Әввәлчә бу дәјәр сатылмасы нәзәрдә тутулан әмтәәнин гијмәти шәклиндә, сонра исә һәлә габагчадан гијмәтдә ифадә едилмиш бир мәбләғ пул шәклиндә, нәһајәт, еквивалент әмтәәнин гијмәти шәклиндә олур. Беш фунтлуг пулу соверенләрә, јарымсоверенләрә вә шиллингләрә хырдаладыгда олдуғу кими, бу форма дәјишилмәсинә дә дәјәр кәмијјәтинин дәјишилмәси дахил дејилдир. Беләликлә, әмтәә тәдавүлү анчаг әмтәә дәјәринин формасыны дәјишдирдијинә көрә, бу тәдавүл, һадисә халис шәклиндә чәрәјан едирсә, еквивалентләрин мүбадиләсинә сәбәб олур. Һәтта вулгар сијаси игтисад да, дәјәрин нә олдуғуну гәтијјән анламадығына бахмајараг, һәр дәфә бу һадисәни өз билдији кими халис шәклиндә нәзәрдән кечирмәк истәдикдә, куман едир ки, тәләб илә тәклиф бир-бирини өдәјир, jә'ни онларын тә'сири үмумијјәтлә арадан галхыр. Демәли, истеһлак дәјәри чәһәтдән һәр ики контракент хејир көтүрә билдији һалда, мүбадилә дәјәри чәһәтдән һәр икиси хејир көтүрә билмәз. Бурада даһа чох белә бир гајда һөкм сүрүр: «Бәрабәрлик олан јердә хејир ола билмәз»[18]. Әмтәәләр өз дәјәриндән фәргли гијмәтә сатыла билирсә дә, белә бир фәрг олмасы әмтәә мүбадиләси ганунларынын по-

[16]) „Бу ики дәјәрдән биринин пул вә ја һәр икисинин ади әмтәә олмасынын өзлүјүндә һеч бир фәрги јохдур“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 543).

[17]) „Дәјәри контракентләр мүәјјән етмирләр; һәлә онлар сөвдәләшмәздән әввәл дәјәр мүәјјән олур“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 906).

[18]) „Dove é eguaglità, non é lucro“ (*Galiani*. „Della Moneta“, Кустоди нәшринин IV чилди, Parte Moderna, сәһ. 244).

зулмасы демәкдир[19]. Ән халис шәклиндә әмтәә мүбадиләси еквивалентләрин мүбадиләсидир вә, демәли, дәјәри артырмаг васитәси ола билмәз[20].

Буна көрә әмтәә тәдавүлүнә изафи дәјәр мәнбәји кими бахмаг чәһдләри архасында адәтән quid pro quo, истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин гарышдырылмасы кизләнир. Мәсәлән, Кондилјак јазыр:

«Әмтәә мүбадиләсиндә бир дәјәрин өзүнә бәрабәр дәјәрә мүбадилә едилмәси доғру дејилдир. Әксинә, ики контракентдән һәр бири һәмишә аз дәјәр вериб әвәзиндә чох дәјәр алыр... Инсанлар доғрудан да јалныз бәрабәр дәјәрләри мүбадилә етсәјдиләр, контракентләрдән һеч бири хејир көтүрә билмәзди. Һәгигәтдә һәр икиси хејир көтүрүр вә ја һәр һалда хејир көтүрмәлидир. Нә јолла? Шејләрин дәјәри анчаг бизим тәләбатымыза олан мүнасибәтләриндәдир. Бириси үчүн чох олан шеј башгасы үчүн аздыр вә әксинә... Ахы күман етмәк олмаз ки, биз өз истеһлакымыз үчүн лазым олан шејләри сатаг... Биз чалышырыг ки, өзүмүз үчүн фајдасыз олан шеји вериб әвәзиндә лазымлы шеј алаг; истәјирик ки, аз вериб чох алаг... Мүбадилә едилән шејләрдән һәр биринин дәјәри ејни мигдар пула бәрабәр олдуғуна көрә, тамамилә тәбии олараг белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, мүбадиләдә муәјјән бир дәјәр әвәзиндә она бәрабәр дәјәр верилир... Лакин ишин башга бир чәһәтини дә нәзәрә алмаг лазымдыр; суал олунур: һәр икимиз артыг галан һиссәни һәр бirimизә лазым олан шејә мүбадилә етмирикми?»[21].

Көрдүјүмүз кими, Кондилјак нәинки истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәрини гарышдырыр, һәтта там ушаг садәлөвһлүјү көстәриб һәтта инкишаф етмиш әмтәә истеһсалы чәмијјәтини елә бир гурулушла гарышдырыр ки, орада истеһсалчы өз јашајыш васитәләрини өзү истеһсал едир вә јалныз өз тәләбатыны өдәјәндән сонра галан артыг һиссәни тәдавүлә бурахыр[22]. Бунунла белә, муасир игтисадчылар мәһз әмтәә мүбадиләсинин инкишаф етмиш формасы олан тичарәти изафи дәјәрин мәнбәји кими көстәрмәк лазым кәлдији һалларда Кондилјакын бу дәлилини тез-тез тәкрар едирләр.

---

[19]) „Кәнар бир сәбәб гијмәти азалтдыгда вә ја галдырдыгда, тәрәфләрдән бири үчүн мүбадилә әлверишсиз олур: онда бәрабәрлик позулур, лакин мүбадиләнин өзүнүн нәтичәсиндә дејил, бу кәнар сәбәб нәтичәсиндә позулур“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 904).

[20]) „Мүбадилә лап өз тәбиәтинә көрә бәрабәрлик мүгавиләсидир вә буна әсасән дәјәр бәрабәр дәјәрин мүгабилиндә верилир. Демәли, бу, варланмаг васитәси дејилдир, чүнки бурада нә гәдәр алырларса, дүз о гәдәр верирләр“ (*Le Trosne*, јенә орада, сәһ. 903).

[21]) *Condillac*. „Le Commerce et le Gouvernement“ (1776), бу китабда: „Mélanges d'Èconomie Politique“, Paris, 1847, p. 267, 290—291, D'ер вә Молинари нәшри.

[22]) Буна көрә дә Ле Трон өз досту Кондилјака тамамилә дүзкүн олараг белә чаваб верир: „Тамамилә тәшәккүл тапмыш бир чәмијјәтдә үмумијјәтлә һеч бир артыг шеј јохдур“ [*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 907]. Ејни заманда да Ле Трон она саташыб дејир ки, „һәр ики контракент вердикләринә нисбәтән бәрабәр хејир көтүрүрсә, һәр икисинин әлдә етдији бәрабәр олур“. Мәһз мүбадилә дәјәринин тәбиәти һаггында Кондилјакын һеч бир тәсәввүрү олмадығына көрәдир ки, ч-б профессор Вилһелм Рошер өз ушаг анлајышларыны јарадаркән Кондилјак онун ән мүнасиб рәһбәри олмушдур. Онун бу әсәринә бах: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte Auflage, 1858.

Мәсәлән, дејирләр: «Тичарәт мәһсула дәјәр әлавә едир, чүнки ејни мәһсуллар истеһсалчынын әлиндә олдуғуна нисбәтән истеһлакчынын әлиндә оларкән даһа артыг дәјәрә маликдир, буна көрә дә тичарәтә һәрфи мә'нада (strictly) истеһсал әмәлијјаты кими бахылмалыдыр»[23].

Лакин әмтәәләр үчүн ики дәфә пул верилмир: бир дәфә онларын истеһлак дәјәри үчүн, бир дәфә дә дәјәри үчүн. Һәм дә әмтәәнин истеһлак дәјәри сатычыја нисбәтән алычы үчүн даһа фајдалыдырса, онун пул формасы алычыја нисбәтән сатычы үчүн даһа фајдалыдыр. Белә олмасајды, сатычы әмтәәни сатардымы? Буна көрә биз ејни дәрәчәдә һаглы олараг дејә биләрик ки, алычы, мәсәлән, тачирин чорабыны пула чевирдикдә, һәрфи мә'нада (strictly) «истеһсал әмәлијјаты» ичра едир.

Әкәр мүбадилә дәјәрләри бәрабәр олан әмтәәләр вә ја әмтәәләрлә пул, јә'ни еквивалентләр мүбадилә едилирсә, һеч кәс тәдавүлдән бураја бурахдығына нисбәтән артыг дәјәр әлдә етмир. Бу һалда изафи дәјәр әмәлә кәлмир. Саф шәклиндә көтүрүлән әмтәә тәдавүлү просесиндә еквивалентләр мүбадилә олунур. Лакин һәгигәтдә просесләр саф шәкилдә чәрәјан етмир. Буна көрә дә фәрз едәк ки, мүбадилә едиләнләр еквивалент дејилдир.

Һәр һалда әмтәә базарында әмтәә саһибинин гаршысында анчаг әмтәә саһиби дурур вә бу шәхсләрин бир-биринә һөкмү анчаг онларын әмтәәләринин һөкмүдүр. Әмтәәләрин мадди фәрги мүбадиләнин мадди әсасыдыр, бу фәрг әмтәә саһибләринин гаршылыглы асылылығы үчүн шәртдир, чүнки онлардан һеч бири өз истеһлак предметинә малик дејилдир вә һәр бири дикәринин истеһлак предметинә маликдир. Әмтәәләрин истеһлак дәјәрләринин бу мадди фәргиндән әлавә, әмтәәләр арасында бирчә фәрг вардыр, о да әмтәәләрин натурал формасы илә чеврилмиш формасы арасында, әмтәәләрлә пул арасында олан фәргдир. Беләликлә, әмтәә саһибләри арасындакы фәрг анчаг әмтәә саһиби олан сатычы илә пул саһиби олан алычы арасындакы фәргдән ибарәтдир.

Инди фәрз едәк ки, сатычы әмтәәләри дәјәриндән јухары сатмаг, дәјәри 100 олан әмтәәни 110-а, јә'ни гијмәтиндән 10% номинал әлавә илә сатмаг кими нә исә бир изаһедилмәз үстүнлүјә маликдир. Бу јолла сатычы 10-а бәрабәр изафи дәјәр әлдә едир. Лакин о, сатычы олдугдан сонра дөнүб алычы олур. Инди үчүнчү бир әмтәә саһиби онун гаршысына сатычы кими чыхыр вә онун да әмтәәни 10% баһа сатмаг үстүнлүјү вардыр. Бизим әмтәә саһиби сатычы оларкән 10 әлдә едир вә алычы

[23]) *S. Ph. Newman.* „Elements of Political Economy". Andover and New York, 1835, p. 175.

оларкән һәмин 10-у итирир[24]. Үмумиjjәтлә иш әслиндә ондан ибарәт олду ки, бүтүн әмтәә саһибләри өз әмтәәләрини бир-биринә дәjәриндән 10% баһа сатырлар, бу исә тамамилә о демәкдир ки, әмтәә өз дәjәринә сатылмыш олсун. Әмтәәләрин гиjмәтинә белә бир үмуми номинал үстәлик әлавә едилмәсинин мә'насы ондан ибарәтдир ки, мәсәлән, әмтәә дәjәрләри гызыл әвәзиндә күмүшлә өлчүлсүн. Әмтәәләрин пул адлары, jә'ни гиjмәтләри артыр, лакин онларын дәjәрләри арасындакы нисбәт сабит галыр.

Фәрз едәк ки, әксинә, алычынын әмтәәләри дәjәриндән ашағы алмаг кими бир үстүнлүjү вардыр. Бурада һеч хатырлатмаға еһтиjач да jохдур ки, алычы сонра дөнүб сатычы олачагдыр. О һәлә алычы олмаздан әввәл сатычы иди. О алычы оларкән 10% әлдә етмәздән әввәл сатычы оларкән артыг, 10%-и итирмишдир[25]. Һәр шеj әввәлки кими галыр.

Беләликлә, изафи дәjәр әмәлә кәлмәси, буна көрә пулун капитала чеврилмәси дә нә сатычыларын өз әмтәәләрини дәjәриндән jухары сатмасы илә, нә дә алычыларын әмтәәләри дәjәриндән ашағы алмасы илә изаһ едилә билмәз[26].

Биз проблемә jабанчы олан мүнасибәтләри хәлвәтчә бу проблемә дахил етсәк, мәсәлән, полковник Торренс илә бирликдә онун сөjләдикләрини тәкрар етсәк, проблем әсла садәләшмәз; о исә белә демишдир:

> «Һәгиги тәләб ондан ибарәтдир ки, әмтәәләрин истеһсалы нәjин баһасына баша кәлирсә, бунларын мүгабилиндә истеһлакчылар билавасите вә jа долаjы мүбадилә jолу илә даһа артыг мигдарда капиталын бүтүн тәркиб һиссәләрини вермәjә габил вә маил (!) олурлар»[27].

Тәдавүлдә истеһсалчыларла истеһлакчылар бир-биринин гаршысында jалныз сатычы илә алычы кими дурурлар. Истеһсалчылар үчүн изафи дәjәр истеһлакчыларын әмтәәләрә дәjәриндән артыг вермәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир—деjә иддиа етмәк jалныз белә садә бир мүддәаны үстүөртүлү тәкрар етмәк демәкдир ки, куjа сатычы олмаг е'тибары илә әмтәә саһибинин әмтәәләри гиjмәтиндән jухары сатмаг кими бир үстүнлүjү вардыр. Сатычы өз әмтәәсини өзү истеһсал етмишдир

[24] „Мәһсулун номинал дәjәри артдыгда... сатычылар варланмырлар... чүнки сатычы икән нә гәдәр хеjир көтүрүрләрсә, алычы оларкән бир о гәдәр итирирләр“ ([*J. Gray.*] „The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.“ .London, 1797, p. 66).

[25] „Сатычылар 24 ливр дәjәриндә олан бир мигдар мәһсулу 18 ливрә сатмаға мәчбур олсаjдылар, онлар әлдә етдикләри пула шеj алдыгда, өзләри дә 24 ливр дәjәриндә олан шеjи 18 ливрә алардылар“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 897).

[26] „Һеч ола билмәз ки, сатычы өз әмтәәләрини даим баһаландырсын, амма башга сатычыларын әмтәәләрини еjни дәрәчәдә даими олараг баһа алмаға мәчбур олмасын; jенә бу сәбәбә көрә дә һеч ола билмәз ки, истеһлакчы үмумиjjәтлә алдығы һәр бир шеjи учуз алсын, амма сатдығы шеjләрин гиjмәтини мүвафиг сурәтдә ашағы салмаға мәчбур олмасын“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 555).

[27] *R. Torrens.* „An Essay on the Production of Wealth“. London, 1821, p. 349.

вә ја ону истеһсал едәнләри тәмсил едир, лакин ејнилә алычы да онун пулунда ифадә олунан әмтәәләри өзү истеһсал етмишдир вә ја бунлары истеһсал едәнләри тәмсил едир. Демәли, истеһсалчынын гаршысында истеһсалчы дурур. Онларын арасындакы фәрг анчаг будур ки, бириси алыр, дикәри исә сатыр. Биз фәрз етсәк ки, әмтәә саһиби истеһсалчы ады илә өз әмтәәсини дәјәриндән јухары сатыр, истеһлакчы ады илә дә јенә о әмтәәләри дәјәриндән јухары алыр, онда биз бирчә аддым да ирәлиләмиш олмарыг[28].

Буна көрә дә изафи дәјәрин куја гијмәтин үзәринә гојулан номинал үстәликдән, јахуд сатычыларын әмтәәләри чох баһа сатмаг үстүнлүјүндән әмәлә кәлмәси хүлјасынын ардычыл тәрәфдарлары күман едирләр ки, сатмадан анчаг алан, демәли, истеһсал етмәдән анчаг истеһлак едән синиф вардыр. Һәләлик кәлиб чатдығымыз нөгтеји-нәзәрдән, садә тәдавүл нөгтеји-нәзәриндән, белә бир синфин мөвчуд олмасы һәлә изаһ едилә билмәз. Лакин габаға кедәк. Белә бир синфин сатын алмаг үчүн даим вердији пул, јәгин ки, јенә ејни әмтәә саһибләриндән даим бу синфин әлинә ахыб кәлмәлидир, өзү дә мүбадиләсиз, һавајы кәлмәлидир, бир һүгуга вә ја зоракылыға әсасән кәлмәлидир. Белә бир синфин нүмајәндәләринә әмтәәләри дәјәриндән јухары сатмаг анчаг һавајы верилмиш пулун бир һиссәсини кери алмаг демәкдир[29]. Мәсәлән, Кичик Асија шәһәрләри Гәдим Ромаја һәр ил пулла хәрач верирди. Рома бу пулла һәмин шәһәрләрдән әмтәә алырды, һәм дә баһа гијмәтә алырды. Кичик Асија әһалиси ромалылара кәләк кәләрәк хәрачын бир һиссәсини истилачылардан тичарәт васитәси илә гопарыб кери алырдылар. Бунунла белә зәрәр чәкән Кичик Асија әһалиси иди. Онларын әмтәәләри мүгабилиндә онларын өз пулуну верирдиләр. Бу һеч дә варланмаг вә ја изафи дәјәр јаратмаг методу дејилдир.

Буна көрә дә сатычынын алычы, алычынын да сатычы олдуғу әмтәә мүбадиләси чәрчивәсиндә галаг. Бәлкә дә биз, шәхсләрә фәрди сурәтдә дејил, анчаг шәхсләшмиш категоријалар кими бахмаг үзүндән чәтинлијә дүшмүшүк.

A әмтәә саһиби о гәдәр маһир кәләкбаз ола биләр ки, өз һәмпешәләри *B* вә *C*-ни һәмишә алдадар, бунлар исә истәсәләр дә, әвәзини чыха билмәзләр. *A* 40 ф. ст. дәјәриндә шәрабы

---

[28]) „Мәнфәәти истеһлакчыларын вермәси фикри, шүбһәсиз, там чәфәнкијатдыр. Бу истеһлакчылар кимдир?“ (*G. Ramsay*. „An Essay on the Distribution of Wealth“. Edinburgh, 1836, p. 183).

[29]) Малтус вә онун шакирди кешиш Чалмерс халис алычылар, јахуд истеһлакчылар синфинин игтисади әһәмијјәтини шиширтдијинә көрә, бир нәфәр һиддәтләнмиш рикардочу Малтусдан сорушур: „Бириси тәләбин кифајәт олмамасындан әзаб чәкирсә, ч-б Малтус она мәсләһәт көрәчәкдирми ки, башга бир шәхсә пул версин, бу шәхс дә ондан әмтәә алсын?“ Бах: „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.“. London, 1821, p. 55.

B-јә сатыр вә мүбадилә васитәси илә 50 ф. ст. дәјәриндә буғда алыр. *A* өз 40 ф. стерлингини 50 ф. стерлингә чевирмиш олур, аз мигдар пулдан чох мигдар пул дүзәлтмиш олур вә өз әмтәәсини капитала чевирир. Мәсәләјә даһа диггәтлә нәзәр салаг. Мүбадиләдән әввәл *A*-нын әлиндә 40 ф. стерлинглик шәраб вә *B*-нин әлиндә 50 ф. стерлинглик буғда вар иди, чәми исә 90 фунт стерлинглик дәјәр иди. Мүбадиләдән сонра да үмуми дәјәр јенә 90 фунт стерлингдир. Тәдавүлдә олан дәјәр бирчә атом гәдәр дә артмады, онун анчаг *A* илә *B* арасында бөлкүсү дәјишилмиш олду. Бурада бир тәрәф үчүн изафи дәјәр олан шеј о бири тәрәф үчүн чатышмајан дәјәрдир, бири үчүн плјус олан, о бири үчүн минусдур. Әкәр *A*, мүбадилә просеси архасында кизләнмәјиб, *B*-дән ачыгча 10 фунт стерлинг оғурласајды, јенә ејни нәтичә алынарды. Ајдындыр ки, көһнә сиккә алвери едән бир јәһуди, краличә Анна заманындан галма бир фартинги бир кинејә сатмагла өз өлкәсинин нәчиб металынын мигдарыны азачыг артырмадығы кими, тәдавүлдә олан дәјәрләрин бөлкүсүнү һәр чүр дәјишдирмәклә дә бу дәјәрләрин мәчмусуну артырмаг олмаз. Мүәјјән бир өлкәнин бүтөвлүкдә бүтүн капиталистләр синфи өз һесабына варлана билмәз[30].

Нә едирсән ет, факт фактлығында галыр: еквивалентләр мүбадилә едилирсә, һеч бир изафи дәјәр әмәлә кәлмир, һабелә гејри-еквивалентләр мүбадилә едилирсә, јенә дә һеч бир изафи дәјәр әмәлә кәлмир[31]. Тәдавүл вә ја әмтәә мүбадиләси һеч бир дәјәр јаратмыр[32].

Бурадан ајдындыр ки, капиталын әсас формасыны, јә'ни елә бир формасыны ки, бу формада капитал мүасир чәмијјәтин игтисади гурулушуну мүәјјән едир, бах бу форманы тәһлил едәркән, нәјә көрә биз капиталын ән популјар вә, нечә дејәрләр, ән гәдимдән галма формаларындан, јә'ни тичарәт капиталы вә сәләм капиталындан һәләлик гәтијјән бәһс етмәјәчәјик.

---

[30]) Дестүт де Траси Институтун[62] үзвү олдуғуна бахмајараг, бәлкә дә мәһз буна көрә, әкс фикирдә олмушдур. Онун дедијинә көрә, сәнаје капиталистләри бунун сајәсиндә мәнфәәт көтүрүрләр ки, „онларын һамысы әмтәәләри истеһсал едилдији дәјәриндән баһа сатырлар. Бәс онлар бу әмтәәләри кимә сатырлар? Әввәлән, бир-биринә“ (*Destutt de Tracy*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 239).

[31]) „Ики бәрабәр дәјәрин мүбадиләси чәмијјәтдә олан дәјәрләрин үмуми күтләсини артырмыр вә азалтмыр. Бәрабәр олмајан дәјәрләрин мүбадиләси дә... ичтимаи... дәјәрләрин мәчмусуну азачыг да дәјишдирмәјиб анчаг биринин әмлакындан көтүрдүјүнү башгасынын әмлакына әлавә едир“ (*J. B. Say*. „Traité d'Èconomie Politique“, 3éme ed. Paris, 1817, t. II, p. 443, 444). Сеј бу мүддәаны демәк олар һәрфијјән физиократлардан көтүрүр, һәм дә бундан чыхан нәтичәләри әсла дүшүнмүр. Онун өз „дәјәрини“ артырмаг үчүн физиократларын о дөврдә демәк олар тамамилә унудулмуш әсәрләриндән нә гәдәр кениш истифадә етдији ашағыдакы мисалдан ајдын олур. „Мәһсул анчаг мәһсулла сатын алыныр“ дејән ч-б Сејин бу „мәшһур“ мүддәасы (јенә орада, II чилд, сәһ. 441), бир физиократын әсәриндә (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 899) бу шәкилдәдир: „Мәһсулун әвәзи анчаг мәһсулла верилир“.

[32]) „Мүбадилә мәһсуллара үмумијјәтлә һеч бир дәјәр вермир“ (*F. Wayland*. „The Elements of Political Economy“. Boston, 1843, p. 169).

П—Ә—П′ формасы, алыб баһа сатмаг формасы әсил тичарәт капиталында ән саф шәкилдә меjдана чыхыр. Дикәр тәрәфдән, онун бүтүн һәрәкәти тәдавүл даирәси дахилиндә давам едир. Лакин пулун капитала чеврилмәсини, изафи дәјәрин јаранмасыны өзлүјүндә тәдавүл илә изаһ етмәк мүмкүн олмадығына көрә, еквивалентләр мүбадилә едилдији тәгдирдә тичарәт капиталы гејри-мүмкүн көрүнүр[33]; буна көрә дә тичарәт капиталынын мөвчуд олмасы анчаг, әмтәә алан вә сатан әмтәә истеһсалчылары арасына түфејли кими сохулмуш бир тачирин һәр ики тәрәфә кәләк кәлиб онлары алдатмасы нәтичәси кими көстәрилә биләр. Бу мә’нада Франклин дејир: «Мүһарибә гарәтдир, тичарәт исә кәләк»[34]. Тичарәт капиталынын артмасыны әмтәә истеһсалчыларына садәчә кәләк кәлмәклә дејил, башга чүр изаһ етмәк үчүн ара һалгаларын узун бир сырасы лазымдыр, бунлар исә бурада, јеканә илкин шәртимизин әмтәә тәдавүлүндән вә онун садә моментләриндән ибарәт олдуғу јердә һәлә гәтијјән јохдур.

Тичарәт капиталы һаггында дедикләримиз сәләм капиталына даһа артыг дәрәчәдә аиддир. Тичарәт капиталында һәр ики, кәнар нөгтә,—базара бурахылан пул вә артмыш һалда базардан көтүрүлән пул,—бир-биринә һеч олмазса алғы-сатгы васитәси илә бағлыдыр, тәдавүлүн һәрәкәти бунда васитәчи олур. Сәләм капиталында *П—Ә—П′* формасы гысалдылмышдыр, кәнар нөгтәләр һеч бир васитәчи һалга олмадан бирләшир: *П—П′*, даһа чох мигдарда пула мүбадилә едилән пул,—бу форма пулун өз тәбиәтинә зиддир вә буна көрә дә әмтәә мүбадиләси нөгтеји-нәзәриндән изаһ едилмир. Буна көрә дә Аристотел дејир:

«Ики чүр хрематистика вардыр: бири тичарәтә, дикәри игтисадијјата аиддир; ахырынчысы зәруридир вә тә’рифләнмәјә лајигдир, биринчси тәдавүлә әсасланыр вә буна көрә дә һаглы олараг писләнилир (чүнки бу, шејләрин тәбиәтинә дејил, бир-биринә кәләк кәлмәјә әсасланыр). Беләликлә, сәләмчилијә һамы һаглы олараг нифрәт едир, чүнки бурада пул өзү газанмаг мәнбәјидир вә ихтира едилдији мәгсәд үчүн ишләдилмир. Ахы пул әмтәә мүбадиләси үчүн меjдана кәлмишдир, фаиз исә пулдан јени пул әмәлә кәтирир. Онун ады да елә бурадан әмәлә кәлмишдир („τόκος“ — «фаиз» вә «төрәмә»). Зира төрәмә төрәдәнә бәнзәјир. Лакин фаиз пулдан

---

33) „Дәјишмәз еквивалентләрин һаким олдуғу шәраитдә тичарәт мүмкүн олмазды“ (*G. Opdyke.* „A Treatise on Political Economy“. New York, 1851, p. 66—69). „Реал дәјәрлә мүбадилә дәјәри арасындакы фәргин әсасыны мәһз белә бир факт тәшкил едир ки шејин дәјәри еквивалент адландырылыб тичарәтдә бу шејин мүгабилиндә верилән шејдән фәрглидир, јә’ни бу еквивалент еквивалент дејилдир“ (*Ф. Енкелс.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр“, Арнолд Руке вә Карл Маркс тәрәфиндән нәшр едилән „Deutsch Französische Jahrbücher“ журналында. Парис, 1844, сәһ. 95, 96. [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 553]).

34) *Benjamin Franklin.* „Works“, vol. II, edit. Sparks, in „Positions to be examined, concerning National Wealth“, p. 376.

төрәјән пулдур, белә ки, бу, газанч әлдәетмә саһәләри арасында тәбиәтән чох зиддир»[35]).

Тәдгигатымызын кедишиндә ашкар едәчәјик ки, тичарәт капиталы кими, фаиз кәтирән капитал да төрәмә формадыр, бунунла бирликдә дә көрәчәјик ки, нәјә көрә тарихән бунларын һәр икиси капиталын мүасир әсас формасындан әввәл әмәлә кәлмишдир.

Көрдүјүмүз кими, изафи дәјәр тәдавүлдән мејдана кәлә билмәз; демәли, онун мејдана кәлмәси үчүн тәдавүл харичиндә елә бир һадисә баш вермәлидир ки, бу да тәдавүл просесинин өзүндә олмур[36]). Лакин изафи дәјәр тәдавүл просесиндән башга ајры бир јердән дә әмәлә кәлә биләрми? Тәдавүл әмтәә саһибләринин бүтүн мүбадилә мүнасибәтләринин мәчмусудур. Тәдавүлдән кәнарда әмтәә саһиби анчаг өз әмтәәсинә олан мүнасибәтини сахлајыр. Дәјәрдән бәһс едилдикдә, бу мүнасибәт анчаг ондан ибарәтдир ки, мә'лум шәхсин әмтәәсиндә, мүәјјән ичтимаи ганунлара әсасән өлчүлән өз әмәјинин мүәјјән мигдары вардыр. Әмәјин бу мигдары онун әмтәәсинин дәјәр кәмијјәтиндә ифадә олунур, дәјәрин кәмијјәти исә һесаб пулунда ифадә олундуғуна көрә, әмәјин һәмин мигдары әмтәәнин гијмәтиндә, мәсәлән 10 ф. стерлингдә ифадә олунур. Лакин онун әмәји әмтәәнин дәјәри плјус бунун бир гәдәр артымында ифадә олунмур, 10-а вә ејни заманда 11-ә бәрабәр олан гијмәтдә ифадә олунмур, өзү өзүндән артыг олан бир дәјәрдә ифадә олунмур. Әмтәә саһиби өз әмәји илә дәјәр јарада биләр, амма артан дәјәр јарада билмәз. О, јени әмәк сәрф едиб мөвчуд дәјәрә јени дәјәр әлавә етмәклә, мәсәлән, көндән чәкмә тикмәклә әмтәәнин дәјәрини јүксәлдә биләр. Ејни бир шеј инди даһа артыг дәјәри олур, чүнки бунда даһа чох әмәк вардыр. Буна көрә чәкмәнин дәјәри көнүнкүндән артыг олур, лакин көнүн дәјәри олдуғу кими галыр. Чәкмә тикилдији заман көнүн дәјәри артмамыш, өзүнә изафи дәјәр әлавә етмәмишдир. Демәли, әмтәә истеһсалчысы тәдавүл даирәсиндән кәнарда, башга әмтәә саһибләри илә әлагәјә кирмәдән дәјәри артыра билмәз вә бунунла да пулу вә ја әмтәәни капитала чевирә билмәз.

Беләликлә, капитал тәдавүлдән әмәлә кәлә билмәз вә ејнилә дә тәдавүлдән кәнарда әмәлә кәлә билмәз. О, тәдавүлдә вә ејни заманда да тәдавүлдән кәнарда әмәлә кәлмәлидир.

Беләликлә, биз икили нәтичә алмыш олдуг.

Пулун капитала чеврилмәси әмтәә мүбадиләсинин иммалент ганунлары әсасында ашкара чыхарылмалыдыр, јә'ни бу-

---

[35]) *Aristoteles*. „De Republica“, I китаб, 10-чу фәсил [сәһ. 17].

[36]) „Ади базар шәраитиндә мәнфәәти мүбадилә јаратмыр. Мәнфәәт бу сөвдәдән әввәл мөвчуд олмасајды, сонра да мөвчуд ола билмәзди“ (*Ramsay*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 184).

рада бизим үчүн башланғыч нөгтә еквивалентләр мүбадиләси олмалыдыр[37]. Һәләлик капиталистин анчаг сүрфәси олан бизим пул саһиби әмтәәләри өз дәјәринә алмалы, бунлары өз дәјәринә сатмалы вә һәр һалда бу просесин сонунда бурадан һәмин просесә гојдуғуна нисбәтән артыг дәјәр көтүрмәлидир. Онун кәпәнәјә, әсил капиталистә чеврилмәси тәдавүл даирәсиндә вә ејни заманда тәдавүл даирәсиндән кәнарда баш вермәлидир. Проблемин шәртләри беләдир. His Rhodus, hic salta! [63]

3. ИШ ГҮВВӘСИНИН АЛЫНМАСЫ ВӘ САТЫЛМАСЫ

Капитала чеврилмәли олан пулун дәјәри пулун өзүндә дәјишилә билмәз, чүнки алғы васитәси вә тә'дијә васитәси олан пул һәмин пула алынан вә ја һәмин пулда өдәнилән әмтәәләрин анчаг гијмәтини реаллашдырыр, һалбуки пул өз формасында донуб галдығда, бәркимиш сабит дәјәр кәмијјәтләринә чеврилир[38]. Бу дәјишилмә тәдавүлүн икинчи әмәлијјатындан, әмтәәнин тәкрар сатылмасындан да мејдана кәлә билмәз, чүнки бу әмәлијјат әмтәәни анчаг өз натурал формасындан дүбарә пул формасына чевирир. Демәли, биринчи *П—Ә* әмәлијјатында алынан әмтәәнин дәјәри дејил, бу әмтәә өзү дәјишилмәлидир, чүнки еквивалентләр мүбадилә олунур, һәм дә әмтәәләр өз дәјәринә көрә өдәнилир. Беләликлә, бу дәјишилмә әмтәәнин өз истеһлак дәјәриндән, јә'ни онун анчаг истеһлакындан ирәли кәлир. Лакин бизим пул саһиби әмтәәнин истеһлакындан јалныз бу һалда дәјәр һасил едә биләр: кәрәк онун бәхти кәтириб тәдавүл даирәсиндә, јә'ни базарда елә бир әмтәә

---

[37]) Јухарыда дејиләнләрин һамысындан сонра охучу, әлбәттә, баша дүшүр ки, бу анчаг бир шеј демәкдир: әмтәәләрин гијмәтләри дәјәрләринә бәрабәр олдуғу һалда да капитал јарана билмәлидир. Капиталын јаранмасыны әмтәә гијмәтләринин әмтәә дәјәрләриндән артыг вә ја әскик олмасы илә изаһ етмәк олмаз. Гијмәтләр дәјәрләрдән һәгигәтән фәргләнирсә, әввәлчә гијмәтләри дәјәрләрә мүнчәр етмәк, јә'ни бу вәзијјәтдән тамамилә тәсадүфи бир шеј кими сәрф-нәзәр етмәк лазымдыр ки, әмтәә мүбадиләси зәмининдә капиталын јаранмасы һадисәси халис шәклиндә гаршымызда олсун вә бу һадисә тәдгиг едиләркән просесин һәгиги чәрәјаныны пәрдәләјән кәнар чәһәтләр бизи јанлыш јола сала билмәсин. О да мә'лумдур ки, гијмәти дәјәрә мүнчәр етмәк бир тәк елми, методоложи үсул дејилдир. Базар гијмәтләринин даим дәјишилмәси, онларын галхыб-дүшмәси һаллары бир-биринин јерини долдурур, бир-бирини һечә вурур вә өзләринин дахили нормасы олан орта гијмәт һәддинә мүнчәр олур. Орта гијмәт, мәсәлән тачир, вә ја сәнајечи үчүн, аз-чох узун сүрәчәк һәр бир тичарәт вә сәнаје әмәлијјатында јол көстәрән бир улдуздур. Демәли, әмтәә саһиби билир ки, кифајәт гәдәр узун олан дөвр бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирилсә, әмтәәләр һәгигәтән орта гијмәтләриндән нә јухары, нә дә ашағы сатылмајыб мәһз өз орта гијмәтләринә сатылыр. Битәрәфанә дүшүнмәк әмтәә саһибинә үмумијјәтлә хејирли олсајды, о, капиталын јаранмасы проблемини бу шәкилдә ирәли сүрмәли оларды: гијмәтләри орта гијмәт, јә'ни нәтичә е'тибары илә әмтәәнин дәјәри тәнзим етдији шәраитдә капитал нечә әмәлә кәлә биләр? Мән „нәтичә е'тибары илә“ дејирәм, чүнки орта гијмәтләр һеч дә А. Смит, Рикардо вә башгаларынын дүшүндүкләри кими әмтәәләрин дәјәр кәмијјәтинә тамамилә тән кәлмир.

[38]) „Пул формасында... капитал һеч бир мәнфәәт һасил етмир“ (*Ricardo*. „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 267).

кәшф етсин ки, бунун истеһлак дәјәринин өзү дәјәр мәнбәји олмаг кими орижинал бир хассәјә малик олсун,—елә бир әмтәә ки, онун һәгиги истеһлакынын өзү әмәјин маддиләшмәсиндән, демәли, дәјәр јарадылмасындан ибарәт олсун. Пул саһиби дә базарда белә спесифик бир әмтәә тапыр; бу—әмәк габилијјәтидир, јахуд иш гүввәсидир.

Иш гүввәси вә ја әмәк габилијјәти дедикдә биз, организмин, чанлы инсан шәхсијјәтинин малик олдуғу вә һәр дәфә һәр һансы истеһлак дәјәрләри истеһсал едәркән онун ишә салдығы физики вә руһи габилијјәтләрин мәчмусуну нәзәрдә тутуруг.

Лакин пул саһибинин базарда иш гүввәсини бир әмтәә кими тапа билмәси үчүн мүхтәлиф шәртләр јеринә јетирилмәлидир. Өзлүјүндә әмтәә мүбадиләсиндә онун өз тәбиәтиндән ирәли кәлән асылылыг мүнасибәтләриндән башга һеч бир мүнасибәт јохдур. Бу белә олдуғуна көрә дә иш гүввәси базара анчаг о заман вә она көрә әмтәә кими чыха биләр ки, ону өз саһиби, јә’ни бу иш гүввәси кимин иш гүввәсидирсә, һәмин шәхс базара чыхартсын вә ја сатсын. Ону өз саһибинин бир әмтәә кими сата билмәси үчүн бу гүввә өз саһибинин ихтијарында олмалыдыр, демәли, о өз әмәк габилијјәтинин, өз шәхсијјәтинин сәрбәст саһиби олмалыдыр[39]. Иш гүввәси саһиби илә пул саһиби базарда бәрабәр һүгуглу әмтәә саһибләри кими үз-үзә кәлиб бир-бири илә мүнасибәтә кирир, араларындакы фәрг анчаг ондан ибарәт олур ки, бири алычыдыр, дикәри исә сатычы, демәли, һәр икиси јуридик чәһәтдән бәрабәр шәхсдир. Бу мүнасибәтин сахланмасы үчүн тәләб олунур ки, иш гүввәсинин мүлкијјәтчиси даим буну анчаг мүәјјән мүддәтә сатсын, чүнки о өз иш гүввәсини тамамилә вә һәмишәлик сатса, бунунла бирликдә өзүнү дә сатмыш олар, азад инсандан гула, әмтәә саһибиндән әмтәәјә чевриләр. Бир шәхсијјәт олмаг е’тибары илә о өз иш гүввәсинә өз мүнасибәтини даим өз мүлкијјәтинә олан бир мүнасибәт кими, буна көрә дә өз әмтәәсинә олан бир мүнасибәт кими сахламалыдыр, бу исә анчаг о һалда мүмкүндүр ки, о, алычыја өз иш гүввәсиндән анчаг мүвәггәти, анчаг мүәјјән мүддәт истифадә етмәк вә ја ону истеһлак етмәк имканы версин, демәли, өз иш гүввәсини өзкәнинкиләшдирмәклә бәрабәр, бу гүввә үзәриндә мүлкијјәт һүгугундан имтина етмәсин[40].

---

[39]) Классик гәдим дөврүн реал енсиклопедијаларында белә мә’насыз бир иддиаја раст кәлмәк олар ки, антик дүнјада капитал тамамилә инкишаф етмишди вә „анчаг азад фәһлә вә кредит идарәләри чатышмырды“. Ч-б Моммзен дә өз „Römische Geschichte“ әсәриндә бир-биринин ардынча quid pro quo [мә’насызлыг] едир.

[40]) Буна көрә дә мүхтәлиф ганунлар иш мүгавиләсинин максимум мүддәтини мүәјјән едир. Әмәјин азад олдуғу халгларда ганун муздлу иш һаггындакы мүгавиләнин ләғв едилмәси шәртләрини һәмишә мүәјјән едир. Бә’зи өлкәләрдә, хүсусилә Мексикада (Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәсиндән әввәл һабелә Мексикадан алынмыш торпагларда да, Куза

Пул саһибинин базарда иш гүввәсини бир әмтәә кими тапа билмәси үчүн лазым олан икинчи мүһүм шәрт ондан ибарәтдир ки, иш гүввәси саһиби өз әмәјинин маддиләшдији әмтәәләри сатмаг имканындан мәһрум олмалы вә, әксинә, анчаг өз чанлы организминдә мөвчуд олан иш гүввәсинин өзүнү әмтәә кими сатмаға мәчбур олмалыдыр.

Бирисинин өз иш гүввәсиндән фәргли әмтәәләр сатмаг имканы олмасы үчүн о, әлбәттә, истеһсал васитәләринә, мәсәлән хаммала, әмәк аләтләринә вә и. а. малик олмалыдыр. Көн олмаса, чәкмә тикмәк олмаз. Ишчијә бундан әлавә јашајыш васитәләри лазымдыр. Һеч кәс, һәтта «кәләчәјин мусигисини» јарадан бир хәјалпәрәст дә кәләчәјин мәһсуллары илә јашаја билмәз, һәлә истеһсалы баша чатдырылмајан истеһлак дәјәрләри һесабына јашаја билмәз; инсан јер үзүнә кәлдији илк күндән е'тибарән һәр күн истеһлак етмәли, истеһсал етмәјә башламаздан әввәл вә истеһсал етдији заман истеһлак етмәлидир. Мәһсуллар әмтәә кими истеһсал едилирсә, бунларын истеһсалы баша чатдыгдан сонра бунлар сатылмалыдыр вә анчаг сатылдыгдан сонра истеһсалчынын тәләбатыны өдәјә биләр. Истеһсал үчүн лазым олан вахта сатыш үчүн лазым олан вахт әлавә олунур.

Беләликлә, пул саһиби анчаг о һалда өз пулуну капитала чевирә биләр ки, әмтәә базарында азад фәһлә тапсын, һәм дә бу фәһлә ики мә'нада азад олмалыдыр: бу мә'нада ки, фәһлә азад шәхсијјәтдир вә өз иш гүввәсинә бир әмтәә кими маликдир, дикәр тәрәфдән дә, онун сатмаг үчүн һеч бир башга әмтәәси јохдур, лүт-үрјандыр, өз иш гүввәсини тәтбиг етмәк үчүн лазым кәлән һәр бир шејдән мәһрумдур.

Тәдавүл даирәсиндә бу азад фәһләнин нәјә көрә пул саһибинә гаршы дурмасы мәсәләси, әмәк базарына әмтәә базарынын хүсуси бир бөлмәси кими һазыр шәкилдә раст кәлән пул саһибини марагландырмыр. Бу мәсәлә һәләлик бизи дә ејни дәрәчәдә аз марагландырыр. Пул саһибинин фактик вәзијјәти әмәли чәһәтдән әсас тутдуғу кими, биз дә бу вәзијјәти нәзәри чәһәтдән әсас тутуруг. Һәр һалда бир шеј ајдындыр. Тәбиәт

чеврилишиндән[64] әввәл исә әслиндә Дунај әјаләтләриндә дә) көләлик кизли формада „пеонаж" дејилән шәкилдә мөвчуддур. Ишләјиб өдәмәк јолу илә гајтарылан вә тәәһһүдләри нәсилдән нәслә кечән борч васитәси илә нәинки ајрыча бир фәһлә, һәтта онун бүтүн аиләси дә фе'лән башга бир шәхсин вә онун аиләсинин мүлкијјәти олур. Хуарес „пеонажы" ләғв етмишди. Лакин император дејилән Максимилиан ону декретлә јенидән тәтбиг етди; Вашингтонда нүмајәндәләр палатасы бу декрети Мексикада көләлији бәрпа едән бир декрет кими тамамилә һаглы олараг писләди. „Мән өз әлаһиддә, чисмани вә руһи бачарыгларымы, өз фәалијјәт имканларымы вә бунлардан заманча мәһдуд истифадәни өзкәнинкиләшдириб башгасына верә биләрәм, чүнки бунлар һәмин мәһдудлуг нәтичәсиндә мәним бүтөвлүјүмә вә үмумилијимә заһири бир мүнасибәт кәсб едир. Лакин мән әмәк просесиндә конкретләшән бүтүн вахтымы өзкәнинкиләшдирсәм, мәһсуллар фәалијјәтими бир там олараг өзкәнинкиләшдирсәм, бу фәалијјәтин лап маһијјәтини, өзүмүн үмуми фәалијјәтими вә керчәклијими, өз шәхсијјәтими башгасынын мүлкијјәти етмиш оларам" (*Hegel*. „Philosophie des Rechts". Berlin, 1840, S. 104, § 67).

бир тәрәфдә пул вә әмтәә саһибләрини, о бири тәрәфдә исә анчаг иш гүввәси саһибләрини јаратмыр. Бу мүнасибәт нә тәбиәт тәрәфиндән јарадылан бир мүнасибәтдир, нә дә бүтүн тарихи дөврләрә хас ола биләчәк бир ичтимаи мүнасибәтдир. Јәгин ки, бу мүнасибәт өзү әввәлки тарихи инкишафын нәтиҹәсидир, бир чох игтисади чеврилишләрин мәһсулудур, там бир сыра даһа гәдим ичтимаи истеһсал формасијаларынын мәһв олуб кетмәси мәһсулудур.

Әввәлләр нәзәрдән кечирдијимиз игтисади категоријалар да өз тарихинин изләрини дашыјыр. Мәһсулун әмтәә кими мөвҹуд олмасы үчүн мүәјјән тарихи шәртләр мејданда олмалыдыр. Әмтәә олмагдан өтрү мәһсул истеһсалчынын өзү үчүн билаваситә јашајыш васитәси кими истеһсал едилмәмәлидир. Әкәр биз тәдгигатымызда ирәлиләрә кедиб өзүмүздән сорушсаг ки, мәһсулларын һамысы вә ја һеч олмазса чоху һансы шәраитдә әмтәә формасы алыр, онда көрәрик ки, бу анчаг тамамилә спесифик бир истеһсал үсулу шәраитиндә, мәһз капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә баш верир. Лакин белә бир тәдгигат әмтәәнин тәһлили чәрчивәсиндән кәнара чыхарды. Әмтәә истеһсалы вә әмтәә тәдавүлү о һалда да ола биләр ки, мәһсулларын чох бөјүк күтләси билаваситә шәхси истеһлак үчүн нәзәрдә тутулсун, әмтәәјә чеврилмәсин вә, демәли, ичтимаи истеһсал просеси һәлә һеч дә там өлчүдә мүбадилә дәјәринин һөкмранлығына табе олмасын. Мәһсулун әмтәәјә чеврилмәси үчүн ҹәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү о дәрәҹәдә инкишаф етмәлидир ки, билаваситә мүбадилә тиҹарәтиндә истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасында әмәлә кәлмәјә башлајан фәрг тамамилә баша чатмыш олсун. Лакин бу инкишаф пилләси тарихән ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијалара мәхсусдур.

Биз пула јахындан диггәт јетирсәк, көрәрик ки, пулун мејданда олмасы үчүн әмтәә мүбадиләси мүәјјән бир сәвијјәјә чатмыш олмалыдыр. Пулун мүхтәлиф формалары—садә әмтәә еквиваленти, јахуд тәдавүл васитәси, јахуд тә'дијә васитәси, дәфинә вә дүнја пулу—бу вә ја башга функсијанын мүхтәлиф дәрәҹәдә тәтбиг едилмәсиндән вә нисбәтән үстүнлүк тәшкил етмәсиндән асылы олараг ичтимаи истеһсал просесинин чох мүхтәлиф пилләләрини көстәрир. Бунунла белә, тәҹрүбәнин көстәрдији кими, бүтүн бу формаларын әмәлә кәлә билмәси үчүн әмтәә тәдавүлүнүн нисбәтән зәиф инкишаф етмәси дә кифајәтдир. Капитал мәсәләси тамамилә башга ҹүрдүр. Онун мөвҹуд олдуғу тарихи шәраит тәкҹә әмтәә вә пул тәдавүлүнүн мејданда олмасы илә битмир. Капитал анчаг о јердә мејдана кәлир ки, истеһсал васитәләринин вә јашајыш васитәләринин саһиби базарда өз иш гүввәсини сатан азад фәһлә тапсын;

артыг тәкчә бу тарихи шәрт там дүнја тарихини әһатә едир. Буна көрә дә капитал өзүнүн лап мејдана кәлдији замандан е'тибарән ичтимаи истеһсал просесинин хүсуси бир дөврүнүн башландығыны хәбәр верир[41].

Инди биз бу спесифик әмтәәни, иш гүввәсини јахындан нәзәрдән кечирмәлијик. Бүтүн башга әмтәәләр кими, онун да дәјәри вардыр[42]. Бу дәјәр нә илә мүәјјән едилир?

Һәр бир башга әмтәә кими, иш гүввәсинин дә дәјәри бу спесифик тичарәт шејинин истеһсалы вә, демәли, тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән едилир. Иш гүввәси дәјәр олдуғуна көрә, онун өзүндә дә анчаг мүәјјән мигдар маддиләшмиш ичтимаи орта әмәк тәмсил олунур. Иш гүввәси анчаг чанлы фәрдин габилијјәти кими мөвчуддур. Демәли, иш гүввәсинин истеһсалы чанлы фәрдин мөвчуд олмасыны тәләб едир. Бир һалда ки, фәрд мөвчуддур, онда иш гүввәсинин истеһсалы фәрдин өзүнүн тәкрар истеһсал едилмәсиндән, онун јашамасыны давам етдирмәкдән ибарәтдир. Чанлы фәрдин өз јашајышыны давам етдирмәси үчүн мүәјјән мигдар јашајыш васитәләринә еһтијачы вардыр. Беләликлә, иш гүввәсинин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты һәмин јашајыш васитәләринин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтындан ибарәтдир, јахуд иш гүввәсинин дәјәри онун саһибинин јашајышыны давам етдирмәк үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин дәјәридир. Лакин иш гүввәси анчаг өз харичи тәзаһүрү јолу илә һәјата кечир, о анчаг әмәкдә һәјата кечир. Иш гүввәсинин һәјата кечмәси просесиндә, әмәкдә мүәјјән мигдар инсан әзәләси, әсәби, бејни вә и. а. сәрф олунур, бунун да јери јенидән долдурулмалыдыр. Бунун күчлү сәрф олунмасы бунун јеринин дә күчлү долдурулмасыны тәләб едир[43]. Бу күн зәһмәт чәкмиш иш гүввәси мүлкијјәтчиси сабаһ да әввәлки күч вә сағламлыгла ејни просеси тәкрар едә билмәлидир. Демәли, јашајыш васитәләринин мәчмусу зәһмәт чәкән фәрди нормал һәјат фәалијјәти һалында сахламаг үчүн кифајәт етмәлидир. Тәбии тәләбатын өзү, мәсәлән: јемәк, палтар, јаначаг, мәнзил вә и. а. бу вә ја башга өлкәнин иглим хүсусијјәтләриндән вә башга тәбии хүсусијјәтләриндән асылы

---

[41]) Капитализм дөврүнүн характерик хүсусијјәти belә бир фактдан ибарәтдир ки, иш гүввәси фәһләнин өзү үчүн она мәхсус олан бир әмтәә формасы алыр, буна көрә дә онун әмәји муздлу әмәк формасы алыр. Дикәр тәрәфдән, анчаг бу замандан е'тибарән әмәк мәһсулларынын әмтәә формасы ән үмуми характер алыр.

[42]) „Бүтүн башга шејләр кими, инсанын да дәјәри, јә'ни кәрәклији онун гијмәтидир, јә'ни онун гүввәсиндән истифадә етмәк мүгабилиндә нә гәдәр әлдә едилә биләрсә, о гәдәрдир“ (*Th. Hobbes*. „Leviathan“, in „Works“, edit. Molesworth. London, 1839—1844, v. III, p. 76).

[43]) Гәдим Ромада villicus, кәнд тәсәррүфат гулларына башчылыг едән тәсәррүфат рәиси „гара фәһләләрдән аз ағыр әмәклә мәшғул олдуғуна көрә, аз да алырды“ (*Th. Mommsen*. „Römische Geschichte“, 1856, S. 810).

олараг мүхтәлифдир. Дикәр тәрәфдән, зәрури тәләбат дејилән тәләбатын һәчми, һабелә онун өдәнилмәси үсуллары өзү дә тарихин мәһсулудур вә өлкәнин мәдәни сәвијјәсиндән чох дәрәчәдә асылыдыр, әзчүмлә азад фәһләләр синфинин нә шәраитдә вә, демәли, нә кими адәт вә јашајыш тәләбләри илә формалашмасындан да хејли дәрәчәдә асылыдыр[44]. Беләликлә, башга әмтәәләрин әксинә олараг, иш гүввәсинин дәјәри тә'рифинә тарихи вә мә'нәви үнсүр дахилдир. Лакин мүәјјән бир өлкәдә вә мүәјјән бир дөврдә фәһләјә лазым олан јашајыш васитәләринин һәчми вә тәркиби орта һесабла мә'лум кәмијјәтдир.

Иш гүввәси мүлкијјәтчиси ахыры өләчәкдир. Демәли, пулун арасы кәсилмәдән капитала чеврилмәсинин тәләб етдији кими, иш гүввәси мүлкијјәтчисинин арасы кәсилмәдән базарда олмасы үчүн иш гүввәси сатычысы «һәр бир фәрдин өзүнү әбәдиләшдирдији кими, јә'ни төрәмә јолу илә»[45] өзүнү әбәдиләшдирмәлидир. Үзүлүб сырадан чыхмаг вә өлүм нәтичәсиндә базардан јох олан иш гүввәсинин јерини ән азы ејни мигдар јени иш гүввәси тутмалыдыр. Буна көрә дә иш гүввәсинин истеһсалы үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин мәчмусуна белә әвәзләјичиләрин, јә'ни фәһлә балаларынын јашајыш васитәләри дә дахилдир, беләликлә дә әмтәә базарында бу спесифик әмтәә саһибләри ирги әбәдиләшмиш олур[46].

Үмумбәшәр тәбиәтинин дәјишдирилмәси, онун мүәјјән әмәк саһәсиндә һазырлыг вә вәрдишләр әлдә етмәси үчүн, инкишаф етмиш вә спесифик бир иш гүввәси олмасы үчүн мүәјјән тәһсил вә ја тәрбијә лазымдыр ки, бу да чох вә ја аз мигдар әмтәә еквивалентләри баһасына баша кәлир. Бу тәһсил хәрчи иш гүввәсинин ихтисасындан асылы олараг мүхтәлифдир. Демәли, бу тәһсил хәрчи,—ади иш гүввәси үчүн тамамилә чүз'и олан бу хәрч,—иш гүввәсинин истеһсалына сәрф едилән дәјәрләр сырасына дахилдир.

Беләликлә, иш гүввәсинин дәјәри мүәјјән мигдар јашајыш васитәләринин дәјәриндән ибарәт олур. Буна көрә һәмин јашајыш васитәләринин дәјәри дәјишилдикдә, јә'ни бунларын истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын кәмијјәти дәјишилдикдә, иш гүввәсинин дәјәри дә дәјишилир.

Јашајыш васитәләринин бир гисми, мәсәлән, јејинти шеј-

---

[44] Мүгајисә ет: *W. Th. Thornton.* „Overpopulation and its Remedy“. London, 1846.

[45] Петти.

[46] „Әмәјин тәбии гијмәти... мүәјјән өлкәнин иглим шәраитинә вә јашајыш вәрдишләринә көрә, фәһләнин өзүнү јашатмаг үчүн вә она базарда зәифләмәјән әмәк тәклифини тә'мин едә биләчәк бир аилә сахламаға имкан вермәк үчүн лазым кәлдији мигдарда зәрури шејләрә вә јашајышда раһатлыг васитәләринә ујғундур“ (*R. Torrens.* „An Essay on the external Corn Trade“. London, 1815, p. 62). Бурада „иш гүввәси“ әвәзиндә јанлыш олараг „әмәк“ сөзү ишләдилмишдир.

ләри, јаначаг вә и. а. һәр күн истеһлак едилир вә буна көрә онларын јери дә һәр күн долдурулмалыдыр. Палтар, мебел вә и. а. бу кими башга јашајыш васитәләри аз-чох узун мүддәт әрзиндә истеһлак едилир, буна көрә онларын јери дә анчаг узун бир мүддәт кечдикдән сонра долдурулмалыдыр. Бә'зи әмтәәләр һәр күн, бә'зиләри һәфтәдә бир, үч ајда бир вә и. а. сатын алыныр вә ја гијмәти өдәнилир. Лакин бу хәрчләрин мәчмусу, мәсәлән, бир ил әрзиндә һәр нечә тәгсим едилсә дә, һәр күн әлдә едилән орта варидатла өдәнилмәлидир. Иш гүвәсинин истеһсалы үчүн һәр күн лазым олан әмтәә күтләси $=A$, һәфтәдә бир тәләб олунан әмтәә күтләси $=B$, һәр үч ајда бир тәләб олунан әмтәә күтләси $=C$ вә и. а. олсајды, бу әмтәәләрин күндәлик орта мигдары $=\frac{365A+52B+4C+\text{ вә и. а.}}{365}$.

Фәрз едәк ки, орта һесабла көтүрүлмүш бир күн үчүн лазым олан бу әмтәә күтләсиндә 6 саатлыг ичтимаи әмәк вардыр; онда һәр күн иш гүввәсиндә ичтимаи орта әмәк күнүнүн јарысы маддиләшир, јә'ни иш гүввәсини һәр күн истеһсал етмәк үчүн јарым иш күнү лазым кәлир. Иш гүввәсини һәр күн истеһсал етмәк үчүн лазым олан бу мигдар әмәк иш гүввәсинин күндәлик дәјәрини, јахуд һәр күн тәкрар истеһсал едилән иш гүввәсинин дәјәрини тәшкил едир. Јарым күнлүк орта ичтимаи әмәк 3 шиллинг, јахуд бир талер гызыл күтләсиндә ифадә олунурса, онда бир талер иш гүввәсинин бир күнлүк дәјәринә мүтабиг гијмәтдир. Иш гүввәси саһиби һәр күн өз иш гүввәсини бир талерә сатырса, иш гүввәсинин сатыш гијмәти онун дәјәринә бәрабәрдир вә еһтималымыза көрә, өз талерини капитала чевирмәк тәшнәси олан пул саһиби доғрудан да бу дәјәри өдәјир.

Иш гүввәси дәјәринин ән ашағы вә ја минимум һәдди елә бир әмтәә күтләсинин дәјәриндән ибарәтдир ки, бу әмтәә күтләси һәр күн ахыб кәлмәсә, иш гүввәсинин дашыјычысы олан инсан өз һәјат просесини давам етдирә билмәз, јә'ни физики чәһәтдән зәрури јашајыш васитәләринин дәјәриндән ибарәтдир. Иш гүввәсинин гијмәти бу минимума енирсә, онда иш гүввәсинин гијмәти дәјәриндән ашағы дүшмүш олур, чүнки бу шәраитдә иш гүввәси анчаг солғунлашан бир шәкилдә давам вә тәзаһүр едә биләр. Һалбуки һәр бир әмтәәнин дәјәри нормал кејфијјәтли әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән олунур.

Мәсәләнин лап маһијјәтинә әсасән иш гүввәсинин дәјәринә верилән бу тә'рифи чох кобуд һесаб едиб Росси кими наразылыг етмәк сон дәрәчә учуз бир сентименталлыг оларды; Росси исә шикајәтләниб дејир:

«Әмәк габилијјәтини (puissance de travail) нәзәрдән кечирәркән истеһсал просеси заманы әмәји давам етдирән јашајыш васитәләрини нәзәрә алмамаг өз үјдурдуғуну (être de raison) нәзәрдән кечирмәк демәкдир. Әмәкдән бәһс етмәк, әмәк габилијјәтиндән бәһс етмәк ејни заманда фәһләдән вә онун јашајыш васитәләриндән, фәһләдән вә әмәк һаггындан бәһс етмәк демәкдир»[47].

Јемәји һәзмә вермәк габилијјәти һәлә һеч дә јемәји фе'лән һәзм етмәкдән ибарәт олмадығы кими, әмәк габилијјәти дә һәлә әмәк демәк дејилдир. Мә'лум олдуғу кими, јемәји һәзм етмәк үчүн инсанын јахшы мә'дәси олмасы кифајәт дејилдир. Ким әмәк габилијјәтиндән бәһс едирсә, о, әмәк габилијјәтини давам етдирмәк үчүн лазым олан јашајыш васитәләриндән сәрф-нәзәр етмир. Мәһз әмәк габилијјәтинин дәјәри бу јашајыш васитәләринин дәјәрини ифадә едир. Әмәк габилијјәтини сатмаг мүмкүн олмурса, онун фәһләјә һеч бир фајдасы олмур. Бундан әлавә, бу һалда фәһлә ашағыдакы факты амансыз бир тәбии зәрурәт кими гаврајыр ки, онун әмәк габилијјәти өз истеһсалы үчүн мүәјјән мигдар јашајыш васитәләри тәләб етмишдир вә өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн даим јенидән јашајыш васитәләри тәләб едир. Бу һалда о, Сисмонди илә бирликдә белә бир кәшф едир: «Әмәк габилијјәти... сатыла билмирсә, бир һечдир»[48].

Бу спесифик әмтәәнин, иш гүввәсинин өзүнә мәхсус тәбиәти, әзчүмлә, бир дә онда ифадә олунур ки, алычы илә сатычы арасында контракт бағландыгдан сонра һәмин әмтәәнин истеһлак дәјәри һәлә фе'лән алычынын әлинә кечмир. Һәр бир башга әмтәәнин дәјәри кими, бу әмтәәнин дә дәјәри онун тәдавүлә дахил олмасындан әввәл мүәјјән едилмишдир, чүнки иш гүввәсинин истеһсалына һәлә әввәл мүәјјән мигдар ичтимаи әмәк сәрф едилмишдир, лакин иш гүввәсинин истеһлак дәјәри онун анчаг сонракы фәал тәзаһүрләриндән ибарәтдир. Беләликлә, гүввәнин өзкәнинкиләшдирилмәси илә онун керчәк тәзаһүрү, јә'ни истеһлак дәјәри шәклиндә керчәк варлығы заман е'тибары илә бир-бириндән ајрылыр. Лакин о әмтәәләр ки, онларын истеһлак дәјәринин формал сурәтдә өзкәнинкиләшдирилмәси илә фе'лән алычынын әлинә кечмәси заман е'тибары илә бир-бириндән ајрылыр, бу чүр әмтәәләрин сатылышында алычынын пулу адәтән тә'дијә васитәси вәзифәси дашыјыр[49]. Капиталист истеһсал үсулунун мөвчуд олдуғу бү-

---

[47]) *Rossi*. „Cours d'Èconomie Politique". Bruxelles, 1843, p. 370, 371.

[48]) *Sismondi*. „Nouveaux Principes d'Èconomie Politique". t. I, p. 113.

[49]) „Һәр бир әмәјин һаггы анчаг онун баша чатмасындан сонра өдәнилир" („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.", p. 104). „Тичарәт кредитинин башланмасы о замандан һесаб едилмәлидир ки, һәр бир истеһсалын илк мәнбәји олан фәһлә гәнаәт едиб јығдығы вәсаит сајәсиндә һәфтәлик, ики һәфтәлик, ајлыг, үч ајлыг вә и. а. муддәтин ахырына гәдәр өз әмәјинин һаггы верилмәсини көзләмәк имканы алмыш олсун" (*Ch. Ganilh*. „Des Systémes d'Èconomie Politique", 2éme edit, Paris, 1821, t. II, p. 150).

түн өлкәләрдә иш гүввәсинин һаггы анчаг о вахт өдәнилир ки, иш гүввәси онун алындығы заман мүгавиләдә көстәрилән мүддәт әрзиндә фәалијјәт көстәрмиш олсун, јә'ни, мисал үчүн, һәр һәфтәнин ахырында өдәнилир. Беләликлә, һәр јердә фәһлә өз иш гүввәсинин истеһлак дәјәрини капиталистә аванс верир; фәһләнин иш гүввәсинин гијмәтини алычы һәлә өдәмәмишдән, фәһлә өз иш гүввәсини онун истеһлакына верир, бир сөзлә—фәһлә һәр јердә капиталистә кредит верир. Бу кредитин бош бир ујдурма олмадығыны нәинки капиталист ифлас етдикдә кредит верәнин өз әмәк һаггыны итирмәси[50], һабелә даһа узун мүддәт тә'сир едән там бир сыра фактлар да көстәрир[51]. Лакин пулун алғы васитәси вә ја тә'дијә васитәси вәзифәси дашымасы һеч дә әмтәә мүбадиләсинин характерини дәјишдирмир. Иш гүввәсинин гијмәти контракт бағланаркән мүәјјән едилмиш олур, һәрчәнд ев кирәси кими, о

---

[50]) Шторх дејир ки, „фәһлә... өз мәһсулдар гүввәсини борч верир“, лакин сонра бич-бич әлавә едир ки, „о өз әмәк һаггындан...“ башга „һеч бир шеј итирмәз... чүнки фәһлә истеһсала һеч бир madди шеј гојмур“ (*Storch.* „Cours d'Èconomie Politique“. Pétersbourg, 1815, t. II, p. 36, 37).

[51]) Бир мисал. Лондонда ики чүр чөрәкчи вардыр: чөрәји там дәјәринә сатан „full priced“ вә дәјәриндән ашағы сатан „undersellers“. Чөрәкчиләрин бу ахырынчы категоријасы бүтүн чөрәкчиләрин $^3/_4$-ә гәдәрини тәшкил едир (һөкумәт комиссары Һ. С. Тименһирин „Grievances complained of by the journeymen bakers etc.“ һаггында јаздығы „Report“да, сәһ. XXXII. London, 1862). Бу undersellers-ләр демәк олар анчаг еләә чөрәк сатырлар ки, буна зәј, сабун, поташ, кирәч, Дербишир даш тозу вә бу кими башга ләззәтли гидалы вә хејирли маддәләр гатырлар. (Бах: јухарыда ситат кәтирилән Көј китаб, һабелә „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread“ һесабаты вә доктор Һасселин „Adulterations Detected“, 2 nd edit. London, 1861.) Сер Чон Гордон 1855-чи ил комитәси гаршысындакы ифадәсиндә демишди: „күндәлик јемәји ики фунт чөрәкдән ибарәт олан јохсул, чөрәјин бу чүр сахталашдырылмасы нәтичәсиндә инди ејни мигдар чөрәкдәки гидалы маддәләрин һәгигәтдә дөрддә бир һиссәсини дә алмыр, биз һәлә онун сәһһәтинә бу гатгыларын зәрәриндән данышмырыг“. „Фәһлә синфинин хејли һиссәси“ бу сахтакарлығы чох јахшы билдији һалда, нәјә көрә јенә дә зәј, даш тозу вә саирә алыр—суалына Тименһир (јухарыда көстәрилән „Report“, сәһ. XLVIII) чаваб верир ки, фәһләләр „өз чөрәкчисиндән вә ја өз „chandler's shop“ундан [„дүканындан“] она кефләри истәјиб тәклиф етдикләри чөрәји алмаға мәчбурдурлар“. Онларын әмәјинин һаггы анчаг иш һәфтәсинин ахырында верилдијинә көрә, онлар „һәфтә әрзиндә аиләләринин истеһлак етдији чөрәјин пулуну анчаг һәфтәнин ахырында верә билирләр“; сонра Тименһир сөзүнү шаһид ифадәләри илә тәсдиг едәрәк әлавә едир: „шүбһәсиз мүәјјән едилмишдир ки, белә гатгылары олан чөрәк хүсуси олараг бу гәбил алычылар үчүн һазырланыр“ („It is notoroys that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner“). „Инкилтәрәнин“ (вә хүсусән Шотландијанын) „бир чох кәнд тәсәррүфат маһалларында әмәк һаггы ики һәфтәдә бир дәфә вә һәтта ајда бир дәфә верилир. Әмәк һаггынын бу гәдәр кеч-кеч верилдији шәраитдә кәнд тәсәррүфат фәһләси өзүнә лазым олан әмтәәләри нисјә алмаға мәчбур олур... О баһа гијмәтә алмалы олур, һәм дә әслиндә она борч верән дүканчыја бағланыб галыр. Мәсәлән, Уилтсдә әмәк һаггынын ајда бир дәфә верилдији Һорнингсемдә фәһләнин башга јердә стону 1 шиллинг 10 пенсә ала билдији ун она 2 шиллинг 4 пенсә тамам олур“ („Sixth Report“ on „Public Health“ by „The Medical Officer of the Privy Council etc.“, 1864, p. 264). „Пејсли вә Килмарнокда“ (Гәрби Шотландија) „әллә ишләјән чит басмачылары 1853-чү илдә тә'тил едиб әмәк һаггы верилмәси мүддәтинин ајда бир дәфәдән 14 күндә бир дәфәјә ендирилмәсинә наил олмушдулар“ („Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853“ p. 34). Бир чох инкилис көмүр сәнајечиләринин ишләтдији методу фәһләнин капиталистә вердији кредитин инкишафында јени бир һијләкәр аддым һесаб етмәк олар, ахы онлар фәһләнин һаггыны ајын башында верир, мааша гәдәр исә она борч верир, һәм дә буну чох вахт әмтәә илә верирләр, фәһлә дә бу әмтәәни базар гијмәтиндән баһа алмаға мәчбурдур (Trucksystem). „Әмәк һаггыны ајда бир дәфә вермәк вә һәр һәфтәнин ахырында фәһләјә борч вермәк көмүр сәнајечиләри арасында адәт олмушдур. Борч дүканда“ (мәһз tommy-shop-да, јә'ни мүәссисә саһибинин өз дүканында) „верилир; фәһләләр дүканын бир күнчүндә пул алыр вә дәрһал дүканын о бири күнчүндә гајтарырлар“ („Children's Employment Commission, 3rd Report“. London, 1864, p. 38, № 192).

да анчаг сонралар реаллашыр. Иш гүввәси сатылмыш олур, һәрчәнд һаггы анчаг сонралар алыначагдыр. Лакин бу мүнасибәти саф шәклиндә тәдгиг етмәк үчүн мүвәггәти олараг белә фәрз етмәк фајдалы олар ки, иш гүввәсинин саһиби өз иш гүввәсини сатаркән ејни заманда һәмишә бунун контрактда көстәрилән гијмәтини дә алыр.

Инди биз таныш олдуг ки, пул саһиби тәрәфиндән бу хүсуси әмтәәнин, иш гүввәсинин саһибинә верилән дәјәр нечә мүәјјән едилир. Иш гүввәсинин истеһлак дәјәри пул саһибинин әлинә мүбадилә заманы кечсә дә, бу истеһлак дәјәри анчаг һәгигәтән истифадә едилмәк просесиндә, иш гүввәсинин истеһлакы просесиндә мејдана чыхачагдыр. Бу просес үчүн лазым олан хаммал вә с. кими шејләрин һамысыны пул саһиби әмтәә базарында алыр вә бунларын там гијмәтини өдәјир. Иш гүввәсинин истеһлакы просеси ејни заманда әмтәәнин вә изафи дәјәрин истеһсалы просесидир. Һәр бир башга әмтәә кими иш гүввәси дә базардан, јахуд тәдавүл даирәсиндән кәнарда истеһлак едилир. Буна көрә дә һәр шејин сәтһдә вә һамынын көзү гаршысында баш вердији бу сәс-күјлү мүһити тәрк едәк, пул саһиби вә иш гүввәси саһиби илә бирликдә истеһсалын кизли дәринликләринә енәк, бу дәринликләрин гапысында исә бу сөзләр јазылмышдыр: No admittance except on business [Кәнар шәхсләрин ичәри кирмәси гадағандыр]. Бурада биз нәинки капиталын нечә истеһсал етмәси илә, һәмчинин онун өзүнүн нечә истеһсал едилмәси илә дә таныш оларыг. Мәнфәәт әлдә едилмәси сирри, нәһајәт, бизә ајдынлашмалыдыр.

Иш гүввәсинин алыныб-сатылдығы тәдавүл даирәси, јахуд әмтәә мүбадиләси даирәси инсанын фитри һүгугларынын мөвчуд олдуғу һәгиги бир чәннәтдир. Бурада анчаг азадлыг, бәрабәрлик, мүлкијјәт вә Бентам һөкм сүрүр. Азадлыг! Зира бир әмтәә, мәсәлән, иш гүввәси алычысы вә сатычысы анчаг өз азад ирадәсинин бујруғуна табедир. Онлар азад, јуридик чәһәтдән бәрабәр һүгуглу шәхсләр кими мугавилә бағлајырлар. Мугавилә онларын ирадәсинин өз үмуми јуридик ифадәсини тапдығы сон нәтичәдир. Бәрабәрлик! Зира онларын бирбиринә мүнасибәти анчаг әмтәә саһибләринин мүнасибәтидир вә онлар еквиваленти еквивалентә мүбадилә едирләр. Мүлкијјәт! Зира бунлардан һәр бири јалныз өз ихтијарында олан шејә маликдир. Бентам! Зира һәр кәс анчаг өзүнү дүшүнүр. Онлары бир-биринә бағлајан јеканә гүввә һәр биринин өз хејрини күдмәсидир, өз фајдасыны дүшүнмәсидир, шәхси мәнафејидир. Лакин мәһз һәр кәс анчаг өзүнү дүшүндүјү вә һеч кәс башгасыны дүшүнмәдији үчүн онларын һамысы әввәлдән гәрарлашмыш бир аһәнкдарлыг үзүндән вә ја е'чазкар бир

һикмәт сајәсиндә анчаг өзләринин гаршылыглы хејри, үмуми фајдасы, үмуми мәнафеји үчүн чалышырлар.

Капитал вә муздлу әмәк чәмијјәти һаггында vulgaris фритредерин бүтүн өз бахышларыны, анлајышларыны, бүтүн өз мүлаһизәләри мигјасыны әхз етдији бу садә тәдавүл даирәси илә, јахуд әмтәә мүбадиләси даирәси илә видалашыб орадан ајрылдыгда көрүрүк ки, бизим dramatis personae [иштирак едән шәхсләрин] сималары бир гәдәр дәјишилмәјә башлајыр. Кечмиш пул саһиби бир капиталист кими габагда ирәлиләјир, иш гүввәси саһиби исә онун фәһләси кими онун далынча кедир; бири мә'налы-мә'налы күлүмсәјир вә дәрһал ишә киришмәк һәвәсиндәдир; дикәри исә мә'јус-мә'јус башыны ашағы саллајыб сүрүкләнир, онун ајаглары кетмир, чүнки базарда өз дәрисини сатмыш вә буна көрә дә кәләчәкдә бир перспективдән башга һеч бир перспектив көрмүр: онун дәрисини аша гојачаглар.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ

МҮТЛӘГ ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҺСАЛЫ

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

ӘМӘК ПРОСЕСИ ВӘ ДӘЈӘРИН АРТМАСЫ ПРОСЕСИ

1. ӘМӘК ПРОСЕСИ

Иш гүввәсинин истеһлакы әмәјин өзү демәкдир. Иш гүввәсинин алычысы онун сатычысыны ишләмәјә мәчбур едәрәк иш гүввәсини истеһлак едир. Бунун нәтичәсиндә иш гүввәсинин сатычысы actu [ишдә] фәалијјәт көстәрән иш гүввәси, фәһлә олур, бундан әввәл исә о анчаг potentia [потенсиал сурәтдә] фәһлә иди. О өз әмәјини әмтәәләрдә ифадә етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, буну истеһлак дәјәрләриндә, бу вә ја башга тәләбаты өдәмәјә хидмәт едән шејләрдә ифадә етмәлидир. Демәли, капиталист фәһләни мүәјјән бир истеһлак дәјәри, мүәјјән бир шеј һазырламаға мәчбур едир. Истеһлак дәјәрләри, јахуд не'мәтләр истеһсалынын капиталист үчүн вә онун нәзарәти алтында ичра едилмәси бу истеһсалын үмуми тәбиәтини әсла дәјишдирмир. Буна көрә дә әмәк просесини әввәлчә һеч бир мүәјјән ичтимаи формадан асылы олмајараг нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Әмәк һәр шејдән әввәл инсанла тәбиәт арасында баш верән бир просесдир, инсанын өз фәалијјәти сајәсиндә өзү илә тәбиәт арасындакы маддәләр мүбадиләсиндә васитәчи олдуғу, бу мүбадиләни тәнзим етдији вә ону нәзарәт алтында сахладығы бир просесдир. Инсан өзү тәбиәт маддәсинә бир тәбиәт гүввәси кими гаршы дурур. Инсан тәбиәт маддәсини өз јашајышына јарарлы олан бир формада мәнимсәмәк үчүн өз бәдәнинә мәнсуб олан тәбии гүввәләри: әл вә ајагларыны, башыны вә бармагларыны һәрәкәтә кәтирир. Инсан бу һәрәкәт васитәси илә харичи тәбиәтә тә'сир етмәклә вә ону дәјишдирмәклә бәрабәр өз тәбиәтини дә дәјишдирир. О өз тәбиәтиндә мүркүләмәкдә олан гүввәләри инкишаф етдирир вә бу гүввәләрин фәалијјәтини өз һакимијјәтинә табе едир. Биз бурада әмәјин

илк һејванабәнзәр инстинктив формаларыны нәзәрдән кечирмәјәҹәјик. Ҹәмијјәтин, әмтәә базарында фәһләнин өз иш гүввәсинин сатычысы кими мејдана чыхдығы һалы илә, ибтидаи заманларын дәринликләринә кедиб чатдығы илкин һалы—инсан әмәјинин өз примитив, инстинктив формасындан һәлә азад олмадығы һалы арасында чох бөјүк бир мәсафә вардыр. Биз әмәји анҹаг инсана мәхсус олдуғу формада нәзәрдә тутуруг. Һөрүмчәк тохуҹунун әмәлијјатыны хатырладан бир әмәлијјат иҹра едир, бал арысы да мумдан шан гајырмасы илә бә'зи ме'мар адамлары утандырыр. Лакин ән пис ме'мар да ән јахшы бал арысындан лап әввәлдән бунунла фәргләнир ки, ме'мар һәлә мумдан шан гајырмаздан әввәл буну өз бејниндә гајырыб һазырламыш олур. Әмәк просесинин сонунда алынан нәтиҹә артыг бу просесин әввәлиндә инсанын тәсәввүрүндә, јә'ни идеал сурәтдә мөвҹуд олур. Инсан нәинки тәбиәтин вердији шејин формасыны дәјишдирир; тәбиәтин вердији шејдә о өз шүурлу мәгсәдини дә һәјата кечирир, бу мәгсәд бир ганун олараг инсан фәалијјәтинин үсулуну вә характерини мүәјјән едир вә инсан өз ирадәсини бу мәгсәдә табе етмәли олур. Һәм дә инсанын өз ирадәсини бу мәгсәдә табе етмәси тәк бир һал дејилдир. Әмәји иҹра едән ә'заларын кәркинләшдирилмәсиндән әлавә, әмәјин сәрф едилдији бүтүн мүддәт әрзиндә мүәјјән мәгсәд күдән ирадә дә зәруридир ки, бу да ишә диггәт вермәкдә ифадә олунур, һәм дә әмәјин мәзмуну вә онун иҹра үсулу фәһләни нә гәдәр аз марагландырырса, демәли, фәһлә өз физики вә әгли гүввәләринин һәрәкәтиндән ибарәт олан әмәкдән нә гәдәр аз зөвг алырса, һәмин ирадә дә бир о гәдәр артыг дәрәҹәдә зәруридир.

Эмәк просесинин садә моментләри бунлардыр: мүәјјән мәгсәд күдән фәалијјәт вә ја әмәјин өзү, әмәк ҹисми вә әмәк васитәләри.

Эввәлдә инсаны јемәклә, һазыр јашајыш васитәләри илә тәҹһиз едән торпаг (игтисади нөгтеји-нәзәрдән су да бураја дахилдир)[1], инсанын һеч бир јардымы олмадан, инсан әмәјинин ән үмуми ҹисми кими мөвҹуддур. Бүтүн о ҹисимләр ки, әмәк анҹаг онлары торпагла олан билаваситә әлагәсиндән ајырмалы олур, бунлар тәбиәтин вердији әмәк ҹисимләридир. Мәсәлән, овланыб өз јашајыш мүһитиндән—судан—чыхарылан балыг, әл дәјмәмиш мешәдә кәсилән ағаҹ, јерин дәринликләриндән чыхарылан филиз. Әксинә, әкәр әмәк ҹис-

[1] „Инсана белә кәлир—вә һәгигәтдә дә елә беләдир—ки, кәнҹ бир адамы фајдалы әмәк вә наилијјәт јолуна чыхармаг үчүн она аз бир мигдар пул верилдији кими, торпағын мәһдуд мигдарда олан вә инсандан гәтијјән асылы олмадан мөвҹуд олан илкин мәһсулларыны тәбиәт вермишдир“ (*James Steuart*. „Principles of Political Economy“, edit. Dublin, 1770, v. I, p. 116).

минин өзү әввәлки әмәклә, нечә дејәрләр, сүзкәчдән кечирилмишсә, биз ону хам материал адландырырыг, мәсәлән, артыг һасил едилиб јујулма просесиндә олан филиз. Һәр бир хам материал әмәк чисмидир, лакин һәр бир әмәк чисми хам материал дејилдир. Әмәк чисми анчаг о һалда хам материал олур ки, әмәк сәрф едилмәклә мүәјјән дәрәчәдә дәјишилмиш олсун.

Әмәк васитәси елә бир шејдир вә ја шејләр комплексидир ки, инсан бунлары өзү илә әмәк чисми арасында гојур вә бунлар она өз тә'сирини һәмин чисмә кечирән бир амил хидмәти көрүр. О, шејләрин механики, физики, кимјәви хассәләриндән истифадә едир ки, өз мәгсәдинә ујғун олараг бунлары башга шејләрә тә'сир аләтләри кими тәтбиг етсин[2]. Инсанын билаваситә әлдә етдији чисим әмәк чисми дејил, әмәк васитәсидир,—биз һазыр јашајыш васитәләри, мәсәлән, мејвә јығмагдан бәһс етмирик, чүнки бу һалда фәһләнин анчаг бәдән ә'залары әмәк васитәси олур. Беләликлә, тәбиәтин өзүнүн вердији шеј фәһләнин фәалијјәт ә'засы олур, онун өз бәдән ә'заларына әлавә етдији бир ә'за олур вә бунунла да о библијанын әксинә олараг, өз бәдәнинин тәбии өлчүләрини узадыр. Инсанын илк гида анбары олан торпаг һәмчинин онун әмәк васитәләринин дә илк анбарыдыр. Торпаг она, мәсәлән, даш верир вә о да бу дашдан истифадә едиб ону башга шејләрә атыр, онунла башга шејләри сүртүр, әзир, кәсир вә и. а. Торпаг өзү әмәк васитәсидир, лакин әкинчиликдә онун әмәк васитәси вәзифәси дашымасы үчүн дә там бир сыра башга әмәк васитәләри олмалы вә иш гүввәси нисбәтән јүксәк инкишаф етмиш олмалыдыр[3]. Үмумијјәтлә әмәк просеси һеч олмазса бир гәдәр инкишаф етдикдә артыг е'мал олунмуш әмәк васитәләринә еһтијач һисс едир. Биз ән гәдим инсанын мағараларында даш аләтләрә вә даш силаһа раст кәлирик. Бәшәр тарихинин илк пилләләриндә е'мал едилмиш даш, ағач, сүмүк вә балыггулағы илә јанашы инсан тәрәфиндән әһлиләшдирилән, демәли, әмәк сәрф едилмәклә дәјишдирилән, бәсләниб јетишдирилән һејванлар да әмәк васитәси олараг башлыча рол ојнајыр[4]. Әмәк васитәләри ишләтмәк вә јаратмаг, рүшејм һалында бә'зи һејван нөвләринә хас олса да, инсанын әмәк про-

---

[2]) „Зәка гүдрәтли олдуғу гәдәр дә һијләкәрдир. Һијләкәрлик үмумијјәтлә васитәчи фәалијјәтдән ибарәтдир, бу, предметләрин өз тәбиәтләринә мүвафиг тәрздә бир-биринә тә'сир көстәрмәсинә вә бир-бирини дәјишдирмәсинә сәбәб олуб, өзү һәмин просесә билаваситә гарышмајараг өз мәгсәдини һәјата кечирир“ (*Hegel*. „Encyklopädie“. Erster Theil. „Die Logik“. Berlin, 1840, S. 382).

[3]) Үмумијјәтлә мискин бир әсәр олан „Théorie de l'Èconomie Politique“. Paris, 1815 [t. I, p. 266] әсәриндә Ганил физиократларла мүбаһисәјә киришиб, әсил әкинчилик үчүн илк шәрт олан чохлу мигдар әмәк просесләрини бачарыгла садалајыр.

[4]) „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“ (1766) әсәриндә Түрго мәдәнијјәтин илк пилләләри үчүн әһлиләшдирилмиш һејванларын әһәмијјәтини јахшы ајдынлашдырыр.

сесинин спесифик сәчијјәви чәһәтини тәшкил едир, буна көрә дә Франклин инсаны «a toolmaking animal», аләт гајыран һејван адландырыр. Нәсли кәсилмиш һејван нөвләринин бәдән гурулушуну өјрәнмәк үчүн онларын галмыш сүмүкләринин гурулушунун нә кими әһәмијјәти варса, арадан галхмыш ичтимаи-игтисади формасијалары өјрәнмәк үчүн дә әмәк васитәләринин галыгларынын ејни әһәмијјәти вардыр. Игтисади дөврләрин фәрги онда дејилдир ки, нә истеһсал едилир, бундадыр ки, нечә истеһсал едилир, һансы әмәк васитәләри илә истеһсал едилир[5]. Әмәк васитәләри нәинки инсан иш гүввәсинин инкишафы ме'јарыдыр, һабелә әмәјин ичра едилдији ичтимаи мүнасибәтләрин көстәричисидир. Әмәк васитәләринин өз ичәрисиндә механики әмәк васитәләри,—бунларын да мәчмусуну истеһсалын сүмүк вә әзәлә системи адландырмаг олар,—јалныз әмәк чисимләрини сахламаға хидмәт едән әмәк васитәләриндән хејли артыг дәрәчәдә ичтимаи истеһсалын мүәјјән дөврүнүн характерик фәргләндиричи әламәтини тәшкил едир, бу чүр әмәк васитәләринин мәчмусуну исә үмумијјәтлә истеһсалын дамар системи адландырмаг олар, мәсәлән бору, чәлләк, сәбәт, габ вә и. а. Бунлар анчаг кимја истеһсалында мүһүм рол ојнајыр[5а].

Әмәк чисминә әмәјин тә'сир көстәрмәси үчүн васитә олан вә буна көрә дә әмәк фәалијјәтинин бу вә ја башга шәкилдә кечиричиси хидмәтини көрән шејләрдән әлавә, үмумијјәтлә әмәк просесинин ичра олуна билмәси үчүн лазым кәлән бүтүн мадди шәртләр дә даһа кениш мә'нада әмәк просеси васитәләринә дахилдир. Бунлар билавасите әмәк просесинә дахил дејилдир, лакин бунлар олмадан әмәк просеси ја һеч мүмкүн олмаз, ја да мүкәммәл олмајан шәкилдә давам едә биләр. Белә бир үмуми әмәк васитәси јенә дә торпаг өзүдүр, чүнки торпаг фәһләјә locus standi [үзәриндә дурдуғу јери], онун әмәк просесинә исә фәалијјәт даирәси (field of employment) верир. Јенә дә бу чүр әмәк васитәләринә, лакин артыг әввәлчә әмәк просесиндән кечмиш әмәк васитәләринә иш бsиналары, каналлар, јоллар вә и. а. мисал ола биләр.

Беләликлә, әмәк просесиндә инсанын фәалијјәти әмәк васитәсинин јардымы илә әмәк чисминдә әввәлчәдән нәзәрдә тутулан дәјишиклији јарадыр. Просес мәһсулда сөнүб кедир. Әмәк просесинин мәһсулу истеһлак дәјәридир, формасы дә-

---

[5] Мүхтәлиф истеһсал дөврләринин техноложи мүгајисәсиндә бүтүн әмтәәләр ичәрисиндә ән аз әһәмијјәтлиси зинәт шејләридир.

[5а] *2-чи нәшрә гејд.* Тарих елми мадди истеһсалын инкишафыны, демәли, бүтүн ичтимаи һәјатын вә беләликлә бүтүн керчәк тарихин дә әсасыны индијәдәк нә гәдәр аз билсә дә, һәр һалда, тарихдән әввәлки заманлар, тарихи ахтарыш дејилән ахтарышлара әсасән дејил, тәбиәтшүнаслыг ахтарышларына әсасән, аләт вә силаһларын гајрылдығы материала әсасән дөврләрә бөлүнүр: даш дөврү, тунч дөврү, дәмир дөврү.

јишдириләрәк инсан тәләбатына ујғунлашдырылан тәбиәт маддәсидир. Әмәк бурада әмәк чисми илә бирләшмиш олур. Әмәк чисимдә маддиләшмиш олур, чисим исә е'мал едилмиш олур. Фәһлә тәрәфдә фәалијјәт [Unruhe] формасында тәзаһүр едән, инди мәһсул тәрәфдә гәрар тутмуш хассә [ruhende Eigenschaft] формасында, варлыг формасында мејдана чыхыр. Фәһлә әјирмишдир, мәһсул да ипликдир.

Бүтүн просесә онун нәтиҹәси олан мәһсул нөгтеји-нәзәриндән бахылса, әмәк васитәси дә, әмәк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәси[6] кими, әмәјин өзү исә мәһсулдар әмәк[7] кими мејдана чыхыр.

Бир истеһлак дәјәри әмәк просесиндән мәһсул шәклиндә чыхаркән, әввәлки әмәк просесләринин мәһсулу олан дикәр истеһлак дәјәрләри истеһсал васитәси олараг һәмин просесә дахил олур. Бир әмәјин мәһсулу олан ејни бир истеһлак дәјәри башга бир әмәк үчүн истеһсал васитәси олур. Буна көрә дә мәһсуллар нәинки әмәк просесинин нәтиҹәсидир, һабелә әмәк просеси үчүн шәртдир.

Өз әмәк чисмини тәбиәтдә тапан мә'дәнчилик, овчулуг, балыгчылыг вә и. а. (хам торпаг анҹаг илк дәфә бечәрилдикдә—әкинчилик) кими һасилат сәнајеси истисна олмагла,—бүтүн сәнаје саһәләриндә хам материал, јә'ни артыг, әмәк просеси сүзкәчиндән кечмиш олан вә өзү дә артыг, әмәк мәһсулу олан әмәк чисми ишләнир. Мәсәлән, әкинчиликдә тохум. Адәтән тәбиәтин мәһсулу һесаб едилән һејванлар вә биткиләр дә һәгигәтдә нәинки кечән ил сәрф едилән әмәјин мәһсулудур, һәтта мүасир шәклиндә көтүрүләрсә, һәмчинин бир чох нәсилләр боју инсанын нәзарәти алтында, инсан әмәји илә әмәлә кәлән дәјишикликләрин мәһсулудур. Әмәк васитәләринин өзүнә кәлдикдә, ән сәтһи нәзәрлә бахылдыгда белә, бунларын чохунда кечмиш әмәјин изини көрмәк олур.

Хам материал мәһсулун башлыҹа субстансијасыны тәшкил едә биләр вә ја онун тәшәккүлүндә анҹаг јардымчы материал кими иштирак едә биләр. Јардымчы материалы ја әмәк васитәләри истеһлак едир, мәсәлән, көмүрү—бухар машыны, сүрткү јағыны—чархлар, оту—ишләк ат истеһлак едир, јахуд һәмин материал хам материала әлавә едилир ки, бунда мадди дәјишиклик әмәлә кәтирсин,—мәсәлән, ағардылмамыш кәтана хлор, дәмирә көмүр, јуна бојаг әлавә едилир, ја да әмәјин өзүнүн иҹра олунмасына јардым едир, мәсәлән, иш бинасыны

---

[6] Мәсәлән, һәлә тутулмајан балығы балыгчылыг үчүн истеһсал васитәси адландырмаг гәрибә көрүнүр. Лакин һәлә индијәдәк елә бир үсул ичад олунмамышдыр ки, балыг олмајан суларда балыг тутмаг мүмкүн олсун.

[7] Мәһсулдар әмәјә садә әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән верилән бу тә'риф капиталист истеһсал үсулу үчүн әсла кифајәт дејилдир.

ишыгландырмаг вә гыздырмаг үчүн ишләдилир. Кимја сәнајесинин өзүндә әсас материал илә јардымчы материал арасындакы фәрг итиб кедир, чүнки ишләдилән хам материалдан һеч бири јенидән мәһсулун субстансијасы кими бир даһа мејдана чыхмыр[8].

Һәр шеј бир чох хассәләрә малик олдуғуна вә буна көрә дә мүхтәлиф истифадә үсуллары үчүн јарарлы олдуғуна көрә, ејни бир мәһсул чох мүхтәлиф әмәк просесләриндә хам материал ола биләр. Мәсәлән, дәјирманчы, нишаста заводчусу, арагчәкән, малдар вә и. а. үчүн тахыл хам материалдыр. Тохумлуг тахыл өзүнүн истеһсалы үчүн хам материал олур. Ејнилә дә көмүр мә'дән сәнајесиндән мәһсул кими чыхыр вәораја истеһсал васитәси кими дахил олур.

Ејни мәһсул ејни бир әмәк просесиндә әмәк васитәси вә хам материал ола биләр. Мәсәлән, сахланыб бәсләнилән малгара е'мал олунан хам материалдыр вә ејни заманда да күбрә һазырламаг васитәсидир.

Истеһлак үчүн һазыр формада мөвчуд олан мәһсул јенидән башга бир мәһсул үчүн хам материал ола биләр, мәсәлән, шәраб үчүн үзүм хам материалдыр. Јахуд әмәјин мәһсулу елә формаларда олур ки, бу формаларда о анчаг хам материал кими ишләдилә биләр. Бу һалда олан хам материал јарымфабрикат адланыр вә бәлкә дә ону аралыг фабрикат адландырмаг даһа доғру оларды, мәсәлән, памбыг, сап, иплик вә и. а. Илкин хам материал өзлүјүндә артыг мәһсул олдуғу һалда, һәлә там бир сыра мүхтәлиф просесләрдән кечмәлидир, бу просесләрдә исә о, даим дәјишилән шәкилдә һәр дәфә јенидән хам материал кими ишләдилир вә нәһајәт, сон әмәк просесинә кәлиб чатыр вә бурадан артыг, һазыр јашајыш васитәси вә ја һазыр әмәк васитәси кими чыхыр.

Беләликлә, мүәјјән бир истеһлак дәјәринин хам материал, әмәк васитәси вә ја мәһсул кими мејдана чыхмасы, тамамилә онун әмәк просесиндә дашыдығы мүәјјән функсијадан, бурада тутдуғу јердән асылыдыр вә бу јер дәјишилдикдә, онун вәзифәләри дә дәјишилир.

Буна көрә дә мәһсуллар јени әмәк просесләринә истеһсал васитәләри кими дахил олдугда, өз мәһсул характерини итирир. Мәһсуллар бурада чанлы әмәјин анчаг madди амилләри олур. Әјиричи үчүн иј анчаг онун әјирмәдә ишләтдији бир васитәдир, кәтан лифи анчаг әјирилән бир чисимдир. Әлбәттә, әјирмә материалы вә иј олмадан әјирмәк олмаз. Буна көрә дә әјирмә башланаркән бу мәһсуллар мөвчуд олмалыдыр.

---

[8]) Шторх әсил хам материалла „matiére", јардымчы материала исә „matériaux" дејиб бунлары бир-бириндән ајырыр[65]. Шербүлје јардымчы материаллары „matiéres instrumentales" адландырыр[66].

Лакин чөрәјин кәндли, дәјирманчы, чөрәкчи вә и. а. тәрәфиндән кечмишдә сәрф едилән әмәјин мәһсулу олмасынын чөрәк јејилмәси үчүн тамамилә әһәмијјәтсиз олдуғу кими, кәтан лифи вә ијин дә кечмиш әмәјин мәһсулу олмасы әјирмә просеси үчүн тамамилә әһәмијјәтсиздир. Әксинә. Истеһсал васитәләри өзләринин кечмишдә сәрф едилән әмәјин мәһсулу олмаг характерини әмәк просесиндә бурузә верирсә, анчаг өз нөгсанлары үзүндән бурузә верир. Күт бычаг, даим гырылан иплик вә и. а. һәмишә бычагчы *А* илә әјиричи *В*-ни хатырладыр. Јахшы һазырланмыш мәһсулда онун истеһлак хассәләринин јарадылмасында кечмиш әмәјин иштирак етдијинин һәр бир изи силиниб кетмиш олур.

Әмәк просесиндә хидмәт етмәјән машын фајдасыздыр. Бундан әлавә, бу машын, тәбии маддәләр мүбадиләсинин дағыдычы тә'сиринә мә'руз галыр. Дәмир пасланыр, ағач чүрүјүр. Бир шеј тохумаг үчүн истифадә едилмәјән иплик корланмыш памбыгдыр. Чанлы әмәк бу шејләри гаврамалы, бунлара руһ вериб чанландырмалы, бунлары анчаг мүмкүн олан истеһлак дәјәрләриндән керчәк вә фәал истеһлак дәјәрләринә чевирмәлидир. Бунлары өз чисми кими ассимилјасија едән әмәјин алову илә гавранмыш әмәк просесиндә өз гајә вә вәзифәсинә ујғун функсијалар дашымалы олан бу истеһлак дәјәрләри истеһлак едилирсә дә, мәгсәдәујғун сурәтдә истеһлак едилир, фәрди истеһлак даирәсинә јашајыш васитәләри кими вә ја јени әмәк просесинә истеһсал васитәләри кими дахил ола билән јени истеһлак дәјәрләри, јени мәһсуллар јарадылмасы үнсүрләри кими истеһлак едилир.

Беләликлә, мејданда олан мәһсуллар әмәк просесинин нәтичәси олмагла бәрабәр әмәк просеси үчүн шәртдирсә, дикәр тәрәфдән, бунларын әмәк просесинә дахил олмасы, јә'ни чанлы әмәклә тәмасы кечмиш әмәјин бу мәһсулларыны истеһлак дәјәрләри кими сахламаг вә бунлардан истифадә етмәк үчүн јеканә васитәдир.

Әмәк өз мадди үнсүрләрини, өз чисмини вә өз васитәләрини истеһлак едир, онлары јејир, буна көрә дә әмәк истеһлак просесидир. Бу истеһсал истеһлакы фәрди истеһлакдан онунла фәргләнир ки, бу ахырынчы һалда мәһсул чанлы фәрдин јашајыш васитәләри кими, биринчи һалда исә әмәјин, јә'ни бу фәрдә мәхсус олуб фәалијјәт көстәрән иш гүввәсинин јашајыш васитәләри кими истеһлак едилир. Буна көрә дә фәрди истеһлакын мәһсулу истеһлакчы өзүдүр, истеһсал истеһлакынын нәтичәси исә истеһлакчыдан фәргли олан мәһсулдур.

Әмәк васитәләри илә әмәк чисми өзләри дә мәһсул олдуғуна көрә, мәһсулу әмәк мәһсул истеһсалы үчүн истеһлак едир вә ја мәһсулдан мәһсул истеһсалы васитәләри кими ис-

тифадә едир. Лакин әмәк просеси әввәлдә анчаг, инсанла вә онун јардымы олмадан мөвчуд олан торпаг арасында чәрәјан етдији кими, инди дә әмәк просесиндә, тәбиәтин вердији вә тәбиәт маддәсинин инсан әмәји илә бирләшмәсиндән ибарәт олмајан истеһсал васитәләри иштирак едир.

Садә вә абстракт моментләри әсасында тәсвир етдијимиз әмәк просеси истеһлак дәјәрләри јаратмаг үчүн мәгсәдәујғун фәалијјәтдир, тәбиәтин вердикләрини инсан тәләбаты үчүн мәнимсәмәкдир, инсанла тәбиәт арасындакы маддәләр мүбадиләси үчүн үмуми шәртдир, инсан һәјаты үчүн әбәди тәбии шәртдир, буна көрә дә инсан һәјатынын һеч бир формасындан асылы дејилдир, әксинә, бу һәјатын бүтүн ичтимаи формаларына ејни дәрәчәдә хасдыр. Буна көрә дә бир фәһләнин башга фәһләләрә мүнасибәтини нәзәрдән кечирмәјә еһтијачымыз олмамышды. Бир тәрәфдә инсан вә онун әмәји, дикәр тәрәфдә исә тәбиәт вә онун маддәләри көтүрүлүрдү,—бу кифајәт иди. Буғданын дадындан ону кимин бечәриб јетишдирдијини билмәк мүмкүн олмадығы кими, бу әмәк просесиндән дә көрүнмүр ки, о һансы шәраитдә чәрәјан едир: гуллара көз олан нәзарәтчинин амансыз гамчысы алтындамы, јахуд капиталистин тамаһкар нәзәри алтында чәрәјан едир; буну бир нечә јүкер торпағыны бечәрән Синсиннатмы, јохса јыртычы һејваны дашла вуруб өлдүрән вәһши адам ичра едир[9].

Лакин бизим in spe [кәләчәкдәки] капиталистә гајыдаг. Биз ону, о әмтәә базарындан әмәк просеси үчүн лазым олан бүтүн амилләри: мадди амилләр, јахуд истеһсал васитәләри, вә шәхси амил, јахуд иш гүввәси алдыгдан сонра тәрк етмишдик. О өз хүсуси мүәссисәси: әјирмә е'малатханасы, чәкмә фабрики вә и. а. үчүн лазым олан истеһсал васитәләрини вә иш гүввәсини һијләкәр вә тәчрүбәли бир мүштәри көзү илә сечиб алмышды. Беләликлә, бизим капиталист алдығы әмтәәни, иш гүввәсини истеһлак етмәјә башлајыр, јә'ни иш гүввәсинин дашыјычысы олан фәһләни өз әмәји илә истеһсал васитәләрини истеһлак етмәјә мәчбур едир. Фәһләнин, әмәк просесини өзү үчүн дејил, капиталист үчүн ичра етмәси үзүндән әмәк просесинин үмуми характери, әлбәттә, дәјишилмир. Чәкмә тикмәкдә вә ја иплик әјирмәкдә ишләдилән мүәјјән үсул да капиталистин ишә гарышмасы нәтичәсиндә бирдән-бирә дәјишилә бил-

[9]) Сон дәрәчә мәнтиги олан бу әсасла полковник Торренс вәһши адамын әлиндәки дашда капиталын башланғычыны кәшф едир. „Вәһши адамын тә'гиб етдији һејвана атдығы илк дашда, әли чатмадығы мејвәни чәкиб дәрмәк үчүн әлинә алдығы илк ағачла онун бир шеји әлдә етмәк мәгсәди илә башга бир шеј мәнимсәдијини көрүрүк вә беләликлә биз капиталын башланғычыны кәшф едирик“ (*R. Torrens*. „An Essay on the Production of Wealh etc.“. p. 70, 71). Күман етмәк олар ки, инкилис дилиндә „stock“ сөзүнүн капитал сөзүнә синоним олмасы да һәмин илк ағачын [stock] мөвчуд олмасы илә изаһ едилир.

мәз. Ҡапиталист илк заманлар иш гүввәсини базарда раст кәлдији кими көтүрмәлидир, демәли, әмәји дә һәлә капиталистләрин олмадығы дөврдә инкишаф етмиш олдуғу кими көтүрмәлидир. Әмәјин капитала табе едилмәси нәтичәси олараг истеһсал үсулунун өзүнүн дәјишилмәси анчаг сонралар баш верә биләр, буна көрә дә анчаг сонралар нәзәрдән кечирилмәлидир.

Иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак едилмәси просеси олмаг е'тибары илә әмәк просеси өзүнүн ики спесифик хүсусијјәтини бүрузә верир.

Фәһлә онун әмәјинә саһибләнмиш олан капиталистин нәзарәти алтында ишләјир. Ҡапиталист көз гојур ки, иш лазыми гајдада көрүлсүн вә истеһсал васитәләри мәгсәдәујғун истеһлак едилсин, демәли, хам материал бош јерә сәрф едилмәсин вә әмәк аләтләри сәлигә илә ишләдилсин, јә'ни јалныз ишдә тәтбиг олунмасынын тәләб етдији дәрәчәдә хараб олсун.

Икинчиси дә: мәһсул билавасити истеһсалчынын, фәһләнин дејил, капиталистин мүлкијјәтидир. Ҡапиталист иш гүввәсинин, мәсәлән, күндәлик дәјәрини өдәјир. Демәли, һәр һансы башга әмтәә кими,—мәсәлән, бир күнлүјә кирајә етдији ат кими,—иш гүввәсинин дә бир күн әрзиндә истеһлакы капиталистә мәхсусдур. Әмтәәнин истеһлакы әмтәә алычысына мәхсусдур вә иш гүввәси саһиби дә өз әмәјини верәркән фе'лән анчаг сатдығы истеһлак дәјәрини верир. О, капиталистин е'малатханасына ајаг басдығы андан е'тибарән онун иш гүввәсинин истеһлак дәјәри, јә'ни бунун истеһлакы, әмәк капиталистә мәхсусдур. Иш гүввәсини сатын алмагла капиталист чанлы фермент олан әмәјин өзүнү өз ихтијарында олан вә мәһсул вүчуда кәтирән чансыз үнсүрләрлә бирләшдирир. Ҡапиталистин нөгтеји-нәзәриндән әмәк просеси анчаг онун сатын алдығы әмтәәни, иш гүввәсини истеһлак етмәк демәкдир, лакин капиталист иш гүввәсини анчаг бу шәртлә истеһлак едә биләр ки, ону истеһсал васитәләри илә бирләшдирсин. Әмәк просеси капиталистин сатын алдығы шејләр арасында, она мәхсус олан шејләр арасында баш верән просесдир. Буна көрә капиталистин шәраб анбарындакы гычгырма просесинин мәһсулу она мәхсус олдуғу дәрәчәдә һәмин просесин мәһсулу да она мәхсусдур[10].

---

[10]) „Мәһсуллар капитала чеврилмәздән әввәл мәнимсәнилир; бу чеврилмә онлары белә мәнимсәнилмәкдән хилас етмир“ (*Cherbuliez*. „Richesse ou Pauvreté“, edit. Paris, 1841, p. 54). „Пролетар өз әмәјини мүәјјән мигдар јашајыш васитәләринә (approvisionnement) сатаркән, мәһсулдан өзү үчүн һәр һансы бир пај алмагдан тамамилә әл чәкир. Мәһсулларын мәнимсәнилмәси јенә әввәлки кими галыр; көстәрилән мүгавилә буну әсла дәјишдирмир. Мәһсул анчаг хам материаллар вә approvisionnement гојан капиталистә мәхсусдур. Бу да мәнимсәмә ганунунун гәти бир нәтичәсидир, һәмин ганунун әсас принсипи исә, әксинә, һәр бир ишчинин өз мәһсулу үзәриндә мүстәсна мүлкијјәт һүгугундан ибарәт иди“ (*James Mill*. „Elements of Political Economy etc.“. London, 1821, p. 58). „Бир һалда

2. ДӘЈӘРИН АРТМАСЫ ПРОСЕСИ

Капиталистин мүлкијјәти олан мәһсул мүәјјән истеһлак дәјәридир: ипликдир, чәкмәдир вә и. а. Лакин, мәсәлән, чәкмә ичтимаи тәрәгги үчүн мүәјјән дәрәчәдә базис тәшкил етсә дә вә бизим капиталист гәти тәрәггипәрвәр олса да, бунунла белә о, чәкмәни чәкмә хатиринә истеһсал етмир. Әмтәә истеһсалы шәраитиндә истеһлак дәјәри үмумијјәтлә «qu'on aime pour lui-même» [«өзүнә көрә севилән»] шеј дејилдир. Бурада истеһлак дәјәрләри үмумијјәтлә анчаг, мүбадилә дәјәринин мадди субстраты, дашыјычылары олдуғуна көрә, анчаг буна көрә истеһсал олунур. Буна көрә дә бизим капиталист ики шејә чалышыр. Әввәлән, о, мүбадилә дәјәринә малик олан истеһлак дәјәри, сатылмаг үчүн нәзәрдә тутулан шеј, јә'ни әмтәә истеһсал етмәк истәјир. Икинчиси дә, о елә бир әмтәә истеһсал етмәк истәјир ки, бунун дәјәри бунун истеһсалы үчүн лазым кәлән әмтәәләрин дәјәри мәбләғиндән, әмтәә базарында өз нәгд пулуну аванс етдији истеһсал васитәләринин вә иш гүввәсинин дәјәри мәбләғиндән артыг олсун. О нәинки истеһлак дәјәри, һабелә әмтәә истеһсал етмәк истәјир, нәинки истеһлак дәјәри, һабелә дәјәр вә нәинки дәјәр, һабелә изафи дәјәр истеһсал етмәк истәјир.

Доғрудан да, бурада әмтәә истеһсалындан бәһс едилдијинә көрә, ајдындыр ки, индијәдәк биз просесин анчаг бир чәһәтини нәзәрдән кечирмишик. Әмтәә өзү истеһлак дәјәри илә дәјәрин вәһдәти олдуғу кими, әмтәә истеһсалы просеси дә әмәк просеси илә дәјәр јарадылмасы просесинин вәһдәти олмалыдыр.

Беләликлә, инди истеһсал просесини дәјәр јарадылмасы просеси кими дә нәзәрдән кечирәк.

Биз билирик ки, һәр бир әмтәәнин дәјәри әмтәәнин истеһлак дәјәриндә маддиләшмиш әмәјин мигдары илә, әмтәәнин истеһсалы үчүн ичтимаи зәрури олан иш вахты илә мүәјјән едилир. Бу, әмәк просеси нәтичәсиндә бизим капиталистин әлдә етдији мәһсула да аиддир. Демәли, һәр шејдән әввәл, бу мәһсулда маддиләшмиш әмәји һесабламаг лазымдыр.

Фәрз едәк ки, бу мәһсул ипликдир.

Иплик истеһсал етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, мүвафиг хам материал, мәсәлән 10 фунт памбыг лазымдыр. Памбығын дәјәринин нә гәдәр олдуғуну бурада ахтарыб тапмаг лазым

ки, фәһләләр әмәк һаггы мүгабилиндә ишләјирләр... онда капиталист нәинки капиталын" (бурада истеһсал васитәләри нәзәрдә тутулур), „һабелә әмәјин дә (of the labour also) мүлкијјәтчисидир. Адәтән олдуғу кими, капитал анлајышына әмәк һаггы шәклиндә верилән шеј дахил едирләрсә, капиталдан ајрылыгда әмәкдән бәһс етмәк мә'насыздыр. Бу мә'нада капитал сөзү бунларын һәр икисини, һәм капиталы, һәм дә әмәји әһатә едир" (јенә орада, сәһ. 70, 71).

кәлмир, чүнки капиталист ону базарда өз дәјәринә, мәсәлән, 10 шиллингә алмышдыр. Памбығын истеһсалы үчүн лазым олан әмәк памбығын гијмәтиндә орта ичтимаи әмәк кими артыг, ифадә едилмишдир. Сонра фәрз едәк ки, бурада ишләдилән бүтүн әмәк васитәләринин нүмајәндәси олан ијләрдән памбыг е'малында сәрф едилмиш мигдарынын дәјәри 2 шиллингдир. 12 шиллинглик мигдарда гызыл 24 иш саатынын вә ја ики иш күнүнүн мәһсулудурса, бурадан ән әввәл белә бир нәтичә чыхыр ки, ипликдә 2 иш күнү маддиләшмишдир.

Памбығын өз формасыны дәјишдирмәси вә ијләрин истеһлак едилмиш һиссәсинин тамамилә јох олмасы бизи јанылтмамалыдыр. Мәсәлән, әкәр 40 фунт иплијин дәјәри = 40 фунт памбығын дәјәри + бүтөв бир ијин дәјәри, јә'ни бу тәнлијин һәр ики тәрәфини истеһсал етмәк үчүн ејни мигдар иш вахты тәләб едилирсә, онда үмуми дәјәр ганунуна көрә, 10 фунт иплик 10 фунт памбыгла $^1/_4$ ијин еквивалентидир. Бу һалда ејни бир иш вахты бир дәфә иплијин истеһлак дәјәриндә, о бири дәфә исә памбыгла ијин истеһлак дәјәрләриндә тәчәссүм етмиш олур. Демәли, дәјәрин ипликдә, иј вә ја памбыгда тәзаһүр етмәсинин дәјәр үчүн әсла фәрги јохдур. Иј илә памбыг ади мүбадилә васитәси илә өзүнә еквивалент мигдар ипликлә әвәз едилсәјди, бу һал онларын дәјәринә тә'сир етмәјәчәји кими, бунлар јан-јана јатыб галмаг әвәзинә әјирмә просесиндә бирләширсә, бу да онларын истеһлак формаларыны дәјишдирир вә онлары иплијә чевирирсә, бу да онларын дәјәринә тә'сир етмир.

Памбыг истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты бу иплик (памбыг исә иплик үчүн хам материалдыр) истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын бир һиссәсидир, буна көрә дә ипликдә тәчәссүм етмиш олур. Памбығын иплијә чеврилмәси үчүн нә гәдәр ијин ашынмасы вә ја истеһлак едилмәси лазымдырса, бу гәдәр ијин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты һаггында ејни сөзләри демәк олар[11].

Беләликлә, иплијин дәјәри, јә'ни онун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты нәзәрдә тутулдугда, памбығын өзүнү вә истеһлак едилмиш ијләри истеһсал етмәк вә сонра памбыгла ијләрдән иплик һасил етмәк үчүн ичра олунмасы лазым кәлән, заман вә мәкан е'тибары илә бир-бириндән ајры олан мүхтәлиф хүсуси әмәк просесләринә ејни бир әмәк просесинин мүхтәлиф ардычыл фазалары кими баха биләрик. Ипликдә олан бүтүн әмәк кечмиш әмәкдир. Иплији вүчуда кәтирмиш үнсүрлә-

---

[11]) „Әмтәәләрин дәјәринә нәинки билаваситә онларын истеһсалына сәрф едилән әмәк, һабелә әмәјин ичрасы үчүн лазым олан аләтләрә, чиһаз вә биналара сәрф едилән әмәк дә тә'сир көстәрир“ (*Ricardo*. „The Principles of Political Economy“ 3 ed. London, 1821, p. 16)

рин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын артыг кечиб кетмәси вә узаг кечмишә аид олмасы, сон просесә, јә'ни иплијин әјирилмәсинә билаваситә сәрф едилән әмәјин исә садәчә кечмиш әмәк олуб индики вахта јахын олмасы гәтијјән һеч бир әһәмијјәтә малик дејилдир. Бир евин тикилмәсинә мүәјјән мигдар әмәк, мәсәлән, 30 иш күнү лазымдырса, 30-чу әмәк күнүнүн биринчисиндән 29 күн сонра истеһсала дахил олмасы бу евдә тәчәссүм тапмыш иш вахтынын үмуми мигдарыны дәјишдирмир. Буна көрә дә биз, әмәк материалында вә әмәк васитәләриндә тәчәссүм едән иш вахтыны нәзәрдән кечирәркән тамамилә һесаб едә биләрик ки, елә бил бу иш вахты ахырда әјирмә формасында бирләшдирилән әмәкдән әввәл, садәчә әјирмә просесинин даһа габагкы мәрһәләсиндә сәрф едилмишдир.

Беләликлә, истеһсал васитәләринин, јә'ни памбыг вә ијләрин 12 шиллинглик гијмәтдә ифадә олунан дәјәрләри иплик дәјәринин, јахуд мәһсул дәјәринин тәркиб һиссәләри олур.

Лакин бурада ики шәртә әмәл едилмәлидир. Әввәлән, памбыг вә ијләр һәгигәтдә мүәјјән истеһлак дәјәринин истеһсалы үчүн ишләдилмәлидир. Бизим мисалда онлардан иплик истеһсал едилмәлидир. Дәјәр үчүн фәрги јохдур ки, һансы истеһлак дәјәри онун дашыјычысыдыр, лакин дәјәрин дашыјычысы һәр һалда мүәјјән бир истеһлак дәјәри олмалыдыр. Икинчиси, фәрз едилир ки, анчаг һәмин ичтимаи истеһсал шәраитиндә лазым олан иш вахты сәрф едилмишдир. Демәли, 1 фунт иплик әјирмәк үчүн анчаг 1 фунт памбыг лазымдырса, 1 фунт иплик јаранмасы үчүн анчаг 1 фунт памбыг истеһлак едилә биләр. Иј мәсәләси дә беләдир. Әкәр капиталист дәмир иј әвәзиндә гызыл иј ишләтмәк хәјалына дүшсәјди, буна бахмајараг, иплијин дәјәринә анчаг ичтимаи зәрури әмәк, јә'ни дәмир иј истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш вахты дахил оларды.

Инди биз билирик ки, иплик дәјәринин һансы һиссәсини истеһсал васитәләри, јә'ни памбыг вә ијләр әмәлә кәтирир. Бу һиссә 12 шиллингә бәрабәрдир вә ја маддиләшмиш ики иш күнүндән ибарәтдир. Демәли, инди дәјәрин елә бир һиссәсиндән бәһс едилир ки, буну әјиричинин өз әмәји памбыға әлавә едир.

Инди биз һәмин әмәји әмәк просесинә јанашдығымыздан тамамилә башга бир нөгтеји-нәзәрдән көтүрмәлијик. Орада мәгсәдәујғун фәалијјәтдән, памбығы иплијә чевирмәкдән бәһс едилирди. Әмәк нә гәдәр чох мәгсәдәујғундурса, башга шәртләр ејни олдугда, иплик бир о гәдәр јахшы олур. Әјиричинин әмәји мәһсулдар әмәјин башга нөвләриндән спесифик сурәтдә фәргли иди вә бу фәрг субјектив вә објектив сурәтдә, әјирмә-

нин тә'гиб етдији хүсуси мәгсәддә, әјирмә әмәлијјатларынын хүсуси характериндә, онун истеһсал васитәләринин хүсуси тәбиәтиндә, онун мәһсулунун хүсуси истеһлак дәјәриндә тәзаһүр едирди. Памбыг вә ијләр әјирмә әмәји үчүн зәруридир, лакин бунларын көмәји илә јивли топ гајырмаг олмаз. Әксинә, әјиричинин әмәји дәјәр јаратдығына, јә'ни дәјәр мәнбәји олдуғуна көрә, силаһ гајыранын әмәјиндән вә ја, бу һалда бизә даһа јахын олан мисалы көтүрсәк, памбыгчынын вә иј истеһсалчысынын иплик истеһсалы васитәләриндә тәчәссүм едән әмәјиндән әсла фәргләнмир. Памбыг бечәрилмәси, иј истеһсалы вә әјиричилик анчаг бу ејнијјәт сајәсиндә ејни дәјәрин, иплик дәјәринин бир-бириндән јалныз мигдарча фәргли олан һиссәләрини тәшкил едә биләр. Бурада мәсәлә даһа әмәјин кејфијјәти, хассәләри вә мәзмуну үзәриндә дејил, онун анчаг мигдары үзәриндәдир. Әмәјин мигдарыны нәзәрә алмаг асандыр. Биз фәрз едирик ки, әјирмә әмәји садә әмәкдир, орта ичтимаи әмәкдир. Сонралар биз көрәчәјик ки, бунун акси фәрз едилдикдә, вәзијјәт әсла дәјишилмир.

Әмәк просеси заманы әмәк даим фәалијјәт формасындан варлыг формасына, һәрәкәт формасындан предметлик формасына кечир. Бир саат гуртардыгдан сонра әјирмә һәрәкәти мүәјјән мигдар ипликдә тәчәссүм едир вә, демәли, мүәјјән мигдар әмәк, бир иш сааты памбыгда маддиләшмиш олур. Биз дејирик: бир иш сааты, јә'ни әјиричинин һәјат гүввәсинин бир саат әрзиндә сәрф едилмәси, чүнки бурада әјирмә әмәји спесифик әјирмә әмәји олдуғуна көрә дејил, анчаг иш гүввәсинин мәсрәфи олдуғуна көрә әһәмијјәтлидир.

Демәли, гәти әһәмијјәти олан будур ки, просес кедишиндә, јә'ни памбыг иплијә чеврилдији заман анчаг ичтимаи зәрури иш вахты истеһлак олунсун. Нормал истеһсал шәраитиндә, јә'ни орта ичтимаи истеһсал шәраитиндә *a* фунт памбыг бир иш сааты әрзиндә *b* фунт иплијә чеврилмәлидирсә, анчаг елә бир иш күнү 12 саатлыг иш күнү әһәмијјәти ала биләр ки, һәмин иш күнү *a* фунт памбыг×12-ни чевириб *b* фунт иплик×12 етсин. Она көрә ки, дәјәр әмәлә кәләркән анчаг ичтимаи зәрури иш вахты нәзәрә алыныр.

Истәр әмәјин өзү, истәрсә хам материал вә мәһсул әмәк просесинин өзү нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлдүјүнә нисбәтән бурада тамамилә башга шәкилдә мејдана чыхыр. Хам материал бурада анчаг мүәјјән мигдар әмәји өз чанына чәкән бир шеј кими әһәмијјәтлидир. Хам материал әмәји өз чанына чәкмәклә һәгигәтән иплијә чеврилир, чүнки иш гүввәси әјирмә формасында сәрф едилмиш вә хам материалла бирләшдирилмишдир. Мәһсул олан иплик исә инди анчаг, памбығын өз чанына чәкдији әмәјин өлчүсүдүр. Бир саат әрзиндә $1^2/_3$ фунт

памбыг әјирилмиш вә ја $1^2/_3$ фунт иплијә чеврилмишсә, 10 фунт иплик көстәрир ки, 6 иш саатыны чанына чәкмишдир. Мәһсулун тәчрүбәдә мүәјјән едилән мә'лум мигдары инди анчаг мүәјјән мигдар әмәји, бирикмиш мүәјјән иш вахты күтләсини тәмсил едир. Бу мигдарлар анчаг бир саатлыг, ики саатлыг, бир күнлүк ичтимаи әмәјин маддиләшмәсидир.

Әмәк чисминин өзүнүн мәһсул, демәли, хам материал олмасынын әһәмијјәти олмадығы кими, әмәјин мәһз әјирмә әмәји, әмәк материалынын памбыг, мәһсулун исә иплик олмасынын да бурада әһәмијјәти јохдур. Фәһлә әјирмә е'малатханасында дејил, көмүр мә'дәниндә чалышсајды, әмәк чисми олан көмүрү тәбиәт вермиш оларды. Бунунла белә, көмүр јатагларындан чыхарылан мүәјјән мигдар, мәсәлән бир сентнер көмүр дә өз чанына чәкдији мүәјјән мигдар әмәји тәмсил едәрди.

Иш гүввәси сатыларкән фәрз едилир ки, онун күндәлик дәјәри 3 шиллингә бәрабәрдир, бу 3 шиллингдә 6 иш сааты тәчәссүм етмишдир вә, демәли, орта һесабла фәһләнин бир күнлүк јашајыш васитәләри мәчмусуну истеһсал етмәк үчүн бу гәдәр әмәк тәләб олунур. Бизим әјиричи бир иш саатында $1^2/_3$ фунт памбығы $1^2/_3$ фунт иплијә чевирирсә[12], 6 саат әрзиндә 10 фунт памбығы 10 фунт иплијә чевирәчәкдир. Демәли, әјирмә просесиндә памбыг 6 иш саатыны өз чанына чәкир. Ејни иш вахты 3 шиллинглик гызылда ифадә олунур. Беләликлә, әјирмә өзү памбыға 3 шиллинглик дәјәр әлавә етмишдир.

Инди мәһсулун—бу 10 фунт иплијин үмуми дәјәринә нәзәр јетирәк. Бу ипликдә $2^1/_2$ иш күнү маддиләшмишдир: 2 күн памбыгла ијләрдәдир, $^1/_2$ иш күнү дә әјирмә просесиндә онун чанына чәкилмишдир. Бу иш вахты 15 шиллинглик гызылда ифадә олунур. Демәли, бу 10 фунт иплијин өз дәјәринә мувафиг гијмәти 15 шиллингдир, 1 фунт иплијин гијмәти исә 1 шиллинг 6 пенсдир.

Бизим капиталистин ганы гаралыр. Мәһсулун дәјәри аванс едилән капиталын дәјәринә бәрабәрдир. Аванс едилән дәјәр артмамыш, изафи дәјәр истеһсал етмәмишдир, демәли, пул капитала чеврилмәмишдир. Бу 10 фунт иплијин гијмәти 15 шиллингә бәрабәрдир, мәһсулу јарадан үнсүрләрә вә ја, башга сөзлә десәк, әмәк просеси амилләринә дә әмтәә базарында 15 шиллинг хәрчләнмишдир: 10 шиллинг памбыға, 2 шиллинг истеһлак едилән мигдарда ијә вә 3 шиллинг дә иш гүввәсинә. Иплијин дәјәринин шишмәси һеч бир хејир вермир, чүнки бу дәјәр әввәлдә памбыг, иј вә иш гүввәси арасында тәгсим олунан дәјәрләрин мәчмусундан башга бир шеј дејилдир, мөвчуд дәјәрләрин белә садәчә чәмләнмәсиндән исә һеч вахт изафи

[12]) Бурадакы рәгәмләр тамамилә ихтијари рәгәмләрдир.

дәјәр әмәлә кәлә билмәз[13]. Бүтүн бу дәјәрләр инди бир шејдә чәмләнмишдир, лакин бу дәјәрләр үч әмтәә алынмасы нәтичәсиндә парчаланмаздан әввәлки 15 шиллинглик пул мәбләғиндә дә еjни сурәтдә чәмләнмишди.

Бу нәтичә өзлүјүндә тәәччүблү дејилдир. Бир фунт иплијин дәјәри 1 шиллинг 6 пенсдир, буна көрә бизим капиталист әмтәә базарында 10 фунт иплијә 15 шиллинг вермәли иди. Истәр о өзү үчүн базардан һазыр ев алсын, истәрсә бу еви өзү тикдирсин, бу әмәлијјатларын һеч бири ев әлдә етмәк үчүн сәрф олунан пулун мигдарыны артырмаз.

Вулгар сијаси игтисаддан аз-чох башы чыхан капиталист, бәлкә дә, дејәр ки, мән пулуму аванс едәркән ондан даһа артыг мигдар пул дүзәлтмәк нијјәтиндә идим. Лакин ахы чәһәннәмә кедән јол да јахшы нијјәтләрлә дөшәнмишдир вә капиталистин дә һеч бир шеј истеһсал етмәдән пул әлдә етмәк нијјәти ола биләрди[14]. О һәдә-горху кәлмәјә башлајыр. Дејир ки, мәни икинчи дәфә алдада билмәзләр. Кәләчәкдә әмтәә истеһсалы илә мәшғул олмаг әвәзинә бунлары базардан һазыр алачагдыр. Лакин онун бүтүн капиталист гардашлары да лап белә етсәләр,—онда базарда әмтәәни һарадан тапачагдыр? Пулун өзүнү исә јејә билмәз. О өјүд-нәсиһәт вермәјә башлајыр. Дејир ки, онун имтинасы нәзәрә алынмалыдыр. О өз 15 шиллингини хәрчләјиб дағыда биләрди. Амма буну мәһсулдар шәкилдә истеһлак етмиш вә бундан иплик һазырламышдыр. Лакин ахы о инди вичдан әзабы чәкмәк әвәзинә иплик саһиби олмушдур. Дәфинә јыған шәхс ролуна кирмәк она әсла јарашмаз, ахы белә бир шәхс заһидлијин нә илә нәтичәләнәчәјини бизә нүмајиш етдирмишдир. Бундан әлавә, јоха сорғу-суал да јохдур. Онун тәрк-дүнјалығы нә гәдәр хидмәт көстәрмиш олса да, бу тәрк-дүнјалыг мүгабилиндә она ајрыча һагг верилмәси үчүн һеч бир шеј һасил олмур, чүнки просесдән чыхан мәһсулун дәјәри анчаг бу просесә гојулан әмтәә дәјәрләринин мәчмусуна бәрабәрдир. Бәлкә дә капиталист бунунла тәсәлли тапарды ки, јахшылыг өзү јахшылығын әчридир. Лакин бунун әвәзиндә капиталист даһа чох зәһлә төкмәјә башлајыр. Иплик она кәрәк дејилдир. Буну сатмаг үчүн истеһсал етмишдир. Нә

---

[13]) Бу, әкинчиликлә әлагәдар олмајан һәр бир әмәјин мәһсулдар олмамасы һаггында физиократларын тә'лими үчүн бүнөврә олан әсас мүддәадыр вә бу мүддәа пешәкар игтисадчы үчүн шүбһәсиздир. „Бир шејә бир чох башга шејләрин дәјәрини (мәсәлән, кәтана тохучунун истеһлак етдији шејләрин дәјәрини) әлавә етмәкдән, бир дәјәрин үстүнә, нечә дејәрләр, бир нечә дәјәр кәлмәкдән ибарәт олан бу үсул дәјәрин мүвафиг сурәтдә шишмәсинә сәбәб олур... Чәмләмә термини әмәк мәһсуллары гијмәтинин нечә әмәлә кәлмәси үсулуну чох јахшы әкс етдирир: бу гијмәт анчаг, истеһлак едилән вә чәмләнән бир чох дәјәрләрин чәмидир; лакин чәмләмәк вурмаг демәк дејилдир“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 599).

[14]) Мәсәлән, 1844—1847-чи илләрдә о өз капиталынын бир һиссәсини истеһсалдан чыхармышды ки, дәмирјол сәһмләри илә еһтикар етсин. Ејнилә дә Америкада Вәтәндаш мүһарибәси заманы о, фабрикләри бағламыш вә фабрик фәһләләрини күчәјә атмышды ки, Ливерпул памбыг биржасында ојунла мәшғул олсун.

олар, гој сатсын, јахуд даһа садәси будур ки, кәләчәкдә анчаг өз истеһлакы үчүн шејләр истеһсал етсин—онун ев һәкими Мак-Куллох ифрат истеһсал епидемијасына гаршы сынанмыш дәрман олараг бу ресепти артыг бир дәфә она јазмышды. Лакин капиталист дирәниб шаха галхыр. Мәкәр фәһлә әмтәәләри тәкчә өз әлләри илә јарадырмы, мәкәр о, әмтәәләри һечдән јарадырмы? Бәс фәһлә өз әмәјини јалныз капиталистин вердији материалда вә бунун васитәси илә тәчәссүм етдирмирми? Һәм дә чәмијјәтин ән чох һиссәси белә лүтләрдән ибарәт олдуғуна көрә, мәкәр капиталист өз истеһсал васитәләри, өз памбығы вә өз ијләри илә чәмијјәтә вә јашајыш васитәләри илә дә тәчһиз етдији фәһләнин өзүнә һәдсиз бир хидмәт көстәрмәмишми? Онун бу хидмәтини нәзәрә алмаг лазым дејилдирми? Бәс фәһлә дә өз тәрәфиндән памбығы вә ијләри иплијә чевирмәклә она хидмәт көстәрмәмишми? Бундан әлавә, бурада мәсәлә һеч дә хидмәтдә дејилдир[15]. Хидмәт бу вә ја башга бир истеһлак дәјәринин—истәр әмтәәнин, истәрсә әмәјин фајдалы тә'сириндән башга бир шеј дејилдир[16]. Лакин бурада гаршымызда мүбадилә дәјәри дурур. Капиталист фәһләјә 3 шиллинглик дәјәр вермишдир. Фәһлә дә бунун там еквивалентн олан 3 шиллинглик дәјәри памбыға әлавә едиб она гајтармыш, дәјәр әвәзиндә дәјәр вермишдир. Индичә өз капиталы илә ловғаланан достумуз бирдән-бирә өзүнү динмәз-данышмаз фәһләсинин јеринә гојур. Дејир ки, мәкәр мән өзүм ишләмәмишәм? Мәкәр әјиричијә нәзарәт етмәк вә көз јетирмәк кими бир әмәк сәрф етмәмишәмми? Мәкәр мәним бу әмәјим дә дәјәр јаратмырмы? Лакин бу заман онун нәзарәтчиси вә мүәссисә мүдири тәәччүблә чијинләрини атыр. Лакин о шән бир тәбәссүмлә артыг јенидән өз әввәлки һалыны алыр. О бүтүн өз шикајәтләри илә бизи садәчә әлә салырмыш. Бүтүн бунларын бир гуруш дәјәри јохдур. О бүтүн бу вә башга бу кими бош кәләкләрлә вә мә'насыз һијләләрлә мәшғул олмағы сијаси игтисад профессорларынын өһдәсинә бурахыр ки, он-

[15]) „Истәр өјүн, кејиниб кечин вә өзүнә бәзәк-дүзәк вер... Ким“ (вердијиндән) „артыг вә ја јахшы бир шеј алды—сәләмчидир, бу о демәкдир ки, о өз јахын адамына хидмәт етмәмишдир, оғурлуг вә сојғунчулуг заманы олдуғу кими она зәрәр вурмушдур. Хидмәт вә јахшылыг адландырылан һеч дә һәр шеј јахын адама хидмәт вә јахшылыг дејилдир. Зинакарлыг едән бир киши илә гадын да бир-биринә бөјүк хидмәт көстәрир вә зөвг верирләр. Рејтар од вуруб јандыран гатилин јолларда сојғунчулуг етмәсинә, бир өлкәнин вә адамларын үзәринә һүчум етмәсинә јардым етмәклә, она бөјүк бир рејтар хидмәти көстәрир. Папа тәрәфдарлары бизимкиләрә бөјүк хидмәт көстәрирләр, чүнки онлар һамыны боғмур, јандырмыр, өлдүрмүр вә зинданларда чүрүтмүрләр, бә'зиләрини сағ сахлајыр вә онлары јерләриндән говур вә ја вар-јохларыны әлләриндән алырлар. Иблис өзү өз пәрәстишкарларына бөјүк вә һәдсиз хидмәт көстәрир... Бир сөзлә, дүнја һәр күн көстәрилән бөјүк вә чох көзәл хидмәт вә јахшылыгларла долудур“ (*Martin Luther*. „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.“. Wittemberg, 1540 [S. 8—9]).

[16]) Мән „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“ (Берлин, 1859, сәһ. 14) әсәримдә бу барәдә әзчүмлә демишәм: „Хидмәт“ („service“) категоријасынын Ж. Б. Сеј вә Ф. Бастиа гәбилиндән олан игтисадчылара нә кими „хидмәт“ көстәрмәли олдуғу ајдындыр“ [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 23].

лар да елә мәһз бунун үчүн музд алырлар. О өзү исә иш адамыдыр, өз ишинә дәхли олмајан һалларда нә данышдығыны бә'зән өлчүб-бичмәсә дә, өз иши даирәсиндә нә етдијини һәмишә билир.

Мәсәләјә даһа јахындан нәзәр јетирәк. Иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 3 шиллинг иди, чүнки бу дәјәрин өзүндә иш күнүнүн јарысы маддиләшмишдир, јә'ни иш гүввәсини истеһсал етмәк үчүн һәр күн лазым олан јашајыш васитәләри јарым иш күнү дәјәриндәдир. Лакин иш гүввәсиндә олан кечмиш әмәклә бу иш гүввәсинин ичра едә биләҹәји ҹанлы әмәк, иш гүввәсини һифз етмәк үчүн һәр күн чәкилән хәрҹ илә бу гүввәнин һәр күн сәрф едилмәси ики тамамилә мухтәлиф кәмијјәтдир. Бириничиси иш гүввәсинин мүбадилә дәјәрини мүәјјән едир, икинчиси исә онун истеһлак дәјәридир. Фәһләнин 24 саат әрзиндә јашаја билмәси үчүн јарым иш күнүнүн кифајәт олмасы һеч дә фәһләнин бүтүн күнү ишләмәсинә мане олмур. Демәли, иш гүввәсинин дәјәри илә иш гүввәсинин истеһлакы просесиндә јаранан дәјәр ики мухтәлиф кәмијјәтдир. Капиталист иш гүввәсини сатын аларкән бу дәјәр фәргини нәзәрдә тутмушду. Иш гүввәсинин фајдалы хассәси, онун иплик вә ја чәкмә истеһсал етмәк габилијјәти анҹаг conditio sine qua non [лабүд шәрт] иди, чүнки дәјәр јаратмаг үчүн әмәји фајдалы шәкилдә сәрф етмәк лазымдыр. Лакин бу әмтәәнин спесифик истеһлак дәјәринә малик олмасынын, онун дәјәр мәнбәји, һәм дә өзүнүн малик олдуғундан артыг бир дәјәрин мәнбәји олмаг хассәсинин һәлледичи әһәмијјәти вар иди. Капиталистин бу әмтәәдән көзләдији спесифик хидмәт дә бундан ибарәтдир. Капиталист дә бу һалда әмтәә мүбадиләсинин әбәди ганунларына ујғун һәрәкәт едир. Доғрудан да, һәр бир башга әмтәә сатычысы кими, иш гүввәсинин сатычысы да бу иш гүввәсинин мүбадилә дәјәрини реаллашдырыр вә онун истеһлак дәјәрини өзкәнинкиләшдирир. О, иш гүввәсинин истеһлак дәјәрини вермәдән онун мүбадилә дәјәрини әлдә едә билмәз. Сатылмыш јағын истеһлак дәјәри јағ сатычысына мәхсус олмадығы кими, иш гүввәсинин истеһлак дәјәри дә, әмәјин өзү дә онун сатычысына мәхсус дејилдир. Пул саһиби иш гүввәсинин бир күнлүк дәјәрини өдәмишдир, буна көрә дә о, иш гүввәсини бир күн әрзиндә истеһлак етмәк һүгугуна маликдир, бир күнлүк әмәк онун малыдыр. Иш гүввәсинин күндәлик хәрҹинин дәјәри анҹаг јарым иш күнүнә бәрабәр олдуғу һалда, иш гүввәси бүтүн күнү фәалијјәтдә олуб ишләјә билирсә вә буна көрә дә иш гүввәсини бир күн истеһлак етмәк васитәси илә јарадылан дәјәр онун өзүнүн бир күнлүк дәјәриндән икигат артыгдырса, бу һал анҹаг алычы үчүн хүсуси бир хошбәхтлик олуб, сатычы барәсиндә һеч дә һагсызлыг дејилдир.

Бизим капиталист мәһз ону күлүмсәмәјә мәчбур едән бу гәрибә һадисәнин баш верәчәјини габагчадан билирди[67]. Буна көрә дә фәһлә е'малатханада нәинки алты саатлыг, һәтта он ики саатлыг әмәк просеси үчүн лазым олан истеһсал васитәләри тапыр. 10 фунт памбыг 6 иш саатыны чанына чәкиб 10 фунт иплијә чеврилирдисә, 20 фунт памбыг 12 иш саатыны чанына чәкиб 20 фунт иплијә чеврилир. Узадылмыш әмәк просесинин мәһсулуну нәзәрдән кечирәк. Бу 20 фунт ипликдә инди 5 иш күнү маддиләшмишдир: бундан 4 иш күнү истеһлак едилән мигдар памбыг вә ијләрдә маддиләшмиш, 1 иш күнүнү исә әјирмә просесиндә памбыг өз чанына чәкмишдир. Лакин 5 иш күнүнүн пул ифадәси 30 шиллинг вә ја 1 фунт стерлинг 10 шиллингдир. Демәли, бу мәбләғ 20 фунт иплијин гијмәтидир. Бир фунт иплик јенә әввәлки кими 1 шиллинг 6 пенс дәјәриндәдир. Лакин просесә бурахылан әмтәәләрин дәјәрләри мәбләғи 27 шиллинг иди. Иплијин дәјәри исә 30 шиллингдир. Мәһсулун дәјәри онун истеһсалы үчүн аванс едилән дәјәрә нисбәтән $^{1}/_{9}$ артмыш олду. Беләликлә, 27 шиллинг дөнүб 30 шиллинг олду, 3 шиллинг изафи дәјәр верди. Нәһајәт, фокус баш тутду. Пул капитала чеврилди.

Проблемин бүтүн шәртләринә әмәл едилмиш вә әмтәә мүбадиләсинин ганунлары әсла позулмамышдыр. Еквивалент еквивалентә мүбадилә едилмишдир. Алычы олан капиталист алдығы һәр бир әмтәәнин—памбығын, ијләрин, иш гүввәсинин—әвәзини дәјәринә көрә өдәмишдир. Сонра о, һәр бир башга әмтәә алычысынын етдијини етмишдир. О бунларын истеһлак дәјәрини истеһлак етмишдир. Ејни заманда әмтәә истеһсалы просеси олан иш гүввәси истеһлакы просеси 30 шиллинг дәјәриндә мәһсул, 20 фунт иплик вермишдир. Әввәлләр әмтәә алан капиталист инди базара гајыдыр вә әмтәә сатыр. О, бир фунт иплији 1 шиллинг 6 пенсә сатыр, дәјәриндән нә бир гуруш баһа, нә дә бир гуруш учуз сатмыр. Бунунла белә, о, тәдавүлдән, әввәлчә ораја бурахдығына нисбәтән 3 шиллинг артыг көтүрүр. Бүтүн бу просес, онун пулунун капитала чеврилмәси тәдавүл даирәсиндә вә бу даирәдән кәнарда баш верир. Она көрә тәдавүл васитәси илә баш верир ки, бу просес әмтәә базарында иш гүввәси алмагла әлагәдардыр. Она көрә тәдавүлдән кәнарда баш верир ки, тәдавүл дәјәрин артмасы просесини анчаг һазырлајыр, просес исә анчаг истеһсал даирәсиндә баш верир. Беләликлә, «tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles»[68].

Капиталист пулу јени мәһсулун мадди үнсүрләри вә ја әмәк просесинин амилләри олан әмтәәләрә чевирмәклә, чансыз бир чисим олан әмтәәләрә чанлы иш гүввәсини әлавә етмәклә, дәјәри—кечмишдә сәрф олунмуш, маддиләшмиш, чан-

сыз әмәји—капитала чевирир, ону өз-өзүнә артан бир дәјәр едир, «санки ону бүрүјән ешг еһтирасынын тә'сири алтында»[69] «ишләмәјә» башлајан чанлы бир әждаһаја дөндәрир.

Инди биз дәјәрин јаранмасы просеси илә дәјәрин артмасы просесини мүгајисә етсәк, мә'лум олар ки дәјәрин артмасы просеси дәјәр јаранмасы просесинин мүәјјән нөгтәдән сонра давам етдирилмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Дәјәр јаранмасы просеси анчаг, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән өдәнилмиш дәјәринин јени бир еквивалентлә әвәз олундуғу нөгтәјә гәдәр давам едирсә, бу, садәчә дәјәр јаранмасы просеси олур. Дәјәр јаранмасы просеси бу нөгтәдән о јана давам етдикдә исә, о, дәјәрин артмасы просеси олур.

Сонра, биз дәјәр јаранмасы просесини әмәк просеси илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, әмәк просеси истеһлак дәјәрләри истеһсал едән фајдалы әмәкдән ибарәтдир. Бурада һәрәкәт кејфијјәт чәһәтдән, өз хүсуси характери, мәгсәд вә мәзмуну чәһәтдән нәзәрдән кечирилир. Дәјәр јаранмасы просесиндә ејни әмәк просеси анчаг кәмијјәт чәһәтдән тәмсил олунур. Бурада мәсәлә анчаг, әмәјә өз әмәлијјаты үчүн тәләб олунан вахт үзәриндә вә ја анчаг, иш гүввәсинин мәһсулдар сәрф едилдији мүддәт үзәриндәдир. Әмәк просесинә дахил олан әмтәәләрин дә әһәмијјәти артыг бурада мәгсәдәујғун фәалијјәт көстәрән иш гүввәсинин өз функсијасына көрә мүәјјәнләшмиш, мадди амилләри олмагдан ибарәт дејилдир. Бунлар анчаг маддиләшмиш әмәјин мүәјјән мигдарлары кими һесаба алыныр. Буна көрә дә әмәк истәр истеһсал васитәләриндә тәчәссүм етсин, истәрсә иш гүввәси васитәси илә әлавә едилсин, анчаг вахтын мигдарына көрә һесаба алыныр. О филан гәдәр саат, күн вә и. а. тәшкил едир.

Лакин бу әмәк анчаг о заман нәзәрә алыныр ки, истеһлак дәјәринин истеһсалына сәрф едилән вахт ичтимаи зәрури вахт олсун. Бу бир сыра мүхтәлиф чәһәтләри әһатә едир. Иш гүввәси нормал шәраитдә фәалијјәт көстәрмәлидир. Әјирмә машыны әјирмә ишиндә чәмијјәтин һаким әмәк васитәсидирсә, фәһләјә гәдим чәһрә вермәк олмаз. О, һәр дәгигә гырылан төр-төкүнтү дејил, нормал кејфијјәтли памбыг алмалыдыр. Јохса фәһлә һәр ики һалда бир фунт иплик истеһсал етмәк үчүн ичтимаи зәрури вахтдан артыг иш вахты сәрф етмәли оларды, бу артыг вахт исә дәјәр вә ја пул јаратмазды. Лакин әмәјин мадди амилләринин нормал характери фәһләдән дејил, капиталистдән асылыдыр. Башга бир шәрт дә иш гүввәсинин өзүнүн нормал характеридир. Иш гүввәси тәтбиг олундуғу пешәдә гәрарлашмыш орта мәһарәт, һазырлыг вә чәлдлик дәрәчәсинә малик олмалыдыр. Лакин бизим капиталист әмәк базарындан нормал кејфијјәтли иш гүввәси сатын алмышдыр. Бу

гүввә ади орта кәркинлик дәрәчәси илә, чәмијјәтдә ади интенсивлик дәрәчәси илә сәрф олунмалыдыр. Капиталист буна гызғын көз јетирдији кими, она да көз гојур ки, бир дәгигә дә һәдәр јерә, әмәксиз сәрф олунмасын. О, иш гүввәсини мүәјјән мүддәтә сатын алмышдыр. О өзүнә чатасы шеји әлдә етмәк истәјир. О истәмир ки, онун малыны оғурласынлар. Нәһајәт— бу барәдә дә һәмин чәнабын өз code pénal-ы [чинајәт мәчәлләси] вардыр—хам материал вә әмәк васитәләри мәгсәдәујғун олмајан шәкилдә ишләдилмәмәлидир, чүнки ағылсыз сәрф едилән материал вә әмәк васитәләри кәрәксиз хәрчләнән бир миг-дар маддиләшмиш әмәкдир, демәли, мәһсул дәјәринин әмәлә кәлмәсиндә һесаба алынмыр вә иштирак етмир[17].

Беләликлә, һәлә әввәл, әмтәә тәһлил едиләркән истеһлак дәјәри јарадан әмәклә дәјәр јарадан ејни әмәк арасында ашкара чыхарылан фәрг инди истеһсал просесинин мүхтәлиф чәһәтләри арасындакы фәрг кими мејдана чыхыр.

Әмәк просеси илә дәјәр јаранмасы просесинин вәһдәти олмаг е’тибары илә истеһсал просеси әмтәә истеһсалы просесидир; әмәк просеси илә дәјәрин артмасы просесинин вәһдәти олмаг е’тибары илә истеһсал просеси капиталист истеһсал просесидир, әмтәә истеһсалынын капиталист формасыдыр.

Артыг әввәл гејд етмишдик ки, капиталистин мәнимсәдији әмәк истәр садә әмәк олсун, истәр орта ичтимаи әмәк олсун, истәрсә даһа мүрәккәб әмәк, даһа јүксәк хүсуси чәкијә малик әмәк олсун,—дәјәрин артмасы просеси үчүн бунун әсла фәрги

---

[17]) Бу, көләлијә әсасланмыш истеһсалы баһалашдыран чәһәтләрдән биридир. Гәдимләрдә сәрраст дејибләр ки, instrumentum semivocale [сәсли аләт] олан һејвандан вә instrumentum mutum [дилсиз аләт] олан чансыз әмәк аләтиндән бурада фәһләнин фәрги анчаг instrumentum vocale [данышан аләт] олмасындадыр. Лакин фәһлә өзү һејвана вә әмәк аләтинә һисс етдирир ки, онлара охшамыр, о инсандыр. Һејван вә әмәк аләти илә пис рәфтар едән вә онлары con amore (гызғын бир еһтирасла) корлајан фәһлә онлардан фәргли олдуғуну дәрк етмәјә кәлиб чатыр. Буна көрә дә белә бир истеһсал үсулунун игтисади принсипи анчаг ән кобуд вә ән јөндәмсиз әмәк аләтләри ишләтмәкдир, белә әмәк аләтләри мәһз кобуд вә јөндәмсиз олдуғуна көрә чәтинликлә хараб едилир. Буна көрә дә Мексика көрфәзи әтрафындакы гулдарлыг штатларында Вәтәндаш мүһарибәси башланандан әввәл гәдим Чин котанына бәнзәр котанлар ишләдилирди; бу котан торпагда шырым ачмаг вә торпағы чевирмәк дејил, ону донуз вә ја көстәбәк кими ешәләјирди. Мугајисә ет: *J. E. Cairnes*. „The Slave Power". London, 1862, p. 46 sqq. Олмстед өзүнүн. „Sea Board Slave States" әсәриндә әзчүмлә сөјләјир: „Бурада мәнә елә аләтләр көстәрирдиләр ки, ағлы башында олан һеч кәс муздлу фәһләни бу аләтләрлә ишләмәјә мәчбур етмәзди; зәннимчә, бу аләтләрин сон дәрәчә ағыр вә јөндәмсиз олмасы адәтән биздә ишләдилән аләтләрә нисбәтән әмәји азы 10 фаиз артырыр. Лакин мәни инандырмаг истәјирдиләр ки, гуллар аләтләри чох диггәтсиз вә кобуд ишләтдикләринә көрә, онлара бундан јүнкүл вә аз кобуд аләтләр вермәк сәрфәли олмаз, бизим даим өз фәһләләримизә вериб фајда көтүрдүјүмүз аләтләр Виркинијанын тахыл тарлаларында бирчә күн дә давам кәтирмәзди, һалбуки Виркинијанын торпағы бизимкиндән јумшагдыр вә бизимки гәдәр дашлы-кәсәкли дејилдир. Ејнилә дә мән сөрушанда ки, нәјә көрә бүтүн фермаларда аты гатырла әвәз етмишләр, биринчи вә, әлбәттә, ән инандырычы дәлил бу иди ки, ат зәнчиләрин һәмишә етдикләри рәфтара таб кәтирә билмәз; белә бир рәфтар үзүндән ат тез әлдән дүшүр вә ја шикәст олур, амма гатыр дөјүлсә дә, аз јесә дә дөзүр вә бундан о гәдәр дә зәрәр көрмүр, гатыра пис бахсалар да вә ја ону һәддән артыг ишләтсәләр дә, она сојуг дәјмир вә о азарламыр. Ону да дејим ки, бу сәтирләри јаздығым отағын пәнчәрәсинә јахынлашанда, һәр дәфә һејванла елә рәфтар едилдијини көрүрәм ки, бунун үстүндә шималда демәк олар һәр бир фермер фәһләни дәрһал говарды" [сәһ , 46, 47].

јохдур. Орта ичтимаи әмәјә нисбәтән даһа јүксәк, даһа мүрәккәб әмәк әһәмијјәтинә малик олан әмәк елә бир иш гүввәсинин тәзаһүрүдүр ки, онун әмәлә кәлмәси садә иш гүввәсинә нисбәтән даһа јүксәк хәрч тәләб едир, онун истеһсалы даһа чох иш вахтына баша кәлир вә буна көрә дә онун даһа јүксәк дәјәри олур. Бу гүввәнин дәјәри јүксәкдирсә, онда о һәмчинин даһа јүксәк әмәкдә тәзаһүр едир вә буна көрә дә бәрабәр вахт әрзиндә нисбәтән даһа јүксәк дәјәрләрдә маддиләшир. Лакин әјиричи әмәјинин дәрәчәси илә зәркәр әмәјинин дәрәчәси арасында нә кими фәрг олса да, зәркәр фәһләсинин анчаг өз иш гүввәсинин дәјәрини өдәдији әмәк һиссәси онун изафи дәјәр јаратдығы әлавә әмәк һиссәсиндән кејфијјәтчә һеч бир шејлә фәргләнмир. Һәр ики һалда изафи дәјәр анчаг әмәјин мигдарча артығындан, ејни әмәк просесинин: бир һалда иплик истеһсалы просесинин, дикәр һалда исә зәркәр истеһсалы просесинин даһа артыг давам етмәсиндән әмәлә кәлир[18].

Дикәр тәрәфдән, дәјәр әмәлә кәлдији һәр бир просесдә јүксәк әмәк һәмишә орта ичтимаи әмәјә, мәсәлән, бир күнлүк јүксәк әмәк x күнлүк садә әмәјә мүнчәр едилмәлидир[19]. Демәли, капиталын ишләтдији фәһләнин садә, орта ичтимаи әмәк сәрф етдијини фәрз етсәк, лүзумсуз әмәлијјата јол вермәрик вә тәһлили садәләшдирәрик.

---

[18]) Мүрәккәб әмәк илә садә әмәк арасында, „skilled“ [„ихтисаслы“] илә „unskilled labour“ [„ихтисассыз әмәк“] арасындакы фәрг гисмән садәчә иллүзијалара вә ја олса-олса артыг чохдан садәчә даһа реал олмајан вә анчаг ән’әнәви шәрти һаллар кими мөвчуд олмагда давам едән фәргләрә әсасланыр; гисмән дә фәһлә синфинин мүәјјән тәбәгәләринин даһа чарәсиз вәзијјәтинә әсасланыр, белә бир вәзијјәт үзүндән исә онлар һеч дә башгалары кими өз иш гүввәсинә бунун дәјәринә көрә музд верилмәсинә наил ола билмирләр. Бурада тәсадүфи һаллар о гәдәр бөјүк рол ојнајыр ки, ејни әмәк нөвләри өз јерини дәјишдирмиш олур. Мәсәлән, капиталист истеһсал үсулунун инкишаф етдији бүтүн өлкәләрдә мүшаһидә едилдији кими, фәһлә синфинин физики гүввәләринин зәифләдији вә нисбәтән тагәтдән дүшдүјү јерләрдә, бөјүк әзәлә гүввәси тәләб едән кобуд ишләр садә әмәк пилләсинә енән хејли даһа инчә ишләрә нисбәтән үмумијјәтлә даһа јүксәк пилләдә дурур; мәсәлән, Инкилтәрәдә bricklayer-ин (бәннанын) әмәји нахышлы ипәк парча тохучуларынын әмәјинә нисбәтән хејли јүксәк пилләдә дурур. Дикәр тәрәфдән, fustian cutter-ин (гырхычынын) әмәји, бөјүк физики кәркинлик тәләб етсә дә вә бундан әлавә сағламлыг үчүн чох зәрәрли олса да, „садә әмәк“ һесаб олунур. Әслиндә зәнн етмәк лазым дејилдир ки, „skilled labour“ дејилән әмәк милли әмәкдә мигдарча әһәмијјәтли јер тутур. Ленг һесабламышдыр ки, Инкилтәрәдә (вә Уелсдә) 11 милјондан артыг адам садә әмәклә кечинир. Бир милјон аристократ вә милјон јарым паупер, авара, чинајәткар, фаһишәликлә доланан шәхс вә и. а., онун әсәри јазылдығы заман өлкәдә олан 18 милјон әһали сырасындан чыхылдыгда, хырда мүамиләчиләр, мә’мурлар, јазычылар, рәссамлар, мәктәб мүәллимләри вә башгалары дахил олмагла 4 650 000 нәфәрдән ибарәт орта синиф галыр. О һәмин $4\,^2/_3$ милјон рәгәмини һасил етмәк үчүн, банкирләрә вә башгаларына үстәлик, јахшы әмәк һаггы алан бүтүн „фабрик фәһләләрини“ дә орта синфин ишләјән һиссәсинә дахил едир! Һәтта bricklayers-ләр „мүрәккәб әмәк фәһләләри“ сырасына дахил едилир. Бундан сонра јухарыда көстәрилән 11 милјон галыр. (*S. Laing*. „National Distress etc.“. London, 1844, [p. 51—52]). „Једијинин әвәзинә садә әмәкдән башга һеч бир шеј верә билмәјән бөјүк бир синиф халгын башлыча күтләсини тәшкил едир“ (*James Mill*. „Colony„ мәгаләсиндә. „Encyclopaedia Britannica“-ја әлавә, 1831).

[19]) „Әмәкдән бир дәјәр өлчүсү кими бәһс етдикдә, һөкмән мүәјјән бир әмәк нөвүнү нәзәрдә тутурлар... бу әмәјин дикәр әмәк нөвләринә нисбәтини мүәјјән етмәк асандыр“ ([*J. Cazenove*.] „Outlines of Political Economy“. London, 1832, p. 22, 23).

АЛТЫНҸЫ ФӘСИЛ

СABИТ ҜАПИТАЛ ВӘ ДӘЈИШӘН ҜАПИТАЛ

Әмәк просесинин мүхтәлиф амилләри мәһсул дәјәринин јарадылмасында мүхтәлиф шәкилдә иштирак едир.

Әмәјин конкрет мәзмуну, мәгсәди вә техники характери нечә олурса олсун, фәһлә әмәк чисминә мүәјјән мигдар әмәк әлавә етмәклә она јени дәјәр әлавә етмиш олур. Дикәр тәрәфдән, истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәрләрини биз јенидән мәһсул дәјәринин тәркиб һиссәләри шәклиндә көрүрүк, мәсәлән памбығын вә ијләрин дәјәрини иплијин дәјәриндә көрүрүк. Демәли, истеһсал васитәләринин дәјәри мәһсулун үзәринә кечәрәк итмир. Һәм дә истеһсал васитәләри мәһсула чеврилдији заман, әмәк просесиндә кечир. Әмәк васитәси илә кечир. Лакин нечә?

Фәһлә ејни заман әрзиндә ики дәфә ишләмир: бир дәфә өз әмәји илә памбыға дәјәр әлавә етмәк үчүн, бир дәфә дә памбығын көһнә дәјәрини сахламаг үчүн вә ја, башга сөзлә десәк, е'мал етдији памбығын вә ишләтдији ијләрин дәјәрини мәһсулун, иплијин үзәринә кечирмәк үчүн ишләмир. Фәһлә көһнә дәјәри она садәчә олараг јени дәјәр әлавә етмәк јолу илә сахлајыр. Лакин әмәк чисминә јени дәјәр әлавә едилмәси вә мәһсулдакы көһнә дәјәрләрин сахланылмасы фәһләнин ејни заман әрзиндә ики дәфә ишләмәдији һалда, бу заман әрзиндә әлдә етдији ики тамамилә мүхтәлиф нәтичәдән ибарәт олдуғуна көрә, нәтичәнин белә икили олмасы, јәгин ки, анчаг фәһләнин өз әмәјинин икили характери илә изаһ едилә биләр. Әмәк ејни заман әрзиндә, бир хассәси сајәсиндә дәјәр јаратмалы, дикәр хассәси сајәсиндә исә дәјәри һифз етмәли вә ја кечирмәлидир.

Һәр бир фәһлә иш вахтыны, буна көрә дәјәри дә нечә әлавә едир? Һәмишә анчаг өз мәһсулдар әмәјинин спесифик формасында. Иш вахтыны әјиричи анчаг әјирмәклә, тохучу анчаг

тохумагла, дәмирчи анчаг дәмири дөјмәклә әлавә едир. Әмәји, буна көрә јени дәјәри дә онларын үмумијјәтлә әлавә етдикләри мәгсәдәујғун форма сајәсиндә, әјирмәк, тохумаг, дәмир дөјмәк сајәсиндә истеһсал васитәләри—памбыг вә иј, иплик вә тохума дәзкаһы, дәмир вә зиндан—мәһсул јаратмаг, јени истеһлак дәјәри јаратмаг үнсүрләри олур[20]. Бу истеһсал васитәләринин истеһлак дәјәринин көһнә формасы јох олур, амма јалныз онун үчүн јох олур ки, јени бир истеһлак дәјәри формасында мејдана кәлсин. Лакин һәлә дәјәр јаранмасы просеси нәзәрдән кечириләркән мә'лум олду ки, истеһлак дәјәри јени истеһлак дәјәринин истеһсалы үчүн мәгсәдәујғун истеһлак олундуғуна көрә, истифадә едилмиш истеһлак дәјәрини јаратмаг үчүн лазым олан иш вахты јени истеһлак дәјәри јаратмаг үчүн лазым олан иш вахтынын бир һиссәсидир, јә'ни истеһлак едилмиш истеһсал васитәләриндән јени мәһсул үзәринә кечирилән иш вахтыдыр. Демәли, фәһлә истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәрләрини һифз едәркән вә ја бу дәјәрләри мәһсул дәјәринин тәркиб һиссәси олараг мәһсулун үзәринә кечирәркән буну үмумијјәтлә өз әмәјини әлавә етмәк васитәси илә етмир, әлавә олунан бу әмәјин хүсуси фајдалы характердә, спесифик мәһсулдар формада олмасы сајәсиндә едир. Бу чүр мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалијјәтдән—әјирмәкдән, тохумагдан, дәмир дөјмәкдән—ибарәт олан әмәк истеһсал васитәләринә тохунан кими бу өлкүн васитәләри чанландырыр; әмәк бу истеһсал васитәләринә руһ вермәклә, онлары әмәк просесинин амилләринә чевирир вә онларла бирләшиб мәһсул шәклинә дүшүр.

Фәһләнин спесифик мәһсулдар әмәји әјирмәкдән ибарәт олмасајды, памбығы иплијә чевирә билмәзди, демәли, памбығын вә ијләрин дәјәрини дә иплијин үзәринә кечирмәзди. Әксинә, елә һәмин фәһлә өз пешәсини дәјишдириб харрат оларса, јенә әввәлки кими өз иш күнү васитәси илә мүвафиг материала дәјәр әлавә едәчәкдир. Демәли, фәһләнин өз әмәји васитәси илә дәјәр әлавә етмәсинә сәбәб онун әмәјинин әјиричи әмәјиндән вә ја харрат әмәјиндән ибарәт олмасы дејил, бу әмәјин абстракт әмәк, үмумијјәтлә ичтимаи әмәк олмасыдыр, һәм дә фәһләнин мүәјјән мигдар дәјәр әлавә етмәсинә сәбәб онун әмәјинин хүсуси фајдалы мәзмуна малик олмасы дејил, бу әмәјин мүәјјән мүддәт әрзиндә давам етмәсидир. Беләликлә, өз абстракт үмуми хассәсинә көрә, инсан иш гүввәсинин сәрфи олмаг е'тибары илә әјиричи әмәји памбығын вә ијләрин дәјәринә јени дәјәр әлавә едир, өз конкрет, хүсуси, фајдалы хассәсинә көрә, әјирмә просеси олмаг е'тибары илә исә әјири-

[20]) Әмәк тәләф етдији шејин әвәзиндә јени бир шеј јарадыр („An Essay on the Political Economy of Nations". London, 1821, p. 13).

чи әмәји бу истеһсал васитәләринин дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирир вә беләликлә, бунларын дәјәрини мәһсулда сахлајыр. Бурадан да еjни заман әрзиндә сәрф едилән әмәјин вердији нәтичәнин икили олмасы ирәли кәлир.

Әмәјин садәчә мигдарча әлавә олунмасы јолу илә јени дәјәр әлавә олунур, әлавә олунан әмәјин хүсуси кејфијјәти нәтичәсиндә исә истеһсал васитәләринин көһнә дәјәрләри мәһсулда сахланылыр. Еjни әмәјин өз икили характеринин нәтичәси олараг һәмин әмәјин бу икичәһәтли тә'сири мүхтәлиф һадисәләрдә әјани сурәтдә мејдана чыхыр.

Фәрз едәк ки, һәр һансы бир ихтира әјиричијә әввәлләр 36 саатда әјирилән гәдәр памбығы 6 саатда әјирмәјә имкан верир. Мәгсәдәујғун фајдалы мәһсулдар фәалијјәт олмаг е'тибары илә онун әмәји өз гүввәсини алты гат артырмыш олур. Онун вердији мәһсул алты гат артмыш олур: 6 фунт әвәзиндә 36 фунт иплик олур. Лакин инди бу 36 фунт памбыг әввәлләр 6 фунтун өз чанына чәкдији гәдәр иш вахтыны өз чанына чәкир. Бу 36 фунт памбыға әввәлки методлар шәраитиндә олдуғуна нисбәтән алты дәфә аз јени әмәк әлавә едилир, буна көрә дә кечмишдә әлавә олунан дәјәрин анчаг алтыда бир һиссәси әлавә олунур. Дикәр тәрәфдән, инди мәһсулда, 36 фунт ипликдә памбығын алты гат артыг дәјәри вардыр. Бу 6 саатлыг әјирмә әрзиндә хам материалын алты дәфә артыг дәјәри сахланыб мәһсулун үзәринә кечирилмишдир, һәрчәнд еjни мигдар хам материала инди алты дәфә аз јени дәјәр әлавә олунур. Бу һал әмәјин еjни бир бөлүнмәз просеси әснасында дәјәрләри сахламаға сәбәб олан хассәсинин онун дәјәр јаратмасына сәбәб олан хассәсиндән нә гәдәр әһәмијјәтли сурәтдә фәргләндијини көстәрир. Әјирмә әмәлијјаты заманы мә'лум мигдар памбығын пајына дүшән зәрури иш вахты нә гәдәр чох олурса, памбыға әлавә олунан јени дәјәр дә бир о гәдәр чох олур, лакин мә'лум мигдар иш вахты әрзиндә нә гәдәр чох мигдарда памбыг әјирилирсә, мәһсулда сахланылан көһнә дәјәр дә бир о гәдәр чох олур.

Әксинә, фәрз едәк ки, әјиричи әмәјинин мәһсулдарлығы дәјишмәз галмышдыр, демәли, бир фунт памбығы иплијә чевирмәк үчүн әјиричијә әввәлки гәдәр вахт лазымдыр. Лакин тутаг ки, памбығын өзүнүн мүбадилә дәјәри дәјишилмишдир, тутаг ки, онун гијмәти алты дәфә артмыш вә ја азалмышдыр. Һәр ики һалда әјиричи мә'лум мигдар памбыға еjни мигдар иш вахты, демәли, еjни дәјәри әлавә етмәкдә давам едир вә һәр ики һалда мә'лум вахт әрзиндә јенә дә еjни мигдар иплик истеһсал едир. Лакин онун памбыгдан иплијә, мәһсула кечирдији дәјәр әввәлкинә нисбәтән бир һалда алты дәфә аз, дикәр һалда алты дәфә чох олур. Әмәк васитәләри баһаланса вә ја

учузлашса, лакин әмәк просесиндә јенә әввәлки кими ејни хидмәти көстәрсә, бу һалда да ејнилә јухарыдакы нәтичә алынар.

Әјирмә просесинин техники шәраити дәјишмәз галырса, һабелә мүвафиг истеһсал васитәләринин дәјәриндә һеч бир дәјишиклик баш вермирсә, әјиричи ејни иш вахты әрзиндә әввәлки кими ејни мигдар хам материал вә әввәлки кими ејни дәјәрә малик олан машын истеһлак едәчәкдир. Онун мәһсулда сахладығы дәјәр бу һалда онун әлавә етдији јени дәјәрлә дүз пропорсионалдыр. О, ики һәфтә әрзиндә мәһсула бир һәфтәдә әлавә етдијиндән икигат артыг әмәк, демәли, икигат артыг дәјәр әлавә едир вә ејни заманда икигат артыг дәјәр тәмсил едән икигат артыг материал истеһлак едир вә икигат артыг дәјәр тәмсил едән икигат артыг машын ашындырыр; беләликлә о, ики һәфтәнин мәһсулунда бир һәфтәнин мәһсулунда сахладығындан икигат артыг дәјәр сахламыш олур. Дәјишилмәз галан мә'лум истеһсал шәраитиндә фәһлә мәһсула нә гәдәр чох дәјәр әлавә едирсә, бир о гәдәр чох дәјәр сахламыш олур; лакин онун даһа чох дәјәр сахламасына сәбәб даһа чох дәјәр әлавә етмәси дејил, бу дәјәри дәјишилмәз галан вә онун өз әмәјиндән асылы олмајан шәраитдә әлавә етмәсидир.

Әлбәттә, мүәјјән нисби мә'нада демәк олар ки, фәһлә әлавә етдији јени дәјәрлә ејни пропорсијада һәмишә көһнә дәјәрләри сахлајыр. Памбығын дәјәри һәр нечә дәјишилирсә дәјишилсин, истәр баһаланыб 1 шиллингдән 2 шиллингә галхсын, истәрсә 6 пенс учузлашсын, фәһлә бир саатын мәһсулунда ики саатын мәһсулундакына нисбәтән һәмишә икигат аз памбыг дәјәрини сахлајыр. Сонра, онун өз әмәјинин мәһсулдарлығы дәјишилирсә, бу мәһсулдарлыг јүксәлир вә ја ашағы дүшүрсә, фәһлә, мәсәлән, бир иш саатында әввәлкиндән чох вә ја аз памбыг әјирәр вә буна мүвафиг олараг бир иш саатынын мәһсулунда чох вә ја аз памбыг дәјәрини сахлајар. Лакин бүтүн бунларла бәрабәр фәһлә ики иш саатында бир иш саатындакындан икигат артыг дәјәр сахлајар.

Дәјәр нишанында дәјәрин халис символик ифадәсини бир кәнара гојсаг, дәјәр анчаг бу вә ја башга бир истеһлак дәјәриндә, бу вә ја башга бир шејдә мөвчуддур. (Иш гүввәсинин анчаг мејдандакы варлығы кими нәзәрдән кечирилән инсан өзү тәбиәт чисмидир, шејдир, һәрчәнд чанлы, шүурлу бир шејдир, әмәк өзү исә бу иш гүввәсинин madди тәзаһүрүдүр.) Буна көрә дә истеһлак дәјәри итиб кетдикдә, дәјәр дә итиб кедир. Истеһсал васитәләри исә өз истеһлак дәјәри илә бир заманда өз дәјәрини дә итирмир, чүнки әмәк просеси нәтичәсиндә онлар өз истеһлак дәјәринин илкин формасыны һәгигәтдә анчаг она көрә итирир ки, сонра мәһсулда башга бир истеһлак дә-

јәри формасы алсын. Лакин мүәјјән бир истеһлак дәјәри шәклиндә мөвҹуд олмаг дәјәр үчүн нә гәдәр мүһүм олса да, әмтәә метаморфозунун көстәрдији кими, һансы истеһлак дәјәриндә мөвҹуд олмағын дәјәр үчүн фәрги јохдур. Бурадан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, әмәк просесиндә истеһсал васитәләри өз мүстәгил истеһлак дәјәри илә бәрабәр өз мүбадилә дәјәрини дә нә дәрәҹәдә итирирсә, истеһсал васитәләриндән дә мәһсула анҹаг о дәрәҹәдә дәјәр кечир. Онлар анҹаг, истеһсал васитәләри олмаг е'тибары илә итирдикләри дәјәри мәһсула верир. Лакин бу ҹәһәтдән әмәк просесинин мүхтәлиф мадди амилләри мүхтәлиф вәзијјәтдәдир.

Машынын очағында јандырылан көмүр, һабелә тәкәрин охуну јағламаг үчүн ишләдилән јағ вә и. а. һеч бир из гојмадан јох олуб кедир. Бојаглар вә башга јардымчы материаллар јох олур, лакин мәһсулун хассәләриндә тәзаһүр едир. Хам материал мәһсулун субстансијасыны тәшкил едир, лакин өз формасыны дәјишдирир. Демәли, хам материал вә јардымчы маддәләр истеһлак дәјәрләри һалында әмәк просесинә кирәркән малик олдуглары мүстәгил форманы итирир. Әсил әмәк васитәләри мәсәләси башга ҹүрдүр. Ҹиһаз, машын, фабрик бинасы, ҹәлләк вә и. а. әмәк просесиндә анҹаг о вахта гәдәр хидмәт едә билир ки, өз илк формаларыны сахламыш олсун, әмәк просесинә сабаһ да дүнәнки формада дахил ола билсин. Әмәк васитәләри јашадыглары мүддәтдә, јә'ни әмәк просеси мүддәтиндә мәһсула нисбәтлә өзләринин мүстәгил формасыны һифз етдикләри кими, өләндән сонра да бу форманы һифз едирләр. Машынлар, аләтләр, е'малатханалар вә и. а. һансы мәһсулларын јарадылмасына көмәк етмишләрсә, һәмин машынларын, аләтләрин вә е'малатханаларын ҹәсәдләри бу мәһсуллардан ајрылыгда јенә әввәлки кими јашамагда давам едир. Инди биз белә бир әмәк васитәсинин е'малатханаја дахил олдуғу күндән туллантылар арасына атылдығы күнәдәк хидмәт етдији бүтүн дөврү нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бу дөвр әрзиндә әмәк васитәсинин истеһлак дәјәрини әмәк тамамилә истеһлак етмиш, буна көрә дә онун мүбадилә дәјәри тамамилә мәһсула кечмишдир. Мәсәлән, бир әјирмә машынынын өмрү 10 илдә баша чатмышса, онун бүтүн дәјәри он иллик әмәк просеси әрзиндә 10 илин мәһсулуна кечмишдир. Демәли, әмәк васитәсинин јашадығы дөвр онун көмәји илә чох вә ја аз мигдарда даим јенидән тәкрарланан әмәк просесләрини әһатә едир. Әмәк васитәләри мәсәләси дә инсан кимидир. Һәр күн инсанын өмрү 24 саат азалыр. Лакин инсанын алнына онун өмрүндән нечә күн кечдији јазылмамышдыр. Буна бахмајараг, һәјат сығортасы ҹәмијјәтләри инсан өмрүнүн орта мүддәтиндән чох дүрүст вә даһа әһәмијјәтлиси будур ки, чох фајдалы нәти-

чәләр чыхара билир. Әмәк васитәләри мәсәләси дә беләдир. Тәчрүбәдән мә'лумдур ки, мүәјјән бир әмәк васитәси, мәсәлән мүәјјән нөв машын орта һесабла нечә мүддәт өмүр сүрә биләр. Фәрз едәк ки, һәмин машын әмәк просесиндә өз истеһлак дәјәрини анчаг 6 күн сахлајыр. Бу һалда машын һәр иш күнүндә өз истеһлак дәјәринин орта һесабла $^{1}/_{6}$ һиссәсини итирир вә буна көрә дә бир күнлүк мәһсула өз дәјәринин $^{1}/_{6}$ һиссәсини верир. Бүтүн әмәк васитәләринин ашынмасы, мәсәлән онларын һәр күн өз истеһлак дәјәрини нә гәдәр итирмәси вә буна мүвафиг олараг күндә өз дәјәринин нә гәдәрини мәһсула кечирмәси бу үсулла һесабланыр.

Бурадан тамамилә ајдын көрүнүр ки, истеһсал васитәси һеч заман мәһсулун үзәринә әмәк просесиндә өз истеһлак дәјәринин мәһв едилмәси нәтичәсиндә итирдијиндән артыг бир дәјәр кечирмир. Истеһсал васитәсинин дәјәри олмасајды вә буна көрә дә онун итириләси бир шеји олмасајды, јә'ни о өзү инсан әмәјинин мәһсулу олмасајды, мәһсула һеч бир дәјәр кечирә билмәзди. О, мүбадилә дәјәри јарадылмасында иштирак етмәдән, истеһлак дәјәри јарадылмасына хидмәт едәрди. Инсанын јардымы олмадан тәбиәтин вердији бүтүн истеһсал васитәләри: торпаг, күләк вә су, мә'дәнләрдәки дәмир, әл дәјмәмиш мешәләрдәки ағач вә и. а. беләдир.

Бурада гаршымыза башга бир мараглы һадисә чыхыр. Тутаг ки, бир машынын дәјәри, мәсәлән, 1 000 фунт стерлингдир вә бу машын 1 000 күндә ишләниб көһнәлир. Бу һалда машынын дәјәринин $^{1}/_{1000}$ һиссәси һәр күн онун өзүндән онун күндәлик мәһсулу үзәринә кечир. Ејни заманда машынын һәјат күчү кетдикчә азалмагда олса да, бүтүн машын әмәк просесиндә фәалијјәт көстәрмәкдә давам едир. Беләликлә, мә'лум олур ки, әмәк просесинин мә'лум бир амили, мә'лум бир истеһсал васитәси әмәк просесиндә бүтүнлүклә, дәјәрин јаранмасы просесиндә исә анчаг гисмән иштирак едир. Әмәк просеси илә дәјәрин јаранмасы просеси арасындакы фәрг бурада онларын мадди амилләриндә елә әкс олунур ки, ејни бир истеһсал васитәси мүәјјән истеһсал просесинә әмәк просеси үнсүрү кими бүтүнлүклә дахил олур, дәјәр јарадан үнсүр кими исә анчаг һиссә-һиссә дахил олур[21].

---

[21]) Бурада әмәк васитәләрини, машынлары, б808 бижалары вә и. а. тә'мир етмәкдән бәһс олунмур. Тә'мир едилмәкдә олан бир машын әмәк васитәси дејил, әмәк материалы вәзифәси дашыјыр. Бурада бу машыны ишләтмирләр, онун өзүнү дүзәлдирләр ки, онун истеһлак дәјәриндә олан гүсурлары арадан галдырсынлар. Биз өз мәгсәдимизә ујғун олараг һәмишә һесаб едә биләрик ки, бу кими тә'мир ишләри әмәк васитәләринин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјә дахил едилмишдир. Мәтндә әмәк васитәсинин елә ашынмасындан бәһс олунур ки, буна һеч бир тәбиб чарә едә билмәз вә бу көһнәлмә ону јаваш-јаваш кәтириб өлүмә чатдырыр; „бу елә бир ашынмадыр ки, буну даһа һәрдәнбир арадан галдырмаг мүмкүн дејилдир вә бурада әмәк васитәси, нәһајәт, бир бычаг кими о дәрәчәдә ашыныр ки, бычагчы дејир: „буну даһа тә'мир етмәјинә дәјмәз“. Мәтндә биз көрдүк ки, мәсәлән, машын һәр бир ајрыча әмәк просесинә бүтүнлүклә, ејни заман әрзиндә баш

Дикәр тәрәфдән, истеһсал васитәси, әксинә, әмәк просесинә анчаг гисмән дахил олса да, дәјәр јарадылмасы просесинә бүтүнлүклә дахил ола биләр. Фәрз едәк ки, әјирмә заманы 115 фунт памбыгдан күндә 15 фунт пуча чыхыр, бу, иплик дејил, анчаг devil's dust верир [тоза чыхыр]. Лакин бу 15 фунт итки нормалдырса, памбығын орта е'малы шәраитиндә бу итки лабүддүрсә, иплик үнсүрү тәшкил етмәјән бу 15 фунт памбығын дәјәри дә, иплик маддәсини тәшкил едән 100 фунт памбығын дәјәри кими, иплијин дәјәринә дахил олур. 100 фунт иплик истеһсал етмәк үчүн 15 фунт памбығын истеһлак дәјәрини тоза чевирмәк лазым кәлир. Демәли, бу памбығын пуч олмасы иплик истеһсалы үчүн шәртдир. Мәһз буна көрә дә һәмин памбыг өз дәјәрини иплијә верир. Бу, әмәк просесинин бүтүн туллантыларына аиддир, һәр һалда она көрә аиддир ки, бу туллантылар бир даһа јени истеһсал васитәләри јаратмыр, буна көрә дә јенидән мүстәгил истеһлак дәјәрләри јаратмыр. Мәсәлән, Манчестерин бөјүк машынгајырма фабрикләриндә нәһәнк машынлар ишләјәркән алынан јонгар шәклиндә дағлар гәдәр јығылан дәмир туллантылары көрмәк олар; ахшамлар бу туллантылар фабрикдән бөјүк арабаларла дәмирәридән завода көндәрилир, ертәси күн исә бу јонгар парча дәмир шәклиндә јенә фабрикә гајтарылыр.

Әмәк просеси заманы истеһсал васитәләри анчаг, өз көһнә истеһлак дәјәрләри формасында мөвчуд олан дәјәрини итирдикләринә көрә, јени формалы мәһсула дәјәр кечирирләр. Јәгин ки, әмәк просесиндә истеһсал васитәләринин итирә биләчәји дәјәрин ән јүксәк һәдди әмәк просесинә кирәркән малик олдуглары илкин дәјәр кәмијјәтиндән вә ја онларын өзүнү истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән иш вахтындан артыг ола билмәз. Буна көрә дә истеһсал васитәләри һеч заман мәһсулун үзәринә хидмәт етдикләри әмәк просесиндән асылы олмајараг малик олдугларындан артыг бир дәјәр әлавә едә билмәз. Мүәјјән бир әмәк материалы, мүәјјән бир машын, мүәјјән бир истеһсал васитәси нә гәдәр фајдалы олурса-олсун, онун дәјәри 150 фунт стерлингдирсә вә ја, мәсәлән 500 иш күнүнә

верән дәјәр јаранмасы просесинә исә анчаг һиссә-һиссә дахил олур. Буна көрә дә биз анлајышларын ашағыдакы шәкилдә гарышдырылмасына лазыми гијмәт верә биләрик: „Ч-б Рикардо чораб машынынын истеһсалы үчүн сәрф едилән машынгајырма әмәјинин бир һиссәси барәсиндә дејир“ ки, бу әмәк һиссәси, мәсәлән, бир чүт чорабын дәјәриндә вардыр. „Һалбуки чорабын һәр чүтүнү истеһсал едән бүтүн әмәјә... машынгајыранын әмәјинин бир һиссәси дејил, һамысы дахилдир; она көрә ки, бир машын чохлу чораб һазырлајырса да, машынын бүтүн һиссәләри иштирак етмәдән бу чорабларын бир чүтү дә һазырлана билмәз“. („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“. London, 1821, p. 54). Һәддән артыг тәкәббүрлү „wiseacre“ [„әлламә“] олан мүәллиф өз долашыг фикриндә вә бунунла бәрабәр өз мүбаһисәсиндә анчаг о мә'нада һаглыдыр ки, нә Рикардо, нә дә ондан әввәлки вә сонракы игтисадчылардан һеч бири әмәјин ики чәһәти арасында чидди бир һәдд гојмамышдыр, буна көрә дә дәјәрин јаранмасында бу ики чәһәтин ојнадығы мүхтәлиф ролу тәһлил етмәмишдир.

бәрабәрдирсә, јарадылмасына хидмәт етдији мәһсула һеч заман 150 фунт стерлингдән артыг бир дәјәр әлавә едә билмәз. Бунларын дәјәри бунларын бир истеһсаласитәси кими дахил олдуглары әмәк просеси илә дејил, бунларын бир мәһсул кими чыхдыглары әмәк просеси илә мүәјјән олунур. Әмәк просесиндә бунлар анчаг бир истеһлак дәјәри кими, фајдалы хассәләрә малик олан бир шеј кими хидмәт едирләр, буна көрә дә бунлар просесә кирәркән дәјәрә малик олмасајдылар, мәһсула һеч бир дәјәр кечирмәздиләр[22)].

Мәһсулдар әмәк истеһсал васитәләрини јени мәһсул јарадылмасы үнсүрләринә чевирдији һалда, онларын дәјәри бир нөв руһ кими көчүр. Бу дәјәр истеһлак едилмиш бәдәндән јени јарадылан бәдәнә көчүр. Лакин руһун белә көчмәси санки керчәк әмәјин архасында баш верир. Фәһлә көһнә дәјәрләри һифз етмәдән јени әмәк әлавә едә билмәз, демәли, јени дәјәр дә јарада билмәз, чүнки о һәр дәфә әмәји мүәјјән бир фајдалы формада әлавә етмәлидир, мәһсуллары јени мәһсулун истеһсал васитәләринә чевирмәдән вә бунунла да онларын дәјәрләрини јени мәһсула кечирмәдән исә фәһлә әмәји фајдалы формада әлавә едә билмәз. Демәли, дәјәр әлавә етмәк јолу илә дәјәри һифз етмәк фәалијјәтдә тәзаһүр едән иш гүввәсинин—чанлы әмәјин тәбии хассәсидир, елә бир тәбиәт веркисидир ки, фәһлә үчүн һеч бир әһәмијјәти олмадығы һалда, капиталист үчүн чох фајдалыдыр, јә'ни онун мөвчуд капитал дәјәринин һифз олунмасыны тә'мин едир[22а)]. Нә гәдәр ки, иш јахшы кедир, капиталистин мәнфәәт әлдә етмәјә о гәдәр башы гарышыр ки,

---

[22)] Буна көрә дә бајағы Ж. Б. Сејин тамамилә мә'насыз фикирдә олдуғуну асанлыгла баша дүшмәк олар; о, изафи дәјәри (фаизи, мәнфәәти, рентаны) әмәк просесиндә истеһсал васитәләринин—торпаг, аләт, көн-дәри вә и. а.—өз истеһлак дәјәрләри илә көстәрдикләри „services productifs"-дән [„мәһсулдар хидмәтләрдән"] һасил етмәк истәјир. Мәһарәтлә ујдурулан мәдһијјәләри дәрһал јазыб нәзәрә чатдырмагда һеч вахт фүрсәти әлдән вермәјән ч-б Вилһелм Рошер дејир: „Ж. Б. Сеј („Traité", t. I, ch. 4) чох доғру гејд едир ки: „Јағ заводунун истеһсал етдији дәјәр, бүтүн хәрчләр чыхылдыгдан сонра, ахы јени бир шејдир, бу заводун өзүнү јаратмыш олан әмәкдән тамамилә фәргли бир шејдир" („Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., 1858, S. 82, гејд). Тамамилә доғрудур! Јағ заводунда һазырланан „јағ" бу заводун тикилмәсинә сәрф олунан әмәкдән чох фәргли бир шејдир. „Дәјәр" дедикдә исә ч-б Рошер „јағ" кими бир шеји нәзәрдә тутур, чүнки „јағын" дәјәри вардыр, лакин „тәбиәтдә", нисбәтән „чох олмаса да", минерал јағлара тәсадүф едилдијинә көрә, ч-б Рошер башга бир гејд едир: „О" (тәбиәт) „демәк олар һеч бир мүбадилә дәјәри јаратмыр!" [јенә орада, сәһ. 79]. Рошерин бәһс етдији тәбиәтдә мүбадилә дәјәри мәсәләси, ушағым „ахы лап балачадыр" дејән сәфеһ гызын әһвалатына бәнзәјир. Јенә дә һәмин „алим" („savant sérieux") јухарылакы мәсәлә һаггында бир дә буну дејир: „Рикардо мәктәби адәтән капиталы да „гәнаәт едилмиш әмәк" дејә әмәк анлајышына дахил едир. Буна мәһарәт демәк олмаз (!), чүнки (!) капитал саһиби (!) ахы (!) һәр һалда (!) садә (?!) истеһсалдан (?) вә (??) ону (нәји?) һифз етмәкдән артыг (!) бир иш дә көрмүшдүр: мәһз (?!?) о өз зөвг-сәфасындан имтина етмишдир, бунун үчүн дә, мәсәлән (!!!), фаиз тәләб едир" (јенә орада [сәһ. 82]). Сијаси игтисадда „дәјәри" садәчә „тәләбатдан" һасил едән бу „анатомик-физиоложи метод" әчәб „мәһарәтли" методдур!

[22а)] „Фермерин истеһсалатындакы бүтүн аләтләр ичәрисиндә инсан әмәји... елә бир аләтдир ки, фермер өз капиталынын гајытмасыны ән чох бундан көзләјә биләр. Дикәр икиси—иш һејваны вә... араба, котан, күрәк вә и. а.—биринчинин мүәјјән мигдары илә бирләшмәдикдә—һечдир" (*Edmund Burke*. „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795", edit, London, 1800 p. 10).

мачал тапыб әмәјин бу мүфтә веркисини көрә билмир. Әмәк просесиндәки мәчбури фасиләләр, јә'ни бөһранлар баш вердикдә, капиталист буну көрүр вә һәтта јахындан һисс едир[23].

Истеһсал васитәләриндә үмумијјәтлә онларын истеһлак дәјәри истеһлак едилир вә бу дәјәрин истеһлак едилмәси јолу илә әмәк мәһсул јарадыр. Һәгигәтдә истеһсал васитәләринин дәјәри истеһлак едилмир[24], буна көрә дә тәкрар истеһлак едилә билмәз. Истеһсал васитәләринин дәјәри һифз олунур, лакин бунун сәбәби әмәк просесиндә бу дәјәр үзәриндә бир әмәлијјат едилмәси дејилдир, сәбәб будур ки, әввәлчә ону тәчәссүм етдирән истеһлак дәјәри јох олурса да, башга бир истеһлак дәјәриндә јох олур. Буна көрә дә истеһсал васитәләринин дәјәри мәһсулун дәјәриндә јенә мејдана чыхыр, лакин чидди десәк, тәкрар истеһсал олунмур. Јени истеһлак дәјәри истеһсал олунур вә көһнә мүбадилә дәјәри бу истеһлак дәјәриндә јенидән мејдана чыхыр[25].

Әмәк просесинин субјектив амили, фәалијјәтдә тәзаһүр едән иш гүввәси мәсәләси исә башга чүрдүр. Әмәк өз мәгсәдәујғун формасы сајәсиндә истеһсал васитәләринин дәјәрини мәһсула кечириб беләликлә дә ону сахладығы һалда, әмәјин һәрәкәтиндәки һәр ан әлавә дәјәр, јени дәјәр јарадыр. Фәрз едәк ки, фәһлә өз иш гүввәси дәјәринин еквивалентинин истеһсалыны баша чатдырдығы нөгтәдә, мәсәлән, алты саатлыг

---

23) Өз әјирмәханасында 800 фәһлә ишләјән вә һәр һәфтә орта һесабла 150 тај Ост-Һинд памбығы вә ја тәхминән 130 тај Америка памбығы ишләдилән бир фабрикчи 1862-чи ил 26 нојабр тарихли „Times"-да чамаата шикајәтләниб, һәр ил фабрикдә ишләрин дајанмасы үзүндән хәрчә дүшдүјүнү билдирир. О һәмин хәрчләри 6 000 фунт стерлинг мәбләғиндә мүәјјән едир. Һәмин гејри-мәһсулдар хәрчләр сырасында бизи бурада марагландырмајан бир чох хәрчләр вардыр, мәсәлән: торпаг рентасы, верки, сығорта пулу, бир илә тутулан фәһләләрин, фабрик мүдиринин, мүһасибин, мүһәндисин маашы вә и. а. Лакин сонра о, фабрики вахташыры гыздырмаг вә бухар машыныны һәрәкәтә кәтирмәк үчүн ишләдилән көмүрә сәрф етдији 150 фунт стерлинги, бундан әлавә ара-сыра чалышмагла фабрикин бүтүн машын аваданлығыны „саз" сахлајан фәһләләрин әмәк һаггыны да бураја дахил едир. Нәһајәт, машынлар хараб олдугда чәкилән 1 200 фунт стерлинг хәрчи көстәрир, чүнки „бухар машыны дајандыгда, һаванын тә'сири вә тәбии дағыдычы гүввәләрин тә'сири арадан галхмыр". О ачыгча әлавә едиб дејир ки, belә аз бир мәбләғ—1200 ф. ст.—ајрылмасына сәбәб анчаг машынларын артыг чох көһнәлмиш олмасыдыр.

24) „Мәһсулдар истеһлак: бурада әмтәә истеһлакы истеһсал просесинин бир һиссәсини тәшкил едир... Бу һалларда дәјәр истеһлак едилмир" (*S. Ph. Newman*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 296).

25) Шимали Америкада бәлкә дә 20 дәфәјә гәдәр нәшр едилән бир китабда дејилир: „Капиталын јенидән нә формада мејдана чыхмасынын һеч бир фәрги јохдур". Дәјәри јенидән мәһсулда мејдана чыхан һәр чүр истеһсал үнсүрләри узун-узады садаландыгдан сонра, ахырда дејилир: „Инсанын јашамасы вә фираванлығы үчүн лазым олан мүхтәлиф әрзаг, палтар вә мәнзил нөвләриндә дә дәјишиклик баш верир. Заман кечдикчә, бунлар истеһлак едилир вә бунларын дәјәрләри инсанын јени чисмани вә әгли гүввәсиндә мејдана чыхыр, бу гүввә исә јенидән истеһсалда сәрф едилә биләчәк јени бир капитал олур" (*F. Wayland*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 31, 32). Бурадакы бүтүн башга гәрибәликләри бир кәнара гојуб гејд едәк ки, мәсәлән чөрәјин гијмәти дејил, онун ган әмәлә кәтирән үнсүрләри бәрпа олунмуш гүввәдә јенидән мејдана чыхыр. Гүввәнин дәјәри олараг јенидән мејдана чыхан исә, әксинә, јашајыш васитәләри дејил, бунларын дәјәридир. Ејни јашајыш васитәләринин дәјәри јарыбајары ашағы олса да, јенә ејни мигдар әзәлә, сүмүк вә и. а. әмәлә кәтирәчәкдир,—сөзүн гысасы, ејни гүввәни јарадачаг, лакин бу гүввәнин дәјәри ејни гәдәр, әввәлки гәдәр олмајачагдыр. „Дәјәри" белә бир шәкилдә дөндәриб „гүввә" һалына салмаг вә бүтүн бу ријакар јајғынлыг изафи дәјәри аванс олунмуш дәјәрләрин садәчә гајытмасы фактындан һасил етмәк үчүн көстәрилән чәһди—әлбәттә, әбәс олан бир чәһди,—өрт-басдыр едир.

әмәји илә 3 шиллинглик дәјәр әлавә едәндән сонра истеһсал просеси гырылыр. Бу дәјәр мәһсулун дәјәриндә истеһсал васитәләринин дәјәриндән әмәлә кәлмиш үнсүрләрә үстәлик бир дәјәрдир. Бу, һәмин просесдә әмәлә кәлән јеканә јени дәјәрдир, мәһсул дәјәринин мәһз бу просес әснасында истеһсал едилән јеканә һиссәсидир. Әлбәттә, бу дәјәр садәчә иш гүввәсини сатын аларкән капиталист тәрәфиндән аванс едилән вә фәһләнин өзү тәрәфиндән јашајыш васитәләринә сәрф олунан пулу өдәјир. Хәрчләнмиш олан 3 шиллингә нисбәтән 3 шиллинглик јени дәјәр садәчә һәмин 3 шиллингин тәкрар истеһсалы кими мејдана чыхыр. Лакин истеһсал васитәләринин дәјәри анчаг заһирән тәкрар истеһсал едилдији һалда, бу јени дәјәр һәгигәтдә тәкрар истеһсал едилмишдир. Бурада бир дәјәрин јерини башгасы тутаркән јени дәјәр јарадылмыш олур.

Лакин артыг биз билирик ки, әмәк просеси садәчә иш гүввәсинин дәјәр еквивалентинин тәкрар истеһсал олунуб әмәк чисминә әлавә едилдији һәддән сонра да давам едир. Бундан өтрү 6 саат кифајәт етдији һалда, просес, мәсәлән, 12 саат давам едир. Демәли, иш гүввәсинин фәалијјәти нәтичәсиндә нәинки онун өз дәјәри тәкрар истеһсал олунур, һәмчинин үстәлик дәјәр дә истеһсал олунур. Бу изафи дәјәр мәһсулун дәјәринин һәмин мәһсулун јарадылмасы үчүн истеһлак едилмиш үнсүрләрин дәјәриндән, јә’ни истеһсал васитәләринин вә иш гүввәсинин дәјәриндән әлавә һиссәсидир.

Биз мәһсул дәјәринин јаранмасында мүхтәлиф әмәк просеси амилләринин ојнадығы мүхтәлиф роллары тәсвир етмәклә, капиталын өз артмасы просесиндә онун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин функсијаларыны сәчијјәләндирмиш олдуг. Мәһсулун јарадылмасында иштирак едән үнсүрләрин дәјәр мәбләғиндән мәһсулун бүтүн дәјәринин артыг олан һиссәси әввәлдә аванс едилмиш капитал дәјәриндән өз дәјәри е’тибары илә артмыш олан капиталын артыг һиссәсидир. Бир тәрәфдән, истеһсал васитәләри, дикәр тәрәфдән дә иш гүввәси өз үзәриндән пул формасыны атмаг вә әмәк просеси амилләринә чеврилмәк нәтичәсиндә илкин капитал дәјәринин алдығы анчаг мүхтәлиф мөвчудлуг формаларыдыр.

Беләликлә, капиталын, истеһсал васитәләринә, јә’ни хам материала, јардымчы материаллара вә әмәк васитәләринә чеврилән һиссәси истеһсал просесиндә өз дәјәринин кәмијјәтини дәјишдирмир. Буна көрә дә мән бу һиссәни капиталын сабит һиссәси вә ја, гысача, сабит капитал адландырырам.

Әксинә, капиталын, иш гүввәсинә чеврилән һиссәси истеһсал просесиндә өз дәјәрини дәјишдирир. О өз еквивалентини тәкрар истеһсал едир вә бундан әлавә олараг артыг һиссә, изафи дәјәр истеһсал едир, бу изафи дәјәр дә јенә дәјишилә

биләр, чох вә ја аз ола биләр. Капиталын бу һиссәси сабит кәмијјәтдән даим дөнүб дәјишән кәмијјәт олур. Буна көрә дә мән ону капиталын дәјишән һиссәси вә ја, гысача, дәјишән капитал адландырырам. Әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән капиталын објектив вә субјектив амилләри кими, истеһсал васитәләри вә иш гүввәси кими фәргләнән тәркиб һиссәләри дәјәрин артмасы просеси нөгтеји-нәзәриндән сабит вә дәјишән капитал кими фәргләнир.

Сабит капитал анлајышы онун тәркиб һиссәләринин дәјәриндә бир ингилаб әмәлә кәлмәсини әсла арадан галдырмыр. Фәрз едәк ки, бир фунт памбыг бу күн 6 пенсәдир, сабаһ исә, памбыг мәһсулу аз олдуғуна көрә, гијмәти 1 шиллингә галхыр. Е'мал едилмәкдә олан әввәлки памбыг дәјәринә көрә 6 пенсә алынмышдыр, лакин инди мәһсулун дәјәринә 1 шиллинглик һиссә әлавә едир. Әјирилмиш вә инди бәлкә дә базарда иплик шәклиндә тәдавүл едән памбыг да мәһсула өз әввәлки дәјәриндән икигат артыг дәјәр әлавә едир. Лакин биз көрүрүк ки, дәјәрдә әмәлә кәлән бу дәјишикликләр әјирмә просесинин өзүндә памбығын дәјәринин артмасы илә һеч бир чәһәтдән әлагәдар дејилдир. Көһнә памбыг һәлә әмәк просесинә дахил олмасајды, инди ону 6 пенс әвәзиндә 1 шиллингә сатмаг оларды. Әксинә: памбыг нә гәдәр аз әмәк просесиндән кечмишсә, белә бир нәтичә алынмасы бир о гәдәр јәгиндир. Буна көрә дә еһтикар гануну беләдир: дәјәрдә бу чүр ингилаблар әмәлә кәлдикдә, хам материалын ән аз ишләнмиш формасында, јә'ни парчаданса иплик шәклиндә вә иплликдәнсә памбыг шәклиндә еһтикар етмәк даһа әлверишлидир. Бурада дәјәр памбығын бир истеһсал васитәси кими вә, демәли, сабит капитал кими иштирак етдији просесдә дејил, онун истеһсал едилдији просесдә дәјишилир. Әмтәәнин дәјәри онда олан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилирсә дә, бу мигдарын өзү ичтимаи јолла мүәјјән едилир. Әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи зәрури иш вахты дәјишилирсә,—ејни мигдар памбыг, мәсәлән, әлверишли шәраитә нисбәтән әлверишсиз шәраитдә даһа чох әмәји тәмсил едир,—бу һал көһнә әмтәәјә әкс тә'сир көстәрир, көһнә әмтәә һәмишә өз чинсинин анчаг ајрыча бир нүсхәси ролуну ојнајыр[26]) вә онун дәјәри һәмишә ичтимаи зәрури әмәклә өлчүлүр, демәли, һәмишә һазыркы ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә зәрури олан әмәклә өлчүлүр.

Хам материалын дәјәри кими, истеһсал просесиндә ишләдилмәкдә олан әмәк васитәләринин, машынларын вә и. а. дәјәри дә, буна көрә онларын мәһсула вердији дәјәр һиссәси дә

[26]) „Әслиндә, ејни чинсдән олан бүтүн мәһсуллар бир күтлә тәшкил едир вә бу күтләнин гијмәти, ајрыча көтүрүлән тәсадүфи шәраитдән асылы олмајараг үмумиликдә мүәјјән едилир“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 893).

дәјишилә биләр. Мәсәлән, јени бир ихтира нәтичәсиндә мүәјјән нөв машынлар әввәлкиндән аз әмәк сәрф олунмагла тәкрар истеһсал едилә билирсә, көһнә машынлар аз-чох гијмәтдән дүшүр вә буна көрә дә мәһсул үзәринә нисбәтән аз дәјәр кечирир. Лакин бу һалда да дәјәр машынын истеһсал васитәси вәзифәси дашыдығы истеһсал просесиндән кәнарда дәјишилир. Һәмин просесдә машын бу просесдән асылы олмадан малик олдуғу дәјәрдән һеч вахт артыг бир дәјәр кечирмир.

Истеһсал васитәләринин дәјәриндәки дәјишиклик, бу васитәләр истеһсал просесинә дахил олдугдан сонра онлара доланы тә'сир көстәрирсә дә, бу васитәләрин сабит капитал характерини дәјишдирмәдији кими, сабит капиталла дәјишән капитал арасындакы нисбәтин дәјишилмәси дә онларын функсијалары арасындакы фәрги дәјишдирмир. Мәсәлән, әмәк просесинин техники шәраити о гәдәр дәјишилә биләр ки, әввәлдә 10 фәһлә аз дәјәрә малик 10 аләтлә нисбәтән аз мигдарда хам материал е'мал етдији јердә инди 1 фәһлә баһалы бир машынла јүз гат артыг хам материал е'мал етсин. Бу һалда сабит капитал, јә'ни тәтбиг едилән истеһсал васитәләринин дәјәр күтләси хејли артыр, капиталын иш гүввәсинә аванс едилмиш дәјишән һиссәси исә хејли азалыр. Лакин бу дәјишиклик анҹаг сабит капитал илә дәјишән капиталын кәмијјәтләри арасындакы нисбәтә вә ја бүтүн капиталын сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләринә бөлүндүјү нисбәтә аиддир, сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы фәргә исә, әксинә, тохунмур.

ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫ

1. ИШ ГҮВВӘСИНИН ИСТИСМАР ДӘРӘЧӘСИ

Аванс едилмиш капитал *К-нын* истеһсал просесиндә јаратдығы изафи дәјәр, јахуд аванс едилмиш капитал дәјәринин артымы, һәр шејдән әввәл мәһсулун истеһсал үнсүрләринин дәјәриндән бу мәһсулун дәјәринин артығы шәклиндә мејдана чыхыр.

Капитал *К* ики һиссәјә бөлүнүр: истеһсал васитәләринә хәрҹләнмиш пул мәбләғи *c* вә иш гүввәсинә хәрҹләнмиш дикәр пул мәбләғи *v*; *c* дәјәрин сабит капитала чеврилмиш һиссәси, *v* исә дәјәрин дәјишән капитала чеврилмиш һиссәсидир. Демәли, әввәлдә $K=c+v$, мәсәлән аванс едилмиш 500 ф. ст. капитал $=\overbrace{410}^{c}$ ф. ст. $+\overbrace{90}^{v}$ ф. ст. Истеһсал просесинин сонунда әлдә едилән әмтәәнин дәјәри $=\overbrace{c+v}+m$, бурада m изафи дәјәрдир, мәсәлән, $\overbrace{410}^{c}$ ф. ст. $+\overbrace{90}^{v}$ ф. ст. $+\overbrace{90}^{m}$ ф. ст. Илкин капитал *К* дөнүб *К'*, јә'ни 500 ф. стерлингдән дөнүб 590 ф. ст. олмушдур. Бунларын арасындакы фәрг $=m$, 90 ф. ст. мәбләғиндә изафи дәјәрә. Истеһсал үнсүрләринин дәјәри аванс едилмиш капиталын дәјәринә бәрабәр олдуғуна көрә мәһсулун истеһсал үнсүрләринин дәјәриндән бу мәһсулун дәјәринин артығы аванс едилмиш капитал дәјәринин артымына вә ја истеһсал олунмуш изафи дәјәрә бәрабәрдир дејә иддиа етмәк, әслиндә садәҹә тавтолокијадыр.

Лакин бу тавтолокија даһа дәгиг тә'риф верилмәсини тәләб едир. Мәһсулун јарадылмасында ишләдилән истеһсал үнсүр-

ләринин дәјәри мәһсулун дәјәри илә мүгајисә едилир. Лакин биз көрдүк ки, тәтбиг едилән сабит капиталын әмәк васитәләриндән ибарәт олан һиссәси өз дәјәринин анҹаг бир һиссәсини мәһсул үзәринә кечирир, галан һиссәси исә өзүнүн әввәлчә мөвҹуд олдуғу формада галыр. Бу һиссә дәјәр јарадылмасында һеч бир рол ојнамадығына көрә биз бурада ондан сәрфнәзәр едә биләрик. Онун һесаба дахил едилмәси һеч бир дәјишиклик јарада билмәз. Фәрз едәк ки, $c=410$ ф. стерлингә вә бу мәбләғ 312 ф. стерлинглик хам материалдан, 44 ф. стерлинглик јардымчы материалдан вә истеһсал просесиндә машынларын 54 ф. стерлинглик ашынмасындан ибарәтдир; һәгигәтдә тәтбиг едилән машынларын дәјәри исә 1 054 ф. стерлинг тәшкил едир. Биз анҹаг 54 ф. стерлинглик дәјәри, јә'ни машынларын ишләмәк нәтиҹәсиндә итирдији, буна көрә дә мәһсула кечирдији дәјәри мәһсул дәјәринин истеһсалы үчүн аванс едилмиш дәјәр һесаб едирик. Өзүнүн әввәлки шәклиндә,—бухар машыны вә саирә шәклиндә—галмагда давам едән 1 000 ф. стерлинги дә бу һесаба дахил етсәк, ону һәр ики тәрәфин һесабына, јә'ни һәм аванс едилмиш дәјәрин, һәм дә мәһсул дәјәринин һесабына дахил етмәли олардыг[26а)] вә беләликлә бир тәрәфдә 1 500 ф. ст., дикәр тәрәфдә исә 1 590 ф. ст. алмыш олардыг. Арадакы фәрг вә ја изафи дәјәр, әввәлдә олдуғу кими, јенә дә 90 ф. ст. тәшкил едәрди. Буна көрә дә биз дәјәр истеһсалы үчүн аванс едилмиш сабит капиталдан бәһс едиркән, верилән шәрһин үмуми мә'насындан экс нәтиҹәнин чыхмадығы һалларда һәмишә анҹаг истеһсалда истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәрини сабит капитал олараг нәзәрдә тутурдуг.

Биз буну фәрз едәрәк, $K=c+v$ формуласына гајыдырыг, бу формула дөнүб $K'=\overbrace{c+v}+m$ шәклини алыр вә бунун сајәсиндә K дөнүб K' олур. Биз билирик ки, сабит капиталын дәјәри мәһсулда анҹаг јенидән мејдана чыхыр. Демәли, истеһсал просесиндә һәгигәтән јени јарадылан дәјәр, просесдә әлдә едилән мәһсулун бүтүн дәјәриндән фәрглидир, буна көрә дә јени јарадылан дәјәр илк бахышда нәзәрә кәлдији кими $\overbrace{c+v}+m$, јахуд $\overbrace{\overbrace{410}^{c}\text{ ф. ст.} + \overbrace{90}^{v}\text{ ф. ст.}} + \overbrace{90}^{m}$ ф. стерлингә дејил, $v+m$, јахуд $\overbrace{90}^{v}$ ф. ст. $+ \overbrace{90}^{m}$ ф. стерлингә, јә'ни 590 ф. стерлингә дејил, 180 фунт стерлингә

26а) „Аванс едилмиш бүтүн капиталын бир һиссәси кими тәтбиг едилән әсас капиталын дәјәрини дә һесаба дахил етсәк онда илин ахырында бу капитал дәјәринин галығыны иллик варидатын бир һиссәси кими һесаба дахил етмәли оларыг“ (*Malthus*. „Principles of Political Economy“, 2nd ed. London, 1836, p. 269).

бәрабәрдир. Әкәр c, сабит капитал$=0$ олсајды, башга сөзлә десәк, капиталистин нә истеһсал едилмиш истеһсал васитәләри, нә хам материал, нә јардымчы материал, нә дә әмәк аләтләри тәтбиг етмәдији вә анчаг тәбиәтин вердији материалдан, бир дә иш гүввәсиндән истифадә етдији сәнаје саһәләри олсајды, онда сабит дәјәрин һеч бир һиссәси мәһсула кечмәзди. Кәтирдијимиз мисалда мәһсул дәјәринин 410 ф. ст. мәбләғиндә олан бу үнсүрү арадан галхарды, лакин c чох бөјүк дәјәр мәбләғи тәмсил етдији һалларда олдуғу кими, 90 ф. стерлинглик изафи дәјәрин дахил олдуғу јени истеһсал едилмиш 180 ф. стерлинглик дәјәр кәмијјәтчә олдуғу кими галарды. Бу һалда формуламыз $K=\overset{\frown}{0+v}=v$ вә өз дәјәри чәһәтдән артмыш капитал, јә'ни $K'=v+m$ оларды; демәли, $K'-K$ әввәлки кими$=m$. Әксинә, $m=0$ олсајды, башга сөзлә десәк дәјәри дәјишән капитал шәклиндә аванс едилмиш иш гүввәси анчаг өз еквивалентини истеһсал етсәјди, онда $K=c+v$ вә K' (мәһсулун дәјәри)$=\overset{\frown}{c+v}+0$, буна көрә дә $K=K'$ оларды. Аванс едилмиш капитал өз дәјәри чәһәтдән артмазды.

Һәгигәтдә биз артыг билирик ки, изафи дәјәр капиталын иш гүввәсинә чеврилмиш һиссәсиндә баш верән дәјәр дәјишиклијинин садәчә нәтичәсидир, демәли, $v+m=v+\Delta v$ (v плјус v-нин артымы) демәкдир. Лакин аванс едилмиш капиталын дәјишән тәркиб һиссәсинин артмасы нәтичәсиндә бүтүн бу капиталын да артдығына көрә дәјәрдә әмәлә кәлән һәгиги дәјишиклик вә дәјәрин дәјишмә нисбәти көлкәдә галыр. Аванс едилмиш капитал әввәлчә 500-ә бәрабәр иди, инди исә 590-а бәрабәрдир. Демәли, просесин халис шәкилдә тәһлили тәләб едир ки, биз мәһсулун дәјәриндә сабит капитал дәјәрини анчаг јенидән меjдана чыхаран һиссәдән тамамилә сәрф-нәзәр едәк, јә'ни биз сабит капитал c-ни сыфра бәрабәр тутаг вә беләликлә, бурада ријазијјатын о ганунуну тәтбиг едәк ки, һәмин ганун әсасында ријазијјат сабит вә дәјишән кәмијјәтләр үзәриндә әмәлијјат кечирәндә бу кәмијјәтләри бир-биринә анчаг чәмләмә вә чыхма васитәси илә бағлајыр.

Башга бир чәтинлик дәјишән капиталын илкин формасындан ирәли кәлир. Белә ки, јухарыда кәтирдијимиз мисалда $K'=410$ ф. ст. сабит капитала$+90$ ф. ст. дәјишән капитала $+$ 90 ф. ст. изафи дәјәрә. Лакин 90 ф. ст. мә'лум кәмијјәтдир, демәли сабит кәмијјәтдир, буна көрә дә онлары дәјишән кәмијјәт һесаб етмәк мә'насыз көрүнүр. Лакин $\overset{\overset{v}{\smile}}{90}$ ф. ст. вә ја 90 ф. стерлинглик дәјишән капитал һәгигәтдә бу дәјәрин кечдији просесин бурада јалныз символудур. Капиталын иш гүв-

вәси сатын алмаг үчүн аванс едилмиш һиссәси мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәкдир, демәли сатын алынмыш иш гүввәсинин дәјәри кими сабит олан дәјәр кәмијјәтидир. Лакин истеһсал просесинин өзүндә аванс едилмиш 90 ф. ст. әвәзиндә фәалијјәтдә олан иш гүввәси өзүнү көстәрир, чансыз әмәк әвәзиндә чанлы әмәк, һәрәкәтсиз кәмијјәт әвәзиндә ахар кәмијјәт, сабит кәмијјәт әвәзиндә дәјишән кәмијјәт өзүнү көстәрир. Нәтичәдә v тәкрар истеһсал едилир вә буна үстәлик v-нин артымы әмәлә кәлир. Капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән бүтүн бу просес, иш гүввәсинә чеврилмиш илкин сабит дәјәрин өз-өзүнә һәрәкәтидир. Бүтүн просес вә онун нәтичәси бу илкин сабит дәјәрә иснад верилир. Буна көрә дә 90 фунт стерлинглик дәјишән капитал вә ја артан дәјәр формуласы зиддијјәтли бир шеј кими көрүнүрсә, бу анчаг капиталист истеһсалына дахилән хас олан зиддијјәти ифадә едир.

Сабит капиталы сыфра бәрабәр тутмаг илк бахышда гәрибә көрүнүр. Һалбуки биз буну һәјатда һәр күн даим көрүрүк. Мәсәлән, Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајесиндән әлдә етдији мәнфәәти һесабламаг истәјәндә, биринчи нөвбәдә, Бирләшмиш Штатлара, Һиндистана, Мисирә вә саир өлкәләрә памбыг үчүн верилән гијмәти чыхырлар, јә'ни мәһсулун дәјәриндә садәчә јенидән мејдана кәлән капитал дәјәри сыфра бәрабәр тутулур.

Әлбәттә, капиталын јалныз билаваситә изафи дәјәр әмәлә кәтирән һиссәсинә дејил,—бу һиссәдәки дәјәрин дәјишилмәсини изафи дәјәр тәмсил едир,—һәмчинин аванс едилмиш бүтүн капитала изафи дәјәрин нисбәтинин өз бөјүк игтисади әһәмијјәти вардыр. Буна көрә дә биз үчүнчү китабда бу нисбәти әтрафлы тәдгиг едирик. Капиталын бир һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәклә ону артырмаг үчүн капиталын дикәр һиссәсини истеһсал васитәләринә чевирмәк лазымдыр. Дәјишән капиталын өз вәзифәсини јеринә јетирмәси үчүн, әмәк просесинин мүәјјән техники характеринә мүвафиг олан мүәјјән пропорсијада сабит капитал аванс едилмәлидир. Лакин мүәјјән бир кимјәви просес үчүн реторта вә башга шүшә габларын тәләб олунмасы тәһлил заманы ретортанын өзүндән сәрф-нәзәр едилмәсинә һеч дә мане олмур. Бир һалда ки, дәјәрин јарадылмасы вә дәјишилмәси өзлүјүндә, јә'ни халис шәкилдә тәдгиг едилир, сабит капиталын шеј формасы олан истеһсал васитәләри анчаг дәјәр јарадан ахар гүввәнин тәчәссүмү үчүн лазыми маддә верир. Буна көрә дә бу маддәнин тәбиәтинин һеч бир әһәмијјәти јохдур, јә'ни онун памбыгмы, јохса дәмирми олмасынын фәрги јохдур. Бу маддәнин дәјәринин дә әһәмијјәти јохдур. Анчаг бу маддә күтләси истеһсал просесиндә сәрф едилән әмәји өз чанына чәкә биләчәк гәдәр олмалыдыр.

Бир һалда ки, бу маддә күтләси мөвчуддур, онун дәјәри истәр артсын, истәрсә азалсын, ја да истәр торпаг вә дәниз кими онун да һеч бир дәјәри олмасын, дәјәрин јаранмасы вә дәјишмәси просесиндә бунун һеч бир тә'сири олмајачагдыр[27].

Беләликлә, биз һәр шејдән әввәл капиталын сабит һиссәсини сыфра бәрабәр тутуруг. Онда аванс едилмиш капитал $c+v$ дөнүб v-дән, мәһсулун дәјәри $\overbrace{c+v}+m$ исә јени истеһсал едилән дәјәр $\overbrace{v+m}$-дән ибарәт олур. Јени истеһсал едилән дәјәрин, бүтүн истеһсал просеси әрзиндә давам едән әмәји тәчәссүм етдирән 180 ф. стерлингә бәрабәр олдуғу мә'лумдурса, онда биз 90 ф. стерлинглик изафи дәјәри әлдә етмәк үчүн дәјишән капиталын 90 ф. стерлинглик дәјәрини һәмин мәбләғдән чыхмалыјыг. Бурада 90 ф. ст. $=m$ ифадәси истеһсал едилән изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтини көстәрир. Изафи дәјәрин нисби кәмијјәти, јә'ни дәјишән капиталын артдығы пропорсија исә, јәгин ки, изафи дәјәрин дәјишән капитала нисбәти илә мүәјјән едилир, јахуд $\frac{m}{v}$ кәсри илә ифадә олунур. Демәли, јухарыда кәтирдијимиз мисалда бу нисбәт беләдир: $^{90}/_{90}=100\%$. Дәјишән капиталын бу нисби артымыны вә ја изафи дәјәрин нисби кәмијјәтини мән изафи дәјәр нормасы адландырырам[28].

Биз кәрдүк ки, фәһлә әмәк просесинин бир һиссәси әрзиндә анчаг өз иш гүввәсинин дәјәрини, јә'ни өзүнә лазым олан јашајыш васитәләринин дәјәрини истеһсал едир. Фәһлә ичтимаи әмәк бөлкүсүнә әсасланан мүнасибәтләр шәраитиндә истеһсал етдијинә көрә өз јашајыш васитәләрини билаваситә истеһсал етмәјиб мүәјјән бир хүсуси әмтәә шәклиндә, мәсәлән, иплик шәклиндә истеһсал едир, өз јашајыш васитәләринин дәјәринә вә ја бу васитәләри сатын алмаг үчүн хәрчләдији пула бәрабәр мигдарда дәјәр истеһсал едир. Фәһләнин өз иш күнүнүн буна сәрф етдији һиссәси, онун күндәлик орта јашајыш васитәләринин дәјәриндән, јә'ни бу васитәләрин истеһсалы үчүн һәр күн тәләб едилән орта иш вахтындан асылы олараг ја бир гәдәр чох, ја да аз олачагдыр. Фәһләнин күндәлик јашајыш васитәләринин дәјәриндә орта һесабла 6 маддиләшмиш иш сааты тәчәссүм едирсә, фәһлә бу дәјәри истеһсал етмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәли олур. Фәһлә капиталист үчүн дејил, тәкбашына, өзү үчүн ишләсәјди, башга

---

27) *2-чи нәшрә гејд.* Өзлүјүндә ајдындыр ки, Лукретси демишкән „nil posse creari de nihilo"—һечдән һеч бир шеј јаратмаг олмаз[70]. „Дәјәр јаратмаг" иш гүввәсини әмәјә чевирмәк демәкдир. Иш гүввәсинин өзү дә һәр шејдән әввәл, инсан организми шәклинә салынмыш тәбиәт маддәсидир.

28) Инкилисләр дә ејнән „rate of profits", „rate of interest" [„мәнфәәт нормасы", „фаиз нормасы"] вә саирә дејирләр. Охучу III китабда көрәчәкдир ки, изафи дәјәр ганунлары мә'лум оландан сонра мәнфәәт нормасыны баша дүшмәк асандыр. Әкс тәгдирдә ni l'un, ni l'autre [нә буну, нә ону] баша дүшмәк мүмкүн дејилдир.

шәртләр ејни олдугда, әввәлки кими күнүн орта һесабла јенә дә ејни һиссәси әрзиндә ишләмәли оларды ки, өз иш гүввәсинин дәјәрини истеһсал етсин вә беләликлә өзүнү јашатмаг вә ја даим тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым олан јашајыш васитәләрини әлдә етмиш олсун. Лакин фәһлә өз иш гүввәсинин күндәлик дәјәрини, мәсәлән 3 шиллинги истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш күнү һиссәсиндә анчаг капиталистин она өдәмиш олдуғу дәјәрин еквивалентини истеһсал етдијинә көрә[28а)], јә'ни аванс едилмиш дәјишән капитал дәјәрини јенидән јарадылан дәјәрлә садәчә өдәдијинә көрә, бу дәјәр истеһсалы садәчә тәкрар истеһсалдыр. Беләликлә, мән иш күнүнүн бу тәкрар истеһсал үчүн лазым олан һиссәсини зәрури иш вахты, бу мүддәтдә сәрф олунан әмәји исә зәрури әмәк адландырырам[29)]. Бу әмәк фәһләләр үчүн она көрә зәруридир ки, онларын әмәјинин ичтимаи формасындан асылы дејилдир. Капитал вә капиталист алəми үчүн дә она көрә зәруридир ки, фәһләнин даим јашајыб мөвчуд олмасы капитал вә капиталист аләминин базисидир.

Әмәк просесинин икинчи дөврүндә, јә'ни фәһләнин зәрури әмәк һədди харичиндә ишләдији дөврдә, фәһлә јенә дә әмәк гојуб иш гүввәси сәрф етсә дә, өзү үчүн һеч бир дәјәр әмәлә кәтирмир. Бу дөврдә өзүнүн һечдән јаранмаг чазибәси илә капиталисти тамаһсыландырыб башдан чыхардан изафи дәјәр әмәлә кәлир. Иш күнүнүн бу һиссәсини мән изафи иш вахты, бу мүддәтдә сәрф олунан әмәји исә изафи әмәк (surplus labour) адландырырам. Үмумијјәтлә дәјәри дәрк етмәк үчүн ону садәчә донуг иш вахты, садәчә маддиләшмиш әмәк һесаб етмәјин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти варса, изафи дәјәри дәрк етмәк үчүн ону садәчә донуг изафи иш вахты, садәчә маддиләшмиш изафи әмәк һесаб етмәјин дә бир о гәдәр бөјүк әһәмијјәти вардыр. Чәмијјәтин игтисади формасијаларыны бир-бириндән, мәсәлән көләлијә әсасланан чәмијјәти муздлу әмәк чәмијјәтиндән фәргләндирән чәһәт, анчаг һәмин изафи әмәјин билаваситә истеһсалчыдан, јә'ни фәһләдән мәһз нә шәкилдә сыхылыб чыхарылмасыдыр[30)].

[28а)] {*3-чү нәшрә гејд.* Мүәллиф бурада, чамаат арасында ишләнән игтисади дилдә данышыр· Бурасыны хатырлатмаг лазымдыр ки, китабын 137-чи сәһифәсиндә (һәмин чилдин 180-чи сәһифәсиндә) дејилдији кими, һәгигәтдә капиталист фәһләјә дејил, фәһлә капиталистә „аванс верир“. *Ф. Е.*}

[29)] Биз индијәдәк бу әсәрдә „зәрури иш вахты“ дејәндә мүәјјән бир әмтәәнин истеһсалы үчүн үмумијјәтлә лазым олан ичтимаи зәрури иш вахтыны нәзәрдә тутурдуг. Бундан сонра биз иш гүввәси кими спесифик әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтындан бәһс едәндә дә ејни сөзләри ишләдәчәјик. Ејни termini technici [техники терминләри] мүхтәлиф мә'нада ишләтмәк мүнасиб дејилдир, лакин һеч бир елмдә буна тамамилә јол вермәмәк мүмкүн олмур. Мәсәлән, али вә ибтидаи ријазијјат бөлмәләрини мүгајисә един.

[30)] Ч-б Вилһелм Фукидид Рошер[71] әсил Готшедсајағы[72] даһиликлә бир шеј кәшф едибмиш кими дејир ки, изафи дәјәр вә ја изафи мәһсул вә бунунла әлагәдар олан јығым һазыркы шәраитдә капиталистин „гәнаәткарлығындан“ әмәлә кәлдији һалда вә капиталист „бунун үчүн, мәсәлән, фаиз тәләб етдији“ һалда, „мәдәнијјәтин ашағы пилләләриндә“,

Дәјишән капиталын дәјәри бу капиталла сатын алынан иш гүввәсинин дәјәринә бәрабәр олдуғуна көрә вә бу иш гүввәсинин дәјәри иш күнүнүн зәрури һиссәсини мүәјјән етдијинә көрә, изафи дәјәр исә иш күнүнүн артыг һиссәси илә мүәјјән едилдијинә көрә бурадан belә бир нәтиҹә чыхыр: изафи дәјәрин дәјишән капитала нисбәти, изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти кимидир, јахуд изафи дәјәр нормасы $\frac{m}{v} = \frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}$. Бу пропорсијанын һәр ики һиссәси ејни бир нисбәти мүхтәлиф шәкилдә ифадә едир: бир һалда маддиләшмиш әмәк шәклиндә, икинҹи һалда исә ахар әмәк шәклиндә.

Буна көрә дә изафи дәјәр нормасы иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән вә ја фәһләнин капиталист тәрәфиндән истисмары дәрәҹәсини дүрүст ифадә едир[30а].

Биз белә фәрз етмишдик ки, мәһсулун дәјәри $= \overbrace{410}^{c}$ ф. ст. $+ \overbrace{90}^{v}$ ф. ст. $+ \overbrace{90}^{m}$ ф. ст., аванс едилмиш капитал исә 500 фунт стерлинг иди. Изафи дәјәр $= 90$ аванс едилмиш капитал исә 500 олдуғуна көрә ади үсулла һесаблајанда изафи дәјәр нормасы (бу норманы мәнфәәт нормасы илә гарышдырырлар) $= 18\%$ олур; бу нисбәтин белә ашағы сәвијјәдә олмасы Кери ҹәнабларыны вә «аһәнкдарлығын» дикәр тәблиғчиләрини чох мүтәәссир едәрди. Һәгигәтдә исә изафи дәјәр нормасы $\frac{m}{к}$ $=$ ја, јахуд $\frac{m}{c+v}$ $=$ јә дејил, $\frac{m}{v}$ $=$ јә бәрабәрдир, демәли $\frac{90}{500}$ олмајыб $\frac{90}{90} = 100\%$-дир, јә'ни заһирдә көрүнән истисмар дәрәҹәсиндән 5 дәфәдән дә артыгдыр. Биз бу һалда нә иш күнүнүн мүтләг кәмијјәтини, нә әмәк просесинин давам етдији мүддәти (бир күн, бир һәфтә вә и. а.), нә дә 90 ф. стерлинглик дәјишән капиталын ејни заманда һәрәкәтә кәтирдији фәһләләрин сајыны билмәсәк дә, изафи дәјәр нормасы $\frac{m}{v}$, $\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}$ ифадәсинә

әксинә, „... күчлүләр зәифләри гәнаәткар олмаға мәҹбур едирләр“ (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 82, 78). Әмәк сәрф етмәкдә гәнаәткар олмағамы? јохса мөвҹуд олмајан артыг мәһсулу сәрф етмәкдә? Рошер вә К°-сы, капиталистин артыг мөвҹуд олан изафи дәјәри мәнимсәмәкдә өзүнү һаглы көстәрмәк үчүн ирәли сүрдүјү вә аз-чох мүнасиб көрүнән сәбәбләри тәһриф едәрәк, бунлары изафи дәјәрин мәншәји кими көстәрирсә, онлары буна вадар едән сәбәб һәгигәтән ҹаһил олмаларыдыр, бир дә одур ки, мәддаһлыг хатиринә дәјәри вә изафи дәјәри виҹданла тәһлил етмәкдән вә белә бир тәһлилин, полис нөгтеји-нәзәринҹә бирдән чох шүбһәли нәтиҹә верә биләҹәјиндән горхурлар.

[30а] *2-ҹи нәшрә гејд.* Изафи дәјәр нормасы иш гүввәсинин истисмар дәрәҹәсини дүрүст ифадә етсә дә, истисмарын мүтләг кәмијјәтини һеч дә ифадә етмир. Мәсәлән, зәрури әмәк $=5$ саат вә изафи әмәк $=5$ саат олса, истисмар дәрәҹәси $=100\%$. Бу һалда истисмар кәмијјәти 5 саатла өлчүлүр. Әкәр зәрури әмәк $= 6$ саат вә изафи әмәк $= 6$ саат оларса, истисмар дәрәҹәси әввәлки кими 100% олуб дәјишмир, һалбуки истисмарын кәмијјәти 5 саатдан 6 саата чатыб 20% артыр.

чеврилә биләчәјинә көрә иш күнүнүн ики тәркиб һиссәси арасындакы гаршылыглы нисбәти дүрүст көстәрир. Бу нисбәт 100%-ә бәрабәрдир. Демәли, фәһлә күнүн јарысыны өзү үчүн, јарысыны да капиталист үчүн ишләмишдир.

Беләликлә, изафи дәјәр нормасыны һесабламаг үсулу, гысача десәк, беләдир: биз бүтүн мәһсулун дәјәрини көтүрүб бу дәјәрдә анчаг јенидән мејдана чыхан сабит капитал дәјәрини сыфра бәрабәр тутуруг. Дәјәрин галан мәбләғи әмтәәнин јарадылмасы просесиндә һәгигәтән јенидән истеһсал едилән јеканә дәјәрдир. Изафи дәјәр мә'лумдурса, биз дәјишән капиталы тапмаг үчүн изафи дәјәри бу јени истеһсал едилмиш дәјәрдән чыхырыг. Дәјишән капитал мә'лумдурса вә биз изафи дәјәри ахтарырыгса, онда һәмин әмәлијјатын әксини едирик. Һәм изафи дәјәр, һәм дә дәјишән капитал мә'лумдурса, онда анчаг сон әмәлијјаты етмәк, јә'ни изафи дәјәрин дәјишән капитала олан нисбәтини, $\frac{m}{v}$ -ни һесабламаг лазым кәлир.

Бу үсул нә гәдәр садә олса да, онун әсасыны тәшкил едән вә охучуларын адәт етмәдикләри принсипә алышмаг имканыны онлара вермәк үчүн бир нечә мисал кәтирмәк јерсиз олмаз.

Биринчи мисал олараг, мүл системли 10 000 ијин олан бир әјирмә фабрикини көтүрәк, американ памбығындан 32 нөмрә иплик истеһсал едән бу фабрикдә һәр ијлә һәфтәдә 1 фунт иплик әјирилир. Памбығын туллантысы 6%-дир. Демәли, һәр һәфтә 10 600 фунт памбыгдан 10 000 фунт иплик әмәлә кәлир, 600 фунту исә туллантыја чыхыр. 1871-чи илин апрел ајында бу памбығын фунту $7^3/_4$ пенс иди, јә'ни 10 600 фунтунун дәјәри, јуварлаг рәгәмлә, 342 фунт стерлинг иди. Бу 10 000 ијин, һәмчинин памбыг әјирилмәздән әввәл ону е'мал едән машынларын вә бухар машынынын дәјәри һәр ијә 1 фунт стерлингдир, демәли 10 000 фунт стерлингдир. Илдә ијләр 10% ашыныр ки, бу да 1 000 ф. ст. вә ја һәфтәдә 20 ф. ст. едир. Фабрик бинасынын кирајәси 300 ф. ст. вә ја һәфтәдә 6 ф. стерлингдир. Һәфтәдә 11 тон көмүр (һәр ат гүввәсинә саатда 4 фунт һесабы илә 100 ат (индикатор) гүввәсинә вә һәфтәдә 60 саат, һәмчинин бинаны гыздырмаг үчүн ишләдилир ки, бу да һәр тону 8 шиллинг 6 пенсдән, јуварлаг һесабла һәфтәдә $4^1/_2$ ф. ст. едир; һәфтәдә 1 ф. стерлинглик газ, $4^1/_2$ ф. стерлинглик дә јағ ишләдилир; демәли һәфтәдә ишләдилән бүтүн јардымчы материалын дәјәри 10 ф. стерлингдир. Беләликлә, дәјәрин сабит һиссәси һәфтәдә 378 ф. ст. олур. Әмәк һаггы һәфтәдә 52 ф. стерлингдир. Фунту $12^1/_4$ пенс һесабы илә 10 000 фунт иплијин гијмәти 510 ф. ст. едир; демәли изафи дәјәр: 510 ф. ст.—430 ф. ст.=80 фунт стерлингә. Биз капиталын 378 ф. стерлинглик са-

бит һиссәсини сыфра бәрабәр тутуруг, чүнки бу һиссә һәфтә әрзиндә дәјәр әмәлә кәтирилмәсиндә иштирак етмир. Һәфтә әрзиндә јенидән истеһсал едилән 132 ф. стерлинглик дәјәр галыр ки, бу да $= \underbrace{52}_{v}$ ф. ст. $+ \underbrace{80}_{m}$ ф. стерлингә. Беләликлә изафи дәјәр нормасы $= {}^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}\%$. Орта иш күнү он саатдырса, зәрури әмәк $3^{31}/_{33}$ саат, изафи әмәк исә $6^{2}/_{33}$ саат олур [31].

Чејкоб бир квартер буғданын гијмәтини 80 шиллинг вә һәр акрдан орта һесабла 22 бушел, јә'ни 11 ф. стерлинглик мәһсул көтүрүлдүјүнү фәрз едәрәк, 1815-чи ил үчүн бир һесаб чәдвәли дүзәлтмишдир[73]; ашағыда көстәрдијимиз бу чәдвәлдә чидди нөгсанлар вардыр, чүнки бурадакы мүхтәлиф һесаблар әввәлчәдән бир-бирини чүрүдүр; анчаг бу һесаб күддүјүмүз мәгсәд үчүн кифајәтдир:

1 акрда истеһсал едилән дәјәр

Тохум (буғда)	1 ф. ст. 9 шиллинг	Әшәр вә веркиләр	1 ф. ст. 1 шилл
Күбрә	2 ф. ст. 10 шиллинг	Рента	1 ф. ст. 8 шилл.
Әмәк пагты	3 ф. ст. 10 шиллинг	Фермерин мәнфәәти вә фаиз	1 ф. ст. 2 шилл.
Јекуну	7 ф. ст. 9 шиллинг	Јекуну	3 ф. ст. 11 шилл

Даим фәрз етдијимиз кими, мәһсулун гијмәти онун дәјәринә бәрабәр көтүрүләндә бу һесабда изафи дәјәр мүхтәлиф рубрикалара: мәнфәәтә, фаизә, әшәр веркисинә вә саирәјә ајрылыр. Бу рубрикалар бизи марагландырмыр. Биз бунлары чәмләјиб 3 ф. ст. 11 шиллинг изафи дәјәр әлдә едирик. Тохум вә күбрәнин дәјәри олан 3 ф. ст. 19 шиллинги биз, капиталын сабит һиссәси олдуғу үчүн сыфра бәрабәр тутуруг. Галан 3 ф. ст. 10 шилл. аванс едилмиш дәјишән капиталдыр ки, бунун әвәзиндә $\underbrace{\text{3 ф. ст. 10 шилл.} + \text{3 ф. ст. 11 шиллинглик}}$ јени дәјәр истеһсал едилмишдир. Беләликлә $\frac{m}{v} = \frac{\text{3 ф. ст. 11 шиллинг}}{\text{3 ф. ст 10 шиллинг}}$, јә'ни 100%-дән артыгдыр. Фәһлә өз иш күнүнүн јарыдан чохуну изафи дәјәр истеһсалына сәрф едир ки, бу изафи дәјәри дә мүхтәлиф шәхсләр мүхтәлиф бәһанәләрлә өз араларында бөлүшдүрүрләр [31a].

---

[31]) *2-чи нәшрә гејд.* Әсәрин биринчи нәшриндә кәтирилиб 1860-чы илә аид олан әјирмә фабрики мисалында верилмиш мә'луматда бә'зи факт сәһвләри варды. Мәтндә верилән тамамилә дүрүст мә'луматы мәнә манчестерли бир фабрикчи вермишдир.—Гејд етмәк лазымдыр ки, кечмишдә Инкилтәрәдә ат гүввәси машын силиндринин диаметринә көрә һесабланырды, инди исә ат гүввәси индикаторун көстәрдији һәгиги гүввә илә һесабланыр.

[31a]) Јухарыдакы һесаблар анчаг мисал кими верилир. Һәм дә биз бурада фәрз едирик ки, гијмәтләр дәјәрләрә бәрабәрдир. Әсәрин III китабында көрәчәјик ки, һәтта орта гијмәтләр үчүн бу бәрабәрлик бу гәдәр асанлыгла әлдә едилмир.

2. МӘҺСУЛУН НИСБИ ҺИССӘЛӘРИНДӘ МӘҺСУЛУН ДӘЈӘРИНИН ИФАДӘСИ

Инди дә капиталистин пулу нечә капитала чевирдијини бизә көстәрән мисала гајыдаг. Онун ишләтдији әјиричинин зәрури әмәји 6 саат, изафи әмәји дә јенә о гәдәр олдуғуна көрә иш гүввәсинин истисмар дәрәчәси 100%-дир.

Он ики саатлыг иш күнүнүн мәһсулу 30 шиллинглик дәјәриндә 20 фунт ипликдән ибарәтдир. Бу иплик дәјәринин азы $^{8}/_{10}$ һиссәси (24 шиллинги) истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин (20 шиллинглик 20 фунт памбыг, 4 шиллинглик иј вә саирә) анчаг јенидән мејдана чыхан дәјәриндән әмәлә кәлмишдир вә ја сабит капиталдан ибарәтдир. Галан $^{2}/_{10}$ һиссәси әјирмә просесиндә әмәлә кәлән 6 шиллинглик јени дәјәрдир ки, бунун да јарысы иш гүввәсинин аванс едилмиш бир күнлүк дәјәрини вә ја дәјишән капиталы өдәјир, дикәр јарысы исә 3 шиллинглик изафи дәјәр әмәлә кәтирир. Демәли, бу 20 фунт иплијин бүтүн дәјәри белә әмәлә кәлир:

иплијин 30 шилл. дәјәри $= \overbrace{24}^{c}$ шилл. $+ \overbrace{3}^{v}$ шилл. $+ \overbrace{3}^{m}$ шиллинг.

Бүтүн бу дәјәр $=$ 20 фунт ипликдән ибарәт олан бүтүн мәһсулда тәчәссүм етдијинә көрә, дәјәрин мүхтәлиф үнсүрләри дә мәһсулун пропорсионал һиссәләриндә ифадә олуна биләр.

Әкәр 30 шиллинглик дәјәр 20 фунт иплик шәклиндә мөвчуддурса, онда бу дәјәрин $^{8}/_{10}$ һиссәси вә ја онун 24 шиллинглик сабит һиссәси мәһсулун $^{8}/_{10}$ һиссәсиндәдир, јә'ни 16 фунт ипликдәдир. Бу иплијин $13^{1}/_{3}$ фунту хам материалын, јә'ни әјрилмиш 20 шиллинглик памбығын дәјәрини, $2^{2}/_{3}$ фунту исә истеһлак едилмиш 4 шиллинглик јардымчы материал вә әмәк васитәләринин, иј вә саирәнин дәјәрини тәмсил едир.

Беләликлә, иплијин $13^{1}/_{13}$ фунту бүтүн мәһсул үчүн, 20 фунт иплик үчүн истеһлак едилмиш бүтүн памбығы, бүтүн мәһсулун хам материалыны тәмсил едир вә бундан башга бир шеји тәмсил етмир. Бу мигдар ипликдә анчаг $13^{1}/_{3}$ шиллинг дәјәриндә $13^{1}/_{3}$ фунт памбыг варса да, бураја әлавә олунан $6^{2}/_{3}$ шиллинглик дәјәр иплијин галан $6^{2}/_{3}$ фунтуна ишләдилмиш памбығын еквивалентини тәшкил едир. Елә бил ки, бу ахырынчы $6^{2}/_{3}$ фунт иплијин бүтүн памбығыны дидиб чыхармыш вә бүтөв мәһсула ишләдилән памбығын һамысыны $13^{1}/_{3}$ фунт иплијин ичинә тыхамышлар. Анчаг инди бу $13^{1}/_{3}$ фунт ипликдә нә истеһлак едилмиш јардымчы материалын вә әмәк васитәләринин дәјәриндән, нә дә әјирмә просесиндә әмәлә кәтирилмиш јени дәјәрдән даһа бир зәррә дә јохдур.

Ејнилә иплијин дикәр $2^{2}/_{3}$ фунту, јә'ни (4 шиллингә бәрабәр олан) сабит капиталын галаныны тәчәссүм етдирән һис-

сәси, анчаг, бүтүн мәһсул үчүн, 20 фунт иплик үчүн истеһлак едилмиш јардымчы материалын вә әмәк васитәләринин дәјәрини тәмсил едир.

Буна көрә дә мәһсулун $^{8}/_{10}$ һиссәси вә ја 16 фунт иплик, бир истеһлак дәјәри, бир иплик, јә'ни бир чисим олараг көтүрүләндә, мәһсулун галан һиссәләри кими, әјирмә әмәјинин јаратдығы мәһсул олса да, кәтирдијимиз мисалла әлагәдар олараг көтүрүләндә, әјирмә әмәјини, әјирмә просесинин өзүндә чанына чәкдији әмәји тәчәссүм етдирмир. Елә бил ки, мәһсулун бу һиссәси әјирилмәдән дөнүб иплик олмуш вә онун бу иплик формасы халис хәјали бир шејмиш. Доғрудан да, әкәр капиталист мәһсулун бу һиссәсини 24 шиллингә сатыб бу пула өз истеһсал васитәләрини јенидән аларса, онда ајдын олур ки, 16 фунт иплик анчаг, донуну дәјишмиш памбыг, иј, көмүр вә саирәдир.

Әксинә, инди мәһсулун галан $^{2}/_{10}$ һиссәси вә ја 4 фунт иплик он ики саатлыг әјирмә просесиндә истеһсал едилән 6 шиллинглик јени дәјәрдән башга бир шеј дејилдир. Истеһлак едилмиш хам материалын вә әмәк васитәләринин бу 4 фунт ипликдә тәчәссүм едән дәјәри, артыг онун чанындан чыхарылыб әввәлки 16 фунт иплијин тәркибинә дахил олмушдур. 20 фунт ипликдә тәчәссүм едән әјирмә әмәји мәһсулун $^{2}/_{10}$ һиссәсиндә топланмышдыр. Елә бил ки, әјиричи 4 фунт иплији памбыгдан дејил, һавадан әјирмиш вә ја елә памбыгдан вә елә ијлә әјирмишдир ки, бунлар инсан әмәјинин јардымы олмадан тәбиәт тәрәфиндән верилдијинә көрә мәһсула һеч бир дәјәр әлавә етмир.

Беләликлә, бир күнлүк әјирмә просесиндә јенидән истеһсал едилмиш дәјәрин һамысыны тәчәссүм етдирән бу 4 фунт иплијин јарысы анчаг истеһлак едилмиш иш гүввәсинин дәјәрини өдәјән дәјәри, јә'ни 3 шиллинглик дәјишән капиталы, галан 2 фунт иплик исә анчаг 3 шиллинглик изафи дәјәри тәмсил едир.

Әјиричинин 12 иш сааты 6 шиллингдә маддиләшмиш олдуғуна көрә иплијин дәјәри олан 30 шиллингдә 60 иш сааты маддиләшмишдир. Бу 60 иш сааты 20 фунт ипликдәдир ки, бунун $^{8}/_{10}$ һиссәси вә ја 16 фунту әјирмә просеси һәлә башланмадан сәрф олунмуш 48 иш саатыны, мәһз иплијин истеһсал васитәләриндә маддиләшмиш әмәјин өзүнү маддиләшдирмишдир, $^{2}/_{10}$ һиссәси вә ја 4 фунту исә әјирмә просесинин өзүндә сәрф едилән 12 иш саатыны маддиләшдирмишдир.

Јухарыда көрдүк ки, иплијин дәјәри, иплик истеһсал едиләндә јарадылан јени дәјәрлә иплијин истеһсал васитәләриндә әввәлчәдән мөвчуд олан дәјәрләрин чәминә бәрабәрдир. Инди көрүрүк ки, мәһсулун дәјәринин функсија чәһәтдән вә ја

мәфһум е'тибары илә мүхтәлиф тәркиб һиссәләри мәһсулун өз нисби һиссәләриндә нечә тәмсил едилә биләр.

Истеһсал просесинин нәтичәси олан мәһсулун бу чүр парчаланыб ајрылмасы—әввәлән, мәһсулун анчаг истеһсал васитәләриндәки әмәји вә ја капиталын сабит һиссәсини тәчәссүм етдирән мигдарына, сонра, мәһсулун анчаг истеһсал просесиндә әлавә олунмуш зәрури әмәји вә ја капиталын дәјишән һиссәсини тәчәссүм етдирән мигдарына вә, нәһајәт, үчүнчүсү, мәһсулун анчаг истеһсал просесинин өзүндә әлавә олунмуш изафи әмәји вә ја изафи дәјәри тәчәссүм етдирән ахырынчы мигдарына ајрылмасы садә олдуғу гәдәр мүһүмдүр вә биз кәләчәкдә бу ајрылманы һәлә һәлл едилмәмиш галан долашыг проблемләрә тәтбиг едәндә буну көрәчәјик.

Инди биз бүтүн мәһсулу он ики саатлыг иш күнүнүн һазыр нәтичәси кими нәзәрдән кечирдик. Лакин биз ону әмәлә кәлдији просес әсасында да изләјә биләрдик вә бунунла бәрабәр һиссә мәһсуллары функсија е'тибары илә мәһсулун мүхтәлиф һиссәләри кими көстәрә биләрик.

Әјиричи 12 саат әрзиндә 20 фунт иплик истеһсал едир, демәли, бир саатда $1^2/_3$ фунт, 8 саатда исә $13^1/_3$ фунт иплик јә'ни бүтүн иш күнү әрзиндә әјирилмиш памбығын бүтүн дәјәрини тәмсил едән һиссә мәһсул истеһсал едир. Ејнилә сонракы 1 саат 36 дәгигәдә истеһсал едилән һиссә мәһсул $= 2^2/_3$ фунт иплијә вә буна көрә 12 иш сааты әрзиндә истеһлак едилмиш әмәк васитәләринин дәјәрини тәмсил едир. Ејнилә сонракы 1 саат 12 дәгигәдә әјиричи 3 шиллинглик 2 фунт иплик истеһсал едир ки, бу мәһсулун дәјәри, әјиричинин 6 саат зәрури әмәклә јаратдығы бүтүн јени дәјәрә бәрабәрдир. Нәһајәт, сон $^6/_5$ саатда әјиричи јенә 2 фунт иплик истеһсал едир ки, бунун дәјәри, фәһләнин јарым иш күнүндән ибарәт изафи әмәји илә истеһсал олунмуш изафи дәјәрә бәрабәрдир. Инкилис фабрикчиси бу һесаблама үсулуну анчаг өзү үчүн ишләдир, мәсәлән, о дејир ки, илк 8 саатда вә ја иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәсиндә о анчаг өз памбығынын әвәзини чыхардыр вә и. а. Биз көрүрүк ки, бу формула доғрудур вә һәгигәтән садәчә биринчи формуланын өзүдүр, бурада мәкан дејил, заман нәзәрә алыныр, зира мәкан нәзәрә алындыгда мәһсулун һазыр һиссәләри бир-биринин јанында дурур, заман нәзәрә алындыгда исә бу һиссәләр бир-биринин ардынча кәлир. Лакин бу формула ән кобуд тәсәввүрләр дә доғура биләр, хүсусән елә адамларын бејниндә ки, онлар һәм дәјәри артырмаг просеси илә, һәм дә бу просес һаггында јанлыш нәзәри тәсәввүр ојатмагла әмәли чәһәтдән марагльдырлар. Мәсәлән, белә тәсәввүр ојана биләр ки, куја бизим әјиричи өз иш күнүнүн илк 8 саатында памбығын дәјәрини, сонракы 1 саат 36 дәгигәдә—истеһлак едилмиш әмәк

васитәләринин дәјәрини, бундан сонракы 1 саат 12 дәгигәдә— әмәк һаггынын дәјәрини истеһсал едир вә ја бу дәјәрләри өдәјир вә анҹаг мәшһур «ахырынчы сааты» фабрикчијә һәср едиб изафи дәјәр истеһсал едир. Беләликлә әјиричијә ики мө'ҹүзә иснад верилмиш олур: әввәлән белә чыхыр ки, әјиричи памбығы, ијләри, бухар машыныны, көмүрү, јағы вә саирәни мәһз бунларын васитәси илә иплик әјирдији заман истеһсал едир, икинчиси дә, белә чыхыр ки, әјиричи интенсивлик дәрәҹәси мә'лум олан бир иш күнүнү дөндәриб беш иш күнү едир. Мәсәлән, јухарыда кәтирдијимиз мисалда хам материал вә әмәк васитәләрини истеһсал етмәк үчүн $^{24}/_{6}$, јә'ни һәрәси он ики саатлыг 4 иш күнү тәләб олунур вә бунлары иплијә чевирмәк үчүн дә он ики саатлыг әлавә бир иш күнү лазымдыр. Тарихи шөһрәт газанан ашағыдакы мисал көстәрир ки, газанҹ әлдә етмәк еһтирасы бу ҹүр мө'ҹүзәләрә инанмаға вадар едир вә бу мө'ҹүзәләри сүбут етмәјә ҹәһд едән сикофант нәзәријјәбазлар аз дејилдир.

3. СЕНИОРУН «АХЫРЫНЧЫ СААТЫ»

Игтисадијјат саһәсиндәки билији вә көзәл үслубу илә мәшһур олуб инкилис игтисадчылары арасында Клаурен кими бир адам сајылан Нассау У. Сениор 1836-чы илдә күнләрин бириндә Оксфорддан Манчестерә чағырылыр ки, Оксфордда сијаси игтисад дәрси вермәкдәнсә, кәлиб Манчестердә бу елмдән дәрс алсын. Фабрикчиләр ону бир аз әввәл дәрҹ едилән фабрик гануну[74] әлејһинә вә бундан даһа ирәлијә кедәрәк, 10 саатлыг иш күнү тәләб едән тәшвигат әлејһинә мүбариз сечмишдиләр. Адәтән узагкөрән бу тәҹрүбәли адамлар көрүрләр ки, ҹәнаб профессору «wanted a good deal of finishing» [«һәддикамала чатдырмаг үчүн онун үзәриндә һәлә чох ишләмәк лазымдыр»]. Буна көрә ону Манчестерә кәтиртмишдиләр. Ҹәнаб профессор да Манчестердә фабрикчиләрдән алдығы дәрсә өз үслубу илә бәзәк-дүзәк вериб бир памфлет јазыр: «Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture». London, 1837. Бу әсәрдә ашағыдакы өјүд-нәсиһәти дә охумаг олар:

«18 јашындан кичик шәхсләрин ишләдији һеч бир фабрик индики гануна көрә күндә $11^{1}/_{2}$ саатдан, јә'ни һәфтәнин биринҹи 5 күнүндә 12 саатдан, шәнбә күнү исә 9 саатдан артыг ишләјә билмәз. Ашағыдакы тәһлил (!) көстәрир ки, белә фабрикин әлдә етдији бүтүн халис мәнфәәт ишин ахырынчы саатындан әмәлә кәлир. Фабрикчи 100 000 ф. ст. хәрҹләјир: бундан 80 000 ф. ст. фабрик биналары илә машынлара, 20 000 ф. ст. дә хам материал илә әмәк һаггына сәрф едилир. Капиталын илдә бир дәфә дөвр

етдији вә үмуми мәнфәәтин 15% олдуғу фәрз едилсә, бу фабрикдә бурахылан әмтәәнин иллик дөвријјәси 115 000 ф. ст. дәјәриндә олмалыдыр... Иш күнүнү тәшкил едән 23 иш јарымсаатынын һәр бириндә бу 115 000 ф. стерлингин $^{5}/_{115}$ вә ја $^{1}/_{23}$ һиссәси истеһсал едилир. Һәмин 115 000 ф. стерлингин мәчмусуну (constituting the whole 115 000 ф. ст.) тәшкил едән бу $^{23}/_{23}$-дән $^{20}/_{23}$ һиссәси, јә'ни 115 000-дән 100 000 анчаг капиталы өдәјир; $^{1}/_{23}$ һиссәси вә ја үмуми мәнфәәти (!) тәшкил едән 15 000 ф. стерлингдән 5 000 ф. ст. фабрик илә машынларын ашынмасыны өдәјир. Галан $^{2}/_{23}$ һиссәси, јә'ни һәр күнүн ахырынчы ики јарымсааты исә, 10% халис мәнфәәт әмәлә кәтирир. Буна көрә дә гијмәтләр дәјишмәдији һалда фабрик $11^{1}/_{2}$ саат әвәзинә 13 саат ишләјә билсәјди, дөвријјә капиталы тәхминән 2 600 ф. ст. артдыгда халис мәнфәәт ики гатдан чох артмыш оларды. Дикәр тәрәфдән иш күнү 1 саат азалдылса, халис мәнфәәт јох оларды, $1^{1}/_{2}$ саат азалдылса, үмуми мәнфәәт дә јох оларды»[32].

Чәнаб профессор буна да «тәһлил» дејир! Әкәр о, фабрикчиләрин фәрјадына доғрудан да инанараг, бу фикирдәдир ки, фәһләләр иш күнүнүн чох һиссәсини биналарын, машын, памбыг, көмүр вә саирәнин дәјәрини истеһсал етмәјә, демәли, бу дәјәрин тәкрар истеһсалына вә ја өдәнилмәсинә сәрф едирләр, онда һеч бир тәһлилә еһтијач јохдур. О, фабрикчиләрә садәчә белә чаваб верә биләрди: Мөһтәрәм чәнаблар! Әкәр сиз фәһләни күндә $11^{1}/_{2}$ саат әвәзинә 10 саат ишләтсәниз, башга шәртләр ејни олдугда, һәр күн памбыг, машын вә саирә истеһлакы $1^{1}/_{2}$ саат азалар. Демәли, газанчыныз иткинизә бәрабәр олар. Бундан сонра сизин фәһләләриниз, аванс едилмиш капиталын дәјәрини тәкрар истеһсал етмәјә вә ја ону әвәзләмәјә $1^{1}/_{2}$ саат аз вахт сәрф едәрләр. Јох, әкәр Сениор фабрик

[32]) *Senior*. „Letters on the Factory Act etc.“, London, 1837, p. 12, 13. Биз бурада күддүјүмүз мәгсәдә дәхли олмајан бә'зи гәрибә фикирләр үзәриндә дајанмырыг, мәсәлән, онун иддиа етдији белә бир фикир үзәриндә дајанмырыг ки, куја фабрикчиләр ашынмыш машынларын вә и. а. дәјәрини дә, јә'ни капиталын тәркиб һиссәләриндән биринин дәјәрини брутто вә ја нетто, үмуми вә ја халис мәнфәәтә дахил едирләр. Һабелә көстәрилән рәгәмләрин дүрүст вә ја сахта олмасы үзәриндә дә дајанмырыг. Бу рәгәмләр мүәллифин „тәһлил“ дедији шејә лајигдир ки, буну да Леонард Һорнер „A Letter to Mr. Senior etc.“. London, 1837, [p. 30—42] әсәриндә исбат етмишдир. Фабрик фәһләләринин әмәк шәраитини јохламаг үчүн 1833-чү илдә тәшкил едилмиш комиссијанын үзвләриндән бири олуб 1859-чу иләдәк фабрик мүфәттиши, әслиндә исә фабрик сензору вәзифәсиндә ишләјән Леонард Һорнер инкилис фәһлә синфинә әбәди хидмәт көстәрмишдир. Бүтүн өмрү боју бу адам јалныз гәзәбләнмиш фабрикчиләрә гаршы дејил, һәмчинин ашағы палатада фабрикчиләрин „сәсләрини“ сајмағы, фабрикдәки „ишләк әлләрин“ иш саатыны сајмагдан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа әһәмијјәтли һесаб едән назирләрә гаршы да мүбаризә апармышдыр.

32-чи гејдә әлавә. Әсәрин мәзмунундакы сахталыг һәлә бир тәрәфә дурсун, Сениор өз фикрини дә долашыг шәрһ етмишдир. Әслиндә Сениор анчаг буну демәк истәјир: фабрикчи фәһләни күндә $11^{1}/_{2}$ вә ја $^{23}/_{2}$ саат ишләдир. Ајрыча бир иш күнү кими бүтүн иллик әмәк дә (бир илдә нә гәдәр иш күнү варса, она зәрб едилмиш) $11^{1}/_{2}$ вә ја $^{23}/_{2}$ саатдан ибарәтдир. Бу еһтимала көрә $^{23}/_{2}$ иш саатында илдә 115 000 ф. стерлинглик мәһсул истеһсал едилир; $^{1}/_{2}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times$ $^{1}/_{23}$; $^{20}/_{2}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times$ $^{20}/_{23}$ = 100 000 ф. ст. истеһсал едилир, јә'ни бу мәбләғ анчаг аванс едилмиш капиталы әвәзләјир. Галан $^{2}/_{2}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times$ $^{3}/_{22}$ = 15 000 ф. ст., јә'ни үмуми мәнфәәт истеһсал едилир. Бу $^{3}/_{3}$ иш саатындан $^{1}/_{2}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times$ $^{1}/_{23}$ = 5 000 ф. ст., јә'ни анчаг фабрик илә машынларын ашынмасынын әвәзи истеһсал едилир. Иш саатынын ахырынчы ики јарым саатында, јә'ни ахырынчы иш саатында 115 000 ф. ст. $\times$ $^{2}/_{23}$ = 10 000 ф. ст. истеһсал едилир ки, бу да халис мәнфәәтдир. Мәтндә Сениор мәһсулун ахырынчы $^{2}/_{23}$ һиссәсини дөндәриб мәһз иш күнүнүн өз һиссәләринә чевирир.

чиләрин сөзүнә инанмасајды вә ишдән башы чыхан бир адам кими хүсуси тәһлилә лүзум көрсәјди, ән әввәл ҹәнаб фабрикчиләрдән хаһиш етмәли иди ки, онлар, анҹаг халис мәнфәәтлә иш күнүнүн мүддәти арасындакы нисбәт мәсәләсини көтүрәндә машынлар илә фабрик биналарыны, хам материал илә әмәји бир-биринә гарышдырмасынлар, фабрик биналарында, машын, хам материал вә саирәдә олан сабит капиталы зәһмәт чәкиб бир тәрәфә гојсунлар, әмәк һаггы үчүн аванс едилмиш капиталы исә дикәр тәрәфә. Әкәр бу һалда, фабрикчиләрин һесабламасындан, мисал үчүн, белә чыхсајды ки, фәһлә әмәк һаггыны $^{2}/_{2}$ иш саатында вә ја бир саатда тәкрар истеһсал едир, јахуд əвəзләјир, онда бизим тәһлилчи сөзүнә давам едиб демәли иди:

Сизин һесабыныза көрә фәһлә, иш күнүнүн ахырынҹы саатындан әввәлки саатда өз әмәк һаггыны, ахырынҹы саатда исә сизин изафи дәјәринизи вә ја халис мәнфәәти истеһсал едир. Фәһлә ејни мүддәтләр әрзиндә ејни мигдар дәјәр истеһсал етдијинә көрә иш күнүнүн ахырынҹы саатындан әввәлки саатда јарадылан мәһсулун дәјәри дә ахырынҹы саатдакы мәһсулун дәјәринә бәрабәрдир. Сонра, фәһлә анҹаг әмәк сәрф едәндә дәјәр истеһсал едир вә сәрф етдији әмәјин мигдары онун иш вахты илә өлчүлүр. Сизин һесабыныза көрә фәһләнин иш вахты күндә $11^{1}/_{2}$ саатдыр. Фәһлә бу $11^{1}/_{2}$ саатын бир һиссәсиндә өз әмәк һаггыны истеһсал едир вә ја ону әвәзләјир, дикәр һиссәсиндә исә сизин үчүн халис мәнфәәт истеһсал едир. О, иш күнү әрзиндә бундан башга һеч бир иш көрмүр. Сизин иддианыза көрә фәһләнин әмәк һаггы вә онун јаратдығы изафи дәјәр бәрабәрдир, онда јәгиндир ки, фәһлә өз әмәк һаггыны $5^{3}/_{4}$ саатда, сизин халис мәнфәәтинизи дә галан $5^{3}/_{4}$ саатда истеһсал едир. Сонра, ики саатлыг әјирмә просесиндә јарадылмыш мәһсулун дәјәри, фәһләнин әмәк һаггынын дәјәри илә сизин халис мәнфәәтинизин мәҹмусуна бәрабәр олдуғу үчүн бу иплијин дәјәри $11^{1}/_{2}$ иш сааты илә өлчүлмәлидир: иш күнүнүн ахырынҹы саатындан әввәлки саатда әлдә едилән мәһсул $5^{3}/_{4}$ иш сааты илә, ахырынҹы саатдакы мәһсул да ditto [һәмчинин] $5^{3}/_{4}$ иш сааты илә. Инди биз мәсәләнин ән назик јеринә кәлиб чыхырыг. Диггәт един! Иш күнүнүн ахырынҹы саатындан әввәлки сааты да иш күнүнүн илк сааты кими ади иш саатыдыр. Ni plus, ni moins [Нә артыгдыр, нә дә әскик]. Буна көрә дә суал олунур: әјиричи $5^{3}/_{4}$ иш саатына бәрабәр иплик дәјәрини бир саатда нечә истеһсал едә биләр? Әјиричи һәгигәтдә белә бир мө'ҹүзә көстәрмир. Онун бир иш саатында истеһсал етдији истеһлак дәјәри мүәјјән мигдар ипликдән ибарәтдир. Бу иплијин дәјәри $5^{3}/_{4}$ иш сааты илә өлчүлүр; һәмин $5^{3}/_{4}$ иш саатынын $4^{3}/_{4}$-ү бир саатда истеһлак едилән истеһсал

деситәләриндә, памбыг, машын вә саирәдә, әјиричинин иштиракы олмадан да мөвчуд иди, $^{4}/_{4}$-нү исә, јә'ни бир саатыны әјиричи өзү әлавә етмишдир. Беләликлә, онун әмәк һаггы $5^{3}/_{4}$ саатда истеһсал едилдијинә вә бир саатлыг әјирмә нәтичәсиндә истеһсал едилән мәһсулда да ејни $5^{3}/_{4}$ иш сааты тәчәссүм олундуғуна көрә, әјиричинин $5^{3}/_{4}$ саатда әјириб истеһсал етдији јени дәјәрин бир саатда истеһсал етдији мәһсул дәјәринә бәрабәр олмасында һеч бир мө'чүзә јохдур. Лакин әкәр сиз фәһләнин өз иш күнүнүн һеч олмазса бирчә зәррәсини памбыг, машын вә саирәнин дәјәрини тәкрар истеһсал етмәјә вә ја «әвәзләмәјә» сәрф етдијини куман едирсинизсә, тамамилә јанылырсыныз. Әјиричинин өз әмәји илә памбыг вә ијләрдән иплик истеһсал етмәси сајәсиндә, памбығы әјирмәси сајәсиндә памбыг вә ијләрин дәјәри өз-өзүнә иплијә кечир. Бу, онун сәрф етдији әмәјин кәмијјәтинин дејил, кејфијјәтинин нәтичәсидир. Әлбәттә, әјиричинин бир саатда иплијә кечирәчәји памбыг вә саирәнин дәјәри $^{1}/_{2}$ саатда кечирәчәјиндән артыг олачагдыр; бунун бирчә сәбәби одур ки, әјиричинин 1 саатда әјирдији памбыг $^{1}/_{2}$ саатда әјирдији памбыгдан артыгдыр. Беләликлә, сиз көрүрсүнүз ки, фәһлә өз иш күнүнүн ахырынчы саатындан әввәлки саатда өз әмәк һаггыны, ахырынчы саатда исә халис мәнфәәт истеһсал едир,—дејә ирәли сүрдүјүнүз иддиа анчаг о демәкдир ки, фәһләнин иш күнүндә ики саатын—истәр әввәлинчи, истәрсә дә ахырдан көтүрүлән ики саатын—мәһсулу олан иплликдә $11^{1}/_{2}$ иш сааты, јә'ни фәһләнин бүтүн иш күнүндә олдуғу гәдәр иш сааты тәчәссүм етмишдир. Фәһлә әввәлинчи $5^{3}/_{4}$ саатда өз әмәк һаггыны, сонракы $5^{3}/_{4}$ саатда исә сизин халис мәнфәәтинизи истеһсал едир,—дејә ирәли сүрүлән иддиа исә анчаг о демәкдир ки, сиз биринчи $5^{3}/_{4}$ саатын һаггыны өдәјир, ахырынчы $5^{3}/_{4}$ саатын һаггыны исә өдәмирсиниз. Мән анчаг сизин данышдығыныз хүсуси дилләә данышмаг үчүн иш гүввәсинин һаггыны өдәмәк дејил, әмәк һаггыны өдәмәк дејирәм. Чәнаблар, инди сиз һаггыны өдәдијиниз иш вахтынын, һаггыны өдәмәдијиниз иш вахтына нисбәтини көтүрсәниз, көрәрсиниз ки, бу нисбәт јарым иш күнүнүн јарым иш күнүнә олан нисбәтинә бәрабәрдир, јә'ни 100%-дир; шүбһәсиз ки, бу чох јахшы фаиздир. Һабелә тамамилә шүбһәсиздир ки, әкәр сиз өз фәһләләринизи $11^{1}/_{2}$ саат әвәзинә 13 саат ишләтсәниз вә бу артыг $1^{1}/_{2}$ сааты, лап үрәјиниздән олдуғу кими, көтүрүб изафи әмәјә садәчә әлавә етмиш олсаныз, онда изафи әмәк $5^{3}/_{4}$ саатдан $7^{1}/_{4}$ саата чатар, буна көрә изафи дәјәр нормасы да 100%-дән галхыб $126^{2}/_{23}$% олар. Лакин сиз иш күнүнә $1^{1}/_{2}$ саат әлавә етмәклә изафи дәјәр нормасынын 100%-дән галхыб 200% вә һәтта 200%-дән дә артыг олачағыны, јә'ни «ики гатдан чох

артачағыны» умурсунузса, онда сиз ағлыны итирмиш чох шән дәлиганлысыныз. Дикәр тәрәфдән, инсанын гәлби,—хүсусән гәлби пул кисәсиндә олан инсанын гәлби,—гәрибә шеј имиш: әкәр сиз иш күнү $11\frac{1}{2}$ саатдан $10\frac{1}{2}$ саата дүшәндә бүтүн халис мәнфәәтинизин батачағындан горхурсунузса, онда сиз чох гәлбигара бәдбин адамсыныз. Бу горхунуз тамамилә әбәсдир. Башга шәртләр ејни олдугда, изафи әмәк $5\frac{3}{4}$ саатдан азалыб $4\frac{3}{4}$ саат олар; бу исә јенә дә чох јахшы изафи дәјәр нормасыдыр, јә'ни $82\frac{14}{23}$%-дир. Сиз өз нәһс «ахырынчы саатыныз» һаггында о гәдәр нағыл данышырсыныз ки, һеч хилиастлар[75] мәһшәр күнүндән бу гәдәр данышмырлар,—сизин бу «ахырынчы саатыныз»—«all bosh» [«тамамилә чәфәнкијјатдыр»]. Бу сааты итирмәклә нә сиз өз «халис мәнфәәтинизи» итирәрсиниз, нә дә ишләтдијиниз оғлан вә гыз ушаглары өз «мә'нәви мә'сумлуғуну»[32а].

[32а] Әкәр Сенчор исбат етмишсә ки, фабрикчиләрин халис мәнфәәти, инкилис памбыг парча сәнајесинин варлығы вә Инкилтәрәнин дүнја базарындакы вәзијјәти „ахырынчы иш саатындан" асылыдыр, д-р Ендрү Јур дә буна үстәлик олараг исбат етмишдир[76] ки, фабрикдә ишләјән 18 јашындан кичик ушаг вә јенијетмәләр фабрик бинасы кими раһат вә әхлаг чәһәтдән саф бир мүһитә салыныб орада там 12 саат сахланылмаса вә ишдән „бирчә саат" тез азад едиләрәк нараһат вә позғун харичи мүһитә бурахылса, бикарчылыг вә әхлагсызлыг онлары мә'нәви мә'сумлугдан мәһрум едәр. Фабрик мүфәттишләри 1848-чи илдән е'тибарән јаздыглары јарымиллик „Reports" да „ахырынчы", „мәш'ум саат" мәсәләсиндә фабрикчиләрә даим саташырлар. Мәсәлән, ч-б Һауелл 1855-чи ил мај ајынын 31-дә јаздығы фабрик һесабатында дејир: „Бу гәрибә һесаблама" (Сениордан ситат кәтирир) „доғру олсајды, Бирләшмиш Краллыгдакы һәр бир памбыг парча фабрики 1850-чи илдән е'тибарән кәрәк зәрәрлә ишләјә иди" („Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30 th April 1855", p. 19, 20). 1848-чи илдә он саатлыг иш күнүнә даир ганун лајиһәси парламентдән кечәндә Дорсет вә Сомерсет графлыгларынын кәндләриндә сәпәләнмиш кәтанәјирмә фабрикләринин саһибләри, иш күнләри мәһдуд олунан бә'зи фәһләләрә ганун әлејһинә еллик әризә јаздырмышдылар; бу әризәдә әзчүмлә belә дејилир: „Бу әризәни верән биз ата-аналар белә күман едирик ки, ушагларымызын бир саат артыг бикар галмасы онларын әхлагыны позмагдан башга бир нәтичә верә билмәз, чүнки бүтүн әхлагсызлыглар бикарчылыгдан доғур". 1848-чи ил декабрын 1-дә јазылан фабрик һесабатында бу барәдә белә дејилир: „Бу хејирхаһ вә меһрибан ата-аналарын ушагларынын ишләдији кәтанәјирмә фабрикләриндә һаваја о гәдәр хам материал тозу вә лиф зәррәләри гарышмышдыр ки, инсан бурада 10 дәгигә дә олса дајанмаг истәмир, чүнки бурада булуд кими һәр тәрәфи бүрүјән кәтан тозу дәрһал инсанын көзүнә, гулағына, ағзына, бурнуна долуб чох әзијјәт верир вә бу тоздан гуртулмаг мүмкүн дејилдир. Машынлар о гәдәр сүр'әтлә ишләјир ки, фәһлә һәр ан сајыг вә диггәтли олмаға, чәлд ишләмәјә мәчбурдур, буна көрә дә бир гәдәр инсафсызлыг олар ата-аналары мәчбур едәсән ки, јемәк үчүн сәрф олунан вахт чыхыландан сонра фабрикдә там 10 саат бу шәраитдә ишләјән вә бу һавада нәфәс алан өз балаларына „тәнбәл" десинләр... Бу ушаглар, гоншу кәндләрдәки муздурлардан да чох ишләјирләр. Инсафсызлыг едиб бу ушаглары „бикарчылыг вә әхлагсызлыгда" тагсырландырмағы халис икиүзлүлүк вә ән һәјасызча ријакарлыг кими дамғаламаг лазымдыр... Фабрикчинин „халис мәнфәәти" әмәјин күја „ахырынчы саатындан" әмәлә кәлирмиш вә буна көрә дә иш күнү бир саат азалдылса халис мәнфәәт тамамилә батармыш—дејә ирәли сүрүлән бу фикир, чох бөјүк нүфуз саһиби бир адамын разылығы илә тәхминән он ики ил бундан әввәл бүтүн чамаат гаршысында там бир јәгинликлә вә ән чидди шәкилдә ирәли сүрүләндә чәмијјәтин бир һиссәси һејрәтә дүшмүшдү; инди биз дејирик ки, чәмијјәтин бу һиссәси, „ахырынчы саатын" не'мәти һаггындакы бу гәрибә кәшфин о замандан бәри нә гәдәр тәкмилләшдирилдијини көрәндә јәгин ки, өз көзүнә инанмаз, чүнки бу ихтира инди һәм „әхлага", һәм дә „мәнфәәтә" шамил едилмишдир; белә ки, ушагларын иш күнү азалдылыб там 10 саата ендирилсә, саһибкарларын халис мәнфәәти илә бәрабәр ушагларын әхлагы да тамамилә позулуб кедәрмиш, зира бунларын һәр икиси һәмин ахырынчы саатдан, бу „мәш'ум саатдан" асылыјмыш" („Reports of Insp. of Fact. for 31 st Oct. 1848, p. 101). Сонра јенә һәмин фабрик һесабатында бу чәнаб фабрикчиләрин „әхлаг" вә „хејирхаһлығындан", јә'ни бу чүр еллик әризәләри бир дәстә дилсиз-ағызсыз фәһләјә имзаладыб сонра да парламентдә бунлары там бир сәнаје саһәсинин, бүтөв графлыгларын еллик әризәси кими гәләмә вермәк үчүн ишләтдикләри фырылдаг, һијлә, кәләк, һәдә, сахтакарлыг вә саирәдән нүмунәләр кәтирилир.—Игтисад „елми" дејилән саһәнин мүасир вәзијјәтиндә ән чох характерик чәһәт

Сизин «ахыр саатчығаныз» доғрудан да кәлиб чатанда бу Оксфорд профессоруну јада саларсыныз. Һәләлик, ахирәтдә көрүшәнә гәдәр. Addio!.. [Худаһафиз][33]. Сениорун 1836-чы илдә кәшф етдији бу «ахырынчы саат» сигналы бир дә, 10 саатлыг иш күнү гануну әлејһинә мүбаһисәјә киришән башлыча игтисад мүшавирләриндән Чемс Уилсон тәрәфиндән 1848-чи ил апрелин 15-дә Лондондакы «Economist» гәзети сәһифәләриндә верилди.

4. ИЗАФИ МӘҺСУЛ

Биз мәһсулун изафи дәјәри әкс етдирән һиссәсинә (2-чи һиссәдәки мисалда 20 фунт иплијин $^1/_{10}$ һиссәсинә вә ја ики фунт иплијә) изафи мәһсул (surplus produce, produit net) дејирик. Изафи дәјәр нормасы изафи дәјәрин бүтүн капитала дејил, капиталын анчаг дәјишән тәркиб һиссәсинә нисбәти илә мүәјјән едилдији кими, изафи мәһсулун сәвијјәси дә, изафи мәһсулун бүтүн галан мәһсула дејил, онун анчаг зәрури әмәји тәчәссүм етдирән һиссәсинә нисбәти илә мүәјјән едилир. Изафи дәјәр истеһсалы капиталист истеһсалынын мәгсәдини мүәјјән етдији кими, сәрвәтин дәрәчәси дә мәһсулун мүтләг кәмијјәти илә дејил, изафи мәһсулун нисби кәмијјәти илә мүәјјән едилир[34].

јенә будур ки, нә—сонралар фабрик ганунларынын гызғын тәрәфдары олмагла шәрәфли бир иш көрән—Сениорун өзү, нә дә онун әввәлки вә сонракы әлејһдарлары бу „гәрибә кәшфин“ сахта нәтичәләриндән баш чыхара билмәдиләр. Онлар садәчә олараг фактлара вә тәчрүбәјә әсасландылар. Бунун why вә wherefore [нечә вә нә үчүн] белә олдуғу онлар үчүн бир сирр олараг галды.

[33]) Лакин Манчестер сәфәри чәнаб профессор үчүн һәр һалда бир гәдәр фајдалы олду. „Letters on the Factory Act“-да дејилир ки, бүтүн халис кәлир,—„мәнфәәт“ вә „фаиз“, һәтта „something more“ [„даһа артыг бир шеј“] фәһләнин, һаггы өдәнилмәјән бир иш саатындан асылыдыр! Ондан бир ил әввәл, Оксфорд тәләбәләри вә елмли филистерләр үчүн јаздығы „Outline of Political Economy“ әсәриндә Сениор, дәјәри иш вахты илә мүәјјән едән Рикардоја гаршы мүбаһисәјә киришиб „кәшф“ етмишди ки, мәнфәәт капиталистин әмәјиндән, фаиз исә онун заһидлијиндән, онун „Abstinenz“-индән [„имтина“-сындан] әмәлә кәлир. Бу ујдурманын өзү көһнәдир, „Abstinenz“ сөзү исә тәзә иди. Ч-б Рошер бу сөзү алманчаја „Enthaltung“ [„имтина“] дејә дүз тәрчүмә етмишдир. Лакин онун латын дилинә аз бәләд олан һәмвәтәнләриндән Виртләр, Шултслар вә башга Михелләр „имтина“ сөзүнү раһиб донуна кејдириб „Entsagung“ [„тәрки-дүнјалыг“] шәклинә салмышлар.

[34]) „20 000 ф. стерлинглик капитал саһиби илдә 2 000 ф. ст. мәнфәәт көтүрүрсә вә бу мәнфәәт һәр бир һалда 2 000 ф. стерлингдән ашағы дүшмүрсә, онун үчүн һеч фәрги јохдур: бу капиталла 100 фәһләми ишләдилир, јохса 1 000 фәһлә, истеһсал олунан әмтәә 10 000 ф. стерлингәми сатылыр, јохса 20 000 ф. стерлингә. Мәкәр бүтүн милләтин дә реал мәнафеји белә дејилми? Милләтин реал халис кәлири, онун рента вә мәнфәәти дәјишмирсә, онда бу милләтин 10 вә ја 12 милјон нәфәрдән ибарәт олмасынын һеч бир әһәмијјәти јохдур“ (*Ricardo*. „The Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 416). Изафи мәһсул пәрәстишкары олуб мәсәләјә тәнгиди нәзәрлә јанаша билмәјән, хидмәти шөһрәтинин әксинә олан бошбоғаз јазычы Артур Јунг һәлә Рикардодан чох әввәл әзчүмлә белә јазмышды: „Бүтөв бир әјаләтин торпағы, һәтта ән јахшы үсулла бечәрилсә дә, гәдим Ромада олдуғу кими, мүстәгил хырда кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмүш олсајды, мүасир дөвләт ондан нә фајда көтүрә биләрди? Бу торпаг, инсан истеһсал едиб төрәтмәк кими јеканә мәгсәддән („the mere puporse of breeding men“), јә'ни өзлүјүндә һеч бир фајдасы олмајан („is a most useless purpose“) мәгсәддән башга һансы мәгсәдә хидмәт едә биләрди?“ (*Arthur Young*. „Political Arithmetic etc.“. London, 1774, p. 47).

Зәрури әмәклә изафи әмәјин мәҹмусу, фәһләнин өз иш гүвvәсинин дәјәрини өдәјән дәјәр истеһсал етдији вахтла изафи дәјәр истеһсал етдији вахтын мәҹмусу, онун иш вахтынын мүтләг кәмијјәтини, јә'ни иш күнүнү (working day) тәшкил едир.

34-ҹү гејдә әлавә. „Халис сәрвәти фәһлә синфи үчүн хејирли бир шеј кими көстәрмәјә олан күчлү мејл...“ гәрибәдир... Зира тамамилә ајдындыр ки, халис сәрвәтин хејирли олмасы, һеч дә онун халислијиндән ирәли кәлмир“ (*Th. Hopkins.* „On Rent of Land etc.“ London, 1828, p. 126).

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ КҮНҮ

1. ИШ КҮНҮНҮН ҺӘДЛӘРИ

Биз belә фәрз етмишдик ки, иш гүввәси өз дәјәринә алыныр вә сатылыр. Һәр бир башга әмтәәнин дәјәри кими, онун да дәјәри өз истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән едилир. Демәли, фәһләнин орта һесабла һәр күн истеһлак етдији јашајыш васитәләринин истеһсалына 6 саат тәләб олунурса, фәһлә һәр күн өз иш гүввәсини истеһсал етмәк үчүн, јахуд өз иш гүввәсини сатыркән әлдә едилән дәјәри тәкрар истеһсал етмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәлидир. Бу һалда онун иш күнүнүн зәрури һиссәси 6 саат олур, буна көрә дә, башга шәртләр дәјишмәдикдә мә'лум бир кәмијјәт олур. Лакин иш күнүнүн өз кәмијјәти һәлә бунунла мүәјјән олунмур.

Фәрз едәк ки, a————b хәтти зәрури иш вахтынын нә гәдәр давам етдијини вә ја узунлуғуну көстәрир вә бу узунлуг, мәсәлән, 6 саата бәрабәрдир. Әмәк ab һәддиндән о јана 1, 3, 6 саат вә и. а. узадыларса, ашағыдакы 3 мүхтәлиф хәтт алынар:

I иш күнү

a————b—c,

II иш күнү

a————b———c.

III иш күнү

a————b——————c

Бу хәтләр 7, 9 вә 12 саатдан ибарәт үч мүхтәлиф иш күнүнү көстәрир. Бурада ab хәттинин давамы олан bc хәтти изафи

әмәјин узунлуғуну көстәрир. Иш күнү = ab + bc, јахуд ac олдуғуна көрә дәјишән кәмијјәт олан bc илә бирликдә дәјишир. Һәм дә ab мә'лум кәмијјәт олдуғуна көрә bc-нин ab-јә нисбәти һәмишә өлчүлә биләр. Бу нисбәт I иш күнүндә $^1/_6$, II иш күнүндә $^3/_6$ вә III иш күнүндә $^6/_6$ тәшкил едир. Сонра $\frac{\text{изафи иш вахты}}{\text{зәрури иш вахты}}$ нисбәти изафи дәјәр нормасыны мүәјјән етдијинә көрә, бу ики хәттин нисбәти мә'лум оланда һәмин норма да мә'лум олур. Бу норма јухарыда кәтирдијимиз үч иш күнүндә мүвафиг сурәтдә $16^2/_3$%, 50% вә 100%-дир. Әксинә, тәкҹә изафи дәјәр нормасы иш күнүнүн кәмијјәтини бизә көстәрә билмәзди. Мәсәлән, изафи дәјәр нормасы 100% олсајды, иш күнү 8, 10, 12 саат вә и. а. давам едә биләрди. Бу норма иш күнүнүн ики тәркиб һиссәсинин, јә'ни зәрури әмәклә изафи әмәјин кәмијјәтҹә бәрабәр олдуғуну көстәрәрди, лакин бу һиссәләрдән һәр биринин кәмијјәтини көстәрмәзди.

Демәли, иш күнү сабит кәмијјәт дејил, дәјишән кәмијјәтдир. Доғрудур, иш күнүнүн бу ики һиссәсиндән бири фәһләнин өзүнү даим тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән олунур, лакин иш күнүнүн үмуми кәмијјәти изафи әмәјин узунлуғу вә ја мүддәти илә бирликдә дәјишир. Буна көрә дә иш күнү мүәјјән олуна биләр, лакин өзлүјүндә гејри-мүәјјән бир кәмијјәтдир[35].

Беләликлә, иш күнү сабит кәмијјәт дејил, дәјишән кәмијјәт олса да, дикәр тәрәфдән һәр һалда анҹаг мүәјјән һүдуд дахилиндә дәјишилә биләр. Лакин онун минимум һәдләри мүәјјән едилә билмәз. Доғрудур, ab хәттинин давамы олан bc хәттини, јахуд изафи әмәји = 0 фәрз етсәк, иш күнүнүн минимум һәддини, јә'ни фәһлә өзүнү јашатмаг үчүн мүтләг ишләмәли олдуғу һиссәсини аларыг. Лакин капиталист истеһсал үсулунда зәрури әмәк һәмишә фәһләнин иш күнүнүн анҹаг бир һиссәсини тәшкил едир, јә'ни иш күнү һеч вахт бу минимум һәддә дүшә билмәз. Буна мүгабил иш күнүнүн максимум һәдди вардыр. Иш күнү мә'лум һәддән о јана узадыла билмәз. Бу максимум һәдди мүәјјән едән ики ҹәһәт вардыр. Биринҹиси, иш гүввәсинин физики һәддидир. Тәбии узунлуғу 24 саатдан ибарәт олан бир кечә-күндүздә инсан анҹаг мүәјјән мигдар һәјат гүввәси сәрф едә биләр. Мәсәлән, ат далбадал һәр күн анҹаг 8 саат ишләјә биләр. Кечә-күндүзүн мүәјјән һиссәсиндә гүввә динҹәлмәли, јатмалыдыр, дикәр һиссәсиндә инсан башга физики тәләбатыны өдәмәли, јә'ни јејиб ичмәли, јују-

[35]) „Иш күнү гејри-мүәјјән кәмијјәтдир; узун да ола биләр, гыса да" („An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes etc.". London, 1770, p. 73).

нуб тәмизләнмәли, кејинмәлидир вә и. а. Иш күнү бу халис физики һәддән артыг узадылдыгда мә'нәви маһијјәтдә олан һәддә тәсадүф едир: фәһләјә өз зеһни вә ичтимаи тәләбатларыны өдәмәк үчүн вахт лазымдыр ки, бу тәләбатларын да һәчми вә мигдары мәдәнијјәтин үмуми вәзијјәти илә мүәјјән олунур. Буна көрә дә иш күнүнүн узунлуғунда баш верән дәјишикликләр физики вә ичтимаи һәдләр дахилиндә әмәлә кәлир. Лакин бу һәдләрин һәр икиси чох еластик хассәләрә малик олуб ән кениш имканлара јол ачыр. Мәсәлән, биз 8, 10, 12, 14, 16, 18 саат давам едән, јә'ни узунлуғу чох мүхтәлиф иш күнләринә тәсадүф едирик.

Капиталист иш гүввәсини бир күнлүк дәјәринә сатын алмышдыр. Бир иш күнү әрзиндә бу иш гүввәсинин истеһлак дәјәри капиталистә мәхсусдур. Беләликлә капиталист фәһләни бир иш күнү әрзиндә өзү үчүн ишләтмәк һүгугуну әлдә етмишдир. Бәс көрәк иш күнү нәдир?[36] Һәр һалда иш күнү һәјатдакы тәбии бир күндән гысадыр. Ондан нә гәдәр гысадыр? Иш күнүнүн бу ultima Thule-си*, зәрури һүдуду һаггында капиталистин өз нөгтеји-нәзәри вардыр. Капиталист анчаг шәхсләшдирилмиш капиталдыр. Онун чаны капиталын чаныдыр. Капиталын исә һәјатда анчаг бир арзусу вар ки, о да өз дәјәрини артырмаг, изафи дәјәр јаратмаг, өз сабит һиссәсинин, истеһсал васитәләринин јардымы илә өз чанына мүмкүн гәдәр чох изафи әмәк күтләси чәкмәкдир[37]. Капитал чансыз әмәкдир вә зәли кими, анчаг чанлы әмәк сордугда чанланыр, һәм дә нә гәдәр чох чанлы әмәк сорса, бир о гәдәр күмраһ јашајыр. Фәһләнин ишләдији вахт, капиталистин сатын алдығы иш гүввәсини истеһлак етдији вахтдыр[38]. Фәһлә өз иш вахтыны өзү үчүн истеһлак едирсә, ону капиталистдән оғурламыш олур[39].

Беләликлә, капиталист әмтәә мүбадиләси ганунуна әсасланыр. Һәр бир башга алычы кими, о да алдығы әмтәәнин истеһлак дәјәриндән мүмкүн гәдәр чох фајда көтүрмәјә чалышыр.

---

36) Бу суал сер Роберт Пилин „Фунт стерлинг нәдир?“ дејә Бирминкем тичарәт палатасына вердији мәшһур суалындан һәдсиз дәрәчә мүһүмдүр; Пил һәмин суалы анчаг она көрә вермишди ки, о да пулун тәбиәтини бирминкемли „little shilling men“[77] кими, пис баша дүшүрдү.

* һәрфијјән: ән узаг Фула; һәмин ифадә бурада ән узаг һәдд мә'насында ишләдилмишдир. (Фула гәдим инсанларын тәсәввүрүнә көрә Авропанын ән узаг шималында јерләшән адалар өлкәсинә дејилир.) *Ред.*

37) „Капиталистин вәзифәси, сәрф етдији капитал васитәси илә мүмкүн гәдәр чох мигдарда әмәк әлдә етмәкдир. (*J. G. Courcelle-Seneuil.* „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles“, 2éme edit. Paris, 1857, p. 62).

38) „Күндә бир саат иш вахтынын һәдәр кетмәси тичарәтчи дөвләтә чох бөјүк зәрәр вурур“. „Бу краллыгда јохсул фәһләләрин, хүсусән мануфактурада ишләјән әһалинин олдугча чох зинәт шејләри ишләтдикләри мүшаһидә олунур; бунунла бәрабәр онлар өз вахтларыны да сәрф едирләр ки, бу да һәр һансы бир шеј сәрф етмәјин ән зәрәрли шәклидир“ („An Essay on Trade and Commerce etc.“. London, 1770, p. 47, 153).

39) „Әкәр ишиндән азад олан фәһлә бир дәгигә динчәлирсә, бөјүк бир әндишә илә нәзәр јетирән хәсис тәсәррүфат саһиби иддиа етмәјә башлајыр ки, фәһлә онун малыны оғурлајыр“ (*N. Linguet.* „Théorie des Loix Civiles etc.“. London, 1767, t. II, p. 466).

Лакин индијәдәк истеһсал просесинин таггылты вә курултусу [Sturm und Drang] ичәрисиндә сәси ешидилмәјән фәһләнин бирдән-бирә сәси учалмаға башлајыр.

Сәнә сатдығым әмтәәнин јердә галан ади әмтәәләрдән фәрги бундадыр ки, онун истеһлакы дәјәр јарадыр, һәм дә өз дәјәриндән артыг дәјәр јарадыр. Сән мәним сатдығым әмтәәни мәһз буна көрә алмысан. Сәнин капиталынын дәјәри артырса, бу о демәкдир ки, мәним иш гүввәм артыг сәрф едилир. Һәр икимиз үчүн базарда бирҹә ганун вардыр ки, бу да әмтәә мүбадиләси ганунудур. Әмтәә, ону өзкәнинкиләшдирән сатычы тәрәфиндән дејил, ону сатын алан алычы тәрәфиндән истеһлак олунур. Буна көрә дә мәним бир күнлүк иш гүввәми истеһлак етмәк ихтијары сәниндир. Лакин мән һәр күн иш гүввәми сатдығым гијмәтин васитәси илә ону һәр күн тәкрар истеһсал етмәлијәм ки, сонра јенә дә сата билим. Инсанын гочалыг вә и. а. нәтиҹәсиндә тәбии сурәтдә күчдән дүшмәси һәлә бир тәрәфдә дурсун, мән сабаһ да бу күнкү кими ишләјә билмәк үчүн нормал шәкилдә гүввәтли, сағлам вә күмраһ олмалыјам. Сән даим мәнә «гәнаәткарлыг» вә «имтина» вә'з едирсән. Чох көзәл. Мән јеканә варидатым олан иш гүввәми дәрракәли вә гәнаәтчил саһибкар кими һифз едиб сахламаг истәјир вә ону һәдәр јерә сәрф етмәкдән имтина едирәм. Мән һәр күн өз иш гүввәми анҹаг о гәдәр һәрәкәтә кәтирәҹәјәм, фәалијјәт вә әмәјә чевирәҹәјәм ки, бу, гүввәмин нормал мүддәт јашамасына вә нормал инкишафына хәләл јетирмәсин. Сән иш күнүнү һәдсиз узатмагла бир күндә мәним о гәдәр иш гүввәми һәрәкәтә кәтирә биләрсән ки, мән онун јерини үч күнә дә долдура билмәрәм. Сәнин бу јолла әмәкдән газандығыны мән әмәк субстансијасында итирирәм. Мәним иш гүввәмдән истифадә етмәк бир шејдир, ону талан етмәк исә тамамилә башга бир шеј. Орта бир фәһлә ағлабатан дәрәҹәдә әмәк сәрф едәрәк орта һесабла 30 ил јашаја биләрсә, онда мәним иш гүввәмин сәнин тәрәфиндән һәр күн өдәнилән дәјәри $= \frac{1}{365 \times 30}$, јахуд иш гүввәмин бүтүн дәјәринин $^1/_{10\,950}$ һиссәсинә бәрабәрдир. Лакин сән мәним иш гүввәми 10 илдә ишләдир вә мәнә онун бүтүн дәјәринин күндә $^1/_{3\,650}$ һиссәси əвəзинә $^1/_{10\,950}$ һиссәсини, јә'ни онун күндәлик дәјәринин анҹаг $^1/_3$ һиссәсини өдәјирсәнсә, беләликлә мәним әмтәәмин дәјәринин күндә $^2/_3$ һиссәсини оғурлајырсан. Сән мәним үч күнлүк иш гүввәми истеһлак етдијин һалда бир күнлүк иш гүввәмин һаггыны верирсән. Бу һал бизим бағладығымыз мүгавиләјә вә әмтәә мүбадиләси ганунуна зиддир. Одур ки, мән нормал мүддәт да-

вам едән иш күнү тәләб едирәм, һәм дә буну тәләб едиркән сәндән мәрһәмәт көзләмирәм, чүнки пул мәсәләси аралыға кәләндә инсаф јох олур. Бәлкә дә сән нүмунә олачаг көзәл бир вәтәндашсан, һәтта һејванлары һимајә чәмијјәтинин үзвүсән вә буна үстәлик сәнә бир мүгәддәс адам кими һөрмәт едирләр, лакин мәним гаршымда тәмсил етдијин шејин гәлбиндә инсаф вә мәрһәмәт јохдур. Сәнин гәлбиндә бир чырпынты һисс олунурса, бу анчаг мәним гәлбимин чырпынтысыдыр. Мән нормал иш күнү тәләб едирәм, чүнки һәр бир башга сатычы кими мән дә өз әмтәәмин дәјәрини тәләб едирәм[40].

Биз көрүрүк ки, иш күнү һәдләринин чох еластик олдуғуну нәзәрә алмасаг, әмтәә мүбадиләсинин өз тәбиәти иш күнү үчүн вә демәли изафи әмәк үчүн дә һеч бир һәдд гојмур. Капиталист иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатмаға вә мүмкүн олса бир иш күнүндән икисини чыхартмаға чәһд едиркән өзүнүн алычы һүгугундан истифадә етмиш олур. Дикәр тәрәфдән, сатылан әмтәәнин хүсуси тәбиәти алычынын бу әмтәәдән истифадә етмәсинә бир һәдд гојур вә беләликлә фәһлә өз иш күнүнүн мүәјјән нормал вахтдан артыг олмамасына сә'ј едиркән өзүнүн сатычы һүгугундан истифадә етмиш олур. Демәли бурада бир антиномија мејдана чыхыр, һүгуг һүгуга гаршы гојулур, һәм дә әмтәә мүбадиләси гануну бунларын һәр икисинә ејни дәрәчәдә јол верир. Ики бәрабәр һүгуг бир-бири илә тоггушанда исә мәсәләни гүввә һәлл едир. Беләликлә, капиталист истеһсалы тарихиндә иш күнүнә мүәјјән норма гојулмасы иш күнүнүн һәдләри уғрунда мүбаризә шәкли алыр, мәчму капиталистлә, јә'ни капиталистләр синфи илә мәчму фәһлә, јә'ни фәһлә синфи арасында мүбаризә шәкли алыр.

2. ҺӘДСИЗ ИЗАФИ ӘМӘК ҺӘРИСЛИЈИ. ФАБРИКЧИ ВӘ БОЈАР

Изафи әмәји капитал ичад етмәмишдир. О јердә ки, чәмијјәтин бир һиссәси истеһсал васитәләрини инһисара алмышдыр, орада сәрбәст олан вә ја олмајан һәр бир ишчи өз күзәраны үчүн лазым олан иш вахтындан артыг ишләмәклә, истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиси үчүн јашајыш васитәләри

[40]) Иш күнүнүн 9 саата ендирилмәсини тәләб едән Лондон иншаат фәһләләринин 1860—1861-чи илләрдәки бөјүк тә'тили заманы онларын комитәси бизим мисалдакы фәһләнин нитгинә чох бәнзәр бир бәјанат бурахмышды. Бу бәјанатда истеһза илә көстәрилир ки, „иншаат саһибкарларынын“ ән тамаһкары олан сер М. Пито адлы бириси „мүгәддәсликдә ад газанмышдыр“. (1867-чи илдән сонра һәмин Питонун агибәти дә Штраусбергин агибәти кими олду!)

истеһсал етмәлидир[41], һәм дә бу истеһсал васитәләри саһиби ким олурса олсун, истәр Афина καλὸς κἀγαθὸς [аристократы], истәр етруск теократы, истәр civis romanus [Рома вәтәндашы], истәр Нормандија барону, истәр американ гулдары, истәр Валахија бојары, истәр мүасир лендлорд, истәрсә дә капиталист олсун—бунун һеч фәрги јохдур[42]. Өзлүјүндә ајдындыр ки, мүәјјән бир ичтимаи-игтисади формасијада мәһсулун мүбадилә дәјәринин дејил, истеһлак дәјәринин әһәмијјәти үстүн оларса, онда изафи әмәк тәләбаты аз вә ја чох дәрәчәдә дар бир даирәдә мәһдудлашыр, лакин истеһсалын өз характериндән изафи әмәјә һәдсиз тәләбат һәлә доғмур. Гәдим заманлар, мүбадилә дәјәри өз мүстәгил пул формасында һасил едилдији һалларда, јә'ни гызыл вә күмүш истеһсалында һәддиндән артыг әмәк дәһшәтли шәкил алырды. Бурада ишчини әлдән салыб өлдүрән зоракы әмәк һәддиндән артыг әмәјин рәсми формасыдыр. Бу барәдә Сичилијалы Диодорун әсәрләрини охумаг кифајәтдир[43]. Лакин гәдим дүнјада belә һаллар истисна иди. Гул әмәјинин, бијар әмәјинин вә и. а. һәлә нисбәтән ашағы формалары шәраитиндә истеһсалла мәшғул олан халглар дүнја базарына, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун һөкм сүрдүјү вә бу үсулла истеһсал едилмиш мәһсулларын харичә сатылмасына үстүн мараг јарадан һәмин базара чәлб олунар-олунмаз гулдарлыг, тәһкимчилик вә и. а. кими барбарчасына дәһшәтләрә һәддиндән артыг әмәк кими мәдәни бир дәһшәт дә әлавә олунур. Буна көрә дә Америка иттифагынын чәнуб штатларында нә гәдәр ки, истеһсалын башлыча мәгсәди билаваситә өз тәләбатларыны өдәмәкдән ибарәт иди, о замана гәдәр зәнчиләрин әмәји нисбәтән мө'тәдил—патриархал әмәк характериндә иди. Лакин елә ки, памбыг ихрачы бу штатлар үчүн һәјати бир мәнафе шәкли алмаға башлады, ајры-ајры һалларда зәнчинин бүтүн өмрүнү једди илдә түкәдән һәддиндән артыг әмәк, габагчадан һагг-һесаб едилиб мүәјјән мәгсәд күдән бир системин амили олду. Бурада мәсәлә даһа зәнчинин әмәјиндән мүәјјән мигдар фајдалы мәһсул чыхармаг үзә-

---

41) „Ишләјәнләр... һәгигәтдә һәм варлы адланан пенсијачылары ... һәм дә өзләрини јемәклә тә'мин едирләр“ (*Edmund Burke*. „Thoughts and Details on Scarcity“. London, 1800, p. 2, 3).

42) Өзүнүн „Römische Geschichte“ әсәриндә Нибур чох садәлөвһ бир адам кими јазыр: „Кизләтмәјә кәлмәз ки, һәтта гырыглары да инсаны һејран едән етруск сәнәт әсәрләри кими әсәрләрә әсасән хырда (!) дөвләтләрдә аға вә гул олдуғу күман едилә биләр“. Сисмонди бу фикри даһа дәриндән ифадә едәрәк демишдир ки, „Брүссел кружевасы“ саһибкарлар илә муздлу фәһләләрин мөвчуд олдуғуну көстәрир.

43) „Һәтта өз бәдәнләрини тәмиз сахламаг вә ја палтар тапыб кејмәк имканындан мәһрум олан бу бәдбәхтләрин“ (Мисир, Һәбәшистан вә Әрәбистан арасындакы гызыл мә'дәнләриндә ишләјәнләрин) „дәһшәтли күзәраныны көрәндә адамын үрәји јанмаја билмәз. Чүнки бурада хәстәләрә, шикәст адамлара, гочалара вә чансыз гадынлара һеч кәс ачымыр вә онлара һеч кәсин рәһми кәлмир. Һамы гамчы күчүнә ишләдилир вә онлары бу әзијјәт вә еһтијачдан анчаг өлүм гуртарыр“ („Diodor's von Sicilien historische Bibliothek“. Buch 3, cap. 13).

риндә дејилди. Бурада мәсәлә изафи дәјәрин өзүнү истеһсал етмәк үзәриндә иди. Мәсәлән, Дунај кнјазлыгларында бијар әмәјиндән дә бу чүр истифадә олунурду.

Дунај кнјазлыгларында һәдсиз изафи әмәк һәрислији илә инкилис фабрикләриндәки ејни һәрислијин мүгајисәси хүсусилә мараглыдыр, чүнки бијар шәраитиндә изафи әмәк мүстәгил вә һиссlә гавранылан бир форма алыр.

Фәрз едәк ки, иш күнү 6 саат зәрури, 6 саат да изафи әмәкдән ибарәтдир. Бу һалда азад фәһлә капиталистә һәфтәдә 6×6, јахуд 36 саатлыг изафи әмәк верир. Бу о демәкдир ки, фәһлә һәфтәдә 3 күн өзүнә, 3 күн дә мүфтә олараг капиталистә ишләјир. Лакин иш күнүнүн бу чүр бөлкүсү көзә көрүнмүр. Изафи әмәклә зәрури әмәк бир-бири илә говушур. Буна көрә дә мән ејни нисбәти, мәсәлән, бу шәкилдә ифадә едә биләрдим ки, фәһлә һәр дәгигәнин 30 санијәсини өзүнә, 30 санијәсини дә капиталистә ишләјир вә и. а. Бијар әмәји мәсәләси исә башга чүрдүр. Мәсәлән, Валахија кәндлисинин өз күзәраныны тә'мин етмәк үчүн сәрф етдији зәрури әмәк бојар үчүн сәрф етдији изафи әмәкдән мәкан е'тибары илә аралыдыр. Зәрури әмәји о өз тарласында, изафи әмәји исә аға мүлкүндә сәрф едир. Буна көрә дә иш вахтынын һәр ики һиссәси мүстәгил олуб бир-бири илә јанашы мөвчуддур. Бијар әмәји формасында олан изафи әмәк зәрури әмәкдән гәти ајрылыр. Тәзаһүр формасындакы бу фәрг, јәгин ки, изафи әмәк илә зәрури әмәк арасындакы мигдар нисбәтини әсла дәјишдирмир. Һәфтәдә үч күн сәрф олунан изафи әмәк, истәр бијар әмәји адлансын, истәрсә дә муздлу әмәк, фәһләнин өзү үчүн еквивалент јаратмајан үч күнлүк әмәкдир. Лакин капиталистин һәдсиз изафи әмәк һәрислији иш күнүнү һәдсиз дәрәчә узатмаг чәһди шәклиндә тәзаһүр етдији һалда, бојарын һәрислији даһа садә шәкилдә тәзаһүр едир: о, билаваситә бијар күнләринин сајыны артырмаға чәһд едир[44)].

Дунај кнјазлыгларында бијар натуралренталарла вә тәһкимчилик вәзијјәтинин дикәр атрибутлары илә бирләширди, лакин бијар һаким синфә верилән әсас бач олараг галырды. Бу һал мөвчуд олдуғу јерләрдә бијар чох аз һалларда тәһкимчилик вәзијјәтиндән төрәмишдир, әксинә, адәтән тәһкимчилик вәзијјәти бијардан төрәмишдир[44а)]. Румынија әјаләтләрин-

[44)] Бундан сонра дејиләнләр Крым мүһарибәсиндән сонра Румынија әјаләтләриндә баш верән чеврилишдән[78] әввәлки вәзијјәтә аиддир.

[44 а)] {*3-чү нәшрә гејд.* Бу, һәмчинин Алманијаја да, хүсусән Пруссијанын Ост-Елба һиссәсинә аиддир. XV әсрдә алман кәндлисинин үзәриндә, демәк олар, һәр јердә, мүәјјән мәһсул вә әмәк мүкәлләфијјәтләри вар идисә дә, үмумијјәтлә бу кәндли, һеч олмаса фе'лән азад бир адам иди. Бранденбург, Померанија, Силезија вә Шәрги Пруссијадакы алман колонистләри јуридик чәһәтдән дә азад һесаб олунурдулар. Кәндли мүһарибәсиндә задәканларын гәләбәси бу вәзијјәтә сон гојду. Тәкчә Чәнуби Алманијада мәғлуб олмуш кәндлиләр јенә тәһкимли кәндли вәзијјәтинә дүшмәк дејил, XVI әсрин орталарындан

дә вәзијјәт белә иди. Бунларын ибтидаи истеһсал үсулу ичма мүлкијјәти әсасында гурулмушду, лакин бу мүлкијјәт славјан вә ја һинд ичма мүлкијјәти формаларында дејилди. Торпағын бир һиссәси азад хүсуси мүлкијјәт олмаг е'тибары илә ичма үзвләри тәрәфиндән мүстәгил сурәтдә әкилирди, торпағын ager publicus [ичма тарласы] сајылан дикәр һиссәсини исә онлар бирликдә бечәрирдиләр. Бу биркә әмәк мәһсулунун бир һиссәси гытлығa вә башга тәсадүфи һаллара гаршы еһтијат фондуна, бир һиссәси исә һәрби вә дини хәрчләрә, һабелә башга ичма хәрчләринә сәрф олунмаг үчүн дөвләт фондуна кедирди. Заман кечдикчә һәрби вә руһани ә'јанлар ичма мүлкијјәти илә бирликдә бу мүлкијјәтлә әлагәдар олан мүкәлләфијјәтләри дә гәсб етдиләр. Азад кәндлиләрин өз ичма торпагларындакы әмәји, ичма торпағыны гәсб едәнләр үчүн сәрф олунан бијар әмәјинә чеврилди. Ејни заманда тәһкимчилик мүнасибәтләри инкишаф етди, лакин јуридик чәһәтдән дејил, анчаг фе'лән мөвчуд олду; о замана гәдәр ки, бүтүн дүнја «хиласкары», Русија, тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәк бәһанәси илә бу мүнасибәтләри гануниләшдирди. Рус кенералы Киселјов тәрәфиндән 1831-чи илдә е'лан едилән бијар ишләри мәчәлләси, әлбәттә, бојарларын өзләри тәрәфиндән тәләб олунмушду. Беләликлә, Русија Дунај кнјазлыгларындакы магнатлары бир һәмләдә өз тәрәфинә чәкди вә бүтүн Авропадакы күт либералларын рәғбәтини газанды.

«Réglement organique»[79] адланан бу бијар ишләри мәчәлләсинә әсасән һәр бир Валахија кәндлиси тәфсилаты илә садаланан бир чох натурал мүкәлләфијјәтләрдән әлавә, торпаг саһиби адланан шәхс үчүн: 1) ишин харктери дүрүст көстәрилмәдән он ики күн ишләмәли; 2) бир күн тарлада ишләмәли вә 3) бир күн одун дашымалы иди. Бу, илдә чәми 14 күн едир. Лакин бурада сијаси игтисадын дәринликләринә әл атылараг иш күнү ади мә'нада дејил, күндәлик орта мәһсул истеһсалы үчүн лазым олан иш күнү мә'насында көтүрүлмүшдүр; күндәлик орта мәһсул исә елә бир һијлә илә тә'јин едилмишдир ки, һеч әждаһа да бир күндә бунун өһдәсиндән кәлә билмәз. Буна көрә дә «Réglement»ин өзүндә гуру чүмләләрлә руслара мәхсус бир ришхәндлә изаһ едилир ки, 12 иш күнү дедикдә, 36 күнлүк әл әмәјинин мәһсулу нәзәрдә тутулмалыдыр; бир күнлүк тарла иши үч күн демәкдир, бир күн

е'тибарән Шәрги Пруссија, Бранденбург, Померанија вә Силезијанын, аз сонра исә Шлезвиг-Һолштејнин азад кәндлиләри дә тәһкимли кәндли вәзијјәтинә салындылар. (*Maurer*. „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland". Bd. IV; *Meitzen*. „Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866"; *Hanssen*. „Leibeigenschaft in Schleswig—Holstein".) *Ф. Е.*}

одун дашымаг да јенә үч күн демәкдир. Чәми 42 бијар күнү едир. Лакин „*Jobagie*“ адланан иш, јә'ни фөвгәл'адә истеһсал тәләбаты олдуғу һалларда торпаг саһибинә көстәрилән хидмәтләр дә бураја әлавә олунур. Һәр кәнд һәр ил «Jobagie» үчүн өз әһалисинин сајына көрә мүәјјән мигдар иш гүввәси вермәлидир. Һәр бир Валахија кәндлиси үчүн бу әлавә бијар әмәји 14 күн тә'јин едилмишдир. Беләликлә, мәчбури бијар әмәји илдә 56 иш күнү тәшкил едир. Валахијада исә иглим пис олдуғуна көрә, кәнд тәсәррүфат или чәми 210 күндүр; бундан 40-ы базар күнләринә вә бајрамлара дүшүр, орта һесабла 30 күн дә һава пис олур; демәли, чәми 70 күн чыхылмалыдыр. Беләликлә 140 иш күнү галыр. Бијар әмәјинин зәрури әмәјә нисбәти $^{56}/_{84}$ олур, јахуд $66^2/_3$ фаиз тәшкил едир, бу исә инкилис әкинчилик вә ја фабрик фәһләсинин әмәјинә нисбәтән хејли аз бир изафи дәјәр нормасыны ифадә едир. Лакин бу анчаг ганунда мүәјјән едилән бијар әмәјидир. «Réglement organique» исә Инкилтәрә фабрик ганунверичилијиндән даһа артыг «либераллыг» көстәрәрәк, өз сәрәнчамларыны позмаға имкан верир. 12 күн 56 күнә чатдырыландан сонра бу 56 бијар күнүнүн һәр бириндә сәрф олунан номинал күндәлик әмәк јенә елә мүәјјән едилир ки, ертәси күнә һөкмән әлавә иш галыр. Мәсәлән, бир күндә о гәдәр торпаг саһәсиндә алаг вурулмалыдыр ки, бу иши көрмәк үчүн хүсусән гарғыдалы тарласында һәгигәтдә ики гат артыг вахт тәләб олунур. Бу гануна әсасән ајры-ајры кәнд тәсәррүфат ишләри үчүн тә'јин едилмиш күндәлик әмәји елә баша дүшмәк олар ки, бу иш күнү мајда башланыб октјабрда гуртарыр. Молдавија үчүн гојулан гајдалар даһа ағырдыр. Гәләбәдән мәст олан бир бојар белә дејир:

«Réglement organique»дә көстәрилән он ики бијар күнү илдә 365 күн тәшкил едир![45]).

Дунај кнјазлыгларындакы «Réglement organique» һәдсиз изафи әмәк һәрислијинин мүсбәт ифадәси олуб һәр параграфында ону гануни шәклә салырдыса, Инкилтәрә фабрик ганунлары ејни һәрислијин мәнфи ифадәсидир. Бу ганунлар иш күнүнә дөвләт тәрәфиндән, һәм дә капиталистлә лендлордун һөкмран олдуғу бир дөвләт тәрәфиндән, мәчбурән һәдд гојмагла капиталын һәдсиз иш гүввәси сормаг чәһдини чиловлајыр. Күндән-күнә даһа зәһмли бир шәкил алан фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши һәлә бир јана дурсун, Инкилтәрә тарлаларыны гуш зили илә күбрәләмәјә вадар едән зәрурәт, фабрик әмәјинә

---

[45]) Тәфсилатыны билмәк үчүн бах: *E. Regnault*. „Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes“. Paris, 1855, [p. 304 sq.].

һәдд гојулмасыны да тәләб етмишдир. Бир һалда торпағы күчдән салан кор-корана һәрислик, башга бир һалда милләтин һәјат гүввәсини бүсбүтүн сарсыдырды. Бурада вахташыры тәкрар олунан јолухучу хәстәликләр, Алманија вә Франсада әскәрләрин бојунун гысалмасы[46] кими инандырычы бир дәлил иди.

Инди (1867) гүввәдә олан 1850-чи ил фабрик ганунуна әсасән иш күнү һәфтәдә орта һесабла 10 саатдыр; һәфтәнин биринчи 5 күнүндә иш күнү 12 саат олуб сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-дәк давам едир вә гануна көрә бу мүддәтдә $^1/_2$ саат сәһәр јемәјинә, 1 саат да наһара вахт верилир; беләликлә $10^1/_2$ саат иш вахты галыр; шәнбә күнләриндә иш күнү 8 саат олуб сәһәр саат 6-дан күндүз саат 2-дәк давам едир, о чүмләдән сәһәр јемәјинә $^1/_2$ саат вахт верилир. Јердә 60 саат иш вахты галыр: һәфтәнин биринчи беш күнүндә һәр күн $10^1/_2$ саат, ахырынчы күнү исә $7^1/_2$ саат[47]. Ганунун ичрасына көз гојан хүсуси нәзарәтчиләр, билаваситә дахили ишләр назирлијинә табе олан фабрик мүфәттишләри тә'јин олунмушдур ки, бунларын да һесабатыны парламент һәр јарым илдә бир дәфә е'лан едир. Беләликлә, бу һесабат капиталистләрин һәдсиз изафи әмәк һәрислији һаггында даими вә рәсми статистика мә'луматы верир.

Бир дәгигәлијә бу фабрик мүфәттишләрини динләјәк[48].

---

[46] „Бојун үмумијјәтлә орта бојдан уча олмасы, бир дәрәчәјә гәдәр чанлы вүчудун чошгун инкишафыны көстәрир... Физики вә ја ичтимаи шәраит инсанын күзәранына зәрәрли тә'сир көстәрирсә, онун боју кичилир... Конскрипсија системинин мөвчуд олдуғу бүтүн Авропа өлкәләриндә бу систем тәтбиг олунандан бәри кишиләрин боју орта һесабла гысалмыш вә үмумијјәтлә онларын һәрби хидмәтә јарарлыг дәрәчәси азалмышдыр. Франсада ингилаба гәдәр (1789-чу ил) пијада әскәрин боју, ән азы 165 *см*, 1818-чи илдә (10 март ганунуна көрә) 157 *см*, 1832-чи ил 21 март ганунуна көрә 156 *см* олмалы иди. Франсада һәрби гуллуға чағырыланларын үмумијјәтлә јарыдан чоху боју чатмадығына вә физики гүсуру олдуғуна көрә һәрби гуллуға јарамыр. 1780-чы илдә Саксонијада һәрби хидмәтчиләрин боју ән азы 178 *см* иди, инди исә 155 *см*-дир. Пруссијада инди 157 *см*-дир. 1862-чи ил 9 мај тарихли „Bayerische Zeitung"-да доктор Мејјерин вердији мә'луматдан ајдын олур ки, 9 ил әрзиндә Пруссијада ордуја чағырылан һәр 1 000 нәфәрдән орта һесабла 716 нәфәри һәрби гуллуға јарамырды: бунлардан 317 нәфәрин боју алчаг иди, 399 нәфәрин дә физики гүсуру вар иди... 1858-чи илдә Берлиндән лазыми гәдәр әскәр топламаг мүмкүн олмамышды, чүнки 156 нәфәр чатышмырды" (*J. v. Liebig*. „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie". 7. Aufl., 1862, Band I, S. 117, 118).

[47] 1850-чи ил фабрик ганунунун тарихи бу фәслин сонраларында шәрһ едилир.

[48] Инкилтәрәдә ири сәнаје мејдана кәлдији замандан 1845-чи иләдәк давам едән дөврдән мән анчаг бә'зи јерләрдә бәһс едирәм вә һәмин дөврү өјрәнмәк истәјән охучуја ашағыдакы китабы төвсијә едирәм: *Ф. Енкелс*. „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти". Лејпсиг, 1845 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд]. Фабрик мүфәттишләринин, филиз мә'дәнләри мүфәттишләринин вә башгаларынын 1845-чи илдән сонра дәрч олунмуш һесабатлары капиталист истеһсал үсулунун маһијјәтини Енкелсин нә гәдәр дәриндән баша дүшдүјүнү көстәрир; онун әсәри Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын 18—20 ил сонра нәшр олунмуш рәсми һесабатлары илә (1863—1867) һәтта лап сәтһи шәкилдә мүгајисә едиләндә ашкар олур ки, Енкелс фәһлә синфинин вәзијјәтинә аид тәфсилаты нә гәдәр бөјүк мәһарәтлә тәсвир етмишдир. Бу һесабатлар мәһз һәмин сәнаје саһәләринә аиддир ки, орада 1862-чи иләдәк фабрик ганунлары тәтбиг едилмәмишди; гисмән һәлә инди дә тәтбиг едилмәмишдир. Беләликлә, һәмин саһәләрдә Енкелсин тәсвир етдији вәзијјәтдә кәнардан көстәрилән тә'сир нәтичәсиндә аз-чох әһәмијјәтли дәјишиклик олмамышдыр. Мәним кәтирдијим мисаллар башлыча олараг 1848-чи илдән сонракы азад тичарәт дөврүнә аиддир; бошбоғаз вә елмдә ејни дәрәчәдә ачиз олан азад тичарәт чарчыларынын чәннәт дөврү адландырдығы бу дөвр һаггында алманларын гулағыны олмазын әфсанәләрлә долдурмушдулар. Һәм дә бу әсәрдә Инкилтәрәјә биринчи јер

«Җәләјә әл атан фабрикчи, иши сәһәр саат 6-ја 15 дәгигә галмыш—бә’зән бундан чох, бә’зән исә аз галмыш—башлајыр вә ахшам саат 6-дан 15 дәгигә кечмиш—бә’зән чох, бә’зән исә аз кечмиш—гуртарыр. О, сәһәр јемәјинә верилән јарым саатын 5 дәгигә әввәлиндән, 5 дәгигә дә ахырындан кәсир, наһара верилән бир саатын 10 дәгигә әввәлиндән, 10 дәгигә ахырындан гыртыр. Шәнбә күнләриндә иш күндүз саат икидән 15 дәгигә кечмиш, бә’зән бундан чох, бә’зән исә аз кечмиш гуртарыр. Беләликлә фабрикчи бу гәдәр вахт газанмыш олур:

Сәһәр саат 6-дан әввәл	15 дәгигә	5 күндә чәми: 300 дәгигә.
Ахшам саат 6-дан сонра	15 „	
Сәһәр јемәји вахтындан	10 „	
Наһар вахтындан	20 „	
	60 дәгигә	

Шәнбә күнләри:

Сәһәр саат 6-дан әввәл	15 дәгигә	Чәми 40 дәгигә
Сәһәр јемәји вахтындан	10 „	
Күндүз саат 2-дән сонра	15 „	

Бу исә һәфтәдә 5 саат 40 дәгигә едир; бајрамлара вә ишин тәсадүфән дајандығы һаллара 2 һәфтә чыхыб буну 50 иш һәфтәсинә вурсаг 27 иш күнү еләр»[49].

«Әкәр иш күнү һәр күн 5 дәгигә узадылса, илдә $2^1/_2$ иш күнү еләр»[50]. «Каһ бурада, каһ орада бир аз вахт гыртмагла күндә әлдә едилән бир саатлыг артыг вахт, илдә 12 ајы дөндәриб 13 ај едәр»[51].

Истеһсалы дајандыран вә анчаг «натамам мүддәт» әрзиндә, һәфтәдә анчаг бир нечә күн иш көрүлмәсинә сәбәб олан бөһранлар иш күнүнү узатмаг чәһдләриндә, әлбәттә, һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмир. Көрүлән иш нә гәдәр чох азалса, бу аз ишдән бир о гәдәр чох варидат көтүрүлмәлидир. Иш нә гәдәр аз мүддәт давам едәрсә, изафи иш мүддәти бир о гәдәр узун олмалыдыр. 1857—1858-чи илләрдәки бөһран дөврү һаггында фабрик мүфәттишләри белә јазырлар.

«Тичарәтдә бу гәдәр касадлыг олдуғу бир вахтда һәддән артыг әмәјин мүмкүн ола билмәси мәнтигсиз көрүнә биләр, лакин бу касадлыг утанмаз адамлары мөвчуд ганунлары позмаға тәһрик едир; беләликлә онлар өзлә-

---

верилмәсинә сәбәб анчаг одур ки, Инкилтәрә капиталист истеһсалынын классик нүмајәндәсидир вә бәһс олунан мәсәләләр һаггында арасы кәсилмәдән нәшр едилән рәсми статистика мә’луматы анчаг Инкилтәрәдә вардыр.

49) „Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories“, in „Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859“, p. 4, 5.

50) „Reports of the Insp. of Fact. for the half year, October 1856“, p. 35.

51) „Reports etc. 30 th April 1858“, p. 9.

52) Јенә орада, сәһ. 10.

ринә әлавә мәнфәәт тә'мин едирләр... Леонард Һорнер дејир: «Мәнә тапшырылан маһалда 122 фабрик тамамилә јығышдырылмышдыр, 143 фабрик ишләмир, галанларынын да һамысы натамам мүддәтдә ишләјир, буна бахмајараг, ганунла гојулан иш мүддәти јенә дә позулур»[52]. Ҹ-б Һауелл дејир: «Ишләрин пис кетмәси үзүндән фабрикләрин чоху иш вахтынын анҹаг јарысыны ишләдији һалда, фәһләләрин јемәк вә истираһәти үчүн ганунла тә'јин едилән вахтдан һәр күн $^1/_2$ вә ја $^3/_4$ саат гыртылдығы (snatched) һаггында мәнә јенә дә әввәлки гәдәр шикајәт кәлир»[53].

Ејни һал 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк давам едән дәһшәтли памбыг бөһраны заманы бир гәдәр кичик мигјасда тәкрар олунур[54].

«Биз наһар вахты вә ја иш вахтындан кәнар бир вахтда фәһләләри иш башында көрәндә, бу вәзијјәти һаглы көстәрмәк үчүн бә'зән бизә дејирләр ки, куја фәһләләр фабрикдән һеч чыхыб кетмәк истәмирләр, буна көрә дә онлары, хүсусән шәнбә күнләри ахшам мәҹбур етмәк лазым кәлир ки, иши» (машынлары тәмизләмәк вә и. а.) «дајандырыб кетсинләр. Лакин машынлар дајанандан сонра да «ишләк әлләр» фабрикдә галырса, бунун сәбәби анҹаг одур ки, сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-дәк, јә'ни ганунла гојулан иш саатларында фәһләләрә бу кими ишләри көрмәк үчүн вахт ајрылмыр»[55].

«Ганунла гојулмуш вахтдан артыг давам едән әмәкдән әлдә едилән әлавә мәнфәәт бир чох фабрикчи үчүн о гәдәр ширindir ки, онлар бундан әл чәкә билмирләр. Онлар архајындырлар ки, ишләринин үстү ачылмајаҹаг, ачылса да, ҹәримә пулу вә мәһкәмә хәрҹләри чох аз олдуғуна көрә, нәтиҹәдә онларын мәнфәәтли балансыны јенә дә тә'мин едәҹәкдир»[56]. «Бу әлавә вахт бир күн әрзиндә едилән хырда оғурлуглары бир-биринин үстүнә кәлмәк («a multiplication of small thefts») јолу илә әлдә едилдији һалларда мүфәттишләр ганунун позулмасына даир сүбут кәтирмәк истәјәндә, демәк олар, өһдәсиндән кәлмәк мүмкүн олмајан чәтинликләрә раст кәлирләр»[57].

---

[53]) „Reports ets. 30th April 1858“, p. 25.

[54]) „Reports etc. for the half year ending 30th April 1861“. Бах: Әлавә № 2; „Reports etc. 31 st October 1862“, p. 7, 52, 53. Бурада ганун 1863-ҹү илин икинҹи јарысында даһа тез-тез позулур. Мүгајисә ет: „Reports etc. ending 31st October 1863“, p. 7.

[55]) „Reports etc. 31st October 1860“, p. 23. Фабрикчиләрин мәһкәмәдә вердикләри ифадәјә көрә, онларын „ишләк әлләринин“ фабрикдә ишин арасы кәсилмәсинә гаршы нә гәдәр тәрсликлә мүгавимәт көстәрмәләри ашағыдакы гәрибә һадисәдән мә'лум олур. 1836-чы ил ијунун әввәлләриндә Дүсбери (Јоркшир) мәһкәмәси һакиминә хәбәр верирләр ки, Батли јахынлығында олан 8 ири фабрикин саһибләри фабрик ганунуну позурлар. Бу ҹәнабларын бир гисми бунда иттиһам едилирди ки, 12—15 јашлы беш оғлан ушағыны ҹүмә күнү сәһәр саат 6-дан ертәси шәнбә күнү күндүз саат 4-ә гәдәр ишләдиб онлара јемәк вахтындан вә кечә јарысы бир саат јатмагдан башга һеч бир истираһәт вермирдиләр. Бу ушаглар „shoddy hole“ адланан бир дахмада 30 саат фасиләсиз ишләмәјә мәҹбур олурдулар; чындыр јун парча дидилән бу јердә о гәдәр тоз, килкә вә и. а. олур ки, һәтта јашлы фәһләләр дә ҹијәрләрини горумаг үчүн даим ағызларыны јајлыгла бағламалы олурлар! Квакерләр кими чох диндар олуб анд ичмәкдән горхан бу ҹәнаб мүттәһимләр дә анд ичмәјиб инандырмаг истәјирдиләр ки, онлар чох рәһмдил олдугларына көрә ушагларын 4 саат јатмасына иҹазә верә биләрдиләр, амма бу тәрс ушаглар гәтијјән јатмаг истәмирләр! Бу ҹәнаб квакерләр 20 фунт стерлинг ҹәримә вермәјә мәһкум едилмишдиләр. Драјден санки бу квакерләри нәзәрдә тутуб јазмышдыр:

„Үзүндән-көзүндән мө'минлик јаған
Түлкү анд ичмәкдән чәкинәр һәр ан;
Амма шејтан кими јалан данышар
О, пәһриз сахлајан абидә охшар;
Бисмиллаһ демәмиш, дуа етмәмиш
Төрәтмәз өмрүндә бәд әмәл, бәд иш!“[80]

[56]) „Reports etc. 31st October 1856“, p. 34.

[57]) Јенә орада, сәһ. 35.

Фәһләләрин наһар вахтындан вә истираһәт вахтындан капиталын гыртдығы бу «хырда оғурлуглара» фабрик мүфәттишләри «petty pilferings of minutes», дәгигә оғурлуғу[58], snatching a few minutes», дәгигә гыртмаг[59] вә ја, фәһләләрин ишләтдији техника дили илә десәк, «nibbling and cribbling at meal times» [«јемәк үчүн гојулан вахтдан кәсиб гыртмаг»][60] дејирләр.

Биз көрүрүк ки, белә бир шәраитдә изафи әмәк васитәси илә изафи дәјәр јарадылдығы бир сирр дејилдир.

«Чох мө'тәбәр бир фабрикчи бир дәфә мәнә деди ки, әкәр фәһләләри тә'јин едилмиш вахтдан һәр күн 10-ча дәгигә артыг ишләтмәјимә ичазә версәниз, сиз мәним чибимә илдә 1 000 ф. ст. гојмуш оларсыныз»[61]. «Вахт атомлары мәнфәәт үнсүрләридир»[62].

Бу чәһәтдән ән мараглысы одур ки, вахты там ишләјән фәһләләрә «full times» [«там вахт»], ишләмәләринә анчаг 6 саат ичазә верилән 13 јашындан кичик ушаглар исә «half times» [«јарывахт»] дејирләр[63]. Бурада фәһлә шәхсләшдирилмиш иш вахтындан башга бир шеј дејилдир. Бүтүн фәрди фәргләр «Vollzeitler» [«вахты там ишләјән фәһлә»] илә «Halbzeitler» [«вахтын јарысыны ишләјән фәһлә»] арасындакы фәргдән ибарәтдир.

3. ИНКИЛТӘРӘДӘ ИСТИСМАРА ГАНУНЛА ҺӘДД ГОЈУЛМАЈАН СӘНАЈЕ САҺӘЛӘРИ

Иш күнүнү узатмаг чәһдини, изафи әмәјә там бир чанавар һәрислијини биз индијәдәк елә бир саһәдә мүшаһидә едирдик ки, бурада баш верән ағласығмаз чинајәтләр гәддарлыг чәһәтдән, бир инкилис буржуа игтисадчы демишкән, һәтта испанијалыларын гырмызыдәрили Америка һиндиләринә гаршы көстәрдикләри гәддарлыгдан да шиддәтли иди[64], буна көрә дә, нәһајәт, капиталы тәнзимедичи ганунларла чиловламаг

---

[58]) „Reports etc. 31st October 1856“, p. 48.
[59]) Јенә орада.
[60]) Јенә орада.
[61]) Јенә орада.
[62]) „Reports of the Jnsp. etc. 30th April 1860“, p. 56.
[63]) Бу ифадә һәм фабрикләрдә, һәм дә фабрик һесабатларында рәсми вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.
[64]) „Испанијалылар гызыл әлдә етмәк үчүн Американы истила етдикләри заман көстәрдикләри гәддарлыг, чәтин ки, мәнфәәт күдән ачкөз фабрикчиләрин тамаһкарлығындан даһа шиддәтли олмуш олсун“ (*John Wade*. „History of the Middle and Working Classes“, 3rd ed. London, 1835, p. 114). Бу китабын, бир нөв сијаси игтисад хүласәси олан нәзәри һиссәсиндә о заман үчүн бә'зи орижинал шејләр, мәсәлән, тичарәт бөһранлары һаггында мүлаһизәләр вардыр. Китабын тарихи һиссәси исә, Sir. *M. Eden*. „The State of the Poor“ (London, 1797) әсәриндән һәјасызчасына оғурланмышдыр.

лазым кәлди. Инди дә бә'зи елә истеһсал саһәләринә нәзәр јетирәк ки, орада иш гүввәси сормағын ја инди һеч бир һədди јохдур, ја да бу јахынлара гәдәр буна һеч бир һәдд гојулмамышды.

«Графлығын барышыг мәһкәмәси һакими ч-б Бротон 1860-чы ил јанварын 14-дә Ноттинкем шәһәр идарәси бинасында чағырылан митингин сәдри сифәти илә демишди ки, шәһәр әһалисиндән кружева истеһсалында ишләјәнләр ичәрисиндәки јохсуллуг вә мәһрумијјәт, мәдәни аләмин башга һеч бир саһәсиндә көрүнмәмишдир... 9—10 јашлы ушаглары сәһәр саат 2, 3, 4-дә чиркли јатагларындан дурғузуб бир гарын гуру чөрәјә ахшам саат 10, 11, 12-јә гәдәр ишләдирләр; нәтичәдә бу ушагларын әл-ајағы тагәтдән дүшүр, бәдәнләри гурујур, сифәтләриндә күтлүк әламәти заһир олур вә бүтүн вүчудлары елә сүстләшиб һәрәкәтсиз һала дүшүр ки, көрәнләри дәһшәтә салыр. Буна көрә дә ч-б Маллетин вә башга фабрикчиләрин һәр чүр мүбаһисәјә гаршы протест етмәләри бизи тәәччүбләндирмир... Монтегју Валпи чәнабларынын тәсвир етдијинә бәнзәр систем һәдсиз көләлик системидир, ичтимаи, физики, мә'нәви вә зеһни көләлик системидир... Бир шәһәрдә ки, кишиләрин күндә 18 саатдан артыг ишләдилмәмәсини хаһиш етмәк мәгсәди илә ачыг митинг чағырылыр,—белә бир шәһәр һаггында нә дејәсән!.. Биз Виркинија вә Каролина плантасија саһибләри әлејһинә курултулу нитгләр сөјләјирик. Лакин онларын зәнчи алвери, инсанлары һәррачла сатмалары, онларын гамчыларынын дәһшәти мәкәр капиталистләрә хејир вермәк үчүн дуваг вә јахалыг истеһсалында инсанлары күндән-күнә тәдричлә мәһв етмәкдән ијрәнчдирми?»[65].

Стаффордшир сахсы габ истеһсалы (Pottery) сон 22 илдә парламент тәрәфиндән үч дәфә јохлатдырылмышдыр. Бу јохламаларын нәтичәләри ч-б Скривенин 1841-чи илдә Ушагларын әмәк шәраитини јохлајан комиссијаја тәгдим етдији һесабатда, һабелә 1860-чы илдә д-р Гринһау тәрәфиндән верилиб Кизли шуранын тибб мүфәттишинин сәрәнчамы илә нәшр олунмуш һесабатда («Public Health, 3rd Report», I, 102—113) вә, нәһајәт, ч-б Лончун 1863-чү ил 13 ијун тарихли «First Report of the Children's Employment Commission»да дәрч олунан 1863-чү ил һесабатында шәрһ едилмишдир. Истисмар олунан ушагларын өзләринин шаһид сифәти илә вердикләри бә'зи ифадәләри 1860 вә 1863-чү илләрдәки һесабатдан көтүрмәк өз вәзифәми јеринә јетирмәк үчүн кифајәт едәр. Ушагларын вәзијјәти көтүрүлсә јашлыларын, хүсусән гыз вә гадынларын да нә вәзијјәтдә олдугларыны тәсәввүр етмәк олар, һәм дә елә бир сәнаје саһәсиндә ки, памбыг парча истеһсалы вә с. онун јанында олдугча үрәјә јатан вә сағлам бир пешә сајыла биләр[66].

Доггуз јашлы Уилјам Вуд «7 јаш 10 ајлығындан ишләмәјә

---

[65]) Лондонда нәшр едилән „Daily Telegraph", 17 јанвар 1860-чы ил.

[66]) Мүгајисә ет: *Ф. Енкелс*. „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти". Лејпсиг, 1845, сәһ. 249—251 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 430—432].

башламышдыр». О, әввәлләр «ran moulds» иди (һазыр маллары гәлибләрдә апарыб гурутма јеринә гојур, сонра да бош гәлибләри кери кәтирирди). О һәр күн сәһәр саат 6-да ишә кәлир вә ахшам тәгрибән саат 9-да ишини гуртарыр. «Мән бүтүн һәфтәни һәр күн ахшам саат 9-а гәдәр ишләјирәм. Мәсәлән, сон 7—8 һәфтәни белә ишләмишәм». Демәли, једди јашында ушагы күндә он беш саат ишләдирләр! Он ики јашлы оғлан ушағы Ч. Марри дејир:

«I run moulds and turn jigger» («мән [гәлиб дашыјыр вә] чарх фырладырам»). «Мән сәһәр саат 6-да, бә'зән дә саат 4-дә ишә кәлирәм. Дүнән бүтүн кечә сәһәр саат 6-ја гәдәр ишләмишәм. Ики кечәдир ки, көзүмү јумуб јатмамышам. Мәндән башга 8 вә ја 9 оғлан ушағы дүнән кечә сәһәрәдәк ишләјирди. Бир нәфәрдән башга һамымыз бу күн сәһәр јенә ишә кәлмишик. Мән һәфтәдә 3 шиллинг 6 пенс (1 талер 5 грош) алырам. Бүтүн кечәни фасиләсиз ишләјәндә мәним әмәк һаггыма һеч бир шеј әлавә етмирләр. Сон һәфтә мән ики дәфә кечә ишләмишәм». Он јашлы оғлан Фернинаф дејир: «Наһар үчүн мәнә һәмишә дүз бир саат вахт вермирләр, бир чох һалларда чәми јарым саат верирләр; һәр чүмә ахшамы, чүмә вә шәнбә күнләри белә олур»[67].

Д-р Гринһаунун дедијинә көрә, сахсы габ истеһсал едән Сток-он-Трент вә Вулстантон маһалларында инсанын өмрү чох аз олур. Сток маһалында 20 јашындан јухары кишиләрдән чәми 30,6%-нин, Вулстантонда исә чәми 30,4%-нин сахсы габ истеһсалында мәшғул олдуғуна бахмајараг, Сток маһалында бу јашда кишиләрдән синә хәстәликләриндән өләнләрин јарыдан чоху, Вулстантон маһалында исә тәхминән $^2/_5$ һиссәси дулусчулардан ибарәтдир. Һенлидә ишләјән һәким, д-р Бутројд дејир:

«Дулусчуларын һәр јени нәсли өзүндән әввәлкинә нисбәтән бојча кодәк, бәдәнчә зәиф олур».

Башга бир һәким, ч-б Мак-Бин дә ејнән дејир:

«25 ил бундан әввәл дулусчулар арасында ишләмәјә башладығым замандан бәри бу синфин чылызлашмасы нәзәрими чәлб едир, мән бунун ифадәсини онларын бојунун кетдикчә кодәлмәсиндә, чәкидә дә јүнкүлләшмәләриндә көрүрәм».

Бу ифадәләр д-р Гринһаунун 1860-чы ил һесабатындан көтүрүлмүшдүр[68].

1863-чү илдәки комиссија үзвләринин һесабатындан ашағыдакы парчаны алырыг. Шимали Стаффордшир хәстәханасынын баш һәкими д-р Ч. Т. Арлеч дејир:

[67] „Children's Employment Commission. First Report etc.", 1863, Appendix, p. 16, 19, 18.
[68] „Public Health. 3rd Report etc.", p. 103, 105.

«Дулусчу киши вә гадынлар... һәм бәдәнчә, һәм дә мә'нәви ҹәһәтдән чылызлашан бир синифдир. Онлар адәтән гыса бојлу вә бәдәнҹә зәиф олурлар, көкс гәфәсләри исә чох заман әјилмиш олур. Онлар чох тез гочалырлар вә өмүрләри аз олур; бу сүст вә гансыз адамларын бәдән зәифлији ондан көрүнүр ки, һәзм ҹиһазларында тез-тез шиддәтли санчы олур, гара ҹијәр вә бөјрәкләринин фәалијјәти позулур вә бәдәнләриндә ревматизм олур. Лакин онлар ән чох синә хәстәликләринә тутулуб сәтәлҹәм, вәрәм, бронхит вә тәнкнәфәс олурлар. Тәнкнәфәслијин бир нөвү вар ки, анҹаг бу пешә саһибләриндә олур вә кузәчи тәнкнәфәслији, јахуд кузәчи вәрәми ады илә мәшһурдур. Дулусчуларын үчдә ики һиссәсиндән чоху, бәдәндә вәз, сүмүк вә башга үзвләри шикәст едән хәназир хәстәлијинә тутулмуш олур. Бу маһалда әһалинин ҹылызлашмасы (degenerescence) даһа кениш бир шәкил алмамышса, буна сәбәб анҹаг, гоншу јерләрдән јени адамларын ахышыб кәлмәси вә әһалинин даһа сағлам адамларла евләнмәсидир».

Ондан бир гәдәр әввәл һәмин хәстәхананын ҹәрраһы олан ч-б Чарлз Парсонс комиссија үзвү Лонҹа көндәрдији бир мәктубда әзҹүмлә јазыр:

«Мән статистика мә'луматы әсасында дејил, анҹаг өз мүшаһидәләрим әсасында данышa биләрәм, лакин сизи әмин едә биләрәм ки, ҹансағлығы өз валидејнләринин вә саһибкарларын ачкөзлүјүнә гурбан едилән бу бәдбәхт ушаглары һәр дәфә јенидән көрәндә үрәјим һиддәтдән алышыб јаныр».

О, дулусчулар арасындакы хәстәликләрин сәбәбләрини садалајыр вә ахырда бу сәбәбләрдән ән башлыҹасынын «long hours» («узун иш саатлары») олдуғуну көстәрир. Комиссија өз һесабатында үмидвар олдуғуну билдирир ки,

«бүтүн дүнјанын нәзәриндә чох јүксәк мөвге тутан бир мануфактура даһа һеч бир заман белә биабырчылыға разы олмајаҹагдыр ки, онун өзү фәһләләрин әмәји вә мәһарәти саһәсиндә көркәмли мүвәффәгијјәтләр әлдә едиркән мануфактура фәһләләри бәдәнҹә чылызлашыб бир чох ҹисмани әзаб чәкир вә вахтындан әввәл өлүрләр»[69].

Бурада Инкилтәрә сахсы габ истеһсалы һаггында дејиләнләр Шотландија сахсы габ истеһсалына да аиддир[70].

Кибрит мануфактурасы 1833-ҹү илдән, фосфору кибрит чөпүнүн башына бәркитмәк үсулу кәшф едилән заманда башланыр. Бу мануфактура 1845-ҹи илдән е'тибарән Инкилтәрәдә сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыб Лондонун ән чох әһали јашајан һиссәләриндән Манчестер, Бирминкем, Ливерпул, Бристол, Норинч, Нјукасл вә Глазгоја јајылыр вә онунла бирликдә бу јерләрә ҹәнә ҹәнки хәстәлији дә јајылыр; бу хәстәлијин исә кибрит истеһсалында ишләјән фәһләләр арасында спесифик бир хәстәлик олдуғуну һәлә 1845-ҹи илдә Вјана һәкимләриндән бири мүәјјән етмишдир. Бурадакы фәһләләрин јарысы 13 јашындан кичик ушаглардан вә 18 јашындан ашағы

[69]) „Children's Employment Commission", 1863, p. 22, 24, XI.
[70]) Јенә орада, сәһ. XLVII.

јенијетмәләрдән ибарәтдир. Бу мануфактура, фәһләләрин сәһһәтинә зәрәрли тә'сир көстәрмәси вә шәраитинин чох пис олмасы чәһәтдән о гәдәр мәшһурдур ки, фәһлә синфинин анчаг ән бәдбәхт һиссәси,—ачлыг чәкән дул гадынлар вә башгалары—өз ушагларыны, «аз гала ачындан өлән лүт, саһибсиз вә һеч бир тәрбијә көрмәјән ушаглары»[71] бураја верир. Комиссија үзвү Уајтын динләдији (1863-чү ил) шаһидләрдән 270 нәфәри 18 јашындан ашағы, 40 нәфәри 10 јашындан ашағы, 10 нәфәри чәми 8 јашында вә 5 нәфәри анчаг 6 јашында иди. Бурада иш күнүнүн узунлуғу 12—14 вә 15 саата гәдәрдир, кечәләр дә иш давам едир, јемәк гејри-мүнтәзәмдир, һәм дә чох заман һавасы фосфорла зәһәрләнмиш е'малатханаларда јемәк лазым кәлир. Данте буну көрсәјди јәгин едәрди ки, онун фантазијасында тәсвир олунан ән дәһшәтли чәһәннәм мәнзәрәләрини бу мануфактура саһәси өтүб кечмишдир.

Дивар кағызы фабрикиндә галын чешидли кағыз машынла, даһа зәриф оланлары исә әл үсулу илә (block printing) чап олунур. Бу истеһсалатын ән гызғын иш вахты, октјабрын әвәлләриндән апрелин ахырларына гәдәрдир. Бу дөврдә иш чох заман сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-дәк, һәтта кечә јарысынадәк давам едир, демәк олар, тәнәффүс дә верилмир.

Ч. Лич өз ифадәсиндә көстәрир: «Кечән гыш» (1862-чи ил) «19 гыздан 6-сы һәддән артыг ишләдијинә көрә хәстәләниб ишә чыхмырды. Мән даим онларын үстүнә гышгырмалыјам ки, јухуламасынлар». У. Даффи дејир: «Ушаглар чох вахт јорғунлугдан көзләрини ачыг сахлаја билмирдиләр; әслиндә чох вахт биз өзүмүз дә чәтинликлә көзүмүзү ачыг сахлаја билирдик .Ч. Лајтборн дејир: «Мән 13 јашындајам... Кечән гыш биз ахшам саат 9-а гәдәр, инишил гышда исә саат 10-а гәдәр ишләјирдик. Кечән гыш ајагларым јара олмушду, ағрыдан, демәк олар, һәр кечә гышгырырдым». Ч. Аспден дејир: «Оғлум 7 јашында оланда мән һәр күн ону далымда гарлы јолла иш јеринә апарыб кәтирәрдим; ушаг орада адәтән күндә 16 саат ишләјирди!.. Ушаг машынын башында duруб ишләјәркән мән чох вахт диз үстә чөкүб она јемәк вермәли олурдум, чүнки о, нә машындан узаглаша биләрди, нә дә машыны дајандыра биләрди». Бир Манчестер фабрики саһибинин шәрики олуб фабрики идарә едән Смит дејир: «Биз» (о, «бизим» үчүн ишләјән «әлләри» нәзәрдә тутур) «јемәк үчүн тәнәффүсә чыхмадан ишләјирдик вә беләликлә, $10^1/_2$ саатлыг иш күнү ахшам саат $4^1/_2$-дә гуртарыр, бундан сонракы иш исә вахтдан артыг ишдир»[72]. (Көрәсән ч-б Смит өзү дә бу $10^1/_2$ саат әрзиндә бир дәфә чөрәк јемирми?) «Биз» (јенә һәмин Смит) «аз һалларда иши ахшам саат 6-дан габаг гуртарырыг» (о, беләдемәк истәјир: «бизим» иш гүввәсиндән ибарәт олан чанлы машынлары-

---

[71]) „Children's Employment Comission", 1863, p. LIV.

[72]) Бу, бизим ишләтдијимиз мә'нада изафи иш вахты һесаб едилмәмәлидир. Бу чәнаблар $10^1/_2$ саатлыг әмәји нормал иш күнү һесаб едирләр вә, демәли, нормал изафи әмәк дә бураја дахилдир. Бундан сонра исә „вахтдан артыг иш" башланыр ки, буна да бир гәдәр артыг музд верилир. Биз һәлә ирәлидә көрәчәјик ки, нормал күн адланан вахтда тәтбиг едилән иш гүввәсинә дәјәриндән ашағы музд верилир, буна көрә дә „вахтдан артыг иш" анчаг капиталистләрин фәһләләрдән даһа артыг „изафи әмәк" соруб чыхартмаг мәгсәди илә ишләтдикләри һијләдир; әслиндә „нормал күн" әрзиндә ишләдилән иш гүввәсинин һәгигәтән там музду верилдији һалларда да бу вәзијјәт дәјишмир.

мызын истеһлакыны гуртарырыг), «белә ки, биз» (iterum Crispinus[81]) «әслиндә бүтүн ил боју вахтдан артыг ишләјирик... Ушаглар вә јашлылар» (18 јашындан кичик 152 ушаг вә јенијетмә, 140 нәфәр дә јашлы) «18 ај әрзиндә орта һесабла һәр бири һәфтәдә ән азы 7 күн вә 5 саат, јахуд $78^1/_2$ саат ишләмишдир. Бу ил» (1863-чү ил) «мајын 2-дә тамам олан 6 һәфтәнин орта рәгәми һәфтәдә 8 күндән вә ја 84 саатдан артыг олмушдур!».

Бунунла белә pluralis majestatis* һәвәскары олан бу јенә Смит чәнаблары тәбәссүмлә әлавә едиб дејир: «машын әмәји асандыр». Block printing үсулу тәтбиг едән фабрикчиләр исә дејирләр: «Әл әмәји машын әмәјиндән сағламдыр». Үмумијјәтлә чәнаб фабрикчиләр «һеч олмаса јемәк вахты машынлары дајандырмаг» тәклифинә һиддәтлә е'тираз едирләр. Боро (Лондонда) дивар кағызы фабрикинин директору ч-б Отли бу барәдә белә дејир:

«Иш күнүнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр давам етдирмәјимизә ихтијар верән бир ганун бизим (!) лап үрәјимиздән оларды, лакин фабрик ганунунда көстәрилән вә сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам едән иш күнү исә бизә (!) әл вермир... Наһар вахты биз машынлары дајандырырыг» (нә бөјүк аличәнаблыгмыш!). «Доғрудур, бунун нәтичәсиндә о гәдәр дә кағыз вә бојаг итмир». Сонра о, рәғбәт гөстәрән бир адам кими әлавә едиб дејир: «Лакин мән чох көзәл баша дүшүрәм ки, бурадакы итки о гәдәр дә хошакәлән шеј дејилдир».

Комиссија өз һесабатында садәдиллик көстәриб күман едир ки, бә'зи «башчыл фирмаларын» вахт итирмәкдән, јә'ни өзкә әмәјинин мәнимсәнилдији вахты итирмәкдән вә беләликлә «мәнфәәти итирмәкдән» горхмасы һәлә һеч дә кафи бир әсас ола билмәз ки, 13 јашына чатмамыш ушаглар вә 18 јашындан ашағы јенијетмәләр 12—16 саат әрзиндә «јемәкдән мәһрум едилсин» вә ја әмәк васитәләринә јардымчы материаллар: машына су вә көмүр, јуна сабун, чархлара јағ вә и. а. верилдији кими, бу ушаглара вә јенијетмәләрә дә истеһсал просеси әснасында јемәк верилсин[73].

Инкилтәрә сәнајесинин һеч бир саһәсиндә (машынла чөрәк биширмәк кими јеничә өзүнә јол ачмаға башлајан бир саһәни биз кәнара гојуруг) чөрәкчиликдәки гәдәр гәдим вә,—Рома империјасы шаирләринин әсәрләрини охујуб буна инанмаг олар ки,—һәтта христианлыгдан әввәлки дөврә мәхсус истеһсал үсулу галмамышдыр. Лакин јухарыда гејд олундуғу кими, капитал өз ихтијарына кечирдији әмәк просесинин техники характеринә әввәлләрдә лагејд јанашыр. Капитал әввәлләр әмәк просесини тәсадүф етдији шәкилдә көтүрүр.

Чөрәјин, хүсусилә Лондонда, сон дәрәчә сахталашдырыл-

---

*—тачдар һөкмдарлар ичәрисиндә мәгбул олдуғу кими өзүнә чәм һалында „биз“ демәк әдасы. *Ред.*

[73]) „Children's Employment Commission“, 1863. Evidence, p. 123, 124, 125, 140, LXIV.

масы илк дәфә ашағы палатада «јејинти мәһсулларынын сахталашдырылмасы» мәсәләсинә бахан комитә (1855—1856-чы илләр) тәрәфиндән вә д-р Һасселлин «Adulteration detected» әсәриндә ифша едилмишдир[74]. Бу ифшаларын нәтичәсиндә «for preventing the adulteration of artisles of food and drink» [«јејинти шејләрини вә ичкиләри сахталашдырмағын гаршысыны алмаг үчүн»] 1860-чы ил 6 август тарихли гануну верилди, лакин бу ганунун һеч бир тә'сири олмады, чүнки һәмин ганун, сахта әмтәә алыб-сатмаг васитәси илә «to turn an honest penny» [«һалалча гәпик-гуруш газанмаг»] истәјән һәр бир фритредерә гаршы, әлбәттә, чох бөјүк нәзакәт көстәрир[75]. Комитә өзү кифајәт гәдәр садәдилликлә әмин олдуғуну билдирмишдир ки, тичарәт азадлығы әслиндә сахта мәһсул, јахуд инкилисләрин чох јериндә дедикләри кими, «сәфсәтәләшдирилмиш мәһсул» алвери демәкдир. Доғрудан да белә бир «сәфсәтә», ағы гараја вә гараны аға чевирмәкдә Протагордан даһа бачарыглыдыр вә бүтүн реаллығын там хүлја олдуғуну елеатлардан[82] даһа ad oculos [ајдын] нүмајиш етдирир[76].

Һәр һалда комитә чамаатын нәзәрини «једији бир парча чөрәјә», бунунла да чөрәк биширмәк мәсәләсинә чәлб етмишди. Ејни заманда Лондон чөрәкчи әмәләләри ачыг митингләрдә вә парламентә көндәрилән ризәләрдә һәддән артыг ишләдикләриндән вә и. а. шикајәт етдиләр. Бу шикајәтләр о гәдәр тә'кидли иди ки, дәфәләрлә гејд едилмиш 1863-чү ил комиссијасынын үзвү ч-б Һ. С. Тременһир дөвләт истинтаг комиссары тә'јин едилди. Онун вердији һесабат[77] вә шаһидләрин ифадәләри чамааты һәјәчана кәтирди, амма чамаатын гәлбини дејил, мә'дәсини һәјәчана кәтирди. Доғрудур, библијаны јахшыча охумуш һәр бир инкилис көзәл билирди ки, аллаһ-тааланын мәрһәмәти сајәсиндә капиталист, лендлорд вә кәлирли вәзифә саһиби олмајан бир адамын һәјат вәзифәси

---

[74]) Нарын үјүдүлән вә ја дуза гатылан зәј нормал бир шеј кими сатылыр; буна baker's stuff" [„чөрәкчи тозу"] кими гәрибә ад верилмишдир.

[75]) Мә'лум олдуғу кими, чох күчлү карбон формасы тәшкил едән дуда күбрә маддәсидир вә бача тәмизләтдирмәк иши илә мәшғул олан капиталистләр буну инкилис фермерләринә сатырлар. 1862-чи илдә бир мәһкәмә ичласында британијалы бир мәһкәмә андлысы белә бир мәсәләни һәлл етмәли олмушду: алычынын хәбәри олмадан дудаја 90% тоз вә гум гарышдырылмыш оларса, бу дуда „тичарәт" нөгтеји-нәзәрдән „әсил" дудамы һесаб олунмалы, јохса „ганун" нөгтеји-нәзәриндән „сахта" дуда сајылмалыдыр. „Amis du commerce" [„тичарәт достлары"] буну „әсил" тичарәт дудасы һесаб етмиш вә фермерин шикајәтини рәдд етмишләр, фермер һәтта мәһкәмә хәрчләрини дә өдәмәли олмушду.

[76]) Франсыз кимјачысы Шевалје әмтәәләрин „сәфсәтәләшдирилмәси" һаггында, јаздығы мәгаләдә, тәдгиг етдији 600-дән артыг мәһсулдан бә'зиләринин 10, 20, 30 үсулла сахталашдырылдығыны көстәрир. О әлавә едиб дејир ки, бу үсулларын һамысыны билмир вә билдикләринин һамысыны көстәрмир. Шевалје көстәрир ки, гәнди 6 үсулла, зејтун јағыны 9, кәрә јағыны 10, дузу 12, сүдү 19, чөрәји 20, арағы 23, уну 24, шоколады 28, шәрабы 30, гәһвәни 32 үсулла вә и. а. сахталашдырырлар. Һәтта рәһим аллаһ да сахталашдырылмагдан јахасыны гуртара билмәмишдир. Бах: *Rouard de Card*. „De la falsification des substances sacramentelles". Paris, 1856.

[77]) „Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.". London, 1862, вә „Second Report etc.". London, 1863.

өзүнүн бир парча чөрәјини алын тәри илә газаныб јемәкдир, амма билмирди ки, һәр күн једији чөрәјин ичиндә мүәјјән мигдар иринли инсан тәри, гурум, таракан өлүсү вә кифлләнмиш алман хәмрәси јемәлидир; һәм дә биз һәлә зәј, гум вә бунлар гәдәр ләззәтли башга минерал гатышыгларындан данышмырыг. Буна көрә дә мүгәддәс «тичарәт азадлығы» олдуғуна бахмајараг, о вахтадәк «азад» олан чөрәк истеһсалы (1863-чү ил парламент сессијасынын ахырларында дөвләт мүфәттишләринин нәзарәти алтына верилди; бундан башга һәмин парламент гануну 18 јашындан ашағы олан чөрәкчи әмәләләринин ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасында ишләмәсини гадаған етди. Бу сон маддә, патриархаллыг ичиндә батыб галан һәмин сәнаје саһәсиндә адамларын һәддән артыг ишләдилдијини чилдләрлә китаблардан даһа јахшы көстәрир.

«Лондонда чөрәкчи әмәләси адәтән кечә саат 11-дә ишә башлајыр. Бу заман о хәмир тутур—олдугча јоручу олан бу иш биширилән чөрәјин мигдар вә кејфијјәтиндән асылы олараг $^1/_2$ саатдан $^3/_4$ саата гәдәр давам едир. Сонра, хәмир тәкнәсинин ағзына гојулан тахтанын үстүндә узаныр вә бир ун кисәсини башынын алтына гојуб бирини дә үстүнә чәкәрәк тәхминән ики саат јатыр. Бундан сонра беш саат арамсыз вә чәлд ишләмәк вахты чатыр: хәмири јоғурмаг, тәрәзидә чәкиб күндәләмәк, јастыламаг, күрәјә гојмаг, күрәдән чыхартмаг вә и. а. лазым кәлир. Чөрәкчихананын һәрарәти 75°-дән 90°-јә гәдәр олур [Фаренһејт бөлкүсү илә вә ја Селси илә 24°—32° дәрәчә], кичик чөрәкчиханаларда исә һәрарәт бундан ашағы дејил, јухары олур. Чөрәк, булка вә и. а. һазыр оланда, бунларын дашынмасы башланыр вә индичә тәсвир олунан ағыр кечә ишини јеничә битирән фәһләләрин хејли һиссәси чөрәји зәнбилә долдуруб вә ја әл арабасына јығыб бүтүн күнү евбәев кәзир, һәтта аралыгда бә'зән чөрәкчиханада башга ишләр дә көрүр. Илин фәслиндән вә мүәссисәнин бөјүклүјүндән асылы олараг, иш күндүз саат бир илә алты арасында битир, фәһләләрин бир гисми исә ахшамдан хејли кечәнә гәдәр чөрәкчиханада ишләјир»[78]. «Уест-Енддә «гатгысыз» чөрәк биширән чөрәкчихана әмәлләри Лондонда ишин гызғын вахты мүнтәзәм сурәтдә кечә саат 11-дә ишә башлајыр вә чох гыса бир-ики фасилә илә о бири күн сәһәр саат 8-ә гәдәр чөрәк биширирләр. Сонра онлар 4, 5, 6 саат, арабир һәтта 7 саат әрзиндә чөрәк дашыјырлар вә ја чөрәкчиханада бисквит биширирләр. Иш гуртарандан сонра јатмаг вахты кәлир ки, бу да 6 саатдан артыг чәкмир, чох заман исә 5 вә 4 саат олур. Чүмә күнләри һәмишә иш даһа тез, мәсәлән, ахшам саат 10-да башланыр вә бә'зән чөрәк биширмәкдән, бә'зән дә ону дашымагдан ибарәт олан бу иш шәнбә күнү ахшам саат 8-ә гәдәр, әксәр һалларда исә базар күнү сәһәр саат 4 вә ја 5-ә гәдәр фасиләсиз давам едир. Һәтта чөрәји «там гијмәтинә» сатан мө'тәбәр чөрәкчиханаларда базар күнләри ертәси күн үчүн 4—5 саат һазырлыг иши көрүлүр... Underseliing masters» (чөрәји там гијмәтиндән ашағы сатан чөрәкчиләрин) ишләтдији әмәләләрин иш күнү даһа узун олур; бу чөрәкчиләрин сајы исә, јухарыда гејд олундуғу кими, Лондон чөрәкчиләринин $^3/_4$-дән дә чохдур; лакин бурадакы әмәләләр, демәк олар, анчаг чөрәкчиханада ишләјирләр, чүнки бунларын саһибкарлары чөрәјин анчаг бир гисмини хырда дүканлара верәрәк, әсас һиссәсини өз дүканларында сатырлар. Һәфтә баша

[78]) „Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen etc.". London, 1862, вә „First Report etc.", p. VI.

чатана јахын... јә'ни чүмә ахшамы бурада иш ахшамы саат 10-да башланыр вә азачыг тәнәффүслә шәнбә күнү ахшамдан хејли кечәнә гәдәр давам едир»[79]).

«Underselling masters»ә кәлдикдә, һәтта буржуа нөгтеји-нәзәриндән дә е'тираф едилир ки, «фәһләләрин өдәнилмәмиш әмәји (the unpaid labour of the men) онларын арасындакы рәгабәтин әсасыны тәшкил едир»[80]). Беләликлә дә «full priced baker» [«чөрәји там гијмәтинә сатан чөрәкчи»] истинтаг комиссијасы гаршысында өз «underselling» рәгибләрини ифша едиб көстәрир ки, онлар өзкә әмәјини оғурлајыр вә сахтакарлыгла мәшғул олурлар.

«Онларын иши анчаг она көрә јахшы кедир ки, чамааты алдадырлар вә өз фәһләләриндән 18 саатлыг әмәк гопартдыглары һалда, онлара чәми 12 саатын һаггыны верирләр»[81]).

Чөрәјин сахталашдырылмасы вә чөрәји там гијмәтиндән ашағы сатан чөрәкчиләр категоријасынын әмәлә кәлмәси,—бу ики һадисә Инкилтәрәдә XVIII әсрин әввәлләриндән, јә'ни о замандан инкишаф етмәјә башлајыр ки, сәнәт өз сех характерини итирир вә ади чөрәкчи олан устанын јеринә дәјирман саһиби вә ја әллаф чилдиндә бир капиталист мејдана чыхыр[82]). Бунунла да капиталист истеһсалынын, иш күнүнү һәдсиз узатмағын вә кечә ишләринин тәмәли гојулмушдур; һәрчәнд ки, кечә ишләри һәтта Лондонун өзүндә дә анчаг 1824-чү илдән е'тибарән кениш јајылмышдыр[83]).

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра ајдындыр ки, нә үчүн комиссијанын һесабатында чөрәкчи әмәләләри өмрү көдәк фәһләләр категоријасына дахил едилир; фәһлә синфинин бүтүн категоријалары арасында ушагларын гырылмасы дәһшәтли бир һал икән, хошбәхтликдән ушаг вахты өлүмдән јахасыны гуртаран бу әмәләләр чох аз һалларда 42 јашына чата билирләр. Буна бахмајараг, чөрәкчилик пешәсинә һәмишә олдугча чох намизәд тапылыр. Лондон шәһәри бу «иш гүввәсини» Шотландијада, Инкилтәрәнин гәрби әкинчилик маһаллarында вә Алманијада әлдә едир.

1858—1860-чы илләрдә Ирландијада чөрәкчи әмәләләри

---

79) „First Report etc.“, p. LXXI.

80) *George Read*. „The History of Baking“. London, 1848, p. 16.

81) „Report (First) etc. Evidence“. „Full priced baker“ Чисменин ифадәси, сәһ. 108.

82) *George Read*. „The History of Baking“. London, 1848. XVII әсрин ахырларында вә XVIII әсрин әввәлләриндә бүтүн пешә саһәләринә сохулан Factors-а (дәллаллара) рәсми дилдә „public nuisances“ [„ичтимаи гајда-гануну позанлар“] ады верилмишди. Мәсәлән, Сомерсет графлығында, барышыг мәһкәмәләри һакимләринин квартал сессијасы заманы бөјүк жүри һеј'әти[83] ашағы палатаја мүрачиәтиндә әзчүмлә јазмышды: „Бу Блекуелл-һолл дәллаллары ичтимаи гајда-гануну позараг палтар тичарәтинә зәрәр вурурлар, буна көрә дә онларын көкү кәсилмәлидир“ („The Case of our English Wool etc.“. London, 1685, p. 6, 7).

83) „First Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.“. London, 1862, p. VIII.

кечәләр вә базар күнләриндә ишләдилмәк әлејһинә тәшвигат апармаг үчүн өз вәсаитләри һесабына бир сыра бөјүк митингләр тәшкил етдиләр. Чамаат бу митингләрдә, мәсәлән 1860-чы ил мај ајында Дублиндәки митингдә олдуғу кими, халис бир ирландијалы чошгунлуғу илә онлара тәрәфдар чыхды. Бу һәрәкат нәтичәсиндә Уексфорд, Килкенни, Клонмел, Уотерфорд вә башга јерләрдә јалныз күндүзләр ишләмәк гәрары мүвәффәгијјәтлә кечирилди.

«Мә'лум олдуғу кими, муздлу фәһләләрин һәдсиз әзаб чәкдији Лимерикдә бу һәрәкат чөрәкчихана саһибләринин, хүсусән дәјирман саһиби олан чөрәкчиләрин мүгавимәтинә раст кәлиб нәтичәсиз галды. Лимерикин тимсалы Еннис вә Типперeридә һәрәкатын һәсләмәсинә сәбәб олду. Ичтимаи наразылығын ән күчлү шәкилдә тәзаһүр етдији Коркда саһибкарлар фәһләләри күчәјә төкмәк һүгугларындан истифадә едәрәк, һәрәкаты дағытдылар. Дублиндә саһибкарлар ән шиддәтли мүгавимәт көстәрдиләр вә тәшвигата башчылыг едән әмәләләри тә'гиб етмәклә галанларыны күзәштә кетмәјә, јә'ни кечәләр вә базар күнләри ишләмәјә разы олмаға мәчбур етдиләр»[84].

Ирландијада тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланмыш инкилис һөкумәтинин комиссијасы Дублин, Лимерик, Корк вә и. а. чөрәкчиханаларынын амансыз саһибләринә јалвара-јалвара өјүд-нәсиһәт верир.

«Комитә белә күман едир ки, иш күнүнә һәдд гојан тәбии ганунлар вардыр вә бунлары чәзасыз позмаг олмаз. Өз фәһләләрини ишдән чыхармагла һәдәләјән саһибкарлар онлары өз дини е'тигадларыны позмаға, өлкәнин ганунларына табе олмамаға, ичтимаијјәтин фикринә е'тинасызлыг көстәрмәјә вадар едирләр» (бунларын һамысы базар күнләри ишләмәк мәсәләсинә аиддир), «беләликлә саһибкарлар капиталла әмәк арасына әдавәт тохуму сәпирләр вә дин, әхлаг, ичтимаи гајда-ганун үчүн тәһлүкәли бир нүмунә көстәрирләр... Комитә белә күман едир ки, иш күнүнү 12 саатдан артыг узатмаг фәһләнин аилә вә шәхси һәјатына тәчавүз етмәк демәкдир вә мә'нәви чәһәтдән фәлакәтли нәтичәләр доғура биләр, чүнки инсанын аилә мәишәтинә, оғул, гардаш, әр вә атанын аиләдә өз вәзифәсини јеринә јетирмәсинә мүдахилә едилир. 12 саатдан артыг ишләмәк фәһләнин сәһһәтини позур, онун вахтындан әввәл гочалмасына вә тез өлмәсинә, беләликлә дә фәһлә аиләләринин бәдбәхтлијинә сәбәб олур, чүнки аилә өз башчы вә саһибини буна ән чох еһтијачы олдуғу заманда итирир («are deprived»)[85].

Биз индичә Ирландија илә таныш олдуг. Боғазын о бири тајында, Шотландијада котан сүрән бир кәнд тәсәррүфат фәһләси, чох сәрт иглимдә 13—14 саат ишләдијини, әлавә олараг базар күнләри дә дөрд саат ишләдијини һиддәтлә көстәриб шикајәтләнир (өзү дә елә бир өлкәдә ки, бурада ба-

[84] „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861".
[85] Јенә орада.

зар күнләри мүгәддәс сајылыр)[86]; ејни заманда үч нәфәр дәмирјол фәһләси: бир миник гатары кондуктору, бир машинист, бир дә сигналчы Лондон бөјүк жүри һеј'әтинин һүзуруна кәтирилмишди. Дәмирјолда баш верән бөјүк бир гәза үзүндән јүзләрлә сәрнишин о дүнјаја кетмишди. Бу фәлакәтли гәзанын сәбәби дәмирјол фәһләләринин диггәтсизлији иди. Онлар һамысы мәһкәмә гаршысында јекдилликлә дејирләр ки, 10—12 ил бундан әввәл күндә чәми 8 саат ишләјирдиләр. Сон 5—6 ил әрзиндә исә иш вахтыны 14, 18 вә 20 саата чатдырмышлар, сәрнишин лап чох оланда исә, мәсәлән, сәјаһәт мөвсүмүнүн гызғын чағында иш вахты 40—50 саат фасиләсиз давам едир. Лакин бу дәмирјол фәһләләри әждаһа дејил, адидамдырлар. Мүәјјән бир замандан сонра онларын иш гүввәси даһа онлара табе олмур. Онлар әлдән дүшүрләр, бәдән сүстләшир, бејин ишләмир, көзләр көрмүр. Чох «respectable British Juryman» [«һөрмәтли британ андлы мәһкәмә үзвү»] бу ифадәләрә чаваб олараг чыхартдығы һөкмдә онларын ишинә manslaughter (адам өлдүрмәк кими) тә'риф верәрәк, даһа јухары мәһкәмәјә көндәрир вә әлавә бир бәнддә мө'мин бир адам кими јумшагча дејир ки, дәмирјол капиталы магнаты олан чәнаблар кәләчәкдә зәрури мигдарда «иш гүввәси» сатын алыркән даһа сәхавәти олсунлар вә алдыглары иш гүввәсинин ширәсини соранда даһа чох «имтина» вә ја «заһидлик», ја да «гәнаәткарлыг» көстәрсинләр[87].

Һәр пешәдән, һәр јаш вә чинсдән олан рәнкарәнк фәһлә күтләси ичәрисиндә бизи чох нараһат едән елә фәһләләр вар-

[86]) 1866-чы ил јанварын 5-дә Глазго јахынлығында Лассуејде кәнд тәсәррүфат фәһләләринин издиһамлы митинги (бах: „Workman's Advocate", 13 јанвар 1866-чы ил). 1865-чи илин ахырларында кәнд тәсәррүфат фәһләләри тред-јунионунун, ән әввәл Шотландијада тәшкил олунмасы тарихи бир һадисәдир. Инкилтәрәнин ән чох зүлм алтында галмыш әкинчилик маһалларындан бири олан Бакинкемширдә муздлу фәһләләр һәфтәлик әмәк һаггынын 9—10 шиллингдән 12 шиллингә галдырылмасы үчүн 1867-чи илин март ајында бөјүк тә'тил дүзәлтмишдиләр. (Јухарыда дејиләнләрдән көрүнүр ки, 1830-чу илдән вә хүсусән јохсуллар һаггында јени ганун тәтбиг олунандан сонра, Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат пролетариатынын гызғын нүмајишләри дағыдылан заман онун тамамилә јатырылмыш һәрәкаты, алтмышынчы илләрдән е'тибарән јенидән башланыр, вә, нәһајәт, 1872-чи илдә јени бир дөвр ачыр. Лакин мән бу мөвзу үзәринә, һабелә Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәти һаггында 1867-чи илдән сонра чыхан Көј китаблар үзәринә II чилддә гајыдачағам. *3-чү нәшрә әлавә.*)

[87]) „Reynolds' Newspaper", 21 јанвар 1866-чы ил. Јенә бу һәфтәлик гәзет дәмир јолунда бир чох јени гәза баш вердијини һәр нөмрәсиндә белә „курултулу башлыгларла" хәбәр верир: „Дәһшәтли гәза һадисәләри", „Мүдһиш фачиәләр" вә и. а. Шимали Стаффордшир дәмир јолунун бир фәһләси буна белә чаваб вермишдир: „Машинист вә очагчынын бирчә дәгигә белә диггәтсизлик көстәрмәсинин нә кими пис нәтичәләр верә биләчәји һамыја мә'лумдур. Ән пис һавада, иш вахты һәдсиз узадылыб һеч бир фасилә вә истираһәт верилмирсә, башга чүр ола биләрми? Һәр күн баш верән белә бир һадисәни көтүрәк: кечән базар ертәси очагчы сүбһ тездән ишә башламыш вә 14 саат 50 дәгигәдән сонра гуртармышды. Һәлә чајыны ичиб гуртармамыш ону јенидән ишә чағырдылар... Беләликлә, о, 29 саат 15 дәгигә фасиләсиз ишләди. Һәфтәнин сонракы күнләриндә исә: чәршәнбә күнү 15 саат, чүмә ахшамы 15 саат 35 дәгигә, чүмә күнү—14½ саат, шәнбә күнү—14 саат 10 дәгигә, бир һәфтәдә чәми 88 саат 30 дәгигә ишләмишди. Бундан сонра она чәми 6 иш күнүнүн әмәк һаггы вериләндә онун нә гәдәр һејрәтләндијини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. О тәзә ишчи иди, хаһиш етди ки, иш күнүнүн нә демәк олдуғуну она изаһ етсинләр. Она чаваб вердиләр ки, иш күнү 13 саат ,јә'ни һәфтәдә 78 саатдыр. Бәс онда әлавә 10 саат 30 дәгигәнин һаггы нечә олсун? О чох данышыб чәкишәндән сонра әлавә 10 пенс музд ала билди". (Ејни гәзетин 4 феврал 1866-чы ил нөмрәси).

дыр ки, һеч Одиссејин өлдүрдүјү адамларын руһу ону бу гәдәр нараһат етмәмишди; елә фәһләләр вардыр ки, һәддиндән артыг әмәјин онлары нечә әлдән салдығы һәтта Көј китаблар әл алтында олмаса белә тәкчә онларын сифәтиндән бәлли ола биләр; бу гарышыг күтлә ичәрисиндән даһа ики шәхси: бир дәрзи гадыны, бир дә дәмирчини көтүрәк. Бу ики шәхс арасындакы кәскин фәрг, капитал гаршысында бүтүн инсанларын бәрабәр олдуғуну ән јахшы сүбут едир.

1863-чү ил ијун ајынын ахырынчы һәфтәләриндә бүтүн Лондон гәзетләри «Death from simple overwork» [«Анчаг һәддиндән артыг әмәкдән ирәли кәлән өлүм»] кими «курултулу» башлыг илә бир хәбәр дәрч етмишдиләр. Јазыда 20 јашында дәрзи гыз Мери Анн Уоклинин өлүмүндән бәһс олунурду. Бу гыз, Елиз дејилән гәшәнк адлы бир гадынын ишләтдији чох мө'тәбәр бир сарај дәрзиханасында ишләјирди. Тез-тез тәкрар олунан көһнә бир әһвалат[88] бурада јенидән баш вермиш вә мә'лум олмушду ки, бурада гызлар күндә орта һесабла $16^1/_2$ саат ишләјирләр, ишин гызғын вахтында исә чох заман 30 саат фасиләсиз ишлә мәшғул олурлар, һәм дә гызларын «иш гүввәси» түкәндикдә, гүввәјә кәлмәк үчүн арабир мүәјјән мигдар херес, портвејн вә гәһвә ичирләр. Бир дәфә ишин гызғын вахты иди. Харичдән јеничә кәтирилән шаһзадә Уелс ханымын шәрәфинә верилән бал мәчлисиндә иштирак едәчәк нәчиб ханым ледиләрә көзәл либас тикмәк лазым иди. Мери Анн Уокли 60 нәфәр башга гызла бирликдә фасиләсиз $26^1/_2$ саат ишләјир. Һәрәсиндә 30 гыз ишләјән отагларын һәчми, һәр адама лазым олан һаванын һеч $^1/_3$ һиссәсини тә'мин етмирди. Ўфунәтли бир дахмада, тахта аракәсмә илә бир-бириндән ајрылан бөлмәләрдә һәр јатагда ики гыз јатырды[89]. Бу, һәлә Лондонун ән јахшы

---

[88]) Бах: *Ф. Енкелс.* „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“. Лејпсиг, 1845, сәһ. 253, 254 [*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 433—435].

[89]) Сағламлығы горума шурасынын һәкими д-р Литби о заман демишди: „Јашлы бир адамын јатаг отағында азы 300 куб фут, јашадығы отагда исә азы 500 куб фут һава олмалыдыр“. Лондон хәстәханаларындан биринин баш һәкими доктор Ричардсон дејир: „Мүхтәлиф тикиш ишләри илә мәшғул олуб шлјапа, үст кејим вә алт палтары тикән гадынлар үч чүр фәлакәтә мәһкумдурлар: һәддән артыг әмәк, һава вә јемәк азлығы, јахуд мә'дә позғунлуғу. Үмумијјәтлә белә ишләр кишиләрдән артыг гадынлара јарашыр. Лакин бу пешәнин бәдбәхтлији ондадыр ки, хүсусилә пајтахтда чәми 26 капиталист һәмин пешәни инһисара алмышдыр вә онлар капиталын доғурдуғу бүтүн тәзјиг имканларындан (сthat spring from capital) истифадә едәрәк, әмәкдән сыхыб гәнаәт чыхарырлар“ (force economy out of labour; Ричардсон демәк истәјир ки, иш гүввәсини исраф едиб хәрчә гәнаәт едирләр). Бүтүн бу ишчи гадынлар онларын һакимијјәтини өз үзәриндә һисс едир. Бир дәрзи гадын өзүнә һеч олмаса бир нечә мүштәри тапанда рәгабәт үзүндән онлары итирмәјиб әлдә сахламаг үчүн евдә дәридән чыхынчаја гәдәр ишләмәјә мәчбур олур; лазым кәлдикдә өз көмәкчиләрини дә һәддиндән артыг ишләдиб тагәтдән салыр. Иши баш тутмајанда вә ја тәкбашына ишләјә билмәјәндә, бир мүәссисәјә ишә кирир вә орада евдәкиндән аз ишләмирсә дә, амма мүәјјән бир һагг алыр. Беләликлә бу гадын дөнүб әсил бир гул олур вә ән кичик бир ичтимаи далға ону о тәрәф бу тәрәфә атыр; о каһ өз кичик отағында ачлыг чәкир вә ја ачындан өлмәк дәрәчәсинә чатыр, каһ да јенидән күндә 15, 16 саат, бә'зән һәтта 18 саат ишләјир, һәм дә ишләдији јердә инсан чох чәтинликлә нәфәс ала билир, једији шејләр јахшы олса да, тәмиз һава олмадығына көрә һәзмә кетмир. Јалныз һаванын пислијиндән доған вәрәм хәстәлијинин гурбанлары да мәһз бу адамлардыр“ (*Dr. Richardson.* „Work and Overwork“, in „Social Science Review“, 18 ијул 1863-чү ил).

дәрзиханаларындан бири иди. Мери Анн Уокли чүмә күнү хәстәләниб базар күнү өлмүш вә һәтта әлиндәки сон палтары тикиб гуртара билмәдији үчүн Елиз ханымы дәрин һејрәтдә бурахмышды. Онун анчаг чан вердији заман чағырылан һәким ч-б Киз «Coroner's Jury» [«мејитләрә бахан андлылар»] гаршысында ифадә вериркән ачыгдан ачыға белә демишди:

«Мери Анн Уокли адамла ағзына гәдәр долу е'малатханада һәддән артыг ишләмәкдән вә һавасы тәмизләнмәјән чох дарысгал отагда јатмагдан өлмүшдүр».

«Coroner's Jury» бу һәкимә нәзакәт дәрси вермәк үчүн, онун ифадәсинә чаваб олараг демишләр:

«О бејнинә ган сызмагдан өлмүшдүр, лакин белә күман етмәк олар ки, ағзына гәдәр адамла долу е'малатханада һәддән артыг ишләмәк вә и. а. онун өлүмүнү сүр'әтләндирмишдир».

Фритредер Кобден вә Брајт чәнабларынын органы олан «Morning Star» бу мүнасибәтлә белә јазмышды: «Бизим «ағ гулларымыз» чаны чыханадәк ишләјир вә сәссиз-сәмирсиз һәлак олуб кедирләр»[90].

«Чаны чыханадәк ишләмәк—бу мәсәлә бир тәк гадын палтары тикилән дәрзиханалара дејил, мин јерә, даһа доғрусу—ишләри саз олан һәр јерә аид күндәлик мәсәләдир... Мүсаидә едиләрсә инди дә бир дәмирчини мисал кәтирәк. Шаирләрин сөзүнә инансаг, дүнјада дәмирчидән гүввәтли, үзүкүләр вә шән адам јохдур. Дәмирчи еркән јухудан галхыр, һәлә күн чыхмамыш онун чәкичи әтрафа гығылчым сачыр; јемәкдә, ичмәкдә вә јатмагда она тај ола биләчәк адам јохдур. Тәкчә физики шәраит нәзәрә алынарса, мө'тәдил әмәк шәраитиндә дәмирчи, доғрудан да, ән әлверишли вәзијјәтдә оланлардан биридир. Лакин онун ардынча шәһәрә кедәк вә онун гүввәтли чијинләри үзәринә нә гәдәр ағыр зәһмәт дүшдүјүнә,—өлкәмиздә өләнләр статистикасында онун нә кими јер тутдуғуна бир нәзәр салаг. Мерилебонда» (Лондонун ән бөјүк шәһәр мәһәлләләриндән бириндә) «илдә 1 000 дәмирчидән 31 нәфәри өлүр, бу исә Инкилтәрәдә орта һесабла өлән јашлы кишиләрин сајындан 11 нәфәр артыгдыр. Әслиндә һеч бир ејби ол-

---

[90]) „Morning Star“, 23 ијун 1863-чү ил. „Times“ гәзети бу һадисәдән истифадә едиб американ гулдарларыны Брајт вә башгаларына гаршы мүдафиә етмәјә галхышмышды. „Times“ дејир: „Бир чохларымызын фикринчә, нә гәдәр ки, биз өзүмүз өз чаван гадынларымызы гамчы горхусу әвәзинә ачлыг горхусу алтында сахлајыб өлүнчәјә гәдәр ишләдирик, үзвләри анадан кәлмә гулдар олуб өз гулларыны һеч олмазса јахшы једирән вә онлардан анчаг орта дәрәчәдә иш тәләб едән аиләләрә гаршы нә һагла бу гәдәр һиддәтлә даныша биләрик“ („Times“, 2 ијул 1863-чү ил). Ториләрин „Standard“ гәзети дә [15 август 1863-чү ил] Нүмен Һолл чәнабларыны ејни дилдә тәнгид едиб јазырды: „О, гулдарлары диндән кәнар е'лан етдији һалда, Лондон фајтончуларыны, омнибус кондукторларыны вә и. а. күндә үмумијјәтлә 16 саат ишләдиб онлара тула пајы верән һәрифләрлә бирликдә ибадәт едир“. Нәһајәт, гејбдән хәбәр верән Томас Карлејл чәнабларынын сәси ешидилди ки, мән һәлә 1850-чи илдә онун һаггында ашағыдакы сөзләри јазмышдым: „Даһилик пәрәстишиндән... даһилик јох олмуш, пәрәстиш исә галмышды“[84]. О, јаздығы гыса тәмсилдә мүасир тарихин диггәтәшајан јеканә һадисәсинә, јә'ни Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәсинә анчаг белә бир мә'на верир ки, шималлы Пјотр вар гүввәси илә чәнублу Павелин башыны әзмәк истәјир, чүнки шималлы Пјотр фәһләни „күнәмузд“, чәнублу Павел исә „өмүрлүк“ тутур („Macmillan's Magazine“. Ilias Americana in nuce“. Август 1863-чү ил). Ториләрин шәһәрләрдәки муздлу фәһләләрә—кәндләрдәкиләрә јох һа!—бәсләдији рәғбәт, бир сабун көпүјү кими, нәһајәт, белә партлајыб дағылды. Бу рәғбәтин маһијјәти көләлик адланыр!

мајан вә инсанын, демәк олар, сөвг-тәбии мәшғәләсиндән ибарәт олан бу пешә, һәддән артыг ишләмәк нәтичәсиндә инсанын мәһв олмасына сәбәб олур. Инсан күндә филан гәдәр чәкич вура биләр, филан гәдәр аддым ата биләр, филан дәфә нәфәс ала биләр, филан чүр иш көрә биләр вә орта һесабла, мәсәлән, 50 ил јашајар. Ону филан гәдәр артыг чәкич вурмаға, филан гәдәр артыг аддым атмаға, филан гәдәр артыг сүр'әтлә нәфәс алмаға мәчбур едирләр, бу исә онун өз һәјат гүввәсини үмумијјәтлә дөрддә бир нисбәтиндә артыг сәрф етмәсинә сәбәб олур. О һәмин вәзифәни јеринә јетирмәјә чалышыр вә нәтичәдә мә'лум олур ки, онун муәјјән мүддәтдә көрдүјү иш дөрддә бир нисбәтиндә артыр вә инсан 50 јаш әвәзинә 37 јашында өлүр»[91].

4. КҮНДҮЗ ВӘ КЕЧӘ ӘМӘЈИ. НӨВБӘ СИСТЕМИ

Дәјәри артырмаг просеси нөгтеји-нәзәрдән истеһсал васитәләри, сабит капитал анчаг әмәји өз чанына чәкмәк вә һәр дамчы әмәклә бирликдә мүвафиг мигдар изафи әмәји дә чанына чәкмәк үчүндүр. Истеһсал васитәләри бу вәзифәни јеринә јетирмирсә, бунларын садәчә мөвчуд олмасы капиталист үчүн мәнфи иткидир, чүнки истеһсал васитәләри истифадәсиз галдығы бүтүн мүддәтдә сәмәрәсиз аванс едилмиш капитал олур; арасы кәсилмиш истеһсалын јенидән ишә салынмасы әлавә хәрч тәләб едәндә һәмин итки мүсбәт итки олур. Иш күнүнүн тәбии күн һәддиндән артыг узадылмасы, кечәнин һесабына узадылмасы анчаг јарымчыг бир чарә олур, чанлы әмәк ганы сормагда зәли әтәшини анчаг муәјјән дәрәчәдә сөндүрә билир. Буна көрә дә бир кечә-күндүзүн бүтүн 24 сааты әрзиндә әмәји мәнимсәмәк, капиталист истеһсалынын тәбиәтинә хас олан имманент чәһддир. Лакин ејни иш гүввәләрини һәм күндүз, һәм дә кечә сормаг чисмән мүмкүн олмадығына көрә, бу чисмани манеәләри арадан галдырмаг үчүн, күндүз истеһлак едилән иш гүввәләри илә кечә истеһлак едилән иш гүввәләрини нөвбәләшдирмәк лазым кәлир, һәм дә белә бир нөвбә мүхтәлиф үсуллар тәтбиг етмәјә имкан вермәлидир, мәсәлән, елә тәшкил олунмалыдыр ки, фәһләләрин бир гисми бир һәфтә күндүз ишләсин, кәлән һәфтә кечә вә и. а. Мә'лум олдуғу кими, белә нөвбә системи, белә нөвбәли тәсәррүфат Инкилтәрә памбыг парча сәнајесинин вә башга сәнаје саһәләринин там сағлам кәнчлик дөврүндә һөкм сүрүрдү вә һазырда, әзчүмлә, Москва губернијасынын памбыг парча фабрикләриндә кениш јајылыр. Бөјүк Британија сәнајесинин индијәдәк һәлә дә «сәрбәст» галан бир чох саһәләриндә, о чүмләдән Инкилтәрә, Уелс вә Шотландијанын домна собаларында, дәмирчиханаларында, дәмир прокаты заводларында вә

[91]) Dr. *Richardson*, ситат кәтирилән мәгалә.

башга металлуржи мануфактураларында бу 24 саатлыг истеһсал просеси бир систем олараг јенә дә давам едир. Әмәк просеси нәинки һәфтәнин јалныз алты иш күнүнүн һәр бириндә 24 саат давам едир, һәм дә чох заман базар күнләринин дә 24 саатыны әһатә едир. Фәһләләр киши вә гадынлардан, јашлылардан вә һәр ики чинсдән олан ушаглардан ибарәтдир. Бурада 8 (бә'зи һалларда 6) јашындан тутмуш 18 јашынадәк ушаг вә јенијетмәләр вардыр[92]. Бә'зи саһәләрдә гыз вә гадынлар кечә ишиндә кишиләрлә бирликдә ишләјирләр[93].

Кечә әмәјинин үмумијјәтлә зәрәрли нәтичәләри һәлә бир јана дурсун[94], кечә-күндүз арасыкәсилмәдән 24 саат давам едән истеһсал просеси номинал иш күнү һүдудуну ашыб кечмәк үчүн сон дәрәчә әлверишли шәраит јарадыр. Мәсәлән, јухарыда көстәрдијимиз вә бөјүк кәркинлик тәләб едән сәнаје саһәләриндә рәсми иш күнү һәр фәһлә үчүн чох заман 12 саат давам едән кечә вә ја күндүз ишиндән ибарәтдир. Лакин бу һәдләри ашан иш вахтындан артыг әмәк, бир рәсми инкилис һесабатынын дили илә десәк, бир чох һалларда «һәгигәтән дәһшәтли» («truly fearful»)[95] олур.

Бу һесабатда дејилир: «Шаһидләрин ифадәсинә көрә 9—12 јашлы оғланлар о гәдәр әмәк сәрф едирләр ки, инсан һеч бир заман буну ағлына кәтирә билмәз вә бундан сонра һөкмән belә бир нәтичәјә кәлмәјә билмәз

---

[92]) „Children's Employment Commission, Third Report". London, 1864, p. IV, V, VI.

[93]) „Стаффордшир вә Чәнуби Уелсдә чаван гыз вә гадынлар даш көмүр мә'дәнләриндә вә кокс собаларында тәкчә күндүзләр дејил, кечәләр дә ишләјирләр. Парламентә тәгдим олунан һесабатларда чох заман бу һал һамыја мә'лум олан чидди бир бәланын сәбәби сајылырды. Кишиләрлә бирликдә ишләјән вә кејимләри онларынкындан чох аз сечилән, үст-башлары һисли-кирли гадынлар өз һејсијјәтләрини итирмәклә мә'нәви сималарыны да итирмәк тәһлүкәси гаршысында галырлар, чүнки гадына мүнасиб олмајан ишләрдә ишләјирләр" (јенә орада, 194, сәһ. XXVI, мүгајисә ет: „Fourth Report" (1865), № 61, p. XIII). Шүшә заводларында да вәзијјәт бунун ејнидир.

[94]) „Кечәләр ушаг әмәји тәтбиг едән бир полад фабрикчиси дејир: „Әлбәттә, тәбиидир ки, кечәләр ишләјән јенијетмәләр күндүзләр јатыб лазымынча динчәлә билмир вә ертәси күн сәһәрдән ахшама гәдәр авара кәзмәли олурлар" („Children's Employment Commission. Fourth Report", № 63, p. XIII). Бир һәким бәдәнин сағламлығы вә инкишаф етмәси үчүн күн ишығынын хејри һаггында, әзчүмлә, белә дејир: „Ишыг бәдәнин тохумаларына билаваситә тә'сир көстәриб бунлары мөһкәмләдир вә еластик едир. Кифајәт гәдәр ишыг көрмәјән һејванларын әзәләләри бошалыб еластиклијини итирир, гычыгландырычы амил олмадығы үчүн әсәб гүввәси фәалијјәтдән дүшүр вә бәдәндә бөјүмә просесиндә олан һәр шејин инкишафы ләнкијир... Ушаглара кәлдикдә, даим бол күн ишығы көрмәк вә күнүн бир һиссәси әрзиндә күнәш шүаларынын билаваситә тә'сири алтында олмаг онларын сағламлығы үчүн хүсусилә мүһүмдүр. Ишыг гиданын јахшы һәзм олунуб ојнаг гана чеврилмәсинә көмәк едир вә әмәлә кәлән тәзә лифләри мөһкәмләдир. Ишыг көз органларыны да гычыгландырыр вә беләликлә бејнинин өз мүхтәлиф функсијаларыны даһа интенсив шәкилдә ифа етмәсинә сәбәб олур". Биз бу парчаны Вустердә „General Hospital"-ын баш һәкими ч-б У. Стрејничин „Сағламлыг мәнбәләри"[85] һаггындакы әсәриндән (1864-чү ил) көтүрмүшүк; о, истинтаг комиссијасынын үзвү ч-б Уајта мәктубунда јазыр: „Габагларда мән Ланкаширдә кечә әмәјинин фабрик ушагларына нечә тә'сир етдијини көрмүшәм вә бә'зи саһибкарларын адәтән дедикләринин тамамилә әксинә олараг гәтијјәтлә дејирәм ки, кечә әмәји ушагларын сағламлығына чох тез зәрәр вурур" („Clildren's Employment Commission, 4 th. Report", № 284, p. 55). Белә мәсәләләрин үмумијјәтлә чидди мүбаһисәјә сәбәб олмасынын өзү, капиталистләрин вә онларын әлалтыларынын „бејин функсијасына" капиталист истеһсалынын нечә тә'сир етдијини чох көзәл сүбут едир.

[95]) Јенә орада, № 57, p. XII.

ки, валидејнләрин вә саһибкарларын бу чүр өзбашыналығына даһа дөзмәк олмаз»[96]).

«Үмумијјәтлә оғлан ушагларынын каһ күндүз, каһ да кечә ишләдилмәсинин өзү, ишин истәр гызғын, истәрсә ади вахтларында иш күнүнүн биабырчасына узадылмасына сәбәб олур. Иш күнүнүн бу чүр узадылмасы бир чох һалларда јалныз дәһшәтли дејил, һәтта ачыгчасына ағлакәлмәз шәкил алыр. Һәмишә елә олур ки, вахты гуртаранлары әвәз етмәли олан ушаглардан бә'зиләри бу вә ја башга бир сәбәбә көрә ишә кәлмир. Бу һалда өз иш күнүнү битириб иш јериндә олан оғланлардан бири вә ја бир нечәси ишә кәлмәјәни әвәз етмәлидир. Бу систем о гәдәр мәшһур олмушдур ки, мән ишә чыхмајан ушаглары кимлә әвәз етдијини бир прокат заводу директорундан сорушанда: «Мән билирәм ки, бу мәсәлә мәнә мә'лум олдуғу кими сизә дә јахшыча мә'лумдур»—чавабыны верди вә һеч бир тәрәддүд етмәдән јухарыдакы факты тәсдиг етди»[97]).

«Номинал иш күнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат $5^1/_2$-ә гәдәр давам едән бир прокат заводунда бир оғлан ушағы... 6 ај әрзиндә һәфтәдә азы дөрд кечә, ертәси күн ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр ишләмишдир». «Доггуз јашында олан башга бир оғлан бә'зән һәрәси он ики саатлыг үч нөвбәни далбадал ишләјир, он јашына чатанда исә ики күн вә ики кечә фасиләсиз ишләјирди». «Инди 10 јашында олан үчүнчү оғлан үч кечә далбадал сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-јә гәдәр, галан кечәләр исә ахшам саат 9-а гәдәр ишләјирди». «Инди 13 јашында олан дөрдүнчү оғлан бүтүн һәфтә боју ахшам саат 6-дан ертәси күн саат 12-јә гәдәр, бә'зән исә үч нөвбә далбадал, мәсәлән базар ертәси сәһәрдән чәршәнбә ахшамы кечәјә гәдәр ишләјирди». «Инди 12 јашында олан бешинчи оғлан Стејвли чугун заводунда ики һәфтә әрзиндә сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-јә гәдәр ишләјирди вә инди даһа белә ишләјә билмир». Доггуз јашлы Чорч Аллинсуорт дејир: «Мән бураја кечән чүмә күнү кәлмишәм. Биз ертәси күн субһ саат үчдә ишә башламалыјдыг. Одур ки, бүтүн кечәни бурада галдым. Евимизлә буранын арасы 5 милдир. Дәри дөшлүјү алтыма салдым, көдәкчәми дә үстүмә чәкиб дөшәмәдә јердә јатдым. Сонракы ики күндә ишә сәһәр саат 6-да кәлирдим. Бәли, бура чох гызғын јердир! Бураја кирәндән габаг да бир ил домна собасында ишләмишдим. Бу завод кәнддә јерләшән чох бөјүк завод иди. Орада да шәнбә күнү ишә сәһәр саат 3-дән башлајырдым, амма јахында олдуғумуза көрә һеч олмаса кедиб евдә јата билирдим. Башга күнләр сәһәр саат 6-да ишә башлајыб, ахшам саат 6-да вә ја 7-дә гуртарырдым» вә и. а.[98]).

---

[96]) Јенә орада, („4th Report“, 1865), № 58, сәһ. XII.

[97]) Јенә орада.

[98]) Јенә орада, сәһ. XIII. Бу „иш гүввәләринин“ үмуми инкишаф сәвијјәси, истинтаг комиссијасы үзвләриндән бири илә едилән ашағыдакы сөһбәтдән көрүнүр ки, бу да һөкмән белә олмалыдыр: 12 јашлы Черимаја Һејнс дејир: „... дөрд дәфә дөрд ејләр сәккиз, амма дөрд дәнә дөрдлүк (4 fours) ејләр он алты... Онун фикринчә крал о адамдыр ки, бүтүн пул, бүтүн гызыл онун әлиндәдир (A king is him that has all the money and gold). Бизим бир кралымыз вар; дејирләр ки, о краличәдир, адына да шаһзадә ханым Александра дејирләр. Дејирләр ки, о, краличәнин оғлуна әрә кетмәлидир. Шаһзадә ханым—кишидир“. Он ики јашлы У. Тәрнер дејир: „Мән Инкилтәрәдә јашамырам. Күман едирәм ки, белә бир өлкә вардыр, амма онун барәсиндә индијәдәк һеч бир шеј билмирдим“. Он дөрд јашлы Чон Моррис дејир: „Мән ешитмишәм ки, дүнјаны аллаһ јаратмыш вә анчаг бүтүн халг батыб бирчә адам галмышдыр, о да, ешитдијимә көрә, балача бир гуш имиш“. Он беш јашлы Уилјам Смит дејир: „Аллаһ кишини, киши дә гадыны јаратмышдыр“. Он беш јашлы Едуард Тејлор дејир: „Лондон барәсиндә һеч бир шеј билмирәм“. Он једди јашлы Һенри Матјумен дејир: „Бир нечә дәфә килсәјә кетмишәм... Онларын вә'з еләдикләри адам Иса адлы бирисидир, башга ад билмирәм, бу Исанын өзү һаггында да бир шеј дејә билмирәм. Ону өлдүрмәмишләр, башга адамлар кими о да өз әчәли илә өлмүшдүр. О, бә'зи чәһәтдән башга адамлардан фәргләнирмиш, чүнки бир нөв диндар имиш, башгалары исә диндар дејилмишләр“ (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't)“ (јенә орада, № 74, сәһ. XV). „Иблис рәһмдил вүчуддур. Мән онун һарада јашадығыны билмирәм“. „Иса јаман адам имиш“. („The devil is a good person. I don't know where he lives“. „Christ was a wicked man“).

Инди көрәк бу 24 саатлыг системи капитал өзү нечә гәләмә верир. Әлбәттә, капитал бу системин јарамаз чәһәтләрини пәрдәләјиб иш күнүнү «дәһшәтли вә ағлакәлмәз дәрәчәдә» узатмаг үчүн бу системдән суи-истифадә едилдији үзәриндән сүкутла кечир. Капитал бу системин анчаг «нормал» формасындан данышыр.

Нејлор вә Викерс чәнабларынын полад фабрикиндә ишләјән 600-дән 700-ә гәдәр фәһләнин анчаг 10%-и 18 јашына чатмајан јенијетмәләрдир, бунлардан да 20 нәфәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишләјир. Бу фабрикчи чәнаблар белә дејирләр:

«Оғланлара исти гәтијјән әзијјәт вермир. Һәрарәт, јәгин ки, 86—90 дәрәчәјә чатыр [Фаренһејт илә; Селси илә 30°—32°]... Дәмирчи вә прокат е'малатханаларында фәһләләр нөвбә илә каһ күндүз, каһ да кечә ишләјирләр, бүтүн галан е'малатханаларда исә, әксинә, иш анчаг күндүзләр сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам едир. Дәмирчиханада саат 12-дән саат 12-јә гәдәр ишләјирләр. Бир гәдәр фәһлә даим кечә ишләјәрәк, күндүз нөвбәсинә кечмир... Биз зәнн етмирик ки, кечә иши илә күндүз ишинин сағламлыға» (Нејлор вә Викерс чәнабларынын сағламлығына?) «тә'сири мүхтәлиф олсун вә јәгин ки, адам мүхтәлиф вахтларда дејил, өз истираһәт вахтыны дәјишмәјиб һәмишә ејни заманда динчәләндә даһа јахшы јатыр... 18 јашындан кичик 20-јә гәдәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишләјир... Кечә нөвбәсиндә 18 јашындан кичик оғлан ушағы ишләтмәсәк кечинә билмәрик (not well do). Е'тиразымыз она көрәдир ки, бунсуз истеһсал хәрчләри артыр. Мәһарәтли ишчи вә шө'бә мүдирләри тапмаг асан дејилдир, оғлан ушаглары исә истәнилдији гәдәр вар... Әлбәттә, биздә ишләјән оғлан ушагларынын нисбәтән аз олдуғу нәзәрә алынарса, кечә ишини мәһдуд етмәјин бизим үчүн бөјүк бир әһәмијјәти вә ја мә'насы ола билмәз»[99].

„Бу гыз (10 јашындадыр) God [аллаһ] әвәзинә һәрф-һәрф Dog [ит] дејир вә краличәнин адыны билмир“ (Children's Employment Commission. 5th Report“, 1866, p. 55, № 278). Ады чәкилән метал мануфактураларындакы бу систем шүшә вә кағыз фабрикләриндә дә һөкм сүрүр. Кағызын машынла истеһсал едилдији кағыз фабрикләриндә чынданы чешидләмәкдән башга, бүтүн иш просесләри үмуми бир гајда олараг кечә дә давам едир. Бә'зи һалларда кечә ишини нөвбәләр васитәсилә бүтүн һәфтә узуну, адәтән базар күнү кечәдән башлајараг кәлән шәнбә күнү кечә саат 12-јә гәдәр фасиләсиз давам етдирирләр. Күндүз нөвбәсиндәки фәһләләр һәфтәнин беш күнүнү һәр күн 12 саат, бир күнүнү дә 18 саат ишләјирләр, кечә нөвбәсиндә оланлар исә һәфтәнин 5 кечәсини һәр кечә 12 саат, бир кечәсини дә 6 саат ишләјирләр. Башга һалларда нөвбәләри јери дәјишилән күнләрдә һәр нөвбә сыра илә 24 саат ишләјир. Бир нөвбә базар ертәси 6 саат вә шәнбә күнү 18 саат ишләјир ки, 24 саат тамам олсун. Бә'зи һалларда ара нөвбәләр системи тәтбиг олунур, бу системә көрә кағыз машынларында чалышан фәһләләрин һамысы бүтүн һәфтә узуну күндә 15—16 саат ишләјирләр. Истинтаг комиссијасынын үзвү Лорд дејир: „Бу систем 12 вә 24 саатлыг нөвбә системләринин бүтүн бәлаларыны санки өзүндә бирләшдирир. Бу системлә гурулан кечә ишләриндә 13 јашындан ашағы ушаглар, 18 јашындан ашағы јенијетмәләр вә гадынлар ишләјир. Он ики саатлыг системдә онлар ишә кәлмәјән фәһләләри әвәз етмәк үчүн бә'зән ики нөвбә, јә'ни 24 саат ишләмәли олурлар. Шаһидләрин ифадәләри сүбут едир ки, оғлан вә гыз ушаглары чох заман иш вахтындан артыг 24 саат вә һәтта 36 саат фасиләсиз ишләдилир. Кағыз чилаламаг кими „фасиләсиз вә дәјишмәз ишдә“ он ики јашлы гызлара раст кәлмәк олур ки, бунлар „јемәк үчүн ики вә ја ән чоху үч дәфә верилән јарым саатлыг тәнәффүсдән башга һеч бир мүнтәзәм истираһәт вә ја тәнәффүс көрмәдән“ бүтүн ајы күндә 14 саат ишләјирләр. Даими кечә ишинин тамамилә ләғв олундуғу бә'зи фабрикләрдә иш вахтындан артыг ишләрин мүддәти дәһшәтли дәрәчәјә чатыр, һәм дә бу ишләр „чох заман сон дәрәчә истијердә көрүлән ән натәмиз вә ән јекнәсәг просесләрдән ибарәт олур“ („Childrens Employment Commission. 4th Report“, 1865, p. XXXVIII, XXXIX).

[99]) „Fourth Report etc.“, 1865, № 79, p. XVI.

Чон Браун вә К°-сы чәнабларынын полад вә дәмир заводлары фирмасында 3 000 киши вә јенијетмә ишләјир, һәм дә полад вә дәмир һазырланмасы кими ағыр ишләрин бир һиссәси «нөвбә илә, күндүз вә кечә» көрүлүр; һәмин фирманын нүмајәндәси Ч. Еллис чәнаблары дејир ки, поладәридән заводларын ағыр шәраитиндә ишләјән ики нәфәр јашлы фәһләјә бир вә ја ики јенијетмә дүшүр. Онларын мүәссисәсиндә 18 јашындан ашағы 500 јенијетмә вардыр вә бунлардан 170 нәфәри вә ја тәхминән $^1/_3$ һиссәси 13 јашындан кичик ушаглардыр. Ч-б Еллис тәклифләрә әсасән ганунда едиләчәк дәјишиклик барәсиндә дејир:

«Зәнн етмирәм ки, 18 јашына чатмамыш шәхсләрин күндә 12 саатдан артыг ишләдилмәси гадаған олунса, чох пис (very objectionable) олар. Лакин күман етмирәм ки, кечә ишиндә 12 јашындан јухары јенијетмәләри ишләтмәдән кечинмәјин мүмкүн олдуғу ләһинә бир сүбут кәтирилә билсин. Биздә ишләјән јенијетмәләрин кечә ишини гадаған едән ганунданса, 13 јашына вә ја һәтта 15 јашына чатмамыш ушагларын үмумијјәтлә ишләмәсини гадаған едән бир ганун верилмәсинә биз даһа тез разы олардыг. Күндүз нөвбәсиндә мәшғул олан јенијетмәләр нөвбә илә кечәләр дә ишләмәлидирләр, чүнки јашлы фәһләләр даим кечә ишләјә билмәзләр; даим кечә ишләмәк онларын сәһһәтини тамамилә поза биләр. Биз белә күман едирик ки, вахташыры кечә иши зәрәрли олмаз». (Өз мүәссисәләринин мәнафејини күдән Нејлор вә Викерс чәнаблары белә күман едирдиләр ки, әксинә, даим кечә ишләмәк дејил, мәһз вахташыры кечә иши зәрәрли ола биләр.) «Биз көрүрүк ки, каһ күндүз, каһ кечә ишләјәнләр дә тәкчә күндүз ишләјәнләр кими сағламдырлар... Биз 18 јашындан кичик јенијетмәләр үчүн кечә ишинин гадаған олунмасына она көрә е'тираз едирик ки, бу һалда хәрчимиз артар; бизим јеканә әсасымыз да мәһз будур». (Нә гәдәр ачыг һәјасызлыг!) «Биз күман едирик ки, хәрчләрин белә артмасы, мүәссисәнин (the trade) өз мүвәффәгијјәтләринә зәрәр вурмадан таб кәтирә биләчәји хәрч һәддини ашарды (As the trade with due regard to etc. could fairly bear!)» (Нә гәдәр шит бир данышыг!) «Бурада әмәк аз тапылыр, бу чүр тәнзим едиләндә исә һеч кифајәт етмәзди» (јә'ни Еллис, Браун вә К°-сы иш гүввәсинин там дәјәрини өдәмәјә мәчбур олмаг кими гаршысыалынмаз бир вәзијјәтә дүшәрдиләр) [100].

«Каммелл вә К°-сы чәнабларынын «Тсиклоп» адлы полад вә дәмир заводлары да, јухарыда көстәрилән Чон Браун вә К°-сы мүәссисәси кими ири мүәссисәләрдәндир. Бунларын баш директору шаһид сифәти илә һөкумәт комиссијасы үзвү Уајта јазылы ифадә вермиш, сонра исә, јенидән көздән кечириб дүзәлтмәк үчүн өзүнә гајтарылан әлјазмасыны кизләтмәји мүнасиб билмишди. Лакин ч-б Уајтын һафизәси јахшыдыр. Онун јахшы јадындадыр ки, ушагларын вә јенијетмәләрин кечә ишинин гадаған едилмәси бу чәнаб тсиклоплар үчүн «мүмкүн олмајан бир шејдир; бу, онларын заводларыны бағламаг демәк оларды», онсуз да бунларын мүәссисәсиндә 18 јашындан кичик јенијетмәләр анчаг 6%-дән бир гәдәр артыг, 13 јашындан кичик ушаглар исә чәми 1%-дир!» [101].

---

[100]) „Fourth Report etc.", 1865, № 80, p. XVI.
[101]) Јенә орада, 82, сәһ. XVII.

Сандерсон гардашлары вә К°-сынын Аттерклиффдәки поладәритмә, дәмир прокаты вә дәмирчи заводлары фирмасынын нүмајәндәси ч-б Ј. Ф. Сандерсон һәмин мәсәлә барәсиндә белә дејир:

«18 јашындан кичик јенијетмәләрин кечә ишинин гадаған едилмәси бөјүк чәтинликләр төрәтмиш оларды; башлыча чәтинлик одур ки, ушагларын әвәзинә јашлы кишиләри ишләтмәк лазым кәләр вә бу да хәрчи артыра биләрди. Мән бунун нечәјә тамам олачағыны дејә билмәрәм, амма, јәгин, хәрч о гәдәр артмаз ки, фабрикчи дә буна әсасән поладын гијмәтини артыра билсин, демәли, зәрәр фабрикчинин үзәринә дүшәрди, чүнки фәһләләр» (нә тәрс мәхлугдур!) «бу зәрәри чәкмәкдән, әлбәттә, имтина едәрдиләр». Ч-б Сандерсон ушаглара нә гәдәр әмәк һаггы вердијини билмир, лакин дејир ки, «еһтимал, һәфтәдә адамбашына 4—5 шиллинг дүшүр... Оғлан ушагларынын көрдүјү иш елә ишдир ки, буна үмумијјәтлә» («generally»; әлбәттә, һеч дә һәмишә «хүсусилә» дејил) «јенијетмәләрин күчү тамамилә чатар, буна көрә дә јашлы фәһләләрин даһа артыг гүввәси зәрәрин әвәзини өдәјәчәк һеч бир хејир верә билмәзди, јахуд да, чох ағыр метал ишләтмәк лазым кәлдији надир һалларда хејир верәрди. Бундан әлавә јашлы фәһләләр өз әли алтында оғлан ушагларынын олмамасыны, чәтин ки, истәсинләр, чүнки јашлы кишиләр о гәдәр дә үзүјола олмурлар. Бир дә, оғлан ушаглары иши өјрәнмәк үчүн кичик јашларындан ишә башламалыдырлар. Одур ки, јенијетмәләрин әмәјини анчаг күндүз иши илә мәһдуд етмәк бу мәгсәдин әлдә едилмәсинә мане оларды».

Лакин нә үчүн? Нә сәбәбә јенијетмәләр өз «пешәләрини» күндүз өјрәнә билмәзләр? Дәлилиниз нәдир?

«Она көрә ки, нөвбә илә бир һәфтә күндүз, бир һәфтә кечә ишләјән вә бүтүн бу мүддәтдә өз нөвбәсиндәки јенијетмәләрдән ајры дүшән јашлы фәһләләр јенијетмәләрдән көтүрә биләчәкләри хејрин јарысыны итирмиш оларлар. Ахы онларын јенијетмәләрә рәһбәрлик етмәси јенијетмәләрин әмәк һаггынын бир һиссәси һесаб олунур, бу исә јашлы фәһләләрә јенијетмәләри учуз ишләтмәк имканы верир. Беләликлә, һәр бир јашлы фәһлә өз мәнфәәтинин јарысыны итирмиш оларды».

Башга сөзлә десәк: Сандерсон чәнаблары јашлы фәһләләрин әмәк һаггынын мүвафиг һиссәсини јенијетмәләрин кечә әмәји һесабына вермәк әвәзинә, өз чибләриндән вермәли олардылар. Бу һалда Сандерсон чәнабларынын мәнфәәти бир гәдәр азалмыш оларды; буну исә Сандерсонлар јенијетмәләрин өз пешәләрини нә сәбәбә күндүз өјрәнә билмәјәчәкләрини сүбут етмәк үчүн кафи бир әсас һесаб едирләр[102]. Бундан әлавә, бүтүн даими кечә иши инди јенијетмәләрин әвәз етдији јашлы фәһләләрин үзәринә дүшәрди вә онлар буна таб кәтирә билмәздиләр. Мүхтәсәр, о гәдәр бөјүк чәтинликләр мејдана чыхарды ки, бунлар јәгин кечә ишинин тамамилә ләғв едилмәси

[102]) „Рефлексија вә дәлилләрлә зәнкин олан зәманәмиздә һәр шеј үчүн, һәтта ән пис вә чиркин фикир вә һәрәкәтләр үчүн әсас көстәрә билмәјән адам јәгин ки, чох дајаз бир адамдыр. Дүнјада корланмыш олан нә варса, јахшыча дәлилләр әсасында корланмышдыр" (*Hegel* „Encyklopädie". Erster Theil. „Die Logik", Berlin, 1840, S. 249).

үчүн әсас оларды. J. Ф. Сандерсон дејир: «Полад истеһсалынын өзүнә кәлдикдә исә, бунун һеч бир фәрги олмазды, амма!..» Амма Сандерсон чәнаблары полады садәчә полад хатиринә истеһсал етмирләр. Полад истеһсалы мәнфәәт истеһсал етмәк үчүн јалныз бир васитәдир. Поладәритмә собалары, прокат заводлары вә и. а., биналар, машынлар, дәмир, көмүр вә саирә јалныз дөнүб полад олмаг дејил, бундан даһа артыг вәзифәси вар. Бунларын вәзифәси өз чанына изафи әмәк чәкмәкдир вә 24 саат әрзиндә бунлар 12 саатдакындан, әлбәттә, чох изафи әмәк чәкә биләр. Доғрудан да, бунларын һамысына аллаһын вә инсанларын гојдуғу ганунлара көрә саһиб олмаг Сандерсонлара мүәјјән мигдар ишләк әли бүтүн кечә-күндүз ишләтмәк ихтијары верир; әмәји өз чанына чәкмәк ишиндә фасилә әмәлә кәлән кими бунлар өзүнүн капитал характерини итирир, буна көрә дә Сандерсонлар үчүн халис зәрәр олур.

«Лакин бу һалда итки она көрә үз верәрди ки, чох гијмәтли машынлар вахтын јарысында дајаныб һәрәкәтсиз галарды вә биз индики системдә истеһсал едә билдијимиз гәдәр мәһсул истеһсал етмәк үчүн биналарын һәчмини вә машынларын мигдарыны икигат артырмалы олардыг, бу исә хәрчи икигат артырарды».

Лакин сәбәб нәдир ки, мәһз бу Сандерсонлар өз мүәссисәләриндә јалныз күндүз фәһлә ишләтмәләринә ичазә верилән вә буна көрә дә биналары, машынлары, хам материаллары кечәләр «һәрәкәтсиз галан» капиталистләрдән әлверишли вәзијјәтдә олмаг иддиасындадырлар?

J. Ф. Сандерсон бүтүн Сандерсонлар адындан чаваб вериб дејир: «Доғрудур, доғрудур, машынларын һәрәкәтсиз галмасы үзүндән баш верән итки анчаг күндүзләр ишләјән мүәссисәләрин һамысына аиддир. Лакин әритмә собаларынын тәтбиги бу һалда һәдсиз иткиләрә сәбәб оларды. Бу собалар сөндүрүлмәјәндә јаначаг исраф олунур» (инди бунун әвәзинә фәһләләрин һәјаты исраф олунур), «собалар сөндүрүләндә исә, онлары јенидән јандырыб лазыми һәрарәт әлдә етмәк үчүн вахт итир» (һалбуки һәтта сәккиз јашлы ушагларын өз јуху вахтыны итирмәләри бүтүн Сандерсон чәнаблары үчүн иш вахты газанмаг демәкдир), «бундан башга, һәрарәтин дәјишилмәси собаларын өзүнү дә хараб едәрди» (һалбуки адамларын күндүз вә кечә нөвбәләриндә ишләдилмәсиндән ејни собалара һеч зәрәр дәјмир)[103].

---

[103]) „Children's Employment Commission. 4th Report etc.", 1865, № 85, p. XVII. Шүшә заводу саһибләриндән бир чәнаб да белә нәзакәтлә дејирди ки, куја ушаглар үчүн „мүнтәзәм јемәк вахты" гојмаг мүмкүн дејилдир, чүнки бунун нәтичәсиндә собаларын вердији һәрарәтин мүәјјән мигдары „тамамилә итиб кедәр" вә „исраф олунар"; капиталистләрин өз пулларыны хәрчләмәкдә „чәкинкән", „пәһризкар" вә „гәнаәтчил" олмасындан, инсан һәјатыны исраф етмәкдә исә Тејмурләнк кими „исрафчы" олмасындан мүтәәссир олан—Јур, Сениор вә башгаларына, һабелә онларын Рошер вә дикәрләри кими мискин алман әлалтыларына һеч дә охшамајан—истинтаг комиссијасы үзвү Уајт һәмин фикрә белә чаваб верир: „Јемәк үчүн мүнтәзәм вахт тә'мин етмәк нәтичәсиндә индикиндән мүәјјән гәдәр артыг һәрарәт сәрф олунса да, белә бир исрафчылыг, һәтта дәјәри пулла ифадә олунса да, шүшә заводларында ишләјиб бөјүјән ушагларын раһат хөрәк јејиб һәзм едә билмәјә мачал тапмамасы үзүндән инди краллыгда исраф едилән һәјат гүввәси („the waste of animal power") илә әсла мүгајисәјә кәлмәз" (јенә орада, сәһ. XLV). Өзү дә

5. НОРМАЛ ИШ КҮНҮ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ. ИШ КҮНҮНҮН УЗАДЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА XVI ӘСРИН ОРТАЛАРЫНДАН XVII ӘСРИН АХЫРЛАРЫНАДӘК ВЕРИЛӘН ИЧБАРИ ГАНУНЛАР

«Иш күнү нәдир?» Капитал, күндәлик дәјәрини өдәдији иш гүввәсини истеһлак едә биләчәји мүддәт нә гәдәрдир? Иш гүввәсинин өзүнү тәкрар истеһсал етмәси үчүн лазым олан иш вахты гуртарандан сонра бу иш күнү нә гәдәр узадыла биләр? Көрдүјүмүз кими, капитал бу суаллара belә чаваб верир: иш күнү кечә-күндүздән ибарәт олан там 24 саатдыр, јалныз динчәлмәк үчүн верилән бир нечә саатлыг вахт бундан чыхылмалыдыр, чүнки бунсуз иш гүввәси тамамилә јарарсыз һала кәлиб бир даһа өз вәзифәсини јеринә јетирә билмир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, фәһлә бүтүн өмрү боју иш гүввәсиндән башга бир шеј дејилдир, буна көрә дә онун бүтүн өмрү тәбии олараг вә һүгуг нөгтеји-нәзәриндән иш вахтыдыр вә, демәли, бүтүнлүјү илә капиталын өзү-өзүнә артмасы просесинә мәнсубдур. Инсанын тәһсил алмасы, өз зеһнини инкишаф етдирмәси, ичтимаи вәзифәләрини јеринә јетирмәси, јолдашлары илә үлфәт етмәси, өз физики вә зеһни гүввәләриндән сәрбәст истифадә етмәси үчүн, һәтта—базар күнү мүгәддәс сајылан бир өлкәдә дә[104)]—базар күнүнү бајрам етмәси үчүн лазым олан вахта

„тәрәгги или“ олан 1865-чи илдә! Бутулка вә флинтглас һазырланан заводларда ишләјән ушаг ағыр шејләри көтүрүб дашымаг үчүн тәләб олундуғу гәдәр гүввә сәрф етмәкдән башга 6 саат әрзиндә фасиләсиз о јан-бу јана кедиб кәлмәк үчүн 15—20 мил (инкилис мили) јол кетмәлидир! Иш исә чох заман 14—15 саат давам едир! Бир чох белә шүшә заводларында да Москва әјирмә фабрикләриндә олдуғу кими алты саатлыг нөвбә системи һөкм сүрүр. „Бир иш һәфтәси әрзиндә ән узун сүрән фасиләсиз истираһәт 6 саатдыр. Лакин фабрикә кедиб кәлмәк, јујунмаг, кејинмәк, хөрәк јемәк үчүн лазым олан вахт бундан чыхылмалыдыр, чүнки бунларын һамысы вахт истәјир. Беләликлә, истираһәт үчүн һәгигәтдә чох аз вахт галыр. Әкәр јатмаг вахтындан кәсилмәсә, ојнамаға вә тәмиз һава алмаға вахт галмаз, һалбуки, һавасы чох исти бир бинада бу гәдәр кәркин ишлә мәшғул олан ушагларын тәмиз һава алмасы вачибдир... Лакин кечә јатанда сәһәр ишә кечикмәмәк фикри, күндүз исә күчәдән кәлән сәс-күј ушағын гыса мүддәт јухуламасына да мане олур“. Ч-б Уајт бир јенијетмәнин 36 саат фәсиләсиз ишләдијини вә он ики јашында оғланларын кечә саат 2-јә гәдәр ишләјәндән сонра сәһәр саат 5-ә гәдәр, (чәми 3 саат) заводда јатараг, сәһәр дуруб јенидән ишә башладыгларыны көстәрир. Үмуми һесабатын редакторлары олан Тременһир вә Тафнелл дејирләр: „Күндүз вә ја кечә нөвбәсиндә (spell of labour) оғланлар, гызлар вә гадынлар ағлакәлмәз дәрәчәдә чох ишләјирләр“ (јенә орада, сәһ. XLIII вә XLIV). Һалбуки „тәрки-дүнјалыгдан“ дәм вуран шүшә заводу капиталисти бәлкә дә кечәјарысы портвејнин тә’сириндән јырғалана-јырғалана клубдан евә гајыдаркән додағынын алтында сарсаг-сарсаг зүмзүмә едиб дејир: „Britons never, never, shall be slaves!„ [Јох, британијалылар һеч вахт, һеч вахт гул олмајачаглар!][86].

[104)] Мәсәлән, Инкилтәрәнин мүхтәлиф кәнд јерләриндә һәтта инди дә тәсадүфән бир фәһләни базар күнү өз евинин габағындакы кичик бостанда ишләјән көрәндә ону мүгәддәс базар күнүнү тәһгир етмәкдә тәгсирләндирир вә аз гала һәбсә мәһкум едирләр. Јенә дә һәмин фәһлә, дини сәбәбләрә көрә олса да, базар күнү металлуркија, кағыз вә ја шүшә заводуна ишә кәлмәјәндә мүгавиләни позмагда тәгсирләндирилир вә она чәза верирләр. Әкәр базар күнүнүн мүгәддәслији капиталын „дәјәрини артырмаг просесиндә“ позулмушса, ортодоксал парламент буну гулагардына вурур. Лондонун балыг вә тојуг-чүчә базарында күнәмузд ишләјән фәһләләр бир мәктубда (август 1863-чү ил) һәфтәнин илк 6 күнүнү орта һесабла күндә 15 саат, базар күнү исә 8—10 саат ишләдикләрини билдирир вә базар күнү ишләмәјин гадаған олунмасыны тәләб едирләр. Јенә һәмин мәктубдан көрүнүр ки, „базар күнү әмәјини“ мәһз Ексетер-һоллда[87] ләззәтли јемәкләр дүшкүнү олан диндар аристократ ријакарлар тәшвиг едирләр“, „In cute curanda“ [„өз чансағлығынын гајғысына галмагда“] бу гәдәр чанфәшанлыг едән һәмин „мүгәддәс сималар“ өз диндарлыгларыны бу-

кәлдикдә исә, бунлар һамысы бош чәфәнкијатдыр! Лакин коркорана вә бүтүн варлығы илә, ачкөз гурд кими изафи әмәјә ҹан атан капитал, иш күнүнүн јалныз мә'нәви һәддини дејил, сырф физики максимал һәддини дә ашыр. Капитал, бәдәнин бөјүмәси, инкишафы вә сағламлығы үчүн лазым олан вахты да гәсб едир. О, тәмиз һава алмаг вә күн ишығы көрмәк үчүн фәһләјә лазым олан вахты да оғурлајыр. Капитал хөрәк јемәк вахтындан да кәсир вә мүмкүн олдугча ону истеһсал просесинә дахил едир; нәтиҹәдә бухар газанына көмүр, машына исә јағ верилдији кими, фәһләјә дә јемәк елә верилир ки, санки о да ади бир истеһсал васитәсидир. Һәјат гүввәсини бәрпа етмәк, тәзәләмәк вә сағламлашдырмаг үчүн јахшыҹа јатмаг лазым кәлдији һалда, капитал бу вахтдан да кәсиб бүсбүтүн тағәтдән дүшмүш бәдәнин анҹаг јенидән һала кәлмәси үчүн һөкмән зәрури олан бир нечә саатлыг вахт верир ки, бу һалда инсан јатмаг дејил, санки гурујуб галыр. Беләликлә, бурада иш күнүнүн һәдди иш гүввәсини нормал вәзијјәтдә сахламаг мүлаһизәси илә мүәјјән едилмир, әксинә, фәһлә һәр күн нә гәдәр ағыр әзаб вә әзијјәтлә ишләсә дә, ону мүмкүн гәдәр чох иш гүввәси сәрф етмәјә мәҹбур етмәк мүлаһизәси фәһләнин истираһәтинә мүәјјән һәдд гојур. Капиталы иш гүввәсинин нә гәдәр өмүр сүрәҹәји марагландырмыр. Ону анҹаг, иш күнү әрзиндә фәһләнин максимум иш гүввәсини нечә һәрәкәтә кәтирә биләҹәји марагландырыр. Тамаһкар бир торпаг саһиби чох кәлир көтүрмәк үчүн торпағын мәһсулдарлығыны исраф етдији кими, капитал да өз мәгсәдинә чатмаг үчүн иш гүввәсинин өмрүнү көдәлдир.

Беләликлә, әслиндә изафи дәјәр истеһсалындан, изафи әмәк сормагдан ибарәт олан капиталист истеһсалы, иш күнүнү узатмагла јалныз инсанын иш гүввәсини сарсыдыб ону өз инкишафы вә фәалијјәти үчүн лазым олан нормал мә'нәви вә физики шәраитдән мәһрум етмәк дејил, иш гүввәсинин өзүнүн дә вахтындан әввәл түкәнмәсинә вә мәһв олмасына сәбәб олур[105]. Капиталист истеһсалы фәһләнин ишләјиб истеһсал етмәк вахтыны мүәјјән гәдәр узадыр, лакин буна фәһләнин өмрүнү гысалтмагла наил олур.

Лакин иш гүввәсинин дәјәринә, фәһләнин тәкрар истеһсалы үчүн вә ја фәһлә синфинин төрәјиб артмасы үчүн лазым олан әмтәәләрин дәјәри дахилдир. Беләликлә, һәдсиз артыб

нунла сүбут едирләр ки, башгаларынын һәддән артыг ишләмәсини, мәһрумијјәт вә аҹлыға дүчар олмасыны рәва көрүрләр. Obsequium ventris istis (фәһләләрә) perniciosius est [гарынгулу олмаг онлар (фәһләләр) үчүн чох зәрәрлидир].

[105]) „Бундан әввәлки һесабатларда биз, һәддән артыг ишләмәјин... инсан иш гүввәсинин шүбһәсиз вахтындан әввәл түкәнмәсинә сәбәб олдуғу һаггында мүхтәлиф тәҹрүбәли фабрикчиләрин рә'јләрини көстәрмишдик“ („Children's Employment Commission. 4th Report“, 1865, № 64, p. XIII).

чохалмаға чан атан капитал, иш күнүнү тәбиәтә зидд шәкилдә узатмаға чәһд етмәклә ајры-ајры фәһләләрин өмрүнү вә бунунла да онларын иш гүввәсинин фәалијјәт көстәрмәк мүддәтини гысалдырса, ишләниб сырадан чыхан иш гүввәләринин јерини даһа артыг сүр'әтлә долдурмаг лазым кәлир, јә'ни иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк хәрчи даһа чох олмалыдыр; бу тамамилә она бәнзәјир ки, машын нә гәдәр тез ашыныб көһнәлирсә, машын дәјәринин һәр күн тәкрар истеһсал едилмәси лазым кәлән һиссәси дә бир о гәдәр чох олур. Буна көрә дә адама елә кәлир ки, капиталын өз мәнафеји нормал иш күнү гојмағын зәрури олдуғуну көстәрмәли иди.

Бир гулдар үчүн, фәһлә сатын алмаг, ат сатын алмаг кими бир шејдир. Онун гулу әлиндән чыханда, капиталы да әлиндән чыхыр вә бунун јерини долдурмаг үчүн, гул базарында јенидән хәрч чәкмәк лазым кәлир.

Лакин «Чорчија чәлтик тарлалары вә Миссисипи батаглыглары инсанын вүчудуну лабүддән нә гәдәр сарсытса да, орада инсан тәләфаты о гәдәр чох дејил ки, онун јерини Виркинија вә Кентуккинин зәнкин инсан «горуглары» һесабына долдурмаг мүмкүн олмасын. Игтисади мүлаһизәләр саһибкарын мәнафејини гулун мүһафизә олунмасы мәнафеји илә ејниләшдирдијинә көрә бу мүлаһизәләр гулла инсан кими рәфтар едилмәси үчүн мүәјјән бир тә'минат ола биләрди, лакин гул алвери башланандан сонра игтисади мүлаһизәләр, әксинә, гулла амансыз рәфтар едилмәсинә сәбәб олур, чүнки бир гулу башга зәнчи «горугларындан» кәтирилән јени гулла әвәз етмәк мүмкүндүрсә, онун өмрүнүн әһәмијјәти јашајаркән вердији мәһсулдарлығын әһәмијјәтиндән аз олур. Бу сәбәбдәндир ки, харичдән гул кәтирдән өлкәләрин гулдарлыг тәсәррүфатында белә бир гајда вардыр: ән сәрфәли тәсәррүфат одур ки, инсан шәклиндә олан һејвандан (human cattle) мүмкүн гәдәр аз вахтда мүмкүн гәдәр чох әмәк күтләси сыхыб чыхарылсын. Мәһз тропик битки өлкәләриндә, јә'ни чох заман иллик мәнфәәтин плантасијаларын бүтүн капиталына бәрабәр олдуғу јерләрдә зәнчиләрин һәјаты ән амансыз шәкилдә гурбан верилир. Артыг бир нечә әсрдән бәри һәдсиз сәрвәт мәнбәји олан Вест-Һинд әкинчилији, Африка иргинә мәнсуб милјонларла адамын гырылмасына баис олмушдур. Бизим заманәмиздә дә Кубада, милјонларла кәлир кәтүрүлән вә плантаторларын кнјаз олдуглары бу өлкәдә гуллар синфи ән пис јемәк јејир, ән јоручу вә арамсыз зәһмәт ичиндә әзаб чәкмәјә мәһкумдур, бу синфин хејли һиссәси исә һәддән артыг ишләмәк, јухусуз галмаг вә динчәлмәмәк нәтичәсиндә илдән-илә һәтта ачыгчасына мәһв олуб кедир»[106].

Mutato nomine de te fabula narratur![88] Инди кәлин, гул алвери јеринә фәһлә базарыны, Кентукки вә Виркинијанын јеринә Ирландијаны, Инкилтәрә, Шотландија вә Уелсин әкинчилик маһалларыны, Африканын јеринә исә Алманијаны кәтүрәк. Һәддән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Лондон чөрәкчиләринин нечә гырылдығыны кәрдүк, лакин буна бахмајараг, Лондон әмәк базары чөрәкчилик пешәсиндә өлмәјә намизәд

[106]) *J. E. Cairnes*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 100, 111.

олан алманлар вә башгалары илә һәмишә долу олур. Һәмчинин көрдүк ки, сахсы габ истеһсалаты фәһләләрин ән аз өмүр сүрән сәнаје саһәләриндән биридир. Лакин бу сәбәбдән дулусчу чатышмазлығы һеч мүшаһидә едилирми? Мүасир сахсы габ истеһсалы ихтирачысы вә мәншәчә ади фәһлә олан Чозаја Уечвуд 1785-чи илдә нүмајәндәләр палатасында демишди ки, бүтүн бу истеһсал саһәсиндә 15 миндән 20 минә гәдәр адам мәшғулдур[107]. 1861-чи илдә Бөјүк Британијада сахсы габ сәнајесинин тәкчә шәһәр мәркәзләриндә 101 302 нәфәр әһали вар иди.

«Памбыг парча сәнајеси 90 илдир ки, мөвчуддур... Инкилис иргинин үч нәслинин өмрүнә бәрабәр олан бир мүддәт әрзиндә памбыг парча сәнајеси фәһләләрин доггуз нәслини тәләф етмишдир»[108].

Доғрудур, ајры-ајры гызғын јүксәлиш дөврләриндә әмәк базарында тәклиф едилән иш гүввәси хејли азлыг едирди. Мәсәлән, 1834-чү илдә белә иди. Лакин о заман чәнаб фабрикчиләр әкинчилик маһалларынын «артыг әһалисини» шимала көндәрмәји јохсуллара даир ганун комиссијасына тәклиф едиб демишдиләр ки, «фабрикчиләр бу әһалини истеһлак едиб һәзмдән кечирәрләр»[109]. Бу сөзләр онларын өз сөзү иди.

«Јохсуллара даир ганун комиссијасынын разылығы илә Манчестерә акентләр көндәрилмишди. Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сијаһысы һазырланыб бу акентләрә верилмишди. Фабрикчиләр бүролара ахышыб кәлдиләр вә өзләринә лазым олан адамлары сечиб ајырандан сонра бүтөв аиләләр Инкилтәрәнин чәнубундан јола салынды. Бу адамлар, үзәринә дамға вурулан мал тајлары кими јүкләниб су јолу илә вә арабаларла кәтирилди; бә'зиләри пијада кәлиб чыхдылар, бир чохлары да јолу азыб сәнаје маһалларында ач-јалавач долашырдылар. Бу вәзијјәт лап алвер шәкли алмышды. Нүмајәндәләр палатасы буну, бәлкә дә, ағлакәлмәз бир шеј һесаб едәчәкдир. Бу мүнтәзәм алвер, бу инсан әти алвери арасыкәсилмәдән давам едирди; чәнуб штатларында зәнчиләр памбыг плантаторларына мүнтәзәм сурәтдә сатылдығы кими, Манчестер акентләри дә мүнтәзәм сурәтдә адамлары алыб Манчестер фабрикчиләринә сатырдылар... 1860-чы ил памбыг парча сәнајесинин ән јүксәк тәрәгги или иди... Јенә дә ишләк әлләр чатышмырды. Јенә дә фабрикчиләр инсан әти алыб-сатан акентләрә мүрачиәт етдиләр; онлар да бүтүн Дорсет саһил гумлугларыны, Девон тәпәләрини вә Уилтс дүзләрини кәзиб ахтардылар, лакин әһалинин артыглыг едән һиссәси һәзм едилиб гуртармышды».

«Bury Guardian» гәзети бәрк шикајәтләнирди ки, Инкилтәрә—Франса тичарәт мүгавиләси бағланандан сонра 10 мин «әлавә ишләк әлә» иш тапылар, аз сонра исә 30—40 мин фәһләдә лазым кәләрди. Инсан әти алвери илә мәшғул олан акент-

107) *John Ward*. „The Borough of Stoke-upon-Trent etc.". London, 1843, p. 42.
108) 1863-чү ил апрелин 27-дә нүмајәндәләр палатасында Феррандын нитги.
109) „Памбыг парча фабрикчиләри һәрфијјән белә демишдиләр: „Фабрикчиләр бу әһалини истеһлак едиб һәзмдән кечирәрләр" (јенә орада).

ләр вә онларын әлалтылары 1860-чы илдә әкинчилик маһалларыны бош јерә кәзиб адам тапмадыгдан сонра

«фабрикчиләрин нүмајәндә һеј'әти јохсуллары һимајә едән шуранын сәдри ч-б Вилјерсә мүрачиәтлә хаһиш етди ки, јетимләри вә иш евләриндәки јохсулларын ушагларыны јенә ишә көтүрмәјә ичазә версин»[110].

Үмумијјәтлә, тәчрүбә капиталистә көстәрир ки, мә'лум бир әһали артыглығы даим мөвчуд олур, јә'ни һәр бир мүәјјән заманда капиталын артмасы тәләбинә нисбәтән әһали артыглыг едир, һәрчәнд бу артыг әһали әлдән дүшмүш, өмрүнү сүр'әтлә баша вуран, бир-бирини сыхышдырыб арадан чыхаран вә нечә дејәрләр, ачылмамыш солан инсан нәсилләриндән ибарәт олур[111]. Дикәр тәрәфдән, тәчрүбә дәрин дүшүнчәли мүшаһидәчијә көстәрир ки, тарих нөгтеји-нәзәриндән десәк, һәлә ду-

---

[110]) Јенә орада. Өз истәјинин әксинә олараг Вилјерс „ганунаˮ әсасән фабрикчиләрин бу хаһишини рәдд етмәјә мәчбур олду. Лакин бу чәнаблар јерләрдә јохсуллары һимајә едәнләрин гуллуг көстәрмәси сајәсиндә өз мәгсәдләринә чатдылар. Фабрик мүфәттиши А. Редгрејв чәнаблары инандырмаға чалышараг дејир ки, јетимләрин вә јохсул ушагларынын „гануна әсасәнˮ apprentices (шакирд) һесаб олундуғу бу дәфәки „системдәˮ әввәлки ганунсузлуглара јол верилмәмишдир“ (бу ганунсузлуглар һаггында бах: *Ф. Енкелс*. „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“. Лејпсиг, 1845),—һәрчәнд, бир дәфә, әлбәттә, „бу систем позулмуш вә Шотландијанын әкинчилик маһалларындан Ланкаширә вә Чеширә кәтирилән гызлар вә чаван гадынлар һаггында ганунсузлуға јол верилмишдир. Һәмин „систем“ бундан ибарәтдир ки, фабрикчи јохсуллары һимајә евләринин мүдиријјәти илә мүәјјән мүддәтә мүгавилә бағлајыр, ушаглары јемәк, палтар, мәнзил чәһәтдән тә'мин едир вә онлара бир аз да пул верир. Нәзәрә алынса ки, Инкилтәрә памбыг парча сәнајесинин һәтта тәрәгги илләри ичәрисиндә 1860-чы ил хүсуси јер тутурду вә һәмин илдә әмәк һаггы гејри-ади дәрәчәдә јүксәлмишди, чүнки сон дәрәчә чохлу фәһлә тәләб олундуғу һалда Ирландијада әһали азалмыш, Инкилтәрә вә Шотландијанын әкинчилик маһалларындан чамаат мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә Австралијаја вә Америкаја мүһачирәт едирди, Инкилтәрәнин бә'зи әкинчилик маһалларында әһали хејли азалмышды, бу исә гисмән һәјат гүввәсинин хејли түкәдилмәси, гисмән дә инсан әти тачирләринин бүтүн артыг әһалидән истифадә едиб гуртармаларынын нәтичәси иди,—хүсусән бунларын һамысы нәзәрә алынса ч-б Редгрејвин ашағыдакы мүлаһизәси чох гәрибә көрүнүр, чүнки бүтүн бунлара бахмајараг, ч-б Редгрејв дејир: „Бунунла белә бу чүр әмәкдән“ (јохсуллары һимајә евләриндәки ушагларын әмәјиндән) „анчаг башга чүр әмәк тапылмадыгда истифадә олунур, чүнки бу әмәк баһадыр (high priced labour). 13 јашлы бир јенијетмәнин ади әмәк һаггы һәфтәдә тәхминән 4 шиллингдир; амма 50 вә ја 100 белә јенијетмәјә јемәк, палтар вә мәнзил вермәк, тибби јардым көстәрмәк, онлара лазыми нәзарәт етмәк вә үстәлик бир аз да пул вермәк үчүн адамбашына һәфтәдә 4 шиллинг кифајәт етмәз“ („Reports ofthe Insp. of Factories for 30th April 1860“, p. 27). Ч-б Редгрејв унудараг демир ки, әкәр фабрикчи бир јердә јашајан, бир јердә јејиб-ичән вә үмуми нәзарәт алтында олан 50 вә ја 100 ушаға бунлары верә билмирсә, онда бәс фәһлә өз ушагларынын 4 шиллинглик әмәк һаггы илә онлара бүтүн бу шејләри нечә верә биләр? Мәтндән јанлыш нәтичәләр чыхарылмасын дејә буну да гејд етмәлијәм ки, инкилис памбыг парча сәнајеси, иш күнүнү вә саирәни тәнзим едән 1850-чи ил фабрик ганунуна табе едилдији вахтдан е'тибарән Инкилтәрәнин нүмунәви сәнајеси һесаб едилмәлидир. Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајесиндә ишләјән фәһлә, талечә континентдәки јолдашына нисбәтән һәр чәһәтдән үстүн вәзијјәтдәдир. „Пруссијадакы фабрик фәһләси өз инкилис рәгибинә нисбәтән һәфтәдә азы 10 саат артыг ишләјир, евдә өз тохучу дәзкаһында ишләјәндә исә әлавә иш саатларынын бу һәдди дә арадан галхмыш олур“ (Repors of Insp. of Fact. 31st Oct. 1855“, p. 103). Јухарыда ады чәкилән фабрик мүфәттиши Редгрејв 1851-чи илдәки сәнаје сәркисиндән сонра континентә, әзчүмлә Франса вә Пруссијаја кетмишди ки, бу өлкәләрин фабрик ганун-гајдаларыны өјрәнсин. О, Пруссија фабрик фәһләси һаггында белә дејир: „Онун алдығы әмәк һаггы адәт еләдији вә кифајәтләндији ади јемәјә вә чүз'и раһатлыға бәс едир... О өз инкилис рәгибиндән пис јашајыр вә ондан чох ишләјир“ („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1853“, p. 85).

[111]) „Адамлар һәддән артыг ишләмәк нәтичәсиндә дәһшәт доғурачаг дәрәчәдә тез өлүрләр; лакин өләнләрин јерини дәрһал башгалары тутур вә адамларын тез-тез дәјишилмәси сәһнәдә һеч бир дәјишиклијә сәбәб олмур“ („England and America“. London, 1833. v. I, p. 55; мүәллифи—Е. Г. Уејкфилд).

нән мејдана кәлмиш капиталист истеһсалы халгын һәјат гүввәсини нә гәдәр тез бир заманда вә нә гәдәр чох дәриндән сарсытмышдыр, тәчрүбә она көстәрир ки, сәнаједәки әһалинин чылызлашмасы анчаг кәндләрдән сағлам вүчудлу үнсүрләрин даим ахышыб кәлмәси сајәсиндә ләнкијир; тәчрүбә она көстәрир ки, һәтта тәмиз һавада јашајан вә тәбии сечмә ганунунун һәдсиз тә'сири алтында олан кәнд фәһләләри дә мәһв олмаға башлајырлар, һәмин гануна көрә јалныз ән гүввәтли фәрдләр саламат галырлар[112]. Капитал өз мүһитиндәки фәһлә нәслинин әзаб-әзијјәтини инкар етмәк үчүн бу гәдәр «јахшы әсаслара» малик олдуғуна көрә өз әмәли һәрәкәтиндә јерин күнәш үзәринә дүшә биләчәји еһтималы илә нә гәдәр һесаблашырса, бәшәријјәтин кәләчәкдә чылызлаша биләчәји вә ән нәһајәт лабүддән мәһв олуб кедәчәји илә дә бир о гәдәр һесаблашыр—нә аз, нә чох. Һамы билир ки, һәр чүр сәһм еһтикарында күнүн бириндә туфан гопмалыдыр, лакин јенә һәр кәс белә үмид едир ки, онун өзү јағыш кими јаған гызылы јығышдырыб әмин бир јердә кизләдәндән сонра бу туфан јалныз өз гоншусунун башында гопачагдыр. Һәр бир капиталистин вә һәр бир капиталист милләтин шүары будур: Après moi le déluge![89]. Буна көрә дә чәмијјәт фәһләнин сағламлығы вә һәјатына гаршы мүнасибәтини дәјишдирмәјә капиталы мәчбур етмәдији һәр јердә капитал фәһләнин сағламлығы вә һәјатына амансыз јанашыр[113]. Физики вә руһи чәһәтдән шикәст олмаг, вахтындан әввәл өлмәк вә һәддән артыг ишләјиб әзаб чәкмәкдән шикајәт едиләндә капитал буна белә чаваб верир: бизим зөвгүмүзү (мәнфәәтимизи) артыран бу әзаблар бизи нечә нараһат едә биләр? Лакин үмумијјәтлә десәк, бу мәсәлә ајрыча бир капиталистин хејирхаһлығы вә ја бәдхаһлығындан һеч дә асылы дејилдир. Капиталист истеһсалынын имманент

---

112) Бах: „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863“. 1864-чү илдә Лондонда нәшр олунмушдур. Бу һесабатда мәһз кәнд тәсәррүфат фәһләләриндән бәһс олунур. „Сатерленд графлығыны, јашајыш шәраити хејли јахшылашдырылмыш бир јер кими тәсвир едирдиләр, лакин бу јахынларда кечирилән тәһгигат көстәрди ки, вахты илә кишиләринин көзәллији вә әскәрләринин икидлији илә шөһрәт газанан бу графлыг маһалларында әһали чылызлашыб арыг вә чылыз бир иргә чеврилмишдир. Дәниз кәнарларындакы тәпәләрин дәнизә бахан јамачларында, һавасы ән сағлам олан бу јерләрдә ушаглар үздән о гәдәр арыг вә солғундур ки, санки Лондонун хәфә бир јериндә үфунәтли һавада јашајырлар“ (*Thornton*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 74, 75). Әслиндә онлар Глазгонун wynds вә closes [харабалыглары вә фаһишәханаларында] фаһишә вә оғруларла бир јердә далдаланан 30 000 „gallant Highlanders“ [„гочаг дағ әһлинә“] бәнзәјирләр.

113) „Әһалинин сағламлығы милли капиталын чох мүһүм үнсүрү олса да, тәәссүфлә е'тираф етмәк лазымдыр ки, капиталистләр бу дәфинәни һеч дә горумаг вә гијмәтләндирмәк фикриндә дејилләр... Фабрикчиләр анчаг мәчбуријјәт үзүндән фәһләләрин сағламлығына фикир вермәли олурлар“ („Times“, 5 нојабр 1861-чи ил). „Уест-Рајдингдәки кишиләр бүтүн бәшәријјәт үчүн маһуд тохујан олмушлар... Фәһләләрин сағламлығы гурбан верилмишди вә буна экс-тә'сир олмасајды, бу ирг бир нечә нәсилдән сонра тамамилә чылызлашачаг иди. Ушагларын иш вахтына мүәјјән һәдд гојулду вә и. а. „(Twentysecond Report of the Registrar General“. London, 1861).

ганунлары азад рәгабәт шәраитиндә ајрыча бир капиталистә, харичи бир ичбари ганун кими тә'сир едир[114].

Нормал иш күнүнүн мүәјјән едилмәси капиталистлә фәһлә арасында әсрләр боју давам едән мүбаризәнин нәтичәси олду. Лакин бу мүбаризә тарихиндә бир-биринә әкс олан ики чәрәјан нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, Инкилтәрәнин бизим заманәмиздәки фабрик ганунларыны XIV әсрдән башлајараг XVIII әсрин орталарынадәк олан инкилис фәһлә статутлары илә мүгајисә едәк[115]. Муасир фабрик ганунү иш күнүнү зорла гысалтдығы һалда, бу статутлар иш күнүнү зорла узатмаға чалышырдылар. Доғрудур, капитал һәлә рүшејм һалында олуб јенича әмәлә кәлмәјә башладығы вә, демәли, кифајәт гәдәр изафи әмәк сормаг һүгугуну һәләлик тәкчә игтисади мүнасибәтләр күчүнә дејил, дөвләт һакимијјәтинин јардымы илә дә һәјата кечирдији бир заманда онун ирәли сүрдүјү тәләбләр, капитал јеткин јашында, мүгавимәт көстәрә-көстәрә вә дејинә-дејинә етмәли олдуғу күзәштләрлә мүгајисә олунарса, һәмин тәләбләр сон дәрәчә чүз'и көрүнүр. Арадан әсрләр кечмәли олду ки, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы нәтичәсиндә «азад фәһлә» өз өмрүнүн бүтүн фәал вахтыны, әслиндә өзүнүн ишләмәк габилијјәтини ади јашајыш васитәләри гијмәтинә сатмаға, өз илкинлик һүгугуну бир гарын мәрчи шорбасына сатмаға[90] көнүллү сурәтдә разы олсун, јә'ни ичтимаи шәраит үзүндән буну етмәјә мәчбур олсун. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларынадәк давам едән дөврдә капиталын һәдди-булуға чатмыш фәһләләр үчүн дөвләт һакимијјәтинин јардымы илә гојмаға чәһд етдији иш күнүнүн узунлуғу, XIX әсрин икинчи јарысында ушаг ганыны капитала чевирмәк үчүн бә'зи јерләрдә дөвләт тәрәфиндән гојулан иш күнү һәддинә тәхминән ујғундур. Мәсәлән, Шимали Америка республикасында бу јахынларадәк

---

[114]) Буна көрә дә биз көрүрүк ки, мәсәлән, Стаффордширдә ири сахсы габ е'малатханалары саһиби олан 26 фирма, о чүмләдән Ч. Уечвуд вә оғуллары 1863-чү илин әввәлләриндә хүсуси меморандум јазараг, „дөвләтин күчлә ишә гарышмасыны“ хаһиш едирләр. „Башга капиталистләрлә рәгабәт“ онлара ушагларын иш вахтыны һәр һансы јолла „көнүллү сурәтдә“ мәһдуд етмәк имканы вермир вә и. а. „Буна көрә биз јухарыда ады чәкилән бәладан нә гәдәр килејләнсәк дә, бу бәла фабрикчиләрин өз араларында бир сазишә кәлмәләри илә арадан галдырыла билмәз... Бүтүн бунлары нәзәрә алараг јәгин етдик ки, ичбари ганун лазымдыр“ („Children's Employment Commission Ist Report“ 1863, p. 322).

114-чү гејдә әлавә. Ән јахын кечмиш бизә даһа ајдын бир мисал верир. Ишләр чох гызғын кетдији заман памбығын јүксәк гијмәтә сатылмасы Блекберн памбыг парча тохума фабрикләринин саһибләрини вадар етмишди ки, өзләри сазишә кәлиб фабрикләрдә иш вахтыны бир мүддәт азалтсынлар. Бу мүддәт тәхминән нојабрын ахырларында (1871-чи ил) гуртармышды. Һалбуки, һәм әјиричиликлә, һәм дә тохучулугла мәшғул олан даһа варлы фабрикчиләр бу сазиш нәтичәсиндә истеһсалын азалмасындан истифадә едиб өз ишләрини кенишләндирдиләр вә хырда саһибкарларын һесабына бөјүк мәнфәәт көтүрдүләр. Хырда саһибкарлар исә белә чәтин вәзијјәтдә фабрик фәһләләринә мүрачиәтлә доггуз саатлыг иш күнү уғрунда чидди тәшвигат апармаға чағырдылар вә бу мәгсәдлә онлара пул јардымы вә'д етдиләр!

[115]) Ејни заманда Франса, Нидерланд вә башга јерләрдә дә тәсадүф етдијимиз бу әмәк статутлары, Инкилтәрәдә истеһсал мүнасибәтләринин дәјишилмәси нәтичәсиндә чохдан арадан галхмыш олдуғу һалда, рәсмән анчаг 1813-чү илдә ләғв едилмишди.

ән азад штат сајылан Массачусетс штатында инди 12 јашындан кичик ушаглар үчүн гојулмуш ганунн иш күнү һәдди һәлә XVII әсрин орталарында Инкилтәрәдә ән сағлам сәнәткарларын, гүввәтли муздурларын вә пәһләван кими күчлү дәмирчиләрин нормал иш күнү иди[116].

Биринчи фәһлә статутунун (III Едуардын сәлтәнәтинин 23-чү или олан 1349-чу илдә) верилмәси үчүн бөјүк таун[91] хәстәлији билавасitә бәһанә олмушду (демирик ки, сәбәб олмушду, чүнки бу бәһанә арадан галхандан сонра да бу кими ганунлар әсрләр боју верилир); бу хәстәлик әһалинин сајыны о гәдәр азалтмышды ки, бир тори демишкән, «мүнасиб гијмәтлә» (јә'ни фәһлә саһибләри үчүн мүнасиб мигдар изафи әмәк галмасына имкан верән гијмәтлә) «фәһлә тапмаг, ағлакәлмәз дәрәчәдә чәтин олмушду»[117]. Буна көрә дә «мүнасиб» әмәк һаггы ганун јолу илә мәчбури сурәтдә тә'јин едилди, иш күнү үчүн дә ејни шәкилдә һәдд гојулду. Бурада бизи марагландыран јеканә маддә, иш күнү үчүн һәдд гојан сон маддәдир ки, бу да 1496-чы ил статутунда (VII Һенрих дөврүндә) тәкрар олунмушдур. Мартдан сентјабра гәдәр бүтүн сәнәткарларын (artificers) вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин иш күнү сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7—8-әдәк давам етмәли иди,—һәрчәнд буну ишдә һәјата кечирмәк әсла мүмкүн олмады,—лакин бу мүддәтдә 1 саат сәһәр јемәјинә, $1^1/_2$ саат наһара, јарым саат да күнорта јемәјинә вахт верилирди, бу исә индики фабрик ганунунда көстәрилдијиндән дүз икигат артыгдыр[118]. Гышда да иш ејни фасиләләрлә сәһәр саат 5-дән һава гаралана гәдәр давам етмәли иди. Јелизаветанын 1562-чи илдә вер-

---

[116]) „12 јашындан кичик олан һеч бир ушаг һеч бир мануфактура мүәссисәсиндә күндә 10 саатдан артыг ишләмәмәлидир“ („General Statutes of Massachusetts“, фәсил 60, § 3). (Бу гәрарлар 1836—1858-чи илләрдә верилмишди). „Бүтүн памбыг парча, јун, ипәк, кағыз, шүшә, кәтан фабрикләриндә, дәмир вә мис мә’мулаты заводларында күндә он саатлыг әмәк, ганунла гојулмуш күндәлик иш һесаб олунмалыдыр. Һабелә әмр едилир ки, һәр бир фабрикдә ишләјән јенијетмә ушаг бундан сонра күндә 10 саатдан вә ја һәфтәдә 60 саатдан артыг ишдә сахланмасын вә ја ишләмәјә мәчур едилмәсин, бундан сонра һәмин штатда 10 јашындан кичик һеч бир јенијетмә һеч бир фабрикдә фәһләлијә гәбул олунмасын“ („State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc.“, §§ 1 вә 2. 1851-чи ил 18 март тарихли ганун). „12 јашына чатыб 15 јашындан кичик олан јенијетмәләр һеч бир мануфактура мүәссисәсиндә күндә 11 саатдан артыг, һәм дә сәһәр саат 5-дән әввәл вә ахшам саат $7^1/_2$-дән сонра ишләдилә билмәз“ („Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.“, фәсил 139, § 23, 1 ијул 1857-чи ил).

[117]) [*J. B. Byles.*] „Sophisms of Free Trade“, 7th edit. London, 1850, p, 205. Һәмин тори әзчүмлә әлавә едиб дејир: “Әмәк һаггыны фәһләләрин зәрәринә, фәһлә ишләдәнләрин исә хејринә низама салан парламент ганунлары 464 ил сүрән узун мүддәт әрзиндә давам етмишди. Әһали артмышдыр. Инди бу ганунлар лүзумсуз вә чох ағыр олмушдур“ (јенә орада, сәһ. 206).

[118]) Ч. Уејд бу статут барәсиндә һаглы олараг дејир: „1496-чы ил статутундан белә чыхыр ки, јемәк хәрчи сәнәткарын кәлиринин $^1/_3$-инә, кәнд тәсәррүфат фәһләсинин исә кәлиринин 1/2-нә бәрабәр имиш; бу да көстәрир ки, о заман фәһләләр индикиндән чох мүстәгил вәзијјәтдә имишләр, чүнки инди кәнд тәсәррүфат вә мануфактура фәһләләринин јемәји онларын әмәк һаггынын даһа чох һиссәсини тәшкил едир“ (*J. Wade*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 24, 25, 577). Бу фәргин куја јемәклә палтарын индики гијмәти илә о заманкы гијмәти арасындакы фәргдән доғдуғу барәсиндәки фикрә кәлдикдә, ашағыдакы әсәрлә лап сәтһи таныш олмаг бу фикрин јанлыш олдуғуну көстәрир: „Chronicon Preciosum etc.“. By Bishop ***Fleetwood.*** ist edit., London, 1707, 2nd edit., London, 1745.

дији вә «күнәмузд вә ја һәфтәмузд ишләјән» бүтүн фәһләләрә аид олан статут иш күнү мүддәтини дәјишмир, лакин фасиләләри азалдыб јајда $2^1/_2$ саат вә гышда 2 саатла мәһдуд едир. Наһар анчаг бир саат давам етмәлидир, «наһардан сонра јатмаг үчүн јарым саатлыг фасиләјә» исә јалныз мајын орталарындан августун орталарынадәк ичазә верилир. Фәһлә иши бурахыб кетдикдә, һәр сааты үчүн әмәк һаггындан 1 пенни чыхылыр. Лакин әслиндә фәһләләрин иш шәраити, статутларда нәзәрдә тутулдуғундан хејли әлверишли иди. Сијаси игтисадын атасы вә мүәјјән мә'нада статистиканын ихтирачысы сајылан Уилјам Петти XVII әсрин сон гәринәсиндә чап едилән бир әсәриндә дејир:

«Фәһләләр» (labouring men, о заман әслиндә кәнд тәсәррүфат фәһләләри) «күндә 10 саат ишләјир вә һәфтәдә 20 дәфә јемәк јејирләр, јә'ни ади күнләрдә һәр күн үч дәфә, базар күнләри исә ики дәфә јејирләр; бурадан ајдын олур ки, онлар чүмә күнү ахшам пәһриз сахламаг вә наһара индики кими саат 11-дән 1-ә гәдәр 2 саат дејил, $1^1/_2$ саат вахт сәрф етмәк истәсәләр, јә'ни вахтын $^1/_{20}$-и гәдәр артыг ишләјиб бир о гәдәр аз вахт итирсәләр, бу, јухарыда көстәрилән веркинин $^1/_{10}$-ни өдәмәјә кифајәт едәрди»[119].

Он ики саатлыг иш күнү һаггында 1833-чү ил гануну зүлмәтли кечмишә гајытмагдыр,—дејә һарај салан доктор Ендрү Јур һаглы дејилдими? Әлбәттә, статутларын мүддәалары вә Петтинин бәһс етдији мүддәалар «apprentices» (шакирдләрә) дә шамилдир. Лакин һәлә XVII әсрин ахырларында ушаг әмәјинин мәһз нә вәзијјәтдә олдуғуну ашағыдакы шикајәтдән көрмәк олар:

«Инкилтәрәдә чаванларымыз шакирдлијә кирәнә гәдәр һеч бир иш көрмүрләр; буна көрә дә, әлбәттә, онларын јахшы сәнәткар олмасы үчүн чох вахт, једди ил лазым кәлир».

Алманијаны исә, әксинә, тә'риф едиб дејирләр ки, орада ушаглара һәтта бешикдә икән «һеч олмазса бир аз иш өјрәдирләр»[120].

---

[119]) W. Petty. „Political Anatomy of Ireland, 1672“, edit. 1691, p. 10⁹².

[120]) „A Discourse of the Necessity of Encouragineg Mechanic Industry“. London, 1690, p. 13. Инкилтәрә тарихини вигиләрин вә буржуазијанын хејринә тәһриф едән Маколеј нағыл ачыб дејир: „XVII әсрдә ушаглары вахтындан әввәл ишә гојмаг адәти... сәнајенин о заманкы вәзијјәтинә нисбәтән, демәк олар, ағлакәлмәз дәрәчәјә чатмышды. Јун сәнајесинин башлыча мәркәзи олан Норичдә алты јашында ушаг ишләмәјә јарарлы һесаб олунурду. О дөврүн мүхтәлиф мүәллифләри—о чүмләдән сон дәрәчә хошнијјәт һесаб олунан бир чох мүәллифләр—„exultation“ла (вәчдлә) гејд едирләр ки, бу шәһәрдә тәкчә оғлан вә гыз ушагларынын зәһмәти илә илдә, онлара чәкилән хәрчдән әлавә 12 000 фунт стерлинглик сәрвәт јарадылыр. Биз кечмишин тарихини даһа әтрафлы өјрәндикчә, әсримиздә јени-јени ичтимаи фәлакәтләр баш верәчәјини сөјләјәнләрин фикринә шәрик олмамаг үчүн даһа чох әсас тапырыг.... Бурада бир јенилик варса, о да һәмин фәлакәтләри ачыб көстәрән зијалылыгдан вә бу фәлакәтләрә әлач едән инсанпәрвәрликдән ибарәтдир“ („History of England“, v. I, p. 417). Маколеј ону да дејә биләрди ки, XVII әсрин „сон дәрәчә хошнијјәт“ amis du commerce [тичарәт достлары] „exultation“-ла нағыл едирләр ки, Һолландијада јохсуллары һимајә евләриндән бириндә 4 јашлы бир ушағы ишләмәјә мәчбур

Һәлә XVIII әсрин чох һиссәси әрзиндә, ири сәнаје дөврүнә гәдәр, инкилис капиталы иш гүввәсинин һәфтәлик дәјәрини вердији һалда фәһләнин бүтүн һәфтәсини өз ихтијарына кечирә билмирди; бу ҹәһәтдән анҹаг кәнд тәсәррүфат фәһләләри истисна тәшкил едирди. Фәһлә дөрд күнлүк әмәк һагғы илә бүтүн һәфтәни јашаја билирдисә, фәһләнин фикринҹә бу һеч дә о демәк дејилди ки, фәһлә һәфтәнин галан ики күнүнү дә капиталист үчүн ишләмәлидир. Бир ҹәрәјана мәнсуб олуб капитала хидмәт едән инкилис игтисадчылары белә инадкарлыг едән фәһләләрә шиддәтлә һүҹум едирдиләр, башга бир ҹәрәјана мәнсуб олан игтисадчылар фәһләләри мүдафиә едирдиләр. Мәсәлән, Мак-Куллох вә Мак-Грегорун индики тиҹарәт лүғәти кими бир заман шөһрәт газанмыш тиҹарәт лүғәтинин мүәллифи Послтуејт илә јухарыда ситат кәтирдијимиз «Essay on Trade and Commerce» мүәллифи арасындакы мүбаһисәни динләјәк[121].

Послтуејт әзҹүмлә дејир:

«Бу бир нечә мүлаһизәдән сонра, бир чохларындан ешидилән бајағы бир ибарә үзәриндә дајанмаја билмирәм; дејирләр ки, куја фәһлә (industrious poor) өз доланаҹағы үчүн 5 күн әрзиндә кифајәт гәдәр пул газана билсә, тамам 6 күн ишләмәк истәмәз. Буну дејәнләр буна көрә белә бир нәтиҹәјә кәлирләр ки, һәтта јашајыш үчүн зәрури олан шејләри верки гојмаг вә ја һәр һансы башга үсулларла баһаландырмаг лазымдыр ки, сәнәткарлар вә мануфактура фәһләләри һәфтәдә фасиләсиз алты күн ишләмәјә мәҹбур едилсинләр. Мүсаидә едиләрсә, мән бу краллығын фәһләләрини һәмишәлик гул вәзијјәтиндә сахламаг («the perpetual slavery of the working people») үчүн ҹанфәшанлыг едән бу бөјүк сијасәтчиләрин рә'јинә шәрик олмадығымы билдирмәлијәм; онлар мәшһур мәсәли унудурлар: «all work and no play» (адам даим ишләјиб арабир әјләнмәјәндә күтләшир). Мәкәр инкилисләр Британија әмтәәләринә бу вахта гәдәр һәр јердә е'тибар вә шөһрәт газандыран өз сәнәткарларынын вә мануфактура фәһләләринин зи-

---

етмишдиләр, һәм дә бу „vertu mise en pratique“ [„әмәли хејирхаһлыг“] нүмунәсинә А. Смит дөврүнә гәдәр à la Маколеј инсанпәрвәрлик нүмајәндәләринин бүтүн әсәрләриндә тәсадүф олунур. Доғрудур, сәнәткарлыг дөврүндән фәргли олараг, мануфактура мејдана кәләндә ушагларын истисмар олунмасы әламәтләри көрүнүр; о вахтадәк ушаглар мүәјјән дәрәҹәдә чохдан кәндлиләр арасында истисмар олунмушдулар вә әкинчијә едилән зүлм артдыгҹа, бу истисмар да артмышды. Капиталын мејли ајдындыр, лакин фактлар өзү һәлә, икибашлы ушаг доғулмасы гәдәр мүстәснадыр. Буна көрәдир ки, кәләҹәкдә нәләр олаҹағыны һисс едән „amis du commerce“ өз мүасирләринә вә кәләҹәк нәсилләрә нәсиһәт олараг бу фактлары хүсусилә диггәтәлајан вә гәрибә бир шеј кими „exiltation“-ла тәсвир едир вә онларын бу јолла кетмәсини мәсләһәт көрүрдүләр. Јенә һәмин шотландијалы сикофант вә бошбоғаз Маколеј дејир: „Бизә инди анҹаг тәнәззүлдән данышырлар, һалбуки биз анҹаг тәрәгги көрүрүк“. Әһсән бу көзләрә, гулаглара исә һеч сөз ола билмәз!

[121]) Фәһләләри иттиһам едәнләрин ән гәддары „An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes etc.“. (London, 1770) әсәринин мәтндә көстәрилән аноним мүәллифидир. Бу ҹәһәтдән о өзүнү һәлә әввәлләр „Considerations on Taxes“. (London, 1765) әсәриндә көстәрмишди. Полонинин тајы олан статистикада мисилсиз бошбоғаз Артур Јун да бу гәбилдәндир. Фәһләләри мүдафиә едәнләр арасында хүсусилә нәзәрә чарпан бунлардыр: Ҹејкоб Вандерлинт—„Money answers all Things“. London, 1734; илаһијјат доктору кешиш Натанијел Форстер „An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“. London 1767; д-р Прајс вә хүсусән Послтуејт һәм өзүнүн „Universal Dictionary of Trade and Commerce“ әсәринә етдији бир әлавәдә, һәм дә „Great Britain's Commercial Interest explained and improved“, 2 nd edit. (London, 1759) әсәриндә. Фактларын өзүнү о заманын бир чох башга мүәллифләри, о ҹүмләдән Ҹозаја Такер дә гејд едир.

рәклик вә мәһарәти илә фәхр етмирләрми? Бунунла биз нәјә миннәтдарыг? Јәгин ки, башга бир шејә дејил, анчаг, тәбиәтчә шән олан фәһләләримизин әјләнмәсинә јол верән үсула миннәтдарыг. Онлар бүтүн ил боју, һәфтәнин бүтүн алты күнүнү ишләмәли олуб һәр күн ејни иши көрсәјдиләр, өз габилијјәтләрини итириб күтләшмәздиләрми, гывраг вә зирәк олдуглары һалда күт вә сүст олмаздыларми, белә бир әбәди әсарәт бојундуруғу алтында фәһләләримиз өз нүфуз вә е'тибарыны итирмәздиләрми, буну һеч мүһафизә едиб сахлаја биләрдиләрми?.. Бу гәдәр тагәтдән дүшмүш һејванлардан (hard driven animals) даһа нә мәһарәт көзләмәк оларды?.. Бунларын чоху бир франсызын анчаг 5 вә ја 6 күндә көрдүјү иши 4 күндә көрүр. Лакин инкилисләр даим ағыр иш јүкү алтында галсалар, горху ола биләр ки, франсызлардан да чох чылызлашарлар (degenerate). Әкәр халгымыз өз һәрби рәшадәти илә шөһрәт газанмышса, мәкәр биз демирик ки, бунунла биз ики шејә миннәтдарыг: бири будур ки, халгын једији хөрәк јахшы инкилис ростбифи илә пуддингдир; ејни дәрәчәдә әһәмијјәтли олан бир чәһәт дә будур ки, бизим конститусијамызда азадлыг руһу вардыр? Нә үчүн дә сәнәткарларымызын вә мануфактура фәһләләримизин габилијјәт, гүввә вә мәһарәтинин дәрәчәси истәдикләри кими әјләнмәк азадлығындан ирәли кәлмәсин? Үмидварам ки, онлар һеч бир заман нә бу имтијазлардан, нә дә ишдәки мәһарәтләринин, һабелә мәрдликләринин ејни дәрәчәдә әсасыны тәшкил едән јахшы һәјат шәраитиндән мәһрум олмајачаглар»[122]).

«Essay on Trade and Commerce» мүәллифи буна белә чаваб вермишдир:

«Әкәр һәфтәнин једдинчи күнүнү бајрам етмәк аллаһ әмридирсә, бу о демәкдир ки, һәфтәнин галан күнләри әмәјә» (индичә көрәчәјик ки, о демәк истәјир: капитала) «һәср олунмалыдыр вә инсанлары аллаһын бу һөкмүнү јеринә јетирмәјә зорла мәчбур етмәк, зүлм адландырыла билмәз... Үмумијјәтлә, бәшәријјәт фитрәтән раһатлыг вә тәнбәллијә маилдир, буну биз мануфактура гара чамаатынын һәрәкәтиндән әлдә едилән чох нәһс тәчрүбәдән көрүрүк, зира онлар јашајыш васитәләринин баһаландығы һаллардан башга һәмишә һәфтәдә орта һесабла 4 күндән артыг ишләмирләр... Фәрз едәк ки, фәһләнин бүтүн јашајыш васитәләри бир бушел буғдадан ибарәтдир, бунун да дәјәри 5 шиллинг едир вә фәһлә өз әмәји илә күндә бир шиллинг газаныр. Бу һалда фәһлә һәфтәдә чәми 5 күн, буғданын бушели 4 шиллинг оланда исә, чәми 4 күн ишләмәли олур... Лакин бу краллыгда әмәк һаггы јашајыш васитәләринин гијмәтинә нисбәтән хејли артыг олдуғуна көрә 4 күн ишләјән мануфактура фәһләсинин артыг пулу галыр, одур ки, фәһлә һәфтәнин галан күнләрини һеч ишләмәјиб бу пулла бикар јашаја биләр... Үмидварам ки, дедикләрим, һәфтәнин 6 күнү әрзиндә мө'тәдил әмәјин һеч дә көләлик олмадығыны сүбут етмәк үчүн кифајәтдир. Бизим кәнд тәсәррүфат фәһләләримиз һәфтәдә 6 күн ишләјирләр вә һәр чәһәтдән көрүнүр ки, бунлар ән хошбәхт фәһләдирләр (labouring poor)[123]); һолландијалылар да мануфактуралларда бир о гәдәр күн ишләјирләр вә чох хошбәхт бир халг тә'сири бағышлајырлар. Бир чох бајрамлар иш күнләри һәфтәсинин арасыны кәсмирсә, франсызлар да белә ишләјирләр...[124]). Бизим гара чамаат

---

[122]) *Postlethwayt*. Јенә орада. „First Preliminary Discourse“, p. 14.

[123]) „An Essay on Trade and Commerce etc.“. London, 1770. Һәлә 1770-чи илдә инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләринин „хошбәхтлијинин“ нәдән ибарәт олдуғуну мүәллиф өзү 96-чы сәһифәдә нағыл едир. „Онларын иш гүвәси („their working powers“) һәмишә сон дәрәчә кәркиндир („on the stretch“); онлар нә индикиндән пис јашаја биләр („they cannot live cheaper than they do“), нә дә индикиндән артыг ишләјә („nor work harder“) биләрдиләр“.

[124]) Протестантизм ән'әнәви бајрам күнләринин тәгрибән һамысыны дөндәриб иш күнү едир вә мәһз буна көрә капиталын әмәлә кәлмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

исә өз бејнинә белә бир фикир јерләшдирмишдир ки, кућа Авропада һәр бир башга өлкәнин» (фәһлә әһалисиндән) «даһа азад вә даһа мүстәгил јашамаг үстүнлүјү инкилис олдуглары үчүн бу гара чамаатын фитри һаггыдыр. Бу идеја әскәрләримизин мәрдлијинә тә'сир көстәрдијинә көрә, бәлкә дә, мүәјјән фајда верир, лакин бу идеја мануфактура фәһләләри арасында нә гәдәр аз јајылса, онларын өзләри үчүн вә дөвләт үчүн бир о гәдәр јахшы олар. Фәһләләр һеч бир заман өзләрини өз рәисләринә гаршы мүстәгил («independent of their superiors») һесаб етмәмәлидирләр... Бизим дөвләт кими бир сәнаје дөвләтиндә, бүтүн әһалинин бәлкә дә $^7/_8$ һиссәсинин анчаг азачыг мүлкијјәти олдуғу вә ја һеч мүлкијјәти олмадығы бир дөвләтдә гара чамаата үз вермәк чох тәһлүкәлидир...[125]. Нә гәдәр ки, сәнаједәки јохсулларымыз инди 4 күндә газандыглары мәбләғи әлдә етмәк үчүн һәфтәдә 6 күн ишләмәјә разы олмамышлар, там әлач тапыла билмәз»[126].

Бу мәгсәдлә, һәмчинин «тәнбәллијин, позғунлуғун вә азадлыг һаггындакы романтик һәдјанларын көкүнү кәсмәк» үчүн ditto [һабелә] «јохсулларын хејринә гојулан веркиләри азалтмаг, тәшәббүскарлыг руһуну артырмаг вә мануфактураларда әмәјин гијмәтини ашағы салмаг» үчүн капиталын бу сәдагәтли Еккарты белә бир сынанмыш чарә тәклиф едир: чәмијјәтин ианәсинә еһтијачы олан фәһләләр, јә'ни пауперләр «идеал иш евинә» (an ideal workhause) салынсынлар. «Бу ев дәһшәт еви (house of terror) олмалыдыр[127]. Бу «дәһшәт евиндә», бу «идеал иш евиндә» иш күндә 14 саат давам етмәлидир, лакин јемәк вахты да бураја дахил олдуғуна көрә јердә дүз 12 саатлыг иш галыр»[128].

«Ideal workhouse»дә, 1770-чи илин дәһшәт евиндә он ики саатлыг иш күнү! Бундан алтмыш үч ил сонра, 1833-чү илдә, Инкилтәрә парламенти дөрд саһә фабрикләриндә, 13 јашындан 18 јашынадәк ушагларын иш күнүнү азалдыб дүз 12 саата ендирәндә адама белә кәлирди ки, Инкилтәрә сәнајесинин сон сааты кәлиб чатмышдыр! 1852-чи илдә Луи Бонапарт буржуазијанын нәзәриндә өз мөвгејини мөһкәмләтмәк мәгсәди илә ганунда көстәрилән иш күнүнә гәсд етмәк фикринә дүшәндә, франсыз фәһләләри бир ағыздан дедиләр: «Иш күнүнү азалдыб 12 саата ендирмиш олан ганун республика ганунларындан бизә галан јеканә не'мәтдир»[129]. Сүрихдә 10 јашындан јухары

---

125) „An Essay on Trade and Commerce etc.“. London, 1770, p. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57

126) „An Essay on Trade and Commerce etc.“. London, 1770, p. 69. Һәлә 1734-чү илдә Чејкоб Вандерлинт изаһ етмишдир ки, фәһләләрин тәнбәллији һаггында капиталистләрин бүтүн шикајәтләринин сирри анчаг бундан ибарәтдир ки, капиталистләр әввәлки әмәк һаггы илә 4 иш күнү әвәзиндә 6 иш күнү әлдә етмәк истәјирләр.

127) Јенә орада, сәһ. 242—243: „Елә етмәли ки, бу идеал иш еви, јохсулларын бол јемәк, исти вә јахшы палтар алдығы вә чох аз ишләдији бир далдаланачаг олмајыб „дәһшәт еви“ олсун.

128) Јенә орада [сәһ. 260]. Мүәллиф дејир: „Франсызлар бизим азадлыг һаггындакы јүксәк идејаларымыза күлүрләр“ (јенә орада, сәһ. 78).

129) „Онлар хүсусән күндә 12 саатдан артыг ишләмәјә е'тираз едирдиләр, чүнки 12 саатлыг иш күнү гојан ганунун, республика ганунларындан онлара галан јеканә не'мәтдир“ („Reports of Insp. of Fact 31st Octob. 1855“, p. 80). Франсада мүвәггәти һөкумәтин 1848-чи ил 2 март тарихли декретинин буржуазија хејринә дәјишдирилмиш нәшри олуб он ики

ушагларын әмәјинә һәдд гојулуб 12 саат мүәјјән едилмишдир; Ааргауда 1862-чи илдә 13 јашындан 16 јашынадәк ушагларын иш вахты $12^1/_2$ саатдан 12 саата ендирилмишди; Австријада да 1860-чы илдә 14 јашындан 16 јашынадәк ушагларын иш вахты ditto 12 саата ендирилмишди[130]. Маколеј «exultation»-ла дејәрди: «1770-чи илдән бәри нә гәдәр бөјүк тәрәгги олмушдур!»

1770-чи ил капиталистләри пауперләр үчүн «дәһшәт еви» јарадылмасынын һәсрәтини чәкирдиләр; һәмин «дәһшәт еви» бир нечә илдән сонра мануфактура фәһләләринин өзләри үчүн дүзәлдилән нәһәнк бир «иш еви» шәклиндә мејдана кәлди. Бу евин ады фабрик иди. Лакин бу дәфә идеал керчәклик гаршысында саралыб солду...

6. НОРМАЛ ИШ КҮНҮ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ. ГАНУН ВЕРМӘК ЈОЛУ ИЛӘ ИШ КҮНҮНӘ ИЧБАРИ ҺӘДД ГОЈУЛМАСЫ. ИНКИЛТӘРӘНИН 1833—1864-чү ИЛЛӘРДӘКИ ФАБРИК ГАНУНЛАРЫ

Капитал әсрләр боју иш күнүнү артырыб ән узун нормал һәддә чатдырандан, сонра исә бу һәдди дә ашыб он ики саатлыг тәбии күн һәддинә[131] узатдыгдан сонра XVIII әсрин сон гәринәсиндә ири сәнаје мејдана кәлдији замандан е'тибарән бу саһәдә, бүтүн манеәләри дағыдан күчлү сел кими чошгун бир һәрәкат башланды. Иш күнүнүн мүддәти үчүн адәт вә тәбиәтлә, јаш вә чинслә, кечә вә күндүзүн дәјишилмәси илә

саатлыг иш күнү һаггында верилән 1850-чи ил 5 сентјабр ганунунун һөкмү фәрг гојулмадан бүтүн е'малатханалара шамилдир. Бу гануна гәдәр Франсада иш күнү үчүн һәдд гојулмамышды. Фабрикләрдә иш күнү 14, 15 саат вә даһа чох давам едирди. Бах: „Des classes ouvriéres en France, pendant l'année 1848". Par *M. Blanqui*. Һөкумәт фәһләләрин вәзијјәтини тәһгиг етмәји Бланки чәнабларына—ингилабчы дејил, игтисадчы Бланки чәнабларына тапшырмышды.

[130]) Иш күнүнү тәнзим етмәк ишиндә дә Белчика өзүнү нүмунәви бир буржуа дөвләти кими көстәрмишдир. Инкилтәрәнин Бруссел елчиси лорд Һауард де Уолден 1862-чи ил мајын 12-дә Инкилтәрә харичи ишләр назирлијинә белә бир мә'лумат верир: „Назир Рожје мәнә деди ки, нә үмуми ганунда, нә дә јерли гәрарларда ушаг әмәји үчүн һеч бир һәдд гојулмур; сон үч ил әрзиндә һөкумәт һәр ичласында палаталара бу мәсәлә һаггында бир ганун лајиһәси тәгдим етмәк фикриндә олмуш, лакин һәмишә күччатмаз манеәјә раст кәлмишдир; бу манеә исә там әмәк азадлығы принсипинә зидд олан һәр бир ганун гаршысында егоист бир горхаглыг көстәрмәкдән ибарәтдир!"

[131]) „Шүбһәсиз, чох тәәссүф едиләчәк бир һалдыр ки, инсанларын мүәјјән бир синфи һәр күн 12 саат бөјүк әзабла ишләмәли олур. Јемәк вә е'малатханаја кедиб гајытмаг үчүн лазым олан вахт да бураја дахил едиләрсә, бу һәгигәтдә бир кечә-күндүзүн 24 саатындан 14 саатыны тәшкил едир. Үмидварам, һеч кәс инкар етмәз ки, зәһмәткеш синифләрин бүтүн вахтынын, 13 јашындан башлајараг, сәнајенин „азад" саһәләриндә исә бундан да кичик јашдан е'тибарән арасы кәсилмәдән онларын әлиндән тамамилә алынмасы, һәлә сағламлыг мәсәләси бир јана дурсун, мә'нәви нөгтеји-нәзәрдән дә сон дәрәчә зәрәрлидир, мүдһиш бир бәладыр... Чәмијјәтин мә'нәви мәнафеји хатиринә сағлам әһали јетишдирмәк мәгсәди илә вә халгын әксәријјәтинә һәјатдан ағыллы-башлы зөвг алмаг имканы тә'мин етмәк үчүн исрарла тәләб олунмалыдыр ки, бүтүн сәнаје саһәләриндә һәр иш күнүнүн бир һиссәси истираһәт вә әјләнмәк үчүн галсын" (Леонард Һорнер, „Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841").

гојулмуш бүтүн һәдләр дағыдылды. Һәтта көһнә статутларда һәр бир кәндлинин баша дүшәчәји гәдәр ајдын олан күндүз вә кечә мәфһумлары о гәдәр јајғын бир шәкил алды ки, һәлә 1860-чы илдә бир инкилис мәһкәмәси һакими күндүз вә кечәнин нә демәк олдуғуну «мәһкәмә гәрары васитәси илә» изаһ етмәк үчүн доғрудан да төврат мүдриклији көстәрмәли олмушду[132]. Капитал өз зәфәрини бајрам едирди.

Истеһсалатын курултусундан кејимиш олан фәһлә синфи бир гәдәр өзүнә кәлән кими мүгавимәт көстәрмәјә, һәм дә ән әввәл ири сәнајенин вәтәни олан Инкилтәрәдә мүгавимәт көстәрмәјә башлады. Лакин онун отуз ил әрзиндә әлдә етдији күзәштләр гуру бир сөз олараг галды. 1802-чи илдән 1833-чү иләдәк парламент әмәк барәсиндә 5 ганун верди, лакин о гәдәр һијлә ишләтди ки, бу ганунларын мәчбури сурәтдә һәјата кечирилмәси, лазыми гәдәр мә'мур сахланмасы вә саирә үчүн бир гәпик дә пул бурахылмасыны гәрара алмады[133]. Бу ганунлар кағыз үзәриндә галды. «Бу бир һәгигәтдир ки, 1833-чү ил гануну вериләнәдәк ушаглар вә јенијетмәләр ad libitum [истәнилдији кими] бүтүн кечәни, бүтүн күндүзү вә ја һәм кечә, һәм дә күндүз ишләмәјә мәчбур едилирдиләр («were worked»)[134].

Памбыг парча, јун, кәтан вә ипәк фабрикләринә шамил едилән јалныз 1833-чү ил фабрик гануну верилдији замандан е'тибарән мүасир сәнаједә нормал иш күнү башланыр. Һеч бир шеј капиталын руһуну 1833-чү илдән 1864-чү иләдәк верилән инкилис фабрик ганунларынын тарихи гәдәр ајдын көстәрмир!

1833-чү ил ганунунда дејилир ки, фабрикдә ади иш күнү сәһәр саат $5^1/_2$-да башланыб ахшам саат $8^1/_2$-да гуртармалыдыр. Ганун бу 15 саат әрзиндә күнүн һәр вахтында јенијетмәләрин (јә'ни 13 јашындан 18 јашынадәк оланларын) әмәјиндән истифадә олунмасына ичазә верир, лакин бурада белә бир шәрт көзләнилмәлидир ки, бу јашда олан ејни бир јенијетмә, ајрыча көстәрилән бә'зи һаллардан башга, һеч вахт күндә 12

---

132) Бах: „Judgement of Mr. J. H. Otway. Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860".

133) Буржуа кралы олан Луи Филиппин үсули-идарәсинин чох сәчијјәви хүсусијјәти будур ки, онун заманында верилән 1841-чи ил 22 март тарихли јеканә фабрик гануну һеч бир заман һәјата кечирилмәмишди. Бу ганун да анчаг ушаг әмәјинә аиддир. Һәмин ганун 8—12 јашлы ушаглар үчүн сәккиз саат, 12—16 јашлы ушаглар үчүн он ики саат иш вахты гојур вә и. а.; һәм дә бурада бир чох истисналар вардыр ки, бунлар һәтта сәккиз јашлы ушагларын кечә ишләмәсинә јол верир. Бу ганунун тәтбигинә нәзәр јетирмәк вә ону һәјата кечирмәјә мәчбур етмәк „amis du commerce" [„тичарәт достларынын"] өз инсафына бурахылмышды,—өзү дә елә бир өлкәдә ки, орада һәр бир сичан да полисин нәзарәти алтындадыр. Јалныз 1853-чү илдән е'тибарән анчаг бир департаментдә, Норд департаментиндә маашлы бир дөвләт мүфәттиши вәзифәси тә'сис едилмишдир. Үмумијјәтлә, Франса чәмијјәтинин инкишафында ејни дәрәчәдә характерик олан үмуми чәһәт будур ки, Франсанын ганунверичи фабрики һәјатын бүтүн чәһәтләрини өз тору илә сарыдығы һалда, Луи Филиппин бу гануну 1848-чи ил ингилабынадәк һәмин саһәдә јеканә бир ганун олараг галмышды.

134) „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860", p. 50.

саатдан артыг ишләмәмәлидир. Ганунун 6-чы маддәсиндә дејилир ки, «иш вахты үчүн һәдд гојулмуш һәр бир шәхсә һәр күн азы $1^1/_2$ саат јемәк вахты верилмәлидир». Ашағыда көстәрилән бирчә һалдан башга, 9 јашындан кичик ушагларын ишләдилмәси гадаған олунурду; 9—13 јашлы ушагларын иш вахты күндә 8 саатдан артыг олмамалыдыр. 9 јашындан 18 јашынадәк оланларын кечә ишләмәси, јә'ни бу гануна көрә ахшам саат $8^1/_2$-дан сәһәр саат $5^1/_2$-а гәдәр ишләмәси гадаған иди.

Ганун верәнләр јашлыларын иш гүввәсини капиталын азад сурәтдә сормасына, јахуд онларын өз дедији кими, «әмәк азадлығына» әсла гәсд етмәк фикриндә олмадыгларына көрә, фабрик ганунунун доғурдуғу бунча дәһшәтли нәтичәнин гаршысыны алмаг үчүн хүсуси бир систем ујдурмушдулар. Комиссијанын мәркәзи шурасынын 1833-чү ил 25 ијун тарихли биринчи һесабатында дејилир:

«Фабрик системинин индики тәшкилат гурулушунда ән бөјүк бәла ондан ибарәтдир ки, бу систем, ушагларын иш вахтыны узадыб јашлыларын иш күнүнүн сон һәддинә чатдырмаг зәрурәти доғурур. Бу бәлаја гаршы јеканә чарә, јашлыларын әмәјинә һәдд гојмаға чалышмадан ушаглар үчүн ики нөвбәли иш тәтбиг етмәк планыдыр, зира јашлыларын әмәјинә һәдд гојмаг тәшәббүсү, арадан галдырылмасы нәзәрдә тутулан бәладан даһа бөјүк бир бәла төрәтмиш оларды»[93].

Бу «план» Relaissystem ады илә һәјата кечирилмишди («System of Relays»; Relay сөзүнүн инкилисчә мә'насы франсызча олдуғу кими почт атларынын һәр мәнзилдә нөвбә илә дәјишдирилмәси демәкдир); бу системә көрә бир нөвбәдә ишләјән 9 јашындан 13 јашынадәк ушаглары, мисал үчүн, сәһәр саат $5^1/_2$-дан күндүз саат $1^1/_2$-ә гәдәр, о бири нөвбәдә ишләјәнләри исә күндүз саат $1^1/_2$-дан ахшам саат $8^1/_2$-а гәдәр вә и. а. ишә гошурлар.

Чәнаб фабрикчиләр сон 22 ил әрзиндә ушаг әмәјинә даир верилән бүтүн ганунлары там бир һәјасызлыгла поздуглары үчүн, онларын атачаглары ачы һәбә бу дәфә дә мүкафат олараг ширни гатылды. Парламент гәрара алмышды ки, 1834-чү ил мартын 1-дән е'тибарән 11 јашындан кичик һеч бир ушаг, 1835-чи ил мартын 1-дән е'тибарән 12 јашындан кичик һеч бир ушаг вә 1836-чы ил мартын 1-дән е'тибарән 13 јашындан кичик һеч бир ушаг фабрикдә 8 саатдан артыг ишләмәмәлидир! «Капитала» гаршы бу гәдәр рәһмдиллик көстәрән бу «либерализм» она көрә хүсуси тәшәккүрә лајиг иди ки, д-р Фарре, сер А. Карлајл, сер. Б. Броди, сер Ч. Белл, ч-б Гатри вә башгалары, јә'ни Лондонун ән көркәмли терапевт вә чәрраһлары,— ашағы палата гаршысында шаһид сифәти илә вердикләри ифадәләрдә демишдиләр: «periculum in mora!»[94]. Д-р Фарре бу барәдә даһа кәскин демишди:

«Инсанларын һәр һансы бир сәбәбә көрә вахтындан әввәл өлмәсинин гаршысыны алмаг үчүн ганунлар вермәк еіни дәрәчәдә лазымдыр, анчаг бу усул» (фабрик үсулу) «әлбәттә, инсанларын еркән өлмәсинә сәбәб олан ән амансыз үсуллардан бири һесаб олунмалыдыр»[135].

Ҹәнаб фабрикчиләрә мәрһәмәт көстәриб 13 јашындан кичик ушаглары јенә бир нечә иллијә һәфтәдә 72 саат фабрикдә ишләмәк кими чәһәннәм әзабына мәһкум едән «ислаһ олунмуш» ејни парламент, јенә дә азадлығы дамчы-дамчы верән башга бир фәрманында, зәнчи гулларын һәфтәдә 45 саатдан артыг ишләдилмәсини плантаторлара гадаған етмишди!

Лакин әсла кифајәтләнмәјән капитал, илләр боју давам едән курултулу тәшвигат апарды. Бу тәшвигат башлыча олараг, 8 саатдан артыг ишләмәмәси вә мүәјјән мә'нада ичбари тәһсил көрмәси лазым кәлән ушаг категоријаларынын јашы этрафында иди. Капиталист антропологијасына бахылса, ушаглыг дөврү 10 јашында, ја да узаг башы 11 јашында гуртарыр. Фабрик ганунуну тамамилә һәјата кечирмәк вахты, јә'ни нәһс 1836-чы ил јахынлашдыгча фабрикчи әчлафлар даһа чох азғынлашырды. Онлар, доғрудан да, һөкумәтин көзүнү о гәдәр горхуда билдиләр ки, 1835-чи илдә һөкумәт ушаглыг һәддини 13 јашдан 12 јаша ендирмәји тәклиф етди. Лакин pressure from without [кәнардан едилән тәзјиг] кетдикчә дәһшәтли бир шәкил алырды. Ашағы палатанын мәрдлији чатмады. Ашағы палата 13 јашлы ушаглары капиталын Ҹаһаннатһа арабасынын[96] тәкәрләри алтына күндә 8 саатдан артыг атмагдан чәкинди, беләликлә дә 1833-чү ил гануну там гүввәјә минди вә 1844-чү илин ијун ајына гәдәр дәјишилмәди.

Фабрик әмәјинин бу ганун әсасында, әввәлчә гисмән, сонра да бүтүнлүклә тәнзим едилдији он ил әрзиндә фабрик мүфәттишләринин вердикләри рәсми һесабатлар бу гануну һәјата кечирә билмәдикләринә даир шикајәтләрлә долудур. 1833-чү ил гануну сәһәр саат $5^1/_2$ илә ахшам саат $8^1/_2$ арасындакы он беш саатлыг мүддәт әрзиндә һәр бир «јенијетмәнин» вә һәр бир «ушағын» өз он ики саатлыг вә ја сәккиз саатлыг ишини һансы саатда башламасыны, һансы саатда тәнәффүсә чыхачағыны вә һансы саатда гуртарачағыны мүәјјән етмәк ихтијарыны чәнаб капиталистләрә вермәклә бәрабәр, мүхтәлиф шәхсләрә мүхтәлиф саатларда јемәк вахты тә'јин етмәк ихтијарыны да онлара вердијинә көрә, бу чәнаблар чох кечмәдән јени бир «Relaissystem» ичад етдиләр; бу системә көрә, һәмин иш атлары даһа мүәјјән почт мәнзилләриндә дәјишдирилмәјиб

---

[135]) „Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which in can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it“[95].

ара мәнзилләриндә даим тәзәдән иш арабасына гошулурлар. Биз сонралар бир даһа бу систем үзәринә гајытмалы олачағымыза көрә инди онун гәрибәликләриндән әтрафлы бәһс етмирик. Лакин елә илк бахышда ајдын көрүнүр ки, бу систем бүтүн фабрик ганунунун нәинки маһијјәтини, һәтта онун өзүнү дә тамамилә јох едирди. Һәр бир ушаг вә һәр бир јенијетмәнин иш вахтынын һесабыны тутмаг бу гәдәр долашыг олдугдан сонра фабрик мүфәттишләри фабрикчиләри ганунда көстәрилән иш вахтына риајәт етмәјә вә јемәк үчүн гануни тәнәффүсләр вермәјә нечә мәчбур едә биләрдиләр? Одур ки, әввәлләр һөкм сүрән бөјүк биабырчылыглар тез бир заманда һеч бир мүгавимәт көрмәдән јенә дә фабрикләрин чохунда гол-будаг атмаға башлады. Фабрик мүфәттишләри дахили ишләр назири илә көрүшәндә (1844-чү илдә) сүбут етдиләр ки, јени ичад олунмуш Relaissystem шәраитиндә һеч бир нәзарәт мүмкүн дејилдир[136]. Лакин вәзијјәт олдугча дәјишмишди. Фабрик фәһләләри Хартијаны[97] өзләри үчүн сијаси шүар етдикләри кими, сонралар, хүсусән 1838-чи илдән е'тибарән, он саатлыг иш ганунуку өзләринә игтисади шүар етмишдиләр. Һәтта өз фабрик истеһсалатыны 1833-чү ил ганунуна әсасән тәнзим едән фабрикчиләр «өз хәбис һәмкарларынын» һәјасыз «рәғабәти» һаггында парламентә јығын-јығын мәктуб көндәриб јазырдылар ки, онлар чох һәјасыз олдугларына көрә вә ја онларын јерли шәраити даһа әлверишли олдуғуна көрә, гануну поза билирләр. Лакин ајры-ајры фабрикчиләр өзләринин чохданки тамаһкарлыгларына нә гәдәр сәрбәстлик вермәк истәсәләр дә, фабрикчиләр синфинин идеологлары вә сијаси рәһбәрләри фәһләләрлә башга чүр рәфтар етмәји вә башга дилдә данышмағы мәсләһәт көрүрдүләр. Онлар тахыл ганунларынын ләғв едилмәси үчүн кампанија ачмышдылар вә галиб кәлмәк үчүн фәһләләрин јардымына мөһтач идиләр! Буна көрә дә онлар мин иллик азад тичарәт сәлтәнәтиндә јалныз чөрәк көмбәсинин чәкисини икигат артырачагларыны дејил[98], һабелә он саатлыг иш ганунуну гәбул едәчәкләрини дә вә'д едирдиләр[137]. Демәли, онлар 1833-чү ил ганунуну һәјата кечирмәк мәгсәдини күдән тәдбирә гаршы даһа аз мүбаризә едә биләрдиләр. Нәһајәт, торпаг рентасы кими мүгәддәс мәнафеләри тәһлүкә гаршысында оланториләр өз дүшмәнләринин «намуссуз һәрәкәтләрини»[138] филантроплуг һиссләриндән доған бөјүк бир гәзәблә ифша етдиләр.

---

[136]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849“, p. 6.
[137]) „Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1848“, p. 98.
[138]) Леонард Һорнер „nefarious practices“ [„биабырчы һәрәкәт“] ифадәсини һәтта рәсми олараг ишләдир („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1859“, p. 7).

Беләликлә 1844-ҹү ил 7 ијун тарихли әлавә фабрик ганунy мејдана кәлди вә 1844-ҹү ил сентјабрын 10-дан гүввәјә минди. Бу ганун јени бир фәһлә категоријасыны, јә'ни 18 јашындан јухары гадынлары мүдафиә едир. Бу гадынлар һәр ҹәһәтдән јенијетмәләрлә бәрабәр тутулурду: онларын иш күнү үчүн 12 саатлыг һәдд гојулду, онларын кечә ишләмәләри гадаған едилди вә и. а. Демәли, илк дәфә олараг ганун, һәдди-булуға чатанларын әмәјини дә билаваситә вә рәсмән нәзарәт алтына алмаг мәҹбуријјәтиндә галды. 1844—1845-ҹи ил фабрик һесабатында истеһза илә белә дејилир:

«Јашлы гадынларын һүгугларына бу ҹүр мүдахилә едилдијинә гаршы онлардан бир дәфә дә олса шикајәт ешитмәмишик»[139].

13 јашындан кичик ушагларын иш күнү гысалдылыб күндә $6^1/_2$ саата, мүәјјән шәраитдә исә 7 саата ендирилди[140].

Ујдурма Relaissystem-дән суи-истифадә олунмасына даһа јол вермәмәк үчүн ганун әзҹүмлә, ашағыдакы мүһүм ҹәһәтләри дәгигләшдирмишди:

«Ушагларын вә јенијетмәләрин иш күнүнү, һеч олмазса бир ушаг вә ја бир јенијетмә сәһәр фабрикдә ишә башладығы вахтдан һесабламаг лазымдыр».

Беләликлә, мәсәлән, *A* сәһәр саат 8-дә, *B* исә саат 10-да ишә башлајырса, *B*-нин дә иш күнү *A*-нын иш күнү гуртаран заман гуртармалыдыр. Иш күнү мүәјјән бир үмуми саатла, мәсәлән,ән јахын дәмирјол сааты илә башланмалы, фабрик зәнки дә бу саатла вурулмалыдыр. Фабрикчи кәрәк фабрикдә ири һәрфлә чап олунмуш ҹәдвәл асыб иш күнүнүн нә вахт башландығыны, нә вахт гуртардығыны вә нә вахт тәнәффүс верилдијини көстәрсин. Саат 12-дән әввәл ишә башлајан ушаглары күнорта саат бирдән сонра јенидән ишләтмәк олмаз. Беләликлә, наһардан сонракы нөвбәдә ишләјән ушаглар сәһәр нөвбәсиндә ишләјәнләрдән ибарәт олмамалыдыр. $1^1/_2$ саатлыг наһар вахты, ганунун мүдафиә етдији бүтүн фәһләләрә ејни вахтда верилмәли, һәм дә бунун азы 1 сааты күндүз саат үчә гәдәр верилмәлидир. Саат 1-ә гәдәр ишләјән ушаглар, јахуд јенијетмәләр јемәк үчүн һеч олмазса јарым саат вахт верилмәсә, 5 саатдан артыг ишләмәмәлидирләр. Ушаглар, јенијетмәләр вә ја гадынлар, јемәк үчүн верилән тәнәффүс вахты, мүәјјән бир иш көрүлдүјү фабрик бинасында галмамалыдырлар вә и. а.

---

[139]) „Reports etc. for 30th Sept. 1844“, p. 15.

[140]) Ганун ушагларын әмәјиндән күндә 10 саат истифадә етмәјә о һалларда иҹазә верир ки, онлар һәр күн дејил, күнашыры ишләсинләр. Үмумијјәтлә десәк, бу гејд-шәрт тәтбиг олунмамыш һалда галды.

Биз көрдүк ки, иш вахтыны, онун һәддини вә тәнәффүсләри һәрби ишдә олдуғу кими зәнк чалмагла низама салан бу хырда гәрарлар һеч дә парламентдәки гондармаларын мәһсулу дејил иди. Бунлар мөвчуд мүнасибәтләрдән доғараг, муасир истеһсал үсулунун тәбии ганунлары шәклиндә тәдричлә инкишаф етмишди. Бунларын тәртиби, дөвләт тәрәфиндән рәсми сурәтдә гәбул едилиб е'лан олунмасы узун мүддәт давам едән синфи мүбаризәнин нәтичәсидир. Бу гәрарларын ән јахын нәтичәләриндән бири ондан ибарәт иди ки, практика јашлы фабрик фәһләләринин иш күнүнү дә ејни һәдләрә табе етмишдир, чүнки истеһсал просесләринин чохунда ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын әмәкдашлыг етмәләри лазымдыр. Буна көрә дә үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә 1844—1847-чи илләр дөврүндә он ики саатлыг иш күнү, фабрик ганунларына табе олан бүтүн сәнаје саһәләринә үмумијјәтлә вә ејни шәкилдә јајылмыш олду.

Лакин фабрикчиләр јол вердикләри бу чүр «тәрәггинин» әвәзини мүәјјән бир «тәнәззүл» илә чыхдылар. Онларын тә'киди илә ашағы палата истисмар едилән ушагларын ән ашағы јаш һәддини 9-дан 8 јаша ендирди ки, капитал аллаһ-тәаланын вә инсанларын гојдуғу бүтүн ганунлара әсасән тәләб етдији «әлавә тәклиф едилән фабрик ушаглары илә»[141] тә'мин едилмиш олсун.

1846—1847-чи илләр Инкилтәрәнин игтисади тарихиндә там бир дөвр тәшкил едир. Тахыл ганунлары ләғв едилмиш, памбыг вә башга хам материаллара гојулан идхал көмрүјү арадан галдырылмыш, тичарәт азадлығы ганунверичилик ишинә јол көстәрән улдуз е'лан едилмишди! Мүхтәсәр, мин иллик сәлтәнәт јаранырды. Дикәр тәрәфдән, һәмин илләрдә чартизм һәрәкаты вә он саатлыг иш күнү уғрундакы тәшвигат ән јүксәк нөгтәјә чатмышды. Интигам арзусу илә чошан торилә чартизм һәрәкатынын вә 10 саатлыг иш күнү гануну уғрундакы тәшвигатын мүттәфиги олдулар. Башда Брајт вә Қобден олмагла хаин азад тичарәт ордусунун гызғын мүгавимәтинә бахмајараг, парламент, чохдан бәри әлдә едилмәсинә чалышылан он саатлыг иш күнү ганунуну гәбул етди.

1847-чи ил 8 ијун тарихли јени фабрик ганунунда мүәјјән едилди ки, 1847-чи ил ијулун 1-дән е'тибарән «јенијетмәләрин» (13 јашындан 18 јашына гәдәр оланларын) вә бүтүн ишчи гадынларын иш күнү гысалдылыб әввәлчә 11 саата ендирилир, 1848-чи ил мајын 1-дән е'тибарән исә јенә дә ејни категорија-

---

141) „Ушагларын иш вахты гысалдылса, ишә лазым олан ушагларын сајыны артырмаг лазым кәләчәкдир, буна көрә дә онлар бу гәрара кәлдиләр ки, 8 јашындан 9 јашына гәдәр ушаглар әлавә олараг тәклиф едилсә, артан тәләб өдәниләр“ („Reports etc. for 30th Sept. 1844“, p. 13).

дан олан фәһләләрин иш күнүнә гәти олараг 10 саатлыг һәдд гојулур. Бүтүн галан мәсәләләрдә бу ганун 1833 вә 1844-чү илләрдәки ганунлары јалныз бир гәдәр дәјишдириб тамамлајырды.

Капитал әввәлчә һүчума кечди ки, 1848-чи ил мајын 1-дән ганунун бүтүнлүклә һәјата кечирилмәсинә мане олсун. Һәм дә санки тәчрүбәдән дәрс алан фәһләләрин өзләри өз ишләринин позулмасына јардым етмәли идиләр. Бунун үчүн јахшы бир мәгам дүшдү.

«Хатырлатмаг лазымдыр ки, 1846—1847-чи илләрдәки дәһшәтли бөһран үзүндән фабрик фәһләләри бөјүк бир еһтијач ичиндә идиләр, чүнки бир чох фабрик натамам ишләјирди, бә'зиләри исә тамамилә дајанмышды. Бу сәбәбдән фәһләләрин хејли һиссәси бәрк сыхынты чәкирди, бир чохлары борч ичиндә иди. Буна көрә дә мөһкәм күман едилә биләрди ки, фәһләләр даһа узун иш күнүнә разы олачаг вә чалышачаглар ки, кечмишдә чәкдикләри зәрәрдән чыхсынлар, бәлкә дә борчларыны верә билсинләр, јахуд ломбарддан өз мебелләрини кери алсынлар вә ја сатдыглары мүхәлләфатын јеринә тәзәсини алсынлар, јахуд өзләри вә аиләләри үчүн тәзә палтар алсынлар»[142].

Чәнаб фабрикчиләр әмәк һаггыны үмумиликдә 10% ашағы салмагла бу вәзијјәтин тәбии тә'сирини даһа да артырмаға чәһд етдиләр. Бу, јени азад тичарәт дөврүнүн, нечә дејәрләр, тәгдис едилмәси бајрамы кими бир шеј иди. Сонра иш күнү 11 саата ендирилән кими әмәк һаггы да дәрһал јенидән 8 $1/3$% азалдылды, иш күнү гәти олараг 10 саата ендириләндә исә, әмәк һаггы ики дәфәдән чох азалдылыб јарыбајарыдан ашағы салынды. Буна көрә дә шәраитин имкан вердији һәр јердә әмәк һаггы азы 25% ашағы салынды[143]. Мәһз бу јолла һазырланмыш шәраитдә фәһләләр арасында 1847-чи ил ганунуну ләғв етмәк үчүн тәшвигат башланды. Баш алдатмаг, ширникдирмәк, һәдәләмәк кими васитәләрин һеч бири истифадәсиз галмады, лакин бунларын һеч бири нәтичә вермәди. Фәһләләрдән «бу ганунун онлар үчүн зүлм олдуғу һаггында» беш-алты коллектив әризә топламаг мүмкүн олдуса да, әризә верәнләрин өзләри диндириләндә бу әризәләрин онлара зорла гол чәкдирилдијини дедиләр. «Фәһләләрә зүлм олунур, бу доғрудур, лакин зүлм едән фабрик гануну дејил, башга шејдир»[144]. Фабрикчиләр фәһләләри истәдикләри кими данышмаға вадар

---

[142]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848", p. 16.

[143]) „Мән јәгин етдим ки, һәфтәдә 10 шиллинг аланларын әмәк һаггыны әввәлчә, үмумијјәтлә әмәк һаггынын 10% ашағы дүшдүјүнә әсасланараг 1 шиллинг азалтмышдылар, сонра да иш күнүнүн гысалдығыны әсас тутуб даһа 1 шиллинг 6 пенс азалтмышдылар ки, бунун чәми 2 шиллинг 6 пенс едир; буна бахмајараг чохлары он саатлыг иш күнү ганунуна мөһкәм тәрәфдар иди" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848", p. 16).

[144]) „Мән әризәни имзалајаркән ону да дедим ки, нә исә пис иш көрүрәм.—Бәс онда әризәни нә үчүн имзаладыныз?—Чүнки имзаламасајдым, мәни күчәјә атардылар.—Әризә верән өзүнү доғрудан „зүлм алтында" һисс едирдисә, бунун һеч дә фабрик гануну нәтичәсиндә олмадығыны билирди" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848", p. 102).

едә билмәдиләрсә, өзләри мәтбуатда вә парламентдә фәһләләрин адындан даһа артыг чығыр-бағыр салмаға башладылар. Онлар фабрик мүфәттишләрини Қонвент комиссарларына[99] бәнзәр бир шеј кими гәләмә вериб дејирдиләр ки, онлар дүнјаны јахшылашдырмаг хүлјалары илә бәдбәхт фәһләләрин башына бәла ачырлар. Лакин бу һијлә дә баш тутмады. Фабрик мүфәттиши Леонард Һорнер өзү вә онун көмәкчиләри Ланкашир фабрикләриндә бир чох шаһидләрин ифадәләрини топламышдылар. Диндирилән фәһләләрин 70%-ә гәдәри 10 саатлыг иш күнүнә, бундан хејли аз һиссәси 11 саатлыг иш күнүнә, чох чүз'и бир гисми дә әввәлки 12 саатлыг иш күнүнә тәрәфдар олдуғуну билдирмишди[145].

«Хејирхаһлыг» ады илә ишләдилән башга бир һијлә дә, јашлы киши фәһләләри 12—15 саат ишләмәјә мәчбур етмәкдән вә сонра буну пролетариатын әсил арзусунун ән дүзкүн ифадәси е'лан етмәкдән ибарәт иди. Лакин «рәһмсиз» фабрик мүфәттиши Леонард Һорнер бурада да ортаја чыды. «Иш вахтындан артыг ишләјән» фәһләләрин чоху билдирмишдиләр ки,

> «онлар үчүн ән јахшысы аз әмәк һаггы алыб 10 саат ишләмәкдир, лакин онларын башга чарәси јох иди: онларын арасында о гәдәр ишсиз вар, о гәдәр әјиричи ади ешмәчи вәзифәсиндә чалышмаға мәчбурдур ки, иш күнүнүн узадылмасына разы олмасајдылар, дәрһал онларын јерини башгалары тутарды; буна көрә дә онларын бирчә чарәси вар иди: ја даһа чох ишләмәли, ја да күчәјә атылмалы идиләр»[146].

Қапиталын әввәлинчи һүчуму боша чыхды вә он саатлыг иш күнү гануну 1848-чи ил мајын 1-дә гүввәјә минди. Лакин чартист партијасынын мәғлубијјәти, партија рәһбәрләринин һәбсханаја салынмасы вә тәшкилатынын дағыдылмасы Инкилтәрә фәһлә синфинин өз гүввәсинә олан инамыны сарсытды. Бундан азачыг сонра Парисдә баш верән ијун үсјаны вә үсјанын вәһшичәсинә јатырылмасы, һәм Авропа континентиндә, һәм дә Инкилтәрәдә һаким синифләрин бүтүн фраксијаларыны: торпаг мүлкијјәтчиләри илә капиталистләри, биржа гурдлары илә дүканчылары, тичарәти һимајә тәрәфдарлары илә азад тичарәт тәрәфдарларыны, һөкумәт илә мүхалифәти, кешишләр илә азадфикирлиләри, чаван фаһишәләр илә гарымыш раһибәләри үмуми бир шүар алтында—мүлкијјәти, дини, аилә вә чәмиј-

[145]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848", p. 17. Беләликлә, ч-б Һорнерин бахдығы маһалдакы 181 фабрикдә 10 270 нәфәр јашлы киши фәһлә диндирилмишди. Онларын ифадәләрини фабрик мүфәттишлијинин 1848-чи ил октјабр ајында гуртаран јарымиллик һесабатынын әлавәсиндә тапмаг олар. Бу шаһидләрин вердикләри ифадәләрдә башга чәһәтләрдән дә чох гијмәтли мә'лумат вардыр.

[146]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848". Бах: „Appendix"дә шәхсән Леонард Һорнер тәрәфиндән топланылан 69, 70, 71, 72, 92, 93 №ли ифадәләр, һабелә мүфәттиш көмәкчиси А. тәрәфиндән топланылан 51, 52, 58, 59, 62, 70 №-ли ифадәләр. Бир фабрикчи һәтта лап ачыг данышмышды. Јенә орада 265-чи нөмрәдән сонра кәлән 14-чү нөмрәјә бах [сәһ. 37].

јәти хилас етмәк шүары алтында бирләшдирди! Һәр јердә фәһлә синфинә лә'нәт јағдырылды, бу синиф тә'гибә уғрадылды, «шүбһәлиләрә гаршы ганунун»[100] һөкмү алтына алынды. Беләликлә, чәнаб фабрикчиләр чәкинмәјә биләрдиләр. Онлар тәкчә он саатлыг иш күнү ганununа гаршы дејил, 1833-чү илдән е'тибарән иш гүввәсинин «азад шәкилдә» сорулмасынын габағыны бир гәдәр алмаг мәгсәди илә верилән бүтүн ганунлара гаршы да ачыг гијам галдырдылар. Ики илдән јухары азғын бир һәјасызлыгла вә шиддәтли террор васитәси илә һәјата кечирилән бу гијам, кичик һәчмдә көләлији мүдафиә гијамы[101] иди вә буну хүсусилә асанлашдыран чәһәт о иди ки, гијам едән капиталист өз фәһләсинин чанына дәјән зәрәрдән башга һеч бир зијан чәкмирди.

Бундан сонракы һадисәләри баша дүшмәк үчүн хатырлатмаг лазымдыр ки, 1833, 1844, 1847-чи илләрдә верилән фабрик ганунларынын һеч бири өзүндән әввәлкиләри дәјишдирмәдијинә көрә бунларын һәр үчү өз ганунИ гүввәсиндә галыр; бунларын һеч бири 18 јашындан јухары киши фәһләләрин иш күнүнә һәдд гојмур, 1833-чү илдән е'тибарән сәһәр саат $5^1/_2$-дан ахшам саат $8^1/_2$-а гәдәр давам едән он беш саатлыг иш күнү јенә дә ганунИ «иш күнү» һесаб олунурду вә јенијетмәләр илә гадынлар ганунда көстәрилән шәртләрлә јалныз бу «иш күнү» дахилиндә әввәлчә он ики саат, сонра исә он саат ишләмәли идиләр.

Бә'зи јерләрдә фабрикчиләр ән әввәл, өз фабрикләриндә ишләјән јенијетмә вә гадынларын бир һиссәсини, бә'зи һалларда исә јарысыны ишдән чыхартдылар вә бунун әвәзинә јашлы киши фәһләләрин, демәк олар, арадан галдырылмыш кечә иши системини бәрпа етдиләр. Фабрикчиләр инандырмаға чәһд едирдиләр ки, он саатлыг иш күнү гануну гаршысында онларын башга чарәси јохдур![147)]

Атылан икинчи аддым, јемәк үчүн гојулмуш ганунИ тәнәффүсләрә аид олду. Көрәк фабрик мүфәттишләри нә дејир:

«Иш күнү үчүн он саатлыг һәдд гојуландан бәри фабрикчиләр, һәләлик өз фикирләрини практикада ахыра гәдәр һәјата кечирмәсәләр дә, иддиа едирдиләр ки, мәсәлән, сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-јәдәк давам едән иш мүддәтиндә јемәк үчүн сәһәр саат 9-а гәдәр 1 саат вә ахшам саат 7-дән сонра $^1/_2$ саат вахт вермәклә, демәли, фәһләләрә чәми 1 $^1/_2$ саат јемәк вахты вермәклә ганунда көстәрилән тәләбләри кифајәт дәрәчәдә јеринә јетирмиш олурлар. Инди онлар бә'зи һалларда наһар үчүн јарым саат вә ја там бир саат вахт верирләр, лакин исрарла дејирләр ки, онлар бу 1 $^1/_2$ саатын һеч бир һиссәсини он саатлыг иш күнү һесабына вермәјә борчлу дејилдирләр»[148)].

---

147) „Reports etc. for 31st October 1848", p. 133, 134.
148) „Reports etc. for 30th April 1848", p. 47.

Беләликлә, чәнаб фабрикчиләр иддиа едирдиләр ки, 1844-чү ил ганунунда јемәк вахты һаггында верилән чох дәгиг көстәришләр фәһләләрин анчаг фабрикә кәлмәздән габаг вә фабрикдән кедәндән сонра, јә'ни өз евләриндә јејиб-ичмәсинә ичазә верир! Доғрудан да, нијә кәрәк фәһлә сәһәр саат 9-дан габаг наһар еләмәсин? Лакин краллыг һүгугшүнаслары бу гәрара кәлдиләр ки, ганунда көстәрилән јемәк вахты

«әсил иш күнүндә верилән тәнәффүсләрдән ибарәт олмалыдыр вә фәһләни сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-јә гәдәр 10 саат фасиләсиз ишләтмәк ганун зиддир»[149].

Бу хејирхаһ нүмајишләрдән сонра капитал гијам һазырламаг мәгсәди илә елә бир тәдбирә әл атды ки, бу тәдбир 1844-чү ил ганунунун рәсми чәһәтинә ујғун иди вә, демәли, гануна зидд дејилди.

Әлбәттә, 1844-чү ил гануну күндүз саат 12-јә гәдәр ишләјән 8—13 јашлы ушагларын күндүз саат 1-дән сонра ишләдилмәсини гадаған едирди. Лакин бу ганун саат 12-дә вә бундан сонра ишә башлајан ушагларын $6^1/_2$ саатлыг иш күнү мәсәләсини әсла тәнзим етмирди! Буна көрә дә күндүз саат 12-дә ишә башлајан сәккиз јашлы ушаглары саат 12-дән 1-ә гәдәр, јә'ни 1 саат, күндүз саат 2-дән саат 4-ә гәдәр, јә'ни 2 саат вә ахшам саатдан 5-дән $8^1/_2$-ә гәдәр, јә'ни $3^1/_2$ саат, чәми исә ганунда көстәрилдији кими $6^1/_2$ саат ишләтмәк олар! Јахуд бундан да јахшы бир үсул. Ушагларын ишини ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр ишләјән јашлы киши фәһләләрин иши илә бир вахта салмаг үчүн фабрикчиләрин күнорта саат 2-јә гәдәр ушаглара иш вермәјиб сонра онлары фабрикдә ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр тәнәффүссүз сахламалары кифајәт иди!

«Инди ачыгча е'тираф едирләр ки, тамаһкар фабрикчиләр машынлары күндә 10 саатдан артыг ишләтмәјә чәһд етдикләри үчүн сон заманлар Инкилтәрәдә 8—13 јашлы оғлан вә гыз ушагларыны бүтүн јенијетмәләр вә гадынлар ишдән чыхыб кедәндән сонра ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр тәкчә јашлы кишиләрлә бирликдә ишләтмәк адәт олмушдур»[150].

Фәһләләр вә фабрик мүфәттишләри сәһијјә вә әхлаг мүлаһизәләрини әсас тутуб е'тираз едирдиләр. Капитал исә буна белә чаваб верирди:

«Тутдуғум әмәлләрим гој мәнә олсун гәним.
Гануни бир мәһкәмә тәләб едирәм анчаг,—
Тәмәссүк үзрә кәрәк верилсин һаггым мәним»[102].

Доғрудан да, 1850-чи ил ијулун 26-да ашағы палатаја тәгдим олунан статистика мә'луматына көрә 1850-чи ил ијулун

[149]) Reports etc. for 31 st October 1488", p. 130.
[150]) Јенә ерада, ҫәh. 142.

15-нә гәдәр 257 фабрикдә 3 742 ушаг бүтүн е'тиразлара бахмајараг һәмин «адәт» әсасында ишләдилирди[151]. Амма бу һәлә һарасыдыр! Капитал ити көзләри илә көрмүшдү ки, 1844-ҹү ил гануну наһардан әввәл истираһәт үчүн азы 30 дәгигәлик тәнәффүс вермәдән беш саат ишләмәјә јол вермир, наһардан сонракы иш һаггында исә бу ганунда һеч бир белә шеј көстәрилмир. Буна көрә дә капитал 8 јашлы фәһлә ушаглары јалныз күнортадан сонра саат 2-дән ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр фасиләсиз ишләдиб тагәтдән салмағы дејил, һабелә онлары һәмин мүддәтдә аҹ сахламағы тәләб етмиш вә буна наил олмушдур!

«Бәли, онун дөшү; гәбздә белә дејилир!»[152][103]

Ушаг әмәјини тәнзим едән 1844-ҹү ил ганунунун рәсми ҹәһәтинә Шејлоксајағы бу сәдагәт, «јенијетмә вә гадынларын» әмәјини тәнзим едән ејни гануна гаршы ачыгҹа гијам һазырланмасына сәбәб олмалы иди. Хатырлатмаг лазымдыр ки, бу ганунун башлыҹа мәгсәди вә башлыҹа мәзмуну «дүзкүн олмајан Relaissystem»и арадан галдырмагдыр. Фабрикчиләр өз гијамыны белә садәҹә бәјанатла башламышлар ки, 1844-ҹү ил ганунунун он беш саатлыг фабрик күнү әрзиндә јенијетмәләрин вә гадынларын иш гүввәсиндән истәнилдији шәкилдә вә истәнилән гыса фасиләләрлә истифадә олунмасыны гадаған едән маддәләри

«иш вахтынын һәдди 12 саат галыркән нисбәтән зәрәрсиз (comparatively harmless) иди. Он саатлыг иш күнү гануну шәраитиндә исә бу маддәләр дөзүлмәз һагсызлыгдыр (hardship)»[153].

Буна көрә дә онлар мүфәттишләрә сојугганлылыгла билдирдиләр ки, ганунда рәсмән дејиләнләри нәзәрә алмаг истәмирләр вә көһнә системи өз һөкмләри илә тәтбиг етмәк фикриндәдирләр[154]. Бу һал сарсаг мәсләһәтләрә гулаг асыб јолдан чыхарылан фәһләләрин куја өзләринә дә хејирдир, чүнки

---

[151]) „Reports etc. for 31st October 1850", p. 5, 6.

[152]) Истәр инкишаф етмәмиш формаларда олсун, истәрсә инкишаф етмиш формаларда, капиталын тәбиәти ејни шәкилдә галыр. Америкада Вәтәндаш мүһарибәси башланмаздан бир аз әввәл Нју-Мексико әразисиндә гулдарларын һөкмранлығы нәтиҹәсиндә гәбул етдирилән ганунлар мәҹмуәсиндә дејилир: „Капиталист фәһләнин иш гүввәсини сатын алмышса, фәһлә онун (капиталистин) пулудур" („The labourer is his (the capitalist's) money"). Бу бахыш Рома патрисиләри арасында да јајылмышды. Онларын борҹлу плебејә борҹ вердикләри пул, јашајыш шејләри васитәси илә дөнүб борҹлу шәхсин әти вә ганы олур. Буна көрә дә бу „әт вә ган" онларын „пулу" сајылырды. Шејлок гануну олан 10 ҹәдвәл гануну да бурадан доғур[104]! Тибр чајынын о тајында алачаглы патрисиләрин арабир дүзәлтдији ишрәт мәҹлисләринә борҹлуларын бишмиш әтинин кәтирилдији һаггында Ленкенин ирәли сүрдүјү фәрзијјә дә [105] хачпәрәстләрин тәбәррүк шәрабы ичмәк ајини һаггында Даумерин фәрзијјәси[106] кими исбат едилмәмиш һалда галыр.

[153]) „Reports etc, for 30th April 1848", p. 28.

[154]) Әзҹүмлә инсанпәрвәр Ашуорт да буну Леонард Һорнерә јаздығы кваркерҹәсинә ијрәнҹ мәктубунда билдирмишди („Reports etc. April 1849", p. 4).

«онлара даһа јүксәк әмәк һаггы вермәк имканы јарадыр». «Он саатлыг иш күнү гануну шәраитиндә Бөјүк Британијанын сәнаје чәһәтдән үстүнлүјү анчаг бу васитә илә сахланыла биләр»[155]. «Ола билсин нөвбәли систем шәраитиндә ганунун позулмасы һалларыны ашкара чыхартмаг бир гәдәр чәтин олачаг, амма бунун нә ејби вар? (what of that?) Мәкәр фабрик мүфәттишләри вә онларын көмәкчиләринин зәһмәтини (some little trouble) јалныз јүнкүлләшдирмәк үчүн бу өлкәнин бөјүк сәнаје мәнафејини икинчи дәрәчәли бир шеј һесаб етмәк олармы?»[156].

Бүтүн бу кәләкләр, әлбәттә, һеч бир көмәк етмәди. Фабрик мүфәттишләри мәһкәмәјә мүрачиәт етмәјә башладылар. Лакин арадан чох кечмәдән фабрикчиләр дахили ишләр назири сер Чорч Грејин башына о гәдәр әризә јағдырдылар ки, о да 1848-чи ил 5 август тарихли тә'мимнамәсиндә мүфәттишләрә белә мәсләһәт көрдү:

«Нә гәдәр ки, Relaissystem-дән суи-истифадә едиләрәк, јенијетмә вә гадынларын 10 саатдан артыг ишләдилдији исбат едилмәмишдир, ганунун рәсми чәһәтдән үмумијјәтлә позулдуғу һаггында мәһкәмәјә мүрачиәт едилмәсин».

Бундан сонра фабрик мүфәттиши Ч. Стуарт фабрикдә он беш саатлыг иш күнү әрзиндәки нөвбәләр системи дејилән системин бүтүн Шотландијада тәтбиг олунмасына ичазә верди вә бу систем орада тезликлә әввәлки кими интишар тапды. Инкилтәрә фабрик мүфәттишләри исә, әксинә, дедиләр ки, назирин бир диктатор кими һәрәкәт едиб гануну ләғв етмәјә ихтијары јохдур; одур ки, онлар proslavery rebels [көләлији мүдафиә едән гијамчылар] әлејһинә мәһкәмә васитәси илә мүбаризәни давам етдирирдиләр.

Лакин бир һалда ки, мәһкәмәләр, county magistrates[157], бәраәт һөкмләри чыхарырдылар, мәһкәмәјә мүрачиәт етмәјин нә фајдасы ола биләрди? Бу мәһкәмәләрдә чәнаб фабрикчиләрин өзләри ичлас едирдиләр ки, өз-өзләрини мүһакимә етсинләр. Бир мисал кәтирәк. Кершо, Лиз вә К°-сынын иплик фирмасындан Ескригге адлы бириси өз фабрики үчүн дүзәлдилән Relaissystem схемини өз маһалынын фабрик мүфәттишинә тәгдим етмишди. Рәдд чавабы аланда о, әввәлчә һеч бир тәдбир көрмәди. Бир нечә ај сонра Робинзон адлы бир иликчи, Ескриггенин Чүмәси олмаса да, һәр һалда гоһуму олан бир шәхс өз мүәссисәсиндә, Ескриггенин тәтбиг етмәк фикринә дүшдүјү нөвбәли иш системинин ејни олан бир систем тәтбиг етмәк үстүндә мүттәһим сифәти илә Стокпорт мәһкәмәсинә чәлб олунду. Дөрд нәфәр һаким ичлас едирди, бунларын 3-ү иплик-

---

155) „Reports etc. for 31st October 1848", p. 138.

156) Јенә орада, сәһ. 140.

157) У. Коббет демишкән бу „county magistrates", „great unpaid" [„маашсыз ишләјән бөјүк адамлар"] графлыгларын мө'тәбәр шәхсләри ичәрисиндән топланылан пулсуз барышыг һакимләридир. Әслиндә онлар һаким синифләрин јерли мәһкәмәләридир.

чи, башчылары да јенә һәмин Ескригге иди. Ескригге Робинзону һаглы чыхартды вә деди ки, Робинзон үчүн гануни һесаб олунан бир шеј Ескригге үчүн дә ганунидир. Ескригге өзүнүн вердији вә ганун һөкмүнү газанан гәрарына әсасланараг, бу системи дәрһал өз фабрикләриндә дә тәтбиг етди[158]. Әлбәттә, мәһкәмәләрин садәчә тәркибинин өзү гануну ачыгча позмаг демәк иди»[159].

Мүфәттиш Һауелл һәјәчанла дејир: «Бу чүр мәһкәмә ојунбазлыглары ачыгча көстәрир ки, бу ишә сон гојулмалыдыр... икисиндән бири олмалыдыр: ја гануну бу һөкмләрә ујғунлашдырын, ја да гәрар чыхартмаг ихтијарыны нисбәтән бәднам олмајан бир трибунала верин ки, бүтүн бу чүр һалларда... өз гәрарларыны гануна ујғунлашдырсын. Сон дәрәчә арзу едилән ишдир ки, һаким вәзифәси пуллу вәзифә олсун!»[160].

Краллыг һүгугшүнаслары 1848-чи ил гануну фабрикчиләрин тәфсир етмәләрини мә'насыз бир шеј адландырырдылар, лакин чәмијјәтин хиласкары олан фабрикчиләр дедикләриндән дөнмәдиләр. Леонард Һорнер дејир:

«Мән 7 мүхтәлиф мәһкәмә маһалында 10 нәфәри гануна әмәл етдирмәк мәгсәди илә мәһкәмәјә чәлб едәндән сонра анчаг бириндә һакимләрдән јардым көрдүм... буна көрә дә зәнн едирәм ки, ганунун позулмасы үстүндә мәһкәмәјә вермәји давам етдирмәк фајдасыздыр. Ганунун, иш саатларыны һәр јердә ејни шәклә салмаг мәгсәди илә тәртиб олунмуш һиссәсинә... инди Ланкаширдә гәтијјән әмәл олунмур. Бундан әлавә Relaissystem адланан системин һөкм сүрдүјү фабрикләрдә јенијетмә вә гадынларын доғрудан да 10 саатдан артыг ишләдилмәдијини јәгин етмәк үчүн нә мәним, нә көмәкчиләримин әлиндә гәтијјән һеч бир иаситә јохдур... 1849-чу ил апрелин ахырларында мәним бахдығым маһалда 114 фабрик бу үсулла ишләјирди, сон заманларда бунларын сајы сүр'әтлә артыр. Үмумијјәтлә инди бунлар сәһәр саат 6-дан ахшам саат $7^1/_2$-а гәдәр $13^1/_2$ саат ишләјир; бә'зи һалларда исә бунлар сәһәр саат $5^1/_2$-дан ахшам саат $8^1/_2$-а гәдәр 15 саат ишләјир»[161].

Һәлә 1848-чи илин декабрында Леонард Һорнерин әлиндә 65 фабрикчи вә 29 фабрик нәзарәтчисинин сијаһысы вар иди ки, бунларын үмуми рә'јинә көрә һәмин Relaissystem шәраитиндә һәддән артыг ишләмәјин ән кениш даирәдә јајылмасына һеч бир нәзарәт системи мане ола билмәз[162]. Ејни ушаг вә јенијетмәләр каһ әјирмә е'малатханасындан тохучулуг е'малатханасына, ја да 15 саат әрзиндә бир фабрикдән башгасына

[158]) „Repots etc. for 30th April 1849“, p. 21, 22. Јенә орада 4 вә 5-чи сәһифәләрдә кәтирилән бу чүр мисаллар илә мүгајисә ет.

[159]) Сер Чон Һобһаузун фабрик гануну ады илә мәшһур олуб IV Вилһелмин сәлтәнәтинин 1 вә 2-чи илләриндә верилән ганунун 39-чу фәслинин 10-чу маддәсинә әсасән һеч бир иплик вә ја тохучулуг фабрики саһибинә, һабелә онун атасына, оғлуна вә ја гардашына ичазә верилмир ки, фабрик гануну илә әлагәдар олан бир мәсәләјә бахылдығы һалларда барышыг мәһкәмәсиндә һаким олсун.

[160]) „Reports etc. for 30th April 1849“ [p. 22].

[161]) Јенә орада, сәһ. 5.

[162]) „Reports etc. for 31st October 1849“, p. 6.

кечирилир (shifted)[163]. Инди кәлин белә бир системи нәзарәт алтында сахлајын көрәк нечә сахлајырсыныз, чүнки

«нөвбә сөзүндән суи-истифадә едән бу систем, фәһләләри ојун карты кими сајсыз-һесабсыз бир шәкилдә гарышдырыр вә һәр күн мүхтәлиф шәхсләрин иш вә истираһәт саатларыны елә дәјишдирир ки, ејни групдан олан фәһләләр һеч бир заман әввәлки вахтда вә әввәлки јериндә ишләмир!»[164].

Лакин фәһләләри һәгигәтән һәддән артыг ишләтмәкдән асылы олмадан Relaissystem адланан бу систем капиталын хәјалындан доған елә бир систем иди ки, буну һеч Фурје дә өзүнүн «courtes séances» 107 јумористик әсәрләриндә һеч бир заман хәјалына кәтирмәмишди; доғрудур, бурада әмәјин чазибә гүввәси дөнүб капиталын чазибә гүввәси олмушду. Фабрикчиләрин јаратдығы вә хејирхаһ мәтбуатын бир нүмунә кими көстәриб «сәмәрәли диггәт вә сәлигәликлә нәләр әлдә етмәк олар» («what a reasonable degree of care and method can accomplish») дејә тә'рифләдији бу схемләри нәзәрдән кечирәк. Бә'зән фәһләләр 12—15 категоријаја бөлүнүр, бу категоријаларын тәркиби исә даим дәјишилирди. Капитал фабрикин он беш саат давам едән иш күнү әрзиндә фәһләни каһ 30 дәгигәлијә, каһ бир саатлыға ишә чәлб едир, сонра ону ишдән ајырыр вә јенидән фабрикдә ишә чәлб едир, даһа сонра јенә ишдән ајырырды, фәһләни гыса мүддәтләр әрзиндә каһ о јана, каһ бу јана говурду, лакин он саатлыг иш күнү тамамилә гуртармајынча ону өз ихтијарында сахлајыб бурахмырды. Театр сәһнәсиндә олдуғу кими, ејни шәхсләр мүхтәлиф пәрдәләрин мүхтәлиф сәһнәләриндә нөвбә илә иштирак етмәли идиләр. Театрда тамаша давам етдији бүтүн мүддәтдә артист сәһнәнин ихтијарында олдуғу кими, фәһләләр дә инди, фабрикә кедиб-кәлмәк вахтындан әлавә, бүтүн 15 саат әрзиндә фабрикин ихтијарында иди. Беләликлә, истираһәт саатлары мәчбури бикарчылыг саатларына чеврилирди ки, бу да јенијетмәләрин мејханалара, чаван фәһлә гадынларын исә фаһишәханалара кетмәсинә сәбәб олурду. Фәһләләрин сајыны артырмадан өз машынларыны 12 вә ја 15 саат ишләтмәјә чәһд едән капиталистин һәр күн ичад етдији јени гондармалар нәтичәсиндә фәһлә өз јемәјини јалныз мүхтәлиф вахтларда әлинә фүрсәт дүшән кими ичәри өтүрмәли олурду. Он саатлыг иш күнү үчүн тәшвигат апарылан заман фабрикчиләр чығыр-бағыр салыб дејирдиләр ки, авара фәһләләр әризә вериб шикајәт етмәклә он саатлыг иш үчүн он ики саатлыг әмәк һаггы алмаг нијјәтиндәдирләр. Инди капиталистләр дедикләринин тәрсини едирдиләр. Иш гүввәсини он ики вә он беш саат өз

[163]) „Reports etc. for 30 th April 1849", p. 21.
[164]) „Reports etc. for 31st October 1848", p. 95.

ихтијарларында сахлајыб анчаг он саат үчүн әмәк һаггы верирдиләр[165]. Әсил мәтләб дә бунда иди, чүнки бу үсул он саатлыг иш ганунунун фабрикчиләр тәрәфиндән уйдурулан шәкли иди! Бунлар күлаб әтри сачан вә сималарындан инсанпәрвәрлик јаған һәмин фритредерләр иди ки, тахыл ганунлары әлејһинә тәшвигат апарылдығы заман там 10 ил әрзиндә һәр шеји гәпијинә гәдәр һесаблајыб фәһләләрә дејирдиләр: харичдән тахыл азад кәтирилсә, Инкилтәрә сәнајесинин малик олдуғу васитәләр шәраитиндә капиталистләри варландырмаг үчүн күндә он саат ишләмәк тамамилә кифајәтдир[166].

Капиталын ики иллик гијамы, нәһајәт, Инкилтәрәнин дөрд али мәһкәмә идарәләриндән бири олан Хәзинә мәһкәмәсинин чыхартдығы гәрарла нәтичәләнди; бу мәһкәмә она кәлән ишләрдән бири һаггында 1850-чи ил февралын 8-дә чыхартдығы гәрарда көстәрмишди ки, фабрикчиләр 1844-чү ил ганунунун мә'насына зидд һәрәкәт етмишсәләр дә, бу ганунун өзүндә олан бә'зи сөзләр ону мә'насыз бир шејә чевирир. «Бу гәрарын чыхарылмасы он саатлыг иш күнү гануну ләғв етмиш олурду»[167]. О вахта гәдәр Relaissystem-и јенијетмәләр вә гадынлар һаггында тәтбиг етмәкдән чәкинән бир чох фабрикчи инди ондан ики әлли јапышды[168].

Лакин капиталын гәти гәләбәси кими көрүнән бу гәләбәнин ардынча дәрһал дөнүш әмәлә кәлди. Бу заманадәк фәһләләр инадлы вә һәр күн баш верән мүгавимәт көстәрирдиләрсә дә, онларын бу мүгавимәти пассив мүгавимәт иди. Инди исә Ланкашир вә Јоркширдә фәһләләр әзәмәтли митингләрә топлашыб ачыг протест етмәјә башламышдылар. Демәли, он саатлыг иш күнү гануну дејилән ганун анчаг бир кәләкмиш, парламент фырылдағындан башга бир шеј дејилмиш, бу ганун әслиндә јох имиш! Фабрик мүфәттишләри һөкумәти тә'кидлә хәбәрдар едирдиләр ки, синфи зиддијјәт ағлакәлмәз дәрәчәдә кәркинләшмишдир. Һәтта фабрикчиләрин дә бир һиссәси дејинирди:

«Мәһкәмәләрин бир-биринә зидд гәрарлары там бир позғунлуг вә һәрчмәрчлик төрәтмишдир. Јоркширдә бир ганун, Ланкаширдә башга бир га-

---

165) Бах: „Reports etc. for 30th April 1849“, p. 6 вә „Reports etc. for 31st October 1848“дә shilfting system [кечирмә системи] һаггында фабрик мүфәттишләри Һауелл илә Сандерсин вердикләри мүфәссәл изаһат. Һабелә бах: 1849-чу илин јазында Committ Аштон шәһәри вә әтрафындакы руһаниләрин бу систем әлејһинә краличәјә вердикләри әризә.

166) Мәсәлән, мүгајисә ет: *R. H. Greg*. „The Factory Question and the Ten Hours Bill“, 1837.

167) *Ф. Енкелс*. „Он саатлыг иш күнү һаггында инкилис гануну“ (мәним нәшр етдијим „Neue Rheinische Zeitung. Politisch—ökonomische Revue“дә, 1850-чи ил, апрел нөмрәси, сәһ. 13. [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 253]. Јенә дә һәмин „али“ мәһкәмә Американа Вәтәндаш мүһарибәси заманы елә бир ибарәнин учундан тутмушду ки, бу ибарә дәниз гулдурларынын кәмиләрини силаһландырмаг әлејһинә олан гануну һәмин ганунун там әксинә чевирирди.

168) „Reports etc. for 30th April 1850“.

нун, Ланкаширин бир приходунда бамбашга бир ганун, онун лап гоншулугунда исә тамамилә ајры бир ганун вардыр. Бөјүк шәһәрләрдәки фабрикчиләр јол тапыб гануна әмәл етмәјә билирләр, кәнд јерләриндәки фабрикчиләр исә Relaissystem үчүн вә хүсусән бир фабрикдән башгасына кечирмәк үчүн фәһлә тапмырлар вә и. а.».

Иш гүввәсини истисмар етмәкдә бәрабәрлик исә капиталын нәзәринчә инсанын биринчи һүгугудур.

Белә бир шәраитдә фабрикчиләр илә фәһләләр арасында компромис әмәлә кәлди вә парламент буну 1850-чи ил августун 5-дә вердији јени әлавә фабрик гануну илә тәсдиг етди. «Јенијетмә вә гадынларын» иш күнү һәфтәнин илк беш күнүндә 10 саатдан артырылыб $10^1/_2$ саата чатдырылды, шәнбә күнү исә $7^1/_2$ саат тә'јин едилди. Иш сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам етмәли[169], јемәк үчүн $1^1/_2$ саатлыг тәнәффүс верилмәли, һәм дә бу тәнәффүс бүтүн фәһләләрә ејни заманда вә 1844-чү ил гәрарына ујғун олараг верилмәли иди вә и. а. Relaissystem бунунла һәмишәлик ләғв едилирди[170]. Ушаг әмәји һаггында исә 1844-чү ил гануну гүввәдә галды.

Фабрикчиләрин бир категоријасы өзү үчүн кечмишдә олдуғу кими јенә дә пролетар балалары үзәриндә әлаһиддә сенјорлуг һүгугу тә'мин етди. Бунлар ипәк фабрикчиләри иди. 1833-чү илдә онлар тәһдидлә бағырыб дејирдиләр ки, «әкәр јашына бахмајараг бүтүн ушаглары күндә 10 саат ишләтмәк азадлығы онларын әлиндән алынса, фабрикләри дајандырылмыш олачагдыр» («if the liberty of working children of any age for 10 hours a day were taken away, it would stop their works»). Онлар дејирдиләр ки, куја 13 јашындан јухары лазыми гәдәр ушаг сатын ала билмирләрмиш. Онлар истәдикләри имтијаза наил олдулар. Сонракы тәһгигат нәтичәсиндә ајдын олду ки, онларын бу бәһанәси башдан-баша јалан имиш[171], лакин буна бахмајараг онлар, һәтта ишләмәк үчүн бојлары чатмадығына көрә стул үстүндә дуран ушаглары там он ил күндә 10 саат ишләдиб ганларындан ипәк чыхарырдылар[172]. 1844-чү ил гануну 11 јашындан кичик ушаглары күндә $6^1/_2$ саатдан артыг истисмар етмәк «азадлығыны» бу фабрикчиләрин әлиндән «чыхармышдыса» да, әвәзиндә 11—13 јашлы ушаглары күндә 10 саат истисмар етмәк имтијазы вермиш вә фабрикдәки башга ушагларын мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәси гајдасыны ләғв етмишди. Бу дәфә дә белә бир бәһанә кәтирилди:

---

[169]) Гышда бунун әвәзинә сәһәр саат 7-дән ахшаат саат 7-јә гәдәр ишләмәјә ичазә верилирди.

[170]) „Бу ганун“ (1850-чи ил гануну) „компромис нәтичәсиндә верилмишди; бу компромис үзүндән фәһләләр он саатлыг иш күнү ганунунун фајдасындан әл чәкдиләр вә бунун әвәзинә иш вахтына һәдд гојуланларын ејни заманда ишә башлајыб ејни заманда гуртармасы кими бир үстүнлүк әлдә етдиләр“ („Reports etc. for 30 th April 1852“, p. 14).

[171]) „Reports etc. for 30th Sept. 1844“, p. 13.

[172]) Јенә орада.

«Зәриф парча ону тохујан бармагларын инчә олмасыны тәләб едир; бу исә анчаг о шәртлә ола биләр ки, ушаглар лап көрпә вахтындан фабрикдә ишләмәјә башласынлар»[173].

Русијанын чәнубунда мал-гараны көнү вә пији үчүн кәсдикләри кими, бурада да ушаглары бармагларынын инчәлији хатиринә өлдүрүрдүләр. Нәһајәт, 1844-чү илдә верилән имтијаз 1850-чи илдә ипәк фабрикләринин анчаг ешмә вә сарыма шө'бәләриндә сахланды: лакин өз «азадлығындан» мәһрум олан капиталын зәрәрини өдәмәк үчүн 11—13 јашлы ушагларын иш вахты 10 саатдан артырылыб $10^1/_2$ саата чатдырылды. Бәһанә дә бу иди: «Башга фабрикләрә нисбәтән ипәк фабрикләриндә ишләмәк асандыр вә инсанын сәһһәти үчүн һеч дә о гәдәр зәрәрли дејилдир»[174]. Сонралар кечирилән рәсми тибби мүајинә көстәрди ки, әксинә,

«ипәк истеһсал олунан маһалларда өләнләрин орта һесабла сајы сон дәрәчә јүксәкдир, гадынлардан өләнләр исә, Ланкаширдә памбыг парча истеһсал едилән маһаллардакындан даһа чохдур»[175].

Фабрик мүфәттишләринин һәр јарым илдән бир тәкрар е'тираз етмәсинә бахмајараг, бу биабырчылыг һәлә индијәдәк давам едир[176].

---

173) „Reports etc. for 31st October 1846“, p. 20.
174) „Reports etc. for 31st October 1861“, p. 26.
175) „Reports etc. for 31st October 1861“, p. 27. Фабрик ганунунун шамил олдуғу фәһлә әһалинин сәһһәти үмумијјәтлә хејли јахшылашмышдыр. Бу барәдә һәкимләрин һамысы һәмрә'јдир, мүхтәлиф дөврләрдәки шәхси мүшаһидәләрим нәтичәсиндә мән дә буну јәгин етмишәм. Буна бахмајараг, көрпә ушаглар арасында өләнләрин сон дәрәчә чох олдуғу һәлә бир тәрәфә дурсун, доктор Гринһаунун рәсми һесабатлары көстәрир ки, „әһалиси нормал дәрәчәдә сағлам олан әкинчилик маһалларына“ нисбәтән фабрик маһалларында әһалинин сағламлығы писдир. Буна сүбут олараг, онун 1861-чи ил һесабатындан әзчүмлә ашағыдакы чәдвәли мисал кәтирирәм:

Сәнаједә ишләјән јашлы кишиләрин фаизи	Һәр 100 000 кишидән чијәр хәстәлији нәтичәсиндә өләнләр	Маһалларын ады	Һәр 100 000 гадындан чијәр хәстәлији нәтичәсиндә өләнләр	Сәнаједә ишләјән јашлы гадынларын фаизи	Гадынларын пешәси
14,9	598	Уиган	644	18,0	Памбыг
42,6	708	Блекберн	734	34,9	Ејнән
37,3	547	Һалифакс	564	20,4	Јун
41,9	611	Брадфорд	603	30,0	Ејнән
31,0	691	Маклсфилд	804	26,0	Ипәк
14,9	588	Лик	705	17,2	Ејнән
36,6	721	Сток-апон-Трент	665	19,3	Сахсы габ
30,4	726	Вулстантон	727	13,9	Ејнән
—	305	Сәккиз сағлам әкинчилик маһалы	340	—	—

176) Ипәк мануфактурасынын горума көмрүкләри гојмаг һаггындакы хаһишини инкилис „фритредерләринин“ нә гәдәр көнүлсүз рәдд етдикләри мә'лумдур. Франсыз идхалына гаршы мүдафиәни инди Инкилтәрәдә фабрик ушагларынын мүдафиәсизлији әвәз едир.

1850-чи ил гануну сәһәр саат $5\frac{1}{2}$-дан ахшам саат $8\frac{1}{2}$-а гәдәр давам едән он беш саатлыг иш мүддәтини анчаг «јенијетмә вә гадынлар» үчүн дәјишдириб сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам едән он ики саатлыг иш мүддәтинә чевирди. Беләликлә, бу дәјишиклик ушаглара аид дејилди, онлары јенә дә иш мүддәти башланандан әввәл $\frac{1}{2}$ саат, гуртарандан сонра да $2\frac{1}{2}$ саат истисмар етмәк оларды, һәрчәнд онларын үмуми иш мүддәти $6\frac{1}{2}$ саатдан артыг олмамалы иди. Ганун мүзакирә едиләркән фабрик мүфәттишләри бу ујғунсузлугдан нә кими биабырчылыгла суи-истифадә едилдији һаггында парламентә статистика мә'луматы вердиләр. Лакин нә фајда. Әсил мәтләб ондан ибарәт иди ки, чошгун тәрәгги илләриндә ушагларын васитәси илә јашлы фәһләләрин иш күнү јенә дә 15 саата чатдырылсын. Сонракы 3 илин тәчрүбәси көстәрди ки, белә бир чәһд јашлы киши фәһләләрин мүгавимәтинә раст кәлиб боша чыхмалы иди[177]. Буна көрә дә, нәһајәт, 1853-чү илдә 1850-чи ил ганунуну тамамлајан бир әлавә гәбул едилди; бу әлавәјә көрә «јенијетмә вә гадынлар сәһәр ишә башлајандан әввәл вә ахшам иши гуртарандан сонра ушаг әмәјини тәтбиг етмәк» гадаған олунурду. Бу замандан е'тибарән 1850-чи ил фабрик ганунунун шамил олдуғу сәнаје саһәләриндә, бә'зи истисналарла, бүтүн фәһләләрин иш күнү һәмин ганун әсасында низама салынырды[178]. Биринчи фабрик ганунунун верилдији вахтдан бәри арадан јарым әср кечмишди[179].

Ганун верәнләр 1845-чи илдә верилән «Printworks' Act»-да (читбасан фабрикләр вә и. а. һаггындакы ганунда) илк дәфә өз әввәлки мүһит даирәсиндән кәнара чыхдылар. Бу јени «сәрсәмлијә» капиталын нә гәдәр наразылыгла јол вердији, ганунун һәр сәтриндән сезилир! Бу ганун 8—13 јашлы ушагларын вә гадынларын иш күнү үчүн сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-а гәдәр 16 саатлыг һәдд гојур вә јемәк үчүн һеч бир гануни тәнәффүс көстәрмир. Бу ганун 13 јашындан јухары киши фәһлә-

---

177) „Reports etc. for 30th April 1853", p. 31.

178) Инкилис памбыг парча сәнајесинин ән јүксәк тәрәгги илләри олан 1859-чу вә 1860-чы илләрдә бә'зи фабрикчиләр чәһд етдиләр ки, иш вахтындан артыг көрүлән ишә јүксәк әмәк һаггы вермәклә јашлы әјиричи кишиләри вә башгаларыны ширникдириб иш күнүнүн узадылмасына онларын разылығыны алсынлар. Әл мүлләриндә вә селфакторларда ишләјән әјиричиләр өз саһибкарларына јаздыглары мәктубда бу експериментә сон гојдулар; мәктубда әзчүмлә белә дејилир: „Ачыг десәк, јашајышымыз бир әзабдыр; нә гәдәр ки, фабрикдә бизи башга фәһләләрдән һәфтәдә ики күнә гәдәр" (20 саат) „артыг сахлајырлар, биз өлкәдә өзүмүзү гул кими һисс едирик, һәм өзүмүзә, һәм дә нәслимизә физики вә мә'нәви чәһәтдән зәрәр верән белә бир системи әбәдиләшдирдијимизә көрә өзүмүзү данлајырыг... Буна көрә бу мәктубла гуллуғунуза әрз едирик ки, јени илин биринчи күнүндән е'тибарән ганунда көстәрилән $1\frac{1}{2}$ саатлыг тәнәффүс чыхылмагла, һәфтәдә 60 саатдан бирчә дәгигә дә артыг ишләмәјәчәјик, јә'ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр ишләјәчәјик" („Reports etc. for 30th April 1860", p. 30).

179) Бу ганунун мәтниндә онун позулмасына имкан верән ифадәләр һаггында парламент һесабатына бах: „Factories Regulation Acts" (6 август 1859-чу ил). Јенә орада: *Leonard Horner*. „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent".

ләри истәнилдији шәкилдә, ара вермәдән кечәли-күндүзлү ишләдиб әлдән салмаға ичазә верир[180]. Бу, парламентин дүшүјү иди[181].

Һәр һалда принсип, мүасир истеһсал үсулунун спесифик мәһсулу олан ири сәнаје саһәләриндә үстүн кәлмәклә гәти гәләбә чалды. 1853—1860-чы илләр дөврүндә бу саһәләрин чошгун инкишафы вә ејни заманда фабрик фәһләләринин физики вә мә'нәви јүксәлиши лап корларын да көзүнү ачды. Јарым әсрдән бәри давам едән вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә иш күнүнә ганун јолу илә һәдд гојулмасына вә онун низама салынмасына аддымбааддым мәчбур едилмиш олан фабрикчиләр өзләри бу сәнаје саһәләри илә һәлә «азад» галан истисмар саһәләри арасында контраст олдуғуну ловғалыгла көстәрирдиләр[182]. «Сијаси игтисад» ријакарлары иш күнүнү ганун васитәси илә тәнзим етмәк лазым кәлдији фикрини дәрһал өз «елмләринин» јени бир характерик наилијјәти адландырырдылар[183]. Асанлыгла баша дүшмәк олур ки, фабрик магнатлары лабүд олан шејә мәчбуријјәт үзүндән бојун әјдикдән вә буна разы олдугдан сонра капиталын мүгавимәт кучү тәдричән зәифләјирди вә, әксинә, фәһлә синфинин һүчум гүввәси исә, бу ишдә билаваситә мәнафеји олмајан ичтимаи тәбәгәләр арасында онун мүттәфигләри чохалдыгча артырды. 1860-чы илдән сонра башланан нисбәтән сүр'әтли тәрәггијә сәбәб будур.

1850-чи ил фабрик гануну бојахана вә ағартмаханалара[184] 1860-чы илдә, кружева фабрикләри вә чораб е'малатханала-

---

[180]) „Сон јарым илдә“ (1857-чи ил) „мәним бахдығым маһалда 8 јашлы вә бундан бөјүк ушаглары сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр ишләдиб тагәтдән салырлар“ („Reports etc. for 31st October 1857“, p. 39).

[181]) „Printwork's Act һәм тәһсил, һәм дә әмәк мүһафизәси һаггындакы гәрарлар чәһәтдән јарытмаз һесаб олунур“ („Reports etc. for 31st October 1862“, p. 52).

[182]) Мәсәлән, Е. Поттер 1863-чү ил мартын 24-дә „Times“да чап олунан мәктубунда белә дејир: „Times“ она он саатлыг иш күнү гануну әлејһинә фабрикчиләрин үсјаныны хатырладыр.

[183]) Мәсәлән, Тукун „History of Prices“инин шәрик мүәллифи вә нашири ч-б У. Нүмарча белә дејирди. Мәкәр горхаглыг үзүндән әфкари-үмумијјәјә күзәштә кетмәк елмдә тәрәггидирми?

[184]) Ағартмахана вә бојаханалар һаггында 1860-чы ил ганунунда көстәрилир ки, иш күнү 1861-чи ил августун 1-дән һәләлик 12 саата, 1862-чи ил августун 1-дән дә һәмишәлик 10 саата ендириләчәк, јә'ни ади күнләрдә $10^1/_2$ саат вә шәнбә күнү $7^1/_2$ саат давам едәчәкдир. Лакин уғурсуз 1862-чи ил кәлиб чатанда көһнә ојун тәкрар олунду. Чәнаб фабрикчиләр парламентә әризә вериб јенијетмә вә гадынларын он ики саатлыг әмәјинә бирчә ил дә дөзүлмәсини хаһиш етдиләр... „Сәнајенин һазыркы вәзијјәтиндә“ (памбыг гытлығы заманында) „фәһләләрин күндә 12 саат ишләјиб мүмкүн гәдәр чох әмәк һаггы алмасына ичазә верилсә, онлар үчүн чох әлверишли олар... Һәтта бу руһда бир ганун тәртиб олунуб ашағы палатаја верилмишди. Лакин Шотландија ағартмахана фәһләләринин тәшвигаты нәтичәсиндә бу ганун кечмәди“ („Reports etc. for 31st October 1862“, p. 14, 15). Беләликлә, куја фәһләләрин адындан данышдығыны иддиа едән вә һәмин фәһләләрин өзләри тәрәфиндән мәғлуб едилән капитал инди һүгугшүнас ејнәји васитәси илә кәшф етмишди ки, 1860-чы ил гануну да, „әмәк мүһафизәси“, үчүн верилән бүтүн парламент ганунлары кими мә'насы анлашылмаз олан ифадәләрлә тәртиб олунмушдур, буна көрә дә ганунун һөкмүнү „calenderers“ [пресләјичиләр] вә „finishers“ [„аппретурачылар“] кими фәһлә категоријаларына шамил етмәмәк имканы верир. Һәмишә капиталын салиг нөкәри олан инкилис јурисдиксијасы ганундакы бу кәләји үмуми һүгуг мәһкәмәси васитәси илә тәсвиб етмишди. „Бу һал фәһләләр арасында бөјүк наразылыға сәбәб олду, һәм дә чох тәәссүф етмәк лазым кәлир ки, ганунларын мәгсәди ајдын олдуғу һалда, ајры-ајры тә'рифләрин лазымынча ајдын ифадә едилмәмәси бу мәгсәдләри һечә чыхарыр“ (Јенә орада, сәһ. 18).

рына исә 1861-чи илдә шамил едилди. Ушаг әмәјн шәраитини јохлама комиссијасынын вердији биринчи һесабатын (1863-чү ил) нәтичәси ондан ибарәт олду ки, килдән мә'мулат һазырлајан бүтүн мануфактуралар (нәинки тәкчә сахсы габ мүәссисәләри), кибрит, пистон, патрон истеһсалы мүәссисәләри, дивар кағызы фабрикләри, мәхмәр гырхмаг (fustian cutting) вә «finishing» (аппретура) ады алтында бирләшмиш бир чох просесләр дә ејни вәзијјәтә дүшдү. «Ачыг һавадакы ағартмаханалар»[185] вә чөрәкчиханалар 1863-чү илдә хүсуси ганунлара табе едилди; бу ганунлардан биринчиси, әзчүмлә, ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын кечә вахты (ахшам саат 8-дән сәһәр саат 6-ја гәдәр) ишләмәсини, икинчиси исә 18 јашындан кичик чөрәкчи әмәләләринин әмәјиндән ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасында истифадә олунмасыны гадаған едир. Биз бу комиссијанын әкинчилик, мә'дән иши вә нәглијјат истисна олмагла, Инкилтәрәнин бүтүн мүһүм истеһсал саһәләрини «азадлыгдан» мәһрум етмәк тәһлүкәси доғуран сонракы тәклифләриндән һәлә бәһс едәчәјик[185а].

---

[185]) „Ачыг һавадакы ағартмаханалар", һәмин мүәссисәләр һаггында 1860-чы илдә верилән ганундан азад олмаг үчүн јалан мә'лумат вермишдиләр ки, куја орада гадынлар кечә ишләмирләр. Фабрик мүфәттишләри бу јаланын үстүнү ачдылар, ејни заманда фәһләләрин вердикләри әризәләр „ачыг һавада", „әтирли сәрин чәмәнләрдә" јерләшән ағартмаханалар һаггында парламентдә әмәлә кәлән ширин тәсәввүрләри дағытды. Мә'лум олду ки, бу ачыг һавадакы ағартмаханаларда Фаренһејтлә 90°—100° [Селси илә 32°—38°] һәрарәти олан гурутма шө'бәләри вар вә бу шө'бәләрдә башлыча олараг гызлар ишләјир. Бурада һәтта „cooling" (сәринләмәк) кими хүсуси бир техники ифадә ишләнир ки, бу да гурутма шө'бәсиндән арабир тәмиз һаваја чыхмаға дејилир. „Гурутма шө'бәсиндә 15 гыз ишләјир, кәтан парча гурудулан јердә 80—90° [Селси илә 27°—32°], батист гурудулан јердә исә 100° [Селси илә 38°] вә даһа артыг һәрарәт олур. Ени вә узунлуғу тәхминән он фут олуб ортасында ағзы кип өртүлмүш собасы олан кичик бир отагда он ики гыз (батист вә и. а.) үтүләјиб гатлајыр. Дәһшәтли һәрарәт сачан собанын әтрафында дөврә вурмуш гызлар үтүләнмәк үчүн кәлән батисти чәлд гурудурлар. Бу „ишләк әлләрин" иш саатына һәдд гојулмамышдыр. Иш чох оланда онлар бир нечә күн далбадал кечә саат 9-а вә ја 12-јә гәдәр ишләјир" („Reports etc. for 31st October 1862", p. 56). Бир һәким белә дејир: „Сәринләмәк үчүн хүсуси саат ајрылмамышдыр, лакин һәрарәт лап дөзүлмәз дәрәчәјә чатанда вә ја гызларын әлләри тәрләјиб чиркләнәндә, бир нечә дәгигә ишдән ајрылмаларына ичазә верилир... Мән бу фәһлә гызлардан хәстәләнәнләри мүаличә тәчрүбәмә әсасән гејд етмәлијәм ки, онларын сәһһәти памбыг әјирән гадынларын сәһһәтиндән хејли писдир" (капитал исә парламентә вердији әризәләриндә онлары Рубенс фырчасы илә тәсвир едиб кестәрмишди ки, куја онларын үзүндән сағламлыг јағыр). „Онларын ән чох уградыглары хәстәликләр вәрәм, бронхит, гадын хәстәликләри, ән шиддәтли әсәбилик вә ревматизмдир. Зәннимчә, бу хәстәликләрин һамысыны билаваситә вә ја долајы јолла доғуран сәбәбләр, онларын ишләдији е'малатханаларда һаванын сон дәрәчә исти олмасы вә гыш ајларында ишдән евә гајыдаркән онлары рүтубәтли вә сојуг һавадан горујачаг лазымынча исти палтарларынын олмамасыдыр" (јенә орада, сәһ. 56, 57). Фабрик мүфәттишләри „ачыг һавадакы" шән „ағартмаханаларын" саһибләринә чох чәтинликлә гәбул етдирилән 1863-чү ил әлавә ганун һаггында белә дејирләр: „Бу ганун фәһләләрин әмәјини куја мүһафизә етмәли олдуғу һалда өз мәгсәдинә нәинки наил олмур... һәтта елә бир дилдә јазылмышдыр ки, ушаг вә гадынлар анчаг ахшам саат 8-дән сонра ишдә сахланыланда онларын әмәји мүһафизә олунур; һәтта бу һалда да һәмин ганунун позулдуғуну сүбут етмәк иши о гәдәр әнкәллидир ки, ону позанлара чәза вердирмәк чәтин мәсәләдир" (јенә орада, сәһ. 52). „Инсанпәрвәрлик вә тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән бу ганун әсла јарамыр. Гадын вә ушагларын күндә 14 саат вә бәлкә дә даһа артыг ишләмәсинә ичазә вермәк, јахуд, башга сөзлә десәк, онлары буна мәчбур етмәк вә ејни заманда онлара јемәк тәнәффүсүнү каһ вериб, каһ да вермәмәк, јаш вә чинсләринә фәрг гојмамаг, ағартмаханаларын јахынлығында јашајан аиләләрин ичтимаи адәтләрини нәзәрә алмамаг, чәтин ки, инсанпәрвәрлик адландырыла биләр" („Reports etc. for 30th April 1863", p. 40).

[185а]) (*2-чи нәшрә гејд*). Һәмин сәтирләри јаздығым 1866-чы илдән е'тибарән јенә дә әкс һәрәкәт башланды.

7. НОРМАЛ ИШ ҜҮНҮ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ. ИНКИЛТӘРӘ ФАБРИҜ ГАНУНЛАРЫНЫН БАШГА ӨЛҜӘЛӘРӘ ТӘ'СИРИ

Охучунун јадындадыр ки, изафи дәјәр истеһсалы вә ја изафи әмәк әлдә едилмәси капиталист истеһсалынын спесифик мәзмун вә мәгсәдини тәшкил едир вә әмәјин капитала табе едилмәси нәтичәсиндә капиталист истеһсал үсулунун өзүндә баш верән дәјишикликләрдән асылы дејилдир. Охучунун јадындадыр ки, бу вахта гәдәр шәрһ етдијимиз нөгтеји-нәзәрдән анчаг мүстәгил фәһлә вә, демәли, јуридик чәһәтдән һәдди-бүлуға чатмыш фәһлә, әмтәә сатычысы кими капиталистлә сөвдәләшир. Буна көрә дә вердијимиз тарихи хүласәдә бир тәрәфдән мүасир сәнаје, дикәр тәрәфдән дә физики вә јуридик чәһәтдән һәдди-бүлуға чатмајанларын әмәји башлыча рол ојнајырса, бизим үчүн бунлардан биринчисинин әһәмијјәти јалныз, онун әмәк сорулан хүсуси бир саһә олмасыдыр, икинчисинин әһәмијјәти исә јалныз, әмәјин бу чүр сорулдуғуну көстәрән хүсусилә габарыг бир нүмунә олмасыдыр. Лакин ирәлијә гачмадан да биз анчаг тарихи фактлар арасындакы үмуми әлагәјә әсасланараг, ашағыдакы нәтичәләрә кәлирик:

Биринчиси. Ҝапиталын иш күнүнү һәдсиз дәрәчәдә вә амансызлыгла узатмаг чәһди биринчи нөвбәдә мүасир истеһсал үсулунун илк мәһсулу олан сәнаје саһәләриндә, јә'ни су, бухар вә машынларын ән әввәл ингилаб әмәлә кәтирдији саһәләрдә, памбыг парча, јун, кәтан вә ипәк әјирмә вә тохума сәнајеси саһәләриндә мүвәффәгијјәт газаныр. Мадди истеһсал үсулунун дәјишмәси вә буна ујғун олараг истеһсалчыларын ичтимаи мүнасибәтләриндә әмәлә кәлән дәјишикликләр[186] әввәлчә иш күнү һәдләринин интәһасыз кенишләнмәсини төрәдир, сонра исә, буна гаршы бир әкс һәрәкәт олараг ичтимаи нәзарәт јаранмасына сәбәб олур ки, бу да тәнәффүсләри олмагла иш күнүнә ганун васитәси илә һәдд гојур, иш күнүнү тәнзим едир вә ваһид бир шәклә салыр. Буна көрә дә XIX әсрин биринчи јарысында анчаг мүстәсна һалларда ганун верилиб бу чүр нәзарәт гојулурду[187]. Лакин бу нәзарәт јени истеһсал үсулунун илкин саһәсинә јајылан кими мә'лум олду ки, нәинки бир чох башга истеһсал саһәләри әсил фабрик режиминин тә'сири алтына дүшмүшдүр, һәтта мүәјјән дәрәчәдә көһ-

---

186) „Бу ики синифдән“ (капиталист вә фәһлә синифләриндән) „һәр биринин һәрәкәти, онларын арасында баш верән гаршылыглы мүнасибәтләрин нәтичәсидир“ („Reports etc for 31st October 1848“, p. 113).

187) „Иш күнүнә һәдд гојулан әмәк нөвләри бухар вә су күчүндән истифадә едиләрәк, тохучулуг маллары истеһсал етмәклә әлагәдар иди. Мүәјјән бир әмәк саһәсинин нәзарәт алтына алынмасы үчүн ики шәрт лазым иди: бири бухар вә ја су күчүндән истифадә олунмасы, бири дә мүәјјән нөв лиф е'мал едилмәси“ („Reports etc. for 31st October 1864“, p. 8).

нәлмиш истеһсал методлары илә ишләјән мануфактуралар, мәсәлән, сахсы габ е'малатханалары, шүшә е'малатханалары вә и. а., һабелә гәдим пешәләр, мәсәлән, чөрәкчилик вә, нәһајәт, ев әмәји адланан чох дағыныг пешәләр, мәсәлән, мишар гајырмаг вә саир бу кими пешәләр дә[188] чохдан бәри фабрикләр гәдәр капиталист истисмарынын тә'сири алтына дүшмүшдүр. Буна көрә дә ганунверичилик өз мүстәсналыг характериндән тәдричән әл чәкмәли, ја да—Инкилтәрәдә олдуғу кими, Рома казуистикасы јолу илә кедилән јерләрдә,—иш көрүлән һәр бир еви учдантутма фабрик (factory) адландырмалы олду[189].

Икинчиси. Бә'зи истеһсал саһәләриндә иш күнүнүн тәнзим едилмәси тарихи вә башга истеһсал саһәләриндә онун тәнзим едилмәси уғрунда һәлә дә давам едән мүбаризә ајдын сүбут едир ки, өз иш гүввәсини «азад» сурәтдә сатан ајрыча бир фәһлә капиталист истеһсалынын мүәјјән инкишаф пилләсиндә һеч бир мүгавимәт көстәрә билмир. Буна көрә дә нормал иш күнүнүн гојулмасы, капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында узун мүддәт вә аз-чох кизли шәкилдә давам едән вәтәндаш мүһарибәсинин мәһсулудур. Бу мүбаризә мүасир сәнаје саһәсиндә башландығына көрә, әввәлчә бу сәнајенин вәтәниндә,—Инкилтәрәдә гызышыр[190]. Инкилтәрә фабрик фәһләләри тәкчә Инкилтәрә фәһлә синфинин дејил, үмумијјәтлә мүасир фәһлә синфинин габагчыл мүбаризләри олмушлар, һәмчинин капиталист нәзәријјәсинә илк дәфә мејдан охујанлар да онларын нәзәријјәчиләри олмушдур[191]. Буна көрә дә фабрик философу Јур Инкилтәрә фәһлә синфинин «фабрик ганунлары әсарәтини» өзүнә бајраг шүары етмәсини вә буну «там әмәк

---

[188]) Ев сәнајеси адланан бу сәнајенин вәзијјәти һаггында Ушаг әмәји шәраитини јохлама комиссијасынын ахырынчы һесабатларында олдугча зәнкин материал вардыр.

[189]) „Ахырынчы сессијанын“ (1864-чү ил) „вердији ганунлар... чох мүхтәлиф истеһсал методлары илә ишләјән мүхтәлиф истеһсал саһәләринә аиддир; машынлары һәрәкәтә кәтирмәк үчүн механики гүввәдән истифадә олунмасы инди һеч дә әввәлләрдә олдуғу кими, ганун нәзәринчә мүәссисәнин „фабрик“ һесаб едилмәси үчүн зәрури шәрт дејилдир“ („Reports etc. for 31st October 1864“, p. 8).

[190]) Континентал либерализм чәннәти олан Белчикада бу һәрәкатын һеч изи јохдур. Белчиканын һәтта көмүр вә филиз мә'дәнләриндә дә һәр ики чинсдән олан мүхтәлиф јашлы фәһләләр истәнилдији заман вә истәнилдији гәдәр там „азад“ сурәтдә истеһлак олунур. Бу сәнаје саһәләриндә ишләјән һәр мин нәфәрдән 733 нәфәри киши, 88 нәфәри гадын, 135 нәфәри јенијетмә, 44 нәфәри дә 16 јашындан кичик гызлардыр; домна собаларында вә и. а. һәр мин нәфәрдән 668 нәфәри киши, 149 нәфәри гадын, 98 нәфәри јенијетмә вә 85 нәфәри 16 јашындан кичик гыз ушағыдыр. Бундан әлавә, јеткин вә сүтүл иш гүввәсинин һәдсиз истисмар олунмасы мүгабилиндә чох аз әмәк һаггы: күндә орта һесабла кишиләрә 2 шиллинг 8 пенс, гадынлара 1 шиллинг 8 пенс, јенијетмәләрә исә 1 шиллинг $2^1/_2$ пенс верилир. Һалбуки ејни заманда Белчика 1863-чү илдә ихрач етдији көмүр, дәмир вә саирәнин мигдары вә дәјәрини 1850-чи илә нисбәтән, демәк олар ки, икигат артырмышдыр.

[191]) Бу әсрин икинчи он илинин лап әввәлләриндә Роберт Оуен иш күнүнә һәдд гојмаг зәрурәтини нәзәри чәһәтдән әсасландырмагдан башга, Нју-Ланаркдакы фабрикиндә доғрудан да он саатлыг иш күнү гојанда онун бу тәчрүбәсини коммунист утопијасы адландырдылар вә онун „мәһсулдар әмәји ушагларын тәрбијәси илә бирләшдирмәсини“ вә ја јаратдығы фәһлә кооператив мүәссисәләрини лаға гојдуглары кими, бу тәчрүбәсини дә там о чүр лаға гојурдулар. Һазырда биринчи утопија дөнүб фабрик гануну олмуш, икинчи утопија һәр бир фабрик ганунунда ишләнән рәсми бир ифадә олмуш, үчүнчү утопија исә һәтта иртичачыларын фырылдагларыны өрт-басдыр етмәк үчүн бир пәрдә олмушдур.

азадлығы» уғрунда мәрдликлә мүбаризә апаран капитала гаршы гојмасыны бу синиф үчүн силинмәз бир ләкә сајараг дамғалајыр[192].

Франса јаваш-јаваш Инкилтәрәнин ардынча сүрүнүр. Инкилтәрәдәки орижиналындан чох-чох јарытмаз олан он ики саатлыг иш күнү ганунунун[193] Франсада мејдана кәлмәси үчүн феврал ингилабы лазым олду. Буна бахмајараг, Франсадакы ингилаби метод өз хүсуси үстүнлүкләрини дә көстәрир. Бу метод бир зәрбә илә истиснасыз оларaг бүтүн е'малатхана вә фабрикләрдә иш күнү үчүн ејни бир һәдд гојур, һалбуки Инкилтәрә ганунлары анчаг шәраитин тәзјиги алтында каһ бир, каһ да башга нөгтәдә көнүлсүз күзәштә кедир вә јени-јени јуридик һијләләр уjдурмаг үчүн ән доғру јол сечир[194]. Бунунла бирликдә Инкилтәрәдә анчаг ушаглар, һәдди-булуға чатмамышлар вә гадынлар үчүн әлдә едилән вә анчаг сон заманлар һамыја аид үмуми бир һүгуг кими тәләб едилмәјә башланан шеј Франса ганунунда бир принсип оларaг е'лан едилир[195].

Нә гәдәр ки, көләлик Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын бир һиссәсини ејбәчәр һала салмышды, бу республикада һәр бир мүстәгил фәһлә һәрәкаты сарсымыш һалда галмагда иди. Гараларын әмәјинә һәгарәт дамғасы вурулдуғу јердә ағларын әмәји азад ола билмәз. Көләлијин өлүб кетмәси исә дәрһал јени бир кәнч һәјат јаратды. Вәтәндаш мүһарибәсинин илк мәһсулу, сәккиз саатлыг иш күнү уғрунда тәшвигатдан ибарәт олду вә бу тәшвигат бир локомотив сүр'әти илә

---

[192]) *Ure* (франсызча тәрчүмәси): „Philosophie des Manufactures". Paris, 1836, t. II, p. 39, 40, 67, 77 etc.

[193]) „Парис Бејнәлхалг статистика конгреси, 1855-чи ил" һесабатында әзчүмлә дејилир: „Фабрик вә е'малатханаларда күндәлик иш күнүнә 12 саатлыг һәдд гојан Франса ганунунда бунун үчүн даими мүәјјән иш саатлары" (мүддәтләр) „кестәрилмир; јалныз ушагларын сәһәр саат 5 илә ахшам саат 9 арасындакы мүддәтдә ишләмәли олдуглары көстәрилир. Буна көрә дә фабрикчиләрин бир гисми, иш саатларынын кестәрилмәмәси кими нәһс сүкутун вердији имкандан истифадә едиб фәһләләри, бәлкә базар күнләри истисна олмагла, даим фасиләсиз ишләдирләр. Бу мәгсәдлә онлар фәһләләри ики мүхтәлиф нөвбәдә ишләдирләр вә нөвбәләрдән һеч бири е'малатханада 12 саатдан артыг галмыр, иш исә кечә-күндүз давам едир. Ганунун тәләбләри јеринә јетирилмиш олур, амма инсанпәрвәрлик тәләбләри дә јеринә јетирилирми?" „Кечә ишинин инсанын бәдәнини позуб дағытмаг чәһәтдән көстәрдији тә'сирдән" башга „ишығы зәиф олан е'малатханаларда кишиләрлә гадынларын кечә вахты бир јердә олмасынын чох пис тә'сири дә" гејд олунур.

[194]) „Мәсәлән, мәним бахдығым маһалда ејни бир фабрик бинасында ејни фабрикчи ағардычы вә бојагчы олдуғуна көрә „Ағартмахана вә бојахана ганунуна", читбасан олдуғуна көрә „Читбасан фабрикләр һаггындакы ганунa", finisher [аппретурачы] олдуғуна көрә дә „Фабрик ганунуна" табедир. („Reports etc for 31st October 1861", p. 20-дә ч-б Бејкерин вердији мә'лумат). Ч-б Бејкер бу ганунларын мүхтәлиф мүддәаларыны вә бундан доған чәтинликләри бир-бир сајдыгдан сонра дејир: „Биз көрүрүк ки, фабрик саһиби гануну позмаг истәсә, парламентин бу үч ганунуна әмәл олунмасыны тә'мин етмәк нә гәдәр дә чәтиндир". Анчаг чәнаб һүгугшүнаслар мәһкәмәдә бол ишлә тә'мин олунарлар.

[195]) Мәсәлән, фабрик мүфәттишләри, нәһајәт, чүр'әт едиб дејирләр: „Бу е'тиразлар" (иш күнүнә ганун јолу илә һәдд гојулмасы әлејһинә капиталын е'тиразлары) „әмәк һүгуглары кими бөјүк бир принсип гаршысында рәдд едилмәлидир... Бир вахт кәлир ки, ишчинин әмәји даһа өз саһибкарынын ихтијарында олмур вә ишчи, һәтта тагәтдән дүшмәк мәсәләси һәлә ортада олмадығы һалда да өз вахтынын мүлкијјәтчиси олур" („Reports etc. for 31st October 1862", p. 54).

Атлантик океанындан Сакит океана вә Јени Инкилтәрәдән Калифорнијаја гәдәр һәр тәрәфә јајылмагдадыр. Балтимордакы үмуми фәһлә гурултајы[108] (август 1866-чы ил) билдирир:

«Зәманәмизин биринчи вә ән бөјүк тәләби, бу өлкәдә әмәји капиталист әсарәтиндән азад етмәк үчүн зәрури олан тәләб ганун верилмәсиндән ибарәтдир, елә бир ганун ки, сәккиз саатлыг иш күнүнү Америка иттифагынын бүтүн штатларында нормал иш күнү һесаб етсин. Биз бу шәрәфли нәтиҹәјә наил олмаг уғрунда мүбаризә апармаг үчүн вар гүввәмизи сәрф етмәк гәрарына кәлмишик»[196].

Ејни заманда (1866-чы ил сентјабрын әввәлләриндә) Ҹеневрәдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин конгреси Лондон Баш Шурасынын тәклифинә әсасән белә бир гәрар чыхартмышды: «Иш күнүнә һәдд гојулмасы елә илк шәртдир ки, бунсуз фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә онлары азад етмәк үчүн едиләҹәк бүтүн тәшәббүсләр һөкмән мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајаҹагдыр... Биз иш күнүнә ганун вермәк јолу илә 8 саатлыг һәдд гојмасыны тәклиф едирик»[109].

Беләликлә, Атлантик океанынын һәр ики тәрәфиндә истеһсал мүнасибәтләринин өзүндән инстинктив сурәтдә доған фәһлә һәрәкаты, инкилис фабрик мүфәттиши Р. Ч. Сандерсин ашағыдакы сөзләринин доғру олдуғуну көстәрди:

«Әввәлчә иш күнүнә һәдд гојулмаса вә онун үчүн мүәјјән едилән һәдләрә мәҹбури сурәтдә дүрүст риајәт олунмаса, һәр һансы бир мүвәффәгијјәт үмиди илә ҹәмијјәти ислаһ етмәк јолунда бундан белә аддымлар атыла билмәси мүмкүн дејилдир»[197].

Е'тираф етмәк лазым кәлир ки, бизим фәһлә, истеһсал просесинә нә вәзијјәтдә кирмишсә, бу просесдән башга вәзијјәтдә чыхыр. Базарда бу фәһлә «иш гүввәси» адланан әмтәәнин саһиби кими, башга әмтәәләрин саһибләри илә үз-үзә дурурду, јә'ни әмтәә саһибләринин гаршысында бир әмтәә саһиби кими дурурду. О өз иш гүввәсини капиталистә сатмыш олдуғу контрактда ачыг-ајдын гејд едир ки, о азаддыр вә ихтијары өз әлиндәдир. Сөвдә бағланандан сонра исә мә'лум олур ки, о һеч дә «азад акент» дејилмиш вә өз иш гүввәсини мүәјјән мүддәтә сатмагда сәрбәст олса да, ону һәмин мүддәтә сатмаға мәҹбур

---

[196]) „Биз, Данкерк фәһләләри билдиририк ки, индики системдә тәләб олунан иш вахты чох узундур, фәһләјә динҹәлмәк вә инкишаф етмәк үчүн вахт вермир, бундан да әлавә, ону әсарәт алтына алыб көләликдән о гәдәр дә јахшы олмајан вәзијјәтә салыр („a condition of servitude but little better than slavery“). Буна көрә дә биз гәт етдик ки, бир иш күнү үчүн сәккиз саат кифајәтдир вә бу рәсмән гәбул едилмәлидир; биз гүдрәтли бир васитә олан мәтбуаты көмәјә чағырырыг... бизә јардым көстәрмәкдән бојун гачыранларын һамысыны исә фәһлә ислаһатынын вә фәһлә һүгугларынын дүшмәни һесаб едәҹәјик“ (Нју-Јорк штаты, Данкерк шәһәри фәһләләринин гәрарлары, 1866-чы ил).

[197]) „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 112.

имиш[198]), һәм дә һәгигәтдә онун бәдәнинә јапышан зәли «нә гәдәр ки, фәһләдән бир гәтрә даһа ган сормаг, онун әзәлә вә дамарларындан бир сә'ј даһа сыхыб чыхармаг мүмкүндүр», онун бәдәниндән гопмајачагдыр[199]). Фәһләләр өзләрини бу «әзаб иланындан»[110] мүдафиә етмәк үчүн бирләшмәли вә бир синиф кими һәрәкәт едиб дөвләти гүдрәтли ичтимаи манеә олачаг елә бир ганун вермәјә мәчбур етмәлидирләр ки, бу ганун фәһләләрин көнүллү контракт әсасында өзләрини вә нәсилләрини капитала сатыб өлүмә вә көләлијә мәһкум етмәләринә мане олсун[200]). «Инсанын әлиндән алынмаз һүгуглары» кими дәбдәбәли каталогун јерини, ганунла һәдд гојулмуш иш күнү һаггында садә бир Magna Charta [111] тутур ки, бу да «фәһләнин сатдығы вахтын нә заман гуртардығыны вә онун өз ихтијарында галан вахтын нә заман башландығыны, нәһајәт, дүрүст мүәјјән едир»[201]). Quantum mutatus ab illo![112]

---

[198]) „Бу һәрәкәтләр" (мәсәлән, 1848—1850-чи илләрдә капиталын ишләтдији һијләләр) „чох тез-тез ирәли сүрүлән белә фикрин јанлыш олдуғуну да гәти сүбут етди ки, гуја фәһләләр һимајә олунмаға мөһтач дејилдирләр вә онлары өз јеканә мүлкијјәтиндән, јә'ни әлләринин әмәји вә алынларынын тәриндән тамамилә азад сурәтдә истифадә едән акент һесаб етмәк лазымдыр" („Reports etc. for 30 th April 1850", p. 45). „Азад әмәк ифадәсини ишләтмәк әкәр үмумијјәтлә чаизсә, демәк лазымдыр ки, бу әмәк һәтта азад бир өлкәдә дә ганунун гүввәтли әли илә мүдафиә олунмалыдыр" („Reports etc. for 31st October 1864", p. 34). „Јемәк үчүн тәнәффүс истәр верилсин, истәрсә верилмәсин, күндә 14 саат ишләмәјә изин вермәк... јахуд һеч фәрги јохдур, буна мәчбур етмәк... вә и. а." („Reports etc. for 30 th April 1863", p. 40).

[199]) *Фридрих Енкелс*. „Он саатлыг иш күнү һаггында инкилис гануну" („Neue Rheinische Zeitung", 1850-чи ил апрел ајы нөмрәси, сәһ. 5 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 246]).

[200]) Он саатлыг иш күнү гануну, шамил олдуғу сәнаје саһәләриндә „фәһләләри тамамилә чылызлашмагдан хилас етди вә онларын физики сағламлығыны горумаға башлады" („Reports etc. for 31st October 1859", p. 47). „Капитал" (фабрикләрдә) „машынлары мүәјјән һәдд гојулмуш вахтдан артыг һәрәкәтдә сахласа, бурада ишләјән фәһләләрин сағламлығына вә әхлагына зәрәр вурмаја билмәз, фәһләләр исә өзләри өзләрини мүдафиә едә билмирләр (јенә орада, сәһ. 8).

[201]) „Даһа хејирли чәһәт бундан ибарәтдир ки, фәһләнин өз ихтијарындакы вахты илә саһибинин ихтијарына вердији вахт арасында, нәһајәт, ајдын һәдд гојулур. Инди фәһлә сатдығы вахтын нә заман гуртардығыны вә өз ихтијарында галан вахтын нә заман башландығыны билир; нә гәдәр вахты олдуғуну әвввәлдән дүрүст билдијинә көрә, өз ихтијарындакы дәгигәләри өз мәгсәдинә ујғун бөлүшдүрә биләр" (јенә орада сәһ. 52). „Бу ганунлар" (фабрик ганунлары) „фәһләни өз вахтынын саһиби етмәклә она елә бир мә'нәви гүввә вермишдир ки, бу гүввә ону сијаси һакимијјәт әлдә етмәк јолуна јөнәлдир" (јенә орада, сәһ. 47). Фабрик мүфәттишләри нәзакәтли бир истеһза илә вә чох еһтијатлы ифадәләрлә ишарә едиб дејирләр ки, индики он саатлыг иш күнү гануну капиталисти дә капиталын садәчә тәчәссүмү олмаг е'тибары илә она хас олан тәбии кобудлугдан мүәјјән дәрәчәдә азад етмиш вә бир гәдәр „тәһсил" алмаг үчүн она вахт вермишдир. Әввәлләр „саһибкар пул газанмагдан башга һеч бир шејә вахт тапмырды, фәһләнин исә ишләмәкдән башга һеч бир шејә вахты јох иди" (јенә орада, сәһ. 48).

ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДӘЈӘРИН НОРМАСЫ ВӘ КҮТЛӘСИ

Әввәлләрдә олдуғу кими, бу фәсилдә дә биз фәрз едирик ки, иш гүввәсинин дәјәри, демәли иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк вә ја һифз етмәк үчүн иш күнүнүн сәрф едилмәси лазым кәлән һиссәси мә'лум кәмијјәтдир, сабит кәмијјәтдир.

Белә фәрз едәндә изафи дәјәр нормасы илә бирликдә һәр бир ајрыча фәһләнин мүәјјән вахт әрзиндә капиталистә вердији изафи дәјәр күтләси дә мә'лум олур. Мәсәлән, зәрури әмәк күндә 6 саат вә бунун гызылла ифадәси 3 шиллинг вә ја 1 талердирсә, онда 1 талер гызыл бир иш гүввәсинин күндәлик дәјәридир вә ја бир иш гүввәси алмаг үчүн аванс едилмиш капитал дәјәридир. Сонра, изафи дәјәр нормасы = 100% олса, 1 талердән ибарәт бу дәјишән капитал 1 талерлик изафи дәјәр күтләси истеһсал едир вә ја фәһлә һәр күн 6 саатлыг изафи дәјәр күтләси верир.

Лакин дәјишән капитал, капиталистин ејни заманда ишләтдији бүтүн иш гүввәләринин мәчму дәјәринин пул ифадәсидир. Демәли, дәјишән капиталын дәјәри, бир иш гүввәсинин орта дәјәри илә, ишләдилән иш гүввәләринин сајынын һасилинә бәрабәрдир. Буна көрә дә иш гүввәсинин дәјәри мә'лум олдугда дәјишән капиталын кәмијјәти, ејни заманда ишләјән фәһләләрин сајы илә дүз пропорсионалдыр. Беләликлә, бир иш гүввәсинин күндәлик дәјәри = 1 талер олдугда, 100 иш гүввәсини истисмар етмәк үчүн 100 талерлик капитал, һәр күн n иш гүввәсини истисмар етмәк үчүн исә n талерлик капитал аванс едилмәлидир.

Һабелә 1 талерлик дәјишән капитал, јә'ни бир иш гүввәсинин күндәлик дәјәри күндә 1 талерлик изафи дәјәр истеһсал едирсә, 100 талердән ибарәт дәјишән капитал күндә 100 та-

лерлик изафи дәјәр, n талерлик капитал исә күндә 1 талер $\times n$ талерлик изафи дәјәр истеһсал едир. Демәли, истеһсал едилән изафи дәјәрин күтләси һәр бир ајрыча фәһләнин иш күнү әрзиндә вердији изафи дәјәр илә, ишләдилән фәһләләрин сајынын һасилинә бәрабәрдир. Лакин иш гүввәсинин дәјәри мә'лум олдугда, һәр бир ајрыча фәһләнин истеһсал етдији изафи дәјәрин күтләси изафи дәјәрин нормасы илә мүәјјән олундуғуна көрә, бурадан ашағыдакы биринчи ганун мејдана чыхыр: истеһсал едилән изафи дәјәр күтләси, аванс едилмиш дәјишән капиталын кәмијјәти илә изафи дәјәр нормасынын һасилинә бәрабәрдир, јахуд ејни капиталистин ејни заманда истисмар етдији иш гүввәләринин сајы илә һәр бир ајрыча иш гүввәсинин истисмар олунмаг дәрәчәси арасындакы мүрәккәб нисбәтлә мүәјјән олунур*.

Демәли, изафи дәјәр күтләсини M, ајрыча бир фәһләнин күндә орта һесабла вердији изафи дәјәри m, бир иш гүввәсини сатын алмаг үчүн һәр күн аванс едилән дәјишән капиталы, v, дәјишән капиталын үмуми мәбләғини V, орта иш гүввәсинин дәјәрини k, бу иш гүввәсинин истисмар олунмаг дәрәчәсини $\frac{a'}{a}\left(\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}\right)$ вә ишләдилән фәһләләрин сајыны n илә көстәрсәк, ашағыдакы формуланы аларыг:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Биз јалныз орта иш гүввәси дәјәринин сабит кәмијјәт олдуғуну дејил, капиталын ишләтдији фәһләләрин орта бир фәһлә олдуғуну да даим фәрз едирик. Бә'зи мүстәсна һалларда, истеһсал едилән изафи дәјәр истисмар едилән фәһләләрин сајына пропорсионал шәкилдә артмыр, лакин бу кими һалларда иш гүввәсинин дәјәри дә сабит кәмијјәт олмур.

Буна көрә дә мүәјјән изафи дәјәр күтләси истеһсал едиләндә амилләрдән бири азалырса, дикәр амилин артмасы онун јерини долдура биләр. Дәјишән капитал азалыр вә ејни заманда изафи дәјәр нормасы ејни нисбәтдә артырса, истеһсал олунан изафи дәјәр күтләси дәјишмәз һалда галыр. Әввәлки еһтималлар олдуғу кими галдыгда, капиталист һәр күн 100 фәһлә истисмар етмәк үчүн 100 талер аванс етмәли олурса вә

---

* Китабын мүәллиф тәрәфиндән бәјәнилмиш франсызча нәшриндә бу мүддәанын икинчи һиссәси бу шәкилдә ифадә едилмишдир: „јахуд да бир иш гүввәсинин дәјәри илә, онун истисмар олунмаг дәрәчәсинин, һәм дә ејни заманда ишләдилән гүввәләрин сајынын һасилинә бәрабәрдир". *Ред.*

изафи дәјәр нормасы 50% тәшкил едирсә, бу 100 талерлик дәјишән капитал, 50 талерлик вә ја 3×100 иш сааты мигдарында изафи дәјәр верир. Изафи дәјәр нормасы икигат артырса вә ја иш күнү узадылыб 6-дан 9 саата дејил, 6-дан 12 саата чатдырылырса, ики дәфә азалдылмыш 50 талерлик дәјишән капитал јенә дә 50 талерлик вә ја 6×50 иш сааты мигдарында изафи дәјәр верир. Демәли, дәјишән капиталын азалмасынын јери, иш гүввәсини истисмар етмәк нормасыны ејни нисбәтдә артырмагла долдурула биләр, јахуд ишләјән фәһләләрин сајча азалмасынын јери, иш күнүнү ејни нисбәтдә узатмагла долдурула биләр. Беләликлә, капиталын тәләби илә мәчбурән әмәлә кәлән әмәк тәклифи, мүәјјән һүдуд дахилиндә, фәһләләрин тәклифиндән асылы дејилдир[202]. Әксинә, дәјишән капиталын кәмијјәти вә ја ишләдилән фәһләләрин сајы ејни нисбәтдә артырса, изафи дәјәр нормасынын азалмасы истеһсал олунан изафи дәјәр күтләсини дәјишмәз һалда сахлајыр.

Лакин изафи дәјәр нормасыны артырмаг вә ја иш күнүнү узатмагла бир мигдар фәһләнин вә ја бир мигдар дәјишән капиталын јерини долдурмағын мүәјјән һәдди вардыр вә бу һәдди ашмаг мүмкүн дејилдир. Иш гүввәсинин дәјәри нәјә бәрабәр олурса-олсун, фәһләни јашатмаг үчүн лазым кәлән иш вахты истәр 2, истәрсә 10 саат олсун, һәр һалда фәһләнин һәр күн истеһсал едә биләчәји мәчму дәјәр 24 иш саатынын маддиләшдији дәјәрдән аздыр, 12 шиллингдән вә ја, бу 24 саатлыг маддиләшмиш әмәјин пулла дәјәри 4 талердисә, ондан аздыр. Әввәлки еһтималымыза көрә иш гүввәсинин өзүнү вә ја онун сатын алынмасы үчүн аванс едилмиш капитал дәјәрини тәкрар истеһсал етмәкдән өтрү күндә 6 иш сааты тәләб олунурса, онда изафи дәјәр нормасы 100% вә ја иш күнү 12 саат олдугда, 500 фәһлә ишләдән 500 талерлик дәјишән капитал һәр күн 500 талер вә ја 6×500 иш сааты мигдарында изафи дәјәр истеһсал едир. Изафи дәјәр нормасы 200% вә ја иш күнү 18 саат олдугда, һәр күн 100 фәһлә ишләдән 100 талерлик капитал анчаг 200 талерлик вә ја 12×100 иш сааты мигдарында изафи дәјәр күтләси истеһсал едир. Бу капиталын јаратдығы бүтүн јени дәјәр, јә'ни аванс едилмиш дәјишән капиталын еквиваленти плјус изафи дәјәр һеч вахт, һеч бир күн 400 талерә вә ја 24×100 иш саатына чата билмәз. Тәбиәтән һәмишә 24 саатдан аз олан орта бир иш күнүнүн мүтләг һәдди, дәјишән капиталын азалмасынын јерини изафи дәјәр нормасыны артырмагла

---

[202]) Көрүнүр, бу гәдәр садә бир ганун вулгар сијаси игтисад чәбһәсинә мәнсуб олан чәнаблара мә'лум дејилдир; зира бу гондарма архимедләр белә күман едирләр ки, әмәјин базар гијмәтинин тәләблә тәклифдән асылы олдуғуну мүәјјән етмәклә бир истинад нөгтәси тапмышлар, һәм дә дүнјаны чевирмәк үчүн дејил, ону дајандырмаг үчүн тапмышлар.

долдурмаг үчүн вә ја истисмар едилән фәһлә сајынын азалмасынын јерини иш гүввәсинин истисмар дәрәчәсини артырмагла долдурмаг үчүн мүтләг һәдд тәшкил едир. Тамамилә ајдын олан бу икинчи ганун, капиталын ишләтдији фәһлә сајыны вә ја өзүнүн иш гүввәсинә чеврилән дәјишән тәркиб һиссәсини мүмкүн гәдәр чох азалтмаг мејлиндән доған бир чох һадисәләри изаһ етмәк үчүн мүһүмдүр, ирәлидә бәһс едәчәјимиз бу мејл исә капиталын башга бир мејлинә—мүмкүн гәдәр чох изафи дәјәр истеһсал етмәк мејлинә зиддир. Әксинә, ишләдилән иш гүввәләринин күтләси вә ја дәјишән капиталын кәмијјәти артырса, лакин бу артым изафи дәјәр нормасынын азалмасы нисбәтиндә олмурса, онда истеһсал едилән изафи дәјәр күтләси азалыр.

Үчүнчү ганун, истеһсал едилән изафи дәјәр күтләсинин ики амиллә мүәјјән едилмәсиндән, јә'ни изафи дәјәрин нормасы вә аванс едилмиш дәјишән капиталын кәмијјәти илә мүәјјән едилмәсиндән доғур. Изафи дәјәр нормасы, јахуд иш гүввәсинин истисмар олунмаг дәрәчәси вә иш гүввәсинин дәјәри, јахуд зәрури иш вахтынын кәмијјәти мә'лумдурса, өзлүјүндә ајдындыр ки, дәјишән капитал нә гәдәр чох оларса, истеһсал едилән дәјәр вә изафи дәјәрин күтләси дә бир о гәдәр чох олар. Иш күнү һәдди, һәмчинин онун зәрури тәркиб һиссәсинин һәдди мә'лумдурса, ајрыча бир капиталистин истеһсал етдији дәјәрин вә изафи дәјәрин күтләси, јәгин ки, анчаг капиталистин һәрәкәтә кәтирдији әмәк күтләсиндән асылыдыр. Мүәјјән еһтималлар дахилиндә капиталистин һәрәкәтә кәтирдији әмәк күтләси исә иш гүввәсинин күтләсиндән вә ја онун истисмар етдији фәһләләрин сајындан асылыдыр; фәһләләрин сајы исә капиталистин аванс етдији дәјишән капиталын кәмијјәти илә мүәјјән олунур. Демәли, изафи дәјәр нормасы вә иш гүввәсинин дәјәри мә'лум олдугда, истеһсал едилән изафи дәјәрин күтләләри, аванс едилмиш дәјишән капиталларын кәмијјәти илә дүз пропорсионал олур. Лакин артыг биз билирик ки, капиталист өз капиталыны ики һиссәјә бөлүр. О, капиталын бир һиссәсини истеһсал васитәләринә сәрф едир. Бу һиссә, капиталын сабит һиссәсидир. Капиталын дикәр һиссәсини исә капиталист чанлы иш гүввәсинә чевирир. Бу һиссә, капиталистин дәјишән капиталыны тәшкил едир. Ејни бир истеһсал үсулуна әсасланан мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә капитал, сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләринә мүхтәлиф шәкилдә бөлүнүр. Ејни бир истеһсал саһәсиндә, истеһсал просесинин техники әсаслары вә ичтимаи комбинасијасы дәјишәндә бу нисбәт дә дәјишир. Лакин мүәјјән бир капитал сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләринә нечә бөлүнүрсә бөлүнсүн, мәсәлән, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти истәр 1 : 2, истәр 1 : 10, ис-

тәрсә 1 : x олсун, бу һал индичә мүәјјән олунмуш гануна әсла хәләл кәтирмир, чүнки әввәлки тәһлилә көрә, сабит капиталын дәјәри мәһсулун дәјәриндә јенидән тәзаһүр етсә дә, јени јарадылан дәјәрә дахил дејилдир. Әлбәттә, 1 000 әјиричи ишләтмәк үчүн, 100 әјиричи ишләдиликән тәләб олундуғундан даһа чох хам материал, иј вә саирә тәләб едилир. Лакин бу әлавә истеһсал васитәләринин дәјәри истәр артсын, истәр азалсын, истәрсә дә дәјишмәјиб олдуғу кими галсын, истәр чох олсун, истәрсә аз, һәр һалда бу дәјәр һәмин васитәләри һәрәкәтә кәтирән иш гүввәләринин истеһсал етдији дәјәри артырмаг просесинә һеч бир тә'сир көстәрмир. Беләликлә, јухарыда гејд едилән ганун белә бир шәкил алыр: иш гүввәсинин дәјәри мүәјјән вә истисмар едилмәк дәрәчәси бәрабәр олдугда, мүхтәлиф капиталларын истеһсал етдији дәјәр вә изафи дәјәр күтләси, бу капиталларын дәјишән тәркиб һиссәләринин, јә'ни чанлы иш гүввәсинә чеврилмиш тәркиб һиссәләринин кәмијјәтләри илә дүз пропорсионалдыр.

Бу ганун, һадисәләрин заһири көрүнүшүнә әсасланан бүтүн тәчрүбәјә ачыгдан-ачыға зиддир. Һәр кәс билир ки, памбыг әјирмә фабрики саһибинин тәтбиг етдији бүтүн капиталын тәркибиндә сабит капитал фаиз һесабы илә нисбәтән чох, дәјишән капитал исә нисбәтән аздырса, онун әлдә етдији мәнфәәт вә ја изафи дәјәр, нисбәтән чохлу дәјишән капиталы вә нисбәтән аз сабит капиталы һәрәкәтә кәтирән чөрәкчихана саһибинин әлдә етдијиндән аз дејилдир. Ади чәбрдә $\frac{0}{0}$ ифадәсинин һәгиги бир кәмијјәт ола биләчәјини баша дүшмәк үчүн бир чох ара һалгалар тәләб олундуғу кими, бурада да бу заһири зиддијјәти һәлл етмәк үчүн һәлә бир чох ара һалгалар лазымдыр. Классик сијаси игтисад бу ганунун һеч бир заман тә'рифини вермәмишсә дә, ону инстинктив олараг әсас тутмушдур, чүнки бу ганун үмумијјәтлә дәјәр ганунунун зәрури нәтичәсидир. Классик сијаси игтисад зоракы тәчрид васитәси илә бу гануну, һадисәјә хас олан зиддијјәтләрдән хилас етмәк истәјир. Рикардо мәктәбинин нечә бу манеәјә илишиб бүдрәдијини ирәлидә[203)] көрәчәјик. «Доғрудан да ахырадәк һеч бир шеј өјрәнмәјән»[113] вулгар сијаси игтисад, һәр јердә олдуғу кими, бурада да һадисәнин ганунуна әкс олараг, онун заһири көрүнүшүндән јапышыр. Вулгар сијаси игтисад Спинозанын әксинә олараг, белә күман едир ки, «наданлыг кафи бир әсасдыр»[114].

Чәмијјәтдәки мәчму капиталын күндән-күнә һәрәкәтә кәтирдији әмәјә ваһид бир иш күнү кими бахыла биләр. Мәсәлән, фәһләләрин сајы бир милјон, ајрыча бир фәһләнин орта

[203)] „Дөрдүнчү китаб"да бу барәдә әтрафлы бәһс олуначагдыр.

иш күнү дә 10 саатдырса, ичтиман иш күнү 10 милјон саатдан ибарәтдир. Бу иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдугда,—онун һәдди истәр физики шәртләрлә мүәјјән едилсин, истәрсә ичтимаи шәртләрлә,—изафи дәјәр күтләси анчаг, фәһләләрин сајыны, јә'ни фәһлә әһалинин мигдарыны артырмагла чохалдыла биләр. Бу һалда әһалинин артмасы, мәчму ичтимаи капиталын истеһсал етдији изафи дәјәринријази һәддини тәшкил едир. Әксинә, әһалинин мигдары мә'лум олдугда бу һәдд иш күнүнү узатмаг имканы илә мүәјјән олунур[204]. Кәлән фәсилдә көрәчәјик ки, бу ганун, анчаг индијә гәдәр тәдгиг етдијимиз изафи дәјәр формасы үчүн әһәмијјәтлидир.

Изафи дәјәр истеһсалы һаггында индијәдәк апардығымыз тәдгигатдан бу нәтичә чыхыр ки, һеч дә һәр пул вә ја дәјәр мәбләғини капитала чевирмәк мүмкүн дејилдир, әксинә, ајрыча бир пул вә ја әмтәә саһибинин әлиндә мүәјјән пул вә ја мүбадилә дәјәри минимумунун олмасы бунлары капитала чевирмәјин илкин шәртидир. Дәјишән капитал минимуму, изафи дәјәр әлдә етмәк мәгсәди илә бүтүн ил боју күндән-күнә истеһлак едилән бир иш гүввәсинә чәкилән хәрчин мәбләғиндән ибарәтдир. Фәһләнин өз истеһсал васитәләри олсајды вә бу фәһлә бир фәһлә кими јашамаға гане олсајды, она өз јашајыш васитәләрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым олдуғу гәдәр иш вахты, мәсәлән, күндә 8 саат кифајәт едәрди. Демәли, истеһсал васитәләри дә она анчаг 8 саатлыг иш вахты үчүн лазым оларды. Фәһләни бу 8 саатдан әлавә, мәсәлән, 4 саат да изафи әмәк сәрф етмәјә мәчбур едән капиталист үчүн, әксинә, әлавә истеһсал васитәләри әлдә етмәкдән өтрү әлавә пул лазымдыр. Лакин фәрз етдијимиз шәраитдә капиталист, һәр күн мәнимсәдији изафи дәјәрлә бир фәһлә кими јашамаг үчүн, јә'ни өз зәрури тәләбатыны өдәјә билмәк үчүн ики фәһлә ишләтмәли оларды. Бу һалда капиталистин истеһсалдан мәгсәди өз сәрвәтини артырмаг дејил, анчаг өз јашајышыны тә'мин етмәкдән ибарәт оларды; һалбуки капиталист истеһсалындан мәгсәд мәһз сәрвәт артырмагдыр. Капиталист, ади фәһләдән анчаг икигат јахшы јашамаг вә истеһсал едилән изафи дәјәрин јарысыны јенидән капитала чевирмәк үчүн, фәһләләрин сајы илә бәрабәр, аванс етдији минимум капиталы да сәккиз гат артырмалы оларды. Әлбәттә, капиталист өзү дә истеһсал просесиндә өз фәһләси кими билаваситә ишләјә биләр, лакин бу

---

[204]) „Чәмијјәтин әмәји, јә'ни тәсәррүфатда сәрф олунан вахт мә'лум бир кәмијјәтдир. Мәсәлән бир милјон әһалинин һәр нәфәри үчүн күндә 10 саатдыр, јахуд чәми он милјон саатдыр... Капиталын өзүнәмәхсус артым һәдди вардыр. Һәр бир мә'лум дөврдә бу һәддә о заман чатмаг олар ки, мәһсулдар истеһлак үчүн мөвчуд олан бүтүн вахтдан тамамилә истифадә едилмиш олсун“ („An Essay on the Political Economy of Nations“. London, 1821, p. 47, 49).

һалда о, капиталистлә фәһлә арасында орта бир шәхс, «хырда саһибкар» олар. Капиталист истеһсалынын мә'лум сәвијјәси тәләб едир ки, капиталист бир капиталист кими, јә'ни шәхсләшмиш капитал кими фәалијјәт көстәрдији мүддәтдә бүтүн вахтыны өзкә әмәјини мәнимсәмәјә вә буна көрә дә һәмин әмәји нәзарәт алтында сахламаға вә онун мәһсулуну сатмаға сәрф едә билсин[205]. Орта әсрләрдәки сехләр, ајрыча бир устанын сахламасына ичазә верилән максимум фәһлә сајыны олдугча мәһдуд етмәклә, сәнәткар устанын дөнүб капиталист олмасына зорла мане олмаға чәһд едирди. Пул вә ја әмтәә саһиби анчаг о заман һәгигәтән дөнүб капиталист олур ки, онун истеһсала аванс етдији минимум мәбләғ, орта әсрләрдәки максимум мәбләғдән хејли артыг олсун. Халис кәмијјәт дәјишикликләринин мүәјјән пилләдә кејфијјәт фәргләринә кечдији һаггында Һекелин өз «Мәнтиг» әсәриндә кәшф етдији ганунун доғрулуғу[205а], тәбиәтшүнаслыгда олдуғу кими, бурада да тәсдиг олунур.

Ајрыча пул вә ја әмтәә саһибинин капиталистә чеврилмәси үчүн онун малик олмасы лазым кәлән минимум дәјәр мәбләғи, капиталист истеһсалынын мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә дәјишир, мә'лум инкишаф пилләсиндә исә, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә бу саһәләрин хүсуси техники шәраитиндән асылы олараг, мүхтәлиф олур. Бә'зи истеһсал саһәләри капиталист истеһсалынын лап башланғычындан ајры-ајры фәрдләрин һәлә әлиндә олмадығы гәдәр минимум капитал тәләб едир. Бу сәбәбләрдәндир ки, бир тәрәфдән Колбер дөврүндә Франсада

[205]) „Фермер тәкчә өз әмәјинә бел бағлаја билмәз вә бағлајырса, мән иддиа едирәм ки, бундан зијан көрәр. Онун вәзифәси бүтүн ишә үмуми нәзарәт етмәкдән ибарәт олмалыдыр: тахыл дөјәнин ишинә көз гојмаг лазымдыр, јохса она верилән әмәк һаггы батар, чүнки тахыл дөјүлмәмиш галар; о һабелә өз бичинчиләринә, от чаланларына вә башга ишчиләринә нәзарәт етмәлидир; о чәпәрләрин вәзијјәтини даим јохламалыдыр; о фикир вермәлидир ки, һеч бир јердә әјәр-әскик олмасын; әкәр онун диггәти бир јерә дикилиб галса, ишиндә һөкмән кәсир олар" ([*J. Arbuthnot.*] „An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc." By a Farmer. London, 1773, p. 12). Бу чох мараглы бир әсәрдир. Бу әсәри охујуб „капиталист фермерин" вә ја бурада ачыгча дејилдији кими „тачир фермерин" нечә мејдана кәлдијини өјрәнмәк вә әслиндә јашајыш васитәләри әлдә етмәк уғрунда мүбаризә апаран „хырда фермер" гаршысында онун өзүнү нечә өјдүјүнү көрмәк олар. „Капиталистләр синфи физики әмәк мәчбуријјәтиндән әввәлчә гисмән вә ән нәһајәт тамамилә азад олур" („Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations". By the Rev. *Richard Jones.* Hertford, 1852, Lecture III, p. 39).

[205а]) Мүасир кимјада гәбул едилиб илк дәфә Лоран илә Жерар тәрәфиндән елми сурәтдә шәрһ едилән молекул нәзәријјәси мәһз бу гануна әсасланыр. {*3-чү нәшрә әлавә.* Кимјаја бәләд олмајанлар үчүн хејли гаранлыг олан бу мәсәләни изаһ етмәк үчүн көстәрәк ки, бурада мүәллиф, әввәлчә 1843-чү илдә Жерарын „һомоложи сыралар" адландырдығы карбон бирләшмәләриндән бәһс едир, бунларын исә һәр биринин өзүнәмәхсус чәбр формуласы вардыр. Мәсәлән, парафинләр сырасы: C_nH_{2n+2}; нормал алкоголлар сырасы: $C_nH_{2n+2}O$; нормал јағлы туршулар сырасы: $C_nH_{2n}O_2$ вә бир чох башгалары. Бүтүн бу мисалларда молекул формуласына садәчә олараг кәмијјәтчә CH_2 әлавә едиләндә һәр дәфә кејфијјәтчә мүхтәлиф чисим әлдә едилир. Бу мүһүм фактын мүәјјән едилмәсиндә Лоран илә Жерарын Маркс тәрәфиндән бир гәдәр мүбалиғәли көстәрилән иштиракы һаггында бах: *Kopp.* „Entwicklung der Chemie". München, 1873, S. 709, 716 вә *Schorlemmer.* „Rise and Development of Organic Chemistry". London, 1879, p. 54. *Ф. Е.*}

вә бу вахта гәдәр бә'зи алман дөвләтләриндә олдуғу кими, дөвләт хүсуси шәхсләрә тәхсисат бурахыр, дикәр тәрәфдән дә, мүасир сәһмдар чәмијјәтләринин сәләфи олан чәмијјәтләр әмәлә кәлиб мә'лум сәнаје вә тичарәт саһәләрини инһисара алыр вә буну ганүни шәклә салырлар[206].

Биз истеһсал просеси әснасында капиталистлә муздлу фәһләнин мүнасибәтләриндә әмәлә кәлмиш дәјишикликләрин тәфсилаты үзәриндә дајанмырыг, демәли капиталын өзүнә верилән тә'рифләри даһа әтрафлы шәрһ етмәк үзәриндә дә дајанмырыг. Јалныз бә'зи башлыча чәһәтләри гејд едәк.

Истеһсал просесиндә капитал инкишаф едиб әмәк үзәриндә, јә'ни фәалијјәтдә олан иш гүввәси вә ја фәһләнин өзү үзәриндә һакимлик дәрәчәсинә јүксәлир. Шәхсләшмиш капитал, јә'ни капиталист көз гојур ки, фәһлә өз ишини лазымынча көрсүн вә тәләб олундуғу дәрәчәдә интенсив ишләсин.

Сонра, капитал инкишаф едиб фәһлә синфини өз мәһдуд јашајыш еһтијачларынын тәләб етдијиндән артыг ишләмәјә мәчбур едән бир зоракылыг мүнасибәти шәкли алыр. Башгаларыны чалышган олмаға вадар едән, изафи әмәк соран вә иш гүввәсини истисмар едән капитал, бу ишдәки сә'ји, ачкөзлүјү вә еффективлији чәһәтдән, билаваситә ичбари әмәјә әсасланан бүтүн кечмиш истеһсал системләрини чох өтүб кечмишдир.

Капитал тарихдә әмәјә һансы техника шәраити дахилиндә тәсадүф едирсә, ону өзүнә әввәлчә һәмин шәраитдә табе едир. Демәли, капитал истеһсал үсулуну бирдән дәјишдирмир. Буна көрә дә изафи дәјәр истеһсалынын индијә гәдәр тәдгиг етдијимиз формасы, јә'ни иш күнүнү садәчә узатмаг васитәси илә изафи дәјәр истеһсал олунмасы, истеһсал просесинин өзүндә әмәлә кәлән һәр һансы бир дәјишикликдән асылы дејилди. Көһнә гајда илә ишләјән бир чөрәкчиханада да изафи дәјәр истеһсалы мүасир иплик фабрикиндә олдуғу гәдәр тә'сирли иди.

Биз истеһсал просесини әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән көздән кечирдикдә фәһлә истеһсал васитәләринә бир капитал кими дејил, өзүнүн мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалијјәтинин васитәси вә материалы кими јанашыр. Мәсәлән, көн заводунда фәһлә көнә анчаг өз әмәк чисми кими јанашыр. О, көнү ашлајыркән капиталист үчүн ашламыр. Биз истеһсал просесини

---

[206]) Мартин Лүтер бу гәбилдән олан мүәссисәләри „инһисар чәмијјәтләри“ адландырыр.

дәјәри артырмаг просеси нөгтеји-нәзәриндән көздән кечирдикдә исә, вәзијјәт башга шәкил алыр. Истеһсал васитәләри дәрһал дөнүб өзкә әмәјини сормаг васитәләри олур. Даһа фәһлә истеһсал васитәләрини тәтбиг етмир, әксинә, истеһсал васитәләри фәһләни тәтбиг едир. Даһа фәһлә истеһсал васитәләрини өз мәһсулдар фәалијјәтинин мадди үнсүрләри кими истеһлак етмир, әксинә, истеһсал васитәләри фәһләни өз һәјат просесинин мајасы кими истеһлак едир; капиталын һәјат просеси исә анчаг, онун өз-өзүнә артан бир дәјәр кими һәрәкәтдә олмасындадыр. Кечәләр динчәлиб чанлы әмәк сормајан әритмә собалары вә истеһсалат биналары капиталист үчүн «халис иткидир» («mere loss»). Буна көрә дә әритмә собалары вә истеһсалат биналары иш гүввәсинин «кечә ишләдилмәси тәләбини» јарадыр. Пулун садәчә дөнүб истеһсал просесинин мадди амилләри олмасы, јә'ни истеһсал васитәләринә чеврилмәси бунлара өзкә әмәји вә изафи әмәк тәләб етмәк үчүн јуридик әсас, зоракылыг әсасы верир. Нәтичәдә кәтирәчәјимиз бир мисал, бизә көстәрәчәкдир ки, капиталист истеһсалына хас олуб ону характеризә едән бу долашыг һал, һәтта чансыз әмәклә чанлы әмәк арасындакы, дәјәрлә ону јарадан гүввә арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрин тәһриф олунмасы капиталистләрин бејниндә нечә экс олунур. «Гәрби Шотландијанын чох гәдим вә мө'тәбәр фирмаларындан олуб 1752-чи илдән бәри нәсилбәнәсил бир аиләнин әлиндә олан Карлајл, оғуллары вә К°-сы фирмасынын Пејсли кәтан вә иплик фабрикинин башчысы», бу чох нәзакәтли чентлмен, инкилис фабрикчиләринин 1848—1850-чи илләрдәки гијамы заманы «Glasgow Daily Mail» гәзетинин 1849-чу ил 25 апрел нөмрәсинә «Relaissystem» сәрлөвһәли бир мәктуб[207] јазмышды; бу мәктубда, әзчүмлә, олдугча күлүнч садәлөвһлүклә јазылан ашағыдакы сәтирләрә тәсадүф олунур:

«Иш вахтыны 12 саатдан 10 саата ендирмәк нәтичәсиндә баш верәчәк фәлакәтләри көздән кечирәк... Бу фәлакәтләр фабрикчинин кәләчәк перспективи вә мүлкијјәти үчүн ән чидди зәрәр «тәшкил едир». «Әкәр о» (јә'ни онун «ишләк әлләри») «12 саат ишләмишсә вә бундан сонра анчаг 10 саат ишләјәчәксә, онда онун мүәссисәсиндәки һәр 12 машын вә ја иј азалыб 10 олачагдыр («then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10») вә әкәр о өз фабрикини сатмаг истәсә, она анчаг 10 машын вә ја ијин гијмәти вериләр, беләликлә дә, бүтүн өлкәдә һәр фабрик өз дәјәринин алтыда бирини итирмиш олар»[208].

---

[207]) „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849“, p. 59.

[208]) „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849“, p. 60. Инкилис фабрик мүфәттишләринин әксинә олараг тамамилә капиталист кими дүшүнән шотландијалы фабрик мүфәттиши Стуарт ачыгча дејир ки, өз һесабатына әлавә етдији бу мәктуб Relaissystem тәтбиг едән фабрикчиләрин вердији мә'луматын ән фајдалысыдыр вә бундан мәгсәд, әсасән, һәмин систем һаггындакы бүтүн јанлыш фикир вә јерсиз е'тиразлары арадан галдырмагдыр“.

Ата-бабадан бир капиталист кими дүшүнән бу гәрби шотландијалынын бејниндә истеһсал васитәләринин—иј вә саирәнин—дәјәри бу васитәләрин капиталистчәсинә өз-өзүнә артмаг хассәси илә, јә'ни һәр күн башгасынын мүәјјән мигдар мүфтә әмәјини һопдурмагдан ибарәт олан хассәси илә о гәдәр сых говушур ки, Карлајл вә К°-сы фирмасынын башчысы доғрудан да белә хәјал едир ки, өз фабрикини сатдыгда она тәкчә ијләрин дәјәрини вермирләр, бундан әлавә она һәмин дәјәрин артымыны да верирләр; тәкчә бу ијләрдә олан вә ејни нөв иј истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән әмәјин гаршылығыны дејил, бундан әлавә һәмин ијләрин васитәси илә Пејслидәки гочаг гәрби шотландијалыларын дамарларындан һәр күн сорулуб чыхарылан изафи әмәјин гаршылығыны да верирләр; мәһз бу сәбәбдән дә о күман едир ки, иш күнү ики саат азалдыланда, һәр 12 әјирмә машынынын сатыш гијмәти дә азалыб 10 машынынын гијмәти гәдәр олар!

ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӘ

НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҺСАЛЫ

ОНУНЧУ ФӘСИЛ

НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР АНЛАЈЫШЫ

Иш күнүнүн бир һиссәси анчаг, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән өдәнилмиш дәјәринин еквивалентини истеһсал едир вә индијәдәк сабит кәмијјәт кими көтүрдүјүмүз бу һиссә мә’лум истеһсал шәраитиндә вә чәмијјәтин мә’лум игтисади инкишаф пилләсиндә доғрудан да сабит кәмијјәтдир. Фәһлә бу зәрури иш вахтына үстәлик 2, 3, 4, 6 вә и. а. саат ишләјә биләр. Изафи дәјәр нормасы вә иш күнүнүн узунлуғу бу үстәлик саатларын мигдарындан асылыдыр. Беләликлә, зәрури иш вахты сабит кәмијјәтдирсә, бүтүнлүкдә көтүрүлән иш күнү, әксинә, дәјишән кәмијјәтдир. Инди фәрз едәк ки, һәм иш күнүнүн үмуми узунлуғу, һәм дә бунун зәрури вә изафи әмәјә нечә бөлүндүјү мә’лумдур. Мәсәлән, тутаг ки, *ас*, *а*——————*b*——*с* хәтти он ики саатлыг иш күнүнү, бу хәттин *ab* һиссәси он саатлыг зәрури әмәји, *bс* һиссәси исә ики саатлыг изафи әмәји көстәрир. Белә бир суал ортаја чыхыр: *ас* хәтти һеч узадылмадан, јахуд *ас* хәттинин узадылмасындан әсла асылы олмајараг, изафи дәјәр истеһсалы нечә артырыла биләр вә ја башга сөзлә десәк, изафи әмәк нечә узадыла биләр?

Иш күнүнүн һәддини тәшкил едән *ас* хәттинин мә’лум олмасына бахмајараг, көрүнүр, *bс* хәттини, ејни заманда иш күнү *ас* хәттинин сон нөгтәсини тәшкил едән *с* нөгтәсиндән о тәрәфә узатмаг јолу илә олмаса да, башланғыч нөгтәсини тәшкил едән *b* нөгтәсинин јерини әкс истигамәтдә, јә’ни *а* нөгтәсинә тәрәф дәјишдирмәклә узатмаг олар. Фәрз едәк ки, *а*——————*b'*—*b*——*с* хәттинин *b'*—*b* һиссәси *bс*-нин јарысына, јә’ни бир иш саатына бәрабәрдир. Инди биз белә фәрз етсәк ки, он ики саатлыг иш күнү *ас* хәттиндә *b* нөгтәси өз

јерини дәјишиб b' нөгтәсинә кечир, онда bc хәтти узаныб $b'c$ олур, јә'ни иш күнү әввәлки кими он ики саатлығында галса да, изафи әмәк әввәлкинин јарысы гәдәр артыб 2 саатдан 3 саата чатыр. Лакин, ајдындыр ки, ејни заманда зәрури әмәји ab-дән азалдыб ab' етмәдән, јә'ни 10 саатдан 9 саата ендирмәдән изафи әмәји bc-дән артырыб $b'c$ етмәк, јә'ни 2 саатдан 3 саата чатдырмаг мүмкүн дејилдир. Бу һалда изафи әмәјин артмасына мүвафиг олараг зәрури әмәк азалмалы вә ја фәһләнин индијәдәк фе'лән өзүнә сәрф етдији иш вахтынын бир һиссәси дөнүб капиталистин хејринә сәрф едилән иш вахты олмалыдыр. Бу һалда иш күнүнүн узунлуғу дејил, онун зәрури вә изафи әмәјә бөлүндүјү нисбәт дәјишмиш олур.

Дикәр тәрәфдән ајдындыр ки, иш күнүнүн узунлуғу вә иш гүввәсинин дәјәри мә'лумдурса, изафи әмәјин кәмијјәти дә мә'лумдур. Иш гүввәсинин дәјәри, јә'ни ону истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш вахты, онун дәјәринин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны мүәјјән едир. Бир саатлыг әмәк, гызылла јарым шиллинг вә ја 6 пенсдә ифадә олунурса вә иш гүввәсинин бир күнлүк дәјәри 5 шиллингдирсә, бу һалда фәһлә өзүнүн капитал тәрәфиндән өдәнилән бир күнлүк иш гүввәси дәјәринин әвәзини вермәк үчүн вә ја өзүнә лазым олан јашајыш васитәләри дәјәринин еквивалентини истеһсал етмәк үчүн күндә он саат ишләмәлидир. Фәһләнин бу јашајыш васитәләринин дәјәри онун иш гүввәсинин дәјәрини мүәјјән едир[1], онун иш гүввәсинин дәјәри исә онун зәрури иш вахтынын узунлуғуну мүәјјән едир. Лакин изафи әмәјин кәмијјәти бүтүн иш күнүндән зәрури иш вахтыны чыхмагла әлдә едилир. Он ики саатдан он саат чыхылдыгда ики саат галыр; одур ки, ајдын дејил, јухарыдакы мә'лум шәраитдә изафи әмәји бу ики саат һәддиндән о јана нечә артырмаг олар. Әлбәттә, капиталист фәһләјә 5 шиллинг әвәзиндә анчаг 4 шиллинг 6 пенс, һәтта даһа аз әмәк һаггы верә биләр. Һәмин 4 шиллинг 6 пенслик дәјәри тәкрар истеһсал етмәк үчүн 9 иш сааты кифајәт едәр вә беләликлә инди, 12 саатлыг иш күнүндән изафи әмәјин па-

---

[1]) Орта һесабла күндәлик әмәк һаггынын дәјәри „јашамаг, чалышмаг вә төрәјиб артмаг үчүн“ (*William Petty*. „Political Anatomy of Ireland, 1672“ p. 64) фәһләјә лазым олан шејләрлә мүәјјән олунур. „Әмәјин гијмәти һәмишә зәрури јашајыш васитәләринин гијмәтиндән ибарәт олур“. „Әкәр... фәһләнин алдығы әмәк һаггы әксәр һалларда фәһләләрин чохунун өһдәсинә дүшән аиләсини өз ашағы мөвгејинә вә адына мүвафиг сәвијјәдә сахламаг имканы вермирсә“, демәли, фәһлә лазыми гәдәр әмәк һаггы алмыр (*J. Vanderlint*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 15). „Әлиндән вә ишләмәк бачарығындан башга һеч бир шеји олмајан ади фәһлә, өз әмәјини башгасына сатмагла нә әлдә едирсә, анчаг она маликдир... Фәһләнин әмәк һаггы анчаг, јашамаг үчүн шүбһәсиз зәрури олан шејләрлә мәһдуддур ки, бүтүн әмәк саһәләриндә белә олмалы вә һәгигәтдә дә беләдир“ (*Turgot*. „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“. „Oeuvres“, éd. Daire. t. I, p. 10). „Јашајыш васитәләринин гијмәти, һәгигәтдә әмәк истеһсалынын дәјәридир“ (*Malthus*. „Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated“. London, 1815, p. 48, гејд).

јына ики саат әвәзинә үч саат дүшәр, изафи дәјәрин өзү исә 1 шиллингдән артыб 1 шиллинг 6 пенсә чата биләр. Лакин belə бир нәтичә анҹаг, фәһләнин әмәк һаггыны онун иш гүввәсинин дәјәриндән дә ашағы салмагла әлдә едилә биләр. Фәһләнин 9 саат әрзиндә үмумијјәтлә истеһсал етдији 4 шиллинг 6 пенсә алдығы јашајыш васитәләринин мигдары әввәлкинә нисбәтән $^{1}/_{10}$ әскиләр вә, демәли, онун иш гүввәси анҹаг кәсирлә тәкрар истеһсал едилмиш олар. Бу һалда изафи әмәк, анҹаг онун нормал һәдләрини позмагла артырыла биләр, изафи әмәк саһәси анҹаг зәрури иш вахтынын бир һиссәсини гәсб етмәклә кенишләндирилә биләр. Изафи әмәјин бу үсулла артырылмасы әмәк һаггынын керчәк һәрәкәтиндә чох мүһүм рол ојнајырса да, бурада истисна едилмәлидир, чүнки бизим фәрз етдијимиз кими, бүтүн әмтәәләр,—демәли иш гүввәси дә,—там дәјәринә сатылыб алыныр. Бир һалда ки, биз белә фәрз етмишик, фәһләнин иш гүввәсини истеһсал етмәк вә ја бунун дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан сәбәб, фәһләнин әмәк һаггыны онун иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы салмаг дејил, анҹаг бу дәјәрин өзүнү әскилтмәкдән ибарәт ола биләр. Иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдугда, зәрури иш вахтынын азалмасы изафи әмәјин артмасындан ирәли кәлмәк дејил, әксинә, изафи әмәјин артмасы зәрури иш вахтынын азалмасындан ирәли кәлир. Кәтирдијимиз мисалда зәрури иш вахтынын $^{1}/_{10}$ азалмасы үчүн, јә'ни 10 саатдан 9 саата енмәси үчүн вә демәли изафи әмәјин артыб 2 саатдан 3 саата чатмасы үчүн, иш гүввәси дәјәринин һәгигәтән $^{1}/_{10}$ әскилмәси лазымдыр.

Лакин иш гүввәси дәјәринин онда бир әскилмәси үчүн әввәлләр 10 саатда истеһсал едилән ејни мигдарда јашајыш васитәләринин инди 9 саатда истеһсал едилмәси тәләб олунур. Бу исә, әмәјин мәһсулдар гүввәси артмадан мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, фәрз едәк ки, чәкмәчи мә'лум истеһсал васитәләри ишләдәндә бир ҹүт чәкмәни 12 саатлыг иш күнүндә тикә биләр. Чәкмәчинин ејни мүддәтдә ики ҹүт чәкмә тикә билмәси үчүн, онун әмәјинин мәһсулдар гүввәси икигат артмалыдыр, бу исә онун әмәк васитәләри вә ја әмәк методлары, ја да бунларын һәр икиси ејни заманда дәјишмәдән икигат арта билмәз. Демәли, чәкмәчи әмәјинин истеһсал шәраитиндә, јә'ни онун истеһсалы үсулунда вә, демәли, әмәк просесинин өзүндә дә ингилаб әмәлә кәлмәлидир. Бурада биз әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы дедикдә, әмәк просесиндә әмәлә кәлән үмумијјәтлә һәр бир елә дәјишиклији нәзәрдә тутуруг ки, мүәјјән бир әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иҹтимаи зәрури иш вахтыны азалдыр, белә ки, мигдарҹа даһа аз әмәк мигдарҹа даһа чох истеһлак дәјәри истеһсал етмәк габилијјә-

ти кәсб едир[2]. Беләликлә, изафи дәјәр истеһсалыны индијәдәк көтүрдүјүмүз шәклиндә тәдгиг едиркән истеһсал үсулуну мә'лум бир шеј кими фәрз етмишдиксә, инди зәрури әмәји изафи әмәјә чевирмәк јолу илә изафи дәјәрин нечә истеһсал едилдијини баша дүшмәк үчүн, даһа һеч дә belә фәрз едә билмәрик ки, капитал әмәк просесинә тарихән ирс алдығы, мөвчуд олдуғу шәкилдә јијәләниб бу просеси анчаг узадыр. Әмәк просесинин техники вә ичтимаи шәраитиндә, демәли, истеһсал үсулунун өзүндә дә чеврилиш әмәлә кәлмәлидир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси артсын, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дәјәри әскилсин вә беләликлә, иш күнүндә бу дәјәрин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан һиссә азалсын.

Иш күнүнү узатмаг јолу илә истеһсал едилән изафи дәјәри мән мүтләг изафи дәјәр адландырырам. Зәрури иш вахтыны азалтмаг вә буна мүвафиг олараг иш күнүнүн һәр ики тәркиб һиссәсинин кәмијјәтләри арасындакы нисбәти дәјишдирмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлән изафи дәјәри исә мән, әксинә, нисби изафи дәјәр адландырырам.

Иш гүввәсинин дәјәрини азалтмаг үчүн әмәк мәһсулдарлығы о сәнаје саһәләриндә јүксәлмәлидир ки, бу саһәләрин мәһсулу иш гүввәсинин дәјәрини мүәјјән едир, јә'ни ја ади јашајыш васитәләри сырасына дахилдир, ја да бунлары әвәз едә биләр. Лакин әмтәәнин дәјәри тәкчә әмтәәни сон шәклинә салан әмәјин мигдары илә дејил, һабелә бу әмтәәнин истеһсал олунмасы васитәләриндә тәчәссүм едән әмәјин мигдары илә дә мүәјјән едилир. Мәсәлән, чәкмәнин дәјәри тәкчә чәкмәчинин әмәји илә дејил, һабелә көн, гатран, мумлу сап вә саирәнин дәјәри илә дә мүәјјән едилир. Демәли, сабит капиталын мадди үнсүрләрини, јә'ни зәрури јашајыш васитәләри һазырламаг үчүн лазыми әмәк васитәләрини вә әмәк материалыны верән сәнаје саһәләриндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы вә буна мүвафиг олараг һәмин саһәләрдә әмтәәләрин учузлашмасы да иш гүввәсинин дәјәрини әскилдир. Нә зәрури јашајыш васитәләри, нә дә бунлары һазырламаг үчүн лазым олан истеһсал васитәләри бурахмајан истеһсал саһәләриндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы исә, әксинә, иш гүввәсинин дәјәрини дәјишдирмир.

Әлбәттә, әмтәәнин учузлашмасы иш гүввәсинин дәјәрини анчаг pro tanto, јә'ни иш гүввәсинин тәкрар истеһсалында бу

---

[2]) „Сәнәтләр тәкмилләшдириләндә иш елә јени методлар кәшф етмәкдән ибарәт олур ки, бу методларын сајәсиндә мә'лум бир иш даһа аз адамын ишләмәси илә вә ја әввәлкинә нисбәтән даһа аз мүддәтдә (бу да ејни шејдир) көрүлә билир“ (*Galiani*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 158, 159). „Истеһсал хәрчләринә гәнаәт, истеһсалда сәрф олунан әмәјин мигдарына едилән гәнаәтдән башга бир шеј ола билмәз“ (*Sismondi*. „Etudes etc.“, t. I, p. 22).

әмтәәнин иштирак етдији дәрәчәдә әскилдир. Мәсәлән, көјнәк зәрури јашајыш васитәсидир, лакин бир чох јашајыш васитәләриндән анчаг биридир. Бу әмтәәнин учузлашмасы, фәһләнин анчаг көјнәк хәрчини азалдыр. Лакин зәрури јашајыш васитәләринин үмуми јекуну ајры-ајры сәнаје саһәләринин мәһсулу олан мүхтәлиф әмтәәләрдән ибарәтдир вә һәр бир белә әмтәәнин дәјәри һәмишә иш гүввәси дәјәринин мүвафиг һиссәсини тәшкил едир. Иш гүввәсинин дәјәри, онун тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә бирликдә әскилир; бу иш вахтынын үмумијјәтлә әскилмәси исә, јухарыда көстәрилән ајры-ајры истеһсал саһәләринин һамысындакы әскилмәләрин јекунуна бәрабәрдир. Биз бурадакы бу үмуми нәтичәни, санки һәр бир хүсуси һалда билаваситә әлдә едилән бир нәтичә вә билавасите тә'гиб олунан бир мәгсәд кими көтүрүрүк. Ајрыча бир капиталист, әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг јолу илә өз әмтәәсини, мәсәлән көјнәји учузлашдырдыгда, иш гүввәсинин дәјәрини вә демәли, зәрури иш вахтыны да pro tanto әскилтмәк мәгсәдини, ола билсин, һеч гаршысына гојмур; лакин о, әввәл-ахыр бу нәтичәнин әлдә едилмәсинә јардым етдијинә көрә үмуми изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсинә дә јардым көстәрмиш олур[3]. Капиталын үмуми вә зәрури мејлләрини бу мејлләрин тәзаһүр формаларындан фәргләндирмәк лазымдыр.

Капиталист истеһсалынын иммaнент ганунлары капиталларын харичи һәрәкәтиндә мәһз нечә тәзаһүр едир, мәчбури рәгабәт ганунлары кими нечә тә'сир көстәрир вә ајрыча бир капиталистин шүурунда онун фәалијјәтинин һәрәкәтверичи амили шәклиндә нечә экс олунур,—бүтүн бунлары бурада көздән кечирмәјин јери дејилдир. Һәр һалда бир шеј ајдындыр: сәма чисимләринин заһири һәрәкәти јалныз бу чисимләрин һәгиги, лакин һиссләр васитәси илә гавранылмајан һәрәкәтини биләнләр үчүн ајдын олдуғу кими, рәгабәтин елми тәһлили дә, анчаг капиталын дахили тәбиәти дәрк едиләндән сонра мүмкүн олур. Лакин нисби изафи дәјәр истеһсалыны анламаг үчүн, һәм дә јалныз тәһлилимизлә әлдә едилмиш нәтичәләр әсасында анламаг үчүн ашағыдакы чәһәти гејд етмәк лазымдыр.

Бир иш сааты гызылла 6 пенсдә вә ја $^1/_2$ шиллингдә ифадә олунурса, 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 6 шиллинглик дәјәр истеһсал едиләчәкдир. Фәрз едәк ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин мә'лум сәвијјәсиндә бу 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 12

---

[3]) „Фабрикчи машынлары тәкмилләшдирмәклә әлдә етдији мәһсулун мигдарыны икигат артырдыгда... газаныр (нәтичә е'тибары илә); анчаг она көрә газаныр ки, фәһләни даһа учуз кејиндирә билир... демәли, инди бүтүн мәһсулун даһа аз һиссәси фәһләнин пајына дүшүр“ (*Ramsay*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 168, 169).

дәнә әмтәә һазырланыр. Тутаг ки, әмтәәнин һәр дәнәсинә сәрф олунан истеһсал васитәләри, хам материал вә саирәнин дәјәри 6 пенсдир. Бу һалда һәр бир ајрыча әмтәәнин дәјәри бир шиллингдир, јә'ни: 6 пенс истеһсал васитәләринин дәјәридир, 6 пенс дә бу васитәләрин е'малы әснасында онлара әлавә едилән јени дәјәрдир. Инди фәрз едәк ки, бир капиталист әмәјин мәһсулдар гүввәсини икигат артырмаға мүвәффәг олур вә беләликлә 12 саатлыг иш күнү әрзиндә ејни әмтәәдән 12 дәнә дејил, 24 дәнә истеһсал едир. Истеһсал васитәләринин дәјәри олдуғу кими галыб дәјишмәмишсә, әмтәәнин һәр дәнәсинин дәјәри әскилиб 9 пенсә дүшүр, јә'ни: 6 пенс истеһсал васитәләринин дәјәридир, 3 пенс дә әмәјин бу васитәләрә әлавә етдији јени дәјәрдир. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин икигат артмасына бахмајараг, иш күнү әрзиндә, әввәлчә олдуғу кими, јенә 6 шиллинглик јени дәјәр јарадылыр, лакин бу јени дәјәр мигдарча икигат артыг әмтәә арасында бөлүнүр. Буна көрә дә һәр бир ајрыча мәһсулун пајына бу үмуми дәјәри $^{1}/_{12}$ һиссәси дејил, анҹаг $^{1}/_{24}$ һиссәси, 6 пенс әвәзиндә 3 пенс дүшүр вә ја, башга ҹүр десәк, истеһсал васитәләри дөнүб һазыр мәһсул оланда әмтәәнин һәр дәнәсинә әввәл бир саатлыг әмәк әлавә олундуғу һалда, инди анҹаг јарым саатлыг әмәк әлавә олунур. Бу һалда һәмин әмтәәнин фәрди дәјәри онун ичтимаи дәјәриндән ашағы олур, јә'ни бу әмтәәнин истеһсалына сәрф едилән иш вахты, ејни гәбилдән олуб орта ичтимаи шәраитдә истеһсал едилән күлли мигдарда мәһсулларын јарадылмасына сәрф едилән иш вахтындан аздыр. Әмтәәнин бир дәнәсинин дәјәри орта һесабла 1 шиллингдир вә ја бу бир дәнә әмтәә 2 саатлыг ичтимаи әмәји тәмсил едир; јени истеһсал үсулу шәраитиндә исә бу әмтәәнин бир дәнәсинин дәјәри анҹаг 9 пенсдир, јә'ни анҹаг $1^{1}/_{2}$ саатлыг әмәји тәҹәссүм етдирир. Лакин әмтәәнин һәгиги дәјәри онун фәрди дәјәриндән дејил, ичтимаи дәјәриндән ибарәтдир, јә'ни бу дәјәр ајрыча бир мә'лум һалда әмтәәнин өз истеһсалчысына фе'лән нә гәдәр иш вахтына баша кәлдији илә өлчүлмүр, әмтәәнин истеһсалы үчүн ичтимаи ҹәһәтдән зәрури олан иш вахты илә өлчүлүр. Демәли, јени үсул тәтбиг едән капиталист өз әмтәәсини ичтимаи дәјәринә—1 шиллингә сатырса, фәрди дәјәриндән 3 пенс артыға сатмыш олур вә беләликлә 3 пенс әлавә изафи дәјәр реаллашдырыр. Дикәр тәрәфдән, 12 саатлыг иш күнү онун үчүн, һеч дә әввәлки кими 12 дәнә әмтәәдә ифадә олунмајыб, инди 24 дәнә әмтәәдә ифадә олунур. Демәли, капиталист бир иш күнүнүн мәһсулуну сатмаг үчүн өз әмтәәсинин сатышыны вә ја сатыш базарыны икигат артырмалыдыр. Башга шәртләр ејни олдугда, онун әмтәәләри үчүн анҹаг, әмтәәнин гијмәтини сындырмагла даһа кениш базар тапыла биләр. Буна көрә дә капита-

лист өз әмтәәләрини фәрди дәјәриндән јухары, ичтимаи дәјәриндән исә ашағы, мәсәлән, бир дәнәсини 10 пенсә сатачагдыр. Беләликлә, капиталист әмтәәнин һәр дәнәсиндән 1 пенс әлавә изафи дәјәр әлдә едәчәкдир. Капиталистин бу әмтәәси истәр зәрури јашајыш васитәләри чүмләсиндән олсун вә ја олмасын, иш гүввәсинин үмуми дәјәрини мүәјјән едән бир амил олсун вә ја олмасын, капиталист бу артыг изафи дәјәри әлдә едәчәкдир. Демәли, ишин бу чәһәтиндән асылы олмајараг, һәр бир ајрыча капиталист әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг јолу илә өз әмтәәсини учузлашдырмаға чалышыр.

Лакин нәзәрдән кечирдијимиз бу һалда да артмыш изафи дәјәр истеһсалы, зәрури иш вахтыны азалтмагдан вә буна мүвафиг олараг изафи әмәји артырмагдан әмәлә кәлир[3а]. Фәрз едәк ки, зәрури иш вахты 10 саата бәрабәрдир, вә ја иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 5 шиллингә, изафи әмәк 2 саата, һәр күн истеһсал едилән изафи дәјәр исә 1 шиллингә бәрабәрдир. Лакин бизим капиталист инди 24 дәнә әмтәә истеһсал едир вә бунларын бирини 10 пенсә, јә'ни чәми 20 шиллингә сатыр. Истеһсал васитәләринин дәјәри 12 шиллингә бәрабәр олдуғуна көрә, әмтәәнин $14^2/_5$ дәнәси анчаг аванс едилмиш сабит капиталы әвәзләјир. Он ики саатлыг иш күнү исә әмтәәнин јердә галан $9^3/_5$ дәнәсиндә ифадә олунур. Иш гүввәсинин гијмәти=5 шиллинг олдуғуна көрә, зәрури иш вахты әмтәәнин 6 дәнәсиндә, изафи әмәк исә $3^3/_5$ дәнәсиндә ифадә олунур. Орта ичтимаи шәраитдә зәрури әмәклә изафи әмәк арасындакы нисбәт 5 : 1 олдуғу һалда, инди анчаг 5 : 3 олур. Ејни нәтичә ашағыдакы јолла да әлдә едилә биләр. Он ики саатлыг иш күнү мәһсулунун дәјәри=20 шиллингдир. Бундан 12 шиллинг истеһсал васитәләринин дәјәридир ки, мәһсулун дәјәриндә анчаг јенидән тәзаһүр едир. Демәли, јердә галан 8 шиллинг иш күнүнү тәмсил едән дәјәрин пул ифадәсидир. Бу пул ифадәси, ејни нөвдән олан ичтимаи орта әмәјин пул ифадәсиндән артыгдыр, чүнки бу ичтими орта әмәјин 12 сааты анчаг 6 шиллингдә ифадә олунур. Мәһсулдар гүввәси мүстәсна дәрәчә јүксәк олан әмәк, зәрб олунмуш әмәк функсијасыны көрүр, јә'ни бәрабәр мүддәтләрдә, ејни гәбилдән олан орта ичтимаи әмәјә нисбәтән кәмијјәтчә даһа чох дәјәр јарадыр. Лакин бизим капиталист, фәһләнин күндәлик иш гүввәсинин дәјәринә әввәлдә олдуғу кими јенә дә анчаг 5 шил-

---

[3а] „Инсанын әлдә етдији мәнфәәт, өзкә әмәјинин мәһсулуна онун һаким олмасындан асылы дејил, бу әмәјин өзүнә һаким олмасындан асылыдыр. Әкәр онун фәһләләринин әмәк һаггы олдуғу кими галыб дәјишмәдији һалда о өз мәһсулуну даһа јүксәк гијмәтә сата билирсә, ајдындыр ки, газаначагдыр... Бу һалда онун истеһсал етдији мәһсулун даһа аз һиссәси бу әмәји һәрәкәтә кәтирмәк үчүн кифајәтдир вә демәли, мәһсулун даһа чох һиссәси онун өзү үчүн галыр“ ([*J. Cazenove.*] „Outlines of Political Economy“. London, 1832, p. 49, 50).

линг верир. Демәли, бу дәјәри тәкрар истеһсал етмәк үчүн фәһләјә әввәл он саат лазым олдуғу һалда, инди анчаг $7^1/_2$ саат лазымдыр. Буна көрә дә онун изафи әмәји $2^1/_2$ саат артыр, истеһсал етдији изафи дәјәр исә 1 шиллингдән 3 шиллингә чатыр. Беләликлә, јахшылашдырылмыш истеһсал үсулу тәтбиг едән капиталист, ејни истеһсал саһәсиндәки башга капиталистләрә нисбәтән иш күнүнүн даһа чох һиссәсини изафи әмәк шәклиндә мәнимсәјир. Бу капиталистин ајрылыгда етдији, нисби изафи дәјәр истеһсалында бүтүн капиталын үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә етдијинин ејнидир. Дикәр тәрәфдән, јени истеһсал үсулу јајылыб үмуми бир шәкил алар-алмаз бу әлавә изафи дәјәр јоха чыхыр вә даһа учуз истеһсал едилән әмтәәнин фәрди дәјәри илә онун ичтимаи дәјәри арасындакы фәрг дә арадан галхыр. Дәјәрин иш вахты илә мүәјјән олунмасы гануну,—јени истеһсал үсулу тәтбиг едән капиталисти өз әмтәәсини ичтимаи дәјәриндән ашағы сатмаға вадар етмәклә өзүнү һисс етдирән бу ганун, мәчбури рәгабәт гануну олараг, бизим капиталистин рәгибләрини дә өз мүәссисәләриндә јени истеһсал үсулу тәтбиг етмәјә мәчбур едир[4]. Беләликлә, бүтүн бу просес үмуми изафи дәјәр нормасына анчаг о заман тә'сир көстәрир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы, зәрури јашајыш васитәләри сырасына дахил олан вә буна көрә дә иш гүввәси дәјәринин үнсүрләрини тәшкил едән әмтәәләрин истеһсал олундуғу саһәләрә јајылсын вә демәли, бу саһәләрдәки әмтәәләри учузлашдырсын.

Әмтәәләрин дәјәри әмәјин мәһсулдар гүввәсинә тәрс пропорсионалдыр. Бу, иш гүввәсинин дәјәринә дә аиддир, чүнки иш гүввәсинин дәјәри дә әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунур. Нисби изафи дәјәр исә, әксинә, әмәјин мәһсулдар гүввәсинә дүз пропорсионалдыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәси артанда, нисби изафи дәјәр дә артыр, азаланда исә азалыр. Пулун дәјәри дәјишмәјиб сабит галдыгда 12 саатлыг орта ичтимаи иш күнү һәмишә 6 шиллинглик јени дәјәр истеһсал едир, бу дәјәр мәбләғи иш гүввәси дәјәринин еквивалентинә вә изафи дәјәрә нә кими нисбәтдә бөлүнүрсә бөлүнсүн, бунун һеч фәрги јохдур. Лакин әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтиҹәсиндә күндәлик јашајыш васитәләринин дәјәри вә, демәли, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 5 шиллингдән 3 шиллингә ду-

---

[4]) „Әкәр мәним гоншум аз әмәклә чох әмтәә истеһсал едиб ону учуз сата билирсә, мән дә онун кими учуз сатмаға чалышмалыјам. Белә ки, аз фәһлә ишләтмәк вә, демәли, әмтәәни даһа учуз истеһсал етмәк имканы верән һәр бир ихтира, аләт вә ја машын башгаларыны, нечә дејәрләр, јарышмаг зәрурәти гаршысында гојур вә онлар ја ејни ихтира, аләт вә ја машындан истифадә етмәк васитәси илә, ја да бунлара бәнзәр бир шеј ихтира етмәк јолу илә јарышырлар ки, һамы бәрабәр шәраитдә олсун вә һеч кәс әмтәәни өз гоншусундан учуз сата билмәсин“ („The Advantages of East-India Trade to England“, London, 1720, p. 67).

шүрсә, онда изафи дәјәр 1 шиллингдән 3 шиллингә галхыр. Иш гүввәсинин дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн әввәл 10 саатлыг әмәк тәләб олунурдуса, инди анчаг 6 иш сааты тәләб олунур. Артыг галан бу дөрд саат инди изафи әмәјә әлавә едилә биләр. Бурадан да капиталын, әмтәәләри учузлашдырмаг мәгсәди илә әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаға вә әмтәәләри учузлашдырмагла фәһләнин өзүнү учузлашдырмаға доғру јөнәлдилмиш имманент чәһди вә даими мејли мејдана кәлир[5].

Әмтәәнин мүтләг дәјәринин, бу әмтәәни истеһсал едән капиталист үчүн өзлүјүндә әһәмијјәти јохдур. Капиталисти анчаг, әмтәәдә олан вә әмтәә сатылдыгда реаллашдырылан изафи дәјәр марагландырыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, изафи дәјәрин реаллашдырылмасы, аванс едилмиш дәјәрин әвәзләнмәсини нәзәрдә тутур. Нисби изафи дәјәр әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафына дүз пропорсијада артдығына, әмтәәнин дәјәри исә бу инкишафа экс пропорсијада азалдығына көрә, башга сөзлә десәк, ејни бир просес әмтәәни һәм учузлашдырдығына, һәм дә ондаки изафи дәјәри артырдығына көрә, белә бир сиррин үстү ачылмыш олур ки, нә үчүн капиталист анчаг мүбадилә дәјәри истеһсал етмәк гејдинә галдығы һалда, һәмишә өз әмтәәләринин мүбадилә дәјәрини әскилтмәјә чалышыр;—бу елә бир зиддијјәтдир ки, сијаси игтисад баниләриндән бири олан Кене бунун сәбәбини өз әлејһдарларындан сорушмагла онлары тәнкә кәтирмиш вә бир чаваб ала билмәмишди. Кене дејирди:

«Сиз бу фикирдәсиниз ки, сәнаје мәһсулу һазырланыркән истеһсала зәрәр вурмадан бүтүн хәрчә вә баһалы ишләрин көрүлмәсиндә нә гәдәр чох гәнаәт едилсә, бу гәнаәт бир о гәдәр фајдалыдыр, чүнки белә бир гәнаәт мәһсулун гијмәтини ашағы салыр. Буна бахмајараг, сиз күман едирсиниз ки, сәнајечиләрин әмәјиндән доған сәрвәтин истеһсалы, онларын мәһсулунун мүбадилә дәјәрини артырмагдан ибарәтдир»[6].

Беләликлә, капиталист истеһсалы шәраитиндә, әмәјин мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәклә әмәјә едилән гәнаәтдән[7] мәгсәд, һеч дә иш күнүнү гысалтмаг дејилдир. Бундан

---

[5] „Фәһләнин хәрчи һансы нисбәтдә азалырса, онун әмәк һаггы да о нисбәтдә азалыр, бу шәртлә ки, ејни заманда сәнаје һәр чүр мәһдудијјәтдән азад олсун“ („Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc.“. London, 1753, p. 7). „Сәнаје вә тичарәтин мәнафеји тәләб едир ки, чөрәк вә үмумијјәтлә һәр чүр јејинти шејләри мүмкүн гәдәр учуз олсун; зира бунлары баһалашдыран сәбәб әмәји дә баһалашдырыр... Сәнајеси мәһдудијјәтләрдән азад олан бүтүн өлкәләрдә јејинти шејләринин гијмәти әмәјин гијмәтинә тә'сир көстәрмәлидир. Зәрури јашајыш васитәләри учузлашанда, әмәјин гијмәти дә һәмишә дүшүр“ (јенә орада, сәһ. 3). „Истеһсал гүввәләри һансы нисбәтдә артырса, әмәк һаггы да ејни нисбәтдә азалыр. Әлбәттә, машын зәрури јашајыш васитәләрини учузлашдырыр, лакин онлар фәһләнин өзүнү дә учузлашдырыр“(„A Prize Essay on the comparative meriests of Competition and Co-operation“. London, 1834, p. 27).

[6] *Quesnay*. „Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans“, p. 188, 189.

[7] „Бу мөһтәкирләр фәһләләрин әмәјини өдәмәли олдуглары үчүн әмәјә бу гәдәр гәнаәт едирләр“ (*J. N. Bidaut*. „Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et

мәгсәд анҹаг мүәјјән мигдар әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны гысалтмагдыр. Әкәр фәһлә өз әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтиҹәсиндә бир саатда әввәлкиндән, мәсәлән, 10 гат артыг әмтәә истеһсал етмәјә башласа вә, демәли, әмтәәнин һәр дәнәсинә әввәлкиндән он дәфә аз иш вахты сәрф етсә, бу вәзијјәт һеч дә она мане олмур ки, инди дә бу фәһләни әввәлки кими күндә 12 саат ишләмәјә вә 120 дәнә әмтәә әвәзинә 1 200 дәнә әмтәә истеһсал етмәјә мәҹбур едирләр. Онун иш күнү һәтта узана да биләр, белә ки, инди фәһлә 14 саатда 1 400 дәнә әмтәә истеһсал едәр вә и. а. Буна көрә дә Мак-Куллох, Јур, Сениор et tutti quanti [вә бу гәбилдән олан] дикәр игтисадчылар өз әсәрләринин бир сәһифәсиндә јазырлар ки, капитал, мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирдијинә көрә вә нәтиҹәдә зәрури иш вахты гысалдығына көрә фәһлә она миннәтдар олмалыдыр, дикәр сәһифәсиндә исә дејирләр ки, фәһлә кәләҹәкдә күндә 10 саат әвәзинә 15 саат ишләмәклә бу миннәтдарлығыны сүбут етмәлидир. Капиталист истеһсалы шәраитиндә әмәјин мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәкдән мәгсәд, бүтүн иш күнү әрзиндә фәһләнин өзүнә сәрф етдији һиссәни гысалтмаг вә капиталистә мүфтә ишләдији дикәр һиссәсини мәһз бу јолла узатмагдыр. Әмтәә уҹузлашдырылмадан бу нәтиҹәнин нә дәрәҹәдә әлдә едилә биләҹәји, нисби изафи дәјәр истеһсалынын ајры-ајры методлары әтрафлы тәдгиг едилдикдә ашкара чыхаҹагдыр ки, биз дә инди бу тәдгигә кечирик.

---

le commerce". Paris, 1828, p. 13). „Саһибкар һәмишә чалышаҹагдыр ки, вахта вә әмәјә гәнаәт етсин" (*Dugald Stewart*. „Works", ed. by Sir W. Hamilton. Edinburgh, 1855, v. VIII. „Lectures on Political Economy", p. 318). „Онларын" (капиталистләрин) „мәнафеји тәләб едир ки, ишләтдикләри фәһләләрин мәһсулдар гүввәсини мүмкүн гәдәр артырсынлар. Буна көрә дә онлар, демәк олар ки, бүтүн диггәтләрини анҹаг бу мәһсулдарлыг гүввәсини артырмаға верирләр" (*R. Jones*. „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations". Hertford, 1852, Lecture III [сәһ. 39]).

ОН БИРИНЧИ ФӘСИЛ

КООПЕРАСИЈА

Јухарыда көрдүк ки, капиталист истеһсалы фе'лән ејни бир фәрди капиталын бир чох фәһләјә ејни заманда иш вердији вә, демәли, әмәк просеси өз һәчмини кенишләндириб чох мигдарда мәһсул вердији вахтдан башланыр. Бир чох фәһләнин ејни нөв әмтәә истеһсал етмәк үчүн ејни бир капиталистин командасы алтында ејни заманда, ејни јердә (вә ја, истәсәниз, һәтта ејни әмәк саһәсиндә) ишләмәси, тарихи вә мәнтиги чәһәтдән капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсидир. Истеһсал үсулунун өзүнә кәлдикдә, мәсәлән, рүшејм шәклиндә олан мануфактуранын сех сәнәт истеһсалындан фәрги, олса-олса, ејни бир капиталын ејни заманда даһа чох фәһлә ишләтмәсидир. Бурада сех устасынын е'малатханасы анчаг кенишләндирилмишдир.

Демәли, әввәлчә фәрг анчаг мигдар фәргидир. Јухарыда көрдүк ки, мә'лум бир капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләси, ајрыча бир фәһләнин јаратдығы изафи дәјәрлә, ејни заманда ишләјән бүтүн фәһлә сајынын һасилинә бәрабәрдир. Фәһләләрин сајы, өзлүјүндә, изафи дәјәр нормасына вә ја иш гүввәсинин истисмар олунмаг дәрәчәсинә һеч дә тә'сир көстәрмир; әмәк просесиндәки кејфијјәт дәјишикликләринә кәлдикдә исә, бу дәјишикликләрин үмумијјәтлә әмтәә дәјәри истеһсалы үчүн һеч бир фәрги јохдур. Бу, дәјәрин тәбиәтиндән доғур. Он ики саатлыг иш күнү 6 шиллингдә маддиләширсә, 1 200 белә иш күнү 6 шиллинг×1 200-дә маддиләшәчәкдир. Бир һалда мәһсулда 12×1 200, дикәр һалда исә 12 иш сааты тәчәссүм етмишдир. Дәјәр истеһсалында чохлуғун әһәмијјәти һәмишә анчаг бир чох ајры-ајры ваһидләрин јекунундан ибарәт олмасындадыр. Демәли, 1 200 фәһләдән һәр бири истәр

ајрылыгда истеһсал етсин, истәрсә һамысы ејни бир капиталын командасы алтында бирләшмиш олсун, дәјәр истеһсалы нөгтеји-нәзәрдән бунун әсла фәрги јохдур.

Лакин, бурада мүәјјән һүдуд дахилиндә бир гәдәр дәјишиклик әмәлә кәлир. Дәјәрдә маддиләшмиш әмәк, кејфијјәтҹә орта ичтимаи әмәкдир, јә'ни орта иш гүввәсинин тәзаһүрүдүр. Лакин орта кәмијјәт һәмишә, ејни нөвдән олан бир чох мүхтәлиф фәрди кәмијјәтләрин орта кәмијјәтидир. Һәр бир сәнаје саһәсиндәки фәрди фәһлә, мәсәлән, Пјотр ја Павел, орта фәһләдән аз-чох фәргли олур. Бир һалда ки, биз сајҹа чох фәһлә кѳтүрүрүк, ријазијјатчыларын дилиндә «хәта» дејилән бу фәрди фәргләр бир-бирини силиб апарыр. Мәшһур софист вә сикофант Едмунд Бөрк өзүнүн фермерлик саһәсиндәки әмәли тәҹрүбәсинә әсасланараг һәтта иддиа едир ки, 5 нәфәр муздурдан ибарәт «ҹүз'и бир дәстә» ишләдиләндә әмәкдәки бүтүн фәрди фәргләр итиб кедир; демәли, раст кәлән һәр беш јеткин инкилис муздуру биркә ишләјәндә, ејни бир мүддәт әрзиндә, һәр бир башга 5 инкилис муздурунун көрдүјү иши көрүр[8]. Һәр һалда ајдындыр ки, ејни заманда ишләјән бир чох фәһләнин мәҹму иш күнү фәһләләрин сајына бөлүнәндә, ичтимаи орта әмәк күнү өзлүјүндә әлдә едилир. Мәсәлән, фәрз едәк ки, бир нәфәрин иш күнү он ики саат давам едир. Бу һалда ејни заманда ишләјән 12 фәһләнин иш күнү 144 саат мәҹму иш күнүдүр; бу он ики нәфәр фәһләдән һәр биринин әмәји орта ичтимаи әмәкдән аз-чох фәргли олса да вә һәр бир ајрыҹа фәһлә ејни иши көрмәк үчүн ичтимаи орта иш вахтына нисбәтән бир гәдәр артыг вә ја бир гәдәр аз вахт сәрф етсә дә, ајрыҹа бир фәһләнин иш күнү 144 саатлыг мәҹму иш күнүнүн он икидә бир һиссәси кими көтүрүләндә, орта ичтимаи кејфијјәтдә олур. Лакин он ики нәфәр фәһлә ишләдән капиталистин нәзәриндә иш күнү анҹаг, он ики нәфәр фәһләнин мәҹму иш күнүдүр. Истәр бу 12 нәфәр бирликдә ишләсин, истәрсә дә онларын иши арасындакы бүтүн әлагә јалныз ејни бир капиталист үчүн ишләмәләриндән ибарәт олсун,—бундан әсла асылы олмајараг, һәр бир ајрыҹа фәһләнин иш күнү, мәҹму иш күнүнүн анҹаг мүвафиг һиссәси кими мөвҹуддур. Лакин бу 12 фәһләдән һәр ики нәфәри хырда бир саһибкарын јанында ишләсә, бу саһибкар-

---

[8]) „Шүбһәсиз ки, мүхтәлиф шәхсләрин күҹү, баҹарығы вә виҹданла ишләмәси арасындакы фәргдән асылы олараг, онларын әмәјинин дәјәри арасында бөјүк фәрг вардыр. Лакин мән чох диггәтли мүшаһидәләримә әсасән тамамилә јәгин етмишәм ки, раст кәлән һәр 5 адамын бирликдә сәрф етдији әмәк, көстәрдијим јашда олан һәр бир башга 5 нәфәрин әмәјинә бәрабәрдир; бу о демәкдир ки, һәмин 5 нәфәрдән бири јахшы ишләјән ишчинин бүтүн сифәтләринә малик олар, бири пис ишчи олар, јердә галан үчү исә орта ишчи олуб каһ биринҹијә јахынлашар, каһ да икинҹијә. Беләликлә, 5 нәфәрлик бир дәстәдә сиз, үмумијјәтлә 5 адамын верә биләҹәјинин там мәҹмусуну тапарсыныз“ (*E. Burke*. „Thoughts and Details on Scarcity“. London, 1800, p. 15, 16). Бундан башга, Кетленин орта фәрд һаггында јаздыглары илә мүгајисә етмәли[115].

лардан һәр бири анҹаг тәсадүфи олараг о бирининкинә бәрабәр кәмијјәтдә дәјәр истеһсал едә биләр вә, демәли, үмуми изафи дәјәр нормасыны анҹаг тәсадүфи олараг реаллашдыра биләр. Бу шәраитдә, фәрди фәргләр ашкара чыхмыш олар. Әкәр фәһлә әмтәәнин истеһсалына иҹтимаи зәрури иш вахтындан хејли артыг вахт сәрф едирсә, әкәр онун фәрди зәрури иш вахты, иҹтимаи зәрури вә ја орта иш вахтындан хејли фәрглидирсә, онун әмәји орта әмәк дејилдир, онун иш гүввәси дә орта иш гүввәси дејилдир. Белә бир иш гүввәси ја һеч бир алычы тапа билмәз, ја да иш гүввәсинин орта дәјәриндән ашағы сатылар. Беләликлә, иш габилијјәтинин мүәјјән минимуму олмалыдыр вә биз ирәлидә көрәҹәјик ки, капиталист истеһсалы бу минимуму өлчмәк үсулу тапыр. Иш гүввәсинә онун орта дәјәри илә музд верилдијинә бахмајараг бу минимум орта сәвијјәдән фәргли олур. Буна көрә дә алты хырда саһибкардан бә'зиси үмуми изафи дәјәр нормасындан артыг, бә'зиси дә әскик изафи дәјәр әлдә едәҹәкдир. Бу фәргләр ајры-ајры саһибкар үчүн дејил, бүтүн ҹәмијјәт дахилиндә таразлашаҹагдыр. Демәли, дәјәрин артмасы гануну, ајрыча бир истеһсалчы һаггында үмумијјәтлә анҹаг о һалда тамамилә һәјата кечир ки, бу истеһсалчы бир капиталист кими истеһсал едир вә ејни заманда бир чох фәһлә ишләдир, јә'ни ишин лап әввәлиндән орта иҹтимаи әмәји һәрәкәтә кәтирир[9].

Һәтта әмәк үсулу дәјишмәдикдә дә хејли фәһләнин ејни заманда ишләдилмәси, әмәк просесинин madди шәраитиндә ингилаб әмәлә кәтирир. Ичәрисиндә бир чох адамын ишләдији биналар, хам материал анбарлары вә саирә, габлар, аләтләр, апаратлар вә ејни заманда, ја да мүхтәлиф вахтларда бир чохларына хидмәт едән саир бу кими шејләр, бир сөзлә, истеһсал васитәләринин бир һиссәси инди әмәк просесиндә биркә истеһлак едилир. Бир тәрәфдән, әмтәәләрин вә, демәли, истеһсал васитәләринин дә истеһлак дәјәринин сүр'әтлә истисмар едилмәси бунларын мүбадилә дәјәрини һеч дә артырмыр. Дикәр тәрәфдән, биркә истеһлак едилән истеһсал васитәләринин мигјасы артыр. 20 тохуҹунун 20 дәзкаһда ишләдији бир отаг, мүстәгил бир тохуҹунун ики әмәлә илә бирликдә ишләдији отагдан бөјүк олмалыдыр. Лакин 20 фәһлә үчүн е'малатхана тикмәк, һәрәси 2 нәфәрлик 10 е'малатхана тикмәкдән уҹуз баша кәлир; үмумијјәтлә күтләви мигјасда тәмәркүзләшдири-

[9]) Профессор Рошер ҹәнаблары өз кәшфиндән бәһс едиб бизә билдирир ки, онун ханымына ики күн ишләмиш бир дәрзи гадынын сәрф етдији әмәк, ханыма бир күн бирликдә ишләјән ики дәрзи гадынын сәрф етдији әмәкдән чохдур[116]. Ҹәнаб профессор кәрәк капиталист истеһсал просеси үзәриндәки мүшаһидәләри илә ушаг отағында дејил вә бу просесдә башлыча рол ојнајан шәхсин, јә'ни капиталистин олмадығы јердә дејил, башга јердә мәшғул олајды.

либ биркә ишләдилән истеһсал васитәләринин дәјәри, бу васитәләрин бөјүклүјүнә вә вердији еффектә пропорсионал шәкилдә артмыр. Биркә ишләдилән истеһсал васитәләри өз дәјәринин аз һиссәсини мәһсулун һәр ваһидинә кечирир, гисмән она көрә ки, бу васитәләрин мәһсула вердији бүтүн дәјәр ејни заманда даһа чох мәһсул күтләси арасында бөлүнүр, гисмән дә она көрә ки, ајрылыгда ишләдилән истеһсал васитәләринә нисбәтән бу васитәләрин истеһсал просесинә дахил оларкән кәтирдији дәјәр мүтләг кәмијјәт ҹәһәтдән бөјүк олса да, бу васитәләрин тә'сир даирәси ҹәһәтдән нисбәтән кичикдир. Бунунла бирликдә сабит капиталын пајына дүшән дәјәрин тәркиб һиссәси ашағы дүшүр вә, демәли, бу һиссәнин дәјәр кәмијјәтинә мүвафиг олараг, әмтәәнин мәҹму дәјәри дә әскилир. Бурада елә нәтиҹә алыныр ки, елә бил әмтәәләри истеһсал едән васитәләр даһа учуз истеһсал олунмаға башлајыр. Истеһсал васитәләринин тәтбигиндәки бу гәнаәт анҹаг онун нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир ки, әмәк просесиндә бу васитәләр бир чох шәхс тәрәфиндән биркә истеһлак олунур. Һәм дә истеһсал васитәләри, ајры-ајры мүстәгил фәһләләрин вә ја хырда саһибкарларын дағыныг вә нисбәтән баһалы истеһсал васитәләриндән фәргли олараг, әмәјин иҹтимаи шәртләридир вә ја иҹтимаи әмәјин шәртләридир, бу истеһсал васитәләри һәтта, бир чох фәһлә әмәјин өзүнүн биркәлији ҹәһәтдән дејил, јалныз мәкан ҹәһәтдән бирләшмиш олдуғу һалда да иҹтимаи әмәк шәртләри вә ја әмәјин иҹтимаи шәртләри характерини кәсб едир. Истеһсал васитәләринин бир гисми бу иҹтимаи характери һәтта әмәк просесинин өзүндән әввәл кәсб етмиш олур.

Истеһсал васитәләринә едилән гәнаәтә үмумијјәтлә ики нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг лазымдыр. Әввәлән, она көрә ки, бу гәнаәт әмтәәләри учузлашдырыр, бунунла да иш гүввәсинин дәјәрини азалдыр. Икинҹиси, она көрә ки, изафи дәјәрин аванс едилмиш бүтүн капитала нисбәтини, јә'ни капиталын сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләри дәјәринин јекунуна олан нисбәтини дәјишдирир. Ахырынҹы мәсәлә анҹаг һәмин әсәрин үчүнҹү китабынын биринҹи бөлмәсиндә нәзәрдән кечириләҹәкдир; мәсәләнин шәрһиндә дахили рабитә олсун дејә, бурада тохундуғумуз мөвзуја даир бир чох башга ҹәһәтләри дә ораја кечирмәк лазым кәләҹәкдир. Тәһлилин кедиши мөвзунун бу шәкилдә парчаланмасыны тәләб едир вә бу парчаланма капиталист истеһсалынын руһуна да ујғундур. Чүнки капиталист истеһсалында әмәк шәраити фәһләјә мүстәгил бир шеј кими гаршы дурдуғуна көрә бу шәраитдә едилән гәнаәт дә фәһләјә һеч дәхли олмајан ајрыҹа бир әмәлијјат кими вә, демәли, фәһләнин фәрди мәһсулдарлығыны јүксәлдән методлардан ајрыҹа бир әмәлијјат кими көрүнүр.

Бир чох шәхсин ејни бир истеһсал просесиндә вә ја мүхтәлиф, лакин бир-бирилә әлагәдар олан истеһсал просесләриндә мүнтәзәм шәкилдә бир-бирилә јанашы ишләдији вә бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрдији әмәк формасына кооперасија дејилир[10].

Бир сүвари ескадронунун һүчум гүввәси вә ја бир пијада полкунун мүгавимәт гүввәси, ајрыча һәр бир сүвари вә пијада әскәрин һүчум вә мүгавимәт гүввәси мәчмусундан хејли фәргли олдуғу кими, ајры-ајры фәһләләрин сәрф етдији гүввәнин механики мәчмусу да, ејни бир бөлүнмәз иш бир чох ишләк әлләр тәрәфиндән бирликдә көрүлдүјү заман, мәсәлән ағыр бир шеји галдырмаг, доламачархы һәрләмәк, јол үстүндәки бир манеәни арадан галдырмаг лазым кәлдикдә, сәрф олунан ичтимаи гүввәдән фәрглидир[11]. Бүтүн бу кими һалларда комбинәләшдирилмиш әмәјин нәтичәси ајрылыгда көстәрилән фәрди сә'јлә ја һеч әлдә едилә билмәз, ја да анчаг даһа узун мүддәт әрзиндә вә ја анчаг чүз'и мигјасда әлдә едилә биләр. Бурада мәсәлә јалныз фәрди мәһсулдар гүввәни кооперасија васитәси илә јүксәлтмәк үстүндә дејил, һабелә өз маһијјәтинә көрә күтләви гүввә олан јени мәһсулдар гүввә јаратмаг үстүндәдир[11a].

Лакин бир чох гүввә бирләшдикдә јени бир гүввә әмәлә кәлмәсиндән башга, мәһсулдар ишләрин чохунда ичтимаи тәмасын өзү јарыша вә ајры-ајры шәхсләрин фәрди мәһсулдарлығыны јүксәлдән һәјат енержисинин (animal spirits) артмасына сәбәб олур, белә ки, 144 саатдан ибарәт бир мәчму иш күнү әрзиндә 12 нәфәрин истеһсал етдији мәһсул һәрәси 12 саат ишләјән он ики ајрыча фәһләнин вә ја он ики күн далбадал ишләјән тәк бир фәһләнин истеһсал етдији мәһсулдан хејли чох олур[12]. Бунун сәбәби одур ки, инсан өз тәбиәтинә көрә,

---

[10]) „Concours des forces" [„гүввәләри бирләшдирмәк"] (*Destut de Tracy*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 80).

[11]) „Бир чох елә садә әмәлијјат вар ки, бунлары һиссәләрә бөлмәк олмаз. Бир чох ишләк әлләр кооперативләшмәсә бу әмәлијјатлар ичра едилә билмәз. Мәсәлән бөјүк бир дирәји галдырыб арабаја гојмаг... сөзүн гысасы, ејни бир ишдә, бир-биринә ејни заманда көмәк едән јалныз бир чох ишләк әлин иштиракы илә көрүлә биләчәк һәр чүр иш бу гәбилдәндир" (*E. G. Wakefied*. „A View of the Art of Colonization". London, 1849, p. 168).

[11a]) „Бир нәфәрин һеч галдыра билмәдији бир тон ағырлыгда јүкү, 10 нәфәр анчаг күчәниб галдыра биләрсә, јүз нәфәр тәкчә бир бармағы илә галдыра биләр" (*John Bellers*. „Proposals for Raising a College of Industry". London, 1696, p. 21).

[12]) „Бунда да" (јә'ни 10 хырда фермердән һәрәсинин 30 акр торпагда ишләтдији ејни мигдар фәһләни бир фермерин 300 акр торпагда ишләтмәсиндә дә) „јенә бир чох ишчинин биркә ишләмәсинин үстүнлүјү вардыр, ишә тәчрүбәдә бәләд олмајанлар исә бу үстүнлүјү асанлыгла баша дүшә билмәзләр; доғрудан да, ким инкар едә биләр ки, 1-ин 4-ә нисбәти 3-үн 12-јә нисбәти кимидир; лакин тәчрүбәдә бу фикир доғру дејилдир: бичин заманы вә бә'зи башга тә'чили ишләр көрүләндә бир чох ишләк әл бирләшдириләндә иш даһа јахшы вә даһа мүвәффәгијјәтлә кедир; мәсәлән: 2 арабачынын, 2 нәфәр дәрзјығанын, 2 нәфәр арабаја дәрз веренин, 2 нәфәр дырмыхлајанын, тајаларын башында вә ја хырманда ишләјән даһа бир нечә нәфәрин көрдүјү иш, ејни мигдарда ишләк әлин кичик дәстәләрә бөлүнүб ајры-ајры фермаларда көрдүјү ишдән икигат артыг олар" ([*J. Arbuthnot*.] „An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms". By a Farmer. London, 1773, p. 7, 8).

Аристотелин дүшүндүјү кими сијаси һејван олмаса да[13], һәр һалда ичтимаи һејвандыр.

Бир чох адам ејни заманда вә бирликдә ејни иши, јахуд јекчинс бир иш көрүрсә дә, буна бахмајараг һәр бир ајрыча фәһләнин фәрди әмәјинин өзү мәчму әмәјин бир һиссәси олараг, әмәк просесинин мүхтәлиф фазаларыны тәмсил едә биләр вә әмәк чисми һәмин фазалардан кооперасија нәтичәсиндә даһа сүр'әтлә кечир. Мәсәлән, тикилмәкдә олан бир бина тахтабәндинин ашағысындан кәрпичи бинанын јухарысына чатдырмаг үчүн бәнналар чәркәјә дүзүләрсә, онлардан һәр бири ејни иши көрүр, лакин буна бахмајараг, онларын ајры-ајры әмәлијјаты үмуми ишин бир-биринә бағлы пилләләридир, онун хүсуси фазаларыдыр вә әмәк просесиндә кәрпич бүтүн бу фазалардан кечмәлидир; нәтичәдә тахтабәндә галхыб-енән ајрыча бир фәһләнин ики әл илә кәтирдији кәрпич мәчму фәһләнин 24 әлиндән кечәндә лазыми јеринә даһа тез кәлиб чатыр[14]. Бу һалда әмәк чисми ејни мәсафәни даһа гыса мүддәтдә кечир. Дикәр тәрәфдән, мәсәлән, бир бинаны ејни заманда бир нечә јердән тикмәјә башлајанда да бирликдә ишләјән ишчиләр ејни иш, јахуд јекчинс бир иш көрсәләр дә, комбинәләшдирилмиш әмәк системи илә ишләмиш олурлар. 144 саатдан ибарәт комбинәләшдирилмиш иш күнү шәраитиндә әмәк чисми ејни заманда бир нечә тәрәфдән е'мал олунур, чүнки комбинәләшдирилмиш вә ја мәчму фәһләнин һәм габагдан, һәм дә далдан көрән көзү вә ишләјән әли вардыр, мүәјјән дәрәчәдә һәр јердә мөвчуд олмаг габилијјәти вардыр. Бу һалда мәчму мәһсул, бир-бириндән аз-чох ајрылыгда ишләјән вә әмәк чисминә даһа чох биртәрәфли јанашмаг мәчбуријјәтиндә галан 12 фәһләнин он ики саатлыг иш күнүндә һазырланан мәһсулдан даһа тез истеһсал олунуб гуртарыр. Бурада мәһсулун мәкан е'тибары илә мүхтәлиф һиссәләри ејни бир заманда һазырланмыш олур.

Биз гејд етдик ки, бир-бирини тамамлајан бир чох фәһлә ејни иши, јахуд јекчинс бир иш көрүр, чүнки биркә әмәјин бу ән садә формасы, кооперасијанын ән чох инкишаф етмиш нөвләриндә дә бөјүк рол ојнајыр. Әмәк просеси мүрәккәбдир-

---

[13]) Даһа доғрусу, Аристотелин вердији тә'рифә көрә, инсан өз тәбиәти е'тибары илә шәһәр республикасынын вәтәндашыдыр. Инсан аләтләр јарадычысыдыр—дејән Франклинин бу тә'рифи јанки әсри үчүн сәчијјәви олдуғу кими, Аристотелин һәмин тә'рифи дә классик гәдим дөвр үчүн ејни дәрәчәдә сәчијјәвидир.

[14]) „Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн фәһләләр һәтта ејни ишлә мәшғул олсалар да, бу чүр гисми әмәк бөлкүсү јенә дә ола биләр. Мәсәлән, тикилмәкдә олан бинанын тахтабәндиндә кәрпичи әлдән-әлә вериб јухарыја галдыран фәһләләрин һамысы ејни иши көрүрләрсә дә, буна бахмајараг онларын арасында јенә мүәјјән бир әмәк бөлкүсү вардыр; бу бөлкү ондан ибарәтдир ки, бунлардан һәр бири кәрпичи мүәјјән мәсафәјә вериб онун јерини дәјишдирир вә һамысы бирликдә кәрпичи лазыми јеринә даһа тез чатдырырлар, һалбуки онлардан һәр бири кәрпичи тахтабәнддә тәкликдә дашыса, бу иш кеч көрүләр“ (*F. Skarbek.* „Théorie des Rishesses Sociales“, 2éme éd. Paris, 1840, t. I, p. 97, 98).

сә, бирҝә ишләјән бөјүк бир күтләнин тәкчә бирләшмәсинин өзү, мүхтәлиф әмәлијјаты мүхтәлиф фәһләләр арасында бөлүшдүрмәјә, демәли, бу ишләри ејни заманда ҝөрмәјә вә беләликлә дә мәчму мәһсулу һазырламаг үчүн лазым олан иш вахтыны азалтмаға имкан верир[15].

Бир чох истеһсал саһәләриндә гызғын анлар, јә'ни иш просесинин өз тәбиәтиндән доған елә вахтлар олур ки, бу вахт әрзиндә әмәкдән мүәјјән бир нәтичә алынмалыдыр. Мәсәлән, бир сүрү гојуну гырхмаг вә ја мә'лум мигдар морг тахылы бичиб јығмаг лазым ҝәлирсә, әлдә едилән мәһсулун кәмијјәт вә кејфијјәти, һәмин ишин мүәјјән заманда башланыб гуртармасындан асылыдыр. Бурада әмәк просесинин ичра олунмасы мүддәти, мисал үчүн, сијәнәк балығы тутуланда олдуғу кими, әввәлчәдән мүәјјәндир. Тәк бир адам бир кечә-ҝүндүздән, тутаг ки, 12 саатлыг бир иш ҝүнүндән артыг бир вахт кәсиб ајыра билмәз, һалбуки, мәсәлән, 100 нәфәрин кооперасијасы 12 саатлыг иш ҝүнүнү ҝенишләндириб 1 200 саатдан ибарәт бир иш ҝүнүнә чатдырыр. Бурада әмәк мүддәтинин гысалығынын јерини, ишин һәлледичи чағында истеһсал мејданына атылан әмәк күтләсинин кәмијјәти долдурур. Бу һалда нәтичәнин вахтында әлдә едилмәси бир чох комбинәләшдирилмиш иш ҝүнүнүн ејни заманда тәтбиг едилмәсиндән, әлдә едилән еффектин дәрәчәси исә фәһләләрин сајындан асылыдыр; бу сај исә ајрылыгда ишләјиб һәмин иши ејни мүддәтдә ҝөрә биләчәк фәһләләрин сајындан һәмишә аздыр[16]. Бирләшмиш Штатларын гәрбиндә һәр ил күлли мигдар тахылын, Ост-Һинддә исә, инҝилис һакимијјәти үзүндән көһнә ичмаларын дағылдығы јерләрдә күлли мигдар памбығын тәләф олмасына сәбәб мәһз белә бир кооперасијанын олмамасыдыр[17].

Кооперасија, бир тәрәфдән, әмәјин сәрф едилдији мәкан даирәсини ҝенишләндирмәјә имкан верир, буна ҝөрә дә мә'лум әмәк просесләриндә әмәк чисимләринин мәкан чәһәтдән јер-

---

[15]) „Мүрәккәб бир иши ҝөрмәк лазым ҝәлирсә, бу ишин мүхтәлиф әмәлијјаты бир заманда ичра олунмалыдыр. Бири бир иш ҝөрәндә, о бири башга иш ҝөрүр, һамы бирликдә исә, бир нәфәрин тәкликдә һеч дә әлдә едә билмәјәчәји нәтичәјә наил олур. Бири авар чәкәндә, о бири сүкан башында дурур, бириси дә тор атыр, ја да балығы гарпунла вурур вә беләликлә балыг ову елә бир нәтичә верир ки, инсанлар бирликдә чалышмаса бу нәтичәни әлдә едә билмәзләр“ (*Destutt de Tracy,* ситат ҝәтирилән әсәр. сәһ. 78).

[16]) „Бу ишләрин“ (әкинчилик ишләринин) „гызғын анда ҝөрүлмәсинин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр“ ([*J. Arbuthnot.*] „An Inquiry into the Connection between the present Price etc.“, p. 7). „Әкинчиликдә заман амилиндән мүһүм бир амил јохдур“ (*Liebig.* „Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft“, 1856, S. 23).

[17]) „Ола билсин Чин вә Инҝилтәрә мүстәсна олмагла, дүнјанын һәр бир башга өлкәсинә нисбәтән даһа чох әмәк ихрач едән бир өлкәдә һәр кәсин бәлкә дә ҝөзләмәдији ән биринчи бәла бундан ибарәтдир ки, даһа, памбығы јығмаг үчүн кифајәт гәдәр ишләк әл тапмаг мүмкүн олмур. Нәтичәдә мәһсулун хејли һиссәси јығылмыр, јердә галан һиссәси исә гозалар ачылыб памбыг јерә төкүләндән вә тәбиидир ки, рәнҝи соландан вә гисмән дә чүрүјәндән сонра јығылыр. Беләликлә, лазыми вахтда ишләк әл чатышмадығына ҝөрә, плантасијачы, Инҝилтәрәдә бу гәдәр һәсрәтлә ҝөзләнилән мәһсулун чох һиссәсиндән фе'лән мәһрум олур“ („Bengal Hurkaru“. Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861).

ләшмәсинин өзү кооперасија олмасыны тәләб едир; мәсәлә, батаглыглары гурутмаг, бәндләр чәкмәк, суварма ишләри көрмәк, канал газмаг, араба јолу салмаг, дәмир јоллары чәкмәк вә саир бу кими ишләрдә кооперасија лазымдыр. Дикәр тәрәфдән, кооперасија истеһсал даирәсини мәкан ҹәһәтдән нисбәтән, јә'ни истеһсалын мигјасына нисбәтән даралтмаг имканы верир. Әмәјин тә'сир даирәсинин кенишләнмәси илә јанашы онун мәкан даирәсинин даралмасы вә нәтиҹәдә гејри-мәһсулдар истеһсал хәрҹләринин (faux frais) хејли азалмасы фәһлә күтләсинин бир јерә топланмасындан, мүхтәлиф әмәк просесләринин бир-биринә говушмасындан вә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсиндән ирәли кәлир[18].

Комбинәләшдирилмиш иш күнү, өзүнә бәрабәр олан ајры-ајры фәрди иш күнләринин јекунуна нисбәтән даһа чох истеһлак дәјәри истеһсал едир вә буна көрә дә мүәјјән фајдалы нәтиҹә әлдә етмәк үчүн лазым олан иш вахтыны гысалдыр. Һәр бир ајры һалда әмәјин мәһсулдар гүввәси мүхтәлиф үсулларла бу ҹүр артырыла биләр: ја әмәјин механики гүввәси артырылыр, ја бу гүввәнин тә'сир даирәси мәкан ҹәһәтдән кенишләндирилир, ја истеһсал мејданы истеһсалын һәҹминә нисбәтән даралдылыр, ја гызғын анда гыса мүддәт әрзиндә чох мигдарда әмәк һәрәкәтә кәтирилир, ја ајры-ајры шәхсләрдә рәгабәт һисси ојаныр вә онларын һәјат енержиси кәркинләшдирилир, ја бир чох шәхсин көрдүјү јекҹинс ишләрә фасиләсиз вә чохҹәһәтли бир шәкил верилир, ја мүхтәлиф ишләр бир заманда көрүлүр, ја истеһсал васитәләри биркә ишләдилмәк сајәсиндә гәнаәт едилир, ја да фәрди әмәк орта иҹтимаи әмәк характери алыр. Лакин бүтүн бу һалларда комбинәләшдирилмиш иш күнүнүн спесифик мәһсулдар гүввәси әмәјин иҹтимаи мәһсулдар гүввәсидир, јахуд иҹтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәсидир. Бу гүввә кооперасијанын өзүндән мејдана кәлир. Башгалары илә мүнтәзәм әмәкдашлыг едән фәһлә, фәрди һүдудлары силиб арадан галдырыр вә өз нәсли имканларыны инкишаф етдирир[19].

Әкәр фәһләләр бир јердә олмадыглары үчүн билавасит әмәкдашлыг едә билмирләрсә, буна көрә дә мүәјјән бир нөг-

[18]) „Бир заман 500 акр торпағы бечәрмәк үчүн нә гәдәр капитал вә әмәк сәрф етмәк лазым кәлирдисә,—инди әкинчилијин тәрәггиси сајәсиндә, 100 акр торпағы даһа мүкәммәл бечәрмәк үчүн бир о гәдәр вә ја даһа артыг капитал вә әмәк бир јерә топланыр". „Тәтбиг едилән капитал вә әмәјин мигдарына нисбәтән мәкан кичилмиш олса" да, „истеһсал даирәси әввәлҹә һәр бир ајрыҹа вә мүстәгил истеһсал иштиракчысынын фәалијјәтини мәһдуд едән истеһсал ҹәрчивәсинә нисбәтән кенишләнмишдир" (*R. Jones*. „An Essay on the Distribution of Wealth", „On Rent". London, 1831, p. 191).

[19]) „Ајрыҹа бир инсанын гүввәси ҹүз'идир, лакин бу ҹүз'и гүввәләр бирләшдикдә һәмин гисми гүввәләрин јекунундан даһа бөјүк үмуми гүввә әмәлә кәлир, белә ки, бу гүввәләр тәкҹә бирләшмәклә өзүнүн сәрф олунмаг вахтыны азалдар вә тә'сир даирәсини кенишләндирә биләр" (*P. Verri*-нин италјан игтисадчылары әсәрләринин Кустоди тәрәфиндән нәшр едилән „Meditazioni sulla Economia Politica" китабына (Parte Moderna, t. XV, p. 196) *G. R. Carli*-нин гејди).

тәдә топлашмаг онларын кооперасијасы үчүн шәртдирсә, бу һал о демәкдир ки, муздлу фәһләләр анчаг ејни капитал, анчаг ејни капиталист тәрәфиндән ејни заманда ишләдиләндә, јә'ни капиталист онларын иш гүввәсини ејни заманда сатын аланда кооперасија јарада биләрләр. Демәли, бу иш гүввәләринин һәчму дәјәри вә ја фәһләләрин бир күнлүк, бир һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггыны тәшкил едән мәблəғ габагчадан, јә'ни бу иш гүввәләри истеһсал просесиндә бирләшдирилмәздән әввәл капиталистин чибиндә бирләшдирилмиш олмалыдыр. 300 фәһләнин, һеч олмазса бирчә күнлүк әмәјини бирдән өдәмәк үчүн тәләб олунан капитал сәрфи, сајча аз фәһләнин әмәјини бүтүн ил боју һәр һәфтә өдәмәк үчүн лазым кәлән капиталдан чох олмалыдыр. Беләликлә, биркә ишләмәли олан фәһләләрин сајы вә ја кооперасијанын мигјасы, һәр шејдән әввәл, иш гүввәси алмаг үчүн ајрыча бир капиталистин сәрф едә биләчәји капиталын мигдарындан, јә'ни һәр бир ајрыча капиталистин бир чох фәһләјә вермәк үчүн малик олдуғу јашајыш васитәләринин мигдарындан асылыдыр.

Һәм дә бу, тәкчә дәјишән капитала дејил, сабит капитала да аиддир. Мәсәлән, 300 фәһләси олан бир капиталистин хам материал мәсрәфи, һәрәсинин 10 фәһләси олан отуз капиталистин һәр биринин ејни мәсрәфиндән 30 гат артыгдыр. Биркә тәтбиг едилән әмәк васитәләринин мигдары һәм дәјәр, һәм дә мадди күтлә чәһәтдән, ишләјән фәһләләрин сајы нисбәтиндә артмырса да, һәр һалда олдугча чох артыр. Беләликлә, хејли мигдар истеһсал васитәләринин ајрыча бир капиталистин әлиндә тәмәркүзләшмәси муздлу фәһләләрин кооперасијасы үчүн мадди шәртдир вә кооперасијанын һәчми, јахуд истеһсалын мигјасы бу тәмәркүзләшмәнин дәрәчәсиндән асылыдыр.

Әввәлләр, фәрди капиталын мә'лум минимум кәмијјәтдә олмасы она көрә лазым иди ки, ејни заманда истисмар едилән фәһләләрин сајы вә, демәли, онларын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләси, истисмарчынын өзүнү физики әмәкдән азад етмәк үчүн, хырда саһибкары капиталистә чевирмәк вә капиталист мүнасибәтини формал шәкилдә мејдана кәтирмәк үчүн кифајәт етсин. Инди исә бу минимум, парчаланмыш, бир-бириндән асылы олмајан бир чох фәрди әмәк просесләрини комбинәләшдирилмиш ичтимаи әмәк просеси һалына салмаг үчүн мадди шәртдир.

Һабелә әввәлләр, капиталын әмәк үзәриндәки команданлығы, фәһләнин өзү үчүн дејил, капиталист үчүн ишләмәсинин вә, демәли, капиталистин һөкмү алтында ишләмәсинин анчаг формал нәтичәси иди. Бир чох муздлу фәһләнин кооперасијасы инкишаф едәндән сонра исә капиталын команданлығы

әмәк просесинин өзүнү ичра етмәк үчүн зәрури олур, истеһсалын керчәк шәрти олур. Вурушма мејданында кенералын командanлығы нә гәдәр зәрури исә, капиталистин истеһсал саһәсиндә командanлығы да бир о гәдәр зәрури олур.

Һәр чүр билаваситә ичтимаи әмәк вә ја нисбәтән бөјүк мигјасда сәрф едилән биркә әмәк чох вә ја аз дәрәчәдә идарә олунмаға мөһтачдыр, чүнки бу идарәетмә фәрди ишләр арасында ујғунлуг јарадыр вә истеһсал организминин мүстәгил органларынын һәрәкәтиндән фәргли олараг, бүтүн истеһсал организминин һәрәкәтиндән доған үмуми функсијалары јеринә јетирир. Ајрыча бир скрипкачы өзү-өзүнү идарә едир, оркестри идарә етмәк үчүн исә дирижор лазымдыр. Капитала табе олан әмәк кооперасија шәкли алан кими ону идарә етмәк, она нәзарәт етмәк вә ону ујғун бир шәклә салмаг дәрһал капитал үчүн бир функсија олур. Лакин бу идарәетмә функсијасы капиталын спесифик функсијасы олмаг е'тибары илә өзүнә мәхсус характерик хүсусијјәтләр кәсб едир.

Капиталист истеһсал просесинин һәрәкәтверичи амили, онун әсас мәгсәди һәр шејдән әввәл одур ки, капитал өз-өзүнә мүмкүн гәдәр чох артсын[20], јә'ни мүмкүн гәдәр чох изафи дәјәр истеһсал олунсун вә, демәли, иш гүввәси капиталист тәрәфиндән мүмкүн гәдәр чох истисмар едилсин. Ејни заманда ишләдилән фәһлә күтләси артдыгча, онларын мүгавимәти дә артыр вә бунунла әлагәдар олараг, һәмин мүгавимәти гырмаг үчүн капиталын тәзјиги дә лабүддән артыр. Капиталистин идарәетмә функсијасы, јалныз ичтимаи әмәк просесинин өз тәбиәтиндән доған вә бу просесә аид олан хүсуси бир функсија олмагла галмыр; бу идарәетмә функсијасы ејни заманда ичтимаи әмәк просесини истисмаретмә функсијасыдыр вә белә бир функсија олдуғуна көрә истисмарчы илә онун истисмар етдији хам материал арасында лабүд олан антагонизмлә әлагәдардыр. Һәмчинин муздлу фәһләјә јад бир мүлкијјәт кими гаршы дуран истеһсал васитәләринин һәчми артдыгча, бунларын мәгсәдәујғун сурәтдә тәтбиг едилмәси үзәриндә нәзарәт гојмаг зәрурәти дә артыр[21]. Бундан әлавә, муздлу фәһ-

20) „Мәнфәәт... истеһсалын јеканә мәгсәдидир“ *(J. Vanderlint,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 11).

21) Инкилис филистерләринин органы һәфтәлик „Spectator“ гәзети 1866-чы ил 26 мај тарихли нөмрәсиндә јазыр ки, мәфтил истеһсал едән Манчестер компанијасында капиталистләрлә фәһләләр арасында ширкәтә бәнзәр бир шеј тә'сис едиләндән сонра „әлдә едилән илк нәтичә, материал исрафынын бирдән-бирә азалмасындан ибарәт олду, чүнки адамлар баша дүшдүләр ки, һәр бир башга мүлкијјәтчи кими онлар да өз әмлакыны саға-сола исраф етмәмәлидирләр, баша дүшдүләр ки, сәнаједәки иткиләрин ән бөјүк сәбәби, үмидсиз борчлардан сонра, бәлкә дә, исрафчылыгдыр“. Јенә һәмин һәфтәлик гәзет Рочдејл кооператив тәчрүбәләринин бир әсас нөгсаныны да кәшф әдиб јазыр[117]: „Бу тәчрүбәләр көстәрди ки, фәһлә чәмијјәтләри дүканлары, фабрикләри вә, демәк олар, сәнајәнин һәр чүр формаларыны мүвәффәгијјәтлә идарә едә биләрләр; бу чәмијјәтләр фәһләләрин өз вәзијјәтини сон дәрәчәдә јахшылашдырмышдыр, амма (!) капиталистләри бүтүн имканлардан мәһрум едир“. Quelle horreur! [Нә бөјүк дәһшәт!].

ләләрин кооперасијасы анҹаг, бу фәһләләри ејни заманда ишләдән капиталын фәалијјәти нәтиҹәсидир. Муздлу фәһләләрин функсијалары арасындакы әлагә вә мәҹму мәһсулдар организм олмаг е'тибары илә онларын вәһдәти бу фәһләләрин өзүндән асылы дејилдир, онлары бирләшдирән вә бир јердә сахлајан капиталдан асылыдыр. Буна көрә дә онларын ишләри арасындакы әлагә идеал олараг онлара гаршы бир план кими дурур, әмәли ҹәһәтдән исә, капиталистин нүфузу кими, онларын фәалијјәтини өз мәгсәдләринә табе едән өзкә ирадәсинин һакимијјәти кими дурур.

Беләликлә, капиталистҹәсинә идарәетмә өз мәзмунуна көрә икили характер дашыјырса вә бу характер онун өзүнә табе олан истеһсал просесинин икили характеринә, јә'ни бир тәрәфдән мәһсул һазырламаг үчүн сәрф едилән иҹтимаи әмәк просеси, дикәр тәрәфдән исә капитал дәјәринин артмасы просеси олдуғуна ујғундурса, капиталистҹәсинә идарәетмә формаҹа истибдад идарәетмәсидир. Кооперасија кениш мигјасда инкишаф етдикҹә бу истибдад да өз спесифик формаларыны инкишаф етдирир. Әввәлҹә капиталистин капиталы әсил капиталист истеһсалына имкан верәҹәк минимума чатар-чатмаз онун өзү физики әмәкдән азад олдуғу кими, инди капиталист ајрыајры фәһләләрә вә фәһлә групларына билаваситә вә даим нәзарәт етмәк функсијасыны да хүсуси муздлу ишчиләр категоријасына тапшырыр. Ордунун бөјүк вә кичик забитләрә еһтијаҹы олдуғу кими, ејни капиталын командանлығы алтында бирләшиб биркә ишләјән фәһлә күтләси үчүн дә, әмәк просеси әснасында капиталын адындан сәрәнҹамлар верән сәнаје забитләри (мүдирләр, managers) вә кичик забитләр (нәзарәтчиләр, foremem, overlookers, conre-maîtres) лазымдыр. Бунларын јеканә функсијасы нәзарәтдән ибарәт олур. Игтисадчы, асылы олмајан кәндлиләрин вә ја мүстәгил сәнәткарларын истеһсал үсулуну плантаторларын көләлик үзәриндә гурулан тәсәррүфаты илә мүгајисә едиркән, бу нәзарәт ишини истеһсалын faux frais-ы сырасына кечирир[21a]. Капиталист истеһсал үсулуну нәзәрдән кечирәндә исә, әксинә, о, биркә әмәк просесинин өз тәбиәтиндән доған идарәетмә функсијасыны, һәмин просесин капиталист характериндән, демәли, антагонист характериндән доған ејни функсија илә ејниләшдирир[22]. Капи-

21a) Профессор Кернс „әмәк үзәриндә нәзарәтин“ Шимали Американын ҹәнуб штатларында көләлик үзәриндә гурулан истеһсалын характерик ҹәһәти олдуғуну гејд етдикдән сонра јазыр: „Өз әмәјинин бүтүн мәһсулуну мәнимсәјән“ (Шималдакы) „мүлкијјәтчи кәндлинин өзүнү ишләмәк үчүн башга бир васитә илә һәвәсләндирмәјә еһтијаҹы јохдур. Бурада нәзарәтә гәтијјән лүзум јохдур“ (*Cairnes,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 48, 49).

22) Мүхтәлиф истеһсал үсулларынын характерик иҹтимаи хүсусијјәтләрини көрмәси илә үмумијјәтлә фәргләнән сер Ҹемс Стүарт дејир: „Сәнаједә ири мүәссисәләрин хырда истеһсалы дағытмасынын сәбәби мәкәр о дејилдирми ки, бунлар садә көләлијә даһа јахындыр?“ („Principles of Political Economy“. London, 1767, v. I, p. 167, 168).

талист она көрә капиталист дејил ки, сәнаје мүәссисәни идарә едир,—әксинә, о, капиталист олдуғу үчүн сәнајенин рәһбәри олур. Феодализм дөврүндә һәрби ишдә вә мәһкәмәдә али һакимијјәт торпаг мүлкијјәтинин атрибуту олдуғу кими, сәнаједә али һакимијјәт капиталын атрибуту олур[22а)].

Фәһлә анчаг капиталистлә сөвдәләшиб өз иш гүввәсини она сатана гәдәр бу иш гүввәсинин саһибидир, онун сата биләчәји шеј исә, анчаг малик олдуғу өз фәрди, әлаһиддә иш гүввәсидир. Капиталистин бир иш гүввәси дејил, 100 иш гүввәси алмасы, бир фәһлә илә дејил, бир-бириндән асылы олмајан 100 фәһлә илә контракт бағламасы бу мүнасибәти һеч дә дәјишдирмир. Капиталист бу 100 фәһләни, онларын араларында кооперасија јаратмадан да ишләдә биләр. Демәли, капиталист јүз нәфәрин комбинәләшдирилмиш иш гүввәсини өдәмәк дејил, 100 мүстәгил иш гүввәсинин дәјәрини өдәјир. Мүстәгил шәхсијјәтләр олмаг е'тибары илә фәһләләр ејни бир капитал илә мүәјјән мүнасибәтә кирән, лакин бир-бири илә мүнасибәтә кирмәјән фәрдләрдир. Онларын кооперасијасы анчаг әмәк просесиндә башланыр, лакин әмәк просесиндә онлар даһа өзләринин саһиби олмурлар. Онлар әмәк просесинә дахил олмагла капиталын бир һиссәси олурлар. Өз араларында кооперасија үсулу илә ишләјән фәһләләр, фәалијјәт көстәрән бир организмин үзвләри олан бу фәһләләр анчаг, капиталын мөвчудијјәтинин хүсуси үсулудурлар. Буна көрә дә фәһләнин бир ичтимаи фәһлә кими инкишаф етдирдији мәһсулдар гүввә, капиталын мәһсулдар гүввәсидир. Фәһлә мүәјјән шәраитә салындыгда,—капитал исә ону мәһз belә бир шәраитә салыр,—әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси мүфтә инкишаф едир. Әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси капитал үчүн мүфтә баша кәлдијинә көрә, дикәр тәрәфдән дә, фәһләнин әмәји капиталын ихтијарына кечмәјинчә фәһлә өз әмәјинин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирә билмәдијинә көрә елә көрүнүр ки, бу мәһсулдар гүввә капитала тәбиәтчә хас олан бир шејмиш, капитала дахилән хас олан мәһсулдар гүввә имиш.

Гәдим асијалыларын, мисирлиләрин, етрускларын вә башгаларынын бина етдикләри нәһәнк тикинтиләр садә кооперасијасынын тә'сирини чох бөјүк мигјасда көстәрир.

«Гәдим заманларда белә олурду ки, бу Асија дөвләтләри өз мүлки вә һәрби еһтијач хәрчләрини өдәјәндән сонра онларын ихтијарында бир гәдәр артыг јашајыш васитәләри галырды вә онлар бу артыг вәсаити мөһтәшәм биналара вә ја фајдалы тикинтиләрә сәрф едә билирдиләр. Әкинчи олмајан әһалинин, демәк олар, бүтүн ишләк әлләри һәмин дөвләтләрин ихтијарын-

---

[22а)] Буна көрә дә Огүст Конт вә онун мәктәби, капиталист ағаларын лазым олдуғуну исбат етдикләри кими, феодал ағаларын әбәди мөвчуд олмалары лүзумуну да бу чүр јахшы исбат едә биләрдиләр.

да олдуғуна көрә... вә бу артыг вәсаитдән истифадә етмәк ихтијары анчаг һөкмдарын вә каһинләрин әлиндә олдуғуна көрә, о дөвләтләр өлкәнин һәр тәрәфиндә әзәмәтли абидәләр тикдирмәк үчүн лазыми васитәләрә малик идиләр... Нәһәнк һејкәлләр тикиләндә вә нечә дашындығы инсаны һејрәтә салан сон дәрәчә ағыр шејләр бир јердән башга јерә апарыланда, демәк олар ки, анчаг инсан әмәјиндән истифадә едилир вә бу әмәк бөјүк исрафчылыгла сәрф олунурду... Бу ишләри көрмәк үчүн сајча чохлу фәһләнин олмасы вә онларын сә'јләринин бир нөгтәдә чәмләнмәси кифајәт иди. Бөјүк мәрчан гајалары да бу јол илә дәрин океанларын дибиндән үзә чыхараг адалар вә гурулар әмәлә кәтирир, һәрчәнд ки, бу просесдә иштирак едән һәр бир фәрд (depositary) өзлүјүндә ачиз, зәиф вә мискиндир. Асијада бир мүтләгијјәт дөвләтинин әкинчи олмајан фәһләләри, көрүлән ишләрдә өз фәрди физики гүввәләриндән башга бир шеј тәтбиг едә билмәздиләр, лакин онларын сајынын өзү бир гүввә иди, одур ки, бу күтләләри бир јердән идарә етмәк күчү һәмин әзәмәтли тикинтиләри мејдана кәтирди. Бу кими ишләрин көрүлмәси анчаг она көрә мүмкүн иди ки, фәһләләри јашадан кәлир јалныз бир вә ја бир нечә адамын әлиндә топланмышды»[23]).

Асија вә Мисир падшаһларынын вә ја етруск каһинләри вә башгаларынын бу һакимијјәти муасир чәмијјәтдә капиталистин әлинә кечмишдир; һәм бу капиталист истәр ајрыча бир капиталист олсун, истәрсә дә сәһмдарлар чәмијјәтиндә олдуғу кими комбинәләшдирилмиш капиталист олсун,—бунун бир фәрги јохдур.

Бәшәр мәдәнијјәтинин илк пилләләриндә, мәсәлән, овчу халглар арасында[23 a)] вә ја Һиндистанын әкинчи ичмаларында тәсадүф етдијимиз әмәк просесинин кооперасија формасы, бир тәрәфдән истеһсал шәраити үзәриндә үмуми мүлкијјәтә әсасланыр, дикәр тәрәфдән исә она әсасланыр ки, ајрыча бир ары өз пәтәјинә бағлы олдуғу кими, ајрыча бир фәрд дә өз гәбиләсинә вә ја ичмасына һәлә ејни дәрәчәдә мөһкәм бағлыдыр. Бу әламәтләрин һәр икиси һәмин кооперасијаны капиталист кооперасијасындан фәргләндирир. Гәдим дүнјада, орта әсрләрдә вә муасир мүстәмләкәләрдә һәрдәнбир бөјүк мигјасда тәтбиг едилән кооперасија, билаваситә ағалыг вә табелик мүнасибәтләри үзәриндә, чох вахт да көләлик үзәриндә әсасланыр. Капиталист кооперасија формасы исә, әксинә, әввәл баштан, өз иш гүввәсини капитала сатан сәрбәст муздлу фәһләнин олмасыны тәләб едир. Лакин кооперасијанын капиталист формасы тарихән, кәндли тәсәррүфатына вә сех формасында олан вә ја сех формасында олмајан мүстәгил сәнәткар

---

23) *R. Jones*. „Text-book of Lectures etc.". Hertford, 1852, p. 77, 78. Лондонда вә Авропа өлкәләринин башга пајтахтларында олан гәдим Ассурија, Мисир вә и. а. коллексијаларыны сејр етдикдә, бу кооператив әмәк просесинин шаһиди олуруг.

23 a) Ленке „Théorie des Lois Civiles" әсәриндә бәлкә дә, һаглы олараг, ову кооперасијанын илк формасы, инсан овуну (мүһарибәни) исә овун илк формасы адландырыр.

истеһсалына әкс олараг инкишаф едир[24]. Капиталист кооперасијасы кәндли тәсәррүфатына вә сәнәткар истеһсалына гаршы коопераСијанын ајрыча бир тарихи формасы кими мејдана чыхмыр, јох, кооперасијанын өзү, капиталист истеһсал просесинә хас олуб онун ајрыча хүсусијјәтини тәшкил едән тарихи бир форма кими кәндли тәсәррүфатына вә сәнәткар истеһсалына гаршы гојулур.

Бир һалда ки, кооперасија сајәсиндә әмәјин јүксәлән ичтимаи мәһсулдар гүввәси капиталын мәһсулдар гүввәси кими көрүнүр,—кооперасијанын өзү дә, дағыныг һалдакы мүстәгил ишчиләрин вә ја хырда саһибкарларын истеһсал просесинә гаршы капиталист истеһсал просесинин спесифик формасы кими көрүнүр. Әмәк просесинин өзү капитала табе едилдикдә һәмин просесдә әмәлә кәлән илк дәјишиклик будур. Бу дәјишиклик кортәбии шәкилдә баш верир. Бу дәјишиклијин шәрти, јә'ни бир чох муздлу фәһләнин ејни әмәк просесиндә ејни заманда ишләдилмәси, капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсини тәшкил едир. Бу шәрт капиталын өзүнүн мөвчуд олмасы шәртидир. Беләликлә, бир тәрәфдән капиталист истеһсал үсулу әмәк просесини ичтимаи просесә чевирмәк үчүн тарихи бир зәрурәтдирсә, дикәр тәрәфдән әмәк просесинин ичтимаи формасы, әмәјин мәһсулдар гүввәсини јүксәлтмәк јолу илә ону даһа әлверишли истисмар етмәк үчүн капиталын ишләтдији үсулдур.

Кооперасијанын јухарыда көздән кечирилән садә шәкли кениш мигјасда истеһсала мүтабиг кәлир, лакин садә кооперасија капиталист истеһсалынын инкишафында хүсуси бир дөврү көстәрән мөһкәм, сәчијјәви бир форма тәшкил етмир. Садә кооперасија ән чох, мануфактуранын һәлә рүшејм һалындакы сәнәткарлыг шәклиндә тәхминән бу формада ортаја чыхыр[25], бир дә өзүнү ири әкинчилијин о нөвүндә көстәрир ки, бу нөв мануфактура дөврүнә мувафиг кәлдији һалда кәндли тәсәррүфатындан анчаг ејни заманда ишләтдији фәһләләрин күтләси вә тәмәркүзләшдирдији истеһсал васитәләринин мигјасы чәһәтдән чох фәрглидир. Садә кооперасија һәмишә капиталын кениш мигјасда фәалијјәт көстәрдији, әмәк бөлкү-

---

[24]) Һәм хырда кәндли тәсәррүфаты, һәм дә мүстәгил сәнәткар истеһсалы гисмән феодализм истеһсал үсулунун базисини тәшкил едир, гисмән дә, феодализм истеһсал үсулу дағыландан сонра, капиталист истеһсалы илә јанашы јашамагда давам едир. Ејни заманда хырда кәндли тәсәррүфаты вә мүстәгил сәнәткар истеһсалы классик чәмијјәтин ән чох тәрәгги етдији дөврдә, шәргдәки ибтидаи үмуми мүлкијјәт артыг дағылдыгдан сонра, көләлик исә истеһсалда аз-чох көзә чарпачаг дәрәчәдә мөвге тута билмәдији заманларда бу классик чәмијјәтин игтисади әсасыны тәшкил едир.

[25]) „Мәкәр ејни ишлә мәшғул олан бир чох адамын мәһарәтини, чалышганлығыны вә јарышмасыны бирләшдирмәк, бу иши ирәлиләтмәк үсулу дејилдирми? Мәкәр Инкилтәрә өз јун мануфактурасыны башга бир јолла бу гәдәр јүксәк дәрәчәдә тәкмилләшдирә биләрдими? (*Berkeley*. „The Querist“. London, 1750, p. 56, § 521).

сү вә машынларын исә һәлә бөјүк рол ојнамадығы истеһсал саһәләриндә һаким форма олур.

Кооперасијанын садә нөвүнүн өзү, даһа чох инкишаф етмиш башга формалары илә јанашы олараг кооперасијанын анчаг хүсуси бир формасыны тәшкил етсә дә, кооперасија капиталист истеһсал үсулунун әсас формасы олараг галыр.

ОН ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ӘМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ МАНУФАКТУРА

1. МАНУФАКТУРАНЫН ИКИ МӘНШӘЈИ

Әмәк бөлкүсүнә әсасланан коопераси̇ја өз классик формасыны мануфактурада тапыр. Капиталист истеһсал просесинин характерик формасы олан коопераси̇ја, әсил мануфактура дөврүндә, јә'ни тәхминән XVI әсрин јарысындан XVIII әсрин ахырынчы гәринәсинәдәк һаким олмушдур.

Мануфактура ики үсулла әмәлә кәлир.

Биринчи һалда чүрбәчүр мүстәгил сәнәтлә мәшғул олан фәһләләр бир е'малатханада ејни бир капиталистин командасы алтында бирләшмиш олур вә мәһсул тамамилә һазырланыб гуртаранадәк ардычыл шәкилдә бу фәһләләрин әлиндән кечмәлидир. Мәсәлән, карет әввәлчә бир чох мүстәгил сәнәткарын, араба гајыран, сәррач, дәрзи, чилинкәр, мискәр, торначы, шәрбаф, шүшәчи, рәнксаз, лакчы, зәрбаф вә башгаларынын әлиндән чыхан үмуми бир мәһсул иди. Карет мануфактурасы бүтүн бу мүхтәлиф сәнәткарлары бир е'малатханада бирләшдирир вә онлар бу е'малатханада ејни заманда вә бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә ишләјирләр. Әлбәттә, карет гајрылыб һазыр олмадан ону зәрләмәк олмаз. Лакин, ејни заманда бир чох карет гајрылырса, бунлардан бир гисми истеһсал просесинин һәлә илк мәрһәләләриндән кечдији заман дикәр гисми ара верилмәдән зәрләнә биләр. Һәләлик биз садә коопераси̇ја зәмини үзәриндәјик; бу коопераси̇ја өзү үчүн лазым олан инсан вә шеј материалыны һазыр шәкилдә тапыр. Лакин, чох кечмәдән мүһүм дәјишиклик баш верир. Дәрзи, чилинкәр, мискәр вә башгалары, анчаг карет ишиндә мәшғул олдугда, өз көһнә сәнәти илә там һәчмдә мәшғул олмаг вәрдишини вә онунла бирликдә бачарығыны да јаваш-јаваш итирир. Дикәр тәрәфдән, онун бу мәһдуд даирә дахилиндәки бир-

тәрәфли фәалијјәти инди ән мәгсәдәујғун формалара кирир. Карет мануфактурасы әввәлчә мүстәгил сәнәтләр комбинасијасындан ибарәт иди. Сонралар карет истеһсалы тәдричән мүхтәлиф хүсуси әмәлијјатлара ајрылыр вә бунларын һәр бири кристаллашыб ајрыча бир фәһләјә мәхсус вәзифә шәкли алыр вә бу вәзифәләрин мәчмусу олан иш һиссә фәһләләринин бирлији тәрәфиндән көрүлүр. Маһуд мануфактурасы вә бир сыра башга мануфактуралар мәһз бу чүр, јә'ни мүхтәлиф сәнәтләри ејни капиталын командасы алтында комбинәләшдирмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир[26].

Лакин мануфактура әкс јолла да әмәлә кәлир. Ејни иш вә ја јекчинс бир иш көрән, мәсәлән, кағыз, һуруфат вә ја ијнә гајыран бир чох сәнәткары бир капиталист үмуми бир е'малатханада бирләшдирир. Бу, кооперасијанын ән садә формасыдыр. Бу сәнәткарлардан һәр бири (бәлкә дә бир-ики нәфәр әмәлә илә бирликдә) бүтөв бир әмтәә һазырлајыр, јә'ни бу әмтәәни һазырламаг үчүн зәрури олан мүхтәлиф әмәлијјатлары бир-биринин ардынча јеринә јетирир. Онун әмәји јенә өз көһнә сәнәткар әмәји характериндә галыр. Лакин чох кечмәдән кәнар сәбәбләр, фәһләләри бир бинаја топлајыб ејни заманда ишләтмәк үсулундан башга сајаг истифадә етмәјә мәчбур едир. Мәсәлән, мә'лум бир мүддәт әрзиндә чохлу һазыр әмтәә вермәк лазымдыр. Буна көрә дә әмәк бөлкүсү баш верир. Мүхтәлиф әмәлијјатлары бир-биринин ардынча јеринә јетирмәји ејни бир сәнәткара тапшырмаг әвәзиндә, бу әмәлијјатлары бир-бириндән ајырырлар, тәчрид едирләр, мәканча бир-биринә јанашдырырлар, һәм дә бу әмәлијјатларын һәр бирини ајрыча бир сәнәткара тапшырырлар, бүтүн әмәлијјатлар исә ејни заманда вә кооперасија үсулу илә ишләјән ишчиләр тәрәфиндән көрүлүр. Бу тәсадүфи әмәк бөлкүсү тәкрар едилир, онун үстүнлүкләри ашкара чыхыр вә тәдричлә кристаллашыб мүнтәзәм әмәк бөлкүсүнә чеврилир. Әмтәә, бир чох әмәлијјатлары јеринә јетирән мүстәгил сәнәткарын фәрди

---

[26]) Мануфактуранын бу јолла әмәлә кәлмәсинә даир даһа мүасир бир мисал көстәрмәк үчүн ашағыдакы ситаты кәтирәк. Лионда вә Нимдә ипәк әјирмәк вә ипәк парча тохумаг иши „тамамилә патриархал характердәдир; бу сәнаје саһәләриндә чохлу гадын вә ушаг мәшғулдур, лакин бу иш онлары тагәтдән салмыр вә ејбәчәрләшдирмир; онлар өз јерләриндә көзәл Дром, Вар, Изер, Воклүз вадиләриндә јашајыб барама гурду бәсләјир вә барама гозаларындан ипәк һазырлајыр; бу истеһсал һеч бир заман әсил фабрик характери алмыр. Чох јахындан нәзәр јетирдикдә... бурада әмәк бөлкүсү принсипинин гәрибә хүсусијјәтләри ашкара чыхыр. Доғрудур, бурада ипәк сарыјанлар, ешәнләр, бојајанлар, чиришләјәнләр вә, нәһајәт, тохучулар вардыр, лакин онлар бир бинада бирләшмәмишләр вә ејни бир иш саһибиндән асылы дејилдирләр, онларын һамысы мүстәгил ишләјир“ (*A. Blanqui*. „Cours d' Economie Industriell“. Recueilli par A. Blaise. Paris, 1838—1839, p. 79). Бланки буну јаздығы замандан бәри вәзијјәт дәјишмишдир вә вахты илә мүстәгил олан фәһләләрин бир һиссәси инди фабрикләрдә бирләшдирилмишдир. {*4-чү нәшрә гејд*. Маркс буну јазандан бәри исә, һәмин фабрикләрдә механики тохума дәзкаһы өзүнә мөһкәм јер етмишдир вә әл дәзкаһыны сүр'әтлә сыхышдырыб арадан чыхарыр. Крефелд ипәк сәнајеси буна ајдын сүбут ола биләр. *Ф. Е.*}.

мәһсулундан дөнүб һәр бири һәмишә ејни һиссә әмәлијјатыны јеринә јетирән сәнәткарлар бирлијинин ичтимаи мәһсулу олур. Алман кағыз истеһсалында сех устасынын көрдүјү вә бир-биринин ардынча кәлиб бирләшән бир сыра иш әмәлијјатлары, Һолландија кағыз мануфактурасында мүстәгил әмәлијјат олур вә кооперативләшмиш бир чох фәһләнин јанашы вә ејни заманда ичра етдији һиссә әмәлијјатлары шәклиндә јеринә јетирилир. Ијнә гајыран Нүрнберг сех устасы, инкилис ијнә мануфактурасынын әсас үнсүрүнү тәшкил едир. Лакин Нүрнберг сәнәткары, бир-биринин ардынча кәлән, бәлкә дә, 20 әмәлијјаты јеринә јетирдији һалда, инкилис мануфактурасында 20 сәнәткар ејни заманда ишләјир вә һәр бири бу 20 әмәлијјатдан анчаг бирини јеринә јетирир, һәм дә бу әмәлијјатлар тәчрүбә әсасында даһа чох парчаланыб бир-бириндән тәчрид едилир вә анчаг ајры-ајры фәһләләрин хүсуси функсијалары кими бир-бириндән ајрылыр.

Беләликлә, мануфактура сәнәтдән ики јолла әмәлә кәлиб мејдана чыхыр. Бир тәрәфдән, онлар чүрбәчүр мүстәгил сәнәтләрин комбинасијасындан төрәјир, чүнки бу сәнәтләр өз мүстәгиллијини итириб елә бир дәрәчәдә биртәрәфли сәнәт шәкли алыр ки, ејни бир әмтәәнин истеһсалы просесиндә бир-бирини тамамлајан һиссә әмәлијјаты олур. Дикәр тәрәфдән исә мануфактура јекчинс пешә сәнәткарларынын кооперасијасындан төрәјир, мүәјјән фәрди сәнәти бир-бириндән ајрылмыш мүхтәлиф әмәлијјатлара парчалајыр, бунлары бир-бириндән тәчрид едиб елә бир дәрәчәдә мүстәгил әмәлијјат шәклинә салыр ки, бунлардан һәр бири ајрыча фәһләнин хүсуси функсијасы олур. Буна көрә дә, мануфактура бир тәрәфдән истеһсал просесинә әмәк бөлкүсү дахил едир вә ја бу бөлкүнү даһа да инкишаф етдирир, дикәр тәрәфдән исә, әввәлчә мүстәгил олан сәнәтләри комбинәләшдирир. Лакин бу вә ја дикәр һалда мануфактуранын башланғыч нөгтәси нәдән ибарәт олурса олсун, һәр һалда онун сон формасы һәмишә ејни бир шејдир: органлары инсанлардан ибарәт олан бир истеһсал механизмидир.

Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсүнү дүзкүн баша дүшмәк үчүн, ашағыдакы чәһәтләрә диггәт јетирмәк чох әһәмијјәтлидир. Һәр шејдән әввәл истеһсал просесинин хүсуси фазалара парчаланмасы, бу һалда, сәнәт ишинин мүхтәлиф һиссә әмәлијјатларына бөлүнмәсинә тамамилә ујғундур. Һәр бир әмәлијјат истәр мүрәккәб олсун, истәрсә дә садә, һәр һалда онун јеринә јетирилмәси өзүнүн сәнәт характерини мүһафизә едир вә, демәли, һәр бир ајрыча фәһләнин күчүндән, зирәклијиндән, чәлдлијиндән вә хатирчәмлијиндән, һабелә әлиндәки аләти ишләтмәк бачарығындан асылыдыр. Сәнәт је-

нә дә базис олараг галыр. Бу дар техники базис истеһсал просесини һәгигәтән елми сурәтдә парчаламаг имканыны арадан галдырыр, чүнки мәһсулун кечдији һәр бир һиссә просеси һиссә сәнәткарлыг иши кими јеринә јетирилмәлидир. Беләликлә, сәнәткарлыг мәһарәти истеһсал просесинин әсасы олараг галыр вә мәһз буна көрәдир ки, һәр бир фәһлә анҹаг мүәјјән бир һиссә функсијасыны јеринә јетирмәјә ујғунлашыр вә онун иш гүввәси дөнүб бүтүн өмрү бoју бу һиссә функсијасыны ифа едән бир орган олур. Нәһајәт, бу әмәк бөлкүсү һәлә өзлүјүндә кооперасијанын ајрыҹа бир нөвүдүр вә онун бир чох үстүнлүкләри, кооперасијанын бу мүәјјән хүсуси формасындан дејил, онун үмуми маһијјәтиндән ирәли кәлир.

2. ҺИССӘ ФӘҺЛӘСИ ВӘ ОНУН ИШЛӘТДИЈИ АЛӘТ

Мәсәләни даһа јахындан тәһлил етмәјә башлајаркән биз һәр шејдән әввәл белә бир ајдын факты гејд етмәлијик ки, өмрү бoју ејни бир садә әмәлијјаты јеринә јетирән фәһлә бүтүн өз вуҹудуну дөндәриб бу әмәлијјатын биртәрәфли автоматик органы едир вә буна көрә дә һәмин әмәлијјата, нөвбә илә бир сыра әмәлијјаты јеринә јетирән сәнәткардан аз вахт сәрф едир. Лакин мануфактуранын ҹанлы организмини тәшкил едән комбинәләшдирилмиш мәҹму фәһлә, анҹаг бу кими биртәрәфли һиссә фәһләләриндән ибарәтдир. Буна көрә дә мүстәгил сәнәтә нисбәтән бурада даһа гыса мүддәтдә даһа чох мәһсул истеһсал едилир, јә'ни әмәјин мәһсулдар гүввәси артыр[27]. Һиссә иши анҹаг бирҹә шәхсин мүстәгил хүсуси функсијасы шәклини алдыгдан сонра бу ишин методу да тәкмилләшир. Ејни бир мәһдуд әмәлијјатын даим тәкрар олунмасы вә бүтүн диггәтин бу әмәлијјата верилмәси, нәзәрдә тутулан фајдалы нәтиҹәјә ән аз гүввә сәрф етмәклә наил олмағы тәҹрүбәдә өјрәдир. Мүхтәлиф фәһлә нәсилләри ејни заманда јашајыб ејни мануфактураларда биркә ишләдикләринә көрә әлдә едилән техники мәһарәт үсуллары көк салыб мөһкәмләнир, зәнкинләшир вә тез бир заманда бир нәсилдән башга нәслә кечир[28].

Ҹәмијјәтдә тәсадүф етдији сәнәтләрин ән'әнәви тәкләнмәсини е'малатхана дахилиндә јашадыб тәкрар етмәклә вә систематик сурәтдә ону сон һәддинә гәдәр инкишаф етдирмәклә, мануфактура һиссә фәһләләриндә мәһарәт јаратмыш олур.

---

[27] „Мүрәккәб мануфактурада әмәк мүхтәлиф ишчиләр арасында нә гәдәр чох бөлүнмүш олса, мәһсул бир о гәдәр јахшы вә тез әлдә едиләр, вахт вә әмәк иткиси бир о гәдәр аз олар“ („The Advantages of the East-India Trade“. London, 1720, p. 71).

[28] „Асан әмәк... ирсән кечән мәһарәтдир“ (*Th. Hodgshin*. „Popular Political Economy“. London, 1827, p. 48).

Дикәр тәрәфдән, мануфактура һиссә иши мә'лум бир шәхсин һәјат вәзифәси шәклинә салыр ки, бу да әввәлки ҹәмијјәтләрин сәнәтләри ирси бир пешә шәклинә салмаг, онлара сабитләшмиш каста формасы вермәк вә ја—мүәјјән тарихи шәраит үзүндән фәрдләр дәјишдикдә вә беләликлә дә касталарын мөвҹуд олмасы мүмкүн олмадыгда,—сәнәтләри сех формасына салмаг ҹәһдинә ујғундур. Касталар вә сехләр дә, һејван вә битки аләминдә нөв вә ҹүрләрин әмәлә кәлмәсини тәнзим едән ејни тәбии ганунун тә'сири илә әмәлә кәлир,—јеканә фәрг бундан ибарәтдир ки, мә'лум инкишаф пилләсиндә касталарын ирсилији вә сехләрин мүстәсналығы иҹтимаи бир ганун оларат рәсмиләшдирилир[29].

«Зәрифликдә Дакка муслининин, көзәлликдә вә рәнкинин сабитлијиндә исә Короманлел чити вә гумашларынын һәлә мисли олмамышдыр. Һалбуки бу парчалар капиталсыз, машынсыз вә әмәк бөлкүсү олмадан истеһсал едилир, бунларын истеһсалында Авропадакы парча истеһсалына бу гәдәр үстүнлүк газандыран үсуллардан һеч бири тәтбиг едилмир. Орада тохуҹу, парчаны истеһлакчынын сифариши илә һазырлајыб бә'зән чох габа шәкилдә гурашдырылмыш ағаҹ парчаларындан ибарәт ән садә дәзкаһда ишләјән тәкләнмиш фәрддир. Онун һәтта әриши тарым чәкмәк үчүн лазым олан һеч бир ҹиһазы да јохдур, буна көрә дәзкаһ һәмишә башдан-баша узадылмыш һалда галмалыдыр; одур ки, дәзкаһ чох јөндәмсиз олур вә о гәдәр јер тутур ки, истеһсалчынын комасына јерләшмир, буна көрә дә истеһсалчы ачыг һавада ишләмәли олур вә һәр дәфә һава хараблашанда иши дајандырмаға мәҹбур олур»[30].

Һөрүмчәк кими, һиндли дә анҹаг нәсилдән-нәслә топланан, атадан оғула кечән хүсуси вәрдиш сајәсиндә олдугҹа бөјүк мәһарәт кәсб етмиш олур. Буна бахмајараг, белә бир һиндли тохуҹунун көрдүјү иш, мануфактура фәһләләринин әксәријјәтинин ишинә нисбәтән чох мүрәккәбдир.

Мәһсулун истеһсалында мүхтәлиф һиссә иши просесләрини бир-биринин ардынҹа јеринә јетирән сәнәткар, иш заманы каһ бир јердән башга јерә кечмәли, каһ да ишләтдији аләтләри дәјишмәлидир. Бир әмәлијјатдан башгасына кечдикдә сәнәткарын әмәк просесинин арасы кәсилир вә онун иш күнүндә,

---

[29]) „Мисирдә сәнәт дә... хејли дәрәҹәдә тәкмилләшмишди. Чүнки тәкҹә бу өлкәдә сәнәткарлара, башга зүмрәләрә мәнсуб вәтәндашларын пешәси илә мәшғул олмаға иҹазә верилмирди вә онлар анҹаг, өз нәсилләринә ганун үзрә иҹазә верилмиш сәнәтлә мәшғул олмалы идиләр... Башга халгларда исә, сәнәткарларын чох мүхтәлиф ишләрлә мәшғул олдугларыны көрүрүк... Онлар каһ торпаг бечәрмәјә ҹәһд едирләр, каһ тиҹарәтә әл атырлар, каһ да ики вә ја үч сәнәтлә бирдән мәшғул олурлар. Азад дөвләтләрдә онлар адәтән халг мәҹлисләринә кедирләр... Мисирдә исә, әксинә, дөвләт ишләринә гарышан вә ја ејни заманда бир нечә сәнәтлә мәшғул олан сәнәткара ағыр ҹәза верилир. Беләликлә, һеч бир шеј сәнәткарын бүтүн диггәтини өз сәнәтинә вермәсинә мане ола билмир... Бундан башга, өз ата-бабаларындан ирс галан бир чох үсулларла јанашы, сәнәткарлар јени тәкмилләшдирмә иҹад етмәјә чалышырлар" („Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek", Buch I, cap. 74 [S. 117, 118]).

[30]) „Historical and descriptive Account of British India etc." by *Hugh Murray, James Wilson* etc. Edinburgh, 1832, v. II, p. 449. Һиндистан тохума дәзкаһынын дикинә кедән тахтасы вар, јә'ни әриш дикинә чәкилир.

бир нөв мәсамәләр әмәлә кәлир. Сәнәткар бүтүн күн әрзиндә фасиләсиз оларағ еjни бир әмәлиjjаты јеринә јетирирсә, бу мәсамәләр даралыр, онун јеринә јетирдиjи әмәлиjjат нә гәдәр аз дәjиширсә, һәмин мәсамәләр дә о дәрәҹәдә јохалыр. Бурада әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсинә сәбәб ја мә'лум мүддәт әрзиндә даһа чох иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр, јә'ни әмәjин интенсивлиjинин артмасыдыр, ја да иш гүввәсинин гејри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак едилмәси һалларынын азалмасыдыр. Мәсәлән, һәр дәфә сүкунәт һалындан һәрәкәтә кечмәк артыг гүввә сәрф олунмасыны тәләб етдикдә бу гүввәнин јери, әлдә едилмиш нормал сүр'әтли әмәjин даһа узун мүддәтдә давам етмәси илә долдурулур. Дикәр тәрәфдән, ишин фасиләсиз вә јекнәсәг бир шәкилдә давам етмәси фәһләнин диггәт кәркинлиjини вә һәjати енержисинин ҹошгунлуғуну зәифләдир, чүнки ону фәалиjjәтин садәҹә дәjишмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән истираһәт вә һәвәсдән мәһрум едир.

Лакин әмәк мәһсулдарлығы јалныз ишчинин мәһарәтиндән дејил, һәм дә онун ишләтдиjи аләтләрин мүкәммәл олмасындан да асылыдыр. Еjни нөв аләтләр, мисал үчүн, кәсән, дешән, ојан, зәрбә ендирән вә саир бу кими аләтләр мүхтәлиф әмәк просесләриндә тәтбиг едилир, дикәр тәрәфдән исә, еjни әмәк просесиндә еjни бир аләт мүхтәлиф әмәлиjjат үчүн дә ишләдилир. Лакин әмәк просесинин мүхтәлиф әмәлиjjаты бир-бириндән ајрылан кими вә һиссә фәһләсинин јеринә јетирдиjи һәр бир һиссә әмәлиjjаты максимум дәрәҹәдә мүкәммәл вә, демәли, мүстәсна бир форма алан кими,—мәһз бу андан е'тибарән, кечмишдә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн олан аләтләрдә дәjишиклик етмәк лазым кәлир. Бу аләтләрин формасыны һансы истигамәтдә дәjишдирмәк лазым кәлдиjи тәҹрүбәдә ашкара чыхыр, чүнки тәҹрүбә көстәрир ки, дәjишмәмиш формада галан аләтләрдән истифадә олунмасы мәһз нә кими хүсуси чәтинликләр төрәдир. Мануфактуранын характерик хүсусиjjәтләри әввәлән ондан ибарәтдир ки, иш аләтләри мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр вә бунун сајәсиндә еjни нөвдән олан аләтләр тәтбиг олундуғу һәр бир хүсуси саһә үчүн сабит форма алыр; бу хүсусиjjәтләр һабелә ондан ибарәтдир ки, бу иш аләтләри ихтисаслара ујғунлашдырылыр вә бунун сајәсиндә аләтләрин һәр бири анҹаг спесифик һиссә ишчисинин әлиндә долғун иш көрә билир. Тәкҹә Бирминкемдә 500-ә гәдәр мүхтәлиф чәкич гајрылыр, һәм дә бу чәкичләрдән һәр бири јалныз хүсуси истеһсал просесиндә ишләдилмәк дејил, һәтта чох вахт бир нечә мүхтәлиф чәкич еjни бир просесин ајры-ајры әмәлиjjатларында ишләдилир. Мануфактура дөврү иш аләтләрини һиссә фәһләләринин јалныз хүсуси функсијаларына ујғунлашдырмагла бу аләтләри садәләшдирир, јахшылашдырыр вә мүхтәлифләшди-

рир[31]. Бунунла да мануфактура дөврү, бир чох садә аләтләрин комбинасијасындан ибарәт олан машынын илк мадди шәртләрини јаратмыш олур.

Һиссә фәһләси вә онун ишләтдији аләт, мануфактуранын садә үнсүрләридир. Инди исә бүтөвлүкдә көтүрүлән мануфактураны нәзәрдән кечирәк.

3. МАНУФАКТУРАНЫН ИКИ ӘСАС ФОРМАСЫ: ҺЕТЕРОКЕН МАНУФАКТУРА ВӘ ҮЗВИ МАНУФАКТУРА

Мануфактуралар өз дахили гурулушуна көрә ики әсас формаја бөлүнүр; бу ики форма бә'зән бир-биринә чулғашмыш шәкилдә олса да, маһијјәтчә бир-бириндән фәргли ики формадыр вә сонралар мануфактура ири машын сәнајесинә чеврилдикдә бу формалар һеч дә ејни рол ојнамыр. Мануфактуранын бу икили характери мәһсулун өз тәбиәтиндән ирәли кәлир. Мәһсул ја ајры-ајры һиссә мәһсулларынын сырф механики бирләшмәси јолу илә әлдә едилир, ја да бир-биринә бағлы олуб бир-биринин ардынча кәлән бир сыра просес вә әмәлијјатын нәтичәсиндә өз һазыр формасына кирир.

Мәсәлән, локомотив 5 000-дән артыг мүстәгил һиссәдән ибарәтдир. Лакин локомотив ири сәнајенин мәһсулу олдуғуна көрә биринчи нөв әсил мануфактураја нүмунә ола билмәз. Саат исә буна чох көзәл мисалдыр вә һәлә Уилјам Петти, мануфактурадакы әмәк бөлкүсүнү тәсвир етмәк үчүн сааты мисал кәстәрмишдир. Нүрнберг сәнәткарынын фәрди мәһсулу олан саат, дөнүб бир чох һиссә фәһләсинин ичтимаи мәһсулу олмушдур. Мәсәлән: саатын гәлибчиси; саатын јајыны һазырлајан фәһлә; сиферблатыны һазырлајан; инчә симләрини һазырлајан; саатын дашларыны һазырлајан фәһлә; әгрәбләрини гајыран; саатын көвдәсини гајыран фәһлә; јивләрини ачан фәһлә; бир чох голлара ајрылан зәрләмә фәһләси; сонра, саатын чархларыны гајыран фәһлә (һәм дә латун чарх гајыранлар ајры, полад чарх гајыранлар ајры); трибләри гајыран фәһлә; сааты гурма вә әгрәбләринин јерини дәјишдирмә механизмини гајыран фәһлә; acheveur de pignon (чархлары трибләр үзәриндә јеринә салыб бәркидир, фаскалары пардаглајыр вә

---

[31]) Дарвин елмдә јени бир дөвр ачан „Нөвләрин мәншәји" әсәриндә битки вә һејванларын тәбии органлары һаггында дејир: „Ејни бир орган мүхтәлиф иш көрдүјү һалларда органларын дәјишмәсинә сәбәб, бәлкә дә, будур ки, бу һалда тәбии сечмә гануну, форманын һәр бир чүз'и дәјишмәсинә, бир органын анчаг ајрыча мүәјјән бир вәзифә дашыдығы һаллардакына нисбәтән даһа аз јардым көстәрир вә ја даһа аз мане олур. Мәсәлән, ән мүхтәлиф шејләри кәсмәк үчүн ишләдилән бычаглар үмумијјәтлә аз-чох ејни формада гала биләр; лакин бир аләт анчаг мүәјјән бир мәгсәдлә ишләдилмәк үчүндүрсә, башга бир мәгсәдлә ишләдиләндә өз формасыны да дәјишмәлидир".

и. а.); саатын тсапфаларыны гајыран фәһлә; planteur de finissage (мүхтәлиф чарх вә трибләри механизмә салыр); finisseur de barillet (чархлара диш ачыр, дешикләри лазыми гәдәр бөјүдүр вә дилчәјин јајыны вә өзүнү бәркидир); саатын ишләмәсини тәнзим едән механизми һазырлајан, саат силиндрлә ишләдикдә исә онун силиндрләрини дә гајыран фәһлә; саатын ишләк чархларыны һазырлајан; рәггас гајыран фәһлә; саатын ракетини (тәнзим механизмини) һазырлајан фәһлә; planteur d'échappement (саатын ишләмәсини тәнзим механизмини јериндә гуран фәһлә); сонра repasseur de barillet (јајын силиндрини вә дилчәјини јығмаг ишини баша чатдырыр); полад пардаглајан; чархлары пардаглајан; винтләри пардаглајан; рәгәм јазан; мина һазырлајан (миси миналајан); fabricant de pendants (анчаг саатын көвдәси үчүн һалга гајырыр); finisseur de charnière (латун әгрәб охуну көвдәнин шарниринә кечирир вә и. а.); faiseur de secret (саатын гапағыны ачан јајы көвдәдә јеринә салыр); нәггаш; зәрбчи; саатын көвдәсини пардаглајан фәһлә вә и. а. вә саирә; нәһајәт, саатын бүтүн механизмини гурашдырыб бирләшдирән вә сааты ишә салан фәһлә. Саатын чох аз һиссәси бир нечә әлдән кечир вә бүтүн бу membra disjecta [бир-бириндән ајры олан үзвләр][118] јалныз о заман бир фәһләнин әлиндә бирләшир ки, бу үзвләри бирләшдириб бүтөв бир механизм һалына салмаг лазымдыр. Бурада вә бу кими башга истеһсал саһәләриндә һазыр мәһсулун өз мүхтәлиф тәркиб һиссәләринә мүнасибәти сырф кәнар мүнасибәтдир, буна көрә дә бурада һиссә фәһләләринин бир е'малатханада бирләшмәси анчаг тәсадүфидир. Һиссә ишләри дә, Ваадт вә Невшател кантонларында олдуғу кими, ајрыча мүстәгил сәнәт шәклиндә јеринә јетирилә биләр, һалбуки, мәсәлән, Ченеврәдә ири саат мануфактуралары вардыр, јә'ни һиссә фәһләләри бир капиталын идарәси алтында билаваситә коопераснја әсасында ишләјирләр. Лакин бурада да чох аз һаллар олур ки, саатын сиферблаты, јајы вә көвдәси мануфактуранын өзүндә һазырлансын. Бурада комбинәләшдирилмиш мануфактура истеһсалы анчаг мүстәсна һалларда әлверишлидир, чүнки евдә ишләјән фәһләләр арасындакы рәгабәт олдугча бөјүкдүр, истеһсалын бир чох һетерокен просесләрә парчаланмасы исә әмәк аләтләринин биркә ишләдилмәси имканыны, демәк олар, тамамилә арадан галдырыр; һалбуки истеһсал мәканча сәпәләнмиш һалда олдугда капиталист, фабрик биналарына гојулан хәрчләрдән вә саирәдән азад олур[32]). Лакин

[32]) 1854-чү илдә Ченеврәдә 80 000 саат истеһсал едилмишди ки, бу да Невшател кантонундакы саат истеһсалынын бешдә бириндән дә аздыр. Ваһид бир саат мануфактурасы һесаб едилә биләчәк Шо-де-Фон һәр ил Ченеврәдән икигат артыг саат һазырлајыр. Ченеврәдә 1850-чи илдән 1861-чи илә дәк 720 000 саат һазырланмышды. Бах: „Report from Geneva

гејд етмәк лазымдыр ки, евдә өзләри үчүн дејил, капиталист (fabricant, établisseur) үчүн ишләјән бу һиссә фәһләләринин вәзијјәти дә, анҹаг өз сифаришчиләри үчүн ишләјән мүстәгил сәнәткарын вәзијјәтиндән тамамилә фәрглидир[33].

Мануфактуранын дикәр нөвүндә, онун мүкәммәл формасында истеһсал едилән мәһсул бир-биринә бағлы олан инкишаф фазаларындан, ардычыл просесләр сырасындан кечир; мәсәлән, ијнә мануфактурасы бу гәбилдәндир, бурада мәфтил 72 вә һәтта 92 нәфәр спесифик һиссә фәһләсинин әлиндән кечир.

Белә бир мануфактура әввәлдә дағыныг һалда олан сәнәтләри комбинәләшдирдијинә көрә мәһсулун ајры-ајры истеһсал фазалары арасындакы мәкан мәсафәсини азалдыр. Мәһсулун бир мәрһәләдән башга мәрһәләјә кечмәси үчүн лазым олан вахт вә, демәли, бу кечидләрә сәрф олунан әмәк азалыр[34]. Бу јолла әмәк мәһсулдарлығы сәнәтдәкинә нисбәтән хејли артыр вә бу артым үмумијјәтлә мануфактуранын коопераси̇ја характериндән ирәли кәлир. Дикәр тәрәфдән, мануфактураја хас олан әмәк бөлкүсү принсипи истеһсалын мүхтәлиф фазаларыны бир-бириндән ајырыр вә сәнәт характери дашыјан мүтабиг мигдар тәкләнмиш һиссә иш шәкли алыр. Бир-бириндән ајрылмыш функсијалар арасында әлагә јаратмаг вә бу әлагәни давам етдирмәк үчүн, мәһсулун даим бир әлдән башга әлә, бир просесдән башга просесә кечмәси лазым кәлир. Ири сәнаје нөгтеји-нәзәриндән бу һал, хәрҹләри артыран вә мануфактура принсипинә дахилән хас олан характерик бир мәһдудијјәт кими мејдана чыхыр[35].

Мүәјјән мигдар хам материалы, мәсәлән, кағыз мануфактурасында чындыры вә ја ијнә мануфактурасында мәфтили көтүрсәк, мә'лум олар ки, мәһсул сон шәклини аланадәк бу хам материал мүхтәлиф һиссә фәһләләри әлиндән вә заман е'тибары илә бир-биринин ардынҹа кәлән истеһсал фазаларын-

---

on the Watch Trade", „Reports". by H. M's Secretaries of Embassy and Legation the Manufactures, Commerce etc."дә, № 6, 1863. Мүрәккәб мәһсул истеһсалындакы ајры-ајры просесләрин бир-бириндән асылы олмамасынын өзү артыг бу кими мануфактуралары ири сәнајенин машынлы истеһсалына чевирмәји сон дәрәҹә чәтинләшдирмәкдән башга, саат истеһсалында даһа ики хүсуси манеә вардыр: биринчиси, бу истеһсалын тәркиб үнсүрләринин чох хырда олмасы вә зәрифлијидир, икинчиси дә, зинәт шеји олан саатын чох мүхтәлиф формаларда гајрылмасыдыр. Лондонда ән јахшы фирмалар бир илдә чәтин ки, бир дүжүн ејни саат истеһсал едир. Мүвәффәгијјәтлә машын тәтбиг едән Вашрон вә Константен саат фабрики бир бојда вә бир формада ән чоху 3-4 чүр саат һазырлајыр.

[33]) Сәнәт ишинин јухарыда гејд едилдији кими парчаландығыны, буна көрә дә иш аләтләринин бир-бириндән ајрылдығыны вә ихтисас әсасында бөлүндүјүнү, һетерокен мануфактуранын классик нүмунәси олан саат истеһсалы тимсалында тәдгиг етмәк хүсусилә асандыр.

[34]) „Инсанлар бир-биринә бу гәдәр јахын мәсафәдә оланда нәглијјат үчүн ән аз әмәк сәрф олунмалыдыр" („The Advantages of the East-India Trade", p. 106).

[35]) „Мануфактурада мәһсулун кечдији мүхтәлиф истеһсал мәрһәләләринин бир-бириндән ајрылмыш олмасы вә әл әмәји тәтбиги шәраитиндә бунун лабүдлүјү, истеһсал хәрҹләрини олдугҹа артырыр, һәм дә итки башлыча олараг бир истеһсал просесиндән башгасына кечмәкдән ирәли кәлир" („The Industry of Nations". London, 1855, Part II, p. 200).

дан кечир. Лакин биз е'малатхананы мәчму бир механизм кими нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, хам материал ејни заманда бүтүн истеһсал фазаларында олур. Һиссә фәһләләриндән ибарәт олан мәчму фәһлә, аләтләрлә силаһланмыш бир чох әлләринин бир гисми илә мәфтили чәкиб узатдығы һалда, ејни заманда онун башга әл вә аләтләри бу мәфтили дүзәлдир, ону кәсир, учларыны итиләјир вә и. а. Просесин ајры-ајры мәрһәләләринин заман е'тибары илә бир-биринин ардынча кәлмәси онларын мәкан е'тибары илә бир-биринин јанында јерләшмәсинә чеврилир. Нәтичәдә мә'лум бир мүддәт әрзиндә даһа чох һазыр әмтәә әлдә едилир[36]. Мүхтәлиф ишләрин бу чүр ејни заманда чәрәјан етмәси мәчму просесин үмуми кооперасија формасындан ирәли кәлирсә дә, кооперасија шәраитини мануфактура нәинки һазыр шәкилдә тапмыш олур, һәтта сәнәткарлығы тәркиб үнсүрләринә парчаламагла һәмин шәраити гисмән өзү дә јарадыр. Дикәр тәрәфдән, мануфактура анчаг фәһләни мәһсулун ејни һиссәсини һазырламаға тәһким етмәклә әмәк просесинин һәмин ичтимаи тәшкилинә наил олур.

Һәр бир һиссә фәһләсинин һиссә мәһсулу ејни заманда ејни бир мәһсулун јалныз мүәјјән инкишаф пилләси олдуғуна көрә, бир фәһлә башга бир фәһләјә вә ја бир груп фәһлә башга бир груп фәһләјә хам материал вермиш олур. Биринин әмәјинин нәтичәси, дикәринин әмәји үчүн башланғыч нөгтәси олур. Беләликлә, бурада бир фәһлә башга фәһләләрә иш вермиш олур. Һәр бир һиссә просесиндә нәзәрдә тутулан фајдалы нәтичәни әлдә етмәк үчүн лазым олан иш вахты тәчрүбәдә мүәјјәнләшир вә мануфактураның мәчму механизми белә бир шәртә әсасланыр ки, мә'лум иш вахтында мә'лум нәтичә әлдә едилмәлидир. Бир-бирини тамамлајан мүхтәлиф әмәк просесләри анчаг бу шәртлә заманча вә мәканча јан-јана вә ејни заманда фасиләсиз чәрәјан едә биләр. Ајдындыр ки, ајры-ајры ишләрин вә, демәли, ајры-ајры фәһләләрин бир-бириндән бу чүр билаваситә гаршылыглы сурәтдә асылы олмасы, бу фәһләләрдән һәр бирини өз функсијасына анчаг зәрури иш вахты сәрф етмәјә мәчбур едир вә бунун нәтичәси олараг, мүстәгил сәнәтдәкинә вә һәтта садә кооперасијадакына нисбәтән әмәкдә тамамилә башга чүр фасиләсизлик, һамаһәнклик, мүнтәзәмлик, гајда[37] вә хүсусән даһа јүксәк интенсивлик әмәлә кәлмиш олур. Әмтәә

---

[36]) „Әмәк бөлкүсү әмәји ејни заманда јеринә јетирилә биләчәк мүхтәлиф әмәлијјатлара парчаламагла, вахта да гәнаәт едир... Ајрыча бир адамын далбадал јеринә јетирмәси лазым кәлән мүхтәлиф әмәк просесләринин һамысы бирдән јеринә јетирилдијинә көрә, мәсәлән, мүәјјән бир мүддәт әрзиндә бир чох тамамилә һазыр санчаг гајырмаг имканы әлдә едилир, һалбуки әкс тәгдирдә ејни мүддәтдә анчаг тәк бир санчағын учуну кәсмәк вә итиләмәк мүмкүн оларды“ (*Dugald Stewart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 319).

[37]) „Мануфактура ишчиләринииин тәркиби нә гәдәр чох мүхтәлиф олса... һәр бир ишдә бир о гәдәр чох гајда вә интизам олар, бу ишә бир о гәдәр аз вахт вә әмәк сәрф олунар“ [„The Advantages of the East-India Trade“. London, 1720, p. 68).

истеһсалына анҹаг иҹтимаи зәрури иш вахты сәрф олунмасы лазым кәлдијинә көрә, бу һал, әмтәә истеһсалы шәраитиндә, үмумиҗјәтлә десәк, рәгабәтин кәнардан көстәрдији мәҹбури тәзјиг шәклиндә ашкара чыхыр, чүнки, сәтһи ифадә илә десәк, һәр бир ајрыҹа истеһсалчы өз әмтәәсини базар гијмәтинә сатмалыдыр. Һалбуки мануфактурада мә'лум иш вахтында мә'лум мигдар мәһсул һазырламаг, истеһсал просесинин өзүнүн техники гануну олур[38].

Лакин мүхтәлиф әмәлијјатларын тәләб етдији вахт бир-биринә бәрабәр дејилдир вә буна көрә дә бу әмәлијјатлар бәрабәр мүддәтдә мүхтәлиф мигдар һиссә мәһсулу верир. Демәли, һәр бир фәһлә күндән-күнә даим ејни әмәлијјаты јеринә јетирмәлидирсә, онда мүхтәлиф әмәлијјатлар үчүн мүхтәлиф мигдар фәһлә лазымдыр; мәсәлән, һәрфхана мануфактурасында һәрфтөкән һәр 4 фәһләјә һәрфи гәлибдән чыхардан 2 фәһлә вә чилалајан бир фәһлә тәләб олунур, чүнки һәрфтөкән фәһлә саатда 2 000 һәрф төкүр, гәлибдән чыхардан фәһлә 4 000 һәрфи гәлибдән чыхарыр, чилалајан исә 8 000 һәрфи чилалајыр. Бурада кооперасија принсипи өзүнүн ән садә формасына, јә'ни јекҹинс иш көрән бир чох адамын ејни заманда тәтбиг едилмәси формасына гајыдыр; лакин инди бу принсип мә'лум үзви мүнасибәти ифадә едир. Беләликлә, мануфактура әмәк бөлкүсү иҹтимаи мәҹму фәһләнин кејфијјәтҹә мүхтәлиф органларыны нәинки садәләшдирир вә мүхтәлифләшдирир, һәм дә бу органларын кәмијјәт мигдары үчүн, јә'ни бу хүсуси функсијаларын һәр бириндә чалышан фәһләләрин нисби сајы вә ја фәһлә групларынын нисби кәмијјәтләри үчүн мөһкәм ријази пропорсија да јарадыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү иҹтимаи әмәк просесини кејфијјәтҹә парчаламагла бәрабәр, бу просесин кәмијјәт нормаларыны вә пропорсијаларыны да инкишаф етдирир.

Бир һалда ки, мүәјјән истеһсал үчүн тәҹрүбә әсасында мүхтәлиф һиссә фәһләси группары арасында ән мәгсәдәујғун сај нисбәти гәрарлашмышдыр, онда истеһсалын мигјасы анҹаг ајры-ајры фәһлә групларынын сајыны һәмин нисбәтә мүтәнасиб сурәтдә артырмагла кенишләндирилә биләр[39]. Бундан әлавә, белә бир ҹәһәт дә нәзәрдә тутулмалыдыр ки, ејни бир фәрд

---

[38]) Бурасы вар ки, бир чох истеһсал саһәләриндә мануфактура мүәссисәләри бу нәтиҹәни анҹаг гисмән әлдә едир, чүнки мануфактура, истеһсал просесинин үмуми кимјәви вә физики шәраитини там нәзарәт алтына алмаға гадир дејилдир.

[39]) „Бир һалда ки, тәҹрүбә һәр бир мүәјјән мануфактура мәһсулунун хүсуси тәбиәтинә ујғун оларағ истеһсалы ән әлверишли шәкилдә нечә һиссә әмәлијјатларына бөлүшдүрмәк лазым кәлдијини вә һәр бир әмәлијјат үчүн нә гәдәр фәһлә тәләб олундуғуну көстәрмишдир, тәҹрүбә нәтиҹәсиндә гәрарлашмыш бу сај нисбәтинә дүрүст риајәт етмәјән мүәссисәләрин һамысында истеһсал хәрҹләри артыг олаҹагдыр... Сәнаје мүәссисәләринин чох бөјүк мигјасда кенишләнмәси сәбәбләриндән бири будур“ (*Ch. Babbage*. „On the Economy of Machinery“. London, 1832, ch. XXI, p. 172. 173).

мә'лум ишләри, һәчм чәһәтдән бөјүк вә ја кичиклијиндән асылы олмајараг, ејни дәрәчәдә асанлыгла көрә биләр; мәсәлән, јүксәк нәзарәт әмәји, һиссә мәһсулларын бир истеһсал фазасындан башгасына кечмәси вә саирә бу гәбилдәндир. Буна көрә дә бу кими ишләри ајырыб хүсуси фәһләләр тәрәфиндән көрүлән мүстәгил функсијалар шәклинә салмаг анчаг истеһсалда мәшғул олан фәһләләрин сајы артырыланда әлверишли олур; лакин бу заман бүтүн фәһлә группары да ејни пропорсијада артмалыдыр.

Ејни һиссә функсијасыны јеринә јетирән һәр бир ајрыча фәһлә групу, мә'лум мигдар фәһлә, јекчинс үнсүрләрдән ибарәт олуб мәчму механизмин хүсуси органыны тәшкил едир. Лакин бә'зи мануфактураларда һәр бир белә групун өзү ишләк чисмин әлаһиддә парчасыдыр, мәчму механизм исә, бу бәсит истеһсал организмләринин тәкрары вә ја артырылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Мисал үчүн, бутулка мануфактурасыны көтүрәк. Бу мануфактура бир-бириндән хејли фәргли үч мүхтәлиф фазаја бөлүнүр. Әввәлән, һазырлыг фазасы: бу фазада хәлитә һазырланыр—гум, әһәнк вә саирә бир-биринә гатышдырылыр вә әридилиб сыјыг шүшә күтләси һалына салыныр[40]. Бу биринчи фазада, һабелә бутулканы күрәдән чыхартмаг, чешидләмәк, габлашдырмаг вә саир бу кими ишләрдән ибарәт олан сонунчу фазада мүхтәлиф һиссә фәһләләри мәшғулдур. Бутулканын әсил мә'нада истеһсал едилмәси, јә'ни сыјыг шүшә күтләсиндән бутулка һазырламаг фазасы, һәмин ики фаза арасындадыр. Бир күрәнин ағзында бир груп фәһлә ишләјир; Инкилтәрәдә «hole» (пәнчәрә) фәһләләри адланан бу група бир bottle maker [бутулкачы] вә ја finisher [күндәчи], бир blower [үфләјичи], бир gatherer [гурашдырычы], бир putter up [топлајычы] вә ја whetter off [пардагчы], бир дә taker in [гондарычы] дахилдир. Бу беш һиссә фәһләси ваһид бир ишләк чисмин ајры-ајры органларыдыр, бу ваһид чисим исә анчаг бүтөв һалда, јә'ни анчаг беш нәфәрин билаваситә кооперасијасы кими фәалијјәт көстәрә биләр. Бу беш үзвдән бири чатышмаса, бүтүн чисим һәрәкәтсиз галачагдыр. Лакин ејни бир әритмә күрәсинин бир нечә, мәсәлән, Инкилтәрәдә 4—6, ағзы олур, бунлардан һәр биринин габағында ода гаршы давамлы олуб, сыјыг шүшә илә долу әритмә тијаны вардыр ки, һәр биринин башында беш нәфәрдән ибарәт фәһлә групу ишләјир. Бурада һәр бир ајрыча груп билаваситә әмәк бөлкүсүнә әсасән ајрылыр, һалбуки јекчинс олан мүхтәлиф группар арасындакы

---

[40]) Инкилтәрәдә әритмә күрәси, шүшә шејләрин һзаырландығы күрәдән ајры олур, башга јердә исә, мәсәлән, Белчикада, бу просесләрин һәр икиси үчүн ејни күрәдән истифадә олунур.

иттифаг садә кооперасијадыр; бурада истеһсал васитәләринин бириндән, кәтирдијимиз мисалда шүшә әритмә күрәсиндән, биркә ишләдилмәси сајәсиндә даһа артыг гәнаәтлә истифадә едилир. Һәрәсиндә 4—6 груп фәһләнин ишләдији һәр бир белә күрә, шүшә гајыран мүстәгил е'малатхана кими бир шејдир, шүшә мануфактурасы исә, истеһсалын башланғыч вә сон фазалары үчүн лазым олан бүтүн аваданлыг вә фәһләләри илә бирликдә бир нечә бу кими е'малатхананы әһатә едир.

Нәһајәт, гисмән мүхтәлиф сәнәтләрин комбинасијасындан әмәлә кәлән мануфактуранын өзү дә инкишаф едиб мүхтәлиф мануфактуралар комбинасијасы шәклини ала биләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә ири шүшә мүәссисәләри ода гаршы давамлы әритмә тијанларыны өзләри гајырырлар, чүнки мәһсулун јахшы олуб-олмајачағы хејли дәрәчә бу тијанларын кејфијјәтиндән асылыдыр. Бурада истеһсал васитәси мануфактурасы мәһсул мануфактурасы илә әлагәдардыр. Мәһсул мануфактурасы исә, әксинә, елә мануфактураларла әлагәдар ола биләр ки, онун вердији мәһсул о мануфактуралар үчүн хам материал олур вә ја сонралар о мануфактураларын мәһсулу илә бирләшир. Мәсәлән, бә'зи вахт флинтглас мануфактурасы шүшә чилалајан мануфактура илә, һабелә мүхтәлиф шүшә габлар үчүн металдан гулп-гапаг һазырлајан латунәритмә мануфактурасы илә бирләшир. Бу һалда бир-бири илә бирләшмиш мүхтәлиф мануфактуралар мәчму бир мануфактуранын мәканча аз-чох ајрычалашмыш шө'бәләридир вә ејни заманда бир-бириндән асылы олмајан истеһсал просесләридир, чүнки бунлардан һәр биринин өзүнә мәхсус әмәк бөлкүсү олур. Комбинәләшдирилмиш мануфактуранын бә'зи үстүнлүкләри олдуғуна бахмајараг, өз әсасы үзәриндә һәгиги техники бирлик јарада билмир. Бу бирлик анчаг, мануфактура дөнүб машынлы истеһсал олandан сонра мејдана кәлир.

Әмтәәнин истеһсалына лазым олан иш вахтыны азалтмағы тез бир заманда өзү үчүн шүурлу бир принсип кими е'лан едән мануфактура дөврү[41] ајры-ајры һалларда, хүсусән чохлу адам ишләдилмәсини вә чохлу гүввә сәрф едилмәсини тәләб едән бә'зи садә һазырлыг просесләриндә машынларын тәтбиг едилмәсини дә инкишаф етдирир. Мәсәлән, чох кечмәдән кағыз мануфактурасында чынданы дидмәк үчүн хүсуси дәјирманлар, металлуркијада исә күлчәни хырдаламаг үчүн һәвәнк машынлары[42] ишә салынды. Ән бәсит машын һәлә Рома империја-

[41]) Буну биз, әзчүмлә У. Петти, Чон Беллерс, Ендрү Јаррантонун әсәрләриндән, „The Advantages of the East-Jndia Trade“ китабындан вә Ч. Вандерлинтин әсәрләриндән көрүрүк.

[42]) Һәлә XVI әсрин ахырларында Франсада күлчәни хырдаламаг вә јумаг үчүн һәвәнк вә гәлбир ишләдилирди.

сындан мирас галмышдыр ки, бу да су дәјирманыдыр[43]. Сәнәт дөврүндән дә бизә компас, барыт, китаб чапы вә автомат саат кими бөјүк кәшфләр галмышдыр. Лакин бундан сонра да машын јенә, Адам Смитин әмәк бөлкүсү илә јанашы олараг машын үчүн ајырдығы икинчи дәрәчәли ролу ојнамагда давам едир[44]. XVII әсрдә бә'зи саһәләрдә машын тәтбиги чох мүһүм рол ојнамышдыр, чүнки бу тәтбиг мүасир механиканы јаратмагда о заманын бөјүк ријазијјатчылары үчүн әмәли дајаг нөгтәси олмуш вә онларда һәвәс ојатмышдыр.

Мәһз мануфактура дөврүнә хас олан механизм, бир чох һиссә фәһләсиндән ибарәт олан мәчму фәһләнин өзүдүр. Әмтәә истеһсалчысынын вахташыры јеринә јетирдији вә онун әмәк просесиндә говушуб бүтөв бир шәкил алан мухтәлиф әмәлијјатлар, истеһсалчынын гаршысында мүхтәлиф тәләбләр ирәли сүрүр. Истеһсалчы бир һалда чохлу гүввә сәрф етмәли, башга бир һалда чох чевик, үчүнчү һалда чох диггәтли олмалыдыр вә и. а; лакин ејни бир фәрддә бүтүн бу кејфијјәтләр ејни дәрәчәдә олмур. Мүхтәлиф әмәлијјатлар бөлүндүкдән, тәкләндикдән вә бир-бириндән тәчрид олундугдан сонра фәһләләр дә өз башлыча габилијјәтләринә ујғун олараг бөлүнүр, тәсниф олунур вә груплара ајрылырлар. Беләликлә, фәһләләрин тәбии хүсусијјәтләри, әмәк бөлкүсүнүн көк салыб инкишаф етмәси үчүн бир зәмин олурса, дикәр тәрәфдән, мануфактура тәтбиг едилдикдә, өз тәбиәтинә көрә јалныз биртәрәфли хүсуси функсијалары јеринә јетирмәк үчүн јарарлы олан иш гүввәләрини инкишаф етдирир. Бу һалда мәчму фәһлә бүтүн истеһсал кејфијјәтләринә ејни дәрәчәдә мәһарәтлә малик олур, һәм дә бу мәһарәтини олдугча гәнаәтлә сәрф едир, чүнки о, хүсуси бир фәһлә вә ја хүсуси бир фәһлә групунда фәрдиләшмиш олан һәр бир органыны анчаг онун спесифик функсијасыны јеринә јетирмәк үчүн тәтбиг едир[45]. Һиссә фәһләси мәчмусу

---

[43]) Машынын бүтүн инкишаф тарихини ун дәјирманынын инкишаф тарихиндән көрмәк олар. Инкилисчә фабрикә һәлә бу күнә гәдәр mill [дәјирман] дејилир. XIX әсрин биринчи он илләриндә технолокија һаггында алманча јазылан әсәрләрдә дә, нәинки тәбиәт гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән машынлары, һәтта механики чиһазлар тәтбиг едән һәр бир мануфактураны адландырмаг үчүн Mühle [дәјирман] сөзүнүн ишләдилдијинә тәсадүф едирик.

[44]) Охучу бу әсәрин дөрдүнчү китабындан көрәчәкдир ки, А. Смит әмәк бөлкүсү һаггында һеч бир јени фикир сөјләмәмишдир. Мануфактура дөврү һаггында үмуми нәтичәләр чыхаран бир игтисадчы олмаг е'тибары илә онун үчүн характерик олан чәһәт, әмәк бөлкүсүнә хүсуси әһәмијјәт вермәсидир. Ири сәнаје инкишаф етдикчә Лодердел, даһа сонракы дөврдә исә Јур машына анчаг икинчи дәрәчәли рол верән А. Смитин бу фикринә гаршы е'тираз етмишдир. Бундан башга А. Смит, аләтләрин нөвләрә ајрылмасыны, јә'ни мануфактурада һиссә фәһләләринин өзләринин бөјүк рол ојнадығы бу иши машынларын ихтирасы илә гарышдырыр. Машын ихтира етмәк саһәсиндә мануфактура фәһләләри дејил,—алимләр, сәнәткарлар, һәтта кәндлиләр (Бриндли) вә башгалары рол ојнамышлар.

[45]) „Мануфактурада ишин мүхтәлиф дәрәчәдә мәһарәт вә гүввә тәләб едән бир нечә мүхтәлиф әмәлијјата бөлүндүјүнә көрә, мануфактура саһиби өзүнү мәһз һәр бир әмәлијјат үчүн лазым олдуғу гәдәр гүввә вә мәһарәтлә тә'мин едә биләр. Мәһсулу һазырламаг просеси тәк бир фәһләнин өһдәсинә дүшсәјди, ејни бир фәрдин ән зәриф ишләри көрә билмәк үчүн кифајәт гәдәр мәһарәти вә ән ағыр ишләри көрә билмәк үчүн кифајәт гәдәр гүввәси олмалы иди“ (*Ch. Babbage*, ситат кәтирилән әсәр, фәсил XIX).

фәһләнин бир органы кими һәрәкәт етдикдә, онун биртәрәфли вә һәтта гүсурлу олмасы, онун үчүн бир мәзијјәт олур[46]. Биртәрәфли функсијаны јеринә јетирмәк адәти ону инстинктив бир архајынлыгла һәрәкәт едән органа чевирир, мәчму механизм әлагәси исә, ону машынын ајрыча бир һиссәси кими мүнтәзәм ишләмәјә вадар едир[47].

Мәчму фәһләнин мүхтәлиф функсијалары бир-бириндән садә вә ја мүрәккәб, бир-бириндән ашағы вә ја јүксәк дәрәчәли ола биләчәјинә көрә онун органлары, фәрди иш гүввәләри чох мүхтәлиф дәрәчәли тәһсилә малик олмалыдыр вә буна көрә онларын дәјәри дә чох мүхтәлифдир. Беләликлә, мануфактура, иш гүввәләри ијерархијасы јарадыр вә буна әмәк һаггы дәрәчәләри мүтабиг олур. Фәрди фәһлә бир тәрәфдән бүтүн өмрү боју јеринә јетирдији биртәрәфли функсијаја ујғунлашырса, дикәр тәрәфдән мүхтәлиф иш әмәлијјатлары да ејни дәрәчәдә бу тәбии вә тәчрүбәдә әлдә едилмиш бачарыг ијерархијасына ујғунлашыр[48]. Һалбуки һәр бир истеһсал просеси, һәр бир адамын ејни дәрәчәдә бачара биләчәји мә'лум садә һәрәкәтләр тәләб едир. Инди бу һәрәкәтләр, истеһсал фәалијјәтинин даһа мәзмунлу чәһәтләри илә өз зәиф әлагәсини кәсир вә тамамилә мүстәсна функсијалар шәклиндә донуб мөһкәмләнир.

Буна көрә дә мануфактура, әһатә етдији һәр бир сәнәт саһәсиндә тә'лимсиз адланан елә фәһлә категоријасы јарадыр ки, сәнәткарлыг истеһсалы бу кими фәһләләри әсла гәбул етмирди. Мануфактура биртәрәфли ихтисасы, үмумијјәтлә әмәк габилијјәти һесабына ән јүксәк мәһарәт дәрәчәсинә чатдырыр вә һәр бир инкишафдан мәһрум олмағын өзүнү хүсуси бир ихтисас шәклинә салыр. Дәрәчәләр ијерархијасы илә јанашы фәһләләр арасында садәчә, тә'лимли вә тә'лимсиз фәһләләр бөлкүсү дә әмәлә кәлир. Тә'лимсиз фәһләләри өјрәтмәк хәрчи тамамилә арадан галхыр, тә'лимли фәһләләри өјрәтмәк хәрчи исә, онларын функсијалары бәситләшдијинә көрә сәнәткар-

---

[46]) Мәсәлән, әзәләләрин биртәрәфли инкишаф етмәси, сүмүкләрин әјилмәси вә и. а.

[47]) Бир шүшә мануфактурасынын баш мүдири олан ч-б У. Маршалл, јенијетмә фәһләләрин нә јолла даим интенсив ишләдилдији барәсиндә истинтаг комиссијасы үзвү тәрәфиндән верилән суала чох јахшы чаваб вериб демишдир:" Онлар өз ишләриндә е'тинасыз ола билмәзләр; ишә башладылармы, ону давам етдирмәлидирләр; онлар ејни бир машынын һиссәләри кими бир шејдирләр" („Children's Employment Commission. Fourth Report", 1865, p. 247.).

[48]) Д-р Јур ири сәнаје үчүн јаздығы мәдһијјәсиндә мануфактуранын спесифик характерини, онун кими мүбаһисә нијјәти олмамыш әввәлки игтисадчылара, һәтта өз мүасирләринә, мәсәлән, ријазијјатчы вә механик олмаг е'тибары илә Јурун өзүндән јүксәк олуб сәнајени мануфактура нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едән Баббечә нисбәтән даһа инчә гаврајыр. Јур дејир: „Фәһләнин һәр бир һиссә әмәлијјатына ујғунлашмасы, әмәк бөлкүсүнүн маһијјәтини тәшкил едир". Дикәр тәрәфдән Јур бу бөлкүнү „ишләрин мүхтәлиф фәрди габилијјәтләрә ујғунлашдырылмасы" адландырыр вә, нәһајәт, бүтүн мануфактура системини „мәһарәт дәрәчәләри системи", „әмәјин мүхтәлиф мәһарәт дәрәчәләринә көрә бөлүнмәси" вә саирә кими характеризә едир (*Ure*. „Philosophy of Manufactures", p. 19—23, passim).

ларын хәрчиндән аз олур. Һәр ики һалда иш гүввәсинин дәјәри ашағы дүшүр[49]. Мүстәсна һаллар јалныз о заман мүшаһидә едилир ки, әмәк просесинин парчаланмасы, бир-бири илә әлагәдар олан елә јени функсијалар доғурур ки, бунлар сәнәткарлыг истеһсалында ја һеч јох иди, ја да мәһдуд мигјасда вар иди. Фәһләни өјрәтмәк хәрчләринин арадан галхмасы вә ја азалмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин нисбәтән учузлашмасы, капиталын билаваситә даһа кениш өлчүдә артмасы демәкдир, чүнки иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан һәр шеј, изафи әмәк саһәсини кенишләндирир.

4. МАНУФАКТУРА ДАХИЛИНДӘ ӘМӘҚ БӨЛКҮСҮ ВӘ ЧӘМИЈЈӘТ ДАХИЛИНДӘ ӘМӘҚ БӨЛКҮСҮ

Биз әввәлчә мануфактуранын мәншәјини, сонра онун садә үнсүрләри олан һиссә фәһләни вә онун ишләтдији аләти вә, нәһајәт, мануфактуранын бүтөвлүкдә көтүрүлмүш механизмини нәзәрдән кечиртдик. Инди исә, мануфактура әмәк бөлкүсү илә, һәр бир әмтәә истеһсалынын үмуми әсасыны тәшкил едән ичтимаи әмәк бөлкүсү арасындакы мүнасибәтдән гысача бәһс едәк.

Анчаг әмәјин өзү нәзәрдә тутуларса, ичтимаи истеһсалын өз бөјүк саһәләринә, мәсәлән, әкинчилијә, сәнајејә вә саирәјә бөлүнмәсини үмуми [im Allgemeinen] әмәк бөлкүсү адландырмаг олар, бу истеһсал саһәләринин нөвләрә вә јарымнөвләрә бөлүнмәсини хүсуси [im Besonderen] әмәк бөлкүсү, е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүнү исә фәрди [im Einzelnen] әмәк бөлкүсү адландырмаг олар[50].

Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсү кими, чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүнүн дә вә буна мүвафиг олараг һәр фәрди анчаг мүәјјән бир пешә чәрчивәси илә мәһдуд етмәјин дә инкишафынын бир-биринә әкс ики башланғыч нөгтәси вардыр. Аилә дахилиндә[50a]—инкишаф давам етдикчә гәбилә да-

---

[49]) „Һәр бир пешәкар фәһлә... бир иши вәрдиш едиб тәкмилләшдирмәк имканы әлдә етмәклә... учузлашыр“ (*Ure*. „Philosophy of Manufactures“, p. 19).

[50]) „Әмәк бөлкүсү ән мүхтәлиф пешәләрин ајрылыб тәкләнмәсиндән башланыр вә фәһләләри, мануфактурада олдуғу кими, ејни бир мәһсулу һазырламагла мәшғул олан ајры-ајры групплара бөлмәк дәрәчәсинә чатыр“ (*Storch*. „Cours d'Economie Politique“, Парис нәшри, I чилд, сәһ 173). „Мә'лум мәдәнијјәт дәрәчәсинә чатан халглар арасында үч гәбилдән олан әмәк бөлкүсүнә тәсадүф едирик: үмуми әмәк бөлкүсү адландырдығымыз биринчи бөлкү истеһсалчыларын милли истеһсалда үч әсас саһә олан әкинчиләрә, сәнајечиләрә вә алверчиләрә бөлүнмәсиндән ибарәтдир; хүсуси әмәк бөлкүсү адландырыла биләчәк икинчи бөлкү һәр бир истеһсал саһәсинин нөвләрә бөлүнмәсиндән ибарәтдир... Нәһајәт, әсил мә'нада иш вә ја әмәк бөлкүсү адландырыла биләчәк үчүнчү гәбил истеһсал бөлкүсү, ајры-ајры сәнәт вә ја пешәләр дахилиндәки бөлкүдүр ки... бу да мануфактура вә е'малатханаларын чохунда мүшаһидә едилир“ (*Skarbek*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 84, 85).

[50a]) {*3-чү нәшрә гејд.* Бәшәријјәтин ибтидаи һалынын сонракы чох әсаслы тәдгиги мүәллифи бу нәтичәјә кәтирмишдир ки, әввәлчә аилә инкишаф едиб гәбилә шәклини алма-

хилиндә дә—тәбии әмәк бөлкүсү чинс вә јаш фәргиндән доғур, јә'ни халис физиоложи зәмин үзәриндә баш верир вә ичтимаи һәјат кенишләндикчә, әһали артдыгча, хүсусилә дә мүхтәлиф гәбиләләр арасында ихтилафлар әмәлә кәлиб бир гәбилә башгаларына табе едилдикчә, әмәк бөлкүсү өз даирәсини кенишләндирир. Дикәр тәрәфдән, артыг јухарыда гејд етдијим кими, мәһсул мүбадиләси мүхтәлиф аиләләрин, гәбиләләрин вә ичмаларын тәмас етдикләри нөгтәләрдә башланыр, чүнки бәшәр мәдәнијјәтинин илк чағларында ајры-ајры фәрдләр дејил, аиләләр, гәбиләләр вә саирәләр бир-бири илә мүстәгил бир ваһид кими әлагәјә кирирләр. Мүхтәлиф ичмалар өз мүһитләриндә мухтәлиф истеһсал васитәләри вә мүхтәлиф һәјат васитәләри тапырлар. Буна көрә дә онлар бир-бириндән истеһсал үсуллары, һәјат тәрзи вә истеһсал етдикләри мәһсуллар чәһәтдән фәргләнирләр. Тәбии сурәтдә мејдана кәлиб артан бу фәргләр она сәбәб олур ки, ичмалар бир-бири илә тәмас етдикдә мәһсул мүбадиләсинә башлајырлар, беләликлә дә һәмин мәһсуллар тәдричлә әмтәәјә чеврилир. Мүбадилә истеһсал даирәләри арасында фәрг төрәтмәк дејил, артыг бир-бириндән фәргли олан бу даирәләр арасында рабитә јарадыр вә онлары мәчму ичтимаи истеһсалын бир-бириндән аз вә ја чох дәрәчәдә асылы олан саһәләринә чевирир. Бурада ичтимаи әмәк бөлкүсү, әввәлдә мүхтәлиф олан, лакин бир-бириндән асылы олмајан истеһсал даирәләри арасындакы мүбадилә васитәси илә баш верир. О јердә ки, физиоложи әмәк бөлкүсү башланғыч нөгтәсидир, орада билавасытә битишик олан тамын әлаһиддә органлары парчаланыр, ајрылыр,—һәм дә бу ајрылмаја тәкан верән башлыча амил башга ичмаларла әмтәә мүбадиләси олур,—вә мүстәгилләшир, онларын араларында галан әлагә анчаг, ајры-ајры ишләрин вердији мәһсуллар бир әмтәә кими мүбадилә олундугда һәмин ишләр арасында әмәлә кәлән әлагәдән ибарәт олур. Бир һалда әввәлчә мүстәгил олан шеј өз мүстәгиллијини итирир, башга һалда исә әввәлчә мүстәгил олмајан шеј мүстәгиллик кәсб едир.

Әмтәә мүбадиләси васитәси илә мејдана кәлиб инкишаф едән һәр бир әмәк бөлкүсүнүн әсасы шәһәрин кәнддән ајрылмасыдыр[51]. Демәк олар ки, чәмијјәтин бүтүн игтисади тарихи,

мышдыр, әксинә, гәбилә өзү ган гоһумлуғуна әсасланан инсан чәмијјәтинин илк тәбии формасы олмушдур, белә ки, мүхтәлиф аилә формалары јалныз гәбилә иттифагларынын позулмаға башламасы нәтичәсиндә сонралар инкишаф етмишдир. *Ф. Е*}.

[51]) Сер Чемс Стүарт бу чәһәти башгаларындан даһа јахшы ајдынлашдырмышдыр. Онун јаздығы вә Адам Смитин „Wealth of Nations“ әсәриндән он ил әввәл чапдан чыхмыш әсәринин инди нә гәдәр аз мәшһур олдуғу, әзчүмлә, ондан көрүнүр ки, Малтусун пәрәстишкарлары һәтта билмирләр ки, онун „әһали“ һаггындакы әсәринин биринчи нәшри, әсәрин сырф тәмтәраглы һиссәси нәзәрә алынмазса, демәк олар башдан-баша, Стүартдан, һабелә кешиш Уоллес илә кешиш Таунсендин әсәрләриндән чырпышдырылмышдыр.

бу экслијин һәрәкәтиндә јекунлашыр, лакин бурада биз даһа бу мәсәлә үзәриндә дајанмајачағыг.

Мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн илк мадди шәрти, ејни заманда ишләјән фәһләләрин мүәјјән мигдарда олмасыдырса, чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүндә исә ејни шәрт әһалинин мигдары вә сыхлығындан ибарәтдир; бурада әһалинин мигдары вә сыхлығынын ојнадығы рол, бир јығын инсанын ејни е'малатханада бир јерә јығышмасынын ојнадығы ролун ејнидир[52]. Лакин әһалинин бу сыхлығы нисби бир шејдир. Әһалиси нисбәтән аз, рабитә васитәләри исә инкишаф етмиш бир өлкәдә әһалинин сыхлығы, әһалиси чох, рабитә васитәләри исә инкишаф етмәмиш башга бир өлкәјә нисбәтән даһа артыг олур; бу мә'нада көтүрсәк Америка иттифагынын шимал штатларында әһалинин сыхлығы, мисал үчүн, Һиндистандакындан артыгдыр[53].

Әмтәә истеһсалы вә әмтәә тәдавүлү капиталист истеһсал үсулунун үмуми зәмини олдуғуна көрә мануфактура әмәк бөлкүсү дә чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн мә'лум дәрәчәдә јеткинләшмиш олмасыны тәләб едир. Әксинә, мануфактура әмәк бөлкүсү өзү дә ичтимаи әмәк бөлкүсүнә экс тә'сир көстәриб ону даһа да инкишаф етдирир вә кенишләндирир. Әмәк аләтләри мүхтәлиф нөвләрә ајрылдыгча, бу аләтләри һазырлајан истеһсал саһәләри дә кетдикчә даһа чох нөвләрә ајрылыр[54]. Мануфактура истеһсалы, о вахтадәк дикәр сәнаје саһәләри илә әсас вә јахуд јардымчы бир саһә кими әлагәдар олуб ејни истеһсалчынын ишләтдији бир сәнаје саһәсинә јајылдыгда, дәрһал парчаланма вә тәкләнмә просеси башланыр. Мануфактура мә'лум бир әмтәә истеһсалынын ајрыча бир пилләсини әһатә едирсә, һәмин әмтәәнин истеһсалынын мүхтәлиф пилләләри дөнүб мүстәгил пешә олур. Јухарыда гејд етмишдик ки, һазыр мәһсул һиссә мәһсулларынын халис механики бирләшмәсиндән ибарәт олдугда, һиссә ишләри дә ајрыча сәнәт шәклиндә тәкләниб ајрыла биләр. Мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсү даһа мүкәммәл олмаг үчүн, ејни бир истеһсал саһәси,—бу саһәдәки хаммалын мүхтәлифлијиндән вә

---

[52]) „Һәм ичтимаи әлагәләрин инкишаф едә билмәси үчүн, һәм дә әмәк мәһсулдарлығыны артырмагдан өтрү лазым олан гүввәләрин комбинасијасыны јаратмаг үчүн әһалинин мә'лум дәрәчәдә сых олмасы тәләб олунур“ (*James Mill.* „Elements of Political Economy“. Londn, 1821, p. 50). „Фәһләләрин сајы артдыгда... чәмијјәтин мәһсулдар гүввәси, һәмин артымы әмәк бөлкүсүнүн ефффектинә вурмаг јолу илә алынан нәтичәјә мүвафиг пропорсијада чохалыр“ (*Th. Hodgskin.* „Popular Political Economy“, p. 120).

[53]) 1861-чи илдән е'тибарән памбыға бөјүк тәләб олдуғуна көрә Ост-Һиндин әһалиси сых олан бә'зи рајонларында чәлтик истеһсалынын азалмасы һесабына памбыг истеһсалы артды. Бә'зи јерләрдә ачлыг башланды, чүнки рабитә васитәләринин азлығы үзүндән вә демәли, физики рабитә олмадығына көрә чәлтији гыт олан рајонлара башга рајонлардан дүјү кәтириләбилмәди.

[54]) Мәсәлән, Һолландијада тохума мәкији истеһсалы һәлә XVII әсрдә ајрыча сәнаје саһәси иди.

еіни бир хаммалын ала биләҹәји мүхтәлиф формалардан асылы олараг,—мүхтәлиф мануфактуралара, бә'зән дә тамамилә јени мануфактуралара бөлүнүр. Мәсәлән, тәкҹә Франсада һәлә XVIII әсрин биринҹи јарысында 100 чешиддән артыг ипәк парча тохунурду, Авинјонда исә, мәсәлән, белә бир ганун гојулмушду ки, «һәр шакирд бүтүн варлығыны анҹаг бирҹә мәһсулун һазырланмасыны өјрәнмәјә һәср етмәли вә бирдән бир нечә мәһсулун һазырланмасы үсулларыны өјрәнмәмәлидир».

Мүәјјән истеһсал саһәләрини өлкәнин мүәјјән рајонларына тәһким едән әрази әмәк бөлкүсү, һәр ҹүр хүсусијјәтдән истифадә едән мануфактура истеһсалы сајәсиндә јени бир тәкан алмыш олур[55]. Мануфактура дөврүндә дүнја базарынын кенишләнмәси вә мүстәмләкә системи ҹәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнә зәнкин материал верир, ҹүнки бунларын һәр икиси мануфактура дөврүнүн мөвҹуд олмасынын үмуми шәртләри сырасына дахилдир. Әмәк бөлкүсүнүн игтисади саһә илә јанашы олараг ҹәмијјәтин бүтүн башга даирәләрини дә неҹә әһатә етдијини вә һәр јердә инсанлары дар пешә вә ихтисаслара ајырмағын, инсаны хырдаламағын бүнөврәсини неҹә гојдуғуну бурада тәдгиг етмәјин јери дејилдир; һәлә А. Смитин мүәллими А. Феркүсон инсанын бу ҹүр хырдаланмасы һаггында демишдир: «Биз илотлар милләтијик, арамызда азад адам јохдур!»[56].

Лакин ҹәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү илә е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсү арасында бир чох бәнзәјиш вә әлагә олдуғуна бахмајараг, бу ики тип бөлкү арасында јалныз дәрәҹә е'тибары илә дејил, маһијјәт е'тибары илә дә фәрг вардыр. Дахили әлагә мүхтәлиф истеһсал саһәләрини әһатә етдији јердә бу бәнзәјиш һеч бир шүбһә төрәтмәдән, чох ајдын нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, малдар дәри верир, даббағ бу дәридән көн һазырлајыр, чәкмәчи бундан чәкмә тикир. Бунлардан һәр бири бурада анҹаг јарымфабрикат истеһсал едир, тамамилә һазыр шеј исә бу ајрыҹа ишләрин комбинәләшдирилмиш мәһсулудур. Малдара, даббаға вә чәкмәчијә истеһсал васитәләри верән мүхтәлиф әмәк саһәләри дә бураја әлавә олунур. А. Смит кими белә күман етмәк олар ки, күја бу иҹтимаи әмәк бөлкүсү илә мануфактура әмәк бөлкүсү арасындакы фәрг анҹаг субјектив фәргдир, анҹаг мүшаһидәчинин нәзәриндә мөв-

---

[55]) „Мәкәр Инкилтәрә јун сәнајеси мүәјјән јерләрдә дәрин көк салан мүхтәлиф һиссәләрә вә ја саһәләрә бөлүнмәмишдирми вә бүтүн истеһсалат тамамилә вә ја әксәријјәтлә бу саһәләрдә бирләшмәмишдирми: зәриф јун парча Сомерсетширдә, габа јун парча Јоркширдә, икиен парча Ексетердә, ипәк Салберидә, креп Норичдә, јарыјун парча Кендалда, әдјаллар Уитнидә вә башга јерләрдә истеһсал едилмирми“ (*Berkeley*. „The Querist“, 1750, § 520).

[56]) *A. Ferguson*. „History of Civil Society“. Edinburgh, 1767, Part IV, sect II, p. 285.

чуд олан фәргдир, чүнки мүшаһидәчи мануфактурада мәкан е'тибары илә бирләшмиш олан мүхтәлиф һиссә ишләри бир бахышда көрә билир, ичтимаи истеһсалда исә, онун ајры-ајры саһәләри мәканча хејли дағыныг олдуғуна вә һәр бир саһәдә сајча чохлу фәһлә ишләдијинә көрә бу әлагә пәрдәләнмиш олур[57]. Малдар, даббағ вә чәкмәчинин бир-бириндән асылы олмајан ишләри арасында әлагә јарадан нәдир? Бунларын мәһсулунун әмтәә кими мөвчуд олмасыдыр. Бәс, мануфактурадакы әмәк бөлкүсүнүн характерик чәһәти нәдир? Одур ки, бурада һиссә фәһләси әмтәә истеһсал етмир[58]. Анчаг бир чох һиссә фәһләсинин үмуми мәһсулу дөнүб әмтәә олур[58a]. Чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү, мүхтәлиф әмәк саһәләри мәһсулунун алыныб-сатылмасы васитәси илә баш верир; мануфактура дахилиндә һиссә ишләри арасындакы әлагә исә, мүхтәлиф иш гүввәләринин ејни бир капиталистә сатылмасы вә бу капиталистин һәмин иш гүввәләриндән комбинәләшдирилмиш бир иш гүввәси кими истифадә етмәси васитәси илә јарадылыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү шәраитиндә истеһсал васитәләри бир капиталистин әлиндә тәмәркүзләшмәлидир, ичтимаи әмәк бөлкүсү шәраитиндә исә истеһсал васитәләри бир-бириндән асылы олмајан бир чох әмтәә истеһсалчылары

---

[57]) О дејир ки, әсил мануфактураларда әмәк бөлкүсү даһа кениш өлчүдә нәзәрә чарпыр, чүнки „бурада, мүхтәлиф әмәк саһәләринин һәр бириндә ишләјән фәһләләри чох вахт ејни бир е'малатханада бирләшдирмәк олур, беләликлә мүшаһидәчи дә онлары бир бахышда көрүб гаврајыр. Чох мигдар әһалинин кениш тәләбләрини өдәмәли олан бөјүк мануфактураларда (!) исә, әксинә, һәр бир ајрыча әмәк саһәсиндә о гәдәр фәһлә ишләјир ки, онларын һамысыны ејни бир е'малатханада бирләшдирмәк мүмкүн дејилдир... бурада әмәк бөлкүсү һеч дә о гәдәр чох нәзәрә чарпмыр“ (*A. Smith.* „Wealth of Nations„, b. I, ch. 1). Јенә һәмин фәслин „Мәдәни вә чичәкләнән бир өлкәдә ади сәнәткарын вә ја күнәмузд фәһләнин күзәранына бир нәзәр јетирин...“ сөзләри илә башланан, сонра да, ади бир фәһләнин тәләбатыны өдәмәк үчүн нә гәдәр чох истеһсал саһәләринин биркә сә'јлә чалышдығы тәсвир олунан мәшһур јери, демәк олар ки, һәрфијјән Б. Мандевилин „Fable of the Bces, or Private Vices, Publik Benefits“ әсәриндәки гејдләрдән чырпышдырылмышдыр (биринчи нәшри 1705-чи илдә гејдләрсиз, икинчи 1714-чү илдә гејдләрлә чыхмышдыр).

[58]) „Даһа бурада, фәрди әмәк үчүн тәбии мүкафат адландырыла биләчәк һеч бир шеј јохдур. Һәр фәһлә, тамын анчаг бир һиссәсини истеһсал едир вә бу һиссәләрдән һәр биринин өзлүјүндә һеч бир дәјәри вә ја фајдасы олмадығына көрә, бурада елә бир шеј јохдур ки, фәһлә дуруб дејә билсин: „Бу мәним мәһсулумдур, буну мән өзүм үчүн сахларам“ („Labour Defended against the Claims of Capital“, London, 1825, p. 25). Бу көзәл әсәрин мүәллифи, јухарыда әсәриндән ситатлар кәтирдијимиз Т. Һодскиндир.

[58a]) *2-чи нәшрә гејд.* Ичтимаи әмәк бөлкүсү илә мануфактура әмәк бөлкүсү арасындакы бу фәргин әмәли тимсалы јанкиләр үчүн верилмишдир. Вәтәндаш мүһарибәси заманы Вашингтонда ичад едилән јени веркиләрдән бири дә „бүтүн сәнаје мәһсулларындан“ алынан 6% аксиз иди. Лакин суал олунур: сәнаје мәһсулу нә демәкдир? Ганунверичи бунун чавабында белә дејир: „Гајрылмыш олан“ (when it is made) һәр бир шеј мәһсулдур вә бу шеј сатыша һазырдырса, демәли гајрылмышдыр. Бир чох мисаллардан бири будур. Кечмишдә Нју-Јорк вә Филаделфија мануфактураларында чәтири бүтүн һиссәләри илә бир јердә „гајырырдылар“. Лакин чәтир тамамилә мүхтәлиф һиссәләрин mixtum compositum [бирләшмәсиндән] ибарәт олдуғуна көрә, бу һиссәләрин һазырланмасы тәдричлә дөнүб мүхтәлиф јерләрдә бир-бириндән асылы олмајан хүсуси истеһсал саһәләринин иши олду. Бу саһәләрин һиссә мәһсуллары чәтир мануфактурасына ајрыча әмтәә шәклиндә дахил олурду, бу мануфактура да бүтүн һәмин мүхтәлиф тәркиб һиссәләрини анчаг бирләшдирирди. Јанкиләр бу кими мәһсуллара assembled articles (јығма мәһсуллар) ады вермишдиләр, верки топлама јери олмаг е'тибары илә онлар бу ада доғрудан да лајигдир. Чүнки чәтир өзүнүн һәр бир һиссәсинин гијмәтиндән 6% верки „јығмагла“ бәрабәр һазыр мәһсулун гијмәтиндән дә 6% верки „јығыр“.

арасында сәпәләнмиш олмалыдыр. Мануфактурада мөһкәм, чох дүрүст мүәјјәнләшән пропорсија вә нисбәтләр гануну фәһлә күтләләрини мүхтәлиф функсијалара әсасән бөлүшдүрүр; әмтәә истеһсалчылары вә онларын истеһсал васитәләри исә мүхтәлиф ичтимаи әмәк саһәләри арасында, әксинә, тәсадүфән вә өзбашына бөлүшдүрүлмүш олур. Доғрудур, мүхтәлиф истеһсал саһәләри даим мүвазинәт әмәлә кәтирмәјә доғру сә'ј көстәрир, чүнки бир тәрәфдән, һәр бир әмтәә истеһсалчысы истеһлак дәјәри истеһсал етмәлидир, јә'ни мүәјјән ичтимаи тәләбаты өдәмәлидир,—бу тәләбат исә мигдарча мүхтәлифдир вә мүхтәлиф тәләбатлар дахили әлагә илә бир-биринә бағлы олуб ваһид бир тәбии систем тәшкил едир,—дикәр тәрәфдән исә, һәр бир мә'лум әмтәә нөвүнү истеһсал етмәк үчүн чәмијјәтин өз ихтијарындакы иш вахтындан нә гәдәр сәрф едә биләчәјини әмтәәләрин дәјәри гануну мүәјјән едир. Лакин мүхтәлиф истеһсал саһәләринин даим бу кими бир мүвазинәтә мејл көстәрмәси анчаг, бу мүвазинәтин даим позулмасына гаршы бир әкс тә'сир кими тәзаһүр едир. Е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүндә өз тә'сирини a priori [әввәлчәдән] вә мүнтәзәм сурәтдә көстәрән гајда, чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүндә анчаг a posteriori [сонрадан], дахили, кортәбии зәрурәт кими көстәрир вә әмтәә истеһсалчыларынын интизамсыз өзбашына һәрәкәтләринә үстүн кәлән бу зәрурәт анчаг базар гијмәтләринин, барометрдә олдуғу кими, галхыб-дүшмәси шәклиндә гавранылыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү тәләб едир ки, капиталист өз малы олан мәчму механизмин ади һалгаларыны тәшкил едән фәһләләр үзәриндә данышыгсыз һаким олсун; ичтимаи әмәк бөлкүсү исә мүстәгил әмтәә истеһсалчыларыны үз-үзә кәтирир вә,—һејванат аләминдә bellum omnium contra omnes[119] бүтүн нөвләрин јашамасы үчүн чох вә ја аз дәрәчәдә шәрт олдуғу кими,—бу мүстәгил әмтәә истеһсалчылары да рәгабәтдән вә өз гаршылыглы мәнафеләринин мүбаризәси нәтичәси олан зоракылыгдан башга һеч бир шејлә һесаблашмаг истәмирләр. Буна көрә дә буржуа шүуру мануфактура әмәк бөлкүсүнү, ишчинин мүәјјән бир әмәлијјата өмүрлүк тәһким едилмәсини вә һиссә фәһләсинин капитал һакимијјәтинә данышыгсыз табе едилмәсини тә'рифләјиб дејир ки, бунлар әмәјин мәһсулдарлығыны јүксәлдән әмәк тәшкилидир; јенә дә ејни буржуа шүуру һәр бир шүурлу ичтимаи нәзарәти вә ичтимаи истеһсал просесинин тәнзим едилмәсини ејни дәрәчәдә еһтирасла писләјиб дејир ки, бунлар фәрди капиталистин тохунулмаз мүлкијјәт һүгугуна, онун азадлығына вә өз мүгәддәратыны тә'јин едән «дүһасына» гәсд етмәкдир. Чох мараглыдыр ки, фабрик системинин гызғын мәддаһлары, ичтимаи әмәјин үмумән тәш-

кил едилмәсинә гаршы е'тираз етмәк үчүн ән күчлү дәлил олараг анчаг буну көстәрирләр ки, әмәјин белә бир тәшкили бүтүн чәмијјәти дөндәриб бир фабрик һалына сала биләр.

Капиталист истеһсал үсулуна әсасланан чәмијјәтдә ичтимаи әмәк бөлкүсүндәки һәрч-мәрчлик вә мануфактура әмәк бөлкүсүндәки истибдад бир-бири үчүн гаршылыглы шәртдирсә, әксинә, бундан хејли әввәлки чәмијјәт формаларында сәнәтләрин бир-бириндән ајрылмасы тәбии сурәтдә инкишаф едир, сонра кристаллашыр вә, нәһајәт, ганун васитәси илә сабитләшир, буна көрә дә бу формалар бир тәрәфдән ичтимаи әмәјин мүнтәзәм шәкилдә вә нүфуз үзәриндә гурулдуғу мәнзәрәсини көстәрир, дикәр тәрәфдән исә е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсүнү тамамилә арадан галдырыр вә ја чох кичик мигјасда, ја да анчаг дағыныг шәкилдә вә тәсадүфи һалларда инкишаф етдирир[59].

Мәсәлән, бир гисми һәлә индијәдәк галан ибтидаи хырда һинд ичмалары ичма торпаг саһиблији, әкинчилијин сәнәтлә билаваситә бирләшмәси вә һәр бир јени ичманын әсасы гојулдугда истеһсал үчүн һазыр план вә схем верән мөһкәмләнмиш әмәк бөлкүсү үзәриндә гурулмушдур. Һәр бир белә ичма өзүнү тә'мин едән мүстәгил истеһсал ваһидидир вә онун истеһсал даирәси 100 акрдан бир нечә мин акра гәдәр саһә әһатә едир. Мәһсулун әсас һиссәси, әмтәә кими дејил, ичманын өзүнүн билаваситә истеһлак етмәси үчүн истеһсал едилир, буна көрә дә истеһсалын өзү, бүтүн һинд чәмијјәтиндә әмтәә мүбадиләси васитәси илә һәјата кечән әмәк бөлкүсүндән асылы дејилдир. Мәһсулун анчаг артыг галан һиссәси әмтәәјә чеврилир, һәм дә анчаг чох гәдим заманлардан бәри натурал рента шәклиндә мүәјјән мигдар мәһсул әлдә едән дөвләтин әлиндә гисмән дөнүб әмтәә олур. Һиндистанын мүхтәлиф јерләриндә мүхтәлиф ичма формаларына тәсадүф едилир. Ән садә типли ичмаларда торпаг бирликдә бечәрилир, мәһсул исә ајры-ајры ичма үзвләри арасында бөлүшдүрүлүр; сап әјирмәк, парча тохумаг вә саирә исә, һәр бир аиләнин ајрылыгда евдә мәшғул олдуғу јардымчы пешәдир. Јекчинс ишлә мәшғул олан бу күтләдән башга, ашағыдакы вәзифәләрдә ишләјәнләрин дә олдуғуну көрүрүк: һаким, полис вә верки јыған вәзифәләрини ифа едән ичма «башчысы»; әкинчилијин һагг-һесабыны сахлајан вә бу ишләрә аид мә'луматы топлајан бухгалтер вә кадастр; чанилләри тә'гиб едән вә харичи сәјјаһлары горујуб онлар үчүн кәндбә-

[59] „Үмуми бир гајда кими... мүәјјән етмәк олар ки, чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнә гәдәр аз һакимијјәтин рәһбәрлији алтында олса, е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсү бир о гәдәр чох инкишаф едир вә тәк бир шәхсин һакимијјәтинә бир о гәдәр чох табе олур. Беләликлә, әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә е'малатхана дахилиндәки һакимијјәт илә чәмијјәт дахилиндәки һакимијјәт бир-биринә тәрс пропорсионалдыр“ (*Карл Маркс*. „Фәлсәфә јохсуллуғу“. Парис, 1847. сәһ. 130, 131). [Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 154]).

кәнд бәләдчилик едән үчүнчү мә'мур; ичманын сәрһәдләрини гоншу ичмаларын тәчавүзләриндән горујан сәрһәд кешикчиси; көлмәчәләрә бахыб тарлалары сувармаг үчүн еллик көлмәчәләрин сујуну пајлајан мираб; дин ајинләрини ичра едән брәһмән; ичма ушагларына гум үстүндә охујуб јазмаг өјрәдән мәктәб мүәллими; мүнәччим вәзифәсини ифа едиб әкин вә бичин вахтыны вә үмумијјәтлә мүхтәлиф әкин ишләрини көрмәк үчүн вахтын хош олуб-олмадығыны билдирән тәгвим брәһмәни; бүтүн әкинчилик аләтләрини гајыран, тә'мир едән дәмирчи вә харрат; бүтүн кәнд үчүн габ-гачаг һазырлајан кузәчи; дәлләк; палтарјујан; зәркәр, бир дә бә'зән ичмаларда зәркәр әвәзинә, бә'зиләриндә исә мәктәб мүәллими јериндә ишләјән шаир. Бу он ики адам бүтүн ичманын һесабына јашајыр. Әһали артдыгда, хам торпагларда көһнә ичмаја бәнзәр јени ичма гурулур. Ичманын механизми мүнтәзәм әмәк бөлкүсү олдуғуну бүрузә верир, лакин бурада мануфактура әмәк бөлкүсү мүмкүн дејилдир, чүнки дәмирчи, харрат вә башгалары үчүн базар дәјишмәјиб даим олдуғу кими галыр; олса-олса кәндин бөјүклүјүндән асылы олараг, бир дәмирчи вә саирә јеринә ики-үч дәмирчи, кузәчи вә саирәјә тәсадүф едилир[60]. Бурада ичма әмәк бөлкүсүнү низама салан ганун, гаршысыалынмаз бир тәбиәт гануну һөкмүндә олур; һәр бир ајрыча сәнәткар, мәсәлән, дәмирчи вә саирә өз пешәсинә аид әмәлијјатын һамысыны ән'әнәви үсулла көрүр, лакин там мүстәгил олуб е'малатхана дахилиндә һеч кәсин һакимијјәтинә табе олмур. Һәмишә өзүнү ејни формада јашадыб давам едән вә дағылдығы һалда јенә дә ејни јердә вә ејни адла мејдана кәлән бу мүстәгил ичмаларын[61] истеһсал механизминдәки садәлик белә бир сиррин үстүнү ачыр ки, нә сәбәбә Асија дөвләтләри даим дағылдығы, јенидән әмәлә кәлдији вә бу дөвләтләрдәки сүлаләләр тез-тез дәјишилдији һалда, Асија чәмијјәтләриндә бунун там әксинә олараг, бир дәјишиклик олмур. Думанлы сијасәт аләминдә гопан фыртыналар бу чәмијјәтдәки әсас игтисади үнсүрләрин гурулушуна тә'сир етмир.

Јухарыда гејд едилдији кими, сех ганунлары, бир устанын

---

60) *Mark Wilks*, Lieutenant Colonel. „Historical Sketches of the South of India“. London, 1810—1817, v. I, p. 118—120. Һинд ичмаларынын мүхтәлиф формаларынын јахшы тәсвирини бу әсәрдә тапмаг олар: *George Campbell*. „Modern India“. London, 1852.

61) „Өлкә сакинләри ән гәдим заманлардан бәри... бу садә формалар дахилиндә јашајырды. Ајры-ајры кәндләрин сәрһәдди чох аз һалларда дәјишилирди, бә'зән мүһарибә, ачлыг вә ја јолухучу хәстәлик нәтичәсиндә кәндләр дағылыр вә һәтта тамамилә мәһв олурдуса да, јенә көһнә ады илә көһнә сәрһәдләри дахилиндә вә ејни мәнафеји илә, һәтта ејни аиләләр шәклиндә јенидән мејдана кәлир вә әсрләр боју јашајырды. Дөвләтин дағылмасы вә ја парчаланмасы кәнд сакинләрини чох аз нараһат едир; бир һалда ки, кәнд саламат галмышдыр, бу кәнд кимин һакимијјәти алтына кечирсә кечсин, һансы һөкмдара табе олурса олсун, кәнд сакинләри үчүн бунун һеч фәрги јохдур; кәндләрин дахили игтисади һәјаты олдуғу кими галыр“ (*Th. Stamford Raffles*, late Lieut. Gov. of Java. „The History of Java“. London, 1817, v. I, p. 285).

ишләдә биләчәји әмәләләрин сајыны гәти мәһдуд етмәклә сех усталарынын дөнүб капиталист олмасына даим мане олурду. Һәмчинин уста, сахладығы әмәләләри анчаг өз сәнәтиндә ишләдә биләрди. Сех өзүнү, тачир капиталынын һәр чүр тәчавүзүндән бөјүк бир сә'јлә горујурду, чүнки тачир капиталы сехләрә гаршы дуран јеканә сәрбәст капитал формасы иди. Тачир һәр чүр әмтәәни сатын ала биләрди, лакин әмәји әмтәә кими сатын ала билмәзди. Тачирин олмасына анчаг сәнәт мәһсулларынын алычысы ролуну ојнадығы үчүн дөзүрдүләр. Кәнар сәбәбләр әмәк бөлкүсүнү кетдикчә даһа чох кенишләндирирдисә, мөвчуд сехләр јарымнөвләрә парчаланырды вә ја мөвчуд сехләрлә јанашы јениләри гурулурду, лакин мүхтәлиф сәнәтләр ејни бир е'малатханада бирләшмирди. Беләликлә, сех тәшкилатынын әмәк саһәләрини бир-бириндән ајырмасы, тәчрид етмәси вә инкишаф етдирмәси мануфактура дөврү үчүн илк madди шәрт олмушдурса да, сех тәшкилатынын өзү мануфактура әмәк бөлкүсүнә имкан вермирди. Илбиз өз чанағына битишмиш олдуғу кими, фәһлә дә үмумијјәтлә өз истеһсал васитәләринә ејни дәрәчә мөһкәм битишмиш олурду вә, демәли, мануфактуранын илк әсасы, јә'ни истеһсал васитәләринин фәһләдән ајрылыб бир капитал кими она гаршы дурмасы кими бир вәзијјәт јох иди.

Бүтүн чәмијјәтдә әмәк бөлкүсү,—истәр әмтәә мүбадиләси васитәси илә, истәрсә дә бундан асылы олмадан һәјата кечсин,—ән мүхтәлиф ичтимаи игтисади формасијалара хас олдуғу һалда, мануфактура әмәк бөлкүсү, капиталист истеһсал үсулунун тамамилә спесифик төрәмәсидир.

5. МАНУФАКТУРАНЫН КАПИТАЛИСТ ХАРАКТЕРИ

Ејни бир капиталын командасы алтында хејли фәһләнин бир јерә јығылмасы һәм үмумијјәтлә кооперасијанын, һәм дә мануфактуранын тәбии башланғыч нөгтәсини тәшкил едир. Мануфактура әмәк бөлкүсү өзү дә ишләдилән фәһләләрин сајынын артмасыны техники зәрурәт һалына салыр. Артыг бурада һәр бир капиталистин ишләтмәли олдуғу минимум фәһлә сајы мөвчуд әмәк бөлкүсүндән асылыдыр. Дикәр тәрәфдән, әмәк бөлкүсүнүн кенишләнмәсиндән доған хејир, фәһләләрин сајынын даһа да артмасы илә әлагәдардыр; фәһләләрин сајы исә јалныз мә'лум е'малатханадакы бүтүн истеһсал групларыны мүәјјән пропорсијада вә бирдән чохалтмаг јолу илә артырыла биләр. Лакин капиталын дәјишән тәркиб һиссәси илә бирликдә онун сабит һиссәси дә артмалыдыр, һәм дә истеһсалын үмуми шәртләринин—тикинтиләрин, собаларын вә

и. а.—артмасы илә јанашы, хам материалын мигдары да артмалы вә бу артым, фәһләләрин сајынын артмасына нисбәтән даһа сүр'әтли олмалыдыр. Мә'лум мүддәт әрзиндә мүәјјән мигдар фәһләнин ишләтдији хам материалын күтләси, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлдији пропорсијада артыр. Беләликлә, ајры-ајры капиталистә лазым олан минимум капитал мәбләғинин артмасы вә ја кетдикчә даһа чох мигдар ичтимаи јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләринин капитала чеврилмәси, мануфактуранын өз техники характериндән ирәли кәлән ганундур[62].

Садә кооперасијада олдуғу кими, мануфактурада да фәалијјәтдә олан ишләк чисим капиталын мөвчудијјәт формасыдыр. Бир чох фәрди һиссә фәһләләриндән тәшкил едилән ичтимаи истеһсал механизми капиталистин малыдыр. Буна көрә дә мүхтәлиф нөв әмәјин комбинасијасындан доған мәһсулдар гүввә капиталын мәһсулдар гүввәси шәклини алыр. Әсил мә'нада мануфактура, әввәлләр мүстәгил олан фәһләни нәинки капиталын командасы вә интизамына табе етмәклә галмыр, һәм дә фәһләләрин өзләри арасында ијерархија дәрәчәләри дә јарадыр. Садә кооперасија һәр бир ајрыча шәхсин әмәк үсулуну үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә дәјишдирмәјиб олдуғу кими сахладығы һалда, мануфактура ону башдан-баша дәјишдирир вә фәрди иш гүввәсини көкүндән дағыдыр. Мануфактура фәһләдә анчаг биртәрәфли бачарығы сүн'и сурәтдә инкишаф етдирмәклә, онун истеһсал саһәсиндәки бүтүн мејл вә исте'дад аләмини боғмагла ону ејбәчәр һала салыр; беләликлә, мануфактура фәһләдән Аркентинада мал-гарадан истифадә олундуғу кими истифадә едир; орада исә мал-гараны анчаг дәриси вә ја пији үчүн кәсирләр. Ајры-ајры һиссә ишләри мүхтәлиф фәрдләр арасында бөлүшдүрүлмәкдән әлавә, ајрыча бир фәрд дә хырдаланыб мә'лум бир һиссә ишини көрән автомат аләтә чеврилир[63], беләликлә дә инсаны өз чисминин бир һиссәси кими тәсвир едән Менени Агриппанын[120] бајағы тәмсили[64)]

---

[62]) Чәмијјәтдә мүәјјән нөв сәнәт үчүн лазым олан капиталын" (кәрәк белә дејилә иди: јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләринин)" олмасы һәлә һеч дә кифајәт дејилдир; бундан әлавә лазымдыр ки, бу капитал кениш мигјасда истеһсалл илә мәшғул олмаг үчүн саһибкарларын әлиндә кифајәт гәдәр топланмыш олсун... Әмәк бөлкүсү инкишаф етдикчә дәјишмәз мигдарда фәһләләрин ишләдилмәси аләт, хам материал вә саирә шәклиндә кетдикчә даһа чох капитал сәрф олунмасыны тәләб едир" (*Storch.* „Cours d' Economie Politique", Парис нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 250, 251). „Сијасәт саһәсиндә дөвләт һакимијјәтинин тәмәркүзләшмәси илә хүсуси мәнафејин зиддијјәти бир-бириндән ајрыла билмәјәчәји кими, истеһсал аләтләринин тәмәркүзләшмәси илә әмәк бөлкүсү дә бир-бириндән ајрыла билмәз" (*Карл Маркс*, „Фәлсәфә јохсуллуғу". Парис, 1847, сәһ. 134. [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 156]).

[63]) Дагалд Стүарт мануфактура фәһләләрини „һиссә иш әмәлијјатыны јеринә јетирмәк үчүн ишләдилән... автомат" адландырыр (*Dugald Stewart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 318).

[64]) Мәрчанларын һәр бир фәрди, доғрудан да бүтүн груп үчүн мә'дәдир. Лакин о, плебејләрин гида маддәләрини әлләриндән алан Рома патрисләри кими, групун гида маддәләрини әлиндән алмыр, әскинә, група гида маддәләри верир.

һәјата кечмиш олур. Әввәлдә фәһлә әмтәә истеһсал етмәк үчүн лазым олан мадди васитәләрә малик олмадығына көрә өз иш гүввәсини капитала сатырса, инди онун фәрди иш гүввәсинин өзү капитала сатылмајынча истифадә едилә билмәз. Бу иш гүввәси анчаг башга иш гүввәләри илә әлагәјә кирдикдә фәалијјәт көстәрә биләр, бу әлагә исә анчаг иш гүввәси сатыландан сонра, капиталистин е'малатханасында әмәлә кәлир. Артыг мүстәгил бир иш көрә билмәјән мануфактура фәһләси, анчаг капиталист е'малатханасынын бир мүлкијјәти кими мәһсулдар фәалијјәт көстәрә билир[65]. Сечмә халгын алнында — Јәһванын мүлкијјәтидир сөзләри јазылмыш олдуғу кими, әмәк бөлкүсү дә мануфактура фәһләсинин алнына капиталын мүлкијјәти олдуғуну көстәрән дамға вурур.

Вәһшинин бүтүн һәрби мәһарәти онун шәхси фәндкирлијиндән ибарәт олдуғу кими, мүстәгил кәндли вә ја сәнәткарын да, кичик мигјасда олса да, көстәрдији идрак, дүшүнчә вә ирадә, мануфактурада анчаг бүтүнлүкдә е'малатханадан тәләб олунур. Истеһсалын руһи гүввәләринин бир тәрәфдә кенишләнмәсинә сәбәб, мәһз башга тәрәфләрдә бу гүввәләрин тамамилә јохалмасыдыр. Һиссә фәһләләринин итирдикләри, һәмин фәһләләрә гаршы дуран капиталда чәмләнир[66]. Мануфактура әмәк бөлкүсү нәтичәсиндәдир ки, мадди истеһсал просесинин руһи гүввәләри фәһләләрә өзкә мүлкијјәти кими, онлары өз һөкмранлығы алтына алан бир гүввә кими гаршы дурур. Бу ајрылма просеси садә кооперасијадан башланыр; бурада капиталист ајрыча бир фәһләјә гаршы ичтимаи әмәк организминин вәһдәтини вә ирадәсини тәмсил едир. Сонра бу ајрылма просеси мануфактурада инкишаф едир; мануфактура фәһләни ејбәчәр һала салыб һиссә фәһләсинә чевирир. Нәһајәт, бу просеси, ири сәнаједә баша чатдырыр; ири сәнаје истеһсалын мүстәгил бир гүввәси олан елми әмәкдән ајырыр вә ону капитала хидмәт етмәјә мәчбур едир[67].

Мануфактурада мәчму фәһләнин вә, демәли, капиталын ичтимаи мәһсулдар гүввә чәһәтдән варланмасы, фәһләнин

---

[65]) „Өз сәнәтини там һәчмдә билән бир ишчи һәр јердә мәһсулдар фәалијјәтлә мәшғул олуб өз күзәраны үчүн вәсаит әлдә едә биләр; башга бир фәһлә исә“ (мануфактура фәһләси) „әксинә, өз јолдашларындан ајрылыгда нә ишләмәк габилијјәти олан, нә дә мүстәгил ишләјә билән көмәкчи үнсүрдән башга бир шеј дејилдир — вә иш саһибинин тәклиф етдији һәр шәрти гәбул етмәјә мәчбурдур“ (*Storch.* „Cours d'Economie Politique“, édit. Pétersbourg, 1815, t. I, p. 204).

[66]) *A. Ferguson,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 281: „Бирисинин итирдијини башгасы әлдә етмиш олур“.

[67]) „Елм адамы илә мәһсулдар фәһлә арасында там бир учурум әмәлә кәлир вә елм фәһләнин өз мәһсулдар гүввәсини артырмасы үчүн бир васитә олмаг әвәзинә, демәк олар, һәр јердә өзүнү фәһләјә гаршы гојур... Идрак әмәкдән ајрылыб она дүшмән ола биләчәк бир аләт олур“ (*W. Thompson.* „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth“. London, 1824 p. 274).

фәрди мәһсулдар гүввә чәһәтдән јохсуллашмасындан ирәли кәлир.

«Чәһаләт мөвһуматын анасы олдуғу кими, сәнајенин дә анасыдыр. Тәфәккүр вә тәсәввүр гүввәсиндә сәһвләр ола биләр; лакин әл вә ајаг илә мүәјјән һәрәкәтләр етмәк вәрдиши нә тәфәккүрдән асылыдыр, нә дә тәсәввүрдән. Буна көрә дә мануфактура руһи һәјатын ән чох тапдаландығы јерләрдә ән јахшы тәрәгги едир, белә ки, е'малатхана, бүтүн һиссәләри инсанлардан ибарәт олан бир машын кими тәсәввүр едилә биләр»[68].

Доғрудан да, XVIII әсрин орталарында бә'зи мануфактуралар садә олса да, фабрикин сиррини тәшкил едән бә'зи ишләрдә ағылдан кәм адамларын ишләдилмәсини даһа мүнасиб билирди[69].

А. Смит дејир: «...Инсанларын бөјүк әксәријјәтинин әгли исте'дады вә инкишафы лабүд олараг, онларын күндәлик мәшғулијјәтинә ујғун олур. Бүтүн өмрү боју анчаг бир нечә әмәлијјатла мәшғул олан бир адамын... өз әгли исте'дадыны инкишаф етдирмәјә вә ја өз дәрракәсини ишләтмәјә фүрсәт вә еһтијачы олмур... белә бир шәхс о гәдәр күтләшир вә чаһилләшир ки, инсанлар арасында ондан күт вә чаһилинә раст кәлмәк олмаз».

А. Смит һиссә фәһләсинин күтлүјүнү тәсвир едәндән сонра сөзүнә давам едиб дејир:

«Онун һәрәкәтсиз һәјатынын јекнәсәглији онун характериндәки мәрдлији, тәбии олараг, сарсыдыр... Бу јекнәсәглик онун һәтта бәдәнинин фәалијјәтини дә зәифләдир вә өзүнә өјрәдилән ишдән кәнар һәр һансы бир ишлә аз-чох узун мүддәт вә кәркин шәкилдә мәшғул олмаға имкан вермир. Беләликлә, онун хүсуси бир пешәдә әлдә етдији чәлдлик вә бачарыг өз әгли, ичтимаи вә һәрби кејфијјәтләри һесабына әлдә едилмиш олур. Лакин инкишаф етмиш һәр бир мәдәни чәмијјәтдә зәһмәткеш јохсуллар (the labouring poor), јә'ни халгын әсас күтләси, һөкмән мәһз бу вәзијјәтә дүшмәлидир»[70].

А. Смит, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә халгын әсас күтләсинин тамамилә шикәст олмасына јол вермәмәк үчүн мәсләһәт көрүр ки, халг маарифи ишләрини дөвләт тәшкил етсин, һәм дә бу иш чох еһтијатла вә ән чүз'и мигјасда тәшкил едилсин. А. Смитин әсәрини франсызчаја тәрчүмә вә тәфсир едән, Биринчи империја заманы, тәбии олараг, сенаторлуға кечән

---

68) *A. Ferguson,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 280.

69) *J. D. Tuckett.* „A. History of the Past and Present State of the Labouring Population". London, 1846, v. I, p. 148.

70) *A. Smith.* „Wealth of Nations", b. V. ch. 1, art. II. Әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли нәтичәләрини көстәрән Феркүсонун шакирди олан А. Смит бу чәһәти тамамилә ајдын тәсәввүр едирди. О, өз әсәринин әввәлиндә әмәк бөлкүсүнү ex professo [хүсуси олараг] мәдһ етдији јердә бу бөлкүнүн ичтимаи бәрабәрсизлик мәнбәји олдуғуну анчаг өтәри гејд едир. Јалныз дөвләт кәлирләринә һәср едилән бешинчи китабында Феркүсонун фикирләрини тәкрар едир. Мән, әмәк бөлкүсүнүн тәнгидиндә Феркүсон, А. Смит. Лемонтеј вә Сеј арасындакы тарихи әлагә һаггында лазым олан нә варса, һамысыны „Фәлсәфә јохсуллуғу"нда көстәрмишәм; һабелә һәмин әсәримдә мән мануфактура әмәк бөлкүсүнү, илк дәфә олараг, капиталист истеһсал үсулунун хүсуси формасы кими тәсвир етмишәм. (*Карл Маркс*, „Фәлсәфә јохсуллуғу". Парис, 1847, сәһ. 122 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ 148—156]).

Гарнје бу фикрә гаршы тамамилә ардычыл сурәтдә е'тираз едир. Онун фикринчә халг маарифи әмәк бөлкүсүнүн әсас ганунларына зиддир; о дејир ки, биз халг маарифи ишини тәшкил етмәклә

«бүтүн ичтимаи системимизи мәһв едә биләрик». О, дејир: «Һәр бир башга әмәк бөлкүсү кими, физики әмәјин әгли әмәкдән ајрылмасы да[71], чәмијјәт варландыгча» (Гарнје капиталы, торпаг мүлкијјәтини вә онларын дөвләтини көстәрмәк үчүн бу ифадәни дүзкүн ишләдир) «даһа дәрин вә даһа гәти бир шәкил алыр. Башга әмәк бөлкүләри кими бу әмәк бөлкүсү дә кечмиш тәрәггинин нәтичәси вә кәләчәк тәрәггинин сәбәбидир... Нә сәбәбә кәрәк һөкумәт бу әмәк бөлкүсүнә мане олсун вә онун тәбии кедишини дајандырсын? Нә сәбәбә кәрәк һөкумәт, бөлүнүб ајрылмаға вә тәкләнмәјә чәһд едән ики нөв әмәји бир-биринә гатыб бирләшдирмәк мәгсәдинә хидмәт едән експериментә дөвләт кәлиринин бир гисмини сәрф етсин?»[72].

Мүәјјән дәрәчәдә руһи вә чисмани ејбәчәрлик һәтта бүтүн чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүндә дә лабүддүр. Лакин мануфактура дөврү мүхтәлиф әмәк саһәләринин бу ичтимаи парчаланма просесини хејли ирәлилэтдијинә көрә вә, дикәр тәрәфдән, анчаг мануфактураја хас олан спесифик әмәк бөлкүсү фәрдләрин һәјати әсасына ән чох тә'сир етдијинә көрә, сәнаје патолокијасы үчүн илк дәфә материал верән вә онун үчүн стимул јарадан анчаг мануфактура дөврү олмушдур[73].

«Бир адам өлүм чәзасына мәһкум едиләндә онун парчаланмасына е'дам дејилир, өлүм чәзасына мәһкум едилмәјәндә исә бу гәтл олур. Әмәји парчаламаг халгы гәтл етмәк демәкдир»[74].

Әмәк бөлкүсүнә әсасланан коопераси ја, јахуд мануфактура, әввәлдә кортәбии јолла әмәлә кәлиб бөјүјән бир тәшәккүлдүр. Лакин мә'лум бир сабитлик кәсб едиб кифајәт гәдәр кениш јајылан кими капиталист истеһсал үсулунун шүурлу, планлы вә мүнтәзәм формасы олур. Әсил мә'нада мануфакту-

---

[71]) Феркүсон һәлә „History of Civil Society“ әсәриндә (Edinburgh, 1767 p. 281) дејир: „Бу әмәк бөлкүсү әсриндә һәтта тәфәккүр өзү ајрыча бир сәнәт олур“.

[72]) *G. Garnier*, онун [Смитдән етдији] тәрчүмәсинин V чилди, сәһ. 4—5.

[73]) Падујә шәһәриндә әмәли тибб елмләри профессору Раматсини өзүнүн“ De morbis artificum“ әсәрини 1700-чү илдә нәшр етдирмишди; сонрадан, 1777-чи илдә франсызчаја тәрчүмә едилән бу әсәр 1841-чи илдә „Encyclopédie des Sciences Mèdicales. 7ème Division Auteurs Classiques“дә тәкрар чап едилмишдир. Ири сәнаје дөврү онун фәһләләр арасындакы пешә хәстәликләри каталогуну, әлбәттә, хејли кенишләндирмишдир. Әзчүмлә бах: „Hygiène phisique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier“. Par le Dr. *A. L. Fonteret*, Paris, 1858, вә *R. H. Rohatzsch*. „Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind“. 6 Bände. Ulm, 1840. Сәнәт вә пешәләр чәмијјәти[121] сәнаје патолокијасыны өјрәнмәк үчүн 1854-чү илдә бир комиссија тә'јин етмишди. Бу комиссијанын топладығы сәнәдләрин сијаһысыны Туикнем игтисад музејинин каталогунда тапмаг олар. Рәсми „Reports on Public Health“да да чох мүһүм материал вардыр. Һәмчинин бах: *Eduard Reich*, M. D. „Ueber die Entartung des Menschen“ Erlangen, 1868.

[74]) *D. Urquhart*. „Familiar Words“. London, 1855, p. 119. Һекел әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә чох бид'әтчи фикирдә иди. О, өз „Һүгуг фәлсәфәси[122]“ әсәриндә дејир: „Биринчи нөвбәдә о адама елмли демәк лазымдыр ки, о, башгаларынын көрдүјү ишләрин һамысыны көрә билир[122]“.

ранын тарихи көстәрир ки, она хас олан әмәк бөлкүсү әввәлчә, санки иштиракчыларын өзләринин хәбәри олмадан, халис тәчрүбә јолу илә мејдана кәлиб мәгсәдәујғун бир шәкил алыр, сонра исә сех сәнәти кими бир дәфә әлдә едилмиш форманы ән'әнәви шәкилдә сабитләшдирмәјә вә ајры-ајры һалларда мөһкәмләдиб әсрләр бoју јашатмаға сә'ј едир. Бу форма дәјиширсә,—тамамилә чүз'и дәјишикликләр истисна олмагла,—һәмишә анчаг әмәк аләтләриндә баш верән ингилаб нәтичәсиндә дәјишир. Мүасир мануфактура,—мән бурада машын тәтбигинә әсасланан ири сәнаједән бәһс етмирәм,—өз disjecta membra poetae[123]-ләрини ја һазыр шәкилдә тапыр,—мисал үчүн бөјүк шәһәрләрдә әмәлә кәлән палтар мануфактурасында олдуғу кими,—вә буна көрә дә һәмин дағыныг үзвләри анчаг бир јерә топламасы лазым кәлир, ја да бөлкү принсипи (мәсәлән, чилдчиликдә олдуғу кими) өзлүјүндә зәрури олур вә сәнәт истеһсалынын ајры-ајры иш әмәлијјатларынын садәчә олараг хүсуси фәһләләрә верилмәсини тәләб едир. Белә һалларда һәр бир функсијаны јеринә јетирмәкдән өтрү лазым олан ишләк әлләрин сајы арасындакы лазыми нисбәти тапмаг үчүн һеч бир һәфтәлик дә тәчрүбә тәләб олунмур[75)].

Мануфактура әмәк бөлкүсү, сәнәткарлығы парчаламагла, әмәк аләтләрини ихтисаслара ајырмагла, һиссә фәһләләри әмәлә кәтирмәклә, онлары груплара ајырмагла вә бир ичтимаи механизм һалында комбинәләшдирмәклә ичтимаи истеһсал просесләри арасында кејфијјәт ајрылығы вә кәмијјәт пропорсионаллығы јарадыр, јә'ни ичтимаи әмәји мүәјјән формада тәшкил едир вә бунунла да әмәјин јени, ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирир. Мануфактура әмәк бөлкүсү ичтимаи истеһсал просесинин спесифик капиталист формасы олмаг е'тибары илә,—өзүнүн јарандығы тарихи әсас үзәриндә исә бу әмәк бөлкүсү јалныз капиталист формасында инкишаф едә биләр,—анчаг елә хүсуси методдур ки, бунунла нисби изафи дәјәр истеһсал едилир вә ја капиталын өз-өзүнә артмасы фәһләнин һесабына сүр'әтләндирилир ки, онун бу чүр артмасына да адәтән ичтимаи сәрвәт, «халглар сәрвәти» вә и. а. дејилир. Мануфактура әмәк бөлкүсү, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини фәһлә үчүн дејил, капиталист үчүн инкишаф етдирмәкдән башга, һәтта бу мәгсәдлә һәр бир фәрди фәһләни ејбәчәр һала салыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү, капиталын әмәк

---

75) Әмәк бөлкүсү саһәсиндә ајры-ајры капиталистләрин a priori [әввәлдән, тәрчүбәдән асылы олмадан] ичадчылыг дүһасы көстәрдијинә садәлөвһлүклә инананлар һәлә анчаг алман професорлары арасында галмышлар; мәсәлән, бу кими професорлардан ч-б Рошер, өз Јупитер кәлләсиндә тамамилә һазыр шәкилдә әмәк бөлкүсү ичад едән капиталистә миннәтдарлыг олараг, „мүхтәлиф әмәк һаггы“ тә'јин едир. Һәјатда әмәјин чох вә ја аз дәрәчәдә бөлүнмәси дүһанын бөјүклүјүндән дејил, пул кисәсинин бөјүклүјүндән асылыдыр.

үзәриндәки һөкмранлығы үчүн јени шәраит јарадыр. Буна көрә дә, мануфактура әмәк бөлкүсү, бир тәрәфдән тарихи бир тәрәгги вә чәмијјәтин игтисади инкишафында зәрури бир һалдырса, дикәр тәрәфдән мәдәни вә инчә истисмар аләтидир.

Анчаг мануфактура дөврүндә мүстәгил бир елм олараг мејдана кәлән сијаси игтисад, үмумијјәтлә десәк, ичтимаи әмәк бөлкүсүнә анчаг мануфактура әмәк бөлкүсү нөгтеји-нәзәри илә бахыр[76], ону ејни мигдар әмәклә даһа чох әмтәә истеһсал етмәк, демәли, әмтәәләри учузлашдырмаг вә капитал јығымыны сүр'әтләндирмәкваситәси һесаб едир. Классик гәдим мүәллифләр, мәсәләнин кәмијјәт чәһәтинин вә мүбадилә дәјәринин белә тә'кидлә гејд едилмәсинә тамамилә экс олараг, мәсәләнин анчаг кејфијјәт чәһәтинә вә истеһлак дәјәринә диггәт јетирирләр[77]. Ичтимаи истеһсал саһәләриндәки бөлкү нәтичәсиндә әмтәәләр даһа јахшы һазырланыр, мүхтәлиф мејл вә исте'дада малик олан адамлар өзләри үчүн мүнасиб фәалијјәт саһәси сечә билирләр[78]; фәалијјәт даирәси мәһдуд едилмәдикдә исә, һеч бир саһәдә мүһүм бир иш көрмәк олмаз[79]. Беләликлә һәм мәһсул, һәм дә онун истеһсалчысы әмәк бөлкүсү васитәси илә тәкмилләшир. Классик дөвр мүәллифләри истеһсал едилән мәһсул күтләсинин артдығыны өз әсәрләриндә һәр-

---

[76]) Даһа әввәлки мүәллифләр, мәсәлән, Петти вә ја „Advantages of the East-India Trade“ әсәринин аноним мүәллифи вә башгалары, мануфактура әмәк бөлкүсүнүн капиталист характерини А. Смитдән даһа ајдын көстәрирләр.

[77]) Јени замана мүәллифләри арасында анчаг XVIII әср мүәллифләриндән бә'зиләри истисна тәшкил едир; бунлар әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә гәдим дүнја мүәллифләрини, демәк олар, јалныз тәкрар етмәклә кифајәтләнирләр. Мәсәлән Беккариа вә Чемс Һаррис бу гәбил мүәллифләрдәндир. Беккариа јазыр: „һәр кәс өз тәчрүбәсиндән билир ки, о өз әлләрини вә бејнини һәмишә јекчинс бир әмәјә вә ејни бир мәһсулун һазырланмасына сәрф едәндә даһа асанлыгла, даһа бөјүк вә јахшы нәтичәләр әлдә едир... Һалбуки һәр кәс өзү үчүн лазым олан шејләри өзү һазырласајды, бу нәтичәләри әлдә едә билмәзди... Беләликлә, инсанлар һамынын вә һәр бир фәрдин хејринә олараг мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләрә бөлүнмүшләр„ (*Cesare Beccaria*. „Elementi di Economia Publica“, Кустоди нәшри. Parte Moderna. t. XI, p. 28). Сонрадан граф Малмсбери адыны дашыјан вә Петербургда сәфир олдуғу мүддәт һаггында јаздығы „Diaries“ [„Күндәлик хатират“] әсәри илә мәшһур олан Чемс Һаррис өз „Dialogue concerning Happiness“. London, 1741[124] әсәринә(сонралар тәкрар чап едилмишдир; „Three Treatises etc.“да, 3nd ed. London, 1772) јаздығы гејдләрдән бириндә белә дејир: „Чәмијјәтин тәбиилији һаггындакы сүбутларын“ (јә'ни „мәшғәләләрин бөлкүсү“ принсипинә әсасланан сүбутларын)“...һамысыны Платонун „Дөвләт“ әсәринин икинчи китабындан көтүрмүшәм“.

[78]) Мәсәлән, „Одиссеја“ әсәринин XIV маһнысынын 228-чи ше'риндә белә дејилир: „ἄλλος γὰρ τ'ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις“ [„Инсанлар бир-биринә бәнзәмәз; бә'зиләри бир шеји, о бириләри исә башга бир шеји севәрләр“], Секст Емпирикин әсәриндә Архилох да белә дејир:“ „ἄλλος ἄλλῳ ἐπ ἔργῳ καρδίην ἰαίνεται“ [„Биринин көнлү бир шејдән шад олур, башгасынынкы да башга шејдән“][125].

[79]) „Πολλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ'ἠπίστατο πάντα“ [„О, чох иш биләрди, амма һамысыны пис биләрди“].—Афиналы, әмтәә истеһсалатчысы олдуғуна көрә өзүнү спарталылардан үстүн һисс едирди, чүнки спарталыларын мүһарибә етмәк үчүн пуллары јох иди, анчаг адамлары вар иди; Фукидид, нитг сөјләјиб афиналылары Пелопоннес мүһарибәсинә чағыран Перикләбу фикри белә дејирди:“ „σώμασί τε ἑτοιμότεροι οἱ αὐτουργοὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ χρήμασι πολεμεῖν“ [„ өз истеһлакы үчүн истеһсал едәнләр, мүһарибә јолунда чанларындан кечәрләр, амма пулларындан кечмәзләр“] (*Фукидид*, I китаб, 141-чи фәсил). Буна бахмајараг, һәтта мадди истеһсал саһәсиндә онларын гајәси, әмәк бөлкүсүнә зидд олан αὐτάρκεια [автаркија] иди: „παρ' ὧν γὰρ τὸ εὖ παρὰ τούτων τὸ αὔταρκες“ [„не'мәт һарадан әмәлә кәлирсә, мүстәгиллик дә орадан әмәлә кәлир“]. Бурада ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәтта 30 мүстәбидин девриләдији дөврдә[126] торпаг мүлкијјәти олмајан афиналыларын сајы 5 000 нәфәрдән дә аз иди.

дәнбир гејд едирләрсә дә, онлары анчаг истеһлак дәјәринин боллуғу марагландырыр. Онлар мүбадилә дәјәринә, әмтәәнин учузлашдырылмасына бир сәтир дә олсун, һәср етмирләр. Истеһлак дәјәри нөгтеји-нәзәри, чәмијјәтин силкләрә бөлүнмәсинин әсасыны әмәк бөлкүсүндә көрән Платонун[80] әсәрләриндә үстүн јер тутдуғу кими, өз буржуа инстинкти илә е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсү принсипинә даһа јахын кәлән Ксенофонтун[81] әсәрләриндә дә үстүн јер тутур. Платонун республикасында[127] әмәк бөлкүсү дөвләт гурулушунун әсас принсипи олдуғуна көрә, бу республика, Мисирдәки касталар гурулушуну Афина шәраитиндә идеаллашдырмагдан башга бир шеј дејилдир; Платонун мүасири олан башга мүәллифләр дә, мәсәлән, Исократ да [82] Мисрә бир сәнаје өлкәси нүмунәси кими

---

[80]) Платон бу нәтичәјә кәлир ки, ичма дахилиндәки әмәк бөлкүсү, фәрдләрин тәләбатынын мүхтәлиф, габилијјәтләринин исә биртәрәфли олмасындан ирәли кәлир. Онун әсас мүддәасы бундан ибарәтдир ки, иш ишчијә ујғунлашмаг дејил, ишчи ишә ујғунлашмалыдыр; лакин бир һалда ки, ишчи бирдән бир нечә пешә илә мәшғул олур, јә'ни бу вә ја башга иши әлавә бир иш кими көрүр, онда ишчинин ишә ујғунлашмасы лабүддүр. Чүнки иш истеһсалчынын бикар олмасыны көзләмәмәлидир; кәрәк истеһсалчы өз ишини башлансовду дејил, сә'јлә көрсүн.—Кәрәк көрсүн.—Мә'лумдур ки, инсан анчаг үрәјинә јатан тәк бир иши көрдүкдә, һәм дә буну һеч бир башга ишлә мәшғул олмадығы мүнасиб бир вахтда көрдүкдә һәр шеј даһа асан, даһа јахшы вә даһа чох истеһсал едилмиш олур" („Respyblica", I, II ed. Baiter. Orelli. etc.). Бу кими фикирләрә Фукидидин әсәриндә дә раст кәлирик, I китаб, 142-чи фәсил. „Дәнизчилик дә һәр бир башга иш кими сәнәтдир вә ону әлавә бир иш һесаб едиб бу ишлә өтәри мәшғул олмаг олмаз; һәтта әксинә, дәнизчиликлә мәшғул олан заман һеч бир башга әлавә иш көрүлә билмәз". Платон дејир ки, иш дајаныб ишчини көзләсә, чох заман истеһсалын гызғын аны әлдән гачырыла биләр вә мәһсул корланар („ἔργον καιρὸν διόλλυται"). Платонун бу фикринә биз, фабрик ганунунун фәһләләрә наһар үчүн мүәјјән саат тә'јин едән маддәсинә гаршы Инкилтәрә ағартмахана саһибләринин протестиндә дә тәсадүф едирик. Онларын истеһсалаты фәһләләрин тәләбләринә ујғунлаша билмәз, чүнки „гајнатмаг, јумаг, ағартмаг, тәпмәк, пардагламаг вә бојамаг үчүн көрүлән ишләр әввәлчәдән тә'јин едилән вахтда дајандырыларса, мәһсулун хараб ола биләчәјиндән гачынмаг олмаз... Бүтүн фәһләләр үчүн ејни вахтда мәчбури наһар фасиләси тә'јин етмәк, иш әмәлијјаты гуртармадығына көрә гијмәтли мәһсулу хараб олмаг тәһлүкәси гаршысында гојмаг демәкдир". Le platonisme ou va-t-il se nicher! [Көрәсән елә јер вар ки, платонизм ораја кедиб чыхмасын!]

[81]) Ксенофонт нағыл едир ки, Иран шаһынын сүфрәсиндән бир шеј көтүрүб јемәк она көрә хошдур ки, бу һәм бөјүк бир шәрәфдир, һәм дә шаһын јемәкләри башгаларынкындан ләззәтлидир. „Бу тәәччүблү дејилдир, чүнки бүтүн башга сәнәтләр бөјүк шәһәрләрдә хүсусилә тәкмилләшдији кими, шаһ сүфрәсинин јемәкләри дә ләззәтдә мисилсиздир. Хырда шәһәрләрдә ејни бир адам тахт, гапы, котан вә стол гајырыр; бундан башга бә'зән ев дә тикир; бу адам өз күзәраныны тә'мин етмәк үчүн кифајәт гәдәр сифариш аланда чох шад олур. Һеч ола билмәз ки, бу гәдәр мүхтәлиф ишләрлә мәшғул олан бир адам бунларын һамысыны јахшы гајыра билсин. Лакин бөјүк шәһәрләрдә һәр бир ишчинин мүштәриси чох олдуғуна көрә о, долана билмәк үчүн бирчә сәнәт дә билсә кифајәтдир. Чох заман һәтта бир сәнәти дә тамам билмәјә еһтијач олмур; мәсәлән, елә олур ки, бириси анчаг киши башмағы, башгасы да анчаг гадын башмағы тикир. Ајры-ајры һалларда исә бири анчаг башмаг тикир, дикәри башмағын анчаг үзүнү бичир, јахуд бири анчаг палтар бичир, башгасы да бичилмиш парчалары анчаг бир-биринә чалајыр. Шүбһәсиздир, ки, ән садә иш көрән бир адам, ону ән мүкәммәл шәкилдә көрүр. Ејни сөзләри ашпазлыг һаггында да демәк олар" (*Xenophon*. „Cyropaedie". I, VIII, cap. 2) .Бурада анчаг истеһлак дәјәринин кејфијјәтинә фикир верилмишдир, һәрчәнд һәлә Ксенофонт билир ки, әмәк бөлкүсүнүн мигјасы сатыш базарынын һәчминдән асылыдыр.

[82]) „О" (Бузирис) „һамыны ајры-ајры касталара бөлмүшдү... һөкм етмишди ки, ејни бир адам һәмишә ејни ишлә мәшғул олсун, чүнки о билирди ки, өз пешәсини тез-тез дәјишәнләр бу пешәләрдән һеч бирини мүкәммәл өјрәнмирләр; һәмишә ејни ишлә мәшғул оланлар исә, бу иши мүкәммәл көрүрләр. Доғрудан да, биз көрүрүк ки, мисирлиләрин сәнәт саһәсиндә өз рәгибләриндән үстүнлүјү, бир устанын һәлә сәнәт өјрәнмәмиш ишчи гаршысындакы үстүнлүјүндән даһа артыг иди; буна көрә дә онлар падшаһларын һакимијјәтини вә дөвләт гурулушуну горумаг үчүн о гәдәр мүкәммәл тәшкилатлар јаратмышдылар ки, бу мәсәләдән бәһс едән мәшһур философлар Мисирин дөвләт гурулушуну башгаларындан даһа чох тә'рифләјирләр" (*Isoctaris*. „Busiris", cap. 8).

бахырдылар; Мисир бу әһәмиј̌јәтини, һәтта Рома империјасы заманындакы јунанларын нәзәриндә дә итирмәмишди[83].

Әсил мануфактура дөврүндә, јә'ни мануфактура капиталист истеһсал үсулунун һаким формасы олдуғу дөврдә мүхтәлиф манеәләр мануфактуранын өз мејлләрини тамамилә һәјата кечирмәсинә јол вермир. Мануфактура, јухарыда көрдүјүмүз кими фәһләләри ијерархија чәһәтдән бир-бириндән ајырмагла јанашы, садәчә тә'лимли вә тә'лимсиз фәһләләрә бөлүрсә дә, тә'лимсиз фәһләләрин сајы чох мәһдуддур, чүнки биринчиләр үстүнлүк тәшкил едирләр. Мануфактура ајрыајры әмәлиј̌јаты өз чанлы иш органларынын мүхтәлиф јеткинлик, гүввә вә инкишаф дәрәчәләринә ујғунлашдырса да вә, демәли, гадын вә ушагларын мәһсулдар сурәтдә истисмар едилмәсинә јол ачса да, бу мејл үмумиј̌јәтлә вә бүтүнлүклә јашлы фәһләләрин адәтләринә зидд олдуғуна көрә, онларын мүгавимәтинә раст кәлиб мүвәффәгиј̌јәтсизлијә уғрајыр. Сәнәт ишинин парчаланмасы фәһләјә тә'лим вермәк хәрчләрини вә, демәли, фәһләнин дәјәрини азалдырса да, даһа чәтин һиссә ишләри өјрәтмәк үчүн узун мүддәт тәләб олунур вә бу узун мүддәт һәтта лүзумсуз олдуғу јердә дә фәһләләр ону мөһкәм мүдафиә едирләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә шакирдләр үчүн једдииллик тә'лим ганунлары laws of apprenticeship [шакирдләр һаггындакы ганунлар] мануфактура дөврүнүн ахырларынадәк там гүввәдә галыр вә анчаг ири сәнајенин тәзјиги алтында ләғв едилир. Сәнәт мәһарәти мануфактуранын әсасы олараг галдығына көрә вә мануфактурада фәалиј̌јәт көстәрән мәчму механизм, фәһләләрдән асылы олмајан објектив скелетдән мәһрум олдуғуна көрә капитал, субординасијанын фәһләләр тәрәфиндән позулмасына гаршы даим мүбаризә етмәли олур.

Бизим чох мөһтәрәм Јур дејир: «Инсан тәбиәтинин зәиф чәһәти дә орасындадыр ки, фәһлә нә гәдәр чох уста олурса, бир о гәдәр дикбаш олур, ону интизама табе етмәк бир о гәдәр чәтин олур вә, демәли, фәһләнин бу шылтағы мәчму механизмә бир о гәдәр чох зәрәр вурмуш олур»[84].

Буна көрә дә бүтүн мануфактура дөврүндә фәһләләрин интизамсызлығындан даим шикајәт едилир[85]. Һәтта о заманкы мүәллифләрин әсәрләри көстәрмәсәјди дә, тәкчә фактлар—XVI әсрдән башламыш ири сәнаје дөврүнә гәдәр мануфактура фәһләсинин бүтүн иш күнүнү капиталын өзүнә табе едә билмәмәси, мануфактураларын өмрүнүн узун олмамасы вә

[83]) Мүгајисә ет: Diodorus Siculus [„Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek", B. I, 1831].

[84]) *Ure*. „Philosophy of Manufactures", p. 20.

[85]) Мәтндәки бу сөзләр Франсадан чох Инкилтәрәјә вә Һолландијадан чох Франсаја аид ола биләр.

фәһләләр бир өлкәни тәрк едәндә вә ја башга өлкәдән ораја кәләндә мануфактураның да бир өлкәдә јох олуб дикәриндә пејда олмасы—тәкҹә бу фактлар бизә китабханалар долусу әсәрләрдән чох мә'лумат верир. Дәфәләрлә ситат кәтирдијимиз «Essay on Trade and Commerce» әсәринин мүәллифи 1770-ҹи илдә дејир: «Бир јол тапыб гајда-ганун гојмаг лазымдыр». Бундан 66 ил кечәндән сонра доктор Ендрү Јур да онун сәсинә сәс вериб дејир ки, «әмәк бөлкүсүнә даир схоластик еһкам» үзәриндә гурулан мануфактурада «гајда-ганун јох иди»,—«Аркрајт гајда-ганун јаратды».

Ејни заманда мануфактура нә иҹтимаи истеһсалы бүтүнлүкдә әһатә едә биләр, нә дә көкүндән дәјишиб јенидән гура биләрди. Мануфактура, шәһәр сәнәти илә кәндләрдәки јардымчы пешәләрдән ибарәт олан кениш тәмәл үзәриндә јүксәлән игтисади бинанын ме'марлыг бәзәји кими бир шеј иди. Онун өз дар техники базиси мүәјјән инкишаф пилләсиндә, мәһз өзүнүн истеһсалда мејдана кәтирдији тәләбата зидд кәлди.

Мануфактуранын јаратдығы ән мүкәммәл шејләрдән бири әмәк аләтләринин өзүнү вә һәлә о заман ишләдилән хүсусилә мүрәккәб механики ҹиһазлар истеһсал едән е'малатхана иди.

Јур дејир: «Белә бир е'малатханада әмәк бөлкүсүнүн бүтүн пилләләрини көрмәк оларды. Һәр бир аләтин: матгабын, кәски аләтинин вә торна дәзкаһынын өз фәһләси вар иди ки, бу фәһлә дә өз усталыг дәрәҹәсинә көрә дикәр фәһләләрлә бу вә ја башга бир ијерархија јолу илә әлагәдар иди»[128].

Мануфактура әмәк бөлкүсүнүн мәһсулу олан бу е'малатхана өзү дә машын истеһсал едирди. Машынлар исә, иҹтимаи истеһсалын әсас принсипи олан сәнәткарлыг әмәји нөвүнү арадан галдырыр. Бунунла да, бир тәрәфдән, фәһләни өмрү боју мүәјјән бир һиссә функсијасына тәһким етмәнин техники әсасы арадан галхыр. Дикәр тәрәфдән исә, капиталын һөкмранлығына гаршы бу принсипин һәлә дә төрәтдији манеәләр јығылмыш олур.

ОН ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

МАШЫНЛАР ВӘ ИРИ СӘНАЈЕ

1 МАШЫНЛАРЫН ИНКИШАФЫ

Чон Стуарт Милл өз «Сијаси игтисадын әсаслары» әсәриндә дејир:

«Индијәдәк механика саһәсиндә едилмиш бүтүн ихтиралар чәтин ки, бирчә нәфәрин дә олса әмәјини јүнкүлләшдирмиш олсун»[86].

Капиталист үсулу илә тәтбиг едилән машынларын гаршысына һеч белә бир мәгсәд гојулмур да. Әмәјин мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәјин бүтүн башга методлары кими, машынлар да әмтәәләри учузлашдырмалы, иш күнүнүн фәһлә тәрәфиндән өзү үчүн сәрф едилән һиссәсини гысалтмалы, беләликлә дә иш күнүнүн фәһлә тәрәфиндән капиталистә мүфтә верилән дикәр һиссәсини узатмалыдыр. Машынлар—изафи дәјәр истеһсал етмәк васитәсидир.

Мануфактурада истеһсал үсулундакы чеврилишин башланғыч нөгтәси иш гүввәсидир, ири сәнаједә исә—әмәк васитәси. Буна көрә дә һәр шејдән әввәл, әмәк васитәси олан аләтин нә јолла машына чеврилдијини, јахуд машынла сәнәткарын ишләтдији аләт арасында нә кими фәрг олдуғуну тәдгиг етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бурада анчаг бөјүк, үмуми, характерик хүсусијјәтләрдән бәһс олунур, чүнки јер күрәси тарихинин дөврләри кими, чәмијјәт тарихинин дөврләри дә абстракт шәкилдә дүрүст һүдудларла бир-бириндән ајрылмыр.

Ријазијјатчылар вә механикләр дејир—бә'зи инкилис игтисадчылары да тәкрар едирләр—ки, аләт садә машындыр, машын исә мүрәккәб аләтдир. Онлар машын илә аләт арасында

[86]) Милл, „өзкә әмәји илә јашамајан бир нәфәрин дә олса әмәјини“ демәли иди, зира машынлар шүбһәсиз ки, адлы-санлы аваралары сајыны олдугча артырмышдыр.

һеч бир мүһүм фәрг көрмүр вә һәтта ән садә механизмләри, мәсәлән линк, маил мүстәви, винт, паз вә саирәни машын адландырырлар[87]. Доғрудан да һәр бир машын бу кими ән садә механизмләрдән ибарәтдир вә бунларын нә кими бир формада олмасынын вә нә чүр гурашдырылдығынын фәрги јохдур. Лакин игтисади нөгтеји-нәзәрдән бу тә'риф әсла јарамыр, чүнки бурада тарих үнсүрү јохдур. Дикәр тәрәфдән, аләт илә машын арасындакы фәрги онда көрүрләр ки, аләти һәрәкәтә кәтирән гүввә инсандыр, машына һәрәкәт верән гүввә исә, инсан гүввәсиндән фәргли олан тәбиәт гүввәсидир, мәсәлән, һејван, су, күләк вә саирәдир[88]. Лакин белә олсајды, онда ән мүхтәлиф истеһсал дөврләриндә өкүз гошулан котан машын оларды, бир фәһләнин әли илә һәрәкәтә кәтирилән вә дәгигәдә 96 000 илкәк вуран Клауссен даирәви тохучу дәзкаһы исә садә бир аләт. Һәтта, ејни бир тохучу дәзкаһы әл илә һәрәкәтә кәтирилдикдә аләт оларды, бухарла һәрәкәтә кәтирилдикдә исә машын. Һејван гүввәсиндән истифадә етмәк бәшәријјәтин ән гәдим ихтираларындан бири олдуғуна көрә, белә чыхарды ки, машынлы истеһсал сәнәт истеһсалындан әввәл вар имиш. 1735-чи илдә Чон Уајетт өз әјирмә машыныны ихтира етдијини, бунунла да XVIII әср сәнаје ингилабыны дүнјаја е'лан етдији заман бир ишарә илә дә олса билдирмәмишди ки, бу машыны инсан дејил, улаг һәрәкәтә кәтирир; буна бахмајараг, һәмин рол доғрудан да улаға гисмәт олмушду. Чон Уајеттин програмында дејилирди: бу машын «бармагсыз әјирә билмәк үчүндүр»[89].

---

[87]) Мәсәлән бах: *Hutton*. „Course of Mathematics".

[88]) „Бу нөгтеји-нәзәрдән аләт илә машына чидди фәрг гојмаг олар: бел, чәкич, искәнә вә и. а., манивела вә винт системләри нә гәдәр мәһарәтлә дүзәлдилмиш олса да, бунлара һәрәкәт верән гүввә инсандыр... бунлар һамысы аләт мәфһумуна дахил олур; һалбуки һејван гүввәси илә ишләдилән котан, јел дәјирманлары вә башга дәјирманлар машын һесаб едилмәлидир" (*Wilhelm Schulz*. „Die Bewegung der Produktion. Zürich, 1843, S. 38). Бу әсәр бә'зи чәһәтләрдән тә'рифәлајигдир.

[89]) Әјирмә машынлары һәлә Чон Уајеттдән габаг, чох еһтимал ки, ән әввәл Италијада тәтбиг олунмуш, лакин бунлар чох ибтидаи машынлар олмушдур. Технолокија тарихинин тәнгиди арашдырылмасы үмумијјәтлә кестәрәрди ки, XVIII әсрдәки ихтираларын чох азы бу вә ја дикәр ајрыча бир шәхсин ихтирасы олмушдур. Лакин индијәдәк белә бир әсәр јохдур. Дарвин тәбиәт технолокијасынын тарихи илә, јә'ни нәбатат вә һејванатын һәјатында истеһсал аләтләри ролу ојнајан битки вә һејван ә'заларынын әмәлә кәлмәси илә марагланмышдыр. Ичтимаи инсанын мәһсулдар ә'заларынын әмәлә кәлмәси тарихи, јә'ни һәр бир ајрыча ичтимаи гурулушун мадди базисинин тарихи дә ејни дәрәчәдә диггәтә лајиг дејилми? Һәм дә бу тарихи јазмаг даһа асан олмаздымы! Зира, Вико дедији кими, бәшәријјәт тарихинин тәбиәт тарихиндән фәрги ондадыр ки, бунларын биринчисини биз јаратмышыг, икинчисини исә биз јаратмамышыг. Технолокија инсанын тәбиәтә гаршы фәал мүнасибәтини, онун һәјатынын, бунунла бирликдә исә онун ичтимаи һәјат шәртләринин вә бурадан доған мә'нәви тәсәввүрләринин билаваситә истеһсал олунмасы просесини ашкара чыхарыр. Һәтта, бу мадди базиси нәзәрә алмајан һәр бир дин тарихи дә гејри-тәнгидидир. Әлбәттә, анлашылмаз дини тәсәввүрләрин јер үзүндә нәдән доғдуғуну тәһлил јолу илә тапмаг, реал һәјатдакы мөвчуд мүнасибәтләри әсас көтүрүб бу мүнасибәтләрә мүвафиг кәлән дини формалары тапмагдан чох асандыр. Сонунчу метод јеканә материалист методудур вә, демәли, јеканә елми методдур. Тарихи просеси нәзәрә алмајан абстракт тәбиијјат материализминин мүдафиәчиләри өз ихтисаслары даирәсиндән кәнара чыхмаг истәдикдә бу материализмин гүсурлары дәрһал онларын абстракт вә идеоложи тәсәввүрләриндә өзүнү кестәрир.

Һәр бир мүкәммәл машын гурғусу бир-бириндән чох фәргли олан үч һиссәдән: мүһәррик-машындан, өтүрүчү механизмдән вә, нәһајәт, аләт-машындан, јахуд иш машынындан ибарәтдир. Мүһәррик-машын бүтүн механизмин һәрәкәтверичи гүввәси кими ишләјир. О, өз һәрәкәтверичи гүввәсини ја өзү јарадыр, мәсәлән бухар машыны, калори машыны[129], електромагнит машыны вә и. а. кими, ја да кәнардан мүәјјән һазыр бир тәбиәт гүввәси она тәкан верир, мәсәлән су чархына су тәкан верир, јел дәјирманына јел тәкан верир вә и. а. Назим чархлардан, һәрәкәт валларындан, дишли чархлардан, ексентрикләрдән, милләрдән, өтүрүчү лентләрдән, гајышлардан, ән мүхтәлиф нөвлү ара һиссәләриндән вә ләвазиматындан ибарәт олан өтүрүчү механизм һәрәкәти тәнзим едир, лазым кәлдикдә онун формасыны дәјишдирир, мәсәлән перпендикулјар һәрәкәти даирәви һәрәкәтә чевирир, һәрәкәти бөлүшдүрүб иш машынларына кечирир. Механизмин бу һиссәләринин һәр икиси анчаг аләт-машыны һәрәкәтә кәтирмәк үчүндүр вә беләликлә һәрәкәтә кәтирилән аләт-машын әмәк чисмини гаврајыб мәгсәдәујғун шәклә салыр. XVIII әсрдәки сәнаје ингилабы машынын мәһз бу һиссәсиндән—аләт-машындан башланмышдыр. О инди дә, сәнәт вә ја мануфактура истеһсалынын машынлы истеһсала чеврилмәсиндә һәмишә башланғыч нөгтәси тәшкил едир.

Әкәр биз аләт-машына, јахуд әсил иш машынына јахындан нәзәр салсаг көрәрик ки, һәмин машын, чох заман хејли дәјишилмиш шәкилдә олса да, үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә сәнәткар вә мануфактура фәһләси тәрәфиндән ишләдилән ејни апарат вә аләтләрдән ибарәтдир; лакин бунлар даһа әл аләтләри дејилдир, механизмин аләтләридир, јахуд механики аләтләрдир. Көрәрик ки, мәсәлән, механики тохума дәзкаһында олдуғу[90]) кими, ја машынын бүтөвү анчаг көһнә сәнәткар аләтләринин аз-чох дәјишилмиш шәкилдә олан механики нәшридир, ја да иш машынынын көвдәсинә бәркидилән ишләк ә'залар, көһнәдән таныш олдуғумуз аләтләрдир, мәсәлән әјирмә машынынын ијләри, чораб машынынын милләри, тахтачәкән машынын мишарлары, кәски машынынын бычаглары вә и. а. Иш машынынын бу аләтләри илә көвдәси арасындакы фәрг һәлә бунларын истеһсалында ашкара чыхыр, јә'ни бу аләтләрин чох һиссәси һәлә дә сәнәткар вә ја мануфактура үсулу илә истеһсал олунур вә сонра, иш машынынын машын үсулу илә һа-

---

[90]) Хүсусән, ибтидаи формада олан механики тохума дәзкаһынын көһнә тохума дәзкаһына бәнзәдијини лап илк нәзәрдә көрмәк олар. Бу дәзкаһ хејли дәјишдириләндән сонра өз мүасир шәклинә дүшмүшдүр.

[91]) Тәгрибән анчаг 1850-чи илдән е'тибарән Инкилтәрәдә иш машынлары үчүн аләтләрин кетдикчә даһа чох һиссәси машын үсулу илә һазырланмаға башланыр, лакин бунлары машынларын өзләрини истеһсал едән фабрикчиләр дејил, башга фабрикчиләр истеһ-

зырланмыш көвдәсинә бәркидилир[91]. Демәли, иш машыны елә бир механизмдир ки, лазыми шәкилдә һәрәкәтә кәтирилдикдә өз аләтләри илә, әввәлләр фәһләнин һәмин аләтләрә бәнзәр аләтләрлә көрдүјү иши ичра едир. Һәрәкәтверичи гүввәнин инсанданмы вә ја машынданмы нәш'әт етмәси, мәсәләнин маһијјәтини әсла дәјишдирмир. Әсил аләтин өзү инсан әлиндән механизмә кечдикдән сонра, машын садә аләтин јерини тутмуш олур. Илк мүһәррик һәтта јенә инсандан ибарәт олараг галдыгда да, машынла аләт арасындакы фәрг елә лап илк нәзәрдә көзә чарпыр. Инсанын ејни заманда ишләдә билдији аләтләрин сајы онун тәбии истеһсал аләтләринин сајындан, онун вүчудундакы ә'заларын сајындан артыг ола билмәз. Алманијада бир дәфә әјиричини ики әјирмә чархыны һәрәкәтә кәтирмәјә, јә'ни ејни заманда ики әли вә ики ајағы илә ишләмәјә мәчбур етмәк тәшәббүсүндә олмушдулар. Лакин бу иш чох бөјүк кәркинлик тәләб едирди. Сонралар, ики ији олан вә ајагла һәрәкәтә кәтирилән бир әјирмә дәзкаһы ичад етдиләр, лакин ејни заманда ики сап әјирә билән бу чүр маһир әјиричиләрә раст кәлмәк, икибашлы адама раст кәлмәк гәдәр надир бир һал иди. Ченни[130] исә, әксинә, мејдана кәлдији күндән 12—18 ијлә әјирир, чорабтохујан машын да ејни заманда минләрчә мили бирдән ишләдиб чораб тохујур вә и. а. Беләликлә, фәһләнин әл илә ишләтдији аләтләрин сајы онун ә'заларынын сајы мәһдуд едир, ејни бир иш машынынын ејни заманда ишләтдији аләтләрин сајы үчүн исә бу мәһдудлуг лап ибтидадан арадан галхмыш олур.

Садә һәрәкәтверичи гүввә кими көтүрүлән адам илә әсил мә'нада иши ичра едән фәһлә арасындакы фәрг бир чох әл аләтләриндә һиссләә гавранылан бир форма алыр. Мәсәлән, әјирмә дәзкаһында ишләјиркән ајаг анчаг һәрәкәтверичи гүввә вәзифәсини ифа едир, иј илә ишләјән әл исә дидмәклә вә һөрмәклә мәшғул олур, јә'ни әсил әјирмә ишини ичра едир. Сәнаје ингилабы сәнәткар аләтинин ән әввәл мәһз һәмин һиссәсини гаврајыр вә инсан, машынын ишинә көз јетириб өз әли илә онун сәһвләрини дүзәлтмәк кими јени бир иш көрмәклә бәрабәр, илк заманлар һәрәкәтверичи гүввә кими халис механики бир рол да ојнамалы олур. Инсанын лап әввәлдә анчаг садә бир һәрәкәтверичи гүввә вәзифәсини ифа едиркән, мәсәлән, дәјирман дашыны һәрләмәк[92], насос ишләтмәк, көрүк басмаг, һәвәнкдә шеј дөјмәк вә и. а. бу кими ишләри ичра едир-

---

сал едир. Бу кими механизм аләтләрини, мисал үчүн, автоматик макара машынлары, тохума дәзкаһы вә дидмә дәзкаһы үчүн дараг һазырлајан машынлар, мүл машыны вә тохума машыны үчүн иј һазырлајан машынлар истеһсал едир.

[92]) Мисирли Муса дејир: „Өкүз илә тахыл дөјәндә өкүзүн ағзыны бағлама“[131]. Христиан алман инсанпәрвәрләри исә, әксинә, ун үјүдүләндә һәрәкәтверичи гүввә кими истифадә етдикләри тәһкимли кәндлиләрин бојнуна ири бир дәјирми тахта кечирирдиләр ки, онлар әлләри илә уну ағызларына гоја билмәсинләр.

кән һәрәкәтә кәтирдији аләтләр исә, әксинә, һәрәкәтверичи гүввә олараг ән әввәл һејванлардан, судан вә күләкдән истифадә едилмәсинә сәбәб олмушдур[93]. Бу аләтләр гисмән мануфактура дөврүндә, бундан чох әввәлләр исә тәк-тәк һалларда инкишаф едиб машына чеврилир, лакин истеһсал үсулунда ингилаб јаратмыр. Бу аләтләрин сәнәткарлыг заманындакы өз шәклиндә дә машын олдуғу, ири сәнаје дөврүндә ашкара чыхыр. Мәсәлән, һолландијалыларын 1836—1837-чи илләрдә Һарлем көлүнүн сујуну бошалдыркән истифадә етдикләри насослар ади насос принсипи илә гајрылмышды, фәрги јалныз ондан ибарәт иди ки, бунларын пистонлары инсан әли илә дејил, нәһәнк бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилирди. Инкилтәрәдә бә'зи һалларда һәлә инди дә ади вә ибтидаи дәмирчи көрүјүнүн дәстәјини садәчә олараг бухар машынына бағлајыб ону механики көрүк шәклинә салырлар. Һәтта бухар машыны да XVII әсрин ахырларында, мануфактура дөврүндә ихтира едилиб XVIII әсрин 80-чы илләринин әввәлләринә гәдәр мөвчуд олдуғу шәклиндә[94] сәнаједә һеч бир ингилаб јаратмамышды. Әксинә, мәһз иш машынларынын јарадылмасы бухар машынында ингилаб јаранмасы зәрурәтини доғурду. Инсанын аләт васитәси илә әмәк чисминә тә'сир көстәрмәк әвәзинә садә бир һәрәкәтверичи гүввә олуб иш машынына тә'сир көстәрмәјә башладығы замандан е'тибарән, һәрәкәтверичи гүввәнин инсан әзәләләриндән ибарәт олмасы факты анчаг бир тәсадүф шәкли алыр вә инсан әзәләләрини күләк, су, бухар вә саирә әвәз едә билир. Тәбиидир ки, бундан өтрү, әввәлдә анчаг инсанын һәрәкәтверичи гүввәси илә ишләдилмәк үчүн дүзәлдилмиш олан механизмдә чох заман бөјүк техники дәјишикликләр едилмәси тәләб олунур. Инди һәлә дә өзүнә јол ачмалы олан машынларын һамысы, мәсәлән, тикиш машыны, чөрәк машыны вә и. а., лап әввәлдән кичик мигјасда да ишләдиләчәкләри нәзәрдә тутулдуғу һалларда елә гурулушда олур ки, бунлар үчүн ејни дәрәчәдә һәм инсанын һәрәкәтверичи гүввәси, һәм дә халис механики гүввә јарарлы олур.

Сәнаједә ингилаб јарадан машын, бир заманда јалныз бир аләтлә ишләјән фәһләни елә бир механизмлә әвәз едир ки, бу

---

[93]) Гисмән тәбии шәлаләләрин азлығы, гисмән дә башга шәкилләрдә олан артыг су илә мүбаризә апарылмасы һолландијалылары јелдән бир һәрәкәтверичи гүввә кими истифадә етмәјә мәчбур етмишдир. Һолландијалылар јел дәјирманыны Алманијадан кәтүрмүшдүләр. Алманијада бу ихтира мүлкәдарлар, кешишләр вә император арасында белә бир чидди мүбаризәјә сәбәб олмушду ки, көрәсән јел „киминкидир“. Алманијада дејирдиләр ки, һава инсаны әсарәт алтына алыр, һалбуки Һолландијаны азад едән мәһз јел олмушдур. Бурада јел һолландијалылары фәтһ етмәк дејил, торпағы һолландијалылар үчүн фәтһ етмишди. Һәлә 1836-чы илдә Һолландијада 6 000 ат күчүндә 12 000 јел мүһәррики вар иди, бунлар өлкәнин үчдә ики һиссәсинин јенидән батаглыға чеврилмәсинин гаршысыны алырды.

[94]) Доғрудур, о, Уаттын садә бухар машыны адланан илк машыны һалында хејли тәкмилләшмишди, лакин өзүнүн бу формасында һәмин бухар машыны су вә дуз мәһлулу чыхармаг үчүн ишләдилән садә бир машын олараг галмагда иди.

механизм бирдән чохлу мигдарда бир чүр, јахуд јекчинс аләти һәрәкәтә кәтирир вә өзү дә һәр һансы бир формада олан һәрәкәтверичи гүввә илә ишләјир[95]. Бурада һәмин механизм машындыр, лакин о һәләлик машынлы истеһсалын анчаг бәсит бир үнсүрүдүр.

Иш машынынын һәчмини бөјүтмәк вә онун ејни заманда ишләјән аләтләринин сајыны артырмаг үчүн даһа ири бир һәрәкәт механизми олмалыдыр, бу механизм үчүн исә инсанын һәрәкәтверичи гүввәсиндән даһа гүдрәтли бир һәрәкәтверичи гүввә тәләб олунур ки, онун өз мүгавимәтинә үстүн кәлсин,— биз һәлә ону демирик ки, инсан јекнәсәг вә фасиләсиз һәрәкәт јаратмаг үчүн чох јарарсыз бир васитәдир. Инсанын даһа јалныз садә бир һәрәкәтверичи гүввә кими ишләдији вә, демәли, онун ишләтдији аләтин јеринә аләт-машынын кәлдији фәрз едилдији тәгдирдә тәбиәт гүввәләри инсаны бир һәрәкәтверичи гүввә кими дә әвәз едә биләр. Мануфактура дөврүндән ирс галан бүтүн ири һәрәкәтверичи гүввәләрин ән писи ат гүввәси иди, гисмән она көрә ки, атын өз башы вар, гисмән дә она көрә ки, ат баһадыр, буна көрә дә фабрикләрдә анчаг мәһдуд мигдарда ат ишләдилә биләр[96]. Буна бахмајараг, ири сәнајенин көрпә чағларында ат чох тез-тез тәтбиг олунурду; буну тәкчә о дөврдәки агрономларын шикајәтләнмәләри дејил, һабелә механики гүввәнин кәмијјәтини һәлә индијәдәк ат күчү илә ифадә етмәк үсулу да сүбут едир. Јелә кәлдикдә исә, о гәтијјән сабит дејилдир вә ону тәнзим етмәк мүмкүн олмур; ондан да башга, ири сәнајенин вәтәни олан Инкилтәрәдә су гүввәси тәтбигинин һәлә мануфактура дөврүндә үстүн әһәмијјәти олмушдур. Һәлә XVII әсрдә бир су чархы илә бир чүт дәјирманы һәрәкәтә кәтирмәк тәшәббүсүндә олмушдулар. Лакин өтүрмә механизми бөјүдүлдүкдә сујун күчү чатмырды

---

95) „Үмуми бир мүһәррикин һәрәкәтә кәтирдији бүтүн бу бәсит аләтләрин бирләшмәсиндән машын әмәлә кәлир“ (*Babbage*, ситат кәтирилән әсәр [сәһ. 136]).

96) 1859-чу илин декабрында Сәнәт вә пешәләр чәмијјәтиндә Чон Ч. Мортон „әкинчиликдә тәтбиг олунан гүввәләр“ һаггында мә'рузә етмишди. Һәмин мә'рузәдә әзчүмлә дејилир: „Торпаг саһәсини дүзкүн формаја салан һәр чүр јахшылашдырма, халис механики гүввә истеһсал етмәк үчүн бухар машыны тәтбиг олунмасы имканыны тә'мин едир... Ат гүввәси о јердә лазым кәлир ки, әјри-үјрү мәрзләр вә башга манеәләр үзүндән јекнәсәг һәрәкәтләр мүмкүн олмур. Бу чүр манеәләр күндән-күнә даһа чох арадан галдырылыр. Нисбәтән чох ирадә көстәрилмәси вә аз физики гүввә тәләб едән әмәлијјатларда јеканә тәтбиг едилә билән гүввә инсан гүввәсидир, чүнки инсан ағлы һәр ан бу гүввәни идарә едир“. Сонра ч-б Мортон бухар күчүнү, ат күчүнү вә инсан күчүнү бухар машынлары үчүн гәбул олунмуш өлчү ваһидинә, јә'ни 33 000 фунту дәгигәдә бир фут јүксәклијә галдыра билән гүввәјә чевирир вә бухарын вердији бир ат күчүнүн хәрчини һесаблајыр: бухар машыны тәтбиг олундугда һәр ат күчүнә саатда 3 пенс, ат тәтбиг олундугда исә саатда $5^1/_2$ пенс хәрч дүшүр. Сонра, ат сағлам галмагдан өтрү кәрәк күндә 8 саатдан артыг ишләмәсин. Торпағы бечәрмәк үчүн бухар күчү тәтбиг олундугда һәр једди атын азы 3-үнү ихтисар етмәк олар, һәм дә бухар мишынынын хәрчи, һәмин машын илә әвәз едилмиш бу атларын һәгигәтән ишләдији 3 вә ја 4 ај әрзиндәки хәрчиндән артыг олмаз. Нәһајәт, бухар күчү тәтбиг едилә биләчәк әкинчилик әмәлијјатлары нәтичәсиндә көтүрүлән мәһсулун кејфијјәти, ат күчү тәтбиг едиләркән алынан мәһсулдан јахшы олур. Бухар машынынын көрдүјү иши ичра етмәк үчүн, һәр саатына үмумијјәтчә 15 шиллинг әмәк һаггы верилмәклә 66 фәһлә ишләтмәк, атын көрдүјү иши ичра етмәкдән өтрү исә, һәр саатына үмумијјәтчә 8 шиллинг әмәк һаггы верилмәклә 32 фәһлә ишләтмәк лазым кәләрди.

вә бу һал, сүртүнмә ганунларыны даһа дүрүст өјрәнмәјә вадар едән сәбәбләрдән бири олмушду. Һабелә сүркү голлары тәтбиг олунуб вурма вә дартма үсулу илә ишләдилән дәјирманларда һәрәкәт гүввәсинин гејри-мүнтәзәмлији, сонралар ири сәнаједә чох бөјүк рол ојнамаға башлајан назим чархын нәзәри јарадылмасына вә әмәли тәтбигинә сәбәб олмушдур[97]. Беләликлә мануфактура дөврү ири сәнајенин илк елми вә техники үнсүрләрини инкишаф етдирмишдир. Аркрајтын ватер әјирмә мүәссисәси лап әввәлдән су илә ишләјирди. Лакин әсас һәрәкәтверичи гүввә олараг су гүввәсиндән истифадә олунмасы да мүхтәлиф чәтинликләрлә әлагәдар иди. Сују истәнилән гәдәр артырмаг вә ја олмадығы јерә кәтирмәк мүмкүн олмурду; су бә'зән чох азалырды, башлычасы исә ондан анчаг мөвчуд олдуғу јердә истифадә етмәк мүмкүн иди[98]. Јалныз Уаттын икинчи машыны, јә'ни гоша кедишли бухар машыны адланан машын ихтира едилдикдә, көмүр вә су ишләдиб өзү һәрәкәтверичи гүввә һазырлајан вә күчү тамамилә инсанын нәзарәти алтында олан илк мүһәррик тапылды; бу елә бир мүһәррикдир ки, бир јердән башга јерә көчүрүлә билир, өзү дә нәглијјат васитәсидир; бу мүһәррик һеч дә су чархы кими кәнддә дејил, шәһәрдә мөвчуд олдуғуна көрә истеһсалы, су чархынын тәләб етдији кими, дағыныг һалда кәндләрә јајмаг әвәзинә шәһәрләрә топламаг имканы верир[99]; бу мүһәррик техники тәтбиг олунма чәһәтдән универсалдыр вә ишләдилдији јерин бу вә'ја дикәр шәраитиндән нисбәтән аз асылы олур. Уаттын бөјүк дүһасы ондан көрүнүр ки, 1784-чү илин апрел ајында әлдә етдији патентдә онун бухар машыны анчаг хүсуси мәгсәдләр үчүн олан бир ихтира кими дејил, ири сәнаје үчүн олан универсал бир мүһәррик кими тәсвир едилмишдир. Уаттын бу патентдә көстәрдији тәтбиг саһәләринин бә'зиләри, мәсәлән, бухар чәкичи, анчаг јарым әсрдән чох бир мүддәт кечәндән сонра мејдана кәлди. Лакин Уатт бухар машынынын дәниз кәмиләриндә тәтбиг олуна биләчәјинә шүбһә едирди. Онун хәләфләри олан Болтон вә Уатт 1851-чи илдәки Лондон сәнаје сәркисиндә океан пароходларына мәхсус чох нәһәнк бир бухар машыны нүмајиш етдирмишдиләр.

---

[97]) *Faulhaber*, 1625. *De Caus*, 1688.

[98]) Турбин кими ән јени бир ихтира, су гүввәсиндән сәнаје мәгсәдләри үчүн истифадә олунуркән кечмишдә тәсадүф едилән бир чох мәһдудијјәтләри арадан галдырыр.

[99]) „Тохучулуг мануфактураларынын мөвчуд олдуғу илк дөврдә истеһсалын һарада јерләшмәси, су чархыны өз сују илә һәрләјә биләчәк һүндүр ахымлы бир чајын мөвчуд олмасындан асылы иди; су илә ишләјән фабрикләр тикилмәси ев мануфактура системинин арадан галдырылмасынын башланғычы идисә дә, зәрурәт үзүндән чај кәнарында вә чох заман бир-бириндән хејли узагда јерләшән бу фабрикләр... шәһәр системи үнсүрү олмагдан даһа чох кәнд системи үнсүрү иди; анчаг су гүввәси әвәзинә бухар гүввәси тәтбиг олунмаға башланандан сонра бу фабрикләр шәһәрләрдә, бухар истеһсалы үчүн кифајәт гәдәр су вә көмүр тапыла билән јерләрдә топланмаға башлајыр. Бухар машыны сәнаје шәһәрләринин анасыдыр“ (А. Редгрејв, „Reports of the Insp. of Fact. for 30 th April 1860“, p. 36).

Анчаг аләтләр инсан организминин ишләтдији аләтләрдән механики апарат аләтләринә, иш машыны аләтләринә чеврилдикдән сонра, һәрәкәтверичи машын да мүстәгил форма кәсб едир вә инсан гүввәсинә хас олан мәһдудлуглардан тамамилә азад олур. Бураја гәдәр нәзәрдән кечирдијимиз ајрыча иш машыны бу замандан е'тибарән машынлы истеһсалын садә бир үнсүрү дәрәчәсинә ендирилир. Инди бир мүһәррик-машын ејни заманда бир чох иш машыныны һәрәкәтә кәтирә билир. Ејни заманда һәрәкәтә кәтирилән иш машынларынын сајы артдыгча мүһәррик-машын да бөјүјүр вә бунунла бәрабәр өтүрмә механизми бөјүјүб кениш гол-ганадлы бир апарата чеврилир.

Инди биз ики гәбил шеји: бир чох јекчинс машынлар кооперасијасы илә машынлар системини бир-бириндән ајырд етмәлијик.

Бир һалда бүтүн иши ејни бир иш машыны јеринә јетирир. Сәнәткарын өз ишләтдији аләт илә, мәсәлән, тохучунун өз тохума дәзкаһы илә көрдүјү ишләри, јахуд кечмишдә, истәр мүстәгил ишләјән, истәрсә дә ејни бир мануфактуранын үзвү олан сәнәткарларын мүхтәлиф аләтләрлә ардычыл ичра етдикләри бүтүн ишләри инди һәмин иш машыны ичра едир[100]. Мәсәлән, почт конвертләри һазырлајан ән јени мануфактурада бир фәһлә кағызбүкәнлә кағызы бүкүр, дикәри јапышганлајыр, үчүнчүсү конвертин девиз чап олуначаг һиссәсини гатлајыр, дөрдүнчүсү девиз вурурду вә и. а., бу һиссә әмәлијјатларынын һәр бири ичра едилдикчә һәр бир конверт әлдән-әлә кечмәли иди. Инди конверт һазырлајан тәк бирчә машын бүтүн бу әмәлијјатлары бирдән ичра едиб саатда 3 000 вә даһа артыг конверт һазырлајыр. Американларын 1862-чи илдәки Лондон сәнаје сәркисиндә нүмајиш етдирдикләри бир кағыз торба машыны кағызы кәсир, јапышганлајыр, бүкүр вә дәгигәдә 300 дәнә торба һазырлајыр. Мануфактурада парчаланмыш олан вә мүәјјән бир ардычыллыгла ичра едилән бүтүн просеси бурада, мүхтәлиф аләтләрин комбинасијасы васитәси илә ишләјән тәк бирчә иш машыны ичра едир. Белә бир иш машыны истәр анчаг мүрәккәб сәнәт аләтинин тәкрар мејдана кәлән механики формасындан, истәрсә мануфактуранын ихтисаслашдырмыш олдуғу мүхтәлиф нөвлү бәсит аләтләрин ком-

---

[100]) Мануфактурадакы әмәк бөлкүсү нөгтеји-нәзәриндән тохучулуг һеч дә садә сәнәткар иши дејил, мүрәккәб бир сәнәткар иши иди, буна көрә дә механики тохума дәзкаһы чох мүхтәлиф әмәлијјатлар ичра едән бир машындыр. Үмумијјәтлә белә бир тәсәввүр сәһвдир ки, куја мүасир машынлар ибтидада, мануфактура әмәк бөлкүсүнүн садәләшдирмиш олдуғу әмәлијјатлары әһатә етмишдир. Мануфактура дөврүндә әјиричилик илә тохучулуг бир-бириндән ајрылыб јени нөвләрә чеврилмишди, мүвафиг аләтләр тәкмилләшдирилмиш вә шәкли дәјишдирилмишди, әсла парчаланмамыш олан әмәк просесинин өзү исә, сәнәткар әмәји просеси олараг галырды. Машынын инкишафында башланғыч нөгтәси әмәк дејил, әмәк васитәсидир.

бинасијасындан ибарәт олсун, фабрикдә, јә'ни машынлы истеһсал әсасында гурулмуш е'малатханада һәр дәфә даим јенидән садә кооперасија мејдана чыхыр, һәм дә бу кооперасија (бурада фәһләни бир кәнара гојаг) һәр шејдән әввәл ејни заманда вә биркә ишләјән јекчинс иш машынларынын бир мәканда топланмасындан ибарәт олур. Мәсәлән, тохума фабрики ејни бир е'малатханада олан бир чох механики тохума дәзкаһындан, тикиш фабрики исә бир чох тикиш машынындан ибарәтдир. Лакин бурада техники вәһдәт вардыр, зира чохлу јекчинс иш машыны, үмуми бир илк мүһәррикин дөјүнән үрәјиндән ејни заманда вә мүнтәзәм сурәтдә импулс алыр, һәм дә бу һәрәкәти онлара өтүрмә механизми чатдырыр ки, о да јенә бүтүн иш машынлары үчүн гисмән үмумидир, чүнки бу өтүрмә механизминдән һәр бир ајрыча иш машыны үчүн анчаг хүсуси голлар ајрылыр. Бир чох аләт бир иш машынынын анчаг ә'заларыны тәшкил етдији кими, инди бир чох иш машыны ејни бир һәрәкәтверичи механизмин анчаг јекчинс ә'заларыны тәшкил едир.

Лакин әсил машынлар системи анчаг, о заман ајрыча бир мүстәгил машынын јерини тутур ки, әмәк чисми, мүхтәлиф гәбилдән олан, лакин бир-бирини тамамлајан бир чох иш машынларынын ичра етдији вә гаршылыглы әлагәдар олан далбадал бир сыра һиссә просесләриндән кечмиш олсун. Бурада јенә дә, мануфактураја хас олуб әмәк бөлкүсүнә әсасланан бир кооперасија мејдана чыхыр, лакин бу кооперасија инди даһа, һиссә иш машынларынын комбинасијасындан ибарәтдир. Мүхтәлиф һиссә әмәлијјатлары илә мәшғул олан фәһләләрин ишләтдикләри спесифик аләтләр, мәсәлән, јун мануфактурасында јун чырпанларын, дидәнләрин, дарајанларын әјирәнләрин вә башгаларынын ишләтдикләри аләтләр инди мүхтәлиф иш машынларынын аләтләринә чеврилир вә бу машынларын һәрәси, комбинасија едилмиш иш механизми системиндә хүсуси вәзифә ифа едән хүсуси ә'за тәшкил едир. Илк дәфә машынлар системи тәтбиг олунан саһәләрдә үмумијјәтлә мануфактуранын өзү, истеһсал просесинин бөлүнмәси үчүн вә, демәли, онун тәшкили үчүн тәбии бир әсас вермиш олур[101].

---

[101]) Ири сәнаје дөврүнә гәдәр јун мануфактурасы Инкилтәрәдә һаким мануфактура иди. Буна көрә дә XVIII әсрин биринчи јарысында тәчрүбәләрин чоху јун мануфактурасында апарылмышдыр. Јун саһәсиндә әлдә едилән тәчрүбә памбығын хејринә олмушдур, зира памбығын механики е'малы үчүн тәләб олунан һазырлыг ишләри о гәдәр чәтин дејилдир; һабелә сонралар, бунун әксинә олараг, механики јун сәнајеси памбығын механики әјирилмәси вә ондан парча тохунмасы үсуллары әсасында инкишаф етмишдир. Јун мануфактурасынын ајры-ајры үнсүрләри, мәсәлән, јунун даранмасы, анчаг ахырынчы он илләр әрзиндә фабрик системинә салынмышдыр. „Дарама машыны", хүсусән Листер машыны... тәтбиг олунандан бәри јун даранмасында механики гүввәдән кениш истифадә олунмасы... шүбһәсиз ки, бир јығын адамын ишсиз галмасына баис олмушдур. Әввәлләр јун әл илә, һәм дә чох вахт јун дарајанын евиндә даранырды. Инди исә јуну адәтән фабрикдә дарајырлар вә, әл илә даранан јунун һәлә дә үстүн тутулдуғу бә'зи хүсуси ишләр-

Лакин мануфактура истеһсалы илә машынлы истеһсал арасында лап әввәлдән мүһүм бир фәрг дә мејдана чыхыр. Мануфактурада тәкликдә ишләјән вә ја груп һалында бирләшдирилмиш олан фәһләләр ајрылыгда бир һиссә просесини өз әл аләтләри илә ичра етмәлидирләр. Бурада фәһлә просесә ујғунлашдырылырса, просес өзү дә әввәлчәдән фәһләјә ујғунлашдырылмыш олур. Машынлы истеһсал шәраитиндә әмәк бөлкүсүнүн бу субјектив принсипи арадан галхыр. Бурада бүтүн просес, өз характериндән асылы олараг, објектив сурәтдә өз тәркиб фазаларына ајрылыр; һәр бир һиссә просесинин ичра едилмәси вә мүхтәлиф һиссә просесләринин бирләшдирилмәси проблеми бурада механиканын, кимја вә саирәнин техники тәтбиги васитәси илә һәлл олунур[102], һәм дә, ајдындыр ки, бунун нәзәри һәлли әввәлләр олдуғу кими јенә, кениш мигјасда әмәли тәчрүбә топланмасы васитәси илә тәкмилләшдирилмәлидир. Һәр бир һиссә машыны билаваситә өз ардынча кәлән дикәр машына хам материал верир вә бу машынларын һамысы ејни заманда ишләдијинә көрә, мәһсул даим өз јаранма просесинин мүхтәлиф пилләләриндә олур, даим истеһсалын бир фазасындан дикәринә кечир. Мануфактурада һиссә фәһләләринин билаваситә кооперасијасы ајры-ајры фәһлә груплары арасында мүәјјән кәмијјәт нисбәтләри јаратдығы кими, өз тәркиб һиссәләри тәкбәтәк ишләјән машынлар системиндә дә бир гисим һиссә машынларынын дикәр һиссә машынларына арды кәсилмәдән иш верә билмәси үчүн онларын мигдары, бөјүклүјү вә сүр'әти арасында мүәјјән нисбәт олмалыдыр. Инди ајры-ајры мүхтәлиф иш машынларындан вә иш машыны групларындан ибарәт олуб, өз тәркиб һиссәләринин тәкбәтәк ишләдији бир систем олан комбинәләшдирилмиш иш машынынын ичра етдији бүтүн просесдә фасиләләр нә гәдәр аз олурса, јә'ни хам материал просесин биринчи фазасындан ахырынчы фазасына кечиркән фасиләләр нә гәдәр аз олурса, демәли, хам материалын истеһсалда бир фазадан дикәринә кечмәсиндә инсан әли дејил, механизмин өзү нә гәдәр чох иштирак едирсә, һәмин комбинәләшдирилмиш иш машыны бир о гәдәр мүкәммәл һесаб олунур. Буна көрә дә әкәр мануфактурада ајры-ајры просесләрин ајрылмасы әмәк бөлкүсүнүн өзүндән доған бир принсипдирсә, инкишаф етмиш фабрикдә,

---

дән башга, әл әмәји тамамилә арадан галдырылмышдыр. Әл илә јун дарајанларын бир чоху өзләринә фабрикләрдә иш тапмышдыр, лакин әл илә јун дарајанларын вердији мәһсул, машынын мәһсулуна нисбәтән о гәдәр аздыр ки, онларын чох бөјүк һиссәси ишсиз галмышдыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, p. 16).

[102]) „Демәли, фабрик системи принсипи ондан ибарәтдир ки,... әмәјин сәнәткарлар арасында бөлүнмәси вә ја парчаланмасы әвәзиндә просес өз мүһүм тәркиб һиссәләринә бөлүнүр“ (*Ure*. „Philosophy of Manufactures“, p. 20).

әксинә, ајры-ајры просесләрин фасиләсизлији принсипи һөкм сүрүр.

Машынлар системи, истәр тохучулугда олдуғу кими јекчинс иш машынларынын садә коперасијасы әсасында, истәрсә әјиричиликдә олдуғу кими мүхтәлиф нөв машынларын бирләшдирилмәси әсасында гурулмуш олсун, бу машынлар системи өз һәрәкәтини өзү доғуран бир илк мотордан һәрәкәтверичи гүввә алдығына көрә өзү бөјүк бир автоматдыр. Лакин системин бүтөвү, мисал үчүн, бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилә биләр, һалбуки ајры-ајры иш машынлары мүәјјән һәрәкәтләр етмәк үчүн һәлә дә фәһләләрин јардымына мөһтачдыр, мәсәлән, автомат мул-машынлар тәтбиг олунмаздан әввәл мулләрин ишә салынмасында фәһләнин јардымы тәләб олунурду, зәриф саплар әјирилмәсиндә исә һәлә инди дә бу јардым тәләб олунур; јахуд да машынын мүәјјән һиссәләринин өз әмәлијјатларыны ичра етмәси үчүн фәһлә бу һиссәләрә бир аләт кими истигамәт вермәлидир; мәсәлән машынгајырма саһәсиндә slide rest (дөнән суппорт) автомат механизмә чеврилүндән әввәл белә олмушдур. Әкәр иш машыны хам материалын е'мал едилмәси үчүн лазым кәлән бүтүн һәрәкәтләри инсанын јардымы олмадан өзү ичра едирсә вә она фәһләнин анчаг нәзарәт етмәси лазым кәлирсә, онда бу, автоматик машынлар системидир, лакин онун ајры-ајры һиссәләри даим тәкмилләшдирилә биләр. Мәсәлән, сапын тәкчә бири гырылдығда әјирмә машыныны автоматик сурәтдә дајандыран апарат вә бухарла ишләјән мүкәммәл тохучу дәзкаһында тохума мәкијиндән аргач сапы гуртардығда дәзкаһы дајандыран автоматик ачар, там муасир ихтиралардыр. Муасир кағыз фабрики һәм истеһсалын фасиләсизлији, һәм дә автомат принсипинин тәтбиги чәһәтдән мисал ола биләр. Һәм мүхтәлиф истеһсал васитәләри әсасында гурулан мүхтәлиф истеһсал үсуллары арасындакы фәрги, һәм дә ичтимаи истеһсал мүнасибәтләринин мүхтәлиф истеһсал үсуллары илә әлагәсини кағыз истеһсалы тимсалында үмумијјәтлә өјрәнмәк јахшыдыр; Алманијадакы гәдим кағызгајырма үсулу сәнәткар үсулу илә истеһсалын нүмунәсидир; XVII әср Һолландијасы вә XVIII әср Франсасы кағыз истеһсалында әсил мануфактура нүмунәсидир, муасир Инкилтәрә исә бу саһәдә автоматик истеһсалын нүмунәсидир; ондан башга, Чиндә вә Һиндистанда һәлә индијәдәк бу сәнајенин гәдим Асијадакы ики мүхтәлиф формасы мөвчуддур.

Өтүрмә механизмләри васитәси илә бир мәркәзи автоматдан һәрәкәт алан иш машынларынын тәкбәтәк ишләдији систем шәраитиндә машынлы истеһсал ән мүкәммәл бир шәкил алыр. Ајрыча бир машынын јеринә бу нәһәнк механизм кечир,

онун ҹисми фабрикин бир чох бинасыны тутур вә онун гејри-ади гүввәси, әввәлҹә өз нәһәнк ә'заларынын еһтишамлы аһәнкдар һәрәкәтләриндә сезилмәз олдуғу һалда, инди онун сајсыз-һесабсыз әсил иш ә'заларынын ағлакәлмәз шыдырғы рәгсиндә өзүнү көстәрир.

Инсанлар һәлә дәрзи мејдана кәләндән әввәл палтар кеј-дикләри кими, мүл-машынлар, бухар машынлары вә саирә дә, пешәси јалныз бухар машыны, мүл-машыны истеһсал етмәк-дән ибарәт олан фәһләдән әввәл мејдана кәлмишдир. Лакин Вокансонун, Аркрајтын, Уаттын вә башгаларынын ихтира-лары анҹаг она көрә һәјата кечириләбилмишдир ки, бу ихти-рачыларын заманында хејли мигдар маһир механик-фәһләләр вар иди, онлар һәлә мануфактура дөврүндә һазырланмышды. Бу фәһләләрин бир гисми мүхтәлиф пешә саһиби олан мүстә-гил сәнәткарлардан ибарәт иди, дикәр гисми исә, јухарыда гејд едилдији кими, чох ҹидди бир әмәк бөлкүсүнүн һөкм сүр-дүјү мануфактуралара топланмышды. Ихтираларын сајы чо-халдыгҹа вә јени ихтира едилән машынлара тәләб артдыгҹа, бир тәрәфдән машынгајырма ишинин бир чох мүстәгил саһә-ләрә бөлүнмәси кетдикҹә кенишләнир, дикәр тәрәфдән дә ма-шынгајырма мануфактуралары дахилиндә әмәк бөлкүсү кет-дикҹә инкишаф едирди. Демәли, биз белә мануфактурада ири сәнајенин мүстәгим әсасыны көрүрүк. Мануфактуранын истеһ-сал етдији машынлар васитәси илә ири сәнаје, өзүнүн ән әввәл әһатә етдији истеһсал саһәләриндә сәнәткар вә мануфак-тура истеһсалыны арадан галдырырды. Беләликлә, илк заман-лар машынлы истеһсал өзүнә мүвафиг олмајан мадди әсас үзәриндә мејдана кәлмишдир. Мүәјјән инкишаф пилләсиндә о, әввәлдә һазыр шәкилдә раст кәлдији вә көһнә формасыны сахлајыб инкишаф етдирдији һәмин мадди әсасы көкүндән дәјишдирмәли вә өзү үчүн јени базис, өз истеһсал үсулуна мү-вафиг бир базис јаратмалы иди. Нечә ки, ајрыҹа бир машын јалныз инсан тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән мүддәтдә хыр-дача бир машын олараг галыр, нечә ки, тәтбиг едилмәкдә олан һәрәкәтвериҹи гүввәләрин—һејванларын, күләјин вә һәт-та сујун—јерини бухар машыны тутана гәдәр машынлар сис-теми сәрбәст инкишаф едә билмирди, еләҹә дә, нә гәдәр ки, ири сәнајенин характерик истеһсал васитәси олан машынын өзү анҹаг фәрди гүввә, фәрди мәһарәт сајәсиндә мөвҹуд иди, јә'ни онун варлығы өз хырдача аләти илә ишләјән мануфак-тура һиссә фәһләсинин вә ја сәнәткарын әзәлә гүввәсиндән, көзүнүн итилијиндән вә әлләринин ҹәлдлијиндән асылы иди, о вахтадәк ири сәнајенин бүтүн инкишафы ләнкијирди. Бу үсул-ла әмәлә кәлән машынларын баһалы олмасы,—капиталын бир шүурлу сәбәб кими рәһбәр тутдуғу бу һал бир јана галсын,—

машынлашдырылмыш сәнаје саһәләринин кенишләнмәси вә јени истеһсал саһәләринә машынларын дахил олмасы, бүтүнлүкдә елә бир фәһлә категоријасынын артмасындан асылы иди ки, бу фәһлә категоријасы өз көрдүјү ишләрин хүсуси мәһарәт тәләб етмәси үзүндән сычрајышларла дејил, јалныз тәдричлә арта биләр. Лакин мүәјјән инкишаф пилләсиндә ири сәнаје илә онун өз сәнәткар вә мануфактура базиси арасында техники зиддијјәт [Widerstreit] дә әмәлә кәлир. Мүһәррик-машынларын, өтүрмә механизминин вә иш машынларынын һәчминин бөјүмәси, иш машыны сәнәт дөврүндәки өз шәклини, јә'ни әввәлдә онун бүтүн гурулушуну мүәјјәнләшдирән шәклини итириб инди анчаг өз механики вәзифәләриндән асылы олан сәрбәст шәкил алдыгча онун тәркиб һиссәләринин даһа чох мүрәккәбләшмәси, мүхтәлифләшмәси, һабелә там дүрүстләшмәси; автоматик системин инкишаф етмәси, чәтин е'мал олунан материалларын, мәсәлән, ағач әвәзинә дәмирин[103)] кетдикчә даһа чох лабүд олараг тәтбиг едилмәси—тәбии сурәтдә мејдана кәлән бүтүн бу мәсәләләрин һәлли һәр јердә мүәјјән чәрчивәјә раст кәлирди; бу чәрчивә ондан ибарәт иди ки, көрүлән ишләр фәһләнин шәхсијјәтиндән асылы иди вә, һәтта мануфактурада комбинасија үсулу илә ишләјән фәһләләр дә бу чәрчивәни маһијјәтчә мәһв едә билмәјиб, ону анчаг бир гәдәр кенишләндирә билирдиләр. Мәсәлән, мүасир мәтбәә дәзкаһы, бухарла ишләјән мүасир тохума дәзкаһы вә мүасир дарама машыны кими машынлары мануфактура јарада билмәзди.

Бир сәнаје даирәсиндә истеһсал үсулунда баш верән чеврилиш, башга даирәләрдә чеврилишә сәбәб олур. Бу һал ән әввәл, үмуми бир просесин ајры-ајры фазалары олуб бир-бири илә чулгашан, лакин ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә бир-бириндән сон дәрәчә ајрылыб һәр бири мүстәгил әмтәә истеһсал едән сәнаје саһәләринә аиддир. Мәсәлән, машынла әјирмәк машынла тохумаг зәрурәтини доғурмушдур, бунларын бирликдә һәр икиси исә ағартма, читбасма вә бојама истеһсалында механики-кимјәви ингилаб јаранмасыны зәрури етмишдир. Ејнилә, дикәр тәрәфдән, памбыгәјирмә ишиндәки ингилабчын машынынын, памбыг лифләрини чијиддән ајыран машынын

103) Өз ибтидаи формасында механики тохума дәзкаһы әсасән ағачдан иди, тәкмилләшдирилмиш мүасир тохума дәзкаһы исә дәмирдәндир. Истеһсал васитәсинин көһнә формасынын јени формасы үзәриндә әввәлләр нә дәрәчәдә һаким олдуғуну, бухарла ишләјән мүасир тохума дәзкаһынын көһнә тохума дәзкаһы илә, чугунәритмә заводларындакы мүасир көрүк гурғуларынын ади дәмирчи көрүјүнә бәнзәр илк зәиф механики көрүк илә һәтта ән сәтһи мүгајисәси дә көстәрир; бунун ән инандырычы сүбуту исә һәр шејдән чох, локомотивләр ичад олунандан габагкы биринчи локомотив ола биләр: әслиндә онун ики ајағы вар иди вә ат кими ајагларыны бир-бир көтүрүб гојурду. Јалныз механика хејли инкишаф етдикдә вә әмәли тәчрүбә топландыгда машынын формасы бүтүнлүкдә механика принсипләри мүәјјән етмәјә башлајыр, буна корә дә, машына чеврилән аләтин гәдим формасындан тамамилә узаглашыр.

ихтира едилмәсинә сәбәб олмуш вә јалныз бу машынын сајәсиндә инди лазым олдуғу гәдәр бөјүк мигјасда памбыг истеһсалы мүмкүн олмушдур[104]. Лакин мәһз сәнаје вә әкинчилик истеһсалы үсулундакы ингилаб ичтимаи истеһсал просесинин үмуми шәраитиндә, јә'ни рабитә вә нәглијјат васитәләриндә ингилаб јаранмасыны зәрури етмишдир. Фурје демишкән, pivôt [өзәји] јардымчы ев сәнајесинә малик хырда әкинчиликдән вә шәһәр сәнәтиндән ибарәт олан бир чәмијјәтин рабитә вә нәглијјат васитәләри мануфактура дөврү истеһсалынын тәләбләрини даһа әсла өдәмирди, зира бу дөврдә кениш ичтимаи әмәк бөлкүсү вар иди, әмәк васитәләри вә фәһләләр тәмәркүзләшмишди, мүстәмләкә базарлары јаранмышды; буна көрә дә һәмин васитәләр саһәсиндә һәгигәтән чеврилиш баш верди. Ејнилә дә мануфактура дөврүндән мирас галан нәглијјат вә рабитә васитәләри чох кечмәдән ири сәнаје үчүн, онунла әлагәдар олараг истеһсалын ағлакәлмәз сүр'әти вә күтләви характери үчүн, јығын-јығын капитал вә фәһлә күтләләринин бир истеһсал саһәсиндән башгасына көчүрүлмәси вә дүнја базар әлагәләри јарадылмасы үчүн дөзүлмәз бухова чеврилмишди. Јелкән кәмиләри истеһсалында там бир чеврилиш әмәлә кәлмәси һәлә бир јана галсын, чај пароходлары, дәмир јоллар, океан пароходлары вә телеграфын васитәси илә рабитә вә нәглијјат тәдричлә ири сәнаје истеһсалы үсулуна ујғунлашмышды. Лакин бу заман күлли мигдар дәмири дөјмәк, гајнаг етмәк, кәсмәк, дешмәк вә гәлибә төкмәк лазым кәлдији үчүн елә нәһәнк машынлар тәләб олунурду ки, мануфактура машынгајырма сәнајеси бунлары һазырламаг игтидарында дејилди.

Беләликлә, ири сәнаје өзү үчүн характерик олан истеһсал васитәсини, машынын өзүнү өзү гајырмалы иди, машын васитәси илә машын истеһсал етмәли иди. Ири сәнаје јалныз бундан сонра өзүнә адекват техники базис јаратды вә өзү мүстәгил јеримәјә башлады. XIX әсрин биринчи он илләриндә машынлы истеһсал артдыгча доғрудан да машын тәдричән иш машынлары истеһсал етмәјә башлајырды. Лакин јалныз ахырынчы он илдә чохлу дәмир јолларын чәкилмәси вә океан пароходлары гајрылмасы, илк мүһәррикләрин һазырланмасында тәтбиг олунан нәһәнк машынларын јаранмасына сәбәб олду.

Машынлар васитәси илә машын истеһсалы үчүн ән мүһүм истеһсал шәрти, истәнилән гүввә илә ишләјә билән вә ејни за-

---

[104]) Илај Уитни адлы бир јанки тәрәфиндән ичад едилән лифајырма машыны лап сон заманлара гәдәр, XVIII әсрдәки һәр һансы бир башга машына нисбәтән ән аз дәјишикликләрә уғрамышдыр. Јалныз ахырынчы он илләрдә (1867-чи ил әрәфәсиндә) башга бир америкалы, Нју-Јорк штатынын Олбани шәһәри әһлиндән ч-б Емери чох садә вә чох сәмәрәли бир тәкмилләшдирмә васитәси илә Уитнинин машыныны истифадәдән чыхартмышды.

манда тамамилә нәзарәт алтында сахланыла билән мүһәррик-машындан ибарәт олмушдур. Бухар машынындан ибарәт олан бу мүһәррик-машын артыг мөвчуд иди Лакин бунунла бәрабәр бир вәзифә дә, машын васитәси илә машынларын ајры-ајры һиссәләринә лазыми дүрүст һәндәси формалар вермәк иди: хәтләр, мүстәвиләр, даирәләр, силиндрләр, конуслар вә күрәләр. XIX әсрин биринчи он илиндә Һенри Модсли дөнән суппорт ихтира етмәклә бу проблеми һәлл еләди вә әввәлдә торна дәзкаһы үчүн олан бу ихтира тезликлә автомат механизмә чеврилди вә јени шәклә салыныб торна дәзкаһындан башга машынгајырма машынларына кечирилди. Бу механики чиһаз хүсуси бир аләти әвәз етмәк дејил, кәскини вә с. әмәк материалына, мәсәлән дәмирә јөнәлтмәклә, она јанашдырмагла мүәјјән форма јарадан инсан әлинин өзүнү әвәз едир. Беләликлә машынларын ајры-ајры һиссәләринә

«ән маһир бир фәһлә әлинин дә тә’мин едә билмәјәчәји гәдәр асан, дүрүст вә чәлд бир сурәтдә һәндәси формалар вермәк мүмкүн олду»[105].

Әкәр инди биз машынгајырмада тәтбиг олунан машынларда әсил мә’нада аләт-машындан ибарәт олан һиссәни нәзәрдән кечирсәк, јенә дә гаршымызда, сәнәткарын ишләтдији аләти көрүрүк, лакин бу, нәһәнк бир аләтдир. Мәсәлән, дешмә дәзкаһынын әсил иш һиссәси бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилән бөјүк бир бурғудур ки, һәмин бурғу олмаса, бөјүк бухар машынларынын вә һидравлик пресләрин силиндрләрини истеһсал етмәк мүмкүн олмазды. Механики торна дәзкаһы ајагла ишләдилән ади торна дәзкаһынын нәһәнк шәкилдә гајрылмышыдыр; јонғу машыны дәмирдән гајрылмыш дүлкәрдир, о, дүлкәрин ағач јонмаг үчүн ишләтдији ејни аләтлә дәмири јонур; Лондондакы кәми тәрсанәләриндә фанер кәсән аләт нәһәнк бир үлкүчдүр; дәмири дәрзи гајчысынын маһуду кәсдији кими кәсән механики гајчы аләти нәһәнк бир гајчыдыр, бухар чәкичи исә ади бир чәкичдир, лакин о гәдәр ағырдыр ки, Тор өзү дә буну галдырыб вура билмәзди[106]. Мәсәлән, Несмитин ихтира етдији бу чүр бухар чәкичләриндән бири 6 тондан ағырдыр вә перпендикулјар шәкилдә 7 фут јүксәкликдән 36 тонлуг зинданын үстүнә дүшүр. Бу чәкич ири бир гранит да-

---

[105]) „The Industry of Nations". London, 1855, part II, p. 239. Бурадача дејилир: „Торна дәзкаһына әлавә едилән бу һиссә нә гәдәр садә вә илк бахышда нә гәдәр әһәмијјәтсиз көрүнсә дә, зәннимизчә, мүбалиғәсиз демәк олар ки, машынларын тәкмилләшиб интишар тапмасына бунун тә’сири дә бухар машынынын өзүндә Уаттын етдији тәкмилләшдирмәнин тә’сири гәдәр бөјүк олмушдур. Бунун тәтбиг едилмәси дәрһал бүтүн машынларын тәкмилләшиб учузлашмасына сәбәб олду, јени ихтира вә тәкмилләшдирмәләрә тәкан верди".

[106]) Лондонда бу кими машынларын биринә, пароходларын авар чархлары үчүн ох һазырланмасында дәмири дөјән машына „Тор" дејирләр. Бу машын $16^1/_2$ тонлуг оху, дәмирчинин нал һазырладығы гәдәр асанлыгла дөјүб сазлајыр.

шыны асанлыгла әзиб тоза дөндәрир, һабелә бир нечә јүнкүл зәрбә илә јумшаг бир тахтаја мых да чала биләр[107]).

Машын шәклиндә әмәк васитәси елә бир мадди варлыг формасы кәсб едир ки, бу форма, инсан гүввәсини тәбиәт гүввәләри илә әвәз етмәк вә көһнә емпирик үсуллар әвәзиндә тәбиәтшүнаслыгдан шүурла истифадә етмәк үчүн шәраит јарадыр. Мануфактурада ичтимаи әмәк просесинин бөлүнмәси халис субјектив шәкилдәдир, һиссә фәһләләринин комбинасијасындан ибарәтдир; машынлар системиндә ири сәнаје там објектив бир истеһсал организминә маликдир вә фәһләјә, о, истеһсалын һазыр мадди шәрти кими кәлиб чатыр. Садә кооперасијада вә һәтта әмәк бөлкүсүнүн нәтичәси олараг ихтисаслашан бир кооперасијада, ајрылыгда чалышан фәһләнин јерини ичтимаиләшмиш фәһләнин тутмасы һәлә јенә дә аз-чох тәсадүфи бир һал кими көрүнүр. Машынлар исә, сонралар көстәриләчәк бә'зи истисналардан башга, јалныз билаваситә ичтимаиләшмиш әмәк вә ја биркә әмәк шәраитиндә ишләдилир. Демәли, әмәк просесинин кооперасија характери бурада, әмәк васитәсинин өз тәбиәтинин тәләб етдији бир техники зәрурәт олур.

2. МАШЫНЛАРЫН ДӘЈӘРИНИН МӘҺСУЛА КЕЧМӘСИ

Биз көрдүк ки, кооперасијадан вә әмәк бөлкүсүндән доған мәһсулдар гүввәләр капитал үчүн мүфтә баша кәлир. Бу гүввәләр ичтимаи әмәјин тәбии гүввәләридир. Истеһсал просесиндә тәтбиг олунан бухар, су вә и. а. бу кими тәбиәт гүввәләри дә мүфтәдир. Лакин инсанын нәфәс алмасы үчүн ағ чијәр лазым олдуғу кими, капитал да тәбиәт гүввәләрини мәһсулдар шәкилдә истеһлак етмәк үчүн «инсан әлинин јарадычылығына» мөһтачдыр. Сујун һәрәкәтверичи гүввәсиндән истифадә етмәк үчүн су чархы олмалыдыр, бухарын еластиклијиндән истифадә едә билмәк үчүн бухар машыны лазымдыр. Елм дә тәбиәт гүввәләринин вәзијјәтиндәдир. Електрик чәрәјанынын тә'сир даирәсиндә магнит әгрәбинин дөнмәси гануну вә ја дәмирин әтрафында кечән електрик чәрәјанынын тә'сири нәтичәсиндә дәмирин магнитләшмәси гануну кәшф едилдикдән сонра бунлар тамамилә мүфтә бир шеј олмушдур[108]). Лакин

[107]) Ағач е'малында ишләнән вә кичик мигјасда да тәтбиг едилә билән машынларын чохуну американлылар ихтира етмишләр.

[108]) Елм үмумијјәтлә капиталистә „мүфтә“ тамам олур вә бу һал онун елми истисмар етмәсинә әсла мане олмур. Капитал өзкә әмәјини мәнимсәдији кими, „өзкә“ елмини мәнимсәјир. Лакин истәр елмин, истәрсә мадди бир сәрвәтин „капиталистчәсинә“ мәнимсәнилмәси илә „шәхси“ мәнимсәмә тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Д-р Јур өзү, машынлардан истифадә едән өз мөһтәрәм фабрикчиләринин механикаја әсла бәләд олмадыгларындан шикајәтләнирди, Либих исә инкилис кимја сәнајеси фабрикчиләринин кимја саһәсиндә там надан олдугларыны сөјләјир.

бу ганунлардан телеграфијада вә саирәдә истифадә етмәк үчүн чох баһалы вә мүрәккәб бир апарат тәләб олунур. Көрдүјүмүз кими, машын һеч дә аләти сыхышдырыб арадан чыхармыр. Инсан әли илә ишләдилән хырдача бир аләт өз һәчми вә мигдары чәһәтдән артыр вә инсан тәрәфиндән јарадылан механизмин аләтинә чеврилир. Бу заман капитал фәһләни әл аләти илә ишләмәјә мәчбур етмир, ону өз аләтләри илә иш көрән машында ишләмәјә мәчбур едир. Лакин ири сәнаіенин бөјүк тәбиәт гүввәләриндән вә тәбиәтшүнаслыгдан истеһсал просеси үчүн истифадә етмәклә әмәк мәһсулдарлығыны сон дәрәчә јүксәлтмәли олдуғу елә лап илк нәзәрдә ајдындырса, белә бир чәһәт һеч дә о гәдәр ајдын дејилдир ки, бәлкә әмәк мәһсулдарлығынын бу гәдәр јүксәлмәси дикәр бир саһәдә даһа артыг әмәк сәрф олунмасы һесабына әлдә едилир. Сабит капиталын һәр бир башга тәркиб һиссәси кими, машынлар да һеч бир дәјәр јаратмыр, амма өзләринин дәјәрини, онларын васитәси илә истеһсал олунан мәһсулун үзәринә кечирирләр. Машынларын дәјәри олдуғу үчүн вә буна көрә дә онлар өз дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирдикләри үчүн, машынлар һәмин мәһсулун дәјәринин тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Машынлар мәһсулу учузлашдырмаг әвәзинә, өзләринин дәјәринә мувафиг дәрәчәдә ону баһалашдырырлар. Ахы шүбһәсиздир ки, ири сәнаіенин характерик әмәк васитәси олан машын вә инкишаф етмиш машынлар системи, сәнәткар вә мануфактура истеһсалындакы әмәк васитәләринә нисбәтән, мүгајисәедилмәз дәрәчәдә чох дәјәри тәмсил едир.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, машынлар әмәк просесиндә һәмишә бүтөвлүкдә, дәјәр јаранмасы просесиндә исә анчаг гисмән иштирак едир. Машынлар һеч бир заман мәһсула, ишләниб ашынмаг нәтичәсиндә өзләринин орта һесабла итирдијиндән артыг дәјәр әлавә етмир. Одур ки, машынын бүтүн дәјәри илә һәмин машындан даим мәһсул үзәринә кечән дәјәр һиссәси арасында бөјүк фәрг вардыр. Машынын дәјәр јарадан бир үнсүр олмасы илә мәһсул јарадан бир үнсүр олмасы арасында бөјүк фәрг вардыр. Ејни машынлар ејни бир әмәк просесиндә нә гәдәр узун мүддәт ишләсә, һәмин фәрг дә бир о гәдәр бөјүк олур. Доғрудур, биз көрдүк ки, әсил мә'нада көтүрүлән һәр бир әмәк васитәси вә ја истеһсал аләти әмәк просесиндә һәмишә бүтүнлүкдә иштирак едир, дәјәр јаранмасы просесиндә исә анчаг гисмән, јә'ни күндә орта һесабла ишләниб ашындығы нисбәтдә иштирак едир. Лакин истифадә едилмәк дәрәчәси илә ашынмаг дәрәчәси арасындакы фәрг машынларда аләтдәкиндән хејли чохдур, чүнки мөһкәм материалдан гајрылан машынларын өмрү узун олур, машынларын дүрүст елми ганунлар әсасында тәтбиги исә он-

ларын тәркиб һиссәләринин вә истеһлак етдикләри вәсаитин сәрфиндә даһа чох гәнаәт едилмәсинә имкан верир вә, нәһајәт, машынларын истеһсал даирәси аләтин истеһсал даирәсиндән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә кенишдир. Машын вә аләтләрә һәр күн орта һесабла чәкилән хәрч, јахуд онларын ишләниб ашынмаг нәтичәсиндә вә јардымчы материаллар, мәсәлән, јағ, көмүр вә и. а. истеһлак етмәк нәтичәсиндә мәһсул үзәринә кечирдикләри дәјәр һиссәси нәзәрә алынмаса, мә'лум олар ки, машын вә аләтләр дә, инсан әмәјинин иштиракы олмадан мөвчуд олан тәбиәт гүввәләри кими мүфтә ишләјир. Аләтин мәһсулдар фәалијјәтинә нисбәтән машынларын мәһсулдар фәалијјәти нә гәдәр артыг олса, машынларын мүфтә хидмәти аләтин мүфтә хидмәтинә нисбәтән бир о гәдәр чох олур. Јалныз ири сәнаједә инсан, маддиләшмиш олан өз кечмиш әмәјинин мәһсулуну, тәбиәт гүввәләри кими кениш мигјасда мүфтә ишләмәјә мәчбур етмәји өјрәнир[109].

Кооперасијаны вә мануфактураны өјрәниркән биз көрдүк ки, истеһсалын бә'зи үмуми шәртләри, мәсәлән, биналар вә и. а. биркә истеһлак едилдикдә, истеһсалын пәракәндә шәртләринин тәк-тәк фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилмәсинә нисбәтән гәнаәтли олур, демәли, мәһсуллары нисбәтән аз баһалашдырыр. Машынлы истеһсал шәраитиндә иш машынынын көвдәсини нәинки онун бир чох аләтләри бирликдә истеһлак едир, һабелә ејни бир мүһәррик-машыны вә өтүрмә механизминин бир һиссәсини бир чох иш машынлары бирликдә истеһлак едир.

Машынларын дәјәри илә онларын һәр күн өз мәһсулу үзәринә кечирдији дәјәр һиссәси арасындакы фәрг мә'лум олдугда, бу дәјәр һиссәсинин мәһсулу нә дәрәчә баһалашдырмасы һәр шејдән әввәл мәһсулун һәчминдән, санки онун сәтһиндән асылы олур. Блекбернли Бејнс 1858-чи илдә чап олунмуш бир мүһазирәсиндә дејир ки,

«һәр бир реал механики ат гүввәси[109а)] 450 автоматик мүл ијини вә онун һазырлыг аваданлығыны, јахуд 200 ватер ијини, ја да 40 дүјмә парча

---

[109]) Рикардо машынларын бу чүр ишләмәсини,—әмәк просеси илә дәјәр јаранмасы просеси арасындакы үмуми фәрги мүәјјән едә билмәдији кими чох аз ајдынлашдырмыш олдуғу бу чәһәти,—бә'зән о гәдәр тә'кидлә гејд едир ки, дәјәрин машынлар тәрәфиндән мәһсул үзәринә кечирилән тәркиб һиссәсини унудур вә машынлары тәбиәт гүввәләри илә бүсбүтүн ејниләшдирир. Мәсәлән, дејир ки: „Адам Смит тәбиәт амилләринин вә машынларын бизә көстәрдији хидмәтләрә һеч јердә аз гијмәт вермир. Лакин бунларын әмтәәләрә вердији дәјәрин тәбиәтини чох дүзкүн фәргләндирир... онлар бу иши мүфтә ичра етдикләринә көрә, онларын јардымы мүбадилә дәјәринә һеч бир шеј әлавә етмир" (*Ricardo*. „Principles of Political Economy", 3ed. London, 1821, p. 336, 337). Ајдын мәсәләдир ки, Рикардонун сөзләри Ж. Б. Сеј һаггында доғрудур, зира Ж. Б. Сеј бошбоғазлыг едиб дејир ки, куја машынлар өз „хидмәти" илә дәјәр јарадыр вә бу дәјәр „мәнфәәтин" бир һиссәсини тәшкил едир.

[109а)] {*3-чү нәшрә гејд*. Бир „ат гүввәси" дәгигәдә 33 000 фут-фунт гүввәсинә бәрабәрдир, јә'ни 1 дәгигәдә 33 000 фунту 1 фут јүксәклијә (инкилис футу јүксәклијинә) галдыран вә ја 1 фунту 33 000 фут јүксәклијә галдыран гүввәјә бәрабәрдир. Јухарыда ады чәкилән ат гүввәси дә мәһз будур. Лакин ади тичарәт дилиндә һабелә

үчүн олан 15 тохума дәзкаһыны, онларын әриш гуран, әриш чиришләјән вә и. а. аваданлығыны һәрәкәтә кәтирир»[132].

Бир бухар ат гүввәсинин бир күнлүк хәрчи вә бу гүввәнин һәрәкәтә кәтирдији машынларын күндәлик ашынмасы биринчи һалда 450 мүл ијинин күндәлик мәһсулуна бөлүнүр, икинчи һалда 200 ватер ијинин мәһсулуна, үчүнчү һалда исә 15 механики тохума дәзкаһынын мәһсулуна бөлүнүр, белә ки, бир унсијалыг иплик вә ја бир аршын кәтан үзәринә дәјәрин чох чүз'и бир һиссәси кечир. Јухарыда көстәрилән бухар чәкичи мисалында да еjни илә беләдир. Бу чәкичин бир күнлүк ашынмасы, ишләнән көмүр вә и. а. онунла бир күндә дөјүлән чохлу дәмир күтләсинә бөлүндүјүнә көрә, дәмирин һәр сентнеринә дәјәрин анчаг азачыг бир һиссәси дүшүр; лакин бу нәһәнк аләт хырда мых чалмаг үчүн ишләдилсәјди, һәмин дәјәр һиссәси чох бөјүк оларды.

Иш машынынын ишләмә һүдуду мә'лум олдугда, јә'ни бу машынын аләтләринин мигдары мә'лум олдугда, әкәр гүввәдән бәһс олунурса, онда аләтләрин һәчми мә'лум олдугда мәһсул күтләси бу машынын ишләмә сүр'этиндән асылыдыр, јә'ни, мисал үчүн, ијләрин һәрләнмә сүр'әтиндән вә ја чәкичин дәгигәдә вурдуғу зәрбәләрин сајындан асылыдыр. Нәһәнк чәкичләрин бә'зиләри дәгигәдә 70 зәрбә вурур, Рајдерин, балача бухар чәкичи илә иј гајыран патентли дәмирчи машыны дәгигәдә 700 зәрбә вурур.

Әкәр машынларын өз дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирмәсинин пропорсијасы мә'лумдурса, онда дәјәрин бу һиссәсинин кәмијјәти машынларын өз дәјәринин кәмијјәтиндән асылы олур[110]. Машынларын өзүндәки әмәк нә гәдәр аз олса, мәһсулун үзәринә бир о гәдәр аз дәјәр кечириләр. Онлар мәһсу-

бу китабдакы бә'зи ситатларда еjни машынын күчү „номинал“ ат гүввәси вә „тичарәт“, јахуд „индикатор“ ат гүввәси илә көстәрилир. Гәдим ат гүввәси вә ја номинал ат гүввәси анчаг пистонун кедиши вә силиндрин диаметри илә өлчүлүр, бурада бухарын тәзјиги вә пистонун сүр'әти әсла нәзәрә алынмыр. Јә'ни әслиндә бунун мә'насы беләдир: мәсәлән, белә һесаб едирләр ки, әкәр машыны һәрәкәтә кәтирән бухарын тәзјиги Болтон вә Уатт дөврүндәки кими зәиф вә пистонун сүр'әти о вахткы гәдәр чүз'идирсә, онда бу машын 50 ат гүввәсиндәдир. Лакин о замандан бәри бу ики ахырынчы амил сон дәрәчә артмышдыр. Инди машынын һәгигәтдә вердији механики гүввәни өлчмәк үчүн бухарын тәзјигини көстәрән индикатор ихтира едилмишдир. Пистонун һәрәкәт сүр'әтини тә'јин етмәк исә чәтин дејилдир. Беләликлә, „индикатор“ ат гүввәси вә ја „тичарәт“ ат гүввәси елә бир ријази формула илә ифадә олунур ки, һәмин формулада еjни заманда силиндрин диаметри, пистонун кедишинин узунлуғу, пистонун сүр'әти вә бухарын тәзјиги нәзәрә алыныр; бу формула машынын бир дәгигәдә һәгигәтән нечә дәфә 33 000 фут-фунт гүввә вердијини көстәрир. Буна көрә дә бир номинал ат гүввәси һәгигәтдә үч, дөрд вә һәтта беш индикатор ат гүввәси вә ја һәгиги ат гүввәси верә биләр. Бу гејд сонралар кәтирилән мүхтәлиф ситатлары изаһ етмәк үчүндүр.— *Ф. Е.*}

[110]) Капиталист тәсәввүрләринин әсири олан бир охучу, әлбәттә, дејәчәкдир ки, бурада машынын өз капитал дәјәринә pro rata [пропорсионал сурәтдә] мәһсул үзәринә кечирдији „фаиздән“ әсәр јохдур. Лакин асанлыгла јәгин етмәк олар ки, сабит капиталын һәр бир башга тәркиб һиссәси кими, машын јени дәјәр истеһсал етмәдији үчүн мәһсулун үзәринә „фаиз“ ады илә бир дәјәр дә кечирә билмәз. Сонра, ајдындыр ки, изафи дәјәр истеһсалындан бәһс олунан бу јердә, һәмин изафи дәјәрин һеч бир һиссәсини a priori

лун үзәринә нә гәдәр аз дәјәр кечирирләрсә, бир о гәдәр мәһсулдар олурлар вә көстәрдикләри хидмәт ҹәһәтдән тәбиәт гүввәләринә бир о гәдәр чох јахынлашырлар. Машынларын машын васитәси илә истеһсал едилмәси исә машынларын дәјәрини онларын һәчминә вә ишинә нисбәтән азалдыр.

Сәнәт вә ја мануфактура үсулу илә истеһсал едилән әмтәәләрин гијмәтләринин машында истеһсал олунан ејни әмтәәләрин гијмәтләри илә мүгајисәли тәһлили үмумијјәтлә беләбир нәтиҹә верир ки, машынла истеһсал олунан мәһсулда дәјәрин әмәк вәсаитиндән мәһсулун үзәринә кечән һиссәнин нисби кәмијјәти артыр, лакин мүтләг кәмијјәти азалыр. Јә'ни бу дәјәр һиссәсинин мүтләг кәмијјәти азалыр, лакин онун кәмијјәти мәһсулун, мәсәлән бир фунт иплијин бүтүн дәјәринә нисбәтән артыр[111].

Ајдындыр ки, әкәр мүәјјән бир машынын истеһсалына бу машынын тәтбиги нәтиҹәсиндә гәнаәт едилдији гәдәр әмәк сәрф олунмушса, онда әмәк анҹаг өз јерини дәјишмиш олур, јә'ни әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин үмуми мигдары азалмыр, јахуд әмәјин мәһсулдар гүввәси артмыр. Лакин машынын дәјәрини тәшкил едән әмәк илә онун тәтбиги нәтиҹәсиндә гәнаәт едилән әмәк арасындакы фәрг, јахуд машынын мәһсулдарлыг дәрәҹәси, әлбәттә, онун әвәз етдији аләтин дәјәри илә өз дәјәри арасындакы фәргдән асылы дејилдир. Биринҹи фәрг о вахтадәк мөвҹуд олур ки, машына гојулан әмәк вә, демәли, машындан мәһсул үзәринә кечән дәјәр һиссәси, фәһләнин өз әмәк аләти васитәси илә әмәк ҹисми үзәри-

---

[габагчадан] „фаиз“ дејә зәнн етмәк олмаз. Prima facia [илк нәзәрдә] мә'насыз вә дәјәр јаранмасы ганунларына зидд көрүнән капиталист һесаблама үсулу, бу әсәрин үчүнҹү китабында изаһ едиләҹәкдир.

[111]) Дәјәрин машын тәрәфиндән әлавә едилән бу тәркиб һиссәси мүтләг вә нисби сурәтдә о һалларда азалыр ки, машынын сыхышдырыб јерини тутдуғу атлар вә үмумијјәтлә иш һејванлары, маддә е'мал едән бир машын кими дејил, анҹаг һәрәкәтвериҹи гүввә кими ишләдилсин. Јери кәлмишкән демәлијик ки, һејванлары садә машын адландыран Декарт мәсәләјә, һејванларын инсан үчүн көмәкчи һесаб едилдији орта әср нәзәри илә дејил вә сонралар ҹ-б Һаллерин дә өз „Restauration der Staatswissenchaften“ әсәриндә шәрик олдуғу бу нөгтеји-нәзәрлә дејил, мануфактура дөврүнүн нәзәри илә бахырды. Бекон кими Декарт да истеһсал формасынын дәјишилмәсини вә инсанын тәбиәт үзәриндә әмәли һөкмранлығыны, тәфәккүр методундакы дәјишиклијин нәтиҹәси сајырды, бу онун „Discours de la Methode“ әсәриндән көрүнүр; орада әзҹүмлә дејилир: „Беләликлә“ (онун фәлсәфәдә ишләтдији метод васитәси илә) „һәјатда чох фајдасы олан биликләрә чатмаг олар вә мәктәбләрдә тәдрис едилән нәзәри фәлсәфә әвәзинә әмәли фәлсәфә јаратмаг олар вә, сәнәткарларымызын мүхтәлиф пешәләрини билдијимиз кими одун, сујун, һаванын, улдузларын вә әтрафымыздакы бүтүн башга ҹисимләрин гүввәсини вә тә'сирини билдикдә, һәмин әмәли фәлсәфәнин көмәји илә биз бу ҹисимләрлә јанашы олараг һәмин гүввәләрдән дә, онларын тәтбиг олуна биләҹәји бүтүн ишләрдә истифадә едә биләр вә бу сурәтлә тәбиәтә һаким вә саһиб ола биләрик“, бунунла да бирликдә „инсан һәјатынын тәкмилләшмәсинә јардым көстәрмиш олардыг“. Сер Дадли Нөрсун „Discourses upon Trade“ (1691) әсәринин мүгәддимәсиндә дејилир ки, Декартын методу сијаси игтисада тәтбиг едилдикдә ону пул, тиҹарәт вә и. а. һаггындакы гәдим нағыл-һекајәтдән вә мөвһум тәсәввүрләрдән азад етмәјә башламышдыр. Илк инкилис игтисадчылары үмумијјәтлә Бекон вә Һоббс фәлсәфәсинин тәрәфдары олмушлар. Һалбуки сонралар Инкилтәрә, Франса вә Италија үчүн сијаси игтисад „философу“ κατ'ἐξοχήν [әсас е'тибары илә] Локк олмушду.

нə кечирə билəчəји дəјəрдəн аз олур. Буна көрə дə машынын мəһсулдарлығы, онун инсан иш гүввəсини əвəз етмəси дəрəчəси илə өлчүлүр. Ч-б Бејнсин фикринчə, бир бухар ат гүввəси илə һəрəкəтə кəтирилəн 450 мүл ијинə вə мүвафиг һазырлыг аваданлығына $2^1/_2$ фəһлə дүшүр[112]; һəм дə һəр бир селфактор ији он саатлыг иш күнү əрзиндə 13 унсија (орта јоғунлугда) иплик əјирир вə, $2^1/_2$ фəһлə һесабы илə көтүрдүкдə бу, һəфтəдə $365^5/_8$ фунт иплик едəр. Демəли, тəгрибəн 366 фунт памбығын (садə олсун дејə биз туллантыны нəзəрə алмырыг) иплијə чеврилмəси чəми 150 иш сааты, јахуд һəрəси он саатдан 15 иш күнү апарыр, һалбуки əл чəһрəсиндə бир əјиричи 60 саатда 13 унсија иплик əјирдији заман ејни мигдарда памбыг 2 700 он саатлыг иш күнү вə ја 27 000 иш сааты апарарды[113]. Көһнə blockprinting методу, јахуд читин əл үсулу илə басылмасы машын басмасы илə əвəз едилдији јерлəрдə бир нəфəр јашлы фəһлəнин вə ја јенијетмəнин јардымы илə бир машын 1 саатда, əввəллəр 200 нəфəр јашлы фəһлəнин вердији гəдəр дөрдрəнкли чит верир[114]. 1793-чү илдə Илај Уитни тəрəфиндəн лифајыран ихтира едилəнə гəдəр, бир фунт памбығын чијидини тəмизлəмəјə орта һесабла бир иш күнү сəрф олунурду. Һəмин ихтира сајəсиндə бир зəнчи гадын күндə 100 фунт памбығы тəмизлəјə билир, о замандан бəри исə лифајыранын мəһсулдарлығы даһа чох артмышдыр. Əввəллəр 50 сент хəрчлə истеһсал олунан бир фунт памбыг лифи сонралар 10 сентə сатылырды, һəм дə əввəлкиндəн чох мəнфəəт верирди, јə'ни онун тəркибиндə даһа чох мигдар өдəнилмəмиш əмəк вар иди. Һиндистанда лифи чијиддəн ајырмаг үчүн ишлəнəн јарыммашына бəнзəр бир алəт, көтүк васитəси илə бир киши илə бир гадын күндə 28 фунт памбығын чијидини тəмизлəјир. Бир нечə ил бундан əввəл д-р Форбос тəрəфиндəн ихтира едилмиш көтүјүн васитəси илə 1 киши илə 1 јенијетмə күндə 250 фунт тəмизлəјир; һəрəкəтверичи гүввə олараг өкүз, бухар вə ја су тəтбиг едилдикдə исə, feeders (јə'ни машынын ағзына материал верəн ишчи) вəзифəсини көрмəк үчүн анчаг бир нечə оғлан вə гыз ушағы тəлəб олунур. Өкүзлə һəрəкəтə кəти-

---

112) Ессендəки Тичарəт палатасынын иплик һесабатына (октјабр 1863-чү ил) көрə. Круппун полад əритмə заводу 161 əритмə, сувермə вə семент собасы, 32 бухар машыны (1800-чү илдə Манчестердə тəтбиг едилəн бухар машынларынын үмуми сајы тəгрибəн бу гəдəр иди) вə мəчмусу 1 236 ат гүввəси тəшкил едəн 14 бухар чəкичи, 49 дəмирчи күрəси, 203 дəзкаһ вə тəгрибəн 2 400 фəһлə васитəси илə 1862-чи илдə 13 милјон фунт төкмə полад истеһсал етмишди. Бурада бир ат гүввəсинə 2 фəһлəдəн дə аз дүшүр.

113) Баббеч һесаблајыб көстəрир ки, Јава адасында тəкчə, əјирмəјə сəрф олунан əмəк памбығын дəјəрини 117% артырыр. Ејни заманда (1832-чи илдə) Инкилтəрəдə назик иплик əјирилиркəн машынларын вə əмəјин памбыға кечирдији үмуми дəјəр, хам материалын дəјəринин тəгрибəн 33%-ини тəшкил едирди („On the Economy of Machinery". London, 1832, p. 165, 166).

114) Бундан əлавə, чит машынла басылдыгда рəнкə гəнаəт олунур.

рилән он алты белә машын бир күндә, әввәлләр орта һесабла 750 нәфәрин көрдүјү иши көрүр[115].

Јухарыда дејилдији кими, бухар котаны ишләдән бухар машыны 1 саатда 3 пенсә вә ја $1/4$ шиллингә, 66 адамын саатда 15 шиллингә көрдүјү гәдәр иш көрүр. Мән она көрә бу мисалын үзәринә гајыдырам ки, јанлыш тәсәввүр ојанмасын. Јә'ни: бу 15 шиллинг һеч дә, 66 фәһләнин 1 саатда мәһсула әлавә етдији әмәјин ифадәси дејилдир. Әкәр изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти 100% олмушса, онда бу 66 фәһлә саатда 30 шиллинглик дәјәр истеһсал едирмиш, һалбуки онларын алдығы еквивалентдә, јә'ни 15 шиллинг әмәк һаггында бүтүн 66 саатын анчаг 33 сааты тәмсил олунмушдур. Демәли, әкәр биз фәрз етсәк ки, машынын дәјәри, онун сыхышдырыб јерини тутдуғу 150 фәһләнин иллик әмәк һаггына, мәсәлән, 3 000 фунт стерлингә бәрабәрдир, онда бу 3 000 ф. ст. һеч дә һәмин 150 фәһләнин сәрф етдији вә әмәк чисминә әлавә етдији бүтүн әмәјин пул ифадәси дејил, онларын иллик әмәјинин анчаг әмәк һаггында ифадә олунан һиссәсинин ифадәсидир. Машынын пул дәјәри, 3 000 ф. ст. исә, әксинә, машынын истеһсалына сәрф олунан бүтүн әмәји ифадә едир; бу әмәкдән нә гәдәринин фәһләјә верилән әмәк һаггы вә нә гәдәринин капиталистә галан изафи дәјәр олдуғунун фәрги јохдур. Демәли, машынын дәјәри онун әвәз етдији иш гүввәсинин дәјәри гәдәр олса да, машынын өзүндәки маддиләшмиш әмәк һәмишә, онун әвәз етдији чанлы әмәкдән хејли аз олур[116].

Тәкчә мәһсулу учузлашдырмаг васитәси кими бахылдыгда, машынлар анчаг о замана гәдәр тәтбиг едилә биләр ки, онларын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәк онларын тәтбиги нәтичәсиндә әвәз едилән әмәкдән аз олсун. Лакин капиталын нәзәриндә бу һүдуд хејли дар көрүнүр. Капитал, тәтбиг едилән әмәјин һаггыны дејил, тәтбиг едилән иш гүввәсинин дәјәрини өдәдијинә көрә, машын тәтбиг олунмасы капитал үчүн анчаг, машынын дәјәри илә онун әвәз етдији иш гүввәсинин дәјәри арасындакы фәрг даирәсиндә әлверишлидир. Иш күнүнүн зәрури әмәк илә изафи әмәјә бөлүнмәси дәрәчәси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф олур, бу бөлкү һабелә ејни бир өлкәдә мүхтәлиф дөврләрдә вә ја ејни бир дөврдә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә дә мүхтәлиф олур; сонра, фәһләнин һәгиги әмәк һаггы онун иш гүввәсинин дәјәриндән каһ јухары олур, каһ ашағы; буна көрә, машынын истеһсалына лазым олан әмәјин

---

[115]) Мүгајисә ет: Paper read by Dr. *Watson*. Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17 April 1860.

[116]) „Бу дилсиз акентләр“ (машынлар) „әвәз етдикләри әмәклә там бәрабәр дәрәчәдә пул дәјәринә малик олсалар да, һәмишә бу әмәкдән хејли аз әмәјин мәһсулу олурлар“ (*Ricardo*. „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 40).

мигдары илә онун әвәз етдији әмәјин үмуми мигдары сабит галдыгда да, машынын гијмәти илә онун әвәз етдији иш гүввәсинин гијмәти арасындакы бу фәрг чох дәјишилә биләр[116а]. Лакин капиталист үчүн әмтәә истеһсалынын хәрҹләрини мүәјјән едән вә иҹбари рәгабәт ганунлары васитәси илә она тә'сир көстәрән мәһз биринҹи фәргдир. Буна көрә дә XVI вә XVII әсрләрдә Алманијанын ихтира етдији машынлар јалныз Һолландијада тәтбиг едилдији кими вә XVIII әсрдә Франсанын бә'зи ихтираларындан јалныз Инкилтәрәдә истифадә едилдији кими, инди Инкилтәрәдә ихтира едилән машынлар јалныз Шимали Америкада тәтбиг олунур. Чохдан инкишаф етмәјә башламыш олан өлкәләрдә машынын өзү, бә'зи сәнаје саһәләриндә тәтбиг едилиркән дикәр саһәләрдә елә бир әмәк артыглығы (Рикардо демишкән, redundancy of labour) төрәдир ки, бу саһәләрдә әмәк һаггы иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы дүшәрәк, машын тәтбиг едилмәсинә манечилик төрәдир, капиталын нөгтеји-нәзәриндән машыны кәрәксиз һала салыр, онун тәтбиг едилмәсинә чох заман әсла имкан вермир, чүнки капиталын көтүрдүјү мәнфәәт үмумијјәтлә тәтбиг едилән әмәјин дејил, анҹаг өдәнилән әмәјин ихтисар едилмәсиндән әмәлә кәлир. Инкилтәрә јун сәнајесинин бә'зи саһәләриндә сон илләр ушаг әмәји чох азалмыш, бә'зи јерләрдә тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылмышдыр. Нә сәбәбә? Фабрик гануну ушаглары ики нөвбәдә ишләтмәјә мәҹбур етмишдир, бу нөвбәләрин бири 6 саат, о бири 4 саат, јахуд һәрәси анҹаг 5 саат давам едир. Лакин валидејнләр half-times (јары вахт ишләјән фәһләләри) full-times (бүтүн вахт ишләјән фәһләләри) кечмишдә сатылдығы гијмәтдән уҹуз сатмаг истәмирдиләр. Буна көрә дә half-times машынла әвәз едилди[117]. Мә'дәнләрдә гадынларын вә азјашлы (10 јашындан ашағы) ушагларын ишләдилмәси гадаған олунана гәдәр капитал чылпаг гадын вә гызлары, чох заман кишиләрлә бирликдә, көмүр мә'дәнләриндә вә башга мә'дәнләрдә ишләтмәјә мәҹбур етмәји өз әхлаг ганунларына, хүсусилә дә өз мүһасибат китабына чох ујғун бир шеј һесаб едирди вә јалныз бу иш гадаған едиләндән сонра,

---

116а) *2-ҹи нәшрә гејд.* Буна көрә дә коммунизм ҹәмијјәтиндә машынлар буржуа ҹәмијјәтиндәкиндән тамамилә башга мигјасда тәтбиг олунарды.

117) „Саһибкарлар, 13 јашындан кичик ушаглардан ибарәт ики нөвбәни лүзумсуз јерә сахламазлар... Фе'лән фабрикчиләрин бир гисми, мәсәлән, јун әјиртдирәнләр, инди анҹаг надир һалларда 13 јашындан ашағы ушаг, јә'ни half-times ишләдирләр. Онлар ҹүрбәҹүр, мүкәммәл вә јени машынлар тәтбиг едир вә бу машынлар ушаглары“ (јә'ни 13 јашындан кичик ушаглары) „ишләтмәк лүзумуну тамамилә арадан галдырыр. Истеһсалатда ушагларын сајынын бу азалмасыны көстәрмәк үчүн бир истеһсал просесини мисал көстәрәҹәјәм: бурада кечмишдә ишләјән машынлара әјирмә машыны дејилән бир апаратын әлавә едилмәси сајәсиндә, һәр машынын хүсусијјәтиндән асылы олараг, алты вә ја дөрд half-times ишини тәкҹә бир јенијетмә“ (13 јашындан јухары бир ушаг) „көрә билир... „half-times“ системи „әјирмә машынынын ихтира едилмәсинә“ сәбәб олду“, („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858“).

машынлардан истифадә етмәјә башлады. Јанкиләр дашгыран машынлар ихтира етмишләр. Инкилисләр бу машынлары тәтбиг етмирләр, чүнки бу иши көрән «бәдбәхтләр» («wretch» — инкилис сијаси игтисадында кәнд тәсәррүфат фәһләләри бу хүсуси терминлә адландырылыр) сәрф етдикләри әмәјин о гәдәр ҹүз'и бир һиссәсинин һаггыны алырлар ки, машынлар капиталистләр үчүн истеһсалы баһалашдыра биләрди[118]. Инкилтәрәдә каналда барканы чәкмәк вә и. а. үчүн һәлә дә ат әвәзинә бә'зән гадынлар ишләдилир[119], чүнки ат вә машын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәк ријази чәһәтчә мүәјјән бир кәмијјәтдир, артыг әһали сырасындан олан гадынларын хәрчи исә һеч һесаба кәлмәјән ҹүз'и бир шејдир. Буна көрә дә һәр ҹүр мә'насыз вә бош ишләр үчүн инсан гүввәси һеч јердә, мәһз машын өлкәси олан Инкилтәрәдәки гәдәр бир һәјасызлыгла исраф олунмур.

3. МАШЫНЛЫ ИСТЕҺСАЛЫН ФӘҺЛӘЈӘ ИЛК ТӘ'СИРЛӘРИ

Көрдүјүмүз кими, ири сәнајенин башланғыч нөгтәси әмәк васитәләри саһәсиндәки ингилаб олмушдур, чеврилишә уғрајан әмәк васитәләри исә фабрикдә тәкбәтәк ишләјән машынлар системиндә өзүнүн ән чох инкишаф етмиш формасыны кәсб едир. Бу објектив организмә инсан материалынын нечә бирләшдирилдијини нәзәрдән кечирәндән әввәл, фәһләнин өзүнә бу ингилабын көстәрдији бә'зи үмуми тә'сирләрлә таныш олаг.

а) КАПИТАЛЫН ӘЛАВӘ ИШ ГҮВВӘЛӘРИ МӘНИМСӘМӘСИ. ГАДЫН ВӘ УШАГ ӘМӘЈИ

Машынлар әзәлә гүввәсини кәрәксиз етдијинә көрә, онлар әзәлә гүввәсинә малик олмајан, јахуд там физики инкишаф дәрәҹәсинә чатмајан, лакин чевик ә'залары олан фәһләләр ишләтмәк үчүн бир васитәјә чеврилир. Буна көрә дә машынларын капиталистҹәсинә тәтбигинин илк нәтиҹәси гадын вә ушаг әмәјинин тәтбигиндән ибарәт олмушдур! Беләликлә, әмәји вә фәһләләри әвәз едә билән бу гүдрәтли васитә дәрһал дөнүб муздлу фәһләләрин сајыны артырмаг васитәси олмуш, гадынла кишијә вә бөјүклә кичијә фәрг гојмадан фәһлә аиләсинин

[118]) „Машынлар... чох заман анҹаг, әмәјин гијмәти“ (о, әмәк һаггыны нәзәрдә тутур) „галхдыгда тәтбиг олуна биләр“ (*Ricardo*. „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 479).

[119]) Бах: „Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863“.

бүтүн үзвләрини билаваситә капиталын һөкмранлығына табе етмишдир. Капиталистин ишиндә ичбари ишләмәк јалныз ушагларын ојнамаг вахтыны әлләриндән алмаг дејил, аиләнин евдә өз еһтијачлары үчүн адәтән тәләб олундуғу гәдәр ишләмәси вахтыны да онун әлиндән алмышдыр[120].

Иш гүввәсинин дәјәри јалныз ајрыча бир јашлы фәһләнин дејил, фәһлә аиләсинин дә јашамасы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән едилир. Фәһлә аиләсинин бүтүн үзвләрини әмәк базарына сөвг едән машынлар, кишинин иш гүввәсинин дәјәрини онун бүтүн аиләсинә тәгсим едир. Буна көрә дә машынлар кишинин иш гүввәсинин дәјәрини ашағы салыр. Ола билсин, 4 иш гүввәсинә бөлүнән аиләни сатын алмаг, әввәлләр тәк аилә башчысынын иш гүввәсини сатын алмагдан баһа тамам олур, лакин инди бир иш күнүнүн јерини 4 иш күнү тутур вә бунларын гијмәти дөрд нәфәрин изафи әмәјинин бир нәфәрин изафи әмәјиндән артыг олдуғу пропорсијада ашағы дүшүр. Бир аиләнин јашамасындан өтрү инди капитал үчүн дөрд нәфәр јалныз ишләмәк дејил, изафи әмәк дә сәрф етмәлидир. Беләликлә, машынлар истисмарын инсан материалыны, капитал үчүн әсил истисмар саһәси[121] олан бу инсан материалыны артырмагла бәрабәр лап әввәлдән истисмарын дәрәчәсини дә артырыр.

Машынлар капиталист мүнасибәтинин формал ифадәсини, фәһлә илә капиталист арасындакы мүгавиләни дә көкүндән дәјишдирир. Әмтәә мүбадиләси базисиндә һәр шејдән әввәл

---

[120]) Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә баш верән памбыг бөһраны заманы д-р Едуард Смит памбыг парча сәнајесиндә чалышан фәһләләрин сәһијјә вәзијјәтини јохламаг үчүн Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән Ланкаширә, Чеширә вә башга јерләрә көндәрилмишди. О, әзчүмлә белә мә'лумат верир: кикијена чәһәтдән бөһранын фәһләләри фабрик мүһитиндән узаглашдырмасындан башга, бир чох дикәр мүсбәт нәтичәләри дә олмушдур. Фәһләләрин арвадлары өз ушагларыны Годфри микстурасы илә (тирјәкли дәрман) зәһәрләмәк әвәзинә инди лазыми гәдәр бош вахт тапыб онлары әмиздирирләр. Инди онлар хөрәк биширмәји өјрәнмәјә мачал тапырлар. Бәдбәхтликдән онлар хөрәк биширмәји елә бир вахтда өјрәнмишләр ки, бишириб јемәјә бир шеј тапмырлар. Лакин бунлардан көрүнүр ки, өз артымы үчүн капитал аиләнин еһтијачларына лазым олан әмәји нә дәрәчәдә гәсб едирмиш. Бөһрандан фәһлә гызларына хүсуси мәктәбләрдә тикиш ишләри өјрәтмәк мәгсәди илә дә истифадә едилмишдир. Бүтүн дүнја үчүн сап әјирән фәһлә гызларын тикиш өјрәнмәси үчүн кәрәк Америка ингилабы вә дүнја бөһраны баш верә имиш!

[121]) „Кишиләрин әмәјини гадынларын әмәји илә вә хүсусән јашлыларын әмәјини азјашлыларын әмәји илә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әвәз етмәк нәтичәсиндә фәһләләрин сајы чох артмышды. Һәфтәдә 6 шиллингдән 8 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алан 13 јашлы үч гыз ушағы, 18 шиллингдән 45 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алан јашлы бир кишини әвәз едир“ *(Th. De Quincey* „The Logic of Political Economy“. London, 1844. 147-чи сәһифәјә гејд). Аиләдә бә'зи зәрури ишләр, мәсәлән, ушаглара бахмаг вә онлары једиздирмәк кими ишләр көрүлмәсә әсла кечинмәк мүмкүн олмадығына көрә, капиталын аиләдән ајырдығы аналар чох вә ја аз дәрәчәдә өзләринә көмәкчи тапмалы олурлар. Аиләнин истеһлакы үчүн тәләб олунан ишләр, мәсәлән тикиш, јамаг вә и. а. әвәзинә һазыр маллар алмаг лазым кәлир. Демәли, евдә сәрф едилән әмәјин азалдығы дәрәчәдә пул хәрчләри артыр. Буна көрә дә фәһлә аиләсинин истеһсал хәрчләри артыб кәлиринин артымыны таразлашдырыр. Һәлә орасы да вар ки, јашајыш васитәләринин истифадәсиндә вә һазырланмасында гәнаәт еләмәк вә бунлардан истәниләдији кими истифадә етмәк мүмкүн олмур. Рәсми сијаси игтисадын кизләтдији бу фактлар һаггында фабрик мүфәттишлијинин һесабатларында, Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын һесабатларында, хүсусилә дә әһалинин сәһһәти һаггында һесабатларда әтрафлы мә'лумат тапмаг олар.

фәрз олунурду ки, капиталист илә фәһлә бир-биринә мүгабил дуран азад шәхсләрдир, мүстәгил әмтәә саһибләридир: бири пул вә истеһсал васитәләринин саһибидир, дикәри иш гүввәсинин саһибидир. Лакин инди капитал һәдди-бүлуға чатмамыш вә ја азјашлы ушаглары сатын алыр. Әввәлләр фәһлә формал җәһәтдән азад бир шәхс кими малик олдуғу өз иш гүввәсини сатырды. О инди өз арвадыны вә ушагларыны сатыр. О инди гул сатан олур[122]. Ушаг әмәјинә олан тәләб чох заман форма җәһәтдән дә зәнчи гуллара олан тәләби хатырладыр ки, бунун нүмунәләрини биз Америка гәзетләриндәки е'ланларда көрмәјә адәт етмишик.

Мәсәлән, инкилис фабрик мүфәттишләриндән бири дејир: «Мәним маһалымдакы чох бөјүк мануфактура шәһәрләринин бириндә јерли гәзетдә бир е'лан мәним нәзәрими чәлб етди. Е'ланда дејилир: «13 јашында олдуглары зәнн едилә биләчәк 12—20 нәфәр оғлан ушағы лазымдыр. Әмәк һаггы һәфтәдә 4 шиллингдир. Мүрачиәт етмәли вә и. а.»[123].

«13 јашында олдуглары зәнн едилә биләчәк» сөзләринин јазылмасына сәбәб одур ки, 13 јашындан кичик ушаглар фабрик ганунуна көрә анчаг 6 саат ишләјә биләрләр. Рәсми һәким (certifying surgeon) ушагларын јашыны тәсдиг етмәлидир. Буна көрә дә фабрикчи елә оғлан ушаглары истәјир ки, үздән баханда 13 јашы тамам олмуш кими көрүнә билсинләр. Фабрикчиләрин ишләтдикләри 13 јашындан кичик ушагларын сајынын сон 20 ил әрзиндәки Инкилтәрә статистикасында азалмасы вә чох заман бунун сычрајышларла баш вериб адамы һејрәтә салмасы, фабрик мүфәттишләринин өз дедикләринә көрә, әксәријјәтлә һәмин certifying surgeons-ларын кәләјидир; онлар ушагларын јашыны дәјишдириб капиталистләрин истисмарчылыг һәрислијинә вә валидејнләрин өз ушагларыны сатмаг еһтијачына ујғунлашдырырдылар. Лондонун писликдә ад газанмыш бир рајону олан Бетнал-Гриндә һәр базар ертәси вә тәк күнү сәһәрдән базар гурулур вә бурада 9 јашындан јухары оғлан вә гыз ушаглары өзләрини Лондон

---

[122]) Инкилтәрә фабрикләриндә капиталистләри гадын вә ушаг әмәјинә һәлл гојмаға мәчбур едәнләр јашлы киши фәһләләр олмушдур; бу бөјүк фактын әксинә олараг, Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын лап бу јахынлардакы һесабатларында, фәһлә валидејнләрин ушаг алвери барәсиндә һәгигәтән биабырчы вә тамамилә гул алверчиләринә мәхсус әламәтләр олдуғу гејд едилир. Ријакар капиталистләр исә, һәмин һесабатлардан көрүндүјү кими, башга һалларда „әмәк азадлығы“ адландырдыглары бу вәһшилији писләјирләр, һалбуки буну онлар өзләри јаратмышлар, өзләри буну әбәдиләшдирир вә ондан фајда көтүрүрләр. „Ушаглары аиләјә көмәк олмаг үчүн... һәтта, өз јеикләри чөрәји газанмаг үчүн ишә көндәрирләр. Белә һәдсиз бир зәһмәтә давам кәтирмәк үчүн гүввәләри чатмајан вә өз кәләчәк һәјатына истигамәт вермәк үчүн лазыми һазырлыглары олмајан бу ушаглар чисмани вә мә'нәви позғунлуг доғуран бир вәзијјәтә салынмышлар. Бир јәһуди тарихчиси Титин Бејтүл-мүгәддәси дағытмасы мүнасибәти илә демишдир ки, бу шәһәрин дағылыб белә виран едилмәси әсла тәәччүблү дејилдир, зира дәһшәтли ачлыг әзабындан хилас олмаг истәјән мәрһәмәтсиз бир ана өз баласыны гурбан вермишди“ („Public Economy Concentrated“. Carlisle, 1833, p. 66).

[123]) А. Редгрејв, „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858“, p. 41.

ипәк мануфактураларына тәслим едиб муздла ишләмәјә кедирләр. «Адәтән шәрт беләдир: һәфтәдә 1 шиллинг 8 пенс (бу, валидејнимә верилир), өзүмә дә 2 пенс, бир дә чај». Мүгавиләләр анчаг бир һәфтәјә бағланыр. Бу базарда һәгигәтән биабырчы мәнзәрәләр олур вә биабырчы бир диллә данышырлар[124]. Инкилтәрәдә һәлә индијәдәк елә һаллар олур ки, гадынлар «иш евләриндәки өз оғлан ушагларыны көтүрүб, һәрәсини һәфтәдә 2 шиллинг 6 пенс алмагла истәнилән алычыја верирләр»[125]. Гануна зидд олараг Бөјүк Британијада һәлә азы 2 000 оғлан ушағы өз валидејнләри тәрәфиндән бача тәмизләјән чанлы машын олараг сатылыр (һалбуки онлары әвәз етмәк үчүн һәгиги машынлар вардыр)[126]. Иш гүввәси алычысы илә сатычысы арасындакы һүгуг мүнасибәтиндә машынын јаратдығы ингилаб, бүтүн бу сөвдәнин һәтта заһирән азад шәхсләр арасындакы бир мүгавилә олмаг әламәтини дә арадан галдырмышды вә сонралар, фабрик ишләринә дөвләтин гарышмасы үчүн Инкилтәрә парламентинә јуридик әсас верди. Һәлә тохунулмамыш сәнаје саһәләриндә һәр дәфә фабрик гануну ушаг әмәјинә 6 саатлыг һәдд гојдугда, фабрикчиләр јенидән фәрјад едиб дејирләр: анчаг она көрә бә'зи валидејнләр өз ушагларыны тәнзим едиләси сәнаједән чыхарырлар ки, онлары һәлә «әмәк азадлығынын» һөкм сүрдүјү саһәләрә, јә'ни 13 јашындан кичик ушагларын јашлыларла бәрабәр ишләмәјә мәчбур едилдији вә, демәли, ушагларын нисбәтән баһа сатыла билдији саһәләрә сатсынлар. Лакин капитал өз тәбиәтинчә бәрабәрләшдиричидир, јә'ни тәләб едир ки, инсанын фитри һүгугу әсасында әмәјин истисмар шәраити бүтүн истеһсал саһәләриндә бәрабәр олсун, буна көрә дә, ганун васитәси илә бир сәнаје саһәсиндә ушаг әмәјинә һәдд гојулмасы, башга саһәдә дә она һәдд гојулмасына сәбәб олур.

Биз һәлә јухарыда көстәрмишдик ки, машынын әввәлчә билаваситә,—јә'ни машын әсасында мејдана кәлән фабрикләрдә,—сонралар исә долајы јолла,—бүтүн башга сәнаје саһәләриндә капиталын истисмарына табе етдији фәһлә ушаглары, јенијетмәләр, һабелә фәһлә арвадлары бәдәнчә чылызлашыр. Она көрә биз бурада тәкчә бир нөгтә үзәриндә, фәһлә балаларынын көрпә јашларында күлли мигдар өлмәси үзәриндә дајаначағыг. Инкилтәрәдәки гејдолунма маһалларынын 16-сында һәр 100 000 ушагдан бир јашына гәдәр өләнләрин сајы илдә орта һесабла анчаг 9 085 нәфәрдир (анчаг бир маһалда 7 047

---

[124]) „Children's Employment Commission. 5th Report", London, 1866, p. 81. №. 31. {*4-чү нәшрә.* Бетнал-Гриндәки ипәк сәнајеси һазырда демәк олар тамамилә ләғылмышдыр. *Ф. Е.*}

[125]) „Children's Employment Commission 3rd Report". London, 1864, p. 53, № 15.

[126]) Јенә орада, „5th Report", p. XXII, № 137.

нәфәрдир); 24 маһалда 10 000-дән чох, 11 000-дән аздыр; 39 маһалда 11 000-дән чох, 12 000-дән аздыр; 48 маһалда 12 000-дән чох, 13 000-дән аздыр; 22 маһалда 20 000-дән чохдур; 25 маһалда 21 000-дән чохдур; 17 маһалда 22 000-дән чохдур; 11 маһалда 23 000-дән чохдур; Һуда, Вулверһемптонда, Аштон-андер-Лајнда вә Престонда 24 000-дән чохдур; Ноттинһемдә, Стокпортда вә Брадфордда 25 000-дән чохдур; Уисбичдә 26 001 вә Манчестердә 26 125 нәфәрдир[127]. 1861-чи илдәки рәсми сәһијјә јохланмасынын көстәрдији кими, өлән ушагларын бу гәдәр чох олмасынын башлыча сәбәби, јерли шәраитдән башга, аналарын евдән кәнарда мәшғул олмасы вә бу сәбәбдән ушаглара лазымынча бахылмамасыдыр, онларла пис рәфтар едилмәсидир, һабелә ушаглара намүнасиб јемәкләр верилмәсидир, јемәјин азлығыдыр, онлара тирјәкли дәрманлар верилмәсидир вә и. а.; бундан әлавә, тәбиәт ганунларына зидд олараг аналары өз балаларындан ајырырлар, сонра да ушаглара гәсдән дојунча јемәк вермирләр вә онлары зәһәрләјирләр[128]. Әксинә, о әкинчилик маһалларында ки, «гадынлар» ән аз мәшғулдур, өләнләрин фаизи дә лап аздыр»[129]. Лакин 1861-чи ил јохлама комиссијасы белә бир көзләнилмәз нәтичәјә кәлмишди ки, Шимал дәнизи саһилиндәки бә'зи сырф әкинчилик маһалларында бир јашынадәк ушагларын өлмәси, бу чәһәтдән ән чох ад чыхармыш олан фабрик маһалларындакы дәрәчәјә чатыр. Буна көрә дә доктор Чулиан Һантерә тәклиф едилмишди ки, бу һадисәни јериндә јохласын. Онун вердији һесабат «Sixth Report on Public Health»-а[130] әлавә олунмушдур. О вахта гәдәр белә зәнн едирдиләр ки, ушагларын гырылмасына сәбәб аран вә батаглыг јерләрдәки малјарија вә башга хәстәликләрдир. Јохлама бунун тамамилә әксинә олан бир нәтичә вериб көстәрди ки, мәһз

«малјаријаны арадан галдырмыш олан ејни сәбәб, јә'ни гышда батаглыг вә јајда әһәмијјәтсиз отлаг олан торпагларын мүнбит әкин јерләринә чеврилмәси, сүдәмәр ушагларын гејри-ади бир дәрәчәдә чох өлмәсинә баис олмушдур»[131].

Бу маһалда ишләјән вә д-р Һантер тәрәфиндән диндирилән 70 нәфәр һәкимин һамысы бу мәсәләдә «тамамилә һәмрә'ј»

---

127) „Sixth Report on Public Health". London, 1864, p. 34.

128) „Бундан да башга, о," (1861-чи ил јохланышы) „...көстәрди ки, тәсвир олунан шәраитдә ушаглар аналарынын фабрикдә ишләдијинә көрә онларла пис рәфтар олунмасы вә онлара јахшы бахылмамасы нәтичәсиндә өлүрләр. Аналар өз балаларына олан тәбии һиссләрини о гәдәр итирирләр ки, адәтән ушаг өләндә кәдәрләнмирләр, бә'зән дә һәтта.. өзләри ушағын өлмәсинә чалышырлар" (јенә орада).

129) „Sixth Report on Public Health". London, 1864, p. 454.

130) Јенә орада, сәһ. 454, 462. „Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England".

131) „Sixth Report on Public Health". London, 1864, p. 35, 455, 456.

олмушдур. Јә'ни бурада әкинчиликдәки ингилаб илә бир заманда сәнаје системинин дә башланғычы гојулмушдур.

«Чаван гызлар вә јенијетмәләрлә бирликдә ишләјән әрли гадынлары «gangmeister» адланан вә бүтүн групу јығыб ишләмәјә кәтирән хүсуси бир шәхс мүәјјән мәбләғ мүгабилиндә ичарәдарын сәрәнчамына верир. Бу груплар чох заман өз кәндләриндән бир чох мил узаглара кедирләр; онлара сәһәр вә ахшам кәнд јолларында раст кәлмәк олар; гадынлар көдәк туман, буна мүвафиг кофта вә узунбоғаз чәкмә, бә'зән дә шалвар кејирләр; онлар заһирән чох гүввәтли вә сағламдырлар, лакин адәт етдикләри позғун һәјат онлары корламышдыр; онлар белә бир гызғын вә лаүбалы һәјата ујмағын евдә солуб кедән өз ушагларына зәрәрли тә'сирини әсла дүшүнмүрләр»[132]).

Фабрик маһалларындакы бүтүн һаллар бурада да мүшаһидә олунур, ушагларын мүхтәлиф бәһанәләрлә өлдүрүлмәси вә онлара тирјәкли дәрманлар верилмәси исә даһа кениш јајылмышдыр[133]).

Инкилтәрә Кизли шурасынын һәкими[133] вә халг сәһијјәси һаггындакы һесабатларын баш редактору[134]) доктор Сајмон дејир ки, «јашлы гадынларын сәнаједә кениш мигјасда ишләдилмәсиндән доған фәлакәтә бәләд олмағым, бу ишә нифрәт бәсләмәкдә мәнә һагг газандырмалыдыр». Фабрик мүфәттиши Р. Бејкер бир рәсми һесабатда дејир: «Доғрудан да, аиләси олан әрли гадынларын һәр һансы бир фабрикдә ишләмәси гадаған едилсә, Инкилтәрәнин мануфактура маһаллары үчүн хошбәхтлик олар»[135]).

Гадын вә ушаг әмәјинин капиталист истисмарындан доған мә'нәви корланмасыны Ф. Енкелс «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәриндә, һабелә башга мүәллифләр о гәдәр мүкәммәл тәсвир етмишләр ки, мән бурада буну анчаг хатырлатмагла кифајәтләнирәм. Јеткинләшмәмиш адамларын изафи дәјәр һасил етмәк үчүн садәчә машына дөндәрилмәси нәтичәсиндә сүн'и төрәдилән вә тәбии авамлыгдан тамамилә фәргли олан күтлүк исә,—чүнки тәбии авамлыг ағлын өз инкишаф габилијјәтинә, онун тәбии бәһрәдарлығына тохунмур,—бу күтлүк, нәһајәт, һәтта Инкилтәрә парламентини, фабрик ганунларына табе едилмиш бүтүн сәнаје саһәләриндә 14 јашындан кичик ушагларын «мәһсулдар» истеһлак едилмәси үчүн ибтидаи тәһсили мәчбури шәрт гојмаға вадар етди. Фабрик ганунларында тәрбијә адландырылан шеј һаггындакы маддәләрин долашыг јазылмасы, бу ичбари тәһсилин әксәр һалларда бир

[132]) „Sixth Report on Public Health". London, 1864, p. 456.

[133]) Инкилтәрәнин истәр фабрик маһалларында, истәрсә әкинчилик маһалларында јашлы фәһләләрин вә фәһлә гадынларын тирјәк исте'мал етмәси кетдикчә артыр. „Тирјәк сатышыны артырмаг... бә'зи зирәк тачирләрин башлыча мәгсәдидир. Аптекчиләр тирјәки ән рәвач мал һесаб едирләр" (јенә орада, сәһ. 459). Тирјәк верилән сүдәмәр ушагларын „үз-көзү гырышыр, онлар көрпә икән гочаја бәнзәјир, ја да бүзүшүб балача мејмуна охшајырлар" (јенә орада, сәһ. 460). Һиндистан вә Чин Инкилтәрәдән бах белә интигам алыр!

[134]) Јенә орада, сәһ. 37.

[135]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October, 1862", p. 59. Бу фабрик мүфәттиши кечмишдә һәким олмушдур.

хәјала чеврилмәсинин гаршысыны ала биләчәк инзибати тәдбирләрин олмадығы, фабрикчиләрин һәтта, тәһсил һаггындакы бу ганууна да зидд чыхмасы вә она әмәл етмәмәк үчүн мүхтәлиф һијлә вә кәләк ишләтмәләри,—бүтүн бунлар капиталист истеһсалынын тәбиәтини ачыгча мејдана чыхарыр.

«Анчаг ганун верәнләри тәгсирләндирмәк лазым кәлир, чүнки еләә бир алдадычы ганун (delusive law) вермишләр ки, заһирән ушагларын тәрбијә олунмасы гајғысына галан бу ганунда һәмин мәгсәдә чатмағы тә'мин едән һеч бир шеј јазылмамышдыр. Бу ганунда анчаг о көстәрилир ки, күндә мүәјјән саатлар» (3 саат) «әрзиндә ушаглар, мәктәб адланан бинанын дөрд дивары арасына гатылмалы вә бу ишин ичра олунмасына даир һәр һәфтә, киши мүәллим вә ја гадын мүәллим ады илә имза едән бир шәхс ушагларын ағасы үчүн шәһадәтнамә көндәрмәлидир»[136].

Ислаһ олунмуш фабрик гануну 1844-чү илдә е'лан едиләнәдәк, мәктәбә давам етмәк һаггында верилән вәсигәләр арасында еләләри олурду ки, киши мүәллим вә ја гадын мүәллим гол чәкмәк əвәзинә хач шәкли чәкирди, чүнки онларын өзләри јазы јаза билмирдиләр.

«Бу чүр вәсигәләр верән бир мәктәбә кетдикдә мүәллимин наданлығы мәни о дәрәчә тәәччүбләндирди ки, ондан сорушум: «Лүтфән сөјләјин, сиз јазы охуја билирсинизми?»—«Үмумијјәтлә охуја билирәм (Summat)» чавабыны верди. Өзүнү һаглы көстәрмәк үчүн исә деди: «Һәр һалда мән өз шакирдләримдән чох билирәм».

1844-чү ил ганунунун һазырландығы заман фабрик мүфәттишләри, мәктәб адланан мүәссисәләрин биабырчы вәзијјәтиндән шикајәтләнирдиләр, һалбуки бунларын вердији вәсигәләри мүфәттишләр ганууна көрә там е'тибарлы һесаб етмәли идиләр. Лакин мүфәттишләрин наил олдуглары бундан ибарәт иди ки, 1844-чү илдән е'тибарән

«мүәллим мәктәб вәсигәсинә рәгәми өз әли илә гејд етмәли, ditto [һабелә] өз адыны вә фамилијасыны өз әли илә јазмалы иди»[137].

Шотландија фабрик мүфәттиши сер Чон Кинкејд дә өз гуллуг тәчрүбәсинә әсасән ејни вәзијјәти гејд едир.

«Кетдијимиз биринчи мәктәби ханым Анн Киллин сахлајырды. Мән она өз фамилијасыны јазмағы тәклиф едәндә, лап әввәлдә сәһв салыб фамилијасыны С һәрфи илә башлады вә дәрһал сәһвини дүзәлдиб деди ки, мәним фамилијам К һәрфи илә башланыр. Лакин онун мәктәб вәсигәләриндәки имзаларына бахдыгда кордүм ки, имзасы чүрбәчүрдүр. Хәтти исә, онун дәрс демәк габилијјәти олмадығына һеч бир шүбһә јери гојмур. Еләә о өзү дә бојнуна алды ки, синиф журналы гејдләрини јаза билмир... Дикәр бир мәктәбдә мән, узуну 15 фут вә ени 10 фут олан бир дәрс отағы кордүм; бурада 75 ушаг отуруб өз-өзләринә нә исә һөччәләјирдиләр»[138]. «Лакин

[136]) Леонард Һорнер, „Reports o fInsp. of Fact. for 30 th April 1857“, p. 17.
[137]) Леонард Һорнер, „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“, p. 18, 19.
[138]) Сер Чон Кинкејд: „Reports of Insp. of Fact. for 31 st October“, 1858“, p. 31, 32.

ушагларын мәктәб вәсигәси алдығы, амма һеч бир тәһсил алмадығы бу чүр вәзијјәт тәкчә бу кими ачыначаглы кушәләрдә мүшаһидә олунмагла битмир; кифајәт гәдәр һазырлыглы мүәллимләрин дәрс вердији бир чох мәктәбләр дә вардыр, лакин үч јашындан тутмуш ән мүхтәлиф јашлы ушагларын ағлакәлмәз бир сурәтдә бир-биринә гарышдырылмасы үзүндән мүәллимләрин бүтүн сә'јләри һәдәр кедир. Мүәллимин мадди вәзијјәти ән јахшы һалда диләнчи вәзијјәтидир, бу вәзијјәт бүтүнлүкдә онун алдығы пенсләрин мигдарындан асылыдыр, пенсләрин мигдары да дәрс отағына нә гәдәр чох ушаг долдурула билсә бир о гәдәр чох олур. Бундан әлавә, мәктәб аваданлығы, китаб вә башга тәдрис ләвазиматы чох аздыр, отағын боғуг вә үфунәтли һавасы исә јазыг ушагларын өзләринә чох пис тә'сир едир. Мән бир чох бу кими мәктәбләрә кетдим вә бу мәктәбләрдә бир чох ушағын сыра илә отуруб һеч бир ишлә мәшғул олмадығыны көрдүм; сонра да бу ушаглара мәктәбдә охумаг вәсигәси верирләр вә рәсми статистикада бу кими ушаглары тәһсил көрмүш (educatad) ушаглар сырасына салырлар»[139].

Шотландијада фабрикчиләр чалышырлар ки, мәктәбә кетмәли олан ушаглары мүмкүн гәдәр ишә көтүрмәсинләр.

«Бу һал, ушагларын тәһсил алмасы һаггындакы гәрарлары фабрикчиләрин әсла хошламадыгларыны көстәрмәк үчүн кифајәтдир»[140].

Хүсуси фабрик ганунуна табе едилмиш читбасан мүәссисәләрдә вә башгаларында бу һал ејбәчәр вә ијрәнч шәкилдә мејдана чыхыр. Һәмин гануна көрә

«һәр бир ушаг бу кими читбасан мүәссисәдә ишә кирәндән габаг азы 30 күн мәктәбә кетмәли, јахуд ишә кирәндән габагкы 6 ај әрзиндә азы 150 саат мәктәбә кетмәлидир. Читбасан мүәссисәдә ишләдији заман да о јенә 30 күн вә ја һәр јарым ил әрзиндә 150 саат мәктәбә кетмәлидир... Мәктәбә сәһәр саат 8 илә ахшам саат 6 арасында кетмәк лазымдыр. Бир күн әрзиндә ушаг мәктәбдә 2 саатдан аз, јахуд 5 саатдан артыг галса, һәмин вахт көстәрилән 150 саат һесабына дахил едилмир. Ади шәраитдә ушаглар 30 күн әрзиндә һәр күн сәһәр вә ахшам мәктәбә кедиб күндә 5 саат охујур вә 30 күн тамам олдугда ганунда көстәрилән 150 сааты битирир, өз дедикләри кими китабы баша вурур вә јенә мүәссисәјә гајыдырлар, јенә алты ај бурада галдыгдан сонра јенидән мәктәбә кетмәк вахты чатыр,—јенә дә өз китабларыны баша вурана гәдәр мәктәбдә галырлар... Тәләб едилән 150 саат әрзиндә мәктәбә давам етмиш ушагларын бир чоху, алты ај читбасан мүәссисәдә галдыгдан сонра мәктәбә гајыданда һәр шеји тәзәдән башламалы олурлар... Кечмишдә мәктәбә кетдикләри заман өјрәндикләринин һамысы, әлбәттә, онларын јадындан чыхыр. Дикәр читбасан мүәссисәләрдә мәктәбә кетмәк мәсәләси тамамилә фабрикдә ишләрин кедишиндән, фабрикин тәләбатындан асылы едилмишдир. Һәр јарымиллик дөврдә тәләб олунан саатларын мигдары ушағын, еһтимал ки, бүтүн јарым ил әрзиндә кечдији 3—5 саатлыг дәрсләри топламагла алыныр. Мәсәлән, ушаглар бир күн сәһәр саат 8-дән 11-дәк, о бири күн саат 1-дән ахшам саат 4-ә гәдәр мәктәбдә олур; ушаг бир нечә күн мәктәбә кәлмәјәндән сонра јенә күнләрин бир күнү саат 3-дән ахшам саат 6-јадәк дәрсә кәлир; 3—4 күн, јахуд бир һәфтә далбадал дәрсә давам едәндән сонра јенә 3 һәфтә вә ја тамам бир ај јох олур вә тәсадүфән саһибкарын она көрдүрмәјә иши олмадығы бош күнләр-

[139]) Леонард Һорнер, „Reports etc. for 30th April 1857", p. 17, 18.
[140]) Сер Ч. Кинкејд, „Reports of Insp. etc. for 31st October 1856", p. 66.

дә ушаг јенә бир нечә саатлыға мәктәбә гајыдыр; беләликлә, 150 саат тамам олана гәдәр ушағы каһ ораја, каһ бураја, каһ мәктәбдән фабрикә, каһ да фабрикдән мәктәбә говурлар (buffet)»[114].

Ушагларын вә гадынларын чох бөјүк гисмини комбинәләшмиш фәһлә һеј'әти сыраларына гатмагла машын, мануфактурада киши фәһләнин капитал истибдадына һәлә көстәрмәкдә олдуғу мүгавимәти нәһајәт гырыр[142].

6) ИШ КҮНҮНҮН УЗАДЫЛМАСЫ

Әкәр машын әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн, јә'ни әмтәәләрин истеһсалына тәләб олунан иш вахтыны азалтмаг үчүн ән гүдрәтли бир васитәдирсә, капитал дашыјычысы олмаг е'тибары илә машын, ән әввәл өзүнүн билаваситә тәтбиг олундуғу сәнаје саһәләриндә иш күнүнү бүтүн тәбии һәдләрдән артыг узатмаг үчүн ән гүдрәтли бир васитә олур. Машын бир тәрәфдән, капиталын бу өз даими мејлинә там сәрбәстлик вермәси үчүн јени шәраит јарадыр; дикәр тәрәфдән, капиталын өзкә әмәјини мәнимсәмәк тамаһыны даһа да артыран јени амилләр доғурур.

Һәр шејдән әввәл, әмәк васитәсинин һәрәкәт вә фәалијјәти машында, фәһләјә гаршы мүстәгил бир характер кәсб едир. Әмәк васитәси өзлүјүндә сәнаје perpetuum mobile-синә [даими мүһәррикә] чеврилир вә әкәр өз јардымчылары олан адамлар тәрәфиндән мүәјјән тәбии сәдд гојулмасајды, адамларын бәдән зәифлији вә өзбашыналығы олмасајды, о, дајанмадан даим истеһсал едәрди. Буна көрәдир ки, капитал,—бир капитал олмаг е'тибары илә исә автомат капиталистин шәхсиндә шүур вә ирадәјә маликдир,—әмәк васитәси, өзүнә мүгавимәт көстәрән, лакин чох еластик олан инсан тәбиәтинин мүгавимәтини минимума ендирмәјә чалышмаг әзминдәдир[143]. Елә онсуз

---

[141]) А. Редгрејв, „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857“, p. 41, 42. Инкилтәрә сәнајесинин чохдан фабрик ганунуна (индичә әсәрин мәтниндә бәһс олунан читбасан фабрикләр барәсиндәки ганун нәзәрдә тутулмур) табе едилмиш саһәләриндә тәһсил һаггындакы гәрарлара көстәрилән манечилик сон илләр мүәјјән дәрәчә арадан галдырылмышдыр. Фабрик ганунуна табе едилмәмиш сәнаје саһәләриндә исә, шүшә фабрикчиси Ч. Кеддес тәрәфиндән ирәли сүрүлән фикирләр һәлә инди дә чох јајылмышдыр; о, јохлама комиссијасынын үзвү Уајта өјүд вериб демишди: „Мәним баша дүшдүјүмә көрә, сон илләр фәһлә синфинин мүәјјән һиссәсинин чох тәһсил алмасы фәлакәтдир. Бу тәһлүкәлидир, чүнки фәһләләри чох сәрбәстләшдирир“ („Children's Employment Commission. 4th Report“. London, 1865, p. 253).

[142]) „Фабрикчи Е. ҹәнаблары мәнә деди ки, өз механики тохума дәзкаһларында јалныз гадынлара иш верир; о, әрли гадынлары, хүсусән аилә сахлајан гадынлары үстүн тутур; онлар әрсиз гадынлардан чох диггәтли вә итаәткар олур вә лазыми јашајыш васитәләри әлдә етмәк үчүн сон дәрәчә кәркин ишләмәјә мәҹбурдурлар. Беләликлә, јахшы сифәтләр, гадынларын характеринә мәхсус јахшы сифәтләр, дөнүб онларын өзләринә зәрәр вурмуш олур, онларын тәбии исмәти вә зәрифлији өзләрини әсарәт алтына алан бир васитәјә, өзләри үчүн бир ишкәнҹә мәнбәјинә чеврилир“ („Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord *Ashley*, 15th March“. London, 1844, p. 20).

[143]) „Баһалы машынлар кениш јајыландан бәри инсаны өз орта күчүндән артыг ишләмәјә мәҹбур етмишләр“ (*Robert Owen*. „Observations on the effect of the manufacturing system“, 2nd ed. London, 1817 [p. 16]).

да бу мүгавимәт машында ишләмәјин заһирән асанлығы, һәмчинин гадын вә ушагларын мүлајимлији вә итаәткарлығы нәтичәсиндә зәифләмишдир[144].

Көрдүјүмүз кими, машынларын мәһсулдарлығы, онларын мәһсул үзәринә кечирдији дәјәр тәркиб һиссәсинин кәмијјәти илә тәрс пропорсионалдыр. Машынын ишләдији дөвр нә гәдәр узун олурса, машындан үзәринә дәјәр кечирилән мәһсулун күтләси бир о гәдәр чох олур вә машынын һәр бир әмтәә ваһиди үзәринә кечирдији дәјәр һиссәси бир о гәдәр аз олур. Машынын фәал јашамасы дөврү исә, јәгин ки, иш күнүнүн узунлуғуну вә ја күндәлик әмәк просесинин мүддәтини бу просесин тәкрар олундуғу күнләрин сајына вурмагла мүәјјәнләшир.

Машынын ашынмасы һеч дә ондан истифадә едилдији вахта ријази бир дүрүстлүкдә мүвафиг олмур. Лакин белә бир мүвафиглик мөвчуд олдуғу фәрз едилсә дә, $7^1/_2$ ил әрзиндә күндә 16 саат ишләјән бир машынын истеһсалда иштирак етдији дөвр вә мәчму мәһсул үзәринә кечирдији дәјәр, һәмин машынын 15 ил әрзиндә һәр күн чәми 8 саат ишләјәчәји һалдакы гәдәр олур. Лакин биринчи һалда машынын дәјәри икинчи һалдакына нисбәтән икигат артыг сүр'әтлә тәкрар истеһсал едилмиш оларды вә капиталист икинчи һалда 15 ил әрзиндә һәмин машынын васитәси илә әлдә едәчәји изафи әмәји биринчи һалда $7^1/_2$ ил әрзиндә әлдә едәрди.

Машынын мадди ашынмасы ики чүр олур. Биринчиси машынын ишләнмәсинин нәтичәсидир,—бу, сиккәнин тәдавүл нәтичәсиндә сүртүлүб јејилмәсинә бәнзәр,—икинчиси исә, машынын ишләнмәмәсинин нәтичәсидир,—бу да гылынчын ишләнмәјәрәк гынында галыб пасланмасына бәнзәр. Икинчи һалда машын тәбиәт ганунларынын гурбаны олур. Биринчи гәбил ашынма, машынын ишләдилмәси илә аз вә ја чох дәрәчәдә дүз пропорсионалдыр, икинчи гәбил ашынма исә мүәјјән дәрәчәдә машынын ишләдилмәси илә тәрс пропорсионалдыр[145].

---

[144]) Һәр бир шејин тәзаһүрүнүн илк емпирик формасыны әсас һесаб етмәк мејлиндә олан инкилисләр чох заман белә зәнн едирләр ки, фабрикләрдә иш вахтынын узун олмасына сәбәб, фабрик системи јаранырkән капиталын Ирод кими, јохсул вә јетим евләриндән чохлу ушаг оғурламасы, беләликлә дә, там мүти инсан материалы әлә кечирмәсидир. Мәсәлән, өзү инкилис фабрикчиси олан Филден дејир: „Ајдын олдуғу үзрә иш вахтынын узадылмасынын сәбәби ондан ибарәт олмушдур ки, өлкәнин мүхтәлиф јерләриндән кәтирилән бахымсыз ушагларын сајы һәддән чох олмуш, беләликлә саһибкарлар даһа фәһләләрдән асылы олмамышдыр вә һәмин бинәва ушаглардан истифадә едәрәк чох ишләмәји адәт шәклинә салмышлар, сонра да бу адәти асанлыгла өз гоншуларына гәбул етдирә билмишләр“ (*J. Fielden*. „The Curse of the Factory System“. London, 1836, p. 11). Фабрик мүфәттиши Сандерс 1844-чү ил фабрик һесабатында гадын әмәји барәсиндә дејир: „Фәһлә гадынлар арасында еләләри вар ки, онлар јалныз бир нечә күн истисна олмагла һәфтәләр узуну сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-јә гәдәр ишләјирләр; наһар үчүн тәнәффүс 2 саатдан да аз олур, буна көрә онларын һәфтәнин 5 күнү әрзиндә 24 саатдан һәр күн евә кедиб гајытмаға вә јатыб динчәлмәјә анчаг 6 саат вахты галыр“.

[145]) „Метал механизм ишләмәдикдә онун мүтәһәррик зәриф һиссәләри... хараб олур“ (*Ure*. „Philosophy of Manufactures“, p. 281).

Лакин машын мадди ашынмагдан башга, бир дә, нечә дејәрләр, мә'нәви чәһәтдән ашыныр. Һәр машын ејни гурулушлу машынлар даһа учуз истеһсал едилдикчә вә ја даһа јахшы машынлар онунла рәгабәтә кирдикчә өз мүбадилә дәјәрини итирир[146]. Машын нә гәдәр тәзә вә јашаја биләчәк олса да, һәр ики һалда машынын дәјәри даһа онда фе'лән маддиләшмиш иш вахты илә дејил, инди онун өзүнү тәкрар истеһсал етмәк вә ја даһа јахшы машыны истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән иш вахты илә мүәјјән олунур. Она көрә дә бу машын өз дәјәрини аз-чох итирир. Машынын бүтүн дәјәринин тәкрар истеһсал едилдији дөвр нә гәдәр гыса олурса, мә'нәви ашынма тәһлүкәси бир о гәдәр аз олур вә иш күнү нә гәдәр узун олурса, һәмин дөвр бир о гәдәр гыса олур. Әкәр машынлар мүәјјән бир истеһсал саһәсиндә илк дәфә тәтбиг олунурса, онда бунларын учуз тәкрар истеһсалынын далбадал јени-јени үсуллары јараныр[147] вә јалныз ајры-ајры һиссәләри вә ја апаратлары дејил, конструксијанын бүтөвүнү әһатә едән јени тәкмилләшдирмәләр мејдана кәлир. Буна көрә дә машынын өмрүнүн илк дөврүндә иш күнүнүн узадылмасыны тәләб едән бу хүсуси амил, ән бөјүк тә'сир көстәрир[148].

Башга шәртләр дәјишмәз галдыгда вә иш күнүнүн узунлуғу бәлли олдугда, сајча икигат артыг фәһләнин истисмар едилмәси үчүн сабит капиталын машын вә биналара, һабелә хам материала, јардымчы материаллара вә саирәјә сәрф олунан һиссәси дә икигат артмалыдыр. Иш күнү узандыгда истеһсалын һәчми артыр, капиталын машын вә биналара сәрф олунан һиссәси исә дәјишилмир[149]. Бунун сајәсиндә изафи дәјәр артмагла бәрабәр, изафи дәјәрин әлдә едилмәси үчүн лазым олан хәрчләр дә азалыр. Әлбәттә, бу һал үмумијјәтлә иш күнүнүн узадылдығы бүтүн һалларда аз-чох мүшаһидә олунур, лакин бурада онун даһа чох һәлледичи әһәмијјәти вардыр, зира ка-

---

146) Әввәлләрдә ады чәкилмиш олан „Манчестер әјиричиси" („Times", 26 нојабр 1862-чи ил) „һәлә машынлар өз хәрчини чыхармамышкән, онларын јени вә даһа мүкәммәл машынларла әвәз едилмәси үзүндән даим әмәлә кәлән иткиләрин өдәнилмәсини" (машынларын ашынмасы үчүн ајрылан мәбләғдән бәһс олунур) машына чәкилән хәрчләр сырасына дахил едир".

147) Үмумијјәтлә белә һесаб едирләр ки, јени ихтира едилмиш бир машынын биринчи нүсхәсинин јарадылмасы икинчисинин јарадылмасындан, демәк олар, бешгат баһа тамам олур (*Babbage*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 349).

148) „Түл истеһсалында чәми бир нечә ил әрзиндә о гәдәр чох вә чидди тәкмилләшдирмәләр едилмишди ки, јахшы галан вә әввәлләр гијмәти 1 200 ф. ст. олан бир машын бир нечә илдән сонра 60 ф. стерлингә сатылырды... Тәкмилләшдирмәләр бир-биринин ардынча о гәдәр сүр'әтлә кәлирди ки, машын истеһсалчыларынын гајырмаға башладыглары машынлар гајтарылыб гуртара билмирди, чүнки даһа мүкәммәл ихтираларын мејдана кәлмәси нәтичәсиндә бу машынлар көһнәлмиш олурду". Бу „фыртына вә тәзјиг" дөврүндә түл фабрикчиләри әввәлләр 8 саат олан иш күнүнү узадыб ики нөвбәдә 24 саата чатдырмышдылар (јенә орада, сәһ. 233).

149) „Өзлүјүндә ајдындыр... ки, базар рәвач вә касад олдугда вә тәләб артыб-азалдыгда даим елә һаллара тәсадүф олуна биләр ки, әлавә мигдар хам материалын е'малындан өтрү јени биналар вә машынлар үчүн әлавә хәрч тәләб олунмазса... фабрикчи ишдә олан әсас капиталы артырмадан, әлавә дөврijјә капиталы тәтбиг едә биләр" (*R. Torrens*. „On Wages and Combination". London, 1834, p. 64).

питалын әмәк васитәләринә чеврилән һиссәси бурада үмумиј-јәтлә даһа бөјүк рол ојнајыр[150]. Доғрудан да, машынлы истеһсалын инкишафы капиталын даим артан тәркиб һиссәсини елә бир формада сабитләшдирир ки, һәмин формада бу һиссә, бир тәрәфдән, дәјәрин артырылмасы үчүн даим тәтбиг едилә билир, дикәр тәрәфдән исә, онун чанлы әмәклә әлагәси кәсилдикдә, о дәрһал өз истеһлак дәјәрини вә мүбадилә дәјәрини итирмиш олур.

Инкилтәрәдә бөјүк памбыг парча сәнајечиләриндән ч-б Ашуорт профессор Нассау У. Сениора өјүд вериб дејирди: «Әкинчи өз әлиндәки бели јерә гојанда, 18 пенслик капиталы бу мүддәт үчүн фајдасыз етмиш олур. Бизим адамлардан» (јә'ни фабрик фәһләләриндән) «бири фабрики тәрк едиб кетдикдә, 100 000 фунт стерлинг дәјәриндә олан капиталы фајдасыз һала салмыш олур»[151].

Бирчә дүшүнүн! 100 000 фунт стерлинг дәјәри олан капиталы, бир анлыға да олса, «фајдасыз» һала салмаг! Үмумијјәтлә «бизим адамлардан» биринин фабрики тәрк едиб кетмәси тамам биабырчылыгдыр! Ашуортдан дәрс алмыш олан Сениорун фикринчә, машын аваданлығынын һәчминин артмасы, иш күнүнүн даим узадылмасыны «арзу олунан бир иш» едир[152].

Машынын нисби изафи дәјәр истеһсал етмәси јалныз она көрә дејилдир ки, машын иш гүввәсинин дәјәрини билавасит әашағы салыр вә онун тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан маллары учузлашдырмагла иш гүввәсини долајы сурәтдә учузлашдырыр; бунун бир сәбәби дә одур ки, машын илк дәфә, һәлә тәк-тәк һалларда ишләдилдији заман өз саһиби тәрәфиндән тәтбиг олунан әмәји јүксәк еффектли әмәјә чевирир, машын мәһсулунун ичтимаи дәјәрини фәрди дәјәриндән јухары галдырыр, беләликлә дә капиталист, иш гүввәсинин күндәлик дәјәрини күндәлик мәһсулун дәјәринин нисбәтән кичик бир һиссәси илә өдәјә билир. Буна көрә машынлы истеһсалын һәлә бир нөв инһисар вәзијјәтиндә галдығы кечид дөврүндә мәнфәәт фөвгәл'адә бир дәрәчәјә чатыр вә капиталист, иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатмаг васитәси илә бу «бал ајындан»[134] мүм-

---

[150]) Мәтндә көстәрилән вәзијјәт јалныз там долғунлуг хатиринә верилир, чүнки мәнфәәт нормасыны, јә'ни изафи дәјәрин аванс едилән бүтүн капитала нисбәтини мән јалныз үчүнчү китабда тәдгиг едирәм.

[151]) *Senior*. „Letters on the Factory Act". London, 1837, p. 14.

[152]) „Әсас капиталын дөвријјә капиталындан артыг олмасы... иш күнүнүн узадылмасыны фајдалы едир". Машын аваданлығынын вә саирәнин һәчми артдыгча „иш күнүнү узатмаг әсаслары гүввәтләнир, чүнки бу, әсас капиталын нисби артмасындан мәнфәәт көтүрмәк үчүн јеканә васитәдир" (јенә орада, сәһ. 11—14). „Һәр бир фабрикдә бир гисим хәрчләр вар ки, бунлар, мәсәлән рента, јерли веркиләр вә дөвләт веркиләри, јанғына гаршы сығорта, мүхтәлиф даими фәһләләрә верилән әмәк һаггы, машынларын ашынмасы хәрчләри вә бир сыра башга хәрчләр, фабрикдә иш күнүнүн узунлуғундан вә ја гысалығындан асылы олмајараг сабит галыр вә истеһсалын һәчми артдыгча бу хәрчләрин мәнфәәтә олан нисбәти азалыр" („Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862", p. 19).

күн гәдәр долғун истифадә етмәјә чалышыр. Мәнфәәт артдыгча даһа чох мәнфәәт көтүрмәк һәрислији артыр.

Машын мүәјјән бир истеһсал саһәсинин һәр нөгтәсинә јајылдыгда, машын мәһсулунун ичтимаи дәјәри өз фәрди дәјәри дәрәчәсинә дүшүр вә онда белә бир ганун өз фәалијјәтини көстәрмәјә башлајыр ки, изафи дәјәри јарадан иш гүввәләри капиталистин машынла әвәз етдији иш гүввәләри дејил, әксинә, онун бу машында тәтбиг етдији иш гүввәләридир. Изафи дәјәрин мәнбәји капиталын јалныз дәјишән һиссәсидир вә биз көрдүк ки, изафи дәјәр күтләсини ики амил: изафи дәјәр нормасы вә бир вахтда ишләјән фәһләләрин сајы мүәјјән едир. Иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдугда изафи дәјәр нормасы, иш күнүнүн зәрури әмәјә вә изафи әмәјә нә нисбәтдә бөлүнмәси илә мүәјјән олунур. Бир вахтда ишләјән фәһләләрин сајы исә, капиталын дәјишән һиссәсинин сабит һиссәсинә олан нисбәти илә мүәјјән олунур. Инди ајдындыр ки, машынлы истеһсал, әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг јолу илә зәрури әмәк һесабына изафи әмәји нә гәдәр артырса да, бу нәтичәни јалныз бир үсул илә, мә'лум капиталын тәтбиг етдији фәһләләрин сајыны азалтмаг васитәси илә әлдә едир. Машынлы истеһсал, әввәлләр дәјишән капитал олан, јә'ни чанлы иш гүввәсинә чеврилән капиталын бир һиссәсини машына дөндәрир, јә'ни һеч бир изафи дәјәр истеһсал етмәјән сабит капитала чевирир. Лакин, мисал үчүн, ики фәһләни 24 фәһлә гәдәр дәјәр вермәјә мәчбур етмәк олмаз. Әкәр 24 фәһләнин һәр бири һәр он ики саатлыг иш әрзиндә чәми бир саатлыг изафи әмәк верирсә, онлар бирликдә 24 саатлыг изафи әмәк вермиш олур. Һалбуки ики фәһләнин бүтүн әмәји чәми 24 саат тәшкил едир. Беләликлә, изафи дәјәр истеһсалы үчүн машын тәтбигиндә белә бир имманент зиддијјәт вардыр ки, машынлар, мә'лум кәмијјәтли капиталын кәтирдији изафи дәјәрин ики амилиндән бирини, изафи дәјәр нормасыны анчаг, икинчи амили, фәһләләрин сајыны азалтмаг васитәси илә артырыр. Машынлар мүәјјән бир сәнаје саһәсинин һәр јеринә јајылдыгда вә машынла истеһсал едилән әмтәәнин дәјәри бүтүн бу нөв әмтәәләрин тәнзимедичи ичтимаи дәјәринә чеврилдикдә һәмин имманент зиддијјәт дәрһал ашкара чыхыр; капиталистин дәрк етмәдији[153] мәһз бу зиддијјәт капиталы јенә дә иш күнүнү сон дәрәчә узатмаға тәһрик едир ки, истисмар едилән фәһләләрин сајынын нисби азалмасынын јери јалныз нисби изафи әмәјин артырылмасы илә дејил, мүтләг изафи әмәјин дә артырылмасы илә долдурулмуш олсун.

[153]) Бу имманент зиддијјәти нә сәбәбә ајрыча бир капиталистин баша дүшә билмәдијини, һабелә онун тәсәввүрләринин тә'сири алтында олан сијаси игтисадын да буну баша дүшә билмәдијини биз үчүнчү китабын илк бөлмәләриндә көрәчәјик.

Беләликлә, машынларын капиталистчәсинә тәтбиги, бир тәрәфдән, иш күнүнү һәдсиз узатмаг үчүн јени гүдрәтли амилләр јарадыр, иш үсулунун өзүндә вә ичтимаи иш организминин характериндә елә бир ингилаб јарадыр ки, иш күнүнүн бу узадылмасы мејлинә гаршы көстәрилән һәр чүр мүгавимәти гырыр; дикәр тәрәфдән, гисмән фәһлә синфинин әввәлләр капитал үчүн мүјәссәр олмајан тәбәгәләрини она табе етмәклә, гисмән дә, машынларын сыхышдырыб арадан чыхардығы фәһләләри ишсиз гојмагла артыг фәһлә әһалиси јарадыр[154] вә бу әһали капиталын гојдуғу ганунлара табе олмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Буна көрә дә мүасир сәнајенин тарихиндә белә бир мараглы һал вардыр ки, машын иш күнүнүн бүтүн мә'нәви вә тәбии һәдләрини јыхыб дағыдыр. Бурадан да белә бир игтисади ујғунсузлуг мејдана чыхыр ки, иш вахтыны гысалтмаг үчүн ән гүдрәтли бир аситә олан машын дөнүб фәһләнин вә аиләсинин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирән вә бу иш вахтыны капиталын дәјәрини артырмаг үчүн онун сәрәнчамына верән ән е'тибарлы аситә олур.

Гәдим дүнјанын чох бөјүк мүтәфәккири Аристотел хәјала далыб дејирди: «Әкәр Дедалын ичад етдији аләтләр өз-өзүнә ишләдији кими вә ја Һефестин сачајаглары өз-өзүнә башлајыб өз мүгәддәс вәзифәләрини ичра етдији кими һәр бир аләт дә бујругла вә ја гејбдән өз вәзифәсини баша дүшүб јеринә јетирә билсәјди, беләликлә дә тохума мәкикләри өз-өзүнә тохусајды, онда нә устаја көмәкчи лазым оларды, нә дә ағаја гул»[155].

Сисерон дөврүндәки јунан шаири Антипатр да, бүтүн мәһсулдар машынларын ән бәсит формасы олан су дәјирманынын ихтира едилмәсини алгышлајыб дејирди ки, кәнизләрин хиласкары вә гызыл әсрин бәрпачысы мејдана кәлмишдир![156] «Бүтпәрәстләр! Ах, бу бүтпәрәстләр!» Онлар, зәкалы Бастианын вә ондан габаг бөјүк әлламә Мак-Куллохун кәшф етдијинә көрә, сијаси игтисаддан вә хачпәрәстликдән әсла бир шеј

[154]) Рикардонун бөјүк хидмәтләриндән бири будур ки, машынлары о јалныз әмтәә истеһсал етмәк васитәси дејил, һабелә „артыг әһали" истеһсал етмәк васитәси һесаб едирди.

[155]) *F. Biese*. „Die Philosophie des Aristoteles". Zweiter Band. Berlin, 1842, S. 408.

[156]) Бурада, Штолбергин[135] тәрчүмә етдији һәмин ше'ри верирәм, чүнки әмәк бөлкүсү һаггында мисал кәтирилән ситатлар кими бу ше'р дә, антик дөвр бахышлары илә мүасир бахышлар арасындакы әкслији көстәрир:

„Дәјирманчы гызлар, бир аз мүркүләјин, динчәлин,
Јорғунлуғу чыхсын, бары, табдан дүшмүш әлләрин.
Хорузлар дан сөкдүјүндән верир версин хәбәри;
Деметранын һөкмү будур: көрдүјүнүз ишләри
Көрәчәк чај пәриләри. Бир чәнбәрә бахсаныз,—
Ону онлар фырландырыр, ојнашараг арамсыз;
Көрүн милләр нечә дөнүр; оху һәмин милләрин
Дәјирманын дашларыны һәрләндирир чох јејин.
Гызыл әсрә чатдыг јенә, әзијјәтсиз, әмәксиз—
Деметранын не'мәтиндән дадачағыг инди биз".

(„Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg". Hamburg, 1782).

анламырмышлар. Онлар буну да баша дүшмүрмүшләр ки, машын, иш күнүнү узатмаг үчүн ән е'тибарлы бир васитәдир. Вә әкәр бә'зиләринин гул олмасыны лазым билирдиләрсә, буну башгаларынын там инсанчасына тәрәгги етмәси үчүн бир васитә һесаб едирдиләр. Лакин онларда, әсил-нәчабәтсиз бир нечә кобуд вә кәмсәвадларын дөнүб «көркәмли әјиричи», «бөјүк калбасчы», «мө'тәбәр вакса тачири» олмасы үчүн күтләләрин гул һалына салынмасыны тәблиғ етмәкдән өтрү хүсуси христиан һиссләри јох иди.

с) ӘМӘЈИН ИНТЕНСИВЛӘШДИРИЛМӘСИ

Капиталын әлиндә олан машынларын иш күнүнү һәдсиз узатмасы, көрдүјүмүз кими, өз һәјат мәнбәләри үчүн тәһлүкә төрәнән чәмијјәтин әкс тә'сир көстәрмәсинә, беләликлә дә ганун васитәси илә нормал иш күнү һүдуду гојулмасына сәбәб олур. Бу ганун әсасында, һәлә әввәлләр раст кәлдијимиз бир һал, јә'ни әмәјин интенсивләшдирилмәси һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир. Мүтләг изафи дәјәр тәһлил едиләркән һәр шејдән әввәл әмәјин екстенсив кәмијјәтиндән бәһс олунурду, онун интенсивлик дәрәчәси исә мә'лум кәмијјәт фәрз олунурду. Инди биз екстенсив кәмијјәтин интенсив кәмијјәтә, дәрәчә ифадәсинә чеврилмәсини нәзәрдән кечирмәлијик.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, машынлар инкишаф етдикчә вә билаваситә машында ишләјән фәһләләр арасында тәчрүбә топландыгча әмәјин сүр'әти вә бу сәбәбдән исә онун интенсивлији тәбии олараг артыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә јарым әсрдир ки, иш күнүнүн узадылмасы илә фабрик әмәјинин интенсивлији әл-әлә кедир. Лакин, ајдындыр ки, кечичи пароксизмләр характериндә олмајан, мүнтәзәм бир јекнәсәглијин күндән-күнә тәкрар олундуғу бир ишдә лабүд сурәтдә елә бир ан кәлиб чатыр ки, иш күнүнүн узадылмасы илә әмәјин интенсивләшдирилмәси бир-бирини арадан галдырыр, буна көрә дә иш күнүнүн узадылмасы јалныз әмәјин интенсивлик дәрәчәси ашағы дүшдүкдә мүмкүн олур вә, әксинә, әмәјин интенсивлик дәрәчәсинин артмасы анчаг иш күнүнүн гысалдылмасы нәтичәсиндә мүмкүн олур. Фәһлә синфинин һиддәтинин тәдричән артмасы нәтичәсиндә дөвләт иш күнүнү гысалтмаға вә һәр шејдән әввәл әсил фабрикдә нормал иш күнү гојмаға мәчбур олдугда, јә'ни иш күнүнү узатмаг васитәси илә изафи дәјәр истеһсалыны артырмаг имканы һәмишәлик арадан галхдығы замандан е'тибарән капитал өзүнүн вар гүввәсини вә бүтүн шүуруну машын системинин сүр'әтлә инкишаф етдирилмәси әсасында нисби изафи дәјәр истеһсал етмәјә верир. Бунунла бирликдә нисби изафи дәјәрин характериндә дә дәјишиклик баш верир.

Нисби изафи дәјәр истеһсал етмәк методу үмумијјәтлә ондан ибарәтдир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдығына көрә фәһлә әввәлки гәдәр әмәк сәрф етмәклә әввәлки мүддәтдә даһа чох мәһсул истеһсал едә билир. Әввәлки иш вахты үмумиликдә бүтүн мәһсулун үзәринә јенә дә әввәлки гәдәр дәјәр әлавә едир, һәрчәнд дәјишмәз галан бу мүбадилә дәјәри инди даһа чох мигдар истеһлак дәјәрләриндә тәчәссүм едир, буна көрә дә әмтәә ваһидинин дәјәри ашағы дүшүр. Амма о заман ки, иш күнүнүн мәчбури сурәтдә гысалдылмасы мәһсулдар гүввәнин инкишафына вә истеһсал шәртләриндән гәнаәтлә истифадә едилмәсинә гүввәтли тәкан верир вә ејни заманда фәһләни һәр вахт ваһиди әрзиндә сәрф етдији әмәји артырмаға, иш гүввәсинин кәркинлијини јүксәлтмәјә, иш вахтынын мәсамәләрини даһа мүкәммәл долдурмаға, јә'ни әмәјин, гысалдылмыш иш күнү чәрчивәси дахилиндә мүмкүн олачағы гәдәр сыхлашдырмаға мәчбур едир,—о заман вәзијјәт башга чүр олур. Мә'лум мүддәт чәрчивәсинә сыхышдырылмыш олан бу даһа бөјүк әмәк күтләси инди, даһа чох мигдар әмәк кими һесаба алыныр ки, елә әслиндә дә беләдир. Иш вахтынын «узунлуг кәмијјәти» кими өлчүлмәси илә јанашы, инди иш вахтынын сыхлашма дәрәчәсинин өлчүлмәси мејдана чыхыр[157]. Он саатлыг иш күнүнүн даһа интенсив олан бир саатында инди, он ики саатлыг иш күнүнүн даһа чох мәсамәли олан бир саатындакы гәдәр вә ја ондан да чох әмәк, јә'ни сәрф едилмиш иш вахты вардыр. Буна көрә дә һәмин саатын мәһсулунун дәјәри дә даһа чох мәсамәли олан $1^1/_5$ саатын мәһсулунун дәјәри гәдәрдир вә ја ондан да артыгдыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә нисби изафи дәјәрин артмасы һәлә бир јана галсын, инди, мисал үчүн, $6^2/_3$ саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндәки $3^1/_3$ саатлыг изафи әмәк капиталистә, әввәлләр 8 саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндәки 4 саатлыг изафи әмәјин вердији гәдәр дәјәр күтләси верир.

Инди суал олунур ки, бәс әмәк нечә интенсивләшдирилир?

Иш күнүнүн гысалдылмасынын биринчи нәтичәси, өзлүјүндә ајдын олан елә бир гануна әсасланыр ки, иш гүввәсинин фәалијјәт бачарығы онун фәалијјәтдә олдуғу вахт илә тәрс пропорсионалдыр. Буна көрә дә мүәјјән һүдуд дахилиндә гүввәнин фәалијјәтинин мүддәтиндәки иткинин јерини, онун интенсивлији долдурур. Фәһләнин һәгигәтән чохлу иш гүввәси

---

157) Ајдындыр ки, үмумијјәтлә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә әмәјин интенсивлијиндә фәргләр мүшаһидә олунур. А. Смитин көстәрдији кими, бу фәргләри гисмән, һәр бир ајрыча әмәк нөвү илә әлагәдар олан јардымчы амилләр таразлајыр. Лакин бу фәргләр дә, дәјәр өлчүсү олан иш вахтына анчаг она көрә тә'сир көстәрә билир ки, интенсив вә екстенсив кәмијјәтләр ејни мигдар әмәјин, бир-бирини һечә чыхаран экс ифадәләридир.

сәрф етмәсинә исә капитал, музд вермәк методунун васитәси илә наил олур[158]. Машынларын һеч бир рол ојнамадығы вә ја анчаг чүз'и бир рол ојнадығы мануфактураларда, мәсәлән, дулусчулуг мүәссисәләриндә фабрик ганунунун тәтбиг олунмасы там бир инандырычылыгла көстәрди ки, иш күнүнүн садәчә гысалдылмасы нәтичәсиндә әмәјин сәлислији, јекнәсәглији, мүнтәзәмлији, фасиләсизлији вә чәлдлији һејрәт едиләчәк гәдәр артыр[159]. Лакин әсил фабрикдә дә белә бир нәтичә алыначағы шүбһәли көрүнүрдү, чүнки фәһлә машынын фасиләсиз вә јекнәсәг ишләмәсиндән асылы олдуғу үчүн бурада артыг чохдан бәри ән чидди бир интизам јаранмышдыр. Буна көрә дә 1844-чү илдә, иш күнүнүн гысалдылыб 12 саатдан ашағы салынмасы мәсәләси мүзакирә олунаркән фабрикчиләрин демәк олар һамысы бир сәслә демишдиләр ки,

«бизим нәзарәтчиләр мүхтәлиф иш биналарында көз гојурлар ки, фәһләләр бирчә дәгигә дә вахт итирмәсинләр», «фәһләләрин сајыг вә диггәтли олмаг дәрәчәсини («the extent of vigilance and attention on the part of the workmen») чәтин ки, артырмаг олар»; демишдиләр ки, бүтүн башга шәртләр, мәсәлән машынларын сүр'әти бәрабәр фәрз едилдикдә, «јахшы гурулмуш фабрикләрдә фәһләләрин диггәтчиллијини артырмағын вә саирәнин аз-чох әһәмијјәтли бир нәтичә верәчәјини көзләмәк мә'насыз олардыр»[160].

Тәчрүбә бу сөзләри тәкзиб етди. Ч-б Р. Гарднер өзүнүн Престондакы ики бөјүк фабрикиндә 1844-чү ил апрелин 20-дән е'тибарән 12 саатлыг иш күнү әвәзинә 11 саатлыг иш күнү тәтбиг етди. Тәгрибән бир ил кечәндән сонра мә'лум олмушду ки,

«әввәлки гәдәр хәрч чәкилмәклә әввәлки гәдәр мәһсул әлдә едилмишдир вә бүтүн фәһләләр кечмишдә 12 саатда нә гәдәр газанырдыларса, 11 саатда да там о гәдәр газанмышлар»[161].

Бурада мән әјирмә вә дарама шө'бәләриндә апарылмыш експериментләрдән бәһс етмирәм, чүнки бунлар машынларын сүр'әтинин (2%) артмасы илә әлагәдар иди. Тохума шө'бәсиндә исә, әксинә, орада чох мүхтәлиф чешидли зәриф вә күллү парчалар истеһсал едилдијинә бахмајараг, истеһсалын објектив шәраитиндә һеч бир дәјишиклик баш вермирди. Нәтичә белә олмушду:

---

158) Хүсусән дәнәмузд әмәк һаггы васитәси илә; бу форма алтынчы бөлмәдә тәдгиг едилир.

159) Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“.

160) „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“, p. 20, 21.

161) Јенә орада, сәһ. 19. Дәнәмузд әмәк һаггы дәјишилмәдијиндән, һәфтәлик әмәк һаггынын мигдары мәһсулун мигдарындан асылы иди.

«1844-чү ил јанварын 6-дан апрелин 20-нәдәк иш күнү 12 саат олмагла бир фәһләнин орта әмәк һаггы һәфтәдә 10 шиллинг $1\frac{1}{2}$ пенс олмуш, 1844-чү ил апрелин 20-дән ијунун 29-надәк исә иш күнү 11 саат олмагла орта әмәк һаггы һәфтәдә 10 шиллинг $3\frac{1}{2}$ пенс олмушдур»[162].

Бу һалда 11 саатда истеһсал едилән мәһсул әвvәлләр 12 саатда истеһсал едиләндән артыг олмушдур, сәбәби дә анчаг фәһләләрин иш бачарығынын артмасы вә даһа мүнтәзәм сәрф олунмасы, һабелә онларын өз иш вахтындан гәнаәтлә истифадә етмәси иди. Фәһләләр әввәлки гәдәр әмәк һаггы алдыглары вә бир саат бош вахт газандыглары һалда, капиталист јенә әввәлки гәдәр мәһсул күтләси әлдә едир вә бир саат әрзиндә сәрф олунан көмүрә, газа вә саирәјә гәнаәт едирди. Һоррокс вә Чексон чәнабларынын фабрикләриндә дә бу чүр експериментләр кечирилмиш вә ејни нәтичәләр әлдә едилмишди[163].

Иш күнүнүн гысалдылмасы, әввәлләр әмәји сыхлашдырмаг үчүн субјектив шәраит јарадан, јә'ни фәһләнин мә'лум вахт әрзиндә даһа чох гүввә сәрф етмәсинә имкан верән бу тәдбир мәчбури сурәтдә, јә'ни ганун васитәси илә һәјата кечирилдији заманлар машын, мә'лум вахт әрзиндә фәһләдән даһа чох әмәк гопармаг үчүн капиталын әлиндә објектив вә мүнтәзәм тәтбиг едилән бир васитә олур. Бу, ики үсул илә әлдә едилир: машынларын сүр'әтини артырмаг вә ејни бир фәһләнин нәзарәти алтында олан машынларын мигдарыны артырмаг, јә'ни фәһләнин иш саһәсини кенишләндирмәк үсулу илә әлдә едилир. Машынларын гурулушунда тәкмилләшдирмәләр гисмән она көрә лазымдыр ки, фәһләјә көстәрилән тәзјиг артырылсын, гисмән дә бу тәкмилләшдирмәләрин өзү әмәјин интенсивләшмәсинә сәбәб олур, чүнки иш күнү мәһдудлашдырылдыгда капиталист истеһсал хәрчләринә ән чох гәнаәт етмәјә чалышыр. Бухар машынынын тәкмилләшдирилмәси онун пистонунун сүр'әтини артырыр, ејни заманда да, гүввәјә чох гәнаәт едилмәси сајәсиндә, әввәлки һәчмдә олан мотор васитәси илә даһа кениш бир механизми һәрәкәтә кәтирмәјә имкан верир, һәм дә көмүр мәсрәфи әввәлки гәдәр галыр вә ја һәтта азалыр. Өтүрмә механизминин тәкмилләшдирилмәси сүртүнмәни азалдыр, бөјүк вә кичик валларын диаметрини вә чәкисини азалдараг, даим кичилән бир минимума ендирир, бунунла да мүасир машынлар көһнә машынлардан олдугча фәргләнир. Нәһајәт, иш машынындакы тәкмилләшдирмәләр онун сүр'әтини

---

[162]) „Reports of Insp. of Fact for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“, p. 20.

[163]) Јенә орада, сәһ. 21. Јухарыда көстәрилән експериментләрдә мә'нәви амил әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Фәһләләр фабрик мүфәттишинә демишләр ки, „Биз даһа артыг руһ јүксәклији илә ишләјирик, даим биз мүкафат алачағымызы: кечә тез евә кедә биләчәјимизи нәзәрдә тутуруг; бүтүн фабрикдә, ән чаван көмәкчидән тутмуш гоча фәһләјә гәдәр һамыда зирәклик вә чалышганлыг һисс олунур, биз инди бир-биримизә даһа чох көмәк едирик“ (јенә орада).

артырмагла вә фәалиjjәтини кенишләндирмәклә онун һәчмини кичилдир,—буну бухарла ишләјән мүасир тохума дәзкаһында көрмәк олар,—јахуд иш машынын көвдәси илә бирликдә онун аләтләринин һәчмини вә сајыны артырыр,—әјирмә машынында олдуғу кими,—ја да, һиссәләрдә нәзәрдә чарпмајан чүз'и дәјишикликләр етмәк васитәси илә бу аләтләрин һәрәкәтини артырыр,—мәсәлән, әллинчи илләрин орталарында автомат мүл-машынында ијләрин сүр'әти бу јолла $^{1}/_{5}$ артырылмышды.

Иш күнүнүн 12 саата ендирилмәси Инкилтәрәдә 1832-чи илдә олмушдур. Артыг 1836-чы илдә бир нәфәр инкилис фабрикчиси демишди:

«Фабрикләрдә сәрф едилән әмәк әввәлкинә нисбәтән олдугча артмышдыр, чүнки машынларын сүр'әтинин хејли артмасы фәһләнин чох диггәтли вә чалышган олмасыны тәләб едир»[164].

Инди граф Шефтсбери олан лорд Ешли 1844-чү илдә нүмајәндәләр палатасында сәнәдләрә әсасланыб белә бир мә'лумат вермишди:

«Фабрик просесләриндә чалышан шәхсләрин әмәји инди, бу әмәлиjjатлар тәтбиг едилмәјә башладығы замандакындан үчгат артыгдыр. Шүбһәсиз ки, машынларын көрдүјү иш милјонларла адамын дамар вә әзәләләрини әвәз едир, лакин машынлар өз дәһшәтли һәрәкәтинә табе етдији адамларын әмәјини һејрәт едиләчәк гәдәр (prodigiously) артырмышдыр... 1815-чи илдә 40 №-ли иплик әјирилиркән 12 саат әрзиндә ики мүл-машын ардынча далағабаға кетмәкдән ибарәт олан әмәк 8 мил јериш олмушду. 1832-чи илдә исә, јенә дә һәмин нөмрәли иплији әјиририркән ики мүл-машын ардынча далағабаға кедиб гәт едилмәли олан мәсафә 20 мил, чох заман һәтта бундан да артыг олмушдур. 1825-чи илдә әјиричи 12 саат әрзиндә һәр мүлдә сапы 820 дәфә дартмалы олурду, икисиндә исә бунун чәми 1 640 тәшкил едир. 1832-чи илдә әјиричи өз он ики саатлыг иш күнү әрзиндә һәр мүл-машында 2 200 дәфә, чәми 4 400 дәфә, 1844-чү илдә исә һәр мүл-машында 2400 дәфә, чәми 4800 дәфә сапы дартмалы олурду; бә'зи һалларда исә даһа бөјүк әмәк күтләси (amount of labour) тәләб олунурду... Бурада мәним әлимдә 1842-чи илә аид башга бир сәнәд дә вардыр, бу сәнәд көстәрир ки, әмәјин прогрессив сурәтдә артмасына сәбәб јалныз даһа узун мәсафә гәт етмәк лазым кәлмәси дејилдир; бунун сәбәби һабелә одур ки, истеһсал олунан әмтәәләрин мигдары артыр, фәһләләрин сајы исә мүвафиг сурәтдә азалыр; сонра, дикәр бир сәбәб дә будур ки, инди әјирилән памбыг чох заман пис олур, бу исә даһа чох әмәк тәләб едир... Дарама шө'бәсиндә дә әмәк сәрфи чох артмышдыр. Әввәлләр ики нәфәрин көрдүјү иши инди бир адам көрүр... Әксәријјәтлә гадынлардан ибарәт олан чохлу адамын ишләдији тохума шө'бәсиндә сон илләр, машынларын сүр'әти артдығына көрә, әмәк сәрфи там 10% артмышдыр. 1838-чи илдә һәфтәдә 18 000 кәләф әјирилирди, 1843-чү илдә бу рәгәм артыг 21 000 олмушду. Бухарла ишләјән тохума дәзкаһындакы мәкик зәрбәләринин сајы 1819-чу илдә дәгигәдә 60 икән 1842-чи илдә 140 олмушду ки, бу да әмәјин олдугча артдығыны көстәрир»[165].

---

[164]) *John Fielden*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 32.
[165]) Lord *Ashley*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6—9, мүхтәлиф јерләрдә.

Артыг 1844-чү илдә, 12 саатлыг иш күнү ганунунун һөкмранлығы шәраитиндә әмәк бу гәдәр һејрәт едиләчәк дәрәчәдә интенсивләшдијинә көрә, елә көрүнүрдү ки, инкилис фабрикчиләри мүәјјән әсасла иддиа едирләр ки, бу истигамәтдә даһа тәрәггијә имкан јохдур вә иш күнүнүн даһа да гысалдылмасы истеһсалын азалдылмасы демәк олар. Онларын сөјләдикләринин јалныз заһирән доғру олдуғуну, фабрикчиләрин јорулмаз сензору олан фабрик мүфәттиши Леонард Һорнерин о заманкы бир бәјанаты һәр шејдән јахшы сүбут едир; о дејир:

«Истеһсал олунан мәһсулларын мигдары әсасән машынларын сүр'әти илә тәнзим олундуғуна көрә, фабрикчи машынларын сон дәрәчә сүр'әтлә ишләмәсинә чалышмалыдыр, лакин бу шәртлә ки, машынлар чох тез хараб олмасын, истеһсал едилән әмтәәләрин кејфијјәти ашағы дүшмәсин, фәһлә машынын сүр'әтиндән кери галмасын, һәм дә кәркинлик кәрәк фәһләнин даим ишләјә биләчәји кәркинликдән артыг олмасын. Чох заман елә олур ки, фабрикчи тәләсәрәк һәрәкәти һәддән чох сүр'әтләндирир. Онда машынларын сынмасы вә мәһсулун кејфијјәтинин хараблашмасы сүр'әт нәтичәсиндә кәтүрүлән хејирдән баһа баша кәләр, буна көрә дә фабрикчи машынларын сүр'әтини азалтмалы олар. Зирәк вә диггәтли бир фабрикчи әлдә едиләчәк нәтичәнин максимумуну һөкмән тапа биләр, буна көрә дә мән күман етмирдим ки, 12 саатда истеһсал едилән мәһсул 11 саатда истеһсал едилә билсин. Мән һабелә зәнн едирдим ки, ишәмузд үсулу илә әмәк һаггы верилән фәһлә өз күчүнү о дәрәчә кәркинләшдирир ки, бундан о јана даим ејни интенсивликлә ишләјә билмәз»[166].

Буна көрә дә Гарднерин тәчрүбәләринә вә саирәјә әкс олараг Һорнер бу нәтичәјә кәлмишди ки, 12 саатлыг иш күнүнүн даһа да гысалдылмасы һөкмән мәһсулун мигдарыны азалдачагдыр[167]. Һорнер 1845-чи илдә ирәли сүрдүјү шубһәләри 10 илдән сонра өзү бир сүбут кими мисал кәтириб көстәрир ки, машынларын вә инсан иш гүввәсинин еластиклијини о заман нә гәдәр баша дүшмүрмүш, зира иш күнү мәчбури гысалдыгда һәм машынларын еластиклији, һәм дә инсанын иш гүввәси сон дәрәчә кәркинләшә билир.

Инди дә 1847-чи илдән сонракы дөврү, Инкилтәрәнин памбыг парча, јун, ипәк вә кәтан фабрикләриндә ганун васитәси илә 10 саатлыг иш күнү тәтбиг едиләндән сонракы дөврү көтүрәк.

«Ватер-машынларда ијләрин сүр'әти дәгигәдә 500 дөвр, мүл-машынларда исә 1 000 дөвр артмышдыр, јә'ни ватер ијләринин сүр'әти 1839-чу илдә дәгигәдә 4 500 дөвр икән инди» (1862-чи илдә) «5 000 олмуш, мүл ијләринин сүр'әти исә дәгигәдә 5 000 дөвр икән инди дәгигәдә 6 000 олмушдур; бу, биринчи һалда сүр'әтин $^1/_{10}$, икинчи һалда исә $^1/_6$ артмасы демәкдир»[168].

[166]) „Reports of Insp. of Fact. [for quarter ending 30th September 1844, and from 1st October 1844] to 30th April 1845", p. 20.
[167]) Јенә орада, сәһ. 22.
[168]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862", p. 62.

Манчестер јахынлығындакы Патрикрофт әһлиндән олан мәшһур мүлки мүһәндис Чемс Несмит 1852-чи илдә Леонард Һорнерә көндәрдији бир мәктубда, 1848-чи ил илә 1852-чи ил арасындакы дөврдә бухар машынында едилән тәкмилләшдирмәләри нәзәрдән кечирир. Рәсми фабрик статистикасында көстәрилән бухар ат гүввәсинин һәлә дә 1828-чи илдәки бухар машынларынын күчүнә әсасән тә'јин едилән халис номинал ат гүввәси[169] олдуғуну вә һәгиги гүввәнин анчаг шәрти көстәричиси вәзифәсини ифа едә биләчәјини гејд едәндән сонра белә јазыр:

«Һеч шүбһә ола билмәз ки, әввәлки вәзндә олан бухар машынлары, чох заман һәтта, фәрги јалныз мүасир шәкилдә тәкмилләшдирилмәкдән ибарәт олан ејни машынлар әввәлкинә нисбәтән орта һесабла 50% артыг иш көрүр вә дәгигәдә 220 футлуг сүр'әтин һәдд олдуғу заман 50 ат гүввәси верән машынлар инди бир чох һалларда, әввәлкиндән аз көмүр ишләтмәклә, 100 ат гүввәсиндән артыг верир... Әввәлки гәдәр номинал ат гүввәсинә малик олан мүасир бухар машыны, өз гурулушунда едилән тәкмилләшдирмәләр, һабелә һәчминин кичилдилмәси, бухар газанынын гурулушунун дәјишдирилмәси вә и. а. нәтичәсиндә әввәлкиндән артыг гүввә илә ишләјир... Буна көрә дә инди номинал ат гүввәси һесабы илә әввәлки гәдәр адам ишләјирсә дә, иш машынлары һесабы илә һазырда адамларын сајы азалмышдыр»[170].

1850-чи илдә Бирләшмиш краллыг фабрикләриндә 25 638 716 иј вә 301 445 тохума дәзкаһы ишләдән 134 217 номинал ат гүввәси тәтбиг олунурду. 1856-чы илдә ијләрин сајы 33 503 580, тохума дәзкаһларынын сајы исә 369 205 олмушду. Әкәр бир ат гүввәсинә јенә дә 1850-чи илдәки гәдәр иј вә дәзкаһ дүшсәјди, 1856-чы илдә 175 000 ат гүввәси лазым кәләрди. Лакин, рәсми мә'лумата көрә, бунларын сајы чәми 161 435 олмушду, јә'ни 1850-чи ил һесабламаларына көрә тәләб олуначағындан 10 000 вә даһа чох әскик ат гүввәси олмушду[171].

«1856-чы илин сон һесабаты» (рәсми статистика) «белә бир факты мүәјјән едир ки, фабрик системи чох сүр'әтлә јајылыр, машынлара нисбәтән әлләрин сајы азалмышдыр, гүввәјә гәнаәт едилмәси вә башга тәкмилләшдирмәләр нәтичәсиндә бухар машыны даһа ағыр иш машынларыны һәрәкәтә кәтирир вә мәһсулун мигдарынын артмасына сәбәб иш машынларынын тәкмилләшдирилмәси, истеһсал методларынын дәјишдирилмәси, машынларын сүр'әтинин артырылмасы вә бир чох башга бу кими амилләрдир»[172]. «Чүрбәчүр машынларда едилән бөјүк тәкмилләшдирмәләр онларын мәһсул-

---

169) Бу, 1862-чи илдәки парламент һесабаты заманындан бәри дәјишилмишдир. Артыг бурада номинал бухар ат гүввәси әвәзинә мүасир бухар машынларынын вә су чархларынын һәгиги бухар ат гүввәси тәтбиг едилмишдир {бах: гејд 109а, сәһ. 400. *Ф. Е.*}. Ејнилә, икибашлы ијләр дә әсил әјирмә ијләри илә гарышдырылмыр (1839, 1850 вә 1856-чы илләрдәки һесабатларда гарышдырылырды); сонра, јун фабрикләри үчүн gigs-ин [„дарама машынларынын“] сајы көстәрилир, чут вә кәндир фабрикләри илә кәтан фабрикләри арасында фәрг гојулур; нәһајәт, чорабтохума истеһсалы илк дәфә һесабата дахил едилмишдир.

170) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, p. 14, 20.

171) Јенә орада, сәһ. 14, 15.

172) Јенә орада, сәһ. 20.

дәр гүввәсини хејли јүксәлтмишдир. Һеч шүбһә јохдур ки, иш күнүнүн гысалдылмасы... бу тәкмилләшдирмәләрин сә фәһләнин даһа интенсив ишләмәсинин нәтичәсидир ки, гысалдылмыш» (2 саат, јахуд $^1/_6$ гысалдылмыш) «иш күнү әрзиндә әввәлләрдәки даһа узун иш күнүндә истеһсал едилдији гәдәр мәһсул һазырланыр»[173].

Иш гүввәсинин даһа интенсив истисмары нәтичәсиндә фабрикчиләрин сәрвәтинин нә гәдәр чохалдығыны артыг тәкчә белә бир чәһәт көстәрир ки, Инкилтәрә памбыг парча тохума фабрикләри сајынын орта һесабла иллик артымы 1838-чи илдән 1850-чи иләдәк 32, 1850-чи илдән 1856-чы иләдәк исә 86 олмушдур.

1848—1856-чы илләрдән ибарәт 8 ил әрзиндә 10 саатлыг иш күнү шәраитиндә Инкилтәрәнин сәнајеси нә гәдәр чох тәрәгги етмиш олса да, бундан сонра кәлән 1856—1862-чи илләрдән ибарәт алты ил әрзиндә һәмин тәрәгги олдугча керидә бурахылмышды. Мәсәлән, ипәк фабрикләриндә 1856-чы илдә 1 093 799 иј, 1862-чи илдә 1 388 544 иј вар иди; тохума дәзкаһлары 1856-чы илдә 9 260 иди; 1862-чи илдә 10 709. Фәһләләрин сајы исә, әксинә, 1856-чы илдә 56 137 иди, 1862-чи илдә 52 429. Беләликлә, ијләрин сајы 26,9% вә тохума дәзкаһларынын сајы 15,6% артмыш, ејни заманда да фәһләләрин сајы 7% азалмышдыр. 1850-чи илдә камвол фабрикләриндә 875 830 иј ишләјирди, 1856-чы илдә 1 324 549 иј (51,2% артыг), 1862-чи илдә исә 1 289 172 иј (2,7% аз) олмушдур. Лакин ешмә ијләринин 1856-чы ил һесабына дахил олуб 1862-чи ил һесабына дахил олмадығы нәзәрә алынса, мә'лум олар ки, 1856-чы илдән е'тибарән ијләрин сајы, демәк олар, һеч дәјишилмәмишдир. Ијләрин вә тохума дәзкаһларынын сүр'әти исә, әксинә, 1850-чи илдән е'тибарән бир чох һалларда икигат артмышдыр. Камвол фабрикләриндә бухарла ишләјән тохума дәзкаһларынын сајы 1850-чи илдә 32 617, 1856-чы илдә 38 956 вә 1862-чи илдә 43 048 олмушдур. Бу дәзкаһларда 1850-чи илдә 79 737 нәфәр, 1856-чы илдә 87 794 нәфәр вә 1862-чи илдә 86 063 нәфәр ишләмишдир; лакин бунларын сырасында 14 јашынадәк ушаглар 1850-чи илдә 9 956 нәфәр, 1856-чы илдә 11 228 нәфәр вә 1862-чи илдә 13 178 нәфәр олмушдур. Беләликлә, 1856-чы илә нисбәтән 1862-чи илдә тохума дәзкаһларынын сајынын хејли артмасына бахмајараг, ишләјән фәһләләрин үмуми сајы азалмыш, истисмар олунан ушагларын сајы исә артмышдыр[174].

Парламент үзвү Ферранд 1863-чү ил апрелин 27-дә ашағы палатада демишди:

---

[173]) „Reports etc. for 31 st October 1858", p. 9, 10. Мугајисә ет: „Reports etc. for 30th April 1860", p. 30 sqq.

[174]) „Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862", p. 129, 100, 103, 130.

«Мән Ланкаширин вә Чеширин 16 маһалындакы фәһләләрин нүмајәндәләринин тапшырығы илә данышырам, онлар мәнә билдирмишләр ки, машынларын тәкмилләшдирилмәси нәтичәсиндә фабрикләрдә фәһләләрин зәһмәти кетдикчә артыр. Әввәлләр бир фәһлә өз көмәкчиси илә ики тохума дәзкаһыны идарә едирди, инди исә көмәкчиси олмадан бир фәһлә үч дәзкаһы вә чох заман һәтта дөрд вә и. а. дәзкаһы идарә едир. Бу фактлардан көрүндүјү кими, он ики саатлыг әмәк инди 10 саатлыгдан да аз бир мүддәт чәрчивәсинә сыхышдырылмышдыр. Буна көрә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, сон илләрдә фабрик фәһләләринин зәһмәти нә дәрәчә чох артмышдыр»[175].

Буна көрә дә, фабрик мүфәттишләри 1844-чү вә 1850-чи илләрдәки фабрик ганунларынын мүсбәт нәтичәләрини јорулмадан вә там һаглы оларағ тә'рифләсәләр дә, јенә е'тираф едирләр ки, иш күнүнүн гысалдылмасы нәтичәсиндә артыг инди әмәјин интенсивләшмә дәрәчәси фәһләләрин сағламлығы үчүн тәһлүкә доғурур вә, демәли, бу интенсивләшмә иш гүввәсинин өзүнә сарсыдычы тә'сир көстәрир.

«Памбыг парча, камвол вә ипәк фабрикләринин чохунда, ахыр илләр сон дәрәчә бөјүк бир сүр'әтлә һәрәкәт едән машынларда ишләркән инсаны тагәтдән салан әсәбилик јәгин ки, д-р Гринһаунун өз диггәтәлајиг ахырынчы һесабатында көстәрдији вәзијјәти, јә'ни чијәр хәстәликләриндән өләнләрин чохалмасыны доғуран сәбәбләрдән биридир»[176].

Һеч шүбһә јохдур ки, ганун гојуландан сонра капитал даһа иш күнүнү узада билмәдијинә көрә, бунун әвәзини чыхмаг үчүн әмәјин интенсивлик дәрәчәсини даим артырмаға вә машынларын һәр чүр тәкмилләшдирилмәсиндән истифадә едәрәк фәһләдән даһа чох иш гүввәси сормаға чалышыр, буна көрә дә тезликлә јенә елә бир дөнүш нөгтәси чатачагдыр ки, бурада иш күнүнү јенидән гысалтмаг лазым кәләчәкдир[177]. Дикәр тәрәфдән, 1848-чи илдән индијәдәк, јә'ни он саатлыг иш күнү дөврүндә Инкилтәрә сәнајесинин чошгун инкишафы 1833—1847-чи илләр дөврүнү о гәдәр өтүб кечмишдир ки, бу, 1833—1847-чи илләр дөврүндә, јә'ни он ики саатлыг иш күнү дөврүндә сәнаје инкишафынын фабрик системи тәтбиг олунандан

---

[175]) Бухарла һәрәкәтә кәтирилән ики мүасир тохума дәзкаһында инди бир тохучу 60 саатлыг һәфтә әрзиндә мүәјјән узунлугда вә ендә 26 топ мүәјјән чешидли парча истеһсал едир, әввәлләр исә бухарла ишләјән көһнә тохума дәзкаһында јалныз 4 топ истеһсал едә билирди. Бир топ белә парчанын тохунма хәрчләри артыг 1850-чи илин әввәлләриндә 2 шиллинг 9 пенсдән $5^1/_8$ пенсә дүшмүшдү.

2-чи нәшрә әлавә. „30 ил бундан әввәл" (1841-чи илдә) „3 көмәкчиси олан бир иплик әјиричисиндән јалныз, 300—324 ији олан бир чүт мүл-машына көз јетирмәк тәләб олунурду. Инди„ (1871-чи илин ахырларында) „5 көмәкчиси олан бир әјиричи 22 000 ији олан мүл-машынлара нәзәр јетирмәлидир вә 1841-чи илдәкиндән азы једдигат артыг кәтан истеһсал едир" (фабрик мүфәттиши Александр Редгрејв, „Journal of the Society of Arts", January 5, 1872).

[176]) „Reports of Insp. of Fact. for 31t October 1861", p. 25, 26.

[177]) Инди (1867-чи илдә) Ланкашир фабрик фәһләләри арасында сәккиз саатлыг иш күнү уғрунда тәшвигат апарылмаға башланмышдыр.

сонра биринчи јарым әсрдәки, јә'ни һәдсиз иш күнү дөврүндә инкишаф етмәсиндән дә артыг иди[178].

[178]) Ашағыдакы бир нечә рәгәм Бирләшмиш Краллыгда 1848-чи илдән е'тибарән әсил фабрикләрин тәрәггисини көстәрир:

	Ихрач едилмиш әмтәәләрин мигдары			
	1848	1851	1860	1865
Памбыг парча фабрикләри				
Памбыг иплик (фунт)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	103 751 455
Сап иплији (фунт)	—	4 392 176	6 297 554	4 648 611
Памбыг парча (јард)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Кәтан вә кәндир фабрикләри				
Иплик (фунт)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Парча (јард)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
Ипәк фабрикләри				
Иплик (фунт)	446 825*	462 513	897 402	812 589
Парча (јард)	—	1 181 456**	1 307 293**	2 869 837
Јун фабрикләри				
Јун вә камвол иплик (фунт)	—	14 670 880	27 533 968	31 669 267
Парча (јард)	—	151 231 153	190 371 507	278 837 418
	Ихрач едилмиш әмтәәләрин дәјәри (фунт стерлинг илә)			
Памбыг парча фабрикләри				
Памбыг иплик	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Памбыг парча	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Кәтан вә кәндир фабрикләри				
Иплик	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Парча	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Ипәк фабрикләри				
Иплик	77 789	196 380	826 107	768 064
Парча	—	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Јун фабрикләри				
Јун вә камвол иплији	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Парча	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

* 1846-чы ил
** фунт илә

(Бах: Көј китаблар—„Statistical Abstract for the United Kingdom", № 8 вә № 13. London, 1861 вә 1866).

Ланкаширдә фабрикләрин сајы 1839—1850-чи илләр арасында чәми 4%, 1850—1856-чы илләр арасында 19%, 1856—1862-чи илләр арасында 33% артмышдыр, һалбуки бу он бир иллик дөврләрин һәр икисиндә ишләјән шәхсләрин сајы мүтләг кәмијјәтчә артмыш, нисби чәһәтдән исә ашағы дүшмүшдүр. Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31 st Oct. 1862", p. 63. Ланкаширдә памбыг парча фабрикләри үстүн јер тутур. Үмумијјәтлә иплик вә парча истеһсалында бу фабрикләрин нә гәдәр бөјүк јер тутдуглары исә ондан көрүнүр ки, Инкилтәрәдә, Уелсдә, Шотландијада вә Ирландијада олан бүтүн бу нөв фабрикләрин 45,2%-и, бүтүн ијләрин 83,3%-и, бухарла ишләјән бүтүн тохума дәзкаһларынын 81,4%-и, тохума фабрикләрини һәрәкәтә кәтирән бүтүн бухар ат гүввәләринин 72,6%-и, бүтүн ишләјән адамларын 58,2%-и һәмин фабрикләрдәдир (јенә орада, сәһ. 62, 63).

4. ФАБРИК

Бу фәслин әввәлиндә биз фабрикин ҹисмини, өз тәркиб һиссәләринә ајрылмыш машынлар системини нәзәрдән кечирдик. Сонра биз көрдүк ки, машынлар гадын вә ушаг әмәјини мәнимсәјәрәк, капиталист истисмары үчүн инсан материалыны артырыр, иш күнүнү һәдсиз узатмагла фәһләнин бүтүн өмрүнү әлиндән алыр вә нәһајәт, көрдүк ки, машынларын инкишафы кетдикҹә даһа гыса мүддәтдә һејрәт едиләҹәк гәдәр чохлу мәһсул истеһсал едилмәсинә имкан јарадараг,—мүәјјән мүддәт әрзиндә даһа чохлу мигдар әмәјин һәрәкәтә кәтирилмәси үчүн, јә'ни иш гүввәсинин кетдикҹә даһа интенсив истисмар едилмәси үчүн систематик бир васитә олур. Инди исә биз фабрики бүтөвлүкдә, һәм дә ән чох инкишаф етмиш шәклиндә көтүрүрүк.

Автоматик фабрикин Пиндары д-р Јур фабрики тәсвир едиб көстәрир ки, фабрик, бир тәрәфдән,

> «мәркәзи гүввә (илк мүһәррик) васитәси илә фасиләсиз һәрәкәтә кәтирилән мәһсулдар машынлар системинә мәһарәт вә сә'ј илә нәзәр јетирән һәм јашлы, һәм һәдди-бүлуға чатмамыш фәһләләрдән ибарәт мүхтәлиф фәһлә категоријаларынын кооперасијасыдыр»;

дикәр тәрәфдән исә,

> «ејни бир шеји истеһсал етмәк үчүн рабитәли вә фасиләсиз ишләјән бир чох механики вә шүурлу ә'залардан ибарәт олан бөјүк бир автоматдыр, белә ки, бүтүн бу ә'залар өз-өзүнү һәрәкәтә кәтирән ваһид бир һәрәкәтвеDричи гүввәјә табедир».

Бу ики тә'риф һеч дә бир-биринин ејни дејилдир. Биринчи тә'рифдә комбинәләшдирилмиш ҹәмму фәһлә, јахуд ичтимаи иш организми фәал ишләјән субјектдир, механики автомат исә објектдир; икинчи тә'рифдә автоматын өзү субјектдир, фәһләләр исә онун шүурсуз ә'заларына бирләшдирилән шүурлу ә'залардыр вә онларла бирликдә мәркәзи һәрәкәтверичи гүввәјә табе едилмишдир. Биринчи тә'риф машынларын бөјүк мигјасда тәтбиг едилә билдији бүтүн һаллар үчүн өз әһәмијјәтиндә галыр; икинчи тә'риф машынларын капиталист үсулу илә тәтбигинин вә, демәли, мүасир фабрик системинин характеристикасыны верир. Буна көрә дә Јур, һәрәкәтверичи машыны өз севдији тәрздә јалныз автомат шәклиндә дејил, һәтта автократ шәклиндә тәсвир едир.

> «Бу бөјүк е'малатханаларда мәрһәмәтли бухар гүввәси, өзүнүн сајсыз-һесабсыз тәбәәләрини өз әтрафына топлајыр»[179].

[179]) *Ure*, „Philosophy of Manufactures", p. 18.

Иш аләти илә бирликдә, бу аләти ишләтмәк усталығы да фәһләдән машына кечир. Аләтин иш көрмәк габилијјәти, инсан иш гүввәсинин фәһләнин шәхсијјәти илә әлагәдар олмасындан ирәли кәлән мәһдудијјәтдән азад олур. Беләликлә, мануфактурада әмәк бөлкүсүнүн әсасландығы техники базис арадан галхыр. Буна көрә дә, мануфактура үчүн характерик олан ихтисаслашдырылмыш фәһләләр силсиләсинин јерини автоматик фабрикдә машын көмәкчиләри тәрәфиндән көрүлмәли олан ишләри тәнләшдирмәк, јахуд таразлашдырмаг тәмајүлү[180] мејдана чыхыр; һиссә фәһләләри арасында сүн'и сурәтдә јарадылан фәргләр әвәзиндә јаш вә чинс фәргләри кими тәбии фәргләр үстүнлүк кәсб едир.

Автоматик фабрикдә әмәк бөлкүсү јенидән мејдана кәлирсә, бу әмәк бөлкүсү, һәр шејдән әввәл, фәһләләрин ихтисаслашдырылмыш машында ишләдилмәсиндән вә парчаланмыш груплардан ибарәт олмајан фәһлә күтләләринин фабрикдә мүхтәлиф шө'бәләрдә ишләдилмәсиндән ибарәтдир ки, фәһләләр бурада бир-биринин јанында гурулмуш јекчинс иш машынларында чалышырлар, јә'ни бурада онлар анчаг садә кооперасија шәклиндә бирләшмиш олурлар. Мануфактурадакы парчаланмыш групун әвәзинә бурада әсас фәһлә илә онун аз мигдар көмәкчиләри бирләшмиш олур. Билаваситә иш машынларында чалышан фәһләләр илә (о чүмләдән мүһәррик машына бахан вә ја она гида верән фәһләләр илә) бу машын фәһләләринин (демәк олар һамысы ушаглардан ибарәт олан) ади әлалтылары арасында әһәмијјәтли фәрг мүшаһидә олунур. Бүтүн feeders (јә'ни садәчә олараг әмәк материалыны машынларын ағзына верәнләр) дә чох вә ја аз дәрәчәдә һәмин әлалтылар сырасына дахилдир. Бу башлыча категоријалар илә јанашы, бүтүн машынлара нәзарәт едән вә даим онлары тә'мир едән аз мигдар ишчиләр, мәсәлән, мүһәндисләр, механикләр, харратлар вә башгалары да вардыр. Бунлар гисмән елмли, гисмән дә сәнәткар гәбилиндән олан јүксәк фәһлә тәбәгәсидир; бу тәбәгә фабрик фәһләләри зүмрәсинә дахил дејилдир, ону садәчә бу зүмрәјә гошублар[181]. Бу әмәк бөлкүсү халис техники характердәдир.

Машында һәр чүр иши ичра етмәк үчүн фәһлә һәлә ушаг јашларындан, автоматын фасиләсиз јекнәсәг һәрәкәтләринә

---

[180]) Јенә орада, сәһ. 31. Мүгајисә ет: *Карл Маркс*. „Фәлсәфә јохсуллуғу". Парис, 1847, сәһ. 140, 141 [Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 159—160].

[181]) Гәсдән ишләдилән—вә тәфәррүаты илә ашкара чыхарыла билән—статистика сахтакарлығы үчүн характерик бир һалдыр ки, Инкилтәрә фабрик ганунлары мәтнин ахырында көстәрилән фәһләләри фабрик фәһләси һесаб етмир вә бу ганунлар һәмин фәһләләрә гәтијјән аид едилмир; дикәр тәрәфдән, парламентин нәшр етдији һесабатларда

ујғун давранмағы өјрәнмәк үчүн мүәјјән һазырлыг әлдә етмәлидир. Фабрикдәки машынлар мәчмусунун өзү, бир заманда ишләјән вә комбинәләшдирилмиш чүрбәчүр машынлар системиндән ибарәт олдуғуна көрә, бу систем үзәриндә гурулан кооперасија да, мүхтәлиф фәһлә групларынын мүхтәлиф машынлар арасында бөлүшдүрүлмәсини тәләб едир. Лакин машынлы истеһсал бу бөлкүнү мануфактурада олдуғу кими сабитләшдирмәк, ејни фәһләләри һәмишәлик олараг ејни вәзифәләрә тәһким етмәк лүзумуну пуч едир[182]. Фабрики бүтүнлүкдә һәрәкәтә кәтирән гүввә фәһләдән ибарәт олмајыб машындан ибарәт олдуғуна көрә, бурада әмәк просесинин арасыны кәсмәдән ишчиләри даим дәјишдирмәк мүмкүндүр. Бунун ән инандырычы сүбутуну, 1848—1850-чи илләрдә инкилис фабрикчиләри гијам етдикләри заман тәтбиг едилмиш олан Relaissystem [нөвбәләр системи] верир.[137]. Нәһајәт, өз кәнч јашларында инсанын машында ишләмәји тезликлә өјрәнмәси дә, анчаг машында ишләјән хүсуси фәһләләр категоријасы тәрбијә етмәк лүзумуну арадан галдырыр[183]. Фабрикдәки садә әлалтыларын кördүјү иши исә гисмән машынлар көрә биләр[184], гисмән дә бунлар сон дәрәчә ади ишләр олдуғуна

јалныз мүһәндисләр, механикләр вә башгалары дејил, һабелә фабрик мүдирләри, приказчикләр, курјерләр, анбардарлар, габлајычылар вә башгалары, гыса дејилсә, фабрик саһибиндән башга һамы ејни гәтијјәтлә фабрик фәһләләри категоријасына дахил едилир.

[182] Јур буну е'тираф едир. О дејир ки, „зәрури олдугда“ фабрик мүдиринин әмри илә фәһләләр бир машындан башгасына кечирилә биләр; сонра да о, тәнтәнәли бир әда илә дејир: „Фәһләләрин јеринин бу чүр дәјишдирилмәси, әмәји бөлән вә санчағын башыны гајырмағы бир адама, учуну итиләмәји исә башга бир адама тапшыран көһнә адәтә ачыгча зиддир“. Јур бу „көһнә адәтин“ автоматик фабрикдә нә үчүн анчаг „зәрури олдугда“ тәрк едилдијини суал етсәјди, даһа доғру оларды[136].

[183] Лазым кәлдикдә, мәсәлән, Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси заманы олдуғу кими, буржуалар фабрик фәһләләрини күчәләрә даш дөшәмәк вә саир бу кими ән кобуд ишләрдә ишләдирләр. Инкилтәрәдә ишсиз галан памбыг парча фәһләләри үчүн 1862-чи илдә вә сонракы илләрдә тәшкил олунмуш „ateliers nationaux“ун [„милли е'малатханалары“] 1848-чи илдә Франсада олан милли е'малатханалардан фәрги онда иди ки, Франса е'малатханаларында фәһләләрә дөвләт һесабына гејри-мәһсулдар ишләр көрдүрүлдүјү һалда, Инкилтәрә е'малатханаларында буржуаларын хејринә шәһәр тәсәррүфатында мәһсулдар ишләр көрдүрүлүрдү, һәм дә бу ишләри даими фәһләләрә гаршы рәгабәт апармаға мәчбур едилән ишсизләр ичра едәндә даһа учуз баша кәлирди. „Памбыг парча фабрикләри фәһләләринин чисмани көрүнүшү шүбһәсиз јахшылашмышдыр. Кишиләр көтүрүлсә бунун сәбәбини... ичтимаи ишләрин ачыг һавада ичра олунмасында көрүрәм“. (Бурада Престон фабрик фәһләләриндән бәһс олунур, онлар „Престон батаглығы“нда ишләдилмишдиләр) „Reports of Insp. of Fact. October 1863“, p. 59).

[184] *Мисал*: 1844-чү ил гануну заманындан е'тибарән јун фабрикләриндә ушаг әмәјини әвәз етмәк үчүн тәтбиг едилән мүхтәлиф механики апаратлар. О заман ки, чәнаб фабрикчиләрин өз ушаглары фабрикдә ади көмәкчи „тә'лими“ кечмәли олачаглар, механиканын демәк олар ки, һәлә тәртиб едилмәмиш олан бу саһәси ирәлијә доғру сүр'әтлә көркәмли аддымлар атачагдыр. „Чәтин ки, автоматик мүл-машыны гәдәр чох тәһлүкәли олан башга бир машын тапыла билсин. Бәдбәхт һадисәләрин чох һиссәси хырда ушаглара үз верир, сәбәби дә мәһз будур ки, дөшәмәни сүпүрмәк үчүн онлар, ишләмәкдә олан мүл-машынларын алтына кирирләр. Бир чох „minders“ (мүл-машынларда ишләјән фәһләләр) „бу габил һәрәкәтләр үстүндә“ (фабрик мүфәттишләри тәрәфиндән) „мәһкәмәјә верилиб чәримә едилмишдир, лакин бунун әһәмијјәтли бир үмуми нәтичәси олмамышдыр. Әкәр машынгајыранлар бу көрпәләри машынын алтына кирмәк лүзумундан хилас едә биләчәк бир сүпүрмә машыны ихтира етсәјдиләр, мүһафизә тәдбирләримизә сәадәтли, бир хидмәт көстәрмиш олардылар“ („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866“, p. 63).

көрә, һәмин ишләрлә мәшғул оланлар даим вә тез-тез дәјишдирилә биләр.

Беләликлә, машын көһнә әмәк бөлкүсү системини техники чәһәтдән јыхыб кечмиш олса да, фабрикдә бу систем әввәлләр мануфактуранын ән’әнәси олараг адәт күчүнә јенә фабрикдә јашајыр, сонралар исә, иш гүввәсини истисмар етмәк васитәси олараг капитал тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә вә даһа ијрәнч бир шәкилдә бәрпа едилиб сабитләшдирилир. Һиссә аләтини идарә етмәк кими өмүрлүк бир ихтисас дөнүб, һиссә машынына гуллуг етмәкдән ибарәт бир өмүрлүк ихтисас олур. Машындан суи-истифадә едиб фәһләни та ушаг чағларындан һиссә машынынын бир һиссәсинә чевирирләр[185]. Беләликлә, фәһләнин өзүнү тәкрар истеһсал етмәк хәрчләринин хејли азалмасындан башга, фәһлә үмумијјәтлә фабрикдән вә, демәли, капиталистдән там асылы бир вәзијјәтә дүшүр. Бурада, һабелә һәмишә, ичтимаи истеһсал просесинин инкишафы нәтичәсиндә мәһсулдарлығын артмасыны, мәһсулдарлығын һәмин просесдән капиталистчәсинә истифадә етмәк нәтичәсиндәки артмасындан фәргләндирмәк лазымдыр.

Мануфактурада вә сәнәткарлыгда фәһлә иш аләтини өзүнә гуллуг етмәјә мәчбур едирди, фабрикдә фәһлә өзү машына гуллуг едир. Мануфактурада әмәк аләтинә фәһлә һәрәкәт верир, бурада о өзү әмәк аләтинин һәрәкәтинин ардынча һәрәкәт етмәлидир. Мануфактурада фәһләләр ваһид бир чанлы механизмин ә’засыдырлар. Фабрикдә чансыз механизм фәһләләрдән асылы олмајараг мөвчуддур вә фәһләләри чанлы әлавәләр шәклиндә бу механизмә гошмушлар.

«Ејни бир механики просесин дөнә-дөнә тәкрарындакы јекнәсәг вә сонсуз әмәк изтирабы Сизифин изтирабына бәнзәјир: әмәјин ағырлығы бөјүк бир даш кими, дөнә-дөнә јорғун фәһләнин үзәринә дүшүр»[186].

Машын әмәји әсәб системини тамамилә гаврајараг әзәләләрин һәртәрәфли ојнаглығына мане олур, инсанын сәрбәст физики вә мә’нәви фәалијјәт көстәрмәк саһәсиндәки бүтүн имканларыны әлиндән алыр[187]. Һәтта әмәјин асанлашмасы да

---

[185]) Буна көрә дә, машынлары әмәк васитәләринин синтези кими дејил, фәһләләр үчүн олан һиссә ишләринин синтези кими „гурашдыран“ Прудонун ағлакәлмәз ујдурмасынын нә олдуғуну јахшыча баша дүшмәк олур.

[186]) *Ф. Енкелс.* „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“. Лејпсиг. 1845, сәһ. 217 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 405]. Һәтта ән ади вә никбин бир фритредер олан ч-б Молинари дејир: „Машынларын јекнәсәг ишләмәсинә күндә 15 саат нәзәр јетирән бир адам о дәрәчә әлдән дүшүр ки, ејни мүддәтдә кәркин чисмани гүввә ишләтсәјди, бу гәдәр әлдән дүшмәзди. Һәддән артыг узун олмадыгда инсан зеһни үчүн фајдалы бир мәшг ола билән бу нәзарәт иши өз һәдсизлији нәтичәсиндә инсанын һәм зеһнини, һәм дә бәдәнини пуча чыхарыр (*G. de Molinari.* „Études Économiques“. Paris, 1846 [p. 49]).

[187]) *Ф. Енкелс.* Ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 216 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 404].

ишкәнчә мәнбәјинә чеврилир, чүнки машын фәһләни әмәкдән азад етмәк дејил, онун әмәјини һәр чүр мәзмундан мәһрум едир. Һәр бир капиталист истеһсалы јалныз әмәк просеси олмајыб ејни заманда капиталы артырмаг просеси олдуғуна көрә, онун белә бир хүсусијјәти вардыр ки, фәһлә әмәк шәртини тәтбиг етмир, әксинә, әмәк шәрти фәһләни тәтбиг едир, һәм дә бу тәһриф олунмуш мүнасибәт јалныз машынлар инкишаф етдикдә техники чәһәтчә дујулан бир реаллыг кәсб едир. Әмәк васитәси автомата чеврилмәк нәтичәси олараг әмәк просесиндә фәһләјә бир капитал кими, чансыз әмәк кими гаршы дуруб чанлы иш гүввәсини өзүнә табе едир вә ону сорур. Истеһсал просесиндәки зеһни гүввәләрин физики әмәкдән ајрылыб капиталын әмәк үзәриндә һөкмранлығына чеврилмәси, јухарыда көстәрилдији кими, машын әсасында гурулан ири сәнаједә баша чатыр. Күтләшдирилмиш ајрыча бир машын фәһләсинин шәхси мәһарәти, машынлар системиндә тәчәссүм едән вә онунла бирләшиб «саһибкарын» (master-ин) ағалығыны јарадан елм гаршысында, бөјүк тәбиәт гүввәләри гаршысында вә ичтимаи күтләви әмәк гаршысында кәрәксиз, һеч бир әһәмијјәти олмајан бир шеј кими јох олуб кедир. Буна көрә дә, өз бејниндә машынлар илә онун бу машынлар үзәриндәки инһисарчылығы гырылмаз сурәтдә битишмиш олан бу саһибкар, «әлләрлә» тоггушдуғу һалларда онларын барәсиндә һәгарәтлә дејир:

«Гој фабрик фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәји ихтисаслы әмәјин чох ашағы бир категоријасыдыр; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк бу гәдәр асанлыгла өјрәнилмир вә, кејфијјәти нәзәрә алынарса, һеч бир башга әмәјә бу гәдәр јахшы музд верилмир; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәјин бундан гыса мүддәтдә даһа аз тә'лим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә едилмәси мүмкүн дејилдир. Саһибкарын машынлары истеһсал ишиндә фе'лән фәһләнин әмәјиндән вә мәһарәтиндән хејли мүһүм рол ојнајыр, фәһләнин бу әмәјини вә мәһарәтини 6 ај әрзиндә өјрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өјрәнә биләр»[188].

Фәһләнин техники чәһәтдән әмәк васитәсинин јекнәсәг ишләмәсинә табе едилмәси вә әмәк организминин һәр ики чинсдән вә ән мүхтәлиф јашларда олан фәрдләрин спесифик бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси казарма интизамы јарадыр, сонра да бу интизам мүкәммәл бир фабрик режими шәклини алыр вә јухарыда көстәрилән нәзарәт әмәјини, онунла да бирликдә фәһләләрин ичрачылара [Handarbeiter] вә әмәк нәзарәт-

---

[188]) „The Master Spinners, and Manufactures' Defence Fund. Report of the Committee". Marchester, 1854, p. 17. Биз сонра көрәчәјик ки, „саһибкарлар" өз „чанлы" автоматларыны итирмәк тәһлүкәси гаршысында галанда бүсбүтүн башга бир дил илә данышмаға башлајырлар.

чиләринә, сәнаје нәфәрләринә вә кичик сәнаје забитләринә бөлүнмәсини там инкишаф дәрәчәсинә чатдырыр.

«Автоматик фабрикдә башлыча чәтинлик елә бир интизам јаратмагдан ибарәт иди ки, бу интизам адамлары интизамсыз ишләмәк адәтиндән әл чәкмәјә мәчбур етсин вә онлары даим мүнтәзәм ишләјән бөјүк бир автомат һалына салсын. Автоматик системин тәләбат вә сүр'әтинә ујғун олан бир интизам мәчәлләси јаратмаг вә буну мүвәффәгијјәтлә тәтбиг етмәк иши исә,—анчаг Һеркулесин көстәрә биләчәји белә бир гәһрәманлыг,—Аркрајтын ичра етдији бир нәчиб иш олду! Һәтта инди дә, бу систем мүкәммәл тәшкил едилмиш олдуғу бир заманда да, әркәнләшмиш фәһләләр арасында автоматик систем үчүн фајдалы көмәкчиләр тапмаг, демәк олар ки, мүмкүн дејилдир»[189].

Фабрик интизамы мәчәлләсиндә капитал фәһләләр үзәриндәки өз һөкмранлығыны, буржуазијанын үмумијјәтлә чох әзиз тутдуғу шәрикли һакимијјәтә вә даһа чох әзиз тутдуғу нүмајәндәли системә риајәт етмәдән хүсусијјәтчилик һүгугу тәрзиндә, мүстәбидликлә ифадә едир; бу фабрик интизам мәчәлләси, бөјүк мигјаслы кооперасија шәраитиндә вә әмәк васитәләринин, хүсусән машынларын биркә тәтбиг едилдији шәраитдә әмәк просесинин ичтимаи гајдада тәнзим едилмәсинин анчаг капиталистчәсинә ејбәчәрләшдирилмиш шәклидир. Гуллара нәзарәт едәнин гамчысыны фәһләләр үзәриндәки нәзарәтчинин чәримә дәфтәри әвәз едир. Бүтүн чәза тәдбирләри, тәбиидир ки, пул чәримәләриндән вә әмәк һаггыны кәсмәкдән ибарәт олур, һәм дә фабрик Ликургларынын ганунверичилик зәкасы сајәсиндә, өз ганунларынын позулмасы онлар үчүн, кәрәк ки, бу ганунларын јеринә јетирилмәсиндән даһа мәнфәәтли олур[190].

[189]) *Ure*. „Philosophie of Manufactures", p. 15. Аркрајтын тәрчүмеји-һалына бәләд оланлар һеч бир заман бу даһи дәлләјә „нәчиб" демәзләр. XVIII әсрин бүтүн бөјүк ихтирачылары ичәрисиндә бу адам, шүбһәсиз, өзкәләрин ихтирасыны оғурлајан ән бөјүк бир оғру вә ән алчаг бир вүчуд олмушдур.

[190]) „Буржуазијанын пролетариаты буховладығы зәнчирләр һеч јердә фабрик системиндәки гәдәр ашкар мејдана чыхмыр. Бурада истәр јуридик чәһәтдән, истәрсә дә фе'лән һәр чүр азадлыг јох олур. Фәһлә сәһәр саат алтынын јарысында фабрикдә олмалыдыр. Әкәр бир нечә дәгигә кечиксә, ону чәримә едирләр, он дәгигә кечикдикдә исә ону, сәһәр јемәји фасиләси гуртарана гәдәр фабрикә бурахмырлар вә о, иш күнүнүн дөрддә бир һиссәсинин әмәк һаггыны итирир... О, команда үзрә јејиб-ичмәли вә јатмалыдыр... Рәһмсиз зәнкин сәси ону јухудан, сәһәр јемәјиндән вә наһардан ајырыр. Бәс фабрикин өзүндә нәләр олур? Бурада фабрикчи гәти ганунверичидир. О, фабрикдә истәдији кими ганунгајда гојур; о өз мәчәлләсини истәдији кими дәјишдирир вә тамамлајыр; һәтта бу мәчәлләјә о тамамилә мә'насыз бир шеј дахил етмиш олса да, мәһкәмәләр фәһләјә дејир: бу мүгавиләни сиз өз хошунузла бағламышсыныз, сиз ону јеринә јетирмәлисиниз... Бу фәһләләрин нәсиби доггуз јашындан башламыш өлән күнә гәдәр физики вә мә'нәви дәјәнәк алтында јашамагдыр" (*Ф. Енкелс*. „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти". Лејпсиг, 1845, сәһ. 217 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 405—406]). „Мәһкәмәләрин дедикләрини" мән бир нечә мисал әсасында көстәрәчәјәм. Бир һадисә 1866-чы илин ахырларында Шеффилддә олмушду. Орада бир фәһлә ики иллијә бир метал фабрикиндә ишә кирмишди. Фабрикчи илә савашараг ишдән чыхыр вә дејир ки, нә олурса олсун, бир дә онун фабрикиндә ишләмәрәм. Бу фәһлә мүгавиләни позмагда мүттәһим едиләрәк, ики ајлыг һәбс чәзасына мәһкум едилир. (Мүгавиләни фабрикчи позса, о јалныз мүлки гајда илә мәс'улијјәтә чәлб едилә биләр вә ондан анчаг пул чәримәси алмаг олар.) Фәһлә ики ај һәбсдә јатдыгдан сонра һәмин фабрикчи көһнә мүгавиләјә әсасән ону фабрикә гајытмаға дә'вәт едир. Фәһлә рәдд чавабы

Биз бурада фабрик әмәјинин анчаг нә кими бир madди шәраитдә ичра олундуғуну гејд едирик. Сых јерләшдирилән вә өләнләр, шикәст оланлар барәсиндәки өз сәнаје бүллетенләрини илин фәсилләри гәдәр бир мүнтәзәмликлә јарадан машынлар арасында кәзмәјин һәјат үчүн тәһлүкәли олдуғу һәлә бир јана галсын, сүн'и сурәтдә јүксәлдилән һәрарәт, хам материал зәррәләри илә долмуш һава, гулаглары батыран курулту вә и. а., инсанын бүтүн һисс үзвләринә еjни дәрәчәдә хәтәр јетирир[190a].

верир. О, мүгавиләни позмағын чәзасыны чәкмишдир. Фабрикчи ону јенидән мәс'улијјәтә чәлб едир, мәһкәмә она јенидән иш кәсир; һалбуки һакимләрин бири, ч-б Ши ачыгча е'тираф едиб дејир ки, бирисинә еjни бир хәта вә ја чинајәт үстүндә бүтүн өмрү боју дөнә-дөнә чәза вермәк, јуридик нөгтеји-нәзәрдән ағласығмаз бир шејдир. Бу һөкм һеч дә бир „Great Unpaid"[138], әјаләт Догбериси тәрәфиндән дејил, Лондонда, бир али мәһкәмә органы тәрәфиндән чыхарылмышды. {*4-чү нәшрә гејд.* Инди бу, ләғв едилмишдир. Һазырда Инкилтәрәдә, аз мигдарда бә'зи һаллар—мәсәлән ичтимаи газ заводлары—истисна олмагла, мүгавиләни позмаг чәһәтдән фәһлә саһибкарла бәрабәрләшдирилмишдир вә ону анчаг мүлки гајда илә мәс'улијјәтә чәлб етмәк олар. *Ф. Е.*} Икинчи һадисә 1863-чү ил нојабрын ахырларында Уилтширдә баш вермишди. Леоерс Милл, Уестбери Лиддә Һаррапп адлы бирисинин маһуд фабрикиндә бухар мүһәррикли тохума дәзкаһында ишләјән 30-а гәдәр гадын фәһлә тә'тил едир, сәбәби дә бу олур ки, гадынлар сәһәр ишә кечикәндә һәмин Һаррапп өз севдији адәти үзрә онларын әмәк һаггындан 2 дәгигә үчүн 6 пенс, 3 дәгигә үчүн 1 шиллинг вә 10 дәгигә үчүн 1 шиллинг 6 пенс пул чыхырмыш. Саатда 9 шиллинг һесабы илә көтүрүлсә бу, күндә 4 ф. ст. 10 шиллинг едир, һалбуки онларын әмәк һаггы бүтүн ил боју орта һесабла һеч бир заман һәфтәдә 10—12 шиллигдән артыг олмур. Бундан башга, Һаррапп бир ушаға тапшырыбмыш ки, бору чалмагла ишин башландығыны билдирсин, бу ушаг да бә'зән боруну сәһәр саат 6-дан тез чалырмыш; әкәр о, сигнал вериб гуртаранда фәһләләр өз јерләриндә олмасајмыш, фабрикин дарвазасы бағланыр вә бајырда галанлар чәримә олунурмушлар; фабрикдә саат олмадығына көрә бичарә фәһләләрин мүгәддәраты Һарраппын тапшырығы илә сигнал верән бу ушағын әлиндә имиш. „Тә'тил" едән фәһләләр, аилә аналары вә гызлар демишдиләр ки, әкәр сигналчынын әвәзиндә фабрикә саат гојулса вә нисбәтән мүнасиб чәримә дәрәчәләри мүәјјән едилсә, дәрһал ишә гајыдарлар. Һаррапп 19 нәфәр гадын вә гызы мүгавиләни позмаг үстүндә мәһкәмәјә верир. Мәһкәмә, чамаатын һиддәтли сәдаларына бахмајараг, бу гадын вә гызларын һәрәсиндән 6 пенс чәримә, 2 шиллинг 6 пенс дә мәһкәмә хәрчи алынмасы һаггында һөкм чыхарыр. Һаррапп мәһкәмәдән чыханда чамаат ону фитә басыр.—Фабрикчиләрин хошладыглары үсулларын бири дә бундан ибарәтдир ки, фәһләләрә верилән материалын пис кејфијјәтли олмасы үчүн онлары, әмәк һаггындан пул тутмагла чәзаландырырлар. Бу үсул 1866-чы илдә Инкилтәрәнин дулусчулуг маһалларында үмуми тә'тилә сәбәб олмушду. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын һесабатларында (1863—1866) елә һаллар көстәрилир ки, фәһләләр өз әмәји мүгабилиндә әмәк һаггы алмаг әвәзинә, чәримәләр үзүндән һәтта, өз аличәнаб „саһибләринә" борчлу чыхырлар. Сон памбыг бөһраны да әмәк һаггындан пул чыхмагда фабрик һөкмдарларынын мүхтәлиф үсуллар ичад етмәләринин ибрәтли чәһәтләрини ачыб көстәрди. Фабрик мүфәттиши Р. Бејкер дејир: „Мән өзүм бу јахынларда бир нәфәр памбыг парча фабрикчисини мәһкәмә мәс'улијјәтинә чәлб етмәли олдум; индики ағыр вә изтираблы күнләрдә бу адам өз фабрикиндә ишләтдији „јенијемәләрин" (13 јашындан јухары оланлардан) „бә'зиләринин һәрәсиндән јаш һаггында верилән тибби шәһадәтнамә үчүн 10 пенс тутмушду; һалбуки, бу шәһадәтнамә онун өзүнә чәми 6 пенсә тамам олур вә гануна көрә һәмин шәһадәтнамә үчүн анчаг 3 пенс тутула биләр, адәтә көрә исә кәрәк һеч пул чыхылмасын... Башга бир фабрикчи, гануна зидд кетмәдән еjни мәгсәдә чатмаг үчүн, өз фабрикиндә ишләјән бичарә ушагларын һәрәсинә, әјиричилик сәнәтини вә онун сирләрини өјрәтмәк мүгабилиндә 1 шиллинг верки гојур вә тибби шәһадәтнамә бу ушагларын лазыми јаша чатыб һәмин ишә јарадыгларыны тәсдиг етдикдә, бу верки дәрһал алыныр. Демәли, дәринләрдә елә чәрәјанлар вар ки, бунлара бәләд олмадан индики гәбил вахтларда тә'тил кими фөвгәл'адә һадисәләрин сәбәбләрини анламаг мүмкүн дејилдир" (Даруендәки фабрикдә машынлы дәзкаһ тохучуларынын 1863-чү илин ијунундакы тә'тилиндән бәһс олунур.) „Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863, p. 50, 51.) Фабрик һесабатлары һәмишә, өз рәсми тарихиндән кәнара чыхан вахты әһатә едир.)

[190a] Тәһлүкәли машынлардан горунмаг үчүн верилмиш ганунларын мүсбәт нәтичәси олду. „Лакин... инди бәдбәхт һадисәләрә сәбәб олан вә 20 ил бундан әввәл мөвчуд олмајан јени сәбәбләр мејдана кәлмишдир, јә'ни машынларын сүр'әти артмышдыр. Инди чархлар, валлар, ијләр вә тохума дәзкаһлары бөјүк вә кетдикчә даһа артан бир гүввә илә һәрәкәтә кәтирилир; гырылан саплары адам өз бармаглары илә чәлд вә дүрүәт тутмалыдыр, чүнки ләнк тутса вә јајынса бармаглары мәһв олачагдыр... Бәдбәхт һадисәләрин бир чохуна да сәбәб, фәһләләрин өз ишләрини тез гуртармаға чалышмасыдыр. Хатырлатмаг лазымдыр ки, өз машынларыны фасиләсиз ишләтмәк, јә'ни арасы кәсилмәдән иплик әјиртдирмәк вә парча тохутдурмаг фабрикчиләр үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтлидир.

Ичтимаи истеһсал васитәләринә гәнаәт едилмәси илк дәфә јалныз, фабрик системинин әлверишли шүшәбәнд иглими шәраитиндә јеткинлијә чатыр вә, иш заманы фәһләнин һәјаты үчүн лазым олан бүтүн шәртләрин: мәканын, һаванын, ишығын, һабелә истеһсал просесиндә һәјат үчүн тәһлүкәли вә ја сағламлыг үчүн зәрәрли олан истеһсал просеси шәртләриндән фәһләни горујан бүтүн васитәләри мүнтәзәм сурәтдә гарәт етмәси шәклини алыр; фәһләнин раһат ишләмәси үчүн шәраит јарадылмасындан исә һеч данышмаға кәлмәз[191]. Фабрикләри «јүнкүл каторга» адландыран Фурје һаглы дејилми[192]?[139]

5. ФӘҺЛӘЛӘР ИЛӘ МАШЫН АРАСЫНДА МҮБАРИЗӘ

Капиталист илә муздлу фәһлә арасындакы мүбаризә лап капиталист мүнасибәти мејдана кәлән замандан башланыр. Бу мүбаризә бүтүн мануфактура дөврү әрзиндә гызғын давам едир[193]. Лакин фәһлә јалныз, машын тәтбиг едилдикдә әмәк

Машынларын бир дәгигә дә олса дајанмасы, јалныз һәрәкәтверичи гүввәнин итмәсинә дејил, мәһсулун да итмәсинә сәбәб олур. Буна көрә, чох мәһсул һазырланмасына чалышан нәзарәтчиләр фәһләләри даим тәләсдирирләр ки, машынлар дајанмасын; әкәр фәһләләр мәһсулун чәкисинә, јахуд сајына көрә әмәк һаггы алырларса, онда бу һал фәһләләрин өзләри үчүн дә аз әһәмијјәтли дејилдир. Буна көрәдир ки, фабрикләрин чохунда машынлары ишләркән тәмизләмәк рәсмән гадаған едилмиш олса да, һәгигәтдә онлары һәмишә ишләркән тәмизләјирләр. Тәкчә бу сәбәбдән сон 6 ајда 906 бәдбәхт һадисә олмушдур... Машынлар һәр күн тәмизләнсә дә, шәнбә күнләри адәтән онларын мүкәммәл тәмизләнмәси күнүдүр вә онлары чох вахт ишләркән тәмизләјирләр... Бу ишә музд верилмир, о сәбәбдән дә фәһләләр бу иши мүмкүн гәдәр тез гуртармаға чалышырлар. Буна көрә чүмә күнләри, хүсусән дә шәнбә күнләри бәдбәхт һадисәләр башга иш күнләриндәкиндән хејли чох олур. Орта һесабла һәфтәнин биринчи 4 күнүндә баш верән бәдбәхт һадисәләрә нисбәтән чүмә күнләри тәгрибән 12% артыг, орта һесабла шәнбә күнләри исә, һәфтәнин 5 күнүндәки бәдбәхт һадисәләрә нисбәтән 25% артыг бәдбәхт һадисә баш верир; шәнбә күнләри фабрикдә иш күнүнүн чәми $7^1/_2$ саат, галан иш күнләриндә исә $10^1/_2$ саат давам етдији нәзәрә алындыгда исә, бәдбәхт һадисәләрин артымы 65%-дән чох тәшкил едәр" („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866". London, 1867, p. 9. 15, 16, 17).

[191]) Үчүнчү китабын биринчи бөлмәсиндә мән, фабрик ганунунда „әлләрин" ә'залfavorыны һәјат үчүн тәһлүкәли олан машынлардан горумаг мәгсәди илә јазылмыш маддәләр үзәринә инкилис фабрикчиләринин сон заманлардакы һүчумундан бәһс едәчәјәм. Бурада исә фабрик мүфәттиши Леонард Һорнерин рәсми һесабатындан бирчә ситат кәтирмәк кифајәтдир: „Фабрикчиләрин бә'зи бәдбәхт һадисәләрә нечә бағышланмаз бир е'тинасызлыгла јанашдыгларыны ешитмишәм; мәсәлән, бармағын кәсилмәси онларын фикринчә бош бир шејдир. Һәгигәтдә фәһләнин һәјаты вә үмидләри үчүн бармагларынын о гәдәр әһәмијјәти вардыр ки, бармағын кәсилмәси фәһлә үчүн сон дәрәчә чидди бир һадисәдир. Мән белә бир мә'насыз чәфәнкијаты ешитдикдә фабрикчиләрә дедим: „Фәрз едәк ки, сизә әлавә бир фәһлә лазымдыр вә јаныныза ики нәфәр фәһлә кәлмишдир; онларын икиси дә һәр чәһәтдән ејни дәрәчәдә јахшыдыр, лакин биринин баш бармағы вә ја шәһадәт бармағы јохдур; сиз онлардан һансыны ишә көтүрәрсиниз?" Онлар һеч тәрәддүд етмәдән дедиләр ки, бүтүн бармаглары јериндә олан фәһләни көтүрәрик... Бу чәнаб фабрикчиләр, сахта инсанијјәтпәрвәрлик ганунлары адландырдыглары шејә әбәс зидд чыхырлар" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855"). Бу чәнаблар „дәррәкәли адамлардыр" вә гулдарларын гијамына һеч дә әбәс јерә рәғбәт бәсләмирдиләр.

[192]) Иш вахтына мәчбури һәдд гојан вә башга гајдалар мүәјјән едән ганунлара дикәр фабрикләрдән әввәл табе едилмиш фабрикләрдә, кечмишдәки бәлаларын бә'зиләри арадан галхмышдыр. Машынларын тәкмилләшмәсинин өзү мүәјјән пилләјә чатдыгда „фабрик биналарынын мүкәммәл гурулмасыны" тәләб едир ки, бу да фәһләләрин хејринәдир (мүгајисә ет: „Reports etc. for 31st October 1863, p. 109).

[193]) Әзчүмлә бах: *John Houghton*. „Husbandry and Trade improved". London, 1727. „The Advantages of the East-India Trade", 1720. *John Bellers*. „Proposals for Raising a College of Industry". London, 1696. „Саһибкарлар илә фәһләләр, тәәссүф ки, даим бирбирләри илә вурушурлар. Саһибкарларын даим мәгсәди мүмкүн гәдәр учуз гијмәтлә

васитәсинин өзүнә гаршы, капиталын мөвчудлуғунун бу мадди формасына гаршы мүбаризә апармаға башлајыр. Фәһлә, истеһсал васитәләринин бу мүәјјән формасына гаршы, капиталист истеһсал үсулунун мадди әсасына гаршы үсјан едир.

XVII әсрдә демәк олар ки, бүтүн Авропада фәһләләр лент вә күләбәтин машынына—Bandmühle дејилән (һабелә Schnurmühle вә ја Mühlenstuhl адланан) бу машына гаршы үсјан етмишләр[194]. XVII әсрин биринчи гәринәсинин ахырларында Лондон јахынлығында бир һолландијалынын тикдирдији күләк мүһәррикли тахта заводу гара чамаатын гијамы нәтичәсиндә дағыдылмышды. Су илә һәрәкәтә кәтирилән тахта машыны һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә, парламентин тәрәфдар чыхдығы халгын мүгавимәтинә чәтинликлә үстүн кәлә билирди. 1758-чи илдә, Еверет су илә ишләдилән ховвуран машыны ихтира етдикдә ишсиз галан 100 000 адам бу машыны јандырмышды. Scribbling mills [дарама машынлары] вә Аркрајтын дарама машынлары мејдана кәләнә гәдәр јун дарамагла јашајан 50 мин фәһлә парламентә бу машынлар әлејһинә әризә вермишди. XIX әсрин биринчи 15 или әрзиндә Инкилтәрәнин мануфактура маһалларында машынларын күтләви сурәтдә дағыдылмасы, хүсуси илә дә бухар тохума дәзкаһларынын күтләви сурәтдә сындырылмасы,—луддитләр һәрәкаты ады илә мәшһур олан бу һәрәкат,—Сидмут, Қаслри

әмәк әлдә етмәкдир; бу мәгсәдә чатмаг үчүн онлар һәр чүр кәләк ишләдирләр, фәһләләр дә ејни бир тә'кидлә һәр бир фүрсәтдән истифадә едиб өз саһибкарларынын гаршысына јүксәк тәләбләр гојурлар". „An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions", 1767, p. 61, 62. (Мүәллиф—кешиш Натанијел Форстер—тамамилә фәһләләрин тәрәфини сахлајыр).

[194]) Bandmühle Алманијада ихтира едилмишди. Италјан аббаты Ланчеллотти 1636-чы илдә Венесијада нәшр олунмуш әсәриндә белә нағыл едир: „Дансигли Антон Моллер тәгрибән 50 ил бундан әввәл" (Ланчеллотти буну 1629-чу илдә јазмышдыр) „Дансигдә, ејни заманда 4 топдан 6 топадәк парча тохујан чох көзәл бир машын көрмүшдү; лакин шәһәр шурасы бу ихтиранын бир чох фәһләләри диләнчи көкүнә сала биләчәјиндән горхараг, һәмин машынын тәтбигини гадаған етмиш, ону ихтира едән адамы исә кизличә боғмаг, ја да суја атмаг әмрини вермишди"[140]. Лејдендә дә 1629-чу илдә илк дәфә белә бир машын тәтбиг олунмушду. Бафтачыларын гијамы шәһәр идарәсини әввәлчә бу машыны гадаған етмәјә мәчбур етмишди; Баш штатлар 1623-чү, 1639-чу вә сонракы илләрдә гәрар чыхарыб онун тәтбигини мәһдуд етмәли олду; нәһајәт, 1661-чи ил 15 декабр тарихли гәрара әсасән бу машынын ишләдилмәсинә мүәјјән шәртләрлә ичазә верилди. Лејдендә Bandmühle тәтбиги һаггында Боксһорн дејир („Institutiones Politicae", 1663): „Бу шәһәрдә тәгрибән 20 ил бундан әввәл елә бир тохума дәзкаһы ихтира олунмушду ки, бу дәзкаһда ишләјән бир нәфәр ишчи, гәдим әјјамда дәзкаһсыз ишләјән бир нечә адамын ејни мүддәтдә истеһсал едә биләчәјиндән чох парча истеһсал едә билир вә буну даһа асанлыгла едирди. Лакин бу һал тохучуларын шикајәт вә наразылығына сәбәб олду, она көрә дә шәһәр идарәси ән нәһајәт бу дәзкаһын ишләдилмәсини гадаған етди". Бу машын 1676-чы илдә Көлндә дә гадаған едилмишди; бу заман онун Инкилтәрәдә тәтбиги исә фәһләләрин һәјәчанына сәбәб олмушду. 1685-чи ил февралын 19-да верилән император фәрманына әсасән бүтүн Алманијада бу машынын ишләдилмәси гадаған едилмишди. Һамбургда бу машын шәһәр идарәсинин әмри илә чамаатын көзүнүн габағында јандырылмышды. 1719-чу ил февралын 9-да VI Карл 1685-чи ил фәрманыны бәрпа етмиш, Саксонија вилајәтиндә исә бу машынын һәр јердә тәтбигинә анчаг 1765-чи илдә ичазә верилмишди. Бу гәдәр курулту гопаран бу машын һәгигәтдә әјирмә вә тохума машынларынын вә, демәли, XVIII әсрдәки сәнаје ингилабынын сәләфи олмушдур. Тохучулугда һеч бир тәчрүбәси олмајан бир јенијетмә, сүркү голуну ирәлијә вә керијә итәләмәклә дәзкаһы вә онун бүтүн чиһазларыны һәрәкәтә кәтирә билирди; тәкмилләшдирилмиш һалында бу машын бирдән 40—50 тон парча истеһсал едирди.

вә саирләриндән ибарәт антијакобин һөкумәтинин ән мүртәче чәбр тәдбирләри көрмәси үчүн бир бәһанә олду. Кәрәк мүәјјән вахт кечсин вә мүәјјән тәчрүбә әлдә едилсин ки, фәһлә, машын илә онун капиталистчәсинә тәтбигини бир-бириндән сечмәји өјрәнсин вә мадди истеһсал васитәләринә гаршы һүчумларыны бу васитәләрин истисмар едилмәсинин ичтимаи формаларына гаршы кечирсин[195].

Мануфактурада әмәк һаггынын мигдары үстүндә кедән мүбаризә, мануфактураны мөвчуд бир факт кими гәбул едир вә һәр һалда онун варлығына гаршы апарылан бир мүбаризә дејилдир. Мануфактуралар јаранмасына гаршы апарылан мүбаризәјә кәлдикдә исә бу мүбаризә муздлу фәһләләр тәрәфиндән дејил, сех усталары вә имтијазлы шәһәрләр тәрәфиндән апарылыр. Буна көрә дә мануфактура дөврүнүн мүәллифләри әсасән бу фикирдәдирләр ки, әмәк бөлкүсү керчәк фәһләләри сыхышдырыб ишдән чыхармаг васитәси дејил, кәләчәк фәһләләри әвәз етмәк васитәсидир. Бу фәрг ајдын көрүнүр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә инди 500 000 адамын машынла әјирдији гәдәр памбығы көһнә чәһрә илә әјирмәк үчүн 100 милјон адам лазым кәлдијини сөјләјирләрсә, әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, машынлар һәмин милјонларын јерини тутмушдур, зира һәгигәтдә бу адамлар мөвчуд олмамышдыр. Бу анчаг о демәкдир ки, әјирмә машынларыны әвәз етмәк үчүн милјонларла фәһлә лазым оларды. Әксинә, әкәр бухар тохума дәзкаһынын Инкилтәрәдә 800 000 тохучуну күчәјә атдығыны сөјләјирләрсә, бу һалда һеч дә мүәјјән мигдар фәһләнин мөвчуд машынларын јерини тутмасындан бәһс олунмаг дејил, мөвчуд олан мүәјјән мигдар фәһләни фе'лән машынларын әвәз етдијиндән вә ја сыхышдырыб јерини тутмасындан бәһс олунур. Мануфактура дөврүндә сәнәткар истеһсал үсулу, ајры-ајры әмәлијјатлара ајрылмыш олса да, әсас олараг галмагда иди. Орта әсрләрдән галма шәһәр фәһләләринин нисбәтән аз олдуғу бир шәраитдә јени мүстәмләкә базарларынын тәләбаты өдәнилә билмәзди, бу сәбәбдән о заманкы әсил мануфактуралар, феодализм дағылдыгча торпагдан говулан кәнд әһалиси үчүн јени истеһсал саһәләри ачмыш олду. Буна көрә о заман е'малатханадакы әмәк бөлкүсү вә кооперасија, башлыча олараг өз мүсбәт чәһәтини көстәрирди—ишләмәкдә олан фәһләләрин мәһсулдарлығы јүксәлирди[196]. Доғрудур, әкинчиликдә

[195]) Көһнә гәбил мануфактураларда бә'зән һәлә инди дә фәһләләрин машынлара гаршы һиддәтләнмәсинин кобуд формалары тәкрар олунур. Бу, мисал үчүн, 1865-чи илдә Шеффилд чилалајычылары арасында баш вермишди.

[196]) Сер Чемс Стүарт машынларын тә'сирини дә һәлә тамамилә бу руһда гијмәтләндирир. „Машынлара мән, јемәк верилмәси тәләб олунмајан фәһләләрин сајыны (потенсиал сурәтдә) артырмаг васитәси кими бахырам... Машынын тә'сири илә јени әһали төрәнмәси дејилән һадисәнин тә'сири арасында нә фәрг вар?“ („Recherche des principes de l'économie politique“, t. I, l, ch. XIX.) Даһа чох садәдиллик көстәрән Петти дејир ки, машын „поли-

тәтбиг олунан кооперасија вә әмәк васитәләринин аз бир мигдар адамын әлиндә бирләшмәси,—бир чох өлкәләрдә ири сәнаје дөврүндән чох әввәл,—истеһсал үсулунда вә, демәли, кәнд әһалисинин јашајыш шәраитиндә вә иш тапмаг васитәләриндә дә чох бөјүк көзләнилмәз вә зоракы ингилаблар јаранмасына сәбәб олмушду. Лакин илк заманлар бу мүбаризә капитал илә муздлу әмәк арасында кетмәкдән даһа чох, ири торпаг саһибләри илә хырда торпаг саһибләри арасында кедир; дикәр тәрәфдән, әмәк васитәләри—гојун, ат вә и. а.—фәһләләри арадан чыхардығына көрә, бурада билаваситә зоракылыг һаллары сәнаје ингилабы үчүн илкин шәраит јарадыр. Әввәлчә фәһләләр торпагдан говулур, сонра гојунлар кәлир. Һәм дә торпағын јалныз кениш мигјасда гәсб едилмәси, мәсәлән Инкилтәрәдә олдуғу кими, ири кәнд тәсәррүфаты үчүн мејдан ачыр[196a]. Буна көрә, әкинчиликдәки һәмин чеврилиш өз башланғычында заһири көрүнүшчә əслиндә сијаси ингилаба охшајырды.

Әмәк васитәси бир машын кими мејдана чыхдыгда дәрһал фәһләнин өзүнә рәгиб олур[197]. Капиталын машынлар васитәси илә өз-өзүнә артмасы, машынларын тәтбиги нәтичәсиндә һәјат шәраитиндән мәһрум галан фәһләләрин сајы илә дүз пропорсионалдыр. Бүтүн капиталист истеһсалы системи, фәһләнин өз иш ғүввәсини бир әмтәә кими сатмасы үзәриндә гурулмушдур. Әмәк бөлкүсү бу иш гүввәсини биртәрәфли инкишаф етдирир, ону ајрыча бир һиссә аләтинин идарә олунмасы кими бир халис һиссәчилик ихтисасына чевирир. Аләтин идарә олунмасы да машына кечдикдән сонра, иш гүввәсинин истеһлак дәјәри илә бирликдә онун мүбадилә дәјәри дә јох олур. Даһа ишләнмәјән кағыз пулу һеч кәс алмадығы кими, фәһлә дә өзүнә даһа алычы тапа билмир. Фәһлә синифинин бир һиссәсини машын беләликлә артыг әһалијә, јә'ни капиталын өз-өзүнә артмасы үчүн даһа билаваситә лазым олмајан әһалијә чевирир вә фәһлә синфинин бу һиссәси, бир тәрәфдән, көһнә

гамијаны" əвəз едир. Бу нөгтеји-нәзәр олса-олса Бирләшмиш Штатларын бә'зи јерләр һаггында тәтбиг олуна биләр. Әксинә: „Машындан надир һалларда ајрыча бир адамы әмәјини азалтмаг үчүн мүвәффәгијјәтлә истифадә едилмәси мүмкүндүр; машынын гајрылмасына сәрф олунан вахт онун ишләдилмәси нәтичәсиндә гәнаәт едилә биләчәк вахтда артыг оларды. Машын јалныз о һалда һәгигәтән фајдалы тәтбиг олуна биләр ки, кениш мигјасда ишләдилсин, бир машын минләрлә адамын ишинә көмәк етсин. Буна көрә дә даһа чох әһалиси вә даһа чох ишсизи олан өлкәләрдә машын даһа чох тәтбиг олунур. Машынларын тәтбиг олунмасына сәбәб адам азлығы дејил, хејли адамы асанлыгла ишә чәлб етмәјин мүмкүн олмасыдыр" (*Piercy Ravenstone*. „Thaughts on the Funding System and its Effects". London, 1824, p. 45).

[196a] {*4-чү нәшрә гејд*. Бу, Алманијаја да аиддир. Биздә бөјүк әкинчилик олан јерләрдә, јә'ни хүсусилә Шәргдә бу әкинчилик XVI әсрдән башлајараг вә хүсусән 1648-чи илдән сонра „Bauernlegen" [„кәндлиләрин торпагдан говулмасы"] нәтичәсиндә мүмкүн олмушду. *Ф. Е.*}.

[197] „Машынлар илә әмәк арасында даим рәгабәт кедир" (*Ricardo*. „Principles of Political Economy", 3rd ed. London, 1821, p. 479).

сәнәт вә мануфактура истеһсалынын машынлы истеһсала гаршы гүввәчә бәрабәр олмајан мүбаризәсиндә мәһв олур, дикәр тәрәфдән дә, иш олан сәнаје саһәләринә ахыб долур, әмәк базарыны һәддән артыг долдурур, буна көрә дә иш гүввәсинин гијмәтини дәјәриндән ашағы салыр. Дејирләр куја пауперләшдирилмиш фәһләләр үчүн бөјүк тәсәлли олмалыдыр ки, бир тәрәфдән, онларын изтираблары анчаг «мүвәггәти изтираблардыр» («a temporary inconvenience»), дикәр тәрәфдән исә, ахы машын бүтүн истеһсал саһәләрини анчаг јаваш-јаваш ишғал едир, бу сәбәбдән дә онун мәһведичи тә’сиринин вүс’әти вә интенсивлији азалмыш олур. Бу тәсәллиләрин бири дикәрини батил едир. Машын мүәјјән истеһсал саһәсини тәдричлә әһатә етдикдә, өзүнүн рәгабәт апардығы фәһлә тәбәгәләриндә даими бир диләнчи вәзијјәти төрәдир. Кечид сүр’әтли олдугда машынын тә’сири күтләви вә кәскин характер дашыјыр. Үмум дүнјанын тарихи Инкилтәрәдә әл илә памбыг парча тохујанларын тәдричлә, он илләр боју давам едән вә нәһајәт 1838-чи илдә ахыра чатан мәһви гәдәр дәһшәтли бир мәнзәрәнин шаһиди олмамышдыр. Онларын бир чоху ачындан өлмүш, бир чоху да узун мүддәт өз аиләләри илә бирликдә күндә $2^1/_2$ пенс илә ачыначаглы һәјат сүрмүшдүр[198]. Әксинә, Инкилтәрәнин памбыг парча машынлары Ост-Һиндә кәскин тә’сир көстәрмиш вә буранын кенерал-губернатору 1834—1835-чи илләрдә играр етмишди ки: «Тичарәт тарихиндә чәтин ки, бу фәлакәтин мисли тапыла. Һиндистан чөлләри памбыг парча тохучуларынын сүмүкләриндән ағаппаг ағарыр». Әлбәттә, мадам ки, һәмин тохучулар бу мүвәггәти һәјатдан әл чәкиб кетмишләр, демәли, машынын онлар үчүн төрәтдији изтираб да анчаг «мүвәггәти изтираб» олмушдур. Лакин машынларын «мүвәггәти» тә’сири даими тә’сир шәкли алыр, чүнки машынлар кетдикчә јени-јени истеһсал даирәләрини ишғал едир. Беләликлә,

---

198) Јохсуллар һаггындакы 1833-чү ил гануну вериләндән габаг Инкилтәрәдә әл тохучулуғу илә машын тохучулуғу арасында рәгабәт она көрә узанырды ки, минимумдан да ашағы дүшмүш олан әмәк һаггына приход тәшкилатларынын ианәси әлавә олунурду. „1827-чи илдә мөһтәрәм кешиш Тјернер чәнаблары Уилмслоуда, Чешир фабрик маһалында ректор иди. Мүһачирәт ишләри комитәсинин суаллары вә Тјернерин чаваблары, машынлара гаршы әл әмәјинин рәгабәтинә нә сурәтлә көмәк едилдијини көстәрир. Суал: „Механики дәзкаһлар тәтбиг едилмәси әл дәзкаһларынын тәтбигини сыхышдырыб арадан чыхармамышдырки?“ Чаваб: „Шүбһәсиз сыхышдырыб арадан чыхармышдыр, һәм дә әл илә ишләјән тохучулар әкәр өз әмәк һаггларынын азалдылмасына разы ола билмәсәјдиләр, әл дәзкаһларынын тәтбиги инди һәгигәтдә мүшаһидә едилдијиндән даһа артыг бир дәрәчәдә сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш оларды“. Суал: „Демәли, буна разылашыркән онлар өз күзәранлары үчүн кифајәт етмәјәчәк гәдәр әмәк һаггы мүгабилиндә ишә кирир вә, приход тәшкилатларындан јардым алмагла өз күзәран хәрчләринин кәсирини өдәмәк үмидиндә олурлар?“ Чаваб: „Бәли, әл дәзкаһы илә механики дәзкаһ арасында рәгабәт фе’лән, јохсуллар хејринә верки сајәсиндә давам етдирилир“. Демәли, машынларын тәтбиг едилмәсинин зәһмәткешләрә вердији јалныз һәгарәтли пауперизмдән вә ја мүһачирәтдән ибарәт олмушдур. Һөрмәтли вә бир дәрәчәјә гәдәр мүстәгил сәнәткар олан бу адамлар һәгарәтли нанә чөрәји илә јашајан дилсиз-ағызсыз сәфилләр вәзијјәтинә салынырлар. Бах, будур „мүвәггәти изтираб“ адландырылан шеј („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation“. London, 1834, p. 29).

капиталист истеһсал үсулунда үмумијјәтлә әмәк шәртләринин вә әмәк мәһсулунун фәһләдән ајры салынмасы вә мүстәгиллик кәсб етмәси, машынлар мејдана кәлдикдә инкишаф едиб фәһләләр илә әмәк шәртләри вә әмәк мәһсулу арасында там бир әкслијә чеврилир[199]. Буна көрә, машын мејдана кәлдикдә илк дәфә фәһләдә әмәк васитәсинә гаршы кортәбии бир һиддәт ојаныр.

Әмәк васитәси фәһләни өлдүрүр. Јени тәтбиг олунан бир машын ән'әнәви сәнәт вә ја мануфактура истеһсалы илә рәгабәтә кирдији һалларда бу мүстәгим әкслик, әлбәттә, даһа ајдын тәзаһүр едир. Лакин ири сәнајенин өз дахилиндә дә машынларын даим тәкмилләшдирилмәси вә автомат системинин инкишаф етдирилмәси ејни тәрздә тә'сир көстәрир.

«Машынларын тәкмилләшдирилмәсиндән мәгсәд һәмишә ондан ибарәтдир ки, истеһсал силсиләсинин бу вә ја дикәр бир һалгасында инсан апараты дәмир апарат илә әвәз едиләрәк, фабрикдә әл әмәји азалдылсын вә ја истеһсал просеси тәкмилләшдирилсин»[200]. «Әввәлләр әл илә һәрәкәтә кәтирилән машынларын бухар вә ја су илә һәрәкәтә кәтирилмәси һаллары һәр күн баш верир.. Даим машынларда јени-јени, нисбәтән хырда тәкмилләшдирмәләр едилир, бундан мәгсәд һәрәкәт гүввәсинә гәнаәт етмәк, мәһсулу јахшылашдырмаг, ејни мүддәтдә даһа чох мәһсул истеһсал етмәк, јахуд ушағы, гадыны вә ја кишини сыхышдырыб арадан чыхартмагдыр; бу тәкмилләшдирмәләр илк бахышда о гәдәр әһәмијјәтли көрүнмәсә дә мүһүм нәтичәләр верир»[201]. «Һәмишә муәјјән бир әмәлијјат үчүн мәһарәт вә чевиклик тәләб олундугда чалышырлар ки, бу әмәлијјат, чох маһир олан вә тез-тез һәр чүр интизамсызлыға мејл көстәрән фәһләнин мүмкүн гәдәр тез әлиндән алынсын вә, һәтта кичик бир ушағын да нәзарәт едә билдији гәдәр мүнтәзәм ишләјән хүсуси бир механизмә верилсин»[202]. «Автомат системи шәраитиндә фәһләнин исте'дады кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә сыхыш-

---

199) „Өлкәнин халис кәлирини“ (јә'ни Рикардонун бурадача изаһ етдији кими, игтисади нөгтеји-нәзәрдән өз сәрвәтләри милләтин сәрвәтинә бәрабәр олан лендлордлар илә капиталистләрин кәлирини) „артыра билән сәбәбин өзү, ејни заманда әһали артыглығы јарада биләр вә фәһләнин вәзијјәтини писләшдирә биләр (*Ricardo*. „Principles of Political Economy„, 3rd. ed. London, 1821, p. 469). „Механизмин“ һәр чүр тәкмилләшдирилмәсиндәки даими мәгсәд вә мејл фе'лән ондан ибарәтдир ки, инсан әмәји тамамилә арадан галдырылсын, јахуд да, јашлы киши фәһләләрин әмәји гадын вә ушаг әмәји илә вә ја ихтисаслы фәһләләрин әмәји гара фәһләләрин әмәји илә әвәз едиләрәк, инсан әмәјинин гијмәти азалдылсын“ (*Ure*. [„Philosophy of Manufactures“, p. 231]).

200) „Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858“, 43.

201) „Reports etc· for 31st October 1856“, p. 15.

202) *Ure*. „Philosophy of Manufactures“, p. 19. „Кәрпич заводларында тәтбиг едилән машынларын чох бөјүк фајдасы ондан ибарәтдир ки, бу машынлар саһибкарын ихтисаслы фәһләләрдән асылы олмасыны тамамилә арадан галдырыр“ („Children's Employment Commission. 5th Report“. London, 1866, p. 130“, № 49).

2-чи нәшрә әлавә. Бөјүк Шимал дәмир јолунда машын шө'бәсинин суперинтенданты ч-б А. Старрок машынгајырма (локомотив вә и. а. истеһсалы) һаггында дејир: „Баһалы (expensivә) инкилис фәһләләринә олан тәләб күндән-күнә азалыр. Тәкмилләшдирилмиш аләтләр тәтбиг едилмәси сајәсиндә истеһсал артыр, бу аләтләри исә даһа ашағы категоријалы фәһләләр (a low class of labour) идарә едир... Кечмишдә бухар машынынын бүтүн һиссәләрини һөкмән ихтисаслы фәһләләр истеһсал едирдиләр. Инди һәмин һиссәләри јахшы аләтләр васитәси илә кечмишдәкиндән аз ихтисаслы фәһләләр истеһсал едирләр... Аләт деликдә мән, машынгајырмада ишләдилән машынлары нәзәрдә тутурам“ („Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence“, № 17 862 вә 17 863. London, 1867).

дырылыб арадан чыхарылыр»[203]. «Машынларын тәкмилләшдирилмәси, мүәјјән нәтиҹә әлдә етмәк үчүн тәләб олунан јашлы фәһләләрин сајыны азалтмаға имкан вермәклә бәрабәр, инсан әмәјинин бир категоријасыны дикәр категоријасы илә әвәз едир: чох ихтисаслылары аз ихтисаслылар илә, јашлылары ушаглар илә, кишиләри гадынлар илә әвәз едир. Бүтүн бу дәјишикликләр әмәк һаггы сәвијјәсинин даим галхыб-енмәсинә сәбәб олур»[204]. «Машын даим јашлылары фабрикдән кәнар едир»[205].

Иш күнүнүн гысалмасынын нәтиҹәси олараг машын системинин галибијјәтли јүрүшү, бу системин мүстәсна бир еластиклијә малик олдуғуну бизә нүмајиш етдирди; бу еластиклији о, әмәли тәҹрүбә топланмасы нәтиҹәсиндә, һазыркы мигдарда механики васитәләрин мөвҹуд олмасы вә техниканын даими тәрәггиси нәтиҹәсиндә кәсб етмишдир. Лакин 1860-ҹы илдә, Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајеси ән јүксәк бир нөгтәјә чатдығы заман ким күман едә биләрди ки, Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси кими бир стимул нәтиҹәсиндә сонракы үч илдә машынлар бу гәдәр сүр’этлә тәкмилләшәҹәк вә әл әмәји буна мүвафиг дәрәҹәдә сыхышдырылыб арадан чыхарылаҹагдыр? Бурада инкилис фабрик мүфәттишләринин бу мәсәләјә даир рәсми һесабатындан икиҹә мисал көстәрмәк кифајәтдир. Бир Манчестер фабрикчиси дејир:

«75 карда машыны әвәзинә инди бизә анҹаг 12 машын лазым кәлир вә бунларын васитәси илә биз әввәлки гәдәр вә әввәлки кејфијјәтдә, һәтта ондан да јахшы мәһсул әлдә едирик... Әмәк һаггына һәфтәдә 10 фунт стерлинг, памбығын туллантысында исә 10% гәнаәт едилир». Назик сап әјирән Манчестер фабрикләринин бириндә «һәрәкәти сүр’әтләндирмәк вә мүхтәлиф автоматик просесләр тәтбиг етмәк васитәси илә бир шө’бәдә фәһлә һеј’әтинин дөрддә бири, дикәриндә исә јарыдан чоху кәнар едилмишдир, икинҹи карда машыныны әвәз едән дарама машыны исә, кечмишдә дарама шө’бәсиндә чалышан әлләрин сајыны хејли азалтмышдыр».

Башга бир әјирмә фабрики «әлләр» һесабына өз үмуми гәнаәтинин 10% олдуғуну көстәрир. Манчестердәки әјирмә фабрикләринин саһибләри олан ҹәнаб Килморлар дејирләр:

«Бизим дарама шө’бәсиндә јени машынлар тәтбиги сајәсиндә «әлләрә» вә әмәк һаггына гәнаәтин там үчдә бир олдуғуну зәнн едирик... банкаброш шө’бәсиндә вә лент машынлары шө’бәсиндә хәрҹләрә вә әлләрә едилән гәнаәт үчдә бир гәдәрдир; әјирмә шө’бәсиндә хәрҹ гәнаәти үчдә бир гәдәрдир. Лакин бу һеч дә һамысы дејилдир: тохуҹунун әлинә кәлән иплијимиз јени машынлар тәтбиги сајәсиндә о гәдәр јахшылашмышдыр ки, тохуҹу, әввәлки машын иплијиндән тохунан парчадан даһа чох вә даһа јахшы парча тохуја билир»[206].

---

[203]) *Ure* „Philosophy of Manyfactures“. p. 20.
[204]) Јенә орада, сәһ. 321,
[205]) Јенә орада, сәһ. 23.
[206]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 108 sqq.

Фабрик мүфәттиши А. Редгрејв бу барәдә дејир:

«Истеһсалын артмасы илә бәрабәр фәһләләрин сајынын азалмасы чох сүр'әтләнир; јун фабрикләриндә әлләрин сајы бу јахынларда јенә дә азалдылмаға башламыш вә һәлә дә давам етмәкдәдир; Рочдејл јахынлығында јашајан бир мәктәб мүәллими бир нечә күн әввәл мәнә деди ки, мәктәбләрдә охујан гызларын хејли азалмасына сәбәб јалныз бөһранын тәзјиги дејилдир, бунун бир сәбәби дә јун фабрикләри машынларындакы дәјишикликләрдир ки, бунун нәтичәсиндә, јарым күн ишләјән 70 фәһлә ишдән чыхарылмышдыр»207).

Ашағыдакы чәдвәл[141], Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси сајәсиндә Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајесиндәки механики тәкмилләшдирмәләрин вердији үмуми нәтичәни көстәрир:

Фабрикләрин сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	2 046	2 715	2 405
Шотландија	152	163	131
Ирландија	12	9	13
Бирләшмиш краллыг	2 210	2 887	2 549

Бухар тохума дәзкаһларынын сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	275 590	368 125	344 719
Шотландија	21 624	30 110	31 864
Ирландија	1 633	1 757	2 746
Бирләшмиш краллыг	298 847	399 992	379 329

Ијләрин сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Шотландија	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ирландија	150 512	119 944	124 240
Бирләшмиш краллыг	28 010 217	30 387 467	32 000 014

Ишләјән фәһләләрин сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	341 170	407 598	357 052
Шотландија	34 698	41 237	39 809
Ирландија	3 345	2 734	4 203
Бирләшмиш краллыг	379 213	451 569	401 064

207) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863", p. 109. Памбыг бөһраны заманы машынларын сүр'әтлә тәкмилләшдирилмәси инкилис фабрикчиләринә, Америкада Вәтәндаш мүһарибәси гуртаран кими дүнја базарыны тез бир заманда јенә парча илә долдурмаг имканы верди. Артыг 1866-чы илин сон 6 ајында, демәк олар, гәтијјән парча сатмаг

Демәли, 1861-чи илдән 1868-чи илә гәдәр 338 памбыг парча фабрики јох олмушдур, јә'ни мәһсулдарлығы артан вә ирилә-шән машынлар әввәлкиндән аз мигдар капиталистин әлиндә чәмләнмишдир. Бухар тохума дәзкаһларынын сајы 20 663 әдәд азалмышдыр; онларын мәһсулу исә ејни заманда артмышдыр; беләликлә, тәкмилләшмиш тохума дәзкаһы инди көһнә дәз-каһдан чох мәһсул верир. Нәһајәт, ијләрин сајы 1 612 547 әдәд артмыш, ишләјән фәһләләрин сајы исә 50 505 нәфәр азалмыш-дыр. Демәли, машынларын сүр'әтлә вә дурмадан тәкмилләш-мәси, памбыг бөһраны нәтичәсиндә фәһләләри боған «мүвәг-гәти» еһтијачы гүввәтләндирмиш вә сабитләшдирмишдир.

Лакин машын даим муздлу фәһләни «артыг» вәзијјәтинә салмаға һазыр олан гүдрәтли бир рәгиб олуб галмыр. Капи-тал, машынын фәһләјә дүшмән бир гүввә олдуғуну тәнтәнә илә вә гәсдән е'лан едир вә бу гүввәдән истифадә едир. Машын капиталын һөкмранлығына гаршы фәһләләрин вахташыры һиддәтләнмәләрини, тә'тил вә саирәни јатыртмаг үчүн ән күч-лү бир силаһа чеврилир[208]. Гаскелин фикринчә, бухар машы-ны лап әввәлдән «инсан гүввәсинин» антагонисти олмушдур вә онун сајәсиндә капиталистләр фәһләләрин кетдикчә артан тәләбләрини, јаранмагда олан фабрик системи үчүн бөһран тәһлүкәси доғуран бу тәләбләри һечә чыхара билмишләр[209]. 1830-чу илдән бәри, фәһләләрин һиддәтләнмәләринә гаршы капиталын мәһз дөјүш силаһы олараг мејдана кәлән бу кими ихтиралар һаггында бүтөв бир тарих јазмаг оларды. Биз һәр шејдән әввәл автоматик мүл-машыныны хатырладачағыг, чүн-ки бу машын автомат системиндән ибарәт олан јени бир дөвр ачмышдыр[210].

Бухар чәкичинин ихтирачысы Несмит Тред-јунионлар һаг-гында тәһгигат апаран комиссија гаршысында вердији ифадә-синдә, машынгајырма фәһләләринин 1851-чи илдәки бөјүк вә узун тә'тилинә көрә машынларда өзүнүн нә кими тәкмилләш-дирмә јаратдығына даир мә'лумат вериб демишди:

мүмкүн дејилди. Онда әмтәәләр консигнатсија гајдасы илә Чинә вә Һиндистана көндәрилмәјә башланыр, бу исә, әлбәттә, базарын даһа артыг долмасына сәбәб олду. 1867-чи илин әввәлләриндә фабрикчиләр өз ади үсулларына әл атыб, әмәк һаггыны 5% ашағы салдылар. Фәһләләр мүгавимәт көстәрдиләр вә—нәзәри чәһәтдән тамамилә доғру олараг—билдирди-ләр ки, јаранмыш вәзијјәтдән чыхмаг үчүн јеканә бир чарә аз, һәфтәдә 4 күн ишләмәк-дир. Өзләрини сәнајенин сүканчысы адландыран чәнаблар узун мүгавимәтдән сонра буна разы олмаг мәчбуријјәтиндә галдылар, һәм дә бә'зи јерләрдә әмәк һаггы 5% азалдылды, башга јерләрдә исә дәјишмәз галды.

[208]) „Шүшә вә бутулка заводларында саһибкарларла фәһләләр арасындакы мүнасибәт мүтәмади бир тә'тилдир“. Буна көрә дә, әсас ишләрин машынла көрүлдүјү пресләнмиш шүшә истеһсалы сүр'әтлә инкишаф едир. Нүкаслда бир фирма әввәлләр илдә 350 000 фунт үфүрүлмүш шүшә истеһсал етдији һалда, инди 3 000 500 фунт пресләнмиш шүшә истеһсал едир („Children's Employment Commission. 4th Report“, 1865, p. 262—263).

[209]) *Gaskell*. „The Manufacturing Population of England“. London, 1833, p. 3—4.

[210]) Машынгајырма сәнајесиндә машынларын тәтбигиндәки бә'зи чох мүһүм јенилик-ләри, тә'тилин тә'сири алтында ч-б Ф'ерберн өз машынгајырма фабрикиндә тәтбиг ет-мишди.

«Бизим мүасир техники тәкмилләшдирмәләримизин характерик чәһәти автомат иш машынлары тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Машын фәһләси инди даһа өзү ишләмир, о анчаг гәшәнкчә ишләјән машына нәзәр јетирмәли олур ки, буну һәр бир јенијетмә едә билир. Јалныз өз мәһарәтинә күвәнән бүтүн фәһләләр зүмрәси инди арадан галдырылмышдыр. Кечмишдә мәним мүәссисәмдә һәр механикә дөрд јенијетмә дүшүрдү. Бу јени механики тәкмилләшдирмәләр сајәсиндә инди мән, јашлы киши фәһләләринин сајыны 1 500 нәфәрдән 750 нәфәрә ендирмишәм. Нәтичәдә мәнфәәтим хејли артмышдыр»[142].

Читә рәнкли нахыш вуран фабрикләрдәки бир күлвуран машын һаггында Јур белә дејир:

«Нәһајәт, капиталистләр бу дөзүлмәз көләликдән» (јә'ни фәһләләрлә бағланан мүгавиләләрдә өзләри үчүн ағыр сајдыглары шәртләрдән) «хилас олмаға чалышараг, елмин наилијјәтләринә әл атдылар вә чох кечмәдән өз гануни һүгуглары, јә'ни бәдәнин дикәр ә'заларына баш олмаг һүгуглары бәрпа олунду».

Әриши јапышганламаг ишиндә, билаваситә тә'тилин тә'сири алтында мејдана кәлән бир ихтира һаггында о белә дејир:

«Көһнә әмәк бөлкүсү истеһкамлары архасында өзләрини мағлубедилмәз һесаб едән наразылар күруһу көрдү ки, онун чинаһларындан кечмишләр вә мүасир механика тактикасы шәраитиндә онун мүдафиә гурғулары кәрәксиз олмушдур. О, галибләрә итаәтлә бојун әјмәјә мәчбур олду».

Автоматик мүл-машынынын ихтира едилмәси һаггында о дејир:

«Бу машын сәнаје синифләри арасында јенидән асајиши бәрпа етмәли иди... Бу ихтира бизим ирәли сүрмүш олдуғумуз доктринаны сүбут едиб көстәрир ки, капитал елми өзүнә хидмәт етмәјә вадар етмәклә гијамчы ишләк әлләри даим итаәткар олмаға мәчбур едир»[211].

Јурун әсәри 1835-чи илдә, демәли, фабрик системинин һәлә нисбәтән зәиф инкишаф етдији бир дөврдә мејдана кәлмиш олса да, о јалныз өзүнүн ачыг һәјасызлығы чәһәтдән дејил, капиталист бејнинин мә'насыз зиддијјәтләрини садәдилликлә ачыб сөјләмәк чәһәтдән дә индијәдәк фабрикин руһуну мүкәммәл ифадә едән бир әсәр олараг галмагдадыр. Мәсәлән, капиталын пул илә әлә алыб истифадә етдији елмин јардымы илә «гијамчы ишләк әлләри даим итаәткар олмаға мәчбур етмәси» барәсиндәки «доктринасыны» ирәли сүрән бу адам һиддәтлә дејир ки,

«мүәјјән даирәләр механика-физика елмини тәгсирләндириб дејирләр ки, куја бу елм варлы капиталистләрин истибдадына хидмәт едир вә јохсул синифләри әзмәк аләти вәзифәсини ифа едир».

---

[211]) *Ure.* „Philosophy of Manufactures", p. 367—370.

Машынларын сүр'әтлә инкишаф етмәсинин фәһләләр үчүн нә гәдәр фајдалы олдуғу һаггында курултулу бир вә'здән сонра фәһләләрә хәбәрдарлыгла дејир ки, онлар өз итаәтсизлији, тә'тилләри вә и. а. илә машынларын инкишафыны сүр'әтләндирирләр. О дејир:

«Бу чүр заракычасына гијамлар инсан бәсирәтсизлијинин ән мәнфур нөвүнү көстәрир, инсаны өз-өзүнүн чәллады едән бир бәсирәтсизлији көстәрир».

Бир нечә сәтир јухарыда исә бунун әксинә олараг дејилир ки:

«Фәһләләрин јанлыш бахышларындан ирәли кәлән бу гызғын тоггушмалар вә фасиләләр олмасајды, фабрик системи хејли чох сүр'әтлә вә әлагәдар тәрәфләрин һамысы үчүн даһа артыг фајдалы бир шәкилдә инкишаф едәрди». Сонра о јенә дә курулту илә дејир: «Бөјүк Британија фабрик маһалларынын әһалиси үчүн бир хошбәхтликдир ки, механикадакы тәкмилләшдирмәләр анчаг тәдричлә давам едир». О дејир: «Әдаләтсиз олар машынлар тәгсирләндирилиб дејилсә ки, куја машынлар јашлы фәһләләрин әмәк һаггынын азалмасына сәбәб олур, зира онларын мүәјјән һиссәсини сыхышдырыб јерини тутур вә нәтичәдә фәһләләрин сајы әмәјә олан тәләбаты өтүр. Һалбуки мә'лум олдуғу үзрә, машынлар ушаг әмәјинә олан тәләби артырыр, беләликлә дә онларын әмәк һаггыны јүксәлдир».

Лакин, фәһләләрә тәсәлли верән бу адам, дикәр тәрәфдән, ушагларын аз әмәк һаггы алмасыны мүдафиә едиб дејир ки, «бу һал валидејнләри өз ушагларыны чох кичик јашларындан фабрикә көндәрмәкдән чәкиндирир». Онун бүтүн китабы, һәдд гојулмамыш иш күнүнү мәдһ етмәкдән ибарәтдир, ганунун 13 јашлы ушаглара күндә 12 саатдан артыг ишкәнчә вермәји гадаған етмәси исә, онун либерал гәлбиндә орта әсрләрин ән дәһшәтли заманларыны чанландырыр. Буна бахмајараг о, фабрик фәһләләрини аллаһ-тәалаја шүкр-сәна етмәјә чағырыр, зира аллаһ-тәала машынлар васитәси илә «онлара имкан верир ки, бош вахт тапыб өзләринә ахирәт үчүн дә бир күн ағласынлар»[212].

6. МАШЫНЛАРЫН СЫХЫШДЫРЫБ ИШДӘН ЧЫХАРТДЫҒЫ ФӘҺЛӘЛӘРИН ИШЛӘ ТӘ'МИН ОЛУНМАСЫ НӘЗӘРИЈЈӘСИ

Чемс Милл, Мак-Куллох, Торренс, Сениор, Чон Стуарт Милл кими бир сыра буржуа игтисадчылары иддиа едирләр ки, фәһләләри сыхышдырыб ишдән чыхаран бүтүн машынлар,

---

212) *Ure*. „Philosophy of Manufactures“, p. 368, 7, 370, 280, 322, 321, 475.

һәмишә вә лабүд олараг еjни заманда мүвафиг мигдар капитал да азад едир вә бу капитал, сыхышдырылыб ишдән чыхарылан һәмин фәһләләрә иш верир[213].

Фәрз едәк ки, бир капиталист, мәсәлән, дивар кағызы мануфактурасында 100 фәһлә ишләдир вә онларын һәрәси илдә 30 ф. ст. алыр. Демәли, капиталистин һәр ил дөврijjәјә бурахдығы дәјишән капитал 3 000 фунт стерлинг тәшкил едир. Тутаг ки, капиталист фәһләләрин 50 нәфәрини ишдән чыхарыр, галан 50 нәфәрини исә, 1 500 фунт стерлингә алмыш олдуғу машынларда ишләдир. Садә олмаг үчүн биз бурада биналары, көмүрү вә и. а. кәнара гојуруг. Сонра фәрз едәк ки, бир илдә ишләдилән хам материалын дәјәри әввәлки кими 3 000 фунт стерлингдир[214]. Бу дәјишиклик нәтичәсиндә мүәjjән бир мигдар капитал «азад олдуму?» Ишләр көһнә үсулла кедәндә, дөврijjәјә бурахылан 6 000 фунт стерлинг мәбләғин јарысы сабит капиталдан, јарысы да дәјишән капиталдан ибарәт иди. О инди 4 500 фунт стерлинглик сабит капиталдан (3 000 ф. стерлинги хам материал, 1 500 ф. стерлинги дә машынлар) вә 1 500 фунт стерлинглик дәјишән капиталдан ибарәтдир. Капиталын дәјишән һиссәси, јә'ни чанлы иш гүввәсинә чеврилән һиссәси даһа бүтүн капиталын јарысыны дејил, анчаг $^1/_4$ һиссәсини тәшкил едир. Бурада капитал азад олмаг дејил, елә бир формада бәнд олуб галыр ки, бу формада о даһа иш гүввәсинә мүбадилә едилмир, јә'ни дәјишән капитал сабит капитала чеврилир. Инди, башга шәртләр еjни олдугда, 6.000 ф. стерлинглик капитал илә 50-дән артыг фәһлә ишләтмәк олмаз. Һәр дәфә машынлар тәкмилләшдирилдикдә, бу капитал илә ишләдилән фәһләләрин сајы кетдикчә азалыр. Әкәр јени тәтбиг едилән машынларын дәјәри онларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы иш гүввәсинин вә әмәк аләтләринин дәјәриндән аздырса, мәсәлән, 1 500 ф. ст. әвәзинә анчаг 1 000 ф. стерлингдирсә, онда 1 000 ф. стерлинглик дәјишән капитал сабит капитала чевриләрди, јә'ни бәнд олуб галарды, 500 ф. стерлинглик капитал исә азад оларды. Иллик әмәк һаггынын әввәлки кими галдығы фәрз едилсә,—50 фәһлә ишдән чыхарылмыш олдуғу һалда,—бу капитал тәхминән 16 фәһлә вә һәтта 16-дан да аз фәһлә ишләдилмәси үчүн фонд тәшкил едәрди, чүнки бу 500 ф. стерлинги капитала чевирмәк үчүн онун бир һиссәсини сабит капитала чевирмәк лазым кәләр вә, демәли, онун анчаг галан һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәк олар.

---

[213] Рикардо әввәлчә бу фикрә шәрик олмуш, лакин елмдә гәрәзсиз олдуғу вә һәгигәти севдиjи үчүн сонралар бу фикирдән әл чәкмишдир. Бах: *David Ricardo*. „Prinsiples of Political Economy“, „Машынлар һаггында“, XXXI фәсил.

[214] NB. Мән јухарыда ады чәкилән игтисадчыларын үслубуна тамамилә ујғун олан мисаллар кәтирирәм.

Лакин тутаг ки, јени машынларын истеһсалы әввәлкиндән чох механикә иш вермиш олар; бу һал дивар кағызы фабрикинин күчәјә салынан фәһләләри үчүн иш тә'мин едә биләрми? Ән јахшы һалларда машынларын һазырланмасы, онларын тәтбиги нәтичәсиндә сыхышдырылыб ишдән чыхарылан фәһләләрин сајындан аз фәһлә тәләб едәр. Әвәлләр кағыз фабрикиндә ишдән чыхарылан фәһләләрин анчаг әмәк һаггыны тәмсил едән 1 500 ф. ст. инди, машынлар шәклиндә: 1) машын гајырмаг үчүн лазым олан истеһсал васитәләринин дәјәрини; 2) онлары һазырлајан механикләрин әмәк һаггыны; 3) онларын «саһибинә» чатан изафи дәјәри тәмсил едир. Сонра: елә ки, машын һазырланды, ону та мәһв олунчаја гәдәр тәзәләмәк лазым кәлмир. Демәли мүәјјән гәдәр әлавә механикин даими иш әлдә едә билмәси үчүн кәрәк дивар кағызы фабрикчиләри бир-биринин ардынча даим фәһләләри машынларла әвәз етсинләр.

Ады чәкилән мәддаһлар әслиндә һеч капиталын бу чүр азад олунмасыны нәзәрдә тутмурлар да. Онлар азад олунан фәһләләрин јашајыш васитәләрини нәзәрдә тутурлар. Инкар етмәк олмаз ки, мәсәлән, јухарыда көстәрилән мисалда машынлар 50 нәфәр фәһләни кәнар едиб, бунунла да онлары «азад фәһлә» етмәкдән әлавә, ејни заманда 1 500 ф. ст. дәјәриндә јашајыш васитәләрини «азад» едир. Демәли, машынларын фәһләни јашајыш васитәләриндән азад етмәси кими ади вә мә'лум бир факт игтисадчыларын дилиндә о демәкдир ки, машынлар фәһлә үчүн јашајыш васитәләри азад едир, јә'ни бу јашајыш васитәләрини дөндәриб, фәһләни ишләдән капитала чевирир. Көрдүјүмүз кими, һәр шеј ифадә тәрзиндән асылыдыр. Nominibus mollire licet mala[143].

Бу нәзәријјәјә көрә 1 500 ф. стерлинг дәјәриндә олан јашајыш васитәләри, дивар кағызы фабрикиндән чыхарылан әлли фәһләнин әмәји илә өз дәјәрини артыран бир капитал иди. Бир һалда ки, әлли нәфәр фәһлә ишдән чыхарылыр, демәли, бу капитал өз вәзифәсини итирмиш олур вә һәмин әлли нәфәр фәһлә тәрәфиндән јенә дә мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунмаға имкан верән јени бир «тәтбиголунма» тапынчаја гәдәр сакит ола билмир. Белә чыхыр ки, капитал илә фәһләләр тез-кеч јенә бирләшмәлидирләр вә о заман иш тә'мин олунмасы көз габағындадыр. Демәли, машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин изтираблары да бу дүнјанын сәрвәтләри кими фанидир.

1 500 ф. стерлинг мәбләғиндә јашајыш васитәләри һеч вахт, ишдән чыхарылан фәһләләрә бир капитал кими гаршы дурмамышдыр. Онлара бир капитал кими гаршы дуран мәбләғ инди машынлара чеврилмиш олан 1 500 ф. ст. иди. Јахындан диггәт

јетирдикдә мә'лум олур ки, бу 1 500 ф. ст. ишдән чыхарылан 50 фәһләнин һәр ил истеһсал етдији дивар кағызынын анчаг, һәмин фәһләләрин өз саһибкарлары тәрәфиндән онлара әмәк һаггы олараг верилән—натурал шәкилдә дејил, пул шәклиндә верилән һиссәсидир. 1 500 ф. стерлингә чеврилмиш олан бу дивар кағызларынын мүгабилиндә онлар ејни мәбләғдә јашајыш васитәләри алырдылар. Она көрә бу ахырынчылар онлар үчүн бир капитал дејил, әмтәә иди, онлар өзләри дә бу әмтәәнин мүгабилиндә муздлу фәһлә дејил, алычы идиләр. Машынлар онлары алғы васитәләриндән «азад» етдијинә көрә, онлар алычыдан дөнүб гејри-алычы олурлар. Буна көрә дә мүвафиг әмтәәләрә олан тәләб азалыр. Voilà tout [вәссалам]. Әкәр тәләбин бу азалмасы мүгабилиндә һәлә башга бир јердә тәләб артыб онун кәсирини долдурмурса, онда әмтәәләрин базар гијмәти ашағы дүшүр. Гијмәтләрин бу чүр ашағы дүшмәси әкәр нисбәтән узун мүддәт вә хејли мигдарда давам етсә, онда һәмин әмтәәләрин истеһсалында ишләјән фәһләләрин ишдән чыхарылмасы башланыр. Кечмишдә зәрури јашајыш васитәләри истеһсал едән капиталын бир һиссәси инди башга формада тәкрар истеһсал олуначагдыр. Базар гијмәтләри ашағы дүшдүкдә вә капитал өз јерини дәјишдирдикдә, зәрури јашајыш васитәләри истеһсалында ишләјән фәһләләр дә өз әмәк һагларынын бир һиссәсиндән «азад олунурлар». Беләликлә, машынын фәһләләри јашајыш васитәләриндән азад едиркән ејни заманда бу васитәләри һәмин фәһләләрә иш верән капитала чевирдијини сүбут етмәк әвәзиндә чәнаб мәддаһ өзүнүн сынанмыш олан тәләб вә тәклиф ганунунун көмәји илә сүбут етмәјә чалышыр, әксинә, машын һеч дә јалныз өзүнүн тәтбиг олундуғу саһәдә дејил, өзүнүн тәтбиг олунмадығы истеһсал саһәләриндә дә фәһләләри күчәјә төкүр.

Игтисади никбинлијин тәһриф етдији керчәк фактлар беләдир: машынын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләр е'малатханадан әмәк базарына кедир вә орада, капиталист истисмары үчүн јарарлы олан иш гүвәләринин сајыны артырыр. Биз једдинчи һиссәдә көрәчәјик ки, бурада машынларын тә'сири фәһлә синфи үчүн иш тә'мин олунмасы кими гәләмә верилдији һалда, һәгигәтдә бу тә'сир фәһлә синфи үчүн ән дәһшәтли бир бәладыр. Бурада исә анчаг ону гејд едәк ки, бир сәнаје саһәсиндән чыхарылан фәһләләр, әлбәттә, башга бир саһәдә өзләринә иш ахтара биләрләр. Әкәр онлар иш тапыр, беләликлә дә, өзләри илә бирликдә азад едилмиш олан јашајыш васитәләри арасында әлагә јенидән бәрпа олунурса, бу һеч дә кечмишдә ишә гојулан вә инди машынлара чеврилмиш олан капиталын васитәси илә дејил, тәтбиг олунмаг саһәси ахтаран јени, әлавә капиталын васитәси илә баш верир. Һәтта

белә олмуш олса да, јенә онларын перспективләри бир һеч дәрәчәсиндәдир! Әмәк бөлкүсүнүн корладығы бу бичарәләрин өз көһнә фәалијјәт даирәләриндән кәнарда дәјәри о гәдәр аздыр ки, онлар јалныз, даим һәдсиз долу олан бир нечә азмаашлы ашағы әмәк саһәсинә јол тапа билирләр[215]. Сонра, һәр бир сәнаје саһәси һәр ил јени адамлар ахыны чәзб едир вә бу ахын һәмин сәнаје саһәсинә мүнтәзәм әвәзетмә вә артма үчүн лазыми ишчиләр верир. Машынлар о вахта гәдәр мүәјјән сәнаје саһәсиндә ишләјән фәһләләрин бир һиссәсини азад етдикдә исә, әвәзедичи ишчиләр дә јенидән тәгсим олунур вә башга әмәк саһәләринә кедирләр, башланғычда азад олунанларын чоху исә, кечид дөврүндә сәфаләтә уғрајыб мәһв олур.

Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, машынларын фәһләни јашајыш васитәләриндән «азад етмәси» үчүн һеч дә машынларын өзү мәс'ул дејилдир. Машынлар өз тәтбиг едилдикләри саһәдә мәһсулу учузлашдырыр, артырыр вә башга сәнаје саһәләриндә истеһсал олунан јашајыш васитәләри күтләсинә илк заманлар тохунмур. Демәли, машынлар тәтбиг едиләндән сонра вә бундан габаг чәмијјәтин сәрәнчамында, иллик мәһсулун хејли һиссәсинин ишләмәјәнләр тәрәфиндән исраф едилдији һәлә кәнара гојулса, азад олунмуш фәһләләр үчүн әввәлки гәдәр вә ја даһа артыг мигдарда јашајыш васитәләри мөвчуд олмушдур. Игтисади мәддаһлығын pointe-си [бәһанәси] дә мәһз бундан ибарәтдир! Машынларын капиталистчәсинә тәтбигиндән ајрылмаз олан зиддијјәт вә антагонизмләр јохдур, чүнки бунлары доғуран машынларын өзү дејил, машынларын капиталистчәсинә тәтбиг едилмәсидир! Бир һалда ки, машын өзлүјүндә иш вахтыны азалдыр, онун капиталистчәсинә тәтбиги исә иш күнүнү узадыр; бир һалда ки, машын өзлүјүндә әмәји јүнкүлләшдирир, онун капиталистчәсинә тәтбиги исә әмәјин интенсивлијини артырыр; бир һалда ки, машын өзлүјүндә инсанын тәбиәт гүввәләри үзәриндә гәләбәси демәкдир, онун капиталистчәсинә тәтбиги нәтичәсиндә исә инсан тәбиәт гүввәләринин әсарәти алтына дүшүр; бир һалда ки, машын өзлүјүндә истеһсалчынын сәрвәтини артырыр, капиталистчәсинә тәтбиг олундугда исә истеһсалчыны паупәрә дөндәрир вә и. а.—белә бир һалда буржуа игтисадчысы садәчә олараг дејир ки, машынын өзлүјүндә нәзәрдән кечирилмәси там инан-

---

[215]) Бир нәфәр рикардочу, Ж. Б. Сејин чәфәнкијатына гаршы мүбаһисә едиркән бу хүсусда дејир: „Инкишаф етмиш әмәк бөлкүсү шәраитиндә фәһләнин мәһарәти анчаг онун ихтисаслашмыш олдуғу хүсуси саһәдә ишә јараја биләр; фәһлә өзү бир нөв машындыр. Буна көрә тутугушу кими бош-бош данышмағын, һәр шејдә өз сәвијјәсини ахтарыб тапмаг мејли вардыр демәјин һеч бир фајдасы ола билмәз. Биз әтрафымыза бир нәзәр салсаг көрәрик ки, онлар узун мүддәт өз сәвијјәләрини тапа билмирләр, тапсалар да бу сәвијјә, просесин әввәлиндәки сәвијјәдән ашағы олур“ („An Inquiry nnto those Principles respecting the Nature of Demand etc.“. London, 1821, p. 72).

дырычы бир тәрздә сүбут един ки, бүтүн бу ашкар зиддијјәтләр анчаг мәзмунсуз керчәклијин заһири көрүнүшүдүр, өзлүјүндә исә, бу сәбәбдән нәзәријјәдә дә бунлар әсла мөвчуд дејилдир. Беләликлә, буржуа игтисадчысы өзүнү даһа һәр чүр баш сындырмаг лүзумундан гуртарыр, бундан да әлавә о өз әлејһдарларына белә бир чәфәнкијаты иснад верир ки, куја о, машынын капиталистчәсинә тәтбиг олунмасына гаршы дејил, машынын өзүнә гаршы мүбаризә апарыр.

Әлбәттә, буржуа игтисадчысы бурада мүвәггәти дилхорлуглар баш вердијини һеч дә инкар етмир; лакин, мә'лум олдуғу үзрә, һәр медалын өз тәрс үзү дә олур! Машындан капиталист үсулу илә дејил, башга бир үсул илә истифадә едилә биләчәји буржуа игтисадчысы үчүн ағлакәлмәз бир шејдир. Демәли, онун нәзәриндә фәһләнин машын васитәси илә истисмар едилмәси илә фәһләнин машыны истисмар етмәси ејни шејдир. Буна көрә дә, машынларын капиталист үсулу илә тәтбиг едилмәсинин һәгигәтдә нә олдуғуну ачыб көстәрәнләр, үмумијјәтлә машынларын тәтбигини истәмәјәнләр имиш, ичтимаи тәрәггинин дүшмәни имиш![216]). Бу лап мәшһур гулдур Билл Сајксын сөзләринә бәнзәјир: «Чәнаб һакимләр, доғрудур, бу тачирләрин башы кәсилмишдир. Лакин буна мүгәссир мән дејиләм, бычагдыр. Олмаја, белә мүвәггәти дилхорлуглар үзүндән биз бычаг ишләдилмәсини гадаған едәчәјик? Бир јахшыча дүшүнүн! Бычаг олмаса, әкинчилик вә сәнәткарлыг нечә олар? Бычаг чәрраһлыгда инсаны өлүмдән хилас етмирми, анатомун әлиндә бычаг елм аләти дејилдирми? Бундан башга, бычаг кеф мәчлисиндә инсанын кәрәкли бир көмәкчиси дејилдирми? Бычағы мәһв етсәниз, бизи керијә, ән гәдим барбарлыг дөврүнә гајтармыш оларсыныз»[216 а]).

Машынлар өз тәтбиг едилдикләри әмәк саһәләриндән фәһләләри лабүд сурәтдә сыхышдырыб чыхартсалар да, башга әмәк саһәләриндә иши чохалда биләрләр. Лакин бу тә'сирин иш тә'мин етмәк нәзәријјәси дејилән шејә гәтијјән дәхли јохдур. Һәр бир машын мәһсулу, мәсәлән машында тохунан бир аршын пәрчә, бу машынын сыхышдырыб арадан чыхартдығы јекчинс әл әмәји мәһсулундан учуз олдуғуна көрә, бурадан белә бир мүтләг ганун алыныр: әкәр машын үсулу илә истеһ-

---

[216]) Бу ловға кретинизмин маһир усталарындан бири дә Мак-Куллохдур. Бу адам 8 јашында ушаглара мәхсус гејри-тәбии бир саддәдилликлә дејир: „Фәһләнин ихтисасыны кетдикчә даһа чох артырыб ону әввәлки гәдәр вә ја әввәлкиндән аз әмәк сәрф етмәклә кетдикчә даһа чох мәһсул истеһсал едә биләчәји дәрәчәјә чатдырмаг фајдалыдырса, фәһләнин бу нәтичәни әлдә етмәсинә даһа јахшы көмәк едән машынлардан истифадә етмәси кәрәк бундан аз фајдалы олмасын“ (*Mac-Culloch.* „Principles of Political Economy“. Edinburgh. 1830, p. 166).

[216а]) „Әјирмә машынынын ихтирачысы Һиндистаны вар-јохдан чыхартды, лакин бу бизи о гәдәр дә мүтәәссир етмир“ (*A. Thiers.* „De la Propriété“. [Paris, 1848, p. 275)]. Ч-б Тјер бурада әјирмә машыныны механики тохума дәзкаһы илә гарышдырыр, лакин бу бизи „о гәдәр дә мүтәәссир етмир“.

сал олунан әмтәәләрин үмуми мигдары, бунларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы сәнәт вә ја мануфактура әмтәәләринин үмуми мигдарына бәрабәр галырса, онда сәрф едилән әмәјин үмуми мигдары азалмыш олур. Әмәк васитәләринин,—машынларын, көмүр вә саирәнин,—өзүнүн истеһсалы илә әлагәдар оларак артыг сәрф едилән әмәјин мигдары, машынларын тәтбиги нәтичәсиндә гәнаәт едилән әмәјин мигдарындан аз олмалыдыр. Јохса машынла истеһсал едилән мәһсул әл илә истеһсал едилән мәһсулдан учуз олмазды, бәлкә баһа оларды. Лакин әввәлкиндән аз мигдар фәһләнин машынла истеһсал етдији әмтәәләрин үмуми күтләси нәинки дәјишмәз галыр, һәтта, әксинә, онларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы сәнәт әмтәәләринин үмуми күтләсиндән чох-чох артыг олур. Фәрз едәк ки, машынла һазырланмыш 400 000 аршын парчаны истеһсал едән фәһләләрин сајы әл илә һазырланмыш 100 000 аршын парчаны истеһсал едән фәһләләрин сајындан аздыр. Дөрд гат артыг мәһсулда олан хам материал да дөрд гат артыгдыр. Демәли, хам материал истеһсалы дөрд гат артмалыдыр. Сәрф олунмуш әмәк васитәләринә,—мәсәлән бина, көмүр, машын вә саирәјә,—кәлинчә, бунларын истеһсалы үчүн лазым олан әлавә әмәјин артмасынын һәдләри, фәһләләрин сајы еј'ни олмагла машында истеһсал едилән мәһсулун мигдары илә әл илә истеһсал едилән мәһсулун мигдары арасындакы фәрг нисбәтиндә дәјишилир.

Буна көрә сәнајенин бир саһәсиндә машынлы истеһсал кенишләндикдә, биринчи нөвбәдә, һәмин саһәјә онун истеһсал васитәләрини верән башга саһәләрин истеһсалы да артыр. Ишләјән фәһлә күтләсинин бу сәбәбдән нә гәдәр артмасы, иш күнүнүн мә'лум узунлуғу вә әмәјин мә'лум интенсивлији шәраитиндә тәтбиг олунан капиталларын тәркибиндән, јә'ни онларын сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләри арасындакы нисбәтдән асылыдыр. Бу нисбәтин өзү дә, һәмин сәнаје саһәсини машынларын артыг нә дәрәчәдә әһатә етмиш олдуғундан вә ја әһатә етмәкдә олмасындан асылы олараг хејли дәјишилир. Инкилтәрәдә машын тәтбиги инкишаф етдикчә, көмүр вә филиз мә'дәнләриндә ишләмәјә мәһкум олан фәһләләрин сајы олдугча артмышдыр, һәрчәнд ахырынчы он илләр әрзиндә мә'дән ишиндә јени машынларын тәтбиги бу артманы ләнкитмәкдәдир[217]. Машын илә бирликдә јени нөв фәһлә—машын истеһ-

[217]) 1861-чи ил сијаһысынын вердији мә'лумата көрә (II чилд, Лондон 1863) Инкилтәрә вә Уелс көмүр мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин сајы 246 613 нәфәр, о чүмләдән 20 јашындан ашағы 73 546 нәфәр вә 20 јашындан јухары 173 067 нәфәр олмушдур. 20 јашындан ашағы оланларын 835 нәфәри 5—10 јашында, 30 701 нәфәри 10—15 јашында, 42 010 нәфәри исә 15—19 јашындан ашағы оланлардыр. Дәмир, мис, гургушун, галај вә с. мә'дәнләриндә ишләјәнләр 319 222 нәфәрдир.

сал едән фәһлә дә мејдана кәлир. Артыг биз билирик ки, машынлы истеһсал бу истеһсал саһәсини дә кетдикчә даһа артыг бир дәрәҹәдә әһатә етмәкдәдир[218]. Сонра, хам материала кәлдикдә[219], шүбһәсиздир ки, мәсәлән, ипликәјирмә сәнајесинин ҹошгун инкишафы Бирләшмиш Штатларда памбыг бечәрилмәсини, бунунла бирликдә исә Африка гул алверини бөјүк бир сүр'әтлә ирәлиләтмәкдән башга, зәнҹи төрәтмәји сәрһәддәки гулдарлыг штатлары дејилән штатлар үчүн әсас пешә етди. 1790-чы илдә, илк дәфә Бирләшмиш Штатларда гуллар сијаһыја алындығы заман онларын сајы 697 000 нәфәр иди, 1861-ҹи илдә исә тәхминән дөрд милјона чатмышды. Дикәр тәрәфдән о да ејни дәрәҹә доғрудур ки, механики јун фабрикләринин ҹошгун инкишафы илә бәрабәр әкин јерләринин кетдикчә даһа кениш мигјасда гојун отлагларына чеврилмәси, кәнд тәсәррүфат фәһләләринин күтләви сурәтдә говулмасына вә «артыг» фәһлә һалына дүшмәсинә сәбәб олду. Ирландијада бу просес һәлә индијә гәдәр давам етмәкдәдир,—Ирландијанын 1845-ҹи илдән сонра тәхминән јарыбајары азалмыш олан әһалиси азалдылыб бу өлкәдәки лендлордларын вә ҹәнаб инкилис јун фабрикчиләринин тәләбатына там ујғун бир мигдара ендирилир.

Әкәр машын, әмәк ҹисминин өз гәти формасына дүшәнә гәдәр кечмәли олдуғу илк пилләләри вә ја ара пилләләри әһатә едирсә, онда әмәк материалына тәләб артмагла бәрабәр, һәлә јенә дә сәнәт вә ја мануфактура үсулу илә ишләјән вә машын фабрикаты ишләдән әмәк саһәләриндә әмәјә олан тәләб дә артыр. Мәсәлән, машында иплик әјириләндә о гәдәр учуз вә о гәдәр бол иплик верилирди ки, әл илә ишләјән тохуҹулар әсла мәсрәфи артырмадан, илк заманлар бүтүн иш күнүнү ишләјә билирдиләр. Беләликлә онларын кәлири артмышды[220]. Бу сәбәбдән дә фәһләләр ахышыб памбыг парча сәнајесинә кәлирдиләр, та о вахта гәдәр ки, нәһајәт Инкилтәрәдә машынларын—ҹенни, ватер-машын вә мүл-машын—тәтбиги нәтиҹәсиндә мејдана кәлмиш олан 800 000 тохучу, бухар

---

[218] 1861-ҹи илдә Инкилтәрәдә вә Уелсдә машын истеһсалында 60 807 нәфәр чалышырды; бураја фабрикчиләр, онларын приказчикләри вә и. а. ditto [һабелә] бу саһәдәки бүтүн акентләр вә таҹирләр дә дахилдир; нисбәтән хырда машын, мәсәлән тикиш машынлары вә и. а. истеһсал едәнләр, һабелә иш машынлары үчүн аләтләр, мәсәлән иј вә с. истеһсал едәнләр исә бураја дахил дејилдиләр. Бүтүн мүлки мүһәндисләрин сајы 3 329 нәфәр иди.

[219] Дәмир ән мүһүм хам материалларын бири олдуғу үчүн бурада „гејд етмәк лазымдыр ки, 1861-ҹи илдә Инкилтәрәдә вә Уелсдә 125 771 нәфәр дәмиргајыран вар иди; бунларын 123 430 нәфәри киши вә 2 341 нәфәри гадын иди. Кишиләрин 30 810 нәфәри 20 јашындан кичик, 92 620 нәфәри 20 јашынлан бөјүк иди.

[220] „4 нәфәр“ (памбыг парча тохујан) „јашлы адамдан вә ики нәфәр макарачы ушагдан ибарәт бир аилә, кечән әсрин ахырларында вә бу әсрин әввәлләриндә, иш күнү 10 саат олмагла һәфтәлә 4 ф. ст. газанырды; иш чох тә'ҹили оланда даһа чох газана билирдиләр... Кечмишдә онлар иплик тәклифи азлығындан даим корлуг чәкирдиләр“ (*Gaskell*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 25—27).

тохума дәзкаһынын зәрбәси алтында мәһв едилди. Машын үсулу илә бол палтарлыг парча истеһсал едилдикдә, киши вә гадын дәрзиләринин, алт палтар тикәнләрин вә башгаларынын дә сајы ејнилә артыр вә бу һал тикиш машыны мејдана кәләнә гәдәр давам едир.

Нисбәтән аз мигдар фәһлә ишләмәклә машынлы истеһсалын вердији хам материал, јарымфабрикат, иш аләтләри вә и. а. күтләсинин артмасына мүвафиг олараг, бу хам материал вә јарымфабрикатын е'малы бир чох јарынөвләрә бөлүнүр, бу сәбәбдән дә ичтимаи истеһсал саһәләринин чүрбәчүрлүјү даһа чох артыр. Машынлы истеһсал ичтимаи әмәк бөлкүсүнү мануфактурадакындан мүгајисәедилмәз дәрәчәдә чох ирәлиләдир, чүнки машынлы истеһсал өзүнүн әһатә етдији сәнаје саһәләринин мәһсулдар гүввәсини мүгајисәедилмәз дәрәчәдә артырыр.

Машын тәтбигинин ән јахын нәтичәси ондан ибарәтдир ки, машынлар изафи дәјәри, бунунла да бирликдә ону тәчәссүм етдирән мәһсул күтләсини артырыр; демәли, бу нәтичә ондан ибарәтдир ки, машынлар, капиталист синфинин вә онун голганадынын истеһлак етдији субстансијаны артырмагла бирликдә бу ичтимаи тәбәгәләрин өзләрини дә артырыр. Бу тәбәгәләрин сәрвәтинин артмасы вә зәрури јашајыш васитәләри истеһсал етмәк үчүн лазым олан фәһләләрин сајынын даим нисбәтән азалмасы, дәбдәбә шејләринә јени тәләбат доғурмагла бәрабәр бу тәләбаты өдәмәк үчүн јени васитәләр дә доғурур. Ичтимаи мәһсулун кетдикчә даһа чох һиссәси изафи мәһсула чеврилир вә изафи мәһсулун кет-кедә даһа чох һиссәси кетдикчә даһа инчә вә даһа чүрбәчүр формаларда тәкрар истеһсал олунуб истеһлак едилир. Башга сөзлә дејилсә: дәбдәбә шејләринин истеһсалы артыр [221]. Мәһсулларын кетдикчә даһа инчә вә даһа чүрбәчүр шәкил алмасынын бир сәбәби дә, ири сәнајенин дүнја базарында јаратдығы јени шәраитдир. Иш јалныз онда дејилдир ки, харичдә һазырланмыш истеһлак шејләринин чох мигдары вәтән мәһсулларына мүбадилә олунур, иш һабелә ондадыр ки, кетдикчә вәтән сәнајесинә харичдә һазырланмыш вә истеһсал васитәләри кими ишләдилән даһа чох хам материал, ингредијент, јарымфабрикат вә и. а. күтләси дахил олур. Дүнја базарындакы бу мүнасибәтләрин инкишафы илә јанашы олараг, нәглијјат сәнајесиндә әмәјә олан тәләб артыр вә бу сәнаје бир чох јени јарынөвләрә бөлүнүр [222].

---

221) Ф. Енкелс өзүнүн „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“ әсәриндә көстәрир ки, мәһз бу дәбдәбә шејләрини истеһсал еләнләрин чох һиссәси ачыначаглы вәзијјәтдәдир. Бунун бир чох јени сүбутларыны биз, Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын һесабатында тапырыг.

222) 1861-чи илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин тичарәт донанмасында 94 665 дәнизчи ишләјирди.

Фәһләләрин сајы нисби азалдығы һалда истеһсал васитәләринин вә јашајыш васитәләринин артмасы, өз мәһсулунун,—мәсәлән, канал, док, тунел, көрпү вә саирәнин,—анҹаг нисбәтән узаг кәләҹәкдә бәһрә верән истеһсал саһәләриндә әмәјин кенишләнмәсинә тәкан верир. Билаваситә машынлы истеһсал әсасында, ја да она мүвафиг үмуми сәнаје чеврилиши әсасында тамамилә јени истеһсал саһәләри вә, демәли, јени әмәк даирәләри мејдана кәлир. Лакин бунларын үмуми истеһсалдакы хүсуси чәкисини һәтта ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә дә әһәмијјәтли һесаб етмәк олмаз. Бунларда ишләјән фәһләләрин сајы, ән кобуд әл әмәјинә тәләбатын нә дәрәҹәдә тәкрар олунмасына мүтабиг сурәтдә артыр. Инди газ заводларыны, телеграфијаны, фотографијаны, параход вә дәмирјол ишләрини һәмин гәбил сәнајенин башлыҹа саһәләриндән һесаб етмәк олар. 1861-ҹи ил сијаһысынын (Инкилтәрә вә Уелс үчүн) мә'луматына көрә газ сәнајесиндә (газ заводлары, механики апаратлар истеһсалы, газ компанијаларынын акентләри вә и. а.) 15 211 нәфәр, телеграфијада 2 399 нәфәр, фотографијада 2 366 нәфәр, кәмичиликдә 3 570 нәфәр вә дәмир јолларда 70 599 нәфәр ишләјир, о ҹүмләдән аз-чох даими ишләјән 28 000 нәфәр «ихтисассыз» јергазанлар, инзибати вә тиҹарәт ишчиси вардыр. Демәли, бу беш јени сәнаје саһәләриндә ишләјәнләрин үмуми сајы 94 145 нәфәрдир.

Нәһајәт, ири сәнаједә мәһсулдар гүввәнин сон дәрәҹә јүксәлмәси вә бунунла јанашы бүтүн дикәр сәнаје саһәләриндә иш гүввәси истисмарынын интенсив вә екстенсив артмасы, фәһлә синфинин кетдикҹә даһа чох һиссәсини гејри-мәһсулдар ишләтмәјә, беләликлә дә «ев гуллугчулары синфи» ады илә, мәсәлән: нөкәр, кәниз, лакеј вә и. а. кими гәдим ев көләләрини кетдикҹә даһа кениш даирәдә тәкрар истеһсал етмәјә имкан верир. 1861-ҹи ил сијаһысынын вердији мә'лумата көрә Инкилтәрәнин вә Уелсин бүтүн әһалиси 20 066 224 нәфәр олмушдур, бунларын 9 776 259 нәфәри киши, 10 289 965 нәфәри гадындыр. Бу рәгәмдән гоҹалығa көрә, јахуд јаш азлығына көрә әмәк габилијјәти олмајанлар, һабелә бүтүн «гејри-мәһсулдар» гадынлар, јенијетмәләр вә ушаглар, сонра да һөкумәт, кешишләр, јуристләр, гошун вә и. а. кими «идеоложи» тәбәгәләр; даһа сонра, јалныз торпаг рентасы, фаиз вә и. а. шәклиндә өзкә әмәјини истеһлак етмәклә мәшғул оланлар; нәһајәт пауперләр, сәфилләр, ҹаниләр вә и. а. чыхылса, истеһсалатда, тиҹарәтдә, малијјә саһәсиндә вә саирәдә мүәјјән шәкилдә иштирак едән бүтүн капиталистләр дә дахил олмагла, мүхтәлиф јашларда олан там 8 милјон киши вә гадын галыр. Һәмин 8 милјон бунлардан ибарәтдир:

Кәнд тәсәррүфат фәһләләри (о чүмләдән чобанлар вә фермерләрин сахладыглары оғлан вә гыз муздурлар)	1 098 261	нәфәр
Памбыг, јун, камвол, кәтан, кәндир, ипәк вә чут мә'мулаты фабрикләриндә, һабелә механики тохума вә кружева истеһсалында ишләјән бүтүн шәхсләр	642 607 [223]	»
Көмүр шахталарында вә филиз мә'дәнләриндә ишләјән бүтүн шәхсләр	565 835	»
Бүтүн металлуркија заводларында (домна собалары, прокат мүәссисәләри вә и. а.) вә чүрбәчүр метал мануфактураларында ишләјәнләр	396 998 [224]	»
Ев гуллугчулары синфи	1 208 648 [225]	»

Әкәр бүтүн тохучу фабрикләриндә ишләјәнләрин сајына көмүр шахталарында вә филиз мә'дәнләриндә ишләјәнләри артырсаг 1 208 442 нәфәр аларыг; биринчиләрин сајына бүтүн метал заводлары вә мануфактураларынын ишчиләрини артырдыгда исә 1 039 605 нәфәр аларыг—һәр ики һалда онларын сајы мүасир ев көләләринин сајындан causdır. Будур машынларын капиталистчәсинә истисмар олунмасынын көзәл нәтичәси!

7. МАШЫНЛЫ ИСТЕҺСАЛЫН ИНКИШАФЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ ФӘҺЛӘЛӘРИН ИТӘЛӘНМӘСИ ВӘ ЧӘЗБ ОЛУНМАСЫ. ПАМБЫГ ПАРЧА СӘНАЈЕСИНДӘ БӨҺРАНЛАР

Ағлы башында олан бүтүн сијаси игтисад нүмајәндәләри е'тираф едирләр ки, јени бир машын тәтбиг едилдикдә, көһнә сәнаје вә мануфактураларын ән әввәл һансылары илә рәгабәтә кирирсә, бунларын фәһләләринә бир таун кими тә'сир көстәрир. Бу игтисадчыларын демәк олар һамысы фабрик фәһләсинин көләлијинә ағлајыр. Лакин онларын һамысынын ирәли сүрдүјү башлыча дәлил нәдән ибарәтдир? Бу дәлил ондан ибарәтдир ки, машынларын тәтбиг едилмәјә башланмасы вә ишти-

[223]) О чүмләдән 13 јашындан јухары кишиләр анчаг 177 596.

[224]) О чүмләдән гадынлар 30 501 нәфәр.

[225]) О чүмләдән кишиләр 137 447 нәфәр. Бу 1 208 648 рәгәминдән, хүсуси шәхсләрин евиндә ишләмәјәнләрин һамысы чыхылмышдыр.

2-чи нәшрә əлавә. 1861-чи илдән 1870-чи иләдәк киши ев гуллугчуларынын сајы демәк олар ки, икигат артмышдыр. Онларын сајы 267 671 нәфәрә чатмышдыр. 1847-чи илдә (аристократ овлагларында) 2 694 горугчу вар иди, 1869-чу илдә исә 4 921.—Лондонда хырда буржуалара гуллуг едән кәнч гызлара халг арасында „little slaveys“, балача гул дејирләр.

рак етмәси дөврүндәки бүтүн фәлакәтләрдән сонра, машынлар сон нәтичәдә әмәк гулларынын сајыны азалтмаг дејил, артырыр! Бәли, сијаси игтисад бир ијрәнч теоремдән,—капиталист истеһсал усулунун әбәдилилијинә вә тәбии зәрурәтинә инанан һәр бир «инсанијјәтпәрвәр» үчүн ијрәнч олан белә бир теоремдир,—зөвг алырлар ки, бу теоремә әсасән һәтта машынлы истеһсал үзәриндә гурулмуш бир фабрик дә мүәјјән јүксәлиш дөврүндән сонра, чох вә ја аз узун сүрән «кечид дөврү» гуртардыгдан сонра, өзүнүн ибтидада күчәјә атдығындан даһа чох фәһләни изтираблар ичиндә боғмаға башлајыр![226].

Доғрудур, бә'зи тимсаллар—мәсәлән, Инкилтәрәнин камвол вә ипәк фабрикләринин тимсалы—көстәрир ки, инкишафын мүәјјән пилләсиндә фабрик сәнајеси саһәләринин сон дәрәчә кенишләнмәси илә бәрабәр, ишләјән фәһләләрин сајы һәм нисби мә'нада, һәм дә мүтләг мә'нада азала билир. 1860-чы илдә парламентин сәрәнчамы илә Бирләшмиш краллығын бүтүн фабрикләриндә хүсуси сијаһы апарылдығы заман Ланкашир, Чешир вә Јоркшир фабрик маһалларынын фабрик мүфәттиши Р Беккерә тапшырылан һиссәсиндә 652 фабрик вар иди; бунларын 570-индә 85 622 бухар тохума дәзкаһы, 6 819 146 иј (ешмә ијләриндән башга), бухар машынларында 27 439 ат гүввәси, су чархларында 1 390 ат гүввәси олмагла һәмин фабрикләрдә 94 119 адам ишләјирди. 1865-чи илдә исә, әксинә, һәмин фабрикләрдә: 95 163 тохума дәзкаһы, 7 025 031 иј, бухар машынларында 28 925 ат гүввәси, су чархларында 1 445 ат гүввәси, 88 913 ишчи вар иди. Демәли, 1860-чы илдән 1865-чи илә гәдәр бу фабрикләрдә бухар тохума дәзкаһлары 11%, ијләр 3%, бухар машынларындакы ат гүввәси 5% артмыш, ишләјәнләрин сајы исә ејни дөврдә 5,5% азалмышдыр[227]. 1852-чи ил илә 1862-чи ил арасында Инкилтәрәнин јун сәнајеси хејли

---

[226]) Әксинә, Ганилин фикринчә машынлы истеһсалын сон нәтичәси ондан ибарәтдир ки, әмәк гулларынын сајы мүтләг мә'нада азалыр, сонра да мигдары артмыш олан „gens bonnêts [„мө'тәбәр адамлар“] һәмин гулларын һесабына јејиб-ичир вә өзләринин „perfectibilité perfectible“сини [„тәкмилләшмәјә габил олан тәкмилләшмә габилијјәтләрини“] инкишаф етдирирләр. Ганил истеһсалын һәрәкәт хәттини чох пис анлајырса да, һәр һалда һисс едир ки, машынын тәтбиг олунмасы ишләјән фәһләләри паупера дөндәрирсә вә машынлар инкишаф етдикдә онларын әввәлчә мәһв етдијиндән артыг мигдарда әмәк гуллары төрәдирсә, демәли машын чох мәш'ум шејдир. Ганилин нөгтеји-нәзәринин сарсаглығыны анчаг онун өз сөзләри илә ифадә етмәк олар; о дејир: „истеһсал вә истеһлак етмәјә мәһкум олан синифләр сајча азалыр, әмәји идарә едән, бүтүн халгын вәзијјәтини јүнкүлләшдирән, она тәсәлли вә мaариф верән... вә әмәк хәрчләринин азалмасы, мәһсулун боллашмасы, истеһлак шејләринин учузлашмасы нәтичәсинин бүтүн не'мәтләрини мәнимсәјән синифләр исә артыр. Бу чәһәтдән бәшәријјәт инсан дүһасынын јарадычылыг зирвәсинә галхыр, динин дәрин сирләринә вагиф олур, инсаны бәд әмәлдән сахлајан әхлаг принсипләри“ („бүтүн не'мәтләри мәнимсәмәк“ вә и. а. принсипләрини) „јарадыр, азадлығы“ („истеһсал етмәјә мәһкум олан синифләрин“ азадлығыны?) „вә һөкмранлығы, итаәт вә әдаләти, борч вә инсанијјәти мүдафиә едән ганунлар јарадыр“. Бу чәфәнкијат ашағыдакы китабдадыр: *Ch. Ganilh.* „Des Systèmes d'Économie Politique etc.“, 2ème èd. Paris, 1821, t. I, p. 224. Мүгајисә ет: јенә орада. сәһ. 212.

[227]) „Reports of Insp, of Fact. for 31st October 1865“, p. 58 sq. Лакин ејни заманда. чохалан фәһләләри ишләтмәк үчүн мадди базис—11 625 бухар тохума дәзкаһына, 628. 576 ијә, 2 695 бухар вә су ат гүввәсинә малик 110 јени фабрик јарадылмышды (јенә орада).

кенишләнмиш, ишләјән фәһләләрин сајы исә демәк олар дәјишмәз галмышдыр. «Бу, кечән дөврләрин әмәјини јени тәтбиг едилән машынларын нә гәдәр чох сыхышдырыб арадан чыхартдығыны көстәрир»[228]. Тәҹрүбәдәки бә'зи һалларда, ишләјән фабрик фәһләләринин сајынын артмасы анҹаг заһиридир, јә'ни бу артма машынлы истеһсал әсасында гурулан фабрикләрин кенишләнмәсинин нәтиҹәси дејил, бу фабрикләрә тәдриҹлә јардымчы саһәләрин бирләшмәсинин нәтиҹәсидир. Мәсәлән, 1838—1856-чы илләр дөврүндә (Инкилтәрә) памбыг парча истеһсалында механики тохума дәзкаһларынын вә бу дәзкаһларда ишләјән фабрик фәһләләринин артмасына сәбәб садәҹә олараг бу саһәнин кенишләнмәси иди; башга фабрикләрдә исә, әксинә, бунун сәбәби, әввәлләр инсан әзәләләринин күҹү илә һәрәкәтә кәтирилиб халча, бафта, кәтан вә и. а. тохујан дәзкаһлар үчүн инди бухар гүввәси тәтбиг едилмәси иди[229]. Демәли, һәмин фабрик фәһләләринин сајынын артмасы садәҹә олараг, ишләјән фәһләләрин үмуми сајынын азалмасынын ифадәси иди. Нәһајәт, биз бурада әсла белә бир ҹәһәтин үзәриндә дајанмырыг ки, метал фабрикләриндән башга һәр јердә фабрик ишчиләринин хејли һиссәси јенијетмәләрдән (18 јашындан ашағы оланлардан), гадын вә ушаглардан ибарәтдир.

Бунунла белә ајдындыр ки, машынларын бир јығын фәһләни фе'лән әвәз етмәсинә вә ја әвәз едә биләҹәјинә бахмајараг, ән нәһајәт, фабрик фәһләләринин сајы сыхышдырылыб ишдән чыхарылан мануфактура фәһләләринин вә ја сәнәткарларын сајындан артыг ола биләр, чүнки машынлы истеһсалын өзү артыр, јә'ни бир нөвдән олан фабрикләр чохалыр вә ја мөвҹуд фабрикләрин һәҹми бөјүјүр. Фәрз едәк ки, һәфтәдә сәрф едилән капиталын, мәсәлән 500 ф. стерлинглик капиталын көһнә истеһсал үсулу шәраитиндә $^2/_5$ һиссәси сабит капиталдан вә $^3/_5$ һиссәси дәјишән капиталдан ибарәт иди, јә'ни 200 ф. ст. истеһсал васитәләринә вә мисал үчүн, һәр фәһләјә 1 ф. ст. һесабы илә 300 ф. стерлинг дә иш гүввәсинә сәрф олунурду. Машынлар тәтбиг едилдикдә бүтүн капиталын гурулушу дәјишилир. Инди онун $^4/_5$ һиссәси сабит капиталдан вә $^1/_5$ һиссәси дәјишән капиталдан ибарәтдир, башга сөзлә дејилсә, иш гүв-

---

228) „Reports etc. for 31st October 1862“, p. 79.

2-чи нәшрә әлавә. 1871-чи ил декабрын ахырларында фабрик мүфәттиши А. Редгрејв Брадфордда, „New Mechanics' Institution“да етдији бир мә'рузәдә демишди: „Бир замандан бәри мәни, јун фабрикләринин заһири көрүнүшүнүн чох дәјишилмәси һејрәтә салмаға башламышдыр. Кечмишдә бу фабрикләр гадын вә ушагла долу олдуғу һалда, инди дејәсән бүтүн ишләри машын көрүр. Фабрикчиләрдән бири мәним суалыма белә изаһат верди: көһнә систем заманы мән 63 адам ишләдирдим; тәкмилләшмиш машынлар тәтбиг едилдикдән сонра мән өз фәһләләримин сајыны 33-ә endирдим, бу јахынларда исә, јени бөјүк дәјишикликләр нәтиҹәсиндә онларын сајыны 33-дән 13-ә ендирә билдим“.

229) „Reports etc. for 31st October 1856“, p. 16.

вәсинә чәми 100 фунт стерлинг сәрф едилир. Демәли, әввәл ишләјән фәһләләрин үчдә ики һиссәси ишдән чыхарылыр. Әкәр һәмин фабрик истеһсалы кенишләнирсә вә, истеһсал шәртләри дәјишмәз галмагла, бу истеһсала гојулмуш бүтүн капитал 500 фунт стерлингдән артыб 1 500 фунт стерлингә чатырса, онда 300 фәһлә—мәһз сәнаје ингилабындан әввәлки гәдәр фәһлә ишләјәчәкдир. Әкәр тәтбиг едилән капитал даһа чох артыб 2 000 фунт стерлингә чатарса, онда 400 фәһлә, јә'ни ишләрин әввәлки үсул илә апарылдығы заманындакындан $^1/_3$ артыг фәһлә ишләјәчәкдир. Ишләјән фәһләләрин сајы мүтләг мә'нада 100 нәфәр артмыш, нисби мә'нада исә, јә'ни аванс едилмиш олан бүтүн капиталын мигдарына нисбәтән исә 800 нәфәр азалмышдыр, чүнки ишләрин әввәлки үсул илә апарылдығы шәраитдә 2 000 ф. стерлинглик капитал 400 нәфәр дејил, 1 200 нәфәр фәһлә тәтбиг едәрди. Демәли, ишләјән фәһләләрин сајынын нисби азалмасы илә бирликдә мүтләг мә'нада артмасы да мүмкүндүр. Биз јухарыда фәрз етмишдик ки, капиталын бүтөвү артдыгда онун тәркиби дәјишилмир, чүнки истеһсал шәртләри дәјишмәз галыр. Лакин инди биз билирик ки, һәгигәтдә машынлы истеһсалын инкишафынын һәр аддымында капиталын машынлардан, хам материалдан вә саирәдән ибарәт олан сабит һиссәси артыр, иш гүввәсинә сәрф олунан дәјишән һиссәси исә азалыр; биз ону да билирик ки, истеһсалын тәкмилләшмәси һеч бир башга истеһсал үсулу шәраитиндә машынлы истеһсалда олдуғу гәдәр даими олмур, бу сәбәбдән дә бүтүн капиталын гурулушу бурадакы гәдәр дәјишкән дејилдир. Лакин мөвчуд техники базис әсасындакы фасиләләр вә халис кәмијјәт кенишләнмәси ејни бир даимиликлә һәмин даими дәјишилмәләрин арасыны кәсир. Буна көрә дә ишләјән фәһләләрин сајы артыр. Мәсәлән, Бирләшмиш краллығын памбыг, јун, камвол, кәтан вә ипәк парча фабрикләриндәки бүтүн фәһләләрин сајы 1835-чи илдә анчаг 354 684 нәфәр икән 1861-чи илдә тәкчә бухар дәзкаһларында ишләјән тохучуларын (8 јашындан башламыш ән мүхтәлиф јашларда олан киши вә гадын тохучуларын) сајы 120 654 нәфәр иди. Әлбәттә, һәлә 1838-чи илдә Инкилтәрәдә өз аилә үзвләри илә бирликдә 800 000 нәфәр әл илә ишләјән памбыг парча тохучусу олдуғу нәзәрә алынса, һәмин артым о гәдәр чох көрүнмәз[230]; биз һәлә

[230] „Әл илә ишләјән тохучуларын“ (памбыгдан вә памбыг гарышыглы дикәр хаммал нөвләриндән парча тохујанларын) „изтираблары крал комиссијасы тәрәфиндән јохланмышды вә онларын фәлакәт ичиндә олдуғуну тәәссүфлә е'тираф етмишдиләрсә дә, јенә дә онларын вәзијјәтинин јахшылашачағыны (!) тәсадүф вә заманын өһдәсинә бурахмышдылар вә үмид етмәк олар ки, инди“ (20 ил кечәндән сонра!) „онларын бу изтираблары демәк олар (nearly) јох олмушдур, бу исә, чох еһтимал ки, бухар тохума дәзкаһларынын инди сон дәрәчәдә кениш јајылмасынын нәтичәсидир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, p. 15).

Асијада вә Авропа континентиндә әл илә ишләјән вә сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш олан тохучулардан әсла бәһс етмирик.

Бу мәсәләдә бир нечә мүлаһизә галыр ки, бунлары ирәли сүрүркән биз гисмән, өз нәзәри шәрһимизин һәлә кәлиб чатмадығы мүнасибәтләрин халис фактик чәһәтинә тохуначағыг.

Нә гәдәр ки, машынлы истеһсал мүәјјән сәнаје саһәсиндә ән'әнәви сәнәт вә ја мануфактура һесабына кенишләнир, онун мүвәффәгијјәт газаначағы, мәсәлән, ијнәли түфәнклә силаһланмыш ордунун ох илә силаһланмыш бир орду үзәриндә мүвәффәгијјәт газаначағы гәдәр шәксиздир. Машынын һәлә өзүнә тәтбиг даирәси әлдә етмәкдә олдуғу бу илк дөврүн, машын васитәси илә фөвгәл'адә мәнфәәтләр истеһсал едилдији үчүн, һәллиедичи әһәмијјәти вардыр. Бу мәнфәәтләр өзлүјүндә сүр'әтлә јығым мәнбәји олмагдан башга, даим тәкрар әмәлә кәлән вә тәтбиг олунмаг үчүн јени саһәләр ахтаран әлавә ичтимаи капиталын хејли һиссәсини дә, хүсуси бир әлверишли вәзијјәтдә олан һәмин истеһсал саһәсинә чәлб едир. Фыртына вә тәзјиг вәзијјәтинин илк дөврүндәки хүсуси әлверишли чәһәтләр машынларын илк дәфә тәтбиг олундуғу истеһсал саһәләриндә даим тәкрар олунур. Лакин фабрик кифајәт гәдәр интишар тапдыгда вә мүәјјән јеткинлик дәрәчәсинә чатдыгда, хүсусилә дә фабрикин техники тәмәли олан машынлар өзләри дә машын васитәси илә истеһсал олунмаға башладығы заман, һәм көмүр вә дәмир һасилатында, һәм дә метал е'малында вә нәглијјат ишиндә ингилаб баш вердији заман, гыса дејилсә, ири сәнајејә ујғун олан үмуми истеһсал шәраити әмәлә кәлдији заман машынлы истеһсал елә бир еластиклик, елә бир сүр'әтли сычрајыш јолу илә кенишләнмәк габилијјәти кәсб едир ки, онун гаршысына анчаг хам материал вә сатыш базары һәдд гоја билир. Лакин машынлар, бир тәрәфдән, хам материалын билаваситә артмасына доғру апарыр, нечә ки, мисал үчүн, лифајырма машыны памбыг истеһсалыны артырмышдыр[231]. Дикәр тәрәфдән дә, машын мәһсулунун учузлуғу, һабелә нәглијјат вә рабитә васитәләриндәки чеврилиш харичи базарлар фәтһ едилмәси үчүн васитә олур. Машынлы истеһсал бу базарларда сәнәт истеһсалыны јыхыб дағыдараг зорла һәмин базарлары мүвафиг хам материалын истеһсал мәнбәләринә чевирир. Мәсәлән, Ост-Һинд Бөјүк Британија үчүн памбыг, јун, кәндир, чүт, индиго вә и. а. истеһсал етмәјә мәчбур едил-

---

231) Машынын хам материал истеһсалына тә'сир көстәрмәсинин башга методлары үчүнчү китабда гејд олуначагдыр.

мишдир[282]). Ири сәнаје өлкәләриндә фәһләләрин даим «артыг» фәһләјә дөндәрилмәси бу өлкәләрин әһалисини көчүб башга јерләрә кетмәјә мәчбур едир вә өзкә өлкәләрин мүстәмләкәләшдирилмәсинә сәбәб олур, бунлар метрополија үчүн хам материал истеһсалы плантасијаларына чеврилир, нечә ки, мәсәлән, Австралија јун истеһсалы мәканына чеврилмишдир[233]). Башлыча машынлы истеһсал мәркәзләрининин мәканларына ујғун олан јени бејнәлхалг әмәк бөлкүсү јараныб, јер күрәсинин бир һиссәсини онун әсасән сәнаје истеһсалы саһәси олан дикәр һиссәси үчүн әсасән әкинчилик саһәсинә чевирир. Бу ингилаб, әкинчиликдә баш верән вә бурада һәләлик әтрафлы тәдгиг едилмәли олмајан чеврилишләрлә сых әлагәдардыр[234]).

Ҹ-б Гладстонун тәшәббүсү илә ашағы палата 1867-чи ил февралын 18-дә сәрәнчам вермишди ки, Бирләшмиш краллығын 1831-чи илдән 1866-чы илә гәдәр ун вә дән һалында идхал вә ихрач етдији тахыл һаггында статистика мә'луматы топланылсын. Мән ашағыда бу мә'луматын јекуну нәтиҹәсини верирәм. Ун квартер һесабы илә дәнә чеврилмишдир[144].

---

[232]) Ост-Һинддән Бөјүк Британијаја памбыг ихрачы:
1846-чы ил 34 540 143 ф., ***1860-чы ил*** 204 141 168 ф., ***1865-чи ил*** 445 947 600 ф.

Ост-Һинддән Бөјүк Британијаја јун ихрачы:
1846-чы ил 4 570 581 ф., ***1860 -чы ил*** 20 214 173 ф., ***1865-чи ил*** 20 679 111 ф.

[233]) Үмид Бурнундан Бөјүк Британијаја јун ихрачы:
1846-чы ил 2 958 457 ф., ***1860-чы ил*** 16 574 345 ф., ***1865-чи ил*** 29 920 623 ф.

Австралијадан Бөјүк Британијаја јун ихрачы:
1846-чы ил 21 789 346 ф., ***1960-чы ил*** 59 166 616 ф., ***1865-чи ил*** 109 734 261 ф.

[234]) Бирләшмиш Штатларын игтисади инкишафынын өзү, Авропа вә хүсусән Инкилтәрә ири сәнајесинин мәһсулудур. Бирләшмиш Штатлара онун индики (1866-чы илдәки) вәзијјәтиндә һәлә јенә Авропанын мүстәмләкәси кими бахмаг лазымдыр. {*4-чү нәшрә гејд.* „О вахтдан бәри Бирләшмиш Штатлар, өз мүстәмләкә характерини һәлә јенә тамамилә итирмәмиш олса да, инкишаф едиб дүнјанын икинчи сәнаје өлкәси дәрәчәсинә чатмышдыр.— *Ф. Э.*}

Бирләшмиш Штатлардан Бөјүк Британијаја памбыг ихрачы (фунт һесабы илә):

1846-чы ил 401 949 393 ***1852-чи ил*** 765 630 544
1859-чу ил 961 707 264 ***1860-чы ил*** 1 115 890 608

Бирләшмиш Штатлардан Бөјүк Британијаја тахыл вә и. а. ихрачы
(инкилис сентнери һесабы илә):

	1850-чи ил	1862-чи ил
Буғда	16 202 312	41 033 503
Арпа	3 669 653	6 624 800
Јулаф	3 174 801	4 426 994
Човдар	388 749	7 108
Буғда уну	3 819 440	7 207 113
Гарабашаг	1 054	19 571
Гарғыдалы	5 473 161	11 694 818
Веге вә ја Bigg (арпанын хүсуси нөвүдүр)	2 039	7 675
Нохуд	811 620	1 024 722
Пахла	1 822 972	2 037 137
Ихрачын јекуну:	35 365 801	74 083 441

Бешиллик дөврләр вә 1866-чы ил

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Орта һесабла бир илдә идхал (квартер һесабы илә)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Орта һесабла бир илдә ихрач (квартер һесабы илә)	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Орта һесабла идхалын ихрачдан артығы	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Һәр дөврүн орта һесабла бир илиндә әһалинин сајы	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Әһалинин һәр нәфәринин вәтәндәки истеһсалдан әлавә истеһлак етдији тахылын вә саирәнин (квартер һесабы илә) орта мигдары	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

Фабрик истеһсалынын чох бөјүк бир сычрајыш тәрзиндә кенишләнмәси вә дүнја базарындан асылы олмасы нәтичәсиндә лабүд олараг истеһсал гызғынлашыр, бунун ардынча да базарлар һәддән артыг долур, базарлар кичилдикдә исә ифлич вәзијјәти башланыр. Сәнајенин һәјаты, бир-биринин ардынча кәлән орта дәрәчә чанланма, чичәкләнмә, ифрат истеһсал, бөһран вә дурғунлуг дөврләри силсиләсинә чеврилир. Машынлы истеһсал үзүндән фәһләнин иш тапмаг имканынын вә, демәли, онун јашајыш вәзијјәтинин дә е'тибарсыз вә гејри-сабит олмасы, сәнаје тсиклинин дөврләри бу чүр бир-бирини әвәз етдији заман ади бир һала чеврилир. Капиталистләр, истеһсалын чичәкләнмә дөврләриндән башга һәмишә базарда өз фәрди мөвгеләрини сахламаг үстүндә бир-бири илә гызғын мүбаризә апарырлар. Онларын базардакы мөвгеји мәһсулларын учузлуғу илә дүз пропорсионалдыр. Иш гүввәсини әвәз едән мүкәммәл машынлар вә јени истеһсал методлары тәтбиг етмәк үстүндә һәмин сәбәбдән төрәјән рәгабәтдән башга, һәр дәфә елә бир момент кәлир ки, әмтәәләрин учузлашмасына әмәк һаггыны зорла иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы салмаг васитәси илә наил олмаға чалышырлар[235].

Демәли, фабрик фәһләләринин сајынын артмасы, фабрикләрә гојулан бүтүн капиталын нисбәтән чох сүр'әтлә артмасындан ирәли кәлир. Лакин бу просес анчаг, сәнаје тсикләринин јүксәлиш вә тәнәззүл дөврләри дахилиндә баш верир. Бундан әлавә, каһ потенсиал сурәтдә фәһләләрин јерини тутан, каһ да онлары фе'лән сыхышдырыб ишдән чыхаран техники тәрәгги даим һәмин просесин арасыны кәсир. Машынлы истеһсалдакы бу чүр кејфијјәт дәјишмәләри даим фәһләләри фабрикдән кә-

[235]) Лестерлә чәкмә фабрикчиләринин „локауту" нәтичәсиндә күчәјә салынмыш фәһләләрин Инкилтәрә һәмкарлар чәмијјәтләринә 1866-чы илин ијулундакы мүрачиәтнамәсиндә әзчүмлә дејилир: „20 ил бундан әввәл Лестер чәкмә истеһсалында, тикмә үсулунун мыхлама үсулу илә әвәз едилмәси нәтичәсиндә чеврилиш баш вермишди. О заманлар јахшы әмәк һаггы алмаг мүмкүн иди. Чох кечмәдән бу јени үсул хејли кенишләнди. Ән зәриф әмтәә истеһсал едән мүхтәлиф фирмалар арасында күчлү рәгабәт башланды. Лакин бунун ардынча бир аз сонра даһа пис бир рәгабәт—базарда учуз гијмәт (undersell) васитәси илә бир-бирини сыхышдырмаг чәһди башланды. Бунун зәрәрли нәтичәләри чох кечмәдән әмәк һаггынын азалдылмасында ашкара чыхды, һәм дә әмәјин гијмәти о дәрәчә сүр'әтлә ашағы дүшүрдү ки, инди бир чох фирмалар әввәлки әмәк һаггынын анчаг јарысыны верир. Лакин әмәк һаггынын кетдикчә даһа чох ашағы дүшмәсинә бахмајараг, һәр дәфә иш гијмәтләри дәјишдирилдикдә јәгин ки, мәнфәәт артыр".—Фабрикчиләр сәнајенин һәтта әлверишсиз дөврләриндән дә истифадә едирләр, фәһләнин әмәк һаггыны һәддән артыг ашағы салмагла, јә'ни фәһләнин ән зәрури јашајыш васитәләрини ачыгча оғурламагла чох бөјүк мәнфәәт көтүрүрләр. Мисал көстәрәк. Ковентридә ипәк парча тохучулуғундакы бөһрандан бәһс олунур: „Һәм фабрикчиләрдән, һәм дә фәһләләрдән алдығым мә'луматлардан шүбһәсиз көрүнүр ки, әмәк һаггы, харичи истеһсалчыларла рәгабәтин вә башга шәраитин мәчбур етдијиндән чох ашағы салынмышдыр. Тохучуларын чоху 30—40 % ашағы салынмыш әмәк һаггына ишләјир. Тохучу беш ил бундан әввәл бир топ бафта тохујуб 6—7 шиллинг алдығы һалда, инди анчаг 3 шиллинг 3 пенс вә ја 3 шиллинг 6 пенс алыр; кечмишдә 4 шиллинг вә 4 шиллинг 3 пенсә көрүлән бир иш инди анчаг 2 шиллингә вә ја 2 шиллинг 3 пенсә көрүлүр. Әмәк һаггы тәләбин рәвачланмасы үчүн лазым кәлдијиндән чох ашағы салынмышдыр. Һәгигәтдә бир чох бафта нөвләринин тохунмасы үчүн верилән әмәк һаггы ашағы салындығы һалда әмтәәнин гијмәти әсла ашағы дүшмәмишди„ (Комиссија үзвү Ф. Д. Лончун һесабаты. „Children's Employment Commission. 5th Report", 1866, p. 114, № 1).

нар едир вә ја фабрикин гапыларыны јени кәлән фәһләләрин үзүнә бағлајыр, фабрикләр садәчә олараг кәмијјәтчә кенишләндикдә исә, ишдән чыхарылмыш фәһләләрдән башга, јени кәлән фәһләләрә дә иш тапылыр. Беләликлә, фәһләләр даим сәнајејә каһ чәлб олунур, каһ да орадан кәнар олунур, каһ бураја говулур, каһ да бурадан говулур, ејни заманда да, ишә көтүрүлән фәһләләрин чинсијјәти, јашы вә ихтисасы да даим дәјишилир.

Биз Инкилтәрә памбыг парча сәнајесинин мүгәддәратына өтәри бир нәзәр салсаг, фабрик фәһләсинин мүгәддәраты ән ајдын бир шәкилдә мејдана чыхыр.

1770-чи илдән 1815-чи илә гәдәр памбыг парча сәнајеси 5 ил өлкүнлүк вә ја дурғунлуг дөврү кечирмишдир. Бу биринчи 45 иллик дөвр әрзиндә машын тәтбиги вә дүнја базары инкилис фабрикчиләринин инһисарында иди. 1815-чи илдән 1821-чи илә гәдәр өлкүнлүк. 1822-чи вә 1823-чү илләрдә—чичәкләнмә. 1824-чү илдә—комиссијалар әлејһинә ганунун ләғв едилмәси[145], бүтүн фабрикләрин олдугча кенишләнмәси. 1825-чи илдә—бөһран. 1826-чы илдә—памбыг парча сәнајеси фәһләләри арасында чох бөјүк еһтијач вә иғтишашлар. 1827-чи илдә—азачыг јахшылашма. 1828-чи илдә—бухар тохума дәзкаһлары мигдарынын вә ихрачатын хејли артмасы. 1829-чу илдә ихрачат, хүсусән Һиндистана олан ихрачат габагкы илләрин һамысыны өтүб кечир. 1830-чу илдә—базарларын һәддән артыг долмасы, чох бөјүк еһтијач. 1831-чи илдән 1833-чү илә гәдәр арамсыз өлкүнлүк вәзијјәти; Шәрги Асија (Һиндистан вә Чин) илә тичарәт инһисары Ост-Һинд кампанијасынын әлиндән чыхыр. 1834-чү илдә—фабрикләрин чох артмасы вә машынлы истеһсалын интишары, ишләк әлләрин азлыг етмәси; јохсуллар һаггындакы јени ганун кәнд фәһләләринин фабрик маһалларына көчмәсини күчләндирир; әкинчилик графлыгларындан ушагларын күтләви сурәтдә чыхыб кетмәси; ағ гул тичарәти. 1835-чи илдә—чошгун чичәкләнмә; ејни заманда, әл илә ишләјән памбыг парча тохучуларынын ачындан гырылмасы. 1836-чы илдә—күчлү чичәкләнмә. 1837-чи вә 1838-чи илләрдә өлкүнлүк вәзијјәти вә бөһран. 1839-чу илдә—чанланма. 1840-чы илдә—күчлү депрессија, иғтишашлар, гошунун ишә гарышмасы. 1841-чи вә 1842-чи илләрдә—фабрик фәһләләринин дәһшәтли изтираблары. 1842-чи илдә—фабрикчиләр, тахыл ганунларыны ләғв етдирмәк үчүн, фәһләләри фабрикләрдән чыхарырлар; минләрлә фәһлә күтләси Јоркширә јөнәлир, орадан гошун онлары говуб кери гајтарыр, башчылары да Ланкастердә мәһкәмәјә верилир. 1843-чү илдә—бөјүк еһтијач. 1844-чү илдә—чанланма. 1845-чи илдә—күчлү чичәкләнмә. 1846-чы илдә—әввәлчә јүксәлиш давам едир, сонра керијә

һәрәкәт әламәтләри; тахыл ганунларынын ләғв едилмәси. 1847-чи илдә—бөһран, «big loaf» [«бөјүк көмбә»][146] шәрәфинә һәр јердә әмәк һаггынын 10 фаиз вә даһа чох азалдылмасы 1848-чи илдә—өлкүнлүк вәзијјәти давам едир; Манчестер гошунла мүһафизә олунур. 1849-чу илдә—чанланма. 1850-чи илдә—чичәкләнмә. 1851-чи илдә—әмтәә гијмәтләринин дүшмәси, ашағы әмәк һаггы, тез-тез тә'тилләр. 1852-чи илдә—вәзијјәт јахшылашмаға башлајыр, тә'тилләр давам едир, фабрикчиләр харичдән фәһлә кәтириләчәји илә һәдәләјирләр. 1853-чү илдә—ихрач јүксәлир; Престонда сәккиз ајлыг тә'тил вә бөјүк еһтијач. 1854-чү илдә—чичәкләнмә, базарларын һәддән артыг долмасы. 1855-чи илдә—Бирләшмиш Штатлардан, Канададан, Шәрги Асија базарларындан ифлас хәбәрләри кәлир. 1856-чы илдә—күчлү чичәкләнмә. 1857-чи илдә—бөһран. 1858-чи илдә—јахшылашма. 1859-чу илдә күчлү чичәкләнмә, фабрикләрин артмасы. 1860-чы илдә—Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајеси ән јүксәк нөгтәјә чатыр; Һиндистан, Австралија базарлары вә дикәр базарлар о гәдәр долмушдур ки, пәсмәндә маллар 1863-чү илә гәдәр күчлә сатылыб гуртарыр; Франса илә тичарәт мүгавиләси; фабрикләрин вә машынлы истеһсалын олдугча артмасы. 1861-чи илдә—јүксәлиш бир мүддәт давам едир, сонра керијә һәрәкәт башланыр, Америкада Вәтәндаш мүһарибәси, памбыг гытлығы. 1862-чи илдән 1863-чү илә гәдәр там ифлас.

Памбыг гытлығы әһвалаты о гәдәр мараглыдыр ки, онун үзәриндә бир гәдәр дајанмамаг олмаз. Дүнја базарынын 1860—1861-чи илләрдәки вәзијјәти һаггында олан гысача мә'луматдан көрүнүр ки, памбыг гытлығы фабрикчиләр үчүн лап јеринә дүшмүшдү вә онлар үчүн гисмән хејирли иди; бу факт Манчестер тичарәт палатасынын һесабатларында е'тираф едилмиш, Палмерстон вә Дерби тәрәфиндән парламентдә е'лан олунмуш вә һадисәләр буну тәсдиг етмишди[236]. Әлбәттә, 1861-чи илдә Бирләшмиш краллыгдакы 2 887 памбыг парча фабрики сырасында чохлу хырда фабрик вар иди. Һәмин 2 887 фабрикдән 2 109-унун дахил олдуғу маһалын фабрик мүфәттиши А. Редгрејвин һесабатына көрә, бу 2 109 фабрикдән 392-синин, јахуд 19%-инин һәрәси 10 бухар ат гүввәсиндән аз, 345-инин, јахуд 16%-нин һәрәси 10 ат гүввәсиндән 20 ат гүввәсинә гәдәр, 1 372-синин дә һәрәси 20 вә даһа артыг ат гүввәси тәтбиг едирди[237]. Хырда фабрикләрин чоху 1858-чи илдән сонракы чичәкләнмә дөврүндә, башлыча олараг мөһтәкирләрин тә'сис етдикләри тохума фабрикләри иди ки, бу мөһтәкир-

[236]) Мугајисә ет: „Reports of Insp. of Fact for 31st October 1862", p. 30.
[237]) Јенә орада, сәһ. 19.

ләрин бә'зиләри иплик, бә'зиләри машын, бә'зиләри дә бина гојмушду; һәмин фабрикләри кечмиш overlookers [фабрик нәзарәтчиләри] вә дикәр аз таваналы адамлар идарә едирди. Бу хырда фабрикчиләрин чоху ифлас етди. Памбыг гытлығынын мане олдуғу тичарәт бөһраны да јенә онлары ифласа уғрадачагды. Онлар бүтүн фабрикчиләрин 1/3-ини тәшкил едирдиләрсә дә, онларын фабрикләриндә, памбыг парча сәнајесинә гојулан үмуми капиталын хејли аз һиссәси тәтбиг олунурду. Ихтисарын мигдарына кәлинчә, е'тибарлы мә'лумата көрә 1862-чи илин октјабрында ијләрин 60,3%-и вә тохума дәзкаһларынын 58%-и ишләмирди. Һәмин рәгәмләр бүтүн бу сәнаје саһәсинә аиддир вә, тәбии ки, ајры-ајры маһалларда бундан хејли артыг вә ја әскикдир. Чох аз фабрикләр долғун (һәфтәдә 60 саат) ишләјирди, галан фабрикләр исә фасилә илә ишләјирди. Һәтта там мүддәт ишләјән вә ади ишәмүзд әмәк һаггы алан аз бир мигдар фәһләнин һәфтәлик газанчы да лабүддән азалырды, чүнки јахшы нөв памбыглар писләри илә, сиајленд памбығы (зәриф сап әјирәндә) Мисир памбығы илә, Америка вә Мисир памбығы сурат (Ост-Һинд) памбығы илә, халис памбыг исә тулланты гарышыглы сурат памбығы илә әвәз едилирди. Сурат памбығы лифинин гысалығы, бу памбығын зибилли олмасы, сапларын аз давамлы олмасы әриши чиришләркән ун әвәзинә мүхтәлиф ағыр ингредијентләр ишләдилмәси вә и. а.—бүтүн бунлар машынларын сүр'әтини вә ја бир тохучунун идарә етдији дәзкаһларын сајыны азалтмаға мәчбур едирди, машынларын ишләмәсиндәки гүсурлары дүзәлтмәк үчүн сәрф олунан әмәји артырырды вә мәһсулун мигдарыны азалтмагла бирликдә фәһләнин ишәмузд әмәк һаггыны да ашағы салырды. Сурат ишләдилдикдә, фәһлә һәтта там иш мүддәтиндә ишләјәндә дә әмәк һаггынын 20, 30 вә даһа чох фаизини итирирди. Лакин фабрикчиләрин чоху ишәмузд әмәк һаггы нормасыны да 5, 7½ вә 10 фаиз азалтмышды. Буна көрә дә, һәфтәдә 3, 3½, 4 күн вә ја күндә анчаг 6 саат ишләјәнләрин вәзијјәтини тәсәввүр етмәк олар. 1863-чү илдә, нисби јахшылашма башлајандан сонра тохучуларын, әјиричиләрин вә башгаларынын әмәк һаггы һәфтәдә 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 10 пенс, 4 шиллинг 6 пенс, 5 шиллинг 1 пенс вә и. а. олмушду[238]. Фәһләләрин һәтта бу гәдәр изтираблы бир вәзијјәти шәраитиндә дә фабрикчиләр јенә онларын әмәк һаггындан пул чыхмаг үчүн јени васитәләр ичад едирдиләр. Фәһләләрдән пул чыхылмасы васитәләриндән бири дә о иди ки, памбығын пис олмасы вә лазыми машынлар тәтбиг едилмәмәси вә и. а. үзүндән мә'луматдакы нөгсанлар үчүн фәһләләр чәримә едилирди.

---

[238]) „Reports etc. for 31st October 1863" p. 41—45, 51.

Фәһлә коттечләринин саһиби дә фабрикчинин өзү олдугда исә, о өзү фәһләнин номинал әмәк һаггындан мәнзил кирајәси чыхырды. Фабрик мүфәттиши А. Редгрејв мүл-машынлара бахан minders барәсиндә данышыр (онларын һәрәси ики автомат мүл-машына бахырды); дејир ки, онлар

«там 14 күн долғун ишләјәндән сонра 8 шиллинг 11 пенс алырдылар; бу мәбләғдән мәнзил кирајәси тутулурду, лакин фабрикчи бу мәнзил кирајәсинин јарысыны пешкәш олараг гајтарырды, беләликлә дә мүлчиләр евә там 6 шиллинг 11 пенс кәтирирдиләр. 1862-ҹи илин сон ајларында тохуҹуларын һәфтәлик мудзу 2 шиллинг 6 пенсдән башланырды»[239].

Фәһләләр анҹаг гыса мүддәт ишләдикләри һалларда да чох вахт әмәк һагларындан мәнзил кирајәси тутулурду[240]. Буна көрә тәәҹҹүблү дејилдир ки, Ланкаширин бә'зи јерләринә ачлыг таунуна бәнзәр бир хәстәлик дүшмүшдү! Лакин бунларын һамысындан характерик бир һал о иди ки, истеһсал просеси фәһләнин һесабына ингилабиләшдирилирди. Бу, анатомун гурбаға үзәриндәки експериментләри кими, әсил experimenta in corpore vili [дәјәрсиз ҹанлылар үзәриндә апарылан експеримент] иди.

Фабрик мүфәттиши Редгрејв дејир: «Һәрчәнд мән бир чох фабрикләрдә фәһләләрин фе'лән нә гәдәр газандыгларыны көстәрдим, лакин күман едилмәсин ки, онлар һәр һәфтә бу гәдәр алырлар. Фабрикчиләрин даим експеримент апармасы («experimentalizing») үзүндән фәһләләрин вәзијјәтиндә чох бөјүк дәјишикликләр баш верир... Онларын әмәк һаггы, памбыг гатгысынын кејфијјәтиндән асылы олараг артыб әскилир: әввәлки әмәк һагларындан каһ 15% әскик олур, каһ да, кәлән һәфтә вә ја ондан сонракы һәфтә 50—60% ашағы дүшүр»[241].

Бу експериментләр фәһләләрин тәкҹә јашајыш васитәләри һесабына дејил, һабелә онларын бүтүн беш дујғу габилијјәти һесабына кечирилирди.

«Памбыг тәмизләнмәси илә мәшғул оланлар мәнә дејирдиләр ки, дөзүлмәз үфунәтдән адамын лап үрәји ағзына кәлир... Чешидләмә, дидмә вә дарама шө'бәләриндә әмәлә кәлән тоз вә зибил фәһләләрин ағзына, бурнуна, көзүнә вә гулағына долуб онлары өскүрдүр вә тәнкнәфәс едир. Лиф гыса олдуғуна көрә иплији чиришләјәндә чохлу мигдарда мүхтәлиф маддәләр, јә'ни кечмишдә ишләдилән ун әвәзинә чүрбәчүр суррогатлар әлавә едилир. Буна көрә дә тохуҹуларда үрәк буланмасы вә диспепсија әмәлә кәлир. Тоздан әмәлә кәлән бронхит, һабелә боғаз илтиһабы хәстәликләри јајылмышдыр; сурат памбығынын чирки дәрини гычыгландырдығына көрә дәри хәстәликләри дә јајылмышдыр».

Дикәр тәрәфдән, ун әвәзинә ишләдилән маддәләр, иплијин чәкисини артырдығына көрә, ҹәнаб фабрикчиләр үчүн әсил

239) „Reports etc. for 31st October 1863", p 41, 42.
240) Јенә орада, сәһ. 57.
241) Јенә орада, сәһ. 50, 51.

Фортунат дағарчығы иди. Суррогат гатылмасы нəтичəсиндə, «15 фунт хам материал иплијə чеврилдикдə 20 фунт кəлирди»[242]. Фабрик мүфəттишлəринин 1864-чү ил 30 апрел тарихли һесабатында дејилир:

«Инди сəнаје бу јардымчы вəсаитдəн лап биабырчы бир дəрəчəдə истифадə едир. Бир мө'тəбəр мəнбəдəн өјрəндијимə көрə, 8 фунтлуг парча $5^1/_4$ фунт памбыг илə $2^3/_4$ фунт чиришдəн һазырланыр. Башга бир $5^1/_4$ фунтлуг парчада ики фунт чириш вардыр. Бу парчалар ихрач үчүн тохунан ади көјнəк парчасыдыр. Бə'зи нөв парчалара һəрдəн 50% чириш гатылыр; белəликлə, фабрикчилəр парчаны онда олан иплијин номинал гијмəтиндəн учуз сатмагла варландыгларыны сөјлəјиб өјүнə билəрдилəр вə доғрудан да өјүнүрлəр»[243].

Лакин фəһлəлəрə əзаб верəн һеч дə јалныз фабрикчилəрин фабрикдəки вə шəһəр идарəлəринин фабрик харичиндəки експериментлəри дејилди, тəкчə əмəк һаггынын азалдылмасы вə ишсизлик, дилəнчи вəзијјəти вə сəдəгəлəр дејилди, тəкчə лордларын вə ашағы палата үзвлəринин тə'рифли нитглəри дејилди.

«Памбыг гытлығы нəтичəсиндə ишсиз галан бичарə гадынлар чəмијјəтин туллантысы олмушдулар вə бу вəзијјəтдə галмышлар... Инди шəһəрдə чаван фаһишəлəрин сајы сон 25 илдə көрүлдүјүндəн хејли артыгдыр»[244].

Белəликлə, Инкилтəрə памбыг парча сəнајесинин 1770-чи илдəн 1815-чи илə гəдəр биринчи 45 или əрзиндə биз анчаг 5 ил бөһран вə дурғунлуг олдуғуну көрүрүк, лакин бу дөвр онун дүнја инһисарчылығы дөврү иди. 1815-чи илдəн 1863-чү илə гəдəр олан сонракы 48 иллик дөврдə 28 ил өлкүнлүк вə дурғунлуг олдуғу һалда, анчаг 20 ил чанланма вə чичəклəнмə олмушдур. 1815—1830-чу иллəрдə Авропа континенти илə вə Бирлəшмиш Штатларла рəгабəт башланыр. 1833-чү илдəн е'тибарəн «инсан нəслини мəһв етмəк»[147] васитəси илə Асија базарлары зорла кенишлəндирилир. Тахыл ганунлары лəғв едилəндəн сонра, 1846-чы илдəн 1863-чү илə гəдəр сəнаједə сəккиз ил орта бир чанланма вə чичəклəнмə олдуғу һалда, 9 ил өлкүнлүк вəзијјəти вə дурғунлуг олмушдур. Памбыг парча сəнајесиндəки јашлы киши фəһлəлəрин һəтта чичəклəнмə дөврүндə дə нə вəзијјəтдə олдугларыны бу ашағыдакы гејддəн көрмəк олар[245].

---

242) „Reports etc. for 31st October 1863“, сəһ. 62, 63.

243) „Reporst etc. for 30th April 1864“, p. 27.

244) Болтонда полис рəиси Һаррисин ашағыдакы сəнəдлə ситат кəтирилмиш мəктубундан: „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 61, 62.

245) 1863-чү илин јазында памбыг парча сəнајеси фəһлəлəринин мүһачирлəр чəмијјəти тəшкил етмəјə чағыран бир мурачиəтнамəсиндə əзчүмлə белə дејилир: „Инди чохлу фабрик фəһлəсинин һөкмəн мүһачирəт етмəли олдуғуну инкар едəнлəр аз тапылар. Ашағыдакы фактлар исə сүбут едир ки, һəр заман бир даими ахынла мүһачирəт бир зəрурəт олмушдур вə бунсуз биз ади шəраитдə кечинə билмəрик: 1814-чү илдə ихрач едилəн памбыг парча əмтəəлəрин (садəчə мигдар көстəричиси олан) рəсми дəјəри 17 665 378 ф. ст.,

8. ИРИ СӘНАЈЕНИН МАНУФАКТУРАНЫ, СӘНӘТИ ВӘ ЕВ ӘМӘЈИНИ ИНГИЛАБИЛӘШДИРМӘСИ

а) СӘНӘТ ВӘ ӘМӘҚ БӨЛКҮСҮ ӘСАСЫНДА ГУРУЛАН ҚООПЕРАСИЈАНЫН МӘҺВ ЕДИЛМӘСИ

Биз көрдүк ки, машынлар, сәнәт әсасында гурулан кооперасијаны вә сәнәт характериндә галмыш әмәк бөлкүсүнә әсасланан мануфактураны мәһв едир. Биринчисинә мисал олараг, бичинчиләр кооперасијасыны әвәз едән бичин машыныны көстәрмәк олар. Икинчисинә исә, тикиш ијнәси истеһсал едән машын парлаг бир мисалдыр. Адам Смитә көрә, онун заманында әмәк бөлкүсү сајәсиндә 10 адам күндә 48 000 ијнә һазырлајырмыш. Бир машын исә, әксинә, 11 саатлыг иш күнү әрзиндә 145 200 ијнә верир. Бир гадын вә ја гыз орта һесабла 4 дәнә бу чүр машына нәзарәт едир вә демәли, машынларын васитәси илә күндә 600 000-ә гәдәр, һәфтәдә 3 000 000-дан артыг ијнә истеһсал едир[246]. Ајрыча бир иш машыны кооперасијаны вә ја мануфактураны әвәз етдикдә, о өзү јени сәнәт истеһсалы үчүн тәмәл ола биләр. Лакин сәнәт истеһсалынын машын әсасында бу чүр јенидән мејдана кәлмәси анчаг, фабрик истеһсалына кечиддир; фабрик истеһсалы, бир гајда олараг, машынларын һәрәкәтә кәтирилмәсиндә һәмишә бир механики гүввә, бухар вә ја су инсан әзәләләрини әвәз етдикдә дәрһал мејдана кәлир. Хырда истеһсал һәрдәнбир, һәр һалда анчаг гыса бир мүддәт үчүн, мәсәлән Бирминкемин бә'зи мануфактураларында олдуғу кими, бухар кирајә етмәк васитәси илә, јахуд тохучулуг ишинин бә'зи саһәләриндә олдуғу кими, хырда һәрарәт машынлары[148] ишләтмәк вә и. а. васитәси илә өзүнү механики һәрәкәт гүввәси илә әлагәләндирә билир[247].

онларын һәгиги базар дәјәри исә 20 070 824 фунт стерлинг иди. 1858-чи илдә ихрач едилән памбыг парча әмтәәләрин рәсми дәјәри 182 221 681 ф. ст., онларын һәгиги базар дәјәри исә анчаг 43 001 312 ф. ст., иди, белә ки, мигдарын он гат артмасы гијмәтин анчаг ики дәфәдән бир аз чох артмасына сәбәб олмушдур. Үмумијјәтлә өлкә үчүн, хүсусилә дә фабрик фәһләләри үчүн чох әлверишсиз олан бу нәтичә, бир чох сәбәбләрдән ирәли кәлир. Бу сәбәбләрин ән чох нәзәрә чарпанларындан бири ондан ибарәтдир ки, мәһв олмамаг үчүн базарын даим кенишләнмәсини тәләб едән бир сәнаје саһәси үчүн лазым олан әмәк даим артыглыг едир. Мүасир гурулушда тичарәтдә вахташыры баш верән вә өлүм кими лабүд олан дурғунлуглар үзүндән памбыг парча фабрикләримиз бә'зән иши дајандырмалы олур. Лакин бу һал инсанларын ихтирачылығыны дајандырмыр. Сон 25 илдә, ән ашағы тәхминә көрә бу өлкәдән 6 милјон адам көчүб кетмишсә дә, јенә һәтта ән јүксәк чичәкләнмә дөврләриндә јашлы кишиләрин бөјүк фаизи фабрикләрдә һеч бир гијмәтә вә һеч бир шәртлә иш тапа билмир, чүнки мәһсулу учузлашдырмаг мәгсәди илә әмәк даим сыхышдырылыб арадан чыхарылыр" („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863". p. 51, 52). Сонракы фәсилләрин бириндә көрәчәјик ки, памбыг фәлакәти заманы чәнаб фабрикчиләр фабрик фәһләләринин өлкәдән кетмәсинә һәр васитә илә, һәтта дөвләт һакимијјәтинин јардымы илә мане олмаға чалышырдылар.

[246]) „Children's Employment Commission. 3rd Report", 1864, p. 108, № 447.

[247]) Сәнәтин машынлар әсасында бу чүр јенидән мејдана кәлмәси һалларына Бирләшмиш Штатларда аз тәсадүф едилмир. Мәһз буна көрә дә орада истеһсалын тәмәркүзләшмәси вә бунунла әлагәдар олараг һөкмән фабрик истеһсалына кечилмәси Авропадакындан вә һәтта Инкилтәрәдәкиндән хејли бөјүк бир сүр'әтлә баш верир.

Ковентрининин ипәк тохума ишиндә кортәбии сурәтдә «фабрик-коттечләр» експерименти мејдана кәлмишдир. Квадрат шәклиндә сыралара дүзүлмүш коттечләрин ортасында бухар машыны үчүн engine house [машын бинасы] дејилән бина тикилир вә бухар машыны охлар васитәси илә коттечләрдәки тохума дәзкаһларына бирләшдирилир. Бүтүн һалларда бухар пулу, мәсәлән һәр тохума дәзкаһы үчүн 2½ шиллинг иди. Дәзкаһлар ишләсә дә, ишләмәсә дә һәр һәфтә һәмин бухар кирајәси пулу верилмәли иди. Һәр коттечдә фәһләләрин 2-дән 6-ја гәдәр тохума дәзкаһы јерләширди; бу дәзкаһлары онлар ја нисјә алыр, ја да мүвәггәти кирајә едирдиләр. Фабрик-коттеч илә әсил фабрик арасында мүбаризә 12 илдән артыг давам етмишди. Бу мүбаризә һәмин 300 фабрик-коттечин там ифласы илә нәтичәләнмишди[248]. Просесин тәбиәти лап башланғычдан бөјүк мигјаслы истеһсал тәләб етмәдији һалларда, ахырынчы он илләрдә јүксәлмиш олан сәнаје саһәләри, мәсәлән конверт, полад гәләмучу истеһсалы вә и. а., фабрик истеһсалы шәклинә дүшәнә гәдәр, адәтән, фабрик истеһсалына кечмәк үчүн гыса кечид фазалары олмаг е'тибары илә әввәлчә сәнәт истеһсалы, сонра да мануфактура истеһсалы мәрһәләләриндән кечир. Мәһсулун мануфактура үсулу илә истеһсалы, бир-биринин ардынча кәлән әлагәдар просесләр силсиләсиндән ибарәт олмајыб бир чох ајрыча просесләрдән ибарәт олдуғу һалларда һәмин чеврилмә ән бөјүк чәтинликләрлә давам едир. Бу, мәсәлән, полад гәләмучу фабрикинин инкишафы јолунда дуран бөјүк бир манеә иди. Лакин, демәк олар, 15 ил бундан әввәл ихтира едилән бир автомат 6 мүхтәлиф просеси бирдән ичра едир. 1820-чи илдә илк полад гәләмучу сәнәткарлар тәрәфиндән 12 дүжүнү 7 фунт стерлинг 4 шиллингә истеһсал олунурду, 1830-чу илдә бу мигдар гәләмучуну мануфактуралар 8 шиллингә истеһсал едирди, инди исә фабрик буну топдансатыш тачирләринә 2—6 пенсә верир[249].

b) ФАБРИКИН МАНУФАКТУРА ВӘ ЕВ ӘМӘЈИНӘ ӘКС ТӘ'СИРИ

Фабрик инкишаф етдикчә вә ејни заманда әкинчиликдә ингилаб баш вердикчә бүтүн дикәр сәнаје саһәләриндә истеһсалын мигјасы кенишләнмәкдән башга, бунунла бирликдә һәмин

---

248) Мүгајисә ет: „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865„, p. 64.

249) Ч-б Чиллот Бирминкемдә кениш мигјасда илк полад гәләмучу мануфактурасы тә'сис етмишди. Артыг 1851-чи илдә бу мануфактура 180 милјондан артыг гәләмучу истеһсал едир вә илдә 120 тон тәбәгә полад ишләдирди. Бирләшмиш краллыгда бу сәнаје саһәсини инһисара алмыш олан Бирмингем инди илдә милјардларла полад гәләмучу истеһсал едир. 1861-чи илдәки сијаһыјаалманын вердији мә'лумата көрә орада 1 428 нәфәр ишләјирди, бунларын да 1 268 нәфәри 5 јашындан јухары гадын фәһләләр иди.

саһәләрин характери дә дәјишилир. Машынлы истеһсалын принсипи, јә'ни истеһсал просесини өз тәркиб фазаларына ајырмаг вә бу сурәтдә мејдана кәлән вәзифәләри механика, кимја вә и. а. васитәси илә, гыса дејилсә, тәбиәт елмләринин васитәси илә һәлл етмәк принсипи һәр јердә һәлледичи принсип олмагдадыр. Буна көрә дә машынлар мануфактураја јол тапараг, орада каһ бир, каһ да дикәр һиссә просесиндә тәтбиг олунур. Беләликлә, көһнә әмәк бөлкүсү әсасында әмәлә кәлиб сабит, мүкәммәл шәкил алмыш олан мануфактура гурулушу парчаланыр вә фасиләсиз дәјишилмәләрә јол ачыр. Һәлә бундан да башга, мәчму фәһләнин, јахуд комбинәләшмиш фәһлә һеј'әтинин тәркибиндә әсаслы чеврилиш әмәлә кәлир. Мануфактура дөврүнүн әксинә олараг, әмәк бөлкүсү планы инди, мүмкүн олан һәр јердә гадын әмәји тәтбигинә, һәр јашда олан ушагларын әмәјинә, ихтисассыз фәһләләрин әмәјинә әсасланыр,—гысасы, инкилисләрин характерик ифадәси илә дејилсә, «cheap labour», учуз әмәк тәтбигинә әсасланыр. Бу һеч дә јалныз кениш мигјасда комбинат үсулу илә гурулан, машын ишләдән вә ја ишләтмәјән һәр чүр истеһсала аид олмаг дејил, ев сәнајеси дејилән сәнајејә дә аиддир, һәм дә фәһләләрин бунунла өз евләриндә вә ја хырда е'малатханаларда мәшғул олмасынын фәрги јохдур. Мүасир ев сәнајеси дејилән бу сәнајенин адындан башга һеч бир шеји гәдим ев сәнајесинә охшамыр, зира гәдим ев сәнајеси шәһәрләрдә мүстәгил сәнәт, мүстәгил кәндли тәсәррүфаты олмасыны, һәр шејдән дә әввәл, фәһлә аиләсинин өз еви олмасыны тәләб едир. Инди һәмин сәнаје фабрикин, мануфактуранын вә ја тиҹарәт мүәссисәсинин кәнарда олан бир шө'бәсинә чеврилмишдир. Капитал өзүнүн мәканча бөјүк күтләләр һалында тәмәркүзләшдирдији вә билаваситә өз командасы алтында сахладығы фабрик фәһләләриндән, мануфактура фәһләләриндән вә сәнәткарлардан башга, бөјүк шәһәрләрә вә кәндләрә сәпәләнмиш там бир орду гәдәр ев фәһләләрини дә көзә көрүнмәз телләр васитәси илә һәрәкәтә кәтирир. Мисал: Ирландијада, Тилли ҹәнабларынын Лондондерридәки көјнәк фабрики; бурада 1 000 нәфәр фабрик фәһләси вә кәндә сәпәләнмиш 9 000 нәфәр ев фәһләси ишләјир[250].

Учуз ишләдилән вә јеткинләшмәмиш иш гүввәләринин мүасир мануфактурадакы истисмары әсил фабрикдәкиндән даһа артыг биабырчы характер алыр, чүнки әсил фабрикин техники әсасы, әзәлә гүввәсинин машынларла әвәз едилмәси вә әмәјин асанлығы, бунларын чоху мануфактурада олмур; һәм дә мануфактурада гадын организми вә ја һәлә бәркимә-

[250]) „Children's Employment Commission. 2nd Report", 1864, p. LXVIII, № 415.

миш олан ушаг организми бөјүк бир виҹдансызлыгла зәһәрли маддәләрин вә саирәнин тә'сиринә дүчар едилир. Евдә ишләмәк дејилән иш шәраитиндә истисмар мануфактурадакындан даһа чох биабырчы характер алыр, она көрә ки, фәһләләрин дағыныг олмасы онларын мүгавимәт габилијјәтини азалдыр вә әсил иш саһиби илә фәһләләрин арасына там бир сыра јыртыҹы түфејлиләр сохулур, һәр јердә евдә иш ејни саһәдәки машынлы истеһсал илә вә ја, һеч олмазса, мануфактура истеһсалы илә мүбаризә апарыр, јохсуллуг фәһләни әмәјин ән зәрури шәртләриндән—бина, ишыг, вентилјасија вә саирәдән мәһрум едир,—ишин гејри-мүнтәзәмлији артыр вә, нәһајәт, ири сәнајенин вә әкинчилијин «артыг» ишчијә чевирмиш олдуғу адамларын бу сон пәнаһкаһында фәһләләр арасындакы рәгабәт лабүд сурәтдә өзүнүн ән јүксәк дәрәчәсинә чатыр. Мүәјјән бир сәнаје саһәсиндә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси вә комбинәләшдирилмиш әмәк просесләринин техники әсасы нә гәдәр аз инкишаф етмиш олурса, јалныз машынлы истеһсал сајәсиндә истеһсал васитәләринә мүнтәзәм гәнаәт едилмәси,—лап башланғычдан ејни заманда иш гүввәсинин ән амансыз бир сурәтдә исраф едилмәси вә әмәјин нормал фәалијјәт шәртләринә вәһшичәсинә мүнасибәт көстәрилмәси олан бу гәнаәт инди өзүнүн бу антагонист вә гатиллик ҹәһәтини даһа күчлү бүрузә верир.

c) МҮАСИР МАНУФАКТУРА

Јухарыда ирәли сүрүлән мүддәалары бир нечә мисал илә изаһ едәҹәјәм. Әслиндә охуҹуја иш күну фәслиндән бир чох мисаллар мә'лумдур. Бирминкемдәки вә онун әтрафындакы метал е'малы мануфактуралары, әксәријјәтлә чох ағыр ишләрдә 30 000 ушаг вә јенијетмә вә 10 000 гадын ишләдир. Бурада биз онлара сағламлыг үчүн зәрәрли олан мисәритмә мүәссисәләриндә, дүјмә фабрикләриндә, мина чәкмәк, галванизасија етмәк вә лакламаг ишләриндә раст кәлирик[251]. Лондонун мүхтәлиф гәзет вә китаб мәтбәәләриндә јашлыларын вә ушагларын дөзүлмәз дәрәчәдә ишләдилмәси, бу мәтбәәләрә «саллагхана» ады кими лајиг бир ад газандырмышдыр[251a]. Чилдханаларда да адамлар ејни дәрәчәдә һәдсиз ишләдилир, орада гадынлар, гызлар вә ушаглар бу ҹүр һәдсиз ишләмәјә мәһкумдурлар. Канат мүәссисәләриндә ушаглара ағыр ишләр көрдүрүлүр, дуз заводларында, шам вә дикәр кимја мануфак-

[251]) Шеффилддә һәтта әјә дишәмәк ишиндә дә ушаглар ишләјир!

[251a]) „Children's Employment Commission. 5th Report", 1866, p. 3. № 24; p. 6, № 55, 56; p. 7. № 59, 60.

тураларында фәһләләр кечә ишләдилир, механики һәрәкәт гүввәсиндән истифадә етмәјән ипәк парча мүәссисәләриндә тохума дәзкаһларыны һәрләмәк кими һәлакедичи ағыр ишләрдә ушаг әмәјиндән истифадә олунур[252]). Башлыча олараг чаван гызлара вә гадынлара көрдүрүлән ән ијрәнч, ән чиркли вә ән аз маашлы ишләрин бири чындыры чүрләмәкдир. Мә'лум олдуғу үзрә Бөјүк Британија, өзүнүн күлли мигдар чындыры олмасы һәлә бир јана галсын, бүтүн дүнјада чындыр тичарәтинин мәркәзидир. Јапонијадан, ән узаг Чәнуби Америка дөвләтләриндән вә Канар адаларындан бураја чындыр кәтирилир. Лакин Бөјүк Британијаја кәтирилән чындырын башлыча мәнбәләри Алманија, Франса, Русија, Италија, Мисир, Түркијә, Белчика вә Һолландијадыр. Чындырдан күбрә һазырланылыр, ондан килкә (јорған-дөшәјә долдурмаг үчүн), shoddy (сүн'и јун) истеһсалында вә кағыз истеһсалында хаммал кими истифадә олунур. Чындыр чүрләјән гадынлар өзләри чичәк хәстәлијинин вә башга јолухучу хәстәликләрин илк гурбанлары олмагдан башга, һәмин азарларын јајылмасына сәбәб олурлар[253]). Фәһләләрин һәдсиз дәрәчә, һәм дә ағыр вә намүнасиб ишләрдә ишләдилмәсинин вә бунунла әлагәдар олараг, лап кәнч јашларындан истисмар олунан фәһләләрин кобудлашмасынын классик нүмунәси, филиз вә көмүр мә'дәнләриндән башга, һабелә кирәмит вә кәрпич заводларыдыр; јени ихтира олунан машын Инкилтәрәнин бу заводларында (1866-чы ил) анчаг тәк-тәк һалларда тәтбиг олунур. Мајдан сентјабра гәдәр иш сәһәр саат 5-дән ахшам саат 8-әдәк, кәрпич вә кирәмит ачыг һавада гурудулдугда исә, сәһәр саат 4-дән ахшам саат 9-дәк давам едир. Сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7-јәдәк давам едән иш күнү—«гыса», «орта» иш күнү һесаб олунур. Оғланлар вә гызлар 6 јашындан вә һәтта 4 јашындан ишә көтүрүлүр. Онларын да иш саатлары јашлыларынкы гәдәрдир, чох вахт јашлыларынкындан да артыг олур. Иш ағыр ишдир, јајын истиси исә адамы даһа чох тагәтдән салыр. Мәсәлән, Мослидәки кәрпич заводунда 24 јашлы бир гыз күндә 2 000 кәрпич кәсирди, кичик јашлы ики гыз да она көмәк едиб кил дашыјырдылар, кәрпичләри үст-үстә јығырдылар. Бу гызлар 30 фут дәринлијиндә вә кәнарлары сүрүшкән олан бир чухурдан күндә 10 тон кил чыхарыб 210 фут мәсафәјә дашыјырдылар.

«Кәрпич заводу кими бир гыл көрпүдән кечән бир ушаг, әхлагча позулмаја билмәз... Ән зәриф јашларындан ешитмәли олдуглары налајиг сөз-

---

[252]) Јенә орада, сәһ. 114, 115. № 6—7. Комиссија үзвү һаглы олараг көстәрир ки, машын адәтән инсаны әвәз едирсә, бурада јенијетмә ушаг там мә'насы илә машыны әвәз едир.

[253]) Бах: чындыр алвери һаггында һесабатын вә бу барәдә бир чох мисаллар верилдији „Public Health, 8th Report“. London, 1866, Appendix, p. 196—208.

ләр, јашадыглары мүһитдәки чиркин, абырсыз вә әдәбсиз вәрдишләр сонра бүтүн өмүрләри боју онлары әхлагсыз, дүшкүн вә сәфил адамлара чевирир... Фәһләләрин мәнзил шәраити дә дәһшәтли бир әхлаг позғунлуғу мәнбәјидир. Һәр бир moulder (галыбчы) өзү» (маһир бир фәһлә вә фәһлә групунун башчысы) «7 нәфәрдән ибарәт олан өз артелинә өз дахмасында вә ја коттечиндә јатмаг үчүн јер вә јемәк верир. Бу дахмада галыбчынын аиләсиндән олан вә башга кишиләр, оғланлар вә гызлар јатырлар. Дахма адәтән јарызирзәми шәклиндә 2 отагдан вә јалныз мүстәсна һалларда 3 отагдан ибарәт олур, бунлар да кифајәт гәдәр тәмиз һава көрмүр. Бүтүн күн давам едән ағыр иш адамлары о гәдәр тагәтдән салыр ки, бурада кикијена, тәмизлик вә әдәб көзләнмәсини дүшүнмәјә кәлмир. Бу дахмаларын чоху сәлигәсизлик, чирклилик вә тозлулуг нүмунәси ола биләр... Гызлары бу чүр ишләрдә ишләдән системин ән бөјүк бәласы ондадыр ки, бу систем адәтән гызлары ушаг јашларындан башламыш бүтүн өмүрләри боју ән сәфил үнсүрләрлә мөһкәм әлагәдар едир. Тәбиәт онларын гадын олдугларыны өзләринә һисс етдирәнәдәк бу гызлар кобуд вә сөјүшкән оғлан ушаглары («rough, foul-mouthed boys») көкүнә дүшүрләр. Палтарлары чиркли вә чындыр, гычлары диздән чох јухары чылпаг, үзләри вә сачлары чиркли олан бу гызлар һәр чүр әдәб вә һәја һиссинә е'тинасызлыг көстәрмәјә алышырлар. Наһар заманы онлар сәрилиб јердә јатыр вә ја јахынлыгдакы архда чимән оғланлара көзалты тамаша едирләр. Өз ағыр иш күнләрини гуртарандан сонра онлар бир гәдәр јахшы палтар кејәрәк кишиләрә гошулуб пивәханалара кедирләр».

Тәбии бир һалдыр ки, бу синиф арасында лап ушаг јашларындан мүдһиш бир сәрхошлуг һөкм сүрүр.

«Ән бәдтәри одур ки, кәрпиччи фәһләләр өзләриндән тамамилә әл чәкирләр. Онларын ән јахшыларындан бири Саутоллфилддә бир капеллана демишди: Чәнаб, сиз иблиси јола кәтириб ислаһ едә билсәниз, кәрпиччини дә јола кәтириб ислаһ едә биләрсиниз!» («You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»)[254].

Мүасир мануфактурада (бурада, әсил фабрикләр мүстәсна олмагла бүтүн ири е'малатханалар нәзәрдә тутулур) әмәк шәртләринә капиталистчәсинә гәнаәт едилмәси барәсиндә, әһалинин сағламлығына даир дөрдүнчү (1861-чи ил) вә алтынчы (1864-чү ил) һесабатда чох зәнкин рәсми материал тапмаг олар. Workshops-ун (иш биналарынын), хүсусән Лондон чапчылары вә дәрзиләринин иш биналарынын тәсвири романчыларымызын фантазијасынын јарада биләчәји һәр чүр ијрәнчлији өтүб кечир. Фәһләләрин сәһһәтинә бунун нечә тә'сир етдији өзлүјүндә ајдындыр. Кизли шуранын[149] баш тибб мүфәттиши вә әһалинин сағламлығына даир һесабатларын рәсми редактору д-р Сајмон әзчүмлә дејир:

«Мән өз дөрдүнчү һесабатымда» (1861-чи ил) «көстәрмишдим ки, фәһләләрин өз биринчи һүгугуну—сағламлыг һүгугуну мүдафиә етмәләри әмәли чәһәтдән мүмкүн дејилдир, онлар тә'кид едә билмирләр ки, саһибкар

[254]) Children's Employment Commission. 5th Report", 1866, p. XVI—XVIII, № 86—97, p. 130—133, № 39—71. Һабелә мүгајисә ет: „3rd Report", 1864, p. 48, 56.

онлары һәр һансы бир ишә көтүрдүкдә, бу ишин сағламлыг үчүн зәрәрли олан вә арадан галдырыла билән бүтүн ҹәһәтләри, саһибкардан асылы олдуғу тәгдирдә, арадан галдырылсын. Мән сүбут етмишдим ки, фәһләләр өз гүввәләри илә бу сағламлыг һүгугунун ишдә һәјата кечирилмәсинә наил ола билмәдикләри кими, сәһијјә полиси мә'мурларындан да һәгиги јардым көрмәјә наил ола билмирдиләр... Инди он минләрлә киши вә гадын фәһләнин һәјаты һәдәр јерә бәрбад олур, һәдсиз ҹисмани әзаблар нәтиҹәсиндә өмүрләри көдәлир, сәбәби дә белә бир ади фактдан ибарәтдир ки, онлар ишләјирләр»[255]).

Фәһләләрин сағламлығына е'малатханаларын нечә тә'сир етдијини көстәрмәк үчүн д-р Сајмон өләнләрин мигдары һаггында белә бир ҹәдвәл верир[256]):

Мүвафиг сәнаје саһәләриндә ишләјән мүхтәлиф јашлы шәхсләрин сајы	Сағламлыға тә'сир нөгтеји-нәзәриндән мүгајисә едилән пешә нөвләри	Мүвафиг саһәләрдә һәр 100 000 нәфәрдән өләнләрин сајы (јаша көрә)		
		25—35 јаш	35—45 јаш	45—55 јаш
958 265	Инкилтәрә вә Уелсдә әкинчилик	743	805	1 145
22 301 киши 12 377 гадын	Лондон дәрзиләри	958	1 262	2 093
13 803	Лондон чапчылары	894	1 747	2 367

d) МҮАСИР ЕВ ӘМӘЈИ

Инди мән ев әмәји дејилән саһәни көтүрүрәм. Ири сәнајенин күнҹ-буҹағында капиталын јаратдығы бу истисмар даирәсини вә һәмин истисмарын нә гәдәр дәһшәтли олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн, мәсәлән, Инкилтәрәнин бә'зи далда-буҹаг кәндләриндәки мыхгајырма сәнәтини[257]), заһирән динҹ бир иш кими көрүнән бу сәнәти нәзәрдән кечирмәк оларды. Бурада кружева вә һәсир шејләр тохума истеһсалы кими, ја һәлә гәтијјән машын ишләтмәјән, ја да машынлы истеһсал илә вә мануфактура истеһсалы илә рәгабәт апаран саһәләрдән бир нечә мисал үзәриндә дајанмаг кифајәт едәр.

255) „Public Health. 6th Report". London, 1864, p. 29, 31.

256) „Public Health. 6th Report". London, 1864, p. 30. Д-р Сајмон гејд едир ки, 25—35 јашларында олан Лондон дәрзиләри вә чапчылары арасында өләнләрин сајы һәгигәтдә даһа чохдур, зира кәндләрдән Лондон саһибкарларынын мүәссисәләринә 30 јашындан ашағы ҝәнҹләрдән ибарәт чохлу „шакирд" вә „improvers" (өз ихтисасыны артырмаг истәјәнләр) ҝәлир. Лондон әһалиси сијаһысына дүшән бу адамлар, Лондонда өләнләрин сајыны мүәјјән етмәк үчүн әсас көтүрүлән әһалинин мигдарыны артырырлар, һалбуки онларын өзләриндән өләнләрин сајы нисбәтән аз олур. Онларын хејли һиссәси, хүсусән ағыр хәстәләндикдә кәндә гајыдыр (јенә орада).

257) Бурада машын үсулу илә һазырланан кәсмә мыхдан дејил, әл илә дөјүлүб гајрылан мыхдан бәһс олунур. Бах: „Children's Employment Commission. 3rd Report". p. XI, XIX, № 125—130; p. 52, № 11; p. 113—114, № 487; p. 137, № 674.

Инкилтәрәнин кружева истеһсалында ишләјән 150 000 нәфәрин тәхминән 10 000 нәфәринә 1861-чи ил фабрик гануну аид едилмишдир. Јердә галан 140 000 нәфәрин ән чоху гадынлар, оғлан вә гызлардан ибарәт јенијетмәләр вә ушаглардыр, һәм дә бунларын ичәрисиндә киши тајфасына чох аз раст кәлмәк олур. Бу «учуз» истисмар материалынын сағламлыг вәзијјәти, Ноттинкемдә јохсуллар үчүн олан үмуми поликлиниканын һәкими д-р Труменин ашағыдакы мә'луматындан көрүнүр. Чоху 17—24 јашында олан 686 нәфәр хәстә кружевачы гадын вә гызлар сырасында ашағыдакы гәдәр вәрәмли олмушдур[258]:

1852-чи илдә	45 нәфәрдән	1		1857-чи илдә	13 нәфәрдән	1
1853-чү »	28 »	1		1858-чи »	15 »	1
1854-чү »	17 »	1		1859-чу »	9 »	1
1855-чи »	18 »	1		1860-чы »	8 »	1
1856-чы »	15 »	1		1861-чи »	8 »	1

Вәрәмлиләрин фаизинин белә чох артмасы, ән никбин тәрәггипәрвәрләри дә, азад тичарәт нәзәријјәсинин ријакар алман тәблиғчиләрини дә гане етмәлидир.

1861-чи ил фабрик гануну машынла кружева һазырланмасыны тәнзим едир, Инкилтәрәдә исә кружева үмуми бир гајда олараг машынла һазырланыр. Бурада мүхтәсәр үзәриндә дајандығымыз саһәләр,—һәм дә мануфактураларда, мағазаларда вә саирәдә топланан фәһләләри дејил, ев фәһләси дејиләнләри нәзәрдә тутмагла көтүрүлән бу саһәләр ашағыдакы катеторијалара ајрылыр: 1) lace finishing (машын үсулу илә тохунан кружева үзәриндә тәкмилләшдирмә әмәлијјаты; бу катеторија өзү дә бир чох һиссәләрә бөлүнүр; 2) кружеванын тохунмасы.

Lace finishing евдә ишләмәк формасында олараг, ја «mistresses houses» дејиләнләрдә [«саһибкар гадынларын евләриндә»], ја да тәкбашына вә ја өз ушаглары илә бирликдә ишләјән гадынларын өз мәнзилләриндә ичра олунур. «Mistresses houses» сахлајан гадынлар өзләри јохсулдурлар. Е'малатхана онларын өз мәнзилләринин бир һиссәсиндән ибарәтдир. Онлар фабрикчиләрдән, мағаза саһибләриндән вә башгаларындан сифариш көтүрүрләр вә муздла ишләтдикләри гадын, гыз вә көрпә ушагларын сајы отағын һәчминә, һабелә һәмин сәнаје саһәсиндә тәләбин артыб-азалмасына мүвафиг олур. Бу е'малатханаларын бә'зиләриндә 20 нәфәрдән 40 нәфәрәдәк, бә'зиләриндә исә 10 нәфәрдән 20 нәфәрәдәк гадын фәһлә ишләјир. Ушаглар орта һесабла 6 јашындан ишләмәјә башлајырлар,

[258]) „Children's Employment Commission. 2nd Report", p. XXII, № 166.

лакин бә'зиләри һәтта 5 јашына чатмамышдан ишләмәјә башлајыр. Иш вахты адәтән сәһәр саат 8-дән ахшам саат 8-ә гәдәр давам едир вә јемәк үчүн арада $1^1/_2$ саат фасилә верилир; јемәји дә онлар мүнтәзәм јемир вә чох вахт һәмин үфунәтли иш дахмаларында јејирләр. Вәзијјәт јахшы оланда чох вахт иш сәһәр саат 8-дән (бә'зән 6-дан) кечә саат 10, 11 вә ја 12-јә гәдәр давам едир. Инкилтәрә казармаларында һәр әскәрә 500—600 куб фут, һәрби хәстәханаларда исә 1 200 куб фут дүшмәлидир. Иш јери олан бу дахмаларда исә адамбашына ҹәми 67—100 куб фут дүшүр. Бундан башга, газ ишығы һаванын оксикенини удур. Кружеваны чиркләндирмәмәк үчүн ушаглар, һәтта гышда да, тез-тез ајаггабыларыны чыхармалы олурлар, дөшәмә исә дашдан вә ја кәрпичдәндир.

«Ноттинкемдә чох вахт 15—20 ушағын бәлкә дә енинә вә узунуна 12 футдан бөјүк олмајан бир отаға долдурулуб күндә 15 саат ишләдилмәсини, һәм дә онларын һеч тәсәввүр едилмәјәҹәк ән натәмиз бир шәраитдә, инсаны әлдән салан јекнәсәг вә дарыхдырычы ишлә мәшғул олдугларыны көрмәк олар... Һәтта ән хырда ушаглар да инсаны һејрәтә салачаг гәдәр кәркин бир диггәт вә сүр'әтлә ишләјирләр, бармагларыны демәк олар һеч динҹәлмәјә гојмур, јахуд јаваш ишләтмирләр. Онлардан бир шеј сорушдугда бир санијә дә олса вахт итирмәкдән горхараг, көзләрини јухары галдырмырлар».

Иш вахты нә гәдәр узадылырса, ушаглары бир о гәдәр чох ишләтмәјә мәҹбур етмәк үчүн «mistresses»-ләр јанларында «узунчубуг» сахлајырлар.

«Көзә зәрәр јетирән вә бәдән даим бир вәзијјәтдә галдығына көрә адамы јоран јекнәсәг ишдә ушаглар, өз мәһкум олундуглары узун иш күнүнүн ахырында јаваш-јаваш јорулуб тагәтдән дүшүр вә гуш кими чырпынмаға башлајырлар... Бу, әсил гул әмәјидир» («Their work is like slavery»)[259].

Гадынлар өз ушаглары илә бирликдә өз евләриндә, јә'ни мүасир дилдә дејилсә, кирајә етдикләри вә чох вахт чардагда олан бир отагда ишләдикдә вәзијјәт даһа пис олур, әслиндә бундан пис ола да билмәз. Бу ҹүр ишләр Ноттинкемдән 80 мил мәсафәдә олан бүтүн әтраф јерләрә пајланыр. Мағазада ишләјән бир ушаг ахшам саат 9-да вә ја 10-да евләринә кедәндә она, евдә ишләмәк үчүн әлавә бир бағлама да верирләр. Рijакар капиталист буну верәркән, әлбәттә, өз сатгын көдаларындан биринин шәхсиндә ријакарлыгла ушаға дејир: «бу да анан үчүндүр»; белә дејир вә көзәл билир ки, бу јазыг ушаг өзү дә отуруб анасына көмәк етмәли олачагдыр[260].

---

[259]) „Children's Employment Commission. 2nd Report", 1864, p. XIX, XX, XXI.
[260]) Јенә орада p. XXI, XXII.

Кружева сәнајеси башлыча олараг Инкилтәрәнин ики әкинчилик маһалында—Девонширин чәнуб саһили бојунча 20—30 мил саһәни вә Шимали Девонун ајры-ајры јерләрини әһатә едән Хонитон кружева маһалында вә Бакинкем, Бедфорд, Нортгемптон графлыгларынын хејли һиссәсини, һабелә Оксфордшир илә Һантингдонширин гоншу һиссәләрини әһатә едән дикәр бир маһалда јајылмышдыр. Муздурларын коттечләри адәтән ејни заманда е'малатханадыр. Бә'зи мануфактура саһибләри, башлыча олараг кичик јашлы вә јенијетмә гызлардан ибарәт 3 000 нәфәрдән артыг бу чүр ев фәһләси ишләдир. Lace finishing мүнасибәти илә тәсвир едилән шәраити бурада јенидән көрүрүк. Фәрг анчаг ондан ибарәтдир ки, «mistresses houses» әвәзинә, јохсул гадынларын өз дахмаларында ачдыглары «lace schools» дејиләнләр («кружевачылыг мәктәбләри») мејдана чыхыр. Бу мәктәбләрдә 5 јашындан, бә'зән даһа кичик јашдан та 12—15 јашына гәдәр ушаглар ишләјирләр; биринчи ил ән балача ушаглар күндә 4—8 саат, сонралар исә сәһәр саат 6-дан ахшам 8—10-на гәдәр ишләјирләр.

«Отаглар, бир гајда олараг, хырда коттечләрдәки ади јашајыш биналарындан ибарәтдир; бухарынын бачасыны тыхыблар ки, сојуг кәлмәсин; бурада јашајанлар бә'зән гышда да анчаг өз бәдәнләринин истиси илә гызынырлар. Мәктәб отаглары адланан бу биналар бә'зән, очагсыз бир хырда анбара охшајыр... Бу дахмаларын ағзына гәдәр долу олмасы, бу сәбәбдән дә һавасынын корланмасы чох вахт һәддән ашыр. Бундан әлавә, адәтән хырда коттечләрин јахынлығында олан чиркаб сулары, ајагјолулар, зибил јығынтысы вә башга натәмизликләр дә зәрәрли тә'сир көстәрир». Биналар барәсиндә: «Бир уста гадынла 18 гызын чалышдығы бир кружева мәктәбиндә адамбашына 33 куб фут дүшүр; дөзүлмәз дәрәчәдә үфунәтли олан башга бир мәктәбдә 18 нәфәр чалышыр вә адамбашына $24^1/_2$ куб фут дүшүр. Бу истеһсалда 2—$2^1/_2$ јашында ушагларын ишләдијинә тәсадүф олунур»[261].

Бакинкем вә Бедфорд кәнд графлыгларынын кружева тохунулмајан јерләриндә һәсир шејләр тохунмасы башланыр. Бу иш Һартфордширин хејли һиссәсиндә вә Ессексин гәрб вә шимал һиссәләриндә јајылмышдыр. 1861-чи илдә һәсир шејләр тохумаг вә һәсир папаг һазырламаг иши илә 48 043 нәфәр мәшғул иди, бунларын 3 815 нәфәри кишиләр вә оғланлар, галаны гадынлар вә гызлар иди, гадын вә гызларын 14 913 нәфәри 20 јашына гәдәр оланлар, о чүмләдән 7 000 нәфәрә гәдәри ушаглар иди. Бурада кружева мәктәбләри әвәзиндә «straw plait schools» («һәсир шејләр тохумаг мәктәбләри») мејдана кәлир. Бу мәктәбләрдә ушаглара адәтән 4 јашындан, бә'зән дә 3—4 јашларындан һәсир шејләр тохумаг өјрәдилир. Әлбәттә, бу ушаглар һеч бир тәрбијә көрмүрләр. Ушаглар өзләри ибти-

[261]) „Children's Employment Commission. 2nd Report", 1864, p. XXIX, XXX.

даи мәктәбләри ««natural schools» («әсил мәктәб») адландырырлар, зира һәсир шејләр тохумаг мәктәбләри бир ишкәнчә очағыдыр, орада ушаглары ишләтмәкдән мәгсәд анчаг одур ки, онлар өз јарыач аналарынын вердији вә әксәр һалларда күндә 30 јард тәшкил едән тапшырығы јеринә јетирсинләр. Һәмин аналар чох вахт ушаглары сонра евдә дә кечә саат 10. 11 вә 12-јә гәдәр ишләмәјә мәчбур едирләр. Күләш ушагларын бармагларыны вә ағзыны кәсир, чүнки онлар даим күләши түпүрчәклә исладырлар. Лондон тибб мүфәттишләринин д-р Баллард тәрәфиндән јекунлашдырылан үмуми рә'јинә көрә, јатаг отагларында вә е'малатханаларда һәр адама ән азы 300 куб фут дүшмәлидир. Һалбуки һәсир шејләр тохума мәктәбләринин бинасы кружева мәктәбләринин бинасындан да дарысгалдыр: һәр адама $12^2/_3$, 17, $18^1/_2$ куб фут, үмумијјәтлә 22 куб футдан аз дүшүр. Комиссија үзвү Уајт дејир:

«Бу рәгәмләрин кичикләри, бир көрпә ушағын јерләшә биләчәји вә һәр үч өлчүсү 3 фут олан бир гутунун тутачағы саһәнин јарысындан аз тәшкил едир».

12—14 јашына чатмамыш ушаглар белә бир шән өмүр сүрүрләр. Бичарә сәфил ата-аналарын чалышдыглары анчаг одур ки, өз ушагларындан мүмкүн гәдәр чох хејир көтүрсүнләр. Тәбиидир ки, ушаглар бөјүдүкдә валидејнләрини сајмыр вә онлары тәрк едирләр.

«Белә тәрбијә алан бу әһалинин чаһил вә позғун олмасы тәәччүблү дејилдир... Онлар әхлаг чәһәтчә ән ашағы пилләдә олурлар... Гадынлардан чохунун кәбинсиз ушағы олур, һәм дә онларын чоху елә сүтүл јашларында ана олурлар ки, һәтта, чинајәт статистикасы мәсәләләриндән ән чох хәбәрдар оланлар да һејрәтдә галыр»[262].

Бу нүмунәви аиләләрин вәтәни исә,—христианлыг мәсәләләриндән шүбһәсиз бахәбәр олан граф Монталамберин дедији кими,—Авропанын нүмунәви бир христиан өлкәсидир!

Индичә тәсвир едилән сәнаје саһәләриндә үмумијјәтлә чох чүз'и олан әмәк һаггы (һәсир шеј тохума мәктәбләриндә ушагларын истисна тәшкил едән максимум әмәк һаггы 3 шиллингдир), хүсусән кружева истеһсал едилән маһалларда кениш јајылмыш truck-system [әмәк һаггы әвәзинә әмтәә верилмәси] үзүндән өз номинал мигдарындан да ашағы дүшүр[263].

---

[262] „Children's Employment Commision. 2nd Report", 1864, p. XL, XLI.
[263] „Children's Employment Commission. 1st Report", 1863, p. 185.

е) МҮАСИР МАНУФАКТУРАНЫН ВӘ ЕВ ӘМӘЈИНИН ИРИ СӘНАЈЕЈӘ КЕЧМӘСИ. ФАБРИК ГАНУНЛАРЫНЫН МҮАСИР МАНУФАКТУРАЈА ВӘ ЕВ ӘМӘЈИНӘ АИД ЕДИЛМӘСИ НӘТИЧӘСИНДӘ ҺӘМИН ИНГИЛАБЫН СҮР'ӘТЛӘНМӘСИ

Гадынларын вә азјашлыларын иш гүввәсиндән ачыгча суи-истифадә етмәк васитәси илә, фәһләләри нормал ишләјиб јашамаг үчүн лазым олан һәр чүр шәраитдән садәчә мәһрум етмәк васитәси илә, адамлары рәһмсизчәсинә һәддиндән артыг вә кечәләр ишләтмәк васитәси илә иш гүввәсинин учузлашдырылмасы ән нәһајәт елә бир тәбии һәддә кәлиб чатыр ки, даһа бундан о јана кечмәк мүмкүн дејилдир; ејни заманда әмтәәләрин бу әсаслар үзәриндә учузлашдырылмасы вә үмумијјәтлә капиталист истисмары да ејни һәддә кәлиб чатыр. Нәһајәт, бу нөгтәјә јетишдикдә, буна гәдәр исә узун вахт кечир,—елә бир заман кәлиб чатыр ки, машынлар тәтбиг олунмаға башлајыр вә дағыныг ев әмәји (һәмчинин мануфактуралар) бу андан е'тибарән сүр'әтлә фабрик истеһсалына чеврилир.

Бу һәрәкәтин ән парлаг нүмунәсини «wearing apparel» (кејим шејләри) истеһсалы верир. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын тәснифатына көрә, бу сәнаје саһәси һәсир шлјапа, гадын шлјапасы вә кечә папағы истеһсал едәнләри, дәрзиләри, milliners вә dressmakers-и[264], туман-көјнәк, корсет тикән гадынлары, әлчәкчиләри, башмагчылары, һабелә бир чох хырда саһәләри, мәсәлән галстук, јахалыг вә и. а. истеһсалыны әһатә едир. 1861-чи илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин бу сәнаје саһәләриндә ишләјән фәһлә гадынлар 586 298 нәфәр иди, о чүмләдән азы 115 242 нәфәр 20 јашындан ашағы, 16 560 нәфәр дә 15 јашындан ашағы оланлар иди. Бирләшмиш краллыгда бу фәһлә гадынларын сајы (1861-чи илдә) 750 334 нәфәр иди. Јенә һәмин илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин шлјапа, башмаг, әлчәк вә палтар истеһсалында ишләјән кишиләрин сајы 437 969 нәфәр иди, о чүмләдән 14 964 нәфәр 15 јашындан ашағы, 89 285 нәфәр 15 јашындан 20 јашына гәдәр, 333 117 нәфәр дә 20 јашындан јухары оланлар иди. Бураја аид олан бир чох даһа хырда саһәләр бу мә'луматда нәзәрә алынмамышдыр. Лакин биз индичә көстәрилән рәгәмләри олдуғу кими көтүрсәк, онда 1861-чи ил сијаһысына көрә тәкчә Инкилтәрә вә Уелс үчүн үмуми јекун 1 024 267 нәфәр, јә'ни тәхминән әкинчиликдә вә малдарлыгда чалышанларын сајы гәдәр олур. Адам анламаға башлајыр ки, нә үчүн машынлар бу гәдәр чох

---

[364]) Millinery—баш кејиминдән башга, гадынлар үчүн чијин шалы вә мантилијалар истеһсалы демәкдир; dressmakers бизим дәрзи гадынларын ејнидир.

мәһсул күтләси верир вә бу гәдәр чох фәһлә күтләсинин «сәрбәстләшмәсинә» сәбәб олур.

«Wearing apparel» истеһсалы илә јалныз, артыг һазыр шәкилдә тапдыглары әмәк бөлкүсүнү, membra disjecta [пәракәндә ә'залары][150] өз мүәссисәләриндә тәтбиг едән мануфактуралар мәшғул олур; бунунла хырда сәнәткар усталар мәшғул олур, амма онлар инди даһа әввәлки кими ајры-ајры истеһлакчылар үчүн дејил, мануфактуралар вә мағазалар үчүн ишләјирләр, белә ки, чох вахт бүтүнлүкдә бә'зи шәһәрләр вә маһаллар, мисал үчүн, чәкмәчилик вә и. а. кими истеһсал саһәләри үзрә ихтисаслашыр, нәһајәт вә ән чох һалда бу истеһсал илә евдә ишләјән фәһләләр мәшғул олур, онлар мануфактураларын, мағазаларын вә һәтта нисбәтән хырда усталарын кәнардакы шө'бәләри сајылыр[265]. Әмәк ҹисимләри, хаммал, јарымфабрикат вә и. а. күтләләрини ири сәнаје верир, учуз инсан материалы (taillable à merci et miséricorde [мәрһәмәт вә гәзәбә табе едилмиш]), бу материал күтләси исә, ири сәнајенин вә әкинчилијин «азад етдији адамлардан» ибарәтдир. Бу сәнаје даирәсиндәки мануфактураларын мејдана кәлмәсинә башлыча сәбәб одур ки, капиталистләрин әлиндә, тәләбин һәр ҹүр артыб-азалмасына ујғунлаша биләҹәк һазыр бир ордунун олмасы лазым иди[266]. Лакин бу мануфактуралар өзләринин кениш тәмәли олан пәракәндә сәнәт вә ев истеһсалынын да јанашы јашамасына јол верирди. Бу әмәк саһәләриндә изафи дәјәр истеһсалынын кениш мигјаслар алмасына вә ејни заманда бу саһәләрин истеһсал етдији әмтәәләрин кетдикҹә учузлашмасына башлыча сәбәб о иди вә одур ки, әмәк һаггы јалныз ачынаҹаглы күзәран үчүн кифајәт едәҹәк гәдәр аздыр вә иш күнү инсан организминин чәтинликлә дөзә биләҹәји гәдәр узундур. Сатыш базарыны, Инкилтәрә үчүн исә хүсусилә,—инкилис адәт вә зөвгүнүн һөкм сүрдүјү,—мүстәмләкә базарыны даим кенишләндирмиш олан вә һәр күн кенишләндирән амил мәһз, әмтәәјә чеврилән инсан тәринин вә инсан ганынын учузлуғудур. Нәһајәт, бөһран нөгтәси кәлиб чатды. Базарлар кенишләндикдә вә капиталистләр арасындакы рәгабәт даһа сүр'әтләартдыгда, көһнә методун әсаслары,—садәҹә иш гүввәсинин кобуд истисмар олунмасы вә бунунла бирликдә әмәк бөлкүсүнүн чох вә ја аз дәрәҹәдә мүнтәзәм инкишафы даһа кифајәт етмирди. Машын дөврү башланды. Һәлледиҹи ингилаби рол

---

265) Инкилтәрәдә millinery вә dressmaking аләтән саһибкарын биналарында, гисмән бу биналарда јашајан муздлу фәһлә гадынлар тәрәфиндән, гисмән дә кәнарда јашајыб күнәмузд ишләјән гадынлар тәрәфиндән иҹра олунур.

266) Комиссија үзвү Уајт тәхминән һамысы гадын вә гызлардан ибарәт 1 000—1 200 нәфәриҹ ишләдији бир һәрби кејим мануфактурасыны, тәхминән јарысы ушаглардан вә јенијетмәләрдән ибарәт 1 300 фәһләси олан бир чәкмә мануфактурасыны вә и. а. кәзмишдир („Children's Employment Commission. 2nd Report", p. XLVII, № 319).

ојнајан вә бу истеһсал даирәсинин бүтүн сајсыз-һесабсыз саһәләрини, мәсәлән, дәб олмуш әмтәәләр истеһсалыны, дәрзилик, чәкмәчилик, тикиш, шлјапачылыг вә и. а. пешәләрини ејни дәрәҹәдә әһатә едән машын исә тикиш машыны иди.

Бу машынын билаваситә фәһләләрә көстәрдији тә'сир дә, үмумијјәтлә ири сәнаје дөврүндә илк дәфә јени истеһсал саһәләрини әһатә едән бүтүн машынларын тә'сири кимидир. Көрпә ушаглар ишдән кәнар едилир. Машында ишләјән фәһләләрин әмәк һаггы, әксәријјәтлә «јохсулларын ән јохсулу» («the poorest of the poor») олан ев фәһләләринин әмәк һаггына нисбәтән артыр. Вәзијјәти нисбәтән јахшы олан сәнәткарларын әмәк һаггы азалыр, чүнки машынлар онларла рәгабәтә башлајыр. Машында ишләјән јени фәһләләр јалныз гызлар вә кәнҹ гадынлардыр. Онлар кишиләрин нисбәтән ағыр ишләрдәки инһисарыны механики гүввәнин јардымы илә ләғв едир вә нисбәтән јүнкүл ишләр саһәсиндән гоҹа гадынлары вә көрпә ушаглары сыхышдырыб чыхарырлар. Чох гызғын рәгабәт, әл илә ишләјән фәһләләрин ән зәифләрини мәһв едир. Ахырынҹы он илдә Лондонда аҹындан өләнләрин (death from starvation) дәһшәтли бир сурәтдә артмасы машын тикишинин јајылмасы илә јанашы кедир[267]. Тикиш машынында ишләјән вә машынын ағырлығындан, бөјүклүјүндән, характериндән асылы олараг ону әлләри вә ајаглары илә, ја да анҹаг әлләри илә, ја отурдуглары јердә, ја да ајаг үстдә ишләдән јени фәһлә гадынлар чох иш гүввәси сәрф етмәли олурлар. Просесин узунлуғу, көһнә системә нисбәтән гыса олса да, онларын ишини сағламлыг үчүн зәрәрли едир. Һәр јердә, мәсәлән чәкмә, корсет, шлјапа вә и. а. истеһсалында, онсуз да ағзына гәдәр долу олан дарысгал е'малатханалара сохулан тикиш машыны сағламлыг үчүн зәрәрли тә'сирләри күчләндирир. Комиссија үзвү Лорд дејир:

> «Ејни заманда 30—40 адамын машында ишләдији алчаг е'малатханалара кирәндә адамын дујдуглары дөзүлмәздир... Исти, гисмән үтүләри гыздырмаг үчүн олан газ собаларынын төрәтдији бу исти дәһшәтлидир. Белә е'малатханаларда һәтта мө'тәдил адландырылан бир иш мүддәти гојулдугда да, јә'ни иш сәһәр саат 8-дән ахшам саат 6-ја гәдәр давам етдикдә дә һәр күн 3—4 адам өзүндән кедир»[268].

Истеһсал воситәсиндә баш верән чеврилишин зәрури нәтиҹәси олараг ичтимаи истеһсал үсулунда әмәлә кәлән чеврилиш

---

267) Мисал: 1864-чү ил февралын 26-да баш гејдчинин[151] өләнләр һаггындакы һәфтәлик һесабатында[151] беш адамын аҹындан өлдүјү көстәрилир. Һәмин күн „Times" бир нәфәрин дә јенә аҹындан өлдүјүнү хәбәр верир. Бир һәфтәдә алты адам аҹындан өлмүшдүр!

268) „Children's Employment Commission. 2nd Report", 1864, p. LXVII, №№ 404—409; p. 84, № 124; p. LXXIII, № 441; p. 68, № 6; p. 84, № 126; p. 78, № 85; p. 76, № 69; p. LXXII, № 438.

бир чох мүхтәлиф кечид формаларында давам едир. Бу кечид формалары тикиш машынынын бу вә ја башга бир сәнаје саһәсини нә дәрәчәдә вә нә замандан бәри әһатә етмәсиндән, бундан габаг фәһләләрин нә вәзијјәтдә олмасындан, мануфактура истеһсалынын, сәнәт истеһсалынын, јахуд ев истеһсалынын даһа чох олмасындан, е'малатханаларын кирајә һаггындан вә саирәдән асылы олараг дәјишилир[269]. Мәсәлән, дәбдә олан әмтәәләр истеһсалында, әмәјин хејли һиссәсинин башлыча олараг садә кооперасија формасында тәшкил едилмиш олдуғу бу истеһсалда тикиш машыны әввәлчә анчаг, мануфактура истеһсалынын јени бир амили олмушдур. Дәрзилик пешәсиндә, үст көјнәји, ајаггабы вә и. а. истеһсалында бүтүн формалар чарпазлашыр. Бириндә истеһсал әсил фабрик истеһсалыдыр. Дикәриндә васитәчиләр en chef [әсас] капиталистдән хам материал алараг, 10-дан 50-јә гәдәр вә даһа чох фәһләни «дахмалара» вә «мансардлара» топлајыб тикиш машынларында ишләдирләр. Нәһајәт, бөлкүлү систем тәшкил етмәјән вә чох мәһдуд мигјасда тәтбиг едилә билән бүтүн машынларын ишләдилдији кими, сәнәткарлар вә ја ев фәһләләри өз аиләләринин, ја да кәнардан чәлб едилән аз мигдар фәһләнин көмәји илә өз тикиш машынларыны ишләдирләр[270]. Һазырда Инкилтәрәдә әксәријјәтлә елә бир систем тәтбиг едилир ки, бу систем үзрә капиталист өз биналарында хејли чох тикиш машыны топлајыр вә машындан чыхан мәһсулун е'малыны давам етдирмәк үчүн ону ев фәһләләри ордусуна пајлајыр[271]. Лакин кечид формаларынын мүхтәлифлији әсил фабрик истеһсалына чеврилмәк мејлини кизләтмир. Бу мејл тикиш машынынын характеринин өзүндән гида алыр, чүнки бу машынын чүрбәчүр үсулларла тәтбиг едилмәси, кечмишдә бир-бириндән ајры олан истеһсал саһәләрини бир бинада, бир капиталын командасы алтында бирләшдирмәјә сөвг едир; сонра, бу мејли гидаландыран бир чәһәт дә одур ки, һазырлыг үчүн көрүлән тикиш ишләрини вә бә'зи башга ишләри машынын олдуғу јердә ичра етмәк ән чох мәгсәдәујғундур; нәһајәт, бу мејл, өз машынлары илә ишләјән сәнәткарларын, һабелә ев фәһләләринин лабүд сурәтдә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсиндән вә бә'зиләринин артыг инди бу вәзијјәтә дүшмәсиндән гида алыр. Тикиш машынларына гојулан капитал күтләсинин

[269]) „Јәгин ки, иш бициналары үчүн кирајә һаггы верилмәсинин—хүсусилә пајтахтларда—нәтичә е'тибары илә мүәјјән әһәмијјәти олмушдур, о мә'нада ки, хырда истеһсалчылара вә аиләләрә иш пајламаг системи,—бу көһнә систем, ән чох давам едир вә ән тез бәрпа олунурду“ (јенә орада, сәһ. 83, № 123). Сон чүмлә јалныз чә мәчилик сәнәтинә аиддир.

[270]) Әлчәк вә с. истеһсалында бу һал јохдур; бурадакы фәһләләрин вәзијјәти пауперләрин вәзијјәтиндән чәтин фәргләнир.

[271]) „Children's Employment Commission. 2nd Report“, 1864, p. 83, № 122.

даим артмасы[272] истеһсалын кенишләнмәсинә стимул јарадыр вә базарда дурғунлуг һаллары төрәдир ки, бу да ев фәһләләрини өз тикиш машынларыны сатмаға мәчбур едир. Тикиш машынларынын өзләринин ифрат истеһсалы, сатыша еһтијачы олан истеһсалчылары бу машынлары һәфтәлик кирәјә вермәјә вадар едир, беләликлә дә хырда машын саһибләри үчүн фәлакәтли бир рәгабәт јарадыр[273]. Машынларын конструксијасында даим давам едән дәјишикликләр вә машынларын учузлашмасы көһнә машынлары ејни дәрәчәдә даим гијмәтдән салыр, бу сәбәбдән дә һәмин машынлары анчаг, онлары ағлакәлмәз дәрәчәдә учуз гијмәтлә вә чохлу мигдарда сатын ала билән ири капиталистләр мәнфәәтлә тәтбиг едә билирләр. Нәһајәт, бүтүн бу чүр чеврилиш просесләриндә олдуғу кими, бурада да инсанын бухар машыны илә әвәз едилмәсинин һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Бухар гүввәсинин тәтбиги әввәлләрдә, машынларын титрәмәси, онларын сүр'әтини тәнзим етмәјин чәтинлији, нисбәтән јүнкүл машынларын тез хараб олмасы вә саир бу кими халис техники манеәләрә раст кәлир, лакин тезликлә тәчрүбә бу манеәләрин арадан галдырылмасыны өјрәдир[274]. Бир тәрәфдән, бир чох иш машынынын нисбәтән ири мануфактураларда топланмасы бухар гүввәси тәтбиг етмәк мејли ојадырса, дикәр тәрәфдән, бухарын инсан әзәләләри илә рәгабәтә кирмәси, фәһләләрин вә иш машынларынын бөјүк фабрикләрә топланмасыны сүр'әтләндирир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә чох кениш истеһсал даирәләри тәшкил едән «wearing apparel», һабелә башга истеһсал саһәләринин чох һиссәсиндә һазырда мануфактурадан, сәнәтдән вә ев әмәјиндән фабрик истеһсалына кечмәк ингилабы башланмышдыр, лакин көстәрилән бүтүн бу формалар һәлә фабрик истеһсалына кечәндән әввәл ири сәнајенин тә'сири алтында бүсбүтүн дәјишилмиш, позулмуш, өз симасыны итирмиш вә фабрик системинин мүсбәт чәһәтләрини мәнимсәмәдән, онун бүтүн дәһшәтләрини тәкрар етмиш вә һәтта өтүб кечмишдир[275].

---

[272]) Лестердә, топдансатыш үчүн ишләјән бир чәкмә-башмаг истеһсалында һәлә 1864-чү илдә 800 тикиш машыны тәтбиг едилирди.

[273]) „Children's Employment Commission. 2nd Report", 1864, p. 84, № 124.

[274]) Мәсәлән Пимликодакы (Лондон) һәрби палтар депосунда, Лондондерридә Тилли вә Хендерсонун үст көјнәји фабрикиндә, Лимерикдә 1 200 фәһлә ишләдән Тејт фирмасынын палтар фабрикиндә.

[275]) „Фабрик системинә мејл" („Children's Employment Commission. 2nd Report", 1864, p. LXVII). „Һазырда, бүтүн истеһсал кечид вәзијјәтиндәдир вә бурада да кружева истеһсалындакы, тохучулугдакы вә и. а.-дәки дәјишикликләр баш вермәкдәдир" (јенә орада, № 405). „Там ингилаб" (јенә орада, сәһ. XL VI, № 318). 1840-чы илдә Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын дөврүндә чораб истеһсалы һәлә јенә дә әл иши олараг галырды. 1846-чы илдән е'тибарән чүрбәчүр машынлар тәтбиг олунур ки, инди бунлар бухар гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилир. Инкилтәрәнин чораб истеһсалында ишләјән 3 јашында ушаглардан башламыш мүхтәлиф јашлы гадын вә кишиләрин үмуми сајы 1862-чи илдә тәхминән 120 000 нәфәр тәшкил едирди. 11 феврал тарихли парламент һесабатына[152] көрә 1862-чи илдә фабрик гануну чәми 4 063 нәфәрә аид едилмишди.

Ҝортәбии баш верән бу сәнаје ингилабы фабрик ганунларынын гадынлар, јенијетмәләр вә ушаглар ишләјән бүтүн сәнаје саһәләринә аид едилмәси васитәси илә сүн'и шәкилдә сүр'әтләндирилир. Иш күнү мүддәтинин, фасиләләрин, иш күнүнү башламаг вә гуртармаг вахтынын мәчбури тәнзим едилмәси, ушаглар үчүн нөвбәләр системи, мүәјјән јаша гәдәр бүтүн ушагларын ишә бурахылмасы вә саирә, даһа чох машын тәтбиг етмәк[276] вә мүһәррик гүввә олан әзәләләри бухарла әвәз етмәк мејли доғурур[277]. Дикәр тәрәфдән, вахт чәһәтдән төрәнән иткинин јерини бина васитәси илә долдурмаг чәһди, бирҝә истифадә едилән истеһсал васитәләринин: собаларын, биналарын вә саирәнин мигдарча кенишләндирилмәсинә доғру апарыр,—бир сөзлә дејилсә, истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшдирилмәси күчләнир вә буна мүвафиг олараг фәһләләрин чәмләшдирилмәси күчләнир. Һәр дәфә мануфактура фабрик ганунуна табе едилмәк тәһлүкәси гаршысында галдыгда, даим әслиндә ејни бир әсас е'тираз тәкрар олунур: фабрик ганунуна табе едилдикдән сонра ишләри әввәлки өлчүдә давам етдирмәк үчүн даһа чох капитал сәрф етмәк лазым ҝәләчәкдир. Мануфактура илә ев әмәји арасындакы кечид формаларына вә ев әмәјинин өзүнә ҝәлдикдә исә, иш күнүнә вә ушаг әмәјинә һәдд гојулдугда бунлар өз зәминини итирир. Учуз иш гүввәсинин һәдсиз истисмары онларын рәгабәт габилијјәтинин јеҝанә әсасыны тәшкил едир.

Фабрик истеһсалынын мүһүм шәрти, хүсусән бурада иш күнү тәнзим едилмәјә башландығы замандан, нормал нәтичәнин әлдә едиләчәјинин тә'мин олунмасыдыр, јә'ни бәлли бир мүддәт әрзиндә мүәјјән мигдар әмтәә истеһсал олуначағына вә ја нәзәрдә тутулан фајдалы нәтичәнин әлдә едиләчәјинә әмин олмагдыр. Сонра, тәнзим едилән иш күнүндә гануна әсасән верилән фасиләләр елә олмалыдыр ки, ишин гәфләтән вә вахташыры дајандырылмасы һаллары истеһсал просесиндә олан мәһсула зәрәр вурмасын. Нәтичәнин бу чүр тә'мин едилмәси вә ишин арасынын кәсилә билмәси, әлбәттә, кимјәви вә физики просесләрин мүәјјән рол ојнадығы истеһсал саһәләринә нисбәтән, мәсәлән, дулусчулуг, ағартмачылыг, бојагчылыг, чөрәкчилик вә метал е'малы мануфактураларынын чохуна нисбәтән, халис механики истеһсал саһәләриндә даһа асандыр.

---

276) Мәсәлән, дулусчулуг истеһсалы барәсиндә Кокрен фирмасы „Britannia Pottery, Glasgow“ белә мә'лумат верир: „Истеһсалы әввәлки өлчүдә сахламаг үчүн биз чохлу машын тәтбиг етмәјә башладыг, бу машынларда ихтисассыз фәһләләр ишләјир; биз һәр күн јәгин едирик ки, көһнә үсула нисбәтән инди даһа чох мәһсул истеһсал едә билирик“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 13). „Фабрик ганунунун тә'сири еләдир ки, кетдикчә чох машын тәтбигинә мејл ојадыр“ (јенә орада, сәһ. 13, 14).

277) Мәсәлән, фабрик гануну дулусчулуг истеһсалына аид едилдикдән сонра, handmoved jiggers [әл илә ишләдилән дулусчулуг дәзкаһлары] әвәзинә power jiggers-ин [механики дулусчулуг дәзкаһларынын] сајынын чох артдығы мүшаһидә олунур.

һәдсиз иш күнү, кечә иши вә инсан гүввәсинин сәрбәст исраф едилмәси кими көһнә адәтләрин һөкм сүрдүјү јерләрдә һәр чүр кортәбии манеәни дәрһал истеһсал үчүн «тәбии һәдд» һесаб етмәјә башлајырлар. Фабрик гануну бу кими «тәбии һәдләри» о дәрәчә мәһв едир ки, һеч бир зәһәр зәрәрли һәшәраты бу гәдәр мүкәммәл гыра билмәз. Һеч кәс дулусчулуг сәнәтиндәки чәнаблар гәдәр учадан бағырыб «мүмкүн дејил» демирди. 1864-чү илдә онлар үчүн фабрик гануну гојулду вә мүмкүн олмајан нә вардыса 16 ајдан сонра јох олду.

Фабрик ганунунун тәтбиги нәтичәсиндә «сахсы күтләсинин (slip) һазырланмасында тәкмилләшдирилмиш методлар тәтбиги—сахсынын гурудулмаг әвәзинә пресләнмәси, чиј мәһсулу гурутмаг үчүн јени конструксијалы собалар вә и. а.—дулусчулуг сәнәти үчүн бөјүк әһәмијјәти олан бүтүн бу һадисәләр сон әсрдә мисли көрүнмәмиш бир тәрәгги иди... Собаларын һәрарәти хејли азалмыш, көмүр сәрфи хејли әскилмиш вә һәрарәт мәһсула даһа тез тә'сир етмәјә башламышды»[278].

Бүтүн пејғәмбәрликләрин әксинә олараг, сахсы әмтәәләрин истеһсал хәрчләри артмаг дејил, мәһсулун күтләси артды, белә ки, 1864-чү илин декабрындан 1865-чи илин декабрына гәдәр 12 ај әрзиндә ихрач олунан әмтәәнин дәјәри, ондан габагкы үч илдә орта иллик ихрачатын дәјәриндән 138 628 фунт стерлинг артыг олду. Кибрит истеһсалында белә һесаб едилирди ки, бир тәбиәт гануну олараг јенијетмәләр һәтта, тәләсик наһар етдикләри заман да, исти фосфорун зәһәрли бухары үзләринә вура-вура чөпләри фосфор мајесинә батырмалы идиләр. Вахта гәнаәт олунмасына мәчбур едән (1864-чү ил) фабрик гануну «dipping machine» (чөпләри фосфора батыран машын) тәтбиг етмәјә вадар етди, ондан галхан бухарлар даһа фәһләјә дәјмир[279]. Ејнилә дә, инди кружева мануфактурасынын һәлә фабрик ганунуна табе едилмәмиш олан саһәләри һаггында иддиа едиб дејирләр ки, куја, кружева тохунмасындакы мүхтәлиф материалларын һәрәсини гурутмаг үчүн мүхтәлиф мүддәт, үч дәгигәдән бир саата гәдәр вә даһа артыг вахт тәләб олундуғуна көрә бурада јемәк үчүн мүнтәзәм вахт верилә билмәз. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын үзвләри буна белә чаваб верирләр:

«Бурадакы шәраит дә дивар кағызы чап едилмәсиндәки шәраитин ејнидир. Бу саһәдәки бөјүк фабрикчиләрин бә'зиләри чох тә'кидлә дејирдиләр ки, тәтбиг едилән материалларын характери вә бунларын кечдији просесләрин чүрбәчүр олмасы, јемәк үчүн бирдән-бирә иши дајандырмаға имкан

[278]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865", p. 96, 127.

[279]) Кибрит фабрикиндә бу машынын вә башга бу кими машынларын тәтбиги фабрикин бир шө'бәсиндә 230 јенијетмәнин 14—17 јашында олан 32 нәфәр оғлан вә гызла әвәз едилмәсинә сәбәб олду. Фәһләләрин сајындакы бу гәнаәт 1865-чи илдә, бухар гүввәси тәтбиг етмәк васитәси илә даһа да артырылды.

вермир, чүнки бу һал бөјүк иткијә сәбәб ола биләр... Фабрик ганунларынын» (1864-чү ил) «аидлик даирәсини кенишләндирмәк һаггындакы алтынчы ганунун алтынчы бәндинә әсасән, бу ганун е'лан олундуғу вахтдан 18 ајлыг бир мүддәт кечәнә гәдәр онлар, фабрик ганунунда көстәрилән истираһәт фасиләләрини тәтбиг етмәлидирләр»[280].

Ганун парламент тәрәфиндән тәсдиг олунар-олунмаз чәнаб фабрикчиләр кәшф етдиләр ки:

«Фабрик ганунунун тәтбигиндә һеч дә бизим көзләди'јимиз чәтинликләр төрәмәди. Биз дејә билмәрик ки, истеһсалда азачыг да олса чәтинлик төрәмишдир. Һәгигәтдә биз инди ејни мүддәт әрзиндә даһа чох мәһсул истеһсал едирик»[281].

Беләликлә, һеч кәсин даһиликдә тәгсирләндирә билмәјәчәји Инкилтәрә парламенти тәчрүбә јолу илә бу әгидәјә кәлди ки, иш күнүнә һәдд гојулуб тәнзим едилмәсиндә куја истеһсалын јаратдығы бүтүн тәбии манеәләр мәчбури ганунун садәчә тәләб етмәси васитәси илә арадан галдырыла биләр. Буна көрә дә фабрик гануну мүәјјән бир сәнаје саһәсиндә тәтбиг едилдикдә 6 ајдан 18 аја гәдәр вахт гојулур вә бу мүддәтдә техники манеәләри арадан галдырмаға чалышмаг фабрикчинин өз ишидир. Мирабонун: «Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!» [«Мүмкүн дејил? Һеч вахт мәнә бу ахмаг сөзү демәјин!»] сөзләри мүасир технолокија үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Лакин фабрик гануну мануфактура истеһсалынын фабрик истеһсалына чеврилмәси үчүн лазым кәлән мадди үнсүрләри, нечә дејәрләр, шитиллик үсулу гәдәр тез јетишдирирсә, бунунла бирликдә о, капитал сәрфинин артырылмасы зәрурәтини јаратмагла хырда саһибкарларын мәһв олмасыны вә капиталын тәмәркүзләшмәсини дә сүр'әтләндирир[282].

Халис техники характер дашыјан вә техники үсулла арадан галдырыла билән манеәләр кәнара гојулса, иш күнүнүн тәнзими фәһләләрин өзләринин интизамсызлыг вәрдишләринә раст кәлир, буна хүсусән ишәмузд әмәк һаггынын һөкм сүрдүјү вә күнүн, јахуд һәфтәнин мүәјјән һиссәсиндәки прогулун сонра вахтдан артыг вә ја кечәләр ишләмәклә өдәнилдији јерләрдә тәсадүф олунур, — бу метод јашлы фәһләни күтләшдирир вә онун азјашлы оғланлардан вә гадынлардан олан јолдашларына позучу тә'сир көстәрир[283]. Иш гүввәсинин сәрф

[280]) „Children's Employment Commission. 2nd Reports", 1864, p. IX, № 50.

[281]) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865", p. 22.

[282]) „Лазыми тәкмилләшдирмәләр... индики бир чох саһибкарларын вәсаитиндән артыг мигдарда капитал сәрф едилмәсә, көһнә мануфактураларын чохунда тәтбиг едилә билмәз... Фабрик ганунунун тәтбиги лабүд сурәтдә мүвәггәти позғунлуға сәбәб олур. Бу позғунлуғун һәчми, фабрик ганунунун арадан галдырмалы олдуғу әнкәлләрин һәчми илә дүз пропорсионалдыр" (јенә орада, сәһ. 96, 97).

[283]) Мәсәлән, домна собаларында „адәтән һәфтәнин ахыр күнләриндә ишин мүддәти xејли узаныр, чүнки фәһләләр өз адәтләри үзрә базар ертәси күнү вә бә'зән тәк күнүнүн мүәјјән һиссәси әрзиндә вә ја һәтта бүтүн тәк күнү ишләмирләр" („Children's Employment

едилмәсиндәки бу интизамсызлыг усандырычы јекнәсәг вә узунтулу әмәјә гаршы тәбии вә кобуд бир чаваб олса да, ән чоху истеһсалын өзүндәки һәрч-мәрчликдән доғур ки, бу да иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән һәдсиз истисмар едилмәсиндән ирәли кәлир. Сәнаје тсикли фазаларынын вахташыры үмуми дәјишмәләри вә базарда әмәлә кәлән ајрыча рәвач вә касадлыг һаллары илә јанашы, һәр бир истеһсал саһәсиндә хүсуси мөвсүм дејилән шеј вә көзләнилмәз бөјүк сифаришләр меjдана чыхыр ки, бунлары ән гыса бир мүддәтдә јеринә јетирмәк лазым кәлир, һәм дә бу мөвсүм ишләри истәр кәмиләрин ишләмәси үчүн әлверишли фәслин кәлиб чатмасындан, истәрсә дә мүәјјән шејләрин дәб дүшмәсиндән ирәли кәлсин,— әһәмијјәти јохдур. Дәмирјол вә телеграф кениш јајылдыгча, гәфләтән сифаришләр алынмасы ади бир һал олур. Мәсәлән, бир Лондон фабрикчиси дејир:

«Дәмирјол системинин бүтүн өлкәјә јајылмасы гысамүддәтли сифаришләр вермәк адәтини хејли күчләндирмишди; Глазгодан, Манчестердән вә Единбургдан алычылар инди тәгрибән 2 һәфтәдән бир кәлиб Ситидә, бизим әмтәә вердијимиз бөјүк тичарәт евләриндән әмтәә алырлар. Онлар кечмишдә адәтән анбарлардан әмтәә алырдылар, инди исә бунун әвәзиндә сифаришләр верирләр вә бу сифаришләр дәрһал јеринә јетирилмәлидир. Кечмиш илләрдә әмтәәјә тәләб аз олдуғу заман биз кәлән мөвсүмүн тәләбини өдәмәк үчүн һәмишә габагчадан әмтәә һазырлаја билирдик, инди исә һеч кәс дејә билмәз ки, һансы әмтәәјә тәләб олачагдыр»[284].

Һәлә фабрик ганунуна табе едилмәмиш олан фабрикләрдә вә мануфактураларда вахташыры олараг—мөвсүм дејилән вахтларда вә гәфләти сифаришләр мүнасибәти илә гејри-ади анларда—дәһшәтли бир дәрәчәдә һәдсиз ишләмәк гајдасы һөкм сүрмәкдәдир. Фабрикин, мануфактура вә мағазанын кәнар бөлмәсиндә—онсуз да һеч бир мүнтәзәмлик олмајан, хам материал вә сифариш чәһәтчә тамамилә капиталистин өзбашыналығындан асылы олан ев әмәји саһәсиндә капиталист биналардан, машын вә саирәдән истифадә етмәк фикрини чәкмәли олмур, бурада она һеч бир зәрәр дәјә билмәз, анчаг фәһләнин чаны кедә биләр,—бу кәнар бөлмәдә беләликлә даим сәнаје үчүн еһтијат ордусу јараныр вә һәмишә капиталистин гуллуғунда һазыр олан бу орду илин бир һиссәсиндә

Commission. 3rd Report", p. VI). „Хырда усталарын иш саатлары адәтән чох гејри-мүнтәзәм олур. Онлар 2—3 күн итирир, сонра да, бунун јерини долдурмаг үчүн бүтүн кечәни ишләјирләр... Әкәр ушаглары варса, һәмишә онлары да ишләмәјә мәчбур едирләр" (јенә орада, сәһ. VII). „Ишә гејри-мүнтәзәм кәлмәјин сәбәби одур ки, сонра иш саатларыны артырмагла бунун јерини долдурмаға имкан вардыр вә тәчрүбәдә белә дә едирләр" (јенә орада, сәһ. XVIII). „Бирминкемдә хејли чох вахт итирилир... бир мүддәт бекар кәзирләр, бир мүддәт дә тагәтдән дүшәнә гәдәр кәркин ишләјирләр" (јенә орада, сәһ. XI.).

[284]) „Children's Employment Commission. 4th Report", p.XXXII. „Дејирләр ки, дәмирјол системинин кенишләнмәси бу гәфләти сифаришләр адәтини хејли күчләндирмиш вә бунун нәтичәси олараг тәләсмәјә, јемәк саатлары илә һесаблашмамаға вә кечәдән чох кечинчәјә гәдәр ишләмәјә башламышлар" (јенә орада, сәһ. XXXI).

ән инсафсыз бир каторга иши илә мәһв едилир, дикәр һиссәсиндә исә, иш олмадығындан сәфил көкүнә салыныр. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссија гејд едир:

«Саһибкарлар ев әмәјинин ади бир һал алдығы гејри-мүнтәзәмлијиндән истифадә едәрәк, тә'чили ишләр ичра едилдији заман иш мүддәтини кечә саат 11, 12 вә 2-јә гәдәр, ја да, ел арасында дејилдији кими, истәнилән саата гәдәр узадырлар, һәм дә бу иш елә биналарда көрдүлүрдү ки, «бурада үфунәтдән кичәлләниб јыхыла биләрсиниз» (the stench is enough to knock you down). Ола биләр сиз гапыја чатыб ону ачасыныз, амма ичәри кирмәјә чәсарәт етмәзсиниз»[285]. Диндирилән шаһидләрин бири, бир нәфәр чәкмәчи дејир: «Бизим саһибкарлар гәрибә адамдырлар; онлар елә билирләр ки, илин бир јарысыны мәһведичи тәрздә ишләдилән, илин дикәр јарысыны исә, демәк олар, гамамилә бош кәзмәјә мәчбур едилән јенијетмәләрә бунунла һеч бир зәрәр вурмурлар»[286].

Ишдә мәнафеји олан капиталистләр һәм техники манеәләри, һәм дә «тичарәт адәтләри» («usages which have grown with the growth of trade») дејилән бу адәтләри истеһсалын «тәбии һәдләри» адландырмыш вә адландырырлар; бу, фабрик ганунунун илк дәфә памбыг парча сәнајеси лордларыны һәдәләмәјә башладығы заман онларын адәтән шикајәтләниб ирәли сүрдүкләри бир бәһанә иди. Онларын сәнајеси дүнја базарына вә, демәли, кәмичилијә бүтүн башга сәнаје саһәләриндән чох архаланырса да, тәчрүбә онларын јаланчылығыны көстәрди. О вахтдан е'тибарән инкилис фабрик мүфәттишләри «тичарәт манеәләрини» бош бир бәһанә һесаб едирләр[287]. Доғрудан да, Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын әтрафлы вә дүрүст јохламалары сүбут едир ки, бә'зи сәнаје саһәләриндә иш күнүнүн тәнзим едилмәси анчаг, инди бунларда тәтбиг олунан әмәк күтләсини бүтүн ил бoју даһа бәрабәр бөлмүш олардлы[288]; сүбут едир ки, инсанлары мәһв едән, мә'насыз вә әслиндә ири сәнаје системинә ујғун кәлмәјән ахмаг дәб шылтагларынын гаршысыны алмаг үчүн илк сәмәрәли бир васитә оларды[289]; сүбут едир ки, доғрудан да океан кәмичилијинин

---

285) „Children's Employment Commission. 4th Report", p. XXXV, № 235, № 237.

286) Јенә орада, сәһ 127, № 56.

287) „Дәниз јолу илә дашынмалы олан сифаришләрин вахтында јеринә јетирилмәдији үзүндән төрәнән тичарәт зәрәрләринә кәлдикдә, јадымдадыр ки, бунлар 1832 вә 1833-чү илләрдә фабрик саһибләринин чох һәвәслә кәтирдикләри бир дәлил иди. Инди бу хүсусда нә дејилә билсә, бунларын күчү һеч дә, бухарын һәлә бүтүн мәсафәләри јарыбајары азалтмыш олмадығы вә јүк дашымаг үчүн јени васитәләр јаратмыш олмадығы заманкы гәдәр дејилдир. Бу дәлил һәлә о заманда да тәчрүбәдә јохландыгда әсассыз чыхырды, инди исә о әсла баш тутмаз" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October, 1862", p. 54, 55).

288) „Children's Employment Commission. 3rd Report", p. XVIII, № 118.

289) Артыг 1699-чу илдә Чон Беллерс белә дејир: „Дәбләрин тез-тез дәјишилмәси лабүд сурәтдә јохсулларын сајыны артырыр. Онун ики бөјүк бәласы вар: 1) фәһләләр гышда иш аз олдуғуна көрә корлуг чәкирләр, парча алверчиләри вә саһибкар тохучулар көзләјирләр ки, јаз кәлсин вә нәјин дәб дүшәчәји мә'лум олсун, одур ки, фәһләләрә иш вермәк үчүн рисг едиб өз капиталларыны сәрф етмәк истәмирләр; 2) јазда фәһлә чатышмыр, буна көрә дә саһибкар тохучулар бир квартал вә ја јарым ил әрзиндә өлкәнин тичарәтини тә'мин едә билмәкдән өтрү ишә чохлу шакирд көтүрмәли олурлар; бу һал ишләк әлләри әкинчиликдән ајырыр, кәнди ишчисиз гојур вә шәһәрләри ағзына гәдәр диләнчи илә долдурур: диләнчилик етмәкдән хәчаләт чәкәнләр гышда ачындан өлүрләр" („Essays about the Poor, Manufactures etc.", p. 9).

вә үмумиҗјәтлә нәглијјат васитәләринин инкишафы, мөвсүм ишләринин техники әсасынын өзүнү арадан галдырмышдыр[290]; сүбут едир ки, кујә нәзарәт алтына алына билмәјән бүтүн башга шәртләри бииаларын кенишләндирилмәси, әлавә машынлар ишләдилмәси, бир заманда ишләјән фәһләләрин сајынын артырылмасы[291] вә бүтүн бу дәјишикликләрин топдансатыш тичарәт системинә олан әкс тә'сири[292] арадан галдырыр. Лакин капитал, дәфәләрлә өз нүмајәндәләринин дили илә дедији кими, белә бир чеврилишә анчаг, ичбари ганун вермәклә иш күнүнү тәнзим едән «үмуми парламент ганунунун тәзјиги алтында» разылашыр[293].

9. ФАБРИК ГАНУНЛАРЫ (СӘҺИЈЈӘ МҮҺАФИЗӘСИ ВӘ ТӘРБИЈӘ ҺАГГЫНДАКЫ ГӘРАРЛАР). БУ ГАНУНЛАРЫН БҮТҮН ИНКИЛТӘРӘЈӘ ШАМИЛ ЕДИЛМӘСИ

Фабрик ганунлары, кортәбии тәрздә әмәлә кәлән ичтимаи истеһсал просесинин гурулушуна чәмијјәтин илк дәфә шүурлу вә мүнтәзәм тә'сир көстәрмәсидир вә, көрдүјүмүз үзрә иплик, селфактор вә електрик телеграф кими бу ганунлар да ири сәнајенин зәрури мәһсулудур. Фабрик ганунларынын бүтүн Инкилтәрәјә шамил едилмәси һаггында данышандан әввәл, бу ганунларда иш күнү саатларынын сајына аид олмајан бә'зи тәләбләри гысача шәрһ етмәк лазымдыр.

Сәһијјә мүһафизәси гајдалары, капиталистләр тәрәфиндән асанлыгла позула биләчәк бир тәрздә јазылмагдан башга, сон дәрәчә мәһдуддур, фе'лән бу гајдалар анчаг диварларын ағардылмасыны тәләб едир вә тәмизлијә риајәт едилмәси, һаванын дәјишдирилмәси вә тәһлүкәли машынлардан горунулма тәд-

---

[290]) „Children's Employment Commission, 5th Report", p. 171, № 34.

[291]) Мәсәлән, әмтәә ихрач едән Брадфорд тачирләринин шаһидлик ифадәләриндә дејилир: „Белә бир шәраитдә ајдындыр ки, мағазаларда ушагларын сәһәр саат 8-дән ахшам саат 7-јә вә ја $7^1/_2$-а гәдәр ишләдилмәси кифајәтдир, бундан артыг ишләтмәјә еһтијач јохдур. Бу, анчаг әлавә вәсаит сәрф етмәк вә әлавә фәһлә тутмаг мәсәләсидир. (Әкәр бә'зи саһибкарлар мәнфәәтә бу гәдәр һәрис олмасајдылар, ушаглар бу гәдәр, кечәдән хејли кечәнәдәк ишләмәјә мәчбур олмаздылар; әлавә бир машынын баһасы чәми 16—18 ф. стерлингдир)... Бүтүн чәтинликләрин сәбәби чиһазларын вә бинанын азлыг етмәсидир" (јенә орада, сәһ. 171, № 35, 36 вә 38).

[292]) Јенә орада. Иш күнүнүн мәчбурән тәнзим едилмәсини фәһләләрин фабрикчиләрдән вә фабрикчиләрин өзләринин дә топдансатыш тичарәтиндән мүдафиә едилмәси васитәси һесаб едән бир Лондон фабрикчиси диндирилдикдә белә демишдир: „Әмтәә ихрач едәнләр бизим саһәјә тәзјиг көстәрирләр; онлар, мәсәлән, әмтәәләри јелкән кәмисиндә көндәрмәк истәјирләр; онлар мүәјјән мөвсүм башланана гәдәр өз кетдикләри јерә чатмаг, һәм дә јелкән кәмиси илә бухар кәмисинин кирајә гијмәтләри арасындакы фәрги чибләринә гојмаг истәјирләр; ја да әмтәәни ән тез јола дүшән пароходлар илә көндәрмәјә чалышырлар ки, харичи базара өз рәгибләриндән әввәл кәлиб чатсынлар".

[293]) Бир фабрикчи дејир: „Бунун гаршысыны, парламент тәрәфиндән верилән үмуми ганунун тәзјиги алтында истеһсалы кенишләндирмәк баһасына алмаг олардь" (јенә орада, сәһ. X, № 38).

бирләри һаггында бә'зи башга гајдалар гојмагла кифајәтләнир. Биз үчүнчү китабда, фәһләләрин әлләрини вә ајагларыны шикәст олмагдан горумаг үчүн фабрикчиләрин азачыг хәрҹ чәкмәјә мәҹбур едән гәрарлара гаршы онларын нечә бир чанфәшанлыгла мүбаризә апармасы үзәринә гајыдачағыг. Бурада фритредерләрин белә бир еһкамы бир даһа парлаг сурәтдә тәсдиг олунур ки, антагонист мәнафеләрин мөвчуд олдуғу ҹәмијјәтдә һәр кәс өз шәхси хејринә чалышмагла, ејни заманда һамынын хејринә чалышмыш олур. Бирҹә мисал кифајәт едәр. Мә'лумдур ки, ахырынҹы ијирми ил әрзиндә Ирландијада кәтан сәнајеси, онунла бирликдә исә һабелә scufching mills (кәтандидмә фабрикләри) олдугча кенишләнмишдир. 1864-ҹү илдә орада 1 800-ә гәдәр белә mills вар иди Машына әсла бәләд олмајан адамлар, башлыҹа олараг јенијетмәләр вә гадынлар, гоншулугдакы хырда фермерләрин оғуллары, гызлары вә арвадлары пајызда вә гышда вахташыры олараг тарла ишләриндән ајрылыр вә scutching mills-дә кәтаны јајма машынларынын ағзына вермәк ишиндә ишләмәјә кәлирләр. Бурада баш верән бәдбәхт һадисәләр өз сајы вә интенсивлији ҹәһәтдән машынлар тарихиндә әсла мисли көрүнмәмиш бир дәрәҹәјә чатыр. Килдинанда (Корк јахынлығында) тәкҹә бир scutching mills-дә 1852-ҹи илдән 1856-ҹы илә гәдәр 6 адам өлмүш вә 60 адам бәрк шикәст олмушдур, һалбуки бир нечә шиллингә баша кәләҹәк ән садә тәдбирләр көрмәклә бүтүн бу бәдбәхт һадисәләрин гаршысыны алмаг мүмкүн иди. Даунпатрикдәки фабрикләрин certifying surgeon [рәсми һәкими] д-р Уајт 1865-ҹи ил 16 декабр тарихли рәсми һесабатда дејир:

«Scutching mills-дә бәдбәхт һадисәләр дәһшәтли бир шәкил алыр. Чох заман бәдәнин дөрддә бир һиссәси үзүлүб дүшүр. Шикәст оланлар адәтән ја өлүр, ја да өмүрлүк шикәст галыб әзаб ичиндә јашамалы олурлар. Өлкәдә фабрикләрин чохалмасы, әлбәттә, белә дәһшәтли һадисәләрин кениш јајылмасына сәбәб олаҹагдыр. Мән әминәм ки, scutching mills үзәриндә дөвләт тәрәфиндән лазыми нәзарәт гојулса, адамларын сәһһәти вә һәјаты үчүн төрәјән јығын-јығын тәһлүкәнин гаршысы алынар»[294].

Дөвләт тәрәфиндән иҹбари ганун вермәклә капиталист истеһсал үсулуну ән ади кикијена вә сәһијјә мүһафизәси гајдаларына әмәл етмәјә мәҹбур етмәк лазым кәлирсә, бу һал капиталист истеһсалы үчүн бундан јахшы бир характеристика ола биләрми?

«1864-ҹү ил фабрик гануну дулусчулуг истеһсалында 200-дән артыг е'малатхананын ағардылыб тәмизләнмәсинә сәбәб олду, һалбуки онлар 20 ил әрзиндә вә ја һәмишәлик олараг бу кими әмәлијјатдан имтина едирдиләр» (будур капиталын «имтинасы!»). «Бу мүәссисәләрдә 27 878 фәһлә

[294]) „Children's Employment Comm'ssion. 5th Report", p. XV, № 72 sqq.

ишләјир, онлар индијәдәк күндүз вә чох вахт кечә һәддән артыг ишләркән мурдар бир һава тәнәффүс едирдиләр, беләликлә дә, үмумијјәтлә нисбәтән зәрәрсиз олан бу истеһсалда ишләјәнләр даим хәстәләнмәк вә өлмәк тәһлүкәси гаршысында олурдулар. Фабрик ганунu һаваны дәјишдирмәк васитәләрини хејли артырмаға мәчбур етди»[295].

Ејни заманда фабрик ганунунун бу саһәси ајдын көстәрир ки, капиталист истеһсал үсулу өз маһијјәтинә көрә, мүәјјән һәддә чатдыгдан сонра даһа һеч бир сәмәрәли јахшылашдырма тәдбиринә јол вермир. Артыг бир нечә дәфә гејд етдијимиз кими, Инкилтәрә һәкимләри һамылыгча тәсдиг едирләр ки, фасиләсиз ишдә адамбашына 500 куб фут һава анчаг, чәтинликлә кифајәт едә билән минимумдур. Јахшы! Бир һалда ки, фабрик гануну бүтүн өз ичбари тәдбирләри илә хырда е'малатханаларын фабрикләрә чеврилмәсини долајысы илә сүр'әтләндирир, бунунла да хырда капиталистләрин мүлкијјәт һүгугуна долајысы илә гәсд едир вә ири капиталистләр үчүн инһисар јаранмасыны тә'мин едир,—онда, ганун е'малатханаларда һәр бир фәһлә үчүн кифајәт гәдәр һава олмасыны тә'мин етдикдә бир зәрбә илә минләрлә хырда капиталисти мүлкијјәтдән мәһрум етмиш оларды! Бу һал капиталист истеһсал үсулунун тәмәлинин өзүнү сарсытмыш оларды, јә'ни иш гүввәсинин «азад» сатын алынмасы вә истеһлак едилмәси васитәси илә һәм ири, һәм дә хырда капиталын өз-өзүнә артмасыны көкүндән сарсытмыш оларды. Мәһз буна көрә дә һәмин 500 куб фут һаванын гаршысында фабрик ганунверичилијинин нәфәси тәнк олур. Сәһијјә идарәләри, сәнаје мүәссисәләрини јохлајан комиссијалар, фабрик мүфәттишләри дөнә-дөнә дејирләр ки, бу 500 куб фут зәруридир вә буну капиталдан гопармаг мүмкүн олмур. Беләликлә онлар фе'лән дејирләр ки, фәһләләрин вәрәми вә башга чијәр хәстәликләри капиталын јашамасы үчүн шәртдир[296].

Фабрик ганунунун тәрбијә барәсиндәки маддәләри үмумијјәтлә нә гәдәр әһәмијјәтсиз олса да, бу маддәләр ибтидаи тәһсили иш үчүн мәчбури шәрт е'лан етмишдир[297]. Бу гәрарла-

---

[295]) „Report of Insp. of Fact. for 31st October 1865", p. 127.

[296]) Тәчрүбә јолу илә мүәјјән едилмишдир ки, орта дәрәчә сағлам олан бир адам орта интенсивликлә һәр дәфә нәфәс аланда тәгрибән 25 куб дүјмә һава удур вә дәгигәдә тәгрибән 20 дәфә нәфәс алыр. Беләликлә, һәр адамын күндә тәнәффүс етдији һава 720 000 куб дүјмә вә ја 416 куб фут тәшкил етмәли иди. Лакин мә'лумдур ки, бир дәфә тәнәффүс едилмиш һава, тәбиәтин мөһтәшәм е'малатханасында тәмизләнмәјинчә тәнәффүс просеси үчүн даһа јарамыр. Валентинин вә Бруннерин тәчрүбәләринә әсасән еһтимал олунур ки, сағлам бир адам тәнәффүс заманы саатда һаваја 1 300 куб дүјмә гәдәр карбон газы бурахыр; бу исә чијәрләрин күндә һаваја 8 унсијаја гәдәр бәрк көмүр бурахмасына бәрабәрдир. „Адамбашына азы 800 куб фут дүшмәлидир" (*Huxley* [„Lessons in Elementary Physiology". London, 1866, p. 105]).

[297]) Инкилтәрә фабрик ганунуна әсасән валидејнләр өз ушагларынын ејни заманда ибтидаи тәһсил алмасыны тә'мин етмәсәләр, онлары 14 јашына чатынчаја гәдәр „нәзарәт алтындакы" фабрикләрдә ишләмәјә көндәрә билмәзләр. Фабрикчи ганунун јеринә јетирилмәсинә мәс'улдур. „Фабрикләрдә тәһсил вермәк мәчбуридир, бу, ишләмәк үчүн шәртдир" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865", p. 111).

рын мүвәффәгијјәт газанмасы илк дәфә сүбут етди ки, тәһсили вә кимнастиканы[298] физики әмәклә вә, демәли, чисмани әмәји дә тәһсил вә кимнастика илә бирләшдирмәк мүмкүндүр. Фабрик мүфәттишләри, мүәллимләрин ифадәләрини динләдикдән сонра тезликлә кәшф етдиләр ки, доғрудур, фабрик ушаглары, мүнтәзәм сурәтдә күндүз мәктәбә кедән мәктәблиләрдән јарыбајары аз охујурлар, амма онлар да ејни гәдәр вә чох вахт һәтта бундан артыг дәрс кечирләр.

«Бунун сәбәби чох садәдир. Күнүн анчаг јарысыны мәктәбдә кечирәнләр һәмишә гывраг олур вә демәк олар һәмишә дәрс охумаға һазыр вә габил олурлар. Нөвбә илә һәм ишләмәк, һәм дә дәрс охумаг системи бу ики мәшғәләнин бириндән дикәринә кечәндә һәмин мәшғәләләри динчәлмәјә вә гывраглашмаја чевирир вә, демәли, ушаг үчүн бу систем һәмин мәшғәләләрдән биринин фасиләсиз давам етмәси системиндән даһа мүнасибдир. Сүбһ тездән, хүсусилә исти һава заманы мәктәбдә отуран бир ушаг ишдән чыхыб зеһни ачыг вә гывраг бир һалда охумаға кәлән ушагла ајаглаша билмир»[299].

Бу барәдә әлавә сүбутлары, Сениорун 1863-чү илдә Единбургда сосиологлар конгресиндә сөјләдији нитгдә тапмаг олар. О бурада әзчүмлә белә бир чәһәти дә көстәрир ки, јухары вә орта синифләрдә мәктәблиләрин дәрс күнүнүн биртәрәфли сурәтдә сәмәрәсиз вә узун олмасы әбәс јерә мүәллимләрин зәһмәтини артырыр «вә ејни заманда ушагларын зәрәринә олараг онларын вахтыны, сәһһәт вә гүввәсини нәинки һәдәр јерә, һәтта лап зәрәрли бир шәкилдә исраф едир»[300]. Роберт Оуенин тәчрүбәсиндән әтрафлы сурәтдә көрүндүјү үзрә, кәләчәк дөвр тәрбијәсинин рүшејми фабрик системиндән доғмушдур; о заман мүәјјән јаша чатмыш бүтүн ушаглар үчүн мәһ-

---

[298] Кимнастиканы (оғланлар үчүн исә һәмчинин һәрби мәшгләри) фабрикләрдә вә јохсул мәктәбләриндә ушагларын ичбари тәһсили илә бирләшдирмәјин чох көзәл нәтичәләр вердијини билмәк үчүн бах: Ичтимаи елмләрә һәвәсләндирән милли чәмијјәтин једдинчи иллик конгресиндә Н. У. Сениорун нитги, „Peport of Proceedings etc.“. London, 1863, p. 63, 64, һабелә фабрик мүфәттишләринин 1865-чи ил 31 октјабр тарихли һесабаты, сәһ. 118, 119, 120, 126 вә сонракылар.

[299] „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 118. Бир нәфәр садәлөвһ ипәк фабрикчиси Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын үзвүнә елә демишдир: „Мән тамамилә әминәм ки, јахшы фәһләләр јетишдирмәјин сиррини, ушаг јашларындан башлајараг әмәји тәһсил илә бирләшдирмәкдә тапыблар. Әлбәттә, әмәк кәрәк нә һәддән артыг кәркин, нә дә усандырычы, нә дә сағламлыг үчүн зәрәрли олмасын. Мән истәрдим ки, өз ушагларым дәрсдән сонра ишләјиб, ојнајыб динчәләјдиләр“ („Childrens Employment Commission. 5th Report“, p. 82, № 36).

[300] Сениор Ичтимаи елмләрә һәвәсләндирән милли чәмијјәтин једдинчи иллик конгресинин „Report of Proceedings“индә, сәһ. 66. Ири сәнаје мүәјјән инкашаф сәвијјәсинә чатдыгда онун, мадди истеһсал үсулунда вә ичтимаи истеһсал мүнасибәтләриндә чеврилиш јаратмагла нә дәрәчәдә инсанларын башында да чеврилиш јаратдығыны ајдын көрмәк үчүн Н. У. Сениорун 1863-чү илдәки нитгини онун 1833-чү ил фабрик ганununа гаршы ифшаедичи чыхышы илә мүгајисә етмәк, ја да һәмин конгресин бахышларыны белә бир факт илә мүгајисә етмәк лазымдыр ки, Инкилтәрәнин бә'зи кәнд јерләриндә јохсул ата-аналары ачындан өлмәјә мөһкум етмәклә горхудуб, өз ушагларыны охутмаларыны онлара гадаған едирләр. Мәсәлән, ч-б Снелл дејир ки, Сомерсетширдә бир адам јохсуллуг үзүндән прихода мүрачиәт едиб јардым истәјәндә, адәтән ону өз ушагларыны мәктәбдән чыхармаға мәчбур едирләр. Белә ки, Фелтем кешиши ч-б Уолластон дејир ки, бә'зи аиләләрә гәтијјән һеч бир јардым едилмирди, „чүнки онлар өз ушагларыны мәктәбә гојмушлар“.

сулдар әмәк тәһсил вә кимнастика илә бирләшдириләчәк вә бу үсул ичтимаи истеһсалы јүксәлтмәк васитәләриндән бири олмагла бәрабәр, һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанлар јетишдирмәк үчүн дә јеканә бир васитә олачагдыр.

Биз көрдүк ки, ири сәнаје, бүтүн инсаны өмрү боју мүәјјән бир һиссә һазырламаг ишинә тәһким едән мануфактура әмәк бөлкүсүнү техника васитәси илә мәһв едир вә ејни заманда ири сәнајенин капиталист формасы бу әмәк бөлкүсүнү даһа дәһшәтли бир шәкилдә јенидән чанландырыр: буну әсил фабрик дахилиндә фәһләни һиссә һазырлајан машынын шүурлу бир әлавәсинә дөндәрмәк васитәси илә, галан һәр јердә исә,—гисмән арабир машынлар вә машын әмәји тәтбиг етмәк васитәси илә[301], гисмән дә, әмәк бөлкүсүнүн јени әсасы олараг гадын вә ушаг әмәјиндән вә ихтисассыз әмәкдән истифадә етмәк васитәси илә чанландырыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү илә ири сәнајенин маһијјәти арасындакы зиддијјәт өзүнү зоракы тәрздә көстәрир. Бу зиддијјәт әзчүмлә белә бир дәһшәтли фактда ифадә олунур ки, мүасир фабрик вә мануфактураларда ишләјән вә ән көрпә јашларындан ән садә әмәлијјатлара бәнд едилән ушагларын чох һиссәси илләр узуну истисмар олунур вә һеч бир пешә өјрәнмәјә имканлары олмур ки, бу пешә сајәсиндә онлар кәләчәкдә һеч олмазса, һәмин мануфактуранын вә ја фабрикин өзүндә кәрәк ола билсинләр. Мәсәлән, кечмишдә Инкилтәрә мәтбәәләриндә көһнә мануфактура вә сәнәт системинә ујғун олан белә бир адәт вар иди ки, шакирдләр нисбәтән садә ишләрдән мүрәккәб ишләрә кечирдиләр. Онлар ихтисаслы мүрәттиб олана гәдәр мүәјјән тә'лим курсу кечирдиләр. Бу сәнәтлә мәшғул олмаг истәјән һәр кәс үчүн јазыб охумаг зәрури шәрт иди. Чап машыны мејдана кәлдикдә бунлар һамысы дәјишилди. Бу машын ики чүр фәһлә тәләб едир: бир, машына бахан јашлы фәһлә лазымдыр, бир дә, адәтән 11—17 јашында олан оғлан ушаглары лазымдыр ки, бунларын иши анчаг кағыз вәрәгини машына салмаг вә ја чап олунмуш вәрәги машындан чыхармагдыр. Онлар, хүсусән Лондонда, бу јоручу ишлә һәфтәнин бә'зи күнләриндә фасиләсиз 14, 15, 16 саат мәшғул олур, чох вахт исә, јемәк вә јатмаг

---

[301]) Инсан гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән сәнәт машынлары, механики һәрәкәт гүввәси тәләб едән мүкәммәл машынларла билаваситә вә ја долајы јолла рәгабәтә кирдији һалларда, машыны һәрәкәтә кәтирән фәһлә үчүн бөјүк бир дәјишиклик әмәлә кәлир. Әввәлләри бухар машыны бу фәһләни әвәз едирди, инди исә бу фәһлә бухар машыныны әвәз етмәлидир. Буна көрә дә һәмин фәһләнин, хүсусилә дә бу әзаба мәһкум едилән јенијетмәләрин әмәјинин кәркинлији вә сәрфи мүдһиш бир мигјас алыр. Мәсәлән, комиссија үзвү Лонч Ковентридә вә әтрафындакы јерләрдә лент дәзкаһыны һәрләмәк үчүн 10—15 јашында оғлан ушагларынын вә кичик дәзкаһлары һәрләмәк үчүн даһа кичик ушагларын ишләдилдијини мүшаһидә етмишдир. „Бу сон дәрәчә ағыр әмәкдир. Ушаглар садәчә олараг бухар күчүнү әвәз едирләр“ („Children's Employment Commission. 5th Report“. 1866, p. 114, № 6). Рәсми һесабатын адландырдығы кими, „бу көләлик системинин“ мәһведичи нәтичәләри јенә орада вә сонракы сәһифәләрдә тәсвир олунмушдур.

үчүн икичә саат фасилә верилмәклә мүтәмадијән 36 саат чалышырлар![302]. Онларын чоху јазы охумағы бачармыр, онлар бир гајда оларағ тамамилә кобудлашмыш, гејри-нормал адамлардыр.

«Онларын өз ишләрини бачара билмәси үчүн әсла һеч бир зеһни тәрбијә тәләб олунмур; онларын сәнәт өјрәнмәк имканлары аздыр, инкишаф етмәк имканлары исә бундан да аздыр; онларын алдыглары әмәк һагғы, јенијетмә үчүн нисбәтән јүксәк олса да, јашлары артдыгча әмәк һаглары артмыр; онларын бөјүк әксәријјәтинин машын нәзарәтчиси кими кәлирли вә мәс'ул бир мөвге тутмаға һеч бир шансы јохдур, чүнки һәр машына чәмн бирчә нәзарәтчи вә чох вахт 4 јенијетмә лазым олур»[303].

Онлар хејли бөјүдүкдә, јә'ни ән чоху 17 јашына чатдыгда вә ушаг иши даһа онлар үчүн мүнасиб олмадыгда, онлары мәтбәәдән чыхарырлар. Онлар чанилијә намизәд олурлар. Онлара башга бир иш вермәк үчүн едилән бә'зи тәшәббүсләр нәтичә вермир, чүнки онлар чаһил, кобуд, чисмани вә зеһни чәһәтдән керидә галмыш олурлар.

Е'малатхана дахилиндәки мануфактура әмәк бөлкүсү һаггында дејиләнләр чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүнә дә аиддир. Нә гәдәр ки, сәнәт вә мануфактура ичтимаи истеһсал үчүн зәрури шәртдир. Бу базис үзәриндә һәр бир ајрыча истеһсал саһәсинә табе едилмәси вә онун мәшғәләләринин ибтидадакы чүрбәчүрлүјүнүн арадан галдырылмасы[304] инкишаф үчүн зәрәрли шәртдир. Бу базис үзәриндә һәр бир ајрыча истеһсал саһәси емпирик јолла өзүнә ујғун техники гурулуш тапыр, буну јаваш-јаваш тәкмилләшдирир вә мүәјјән јеткинлик дәрәчәсинә чатдыгда ону дәрһал мүәјјән формада сабитләшдирир. Арабир дәјишикликләр баш верир, бунлар тичарәт васитәси илә јени әмәк материалы әлдә едилмәсиндән вә әмәк аләтинин тәдричлә дәјишилмәсиндән төрәјир. Лакин тәчрүбә јолу илә аләтин мүнасиб формасы тапылдыгда, о даһа дәјишилмир, онун бә'зән мин ил әрзиндә бир нәслин әлиндән дикәр нәслин әлинә кечмәси буну сүбут едир. Характерик бир һалдыр ки, лап XVIII әсрә гәдәр ајры-ајры сәнәтләр mysteries (mystéres) [сирр] адландырылырды, бу сиррә анчаг тәчрүбәси

[302]) „Children's Employment Commission. 5th Report", 1866, p. 3, № 24.

[303]) Јенә орада, сәһ. 7, № 60.

[304]) „Шотландијанын бә'зи дағлыг јерләриндә... статистика һесабатларына көрә бир чох чобанлар, јохсул ичарәдарлар вә онларын арвад-ушағы анчаг өзләринин һазырладыглары көндән өзләринин тикдикләри башмаг кејирдиләр, әјинләриндәки палтарлар исә, өзләриндән башга кимсәнин әли дәјмәјән палтарлар иди; бу палтарларын парчасы өзләринин гырхдыглары гојун јунундан вә өзләринин јетишдирдикләри кәтан лифиндән тохунмуш парчалардыр. Палтар һазырланмасында чәтин ки, сатыналма шејләрдән истифадә едирдиләр, анчаг биз, ијнә, үскүк вә тохучулугда ишләдилән бир нечә дәмир аләт һиссәләрини сатын алырдылар. Бојаглары гадынлар өзләри ағачлардан, коллардан, отлардан гајырырдылар вә и. а. (*Dugald Stewart*. „Works", ed. Hamilton, vol. VIII, p. 327—328).

вә хәбәрдарлығы оланлар вагиф идиләр[305]. Ири сәнаје, инсанларын өз ичтимаи просесини онларын өзүндән кизләдән вә истеһсалын кортәбии сурәтдә әлаһиддәләшмиш мүхтәлиф саһәләрини бир-бири үчүн вә һәтта һәр бир саһәјә бәләд оланлар үчүн сиррә дөндәрән пәрдәни јыртды. Ири сәнајенин принсипи,—өзлүјүндә көтүрүлән, башлычасы да инсан әли нәзәрә алынмадан һәр бир истеһсал просесини өз тәркиб һиссәләринә ајырмаг принсипидир вә бу принсип там мүасир технолокија елми јаратмышдыр. Ичтимаи истеһсал просесинин заһирән бир-бири илә дахили рабитәси олмајан вә дәјишмәз галан нөвләри тәбиәтшүнаслығын дүшүнчәли арзу едилән фајдалы нәтичәдән асылы олараг планаујғунлугла, мүнтәзәм сурәтдә парчаланмыш тәтбиг саһәләринә ајрылды. Технолокија һабелә бир нечә бөјүк әсас һәрәкәт формаларыны кәшф етмишдир ки, ишләдилән аләтләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, инсан бәдәнинин бүтүн мәһсулдар фәалијјәти даим бу формалар дахилиндә чәрәјан едир,—нечә ки, машынларын сон дәрәчә мүрәккәб олмасына бахмајараг, механикаја мә'лумдур ки, бунларын һамысы бәсит механики васитәләрин даими тәкрарыдыр. Мүасир сәнаје һеч вахт истеһсал просесинин мөвчуд формасыны биткин бир форма кими тәдгиг вә изаһ етмир. Буна көрә дә мүасир сәнајенин техники базиси ингилаби базисдир, һалбуки бүтүн кечмиш истеһсал үсулларынын базиси маһијјәтчә мүһафизәкар базис иди[306]. Машынлар, кимјәви просесләр вә башга методлар тәтбиг етмәк васитәси илә мүасир сәнаје даим истеһсалын техники базисиндә вә, демәли, фәһләләрин көрмәли олдуғу ишләрдә вә әмәк просесинин ичтимаи комбинасијаларында да чеврилишләр әмәлә кәтирир. Бунунла мүасир сәнаје чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнү дә ејни дәрәчәдә даим ингилабиләшдирир вә капитал күтләләрини, һабелә фәһлә күтләләрини фасиләсиз сурәтдә бир истеһсал саһәсиндән башгасына атыр. Буна көрә ири сәнајенин тәбиәти

---

[305]) Етјен Буалонун мәшһур „Livre des métiers“ әсәриндә әзчүмлә тәләб едилир ки, әмәлә усталығa кечириләндә кәрәк анд ичсин ки, өз һәмкарларыны гардаш кими севәчәк, онлара көмәк едәчәк, сәнәтин сирләрини көнүллү олараг кимсәјә вермәјәчәк, һәтта бүтүн сехин үмуми мәнафејини нәзәрдә тутачаг вә өз малыны алычыја бәјәндирмәк үчүн башгаларынын мәһсулундакы ејбләри алычынын диггәтинә чатдырмајачагдыр“.

[306]) „Буржуазија истеһсал аләтләриндә даим чеврилишләр етмәдән, демәли, истеһсал мүнасибәтләрини, һабелә бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр мәчмусуну ингилабиләшдирмәдән мөвчуд ола билмәз. Бүтүн сәнаје синифләринин мөвчуд олмасы үчүн биринчи шәрт исә, әксинә, көһнә истеһсал үсулуну дәјишмәз шәкилдә сахламаг иди. Истеһсалдакы арамсыз чеврилишләр, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрдә фасиләсиз сарсынтылар, даими инамсызлыг вә һәрәкәт буржуа дөврүнү бүтүн башга дөврләрдән фәргләндирир. Донуб галмыш вә пас атмыш бүтүн мүнасибәтләр, бунларла јанашы олараг әсрләр боју мүгәддәс сајылан тәсәввүр вә бахышлар дағылыб кедир, јени әмәлә кәләнләрин һамысы һәлә бәркишмәдән көһнәлир. Силкләрә мәхсус вә дурғун олан һәр шеј јох олуб кедир, мүгәддәс сајылан һәр шеј мурдарланыр вә инсанлар, нәһајәт, һәјатдакы вәзијјәтләринә вә гаршылыглы мүнасибәтләринә ачыг көзлә бахмалы олурлар“ (*Ф. Енкелс* вә *К. Маркс*. „Коммунист партијасынын манифести“, Лондон, 1848, сәһ. 5 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 427]).

әмәкдә тәбәддүлата, функсијаларда дәјишиклијә, фәһләнин һәртәрәфли чевикләшмәсинә сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән, ири сәнајенин капиталист формасы, көһнә әмәк бөлкүсүнү вә онун сабитләшмиш ихтисасларыны тәкрар един. Биз көрдүк ки, бу мүтләг зиддијјәт фәһләнин јашајыш вәзијјәтинин һәр чүр сәлислијини, сабитлијини, тә'минатыны позур, даим фәһләни әмәк васитәләри илә бәрабәр јашајыш васитәләриндән дә мәһрум етмәк[307], онун һиссә һазырламаг вәзифәси илә бирликдә өзүнү дә кәрәксиз бир шејә чевирмәк тәһлүкәси доғурур; көрдүк ки, бу зиддијјәт фәһлә синфинин даим гурбан верилмәсиндә, иш гүввәләринин һәдсиз исраф олунмасында вә ичтимаи һәрч-мәрчликлә әлагәдар олан сарсынтыларда амансыз бир шәкилдә ифадә олунур. Бу—мәнфи чәһәтдир. Лакин әмәјин дәјишилмәси инди анчаг гаршысыалынмаз бир тәбиәт гануну кими вә һәр јердә манеәләрә раст кәлән тәбиәт ганунунун кортәбии бир дағыдычы гүввәси илә өзүнә јол ачырса[308], дикәр тәрәфдән, фәлакәтләр доғуран ири сәнајенин өзү әмәјин дәјишилмәсини вә, демәли, фәһләләрин мүмкүн гәдәр чох ихтисас саһиби олмасыны ичтимаи истеһсал үчүн үмуми ганун һесаб етмәји өлүм-дирим мәсәләси един вә мүнасибәтләр бу ганунун нормал һәјата кечирилмәсинә ујғунлашдырылмалыдыр. Ири сәнаје өлүм-дирим мәсәләси олараг гаршыја белә бир вәзифә гојур: капиталын дәјишилән истисмар тәләбатыны өдәмәк мәгсәди илә бәдбәхт фәһлә әһалисини еһтијатда сахламаг кими мүдһиш бир гајданын әвәзинә елә едилсин ки, инсан, дәјишилән әмәк тәләбатыны өдәмәјә тамамилә јарарлы олсун; һиссә фәһләси, ичтимаи функсијанын мүәјјән бир һиссәсинин дашыјычысы һәртәрәфли инкишаф етмиш фәрдлә әвәз едилсин вә һәмин мүхтәлиф ичтимаи функсијалар бу фәрд үчүн бир-бирини әвәз едән тәбии фәалијјәт үсулларына чеврилсин. Бу чеврилиш просесинин ири сәнаје әсасында кортәбии олараг мејдана кәлмиш чәһәтләриндән бири политехник мәктәбләр вә кәнд тәсәррүфат мәктәбләридир, дикәр бир чәһәти исә—«écoles d'enseignement professinnel» [«пешә мәктәбләридир»] ки, бурада фәһлә балалары технолокија илә вә мүхтәлиф истеһсал аләтләринин әмәли тәтбиги илә бир гәдәр таныш олур-

---

307) „Јашајыш васитәләриндән мәһрум етмәклә бүтүн һәјатдан мәһрум едирсиниз“ (*Шекспир*)[153].

308) Сан-Франсискодан гајытмыш бир нәфәр франсыз фәһләси јазыр: „Мән һеч бир заман күман етмәздим ки, Калифорнијада мәшғул олдуғум пешәләрин һамысы илә мәшғул олмағы бачарарам. Мән гәти јәгин етмишдим ки, китаб чап етмәкдән башга һеч бир ишә јарамарам... Өз пешәләрини көјнәкләриндән даһа тез-тез дәјишән—инанын ки, белә-дир!—бу авантүристләр аләминә кәлиб чыхдыгда мән дә башгалары кими едирдим. Филиз газмачысы пешәсинин о гәдәр дә сәрфәли бир пешә олмадығыны көрдүкдә ону бурахыб шәһәрә кетдим вә орада бир-биринин ардынча мән мәтбәә фәһләси, дама дәмир дөшәјән, гурғушун төкән вә и. а. пешәләриндә чалышдым. Тәчрүбәдә һәр чүр ишә јарарлы олдуғуму көрдүм вә инди өзүмү даһа бир моллјуск дејил, һәгиги бир инсан һисс едирәм“ (*A. Corbon*. „De l'enseignement professionnel“, 2 ème éd., p. 50).

лар. Капиталдан зорла гопарылмыш илк хырда күзәшт олан фабрик гануну әкәр фабрик әмәји илә анчаг ибтидаи тәһсили бирләшдирирсә, демәли, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, фәһлә синфи бир зәрурәт олараг сијаси һакимијјәти әлә алдыгда фәһлә мәктәбләриндә һәм нәзәри, һәм дә әмәли техноложи тәһсил дә лајигли јер тутачагдыр. Ејни дәрәчәдә о да шүбһәсиздир ки, капиталист истеһсал формасы вә фәһләләрин буна мүвафиг олан игтисади мүнасибәтләри, бу чүр чеврилиш ферментләринә вә бунларын тә'гиб етдији мәгсәдә—көһнә әмәк бөлкүсүнүн арадан галдырылмасына тамамилә зиддир. Лакин мүәјјән бир тарихи истеһсал формасынын зиддијјәтләринин инкишаф етмәси һәмин форманын дағылмасы вә јени форманын әмәлә кәлмәси үчүн јеканә тарихи јолдур. «Ne sutor ultra crepidam»[154]. Сәнәт һикмәтинин бу nes plus ultra-сы [зирвәси], саатсаз Уатт бухар машыныны, дәлләк Аркрајт тохума машыныны, зәркәр фәһләси Фултон пароходу ичад етдији замандан е'тибарән дөнүб там мә'насыз бир шеј олмушдур[309)].

Нә гәдәр ки, фабрикләрдә, мануфактураларда вә саирәдә әмәји фабрик гануну тәнзим едир, бу әввәлчә капиталын истисмар һүгугларына садәчә бир мүдахилә кими көрүнүр. Ев әмәји дејилән әмәјин[310)] һәр чүр тәнзим едилмәси исә, әксинә, лап әввәлдән patria potestas-а, јә'ни, мүасир дилле десәк, валидејн сәлаһијјәтинә ачыгча гәсд етмәк кими мејдана чыхыр,—елә бир аддым ки, нәчиб инкилис парламенти узун мүддәт бундан сүн'и бир тәрздә имтина едирди. Лакин фактларын күчүнү нәһајәт е'тираф етмәк лазым кәлди ки, ири сәнаје көһнә аиләнин вә она мүтабиг олан аилә әмәјинин игтисади базисини дағытмагла бәрабәр көһнә аилә мүнасибәтләрини дә дағыдыр. Ушаглара һүгуг вермәк лазым иди.

Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын 1866-чы илдәки јекун һесабатында дејилир:

«Бәдбәхтликдән бүтүн шаһид ифадәләриндән мә'лум олур ки, оғлан вә гыз ушагларынын һамыдан чох өз валидејнләриндән горунмаға еһтијачы вардыр». Үмумијјәтлә ушагларын һәддән артыг истисмар едилмәси, хүсусән

---

309) Сијаси игтисад тарихиндә һәгигәтән әлламә олан Чон Беллерс һәлә XVII әсрин ахырларында тамамилә ајдын баша дүшүрдү ки, чәмијјәтин һәр ики гүтбүндә, бир-биринә әкс истигамәтлә олса да, һипертрофија вә атрофија төрәдән индики тәрбијә системини вә әмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг лазымдыр. О, сөзарасы чох көзәл демишдир: „Авара тә'лим аваралыг тә'лиминдән јалныз азачыг јахшыдыр... Физики әмәк—аллаһ-тәаланын биринчи бујруғудур... Бәдәнин сағламлығы үчүн әмәк дә, бәдәнин јашамасы үчүн јемәк гәдәр вачиблир, чүнки, инсанын аваралыг васитәси илә хилас олмаға чалышдығы нараһатлыглар ону бир хәстәлик шәклиндә јахалар... Әмәк һәјат чырағына јағ төкүр, фикир исә ону јандырыр... Бош јерә сәрф олунан ушаг әмәји“ (бу сөзләр Базедовлара вә онларын мүасир дәмтутанларына едилән пејғәмбәрчәсинә бир е'тираздыр) „ушагларын күтбејин галмасына сәбәб олур“ („Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husband y“. London, 1696, p. 12, 14, 16, 18).

310) Гејд едәк ки, ән чох һалларда бу әмәк хырда е'малатханаларда ичра олунур; буну биз кружева вә һәсир тохума мануфактураларынын тимсалында көрмүшдүк вә буну Шеффилддә, Бирминкемдә вә башга јерләрдәки метал мануфактураларынын тимсалында хүсусилә әтрафлы көстәрмәк олар.

дә онларын евдә ишләдилмәси системини «давам етдирән ҹәһәт одур ки, валидејнләр өз көрпә вә зәриф балалары үзәриндәки өз фәлакәтли һакимијјәтиндән истәдикләри кими, там һүдудсуз вә нәзарәтсиз бир тәрздә истифадә едирләр... Валидејнләрин кәрәк өз ушагларыны һәфтәдә филан гәдәр пул газанмалы олан ади машына чевирмәк ихтијары олмасын... Ушагларын вә јенијетмәләрин һаггы вар тәләб етсинләр ки, ганун онлары валидејнләрин өз ихтијарындан суи-истифадә етмәсинә гаршы мүдафиә етсин, зира бу суи-истифадә нәтиҹәсиндә онларын физики гүввәси вахтындан тез сарсыјыр, онларын мә'нәви вә зеһни варлыгы тәнәззүл едир»[311]).

Лакин јеткинләшмәмиш иш гүввәләринин капитал тәрәфиндән билаваситә вә ја долајысы илә истисмар олунмасыны валидејнләрин өз һакимијјәтиндән суи-истифадә етмәси төрәтмәмишдир, әксинә, капиталист истисмар үсулу валидејнләрин һакимијјәтинә мүвафиг олан игтисади базиси пуча чыхармыш вә бу һакимијјәти суи-истифадәјә чевирмишдир. Амма капиталист системиндә көһнә аиләнин позулуб дағылмасы нә гәдәр дәһшәтли вә ијрәнҹ олса да, буна бахмајараг ири сәнаје евдән кәнарда, ичтимаи гурулушлу истеһсал просесиндә гадынлара, јенијетмә вә ушаг јашларында олан оғлан вә гызлара һәлледичи рол вермәклә аиләнин вә киши илә гадын арасындакы мүнасибәтләрин јүксәк формасы үчүн јени игтисади тәмәл јарадыр. Шүбһәсиз ки, христиан-алман аилә формасыны, һабелә гәдим Рома формасыны вә ја гәдим јунан формасыны, јахуд Шәрг формасыны, тарихи инкишаф ардычыллыгы ҹәһәтдән бир-биринә бағлы олан бу формаларын бирини мүтләг форма һесаб етмәк мә'насыздыр. Ајдындыр ки, комбинәләшдирилмиш фәһлә һеј'әтинин киши вә гадынлардан вә мүхтәлиф јашлы адамлардан тәртиби, өзүнүн кортәбии, кобуд, капиталист формасында галдығы мүддәтдә, истеһсал просесинин фәһлә үчүн дејил, фәһләнин истеһсал просеси үчүн мөвҹуд олдуғу заман мәһволма вә көләлик мәнбәји икән, мүнасиб шәраитдә, әксинә, һуманист инкишаф мәнбәјинә чеврилмәлидир[312]).

Фабрик ганунуну јалныз, машынлы истеһсалын илк төрәмәси олан әјирмә вә тохума фабрикләринә аид бир ганун һалындан чыхарыб ону бүтүн ичтимаи истеһсала аид үмуми ганун етмәк зәрурәти, көрдүјүмүз кими, ири сәнајенин тарихи инкишафынын кедишиндән доғур; ири сәнајенин арха сәмтиндә мануфактуранын, сәнәтин вә ев әмәјинин ән'әнәви гурулушу там бир ингилаб кечирмәкдәдир: мануфактура даим фабрикә, сәнәт мануфактураја чеврилир вә, нәһајәт, сәнәт вә ев әмәји даирәләри ағлакәлмәз гыса мүддәтдә дөнүб капиталист

[311]) „Children's Employment Commission. 5 th Report", p. XXV № 162. „2nd Report", p. XXXVIII, № 285, 289; p. XXV, XXVI, № 191.

[312]) „Фабрик әмәји дә... ев әмәји гәдәр вә бәлкә ондан да артыг тәмиз вә хош бир әмәк ола биләр" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865", p. 129).

истисмарынын өз дәһшәтли, гудуз түғјаныны давам етдирдији ачыначаглы учгар виранәләр һалына дүшүр. Нәтичә е'тибары илә ики чәһәт һәллedичи рол ојнајыр: әввәлән, даим тәкрар олунан тәчрүбә көстәрир ки, капитал ичтимаи даирәнин анчаг бә'зи нөгтәләриндә дөвләт нәзарәти алтына дүшүрсә, башга нөгтәләрдә бунун бир о гәдәр артыгламасы илә әвәзини чыхыр[313]; икинчиси, капиталистләр өзләри фәрјад едиб дејирләр ки, рәгабәт шәраити бәрабәр олмалы, јә'ни әмәји истисмар етмәк һәдләри бәрабәр олмалыдыр[314]. Бу хүсусда бир-ики аһ-наләни динләјәк. У. Куксли чәнаблары (Бристолдакы мых, зәнчир вә и. а. фабрикчиләри) иш күнүнә һәдд гојмағы өз мүәссисәләриндә көнүллү олараг һәјата кечирмишдиләр.

«Гоншу мүәссисәләрдә көһнә систем давам едиб иш күнү тәнзим едилмәдијинә көрә, Куксли чәнаблары өз јенијетмә фәһләләринин тамаһа салыныб (enticed), ахшам саат 6-дан сонра башга бир јердә ишләдилмәси кими бир әдаләтсизлик гаршысында галмышлар». Онлар тәбии олараг дејирләр ки, «Бу бизә гаршы әдаләтсизликдир вә бизә зәрәр вурур, чүнки бунун нәтичәсиндә јенијетмәләрин гүввәсинин бир һиссәси сәрф олунур, һалбуки бу һиссәнин вердији мәнфәәт тамамилә бизә чатмалыдыр»»[315].

Ч-б Ч. Симпсон (Лондондакы кағыз торба вә кағыз гуту фабрикчиси) Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын үзвләринә дејир:

«О, фабрик ганунларынын һәјата кечирилмәси хејринә олан һәр бир әризәјә гол гојмаға һазырдыр. О индики вәзијјәтдә ахшамлар, өз е'малатханасыны бағлајандан сонра кечә раһат ола билмир («he always felt restless at night»), дүшүнүр ки, башгалары өз фәһләләрини артыг ишләдир, беләликлә дә она вериләчәк сифаришләри көзү көрә-көрә онун әлиндән чыхарырлар»[316]. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссија јекун вурараг дејир: «Ири саһибкарларын фабрикләрини тәнзимә табе етмәк онларын саһибләринә гаршы әдаләтсизлик оларды, чүнки онларын өз саһәсиндән олан хырда мүәссисәләрдә иш күнүнә ганун васитәси илә һеч бир һәдд гојулмур. Иш саатларынын сајына һәдд гојулмасынын хырда е'малатханалара аид едилмәмәси үзүндән рәгабәт шәраитинин гејри-бәрабәрлији кими бир бәрабәрсизликдән башга, ири фабрик саһибләри үчүн әлверишли олмајан бир чәһәт дә одур ки, ишә кирмәк истәјән јенијетмә вә гадынлар онларын фабрикләриндә ишә кирә билмир вә фабрик ганунуна табе едилмәјән е'малатханалара кедирләр. Нәһајәт, бу һал халгын сағламлығы, раһатлығы, тәрбијәси вә үмумијјәтлә вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы чәһәтдән, демәк олар, ән аз әлверишли олан хырда е'малатханаларын чохалмасына тәкан вермиш оларды»[317].

---

313) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865", p. 27, 32.

314) Фабрик мүфәттишләринин һесабатларында буна даир бир чох мисаллар вардыр.

315) „Children's Employment Commission. 5th Report", p. X, № 35.

316) „Children's Employment Commission. 5th Report", p. IX, № 28.

217) „Children's Employment Commission. 5th Report", p. XXV, № 165—167. Ири истеһсалын хырда истеһсал мүгабилиндәки үстүнлүкләри һаггында мүгајисә ет: „Children's Employment Commission. 3rd Report", p. 13, № 144; p. 25, № 121; p. 26, № 125; p. 27, № 140 вә и. а.

Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссија өз јекун һесабатында тәклиф едир ки, фабрик гануну 1 400 000 нәфәрдән артыг ушаға, јенијетмә вә гадына аид едилсин; бунларын демәк олар јарысы хырда истеһсал вә ев әмәји системиндә истисмар олунур[318].

Комиссија дејир:

«Әкәр парламент бизим тәклифимизи бүтүнлүкдә гәбул етсә, белә бир ганун јалныз биринчи нөвбәдә аид олдуғу азјашлылара вә зәифләрә дејил, билаваситә» (гадынлар) «вә ја долајысы илә» (кишиләр) «аид едиләчәји чох бөјүк мигдарда јашлы фәһләләрә дә шүбһәсиз, олдугча көзәл тә'сир бағышлар. Белә бир ганун онлары тәнзим едилән вә гысалдылан иш вахты әрзиндә чалышмаға вадар едәрди; бу, онларын өз рифаһы вә өлкәнин рифаһы үчүн чох лазым олан физики гүввә еһтијатыны топлајыб сахламаға башларды; бу, кәләчәк нәслин кәнч јашларында һәддән артыг кәркин ишләјиб тагәтдән дүшмәсинин вә еркән гочалмасынын гаршысыны алардЫ; бу, нәһајәт, ушагларын, һеч олмазса 13 јашындан ашағы ушагларын ибтидаи тәһсил алмасына имкан верәр, бу сурәтдә дә, комиссијанын һесабатында чох доғру тәсвир едилән вә инсанын бөјүк бир әзаб дујғусу илә, дәрин бир милли алчалма һисси илә баха билдији ағлакәлмәз чәһаләтә сон гојарды»[319].

Тори һөкумәти 1867-чи ил февралын 5-дәки ачылыш нитгиндә е'лан етмишди ки, сәнајени јохлајан комиссијанын тәклифләри әсасында «ганун лајиһәләри» һазырламышдыр[319a]. Бу мүнасибәтлә онун үчүн јени бир ијирми иллик experimentum in corpore vili [һавајы бир чанлы чисим үзәриндә експеримент] тәләб олунду. Һәлә 1840-чы илдә, Ушаг әмәји шәраитини јохламаг үчүн парламент комиссијасы тә'јин олунмушду. Онун 1842-чи ил һесабаты, Н. У. Сениорун дедијинә көрә,

«капиталистләр вә валидејнләр тәрәфиндән көстәрилән ачкөзлүјүн, егоизмин, рәһмсизлијин, һабелә диләнчи вәзијјәтинин, ушаглар вә јенијетмәләр арасындакы чылызлашма вә сәһһәт позғунлуғунун јәгин һеч вахт дүнјада мисли көрүнмәмиш дәһшәтли мәнзәрәсини вермишдир... Елә дүшүн-

---

[318]) Фабрик ганунларынын аид едилмәли олдуғу сәнаје саһәләри бунлардыр: кружева мануфактурасы, чораб тохума истеһсалы, һәсир шејләр тохунмасы, чүрбәчүр кејим шејләри мануфактурасы, сүн'и чичәк истеһсалы, ајаггабы, шлјапа вә әлчәк истеһсалы, дәрзилик пешәси, домна собаларындан башламыш ијнә фабрикләринә вә саирәјәдәк бүтүн метал фабрикләри, кағыз фабрикләри, шүшә мануфактуралары, түтүн мануфактуралары, резин истеһсалы, дараг (тохучулуг дарағы) истеһсалы, әл илә халча тохунмасы, чәтир мануфактурасы, иј вә мәкик истеһсалы, китаб чап етмәк, чилдчилик, јазы ләвазиматы тичарәти (stationery, һабелә кағыз гуту, карт, кағыз бојалары вә с. һазырланмасы да бураја дахилдир), канат истеһсалы, әгиг бәзәкләр мануфактурасы, кәрпич заводлары, әл илә ипәк парча тохујан мануфактуралар, ипәк лент истеһсалы, дуз, шам вә семент заводлары, шәкәр-гәнд истеһсалы, бисквит истеһсалы, мүхтәлиф ағач шејләри гајрылмасы вә башга гатышыг истеһсал ишләри.

[319]) „Children's Employment Commission. 5th Report", p. XXV, № 169.

[319a]) Фабрик ганунларынын тәтбиг саһәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун 1867-чи ил августун 12-дә кечирилмишди. Бу ганун бүтүн металтөкмә, дәмирчи вә метал е'малы заводларыны, о чүмләдән машынгајырма заводларыны, сонра, шүшә, кағыз, гуттаперча, каучук, түтүн мануфактураларыны, китаб мәтбәәләрини, чилдханалары, нәһајәт, 50 нәфәрдән артыг ишләјән бүтүн е'малатханалары тәнзим едир.—Иш вахтынын тәнзими һаггында 1867-чи ил августун 17-дә кечирилән ганун даһа хырда е'малатханалара вә ев әмәји дејилән ишләрә аид едилир.

Бу ганунлардан, филиз мә'дәнләри һаггындакы 1872-чи ил ганунундан вә саирәдән мән II чилддә бир даһа бәһс едәчәјәм.

мәк оларды ки, һесабатда кечмиш күнләрин дәһшәтләри тәсвир олунур. Амма, тәәссүфләр олсун, бизә билдирилир ки, һәмин дәһшәтләр јенә дә кечмишдәки гәдәр шиддәтлә давам етмәкдәдир. Ики ил бундан әввәл Һардуик тәрәфиндән нәшр едилән бир китабчада дејилир ки, 1842-чи илдәки кәдәрли суи-истифадәләр инди дә» (1863-чү ил) «там ејнилә галмагдадыр»... «Бу һесабата» (1842-чи ил һесабатына) «ијирми ил әрзиндә һеч бир әһәмијјәт верилмәмиш вә бу мүддәтдә, нә бизим әхлаг адландырдығымыз шејдән, нә дә тәһсил, дин вә тәбии аилә мәһәббәтиндән азачыг да хәбәрдар олмадан бөјүјән ушаглара, индики нәслин валидејни олмаг имканы верилмишдир»[320].

Бу арада ичтимаи вәзијјәт дәјишилмишди. Парламент 1863-чү ил комиссијасынын тәләбләрини, вахты илә 1842-чи ил комиссијасынын тәләбләри кими рәдд етмәк чәсарәтиндә олмады. Буна көрә дә һәлә 1864-чү илдә комиссија өз һесабатынын анчаг бир һиссәсини е’лан етдији заман кил мә’мулаты (о чүмләдән сахсы мә’мулаты) сәнајеси, дивар кағызы, кибрит, патрон вә пистон истеһсалы, һабелә мәхмәр гырхылмасы тохучулуг сәнајесинә аид олан ганунлара табе едилди. О заманкы тори һөкумәти 1867-чи ил февралын 5-дәки ачылыш нитгиндә, 1866-чы илдә өз ишини гуртармыш олан комиссијанын јекун тәклифләри әсасында тәртиб олунмуш јени ганун лајиһәләрини е’лан етди.

Фабрик ганунларынын тәтбиг даирәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун 1867-чи ил августун 15-дә, һабелә е’малатханаларда јенијетмә вә гадын әмәји һаггындакы ганун һәмин ил августун 21-дә крал тәрәфиндән тәсдиг олунду; бу ганунларын биринчиси ири мүәссисәләрә, икинчиси хырда мүәссисәләрә аид едилир.

Фабрик ганунларынын тәтбиг даирәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун домна собаларыны, дәмиргајырма вә мисәритмә заводларыны, металтөкмә заводларыны, машынгајырма заводларыны, метал е’малатханаларыны, гуттаперча, кағыз, шүшә вә түтүн фабрикләрини, чапчылыг вә чилдчилик е’малатханаларыны вә үмумијјәтлә бу гәбилдән олуб 50 нәфәр вә даһа артыг адамын илдә азы 100 күн әрзиндә биркә ишләдији бүтүн сәнаје е’малатханаларыны фабрик ганунуна табе едир.

Е’малатханаларда ушаг, јенијетмә вә гадын әмәји һаггындакы ганунун тәтбиг даирәси барәсиндә мүәјјән тәсәввүр ојатмаг үчүн, бу ганундакы бә’зи көстәришләри гејд едәк:

«Сәнәт дедикдә» (бу гануна көрә): «һәр бир сатлыг шејин вә ја онун бир һиссәсинин һазырланмасы, дәјишдирилмәси, көзәлләшдирилмәси, тә’мир едилмәси вә ја сон һазырлама әмәлијјаты үчүн бир ихтисас вә ја пешә кими ичра едилән һәр чүр әл әмәји нәзәрдә тутулмалыдыр.

---

[320]) *Senior*. „Social Science Congress", p. 55—58.

Е'малатхана дедикдә: ушағын, јенијетмәнин вә ја гадынын мүәјјән бир «сәнәтлә» мәшғул олдуғу вә бунлара иш верән шәхсин кириб нәзарәт етмәјә ихтијары олдуғу һәр чүр отаг, ја да үстүөртүлү вә ја үстүачыг јер нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мәшғул адам дејилдикдә: о шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр ки, ашағыда әтрафлы тә'риф верилдији кими, устанын вә ја валидејнләрдән биринин јанында муздла, ја да пулсуз олараг мүәјјән сәнәтдә ишләсин.

Валидејн дедикдә: ата, ана, гәјјум вә ја мүәјјән бир... ушаға, јахуд јенијетмәјә гәјјумлуг едән, ја да она нәзарәт едән башга бир шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр»*.

Ушаглары, јенијетмәләри вә гадынлары бу ганундакы гајдалара әмәл етмәјиб ишләдәнләри чәзаландырмаг һаггындакы 7-чи маддәдә көстәрилир ки, јалныз е'малатхана саһибиндән дејил,—бу е'малатхана саһиби истәр валидејнләрдән бири олсун, истәр олмасын, фәрги јохдур,—һәмчинин

«валидејнләрдән вә ушағын, јенијетмәнин, ја да гадынын гәјјуму олан вә ја онларын әмәјиндән мәнфәәтбәрдар олан шәхсләрдән дә пул чәримәси алыныр».

Фабрик ганунларынын тәтбиг саһәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун, ири мүәссисәләрә аид едилән бу ганун, бир чох јарарсыз истисналар үзүндән вә капиталистләрә горхагчасына күзәштләр етмәк нәтичәсиндә әсас фабрик ганунундан керидә галыр.

Е'малатханаларда ушаг, јенијетмә вә гадын әмәји һаггындакы ганун, өзүнүн бүтүн тәфәррүаты чәһәтчә әһәмијјәтсиз олмагла бәрабәр, ону һәјата кечирмәли олан шәһәр вә јерли һөкумәт идарәләринин әлиндә бош бир кағыз парчасы олараг галды. 1871-чи илдә парламент бу сәлаһијјәти һәмин идарәләрдән алыб фабрик мүфәттишләринә вердикдә исә, һәмин мүфәттишләрин нәзарәт даирәси бирдән-бирә 100 000 е'малатханадан чох вә бир тәк кәрпич заводларынын сајы 300-ә гәдәр артдығы һалда, о вахтадәк онсуз да аз олан мүфәттишләр һеј'этинин сәхавәтлә артырылмасы онлара чәми сәккиз көмәкчи вермәкдән ибарәт олмушду[321].

Беләликлә, Инкилтәрәнин бу 1867-чи ил ганунверичилијиндә, бир тәрәфдән, капиталист истисмарынын ифратчылыгларына гаршы бу гәдәр фөвгәл'адә вә кениш тәдбирләр көрүлмәсини һаким синифләр парламентинин принсипчә зәрури сајмаға мәчбур олмасы, дикәр тәрәфдән дә, сонрадан бу тәд-

* An Act for regulating the Hours of Labour for Children, Young Persons, and Women employed in Workshops. *Ред.*

321) Фабрик мүфәттишләри һеј'ети 2 мүфәттишдән, 2 көмәкчидән вә 41 кичик мүфәттишдән ибарәт иди. 1871-чи илдә 8 нәфәр јени кичик мүфәттиш тә'јин едилди. Инкилтәрәдә, Шотландијада вә Ирландијада фабрик ганунларынын һәјата кечирилмәси хәрчләри, гануну позанларын мүһакимә олунмасы хәрчләри дә дахил олмагла, 1871—1872-чи илләрдә чәми 25 347 фунт стерлинг тәшкил едирди.

бирләрин ишдә јеринә јетирилмәсиндә парламентин јарымчыг, гәтијјәтсиз вә mala fides [вичдансыз] һәрәкәти нәзәрә чарпыр.

1862-чи илдәки истинтаг комиссијасы мә'дән сәнајесиндә дә әмәк шәраитинин јенидән тәнзим олунмасыны тәклиф етди; бу сәнајенин бүтүн дикәр сәнајеләрдән фәрги ондан ибарәтдир ки, бурада торпаг саһибләри илә сәнаје капиталистләринин мәнафеји әл-әлә кедир. Онларын мәнафеләри арасындакы әкслик, фабрик ганунлары верилмәсинә јардым едирди; бу әкслијин олмамасы мә'дән сәнајеси һаггында ганунлар верилмәсиндәки ләнкитмәләри вә һијләләри ајдынлашдырмаг үчүн кифајәтдир.

1840-чы илдәки истинтаг комиссијасы елә мүдһиш вә биабырчы һаллары ашкара чыхартды вә бүтүн Авропа гаршысында елә бир һәнкамә гопартды ки, парламент вичдан тәсәллиси үчүн, гадынлара вә 10 јашындан ашағы ушаглара јер алтында ишләмәји гадаған етмәклә кифајәтләнән 1842-чи ил мә'дән ганунуну вермәјә мәчбур олду.

Сонра 1860-чы илдә мә'дән мүфәттишлији гануну мејдана кәлди; бу гануна әсасән мә'дәнләр хүсуси тә'јин едилмиш дөвләт мә'мурларынын нәзарәтинә табе едилир вә мәктәб вәсигәси олмајан, ја да, мүәјјән мигдар саат мәктәбдә охумаға кетмәјән 10—12 јашлы ушаглары ишә көтүрмәк гадаған едилир. Лакин тә'јин олунмуш мүфәттишләрин сајынын күлүнч дәрәчәдә аз олмасы вә онларын сәлаһијјәтинин чох чүз'илији үзүндән, һабелә шәрһин сонрасында әтрафлы ајдынлашдырылачаг башга сәбәбләрә көрә һәмин ганун бош бир кағыз парчасы олараг галды.

«Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866» филиз мә'дән сәнајесинә аид ән јени Көј китабларын[155] бирилир. Бу китабы ашағы палата үзвләриндән тәшкил олунан вә шаһидләр чағырыб динләмәк сәлаһијјәти верилмиш олан комитә јазмышдыр; in folio галын бир чилддән ибарәт олан бу китабда «Report» [«Һесабат»] өзү анчаг беш сәтирдир вә мәзмуну беләдир: комитә һеч бир шеј дејә билмир, даһа чох шаһид диндирмәк лазымдыр!

Шаһидләрин диндирилмәси үсулу, Инкилтәрә мәһкәмәләриндә вәкилләрин чүрбәчүр һәјасыз, долашдырычы суаллар вериб шаһиди чашдырмаға вә сөзләрини тәһриф етмәјә чалышдыглары чарпаз диндирмәни хатырладыр. Бурадакы вәкилләр—парламент комиссијасы үзвләринин өзләридир, о чүмләдән мә'дәнләрин саһибләри вә бу мә'дәнләри истисмар едәнләрдир; шаһидләр исә, мә'дән фәһләләриндән, әксәрән даш көмүр мә'дәнләри фәһләләриндән ибарәтдир. Бүтүн бу ојунбазлыг капиталын тәбиәти үчүн о гәдәр характерикдир ки, бурада бир нечә игтибас кәтирмәмәк олмаз. Ичмалы асан-

лашдырмаг үчүн мән јохламанын нәтичәләрини вә саирәни рубрикалара бөлүрәм. Ону да хатырлатмалыјам ки, Инкилтәрәнин Көј китабларында суаллар вә верилмәси мәчбури олан чаваблар нөмрәләнмишдир вә бурада ифадәләри ситат кәтирилән шаһидләр даш көмүр мә'дәнләринин фәһләләридир.

1) 10 јашындан башламыш оғланларын мә'дәнләрдә ишләмәси. Мә'дәнләрә кедиб гајытмаг үчүн сәрф едилән вахт да дахил олмагла иш адәтән 14—15 саат, мүстәсна һалларда даһа узун мүддәт, сәһәр саат 3, 4 вә 5-дән ахшам саат 4—5-ә гәдәр давам едир (№№ 6, 452, 83). Јашлы фәһләләр, һәр бири 8 саат олан ики нөвбәдә ишләјирләр, азјашлылар үчүн исә, хәрч аз олсун дејә, һеч бир белә нөвбә јохдур (№№ 80, 203, 204). Хырда ушаглардан башлыча олараг мә'дәнин мүхтәлиф шө'бәләриндә вентилјасија гапыларыны ачыб-өртмәк ишиндә, бөјүк ушаглардан исә нисбәтән ағыр ишләрдә—көмүр дашынмасы вә саир ишләрдә истифадә олунур (№№ 122, 739, 740). Јералты ишләриндә узун иш күнү 18- 22 јашына чатана гәдәр давам едир; бу заман онлар әсил газмачылыг ишинә кечирләр (№ 161). Ушаглары вә јенијетмәләри инди кечмиш дөврләрдәкиндән даһа амансыз ишләдирләр (№№ 1663—1667). Көмүр мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләр демәк олар јекдилликлә тәләб едирләр ки, парламент 14 јашына чатмајан ушагларын мә'дәнләрдә ишләмәсини гадаған едән ганун версин. Лакин мәһз бурада Хасси Вивиан (көмүр мә'дәни истисмарчысынын өзү) белә бир суал верир:

«Бу тәләб валидејнләрин чох вә ја аз јохсул олмасындан асылы дејилдирми?—Сонра да мистер Брүс дејир: «Ушағын атасы өлсә, јахуд шикәст вә с олса, аиләни бу кәлир мәнбәјиндән мәһрум етмәк рәһмсизлик олмазмы? Зира нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бу гадаған һамыја аид олачагдыр... Сиз 14 јашындан ашағы ушагларын јер алтында ишләмәсинин бүтүн һалларда-мы гадаған олунмасыны истәјирсиниз?» Чаваб: «Бүтүн һалларда» (№№ 107—110). Вивиан: «14 јашындан ашағы ушагларын мә'дәнләрдә ишләмәси гадаған едилсә, онда валидејнләр өз ушагларыны фабрикләрә вә с. көндәрмәзләрми?—Үмумијјәтлә десәк, көндәрмәзләр» (№ 174). Фәһлә: «Гапыны ачыб-өртмәк асан көрүнүр. Лакин бу чох әзаблы бир ишдир Даим сојуг һаванын чәрәјан етмәси һәлә бир јана галсын, ушаглар санки һәбсханаја, гаранлыг бир дар дахмаја салынырлар». Буржуа Вивиан: «Ушаг гапынын ағзында отурдуғу заман шам олса китаб охуја билмәзми?—Әввәлән, ушаг бу һалда шам алмалы олар. Бундан да башга, она китаб охумаға ичазә вермәзләр. Ушағы бураја гојмушлар ки, өз ишинә бахсын, о өз вәзифәсини јеринә јетирмәлидир. Мән һеч вахт көрмәмишәм ки, мә'дәндә бир ушаг китаб охусун» (№№ 139, 141, 143, 158, 160).

2) Тәрбијә. Мә'дән фәһләләри тәләб едирләр ки, ушаглара, фабрикләрдә олдуғу кими, ичбари тәһсил верилмәси һаггында ганун верилсин. Онлар дејирләр ки, 1860-чы ил ганунунда 10—12 јашында ушаглары ишә көтүрмәк үчүн мәктәб вәсигәсинин

зәрури шәрт олмасы һаггындакы маддә тамамилә бош шејдир. Капиталист мүстәнтигләрин «гәрәзкар» истинтагы бурада һәгигәтән гәрибә бир шәкил алыр.

«Ганун кимләрә гаршы даһа чох лазымдыр, саһибкарлара гаршымы, јохса валидејнләрә гаршы?—Бунларын һәр икисинә гаршы» (№ 115). «Биринә нисбәтән дикәринә гаршы даһа чох лазымдыр?—Мән бу суала нә чаваб верим?» (№ 116). «Саһибкарлар иш саатларыны мәктәбә кетмәк саатлары илә ујғунлашдырмаға аз-чох мејл көстәрирләрми?—Һеч заман» (№ 137). «Мә'дән фәһләләри сонра өз тәрбијәсини тәкмилләшдирирләрми?—Үмумијјәтлә көтүрүлсә, онлар даһа да корланырлар; онлар пис әмәлләрә алышырлар; онлар сәрхошлуға, гумара вә саирәјә алышыр вә лап корланырлар» (№ 211). «Нә сәбәбә ушаглары кечә мәктәбләринә көндәрмирләр?—Даш көмүр мә'дәнләри маһалларынын чохунда кечә мәктәбләри һеч јохдур. Башлычасы исә, ушаглар һәддән артыг ишләјиб о гәдәр тагәтдән дүшмүш олурлар ки, јорғунлугдан көзләри јумулур» (№ 454). Буржуа бундан нәтичә чыхарыб дејир: «Демәли сиз тәһсилин әлејһинәсиниз?—Әсла јох, амма» вә и. а. «Мәкәр 1860-чы ил гануну мә'дән саһибләрини вә и. а. мәчбур етмирми ки, 10 јашындан 12 јашына гәдәр ушаглары ишә көтүрдүкдә онлардан мәктәб вәсигәси тәләб етсинләр?—Ганун мәчбур едир, амма саһибкарлар буну етмирләр». «Сиз белә фәрз едирсиниз ки, ганунун бу маддәси һеч дә һәмишә јеринә јетирилмир?—Әсла јеринә јетирилмир» (№№ 443, 444). «Мә'дән фәһләләри тәрбијә мәсәләси илә чохму марагланырлар?—Бөјүк әксәријјәти марагланыр» (№ 717). «Онлар бу ганунун һәјата кечирилмәси фикринә галырлармы?—Бөјүк әксәријјәти» (№ 718). «Бәс нә үчүн онлар бунун һәјата кечирилмәси үзәриндә тә'кид етмирләр?—Фәһләләрин бә'зиләри истәрдиләр ки, мәктәб вәсигәси олмајан ушаглар ишә бурахылмасын, лакин бунун үстүндә онун ады гејдә алынар (a marked man)» (№ 720). «Кимин тәрәфиндән гејдә алынар?—Өз саһибкары тәрәфиндән» (№ 721). «Олмаја сиз күман едирсиниз ки, саһибкарлар гануна табе олмаг үстүндә адамы тә'гиб едирләр?—Зәннимчә, тә'гиб едәрдиләр» (№ 722). «Нә сәбәбә фәһләләр бу чүр ушаглары ишләтмәкдән имтина етмирләр?—Бу онларын өз ихтијарында дејилдир» (№ 123). «Сиз парламентин ишә гарышмасынымы тәләб едирсиниз?—Мә'дән фәһләләринин ушагларынын тәрбијәси үчүн керчәк бир шејә наил олмагдан өтрү буну мәчбури сурәтдә, парламент гануну васитәси илә кечирмәк лазымдыр» (№ 1634). «Бу, Бөјүк Британијанын бүтүн фәһләләрининми ушагларына аид едилмәлидир, јохса анчаг мә'дән фәһләләринин ушагларына?—Мән бураја мә'дән фәһләләри адындан данышмаға кәлмишәм» (№ 1636). «Мә'дән фәһләләринин ушагларынын башга ушаглардан нә фәрги вар?—Фәрги бундадыр ки, онлар тамамилә башга вәзијјәтдәдирләр» (№ 1638). «Нә чәһәтдән?—Физики чәһәтдән» (№ 1639). «Нә сәбәбә тәрбијә онлар үчүн, башга синифләрин оғлан ушагларына нисбәтән даһа гијмәтли оларды?—Мән демирәм ки, тәрбијә онлар үчүн даһа гијмәтлидир, лакин онлар мә'дәнләрдә һәддән артыг ишләдикләринә көрә күндүз мәктәбләриндә вә базар күнү мәктәбләриндә онларын тәрбијә алмаг имканы башгаларындан аздыр» (№ 1640). «Белә мәсәләләрдән рабитәсиз шәкилдә бәһс етмәк олмаз, дејилми?» (№ 1644). «Мә'дән маһалларында кифајәт гәдәр мәктәб вармы?—Јох» (№ 1646). «Әкәр дөвләт бүтүн ушагларын мәктәбә көндәрилмәсини тәләб етсә, бу гәдәр ушаг үчүн мәктәб тапыдармы?—Зәннимчә, шәраит буну тәләб етсә мәктәб тапылар» (№ 1647) «Јалныз ушагларын дејил, јашлы мә'дән фәһләләринин дә бөјүк әксәријјәти нә јазмаг билир, нә дә охумаг» (№№ 705, 726).

3) Гадынларын әмәји. 1842-чи илдән е'тибарән фәһлә гадынларын јер алтында ишләмәсинә јол верилмирсә, онлар јер

үстүндә көмүр јүкләнмәсиндә вә саирәдә, көмүрү ведрәләрлә каналлара вә дәмирјол вагонларына дашымаг, көмүрү чешидләмәк вә с. бу кими ишләрдә ишләјирләр. Сон 3—4 илдә гадын әмәјинин тәтбиги хејли артмышдыр (№ 1727). Фәһлә гадынлар әксәрән мә'дән фәһләләринин арвадлары, гызлары вә дул арвадларыдыр, 12 јашындан 50 јашына вә 60 јашына гәдәр олан гыз вә гадынлардыр (№№ 647, 1779, 1781).

«Мә'дән фәһләләри мә'дәнләрдә гадын әмәји барәсиндә нә дүшүнүрләр?—Онларын һамысы бунун әлејһинәдирләр» (№ 648). «Нә сәбәбә?—Онлар буну гадынлар үчүн һәгарәтли иш һесаб едирләр» (№ 649). «Гадынлар киши палтарына бәнзәјән палтар кејирләр. Бунунла бир чох һалларда бүтүн абыр-һәја һисси арадан көтүрүлмүш олур. Гадынларын бә'зиләри папирос чәкир. Онларын көрдүкләри ишләр дә, мә'дәнләрин өзүндәки ишләр кими чиркли ишләрдир. Онларын арасында бир чох әрли гадынлар вардыр ки, онлар өзләринин евдарлыг вәзифәләрини јеринә јетирә билмирләр (№№ 650—654, 701). «Дул гадынлар белә бир кәлир (һәфтәдә 8—10 шиллинг) верән башга бир иш тапа биләрдиләрми?—Мән бу барәдә бир шеј дејә билмәрәм» (№№ 709, 708). «Лакин сиз онларын бу јашајыш мәнбәјини әлләриндән алмаг истәјирсиниз» (еј даш үрәкли!)—Буна һеч бир шүбһә јохдур» (№ 710). «Бу әһвали-руһијјәнин сәбәби нәдир?—Биз мә'дән фәһләләри гадынлара һәдсиз һөрмәт бәсләјирик, буна көрә дә онларын көмүр мә'дәнләриндә ишләмәјә мәһкум олдугларына баха билмирик... Бу иш әксәрән чох ағыр ишдир. Һәмин гызларын бир чоху күндә 10 тона гәдәр јүк галдырыр» (№№ 1715, 1717). «Сизин фикринизчә мә'дәнләрдә ишләјән фәһлә гадынлар әхлагча фабрикләрдә ишләјән фәһлә гадынлардан даһамы позғундурлар?—Әхлагы позулмуш оланларын фаизи фабрик гызлары арасындакындан артыгдыр» (№ 1732). «Лакин сиз ахы фабрикләрдәки әхлаг сәвијјәсиндән дә наразысыныз?—Јох» (№ 1733). «Бәлкә сиз фабрикләрдә дә гадын әмәјинин гадаған олунмасыны истәјирсиниз?—Јох, мән буну истәмирәм» (№ 1734). «Нә үчүн белә?—Фабрикләрдә гадын әмәји бир гәдәр абырлы вә мүнасибдир» (№ 1735). «Лакин фабрик әмәји гадынларын әхлагы үчүн зәрәрли дејилмиш?—Јох, һеч дә мә'дәнләрдә олдуғу гәдәр зәрәрли дејилдир. Бир дә мән бу сөзләри дејиркән тәкчә әхлаг мулаһизәләрини дејил, физики вә ичтимаи мулаһизәләри дә нәзәрдә тутурам. Гызларын ичтимаи тәнәззүлү мүдһиш, ифрат бир дәрәчәјә чатмышдыр. Бу гызлар мә'дән фәһләләринә әрә кетдикдә, һәмин тәнәззүл онларын әрләринә чох пис тә'сир көстәрир, онлары евдән узаглашдырыб сәрхошлуға сөвг едир» (№ 1736). «Лакин ејни сөзләри дәмиргајырма заводларында ишләјән гадынлар һаггында да демәк лазым кәлмәзми?—Мән башга истеһсал саһәләри һаггында даныша билмәрәм» (№ 1737). «Лакин дәмиргајырма заводларында ишләјән гадынларла мә'дәнләрдә ишләјән гадынлар арасында нә фәрг вар?—Мән бу мәсәлә илә мәшғул олмамышам» (№ 1740). «Сиз бу ики катеғорија арасында бир фәрг мүәјјән едә билмәзсинизми?—Мән бу хүсусда там јәгинликлә бир шеј дејә билмәрәм, лакин бизим маһалда евләри бир-бир кәзиркән бурадакы биабырчы вәзијјәти көрмүшәм» (№ 1741). «Сиз чохму истәјирсиниз ки, гадын әмәји онларын тәнәззүлүнә сәбәб олдуғу һәр јердә гәти арадан галдырылсын?—Бәли... ушаглар өзләринин ән јахшы дујғуларыны јалныз ана тәрбијәси нәтичәсиндә әлдә едир» (№ 1750). «Бу ки, ејнилә гадынларын әкинчиликдә ишләмәсинә дә аиддир?—Бу иш илин анчаг ики фәслиндә олур, биздә исә гадынлар илин дөрд фәслинин дөрдүндә дә ишләјирләр, чох вахт күндүз вә кечә ишләјирләр, сүмүкләринә гәдәр исланырлар, бәдәнләри зәифләјир, сәһһәтләри позулур» (№ 1753). «Сиз бу мәсәләни (гадын әмәји мәсәләсини) үмумијјәтлә өјрәнмәк илә мәшғул олмуш-

сунузму?—Мән көрдүкләримә фикир вермишәм вә анчаг буну дејә биләрәм ки, һеч бир јердә гадынларын мә'дәндә ишләмәсинә бәнзәјән бир шеј көрмәмишәм. Бу—киши ишидир, һәм дә гүввәтли кишиләрин ишидир». «Мә'дән фәһләләринин ән јахшылары, өз сәвијјәсини јүксәлдиб адам олмаг истәјәнләр өз арвадларындан һеч бир јардым көрмүрләр, әксинә, онларын үзүндән тәнәззүл едирләр».

Буржуалар даһа бир нечә долама-долашыг суаллар вердикдән сонра, нәһајәт, ајдын олду ки, онларын нә үчүн дул гадынлара, јохсул аиләләрә вә башгаларына «үрәји јаныр».

«Мә'дән саһиби баш нәзарәтчи вәзифәсини мүәјјән чентлменләрә тапшырыр; бунлар, саһибкарын хошуна кәлмәк үчүн һәр шејдә мүмкүн гәдәр гәнаәт олунмасына чалышырлар вә нәтичәдә кишиләрә 2 шиллинг 6 пенс верилиб көрдүрүлмәси лазым кәлән иш үчүн фәһлә гызлара күндә 1 шиллингдән 1 шиллинг 6 пенсә гәдәр музд верилир» (№ 1816).

4) Мејитләри мүајинә едән мәһкәмә ичласчылары.

«Сизин маһаллардакы coroner's inquests [мејитләри мүајинә едән мәһкәмә ичласчыларынын] тәһгигатларына кәлдикдә, фәһләләр бәдбәхт һадисәләр баш вердији һалларда мәһкәмә ишиндән разыдырлармы?—Јох, разы дејилдирләр» (№ 360). «Нәјә көрә јох?»—Хүсусән она көрә ки, мәһкәмә ичласчыларыны мә'дән ишләрини әсла баша дүшмәјән адамлардан тә'јин едирләр. Фәһләләри һеч вахт чәлб етмирләр, онлары анчаг шаһид сифәти илә чәлб едирләр. Үмумијјәтлә, гоншулугдакы дүканчылары дә'вәт едирләр ки, бунлар да өз мүштәриләри олан мә'дән саһибләринин тә'сири алтындадырлар вә һәтта, шаһидләрин ишләтдији техники ифадәләри дә баша дүшмүрләр. Биз тәләб едирик ки, мәһкәмә ичласчыларынын бир һиссәси мә'дән фәһләләриндән олсун. Чыхарылан һөкмләр адәтән шаһидләрин ифадәләринә зидд олур» (№№ 361, 364, 366, 368, 371, 375). «Бу ичласчылар кәрәк тәрәфкир олмасын, белә дејилми?—Бәли, беләдир». «Фәһләләр тәрәфкирлик етмәзләрми?—Зәннимчә, фәһләләрин тәрәфкир олмалары үчүн һеч бир әсас јохдур. Онлар ишә бәләддирләр». «Онлар фәһләләрин хејринә олараг ағыр әдаләтсиз һөкмләр чыхармаға чалышмазлармы?—Јох, зәннимчә чалышмазлар».

5) Өлчүнүн, чәкинин вә и. а. дүзкүн олмамасы. Фәһләләр тәләб едирләр ки, әмәк һаггы ики һәфтәдә бир дејил, һәр һәфтә верилсин, иш ведрәнин һәчминә көрә дејил, чәкијә көрә һесаблансын, дүзкүн чәкмәјән тәрәзидән истифадә едилмәсинә јол верилмәсин вә и. а. (№ 1071).

«Ахы фәһләни алдадыб ведрәнин һәчмини артырсалар фәһлә 14 күн әввәл саһибкары хәбәрдар едиб ишдән чыха биләр?—Беләдир, амма фәһлә башга бир јердә ишә кирсә, орада да ејни вәзијјәтә раст кәләчәкдир» (№ 1071). «Һәр һалда фәһлә һагсызлыг едилән јердә ишдән чыхыб кедә биләр?—Һәр јердә вәзијјәт бир чүрдүр». (№ 1072). «Лакин фәһлә нә вахт истәсә 14 күн әввәлдән хәбәрдарлыг едиб ишдән чыха биләр?—Бәли». Вәссалам!

6) Мә'дән мүфәттишлији. Фәһләләрин фәлакәти тәкчә газ партлајышлары заманы баш верән бәдбәхт һадисәләрдән ибарәт дејилдир.

«Биз көмүр мә'дәнләриндә һаванын пис тәмизләнмәсиндән дә ејни дәрәчәдә шикајәт етмәли олуруг; мә'дәнләрдә һава пис тәмизләндијинә көрә,

фәһләләр чәтинликлә нәфәс ала билирләр; нәтичәдә онлар бүтүн иш габилијјәтләрини итирирләр. Мәсәлән, мә'дәнин инди мән ишләдијим саһәсиндә һаванын пис олмасы үзүндән фәһләләрин чоху хәстәләниб һәфтәләрлә јатаға дүшүбләр. Әсас јолларда адәтән һава кифајәт гәдәр олса да, мәһз биз ишләдијимиз јерләрдә аздыр. Әкәр фәһлә һаванын пислији барәсиндә мүфәттишә шикајәт етсә, ону ишдән чыхарарлар вә о, «гејдә алынмыш» бир адам олар, башга һеч бир јердә иш тапмаз. Мә'дән мүфәттишлији һаггындакы 1860-чы ил гануну садәчә бир кағыз парчасыдыр. Мүфәттишләр—онларын исә сајы чох аздыр—олса-олса једди илдә бир дәфә рәсмән мә'дәнә кәлирләр. Бизим мүфәттиш 70 јашында лап зәиф бир гочадыр, она 130-дан артыг көмүр мә'дәни тәһким едилмишдир. Бизә чохлу мүфәттиш лазым олмагдан башга, кичик мүфәттишләр дә лазымдыр» (№ 234 вә сонракылар). «Бу һалда һөкумәт бир орду гәдәр мүфәттиш сахламалыдыр ки, фәһләләр мә'лумат вермәдән онлар сизин бүтүн истәдикләринизи өзләри јеринә јетирсинләр?—Бу мүмкүн дејилдир, мә'лумат алмаг үчүн онлар өзләри мә'дәнләрә кәлмәлидирләр» (№№ 280, 277). «Сиз зәнн етмирсинизми ки, бунун нәтичәсиндә һаванын пис тәмизләнмәсинин вә и. а. мәс'улијјәти (!) мә'дән саһибләринин үзәриндән көтүрүлүб һөкумәт мә'мурларынын үзәринә гојуларды?—Гәтијјән јох: онларын вәзифәси бундан ибарәт олмалыдыр ки, саһибкарлар мөвчуд ганунлара риајәт олунмасына мәчбур едилсинләр» (№ 285). «Кичик мүфәттиш дедикдә сиз индики мүфәттишләрә көрә бир гәдәр аз мааш алан вә ашағы катеғоријалы адамларымы нәзәрдә тутурсунуз?—Әкәр сиз јахшыларыны версәниз, мән һеч дә ашағы салманын тәрәфдары дејиләм» (№ 294). «Сиз даһа чох мүфәттишми истәјирсиниз, јохса мүфәттишләрдән аз габилијјәтли адамлар?—Бизә елә адамлар лазымдыр ки, өзләри мә'дәнләрдә олсунлар, өз чанларындан горхмасынлар» (№ 295). «Сизин ашағы катеғоријалы мүфәттишләр олмасы арзунуз јеринә јетирилмиш олса, бу һал онларда аз бачарыг вә и. а. тәһлүкәси доғурмазмы? — Јох, һөкумәтин вәзифәси мүнасиб адамлар тә'јин етмәкдир».

Белә истинтаг үсулунун чох сарсаг бир үсул олдуғуну, нәһајәт, истинтаг комиссијасы сәдринин өзү дә баша дүшдү. О өзү истинтага гарышыб дејир:

«Сиз елә адамлар истәјирсиниз ки, өзләри мә'дәнләри нәзәрдән кечириб мүфәттишә мә'лумат версинләр, беләликлә дә мүфәттиш өз әтрафлы билијиндән истифадә едә билсин» (№№ 298, 299). «Бүтүн бу көһнә мә'дәнләрдә һаваны тәмизләмәк иши чох бөјүк хәрч тәләб етмәзми?—Бәли, јәгин ки, хәрч артар, лакин инсанларын һәјаты горунмуш олар» (№ 531).

Көмүр фәһләләриндән бири 1860-чы ил ганунунун 17-чи маддәсинә е'тираз едәрәк дејир:

«Инди бир мә'дән мүфәттиши мә'дәнин бир јеринин ишә јарарлы олмадығыны көрдүкдә буну мә'дән саһибинә вә дахили ишләр назиринә хәбәр вермәлидир. Сонра мә'дән саһибинә, фикирләшмәк үчүн 20 күн вахт верилир; бу 20 күн кечәндән сонра мә'дән саһиби һәр чүр дәјишикликдән бојун гачыра биләр. Бу һалда о, дахили ишләр назиринә јазыб билдирмәли вә 5 нәфәр мә'дән мүһәндисинин адыны көстәрмәлидир; назир дә бу мүһәндисләр сырасындан мүнсифләр тә'јин етмәлидир. Биз дејирик ки, бу һалда мә'дән саһиби өз ишинә бахмаг үчүн өзү мүнсифләр тә'јин етмиш олур» (№ 581).

Өзү мә'дән саһиби олуб истинтаг апаран буржуа:

«Бу, там мүчәррәд бир е'тираздыр» (№ 586). «Демәли, мә'дән мүһәндисләринин вичданы барәсиндә сиз һеч дә јүксәк фикирдә дејилсиниз!—Мән дејирәм ки, бу чох јанлыш вә әдаләтсиз бир ишдир» (№ 588). «Мә'дән мүһәндисләринин мөвгеји бир ичтимаи мөвге дејилми вә belә дүшүнмүрсүнүз ки, онлар сизи горхудан тәрәфкир гәрарлар гәбул етмәк сәвијјәсиндән јүксәкдә дурурлар?—Мән бу адамларын шәхси характеринә аид суаллара чаваб вермәк истәмирәм. Мән әминәм ки, бир чох һалларда онлар чох тәрәфкирлик едирләр вә инсанын мүгәддәраты һәлл олунан јердә онлары белә һакимијјәтдән мәһрум етмәк лазымдыр».

Һәмин буржуа утанмајыб сорушур:

«Сизин фикринизчә партлајышдан мә'дән саһибләри дә зәрәр чәкмирми?»

Нәһајәт:

«Сиз фәһләләр һөкумәтдән јардым истәмәјиб өзүнүз өз мәнафејинизи мүдафиә едә билмәзсинизми?—Јох» (№ 1042).

1865-чи илдә Бөјүк Британијада 3 217 даш көмүр мә'дәни вә 12 мүфәттиш вар иди. Јоркшир мә'дән саһибләриндән биринин («Times», 26 јанвар 1867-чи ил) өз һесабладығына көрә, мүфәттишләрин бүтүн вахтыны әлләриндән алан халис дәфтәрхана вәзифәләри һәтта нәзәрә алынмаса да, онлар һәр бир мә'дәнә анчаг 10 илдә бир дәфә кәлә биләр. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, сон илләр (хүсусән 1866 вә 1867-чи илдә) фәлакәтләрин сајы вә һәчми кетдикчә артмышдыр (фәлакәтә дүчар олан фәһләләрин сајы бә'зән 200—300 нәфәрә чатыр). Будур «азад» капиталист истеһсалынын мәзијјәтләри.

1872-чи ил гануну, онда нә кими нөгсанлар олса да, һәр һалда биринчи ганундур ки, мә'дәнләрдә ишләјән ушагларын күндә нә гәдәр ишләмәсини тәнзим едир вә бәдбәхт һадисә дејилән һадисәләрин мәс'улијјәтини мүәјјән дәрәчәдә мә'дән истисмарчыларынын вә саһибләринин үзәринә гојур.

Әкинчиликдә ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын әмәк шәраитини јохлајан 1867-чи ил крал комиссијасы бир нечә чох мүһүм һесабат нәшр етмишдир. Фабрик ганунларынын принсипләрини, дәјишдирилмиш шәкилдә олса да, әкинчилијә тәтбиг етмәк үчүн бир нечә тәшәббүс едилмишди, лакин бунларын һамысы индијәдәк там мүвәффәгијјәтсизликлә гуртармышдыр. Анчаг мән бурада бир чәһәти гејд етмәлијәм: һәмин принсипләри һәр јердә тәтбиг етмәјә бөјүк бир мејл көстәрилмәкдәдир.

Әкәр фабрик ганунларынын, бир тәрәфдән, фәһлә синфини физики вә мә'нәви чәһәтдән мүһафизә етмәк васитәси олмаг е'тибары илә бүтүн саһәләрдә тәтбиг едилмәси лабүд олмуш-

са, бу һал, дикәр тәрәфдән, јухарыда көстәрилдији кими, чох кичик миг‌јасда ичра олунан дағыныг әмәк просесләринин бөјүк мигјасда, ичтимаи мигјасда комбинәләшдирилмиш әмәк просесинә чеврилмәсини дә үмуми бир һал едир, јә'ни капиталын тәмәркүзләшмәсини вә фабрик режиминин мүтләг һөкмранлығыны сүр'әтләндирир вә үмумиләшдирир. О, капиталын һөкмранлығыны һәлә дә гисмән пәрдәләјән бүтүн көһнә вә кечид формаларыны јыхыб дағыдыр, бунлары капиталын ачыг, пәрдәсиз һөкмранлығы илә әвәз едир. Беләликлә дә о, билаваситә бу һөкмранлыға гаршы мүбаризәјә үмуми мүбаризә характери верир. О, ајры-ајры е'малатханалары ејни бир тәрздә ишләмәјә, мүнтәзәмлик, гајда вә гәнаәт көзләмәјә мәчбур едир вә, иш күнүнә һәдд гојулмасы, онун тәнзим едилмәси нәтичәси олараг техниканын күчлү тәкан алмасы сајәсиндә бүтүн капиталист истеһсалындакы һәрч-мәрчлији вә сарсынтылары үмумијјәтчә артырыр, әмәјин интенсивлијини вә машынын фәһлә илә рәгабәтини артырыр. О, хырда истеһсал вә ев әмәји даирәләрини арадан галдырмагла бәрабәр «артыг» фәһләләрин сон пәнаһкаһыны да мәһв едир вә, демәли, бүтүн ичтимаи механизмин о вахтадәк малик олдуғу горујучу клапаны да мәһв едир. О, истеһсал просесинин мадди шәртләри вә ичтимаи комбинасијасы илә бәрабәр, бу просесин капиталист формасынын зиддијјәтләри вә антагонизмләринин јеткинләшмәсинә сәбәб олур, демәли, ејни заманда јени чәмијјәтин әмәлә кәлмәси үнсүрләрини вә көһнә чәмијјәтин деврилмәси моментләрини јетишдирир[322].

---

[322]) Кооператив фабрикләрин вә кооператив дүканларын баниси Роберт Оуен, јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, ајрылыгда көтүрүлән бу тәбәддүлат үнсүрләринин әһәмијјәти барәсиндә өз ардычылларынын иллјүзијаларына әсла шәрик дејилди вә о өз тәчрүбәләриндә фабрик системини фе'лән әсас көтүрмәкдән башга, нәзәри чәһәтдән дә бу системи ичтимаи ингилабын башланғыч нөгтәси е'лан етмишдир. Лејден университетиндә сијаси игтисад профессору олан ч-б Висеринг санки буна бәнзәр бир шеј олачағыны габагчадан һисс едир вә вулгар сијаси игтисадын бүтүн ејбәчәрликләрини ән мүнасиб бир шәкилдә тәгдим едән өз „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde“ адлы әсәриндә,—1860—1862,—ири сәнајеје гаршы сәнәт истеһсалыны чанфәшанлыгла мүдафиә едир.

{*4-чү нәшрә гејд.* Бир-биринә зидд олан фабрик ганунлары васитәси илә, фабрик ганунларынын тәтбиг даирәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун вә е'малатханаларда ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын әмәји һаггындакы ганун васитәси илә Инкилтәрә ганунверичилијинин јаратдығы „јени јуридик мүәммалар“ (сәһ. 264) [бу чилддә сәһ. 302], нәһајәт, дөзүлмәз олду, буна көрә дә фабрик вә е'малатханаларда әмәк һаггындакы 1878-чи ил ганунунда бу саһәјә аид олан бүтүн ганунлар кодекс шәклинә салынды. Инкилтәрәнин һәлә индијәдәк гүввәдә галан бу сәнаје кодексини, әлбәттә, бурада мүфәссәл тәнгид етмәк мүмкүн дејилдир. Ашағыдакы гејдләрлә кифајәтләнәк. Ганунун аид едилдији саһәләр: 1) Тохума фабрикләри. Бурада һәр шеј үмумијјәтлә кечмишдә олдуғу кими галыр: 10 јашындан јухары ушаглар үчүн ичазә верилмиш олан иш вахты күндә $5^1/_2$ саат вә ја 6 саат тәшкил едир, амма бу һалда онлар шәнбә күнү ишләмирләр; јенијетмәләр вә гадынлар үчүн беш күн әрзиндә күндә 10 саат, шәнбә күнү исә ән чоху $6^1/_2$ саат.—2) Тохума саһәсинә аид олмајан фабрикләр. Бунлара аид гәрарлар 1 № илә көстәрилән гәрарлара әввәлкиндән даһа чох јахынлашдырылмышдыр, лакин һәлә дә капиталистләр үчүн бә'зи әлверишли истисналар сахланмышдыр ки, бунлар мүәјјән һалларда дахили ишләр назиринин хүсуси ичазәси илә даһа да кенишләндирилә биләр.—3) Е'малатханалар; бунлара да тәхминән бундан әввәлки ганунда олдуғу кими тә'риф верилмишдир. Е'малатханаларда ушаглар, јенијетмәләр вә ја гадынлар ишләдикдә, бу е'малатханалар тохучулуг саһәсинә аид олмајан фабрикләрә бәрабәрләшдирилмиш кимидир, лакин јенә дә ајры-ајры чәһәтләр зәифләшдирилмишдир.—4) Ушаг

10. ИРИ СӘНАЈЕ ВӘ ӘКИНЧИЛИК

Ири сәнајенин әкинчиликдә вә әкинчилик истеһсалында ишләјәнләрин ичтимаи мүнасибәтләриндә јаратдығы ингилаб анчаг сонралар шәрһ едилә биләр. Бурада, кәләчәк шәрһи бир гәдәр габаглајыб һәмин ингилабын бә'зи нәтичәләрини көстәрмәк кифајәт едәр. Әкинчиликдә машын тәтбиги әксәрән, фабрик фәһләсинә көстәрдији гәдәр зәрәрли физики тә'сир көстәрмирсә дә[323], ирәлидә даһа әтрафлы көстәрәчәјимиз кими, о бурада фәһләләри «кәрәксиз» етмәк чәһәтдән даһа интенсив тә'сир көстәрир, һәм дә һеч бир мүгавимәтә раст кәлмир. Мәсәлән, Кембрич вә Суффолк графлыгларында әкилән торпағын саһәси сон ијирми илдә хејли артдығы һалда, кәнд әһалиси һәмин мүддәтдә јалныз нисби кәмијјәтчә дејил, мүтләг кәмијјәтчә дә азалмышдыр. Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында кәнд тәсәррүфаты машынлары һәләлик фәһләләри анчаг потенсиал мә'нада әвәз едир, јә'ни истеһсалчыја даһа бөјүк саһәдә әкин әкмәк имканы верир, лакин фе'лән ишләјән фәһләләри ишдән говмур. Инкилтәрә вә Уелсдә кәнд тәсәррүфат машынлары истеһсалында иштирак едән шәхсләрин сајы 1861-чи илдә 1 034 нәфәр олдуғу һалда, бухар машынларында вә иш машынларында чалышан кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајы чәми 1 205 нәфәр олмушдур.

Әкинчилик саһәсиндә ири сәнаје о мә'нада ән күчлү ингилаби тә'сир көстәрир ки, көһнә чәмијјәтин дајағы олан «кәндлини» мәһв едир вә онун јериндә муздлу фәһлә јарадыр. Беләликлә, ичтимаи чеврилиш тәләбаты вә ичтимаи әксликләр кәнддә дә шәһәрдәки кими олур. Ән көһнә, ән сәмәрәсиз истеһсалын јерини елмин шүурлу сурәтдә техноложи тәтбиги тутур. Капиталист истеһсал үсулу, әввәлдә әкинчилик илә сәнаје арасында мөвчуд олан вә онларын инкишаф етмәмиш

вә јенијетмәләр ишләјән вә јалныз 18 јашындан јухары киши вә гадынларын ишләдији е'малатханалар; бу категорија үчүн әлавә зәифләшдирмәләр вардыр.—5) Јалныз аилә үзвләринин өз мәнзилләриндә ишләдији ев е'малатханалары; бунларын һаггында гојулан гајдалар даһа еластикдир, бундан да башга, елә мәһдудијјәтләр гојулмушдур ки, назирликдән вә ја мәһкәмәдән ичазә олмаса мүфәттиш анчаг о биналара кедә биләр ки, бунлар ејни заманда һәм е'малатхана, һәм дә јашајыш јери олмасын; нәһајәт, аиләдә һәсир шејләр, кружева вә әлчәк тохума ишләри там сәрбәст бурахылмышдыр. Бу ганун, өзүнүн бүтүн нөгсанларына бахмајараг, Исвечрә федерасијасынын 1877-чи ил 23 март тарихли фабрик гануну илә бир сырада һәлә дә бу саһәдә јахшы ганундур. Бу ганунун индичә ады чәкилән Исвечрә федерасијасы гануну илә мүгајисәси она көрә хүсусилә мараглыдыр ки, бу мүгајисә ганунверичиликдәки ики методун—тәсадүфдән тәсадүфә ишә гарышан „тарихи“ инкилис методунун вә, Франса ингилабы ән'әнәләри әсасында гурулан вә даһа чох үмумиләшдиричи метод олан континент методунун үстүнлүкләрини вә нөгсанларыны чох ајдын көстәрир. Тәәссүф ки, Инкилтәрә ганун кодекси е'малатханалар һаггында һәләлик, мүфәттишләрин сајы аз олдуғуна көрә, әксәријјәтлә тәтбиг олунмамыш галыр.—*Ф. Е.*}

[323]) Инкилтәрәдә әкинчиликдә тәтбиг едилән машынлар Dr. *W. Hamm*-ын ашағыдакы әсәриндә әтрафлы тәсвир едилмишдир: „Die Landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands“, 2. Aufl., 1856. Чәнаб Һамм Инкилтәрәдә әкинчилијин инкишафы һаггындакы өз очеркиндә чох гејри-тәнгиди бир сурәтдә ч-б Леонс де Лавернин ардынча кедир. {*4-чү нәшрә гејд.* Бу әсәр инди, әлбәттә, көһнәлмишдир. *Ф. Е.*}

көрпәлик формаларыны бир-бири илә бирләшдирән аиләви иттифагын дағылмасыны баша чатдырыр. Лакин бу үсул ејни заманда јени, јүксәк бир синтез үчүн—әкинчилик илә сәнаjенин бир-биринә әкс тәрздә инкишаф етмиш формалары әсасындакы иттифагы үчүн мадди илкин шәртләр јарадыр. Капиталист истеһсалы, бөјүк мәркәзләрә топладығы шәһәр әһалисинин кәнд әһалисиндән артыглығыны даим күчләндирир, бунунла да бир тәрәфдән, чәмијјәтин ирәлијә һәрәкәти үчүн тарихи гүввә топлајыр, дикәр тәрәфдән исә инсан илә торпаг арасындакы маддәләр мүбадиләсинә, јә'ни торпағын тәркиб һиссәләринин, јејинти вә кејим воситәләри шәклиндә инсан тәрәфиндән истифадә едилмиш бу тәркиб һиссәләринин торпаға гајтарылмасына мане олур, јә'ни торпағын даими мүнбитлијинин әбәди тәбии шәртини позур. Бу сәбәбдән дә о ејни заманда шәһәр фәһләләринин бәдән сағламлығыны вә кәнд фәһләләринин мә'нәви һәјатыны позур[324]. Лакин капиталист истеһсалы бу маддәләр мүбадиләсинин тамамилә кортәбии сурәтдә јаранмыш шәртләрини позуб дағытмагла бәрабәр, ејни заманда бу маддәләр мүбадиләсинин мүнтәзәм сурәтдә, ичтимаи истеһсалы тәнзим едән бир ганун шәклиндә вә инсанын там инкишафына ујғун бир формада бәрпа олунмасына мәчбур едир. Мануфактурада олдуғу кими әкинчиликдә дә истеһсал просесинин капиталистчәсинә јенидән гурулмасы ејни заманда истеһсалчылар үчүн изтираблар мәнбәјидир; әмәк васитәси—фәһләни әсарәт алтына алмаг, истисмар етмәк вә пауперләшдирмәк васитәсидир; әмәк просесләринин ичтимаи комбинасијасы—фәһләнин фәрди һәјат габилијјәтини, азадлығыны вә истиглалијјәтини мүтәшәккил сурәтдә тапдаламагдыр. Кәнд фәһләләринин кениш бир саһәјә сәпәләнмәси онларын мүгавимәт күчүнү сарсыдыр, шәһәр фәһләләринин бир јерә топланмасы исә онларын мүгавимәт күчүнү артырыр. Мүасир шәһәр сәнајесиндә олдуғу кими, мүасир әкинчиликдә дә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәси вә чевиклијинин артмасы иш гүввәсинин өзүнү сарсыдыб түкәтмәк баһасына әлдә едилир. Һәм дә капиталист әкинчилијиндәки һәр бир тәрәгги фәһләни талан етмәк маһарәтинин тәрәггиси олмагдан башга, һабелә торпағы гарәт етмәк маһарәтинин тәрәггисидир, торпағын мүнбитлијинин бир мүддәт артырылмасындакы һәр бир тәрәгги ејни заманда бу мүнбитлијин даими мәнбәлә-

---

[324]) „Сиз халгы ики дүшмән чәбһәјә: кобуд кәндлиләрә вә зәриф чыртданлара бөлүрсүнүз. Кәрәминә шүкүр, аллаһ! Әкинчилик илә тичарәтин мәнафе фәргләринә көрә ики јерә бөлүнән бир милләт өзүнү бу әчаиб вә гејри-тәбии бөлкүјә рәғмән дејил, мәһз онун сајәсиндә сағлам бир милләт һесаб едир вә һәтта өзүнү маарифли вә мәдәни милләт адландырыр“ (*David Urquhart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 119). Бу сөзләр мүасир һәјаты һәм арашдырмағы, һәм дә пислә јаји бачаран, лакин ону анлаја билмәјән бир тәнгидин һәм күчүнү, һәм дә зәифлијини көстәрир.

ринин сарсыдылмасынын тәрәггисидир. Мүәјјән бир өлкә, мәсәлән Шимали Америка Бирләшмиш Штатлары, ири сәнајеjә өз инкишафынын базиси кими нә гәдәр чох архаланмыш олурса, һәмин сарсынты просеси бир о гәдәр сүр'әтли олур[325]. Демәли, капиталист истеһсалы техниканы вә истеһсал просесинин ичтимаи комбинасијасыны анчаг елә инкишаф етдирир ки, ејни заманда о, һәр чүр сәрвәтин мәнбәјини: торпағы вә фәһләни дә сарсытмыш олур.

---

[325]) Мүгајисә ет: *Liebig*. „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie", 7. Aufl., 1862, хүсусән биринчи чилддә „Әкинчилијин тәбии ганунларына кириш". Тәбиәтшүнаслыг нөгтеји-нәзәриндән мүасир әкинчилијин мәнфи чәһәтини ашкара чыхармаг Либихин унудулмаз хидмәтләриндән биридир. Онун әкинчилик тарихинә даир екскурслары да, бунларда кобуд сәһвләр олмагла бәрабәр, бә'зи мәсәләләри ајдынлашдырыр. Анчаг тәәссүф етмәк олар ки, о, тутарлы бир әсасы олмадан белә фикирләр сөјләјир: „Торпағын нарынлашдырылмасы вә тез-тез шумланмасы торпағын мәсамәли һиссәчикләри дахилиндә һава мүбадиләсини күчләндирир, бу һиссәчикләрин һава дәјмәли олан сәтһини кенишләндирир вә тәзәләјир; лакин асанлыгла баша дүшмәк олар ки, мәһсул, тарлада сәрф едилән әмәјә пропорсионал ола билмәз, әксинә, мәһсул ондан чох-чох аз пропорсијада артыр". Либих әлавә едәрәк дејир: „Бу гануну илк дәфә Ч. Ст. Милл өзүнүн „Principles of Political Economy" (v. I, p. 17) әсәриндә белә ифадә етмишдир: „Торпағын мәһсулу, caeteris paribus [башга шәртләр ејни олдугда], ишләјән фәһләләрин сајынын артмасына нисбәтән кетдикчә азалан пропорсијада артыр" (ч-б Милл һәтта Рикардо мәктәбинин мәшһур гануну да бурада јанлыш ифадә шәклиндә тәкрар едир, чүнки „the decrease of the labourers employed" [„ишләјән фәһләләрин сајынын азалмасы"] даим Инкилтәрәдә әкинчилијин тәрәггиси илә јанашы кетмишдир, буна көрә дә Инкилтәрәдә вә Инкилтәрә үчүн ихтира едилмиш бир ганун, ән азы Инкилтәрәнин өзүндә, тамамилә әлверишсиз оларды) — „бу, әкинчилијин универсал ганунудур". Бу, тәәччүбә лајигдир, чүнки һәмин ганунун әсасыны тәшкил едән сәбәб Милл үчүн намә'лум галмышды" (*Liebig*, ситат кәтирилән әсәр, I чилд, сәһ. 143, гејд). Либихин „әмәк" дедикдә мәһз сијаси игтисадын нәзәрдә тутдуғундан башга бир шеји нәзәрдә тутуб она јанлыш тә'риф вермәси һәлә бир јана галсын, һәр һалда „тәәччүбә лајигдир" ки, Либих Ч. Ст. Милли елә бир нәзәријјәнин баниси адландырыр ки, ону Чемс Андерсон илк дәфә А. Смит дөврүндә е'лан етмиш, сонра да XIX әсрин әввәлинә гәдәр мүхтәлиф әсәрләриндә тәкрар етмишдир; 1815-чи илдә бу нәзәријјәни, үмумијјәтлә әдәбијјат оғурлуғунда маһир олан Малтус (онун әһали нәзәријјәси башдан-баша вичдансыз бир оғурлугдан ибарәтдир) мәнимсәмишди. Уест бу нәзәријјәни о заман, Андерсондан асылы олмајараг, шәрһ етмишди; Рикардо 1817-чи илдә бу нәзәријјәни дәјәр һаггындакы үмуми нәзәријјә илә әлагәләндирмиш вә о замандан е'тибарән бу нәзәријјә Рикардонун ады илә бағлы олараг бүтүн дүнјаны кәзмишдир; 1820-чи илдә бу нәзәријјә Чемс Милл (Ч. Ст. Миллин атасы) тәрәфиндән бајағылашдырылмыш вә, нәһајәт, чејнәнмиш бир мәктәб еһкамы шәклиндә ч-б Ч. Ст. Милл тәрәфиндән дә тәкрар едилмишдир. Шүбһәсиз ки, Ч. Ст. Милл, һәр һалда „тәәччүбә лајиг олан" өз нүфузуну, демәк олар, анчаг бу чүр qui pro quo сајәсиндә газанмышдыр.

БЕШИНЧИ БӨЛМӘ

МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҺСАЛЫ

ОН ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР

Јухарыда (бешинчи фәслә бах) әмәк просеси мүчәррәд шәкилдә, онун тарихи формалары нәзәрә алынмадан, инсан илә тәбиәт арасындакы бир просес кими нәзәрдән кечирилирди. Биз орада демишдик: «Бүтүн просесә онун нәтичәси—мәһсул нөгтеји-нәзәриндән бахылса, әмәк васитәси дә, әмәк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәси кими, әмәјин өзү исә мәһсулдар әмәк кими мејдана чыхыр». 7-чи гејддә буна әлавә олараг дејилмишди: «Мәһсулдар әмәјә садә әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән верилән бу тә'риф, капиталист истеһсал үсулу үчүн әсла кифајәт дејилдир». Мәһз һәмин чәһәт бурада әтрафлы тәдгиг едилмәлидир.

Нә гәдәр ки, әмәк просеси халис фәрди просесдир, сонралар бөлүнүб ајрылан бүтүн функсијалары ејни бир фәһлә јеринә јетирир. Тәбиәтдәки чисимләри өз јашајыш мәгсәдләри үчүн тәкликдә мәнимсәркән о өзү өзүнә нәзарәт едир. Сонралар она нәзарәт едирләр. Ајрыча бир адам, өз әзәләләрини өз бејнинин нәзарәти алтында һәрәкәтә кәтирмәсә тәбиәтә тә'сир көстәрә билмәз. Тәбиәтин өзүндә баш илә әл ејни бир организмә мәхсус олдуғу кими, әмәк просесиндә дә зеһни әмәк илә физики әмәк бирләшир. Сонраларда бунлар бир-бириндән ајрылыр вә дүшмәнчәсинә бир экслик дәрәчәсинә кәлиб чатырлар. Мәһсул үмумијјәтлә фәрди истеһсалчынын билаваситә һазырладығы мәһсулдан ичтимаи мәһсула чеврилир, мәчму фәһләнин, јә'ни комбинәләшдирилмиш фәһлә һеј'әтинин үмуми мәһсулуна чеврилир, бу фәһлә һеј'әтинин үзвләри исә әмәк чисминә көстәрилән билаваситә тә'сирдән бир гәдәр јахында вә ја бир гәдәр узагда јерләшир. Буна көрә дә әмәк просесинин кооператив характеринин өзү мәһсулдар әмәк анлајышы-

ны вә бу әмәјин дашыјычысы олан мәһсулдар фәһлә анлајышыны лабүд сурәтдә кенишләндирир. Инди мәһсулдар ишләмәк үчүн инсанын өз әлләрини билаваситә ишә салмасына еһтијач јохдур; мәчму фәһләнин бир ә'засы олуб онун табе функсијаларындан бирини јеринә јетирмәк кифајәтдир. Јухарыда мәһсулдар әмәјә верилмиш олан илк тә'риф, мадди истеһсалын тәбиәтинин өзүндән ирәли кәлән бу тә'риф, бир там кими тәдгиг олунан мәчму фәһлә барәсиндә даим өз әһәмијјәтини сахлајыр. Мәчму фәһләнин ајрылыгда көтүрүлән һәр бир үзвүнә исә бу тә'риф даһа мүнасиб кәлмир.

Лакин, дикәр тәрәфдән, мәһсулдар әмәк анлајышы мәһдудлашыр. Капиталист истеһсалы тәкчә әмтәә истеһсалы дејилдир, өз маһијјәтинә көрә о, изафи дәјәр истеһсалыдыр. Фәһлә өзү үчүн дејил, капитал үчүн истеһсал едир. Буна көрә дә фәһләнин үмумијјәтлә истеһсал етмәси даһа кифајәт дејилдир. О, изафи дәјәр истеһсал етмәлидир. Анчаг о фәһлә мәһсулдар һесаб олунур ки, капиталист үчүн изафи дәјәр истеһсал етсин, јахуд капиталын өзүнүн артмасына хидмәт етмиш олсун. Мәсәлән,—әкәр мадди истеһсал даирәси харичиндән мисал кәтирмәк чаизсә,—бир мәктәб мүәллими анчаг о заман мәһсулдар фәһлә олур ки, ушагларын бејнини е'мал етмәклә бәрабәр, саһибкары варландырмаг үчүн ишдә өзүнү тагәтдән салмыш олсун. Саһибкар өз капиталыны истәр тәдрис фабрикинә гојсун, истәрсә колбаса фабрикинә, бу һал мәсәләни әсла дәјишдирмир. Буна көрә мәһсулдар фәһлә анлајышы бир тәк фәалијјәт илә онун еффекти нәтичәси арасындакы, фәһлә илә онун әмәјинин мәһсулу арасындакы мүнасибәти әһатә етмәк дејил, һабелә, фәһләни билаваситә капиталын артырылмасы аләтинә чевирән спесифик бир ичтимаи мүнасибәти, тарихән мејдана кәлмиш олан истеһсал мүнасибәтини дә әһатә едир. Демәли, мәһсулдар фәһлә олмаг һеч дә сәадәт дејилдир, әзаб вә ишкәнчәдир. Бу әсәрин дөрдүнчү китабында, нәзәријјәнин тарихиндән бәһс олунан бу китабда әтрафлы сурәтдә көстәриләчәкдир ки, классик сијаси игтисад лап әввәлдән, изафи дәјәр истеһсалыны мәһсулдар фәһләнин һәлледичи әламәти һесаб етмишдир. Буна көрәдир ки, классик сијаси игтисадын изафи дәјәрин тәбиәтинә олан бахышлары дәјишилдикдә, онун мәһсулдар фәһлә барәсиндәки тә'рифи дә дәјишилир. Мәсәлән, физиократларын дедијинә көрә анчаг әкинчилик әмәји мәһсулдар әмәкдир, чүнки јалныз бу әмәк изафи дәјәр јарадыр. Физиократларын фикринчә изафи дәјәр анчаг торпаг рентасы шәклиндә мөвчуд олур.

Иш күнү фәһләнин јалныз өз иш гүввәсинин дәјәринин еквивалентини истеһсал едә билдији һәддән артыг узадылыр вә бу изафи әмәји капитал мәнимсәјир—мүтләг изафи дәјәр ис-

теһсалы мәһз бундан ибарәтдир. Мүтләг изафи дәјәр истеһсалы капитализм системинин үмуми әсасыны вә нисби изафи дәјәр истеһсалынын башланғыч нөгтәсини тәшкил едир. Нисби изафи дәјәр истеһсалында иш күнү лап әввәлдән ики һиссәјә: зәрури әмәјә вә изафи әмәјә бөлүнмүш олур. Изафи әмәји артырмаг үчүн, әмәк һаггынын еквивалентини даһа гыса мүддәтдә истеһсал етмәјә имкан верән методлар васитәси илә зәрури әмәк вахтыны азалдырлар. Мүтләг изафи дәјәр истеһсалы анчаг иш күнүнүн узунлуғу илә әлагәдардыр; нисби изафи дәјәр истеһсалы һәм әмәјин техники просесләрини, һәм дә ичтимаи груплашмалары ингилабиләшдирир.

Демәли, нисби изафи дәјәр истеһсалы спесифик капиталист истеһсал үсулунун олмасыны тәләб едир; бу үсул өзүнә мәхсус методлар, васитәләр вә шәртләрлә бирликдә јалныз, әмәјин капитала формал табелији әсасында кортәбии сурәтдә әмәлә кәлир вә инкишаф едир. Бунунла бәрабәр әмәјин капитала формал табелијинин јерини реал табелик тутур.

Бурада, аралыг формаларын [Zwitterformen] садәчә көстәрилмәси кифајәтдир ки, бу формалар шәраитиндә изафи әмәк даһа истеһсалчынын чанындан билавасitә мәчбуретмә јолу илә чыхарылмыр, лакин истеһсалчынын капитала формал табелији дә һәлә башланмамыш олур. Бурада капитал әмәк просесини һәлә билавасitә әлә алмамышдыр. Ата-бабадан галма ән'әнәви үсуллар әсасында сәнәт вә ја әкинчилик илә мәшғул олан мүстәгил истеһсалчыларла јанашы, онлары зәли кими соруб истисмар едән сәләмчи вә ја тачир, сәләм капиталы вә ја тичарәт капиталы мејдана чыхыр. Чәмијјәтдә бу истисмар формасынын үстүн јер тутмасы капиталист истеһсал үсулунун мөвчуд олмасына имкан вермир, һәрчәнд, дикәр тәрәфдән, һәмин истисмар формасы капиталист истеһсал үсулуна кечмәк үчүн ара пиллә ола биләр ки, бу да орта әсрләрин ахырларында олмушдур. Нәһајәт, мүасир ев әмәји тимсалындан көрүнүр ки, ара формалар бә'зи јердә ири сәнаје зәмининдә дә тәкрар вүчуда кәлир, лакин бурада тамамилә дәјишилмиш бир шәкил алыр.

Бир тәрәфдән, мүтләг изафи дәјәр истеһсалы үчүн әмәјин капитала формал табелији тамамилә кифајәтдирсә, мәсәлән, кечмишдә мүстәгил олуб өзү үчүн ишләјән, јахуд сех устасына әмәләлик едән бир сәнәткарын дөнүб билавасitә капиталын нәзарәти алтында ишләјән муздлу бир фәһлә олмасы кифајәтдирсә, дикәр тәрәфдән, нисби изафи дәјәр истеһсалынын методлары, көрдүјүмүз кими, ејни заманда мүтләг изафи дәјәр истеһсалынын методларыдыр. Биз көрдүк ки, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы мәһз ири сәнајенин ән характерик мәһсулудур. Спесифик капиталист истеһсал үсулу бүтөв бир

истеһсал саһәсини вә ја, хүсусән бүтүн һәлледичи истеһсал саһәләрини әһатә етдикдә, о үмумиjјәтлә даһа нисби изафи дәјәр истеһсалы үчүн ади бир васитә олмур. Бу заман о, истеһсал просесинин чәмиjјәтдә һаким бир үмуми формасына чеврилир. О, нисби изафи дәјәр истеһсалы үчүн хүсуси бир метод олараг бу заман анчаг ашағыдакы һалларда фәалиjјәт көстәрир, әввәлән, о вахтадәк капитала анчаг формал табе олан сәнаје саһәләрини әһатә етдикдә вә, демәли, кетдикчә даһа кениш јајылдыгда, икинчиси исә, өзүнүн әһатә етмиш олдуғу сәнаје саһәләринин истеһсал методлары дәјишилдијинә көрә бу саһәләр фасиләсиз ингилабиләшдикдә фәалиjјәт көстәрир.

Мүәjјән нөгтеји-нәзәрдән мүтләг изафи дәјәр илә нисби изафи дәјәр арасындакы фәрг үмумиjјәтлә хәјали бир шеј кими көрүнүр. Нисби изафи дәјәр мүтләгдир, чүнки о, иш күнүнүн мүтләг мә'нада узадылыб фәһләнин өз јашајышы үчүн лазым олан иш вахты һәддиндән кәнара чыхарылмасыны тәләб едир. Мүтләг изафи дәјәр нисбидир, чүнки о, әмәк мәһсулдарлығынын инкишафыны тәләб едир ки, бу сурәтлә зәрури иш вахты иш күнүнүн анчаг бир һиссәсиндән ибарәт ола билсин. Лакин изафи дәјәрин һәрәкәтинә фикир верилсә бу заһири ејниjјәт јох олур. Бир сурәтдә ки, капиталист истеһсал үсулу мејдана кәлиб үмуми истеһсал үсулу олмушдур, мәсәлә үмумиjјәтлә изафи дәјәр нормасынын артырылмасындан ибарәт олдугда мүтләг изафи дәјәр илә нисби изафи дәјәр арасындакы фәрг өзүнү һисс етдирир. Иш гүввәси үчүн өз дәјәринә көрә музд верилдијини фәрз етдикдә биз белә бир алтернатива гаршысында галырыг: әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси вә әмәјин нормал интенсивлик дәрәчәси мә'лумдурса, онда изафи дәјәр нормасы анчаг, иш күнүнү мүтләг сурәтдә узатмаг јолу илә артырыла биләр; дикәр тәрәфдән, иш күнүнүн һәдди мә'лум олдугда изафи дәјәр нормасы анчаг, иш күнүнүн тәркиб һиссәләринин, јә'ни зәрури әмәклә изафи әмәјин нисби кәмиjјәтләрини дәјишдирмәк јолу илә артырыла биләр, бу исә јенә әмәјин мәһсулдарлығыны вә ја интенсивлијини дәјишдирмәји тәләб едир, зира әмәк һаггы кәрәк иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы дүшмәсин.

Әкәр фәһлә өз ихтијарында олан бүтүн вахтыны өзү үчүн вә аиләси үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин истеһсалына сәрф етмәјә мәчбурдурса, онда, әлбәттә, онун башгалары үчүн һавајы ишләмәјә вахты галмаз. Беләликлә, нә гәдәр ки, әмәк мәһсулдарлығы мүәjјән сәвиjјәјә чатмамышдыр, фәһләнин сәрәнчамында һавајы ишләмәк үчүн вахт галмыр, онун сәрәнчамында белә бир вахт олмадыгда исә изафи әмәк мүмкүн дејилдир, демәли, бу һалда капиталистләр дә ола билмәз;

лакин елә бир шәраитдә гулдарлар да, феодал баронлар да, бир сөзлә, һеч бир ири мүлкијјәтчиләр синфи ола билмәз[1]).

Беләликлә, изафи дәјәрин тәбии базиси олмасындан бәһс едилә биләр, амма јалныз белә бир там үмуми мә'нада бәһс етмәк олар ки, тәбиәтдә бир адамын өз јашајышыны тә'мин етмәк үчүн өзү ишләмәјиб башгасыны ишләтмәсинә јол вермәјәчәк һеч бир мүтләг манеә јохдур. Ејни әсасла демәк олар ки, мәсәлән, тәбиәтдә бир адамын башга бир адамы јемәсинә јол вермәјәчәк һеч бир мүтләг манеә јохдур[1а]). Лакин әмәјин тәбии сурәтдә мејдана кәлән бу мәһсулдарлығыны һеч дә, кечмишдә бә'зән едилдији кими, мистик тәсәввүрләр илә әлагәләндирмәк лазым дејил. Јалныз, инсанлар өз әмәји сајәсиндә әввәлдәки һејван вәзијјәтиндән чыхмыш олдугда, демәли, онларын әмәји мүәјјән дәрәчә ичтимаиләшдикдә,—јалныз о заман елә мүнасибәтләр мејдана кәлир ки, бу шәраитдә бир адамын изафи әмәји башгасынын јашамасы үчүн шәрт олур. Мәдәнијјәтин башланғыч пилләләриндә әмәјин мәһсулдар гүввәси чох аз иди, лакин тәләбат да ејни дәрәчә аз иди, зира тәләбат өзүнүн өдәнилмәси васитәси илә бирликдә вә онларын инкишафындан билавәситә асылы олараг инкишаф едир. Сонра, көстәрилән бу илк пилләләрдә чәмијјәтин өзкә әмәји илә јашајан һиссәләринин нисби кәмијјәти мүстәгим истеһсалчылар күтләсинә нисбәтән чох чүз'и олмушдур. Әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси артдыгча бу һиссәләр мүтләг вә нисби чәһәтдән артыр[2]). Гејд едәк ки, капиталист мүнасибәтләри, узун инкишаф просесинин мәһсулу олан бир игтисади зәмин үзәриндә мејдана кәлир. Капиталын өзү үчүн әсас көтүрдүјү мөвчуд әмәк мәһсулдарлығы тәбиәтин вердији бир не'мәт дејилдир, минләрлә әсри әһатә едән бир тарихин вердији не'мәтдир.

Әкәр биз ичтимаи истеһсалын чохму вә ја азмы инкишаф етдијини нәзәрә алмасаг, онда әмәк мәһсулдарлығынын тәбии шәраитлә әлагәдар олдуғу мејдана чыхар. Бу тәбии шәраит бүтүнлүкдә инсанын өз тәбиәтиндән, онун иргиндән вә саирәдән, һабелә онун әтрафындакы тәбиәтдән ибарәт сајыла биләр. Харичи тәбии шәраит игтисади чәһәтчә ики бөјүк гисмә ајрылыр: бири, јашајыш васитәләриндән ибарәт олан тәбии

---

1) „Хүсуси бир синиф олмаг е'тибары илә капиталист саһибкарларын мөвчуд олмасынын өзү әмәјин мәһсулдарлығындан асылыдыр“ (*Ramsay*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 206). „Әкәр һәр бир адамын әмәји анчаг өз јемәјини истеһсал етмәк үчүн кифајәт етсәјди, онда һеч мүлкијјәт олмазды“ (*Ravenstone*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 14).

1а) Бу јахынларда апарылмыш һесабламаја көрә, јер күрәсинин анчаг тәдгиг едилмиш јерләриндә азы 4 000 000 каннибал јашајыр.

2) „Америкадакы вәһши һиндиләр ичәрисиндә мәһсулун демәк олар һамысы ишчинindir, мәһсулун 99 фаизи әмәјин пајына дүшүр; Инкилтәрәдә мәһсулун ола билсин, 2/3 һиссәси дә фәһләнин пајына дүшмүр“ („The Advantages of the East-India Trade etc.“, p. 72, 73).

сәрвәтдир, демәли торпағын мүнбитлији, суларда балығын боллуғу вә саирәдир, бири дә әмәк васитәләриндән ибарәт олан тәбии сәрвәтдир, мәсәлән: мөвчуд шәлаләләр, кәми ишләјән чајлар, ағач, метал, көмүр вә и. а. Мәдәнијјәтин ашағы пилләләриндә тәбии сәрвәтин биринчи нөвү, јүксәк пилләләриндә исә икинчи нөвү һәлледичи әһәмијјәтә малик олур. Мәсәлән, Инкилтәрәни Һиндистанла, јахуд гәдим дүнјада Афина илә Коринфи Гара дәниз саһилиндәки өлкәләрлә мүгајисә един.

Өдәнилмәси мүтләг зәрури олан тәбии тәләбатын сајы нә гәдәр аз олурса, торпағын тәбии мүнбитлији нә гәдәр чох вә иглим нә гәдәр әлверишли олурса, истеһсалчынын јашамасы вә јашајышыны давам етдирмәси үчүн лазым кәлән иш вахты бир о гәдәр аз олур. Демәли, истеһсалчынын артыг галан вә башгаларына сәрф едилән әмәји дә өзүнә сәрф етдији әмәјә нисбәтән бир о гәдәр чох ола биләр. Белә ки, һәлә Диодор гәдим мисирлиләрдән бәһс едиркән дејир:

«Онлар өз ушагларыны бәсләјиб бөјүтмәјә һеч инанылмајачаг гәдәр аз әмәк вә вәсаит сәрф едирләр. Онлар өз ушаглары үчүн әлләринә кечән мәһсуллардан ән садә хөрәкләр һазырлајырлар; һабелә папирус биткисинин ашағы һиссәсини одда гызардыб онлара једирирләр, һәмчинин батаглыг биткиләринин көкләрини вә зоғларыны гисмән чиј һалда, гисмән дә пөртләдиб вә ја гызардыб ушаглара верирләр. Һава чох мүлајим олдуғундан ушагларын чоху ајагјалын вә чылпаг кәзир. Буна көрә дә бир ушағын бөјүдүлмәси валидејнләр үчүн ән чоху ијирми дирһәмә баша кәлир. Мисирдә әһали чохлуғунун башлыча сәбәби будур вә әһалинин чох олмасы орада бу гәдәр чохлу мөһтәшәм тикилиләр јарадылмасына имкан вермишдир»[3].

Һәгигәтдә исә Гәдим Мисирдәки мөһтәшәм тикилиләрин јарадылмасына сәбәб, Мисир әһалисинин чохлуғундан зијадә бу әһалинин хејли һиссәсинин һәмин тикилиләрин јарадылмасында ишләдилә билмәсидир. Ајрыча бир фәһләнин зәрури иш вахты нә гәдәр аз оларса, бир о гәдәр артыг изафи әмәк верә биләр; ејни шеј, ишләјән әһалинин бүтөвүнә дә аиддир: зәрури јашајыш васитәләринин истеһсалы үчүн бу әһалинин нә гәдәр аз гисми ишләмәли оларса, һәр һансы бир башга ишдә ишләдилә биләчәк дикәр гисми бир о гәдәр чох олар.

Капиталист истеһсалы мөвчуддурса, онда бүтүн башга шәртләр ејни олдугда вә иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдугда изафи әмәјин кәмијјәти әмәјин тәбии шәртләриндән, хүсусилә дә торпағын мүнбитлијиндән асылы олараг дәјишилир. Лакин бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, ән чох мүнбит олан торпаг капиталист истеһсал үсулунун артмасы үчүн даһа

---

[3]) *Diodor*, ситат кәтирилән әсәр, 1-чи китаб, 80-чы фәсил [сәһ. 126].

чох әлверишлидир. Капиталист истеһсал үсулу инсанын тәбиәтә һаким олмасыны тәләб едир. Һәддән артыг сәхавәтли олан тәбиәт «инсаны ушаг кими әлиндән тутуб кәздирир»[156]. О, инсанын өз инкишафыны бир тәбии зәрурәтә чевирмир[4)]. Күчлү битки битән тропик иглим саһәләри дејил, мүлајим иглимли гуршаг капиталын вәтәни олмушдур. Торпағын мүтләг мүнбитлији дејил, онун мүнбитлик чәһәтдән мүхтәлиф олмасы, вердији тәбии мәһсулларын чүрбәчүрлүјү ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн тәбии әсасыны тәшкил едир; инсанын јашамалы олдуғу јердәки тәбии шәраитин дәјишилмәси сајәсиндә инсанын өз тәләбаты, бачарығы, әмәк васитәләри вә үсуллары чохалыр. Һәр һансы бир тәбиәт гүввәсини тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн ичтимаи сурәтдә нәзарәт алтына алмаг зәрурәти, инсанын әли илә јарадылан бөјүк мигјаслы тикилиләр васитәси илә һәмин тәбиәт гүввәсиндән истифадә етмәк вә ја бу гүввәни чиловламаг зәрурәти, сәнајенин тарихиндә һәлледичи рол ојнајыр. Мисирдә[5)], Ломбардијада, Һолландијада вә и. а., јахуд Һиндистанда, Иранда вә саирәдә сујун тәнзим едилмәси буна мисал ола биләр; бу јерләрдә чәкилән сүн'и каналлар торпаға битки үчүн лазым олан сују вермәкдән башга, дағлардан кәлән лилин ичиндә минерал күбрәләр дә кәтирир. Испанијада вә Сичилијада әрәбләрин һөкмранлығы дөврүндә чошгун тәсәррүфат тәрәггисинин сирри ирригасијадан ибарәт иди[6)].

Әлверишли тәбии шәраит һәмишә изафи әмәк үчүн анчаг имкан тә'мин едир, өзлүјүндә исә бу шәраит һәгиги изафи әмәк јаратмыр, демәли, изафи дәјәр вә ја изафи мәһсул да јаратмыр. Әмәјин тәбии шәртләри мүхтәлиф олдуғуна көрә ејни мигдар әмәк мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф

[4)] „Биринчи“ (тәбии сәрвәт) „даһа әлверишли вә сәрфәли олдуғу үчүн... халгы гајғысыз едир, ловғалашдырыр, һәр чүр исрафчылыглара алышдырыр, һалбуки икинчи сәрвәт сајыглығын, әдәбијјатын, инчәсәнәтин вә сијасәтин инкишафына јардым едир“ („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure“. Written by *Thomas Mun*, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London, 1669, p. 181, 182). „Мәнчә бир халг үчүн ән бөјүк бәла онун елә бир торпагда јашамасыдыр ки, орада тәбиәт өзү боллуча јашајыш васитәси вә гида истеһсал едир, иглим исә инсаны кејинмәк вә сојугдан горумаг гајғысындан демәк олар тамамилә азад едир... Бунун там әкси дә мүмкүндүр. Әмәк сәрф етмәк васитәси илә бечәрилдикдә мәһсул верә билмәјән торпаг да, һеч бир әмәк сәрф едилмәдән бол мәһсул верән торпаг гәдәр писдир“ ([*N. Forster*]. „An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“. London, 1767, p. 10).

[5)] Нилдә сујун галхмасы вә јатмасы дөврләрини һесабламаг зәрурәти Мисир астрономијасыны вә бунунла бирликдә, әкинчилијә рәһбәрлик едән каһинләр зүмрәсинин һөкмранлығыны јаратмышды. „Һәр ил күнәш дөнүмү заманы Нилин сују артмаға башлајыр вә мисирлиләр буну хүсуси бир диггәтлә изләмәлијдиләр... Онлар өз кәнд тәсәррүфат ишләрини тәнзим етмәк үчүн илин бу дөврүнү тә'јин едә билмәлијдиләр. Одур ки, мисирлиләр көјдә, илин бу дөврүнүн јенә гајыдыб кәлдијини көстәрән бир әламәт ахтарыб тапмалы идиләр“ (*Cuvier*. „Discours sur les révolutions du globe“, éd. Hoefer. Paris, 1863, p. 141).

[6)] Һиндистанда, бир-бири илә бағлы олмајан хырда истеһсал организмләри үзәриндә дөвләт һакимијјәтини сахлајан мадди әсаслардан бири, су тәчһизатынын тәнзими иди. Һиндистанын мүсәлман һөкмдарлары буну, өз хәләфләри олан инкилис һөкмдарларындан јахшы билирдиләр. Биз анчаг 1866-чы илдәки ачлығы хатырладачағыг; бу ачлыг Бенгалија президентлијинин Орисса маһалында бир милјондан артыг һиндлинин гырылмасына сәбәб олмушдур.

мигдар тәләбаты өдәјир[7], демәли, һәмин өлкәләрдә башга шәртләр ејни олса да зәрури иш вахты мүхтәлиф олур. Һәмин шәртләр изафи әмәјә анчаг тәбии бир һәдд кими тә'сир көстәрир, јә'ни анчаг, һансы нөгтәдән сонра өзкәләри үчүн ишләмәјә башлана биләчәјини мүәјјән едир. Сәнаје нә гәдәр инкишаф едирсә, бу тәбии һәдд дә бир о гәдәр керијә атылмыш олур. Гәрби Авропа чәмијјәтиндә фәһлә өзүнү јашатмаг үчүн ишләмәк ичазәсини јалныз изафи әмәклә сатын ала билдијинә көрә асанлыгла белә бир иллүзија әмәлә кәлир ки, куја изафи мәһсул јаратмаг инсан әмәјинин фитри кејфијјәтидир[8]. Лакин, мисал олараг Асија архипелагындакы шәрг адаларынын әһалисини көтүрәк; бурада саго мешәдә јабаны һалда битир.

«Јерли әһали ағачы бир јериндән дешир вә өзәјин јетишдијини јәгин етдикдә ағачы кәсиб доғрајыр, өзәјини чыхарыр, ону су илә гарышдырыр вә сујуну сүздүкдән сонра, истифадә үчүн тамамилә һазыр олан саго уну әлдә едир. Бир ағач адәтән 300 фунт верир, бә'зән исә һәтта 500 фунтдан 600 фунта гәдәр верә биләр. Беләликлә, бизим јерләрдә адамлар одун гырмаг үчүн мешәјә кетдији кими, онлар да өзләринә чөрәк ағачы гырмаг үчүн мешәјә кедирләр»[9].

Фәрз едәк ки, Шәрги Асијада чөрәк ағачы гыран белә бир адамын бүтүн өз тәләбатыны өдәмәси үчүн һәфтәдә 12 саат ишләмәси лазымдыр. Әлверишли тәбии шәраит она билаваситә анчаг бирчә шеј верир ки, о да бош вахтынын чох олмасыдыр. Онун бу бош вахтыны өз еһтијачларына сәмәрәли сәрф етмәси үчүн там бир сыра тарихи шәртләр лазымдыр; онун бу бош вахтыны изафи әмәк шәклиндә башгалары үчүн сәрф етмәсиндән өтрү харичдән мәчбур едилмә лазымдыр. Әкәр орада капиталист истеһсалы тәтбиг едилсәјди, ола биләр ки, бизим бу гочаг, бир иш күнүнүн мәһсулуну өз еһтијачына сәрф едә билмәк үчүн һәфтәдә алты күн ишләмәли оларды. Әлверишли тәбии шәраит һеч дә бу адамын инди нә үчүн һәфтәдә алты күн ишләдијини вә ја нә үчүн 5 күнлүк изафи әмәк вердијини изаһ етмир. Әлверишли тәбии шәраит анчаг, бу

---

[7] „Дүнјада һеч елә ики өлкә јохдур ки, ејни мигдарда әмәк сәрф етмәклә ејни мигдар, ејни гәбил јашајыш васитәләри јарада билсин... инсанларын еһтијачлары... өз јашадыглары јердәки иглимин сәртлијиндән вә ја мүлајимлијиндән асылы олараг артыр вә ја азалыр; демәли, мүхтәлиф өлкәләрин әһалисинин өз сәнајесини нә һәчмдә давам етдирмәли олмасы ејни ола билмәз вә бу фәргләри, исти илә сојуғун дәрәчәсиндән башга һеч чүр тә'јин етмәк мүмкүн дејилдир; бурадан белә бир үмуми нәтичә чыхарыла биләр ки, мүәјјән мигдар әһалини јашатмаг үчүн сојуг иглимдә ән чох, исти иглимдә исә ән аз әмәк тәләб олунур, зира исти иглимә нисбәтән сојуг иглимдә адамларын кејимә даһа чох еһтијачы о маг..ан башга, торпағын да бечәрилмәјә даһа чох еһтијачы вардыр“ („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest“. London, 1750, p. 59). Там бир дөвр тәшкил етмиш олан бу аноним әсәрин мүәллифи Ч. Массидир. Јум өз фаиз нәзәријјәсини бу әсәрдән көтүрмүшдүр.

[8] „Кәрәк һәр бир әмәк“ (зәнн етмәли ки, бу да вәтәндашын һүгуг вә вәзифәләринә дахилдир) „бир гәдәр артым версин“ (Прудон)[157].

[9] *F. Schouw.* „Die Erde, die Pflanzen und der Mensch“, 2. Aufl. Leipzig, 1854, S. 148.

адамын зәрури иш вахтынын нә үчүн һәфтәдә јалныз бир күн олдуғуну изаһ едир. Лакин онун изафи мәһсулу һеч бир һалда инсан әмәјинин куја өз фитрәтиндә олан әсрарәнкиз бир хассәдән мејдана кәлә билмәз.

Әмәјин мәһсулдар гүввәләри—онун һәм тарих боју инкишаф етмиш олан ичтимаи мәһсулдар гүввәләри, һәм дә тәбиәтин өзүндән асылы олан мәһсулдар гүввәләри,—әмәјин гошулдуғу капиталын мәһсулдар гүввәләри кими көрүнүр.

Рикардо һеч вахт изафи дәјәрин һарадан әмәлә кәлмәси суалыны өз гаршысына гојмамышдыр. О, изафи дәјәри капиталист истеһсал үсулуна дахилән хас олан бир шеј һесаб едир, капиталист истеһсал үсулу исә онун нәзәриндә ичтимаи истеһсалын тәбии формасыдыр. Рикардо әмәјин мәһсулдарлығындан бәһс едиркән бунда, изафи дәјәрин мөвчуд олмасынын сәбәбини ахтармыр, изафи дәјәрин јалныз кәмијјәтини мүәјјән едән сәбәби ахтарыр. Һалбуки онун мәктәби учадан е’лан етмишдир ки, мәнфәәтин (оху: изафи дәјәрин) әмәлә кәлмәсинә сәбәб әмәјин мәһсулдар гүввәсидир. Бу фикир, һәр һалда меркантилистләрә нисбәтән бир тәрәггидир, зира меркантилистләр мәһсулун гијмәтинин онун истеһсал хәрчләриндән артыг олмасынын сәбәбини мүбадиләдә, мәһсулларын өз дәјәриндән јухары сатылмасында көрүрләр. Лакин Рикардо мәктәби дә проблеми һәлл етмәмишдир, онун анчаг јанындан кечмишдир. Һәмин буржуа игтисадчылары фәһмлә лап доғру дујмушдулар ки, изафи дәјәрин һарадан әмәлә кәлмәси кими назик бир мәсәләни чох дәриндән тәһлил етмәк чох тәһлүкәлидир. Амма нә дејәсән ки, Рикардодан әлли ил сонра Чон Стүарт Милл чәнаблары, Рикардонун фикрини илк дәфә бајағылашдыранларын вечсиз кәләкләрини даһа пис шәкилдә тәкрар едир вә буна әсасән ловғаланыб өзүнүн меркантилистләрдән үстүн олдуғуну шәхси мәмнунијјәт һисси илә гејд едир.

Милл дејир:

«Мәнфәәтин сәбәби одур ки, әмәк өз хәрчи үчүн лазым олдуғундан артыг истеһсал едир».

Һәлә ки, бу сөзләр анчаг чағырылмыш бајатыдыр; лакин Милл бураја өзүндән дә бир шеј әлавә етмәк истәјир.

«Јахуд, башга чүр десәк, капиталын мәнфәәт кәтирмәсинин сәбәби одур ки, јејинти, палтар, хаммал вә әмәк васитәләринин өмрү, бунларын истеһсалы үчүн лазым олан вахтдан узундур».

Милл бурада иш вахтынын узунлуғу илә бу иш вахтында һасил едилән мәһсулларын өмрүнү гарышдырыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән бахылса, мәһсуллары анчаг бир күнлүк өмүр сүрән чөрәкчи өз муздлу фәһләләриндән һеч вахт, мәһсуллары ијир-

ми ил вә даһа артыг өмүр сүрән машынгајыранын әлдә етдији гәдәр мәнфәәт әлдә едә билмәз. Һәр һалда шүбһәсиздир ки, әкәр гуш јувасы анчаг онун тикилмәси үчүн сәрф олунан вахт гәдәр өмүр сүрсәјди, онда гушлар јувасыз галардылар.

Милл бу әсас һәгигәти мүәјјән етдикдән сонра, өзүнүн меркантилистләрә гаршы үстүнлүјүнү мүәјјән едир:

«Беләликлә, биз көрдүк ки, мәнфәәт, heч дә тәсадүфи олан бир мүбадилә фактындан әмәлә кәлмәк дејил, әмәјин мәһсуллар гүввәсиндән әмәлә кәлир; бир өлкәнин мәчму мәнфәәти, мүбадиләнин баш вериб-вермәдијиндән асылы олмајараг, һәмишә әмәјин мәһсуллар гүввәси илә мүәјјән олунур. Әкәр мәшғәлә бөлкүсү олмасајды, онда нә сатгы оларды, нә дә алғы, мәнфәәт исә јенә дә мөвчуд оларды».

Демәли, бурада мүбадилә, алғы вә сатгы—капиталист истеһсалынын бу үмуми шәртләри—тамамилә тәсадүфи бир шеј е'лан олунур; һәтта иш гүввәси алыныб-сатылмадығы һалда да мәнфәәт јенә мөвчуд олачагмыш!

Сонра:

«Әкәр бир өлкәдәки фәһләләрин бүтүн мәчмусу өз әмәк һагларынын мәбләғиндән 20% артыг истеһсал едирсә, онда, әмтәә гијмәтләринин сәвијјәси һәр нечә олурса-олсун, мәнфәәт 20% олачагдыр».

Бу, бир тәрәфдән, сон дәрәчә мүвәффәгијјәтли бир тавтолокијадыр, зира фәһләләр өз капиталистләри үчүн 20% изафи дәјәр истеһсал едирләрсә, онда, өзлүјүндә ајдындыр ки, капиталистләрин мәнфәәти илә фәһләләрин мәчму әмәк һаггы арасындакы нисбәт 20:100 олачагдыр. Дикәр тәрәфдән, әсла доғру дејилдир ки, мәнфәәт «20% олачагдыр». Мәнфәәт лабүд сурәтдә бундан аз олачагдыр, чүнки мәнфәәт, аванс едилән капиталын бүтүн мәбләғинә көрә һесабланыр, мәсәлән, фәрз едәк ки, капиталист 500 ф. ст. аванс етмишдир, о чүмләдән 400 ф. ст. истеһсал васитәләри шәклиндә, 100 ф. ст. дә әмәк һаггы шәклиндә. Тутаг ки, изафи дәјәр нормасы, јухарыда фәрз едилдији кими, 20%-дир. Онда мәнфәәт нормасы 20% дејил, 20 : 500, јә'ни 4% олачагдыр.

Бунун ардынча, ичтимаи истеһсалын мүхтәлиф тарихи формаларына Миллин нечә јанашдығынын парлаг нүмунәси кәлир: «Даим мән, азачыг истисна илә һәр јердә һөкм сүрән мүасир вәзијјәти нәзәрдә тутурам, јә'ни фәрз едирәм ки, габагчадан чәкилән бүтүн хәрчләри, о чүмләдән фәһләнин әмәк һаггыны капиталист верир». Тәәччүблү бир оптик алданмадыр—һәр јердә елә мүнасибәтләр көрәсән ки, индијәдәк јер үзүндә бу мүнасибәтләр анчаг бир истисна шәклиндә һөкмран

олмушдур. Лакин сонрасына бахаг. Милл илтифатла е'тираф едир ки, «бунун белә олмасы там зәрури дејилдир»*. Әксинә,

> «фәһлә өзүнүн бүтүн әмәк һаггынын верилмәсини иш тамамилә гуртарана гәдәр көзләјә биләрди, бу шәртлә ки, һәмин мүддәт әрзиндә онун өз күзәраны үчүн лазыми вәсаити олајды. Лакин бу һалда фәһлә мүәјјән дәрәчәдә, өз капиталыны бир ишә гојан вә бу ишин апарылмасы үчүн лазыми мәсариф фондунун бир һиссәсини верән бир капиталист оларды».

Милл ејни әсасла дејә биләрди ки, өзүнә јалныз јашајыш вәсаити дејил, әмәк вәсаити дә борч верән бир фәһлә һәгигәтдә өзү өзүнүн муздлу фәһләсидир. Јахуд дејә биләрди ки, американ кәндлиси өзү өзүнүн гулудур вә онун ади гулдан фәрги јалныз, аға үчүн дејил, өзү үчүн бијар ишләмәсиндәдир. Беләликлә, Милл елә ајдын сүбут едир ки, капиталист истеһсалы һәтта мөвчуд олмасајды, јенә дә мөвчуд оларды. Сонра Милл јенә дә ејни ардычыллыгла сүбут едир ки, капиталист истеһсалы һәтта мөвчуд олдугда да јенә мөвчуд дејилдир.

> «Лакин һәтта, бу сонунчу һалда да» (јә'ни капиталист муздлу фәһләнин бүтүн јашајыш васитәләрини она габагчадан вермиш олса да) «фәһләјә јенә һәмин нөгтеји-нәзәрдән бахмаг олар» (јә'ни ону капиталист һесаб етмәк олар). «Чүнки фәһлә өз әмәјини базар гијмәтиндән ашағы (!) вермәклә, фәргини (?) санки өз саһибкарына аванс вермиш олур вә и. а.»[9а])

Һәгигәтдә фәһлә өз әмәјини капиталистә бир һәфтә вә и. а. мүддәтинә һавајы аванс едир ки, һәфтәнин вә и. а. сонунда онун базар гијмәтини алсын; Миллин фикринчә бу һал фәһләни капиталист едир! Дүз сәтһли чөлдә һәр торпаг комасы бир тәпә кими көрүнүр; мүасир буржуа тәфәккүрүнүн сәтһилији, һәр шејдән јахшы, буржуазијанын «бөјүк мүтәфәккирләринин» калибри илә өлчүлүр.

---

* Маркс Н. Ф. Данијелсона (Н.—она) јаздығы 1878-чи ил 28/XI тарихли мәктубунда һәмин абзасын ашағыдакы шәкилдә верилмәсини тәклиф етмишди: „Бунун ардынча, ичтимаи истеһсалын мүхтәлиф тарихи формаларына Миллин нечә јанашдығынын парлаг нүмунәси кәлир. О дејир: „Даим мән, азачыг истисна илә һәр јердә һөкм сүрән мүасир вәзијјәти, фәһләләрин вә капиталистләрин хүсуси синифләр олдуғуну нәзәрдә тутурам, јә'ни фәрз едирәм ки, габагчадан чәкилән бүтүн хәрчләри, о чүмләдән фәһләнин әмәк һаггыны капиталист верир". Милл инанмаг истәјир ки, бунун белә олмасы һәтта, фәһләләрин вә капиталистләрин хүсуси синифләр олдуглары бир игтисади систем шәраитиндә дә там зәрури дејилдир". *Ред.*

9а) *J. St. Mill*. „Principles of Political Economy". London, 1868, p. 252—253, passim. {Ситат кәтирилән јерләр „Капитал"ын франсызча нәшриндән көтүрүлмүшдүр. *Ф. Е.*}

ОН БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ ГҮВВӘСИ ГИЈМӘТИНИН ВӘ ИЗАФИ ДӘЈӘРИН КӘМИЈЈӘТИНДӘ ДӘЈИШИКЛИК

Иш гүввәсинин дәјәри, орта бир фәһләнин адәт едилмиш зәрури јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур. Бу јашајыш васитәләри күтләси, формача дәјишилә билсә дә, мүәјјән бир дөврдә вә мүәјјән бир чәмијјәтдә мә'лум олур, буна көрә дә сабит бир кәмијјәт кими нәзәрдән кечирилмәлидир. Бу күтләнин анчаг дәјәри дәјишилир. Иш гүввәси дәјәринин тә'рифинә даһа ики амил дахилдир. Бир тәрәфдән, иш гүввәсинин инкишаф етдирилмәси хәрчләри дахилдир ки, истеһсал үсулу дәјишилдикчә һәмин хәрчләр дә дәјишилир; дикәр тәрәфдән,—кишиләрин вә гадынларын, јашлы фәһләләрин вә азјашлыларын иш гүввәси арасындакы тәбии фәргләр. Бу мүхтәлиф иш гүввәсиндән,—јенә дә истеһсал үсулунун тәләб етдијинә көрә,—истифадә олунмасы, фәһлә аиләсинин тәкрар истеһсалы хәрчләриндә вә јашлы киши фәһләнин дәјәриндә чох бөјүк фәрг әмәлә кәтирир. Лакин тәдгигатын сонрасында бу амилләрин һеч бири нәзәрә алынмыр.[9b].

Биз фәрз едирик ки: 1) әмтәәләр өз дәјәринә сатылыр: 2) иш гүввәсинин гијмәти бә'зән дәјәриндән бир гәдәр јухары галха билир, лакин һеч вахт дәјәриндән ашағы дүшмүр.

Белә фәрз едилдикдә иш гүввәси гијмәтинин вә изафи дәјәрин нисби кәмијјәтләри, үч амил илә мүәјјән олунур: 1) иш күнүнүн узунлуғу, јахуд әмәјин екстенсивлик кәмијјәти илә; 2) әмәјин нормал интенсивлији, јахуд әмәјин интенсивлик кәмијјәти илә, јә'ни мә'лум мүддәт әрзиндә мүәјјән мигдар әмәк сәрф олунмасы илә; 3) нәһајәт, әмәјин мәһсулдар гүввәси илә,

---

9b) 281-чи сәһифәдә [бу чилдин 319—321-чи сәһифәләриндә] нәзәрдән кечирилән һалда, тәбии олараг, бурада һесаба алынмыр. {*3-чү нәшрә гејд. Ф. Е.*}

јә'ни истеһсал шәртләринин инкишаф дәрәҹәсиндән асылы олараг, ејни мигдар әмәјин мә'лум мүддәт әрзиндә чох вә ја аз мигдар мәһсул верә билмәси илә. Ајдындыр ки, әкәр бу үч амилин бири сабит галыб икиси дәјишилсә, јахуд икиси сабит галыб бири дәјишилсә, ја да, нәһајәт, һәр үчү бирдән дәјишилсә бурада ән мүхтәлиф комбинасијалар ола биләр. Комбинасијаларын сајы бир дә она көрә артыр ки, мүхтәлиф амилләр ејни заманда дәјишилдикдә бу дәјишилмәләрин кәмијјәти вә истигамәти мүхтәлиф ола биләр. Тәдгигатын сонраларында јалныз ән башлыча комбинасијалар верилмишдир.

I. ИШ КҮНҮНҮН КӘМИЈЈӘТИ ВӘ ӘМӘЈИН ИНТЕНСИВЛИЈИ САБИТДИР (МӘ'ЛУМДУР), ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИ ДӘЈИШИЛИР

Белә фәрз едилдикдә иш гүввәсинин дәјәри вә изафи дәјәр үч гануна әсасән мүәјјән олунур:

Биринҹиси: Әмәјин мәһсулдарлығы вә онунла бирликдә мәһсулларын күтләси, демәли, әмтәә ваһидинин гијмәти дә нечә дәјишилирсә дәјишсин, мә'лум кәмијјәтли иш күнү һәмишә, ејни мигдар јени истеһсал едилән дәјәрдә ифадә олунур.

Он ики саатлыг иш күнү әрзиндә јени јарадылан дәјәр, мисал үчүн, 6 шиллингә бәрабәрдир, һәрчәнд истеһсал едилмиш истеһлак дәјәрләринин мигдары әмәјин мәһсулдар гүввәси илә бирликдә дәјишилир вә, демәли, 6 шиллинглик дәјәр даһа чох вә ја даһа аз мигдар әмтәә арасында бөлүнәчәкдир.

Икинчиси: Иш гүввәсинин дәјәри илә изафи дәјәр бир-биринә әкс истигамәтдә дәјишилир. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин дәјишилмәси, бу гүввәнин артмасы вә ја азалмасы иш гүввәсинин дәјәринә әкс истигамәтдә, изафи дәјәрә исә дүз истигамәтдә тә'сир көстәрир.

Он ики саатлыг иш күнү әрзиндә јени јарадылан дәјәр сабит кәмијјәтдир, мәсәлән, 6 шиллингдир. Бу сабит кәмијјәт изафи дәјәрдән, бир дә фәһләнин еквивалентлә әвәзләдији иш гүввәси дәјәриндән ибарәтдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, сабит кәмијјәтин ики ҹәмләнәниндән бири азалмаса, дикәри арта билмәз. Изафи дәјәр 3 шиллингдән ениб 2 шиллинг олмаса, иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг ола билмәз вә, әксинә, иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдән ениб 2 шиллинг олмаса, изафи дәјәр 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг ола билмәз. Демәли, мә'лум бир шәраитдә иш гүввәси дәјәринин вә ја изафи дәјәрин нисби вә ја гијаси кәмијјәтләри дәји-

шилмәдән онларын мүтләг кәмијјәти дәјишилә билмәз. Бунлар ејни бир заманда арта вә ја азала билмәз.

Сонра әмәјин мәһсулдар гүввәси артмаса иш гүввәсинин дәјәри азала билмәз вә демәли, изафи дәјәр арта билмәз; мәсәлән, јухарыда кәтирилән мисалда иш гүввәсинин дәјәри анчаг о заман 3 шиллингдән ениб 2 шиллинг ола биләр ки, өзүнүн истеһсал едилмәси үчүн кечмишдә 6 саат тәләб едән јашајыш васитәләри күтләси инди, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә 4 саат әрзиндә истеһсал едилә билсин. Әксинә, әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси азалмаса, беләликлә дә кечмишдә 6 саат әрзиндә истеһсал олунан ејни јашајыш васитәләри күтләсинин истеһсалы үчүн инди 8 саат тәләб олунмаса, иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг ола билмәз. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, әмәјин мәһсулдарлығынын артмасы иш гүввәсинин дәјәрини ашағы салыр, бунунла да изафи дәјәри јүксәлдир вә, әксинә, әмәјин мәһсулдарлығынын азалмасы иш гүввәсинин дәјәрини јүксәлдир вә изафи дәјәри азалдыр.

Рикардо бу гануну ифадә едиркән бир чәһәти нәзәрдән гачырмышдыр, изафи дәјәрин вә ја изафи әмәјин кәмијјәтинин дәјишилмәси иш гүввәси дәјәринин вә ја зәрури әмәјин кәмијјәтини әкс истигамәтдә дәјишдирирсә дә, бурадан әсла белә нәтичә чыхмыр ки, бу кәмијјәтләр ејни бир пропорсијада дәјишилир. Бурада артма вә ја азалма ејни кәмијјәтдә олур. Лакин јени јарадылмыш дәјәрин вә ја иш күнүнүн тәркиб һиссәләриндән һәр биринин артдығы вә ја азалдығы пропорсија, әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишиләнә гәдәр олан илкин бөлкүдән асылыдыр. Тутаг ки, иш гүввәсинин дәјәри 4 шиллинг вә ја зәрури иш вахты 8 саатдыр, изафи дәјәр 2 шиллинг вә ја изафи әмәк 4 саатдыр; әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси артдығына көрә иш гүввәсинин дәјәри азалыб 3 шиллинг оларса, јахуд зәрури иш вахты ениб 6 саат оларса, онда изафи дәјәр артыб 3 шиллингә чатар, јахуд изафи әмәк артыб 6 саат олар. 2 саатдан вә ја 1 шиллингдән ибарәт олан ејни кәмијјәт бир һалда үстә кәлинир, дикәр һалда исә үстдән чыхылыр. Лакин кәмијјәтләрин нисби дәјишилмәси һәр ики һалда мүхтәлифдир. Иш гүввәсинин дәјәри 4 шиллингдән ениб 3 шиллинг олдугда, демәли, $1/4$ вә ја 25% азалдыгда, изафи дәјәр 2 шиллингдән галхыб 3 шиллинг олур, јә'ни јарысы гәдәр вә ја 50% артыр. Бундан көрүнүр ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин мүәјјән дәрәчәдә дәјишилмәси нәтичәсиндә изафи дәјәрин артдығы вә ја азалдығы пропорсија, иш күнүнүн изафи дәјәрдә ифадә олунан һиссәси аз олдугча чохалыр вә чох олдугча азалыр.

Үчүнчүсү: Изафи дәјәрин артмасы вә ја азалмасы, һеч вахт

иш гүввәси дәјәринин мүтабиг сурәтдә азалмасы вә ја артмасынын сәбәби дејил, һәмишә онун нәтичәси олур[10].

Иш күнү сабит кәмијјәт олдуғуна көрә вә кәмијјәтчә дәјишилмәјән дәјәрдә ифадә олундуғуна көрә, һабелә изафи дәјәр һәр дәфә кәмијјәтчә дәјишдикдә буна мүтабиг олараг иш гүввәсинин дәјәри әкс истигамәтдә дәјишдијинә көрә вә иш гүввәсинин дәјәри анчаг әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилдикдә дәјишилә биләчәјинә көрә, бурадан, јәгин белә бир нәтичә чыхыр ки, көстәрилән шәраитдә изафи дәјәрин кәмијјәтинин һәр бир дәјишилмәси иш гүввәси дәјәринин кәмијјәтчә әкс истигамәтдә дәјишилмәсинин нәтичәсиндә баш верир. Биз јухарыда көрдүк ки, иш гүввәси дәјәринин вә изафи дәјәрин нисби кәмијјәтләри дәјишилмәдикчә онларын мүтләг кәмијјәтләриндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлә билмәз, инди исә көрүрүк ки, иш гүввәси дәјәринин мүтләг кәмијјәти дәјишилмәдикчә иш гүввәсинин дәјәринин вә изафи дәјәрин нисби кәмијјәтләриндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлә билмәз.

Үчүнчү гануна әсасән, изафи дәјәрин кәмијјәтинин дәјишилмәси үчүн, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин дәјишилмәси нәтичәси олараг иш гүввәсинин дәјәри дәјишилмәлидир. Биринчи дәјишилмәнин һәддини иш гүввәсинин дәјәринин јени сәвијјәси тә'јин едир. Лакин шәраит тәдгиг едилән ганунун өз фәалијјәтини көстәрә билмәсинә имкан вердији тәгдирдә дә, ара дәјишикликләр ола биләр. Мәсәлән, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дәјәри 4 шиллингдән 3 шиллингә дүшүрсә, јахуд зәрури иш вахты 8 саатдан ениб 6 саат олурса, онда иш гүввәсинин гијмәти анчаг ениб 3 шиллинг 8 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 2 пенс вә и. а. ола биләр, демәли, изафи дәјәр галхыб анчаг 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 10 пенс вә и. а. ола биләр. Ашағы һәдди 3 шиллинг олан азалманын дәрәчәси, капиталын тәзјиги илә фәһләләрин мүгавимәти арасындакы нисбәтдән асылыдыр.

Иш гүввәсинин дәјәри, мүәјјән мигдар јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур. Әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилдикдә бу јашајыш васитәләринин күтләси дејил, дәјәри дәјишилир. Әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгда һәм фәһ-

---

10) Бу үчүнчү гануна Мак-Куллох әзчүмлә белә мә'насыз бир шеј әлавә едир ки, габагларда капиталистин вермәли олдуғу веркиләр ләғв едилсә, иш гүввәсинин дәјәри азалмадыгда да изафи дәјәр арта биләр. Бу кими веркиләрин ләғв едилмәси сәнаје капиталистинин фәһләдән билаваситә сыхыб чыхартдығы изафи дәјәрин мигдарыны гәтијјән дәјишдирмир. Бу веркиләрин ләғв едилмәси анчаг, изафи дәјәри капиталистин өз чиби илә башга шәхсләр арасында бөлүшдүрмәли олмасынын пропорсијасыны дәјишдирир. Беләликлә, һәмин веркиләрин ләғв едилмәси иш гүввәсинин дәјәри илә изафи дәјәр арасындакы нисбәти әсла дәјишдирмир. Демәли, Мак-Куллохун бу истиснасы анчаг, онун үмуми гануну баша дүшмәдијини көстәрир; Ж. Б. Сеј А. Смити бајағылашдыраркән тез-тез бу фәлакәтә уғрадығы кими, Мак-Куллох да Рикардону бајағылашдыраркән ејни дәрәчә тез-тез һәмин фәлакәтә уғрајыр.

ләнин, һәм дә капиталистин јашајыш васитәләринин күтләси ејни заманда вә ејни бир пропорсијада арта биләр, лакин иш гүввәси гијмәтинин вә изафи дәјәрин кәмијјәтиндә һеч бир дәјишиклик төрәнмәз. Әкәр иш гүввәсинин илкин дәјәри 3 шиллинг, зәрури иш вахты исә 6 саатдырса вә әкәр изафи дәјәр дә 3 шиллингдирсә, јә'ни изафи әмәк дә 6 саатдырса, онда, иш күнү өз әввәлки бөлкүсүндә галмагла әмәјин мәһсулдар гүввәсинин икигат артмасы иш гүввәсинин гијмәтиндә вә изафи дәјәрдә дәјишиклик төрәтмәз. Анчаг, инди бунларын һәр бири мигдарча икигат артмыш, лакин мүтабиг сурәтдә учузлашмыш истеһлак дәјәрләриндә ифадә олуначагдыр. Иш гүввәсинин гијмәти дәјишилмәјиб олдуғу кими галмышса да инди о јенә иш гүввәсинин дәјәриндән јүксәкдир. Әкәр иш гүввәсинин гијмәти енсә, лакин бу иш гүввәсинин јени дәјәри илә мүәјјән олунан $1^1/_2$ шиллингдән ибарәт ашағы һәддә чатмајыб 2 шиллинг 10 пенс, 2 шиллинг 6 пенс вә и. а. олса, һәтта бу ашағы дүшмүш гијмәт дә јенә, артмыш јашајыш васитәләри күтләсини тәмсил едәчәкдир. Беләликлә, әмәјин мәһсулдар гүввәси артыркән, ејни заманда фәһләнин јашајыш васитәләри күтләсинин фасиләсиз чохалмасы илә јанашы олараг иш гүввәсинин гијмәти фасиләсиз ашағы дүшә биләрди. Лакин бу һалда иш гүввәсинин дәјәри нисби олараг, јә'ни изафи дәјәрә нисбәтән даим азаларды вә, демәли, фәһләнин јашајыш сәвијјәси илә капиталистин јашајыш сәвијјәси арасындакы учурум кетдикчә дәринләшәрди[11].

Јухарыда мүәјјән едилмиш үч ганунa илк дәфә Рикардо гәти тә'риф вермишдир. Онун шәрһиндәки нөгсанлар бунлардыр: 1) Бу ганунларын фәалијјәт көстәрмәси үчүн тәләб олунан хүсуси шәраити Рикардо, капиталист истеһсалынын өзлүјүндә ајдын олан, үмуми вә мүстәсна шәраити һесаб едир. Рикардо нә иш күнүнүн узунлуғунда, нә дә әмәјин интенсивлијиндә дәјишиклик баш верә биләчәјини нәзәрә алмыр, буна көрә дә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин өзүнү јеканә дәјишән амил һесаб едир. 2) Бүтүн башга игтисадчылар кими, Рикардо да изафи дәјәри һеч вахт өзлүјүндә, јә'ни онун хүсуси формалары олан мәнфәәт, торпаг рентасы вә саирәдән ајрылыгда тәдгиг етмәмишдир. Мәһз бу икинчи хәта онун тәһлилиндә биринчи хәтаја нисбәтән даһа бөјүк сәһвләр доғурмушдур. Изафи дәјәр нормасына аид ганунлары Рикардо мәнфәәт нормасы ганунлары илә гарышдырыр. Һалбуки, јухарыда дејил-

---

[11] „Сәнајенин мәһсулдарлығында дәјишиклик баш вердикдә вә бәлли бир мигдар әмәк вә капитал илә әввәлкиндән чох вә ја аз мәһсул истеһсал олундугда, әмәк һаггынын нисби кәмијјәти нәзәрә чарпачаг гәдәр дәјишилә биләр, һалбуки һәмин нисби кәмијјәтин тәмсил етдији мәһсулларын мигдары јенә дә олдуғу кими галар, јахуд да мәһсулларын мигдары дәјишилә биләр, һалбуки әмәк һаггынын нисби кәмијјәти дәјишилмәз галар" ([*J. Cazenove.*] „Outlines of Political Economy etc.", p. 67).

дији кими, мәнфәәт нормасы изафи дәјәрин аванс едилмиш бүтүн капитала нисбәтидир, изафи дәјәр нормасы исә изафи дәјәрин анчаг һәмин капиталын дәјишән һиссәсинә олан нисбәтидир. Тутаг ки, 500 ф. стерлинглик капитал *(K)*, бирликдә 400 ф. ст. тәшкил едән хаммал, әмәк васаити вә и. а. *(c)* илә 100 ф. стерлингдән ибарәт әмәк һаггына *(v)* бөлүнүр; сонра, тутаг ки, изафи дәјәр = 100 ф. ст. *(m)*. Бу һалда изафи дәјәр нормасы $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{100 \text{ ф. ст.}} = 100\%$. Һалбуки, мәнфәәт нормасы: $\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{500 \text{ ф. ст.}} = 20\%$. Бундан башга, ајдындыр ки, мәнфәәт нормасы, изафи дәјәр нормасына һеч бир тә'сир көстәрмәјән шәртләрдән асылы ола биләр. Сонралар, бу әсәрин үчүнчү китабында мән көстәрәчәјәм ки, муәјјән шәраитдә ејни изафи дәјәр нормасы ән мүхтәлиф мәнфәәт нормаларында вә ән мүхтәлиф изафи дәјәр нормалары ејни бир мәнфәәт нормасында ифадә олуна биләр.

II. ИШ КҮНҮ ВӘ ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИ САБИТДИР, ӘМӘЈИН ИНТЕНСИВЛИЈИ ДӘЈИШИЛИР

Әмәјин интенсивлијинин кетдикчә артмасы үчүн ејни мүддәт әрзиндә әввәлкиндән артыг әмәк сәрф олунмасы лазымдыр. Буна көрә даһа интенсив иш күнү, аз интенсив олан ејни узунлугда иш күнүнә нисбәтән даһа чох мигдар мәһсулда тәчәссүм едир. Доғрудур, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгда да ејни иш күнү даһа чох мәһсул верир. Лакин бу ахырынчы һалда мәһсул ваһидинин дәјәри ашағы дүшүр, чүнки мәһсул үчүн әввәлкиндән аз әмәк сәрф олунур; биринчи һалда исә, эксинә, мәһсула әввәлки гәдәр әмәк сәрф олундуғундан мәһсул ваһидинин дәјәри дәјишилмәз галыр. Бу һалда мәһсулларын гијмәти дүшмәдән мигдары артыр. Онларын мигдары илә бирликдә гијмәтләринин мәчмусу да артыр, һалбуки мәһсулдарлыг гүввәси артдыгда ејни дәјәр мәчмусу әввәлкиндән артыг мәһсул күтләсиндә ифадә олунур. Беләликлә, иш саатларынын гәдәри дәјишилмәз галмагла даһа интенсив иш күнү, јени јарадылмыш даһа јүксәк дәјәрдә, демәли,—пулун дәјәри дәјишилмәз галырса,—даһа чох мигдар пулда тәчәссүм етмиш олур. Иш күнү әрзиндә јени истеһсал олунан дәјәр, иш күнүндәки интенсивлијин нормал ичтимаи сәвијјәдән кәнара чыхмасы нәтичәсиндә дәјишилир. Ејни иш күнү инди даһа кечмишдә олдуғу кими сабит мигдарда дејил, дәјишән мигдарда истеһсал олунан јени дәјәрдә ифадә олунур, мәсәлән, интенсивлији

артыг олан он ики саатлыг иш күнү интенсивлији ади олан он ики саатлыг иш күнүнүн ифадә олундуғу 6 шиллингдә дејил, 7 шиллингдә, 8 шиллингдә вә и. а. ифадә олунур. Ајдындыр ки, әкәр иш күнү әрзиндә јени јарадылан дәјәр дәјишилирсә, мисал үчүн 6 шиллингдән галхыб 8 шиллинг олурса, онда истеһсал едилән бу јени дәјәрин һәр ики тәркиб һиссәси,—иш гүввәсинин гијмәти вә изафи дәјәр—ејни заманда бәрабәр вә ја гејри-бәрабәр нисбәтләрдә арта биләр. Әкәр јени јарадылан дәјәр 6 шиллингдән артыб 8 шиллинг олурса, онда иш гүввәсинин гијмәти вә изафи дәјәр ејни заманда 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг ола биләр. Бу һалда иш гүввәси гијмәтинин артмасы бу гијмәтин галхыб дәјәрдән артыг олмасы илә һеч дә һөкмән әлагәдар дејилдир. Әксинә, иш гүввәсинин гијмәти артмагла бәрабәр бу гијмәт дәјәрдән ашағы* дүшә биләр. Бу, иш гүввәсинин гијмәтинин артмасы бу гүввәнин сүр'әтлә сәрф олунуб кетмәсинин әвәзини тә'мин едә билмәдији бүтүн һалларда баш верир.

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, кечичи мүстәсна һаллардан башга, әмәк мәһсулдарлығынын дәјишилмәси анчаг о һалларда иш гүввәсинин дәјәринин кәмијјәтиндә, демәли, изафи дәјәрин кәмијјәтиндә дә дәјишиклик төрәдир ки, нәзәрдән кечирилән сәнаје саһәсинин мәһсуллары фәһләнин адәтән истеһлак етдији мәһсуллар олсун. Бу һалда һәмин шәрт арадан галхмыш олур. Сәрф олунан әмәјин мигдары истәр екстенсив сурәтдә, истәрсә дә интенсив сурәтдә дәјишилсин, һәр һалда бу кәмијјәт дәјишилдикдә, јени истеһсал едилән дәјәрин кәмијјәти дә, бу дәјәрин тәчәссүм етдији мәһсулларын тәбиәтиндән асылы олмајараг, мүтабиг сурәтдә дәјишилир.

Әкәр әмәјин интенсивлији бүтүн сәнаје саһәләриндә ејни бир вахтда вә бәрабәр өлчүдә артсајды, онда јени јүксәк интенсивлик дәрәчәси дөнүб ади ичтимаи нормал бир сәвијјә оларды вә, демәли, бундан сонра екстенсив бир кәмијјәт кими һесаба алынмазды. Лакин бу һалда да әмәјин мүхтәлиф милләтләрдәки орта интенсивлик дәрәчәси мүхтәлиф галарды вә бу сәбәбдән дәјәр ганунунун мүхтәлиф милләтләрдәки иш күнләринә тәтбигини дәјишдирмиш оларды. Бир милләтин чох интенсив иш күнү, башга бир милләтин аз интенсив иш күнүнә нисбәтән даһа бөјүк пул мәбләғиндә ифадә олунур[12].

---

* Орижиналда, көрүнүр јазы хәтасы олараг, „ашағы“ сөзү јохдур. *Ред.*

[12]) „Башга шәртләр ејни олдуғу тәгдирдә инкилис фабрикчиси ејни вахт әрзиндә харичи фабрикчидән хејли чох мәһсул истеһсал едә билир. бунун нәтичәсиндә исә биздәки 60 саатлыг иш һәфтәси илә харичдәки 72 саатлыг вә ја 80 саатлыг иш һәфтәси арасындакы олан фәрг таразлашыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855, p. 65). Континент фабрикләриндә иш күнүнүн ганун тәрәфиндән хејли гысалдылмасы, континентдәки иш сааты илә Инкилтәрәдәки иш сааты арасында олан бу фәрги азалтмаг үчүн ән һәгиги бир васитә оларды.

III. ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИ ВӘ ИНТЕНСИВЛИЈИ САБИТДИР, ИШ КҮНҮ ДӘЈИШИЛИР

Иш күнү ики истигамәтдә дәјишилә биләр. О, гысала биләр вә узана биләр.

1) Шәраит дәјишмәз галдыгда, јә’ни әмәјин мәһсулдар гүввәси вә интенсивлији дәјишилмәдији тәгдирдә иш күнүнүн гысалдылмасы, иш гүввәсинин дәјәрини вә, демәли, зәрури иш вахтыны дәјишдирмир. О, изафи әмәји вә изафи дәјәри азалдыр. Изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти азалдыгда онун нисби кәмијјәти дә, јә’ни иш гүввәси дәјәринин дәјишилмәз кәмијјәтинә нисбәтән көтүрүлән кәмијјәти дә азалыр. Капиталист бу һалда анчаг, иш гүввәсинин гијмәтини дәјәриндән ашағы салмагла иткиләрдән јахасыны гуртара биләр.

Иш күнүнүн гысалдылмасына гаршы ирәли сүрүлән әсассыз е’тиразларын һамысында белә фәрз едилир ки, һадисә бурада еһтимал едилән шәраитдә баш верир, һалбуки һәгигәтдә әксинә олур; әмәјин мәһсулдарлығындакы вә интенсивлијиндәки дәјишиклик ја иш күнү гысаландан габаг, ја да билаваситә онун ардынча баш верир[13].

2) Иш күнүнүн узадылмасы. Тутаг ки, зәрури иш вахты 6 саатдыр, јахуд иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдир, изафи әмәк дә 6 саат вә изафи дәјәр 3 шиллингдир. Онда иш күнүнүн бүтөвү 12 саат тәшкил едир вә дәјәри 6 шиллинг олан мәһсулда ифадә олунур. Әкәр иш күнү 2 саат узадылса вә иш гүввәсинин гијмәти дәјишилмәз галса, онда изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти илә бирликдә онун нисби кәмијјәти дә артыр. Иш гүввәсинин дәјәри өз мүтләг кәмијјәти чәһәтдән дәјишилмирсә дә, нисбәтән ашағы дүшүр. I бәнддә фәрз олундуғу шәраитдә, иш гүввәси дәјәринин мүтләг кәмијјәти дәјишилмәдән онун нисби кәмијјәти дәјишилә билмәзди. Бурада, әксинә, иш гүввәси дәјәринин нисби кәмијјәтинин дәјишилмәси изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтинин дәјишилмәсинин нәтичәсидир.

Иш күнүнү ифадә едән јени јарадылмыш дәјәр иш күнүнүн узанмасы илә бирликдә артдығына көрә, иш гүввәсинин гијмәти вә изафи дәјәр ејни заманда вә кәмијјәтчә ејни дәрәчәдә вә ја мүхтәлиф дәрәчәдә арта биләр. Демәли, ејни заманда баш верән бу артма ики һалда ола биләр: иш күнү мүтләг сурәтдә узандыгда вә иш күнү узанмадан әмәјин интенсивлији артдыгда.

Иш күнү узандыгда иш гүввәсинин гијмәти, номинал чәһәтдән сабит галса да вә ја һәтта артса да, иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы дүшә биләр. Јадымызда олдуғу үзрә иш гүв-

[13] „Он саатлыг иш күнү һаггындакы ганунунун тәтбигинин көстәрдији кими... бунун әвәзини өдәјән чәһәтләр вардыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“; p. 7).

вәсинин күндәлик дәјәри, фәһләнин нормал орта өмрү, јахуд фәһләнин һәјатынын нормал дөврү вә чанлы субстансијасынын инсан тәбиәтинә хас олан нормал бир сурәтдә һәрәкәтә чеврилмәси нәзәрдә тутулмагла мүәјјән олунур[14]. Иш күнүнүн узадылмасы илә билаваситә әлагәдар олараг иш гүввәсинин күчлү сәрф едилиб түкәнмәсинин әвәзи, мүәјјән бир нөгтәјәдәк, даһа јүксәк өдәнилмә илә тә'мин олуна биләр. Бу нөгтә өтдүкдән сонра ишләниб түкәнмә һәндәси прогрессија үзрә артыр вә ејни заманда иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы вә фәалијјәти үчүн лазым олан бүтүн нормал шәраит позулур. Иш гүввәсинин гијмәти вә бу гүввәнин истисмар олунмасы дәрәчәси даһа ортаг өлчүлү кәмијјәтләр олмур.

IV. ӘМӘЈИН МҮДДӘТИ, МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИ ВӘ ИНТЕНСИВЛИЈИНИН ЕЈНИ ЗАМАНДА ДӘЈИШИЛМӘСИ

Ајдындыр ки, бурада бир чох комбинасијалар ола биләр. Үч амилин һәр үчү ејни заманда дәјишә биләр, јахуд бунлардан һәр һансы бири дәјишилмәз галдығы һалда дикәр икиси дәјишилә биләр. Бунлар ејни дәрәчәдә вә ја мүхтәлиф дәрәчәдә, ејни истигамәтдә вә ја акс истигамәтләрдә дәјишилә биләр, һәм дә акс истигамәтләрдә дәјишилдикдә бу дәјишикликләр гисмән вә ја бүтүнлүклә өдәнилмиш олур. Гејд едәк ки, I, II вә III бәндләрдә чыхардығымыз нәтичәләрдән сонра, мүмкүн олан бүтүн һалларын тәһлили һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Амилләрин һәр бири дәјишилән амил кими көтүрүлүб, галанлары сабит фәрз едилмәклә ардычыл сурәтдә тәдгиг олунса, һәр һансы бир комбинасијанын нәтичәси асанлыгла тапыла биләр. Одур ки, бурада биз анчаг ики мүһүм һалы мүхтәсәр гејд едәчәјик.

1) Иш күнүнүн узанмасы илә ејни заманда әмәјин мәһсулдар гүввәси азалыр.

Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин азалмасындан бәһс едиркән биз бурада о әмәк саһәләрини нәзәрдә тутуруг ки, иш гүввәсинин дәјәрини бу саһәләрин вердији мәһсуллар мүәјјән едир; мәсәлән, торпағын кетдикчә аз бәһәр вермәси вә буна мувафиг олараг әкинчилик мәһсулларынын баһаланмасы нәтичәсиндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин азалмасы. Фәрз едәк ки, иш күнү 12 саат давам едир, күн әрзиндә јарадылан јени дәјәр исә 6 шиллинг тәшкил едир вә бунун јарысы иш гүввәси-

[14]) „Инсанын 24 саат әрзиндә сәрф етдији әмәјин мигдары, инсанын бәдәниндә баш вермиш кимјәви дәјишикликләри тәдгиг етмәк јолу илә тәгрибән мүәјјән олуна биләр, чүнки материјанын дәјишилмиш формалары, бундан габаг һәрәкәт гүввәсинин сәрф едилмиш олдуғуну көстәрир“ (*Grove*. „On the Correlation of Physical Forces“).

нин дәјәрини әвәзләјир, дикәр јарысы да изафи дәјәр олур. Демәли, иш күнү 6 саатлыг зәрури әмәјә вә 6 саатлыг изафи әмәјә бөлүнүр. Тутаг ки, әкинчилик мәһсуллары баһаландығына көрә иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдән 4 шиллингә галхыр, демәли, зәрури иш вахты 6 саатдан артыб 8 саат олур. Әкәр иш күнү дәјишилмәмиш галса, онда изафи әмәк 6 саатдан ениб 4 саат, изафи дәјәр исә 3 шиллингдән азалыб 2 шиллинг олачагдыр. Әкәр иш күнү ики саат узанса, јә'ни 12 саатдан 14 саата чатса, онда изафи әмәк 6 саата, изафи дәјәр 3 шиллингә бәрабәр галыр. Лакин изафи дәјәрин кәмијјәти, зәрури әмәклә өлчүлән иш гүввәси дәјәринә нисбәтән азалыр. Әкәр иш күнү 4 саат артараг 12 саатдан 16 саата чатса, изафи дәјәрин иш гүввәси дәјәринә нисбәти, изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти дәјишилмәз галыр, лакин изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг олур, изафи әмәјин мүтләг кәмијјәти 6 саатдан артыб 8 саат олур, демәли $1/3$ һиссә вә ја $33 1/3\%$ артыр. Беләликлә, әмәјин мәһсулдар гүввәси азалдыгда вә ејни заманда иш күнү узандыгда, изафи дәјәрин нисби кәмијјәти ашағы дүшсә дә, мүтләг кәмијјәти дәјишилмәз гала биләр; онун мүтләг кәмијјәти артдығы һалда нисби кәмијјәти дәјишилмәз гала биләр вә, нәһајәт, иш күнү мүәјјән дәрәчә узандыгда изафи дәјәрин һәм нисби, һәм дә мүтләг кәмијјәти ејни заманда арта биләр.

1799-чу илдән 1815-чи иләдәк кечән дөврдә Инкилтәрәдә јашајыш васитәләринин гијмәтинин артмасы әмәк һаггынын номинал јүксәлмәсинә сәбәб олмушду, јашајыш васитәләри һесабы илә ифадә едилән һәгиги әмәк һаггы исә ашағы дүшмүшдү. Уест вә Рикардо бундан белә бир нәтичә чыхармышдылар ки, әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығынын азалмасы изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олмушдур; онлар анчаг өз хәјалларында мөвчуд олан бу еһтималы әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы кәмијјәтләринин нисбәтинин тәһлили кими мүһүм бир тәһлил үчүн әсас етмишдиләр. Һәгигәтдә исә, әмәјин интенсивлији артдығына көрә вә иш күнү мәчбури сурәтдә узадылдығына көрә о заман изафи дәјәрин һәм мүтләг, һәм дә нисби кәмијјәти артмышды. Бу елә бир дөвр иди ки, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы вәтәндашлыг һүгугу газанмышды[15], елә бир дөвр иди ки, о заман

---

[15] „Чөрәк илә әмәк надир һалларда бир сәвијјәдә олур. Лакин ајдын бир һәдд вар ки, бундан о јана кечдикдә онлар бир-бириндән ајрыла билмәз. Баһалыг дөврүндә зәһмәткеш синифләрин көстәрдикләри гејри-ади сә'јләрә, шаһид ифадәләриндә" (јә'ни 1814—1815-чи илләрдәки парламент комитәләри гаршысында верилән шаһид ифадәләриндә) „гејд едилдији кими, әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олмуш бу сә'јләрә кәлдикдә, бунлар, әлбәттә, бә'зи шәхсләрә шөһрәт газандырыр вә капиталын артмасына көмәк едир. Лакин һеч бир һуманист адам арзу етмәз ки, бу сә'јләр даим галсын вә зәифләмәсин. Бунлар мүвәггәти чыхыш јолу олмаг чәһәтдән һәр чүр тә'рифә лајигдир; амма бунлар даим галмыш олсајды, онда бунун нәтичәси, өлкә әһалисинин чох аз мигдарда әрзаға

үчүн бир тәрәфдә капиталын, дикәр тәрәфдә исә пауперизмин сүр'әтлә артмасы характерик бир һал иди[16].

2) Иш күнү гысалмагла ејни заманда әмәјин интенсивлијин вә мәһсулдар гүввәси артыр.

Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәси вә онун интенсивлијинин артмасы бир чәһәтдән ејни тә'сир көстәрир. Бунларын һәр икиси, мүәјјән бир мүддәт әрзиндә истеһсал олунан мәһсулларын күтләсини артырыр. Демәли, онларын һәр икиси иш күнү әрзиндә фәһләнин өз јашајыш васитәләрини, јахуд бунларын еквивалентини истеһсал етмәјә сәрф етдији вахты азалдыр. Иш күнүнүн минимал мүтләг һədди, онун үмумијјәтлә зәрури олан, һәрчәнд гысалдыла да билән бу тәркиб һиссәси илә мүәјјән олунур. Әкәр бүтүн иш күнү бу зәрури һиссәдән ибарәт олсајды, онда изафи әмәк арадан галхмыш оларды, бу исә капитал режими шәраитиндә мүмкүн дејилдир. Капиталист истеһсал үсулунун арадан галдырылмасы иш күнүнүн азалыб зәрури әмәк һәддиндә олмасына имкан верәр. Лакин, башга шәртләр ејни галмагла зәрури әмәк јенә дә өз даирәсини кенишләндирмәлидир. Бир тәрәфдән она көрә ки, фәһләнин һәјат шәраити кетдикчә јахшылашмалыдыр, онун јашајыш тәләбаты артмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, индики изафи әмәјин бир гисмини, јә'ни ичтимаи еһтијат фонду вә ичтимаи јығым фонду јаратмаг үчүн тәләб олунан әмәји зәрури әмәјә әлавә етмәк лазым кәләрди.

Әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чох артырса, иш күнү бир о гәдәр чох гысалдыла билир, вә иш күнү нә гәдәр чох гысалырса, әмәјин интенсивлији бир о гәдәр күчлү арта билир. Ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән әмәјин мәһсулдарлығы һәмчинин, әмәјә гәнаәт етмәк нәтичәсиндә дә артыр. Әмәјә гәнаәт етмәк, анчаг истеһсал васитәләринә гәнаәт етмәкдән ибарәт дејилдир, бураја һабелә һәр чүр фајдасыз әмәјин арадан гал-

малик олмасы кими бир вәзијјәтә бәнзәрди" (*Malthus*. „Inquiry into the Nature and Progress of Rent". London, 1815, p. 48, гејд). Белә бир чәһәт Малтуса шөһрәт газандырыр ки, о бурада, иш күнүнүн узадылдығыны тә'кидлә гејд едир; о буну өз памфлетинин башга јериндә дә ачыгча көстәрир, һалбуки Рикардо вә башгалары бу гәбил бкабырчы фактларын олмасына бахмајараг, өзләринин бүтүн тәдгигләриндә иш күнүнү сабит бир кәмијјәт кими көтүрүрләр. Лакин Малтусун хидмәт көстәрдији мүһафизәкарлыг мәнафеји она мане олмуш вә о көрә билмәмишдир ки, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы вә ејни заманда машынларын гејри-ади бир дәрәчә инкишаф етмәси, һабелә гадын вә ушаг әмәјинин истисмар едилмәси нәтичәсиндә, хүсусилә мүһарибәнин јаратдығы тәләб вә Инкилтәрәнин дүнја базарларындакы инһисары арадан галхдыгдан сонра фәһлә синфинин хејли һиссәси „кәрәксиз" олмалы иди. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу „әһали артыглығынын" сәбәбини анчаг капиталист истеһсалынын тарихи тәбии ганунлары илә дејил, әбәди тәбиәт ганунлары илә изаһ етмәк, Малтусун там бир кешиш сә'ји илә тә'зим етдији һаким синифләр үчүн даһа әлверишли оларды, онларын мәнафејинә даһа ујғун кәләрди.

[16]) „Мүһарибә заманы капиталын артмасынын башлыча сәбәби, һәр бир чәмијјәтдә сајча ән чох олан зәһмәткеш синифләрин даһа артыг сә'ј көстәрмәсиндән вә, бәлкә дә, даһа артыг мәһрумијјәтләриндән ирәли кәлир. Гадынларын вә ушагларын чох гисми вәзијјәт үзүндән сәнаје әмәји илә мәшғул олмаға мәчбур иди; кечмиш ишчиләр дә јенә һәмин сәбәбә көрә өз вахтынын даһа чох һиссәсини истеһсалын артырылмасына һәср етмәли олурдулар" („Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress". London, 1830, p. 248).

дырылмасы да дахилдир. Капиталист истеһсал үсулу һәр бир ајрыча мүәссисәдә гәнаәт етмәк мәчбуриjjәти јарадырса да, буна бахмајараг онун һәрч-мәрч рәгабәт системи, ичтимаи истеһсал васитәләринин вә иш гүввәләринин һәдсиз исраф едилмәсинә, һабелә индики заманда лабүд олан, әслиндә исә тамамилә лүзумсуз олан бир јығын функсијалар јаранмасына сәбәб олур.

Әмәјин интенсивлији вә мәһсулдар гүввәси мә'лум олдугда әмәк чәмиjjәтин бүтүн чалыша билән үзвләри арасында нә гәдәр бир бәрабәрдә бөлүнмүш олса, әмәјин тәбии зәрурәтини бир ичтимаи тәбәгәнин өз үзәриндән көтүрүб башга бир ичтимаи тәбәгәнин үзәринә гојмасы имканы нә гәдәр аз олса, ичтимаи иш күнүнүн мадди истеһсал үчүн лазым олан һиссәси бир о гәдәр гыса олар, демәли, инсанын зеһни вә ичтимаи фәалиjjәти үчүн галан бош вахты бир о гәдәр чох олар. Бу чәһәтдән иш күнүнүн гысалдылмасынын мүтләг һədди, һамынын әмәкдә иштирак етмәсиндән ибарәтдир. Капитализм чәмиjjәтиндә бир синфин бош вахты, күтләләрин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирмәк васитәси илә јарадылыр.

ОН АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫНЫН МҮХТӘЛИФ ФОРМУЛАЛАРЫ

Көрдүјүмүз кими, изафи дәјәр нормасы ашағыдакы формулаларла ифадә олунур:

$$\text{I)}\ \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{дәјишән капитал}}\left(\frac{m}{v}\right)=\frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{иш гүввәси дәјәри}}=\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}.$$

Биринчи ики формулада дәјәрләрин нисбәти шәклиндә ифадә олунан ејни шеј үчүнчү формулада, һәмин дәјәрләрин истеһсал едилмиш олдуғу мүддәтләрин нисбәти шәклиндә ифадә олунур. Гаршылыглы сурәтдә бир-бирини әвәз едән бу формулалар там мәнтигидир. Одур ки, биз бу формулалара һәлә классик сијаси игтисадда тәсадүф едирик, доғрудур, орада бунлар шүурлу һазырланмыш бир шәкилдә дејил, анчаг маһијјәт е'тибары илә мөвчуддур. Лакин биз орада ашағыдакы төрәмә формулалара раст кәлирик:

$$\text{II)}\ \frac{\text{изафи әмәк}}{\text{иш күнү}}=\frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{мәһсулун дәјәри}}=\frac{\text{изафи мәһсул}}{\text{мәчму мәһсул}}.$$

Ејни бир нисбәт бурада каһ иш вахты шәклиндә, каһ һәмин иш вахтынын тәчәссүм етдији дәјәрләр шәклиндә, каһ да бу дәјәрләрин тәчәссүм етдији мәһсуллар шәклиндә ифадә олунур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бурада мәһсулун дәјәри дедикдә иш күнү әрзиндә јени јарадылмыш дәјәр нәзәрдә тутулмалыдыр, мәһсулун дәјәринин сабит һиссәси исә нәзәрә алынмыр.

Бүтүн бу формулаларда әмәјин һәгиги истисмар дәрәчәси, јахуд изафи дәјәр нормасы јанлыш ифадә олунмушдур. Тутаг ки, иш күнү 12 саатдыр. Габагкы мисалымызда олан дикәр

фәрзијјәләри сахласаг, бу һалда әмәјин һәгиги истисмар дәрәчәсини ашағыдакы нисбәтләр шәклиндә ифадә едә биләрик:

$$\frac{\text{6 саат изафи әмәк}}{\text{6 саат зәрури әмәк}} = \frac{\text{3 шиллинглик изафи дәјәр}}{\text{3 шиллинглик дәјишән капитал}} = 100\%.$$

Һалбуки II) формулалары тәтбиг етдикдә белә бир нәтичә алырыг:

$$\frac{\text{6 саат изафи әмәк}}{\text{12 саатлыг иш күнү}} = \frac{\text{3 шиллинглик изафи дәјәр}}{\text{6 шиллинглик јени јарадылмыш дәјәр}} = 50\%.$$

Бу төрәмә формулалар һәгигәтдә, иш күнүнүн вә ја иш күнү әрзиндә јарадылмыш дәјәрин капиталист илә фәһлә арасында бөлүндүјү нисбәти көстәрир. Лакин бунлар капиталын өз-өзүнә артмасы дәрәчәсини билаваситә көстәрән формулалар кими гәбул едилсә, онда јанлыш бир ганун мүәјјән едилмиш олур: изафи әмәк, јахуд изафи дәјәр һеч вахт 100%-ә чата билмәз[17]. Изафи әмәк һәмишә иш күнүнүн анчаг бир һиссәсини, изафи дәјәр исә јени јарадылмыш бүтүн дәјәрин анчаг бир һиссәсини тәшкил етдијинә көрә изафи әмәк һәмишә бүтүн иш күнүндән, јахуд изафи дәјәр һәмишә бүтүн јени јарадылмыш дәјәрдән һөкмән аз олмалыдыр. Лакин бу кәмијјәтләрин бир-биринә нисбәтинин $\frac{100}{100}$ олмасы үчүн бунлар бир-биринә бәрабәр олмалыдыр. Бүтүн иш күнүнүн изафи әмәкдән ибарәт ола билмәси үчүн (иш күнү дедикдә иш һәфтәсинин, иш илинин вә саирәнин орта һесабла көтүрүлән бир күнү нәзәрдә тутулур), зәрури әмәк сыфыра енмәлидир. Лакин зәрури әмәк јох олдугда изафи әмәк дә јох олур, чүнки

---

[17]) Мисал үчүн бах: „Dritter Brief an v. Kirchmann von *Rodbertus*. Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rentetheorie". Berlin, 1851. Мән сонралар бу әсәрин үзәринә гајыдачағам, зира бунун торпаг рентасы нәзәријјәси јанлыш олса да, капиталист истеһсалынын маһијјәтини дүзкүн сезир. {*3-чү нәшрә гејд.* Охучу көрүр ки, Маркс өз сәләфләринин әсәрләриндә ирәлијә һәгиги бир аддым атылдығыны, дүзкүн бир јени фикир ирәли сүрүлдүјүнү көрдүкдә бу сәләфләринә нә гәдәр хејирхаһлыгла јанашырды. Лакин Марксын јухарыда вердији гијмәти, сон заманлар Родбертусун Руд. Мејјерә мәктублары нәшр едиләндән сонра бир гәдәр мәһдудлашдырмаг лазым кәлир. Һәмин мәктубларда дејилир: „Капиталы јалныз әмәкдән хилас етмәк дејил, өзүнү дә өзүндән хилас етмәк лазымдыр, буна наил олмаг үчүн фе'лән ән јахшы јол исә одур ки, саһибкар капиталистин фәалијјәти капиталист мүлкијјәти тәрәфиндән онун үзәринә гојулан халг тәсәррүфаты вәзифәси вә ја дөвләт тәсәррүфаты вәзифәси кими, онун кәлири исә хүсуси бир мааш нөвү кими көтүрүлүр, зира бизә һәлә һеч бир башга ичтимаи тәшкилат мә'лум дејилдир. Лакин мааш әмәк һаггынын һәддән артыг һиссәсини тәшкил едирсә, онда маашы тәнзим етмәк вә ашағы салмаг лазымдыр. Һабелә Марксын чәмијјәт үзәринә башладығы һүчуму да — мән онун китабыны белә адландырардым — дәф етмәк лазымдыр... Үмумијјәтлә Марксын китабы, капиталын тәдгигинә һәср едилмиш бир әсәр олмагдан зијадә, капиталын мүасир формасына гаршы мүбаһисәдир; капиталын бу формасыны о, капитал анлајышынын өзү илә гарышдырыр вә онун сәһвләри дә бурадан ирәли кәлир" („Briefe etc. von Dr. *Rodbertus-Jagetzow*, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer". Berlin, 1881, Bd. I, S. 111, Родбертусун 48-чи мәктубу). Родбертусун „Ичтимаи мәктублары"ндакы чәсарәтли сезмәләр бу кими идеоложи бајағылыглар ичиндә тамамилә итиб кедир. *Ф. Е.*}

икинчи анчаг биринчинин функсијасыдыр. Буна көрә дә $\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{иш күнү}} = \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{јени јарадылмыш дәјәр}}$ нисбәти һеч вахт $\frac{100}{100}$ һәддинә чата билмәз, хүсусилә дә $\frac{100 + x}{100}$ дәрәчәсинә јүксәлә билмәз. Лакин бу һал изафи дәјәр нормасы үчүн, јахуд әмәјин истисмарынын һәгиги дәрәчәси үчүн тамамилә мүмкүндүр. Мисал олараг ч-б Л. де Лавернин һесабламасыны көтүрәк; бу һесабламаја көрә Инкилтәрәдә кәнд тәсәррүфат фәһләси мәһсулун вә ја онун дәјәринин анчаг $^1/_4$ һиссәсини, капиталист (ичарәдар) исә $^3/_4$ һиссәсини әлдә едир[18]; бу гәниміәтин сонра капиталист, торпаг саһиби вә башгалары арасында нечә бөлүшдүрүлмәси мәсәләсини биз бурада тамамилә кәнара гојуруг. Буна әсасән Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләсинин изафи әмәјинин онун зәрури әмәјинә олан нисбәти 3 : 1 кимидир, истисмар нормасы 300%-дир.

Классик сијаси игтисадын иш күнүнү сабит кәмијјәт һесаб етмәк методу II) формулаларын тәтбиги нәтичәсиндә мөһкәмләнмишдир, чүнки бурада изафи әмәк һәмишә, мә'лум кәмијјәтли иш күнү илә мүгајисә едилир. Јени јарадылмыш дәјәрин анчаг бөлкүсүнә диггәт верилдикдә дә ејни нәтичә алыныр. Јени јарадылмыш дәјәрдә тәчәссүм едән иш күнү һәмишә, мә'лум кәмијјәтли иш күнүдүр.

Изафи дәјәр вә иш гүввәсинин дәјәри јени истеһсал олунмуш дәјәрин һиссәләри шәклиндә ифадә едилдикдә, — гејд едәк ки, бу чүр ифадә етмәк үсулу капиталист истеһсал үсулунун өзүндән мејдана кәлир вә биз сонралар бунун мә'насыны ајдынлашдыраҹағыг,—бу һал капиталист мүнасибәтинин спесифик характерини кизләдир, јә'ни белә бир факты кизләдир ки, дәјишән капитал ҹанлы иш гүввәсинә мүбадилә едилир вә буна мүвафиг олараг фәһлә мәһсулдан кәнар едилмиш олур. Бунун әвәзиндә ширкәт мүнасибәти кими бир јанлыш тәсәввүр ојаныр ки, куја капиталист илә фәһлә өз араларында мәһсулу, онун јарадылмасында һәрәсинин нә гәдәр иштирак етмәси ајағындан өз араларында бөлүшдүрүрләр[19].

---

[18]) Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу һесабламада мәһсулун анчаг, сәрф едилмиш сабит капиталы әвәзләјән һиссәси чыхылмышдыр.—Инкилтәрәјә кор-корана пәрәстиш едән ч-б Л. де Лаверн бу нисбәти артырмаг дејил, әслиндә ону азалдыр.

[19]) Капиталист истеһсал просесинин инкишаф етмиш формаларынын һамысы кооперасија формасы олдуғуна көрә, әлбәттә, бу формалара хас олан антагонист характери нәзәрә алмајыб онлары азад ширкәт формалары кими гәләмә вермәкдән асан бир шеј ола билмәз. Мәсәлән, граф А. де Лаборд ашағыдакы әсәрдә мәһз белә етмишдир: „De l'Esprit d'Association dans tous les Intérêts de la Communauté“. Paris, 1818. Јанки һ. Кери бу фокусу бә'зән ејни мүвәффәгијјәтлә һәтта гулдарлыг системинә дә тәтбиг едир.

Лакин II) формулалар һәмишә гајтарылыб I) формулалара чеврилә биләр. Мәсәлән, әкәр биз

$$\frac{\text{6 саатлыг изафи әмәк}}{\text{12 саатлыг иш күнү}}$$

көтүрсәк, онда зәрури иш вахты бәрабәрдир он ики саатлыг иш күнү минус алты саатлыг изафи әмәк. Демәли, белә бир нәтичә аларыг:

$$\frac{\text{6 саатлыг изафи әмәк}}{\text{6 саатлыг зәрури әмәк}} = \frac{100}{100}$$

Лазым кәлдијинә көрә артыг јухарыда һәлә вахты чатмамышкән көстәрдијим үчүнчү формула будур:

$$\text{III)}\ \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{иш гүввәсинин дәјәри}} = \frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}} = \frac{\text{Өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}.$$

$\frac{\text{Өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}$ формуласы белә бир фикир доғура биләрди ки, куја капиталист иш гүввәсини дејил, әмәји өдәјир, лакин бундан габагкы шәрһ бу кими бир анлашылмазлыг имканыны арадан галдырыр. $\frac{\text{Өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}$ формуласы $\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}$ формуласынын анчаг даһа анлашыглы ифадәсидир. Капиталист иш гүввәсинин дәјәрини, јахуд да бу дәјәрдән јухары вә ја ашағы олан гијмәтини өдәјир вә бу мүбадилә васитәси илә чанлы иш гүввәсинин өзүнү өз ихтијарына кечирир. Бу иш гүввәсиндән капиталистин истифадә етмәси ики дөврә бөлүнүр. Биринчи дөврдә фәһлә анчаг, өз иш гүввәсинин дәјәринә бәрабәр олан бир дәјәр истеһсал едир, демәли анчаг өз иш гүввәсинин еквивалентини истеһсал едир. Беләликлә капиталист иш гүввәсинин аванс олараг вердији гијмәти мүгабилиндә ејни гијмәтдә мәһсул әлдә едир. Бу һалда капиталист санки мәһсулу базардан һазыр шәкилдә алмыш олур. Изафи әмәк дөврүндә исә, әксинә, иш гүввәсиндән истифадә олунмасы капиталист үчүн елә бир дәјәр јарадыр ки, капиталист бунун мүгабилиндә һеч бир шеј вермир[20]. Бурада иш гүввәсинин фәалијјәти капиталистә һавајы баша кәлир. Изафи дәјәрә бу мә'нада өдәнилмәмиш әмәк дејилә биләр.

---

[20]) Физиократлар изафи дәјәрин сиррини ачмамышдыларса да, буна бахмајараг онлар үчүн јенә дә ајдын иди ки, изафи дәјәр „елә бир сәрвәтдир ки, о" (сәрвәтин саһиби) „бундан мүстәгил вә сәрбәст истифадә едә билир, бу сәрвәти сатын алмадығы һалда ону сатыр" (*Turgot*. „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses", p. 11).

Беләликлә, капитал һеч дә, А. Смитин дедиҹи кими, әмәк үзәриндә јалныз команда етмәкдән ибарәт дејилдир. Өз маһијјәти е'тибары илә капитал, өдәнилмәмиш әмәк үзәриндә команда етмәкдир. Һәр чүр изафи дәјәр, сонрадан нә шәкилдә—мәнфәәт, фаиз, рента вә саирә шәкилдә кристаллашмыш олурса-олсун, өз субстансијасы е'тибары илә өдәнилмәмиш иш вахтынын маддиләшмәсидир. Капиталын өз-өзүнә артмасынын сирри ондан ибарәтдир ки, капиталын ихтијарында мүәјјән мигдарда өдәнилмәмиш өзкә әмәји вардыр.

АЛТЫНЧЫ БӨЛМӘ

ӘМӘК ҺАГГЫ

ОН ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ ГҮВВӘСИНИН ДӘЈӘРИНИН ВӘ БУНА МҮТАБИГ ОЛАРАГ ГИЈМӘТИНИН ӘМӘК ҺАГГЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ

Буржуа чәмиј̃јәтинин сәтһиндә фәһләнин әмәк һаггы әмәјин гијмәти шәклиндә, мүәјјән мигдар әмәк үчүн верилән мүәјјән мигдар пул шәклиндә тәсәввүр олунур. Бу һалда әмәјин дәјәриндән бәһс едилир вә бу дәјәрин пул ифадәсини әмәјин зәрури вә ја тәбии гијмәти адландырырлар. Дикәр тәрәфдән, әмәјин базар гијмәтләри барәсиндә данышырлар, јә’ни әмәјин зәрури гијмәтиндән јухары галхан вә ја ашағы дүшән гијмәтләриндән бәһс едирләр.

Лакин әмтәәнин дәјәри нәдир? Онун истеһсалында сәрф олунмуш ичтимаи әмәјин чисимләшмиш формасыдыр. Бәс әмтәәнин дәјәринин кәмиј̃јәтини биз нә илә өлчүрүк? Әмтәәдәки әмәјин мигдары илә. Онда бәс, мисал үчүн, он ики саатлыг иш күнүнүн дәјәри нә илә өлчүлә биләрди? Ајдындыр ки, анчаг он ики саатлыг иш күнүндә олан 12 саатлыг әмәк илә; лакин бу, сәтһи бир тавтолокијадыр[21].

Әмәк базарда бир әмтәә кими сатыла билмәк үчүн һәр һалда, бу сатышдан әввәл мөвчуд олмалыдыр. Лакин фәһлә өз әмәјинә мүстәгил мөвчуд олмаг имканы верә билсәјди, әмә-

---

[21]) „Дәјәр, истеһсала сәрф олунмуш әмәјин мигдарындан асылыдыр дејән ч-б Рикардо өзүнүн бу нәзәријјәсини илк бахышда алт-үст едә биләчәк чәтинликдән чох мәһарәтлә јан кечир. Онун бу принсипи там чидди тәтбиг едилсә, ондан белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин дәјәри, онун истеһсалында тәтбиг едилмиш олан әмәјин мигдарындан асылыдыр; бу исә, ајдын олдуғу үзрә, мә’насыз бир шејдир. Буна көрә дә ч-б Рикардо бачарыгла маневр едиб дејир ки, әмәјин дәјәри әмәк һаггынын истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин мигдарындан асылыдыр, јахуд, онун өз сөзләри илә сөјләсәк, дејир ки, әмәјин дәјәри, әмәк һаггынын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилмәлидир; әмәк һаггынын истеһсалы дедикдә исә, о, фәһләнин әлдә етдији пулун вә ја әмтәәләрин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарыны нәзәрдә тутур. Бу она бәнзәр биз дејәјдик ки, маһудун дәјәри онун истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдары илә дејил, маһудун мүбадилә едилдији күмүшүн истеһсалына сәрф олунан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилмәлидир“ ([*S. Bailey*.] „A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, p. 50, 51).

јин өзүнү дејил, бу әмәклә јарадылмыш олан әмтәәни сатарды[22)].

Лакин бу зиддијјәтләрдән асылы олмадан да, пулун, јә'ни маддиләшмиш әмәјин билаваситә чанлы әмәјә мүбадилә едилмәси, ја мәһз капиталист истеһсалы әсасында сәрбәст инкишаф едән дәјәр ганунуну, ја да мәһз муздлу әмәк үзәриндә гурулан капиталист истеһсалынын өзүнү мәһв етмиш олларды. Тутаг ки, мәсәлән, 12 саатлыг иш күнү 6 шиллинглик пул дәјәриндә ифадә олунур. Әкәр еквивалентләр мүбадилә олунурса, онда фәһлә өз 12 саатлыг әмәјинин мүгабилиндә 6 шиллинг алмыш олар. Онун әмәјинин гијмәти, әмәк мәһсулунун гијмәтинә бәрабәр олар. Бу һалда фәһлә онун әмәјини сатын алмыш шәхс үчүн һеч бир изафи дәјәр истеһсал етмиш олмаз, һәмин 6 шиллинг капитала чеврилмәз, бунунла бирликдә исә капиталист истеһсалынын әсасынын өзү арадан галхмыш олар; һалбуки фәһлә мәһз бу әсас үзрә өз әмәјини сатыр, онун әмәји мәһз бу әсас үзрә муздлу әмәкдир. Ја да фәһлә 12 саатлыг әмәјинин мүгабилиндә 6 шиллингдән аз алыр, јә'ни 12 саат әмәкдән аз алыр, 12 саатлыг әмәк 10 саатлыг, 6 саатлыг вә и. а. әмәјә мүбадилә олунур. Бәрабәр олмајан кәмијјәтләрин бу чүр бәрабәрләшдирилмәси нәинки дәјәри мүәјјән етмәк имканыны арадан галдырыр. Өз-өзүнү мәһв едән белә бир зиддијјәт үмумијјәтлә һәтта, бир ганун кими ифадә едилә билмәз, јахуд она бир ганун тә'рифи верилә билмәз[23)].

Чох мигдар әмәјин аз мигдар әмәјә мүбадиләсини формалар арасындакы фәрг илә, јә'ни бир һалда маддиләшмиш әмәк, дикәр һалда исә чанлы әмәк олмасы илә әсасландырмаг тәшәббүсү дә мәсәләјә көмәк етмәз[24)]. Бу хүсусилә дә она көрә мә'насыздыр ки, әмтәәнин дәјәри, әмтәәдә һәгигәтән маддиләшмиш әмәјин мигдары илә дејил, онун истеһсалы үчүн зәрури олан чанлы әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Тутаг ки, бир әмтәәдә 6 иш сааты тәмсил олунмушдур. Әкәр јени ихтиралар нәтичәсиндә һәмин әмтәәни 3 саатда истеһсал етмәк мүмкүн

[22)] „Һәрчәнд сиз әмәји әмтәә адландырырсыныз, анчаг әмәк һәр һалда, әввәлдән мүбадилә мәгсәди илә истеһсал олунан, сонра да базара чыхарылан вә ејни заманда базарда мөвчуд олан әмтәәләрин мүәјјән мигдарына мүбадилә едилмәли олан бир әмтәәјә бәнзәмир; әмәк јалныз базара чыхарылдыгда јаранмыш олур, даһа доғрусу, әмәк һәлә јарадыландан әввәл базара чыхарылыр“ („Observations on certain Verbal Disputes etc.“, p. 75, 76).

[23)] „Әкәр әмәк бир әмтәә кими, әмәјин мәһсулу олан капитал исә башга бир әмтәә кими көтүрүлсә вә бу ики әмтәәнин дәјәрләринин ејни мигдар әмәклә тәнзим олундуғу фәрз едилсә, онда мә'лум бир мигдар әмәк... јенә дә һәмин мигдар әмәклә истеһсал олунмуш ејни мигдар капитала мүбадилә едиләр; кечмиш әмәк... ејни мигдар һазыркы әмәјә мүбадилә едилмиш олар. Лакин әмәјин дәјәри... башга әмтәәләрин дәјәри мигдарда әмәклә мүәјјән олунмур“ (Е. Һ. Уејкфилд өзүнүн нәшр етдији ашағыдакы китабда: *A. Smith.* „Wealth of Nations“. London, 1836, v. I, p. 231, гејд).

[34)] „Разылашмаг лазым кәлирди“ (бу да „contral social“ын [„ичтимаи мүгавиләнин“] бир нөвүдүр „ки, һәр дәфә кечмиш әмәк кәләчәк әмәјә мүбадилә едиләндә икинчи (капиталист) биринчидән (фәһләдән) јүксәк дәјәр әлдә етмиш олачагдыр“ (*Simonde de Sismondi.* „De la Rishesse Commerciale“. Genéve, 1803, t. I, p. 37).

оларса, онда истеһсал олунмуш әмтәәнин дәјәри дә јарыбајары азалачагдыр. Бу һалда һәмин әмтәә әввәлки алты саатлыг зәрури ичтимаи әмәк әвәзинә анчаг 3 саатлыг зәрури ичтимаи әмәји тәмсил едир. Беләликлә, әмтәәнин дәјәринин кәмијјәти әмәјин шеј формасы илә мүәјјән олунмајыб, әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур.

Әмтәә базарында пул саһиби илә билаваситә гаршы-гаршыја дуран әслиндә әмәк дејил, фәһләдир. Фәһләнин сатдығы әмтәә онун иш гүввәсидир. Онун әмәји һәгигәтән башландыгда бу даһа онунку олмур вә, демәли, фәһлә буну сата билмәз. Әмәк дәјәрләрин субстансијасыдыр вә имманент өлчүсүдүр, онун өзү исә дәјәрә малик дејилдир[25].

«Әмәјин дәјәри» ифадәсиндә дәјәр анлајышы нәинки тамам јох олур, һәтта өзүнүн әкслијинә чеврилир. Бу да, мисал үчүн, торпағын дәјәри ифадәси кими хәјали бир ифадәдир. Лакин бу чүр хәјали ифадәләр истеһсал мүнасибәтләринин өзүндән доғур. Бунлар әһәмијјәтли мүнасибәтләрин тәзаһүр формалары үчүн олан категоријалардыр. Шејләрин, өз тәзаһүрүндә чох вахт тамамилә тәһриф олунмуш шәкилдә көрүнмәси, кәрәк ки, сијаси игтисаддан башга бүтүн елмләрдә гәбул олунмушдур[26].

Классик сијаси игтисад, ади һәјатда ишләдилән «әмәјин гијмәти» категоријасыны тәнгидсиз бир сурәтдә ејнилә көтүрмүш, сонра да белә бир суал ирәли сүрмүшдүр: бу гијмәт нә илә мүәјјән олунур? Бу сијаси игтисад чох тезликлә баша дүшмүшдүр ки, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтин дәјишилмәси, һәр чүр башга әмтәәнин гијмәтиндә олдуғу кими, әмәјин дә гијмәтиндә һеч бир чәһәти, гијмәтдә дәјишиклик әмәлә кәлмәсиндән башга, јә'ни базар гијмәтләринин анчаг

---

[25]) „Әмәк дәјәрин јеканә өлчүсү... һәр чүр сәрвәтин јарадычысыдыр, лакин өзү әмтәә дејилдир“ (*Th. Hodgskin.* „Popular Political Economy“, p. 186).

[26]) Әксинә, бу кими ифадәләри ади licentia poetica [поетик сәрбәстликләр] кими изаһ етмәк тәшәббүсләри јалныз тәһлилин ачизлијини көстәрир. Прудон јазыр: „Әмәјә дәјәр иснад вериркән онун өзүнүн әмтәә олдуғуну нәзәрдә тутмаг дејил, әмәкдә мөвчуд олдуғу фәрз единән потенсиал дәјәрләри нәзәрдә тутурлар. Әмәјин дәјәри мә'чази бир ифадәдир вә и. а.“; Прудонун бу сөзләринин мүгабилиндә мән дејирәм: „Әмәк-әмтәәни, бу мүһиш керчәкл ији о, јалныз бир грамматик ихтисар һесаб едир. Демәли, әмәк-әмтәәјә әсасланан бүтүн мүасир чәмијјәт бундан сонра јалныз бир нөв поетик сәрбәстлик, мәчази бир ифадә үзәриндә гурулмуш е'лан олунур. Әкәр бу чәмијјәт өзүнү инчидән „бүтүн нараһатлыглары арадан галдырмаг“ истәсә, онун анчаг бу пис сәсләнән истилаһлары арадан галдырмасы, дили дәјишдирмәси кифајәтдир, бунун үчүн исә о јалныз Академијаја мүрачиәт етмәли вә она өз лүғәтинин јенидән нәшр олунмасыны хаһиш етмәлидир“ (*Карл Маркс.* „Фәлсәфә јохсуллуғу“, сәһ. 34, 35 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 92]). Әлбәттә, даһа әлверишли олар ки, „дәјәр“ термининә һеч бир мүәјјән мә'на верилмәсин. Белә олдугда, хәчаләт чәкмәдән истәнилән һәр шеј бу категоријаја аид едилә биләр. Мәсәлән, Ж. Б. Сеј мәһз бу чүр һәрәкәт едир. „Дәјәр“ нәдир? Чавабы: „Бир шеј нәјә дәјәрсә одур“. Бәс „гијмәт“ нәдир? Чавабы: „Бир шејин пул илә ифадә олунан дәјәридир“. „Бәс нә сәбәбә „торпаг әмәјинин... дәјәри“ вардыр? „О сәбәбә ки, онун мүгабилиндә мүәјјән гијмәт верирләр“. Демәли, бир шеј нәјә дәјәрсә, дәјәри дә одур, торпағын исә она көрә „дәјәри“ вар ки, онун дәјәрини „пул илә ифадә едирләр“. Шејләрин сәбәб вә мәншәји мәсәләләрини һәлл етмәк үчүн бу, һәр һалда, чох садә бир үсулдур.

мүәјјән кәмијјәтдән ашағы енмәси вә ја јухары галхмасындан башга һеч бир шеји изаһ едә билмәз. Тәләб илә тәклиф таразлашырса, башга шәртләр ејни олдугда, гијмәтләр даһа енибгалхмыр. Лакин бу һалда тәләб илә тәклиф дә даһа һеч бир шеји изаһ едә билмир. Тәләб илә тәклиф бәрабәр олдугда әмәјин гијмәти, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтдән асылы олмајараг мүәјјән олунан гијмәтдир, әмәјин тәбии гијмәтидир; әмәјин «тәбии» гијмәтә малик олмасы мәсәләсини мәһз бу јолла, тәдгиг едиләси бир мәсәлә кими мејдана атмышлар. Јахуд, базар гијмәтинин аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә, мәсәлән, бир ил әрзиндә галхыб-енмәсини тәдгиг етмиш вә тапмышлар ки, онун галхыб-енмәси мүәјјән бир орта, сабит кәмијјәт үзәриндә таразлашыр. Бу орта кәмијјәт, әлбәттә, онун әтрафында баш верән вә бир-бирини таразлашдыран галхыб-енмәләр илә дејил, башга бир шејлә мүәјјән олунмалыдыр. Әмәјин бу гијмәти, тәсадүфи базар гијмәтләри үзәриндә һөкмран олуб онлары тәнзим едән вә әмәјин «зәрури гијмәти» (физиократлар), јахуд «тәбии гијмәти» (А. Смит) дејилән бу гијмәт, башга әмтәәләрдә дә олдуғу кими, әмәјин анчаг пул илә ифадә едилән дәјәриндән ибарәт ола биләр. Сијаси игтисад беләликлә әмәјин тәсадүфи гијмәтләри арасындан јол ачыб онун дәјәрини тапачағыны үмид едирди. Башга әмтәәләрин дәјәри кими бу дәјәр дә, сонра, истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунурду. Лакин фәһләни истеһсал етмәк хәрчләри, јә'ни фәһләнин өзүнү истеһсал етмәк вә ја тәкрар истеһсал етмәк үчүн гојулан хәрчләр нә демәкдир? Сијаси игтисад үчүн бу суал, шүурсуз оларaг әввәлдәки суалын јеринә кечирилмишди, чүнки әмәјин өзүнүн истеһсал хәрчләрини тәдгиг едиркән сијаси игтисад чыхылмаз бир даирә ичиндә галыр вә јериндән тәрпәнә билмирди. Демәли, сијаси игтисад тәрәфиндән әмәјин дәјәри (value of labour) адландырылан шеј, һәгигәтдә иш гүввәсинин дәјәридир ки, бу да фәһләнин шәхсијјәтиндә мөвчуддур вә о өз функсијасындан, јә'ни әмәкдән, бир машынын өз әмәлијјатларындан фәргләндији гәдәр фәргләнир. Әмәјин базар гијмәтләри илә онун дәјәри адландырылан шеј арасындакы фәрги, бу дәјәрин мәнфәәт нормасына нисбәтини, әмәјин истеһсал етдији әмтәә дәјәрләринә нисбәтини вә саирәни арашдырмагда олан игтисадчылар һеч заман көрә билмәмишләр ки, тәһлилин кедиши нәинки әмәјин базар гијмәтләриндән онун хәјали «дәјәринә» доғру апарыр, о һабелә әмәјин бу дәјәринин өзүнү дә иш гүввәсинин дәјәриндән ибарәт етмәјә вадар едир. Классик сијаси игтисад өз тәһлилинин вердији бу нәтичәләри дәрк етмәдији үчүн вә «әмәјин дәјәри», «әмәјин тәбии гијмәти» вә и. а. категоријаларыны гејри-тәнгиди сурәтдә, дәјәр мүнасибәтинин сон адекват ифадәси кими тәтбиг етдији үчүн, сонра көрәчәји-

миз кими, һәлледилмәз зиддијјәтләр ичиндә долашыб галмыш вә еjни заманда, бир принсип олараг һадисәләрин анчаг заһири көрүнүшүнү гәбул едән вулгар сијаси игтисадын бајағы фикирләри үчүн мөһкәм әмәлијјат базиси јаратмышдыр.

Һәр шејдән әввәл көрәк, иш гүввәсинин дәјәри вә гијмәти өз дәјишилмиш формасында нә сурәтдә әмәк һаггы шәклиндә ифадә олунур.

Билдијимиз кими, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри һесабландыгда, фәһләнин мүәјјән өмүр мүддәти нәзәрдә тутулур вә иш күнүнүн мүәјјән узунлуғу бир мүддәтә мүвафиг олур. Тутаг ки, ади иш күнү 12 саат давам едир вә иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 3 шиллингдир, бу 3 шиллинг исә 6 иш саатыны тәчәссүм етдирән дәјәрин пул ифадәсидир. Әкәр фәһлә 3 шиллинг алырса, демәли, 12 саат фәалијјәтдә олан өз иш гүввәсинин дәјәрини алмыш олур. Иш гүввәсинин бу күндәлик дәјәрини инди бир күнлүк әмәјин дәјәри шәклиндә ифадә етсәк, белә бир формула аларыг: он ики саатлыг әмәјин дәјәри 3 шиллингдир. Беләликлә, иш гүввәсинин дәјәри әмәјин дәјәрини вә ја—пул илә ифадә олунса—онун зәрури гијмәтини мүәјјән етмиш олур. Әкәр иш гүввәсинин гијмәти онун дәјәриндән артыг вә ја әскик олурса, онда әмәјин гијмәти дә онун дәјәри адланан шејдән артыг вә ја әскик олур.

Әмәјин дәјәри иш гүввәси дәјәринин анчаг иррасионал ифадәси олдуғундан, өзлүјүндә ајдындыр ки, әмәјин дәјәри әмәјин јени јаратдығы дәјәрдән һәмишә аз олмалыдыр, чүнки капиталист һәмишә иш гүввәсини, онун өз дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн зәрури олдуғундан артыг мүддәт фәалијјәтдә олмаға мәчбур едир. Јухарыда кәтирдијимиз мисалда 12 саат фәалијјәтдә олан иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдир вә бу дәјәри тәкрар истеһсал етмәк үчүн иш гүввәси 6 саат фәалијјәтдә олмалыдыр. Һалбуки јени истеһсал олунмуш дәјәр 6 шиллингдир, зира иш гүввәси фе'лән 12 саат фәалијјәтдә олмушдур; онун јени јаратдығы дәјәр исә, иш гүввәсинин өз дәјәриндән асылы дејил, иш гүввәсинин фәалијјәт мүддәтиндән асылыдыр. Беләликлә биз, илк бахышда мә'насыз көрүнән белә бир нәтичә алмыш олуруг ки, 6 шиллинглик дәјәр јарадан әмәјин өз дәјәри 3 шиллингдир[27].

Сонра биз көрүрүк ки, иш күнүнүн өдәнилмиш һиссәсини, јә'ни алты саатлыг әмәји ифадә едән 3 шиллинглик дәјәр, бүтүн он ики саатлыг иш күнүнүн, о чүмләдән өдәнилмәмиш

---

[27]) *Муғајисә ет*: „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир". Берлин, 1859, сәһ. 40; бурада мән дејирәм ки, капиталын тәдгиги ашағыдакы проблеми һәлл етмәлидир: „Нечә олур ки, анчаг иш вахты илә мүәјјән олунан мүбадилә дәјәринә әсасланан истеһсал нәтичәсиндә әмәјин мүбадилә дәјәри әмәјин мәһсулунун мүбадилә дәјәриндән ашағы олур?" [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 48].

алты саатлыг әмәјин дәјәри вә ја гијмәти кими мејдана чыхыр. Беләликлә, әмәк һаггы формасы иш күнүнүн зәрури вә изафи әмәјә, өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш әмәјә бөлүнмәсинин бүтүн изләрини силиб јох едир. Әмәјин бүтөвү өдәнилмиш әмәк кими мејдана чыхыр. Бијар әмәји шәраитиндә тәһкимли кәндлинин өзүнә сәрф етдији әмәк илә мүлкәдара сәрф етдији ичбари әмәји һисслә гавранылан бир тәрздә, мәкан вә заман е'тибары илә бир-бириндән фәргләнир. Гул әмәји шәраитиндә иш күнүнүн һәтта, гулун јалныз өз јашајыш васитәләринин дәјәрини өдәдији вә фе'лән анчаг өзү үчүн ишләдији һиссәси дә саһибкара сәрф едилән әмәк кими көрүнүр. Гулун әмәјинин бүтөвү өдәнилмәмиш әмәк кими көрүнүр[28]. Муздлу әмәк системиндә исә, әксинә, изафи әмәк, јахуд өдәнилмәмиш әмәк дә өдәнилмиш кими мејдана чыхыр. Орада мүлкијјәт мүнасибәти гулун өзү үчүн сәрф етдији әмәји пәрдәләјир, бурада пул мүнасибәти муздлу фәһләнин һавајы әмәјини пәрдәләјир.

Буна көрә дә, иш гүввәсинин дәјәри вә гијмәтинин әмәк һаггы формасына, јә'ни әмәјин өзүнүн дәјәри вә гијмәти формасына чеврилмәсинин һәллледичи әһәмијјәтә малик олмасы ајдындыр. Һәгиги мүнасибәти пәрдәләјән вә заһирдә тамамилә әкс бир мүнасибәт көркәми јарадан бу тәзаһүр формасы елә бир тәмәлдир ки, һәм фәһләнин, һәм дә капиталистин бүтүн һүгуг тәсәввүрләри, капиталист истеһсал үсулундакы бүтүн сахтакарлыглар, һәмин үсулун доғурдуғу бүтүн азадлыг иллүзијалары вә вулгар сијаси игтисадын бүтүн мәддаһлыг һијләләри бу тәмәлә әсасланыр.

Әмәк һаггынын сиррини ачмаг үчүн бүтүн дүнја тарихинә чохлу вахт лазым кәлдији һалда, бу тәзаһүр формасынын зәрурәтини, raisons d'être [мә'насыны, әсасыны] баша дүшмәкдән асан һеч бир шеј ола билмәз.

Капитал илә әмәк арасындакы мүбадилә әввәлчә тамамилә, һәр чүр башга бир әмтәәнин алынмасы вә сатылмасы кими гавранылыр. Алычы бир мәбләғ пул, сатычы исә пулдан фәргли олан бир шеј верир. Јуридик шүур бурада, олса-олса анчаг мадди фәрг көрүр ки, бу да ашағыдакы јуридик еквивалент формулалары илә ифадә олунур: «do ut des», «do ut facias», «facio ut des» вә facio ut facias» [«мән бир шеј верирәм ки, әвәзиндә сән бир шеј верәсән», «мән бир шеј верирәм ки, әвәзиндә сән бир иш көрәсән», «мән бир иш көрүрәм ки, әвәзиндә

[28]) Лондон фритредерләринин ахмагчасына садәдиллик көстәрән органы „Morning Star" Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси заманы даим, инсан үчүн мүјәссәр олдуғу гәдәр бөјүк бир мә'нәви һиддәтлә инандырырды ки, „Конфедератив Штатларда"[158] зәнчиләр тамамилә һавајы ишләјирләр. Јахшы оларды о, белә бир зәнчинин күндәлик хәрчини, мәсәлән, Лондон Ист-Ендиндә ишләјән азад бир фәһләнин күндәлик хәрчи илә мүгајисә едәјди.

сән бир шеј верәсән» вә «мән бир иш көрүрәм ки, әвәзиндә сән бир иш көрәсән»].

Сонра: мүбадилә дәјәри илә истеһлак дәјәри өзлүјүндә ортаг өлчүлү кәмијјәтләр олмадыгларына көрә, «әмәјин дәјәри», «әмәјин гијмәти» ифадәләри дә, мисал үчүн, «памбығын дәјәри», «памбығын гијмәти» ифадәләриндән чох иррасионал көрүнмүр. Буна үстәлик белә бир чәһәт дә вар ки, фәһлә анчаг әмәјини сәрф етдикдән сонра һагг алыр. Тә'дијә васитәси олан пул, верилән шејин дәјәрини вә ја гијмәтини вә, демәли, бу һалда, сәрф олунмуш әмәјин дәјәрини вә ја гијмәтини кечмиш тарихлә реаллашдырыр. Нәһајәт, фәһләнин капиталистә вердији «истеһлак дәјәри» һәгигәтдә иш гүввәси дејил, иш гүввәсинин функсијасыдыр, мүәјјән бир фајдалы әмәкдир, дәрзинин, чәкмәчинин, әјиричинин вә башгаларынын әмәјидир. Дикәр тәрәфдән, һәмин әмәјин дәјәр јарадан үмуми бир үнсүр олмасы,—әмәји бүтүн башга әмтәәләрдән фәргләндирән бу хассә,—ади дүшүнчәдән јајыныр.

Әкәр биз өз он ики саатлыг әмәји мүгабилиндә, алты саатлыг әмәклә истеһсал олунан бир дәјәр, мәсәлән, 3 шиллинг алан фәһләнин нөгтеји-нәзәрини көтүрсәк, бу фәһләнин нәзәриндә он ики саатлыг әмәк доғрудан да анчаг, 3 шиллинги сатын алмаг үчүн васитәдир. Фәһләнин иш гүввәсинин дәјәри, онун адәт етдији јашајыш васитәләринин дәјәри илә бирликдә дәјишилә биләр: 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг ола биләр, 3 шиллингдән ениб 2 шиллинг ола биләр, јахуд, иш гүввәсинин дәјәри дәјишилмәдији һалда онун гијмәти, тәләб вә тәклифин артыб-әскилмәси үзүндән галхыб 4 шиллинг вә ја ениб 2 шиллинг ола биләр;—бүтүн бу һалларда фәһлә ејнилә 12 саатлыг әмәк верир. Буна көрә дә фәһләнин алдығы еквивалентин кәмијјәтиндәки һәр бир дәјишиклик лабүд сурәтдә она, өз 12 иш саатынын дәјәриндә вә ја гијмәтиндә баш верән бир дәјишиклик кими көрүнүр. Бу чәһәт, иш күнүнү сабит кәмијјәт кими көтүрән А. Смитин[29] әкс бир сәһв етмәсинә сәбәб олмушдур: о иддиа едир ки, јашајыш васитәләринин дәјәринин дәјишилмәсинә бахмајараг, әмәјин дәјәри сабитдир, буна көрә дә ејни иш күнү фәһлә үчүн чох вә ја аз мигдар пулда ифадә олуна биләр.

Дикәр тәрәфдән, капиталисти көтүрәк. О истәјир ки, мүмкүн гәдәр аз пула мүмкүн гәдәр чох әмәк әлдә етсин. Буна көрә дә капиталисти фе'лән анчаг, иш гүввәсинин гијмәти илә бу гүввәнин фәалијјәти нәтичәсиндә јарадылан дәјәр арасындакы фәрг марагландырыр. Лакин о, бүтүн әмтәәләри мүмкүн

[29]) А. Смит јалныз тәсадүфи олараг, ишәмузд әмәк һаггындан бәһс едиркән, иш күнүнүн дәјишилмәсинә ишарә едир.

гәдәр учуз алмаға чалышыр вә өз мәнфәәтинин мәнбәјини һәмишә садәчә алдатмагда, учуз алыб баһа сатмагда көрүр. Демәли, о гәтијјән баша дүшмүр ки, һәгигәтдә әмәјин дәјәри кими бир шеј мөвчуд олсајды вә о доғрудан да бу дәјәри өдәсә иди, онда һеч бир капитал мөвчуд ола билмәзди, онун пулу капитала чеврилә билмәзди.

Һәм дә әмәк һаггынын керчәк һәрәкәти заһирән белә бир сүбут јарадыр ки, куја иш гүввәсинин дәјәри дејил, онун функсијасынын дәјәри, јә'ни әмәјин өзүнүн дәјәри өдәнилир. Бу һаллары биз ики бөјүк група топлаја биләрик. Биринчи: иш күнүнүн узунлуғу дәјишилдикдә онунла бирликдә әмәк һаггы да дәјишилир. Ејни дәрәчәдә һаглы олараг белә бир нәтичә чыхармаг оларды ки, машынын дәјәри дејил, онун әмәлијјатларынын дәјәри өдәнилир, чүнки машынын да бир һәфтәлијә ичарә едилмәси онун бир күнлүјә ичарә едилмәсиндән баһадыр. Икинчиси: ејни вәзифәләри ифа едән мүхтәлиф фәһләләрин әмәк һаггындакы фәрди фәргләр. Бу фәрди фәргләрә биз гул әмәји системиндә дә тәсадүф едирик, лакин бурада иш гүввәси олдуғу кими, тамамилә ачыг сатылыр вә һәмин фәргләр иллүзија јаранмасы үчүн әсас ола билмир. Фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, гул әмәји системиндә кејфијјәтчә орта сәвијјәдән јухары олан иш гүввәсинин хејри вә кејфијјәтчә орта сәвијјәдән ашағы олан иш гүввәсинин зәрәри гулдара, муздлу әмәк системиндә исә фәһләнин өзүнә дәјир, чүнки муздлу әмәк системиндә иш гүввәсини сатан фәһләнин өзүдүр, гул әмәји системиндә исә үчүнчү шәхс.

Бурасы да гејд едилмәлидир ки, «әмәјин дәјәри вә гијмәти» вә ја «әмәк һаггы» кими тәзаһүр формаларындан бәһс олундугда, тәзаһүр едән әсил мүнасибәтдән фәргли олараг,—иш гүввәсинин дәјәри вә гијмәтиндән фәргли олараг,—үмумијјәтлә һәр чүр тәзаһүр формасы илә бу формаларын архасында кизләнмиш өз әсасы һаггында дејилән ејни шеји сөјләмәк олар. Биринчиләр сәтһи тәфәккүр формалары олуб, билавасигә өзлүјүндә мејдана кәлир, икинчи исә анчаг елми тәдгигатла ашкара чыхарыла биләр. Классик сијаси игтисад ишин әсил чәһәтинә чох јахынлашыр, лакин буну шүурла ифадә етмир. О өз буржуа чилдиндән чыхмаса буну едә дә билмәз.

ОН СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

ВАХТАМУЗД ӘМӘК ҺАГГЫ

Әмәк һаггынын өзү дә чох мүхтәлиф формалар алыр вә сијаси игтисад дәрсликләриндә бу хүсусда һеч бир мә'лумат јохдур, зира мәсәләнин мадди чәһәтинә кобуд бир тәәшшүг көстәрән бу дәрсликләр һәр чүр форма фәргинә е'тинасыз јанашыр. Лакин бүтүн бу формаларын тәсвири, әмәк һаггына даир хүсуси тә'лим саһәсинә аиддир вә, демәли, бу әсәрин гаршысында дуран бир вәзифә дејилдир. Бурада ики һөкмран әсас форманын анчаг гысача нәзәрдән кечирилмәси мүнасиб олар.

Хатырымызда олдуғу кими, иш гүввәси һәмишә мүәјјән мүддәтә сатылыр. Буна көрә дә иш гүввәсинин күндәлик дәјәринин, онун һәфтәлик вә и. а. дәјәринин билаваситә ифадә олундуғу чеврилмиш форма «вахтамузд әмәк һаггы» формасыдыр, јә'ни күндәлик вә и. а. әмәк һаггыдыр.

Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, иш гүввәси гијмәтинин вә изафи дәјәрин дәјишилмәси ганунлары,—он бешинчи фәсилдә шәрһ едилән бу ганунлар, ади форма дәјишиклији васитәси илә әмәк һаггы ганунларына чеврилир. Ејнилә дә, иш гүввәсинин мүбадилә дәјәри илә бу дәјәрин чеврилдији јашајыш васитәләри күтләси арасындакы фәрг инди номинал әмәк һаггы илә реал әмәк һаггы арасындакы фәрг шәклиндә тәзаһүр едир. Мүһүм форма һаггында сөјләниләнләрин һамысыны тәзаһүр формасы барәсиндә тәкрар етмәк артыг оларды. Буна көрә дә биз, вахтамузд әмәк һаггына характеристика верән бә'зи чәһәтләри көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик.

Фәһләнин өз күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәји мүгабилиндә алдығы пул мәбләғи[30], онун номинал әмәк һаггынын, јә'ни дәјәрчә ифадә олунмуш әмәк һаггынын мәбләғини тәшкил

[30] Бурада пулун өзүнүн дәјәри һәр јердә сабит фәрз олунур.

едир. Лакин ајдындыр ки, иш күнүнүн узунлуғундан асылы олараг, јә'ни фәһләнин һәр күн сәрф етдији әмәјин мигдарындан асылы олараг ејни мигдар күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггы, әмәк үчүн чох мүхтәлиф гијмәт тәшкил едә биләр, јә'ни ејни мигдар әмәк үчүн чох мүхтәлиф пул мәбләғләри тәшкил едә биләр[31]. Беләликлә, вахтамузд әмәк һаггы шәраитиндә, әмәк һаггынын—күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггынын—үмуми мәбләғи илә әмәјин гијмәти арасындакы фәрги билмәк лазымдыр. Лакин мә'лум бир мигдар әмәјин бу гијмәтини, јахуд пул дәјәрини нечә тапмалы? Әкәр биз иш гүввәсинин орта һесабла көтүрүлән күндәлик дәјәрини орта иш күнүндәки саатлара бөлсәк, әмәјин орта гијмәтини тапмыш оларыг. Тутаг ки, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри, мисал үчүн, 3 шиллингдир вә ја 6 иш сааты әрзиндә јени јарадылмыш дәјәрдән ибарәтдир, иш күнү исә 12 саат давам едир, онда бир саатлыг әмәјин гијмәти $= \frac{3 \text{ шилл.}}{12} = 3$ пенс. Иш саатынын бу јолла тапылан гијмәти. әмәјин гијмәти үчүн өлчү ваһиди олур.

Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин гијмәти даим дүшсә дә, күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггы сабит гала биләр. Мәсәлән, әкәр ади иш күнү 10 саат давам едир вә иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 3 шиллингдирсә, онда иш саатынын гијмәти $3^3/_5$ пенсдир; әкәр иш күнү узаныб 12 саата чатса, онда иш саатынын гијмәти 3 пенсә дүшәчәк, иш күнү 15 саата чатдыгда исә ениб $2^2/_5$ пенс олачагдыр. Буна бахмајараг күндәлик вә һәфтәлик әмәк һаггы дәјишилмәз галачагдыр. Әксинә, әмәјин гијмәти дәјишилмәз галса да вә ја һәтта ашағы дүшсә дә, буна бахмајараг, күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы арта биләр. Мәсәлән, иш күнү он саат, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри исә 3 шиллинг олдугда, иш саатынын гијмәти $3^3/_5$ пенс олачаг. Әкәр ишин һәчми артдығына көрә фәһлә, әмәјин гијмәти ејни галмагла күндә 12 саат ишләмәли олса, онда әмәјин гијмәтиндә һеч бир дәјишиклик баш вермәдән фәһләнин әмәк һаггы артыб 3 шиллинг $7^1/_5$ пенсә чатачагдыр. Әмәјин екстенсив кәмијјәти дејил, интенсив кәмијјәти артдыгда да, јенә ејни нәтичә алынмыш олар[32]. Буна көрә номинал

---

[31] „Әмәјин гијмәти мүәјјән мигдар әмәк үчүн верилән мәбләғдир“ (Sir *Edward West*. „Price of Corn and Wages of Labour“. London, 1826, p. 67). Уест—сијаси игтисад тарихиндә бир дөвр ачмыш олан аноним әсәрин мүәллифи: „Essay on the Application of Capital to Land“. By a Fellow of the University College of Oxford. London, 1815.

[32] „Әмәјин музду әмәјин гијмәтиндән вә сәрф едилән әмәјин мигдарындан асылыдыр... Әмәк һаггынын артмасы һеч дә һөкмән әмәјин гијмәтинин артмасы илә әлагәдар дејилдир. Иш вахты узадылдыгда вә иш чох кәркинләшдикдә, әмәјин гијмәтинин ејни галдығына бахмајараг, әмәк һаггы хејли арта биләр“ (*West*. „Price of Corn and Wages of Labour“. London, 1826, p. 67, 68, 112). Бурасыны да гејд едәк ки, Уест әсас суалдан, „әмәјин гијмәти“ нә илә мүәјјән олунур суалындан чејнәнмиш ади сөзләрлә јахасыны гуртармаға чалышыр.

күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы артмагла бәрабәр, әмәјин гијмәти олдуғу кими гала биләр вә һәтта ашағы дүшә биләр. Бир һалда ки, аилә башчысынын өзүнүн сәрф етдији әмәјә үстәлик онун дикәр аилә үзвләри дә әмәк сәрф едирләр, јухарыдакы сөзләри фәһлә аиләсинин кәлири һаггында да сөјләмәк олар. Беләликлә, әмәјин гијмәтини ашағы салмағын елә методлары вар ки, бунлар номинал күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггынын азалмасындан асылы дејилдир[33].

Үмуми ганун исә беләдир: бир күндә, бир һәфтәдә вә и. а. сәрф олунан әмәјин мигдары мә'лум олдугда, күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггынын гәдәри әмәјин гијмәтиндән асылыдыр, әмәјин гијмәти исә иш гүввәсинин дәјәри дәјишилдикдә вә ја онун гијмәти дәјәриндән артыб-әскилдикдә онунла бирликдә дәјишилир. Әксинә, әкәр әмәјин гијмәти мә'лумдурса, онда күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы күндәлик вә ја һәфтәлик әмәјин мигдарындан асылы олур.

Вахтамузд әмәк һаггынын өлчү ваһиди вә ја иш саатынын гијмәти, иш гүввәсинин күндәлик дәјәрини ади иш күнүндәки саатларын сајына бөлмәклә әлдә едилир. Тутаг ки, иш күнү 12 саатлыг әмәк тәшкил едир, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри исә 3 шиллингә, јахуд 6 иш саатынын мәһсулу олан бир дәјәрә бәрабәрдир. Бу шәраитдә иш саатынын гијмәти 3 пенс, онун јени јаратдығы дәјәр исә 6 пенс олачагдыр. Сонра, әкәр фәһләнин бир күндә 12 саатдан аз (вә ја һәфтәдә 6 күндән аз) ишләјәчәји, мәсәлән, 6 саат вә ја 8 саат ишләјәчәји фәрз едилсә, әмәјин гијмәти олдуғу кими галмагла онун алачағы күндәлик һагг чәми 2 вә ја $1^1/_2$ шиллинг олар[34]. Фәрз етдијимизә әсасән фәһлә өз иш гүввәсинин дәјәринә мутабиг олан күндәлик әмәк һаггыны истеһсал етмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәли олдуғуна көрә вә, јенә һәмин фәрзијјәјә әсасән

---

[33]) XVIII әсрдәки сәнаје буржуазијасынын фанатик мүдафиәчиси вә дәфәләрлә ситат кәтирдијимиз „Essay on Trade and Commerce“нин мүәллифи буну һисс едир; о, мәсәләни олдугча долашыг шәрһ етсә дә, дејир: „Әмәјин гијмәти дејил“ (әмәјин гијмәти дедикдә о, күндәлик вә ја һәфтәлик номинал әмәк һаггыны нәзәрдә тутур), „онун мигдары гида шејләринин вә дикәр зәрури шејләрин гијмәти илә мүәјјән олунур. Зәрури шејләрин гијмәтини кифајәт гәдәр азалтмагла сиз, әмәјин мигдарыны ејни пропорсијада азалтмыш оларсыныз... Фабрикчиләр, әмәјин номинал мигдарына тохунмадан онун гијмәтини галдырмаг вә ендирмәк үчүн мүхтәлиф јоллар олдуғуну билирләр“ (көстәрилән әсәр, сәһ. 48 вә 61). Н. У. Сениор өзүнүн ашағыдакы „Three Lectures on the Rate of Wages“ әсәриндә (London, 1830), Уестдән бир чох шеј көтүрдүјү һалда онун адыны чәкмәдән әзчүмлә дејир: „Фәһләни... марагландыран башлыча чәһәт әмәк һаггынын мигдарыдыр“ (сәһ. 15). Демәли, фәһләни марагландыран башлыча чәһәт өзүнүн вердији шеј дејил, әмәјин мигдары дејил, алдығы әмәк һаггынын номинал мәбләғи имиш.

[34]) Белә гејри-нормал, натамам ишләмәјин тә'сири, иш күнүнүн ганун васитәси илә үмуми, мәчбури сурәтдә азалдылмасынын тә'сириндән тамамилә фәрглидир. Биринчи һалдакы тә'сир иш күнүнүн мүтләг кәмијјәтинә гәтијјән тохунмур вә һәм 15 саатлыг иш күнү шәраитиндә, һәм дә 6 саатлыг иш күнү шәраитиндә ејни дәрәчә асанлыгла баш верә биләр. Биринчи һалда әмәјин нормал гијмәти фәһләнин орта һесабла 15 саат ишләдији, икинчи һалда исә орта иш күнүнүн 6 саат олдуғу фәрз олунмаг әсасында һесабланылыр. Биринчи һалда фәһлә күндә $7^1/_2$ саат, икинчи һалда исә анчаг 3 саат ишләсә, нәтичә ејни олачагдыр.

фәһлә әмәјин һәр саатынын анчаг јарысыны өзү үчүн сәрф едиб, дикәр јарысыны исә капиталист үчүн ишләдијинә көрә, ајдындыр ки, фәһлә алты саатлыг әмәк илә јарадылмыш дәјәри јалныз о заман газана биләр ки, азы 12 саат ишләмиш олсун. Әввәлләрдә биз һәдсиз ишләмәјин фәлакәтли нәтичәләр доғурдуғуну көрдүк, бурада исә, фәһләнин натамам ишләмәјә мәчбур олмасындан онун үчүн төрәнән изтирабларын мәнбәји гаршымызда ашкара чыхыр.

Әкәр әмәк һаггы саат һесабы илә верилирсә, беләликлә дә капиталистин тәәһһүдү фәһләјә мүәјјән күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы вермәкдән ибарәт олмајыб, анчаг өз истәдији заман фәһләјә иш верәчәји саатларын һаггыны өдәмәкдән ибарәтдирсә, онда капиталист фәһләнин ишләјәчәји вахты, әввәлдә бир саатлыг муздун мүәјјән едилмәсиндә, јахуд әмәјин гијмәти үчүн өлчү ваһидинин мүәјјән едилмәсиндә әсас көтүрүлән иш мүддәтинә нисбәтән гысалда биләр. Бу өлчү ваһиди $\frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәјәри}}{\text{мә'лум мигдар саатлыг иш күнү}}$ нисбәти илә мүәјјән олундуғуна көрә, ајдындыр ки, иш күнүнүн даһа мүәјјән мигдар саатдан ибарәт олмадығы тәгдирдә һәмин өлчүнүн даһа һеч бир мә'насы галмыр. Өдәнилмиш әмәк илә өдәнилмәмиш әмәк арасындакы әлагә гырылыр. Капиталист инди иш вахтыны, фәһләнин күзәранынын давамы үчүн зәрури олан гәдәрә чатдырмадан фәһләнин чанындан мүәјјән мигдар изафи әмәк чыхара биләр. О, әмәјин һәр чүр мүнтәзәмлијини поза биләр вә, анчаг өзү үчүн әлверишли олмаг хатиринә, өз кејфи вә бир дәгигәлик мәнафеји хатиринә фәһләни каһ амансызчасына һәдсиз ишләдәр, каһ да ону гисмән вә ја тамамилә ишсиз гојар. Капиталист «әмәјин нормал гијмәтини» вердијини бәһанә едәрәк иш күнүнү һәр бир норманы ашан дәрәчәдә узада биләр вә бунун мүгабилиндә фәһләјә һеч бир шеј вермәз. Буна көрәдир ки, Лондонун иншаат фәһләләри, капиталистләрин зорла онлара белә бир саат һесабы әмәк һаггы системи гәбул етдирмәк чәһдләринин (1860-чы илдә) әлејһинә чыхдыгда тамамилә ағыллы иш көрмүшдүләр. Ганун вермәк јолу илә иш күнүнә һәдд гојулмасы бу кими бијабырчылыглара сон гојурса да, машынларын рәгабәти, тәтбиг едилән фәһләләрин ихтисасындакы дәјишикликләр, гисми вә үмуми бөһранлар үзүндән фәһләнин натамам ишләмәси һалларыны, әлбәттә, арадан галдырмыр.

Күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы артдығы тәгдирдә әмәјин гијмәти номинал чәһәтдән дәјишилмәз гала биләр вә буна бахмајараг, өз нормал сәвијјәсиндән ашағы дүшә биләр. Бу һәмишә о заман олур ки, әмәјин гијмәти, јә'ни иш саатынын

гијмәти сабит галдығы һалда иш күнү өз ади узунлуг һәддини ашыб кечир. Әкәр $\frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәјәри}}{\text{иш күнү}}$ кәсриндә мәхрәч артырса, сурәт даһа сүр'әтлә артыр. Иш гүввәсинин ишләниб түкәнмәси нәтичәсиндә онун дәјәри, өзүнүн фәалијјәт мүддәти илә бирликдә вә бу фәалијјәт мүддәтинә нисбәтән даһа сүр'әтли бир пропорсијада артыр. Буна көрә дә, ганун васитәси илә иш вахтына һәдд гојулмадығы вә вахтамузд әмәк һаггы системинин кениш тәтбиг едилдији бир чох истеһсал саһәләриндә белә бир адәт әмәлә кәлмишдир ки, анчаг мүәјјән бир һәддә гәдәр, мәсәлән он саатлыг әмәк сәрфи гуртарана гәдәр давам едән иш күнү нормал («normal working day» [«нормал иш күнү»], «the day's work [«күндәлик иш»] вә ја «the regular hours of work» [«мүнтәзәм әмәк саатлары»]) һесаб олунур. Иш күнүнүн бу һәдди ашан гисми иш мүддәтиндән артыг вахт (overtime) һесаб олунур вә онун һәр сааты јүксәк дәрәчә илә (extra pay) өдәнилир, һәрчәнд бу јүксәк дәрәчә чох вахт лап чүз'и олур[35]. Нормал иш күнү бурада һәгиги иш күнүнүн анчаг бир һиссәсини тәшкил едир вә бүтүн ил боју һәгиги иш күнү чох вахт нормал иш күнүндән узун олур[36]. Иш күнүнүн узунлуғу мүәјјән нормал һәдди ашдыгда әмәјин гијмәтинин артмасы Британија сәнајесинин мүхтәлиф саһәләриндә елә бир характер дашыјыр ки, нормал вахт дејилән мүддәт әрзиндә әмәјин гијмәтинин ашағы олмасы фәһләни, әкәр о үмумијјәтлә кифајәт гәдәр әмәк һаггы алмаг истәјирсә, иш мүддәтиндән артыг вахт ишләмәјә мәчбур едир, зира бу артыг вахт үчүн јахшы һагг верилир[37]. Иш күнүнүн ганун ва-

---

[35]) „Иш мүддәтиндән артыг вахт үчүн верилән әмәк һаггынын нормасы" (кружева истеһсалында) „о гәдәр аздыр—һәр саатына $^1/_2$ вә и. а. пенсдир—ки, иш мүддәтиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә фәһләнин сәһһәтинә вә иш габилијјәтинә вурулан чох бөјүк зәрәрлә әсла мүгајисәјә кәлмәз... Һәм дә бу васитә илә газанылан азачыг әлавә әмәк һаггынын һамысыны, әлавә гида васитәләринә сәрф етмәк лазым кәлир" („Children's Employment Commission. 2nd Report", p. XVI, № 117).

[36]) Мәсәлән, дивар кағызы истеһсалында фабрик гануну бу јахынларда тәтбиг едиләнәдәк елә иди. „Биз наһар үчүн тәнәффүсә чыхмадан ишләјирик, белә ки, бизим $10^1/_2$ саатлыг иш күнүмүз күнортадан сонра саат 4—30 дәгигәдә гуртарыр вә бундан сонра көрдүјүмүз ишләр иш мүддәтиндән артыг вахт һесаб олунур ки, бу да чох аз һалларда ахшам саат 6-дан тез гуртарыр; беләликлә биз әслиндә бүтүн ил боју иш мүддәтиндән артыг ишләјирик" (ч-б Смитин вердији ифадәләр. „Children's Employment Commission. 1st Report", p. 125).

[37]) Мәсәлән, Шотландија ағартмаханаларында: „Шотландијанын бә'зи јерләриндә" (1862-чи ил фабрик гануну тәтбиг едиләнәдәк) „бу сә наједә иш мүддәтиндән артыг ишләмәк системи тәтбиг едилирди, јә'ни 10 саатлыг әмәк нормал иш күнү һесаб олунурду. Бу вахт үчүн фәһлә 1 шиллинг 2 пенс алырды. Лакин бунун үстүнә һәр күн 3 саатдан 4 саата гәдәр артыг иш вахты кәлир вә бунун һәр саатына 3 пенс верилирди. Бу системин нәтичәси белә олду: анчаг нормал иш вахтында ишләјән бир фәһлә һәфтәдә јалныз 8 шиллинг ала билирди... Иш мүддәтиндән артыг ишләмәјән фәһләнин әмәк һаггы кифајәт етмирди" („Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863", p. 10). „Иш мүддәтиндән артыг ишләмәк үчүн верилән јүксәк әмәк һаггы фәһләни ширникдирир вә о бундан имтина едә билмир" („Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1848", p. 5). Лондон Ситисиндәки чилдханада 14—15 јашында чохлу чаван гыз ишләдилир, һәм дә онлар шакирдлик мүгавиләси әсасында ишләјирләр, онлар үчүн мүәјјән гәдәр иш сааты тә'јин олунур. Буна бахмајараг онлар һәр ајын сон һәфтәсини ахшам саат 10, 11, 12-јәдәк, һәтта кечә саат 1-әдәк, јашда

ситәси илә мәһдудлашдырылмасы бу јахшы һагг алмаг имканына сон гојмуш олур[38].

Белә бир факт һамыја мә'лумдур ки, бир сәнаје саһәсиндә иш күнү нә гәдәр узун олса, әмәк һаггы бир о гәдәр ашағы олур[39]. Фабрик мүфәттиши А. Редгрејев буну, 1839-чу илдән 1859-чу иләдәк ијирми ил әрзиндә мүхтәлиф истеһсалларын мүгајисәли ичмалында көстәрир; һәм дә мә'лум олур ки, он саатлыг иш күнү ганунунун аид едилдији фабрикләрдә әмәк һаггы јүксәлмиш, фәһләләрин күндә 14—15 саат ишләдији фабрикләрдә исә ашағы дүшмүшдүр[40].

«Әмәјин гијмәти мә'лум олдуғу шәраитдә күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы сәрф олунмуш әмәјин мигдарындан асылыдыр» дејән ганундан биринчи нөвбәдә белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин гијмәти нә гәдәр аз олса, бир о гәдәр артыг әмәк сәрф олунмалы вә ја иш күнү бир о гәдәр узун олмалыдыр ки, фәһлә үчүн һеч олмазса ән чүз'и орта әмәк һаггы тә'мин едилмиш олсун. Әмәјин гијмәтинин ашағы олмасы иш вахтынын узадылмасына сәбәб олур[41].

Лакин, әксинә дә олур, иш вахтынын узанмасы, әмәјин гијмәтинин ашағы дүшмәсинә, бунунла да бирликдә күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

$$\text{Әмәјин гијмәти} = \frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәјәри}}{\text{мә'лум мигдар саатлыг иш күнү}}$$

кәсри илә верилән тә'рифдән мә'лум олур ки, һеч бир әвәз верилмәдији тәгдирдә иш күнүнүн узадылмасы өзлүјүндә әмәјин гијмәтини ашағы салыр. Лакин иш күнүнү капиталистин хејли мүддәт узатмасына имкан верән шәраитин өзү әмәјин гијмәтини капиталистин номинал чәһәтдән дә ашағы салмасына имкан верир

өзләриндән бөјүк фәһләләрлә бир јердә, чох мүхтәлиф адамларын ичиндә ишләјирләр. „Саһибкарлар онлары јүксәк әмәк һаггы илә вә јахшы ахшам јемәји үчүн пул вермәклә тамаһсыландырырлар (tempt)“, ахшам јемәјини гызлар гоншулугдакы мејханалардан алырлар. Бу васитә илә һәмин „чаван мәлаикәләр“ арасында интишар етдирилән бөјүк әхлагсызлығын („Children's Employment Commission. 5th Report“, p. 44, № 191) күнаһыны онларын хејли библија вә нәсиһәтамиз китаблар чилдләмәк кими саваб иш көрмәси јујуб апарыр.

[38]) Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, јенә орада. Лондон иншаат фәһләләри 1860-чы илдәки бөјүк тә'тил вә локаут заманы вәзијјәти тамамилә дүзкүн баша дүшүб демишдиләр ки, саат һесабы илә әмәк һаггы верилмәсинә анчаг ашағыдакы шәртлә разыдырлар: 1) иш саатынын гијмәти илә бәрабәр иш күнү үчүн дә 9 вә 10 саатлыг норма гојулмалыдыр, һәм дә 10 саатлыг иш күнүндә һәр саатын гијмәти 9 саатлыг иш күнүндәкиндән артыг олмалыдыр; 2) нормал иш күнүндән артыг олан һәр саат, артыг иш вахты һесаб олунуб она јүксәк гијмәтлә һагг верилмәлидир.

[39]) „Һабелә о да чох јахшы мә'лумдур ки, иш күнүнүн адәтән узун олдуғу јерләрдә әмәк һаггы да адәтән ашағы олур“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 9). „Аз мигдар јашајыш васитәләри әлдә едән әмәјин мүддәти әксәр һалларда һәддән артыг узун олур“ („Public Health. 6th Report“, 1864, p. 15).

[40]) „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860“, p. 31, 32.

[41]) Мәсәлән, Инкилтәрәдә мых истеһсалында сәнәт үсулу илә ишләјән фәһләләр әмәјин гијмәти ашағы олдуғуна көрә, ән чүз'и һәфтәлик әмәк һаггы ала билмәк үчүн күндә 15 саат ишләмәли олурдулар. „Фәһлә 11 пенс вә ја 1 шиллинг газана билмәк үчүн һәр күн узун саатлар арамсыз ишләмәлидир, һәм дә бу мәбләғин 2 ½—3 пенси аләтләрин ишләниб јејилмәсинә, јаначаға вә дәмир туллантысына кедир“ („Children's Employment Commission. 3rd Report“, p. 136, № 671). Ејни иш мүддәти әрзиндә чалышан гадынлар һәфтәдә чәми 5 шиллинг газанырлар (јенә орада, сәһ. 137, № 674).

вә ән нәһајәт ону бу чүр ашағы салмаға мәчбур едир, та о замана гәдәр ки, чохалан иш саатларынын үмуми гијмәти, јә'ни күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы азалыр. Бурада ики чәһәти көстәрмәк кифајәтдир. Әкәр бир адам бир јарым вә ја ики адамын ишини көрмәјә башлајырса, онда базардакы иш гүввәси тәклифи дәјишилмәз галса да, әмәк тәклифи артмыш олур. Фәһләләр арасында бу сурәтлә рәгабәт јаранмасынын нәтичәси олараг капиталист әмәјин гијмәтини ашағы салмаг имканы әлдә едир, әмәјин гијмәтинин ашағы дүшмәси исә јенә капиталистә иш вахтыны даһа да артырмаг имканы верир[42]. Лакин бу гејри-нормал мигдарда, јә'ни орта ичтимаи сәвијјәни ашан мигдарда һавајы әмәк әлдә етмәк имканы чох кечмәдән капиталистләрин өзләринин арасында рәгабәт аләтинә чеврилир. Әмтәә гијмәтинин бир һиссәси әмәјин гијмәтиндән ибарәтдир. Лакин әмәјин гијмәтинин өдәнилмәмиш һиссәси әмтәәнин гијмәтиндә нәзәрә алынмаја да биләр. Ону алычыја бағышламаг олар. Рәгабәтин тә'сири алтында атылан илк аддым бундан ибарәт олур. Јенә дә һәмин рәгабәтин атмаға мәчбур етдији икинчи аддым ондан ибарәтдир ки, иш күнүнү узатмагла әлдә едилән гејри-нормал изафи дәјәрин һеч олмазса бир һиссәси әмтәәнин сатыш гијмәтиндән чыхылмыш олсун. Беләликлә әмтәәнин гејри-нормал дәрәчәдә ашағы олан сатыш гијмәти әмәлә кәлир; бу гијмәт әввәлчә ајры-ајры һалларда јараныр, сонра исә, јаваш-јаваш сабитләшир вә ону әввәлләрдә доғурмуш олан чүз'и әмәк һаггы вә һәддән артыг иш вахты үчүн даими бир әсас олур. Биз бурада бу һәрәкәти анчаг өтәри гејд едирик, чүнки рәгабәтин тәһлили һәләлик бизим вәзифәмизә дахил дејилдир. Буна бахмајараг, јенә бир дәгигәлијә капиталистин өзүнә сөз верәк.

«Бирминкемдә саһибкарлар арасында о гәдәр бөјүк рәгабәт вардыр ки, бизләрдән чохумуз бир саһибкар олмаг е'тибары илә етдијимиз һәрәкәтләри башга шәраитдә етсәјдик өзүмүз бу һәрәкәтләримиздән хәчаләт чәкәрдик; лакин јенә дә бу јол илә артыг пул әлдә едилә билмир (and yet no more money is made), бундан анчаг чамаат хејир көрүр»[43].

Лондондакы ики категорија чөрәкчиләри хатырлајаг; бунларын бир гисми чөрәји там гијмәтинә (the «fullpriced» bakers) сатыр, дикәр гисми исә нормал гијмәтиндән ашағы сатыр («the underpriced», «the undersellers»). «Fullpriced» өз рәгибләрини парламент истинтаг комиссијасы гаршысында ашағыдакы сөзләрлә ифша едирләр:

---

[42]) Мәсәлән, бир фабрик фәһләси тә'јин олунмуш узун иш саатлары әрзиндә ишләмәк истәмәзсә, „тезликлә о, истәнилдији гәдәр ишләмәјә һазыр олан бир башгасы илә әвәз едиләр вә беләликлә ишдән чыхарылмыш олар“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“. Evidence, p. 39, № 58). „Әкәр... бир адам ики адамын ишини ичра едирсә... онда мәнфәәт нормасы адәтән јүксәлир... чүнки әлавә әмәк тәклифи әмәјин гијмәтини ашағы салыр“ (*Senior*. Three Lectures on the Rate of Wages“. London, 1830, p. 15).

[43]) „Children's Employment Commission. 3rd Report“. Evidence. p. 66, № 22.

«Онлар анчаг она көрә гала билирләр ки, әввәлән» (гатгылы чөрәк сатыб) «чамааты алдадырлар вә, икинчиси, она көрә гала билирләр ки, өз адамларыны он ики саатлыг әмәк һаггы мүгабилиндә 18 саат ишләдирләр... Өз рәгибләри илә мүбаризәдә онлар фәһләләрин өдәнилмәмиш әмәјини (the unpaid labour) силаһ едирләр... Чөрәкчихана саһибләри арасындакы рәгабәт кечә әмәјинин арадан галдырылмасыны чәтинләшдирир. Өз чөрәјини, унун гијмәти дәјишилмәклә бирликдә дәјишилән истеһсал хәрчләриндән ашағы сатан underseller зәрәр чәкмир, чүнки өз фәһләләрини артыг ишләмәјә мәчбур едир. Әкәр мән фәһләләри анчаг он ики саат, гоншум исә 18 вә ја 20 саат ишләдирсә, онда әмтәәнин сатыш гијмәти мәсәләсиндә гоншум, әлбәттә, мәнә үстүн кәләчәкдир. Әкәр фәһләләр иш мүддәтиндән артыг ишләдикләри вахтын һаггыны тә'кидлә тәләб едә билсәјдиләр, бу кәләкләрә тезликлә сон гојулмуш оларды... Undersellers чөрәкчиләрин ишләтдији фәһләләрин хејли һиссәси харичиләрдән, ушаглардан вә башга бу кимиләриндән ибарәтдир ки, бунлар, әлдә едә билдикләри һәр чүр әмәк һаггына гане олмаға мәчбурдурлар»[44].

Бу ачы шикајәтләнмә бир дә о чәһәтдән марағлыдыр ки, капиталистин бејниндә истеһсал мүнасибәтләринин анчаг заһири көрүнүшүнүн әкс етдијини көстәрир. Капиталистә мә'лум дејилдир ки, әмәјин нормал гијмәти дә јенә мүәјјән мигдар өдәнилмәмиш әмәк олмасыны тәләб едир вә онун әлдә етдији мәнфәәтин нормал мәнбәји мәһз һәмин өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир. Изафи иш вахты катеторијасы капиталистин нәзәриндә һеч көкүндән мөвчуд дејилдир, чүнки изафи иш вахты нормал иш күнүнә дахилдир вә капиталист белә зәнн едир ки, күндәлик әмәк һаггы вермәклә иш күнүнүн бүтүн һаггыны вермиш олур. Лакин капиталист билир ки, фәһләни иш вахтындан артыг да ишләтмәк олар, иш күнүнү әмәјин ади гијмәтинә мүтабиг олан һәддән о јана узатмаг мүмкүндүр. Капиталист әмтәәнин сатыш гијмәтини ади сәвијјәдән ашағы салан өз рәгибләриндән бәһс едилдикдә һәтта, иш вахтындан артыг көрдүрүлән иш үчүн әлавә әмәк һаггы (extra pay) верилмәсини исрарла тәләб едир. Лакин о јенә дә билмир ки, ади иш саатынын гијмәти өдәнилмәмиш әмәклә әлагәдар олдуғу кими, бу әлавә әмәк һаггы да өдәнилмәмиш әмәклә әлагәдардыр. Мәсәлән, тутаг ки, он ики саатлыг иш күнүнүн һәр саатынын гијмәти 3 пенс тәшкил едир, јә'ни $^1/_2$ саатлыг әмәк әрзиндә јарадылмыш дәјәрә бәрабәрдир, иш вахтындан сонракы һәр иш саатынын гијмәти исә 4 пенсдир, јә'ни $^2/_3$ иш сааты әрзиндә јарадылмыш дәјәрә бәрабәрдир. Белә олдугда капиталист биринчи һалда иш саатынын јарысыны, икинчи һалда исә үчдә бирини һаваjы мәнимсәјир.

[44] „Report etc. relative to the grievances complained of by the Journeymen Bakers“. London, 1862, p. LII, орадача 479, 359, 27-чи ифадәләр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, fullpriced дә јухарыда көстәрдијимиз кими, һабелә онларын мүдафиәчиси Беннетин өзү е'тираф етдији кими, өз фәһләләрини „ахшам саат 11-дә, јахуд даһа тез ишә башлајыб, чох заман ертәси күн ахшам саат 7-јә гәдәр ишләмәјә мәчбур едирләр“ (јенә орада, сәһ. 22).

ОН ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

ДӘНӘМУЗД ӘМӘК ҺАГГЫ

Вахтамузд әмәк һаггы иш гүввәси дәјәринин вә ја гијмәтинин чеврилмиш формасы олдуғу кими, дәнәмузд әмәк һаггы да вахтамузд әмәк һаггынын чеврилмиш формасындан башга бир шеј дејилдир.

Дәнәмузд әмәк һаггы шәраитиндә мәсәлә илк бахышда елә көрүнүр ки, куја фәһләнин сатдығы истеһлак дәјәри онун иш гүввәсинин функсијасы дејил, чанлы әмәк дејил, мәһсулда маддиләшмиш әмәкдир вә куја бу әмәјин гијмәти, вахтамузд әмәк һаггы шәраитиндә олдуғу кими $\frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәјәри}}{\text{мә'лум мигдар саатлыг иш күнү}}$ кәсри илә дејил, истеһсалчынын иш габилијјәти илә мүәјјән олунур[45].

Белә бир бахышын доғрулуғуна олан е'тигады, бу әмәк һаггы формаларынын һәр икисинин ејни заманда вә јанашы сурәтдә ејни сәнаје саһәләриндә мөвчуд олмасы, тәкчә бу факт хејли зәифләтмәли иди. Мәсәлән,

«Лондон мүрәттибләри адәтән дәнәмузд әмәк һаггы алырлар, онларда вахтамузд әмәк һаггы бир истиснадыр. Әјаләтләрдәки мүрәттибләр исә,

[45]) „Дәнәмузд иш системи фәһләнин тарихиндә мүәјјән бир дөвр тәшкил едир: бу систем капиталистин ихтијарында олмаг кими бир асылы вәзијјәтдә олан ади күнәмуздчу вәзијјәти илә, јахын кәләчәкдә һәм әмәләни, һәм дә капиталисти бирликдә өз шәхсиндә тәмсил едәчәји көзләнилән кооперасија әмәләси арасында олан бир мәрһәләдир. Ишәмуздчу фәһләләр, һәтта өз саһибкарынын капиталы васитәси илә ишләдикдә дә фе'лән өзләри-өзләринин ағасыдыр“ (*John Watts*. „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies“. Manchester, 1865, p. 52, 53). Мән бу үздән ираг әсәрдән она көрә ситат кәтирирәм ки, о, мәддаһларын артыг чохдан бәри әпримиш чүрүк фикирләринин топландығы әсил бир чиркаб гујусудур. Һәмин ч-б Уотс әввәлләрдә бир оуенчи кими чыхыш едирди вә 1842-чи илдә „Facts and Fictions of Political Economists“ адлы башга бир әсәрчик нәшр етдирмишдир; бурада о, әзчүмлә, мүлкијјәти гарәт адландырыр. Анчаг бу, чохданын сөһбәтидир.

әксинә, адәтән вахтамузд әмәк һаггы алырлар вә дәнәмузд әмәк һаггы бурада истиснадыр. Лондон лиманында кәми харратлары дәнәмузд үсулу илә, Инкилтәрәнин бүтүн башга лиманларында исә вахтамузд үсулу илә әмәк һаггы алырлар»[46].

Лондондакы ејни сәррач е'малатханаларында франсызлара чох вахт дәнәмузд, инкилисләрә исә күнәмузд әмәк һаггы верилир. Дәнәмузд әмәк һаггы үсулунун үмумијјәтлә үстүн јер тутдуғу әсил фабрикләрдә ајры-ајры иш әмәлијјаты техники мүлаһизәләрә көрә истисна едилиб бунлар үчүн вахтамузд әмәк һаггы верилир[47]. Јенә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, әмәк һаггы вермәк формаларындан бири дикәринә нисбәтән капиталист истеһсалынын инкишафы үчүн даһа әлверишли ола билсә дә, әмәк һаггы формаларындакы фәрг әмәк һаггынын маһијјәтини әсла дәјишдирмир.

Тутаг ки, ади иш күнү 12 саатдыр вә бунун 6 сааты өдәнилмиш, 6 сааты исә өдәнилмәмишдир. Тутаг ки, бу иш күнү әрзиндә јарадылан дәјәр 6 шиллингә бәрабәрдир, демәли, бир иш саатында јарадылан дәјәр 6 пенсдир. Сонра, тутаг ки, тәчрүбәдән мә'лум олдуғу үзрә, орта дәрәчә интенсивлик вә маһарәтлә ишләјән вә, демәли, мәһсулун истеһсалына анчаг ичтимаи-зәрури иш вахты сәрф едән бир фәһлә 12 саат әрзиндә 24 дәнә мәһсул верир; һәм дә бу мәһсулун ајры-ајры нүсхәләрдән, јахуд парчаланмаз бүтөв бир мәһсулун өлчүлә билән һиссәләриндән ибарәт олмасынын фәрги јохдур. Бу шәраитдә һәмин 24 дәнә мәһсулун дәјәри,—бунларда олан сабит капитал һиссәси чыхылдыгда,—6 шиллинг, ајрылыгда һәр дәнәсинин дәјәри исә 3 пенс олачагдыр. Фәһлә бунун һәр дәнәсинә $1^1/_2$ пенс алыр, демәли, 12 саатда 3 шиллинг газаныр. Вахтамузд әмәк һаггы шәраитиндә фәһләнин 6 саат өзүнә, 6 саат да капиталистәми, јохса һәр саатын јарысыны өзүнә, јарысыны капиталистә ишләдијини фәрз едәчәјимизин һеч фәрги олмадығы кими, ејнилә бурада да мәһсулун һәр дәнәсинин јарысы өдәнилмиш, јарысы өдәнилмәмишдир, јахуд 12 дәнәсинин гијмәти

---

[46]) *T. I. Dunning.* „Tradès Unions and Strikes". London, 1860, p. 22.

[47]) Бу ики әмәк һаггы формасынын ејни заманда мөвчуд олмасы нәтичәсиндә фабрикчиләрин фырылдагчылыг етмәси үчүн нә дәрәчәдә әлверишли шәраит јарандығыны көстәрән бир мисал: „Фабрик 400 нәфәрә иш верир, онларын јарысы ишәмузд үсулла ишләјир вә буна көрә дә иш вахтындан артыг ишләмәкдә онларын билаваситә марагы вардыр. Галан 200 нәфәрә күнәмузд үсулу илә әмәк һаггы верилир вә онлар да ејни мүддәт ишләјир, лакин иш мүддәтләриндән артыг саатларын мүгабилиндә һеч бир шеј алмыр... Бу 200 нәфәрин күндә $^1/_2$ саат әрзиндә көрдүјү иш, бир адамын 50 саатда көрдүјү ишә вә ја бир адамын $^5/_6$ һәфтәлик ишинә бәрабәрдир; бу саһибкарын мәнимсәдији әлавә кәлирдир" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860", p. 9). „Иш вахтындан артыг ишләтмәк гајдасы кечмишдәки кими јенә дә кениш тәтбиг олунур, һәм дә чох һалда ганун өзү елә шәраит јарадыр ки, бу чинајәтин үстүнү ачмаг вә мүгәссирләрә чәза вермәк мүмкүн олмур. Мән кечәнләрдәки һесабатларымда дәфәләрлә көстәрмишәм ки,.. ишәмузд һесабы илә дејил, һәфтә һесабы илә әмәк һаггы алан фәһләләрә гаршы нә гәдәр әдаләтсизлик едилир" (Ленард Һорнер—„Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1859", p. 8, 9).

анчаг иш гүввәсинин дәјәрини өдәјир, дикәр 12 дәнәси исә изафи дәјәри тәчәссүм етдирир десәк, бунун әсла фәрги јохдур.

Дәнәмузд әмәк һаггы формасы да, вахтамузд әмәк һаггы формасы гәдәр иррасионалдыр. Мәсәлән, ики дәнә әмтәә бир иш саатынын мәһсулудур вә, демәли, ишләдилмиш истеһсал васитәләринин дәјәри чыхылдыгда һәмин ики дәнә әмтәәнин дәјәри 6 пенсдир, һалбуки фәһлә бунларын мүгабилиндә јалныз 3 пенс алыр. Һәгигәтдә дәнәмузд әмәк һаггы билаваситә һеч бир дәјәр мүнасибәти ифадә етмир. Бурада әмтәәнин һәр дәнәсинин дәјәри бу әмтәәдә тәчәссүм едән иш вахты илә өлчүлмүр, әксинә, фәһләнин сәрф етдији әмәк, һазырладығы әмтәә нүсхәләринин сајы илә өлчүлүр. Вахтамузд әмәк һаггы шәраитиндә әмәк билаваситә өзүнүн давам етдији мүддәтлә өлчүлүр, дәнәмузд әмәк һаггы шәраитиндә исә—мүәјјән мүддәт әрзиндәки әмәјин бирикдији мәһсулун мигдары илә өлчүлүр[48]. Иш вахтынын өзүнүн гијмәти нәтичә е'тибары илә: күндәлик әмәјин дәјәри = иш гүввәсинин күндәлик дәјәринә тәнлији илә мүәјјән олунур. Беләликлә, дәнәмузд әмәк һаггы вахтамузд әмәк һаггынын анчаг шәкли дәјишмиш формасыдыр.

Дәнәмузд әмәк һаггынын характерик хүсусијјәтләрини бир гәдәр әтрафлы нәзәрдән кечирәк.

Бурада әмәјин кејфијјәти әмәјин өз мәһсулу илә јохланылыр, чүнки дәнәмузд әмәк һаггы анчаг о заман тамам верилир ки, һазырланмыш мәһсул орта кејфијјәтдә олсун. Буна көрә дә дәнәмузд әмәк һаггы системи әмәк һаггыны кәсмәк үчүн вә капиталистин фырылдаг ишләтмәси үчүн түкәнмәз бир мәнбәдир.

Дәнәмузд әмәк һаггы капиталистә, әмәјин интенсивлијинин тамамилә дүрүст өлчүсүнү верир. Анчаг габагчадан мүәјјән едилмиш вә тәчрүбәдә тә'јин олунмуш мигдар әмтәәдә тәчәссүм едән иш вахты ичтимаи-зәрури иш вахты һесаб олунур, бу һесабдан да өдәнилир. Лондонун нисбәтән бөјүк дәрзи е'малатханаларында һазырланан мәһсулларын мүәјјән дәнәсинә, мәсәлән жилетә вә саирәјә бир саат, јарым саат вә бу кими вахт адлары гојулур вә һәр саат үчүн 6 пенс һагг верилир. Бир саатда һазырланан орта мәһсулун кәмијјәти тәчрүбәдән мә'лумдур. Дәб дәјишилдикдә, јамамаг иши вә и. а. олдугда һәмин ишин дәнәсинин бир саатлыг әмәјә бәрабәр олуб-олмадығы вә и. а. үстүндә саһибкарла фәһлә арасында мүбаһисә галхыр, та о замана гәдәр ки, бурада да мәсәлә јенә тәчрүбә сајәсиндә һәлл едилмиш олур. Лондонун мебел фаб-

[48]) „Әмәк һаггы ики үсул илә өлчүлә биләр: ја әмәјин мүддәти илә, ја да онун мәһсулу илә“ („Abrègè èlèmentaire des principes de l'Économie Politique“. Paris, 1796, p. 32). Бу аноним әсәрин мүәллифи Ж. Гарнједир.

рикләриндә вә саирәдә дә вәзијјәт беләдир. Әкәр фәһләнин орта иш бачарығы јохдурса, әкәр о, күндәлик мүәјјән иш минимумуну вермәк игтидарында дејилдирсә, онда фәһләни ишдән чыхарырлар[49].

Бурада әмәјин кејфијјәти вә интенсивлији әмәк һаггынын формасынын өзү илә јохландығына көрә әмәјә нәзарәт едилмәси хејли дәрәчәдә кәрәксиз олур. Одур ки, дәнәмузд әмәк һаггы һәм јухарыда тәсвир едилмиш мүасир ев әмәји системинин, һәм дә ијерархија гајдасында гурулмуш истисмар вә зүлм системинин әсасыны тәшкил едир. Бу системин ики әсас формасы вардыр. Дәнәмузд әмәк һаггы, бир тәрәфдән, капиталист илә муздлу фәһлә арасына түфејлиләрин кирмәсини, әмәјин васитәчиләр (subletting of labour) тәрәфиндән алыныб баһа сатылмасыны асанлашдырыр. Васитәчиләрин мәнфәәти анчаг, әмәјин капиталист тәрәфиндән өдәнилән гијмәти илә бу гијмәтин васитәчиләр тәрәфиндән һәгигәтән фәһләјә верилән һиссәси арасындакы фәргдән әмәлә кәлир[50]. Инкилтәрәдә бу системә «sweating system» («тәр төкдүрмә системи») дејилән характерик бир ад верилмишдир. Дәнәмузд әмәк һаггы, дикәр тәрәфдән, капиталистә фәһләбашы илә—мануфактурада груп башчысы, мә'дәнләрдә газмачы вә саирә илә, фабрикдә исә билаваситә машында ишләјән фәһлә илә—дәнә һесабы әсасында мүәјјән гијмәт үзрә мүәјјән мигдар мәһсул үчүн контракт бағламаг имканы верир вә бу гијмәт мүгабилиндә фәһләбашы өзүнә әлалтылар топламағы вә онлара әмәк һаггы вермәји өһдәсинә көтүрүр. Капитал бурада фәһләләри бир фәһләнин башга фәһләни истисмар етмәси васитәси илә истисмар едир[51].

Әкәр дәнәмузд әмәк һаггы системи мөвчуддурса, онда тәбиидир ки, фәһләнин шәхси мәнафеји ону өз иш гүввәсини мүмкүн гәдәр интенсив сәрф етмәјә мәчбур едир ки, бу да капиталист тәрәфиндән әмәјин нормал интенсивлик дәрәчәсинин

---

[49]) „Она“ (әјиричијә) „филан фунт памбыг верилир вә мүәјјән вахт кечәндән сонра бунун әвәзиндә о, мүәјјән назикликдә филан гәдәр сап вә ја иплик гајтармалыдыр вә һазырлајыб вердији мәһсулун һәр фунту үчүн мүәјјән гәдәр әмәк һаггы алыр. Ишинин кејфијјәти јахшы олмајанда ону чәримә едирләр; ишин мигдары мүәјјән вахтын нормасындан аз олдугда исә, ону ишдән чыхарыб јеринә бачарыглы бир ишчи көтүрүрләр“ (*Ure*. „Philosophy of Manufactures“, p. 316, 317).

[50]) „Бир һалда ки, иш бир чох адамын әлиндән кечир вә бунларын һәрәси бир пај мәнфәәт көтүрүр, амма јалныз ахырынчысы һәгигәтдә өз әмәјини сәрф едир,—бу шәраитдә фәһлә гадынын һәгигәтән алдығы әмәк һаггы сон дәрәчә чүз'и олур“ („Children's Employmeut Commission. 2nd Report“, p. LXX, 424).

[51]). Һәтта мәддаһ Уотс дејир: „Әкәр мә'лум бир иш илә мәшғул олан шәхсләр өз бачарыгларына ујғун олараг контрактда билаваситә иштирак етсәјдиләр вә бир фәһләнин өз јолдашларыны һәддән артыг ишләтмәклә шәхсән мәнфәәт көтүрмәк марагы олмасајды, бу һал ишәмузд әмәк һаггы системини хејли јахылашдырмыш оларды“ (*John Watts*. „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies“. Manchester, 1865, p. 53). Бу системлә әлагәдар олан рәзаләтләр һаггында бах: „Children's Employment Commission. 3rd Report“, p. 66, № 22; p. 11, № 124; p. XI, №№ 13, 53, 59 вә и. а.

јүксәлдилмәсини асанлашдырыр[51а]. Һабелә фәһләнин өз мәнафеји ону өз иш күнүнү узатмаға вадар едир, чүнки бу һалда онун күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы артмыш олур[52]. Бу һал, вахтамузд әмәк һаггыны тәдгиг едиркән тәсвир олунмуш экс-тә'сирә сәбәб олур, һәлә о бир јана галсын ки, иш күнүнүн узадылмасы өзлүјүндә, һәтта дәнәмузд әмәк һаггы даими олдугда да, әмәјин гијмәтинин ашағы дүшмәси демәкдир.

Вахтамузд әмәк һаггы системиндә, чох аз һаллар истисна олмагла, ејни ишләрин көрүлмәси үчүн ејни әмәк һаггы вермәк гајдасы һөкм сүрүр; дәнәмузд әмәк һаггы системиндә исә, иш вахтынын гијмәти мә'лум мигдар мәһсул илә өлчүлсә дә, күндәлик вә һәфтәлик әмәк һаггы ајры-ајры фәһләләр арасындакы фәрди фәргдән асылы олараг дәјишилир, фәһләләрин бә'зиләри ејни вахт әрзиндә ән ашағы норма мигдарында мәһсул верир, бә'зиләри орта норма мигдарында, бә'зиләри исә орта нормадан артыг мигдарда мәһсул верир. Демәли, бу һалда фәһләнин керчәк кәлиринин мигдары ајры-ајры фәһләләрин мәһарәтиндән, күчүндән, нә гәдәр чалышган вә давамлы олмасындан вә саирәдән асылы олараг артыб-азалыр[53]. Бу һал капитал илә муздлу әмәк арасындакы үмуми мүнасибәти, әлбәттә, әсла дәјишдирмир. Әввәлән, бүтүнлүкдә бир е'малатхана көтүрүләрсә фәрди фәргләр арада итиб кедир, белә ки, е'малатхана мүәјјән иш вахты әрзиндә орта бир мигдар мәһсул верир вә е'малатхананын фәһләләрә вердији мәчму әмәк һаггы һәмин истеһсал саһәсиндә верилән орта әмәк һаггындан ибарәт олур. Икинчиси, әмәк һаггы илә изафи дәјәр арасындакы нисбәт дәјишилмәз галыр, чүнки ајрыча бир фәһ-

---

[51а] Бу тәбии нәтичәнин алынмасына чох заман сүн'и тәдбирләрлә көмәк едирләр. Мәсәлән, Лондонун машынгајырма истеһсалында белә бир кәләк ади шәкил алмышдыр: „Капиталист, өз физики гүввәси вә ја чевиклији чәһәтдән көркәмли бир адамы мүәјјән мигдар фәһләјә башчы тә'јин едир. Илин һәр үч ајындан бир вә ја башга мүддәтләрдә капиталист һәмин адама әлавә бир мәбләғ верир ки, о, вар күчү илә чалышыб, өзүнүн ади әмәк һаггы алан иш јолдашларыны ән кәркин бир гүввә илә ишләмәјә вадар етсин... Бу һал һеч бир изаһат тәләб етмәдән көстәрир ки, нә сәбәбә капиталистләр тред-јунионлардан шикајәтләниб дејирләр ки, куја онлар „сә'ји, јүксәк мәһарәти вә иш гүввәсини сарсыдырлар“ („stinting the action, superior skill and working power“)“ (*Dunning*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 22, 23). Мүәллифин өзү фәһлә вә тред-јунион катиби олдуғу үчүн онун сөзләри мүбалиғәли көрүнә биләр. Лакин, мисал үчүн, Ч. Ч. Мортонун „чох мө'тәбәр“ агрономија енсиклопедијасына бахсаныз көрәрсиниз ки, „Фәһлә“ мәгаләсиндә һәмин метод фермерләрә сынанмыш бир метод кими төвсијә олунур.

[52] „Дәнәмузд әмәк һаггы алан һәр кәс үчүн... иш мүддәтинин ганунла гојулмуш һәддән артыг олмасы әлверишлидир. Бу чүр һәдсиз ишләмәк мејли чох вахт хүсусилә тохучу вә сарыјычы гадынлар арасында мүшаһидә олунур“ („Reports of Insp. of Fact. for 3th April 1858“, p. 9). „Капиталист үчүн белә чох әлверишли олан бу дәнәмузд әмәк һаггы системиндән... билаваситә күдүлән мәгсәд, чаван сахсычыны 4 вә ја 5 ил әрзиндә олдугча узун мүддәт ишләмәјә вадар етмәкдир, о, дәнә һесабы илә, лакин сон дәрәчә ашағы гијмәтлә әмәк һаггы алыр. Бу һал, сахсычыларын физики чылызлашмасынын башлыча сәбәбләриндән биридир“ („Children's Employment Commission. Ist Report“, p. XIII).

[53] „Әкәр бир мүәссисәдә әмәк һаггы ишәмузд үсул илә, мәһсулун һәр дәнәсинә филан гәдәр һесабы илә верилирсә, онда... мүхтәлиф фәһләләрин әмәк һаггы мигдарча бир-бириндән хејли чох фәргли ола биләр... Күнәмузд ишләдикдә исә адәтән... мүәјјән бир истеһсал саһәсиндә һәм саһибкар, һәм дә фәһлә тәрәфиндән орта фәһлә үчүн әмәк һаггы нормасы олараг гәбул едилән... бир чүр гијмәт мөвчуд олур“ (*Dunning*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ 17).

лә алдығы әмәк һаггына мүтабиг мигдарда изафи дәјәр истеһсал етмиш олур. Дәнәмузд әмәк һаггы фәрди фәалијјәт даирәсини кенишләндирир, бунунла да бир тәрәфдән фәһләләр арасында фәрдијјәтчилији, сәрбәстлик әһвали-руһијјәсини, мүстәгиллији вә өзүнү јохламаг габилијјәтини инкишаф етдирир, дикәр тәрәфдән исә, онларын арасында гаршылыглы рәгабәт төрәдир. Буна көрәдир ки, дәнәмузд әмәк һаггы системи фәрди әмәк һаггыны орта сәвијјәдән јүксәјә галдырмагла, ејни заманда һәмин сәвијјәнин өзүнү ашағы салмаға мејл едир. Лакин о јерләрдә ки, мүәјјән дәнәмузд әмәк һаггы узун мүддәтли бир ән'әнә нәтиҹәсиндә сабитләшир вә буна көрә дә онун ашағы салынмасы чох чәтин олур,—бу кими һалларда саһибкарлар дәнәмузд әмәк һаггыны бә'зән зорла вахтамузд әмәк һаггына чевирмәјә әл атырлар. Мәсәлән, Ковентридә лент истеһсалы фәһләләринин 1860-чы илдәки бөјүк тә'тили мәһз онун нәтиҹәсиндә баш вермишди[54]. Нәһајәт, дәнәмузд әмәк һаггы јухарыда тәсвир олунмуш саат һесабы системинин башлыҹа әсасыдыр[55].

Јухарыда сөјләниләнләрин һамысындан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, дәнәмузд әмәк һаггы, капиталист истеһсал үсулуна ән чох ујғун олан әмәк һаггы формасыдыр. Дәнәмузд әмәк һаггы һеч дә јени бир шеј дејилдир,—гејд етмәли ки, о, XIV әсрдә Франсанын вә Инкилтәрәнин фәһләләр һаггындакы статутларында да вахтамузд әмәк һаггы илә јанашы олараг рәсми гејд олунур, лакин бу әмәк һаггы анчаг әсил мануфактура дөврүндә аз-чох кениш тәтбиг даирәси кәсб етмиш олур. 1797—1815-ҹи илләрдә, ири сәнаје өз фыртына вә тәзјиг дөврүнү кечирдији

---

[54] „Сәнәткар әмәләләрин әмәји күнәмузд, ја да дәнәмузд (à la journèe ou a la pièce) һесабы илә тәнзим едилир... Саһибкарлар, мүәјјән пешәдә ишләјән фәһләләрин күндә нә гәдәр мәһсул верә билдијини тәхмини олараг билирләр, буна көрә дә чох вахт онлара, истеһсал олунмуш мәһсула пропорсионал әмәк һаггы верирләр; һәм дә әмәләләрин өз мәнафеји онлары, нәзарәтдән асылы олмајараг, мүмкүн гәдәр артыг ишләмәјә вадар едир“ (*Cantillon* „Essai sur la Nature du Commerce en général“, ed. Amsterdam, 1756, p. 185, 202. Биринҹи нәшри 1755-ҹи илдә чыхмышдыр). Беләликлә, Кене, сер Ҹемс Стүарт вә А. Смитин чох шеј көтүрмүш олдуглары Кантилјон бурада дәнәмузд әмәк һаггыны вахтамузд әмәк һаггынын садәҹә дәјишилмиш формасы кими көстәрир. Кантилјонун франсызҹа нәшринин биринҹи сәһифәсиндә белә бир гејд вардыр ки, куја инкилисҹәдән тәрҹүмә едилмишдир, һалбуки „The Analysis of Trade, Commorce etc.“ by *Philip Cantillon,* late of the City of London, Merchant әсәринин инкилисҹә нәшри нәинки франсызҹадан сонра (1759-ҹу илдә) чыхмышдыр, һәтта өз мәзмуну ҹәһәтдән дә сонра тәкрар ишләнмиш нәшридир. Мәсәлән, франсызҹа нәшриндә һәлә Јумун адь чәкилмир, инкилисҹә нәшриндә исә, әксинә, Петтидән демәк олар ки, даһа һеч бәһс едилмир. Инкилисҹә нәшринин нәзәри ҹәһәти зәифдирсә дә, бунун мүгабилиндә орада Инкилтәрә тиҹарәтинә, нәҹиб металлар тиҹарәтинә вә саирәјә аид ҹүрбәҹүр хүсуси материал вардыр, франсызҹа нәшриндә исә бунлар јохдур. Она көрә дә, инкилисҹә нәшринин башлығында олан ҹүмлә: бу әсәр „taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.“ [„башлыҹа олараг, инди вәфат етмиш јүксәк исте'дадлы бир ҹентлменин әлјазысындан әхз едилмишдир вә и. а.“] сөзләри, о дөврдә адәт һалы алан садәҹә ујдурмадан да артыг бир шејдир[159].

[55] „Дәфәләрлә биз бир пара е'малатханаларда, көрүләси иш үчүн лазым олдуғундан артыг фәһлә топландығыны көрмүшүк. Чох вахт фәһләләри, бә'зән анчаг хәјалда мөвҹуд олан намә'лум бир иш үчүн ишә көтүрүрләр; фәһләләрин әмәк һаггы дәнәмузд һесабы илә верилдијинә көрә капиталист һеч бир рисг етмиш олмур, чүнки вахтитирилмәси үзүндән төрәјән зәрәрин һамысы анчаг, ишсиз галан фәһләләрә дәјир“ (*H. Grégoir.* „Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles“, Bruxelles, 1865, p. 9).

заман, дәнәмузд әмәк һаггы иш вахтыны артырмаг вә әмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн бир васитә олмушдур. О дөврдә әмәк һаггы саһәсиндәки тәбәддүлата даир чох мүһүм материала биз Көј китабларда раст кәлирик: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (1813—1814-чү илләрин парламент сессијасы) вә „Reports from the Lords Commi'ttee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, anb all Laws relating thereto“ (1814—1815-чи илләр сессијасы). Бурада биз, антијакобин мүһарибәсинин башландығы замандан е'тибарән әмәјин гијмәтинин даим ашағы дүшдүјүнә даир сәнәдли сүбутлар тапырыг. Мәсәлән, тохучулуг ишиндә дәнәмузд әмәк һаггы о дәрәчә ашағы дүшмүшдү ки, иш күнүнүн хејли узадылдығына бахмајараг, күндәлик әмәк һаггы әввәлкиндән ашағы иди.

«Тохучунун реал кәлири инди кечмишдәкиндән хејли аздыр: тохучунун бир заманлар ихтисассыз фәһләјә нисбәтән малик олдуғу чох бөјүк үстүнлүк инди, демәк олар ки, тамамилә јох олмушдур. Доғрудан да, ихтисаслы фәһләнин әмәк һаггы илә ихтисассыз фәһләнин әмәк һаггы арасындакы фәрг инди, кечмиш дөврләрдә олан һәр заманкындан хејли аздыр»[56].

Дәнәмузд әмәк һаггынын тә'сири алтында әмәјин интенсивлијинин артмасындан вә мүддәтинин узанмасындан кәнд тәсәррүфат пролетариатынын нә гәдәр аз хејир көрдүјүнү, лендлордларын вә ичарәдарларын мәнафејини тәәссүбкешликлә мүдафиә едән бир әсәрдән көтүрүлмүш ашағыдакы парча көстәрир:

«Кәнд тәсәррүфат әмәлијјатларынын эксәријјәтини күнәмузд вә ја дәнәмузд әмәк һаггы алан адамлар ичра едир. Онларын һәфтәлик әмәк һаггы тәгрибән 12 шиллингдир вә фәһләни чох кәркин чалышмаға вадар едән дәнәмузд әмәк һаггы шәраитиндә онун һәфтәмузд әмәк һаггы шәраитиндәкинә нисбәтән 1 вә ја 2 шиллинг артыг газаначағыны фәрз етмәк мүмкүнсә дә, онун кәлиринин бүтөвү көтүрүлдүкдә мә'лум олар ки, бу артым, илин мүәјјән дөврләриндә иш олмадығына көрә дәјән зәрәр нәтичәсиндә һечә чыхыр... Сонра биз үмумијјәтлә көрәрик ки, бу адамларын әмәк һаггы илә зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти арасында мүәјјән нисбәт вардыр, беләликлә дә, ики ушағы олан бир адам анчаг о гәдәр газана билир ки, өз аиләсини доландыра билмәк үчүн приход хејријјә чәмијјәтиндән јардым алмаға мөһтач олмасын»[57].

Малтус о заманлар парламент тәрәфиндән е'лан олунан фактлар барәсиндә беләдемишди:

«Е'тираф едирәм ки, ишәмузд әмәк һаггы үсулунун кениш јајылмасындан мән наразыјам. Чох вә ја аз узун бир дөвр әрзиндә һәр күн 12—14 саат ағыр иш илә мәшғул олмаг, инсан үчүн доғрудан да чох чәтиндир»[58].

---

[56]) „Remarks on the Commercial Policy of Great. Britain“. London. 1815, p. 48.

[57]) „A Defence of the Landowners and of Farmers of Great Britain“. London, 1814 p. 4, 5.

[58]) *Malthus*. „Inquiry into the Nature etc. of Rent“. London, 1815.

Фабрик ганунуна табе едилмиш е'малатханаларда дәнәмузд әмәк һаггы үмуми бир гајда шәкли алыр, чүнки бурада капитал иш күнүнү анчаг интенсивлик һесабына узада биләр[59].

Әмәјин мәһсулдарлығы дәјишиләндә, ејни мигдар мәһсулда тәмсил олунан иш вахты дәјишилмиш олур. Демәли, дәнәмузд әмәк һаггы да дәјишилир, чүнки бу әмәк һаггы мүәјјән иш вахтынын гијмәтинин ифадәсидир. Јухарыда кәтирдијимиз мисалда 24 дәнә мәһсул 12 саат әрзиндә һазырланылырды, 12 саатда јени јарадылан дәјәр 6 шиллинг, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 3 шиллинг, иш саатынын гијмәти 3 пенс вә мәһсулун дәнәсинә верилән әмәк һаггы $1^1/_2$ пенс иди. Әмтәәнин һәр дәнәси чанына $^1/_2$ саатлыг иш вахты чәкирди. Әкәр һәмин иш күнү әрзиндә, мисал үчүн әмәјин мәһсулдарлығынын бирә ики артмасы нәтичәсиндә 24 дәнә әвәзинә 48 дәнә мәһсул һазырланырса, башга шәртләр дә дәјишилмәз галса, онда мәһсулун дәнәсинә верилән әмәк һаггы $1^1/_2$ пенсдән $^3/_4$ пенсә дүшәр, чүнки мәһсулун һәр дәнәсиндә инди $^1/_2$ саатлыг дејил, анчаг $^1/_4$ саатлыг иш вахты тәмсил едилмиш олур. $1^1/_2$ пенс$\times 24 = 3$ шиллинг вә $^3/_4$ пенс$\times 48 = 3$ шиллинг. Башга сөзлә дејилсә, дәнәмузд әмәк һаггы, ејни бир вахт әрзиндә истеһсал олунан мәһсулун сајынын артдығы нисбәтдә ашағы дүшүр[60], демәли, мәһсулун һәр дәнәсинә сәрф олунан иш вахтынын азалдығы нисбәтдә ашағы дүшүр. Дәнәмузд әмәк һаггынын бу дәјишилмәси, о бурада халис номинал бир дәјишиклик олса да, капиталист илә фәһлә арасында даими бир мүбаризә мәнбәјидир: ја она көрә ки, дәнәмузд әмәк һаггынын дәјишилмәсиндән капиталист әмәјин гијмәтини һәгигәтән азалтмаг үчүн бир бәһанә кими истифадә едир; ја она көрә ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгда онун интенсивлији дә артыр; ја да она көрә ки, фәһлә дәнәмузд әмәк һаггынын заһири формасыны әһәмијјәтли бир шеј сајыб белә күман едир ки, онун иш гүввәсинин һаггы дејил, өз әмәјинин вердији мәһсулун һаггы өдәни-

---

59) „Дәнәмузд әмәк һаггы алан фәһләләр еһтимал ки, бүтүн фабрик фәһләләринин $^4/_5$-ини тәшкил едир“ („Rep. of Insp. of Fact. for 30th April 1858“, p. 9).

60) „Онун әјирмә машынынын мәһсулдар гүввәси дүрүст өлчүлмүшдүр вә бу машынын васитәси илә сәрф олунан әмәјин музду, машынын мәһсулдар гүввәси артдыгча азалыр, һәрчәнд ејни пропорсијада азалмыр“ (*Ure*. „Philosophy of Manufactures“, p. 317). Һәмин мәдһијјәчилик ифадәсини Јур өзүнүн сонракы шәрһиндә өзү һечә чыхарыр. О е'тираф едир ки, мәсәлән, мүл узадылдыгда әлавә әмәк бу узадылманын өзүндән ирәли кәлир. Демәли, әмәк өз мәһсулдарлығынын артдығы дәрәчәдә азалмыр. Сонра: „Машын белә бөјүдүлдүкдә онун мәһсулдар гүввәси $^1/_5$ артыр. Әкәр бу һәгигәтән баш вермиш олса, онда әјиричи даһа ејни мигдар әмәк үчүн кечмишдә алдығы әмәк һаггыны алмајачагдыр; лакин онун әмәк һаггы там $^1/_5$ мигдарында азалмајачағындан, бу тәкмилләшдирмә әјиричинин ејни иш саатлары үчүн әлдә етдији газанчыны артырмыш олачагдыр“,—амма... амма, јухарыда сөјләнилән фикир мүәјјән тәсһиһ тәләб едир... әјиричи алдығы әлавә алты пенсин бир гәдәрини јашлы фәһләләрдән бир гисминин јерини тутан... кичик јашлы шакирдләрин сахланмасына вермәлидир“ (јенә орада, сәһ. 320, 231) ки, бу һеч дә әмәк һаггынын артмаға доғру мејл етдијини көстәрмир.

лир, бу сәбәбдән дә, әмтәәнин сатыш гиjмәти мүвафиг дәрәчәдә азалмадыгда өз әмәк һаггынын һәр чүр азалдылмасына гаршы мүгавимәт көстәрир.

«Фәһләләр хам материалын гиjмәтини вә фабрикатларын гиjмәтини диггәтлә изләjир вә өз саһибкарларынын көтүрдүjү мәнфәәти дүрүст мүәjjән едә билирләр»[61].

Капитал там әсасла бу кими тәләбләри, муздлу әмәjин тәбиәтини әсла анламамаг нәтичәси саjыб рәдд едир[62]. О, фәһләләрин сәнаjедәки тәрәггиjә өз хеjирләри үчүн верки гоjмаг иддиаларындан һиддәтләнир вә гәтиjjәтлә деjир ки, фәһләләрин өз әмәjинин мәһсулдарлығы үмумиjjәтлә онлара дәхли олмаjан бир ишдир[63].

---

[61] *H. Fawcett.* „The Economic Position of the British Labourer". Cambridge and London, 1865, p. 178.

[62] Лондонда чыхан „Standard" гәзетинин 1861-чи ил 26 октjабр нөмрәсиндә биз, „Рочдеjлдә халча тохучулары тред-jунионунун үзвләрини һәдә-горху көстәрмәк үстүндә тәгсирләндириб мәһкәмәjә верән" Чон Браjт вә К°-сы фирмасынын башладығы мүһакимә / һаггында һесабаты охуjуруг. „Браjт фирмасы, кечмишдә 160 jард халча истеһсалы үчүн тәләб олундуғу еjни мүддәтдә вә еjни мигдар әмәк сәрф етмәклә (!) инди 240 jард халча тохуjан jени машынлар ишләтмәjә башламышдыр. Фәһләләр өз саһибкарларынын капиталынын техники тәкмилләшдирмәләрә сәрф едилмәси саjәсиндә jаранан мәнфәәтдән өзләринә паj тәләб етмәjә һаглы деjилдирләр. Браjт чәнаблары буну әсас тутараг, һәр jард үчүн верилән әмәк һаггыны $1^1/_2$ пенсдән 1 пенсә ендирмәjи тәклиф етмишдиләр, һәм дә фәһләнин мүәjjән мигдар әмәк үчүн алдығы әмәк һаггынын үмуми мәбләғи тамамилә кечмишдәки гәдәр галыр. Бурада әмәк һаггы анчаг номинал сурәтдә азалдылмышды вә, иддиа едилдиjинә көрә, фәһләләрә бу барәдә хәбәрдарлыг олунмамышды".

[63] „Тред-jунионлар әмәк һаггыны мүәjjән сәвиjjәдә сахламаға сә'j едәрәк, машынларын тәкмилләшдирилмәсиндән көтүрүлән мәнфәәтдә иштирак етмәjә чалышырлар!" (Дәһшәт!..) „Онлар, әмәк азалыр деjә әмәк һаггынын артырылмасыны тәләб едирләр... башга сөзлә: онлар, сәнаjедәки тәкмилләшдирмәләрә верки гоjмаг истәjирләр" („On Combination of Trades". New Edit., London, 1834, p. 42).

ИЈИРМИНЧИ ФӘСИЛ

ӘМӘК ҺАГЛАРЫ АРАСЫНДАКЫ МИЛЛИ ФӘРГЛӘР

Он бешинчи фәсилдә биз, иш гүввәси дәјәринин мүтләг вә ја нисби (јә'ни изафи дәјәрә нисбәтән) кәмијјәтинин дәјишилмәси нәтичәсиндә мејдана кәлә билән чүрбәчүр комбинасијалары нәзәрдән кечирдик вә мә'лум олду ки, иш гүввәсинин гијмәтинә алына билән јашајыш васитәләринин мигдары, бу гијмәтин артыб-азалмасындан асылы олмајан[64] вә ја бундан фәргли олан дәјишикликләрә уғраја биләр. Јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, иш гүввәси дәјәринин—мүвафиг сурәтдә гијмәтинин—садәчә олараг әјани әмәк һаггы формасына кечмәси јолу илә, орада көстәрилмиш ганунларын һамысы әмәк һаггында баш верән дәјишиклик ганунларына чеврилир. Бу тәбәддүлат чәрчивәсиндә ардычыл сурәтдә бир-бирини әвәзедичи комбинасијалар шәклиндә мејдана чыхан шеј, мүхтәлиф өлкәләр үчүн, әмәк һагларынын ејни заманда мөвчуд олан милли фәрги кими мејдана кәлә биләр. Буна көрә дә мүхтәлиф өлкәләрдәки әмәк һагларыны мүгајисә едиркән, иш гүввәсинин дәјәр кәмијјәтиндә дәјишиклик төрәдән чәһәтләрин һамысыны: тәбии вә тарихчә инкишаф етмиш ән биринчи јашајыш тәләбатынын гијмәти вә һәчми, фәһләнин тәрбијә едилмәси хәрчләри, гадын вә ушаг әмәјинин ролу, әмәјин мәһсулдарлығы, онун екстенсив вә интенсив кәмијјәти нәзәрә алынмалыдыр. Һәтта ән сәтһи бир мүгајисә дә, һәр шејдән әввәл, мүхтәлиф өлкәләрдә мә'лум бир истеһсалдакы орта әмәк һаггынын мүддәтчә бәрабәр олан иш күнүнә мүнчәр

---

64) „Әкәр әмәк һаггы мүгабилиндә учуз гијмәтә даһа чох мәһсул алмаг мүмкүндүрсә, онда, әмәк һаггы артмышдыр дејилмәси дүрүст олмаз“ (бурада әмәк һаггынын пул ифадәсиндән бәһс олунур). (А. Смитин Давид Бјукенен тәрәфиндән нәшр олунмуш „Wealth of Nations“ әсәриндә наширин гејди, 1814-чү ил, I чилд, сәһ. 417, гејд).

олунмасыны тәләб едир. Бир күнлүк әмәк һаглары бу чүр бәрабәрләшдирилдикдән сонра вахтамузд әмәк һаггыны дәнәмузд әмәк һаггына чевирмәк лазымдыр, чүнки јалныз дәнәмузд әмәк һаггы әмәјин һәм мәһсулдарлығы үчүн, һәм дә интенсивлији үчүн өлчүдүр.

Һәр бир өлкәдә әмәјин мә'лум орта интенсивлији вардыр; бу орта интенсивлик дәрәчәсинә чатмајан әмәк, мүәјјән бир әмтәәнин истеһсалына һәмин өлкәдәки ичтимаи зәрури вахтдан артыг вахт сәрф едилмәси демәкдир, буна көрә дә о, нормал кејфијјәтли әмәк дејилдир. Анчаг орта милли дәрәчәдән јүксәјә галхан интенсивлик дәрәчәси, дәјәрин өлкәдә иш вахтынын ади узунлуғу илә өлчүлмәсини дәјишдирир. Ајры-ајры өлкәләрин вәһдәтиндән ибарәт олан дүнја базарында вәзијјәт башгадыр. Әмәјин орта интенсивлији өлкәләрә көрә дәјишилир; бир өлкәдә чох, дикәриндә аз олур. Беләликлә бу милли орта кәмијјәтләрдән елә бир шкала әмәлә кәлир ки, бундакы өлчү ваһиди бүтүн дүнјанын орта әмәк ваһидидир. Демәли, интенсивлији јүксәк олан бир милли әмәк, ејни мүддәт әрзиндә, интенсивлији ашағы олан милли әмәјә нисбәтән чох дәјәр јарадыр вә бу дәјәр даһа чох мигдар пулда ифадә олунур.

Лакин дәјәр гануну өзүнүн бејнәлмиләл тәтбигиндә даһа бөјүк дәјишикликләрә уғрајыр, чүнки јүксәк мәһсулдар милли әмәк дә дүнја базарында јүксәк интенсив әмәк кими нәзәрә алыныр, бу шәртлә ки, рәгабәт, мәһсулдарлығы јүксәк олан милләти өз әмтәәсинин сатыш гијмәтини онун дәјәри дәрәчәсинә ендирмәјә мәчбур етмәсин.

Бир өлкәдә капиталист истеһсалы нә дәрәчә инкишаф едирсә, орадакы милли әмәјин орта интенсивлији вә мәһсулдарлығы бејнәлмиләл сәвијјәдән о дәрәчәдә јүксәлмиш олур[64a]. Демәли, мүхтәлиф өлкәләрдә ејни иш вахтында истеһсал олунан ејни нөвлү әмтәәләрин мүхтәлиф мигдарларынын бејнәлмиләл дәјәрләри ејни олмур, бунлар мүхтәлиф гијмәтләрдә, јә'ни бејнәлмиләл дәјәрләрин фәргиндән асылы олараг мүхтәлиф кәмијјәтли пул мәбләғләриндә ифадә олунур. Беләликлә, өлкәсиндә капиталист истеһсал үсулунун чох инкишаф етдији бир милләтин пулунун нисби дәјәри, өлкәсиндә бу истеһсал үсулунун аз инкишаф етдији милләтин пулунун нисби дәјәриндән аз олур. Бурадан беләбир нәтичә чыхыр ки, биринчи милләтдә номинал әмәк һаггы, јә'ни иш гүввәсинин пулла ифадә олунмуш еквиваленти икинчи милләтдәкиндән јүксәк олачагдыр; лакин бу һәлә һеч дә о демәк дејилдир ки, орада һәгиги әмәк

[64a] Бу ганун әмәк мәһсулдарлығына тәтбиг олунаркән онун ајры-ајры сәнаје саһәләриндә фәалијјәтинин нә кими шәраит нәтичәсиндә дәјишилә биләчәјини биз башга бир јердә тәдгиг едәчәјик.

һаггы да, јә’ни фәһләнин ихтијарында олан јашајыш васитәләринин мигдары да чох олачагдыр.

Лакин мүхтәлиф өлкәләрдә пулун дәјәриндәки бу нисби фәрг һәтта кәнара гојулса да, јенә чох һалда мә’лум олур ки, биринчи милләтдә күнәмузд, һәфтәмузд вә и. а. әмәк һаггы икинчисиндәкиндән јүксәкдир; һалбуки әмәјин нисби гијмәти, јә’ни әмәјин изафи дәјәрә вә мәһсулун дәјәринә нисбәтән көтүрүлән гијмәти, икинчи милләтдә биринчисиндән јүксәкдир[65].

1833-чү ил фабрик комиссијасынын үзвү олан Ч. У. Кауелл әјирмә истеһсалыны диггәтлә тәдгиг едиб бу нәтичәјә кәлмишдир ки,

«әслини ахтарсан Инкилтәрәдә әмәк һаггы, фабрикчиләрин нөгтеји-нәзәринчә континентдәкиндән ашағыдыр, һәрчәнд фәһләләрин нөгтеји-нәзәринчә јухары да ола биләр» (*Ure.* «Philosophy of Manufactures», p. 314).

Инкилис фабрик мүфәттиши Александр Редгрејв 1866-чы ил 31 октјабр тарихли фабрик һесабатында Инкилтәрә статистикасыны континент өлкәләринин статистикасы илә мугајисә етмәк нәтичәсиндә сүбут едир ки, континентдә әмәк һаггынын хејли ашағы, иш күнүнүн исә хејли узун олдуғуна бахмајараг, континентдә әмәк, мәһсула нисбәтән Инкилтәрәдәкиндән баһадыр. Олденбургда памбыг парча фабрикинин директору (manager) бир инкилис дејир ки, орада иш күнү, шәнбә күнләри дә дахил олмагла, һәр күн сәһәр саат 5—30 дәгигәдән ахшам саат 8-әдәк давам едир вә орада инкилис нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләјән фәһләләр инкилис фәһләләринин 10 саатда истеһсал етдијиндән бир гәдәр аз мәһсул истеһсал едирләр, алман нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләјәнләр исә бундан да аз мәһсул истеһсал едирләр. Орада әмәк һаггы Инкилтәрәдәкиндән хејли ашағыдыр, бир чох һалларда там 50% ашағыдыр, мүәјјән мигдар машында ишләјән фәһләләрин сајы исә хејли артыгдыр; бә’зи шө’бәләрдә онларын сајы Инкилтәрәдәкинә гаршы 5 : 3 нис-

[65]) Чемс Андерсон А. Смитлә мүбаһисә едиб дејир: „Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, әкинчилик мәһсулларынын, хүсусән тахылын учуз олдуғу јохсул өлкәләрдә әмәјин заһири гијмәти адәтән ашағы олурса да, онун һәгиги гијмәти адәтән башга өлкәләрдәкиндән јухары олур. Зира, фәһләјә биркүнлүк әмәк мүгабилиндә верилән әмәк һаггы, заһирән әмәјин гијмәти кими көрүнсә дә, онун һәгиги гијмәти дејилдир. Һәгиги гијмәт о гијмәтә дејирләр ки, мүәјјән мигдарда һазыр мәһсул саһибкар үчүн фе’лән бу гијмәтә баша кәлир вә бу нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг олунан әмәк.—јохсул өлкәләрдә тахылын вә башга јашајыш васитәләринин гијмәти адәтән зәнкин өлкәләрә нисбәтән ашағы олса да, зәнкин өлкәләрдә јохсул өлкәләрә нисбәтән, демәк олар, һәмишә учуз олур... Күн һесабы илә гијмәт едилән әмәк Шотландијада Инкилтәрәдәкиндән хејли ашағыдыр... Әмтәәнин һәр дәнәси һесабы илә көтүрүлән әмәк исә үмумијјәтлә Инкилтәрәдә учуздур“ (*James Anderson.* „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.“. Edinburgh, 1777, p. 350, 351).—Әмәк һаггынын ашағы олмасы исә, əксинә, әмәјин баһалашмасына сәбәб олур. „Әмәк Ирландијада Инкилтәрәдәкиндән баһадыр... мәһз она көрә ки, орада әмәк һаггы хејли ашағыдыр“ (№ 2047—„Royal Commission on Railways, Minutes“, 1867).

бәтиндәдир. Ч-б Редгрејв рус памбыг парча фабрикләринә даир чох мүфәссәл мә'лумат көстәрир. Бу мә'луматы она, лап бу јахынларда Русијада ишләмиш олан бир инкилис manager-и вермишдир. Һәдсиз биабырчылыгларла долу олан бу рус мүһитиндә Инкилтәрә фабрик системинин көрпәлик дөврүндәки көһнә дәһшәтләр там чошгун бир сурәтдә инкишаф етмәкдәдир. Мүдирләр, әлбәттә, инкилисләрдир, чүнки јерли рус капиталисти фабрик иши үчүн јарамыр. Фәһләләрин һәддән артыг ишләдилмәсинә, ишин кечә-күндүз арамсыз давам етмәсинә вә фәһләләрә чүз'и әмәк һаггы верилмәсинә бахмајараг, рус истеһсалы анчаг күч-бәла илә давам едә билир,—о да харичи рәгабәтә гаршы јарадылан манеәләр сајәсиндә.— Нәһајәт мән, Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә һәр фабрикә вә бир әјиричијә дүшән ијләрин сајы һаггында ч-б Редгрејвин вердији мүгајисәли мә'луматы да көстәрәчәјәм. Ч-б Редгрејв өзү гејд едир ки, бу рәгәмләр бир нечә ил бундан әввәл топланмышдыр вә о замандан бәри инкилис фабрикләринин һәм өзү бөјүмүш, һәм дә һәр фәһләјә дүшән ијләрин сајы артмышдыр. Лакин о белә фәрз едир ки, адларыны көстәрдији континент өлкәләри дә ејни сүр'әтлә тәрәгги етмишдир, беләликлә дә онун көстәрдији мә'лумат рәгәмләри өз нисби әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Орта һесабла һәр фабрикә дүшән ијләрин сајы

Инкилтәрәдә	12 600
Исвечрәдә	8 000
Австријада	7 000
Саксонијада	4 500
Белчикада	4 000
Франсада	1 500
Пруссијада	1 500

Орта һесабла бир фәһләјә дүшән ијләрин сајы

Франсада	14
Русијада	28
Пруссијада	37
Баваријада	46
Австријада	49
Белчикада	50
Саксонијада	50
Даһа хырда алман дөвләтләриндә	55
Исвечрәдә	55
Бөјүк Британијада	74

Ч-б Редгрејв дејир: «Бу мүгајисә Бөјүк Британија үчүн һәлә нисбәтән әлверишли дејилдир, башга чәһәтләр һәлә бир тәрәфә гојулса, хүсусилә она көрә әлверишли дејилдир ки, орадакы бир чох фабрикләрдә машынла тохума иши әјирмә илә бирләшмишдир, һалбуки тохума дәзкаһында ишләјәнләрин бир нәфәри дә һесабламада гәләмдән дүшмәмишдир. Харичдәки фабрикләрин әксәријјәти, әксинә, анчаг әјирмә фабрикләридир. Әкәр һәр чәһәтдән мүгајисә олуна биләчәк мә'лумат тапмаг мүмкүн олсајды, онда мән өз маһалымызда бир чох памбыгәјирмә фабрики көстәрәрдим ки, бунларда 2 200 ијли мүл-машыны бир фәһлә (minder) өзүнүн ики нәфәр гадын көмәкчиси илә идарә едиб күндә 400 мил» (инкилис мили) «узунлуғунда 220 фунт иплик истеһсал едирләр» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», p. 31—37 passim).

Мә'лум олдуғу кими, Шәрги Авропада вә Асијада инкилис компанијалары дәмир јоллар чәкмәји өһдәләринә көтүрмүшләр вә јерли фәһләләрлә бәрабәр мүәјјән мигдар инкилис фәһләси дә ишләдирләр. Әмәли зәрурәт онлары бу јолла әмәјин интенсивлијиндәки милли фәрги нәзәрә алмаға мәчбур етмишди вә бунун нәтичәсиндә һеч дә зијан чәкмәмишдиләр. Онларын тәчрүбәси өјрәдир ки, әмәк һаггынын сәвијјәси әмәјин чох вә ја аз орта интенсивлијинә мүтабиг олса да, әмәјин нисби (мәһсула нисбәтән нисби) гијмәти адәтән тамамилә әкс истигамәтдә дәјишилир.

Һ. К'ери—өзүнүн лап илк игтисади әсәрләринин бириндә—«Әмәк һаггы сәвијјәсини тәдгиг етмәк тәшәббүсү»[66] әсәриндә сүбут етмәјә чалышыр ки, мүхтәлиф милли әмәк һаглары милли иш күнүнүн мәһсулдарлығына дүз пропорсионалдыр. Бу бејнәлмиләл тәнасүбдән о белә бир нәтичә чыхарыр ки, әмәк һаггы үмумијјәтлә, әмәјин мәһсулдарлығына пропорсионал сурәтдә јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Изафи дәјәр истеһсалына аид бүтүн тәһлилимиз көстәрир ки, әкәр К'ери гејри-тәнгиди вә сәтһи сурәтдә ордан-бурдан көтүрдүјү тәсадүфи статистика мә'луматыны үст-үстә галамаг әвәзиндә өз фикрини һәгигәтән әсасландырмыш олсајды да, чыхардығы һәмин нәтичә јенә дә мә'насыз оларды. Лакин ән гәрибә бурасыдыр ки, онун өз е'тирафына көрә, һәгигәтдә вәзијјәт һеч дә нәзәријјә әсасында чыхарылмалы олан нәтичә кими олмур. Дөвләтин ишә гарышмасы, бу тәбии игтисади мүнасибәти позур. Буна көрә дә милли әмәк һагларыны елә һесабламаг лазымдыр ки, бунларын верки шәклиндә дөвләтә чатан һиссәси санки фәһләләрин өзләринә чатыр. Һеч пис олмазды ч-б К'ери белә бир мәсәлә үзәриндә бир гәдәр дүшүнәјди ки, бу «дөвләт хәрчләри» дә капиталист инкишафынын «тәбии мәһсуллары» дејилдирми. Јухарыда көстәрилән мүһакимә белә бир адама

---

[66]) „Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World". Philadelphia, 1835.

тамамилә лајигдир, зира о әввәлчә капиталист истеһсал мүнасибәтләрини тәбиәтин вә идракын әбәди ганунлары е'лан едир, дөвләтин ишә гарышмасы нәтичәсиндә исә бу ганунларын сәрбәстчә аһәнкдар фәалијјәтинин анчаг позулдуғуну сөјләјир, сонра да кәшф едиб дејир ки, дүнја базарында Инкилтәрәнин күчлү тә'сири,—көрүнүр бу тә'сир капиталист истеһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлмирмиш,—дөвләтин ишә гарышмасыны, јә'ни бу «тәбиәт вә идрак ганунларынын» дөвләт тәрәфиндән горунмасы зәрурәтини доғурур, alias [башга сөзлә]—һимајәчилик системи зәрурәтини доғурур. О даһа сонра кәшф едиб дејир ки, мөвчуд ичтимаи әксликләрә вә зиддијјәтләрә тә'риф вермиш олан Рикардонун вә башгаларынын теоремләри керчәк игтисади инкишафын идеал мәһсулу дејилдир, әксинә, Инкилтәрәдә вә саир өлкәләрдә капиталист истеһсалынын керчәк зиддијјәтләри Рикардонун вә башгаларынын нәзәријјәсинин нәтичәсидир! О, нәһајәт, кәшф етмишдир ки, капиталист истеһсал үсулунун фитри мәзијјәтләрини вә аһәнкдарлығыны сон нәтичәдә тичарәт позур. Бу истигамәтдә о, бир аддым да атса, бир дә көрдүн кәшф едәчәкдир ки, капиталист истеһсалынын јеканә бәласы капиталын өзүдүр. Јалныз мәсәләјә бунча тәнгидсиз јанашан вә бу гәдәр алимлик сатан бир адам, өз һимајәчилик чәфәнкијатына бахмајараг, Бастиа кими бириси үчүн вә муасир фритредерчилијин бүтүн башга никбинләри үчүн кизли бир аһәнкдар мүдриклик мәнбәјинә чеврилә биләрди.

ЈЕДДИНЧИ БӨЛМӘ

КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ

Мүәјјән бир мәбләғ пулун истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә чеврилмәси, капитал вәзифәсини көрмәли олан дәјәрин илк һәрәкәтидир. Бу һәрәкәт базарда, тәдавүл даирәсиндә баш верир. Һәмин һәрәкәтин икинчи фазасы, истеһсал просеси о заман гуртарыр ки, истеһсал васитәләри әмтәәләрә чеврилир; бу әмтәәләрин дәјәри өз тәркиб һиссәләринин дәјәриндән артыгдыр, јә'ни о, әввәлдә аванс едилмиш капиталдан плјус изафи дәјәрдән ибарәтдир. Һәмин әмтәәләр сонра јенидән тәдавүл даирәсинә бурахылмалыдыр. Онлары сатмаг, онларын дәјәрини пул шәклиндә реаллашдырмаг, бу пулу јенидән капитала чевирмәк вә бу әмәлијјатлары дөнә-дөнә тәзәдән башламаг лазымдыр. Даим бу ејни ардычыл фазалардан кечән һәмин дөвран, капиталын тәдавүлүнү тәшкил едир.

Јығымын биринчи шәрти ондан ибарәтдир ки, кәрәк капиталист өз әмтәәләрини сата билсин вә бунларын мүгабилиндә әлдә етдији пулун чох һиссәсини јенидән капитала чевирә билсин. Шәрһин сонраларында фәрз олунур ки, капитал өз тәдавүл просесини нормал шәкилдә давам етдирир. Бу просесин әтрафлы тәһлили икинчи китаба аиддир.

Изафи дәјәр истеһсал етдирән, јә'ни билаваситә фәһләләрдән һавајы әмәк соруб чыхаран вә һагғы өдәнилмәмиш бу әмәји әмтәәләрдә тәчәссүм етдирән капиталист изафи дәјәри биринчи олараг мәнимсәјир, лакин о һеч дә бу изафи дәјәрин ахырынчы саһиби дејилдир. О сонра бу изафи дәјәри, бүтөвлүкдә көтүрүлән ичтимаи истеһсалда башга вәзифәләр ифа едән дикәр капиталистләрлә, торпаг саһиби вә и. а. илә бөлүшмәлидир. Беләликлә изафи дәјәр мүхтәлиф һиссәләрә пар-

чаланмыш олур. Онун мүхтәлиф һиссәләри мүхтәлиф категорија адамларын әлинә кечир вә бир-биринә гаршы мүстәгил олан мүхтәлиф формалар алыр, мәсәлән: мәнфәәт, фаиз, тичарәт мәнфәәти, торпаг рентасы вә и. а. Изафи дәјәрин бу чеврилмиш формалары анчаг үчүнчү китабда тәдгиг олуна биләчәкдир.

Беләликлә, биз бурада бир тәрәфдән фәрз едирик ки, әмтәә истеһсал едән капиталист бу әмтәәни өз дәјәринә сатыр; һәм дә бу капиталистин тәкрар әмтәә базарына гајытмасыны: нә тәдавүл даирәсиндә капиталын кәсб етдији јени формалары, нә дә тәкрар истеһсалын бу формаларда кизләнмиш конкрет шәртләрини биз бурада тәдгиг етмәјәчәјик. Дикәр тәрәфдән, биз белә фәрз едирик ки, капиталист истеһсалчы изафи дәјәрин бүтөвүнүн саһибидир, санки изафи дәјәрин бөлкүсүндә иштирак едәнләрин һамысынын нүмајәндәсидир. Бу сурәтлә биз јығымы әввәлчә мүчәррәд шәкилдә, јә'ни билавасит̇ә истеһсал просесинин садәчә бир моменти кими тәдгиг едәчәјик.

Анчаг, бир һалда ки, јығым баш верир, ајдындыр ки, капиталист истеһсал едилмиш әмтәәни һәгигәтән сата билир вә бу сатышдан һасил етдији пулу јенә капитала чевирә билир. Сонра: изафи дәјәрин мүхтәлиф һиссәләрә парчаланмасы, онун тәбиәтини вә онун јығым үнсүрү олмасы үчүн тәләб олунан шәртләри азачыг да олса дәјишдирмир. Изафи дәјәрдән капиталист истеһсалчынын өзүнә көтүрдүјү һиссә илә башгаларына вердији һиссәнин пропорсијасы нә кими олурса олсун, һәр һалда изафи дәјәри биринчи нөвбәдә, ону истеһсал етдирмиш капиталист мәнимсәјир. Демәли, јығым просесини тәсвир едиркән бизим фәрз етдијимиз һадисә һәгигәтдә дә баш верир. Дикәр тәрәфдән, изафи дәјәрин парчаланмасы вә тәдавүлүн васитәләндирмә һәрәкәти јығым просесинин садә әсас формасыны көлкәдә бурахыр. Буна көрә дә јығым просесинин саф бир шәкилдә тәһлили, бу просесин механизминин дахили һәрәкәтини кизләдән бүтүн һадисәләрин әввәлчә кәнара гојулмасыны тәләб едир.

ИЈИРМИ БИРИНЧИ ФӘСИЛ

САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ

Истеһсал просесинин ичтимаи формасы нечә олурса олсун, һәр һалда бу просес фасиләсиз олмалыдыр, јә'ни вахташыры сурәтдә дөнә-дөнә еjни мәрһәләләрдән кечмәлидир. Чәмијјәт истеһлак етмәјә билмәдији кими истеһсал да етмәјә билмәз. Буна көрә дә өз тәкрарланмасынын даими әлагәси вә фасиләсиз ахыны һалында көтүрүлән һәр бир ичтимаи истеһсал просеси еjни заманда тәкрар истеһсал просесидир.

Истеһсал шәртләри еjни заманда тәкрар истеһсал шәртләридир. Һеч бир чәмијјәт, әкәр өз мәһсулунун мә'лум бир һиссәсини фасиләсиз сурәтдә гајтарыб истеһсал васитәләринә, јахуд јени истеһсал үнсүрләринә чевирмәсә, фасиләсиз истеһсал едә билмәз, јә'ни тәкрар истеһсал едә билмәз. Башга шәртләр еjни олдугда чәмијјәт өз сәрвәтини јалныз о һалда тәкрар истеһсал едә биләр, јахуд о һалда буну даим сабит бир сәвијјәдә сахлаја биләр ки, мүәјјән мүддәт әрзиндә, мәсәлән, бир илдә натурал шәкилдә истеһлак олунмуш истеһсал васитәләри, јә'ни әмәк васитәләри, хаммал вә јардымчы материаллар һәмин чинсдән олан еjни мигдарда јени нүсхәләрлә әвәзләнмиш олсун; бу јени нүсхәләр иллик мәһсул күтләсиндән ајрылыб јенидән истеһсал просесинә дахил олур. Демәли, иллик мәһсулун мүәјјән мигдары истеһсала гајытмалыдыр. Илк башдан истеһсалда истеһлак едилмәк үчүн ајрылан бу һиссә, әксәрән елә натурал формада олур ки, өзлүјүндә бу формаларда олан мәһсул фәрди истеһлак үчүн јарамыр.

Әкәр истеһсал капиталист формасындадырса, онда тәкрар истеһсал да еjни формада олур. Капиталист истеһсал үсулунда әмәк просеси анчаг дәјәрин артмасы просеси үчүн бир васитә олдуғу кими, тәкрар истеһсал да анчаг аванс едилмиш

дәјәри капитал кими, јә'ни өзү өзүнә артан дәјәр кими тәкрар истеһсал етмәк үчүн бир васитәдир. Бир шәхсин капиталист олмасынын характерик игтисади ролу анчаг ондан ибарәтдир ки, онун пулу даим капитал вәзифәсини ифа едир. Мәсәлән, аванс едилмиш 100 ф. стерлинглик бир мәбләғ бу ил капитала чеврилиб 20 ф. стерлинглик изафи дәјәр истеһсал етмишсә, онда һәмин мәбләғ бу әмәлијјаты кәлән ил дә тәкрар етмәлидир вә и. а. Капитал дәјәрин вахташыры артымы вә ја ишләјән капиталын вахташыры мәһсулу олмаг е'тибары илә изафи дәјәр капиталдан доған кәлир шәклини алыр[1].

Әкәр бу кәлир капиталист үчүн анчаг бир истеһлак фондудурса вә әкәр вахташыры әлдә едилдији кими вахташыры да истеһлак олунурса, онда башга шәртләр ејни галдыгда биз бунун садә тәкрар истеһсал олдуғуну көрүрүк. Бу, истеһсал просесинин дәјишмәз мигјасда садәчә тәкрары олса да, буна бахмајараг белә садәчә тәкрарланма вә ја фасиләсизлик просесә јени хүсусијјәтләр кәсб етдирир, јахуд даһа доғрусу, јалныз ајрыча бир әмәлијјата мәхсус характерик бир шеј кими көрүнән хүсусијјәтләри арадан галдырыр.

Истеһсал просесинин башланғыч нөгтәси мүәјјән мүддәтә иш гүввәси сатын алынмасындан ибарәтдир вә әмәјин сатын алындығы бу мүддәт гуртардыгда, онунла да бирликдә мүәјјән истеһсал дөврү, мәсәлән һәфтә, ај вә и. а. ахыра чатдыгда, һәмин башланғыч нөгтәси даим јенидән тәкрар олунур. Лакин фәһләнин әмәк һаггы јалныз, онун иш гүввәси өз фәалијјәтини тәзаһүр етдириб һәм өз дәјәрини, һәм дә изафи дәјәри әмтәәдә реаллашдырдыгдан сонра верилир. Беләликлә, фәһлә һәм изафи дәјәр истеһсал етмишдир,—буну биз һәләлик капиталистин анчаг истеһлак фонду һесаб едирик,—һәм дә өз әмәк һаггы фондуну, јә'ни дәјишән капиталы истеһсал етмишдир, бу капитал әмәк һаггы шәклиндә гајыдыб онун әлинә кәләндән әввәл истеһсал етмишдир вә фәһлә анчаг, бу дәјишән капиталы фасиләсиз тәкрар истеһсал етдији мүддәтдә ишдә сахланылыр. Бурадан да он алтынчы фәсилдә игтисадчыларын, II рәгәм ишарәси илә гејд етдијимиз формуласы мејдана кәлир; һәмин формулада әмәк һаггы мәһсулун өзүнүн бир һиссәси кими тәсвир олунур[2]. Бу, фәһләнин фасиләсиз тәкрар

---

[1] „Өзкә әмәји мәһсулуну истеһлак едән варлылар бу мәһсулу јалныз мүбадилә әмәлијјаты васитәси илә“ (әмтәә алмаг васитәси илә) „әлдә едирләр. Буна көрә елә кәлир ки, онларын еһтијат фонду тезликлә түкәнмәлидир... Лакин мүасир ичтимаи гурулушда сәрвәт, өзкә әмәји васитәси илә тәкрар истеһсал олунмаг гүввәси кәсб етмишдир... Сәрвәт дә әмәк кими вә әмәјин јардымы илә һәр ил бәһрә верир вә сәрвәт саһибини јохсуллашдырмадан бу бәһрә ил боју истеһлак едилә биләр. Бу бәһрә капиталдан доған кәлирдир“ (*Sismondi*. „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. I, p. 81, 82).

[2] „Мәнфәәт кими, әмәк һаггына да... һазыр мәһсулун һәгигәтән бир һиссәси нәзәри илә бахмаг олар“ (*G. Ramsay*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 142). „Мәһсулун, әмәк һаггы

истеһсал етдији мәһсулун даим гајыдыб әмәк һаггы формасында онун әлинә кәлән һиссәсидир. Әлбәттә капиталист бу әмтәә дәјәрини фәһләјә пулла верир. Лакин бу пул әмәк мәһсулунун анчаг чеврилмиш формасыдыр. Фәһлә истеһсал васитәләринин бир һиссәсини мәһсула чевирмәкдә олдуғу заман, онун габагкы мәһсулунун бир һиссәси гајыдыб пула чеврилир. Онун бугүнкү әмәјинин, јахуд башланан јарым илдәки әмәјинин һагты кечән һәфтә, јахуд кечән јарым ил әрзиндәки әмәјиндән верилир. Биз ајрыча бир капиталист илә ајрыча бир фәһлә әвәзинә, капиталистләр синфи илә фәһлә синфини көтүрүб тәдгиг едәчәк олсаг, пул формасынын јаратдығы иллүзија дәрһал арадан галхар. Пул формасында капиталистләр синфи фәһлә синфинә даим, фәһләләр тәрәфиндән истеһсал едилиб капиталистләр тәрәфиндән мәнимсәнилән мәһсулун бир һиссәсини алмаг үчүн чек верир. Фәһлә дә бу чекләри ејни дәрәчә мүнтәзәм олараг капиталистләр синфинә гајтарыр вә мүгабилиндә өз мәһсулундан өзүнә чатасы һиссәни алыр. Мәһсулун әмтәә формасы вә әмтәәнин пул формасы бу просесин һәгиги характерини пәрдәләјир.

Беләликлә, дәјишән капитал, јашајыш васитәләри фондунун вә ја фәһлә фондунун тәзаһүр етдији јалныз хүсуси бир тарихи формадыр; бу, ишчинин өзүнү јашатмасы вә һәјатыны тәкрар истеһсал етмәси үчүн зәрури олан бир фонддур вә һәр чүр ичтимаи истеһсал системиндә ишчи буну өзү истеһсал вә тәкрар истеһсал етмәлидир. Фәһлә фонду фәһләнин әмәјини өдәмәк үчүн тә'дијә васитәси формасында анчаг она көрә даим ахыб фәһләнин әлинә кәлир ки, фәһләнин өз мәһсулу капитал формасында даим ондан узаглашмагдадыр. Лакин фәһлә фондунун бу тәзаһүр формасы, фәһләнин өз маддиләшмиш әмәјини капиталистин она аванс вермәси фактыны азачыг да олса дәјишдирмир[3]. Бијар ишләјән кәндлини көтүрәк. Фәрз едәк ки, о өз истеһсал васитәләри илә өз тарласында һәфтәдә 3 күн ишләјир. Һәфтәнин галан 3 күнү әрзиндә исә о өз ағасынын тарласында бијар иши илә мәшғул олур. О даим өз фәһлә фондуну тәкрар истеһсал едир вә бу фонд һеч вахт онун үчүн өз әмәји мүгабилиндә үчүнчү бир шәхс тәрәфиндән аванс едилән тә'дијә васитәси формасы алмыр. Ејни заманда онун өдәнилмәмиш ичбари әмәји дә һеч вахт көнүллү вә өдәнилмиш әмәк формасы алмыр. Лакин мүлкәдар бијар ишләтдији кәндлинин тарласыны, иш һејваныны, тохумуну, бир сөзлә, истеһ-

---

шәклиндә фәһләјә чатачаг һиссәси" (*James Mill.* „Èléments d'Èconomie Politique", traduits de J'anglais par Parisot. Paris, 1823, p. 34).

[3]) „Капитал фәһләләр үчүн әмәк һаггы олараг онлара аванс верилмәсинә хәрчләндикдә о, әмәјин сахланмасы үчүн ајрылмыш фонда һеч бир шеј әлавә етмир" (Малтусун ашағыдакы әсәрини нәшр едән Кејзновун бу нәшр үчүн вердији гејддә—„Defintions in Political Economy", London, 1853, p. 22).

сал васитәләрини мәнимсәсә, онда һәмин кәндли бундан сонра өз иш гүввәсини мүлкәдара сатмалы олачагдыр. Башга шәртләр ејни олдугда һәмин кәндли инди дә, әввәлдә олдуғу кими, һәфтәдә 6 күн ишләјәчәкдир,—3 күн өзүнә, 3 күн дә инди муздлу фәһлә ишләдән кечмиш мүлкәдара. О инди дә, кечмишдә олдуғу кими, истеһсал васитәләриндән бир истеһсал васитәси кими истифадә едиб онларын дәјәрини мәһсула кечирәчәкдир Инди дә, кечмишдә олдуғу кими, мәһсулун мүәјјән һиссәси тәкрар истеһсал просесинә дахил олачагдыр. Лакин бијар әмәк инди муздлу әмәк формасы алдығы кими, кечмишдәки тәрздә инди дә кәндлинин өзүнүн истеһсал вә тәкрар истеһсал етдији фәһлә фонду дәхи, кечмиш мүлкәдарын инди кәндлијә аванс етдији капитал формасы алыр. Дүшүнчәси мәһдуд олдуғуна көрә тәзаһүр формасыны бу формада тәзаһүр едән шејдән ајырд едә билмәјән буржуа игтисадчысы белә бир факта көз јумур ки, һәтта индики заманда да фәһлә фонду бүтүн јер үзүндә анчаг бир истисна олараг капитал шәклиндә мејдана чыхыр[4].

Һәр нечә олурса олсун, дәјишән капитал капиталистин өз фондундан аванс едилмиш дәјәр характерини[4a] јалныз о заман итирир ки, капиталист истеһсал просесини биз онун тәкрарланмасынын фасиләсиз ахыны һалында көтүрмүш олаг. Лакин бу просес һарада исә вә бир заман исә башланмалы иди. Демәли, индијәдәк әсасландығымыз нөгтеји-нәзәрдән јанашылдыгда белә бир јәгинлик тәсәввүр едилир ки, мүәјјән бир вахтда капиталист, өдәнилмәмиш өзкә әмәјиндән асылы олмајан һәр һансы бир илкин јығым васитәси илә пул саһиби олмуш вә бунун сајәсиндә иш гүввәсинин алычысы сифәти илә базара чыха билмишдир. Лакин капиталист истеһсал просесинин садә фасиләсизлији, јахуд садә тәкрар истеһсал, капиталын јалныз дәјишән һиссәсинә дејил, үмумијјәтлә бүтүн капитала аид олан башга спесифик дәјишикликләрә дә сәбәб олур.

Әкәр 1 000 ф. стерлинглик капиталын вахташыры олараг, мәсәлән, һәр ил, јаратдығы изафи дәјәр 200 ф. ст. тәшкил едирсә вә әкәр бу изафи дәјәр бир ил әрзиндә галыгсыз истеһлак олунурса, онда ајдындыр ки, бу просес беш ил әрзиндә тәкрар едиләндән сонра, истеһлак олунмуш изафи дәјәрин мәб-

---

[4]) „Јер үзүнүн дөрддә бир һиссәсиндән азында фәһләләрин јашајыш васитәләри капиталистләр тәрәфиндән онлара аванс едилир“ (*Richard Jones*. „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“. Hertford, 1852, p. 36).

[4a]) Мануфактура фәһләсинин әмәк һаггыны саһибкар она аванс едирсә дә, һәгигәтдә бу онун үчүн һеч бир хәрч тәшкил етмир, чүнки адәтән бу әмәк һаггынын дәјәри, фәһләнин әмәјинин сәрф едилдији мәһсулун артан дәјәри дахилиндәки мәнфәәт илә бирликдә саһибкара гајтарылмыш олур“ (*A. Smith*, ситат кәтирилән әсәр, II китаб, III фәсил, сәһ. 311).

ләғи 200×5, јахуд ибтидада аванс едилмиш 1 000 фунт стерлинглик капитал дәјәринә бәрабәр олачагдыр. Әкәр иллик изафи дәјәрин анчаг бир һиссәси, мәсәлән, јарысы истеһлак едилмиш олсајды, онда, көстәрилән нәтичә јалныз, истеһсал просеси он ил әрзиндә тәкрар олундугдан сонра алынарды, чүнки 100×10=1 000. Үмумијјәтлә, аванс едилмиш капитал дәјәри һәр ил истеһлак олунан изафи дәјәрә бөлүндүкдә о илләрин, јахуд тәкрар истеһсал дөврләринин сајы алыныр ки, ибтидада аванс едилмиш капитал һәмин илләр вә дөврләр әрзиндә капиталист тәрәфиндән истеһлак олунур вә, демәли, јохалыр. Капиталист белә тәсәввүр едир ки, о анчаг, өзкәсинин өдәнилмәмиш әмәјинин мәһсулуну, изафи дәјәри истеһлак едиб ибтидаи капитал дәјәринә тохунмур; капиталистин бу тәсәввүрү јухарыда көстәрилән факты әсла дәјишдирә билмәз. Мүәјјән гәдәр ил кечәндән сонра, капиталистин малик олдуғу капитал дәјәри һәмин илләр әрзиндә онун еквивалентсиз мәнимсәдији изафи дәјәрин мәбләғинә бәрабәр олур, истеһлак етдији дәјәрин мәбләғи исә ибтидаи капитал дәјәринә бәрабәр олур. Доғрудур, капиталистин әлиндә, дәјишилмәмиш мигдарда капитал галыр, һәм дә бу капиталын бир һиссәси, биналар, машынлар вә и. а., һәлә капиталист өз мүәссисәсини ишә салмаға башладығы заман мөвчуд иди. Лакин бурада капиталын мадди тәркиб һиссәләриндән дејил, онун дәјәриндән бәһс олунур. Әкәр бириси өз әмлакынын дәјәри гәдәр борча дүшүб бүтүн әмлакыны исраф етмишсә, бу һалда онун бүтүн әмлакы јалныз өз борчларынын үмуми мәбләғини тәшкил едир. Ејнилә дә, әкәр капиталист өз аванс етдији капиталынын еквивалентини истеһлак етмишсә, онда һәмин капиталын дәјәри анчаг, капиталистин һавајы мәнимсәмиш олдуғу изафи дәјәрин үмуми мәбләғиндән ибарәтдир. Көһнә капиталдан бурада даһа зәррә гәдәр дә галмамышдыр.

Беләликлә, һеч бир јығымдан әсла асылы олмајараг, истеһсал просесинин садәчә тәкрарланмасы, јахуд садә тәкрар истеһсал, чох вә ја аз узун бир мүддәт кечдикдән сонра һөкмән һәр бир капиталы јығым капиталына вә ја капиталлашдырылмыш изафи дәјәрә чевирир. Һәтта, капитал истеһсал просесинә дахил олуркән ону тәтбиг едәнин шәхсән газандығы мүлкијјәти олмушса да, фәрги јохдур, о кеч-тез там еквивалентсиз мәнимсәнилмиш дәјәрә чеврилир, өдәнилмәмиш өзкә әмәјинин—пул формасында, јахуд башга бир формада—маддиләшмәсиндән ибарәт олур.

Дөрдүнчү фәсилдә көрдүјүмүз кими, пулу капитала чевирмәк үчүн тәкчә әмтәә истеһсалынын вә әмтәә тәдавүлүнүн мөвчуд олмасы кифајәт дејилдир. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл алычы вә сатычы сифәти илә бир тәрәфдә дәјәр вә ја пул са-

һиби, дикәр тәрәфдә исә дәјәр әмәлә кәтирән субстансијанын саһиби бир-биринә гаршы дурмалыдырлар, бир тәрәфдә истеһсал васитәләринин вә јашајыш васитәләринин саһиби, дикәр тәрәфдә исә тәкчә иш гүввәсинин саһиби олан шәхс дурмалыдыр. Демәли, әмәк мәһсулунун әмәјин өзүндән ајрылмасы, әмәјин објектив шәртләринин субјектив фактордан—иш гүввәсиндән ајрылмасы, капиталист истеһсал просесинин фе'лән мөвчуд олмасынын әсасы, башланғыч нөгтәси олмушдур.

Лакин ибтидада башланғыч нөгтә олан шеј сонралар, просесин садәчә фасиләсиз давам етмәси сајәсиндә, садә тәкрар истеһсал сајәсиндә дөнә-дөнә јенидән јаранып вә капиталист истеһсалынын өз нәтичәси кими әбәдиләшир. Бир тәрәфдән истеһсал просеси мадди сәрвәти даим капитала, капиталист үчүн дәјәр артырмаг васитәләринә вә онун үчүн истеһлак васитәләринә чевирир. Дикәр тәрәфдән, фәһлә бу просесә нә вәзијјәтдә кирмишсә, даим о вәзијјәтдә дә бу просесдән чыхыр: сәрвәтин шәхси мәнбәји олдуғу һалда бу сәрвәти өзү үчүн вүчуда кәтирмәкдән өтрү лазым олан һәр чүр вәсаитдән мәһрум бир вәзијјәтдә галыр. Фәһлә истеһсал просесинә дахил оландан әввәл онун шәхси әмәји өзкәнинләшдирилмиш, капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилмиш вә капиталын тәркибинә дахил едилмиш олдуғуна көрә, истеһсалын кедишиндә бу әмәк даим өзкәсинин мәһсулунда маддиләшир. Истеһсал просеси ејни заманда иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак олунмасы просеси олдуғуна көрә, фәһләнин јаратдығы мәһсул фасиләсиз сурәтдә әмтәәјә чеврилмәкдән башга, һәмчинин капитала чеврилир,—дәјәр јарадан гүввәни соран бир дәјәрә, адамлары сатын алан јашајыш васитәләринә, истеһсалчылары тәтбиг едән истеһсал васитәләринә чеврилир[5]. Беләликлә фәһлә өзү даим објектив сәрвәт јаратмагла капитал јарадыр, өзүнә јабанчы олан вә өз үзәриндә һөкмран олуб онун гүввәсини истисмар едән бир гүввә јаратмыш олур, капиталист дә һәмчинин даим иш гүввәсини јаратмагла сәрвәтин субјектив мәнбәјини јарадыр; бу мәнбә өзүнүн маддиләшмәк вә вүчуда кәлмәк шәраитиндән ајры салынмышдыр, о јалныз фәһләнин организминин өзүндә мөвчуд олан абстракт бир мәнбәдир, — гыса дејилсә, капиталист фәһләни муздлу бир фәһлә кими истеһсал едир[6]. Муздлу фәһләләрин белә даим тәкрар истеһсал

---

[5]) „Мәһсуллар истеһлакын чох гәрибә хассәси бундан ибарәтдир. Мәһсуллар истеһлак олунан шеј капиталдыр вә истеһлак едилмәк васитәси илә капитал олур“ (*James Mill*. „Eléments d'Economie Politique“, p. 242). Лакин Чемс Милл бу „чох гәрибә хассәнин“ нәдән ибарәт олдуғуну јенә дә ајдынлашдыра билмәмишдир.

[6]) „Әлбәттә, бу доғрудур ки, илк дәфә тәтбиг едилән мануфактура бир чох јохсуллара иш верир; лакин бу јохсуллар јохсуллугдан чыхмырлар вә мануфактура мүәссисәләринин чохалдылмасы бир чох башгаларыны јохсул едир“ („Reasons for a limited Exportation of Wool“. London, 1677, p. 19). „Фермер „бош јерә иддиа едиб дејир ки, кујa јохсуллары о

едилмәси, јахуд әбәдиләшдирилмәси, капиталист истеһсалынын conditio sine qua non [зәрури шәртидир].

Фәһләнин истеһлак етмәси ики чүр олур. Истеһсалын өзүндә фәһлә истеһсал васитәләрини өз әмәји илә истеһлак едиб бунлары, аванс едилмиш капиталын дәјәриндән јүксәк дәјәри олан мәһсуллара чевирир. Бу онун истеһсал истеһлакыдыр. Бу ејни заманда фәһләнин иш гүввәсини сатын алан капиталистин бу гүввәни истеһлак етмәсидир. Дикәр тәрәфдән фәһлә өз иш гүввәсини сатыркән она верилмиш олан пулу јашајыш васитәләри алынмасына сәрф едир. Бу онун фәрди истеһлакыдыр. Демәли, фәһләнин истеһсал истеһлакы илә шәхси истеһлакы бир-бириндән тамамилә фәрглидир. Биринчи истеһлак даирәсиндә фәһлә капиталы һәрәкәтә кәтирән гүввәдир вә капиталистин малыдыр; икинчи истеһлак даирәсиндә өзү өзүнүн саһибидир вә истеһсал просесиндән харичдә өз шәхси һәјат вәзифәләрини јеринә јетирир. Биринчи истеһлакын нәтичәси капиталистин мөвчуд олмасыдыр, икинчисинин нәтичәси исә фәһләнин өзүнүн мөвчуд олмасыдыр.

Иш күнү вә с. тәдгиг едиләркән бу да ајдын олду ки, фәһлә чох заман өз фәрди истеһлакыны истеһсал просесинин халис тәсадүфи бир епизодуна чевирмәјә мәчбур олур. Бухар машынына көмүр вә су верилдији кими, чархлара јағ вурулдуғу кими, фәһлә дә бу һалда јашајыш васитәләрини анчаг, өз иш гүввәсини «ишләк вәзијјәтдә» сахламаг үчүн истеһлак едир. Бурада онун истеһлак васитәләри анчаг, истеһсал васитәләриндән бирини истеһлак етмәк васитәләридир, онун фәрди истеһлакы билаваситә истеһсал истеһлакдыр. Лакин бу һал, капиталист истеһсал просесинин маһијјәти илә әлагәдар олмајан ифратчылыг кими көрүнүр[7].

Биз ајрыча бир капиталисти вә ајрыча бир фәһләни көтүрмәјиб капиталист синфи илә фәһлә синфини көтүрсәк, ајрыајры истеһсал просесләрини дејил, бүтөвлүкдә капиталист просесини онун ахыны һалында, онун ичтимаи мигјасында көтүрсәк башга вәзијјәт мејдана чыхар. Капиталист өз капиталынын бир һиссәсини иш гүввәсинә чевирәндә, бунунла өзүнүн бүтүн капиталынын дәјәрини артырмыш олур. О, бир күллә илә ики довшан вурур. Онун көтүрдүјү мәнфәәт јалныз фәһләдән алдығындан ибарәт олмур, о һабелә фәһләјә вердијиндән дә мәнфәәт көтүрүр. Иш гүввәсинә мүбадиләдә верилмиш олан капитал јашајыш васитәләринә чеврилир вә бу јашајыш

сахлајыр. Һәгигәтдә јохсуллар диләнчи һаллында сахланырлар" („Reasons for the late Increase of the Poor-Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions". London, 1777, p. 31).

[7]) Әкәр Росси „истеһсал истеһлакынын" сиррини һәгигәтән билсәјди, бу хүсусда бу гәдәр тәмтәраглы бир тәрздә данышмазды.

васитәләринин истеһлак едилмәси нәтиҹәсиндә мөвҹуд фәһләләрин әзәләләри, әсәбләри, сүмүкләри, бејни тәкрар истеһсал олунур вә јени фәһләләр истеһсал олунур. Демәли, фәһлә синфинин ән зәрури даирәдә көтүрүлән фәрди истеһлакы анчаг, иш гүввәси мүгабилиндә капиталын вермиш олдуғу јашајыш васитәләрини јенә дә, капиталын јенидән истисмар етмәси үчүн јарарлы олан иш гүввәсинә чевирмәкдир. Бу, капиталист үчүн ән зәрури олан истеһсал васитәсинин—фәһләнин өзүнүн истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр. Беләликлә, бир машын истәр әмәк просеси заманы тәмизләнсин, истәрсә бу просесин мүәјјән фасиләләриндә,—бу тәмизләмә истеһсалын бир моменти олдуғу кими, фәһләнин фәрди истеһлакы да, е'малатхананын, фабрикин вә саирәнин дахилиндәми, јахуд харичиндә, әмәк просесинин дахилиндәми, јахуд харичиндә баш вермәсиндән асылы олмајараг, бу фәрди истеһлак үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә капиталын истеһсалы вә тәкрар истеһсалынын бир моментидир. Фәһләнин өз фәрди истеһлакынын капиталист үчүн дејил, өзү үчүн истеһлак олмасы әсла мәсәләни дәјишдирмир. Ахы иш һејваны да өз једији јемдән ләззәт дујур, лакин бу һал онун истеһлакынын истеһсал просесиндә зәрури ан олмасыны һеч дә арадан галдырмыр. Фәһлә синфинин даим мөвҹуд олмасы вә тәкрар истеһсал едилмәси капиталын тәкрар истеһсалынын даими шәрти олараг галыр. Капиталист фәһләләрдәки горунма вә төрәјиб артма истинктинә архаланараг бу шәртин јеринә јетирилмәсини архајынлыгла фәһләләрин өз өһдәсинә бураха билир. Капиталист анчаг чалышыр ки, фәһләләрин фәрди истеһлакы мүмкүн гәдәр ән зәрури һәддән кәнара чыхмасын вә јер көјдән нә гәдәр узагдырса, капиталист дә, Ҹәнуби Америкада олдуғу кими бир кобудлуг көстәриб фәһләләрә азгидалы јемәк әвәзинә зорла чохгидалы јемәк једиртмәк[8] нијјәтиндән бир о гәдәр узагдыр.

Буна көрә дә капиталист вә онун идеологу, игтисадчы, фәһләнин фәрди истеһлакында јалныз, фәһлә синфинин әбәдиләшмәси үчүн лазым олан һиссәни мәһсулдар истеһлак һесаб едирләр, чүнки иш гүввәсини капиталын истеһлак едә билмәси үчүн фәһләнин истеһлакынын бу һиссәси һәгигәтән мөвҹуд олмалыдыр; фәһләнин бундан әлавә, өз зөвгү үчүн истеһлак етдикләри исә мәһсулдар истеһлак дејилдир[9]. Әкәр капитал

---

[8]) „Ҹәнуби Америка мә'дәнләриндә ишләјиб (бәлкә дә дүнјада ән чәтин бир ишлә мәшғул олуб) һәр күн јерин 450 фут дәринлијиндән далларында 180—200 фунт филиз чыхаран фәһләләрин једији анчаг чөрәк вә пахладан ибарәтдир; онлар чох истәрдиләр ки, тәкчә чөрәк јесинләр, лакин фәһләләрин ағалары онларла, адамын атла рәфтар етдији кими рәфтар едирләр; онлар билирләр ки, фәһләләр тәкчә чөрәк јеәләр белә интенсив ишләјә билмәзләр, буна көрә дә онлара зорла пахла једирдирләр, чүнки пахланын тәркибиндә фосфор чөрәкдәкиндән хејли чохдур“ (*Liebig*. „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie“, 7. Aufl., 1862, 1. Theil, S. 194, гејд).

[9]) *James Mill*. „Éléments d'Économie Politique“, p. 238 sqq.

јығымы әмәк һаггынын артмасына вә, демәли, фәһләнин истеһлак васитәләринин мигдарынын артмасына сәбәб олсајды, ејни заманда да капиталын даһа артыг иш гүввәси истеһлак етмәсинә сәбәб олмасајды, онда әлавә капитал мәһсулдар шәкилдә истеһлак едилмиш олмазды[10]. Доғрудан да, фәһләнин фәрди истеһлакы онун өзү үчүн мәһсулдар истеһлак дејилдир, чүнки бу истеһлак анчаг, истеһлак васитәләринә еһтијачы олан фәрдләри тәкрар истеһсал етмиш олур; бу истеһлак капиталист үчүн вә дөвләт үчүн мәһсулдар истеһлакдыр, чүнки бу истеһлак өзкәси үчүн сәрвәт јарадан гүввә истеһсалыдыр[11].

Демәли, ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән фәһлә синфи дә чансыз бир иш аләти кими,—һәтта билавасит әмәк просесиндән харичдә дә—капиталистин малыдыр. Фәһләләрин һәтта фәрди истеһлакы да мүәјјән һәдд дахилиндә анчаг, капиталын тәкрар истеһсалы просесинин бир моментидир. Һәмин просесин өзү, фәһләләрин әмәјинин мәһсулуну даим фәһләләр гүтбүндән экс гүтбә, капитал гүтбүнә доғру узаглашдырыб апармагла чалышыр ки, бу шүурлу истеһсал аләтләри гачыб дағылышмасынлар. Фәһләләрин фәрди истеһлакы, бир тәрәфдән, онларын јашамасыны вә тәкрар истеһсал олунмасыны тә'мин едир, дикәр тәрәфдән дә, јашајыш васитәләрини сәрф етмәклә фәһләләрин даим әмәк базарына чыхмасы зәрурәтини доғурур. Ромада гулу зәнчирлә бағлајырдылар, муздлу фәһлә исә көзә көрүнмәз телләр васитәси илә өз мүлкијјәтчисинә бағлыдыр. Муздлу фәһләнин мүстәгиллији барәсиндәки иллүзијаны давам етдирән сәбәб ондан ибарәтдир ки, бу фәһләни ишә көтүрән фәрди саһибкарлар даим дәјишилир, бу сәбәб һабелә ондан ибарәтдир ки, мүгавиләдә fictio juris [јуридик фиксија] вардыр.

Кечмишләрдә капитал, азад фәһлә үзәриндә өз мүлкијјәт һүгугуну, лазым кәлдији һалларда, мәчбури ганунлар васитәси илә һәјата кечирирди. Мәсәлән, 1815-чи иләдәк Инкилтәрәдә машын ишләдән фәһләләрин мүһачирәти гадаған едилмишди вә буна әмәл етмәјәнләрә ағыр чәза верилирди.

Фәһлә синфинин тәкрар истеһсалы һабелә, ишләмәк мәһарәтинин нәсилдән-нәслә кечмәсини вә артмасыны да әһатә едир[12]. Нә дәрәчәдә капиталистин бу чүр мәһарәтли фәһлә

---

10) „Әкәр әмәјин гијмәти о гәдәр чох галхсајды ки, капиталын артмасына бахмајараг чох әмәк тәтбиг едилмәси мүмкүн олмасын, онда мән дејәрдим ки, капиталын бу артымы гејри-мәһсулдар сурәтдә истеһлак олунур“ (*Ricardo*. „Principles of Political Economy“. 3 ed. London, 1821, p. 163).

11) „Сөзүн әсил мә'насында мәһсулдар истеһлак сәрвәтин капиталист тәрәфиндән тәкрар истеһсал мәгсәди илә истеһлак олунмасы вә ја дағыдылмасыдыр...“ (Малтус истеһсал васитәләринин истеһлакыны нәзәрдә тутур) „Фәһлә... ону тәтбиг едән шәхс үчүн, һабелә дөвләт үчүн мәһсулдар истеһлакчыдыр, өзү үчүн исә, чидди јанашылса, мәһсулдар истеһлакчы дејилдир“ (*Malthus*. „Definitions in Political Economy“. London, 1853, p. 30).

12) „Әввәлчәдән топланмасы вә һазырланмасы сөјләнилә биләчәк јеканә шеј фәһләнин иш мәһарәтидир... Иш мәһарәтини топламаг вә сахламаг әмәлијјаты, бу чох мүһүм әмәлиј-

синфинин мөвчудлуғуну өз малы олан истеһсал шәртләри сырасына салмаг вә һәгигәтдә ону өз дәјишән капиталынын реал варлығы һесаб етмәк мејлиндә олмасыны, һәр һансы бир бөһран онун һәмин истеһсал шәртинин әлиндән кетмәси тәһлүкәсини доғурдуғу заман хүсуси бир ајдынлыгла ашкара чыхыр. Мә'лум олдуғу үзрә, Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә вә бунунла јанашы олараг баш верән памбыг гытлығы заманы Ланкаширдә вә башга јерләрдә памбыг парча сәнајеси фәһләләринин чоху ишдән чыхарылыб күчәјә салынмышды. Фәһлә синфинин өз ичәрисиндән вә чәмијјәтин башга тәбәгәләри ичәрисиндән мәсәлә галдырылды ки, «артыг» фәһләләр дөвләтин јардымы илә ја өлкәдә ианә топламаг јолу илә Инкилтәрә мүстәмләкәләринә, јахуд Бирләшмиш Штатлара көчүрүлсүн. О заман (1863-чү ил мартын 24-дә) «Times», Манчестер тичарәт палатасынын кечмиш президенти Едмунд Поттерин бир мәктубуну дәрч етмишди. Бу мәктуб ашағы палатада һаглы олараг «фабрикчиләрин манифести»[13] адландырылмышды. Биз бурада һәмин мәктубун, иш гүввәсинә капиталын малы кими бахылдығыны тамамилә ачыг көстәрән бир нечә характерик јерини гејд едәчәјик.

«Памбыг парча истеһсалы фәһләләринә дејирләр ки, сизин әмәк тәклифиниз һәддән артыгдыр... бу тәклифи азалтмаг, бәлкә дә ону үчдә бир азалтмаг лазымдыр ки, сонра онун јердә галан үчдә икиси үчүн сағлам тәләб јаранмыш олсун... Әфкари-үмумијјә мүһачирәт үзәриндә исрар едир... Саһибкар» (јә'ни памбыг парча фабрикинин саһиби) «өз хошуна разы ола билмәз ки, тәклиф олунан ишләк әлләрин сајы азалсын; бу һал онун фикринчә һәм әдаләтсиз олар, һәм дә дүзкүн олмаз... Әкәр мүһачирәт ичтимаи фонд һесабына ичра едиләрсә, о тәләб едә биләр ки, ону динләсинләр, о һәтта бәлкә, е'тираз да едә биләр».

Һәмин Поттер сонра памбыг парча сәнајесинин фајдалы бир сәнаје олмасындан данышыр, бу сәнајенин «шүбһәсиз, Ирландијадан вә Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларындан әһалини чәкиб кәтирмәсиндән», һәмин сәнајенин чох кенишләнмиш олмасындан, 1860-чы илдә бүтүн Инкилтәрә ихрачатынын $^{5}/_{13}$ һиссәсини һәмин сәнајенин вермәсиндән вә базарын, хүсусән Һиндистан базарынын кенишләнмәси сајәсиндә, һабелә «фунту 6 пенс гијмәти илә кифајәт гәдәр памбыг идхал едилмәси» сајәсиндә бу сәнајенин бир нечә илдән сонра јенә артачағындан бәһс едир. Поттер сөзүнә давам едиб дејир:

јат фәһлә күтләсинин бөјүк әксәријјәти үчүн һеч бир капитал сәрф едилмәдән ичра олунур" (*Hodgskin*. „Labour Defended etc.", p. 12, 13).

[13]) „Бу мәктубу фабрикчиләрин манифести һесаб етмәк олар" (Ферранд: 1863-чү ил апрелин 27-дә ашағы палатанын ичласында памбыг гытлығы мүнасибәти илә едилән тәклиф).

«Заман—бир ил, ики ил, бәлкә дә үч—лазыми мигдар јарадачагдыр... Буна көрә мән суал етмәк истәрдим ки, бу сәнаје сахланмаға дәјмәзми? Әмәк сәрф едиб машынлары» (чанлы иш машынлары нәзәрдә тутулур) «саз сахламаға дәјмәзми вә бунларла видалашмаг фикри бөјүк бир ахмаглыг дејилми? Зәннимчә беләдир. Мән бу фикрә разы ола биләрәм ки, фәһләләр мүлкијјәт дејилдир («I allow that the workers are not a property»), Ланкаширин вә саһибкарларын мүлкијјәти дејилдир; лакин фәһләләр бунларын һәр икиси үчүн гүввәдир; фәһләләр дәрракәли вә тә'лим көрмүш бир гүввәдир, бу гүввәнин јерини бир нәслин өмрү әрзиндә долдурмаг олмаз; башга машынларын,—фәһләләр ишләтдији машынларын («the mere machinery which they work») хејли һиссәсинин јерини исә, әксинә, он ики ај әрзиндә мүвәффәгијјәтлә долдурмаг вә бунлары һәтта јахшылашдырмаг олар[14]). Әкәр фәһләләрин мүһачирәти тәшвиг едилсә вә ја һәтта буна садәчә ичазә верилсә (!), онда капиталистин вәзијјәти нечә олар? («Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?» Бу фәрјад, һофмаршал Калбы хатырладыр[160]. «...Мүтәхәссис фәһләләри кәнара чыхын, онда әсас капитал сон дәрәчә гијмәтдән дүшәчәк, дөврijјә капиталы тәклиф едилән әмәјин кејфијјәтчә писләшмиш вә мигдарча азалмыш олдуғу шәраитдә мүбаризәјә давам кәтирмәјәчәк... Бизә дејирләр ки, фәһләләр өзләри мүһачирәт етмәк истәјирләр. Фәһләләрин тәрәфиндән бу тамамилә тәбиидир... Памбыг парча истеһсалыны ихтисар етсәниз, онун гүввәләрини әлиндән алсаныз (by taking away its working power), онлара верилән әмәк һаггынын мәблəғини, мисал үчүн, $1/3$ гәдәр вә ја 5 милјон әскилтсәниз, фәһләләрдән јухары дуран ән јахын синфин, хырда дуканчыларын вәзијјәти нечә олар? Торпаг рентасы, коттечләрдән алынан мәнзил кирајәси нечә олар?.., Хырда фермерләрин, ән јахшы ев саһибләринин, торпаг мүлкијјәтчиләринин вәзијјәти нечә олар? Сөјләјин көрәк, милләтин ән јахшы фабрик фәһләләрини башга өлкәләрә ихрач етмәклә, онун ән мәһсулдар капиталынын вә сәрвәтинин бир һиссәсини гијмәтдән салмагла милләти зәифләдән бу лајиһә өлкәнин бүтүн синифләри үчүн ән фәлакәтли бир план дејилми?» «Мән ики вә ја үч ил мүддәтинә 5—6 милјонлуг истиграз мәсләһәт көрүрәм; бу пул памбыг парча сәнајеси маһалларында јохсуллара јардым идарәләринә табе олан хүсуси комиссарларын нәзарәти алтында хәрчләнмәлидир; бу иши хүсуси бир ганунла тәнзим етмәк вә сәдәгә алан фәһләләрин мә'нәви гијмәтини сахламагдан өтрү мүәјјән ичбари әмәк үсулу тәтбиг етмәк лазымдыр... Торпаг мүлкијјәтчиләри вә саһибкарлар үчүн бундан пис нә ола биләр («can anything be worse for landowners or masters») ки, онлар өзләринин ән јахшы фәһләләриндән мәһрум олалар вә бүтүн бир әјаләтдән фәһләләрин кениш мигјасда мүһачирәт етмәси вә капиталын гијмәтдән салынмасы васитәси илә галан фәһләләр арасында позғунлуг вә наразылыг салына?»

Поттер, памбыг парча фабрикчиләринин бу мисилсиз нүмајәндәси, капиталистин ејни дәрәчәдә малы олан ики чүр

---

[14]) Охучунун јадындадыр ки, ади шәраитдә, әмәк һаггыны азалтмаг лазым кәлдикдә һәмин капитал тамамилә башга бир бајаты чағырыр. Бу һалда „саһибкарлар“ бир ағыздан белә дејирләр (бах: дөрдүнчү бөлмә, 188-чи гејд, сәһ. 289 [бах: бу чилд, сәһ. 424]; „Гој фабрик фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәји ихтисаслы әмәјин чох ашағы категоријадыр; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк бу гәдәр асанлыгла өјрәнилмир вә кејфијјәти нәзәрә алынарса, һеч бир башга әмәјә бу гәдәр јахшы музд верилмир; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәјин бундан гыса бир вахтда, белә гысамүддәтли бир тә'лим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә едилмәси мүмкүн дејилдир. Саһибкарын машынлары“ (инди исә бизә дејирләр ки, бу машынлар 12 ајда даһа јахшылары илә мүвәффәгијјәтлә әвәз едилә биләр) „истеһсал ишиндә фе'лән фәһләнин әмәјиндән вә мәһарәтиндән хејли мүһүм рол ојнајыр, зира бу мәһарәти 6 ај әрзиндә өјрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өјрәнә биләр“ (инди исә бизә дејирләр ки, бу мәһарәтин јерини һәтта 30 илдә дә долдурмаг олмаз).

«машынлар» олдуғуну гејд едир: бунларын бир гисми даим капиталистин фабрикиндә олур, дикәр гисми исә кечәләр вә базар күнләри коттечләрдә олурлар. Бунларын биринчи гисми чансыздыр, икинчи гисми—чанлы. Чансызлар нәинки күндән-күнә араблашыр вә гијмәтдән дүшүр, һәтта техниканын тәрәггиси нәтичәсиндә бунларын мөвчуд күтләсинин хејли һиссәси о дәрәчә көһнәлмиш олур ки, бир нечә ај әрзиндә онларын даһа јени машынларла әвәз едилмәси мүмкүн вә әлверишли олур. Чанлы машынлар, әксинә, нә гәдәр чох ишләсә, нәсилләр боју топланан мәһарәти нә гәдәр чох кәсб етмиш олса, бир о гәдәр јахшыдыр. «Times» бу нәһәнк фабрикчијә чавабында әзчүмлә јазмышды:

«Памбыг парча мүәссисәләри саһибләринин фөвгәл'адә вә мүтләг әһәмијјәти ч-б Е. Поттерин дүшүнчәсиндә о гәдәр дәрин јер тутмушдур ки, бу синфи јашатмаг вә онун пешәсини әдәбиләшдирмәк үчүн јарым милјон фәһләни зорла бөјүк бир тәрбијәви иш евинә долдурмаға һазырдыр. Ч-б Поттер сорушур: бу сәнајејә јардым едилмәсинә дәјмәзми? Биз чаваб вериб дејирик: әлбәттә дәјәр, лакин буну һәр чүр вичданлы васитәләрлә етмәк лазымдыр. Ч-б Поттер јенә сорушур: әмәк сәрф едиб машынлары саз сахламаға дәјмәзми? Бурада биз мат-мәәттәл галырыг. Ч-б Поттер машын дедикдә инсанлардан ибарәт машынлары нәзәрдә тутур; о инандырмаға чалышыр ки, бу машынлары саһибкарын мүтләг малы һесаб етмир. Биз е'тираф етмәлијик ки, инсанлардан ибарәт машынлары саз сахламаг үчүн, јә'ни ишләдилмәси лазым кәләнә гәдәр јағлајыб бағлы бир бинада сахламаг үчүн «әмәк сәрф етмәјә дәјмәз» вә һәтта бу, мүмкүн иш дејилдир. Инсандан ибарәт машынлары нә гәдәр јағласаныз да, нә гәдәр силсәниз дә, ишсиз галанда пасланар. Һәм дә, көрдүјүнүз кими, инсанлардан ибарәт олан машынларын өзбашына гызышыб һәрәкәтә кәлмәк вә бөјүк шәһәрләримизин күчәләриндә гәзәбләнмәк габилијјәти вардыр. Ч-б Поттер фәһләләрин тәкрар истеһсалы үчүн даһа чох вахт тәләб олундуғуну сөјләркән, бәлкә дә һаглыдыр, лакин әл алтында тәчрүбәли механикләр вә пул олдугда һәмишә кифајәт гәдәр сә'јли, сәбатлы вә чалышган адамлар тапыб онлардан бол-луча фабрик усталары һазырламаг олар... Ч-б Поттер сәнајенин 1, 2, 3 илдән сонра јенә чанланачағындан дәм вурур вә биздән тәләб едир ки, фәһләләрин өлкәдән мүһачирәт етмәси тәшвиг едилмәсин вә ја һәтта буна ичазә верилмәсин! Фәһләләрин мүһачирәт етмәк истәмәси, онун фикринчә, тәбиидир; лакин о белә фәрз едир ки, милләт јарым милјон фәһләни вә онларын 700 000 нәфәр аилә үзвүнү, өзләри истәмәдикләри һалда, памбыг парча сәнајеси маһалларындан чыхмаға гојмајыб орада сахламалыдыр вә—бунун лабүд нәтичәси олараг—онларын наразылығыны зор күчүнә јатыртмалы вә онлары сәдәгә илә јашатмалыдыр; бүтүн бунлар она көрә едилмәлидир ки, бәлкә бир күн бу адамлар памбыг парча сәнајеси фабрикчиләринә јенә лазым олдулар... Елә бир заман кәлиб чатмышдыр ки, бу адаларын бөјүк әфкари-үмумијјәси һәмин «иш гүввәсини», бу гүввә илә көмүр, дәмир вә памбыг кими рәфтар етмәк истәјәнләрин («to save this «working power» from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton») әлиндән хилас етмәк үчүн бир тәдбир көрмәлидир»[15].

«Times»ын мәгаләси јалныз jeu d'esprit [баш јормаг] иди. «Бөјүк әфкари-үмумијјә» һәгигәтдә ч-б Поттерин фикринә шә-

[15]) „Times", 24 март 1863-чү ил.

рик иди ки, фабрик фәһләси фабрикин анчаг дашынар бир һиссәсидир. Фәһләләрин мүһачирәт етмәсинә манечилик көстәрилди[16]. Онлары памбыг парча сәнајеси маһалларынын «тәрбијәви иш евинә» долдурдулар вә онлар әввәлки кими јенә дә «Ланкашир памбыг парча фабрикчиләри үчүн гүввә (the strength)» олараг галырдылар.

Беләликлә, капиталист истеһсал просеси өз кедишиндә иш гүввәсинин әмәк шәртләриндән ајрылмасыны тәкрар истеһсал едир. Капиталист истеһсал просеси бунунла фәһләнин истисмар едилмәси шәртләрини тәкрар истеһсал едиб әбәдиләшдирир. О даим фәһләни јашамаг үчүн өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур едир вә даим капиталистин варланмаг үчүн бу иш гүввәсини сатын алмасына имкан верир[17]. Инди капиталист илә фәһлә әмтәә базарында бир алычы вә сатычы кими үз-үзә кәлдикдә бу, даһа ади бир тәсадүф олмур. Просесин өз механизми елә гурулмушдур ки, фәһләни өз иш гүввәсинин сатычысы кими даим әмтәә базарына гајтарыр вә онун өз мәһсулуну даим капиталистин әлиндә бир алғы васитәсинә чевирир. Һәгигәтдә фәһлә һәлә өзүнү капиталистә сатмамышдан капиталистин малы олур. Онун вахташыры сурәтдә өзүнү јенидән сатмасы, ону ишә көтүрән фәрди саһибкарларын дәјишилмәси вә әмәјинин базар гијмәтләринин галхыб-енмәси онун игтисади чәһәтдән асылы олмасына[18] һәм сәбәб олур, һәм дә бу асылылығы пәрдәләјир[19].

---

[16]) Парламент фәһләләрин мүһачирәт етмәси үчүн бир фартинг дә бурахылмасына разылыг вермәди вә анчаг ганунлар чыхарыб шәһәр идарәләринә сәлаһијјәт верди ки, фәһләләри өлүмлә һәјат арасында сахласынлар, јә'ни нормал әмәк һаггы вермәјиб истисмар етсинләр. Бундан үч ил сонра мал-гара азардан гырылмаға башладығы заман парламент, һәтта өз етикетинин кобуд бир шәкилдә позулдуғуна бахмајараг, милјонер лендлордларын зијаныны өдәмәк үчүн милјонларла пул бурахылмасына дәрһал разылыг верди, һалбуки әтин гијмәти галхдығына көрә бу лендлордларын ичарәдарлары онсуз да һеч бир зијан чәкмәмишдиләр. 1866-чы илдә парламентин ачылышында торпаг саһибләринин вәһши нә'рәләри сүбут етди ки, нә Сабала инәјинә ситајиш етмәк үчүн һиндли олмаг, нә дә дөнүб өкүз олмаг үчүн Јупитер олмаг лазым дејилдир.

[17]) „Фәһлә јашамаг үчүн јашајыш васитәләри, саһибкар исә хејир көрмәк үчүн әмәк тәләб едирди“ (*Sismondi*. „Nouveaux Principes d'Économie Politique“, Paris, t. I, p. 91).

[18]) Бу асылылығын ән кобуд формасы Дургам графлығында мөвчуддур. Чох аз графлыгларда олдуғу кими бу графлыгда јерли шәраит ичарәдарын муздурлар үзәриндә гејд-шәртсиз мүлкијјәт һүгугуну тә'мин етмир. Бурада мә'дән сәнајеси олдуғуна көрә муздурлар орада да ишләмәјә кедә билирләр. Одур ки, бурада фермер, үмуми гајданын әксинә олараг, јалныз о торпаглары ичарәјә көтүрүр ки, орада фәһлә коттечләри вардыр. Коттеч кирәси әмәк һаггынын бир һиссәсини тәшкил едир. Бу коттечләрә „hind's houses“ [„муздур еви“] дејилир. Һәмин коттечләрдә фәһләләрә јер верәндә шәрт гојулур ки, онлар мүгавилә үзрә мүәјјән феодал мүкәлләфијјәтләрини јеринә јетирмәлидир; „bondage“ [„тәһкимлилик асылылығы“] адланан бу мүгавиләләрә әсасән фәһлә үчүн әзчүмлә шәрт гојулур ки, о, башга бир јердә ишләдији мүддәтдә өз гызыны вә и. а. өз әвәзинә ишләмәјә көндәрмәлидир. Фәһләнин өзүнә bondsman, јә'ни тәһкимли дејилир. Бу мүнасибәт тамамилә јени бир чәһәтдән бизә көстәрир ки, фәһләнин фәрди истеһлакы капитал үчүн истеһлакдыр, јахуд, мәһсулдар истеһлакдыр. „Бурасыны гејд етмәк мараглыдыр ки, бу bondsman-ын гәниматчил ағасы онун һәтта нәчисини дә өз кәлири сырасына салыр... Фермер өзү тикдирдији ајагјолулардан башга һеч бир ајагјолу гајрылмасына ичазә вермир вә бу саһәдә өз ағалыг һүгугунун зәррә гәдәр позулмасына дөзмүр“ („Public Health. 7th Report 1864“, p. 188).

[19]) Хатырладаг ки, ушаг вә и. а. әмәји барәсиндә һәтта, өзүнү сатмаг рәсмијјәти дә арадан галхмыш олур.

Демәли, үмуми әлагәдарлыг һалында вә ја тәкрар истеһсал просеси кими нәзәрдән кечирилән капиталист истеһсал просеси јалныз әмтәә истеһсал етмәк дејил, јалныз изафи дәјәр истеһсал етмәк дејил, капиталист мүнасибәтинин өзүнү дә,—бир тәрәфдә капиталисти, дикәр тәрәфдә муздлу фәһләни истеһсал вә тәкрар истеһсал едир[20].

---

[20]) „Капитал үчүн муздлу әмәк, муздлу әмәк үчүн дә капитал олмасы тәләб олунур. Онларын варлығы гаршылыглы сурәтдә бир-бириндән асылыдыр; онлар гаршылыглы сурәтдә бир-бирини доғурур. Памбыг парча фабрикиндәки фәһлә анчаг памбыг парчамы истеһсал едир? Јох, о, капитал истеһсал едир. О, дәјәр истеһсал едир вә јенидән бу дәјәр фәһләнин әмәјинә ағалыг етмәјә, әмәјин васитәси илә јени дәјәрләр јаратмаға хидмәт едир“ (*Карл Маркс.* „Муздлу әмәк вә капитал“, „Neue Rheinische Zeitung“ № 266, 7 апрел 1849-чу ил [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 6-чы чилд, сәh. 444]). „Neue Rheinische Zeitung“да бу башлыгла дәрч едилән мәгаләләр, 1847-чи илдә Брүсселдәки Алман фәһләләри чәмијјәтиндә[161] бу мөвзуда охудуғум мүһазирәләрин парчаларыдыр; феврал ингилабы нәтичәсиндә һәмин мәгаләләрин арды даһа чап едилә билмәди.

ИJИРМИ ИКИНЧИ ФƏСИЛ

ИЗАФИ ДƏJƏРИН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМƏСИ

1. КЕНИШ МИГJАСДА ҠАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛ ПРОСЕСИ. ƏМТƏƏ ИСТЕҺСАЛЫНДАҠЫ МУЛҠИJJƏТ ГАНУНЛАРЫНЫН ҠАПИТАЛИСТ МƏНИМСƏМƏСИ ГАНУНЛАРЫНА ЧЕВРИЛМƏСИ

Габагларда биз нə сурəтлə изафи дəjəрин капиталдан əмəлə кəлдиjини тəдгиг етмишдик, инди көрəк нə сурəтлə изафи дəjəрдəн капитал əмəлə кəлир. Изафи дəjəрин капитал кими тəтбиг едилмəсинə, jахуд изафи дəjəрин гаjтарылыб jенидəн капитала чеврилмəсинə капитал jығымы деjилир[21].

Бу просеси əввəл аjрыча бир капиталист нөгтеjи-нəзəриндəн арашдыраг. Фəрз едəк ки, мисал үчүн, бир əjирмə фабрикинин саһиби 10 000 ф. стерлинглик капитал аванс едир, бунун $^4/_5$ һиссəси памбыг, машын вə и. а. шəклиндəдир, $^1/_5$ һиссəси дə əмəк һаггы шəклиндə. Тутаг ки, бу фабрикчи һəр ил 12 000 ф. ст. дəjəриндə 240 000 фунт иплик истеһсал едир. Изафи дəjəр нормасы 100% көтүрүлдүкдə изафи дəjəр, 2 000 ф. ст. дəjəриндə 40 000 фунт иплик вə jа үмуми мəһсулун алтыда бир һиссəсини тəшкил едəн изафи мəһсулдан вə jа халис мəһсулдан ибарəтдир ки, мəһсул сатыланда бу изафи дəjəр реаллашачагдыр. 2 000 ф. стерлинглик дəjəр мəблəғи анчаг 2 000 ф. стерлинглик дəjəр мəблəғидир. Бу пулун изафи дəjəр олдуғуну нə онун заһири көрүнүшүндəн, нə дə гохусундан билмəк олмаз. Бу дəjəрин изафи дəjəр олмасы факты анчаг, бу дəjəрин нə васитə илə өз мүлкиjjəтчисинин əлинə кечдиjини көстəрир, дəjəрин вə jа пулун тəбиəтини исə əсла дəjишдирмир.

Белəликлə, əjирмə фабрикинин саһиби өз əлинə кəлəн бу 2 000 ф. стерлинглик jени мəблəғи капитала чевирмəк үчүн, башга шəртлəр еjни олдугда, бунун $^4/_5$ һиссəсини памбыг вə саирə алынмасына, $^1/_5$ һиссəсини исə jени əjиричи фəһлəлəр

[21] „Капитал jығымы—кəлирин бир һиссəсини капитал кими ишлəтмəк" демəкдир. (*Malthus*. „Definitions etc.", ed. Cazenove, p. 11). „Кəлирин капитала чеврилмəси" (*Malthus*. „Principles of Political Economy". 2nd ed. London. 1836, p. 320).

сатын алынмасына аванс етмәлидир вә бу фәһләләр базарда, дәјәри фабрикчи тәрәфиндән онлара аванс едилән јашајыш васитәләрини тапачаглар. Бу һалда һәмин 2 000 ф. стерлинглик јени капитал әјирмә ишиндә өз вәзифәсини јеринә јетирәчәк вә өзү дә 400 ф. стерлинглик изафи дәјәр кәтирәчәкдир.

Капитал дәјәр әввәлдә пул формасында аванс едилмишди; изафи дәјәр исә, әксинә, әввәлдә үмуми мәһсулун мүәјјән бир һиссәсинин дәјәри шәклиндә мөвчуд олур. Үмуми мәһсул сатылыб пула чеврилдикдә капитал дәјәр јенә дә өз әввәлки формасыны алыр, изафи дәјәр исә өзүнүн әввәлки варлыг формасыны дәјишдирмиш олур. Лакин бу андан е'тибарән онларын һәр икиси, һәм капитал дәјәр, һәм дә изафи дәјәр пул мәбләғләриндән ибарәт олур вә бунларын гајыдыб капитала чеврилмәси там ејни үсулла баш верир. Капиталист бу дәјәрләрин һәр икисини вериб лазыми әмтәәләр алыр вә бу васитә илә өз мәһсулуну јенидән, бу дәфә кениш мигјасда истеһсал етмәјә имкан тапыр. Лакин базарда бу әмтәәләр олмалыдыр ки, капиталист бунлары ала билсин.

Капиталистин өз иплији анчаг она көрә тәдавүл едир ки, бүтүн башга капиталистләр кими о да өз иллик мәһсулуну базара чыхарыр. Лакин бу әмтәәләр базара чыхандан әввәл артыг онлар иллик истеһсал фондунун дахилиндә иди, јә'ни ајры-ајры капиталлар мәчмусунун вә ја анчаг һәр һансы бир һиссәси ајры-ајры капиталистләрин әлиндә олан мәчму ичтимаи капиталын бир илдә чеврилдији һәр чүр шејләрин үмуми күтләсиндә мөвчуд иди. Базарда баш верән просесләр јалныз иллик истеһсалын бу ајры-ајры тәркиб һиссәләрини тәдавүл етдирир, онлары әлдән-әлә кечирир, лакин бу просесләр нә иллик истеһсалын мәчмусуну артыра биләр, нә дә истеһсал едилмиш шејләрин тәбиәтини дәјишдирә биләр. Демәли, иллик мәчму мәһсулдан нә чүр истифадә олуна билмәси бу мәһсулун өз тәркибиндән асылыдыр, һеч дә онун тәдавүлүндән асылы дејилдир.

Иллик истеһсал һәр шејдән әввәл, капиталын бир ил әрзиндә истеһлак олунмуш мадди тәркиб һиссәләрини әвәзләјә биләчәк шејләри (истеһлак дәјәрләрини) вермәлидир. Бу һиссә чыхылдыгдан сонра халис мәһсул вә ја изафи мәһсул галыр ки, изафи дәјәр дә бунда тәчәссүм едир. Лакин бу изафи мәһсул нәдән ибарәтдир? Бәлкә, капиталистләр синфинин тәләбатыны вә зөвгүнү өдәмәк үчүн лазым олан, беләликлә дә онларын истеһлак фондуна дахил олан шејләрдән ибарәтдир? Әкәр белә олсајды, онда изафи дәјәр бүтүнлүклә сәрф едиләрди вә бу истеһсал анчаг садә тәкрар истеһсалдан ибарәт оларды.

Јығым олмасы үчүн кәрәк изафи мәһсулун бир һиссәси

капитала чеврилсин. Лакин мө'чүзә ичад етмәдән, анчаг истеһсал просесиндә тәтбиг едилә билән шејләри, јә'ни истеһсал васитәләрини, сонра да, фәһләни јашада билән шејләри, јә'ни јашајыш васитәләрини капитала чевирмәк олар. Демәли, иллик изафи әмәјин бир һиссәси, аванс едилмиш капиталын әвәзләнмәси үчүн лазым кәлдијиндән артыг бир мигдар әлавә истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри һазырланмасына сәрф олунмалыдыр. Бир сөзлә, изафи дәјәр анчаг о сәбәбдән капитала чеврилә биләр ки, дәјәрини тәмсил етдији изафи мәһсулда јени капиталын madди тәркиб һиссәләри габагчадан мөвчуддур[21a)].

Лакин бүтүн бу үнсүрләри фе'лән бир капитал кими фәалијјәт көстәрмәјә мәчбур етмәк үчүн капиталистләр синфинин әлавә бир мигдар әмәјә еһтијачы вардыр. Әкәр ишләмәкдә олан фәһләләрин истисмары екстенсив вә ја интенсив сурәтдә артырыла билмирсә, онда әлавә фәһлә гүввәси тәтбиг олунмалыдыр. Капиталист истеһсалы механизминин өзү бунун гајғысына галмышдыр: һәмин механизм фәһлә синфини әмәк һаггындан асылы олан бир синиф кими тәкрар истеһсал едир, бу әмәк һаггынын ади сәвијјәси исә фәһлә синфинин јалныз өзүнү јашатмасы үчүн дејил, төрәјиб артмасы үчүн дә кифајәт едир. Фәһлә синфи өзү һәр ил капитала мүхтәлиф јашларда олан бу чүр әлавә фәһлә гүввәси верир вә изафи дәјәрин капитала чеврилмәси үчүн анчаг о галыр ки, бу фәһләләр иллик истеһсалын мәһсулунда мөвчуд олан әлавә истеһсал васитәләри илә бирләшдирилсин. Демәли, конкрет сурәтдә тәдгиг олунан капитал јығымы, капиталын кениш мигјасда тәкрар истеһсалындан ибарәтдир. Садә тәкрар истеһсал дөвраны дәјишилир вә, Сисмондинин ифадәси илә дејилсә[162], спирала чеврилир [21b)].

Инди јенә әввәлки мисалымыза гајыдаг. Әһвалат көһнә әһвалатдыр: Ибраһимдән Исһаг төрәмишдир, Исһагдан Јә'губ төрәмишдир[163] вә и. а. Беләликлә, 10 000 ф. стерлинглик илкин капитал 2 000 ф. стерлинглик изафи дәјәр кәтирир, бу, капитала чеврилир. 2 000 ф. стерлинглик јени капитал 400 ф. стерлинглик изафи дәјәр кәтирир; бу изафи дәјәр дә јенә капиталлашыр, јә'ни икинчи әлавә капитала чеврилир, сонра бу да 80 ф. стерлинглик јени изафи дәјәр кәтирир вә и. а.

21a) Биз харичи тичарәти бурада нәзәрә алмырыг; милләт бу тичарәтин јардымы илә зинәт шејләрини истеһсал васитәләринә вә јашајыш васитәләринә чевирә биләр вә әксинә. Мане ола биләчәк кәнар һаллары бир тәрәфә гојуб өз тәдгигимизи тамамилә халис бир шәкилдә көтүрә билмәк үчүн биз бүтүн тичарәт аләминдәки милләтләри бир милләт кими көтүрмәли вә белә фәрз етмәлијик ки, капиталист истеһсалы артыг һәр јердә гәрарлашмыш вә бүтүн истеһсал саһәләрини әлә алмышдыр.

21b) Јығымын Сисмонди тәрәфиндән едилән тәһлилиндә бөјүк бир нөгсан ондан ибарәтдир ки, мүәллиф „кәлирин капитала чеврилмәси" чүмләсини ишләтмәклә чох тез кифајәтләнир вә бу әмәлијјатын мадди шәртләрини тәдгиг етмир.

Биз бурада изафи дәјәрин, капиталист тәрәфиндән өзү үчүн истеһлак олунан һиссәсини нәзәрә алмырыг. Һазырда бизи белә бир мәсәлә дә ејни дәрәчәдә аз марагландырыр ки, әлавә капитал илкин капиталла бирләшир,јохса мүстәгил сурәтдә өз дәјәрини артырмаг үчүн ондан ајрылыр; бу әлавә капиталдан ону јығмыш олан капиталист өзүмү истифадә едир, јохса бу башга бир капиталистин әлинә кечир. Биз јалныз белә бир чәһәти кәрәк унутмајаг ки, јени әмәлә кәлмиш капиталларла јанашы олараг илкин капитал даим өзүнү тәкрар истеһсал едир вә изафи дәјәр истеһсал етмәкдә олур: ејнилә буну, һәр бир јығылмыш капиталын өз јаратдығы әлавә капитала мүнасибәти һаггында да сөјләмәк олар.

Илкин капитал 10 000 фунт стерлинг аванс едилмәк јолу илә әмәлә кәлмишдир. Бу пулун саһиби ону һарадан алмышдыр? Сијаси игтисад нүмајәндәләри һамылыгча белә чаваб вериб: бу пул онун өз әмәји вә ата-бабасынын әмәји илә јарадылмышдыр!—дејирләр[21c] вә онларын бу фәрзијјәси доғрудан да, әмтәә истеһсалы ганунларына ујғун кәлән јеканә фәрзијјә кими көрүнүр.

2 000 фунт стерлинглик әлавә капитала кәлдикдә вәзијјәт тамамилә башгадыр. Онун нечә әмәлә кәлдији бизә тамамилә дүрүст мә'лумдур. О, капитала чеврилмиш изафи дәјәрдир. Бу әлавә капитал өзүнүн лап әмәлә кәлдији замандан онун тәркибиндә зәррә гәдәр дә елә бир дәјәр олмамышдыр ки, бу дәјәр, һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјиндән әмәлә кәлмиш олмасын. Әлавә иш гүввәсинә бирләшдирилән истеһсал васитәләри, һабелә бу иш гүввәсинин өзүнү јашатмаг үчүн истифадә етдији јашајыш васитәләри изафи мәһсулун, јә'ни капиталистләр синфи тәрфиндән һәр ил фәһлә синфиндән гопарылан хәрачын тәркиб һиссәләриндән башга бир шеј дејилдир. Капиталистләр синфи бу хәрачын бир һиссәсини вериб әлавә иш гүввәси алырса вә ону һәтта там гијмәтинә, јә'ни еквиваленти еквивалентә мүбадилә етмәк јолу илә алырса да, о јенә кечмиш фатеһләр кими едир,—мәғлуб етдији адамлардан гарәт етдији пулу вериб онлардан әмтәә алыр.

Әкәр әлавә капиталын иш вердији фәһлә бу капиталы истеһсал етмиш олан фәһләнин өзүдүрсә, онда бу фәһлә һәр шејдән әввәл илкин капиталын дәјәрини артырмагда давам етмәли вә, бундан башга өзүнүн өдәнилмәмиш әввәлки әмәјинин мәһсулуну, онун үчүн сәрф етмиш олдуғундан артыг әмәк сәрф етмәклә сатын алмалыдыр. Бир һалда ки, биз буну капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында бир сөвдә кими

[21c]) „Онун капиталынын јаранмасына сәбәб ибтидада сәрф едилмиш әмәкдир“ (*Sismondi*. „Nouveaux Principes d'Èconomie Politique“. ed. Paris, t. I, p. 109).

тәдгиг едирик, онда, о замана гәдәр ишдә олан фәһләләрин һаггы өдәнилмәмиш әмәји һесабына јени фәһләләрин ишә көтүрүләчәји, әсла мәсәләнин маһијјәтини дәјишдирмир. Ахы еләдә ола биләр ки, капиталист әлавә капиталы машына чевирәр вә бу машын, һәмин әлавә капиталы истеһсал едән фәһләни күчәјә салыб, ону бир нечә ушаг илә әвәз едәр. Һәр һалда фәһлә синфи өз изафи әмәји илә бу бир ил әрзиндә капитал јаратмышдыр ки, һәмин капитал кәлән ил әлавә бир мигдар әмәјин тәтбиги үчүн иш верәчәкдир[22]. «Капитал илә капитал төрәтмәк» дејилән шејин маһијјәти будур.

2 000 ф. стерлинглик биринчи әлавә капиталын јығылмасынын илк шәрти, капиталистин аванс етдији вә өз «илкин әмәји» сајәсиндә малик олдуғу 10 000 ф. стерлинглик дәјәрләр мәбләғиндән ибарәт иди. 400 ф. стерлинглик икинчи әлавә капиталын јығылмасынын илк шәрти исә, әксинә, габагчадан биринчи әлавә капиталын, һәмин 2 000 ф. стерлингин јығылмыш олмасындан башга бир шеј дејилдир вә бу 400 ф. ст. мәһз онун капитала чеврилмиш изафи дәјәриндән ибарәтдир. Кечмишдә сәрф едилиб һаггы өдәнилмәјән әмәк үзәриндәки мүлкијјәт инди, һаггы өдәнилмәмиш чанлы әмәјин кетдикчә артан бир һәчмдә мәнимсәнилмәси үчүн јеканә шәрт олур. Капиталист нә гәдәр чох капитал јығмышса, бир о гәдәр чох капитал јыға биләр.

Бир һалда ки, I №-ли әлавә капиталы тәшкил едән изафи дәјәр илкин капиталын бир һиссәсини вериб иш гүввәси сатын алмағын нәтиҹәсидир вә бу сатыналма әмтәә тәдавүлү ганунларына тамамилә мүтабигдир, јуридик нөгтеји-нәзәрдән дә о анчаг, фәһләнин өз габилијјәтиндән, пул вә ја әмтәә саһибинин исә өз малы олан дәјәрләрдән азад сурәтдә истифадә етмәләрини тәләб едир: бир һалда ки, II №-ли вә и. а. әлавә капитал I №-ли әлавә капиталын садә нәтиҹәсидир, јә'ни әјни мүнасибәтләрин нәтиҹәсидир; бир һалда ки, бурада һәр бир ајрыча сөвдә даим әмтәә мүбадиләси ганунуна тамамилә мувафиг бир сурәтдә баш верир, јә'ни бир һалда ки, капиталист һәмишә иш гүввәсини сатын алыр, фәһлә исә һәмишә ону сатыр,—вә һәтта фәрз етмәк олар ки, бу иш гүввәси өз һәгиги дәјәринә алыныр вә сатылыр,—онда ајдындыр ки, әмтәә истеһсалына вә әмтәә тәдавүлүнә әсасланан мәнимсәмә гануну вә ја хүсуси мүлкијјәт гануну өз диалектикасы, өз дахили, лабүд диалектикасы јолу илә өзүнүн там әксинә чеврилир. Илкин әмәлијјат еквивалентләр мүбадиләси кими тәсәввүр олунурду, бу мүбадилә елә дәјишикликләрә уғрамышдыр ки, инди о ан-

---

[22]) „Капитал әмәји тәтбиг етмәмишдән әмәк капиталы јаратмыш олур“ (*E. C. Wakefield*. „Englang and America“. London, 1833, v. II, p. 110).

чаг заһири бир көркәм олмушдур; доғрудан да, капиталын иш гүввәсинә мүбадилә едилмиш һиссәси, әввәлән, өзү анчаг еквиваленти верилмәдән мәнимсәнилмиш өзкә әмәји мәһсулунун бир һиссәсидир; икинчиси, бу һиссә, ону јаратмыш олан фәһлә тәрәфиндән нәинки әвәзләнмәлидир, һәтта үстәлик јени мәһсул гојулмагла әвәзләнмәлидир. Беләликлә, капиталист илә фәһлә арасындакы мүбадилә мүнасибәти, тәдавүл просесинин садәчә заһири көрүнүшүнә чеврилир, өз мәзмунуна јабанчы олан вә бу мәзмуну анчаг пәрдәләјән бош бир форма олур. Иш гүввәсинин даим алыныб-сатылмасы бир формадыр. Мәзмун исә ондан ибарәтдир ки, капиталист өзүнүн даим еквивалентсиз мәнимсәдији маддиләшмиш өзкә әмәјинин бир һиссәсини дөнә-дөнә артыг мигдар чанлы өзкә әмәјинә мүбадилә едир. Әввәлдә мүлкијјәт һүгугу бизим гаршымызда, инсанын өз әмәјинә әсасланан бир һүгуг кими мејдана чыхырды. Биз буну һеч олмазса она көрә фәрз етмәли идик ки, бир-биринә гаршы дуранлар анчаг, һүгугча бәрабәр олан әмтәә саһибләридир, һәм дә бурада өзкәсинин әмтәәсини мәнимсәмәк үчүн јеканә васитә, әмтәә саһибинин өз әмтәәсини өзкәсинә вермәсиндән ибарәтдир; бу әмтәә исә анчаг әмәклә јарадыла биләр. Инди исә мә'лум олур ки, капиталист үчүн мүлкијјәт, өзкәсинин һаггы өдәнилмәмиш әмәјини вә ја бу әмәјин мәһсулуну мәнимсәмәк һүгугудур, фәһлә үчүн исә мүлкијјәт фәһләнин өз мәһсулуну өзүнүн мәнимсәјә билмәдијидир. Мүлкијјәтин әмәкдән ајрылмасы, көрүнүр бир заман өз башланғыч нөгтәси бунларын ејнилијиндән ибарәт олмуш ганунун зәрури нәтичәсинә чеврилир[23].

Беләликлә, капиталист мәнимсәмә үсулунун әмтәә истеһсалынын ибтидадакы ганунларына зидд олдуғу нә гәдәр нәзәрә кәлсә дә, буна бахмајараг һәмин мәнимсәмә үсулу бу ганунларын позулмасындан ирәли кәлмәк дејил, әксинә, бунларын дүрүст тәтбигиндән доғур. Бир-биринин ардынча кәлиб сон нәтичәдә капиталист јығымыны јарадан һәрәкәт фазаларынын мүхтәсәрчә тәкрар нәзәрдән кечирилмәси бүтүн бунлары бир даһа бизә јахшыча ајдынлашдырар.

Әввәлчә биз көрдүк ки, ибтидаи мүәјјән бир дәјәр мәбләғинин капитала чеврилмәси мүбадилә ганунларына тамамилә ујғун шәкилдә баш верирди. Сөвдәләшәнләрдән бири өз иш гүввәсини сатыр, дикәри дә бу иш гүввәсини алыр. Онларын биринчиси өз әмтәәсинин дәјәрини әлдә едир, беләликлә дә

---

[23]) Капиталистин өзкә әмәји үзәриндәки мүлкијјәти „мәнимсәмә ганунунун зәрури нәтичәсидир; бу ганунун әсас принсипи исә әксинә, һәр фәһләнин өз әмәјинин мәһсулуна мүстәсна сурәтдә өз мүлкијјәти олмасы һүгугундан ибарәт олмушдур“ (*Cherbuliez*. „Richesse ou Pauvreté“. Paris, 1841, p. 58. Гејд едәк ки, һәмин диалектик чеврилмә бу әсәрдә дүзкүн шәрһ олунмамышдыр).

онун истеһлак дәјәрини, јә'ни әмәји өзкәсинин ихтијарына верир. Бундан сонра онлардан икинчиси, артыг өз малы олан истеһсал васитәләрини јенә өз малы олан бу әмәјин васитәси илә јени мәһсула чевирир вә бу мәһсул да јенә һүгугча онун малыдыр.

Бу мәһсулун дәјәриндә, әввәлән, истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәри вардыр. Фајдалы әмәк бу истеһсал васитәләрини истеһлак едиркән онларын дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирмәјә билмәз; лакин иш гүввәси анчаг о һалда сатылан бир шеј ола биләр ки, өзүнүн тәтбиг едиләчәји нәзәрдә тутулан сәнаје саһәсиндә фајдалы әмәк верә билсин.

Сонра, јени мәһсулун дәјәриндә иш гүввәси дәјәринин еквиваленти вә изафи дәјәр тәчәссүм едир. Сәбәби дә мәһз будур ки, мүәјјән бир мүддәтә—бир күнлүјә, бир һәфтәлијә вә и. а.—сатылмыш олан иш гүввәсинин дәјәри, бу иш гүввәсинин һәмин мүддәт әрзиндә истеһлак олунаркән јаратдығы дәјәрдән аздыр. Лакин фәһләјә онун өз иш гүввәсинин мүбадилә дәјәри верилир, беләликлә дә бу гүввәнин истеһлак дәјәри,—һәр бир алгы-сатгыда олдуғу кими,—фәһләнин әлиндән башгасынын әлинә кечмиш олур.

Бу хүсуси әмтәәнин—иш гүввәсинин—спесифик бир истеһлак дәјәринә малик олмасы, онун әмәк верә билмәси вә, демәли, дәјәр јарада билмәси әмтәә истеһсалынын үмуми ганунуна әсла тохунмур. Беләликлә, әкәр әмәк һаггы оларағ аванс едилмиш дәјәр мәбләғи мәһсулда јенидән мејдана кәлмәкдән башга, һәтта изафи дәјәрин мәбләғи мигдарында артмагла мејдана кәлирсә, бунун сәбәби һеч дә сатычынын алдадылмыш олмасы дејилдир,—чүнки сатычы өз әмтәәсинин дәјәрини алмышдыр,—бунун сәбәби анчаг, һәмин әмтәәнин алычы тәрәфиндән истеһлак олунмасындадыр.

Мүбадилә гануну анчаг, бир-биринә мүбадилә едилән әмтәәләрин мүбадилә дәјәрләринин бәрабәр олмасыны шәртләндирир. Бу ганун һәтта лап әввәлдән һәмин әмтәәләрин истеһлак дәјәрләринин мүхтәлиф олмасыны тәләб едир вә бу әмтәәләрин истеһлакы илә гәтијјән әлагәдар дејилдир, зира онларын истеһлак олунмасы анчаг, алвер әмәлијјаты тамамилә гуртарыб ахыра чатандан сонра башланыр.

Демәли, ибтидада пулун капитала чеврилмәси әмтәә истеһсалынын игтисади ганунларына вә бу ганунлардан ирәли кәлән мүлкијјәт һүгугуна тамамилә ујғун бир сурәтдә баш верир. Буна бахмајараг һәмин чеврилмәнин нәтичәсиндә мә'лум олур ки:

1) мәһсул фәһләнин малы дејил, капиталистин малыдыр;

2) бу мәһсулун дәјәриндә, аванс едилмиш капиталын дәјәриндән башга, изафи дәјәр дә вардыр ки, бу дәјәри јаратмаг

үчүн фәһлә әмәк сәрф етмиш, капиталист исә һеч бир шеј сәрф етмәмишдир вә, буна бахмајараг, бу изафи дәјәр капиталистин гануни мүлкијјәтини тәшкил едир.

3) фәһлә өз иш гүввәсини мүһафизә етмишдир вә алычы тапса ону јенидән сата биләр.

Садә тәкрар истеһсал анчаг бу биринчи әмәлијјатын вахташыры тәкрарыдыр; бу әмәлијјат заманы пул һәр дәфә јенидән капитала чеврилир. Беләликлә, бурада ганун һеч дә позулмур,—әксинә, анчаг онун даим һәјата кечә билмәси үчүн имкан јаранмыш олур.

«Бир нечә далбадал мүбадилә ахырынчыны биринчинин нүмајәндәси етмишдир» (*Sismondi.* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», t. I, p. 70).

Буна бахмајараг, садә тәкрар истеһсал, көрдүјүмүз кими, ајрыча бир просес кими нәзәрдән кечирдијимиз һәмин биринчи әмәлијјата тамамилә башга бир характер вермәк үчүн кифајәтдир.

«Милли кәлири өз араларында бөлүшдүрән шәхсләрин бә'зиләри» (фәһләләр) «һәр ил бу кәлири вериб, јени әмәк сәрф етмәк васитәси илә јенә дә кәлир көтүрмәк һүгугу кәсб едирләр; дикәрләри» (капиталистләр) «һәлә илкин әмәк сәрфи васитәси илә бу кәлири әлдә етмәк үчүн артыг әввәлчәдән даими һүгуг әлдә етмишләр» (јенә орада, сәһ. 111).

Мә'лум олдуғу үзрә әмәк саһәси, илкинлијин харүгәләр доғурдуғу јеканә саһә дејилдир.

Садә тәкрар истеһсал кениш мигјасда тәкрар истеһсал илә вә ја јығымла әвәз едилсә, јенә вәзијјәт әсла дәјишилмәз. Капиталист биринчи һалда бүтүн изафи дәјәри исраф едиб хәрчләјир, икинчи һалда исә өз вәтәндашлыг хејирхаһлығыны көстәрәрәк изафи дәјәрин анчаг бир һиссәсини истеһлак едиб галаныны пула чевирир.

Изафи дәјәр капиталистин мүлкијјәтидир, о һеч вахт башга бирисинин малы олмамышдыр. Әкәр капиталист бу изафи дәјәри истеһсал үчүн аванс едирсә, буну өз фондундан аванс едир, там ејнилә илк дәфә базара гәдәм гојдуғу күн етдији кими едир. Бу дәфә онун фонду өз фәһләләринин өдәнилмәмиш әмәјиндән әмәлә кәлмишсә, бунун гәтијјән һеч бир әһәмијјәти јохдур. Әкәр *B* фәһлә *A* фәһләнин јаратмыш олдуғу изафи дәјәр һесабына ишә көтүрүлүрсә, онда, әввәлән, *A* фәһлә бу изафи дәјәри јаратдыгда өз әмтәәсинин әдаләтли гијмәтини сон гәпијинәдәк алмышдыр, икинчиси, бунун *B* фәһләјә үмумијјәтлә һеч бир дәхли јохдур. *B* фәһләнин тәләб етдији вә тәләб етмәјә һаглы олдуғу бир шеј варса, о да бундан ибарәтдир ки, капиталист онун иш гүввәсинин дәјәрини версин.

«Бунларын һәр икиси һәлә һәтта газанмышдыр: фәһлә она көрә газанмышдыр ки, о һәлә әмәк сәрф етмәдән» (демәк лазым иди ки, онун әмәји өз сәмәрәсини вермәдән) «өз әмәјинин» (демәк лазым иди ки, башга фәһләләрин һаггы өдәнилмәмиш әмәјинин) «сәмәрәси она аванс едилмишдир; саһибкар исә она көрә газанмышдыр ки, һәмин фәһләнин әмәјинин дәјәри онун әмәк һаггындан артыг иди» (демәк лазым иди ки, әмәк һаггынын дәјәриндән артыг дәјәр јаратмышдыр) (*Sismondi.* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», t. I, p. 135).

Доғрудур, биз капиталист истеһсалыны онун тәкрарланмасынын фасиләсиз ахыны нөгтеји-нәзәриндән көтүрдүкдә вә ајрыча бир капиталист илә ајрыча бир фәһләни дејил, онларын мәчмусуну, капиталистләр синфи илә фәһләләр синфини көтүрдүкдә мәсәлә тамамилә башга шәкил алыр. Лакин онда биз, әмтәә истеһсалына тамамилә јабанчы олан башга бир ме'јар тәтбиг етмиш олардыг.

Әмтәә истеһсалында анчаг, бир-бириндән асылы олмајан сатычы илә алычы бир-биринә гаршы дурур. Бағланмыш мүгавиләнин вахты кечдикдә онларын арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләр кәсилир. Әкәр сөвдә јенидән тәкрар олунса, габагкы мүгавиләјә әсла дәхли олмајан јени бир мүгавилә әсасында баш верир вә бу сөвдә анчаг тәсадүфи олараг јенә һәмин алычыны һәмин сатычы илә көрүшдүрә биләр.

Демәли, әмтәә истеһсалы вә ја она аид һәр бир башга һадисә онларын өзүнә мәхсус олан игтисади ганунлар нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилсә, онда биз һәр бир мүбадиләни тәкликдә, өзүндән габагкы вә сонракы мүбадилә әмәлијјатларындан ајрылыгда көтүрмәлијик. Алгы вә сатгылар исә јалныз ајры-ајры фәрдләр арасында баш вердијинә көрә, бүтөв ичтимаи синифләр арасындакы мүнасибәтләри бу алгы вә сатгыларда ахтармаг олмаз.

Инди фәалијјәтдә олан капитал далбадал нә гәдәр чох тәкрар истеһсал просесләриндән вә бунлардан габагкы јығым просесләриндән кечмиш олса да, һәр һалда јенә өз илкин бакирлијини сахлајыр. Нә гәдәр ки, ајрылыгда көтүрүлән һәр бир мүбадилә әмәлијјатында мүбадилә ганунларына риајәт олунур, мәнимсәмә үсулунда, әмтәә истеһсалына ујғун олан мүлкијјәт һүгугуна әсла тохунулмадан там бир чеврилиш баш верә биләр. Ејни мүлкијјәт һүгугу һәм әввәлдә, мәһсул истеһсалчысынын өз малы олдуғу заман вә бу истеһсалчы еквиваленти еквивалентә мүбадилә етмәклә анчаг өз әмәји һесабына варлана билдији заман, һәм дә капитализм дөврүндә, ичтимаи сәрвәт кетдикчә даим даһа артыг мигдарда һавајы өзкә әмәји мәнимсәјә биләнләрин мүлкијјәтинә чеврилдији заман өз гүввәсиндә галыр.

Бир һалда ки, фәһлә өзү өз иш гүввәсини бир әмтәә кими

сәрбәстчә сатыр, һәмин нәтичә лабүддүр. Лакин әмтәә истеһсалы мәһз бу замандан е’тибарән үмуми характер алыр вә истеһсал үчүн типик бир форма олур; анчаг бу замандан е’тибарән һәр бир мәһсул лап башланғычдан сатыш үчүн истеһсал олунур вә истеһсал олунан сәрвәтин һамысы тәдавүл даирәсиндән кечир. Анчаг о заман ки, муздлу әмәк әмтәә истеһсалынын базисинә чеврилир, о замандан е’тибарән әмтәә истеһсалы өзүнү бүтүн чәмијјәтә гәбул етдирир вә анчаг бу заман о өзүндәки бүтүн кизли потенсијалары да инкишаф етдирә билир. Муздлу әмәјин мејдана кәлмәси әмтәә истеһсалынын һәгиги характерини тәһриф едир дејилсә, бу она бәнзәр ки, дејәсән: әмтәә истеһсалынын һәгиги характерини тәһриф олунмамыш галмасы үчүн кәрәк әмтәә истеһсалы инкишаф етмәсин. Әмтәә истеһсалы өз иммaнент ганунларына ујғун сурәтдә инкишаф едиб капиталист истеһсалына чеврилдикчә, әмтәә истеһсалына хас олан мүлкијјәт ганунлары да ејни дәрәчәдә капиталист мәнимсәмәси ганунларына чеврилир[24].

Биз көрдүк ки, һәтта садә тәкрар истеһсал шәраитиндә дә, аванс едилән капитал, ибтидада нечә әмәлә кәлмиш олурса-олсун, бүтүнлүклә дөнүб јығылмыш капитал вә ја капитала чеврилмиш изафи дәјәр олур. Лакин аванс едилән илкин капиталын бүтөвү истеһсалын үмуми ахынында үмумијјәтлә, билаваситә јығылмыш капитала нисбәтән, јә’ни јенидән капитала чеврилмиш изафи дәјәрә вә ја изафи мәһсула нисбәтән сонсуз кичилән (ријази мә’нада magnitudo evanescens) бир кәмијјәтә чеврилир, һәм дә бу јығылмыш капиталын ону јыған адамынмы әлиндә, јохса өзкәләринми әлиндә фәалијјәт көстәрмәсинин фәрги јохдур. Буна көрә дә сијаси игтисад капиталы үмумијјәтлә «јенидән изафи дәјәр истеһсалы үчүн тәтбиг олунан јығылмыш сәрвәт»[25] (чеврилмиш изафи дәјәр вә ја кәлир), капиталисти исә «изафи мәһсул саһиби»[26] адландырыр. Ејни бахышы, јалныз башга шәкилдә ифадә едиб дејирләр ки, мөвчуд капиталын бүтөвү јығылмыш вә ја капитала чеврилмиш фаиздир, чүнки фаиз садәчә олараг изафи дәјәрин бир һиссәсидир[27].

---

[24]) Буна көрә дә, әмтәә истеһсалынын әбәди мүлкијјәт ганунларыны капиталист мүлкијјәтинә гаршы гојмагла ону... мәһв етмәк истәјән Прудонун фәрасәтинә тәәччүб етмәмәк олмаз!

[25]) „Капитал, јә’ни мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә ишләдилән топланмыш сәрвәт (*Malthus*. „Principles of Political Economy“ [p. 262]). „Капитал... кәлирдән гәнаәт едилиб јығылмыш вә мәнфәәт әлдә едилмәк мәгсәди илә ишләдилмиш сәрвәтдән ибарәтдир. (*R. Jones*. „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“. Hertford, 1852 p. 16).

[26]) „Изафи мәһсулун вә ја капиталын саһибләри“ („The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel“. London, 1821).

[27]) „Гәнаәт едилиб капиталын һәр һиссәсинә дүшән мүрәккәб фаизли капитал о дәрәчә чохалмышдыр ки, дүнјада кәлир верән бүтүн сәрвәт артыг чохдан бәри дөнүб садәчә капитал фаизи олмушдур“ (Лондонда чыхан „Economist“, 19 ијул 1851-чи ил).

2. СИЈАСИ ИГТИСАДЫН КЕНИШ МИГЈАСДА ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ СӘҺВ АНЛАМАСЫ

Јығыма вә ја изафи дәјәрин гајыдыб капитала чеврилмәсинә бә'зи даһа дүрүст тә'риф вермәјә башлајачағымыздан габаг, классик сијаси игтисадын төрәтмиш олдуғу икимә'налы бир фикри арадан галдырмаг лазымдыр.

Капиталистин изафи дәјәрин бир һиссәсини вериб өз истеһлакы үчүн сатын алдығы әмтәәләр капиталист үчүн истеһсал васитәси вә дәјәр артырмаг васитәси вәзифәсини ифа едә билмәдији кими, онун өз тәбии вә ичтимаи тәләбатыны өдәмәк үчүн сатын алдығы әмәк дә мәһсулдар әмәк дејилдир. Капиталист бу чүр әмтәәләр вә ја бу чүр әмәк алдыгда бунлара сәрф етдији изафи дәјәри капитала чевирмир, әксинә, бу изафи дәјәри бир кәлир кими истеһлак едир вә ја хәрчләјир. Көһнә задәкан принсипинә, Һекелин һаглы олараг дедији кими, «мөвчуд оланы истеһлак етмәкдән ибарәт»[164] олан вә шәхси рифаһ дәбдәбәсиндә хүсусилә ајдын мејдана чыхан бу принсипә әкс олараг буржуа сијаси игтисады, капитал јығмағы биринчи вәтәндашлыг вәзифәси е'лан етмәји вә даим белә бир чәһәтин тәблиғ олунмасыны сон дәрәчә әһәмијјәтли һесаб едирди ки, кәлиринин чох һиссәсини өз дәјәриндән артыг дәјәр кәтирән әлавә мәһсулдар фәһләләр тутулмасына сәрф етмәк әвәзинә бүтүн кәлирини јејән бир адам капитал јыға билмәз. Дикәр тәрәфдән сијаси игтисад, халг арасында јајылан бир јанлыш фикрә гаршы мүбаризә етмәли олмушдур; бу јанлыш фикир капиталист истеһсалыны дәфинә топлама илә[28)] гарышдырыр вә буна көрә дә белә һесаб едир ки, топланмыш сәрвәт өз мөвчуд натурал формасында һифз олунуб галан вә, демәли, истеһлак даирәсиндән вә һәтта тәдавүл даирәсиндән чыхарылмыш олан бир сәрвәтдир. Һәгигәтдә исә пулун тәдавүл даирәсиндән чыхарылмасы, онун бир капитал кими ишләдилмәсинин там әкси оларды, әмтәәләрин дәфинә топламаг мә'насында јығылмасы исә там мә'насыз бир иш оларды[28a)]. Күлли мигдар әмтәә јығылмасы, тәдавүл просесинин дајанмасынын нәтичәсидир вә ја ифрат истеһсал нәтичәсидир[29)]. Һәр һалда

[28)] „Зәманәмиздәки игтисадчыларын һеч бири гәнаәт јығымы дејилликдә садәчә дәфинә јығмағы нәзәрдә тута билмәз; лакин бу мәһдуд вә гејри-кафи әмәлијјат харичиндә һәмин термин халг сәрвәтинә тәтбиг едилдикдә онун анчаг бирчә мә'насы олдуғу тәсәввүр едилә биләр ки, бу термин гәнаәт јығымынын мүхтәлиф шәкилдә сәрф олундуғуну нәзәрдә тутур вә бу гәнаәт јығым һесабына өдәнилән әмәк нөвләри арасындакы реал фәргә әсасланыр" (*Malthus*. „Principles of Political Economy", p. 38, 39).

[28a)] Мәсәлән, хәсислијин бүтүн чаларларыны әтрафлы сурәтдә өјрәнмиш олан Балзакын әсәриндә гоча сәләмчи Һобсек, јығылмыш әмтәәләрдән дәфинә јаратмаға башладығы заман ушаглыг едән бир адам кими тәсвир олунур.

[29)] „Еһтијатлар јығымы... мүбадиләнин дајанмасы... ифрат истеһсал" (*Th. Corbet*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 104).

халгын тәсәввүрүндә бир тәрәфдән, варлыларын истеһлак фондуну тәшкил едән вә тәдричлә истеһлак олунан не'мәтләр топланмасы мәнзәрәси јаранып, дикәр тәрәфдән дә, еһтијатлар әмәлә кәлмәси—бу һал бүтүн истеһсал үсулларына хас олан бир һадисәдир вә бу һадисә үзәриндә биз һәлә, тәдавүл просесини тәһлил едиркән дајаначағыг.

Демәли, классик сијаси игтисад бу чәрчивә дахилиндә тамамилә һаглы олараг, јығым просесинин характерик бир моменти кими көтүрүлән белә бир чәһәти гејд едир ки, изафи мәһсул гејри-мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән дејил, мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур. Лакин классик сијаси игтисадын сәһви дә мәһз бурадан башланыр. А. Смит јығымы, изафи мәһсулун мәһсулдар фәһлә тәрәфиндән садәчә истеһлак едилмәси кими, јә'ни изафи дәјәрин капитала чеврилмәсини онун садәчә олараг иш гүввсинә чеврилмәси кими көстәрмәји дәб салмышды. Мисал үчүн, көрәк Рикардо нә дејир:

«Баша душмәк лазымдыр ки, өлкәнин бүтүн мәһсуллары истеһлак олунур; лакин инсанын тәсәввүр едә биләчәји ән бөјүк бир фәрг ондадыр ки, бу мәһсуллары тәкрарән дикәр бир дәјәр истеһсал едәнләрми истеһлак едир, јохса буну тәкрар истеһсал етмәјәнләр. Кәлир гәнаәт едилиб капитала әлавә олунур дедикдә биз буну нәзәрдә тутуруг ки, кәлирин капитала бирләшдирилмиш һиссәси адландырылан һиссә гејри-мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунмајыб мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур. Истеһлак едилмәмәк нәтичәсиндә капиталын арта биләчәјини фәрз етмәкдән бөјүк бир сәһв ола билмәз»[30].

Куја «кәлирин капитала бирләшдирилмиш һиссәси адландырылан һиссә мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур» дејән А. Смитин ардынча Рикардонун вә башгаларынын тәкрар етдији бу фикирдән бөјүк бир сәһв ола билмәз. Бу тәсәввүрә көрә, капитала чеврилән бүтүн изафи дәјәр дәјишән капитал шәкли алмалыдыр. Һәгигәтдә исә, о да, башланғычда аванс едилмиш олан дәјәр кими сабит капитал илә дәјишән капитала, истеһсал васитәләри илә иш гүввәсинә ајрылыр. Иш гүввәси елә бир формадыр ки, дәјишән капитал истеһсал просесиндә бу формада мөвчуд олур. Һәмин просесдә иш гүввәсинин өзү капиталист тәрәфиндән истеһлак олунур. Иш гүввәси өз функсијасы олан әмәјин васитәси илә истеһсал васитәләрини истеһлак едир. Бунунла бәрабәр, иш гүввәси сатын алынмасына сәрф олунан пул, «мәһсулдар әмәк» тәрәфиндән дејил, «мәһсулдар фәһлә» тәрәфиндән истеһлак олунан јашајыш васитәләринә чеврилир. Лап көкүндән сәһв олан бир тәһлил әсасында А. Смит белә бир мә'насыз нәтичәјә кәлир ки,

[30]) *Ricardo*. „Principles of Political Economy", 3 ed. London, 1821, p. 163, гејд.

һәр бир фәрди капитал сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләринә ајрылырса да, ичтимаи капитал бүтүнлүкдә анчаг дәјишән капиталдан ибарәтдир, јә'ни бу капиталын һамысы әмәк һаггына сәрф олунур. Мәсәлән, маһуд фабрикчиси 2 000 ф. стерлинги капитала чевирир. Бу пулун бир һиссәсини о, тохучу фәһләләр тутулмасына, дикәр һиссәсини исә јун иплији, машын вә саирә алынмасына сәрф едир. Лакин она иплик вә машын сатан адамлар да алдыглары пулун бир һиссәсини јенә әмәк муздуна вә саирәјә сәрф едирләр, та о вахта гәдәр ки, 2 000 ф. стерлингин һамысы әмәк һаггына сәрф едилир вә ја, бу 2 000 ф. стерлингин тәмсил етдији мәһсулун һамысы мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилмиш олур. Көрдүјүмүз кими, бу дәлилин бүтүн күчү «вә саирә» сөзләриндән ибарәтдир ки, бунлар бизи каһ Понтијә, каһ Пилата мүрачиәт етдирир. Адам Смит өз тәһлилини, мәһз онун чәтинлији башланан јердә дајандырыр[31)].

Нә гәдәр ки, биз мәчму иллик истеһсал фондуну тәдгиг едирик, һәр илдәки тәкрар истеһсал просеси чох јахшы баша дүшүлүр. Лакин иллик мәһсулун бүтүн тәркиб һиссәләри әмтәә базарына чыхарылмалыдыр вә чәтинлик дә мәһз бурада башланыр. Ајры-ајры капиталларын вә шәхси кәлирләрин һәрәкәти чарпазлашыр, бир-биринә гарышыр, үмуми јердәјишмәләр—ичтимаи сәрвәтин тәдавүлү шәраитиндә—итиб кедир, бу һал нәзәри јајындырыр вә тәдгигатын гаршысына чох долашыг мәсәләләр гојур. Икинчи китабын үчүнчү бөлмәсиндә мән, һәгиги әлагәләрин тәһлилини верәчәјәм. Физиократларын бөјүк хидмәти бундан ибарәтдир ки, илк дәфә онлар өз «Игтисад чәдвәли»ндә[166] иллик истеһсалы тәдавүлдән чыхдығы вәзијјәтдә тәсвир етмәк тәшәббүсүндә олмушлар[32)].

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси игтисад, куја халис мәһсулун капитала чеврилмиш һиссәси тамамилә фәһлә синфи

[31)] Ч-б Чон Стүарт Милл өз „Мәнтиг“инә[165] бахмајараг, өз сәләфләринин тәһлилиндәки сәһвләри, һәтта буржуа тәсәввүрләри даирәсиндә вә садәчә бир мүтәхәссис нөгтејинәзәриндән дүзәлдилмәси һөкмән зәрури көрүнән бу нөгсанлары ачыб көстәрмир. О даим өз мүәллимләринин фикирләриндәки долашыглыглары бир мәктәбли еһкамчылығы илә анчаг гејд едир. О бурада да ејни тәрздә һәрәкәт едиб дејир: „Капиталын өзү узун бир просес әрзиндә нәһајәт тамамилә әмәк һаггына сәрф олунур вә һәтта мәһсул сатыларкән әвәзләндикдән сонра да јенә әмәк һаггына чеврилир“.

[32)] А. Смит тәкрар истеһсал просесини вә, демәли, јығым просесини лә тәсвир едиркән бир чох чәһәтдән өз сәләфләринә, хүсусән физиократлара нисбәтән нәинки бир аддым да ирәлиләмәмишдир, һәтта хејли керијә кетмишдир. А. Смитин мәтнлә көстәрилән иллјузијасы, ондан сијаси игтисада мирас галан дикәр там уйдурма бир еһкамла әлагәдардыр ки, куја әмтәәләрин гијмәти әмәк һаггындан, мәнфәәтдән (фаиздән) вә торпаг рентасындан ибарәтдир, јә'ни анчаг әмәк һаггы илә изафи дәјәрдән ибарәтдир. Буну әсас тутан Шторх там бир садәдилликлә е'тираф едиб дејир: „Зәрури гијмәти өз бәсит үнсүрләринә ајырмаг мүмкүн дејилдир“ (*Storch*. „Cours d'Èconomie Politique“, édit. Pétersbourg, 1815, t. II, p. 141, гејд). Әмтәәләрин гијмәтини өз бәсит үнсүрләринә ајырмағы гејри-мүмкүн е'лан едән бир игтисад елми әчәб игтисад елмидир! Бу хүсусда биз, икинчи китабын үчүнчү бөлмәсиндә вә үчүнчү китабын једдинчи бөлмәсиндә даһа әтрафлы бәһс едәчәјик.

тәрәфиндән истеһлак олунур дејән А. Смитин бу мүддәасындан капиталистләр синфинин хејринә истифадә етмәк фүрсәтини әлдән гачырмамышдыр.

3. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН ҜАПИТАЛА ВӘ КӘЛИРӘ АЈРЫЛМАСЫ. ИМТИНА НӘЗӘРИЈЈӘСИ

Ҝечән фәсилдә биз изафи дәјәри вә буна мүтабиг олараг изафи мәһсулу анчаг капиталистин фәрди истеһлак фонду кими тәдгиг етмишдик, бу фәсилдә ону биз бураја гәдәр анчаг јығым фонду кими тәдгиг етмишик. Һәгигәтдә исә изафи дәјәр капиталистин нәинки јалныз фәрди истеһлак фондудур вә нәинки јалныз јығым фондудур, о, һәм биринчисидир, һәм дә икинчисидир. Изафи дәјәрин бир һиссәсини капиталист кәлир кими истеһлак едир[33], онун дикәр һиссәси исә капитал кими тәтбиг олунур, јахуд јығылыр.

Изафи дәјәрин күтләси мә'лум олдугда, һәмин һиссәләрин бири нә гәдәр аз олурса, дикәри бир о гәдәр чох олур. Башга шәртләр ејни олдугда, һәмин бөлкүнүн баш вердији нисбәт јығымын кәмијјәтини мүәјјән едир. Лакин бу бөлкүнү едән шәхс изафи дәјәрин мүлкијјәтчисидир, капиталистдир. Демәли бу иш капиталистин өзүндән асылы олан бир ишдир. Ҝапиталистин алдығы бачдан јығдығы һиссә һаггында дејирләр ки, капиталист бу һиссәни гәнаәт едиб сахлајыр, чүнки ону јемир, чүнки бурада о өз капиталистлик вәзифәсини, мәһз варланмаг вәзифәсини ифа едир.

Ҝапиталист анчаг шәхсләшмиш капитал олдуғуна көрә онун тарихи әһәмијјәти вардыр вә тарихдә, Лихновскинин тутарлы дедији кими, «намә'лум бир мүддәт» јашамаг һүгугуна маликдир[167]. Анчаг буна көрәдир ки, капиталистин өз кечичи мөвчудлуғунун зәрурәти капиталист истеһсал үсулунун кечичи мөвчудлуғунун зәрурәтиндән ибарәтдир. Лакин бу сәбәбдән капиталистин фәалијјәтинин һәрәкәтверичи мотиви дә истеһлак дејил вә истеһлак дәјәри дејил, мүбадилә дәјәридир вә бу дәјәрин артырылмасыдыр. Дәјәри чохалтмаг һәриси олан капиталист даим бәшәријјәти истеһсал хатири үчүн истеһсал етмәјә, демәли, ичтимаи мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирмәјә вә истеһсалын елә мадди шәртләрини јаратмаға мәчбур едир ки, анчаг бу шәртләр һәр бир фәрдин долғун вә

---

33) Охучу көрәр ки, „кәлир“ [„revenue“] сөзү ики мә'нада ишләнир: әввәлән, вахташыры сурәтдә капиталдан төрәјән мәһсулдан ибарәт олан изафи дәјәри көстәрмәк үчүн, икинчиси дә, бу мәһсулун капиталист тәрәфиндән вахташыры сурәтдә истеһлак олунан вә ја онун өз истеһлак фондуна гатдығы һиссәсини көстәрмәк үчүн ишләнир. Бу ики чүр мә'наны мән сахлајырам, чүнки бу мә'на инкилис вә франсыз игтисадчыларынын ади терминолокијасына мүтабигдир.

азад инкишаф етмәси принсипинә әсасланан даһа јүксәк ичтимаи форма үчүн реал базис ола биләр. Капиталист анчаг капиталы өз шәхсиjjәтиндә тәчәссүм етдирдиjи үчүндүр ки, она еһтирам едилир. Өзүнүн бу кејфиjjәти чәһәтдән капиталист дә, дәфинә топлајан шәхс кими там бир еһтирасла варланмаға чәһд едир. Лакин дәфинә топлајан шәхсдә фәрди дүшкүнлүк кими мејдана чыхан шеј, капиталист үчүн ичтимаи механизмин фәалиjjәтидир ки, капиталист өзү дә һәмин механизмин хырда чархларындан биридир. Бундан башга, капиталист истеһсалынын инкишафы, сәнаје мүәссисәсинә гојулмуш капиталын даим артырылмасыны зәрури едир, рәгабәт исә капиталист истеһсал үсулунун имманент ганунларыны харичдән тә'сир көстәрән мәчбури ганунлар кими һәр бир фәрди капиталистә гәбул етдирир. Рәгабәт капиталисти даим өз капиталыны артырмаға мәчбур едир ки, буну һифз едә билсин, капиталист исә өз капиталыны анчаг кетдикчә артан јығым васитәси илә чохалда биләр.

Буна көрә, бир һалда ки, капиталистин бүтүн фәалиjjәти анчаг, онун шәхсиндә ирадә вә дүшүнчә кәсб етмиш олан капиталын функсиjасындан ибарәтдир, беләә бир һалда капиталистин өз шәхси истеһлакы она, капитал јығымы үзәринә сојғунчу бир тәчавүзкарлыг кими көрүнүр; мә'лумдур ки, италјан мүһасибатында капиталистин өз шәхси хәрчләри онун өз капиталына мүгабил дебет тәрәфиндә јазылыр. Јығым, ичтимаи сәрвәт аләмини истила етмәкдир. Јығым, истисмар едилән инсан материалы күтләсини артырмагла капиталистин мүстәгим вә долајы һөкмранлыг саһәсини кенишләндирир[34].

---

[34]) Лүтер, инди дәбдән дүшмүш олан, лакин даим тәзәләнән капиталист формасынын—сәләмчинин тимсалында чох јахшы вә әјани сурәтдә көстәрир ки, һакимиjjәт һәрислиjи варланмаг һәрислиjи үнсүрләриндән биридир. „Бүтпәрәстләр зәка сајәсиндә анлаја билмишдиләр ки, сәләмчи дөрд гат оғру вә гатилдир. Биз христианлар исә сәләмчиләри о гәдәр јүксәк тутуруг ки, онларын пулунун хатиринә аз гала онлара сәчдә едирик... Ким башгасынын рузисини гарәт едир вә оғурлајырса, бирисини (әлиндән кәлдиjи гәдәр) әзабла ачындан өлдүрән бир адам кими бөјүк бир гатиллик етмиш олур. Сәләмчи беләә һәрәкәт едир; буна бахмајараг јенә дә раһат вә архајынча өз тахтында отурур; һалбуки әдаләт үзрә о кәрәк дар ағачындан асылмыш олајды, оғурладығы гулденләрин сајы гәдәр гарға-гузғун төкүлүб ону диләјди вә бәдәниндә о гәдәр әт олајды ки, бу гарға-гузғунлар ону бөлүшдүрүб һәрәси өз пајыны гопара биләјди. Хырда оғрулары исә асырлар... Хырда оғрулары гандаллајырлар, дөјүрләр, бөјүк оғрулар исә ипәк палтар кејиб гызыл ичиндә јашајырлар... Буна көрә јер үзүндә инсанын (шејтандан сонра) ән бөјүк дүшмәни пулкир вә сәләмчидир, чүнки о, бүтүн адамлара аллаһлыг етмәк истәјир. Түркләр, чәнкавәрләр, истибдадчылар—бүтүн бунлар да гәддар адамлардыр, лакин онлар јенә дә инсанлара јашамаг имканы вермәјә мәчбурдурлар, өзләринин гәддар вә дүшмән олдугларыны е'тираф етмәјә мәчбурдурлар, бә'зән бу вә ја башгасына мәрһәмәт едә билирләр вә һәтта буну етмәли олурлар. Сәләмчи вә пулкир исә истәјир ки, бүтүн дүнја ачындан вә сусундан гырылсын, кәдәр вә еһтијач ичиндә боғулсун, о истәјир ки, һәр шеј тәкчә онун әлиндә олсун, һамы ону аллаһ билиб она әл ачсын, онун әбәди әсири олсун... Сәләмчи көзәл либаслар кејир, гызыл зәнчирләр салыр, гызыл үзүкләр тахыр, өз мурдар сифәтинә сејгәл верир, өзүнү сәдагәтли вә мө'мин бир адам кими көстәрир, тә'рифләјир... Сәләмчи чох дәһшәтли нәһәнк бир әждаһадыр, аләми виран едән бир чанавардыр, Какусдан, Гериондан вә Антејдән дә бетәрдир. Лакин о өзүнә бәзәк-дүзәк верир вә өзүнү мө'мин чилдинә салыр ки, архадан тутуб далы-далы јувасына чәклиjи өкүзләрин һара кетдиjини көрмәсинләр. Лакин Һеркулес өкүзләрин бөјүртүсүнү вә әсирләрин наләсини ешитмәлидир, Какусу һәтта гајалыгларда да ахтарыб тапмалы, өкүзләри бу мәл'унун әлиндән гур-

Лакин илкин күнаһ һәр јердә өз тә'сирини көстәрир. Капиталист истеһсал үсулу, капитал јығымы вә сәрвәт инкишаф етдикдә капиталист даһа капиталын садәчә тәчәссүмү һалында галмыр. О өз вүчудунун «бәшәр мејлләрини»[168] һисс едир, һәм дә о елә мә'луматлыдыр ки, көһнә сајагла сәрвәт топлајанын мөвһуматы олан заһидлији истеһза илә рәдд етмәјә амадәдир. Классик типли капиталист фәрди истеһлакы өз функсијасына гаршы бир күнаһ кими вә јығымдан «имтина» кими писләдији һалда, мүасирләшмиш капиталист инди, јығыма истеһлакдан «имтина» кими бахмаг игтидарындадыр. «Аһ, көксүндә јашар ики гәлб, бири дикәринә јабанчы гәлбләр!»[169]

Тарихдә капиталист истеһсал үсулу мејдана кәлән заман,—һәр бир капиталист parvenue [төрәди] исә фәрди сурәтдә бу тарихи мәрһәләдән кечир,—варланмаг тамаһы илә хәсислик һәр јердә мүтләг бир еһтирас олараг һөкм сүрүр. Лакин капиталист истеһсалынын тәрәггиси јени зөвгләр аләми јаратмагла галмыр; еһтикар вә кредит иши инкишаф етдикчә бу тәрәгги, минләрлә көзләнилмәз варланма мәнбәләрини ашкара чыхармыш олур. Мүәјјән инкишаф пилләсиндә бир дәрәчәдә ади исрафчылыг «бинәва» капиталистин зәнкинлик әламәти олур вә, демәли, онун үчүн кредит алмаг васитәси олур, һәтта саһибкарлыг ишиндә онун үчүн бир зәрурәт шәкли алыр. Дәбдәбә капиталын күчүнү тәмсил етмәк хәрчләри сырасына дахил олур. Һәм дә капиталист, һеч дә дәфинә топлајан кими, өз әмәјинә вә ја өз шәхси истеһлакыны азалтмасы дәрәчәсинә пропорсионал олараг варланмаг дејил, өзүнүн сордуғу өзкә иш гүввәсинин мигдарына вә зорла фәһләләри бүтүн һәјат не'мәтләриндән мәһрум етдирмәсинә пропорсионал олараг варланыр. Доғрудур, капиталистин исрафчылығы һеч бир заман әјјаш бир феодалын исрафчылығы кими bona fide [садәлөвһ] бир характер алмыр; әксинә, капиталистин исрафчылығынын әсасында һәмишә ән мурдар бир хәсислик вә хырдачы бир сәрһесаблыг кизләнмиш олур; буна бахмајараг, капиталистин јығымы артдыгча исрафчылығы да артыр вә бу һал онун јығымынын артмасына һеч дә мане олмур. Бунунла бирликдә капиталистин нәчиб гәлбиндә, јығым еһтирасы илә зөвг еһтирасы арасында Фауст чарпышмасы кенишләнир.

тармалыдыр. Зира Какус мәл'ундур, әлинә кечәни оғурлајан, гарәт едиб һәзм-рабе'дән кечирән мө'мин сәләмчидир. Бүтүн бунлара бахмајараг, белә чыхыр ки, куја Какус һеч бир пис иш көрмәмишдир; белә күман едирләр ки, һәр кәс ону ифша едә билмәз, чүнки архадан тутуб өз јувасына чәкдији өкүзләрин изи елә галыр ки, куја өкүзләри о өз јувасындан бурахмышдыр. Какус кими сәләмчи дә бүтүн дүнјаны алдатмаг истәрди ки, куја о бүтүн дүнјаја хејир верир, өкүз пајлајыр, һәгигәтдә исә өкүзләри анчаг өзү үчүн тутур вә јејир... Бир һалда ки, гулдурлары вә гатилләри тутуб доғрајырлар, башларыны кәсирләр, онда бүтүн сәләмчиләр даһа шиддәтлә парчаланмалы вә доғранмалыдыр... говулмалы, лә'нәтлә дамғаланмалыдыр, бојунлары вурулмалыдыр" (*Martin Luther*, ситат кәтирилән әсәр).

1795-чи илдә д-р Ејкин тәрәфиндән нәшр едилән бир әсәрдә белә дејилир:

«Манчестер сәнајесини дөрд дөврә бөлмәк олар. Биринчи дөвр әрзиндә фабрикчиләр өз күзәраныны давам етдирмәк үчүн инадла ишләмәјә мәчбур идиләр».

Фабрикчиләр, хүсусән өз ушагларыны онлара apprentices [шакирдлијә] верән валидејнләри гарәт етмәклә чох күчлү варланырдылар, бу ушаглара пешә өјрәдилмәси валидејнләри үчүн чох баһа отурдуғу һалда, ушаглар ач галырдылар. Дикәр тәрәфдән, орта мәнфәәт ашағы иди вә јығым үчүн бөјүк гәнаәткарлыг тәләб олунурду. Фабрикчиләр дәфинә топлајан хәсисләр кими јашајыр, һәтта өз капиталларынын кәтирдији фаизи дә тамам истеһлак етмирдиләр.

«Икинчи дөврдә онлар азачыг варланмаға башладылар, лакин јенә дә әввәлки кими бөјүк сә'јлә ишләјирдиләр»—чүнки, гуллары ишләдән һәр бир нәзарәтчијә мә'лум олдуғу кими, әмәјин билаваситә истисмар едилмәсинин өзү дә әмәк тәләб едир,—«вә јенә дә әввәлки кими садә јашајырдылар... Үчүнчү дөврдә дәбдәбә башланды вә мүәссисәләр, сифариш топламаг үчүн краллығын бүтүн тичарәт шәһәрләринә атлылар» (сувари акентләр) «көндәрилмәк сајәсиндә кенишләнмәјә башладылар. Зәнн едилмәлидир ки, 1690-чы илләдәк сәнаједә газанылмыш 3 400—4 000 ф. стерлинглик капитал мөвчуд олмасы һаллары чох аз иди вә һәтта, демәк олар ки, һеч јох иди. Лакин тәгрибән бу заман вә ја бундан бир гәдәр сонра артыг, сәнајечиләр пул јығыб варланмышдылар, ағачдан вә ја палчыгдан тикилән евләр әвәзиндә өзләринә даш евләр тикдирмәјә башламышдылар... Манчестердә һәлә XVIII әсрин биринчи он илләриндә, өз гонагларына харичдән кәтирилмиш бир гәдәһ шәраб верән фабрикчи, бүтүн гоншулары арасында деди-годулара сәбәб олурду».

Машынлы истеһсал мејдана кәләндән габаг фабрикчиләр ахшам мејханалара топландыгда һеч вахт 6 пенслик бир стәкан пуншдан артыг бир шеј ичмәздиләр вә гутусу 1 пенсдән баһа түтүн чәкмәздиләр. Јалныз 1758-чи илдә илк дәфә—тарихи бир һадисә олараг—көрмүшдүләр ки, «сәнајечи өз фајтонуна минибдир!» XVIII әсрин сон гәринәсиндән ибарәт олан «дөрдүнчү дөврдә, мүәссисәләрин кенишләнмәси нәтичәсиндә бөјүк дәбдәбә вә исрафчылыг мүшаһидә олунур»[35]. Мөһтәрәм доктор Ејкин дирилиб бу күнкү Манчестери көрсәјди, нә дејәрди!

Јығын, чох јығын! Муса да белә дејибдир, пејғәмбәрләр дә![107] «Гәнаәтчиллик сајәсиндә јығылан материалы чалышганлыг верир[36]. Одур ки, гәнаәт едиб јығын, чох јығын, јә'ни изафи дәјәрин вә ја изафи мәһсулун мүмкүн гәдәр чох һиссәсини

[35]) Dr. *Aikin*. „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester". London, 1795, p. 182 sqq.

[36]) *A. Smith*. „Wealth of Nations", в. III, ch. III.

гајтарыб капитала чевирин! Классик сијаси игтисад буржуа дөврүнүн тарихи вәзифәсини: јығым хатиринә јығым, истеһсал хатиринә истеһсал формуласы илә ифадә етмишдир. Классик сијаси игтисад сәрвәтин чох бөјүк бир әзабла доғулмасы барәсиндә бир ан белә алданмамышдыр[37]; лакин тарихи зәрурәт гаршысында бүтүн шикајәтләрин нә мә'насы ола биләр? Классик сијаси игтисадын нәзәриндә пролетар анчаг изафи дәјәр истеһсал едән бир машындырса, капиталист дә онун көзүндә анчаг бу изафи дәјәри капитала чевирән бир машындыр. Классик сијаси игтисад капиталистин тарихи функсијасына там бир чиддијјәтлә јанашыр. Капиталистин гәлбини зөвг һәрислији илә варланмаг тамаһы арасындакы фәлакәтли чарпышмадан азад етмәк үчүн Малтус чари әсрин ијирминчи илләринин әввәлләриндә әмәк бөлкүсүнүн хүсуси бир нөвүнү мүдафиә едирди; бу бөлкүјә көрә јығым иши, һәгигәтдә истеһсал илә мәшғул олан капиталистә аиддир, исрафчылыг иши исә, изафи дәјәр бөлкүсүндә иштирак едән башгаларына: торпаг аристократијасына, дөвләтдән вә килсәдән мааш алан шәхсләрә вә башга бу кимиләринә аиддир. Малтус дејир: ән әһәмијјәтлиси одур ки, «хәрчләмәк еһтирасы илә јығмаг еһтирасы бир-бириндән ајырд едилсин» (the passion for expenditure and the passion for accumulation)[38]. Артыг чохдан бәри дөнүб әјјаш вә күбар олан капиталист чәнаблары фәрјад гопардылар. Онлара вәкиллик едән бир рикардочу дејир: нечә ола биләр, чәнаб Малтус јүксәк торпаг ренталары, јүксәк верkиләр вә с. тәблиғ едир; о даим гејри-мәһсулдар истеһлакчыларын васитәси илә сәнајечиләри вадар етмәк истәјир! Әлбәттә, шүар—истеһсал етмәкдир, даим кенишләнән мигјасда истеһсал етмәкдир, лакин

«бу васитә илә истеһсалы инкишаф етдирмәк дејил, ләнкитмәк олар. Һәмчинин, анчаг башгаларыны вадар етмәк үчүн бир груп адамы бикар сахламаг вә, вадар едиләнләрин характериндән күман едилдији үзрә (who are likely, from their characters) онлар мәчбур едилсәләр ишлә даһа јахшы мәшғул ола биләрләр—демәк, чох да әдаләтли дејилдир (nor is it quite fair)»[39].

Лакин бу адам, сәнаје капиталистинин шорбасынын јағыны јығыб көтүрмәји, беләликлә дә ону јығыма вадар етмәји әдаләтсиз һесаб етдији һалда, «фәһләнин чалышганлығыны давам етдирмәк үчүн» онун әмәк һаггыны мүмкүн гәдәр азалт-

---

[37] Һәтта Ж. Б. Сеј дејир: „Варлыларын гәнаәт едиб јығдыглары сәрвәт јохсулларын һесабына јығылыр"[171]. „Рома пролетары демәк олар анчаг чәмијјәтин һесабына јашајырды... Тәгрибән демәк олар ки, мүасир чәмијјәт пролетарларын һесабына јашајыр, әмәк һаггы верәндә онларын әлиндән алдығы һиссәнин һесабына јашајыр" (*Sismondi*. „Ètudes etc.", t. I, p. 24).

[38] *Malthus*. „Principles of Political Economy", p. 319, 320.

[39] „An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", p. 67.

мағы лазым билир. Һабелә о һеч кизләтмир ки, варланмағын сирри өдәнилмәмиш әмәји мәнимсәмәкдән ибарәтдир.

«Фәһләләр тәрәфиндән олан тәләбин артмасы анчаг ону көстәрир ки, фәһләләр өз мәһсулларынын аз һиссәсини өзләринә көтүрүб чох һиссәсини саһибкарлар үчүн вермәјә һазырдырлар; бу һалда истеһлак» (фәһләләрин истеһлакы) «азадлығына көрә «glut» әмәлә кәлир» (базар һәддән артыг долур, ифрат истеһсал әмәлә кәлир) «дејиләрсә, мән буна анчаг белә чаваб верә биләрәм ки, «glut»—јүксәк мәнфәәтин синонимидир»[40].

Фәһләләрдән алынан гәнимәтин сәнаје капиталисти илә авара кәзән торпаг мүлкијјәтчиси вә башгалары арасында нечә бөлүшдүрүлмәсинин јығым үчүн даһа әлверишли олмасы әтрафындакы алиманә дејишмәләр ијул ингилабы гаршысында кәсилди. Бундан бир аз сонра Лион шәһәр пролетариаты сәсини учалтды вә Инкилтәрәнин кәнд пролетариаты јанғынлара әл атды. Ла-Маншын бу тајында оуенизм, о тајында сенсимонизм вә фурјеризм кенишләнирди. Вулгар сијаси игтисадын вахты башланды. Манчестерли Нассау У. Сениор капиталын (фаиз дә дахил олмагла) мәнфәәти өдәнилмәмиш «сон он икинчи саатдакы әмәјин» мәһсулудур—дејә мејдана чыхардығы өз кәшфиндән дүз бир ил габаг өзүнүн башга бир кәшфини дүнјаја билдирмишди. О, тәнтәнә илә демишди: «Истеһсал аләти кими нәзәрдә тутулан капитал сөзүнү мән имтина сөзү илә әвәз едирәм»[41].

Доғрудан да, вулгар сијаси игтисадын етдији «кәшфләрин» ән јүксәк бир нүмунәси! Игтисади категорија ријакар бир ибарә илә әвәз едилир. Voilà tout [вәссалам]. Сениор өјүдлә дејир: «Әкәр вәһши инсан каман гајырырса, бу һалда о сәнајечилик едир, имтина илә мәшғул олмур». Бу һал бизә изаһ едир ки, әввәлки чәмијјәт гурулушлары шәраитиндә әмәк васитәләри нечә вә нә сәбәбә капиталистин имтинасы олмадан» јарадылырмыш. «Чәмијјәт нә гәдәр чох тәрәгги едирсә, бир о гәдәр чох имтина тәләб едир»[42], јә'ни пешәси өзкә әмәјини вә бу әмәјин мәһсулуну мәнимсәмәкдән ибарәт олан адамла-

---

[40]) An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", p. 59.

[41]) *Senior*. „Principles fondamentaux de i'Economie Politique", trad. Arrivabene. Paris, 1836, p. 309. Көһнә классик сијаси игтисад мәктәбинин тәрәфдарлары үчүн бу бир гәдәр һәддиндән артыг сарсаглыг иди. „Ч-б Сениор әмәк вә капитал ифадәсини әмәк вә имтина ифадәси илә әвәз едир... Имтина садә инкардыр. Мәнфәәтин мәнбәји имтина дејил, мәһсуллар сурәтдә тәтбиг едилән капиталын истеһлак олунмасыдыр" (Малтусун „Definitions in Political Economy" әсәрини нәшр едән Чон Кејзнов һәмин нәшрдә, London, 1853, p. 130, гејд). Ч-б Чон Ст. Милл исә, әксинә, бир сәһифәдә Рикардонун мәнфәәт нәзәријјәсини көчүрүр, дикәр сәһифәдә исә Сениорун „имтина мүгабилиндәки мүкафат" фикрини гәбул едир. Һәр чүр диалектиканын мәнбәји олан Һекел „зиддијјәти" она нә гәдәр јабанчыдырса, шит зиддијјәтләр дә она бир о гәдәр хас олан зиддијјәтләрдир.

2-чи нәшрә әлавә. Вулгар игтисадчынын ағлына белә бир садә фикир кәлмир ки, инсанын һәр бир һәрәкәтини она әкс олан һәрәкәтдән „имтина" һесаб етмәк олар. Јемәк—пәһриздән имтинадыр, јеримәк—бир јердә дурмагдан, ишләмәк—бикарлыгдан, бикарлыг ишләмәкдән имтинадыр вә и. а. Бу чәнаблар кәрәк Спинозанын ашағыдакы сөзләри үзәриндә дүшүнә идиләр: Determinatio est negatio[172].

[42]) *Senior*, јенә орада, сәһ.342.

рын имтина етмәсини тәләб едир. Бу замандан әмәк просесинин бүтүн шәртләри капиталистин мүтабиг мигдар имтина әмәлијјатына чеврилмиш олур. Әкәр тахыл јалныз јејилмәк дејил, ејни заманда әкилирсә, бунунла биз капиталистин имтинасына миннәтдар имишик! Әкәр шәраб гычгырмаг үчүн мүәјјән мүддәт сахланылырса, бу да јенә анчаг капиталистин имтинасы сајәсиндә имиш![43]. Капиталист «фәһләјә әмәк аләтләри борч (!) верәндә», јә'ни бухар машынларыны, памбығы, дәмир јоллары, күбрәләри, иш атларыны вә саирәни јемәк әвәзиндә, јахуд вулгар игтисадчынын ушагчасына тәсвир етдији кими, «бунларын дәјәрини» зинәт шејләри вә башга истеһлак васитәләринә чевирмәклә исраф едиб түкәтмәк әвәзиндә бунлары иш гүввәси илә бирләшдириб бир капитал кими ишләдәндә өз вүчудуну гарәт етмиш олур[44]. Капиталистләр синфинин буну нечә едә билмәси, вулгар сијаси игтисадын бу күнәдәк бәрк-бәрк кизләдиб сахладығы бир сиррдир. Һәр һалда белә чыхыр ки, аләм анчаг капиталистин, Вишну аллаһы гаршысында төвбә едән бу мүасир күнаһкарын өзүнә әзаб вә ишкәнчә вермәси сајәсиндә јашајыр. Јалныз јығым дејил, садәчә олараг «капиталын һифз олунмасы да тәләб едир ки, адам капиталы истеһлак етмәк тамаһындан өзүнү даим горусун»[45]. Демәли, ади инсанпәрвәрлик јәгин тәләб едир ки, капиталист кәрәк бу әзаб вә тамаһдан хилас едилсин, нечә ки, гулдарлығын ләғв едилмәси бу јахынларда Чорчија гулдарыны она дәрд олан чох чәтин бир мәсәләнин һәллиндән хилас етмишди; бу гулдар һәмишә дүшүнүрмүш ки, зәнчи гулларын чанындан сыхыб чыхардығы изафи мәһсулун һамысынымы шампан шәрабына вериб ичсә јахшыдыр, јохса бир һиссәсинә әлавә бир мигдар зәнчи вә торпаг алса?

Ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда јалныз садә тәкрар истеһсал дејил, кениш тәкрар истеһсал да мөвчуд олур, һәрчәнд бу ахырынчы һеч дә ејни мигјасда баш вермир. Заман кечдикчә даһа чох истеһсал едилир вә даһа чох истеһлак олунур, демәли даһа чох мәһсул истеһсал васитәләринә чеврилмиш олур. Лакин нә гәдәр ки, фәһләнин истеһсал васитәләри, демәли онун мәһсулу вә јашајыш васитәләри дә капи-

---

[43]) „Әкәр әлавә дәјәр вә и. а. әлдә етмәк үмиди олмасајды, һеч кәс... мисал үчүн өз буғдасыны јерә сәпиб он ики aj торпагда сахламазды вә ја өз шәрабыны иллəрлә анбарда сахламазды, әксинә, дәрһал бунлары вә ја бунларын еквивалентини өзү истеһлак едәрди“ (*Scrope*. „Political Economy“, edit. A. Potter New-York, 1841, p 133)[173].

[44]) „Капиталист өз истеһсал васитәләринин дәјәрини истеһлак вә ја дәбдәбә шејләринә чевириб истеһлак етмәк әвәзиндә бу васитәләри фәһләјә борч вердикдә өзүнү мәһрумијјәтә мәһкум едир“ (*G. de Molinari*. „Ètudes Èconomiques“. Paris, 1846, p. 36)-(„Борч вермәк“ кими мүлајим бир ифадә бурада онун үчүн ишләдилмишдир ки, сәнаје капиталисти тәрәфиндән истисмар олунан муздлу фәһлә, башга бир капиталистдән борч алдығы пулдан истифадә едән сәнаје капиталистинин өзүнә бәнзәдилсин; бу бәнзәтмә вулгар игтисадчыларын сынагдан кечмиш бир адәтидир).

[45]) *Courcelle-Seneuil*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 20.

тал формасында она гаршы дурмур, һәмин просес һәлә капитал јығымы дејилдир, демәли капиталистин функсијасы да дејилдир[46]. Һејлиберидә Ост-Һинд коллечинин сијаси игтисад кафедрасында Малтусу әвәз едиб бир нечә ил бундан габаг вәфат едән Ричард Чонс буну ики бөјүк фактла чох јахшы нүмајиш етдирир. Һинд халгынын әксәријјәти мүстәгил сурәтдә тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләрдән ибарәт олдуғуна көрә онларын мәһсулу, онларын әмәк васитәләри вә јашајыш васитәләри һеч вахт «өзкә кәлириндән («saved from revenue») јығылмыш фонд формасы» («the shape») алмыр вә, демәли, гәтијјән «габагкы јығым просесиндән» («a previous process of accumulation») кечмир[47]. Дикәр тәрәфдән, инкилис һөкмранлығы көһнә системи ән аз дағытдығы әјаләтләрдә кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олмајан фәһләләр билаваситә ири феодаллардан иш алырлар вә кәнд тәсәррүфатындакы изафи мәһсулун бир һиссәси бач вә ја торпаг рентасы шәклиндә һәмин ири феодалларын әлинә ахыб кәлир. Бу изафи мәһсулун бир һиссәси ири феодаллар тәрәфиндән өз тәбии шәклиндә истеһлак олунур, дикәр һиссәсини фәһләләр онлар үчүн зинәт шејләринә вә башга истеһлак васитәләринә чевирир, јердә галан гисми исә, өз әмәк аләтләринин саһиби олан фәһләләрин әмәк һаггыны тәшкил едир. Бурада кениш мигјасда истеһсал вә тәкрар истеһсал просесләри бу нурани симанын, бу мүкәддәр чәнкавәрин, бу «имтина едән» капиталистин әсла иштиракы вә мүдахиләси олмадан баш верир.

4. ЈЫҒЫМЫН МИГДАРЫНЫ ИЗАФИ ДӘЈӘРИН КАПИТАЛА ВӘ КӘЛИРӘ АЈРЫЛДЫҒЫ ПРОПОРСИЈАДАН АСЫЛЫ ОЛМАЈАРАГ МҮӘЈЈӘН ЕДӘН ШӘРАИТ. ИШ ГҮВВӘСИНИН ИСТИСМАР ОЛУНМАСЫ ДӘРӘЧӘСИ. ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИ. ТӘТБИГ ОЛУНАН КАПИТАЛ ИЛӘ ИСТЕҺЛАК ОЛУНАН КАПИТАЛ АРАСЫНДАКЫ ФӘРГИН АРТМАСЫ. АВАНС ЕДИЛМИШ КАПИТАЛЫН КӘМИЈЈӘТИ

Әкәр изафи дәјәрин капитала вә кәлирә ајрылдығы нисбәт мә'лумдурса, онда јығылмыш капиталын кәмијјәти, јәгин ки, изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтиндән асылыдыр. Фәрз едәк ки,

[46]) „Милли капиталын тәрәггисинә ән чох јардым едән хүсуси кәлир нөвләри инкишафын мүхтәлиф мәрһәләләриндә дәјишилир, буна көрә дә... мүхтәлиф тәрәгги пилләләриндә олан милләтләрдә тамамилә мүхтәлиф олур... Мәнфәәт... ичтимаи инкишафын илк мәрһәләләриндә әмәк һаггына вә рентаја нисбәтән чүз'и бир јығым мәнбәјидир... Милли әмәк гүввәләринин инкишафы ирәлијә доғру һәгигәтән бөјүк бир аддым атдыгда, јығым мәнбәји олан мәнфәәтин нисби ролу артыр" (*Richard Jones*. „Text-book etc.", p. 16, 21).

[47]) Јенә орада, сәһ. 36 вә сонракылар.

80% капитала чеврилир, 20% дә билаваситә истеһлак олунур: бу һалда јығылмыш капитал, изафи дәјәрин үмуми мәбләғинин 3 000 вә ја анчаг 1 500 фунт стерлинг тәшкил етмәсиндән асылы олараг, 2 400 ф. ст. вә ја 1 200 ф. ст. олачагдыр. Беләликлә јығымын кәмијјәтинин мүәјјән едилмәсиндә, изафи дәјәр күтләсини тә'јин едән ејни шәртләрин һамысы иштирак едир. Бу шәртләри бурада бир даһа јекунлашдыраг, анчаг она көрә ки, онлар јығым һаггында јени нөгтеји-нәзәрләр доғурур.

Јадымызда олдуғу үзрә, изафи дәјәр нормасы һәр шејдән әввәл иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәсиндән асылыдыр. Сијаси игтисад истисмар дәрәчәсинин бу ролуна о гәдәр бөјүк әһәмијјәт верир ки, чох заман о, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә јығымын сүр'әтли артмасыны фәһләнин шиддәтли истисмар олунмасы нәтичәсиндә јығымын сүр'әтли артмасы илә гарышдырыр[48]. Изафи дәјәр истеһсалы һаггындакы бөлмәләрдә биз даим беләфәрз едирдик ки, әмәк һаггы, һеч олмазса, иш гүввәсинин дәјәринә бәрабәрдир. Лакин һәјатда әмәк һаггынын зорла бу дәјәр сәвијјәсиндән ашағы ендирилмәси о гәдәр мүһүм рол ојнајыр ки, бу мәсәлә үзәриндә мүхтәсәр дә олса дајанмамаг олмаз. Әмәк һаггынын белә азалдылмасы мүәјјән һәдд дахилиндә фәһләнин зәрури истеһлак фондуну фе'лән капитал јығымы фондуна чевирир.

Ч. Ст. Милл дејир: «Әмәк һаггынын мәһсулдар гүввәси јохдур: бу, мәһсулдар гүввәләрдән биринин гијмәтидир, машынларын гијмәти кими, әмәк һаггы да әмтәә истеһсалында әмәјин өзү илә бәрабәр иштирак етмир. Әкәр әмәји сатын алмадан әлдә етмәк мүмкүн олсајды, әмәк һаггы лазымсыз бир шеј оларды»[49].

Лакин фәһләләр анчаг һава илә гидалана билсәјдиләр онлары һеч бир гијмәтлә сатын алмаг олмазды. Демәли, һавајы әмәк сөзүн ријази мә'насында көтүрүлән бир һәддир: һәмишә бу һәддә јахынлашмаг олар, лакин һеч вахт она чатмаг олмаз. Капиталын даими мејли фәһләләри бу ниһилист сәвијјәјә ендирмәкдән ибарәтдир. Әсәрләриндән тез-тез ситат кәтирдијимиз XVIII әср јазычысы, «Essay on Trade and Commerce»нин мүәллифи, Инкилтәрәнин ән мүһүм тарихи вәзифәси инкилис фәһләләринин әмәк һаггыны франсыз вә ја һолландијалы фәһ-

[48]) „Рикардо дејир: „Ичтимаи инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә капиталын вә ја әмәк тәтбиги үчүн“ (јә'ни истисмар үчүн) „лазым олан васитәләрин јығымы аз вә ја чох сүр'әтли ола билир вә һәр һалда әмәјин мәһсулдар гүввәсиндән асылы олмалыдыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәси адәтән, мүнбит торпагларын бол олдуғу јерләрдә ән артыг олур“. Әкәр бурада әмәјин мәһсулдар гүввәси дедикдә, мәһсулун ону өз әмәји илә истеһсал едән адамлара чатан чүз'и бир һиссәси нәзәрдә тутулурса, онда Рикардонун дедикләри ади бир тавтолокијадыр, чүнки бунун галан һиссәси, әлбәттә, һәмин фонддур ки, әкәр капитал мүлкијјәтчиси истәсә („if the owner pleases“) бу фонд һесабына капитал јығыла биләр. Лакин бу һал адәтән мәһз торпағы ән мүнбит олан јерләрдә баш вермир“ („Observations on certain Verbal Disputes etc.“, p. 74).

[49]) *J. St. Mill.* „Essays on some unsettled Questions of Political Economy“, London, 1844, p. 90).

ләләрин әмәк һаггы сәвијјәсинә ендирмәкдән ибарәтдир дедикдә анчаг, инкилис капиталынын ән бөјүк арзусуну бүрузә вермишдир[50]. О, әзчүмлә садәлөвһлүклә белә дејир:

«Әкәр бизим јохсуллар» (бу термин фәһләләрә ишарә илә ишләдилир) «фираван јашамаг истәјирләрсә... онда, әлбәттә, онларын әмәји баһа олачагдыр... Ахы бизим мануфактура фәһләләринин истеһлакындакы ифрат исрафчылығы («heap of superfluities») дүшүндүкдә адамын түкләри биз-биз олур; бурада араг да, чин дә, чај да, гәнд дә, харичдән кәтирилән мејвәләр дә, ә'ла пивә дә, читләр дә, буруноту да, түтүн дә вә и. а. вар»[51].

Мүәллиф сонра нортһемптонширли бир фабрикчинин әсәриндән ситат кәтирир; һәмин фабрикчи мө'мин бир бәндә кими көзләрини көјә дикиб дејир:

«Франсада әмәк Инкилтәрәдәкиндән дүз үчдә бир гәдәр учуздур, чүнки франсыз јохсуллары кәркин ишләјирләр, ән зәрури јемәкләр вә кејимлә өтүшүрләр, истеһлак етдикләри әсас шејләр чөрәк, мејвә, көјәрти, мүхтәлиф көкләр вә гуру балыгдан ибарәтдир; онлар чох надир һалларда әт јејирләр, буғда баһа оланда чох аз чөрәк јејирләр»[52]. Јухарыда көстәрилән мүәллиф онун сөзүнү давам етдириб өзү дејир: «Онларын ичдији дә анчаг су вә анчаг јүнкүл ичкиләрдән ибарәтдир, буна көрә дә һәгигәтән онлар һејрәт едиләчәк гәдәр аз пул хәрчләјирләр... Белә бир вәзијјәтә чатмаг, әлбәттә, чәтиндир, лакин һәм Франсада, һәм дә Һолландијада бу вәзијјәтин мөвчуд олмасы сүбут едир ки, она чатмаг мүмкүндүр»[53].

Ијирми ил сонра бир бошбоғаз америкалы, барон ады верилмиш јанки Бенжамин Томпсон (alias [башга чүр] граф Румфорд), ејни инсанпәрвәрлик планларыны ирәли сүрүб аллаһын вә адамларын мәрһәмәтини газанмышды. Онун «Essays»у, фәһләләрин адәтән истеһлак етдикләри баһалы нормал шејләри учуз суррогатларла нечә әвәз етмәк үсулларыны көстәрән һәр чүр ресептләрлә долу бир хөрәк китабындан ибарәтдир. Бу гәрибә «философун» ән јахшы ресептләриндән бири будур:

---

[50] „An Essay on Trade and Commerce". London, 1770. p. 44. „Times" гәзети дә 1866-чы илин декабрында вә 1867-чи илин јанварында Инкилтәрә мә'дән саһибләринин үрәјиндән олан мәгаләләр дәрч етмишди; бурада, өз „саһибкарларынын" хејри үчүн анчаг јашамагдан өтрү лазым олдуғу гәдәр әмәк һаггы алыб бундан артыг һеч бир шеј истәмәјән Белчика мә'дән фәһләләринин шән һәјаты тәсвир олунурду. Белчика фәһләләри чох шејә дөзүрләр „Times"да нүмунәви фәһлә кими тәсвир едилмәк исә—дөзүлмәз иди! Белчика мә'дән фәһләләринин 1867-чи ил феврал ајында (Маршенн јахынлығында) баш вериб гурғушун вә барытла јатырылан тә'тили һәмин тәсвирә чаваб олду.

[51] Јенә орада, сәһ. 44, 46.

[52] Нортһемптонширли фабрикчи бурада мө'минчәсинә ријакарлыг едир, лакин үрәјиндәки дәрди нәзәрә алынса, онун бу ријакарлығы тамамилә бағышлана биләр. О, санки франсыз мануфактура фәһләси илә инкилис мануфактура фәһләсинин һәјатыны мүгајисә едир, һәгигәтдә исә, сонралар өзүнүн дә е'тираф етдији кими, ситат кәтирилән јердә Франса кәнд тәсәррүфат фәһләсинин һәјатыны тәсвир едир!

[53] „An Essay on Trade and Commerce". London, 1770, p. 70, 71.

3-чү нәшрә гејд. Ситат кәтирилән сәтирләр јазыландан бәри дүнја базарында мејдана кәлән рәгабәт сајәсиндә биз инди бу мәсәләдә хејли ирәлиләмишик. Парламент үзвү Стејплтон өз сечичиләринә белә дејирди: „Әкәр Чин кәләчәкдә бөјүк бир сәнаје дөвләтинә чеврилсә, онда мән билмирәм ки, нә сурәтлә Авропанын фәһлә әһалиси, өз рәгибләринин сәвијјәсинә енмәдән Чин илә мүбаризәдә нечә давам кәтирә биләр „(„Times", 3 сентјабр 1873-чү ил).—Инди инкилис капиталынын ән бөјүк арзусу даһа континентдәки әмәк һаггы дејил, Чиндәки әмәк һаггыдыр.

«5 ф. арпа, 5 ф. гарғыдалы, 3 пенслик сијәнәк балығы, 1 пенслик дуз, 1 пенслик сиркә, 2 пенслик истиот вә көјәрти, чәми $20^3/_4$ пенслик мәһсулдан 64 адамлыг шорба биширмәк олар, чөрәјин гијмәти орта олдугда исә бу хөрәјин гијмәти даһа да азалдылыб адамбашына $^1/_4$ пенсә ендирилә биләр»[54].

Капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә әмтәәләрин сахталашдырылмасы о гәдәр тәрәгги етмишдир ки, Томпсонун арзуларына даһа еһтијач галмамышдыр[55].

XVIII әсрин ахырларында вә XIX әсрин биринчи он илләриндә Инкилтәрә фермерләри вә лендлордлары фәһләләрин әмәк һаггынын ән ашағы һәддә гәдәр азалдылмасына наил олмушдулар, кәнд тәсәррүфатында күнәмузд ишләјәнләрә әмәк һаггы шәклиндә верилән пул күзәран үчүн тәләб олунан зәрури минимумдан аз иди, галаныны да приход хејријјәси тәрәфиндән верилән јардым шәклиндә әлавә едирдиләр. Инкилис Догбериләри «гануни» әмәк һаггы тарифләри тә'јин едәндә бах бу чүр һоггабазлыға әл атырдылар.

«Спинемленд скважрлары 1795-чи илдә әмәк һаггы тә'јин едәндә, мәһз бу заман јемәк јејиб гуртармышдылар вә јәгин еlә фәрз етмишдиләр ки, фәһләләрин белә бир шејә еһтијачы јохдур... Онлар бу гәрара кәлдиләр ки, 8 фунт 11 унсија ағырлығында бир көмбә чөрәјин гијмәти 1 шиллинг олдуғу заман һәр нәфәрин һәфтәлик әмәк һаггы 3 шиллинг олмалы вә көмбәнин гијмәти 1 шиллинг 5 пенсә чатана гәдәр мүвафиг сурәтдә артмалыдыр. Чөрәјин гијмәти бундан да чох артдыгда әмәк һаггы нисбәтән азалмалыдыр, белә ки, көмбәнин гијмәти 2 шиллинг олдугда ишчинин истеһлакы әввәлкинин бешдә бири гәдәр аз олмалыдыр»[56].

Бөјүк бир фермер, барышыг мәһкәмәсинин сәдри вә јохсуллар евинин мүдири А. Беннет 1814-чү илдә лордлар палатасынын истинтаг комиссијасы гаршысында ифадә вермишди. Әмәк һаггынын тәнзим едилмәси дә онун вәзифәләри сырасына дахил иди. «Фәһләләрин күндәлик әмәјинин дәјәри илә он-

[54]) *Benjamin Thompson*. „Essays political, economical and philosophical etc.“, 3 vol. London. 1796—1802, v. 1, p. 294. Сер Ф. М. Иден өзүнүн „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.“ әсәриндә Румфордун бу һоррасыны иш евләри мүдирләринә бәрк мәсләһәт көрүр вә инкилис фәһләләрини гынајыб дејир ки, „Шотландијада бир чох аиләләр ајлар узуну анчаг јулаф вә арпа унундан чалыныб бир гәдәр дуз вурулан һорра илә доланырлар, нә буғда, нә човдар, нә дә әт јемирләр вә буна бахмајараг һәлә чох фираван јашајырлар“ („and that very comfortably too“ (көстәрилән әсәр, I чилд, II китаб, II фәсил, сәһ. 503). Бу чүр „көстәришләр“ XIX әсрдә дә олмушдур. Мәсәлән, јазырлар ки: „Инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләри, алчаг унгатгысы олан чөрәји јемәк истәмирләр. Тәрбијәнин јахшы олдуғу Шотландијада, јәгин ки, бу јанлыш фикирдә оланлар јохдур“ (*Charles H. Parry*. M. D. „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered“. London, 1816, p. 69. Лакин һәмин Парри шикајәтләнир ки, һазырда (1815-чи илдә) инкилис фәһләси Иден заманларына (1797-чи илә) нисбәтән олдугча тәнәззүл етмишдир.

[55]) Јашајыш васитәләринин сахталашдырылмасы һаггында ахырынчы парламент истинтаг комиссијасынын һесабатларындан көрүнүр ки, Инкилтәрәдә һәтта дәрманларын да сахталашдырылмасы истисна олмајыб ади бир һалдыр. Мәсәлән, Лондонда 34 аптекдән алынан 34 тирјәк нүмунәси тәһлил едилмиш вә 31 һалда тирјәкә хаш-хаш, буғда уну, китрә, кил, гум вә с. гатылдығы мә'лум олмуш, бу һалларын чохунда исә тирјәклә морфинин һеч изи дә тапылмамышдыр.

[56]) *G. L. Newnham* (barrister at law). „A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws“. London, 1815, p. 20, гејд.

лара верилән приход јардымынын мигдары арасында мүәјјән бир нисбәт көзләнилирми?»—суалына о, белә чаваб вермишди:

«Бәли. Һәр аиләнин һәфтәлик кәлири бир галлонлуг (8 фунт 11 унсијалыг) чөрәк көмбәсинин дәјәринә чатдырылыр вә адамбашына 3 пенс верилир... Биз белә күман едирик ки, аилә үзвләринин бир һәфтә јашамасы үчүн бир галлонлуг көмбә кифајәтдир; 3 пенс кејим үчүн верилир; приход өзү кејим вермәји даһа мүнасиб көрдүкдә бу 3 пенси вермирләр. Бу гајда јалныз Уилтширин бүтүн гәрб һиссәсиндә дејил, зәннимчә, бүтүн өлкәдә һөкм сүрмәкдәдир»[57]. О заманын буржуа јазычыларындан бири һәјәчанла дејир: «Беләликлә бир сыра илләр боју фермерләр өз һәмвәтәнләринин һөрмәтә лајиг бир синфини иш евләринә пәнаһ кәтирмәјә мәчбур етмәклә ону тәһгир етмишләр... Фермер фәһләләр үчүн һәтта ән зәрури истеһлак фонду топланмасына мане олараг өз шәхси кәлирини артырмышдыр»[58].

Изафи дәјәрин јарадылмасында вә, демәли, капитал јығымы фондунун јарадылмасында фәһләләрин зәрури истеһлак фондуну ачыгча гарәт етмәјин заманәмиздә нә кими рол ојнадығыны биз, мәсәлән, ев әмәји дејилән шеји тәдгиг едәндә көрдүк (бах: XIII фәсил, 8, d). Бу гәбилдән олан јени фактлар ашағыда, бу бөлмәдә көстәриләчәкдир.

Бүтүн сәнаје саһәләриндә сабит капиталын әмәк васитәләриндән ибарәт олан һиссәси, мүәссисәнин һәчми илә мүәјјән олунмуш мә'лум мигдар фәһләјә иш вермәк үчүн кифајәт едәчәк гәдәр олмалыдырса да, буна бахмајараг, капиталын бу һиссәси ишләмәкдә олан фәһләләрин сајына һеч дә һөкмән мүтәнасиб сурәтдә артмыр. Тутаг ки, бир фабрикдә 100 фәһлә 8 саат ишләмәклә 800 иш сааты верир. Әкәр капиталист бу мигдары јарыбајары артырмаг истәјирсә, бунун үчүн әлавә 50 нәфәр фәһлә тута биләр, лакин бу һалда капиталист бир тәк әмәк һаггы үчүн дејил, әмәк васитәләри үчүн дә јени капитал аванс етмәлидир. Лакин капиталист әввәлдәки 100 фәһләни күндә 8 саат әвәзинә 12 саат ишләмәјә дә мәчбур едә биләр; бу һалда капиталист мөвчуд әмәк васитәләри илә өтүшә биләр, амма бунлар даһа сүр'әтлә ашынмыш олар. Беләликлә, иш гүввәсинин даһа кәркин сәрф олунмасы нәтичәсиндә јарадылан әлавә әмәк, капиталын сабит һиссәсини мүтабиг сурәтдә артырмадан јығым субстансијасыны, јә'ни изафи мәһсулу вә изафи дәјәри чохалда биләр.

Һасилат сәнајесиндә, мәсәлән мә'дән ишиндә хаммал,

[57]) *G. L. Newnham* (barrister at law). „A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws". London, 1815, p. 19, 20.

[58]) *Ch. H. Parry*. „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered". London, 1816, p. 77, 69. Чәнаб лендлордлар да, Инкилтәрә адындан јакобинләр әлејһинә апардыглары мүһарибәдәки иткиләринин „әвәзини чыхмагла" бәрабәр олдугча варланмышлар. „18 ил әрзиндә онларын рентасы ики гат, үч гат, дөрд гат, мүстәсна һалларда исә һәтта алты гат артмышдыр" (јенә орада, сәһ. 100, 101).

аванс едилән капиталын тәркиб һиссәсини тәшкил етмир. Бурада әмәк чисми кечмиш әмәјин мәһсулу дејилдир, тәбиәтин вердији һавајы бир һәдијјәдир. Мәсәлән: метал филизләри, минераллар, даш көмүр, даш вә и. а. Бурада сабит капитал демәк олар анчаг елә әмәк васитәләриндән ибарәтдир ки, бунлар артырылмыш мигдарда әмәјин асанлыгла (мәсәлән, фәһлә ишләтмәк үчүн күндүз вә кечә нөвбәләри тә'јин етмәк васитәси илә) тәтбиг едилмәсинә имкан верир. Лакин башга шәртләр ејни олдугда мәһсулун күтләси вә дәјәри, сәрф олунан әмәјин мигдарына дүз нисбәтдә артыр. Истеһсалын биринчи күнүндә олдуғу кими, бурада, мәһсул јарадан вә бунунла бирликдә капиталын madди үнсүрләрини дә јарадан әввәлдәки ики амил: инсан илә тәбиәт әл-әлә кедир. Иш гүввәсинин еластиклији сајәсиндә јығым саһәси, сабит капитал габагча артырылмыш олмадан кенишләнир.

Әкинчиликдә әлавә мигдар сәпин материалы вә күбрә аванс едилмәдән әкин саһәсини артырмаг олмаз. Лакин бунлар аванс едилмиш олдугда да һәтта, торпағын сырф механики үсулла бечәрилмәси мәһсулун мигдарыны олдугча артырыр. Әввәлки гәдәр фәһләнин сәрф етдији артыг мигдар әмәк торпағын мүнбитлијини артырыр вә әмәк васитәләри үчүн јени вәсаит аванс олунмасыны тәләб етмир. Бу јенә дә инсанын тәбиәтә билаваситә көстәрдији тә'сирдир ки, јени капиталын иштиракы олмадан јүксәк јығым үчүн билаваситә мәнбә олур.

Нәһајәт, сөзүн әсил мә'насында көтүрүлән сәнаједә әмәјә сәрф олунан һәр бир әлавә хәрч, хаммала да мүтабиг мигдарда әлавә хәрч гојулмасыны тәләб едир, лакин әмәк васитәләринә әлавә хәрч гојулмасы һеч дә мәчбури дејилдир. Һасилат сәнајеси вә әкинчилик е'маледичи сәнајенин һәм өзүнә хаммал, һәм дә онун әмәк аләтләри үчүн лазым олан хаммалы вердијинә көрә, һасилат сәнајесинин вә әкинчилијин әлавә капитал гојмадан јаратдыглары әлавә мигдар мәһсул да е'маледичи сәнајенин хејринә кедир.

Үмуми јекун беләдир: сәрвәти јарадан ики илкин амилә, иш гүввәси илә торпаға саһиб олмагла капитал елә бир кенишләнмәк габилијјәти кәсб етмиш олур ки, бунун сајәсиндә о өз јығым үнсүрләрини кәрәк ки, өз кәмијјәти илә мүәјјән олунан һүдудлардан кәнара чыхара билир, јә'ни фе'лән истеһсал едилиб капиталын мөвчудлуғуну тәчәссүм етдирән истеһсал васитәләринин күтләси вә дәјәри илә мүәјјән олунан һүдудлардан кәнара чыхара билир.

Ҝапитал јығымынын дикәр мүһүм бир амили ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын сәвијјәсидир.

Әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгча, мүәјјән дәјәри вә, демәли, мүәјјән мигдар изафи дәјәри ифадә едән мәһсул күтләси

дә артмыш олур. Изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә дә изафи мәһсул күтләси артыр, јалныз бу шәртлә ки, изафи дәјәр нормасы әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасындан јаваш азалсын. Буна көрә дә изафи мәһсулун кәлирә вә әлавә капитала тәгсими дәјишмәз галдыгда, капиталистин истеһлакы јығым фондуну азалтмадан арта биләр. Һәтта белә дә ола биләр ки, әмтәәләрин учузлашмасы капиталистин сәрәнчамына ејни мигдар вә ја кечмишдәкиндән дә чох истеһлак шејләри вердији һалда, јығым фондунун нисби кәмијјәти истеһлак фонду һесабына артсын. Лакин, көрдүјүмүз кими, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгча фәһлә учузлашыр, демәли, изафи дәјәр нормасы артыр, һәтта реал әмәк һаггы артса да белә олур. Реал әмәк һаггы һеч вахт әмәк мәһсулдарлығынын артдығы нисбәтдә артмыр. Беләликлә, ејни дәјишән капитал дәјәри даһа чох иш гүввәсини вә, демәли, даһа чох әмәји һәрәкәтә кәтирир. Јенә дә ејни сабит капитал дәјәри даһа чох истеһсал васитәләриндә, јә'ни даһа чох әмәк васитәләриндә, әмәк материалында вә јардымчы материалларда ифадә олунур вә, демәли, даһа чох мәһсул вә дәјәр јарадан үнсүр верир вә ја әмәји өз чанына чәкән даһа чох үнсүр верир. Буна көрә дә әлавә капиталын дәјәри дәјишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә, сүр'әтли јығым баш верир. Тәкрар истеһсалын мигјасы нәинки madди чәһәтдән кенишләнир, һабелә изафи дәјәр истеһсалы да әлавә капиталын дәјәриндән сүр'әтлә артыр.

Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы башланғычдакы капитала да, јә'ни истеһсал просесиндәки капитала да тә'сир көстәрир. Тәтбиг едилмәкдә олан сабит капиталын бир гисми әмәк васитәләриндән,—машын вә саирәдән ибарәтдир ки, бунлар анчаг чох вә ја аз бир узун мүддәт әрзиндә истеһлак едилә биләр вә, демәли, тәкрар истеһсал олуна биләр, ја да ејни гәбилдән олан јени нүсхәләрлә әвәз едилә биләр. Лакин һәр ил бу әмәк васитәләринин бир һиссәси өлүб кедир, јә'ни өз истеһсал функсијасынын сон мәгсәдинә чатыр. Демәли, бу һиссә һәр ил вахташыры тәкрар истеһсал олунмаг вә ја ејни гәбилдән олан јени нүсхәләрлә әвәз едилмәк мәрһәләсиндә олур. Әкәр һәмин әмәк васитәләринин истеһсал олундуғу саһәләрдә әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф едирсә—бу мәһсулдарлыг да елм вә техника тәрәгги етдикчә даим инкишаф едир,—онда көһнә машынларын, аләт, апарат вә саирәнин јерини даһа мүкәммәл вә өз ишинин һәчми чәһәтчә нисбәтән учуз олан јениләри тутур. Мөвчуд әмәк васитәләринин даим гисмән дәјишилмәси һәлә бир јана дурсун, көһнә капитал даһа мәһсулдар формада тәкрар истеһсал олунур. Сабит капиталын дикәр һиссәси, јә'ни хам материал вә јардымчы материал

ил боју фасиләсиз сурәтдә, әкинчилик саһәсинин вердији материал исә әксәријјәтлә илдә бир дәфә тәкрар истеһсал олунур. Демәли, методларын вә саирәнин һәр чүр јахшылашдырылмасы бурада, демәк олар ки, ејни заманда һәм әлавә капитала, һәм дә тәтбиг едилмәкдә олан капитала тә'сир көстәрир. Кимја саһәсиндәки һәр бир тәрәгги нәинки фајдалы маддәләрин сајыны чохалдыр вә бу заманадәк мә'лум олан маддәләрдән сәмәрәли истифадә едилмәси һалларыны артырыр, бу сурәтлә дә, капитал артдыгча онун тәтбиг даирәсини кенишләндирир. Кимјанын тәрәггиси һабелә, истеһсал вә истеһлак просесинин туллантыларыны јенидән тәкрар истеһсал просеси дөвранына гајтармағы да өјрәдир вә, беләликлә, габагча капитал сәрф едилмәдән јени капитал материјасы јарадыр. Анчаг иш гүввәсини кәркинләшдирмәк васитәси илә тәбии сәрвәтдән сүр'әтли истифадә едилә билдији кими, елм вә техникада тәтбиг едилмәкдә олан капитала өз мөвчуд кәмијјәтиндән асылы олмадан кенишләнмәк габилијјәти верир. Елм вә техника башланғычдакы капиталын өз бәрпа мәрһәләсинә кирмиш һиссәсинә дә тә'сир көстәрир. Өзүнүн бу јени формасында капитал өз көһнә формасынын иштиракы олмадан баш вермиш ичтимаи тәрәггидән һаваjы истифадә едир. Доғрудур, тәтбиг едилмәкдә олан капиталлар мәһсулдар гүввәнин бу инкишафы әснасында гисмән гијмәтдән дүшүр. Капиталын бу јол илә гијмәтдән дүшмәси рәгабәтдә өзүнү чох кәскин һисс етдирдијинә көрә бунун әсас ағырлығы фәһләнин үзәринә дүшүр, чүнки капиталист фәһләни даһа чох истисмар етмәклә өз зәрәрини чыхармаға чалышыр.

Әмәк өз истеһлак етдији истеһсал васитәләринин дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирир. Дикәр тәрәфдән, мә'лум мигдар әмәјин һәрәкәтә кәтирдији истеһсал васитәләринин дәјәри вә күтләси әмәк мәһсулдарлығынын артмасына мүтәнасиб сурәтдә чохалыр. Беләликлә, мә'лум мигдар әмәк өз јаратдығы мәһсула һәмишә ејни мигдар јени дәјәр әлавә едирсә дә, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгча мәһсул үзәринә кечирилән көһнә капитал дәјәри артыр.

Мәсәлән, инкилис әјиричиси илә Чин әјиричиси ејни мигдар саат әрзиндә вә ејни интенсивликлә ишләјирсә, онда онлар бир һәфтә әрзиндә бәрабәр мигдарда дәјәр јаратмыш олачагдыр. Лакин бу бәрабәрлијә бахмајараг, күчлү автоматларла ишләјән инкилисин вердији һәфтәлик мәһсулун дәјәри илә, анчаг әл чәһрәсиндә ишләјән чинлинин вердији һәфтәлик мәһсулун дәјәри арасында чох бөјүк фәрг вардыр. Чинли бир фунт памбығы е'мал етдији мүддәтдә инкилис бир нечә јүз фунт е'мал едир. Инкилисин мәһсулунун дәјәринә јүзләрчә артыг мигдарда көһнә дәјәр әлавә олунур; онун мәһсулунда

бу көһнә дәјәрләр јени фајдалы формада һифз олунур, беләликлә дә јенидән бир капитал кими фәалијјәтдә ола биләр. Ф. Енкелс дејир: «1782-чи илдә (Инкилтәрәдә) ондан әввәлки үч илин јун мәһсулу, фәһлә чатышмадығына көрә е'мал олунмамыш галырды вә әкәр јени машынлар ихтира олунуб бу јунун әјирилмәсинә имкан вермәсәјди, һәмин јун јенә дә е'мал олунмамыш галачагды»[59]. Машынлар формасында мадделәшән әмәк, әлбәттә, билавасит бир нәфәр дә олсун фәһлә јаратмамышдыр, лакин аз бир мигдар фәһләнин, нисбәтән аз әлавә чанлы әмәк сәрф етмәклә јуну нәинки мәһсулдар шәкилдә истеһлак етмәсинә вә буна јени дәјәр әлавә етмәсинә, һәм дә онун иплик вә и. а. формасында көһнә дәјәрини сахламасына да имкан вермишдир. Бунунла да һәмин әмәк јунун кениш мигјасда тәкрар истеһсалы үчүн бир васитә вә тәкан јаратмышдыр. Чанлы әмәк өз тәбиәтинә көрә јени дәјәр јарадыркән көһнә дәјәри сахламаг габилијјәтинә маликдир. Буна көрә дә истеһсал васитәләринин еффективлији, һәчми вә дәјәри артдыгча, јә'ни әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә јығым артдыгча әмәк, даим артмагда олан капитал дәјәри һифз едиб јени-јени формаларда әбәдиләшдирир[60].

---

59) *Ф. Енкелс.* „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“, сәһ. 20 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 250].

60) Классик сијаси игтисад әмәк просесини вә дәјәрин әмәлә кәлмәси просесини кифајәт дәрәчәдә тәһлил етмәдијинә көрә тәкрар истеһсалын бу мүһүм чәһәтини һеч бир заман дүзкүн анламамышдыр. Рикардо буна мисал ола биләр. Мәсәлән, о дејир: мәһсулдар гүввә нә гәдәр дәјиширсә дәјишсин, „фабрикләрдә 1 милјон адам һәмишә ејни дәјәри истеһсал едәчәкдир“. Бу адамларын әмәјинин екстенсивлик вә интенсивлик кәмијјәти мә'лум кәмијјәт олдугда Рикардонун дедији һагдыр. Лакин буна бахмајараг, әмәјин мәһсулдар гүввәси мүхтәлиф олдугда бир милјон адамын мәһсула чевирдији истеһсал васитәләринин күтләси чох мүхтәлиф олур, бу адамларын мәһсулда сахладығы кечмиш әмәјин мигдары чох мүхтәлиф олур вә, демәли, онларын вердији мәһсулун дәјәри дә чох мүхтәлиф олур. Рикардо исә чыхардығы нәтичәләрдән бә'зиләриндә мәһз бу чәһәти нәзәрдән гачырыр. Өтәри гејд етмәлијик ки, Рикардо бу мисала әсасланараг, истеһлак дәјәри илә (бурада о буну wealth, мадди сәрвәт адландырыр) мүбадилә дәјәри арасындакы фәрги Ж. Б. Сејә изаһ етмәк истәмиш, лакин бу чәһди әбәс олмушдур. Сеј она белә чаваб верир: „Тәкмилләшмиш истеһсал методлары шәраитиндә бир милјон адам икигат, үчгат артыг сәрвәт јарада билдији һалда артыг дәјәр јарада билмир дејән чәнаб Рикардонун гејд етдији бу чәтинлијә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, әкәр биз истеһсала лазым кәлдији кими јанашыб ону бир мүбадилә кими көтүрсәк, јә'ни бу мүбадиләдә әмәјин, торпағын вә капиталларын мәһсулдар хидмәтләринин верилиб мүгабилиндә мәһсул алындығыны нәзәрдә тутсаг, һәмин чәтинлик арадан галхмыш олур. Дүнјадакы бүтүн мәһсуллары биз анчаг бу мәһсулдар хидмәтләр васитәси илә әлдә едирик. Башга сөзлә дејилсә: өз мәһсулдар хидмәтләримизин мүгабилиндә, истеһсал адланан мүбадилә васитәси илә нә гәдәр чох фајдалы шеј алмыш олсаг; бир о гәдәр зәнкиник, мәһсулдар хидмәтләримизин дәјәри бир о гәдәр артыгдыр“ (*J. B. Say.* „Lettres à M. Malthus“. Paris, 1820, p. 168, 169). Сејин баша дүшмәк истәдији „чәтинлик“—Рикардо үчүн дејил, јалныз Сеј үчүн мөвчуд олан бу „чәтинлик“—ашағыдакындан ибарәтдир. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә истеһлак дәјәрләринин мигдары чохалдығы һалда нә сәбәбә бунларын дәјәри артмыр? Чавабы: әкәр биз лүтфән истеһлак дәјәрини мүбадилә дәјәри адландырсаг, чәтинлик арадан галхмыш олар. Мүбадилә дәјәри бу вә ја башга сурәтдә мүбадилә илә әлагәдар олан бир шејдир. Беләликлә, истеһсалы әмәк илә истеһсал васитәләринин мәһсула „мүбадилә олунмасы“ адландыраг,—онда күн кими ајдын олар ки, истеһсалда нә гәдәр чох истеһлак дәјәри јарадылмыш олса, бир о гәдәр чох мүбадилә дәјәри әлдә етмиш оларыг. Башга сөзлә дејилсә: фабрикчи бир иш күнүндә нә гәдәр чох истеһлак дәјәри, мәсәлән, чораб әлдә етмиш олса, онун чораб сәрвәти бир о гәдәр артыг олачагдыр. Лакин бурада бирдән-бирә ч-б Сејин ағлына белә бир фикир кәлир ки, чорабларын „мигдары артдыгча“ онларын „гијмәти“ (әлбәттә, мүбадилә дәјәринә әсла дәхли олмајан бу „гијмәт“) ашағы дүшүр, „чүнки рәгабәт нәтичәсиндә истеһсалчылар мәһсулу өзләринә баша кәлдији гијмәтлә вермәли олурлар“. Әкәр капиталист өз әмтәәсини өзүнә

Әмәјин бу тәбии габилијјәти әмәјә јејәләнән капитала мәхсус бир габилијјәт кими, капиталын өз-өзүнү һифз етмәси габилијјәти кими көрүнүр, нечә ки, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәләри капиталын хассәләри кими, капиталистин изафи әмәји даим мәнимсәмәси исә капиталын даим өз-өзүнә артмасы кими нәзәрә кәлир. Әмтәә дәјәринин бүтүн формалары пулун формалары шәклиндә көрүндүјү кими, әмәјин дә бүтүн гүввәләри кими көрүнүр.

Капитал артдыгча, тәтбиг олунан капитал илә истеһлак олунан капитал арасындакы фәрг артыр. Башга сөзлә дејилсә: әмәк васитәләринин, мәсәлән: биналарын, машынларын, дренаж боруларынын, иш һејванларынын, һәр чүр апаратларын вә саирәнин дәјәр күтләси вә мадди күтләси артыр; бу әмәк васитәләри чох вә ја аз узун бир мүддәт әрзиндә даим тәкрарланан истеһсал просесләриндә, јә'ни мүәјјән фајдалы нәтичә алынмасында там һәчмдә иштирак едир, амма бунлар тәдричлә ишләниб ашыныр, беләликлә өз дәјәрини һиссә-һиссә итирир вә, демәли, бу дәјәри мәһсулун үзәринә һиссә-һиссә кечирир. Бу әмәк васитәләри мәһсулун јарадылмасында иштирак етдикләри һалда она јени дәјәр әлавә етмәдикләринә көрә, јә'ни бүтөвлүкдә тәтбиг олундуглары һалда анчаг һиссә-һиссә истеһлак олундугларына көрә, јухарыда гејд етдијимиз үзрә бунлар да тәбиәт гүввәләри кими: су, бухар, һава, електрик вә саирә кими һавајы хидмәт көстәрмиш олур. Чанлы әмәјин гаврајыб чанландырдығы кечмиш әмәјин бу һавајы хидмәтләри, јығым мигјасы артдыгча чохалыр.

Кечмиш әмәк һәмишә капитал донунда мејдана чыхдығына көрә, јә'ни *A*, *B*, *C* вә и. а. фәһләләрин әмәк пассиви, ишләмәјән *X* шәхсин активинә чеврилдијинә көрә, буржуалар вә игтисадчылар кечмиш әмәјин хидмәтләрини тә'рифләјиб көјләрә галдырырлар; Шотландија даһиси Мак-Куллох һәтта белә фәрз едир ки, кечмиш әмәјә мүәјјән мигдар хүсуси музд (фаиз,

---

тамам олан гијмәтлә сатырса, онда бәс мәнфәәт һарадан әмәлә кәлир? Анчаг, бу чүрә әһәмијјәтсиз шејләрдән пәрт олмаға дәјәрми! Сеј дејир ки, мәһсулдарлыг јүксәлдијинә көрә инди һәр кәс, кечмишдә олдуғу кими, мүгабилиндә бир чүт чораб алдығы ејни еквиваленти вериб ики чүт чораб алыр вә и. а. Бу сурәтлә Сејин чыхардығы нәтичә, Рикардонун мәһз һәмин мүддәасыдыр ки, Сеј ону рәдд етмәк истәјирди. Сеј бу гәдәр күчлү фикир ишләтдикдән сонра шадланыр вә ашағыдакы сөзләрлә Малтуса мүрачиәт едир: „Мөһтәрәм чәнаб, будур һәмин мүкәммәл доктрина; бунсуз—мән дејирәм—сијаси игтисадынән чәтин мәсәләләрини ајдынлашдырмаг, хүсусилә дә, сәрвәтин дәјәрләрдән әмәлә кәлмәсинә бахмајараг, мәһсулларын дәјәри дүшдүкдә милләтин нә үчүн даһа да зәнкинләшмәси мәсәләсини ајдынлашдырмаг мүмкүн дејилдир“ (јенә орада, p. 170). Сејин „Lettres“дәки бу чүр һоггабазлыглары барәсиндә бир инкилис игтисадчысы белә дејир: „М-б Сеј мәһз бу ифрат бошбоғазыг әдасыны („those affected ways of talking“) өз доктринасы адландырмаг истәјир вә Малтуса мәсләһәт көрүр ки, бундан „Авропанын бир чох јерләриндә“ олдуғу кими, Һертфордда да дәрс версин. Сеј дејир: „Әкәр бу мүддәаларда бә'зи шејләр сизә парадокс кими көрүнсә, һәмин мүддәаларын ифадә етдији шејләрә диггәт јетирин вә мән чәсарәтлә күман едирәм ки, онлар сизә олдугча садә вә ајдын көрүнәр“. Шүбһәсиздир,—бу просес нәтичәсиндә көрәчәјимиз шеј бизә һәр чүр истәсәниз көрүнә биләр, анчаг јени вә ја әһәмијјәтли бир шеј кими көрүнмәз“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, p. 110).

мәнфәәт вә и. а.) дәхи чатмалыдыр[61]). Беләликлә, чанлы әмәк просесиндә истеһсал васитәләри формасында иштирак едән кечмиш әмәјин даим артан әһәмијјәти, истеһсал васитәләринин өз кечмиш вә өдәнилмәмиш әмәји илә јаратмыш олан фәһләнин өзүнә иснад верилмир, бу әмәјин фәһләдән гопарылыб өзкәнинкиләшдирилмиш тәчәссүмүнә, бу әмәјин капиталдакы тәчәссүмүнә иснад верилир. Бир гулдар, өзлүјүндә фәһләни онун көләлик ролундан ајрылыгда, ади бир фәһлә кими тәсәввүр едә билмәдији кими, капиталист истеһсалынын әмәли хадимләри вә бунларын бошбоғаз идеологлары да, истеһсал васитәләрини әсла онларын һазырдакы спесифик антагонист ичтимаи маскасындан ајрылыгда тәсәввүр етмәјә гадир дејилдирләр.

Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси мә'лум олдугда изафи дәјәр күтләси ејни заманда истисмар олунан фәһләләрин сајы илә мүәјјән едилир, онларын бу сајы исә, дәјишән нисбәтдә олса да, јенә капиталын кәмијјәтинә мүтабиг олур. Ардычыл јығым сајәсиндә капитал нә гәдәр чох артырса, истеһлак фонду илә капитал фондуна ајрылан дәјәрин мигдары да бир о гәдәр чох артыр. Буна көрә дә капиталист даһа бөјүк дәбдәбә ичиндә јашамагла бәрабәр өз «имтинасыны» артыра биләр. Нәһајәт, аванс едилмиш капитал күтләси илә бирликдә истеһсалын мигјасы нә гәдәр чох кенишләнирсә, истеһсалын бүтүк һәрәкәтверичи јајлары да бир о гәдәр күчлү тә'сир көстәрир.

5. ФӘҺЛӘ ФОНДУ АДЛАНАН ФОНД

Тәдгигатымызын кедишиндә ајдынлашды ки, капитал сабит бир кәмијјәт олмајыб, ичтимаи сәрвәтин еластик бир һиссәсидир вә бу һиссә, изафи дәјәрин кәлир илә әлавә капитала бөлүнмәсинин нисбәтиндән асылы олараг даим дәјишилир. Сонра биз көрдүк ки, һәтта тәтбиг едилмәкдә олан капитал кәмијјәтчә мә'лум олдугда да, капиталын әлә кечирдији иш гүввәси, елм вә торпаг (торпаг дедикдә, инсанын иштиракы олмадан тәбиәтин вердији бүтүн әмәк чисимләри нәзәрдә тутулмалыдыр) капитал үчүн еластиклик имканлары јарадыр вә капиталын өз кәмијјәтиндән асылы олмајараг, мүәјјән һәдд дахилиндә онун фәалијјәт мејданыны кенишләндирир. Бу һалда биз, ејни капитал күтләсинин чох мүхтәлиф дәрәчәдә фәалијјәт көстәрмәсинә имкан верән тәдавүл про-

[61]) Мак-Куллох „wages of past labour“ [„кечмиш әмәјин мүгабилиндә мукафат“] үчүн, Сениор өз „wages of abstinence“ [„имтина мүгабилиндә музд“] патентини көтүрәндән хејли әввәл патент көтүрмүшдүр.

сеси шәртләрини әсла нәзәрә алмырдыг. Биз капиталист истеһсалы чәрчивәсини фәрз етдијимизә көрә, демәли, ичтимаи истеһсал просесинин халис кортәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш формасыны фәрз етдијимизә көрә биз мөвчуд истеһсал васитәләри әсасында билаваситә вә планаујғун сурәтдә һәјата кечирилән вә даһа сәмәрәли олан һәр чүр комбинасијаны гәтијјән нәзәрә алмырдыг. Классик сијаси игтисад лап әзәлдән ичтимаи капиталы фәалијјәт дәрәчәси сабит олан бир кәмијјәт һесаб етмәк чәһдиндә олмушдур. Лакин бу јанлыш фикир анчаг, XIX әсрдәки бајағы буржуа дүшүнчәсинин каһини олуб ачыгча педантлыг едән зәһләкар бошбоғаз Ијеремија Бентамын сајәсиндә гәти бир еһкам шәклинә кирмишдир[62]. Мартин Таппер шаирләр арасында нәдирсә, Бентам да философлар арасында одур. Онларын һәр икиси анчаг Инкилтәрәдә јарадыла биләрди[63]. Онун еһкамы нөгтеји-нәзәриндән истеһсал просесинин ән ади һадисәләри, мәсәлән, бу просесин бирдән-бирә кенишләнмәси вә мәһдудлашмасы вә һәтта јығым фактынын өзү, тамамилә дәрк едилмәз бир шејдир[64]. Бу еһкамы һәм Бентамын өзү, һәм дә Малтус, Чемс Милл, Мак-Куллох вә башгалары мәддаһлыг мәгсәдләри илә тәтбиг етмишләр, капиталын бир һиссәсини, дәјишән капиталы, јә'ни иш гүввәсинә чеврилмиш олан капиталы сабит бир кәмијјәт кими көстәрмәк истәмишләр. Белә бир нағыл ујдурулмушду ки, куја

---

[62]) Әзчүмлә мүгајисә ет: *J. Bentham*. „Théorie des Peines et des Récompenses", trad. Et. Dumont, 3éme éd. Paris, 1826, t. II, l. IV, ch. 2.

[63]) Ијеремија Бентам халис инкилис һәјатына мәхсус бир шәхсдир. Һеч бир дөврдә, һеч бир өлкәдә—һәтта бизим Христиан Волф да дахил олмагла—һәлә белә бир философ олмамышдыр ки, ән ади бајағы фикирләри бу гәдәр тәкәббүрлә јајсын. Фајдалылыг принсипини Бентам ичад етмәмишдир. О анчаг Һелветсинин вә XVIII әсрдәки башга франсызларын бачарыгла шәрһ етдикләри фикри бачарыгсыз бир шәкилдә тәкрар етмишдир. Мәсәлән, биз әкәр ит үчүн нәјин фајдалы олдуғуну билмәк истәсәк, әввәлчә кәрәк итин тәбиәтини тәдгиг едәк. Бу тәбиәтин өзү исә „фајда принсипи" әсасында конструксија едилә билмәз. Әкәр биз бу принсипи инсана тәтбиг етмәк истәсәк, инсанын һәр бир фәалијјәт, һәрәкәт вә мүнасибәтини фајда нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәк истәсәк, инсан тәбиәтинин үмумијјәтлә нечә олдуғуну вә һәр бир мүәјјән тарихи дөврдә онун нечә дәјишилдијини билмәлијик. Лакин Бентамын бүтүн бу мәсәләләрлә иши јохдур. Бентам ән кобуд бир садәлөвһлүк көстәриб мүасир филистери,—һәм дә мәһз инкилис филистерини—үмумијјәтлә нормал адамын ејни һесаб едир. Нормал адамын бир нөвү олан бу адам үчүн вә онун мүһити үчүн фајдалы нә варса, һамысы өзлүјүндә фајдалы һесаб едилир. Сонра да о башлајыб кечмиши, индини вә кәләчәји бу өлчү илә өлчүр. Мәсәлән, христиан дини о сәбәбә „фајдалыдыр" ки, чинајәт ганунларынын һүгуг нөгтеји-нәзәриндән писләдији ејни чинајәтләри дин нөгтеји-нәзәриндән пisләјир. Бәдии тәнгид „зәрәрлидир", чүнки мөһтәрәм адамлара Мартин Тапперин әсәрләриндән һәзз алмаг имканы вермир вә и. а. Шүары „nulla dies sine linea"[174]-дән ибарәт олуб чох чидди ишләјән бу чәнаб, дағлар гәдәр китабы мәһз бу чүр чәфәнкијјатла долдурмушдур. Әкәр мән дә достум Һ. Һејне кими чәсарәтли олсајдым, чәнаб Ијеремијаны буржуа ахмаглығынын даһиси адландырардым.

[64]) „Игтисадчылар... мүәјјән мигдар капиталы вә мүәјјән мигдар фәһләни, мә'лум бир сабит гүввә олуб мә'лум бир сабит интенсивликлә фәалијјәт көстәрән истеһсал аләтләри һесаб етмәјә һәдсиз маилдирләр... Әмтәә истеһсалын јеканә амилидир... дејәнләр... бунунла иддиа едирләр ки, истеһсал үмумијјәтлә кенишләнә билмәз, чүнки бу чүр кенишләнмә үчүн әввәлчә јашајыш васитәләри, хам материаллар вә аләтләр чохалдылмалыдыр; белә бир фикирдә олмаг һәгигәтдә ону иддиа етмәк демәкдир ки, истеһсал габагчадан артмаса, онун артмасы әсла мүмкүн олмаз, башга сөзлә дејилсә, истеһсалын артмасы гәтијјән мүмкүн дејилдир" (*S. Bailey*. „Money and its Vicissitudes", p. 58, 70). Бејли бу еһкамы башлыча олараг тәдавүл просеси нөгтеји-нәзәриндән тәнгид едир.

дәјишән капиталын мадди мөвчудлуғу, јә'ни онун фәһләләр үчүн тәмсил етдији јашајыш васитәләри күтләси вә ја фәһлә фонду адланан шеј, ичтимаи сәрвәтин тамамилә ајрыча бир һиссәсидир ки, тәбиәтин өзү буна һәдд гојмушдур вә онун һүдудлары кечилмәздир. Ичтимаи сәрвәтин сабит капитал кими вә ја—мадди чәһәтдән—истеһсал васитәләри кими тәтбиг едилмәли олан һиссәсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн мүәјјән мигдар чанлы әмәк лазымдыр. Бу мигдар, истеһсал техникасы илә мүәјјән олунур. Лакин нә бу әмәк күтләсини ахычы вәзијјәтә салмаг үчүн лазым олан фәһләләрин сајы мә'лум дејил,—чүнки фәрди иш гүввәсинин истисмар едилмәси дәрәчәси дәјишилдикдә онларын сајы дәјишилир,—нә дә иш гүввәсинин гијмәти мә'лум дејилдир; иш гүввәсинин гијмәтинин анчаг ән ашағы һәдди, һәм дә чох еластик бир һәдди мә'лумдур. Арашдырылан еһкамын әсасыны тәшкил едән фактлар бунлардыр: бир тәрәфдән, ичтимаи сәрвәтин истеһсал васитәләринә вә ишләмәјәнләрин истеһлак васитәләринә бөлкүсүндә фәһләнин сәси јохдур. Дикәр тәрәфдән, фәһлә анчаг мүстәсна әлверишли һалларда «фәһлә фондуну» варлыларын «кәлири» һесабына кенишләндирә биләр[65].

Фәһлә фондунун капиталист һәдләрини үмумијјәтлә чәмијјәтин тәбиәти илә мүәјјән олунан һәдләрә чевирмәк тәшәббүсүнүн нечә мә'насыз тавтолокијалара кәтириб чыхартдығыны профессор Фосеттин тимсалы көстәрир. О дејир:

«Өлкәнин дөвријјә капиталы[66] онун фәһлә фондудур. Демәли, һәр бир фәһләнин пул илә алдығы орта әмәк һаггыны билмәк үчүн, бу капиталы садәчә олараг фәһлә әһалинин сајына бөлмәк лазымдыр»[67].

Демәли, әввәлчә биз һәгигәтән верилмиш олан бүтүн фәрди әмәк һагларынын мәбләғини һесаблајырыг, сонра да дејирик ки, мәһз бу чәмләмәнин јекуну аллаһ вә тәбиәт тәрәфиндән тә'јин едилмиш «фәһлә фондунун» дәјәридир. Нәһајәт, бу

---

[65]) Ч. Ст. Милл өз „Principles of Political Economy"-нда [b II, ch. 1, § 3] дејир: „һазырда әмәјин мәһсулу, сәрф олунан әмәјә тәрс нисбәтдә бөлүнүр: мәһсулун ән чох һиссәсини һеч бир заман ишләмәјәнләр, мигдар е'тибары илә бундан сонра кәлән гисмини, демәк олар ки, анчаг номинал әмәк сәрф едәнләр көтүрүр вә бунлардан сонра кәләнләрин пајына дүшән һиссә, әмәк ағырлашдыгча вә хошакәлмәз олдугча онун мүгабилиндә верилән әвәз кет-кедә азалыр. Ән јоручу вә үзүнтүлү физики иш илә мәшғул олан бир адамын һәтта ән зәрури јашајыш васитәләрини әлдә едә биләчәјинә дә јәгинликлә үмид олмур". Анлашылмазлыг олмамаг үчүн гејд етмәлијәм ки, Ч. Ст. Милл вә онун кими адамлар, өз көһнә игтисади еһкамлары илә өз мүасир мејлләри арасындакы зиддијјәтләр үчүн әлбәттә, һәр чүр төһмәтә лајигдирләр, лакин бунлары мәддаһ вулгар игтисадчыларла гарышдырмаг чох бөјүк бир һагсызлыг оларды.

[66]) Бурада мән охучуја хатырладырам ки, дәјишән капитал вә сабит капитал категоријаларыны биринчи дәфә мән ишләтмишәм. Сијаси игтисад А. Смит заманындан башлајараг, һәмин категоријалардакы тә'рифләри, әсас капитал илә дөвријјә капиталы формалары арасында олан вә тәдавүл просесиндән доған фәрглә гарышдырыр. Бу хүсусда икинчи китабын икинчи бөлмәсиндә даһа әтрафлы бәһс олунур.

[67]) *H. Fawcett.* Prof. of Polit. Econ. at Cambridge. „The Economic Position of the British Labourer". London, 1865, p. 120.

васитә илә әлдә едилән мәбләғи фәһләләрин сајына бөлүрүк ки, һәр фәһләнин пајына орта һесабла нә гәдәр дүшдүјүнү тәзәдән кәшф едәк. Бу сон дәрәчә һијләкәр үсулдур. Буна бахмајараг ч-б Фосетт дајанмадан бирнәфәсә дејир:

«Инкилтәрәдә һәр ил јығылан сәрвәтин мәчмусу ики һиссәјә ајрылыр. Бир һиссәси өз сәнајемизи давам етдирмәк үчүн Инкилтәрәнин өзүндә тәтбиг олунур. Дикәр һиссәси харичә апарылыр... Өз сәнајемиздә тәтбиг едилән һиссә, бу өлкәдә һәр ил јығылан сәрвәтин чүз'и һиссәсини тәшкил едир»[68].

Демәли, еквиваленти верилмәдән һәр ил инкилис фәһләләринин әлиндән алынан вә кетдикчә артан изафи мәһсулун чох һиссәси Инкилтәрәдә дејил, башга өлкәләрдә капиталлашыр. Лакин мә'лумдур ки, харичә көндәрилән әлавә капитал илә бирликдә, аллаһ вә Бентам тәрәфиндән ичад олунмуш «фәһлә фондунун» да бир һиссәси харичә апарылыр[69].

[68] H. Fawcett, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge. „The Economic Position of the British Labdurer“ London, 1865 сәһ. 122, 123.

[69] Демәк олар ки, һәр ил Инкилтәрәдән анчаг капитал дејил, мүһачирәт формасында фәһләләр дә ихрач олунур. Лакин мәтндә, хејли һиссәси фәһлә синфинә мәнсуб олмајан мүһачирләрин әмлакы нәзәрдә тутулмур. Бу мүһачирләрин чох гисми фермер өвладларыдыр. Фаиз әлдә етмәк мәгсәди илә һәр ил Инкилтәрәдән ихрач едилән әлавә капиталын иллик јығыма нисбәтән тәшкил етдији кәмијјәт, иллик әһали артымына нисбәтән иллик мүһачирәтин тәшкил етдији кәмијјәтдән олдугча бөјүкдүр.

ИЈИРМИ ҮЧҮНҸҮ ФӘСИЛ

ГАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ

1. ГАПИТАЛЫН ГУРУЛУШУ ДӘЈИШМӘДИЈИ ҺАЛДА, ЈЫҒЫМ АРТДЫГҸА ИШ ГҮВВӘСИНӘ ТӘЛӘБИН АРТМАСЫ

Бу фәсилдә биз, капиталын артмасынын фәһлә синфинин вәзијјәтинә көстәрдији тә'сири тәдгиг едирик. Бу тәдгигатын ән мүһүм амилләри—капиталын гурулушудур вә јығым просесиндә капиталын гурулушунда әмәлә кәлән дәјишикликләрдир.

Капиталын гурулушуну ики нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмәк олар. Капиталын дәјәр ҹәһәтдән тәдгиг едилән гурулушу, капиталын сабит капитала, јахуд истеһсал васитәләринин дәјәринә, вә дәјишән капитала, јахуд иш гүввәсинин дәјәринә, јә'ни әмәк һаггынын үмуми мәбләғинә бөлүнмәси нисбәти илә мүәјјән олунур. Истеһсал просесиндә ишләјән материал ҹәһәтдән тәдгиг едилән һәр бир капитал, истеһсал васитәләринә вә ҹанлы иш гүввәсинә бөлүнүр; бу мә'нада капиталын гурулушу, тәтбиг едилән истеһсал васитәләри күтләси илә онларын тәтбиги үчүн лазым олан әмәјин мигдары арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур. Биринҹисини мән капиталын дәјәр гурулушу, икинҹисини исә капиталын техники гурулушу адландырырам. Бунларын һәр икиси арасында сых гаршылыглы асылылыг вардыр. Бу гаршылыглы асылылығы ифадә етмәк үчүн, мән капиталын дәјәр гурулушуну капиталын үзви гурулушу адландырырам, зира капиталын дәјәр гурулушу бунун техники гурулушу илә мүәјјән олунур вә техники гурулуш дәјишикликләрини әкс етдирир. Капиталын үмумијјәтлә гурулушундан бәһс едилдији һалларда һәмишә онун үзви гурулушу нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мүәјјән бир истеһсал саһәсинә гојулмуш бир јығын фәрди капиталлар өз гурулушу ҹәһәтдән бир-бириндән аз-чох фәргләнир. Бу фәрди капиталларын гурулушларындан һасил едилән орта рәгәм һәмин истеһсал саһәсиндәки бүтүн капиталын

гурулушуну ифадә едир. Нәһајәт, бүтүн истеһсал саһәләринин бу орта гурулушларындан һасил едилән орта рәгәм, мүәјјән өлкәнин ичтимаи капиталынын гурулушуну ифадә едир вә бундан сонракы шәрһимиздә биз нәтичә е'тибары илә анчаг бундан бәһс едәчәјик.

Капиталын артмасына онун тәркибиндәки дәјишән һиссәнин, јахуд иш гүввәсинә чеврилән һиссәнин артмасы дахилдир. Әлавә капитала чеврилән изафи дәјәрин бир һиссәси даим јенидән дөнүб дәјишән капитала вә ја әлавә фәһлә фондуна чеврилмәлидир. Фәрз едәк ки, дикәр дәјишмәз шәртләр чүмләсиндә капиталын гурулушу да дәјишмәз галыр, јә'ни мүәјјән истеһсал васитәләри күтләсини вә ја сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн јенә дә ејни мигдар иш гүввәси күтләси тәләб олунур; бу һалда әмәјә тәләб вә фәһләләрин јашајыш фонду, јәгин ки, капиталын артдығы нисбәтдә артыр вә капитал нә гәдәр сүр'әтлә артса, онлар да ејни сүр'әтлә артыр. Бир һалда ки, капитал һәр ил изафи дәјәр истеһсал едир вә бунун бир һиссәси һәр ил илкин капитала әлавә олур; бир һалда ки, бу әлавәнин өзү дә, ишләјән капиталын мигдары артдыгча илбәил чохалыр вә, нәһајәт, бир һалда ки, мәсәлән, јени инкишаф етмиш ичтимаи тәләбата көрә јени базарлар, капитал тәтбиги үчүн јени саһәләр јарандыгда вә с. һалларда варланмаг чәһди хүсусилә шиддәт кәсб етдији үчүн јығымын мигјасы изафи дәјәрин вә ја изафи мәһсулун тәкчә капитала вә кәлирә бөлүнмәсиндәки дәјишиклик нәтичәсиндә сүр'әтлә кенишләнә биләр,—демәли капитал јығымы тәләбаты иш гүввәсинин вә ја фәһләләрин сајынын артмасыны өтүб кечә биләр, фәһләјә олан тәләб фәһлә тәклифини өтүб кечә биләр вә беләликлә дә, әмәк һаггы арта биләр. Һәм дә, јухарыда көстәрилән шәртләр дәјишмәз галдыгда, ән нәһајәт, белә дә олмалыдыр. Һәр ил әввәлки илдәкиндән чох фәһлә ишләдијинә көрә, кеч-тез елә бир вахт кәлиб чатмалыдыр ки, јығым тәләбаты ади әмәк тәклифини өтүб кечмәјә вә, демәли, әмәк һаггы артмаға башлајыр. Инкилтәрәдә бундан бүтүн XV әср боју вә XVIII әсрин биринчи јарысында шикајәтләр ешидилир. Лакин муздлу фәһләләрин јашамасы вә төрәмәси үчүн аз вә ја чох дәрәчәдә әлверишли шәраитин олмасы, капиталист истеһсалынын әсас характерини әсла дәјишдирмир. Садә тәкрар истеһсал капиталист мүнасибәтинин өзүнү—бир тәрәфдә капиталистләри, дикәр тәрәфдә исә муздлу фәһләләри—арасы кәсилмәдән тәкрар истеһсал етдији кими, кениш мигјасда тәкрар истеһсал вә ја јығым да капиталист мүнасибәтини кениш мигјасда тәкрар истеһсал едир: бир гүтбдә даһа чох капиталист вә ја даһа ири капиталистләр, дикәр гүтбдә исә даһа чох муздлу фәһлә мејдана кәлир. Иш гүввәсинин тәкрар истеһса-

лы,—дәјәри артыран бир васитә олмаг е'тибары илә иш гүввәси һәмишә капиталын тәркибинә дахил олмалыдыр, ондан ајрыла билмәз вә иш гүввәсинин капитала табелијини анҹаг, онун сатылдығы ајры-ајры капиталистләрин дәјишилмәси пәрдәләјир,—иш гүввәсинин бу тәкрар истеһсалы һәгигәтдә капиталын өзүнүн тәкрар истеһсалынын бир моментидир. Беләликлә, капитал јығымы пролетариатын артмасы демәкдир[70].

Ҡлассик сијаси игтисад бу ҹәһәти о гәдәр јахшы баша дүшүрдү ки, А. Смит, Рикардо вә башгалары, јухарыда гејд едилдији кими, сәһвән јығымы һәтта изафи мәһсулун капитала чеврилән бүтүн һиссәсинин мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилмәси илә, вә ја бу һиссәнин әлавә муздлу фәһләләрә чеврилмәси илә ејниләшдирирдиләр. Һәлә 1696-чы илдә Ҹон Беллерс дејир:

«Әкәр бирисинин 100 000 акр торпағы, бир о гәдәр фунт стерлинг пулу, бир о гәдәр дә мал-гарасы олуб бир нәфәр дә фәһләси олмаса иди, белә бир варлынын өзү фәһләдән башга нә оларды? Фәһләләр адамлары варландырдыгларына көрә, фәһлә нә гәдәр чох олса, варлылар да бир о гәдәр чох олар... Јохсулун әмәји—варлынын мә'дәнидир»[71].

Һабелә Бернар де Мандевил XVIII әсрин әввәлләриндә дејир:

«Мүлкијјәтин кифајәт гәдәр мүдафиә едилдији јердә пулсуз јашамаг јохсулларсыз јашамагдан асан оларды, јохса ким ишләрди?.. Фәһләләри аҹлыг өлүмүндән горумаг лазымдыр, лакин елә олмалыдыр ки, онлара гәнаәт едиб јыға биләҹәкләри бир шеј чатмасын. Әкәр бә'зән ашағы синифдән бириси сон дәрәҹә чалышганлығы вә өзүнә корлуг вермәси сајәсиндә өз вәзијјәтиндән јухары галхырса, бунда она һеч кәс мане олмамалыдыр: ахы шүбһәсиздир ки, гәнаәтлә јашамаг—ҹәмијјәтдә һәр бир ајрыҹа шәхс үчүн, һәр бир ајрыҹа аилә үчүн ән ағыллы бир ишдир; лакин бүтүн варлы милләтләрин мәнафеји тәләб едир ки, јохсулларын чох һиссәси һеч бир вахт ишсиз галмасын вә онлар бүтүн алдыгларыны һәмишә тамамилә хәрҹләсинләр... Күзәраныны күндәлик әмәклә тә'мин едәнләри ишләмәјә вадар едән анҹаг онларын еһтијаҹларыдыр ки, буну јүнкүлләшдирмәк јахшыдыр, лакин тамамилә арадан галдырмаг ахмаглыг оларды. Фәһләни чалышган едә биләҹәк јеканә шеј—она бабат әмәк һаггы вермәкдир. Чох ашағы әмәк һаггы

---

70) *Карл Маркс*. „Муздлу әмәк вә капитал“ [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинҹи нәшри, 6-ҹы ҹилд]. „Күтләләрин ејни дәрәҹәдә зүлм алтында олдуғу шәраитдә өлкәдә пролетарлар нә гәдәр чохдурса, өлкә бир о гәдәр варлыдыр“ (*Colins*. „L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes“. Paris, 1857, t. III, p. 331). Игтисади мә'нада „пролетар“ дедикдә анҹаг, „капитал“ истеһсал едиб онун дәјәрини артыран вә, Пеккөрүн дедији кими, „ҹәнаб капиталын“ дәјәринин артмасы тәләбаты үчүн даһа лазым олмадыгда дәрһал күчәјә говулан муздлу фәһләни нәзәрдә тутмаг лазым кәлир. „Ибтидаи мешәләрин аҹиз пролетары“—Рошерин хош ујдурмасыдыр. Ибтидаи мешәнин сакини—ибтидаи мешәнин мүлкијјәтчисидир вә бу мешәдән өз мүлкијјәти кими, бир орангутанг гәдәр сәрбәстликлә истифадә едир. Демәли, о, пролетар дејилдир. Бу адам јалныз о заман пролетар оларды ки, о ибтидаи мешәни дејил, мешә ону истисмар едә иди. Онун сағламлығына кәлдикдә, бу ҹәһәтдән о јалныз һазыркы пролетарла дејил, сифилисли вә сарылыг хәстәлијинә тутулан „мөһтәрәм ҹәнабларла“ да бәрабәр тутула биләрди. [Лакин ҹ-б Вилһелм Рошер ибтидаи мешә дедикдә, чох еһтимал өзүнүн доғма Лүнебург јерләрини нәзәрдә тутур.

71) *John Bellers*. „Proposals for raising a College of Jndustry“. London, 1696, p. 2.

она, тәбиәтиндән асылы олараг, руһ дүшкүнлүјү вә ја мә'јуслуг кәтирир, чох јүксәк әмәк һаггы исә ону сыртыг вә тәнбәл едир... Бу јерәдәк дејиләнләрдән чыхан нәтичә одур ки, көләлијә јол вермәјән азад бир милләт үчүн ән һәгиги сәрвәт, чохлу мигдар чалышган јохсул олмасыдыр. Донанма вә ордуну адамла тә'мин етмәк үчүн бу јохсулларын түкәнмәз бир мәнбә олдуғу һәлә бир јана дурсун, онлар олмаса иди, һеч бир кеф чәкмәк вә өлкәнин мәһсулларындан кәлир көтүрмәк үчүн истифадә етмәк дә олмазды. Чәмијјәти» (әлбәттә, фәһләләрдән ибарәт олмајан чәмијјәти) «хошбәхт, халгы исә һәтта өз ачыначаглы вәзијјәтиндән дә разы салмаг үчүн—кәрәк бөјүк әксәријјәт чаһил вә јохсул олсун. Билик бизим арзуларымызы кенишләндириб артырыр, одур ки, инсанын арзусу нә гәдәр аздырса, онун тәләбаты да бир о гәдәр асанлыгла тә'мин едилә биләр»[72].

Вичданлы вә ганачаглы адам олан Мандевил һәлә баша дүшмүр ки, јығым просеси механизминин өзү, капиталы артырмагла «чалышган јохсуллар» күтләсини, јә'ни муздлу фәһләләр күтләсини дә артырыр; бунлар исә, кетдикчә артан капиталын дәјәрини чохалтмаг үчүн өз иш гүввәсини кетдикчә артан гүввәјә чевирмәјә вә мәһз бунунла да капиталистдә шәхсләшдирилмиш олан өз мәһсулундан өзүнүн асылылығыны әбәдиләшдирмәјә мәчбурдурлар. Бу асылылыг мүнасибәти һаггында сер Ф. М. Иден «Јохсулларын вәзијјәти вә ја Инкилтәрәдә фәһлә синфинин тарихи» адлы әсәриндә дејир:

«Бизим чоғрафи гуршагда тәләбаты тә'мин етмәк үчүн әмәк тәләб олунур вә буна көрә дә, һеч олмазса, чәмијјәтин бир һиссәси даим әмәклә мәшғул олмалыдыр... Ишләмәјән аз бир гисим адамлар һәр һалда чалышма мәһсулларына маликдирләр. Лакин мүлкијјәтчиләр бунун үчүн дә анчаг мәдәнијјәтә вә гајда-гануна миннәтдардырлар; онлар тамамилә мүлки тә'сисатларын төрәтмәсидир[73]). Зира бу ахырынчылар е'тираф едирләр ки, әмәјин бәһрәләрини әмәкдән әлавә башга бир үсулла да мәнимсәмәк олар. Вәзијјәти јахшы олан адамлар өз вәзијјәти үчүн, башгаларынын габилијјәтиндән һеч дә јүксәк олмајан өз габилијјәтләринә дејил, демәк олар тамамилә башгаларынын әмәјинә миннәтдардырлар; торпаға вә пула малик олмаг дејил, әмәјә команданлыг етмәк («the command of labour»)—бах, варлылары јохсуллардан фәргләндирән будур... Јохсула сәфаләт вә ја көләлик вәзијјәти дејил, раһат вә либерал асылылыг һалы (a state of easy and liberal dependence) лајигдир, мүлкијјәтә малик адамлара исә, онлар үчүн ишләјәнләр ичәрисиндә лазыми нүфуз вә һөрмәт газанмаг лајигдир... Белә бир асылылыг мүнасибәти исә, инсан тәбиәтини јахшы билән һәр кәсә мә'лум олдуғу кими, фәһләләрин өз рифаһы үчүн лазымдыр»[74]).

---

[72]) *B. de Mandeville.* („The Fable of the Bees“, 5th ed. London, 1728, рејдләр, сәh. 212, 213, 328.) „Бабат јашајыш вә даими әмәк, јохсуллар үчүн мадди сәадәт“ (бурада о мүмкүн гәдәр узун иш күнүнү вә мүмкүн гәдәр аз јашајыш васитәләрини нәзәрдә тутур) „вә дөвләт үчүн“ (јә'ни торпаг саһибләри, капиталистләр, онларын сијаси ә'јанлары вә акентләри үчүн) „сәрвәт јолудур“ („An Essay on Trade and Commerce“. London, 1770, p. 54).

[73]) Иденә белә бир суал вермәк лазым кәләрди: бәс „мүлки тә'сисатлар“ кимин төрәтмәсидир? Јуридик иллјузијалар нөгтеји-нәзәриндә дурараг, о белә һесаб едир ки, ганун мадди истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулу дејил, әксинә, истеһсал мүнасибәтләри ганунунун мәһсулудур. Ленке Монтескјөнүн хәјалпәрәст „Esprit des loix“ [„Ганунларын руһу“ну]. чәми бир сөзлә һечә вурмушдур: „L'esprit des loix, c'est la propriété“ [„Мүлкијјәт—будур ганунларын руһу“][175].

[74]) *Eden,* ситат кәтирилән әсәр, I чилд, I, I китаб, I фәсил, сәh. 1, 2 вә мүгәддимә, сәh. XX.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, Адам Смитин шакирдләриндән тәкчә сер Ф. М. Иден XVIII әсрдә аз-чох әһәмиҗјәтли бир иш көрмүшдүр[75].

---

[75]) Әкәр охучу, „Essay on Population“ адлы әсәри 1798-чи илдә чапдан чыхмыш Малтусу јада салса, мән хатырлатмалыјам ки, бу әсәр илк шәклиндә Дефодан, сер Чемс Стүартдан, Таунсенддән, Франклиндән, Уоллесдән вә и. а. көтүрүлмүш шакирдләрә мәхсус сәтһи вә кешишләрә мәхсус тәмтәраглы плакиатдан башга бир шеј дејилдир вә ичиндә мүстәгил һеч бир фикир јохдур. Бу памфлетин бөјүк курулту салмасына сәбәб јалныз партија мүлаһизәләридир. Франса ингилабынын Британија краллығында гызғын мүдафиәчиләри тапылды: XVIII әсрдә јаваш-јаваш мејдана чыхан, сонра исә бөјүк ичтимаи бөһран заманы, Кондорсе вә башгаларынын нәзәриjјәсинә гаршы мисилсиз бир чарә олдуғу бөјүк курулту вә тәнтәнә илә хәбәр верилән „әһали принсипи“ инкилис олигархиjасы тәрәфиндән бөјүк шадлыгла гаршыланды, чүнки инкилис олигархиjасы буну бәшәр инкишафы уғрундакы бүтүн чәһдләрин көкүнү кәсән бөјүк бир иаситә һесаб едирди. Өз мүвәффәгиjјәтинә лап һејран галан Малтус көһнә схеми башгаларынын әсәрләриндән сәтһи сурәтдә топладығы материалла долдурмаға вә буна јени бир шеј әлавә етмәјә башлады ки, бу да Малтус тәрәфиндән кәшф едилмәк дејил, анчаг мәнимсәнилмишди. Јери кәлмишкән демәлиjик ки, Малтус али инкилис килсәсинин кешиши олдуғуна бахмајараг, бир раһиб кими евләнмәмәјә сөз вермишди. Евләнмәмәк—Кембрич протестант университетиндә fellowship [үзвлүк] шәртләриндән биридир. „Евлиләрин коллекиjа үзвү олмаларына јол верилмир. Әксинә, әкәр бири евләнирсә, бунунла үзвләр сырасындан чыхыр“ („Reports of Cambridge University Commission“, p. 172). Бу башга протестант кешишләринә нисбәтән Малтусун јахшы чәһәтидир, чүнки онлар кешишләрин евләнмәсини гадаған едән католик еһкамыны өз үзәрләриндән атмышлар вә „төрәјиб артмаг“ еһкамыны гәбул едиб өзләри үчүн хүсуси бир мүгәддәс вәзифәјә чевирмәклә буну о гәдәр үрәклә јеринә јетирирләр ки, һәр јердә әһалинин артмасына һәгигәтән әдәбсиз бир дәрәчәдә көмәк едир вә ејни заманда фәһләләрә „әһали принсипи“ни тәблиғ едирләр. Мараглыдыр ки, игтисади рәнк верилән күнаһа батмаг мәсәләси, јә’ни адәмин буғда мәсәләси, „urgent appetite“ [„гаршысы алынмаз нәфс“], кешиш Таунсендин зарафатла дедиjи кими, „the checks which tend to blunt the shafts of Cupid“ [„Купидонун охларынын учуну күтләшдирмәли олан манеәләр“]—бу инчә мәсәлә протестант илаһиjјаты вә даһа доғрусу протестант килсәси нүмајәндәләри тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды вә инди дә онларын инһисарындадыр. Орижинал вә һазырчаваб бир мүәллиф олан Венесија раһиби Ортес чыхылмаг шәрти илә, „әһали принсипи“ тәблиғчиләринин чоху протестант кешишләридир. Бунлардан бири олан Брүкнерин „Théorie du Systéme animal“ (Leyde, 1767) әсәриндә әһали һаггындакы бүтүн мүасир нәзәриjјә әтрафлы гәләмә алынмышдыр; бу әсәрин јазылмасына, һәмин мөвзу үзәриндә Кене илә өз шакирди Мирабо-ата арасындакы өтәри мүбаһисә сәбәб олмушду; сонра кешиш Уоллес, кешиш Таунсенд, кешиш Малтус вә онун шакирди баш кешиш Т. Чалмерс бу чүмләдән идиләр; биз даһа in this line [јенә һәмин мәсләкдән олан] чызмагарачы хырда кешишләрдән бәһс етмирик. Әввәлләр сијаси игтисадла Һоббс, Локк, Јум кими философлар, Томас Мор, Темпл, Сүлли, де Витт, Норс, Ло, Вандерлинт, Кантилјон, Франклин кими тичарәт вә дөвләт адамлары мәшғул олурдулар, бунун нәзәриjјә чәһәти илә хүсусән Петти, Барбон, Мандевил, Кене кими тибб алимләри мәшғул олур вә һәм дә чох бөјүк мүвәффәгиjјәт газанырдылар. Һәлә XVIII әсрин орталарында, өз заманәсинин көркәмли игтисадчысы олан Таккер чәнаблары гарын мәсәләси илә мәшғул олдуғу үчүн үзр истәјир. Сонралар исә, јә’ни мәһз „әһали принсипи“ мејдана чыхмагла протестант кешишләринин дөврү башланды. Әһлалини сәрвәтин әсасы һесаб едән вә кешишләрин Адам Смит кими амансыз дүшмәни олан Петти бу ара һәкимләринин мејдана чыхачағыны санки ирәличәдән һисс едәрәк дејир: „Һүгуг—адвокатларын ачындан өлдүјү јердә ән чох тәрәгги етдиjи кими, дин дә кешишләрин өз нәфсини ән чох өлдүрдүјү јердә ән чох тәрәгги едир“. Буна көрә дә Петти протестант кешишләринә мәсләһәт көрүр, мадам ки, онлар мүгәддәс Павелин јолу илә кетмәк вә евләнмәмәклә „нәфсләрини өлдүрмәк“ истәмирләрсә, „һеч олмаса мөвчуд приходлара“ үчүн (benefices) лазым олачағындан артыг кешиш төрәтмәсинләр („not to breen more Churchmen), јә’ни Инкилтәрә вә Уелсдә чәми 12 000 приход варса, 24 000 кешиш төрәтмәк ағыллы бир иш олмазды („it will not be safe to breed 24 000 ministers“), чүнки кәнарда галан 12 000 кешиш һәмишә өзүнә рузи ахтарачагдыр ки, бунун үчүн дә анчаг белә бир асан васитә тапа биләрләр: халгын ичинә јајылыб ону баша салсынлар ки, әлиндә приходу олан 12 000 кешиш инсанлары бәдбәхт едир, онлары ачлыға дүчар едир, онлара јалан бир јол көстәрирләр ки, бу да инсанлары һеч бир заман апарыб чәннәтә чатдыра билмәјәчәкдир?“ (*Petty*. „A Treatise of Taxesand Contributions“. London, 1667, p. 57). Адам Смитин өз заманындакы протестант кешишләринә мүнасибәтини ашағыдакы һадисә көстәрир. Норичли инкилис кешиши, доктор Һорн „A Letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friehd David Hume“. By One of the People called Christians, 4 th ed. Oxford, 1784, әсәриндә А. Смитә һүчум едир ки, о Страенә јаздығы бир ачыг мәктубда „өз досту Давиди“ (јә’ни Јуму) „мумјалајыр“, чамаата „Јумун өз өлүм јатағында Лукианы охумагла вә вист ојуну илә әјләндиjини“ нағыл едир вә һәтта әдәбсизлик едиб јазыр: „Јумун истәр сағлығында, истәрсә вәфатындан сонра мән, зәиф инсан тәбиәтинин јол верә биләчәји дәрәчәдә һәмишә ону мүдрик вә хошәмәл бир инсана јахын камил бир нүмунә һесаб етмишәм“. Кешиш һиддәтлә дејир: „Мөһтәрәм чәнаб, бүтүн дин аләминә сөнмәз нифрәт

Индијәдәк нәзәрдә тутулуб фәһләләр үчүн ән әлверишли фәрз едилән јығым шәраитиндә фәһләләрин капиталдан асылылыг мүнасибәти бабат вә ја, Иденин ифадә етдији кими, «раһат вә либерал» формалар алыр. Капитал артдыгча бу мүнасибәт даһа интенсивләшмәк әвәзинә, о анчаг даһа да екстенсивләшир, јә'ни истисмар вә капиталын һөкмранлыг даирәси анчаг онун өзүнүн вә рәијјәтләринин артмасы илә јанашы кенишләнир. Онларын даим артан вә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әлавә капитала чеврилән өз изафи мәһсулунун чох һиссәси тә'дијјә васитәләри шәклиндә јенә онларын өз әлинә гајыдыр; бунун сајәсиндә онлар өз тәләбат даирәсини кенишләндирә биләр, ишләтдикләри кејим, мебел вә и. а. фондуну јахшылашдыра биләр вә һәтта чүз'и пул еһтијат фондлары да јарада биләрләр. Лакин јахшы палтар, јахшы јемәк, јахшы рәфтар вә ја аз-чох әһәмијјәтли бир peculium[176] асылылыг вә истисмар мүнасибәтини көлә үчүн арадан галдырмадығы кими, јухарыдакы чәһәт дә асылылыг вә истисмар мүнасибәтини муздлу фәһлә үчүн дә арадан галдырмыр. Капитал јығымы нәтичәсиндә әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси һәгигәтдә анчаг о демәкдир ки, муздлу фәһләнин өз әли илә өзү үчүн һазырламыш олдуғу гызыл зәнчирин һәчми вә ағырлығы, онун јүксәк тәзјигини бир гәдәр зәифләтмәк имканы верир. Бу мәсәлә әтрафындакы мүбаһисәләрдә, ән башлыча чәһәти, јә'ни капиталист истеһсалынын мәһз differentia specifica [характерик хүсусијјәтләрини] адәтән нәзәрдән гачырырдылар. Бурада иш гүввәсинин сатын алынмасындан мәгсәд о дејил ки, алычы бунун фәалијјәтиндән вә ја мәһсулларындан өз шәхси тәләбатыны тә'мин етмәк үчүн истифадә етсин. Алычынын мәгсәди, өз капиталынын дәјәрини артырмаг вә елә маллар истеһсал етмәкдир ки, бунларда онун өдәмиш олдуғу әмәкдән артыг әмәк олсун, демәли, онун өзүнә мүфтә баша кәлмәсинә бахмајараг, әмтәә сатылдыгда реаллашан бир һиссә дәјәр олсун.

бәсләмиш олан вә әлиндән кәлсәјди һәтта дин кәлмәсинин өзүнү вар гүввәси илә инсанларын зеһниндән силиб атмаға чалышан бир шәхсин характерини вә јашајыш тәрзини бизә мүдрик вә хошәмәл олан камил бир инсан кими көстәрмәјиниз јахшы бир һәрәкәт сајыла биләрми? (јенә орада, сәһ. 8). „Лакин, еј һәгигәт достлары мә'јус олмајын, атеизм әбәди дејилдир“ (јенә орада, сәһ. 17). Адам Смит о гәдәр „бәдәмәл кафирдир („the atrocious wickedness“) ки, өлкәдә атеизм тәблиғ едир“ (мәһз өзүнүн „Theory of moral sentiments“ әсәри васитәси илә) “... Биз сизин һијләләринизи билирик, чәнаб доктор! Сиз јахшы фикирләшмисиниз, амма бу дәфә јанылмышсыныз. Давид Јуму мисал көстәрмәклә сиз инандырмаг истәјирсиниз ки, атеизм руһдан дүшәнә јеканә дајаг („cordial“) вә өлүм дәһшәтинә гаршы јеканә падзәһрдир... Елә исә Бабил хәрабәләринә бахыб фәрәһләнин, гәлдар вә мәл'ун фир'ону алгышлајын!“ (јенә орада, сәһ. 21, 22). А. Смитин ортодоксал динләјичиләриндән бири онун вәфатындан сонра јазыр: „Смитин Јумла достлуғу... онун христиан олмасына мане олду... О һәр шејдә Јумун дедијинә инанырды. Јум она десәјди ки, ај јашыл пендирдир, она да инанарды. Буна көрә онун бу сөзүнә дә инанырды ки, аллаһ вә мө'чүзә јохдур... О өз сијаси принсипләринә көрә республикачылыға јахынлашырды“ („The Bee“. By *James Anderson*. 18 vols. Edinburgh, 1791—1793, vol. III, p. 166, 165). Кешиш Т. Чалмерс бу фикрә кәлир ки, А. Смит „гејри-мәһсулдар фәһләләр“ категоријасыны ачыгдан, мәһз протестант кешишләрини нәзәрдә тутуб ујдурмуш вә онларын чәннәтдәки саваб ишләрини нәзәрә алмамышдыр.

Бу истеһсал үсулунун гәти гануну—изафи дәјәр истеһсал етмәк вә ја варланмагдыр. Иш гүввәси јалныз о заман сатыш објекти ола биләр ки, истеһсал васитәләрини капитал шәклиндә һифз етсин, өз дәјәрини капитал шәклиндә тәкрар истеһсал етсин вә өдәнилмәмиш әмәклә әлавә капитал мәнбәји јаратсын[76]. Демәли, иш гүввәсинин сатылмасы шәртләри фәһләләр үчүн истәр даһа чох әлверишли, истәрсә дә даһа аз әлверишли олсун, бунлар онун даим тәкрар сатылмасы вә сәрвәтин капитал кими даим кенишләнән мигјасда тәкрар истеһсал олунмасы зәрурәтини нәзәрдә тутур. Көрдүјүмүз кими, әмәк һаггынын тәбиәти еләдир ки, фәһлә даим кәрәк мүәјјән мигдар өдәнилмәмиш әмәк сәрф етсин. Әмәјин гијмәтинин ашағы дүшмәси илә ејни заманда әмәк һаггынын јүксәлмәси вә и. а. һәлә бир јана дурсун, әмәк һаггынын артмасы һәтта ән јахшы һалда да фәһләләрин сәрф етмәли олдуғу өдәнилмәмиш әмәјин анчаг мигдарча әскилмәси демәкдир. Бу әскилмә һеч бир заман елә бир нөгтәјә чата билмәз ки, системин өз варлығыны горху алтына ала билсин. Әмәк һаггынын сәвијјәси үстүндә баш вериб зоракылыгла һәлл едилән мүнагишәләр бир тәрәфдә дурсун,—һәлә Адам Смит көстәрмишдир ки, бу кими мүнагишәләрдә саһибкар һәмишә саһибкарлығында галыр,—капитал јығымынын тә'сири алтында әмәк гијмәтинин јүксәлмәси ашағыдакы алтернативаны нәзәрдә тутур.

Ја әмәјин гијмәти јүксәлмәкдә давам едир, чүнки онун јүксәлмәси јығымын артмасына мане олмур; бурада тәәччүб едиләчәк бир шеј дә јохдур, зира Адам Смитин дедији кими,

> «һәтта мәнфәәт әскилдикдә дә капиталлар нәинки јенә артмагда давам едир, һабелә әввәлкиндән даһа чох сүр'әтлә артыр... Үмумијјәтлә, бөјүк бир капитал һәтта аз мәнфәәтлә дә, чох мәнфәәт верән кичик капиталдан сүр'әтлә артыр» («Wealth of Nations», I [Гранјенин франсызча тәрчүмәси], сәһ. 189).

Бу һалда ајдындыр ки, өдәнилмәмиш әмәјин әскилмәси капиталын һөкмранлығынын јајылмасына әсла мане олмур. Ја да,—бу исә алтернативанын икинчи тәрәфидир,—әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә јығым зәифләјир, чүнки мәнфәәтин һәвәсләндиричи тә'сири күтләшир. Јығым азалыр. Лакин јығымын азалмасы илә бирликдә онун азалмасы сәбәби, јә'ни истисмар едиләчәк иш гүввәси илә капитал арасындакы ујғунсузлуг да арадан галхыр. Демәли, капиталист истеһсал просеси механизминин јаратдығы кечичи манеәләри бу меха-

---

[76]) *2-чи нәшрә гејд.* „Лакин истәр кәнд тәсәррүфат фәһләләринин, истәрсә дә сәнаје фәһләләринин мәшғул олмасы һәдди ејнидир ки, бу да—онларын әмәјинин мәһсулундан саһибкарын мәнфәәт чыхара билмәсидир... Әкәр әмәк һаггынын сәвијјәси о гәдәр јүксәлирсә ки, саһибкарын варидаты орта мәнфәәтдән ашағы дүшүр, бу һалда о даһа иш вермир вә ја јалныз бирчә шәртлә верир ки, онлар әмәк һаггынын ашағы салынмасына разы олсунлар“ (*John Wade,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 240).

низм өзү арадан галдырыр. Әмәјин гијмәти јенидән азалыб капиталын артмасы тәләбатына ујғун сәвијјәјә дүшүр ки, бу сәвијјәнин дә әмәк һаггы јүксәлмәјә башлајандан әввәлки нормал сәвијјәдән ашағы, јүксәк вә ја она бәрабәр олмасынын әһәмијјәти јохдур. Беләликлә, биринчи һалда, иш гүввәсинин вә ја фәһлә әһалинин мүтләг вә ја нисби артмасынын јавашымасы капиталын артыглыг етмәсинә сәбәб олмаг дејил, әксинә, капиталын артмасы истисмар едилә биләчәк иш гүввәсинин азлыг етмәсинә сәбәб олур. Икинчи һалда иш гүввәсинин вә ја фәһлә әһалинин мүтләг вә ја нисби артмасынын күчләнмәси капиталын азлыг етмәсинә сәбәб олмаг дејил, әксинә, капиталын әскилмәси истисмар едилә биләчәк иш гүввәсинин артыглыг етмәсинә сәбәб олур вә ја, даһа доғрусу, онун гијмәтини һәдсиз едир. Капитал јығымынын мәһз бу мүтләг һәрәкәтләри истисмар едилә биләчәк иш гүввәси күтләсинин нисби һәрәкәтләри шәклиндә ин'икас едир, буна көрә дә белә нәзәрә кәлир ки, куја һәмин һәрәкәтләрә сәбәб иш гүввәси күтләсинин өз һәрәкәтидир. Ријазијјат дили илә ифадә етсәк, белә демәк олар: јығым кәмијјәти—асылы олмајан дәјишән кәмијјәтдир, әмәк һаггынын кәмијјәти исә асылы олан дәјишән кәмијјәтдир, бунун тәрсинә дејилдир. Ејнилә дә, сәнаје тсиклинин бөһран фазасында әмтәә гијмәтләринин үмуми ашағы дүшмәси пулун нисби дәјәринин јүксәлмәси кими ифадә олунур, чичәкләнмә фазасында исә әмтәә гијмәтләринин үмуми јүксәлмәси пулун нисби дәјәринин ашағы дүшмәси кими ифадә олунур. Currency School [Пул мәктәби] адланан мәктәб бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, гијмәтләр јүксәк олдугда тәдавүлдә һәддән чох, ашағы олдугда исә һәддән аз* пул олур. Инди көстәрилән јығым һадисәләрини, бир һалда муздлу фәһләләрин олдугча азлығы, икинчи һалда исә олдугча чохлуғу илә шәрһ едән игтисадчылар да авамлыгда вә фактлара тамамилә е'тинасызлыг көстәрмәкдә[77] һәмин мәктәбдән кери галмырлар.

Ујдурма «тәбии әһали ганунунун» әсасыны тәшкил едән капиталист истеһсал гануну садәчә бундан ибарәт олур: капитал, јығым вә әмәк һаггынын сәвијјәси арасындакы нисбәт, капитала чеврилән өдәнилмәмиш әмәклә әлавә капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн лазым олан әлавә әмәк арасындакы нисбәтдән башга бир шеј дејилдир. Демәли, бу, һеч дә бирбириндән асылы олмајан ики кәмијјәт арасындакы, јә'ни капиталын кәмијјәти илә фәһлә әһалинин мигдары арасында

* Орижиналда биринчи һалда „аз“, икинчи һалда „чох“ дејилмишдир; тәсһиһ муәллифин иштиракы илә франсызча тәрчүмәсинин мәтнинә ујғун олараг едилмишдир. *Ред.*

[77]) Мугајисә ет: *Карл Маркс*. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“, сәһ. 165 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*, Әсәрләри, Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 162 вә сонракылар].

олан нисбәт дејилдир, әксинә, нәтичә е'тибары илә бу анчаг ејни фәһлә әһалинин өдәнилмәмиш әмәји илә өдәнилмиш әмәји арасындакы нисбәтдир. Ола биләр, фәһлә синфинин сәрф етдији вә капиталистләр синфинин јығдығы өдәнилмәмиш әмәк елә бир сүр'әтлә артыр ки, анчаг, өдәнилмиш әлавә әмәјин фөвгәл'адә дәрәчәдә артмасы нәтичәсиндә капитала чеврилә биләр,—белә олдугда әмәк һаггы јүксәлир вә, башга шәртләр ејни олдугда өдәнилмәмиш әмәк нисбәтән әскилир. Лакин бу әскилмә, капитал үчүн гида олан изафи әмәјин даһа нормал мигдарда тәклиф едилмәдији нөгтәјә кәлиб чатан кими вәзијјәт тәрсинә олур: кәлирин капитала чеврилән һиссәси әскилир, јығым зәифләјир вә әмәк һаггынын јүксәлмәси һәрәкәтини бунун әкси олан бир һәрәкәт әвәз едир. Беләликлә, әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси елә бир чәрчивә дахилиндә галыр ки, бу чәрчивә дахилиндә нәинки капитализм системинин әсасларына тохунулмур, һабелә бу системин кетдикчә кенишләнән бир мигјасда тәкрар истеһсалы тә'мин олунур. Демәли, мистик бир тәбиәт гануну шәклини алан капиталист јығымы гануну һәгигәтдә анчаг белә бир чәһәти ифадә едир ки, јығымын тәбиәтинә көрә нә әмәјин истисмар едилмәси о дәрәчәдә азала билмәз вә нә дә әмәјин гијмәти о гәдәр јүксәлә билмәз ки, капиталист мүнасибәтинин даим тәкрар истеһсал олунмасыны, һәм дә даим кенишләнән мигјасда тәкрар истеһсал олунмасыны чидди бир горху алтына ала билсин. Бир истеһсал үсулундаки, мадди сәрвәт фәһләнин инкишафы тәләбаты үчүн мөвчуд олмајыб, әксинә, фәһлә мөвчуд дәјәрләри артырмаг тәләбаты үчүн мөвчуддур, белә бир истеһсал үсулунда башга чүр ола да билмәз. Диндә инсанын өз бејнинин мәһсулу она һаким олдуғу кими, капиталист истеһсалында да инсанын өз әлинин мәһсулу она һакимдир[77а)].

2. ЈЫҒЫМ ВӘ ОНУНЛА ЈАНАШЫ КЕДӘН ТӘМӘРКҮЗЛӘШМӘНИН КЕДИШИНДӘ КАПИТАЛЫН ДӘЈИШӘН ҺИССӘСИНИН НИСБИ ӘСКИЛМӘСИ

Игтисадчыларын өзләринин фикринчә, әмәк һаггыны јүксәлдән сәбәб нә мөвчуд ичтимаи сәрвәтин мигдарыдыр, нә дә әлдә едилмиш капиталын кәмијјәтидир, буна сәбәб анчаг јы-

[77а)] „Әкәр биз... капиталын өзүнүн инсан әмәји мәһсулу олдуғуну көстәрән биринчи тәдгигимизә мүрачиәт етсәк... әсла анлашылмаз ки, нечә олмуш да, инсан өз мәһсулу олан капиталын һөкмранлығы алтына дүшмүш вә она табе олмушдур; лакин иш һәгигәтдә шүбһәсиз мәһз белә олдуғуна көрә, өз-өзүнә белә бир суал ортаја чыхыр: нечә ола билмишдир ки, капиталын јарадычысы олан фәһлә капиталын ағасындан дөнүб капиталын гулу олмушдур?“ (*Thünen*. „Der isolierte Staat“. Theil II. Abtheilung II. Rostock, 1863, S. 5, 6). Түненин хидмәти бундадыр ки, мәсәләни ирәли сүрмүшдүр. Онун вердији чаваб исә садәчә ушаг чавабыдыр.

ғымын фасиләсиз артмасы вә бу артманын сүр'әт дәрәчәсидир (А. Смит [«Wealth of Nations»], I китаб, 8-чи фәсил.). Бу јерәдәк биз һәмин просесин анчаг бир хүсуси фазасыны тәдгиг етдик ки, бурада капитал, капиталын техники гурулушу дәјишмәдән артыр. Лакин бу просес һәмин фазаны өтүб кечир.

Бир һалда ки, капиталист системинин үмуми әсаслары мөвчуддур, јығымын кедишиндә мүтләг елә бир заман кәлиб чатыр ки, ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын инкишафы јығым үчүн ән күчлү бирваситә олур. А. Смит дејир:

«Әмәк һаггыны јүксәлдән сәбәб, јә'ни капиталын артмасы әмәјин мәһсулдар габилијјәтләрини јүксәлмәјә сөвг едир вә мигдарча аз әмәјин мигдарча чох мәһсул истеһсал етмәсинә имкан верир»[177].

Торпағын мүнбитлији вә саир бу кими тәбии шәртләри вә тәкбашына ишләјән мүстәгил истеһсалчыларын мәһарәтини,—һәм дә мигдарча, јә'ни мәһсулларын күтләсинин гәдәриндә дејил, кејфијјәт чәһәтчә, јә'ни бу мәһсулларын јахшылығында даһа артыг тәзаһүр едән мәһарәтини,—кәнара гојсаг, әмәк мәһсулдарлығынын ичтимаи сәвијјәси, иш гүввәсинин сабит кәркинлији шәраитиндә фәһләнин мә'лум бир вахт әрзиндә мәһсула чевирдији истеһсал васитәләринин нисби кәмијјәтиндә ифадә едилмиш олур. Фәһләнин истифадә едиб ишләтдији истеһсал васитәләринин күтләси, онун әмәјинин мәһсулдарлығы илә бирликдә артыр. Һәмин истеһсал васитәләри бурада ики чүр рол ојнајыр. Бунлардан бир гисминин артмасы әмәк мәһсулдарлығынын артмасы нәтичәсидир, дикәр гисминин артмасы исә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Мәсәлән, мануфактура әмәк бөлкүсү вә машын тәтбиг едилмәси шәраитиндә ејни бир мүддәт әрзиндә даһа артыг хам материал е'мал олунур, демәли, әмәк просесинә даһа артыг мигдарда хам материал вә јардымчы материал күтләси дахил олур. Бу, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсидир. Дикәр тәрәфдән, тәтбиг едилән машын, иш һејваны, минерал күбрә, дренаж борулары күтләси вә и. а. әмәк мәһсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Тикилиләр, домна очаглары, нәглијјат васитәләри вә и. а. шәклиндә бир јерә топланмыш истеһсал васитәләри күтләси һаггында да ејни сөзләри демәк лазымдыр. Лакин истеһсал васитәләринин бу васитәләрлә бирләшдирилән иш гүввәсинә нисбәтән мигдарча артмасы истәр шәрт олсун, истәрсә нәтичә, һәр ики һалда әмәк мәһсулдарлығынын артмасыны ифадә едир. Демәли, әмәк мәһсулдарлығынын артмасы, әмәк күтләсинин һәрәкәтә кәтирдији истеһсал васитәләри күтләсинә нисбәтән һәмин әмәк күтләсинин азалмасында, вә ја әмәк просесинин објектив амилләринә нисбәтән

онун субјектив амили кәмијјәтинин азалмасында тәзаһүр едир.

Капиталын техники гурулушунун бу дәјишилмәси, истеһсал васитәләрини чанландыран иш гүввәсинин күтләсинә нисбәтән истеһсал васитәләри күтләсинин артмасы да өз нөвбәсиндә капиталын дәјәр гурулушунда, капитал дәјәринин дәјишән тәркиб һиссәси һесабына онун сабит тәркиб һиссәсинин артмасында әкс едир. Мәсәлән, фәрз едәк ки, әввәлдә мүәјјән бир капиталын 50%-и истеһсал васитәләринә, 50%-и дә иш гүввәсинә сәрф едилирди; сонралар, әмәк мәһсулдарлығы инкишаф етдикдә, 80%-и истеһсал васитәләринә вә 20%-и иш гүввәсинә сәрф едилир вә и. а. Капиталын дәјишән һиссәсинә нисбәтән сабит һиссәсинин беләдаһа артыг сүр'әтлә артмасы ганину әмтәә гијмәтләринин мүгајисәли тәһлили әсасында (јухарыда көстәрилмиш олдуғу кими) һәр аддымда тәсдиг олунур, һәм дә бунун үчүн истәр ејни бир милләтин мүхтәлиф игтисади дөврләрини, истәрсә дә ејни бир дөврдәки мүхтәлиф милләтләри мүгајисә етмәјин фәрги јохдур. Анчаг истеһлак едилмиш истеһсал васитәләри дәјәрини вә ја капиталын сабит һиссәсини тәшкил едән гијмәт үнсүрүнүн нисби кәмијјәти, үмумијјәтлә десәк, јығымын тәрәггисинә дүз пропорсионалдыр, әмәји өдәјән вә ја капиталын дәјишән һиссәсини тәмсил едән гијмәт үнсүрүнүн нисби кәмијјәти исә тәрс пропорсионалдыр.

Лакин капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән онун дәјишән һиссәсинин әскилмәси вә ја капиталын дәјәр гурулушунун дәјишмәси, онун мадди тәркиб һиссәләринин гурулушундакы дәјишиклији јалныз тәхминән көстәрир. Мәсәлән, һазырда әјирмә ишинә гојулмуш капитал дәјәринин $^7/_8$ һиссәси сабит вә $^1/_8$ һиссәси дәјишән капиталдан, XVIII әсрин әввәлләриндә исә $^1/_2$ һиссәси сабит вә $^1/_2$ һиссәси дәјишән капиталдан ибарәт олдуғу һалда, инди әјиричиләрин мүәјјән мигдар әјирмә әмәјинин мәһсулдар шәкилдә истеһлак етдији хаммалын, әмәк васитәләринин вә и. а. күтләси, әксинә, XVIII әсрин әввәлләриндә истеһлак едилән мувафиг күтләдән јүз дәфәләрлә артыгдыр. Бунун сәбәби јалныз одур ки, әмәк мәһсулдарлығы артдыгда нәинки онун истеһлак етдији истеһсал васитәләринин һәчми артыр, һабелә бунларын һәчминә нисбәтән дәјәри дә әскилир. Беләликлә, истеһсал васитәләринин дәјәри мүтләг сурәтдә артыр, лакин бу артым онларын мигдарына пропорсионал олмур. Буна көрә дә сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы фәрг, сабит капиталын чеврилдији истеһсал васитәләри күтләси илә дәјишән капиталын чеврилдији иш гүввәси күтләси арасындакы фәргдән чох јаваш артыр. Бу фәргләрдән бирин-

чиси икинчи фәрглә бирликдә, лакин она нисбәтән даһа аз дәрәчәдә артыр.

Лакин, әкәр јығымын тәрәггиси капиталын дәјишән һиссәсинин нисби кәмиј јәтини әскилдирсә, бунунла һеч дә онун мүтләг кәмијјәтинин артмасыны арадан галдырмыр. Фәрз едәк ки, капитал дәјәри әввәлдә 50% сабит капитала, 50% дә дәјишән капитала, сонралар исә 80% сабит капитала вә 20% дәјишән капитала бөлүнүрдү. Әкәр, мисал үчүн, 6 000 фунт стерлингдән ибарәт олан илкин капитал бу мүддәт әрзиндә артыб 18 000 фунт стерлингә чатмышса, демәли, онун дәјишән тәркиб һиссәси дә $1/5$ артмышдыр. Һәмин һиссә әввәл 3 000 фунт стерлинг олдуғу һалда инди 3 600 фунт стерлингдир. Лакин әввәлдә әмәјә тәләби 20% јүксәлтмәк үчүн капиталын 20% артмасы кифајәт идисә, инди бунун үчүн илкин капиталын үч гат артырылмасы тәләб олунур.

Дөрдүнчү бөлмәдә көстәрилмишди ки, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәк үчүн бөјүк мигјасда кооперасија олмалыдыр вә јалныз бу шәртлә әмәјин бөлкүсү вә комбинәләшдирилмәси тәшкил олуна биләр, күтләви тәмәркүзләшдирмә сајәсиндә истеһсал васитәләринә гәнаәт едилә биләр, өз мадди тәбиәтинә көрә јалныз биркә ишләдилмәси мүмкүн олан әмәк васитәләри, мәсәлән, машынлар системи вә саирә тәтбиг едилә биләр, тәбиәтин нәһәнк гүввәләри истеһсалын тәләбатына табе едилә биләр вә истеһсал просеси елмин техноложи тәтбигинә чеврилә биләр. Әмтәә истеһсалы шәраитиндә истеһсал васитәләри хүсуси шәхсләрин мүлкијјәтидир, буна көрә дә ишчи ја тәкбашына вә мүстәгил сурәтдә әмтәә истеһсал едир, ја да, мүстәгил истеһсал үчүн тәләб едилән васитәләри олмадығындан, өз иш гүввәсини бир әмтәә кими сатыр—буна көрә дә јухарыдакы шәрт анчаг фәрди капиталларын артмасы васитәси илә, вә ја ичтимаи истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри капиталистләрин хүсуси мүлкијјәтинә чеврилдији дәрәчәдә јеринә јетирилә биләр. Әмтәә истеһсалы зәмининдә кениш мигјаслы истеһсал анчаг капиталист истеһсалы формасында инкишаф едә биләр. Буна көрә дә фәрди әмтәә истеһсалчыларынын әлиндә мүәјјән капитал јығымы спесифик капиталист истеһсал үсулу үчүн илкин шәрт олур. Беләликлә, биз сәнәтдән капиталист истеһсалына кечилдији заман белә бир јығымын мөвчуд олдуғуну нәзәрдә тутмалыјыг. Буну ибтидаи јығым адландырмаг олар, чүнки бу јығым спесифик капиталист истеһсалынын тарихи нәтичәси дејил, онун тарихи әсасыдыр. Онун өзүнүн нечә мејдана кәлдијини бурада тәдгиг етмәјимизә һәлә еһтијач јохдур. Онун бир башланғыч нөгтәси тәшкил етмәси кифајәтдир. Лакин бу әсас үзәриндә инкишаф едиб әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини

јүксəлдəн бүтүн методлар ејни заманда, изафи дəјəр вə ја изафи мəhсул истеhсалыны артырмаг методларыдыр ки, изафи мəhсул да јығым јарадан үнсүр вəзифəсини көрүр. Белəликлə, бу методлар ејни заманда капиталла капитал истеhсал етмəк үсулудур, јахуд сүр'əтли капитал јығымы методларыдыр. Изафи дəјəрин ара вермəдəн јенидəн дөнүб капитала чеврилмəси, истеhсал просесинə дахил олан капиталын кəмијјəтинин артмасында ифадə олунур. Өз нөвбəсиндə бу артма да истеhсалын мигјасыны кенишлəндирмəк вə бунунла əлагəдар олараг əмəјин мəhсулдар гүввəсини јүксəлтмəк вə сүр'əтлə изафи дəјəр истеhсал етмəк методлары үчүн əсас олур. Демəли, капиталын мүəјјəн јығым дəрəчəси спесифик капиталист истеhсал үсулу үчүн шəртдирсə, həмин үсул да, тəрсинə тə'сир көстəрмəк јолу илə сүр'əтли капитал јығымы үчүн шəрт олур. Буна көрə дə капитал јығымы илə бирликдə спесифик капиталист истеhсал үсулу инкишаф едир, спесифик капиталист истеhсал үсулу илə бирликдə исə капитал јығымы. Бу ики игтисади амил, бир-биринə тəкан вермəк кими мүрəккəб гаршылыглы мүнасибəт нəтичəсиндə капиталын техники гурулушунда елə бир дəјишиклик əмəлə кəтирир ки, бунун сајəсиндə капиталын дəјишəн тəркиб hиссəси сабит hиссəсинə нисбəтəн кетдикчə азалыр.

Һəр бир фəрди капитал истеhсал васитəлəринин чох вə ја аз тəмəркүзлəшмəси вə буна мүвафиг олараг, даhа чох вə ја даhа аз фəhлəлəр ордусуна команданлыг едилмəси демəкдир. Һəр бир јығым јени јығым үчүн васитə олур. Капитал вəзифəси көрəн сəрвəт күтлəси артмагла, јығым бу сəрвəтин фəрди капиталистлəр əлиндə тəмəркүзлəшмəсини дə гүввəтлəндирир вə белəликлə бөјүк мигјасда истеhсалын вə спесифик капиталист истеhсал методларынын əсасыны кенишлəндирир. Ичтимаи капитал бир чох фəрди капиталларын артмасы васитəси илə артыр. Башга шəртлəр ејни олдугда, фəрди капиталлар вə бунларла бирликдə истеhсал васитəлəринин тəмəркүзлəшмəси, həр бир фəрди капиталын бүтүн ичтимаи капиталда тəшкил етдији hиссəјə мүтабиг пропорсијада артыр. Ејни заманда илкин капиталлардан голлар ајрылыр вə мүстəгил јени капиталлар кими ишлəмəјə башлајыр. Бурада, əзчүмлə, капиталист аилəлəриндə əмлакын бөлүшдүрүлмəси бөјүк рол ојнајыр. Буна көрə дə капитал јығымы илə бəрабəр капиталистлəрин сајы да аз-чох артыр. Билаваситə јығыма əсасланан вə ја həтта онун ејни олан бу нөв тəмəркүзлəшмə үчүн ики чəhəт характерикдир. Биринчиси: башга шəртлəр ејни олмагла, ичтимаи сəрвəт нə дəрəчəдə артырса, ичтимаи истеhсал васитəлəринин фəрди капиталистлəр əлиндə тəмəркүзлəшмəси дə о дəрəчəдə артыр. Икинчиси: ичтимаи капиталын həр бир ајры-

ча истеһсал саһәсинә гојулмуш һиссәси бир чох капиталистләр арасында бөлүнмүш олур ки, бунлар да рәгабәт едән мүстәгил әмтәә истеһсалчылары сифәти илә бир-биринә гаршы дурурлар. Демәли, јығым вә онунла јанашы кедән тәмәркүзләшмә нәинки бир чох нөгтәләрдә парчаланыр, һабелә ишләјән капиталларын артмасы да јени капиталларын әмәлә кәлмәси вә көһнә капиталларын бөлүнмәси илә чулғашыр. Буна көрә дә јығым, бир тәрәфдән гаршымыза истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки команданлығын артмагда олан тәмәркүзләшмәси кими, дикәр тәрәфдән дә, бир чох фәрди капиталларын бир-бириндән ајрылыб узаглашмасы кими чыхыр.

Бүтүн ичтимаи капиталын беләликлә бир чох фәрди капиталлара бөлүнмәсинә вә ја онун һиссәләринин бир-бириндән ајрылыб узаглашмасына онларын чазибәси мүгавимәт көстәрир. Бу исә даһа, истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки команданлығын јығымла ејнијјәт тәшкил едән садәчә тәмәркүзләшмәси дејилдир. Бу, әмәлә кәлмиш капиталларын тәмәркүзләшмәсидир, онларын фәрди мүстәгиллијинин мәһв едилмәси, капиталистин капиталист тәрәфиндән гарәт едилмәси, бир чох хырда капиталларын аз мигдар ири капитала чеврилмәсидир. Һәмин просесин әввәлкиндән фәрги бундадыр ки, о анчаг, мөвчуд олан вә ишләјән капиталларын бөлүшдүрүлмәсинин дәјишдирилмәсини нәзәрдә тутур, демәли, онун фәалијјәт мејданы ичтимаи сәрвәтин мүтләг артымындан вә ја јығымын мүтләг һәдләриндән асылы дејилдир. Бир јердә бир нечә әлдә күлли мигдар капитал топланмасынын сәбәби одур ки, башга бир јердә һәмин капитал бир чох башга әлләрдән чыхмыш олур. Бу әслиндә јығымдан вә тәмәркүзләшмәдән фәргли олараг мәркәзләшмәдир.

Капиталларын бу мәркәзләшмәси вә ја капиталын капиталы чәзб етмәси ганунлары бурада инкишаф етдирилә билмәз. Фактлары гысача көстәрмәк кифајәт едәр. Рәгабәт мүбаризәси әмтәәләри учузлашдырмаг васитәси илә апарылыр. Әмтәәләрин учузлуғу caeteris paribus [башга шәртләр ејни олдугда] әмәк мәһсулдарлығындан, әмәк мәһсулдарлығы исә истеһсалын мигјасындан асылыдыр. Буна көрә дә даһа ири капиталлар даһа хырда капиталлара галиб кәлир. Сонра, јадымыза салмалыјыг ки, капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә, нормал шәраитдә иш апармаг үчүн тәләб олунан фәрди капиталын минимум һәчми дә артыр. Буна көрә дә нисбәтән хырда капиталлар ири сәнајенин анчаг арабир вә ја гисмән јијәләндији саһәләрә чан атыр. Бурада рәгабәтин шиддәти, рәгабәт едән капиталларын сајына дүз пропорсионал вә онларын кәмијјәтинә тәрс пропорсионалдыр. Бу рәгабәт һәмишә бир чох хырда капиталистләрин мәһв олмасы илә нәтичәләнир вә бун-

ларын капиталларынын бир гисми галиб кәләнин әлинә кечир, бир гисми дә тәләф олур. Бундан әлавә, капиталист истеһсалы илә бирликдә тамамилә јени бир гүввә—кредит инкишаф едир; јығым үчүн кичик бир васитә кими о өзүнә әввәлчә хәлвәти јол ачыр, чәмијјәтин сәтһиндә даһа ири вә ја даһа хырда күтләләр һалында сәпәләнмиш пул вәсаитини көрүнмәз телләр васитәси илә чәкиб фәрди капиталистләрин вә ја ширкәтләрдә бирләшмиш капиталистләрин әлинә топлајыр; лакин аз сонра кредит рәгабәт мүбаризәсиндә јени вә зәһмли бир силаһ олур вә, нәһајәт, капиталларын мәркәзләшмәси үчүн нәһәнк бир ичтимаи механизмә чеврилир.

Капиталист истеһсалы вә јығым нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, мәркәзләшмәнин ики ән күчлү амили олан рәгабәт вә кредит дә еjни дәрәчәдә инкишаф едир. Бунунла јанашы, јығымын тәрәггиси мәркәзләшмә үчүн материал, јә'ни фәрди капиталлары артырыр, һалбуки капиталист истеһсалынын кенишләнмәси, капиталын әввәлки мәркәзләшмәси әсасында јарадыла биләчәк чох бөјүк сәнаје мүәссисәләри үчүн, бир тәрәфдән, ичтимаи тәләбат, дикәр тәрәфдән дә техники васитәләр јарадыр. Буна көрәдир ки, һазырда ајры-ајры капиталларын бир-бирини гаршылыглы сурәтдә чәзб етмәси вә мәркәзләшмә мејли һәмишәкиндән күчлүдүр. Лакин мәркәзләшмәјә доғру һәрәкәтин нисби кенишлији вә күчү мүәјјән дәрәчәдә, капиталист сәрвәтинин әлдә едилмиш кәмијјәтиндән вә игтисади механизмин үстүнлүјүндән асылыдырса да, мәркәзләшмәнин тәрәггиси һеч дә ичтимаи капиталын мүсбәт артмасындан асылы дејилдир. Хүсусилә бу чәһәт мәркәзләшмәни, кениш мигјасда тәкрар истеһсалын јалныз башга бир ифадәси олан тәмәркүзләшмәдән фәргләндирир. Мәркәзләшмә, артыг мөвчуд олан капиталларын бөлүшдүрүлмәсиндә ади дәјишиклик васитәси илә, ичтимаи капиталын тәркиб һиссәләринин кәмијјәтчә груплашмасында ади дәјишиклик васитәси илә әмәлә кәлә биләр. Бир јердә капитал мүәјјән әлләрдә күлли мигдарда топлана биләр, чүнки башга бир јердә бир чохларынын капиталы әлиндән чыхмыш олур. Һәр бир мә'лум истеһсал саһәсинә гојулан бүтүн капиталлар бирләшиб ваһид бир капитал тәшкил етсәјди, һәмин саһәдә мәркәзләшмә сон һәддә чатмыш оларды[77b]. Һәр бир мә'лум чәмијјәтдә бу сон һәддә јалныз о заман чатмаг оларды ки, бүтүн ичтимаи капитал ваһид бир капиталистин вә ја ваһид бир капиталистләр компанијасынын әлиндә топланмыш олајды.

[77b]) {*4-чү нәшрә гејд.* Ән јени инкилис вә американ „трестләри“ һәлә индидән бу мәгсәдә доғру чан атараг, һеч олмаса бу вә ја башга бир сәнаје саһәсинин бүтүн ири мүәссисәләрини фе'лән инһисарчы олан ваһид бир бөјүк сәһмдар чәмијјәти һалында бирләшдирмәјә чалышырлар. *Ф. Е.*}

Мәркәзләшмә, јығым ишини тамамлајараг сәнаје капиталистләринә өз әмәлијјатларынын миғјасыны кенишләндирмәк имканы верир. Бу сон нәтичә истәр јығымдан вә ја мәркәзләшмәдән ирәли кәлсин, истәр мәркәзләшмә зоракылыгла әлә кечирмә јолу илә баш версин,—бу һалда мә'лум капиталлар башга капиталлары өзүнә чәзб едән елә бир гүввәтли мәркәзә чеврилир ки, бунларын арасындакы фәрди бәндләри позур, сонра да дағыныг парчалары өзүнә чәлб едир,—истәрсә дә тәшәккүл тапмыш вә ја тәшәккүл тапмагда олан капиталлар күтләси даһа сәлис јолла, сәһмдар чәмијјәтләри јарадылмасы васитәси илә бирләшсин,—бүтүн бу һалларда игтисади тә'сир ејни олараг галыр. Сәнаје мүәссисәләринин бөјүмәси һәр јердә бир чохларынын биркә әмәјини даһа кениш даирәдә тәшкил етмәк үчүн, онун һәрәкәтверичи малди гүввәләрини кениш инкишаф етдирмәк үчүн, јә'ни дағыныг вә көһнәлмиш истеһсал просесләрини јениләшдириб ичтимаи сурәтдә комбинәләшдирилмиш вә елм әсасында гурулмуш истеһсал просесләринә чевирмәк үчүн бир башланғыч нөгтәси олур.

Лакин бурасы ајдындыр ки, јығым, јә'ни даирәви һәрәкәт шәклиндән спирал һәрәкәт шәклинә кечән тәкрар истеһсал васитәси илә капиталын тәдричән артмасы, мәркәзләшмәјә нисбәтән сон дәрәчә јаваш давам едән бир просесдир, зира мәркәзләшмә ичтимаи капиталын ајры-ајры тәркиб һиссәләринин јалныз кәмијјәтчә груплашмасынын дәјишилмәсини тәләб едир. Әкәр инсанлар көзләсәјдиләр ки, јығым бә'зи фәрди капиталлары бөјүдүб дәмирјол чәкә биләчәк бир дәрәчәјә чатдырсын вә сонра дәмирјол чәкилсин,—онда дүнјада индијә гәдәр дәмирјол олмазды. Мәркәзләшмә исә, әксинә, сәһмдар чәмијјәтләри васитәси илә буна санки бир ан ичиндә наил олду. Jығымы бу јолла гүввәтләндириб сүр'әтләндирән мәркәзләшмә ејни заманда капиталын техники гурулушунда баш верән вә онун сабит һиссәсини дәјишән һиссәсинин һесабына артыран чеврилишләри кенишләндириб сүр'әтләндирир вә, демәли, әмәјә олан тәләби нисбәтән азалдыр.

Мәркәзләшмә просесинин чох гыса мүддәтдә бирләшдирдији капитал күтләләри дә, башга капиталлар кими, лакин даһа сүр'әтлә тәкрар истеһсал олунуб артыр вә, беләликлә, бунларын өзү дә ичтимаи јығыма јардым едән күчлү бир амил олур. Демәли, ичтимаи јығымын тәрәггисиндән бәһс едилдикдә, һазырда бунлар, мәркәзләшмәнин тә'сирини дә үстүөртүлү нәзәрдә тутурлар.

Нормал јығым кедишиндә әмәлә кәлән әлавә капиталлар (бах: XXII фәсил, 1-чи һиссә), башлыча олараг јени ихтиралардан, кәшфләрдән вә үмумијјәтлә сәнаједәки тәкмилләшдирмәләрдән истифадә етмәјә хидмәт едир. Лакин заман

кечдикчә көһнә капитал да елә бир нөгтәјә чатыр ки, башдан-ајаға јениләшир, о өз чилдини дәјишир вә јенә техники чәһәтчә тәкмилләшмиш шәкилдә јенидән мејдана чыхыр, беләликлә дә даһа аз әмәк күтләси даһа артыг машынлар вә хаммал күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн кифајәт едир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу сәбәбдән әмәјә олан тәләб мүтләг сурәтдә ихтисара дүшәндә, һәмин тәзәләнмә просесиндән кечән капиталлар мәркәзләшдиричи һәрәкәтин нәтичәси олараг нә гәдәр чох күтлә һалында топланырса, һәмин ихтисар да бир о гәдәр чох олур.

Беләликлә, бир тәрәфдән, јығым кедишиндә әмәлә кәлән әлавә капитал өз кәмијјәтинә нисбәтән кетдикчә даһа аз фәһлә чәлб едир. Дикәр тәрәфдән, јени гурулушда вахташыры тәкрар истеһсал олунан көһнә капитал, кечмишдә ишләтдији фәһләләрин кетдикчә даһа чох һиссәсини өзүндән ајырыб узаглашдырыр.

3. НИСБИ АРТЫГ ӘҺАЛИНИН ВӘ ЈА СӘНАЈЕ ЕҺТИЈАТ ОРДУСУНУН КЕТДИКЧӘ АРТЫГ ИСТЕҺСАЛ ОЛУНМАСЫ

Әввәлчә капиталын јалныз кәмијјәтинин кенишләнмәси кими нәзәрә кәлән капитал јығымы, јухарыда көрдүјүмүз кими, онун гурулушунун даим кејфијјәтчә дәјишмәси, онун дәјишән һиссәси һесабына сабит тәркиб һиссәсинин даим артмасы шәклиндә баш верир[77c)].

Спесифик капиталист истеһсал үсулу, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин бу үсула мүвафиг олараг инкишафы вә капиталын үзви гурулушунда бу инкишафын әмәлә кәтирдији дәјишиклик, јығымын тәрәггиси вә ја ичтимаи сәрвәтин артмасы илә нәинки јанашы кедир, һәтта мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә артыг бир сүр'әтлә давам едир, чүнки садә јығымын өзү илә вә ја мәчму капиталын мүтләг артмасы илә бәрабәр онун фәрди үнсүрләри мәркәзләшир, әлавә капиталдакы техники чеврилиш исә илкин капиталда техники чеврилишә сәбәб олур. Јығым тәрәгги етдикчә капиталын сабит һиссәсинин дәјишән һиссәсинә нисбәти белә дәјишир: әкәр бу нисбәт әввәлдә 1 : 1 идисә, сонра чеврилиб 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 вә и. а. олур, белә ки, капитал артдыгча онун үмуми дәјәринин $^1/_2$ һиссәси дејил, ардычыл сурәтдә анчаг $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$, $^1/_8$ вә и. а. һиссәси иш гүввәсинә, $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$, $^5/_6$, $^7/_8$ вә и. а. һиссәси исә истеһсал

[77c)] {*3-чү нәшрә гејд.* Марксын өзүндә олан нүсхәнин бу јериндә сәһифәнин һашијәсиндә белә бир гејд вардыр: „Бурада сонралар истифадә етмәк үчүн гејд етмәк лазымдыр: кенишләнмә јалныз кәмијјәтчә олдугда, ејни истеһсал саһәсиндә даһа бөјүк вә ја даһа кичик капиталларын мәнфәәтләри арасындакы нисбәтдә аванс едилмиш капиталларын мигдары арасындакы нисбәт кимидир. Кәмијјәтин кенишләнмәси кејфијјәт дәјишиклијинә себәб олурса, даһа бөјүк капиталын мәнфәәт нормасы да ејни заманда јүксәлир“. *Ф. Е.*}

васитәләринә чеврилир. Әмәјә олан тәләб бүтүн капиталын мигдарындан асылы олмајыб онун дәјишән тәркиб һиссәсинин мигдарындан асылы олдуғуна көрә, бу тәләб һеч дә, әввәлчә зәнн етдијимиз кими, бүтүн капиталын артмасына пропорсионал сурәтдә артмајыб прогрессив сурәтдә әскилир. Бу тәләб нисби сурәтдә, бүтүн капиталын мигдарына нисбәтән әскилир, һәм дә бу мигдар артдыгча сүр'әтләнән бир прогрессија үзрә әскилир. Доғрудур, бүтүн капитал артдыгча онун дәјишән тәркиб һиссәси дә, јә'ни она гатылан иш гүввәси дә артыр, лакин даим әскилән пропорсија үзрә артыр. Јығымын, мөвчуд техники базис үзәриндә истеһсалын садә кенишләнмәси кими фәалијјәт көстәрдији фасиләләр кетдикчә гысалыр. Иш јалныз онда дејил ки, бүтүн капиталын артан прогрессија үзрә сүр'әтләнән јығымы, мүәјјән мигдар әлавә фәһләјә иш вермәк үчүн вә һәтта—көһнә капиталын даими дәјишмәләрини нәзәрә алараг,—ишләјән фәһләләрин өзүнә иш вермәк үчүн тәләб олунур. Һәмин артан јығымын вә мәркәзләшмәнин өзләри дә капиталын гурулушунун јенидән дәјишмәси үчүн вә ја капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән онун дәјишән һиссәсинин јенидән сүр'әтлә әскилмәси үчүн бир мәнбәјә чеврилир. Дикәр тәрәфдән, капиталын дәјишән һиссәсинин бүтүн капитал артдыгча сүр'әтләнән, һәм дә бүтүн капиталын артмасынын сүр'әтләнмәсиндән даһа артыг сүр'әтләнән бу нисби әскилмәси белә нәзәрә кәлир ки, куја әксинә, фәһлә әһалинин мүтләг сурәтдә артмасы дәјишән капитала вә ја әһалини ишлә мәшғул етмәк үчүн лазым олан васитәләрә нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр. Әксинә, капиталист јығымы даим, һәм дә өз күчү вә өз һәчминә пропорсионал сурәтдә нисбәтән артыг фәһлә әһали, јә'ни капиталын өз орта артмасы тәләбатына нисбәтән артыг, буна көрә дә кәрәксиз вә ја әлавә фәһлә әһали истеһсал едир.

Мәчму ичтимаи капиталы нәзәрдән кечирәркән көрүрүк ки, каһ онун јығым просеси вахташыры дәјишикликләрә сәбәб олур, каһ да бу просесин ајры-ајры моментләри ејни заманда мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында бөлүнүр. Бә'зи даирәләрдә, капиталын мүтләг кәмијјәти артмадығы һалда, тәкчә мәркәзләшмә* нәтичәсиндә капиталын гурулушу дәјишир; дикәр даирәләрдә—капиталын мүтләг артмасы онун дәјишән тәркиб һиссәсинин вә ја онун гаврадығы иш гүввәсинин мүтләг әскилмәси илә әлагәдардыр; бә'зи даирәләрдә исә капитал каһ мөвчуд техника әсасында артыр вә өз артмасына пропорсионал сурәтдә әлавә иш гүввәси чәлб едир, каһ да капиталын

* Орижиналда: „тәмәркүзләшмә" јазылмышдыр; Ф. Енкелсин редакторлуғу илә чыхмыш инкилисчә нәшринин мәтнинә мүвафиг олараг мә'насына көрә тәсһиһ едилмишдир. *Ред.*

үзви дәјишмәси баш верир вә онун дәјишән һиссәси азалыр; бүтүн даирәләрдә капиталын дәјишән һиссәсинин артмасы вә буна көрә ишдә олан фәһләләрин сајынын да артмасы даим бөјүк дәјишмәләрлә вә мүвәггәти олараг артыг әһали әмәлә кәлмәси илә әлагәдардыр; һәм дә бу, һеч бир фәрги јохдур, истәр ишдә олан фәһләләрин ишдән чыхарылмасы кими даһа чох нәзәрә чарпан бир шәкилдә олсун, истәрсә дә о гәдәр нәзәрә чарпмајан, лакин әлавә фәһлә әһалијә ади јолларла ејни дәрәчәдә чәтинликлә иш верә билән бир шәкилдә олсун[78]. Ишләјән ичтимаи капитал вә онун чохалмасы дәрәчәси артдыгча, истеһсалын мигјасы вә ишләјән фәһләләрин күтләси кенишләндикчә, онларын әмәјинин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикчә, бүтүн сәрвәт мәнбәләри кенишләниб артдыгча, белә бир һадисәнин дә даирәси кенишләнир ки, фәһләләрин капитал тәрәфиндән чәзб едилмәсинин гүввәтләнмәси онларын узаглашдырылмасынын гүввәтләнмәси илә әлагәдардыр, капиталын үзви гурулушу вә техники формасы даһа артыг сүр'әтлә дәјишир вә бу дәјишмәнин каһ ејни заманда, каһ да бир-биринин ардынча әһатә етдији истеһсал даирәләри чохалыр. Демәли, фәһлә әһали капитал јығымы истеһсал етмәклә, өзүнү нисби артыг әһалијә чевирән васитәләри дә кетдикчә артыг мигјасда истеһсал едир[79]). Бу, капиталист истеһсал үсулуна

[78]) Инкилтәрәдә вә Уелсдә әһалинин сијаһыја алынмасы әзчүмлә көстәрир:
Кәнд тәсәррүфатында мәшғул олан бүтүн шәхсләрин сајы (о чүмләдән мүлкијјәтчиләр, фермерләр, бағбанлар, чобанлар вә и. а.) 1851-чи илдә 2 011 447 нәфәр, 1861-чи илдә 1 924 110 нәфәр иди, јә'ни 87 337 нәфәр әскилмишди. Јун сәнајеси: 1851-чи илдә 102 714 нәфәр, 1861-чи илдә 79 242 нәфәр; ипәк фабрикләри: 1851-чи илдә 111 940 нәфәр, 1861-чи илдә 101 678 нәфәр; чит басмачылары: 1851-чи илдә 12 098 нәфәр, 1861-чи илдә 12 556 нәфәр,—ишин олдугча чох кенишләнмиш олмасына бахмајараг, бу чүз'и артма, ишдә олан фәһләләрин нисби азалмасынын чох бөјүк олдуғуну көстәрир; шлјапачылар: 1851-чи илдә 15 957 нәфәр, 1861-чи илдә 13 814 нәфәр; һәсир папаг вә гадын шлјапасы истеһсалы: 1851-чи илдә 20 393 нәфәр, 1861-чи илдә 18 176 нәфәр; сәмәничиләр: 1851-чи илдә 10 566 нәфәр, 1861-чи илдә 10 677 нәфәр; шам истеһсалында: 1851-чи илдә 4 949 нәфәр, 1861-чи илдә 4 686 нәфәр,—бу азалмаја бир сәбәб дә газ ишығындан истифадә едилмәсидир; дарагчылар: 1851-чи илдә 2 038, 1861-чи илдә 1 478 нәфәр; ағач мишарчылары: 1851-чи илдә 30 552 нәфәр, 1861-чи илдә 31 647 нәфәр,—мишар машынлары јајылдығына көрә чүз'и мигдарда артмышдыр; мых гајыранлар: 1851-чи илдә 26 940 нәфәр, 1861-чи илдә 26 130 нәфәр,—машынларын рәгабәти нәтичәсиндә әскилмишдир; галај вә мис мә'дәнләриндәки фәһләләр: 1851-чи илдә 31 360 нәфәр, 1861-чи илдә 32 041 нәфәр. Әксинә олараг, памбыг әјирмә вә памбыг парча мүәссисәләриндә: 1851-чи илдә 371 777 нәфәр, 1861-чи илдә 456 646 нәфәр; даш көмүр мә'дәнләриндә: 1851-чи илдә 183 389 нәфәр, 1861-чи илдә 246 613. „Үмумијјәтлә, 1851-чи илдән сонра фәһләләрин сајы, машынларын һәлә индијәдәк мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едилмәдији саһәләрдә даһа чох артмышдыр" („Census of England and Wales for 1861", vol. III. London, 1863, p. 35—39).

[79]) Классик мәктәбин бә'зи көркәмли игтисадчылары дәјишән капиталын нисби мигдарынын мүтәрәгги әскилмәси ганунуну вә муздлу фәһләләр синфинин вәзијјәтинә онун тә'сирини баша дүшмәкдән даһа артыг ону дујурдулар. Бу чәһәтдән Чон Бартонун хидмәти олдугча бөјүкдүр, һәрчәнд бүтүн башгалары кими, о да сабит капиталы әсас капитал илә, дәјишән капиталы дөвријјә капиталы илә гарышдырыр. О дејир: „Әмәјә тәләб әсас капиталын артмасындан дејил, дөвријјә капиталынын артмасындан асылыдыр. Капиталын бу ики нөвү арасындакы нисбәтин һәмишә вә һәр шәраитдә ејни олдуғу фикри дүз олсајды, бурадан доғрудан да белә нәтичә чыхарды ки, мәшғул олан фәһләләрин сајы өлкәнин сәрвәтинә пропорсионалдыр. Лакин белә бир мүлаһизәнин һәгигәтә һеч охшары да јохдур. Истеһсал тәкмилләшдикчә вә мәдәнијјәт јајылдыгча, әсас капитал дөвријјә капиталына нисбәтән кетдикчә даһа артыг бир һиссә тәшкил едир. Инкилис муслининин һәр әдәдинин истеһсалына гојулан әсас капиталын мәбләғи, һинд муслининин ејни әдәдинә гојулан әсас капиталдан азы јүз гат, бәлкә дә мин гат артыгдыр. Дөвријјә капита-

хас олан әһали ганунудур, чүнки һәр бир ајрыча тарихи истеһсал үсулунун һәгигәтдә өзүнә мәхсус ајрыча, тарихи характерә малик әһали ганунлары вардыр. Нә гәдәр ки, инсан тарихән битки вә һејванат аләминә мүдахилә етмәмишдир, мүчәррәд әһали гануну јалныз битки вә һејванат аләми үчүн мөвчуд олур.

Лакин артыг фәһлә әһали, јығымын вә ја капитализм әсасы үзәриндә сәрвәтин инкишафынын зәрури нәтичәсидирсә, онда бу артыг әһалинин өзү капиталист јығымы үчүн бир васитә вә һәтта капиталист истеһсал үсулунун јашамасы үчүн шәрт олур. Артыг әһали сәнаје үчүн еһтијат ордусу һалыны алыр ки, капитал бундан истифадә едә биләр; бу орду тамамилә капиталындыр,—санки ону капитал өз һесабына јетишдирмишдир. Бу еһтијат ордусу, капиталын дәјишән өз-өзүнә артма тәләбатыны өдәмәк үчүн, әһалинин һәгиги артымы һәдләриндән асылы олмајараг, даим истисмар едилә биләчәк һазыр инсан материалы верир. Јығым артдыгча вә бунунла јанашы, әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикчә капиталын гәфләтән кенишләнмәси күчү дә артыр,—сәбәби дә тәкчә о дејил ки, ишләјән капиталын еластиклији артыр вә анчаг мүәјјән еластик һиссәси капиталдан ибарәт олан мүтләг сәрвәт артыр, јенә сәбәби тәкчә о дејил ки, кредит һәр бир хүсуси чанланма заманы бу сәрвәтин гејри-ади дәрәчәдә бөјүк бир һиссәсини әлавә капитал кими бирдән-бирә истеһсалын сәрәнчамына верир: бүтүн бунлардан әлавә, истеһсал просесинин өз техники шәртләри, машынлар, нәглијјат васитәләри вә саирә изафи мәһсулун ән бөјүк мигјасда вә ән бөјүк сүр'әтлә әлавә истеһсал васитәләринә чеврилмәсини мүмкүн едир. Јығым тәрәгги етдикчә артан вә әлавә капитала чеврилә билән ичтимаи сәрвәт күтләси, бирдән-бирә, кениш базар тапан көһнә истеһсал саһәләринә, ја да көһнә истеһсал саһәләринин инкишафы нәтичәсиндә еһтијач һисс едиләрәк, дәмир јоллар вә и. а. кими јени ачылан истеһсал саһәләринә бәрк чан атыр. Бүтүн бу һалларда кәрәк, башга даирәләрдә истеһсалы әскилтмәдән, һәлл-

---

лынын тәшкил етдији һиссә исә јүз вә ја мин гат аздыр... Әкәр иллик артымын бүтүн мәбләғи әсас капитала бирләшдирилсәјди, әмәјә тәләбин әсла артмасына сәбәб олмазды“ (*John Barton.* „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society“. London, 1817, p. 16, 17). „Өлкәнин халис кәлирини артыра биләчәк сәбәбин өзү ејни заманда артыг әһали јарадыб фәһләнин вәзијјәтини писләшдирә биләр“ (*Ricardo.* „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 469). Капитал чохалдыгча „тәләб“ (әмәјә тәләб) „нисбәтән азалыр“ (јенә орада, сәһ. 480, гејд). „Әмәјин сахланылмасы үчүн ишләдилмәли олан капиталын мәбләғи, капиталын үмуми мәбләғиндә баш верән һәр чүр дәјишикликдән асылы олмајараг дәјишилә биләр... Капиталын өзү боллашдыгча, ишин һәчминдә бөјүк дәјишикликләр вә бөјүк әзаблар даһа тез-тез баш верә биләр“ (*Richard Jones.* „An Introductory Lecture on Political Economy [To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor“.] London, 1833, p. 12) „Тәләб“ (әмәјә тәләб) „... бүтүн капиталын јығымына пропорсионал артмыр... Буна көрә дә тәкрар истеһсал үчүн ишләдилмәли олан милли капиталын һәр чүр артмасы, чәмијјәт тәрәгги етдикчә фәһләләрин вәзијјәтинә даһа аз тә'сир көстәрир“ (*G. Ramsay,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 90. 91).

едичи нөгтәләрә дәрһал чох бөјүк мигдарда инсан күтләси јеритмәк мүмкүн олсун. Бу күтләни исә артыг әһали верир. Мүасир сәнајенин характерик һәјат јолу,—орта чанланма, јүксәк тәзјиг алтында истеһсал, бөһран вә дурғунлуг дөврләриндән ибарәт олуб хырда дәјишикликләрлә арасы гырылан он иллик бир тсикл формасында олан бу јол,—сәнаје еһтијат ордусунун вә ја артыг әһалинин даим әмәлә кәлмәси, аз-чох ишә чәлб олунмасы вә јенидән әмәлә кәлмәси үзәриндә гурулмушдур. Сәнаје тсиклиндәки дәјишкәнликләр артыг әһалини чохалдыр вә онун тәкрар истеһсалы үчүн ән күчлү амилләрдән бири олур.

Мүасир сәнајенин бу спесифик һәјат јолу, бәшәријјәтин кечмиш дөврләриндән һеч бириндә мүшаһидә етмәдијимиз бу јол капиталист истеһсалынын ушаглыг дөврүндә дә мүмкүн дејилди. Капиталын гурулушу анчаг чох јаваш дәјишилирди. Демәли, әмәјә тәләб үмумијјәтлә капитал јығымына пропорсионал шәкилдә артырды. Капитал јығымы мүасир дөврә нисбәтән нә гәдәр јаваш тәрәгги едирдисә дә, бунун өзү дә истисмар едилә биләчәк фәһлә әһалинин тәбии һәдләри кими бир манеәјә раст кәлирди; һәмин һәдләр анчаг чәбр васитәләри илә арадан галдырыла биләрди ки, бу барәдә ашағыда бәһс едиләчәкдир. Истеһсал мигјасынын бирдән-бирә вә сычрајышла кенишләнмәси онун бирдән-бирә ихтисары үчүн илкин шәртдир; бу ихтисар да биринчи үчүн шәрт олур, лакин истисмар едилә биләчәк инсан материалы олмаса вә әһалинин мүтләг артмасындан асылы олмајараг фәһләләрин сајы артмаса, биринчи мүмкүн дејилдир. Бу артма мәшғул фәһләләрин сајыны артмагда олан истеһсала нисбәтән азалдан методлар васитәси илә фәһләләрин бир һиссәсини даим «сәрбәстләшдирән» садәчә бир просеслә әлдә едилир. Демәли, мүасир сәнајенин бүтүн характерик һәрәкәт формасы, фәһлә әһалинин мүәјјән бир һиссәсинин даим ишсиз галан вә ја анчаг јары мәшғул олан фәһләләрә чеврилмәсиндән ирәли кәлир. Сијаси игтисадын сәтһилији бир дә бунда ашкара чыхыр ки, сијаси игтисад кредитин кенишләнмәсини вә ихтисарыны, сәнаје тсиклинин бир-бирини әвәз едән дөврләринин ади әламәтләрини онларын сәбәби һесаб едир. Сәма чисимләри бир дәфә мүәјјән бир һәрәкәтә башладыгдан сонра бу һәрәкәти даим тәкрар етдији кими, ичтимаи истеһсал да тамамилә ејни сурәтдә, нөвбә илә кенишләнмә вә ихтисар һәрәкәтинә кәтирилдикдән сонра бу һәрәкәти даим тәкрар едир. Нәтичәләр дә дөнүб сәбәб олур вә өз шәртләрини даим тәкрар истеһсал едән бүтүн просесин бир-бирини әвәз едән фазалары вахташыры фазалар формасы алыр. Бир һалда ки, фазаларын белә вахташыры олмасы сабитләнмишдир, һәтта сијаси игтисад да нисби артыг

әһалинин истеһсалына, јә'ни капиталын орта артым тәләбатына нисбәтән артыг әһалинин истеһсалына мүасир сәнајенин һәјати шәрти кими бахмаға башлајыр.

Әввәлләр Оксфордда сијаси игтисад профессору, сонралар Инкилтәрә мүстәмләкәләр назирлијинин мә'муру олан Г. Меривејл дејир: «Belә фәрз едәк ки, бөһран башландығына көрә милләт вар гүввәси илә чалышыр ки, бир нечә јүз мин артыг јохсулдан мүһачирәт васитәси илә јахасыны гуртарсын,—бунун нәтичәси нә ола биләрди? Нәтичәси о ола биләр ки, әмәјә јенидән тәләб олан кими, әмәк азлыг едәрди. Инсанларын тәкрар истеһсалы нә гәдәр сүр'әтли олса да, јашлы фәһләләрин јерини долдурмаг үчүн, һәр һалда бир нәсиллик мүддәт тәләб олунур. Лакин бизим фабрикчиләрин мәнфәәти башлыча олараг, тәләбин чанланмасы фүрсәтиндән истифадә етмәк, беләликлә дә тәләбин зәиф олдуғу дөврүн әвәзини чыхмаг имканындан асылыдыр. Онларын бу имканы јалныз машынлар вә әмәк үзәриндә команданлыг етмәк васитәси илә тә'мин олунур. Онлар бикар ишчи тапмалыдырлар, онлар базарын вәзијјәтиндән асылы олараг, лазым кәлдикдә өз әмәлијјатыны күчләндирмәк вә ја зәифләтмәк габилијјәтинә малик олмалыдырлар,—јохса онлар бу өлкәнин сәрвәтинин әсасыны тәшкил едән үстүнлүјү гызғын рәгабәт шәраитиндә әлдә сахлаја билмәзләр»[80]).

Һәтта Малтус да әһали артыглығыны,—өзүнә мәхсус мәһдудлуг үзүндән буну фәһлә әһалинин нисби артыглыг тәшкил етмәси илә дејил, мүтләг артымы илә изаһ едирсә дә,—мүасир сәнаје үчүн зәрури һесаб едир. О дејир:

«Әсас е'тибары илә мануфактурадан вә тичарәтдән асылы олан бир өлкәнин фәһлә синфи ичәрисиндә евләнмә мәсәләсиндә мүәјјән сәвијјәјә чатдырылан ағыллы адәтләр һәмин өлкә үчүн зәрәрли ола биләр... Әһалинин өз тәбиәти беләдир ки, хүсуси тәләб үзүндән ишчијә еһтијач артанда бу әлавә ишчиләр 16—18 илдән тез базара чатдырыла билмәз, кәлир исә јығылмаг васитәси илә, бундан мүгајисәедилмәз дәрәчәдә тез капитала чеврилә биләр; өлкәдә һәмишә, фәһлә фондунун әһалидән даһа тез арта биләчәји горхусу вардыр»[81]).

Беләликлә, гарымыш гыз сифәтиндә заһирә чыхан сијаси игтисад, нисби артыг фәһлә әһалинин даим истеһсал олунмасыны капиталист јығымы үчүн зәрури шәрт е'лан едир вә өз «beau idéal» [«көзәл идеалынын»]—капиталистин—дилиндән, өз әлләринин әмәји илә јаратдыглары әлавә капитал тәрәфиндән күчәјә тулланмыш «артыг» фәһләләрә мүрачиәтлә белә дејир:

---

[80]) *H. Merivale*. „Lectures on Colonization and Colonies". London, 1841 and 1842, v. 1, p. 146.

[81]) *Malthus*. „Principles of Political Economy", p. 215, 319, 320. Малтус бу әсәриндә Сисмондинин көмәји илә, нәһајәт, капиталист истеһсалынын үч чәһәтинин көзәл вәһдәтини: ифрат истеһсалы, әһали артыглығыны вә ифрат истеһлакы, бу three very delicate monsters indeed! [үч ән нәзакәтли нәһәнки!] кәшф едир. Мүгајисә ет: *Ф. Енкелс*. „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр", бу журналдадыр: „Deutsch-Französische Jahrbücher", Парис, 1844, сәһ. 107 вә сонракылар (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 563—568).

«Биз фабрикчиләр сизи јашадан капиталы артырмагла, сизин үчүн әлимиздән кәләни едирик, јердә галаныны да сиз өзүнүз етмәли вә өз сајынызы јашајыш васитәләринә ујғунлашдырмалысыныз»[82].

Әһалинин тәбии артымынын вердији мигдарда сәрбәст иш гүввәси капиталист истеһсалы үчүн һеч дә кифајәт дејилдир. Капиталист истеһсалы сәрбәст инкишаф едә билмәк үчүн, бу тәбии чәрчивәдән асылы олмајан сәнаје еһтијат ордусуна мөһтачдыр.

Индијәдәк биз белә фәрз едирдик ки, дәјишән капиталын артмасы вә ја әскилмәси ишдә олан фәһләләрин сајынын артмасына вә ја әскилмәсинә тамамилә ујғун кәлир.

Лакин фәрди фәһлә даһа артыг әмәк вермәјә башлајырса, капиталын команданлығы алтында олан фәһләләрин сајы дәјишилмәдији вә ја һәтта әскилмәдији һалда да дәјишән капитал артыр; бурада фәрди фәһлә даһа артыг әмәк вердијинә көрә онун әмәк һаггы артыр, һәрчәнд әмәјин гијмәти дәјишмәјиб олдуғу кими галыр вә ја һәтта дүшүр, лакин әмәк күтләсинин артмасына нисбәтән аз сүр'әтлә дүшүр. Бу һалда дәјишән капиталын артмасы ишдә олан фәһләләрин сајынын артдығыны дејил, онларын әмәјинин чохалдығыны көстәрир. Һәр бир капиталистин мүтләг мәнафеји бундадыр ки, чох фәһлә аз фәһлә гәдәр вә һәтта ондан даһа учуз баша кәлсә дә, мүәјјән гәдәр әмәји чох фәһләдән дејил, аз фәһләдән сыхыб чыхартсын. Фәһләнин сајы чохалдыгда, сәрф олунан сабит капитал һәрәкәтә кәтирилән әмәјин күтләсинә пропорсионал артыр, фәһләнин сајы аз олдугда исә ондан чох јаваш артыр. Истеһсалын мигјасы нә гәдәр бөјүк олса, бу чәһәтин бир о гәдәр чох һәлледичи әһәмијјәти олур. Онун күчү капитал јығымы илә бирликдә артыр.

Биз көрдүк ки, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы вә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы,—ејни заманда јығымын һәм сәбәби, һәм нәтичәси—капиталистә әввәлки гәдәр дәјишән капитал сәрф етдији һалда, фәрди иш гүввәләринин истисмарыны екстенсив вә ја интенсив сурәтдә артырмагла даһа артыг әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк имканы верир. Биз һабелә көрдүк ки, капиталист кетдикчә ихтисаслы фәһләләри аз ихтисаслы фәһләләрлә, јеткинләри нашыларла, кишиләри гадынларла, јашлылары јенијетмәләр вә ја ушагларла әвәз едәрәк, ејни капитал дәјәринә даһа чох иш гүввәси сатын алыр.

Беләликлә, јығым тәрәгги етдикчә чох мигдар дәјишән капитал бир тәрәфдән, фәһләләрин сајыны артырмадан даһа чох

[82]) *Harriet Martineau*. „A Manchester Strike". London, 1832, p. 101.

әмәји һәрәкәтә кәтирир; дикәр тәрәфдән, иш гүввәсинин күтләси әввәлки гәдәр галдығы һалда, әввәлки мигдарда дәјишән капитал даһа чох әмәји һәрәкәтә кәтирир вә, нәһајәт, јүксәк кејфијјәтли иш гүввәләрини арадан чыхарыб чохлу мигдар ашағы кејфијјәтли иш гүввәләрини һәрәкәтә кәтирир.

Буна көрә дә нисби артыг әһали истеһсалы вә ја фәһләләрин сәрбәстләшдирилмәси истеһсал просесиндә әмәлә кәлән вә јығымын тәрәггиси нәтиҹәсиндә онсуз да сүр'әтләнән техники чеврилишдән вә һәмин техники чеврилишә ујғун олараг капиталын сабит һиссәсинә гаршы дәјишән һиссәсинин нисбәтән әскилмәсиндән даһа сүр'әтлә давам едир. Истеһсал васитәләри өз кәмијјәти вә тә'сир күчү ҹәһәтинҹә артараг фәһләләрә кетдикҹә даһа аз иш вермәк васитәсинә чеврилдији һалларда, бу нисбәтин өзү бир дә она көрә дәјишир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгҹа, капитал фәһләјә олан өз тәләбини артырмагдан даһа чох сүр'әтлә әмәк тәклифини артырыр. Фәһлә синфинин ишләјән һиссәсинин һәддән артыг әмәји бу синфин еһтијат һиссәси сыраларыны артырыр, буларын рәгабәтинин ишләјән фәһләләрә шиддәтли тәзјиги исә, әксинә, ишләјән фәһләләри һәддиндән артыг әмәк сәрф етмәјә вә капиталын бујуругларына табе олмаға мәҹбур едир. Фәһлә синфинин бир һиссәсинин һәддән артыг ишләјиб дикәр һиссәсини мәҹбури бикарчылыға мәһкум етмәси вә бунун әкси, ајры-ајры капиталистләрин варланмасы үчүн васитә олур[83] вә ејни заманда сәнаје үчүн еһтијат ордусу истеһсалыны иҹтимаи јығымын тәрәггисинә мүвафиг мигјасда сүр'әтләндирир. Нисби артыг әһалинин әмәлә кәлмәсиндә бу ҹәһәтин нә гәдәр мүһүм олду-

[83]) Биз һәтта 1863-ҹү илдә памбыг гытлығы заманы Блекберн иплик фәһләләринин бир памфлетиндә һәддән артыг әмәкдән едилән бәрк шикајәтләрә раст кәлирик ки, бу әмәк дә фабрик ганунуна көрә. әлбәттә, анҹаг јашлы киши фәһләләрин үзәринә дүшүрдү. „Бу фабрикдә јашлы фәһләләрдән күндә 12—13 саат ишләмәји тәләб едирдиләр, һалбуки ејни заманда јүзләрлә фәһлә бикар галмаға мәҹбурдур вә һәвәслә разы олардылар ки, јарымчыг күн ишләсинләр, белә тикә бәлкә өз аиләләрини бир сајагла доландырсынлар вә јолдашларыны һәддән артыг әмәк нәтиҹәсиндә вахтындан әввәл гәбрә кетмәкдән хилас етсинләр“. Сонра дејилир: „Биз сорушмаг истәрдик ки, вахтдан артыг бу ишләр саһибкарлар илә „нөкәрләр“ арасында бабат бир мүнасибәтә имкан верирми? Һәддән артыг әмәк үзүндән мәҹбури бикарчылыға мәһкум едиләнләр (condemned to forced idleness) кими, бу һәддән артыг әмәк гурбанлары да әдаләтсизлији һисс едирләр. Иш әдаләтлә тәгсим едилсәјди, бу маһалда һамыја гисмән иш вермәк үчүн иш кифајәт едәрди. Биз анҹаг өз һаггымызы тәләб едиб саһибкарлара тәклиф едирик ки, һеч олмазса индики вәзијјәт давам етдикҹә һәр јердә јарымчыг иш гајдасы гојулсун; јохса инди бә'зиләри һәддән артыг ишләмәли олдуғу һалда, дикәрләри, иш чатмадығына көрә, хејријјә һесабына ачынаҹаг бир һалда јашамаг мәҹбуријјәтиндәдирләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 8).—„Essay on Trade and Commerce“ мүәллифи өз јанылмаз буржуа инстинкти илә баша дүшүр ки, артыг әһалинин ишләјән фәһләләрә нә кими тә'сири вардыр. „Бу краллыгда тәнбәллијин (idleness) башга бир сәбәби, ишләк әлләрин азлыг етмәсидир. Мүәјјән бир фабриката гејри-ади тәләб нәтиҹәсиндә әмәк күтләси азлыг етмәјә башлајан кими, фәһләләр өз әһәмијјәтини һисс етмәјә башлајыр вә буну өз саһибкарларына да һисс етдирмәк истәјирләр; бу һејрәтли бир һалдыр; лакин бу адамларын зеһни о гәдәр позулмушдур ки, белә һалларда фәһлә груплары өз саһибкарларыны ағыр вәзијјәтдә гојмаг үчүн дилбир олуб бүтүн күнү вејиллик едирләр“ („An Essay on Trade and Commerce“. London, 1770, p. 27, 28). Бу адамлар мәһз әмәк һаггынын артырылмасы үчүн чалышырдылар.

ғуну, мәсәлән, Инкилтәрә сүбут едир. Орада әмәјә «гәнаәт етмәк» үчүн техника васитәләри олдугча бөјүкдүр. Лакин күнү сабаһ һәр јердә әмәјә мүнасиб бир һәдд гојулсајды вә фәһлә синфинин мүхтәлиф тәбәгәләри үчүн јаша вә чинсә көрә дәрәчәләр мүәјјән едилсәјди, милли истеһсалы индики мигјасда давам етдирмәк үчүн мөвчуд фәһлә әһали әсла кифајәт етмәзди. Һазырда «гејри-мәһсулдар» фәһләләрин бөјүк әксәријјәтинин «мәһсулдар» фәһләјә чеврилмәси лазым кәләрди.

Үмумијјәтлә вә бүтүнлүкдә әмәк һаггы саһәсиндәки һәртәрәфли дәјишикликләр анчаг сәнаје еһтијат ордусунун артмасы вә азалмасы илә тәнзим олунур ки, бунлар да сәнаје тсикли дөврләринин бир-бирини әвәз етмәси илә әлагәдардыр. Демәли, әмәк һаггы саһәсиндәки бу дәјишикликләр фәһлә әһалинин мүтләг сајынын артыб-азалмасы илә дејил, фәһлә синфинин фәал ордуја вә еһтијат ордусуна бөлүнмәсини ифадә едән нисбәтин дәјишилмәси илә, артыг әһалинин нисби мигдарынын артмасы вә азалмасы илә, артыг әһалинин каһ ишә чәлб олунмасы, каһ да јенә сәрбәстләшдирилмәси дәрәчәси илә мүәјјән олунур. Мүасир сәнаје он иллик тсикл вә буна хас олан вахташыры фазалар шәклиндә һәрәкәт едир, һәм дә јығымын кедишиндә бу фазалары бир-биринин ардынча даһа тез-тез баш верән гејри-мүнтәзәм дәјишикликләр гырыр. Буна көрә бу сәнаје үчүн белә бир ганун јахшы оларды ки, әмәјә тәләби вә әмәк тәклифини капиталын артыб азалмасы илә тәнзим етмәсин, демәли, капиталын нөвбәти артмасы тәләбатына, капитал азалдыгда әмәк базарынын нисбәтән чох долу олдуғуну, капитал артдыгда исә кифајәт гәдәр долу олмадығыны көстәрән бу тәләбата ујғун тәнзим етмәсин,—әксинә, јахшы оларды ки, капиталын һәрәкәтини әһали күтләсинин мүтләг һәрәкәтиндән асылы етсин. Лакин бу ганун сијаси игтисадын еһкамыдыр. Бу гануна көрә капитал јығымы сајәсиндә әмәк һаггы јүксәлир. Јүксәлән әмәк һаггы фәһлә әһалинин сүр'әтлә чохалмасына сәбәб олур вә бу да фәһлә базары долуб дашанадәк, јә'ни фәһлә тәклифинә гаршы капиталын нисбәтән азлыг етмәјә башлајачағы заманадәк давам едир. Әмәк һаггы дүшүр вә бу заман вәзијјәт тәрсинә дөнүр. Әмәк һаггынын ашағы дүшмәси үзүндән фәһлә әһали јаваш-јаваш азалыр, беләликлә дә фәһлә әһалијә нисбәтән капитал јенә артыглыг едир, ја да, бә'зиләринин изаһ етдији кими, әмәк һаггынын ашағы дүшмәси вә буна ујғун олараг фәһләләрин даһа артыг шиддәтлә истисмар едилмәси јенә дә јығымы сүр'әтләндирир, ејни заманда әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә олмасы фәһлә синфинин артмасыны ләнкидир. Беләликлә, јенидән елә бир шәраит мејдана кәлир ки, әмәк тәклифи әмәјә тәләбдән ашағы олур, әмәк һаггы јүксәлир вә и. а. Инкишаф етмиш капита-

лист истеһсалы үчүн нә гәдәр дә көзәл бир һәрәкәт методудур! Белә бир шәраитдә, әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә һәгигәтән иш габилијјәтли әһали һәлә мүсбәт сурәтдә артмаға башламаздан габаг, сәнаје кампанијасы апармаг, дөјүшә кирмәк вә бу дөјүшдә үстүн кәлмәк үчүн лазым олан мүддәт бир нечә дәфә кәлиб кечмиш оларды.

1849-чу ил илә 1859-чу ил арасындакы мүддәтдә Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларында тахыл гијмәтләри ашағы дүшмәклә бәрабәр, әмәк һаггы фе'лән халис номинал чәһәтдән артмышды; мәсәлән, Уилтширдә һәфтәлик музд 7 шиллингдән 8 шиллингә, Дорсетширдә 7 вә ја 8 шиллингдән 9 шиллингә чатмышды вә и. а. Бу, артыг әкинчи әһалинин гејри-ади дәрәчәдә ахышыб кетмәсиндән ирәли кәлирди ки, буна да сәбәб мүһарибәнин тәләбаты[178], дәмирјол чәкилмәсинин, фабрикләрин, мә'дән ишләринин мүстәсна дәрәчәдә кенишләнмәси вә и. а. иди. Әмәк һаггы нә гәдәр ашағыдырса, онун артмасыны көстәрән фаиз рәгәмләри,—бу артма нә гәдәр чүз'и олса да,—бир о гәдәр бөјүк олур. Мәсәлән, һәфтәдә 20 шиллинг әмәк һаггы артыб 22 шиллингә чатмышса, демәли 10% јүксәлмишдир; әксинә, чәми 7 шиллинг әмәк һаггы артыб 9 шиллингә чатдыгда $28^4/_7$% јүксәлмиш олур ки, бу да чох бөјүк көрүнүр. Һәр һалда фермерләр фәрјад гопармышдылар вә һәтта Лондонда чыхан «Economist»дә диләнчи пајы гәдәр аз олан бу әмәк һаггы мүнасибәти илә чох чидди бир әда илә «әмәк һаггынын үмумән вә хејли артырылдығындан»[84)] чәрәнләмәјә башламышды. Бәс фермерләр нә тәдбир көрдүләр? Онлар, еһкампәрәст бир игтисадчы бејнинин тәсәввүр етдији кими, отуруб белә көзәл әмәк һаггы нәтичәсиндә кәнд фәһләләринин төрәјиб артмасыны көзләмәјә башладылар ки, јенидән онларын музду ашағы дүшсүн? Онлар даһа чох машын тәтбиг етмәјә башладылар вә тез бир заманда јенә фәһләләр һәтта фермерләри дә разы салачаг дәрәчәдә «артыглыг» етмиш олдулар. Инди әкинчилијә кечмишдәкиндән «артыг капитал» гојулмуш, һәм дә даһа мәһсулдар шәкилдә гојулмушду. Бунунла бирликдә әмәјә тәләб јалныз нисби сурәтдә дејил, һабелә мүтләг сурәтдә дә азалмышды.

Јухарыда көстәрилән игтисади фиксија, әмәк һаггынын үмуми һәрәкәтини вә ја фәһлә синфи илә, јә'ни мәчму иш гүввәси илә мәчму ичтимаи капитал арасындакы нисбәти тәнзим едән ганунлары, ајры-ајры истеһсал даирәләри арасында фәһлә әһалинин тәгсимини тәнзим едән ганунларла гарышдырыр. Мәсәлән, әкәр әлверишли конјуктура сајәсиндә мүәјјән истеһ-

---

84) „Economist", 21 јанвар 1860-чы ил.

сал даирәсиндә јығым хүсусилә гүввәтләнмишсә, мәнфәәт орта мәнфәәтдән јүксәк исә вә бураја әлавә капитал јөнәлирсә, ајдындыр ки, әмәјә олан тәләб вә әмәк һагғы да артыр. Јүксәк әмәк һагғы фәһлә әһалини шәраити даһа јахшы олан даирәјә чәкиб кәтирир вә бу вәзијјәт һәмин даирә иш гүввәси илә тамам тә'мин олунанадәк давам едир; бу заман әмәк һагғы узун бир мүддәтә јенә әввәлки орта сәвијјәсинә вә ја, ахышыб кәләнләр һәддиндән чохдурса, һәтта әввәлки сәвијјәсиндән дә ашағы дүшүр. Белә олдугда мүәјјән истеһсал саһәсинә фәһләләрин ахышыб кәлмәси нәинки кәсилир, һәтта бурадан ахышыб кетмәси башланыр. Бу кими һалларда игтисадчы белә хәјал едир ки, әмәк һагғы артдыгда фәһләләрин мүтләг сајынын «һарада вә нечә» артдығыны, фәһләләрин мүтләг сајы артдыгда исә әмәк һагғынын «һарада вә нечә» азалдығыны куја мүшаһидә едә билир; һәгигәтдә исә о јалныз ајрыча бир истеһсал даирәсинин фәһлә базарындакы јерли дәјишиклији мүшаһидә едир, о анчаг, капиталын дәјишән тәләбатындан асылы олараг фәһлә әһалинин капитал тәтбиг едилән мүхтәлиф даирәләр арасында тәгсим олунмасыны мүшаһидә едир.

Дурғунлуг вә орта чанланма дөврләриндә сәнаје еһтијат ордусу вә ја нисби артыг әһали фәал фәһлә ордусуна тәзјиг көстәрир, ифрат истеһсал вә пароксизмләр дөврүндә исә онун тәләбләринин габағыны алыр. Демәли, нисби артыг әһали, әмәк тәләби вә тәклифи ганунунун һәрәкәти үчүн зәмин тәшкил едир. Нисби артыг әһали бу ганунун фәалијјәтини капитала хас олан истисмар һәрислијинә вә һөкмранлыг чәһдинә тамамилә ујғун бир чәрчивә ичәрисинә алыр. Бурада мәддаһ игтисадчыларын бөјүк әмәлләриндән биринин үзәринә гајытмаг мүнасиб олар. Хатырладаг ки, јени машынлар тәтбиги вә ја көһнәләринин јајылмасы сајәсиндә дәјишән капиталын бир һиссәси сабит капитала чеврилирсә, капиталы «бәнд едән», бунунла да фәһләләри «сәрбәстләшдирән» бу әмәлијјаты мәддаһ игтисадчы белә тә'риф едир ки, куја әксинә, о фәһләләр үчүн капиталы сәрбәстләшдирир. Мәддаһын һәјасызлығыны биз анчаг инди лајигинчә гијмәтләндирә биләрик. Һәгигәтдә нәинки јалныз машынын билаваситә сыхышдырыб чыхартдығы фәһләләр сәрбәстләширләр, һабелә онлары әвәз едәнләр дә, мүәссисә әввәлки базисиндә садәчә кенишләнсәјди, мүнтәзәм сурәтдә истифадә олуна биләчәк әлавә фәһләләр дә сәрбәстләширләр. Инди онларын һамысы «сәрбәстләшмишдир» вә ишләмәк истәјән һәр бир јени капитал онлардан истифадә едә биләр. Әкәр бу јени капитал, базары анчаг машынларын сыхышдырыб ораја атдығы гәдәр фәһләдән бошалтмаға кифајәт едирсә, онда ишә истәр һәмин фәһләләри чәлб етсин, истәрсә башгаларыны, һәр ики һалда үмуми әмәк тәләбинә көстәрилән

тә’сир сыфра бәрабәр олачагдыр. Бу капитал һәмин мигдардан аз фәһлә чәлб едирсә, артыг фәһләләрин сајы чохалыр; һәмин мигдардан чох фәһләјә иш верирсә, әмәјә үмуми тәләб анчаг ишләјәнләрлә «сәрбәстләшдирилмиш» оланларын сајы арасындакы фәрг гәдәр артыр. Беләликлә, ишә гојулмаг истәјән әлавә капиталлар әмәјә олан тәләби үмумијјәтлә нә гәдәр артыра биләрсә дә, һәр һалда бу артан тәләб, машынын күчәјә атдығы фәһләләрлә өдәнилдији дәрәчәдә нејтраллашыр. Демәли, капиталист истеһсалы механизми елә гурулмушдур ки, капиталын мүтләг сурәтдә артмасы илә јанашы олараг әмәјә үмуми тәләб мүвафиг сурәтдә артмасын. Мәддаһ да мәһз буну, кечид дөврүндә сыхышдырылыб сәнаје еһтијат ордусу сыраларына атылан фәһләләрин сәфаләтини, чәкдији әзаблары вә һәлак олмаг имканыны әвәз едән мүкафат адландырыр! Әмәјә олан тәләб капиталын артмасы илә ејни шеј дејилдир, әмәк тәклифи фәһлә синфинин артмасы илә ејни шеј дејилдир; беләликлә, бурада бири-бириндән асылы олмајан ики гүввәнин гаршылыглы тә’сири јохдур. Les dés sont pipés [зәрләр јаланчы зәрдир]. Капитал ејни заманда һәр ики тәрәфә тә’сир көстәрир. Капиталын јығымы, бир тәрәфдән, әмәјә олан тәләби артырырса, дикәр тәрәфдән, фәһләләри «сәрбәстләшдирмәк» јолу илә онларын тәклифини артырыр, ејни заманда мәшғул олмајан фәһләләрин тәзјиги мәшғул олан фәһләләри даһа артыг мигдар әмәк вермәјә мәчбур едир вә беләликлә, әмәк тәклифинә фәһләләрин тәклифиндән асылы олмајан мүәјјән мүстәгиллик верир. Бу әсас үзәриндә һәрәкәт едән әмәк тәләби вә тәклифи гануну капиталын истибдадыны тамамлајыр. Буна көрә дә фәһләләр бу заман белә бир сирри ачырлар ки, нечә олур онлар даһа чох ишләдикчә, өзкәләр үчүн даһа чох сәрвәт истеһсал етдикчә вә өз әмәкләринин мәһсулдар гүввәси артдыгча, һәтта капиталы артырмаг үчүн бир васитә олмаг е’тибары илә дә онларын ишләмәси имканы о гәдәр аз олур; онлар бир заман билирләр ки, онларын өз арасындакы рәгабәтин интенсивлик дәрәчәси тамамилә, нисби артыг әһалинин тәзјигиндән асылыдыр; буну нәзәрә алараг онлар капиталист истеһсалынын бу тәбии ганунунун фәһлә синфи үчүн фәлакәтли нәтичәләрини мәһв етмәк вә ја зәифләтмәк үчүн, мәшғул олан фәһләләрлә мәшғул олмајан фәһләләр арасында тред-јунионлар вә саирә васитәси илә планаујғун гаршылыглы әлагә јаратмаға чалышырлар,—бурада капитал вә онун сикофанты олан игтисадчы фәрјад гопарыб дејирләр ки, «әбәди» вә, нечә дејәрләр, «мүгәддәс» тәләб вә тәклиф гануну позулур. Мәшғул олан фәһләләрлә мәшғул олмајан фәһләләр арасында һәр бир әлагә куја бу ганунун «гүсурсуз» фәалијјәтини позур. Дикәр тәрәфдән, әлверишли олмајан шәраит, мәсәлән мүстәм-

ләкәләрдәки вәзијјәт сәнаје еһтијат ордусу јарадылмасына, бунунла бирликдә капиталистләр синфиндән фәһлә синфинин там асылылығына мане олурса, капитал өзүнүн бајағы Санчо Пансасы илә бирликдә «мүгәддәс» тәләб вә тәклиф ганунуна гаршы чыхыр вә онун фәалијјәтинә чәбр тәдбирләри васитәси илә мане олмаға чалышыр.

4. НИСБИ ӘҺАЛИ АРТЫГЛЫҒЫНЫН МҮХТӘЛИФ ФОРМАЛАРДА МӨВЧУД ОЛМАСЫ. ГАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ

Нисби әһали артыглығы чох мүхтәлиф формаларда мөвчуд олур. Јары мәшғул олан вә ја һеч бир иши олмајан һәр бир фәһлә нисби артыг әһали чүмләсинә дахилдир. Сәнаје тсикли фазаларынын бир-бирини әвәз етмәси нәтичәсиндә артыг әһалинин кәсб етдији вә вахташыры тәкрар олунан бөјүк формалары, јә'ни гаһ бөһранлар заманы кәскинләшмәси, гаһ да ишләрин сүст кетдији заман даими бир һал алмасы формаларыны бир кәнара гојсаг артыг әһалинин үч даими формасы вардыр: ахычы, кизли вә дурғун формалары.

Мүасир сәнаје мәркәзләриндә—фабрикләрдә, мануфактураларда, металлуркија заводларында, филиз мә'дәнләриндә вә саирәдә фәһләләр ишдән гаһ кәнар едилир, гаһ да даһа артыг мигдарда чәлб олунур вә бунун сајәсиндә нәтичә е'тибары илә ишдәки фәһләләрин сајы, истеһсалын мигјасына нисбәтән даим әксилән пропорсијада олса да, артыр. Бурада әһали артыглығы ахычы формада мөвчуддур.

Истәр әсил фабрикләрдә, истәрсә машынлар тәтбиг едилән вә ја, һәр һалда, мүасир әмәк бөлкүсүнүн тәтбиг едилдији бүтүн ири е'малатханаларда чаван оғланлардан ибарәт чохлу фәһлә тәләб олунур. Һәдди-бүлуға чатандан сонра бунларын чох азы әввәлки истеһсал саһәләриндә иш тапа билир, әксәријјәти исә мүнтәзәм сурәтдә ишдән чыхарылмыш олур. Бунлар, ахычы артыг әһалинин сәнаје артдыгча чохалан бир үнсүрүнү тәшкил едирләр. Бунларын бир гисми мүһачирәт едир, јә'ни һәгигәтдә анчаг, мүһачирәт едән капиталын ардынча кедир. Бунун нәтичәләриндән бири, киши әһалијә нисбәтән гадын әһалинин даһа сүр'әтлә артмасыдыр ки, буну Инкилтәрәнин тимсалында көрүрүк. Фәһлә әһалинин тәбии артымы капитал јығымынын тәләбатындан јүксәк олса да, ејни заманда бу тәләбаты өдәјә билмәмәси, капиталын өз һәрәкәтиндән доған зиддијјәтдир. Гапитала чохлу мигдарда кәнч фәһлә вә аз мигдарда јашлы фәһлә лазымдыр. Бу зиддијјәт һеч дә башга бир зиддијјәтдән кәскин дејилдир, һәмин зиддијјәт исә ондан ибарәтдир ки, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мүәјјән бир истеһсал

саһәсинә бәнд едилмиш минләрлә фәһлә күҹәјә атылдығы бир заманда ишләк әлләрин чатышмадығындан шикајәтләр ешидилир[85]. Бундан әлавә, капитал иш гүввәсини о гәдәр сүр'әтлә истеһлак едир ки, фәһлә һәлә орта јашларында икән аз вә ја чох дәрәҹәдә үзүлмүш олур. О, артыглар сырасына кечир, ја да јухары пилләдән ашағы пилләјә сыхышдырылыр. Биз мәһз ири сәнаје фәһләләринин өмрүнүн чох гыса олдуғуну көрүрүк.

«Манчестерин тибб мүфәттиши д-р Ли мүәјјән етмишдир ки, бу шәһәрдә варлы синифдән оланларын өмрү орта һесабла 38 ил давам етдији һалда, фәһлә синфиндән оланларын өмрү орта һесабла анчаг 17 ил давам едир. Ливерпулда биринчиләрин орта өмрү 35 ил, икинчиләринки 15 илдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, имтијазлы синиф, аз әлверишли шәраитдә олан өз һәмвәтәнләри синфинә нисбәтән ики гат артыг һәјат вәсигәси (had a lease of life) алмышдыр»[85a].

Белә бир шәраитдә пролетариатын бу һиссәсинин мүтләг артымы елә бир формада баш вермәлидир ки, һәмин һиссәнин үнсүрләринин сүр'әтлә ашынмасына бахмајараг онун сајы артсын. Беләликлә, фәһлә нәсилләринин сүр'әтлә дәјишмәси тәләб олунур. (Бу ганун әһалинин башга синифләри үчүн өз күчүнү итирир.) Бу ичтимаи тәләбат тез евләнмәклә—бу исә ири сәнаје фәһләләринин јашадығы шәраитин зәрури нәтичәсидир,—вә фәһлә ушаглар истеһсалы үчүн, бу ушагларын истисмар олунмасындан кәлән мүкафатла тә'мин едилир.

Капиталист истеһсалы кәнд тәсәррүфатына јијәләндикдә вә ја јијәләндикчә кәнд тәсәррүфат фәһләләринә тәләб һәмин саһәдә ишләјән капиталын јығымы илә бирликдә мүтләг сурәтдә әскилир, лакин бурада фәһләләрин кәнар едилмәси илә јанашы һеч дә гејри-әкинчилик истеһсалында мүшаһидә едилдији кими, даһа чох фәһлә чәлб олунмур. Буна көрә дә кәнд әһалисинин бир һиссәси даим елә бир вәзијјәтдә олур ки, һәр ан шәһәр вә ја мануфактура пролетариаты сыраларына кечмәјә һазырдыр вә бунун үчүн анчаг әлверишли шәраит көзләјир. (Бурада мануфактура дедикдә һәр чүр гејри-әкинчилик истеһсалы нәзәрдә тутулур)[86]. Демәли, бу нисби артыг әһали

[85]) 1866-чы илин икинчи јарысында Лондонда 80 миндән 90 минә гәдәр ишсиз олдуғу һалда, һәмин јарым ил һаггында фабрик һесабатында дејилир: „Көрүнүр, белә бир иддиа там дүзкүн һесаб едилә билмәз ки, куја тәләб, һәр јердә там лазыми вахтында тәклиф доғурур. Әмәкдән данышылдыгда иш белә дејилдир, чүнки кечән ил ишләк әлләр чатмадығына көрә бир чох машынлар дајанмышды" („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866, p. 81).

[85a]) 1875-чи ил јанварын 14-дә Бирминкемдә сәһијјә конфрансынын ачылышында, о заман бәләдијјә рәиси {инди исә (1883) тичарәт назири. *Ф. Е.*} олан Ч. Чемберленин сөјләдији нитг.

[86]) 1861-чи илдәки әһали сијаһысына әсасән Инкилтәрәдә вә Уелсдә „781 шәһәр вә бунларда 10 960 998 нәфәр әһали вар иди, һалбуки кәндләрдә вә кәнд јерләриндә анчаг 9 105 226 нәфәр әһали јашајырды. 1851-чи ил сијаһысына көрә 580 шәһәр вар иди ки, бунларын әһалиси тәгрибән кәнд маһалларынын әһалисинә бәрабәр иди. Лакин кәнд маһалла-

чешмәси даим ахыр. Лакин шәһәрләрә бу даими ахын үчүн кәндин өзүндә даим кизли әһали артыглығы олмалыдыр ки, бунун да гәдәри анчаг гол каналлар сон дәрәчә кениш ачылдығы заман нәзәрә чарпыр. Буна көрә кәнд тәсәррүфат фәһләсинин музду минимум дәрәчәсинә дүшүр вә онун бир ајағы даим пауперизм батаглығындадыр.

Нисби артыг әһалинин үчүнчү категоријасы, јә'ни дурғун артыг әһали фәал фәһлә ордусунун бир һиссәсини тәшкил едир, лакин бу категорија әсла мүнтәзәм мәшғул дејилдир. Беләликлә, бу категорија, капитал үчүн түкәнмәз бир сәрбәст иш гүввәси мәнбәјидир. Онун һәјат сәвијјәси фәһлә синфинин орта нормал сәвијјәсиндән ашағы дүшүр вә мәһз бу чәһәт ону капитал үчүн хүсусилә күчлү истисмар саһәләриндә кениш бир базис едир. Максимум иш вахты вә минимум әмәк һаггы бу категоријанын характерик чәһәтини тәшкил едир. Биз һәлә ев әмәји бәһсиндә онун башлыча формасы илә таныш олдуг. Бу категорија даим ири сәнајенин вә әкинчилијин артыг фәһләләри арасындан, хүсусилә дә мануфактура истеһсалынын сәнәт истеһсалыны вә машын истеһсалынын мануфактура истеһсалыны мәғлуб етмәси нәтичәсиндә мәһв олан сәнаје саһәләринин фәһләләри арасындан топланыр. Јығымын һәчми вә күчү артмагла бирликдә «артыг» фәһлә әмәлә кәлмәси тәрәгги етдикчә, һәмин категоријанын да гәдәри артыр. Лакин бу категорија ејни заманда фәһлә синфинин өз-өзүнә төрәјән вә өз-өзүнә әбәдиләшән үнсүрүнү тәшкил едир; бу үнсүр фәһлә синфинин үмуми артымында онун бүтүн башга үнсүрләриндән даһа артыг иштирак едир. Доғрудан да, јалныз доғуланларын вә өләнләрин сајы дејил, аиләләрин мүтләг гәдәри дә әмәк һаггынын кәмијјәтинә, јә'ни мүхтәлиф фәһлә категоријаларынын малик олдуғу јашајыш васитәләри күтләсинә тәрс пропорсионалдыр. Биз капитализм чәмијјәтинин бу гануну вәһшиләрә вә ја һәтта мәдәни колонистләрә аид етсәјдик, һәмин ганун мә'насыз бир шеј кими көрүнәрди. Бу ганун фәрдијјәт чәһәтдән зәиф вә даим әзилән һејван нөвләринин күтләви төрәмәсини хатырладыр[87].

рында әһали сонракы он ил әрзиндә јалныз јарым милјон артдығы һалда, 580 шәһәрин әһалиси 1 554 067 нәфәр артмышды. Әһалинин артымы кәнд приходларында 6,5%, шәһәрләрдә исә 17,3% тәшкил едир. Артым нормасы арасындакы фәргә сәбәб әһалинин кәндләрдән шәһәрләрә көчмәсидир. Әһалинин үмуми артымынын дөрддә үч һиссәси шәһәрләрин пајына дүшүр" („Census etc.", v. III, p. 11, 12).

[87]) „Көрүнүр, јохсуллуг төрәјиб чохалмаға көмәк едир" (А. Смит). Нәзакәтли вә һазырчаваб аббат Галианинин фикринчә бу һәтта хүсусилә илаһи бир һикмәтдир: „Аллаһ елә етмишдир ки, ән фајдалы иш көрән адамлар ән чох доғулур" (*Galiani*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 78). „Јохсуллуг вә һәтта ән бөјүк ачлыг вә епидемијалар әһалинин чохалмасыны ләнкитмәк дејил, ону артырмаг мејли көстәрир" (*S. Laing*. „National Distress", 1844, p. 69). Бу мүддәаны статистика мә'луматы илә нүмајиш етдирдикдән сонра Ленг сөзүнә давам едиб дејир: „Әкәр һамы әлверишли шәраитдә јашаса иди, чох кечмәдән дүнјада адам галмазды".

Нәһајәт, нисби артыг әһалинин ән ашағы тәбәгәси пауперизм мүһитиндә јашајыр. Әкәр сәфилләр, чинајәткарлар вә фаһишәликлә јашајанлар,—гысасыны десәк, сөзүн әсил мә'насында бүтүн лүмпен-пролетариат бир тәрәфә гојуларса, чәмијјәтин бу тәбәгәси үч категоријадан ибарәтдир. Биринчиси: иш габилијјәти оланлар. Инкилтәрәдә пауперизмин статистикасыны һәтта сәтһи нәзәрдән кечирсәк, дәрһал көрәрик ки, пауперләр күтләси һәр бир бөһран заманы артыр вә һәр дәфә ишләр чанландыгда әскилир. Икинчиси: пауперләрин ушаг вә јетимләри. Бунлар сәнаје еһтијат ордусуна намизәддирләр; мәсәлән, 1860-чы илдәки кими бөјүк сәнаје јүксәлиши дөврләриндә онлар, сүр'әтлә вә күтләви сурәтдә ахышыб фәал фәһлә ордусу сыраларына дахил олурлар. Үчүнчүсү: дүшкүнләр, лүтләр, иш габилијјәти олмајанлар. Бунлар, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мәһз өз чәлдлијини итирмәси үзүндән мәһв олан адамлардыр, нормал фәһлә өмрүнү өтмүш олан шәхсләрдир; бунлар нәһајәт, тәһлүкәли машынлар, мә'дән иши, кимја фабрикләри вә и. а. јајылдыгча артан сәнаје гурбанлары,—шикәстләр, хәстәләр, дул гадынлар вә башгаларыдыр. Пауперизм фәал фәһлә ордусунун әлилләр евидир вә сәнаје еһтијат ордусу үчүн артыг бир јүкдүр. Пауперизмин төрәмәси нисби артыг әһалинин төрәмәсиндән, биринчинин зәрурәти икинчисинин зәрурәтиндән ирәли кәлир; нисби артыг әһали илә бирликдә пауперизм, капиталист истеһсалынын варлығы вә сәрвәтин артмасы үчүн шәртдир. Пауперизм, капиталист истеһсалынын faux frais [гејри-мәһсулдар хәрчләринә] дахилдир, лакин капитал бу хәрчин бөјүк һиссәсини өз үзәриндән атыб фәһлә синфинин вә хырда буржуазијанын үзәринә јүкләјә билир.

Ичтимаи сәрвәт, ишләјән капитал, онун артмасы дәрәчәси вә күчү нә гәдәр јүксәк исә, вә, демәли, пролетариатын мүтләг мигдары вә әмәјинин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чохдурса, сәнаје еһтијат ордусу да бир о гәдәр чохдур. Капиталын кенишләнмә күчү һансы сәбәбләрдән артырса, бикар иш гүввәси дә ејни сәбәбләрә көрә артыр. Демәли, сәнаје еһтијат ордусунун нисби мигдары сәрвәтин гүввәләринин артмасы илә јанашы артыр. Лакин фәал фәһлә ордусуна нисбәтән бу еһтијат ордусу нә гәдәр артыгса, јохсуллуғу фәал фәһлә ордусу әмәјинин әзабларына дүз пропорсионал олан даими артыг әһали дә бир о гәдәр чох олур*. Нәһајәт, фәһлә синфинин јохсул тәбәгәләри вә сәнаје еһтијат ордусу нә гәдәр артыг исә, рәсми пауперизм дә бир о гәдәр артыг олар. *Бу—капиталист јығымынын мүтләг, үмуми ганунудур*. Бүтүн башга ганунлар кими,

* Орижиналда дејилир: „онун әмәјинин әзабларына тәрс пропорсионалдыр"; мүәллифин иштиракы илә франсызча нәшринин мәтнинә ујғун олараг тәсһиһ едилмишдир. *Ред.*

бу ганун да һәјата кечирилиркән, тәһлили бураја аид олмајан бир чох шәраит үзүндән өз шәклини дәјишдирир.

Фәһләләрә өз сајыны капиталын артмасы тәләбатына ујғунлашдырмалы олдугларыны тәблиғ едән игтисади һикмәтин ахмаглығы ајдын көрүнүр. Капиталист истеһсалы механизминин вә јығым механизминин өзү даим фәһләләрин сајыны капиталын бу артма тәләбатына ујғунлашдырыр. Бу ујғунлашманын әввәли—нисби артыг әһали вә ја сәнаје еһтијат ордусу јаранмасындан, ахыры исә—фәал фәһлә ордусунун кетдикчә даһа кениш тәбәгәләринин диләнчи көкүнә дүшмәсиндән вә артыг бир јүк олан пауперизмдән ибарәтдир.

Ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын тәрәггиси нәтичәсиндә кетдикчә даһа артыг истеһсал васитәләри күтләсинин даһа аз инсан гүввәси сәрф едилмәклә һәрәкәтә кәтирилә биләчәјини көстәрән ганун,—јә'ни фәһлә әмәк васитәләрини тәтбиг етмәк дејил, әмәк васитәләринин фәһләни тәтбиг етдији капитализм базисиндә бу ганун ондан ибарәт олур ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр јүксәк олурса, фәһләләрин ишләтдикләри васитәләрә тәзјиги бир о гәдәр артыг олур, демәли, фәһләләрин зәрури јашајыш шәрти: өзкә сәрвәтини артырмаг үчүн вә ја капиталын өз-өзүнә артмасы үчүн онларын өз гүввәсини сатмасы имканы бир о гәдәр аз мүјәссәр олур. Беләликлә, мәһсулдар әһалинин артмасына нисбәтән истеһсал васитәләринин вә әмәк мәһсулдарлығынын даһа сүр'әтлә артмасы капитализм зәмининдә, әксинә, ондан ибарәт олур ки, фәһлә әһали һәмишә, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатындан сүр'әтлә артыр.

Дөрдүнчү бөлмәдә нисби изафи дәјәр истеһсалыны тәһлил едиркән көрдүк ки, капиталист системиндә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини јүксәлдән бүтүн методлар фәрди фәһләнин һесабына һәјата кечирилир; истеһсалы инкишаф етдирән бүтүн васитәләр истеһсалчыны табе вә истисмар етмәк васитәләринә чеврилир, бунлар фәһләни ејбәчәрләшдириб натамам бир адам [einen Teilmenschen] һалына салыр, ону алчалдыб машынын бир әлавәсинә чевирир, онун әмәјини бир әзаба чевирмәклә бәрабәр онун мәзмунуну да һечә чыхарыр, елм мүстәгил бир гүввә олараг әмәк просесинә нә гәдәр дахил олурса, фәһләдән әмәк просесинин мә'нәви гүввәләрини бир о гәдәр чох узаглашдырыр; фәһләнин иш шәраитини ијрәнч бир һала салыр, әмәк просесиндә фәһләни ән хырдачы, мәнфур истибдада табе едир, онун бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирир, онун арвад-ушағыны капиталын Чаһаннәтһа арабасынын[179] алтына атыр. Лакин изафи дәјәр истеһсалы методларынын һамысы ејни заманда јығым методларыдыр вә јығымын да һәр чүр кенишләнмәси, дөнүб бу методлары инкишаф етдирмәк васи-

тәсинә чеврилир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, капитал јығылдыгча, фәһләјә верилән музд истәр јүксәк олсун, истәрсә ашағы, фәһләнин вәзијјәти ағырлашмалыдыр. Нәһајәт, нисби артыг әһалинин, вә ја сәнаје еһтијат ордусунун даим јығымын мигдар вә күчү илә таразлашмалы олдуғуну тә'мин едән ганун фәһләни капитала елә мөһкәм бәнд едир ки, һеч Кефестин чәкичи дә Прометеји гајаја зәнчирлә белә мөһкәм бәнд етмәмишди. Бу ганун капитал јығымына мүвафиг сурәтдә јохсуллуғун артмасына сәбәб олур. Демәли, бир гүтбдә сәрвәт јығымы, ејни заманда мүгабил гүтбдә, јә'ни өз мәһсулуну капитал кими истеһсал едән синфин олдуғу тәрәфдә јохсуллуг, әмәк әзаблары, көләлик, чәһаләт, габалыг вә мә'нәви тәнәззүлүн артмасы демәкдир.

Игтисадчылар капиталист јығымынын мүхтәлиф формаларда олан бу антагонист характерини[88] е'тираф етмишләр; һәрчәнд онлар капитализмдән әввәлки истеһсал үсулларынын гисмән буна бәнзәјән, лакин јенә дә әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргли олан һадисәләрини онунла гарышдырырлар.

XVIII әсрин ән бөјүк игтисадчыларындан бири олан Венесија раһиби Ортес капиталист истеһсалынын антагонизмини ичтимаи сәрвәтин үмуми тәбии гануну һесаб едир.

«Һәр бир милләтдә игтисади хејир илә игтисади шәр даим гаршылыглы сурәтдә таразлашыр (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), бә'зиләриндә не'мәт боллуғу һәмишә башгаларында не'мәт гытлығы демәкдир (la copia de beni in alcuni sempre eguale alla mansanza di essi in altri). Бир тәрәфдән бир овуч адам күлли мигдарда сәрвәт топлајырса, дикәр тәрәфдән һәмишә, мүгајисәедилмәз дәрәчәдә чох адам тамамилә гарәт едилмиш олур. Милләтин сәрвәти онун әһалисинә, јохсуллуғу исә онун зәнкинлијинә мүтабиг олур. Бә'зиләринин чалышганлығы башгаларынын бикарлығына баис олур. Јохсуллар вә бикарлар—варлыларын вә чалышганларын төрәтдији зәрури мәһсулдур» вә и. а.[89]).

Ортесдән тәгрибән 10 ил сонра англикан-протестант кешиши Таунсенд јохсуллуғу там кобуд бир шәкилдә сәрвәтин зәрури шәрти кими мәдһ етмишдир.

---

[88]) „Беләликлә, күндән-күнә даһа чох ајдын олур ки, дахилиндә буржуазијанын һәрәкәт етдији истеһсал мүнасибәтләри бүтөв вә садә характердә дејил, икили характердәдир; һәмин мүнасибәтләр дахилиндә нә дәрәчәдә сәрвәт истеһсал едилирсә, ејни дәрәчәдә дә јохсуллуг истеһсал едилир; ејни мүнасибәтләр дахилиндә мәһсулдар гүввәләр нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, әсарәтин шиддәти дә о дәрәчәдә инкишаф едир; ајдын олур ки, бу мүнасибәтләр буржуа сәрвәтини, јә'ни буржуа синфинин сәрвәтини истеһсал едирсә дә ону јалныз елә бир үсулла истеһсал едир ки, нәтичәдә даим буржуа синфинин ајры-ајры үзвләринин сәрвәтини мәһв едир вә даим чохалан пролетариаты јарадыр“ (*Карл Маркс*. „Фәлсәфә јохсуллуғу“, сәһ. 116), [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 144]).

[89]) *G. Ortes*. „Della Economia Nationale libri sei 1774“, Кустодинин нәшриндә, Parte Moderna, t. XXI, p. 6—9, 22, 25 etc. Ортес јенә орада, 32-чи сәһифәдә дејир: „Халглары сәадәтә нечә чатдырмаг үчүн фајдасыз системләр ујдурмагданса мән, онларын фәлакәтләринин сәбәбләрини тәдгиг етмәклә кифајәтләнәчәјәм“.

«Инсанлары ганунверичилик јолу илә әмәјә мәчбур етмәк олдугча бөјүк чәтинликләр, чәбр вә сәс-күј илә әлагәдардыр, ачлыг исә динч, сакит, даими бир тәзјиг олмагла бәрабәр, сә'ј вә әмәјә ән тәбии бир мејл ојадыр вә ән күчлү кәркинлијә сәбәб олур».

Демәли, бүтүн мәсәлә фәһлә синфинин ачлығыны даимиләшдирмәкдән ибарәтдир вә Таунсендин фикринчә, бу иши јохсуллар ичәрисиндә хүсусилә күчлү фәалијјәт көстәрән әһали гануну көрүр.

«Көрүнүр, тәбиәтин гануну беләдир ки, јохсуллар бир гәдәр еһтијатсыздырлар ((improvident)» (јә'ни о гәдәр еһтијатсыздырлар ки, тә'мин едилмәмиш аиләләрдә дүнјаја кәлирләр) «белә ки, һәмишә чәмијјәтдә ән кобуд, кирли вә алчаг вәзифәләри ифа етмәк үчүн адамлар олур (that there always may be some). Бунун сајәсиндә инсан сәадәтинин мәчмусу (the stock of human happiness) олдугча артыр, даһа зәриф адамлар (the more delicate) мәшәггәтдән хилас олурлар вә өз јүксәк вәзифәләринә манеәсиз әмәл едә биләрләр вә и. а. Јохсуллар һаггындакы ганун, дүнјада аллаһ вә тәбиәтин јаратдығы бу системин аһәнкини вә көзәллијини, симметријасыны вә сәлислијини позмаг мејли көстәрир»[90]).

Венесија раһиби јохсуллуғун әбәдиләшмәсини инсанларын талеји һесаб едиб буну христиан хејријјәчилији үчүн, руһаниләрин евләнмәмәси, монастырларын вә мүгәддәс мүәссисәләрин мөвчудлуғу үчүн лазым сајдығы һалда, протестант руһаниси буну, әксинә, јохсуллара чәмијјәтдән чүз'и бир јардым алмаг имканы верән инкилис ганунларыны писләмәк үчүн бир дәлил сајыр.

Шторх дејир: «Ичтимаи сәрвәтин тәрәггиси чәмијјәтдә... ән сыхынтылы, алчаг вә ијрәнч ишләри ичра едән, бир сөзлә, һәјатда хоша кәлмәз вә әзичи бүтүн ишләри өз үзәринә көтүрән, бунунла да башга синифләрин истираһәтини, нәш'әсини вә мәшрут» (чох әчәб!) «характерик ләјагәтини вә саирәни тә'мин едән фајдалы синфи доғурур»[91]).

Шторх өзүнә белә бир суал верир ки, бәс јохсуллуға вә күтләләрин тәнәззүлүнә сәбәб олан капиталист мәдәнијјәтинин барбарлыгдан үстүнлүјү нәдәдир? Буна о јалныз бир чаваб тапыр: тәһлүкәсизликдә!

---

[90]) „A Dissertation on the Poor Laws“. By a well-wisher to Manking (The Rev. Mr. *Townsend*), 1786, Лондонда јенидән нәшр едилмишдир, 1817, сәһ. 15. 39, 41. Малтус бу „зәриф“ кешишин инди көстәрдијимиз әсәриндән вә „Испанија сәјаһәтиндән“ чох вахт бүтөв сәһифәләр көтүрүб көчүрүрсә дә, һәмин кешиш өзү дә нәзәријјәләринин чох һиссәсини, тәһриф етдији сер Ч. Стүартдан көтүрмүшдүр. Мәсәлән, Стүарт дејир: „Бурада, көләликлә адамлары әмәјә мәчбур етмәк“ (ишләмәјәнләр үчүн) „үсулу чәбрдән ибарәт иди... О заман адамлары әмәјә“ (јә'ни башгалары үчүн һавајы әмәјә) „мәчбур едирдиләр, чүнки онлар башгаларынын гулу идиләр; инди адамлар әмәјә“ (јә'ни ишләмәјәнләр үчүн һавајы әмәјә) „мәчбур едилирләр, чүнки онлар өз тәләбатынын гулудурлар“[180],—лакин о белә дејирсә дә, һеч дә, пиј басмыш приход кешиши кими, белә бир нәтичә чыхармыр ки, муздлу фәһләләр һәмишә ачлыг чәкмәлидирләр. Әксинә, о, муздлу фәһләләрин тәләбатыны кенишләндирмәк вә ејни заманда онларын тәләбатынын артмасыны „зәрифләр“ үчүн әмәјә һәвәсләндиричи бир васитәјә чевирмәк истәјир.

[91]) *Storch*. „Cours d'Èconomie Politique“, éd. Pétersbourg, 1815, t. III, p. 223.

Сисмонди дејир: «Сәнајенин вә елмин тәрәггиси сајәсиндә һәр бир фәһлә күндә өз истеһлакы үчүн лазым олдуғундан хејли артыг истеһсал едә биләр. Лакин фәһләнин әмәји илә истеһсал едилән сәрвәти о анчаг өзү истеһлак етмәли олсајды, бу онун әмәк габилијјәтини ашағы салардЫ». Сисмондинин фикринчә, «инсанлар» (јә'ни фәһлә олмајанлар) «сәнәтләрин һәр чүр тәкмилләшдирилмәсини, һабелә өзләринә сәнајенин вердији бүтүн не'мәтләри фәһләнин әмәји кими кәркин бир әмәк баһасына әлдә етмәли олсајдылар, јәгин бүтүн бунлардан имтина едәрдиләр... Һазырда әмәклә онун музду бир-бириндән ајрылмышлар; ејни бир адам әввәлчә ишләјиб сонра истираһәт етмир; әксинә, мәһз бириси ишләдијинә көрә дикәри истираһәт етмәлидир... Демәли, әмәјин мәһсулдар гүввәләринин даим артмасы, авара варлыларын зинәт вә зөвгини артырмагдан башга һеч бир нәтичә верә билмәз»[92].

Нәһајәт, лагејд бир буржуа еһкамчысы олан Дестүт де Траси кобуд бир сурәтдә дејир:

«Халгын јахшы јашадығы милләтләр јохсул, халгын адәтән јохсул олдуғу милләтләр исә варлыдырлар»[93].

5. КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУНУН ТӘСВИРИ

а) ИНКИЛТӘРӘ, 1846—1866-чы ИЛЛӘР

Капиталист јығымыны өјрәнмәк үчүн, мүасир чәмијјәтин инкишафында һеч бир дөвр, ахырынчы 20 иллик дөвр гәдәр әлверишли дејилдир. Елә кәлир ки, куја Фортунат дағарчығы тапылмышдыр. Лакин бүтүн өлкәләрдән јенә Инкилтәрә классик бир мисал тәшкил едир, чүнки дүнја базарында Инкилтәрә биринчи јер тутур, чүнки капиталист истеһсал үсулу јалныз бурада там инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр, чүнки мин иллик азад тичарәт сәлтәнәтинин, нәһајәт, бәргәрар олмасы 1846-чы илдән вулгар сијаси игтисады өз ахырынчы бәһанәсиндән дә мәһрум етмишдир. Бу ијирми иллик дөврүн икинчи јарысынын да биринчи јарысыны дедикчә өтүб кечмәсинә сәбәб олан нәһәнк истеһсал тәрәггисини биз дөрдүнчү бөлмәдә кифајәт гәдәр гејд етмишик.

Ахырынчы јарым әср әрзиндә Инкилтәрәдә әһалинин мүтләг сајы чох артмышса да, нисби артым вә ја артым нормасы, әһалинин сијаһыја алынмасына даир рәсми мә'луматын јекунларындан көтүрүлмүш ашағыдакы чәдвәлдән көрүндүјү кими, даим азалмышдыр.

Инкилтәрә вә Уелсдә һәр он илдә әһалинин иллик артым фаизи беләдир:

---

[92]) *Sismondi*. „Nouveaux Principes d'Economie Politique", t. I, p. 79, 80, 85.

[93]) *Destutt de Tracy*, ситат кәтирилән әсәр. сәһ. 231.

1811—1821	1,533 %
1821—1831	1,446 %
1831—1841	1,326 %
1841—1851	1,216 %
1851—1861	1,141 %

Инди, дикәр тәрәфдән, сәрвәтин артмасыны нәзәрдән кечирәк. Кәлир веркиси гојулан мәнфәәт, торпаг рентасы вә саирәнин һәрәкәти бу ҹәһәтдән ән е'тибарлы истинад нөгтәсидир. Верки гојулмалы олан мәнфәәтин артымы (фермерләрин вә бә'зи дикәр категоријаларын мәнфәәтини нәзәрә алмајараг) Бөјүк Британијада 1853—1864-ҹү илләр әрзиндә 50,47% (јахуд орта һесабла илдә 4,58%)[94] олмушдур, һәмин дөврдә әһалинин артымы исә тәхминән 12%-дир. Верки гојулан торпаг рентасы (о ҹүмләдән евләрин, дәмир јолларын, мә'дәнләрин, балыг вәтәкәләринин јерләри вә саирә үчүн алынан рента да) 1853—1864-ҹү илләр әрзиндә 38% вә ја илдә $3^5/_{11}$% артмыш, һәм дә ашағыдакы објектләр ән чох артым вермишдир[95]:

	1853-ҹү илдән 1864-ҹү илләдәк мәдахилин артмасы	Бир илдә артмышдыр
Евләр	38,60 %	3,50 %
Даш карханалары	84,76 %	7,70 %
Даш көмүр вә филиз мә'дәнләри	68,85 %	6,26 %
Чугунәритмә заводлары	39,92 %	3,63 %
Балыг вәтәкәләри	57,37 %	5,21 %
Газ заводлары	126,02 %	11,45 %
Дәмир јоллар	83,29 %	7,57 %

Әкәр 1853—1864-ҹү илләр дөврү дахилиндә һәр дөрд или бир-бири илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, кәлирин артма дәрәҹәси чохалыр. Мәсәлән, мәнфәәтдән олан кәлир 1853—1857-ҹи илләр дөврүндә илдә 1,73%, 1857—1861-ҹи илләр дөврүндә илдә 2,74% вә 1861—1864-ҹү илләр дөврүндә илдә 9,30% артмышдыр. Бирләшмиш краллыгда кәлир веркиси гојулан кәлирин үмуми мәбләғи 1856-чы илдә 307 068 898 ф. ст., 1859-ҹу илдә 328 127 416 ф. ст., 1862-ҹи илдә 351 745 241 ф. ст., 1863-ҹү илдә 359 142 897 ф. ст., 1864-ҹү илдә 362 462 279 ф. ст., 1865-ҹи илдә 385 530 020 фунт стерлинг олмушдур[96].

---

94) „Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s Inland Revenue". London, 1866, p. 38.

95) Јенә орада.

96) Мүгајисә үчүн бу рәгәмләр кифајәтдир, лакин мүтләг рәгәм кими көтүрдүкдә бунлар доғру дејилдир, чүнки јәгин илдә 100 милјон ф. ст. гәдәр кәлир кизләдилир. Дахили кәлирләрә верки гојулмасы илә мәшғул олан мә'мурлар өзләринин мүнтәзәм сурәтдә, хүсусән таҹир вә сәнајечиләр тәрәфиндән алдадылдыгларыны һәр бир һесабатларында көстәриб шикајәтләнирләр. Мәсәлән: „Бир сәһмдар ҹәмијјәти өзүнүн верки гојулаҹаг кәли-

Капитал јығымы илә јанашы ејни заманда капитал тәмәркүзләшир вә мәркәзләширди. Инкилтәрәдә әкинчилијә даир рәсми статистика јохдурса да (Ирландијада вардыр), 10 графлыг өз тәшәббүсү илә буну тәшкил етмишдир. Бурада беләбир нәтичә алынмышдыр: һәрәси 100 акрадәк ичарәләрин сајы 1851-чи илдән 1861-чи иләдәк мүддәтдә 31 583-дән 26 567-јә дүшмүшдүр, јә'ни бунларын 5 016-сы даһа бөјүк ичарәләрлә бирләшмишдир[97]. 1815—1825-чи илләр дөврүндә ирс веркиси гојулмуш дашынар әмлак сырасында 1 милјон ф. стерлингдән артыг оланы һеч јохдур; әксинә, 1825—1855-чи илләр дөврүндә бунларын сајы 8, 1855-чи илдән 1859-чу илин ијунунадәк олан дөврдә, јә'ни $4^1/_2$ ил әрзиндә 4 иди[98]. Лакин мәркәзләшмәни D рубрикасында 1864 вә 1865-чи илләрдәки кәлир веркисинин (фермер вә и. а. мәнфәәти чыхылмагла галан мәнфәәт) гысача тәһлили һәр шејдән јахшы көстәрир. Ән әввәл гејд етмәлијәм ки, бу мәнбәдән алынан кәлирләрә јалныз 60 фунт стерлингдән башлајараг верки гојулур. Верки гојулан бу кәлирләр Инкилтәрәдә, Уелсдә вә Шотландијада 1864-чү илдә 95 844 222 ф. ст. вә 1865-чи илдә 105 435 787 ф. ст. иди[99], 1864-чү илдә әһалинин үмуми сајы 23 891 009 нәфәр олдуғу һалда, верки верәнләрин сајы 308 416 нәфәр иди, 1865-чи илдә буна мүвафиг сурәтдә 24 127 003 нәфәр вә 332 431 нәфәр иди. Ашағыдакы чәдвәл һәмин кәлирләрин һәр ики ил әрзиндәки тәгсимини көстәрир:

	Ил 1864-чү ил апрелин 5-дә гуртарыр		Ил 1865-чи ил апрелин 5-дә гуртарыр	
	Мәнфәәтдән кәлир (фунт стерлингә)	Мәнфәәт көтүрәнләрин сајы	Мәнфәәтдән кәлир (фунт стерлингә)	Мәнфәәт көтүрәнләрин сајы
Үмуми мәбләғ	95 844 222	308 516	105 435 787	332 431
о чүмләдән	57 028 290	22 334	64 554 297	24 075
о чүмләдән	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
о чүмләдән	22 809 781	822	27 555 313	973
о чүмләдән	8 744 762	91	11 077 238	107

рини 6 000 ф. ст. мигдарында көстәрмишди, кәлири мүәјјән едән исә бунун 88 000 ф. ст. мигдарында олдуғуну көстәрмишди вә нәһајәт верки дә һәмин мәбләғдән алынды. Башга бир ширкәт өз кәлирини 190 000 ф. ст. көстәрмишдисә дә, һәгигәтдә 250 000 ф. ст. олдуғуну е'тираф етмәк мәчбуријјәтиндә галды" (јенә орада, сәһ. 42).

97) „Census etc.", v. III, p. 29. Инкилтәрә торпағынын јарысынын 150 лендлорда вә Шотландија торпағынын јарысынын 12 лендлорда мәхсус олдуғуну иддиа едән Чон Брајтын дедикләри индијәдәк тәкзиб едилмәмишдир.

98) „Fourth Report etc. of Inland Revenue". London, 1860, p. 17.

99) Бунлар—халис кәлирләрдир, јә'ни ганунла јол верилән мә'лум ајырмалардан сонра галан кәлирләрдир.

Бирләшмиш краллыгда 1855-чи илдә 16 113 267 ф. ст. дәјәриндә 61 453 079 тон, 1864-чү илдә 23 197 968 ф. ст. дәјәриндә 92 787 873 тон даш көмүр чыхарылмышды; 1855-чи илдә 8 045 385 ф. ст. дәјәриндә 3 218 154 тон, 1864-чү илдә 11 919 877 ф. ст. дәјәриндә 4 767 951 тон чугун истеһсал едилмишди. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллыгда ишләјән дәмир јолларын узунлуғу 8 054 мил, бу дәмир јоллара гојулан капитал 286 068 794 ф. ст. иди; 1864-чү илдә 12 789 мил вә гојулан капитал 425 719 613 ф. стерлинг иди. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллығын идхал вә ихрачынын үмуми мәбләғи 268 210 145 ф. ст., 1865-чи илдә исә 489 923 285 фунт стерлинг иди. Ашағыдакы чәдвәл ихрачын нечә артдығыны көстәрир[100]):

1847-чи	ил	58 842 377	ф. ст.
1849-чу	„	63 596 052	„ „
1856-чы	„	115 826 948	„ „
1860-чы	„	135 842 817	„ „
1865-чи	„	165 862 402	„ „
1866-чы	„	188 917 563	„ „

Бу мүхтәсәр мә'луматдан сонра Британија халгынын баш рекистраторунун[181] тәнтәнәли бағыртысы баша дүшүләр:

«Әһали нә гәдәр сүр'әтлә артырдыса да, сәнаје вә сәрвәтин артмасына чата билмирди»[101]).

Инди бу сәнајенин билаваситә акентинә, вә ја бу сәрвәти истеһсал едән фәһлә синфинә кечәк.

Гладстон дејир: «Өлкәнин ичтимаи вәзијјәтинин ән кәдәрли чәһәтләриндән бири одур ки, һазырда халгын истеһлак гүввәси там шүбһәсиз бир сурәтдә әскилир, фәһлә синфинин мәһрумијјәтләри вә јохсуллуғу артыр. Ејни заманда јухары синифләрин сәрвәти даим артмагда, капиталын артымы фасиләсиз давам етмәкдәдир»[102]).

Бу ријакар назир 1843-чү ил февралын 13-дә ашағы палатада белә дејирди. Ијирми ил сонра, 1863-чү ил апрелин 16-да исә о, өз бүдчәсини мүзакирә үчүн тәгдим едиркән дејирди:

«Бу өлкәнин верки гојулмалы олан кәлири 1842-чи илдән 1852-чи иләдәк 6% артмышдыр... 1853-чү илдән 1861-чи иләдәк 8 ил әрзиндә исә бу

---

[100]) Һазырда, 1867-чи илин мартында, Һиндистан вә Чин базарлары јенә дә ағзына гәдәр инкилис памбыг парча фабрикчиләринин, консигнасија үсулу илә сатылачаг маллары илә долудур. 1866-чы илдә памбыг парча сәнајеси фәһләләринин әмәк һаггы 5% ашағы салынмаға башланды, бунун ејни олан әмәлијјат үзүндән 1867-чи илдә Престонда 20 000 фәһлә тә'тил етди. {Бу, аз сонра баш вермиш олан бөһранын мүгәддимәси иди. *Ф. Е.*}

[101]) „Census etc.", v. III, p. 11.

[102]) Гладстон 1843-чү ил февралын 13-дә ашағы палатада („Times", 14 феврал, 1843; Hansard", 13 феврал 1843).

кәлир, 1853-чү илин кәлири әсас көтүрүлсә, 20% артмышдыр. Бу о гәдәр тәәччүблү бир фактдыр ки, һәтта ағла сығмајан бир шеј кими көрүнүр... Сәрвәт вә гүдрәтин бу гәдәр һејрәтамиз артмасы... анчаг варлы синифләрдәдир, лакин... лакин бу артма долајы јолла фәһлә әһали үчүн дә хејирли олмалыдыр, чүнки үмуми истеһлак шејләрини учузлашдырыр,—варлылар әввәлкиндән даһа артыг варландыглары һалда, јохсуллар да һәр һалда даһа о гәдәр јохсул дејилдирләр. Амма мән чүр'әтлә дејә билмәрәм ки, јохсуллуғун шиддәти әскилмишдир»[103].

Нә мискин уйдурмалар! Әкәр фәһлә синфи «јохсуллуғунда» галмыш вә анчаг, мүлкиjјәтчиләр синфи үчүн «сәрвәт вә гүдрәтин һејрәтамиз артмасыны» јаратдығы дәрәчәдә «даһа о гәдәр јохсул дејилдирсә», бу о демәкдир ки, нисби олараг о әввәлки кими јохсул галмышдыр. Әкәр јохсуллуғун шиддәти әскилмәмишсә, демәли артмышдыр, чүнки сәрвәтин топланма шиддәти артмышдыр. Јашајыш васитәләринин учузлашмасына кәлдикдә, рәсми статистика, мәсәлән, Лондон јетимләр евинә аид мә'лумат, 1851—1853-чү илләрдәки үч илә нисбәтән 1860—1862-чи илләрдәки үч илдә јашајыш васитәләринин 20% баһаландығыны көстәрир. Сонракы үч илдә, јә'ни 1863—1865-чи илләрдә әт, јағ, сүд, шәкәр, дуз, көмүр вә бир сыра башга зәрури јашајыш васитәләри прогрессив сурәтдә баһаланмышдыр[104]. 1864-чү ил апрелин 7-дә Гладстонун бүдчә һаггында сонракы нитги, варланманын тәрәггиси вә халгын, «јохсуллуг» чәрчивәси дахилиндәки сәадәти һаггында бир Пиндар мәдһиjјәсидир. О «пауперизм гаршысында» дуран күтләләрдән, «әмәк һаггынын јүксәлмәдији» истеһсал саһәләриндән данышыр вә нәтичәдә фәһлә синфинин сәадәтинә ашағыдакы ифадәләрлә јекун вурур: «Инсанын һәјаты онда доггуз һалда анчаг јашамаг уғрунда мүбаризәдир»[105]. Рәсми мулаһизәләрлә Гладстон кими бағлы олмајан профессор Фосетт ачыг дејир:

---

103) Гладстон 1863-чү ил апрелин 16-да ашағы палатада („Morning Star“, 17 апрел).

104) Көј китабдакы рәсми мә'лумата бах: „Miscellaneous Statistics of the United Kingdom“. Part VI. London, 1866, p. 260—273 passim. Јетим евләри вә и. а. статистикасы әвәзинә, крал ханәданы ушагларына чеһиз верилмәсини мүдафиә едән һөкумәт гәзетләринин бәјанаты да буна сүбут ола биләр. Бурада онлар јашајыш васитәләринин баһаландығыны һеч бир заман унутмурлар.

105) Гладстон 1864-чү ил апрелин 7-дә ашағы палатада. „Hansard“ын вердији хәбәрдә исә belә дејилир: „Даһа артыг—чох һалда инсанын һәјаты јашамаг уғрунда мүбаризәдән башга нәдир?—Бир инкилис мүәллифи 1863 вә 1864-чү илләрдә Гладстонун бүдчә һаггындакы нитгләриндә олан даими кәскин зиддиjјәтләри Буалодан ашағыдакы ситатла көстәрир:

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode“.

[„Доғрудан да инсан беләдир. Каһ ағ истәр, каһ гара. Ахшам бәјәндијин сәһәр писләр. Башгалары ондан, өзү дә өзүндән безардыр. мода дәјишилән кими, онун да һәр дәгигә кефи дәјишир“][182] ([*H. Roy.*] „The Theory of the Exchanges etc.“. London, 1864, p. 135).

«Әлбәттә, мән инкар етмирәм ки, пул илә верилән музд да» (ахырынчы он илләр әрзиндә) «капиталын бу артымы илә бирликдә јүксәлмишдир, лакин бир чох зәрури јашајыш васитәләринин кетдикчә баһалашмасы» (онун фикринчә бу баһалыг нәчиб металларын дәјәринин ашағы дүшмәсиндән ирәли кәлир) «бу заһири наилијјәти хејли дәрәчәдә һечә чыхарыр». «...Варлылар сүр'әтлә даһа чох варланырлар (the rich grow rapidly richer), зәһмәткеш синифләрин һәјатында исә һеч бир јахшылашма нәзәрә чарпмыр... Фәһләләр борчлу дүшдүкләри дүканчылара лап гул олмаг дәрәчәсинә чатырлар»[106].

Иш күнү вә машынлар һаггындакы һиссәләрдә биз, инкилис фәһлә синфинин варлы синифләр үчүн «сәрвәт вә гүдрәтин һејрәтамиз артмасыны» нә кими шәраитдә јаратдығыны ачыгча көрдүк. Лакин о заман фәһлә бизим диггәтимизи башлыча олараг өз ичтимаи функсијасы әснасында чәлб едирди. Јығым ганунларыны һәртәрәфли ајдынлашдырмаг үчүн, фәһләнин е'малатханадан кәнардакы вәзијјәтини, онун јемәк вә мәнзил шәраитини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу китабын һәчми бизи бурада ән әввәл сәнаје пролетариатынын вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин ән аз музд алан һиссәсини, јә'ни фәһлә синфинин әксәријјәтини көтүрмәјә вадар едир.

Лакин әввәлчә рәсми пауперизмдән вә ја фәһлә синфинин, өз зәрури јашајыш шәраитини итирән, өз иш гүввәсини сатмаг имканындан мәһрум олан вә ичтимаи сәдәгә һесабына мүсибәтлә кечинән һиссәсиндән даһа бир нечә кәлмә данышаг. Рәсми мә'лумата көрә Инкилтәрәдә[107] 1855-чи илдә 851 369 нәфәр, 1856-чы илдә 877 767 вә 1865-чи илдә 971 433 нәфәр паупер вар иди. Памбыг гытлығы нәтичәсиндә онларын сајы 1863 вә 1864-чү илләрдә 1 079 382 вә 1 014 978 нәфәрә чатмышды. Һәр јердән артыг Лондона ағыр тә'сир көстәрән 1866-чы ил бөһраны, Шотландија краллығындан даһа чох әһалиси олан бу дүнја базары мәркәзиндә 1866-чы илдә пауперләрин сајынын 1865-чи илә нисбәтән 19,5%, 1864-чү илә нисбәтән 24,4% артмасына, 1867-чи илин биринчи ајларында исә 1866-чы илдәкиндән даһа чох артмасына сәбәб олду. Пауперизм статистикасыны тәһлил едиркән ики чәһәтә диггәт јетирмәк лазымдыр. Бир тәрәфдән, пауперләрин сајынын азалмасы вә артмасы сәнаје тсикли фазаларынын вахташыры дәјишилмәсини әкс етдирир. Дикәр тәрәфдән, капитал јығымы илә јанашы синфи мүбаризә вә буна көрә дә фәһләләрин шүурлулуғу инкишаф етдикчә, рәсми статистика пауперизмин керчәк миг-

---

[106]) *H. Fawcett.* „The Fconomic Position of the British Labourer". London, 1865, p. 67, 82. Фәһләләрин дүканчылардан кетдикчә даһа чох асылы олмасына кәлдикдә, бу, фәһләләрин ишлә мәшғул олмасында кетдикчә даһа тез-тез баш верән дәјишиклик вә фасиләләрин нәтичәсидир.

[107]) Һәмишә Инкилтәрәјә Уелс, Бөјүк Британијаја Инкилтәрә, Уелс вә Шотландија, Бирләшмиш краллыға исә бу үч өлкә вә бир дә Ирландија дахил едилир.

дарыны кетдикчә даhа артыг тәhриф едир. Мәсәлән, пауперләрлә вәhшичәсинә рәфтар едилмәси, сон ики ил әрзиндә инкилис мәтбуатынын («Times», «Pall Mall Gazette» вә и. а.) учадан бағырмасына сәбәб олан бу hал көhнә бир шејдир. 1844-чү илдә Ф. Енкелс тамамилә ејни дәhшәтләри вә «сенсасија әдәбијјаты»нын[183] ејни ријакар вә тә'сирсиз фәрјадларыны гејд едир. Лакин ахырынчы он ил әрзиндә Лондонда ачлыгдан өләнләрин («deaths by starvation») сајынын мүдhиш дәрәчәдә артмасы, јохсуллуға гаршы чәза мүәссисәләри олан иш евләриндәки[108)] көләлијә фәhләләрин нифрәтинин артмасыны шүбhәсиз сүбут едир.

b) БРИТАНИЈА СӘНАЈЕ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН АЗ МУЗД АЛАН ТӘБӘГӘЛӘРИ

Инди дә, сәнаје фәhлә синфинин аз музд алан тәбәгәләрини көтүрәк. 1862-чи илдәки памбыг гытлығы заманы Кизли шура[185] д-р Смитә тапшырмышды ки, Ланкашир вә Чеширдә диләнчи көкүнә дүшмүш памбыг парча сәнајеси фәhләләринин јемәјини јохлајыб өјрәнсин. Бундан әввәл узун илләр әрзиндәки мүшаhидәләр нәтичәсиндә о бу фикрә кәлмишди ки, «ачлыгдан әмәлә кәлән хәстәликләрин (starvation diseases) гаршысыны алмаг үчүн» гадын фәhләнин күндәлик јемәјиндә орта hесабла азы 3 900 гран карбон вә 180 гран азот, кишинин күндәлик јемәјиндә исә азы 4 300 гран карбон вә 200 гран азот олмалыдыр, јә'ни гадына тәхминән, ики фунт јахшы буғда чөрәјиндә олдуғу гәдәр, кишијә исә бундан $^1/_9$ артыг гида маддәләри лазымдыр; орта hесабла hәфтәдә јашлы киши вә гадынлара азы 28 600 гран карбон вә 1 330 гран азот лазымдыр. Онун бу hесабламалары практикада hејрәтләндиричи бир сурәтдә тәсдиг олунду, практика көстәрди ки, онун бу hесабламалары, еhтијач үзүндән чох ачыначаглы мигдарда јемәк илә кифајәтләнмәк мәчбуријјәтиндә галан памбыг парча сәнајеси фәhләләринин вәзијјәтинә ујғун кәлир. 1862-чи илин декабрында онларын гидасы hәфтәдә 29 211 гран карбон вә 1 295 гран азотдан ибарәт иди.

1863-чү илдә Кизли шура инкилис фәhлә синфинин ән аз јемәк јејән hиссәсинин фәлакәтли вәзијјәтини јохламаға баш-

---

108) А. Смитин заманындан бәри әмәлә кәлән тәрәггини спесифик шәкилдә ајдынлашдыран бир чәhәт ондан ибарәтдир ки, А. Смит workhouse [иш еви] сөзүнү бә'зән manufactory [мануфактура] сөзү илә ејни мә'налы бир сөз hесаб едир. Мәсәлән, әмәк бөлкүсү hаггындакы фәслин әввәлиндә о дејир: „Мүхтәлиф әмәк саhәләриндә мәшғул олан шәхсләр чох вахт ејни бир иш евиндә топланыла биләр“[184].

лады. Кизли шуранын тибб мүфәттиши д-р Сајмон бу иши јухарыда ады чәкилән д-р Смитә тапшырды. Онун јохламасы бир тәрәфдән әкинчилик фәһләләрини, дикәр тәрәфдән, ипәк парча тохујанлары, дәрзиләри, дәри әлчәк истеһсалы фәһләләрини, чорабчылары, әлчәк тохујанлары вә чәкмәчиләри әһатә едир. Чорабчылардан башга бүтүн бу ахырынчы категоријалар тамамилә шәһәр фәһләләриндән ибарәтдир. Јохлама үчүн һәр категоријадан ән сағлам вә нисбәтән јахшы вәзијјәтдә олан аиләләри көтүрмәк гәрара алынмышды.

Үмуми нәтичә беләи иди ки,

«шәһәр фәһләләринин јохланылан категоријаларындан анчаг бириндә истеһлак едилән азотун мигдары, ән зәрури минимумдан бир гәдәр артыг иди, о минимум ки, бундан ашағы дүшдүкдә ачлыг хәстәликләри башланыр; ики категоријада истәр азотлу, истәрсә карбонлу гиданын азлығы вә бунлардан да бириндә һәддән артыг азлығы мүшаһидә олунур; јохланылан әкинчилик фәһләси аиләләринин бешдә бириндән чоху лазым олдуғундан аз мигдарда карбонлу гида, үчдә бириндән чоху лазым олдуғундан аз мигдар азотлу гида ишләдир; үч графлыгда исә (Беркшир, Оксфордшир вә Сомерсетшир) азотлу гиданын азлығы үмуми бир һал иди»[109].

Кәнд тәсәррүфат фәһләләри ичәрисиндә јемәји ән пис оланлар Бирләшмиш краллығын бу ән зәнкин һиссәси олан Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләләри иди[110]. Үмумијјәтлә, кәнд тәсәррүфат фәһләләри ичәрисиндә башлыча олараг гадын вә ушагларын јемәји кифајәт дәрәчәдә дејилди, зира «киши чох јемәлидир ки, ишләјә билсин». Јохланылан шәһәр фәһлә категоријалары ичәрисиндә даһа артыг еһтијач һөкм сүрмәкдә иди. «Онларын јемәји о гәдәр писдир ки, бир чох һалларда һөкмән сәһһәти позан сәрт мәһрумијјәтләрә дүчар олурлар» (бүтүн бунлар—капиталистин «имтина етмәсидир»! јә'ни онун үчүн чалышан ишләк әлләрин јалныз ачыначаглы күзәраны үчүн лазым олан јашајыш васитәләрини онлара вермәкдән имтина етмәсидир!)[111].

Ашағыдакы чәдвәлдә, јухарыда көстәрилән халис шәһәр фәһлә категоријаларынын јемәји д-р Смитин көстәрдији минимумла вә памбыг парча сәнајеси фәһләләринин ән бөјүк еһтијач ичиндә олдуглары дөврдәки јемәји илә мүгајисә едилир[112].

---

[109]) „Public Health. 6th Report etc. for 1863". London, 1864, p. 13.
[110]) Јенә орада, сәһ. 17.
[111]) Јенә орада, p. 13.
[112]) Јенә орада, әлавә, сәһ. 232.

	Һәфтәдә орта һесабла карбснун мигдары (гранла)	Һәфтәдә орта һесабла азотун мигдары (гранла)
Беш шәһәр сәнаје саһәсинин һәр ики чинсдән олан фәһләләри......	28 876	1 192
Һәр ики чинсдән олан Ланкашир ишсиз фабрик фәһләләри	29 211	1 295
Ланкашир фәһләләриндән киши вә гадынлар үчүн орта һесабла тәклиф едилән минимум...........	28 600	1 330

Тәдгиг едилән сәнаје фәһләләринин јарысы, $^{60}/_{125}$ һиссәси, әсла пивә ичмәмишдир, 28%-и сүд ичмәмишдир. Орта һесабла һәфтәдә һәр аиләјә дүшән сыјыг азугәнин мигдары дәрзиләрдә 7 унсија, чорабчыларда $24^3/_4$ унсија гәдәр олмушдур. Әсла сүд ичмәјәнләрин чох һиссәси Лондондакы дәрзи гадынлардыр. Һәфтәдә сәрф едилән чөрәјин мигдары дәрзи гадынларда $7^3/_4$ фунт, чәкмәчиләрдә $11^1/_4$ фунт даирәсиндә олуб һәр јашлы фәһләјә һәфтәдә орта һесабла 9,9 фунт дүшүрдү. Һәфтәдә ишләдилән шәкәрин (ширә вә и. а.) мигдары дәри әлчәк истеһсалчыларында 4 унсија илә чорабчыларда 11 унсија арасында олмушдур; бүтүн категоријалар үчүн јашлы фәһләнин һәрәсинә һәфтәдә орта һесабла 8 унсија тәшкил едир. Јашлы фәһләнин һәрәсинин һәфтәдә орта һесабла истеһлак етдији јағын (пиј вә и. а.) гәдәри 5 унсијадыр. Һәр бир јашлы фәһләнин һәфтәдә орта һесабла истеһлак етдији әтин (пиј вә и. а.) гәдәри ипәк тохујанларда $7^1/_4$ унсија илә дәри әлчәк истеһсалчыларында $18^1/_4$ унсија арасында олмушдур; мүхтәлиф категоријалар үчүн орта һесабла 13,6 унсија тәшкил едирди. Јашлы фәһләнин һәрәсинә орта һесабла һәфтәлик јемәк хәрчини ашағыдакы рәгәмләр көстәрир: ипәк тохујанлар 2 шиллинг $2^1/_2$ пенс, дәрзи гадынларда 2 шиллинг 7 пенс, дәри әлчәк истеһсалчылары 2 шиллинг $9^1/_2$ пенс, чәкмәчиләр 2 шиллинг $7^3/_4$ пенс, чорабчылар 2 шиллинг $6^1/_4$ пенс. Маклсфилд ипәк тохујанларынын јемәк хәрчи һәфтәдә орта һесабла анчаг 1 шиллинг $8^1/_2$ пенс тәшкил едир. Јемәји ән пис олан категоријалар дәрзи гадынлардан, ипәк тохујанлардан вә дәри әлчәк истеһсалчыларындан ибарәт иди[113].

Д-р Сајмон өзүнүн үмуми сәһијјә һесабатында бу јемәк шәраити һаггында дејир:

113) „Public Health. 6th Report etc. for 1863". London, 1864, p. 232, 233.

«Јохсуллар ичәрисиндә тибби ишлә вә ја хәстәханаларда јатыб мүаличә олунан вә ја мүаличәјә кәлән хәстәләрә бәләд олан һәр кәс тәсдиг едә биләр ки, кифајәт гәдәр јемәмәк бир чох һалларда хәстәликләрә сәбәб олур, ја да хәстәликләри ағырлашдырыр. Лакин сәһијјә нөгтеји-нәзәриндән бураја чох мүһүм бир чәһәт дә әлавә олунур... Унудулмамалыдыр ки, јемәк анчаг инадлы мүгавимәтдән сонра вә һәлә бундан әввәлки бир чох дикәр мәһрумијјәтләрдән сонра хејли исләшмәјә башлајыр. Јемәк азлығы һәлә инсанын сәһһәтинә тә'сир көстәрмәјә башламаздан чох әввәл, јашамаг вә ја ачындан өлмәк мәсәләсини һәлл едән азот вә карбон гранларыны һәлә физиолог һесабламаға башламаздан чох әввәл,—бүтүн бунлардан чох әввәл ев һәјатында бүтүн мадди раһатлыг јох олур. Адамлар јемәкдән даһа чох кејим вә гызынмаг чәһәтдән корлуг чәкир. Адам өзүнү сәрт иглимдән кифајәт гәдәр горуја билмир; мәнзил дарысгаллығы о дәрәчәјә чатыр ки, хәстәликләрә вә ја бунларын ағырлашмасына сәбәб олур; демәк олар ев мүхәлләфаты вә ја мебел олмур, һәтта тәмизлик көзләмәк дә һәддән чох баһа отурур вә чәтинләшир. Адам өз һејсијјәтини көзләјәрәк, тәмизлик сахламаға чалышырса да, һәр бир белә тәшәббүс јени ачлыг әзаблары доғурур. Мәнзилләри бунларын ән учсуз тапылмасы мүмкүн олан јерләрдә ахтарырлар; елә мәһәлләләрдә ахтарырлар ки, бурада сәһијјә полисинин көрдүјү тәдбирләр ән аз нәтичәләр верир, чиркаб јоллары ән пис һалдадыр, јоллар бәрбаддыр, натәмизлик һәддиндән ашмышдыр, су тәчһизаты ән ачыначаглы, дөзүлмәз вәзијјәтдәдир вә, шәһәрләрин өзүнә кәлдикдә, ишыг вә һава да сон дәрәчә аздыр. Јохсулларын кифајәт гәдәр јемәји олмадыгда онларын сәһһәти һөкмән бу тәһлүкәләрә дүчар олур. Бүтүн бу бәлалар һәјат үчүн дәһшәтлидир, кифајәт гәдәр јемәк олмамасы исә даһа дәһшәтлидир... Бу хүсусилә она көрә кәдәрлидир ки, һәмин јохсуллуг әсла вејиллијин һагглы нәтичәси дејилдир. Бу јохсуллуг—фәһләләрин јохсуллуғудур. Бундан әлавә, шәһәр фәһләләри бу чүз'и мигдар јемәји әлдә етмәк үчүн, онларын сәрф етдији әмәк әксәријјәтлә һәдсиз дәрәчәдә узадылыр вә буна бахмајараг јалныз чох шәрти мә'нада демәк олар ки, бу әмәк фәһләјә өз јашамасыны давам етдирмәк имканы верир... Үмумијјәтлә фәһләнин өз һәјатыны бу чүр номинал давам етдирмәси анчаг, пауперизмә доғру кедән ја даһа узун вә ја гыса долајы јолдур»[114].

Јалныз игтисади ганунларын баша дүшүлмәси, фәһләләрин ән чалышган тәбәгәләринин чәкдији ачлыг әзаблары илә капиталист јығымы әсасында варлыларын кобуд вә ја инчә исрафчылығы арасындакы дахили әлагәни ашкара чыхарыр. Мәнзил шәраити тамамилә башгадыр. Бурада һәр бир гәрәзсиз мүшаһидәчи көрүр ки, истеһсал васитәләри нә гәдәр кениш мәркәзләширсә, ејни бир саһәдә мүвафиг сурәтдә бир о гәдәр чох фәһлә топланыр, демәли, капиталист јығымынын сүр'әти нә гәдәр артыг исә, фәһләләрин мәнзилләри бир о гәдәр пис вәзијјәтдә олур. Сәрвәт артдыгча тикилиләри пис олан мәһәлләләри сөкмәк, банклар вә универсал мағазалар вә и. а. үчүн мөһтәшәм биналар тикмәк, иш вә көзәл миник васитәләри үчүн күчәләри кенишләндирмәк, конка јоллары вә и. а. салмаг васитәси илә шәһәрләрин «јахшылашдырылмасы» (improvements) јохсуллары сүр'әтлә сыхышдырыб даһа пис мә-

[114]) „Public Health. 6 th Report etc. for 1863". London, 1864, сәһ. 14, 15.

һәлләләрә, даһа дарысгал харабалыг јерләрә говур. Дикәр тәрәфдән, һәр кәсә мә'лумдур ки, мәнзилләрин баһалығы онларын кејфијјәтинә тәрс пропорсионалдыр вә бу сәфаләт мә'дәнләрини тикдирән мөһтәкирләр онлары елә бир мәнфәәтлә истисмар едир вә бу ишә о гәдәр аз хәрч гојурлар ки, һәтта Потоси күмүш мә'дәнләриндә дә һеч бир заман белә шеј олмамышдыр. Ҝапиталист јығымынын вә, демәли, үмумијјәтлә капиталист мүлкијјәти мүнасибәтләрининин антагонист характери[115] бурада о гәдәр ашкардыр ки, һәтта бу хүсусдакы рәсми инкилис һесабаты да «мүлкијјәтә вә онун һүгугуна» гаршы үсјанкар һүчумларла долудур. Сәнајенин инкишафы, капитал јығымы, шәһәрләрин бөјүмәси вә «көзәлләшмәси» илә бирликдә бу бәла о гәдәр јајылыр ки, «мөһтәрәм чамаата» да аман вермәјән тәкчә јолухучу хәстәликләр горхусу 1847—1864-чү илләр әрзиндә парламентдә азы 10 сәһијјә полис гануну верилмәсинә сәбәб олмуш, Ливерпул, Глазго вә и. а. кими бә'зи шәһәрләрин горхуја дүшән буржуазијасы исә өзүнү мүдафиә мәгсәди илә шәһәр бәләдијјәләриндән истифадә етмишдир. Лакин д-р Сајмон өзүнүн 1865-чи ил һесабатында учадан дејир: «Үмумијјәтлә десәк, Инкилтәрәдә бу бәлаја әсла фикир вермирләр». Кизли шуранын сәрәнчамы илә 1864-чү илдә кәнд тәсәррүфат фәһләләрининин, 1865-чи илдә исә шәһәрләрдәки ән јохсул синифләрин мәнзил шәраити јохланылмышдыр. Д-р Чулиан Һантерин көзәл әсәри әһалинин сағламлығы һаггындакы једдинчи вә сәккизинчи һесабатларда (1865-чи ил) әкс етдирилмишдир. Кәнд тәсәррүфат фәһләләриндән мән сонра бәһс едәчәјәм. Шәһәрләрдәки мәнзил шәраитини тәсвир етмәздән әввәл исә д-р Сајмонун ашағыдакы үмуми гејдини көстәрәчәјәм. О дејир:

«Мәним рәсми нөгтеји-нәзәрим анчаг тибби нөгтеји-нәзәр олса да, ән ади инсанпәрвәрлик һисси бу бәланын дикәр бир тәрәфинә дә фикир вермәји тәләб едир. Јүксәк бир нөгтәјә чатан мәнзил дарысгаллығы демәк олар лабүддән һәр бир әдәби арадан галдырыр, о гәдәр натәмизлик јарадыр, гадын вә кишиләри о гәдәр чылпаглашдырыр ки, бүтүн бунлары көрдүкдә инсанлардан артыг вәһши һејванлары хатырлајырсан. Бу чүр тә'сирләр алтында јашамаг мәчбуријјәтиндә галмаг—кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә алчалмаг демәкдир. Белә бир мәнфур шәраитдә доғулан ушаглар елә бу башдан рәзаләтә мәһкум едилир (baptism into infamy). Белә бир шәраитдә галан адамларын башга чәһәтләрдән, маһијјәти физики вә мә'нәви тәмизликдән ибарәт олан мәдәни шәраитә чан атмаларыны арзу етмәк сон дәрәчә үмидсиз бир шеј оларды»[116].

---

[115]) „Һәлә һеч бир јердә шәхсијјәт һүгугу мүлкијјәт һүгугуна, фәһлә синфинин мәнзил шәраитиндә олдуғу гәдәр ашкар вә һәјасыз гурбан едилмир. Һәр бөјүк шәһәр елә бир гәтлкаһдыр ки, орада һәр ил минләрлә адам тамаһкарлыг Молохуна гурбан верилир" (*S. Laing*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 150).

[116]) „Public Health. 8th. Report". London, 1866, p. 14, гејд.

Мәнзилләрин дарысгаллығы вә ја инсанын јашамасы үчүн онларын һәтта тамамилә јарарсызлығы чәһәтдән Лондон биринчи јер тутур. Д-р Һантер дејир:

«Ики шеј шүбһәсиздир: биринчиси, Лондонда һәр биринин тәхминән 10 000 әһалиси олан 20-јә гәдәр бөјүк гәсәбә вардыр ки, буларын да фәлакәтли вәзијјәтинин мисли Инкилтәрәдә һеч бир заман көрүнмәмишдир, һәмин вәзијјәт исә, демәк олар ки, тамамилә мәнзилләрин пислијиндән ирәли кәлир; икинчиси, бу гәсәбәләрдә евләр инди 20 ил әввәлкиндән даһа чох көһнә вә ағзына гәдәр долудур»[117]. «Лондонун вә Нјукаслын бир чох һиссәләриндә инсанларын һәјаты там чәһәннәм һәјатыдыр десәк, мүбалиғә етмиш олмарыг»[118].

Лакин «јахшылашдырмалар» кенишләндикчә вә бунларла бирликдә көһнә күчәләр вә евләр сөкүлдүкчә, фабрикләрин сајы вә пајтахта ахышыб кәләнләр артдыгча,—нәһајәт, шәһәр торпаг рентасы илә бирликдә мәнзил кирајәси дә артдыгча фәһлә синфинин һәтта нисбәтән јахшы шәраитдә олан һиссәси, һабелә хырда дүканчылар вә хырда буржуазијанын башга үнсүрләри дә Лондонда кетдикчә даһа чох бу ијрәнч мәнзил шәраити кирдабына дүшүрләр.

«Мәнзил кирајәси о гәдәр ағырлашмышдыр ки, фәһләләрдән анчаг чох азы бир отагдан артыг кирајә едә биләр»[119].

Лондонда демәк олар һеч елә бир мүлк јохдур ки, она дедикчә чох «middlemen» [«дәллал»] әл гатмасын. Лондонда торпағын гијмәти һәмишә онун иллик кәлиринә нисбәтән фөвгәл'адә дәрәчәдә јүксәкдир, хүсусилә она көрә ки, һәр бир алычы кеч-тез бу торпағы Jury Price үзрә (јә'ни мүсадирә едилдији һалларда андлылар тәрәфиндән гојулан мәзәннә илә) рәдд етмәк, ја да ири бир мүәссисәнин гоншулуғунда јерләшмәси сајәсиндә һәмин торпағын дәјәринин сон дәрәчә галхмасындан истифадә едиб артыг газанч көтүрмәк үмидиндәдир. Буна көрә дә һәмишә, вахты гуртармаға јахынлашан ичарә мүгавиләләрини сатын алмаға чалышырлар.

«Бу ишлә мәшғул олан чентлменләрдән анчаг ону көзләмәк олар ки, инди һәрәкәт етдикләри кими һәрәкәт едәчәк вә кирајәнишинләри мүмкүн гәдәр сојуб евләри өзләриндән сонракылара бәрбад бир һалда тәһвил верәчәкләр»[120].

---

117) Јенә орада, сәһ. 89. Д-р Һантер бу гәсәбәләрдәки ушаглар һаггында дејир: „Јохсулларын бу гәдәр чох дарысгаллыгда јашадығы индики дөврдән әввәл ушагларын нечә тәрбијә алдығыны билмирик, лакин пејғәмбәр олмадан да чүр'әт едиб демәк олар ки, һәмин өлкәдә һеч бир заман мисли көрүнмәмиш бу ағыр шәраитдә јашајан, кечә јарысынадәк мүхтәлиф јашлы сәрхош, әдәбсиз вә чәнчәл адамлар ичәрисиндә тәрбијә алан ушаглардан кәләчәкдә нә көзләмәк олар“ (јенә орада, сәһ. 56).

118) „Public Health. 8th Report“. London, 1866, p. 62.

119) „Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields“, 1865.

120) „Public Health. 8th Report“. London, 1866, p. 91.

Мәнзил кирајәси һәфтәдә бир алыныр, одур ки, чәнабларын еһтијат едә биләчәји һеч бир шеј јохдур. Шәһәр дахилиндә дәмирјол чәкилдијинә көрә

«бу јахынларда Лондонун шәрг һиссәсиндә бир чох аиләләрин өз көһнә мәнзилләриндән чыхарылыб говулдугларыны көрмәк оларды; шәнбә күнү ахшамчағы бунлар ачыначаглы шәлә-күләләри далларында сәркәрдән кәзир вә иш евиндән башга һеч јердә бир сығынаг тапа билмирдиләр»[121].

Иш евләри ағзына гәдәр долмушдур, парламентин ичазә вердији «јахшылашдырмалар» исә һәлә јеничә һәјата кечирилмәјә башланыр. Фәһләләрин көһнә евләри сөкүлдүјүнә көрә өз јурдларындан говуланда онлар өз мәһәлләләрини тәрк едиб кетмирләр, ја да, узаг башы, буна гоншу мәһәлләдә мәскән салырлар.

«Тәбиидир ки, онлар мүмкүн гәдәр өз иш јерләринин јахынлығында јерләшмәјә чалышырлар. Нәтичәдә белә олур ки, бир аилә ики отаг әвәзинә бир отагда јерләшмәјә мәчбур галыр. Һәтта мәнзил кирајәсинин даһа артыг олдуғуна бахмајараг, аиләнин јерләшдији јени мәнзил говулмуш олдуғу әввәлки пис мәнзилдән дә пис олур. Страндда фәһләләрин јарысы иш јериндәк ики мил јол кетмәли олур».

Әсас күчәси һәр бир әчнәбинин нәзәриндә Лондонун зәнкинлијини чанландыран бу Странд, Лондонда инсанларын нә гәдәр дарысгаллыг ичиндә јашадығына бир мисал ола биләр. Страндын бир приходунда тибб мүфәттиши һесабламышдыр ки, һәр акра 581 адам дүшүр; һәм дә Темза чајынын саһилиндән ортасына гәдәри бу акра дахилдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Лондонда индијәдәк олдуғу кими, јарарсыз евләри сөкмәклә фәһләләри өз мәһәлләсиндән чыхарыб гован һәр бир сәһијјә-полис тәдбири јалныз онунла нәтичәләнир ки, башга мәһәлләдә онлар даһа сых јашајырлар.

Д-р Һантер дејир: «Тамамилә мә'насыз олан бу тәдбир ја дајандырылмалы, ја да инди мүбалиғә етмәдән милли вәзифә адландырыла биләчәк бир тәдбирә ичтимаи мараг ојандырылмалыдыр (!) ки, бу да, капиталлары олмадығына көрә сығынаг јери тапа билмәјән, лакин һаггыны вахташыры тә'дијәләрлә өдәјә биләчәк адамлара мәнзил верилмәсидир»[122].

Бу капиталист әдаләти әчәб шејмиш! «Јахшылашдырмалар» мүнасибәти илә, мәсәлән, дәмирјол чәкилдикдә, јени күчәләр салындыгда вә саир бу кими һалларда һәр бир мүсадирә заманы торпаг мүлкијјәтчиси, ев саһиби, саһибкар нәинки әвәзини алыр; һәтта мәчбури суретдә «имтина етдијинә» көрә, илаһи вә инсан ганунлары әсасында она һәлә јахшы бир мәнфәәт дә тә'мин едилмәлидир. Фәһләләри исә арвад-ушаглары

[121]) „Public Health. 8th Report". London, 1866, p. 88.
[122]) Јенә орада, сәһ. 89.

вә бүтүн вар-јоху илә бирликдә күчәјә атырлар вә бунлар, ләјагәтли олмасына шәһәр бәлдидијјәсинин хүсусилә диггәт јетирдији мәһәлләләрә чох бөјүк күтләләрлә долушанда сәһијјә полиси онлары тә'гиб едир!

XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә Лондондан башга 100 000 әһалиси олан шәһәр јох иди. Јалныз бешчә шәһәрдә 50 000-дән артыг әһали вар иди. Инди һәрәсиндә 50 000-дән артыг әһали олан 28 шәһәр вардыр.

«Бу дәјишиклик нәтичәсиндә шәһәр әһалиси олдугча артмагла бәрабәр кечмишдәки дарысгал хырда шәһәрләр инди јени тикилиләр сајәсиндә бөјүјүб тәмиз һава үзү көрмәјән мәркәзләрә чеврилмишдир. Инди бу шәһәрләрдә јашамаг варлыларын хошуна кәлмәдијинә көрә, онлар шәһәр кәнарында сәфалы мәһәлләләрә көчүрләр. Бу варлыларын јеринә кәлән аиләләрин исә һәрәси бөјүк евләрин бир отағында јерләшир вә чох вахт өз мәнзилләринә кирајәнишин дә бурахырлар. Беләликлә, әһали онун үчүн нәзәрдә тутулмајан, онун тәләбаты үчүн әсла ујғунлашдырылмајан евләрә долушур, јашлылары тамамилә алчалдан, ушаглары фәлакәтә салан бир шәраитдә јашајыр»[123].

Мүәјјән бир сәнаје вә ја тичарәт шәһәриндә капитал јығымы нә гәдәр сүр'әтлә кедирсә, ораја истисмар едилә биләчәк инсан материалы да бир о гәдәр сүр'әтлә ахышыб кәлир, фәһләләр үчүн тәләсик тикилән мәнзилләр дә бир о гәдәр пис олур. Буна көрәдир ки, дурмадан инкишаф едән даш көмүр вә мә'дән сәнајеси рајонунун мәркәзи Нјукасл-апон-Тајн шәһәри мәнзил чәһәннәми олмаг е'тибары илә Лондондан сонра икинчи јер тутур. Орада дахмаларда азы 34 000 адам јашајыр. Бу јахынларда полисин сәрәнчамы илә Нјукаслда вә Һејтсхеддә ичтимаи сағламлыг үчүн тәһлүкәли олан бир чох биналар учурулмушдур. Јени евләр чох јаваш тикилир, сәнаје исә бөјүк сүр'әтлә инкишаф едир. Буна көрә дә 1865-чи илдә шәһәр адамла кечмишдәкиндән чох долмушду. Демәк олар, һеч ким бирчә дахма да кирајә вермирди. Нјукасл хәстәханасынын һәкими д-р Емблтон дејир:

«Һеч шүбһә јохдур ки, јаталаг хәстәлијинин чох узун сүрмәсинә вә кениш јајылмасына сәбәб адамларын бир јердә чох дарысгаллыг ичиндә јашамасы вә мәнзилләринин натәмизлијидир. Фәһләләрин адәтән јашадығы евләр ичәри даланларда вә һәјәтләрдәдир. Ишыг, һава, кенишлик вә тәмизлик чәһәтдән бу евләр, әсил натәмизлијә вә јарамазлыға бир нүмунәдир, һәр бир мәдәни өлкә үчүн рүсвајчылыгдыр. Кечә кишиләр, гадынлар вә ушаглар јан-јана јатырлар. Күндүз нөвбәсиндәки кишиләр кедәндә, кечә нөвбәсиндәки кишиләр гајыдырлар, белә ки, јорған-дөшәк демәк олар һеч сојумур. Евләр су илә пис тәчһиз едилир, ајагјолу јерләри даһа пис һалдадыр, булашыгдыр, һава дәјишәни јохдур, бунлар хәстәлик мәнбәјидир»[124].

---

[123]) „Public Health. 8th Report“. London, 1866, p. 56.
[124]) Јенә орада, сәһ. 149.

Белә бир дахманын һәфтәлик кирајә һаггы 8 пенсдән 3 шиллингә гәдәрдир.

Д-р Һантер дејир: «Нјукасл-апон-Тајн шәһәри көстәрир ки, һәмвәтәнләримизин ән көзәл тајфаларындан бири мәнзил вә күчә шәраити үзүндән нечә алчалыб чох вахт, демәк олар, вәһшиләшмәк дәрәчәсинә енир»[125].

Капитал вә әмәјин даим ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси нәтичәсиндә бир сәнаје шәһәринин бу күнкү бабат мәнзил шәраити сабаһ сон дәрәчә пис ола биләр. Бә'зән шәһәр идарәси, нәһајәт, ән чох көзә чарпан биабырчылыглары арадан галдырмаға башлајыр. Лакин артыг ертәси күнү Ирландија лүтләри вә ја сәфаләтә дүшән инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләри чәјирткә кими ахышыб кәлирләр. Онлары дәрһал зирзәмиләрә вә анбарлара долдурурлар, ја да о вахтадәк фәһләләрин јашадығы јахшы бир еви кечәләмә мәнзилинә дөндәрирләр вә бурада кечәләјәнләр, Отузиллик мүһарибә заманы әскәр дүшәркәләриндә кечәләјәнләр кими тез-тез дәјишилирләр. Мисал үчүн Брадфорду көтүрүн. Орада бәләдијјә филистерләри шәһәрдә мәһз ислаһат ишләри илә мәшғул олмаға башламышдылар. Орада һәлә 1861-чи илдә 1751 ев бош иди. Лакин зәнчиләрин досту, ријакар-либерал чәнаб Форстерин бу јахынларда илтифатла хәбәр вердији кими, бирдән ишләр јахшылашды. Ишләр јахшылашдыгда исә, даим азалан-артан «еһтијат ордусу» вә ја «нисби артыг әһали» сел кими ахышыб кәлмәјә башлады. Д-р Һантерин бир сығорта чәмијјәти акентиндән алдығы сијаһыда[126] гејд едилмиш бәрбад зирзәми вә дахмалары

[125] „Public Health. 8th Report". London, 1866, p. 50.

[126] Јенә орада, сәһ. 111. Брадфорддакы фәһлә сығорта чәмијјәтинин акенти тәрәфиндән тәртиб олунмуш сијаһы:

Валкан-стрит, № 122	1 отаг	16 нәфәр
Ламли-стрит, № 13	1 отаг	11 нәфәр
Бауер-стрит, № 41	1 отаг	11 нәфәр
Портленд-стрит, № 112	1 отаг	10 нәфәр
Һарди-стрит, № 17	1 отаг	10 нәфәр
Норт-стрит, № 18	1 отаг	16 нәфәр
Јенә орада, № 17	1 отаг	13 нәфәр
Вајмер-стрит, № 19	1 отаг	8 нәфәр јашлы
Чоует-стрит, № 56	1 отаг	12 нәфәр
Чорч-стрит, № 150	1 отаг	3 аилә
Рајфл-Корт, Мерикејт, № 11	1 отаг	11 нәфәр
Маршал-стрит, № 28	1 отаг	10 нәфәр
Јенә орада, № 49	3 отаг	3 аилә
Чорч-стрит, № 128	1 отаг	18 нәфәр
Јенә орада, № 130	1 отаг	16 нәфәр
Едвард-стрит, № 4	1 отаг	17 нәфәр
Чорч-стрит, № 49	1 отаг	2 аилә
Јорк-стрит, № 34	1 отаг	2 аилә
Солт Пај-стрит (ашағы)	2 отаг	26 нәфәр

Зирзәмиләр

Ричент-сквер	1 зирзәми	8 нәфәр
Ејкр-стрит	1 зирзәми	7 нәфәр
Робертс-Корт, № 33	1 зирзәми	7 нәфәр

әксәријјәтлә јахшы музд алан фәһләләр тутмуш олдулар. Онлар дејирдиләр ки, јахшы мәнзил тапа билсәјдиләр, мәмнунијјәтлә кирајә едәрдиләр... Парламент үзвү олан ријакар-либерал Форстер азад тичарәт не'мәтләри вә јунчулуг ишиндә Брадфордун көркәмли сималарынын газанчлары гаршысында мүтәәссир олуб көзләри севинчдән јашардығы заманда бу фәһләләр вә онларын аиләләри кетдикчә даһа чох сәфилләшиб хәстәликләрә дүчар олурлар. Брадфордда јохсуллара бахан һәкимләрдән д-р Белл өз ишләдији маһалда әһалинин гыздырмадан гырылмасына мәнзил шәраитинин баис олдуғуну 1865-чи ил 5 сентјабр тарихли һесабатда көстәрир:

«1 500 куб фут бөјүклүкдә олан бир зирзәмидә 10 адам јашајыр... Винсент-стритдә, Грин-Ејр-Плејсдә вә Лисдә 223 ев вардыр, бунларда 435 јатағы олан 1 450 нәфәр адам јашајыр; јенә бурада 35 ајагјолу вардыр... һәр јатаға,—јатаг дедикдә мән, бир јығын кирли чындыр вә ја бир галаг талаша нәзәрдә тутурам,—орта һесабла 3,3 адам, бә'зән 5 вә 6 адам дүшүр. Бир чохлары сојунмадан гуру дөшәмә үзәриндә, һәм дә кәнч киши вә гадынлар, евли вә субајлар гарышыб һамысы јан-јана јатырлар. Бу евләрин чохунун инсан јашамасы үчүн әсла јарамајан гаранлыг, рүтубәтли, кирли вә уфунәтли дахмалардан ибарәт олдуғуну бурада әлавә етмәјә еһтијач јохдур. Бунлар, хәстәлик вә өлүм јајан мәркәзләрдир вә арамызда бу кими горхунч бәланын төрәнмәсинә јол верән варлыларын да (of good circumstanoes) бир гисми һәмин хәстәликләрин гурбаны олур»[127].

Мәнзил еһтијачы чәһәтдән Лондондан сонра Бристол үчүнчү јер тутур.

«Авропанын ән зәнкин шәһәрләриндән бири олан Бристолда ачыг јохсуллуг («blankest poverty») вә мәнзил еһтијачы ән кениш бир шәкил алмышдыр»[128].

c) СӘРКӘРДАН ӘҺАЛИ

Инди дә әһалинин өз мәншәјинә көрә кәндли, мәшғул олдуғу ишә көрә исә башлыча олараг сәнаје ишчиси олан тәбәгәсини көтүрәк. Бу тәбәгә капиталын јүнкүл пијада гошуну һөкмүндәдир вә капитал өз еһтијачындан асылы олараг ону каһ бир јерә, каһ да башга бир јерә јеридир. Бу гошун јүрүшдә олмадығы заман «дүшәркә салыб дурур». Сәркәрдан фәһләләрин әмәјиндән мүхтәлиф тикинти ишләриндә, дренаж ишиндә, кәрпич истеһсалында, әһәнк јандырмаг, дәмирјол чәк-

Бек Прет-стрит. бурада мискәрләрин е'малатханасы јерләшир	1 зирзәми	7 нәфәр
Ебенизер-стрит, № 27	1 зирзәми	6 нәфәр (18 јашындан јухары бир нәфәр дә киши јохдур)

[127]) „Public Health. 8th Report“. London, 1866, p. 114.
[128]) Јенә орада, сәһ. 50.

мәкдә вә саир бу кими ишләрдә истифадә олунур. Јолухучу хәстәлик кәздирән бир мәнбә олараг бу фәһләләр, гоншулугда дүшәркә салдыглары бүтүн јерләрә чичәк, јаталаг, вәба, скарлатина вә башга хәстәликләр кәтирирләр[129]. Хејли капитал гојулан ишләрдә, мәсәлән, јени дәмирјол чәкиләндә вә башга бу кими ишләрдә саһибкар өз ордусуна адәтән өзү тахта бараклар вә и. а. верир; һеч бир сәһијјә тәдбири көрүлмәдән тәләсик салынан вә јерли һөкумәт органларынын нәзарәтинә табе олмајан бу кәндләр дә ҹәнаб подратчы үчүн чох кәлирлидир, чүнки о бурада фәһләләри ики ҹәһәтдән: һәм сәнаје әскәри кими, һәм дә кирајәнишин кими истисмар едир. Бу тахта баракларын һәрәсиндә олан дахмаларын сајына көрә, мәсәлән бир, ики вә ја үчмү дахма олмасына көрә, кирајәнишин, јә'ни јергазан фәһлә вә и. а. бунун мүгабилиндә һәфтәдә 2, 3, 4 шиллинг вермәли олур[130]. Бирҹә мисал кәтирмәк кифајәтдир. Д-р Сајмон дејир ки, 1864-ҹү илин сентјабрында дахили ишләр назири сер Ҹорҹ Греј, Севенокс приходунда натәмизлијә гаршы мүбаризә комитәси сәдриндән ашағыдакы мә'луматы алмышды:

«Һәлә тәхминән 12 ај бундан әввәл бизим приходда әсла чичәк хәстәлији јох иди. Бундан бир аз габаг Луишемдән Тонбричәдәк дәмирјол чәкилмәјә башланмышды. Башлыҹа ишләр билаваситә бу шәһәрин јахынлығында көрүлдүјү кими, чәкилән јолун әсас ләвазимат анбарлары да һәмин шәһәрдә иди. Одур ки, бурада чохлу фәһлә ишләјирди. Бу фәһләләрин һамысыны коттеҹләрдә јерләшдирмәк мүмкүн олмадығына көрә подратчы ҹәнаб Ҹеј сәрәнҹам вермишди ки, фәһләләри јерләшдирмәк үчүн бүтүн јол узуну мүхтәлиф јерләрдә тахта бараклар тикилсин. Бу баракларда вентилјасија, чиркаб јолу јох иди, өзләри дә зәрурәт үзүндән ағзына гәдәр адамла долмушду, чүнки һәр бир кирајәнишин, өз аиләсинин бөјүклүјүнә вә һәр баракда ҹәми икиҹә отаг олмасына бахмајараг, әлавә кирајәнишин көтүрмәли олурду. Алдығымыз тибби һесабата көрә, белә бир вәзијјәтдә һәмин бичарәләр өзләрини әтрафдакы чиркаб көлмәчәләриндән вә лап пәнҹәрәләрин габағында газылмыш ајагјолулардан галхан зәһәрли бухарлардан горумаг үчүн һәр јери өртүб һавасызлыг әзабына дөзмәли олурдулар. Нәһајәт, бу тахта бараклары бир һәким тәсадүфән кәзиб бизим комитәјә бир шикајәт вермишди. Үзләрдән ираг мәнзил дејилән бу мәнзилләрин вәзијјәтиндән ән ачы ифадәләрлә бәһс едән бу һәким бә'зи сәһијјә тәдбирләри көрүлмәдији һалда чох ҹидди нәтиҹәләрин мејдана чыха биләҹәјиндән горхдуғуну јазмышды. Јухарыда ады чәкилән Ҹеј тәгрибән бир ил бундан габаг сөз вермишди ки, ишләтдији фәһләләрдән јолухучу хәстәликләрә тутуланлары дәрһал башгаларындан ајырыб јерләшдирмәк үчүн хүсуси бир ев тикдирәҹәкдир. Бу ил ијулун ахырында о бу вә'дини тәкрар етдисә дә; о замандан бәри бир нечә нәфәрин чичәк хәстәлијинә тутулдуғуна вә ики нәфәрин бундан өлдүјүнә бахмајараг, өз вә'дини јеринә јетирмәк үчүн әлини ағдан-гараја вурмамышдыр. Сентјабрын 9-да һәким Келсон, өзүнүн тәсвир етдијинә көрә, дәһшәтли бир һалда олан һәмин баракларда чичәкдән

129) „Public Health. 7th Report“. London, 1865, p. 18.
130) Јенә орада сәһ. 165.

јени хәстәләнәнләр олдуғуну мәнә хәбәр верди. Буну да әлавә едиб сизә» (назирә) «билдирмәлијәм ки, бизим приходда јолухучу хәстәликләр еви адланан ајрыча бир ев вардыр вә приходумузда јолухучу хәстәликләрә тутуланлар кәлиб бурада мүаличә олунурлар. Артыг нечә ајдан бәридир ки, бу ев ағзына гәдәр хәстә илә долудур. Бир аиләдә чичәк вә гыздырмадан беш ушаг өлмүшдүр. Бу ил апрелин 1-дән сентјабрын 1-дәк чичәкдән азы 10 нәфәр өлмүшдүр ки, бунларын да 4 нәфәри, јолухма мәнбәји олан һәмин баракларда јашајанлардандыр. Хәстәләнәнләрин сајыны мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир, чүнки хәстәлик олан аиләләр буну мүмкүн гәдәр кизләтмәјә чалышырлар»[131].

Даш көмүр шахталарынын вә башга шахталарын фәһләләри Британија пролетариатынын ән јүксәк музд алан категоријаларындандыр. Онларын өз әмәк һаггыны нә баһасына алдыглары башга бир јердә көстәрилмишди[132]. Мән бурада онларын мәнзил шәраитини өтәри нәзәрдән кечирәчәјәм. Шахталары ишләдән шәхс—истәр мә'дән мүлкијјәтчиси олсун, истәрсә дә ичарәдар,—өз фәһләләри үчүн адәтән мүәјјән мигдар коттеч тикдирир. Бу фәһләләрә коттеч вә јандырмаг үчүн даш көмүр «һавајы» верилир, јә'ни әмәк һаггынын натура илә верилән һиссәсини тәшкил едир. Бә'зиләринә белә мәнзил верилә билмәдикдә, бунун әвәзиндә онлара илдә 4 ф. ст. пул верилир. Мә'дән сәнајеси маһаллары тез бир заманда чохлу әһали чәлб едир; бу әһали мә'дән фәһләләринин өзләриндән вә онларын әтрафында топланан сәнәткарлардан, дүканчы вә саирәдән ибарәт олур. Әһалинин чох сых јашадығы һәр јердә олдуғу кими, бурада да торпаг рентасы јүксәкдир. Буна көрә мә'дән сәнајечиси шахтанын лап ағзында сон дәрәчә дар бир тикинти мејданчасында мүмкүн гәдәр чох, јә'ни бүтүн фәһләләри онларын аиләләри илә бирликдә долдурмаг үчүн лазым олдуғу гәдәр коттеч тикдирмәјә чалышыр. Јахынлыгда јени көмүр мә'дәнләри салынса вә ја көһнәләри јенидән ишләдилмәјә башландыгда дарысгаллыг даһа да артыр. Коттечләрин тикилмәсиндә јалныз бирчә нөгтеји-нәзәрин һәлледичи әһәмијјәти олур: бу да мүтләг лабүд олмајан ишләрә пул хәрчләмәкдән капиталистин «өз имтинасыдыр».

Д-р Чулиан Һантер дејир: «Нортумберленд вә Дурһам көмүр мә'дәнләриндә ишләјән шахтачыларын вә башга фәһләләрин мәнзилләри үмумиј-

---

[131]) „Public Health. 7th Report". London, 1865, p. 18, гејд. Чапел-ен-ле-Фрит Јунионда јохсуллара бахан ишчи баш рекистратора белә мә'лумат верир: „Давхолсда бөјүк бир әһәнк шлакы тәпәсиндә бир чох хырда мағара газылмышдыр. Дәмирјол чәкилмәсиндә ишләјән јергазанлар вә башга фәһләләр һәмин мағараларда јашајырлар. Бу дарысгал вә рүтубәтли мағараларда чиркаб јолу, ајагјолу јохдур. Бу мағараларын таванында ејни заманда бача вәзифәсини көрән дешикдән башга һеч бир вентилјасија васитәси јохдур. Чичәк хәстәлији башланмышдыр вә бундан бир нечә нәфәр өлән олмушдур" (троглодитләр арасында) (јенә орада, гејд 2).

[132]) 495-чи вә сонракы сәһифәләрдә верилән тәфсилат башлыча олараг даш көмүр шахталары фәһләләринә аиддир. Даһа пис һалда олан филиз мә'дәнләриндәки вәзијјәт һаггында Крал комиссијасынын 1864-чү илдәки дүзкүн һесабатына бах.

јәтлә, бу чәһәтдән бүтүн Инкилтәрәнин һәр јериндә кениш мигјасда мүшаһидә олунан бу кими мәнзилләрин һамысындан писи вә баһалысыдыр; јалныз Монмутширдәки бу кими маһаллар истисна ола биләр. Бу мәнзилләрин дөзүлмәз һалда олмасынын сәбәби одур ки, һәр отагда һәддән чох адам јашајыр, чохлу ев тикилән иншаат саһәси кичикдир, су чатышмыр вә ајагјолу јохдур, чох заман евләр бир-биринин үстүндә тикилир вә ја бунлар flats-лара ајрылыр (белә ки, мүхтәлиф коттечләр бир-биринин үзәриндә јерләшмиш мәртәбәләр тәшкил едир)... Саһибкар бүтүн бу фәһләләрә белә бир нәзәрлә бахыр ки, куја онлар даими јашамырлар, анчаг дүшәркә салмышлар»[133]). Д-р Стивенс дејир: «Алдығым тә'лимата әмәл едәрәк, мән Дурһам Јуниондакы ири мә'дән кәндләринин чох һиссәсини кәздим... Чох аз бир истисна илә, демәк лазым кәлир ки, әһалинин сағламлығыны горумаг үчүн һеч јердә һеч бир тәдбир көрүлмүр... Бүтүн мә'дән фәһләләри 12 ајлыға ичарәдара («lessee») вә ја көмүр мә'дәнләринин мүлкијјәтчисинә тәһким едилмишләр» (bound, һабелә bondage ифадәси тәһкимчилик үсулу дөврүнә аиддир). «Әкәр онлар наразы олдугларыны изһар етсәләр вә ја башга бир јолла нәзарәтчини («viewer») ачыгландырсалар, нәзарәтчи өз дәфтәриндә онларын адынын габағында анчаг бир ишарә вә ја нишан гојур вә јени ил үчүн мүгавилә бағландыгда онлары ишдән чыхарыр... Мәнә елә кәлир ки, truck-system [әмәк үчүн малла музд верилмәси системи] нөвләриндән һеч бири әһалинин сых јерләшдији бу маһалларда һөкм сүрән нөвү гәдәр пис ола билмәз. Фәһлә өз әмәк һаггынын бир һиссәси мүгабилиндә јолухучу азарлар мәнбәји олан бир јердә мәнзил тутмаға мәчбурдур. О өзү дә өзүнә көмәк едә билмир. О һәр чәһәтдән тәһкимлидир (he is to all intents and purposes a serf). Үмумијјәтлә, она өз мүлкијјәтчисиндән башга бирисинин көмәк едә биләчәјинә шүбһә етмәк лазым кәлир, бу мүлкијјәтчи исә һәр шејдән әввәл өз балансынын мәнафејини күдүр, буна көрә онун фәһләјә нә кими јардым едә биләчәјини габагчадан билмәк чәтин дејилдир. Фәһлә сују да өз мүлкијјәтчисиндән алыр. Бу су истәр јахшы олсун, истәрсә пис, истәр бунунла тә'мин едилсин, истәрсә јох,—фәрги јохдур, һәр һалда фәһлә бунун пулуну вермәлидир, даһа доғрусу, онун әмәк һаггындан чыхылачагдыр»[134]).

«Ичтимаијјәтин фикри» илә вә ја һәтта сәһијјә полиси илә тоггушдугда капитал, фәһләнин әмәји вә ев јашајышы үчүн јаратдығы гисмән тәһлүкәли, гисмән дә һәгарәтли шәраитә «бәраәт газандырмаг үчүн» һеч утанмадан дејир ки, бу шәраит фәһләни даһа мәнфәәтли шәкилдә истисмар етмәк үчүн лазымдыр. Мәһз бу мүлаһизә илә дә капитал фабрикләрдә фәһләләри тәһлүкәли машынлардан горумаг үчүн лазыми гурғулардан, шахталарда вентилјасијадан вә тәһлүкәсизлик тәдбирләриндән өзү имтина едир. О бурада, мә'дән фәһләләринин мәнзил мәсәләсиндә дә јенә белә һәрәкәт едир.

Кизли шуранын тибб мүфәттиши д-р Сајмон өз рәсми һесабатында дејир: «Биабырчы мәнзил шәраитинә бәраәт газандырмаг үчүн бәһанә кәтириб дејирләр ки, шахталар адәтән ичарә әсасында ишләдилир вә ичарә мүгавиләсинин мүддәти (даш көмүр шахталарында әксәријјәтлә 21 ил) чох гыса олдуғуна көрә, мүәссисәнин ишә чәлб етдији фәһләләр, сәнәткарлар вә баш-

133) „Public Health. 7th Report". London, 1865, p. 180, 182.
134) Јенә орада, сәһ. 155, 517.

галары үчүн јахшы вә раһат мәнзилләр тикдирмәк ичарәдар үчүн әлверишли дејилдир; о һәтта бу ишдә сәхавәт көстәрмәк истәсәјди дә, торпаг мүлкијјәтчиси онун планларыны позарды. Һәмин мүлкијјәтчи онун јералты мүлкијјәтини газыб чыхаран фәһләләр үчүн јерин үстүндә јашајыш мәнзилләри тикилиб јахшы вә раһат кәнд салынмасы кими бир имтијаз мүгабилиндә дәрһал сон дәрәчә јүксәк бир әлавә рента алмаға чалышарды. Бу гадаған гнјмәти вә бәлкә дә һәмин тәдбирләрин ачыг гадаған едилмәси фәрли бир кәнд салмаг мејлиндә ола биләчәк шәхсләри дә чәкиндирир... Мән белә бир бәһанәнин әсаслы олуб-олмамасындан, һабелә јахшы мәнзилләр тикдирмәклә әлагәдар олан әлавә хәрчләрин нәтичәдә кимин үзәринә: торпаг мүлкијјәтчисининми, көмүр мә'дән ичарәдарларынынмы, фәһләнинми, јохса чәмијјәтин үзәринә дүшәчәјиндән әтрафлы данышмајачағам... Лакин әлавә едилән һесабатда» (д-р Һантерин, Стивенсин вә башгаларынын һесабатында) «ифша едилмиш биабырчы фактлар һәгигәтдә мөвчуд олдуғуна көрә бунларын арадан галдырылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк лазымдыр... Бурада торпаг мүлкијјәти һүгугундан истифадә едиркән, бөјүк ичтимаи әдаләтсизлијә јол верирләр. Торпаг мүлкијјәтчиси јералты сәрвәтләрин мүлкијјәтчиси олмаг е'тибары илә өз мүлкүндә ишләмәјә сәнаје дәстәсини чағырыр, сонра да, јерин сәтһинин мүлкијјәтчиси олмаг е'тибары илә, чағырдығы фәһләләр үчүн мүнасиб мәнзил тапмаға имкан вермир. Көмүр мә'дәни ичарәдарына» (капиталист истисмарчыја) «пул чәһәтдән һеч дә әлверишли дејил ки, бу икитәрәфли әмәлијјата мүгавимәт көстәрсин, зира о чох јахшы билир ки, торпаг мүлкијјәтчисинин иддиасы һәддиндән артыг олса, бунун хәтасы она тохунмајачагдыр, бунун хәтасы фәһләләрә тохуначаг, фәһләләр исә авам олдугларына көрә өз сағламлыг һүгугларыны билмәјәчәкләр; буна көрә нә әсла дөзүлмәз мәнзил шәраити, нә дә онлара үфунәтли су верилмәси тә'тилә сәбәб олмајачагдыр»[135].

d) ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ӘН ЈҮКСӘК МУЗД АЛАН ҺИССӘСИНӘ БӨҺРАНЛАРЫН ТӘ'СИРИ

Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин өзүнә кечмәздән әввәл, фәһлә синфинин һәтта ән јүксәк музд алан һиссәсинә, онун аристократијасына бөһранларын нә кими тә'сир көстәрдијини даһа бир мисал илә көстәрәчәјәм. Буну да хатырлатмалыјыг ки, 1857-чи ил һәр дәфә сәнаје тсиклини баша чатдыран бөјүк бөһранлардан бирини кәтирди. Сонракы бөһран 1866-чы илдә олду. Хејли капиталы, адәтән тәтбиг едилдији даирәдән чыхарыб пул базарынын бөјүк мәркәзләринә јеритмиш олан памбыг гытлығы заманы әсил фабрик даирәләриндә әламәти көрүнән һәмин бөһран бу дәфә башлыча олараг малијјә характери алды. 1866-чы илдә Лондонун ән бөјүк банкларындан биринин ифласы бу бөһранын башланмасы үчүн бир сигнал олду вә бунун ардынча бир чох еһтикарчы малијјә чәмијјәтләри дағылды. Лондонда фәлакәтә уғрајан ән бөјүк истеһсал саһәләриндән бири дәмир кәмигајырма саһәси иди. Јүксәлиш дөврүндә бу сәнаје саһәсиндәки магнатларын ифрат истеһсалы һәр бир һәдди ашмагдан башга, онлар кредит чешмәсинин

[135]) „Public Health. 7th Report". London, 1865, p. 16.

бундан сонра да бол ахачағы үмиди илә мүгавиләләр үзрә чох бөјүк сифаришләр гәбул етмишдиләр. Инди исә дәһшәтли бир әкс-тә'сир башланмышдыр ки, бу да Лондон сәнајесинин истәр һәмин саһәсиндә, истәрсә дә башга саһәләриндә[136] индијәдәк, јә'ни 1867-чи ил март ајынын ахырынадәк давам етмәкдәдир. Фәһләләрин вәзијјәтини көстәрмәк үчүн «Morning Star» гәзетинин 1867-чи илин әввәлләриндә башлыча фәлакәт мәркәзләрини кәзмиш бир мүхбирин вердији мүфәссәл мә'луматдан ашағыдакы парчаны кәтиририк.

«Лондонун шәрг һиссәсиндә, Поплар, Миллуолл, Гринвич, Дептфорд Лајмһаус вә Каннинг-Туан даирәләриндә аиләләри илә бирликдә азы 15 000 фәһлә, о чүмләдән 3 000-дән артыг мүтәхәссис механик сон дәрәчә бөјүк еһтијач ичиндәдир. Онларын гәнаәт едиб јығдыглары пуллары алты-сәккиз ај сүрән ишсизлик нәтичәсиндә тамамилә түкәнмишдир... Мән (Попларда) чох бөјүк чәтинликлә өзүмә јол ачыб иш евинин гапысына чата билдим, чүнки ач чамаатын арасындан кечмәк мүмкүн дејилди. Чамаат чөрәк талонлары верилмәсини көзләјирди, лакин һәлә бунларын пајланмасы вахты чатмамышды. Бөјүк дөрдкүнч һәјәтин бүтүн диварлары бојунча талвар чәкилмишдир. Һәјәтин ортасында күчәјә дөшәнмиш дашлары бөјүк гар галаглары өртмүшдү. Бурада ајры-ајры кичик саһәләр сөјүд чубуглары илә гојун ағыллары кими чәпәрләнмишди; һава јахшы оланда кишиләр бурада ишләјирләр. Мән ораја кәлән күн ағыллары о гәдәр гар басмышды ки, орада һеч ким отура билмәзди. Буна бахмајараг, кишиләр диварларын дибиндә отуруб дөшәмә үчүн даш гырырдылар. Һәр бири бөјүк бир дашын үстүндә отуруб буз бағламыш гранити ағыр чәкичлә парчалајырды ки, һәрә 5 бушел чынгыл һазырласын. Бунунла онун бир күнлүк иши гуртарыр вә она 3 пенс пул, бир дә чөрәк талону верилирди. Һәјәтин о бири тәрәфиндә ачыначаглы бир кичик тахта ев вар иди. Гапыны ачанда көрдүк ки, ев кишиләрлә долудур вә һамысы гызынмаг үчүн бир-биринә сығынмышды. Онлар кәпиткә дидир вә бир-бири илә мүбаһисә едирдиләр ки, ким ән аз јејиб һамыдан чох ишләјә биләр, чүнки давамлы олмаг бурада шәрәф иш иди. Тәкчә бу иш евиндә 7 000 адама, о чүмләдән 6 вә ја 8 ај әввәл бүтүн өлкәдә ән јүксәк әмәк һаггы алан јүзләрлә ихтисаслы фәһләјә јардым көстәрилирди. Бунларын сајы әслиндә икигат артыг ола биләрди, лакин бир чохлары, гәнаәт едиб јығдыгларыны тамамилә гуртардыгдан сонра да, нәләри варса, киров гојур вә һәләлик приходун јардымына мүрачиәт етмәкдән чәкинирләр... Мән иш евини тәрк едәрәк, Попларда әксәријјәтлә бирмәртәбәли евләрдән ибарәт олан күчәләри кәзмәјә башладым. Мәнә ишсизләр комитәсинин үзвү бәләдчилик едирди. Кирдијимиз биринчи ев, 27 һәфтәдән бәри ишсиз олан бир металчынын еви иди. Биз ичәри кирәндә о бүтүн аиләси илә дал отагда иди. Отагда һәлә бир гәдәр мебел вар иди, соба јанырды. Бу, ајагјалын көрпә ушаглары сојугдан горумаг үчүн лазым иди, чүнки

---

[136] „Лондонда јохсулларын күтләви ачлығы! („Wholesale starvation of the London Poor!“)... Ахыр күнләр Лондонда евләрин диварларына диггәти чәлб едән белә бөјүк плакатлар јапышдырылмышды: „Тосгун өкүзләр вә ач адамлар! Ачлар өз ачыначаглы комаларында гырылыб тәләф олуркән, тосгун өкүзләр варлылары дәбдәбәли кәшанәләриндә дојурмаг үчүн өз бүллур сарајларыны тәрк едиб кетмишләр“. Бу ваһимәли плакатлар даим тәзәләнир. Бунлар чырылыб атылан вә ја үстүнә кағыз јапышдырылан кими, јенә орада вә ја ејни дәрәчәдә көзә чарпан башга бир јердә јениси пејда олур... Бу, франсыз халгыны 1789-чу ил һадисәләринә һазырлајан ваһимәли әламәтләри хатырладыр... Инкилис фәһләләри өз арвад-ушаглары илә бирликдә сојугдан вә ачындан гырылдыглары бир заманда, инкилис әмәјинин мәһсулу олан милјонларла инкилис пулу рус, испан, италјан вә башга харичи мүәссисәләринә гојулур“ („Reynolds' Newspaper“, 20 јанвар 1867-чи ил).

һава бәрк сојуг иди. Очағын габағында, бир габын ичиндә кәпиткә вар иди, кишинин арвад вә ушаглары кәпиткәни дидирдиләр ки, әвәзиндә иш евиндән чөрәк алсынлар. Киши өзү јухарыда тәсвир едилән һәјәтләрдән бириндә ишләјиб күндә чөрәк талону вә 3 пенс пул алырды. О инди наһар еләмәјә кәлмишди; өзүнүн ачы бир тәбәссүмлә дедијинә көрә чох ач иди; онун наһары бир нечә тикә чөрәкдән, пијдән вә бир финчан сүдсүз чајдан ибарәт иди... Сонра дөјдүјүмүз башга бир гапыны орта јашлы бир гадын ачды вә бир кәлмә данышмадан бизи кичик дал отаға апарды; бүтүн аилә орада отуруб көзләрини сөнмәкдә олан ода дикмишди. Онларын үзүндә вә кичик отағында о гәдәр мә'јуслуг, о гәдәр үмидсизлик вар иди ки, мән бир даһа белә бир мәнзәрәни көрмәк истәмәздим. Гадын өз ушагларыны көстәрәрәк деди: «Ҹәнаб, бунлар 26 һәфтәдән бәри һеч бир шеј газанмамышлар, ушагларын атасы илә мән јахшы күнләримиздә гара күн үчүн јығыб сахладығымыз 20 фунт стерлингин һамысыны хәрҹләјиб гуртармышыг. Будур, бахын»,—дејә гадын һәјәҹанла банк китабчасыны чыхарыб көстәрди; китабчада банка гојулмуш вә сонра кери көтүрүлмүш бүтүн пулларын мигдары сәлигә илә гејд едилмишди; бу китабчадан биз көрдүк ки, биринҹи дәфә гојулмуш 5 шиллинглә башланан кичик бир мәблəғ кет-кедә артыб 20 фунт стерлингә чатмыш, сонра исә әримәјә башлајыб фунт стерлингләрдән шиллингләрә енмиш вә нәһајәт сон гејд һәмин китабчаны һеч бир гијмәти олмајан бир парча кағыза чевирмишдир. Бу аиләјә иш евиндән күндә бир адамлыг јаван наһар верилир. Сонра биз, кәми тәрсанәсиндә ишләјән бир ирландијалынын евинә кетдик. Онун арвады аз јемәкдән хәстәләниб јатмышды; о палтарыны сојунмадан дөшәјин үстүндә узанмыш вә үстүнә бир халча парчасы өртмүшдү, чүнки бүтүн јорған-дөшәк киров гојулмушду. Заваллы ушаглар она гуллуг едирдиләр, лакин көрүнүрдү ки, онлар өзләри ана нәвазишинә мөһтаҹдырлар. Он доггуз һәфтә мәҹбури ишсизлик ону бу һала салмышды; өз кечмиш мүсибәтләрини бизә данышан бу гадын елә аһ-зар едирди ки, санки кәләҹәкдә даһа һеч бир ағ күн көрмәјәҹәкдир... Бурадан чыханда бир ҹаван адам бизә тәрәф јүјүрүб хаһиш етди ки, онун евинә бахаг вә бәлкә онун үчүн бир чарә тапаг. Бурада биз анҹаг онун ҹаван арвады, ики гәшәнк ушағындан, борҹ кассасынын бир јығын гәбзиндән вә чылпаг отағындан башга һеч бир шеј көрмәдик».

1866-чы ил бөһранынын нәтиҹәси олан фәлакәтләр һаггында бир тори гәзетиндән даһа бир парча көтүрәк. Унудулмамалыдыр ки, Лондонун бурада бәһс едилән шәрг һиссәси, јухарыда һәмин фәслин мәтниндә гејд едилмиш дәмир кәмигајыран фәһләләрин јашадығы јер олмагдан әлавә һабелә, даим минимумдан ашағы музд верилән «ев әмәјинин» дә мәркәзидир.

«Дүнән пајтахтын бир јериндә дәһшәтли бир мәнзәрә вар иди. Ист-Ендин минләрлә ишсизләри гара бајрагларла күтләви нүмајиш дүзәлтмәмишдиләрсә дә, һәр һалда зәһмли бир издиһам вар иди. Бу әһалинин мүсибәтләрини хатырлајаг. Әһали аҹындан гырылыр. Бу ади вә дәһшәтли бир һәгигәтдир. 40 мин нәфәр... Көзүмүзүн габағында, бу көзәл пајтахтын мәһәлләләриндән бириндә, дүнјанын көрмәдији гәдәр бөјүк бир сәрвәт топланмыш олдуғу јердә 40 000 бичарә аҹындан гырылыр! Инди бу минләрлә адам башга мәһәлләләрә үз гојур; һәмишә ач-јалаваҹ доланан бу адамлар фәрјад илә өз мүсибәтләрини бизә ешитдирир, үзләрини көјә тутуб налә чәкирләр, өзләринин диләнчи мәнзилләриндән, иш тапа билмәдикләриндән вә диләнә билмәдикләриндән данышырлар. Јохсуллар хејринә верки верән јерли әһалинин өзү дә, приходларын јени-јени тәләбләри үзүндән пауперизм гаршысындадырлар» («Standard», 5 апрел 1867-чи ил).

Инкилис капиталистләри арасында Белчиканы фәһләләр үчүн бир беһишт кими тәсвир етмәк адәт олмушдур, чүнки орада «әмәк азадлығыны» вә ја ејни шеј олараг «капитал азадлығыны» нә тред-јунионларын истибдады позур, нә дә фабрик ганунлары, буна көрә дә бир нечә кәлмә Белчика фәһләсинин, нечә дејәрләр, «хошбәхтлијиндән» данышмаг лазым кәлир. Еһтимал ки, бу хошбәхтлијин сирринә һеч ким Белчика һәбсханалары вә хејријјә мүәссисәләринин баш мүфәттиши вә Мәркәзи статистика комиссијасынын үзвү мәрһум ч-б Дукпесјо гәдәр бәләд дејилди. Онун ашағыдакы әсәринә мүрачиәт едәк: „Budgets économiques des classes ouvriéres en Belgigue“. Bruxelles, 1855. Бурада әзчүмлә Белчикада орта фәһлә аиләси тәсвир едилир, бу аиләнин күндәлик хәрчи вә кәлири чох дүрүст мә'лумата әсасән һесабланылмышдыр вә сонра онун јемәк шәраити бир әскәрин, донанма матросунун вә бир мәһбусун јемәк шәраити илә мүгајисә едилмишдир. Аилә «ата, ана вә дөрд ушагдан ибарәтдир». Бу алты нәфәрдән «дөрдү бүтүн ил узуну фајдалы әмәклә мәшғул ола биләр»; белә фәрз олунур ки, «онларын ичәрисиндә хәстә оланы вә ишләјә билмәјәни јохдур», аиләнин «килсәдә јер тутмаг хәрчи кими чүз'и хәрчдән башга һеч бир дини, мә'нәви вә зеһни тәләбат хәрчи» јохдур, «әманәт кассаларына вә гочалыг үчүн тә'минат кассаларына пул» гојулмур, «зинәт шејләринә вә үмумијјәтлә һеч бир кәрәксиз шејә хәрч» јохдур. Лакин ата вә бөјүк оғул тәнбәки чәкир вә базар күнләри мејханаја кедирләр ки, бунун үчүн дә онлар һәфтәдә там 86 сантим ајырмалы олурлар.

«Мүхтәлиф истеһсал саһәләринин фәһләләри тәрәфиндән алынан әмәк һаггынын үмуми јекунундан мә'лум олур ки... ән јүксәк әмәк һаггы орта һесабла беләдир: кишиләр үчүн күндә 1 франк 56 сантим, гадынлар үчүн 89 сантим, оғланлар үчүн 56 сантим, гызлар үчүн дә 55 сантим. Бу һесабла бир аиләнин кәлири илдә ән чоху 1 068 франк едир... Биз типик бир аиләнин әлдә едә биләчәји бүтүн кәлирләринин үмуми мәбләғини һесабладыг. Лакин биз аиләдә ананын да әмәк һаггы алдығыны фәрз етсәк, онда ев тәсәррүфатыны доландыран олмаз, бу һалда евә, ушаглара ким бахар? Ким хөрәк биширәр, палтар јујар, јамаг јамајар? Бу суал фәһләни һәр күн дүшүндүрүр».

Бу сурәтлә аиләнин бүдчәси белә олур:

Ата	— 300 иш күнү	1,56	франкдан	— 468 франк
Ана	— » »	» 0,89	»	— 267 »
Оғул	— » »	» 0,56	»	— 168 »
Гыз	— » »	» 0,55	»	— 165 »
			Јекуну:	1 068 франк

Әкәр фәһләнин јемәји ашағыда көстәриләнләрин јемәји кими олсајды, аиләнин иллик хәрчи вә онун кәсири белә оларды:

Донанма матросу кими	1 828 франк,	кәсири	760 франк
Әскәр кими	1 473 „ ,	„	405 „
Мәһбус кими	1 112 „ ,	„	44 „

«Бурадан көрүнүр ки, анчаг чох аз фәһлә аиләси бир мәһбус гәдәр јемәк јеје биләр; биз һәлә матросу вә ја әскәри кәнара гојуруг. 1847—1849-чу илләрдә Белчикада һәр бир мәһбусун күндәлик јемәк хәрчи орта һесабла 63 сантим иди ки, бу да фәһләнин күндәлик јемәк хәрчиндән 13 сантим артыгдыр. Мәһбус мәнзил кирајәси вермәдијинә көрә идарә вә нәзарәт хәрчләринин әвәзи таразлашыр... Бәс сәбәб нәдир ки, фәһләләрин хејли һиссәси,—һәтта деје биләрик ки, бөјүк әксәријјәти,—даһа пис шәраитдә јашајыр? Сәбәби јалныз одур ки, фәһләләр, сирри анчаг өзләринә мә'лум олан васитәләрә әл атырлар; онлар күндәлик јемәкләриндән кәсирләр; буғда чөрәји әвәзинә човдар чөрәји јејирләр, әт аз јејирләр, ја да һеч јемирләр; јағ вә тәрәвәз дә беләдир; аилә бир вә ја ики дарысгал дахмада сыхылыб галыр, бурада гызларла оғланлар бирликдә, чох вахт бир күләш дөшәк үстүндә јатырлар; бу аиләләр палтара, дәјишәјә, тәмизлик хәрчләринә гәнаәт едирләр; өзләрини бајрам әјләнчәләриндән мәһрум едирләр, сөзүн гысасы,—ән ағыр мәһрумијјәтләрә дөзүрләр. Фәһләнин белә бир һәддә кәлиб чатдығы бир шәраитдә јашајыш васитәләри гијмәтинин ән чүз'и бир артмасы, јахуд азачыг ишсиз галмасы вә ја хәстәләнмәси фәһләнин јохсуллуғуну даһа да шиддәтләндирир вә о тамамилә диләнчи көкүнә дүшүр. Борч артыр, кредит кәсилир, палтар, ән лазымлы мебел ломбарда кедир вә бүтүн бунларын нәтичәсиндә һәмин аилә хаһиш едир ки, ону јохсуллар сијаһысына дахил етсинләр»[137].

Доғрудан да бу «капиталистләр чәннәти»ндә ән зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти азачыг дәјишилән кими, өлүм һадисәләринин вә чинајәтләрин сајы да дәјишилир! (бах: Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Brussel, 1860», p. 12). Бүтүн Белчикада 930 000 аилә вардыр. Бунлардан рәсми статистикаја көрә: 90 000-и варлы (сечичи) аиләдир—450 000 нәфәр; 390 000 аилә шәһәр вә кәнд хырда буржуа аиләсидир ки, бунларын да бөјүк бир һиссәси даим пролетариат сыраларына кечир, — 1 950 000 нәфәр; нәһајәт, 450 000 фәһлә аиләси—чәми 2 250 000 нәфәр; бунларын да ичәрисиндән нүмунәви аиләләр Дүкпесјонун тәсвир етдији сәадәтдән зөвг алыр. 450 000 фәһлә аиләсинин 200 000-дән артығы јохсуллар сијаһысындадыр!

е) БРИТАНИЈА КӘНД ТӘСӘРРҮФАТ ПРОЛЕТАРИАТЫ

Ҡапиталист истеһсалы вә јығымынын антагонист характери өзүнү һеч бир јердә инкилис кәнд тәсәррүфатынын (о чүмләдән малдарлығынын) тәрәггисиндә вә инкилис кәнд тәсәрру-

137) *Ducpétiaux*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 151, 154, 155.

фат фәһләсинин тәнәззүлүндә олдуғу гәдәр кобуд шәкилдә көстәрмир. Онун мүасир вәзијјәтинә кечмәздән әввәл, кечмишә өтәри бир нәзәр салаг. Инкилтәрәдә мүасир әкинчилик XVIII әсрин орталарындан башланмышдыр, һәрчәнд торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләриндәки чеврилиш бундан чох әввәлки дөврдә әмәлә кәлмиш вә истеһсал үсулу бу чеврилиш әсасында дәјишмишдир.

Дүрүст мүшаһидәчи, лакин сәтһи мүтәфәккир олан Артур Јунга мүрачиәт едиб ондан 1771-чи илдәки кәнд тәсәррүфат фәһләләри һаггында вердији мә'луматы көтүрсәк, мә'лум олар ки, бунлар XIV әсрин ахырларындакы сәләфләринә нисбәтән чох ачыначаглы бир рол ојнајырлар, зира о заман «онлар боллуг ичиндә јашајыб сәрвәт топлаја билирдиләр»[138]; биз һәлә «инкилис шәһәр вә кәнд фәһләләринин гызыл әсри олан» XV әсрдән әсла данышмырыг. Лакин бизим бу гәдәр керијә гајытмағымыза еһтијач јохдур. 1777-чи илдә чыхмыш чох мәзмунлу бир әсәрдә дејилир:

«Ири фермер, демәк олар ки, чентлмен сәвијјәсинә јүксәлмишдир, јазыг кәнд тәсәррүфат фәһләси исә, демәк олар ки, јерлә-јексан едилмишдир. Онун индики һәјат шәраити 40 ил бундан әввәлки илә мүгајисә едилсә, индики бәдбәхт вәзијјәти тамамилә ашкара чыхыр... Фәһләни әсарәт алтына алмаг үчүн торпаг мүлкијјәтчиси илә фермер тамамилә әлбир һәрәкәт едирләр»[139].

Мүәллиф сонра әтрафлы сурәтдә көстәрир ки, 1737-чи илдән 1777-чи илә гәдәр олан дөврдә кәнддә реал әмәк һаггы 1/4 гәдәр вә ја 25% әскилмишдир.

Ејни заманда д-р Ричард Прајс дејир: «Мүасир сијасәт, халгын јухары синифләрини һимајә едир; нәтичәдә кеч-тез краллығын бүтүн әһалиси јалныз чентлменләрлә диләнчиләрдән, задәканларла гуллардан ибарәт олачагдыр»[140].

Буна бахмајараг, 1770—1780-чы илләрдә инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләсинин вәзијјәти, истәр јемәк вә мәнзил шәраити чәһәтдән, истәрсә дә өз шүур һиссинин инкишафы, әјлән-

---

[138]) *James E. Th. Rogers* (Prof. of Polit. Econ. in the University of Oxford). „A History of Agriculture and Prices in England“. Oxford, 1866, v. I, p. 690. Чалышган әмәк мәһсулу олан вә индијә гәдәр ики чилди чыхмыш бу әсәр һәләлик јалныз 1259—1400-чү илләр дөврүнү әһатә едир. Икинчи чилддә јалныз статистика мә'луматы верилмишдир. Бу әсәр, о заманкы гијмәтләрин әлимиздә олан вә илк мәнбәләрә әсасланан биринчи тарихидир.

[139]) „Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative view of the price of labour and provisions“. London, 1777, p. 5, 11.

[140]) Dr. *Richard Price*. „Observations on Reversionary Payments“, 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 158. 159-чу сәһифәдә Прајс дејир: „Һазырда иш күнүнүн номинал гијмәти, 1514-чү илдәки номинал гијмәтиндән дөрдгат вә ја ән чоху бешгат артыгдыр. Чөрәјин гијмәти исә, инди једди дәфә, әтин вә палтарын гијмәти он беш дәфә јүксәкдир. Беләликлә, әмәјин гијмәти јашајыш хәрчләринә әсла мүвафиг сурәтдә артмадығына көрә, һәмин гијмәт, ола биләр, инди кечмишдәкинин јарысыны да тәшкил етмир“.

чәләр вә саирә чәһәтдән сонралар һеч бир заман әлдә едилмәмиш олан бир наилијјәт тәшкил едир. Онун орта әмәк һаггы буғда илә ифадә едилдикдә, 1770—1771-чи илләрдә 90 пинта, Иденин заманында (1797-чи ил) исә анчаг 65, 1808-чи илдә чәми 60 пинта тәшкил едирди»[141].

Јакобинләрә гаршы мүһарибәнин ахырларында кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәтиндән һәлә габагда данышмышдыг; бу мүһарибә заманы торпаг аристократлары, фермерләр, фабрикчиләр, тачирләр, банкирләр, биржа пәһләванлары, ордуја мал сатанлар вә башгалары сон дәрәчә варланмышдылар. Номинал әмәк һаггы гисмән банкнотларын гијмәтдән дүшмәси нәтичәсиндә, гисмән дә ән зәрури шејләрин гијмәтләринин бундан асылы олмајараг артмасы нәтичәсиндә јүксәлмишди. Лакин әмәк һаггынын һәгиги һәрәкәтини, бурада јерсиз ола биләчәк тәфсилата әл атмадан, чох садә бир үсулла мүәјјән етмәк олар. Јохсуллар һаггындакы ганун вә буну һәјата кечирән инзибати идарәләр 1795 вә 1814-чү илләрдә ејни иди. Бу ганунун кәнддә нечә тәтбиг едилдијини хатырлајаг: приход тәрәфиндән верилән сәдәгәләр илә номинал әмәк һаггы анчаг елә бир номинал мәбләғә чатдырылырды ки, фәһлә күч-бәла илә долана билирди. Фермерин вердији әмәк һаггы илә, онун чатмајан вә приход тәрәфиндән верилән әлавә һиссәси арасындакы нисбәт бизә, әввәлән, әмәк һаггынын минимумдан ашағы дүшмәсини көстәрир вә, икинчиси, кәнд тәсәррүфат фәһләсинин нә дәрәчәдә муздлу фәһлә илә паупердән әмәлә кәлмәси фаизини вә ја ону нә дәрәчәдә өз приходунун тәһкимлисинә чевирдикләрини көстәрир. Вәзијјәти бүтүн башга графлыглар үчүн типик олан бир графлығы көтүрәк. 1795-чи илдә Норткемптонширдә һәфтәлик орта әмәк һаггы 7 шиллинг 6 пенс, 6 нәфәрдән ибарәт аиләнин иллик хәрчинин үмуми мәбләғи 36 фунт стерлинг 12 шиллинг 5 пенс, аиләнин үмуми кәлиринин мәбләғи 29 фунт стерлинг 18 шиллинг, кәсири 6 фунт стерлинг 14 шиллинг 5 пенс тәшкил едирди ки, буну приход верирди. Јенә һәмин графлыгда 1814-чү илдә һәфтәлик әмәк һаггы 12 шиллинг 2 пенс, 5 нәфәрдән ибарәт аиләнин иллик хәрчинин үмуми мәбләғи 54 фунт стерлинг 18 шиллинг 4 пенс, онун үмуми кәлиринин мәбләғи 36 фунт стерлинг 2 шиллинг, кәсири 18 фунт стерлинг 16 шиллинг 4 пенс тәшкил едирди ки, буну приход верирди[142]. Демәли, хәрчин кәсири 1795-чи илдә әмәк һаггынын $^1/_4$-дән азыны, 1814-чү илдә исә јарыдан чохуну тәшкил едирди. Өзлүјүндә ајдындыр ки, белә

---

[141]) *Barton*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 26. XVIII әсрин ахырларындакы вәзијјәт һаггында бах: *Eden*. „The State of the Poor“

[142]) *Parry*. „The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws“. London, 1816, p. 80.

бир шәраитдә, кәнд тәсәррүфат фәһләси коттечиндә Иденин һәлә мүшаһидә етдији чүз'и раһатлыг да 1814-чү ил үчүн артыг арадан галхмышды[143]. Фәһләни, бу instrumentum vocaleни [данышан аләти] бу замандан е'тибарән фермерин сахладығы бүтүн һејванларын һамысындан даһа артыг инчидирләр, һамысындан пис једирирләр вә онунла һамысындан кобуд рәфтар едирләр.

Бу вәзијјәт дәјишмәдән давам етмәкдә иди, нәһајәт,

«1830-чу илин гызғын гијамлары, аловланан тахыл тајаларынын ишығында бизә» (јә'ни һаким синифләрә) «сәнаје Инкилтәрәсинин сәтһи алтында олдуғу кими, әкинчилик Инкилтәрәсинин дә сәтһи алтында ејни јохсуллуғу вә ејни кизли үсјанкар бир наразылыг гызышмагда олдуғуну ачыб көстәрди»[144].

Садлер о заман ашағы палатада кәнд тәсәррүфат фәһләләринә «ағ гуллар» («white slaves») ады верди, бир кешиш дә бу тә'рифи јухары палатада тәкрар етди. О дөврүнән көркәмли бир игтисадчысы олан Е. Г. Уејкфилд дејир:

«Чәнуби Инкилтәрәнин кәнд тәсәррүфат фәһләси нә гулдур, нә дә азад адам, о—паупердир»[145].

Тахыл ганунларынын ләғв едилмәсиндән билавасит габагкы дөвр кәнд тәсәррүфат фәһләләринин нә вәзијјәтдә олдуғуну даһа да ајдынлашдырды. Бир тәрәфдән, буржуа тәшвигатчыларынын мәнафеји тәләб едирди ки, онлар горујучу көмрүк веркиләринин әсил тахыл истеһсалчыларыны чох аз мүдафиә етдијини көстәрсинләр. Дикәр тәрәфдән, сәнаје буржуазијасы фабрикләрдәки вәзијјәти торпаг аристократијасынын ифша етмәсинә гаршы, иликләринә гәдәр хәбис, рәһмсиз вә ловға олан бу авараларын, фабрик фәһләләринин әзабларына ријакар тәвәччөһ вә фабрик ганунлары верилмәси һаггында «дипломатик бир чанфәшанлыг» көстәрмәләринә гаршы һиддәтлә чошурду. Белә бир гәдим инкилис мәсәли вар ки, әкәр ики оғру бир-биринин сачыны јолса, бунун һәмишә бир хејри олар. Доғрудан да, фәһләләри һаким синфин ики фраксијасындан һансынын даһа артыг вичдансызлыгла истисмар етмәси мәсәләси үстүндә бунларын бир-бири илә курултулу, гызғын мүбаһисәси һәгигәтин ајдынлашдырылмасына һәм сағ тәрәфдән, һәм дә сол тәрәфдән көмәк едир. Граф Шефтсбери, јахуд лорд Ешли фабрикләрә гаршы аристократ-филантроп һүчумуна башчылыг едирди. Буна көрә дә 1844 вә 1845-чи илләрдә о, кәнд

[143]) Rarry. „The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws“. London, 1816 p. 213.
[144]) *S. Laing*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 62.
[145]) „England and America“. London, 1833, v. I, p. 47.

тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәтини ифша едән «Morning Chronicle» үчүн күндәлик бир мөвзу олмушду. О заман ән әһәмијјәтли либерал орган олан бу гәзет кәнд јерләринә өз хүсуси комиссарларыны көндәрмишди вә бунлар үмуми мә'лумат вә статистика илә кифајәтләнмәјәрәк, истәр јохланылан фәһлә аиләләринин вә истәрсә мүвафиг торпаг саһибләринин адларыны да е'лан едирдиләр. Ашағыдакы чәдвәлдә[146] Бленфорд,

Ушагларын сајы	Аилә үзвләринин сајы	Кишиләрин һәфтәлик әмәк һаггы		Ушагларын һәфтәлик әмәк һаггы	Бүтүн аиләнин һәфтәлик кәлири		Һәфтәлик мәнзил кирајәси		Мәнзил кирајәси чыхылдыгдан сонра бүтүн һәфтәлик әмәк һаггы		Адамбашына дүшән һәфтәлик әмәк һаггы	
		шилл.	пенс	шилл. пенс	шилл.	пенс	шилл.	пенс	шилл.	пенс	шилл.	пенс
				Биринчи кәнд								
2	4	8	0	—	8	0	2	0	6	0	1	6
3	5	8	0	—	8	0	1	0	6	6	1	3½
2	4	8	0	—	8	0	1	0	7	0	1	9
2	4	8	0	—	8	0	1	0	7	0	1	9
6	8	7	0	1) 1 6 2) 2	10	6	2	0	8	6	1	¾
3	5	7	0	—	7	0	1	4	5	8	1	1½
				Икинчи кәнд								
6	8	7	0	1) 1 6 2) 1 6	10	0	1	6	8	6	1	¾
6	8	7	0	—	7	0	1	3½	5	8½	0	8½
8	10	7	0	—	7	0	1	3½	5	8½	0	7
4	6	7	0	—	7	0	1	6½	5	5½	0	11
3	5	7	0	—	7	0	1	6½	5	5½	1	1
				Үчүнчү кәнд								
4	6	7	0	—	7	0	1	0	6	0	1	0
3	5	7	0	1) 2 2) 2 6	11	6	0	10	10	8	2	1⅗
0	2	5	0	—	5	0	1	0	4	0	2	0

146) Лондон „Economist"и, 29 март 1845-чи ил, сәһ. 290.

Уимборн вә Пул јахынлығындакы үч кәнд сакинләринин алдығы әмәк һаггы көстәрилмишдир.

Бу кәндләр ҹ-б Ҹ. Банксын вә граф Шефтсберинин мүлкијјәтидир. Гејд етмәк лазым кәлир ки, бу «Low Church»[186] папасы, инкилис пијетистләринин бу башчысы, һабелә онун тајы олан Банкс өз фәһләләринин диләнчи пајы гәдәр аз әмәк һаггынын хејли һиссәсини дә мәнзил кирајәси бәһанәси илә кәсиб өз ҹибләринә долдурурдулар.

Тахыл ганунларынын ләғв олунмасы Инкилтәрә кәнд тәсәррүфатына олдугча бөјүк тәкан верди. Ән кениш мигјасда дренаж ишләри[147)], мал-гаранын јени системлә төвләдә сахланмасы вә јем отлары әкилмәси, күбрәләмәк үчүн јени механики сәпин апаратлары тәтбиг едилмәси, килли торпағын јени үсулларла бечәрилмәси, чохлу минерал күбрә ишләдилмәси, бухар машыны вә һәр ҹүр башга јени машынлар вә и. а. тәтбиг едилмәси, үмумијјәтлә даһа артыг интенсивләшдирмә—бүтүн бунлар һәмин дөврүн характерик ҹәһәтләри иди. Краллыг әкинчилик ҹәмијјәтинин президенти ҹ-б Пјузи көстәрир ки, (нисби) тәсәррүфат хәрҹләри јени машынлар тәтбиги сајәсиндә тәгрибән јарыбајары әскилмишдир. Дикәр тәрәфдән, торпагдан көтүрүлән мүтләг газанҹ сүр'әтлә артмышдыр. Јени методлар үчүн әсас шәрт, һәр акра даһа артыг капитал сәрф едилмәси вә, демәли, фермаларын сүр'әтлә тәмәркүзләшдирилмәси иди[148)]. Ејни заманда, бечәрилән саһә 1846-ҹы илдән 1865-ҹи иләдәк 464 119 акр артмышды; биз һәлә, шәрг графлыгларында ев довшанлары сахланан олдугча бөјүк саһәләрин вә чылыз отлагларын санки бир сеһир нәтиҹәсиндә көзәл тахыл тарлаларына чеврилдијиндән данышмырыг. Биз артыг билирик ки, ејни заманда, кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан шәхсләрин үмуми сајы әскилмишди. Һәр ики ҹинсдән олан мүхтәлиф јашлы әкинчиләрин өзләринә кәлдикдә, бунларын сајы 1851-ҹи илдәки 1 241 269 нәфәрдән 1861-ҹи илдә 1 163 227 нәфәрә енмишди[149)]. Буна көрә, баш инкилис рекистратору[187] 187 һаглы олараг:

---

147) Торпаг аристократијасынын өзү бу мәгсәд үчүн дөвләт кассасындан, әлбәттә парламент васитәси илә, өзүнә чох ашағы фаизлә борҹ пул бурахдырырды; фермерләр исә бу торпаг аристократијасына икигат артыг фаиз вермәли идиләр.

148) Орта фермерләрин сајынын әскилмәсини сијаһыјаалма вәрәгәсинин хүсусилә: „Фермерләрин оғуллары, нәвәләри, гардашлары, гардаш оғуллары, гызлары, гыз нәвәләри, баҹылары, гардаш гызлары“, гысасы,—фермерин јанында ишләјән өз аилә үзвләри рубрикаларындан көрмәк олар. Бу рубрикалара көрә 1851-ҹи илдә 216 851 адам, 1861-ҹи илдә исә анҹаг 176 151 адам вар иди. 1851—1871-ҹи илләр мүддәтиндә 20 акрдан аз олан ичарәләрин сајы 900-дән дә чох әскилмишдир, 50-дән 75 акрадәк ичарәләрин сајы 8 253-дән 6 370-ә дүшмүшдүр; һабелә 100 акрдан ашағы олан бүтүн ичарәләр дә јенә бу һалда иди. Елә һәмин 20 ил әрзиндә ири ичарәләрин сајы, әксинә, артмышдыр; 300 акрдан 500 акрадәк ичарәләрин сајы 7 771-дән 8 410-а, 500 акрдан артыг ичарәләрин сајы 2 755-дән 3 194-ә, 1 000 акрдан јухары олан ичарәләрин сајы 492-дән 582-ә чатмышдыр.

149) Гојун чобанларынын сајы 12 517-дән 25 559 нәфәрә чатмышдыр.

«1801-чи илдән бәри фермерләрин вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајы әсла әкинчилик мәһсулу илә ујғун сурәтдә артмамышдыр»[150]) дејә көстәрирсә,

бу ујғунсузлуг сон дөврдә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа артыг мүшаһидә олунур, зира бу дөврдә кәнд фәһлә әһалиси мүтләг сурәтдә әскилдији һалда, бечәрилән экин саһәси кенишләнир, әкинчилик интенсивләшир, торпаға гојулан вә онун бечәрилмәси аләтләринә сәрф едилән капиталын јығымы көрүнмәмиш бир дәрәчәдә артыр, торпағын мәһсулу инкилис агрономијасы тарихиндә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә јүксәлир, торпаг мүлкијјәтчиләринин рентасы мисилсиз дәрәчәдә артыр вә капиталист ичарәдарларын сәрвәти күчләнирди. Бурада шәһәр сатыш базарларынын дурмадан сүр'әтлә кенишләнмәси вә азад тичарәт һөкмранлығы да әлавә едиләрсә, беләкөрүнә биләр ки, post tot discrimina rerum [бу гәдәр уғурсузлуглардан сонра], нәһајәт, кәнд тәсәррүфат фәһләсинин јашадығы шәраит ону secundum artem [нәзәријјәјә көрә] ағлакәлмәз дәрәчәдә хошбәхт етмәли иди.

Профессор Рочерс исә, әксинә, белә бир нәтичәјә кәлир ки, мүасиримиз олан кәнд тәсәррүфат фәһләсинин вәзијјәти нәинки XIV әсрин икинчи јарысындакы вә XV әсрдәки сәләфләринин вәзијјәтинә нисбәтән, һәтта 1770—1780-чы илләрдәки сәләфләринин дә вәзијјәтинә нисбәтән сон дәрәчә писләшмиш, «о јенә тәһкимли олмушдур», һәм дә пис јемәк вә пис мәнзил верилән бир тәһкимли олмушдур[151]). Д-р Чулиан Һантер кәнд тәсәррүфат фәһләләринин мәнзили мәсәләсиндә там бир дөвр ачмыш олан өз һесабатында дејир:

«Һајндын» (тәһкимчилик асылылығы заманларында кәнд тәсәррүфат фәһләсинә верилән аддыр) «јашајыш хәрчи ону анчаг доландыра биләчәк ән ашағы сәвијјәдә олмушдур... Онун әмәк һаггы вә мәнзили, онун өзүндән әлдә едиләчәк мәнфәәтин мигдарына әсла ујғун дејилдир. Фермерин һагг-һесабында о бир сыфырдыр[152]) ...Онун јашајыш васаити һәмишә сабит бир кәмијјәт кими көтүрүлүр»[153]). «Онун кәлиринин даһа да азалдылмасына кәлдикдә, о дејә биләр: nihil habeo, nihil curo [һеч нәјим јохдур, һеч нәјин дә фикрини чәкмирәм]. О өз кәләчәји үчүн горхмур, чүнки онун, өз јашамасы үчүн мүтләг зәрури оландан башга һеч нәји јохдур. О донма нөгтәсинә чатмышдыр вә фермер дә бүтүн һагг-һесабыны бу факт үзәриндә гурур. Гој нә олур-олсун, истәр сәадәтин, истәрсә дә фәлакәтин она дәхли јохдур»[154]).

---

[150]) „Census etc.“, v. III, p. 36.

[151]) *Rogers*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 693. Рочерс либераллар мәктәбинә мәнсуб олуб Кобден вә Брајтын шәхси достудур, демәли, һеч дә laudator temporis acti [кечмиш көзәл әјјамы мәдһ едәнләр чүмләсиндән дејилдир][188].

[152]) „Public Health. 7th Report“. London, 1865, p. 242. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, ја ев саһиби фәһләнин бир гәдәр артыг газандығыны ешидәндә мәнзил кирајәсини артырыр, ја да фермер „фәһләнин арвадынын өзүнә иш тапдығыны“ әлдә әсас тутуб онун әмәк һаггыны азалдыр (јенә орада).

[153]) Јенә орада, сәһ. 135.

[154]) Јенә орада, сәһ. 134.

Сүркүнә вә ичбари ичтимаи ишләрә мәһкум едилән чинајәткарларын јемәк вә иш шәраити 1863-чү илдә рәсми сурәтдә јохланылмышды. Бу јохламанын нәтичәләри ики галын Көј китабда верилмишди.

Һәмин китабда әзчүмлә дејилир: «Инкилтәрәдә һәбсханалардакы чинајәткарларын јемәјини бу өлкәнин иш евләриндәки пауперләрин вә азад кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јемәји илә әтрафлы мүгајисә етдикдә шүбһәсиз сүбут олунур ки, биринчиләрин јемәји јердә галан ики категоријанын һәр биринин јемәјиндән чох јахшыдыр»[155], «ичбари ичтимаи ишләрә мәһкум едиләнләрдән тәләб олунан иш исә, ади кәнд тәсәррүфат фәһләсинин көрдүјү ишин тәгрибән јарысы гәдәрдир»[156].

Буну көрәнләрин дедикләриндән бир нечә мараглысыны гејд едәк. Единбург һәбсханасынын мүдири Чон Смит дејир:

№ 5056: «Инкилтәрә һәбсханаларындакы јемәк, ади кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јемәјиндән чох јахшыдыр». № 5057: «Бу бир һәгигәтдир ки, Шотландијанын ади кәнд тәсәррүфат фәһләләринин чох аз һалларда дилинә әт дәјир». № 3047: «Сиз дејә биләрмисиниз ки, нә сәбәбә чинајәткарлара ади кәнд тәсәррүфат фәһләләриндән хејли јахшы (much better) јемәк верилмәлидир?—Әлбәттә, јох». 3048: «Сиз ичбари ишләрә мәһкум едилән мәһбусларын јемәјини азад кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јемәјинә јахынлашдырмаг тәчрүбәләрини давам етдирмәји мәгсәдәујғун һесаб едирсинизми?»[157]. «Кәнд тәсәррүфат фәһләси»—дејә, орадача көстәрилир, «дејә биләрди: Мән ағыр иш көрүрәм, лакин кифајәт гәдәр јемәјим јохдур. Мән һәбсханада оланда иш бу гәдәр ағыр дејилди, өзүм дә дојунча јејирдим, буна көрә дә мәним үчүн һәбсханада јатмаг, азад јашамагдан јахшыдыр»[158].

Һесабатын биринчи чилдинә әлавә едилән чәдвәлләрдән ашағыдакы мүгајисәли мә'лумат тәртиб едилмишдир.

Һәфтәлик јемәјин мигдары[158а)]
(унсија илә)

	Азотлу тәркиб һиссәләри	Азотсуз тәркиб һиссәләри	Минерал тәркиб һиссәләри	Үмуми јекун
Портланд һәбсханасындакы чинајәткарын јемәји	28,95	150,06	4,68	183,69
Краллыг донанмасы матросунун јемәји	29,63	152,91	4,52	187,06
Әскәрин јемәји	25,55	114,49	3,94	143,98
Каретчинин (фәһләнин) јемәји	24,53	162,06	4,23	190,82
Мүрәттибин јемәји	21,24	100,83	3,12	125,19
Кәнд тәсәррүфат фәһләсинин јемәји	17,73	118,06	3,29	139,08

155) „Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude", London, 1863, p. 42, № 50.
156) Јенә орада, сәһ. 77. Лорд баш һакимин меморандуму.
157) Јенә орада, II чилд. Ифадәләр [сәһ. 418, 239]
158) Јенә орада, I чилд. Әлавә, сәһ. 280.
158а) Јенә орада, сәһ. 274, 275.

Ән аз тә'мин едилмиш синифләрин јемәјинин вәзијјәтини 1863-чү илдә јохлаjан тибб комиссијасынын үмуми јохлама нәтичәси охучуја мә'лумдур. Охучунун јадындадыр ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләринин аиләләриндән чохунун јемәји, «ачлыг нәтичәсиндәки хәстәликләрин гаршысыны алмаг үчүн» лазым олан минимумдан ашағыдыр. Хүсусилә халис әкинчилик маһалларында: Корнуелл, Девон, Сомерсет, Уилтс, Стаффорд, Оксфорд, Беркс вә Һартсда да вәзијјәт беләдир.

Д-р Смит дејир: «Кәнд тәсәррүфат фәһләсинин јемәјинин гәдәри, орта һесабла тәхмин едилә биләчәјиндән артыгдыр, зира јашајыш вәсаитиндән фәһләнин өзүнә дүшән һиссә аиләсинин јердә галан үзвләринә дүшән һиссәдән чох артыгдыр, чүнки фәһләнин әмәјини нәзәрә алараг бу мүтләг зәруридир; даһа јохсул маһалларда әт вә ја пијин демәк олар һамысы фәһләнин өз пајына дүшүр. Арвадынын пајына, һабелә сүр'әтлә бөјүдүкләри дөврдә ушагларынын пајына дүшән јемәјин гәдәри бир чох һалларда вә демәк олар бүтүн графлыгларда, хүсусилә азотун мигдары чәһәтдән кифајәт дејилдир»[159].

Фермерләрин өз јанында јашајан муздурларын вә фәһлә гадынларын јемәји јахшыдыр. Онларын сајы 1851-чи илдә 288 277 нәфәр икән 1861-чи илдә азалыб 204 962 нәфәр олмушдур.

«Тарлада ишләјән гадынын әмәји»—дејә д-р Смит көстәрир,—«үмумијјәтлә нә гәдәр раһатсызлыгла әлагәдар олса да, һазыркы шәраитдә аилә үчүн даһа әлверишлидир, чүнки ајаггабы вә палтар алмаг, мәнзил кирајәси вермәк үчүн әлавә вәсаит тә'мин едир вә беләликлә даһа јахшы јемәк имканы верир»[160].

Бу јохламанын ән дәјәрли нәтичәләриндән бири дә белә факты ашкара чыхартмасыдыр ки, Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләсинин јемәји Бирләшмиш краллығын башга һиссәләриндәки кәнд тәсәррүфат фәһләсинин јемәјиндән чох писдир („is considerably the worst fed"); буну ашағыдакы чәдвәл көстәрир:

Бир кәнд тәсәррүфат фәһләсинин орта һесабла һәфтәдә истеһлак етдији карбон вә азот[161]

(грамла)

	Карбон	Азот
Инкилтәрә	40 673	1 594
Уелс	48 354	2 031
Шотландија	48 980	2 348
Ирландија	43 366	2 434

---

[158]) „Public Health. 6th Report 1863", p. 238, 249, 261, 262.

[160]) Јенә орада, сәһ. 262.

[161]) Јенә орада, сәһ. 17. Инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләси Ирландија кәнд тәсәррүфат фәһләсинин алдығы сүдүн јалныз $^1/_4$-ни вә чөрәјин јалныз $^1/_2$-ни алыр. Һәлә XIX әсрин әввәлләриндә Јунг өз „Tour in Ireland" әсәриндә гејд етмишдир ки, Ирландија

Д-р Сајмон әһалинин сағламлығы һаггында өз рәсми һесабатында дејир: «Д-р Һантерин һесабатынын һәр бир сәһифәси бизим кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јашадығы мәнзилләрин кифајәт гәдәр олмадығыны вә ачыначаглы кејфијјәтини көстәрир. Артыг бир чох илләрдән бәридир ки, бу чәһәтдән онларын вәзијјәти кетдикчә писләшир. Инди кәнд тәсәррүфат фәһләләринин өзүнә мәнзил тапмасы әввәлиндән чох чәтиндир, тапмаг мүмкүн олдугда да һәмин мәнзилләр онларын тәләбатына демәк олар сон бир нечә јүз илдәкиндән хејли аз ујғун кәлир. Бу бәла ахырынчы 20 вә ја 30 ил әрзиндә хүсусән сүр'әтлә артыр вә кәнд әһалисинин мәнзил шәраити инди сон дәрәчә ачыначаглыдыр. Кәнд әһалисинин әмәји илә варланан шәхсләр бир гәдәр рәһмә кәлиб бу әһали илә јумшаг рәфтар етмәји лазым билмәсәләр, кәнд әһалисинә бу чәһәтдән ничат јохдур. Фәһләнин бечәрдији торпагда јашамаг үчүн онун өзүнә бир јер тапыб-тапмајачағы вә бу јерин бир инсан мәнзилими, јохса донуз дамы олачағы, евин јанында јохсуллуг мәшәггәтини бир гәдәр јүнкүлләшдирән кичик бир бостан олуб-олмајачағы,—бунларын һамысы фәһләнин мүвафиг мәнзил кирајәсини вермәјә һазыр олмасындан вә ја верә биләчәјиндән асылы дејилдир, бу, башгаларынын «өз

фәһләсинин јемәк шәраити јахшыдыр. Сәбәби дә јалныз одур ки, јохсул Ирландија фермери варлы инкилис фермериндән чох инсафлыдыр. Уелсә кәлдикдә, мәтндә верилән рәгәмләр онун чәнуб-гәрб һиссәсинә аид дејилдир. „Орадакы бүтүн һәкимләр бир ағыздан е'тираф едирләр ки, вәрәм, хәназир вә саир бу кими хәстәликләрдән өләнләрин кетдикчә даһа чох артмасы әһалинин бәдәнинин зәифләмәси илә әлагәдардыр вә һамы бу зәифләмәнин сәбәбини јохсуллугда көрүр. Орада кәнд тәсәррүфат фәһләсинин күндәлик хәрчи 5 пенс тәхмин едилир, бир чох маһалларда фермер“ (өзү дә чох јохсул олан бу фермер) „бундан да аз верир. Кәнд тәсәррүфат фәһләсинин мүттәсил једији наһар ун вә соғандан, ја да јулафдан биширилмиш бөјүк бир газан шорбадыр ки, бунун да ичинә чејнәјиб удулмасына дәјмәјән бир гырыг гупгуру дузлу әт вә ја бир тикә пиј салырлар... Сәнаје тәрәггисинин фәһлә үчүн нәтичәси бундан ибарәтдир ки, евдә тохунан мөһкәм маһуду һәмин сәрт вә рүтубәтли иглимдә учуз памбыг парча, түнд ичкиләри исә „номинал“ чај сыхышдырыб арадан чыхармышдыр... Әкинчи саатларла күләк габағында вә јағыш алтында ишләдикдән сонра өз дахмасына гајыдыр вә бурада, торф јандырылан, ја да кил гатышыглы дашкөмүр туллантысы јандырылан очағын башында отуруб гызыныр; очагдан даим булуд кими көмүр вә күкүрд туршусунун түстүсү галхыр. Дахманын диварлары кил вә дашдан, дөшәмәси һәлә дахма тикилмәздән габаг орада олан гуру торпагдан, дамы исә садәчә үст-үстә төкүлмүш күләшдән ибарәтдир. Исти олмаг үчүн дахманын бүтүн дәлмә дешији кәпиткә илә тыханмышдыр, чох вахт өзүнүн бирчә дәст јаш палтарыны бәдәнинин истиси илә гурутмаға мәчбур олан әкинчи белә бир үфунәтли шәраитдә, тоз-торпаг ичиндә арвад-ушағы илә бирликдә шам етмәјә башлајыр. Кечәнин бир һиссәсини бу дахмаларда кечирмәјә мәчбур олан мамалар ајагларынын дөшәмәдәки палчыға батдығыны вә бир аз тәмиз һава алмаг үчүн дивары бурғу илә дешмәли олдугларыны сөјләјирдиләр,—бу нә чәтин бир иш имиш! Бир чох мүхтәлиф шаһидләр көстәрирләр ки, кифајәт гәдәр јемәк јемәјән (underfed) кәндли һәр бир кечә, сағламлығы сарсыдан бу вә башга тә'сирләрә мә'руз галыр вә бир чох сүбутларла көстәрмәк олар ки, әһалинин сысгалығы вә хәназир хәстәлијинә тутулмасы бунун нәтичәсидир... Кармартенширдә вә Кардиганширдәки приход хидмәтчиләринин вердији мә'лумат инандырычы бир сурәтдә көстәрир ки, орада да вәзијјәт ејнән беләдир. Буна, даһа бөјүк бир бәла олан идиотизмин јајылмасы да әлавә олур. Бир нечә кәлмә дә иглим шәраитиндән. Бүтүн өлкәнин һәр тәрәфиндә илин 8—9 ајы әрзиндә шиддәтли чәнуб-гәрб күләкләри әсир, ејни заманда күчлү јағышлар јағыр ки, бу да тәпәләрин гәрб јамачларында даһа шиддәтли олур. Ағачлыг чох аздыр, јалныз күләк тутмајан јерләрдә ағачлара тәсадүф олунур; ачыг јерләрдә исә күләк ағачлары тәләф едир. Дахмалар адәтән тәпәләрин дибиндә, чох вахт чөкәкдә вә ја даш карханасында јерләшир; бу отлагларда анчаг ән хырда гојун вә јерли гарамал јашаја биләр... Кәнчләр бу јерләри тәрк едиб шәргдәки Гламорган вә Монмут мә'дән сәнајеси маһалларына кедирләр... Кармартеншир—газмачылар мәнбәји вә онларын әлилләр евидир. Әһалинин сајы чох чәтинликлә әввәлки сәвијјәдә галмагдадыр. Мәсәлән, Кардиганширдә әһалинин сајы белә иди:

	1851-чи ил	1861-чи ил
Кишиләр	45 155	44 446
Гадынлар	52 459	52 955
	97 614	97 401 „

(Д-р Һантерин һесабаты „Public Health. 7th Report 1864“. London, 1865, p. 498—502 passim).

мүлкијјәтиндән истәдији кими фајдаланмаг һүгугундан» нечә истифадә едәчәјиндән асылыдыр. Ичарә саһәси нә бөјүклүкдә олурса-олсун, елә бир ганун јохдур ки, һәмин саһәдә фәһләләр үчүн мүәјјән мигдар јашајыш бинасы олмасыны тәләб етсин,—јахшы мәнзилләрдән исә һеч данышмаға кәлмәз; ганун һабелә торпагдан истифадә етмәк үчүн, јағыш вә күнәш ишығы тәләб етдији гәдәр фәһлә әмәји дә тәләб едән торпагдан истифадә етмәк үчүн фәһләјә һеч бир һүгуг вермир... Фәһләнин вәзијјәтини ағырлашдыран бир чәһәт дә... јохсуллар һаггындакы ганунун вә ганунла әлагәдар олараг мәскән һүгугуна даир көстәрилән әсасларын, һабелә јохсуллар үчүн алынан веркинин[162] тә'сиридир. Бу ганунун тә'сири алтында һәр бир приход өз мадди мәнафејини нәзәрә алыб чалышыр ки, бурада мүмкүн гәдәр аз кәнд тәсәррүфат фәһләси јашасын, чүнки әкинчилик әмәји, ган-тәр ичиндә ишләјән фәһләнин вә онун аиләсинин һәгиги вә даими мүстәгиллијини тә'мин етмәк әвәзинә, бәдбәхтликдән, чох һалларда ону кеч-тез паупериզмә кәтириб чыхарыр,—фәһлә исә бүтүн өмрү боју паупериզмә о гәдәр јахындыр ки, һәр бир хәстәлик вә ја һәтта мүвәггәти ишсизлик ону дәрһал прихода мүрачиәтлә ондан јардым истәмәјә вадар едир; буна көрә дә мүәјјән бир приходда кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јерләшмәси, јәгин ки, орада јохсуллар үчүн алынан веркинин артмасына сәбәб олур... Ири торпаг мүлкијјәтчиләри[163] өз мүлкләриндә фәһләләр үчүн һеч бир мәнзил тикилмәсинә јол вермәмәк гәрарына кәлән кими онлар јохсуллар үчүн дашыдыглары мәс'улијјәтин јарысындан азад олурлар. Инкилис конститусијасы вә ганунларынын лендлорда «өз мүлкијјәтиндән истәдији кими истифадә етмәк» вә торпағы бечәрәнләрлә бир әчнәби кими рәфтар едиб онлары өз јерләриндән говмаг имканы верән гәти торпаг мүлкијјәти гајдасыны нә нијјәтлә гојдуғу елә бир мәсәләдир ки, онун мүзакирәси мәним вәзифәмә аид дејилдир... Торпагдан бу говмаг ихтијары тәкчә бир нәзәријјә олараг галмыр. Бу ихтијар ишдә ән кениш даирәдә тәтбиг олунур. Бу—кәнд тәсәррүфат фәһләсинин мәнзил шәраитинә һәлледичи тә'сир көстәрән чәһәтләрдән биридир... Бу бәланын нә гәдәр бөјүк олдуғуну ахырынчы дәфә сијаһыјаалма заманы әлдә едилән нәтичәләрдән көрмәк олар; бу сијаһыјаалма көстәрди ки, јерләрдә евләрә олан тәләбин артмасына бахмајараг, ахырынчы 10 ил әрзиндә Инкилтәрәнин 821 мүхтәлиф маһалында сөкүлән евләрин сајы кетдикчә артмышдыр; белә ки, 1851-чи илә нисбәтән 1861-чи илдә 5 $^{1}/_{3}$% артмыш олан әһали 4½% азалмыш олан биналара јерләшдирилмишди, — һәлә бурада биз, ишләдикләри приходларда отураглығдан әл чәкмәјә мәчбур оланлары һесаба алмырыг... Доктор Һантерин дедији кими, әһалинин торпагдан говулмасы просесинин баша чатмасы нәтичәсиндә анчаг заһири бир кәнд (show-village) олараг галыр, коттечләринин сајы азалдылыб әһәмијјәтсиз бир дәрәчәјә чатдырылан белә кәнддә меһрибан ағаларын адәтән јахшы рәфтар етдији чобанлар, бағбанлар вә мешә горугчуларындан ибарәт даими гапы нөкәрләриндән башга кимсәјә јашамаг ихтијары верилмир[164]). Лакин торпағы бе-

[162]) 1865-чи илдә бу ганун бир гәдәр јахшылашдырылмышдыр. Тәчрүбә тез бир заманда көстәрәчәкдир ки, бу јамаг әсла көмәк етмир.

[163]) Бундан сонракылары баша дүшмәк үчүн гејд етмәлијик ки, close villages (гапалы кәндләр), бир вә ја ики ири лендлордун мүлкү олан кәндләрә дејилир; open villages (ачыг кәндләр)—торпағы бир чох хырда мүлкијјәтчиләрә мәхсус олан кәндләрә дејилир. Иншаат мөһтәкирләри дә мәһз бу кими кәндләрдә коттеч вә кечә ләмә евләри тикдирә биләрләр.

[164]) Бу кими заһири кәндин көрүнүшү чох чәлбедичидир, лакин бу кәндләр дә II Јекатерина Крыма сәјаһәт етдији заман сејр етдији кәндләр гәдәр хәјалидир. Ахыр заманлар чобан да бу show-villages-дән чыхарылыб говулур. Мәсәлән, Маркет-Һарборо јахынлығында тәгрибән 500 акр бөјүклүкдә бир гојун отлағы вардыр; бурада чәми бир нәфәрин әмәји кифајәтдир. Бу кениш дүзләрдән,—көзәл Лестер вә Нортһемптон отлагларындан,—кечән узун јолу гысалтмаг үчүн чобана адәтән фермада коттеч верирдиләр. Инди онун он ики шиллингинә мәнзил үчүн бир шиллинг әлавә едирләр ки, буна да о өзүнә узаг бир ачыг кәнддә мәнзил тапмалыдыр.

чәрмәк лазымдыр, буна көрә дә көрүрүк ки, бу ишлә мәшғул олан фәһләләр торпаг мүлкијјәтчисинин јанында јашамырлар, онлар, бәлкә дә, үч мил мәсафәдә олан ачыг кәнддән, јә'ни гапалы кәндләрдә фәһләләрин коттечләри сөкүлдүкдән сонра бир чох хырда ев саһибләри тәрәфиндән онлара мәнзил верилмиш кәнддән кәлирләр. Һәр шејин бу нәтичәјә наил олмаг мәгсәдинә табе едилдији јерләрдә коттечләрин ачыначаглы мәнзәрәси адәтән бунларын лабүд агибәтини көстәрир. Бу коттечләр тәбии дағылманың мүхтәлиф пилләләриндәдир. Нә гәдәр ки, дахманын дамы саламатдыр, фәһләнин мәнзил кирајәси вермәсинә ичазә верирләр вә чох вахт о севинир ки, јахшы мәнзил кирајәси гәдәр кирајә вермәли олса да, буна ичазә верирләр. Һәм дә диләнчи гәдәр јохсул кирајәнишинин өзүнүн едә биләчәјиндән башга һеч бир тә'мир иши көрүлмүр вә һеч бир шеј јахшылашдырылмыр. Нәһајәт, ев јашамаға әсла јарамаз бир һала дүшдүкдә, бу анчаг о демәкдир ки, учуб дағылан коттечләрин бири артыр вә јохсуллар үчүн алынан верки дә мүвафиг сурәтдә азалдылачагдыр. Беләликлә ири мүлкијјәтчиләр өз јерләриндән әһалини говараг, јохсуллар үчүн алынан веркидән јахаларыны гуртардыглары һалда, јахындакы хырда шәһәрләр вә ја ачыг кәндләр бајыра атылан бу фәһләләри гәбул едирләр; мән, јахындакы дејирәмсә дә, бу «јахындакылар» фәһләнин һәр күн ишләмәли олдуғу фермадан 3—4 мил аралы ола биләр. Беләликлә, о бир парча чөрәк пулу газанмаг үчүн сәрф етдији күндәлик әмәјинә үстәлик—санки бу бош бир шеј имиш—һәр күн 6—8 мил ајаг дөјмәјә мәчбурдур. Онун арвады вә ушаглары да инди ејни ағыр шәраитдә кәнд ишләри илә мәшғулдур. Лакин иш јериндән узагда јашамаг нәтичәсиндәки мәшәггәтләр бунунла битмир. Иншаат мөһтәкирләри ачыг кәндләрдә сатын алдыглары бир парча торпагда мүмкүн гәдәр ән учуз вә чох дахма тикмәјә чалышырлар. Инкилтәрәнин кәнд тәсәррүфат фәһләләри, һәтта чөллүк јерләрин јахынлығында олса да ән пис шәһәр мәнзилләри вәзијјәтиндә олан һәмин ачыначаглы мәнзилләрдә јерләширләр...[165]) Дикәр тәрәфдән, һеч дә белә күман едилмәмәлидир ки, һәтта бечәрдији јердә мәскән салан фәһлә, бүтүн өмрү боју мәһсулдар әмәклә мәшғул олдуғу үчүн өзүнә лајиг бир мәнзил тапыр. Һәтта кнјаз мүлкләриндә дә коттечләр чох вахт ән ачыначаглы һалда олур. Бә'зи лендлордлар белә күман едирләр ки, фәһләләр вә аиләләри үчүн һәтта төвлә дә кифајәт гәдәр јахшы мәнзилдир, лакин ејни заманда онлар бу кими мәнзилләр үчүн мүмкүн гәдәр чох кирајә һагғы гопармагдан утанмырлар[166]). Һәтта тутаг ки,

---

[165]) „Фәһләләрин евләри" (әлбәттә, һәмишә ағзына гәдәр долу олан ачыг кәндләрдә „чәркә илә тикилир ки, бунларын дал тәрәфи адәтән, иншаат мөһтәкиринин өз мүлкү адландырдығы бир парча јерә лап јапышыг олур. Буна көрә дә дахмалара анчаг габаг тәрәфдән ишыг дүшә биләр вә һава кәлә биләр" („Public Health. 7th Report 1864"-дә д-р Һантерин һесабаты. London, 1865, p. 135). Кәнддә чох вахт пивәчи вә ја дүканчы да ев кирајә вермәклә мәшғул олур. Бу кими һалларда кәнд тәсәррүфат фәһләсинин фермерләрлә јанашы икинчи бир ағасы да мејдана чыхыр. Ејни заманда фәһлә һәр шеји дә ондан сатын алмалыдыр. „Һәфтәдә 10 шиллинг алан вә бундан илдә 4 ф. ст. мәнзил кирајәси верән фәһлә, дүканчынын кефи истәдији гијмәтлә ондан чај, гәнд, ун, сабун, шам вә пивә алмаға мәчбурдур" (јенә орада, сәһ. 132). Бу ачыг кәндләр инкилис кәнд тәсәррүфат пролетариаты үчүн доғрудан да „ислаһ колонијаларыдыр". Коттечләрин бир чоху там мә'насы илә кечәләмә евләридир вә әтрафдакы бүтүн сәркәрданлар бурадан кәлиб кечирләр. Ән ијрәнч шәраит дахилиндә чох вахт һәгигәтән һејрәт едиләчәк дәрәчәдә тәмиз галыб өз намускарлығыны итирмәјән әкинчи вә онун аиләси бурада лабүд сурәтдә мәһв олурлар. Иншаат мөһтәкирләриндән, хырда мүлкијјәтчиләрдән вә ачыг кәндләрдән сөһбәт дүшдүкдә, мө'тәбәр Шејлоклар арасында ријакарлыгла додаг бүзмәк бир адәт олмушдур. Әлбәттә, онлара чох јахшы мә'лумдур ки, өз „гапалы кәндләри вә заһири кәндләри"— „ачыг кәндләрин" вәтәнидир вә гапалы кәндләр вә заһири кәндләр олмасајды ачыг кәндләр јашаја билмәзди. „Ачыг кәндләрин хырда мүлкијјәтчиләри олмасајды, кәнд тәсәррүфат фәһләләринин чоху ишләдикләри маликанәләрин ағачлары алтында јатмалы олардылар" (јенә орада, сәһ. 135). Бүтүн орта вә шәрги Инкилтәрәдә „ачыг" вә „гапалы" кәндләр системи һөкм сүрмәкдәдир.

[166]) „Ев кирајә верән шәхс" (фермер вә ја лендлорд) һәфтәдә 10 шиллинг вердији, сонра исә илдә јенидән 4 вә ја 5 ф. ст. ев кирајәси гопартдығы јазыг бир адамын әмәји илә билаваситә вә ја долајысы илә варланыр; ачыг базарда һеч 20 фунт стерлинг дә

бу мәнзил тамамилә учуг бир дахма олуб јатмаг үчүн бирҹә кушәси вардыр, очағы вә ајагјолусу јохдур, пәнҹәрәләри ачылмыр, бир чаладан башга һеч бир су мәнбәји јох, бостаны јох,—фәһлә бу биабырчылыға гаршы һеч бир шеј едә билмәз. Бизим сәһиjјә-полис ганунларымыз (The Nuisances Removal Acts) исә, анчаг кағыз үзәриндә галыр. Һәмин ганунларын тәтбиг едилмәси белә мағаралары кирајәјә верән мүлкиjјәтчиләрин өзләринә тапшырылмышдыр... Истисна тәшкил едән аз-чох хош һаллар кәрәк көзүмүзү тутмасын вә даими бир һал олан, инкилис мәдәниjјәтини бәднам едән фактлары биздән кизләтмәсин. Доғрудан да, көрүн вәзиjјәт нә гәдәр дәһшәтлидир ки, индики мәнзилләрин ашкар бәрбадлығына бахмајараг, е'тибарлы мүшаһидәчиләр һамылыгда белә бир гәти нәтиҹәјә кәлирләр ки, мәнзилләрин һәтта һәр јердә чох пис һалда олмасындан даһа бөјүк бәла мәнзил азлығыдыр. Артыг бир чох илләрдән бәридир ки, кәнд фәһлә мәнзилләринин ағзына гәдәр долу олмасы тәкҹә сағламлыг гајғысына галан адамлары дејил, һабелә үмумиjјәтлә әдәб вә әхлаг гәдри билән адамлары да олдугҹа нараһат етмәкдәдир. Доғрудан да, кәнд јерләриндә јолухуҹу хәстәликләрин јајылмасы һаггындакы һесабатларын мүәллифләри һәр дәфә ејни ифадәләрлә көстәрирләр ки, евләрин ағзына гәдәр долмуш олмасы, баш верән јолухуҹу хәстәлијин јајылмасыны дајандырмаг үчүн көстәрилән бүтүн сә'јләри тамамилә боша чыхарыр. Һабелә һәр дәфә гејд едилир ки, кәнд һәјатынын сәһһәтә бир чох ҹәһәтдән јахшы тә'сир көстәрмәсинә бахмајараг, јолухуҹу хәстәликләрин јајылмасыны олдугҹа сүр'әтләндирән дарысгаллыг јолухуҹу олмајан хәстәликләрин дә мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Белә бир вәзиjјәти ашкара чыхаран шәхсләр башга фәлакәтләрин дә үзәриндән сүкутла кечмирләр. Әввәлләр һәтта јалныз сағламлығы мүһафизә илә мәшғул олдуглары һалларда да онлар ишин башга бир ҹәһәтинә дә фикир вермәјә мәҹбур олурдулар. Онларын һесабатында, евләнмиш вә евләнмәмиш киши вә гадынларын чох вахт дарысгал јатаг отагларына долушмуш олдугларыны (huddled) көстәрән бу һесабатлар белә бир нәтиҹәјә кәтириб чыхарылмалы иди ки, бу кими шәраитдә һәја вә әдәб дујғусу ән габа шәкилдә тапдаланыр вә әхлаг, демәк олар, лабүд сурәтдә позулур[167]). Мәсәлән, д-р Орд мәним ахырынчы һесабатыма әлавә едилән мә'луматында Уингдә (Бакинкемпшир) јаталағын шиддәт етдијини көстәрир вә Уингрејвдән ораја јаталаға тутулмуш бир кәнҹин кәлмәсиндән данышыр. О өз хәстәлијинин биринчи күнләриндә 9 башга адамла бир отагда јатырмыш. Ики һәфтә әрзиндә бунлардан да бә'зиләри хәстәләнди. Бир нечә һәфтә ичиндә 9 нәфәрдән

дәјәри олмајан белә евләр јалныз она көрә бу сүн'и гијмәтини сахлајыр ки, онун саһиби һөкм едиб дејә билир: „Ја мәним евимдә ол, ја да шәлпәләрини јығышдырыб рәдд ол, көрәк мәним төвсијәм олмадан һарада бир сығынаг тапа биләрсән...“ Әкәр бириси өз вәзиjјәтини јахшылашдырмаг истәјиб дәмир јолунда релс чәкмәјә вә ја даш карханасында ишләмәјә кедирсә, онун вәзиjјәти азачыг да олсун дәјишилмир, она јенә дә һөкм едирләр: „Ја мәним үчүн ашағы муздла ишлә, ја да габагҹа бир һәфтә хәбәрдарлыгдан сонра рәдд ол кет; әкәр донузун варса, ону да өзүнлә апар, сонра бахыб көрәрик бостанында битән картофдан нә һасил едәрсән“. Әкәр мүлкиjјәтчинин мәнафеји башга тәдбирләр көрмәји тәләб едирсә, о“ (вә ја фермер) „чох вахт белә һалларда садәҹә олараг мәнзил кирајәсини артырмағы ишдән чыхыб кедән фәһләјә гаршы даһа мүнасиб бир ҹәза һесаб едир“ (д-р Һантер, јенә орада, сәһ. 132).

[167]) „Тәзәҹә евләнмиш әр-арвад онларла бир отагда јатан бөјүк гардаш вә бачыларына ибрәтли бир шеј верә билмәз; бу кими һаллар гејдә алына билмирсә дә, әлдә олан кифајәт гәдәр мә'лумат көстәрир ки, лап јахын гоһумлары илә ҹинси әлагәдә олмаг кими ҹинајәт едән гадынларын башына бөјүк бәлалар кәлдијини вә һәтта чох вахт бу ишин өлүмлә гуртардығыны сөјләјәнләр һаглыдырлар“ (д-р Һантер, јенә орада, сәһ. 137). Әввәлләр Лондонун ән пис мәһәлләләриндә илләрҹә хәфиjјәчилик етмиш бир кәнд полис мә'муру өз кәндинин гызлары һаггында белә дејир: „Лондонун ән пис мәһәлләләриндә полислик етдијим мүддәтдә мән һеч бир заман ҹаванлар арасында кичик јашларындан бу гәдәр габа әхлагсызлыг, бу гәдәр позғунлуг вә абырсызлыг көрмәмишдим... Онлар донуз кими јашајырлар, јетишмиш оғлан вә гызлар, ана вә аталар һамысы бир јердә, бир отагда јатырлар“ („Children's Employment Commission. 6th Report“. London, 1867 Appendix, p. 77, № 155).

5 нәфәри јаталаг хәстәлијинә тутулду вә бири өлдү! Ејни заманда Сент-Чорч хәстәханасынын һәкими олуб хәстәлијин шиддәт етдији заман өз шәхси һәкимлик ишләринә көрә Уингә кетмиш Һарви дә тамамилә ејни руһда мә'лумат верир: «Јаталаг тутмуш бир кәнч гадын кечәләр өз атасы, анасы, кәбинсиз доғулмуш ушағы, ики кәнч гардашы вә, һәрәсинин кәбинсиз кишидән бир ушағы олан ики бачысы илә бирликдә јатырды. Бурада чәми 10 нәфәр јатмагда иди. Бир нечә һәфтә әввәл исә һәмин отагда 13 адам јатырмыш»[168]).

Д-р Һантер јалныз халис әкинчилик маһалларында дејил, Инкилтәрәнин бүтүн графлыгларында кәнд тәсәррүфат фәһләләринин 5 375 коттечини јохламышдыр. Бу 5 375 коттечдән 2 195-нин һәрәсиндә јалныз бир јатаг отағы (чох вахт һәмин отаг ејни заманда јемәк отағыдыр), 2 930-нун һәрәсиндә ики вә 250-синин һәрәсиндә икидән артыг јатаг отағы вардыр. Мән бурада, он ики графлыгдакы вәзијјәти тәсвир едән мә'луматдан гыса парчалар верирәм.

1) *Бедфордшир*

Рослингуерт: Јатаг отагларынын узунлуғу тәхминән 12 фут, ени 10 футдур, бир чохлары исә бундан да кичикдир. Бирмәртәбәли кичик дахма чох заман тахта аракәсмә илә ики јатаг отағына ајрылмышдыр; чох вахт бир чарпајы һүндүрлүјү 5 фут 6 дүјмә олан мәтбәхдә јерләшдирилир. Ҝирајә һаггы 3 фунт стерлингдир. Ҝирајәнишинләр өзләри ајагјолу тикдирмәлидирләр, ев мүлкијјәтчиси анчаг бир чала газдырыр. Бириси өзү үчүн ајагјолу тикдирән кими бүтүн гоншулар бундан истифадә етмәјә башлајырлар. Ричардсонун аиләсинин олдуғу ев чох «гәшәнкдир». «Бунун әһәнклә ағардылмыш диварлары, реверанс едән гадынларын палтары кими габармышдыр. Дамын үстүнүн бир һиссәси шишмиш, бир һиссәси чөкмүшдүр, кил вә ағачдан гајрылмыш вә фил хортумуна бәнзәјән бача да, бәдбәхтликдән, бу чөкүк һиссәдәдир. Бача јыхылмамаг үчүн јанындан, бир паја вурулмушдур; гапы вә пәнчәрәләри ромб шәклиндәдир». Јохланылмыш 17 евдән анчаг 4-үндә бирдән артыг јатаг отағы варды, бунларын да һамысы ағзына гәдәр долудур. Бирчә јатаг отағы олан коттечләрдән бириндә 3 нәфәр јашлы вә 3 ушаг, дикәриндә әр-арвад вә 6 ушаг олурду вә и. а.

Дантон: Мәнзил кирајәси баһа олуб 4 фунт стерлингдән 5 фунт стерлингә гәдәрдир, кишиләрин һәфтәлик әмәк һаггы исә 10 шиллингдир. Үмидләри, мәнзил кирајәсини аиләнин күләшдән һөрдүјү шејләрдән һасил олан пул илә өдәмәкдир. Мәнзил

[168]) „Public Health. 7th Report 1864", p. 9—14 passim.

кирајәси нә гәдәр јүксәк исә, бир мәнзилдә бир о гәдәр чох адам јерләшмәлидир ки, кирајәсини верә билсинләр. Дөрд ушагла бир отагда јатан алты нәфәр јашлы адам һәмин отаг үчүн 3 фунт стерлинг 10 шиллинг верир. Дантонда, бајырдан узунлуғу 15 фут вә ени 10 фут олан ән учуз ев 3 фунт стерлингә кирајәјә верилир. Јохланан 14 евдән анчаг бириндә ики јатаг отағы вар иди. Кәнддән бир гәдәр габагда олан бир евин бајыр тәрәфи кирајәнишинләр тәрәфдән буланыб ијрәнч бир һала салынмышдыр, гапынын ашағысы 9 дүјмә чүрүјүб көдәлмишдир. Ахшамлар бу дәлик ичәридән бир нечә кәрпичлә тутулур, үстүндән дә бир парча һәсир асылыр. Пәнчәрәнин анчаг јарысы галыбдыр, нә шүшәси вар, нә дә чәрчивәси. Мебели олмајан бу евдә 3 нәфәр јашлы вә 5 ушаг јашајыр. Дантон һеч дә Биглсуејд Јунионун јердә галан һиссәсиндән пис дејилдир.

2) *Беркшир*

Бинем: 1864-чү илин ијун ајында бир cot-да (бирмәртәбәли коттечдә) әр, арвады вә 4 ушаг јашајырды. Иш јериндә скарлатина хәстәлији тутан гызы гајыдыб евә кәлир. О сонра өлүр. Ушаглардан бири дә хәстәләниб өлүр. Д-р Һантер бунларын евинә дә'вәт едилдији заман ана вә ушагларын јенә бири јаталагла хәстәләнмишди. Ата илә ушаглардан бири һәјәтдә јатырдылар; лакин бурада јолухучу хәстәлијә тутуланлары башгаларындан ајры сахламаг ишинин нә гәдәр чәтин олдуғу һәтта бурадан да көрүнүр ки, јолухучу хәстәлијә тутулан аиләнин јујуласы палтарлары бу бәдбәхт кәндин дарысгал мејданчасында төкүлүб галмышды. Н-ин евиндә мәнзил кирајәси һәфтәдә 1 шиллингдир; әр-арвад илә 6 ушаг үчүн бирчә јатаг отағы вардыр. Узунлуғу 14 фут 6 дүјмә, ени 7 фут олан бир ев 8 пенсә (һәфтәдә) кирајәјә верилир; мәтбәхи 6 фут һүндүрлүкдәдир; јатаг отағынын пәнчәрәси, очағы, өртүлән гапысы вә бачасы јохдур, габағында бостан да јохдур. Бир гәдәр әввәл бурада бириси ики бөјүк гызы вә бир бөјүк оғлу илә бирликдә јашајырды; ата вә оғул чарпајыда, гызлар исә гапы ағзында јатырдылар. Аилә бурада јашадығы мүддәтдә гызларын һәрәсинин бир ушағы олмушду, бириси доғмаг үчүн иш евинә кетмиш, сонра евә гајытмалы олмушду.

3) *Бакинкемшир*

Бурада—1 000 акр јердә—30 коттечдә тәгрибән 130—140 адам јашајыр. Браденем приходунун јери 1 000 акрдыр; 1851-чи илдә бурада 36 ев олуб әһалиси 84 киши вә 54 гадындан

ибарәт иди. Киши вә гадынларын сајы арасындакы бу ујғунсузлуг 1861-чи илдә бир гәдәр азалды; о заман 98 киши вә 87 гадын вар иди; 10 ил әрзиндә 14 киши вә 33 гадын артмышды. Еіни заманда евләрин бири әскилмишди.

Уинслоу: Онун хејли һиссәси јахшы гајда илә јенидән тикилмишдир; көрүнүр, евә хејли тәләб вар, чүнки чох ачыначаглы бирмәртәбәли коттечләр һәфтәдә 1 шиллингә вә 1 шиллинг 3 пенсә кирајәјә верилир.

Уотер-Итон: Бурада әһали артдығы һалда мүлкијјәтчиләр, евләрин тәхминән 20%-ни сөкмүшдүләр. Тәгрибән 4 мил мәсафәдә ишләмәјә кетмәк мәчбуријјәтиндә галан бир јазыг фәһлә, бир аз јахында бир коттеч тапа билмәздими суалына белә чаваб вермишди: «Јох, онлар мәним аиләм кими бөјүк бир аиләни әсла гәбул етмәк истәмирләр».

Уинслоунун јахынлығындакы Тинкерс-Енд: узунлуғу 11 фут, ени 9 фут вә ән һүндүр нөгтәси 6 фут 5 дүјмә олан бир јатаг отағында 4 нәфәр јашлы вә 4 ушаг јатыр; узунлуғу 11 фут 3 дүјмә, ени 9 фут вә һүндүрлүјү 5 фут 10 дүјмә олан башга бир јатаг отағында 6 нәфәр јатыр. Бу аиләләрин һәр биринә дүшән саһә бир каторга дустағына дүшән саһәдән дә аздыр. Һеч бир евдә бирдән артыг јатаг отағы јохдур, һеч бир евдә дал гапы јохдур вә чох аз һалларда су вардыр. Мәнзил кирајәси һәфтәдә 1 шиллинг 4 пенсдән 2 шиллингә гәдәрдир. Јохланан 16 евдә јашајанлардан јалныз бири һәфтәдә 10 шиллинг газаныр. Кечә бир нәфәр һәр тәрәфи 4 фут һәчминдә бир сандыға салыныб ағзы бағландыгда пајына нә гәдәр һава дүшәрсә, јухарыда көстәрилән евләрдә дә һәр адама о гәдәр һава дүшүр. Амма, көһнә дахмаларда тамамилә кифајәт гәдәр вентилјасија үчүн тәбии дәлмә-дешик вардыр.

4) *Кембричшир*

Гамблинкеј мүхтәлиф мүлкијјәтчиләриндир. О тәсадүф едилә биләчәк ән ачыначаглы cots-лардан ибарәтдир. Бир чохлары күләшдән мүхтәлиф шејләр тохумагла мәшғул олурлар. Гамблинкејдә адамлар тамамилә үзүлүб әлдән дүшмүшләр вә әлачсызлыг үзүндән пинтилик шәраитиндә јашамаға мәчбурдурлар. Мәркәздә дә нәзәрә чарпан виранәлик, кәнарларда, јә'ни шималда вә чәнубда там бир мүсибәтә чеврилир; бурада евләр кетдикчә учуб дағылыр. Өзләри башга јерләрдә јашајан лендлордлар бу виранәләрин бүтүн ширәсини сорурлар. Мәнзил кирајәси чох јүксәкдир, бир јатаг отағына 8—9 адам долушур; ики һалда бир кичик јатаг отағына 6 нәфәр јашлы адам јерләшир ки, бунларын да һәр биринин бир вә ја ики ушағы вардыр.

5) *Ессекс*

Бу графлығын бир чох приходунда коттечләрин сајы азалдыгча әһали дә азалыр. Лакин азы 22 приходда евләрин сөкүлмәси әһалинин артмасына мане олмамыш вә ја «шәһәрләрә көчәнләр» ады илә һәр јердә баш вердији кими, һеч дә әһалинин кәндләрдән говулмасына сәбәб олмамышдыр. 3 443 акр саһәдә јерләшән Фингрингһо приходунда 1851-чи илдә 145 ев вар иди, 1861-чи илдә исә анчаг 110 ев галмышды, лакин әһали чыхыб кетмәк истәмирди вә һәтта белә бир шәраитдә дә јенә артмагда иди. Рамсден-Крејсдә 1851-чи илдә 252 нәфәр 61 евдә јашајырды, артыг 1861-чи илдә исә 262 нәфәр 49 евә долмушду. Базилдонда 1851-чи илдә 1 827 акр саһәдә 157 нәфәр 35 евдә, бу мүддәтдән сонракы он илин ахырында исә 180 нәфәр 27 евдә јашајырды. Фингрингһо, Саут-Фамбрич, Уилфорд, Базилдон, Рамсден-Крејс приходларында 1851-чи илдә 8 449 акр саһәдә 1 392 нәфәр 316 евдә, 1861-чи илдә исә јенә һәмин саһәдә 1 473 нәфәр 249 евдә јашајырды:

6) *Һерефордшир*

«Говуб чыхармаг руһу»ндан Инкилтәрәнин бүтүн башга графлыглары арасында бу кичик графлыг даһа чох зәрәр чәкмишдир. Мадлидә ағзына гәдәр долу вә адәтән ики јатаг отағы олан коттечләрин чоху фермерләриндир. Онлар бу коттечләри асанлыгла илдә 3 вә ја 4 фунт стерлингә кирајәјә верир вә һәфтәдә 9 шиллинг әмәк һаггы верирләр.

7) *Һантингдоншир*

Һартфордда 1851-чи илдә 87 ев вар иди, бундан аз сонра, 1 720 акр саһәси олан бу кичик приходда 19 коттеч учурулмушду; бурада әһалинин сајы: 1831-чи илдә 452 нәфәр, 1851-чи илдә 382 нәфәр, 1861-чи илдә 341 нәфәр иди. Һәрәсинин бир јатаг отағы олан 14 cots јохланмышды. Бунлардан бириндә: әр-арвад, онларын 3 чаван оғлу, бир чаван гызы, 4 ушағы, чәми 10 нәфәр, дикәриндә 3 јашлы адам вә 6 ушаг јашајыр. Бу отаглардан 8 нәфәрин јатдығы биринин узунлуғу 12 фут 10 дүјмә, ени 12 фут 2 дүјмә, һүндүрлүјү 6 фут 9 дүјмәдир; отағын чыхыг јерләринин тутдуғу саһә дә нәзәрә алынарса, һәр адама орта һесабла тәхминән 130 куб фут дүшүрдү. 14 јатаг отағында 34 јашлы адам вә 33 ушаг вардыр. Бу коттечләрин јанында чох аз һалларда бостан вардыр, лакин кирајәнишинләрин чохунун rood-у ($^1/_4$ акры) 10 вә ја 12 шиллингә бир парча торпаг ичарәјә котүрмәк имканы вардыр. Бу парча тор-

паглар евләрдән чох узагдадыр; евләрин ајагјолусу јохдур. Аилә үзвләри ајагјолу әвәзинә ја өз кичик бостан јерләринә кетмәли олурлар, ја да,—үздәнираг, бурада едилдији кими,—шкафын сијиртмәсиндән истифадә етмәли олурлар. Сијиртмә долдугдан сонра апарыб лазыми јердә бошалдырлар. Јапонијада һәјат дөвраны бундан сәлигәлидир.

8) *Линколншир*

Лангтофт: Бурада Рајтын евиндә бир нәфәр өз арвады, гајынанасы вә 5 ушағы илә бирликдә јашајыр; евин бир дәһлиз-мәтбәхи, бир анбары, мәтбәхин үстүндә бир јатаг отағы вардыр; мәтбәхлә јатаг отағынын узунлуғу 12 фут 2 дүјмә, ени 9 фут 5 дүјмәдир; евин алтындакы бүтүн саһәнин узунлуғу 21 фут 3 дүјмә, ени 9 фут 5 дүјмәдир. Јатаг отағы чардагдадыр, диварлары гәнд кәлләси кими јухары кетдикчә даралыр, габаг тәрәфдән бир нәфәскаһы вардыр. О нәјә көрә бурада јашајыр? Бостана көрәми? Јох, бостан олдугча кичикдир. Мәнзил кирајәсинә көрәми? Јенә јох. Мәнзил кирајәси баһадыр, һәфтәдә 1 шиллинг 3 пенсдир. Иш јеринә јахын олдуғуна көрәми? Јох, иш јериндән 6 мил мәсафәдәдир, ораја кедиб кәлмәк үчүн күндә 12 мил јол кетмәли олур. Онун бурада јашамасына сәбәб одур ки, һәмин сот кирајәјә верилирди, о исә һарада, нә гијмәтә вә нә һалда олурса-олсун, бир сот тапмаг истәјирди. Ашағыдакы чәдвәлдә Лангтофтда 12 јатаг отағы олан, 38 нәфәр јашлы кирајәнишинин вә 36 ушағын јашадығы 12 ев һаггында статистика мә'луматы верилир:

Лангтофтда 12 ев

Евләрин сајы	Јатаг отагларынын сајы	Јашлыларын сајы	Ушагларын сајы	Јашајанларын үмуми сајы	Евләрин сајы	Јатаг отагларынын сајы	Јашлыларын сајы	Ушагларын сајы	Јашајанларын үмуми сајы
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9) *Кент*

1859-чу илдә, дифтерит хәстәлији мејдана чыхдығы заман Кеннингтон ағзына гәдәр долу иди вә приход һәкими әһалинин ән јохсул синифләринин вәзијјәтини рәсми сурәтдә јохлады. О мүәјјән етди ки, чохлу фәһләјә еһтијач олан бу јердә бир нечә cots сөкүлмүш вә әвәзиндә бирчәси дә тикилмәмишдир. Бир јердә birdcages (гуш гәфәси) дејилән 4 ев вә бунларын һәр бириндә фут вә дүјмә һесабы илә ашағыдакы бөјүклүкдә 4 отаг вар иди:

Мәтбәх	9,5 × 8,11 × 6,6
Анбар	8,6 × 4,6 × 6,6
Јатаг отағы	8,5 × 5,10 × 6,3
Јатаг отағы	8,3 × 8,4 × 6,3

10) *Нортһемптоншир*

Бриксуерт, Питсфорд вә Флур: Гышда бу кәндләрин күчәләриндә өзүнә иш тапмајан 20—30 фәһлә авара кәзир. Фермерләр тахыл вә көкүмејвәлиләр әкилән торпағы һеч дә һәмишә јахшы бечәрмирдиләр, буна көрә дә лендлорд ичарәјә верилән бүтүн тарлалары бирләшдириб ики вә ја үч тарлаја чевирмәји даһа мүнасиб билди. Иш азлығы да бурадан ирәли кәлир. Архын бир тәрәфиндә тарлалары бечәрмәк лазым кәлдији һалда, о бири тәрәфдә ишдән мәһрум фәһләләр бунлара һәсрәтлә бахырлар. Һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, јајда һәддиндән артыг гызғын иш нәтичәсиндә тагәтдән дүшән, гышда исә ач-јалавач доланан фәһләләр өз ләһчәләриндә дејирләр: „the parson and gentlefolks seem frit to death at them“[168a)]

Флурда—белә мисаллар көстәрмәк олар ки, 4, 5, 6 ушаглы әр-арвад вә ја 5 ушаглы 3 јашлы адам, ја да скарлатина хәстәлијинә тутулмуш 6 ушаг, әр-арвад, баба вә башгалары лап кичик бир јатаг отағында јерләшир; 2 јатаг отағы олан 2 евдә һәр бири 8 вә 9 нәфәр јашлы адамдан ибарәт 2 аилә јерләшмишдир.

11) *Уилтшир*

Страттон: 31 ев јохланмышдыр; бунлардан сәккизинин һәр бириндә јалныз бир јатаг отағы вардыр. Јенә дә һәмин приходда Пенхилл: бир cot һәфтәдә 1 шиллинг 3 пенсә кирајәјә

168a) „Санки кешиш вә задәкан бизи әзабла өлдүрмәк үчүн дилләшмишләр“.

верилир вә бурада 4 нәфәр јашлы вә 4 ушаг јашајыр; бинанын јалныз диварлары јахшыдыр, дөшәмәси пис јонулмуш дашла дөшәнмиш, дамы исә чүрүк күләшлә өртүлмүшдүр.

12) *Вустершир*

Бурада о гәдәр чох ев сөкүлмәмишдир, лакин 1851-чи илдән 1861-чи иләдәк бурада һәр евдә јашајанларын сајы 4,2-дән 4,6-ја чатмышдыр.

Бадси: Бурада бир чох cots вә балача бостанлар вардыр. Бә'зи фермерләр дејирләр ки, cots—«a great nuisance here, because they bring the poor» (cots—бөјүк бир бәладыр, чүнки бунлар јохсуллары чәлб едир). Бир чентлмен дејир:

«Јохсуллар бундан һеч бир фајда көрмүрләр; әкәр 500 cots тикилсә дә, бунлары булка кими тез гапышдырарлар; доғрудан да бунлар нә гәдәр чох тикилирсә, бир о гәдәр дә чох тәләб олунур»,—

демәли, онун фикринчә, евләр кирајәнишинләр төрәдир, кирајәнишинләр дә, әлбәттә, «мәнзил васитәләринә» тә'сир көстәрир. Буна чаваб олараг д-р Һантер дејир:

«Ахы бу заваллылар, һәр һалда бир јердән мејдана чыхмалыдырлар, Бадсидә исә, онлары бураја хүсусилә чәлб едәчәк, мәсәлән, хејријјәчилик кими бир шеј олмадығына көрә, белә бир нәтичә чыхыр ки, онлары бураја чәкиб кәтирән шеј, даһа нараһат бир јердән узаглашмаг арзусудур. Әкәр һәр кәс өз иш јеринин јахынлығында бир cot вә бир парча торпаг тапа билсәјди, шүбһәсиз, һәмин јери, бир парча торпағы үчүн фермердән икигат артыг кирајә пулу вердији Бадсидән үстүн тутарды».

Фермаларын тәмәркүзләшмәси, тарлаларын отлаглара чеврилмәси, машынлар тәтбиги вә и. а. нәтичәсиндә кәнддә даим «артыг» әһали әмәлә кәлмәси, шәһәрләрә даими мүһачирәт вә коттечләрин сөкүлмәси нәтичәсиндә кәнд әһалисинин даим кәндләрдән чыхарылыб говулмасы—бүтүн бунлар бир-бири илә јанашы кедир. Бир маһалын әһалиси нә гәдәр сејрәк исә, орада «нисби әһали артыглығы» бир о гәдәр чохдур, әһалинин мәшғул олмасы васитәләринә онун тә'сири бир о гәдәр чохдур, мәнзил васитәләриндән кәнд әһалисинин мүтләг артыглығы бир о гәдәр чохдур вә, демәли, кәндләрдә јерли әһали артыглығы бир о гәдәр чохдур вә инсанлар бир о гәдәр сых јашајырлар ки, бу да јолухучу хәстәликләрин мәнбәјини тәшкил едир. Сәпәләнмиш хырда кәнд вә гәсәбәләрдә инсан күтләләринин сых јерләшмәси, торпаг саһәләриндән әһалинин зорла чыхарылыб говулмасына сәбәб олур. Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин һазырладығы мәһсул күтләсинин артмасы илә бир

заманда онларын сајынын азалмасына бахмајараг, онларын дурмадан «артыг» фәһләјә чеврилмәси пауперизм доғурур. Пауперизм тәһдиди онларын говулмасы үчүн бир сәбәб тәшкил едир вә онларын мәнзил еһтијачларынын башлыча мәнбәјидир, мәнзил еһтијачы исә онларын мүгавимәт габилијјәтини тамамилә гырыб онлары торпаг мүлкијјәтчиләринин[169] вә фермерләрин әсил гулу едир, белә ки, минимум әмәк һаггы онлар үчүн тәбии ганун олур. Дикәр тәрәфдән, кәнддәки даими «нисби әһали артыглығы»на бахмајараг, ејни заманда кәндләрдә кифајәт гәдәр әһали јохдур. Бу һал, әһалинин бөјүк сүр'әтлә шәһәрләрә, филиз мә'дәнләринә, дәмирјол чәкилән јерләрә вә и. а. ахышыб кетдији мәнтәгәләрдә јерли бир һадисә кими нәзәрә чарпмагдан башга, олдугча јахшы бечәрилән вә интенсив инкилис әкинчилијинин әлавә фәһләјә еһтијач һисс етдији бир чох заманларда, истәр бичин вахты, истәрсә јазда вә јајда һәр јердә нәзәрә чарпыр. Һәмишә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајы әкинчилијин орта тәләбаты үчүн олдугча чохлуг едир, онун мүстәсна вә ја мүвәггәти тәләбаты үчүн исә сон дәрәчә азлыг едир[170]. Буна көрә дә рәсми сәнәдләрдә ејни јерләрдән алынан вә ејни заманда фәһләләрин һәм азлыг, һәм дә чохлуг етдији һаггында бир-биринә зидд шикајәтләр гејд олунур. Фәһләләрин, мүвәггәти олараг вә ја мүәјјән бир јердә азлыг етмәси әмәк һаггынын јүксәлмәсинә сәбәб олмур, лакин јалныз бунунла нәтичәләнир ки, гадын вә ушаглар әкинчилик әмәјинә мәчбур едилир вә кетдикчә даһа чаван фәһләләр ишләдилир. Гадын вә ушагларын ис-

---

169) „Һајндын гәдим пешәси [бах: бу чилд, сәһ. 679] һәтта онун вәзијјәтини дә јүксәлдир. О, гул дејилдир, о, дүнја әскәридир вә лендлорд тәрәфиндән евли бир адама мүнасиб мәнзиллә тә'мин едилмәјә лајигдир, чүнки өлкә әскәрдән мәчбури хидмәт тәләб етдији кими, ленлорд да ондан мәчбури әмәк тәләб едир. Әскәр кими, о да өз иши үчүн базар гијмәти алмыр. Бир әскәр кими ону да кәнч икән, авам икән, анчаг өз пешәсини билдији вә өз јерини таныдығы бир заманда көтүрүб апарырлар. Әскәрлијә чағырыш вә һәрби-чинајәт ганунлары әскәр үчүн нә исә, тез евләнмәк, һабелә отураглыг һаггындакы мүхтәлиф ганунлар да онун үчүн ејни шејдир“ (д-р Һантер „Public Health. 7th Report 1864-да“. London, 1865, p. 132). Бә'зән истисна олараг, инсафлы бир лендлорд өз төрәтдији хәрабәзарлыг мүнасибәти илә һиддәтләнир. Һолкем тикилисинин гуртармасы мүнасибәти илә граф Лејстери тәбрик етдикләри заман о белә чаваб вермишди: „Инсанын өз мүлкүндә тәк олмасы чох кәдәрли бир шејдир. Мән, һәр тәрәфә бахыб өз евимдән башга бир ев көрмүрәм. Мән дивләр галасында јашајан бир нәһәнк олуб бүтүн гоншуларымы удмушам“.

170) Капиталист истеһсалы, әкинчилијә јијәләниб „артыг“ кәнд әһалисини шәһәрләрә говдугча сон он илләр әрзиндә Франсада да белә бир һал мүшаһидә олунмагдадыр. Һабелә „артыг“ әһалинин әмәлә кәлдији мәнбәјин өзүндә мәнзил шәраитинин вә башга шәраитин писләшмәси дә мүшаһидә олунмагдадыр. Парсел системинин төрәтдији спесифик „prolétariat foncier“ [„кәнд пролетариаты“] һаггында, әзчүмлә, бах: јухарыда ситат кәтирдијимиз әсәр: *Colins*. „L'Économie Politique“, вә мәним „Луи Бонапартын он сәккиз брүмери“ әсәрим, Нју-Јорк, 1852, сәһ. 56 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 207 вә сонракылар]. 1846-чы илдә Франсада шәһәр әһалиси 24,42%, кәнд әһалиси 75,58%; 1861-чи илдә шәһәр әһалиси 28,86%, кәнд әһалиси 71,14% иди. Сон беш илдә кәнд әһалисинин фаизи даһа чох азалмышдыр. Һәлә 1846-чы илдә Пјер Дүпон өзүнүн „Фәһләләрин маһнысы“ әсәриндә јазырды:

„Чыр-чында бүрүнүб, јатмаг үчүн биз
Тапырыг бир дивар диби, ја анбар.
Орда бајгушлардыр һәммәнзилимиз,
Бир дә гаранлыға гардаш оғрулар“.

тисмар едилмәси кениш бир мигјас алдыгда бу өзү дә, кәндин јашлы киши фәһләләрини артыг фәһләјә чевирмәк вә онларын әмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн јени бир васитә олур. Бу cercle vicieux [ејбәчәр даирә] Инкилтәрәнин шәргиндә gangsystem [артелләр системи] дејилән көзәл бәһрә вермәкдәдир ки, мән дә бурада бу хүсусда бир нечә кәлмә сөјләјәчәјәм[171].

Артелләр системинә демәк олар јалныз Линколнширдә, Һантингдонширдә, Кембричширдә, Норфолкда, Суффолкда, Ноттинкемширдә, арабир дә гоншулугдакы Норткемптон, Бедфорд, Ратленд графлыгларында тәсадүф олунур. Бурада мисал олараг Линколнширини көтүрәк. Бу графлығын хејли һиссәси әввәлләр батаглыг олан јерләри гурутмаг вә ја, адлары јухарыда гејд едилән шәрг графлыгларында олдуғу кими, дәнизи гурутмаг васитәси илә әлдә едилән јени торпаглардыр. Гурутма ишләриндә бухар машыны харүгәләр көстәрди. Әввәлки батаглыг вә ја гумсаллыгларын јериндә инди көзәл тарлалар салынмышдыр вә бунлардан ән јүксәк рента әлдә едилир. Ејни сөзләри, мәсәлән, Аксһолм адасында вә Трент саһилиндәки башга приходларда олдуғу кими, инсан тәрәфиндән мәнимсәнилмиш аллүвиал торпаг һаггында да сөјләмәк лазымдыр. Јени фермерләр мејдана кәлдикчә нәинки јени коттечләр тикилмир, һәтта көһнәләри дә сөкүлүр, фәһләләр исә, тәпәләрин јамачлары илә узаныб кедән кәндарасы јоллар бојунча вә бир-бириндән милләрлә мәсафәдә јерләшән ачыг кәндләрдән чәлб олунурлар. Кечмишдә әһали гыш заманындакы узун су дашгынларындан мәһз һәмин тәпәләрин дөшүндә сығынаг тапырды. 400-1000 акрлыг фермаларда даими јашајан фәһләләр (бурада онлара «confined labourers» [«тәһким олунмуш фәһләләр»] дејилир) анчаг ат илә көрүлән ағыр әкинчилик ишләриндә ишләјирләр. Һәр 100 акра орта һесабла ән чоху бир коттеч дүшүр. Мәсәлән, кечмишдә батаглыг бир јери [Fenland] ичарәјә көтүрән бир фермер истинтаг комиссијасы гаршысында дејир:

«Мәним фермам 320 акрдан бөјүкдүр вә һамысы әкин јеридир. Коттеч јохдур. Инди мәним јанымда бир фәһлә јашајыр. Атларыма бахан дөрд фәһлә әтраф јерләрдә јашајырлар. Чохлу ишләк әл тәләб едән јүнкүл иш артелләр тәрәфиндән көрүлүр»[172].

Торпаг, бир чох јүнкүл тарла ишләри көрүлмәсини тәләб едир, мәсәлән, алаг етмәк, биткиләрин дибини јумшалтмаг,

[171]) Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын 1867-чи ил мартын ахырларында чап едилән алтынчы вә сонунчу һесабатында анчаг әкинчиликдәки gangsystem-дән бәһс едилир.

[172]) „Children's Employment Commission, 6 th Report", Evidence, p. 37, № 173—Fenland—батаглыг јер.

күбрәләмәк, тарладакы дашлары јығыб атмаг вә и. а. Бу ишләрин һамысыны артелләр вә ја ачыг кәндләрдә јашајан мүтәшәккил груплар көрүр.

Артел 10—40 вә ја 50 адамдан, башлыча олараг гадынлардан, јенијетмә (13—18 јашында) оғлан вә гызлардан вә, нәһајәт, оғлан вә гыз ушагларындан (6—13 јашында) ибарәт олур; доғрудур, оғланлар адәтән 13 јашына чатдыгда артели тәрк едиб кедирләр. Артелин башында gangmaster (артел башчысы) дурур; бу адам һәмишә ади кәнд тәсәррүфат фәһләләриндән олур, о чох вахт әхлагсыз, сәфил, сәрхош, лакин мүәјјән дәрәчәдә тәшәббүскарлыг вә ишбазлыг дамары олан дирибаш бир адам олур. Артели о дүзәлдир вә артел фермерин башчылығы алтында дејил, онун башчылығы алтында ишләјир. Фермерлә о чох вахт ишәмузд үсулу илә ишләмәк разылығына кәлир вә онун кәлири—орта һесабла ади кәнд тәсәррүфат фәһләсинин әмәк һаггындан чох да јухары олмајан[173] кәлири тамамилә, демәк олар ки, өз артелиндән ән гыса бир мүддәтдә ән чох әмәк һасил етмәк бачарығындан асылыдыр. Фермерләр ашкар етмишләр ки, гадынлар анчаг кишиләрин һөкмранлығы алтында јахшы ишләјирләр, лакин дикәр тәрәфдән, гадынлар вә ушаглар ишә киришәндә өз һәјат гүввәләрини чох бөјүк сә'ј вә гејрәтлә сәрф едирләр,—буну һәлә Фурје билирди,—јашлы киши ишчи исә о гәдәр һијләкәрдир ки, өз гүввәләринә мүмкүн гәдәр гәнаәт етмәјә чалышыр. Артел башчысы бир маликанәдән дикәринә кечир вә беләликлә илдә 6—8 ај өз артели илә бирликдә ишләјир. Буна көрә дә фәһлә аиләси үчүн ајры-ајры фермерләрә ишләмәкдәнсә, артел башчысына ишләмәк даһа әлверишли вә е'тибарлыдыр, чүнки фермер ушаглара јалныз јери дүшәндә иш верир. Бу чәһәт ачыг кәндләрдә артел башчысынын нүфузуну о гәдәр мөһкәмләдир ки, чох вахт ушаглары јалныз онун васитәчилији илә ишә дүзәлтмәк мүмкүн олур. Артелләрдән асылы олмајараг ајры-ајры ушаглары «борч вермәк» артел башчысы үчүн әлавә пешә тәшкил едир.

Ушаг вә јенијетмәләрин һәддиндән артыг әмәк сәрф етмәләри, онларын һәр күн 5, 6, бә'зән һәтта 7 мил аралы олан маликанәләрә кедиб-гајытмалары вә, нәһајәт, артелин позғунлашмасы һәмин системин «гаранлыг чәһәтләридир». Доғрудур бә'зи јерләрдә «the driver» (чодар) адланан артел башчысынын узун чомағы олур, лакин о чомағыны чох аз һалларда ишә салыр вә онун пис рәфтарындан чох аз шикајәт едән олур. О демократик бир император вә ја Һамелн сичовулгыраны

[173]) Лакин бә'зи артел башчылары 500 акра гәдәр јер ичарәјә көтүрән фермерә вә ја бир нечә евин саһибинә чеврилир.

кими бир шејдир. Демәли, о өз тәбәәләри арасында е’тибар газанмалыдыр вә өз һимајәси алтында јајылан гарачы адәтләри васитәси илә онлары өзүнә чәлб едир. Артелдә кобуд бир сәрбәстлик, азғын бир әхлагсызлыг вә ән бөјүк абырсызлыг һөкм сүрүр. Артел башчысы адәтән мејханада һагг-һесаб чәкдикдән сонра сағдан вә солдан голтуғуна кирән ики һејвәрә арвада сөјкәниб, бәрк јырғалана-јырғалана дәстәнин габағында евә гајыдыр; далдан кәлән ушаг вә јенијетмәләр курулту салыр, күлмәли вә әдәбсиз нәғмәләр охујурлар. Керијә дөнәндә, Фурјенин «ачыг никаһ»[189] адландырдығы һадисәләр баш верир. Чох вахт он үч вә он дөрд јашлы гызлар өз јашларында оғлан ушагларындан һамилә олурлар. Һәмин артелләри адамла тә’мин едән ачыг кәндләр Содом вә Гоморраја[174)] чеврилир вә бу кәндләрдә краллығын бүтүн башга јерләриндәкиндән икигат артыг кәбинсиз ушаг олур. Биз јухарыда көстәрдик ки, белә бир мәктәбдә тәрбијә алан гызлар сонра әрә кетдикдә онлардан мә’нәви чәһәтчә нә көзләмәк олар. Онларын ушаглары, әкәр тирјәк онларын ахырына чыхмаса, бөјүјәндә артелләр үчүн анаданкәлмә еһтијат гүввәси олурлар.

Индичә тәсвир едилән классик шәклиндә артелә ичтимаи артел, ичма артели вә ја көчәри артел (public, common or tramping gang) дејилир. Бундан әлавә хүсуси артелләрә дә (private gangs) тәсадүф олунур. Бунларын да тәркиби ичтимаи артелләрин тәркиби кимидир, лакин үзвләринин сајы аз олур вә онлар артел башчысынын рәһбәрлији алтында дејил, фермерин даһа мүнасиб бир иш верә билмәдији гоча бир муздурун рәһбәрлији алтында ишләјирләр. Бурада гарачы адәтләри арадан галхыр, лакин шаһидләрин көстәрдикләринә көрә, әмәк һаггы вә ушагларла рәфтар писләшир.

Сон илләрдә кетдикчә даһа артыг јајылан артел системи[175)], әлбәттә, артел башчысы үчүн дејилдир. Бу систем ири фермерләри[176)] вә лендлордлары[177)] варландырмаг үчүндүр. Өз фәһләләринин сајыны нормадан ашағы салмаг вә ејни заманда тә’чили иш ола биләчәји еһтималына гаршы даим әлавә ишләк әлләрә малик олмаг, фәһләдән мүмкүн гәдәр аз пул

[174)] „Артелләр Ладфордда гызларын јарысыны корламышлар“ (јенә орада, әлавә, сәһ. 6, № 32).

[175)] „Бу систем сон илләрдә чох јајылмышдыр. Бә’зи јерләрдә һәмин систем лап јеничә тәтбиг едилмишдир, чохдан давам етдији јерләрдә исә, артелләрә кетдикчә даһа чох вә даһа кичик јашлы ушаглар чәлб олунур“ (јенә орада, сәһ. 79, № 174).

[176)] „Хырда фермерләр артел әмәјиндән истифадә етмирләр“. „Бу әмәкдән пис торпагда истифадә едилмир, һәр акра 2 ф. стерлингдән 2 ф. ст. 10 шиллингә гәдәр рента кәтирән торпагда истифадә олунур“ (јенә орада, сәһ. 17 вә 14).

[177)] Бу ағалардан биринин рентасы өзүнә о гәдәр хош кәлмишдир ки, истинтаг комиссијасы гаршысында һиддәтлә демишди ки, куја бүтүн һај-күј јалныз системин ады үстүндә гопмушдур. Әкәр артелләр „Gang“ [артел, бригада, банда] дејил, „мүстәгил сурәтдә газанч әлдә етмәк үчүн кәнчләрин сәнаје-әкинчилик бирләшмәләри“ адландырылсајды һәр иш дүзәләрди.

илә мүмкүн гәдәр чох әмәк гопармаг[178] вә јашлы киши фәһләләри «артыг» фәһләјә чевирмәк үчүн фермерин әлиндә артел системиндән даһа инчә бир үсул јохдур. Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра асанлыгла баша дүшмәк олар, нә сәбәбә бир тәрәфдән е'тираф едиб дејирләр ки, кәнд фәһләси аз вә ја чох дәрәчәдә ишсиз галмаға мәчбур олур, дикәр тәрәфдән исә дејирләр ки, киши фәһләләр чатышмадығына вә шәһәрләрә көчдүкләринә көрә, артелләр системи «зәруридир»[179]. Кәрәксиз отлардан тәмизләнмиш тарла вә Линколнширдәки кәрәксиз инсанлар вә и. а. — капиталист истеһсалынын бир-биринә әкс гүтбләри беләдир[180].

f) ИРЛАНДИЈА

Бу бөлмәни гуртарыркән биз бир гәдәр дә Ирландијадан бәһс етмәлијик. Һәр шејдән әввәл, бураја аид фактлары көстәрәк.

---

[178]) Кечмиш бир артел башчысы дејир: „Артел әмәји һәр чүр башга әмәкдән учуздур вә буна көрә дә ондан истифадә олунур“ (јенә орада, сәһ. 17, № 14). Бир фермер дә белә дејир: „Артел системи, шүбһәсиз, фермерләр үчүн ән учуз вә, јенә, шүбһәсиз, ушаглар үчүн ән фәлакәтли системдир“ (јенә орада, сәһ. 16, № 3).

[179]) „Инди артелләрдә ушагларын көрдүјү ишләрин бир чохуну кечмишдә, шүбһәсиз, кишиләр вә гадынлар көрүрдүләр. Инди гадын вә ушаг әмәји тәтбиг едилән јерләрдә ишсиз кишиләр кечмишдәкиндән чохдур (more men are out of work)“ (јенә орада, сәһ. 43, № 202). Лакин дикәр тәрәфдән: „Бир чох әкинчилик маһалларында, хүсусән тахыл истеһсал едән маһалларда фәһлә мәсәләси (labour question) мүһачирәт нәтичәсиндә вә дәмир јоллар бөјүк шәһәрләрә көчмәк ишини асанлашдырдығына көрә о гәдәр чидди бир характер алмышдыр ки, мән“ (бу „мән“—бир ири лендлордун кәнд акентидир) „ушаг әмәјини мүтләг зәрури һесаб едирәм“ (јенә орада, сәһ. 80, № 180). Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларында the labour question (фәһлә мәсәләси), галан бүтүн мәдәни аләмдән фәргли олараг, the landlords' and fermers' question (лендлордлар вә фермерләр үчүн бир мәсәлә) тәшкил едир,—нечә етмәли ки, кәнд әһалисинин кетдикчә даһа чох ахышыб кетмәсинә бахмајараг, кәнддә даим кифајәт гәдәр „нисби әһали артыглығы“ олсун вә ејни заманда кәнд тәсәррүфат фәһләсинә „минимум әмәк һаггы“ верилсин?

[180]) Ушаглар ичәрисиндә өлүм проблеми ишыгландырылыркән орада артелләр системи һаггында бәһс едән вә габагда мәним ситат кәтирдијим „Public Health Report“дан мәтбуат вә, демәли, Инкилтәрә чамааты хәбәрсиздир. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын ахырынчы һесабаты исә, әксинә, мәтбуата лазыми „курултулу“ мөвзу верди. Бу заман либерал мәтбуат сорушурду: нечә олур ки, нәчиб чентлмен вә ледиләр, һабелә Линколнширдә гарышга кими гајнашан дөвләт килсәси кешишләри јерин бир-биринә там әкс нөгтәләриндә јашајан „Чәнуби океан вәһшиләринин хасијјәтини јумшалтмаг үчүн“ ораја хүсуси һеј'әтләр көндәрдикләри һалда, бәс нечә олур ки, бу ағалар өз маликанәләриндә, өз көзләринин габағында белә бир системин јајылмасына јол верә билмишләр,—јенә бу заман аристократлар мәтбуаты исә, өз ушагларыны белә бир көләлијә сата билән кәнд әһалисинин анчаг кобуд позғунлуғундан бәһс едирди! Һалбуки кәнд әһалиси үчүн „нәчибләрин“ јаратдығы мәнһус шәраитдә бу әһали өз балаларыны һәтта јесәјди дә, буна бир сөз дејилмәмәси ајдындыр. Тәәччүб едиләчәк бир шеј варса, о да кәнд әһалисинин әксәријјәтлә мүһафизә етдији ләјагәтидир. Рәсми һесабатларын мүәллифләри көстәрирләр ки, һәтта артел системинин тәтбиг едилдији маһалларда да ата-аналар бу системә нифрәт едирләр. „Данышдырдығымыз адамларын вердији ифадәләрин әксәријјәти сүбут едир ки, чох заман ата-аналар өзләринин јолдан чыхарылмасы вә онлара тәзјиг көстәрилмәси һалларына гаршы мүгавимәт көстәрмәк имканы верән бир мәчбури ганун верилмәсинә чох миннәтдар олардылар. Каһ приход мә'муру, каһ да саһибкар онлары ишдән чыхартмагла горхудараг, ушагларыны мәктәб әвәзинә ишә көндәрмәјә мәчбур едирләр... Вахт вә гүввәнин һәр чүр исрафы, ифрат вә һәдәр јорғунлуғун әкинчијә вә онун аиләсинә вердији һәр чүр әзаб, ата-аналара өз ушагларынын мә'нәви чәһәтдән мәһв олмасы сәбәбини коттечләрин ағзына гәдәр долмасында вә ја артел системинин позучу тә'сирләриндә көрмәјә әсас верән һәр бир һадисә—бунларын һамысы зәһмәткеш јохсулларын гәлбиндә елә бир һисс ојадыр ки, буну асанлыгла анламаг олар вә әтрафлы тәсвир етмәјә еһтијач јохдур. Онлар баша дүшүрләр ки, бу шәраит онлара бир чох физики вә мә'нәви әзаб верир, бу шәраитин әмәлә кәлмәсиндә онларын әсла тәгсири јохдур вә өз ихтијарларында олсајды бу шәраитә һеч бир заман разылыг вермәздиләр, она гаршы мүбаризә етмәкдән исә ачиздирләр“ (јенә орада, сәһ. XX, № 82; сәһ. XXIII, № 96).

Ирландијанын әһалиси 1841-чи илдә 8 222 664 нәфәрә чатмышды, 1851-чи илдә исә азалыб 6 623 985 нәфәрә, 1861-чи илдә 5 850 309 нәфәрә вә 1866-чы илдә $5^1/_2$ милјона, јә'ни демәк олар 1801-чи ил сәвијјәсинә дүшмүшдү. Бу азалма 1846-чы илдәки ачлыг заманындан башлајараг давам етмиш вә 20 ил әрзиндә Ирландија өз әһалисинин $^5/_{16}$ һиссәсиндән чохуну итирмишдир[181]. 1851-чи илин мај ајындан 1865-чи илин ијул ајынадәк мүһачирәт едәнләрин үмуми сајы 1 591 487 нәфәр иди, сон 5 ил әрзиндә, јә'ни 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк мүһачирәт едәнләрин сајы исә јарым милјондан чохдур. Адам јашајан евләрин сајы 1851—1861-чи илләр әрзиндә 52 990 әдәд азалмышдыр. 15—30 акр бөјүклүкдә олан фермаларын сајы 1851-чи илдән 1861-чи иләдәк 61 000 әдәд, 30 акрдан бөјүк олан фермаларын сајы 109 000 әдәд артдығы һалда, бүтүн фермаларын үмуми сајы 120 000 әдәд азалмышдыр ки, буна да сәбәб анчаг, 15 акрдан кичик олан фермаларын арадан галхмасы, јә'ни мәркәзләшмәсидир.

Әһалинин сајынын азалмасы илә јанашы, шүбһәсиз, мәһсул күтләси дә үмумиликдә азалырды. Буну көстәрмәк үчүн, јарым милјондан артыг адамын мүһачирәт етдији вә әһалинин мүтләг сајынын $^1/_3$ милјондан да чох азалдығы 1861—1865-чи илләр арасындакы беш иллији нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир (бах: чәдвәл А).

ЧӘДВӘЛ А

Мал-гаранын мигдары[182]

Илләр	Ат		Гарамал		
	Үмуми сајы	Азалмышдыр	Үмуми сајы	Азалмышдыр	Артмышдыр
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

[181]) Ирландијанын әһалиси: 1801-чи илдә 5 319 867 нәфәр, 1811-чи илдә 6 084 996 нәфәр, 1821-чи илдә 6 869 544 нәфәр, 1831-чи илдә 7 828 347 нәфәр, 1841-чи илдә 8 222 664 нәфәр иди.

[182]) Даһа узаг кечмиши көтүрсәјдик, нәтичә даһа пис оларды. Мәсәлән, гојун 1865-чи илдә 3 688 742 баш, 1856-чи илдә исә 3 694 294 баш, донуз 1865-чи илдә 1 299 893 баш, 1858-чи илдә исә 1 409 883 баш олмушдур.

Арды

Илләр	Гојун			Донуз		
	Үмуми сајы	Азалмыш-дыр	Артмыш-дыр	Үмуми сајы	Азалмыш-дыр	Артмыш-дыр
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

Јухарыдакы чәдвәлдән белә нәтичә чыхыр:

Ат	Гарамал	Гојун	Донуз
Мүтләг азалма	Мүтләг азалма	Мүтләг артма	Мүтләг артма
71 944	112 960	146 662	28 821

Инди дә мал-гараја вә инсанлара јашајыш васитәләри верән әкинчилији көтүрәк. Ашағыдакы В чәдвәлиндә (сәһ. 700) әкин вә чәмән (вә ја отлаг) саһәсинин акрла һәр илки азалмасы вә ја артмасы билавасите габагкы илә нисбәтән һесабланылмышдыр. Дәнли биткиләр чүмләсинә: буғда, јулаф, арпа, човдар, пахла вә нохуд; тәрәвәз чүмләсинә: картоф, турп, чуғундур, кәләм, көк, чыр һавуч, чөл нохуду вә саирә дахилдир (бах: чәдвәл В, сәһ. 700).

1865-чи илдә чәмәнләрин саһәси 127 470 акра гәдәр артмышды ки, бунун башлыча сәбәби бечәрилмәјән бош јерләрин вә торф батаглыгларынын 101 543 акр азалмасы иди. 1865-чи или 1864-чү ил илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, дәнли биткиләр мәһсулу 246 667 квартер, о чүмләдән буғда 48 999 квартер, јулаф 166 605 квартер, арпа 29 892 квартер вә и. а. азалмышдыр; картоф саһәси 1865-чи илдә артмышдырса да, мәһсулу 446 398 тон азалмышдыр вә и. а. (бах: чәдвәл С, сәһ. 701).

Ирландија әһалиси сајындакы вә әкинчилик истеһсалындакы дәјишикликдән, онун лендлордлары, ири фермерләри вә сәнаје капиталистләринин пул кисәләриндәки дәјишикликлијә кечәк. Бу дәјишиклик кәлир веркисинин азалмасы вә артмасында әкс олунур. Ашағыдакы D чәдвәлини баша дүшмәк

Чәдвәл B

Илләр	Дәнли биткиләр	Тәрәвәз		Чәмәнләр вә јонча		Кәтан		Әкинчилик вә малдарлыг үчүн олан торпағын үмуми мигдары	
	Азалма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 373	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 398	—
1861—1865	428 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 550	—

үчүн гејд етмәк лазымдыр ки, D рубрикасы (фермерләрин мәнфәәти чыхылмагла галан мәнфәәт) «пешәкар» мәнфәәти, јә'ни вәкилләрин, һәкимләрин вә с. кәлирләрини дә әһатә едир, бурада ајрыча көстәрилмәјән C вә E рубрикаларына исә мә'мурларын, забитләрин, дөвләтдән јүнкүл вәзифә үчүн јүксәк мааш аланларын, дөвләт кредиторларынын вә с. кәлирләри дахилдир.

Чәдвәл D

Кәлир веркиси гојулан кәлирләр[184])

(фунт стерлинглә)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A рубрикасы Торпаг рентасы	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
B рубрикасы Фермерләрин мәнфәәти	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
D рубрикасы Сәнаје вә с. мәнфәәти	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
А-дан Е-дәк бүтүн рубрикаларын јекуну	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

D рубрикасында 1853—1864-чү илләр әрзиндә кәлир орта һесабла һәр ил анчаг 0,93 фаиз артмышдыр, һалбуки Бөјүк Британијада јенә һәмин мүддәтдә бу артым 4,58 фаиз иди. Сонракы чәдвәл (бах: сәһ. 702). 1864-чү вә 1865-чи илләрдә

[184]) „Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue". London, 1866.

ЧӘДВӘЛ С

1864-чү илә нисбәтән 1865-чи илдә бечәрилән торпаг саһәсинин, бир акрдан мәһсулун вә үмуми мәһсулун артмасы вә ја азалмасы[183])

Мәһсулун ады	Бечәрилән торпағын акрларынын сајы		1865-чи илдә артмасы вә ја азалмасы		Бир акрдан мәһсул			1865-чи илдә артмасы вә ја азалмасы		Үмуми мәһсул		1865-чи илдә артмасы вә ја азалмасы	
	1864	1865	+	—		1864	1865	+	—	1864	1865	+	—
Буғда	276 483	266 989	—	9 494	Буғда (сент.)	13,3	13,0	—	0,3	875 782 (кварт.)	826 733	—	48 999 (кварт.)
Јулаф	1 814 886	1 745 228	—	69 658	Јулаф „	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332 „	7 659 727	—	166 605 „
Арпа	172 700	177 102	4 402	—	Арпа „	15,9	14,9	—	1,0	761 909 „	732 017	—	29 892 „
Бәрә }	8 894	10 091	1 197	—	Бәрә „	16,4	14,8	—	1,6	15 160 „	13 989	—	1 171 „
Човдар }					Човдар „	8,5	10,4	1,9	—	12 680 „	18 364	5 684 (кварт.)	—
Картоф......	1 039 724	1 066 260	26 536	—	Картоф (тон)	4,1	3,6	—	0,5	4 312 338 (тон)	3 865 990	—	446 398 (тон)
Шалғам......	337 355	334 212	—	3 143	Шалғам „	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659 „	3 301 683	—	165 976 „
Чуғундур	14 073	14 389	316	—	Чуғундур „	10,5	13,3	2,8	—	147 284 „	191 937	44 653 (тон)	—
Кәләм	31 821	33 622	1 801	—	Кәләм „	9,3	10,4	1,1	—	297 375 „	350 252	52 877 „	—
Кәтан.......	301 693	251 433	—	50 260	Кәтан (стон)	34,2	25,2	—	9,0	64 506 „	39 561	—	24 945 (тон)
От..........	1 609 569	1 678 493	68 924	—	От (тон)	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153 „	3 068 707	461 554 „	—

183) Рәгәмләр ашағыдакы нәшрләрин материалларына әсасән тәртиб едилмишдир: „Agricultural Statistics. Ireland. General Abstracts„, Dublin, 1860-чы ил вә сонракылар вә „Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.", Dublin, 1866. Бу һәр ил парламентә тәгдим олунан рәсми статистикадыр.

2-чи нәшрә әлавә. Рәсми статистика 1871-чи илә нисбәтән 1872-чи илдә бечәрилән торпаг саһәсинин 134 915 акр азалдығыны көстәрир. Тәрәвәзләр—шалғам, чуғундур вә с. артмышдыр. Бечәрилән торпаг саһәси ашағыдакы биткиләр үзрә азалмышдыр: буғда 16 мин акр, јулаф 14 мин акр, арпа вә човдар 4 мин акр, картоф 34 667 акр; чәмәнләр, јонча, чөл нохуду вә туршәнк саһәси 30 мин һектар азалмышдыр. Буғда әкинләри саһәси ахырынчы 5 ил әрзиндә ардычыл сурәтдә азалмыш. 1868-чи илдә 285 000 акр, 1869-чу илдә 280 000 акр, 1870-чи илдә 259 000 акр, 1871-чи илдә 244 000 акр, 1872-чи илдә 228 000 акр тәшкил етмишдир. 1872-чи илдә атларын сајы (јуварлаг рәгәмләрлә) 2 000, гарамалын сајы 80 000, гојунларын сајы 28 682 баш артмышдыр вә донузларын сајы 236 000 азалмышдыр.

мәнфәәтләрин (фермерләрин мәнфәәтиндән башга) нечә бөлүндүјүнү көстәрир:

чәдвәл Е

D рубрикасы. Ирландијада мәнфәәтләрдән (60 ф. стерлингдән јухары) чыхылан кәлирләр.[185])

(фунт стерлингләр)

	1864	1865
Үмуми иллик кәлир	4 368 610 (17 467 адама дүшүр)	4 669 979 (18 081 адама дүшүр)
60 ф. ст.-дән јухары вә 100 ф. ст.-дән ашағы иллик кәлир	238 726 (5 015 адама дүшүр)	222 575 (4 703 адама дүшүр)
Үмуми иллик кәлирдән	1 979 066 (11 321 адама дүшүр)	2 028 571 (12 184 адама дүшүр)
Үмуми иллик кәлирин галығы	2 150 818 (1 131 адама дүшүр)	2 418 833 (1 194 адама дүшүр)
О чүмләдән	1 073 906 (1 010 адама дүшүр)	1 097 927 (1 044 адама дүшүр)
	1 076 912 (121 адама дүшүр)	1 320 906 (150 адама дүшүр)
	430 535 (95 адама дүшүр)	584 458 (122 адама дүшүр)
	646 377 (26 адама дүшүр)	736 448 (28 адама дүшүр)
	262 819 (3 адама дүшүр)	274 528 (3 адама дүшүр)

Ирландија халгындан алынан ган Инкилтәрәдән алынсајды, инкишаф етмиш капиталист истеһсалы вә әсас е’тибары илә сәнаје өлкәси олан Инкилтәрәни ган апарарды. Лакин Ирландија һазырда Инкилтәрәнин, ондан енли бир боғазла ајрылан вә она тахыл, јун, мал-гара, сәнаје фәһләси вә әскәр верән анчаг бир әкинчилик маһалыдыр.

Әһалинин сејрәкләшмәси нәтичәсиндә бир чох торпаглар бечәрилмәмиш галыр, әкинчилик мәһсулунун мигдары хејли азалмышдыр[186]) вә малдарлыг үчүн торпаг саһәсинин кенишләнмәсинә бахмајараг, онун бә’зи саһәләри мүтләг сурәтдә кичилир, бә’зи саһәләри исә көзә чарпмајан дәрәчәдә инкишаф едирсә дә, бу инкишафын да даим керијә доғру аддымларла арасы кәсилир. Лакин әһалинин сајынын азалмасына бахмајараг, торпаг рентасы вә фермерләрин мәнфәәти даим артырды, һәм дә бу ахырынчы, биринчи гәдәр даими дејилди. Сәбәби тамамилә ајдындыр. Бир тәрәфдән, фермаларын мәркәзләшмәси вә әкин јеринин отлаглара чеврилмәси нәтичәсиндә мәчму мәһсулун кетдикчә даһа чох һиссәси изафи мәһсула

[185]) Ганун бә’зи ајырмалара јол вердијинә көрә, D рубрикасындакы үмуми иллик кәлир габагкы чәдвәлдәки рәгәмләр илә дүз кәлмир.

[186]) Әкәр мәһсул акр һесабы илә дә азалырса, јаддан чыхарылмамалыдыр ки, Инкилтәрә әср јарым әрзиндә Ирландијадан долајы јолла торпаг ихрач едәрәк, торпағын тәркиб һиссәләрини бәрпа етмәк үчүн Ирландија әкинчиләри үчүн һеч бир васитә дә сахламырды

чеврилирди. Мәчму мәһсул кетдикчә азалдығы һалда, онун бир һиссәси олан изафи мәһсул артырды. Дикәр тәрәфдән, бу изафи мәһсулун пул дәјәри өз күтләсиндән даһа сүр'әтлә артырды, чүнки Инкилтәрәдә әтин, јунун вә и. а. базар гијмәтләри ахырынчы 20 ил вә хүсусилә сон 10 ил әрзиндә даим артмагда иди.

Истеһсалчынын истеһлак етдији өз мәһсулу әмтәә олмадығы кими, истеһсалчынын өзү үчүн әмәк васитәләри вә јашајыш васитәләри олан дағыныг истеһсал васитәләри дә өзкә әмәјиндән истифадә етмәк јолу илә өз дәјәрини артырмадығына көрә капитал дејилдир. Әһалинин сајынын азалмасы илә бирликдә әкинчиликдә тәтбиг едилән истеһсал васитәләри күтләсинин дә азалмыш олмасына бахмајараг, әкинчиликдә тәтбиг едилән капитал күтләси артмышдыр, чүнки кечмишдә дағыныг һалда олан истеһсал васитәләринин бир һиссәси капитала чеврилмишдир.

Ирландијанын әкинчиликдән кәнарда сәнајејә вә тичарәтә гојулан бүтүн капиталы ахырынчы ијирми ил әрзиндә јавашјаваш вә даим баш верән бөјүк тәбәддүлатла јығылмышдыр. Онун фәрди тәркиб һиссәләри исә, әксинә, бир о гәдәр сүр'әтлә тәмәркүзләшмишдир. Нәһајәт, онун мүтләг артмасы нә гәдәр зәиф олса да,—әһалинин азалан сајына гаршы нисби сурәтдә артмышдыр.

Беләликлә, бурада, көзүмүзүн габағында кениш мигјасда елә бир просес башланыр ки, ортодоксал сијаси игтисад, јохсуллуғун мүтләг әһали артыглығындан ирәли кәлдији вә әһалинин азалмасы нәтичәсиндә јенә мүвазинәт јарандығы һаггындакы өз еһкамыны сүбут етмәк үчүн бундан даһа јахшы бир шеј арзу едә билмәз. Бу, XIV әсрин орталарында олмуш вә малтусчуларын бу гәдәр ад газандырдыглары таундан чох ибрәтли бир тәчрүбәдир[190]. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, XIX әсрдәки истеһсал мүнасибәтләринә вә мүвафиг әһали мүнасибәтләринә XIV әср өлчүсү илә јанашмаг өзлүјүндә хырдачы бир садәлөвһлүк оларды; лакин һәмин садәлөвһлүкдән әлавә, бу да нәзәрдән гачырылырды ки, Ла-Маншын о тајында, Инкилтәрәдә, таундан вә онунла бирликдә әһалинин азалмасындан сонра кәнд әһалисинин азад едилмәси вә варланмасы башламышдыса, Ла-Маншын бәри тајында, Франсада, таундан сонра әсарәт вә јохсуллуг даһа чох шиддәтләнмәјә башламышды[186a)].

[186a)] Ирландија „әһали ганунунун“ мүгәддәс мәканы һесаб едилдијинә көрә, Т. Садлер әһали һаггындакы әсәрини һәлә нәшр етмәдән мәшһур: „Ireland, its Evils and their Remedies“ (2nd ed. London, 1829) китабыны нәшр етмишдир; һәмин китабда о, ајры-ајры маһаллара, һәр бир маһалда исә ајры-ајры графлыглара аид статистика мә'луматыны мүгајисә едәрәк көстәрир ки, орада јохсуллуг, әһалисинин сајына һеч дә Малтусун арзу етдији кими дүз пропорсионал дејил, тәрс пропорсионалдыр.

Ирландијада 1846-чы ил ачлығы нәтичәсиндә бир милјондан артыг адам мәһв олмушдур ки, бунларын да һамысы јохсуллар иди. Бу ачлыг өлкәнин сәрвәтинә һеч бир зәрәр вурмады. Бундан сонракы ијирми ил әрзиндә әһалинин кетдикчә гүввәтләнән мүһачирәти, Отузиллик мүһарибәдән фәргли олараг, адамларла бирликдә онларын истеһсал васитәләрини дә азалтмады. Ирландија дүһасы санки бир сеһр васитәси илә јохсул халгы диләнчи һәјаты кечирдији јердән мин милләрлә мәсафәјә көчүрмәк үчүн тамамилә јени бир үсул тапды. Бирләшмиш Штатлара көчмүш мүһачирләр һәр ил евләринә пул көндәрирләр ки, јердә галанлары да көчә билсинләр. Бу ил көчән һәр бир мүһачир дәстәси, кәлән ил өз ардынча јени бир мүһачир дәстәсини чәкиб апарыр. Беләликлә, мүһачирәт Ирландијадан нәинки һеч бир мәсариф тәләб етмир, һәтта онун ихрачат әмәлијјатында ән кәлирли мәнбәләрдән бири олур. Нәһајәт, мүһачирәт мүнтәзәм бир просесдир вә бу просес мөвчуд әһали күтләси ичәрисиндә садәчә мүвәггәти бошлуг әмәлә кәтирмәк дејил, әксинә, иллик әһали артымынын һәр ил вердијиндән даһа артыг мигдар адам чәкиб апарыр вә беләликлә әһалинин мүтләг сајынын һәр ил азалмасына сәбәб олур[186b)].

Бәс бунун, әһали артыглығындан хилас олуб Ирландијада галан фәһләләр үчүн нәтичәси нә олду? Нәтичәси бу олду ки, 1846-чы илдән әввәл олдуғу кими, инди дә нисби әһали артыглығы чохдур, әмәк һаггы јенә дә ашағыдыр, әмәјин ағырлығы артмышдыр, кәнддәки јохсуллуг јени бөһрана доғру апарыр. Бунун сәбәбләри чох ајдындыр. Әкинчиликдәки ингилаб мүһачирәтлә јанашы кедир. Нисби артыг әһали истеһсалы әһалинин мүтләг азалмасындан сүр'әтлә кедир. С чәдвәлинә өтәри бир нәзәр көстәрир ки, әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси Ирландијада Инкилтәрәдәкиндән даһа кәскин тә'сир көстәрмәлидир. Инкилтәрәдә һејвандарлыг илә бирликдә ширәли јемләр истеһсалы да артыр, Ирландијада исә азалыр. Кечмишдә бечәрилән бир чох тарлалар бечәрилмәдији вә ја һәмишәлик чәмәнә чеврилдији һалда, кечмишдә истифадәсиз галан бош јерләрин вә ја торф батаглыгларынын хејли һиссәси һејвандарлығын кенишләндирилмәси үчүн истифадә едилир. Хырда вә орта фермерләр,—мән бураја ән чоху 100 акр торпаг бечәрәнләрин һамысыны дахил едирәм,—һәлә дә фермерләрин үмуми сајынын тәгрибән $^{8}/_{10}$-ни тәшкил едир[186c)]. Капиталист әкинчилик истеһсалынын рәгабәти онлара кечмишдә-

---

186b) 1851—1874-чү илләрдә мүһачирләрин үмуми сајы 2 325 922 нәфәр иди.

186c) *2-чи нәшрә гејд. Murphy.* „Ireland, Industrial, Political and Social“, (1870) китабындакы бир чәдвәлә көрә бүтүн торпагларын 94,6%-ни һәр бири 100 акрадәк олан фермалар вә 5,4%-ни 100 акрдан јухары олан фермалар тәшкил едир.

киндән артыг тәзјиг көстәрир вә буна көрә дә онлар даим муздлу фәһләләр синфинә јени-јени дәстәләр әлавә едирләр. Ирландијанын јеканә ири сәнајеси олан кәтан сәнајеси нисбәтән аз мигдарда јашлы киши фәһлә тәләб едир вә 1861—1866-чы илләрдә памбыг баһаландыгдан сонра бу сәнајенин кенишләнмәсинә бахмајараг, һәмин сәнаје үмумијјәтлә әһалинин нисбәтән кичик бир һиссәсинә иш верир. Һәр бир башга ири сәнаје кими, бу сәнаје саһәси дә, һәтта мәшғул етдији фәһләләр күтләсинин мигдары артдығы һалда да өз дахилиндәки даими тәбәддүлат нәтичәсиндә даим нисби артыг әһали истеһсал едир. Кәнд әһалисинин јохсуллуғу, алт палтар вә и. а. истеһсал едән вә фәһләләринин чоху кәндләрдә сәпәләнмиш олан ири фабрикләр үчүн бир тәмәлдир. Биз бурада јенә, әввәлчә тәсвир едилән ев әмәји системинә раст кәлирик, әмәк һаггынын азлығы вә һәддән артыг ишләдилмә бу системин әлиндә даим «артыг» фәһлә јаратмаг васитәсидир. Нәһајәт, бурада әһалинин азалмасы, капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу өлкәдәки гәдәр дағыдычы нәтичә вермирсә дә, һәр һалда әһалинин азалмасы бурада да дахили базара даим экс тә'сир көстәрмәмиш олмур. Мүһачирәтин әмәлә кәтирдији бошлуглар јалныз әмәјә јерли тәләби азалтмаг дејил, һабелә хырда дүканчыларын, сәнәткарларын, үмумијјәтлә хырда сәнајечиләрин кәлирини дә азалдыр. Е чәдвәлиндә 60 фунт стерлингдән 100 фунт стерлингәдәк олан кәлирләрин азалмасынын сәбәби будур.

Ирландијада кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәти Ирландијанын јохсуллара јардым едән хејријјә чәмијјәтләри мүфәттишләринин һесабатында олдугча ајдын тәсвир едилир[186d]. Јалныз сүнкү күчүнә вә каһ ашкар, каһ да кизли мүһасирә вәзијјәти сајәсиндә јашајан бир һөкумәтин гуллугчулары өз ифадәләриндә чох еһтијатлы олмалыдырлар, һалбуки онларын Инкилтәрәдәки һәмкарлары бу чәһәтә әһәмијјәт вермәјә биләрләр; буна бахмајараг һәмин гуллугчулар өз һөкумәтинин иллүзијалара гапылмасына јол вермирләр. Онларын вердији мә'лумата көрә, кәнддә һәлә дә чох ашағы олан әмәк һаггы сәвијјәси, ахырынчы 20 ил әрзиндә һәр һалда 50—60% артмышдыр вә инди орта һесабла һәфтәдә 6—9 шиллингдир. Лакин әмәк һаггы бу заһири артым пәрдәси алтында һәгигәтдә азалмышдыр, чүнки бу артым һәмин мүддәт әрзиндә зәрури јашајыш васитәләринин һәтта артмыш олан гијмәтини дә өдәмир; Ирландија иш евләриндән биринин рәсми һесабатындан көтүрүлән ашағыдакы мә'лумат буна бир сүбут ола биләр.

186d) „Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland". Dublin, 1870.—Һабелә мүгајисә ет: „Agricultural Labourers (Ireland). Return etc.", 8 th March 1861.

Бир адамын орта һесабла һәфтәлик хәрчи

	Јемәк		Палтар		Јекуну	
	шилл.	пенс	шилл.	пенс	шилл.	пенс
29 сент. 1848-чи ил—29 сент. 1849-чу ил	1	3 1/4	0	3	1	6 1/4
29 сент. 1868-чи ил—29 сент. 1869-чу ил	2	7 1/4	0	6	3	1 1/4

Беләликлә, ијирми ил бундан әввәлкинә нисбәтән зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти тәгрибән икигат, палтарын гијмәти исә дүз икигат артмышдыр.

Лакин бу ујғунсузлуг һәтта бир тәрәфә гојулса да, пулла ифадә едилән әмәк һаггынын тәкчә сәвијјәләри арасындакы мүгајисә һәлә һеч дә доғру бир нәтичә вермир. Ачлыгдан әввәл кәндләрдә әмәк һаггынын чох һиссәси натура шәклиндә верилирди вә анчаг аз һиссәси пулла верилирди; һазырда исә әмәк һаггы үмуми бир гајда олараг пулла верилир. Артыг бурадан чыхан нәтичә көстәрир ки, реал әмәк һаггында нә кими дәјишиклик олурса олсун, онун пул ифадәси артмалы иди.

«Ачлыгдан әввәл күнәмузд ишләјән кәнд тәсәррүфат фәһләсинин бир парча јери вар иди, о бурада картоф әкир, донуз вә ев гушлары сахлајырды. Инди исә о јашамаг үчүн өзүнә лазым олан бүтүн шејләри нәинки сатын алмалы олур, һәтта онун донуз, ев гушлары вә јумурта сатмагдан олан кәлирләри дә әлиндән чыхыр»[187].

Доғрудан да, кечмишдә кәнд тәсәррүфат фәһләләри хырда фермерләрлә гарышырдылар вә адәтән, орта вә ири фермаларда ишләјәрәк, онларын анчаг арјергардыны тәшкил едирдиләр. Анчаг 1846-чы ил фәлакәтиндән бәри онлар халис муздлу фәһлә синфинин бир һиссәсини, өз саһибкарлары илә анчаг пул мүнасибәтләри илә әлагәдар олан хүсуси бир силк шәкли алмаға башладылар.

Артыг инди биз 1846-чы иләдәк онларын мәнзил шәраитинин нечә олдуғуну билирик. О замандан бәри бу шәраит даһа да писләшмишдир. Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин күндән-күнә азалан мүәјјән бир һиссәси һәлә индијә гәдәр фермерләрин торпағында ағзына гәдәр долу дахмаларда, Инкилтәрәнин ән пис әкинчилик маһалларында олдуғундан да пис дахмаларда јашајыр. Һәм дә Олстердәки бә'зи јерләр истисна олмагла, һәр јердә вәзијјәт беләдир: ҹәнубдакы Корк, Лимерик, Килкенни вә и. а. графлыгларында; шәргдәки Уиклоу, Уексфорд

[187]) Јенә орада, сәһ. 29, 1.

вә и. а. графлыгларында; Ирландијанын мәркәзиндәки Кинс вә Куинс графлыгларында; Дублин рајонунда вә саирәдә; шималдакы Даун, Антрим, Тирон вә башгаларында; нәһајәт, гәрбдәки Слајго, Роскоммон, Мејо, Голуеј вә башгаларында вәзијјәт беләдир. Мүфәттишләрдән бири дејир: «Бу, дин үчүн вә өлкәмизин мәдәнијјәти үчүн рүсвајчылыгдыр». Көрүнүр, күнәмуздчуларын бу дахмалардакы јашајышыны бабат шәклә салмаг үчүн, гәдим заманлардан мәнзилләринки олан бир парча торпағы да онларын әлиндән алырлар.

«Күнәмуздчулары лендлордларын вә мүдирләринин бу чүр көздән салмасы кәнд тәсәррүфат күнәмуздчуларында, онларла һүгугсуз бир ирг кими рәфтар едәнләрә гаршы антагонизм вә нифрәт һисси доғурмушдур»[187a].

Әкинчиликдәки ингилабын биринчи тәдбири ондан ибарәт олду ки, иш јерләриндәки дахмалар чох кениш мигјасда вә санки јухарыдан верилән бир әмр илә дағыдылды. Бир чох фәһләләр кәнд вә шәһәрләрдә сығынаг ахтармаға мәчбур олдулар. Орада онлары, бир сәфил кими, ән пис мәһәлләләрин чардағлары, дахмалары, зирзәмиләриндә вә ән ијрәнч кушәләриндә јерләшдирдиләр. Һәтта милли мөвһуматын тә'сири алтында олан инкилисләрин дә дедијинә көрә, аилә һәјатына надир дәрәчәдә бағлы, даим чох шад вә әхлагча тәмиз олан минләрлә ирландијалы аиләси бирдән-бирә әхлагсызлыг јуваларына көчүрүлмүш олду. Кишиләр јахынлыгдакы фермерләрин тәсәррүфатларында иш ахтармаға мәчбур олдулар; бу фермерләр исә онлары анчаг күнәмузд, јә'ни ән е'тибарсыз әмәк һаггы илә ишә көтүрүрләр; һәм дә

«онлар инди фермаја кедиб гајытмаг үчүн хејли јол кетмәли олурлар, јағышда сүмүкләринә гәдәр исланырлар вә башга әзијјәтләрә дөзмәли олурлар ки, бу да чох вахт онларын зәифләмәсинә, хәстәләнмәсинә вә демәли, еһтијач ичиндә боғулмасына сәбәб олур»[187b].

«Илдән-илә шәһәрләр кәнд маһалларында артыглыг едән фәһләләри гәбул етмәли олурду»[187c], һәлә бундан сонра да тәәччүб едирләр ки, «шәһәр вә гәсәбәләрдә фәһлә артыглығы, кәндләрдә исә фәһлә азлығы мүшаһидә олунур»[187d]. Һәгигәт исә ондан ибарәтдир ки, бу фәһлә азлығы јалныз «тә'чили әкин ишләри заманы, бичин вахты, ја да јазда һисс олунур, илин галан вахты исә бир чох фәһлә ишсиз галыр»[187e], «мәһ-

187a) Јенә орада, сәһ. 12.
187b) Јенә орада, сәһ. 25.
187c) Јенә орада, сәһ. 27.
187d) Јенә орада, сәһ. 26.
187e) Јенә орада, сәһ. 1.

сул јығылдыгдан сонра, октјабрдан јазын әввәлләринә гәдәр, чәтин ки, онлар үчүн бир иш тапылсын»[187f)] вә һәтта онларын иши олдугда да «чох заман онларын күнләр узуну вахтлары һәдәр кедир вә һәр чүр сәбәбдән ишләринин арасы кәсилир»[187g)]

Әкинчиликдәки ингилабын, јә'ни әкин торпағынын отлаглара чеврилмәсинин, машын тәтбигинин, әмәјә чидди гәнаәт едилмәсинин вә и. а. вердији бу нәтичәләр, өзренталарыны харичдә сәрф етмәк әвәзинә, илтифат едиб Ирландијада өз маликанәләриндә јашајан нүмунәви лендлордлар тәрәфиндән даһа артыг кәскинләшдирилир. Тәләб вә тәклиф ганунуну позмамаг үчүн бу ағалар

«өзләринә лазым олан әмәјин инди демәк олар һамысыны өз хырда фермерләриндән әлдә едирләр, беләликлә һәмин хырда фермерләр, тәләб олундуғу заман, һәтта әксәријјәтлә ади күнәмуздчуларын әмәк һаггындан да ашағы бир әмәк һаггы илә өз лендлордлары үчүн ишләмәјә мәчбурдурлар; биз һәлә әкин вә ја мәһсул јығымынын ән гызғын заманы фермерин өз тарласыны бурахыб кетмәјә мәчбур олмасындан вә буна көрә мејдана чыхан әнкәл вә иткиләрдән данышмырыг»[187h)].

Беләликлә, ишлә тә'мин едилмәмәк вә бунун даими олмамасы, тез-тез баш верән вә узун сүрән ишсизлик—нисби әһали артыглығынын бүтүн бу әламәтләри, јохсуллара јардым едән хејријјә чәмијјәтләри мүфәттишләринин һесабатында, Ирландија әкинчилик пролетариаты үчүн бир бәла олараг көстәрилир. Биз инкилис кәнд тәсәррүфат пролетариаты ичәрисиндә дә бу кими һадисәләри мүшаһидә етдијимизи хатырламалыјыг. Лакин фәрг бурасындадыр ки, сәнаје өлкәси олан Инкилтәрәдә сәнаје еһтијат ордусу кәндләрдән топландығы һалда, әкинчилик өлкәси олан Ирландијада әкинчилик еһтијат ордусу, өз јерләриндән говулмуш кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сығынағы олан шәһәрләрдән топланылыр. Инкилтәрәдә артыг кәнд тәсәррүфат фәһләләри дөнүб фабрик фәһләси олурлар; Ирландијада шәһәрләрә говуланлар шәһәрләрдә әмәк һаггына тәзјиг көстәрирләрсә дә, јенә кәнд тәсәррүфат фәһләләри олараг галырлар вә иш тапмаг үчүн даим кәндә кери гајыдырлар.

Рәсми һесабат мүәллифләри кәнд тәсәррүфат фәһләләринин мадди вәзијјәти һаггындакы мүлаһизәләрини белә хүласә едирләр:

«Онлар сон дәрәчә гәнаәтлә јашајырларса да, алдыглары әмәк һаггы өзләринин вә аиләләринин јемәјинә вә өзләринин вә аиләләринин мәнзил

187f) Јенә орада, сәһ. 32.

187g) Јенә орада, сәһ. 25.

187h) Јенә орада, сәһ. 30.

кирајәсинә күчлә чатыр. Палтар алмаг үчүн әлавә кәлир олмасы лазымдыр... Башга мәһрумијјәтләрлә бирликдә онларын мәнзил шәраити, бу синфин јаталаг вә вәрәм хәстәликләринә хүсусән даһа тез тутулмасына сәбәб олур»[187i].

Бунлардан сонра һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, һесабат мүәллифләринин бир ағыздан дедикләри кими, бу синфин сыраларында дәрин бир наразылыг мүшаһидә едилир, бу синиф кечмиш күнләрин һәсрәтини чәкир, һазыркы һәјатындан нифрәт едир, кәләчәкдән үмидини кәсир, «демагогларын позучу тә'сири алтына дүшүр» вә јалныз Америкаја көчмәк арзусу илә јашајыр. Көрүн, Малтусун бүтүн хәстәликләри сағалдан дәрманы, јә'ни әһалинин әскилдилмәси, јашыл Ерини[191] белә бир чәннәтә чевирмишдир!

Ирландијада сәнаје фәһләләринин фираван јашадығыны көстәрмәк үчүн бирчә мисал кифајәтдир.

Инкилис фабрик мүфәттиши Роберт Бејкер дејир: «Бу јахынларда јохлама мәгсәди илә Ирландијанын шималына етдијим сәфәр заманы мәни белә бир шеј һејрәтә салды ки, ирландијалы маһир бир фәһлә өз чүз'и васаити илә ушагларына нечә тәһсил вермәјә чалышырды. Мән онун өз дилиндән ешитдикләрими олдуғу кими сөјләјәчәјәм. Онун һәгигәтән маһир бир фабрик фәһләси олдуғуну белә бир һал көстәрир ки, ону Манчестер базары үчүн мал истеһсалында ишләдирдиләр. Чонсон: Мәним сәнәтим дидичиликдир, базар ертәсиндән чүмә күнүнәдәк сәһәр саат 6-дан кечә саат 11-ә гәдәр ишләјирәм; шәнбә күнләри иши ахшам саат 6-да гуртарырыг, наһар вә истираһәт үчүн 3 саат вахтымыз олур. Беш ушағым вар. Бу ишим үчүн һәфтәдә 10 шиллинг 6 пенс алырам; арвадым да ишләјир вә һәфтәдә 5 шиллинг газаныр. Он ики јашында олан бөјүк гызым евә бахыр. О бизим хөрәк биширәнимиз вә јеканә көмәкчимиздир. О кичик ушаглары мәктәбә һазырлајыб јола салыр. Арвадым мәнимлә бир вахтда јухудан дурур вә бәрабәр евдән чыхырыг. Һәмишә сәһәр бизим евин јанындан кечән бир гыз мәни сәһәр саат 5½-да јухудан ојадыр. Сәһәр ишә кедәндә биз һеч бир шеј јемирик. Он ики јашлы гызым бүтүн күнү кичик ушаглара бахыр. Биз саат 8-дә сәһәр јемәји үчүн евә кәлирик. Һәфтәдә бирчә дәфә чај ичирик; күндә једијимиз һоррадыр (stirabout), ону да, гүввәмизә көрә, бә'зән јулаф унундан, бә'зән дә гарғыдалы унундан биширирик. Гышда бу гарғыдалы унуна бир аз гәнд вә су гатырыг. Јајда бир парча јердә әкдијимиз картоф мәһсулуну јығырыг; бу чүз'и мигдар картоф гуртаранда јенә һорраја кечирик. Бүтүн ил узуну һәм иш күнләримиз, һәм дә базар күнләримиз белә кечир. Ишдән сонра мән һәмишә ахшамлар өзүмү чох јорғун һисс едирәм. Биз мүстәсна һалларда, чох аз вахт бир парча әт үзү көрә билирик. Ушагларымызын үчү мәктәбә кедир вә һәр бири үчүн һәфтәдә 1 пенс пул веририк. Һәфтәдә 9 пенс мәнзил кирајәси веририк, јаначаг үчүн алдығымыз торф ики һәфтәдә азы 1 шиллинг 6 пенсә тамам олур»[188].

Будур Ирландијадакы әмәк һаггы, будур Ирландијадакы һәјат!

[187i] Јенә орада, сәһ. 21, 13.
[188] „Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1866, p. 96.

Доғрудан да, Ирландијанын јохсуллуғу Инкилтәрәдә јенә күндәлик мөвзу олмушдур. 1866-чы илин ахырларында вә 1867-чи илин әввәлләриндә Ирландијанын ири торпаг магнатларындан лорд Дафферин «Times» сәһифәләриндә бу мәсәләнин һәллинә киришмишди. «Белә бир мө'тәбәр чәнаб тәрәфиндән бу нә бөјүк инсанпәрвәрликдир!»[192]

Е чәдвәлиндән биз көрдүк ки, 1864-чү илдә 4 368 610 ф. ст. мәбләғиндә үмуми мәнфәәтдән чәми үч капиталист 262 819 ф. ст. көтүрмүшдү, 1865-чи илдә исә, јенә бу үч нәфәр «имтина етмәк» устасы 4 669 979 ф. ст. мәбләғиндә үмуми мәнфәәтин 274 528 ф. стерлингини өз чибләринә гојмушду; 1864-чү илдә 26 капиталист 646 377 ф. ст., 1865-чи илдә 28 капиталист 736 448 ф. ст, 1864-чү илдә 121 капиталист 1 076 912 ф ст., 1865-чи илдә 150 капиталист 1 320 906 ф. ст., 1864-чү илдә 1 131 капиталист 2 150 818 ф. ст., јә'ни иллик үмуми мәнфәәтин демәк олар јарысы мигдарында, 1865-чи илдә 1 194 капиталист 2 418 833 ф. ст., јә'ни иллик үмуми мәнфәәтин јарысындан артыг мәнфәәт көтүрмүшдүр. Лакин Инкилтәрә, Шотландија вә Ирландијада бир овуч ири торпаг магнатларынын милли ичарә һаггындан мәнимсәдији һиссә о гәдәр бөјүкдүр ки, Инкилтәрәнин мүдрик дөвләт адамлары мәнфәәтин бөлкүсү һаггында статистика мә'луматы верилдији һалда, торпаг рентасынын бөлкүсү һаггында белә мә'лумат верилмәсини мүнасиб көрмүрләр. Лорд Дафферин бу ири торпаг магнатларындан биридир. Рентанын вә мәнфәәтин бир заман «чохлуг» едә биләчәји вә ја бунларын боллуғунун мүәјјән сурәтдә халгын јохсуллуғунун кенишлији илә әлагәдар ола биләчәји кими бир тәсәввүрү бу лорд нә гәдәр «irrespectable» [«һөрмәтсизлик»] һесаб едирсә, бир о гәдәр дә «јанлыш» (unsound) һесаб едир. Лорд фактлары әсас тутур. Фактлар исә, беләдир ки, Ирландија әһалисинин сајы азалдыгча Ирландија торпаг ренталары артыр; әһалинин азалмасы торпаг мүлкијјәтчиси үчүн, демәли, торпаг үчүн дә вә буна көрә, торпағын анчаг бир әлавәси олан халг үчүн дә «хејирлидир». Беләликлә, дејә лорд көстәрир ки, Ирландијанын әһалиси һәлә дә лазым олдуғундан артыгдыр вә мүһачирәт ахыны һәлә дә ләнк давам едир. Там бир сәадәтә наил олмаг үчүн, Ирландијадан азы даһа $^1/_3$ милјон фәһлә көчмәлидир. Күман етмәјин ки, һәр шејдән әлавә шаиранә әһвали-руһијјәјә малик олан бу лорд, Санградо мәктәбиндән чыхмыш бир һәкимдир; Санградо исә өз нахошунун јахшылашмадығыны көрәндә ондан ган алдырыр, сонра јенә ган алдырырды вә нәһајәт иш белә бир јерә чатырды ки, нә ган галырды, нә дә хәстәлик. Лорд Дафферин тәхминән 2 милјон әвәзинә чәми даһа $^1/_3$ милјон ган алынмасыны тәләб едир, зира бунлар Ерин өлкәсиндән чыхарылмаса, бурада һәгигәтән

мин иллик сәлтәнәт гурула билмәз. Сүбут көстәрмәк чәтин дејилдир.

1864-чү илдә Ирландијада фермаларын сајы вә һәчми

1		2		3		4		5		6		7		8
1 акрадәк олан фермалар		1 акрдан 5 акрадәк олан фермалар		6 акрдан 15 акрадәк олан фермалар		16 акрдан 30 акрадәк олан фермалар		31 акрдан 50 акрадәк олан фермалар		51 акрдан 100 акрадәк олан фермалар		100 акрдан јухары олан фермалар		Үмуми саһә
Сајы	Саһәси	Сајы	Саһәси	Сајы	Саһәси	Сајы	Саһәси	Сајы	Саһәси	Сајы	Саһәси	Сајы	Саһәси	
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343	71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924 акр.[188a]

1851—1861-чи илләрдә мәркәзләшмә башлыча олараг әввәлинчи үч категоријадан олан фермалары, јә'ни 15 акрадәк олан фермалары јох етди. Ән әввәл бунлар јох олмалыдыр. Бу, 307 058 фермери вә, һәр аилә орта һесабла азы 4 нәфәрдән ибарәт оларса, үмумијјәтлә 1 228 232 адамы «артыг» едир. Әкинчиликдәки ингилаб баша чатдырылдыгда бунлардан $^1/_4$-нин һәтта јенидән мәшғул олачағы еһтимал едилсә дә—лакин бу ағла сығмајан бир еһтималдыр,—јенә белә чыхыр ки, 921 174 нәфәр өлкәдән мүһачирәт етмәлидир. 4, 5 вә 6-чы категоријадан олан фермалар, јә'ни 15 акрдан јухары олан, лакин 100 акрдан чох олмајан фермалар, Инкилтәрәдә чохдан мә'лум олдуғу кими, капиталист тахылчылыг тәсәррүфаты үчүн олдугча чох кичикдир, гојунчулуг үчүн исә һеч дәрәчәсиндәдир. Демәли, јухарыдакы еһтимала көрә, даһа 788 761 нәфәр өлкәдән мүһачирәт етмәли олачагдыр ки, беләликлә чәми 1 709 532 нәфәр едир. Лакин l'appétit vient en mangeant [иштаһа диш алтында олдуғуна көрә] ири торпаг мүлкијјәтчиләри тезликлә бу фикрә кәләчәкләр ки, $3^1/_2$ милјон әһалиси олан Ирландија һәлә дә јохсул бир өлкәдир вә јохсуллуғуна сәбәб әһалисинин һәддән артыг олмасыдыр, демәли, Ирландија өз һәгиги вәзифәсини, јә'ни Инкилтәрәнин гојун вә отлаг өлкәси

[188a] Үмуми саһәјә торф батаглыглары вә бош галан хам торпаглар да дахилдир.

олмаг вәзифәсини јеринә јетирә билмәк үчүн онун әһалиси һәлә даһа чох азалмалыдыр[188b)].

Дүнјада һәр бир јахшы шеј кими, бу мәнфәәтли методун да өз пис чәһәти вардыр. Ирландијада торпаг рентасы јығылдыгча, ирландијалылар да Америкаја јығылырлар. Гојун вә өкүзләрин сыхышдырыб өлкәдән чыхартдығы ирландијалылар океанын о бири тәрәфиндә, бир фени кими [193] јенидән чанланыб зүһур едирләр. Һәм дә гочаман дәниз һөкмдарына гаршы нәһәнк кәнч республика кетдикчә даһа зәһмли бир сурәтдә баш галдырыр.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis[194].

188b) Бу әсәрин үчүнчү китабында, торпаг мүлкијјәти һаггындакы бөлмәдә мән әтрафлы көстәрәчәјәм ки, әкинчиликдә зоракылыг јолу илә ингилаб әмәлә кәтирмәк вә Ирландија әһалисини лендлордларын арзу етдији бир мигдара ендирмәк үчүн ајры-ајры торпаг мүлкијјәтчиләри вә Инкилтәрә ганунверичилији ачлыгдан вә бунун доғурдуғу нәтичәләрдән даим мүнтәзәм сурәтдә нечә истифадә етмишләр. Јенә орада хырда фермерләрин вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәтиндән дә тәкрар бәһс едәчәјәм. Бурада анчаг бир ситат кәтирәчәјәм. Нассау У. Сениор өләндән сонра нәшр олунмуш бир әсәриндә, „Journals, Conversations and Essays relating to Ireland", 2 vols., London, 1868, v. II, p. 282, әзчүмләдә дејир: „Д-р Ч. һаглы олараг көстәрмишдир ки, јохсуллар һаггындакы ганунумуз сајәсиндә биз лендлордлара гәләбә газандырмаг үчүн күчлү бир силаһа маликик; икинчи бир силаһ мүһачирәтдир. Ирландијанын досту олан һеч кәс" (лендлордларла хырда келт фермерләри арасында) „мүһарибәнин узанмасыны арзу етмәз,—хүсусилә фермерләрин гәләбәси илә гуртармасыны арзу етмәз... О" (һәмин мүһарибә) „нә гәдәр тез гуртарса, Ирландија, отлаглар өлкәси үчүн лазым олан нисбәтән аз мигдар әһалијә малик бир отлаглар өлкәсинә (grazing country) нә гәдәр тез чеврилсә, бүтүн синифләр үчүн бир о гәдәр јахшыдыр". Инкилтәрәдәки 1815-чи ил тахыл ганунлары Ирландијанын Бөјүк Британијаја сәрбәст сурәтдә тахыл кәтирмәк инһисарыны тә'мин едирди. Беләликлә, сүн'и сурәтдә һәмин ганунлар тахыл бечәрилмәсинә көмәк едирди. 1846-чы илдә тахыл ганунлары ләғв едилмәклә һәмин инһисар бирдән-бирә мәһв едилмиш олду. Һәлә башга чәһәтләр бир јана галсын, тәкчә бу һадисә Ирландија әкин јерләринин отлаглара чеврилмәсини, фермаларын тәмәркүзләшмәсини вә хырда кәндлиләрин өлкәдән говулмасыны чох гүввәтләндирмәк үчүн кифајәт иди. Инкилис агрономлары, игтисадчылары вә сијасәтчиләри 1815—1846-чы илләрдә Ирландија торпағынын мүнбитлијини тә'рифләјиб дејирдиләр ки, тәбиәт өзү Ирландијаны јалныз буғда әкмәк үчүн јаратмышдыр; инди исә онлар бирдән кәшф едирләр ки, Ирландија јем биткиләри истеһсалындан башга һеч бир шејә јарамаз! Ч-б Леонс де Лаверн дә буну дәрһал Ла-Маншын о бири тәрәфиндә тәкрар етди. Бу кими әфсанәләрә Лаверн кими „чидди" бир адам ујa биләр.

ИЈИРМИ ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ИБТИДАИ ЈЫҒЫМ ДЕЈИЛӘН ШЕЈ

1. ИБТИДАИ ЈЫҒЫМЫН СИРРИ

Биз пулун капитала нечә чеврилдијини, капиталын нечә изафи дәјәр истеһсал етдијини вә изафи дәјәр һесабына капиталын нечә артдығыны көрдүк. Лакин капитал јығымы үчүн изафи дәјәр олмалы, изафи дәјәр үчүн капиталист истеһсалы олмалы, капиталист истеһсалы үчүн исә әмтәә истеһсалчыларынын әлиндә хејли мигдар капитал күтләләри вә иш гүввәси олмалыдыр. Беләликлә, бүтүн бу һәрәкәт, көрүнүр, чыхылмаз бир даирә дахилиндә чәрәјан едир вә бурадан чыхмаг үчүн капиталист јығымындан әввәл «ибтидаи» јығым (А. Смитә көрә «previous accumulation») мөвчуд олдуғуну, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун нәтичәсини дејил, онун башланғыч нөгтәсини тәшкил едән јығым мөвчуд олдуғуну фәрз етмәлијик.

Бу ибтидаи јығымын сијаси игтисадда ојнадығы рол, дин аләминдә илк күнаһын ојнадығы ролун тәхминән ејнидир: Адәм буғданы јемәклә бүтүн бәшәр нәслини күнаһа батырды. Бу һадисәни изаһ едиркән, ону чох гәдим заманларда олмуш тарихи бир ләтифә кими тәсвир едирләр. Куја чох гәдимләрдә бир дәстә чалышган, ағыллы вә һәр шејдән әввәл, гәнаәткар адамлар, бир дә әлләринә кечәни исраф едән вә һәтта бундан артығына да әл атан бир јығын лүт тәнбәлләр вармыш. Доғрудур, күнаһ һаггындакы дини әфсанә бизә, инсанын алын тәри төкүб чөрәк јемәјә мәһкум олундуғуну тәсвир едир; игтисади күнаһ тарихи исә, ачыб көстәрир ки, буна гәтијјән еһтијач һисс етмәјән адамлар нечә мејдана кәлмишләр. Лакин бунун һеч бир фәрги јохдур. Иш белә кәтирмиш ки, биринчиләр сәрвәт топламышлар, икинчиләрин исә, ән нәһајәт өз чанларындан башга сатмаға һеч бир шејләри галмамышдыр. Нә

гәдәр ишләсәләр дә һәлә индијәдәк өз өзләрини сатмагдан башга һеч бир шејләри олмајан бөјүк јохсуллар күтләси, бир дә лап гәдимләрдән бәри ишләмәдикләринә бахмајараг сәрвәтләри даим артан бир овуч варлылар куја һәмин күнаһа батмаг заманындан бәри мөвчуд имишләр. Мәсәлән, propriété-јә [мүлкијјәтә] бәраәт газандырмаг мәгсәди илә ч-б Тјер бир заманлар ити дүшүнчә саһиби олан франсызлара бир дөвләт адамы әдасы илә тәнтәнәли вә чидди тәрздә бу кими ушаг нағылларыны тәкрар едиб дурмагдадыр. Лакин бир һалда ки, иш кәлиб мүлкијјәт мәсәләси үзәринә чыхыр, мүгәддәс вәзифә ушаг әлифба китабларындакы бир нөгтеји-нәзәри бүтүн јашларда вә бүтүн инкишаф пилләләриндә оланлар үчүн јеканә нөгтеји-нәзәр кими әсасландырмағы тәләб едир. Мә'лум олдуғу кими, истила, зүлм вә талан—бир сөзлә, зоракылыг, керчәк тарихдә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бичарә сијаси игтисадда әзәлдән идиллија һөкм сүрмүшдүр. Һүгуг вә «әмәк» варланмаг үчүн лап әзәлдән јеканә аситә олмуш, лакин «һазыркы ил», ајдындыр ки, һәмишә истисна тәшкил етмишдир. Һәгигәтдә исә ибтидаи јығым методлары—һәр нә олса да, идиллија дејилдир.

Пул вә әмтәә, һәмчинин јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләри өзлүјүндә капитал дејилдир. Бунлары капитала чевирмәк лазымдыр. Лакин белә бир чеврилмә анчаг мүәјјән шәртләр әсасында баш верә биләр ки, бу шәртләр дә ашағыдакылардан ибарәтдир: ән мүхтәлиф гәбилдән олан ики әмтәә саһиби бир-бири илә көрүшмәли вә әлагәјә кирмәлидир; бунлардан бири пул, истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри саһибидир, дикәри исә азад фәһләләрдир; биринчиси, мәнимсәдији дәјәр мәбләғини даһа да артырмаг үчүн иш гүввәсини сатын алмалыдыр, икинчиләр исә, өз иш гүввәсини сатыр, демәли әмәк сатыр. Фәһләләр ики мә'нада азаддырлар: онлар һеч дә гул, тәһкимли кәндли вә саирә кими, билавасита истеһсал васитәләри чүмләсиндән дејилләр, лакин онларын мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләр вә башгалары кими истеһсал васитәләри дә јохдур; әксинә, онлар истеһсал васитәләриндән азаддырлар, бунлардан азад едилмишләр, бунлардан мәһрумдурлар. Әмтәә базарынын белә гүтбләрә парчаланмасы нәтичәсиндә капиталист истеһсалы үчүн әсас шәртләр јаранмыш олур. Капиталист мүнасибәти тәләб едир ки, әмәјин һәјата кечирилмәси шәртләри үзәриндәки мүлкијјәт фәһләләрдән ајрылмыш олсун. Капиталист истеһсалы ајаг тутан кими һәмин ајрылманы нәинки давам етдирир, һәтта даим артан бир мигјасда тәкрар истеһсал едир. Беләликлә, капиталист мүнасибәтини јарадан просес, фәһләни өз әмәк шәртләри үзәриндәки мүлкијјәтдән ајырмаг просесиндән башга бир шеј ола

билмәз; бу просес исә, бир тәрәфдән ичтимаи истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капитала, дикәр тәрәфдән дә, билаваситә истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирир. Демәли, ибтидаи јығым адланан шеј анчаг, истеһсалчыны истеһсал васитәләриндән ајыран тарихи просесдән башга бир шеј дејилдир. Бу просес капиталын вә она мүтабиг олан истеһсал үсулунун тарихгабағы дөврүнү тәшкил етдији үчүн «ибтидаи» көрүнүр.

Капитализм чәмијјәтинин игтисади гурулушу феодализм чәмијјәтинин игтисади гурулушундан доғмушдур. Бунун дағылмасы биринчинин үнсүрләринә сәрбәстлик вермишдир.

Билаваситә истеһсалчы, фәһлә, анчаг о заман өз-өзүнүн ағасы олур ки, торпаға тәһким олунмагдан вә башга бир шәхсин тәһкимли вә ја феодал асылылығындан гуртарсын. Сонра, фәһлә өз иш гүввәсинин азад сатычысы ола билмәк үчүн вә өз әмтәәсини алычы олан јерләрә апара билмәк үчүн сехләрин һөкмранлығындан, шакирд вә әмәләләр үчүн гојулмуш сех низамнамәләриндән вә әмәји буховлајан башга гајдалардан хилас олмалыдыр. Беләликлә, истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирән тарихи просес бир тәрәфдән, феодализм мүкәлләфијјәтләриндән вә сех мәчбуријјәтиндән истеһсалчынын азад едилмәси кими мејдана чыхыр; бизим буржуа тарихчиләри дә тәкчә бу чәһәти көрүрләр. Лакин, дикәр тәрәфдән, азад едиләнләр анчаг о заман өзләринин сатычысы олурлар ки, өзләринин бүтүн истеһсал васитәләри вә гәдим феодализм тә'сисатларынын тә'мин етмиш олдуғу бүтүн јашајыш имканлары әлләриндән алынмышдыр. Онларын әмлакдан белә мәһрум едилмәләри тарихи исә, бәшәријјәт тарихинә атәш вә гылынчла јазылмышдыр.

Сәнаје капиталистләри, бу јени һөкмдарлар, јалныз сех усталарыны дејил, сәрвәт мәнбәләринин саһиби олан феодаллары да сыхышдырыб арадан чыхартмалы идиләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән онларын јүксәлиши, феодал һакимијјәтинә вә онун дөзүлмәз имтијазларына гаршы, һәмчинин сехләрә гаршы, истеһсалын сәрбәст инкишафына вә инсанын инсаны сәрбәст сурәтдә истисмар етмәсинә мане олан сех буховларына гаршы галибијјәтли мүбаризәнин нәтичәсидир. Лакин сәнаје чәнкавәрләри гылынч чәнкавәрләрини анчаг, сөзләринин әсла иштиракы олмадығы һадисәләр сајәсиндә сыхышдырыб мејдандан чыхара билмишләр. Онлар да, бир заман Ромада азад бурахылан гулларын дөнүб өз саһибләри үзәриндә һөкмран олмасына имкан верән чиркин васитәләрдән истифадә етмәклә јүксәлмишләр.

Һәм муздлу фәһләни, һәм дә капиталисти јаратмыш олан инкишафын башланғыч нөгтәсини фәһләнин гул вәзијјәтинә

дүшмәси олмушдур. Бу инкишаф, онун әсарәт формасынын дәјишилмәсиндән, феодал истисмарынын капиталист истисмарына чеврилмәсиндән ибарәт иди. Бу просесин кедишини баша дүшмәк үчүн, чох да узаг кечмишә әл атмағымыза еһтијач јохдур. Капиталист истеһсалынын биринчи рүшејмләринә арабир һәлә XIV вә XV әсрләрдә Аралыг дәнизи саһилләриндәки ајры-ајры шәһәрләрдә тәсадүф едилирсә дә, тарихдә капитализм дөврү анчаг XVI әсрдән башланыр. Бу дөвр тәһкимчилијин артыг чохдан мәһв едилдији вә орта әсрләрин парлаг сәһифәси—сәрбәст шәһәрләр—хејли солмуш олдуғу јерләрдә башланыр.

Јаранмагда олан капиталистләр синфинин јүксәлмәсиндә линк хидмәтини көрән чеврилишләр ибтидаи јығым тарихиндә бир дөвр тәшкил едир; лакин бурада хүсусилә мүһүм рол ојнајан чәһәт, јығын-јығын күтләләрин гәфләтән вә зоракылыгла өз јашајыш васитәләриндән мәһрум едилиб ганун харичиндә гојулан пролетарлар һалында әмәк базарына јеридилмәсиндән ибарәт олмушдур. Кәнд тәсәррүфат истеһсалчысынын, кәндлинин торпагдан мәһрум едилмәси, бүтүн бу просесин әсасыны тәшкил едир. Бу мәһрум едилмә просеси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф чаларларда олмуш, мүхтәлиф гајдада вә мүхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә мүхтәлиф фазалардан кечмишдир. Бу классик формада о анчаг Инкилтәрәдә баш вердији үчүн, биз дә мисал олараг Инкилтәрәни көтүрүрүк[189].

2. КӘНД ӘҺАЛИСИНИН ТОРПАГДАН МӘҺРУМ ЕДИЛМӘСИ

Инкилтәрәдә тәһкимчилик асылылығы фе'лән XIV әсрин ахырларында арадан галхмышды. О заман—вә хүсусилә XV әсрдә—әһалинин бөјүк әксәријјәти[190], мүлкијјәтләри һәр һансы бир феодализм лөвһәси архасында кизләнмиш олса да,

[189]) Капиталист истеһсалынын һәр јердән габаг инкишаф етмиш олдуғу Италијада, тәһкимчилик мүнасибәтләри дә һәр јердән габаг позулмушдур. Тәһкимли бурада һәлә өзүнә торпаг һүгугу газанмамышдан тәһкимли вәзијјәтиндән азад олмушду. Буна көрә дә бу азад едилмә тәһкимлини дәрһал ганун харичиндә галан пролетара чевирир вә о да чоху һәлә Рома дөврүндән галмыш шәһәрләрдә өзүнә дәрһал јени ағалар тапыр. XV әсрин ахырларындан дүнја базарында баш верән ингилаб[195] Шимали Италијанын тичарәт үстүнлүјүнү мәһв етдикдән сонра әкс истигамәтдә һәрәкәт башланды. Шәһәрләрдән сыхышдырылыб кәндләрә кедән јығын-јығын фәһләләр кәндләрдә бағчылыг шәклиндә гурдуглары хырда әкинчилик ишини көрүнмәмиш дәрәчәдә тәрәгги етдирмәјә башладылар.

[190]) „Өз тарлаларыны өз әмәкләри илә бечәрән вә азачыг күзәраны олан хырда торпаг саһибләри... о заман милләтин индикиндән хејли чох һиссәсини тәшкил едирдиләр... Аиләләри илә бирликдә бүтүн әһалинин, јәгин једдидә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едән азы 160 000 нәфәр торпаг мүлкијјәтчиси өз хырда freehold-саһәләрини“ (freehold—торпаг үзәриндә там мүлкијјәт демәкдир) „бечәрмәклә јашајырды. Бу хырда торпаг саһибләринин орта кәлири 60—70 ф. ст. тәхмин едилир. Һесабланылмышдыр ки, өз торпағыны бечәрәнләрин сајы, өзкә торпағыны ичарә едәнләрдән чох имиш“ (*Macaulay*. „History of England“, 10th ed. London, 1854, v. I, p. 333, 334). Һәлә XVII әсрин сон гәринәсиндә инкилис халгынын $^4/_5$ һиссәси әкинчиликлә мәшғул иди (јенә орада, сәһ. 413).—Мән она көрә *Маколејдән* ситат кәтирирәм ки, о тарихи даим сахталашдырыб бу кими фактлары мүмкүн гәдәр „малалајыр“.

мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан азад кәндлиләрдән ибарәт иди. Ири ағалыг маликанәләриндә, бир заман өзү дә тәһкимли олан bailiff (мүдир) азад фермер тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмышды. Әкинчиликдәки муздлу фәһләләрин бир гисми, бош вахтларында ири торпаг мүлкијјәтчиләри үчүн ишләјән кәндлиләрдән ибарәт иди, бир гисми дә сөзүн әсил мә'насында муздлу фәһләләрдән ибарәт олуб һәм нисби, һәм дә мүтләг чәһәтчә кичик хүсуси бир синиф тәшкил едирди. Һәтта бу муздлу фәһләләр дә фе'лән мүстәгил тәсәррүфаты олан кәндли идиләр, чүнки әмәк һаггы алмагла бәрабәр онлара коттеч, һабелә 4 акр вә даһа артыг әкин јери верилирди. Бундан әлавә, әсил кәндлиләрлә бирликдә онлар еллик ичма торпагларындан истифадә едир, бу торпагларда өз мал-гарасыны отарыр вә јаначаг: одун, торф вә с. әлдә едирдиләр[191]. Бүтүн Авропа өлкәләриндә феодал истеһсалынын характерик чәһәти ондан ибарәт иди ки, бурада торпаглар, бир вассал кими асылы олан мүмкүн гәдәр чох адамлар арасында бөлүнмүшдү. Үмумијјәтлә һәр чүр суверәнләр кими, феодал ағаларын да гүдрәти алдыглары рентанын мигдары илә дејил, рәијјәтләринин сајы илә өлчүлүрдү, бунларын сајы исә мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәндлиләрин сајындан асылы иди[192]. Буна көрә, норман истиласындан сонра Инкилтәрәдә торпаглар, һәр бири бә'зән 900-ә гәдәр гәдим англосакс лордлугларындан ибарәт чох бөјүк баронлуглара бөлүнмүшдүсә дә, Инкилтәрә јенә хырда кәндли тәсәррүфатлары илә долу иди вә анҹаг ајры-ајры јерләрдә һәмин тәсәррүфатлар арасында ири ағалыг маликанәләри вар иди. Бу мүнасибәтләр, шәһәр һәјатынын хүсусән XV әсрдә ҹошгун тәрәггиси илә бирликдә, канслер Фортескјунун өз «Laudibus Legum Angliae» әсәриндә чох бәлағәтлә тәсвир етдији халг сәрвәтинин јаранмасына имкан верди; лакин бу мүнасибәтләр капиталист сәрвәтинин јаранмасына имкан вермирди.

Капиталист истеһсал үсулу үчүн әсас јаратмыш олан чеврилишин мүгәддимәси, XV әсрин сон гәринәсиндә вә XVI әсрин илк он илләриндә баш верди. Феодал гошун дәстәләринин ләғв едилмәси нәтиҹәсиндә ганун хариҹиндә гојулан проле-

[191] Унудулмамалыдыр ки, һәтта тәһкимли кәндлиләр өз һәјәтләринә битишик хырда торпаг саһәләринин саһиби—доғрудур төјчү верән саһиби—олмагла бәрабәр, ичма торпағынын да шәрикли саһибләри идиләр. „Кәндли орада" (Силезијада) „тәһкимлидир". Лакин бу кәндлиләр ичма торпагларына маликдирләр. „Силезијалылары һәлә индијәдәк ичма торпагларыны бөлүшдүрмәјә разы етмәк мүмкүн олмамышдыр, һалбуки Нејмаркда бир кәнд дә галмамышдыр ки, орада бу бөлкү чох мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмиш олмасын" (*Mirabeau*. „De la Monarchie Prussienne". Londres, 1788, t. II, p. 125, 126).

[192] Торпаг саһиблијинин халис феодализм үсулунда гурулдуғу вә хырда кәндли тәсәррүфатларынын кениш инкишаф етмиш олдуғу Јапонија Авропанын орта әсрләрдәки мәнзәрәсини, әксәрән буржуа мөвһуматы илә долу олан бизим тарих китабларымыздан даһа дүзкүн верир. Орта әсрләр һесабына „либерал" олмаг чох әлверишлидир.

тарлар күтләси сыхышдырыб әмәк базарларына атылды, бунлар сер Чемс Стүартын һаглы олараг көстәрдији кими, «һәр јердә фајдасыз олараг евләрә вә һәјәтләрә долушурду»[196]. Өзү буржуа инкишафынын мәһсулу олан вә мүтләгијјәтә чан атан крал һакимијјәти һәмин феодал гошун дәстәләринин дағыдылмасыны зоракылыгла сүр'әтләндирирдисә дә, бу һеч дә онун јеканә сәбәби дејилди. Крал һакимијјәтинә вә парламентә ән чох зидд олан ири феодаллар ичма торпагларыны гәсб етмәклә вә бечәрдикләри торпаға феодалларын өзү гәдәр феодал мүлкијјәт һүгугу олан кәндлиләри бу торпаглардан говуб чыхартмагла өзләри сајча даһа чох пролетариат јаратмышдылар. Фландрија јун мануфактурасынын тәрәггиси вә бу мүнасибәтлә јунун гијмәтинин артмасы Инкилтәрәдә буна билаваситә тәкан вермиш олду. Көһнә феодал задәканлар бөјүк феодал мүһарибәләри нәтиҹәсиндә арадан чыхмышды, јени феодал задәканлар исә өз заманәсинин јетишдирмәси олдуғундан, пул бунларын нәзәриндә бүтүн гүввәләр гүввәси иди. Одур ки, әкин јерләрини гојун отлағына чевирмәк, феодалларын шүары олду. Һаррисон «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» әсәриндә хырда кәндлиләрин торпагдан бу ҹүр мәһрум едилмәләринин өлкәјә нә гәдәр позуҹу бир тә'сир көстәрдијини тәсвир едир. Лакин бунун, дејә Һаррисон јазыр: «what care our great incroachers!» («бизим бөјүк гәсбкарлара нә дәхли вар!»). Кәндлиләрин евләри вә фәһләләрин коттеҹләри зорла дағыдылмыш вә ја башлы-башына бурахылмышдыр.

Һаррисон дејир: «Чәнкавәр маликанәләриндән һәр биринә аид көһнә сијаһылары көтүрсәк көрәрик ки, сајсыз-һесабсыз евләр вә хырда кәндли тәсәррүфатлары јох олмушдур; торпаг инди мигдарҹа хејли аз адама чөрәк верир; јени шәһәрләр инкишаф етмәклә бәрабәр бир чох шәһәрләр сүгут етмишдир... Мән учурулуб гојун отлағына дөндәрилән шәһәр вә кәндләрдән бә'зи шејләр даныша биләрдим; инди орада мүлкәдар евләриндән башга бир шеј галмамышдыр».

Бу гәбилдән олан көһнә салнамәләрдәки шикајәтләр һәмишә шиширдилмиш олур, лакин о заман истеһсал мүнасибәтләриндә баш верән ингилабын мүасирләрә нечә тә'сир көстәрдијини дүрүст тәсвир едир. Канслер Фортескјунун әсәри илә Томас Морун әсәрини мүгајисә едәрәк, биз XV әср илә XVI әср арасындакы дәрин учуруму ајдын көрүрүк. Торнтонун һаглы олараг гејд етдији кими, Инкилтәрә фәһлә синфи өз гызыл әсриндән сонра һеч бир ара пилләкечмәдән бирбаша кәлиб дәмир әсринә дүшмүшдүр.

Бу чеврилиш ганун верәнләри горхуја салмышды. Ганунверичилик һәлә елә бир мәдәнијјәт дәрәчәсинә кәлиб чатмамышды ки, «Wealth of the Nation» [«милли сәрвәт»], јә'ни капи-

тал јарадылмасы, халг күтләләринин амансызчасына истисмар олунмасы вә јохсуллашдырылмасы һәр бир дөвләт мүдриклији үчүн ultima Thule* һесаб едилсин. Бекон VII Һенрихин сәлтәнәти һаггында јаздығы тарихдә дејир:

«Бу заман» (1489-чу ил) «әкин јерләринин анчаг бир нечә чобан тәрәфиндән нәзарәт олунмасыны тәләб едән отлаглара» (гојун вә с. отлагларына) «чеврилмәсинә гаршы шикајәтләр чохалмышды; өмүрлүк вә ја иллик ичарәјә верилән торпаглар» (јоменләрин хејли һиссәси иллик ичарә илә јашајырды) «ири маликанәләрә чеврилмишди. Бу, халгын сүгутуна, демәли, шәһәрләрин, килсәләрин вә әшәр веркисинин сүгутуна сәбәб олмушду... Крал вә парламент һејрәт едиләчәк бир мүдриклик көстәриб бу бәлаја бир чарә етмәјә чалышырдылар... Онлар ичма торпагларынын (depopulating inclosures) гәсб едилмәсинә вә беләликлә әһалинин тәләф едилмәсинә гаршы, һабелә бу гәсбкарлығын ардынча әһалини тәләф едән отлаг тәсәррүфатына (depopulating pasturage) гаршы тәдбир көрмүшдүләр».

VII Һенрих тәрәфиндән 1489-чу илдә верилән ганунун 19-чу фәсли азы 20 акр торпағы олан кәндли евләринин дағыдылмасыны гадаған едир. VIII Һенрихин сәлтәнәтинин 25-чи илиндә верилмиш ганун һәмин гануну јенидән бәрпа едир. Орада әзчүмлә дејилир ки,

«хејли ичарә торпаглары, чохлу мал-гара вә хүсусән гојун сүрүләри бир овуч адамын әлинә топланмагдадыр, буна көрә дә торпаг ренталары чох артмышдыр, әкинләр (tillage) чох пис бечәрилир, килсәләр вә евләр учурулмуш, һәдсиз-һесабсыз адамлар өзләрини вә аиләләрини доландырмаг имканындан мәһрум галмышлар».

Буна көрә ганун, дағылмыш кәндли һәјәтләринин бәрпа олунмасыны тәләб едир, әкин јери илә отлаг арасында нисбәт мүәјјән едир вә и. а. 1533-чү илдә верилмиш бир ганунда бир чох мүлкијјәтчиләрин 24 000-ә гәдәр гојуну олмасы мүнасибәти илә тәәссүф едилир вә бир адамын ән чоху ики мин гојун сахламасына ичазә верилир[193]. Хырда фермер вә кәндлиләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинә гаршы нә халгын шикајәтләринин, нә дә VII Һенрих заманындан башламыш 150 ил мүддәтиндә верилән ганунларын һеч бир сәмәрәси олмамышды. Бу ганунларын сәмәрәсизлијинин сиррини Бекон, өзү истәмәдији һалда ачыб бизә көстәрмишдир.

Бекон «Essays, civil and moral» адлы әсәринин 29-чу фәслиндә јазыр: «VII Һенрихин ганунунда һејрәтә лајиг мә'налы бир чәһәт ондан ибарәт

---

* — һәрфијјән: ахырынчы Фула; һәмин ифадә бурада: ахырынчы һәдд мә'насында ишләдилир. (Фула гәдим инсанларын тәсәввүрүнә көрә Авропанын ән шималында адада јерләшмиш бир өлкәдир). *Ред.*

[193]) Томас Мор өз „Утопија" әсәриндә „гојунларын адамлары једији" гәрибә бир өлкәдән данышыр („Utopia", transl. Robinson, ed. Arber. London, 1869, p. 41).

иди ки, бу ганун мүәјјән нормал өлчүдә әкинчилик тәсәррүфатлары вә һәјәтләр јарадырды, јә'ни бунларын әлиндә о гәдәр торпаг сахлајырды ки, онлар кифајәт гәдәр тә'мин олунмуш вә гул кими асылы олмајан рәнҹбәр верә билсинләр, дикәр тәрәфдән дә, котаны муздур дејил, мүлкијјәтчи өзү өз әли илә сүрсүн» («to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings»)[193а].

Капиталист системи исә, әксинә, халг күтләләринин мәһз гул вәзијјәтиндә олмасыны, онларын өзләринин муздлу фәһләләрә, әмәк васитәләринин исә капитала чеврилмәсини тәләб едирди. Һәмин кечид дөврү әрзиндә ганунверичилик һабелә һәр әкинчилик фәһләси коттечи үчүн азы 4 акр торпаг тәһким едилмәсинә чалышыр вә бу фәһләнин өз коттечинә кирајәнишин көтүрмәсини гадаған едирди. Һәлә 1627-чи илдә, I Карл заманы, Фонтмилли Рочер Крокер өз Фонтмилл маликанәсиндә коттеч тикдириб бу коттеч үчүн 4 акр торпаг ајырмадығына көрә мәһкум едилмишди; һәлә 1638-чи илдә, I Карл заманы, көһнә ганунларын, хүсусән 4 акр торпаг һаггындакы ганунун јеринә јетирилмәсинә наил олмаг мәгсәди илә краллыг комиссијасы тәшкил олунмушду; һәлә Кромвел Лондондан 4 мил радиусдакы јерләрдә 4 акр торпағы олмајан евләр тикилмәсини гадаған етмишди. Һәлә XVIII әсрин биринчи јарысында кәнд тәсәррүфат фәһләси өз коттечи үчүн 1 акрдан 2 акра гәдәр торпаг ајрылмадыгда мәһкәмәјә шикајәт едирди. Инди исә фәһлә өз коттечи јанында хырдача бир бостаны олса вә ја евин јахынлығында бир нечә квадрат сажен торпаг ичарә едә билсә өзүнү хошбәхт сајыр.

Д-р Һантер дејир: «Бурада торпаг мүлкијјәтчиләри илә ичарәдарлар әлбир һәрәкәт едирләр. Коттеч јанындакы бир нечә акр торпаг фәһләләри һәддән артыг мүстәгил етмиш onları»[194].

[193а] Бекон азад варлы кәндлиләрлә јахшы пијада гошун арасындакы әлагәни изаһ едир. „Краллығын гүдрәтини вә адәтләрини давам етдирмәк үчүн, ичарәјә верилән торпаг саһәсини кифајәт һәчмдә сахламағын чох бөјүк әһәмијјәти вар иди, чүнки сағлам вә бачарыглы адамларын корлуг чәкмәдән јашамаларыны тә'мин етмәк вә краллыгда торпагларын бөјүк гисмини јоменләрин, јә'ни әсилзадәләрлә коттерләр (cottagers) вә муздурлар арасында орта бир мөвге тутан шәхсләрин ихтијарына вермәк лазым иди... Зира һәрб ишинин ән јахшы мүтәхәссисләринин һамысы бу фикирдәдирләр ки... ордунун әсас гүввәси инфантеријадыр, јә'ни пијада гошундур. Лакин јахшы инфантерија јаратмаг үчүн бир гул кими вә ја јохсуллуг ичиндә бөјүмүш адамлар дејил, азад сурәтдә вә мүәјјән рифаһ ичиндә бөјүмүш адамлар лазымдыр. Буна көрә әкәр дөвләтдә задәканлар вә јухары чәмијјәт башлыча јер тутур, кәнд әһалиси вә әкинчиләр исә анчаг фәһләләрдән вә ја муздурлардан, һабелә коттерләрдән, јә'ни анчаг дахмасы олан диләнчиләрдән ибарәтдирсә, белә бир шәраитдә јахшы сувари гошун дүзәлтмәк бәлкә дә мүмкүн олар, лакин јахшы, мөһкәм пијада гошун дүзәлтмәк гәтијјән мүмкүн олмаз... Буну биз Франсада, Италијада вә бә'зи башга харичи өлкәләрдә көрүрүк; бунларда һәгигәтән бүтүн әһали задәканлардан вә јохсул кәндлиләрдән ибарәтдир... одур ки, һәмин өлкәләр өз пијада баталјонлары үчүн музд илә исвечрәли дәстәләрини әскәрлијә чәлб етмәли олурлар; буна көрә дә һәмин милләтләрин әһалиси чох, әскәрләри исә аздыр“ („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719“. London, 1870, p. 308).

[194] Д-р Һантер. „Public Health. 7 th Report 1864“-да (London, 1865, p. 134)-дә. „Фәһләләр үчүн вериләси торпағын көстәрилән“ (көһнә ганунларда) „мигдары инди һәддән артыг сајылыр вә белә зәнн едилир ки, бу гәдәр торпаг онлары хырда фермер едәр“ (*George Roberts*. „The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries“. London, 1856, p, 184, 185).

XVI әсрдә, Реформасија вә онунла әлагәдар олараг күлли мигдар килсә мүлкләринин тарач едилмәси нәтичәсиндә халг күтләләринин зорла әмлакдан мәһрум едилмәси јени бир дәһшәтли тәкан алды. Реформасија әрәфәсиндә католик килсәси Инкилтәрәдә торпағын хејли һиссәсинин феодал мүлкијјәтчиси иди. Монастырларын ләғв едилмәси вә саирә бунларда јашајанлары пролетариата чевирди. Килсә маликанәләринин хејли һиссәси кралын ачкөз истәкли адамларына бағышланды вә ја дәјәр-дәјмәзинә мөһтәкир фермер вә шәһәрлиләрә сатылды; бунлар исә һәмин торпаглары нәсилбәнәсил ичарә едәнләрин әлиндән алыб бир тәсәррүфат һалында бирләшдирирдиләр. Јохсуллашмыш әкинчиләрин ганун үзрә килсә әшәриндән мүәјјән һиссә алмаг һүгугу сәссиз-сәмирсиз онларын әлиндән алынмышды[195]. Краличә Јелизавета Инкилтәрәдә бир сәјаһәтиндән сонра һәјәчанла демишди: «Pauper ubique jacet»[197]. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 43-чү илиндә һөкумәт, нәһајәт, өлкәдәки пауперизми рәсми сурәтдә е’тираф етмәјә мәчбур олмуш вә јохсулларын хејринә верки гојмушду.

«Ганунун мүәллифләри бу ганунун нә сәбәбә верилдијини утандыгларындан ачыг дејә билмәдикләринә көрә, бүтүн адәтләрә рәғмән, һәмин ганун мүгәддимәсиз» (изаһат верилмәдән) «нәшр едилмишди»[196].

Бу ганун I Карлын сәлтәнәтинин 16-чы илиндә верилән 4-чү ганунла даими ганун е’лан едилди вә анчаг 1834-чү илдә бу гануна даһа чидди бир јени шәкил верилди[197]. Лакин Рефор-

---

[195]) „Килсә әшәриндән јохсулларын бир һиссә алмаг һүгугу, гәдим статутларла ачыгча мүәјјән едилмишдир“ (*J. D. Tuckett*, ситат кәтирилән әсәр, II ч., сәh. 804, 805).

[196]) *William Cobbett*. „A History of the Protestant Reformation“, § 471.

[197]) Бу мәсәләдә протестант „руһунун“ тәзаһүрү әзчүмлә ашағыдакы әһвалатдан көрүнүр. Чәнуби Инкилтәрәдә бир нечә торпаг мүлкијјәтчиси вә варлы фермер топланыб вә бирликдә баш сындырыб көтүр-гој етдикдән сонра, Јелизаветанын јохсуллар һаггындакы ганунуну нечә тәфсир етмәјин даһа дүзкүн олачағы һаггында он сорғу тәртиб етдиләр. Онлар бу сорғулары о заманын мәшһур јуристи (сонралар, I Јаков дөврүндә һаким) олан һүгуг доктору Сниггә вериб бу барәдә онун фикрини билмәк истәдиләр. „Доггузунчу сорғуда дејилир: Приходун бә’зи варлы фермерләри ағыллы бир план дүшүнмүшләр ки, бунун көмәји илә, ганунун һәјата кечирилмәсиндәки бүтүн чәтинлик арадан галдырыла биләр. Онлар приходда бир дустагхана тикилмәсини тәклиф едирләр. Һәмин дустагханада һәбс едилмәк истәмәјән һәр бир јохсул јардымдан мәһрум едилмәлидир. Сонра, гоншу кәндләрә хәбәр верилмәлидир ки, әкәр о кәндләрдә бизим приходдакы јохсуллары муздла ишә көтүрмәк истәјән бир шәхс олса гој мүәјјән бир күн гапалы әризә јазыб көндәрсин вә бизим јохсуллары апарыб сахламаг үчүн верәчәји ән ашағы гијмәти билдирсин. Бу планы тәртиб едәнләрин фикринчә гоншу графлыгларда, ишләмәк истәмәјән вә ишләмәјиб јашамаг үчүн („so as to live without labour“) торпаг вә ја кәми ичарә едәчәк гәдәр вәсаити вә ја кредит алмаг имканы олмајан адамлар вардыр. Бу чүр адамлар прихода чох әлверишли тәклифләр едә биләрләр. Әкәр ичарәчинин һимајәсинә верилән јохсуллар бә’зән һәлак олса, бунун күнаһы ичарәчинин бојнуна дүшәр, чүнки приход һәмин јохсуллар гаршысында өз вәзифәсини јеринә јетирмиш олур. Лакин биз горхуруг ки, һәмин ганун бу кими ағыллы тәдбирләрә (prudential measure) јол вермәсин; амма сиз билмәлисиниз ки, бизим графлыгда вә гоншу графлыгларда олан бүтүн о бири фриголдерләр бизә гошулачаг вә ашағы палатада олан өз нүмајәндәләрини, јохсулларын һәбс олунмасына вә ичбари ишләрдә ишләдилмәсинә ичазә верән ганун лајиһәси тәгдим етмәјә вадар едәчәкләр, беләликлә һәбс олунмаг истәмәјәнләрдән һеч кәсин јардым алмаға ихтијары олмамалыдыр. Үмид едирик ки, јохсуллуға дүчар оланлар, бу тәдбир нәтичәсиндә даһа јардым истәмәк һәвәсинә дүшмәзләр“ („will prevent persons in distress from wanting relief“) (*R. Blakey*.

масијанын бу билаваситә нәтичәләри, онун ән мүһүм нәтичәси дејилди. Килсә мүлкијјәти, торпаг мүлкијјәти саһәсиндәки ән'әнәви мүнасибәтләрин дини дајағы иди. Бу дајаг јыхылдыгдан сонра һәмин мүнасибәтләр дә гала билмәди[198].

Һәлә XVII әсрин ахырынчы он илләриндә јоменләрин, јә'ни мүстәгил кәндлиләрин сајы ичарәдарлар синфиндән чох иди. Онлар Кромвелин башлыча гүввәси иди вә, һәтта Маколејин е'тирафына көрә әјјаш задәканчыгларын, һабелә онлара нөкәрчилик едән вә ағаларын кечмиш мә'шугәләринә кәбин кәсмәклә онларын ејбини өртүб басдыран кәнд кешишләринин мүсбәт мә'нада там әкси иди. Һәтта муздла ишләјән кәнд фәһләләри дә һәлә ичма мүлкијјәтинә шәрик идиләр. Тәгрибән 1750-чи илә јахын јоменләр арадан галхырлар[199], XVIII әсрин ахырынчы он илләриндә исә әкинчиләрин ичма мүлкијјәтинин һәр чүр изи јох олур. Биз бурада аграр ингилабынын халис игтисади амилләрини һәлә бир кәнара гојуруг. Бизи мараглandыран бу ингилабын зоракылыг васитәләридир.

Стүартлар бәрпа едилән заман торпаг мүлкијјәтчиләри, континентдә һеч бир јердә ганун вермәк кими долајы үсуллара әл атмадан кечирилән гәсбкарлығы ганунверичилик јолу илә тәтбиг етдиләр. Онлар торпаг мүнасибәтләринин феодал гурулушуну арадан галдырдылар, јә'ни дөвләт гаршысындакы һәр чүр мүкәлләфијјәтләри өз үзәрләриндән атдылар, кәндлиләрин вә башга халг күтләләринин бојнуна гојулан веркиләр васитәси илә дөвләтә «әвәз вердиләр», кечмишдә маликанәләр үзәриндә анчаг феодал һүгугуна малик олдуглары һалда, инди мүасир хүсуси мүлкијјәт һүгугуну мәнимсәдиләр, нәһајәт, Инкилтәрәнин кәнд фәһләләринә илтифат едиб, мәскән салма ганунлары («laws of settlement») вердиләр; татар Борис Годуновун фәрманы рус кәндлиләринә нә кими бир тә'сир көстәрдисә, һәмин инкилис ганунлары да mutatis mutandis [мүвафиг дәјишикликләрлә] инкилис кәндлиләринә ејни тә'сири көстәрди[198].

„The History of Political Literature from the Earliest Times“. London, 1855, v. II, p. 84, 85). Шотландијада тәһкимчилик һүгугу Инкилтәрәдән бир нечә јүз ил сонра ләғв едилмишди. Солтунлу Флетчер һәлә 1698-чи илдә Шотландија парламентиндә демишди: „Шотландијада азы 200 000 диләнчи вардыр. Принсипчә республикачы олан мән буна гаршы јалныз бир чарә тәклиф едә биләрәм ки, бу да тәһкимчилик һүгугуну бәрпа етмәк вә өз һәјатыны мүстәгил сурәтдә тә'мин едә билмәјәнләрин һамысыны гул етмәкдир“. Иден дә өзүнүн „The State of the Poor“ китабында (v. 1, ch. I, p. 60, 61) белә дејир: „Әкинчиләрин азадлығы пауперизм доғурур. Бизим јохсулларын һәгиги валидејни мануфактура вә тичарәтдир“. Иден вә јухарыда өзүндән ситат кәтирдијимиз „принсипчә республикачы“ олан шотландијалы анчаг бир шејдә сәһв едирләр: әкинчинин пролетар вә ја паупер олмасына сәбәб тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси дејил, әкинчинин торпаг мүлкијјәтинин ләғв едилмәсидир.—Кәндлиләрин мүлкијјәтдән башга үсулла мәһрум едилдији Франсада 1566-чы ил Мулен ордонансы вә 1656-чы ил едикти јохсуллар һаггындакы инкилис ганунуна мүтабиг иди.

198) Ч-б Рочерс, протестант ортодокслуғунун мәркәзи олан Оксфорд университетиндә сијасы игтисад професcору олдуғуна бахмајараг, „History of Agriculture“

«Glorious Revolution» (шанлы ингилаб)[199] III Вилһелм Орански[200] илә бирликдә варланмаг дүшкүнү олан торпаг саһибләрини вә капиталистләри һакимијјәт башына кечиртди. Онлар јени дөврү бунунла тәгдис етдиләр ки, индијәдәк анчаг мүлајим бир сурәтдә гарәт едилән дөвләт әмлакынын гарәт олунмасыны олдугча бөјүк бир дәрәчәјә чатдырдылар. Дөвләт торпаглары мүхтәлиф адамлара бағышланыр, дәјәр-дәјмәзинә сатылыр, јахуд да ачыг гәбскарлыг васитәси илә хүсуси маликанәләрә гатылырды[201]. Һәм дә бүтүн бу ишләрдә һеч бир ганун-гајдаја риајәт едилмирди. Бу чүр фырылдагчылыгла мәнимсәнилмиш олан дөвләт әмлакы, гарәт едилмиш вә республика ингилабы заманы әлдән чыхмајыб галан килсә торпаглары илә бирликдә, мүасир инкилис олигархијасынын кнјаз маликанәләринин әсасыны тәшкил едир[202]. Капиталист буржуалар бу әмәлијјата әзчүмлә она көрә јардым едирдиләр ки, торпағы сәрбәст алвер објектинә чевирсинләр, әкинчиликдә ири истеһсал саһәсини кенишләндирсинләр, кәндләрдән ганун харичиндә гојулмуш пролетарларын ахышыб кәлмәсини артырсынлар вә и. а. Һәм дә јени торпаг аристократијасы јени банкократијанын, тәзәчә јумуртадан чыхмыш бу малијјә әсилзадәсинин вә, о заманлар һимајә көмрүјүнә архаланан ири мануфактура саһибләринин тәбии мүттәфиги иди. Инкилис буржуазијасы бурада анчаг өз мәнафејини горујурду вә бу нөгтеји-нәзәрдән о да, бунун әксини едән Исвеч шәһәрлиләри гәдәр дүзкүн һәрәкәт едирди; Исвеч шәһәрлиләри өз игтисади

әсәринә мүгәддимәсиндә көстәрир ки, халг күтләләринин пауперләшмәсинә сәбәб Реформасијадыр.

[199]) „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions". By a Suffolk Gentleman. Ipswich, 1795, p. 4. Һәтта ири фермерләрин тәәссүбкеш мүдафиәчиси вә „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.". London, 1773, p. 139) әсәринин мүәллифи дејир: „Мәни ән чох кәдәрләндирән чәһәт... бизим јоменләрин, милләтимизин истиглалијјәтини һәгигәтән мүдафиә едән бу адамларын јох олмасыдыр; мәнә ағыр кәлир ки, онларын торпаглары инди инһисарчы лордларын әлиндәдир вә хырда фермерләрә ичарәјә верилир вә һәмин фермерләр бу торпаглары демәк олар вассаллар гәдәр ағыр шәртләрлә ичарәјә көтүрүрләр, һалбуки бир гәза үз верән кими, онларын өзләри дә һәмин торпаглардан говула биләрләр".

[200]) Бу буржуа гәһрәманынын нә әхлагда бир адам олдуғу бундан көрүнүр: „Ирландијада 1695-чи илдә леди Оркнијә бағышланмыш учсуз-бучагсыз торпаглар—бу, кралын нә гәдәр дәрин бир мәһәббәтлә чошдуғуну вә лединин нә гәдәр бөјүк нүфузу олдуғуну көстәрән һамыја мә'лум бир әһвалатдыр... Леди Оркнинин лүтфкар хидмәтләри, чох еһтимал—foeda labiorum ministeria [чиркин шәһвәт хидмәтләриндән] ибарәт олмушдур". (Слоон тәрәфиндән топланмыш әлјазмалары коллексијасы, Британија музејиндә, № 4224. Әлјазмасынын сәрлөвһәси беләдир: „The Charakter and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.". Бу әлјазмасы гәрибә шејләрлә долудур.)

[201]) „Дөвләт торпагларынын гисмән сатылмаг, гисмән дә бағышланмаг васитәси илә ганунсуз сурәтдә тарач едилмәси Инкилтәрә тарихинин биабырчы бир фәслини тәшкил едир... милләти олмазын дәрәчәдә алдатмаг демәкдир (gigantic fraud on the nation)" (*F. W. Newman*. „Lectures on Political Economy". London. 1851, p. 129, 130). {Мүасир Инкилтәрәдәки ири торпаг саһибләринин индики мүлкләрини нечә әлдә етдикләри һаггында мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн бах: [*Evans, N. H.*] „Our old Nobility". By Noblesse Oblige. London, 1879, *Ф. Е.*}

[202]) Бах: мәсәлән, сон нүмајәндәси лорд Чон Рассел олан Бедфордлар һерсог ханәданы һаггында Е. Бөркин[200] „the tomtit of liberalism" [„либерализмин чыртданы"] памфлети.

дајағы олан кәндлиләрлә бирләшәрәк, олигархијанын гарәт етдији дөвләт торпагларыны зоракылыгла кери алан (1604-чү илдән башлајараг, сонра да X Карл вә XI Карл заманы) кралллара јардым едирдиләр.

Һаггында индичә бәһс етдијимиз дөвләт мүлкијјәтиндән тамамилә фәргли олан ичма мүлкијјәти, феодализм өртүјү алтында һифз олунмуш гәдим алман тә'сисаты иди. Биз јухарыда көрдүк ки, ичма мүлкијјәтинин зорла гәсб едилмәси вә бунунла јанашы, адәтән әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси XV әсрин ахырларында башланмыш вә XVI әсрдә дә давам етмишдир. Лакин бу просес о заманлар ајры-ајры фәрди зоракылыг шәклиндә баш верирди вә ганунверичилик бу зоракылыға гаршы 150 ил әрзиндә мүбаризә апармышдыса да, бир нәтичә әлдә едилмәмишди. XVIII әсрдә о чәһәтдән белә бир тәрәгги башланыр ки, ганун өзү, халг торпагларынын талан едилмәси үчүн бир аләт олур; һәрчәнд бунунла јанашы олараг ири фермерләр өз хырда методларыны да ишләдирдиләр[203]. Бу таланчылығын парламент формасы «Bills for Inclosures of Commons» (ичма торпағынын чәпәрләнмәси һаггындакы ганунлар), јә'ни декретләр иди ки, бунларын да васитәси илә лендлордлар өзләри халг торпағыны хүсуси мүлкијјәт һүгугуна әсасән өзләринә бағышламышдылар, демәли, бу декретләр халгы торпагдан мәһрум етмишди. Ичма мүлкијјәтини, феодалларын јерини тутан ири торпаг саһибләринин хүсуси мүлкијјәти кими гәләмә вермәјә чалышан сер Ф. М. Иден «ичма торпагларынын чәпәрләнмәси һаггында парламентин үмуми бир ганун» вермәсини тәләб етмәклә, демәли, һәмин торпаглары хүсуси мүлкијјәтә чевирмәк үчүн парламент дөвләт чеврилиши етмәк лазым кәлдијини е'тираф етмәклә, дикәр тәрәфдән дә, торпағы әлиндән алынан јохсулларын «зәрәрини өдәмәк» һаггында ганун верилмәси үзәриндә исрар етмәклә, һијләкәр бир адвокат кими тәртиб етдији өз нитгини өзү тәкзиб едир[204].

Мүстәгил јоменләрин јерини tenants-at-will—хырда фермерләр, јә'ни илбәил торпаг ичарә едән вә тамамилә лендлордун өзбашыналығындан асылы олуб гул кими тапдаланан бир јығын адамлар тутдугда дөвләт әмлакынын гарәт едилмәси илә бәрабәр ичма торпагларынын мүнтәзәм сурәтдә талан

---

203) „Фермерләр коттерләрә өзләриндән әлавә һәр һансы бир чанлы һејван сахламағы гадаған едир вә бунун үчүн дә белә бир бәһанә кәтирирләр ки, әкәр онлар мал-гара вә гуш сахласалар, фермерләрдән јем оғурламаға башлардылар. Јенә онлар дејирләр: әкәр истәјирсән ки, коттерләр чалышган олсунлар, онлары јохсул сахла. Һәгигәтдә исә, бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, фермерләр бу васитә илә ичма торпагларындан истифадә етмәк һүгугун у тамамилә гәсб едирләр“ („A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands“. London, 1785, p. 75).

204) *Eden*, ситат кәтирилән әсәр, мүгәддимә.

олунмасы, XVIII әсрдә капитал фермалары[205]) вә ја тачир фермалары[206]) адланан ири фермаларын јаранмасына хүсусилә јардым етди; ејни сәбәбләр кәнд әһалисинин дөнүб пролетариат олмасына, сәнаје үчүн «сәрбәстләшдирилмәсинә» дә јардым етди.

XVIII әсрдә һәлә XIX әсрдәки гәдәр ајдын дејилди ки, милли сәрвәт халгын јохсуллуғу илә ејнидир. Буна көрә дә о заманын игтисади әдәбијјатында «ичма торпагларынын чәпәрләнмәсинә» даир гызғын мүбаһисәләр кедирди. Гаршыдакы бир јығын материалдан мән анчаг, о заманын вәзијјәтини даһа ајдын ишыгландыран бә'зи парчалары верәчәјәм.

Бир гәләм саһиби һиддәтлә јазыр: «Һартфордшир приходларынын бир чохунда, һәрәсинин 50—150 акр торпағы олан 24 ферма 3 ферма һалында бирләшдирилмишдир»[207]). «Нортһемптоншир вә Лестерширдә ичма торпагларынын чәпәрләнмәси чох интишар тапмыш вә чәпәрләмә сајәсиндә јарадылмыш јени лордлугларын чоху отлаға чеврилмишдир; одур ки, кечмишдә 1 500 акра гәдәр торпаг шумланан лордлугларын бир чохунда инди һеч 50 акр да шумланмыр... Вахты илә бурада олан евләрин, анбарларын, төвлә вә саирәнин хәрабәләри»—кечмишдә бурада јашајанлары хатырладан јеканә әламәтидир. «Бә'зи јерләрдә јүз ев вә аиләдән чәми... 8-и вә ја 10-у галмышдыр... Чәпәрләмәнин чәми 15 вә ја 20 ил әввәл башландығы приходларын чохунда, тарлалар һәлә чәпәрләнмәдији заман јер әкән торпаг мүлкијјәтчиләриндән чох аз адам галмышдыр. Кечмишдә 10—30 фермерин вә ејни мигдар хырда мүлкијјәтчинин вә башга әһалинин әлиндә олуб бу јахынларда чәпәрләнмиш бөјүк лордлуглары 4 вә ја 5 варлы малдарын гәсб етмәси һаллары һеч дә аз дејилдир. Бүтүн бу фермерләр, аиләләри илә бирликдә өз јерләриндән говулмушлар, бунларла бирликдә, онларын јанында ишләјиб бир парча чөрәк тапан бир чох башга аиләләр дә говулмушлар»[208]).

Лендлордлар чәпәрләмә бәһанәси илә нәинки гоншулугдакы бош торпаглары тутур, чох заман һәтта биркә бечәрилән вә ја ајры-ајры шәхсләрин ичмадан мүәјјән гијмәтә ичарәјә көтүрүб бечәрдикләри торпаглара да јијәләнирдиләр.

«Бурада мән, һәлә о заманадәк чәпәрләнмәмиш вә артыг бечәрилмиш олан тарла вә торпагларын чәпәрләнмәсиндән данышырам. Һәтта чәпәрләмәләри мүдафиә едән мүәллифләр дә е'тираф едирләр ки, чәпәрләмә нәтичәсиндә ири фермерләрин инһисарчылыг вәзијјәти мөһкәмләнир, јашајыш васитәләринин гијмәтләри артыр вә әһали азалыр... Һәтта бош торпагларын инди тәтбиг едилән шәкилдә чәпәрләнмәси дә јохсуллары јашајыш васитәләринин бир һиссәсиндән мәһрум едир вә онсуз да чох ири фермалары

---

205) „Capital farms" („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn". By a Person in Business. London, 1767, p. 19, 20).

206) „Merchant-farms" („An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions". London, 1767, p. 111, гејд). Аноним нәшр едилән бу көзәл әсәрин мүәллифи кешиш Натанијел Форстердир.

207) *Thomas Wright*. „A short address to the Public on the Monopoly of large farms" 1779, p. 2, 3.

208) Rev. *Addington*. „Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Open Fields". London, 1772, p. 37—43, passim.

даһа да ирилэшдирир»[209]. Доктор Прајс јазыр: «Торпаг бир овуч ири фермерләрин әлинә кечдикдә, хырда фермерләр јашајыш васитәләри тапмаг үчүн башгаларына ишләмәли вә өзләринә лазым олан һәр шеји базардан алмалы олурлар» (кечмишдә исә о көстәрирди ки, «хырда мүлкијјәтчиләр вә фермерләр күтләси өзләрини вә аиләләрини әкдикләри торпагларын бәһрәси илә вә ичма торпагларында сахланылан гојунла, һабелә гушла, донуз вә и. а. илә тә'мин едирләр, белә ки, базардан, демәк олар, јашајыш васитәләри алмалы олмурлар... Ола биләр, даһа чох әмәк сәрф олунур, чүнки даһа чох әмәјә мәчбур едирләр... Шәһәрләр вә мануфактуралар кетдикчә бөјүјәчәкдир, чүнки өзүнә иш ахтармаг мәчбуријјәтиндә галан кетдикчә даһа чох адам ораја говулуб кәтирилир. Фермаларын тәмәркүзләшмәсинин лабүд нәтичәләри будур вә биз бу нәтичәләри краллығымызда артыг бир чох илләрдән бәри көрүрүк»[210].

О, чәпәрләмәләрин үмуми нәтичәләринә белә јекун вурур:

«Үмумијјәтлә, халгын ашағы синифләринин вәзијјәти демәк олар һәр чәһәтдән ағырлашмышдыр, хырда торпаг саһибләри вә фермерләр күнәмуздчу вә муздур һалына салынмышлар; еjни заманда јашајыш васитәләри әлдә етмәк онлар үчүн даһа артыг чәтинләшмишдир»[211].

Доғрудан да, ичма торпагларынын гәсб едилмәси вә бунунла јанашы әкинчиликдәки ингилаб кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәтинә о гәдәр кәскин тә'сир етди ки, Иденин өз дедијинә көрә, онларын әмәк һаггы 1765—1780-чы илләрдә минимумдан да ашағы дүшмәјә башламышды; буна көрә дә әмәк һаггынын чатмајан һиссәсини рәсми хејријјә вәсаитиндән тамамламаг лазым кәлирди. О дејир ки, онларын әмәк һаггы «анчаг ән вачиб јашајыш тәләбатыны өдәмәјә чатырды».

Инди дә чәпәрләмәнин мүдафиәчиси вә д-р Прајсын әлејһдары олан бирини динләјәк.

---

[209]) Dr. *R. Price*. „Observations on Reversionary Payments“, 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 155. Форстери, Аддингтону, Кенти, Прајсы вә Чемс Андерсону охујун вә Мак-Куллохун өз „The Literature of Political Economy“ (London, 1845) каталогундакы сикофант чәфәнкијатыны онларла мүгајисә един.

[210]) Dr. *R. Price*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 147.

[211]) Јенә орада, p. 159. Бу, Гәдим Романы хатырладыр. „Варлылар, бөлүнмәмиш торпагларын чох һиссәсинә јијәләнмишдиләр. Онлар о заманкы шәраитин өзләри үчүн әлверишли олдуғуна архајын олуб, һәмин торпагларын кери алынаҹағындан горхмурдулар, буна көрә дә гоншулугдакы јохсул торпагларыны гисмән саһибләринин разылығы илә сатын алыр, гисмән дә бунлара зоракылыгла јијәләнирдиләр, одур ки, онлар кечмишдәки ајры-ајры тарлаларын әвәзиндә инди чох кениш саһәләри әкмәјә башламышдылар. Онлар әкинчилик вә малдарлыгда гул ишләдирдиләр, чүнки азад адамлар һәрби хидмәтә апарыла биләрдиләр вә демәли онлар үчүн ишләјә билмәздиләр; гул сахламағын онлара бир бөјүк хејри дә бу иди ки, гуллар һәрби хидмәтдән азад едилдикләринә көрә манеәсиз сурәтдә төрәјиб арта билир вә беләликлә чохлу ушаг јетишдирирдиләр. Беләликлә, күчлүләр бүтүн сәрвәтләри өз әлләринә топламышдылар вә бүтүн өлкә гул илә долмушду. Италиләр исә, диләнчи һалында јашадыгларына, чохлу верки вердикләринә вә һәрби хидмәтә апарылдыгларына көрә, онларын сајы кетдикчә азалырды. Сүлһ дөврү башландыгда исә онлар тамамилә ишсиз галмалы олурдулар, чүнки варлылар бүтүн торпаға јијәләнмишдиләр вә бу торпаглары бечәрмәк үчүн азад адамлар әвәзинә гуллары ишләдирдиләр“ (*Appian*. „Römische Bürgerkriege“, I,7). Бу парча Литсини ганунундан габагкы дөврә аиддир[201]. Рома плебсинин вар-јохдан чыхмасыны бу гәдәр сүр'әтләндирмиш олан һәрби хидмәт Бөјүк Карлын әлиндә, азад алман кәндлиләринин феодаллардан асылы вәзијјәтә вә тәһкимли һалына салынмасыны сүр'әтләндирмәк үчүн башлыча бир васитә олду.

«Бу фикир доғру дејилдир ки, куја өлкәнин әһалиси түкәнмишдир, зира әһали даһа өз әмәјини ачыг тарлаларда һәдәр сәрф етмир... Әкәр хырда кәндлиләр башгалары үчүн ишләмәјә мәчбур олан адамлара чеврилдикдән сонра даһа чох әмәк фәалијјәтә кәтирилмишдирсә, бу, милләт үчүн» (ајдындыр ки, һәмин чеврилмәјә мә'руз галмыш хырда кәндлиләр бу милләтә дахил дејилдир) «хејирли вә әлверишлидир... Әкәр онларын комбинәләшдирилмиш әмәји бир фермада тәтбиг олунурса, даһа чох мәһсул алыныр: бу јолла мануфактуралар үчүн артыг мәһсул јарадылмыш олур вә, демәли, милләтимизин гызыл мәнбәји олан мануфактураларын сајы, истеһсал едилән тахылын мигдарына мүтабиг сурәтдә артыр»[212].

Тори бојалы вә «филантроп» сер Ф. М. Иден, әзҹүмлә, капиталист истеһсал үсулунун тәмәлини гојмаг хатиринә «мүгәддәс мүлкијјәт һүгугунун» ән һәјасыз јолларла позулмасына вә шәхсијјәтин ән кобуд бир сурәтдә тапдаланмасына игтисадчыларын олдугча бөјүк бир е'тинасызлыгла јанашдыгларыны көстәрән чанлы тимсалдыр. XV әсрин ахырынчы гәринәсиндән башламыш XVIII әсрин ахырынадәк халгын әмлакынын гәсб олунмасы илә јанашы һәдсиз гарәтләрдән, зоракылыглар вә һәгарәтләрдән о ахырда анҹаг белә бир «чох мүнасиб» нәтиҹә чыхарыр:

«Әкин јери илә отлаг јери арасында лазыми (due) нисбәт мүәјјән едилмәли иди. Һәлә бүтүн XIV әср вә XV әсрин чох һиссәси әрзиндә 2, 3 вә һәтта 4 акр әкин јеринә бир акр отлаг јери дүшүрдү. XVI әсрин орталарында бу нисбәт елә дәјишмишди ки, 2 акр, сонралар исә 1 акр әкин јеринә 2 акр отлаг јери дүшүрдү вә, нәһајәт, лазыми нисбәт әлдә едилди: бир акр әкин јеринә 3 акр отлаг јери дүшдү».

XIX әсрдә, әлбәттә, әкинчи илә ичма мүлкијјәти арасындакы рабитә тамамилә јох олуб кетмишди. Һәлә сонракы заманлар бир тәрәфә галсын, лендлордлардан ибарәт олан парламентин, 1801-чи илдән 1831-чи иләдәк олан мүддәт әрзиндә кәнд әһалисиндән зорла алыб лендлордлара бағышладығы 3 511 770 акр ичма торпағынын мүгабилиндә кәнд әһалисинә бир гәпик дә верилмәмишди.

Нәһајәт, әкинчиләрин зорла торпагдан мәһрум едилмәси ишиндә сон бөјүк әмәлијјат «Clearing of Estates» («маликанәләри тәмизләмә»—һәгигәтдә исә маликанәләри адамлардан тәмизләмә) ады илә мәшһурдур. «Тәмизләмә», мүлкијјәтдән мәһрум етмәјин јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз бүтүн инкилис үсулларынын ән јүксәк нөгтәсини тәшкил едир. Јухарыда биз көрдүк ки, даһа торпаглары әлиндән алыныб говулачаг

[212]) [*J. Arbuthnot*]. „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.“, p. 124, 129. Буна бәнзәр, лакин буна әкс мејлдә олан бир фикри биз, дикәр мүәллифдә көрүрүк: „Фәһләләр өз коттечләриндән чыхарылыб говулмуш вә иш ахтармаг үчүн шәһәрләрә үз гојмаг мәчбуријјәтиндә галмышдыр,—лакин бунун нәтичәсиндә даһа чох изафи мәһсул алыныр вә беләликлә капитал артыр“ ([*R. B. Seeley*.] „The Perils of the Nation“, 2nd ed. London, 1843, p. XIV).

мүстәгил кәндлиләр галмадығына көрә иш кәлиб торпаглары коттеччләрдән «тәмизләмәк» дәрәчәсинә чатмышдыр, беләки, кәнд тәсәррүфат фәһләләри бечәрдикләри торпагларда јашамаг үчүн лазым олан мәнзил тапмырлар. «Clearing of Estates»-ин әсил мә'насынын нә олдуғуну биз анчаг, мүасир романларда һәсрәти чәкилән өлкә кими тәсвир едилән дағлыг Шотландијада көрә биләрик. Орада бу просес даһа мүнтәзәм шәкилдә вә даһа кениш мигјасда давам едиб бирдән-бирә ичра олунур (Ирландијада лендлордлар бирдән-бирә бир нечә кәнди сөкүб дағыдырлар; дағлыг Шотландијада исә, һәрәси алман һерсоглуглары бөјүклүкдә торпаг саһәләри бирдән «тәмизләнир») вә, нәһајәт, орада гәсб едилән торпаг мүлкијјәтинин хүсуси формасы вардыр.

Дағлыг Шотландија келтләри кланлар һалында јашајырдылар вә бунларын һәр бири, өз јерләшдији торпағын саһиби иди. Инкилтәрә краличәси анчаг өз титулуна көрә бүтүн милли торпаг фондунун саһиби олдуғу кими, кланын нүмајәндәси, онун башчысы, јахуд «бөјүк адам» да анчаг өз титулуна көрә һәмин клан торпағынын саһиби иди Инкилтәрә һөкумәти бу «бөјүк адамлар» арасындакы дахили мүһарибәләри јатырмаға вә Шотландијанын дүзән әразисинә онларын даими басгынларыны арадан галдырмаға мүвәффәг олдугдан сонра кланларын башчылары һеч дә өз көһнә гулдурлуг пешәләриндән әл чәкмәдиләр; бунун анчаг формасы дәјишди. Онлар титулларына көрә мүлкијјәт һүгугларыны өз күчләри илә дөндәриб хүсуси мүлкијјәт һүгугуна чевирдиләр вә өзләринә гаршы кланын сырави үзвләринин мүгавимәти илә растлашдыгда, онлары ачыг зоракылыгла торпагдан чыхарыб говмаг гәрарына кәлдиләр. Профессор Нјумен дејир: «Ејни әсасла Инкилтәрә кралы да өз тәбәәләрини говуб дәнизә төкмәк һүгугу иддиасында ола биләрди»[213]. Шотландијада иддиачы тәрәфдарларынын ахырынчы үсјанындан сонра[202] башланан бу ингилабын биринчи мәһәләләрини сер Чемс Стуартын[214] вә Чемс Андерсонун[215] әсәрләри үзрә изләмәк олар. XVIII әсрдә торпагларындан говулан келләрин[204] өлкәдән мүһачирәти дә гадаған олунмушду, чүнки онлары зорла Глазгоја вә башга

[213]) *F. W. Newman*. „Lectures on Political Economy". London, 1851, p. 132.

[214]) Стүарт дејир: „Бу торпаг саһәләриндән алынан рента" (таксменләр[203] тәрәфиндән клан башчысына верилән хәрачы о сәһвән торпаг рентасы кими игтисади категоријаја дахил едир) „һәмин торпагларын гәдәринә нисбәтән шүбһәсиз чүз'идир; ичарә илә јашајан шәхсләрин сајына кәлдикдә, бәлкә дә, ола биләр ки, Шотландијанын дағлыг јерләриндәки бир парча торпаг,ән зәнкин әјаләтләрдәки ејни дәјәрдә торпагдан он гат артыг адама чөрәк верир" (*James Steuart*. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy". London, 1767, v. I,, ch. XVI, p. 104).

[215]) *James Anderson*. „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.". Edinburgh, 1777.

фабрик шәһәрләринә говуб апармаг истәјирдиләр[216]. XIX әсрдә һөкм сүрән методу[217] көстәрмәк үчүн биз һерсокинја Сатерленд тәрәфиндән бурада тәтбиг едилән «тәмизләмәни» мисал олараг көтүрәк. Сијаси ихтисад алəминдән чох јахшы хәбәрдар олан бу ханым, һакимијјәти өз әлинә алан кими әсаслы бир игтисади мүаличәјә башламаг вә кечмишдә ејни тәдбирләр нәтичәсиндә әһалиси азалдылыб 15 000 нәфәрә чатдырылмыш бүтүн графлығы гојун отлағына чевирмәк гәрарына кәлди. Тәхминән 3 000 аиләдән ибарәт олан бу 15 000 нәфәр әһали 1814-чү илдән 1820-чи илин ахырынадәк мүнтәзәм сурәтдә өз торпагларындан говулур вә гырылыб көкү кәсилирди. Онларын бүтүн кәндләри дағыдылыб јандырылмыш, бүтүн тарлалары отлаглара дөндәрилмишди. Онлара чәза вермәк үчүн Британија әскәрләри көндәрилмиш вә иш кәлиб јерли әһали илә әсил вурушмалара чатырды. Бир гары өз дахмасыны тәрк етмәк истәмәдијинә көрә ону орадача јандырмышлар. Белəликлә бу ханым та гәдимләрдән кланын мүлкү олан 794 000 акр торпағы мәнимсәмишди. О говдуғу әһалијә дәниз кәнарында аилә башына 2 акр һесабы илә 6 000 акра гәдәр торпаг вермишди. Бу 6 000 акр кечмишдә мәндәчәр олуб өз саһибләринә һеч бир хејир вермирди. Һерсокинја о гәдәр јүксәк аличәнаблыг көстәрмишди ки, торпағы, әсрләр боју онун нәсли јолунда өз ганларыны ахыдан бу клан үзвләринә акры орта һесабла 2 шиллинг 6 пенсә ичарәјә вермишди. Һерсокинја кландан гарәт етдији бүтүн торпағы гојун сахланачаг 29 ири фермаја ајырмышды ки, бунларын да һәрәсиндә, әксәрән инкилис фермерләринин муздурларындан ибарәт олан тәкчә бир аилә јашајырды. 1825-чи илдә 15 000 келин јерини артыг 131 000 гојун тутмушду. Дәниз саһилинә говулмуш олан абориkенләрин бир гисми балыгчылыгла кечинмәјә чалышыр-

[216]) Торпагдан зорла мәһрум едиләнләр 1860-чы илдә Канадаја көндәрилмиш вә онлары јалан вә'дләрлә алдатмышдылар. Онларын бир гисми дағлара вә гоншу адалара гачмышды. Онлары тутмаг үчүн далларынча полис дәстәләри көндирилмишди, лакин онлар полислә әлбәјаха вурушмадан сонра гачыб кизләнмишдиләр.

[217]) А. Смити тәфсир едән Бјукенен 1814-чү илдә јазыр: „Дағлыг вилајәтләрдә көһнә мүлкијјәт үсулу һәр күн зоракылыгла позулур... Лендлорд нәсли ичарәдарлара“ (бурада һәмин категорија јенә дә дүзкүн ишләдилмәмишдир) „бахмајараг торпағы, ән чох пул тәклиф едәнләрә верир вә бу ичарәдар торпағы јахшылашдырдыгда, лендлорд дәрһал јени әкин системи тәтбиг едир. Кечмишдә хырда кәндлиләрлә долу олан торпагларда әһали, бу торпагларын вердији мәһсулун мигдарына көрә јерләшдирилмишди, јахшы әкин әкилән вә артырылмыш рента алынан јени системдә мүмкүн гәдәр аз хәрчлә чох мәһсул көтүрмәјә чалышырлар вә бу мәгсәдлә дә, даһа кәрәксиз олан бүтүн адамлары кәнар едирләр... Өз доғма јурдундан говулан адамлар фабрик шәһәрләриндә вә башга јерләрдә өзләринә јашајыш васитәси ахтарырлар“ (*David Buchanan*. „Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations“. Edinburgh, 1814, v. IV, p. 144). „Шотландија әсилзадәләри кәндли аиләләринин торпагларыны гәсб едәрәк, өзләрини дә алаг оту кими кәнара атырдылар; кәндләрә вә кәнд әһалисинә гаршы онларын рәфтары, интигам һисси илә чошуб вәһши һејванларын јуваларыны дағыдан һиндлиләрин һәрәкәтинә бәнзәјир... Адамы бир гојун дәрисинә, бир гојун пачасына, һәтта бундан да учуз сатырдылар... Чинин шимал әјаләтләринә басгын заманы монголларын шурасында, бу јерләрин әһалисини гырыб торпагларыны отлаглара чевирмәк тәклифи едилмишди. Дағлыг Шотландијанын бир чох лендлордлары бу тәклифи өз өлкәләриндә вә өз һәмвәтәнләринә гаршы тәтбиг етдиләр“ (*George Ensor*. „An Inquiry concerning the Population of Nations“. London, 1818, p. 215, 216).

ды. Амфибијә чеврилән бу адамлар, бир инкилис мүәллифинин дедијинә көрә, бир ајағы суда, бир ајағы гуруда јашајырдылар вә буна бахмајараг су илә гуру бирликдә онларын күзәраныны анчаг јарыја гәдәр тә'мин едирди[218].

Лакин кланын «бөјүк адамларына» дағлылара мәхсус бир романтизмлә пәрәстиш едән гочаг келләри јени вә даһа бөјүк бир имтаһан көзләјирди. «Бөјүк адамларын» бурнуна балыг гохусу кәлди. Онлар бурада мәнфәәтли бир шеј олдуғуну дујдулар вә дәниз саһилини Лондонун бөјүк балыг тачирләринә ичарәјә вердиләр. Келләр икинчи дәфә өз јерләриндән говулдулар[219].

Нәһајәт, гојун отлагларынын да бир һиссәси овлаға чеврилир. Мә'лум олдуғу үзрә, Инкилтәрәдә әсил мешә јохдур. Аристократларын овлагларындакы вәһши мараллар артыг инди һәгигәтдә ев һејванлары кими бир шеј олуб өзләри дә Лондон алдерменләри кими көк вә јағлыдырлар. Шотландија бу «нәчиб еһтирасын» сон мәканыдыр.

Сомерс 1848-чи илдә јазыр: «Дағлыг вилајәтләрдә мешәликләр хејли кенишләнмишдир[219a]. Бурада, Гејкин бир тәрәфиндә сиз јени Гленфеши мешәсини, о бири тәрәфиндә исә јени Ардверики мешәсини көрүрсүнүз. Бир аз әввәл дүзәлдилмиш олдугча бөјүк бош јер Блек-Маунт да јенә бурада көзүнүзүн габағындадыр. Инди шәргдән гәрбә, Абердинин учгарларындан Обан гајалыгларынадәк, арасы үзүлмәјән мешәләр золағы узаныр, дағлыг өлкәнин башга һиссәләриндә, Лох-Аркејгдә, Гленһарридә, Гленмористонда вә саир јерләрдә исә јени мешәликләр вардыр. Торпагларын гојун отлагларына чеврилмәси... келләри өз јерләриндән чыхарыб даһа аз мүнбит торпаглара говмушдур. Инди марал, гојунлары сыхышдырмаға башлајыр вә беләликлә келләр даһа мудһиш јохсуллуға дучар едилирләр... Овлагла халг бир јерә сығa билмәз. Бунлардан ја бири, ја да дикәри јох олмалыдыр. Әкәр овлаглар, әсримизин гаршыдакы рүбүндә дә кечән рүбүндәки гәдәр вә ејни һәчмдә артса, бир нәфәр дә кел өз доғма јурдунда галмаз. Дағлыг јерләрин торпаг мүлкијјәтчиләри арасындакы бу һәрәкәтин бир сәбәби, гисмән овчулуг модасыдыр, онларын аристократлыг кејфидир, овчулуг еһтирасыдыр вә и. а., бир сәбәби дә будур ки, онлар шикар едилән овлары сатмагла бөјүк мәнфәәт көтүрүрләр. Зира фе'лән, дағлыг јерләрдә ов үчүн ајрылан бир саһә бир чох һалларда, гојунлар үчүн отлаға чеврилән ејни

---

[218]) Америка республикасынын зәнчи гулларына өз рәғбәтини нүмајиш етдирмәк истәјән,—Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә исә бүтүн „нәчиб“ инкилисләрин гәлбләри гулдарлара тәрәфдар олдуғу заманларда башга аристократ ханымларла бирликдә өз хејрини дүшүнүб бу рәғбәтини кизләтмиш олан индики һерсокинја „Том дајынын комасы“ әсәринин мүәллифи мисис Бичер-Стоуну Лондонда тәнтәнә илә гаршыладыгда мән, „New-York Tribune„ гәзетиндә Сатерлендин өз гулларынын нечә јашадыгларындан јазмышдым[205] (мәгаләмин бир парчасыны *Кери* ситат кәтирмишдир: „The Slave Trade“. Philadelphia, 1853, p. 202, 203). Шотландија гәзетләриндән бири бу мәгаләни өз сәһифәләриндә тәкрар чап етмиш вә бу да һәмин гәзет илә Сатерлендин сикофантлары арасында чидди мүбаһисәјә сәбәб олмушду.

[219]) Бу балыг тичарәти һаггында Давид Уркартын „Portfolio. New Series“ әсәриндә мараглы мә'лумат вардыр. Нассау У. Сениор, вәфатындан сонра нәшр едилмиш вә јухарыда ситат кәтирдијимиз „Journals, Conversations and Essay relating to Ireland“ (London, 1868) әсәриндә дејир ки, „Сатерленддширдәки тәдбирләр бәшәр тарихиндә ән хејирли „тәмизләмәләрдән“ (clearins) биридир“.

[219a]) Шотландија „deer forests“ [„овлагларында“] бирчә дәнә дә ағач јохдур. Гојунлары говуб бунларын әвәзиндә чылпаг дағлара марал кәтирир, буна да „deer forest“ дејирләр. Беләликлә, бурада һәтта мешәлик дә салынмыр.

саһəдəн хеjли чох кəлирли олур... Овлаг ахтаран бир һəвəскар өзүнүн пул кисəси имкан верəн гиjмəти тəклиф етмəjə һазырдыр... Дағлыг Шотландиjанын башына кəлəн бəлалар, норман кралларынын сиjасəти үзүндəн Инкилтəрəjə үз верəн мүсибəтлəрдəн аз деjилдир. Чөл һеjванлары на кениш меjдан верилмишдир, адамлары исə кетдикчə даһа артыг сыхышдырырлар... Халгын азадлыглары бир-бир əлиндəн алыныр... Зүлм күндəн-күнə артыр. Мүлкиjjəтчилəр «тəмизлəмə» вə əһалини өз торпагларындан чыхарыб говмаг ишини мөһкəм бир принсип кими, зəрури бир əкинчилик тəдбири кими, Америка вə Австралиjанын əл дəjмəмиш торпагларында ағач вə коллар чыхарылыб торпаг тəмизлəнилдиjи кими, бурада да адамларын башына еjни əмəлиjjаты ади бир иш кими кəтирирлəр»[220].

---

[220]) *Robert Somers.* „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847". London, 1848, p. 12—28 passim. Бу мəктублар əввəлчə „Times"да дəрч олунмушду. Өзлүjүндə аjдындыр ки, инкилис игтисадчылары 1847-чи илдə келлəрə үз верəн ачлығын сəбəбини əһали артыглығы илə изаһ едирдилəр. Һəр һалда, деjə көстəрирдилəр ки, куjа келлəр өз jашаjыш誤 васитəлəринə „күч кəлирдилəр". Алманиjада „маликанəлəрин тəмизлəнмəси", вə jа орада деjилдиjи кими, „Baurenlegen" Отузиллик мүһарибəдəн сонра хүсусилə кенишлəнмиш вə һəлə 1790-чы илдə Саксониjа курфүршлүjүндə кəндли үсjанларына сəбəб олмушду. Бу, хүсусилə Шəрги Алманиjада jаjылмышды. Пруссиjа əjалəтлəринин чохунда кəндлилəрин мүлкиjjəт һүгугу илк дəфə II Фридрих тəрəфиндəн тə'мин олунмушду. О, Силезиjаны ишғал едəндəн сонра, оранын торпаг мүлкиjjəтчилəрини мəчбур етди ки, кəндли евлəрини, анбарларыны вə с. бəрпа етсинлəр, кəндли тəсəррүфатларынын мал-гара вə алəтлəрилə тəчһиз етсинлəр. Она орду үчүн əскəр вə хəзинəjə верки верəн адамлар лазым иди. Биабырчы бир малиjjə системинə малик олуб мəмлəкəти истибдад, бүрократизм вə феодализм гарышығындан ибарəт бир үсулла идарə едəн II Фридрихин заманында кəндлилəрин нə вəзиjjəтдə jашадығыны, Фридрихин атəшин пəрəстишкары олан Мирабонун ашағыдакы сөзлəри сүбут едир: „Шимали Алманиjа əкинчисинин башлыча сəрвəтлəриндəн бири кəтандыр. Лакин бəшəр нəслинин бəдбəхтлиjиндəн бу, рифаһ мəнбəjи деjил, анчаг бəрк jохсуллуғун гаршысыны алмаг үчүн бир васитəдир. Мүстəгим веркилəр, биjар вə һəр чүр мүкəллəфиjjəтлəр кəндлини вар-jохдан чыхарыр; бу һəлə бəс деjилмиш, кəндли сатын алдығы һəр бир шеj үчүн долаjы веркилəр дə верир... вə бəдбəхт əн нəһаjəт өз мəһсулуну истəдиjи jердə вə истəдиjи гиjмəтə сата билмəз; о өзүнə лазым олан əрзағы даһа мүнасиб гиjмəтə сатан тачирдəн ала билмəз. Бүтүн бунлар кəндлини кетдикчə вар-jохдан чыхарыр вə əкəр кəндли əjирмə иш илə мəшғул олмасаjды, мүстəгим веркилəри верə билмəзди; əjирмə онун үчүн зəрури бир көмəкчи иш олуб она өз арвадынын, ушагларынын, нөкəрлəринин, кəнизлəринин əмəjиндəн вə өз əмəjиндəн истифадə етмəк имканы верир. Лакин бу көмəкчи ишлəрдə дə онун һəjаты jенə нə гəдəр ачыначаглыдыр! Jаjда əкиндə вə мəһсул jығымында о, каторгада чəза чəкəн бир дустаг кими ишлəjир, ахшам саат 9-да jатыб кечə саат 2-дə дурур ки, ишин өһдəсиндəн кəлə билсин; гышда о даһа чох истираһəт едиб гүввə топламалыдыр, лакин верки вермəк үчүн мəһсулунун бир һиссəсини сатса нə чөрəjи чатар, нə дə тохуму. Буна көрə дə о əjирмə иши илə мəшғул олмаға мəчбурдур ки, бу кəсирин jерини долдурсун... һəм дə бу ишлə о бөjүк бир кəркинликлə чалышмалыдыр. Буна көрə дə гышда кечə jарысы вə jа кечə саат бирдə jатыб сəһəр саат бешдə, jахуд алтыда дурур, jа да ахшам саат доггузда jатыб саат икидə дурур—базар күнлəриндəн башга, онун бүтүн өмрү бу чүр кечир... Бу чүр һəддиндəн аз jатмаг вə һəддиндəн артыг ишлəмəк инсанын вүчудуну тагəтдəн салыр: буна көрə дə кəнддə киши вə гадынлар шəһəрдəкилəрдəн тез гочалырлар (*Mirabeau*, ситат кəтирилəн əсəр, III ч., сəһ. 212 вə сонракылар).

2-чи нəшрə əлавə. 1866-чы илин апрел аjында, jə'ни Роберт Сомерсин jухарыда ситат кəтирилəн əсəри нəшр едилəндəн 18 ил сонра профессор Лион Леви отлагларын овлаглара чеврилмəси һаггында Сəнəт вə пешəлəр чəмиjjəтиндə[233] мə'рузə етмишди. Дағлыг Шотландиjанын бош биjабана дөндəрилмəси ишинин нə гəдəр ирəлилəдиjиндəн данышыркəн, əзчүмлə деjир: „Əһалини говмаг вə торпаглары гоjун отлағына чевирмəк, һеч бир хəрч гоjмадан кəлир əлдə етмəк үчүн əн əлверишли бир васитə олду... Гоjун отлагларыны овлаглара чевирмəк, дағлыг Шотландиjада ади бир һал олмушдур. Кечмишдə гоjунлара jер етмəк үчүн адамлар говулдуглары кими, инди дə чөл һеjванлары гоjунлары говуб чыхарыр... Сиз Форфарширдə граф Долхузинин мүлкүндəн Чон-о'Гротсəдəк кетсəниз овлаг мешəлəри jенə дə гуртармаз. Бунларын" (бу мешəлəрин) „бир чохунда артыг чохдан бəри түлкү, чөл пишиjи, дəлə, сафсар, кəлинчик вə дағ довшанлары мəкан салмышдыр; əл довшаны, мишовул вə сичовуллар исə анчаг сон заманлар пеjда олмушдур. Шотландиjа статистикасында чəмəн ады илə көстəрилəн олдугча зəнкин вə кениш торпаг саһəлəри инди даһа əсла бечəрилмир вə jахшылашдырылмыр, бунлар анчаг, бир овуч адамын, илдə чəми бир нечə күн давам едəн овчулуг əjлəнчəсинə хидмəт едир".

Лондонда чыхан „Economist" 1866-чы ил 2 иjун тарихли нөмрəсиндə jазыр: „Шотландиjа гəзетлəриндəн бири сон һəфтə jениликлəри сырасында əзчүмлə хəбəр верир: „Сатерлендширдə əн jахшы гоjун фермаларындан бири овлаға чеврилмишдир, һалбуки бир аз əввəл контракт мүддəти гуртардыгда һəмин ферма үчүн илдə 1 200 ф. ст. рента тəклиф едилирди"! Феодал инстинктлəри инди дə өзүнү... норманларын истиласы заманын

Килсә әмлакынын гарәт едилмәси, дөвләт торпагларынын фырылдагчылыгла талан едилмәси, ичма мүлкијјәтинин гәсбкарлыг вә амансыз террор васитәси илә тарач едилмәси, феодал мүлкијјәтинин вә клан мүлкијјәтинин мүасир хүсуси мүлкијјәтә чеврилмәси,—ибтидаи јығымын мүхтәлиф идиллик үсуллары беләдир. Бу јолла капиталист әкинчилији үчүн мејдан әлдә едилмиш, торпаг капиталын һакимијјәти алтына верилмиш вә шәһәр сәнајеси үчүн, ганун харичиндә гојулмуш лазыми мигдар пролетар күтләләринин ахышыб кәлмәси тә’мин едилмишдир.

3. МҮЛКИЈЈӘТДӘН МӘҺРУМ ЕДИЛӘНЛӘРӘ ГАРШЫ XV ӘСРИН АХЫРЛАРЫНДАН Е’ТИБАРӘН ГАНЛЫ ГАНУНВЕРИЧИЛИК. ӘМӘК ҺАГГЫНЫ АЗАЛТМАГ МӘГСӘДИ ИЛӘ ВЕРИЛӘН ГАНУНЛАР

Феодал гошун дәстәләринин ләғв едилмәси нәтичәсиндә өз јерләриндән говулан вә тез-тез тәкрар олунан зоракы гәсбкарлыгла торпагдан ајрылан адамлара,—ганун харичиндә гојулан бу пролетариата, доғмагда олан мануфактура һеч дә онун мејдана кәлдији сүр’әтлә иш верә билмирди. Дикәр тәрәфдән, бирдән-бирә өз ади һәјат чығырындан чыхарылан адамлар ејни дәрәчәдә бирдән-бирә дә јени шәраитдәки интизама алыша билмирдиләр. Онлар гисмән өзләри, әксәр һалда исә шәраитдән доған мәчбуријјәт үзүндән күтләви сурәтдә дөнүб диләнчи, сојғунчу вә сәфил олурдулар. Буна көрә дә XV әсрин ахырларында вә бүтүнлүклә XVI әср боју бүтүн Гәрби Авропа өлкәләриндә сәфиллијә гаршы ганлы ганунлар верилир. Индики фәһлә синфинин ата-бабалары ән әввәл она көрә чәзаландырылмышдылар ки, онлар сәфил вә пауперә дөндәрилмишдиләр. Ганун онлара «көнүллү» чаниләр кими бахырды, зира белә фәрз едирди ки, әкәр онлар истәсәјдиләр, даһа мөвчуд олмајан көһнә шәраитдә галыб ишләјә биләрдиләр.

Инкилтәрәдә бу ганунверичилик VII Һенрихин заманында башланмышды.

дакы кими бүрузә верир... о заман 36 кәнди дағыдыб јериндә јени мешә салмышдылар... Ики милјон акр торпаг, о чүмләдән Шотландијанын бир нечә ән мүнбит рајону тамамилә бош бијабана дөндәрилмишдир. Глен-Тилт чәмәнләринин оту, Перт графлығында ән ширәли јем һесаб олунурду; чох кениш Баденок маһалындакы Бен-Олдер овлағы кечмишдә ән јахшы от верирди; Блек-Маунт мешәсинин бир һиссәси Шотландијада гара гојунлар үчүн ән јахшы отлаг сајылырды. Овчулуг һәвәскарларынын хатиринә нә гәдәр торпағын бијабана чеврилдијини ондан көрмәк олар ки, бу торпагларын һәчми бүтүн Перт графлығынын саһәсиндән артыгдыр. Торпагларын зоракылыгла бу чүр бијабана чеврилмәси үзүндән өлкәнин нә гәдәр итирдији ондан көрүнүр ки, Бен-Олдер мешәсинин торпағы 15 000 гојун бәсләјә биләрди вә бу мешәнин саһәси Шотландијадакы бүтүн овлагларын анчаг $^{1}/_{30}$ һиссәсини тәшкил едир... Бүтүн бу овлаг торпағы инди әсла мәһсулдар дејилдир... бу торпаг истәр овлаг олсун, истәрсә ону Шимал дәнизи сулары кәлиб бассын, нәтичә ејни олар. Торпагларын бу чүр бош бијабанлара чеврилмәсинә ганунун өз гәти һөкмү илә сон гојулмасы лазым кәләрди“.

VIII Һенрихин 1530-чу ил ганунуна әсасән, гоча вә ишләмәк габилијјәти олмајан диләнчиләрин сәдәгә јығмасына ичазә верилир. Һәлә ишләмәк габилијјәти олан сәфилләри исә дөјмәк вә һәбсханаја салмаг нәзәрдә тутулурду. Онлары әл арабасына бағлајыб ганларына гәлтан олунчаја гәдәр дөјмәк, сонра да анд ичдирмәк лазым иди ки, вәтәнләринә вә ја сон үч ил әрзиндә јашадыглары јерә гајыдыб «ишләмәјә башлајачаглар» (to put himself to labour). Нә сәрт һәгарәт! VIII Һенрихин сәлтәнәтинин 27-чи илиндә нәшр един ганун да бу әсаслары тәсдиг едир вә онлары бир сыра әлавәләрлә шиддәтләндирир. Сәфил тәкрар сәфиллик етдикдә јенидән дөјүлүр вә бундан башга гулағынын да јарысы кәсилир; әкәр сәфил үчүнчү дәфә тутуларса бөјүк бир чани вә чәмијјәт дүшмәни сајылараг е'дам едилир.

VI Едуардын 1547-чи илдә—өз сәлтәнәтинин биринчи илиндә—вердији гануна көрә, ишдән бојун гачыран һәр кәс, онун авара кәздијини хәбәр верән шәхсин ихтијарына верилиб она гул едилир. Аға өз гулуна чөрәк вә су вермәли, шорпа вә лазым билдији әт туллантыларындан вермәлидир. Аға өз гулуну дөјмәклә вә гандалламагла она һәр чүр ијрәнч ишләр көрдүрә биләр. Әкәр гул ағасынын јанындан өзбашына чыхыб кетсә вә 2 һәфтәјә гәдәр гајытмаса, өмүрлүк көләлијә мәһкум олур вә алнына, јахуд јанағына «S» дамғасы вурулур; үчүнчү дәфә гачдыгда исә, дөвләт чаниси һесаб едилиб е'дам олунур. Ағасы ону дашынар әмлак кими, мал-гара кими сата биләр, вәсијјәтлә өз вәрәсәләринә ирс гоја биләр вә кирајә илә ишләтмәјә верә биләр. Гуллар өз ағаларына гаршы бәд нијјәтдә олсалар, јенә дә е'дам олунмалыдырлар. Гул саһибләри өз гулларынын гачдығыны барышыг һакимләринә хәбәр вердикдә, бунлар һәмин гуллары ахтарыб тапмалыдырлар. Гачмыш сәфилин үч күн вејл кәздији ашкар оларса, ону вәтәнинә гајтарыб көзәр дәмирлә дөшүнә «V» дамғасы басырлар вә гандаллајыб јол ишләриндә вә саирәдә ишләдирләр. Һарада доғулдуғуну дүзкүн көстәрмәјән сәфил, чәза тәдбири олараг, мүвафиг кәндин, онун әһалисинин вә ја корпорасијанын өмүрлүк гулу е'лан олунур вә она «S» дамғасы вурулур. Һәр кәс гулун ушагларыны әлиндән алыб оғланлары 24 јашына гәдәр, гызлары исә 20 јашына гәдәр шакирд сифәти илә өз јанында сахлаја биләр. Әкәр бу ушаглар гачса, көстәрилән јаша чатана гәдәр өз саһибләри вә тәрбијәчиләринин гулу олурлар, саһибләри онлары истәдикләри заман гандаллајыб гамчы илә дөјә биләрләр вә и. а. Гул саһиби, өз гулуну тез таныја билмәк вә онун гачыб кизләнмәсини чәтинләшдирмәк үчүн онун бојнуна, әлләринә вә ја ајагларына дәмир һалга вура биләр[221]). Бу ганунун сон һиссәсиндә көстәрилир ки, һансы һалларда јохсуллар онлары

једириб ичиртмәји вә онлара иш вермәји өһдәсинә көтүрән маһал вә ја шәхсләр үчүн ишләмәлидирләр. Бу чүр гуллар, јә'ни приход гуллары Инкилтәрәдә roundsmen (приходчулар) ады илә XIX әсрин өзүнә гәдәр галмышды.

Јелизаветанын 1572-чи ил ганунуна көрә, диләнмәјә ичазәси олмајан 14 јашындан јухары диләнчиләри һеч кәс ики иллијә нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәсә, онлар гамчы илә мөһкәм дөјүлүр вә сол гулагларына дамға вурулур; 18 јашындан јухары диләнчиләр јенә диләнчилик етмәјә башладыгда, һеч кәс онлары 2 иллијә нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәсә, е'дам олунурлар; онлар үчүнчү дәфә тутулдугда исә дөвләт чаниси сифәти илә амансызлыгла е'дам олунурлар. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 18-чи илиндә верилмиш ганунунун 13-чү фәслиндә вә 1597-чи ил ганунунда да бу чүр көстәришләр вардыр[221а)].

I Јаковун заманында, авара кәзән вә диләнән шәхсләр сәфил һесаб олунурлар. Petty Sessions[207] барышыг һакимләринә бу кими сәфилләри чамаат гаршысында дөјдүрмәк вә биринчи дәфә тутуланлары 6 ај, икинчи дәфә тутуланлары исә 2 ил һәбсханаја салмаг ихтијары верирди. Һәбсдә галдыглары мүддәтдә онлары барышыг һакимләри истәдикләри гәдәр чох вә тез-тез дөјдүрүрләр... Ганунда көстәрилир ки, ислаһ олун-

---

221) „Essay on Trade etc.“ мүәллифи дејир: „VI Едуардын сәлтәнәти заманы, көрүнүр инкилисләр мануфактураны кенишләндирмәјә вә јохсуллара иш вермәјә, там чидди киришмишдиләр. Бүтүн сәфилләрә дамға вурулмалы олдуғуну“ вә и. а. көстәрән мараглы бир ганун буну сүбут едир“ („An Essay on Trade and Commerce“. London, 1770, p. 5).

221а) Томас Мор өз „Утопија“ әсәриндә дејир: „Мәһз елә олур ки, өз вәтәни үчүн әсил бир таун олан ачкөз вә гарынгулу бир адам мин акрларла торпағы өз әлинә алыб чәпәрләјир вә ја һасарлајыр, ја да әзијјәт вермәк вә сыхышдырмагла мүлкиijәтчиләри елә бир дәрәчәјә чатдырыр ки, онлар бүтүн әмлакыны сатмаға мәчбур олурлар. Бу фәгир, садә, бәдбәхт адамлары һәр чүр әзаб вә ишкәнчә илә чана кәтирирләр вә онлар ән нәһајәт баш көтүрүб кетмәјә мәчбур олурлар! Бунларын ичәрисиндә киши вә гадынлара, әр вә арвадлара, јетимләрә вә дул гадынлара, чанларындан безар әлиушаглы ардвадлара, бүтүн аилә үзвләринә раст кәлмәк олур; бунлар јашајыш васитәләри чәһәтдән јохсул олсалар да, сајча чох олурлар, чүнки кәнд тәсәррүфаты чохлу ишләк әл тәләб едирди. Мән дејирәм ки, онлар өз ана јурдларыны тәрк едәрәк чөлләрә дүшүр вә һеч бир јердә сығынаг тапа билмирләр. Онлар о гәдәр дә гијмәти олмајан бүтүн ев шејләрини башга бир шәраитдә сатсајдылар, вәзијјәтләри бир гәдәр јүнкүлләшмиш оларды, лакин бирдән-бирә күчәјә салындыгларына көрә, өз әмлакларыны дәјәр-дәјмәзинә сатмаға мәчбур олурлар. Аллаһ хатиринә өзүнүз дејин көрәк, бу јурдсуз-јувасыз бәдбәхт адамлар сон гәпикләрини дә хәрчләдикдән сонра, оғурлугдан башга нә едә биләрләр? Лакин онда да там гануни бир шәкилдә онлары е'дам едирләр! Бәлкә диләнчилик етсинләр? Онда да онлары ишсиз вејлләнән сәфил адландырыб һәбсханаја салырлар, һалбуки онлар нә гәдәр сә'ј илә иш ахтарсалар да һеч кәс онлара иш вермәк истәмир“. Томас Морун дедијинә көрә, оғурлуг етмәјә ачыгча мәчбур едилән бу бичарә сәфилләрдән VIII Һенрихин сәлтәнәти заманы 72 000 бөјүк вә хырда оғру е'дам едилмишди“ (*Holinshed.* „Description of England“, v. I, p. 186). Јелизаветанын заманында „сәфилләри дәстә-дәстә асырдылар вә елә бир ил олмурду ки, бу вә ја башга бир јердә онлардан 300 вә ја 400 нәфәр асмасынлар (*Strype.* „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign“, 2nd ed., 1725, v. II). Јенә һәмин Страјпын дедијинә көрә Сомерсетширдә бирчә ил әрзиндә 40 нәфәр е'дам едилмиш, 35 нәфәрә дамға вурулмуш, 37 нәфәр дөјүлмүш вә 183 нәфәр „ислаһ олунмајан јарамаз“ азад едилмишди. Јенә о дејир ки, буна бахмајараг, „барышыг һакимләринин сәһләнкарлығы вә халгын јерсиз рәһмдиллији үзүндән, бу гәдәр чох мүттәһим чәзаландырылмалы олан бүтүн чаниләрин һәтта 1/5 һиссәсини дә тәшкил етмир“. О әлавә едиб дејир: „Инкилтәрәнин башга графлыгларындакы вәзијјәт Сомерсетширдәкиндән јахшы дејилди, бир чохларында исә һәтта бундан да хејли пис иди“.

мајан вə горхулу сəфиллəрин сол күрəјинə «R» һəрфи шəклиндə дамға вурмаг вə онлардан ичбари ишлəрдə истифадə етмəк лазымдыр; онлар бир дə диләнчилик едиркəн тутулсалар, данышыгсыз е'дам олунурлар. Ганунун бу көстəришлəри XVIII əсрин əввəллəринə гəдəр гүввəдə иди вə јалныз Аннанын сəлтəнəтинин 12-чи илиндə верилəн ганунун 23-чү фəслинə əсасəн лəғв едилмишди.

Белə ганунлар Франсада да вар иди; орада XVII əсрин орталарында Парис сəфиллəри бир «сəфиллəр краллығы» (royaume des truands) тə'сис етмишдилəр. Һəлə XVI Лүдовикин сəлтəнəтинин əввəллəриндə (1777-чи ил ијулун 13-дə) верилəн бир ордонанс, јашајыш васитəлəри вə мүəјјəн пешəси олмајан 16 јашындан 60 јашына гəдəр сағлам шəхслəрин каторгаја сүркүн олунмасыны тəлəб едирди. V Карлын Нидерланд үчүн вердији (октјабр 1537-чи ил) статут, Һолландија штатлары вə шəһəрлəринин 1614-чү ил 19 март тарихли биринчи едикти, Бирлəшмиш əјалəтлəрин 1649-чу ил 25 ијун тарихли плакаты вə саирə дə бу чүр тəдбирлəр көрүлмəсини əмр едирди.

Торпаглары зорла əллəриндəн алынмыш, кəндлəрдəн говулуб сəфиллəрə чеврилмиш олан кəнд əһалисини бу дəһшəтли террор ганунларына əсасəн дөјмəк, дамғаламаг вə ишкəнчə вермəк васитəси илə муздлу əмəк интизамына алышдырмаг истəјирдилəр.

Бир гүтбдə əмəк шəртлəринин капитал олмасы, дикəр гүтбдə исə өз иш гүввəсиндəн башга сатыласы һеч бир шеји олмајан адамлар олмасы һəлə бир јана. Бу адамлары өз хошлары илə өзлəрини сатмаға мəчбур етмəк дə бир јана. Капиталист истеһсалы артдыгча, фəһлə синфи дə инкишаф едир вə өз тəрбијəсинə, əн'əнə вə адəтлəринə көрə о, капиталист истеһсал үсулунун шəртлəрини тəбии ганунлар һесаб едир. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал просесинин тəшкили һəр бир мүгавимəти гырыр; даим нисби артыг əһали əмəлə кəлмəси, əмəјə тəлəб вə əмəк тəклифи ганунуну вə, демəли, əмəк һаггыны да, капиталын өз-өзүнə артмасы тəлəбатына ујғун бир һəдд дахилиндə сахлајыр; игтисади мүнасибəтлəрин кор-тəбии тəзјиги капиталистлəрин фəһлəлəр үзəриндəки һөкмранлығыны мөһкəмлəндирир. Гејри-игтисади, билаваситə зоракылыг һəлə тəтбиг олунмагда давам едирсə дə, јалныз мүстəсна һалларда тəтбиг олунур. Ишлəр ади гајдада кетдији заман фəһлə «истеһсалын тəбии ганунларына» табе едилə билəр, јə'ни капиталдан асылы едилə билəр ки, бу асылылыг да истеһсал шəраитинин өзүндəн доғур, һəмин шəраитлə тə'мин едилир вə əбəдилəшдирилир. Капиталист истеһсалынын һəлə јеничə мејдана кəлдији тарихи дөврдə исə башга бир вəзијјəт көрүрүк. Доғулмагда олан буржуазијаја дөвлəт һакимијјəти лазымдыр

вә буржуазија доғрудан да әмәк һаггыны «тәнзим етмәк», јә'ни зорла буну изафи дәјәр сыхылыб чыхарылмасына көмәк едән һәдләр дахилиндә сахламаг үчүн, иш күнүнү узатмаг вә фәһләнин өзүнү капиталдан нормал асылылыг вәзијјәтиндә сахламаг үчүн дөвләт һакимијјәтиндән истифадә едир. Ибтидаи јығым дејилән шејин башлыча хүсусијјәти дә бундан ибарәтдир.

XIV әсрин икинчи јарысында мејдана кәлән муздлу фәһләләр синфи о заман вә сонракы әсрдә әһалинин анчаг чох чүз'и бир һиссәсини тәшкил едирди; кәнддәки мүстәгил кәндли тәсәррүфаты вә шәһәрләрдәки сех тәшкилаты бу фәһлә синфи үчүн гүввәтли бир дајаг иди. Һәм кәнддә, һәм дә шәһәрдә саһибкарларла фәһләләр ичтимаи чәһәтдән бир-бирләринә јахын идиләр. Әмәк капитала анчаг формал чәһәтдән табе иди, јә'ни истеһсал үсулунун өзү һәлә спесифик капиталист характериндә дејилди. Капиталын дәјишән үнсүрү онун сабит үнсүрүндән чох үстүн иди. Буна көрә дә капитал јығымы гүввәтләндикчә муздлу әмәјә тәләб сүр'әтлә артырды, муздлу әмәк тәклифи исә тәләбин ардынча јалныз ләнк аддымларла кедирди. Милли мәһсулун сонралар капитал јығымы фондуна чеврилән мүһүм бир һиссәси о заман һәлә фәһләнин истеһлак фондуна дахил иди.

Лап әввәлдән фәһләнин истисмар олунмасыны нәзәрдә тутан вә сонракы инкишафында даим фәһлә синфинә дүшмән олан[222] муздлу әмәк ганунверичилији Инкилтәрәдә III Едуард заманы 1349-чу ил фәһлә статуту илә башланыр. Франсада буна охшар ганун, крал Иоаннын адындан верилән 1350-чи ил ордонансы иди. Инкилтәрә вә Франса ганунверичилији бирбири илә јанашы инкишаф едир вә мәзмун е'тибары илә бирбиринин ејнидир. Мән фәһлә статутларынын, иш күнүнү узатмаг үчүн бир васитә олдуғундан бәһс етмәјәчәјәм, чүнки бу мәсәлә јухарыда (сәккизинчи фәсил, 5-чи һиссә) нәзәрдән кечирилмишдир.

Фәһлә статуту ашағы палатанын тә'кидли шикајәтләри нәтичәсиндә верилмишди.

Бир тори садәдилликлә дејир: «Кечмишдә јохсуллар о гәдәр јүксәк әмәк һаггы тәләб едирдиләр ки, бу, сәнаје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләрди. Инди исә онларын әмәк һаггы о гәдәр ашағыдыр ки, јенә бу да сәнаје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләр, һәм дә башга бир мә'нада, бәлкә әввәлкиндән даһа артыг тәһлүкә доғура биләр»[223].

---

[222]) А. Смит дејир: „Һәр дәфә саһибкарларла онларын фәһләләри арасындакы мүбаһисәләри ганунверичилик һәлл етмәк истәдикдә, онун мәсләһәтчиләри саһибкарлар олмушдур"[208]. Ленке дејир: „Мүлкијјәт—будур ганунларын руһу"[209].

[224]) [*J. B. Byles.*]" Sophisms of Free Trade". By a Barrister. London, 1850, p. 206. О, ачы истеһза илә дејир: „Биз ки, һәмишә саһибкарларын хејринә ишә гарышмаға һазыр идик; бәс фәһләләрин хејринә һеч бир иш кәрә билмәрикми?"

Ганунла шәһәр вә кәнд үчүн, ишәмузд вә күнәмузд ишләр үчүн әмәк һаггы тарифи гојулур. Кәнд фәһләләри бир иллијә, шәһәр фәһләләри исә «азад базарда» ишә көтүрүлмәлидирләр. Статутда көстәрилдијиндән артыг әмәк һаггы вермәк гадаған олунур вә буна әмәл етмәјәнләрин һәбсә алыначағы билдирилир, һәм дә белә ганунсуз әмәк һаггы аланларын бу әмәк һаггыны верәнләрдән даһа ағыр чәзаландырылачағы көстәрилир. Мәсәлән, һәлә Јелизаветанын шакирдләр һаггындакы статутунун 18-чи вә 19-чу маддәләриндә көстәрилир ки, нормадан артыг әмәк һаггы верәнләрә он күнлүк, бу әмәк һаггыны аланлара исә үч һәфтәлик һәбс чәзасы верилмәлидир. 1360-чы ил статуту чәза тәдбирини даһа да шиддәтләндирир вә һәтта саһибкарлара ихтијар верирди ки, фәһләләри ганунла көстәрилән тарифлә ишләмәјә зорла мәчбур етсинләр. Бәнна вә дүлкәри бирләшдирән бүтүн иттифаглар, мүгавиләләр, андлар вә и. а. е'тибарсыз е'лан олунмушду. Фәһлә коалисијалары XIV әсрдән башламыш 1825-чи илә гәдәр, јә'ни коалисијалар әлејһинә ганунлар ләғв едиләнәдәк ағыр бир чинајәт сајылырды[210]. 1349-чу ил фәһлә статутунун вә бүтүн сонракы ганунларын маһијјәти ачыгча ондан көрүнүр ки, дөвләт, әмәк һаггынын минимумуну дејил, јалныз максимумуну тә'јин едир.

Мә'лум олдуғу кими, XVI әсрдә фәһләләрин вәзијјәти даһа чох ағырлашмышды. Пул илә верилән әмәк һаггы артмышды, лакин бу һеч дә пулун гијмәтдән дүшдүјү вә малларын баһалашдығы дәрәчәдә дејилди. Демәли, әслиндә әмәк һаггы азалмышды. Буна бахмајараг, әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәди күдән ганунлар һәлә дә гүввәдә галырды; «һеч кимин нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәдији адамларын» гулаглары кәсилир вә бәдәнләри дамғаланырды. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 5-чи илиндә шакирдләр һаггында верилмиш статутун 3-чү фәсли барышыг мәһкәмәси һакимләринә ихтијар верир ки, мүәјјән мигдарда әмәк һаггы тә'јин етсинләр вә буну илин фәсилләринә вә малларын гијмәтинә мүвафиг олараг дәјишдирсинләр. I Јаков әмәјин белә тәнзимини тохучулара, әјиричиләрә вә бүтүн башга категоријалардан олан фәһләләрә дә шамил етмишди[224]). II Кеорг фәһлә коалисијалары әлејһинә олан ганунлары бүтүн мануфактуралара аид етди.

---

[224]) I Јаковун сәлтәнәтинин 2-чи илиндә верилмиш статутун 6-чы фәслинин бир бәндиндән көрүнүр ки, ејни заманда барышыг мәһкәмәси һакими олан бә'зи маһудчулар өз е'малатханаларында рәсми сурәтдә өзбашына тариф тә'јин етмишдиләр. Алманијада чох тез-тез, хүсусән Отузиллик мүһарибәдән сонра, әмәк һаггыны азалтмаг үчүн статутлар верилирди. Әһалиси түкәнмиш јерләрдә нөкәр вә фәһлә азлығы мүлкәдарлара чох әзијјәт верирди. Субај киши вә гадынлара отаг кирајә вермәк бүтүн кәнд әһалисинә гадаған олунмушду; бүтүн бу кими һаллар һаггында һөкумәтә хәбәр верилмәси әмр олунмушду, һәм дә бунлар өз јашајышларыны башга мәшғәләләрлә, кәндлиләр үчүн күнәмузд ишләмәклә вә ја һәтта пул вә чөрәк алвери илә тә'мин етсәләр дә һәр һалда нөкәрчилијә

Әсил мануфактура дөврүндә капиталист истеһсал үсулу о гәдәр мөһкәмләнмишди ки, әмәк һаггынын ганунверичилик јолу илә тәнзим едилмәсинә нә имкан верирди, нә дә буна лүзум вар иди; буна бахмајараг, јенә көһнә чәббәханадан көтүрүлән бу силаһы һәр еһтимала гаршы сахламаг истәјирдиләр. Һәлә II Кеоргун сәлтәнәтинин 8-чи илиндә верилмиш ганун Лондондакы вә әтрафындакы дәрзи әмәләләринә, үмумхалг матәми күнләриндән башга күнләрдә 2 шиллинг $7\frac{1}{2}$ пенсдән артыг күндәлик музд вермәји гадаған етмишди; һәлә III Кеоргун сәлтәнәтинин 13-чү илиндә верилмиш ганунун 68-чи фәсли ипәк тохујанларын әмәк һаггыны низама салмағы барышыг һакимләринә тапшырмышды; әмәк һаггы хүсусунда бунларын вердији әмрләрин кәнд тәсәррүфат фәһләләринә дә аид олуб-олмадығыны һәлл етмәк үчүн һәлә 1796-чы илдә али мәһкәмә идарәләринин ики гәрар гәбул етмәси лазым кәлмишди; һәлә 1799-чу илдә парламент гануну васитәси илә тәсдиг едилмишди ки, Шотландија мә'дән фәһләләринин әмәк һаггы Јелизаветанын статуту илә, һабелә 1661-чи вә 1671-чи илләрдә верилмиш ики Шотландија гануну илә тәнзим едилир. Инкилтәрә ашағы палатасында баш верән көрүнмәмиш бир һадисә, бу заман шәраитин нә гәдәр кәскин дәјишдијини көстәрир. Әмәк һаггынын һеч бир һалда артырылмасына јол вермәјән анчаг максимум тә'јин етмәк мәгсәди илә 400 илдән бәри ганунлар һазырланан бу палатада 1796-чы илдә Уитбред тәклиф етмишди ки, ганунла кәнд тәсәррүфат фәһләләри үчүн әмәк һаггы минимуму тә'јин едилсин. Питт буна е'тираз етмишдисә дә, бу фикирлә разылашмышды ки, «јохсулларын вәзијјәти дәһшәтлидир (cruel)». Нәһајәт, әмәк һаггыны тәнзим едән ганунлар 1813-чү илдә ләғв едилди. Капиталистин өз фабрики дахилиндә өз ганунлары васитәси илә әмәји истәдији кими тәнзим етдији вә јохсулларын хејри үчүн верки гојмагла кәнд фәһләләринин әмәк һаггыны зәрури минимума чатдырдығы бир дөврдә бу гәдим ганунлар күлүнч бир шеј иди. Лакин фәһлә статутларынын саһибкарла фәһләләр арасындакы контрактлара, бунларын мүддәтләринә вә и. а. аид маддәләри, јә'ни саһибкар контракты поздугда она гаршы анчаг мүлки иддиа ирәли сү-

---

кетмәкдән б[illegible]јун гачырсалар, һәбсханаја салынмалы идиләр („Kaiserliche Privilegien u n Sanctionen für Schlesien“, I, 125). Бүтүн әср боју һөкмдарларын фәрманларында һәмишә наразылыгла көстәрилир ки, рәијјәт јолдан азыб корланмышдыр, чидди низам-интизама табе олмур, ганунун тә'јин етдији әмәк һаггына гане олмур; фәрманлар ајры-ајры мүлкәдарлара бүтүн маһал үчүн тә'јин едилмиш мәзәннәдән јухары әмәк һаггы вермәји гадаған едир. Буна бахмајараг нөкәрләрин мүһарибәдән сонракы вәзијјәти бә'зи һалларда јүз ил сонракы вәзијјәтләриндән јахшы иди; Силезијада һәлә 1652-чи илдә дә нөкәрләрә һәфтәдә ики дәфә әт верилирди, һалбуки бу бизим әсрдә јенә һәмин Силезијада елә јерләр вар ки, нөкәрләрә анчаг илдә үч дәфә әт верилир. Мүһарибәдән сонра әмәк һаггы да, сонракы әсрләрә нисбәтән даһа јүксәк иди“ (*G. Freytag*. [„Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes“, Leipzig, 1862, S. 35, 36]).

рүлмәсинә, фәһлә поздугда исә онун чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмәсинә јол верән маддәләри һәлә бу вахта гәдәр тамамилә гүввәдә галмагдадыр.

Коалисијалара гаршы сәрт ганунлар, 1825-чи илдә, пролетариатын һәрәкәти зәһмли бир шәкил алдығы заман ләғв олду. Лакин онларын анчаг бир гисми ләғв олунмушду. Көһнә статутларын бә'зи әзиз галыглары јалныз 1859-чу илдә арадан галхды. Нәһајәт, 1871-чи ил ијунун 29-да парламент тәрәфиндән, синфи ганунверичилијин куја сон изләрини арадан галдыран бир ганун верилди ки, бунунла да тред-јунионлар јуридик чәһәтдән танынмыш олду. Лакин парламент тәрәфиндән јенә һәмин күн гәбул едилән башга бир ганун (зоракылыға, һәдәләмәјә вә гәсдә гаршы чәза тәдбирләри һаггында чинајәт гануну дәјишдириләрәк гәбул олунмуш ганун) әввәлки вәзијјәти јени формада фе'лән бәрпа етди. Тә'тил вә ја локаут (јә'ни бир-бири илә дилбир олуб өз фабрикләрини бир вахтда бағлајан фабрикчиләрин тә'тили) заманы фәһләләрин истифадә едә биләчәкләри бүтүн васитәләр белә бир парламент һоггабазлығы јолу илә үмуми ганунлардан чыхарылыб јалныз чинајәт ганунуна табе едилмишди ки, бу гануна да мә'на вермәк тамамилә барышыг мәһкәмәси һакимләриндән, јә'ни фабрикчиләрдән асылы иди. Икичә ил бундан әввәл һәмин ч-б Гладстонун өзү һәмин ашағы палатада, фәһлә синфинә гаршы олан бүтүн мүстәсна ганунларын ләғв едилмәси һаггында бир аличәнаблыг көстәрәрәк, ганун лајиһәси тәгдим етмишди. Лакин бу лајиһә икинчи охунушдан о јана кечмәди, ону бүкүб бир кәнара гојдулар вә, нәһајәт, «бөјүк либерал партија» ториләрлә бирләшиб о гәдәр чәсарәтләнди ки, өзүнү һакимијјәт башына кәтирмиш олан пролетариатын әлејһинә чыхды. Бу хәјанәтлә дә кифајәтләнмәјән «бөјүк либерал партија», һәмишә һаким синифләр гаршысында диз чөкән инкилис мәһкәмә һакимләринин «конспирасијалара»[211] гаршы көһнә гануну ахтарыб јенидән ортаја чыхармасына вә фәһлә коалисијаларына гаршы истифадә етмәсинә имкан верди. Көрдүјүмүз кими, утанмаз бир худбинликлә беш јүз ил әрзиндә капиталистләрин даими тред-јуниону мөвгејиндә дуран вә фәһләләрә гаршы чыхан Инкилтәрә парламенти тә'тилләрә вә тред-јунионлара гаршы ганунлардан јалныз өз арзусуна рәғмән вә јалныз күтләләрин тәзјиги алтында әл чәкмиш олду.

Тамамилә ејни сурәтдә Франса буржуазијасы да ингилаб фыртынасынын лап әввәлләриндә фәһләләрин јеничә наил олдуғу коалисијалар һүгугуну онларын әлиндән алмаг гәрарына кәлди. Һәмин буржуазија 1791-чи ил 14 ијун тарихли декретлә е'лан етди ки, бүтүн фәһлә коалисијалары—«азадлыға вә инсан һүгуглары бәјјаннамәсинә гаршы чинајәтдир» вә бу чина-

јәтдә мүттәһим олунанлар 500 ливр чәримә едилир вә бир ил актив вәтәндаш һүгугларындан мәһрум олунурлар[225]. Капитал илә әмәк арасындакы рәгабәти дөвләт-полис тәдбирләри васитәси илә капитал үчүн әлверишли бир чәрчивәјә салан бу ганун, бүтүн ингилаблардан вә бүтүн сүлалә тәбәддүлатындан сонра да давам етмәкдә иди. Һәтта террор һөкумәти дә[212] буна әл вурмады. О јалныз лап бу јахынларда Code pénal [Чинајәт мәчәлләсиндән] чыхарылмышдыр. Бу буржуа дөвләт чеврилишинә даир дәлил сон дәрәчә мараглыдыр. Мә'рузәчи сифәти илә чыхыш едән Ле Шапелје дејирди: «Инди верилән әмәк һаггыны алыб кифајәт гәдәр зәрури јашајыш васитәләри олмајан, буна көрә дә тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтдә оланлары бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн әмәк һаггыны индики сәвијјәсинә нисбәтән артырмаг арзу олунурса да», амма фәһләләр өз мәнафеләри барәсиндә өз араларында разылыға кәлмәмәли, өзләринин «тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтини» јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә әлбир һәрәкәт етмәмәлидирләр, чүнки беләликлә, «онлар өз көһнә ағалары олан индики саһибкарларын азадлығыны» (фәһләләри гул кими сахламаг азадлығыны!) «тапдаламыш олардылар», чүнки бир дә, кечмиш сех саһибләринин истибдадына гаршы коалисија— нә олса јахшыдыр?—Франса конститусијасынын ләғв етдији сехләри бәрпа етмәкдир[226].

4. КАПИТАЛИСТ ФЕРМЕРЛӘРИН МӘНШӘЈИ

Биз, ганун харичиндә гојулмуш пролетарларын јарадылмасы үчүн истифадә едилән зоракылыглары, бу пролетарлары муздлу фәһләләрә чевирмиш олан ганлы үсул-идарәни, әмәјин истисмар дәрәчәсини шиддәтләндирәрәк, полис үсуллары васитәси илә капитал јығымыны артыран мурдар али дөвләт тәдбирләрини көздән кечиртдик. Инди суал олунур ки, бәс илк әввәл капиталистләр һарадан мејдана кәлмишләр? Мә'лум олдуғу үзрә, кәнд әһалисинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси би-

---

[225]) Бу ганунун биринчи маддәсиндә дејилир: „Ејни вәзијјәтдә олан вә ја ејни пешәдә чалышан шәхсләрин һәр чүр корпорасијаларынын ләғв едилмәси Франса конститусијасынын башлыча әсасларындан бири олдуғуна көрә, бу чүр корпорасијаларын һәр һансы бир бәһанә илә вә һәр һансы бир шәкилдә бәрпа олунмасы гадаған едилир“. Дөрдүнчү маддәдә дејилир ки, „әкәр ејни иш, пешә вә ја сәнәтдә чалышан вәтәндашлар өз сәнаје фәалијјәти вә ја иши илә хидмәт көстәрмәкдән бирликдә имтина етмәк вә ја анчаг мүәјјән музда разылашмаг һаггында өз араларында разылыға вә ја сазишә кәлсәләр, һәмин разылыг вә сазишләр... конститусија әлејһинә, азадлыға вә инсан һүгуглары бәјаннамәсинә вә и. а. гаршы чинајәт е'лан едилмәлидир“, јә'ни көһнә фәһлә статутларында олдуғу кими, дөвләтә гаршы чинајәт е'лан едилмәлидир („Révolutions de Paris“. Paris, 1791, III, p. 523).

[226]) *Buchez et Roux*. „Histoire Parlementaire“, t, X, p. 193—195 passim.

лаваситә анҹаг ири торпаг мүлкиҹҹәтчиләрини јарадыр. Фермерләрин мәншәјинә кәлдикдә, биз буну аддымбааддым изләјә биләрик, чүнки бу бир чох әсрләр боју тәдричлә давам етмиш олан бир просесдир. Һәлә тәһкимлиләрин вә бунларла јанашы азад хырда торпаг мүлкиҹҹәтчиләринин әмлак вәзиҹҹәти чох мүхтәлиф иди, буна көрә онларын азадлыға чыхмасы да чох мүхтәлиф игтисади шәраитдә олмушдур.

Инкилтәрәдә илк фермер формасы bailiff олуб [ағалыг мүлкүн мүдири] өзү тәһкимли олараг галмагда иди. Өз вәзиҹҹәтинә көрә о гәдим Рома villicus-уна бәнзәјир, лакин фәалиҹҹәт даирәси ондан мәһдуддур. XIV әсрин икинчи јарысында bailiff-ин јерини, лендлордун тохумла, мал-гара вә әкинчилик аләтләри илә тәчһиз етдији фермер тутур. Онун вәзиҹҹәти кәндлинин вәзиҹҹәтиндән о гәдәр дә фәргләнмир. О анҹаг даһа чох муздлу әмәк истисмар едир. Чох кечмәдән о дөнүб «métayer», јарылыға ишләјән фермер олур. Әкинчилик үчүн лазым олан капиталын бир һиссәсини о, дикәр һиссәсини дә лендлорд гојур. Көтүрүлән үмуми мәһсул онларын арасында контракт илә мүәҹҹән едилән нисбәтдә бөлүнүр. Инкилтәрәдә бу ичарә формасы чох тез арадан галхыр вә онун јерини әсил фермер тутур; о өз капиталы илә иш көрүр, тәсәррүфаты муздлу фәһләләрин көмәји илә апарыр вә изафи мәһсулун бир һиссәсини торпаг рентасы олараг пул вә ја мәһсул шәклиндә лендлорда верир.

XV әср әрзиндә, нә гәдәр ки, мүстәгил кәндлиләр вә музд мүгабилиндә ишләмәклә бәрабәр мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәнд тәсәррүфат фәһләләри өз әмәкләринин бәһрәсиндән өзләри истифадә едирдиләр, фермерин һәм истеһсал даирәси, һәм дә һәјат сәвиҹҹәси ашағы иди. XV әсрин сон гәринәсиндә башланан вә демәк олар бүтүн XVI әср боју (онун сон он илләри истисна олмагла) давам едән әкинчилик ингилабы, кәнд әһалисини нә гәдәр сүр'әтлә вар-јохдан чыхарырдыса, фермери дә бир о гәдәр сүр'әтлә варландырырды[227]. Ичма отлагларыны гәсб етмәк вә саирә нәтичәсиндә фермер, демәк олар, һеч бир хәрҹ чәкмәдән өз мал-гарасынын сајыны хејли артыра билир, мал-гара исә онун торпағы үчүн боллуча күбрә верир.

XVI әсрдә буна һәлледичи әһәмиҹҹәтә малик олан башга бир ҹәһәт дә әлавә олур. О заманлар ичарә мүгавиләләри узун мүддәтә, чох вахт 99 илә бағланырды. Нәҹиб металларын вә, демәли, пулун да дәјәринин даим дүшмәси фермерләр үчүн чох әлверишли иди. Јухарыда көздән кечирдијимиз башга ҹәһәтләр

[227]) Һаррисон өзүнүн „Description of England“ әсәриндә јазыр: „Кечмишдә 4 ф. ст. мәбләғиндә рентаны вермәкдә чәтинлик чәкән фермерләр инди 40, 50, 100 ф. ст. верирләр; буна бахмајараг ичарә мүддәти гуртардыгда онларын әлиндә 6—7 ил үчүн рента галмадыгда иши кифајәт гәдәр мәнфәәтли һесаб етмирләр“.

һәлә бир jана галсын, бу өзү, әмәк һаггыны ашағы салырды. Әмәк һаггынын бир һиссәси дөнүб фермер үчүн мәнфәәт олурду. Тахылын, jунун, әтин—бир сөзлә бүтүн кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын гиjмәтинин даим баһалашмасы, фермерин һеч бир тәшәббүс көстәрмәдиjи һалда онун пул капиталыны артырырды, һалбуки фермер торпаг рентасыны, пулун әввәлки дәjәри үзрә бағланмыш көһнә мүгавиләләр әсасында верирди[228]. Беләликлә, фермер еjни заманда һәм өз муздлу фәһләләри һесабына, һәм дә өз лендлорду һесабына варланырды. Буна көрә дә тәәччүблү деjилдир ки, XVI әсрин ахырларына jахын Инкилтәрәдә о замана көрә варлы «капиталист фермерләр» синфи әмәлә кәлмишди[229].

---

[228]) XVI әсрдә пулун гиjмәтдән дүшмәсинин чәмиjjәтдәки мүхтәлиф синифләрә тә'сири һаггында бах: „A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days“, By W. s., Genteleman (London, 1581). Бу әсәр мүкалимә шәклиндә jазылдығына көрә, ону узун мүддәт Шекспирә иснад верирдиләр вә һәлә 1751-чи илдә Шекспирин ады илә нәшр олунмушду. Онун мүәллифи Вилjам Стаффорддур. Әсәрин бир jериндә чәнкавәр (knight) беләә фикир jеридир:

Чәнкавәр: „Еj мәним гоншум әкинчи, еj чәнаб тачир вә еj мәним меһрибан мискәрим,—башга сәнәткарлар кими сиз дә өз мәнафеjинизи нисбәтән асанлыгла горуjа биләрсиниз. Чүнки һәр шеjин гиjмәти әввәлкинә нисбәтән нә гәдәр галхса, сиз өз сатдығыныз малларын вә әмәjин гиjмәтини бир о гәдәр артырырсыныз. Лакин бизим һеч елә бир шеjимиз jохдур ки, ону баһа гиjмәтлә сатаг вә беләликлә дә алдығымыз мәһсулларда чәкдиjимиз зәрәрин jерини долдура биләк“. Әсәрин башга бир jериндә чәнкавәр доктордан соруршур: „Лүтфән деjин көрәк сиз кими нәзәрдә тутурсунуз? Һәм дә, сизин фикринизчә, бурада һеч бир зәрәр чәкмәjән кимдир?“ *Доктор*: „Мән алғы вә сатгы илә jашаjанлары вә баһа алдыгда баһа да сатанлары нәзәрдә тутурам“. *Чәнкавәр*: „Бәс сизин дедиjинизә көрә бундан хеjир көрәнләр кимләрдир?“ *Доктор*: „Әлбәттә, бүтүн о ичарәдарлар вә jа фермерләрдир ки, бечәрдикләри торпаг үчүн көһнә рента верирләр, чүнки онлар көһнә норма илә рента верир, мәһсулу исә jени норма илә сатырлар, jә'ни торпағы чох учуз әлә кечирир, торпагда битән һәр шеjи исә баһа сатырлар...“ *Чәнкавәр*: „О адамлар ки, сизин дедиjинизә көрә бундан газананлара нисбәтән даһа чох зәрәр чәкирләр, бәс онлар кимләрдир?“ *Доктор*: „Бүтүн задәканлар, чентлменләр вә үмумиjjәтлә сабит рента илә вә jа маашла jашаjан, jа да өз торпагларыны өзләри бечәрмәjән вә jа тичарәтлә мәшғул олмаjан адамлардыр“.

[229]) Франсада орта әсрләрин әввәлләриндә феодалын мүдири вә төjчү jығаны олан кечмиш régisseur тезликлә дөнүб homme d'affaires [ишбаз] олур вә чамаата һәдә-гәрху кәлмәк, ону алдатмаг вә саирә jолу илә варланыб капиталистә чеврилир. Бу regisseurs-ләр өзләри бә'зән нәчиб силкә мәнсуб олурдулар. Мәсәлән: „Бу һесабаты Безансон кастелjанларынын чәнкавәри Жак де Торесс өз патронуна тәгдим едир; о да 1359-чу ил декабрын 25-дән 1360-чы ил декабрын 28-нә гәдәр һәмин кастелjанлыгдан алынмалы олан ренталар һаггында Дижонда Бургон һөкмдары, һерсогу вә графы гаршысында һесабат верир (*Alexis Monteil*. „Traité des Matériaux Manuscrits etc.“, p. 234, 235). Артыг бурадан көрүнүр ки, ичтимаи һәjатын бүтүн саһәләриндә кәлирләрин нә гәдәр бөjүк бир һиссәси дәллаллара гисмәт олур. Мәсәлән, игтисади саһәдә мүәссисәләрин мәнфәәтинин чох һиссәсини малиjjәчиләр, биржачылар, тачирләр вә дүканчылар көтүрүрләр; мүлки һүгуг саһәсиндә исә, чәкишән тәрәфләри вәкил соjур; сиjасәтдә депутат өз сечичиләриндән, назир падшаһдан даһа әһәмиjjәтлидир, дин саһәсиндә мүгәддәс „һимаjәчиләр“ аллаһдан ирәлидәдирләр, бунлардан да ирәлидә кешишләр дурур ки, онлар да „мәрһәмәтли пастыр“ илә онун диндарлар сүрүсү арасында лабүд васитәчидирләр. Инкилтәрәдә олдуғу кими, Франсада да, лакин кәнд әһалиси үчүн даһа ағыр шәртләрлә, ири феодал торпаглары саjсыз-һесабсыз хырда тәсәррүфатлара бөлүнмүшдү. XIV әср әрзиндә ичарәләр—фермалар вә jа terriers меjдана чыхмышды. Бунларын саjы даим артырды вә 100 000-и хеjли өтмүшдү. Онлар мәһсулун $^1/_{12}$ һиссәсиндән $^1/_5$ һиссәсинә гәдәрини торпаг рентасы олараг, пул вә jа натура шәклиндә верирләр. Бә'зән анчаг бир нечә арпандан ибарәт олан саһәнин дәjәриндән вә һәчминдән асылы олараг terriers лен, jарымлен (fiefs, arriére- fiefs) вә и. а. адланырды. Бүтүн бу terriers саһибләри өз наһиjәләриндә jашаjан әһалиjә гаршы мүәjjән дәрәчәдә мәһкәмә сәлаһиjjәтинә малик идиләр; бу кими дөрд сәлаһиjjәт дәрәчәси вар иди. Бу саjсыз-һесабсыз хырда мүстәбидләрин һакимиjjәтинин кәнд әһалиси үчүн нә гәдәр дөзүлмәз бир зүлм олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин деjилдир. Монтеj деjир ки, Франсада инди чәми 4 000 мәһкәмә (о чүмләдән барышыг мәһкәмәләри дә дахил олмагла) олан jердә о заман 160 000 мәһкәмә вар иди.

5. ӘКИНЧИЛИКДӘКИ ИНГИЛАБЫН СӘНАЈЕЈӘ ӘКС ТӘ'СИРИ. СӘНАЈЕ КАПИТАЛЫ ҮЧҮН ДАХИЛИ БАЗАР ЈАРАНМАСЫ

Кәнд әһалисинин дөнә-дөнә, даим тәкрар олунан бир сурәтдә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси вә торпагдан чыхарылыб говулмасы, көрдүјүмүз кими, даим, шәһәр сәнајесинә, һеч бир сех мүнасибәтләри илә әлагәдар олмајан јени-јени пролетар күтләләри верирди,—мәһз бу гәрибә вәзијјәт гоча А. Андерсону (Чемс Андерсонла гарышдырылмамалы) тичарәт тарихи һаггындакы әсәриндә[213] бу ишдә аллаһ-тәаланын әли олдуғуна чидди инандырмышдыр. Биз ибтидаи јығымын бу чәһәти үзәриндә даһа бир дәгигәлијә дајанмалыјыг. Жоффруа Сент-Илер[230)] дүнја материјасынын бир јердә сыхлашмасыны онун башга бир јердә сејрәкләшмәси илә изаһ едир, лакин тәкбашына тәсәррүфатчылыг едән мүстәгил кәнд әһалиси сејрәкләшдикчә бу јалныз сәнаје пролетариатынын сыхлашмасы илә битмирди. Торпағы бечәрәнләрин сајча азалмасына бахмајараг, торпаг әввәлки гәдәр вә ја һәтта даһа артыг мәһсул верирди, чүнки торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләри саһәсиндәки ингилабын нәтичәсиндә бечәрмә үсуллары јахшылашыр, кооперасија кенишләнир, истеһсал васитәләри тәмәркүзләшир вә и. а., чүнки муздлу кәнд тәсәррүфат фәһләләри нәинки даһа интенсив ишләмәјә мәчбур едилир[231)], һәм дә онларын өзләри үчүн ишләдикләри истеһсал саһәси кетдикчә даһа чох кичилирди. Беләликлә, кәнд әһалисинин бир һиссәсинин сәрбәстләшмәси илә бәрабәр онун әввәлки јашајыш васитәләри дә сәрбәстләшир. Инди бунлар дәјишән капиталын мадди үнсүрләринә чеврилир. Јер илә көј арасында галмыш олан кәндли һәмин јашајыш васитәләринин дәјәрини өз јени ағасы олан сәнаје капиталистинин јанында әмәк һаггы шәклиндә газанмалыдыр. Кәнд тәсәррүфатынын сәнаје үчүн вердији јерли хам материалын да агибәти, јашајыш васитәләринин агибәти кими олду. О, сабит капиталын үнсүрүнә чеврилди.

Мәсәлән, фәрз едәк ки, II Фридрих заманы, кәтан әјирән Вестфалија кәндлиләринин бир һиссәси зорла мүлкијјәтдән мәһрум едилмиш вә торпагдан чыхарылыб говулмушлар, дикәр һиссәси исә ири фермерләрә муздур едилмишдир. Бунунла јанашы кәтан әјирән вә тохујан ири мүәссисәләр артыр вә торпагдан «азад едиләнләр» бурада муздлу фәһлә кими ишә кирирләр. Кәтан тамамилә әввәлки шәклиндә галыр. Онун бирчә лифи дә дәјишилмәмишдир, лакин инди онун чисминдә јени

[230)] Бах: онун „Notions de Philosophie Naturelle". Paris, 1838.
[231)] Бу чәһәти сер Чемс Стүарт гејд едир[214].

бир ичтимаи гәлб вардыр. Инди о, мануфактура саһибинин сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир. Ҝечмишдә аилә үзвләри илә бирликдә кәтаны бечәрән бир јығын хырда истеһсалчылар ајрылыгда буну хырда-хырда әјирирдиләр, инди исә һәмин кәтан бир капиталистин әлинә топланмышдыр вә бу капиталист башгаларыны она кәтан әјириб тохумаға мәчбур едир. Ҝәтанәјирмә е'малатханасында сәрф олунан әлавә әмәк кечмишдә сајсыз-һесабсыз кәндли аиләләринин әлавә кәлири шәклинә, һабелә—II Фридрих заманы—pour le roi de Prusse* алынан веркиләр шәклинә дүшмүшдү. Инди бу әлавә әмәји аз мигдар капиталистләр мәнфәәт шәклиндә мәнимсәјир. Ҝечмишдә кәндләрә сәпәләнмиш олан әјирмә вә тохума дәзкаһлары да, фәһләләрин өзү вә хам материал кими, инди бир нечә бөјүк фәһлә казармасына топланмышдыр. Әјирмә вә тохума дәзкаһлары да, хам материал да, әјиричи вә тохучуларын мүстәгил јашамасы васитәләриндән дөнүб әјиричиләр вә тохучулар үзәриндә команданлыг васитәләринә[232]), һабелә фәһләләрдән һаггы өдәнилмәјән әмәк сормаг васитәләринә чеврилир. Ири фермалар кими ири мануфактураларын да заһири көрүнүшүнә әсасән әсла демәк олмаз ки, бунлар бир чох хырда мүстәгил истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси јолу илә хырда истеһсал ваһидләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Лакин онун бу заһири көрүнүшү гәрәзсиз мүшаһидәчини алдада билмәз. Мирабонун—бу ингилаб әждаһасынын—заманында ири мануфактуралар инди бирләшмиш тарлалар дедијимиз кими, һәлә manufactures réunies, бирләшмиш е'малатханалар адланырды.

Мирабо дејир: «Јалныз ири мануфактуралара, јә'ни бир директорун идарәси алтында јүзләрлә адамын ишләдији вә адәтән бирләшмиш мануфактуралар (manufactures réunies) адланан мануфактуралара фикир верирләр. Чохлу мигдар фәһләнин тәкбәтәк, һәрә өз билдији кими вә өз рисги илә ишләдији е'малатханалара исә, әксинә, һеч нәзәр дә салмырлар. Бунлар тамамилә көлкәдә бурахылыр. Бу бөјүк бир сәһвдир, чүнки јалныз һәмин е'малатханалар халг сәрвәтинин доғрудан да мүһүм бир тәркиб һиссәсини тәшкил едир... Бирләшдирилмиш фабрик (fabrique réunie) бир-ики саһибкары сон дәрәчә варландыра биләр, фәһләләр исә аз-чох әмәк һаггы алан вә һәр һалда саһибкарын рифаһында пајы олмајан күнәмузд фәһләләрдән башга бир шеј дејилдирләр. Пәракәндә фабрик (fabrique séparée) исә, әксинә, һеч кәси варландырмыр, лакин бир чох фәһләләрин рифаһына көмәк едир... Чалышган тәсәррүфатчы фәһләләрин сајы артачагдыр, чүнки онлар әмәк һаггынын азачыг артмасына, јә'ни кәләчәк үчүн һеч бир мүһүм тә'сири олмајан вә олса-олса фәһләләрин һазырда бир аз јахшы јашамасына имкан верән бир нәтичәјә наил олмаға чалышмагданса, ағыллы јашајыб

* — һәрфијјән: Пруссија кралынын хејринә, мәчази мә'нада: һавајы. *Ред.*

[232]) Капиталист дејир: „Сизә команданлыг етмәк зәһмәтини өһдәмә көтүрдүјүм үчүн, әлиниздәки олуб-галаны да мәнә вермәк шәрти илә мәним үчүн ишләмәјинизә илтифат едиб разы олурам“ (*J. J. Rousseau.* „Discours sur l' Economie Politique„).

сә'ј илә ишләмәји өз вәзијјәтләрини лазымынҹа јахшылашдырмаг үчүн васитә һесаб едирләр. Адәтән хырда кәнд тәсәррүфаты илә әлагәдар олан анҹаг пәракәндә фәрди мануфактуралар азадлығы тә'мин едир»[233].

Кәнд әһалисинин бир һиссәсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилиб кәнддән говулмасы нәинки сәнаје капиталы үчүн фәһләләри, онларын јашајыш васитәләрини, онларын әмәк материалыны сәрбәстләшдирир, һабелә дахили базар да јарадыр.

Доғрудан да, хырда кәндлиләри муздлу фәһләләрә, онларын јашајыш васитәләрини вә әмәк васитәләрини исә капиталын мадди үнсүрләринә чевирән һадисәләрин өзү ејни заманда һәмин капитал үчүн дахили базар да јарадыр. Әвәлләр кәндли аиләси јашајыш васитәләрини вә хаммаллары өзү истеһсал вә е'мал едир, сонра бунларын чох һиссәсини өзү истеһлак едирди. Инди бу хаммаллар вә јашајыш васитәләри әмтәәләрә чеврилмишдир. Ири фермер бунлары сатыр; мануфактуралар онун үчүн базардыр. Иплик, кәтан, габа јун мә'мулат—кечмишдә һәр бир кәндли аиләсинин әлиндә олан хаммалдан, бу аиләләр тәрәфиндән өз истеһлакы үчүн әјирилиб тохунан бу шејләр,—инди дөнүб мануфактура мә'мулаты олмушдур ки, бунларын да сатыш базары мәһз әкинчилик маһалларыдыр. Өз билдији кими вә өз рисги илә ишләјән бир јығын хырда истеһсалчынын тәҹһиз етдији сајсыз-һесабсыз истеһлакчылар инди бөјүк бир там шәкли, сәнаје капиталисти тәрәфиндән тәҹһиз олунан бир базар шәкли алыр[234]. Беләликлә, кечмишдә мүстәгил олан кәндлини әмлакдан мәһрум етмәклә, ону истеһсал васитәләриндән ајырмагла бәрабәр јардымчы кәнд пешәси дә мәһв едилир, мануфактура илә әкинчилијин бир-бириндән ајрылмасы просеси башланыр. Һәм дә кәндләрдәки ев пешәсинин јалныз мәһв едилмәси өлкәнин дахили базары үчүн, капиталист истеһсал үсулунун тәләб етдији вүс'әт вә сабитлији јарада биләр.

Лакин әсил мануфактура дөврү һәлә гәти бир дәјишиклијә сәбәб олмур. Хатырлатмалыјыг ки, мануфактура милли истеһсалы јалныз чох ҹүз'и бир дәрәҹәдә әһатә едир вә һәмишә өз кениш тәмәли [Hintergrund] олан шәһәр сәнәткарлығына вә

[233]) *Mirabeau*, ситат кәтирилән әсәр, III ҹ. сәһ. 20—109, мүхтәлиф јерләрдә. Әкәр Мирабо пәракәндә е'малатханалары „бирләшдирилмиш е'малатханалардан“ даһа сәрфәли вә даһа мәһсулдар һесаб едир вә бу ахырынҹылара анҹаг һөкумәтләрин гајғысы илә сүн'и сурәтдә јетишдирилмиш шүшәбәнд биткиләри кими бахырса, бунун сәбәби континент мануфактураларынын чохунун о заманкы вәзијјәтидир.

[234]) „Әкәр бир фәһлә аиләси өзү үчүн ијирми фунт јуну нәзәрә чарпмадан, бир ил әрзиндә, башга ишләр арасындакы бош вахтларында, аиләнин өз әмәји илә палтара чевирсә, бурада һәр шеј чох садә бир һалдадыр. Лакин бу јуну базара чыхарын, фабрикчијә көндәрин, сонра да фабрикчинин мәһсулуну дәллала вә даһа сонра таҹирә көндәрин, бу заман бөјүк бир тиҹарәт әмәлијјаты әмәлә кәләр, һәм дә бу әмәлијјат үчүн лазым олан номинал капитал, һәмин јунун дәјәриндән ијирми гат артыг олар... Беләликлә фәһлә синфи, бичарә фабрик әһалисини, түфејли дүканчылар синфини вә фиктив тиҹарәт, пул вә малијјә системини јашатмаг үчүн истисмар олунур“ (*David Urquhart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 120).

кәндләрдәки јардымчы ев пешәләринә архаланыр. Мануфактура мә'лум сәнаје саһәләриндә, мә'лум нөгтәләрдә бу јардымчы пешәләрин вә шәһәр сәнәтинин бир формасыны мәһв едирсә, өзү онлары башга јерләрдә башга формаларда јенидән јарадыр, чүнки өз хам материалыны е'мал етдирмәк үчүн мә'лум дәрәҹәдә онлара еһтијаҹы вардыр. Буна көрә дә мануфактура јени хырда әкинчиләр синфи јарадыр ки, торпағы беҹәрмәк бунлар үчүн анҹаг јардымчы бир ишдир, башлыҹа мәшғәләләри исә—сәнаје әмәјидир, билаваситә вә ја таҹир васитәси илә мануфактураја сатмаг үчүн мәһсул һазырламагдыр. Бу, Инкилтәрә тарихинин тәдгигчисини чашдыран ән мүһүм сәбәб олмаса да, бу кими сәбәбләрдән биридир. XV әсрин сон гәринәсиндән е'тибарән тәдгигчи кәнддә капиталист тәсәррүфатынын артмасына вә кәндлиләрин кетдикҹә даһа чох мәһв олмасына даир фасиләсиз, јалныз надир һалларда сакитләшән шикајәтләрә раст кәлир. Лакин дикәр тәрәфдән дә тәдгигчи көрүр ки, кәндлиләр, әввәлкинә нисбәтән азалмыш олсалар да вә вәзијјәтләри кетдикҹә даһа ағырлашмыш олса да, һәр һалда јенә һәмишә мөвҹуддурлар[235]. Бунун башлыҹа сәбәби одур ки, Инкилтәрәдә нөвбә илә каһ тахыл тәсәррүфаты, каһ да малдарлыг үстүн јер тутур вә бундан асылы олараг кәндли истеһсалынын һәҹми дәјишилир. Јалныз машынлы ири сәнаје капиталист әкинчилији үчүн мөһкәм тәмәл јарадыр, кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәтини гәти олараг мүлкијјәтдән мәһрум едир, әкинчиликлә кәндләрдәки ев сәнајесинин бир-бириндән ајрылмасыны баша чатдырыр, ев сәнајесинин көкләри олан әјиричилик вә тохуҹулуғу арадан галдырыр[236]. Демәли, сәнаје капиталы үчүн бүтүн дахили базары да анҹаг ири машынлы сәнаје әлә кечирир[237].

---

[235]) Кромвелин заманы истисна тәшкил едир. Нә гәдәр ки, республика јашајырды, бу мүддәтдә Инкилтәрә халг күтләләринин бүтүн тәбәгәләри Түдорлар заманы дүчар олдуглары тәнәззүлдән чыхмышдылар.

[236]) Такетт билир ки, машын тәтбиг едән ири јун сәнајеси әсил мануфактуралардан вә кәнд вә ја ев мануфактураларынын мәһви нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишдир (*Tuckett*, ситат кәтирилән әсәр, I ч., сәһ. 144). „Котаны вә бојундуруғу аллаһлар ихтира етмиш вә гәһрәманлар ишләтмишләр—мәкәр тохума дәзкаһынын, чәһрәнин вә ијин мәншәји дә бу гәдәр нәҹиб дејилми? Сиз чәһрәни котандан, әл ијини бојундуругдан ајырырсыныз, фабрикләр вә јохсуллар үчүн евләр, кредит вә бөһранлар, ики дүшмән милләт, кәнд вә тиҹарәт милләтләри әлдә едирсиниз“ (*David Urquhart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 122). Лакин Кери мејдана чыхыр вә Инкилтәрәни һеч дә әсассыз олмајараг, тагсырландырыб дејир ки, о бүтүн галан өлкәләри анҹаг әкинчилик өлкәләринә чевирмәјә чалышыр, өзү исә онларын фабрикчиси олмаг истәјир. О иддиа едир ки, Түркијә бу васитә илә вар-јохдан чыхарылмышдыр, чүнки орада „торпаг мүлкијјәтчиләринә вә әкинчиләрә һеч вахт изин верилмирди ки“ (Инкилтәрә тәрәфиндән) „котанла тохуҹулуг дәзкаһы, мала илә чәкич арасында тәбии иттифаг јаратмагла өз вәзијјәтләрини мөһкәмләтсинләр“ („The Slave Trade“, p. 125). Онун фикринҹә Уркарт өзү Түркијәнин вар-јохдан чыхарылмасынын әсас мүгәссирләриндән бири-дир, чүнки о Инкилтәрәнин хејринә Түркијәдә азад тиҹарәти тәблиғ едирди. Лакин мәзәлиси будур ки, Кери—әзҹүмлә Русијаја үрәкдән нөкәрчилик едән бу адам,—бу ајрылма просесинә һимајәчилик системи васитәси илә мане олмаг истәјир, һалбуки һәмин систем һәгигәтдә бу просеси даһа да сүр'әтләндирир.

[237]) Милл, Роҹерс, Голдуин, Смит, Фосетт вә башга бу кими филантроп инкилис игтисадчылары, һабелә Ҹон Брајт вә К°-сы кими либерал фабрикчиләр, аллаһ Габилдән онун

6. СӘНАЈЕ КАПИТАЛИСТИНИН МӘНШӘЈИ

Сәнаје[238)] капиталистинин мәншәји фермерин мәншәји кими тәдричи олмамышдыр. Шүбһәсиз ки, бә'зи хырда сех усталары вә бунлардан да чох мигдар мүстәгил хырда сәнәткар вә һәтта муздлу фәһләләр хырда капиталистә чеврилмиш, сонра исә муздлу әмәк истисмарыны тәдричән кенишләндирәрәк вә буна мүвафиг сурәтдә капитал јығымыны гүввәтләндирәрәк sans phrase [гејд-шәртсиз] капиталистә чеврилмишләр. Орта әсрләрдәки шәһәр һәјатынын көрпәлик дөврү кими, капиталист истеһсалынын да көрпәлик дөврүндә гачгын тәһкимлиләрдән һансынын саһибкара вә һансынын нөкәрә чеврилмәли олмасы мәсәләси адәтән онлардан кимин әввәлчә өз ағасынын әлиндән гуртулуб гачмасындан асылы олараг һәлл едилирди. Лакин бу үсулун чох ләнк сүр'әти XV әсрин ахырларындакы бөјүк кәшфләр нәтичәсиндә јаранан јени дүнја базарынын тичарәт тәләбатына әсла ујғун кәлмирди. Орта әсрләрдән ики мүхтәлиф капитал формасы ирс галмышды: сәләмчи капиталы вә тачир капиталы; бунлар тамамилә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда јеткинләшир вә капиталист истеһсал үсулу дөврү башланана гәдәр ики мүхтәлиф капитал формасы һесаб олунур.

«Һазырда бүтүн ичтимаи сәрвәт әввәлчә капиталистин әлинә кечир... о торпаг мүлкијјәтчисинә рента, фәһләјә әмәк һаггы верир, веркиг топлајана верки вә әшәр верир, иллик әмәк мәһсулунун хејли һиссәси, һәтта чох һиссәси, һәм дә даим артмагда олан һиссәси исә онун өзүнә галыр. Бүтүн ичтимаи сәрвәт үзәриндә капиталистин мүлкијјәт һүгугуну тә'мин едәчәк бир ганун јохдурса да, һазырда капиталисти һәмин мүлкијјәти ән әввәл өз әлинә кечирән мүлкијјәтчи һесаб етмәк олар... Мүлкијјәт даирәсиндәки бу дәјишиклик капитал үчүн фаиз алынмасы сајәсиндә баш вермишдир... вә о да мараглыдыр ки, бүтүн Авропа ганунверичиләри сәләмчилијә гаршы ганунлар вермәк васитәси илә буна мане олмаға чалышырдылар... Өлкәнин бүтүн сәрвәти үзәриндә капиталистләрин һаким олмасы, мүлкијјәт һүгугу саһәсиндә там бир ингилабдыр; бәс бу ингилабы һансы ганун вә ја һансы ганунлар мәчмусу әмәлә кәтирмишдир»[239)].

Мүәллиф билмәли иди ки, үмумијјәтлә ганунлар һеч бир заман ингилаб әмәлә кәтирмир.

Сәләмчилик вә тичарәт васитәси илә јаранмыш пул капиталынын сәнаје капиталына чеврилмәсинә кәнддә феодализм

гардашы Һабили хәбәр алдығы кими, Инкилтәрә торпаг аристократларындан сорушурлар ки, бәс бизим минләрчә кәндлиләр нечә олдулар?—Сиз өзүнүз һарадан төрәмишсиниз? Һәмин кәндлиләри мәһв етмәкдән. Нә үчүн сиз һеч сорушмурсунуз ки, бәс мүстәгил тохучулар, әјиричиләр вә сәнәткарлар нечә олублар?

238) Бурада „сәнаје“ сөзү „әкинчилик“ сөзүнүн әкси олараг ишләдилир. Игтисади категорија мә'насында фермер дә фабрикчи кими сәнаје капиталистидир.

239) „The Natural and Artificial Right of Property Contrasted“. London, 1832, p. 98, 99. Бу аноним әсәрин мүәллифи Т. Һодскиндир.

гурулушу вә шәһәрдә сех гурулушу мане олурду[240]. Феодал гошун дәстәләри ләғв едилдикдән, кәнд әһалиси мүлкиjjәтдән мәһрум едилиб гисмән дә кәнддән говулдугдан сонра бу мәһдудиjjәтләр арадан галхды. Јени мануфактура мал ихрач едилән дәниз лиманларында вә ја өлкә дахилиндәки елә јерләрдә меjдана чыхмышды ки, бунлар сех гурулушу олан көһнә шәһәрләрин нәзарәти алтында дејилди. Буна көрә дә Инкилтәрәнин corporate towns [сех корпорасиjа гурулушлу шәһәрләри] бу јени сәнаје очагларына гаршы гызғын мүбаризә апарырдылар.

Америкада гызыл вә күмүш мә'дәнләринин тапылмасы, јерли әһалинин мәһв едилмәси, әсарәт алтына алынмасы вә мә'дәнләрдә дири-дири торпаға басдырылмасы, Ост-Һинд торпагларыны фәтһ вә гарәт етмәк јолундакы биринчи аддымлар, Африканын гаралар овлағына чеврилмәси—бүтүн бунлар капиталист истеһсал ерасынын сүбһ чағыны тәшкил едирди. Бу идиллик просесләр ибтидаи јығымын башлыча чәһәтләридир. Бунун ардынча Аврупа милләтләринин бүтүн дүнјада тичарәт мүһарибәси кәлир. Бу мүһарибә Һолландиjанын Испаниjадан аjрылмасы илә башланыр, инкилисләрин јакобинләрә гаршы мүһарибәсиндә олдугча кенишләнир вә һәлә инди дә Чинә гаршы «тирјәк» мүһарибәләри вә и. а. шәклиндә давам едир.

Ибтидаи јығымын мүхтәлиф моментләри мүхтәлиф өлкәләрдә: Испаниjада, Португалиjада, Һолландиjада, Франсада вә Инкилтәрәдә—баш вермиш, һәм дә аз-чох мә'лум бир тарихи ардычыллыгла давам етмишдир. Инкилтәрәдә бунлар XVII әсрин ахырларында мүнтәзәм сурәтдә мүстәмләкә системи вә дөвләт истигразлары системи һалында, мүасир верки системи вә һимаjәчилик системи һалында бирләшир. Бу методлар гисмән, мәсәлән, мүстәмләкәчилик системи кими, кобуд зоракылыға әсасланыр. Лакин, феодал истеһсал үсулунун капиталист истеһсал үсулуна чеврилмәси просесини сүр'әтләндирмәк вә онун кечид мәрһәләләрини гысалтмаг үчүн бу методларын һамысы дөвләт һакимиjjәтиндән, јә'ни мүнтәзәм вә мүтәшәккил ичтимаи зоракылыгдан истифадә едир. Һәр бир көһнә чәмиjjәт јени бир чәмиjjәтә һамилә олдугда зоракылыг онун мамачасы олур. Зоракылығын өзү игтисади потенсиjадыр.

Христианлығы өзүнә ихтисас сечмиш олан У. Һауитт христиан мүстәмләкә системи һаггында дејир:

«Христиан иргләри адланан иргләрин әсарәт алтына ала билдикләри бүтүн халглара гаршы дүнјанын бүтүн гит'әләриндә етдикләри вәһшиликләр

[240]) Һәлә 1794-чү илдә Лидсдә маһуд тохујан хырда усталар парламентә нүмаjәндәләр көндәрәрәк, тачирләрә фабрикчи олмағы гадаған едән бир ганун верилмәсини хаһиш етмишдиләр (Dr. *Aikin*, ситат кәтирилән әсәр).

вә һәјасыз гәддарлыг һәр бир тарихи дөврдә һәр һансы иргин, һәтта ән вәһши вә надан, ән гәддар вә азғын иргин етмиш олдуғу бүтүн дәһшәтләри өтүб кечир»[241].

XVII әсрин нүмунәви капиталист өлкәси олан Һолландијанын мүстәмләкәчилик тәсәррүфатынын тарихи, мисли көрүнмәмиш хәјанәтләр, алдатмалар, гәтл вә әчлафлыглар мәнзәрәси тәшкил едир[242]. Јава адасында чатышмајан гулларын сајыны тамамламаг үчүн һолландијалыларын Селебесдә адам оғурламасы системиндән даһа характерик бир шеј ола билмәз. Орада гул оғурламаг үчүн хүсуси адам оғрулары һазырланырды. Оғру, тәрҹүмәчи вә сатычы бу тиҹарәтин башлыча акентләри, јерли принсләр исә башлыча сатычысы идиләр. Оғурланан кәнҹләр, гул дашыјан кәмиләрлә көндәрилә биләҹәк јаша чатанадәк Селебесдә кизли һәбсханаларда сахланылырды. Рәсми бир һесабатда дејилир:

«Мәсәлән, бу Макассар шәһәриндә бир-бириндән дәһшәтли олан сајсыз-һесабсыз кизли һәбсханалар вардыр ки, бунлар аиләләриндән зорла дидәркин салыныб әл-голу зәнҹирләнмиш бичарәләрлә—ачкөзлүк вә зүлм гурбанлары илә долудур».

Һолландијалылар Малакканы әлә кечирмәк үчүн, Португалија губернаторуну пул илә әлә алмышдылар. Губернатор 1641-чи илдә онлары шәһәрә бурахды. Онлар вә'д етдикләри 21 875 фунт стерлинг мәбләғи вермәкдән «имтина етмәк» үчүн дәрһал губернаторун евинә кәлиб ону өлдүрдүләр. Онларын ајағы дәјән јерләр дәрһал бош вә виран галырды. Јаванын Банјуванки вилајәтиндә 1750-чи илдә 80 000-дән артыг әһали олдуғу һалда, 1811-чи илдә ҹәми 8 000 галмышды. Doux commerce [мә'сум тиҹарәт] беләдир!

Мә'лум олдуғу кими, Инкилтәрәнин Ост-Һинд компанијасы[215], Ост-Һинддә сијаси һакимијјәтдән әлавә, чај тиҹарәтини вә үмумијјәтлә Чин илә тиҹарәти, Авропадан вә Авропаја мал дашынмасыны да тамамилә инһисар алтына ала билмишди. Лакин Һиндистан саһилләриндә вә адалар арасындакы кәмичилик, һабелә Һиндистан дахилиндәки тиҹарәт бу компанијанын јүксәк вәзифәли адамлары тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды. Дуз, тирјәк, бетел вә башга маллар инһисары түкәнмәз сәрвәт мәнбәји олмушду. Вәзифәли шәхсләр маллара

[241]) *William Howitt.* „Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies“. London, 1838, p. 9. Гулларла нечә рәфтар едилдији һаггында јахшы мә'лумат алмаг үчүн бах: *Charles Comte.* „Traité de Législation“, 3éme ed. Bruxelles 1837. Бу әсәри дәриндән өјрәндикдә көрмәк олур ки, буржуа һеч чәкинмәдән дүнјаны дәјишдириб өз тәбиәти вә симасына ујғун бир шәкилдә гурмаға имкан тапдығы јерләрдә о өзү нәјә дөнүр вә өз фәһләләрини нәјә дөндәрир.

[242]) *Thomas Stamford Raffles,* late Lieut. Gov. of that island. „The History of Java“. London, 1817 [v. II, p. CXC—CXCI, әлавә].

өзләри гијмәт гојур вә бәдбәхт һиндлиләри истәдикләри кими сојурдулар. Кенерал-губернатор өзү бу хүсуси тичарәтдә иштирак едирди. Онун истәкли адамлары елә шәртләрлә контракт бағлаја билир вә о гәдәр мәнфәәт көтүрүрдүләр ки, һәтта һечдән гызыл гајыран кимјакәрләр дә бу гәдәр мәнфәәт көтүрә билмәздиләр. Јағышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими, бу заман да бөјүк сәрвәтләр топланыр вә ибтидаи јығым бурада бирчә шиллинг дә маја гојмадан әмәлә кәлирди. Уоррен Гастингсин мүһакимәси бу чүр мисалларла долудур. Бунлардан бирини көстәрәк. Рәсми тапшырыгла Һиндистанын тирјәк истеһсал олунан рајонундан чох узаг бир јерә кедән Салливен адлы бириси илә јола дүшдүјү заман тирјәк тәдарүкү үчүн бир контракт бағланмышды. Салливен өз контрактыны 40 000 фунт стерлингә Бинн адлы биринә сатыр, Бинн дә буну јенә һәмин күн 60 000 фунт стерлингә бир башгасына сатыр. Контракты јеринә јетирән бу ахырынчы адам өзү дә бундан чох бөјүк газанч көтүрдүјүнү сөјләјир. Парламентә тәгдим едилән бир сәнәдә көрә, 1757-чи илдән 1766-чы иләдәк мүддәт әрзиндә компанија вә онун мә'мурлары һиндлиләрдән зорла 6 милјон фунт стерлинг бәхшиш алмышлар. 1769—1770-чи илләрдә инкилисләр бүтүн дүјүнү алыб јығараг сонра буну анчаг ағлакәлмәз дәрәчә јүксәк гијмәтә сатмагла сүн'и сурәтдә ачлыг төрәтмишдиләр[243].

Әлбәттә, јерли әһали илә, мәсәлән, Вест-Һинддә олдуғу кими, јалныз харичлә тичарәт үчүн мәһсул истеһсал едилмәли олан плантасијаларда, һабелә талан вә сојғунчулуг гурбаны олмуш Мексика вә Ост-Һинд кими зәнкин вә әһалиси сых өлкәләрдә даһа дәһшәтли рәфтар едилирди. Лакин әсил мүстәмләкәләрдә дә ибтидаи јығымын ејни христиан характери өзүнү көстәрмәкдә иди. Јени Инкилтәрә пуританлары—бу ајыг протестантизм виртуозлары 1703-чү илдә өз Assembly-индә [Ганунверичи мәчлисиндә] һәр һиндли башынын дәриси вә һәр бир гырмызы дәрили әсир үчүн 40 ф. ст. мүкафат вермәји гәрара алмышдылар; 1720-чи илдә һәр бир баш дәриси үчүн верилән мүкафат 100 ф. стерлингә чатдырылмышды, 1744-чү илдә, Массачусетс көрфәзи рајонунда гәбиләләрдән бири үсјанчы адландырыландан сонра ашағыдакы гијмәтләр гојулмушду: 12 јашында вә даһа јашлы кишиләрин башынын дәриси үчүн јени валјута илә 100 ф. ст., һәр бир әсир киши үчүн 105 ф. ст., әсир гадын вә ја ушаг үчүн 55 ф. ст., гадын вә ја ушаг башынын дәриси үчүн 50 фунт стерлинг! Бир неҹә он

[243]) 1866-чы илдә тәкчә Орисса әјаләтиндә бир милјондан артыг һиндли ачындан өлмүшдү. Буна бахмајараг, вар гүввә илә чалышырдылар ки, јашајыш васитәләрини ачлара јүксәк гијмәтә сатыб Һиндистанын дөвләт кассасыны зәнкинләшдирсинләр.

ил кечәндән сонра мүстәмләкәчилик системи, инди дә һәмин мө'мин piligrim fathers-ин [пилигрим-аталарын] үсјан етмиш нәсилләриндән интигам алды. Инкилисләрин пулу вә тәһрики илә томагавклар онлары гырдылар. Британија парламенти е'лан етди ки, гудуз итләр вә адамларын башынын дәрисини сојмаг «аллаһ-тәаланын вә тәбиәтин она бәхш етдији васитәләрдир».

Мүстәмләкә системи тичарәт вә кәмичилијин сүр'әтлә артмасына көмәк едирди. «Инһисар чәмијјәтләри» (Лүтер) капиталын тәмәркүзләшмәси үчүн гүввәтли бир васитә иди. Мүстәмләкәләр сүр'әтлә јаранан мануфактуралар үчүн сатыш базары тә'мин едир, бу базарын инһисара алынмасы исә јығымын гүввәтләнмәсини тә'мин едирди. Билаваситә гарәт вә јерли әһалини әсарәт алтына алмаг, гәтлләр васитәси илә Авропа харичиндә әлдә едилән сәрвәтләр метрополијаја ахыб кәлир вә бурада капитала чеврилирди. Мүстәмләкә системини биринчи там инкишаф етдирән Һолландија артыг 1648-чи илдә өз тичарәт гүдрәтинин ән јүксәк нөгтәсинә чатмышды.

«Ост-Һинд тичарәти вә Авропанын чәнуб-гәрби илә шимал-шәрги арасындакы тичарәт әлагәләри, демәк олар, бүтүнлүклә Һолландијанын әлиндә иди. Онун балыг тутулан јерләринин, кәмичилик вә мануфактураларынын һеч бир өлкәдә тајы-бәрабәри јох иди. Бу республиканын капиталлары Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки капиталларын мәчмусундан бәлкә дә артыг иди»[216].

Бу сәтирләрин мүәллифи Күлих әлавә етмәји унудур ки, һәлә 1648-чи илдә Һолландијанын халг күтләләри һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки халг күтләләриндән даһа чох әзаб чәкирдиләр; онлардан даһа јохсул идиләр вә даһа ағыр зүлм алтында идиләр.

Һазырда сәнаје һекемонлуғу, тичарәт һекемонлуғуну да доғурур. Әсил мануфактура дөврүндә исә, әксинә, тичарәт һекемонлуғу сәнаје үстүнлүјүнү тә'мин едир. О заман мүстәмләкә системинин ојнадығы бөјүк рол бурадан ирәли кәлирди. О, Авропанын көһнә аллаһлары илә јанашы, сәчдәкаһда кәлиб јер тутан вә күнләрин бириндә бүтүн аллаһлары бир зәрбә илә вуруб јыхан «намә'лум аллаһ» иди. Мүстәмләкә системи, варланмағы бәшәријјәтин сон вә ја јеканә мәгсәди е'лан етди.

Рүшејмләрини һәлә орта әсрләрдә Кенуја вә Венесијада тапдығымыз ичтимаи кредит системи, јә'ни дөвләт борчлары системи, мануфактура дөврүндә бүтүн Авропаја јајылмышды. Мүстәмләкә системи, онун дәниз тичарәти вә тичарәт мүһарибәләри дөвләт борчлары системи үчүн әлверишли бир зәмин олду. О ән әввәл Һолландијада көк салды. Дөвләт борчу, јә'ни

дөвләтин—истәр истибдад дөвләтинин, истәр конститусијалы дөвләтин, истәрсә дә республика дөвләтинин—сатыша гојулмасы, капиталист ерасына өз характерик тә'сирини көстәрир. Милли сәрвәт адландырылан сәрвәтдән мүасир халгларын һәгигәтдә үмуми сәрәнчамында олан јеканә һиссә варса, бу да онларын дөвләт борчларыдыр[243a]. Буна көрә дә мүасир бир доктрина там ардычыллыгла дејир ки, халгын борчу нә гәдәр чох олса, халг бир о гәдәр зәнкиндир. Дөвләт кредити капитал үчүн е'тигад символу олур. Һәм дә дөвләт борчу мејдана кәлдикдән сонра, даһа күфр данышмаг дејил, дөвләт борчуна гаршы е'тимадсызлыг ојатмаг бағышланмаз күнаһ сајылыр.

Дөвләт борчу ибтидаи јығым үчүн ән гүввәтли васитәләрдән бири олур. О санки сеһирли бир гүввә олуб гејри-мәһсулдар пула мәһсулдарлыг күчү верир вә беләликлә ону капитала чевирәрәк, ону сәнајејә гојмаг вә һәтта сәләмчилик әмәлијјатында ишләтмәклә сых әлагәдар олан тәһлүкә вә чәтинликләрә салмаг лүзумуну арадан галдырыр. Дөвләт кредиторлары әслиндә һеч бир шеј вермирләр, чүнки онларын борч вердикләри мәбләғләр дөвләт борч вәсигәләринә чевриләрәк асанлыгла тәдавүл едир вә онларын әлиндә тамамилә нәгд пул функсијасы дашыјыр. Лакин дөвләт борчларынын ролу тәкчә бу чүр мүфтәхор рантјеләр синфини вә һөкумәтлә милләт арасында васитәчилик едән малијјәчиләрин импровизасија едилмиш сәрвәтини, һабелә һәр бир дөвләт истигразынын хејли һиссәсини көјдәндүшмә капитал шәклиндә асанлыгла өз әлләринә кечирән верки ичарәдарларыны, тачирләри вә хүсуси фабрикчиләри јаратмагдан ибарәт олараг галмыр; дөвләт борчлары бунунла бәрабәр сәһмдар чәмијјәтләри, чүрбәчүр гијмәтли кағызлар алвери, ажиотаж, бир сөзлә,—биржа ојуну вә мүасир банкократија јаратмышдыр.

Милли титуллар верилән банклар јарандыглары күндән, һөкумәтләрә јардым едән вә алдыглары имтијазлар сајәсиндә онлара борч пул вермәјә гадир олан хүсуси мөһтәкир чәмијјәтләриндән башга бир шеј олмамышдыр. Буна көрә дә дөвләт борчунун артмасыны көстәрән ән дүзкүн ме'јар—Инкилис банкы тә'сис олундуғу вахтдан (1694-чү ил) тәрәгги етмәјә башлајан бу банкларын сәһмләринин прогрессив сурәтдә јүксәлмәсиндән ибарәтдир. Инкилис банкы өз фәалијјәтинә, һөкумәтә 8% һесабы илә борч вермәкдән башламышды; бундан әлавә парламент она, банкнот шәклиндә бир даһа чамаата борч вердији капиталдан пул кәсмәк сәлаһијјәти вермишди. Инкилис

[243a]) Уилјам Коббет дејир ки, Инкилтәрәдә бүтүн ичтимаи идарәләр „краллыг“ идарәләри адландырылыр, борч орада „миллидир“ (national debt).

банкы бу банкнотларла вексelləри дисконто едә билир, киров әмтәә мүгабилиндә борч пул верир вә нәчиб металлар сатын ала билирди. Банкын өзү тәрәфиндән бурахылан бу кредит пуллары, чох кечмәдән чинкилтили сиккә кими ишләмәјә башлады: Инкилис банкы дөвләтә банкнотларла борч пул верир, дөвләт борчлары үзрә фаизләри дөвләт һесабына банкнотларла өдәјирди. Банк бир әли илә верир, о бири әли илә бундан хејли чох алырды; һәлә бу да азмыш кими, һәтта алдыгда да, вермиш олдуғу борчун бүтүн мәблəғинин гәпијинәдәк милләтин әбәди кредитору олараг галырды. Бу банк јаваш-јаваш өлкәнин метал еһтијатынын гәти хәзинәдары олур вә бүтүн тичарәт кредитинин чазибә мәркәзинә чеврилир. Инкилисләр, ифритәләри тонгалда јандырмагдан әл чәкдикләри һалда сахта банкнот кәсәнләри асмаға башладылар. Бу банкократлар, малијјәчиләр, рентјеләр, дәллаллар, мөһтәкирләр вә биржа гурдлары күруһунун бирдән-бирә мејдана чыхмасынын мүасирләрә нечә тә'сир бағышладығыны о заманкы әсәрләрдән, мәсәлән, Болингброкун әсәриндән көрмәк олар[243b]).

Дөвләт борчлары илә бирликдә бејнәлхалг кредит системи дә мејдана кәлмишди ки, бу да чох вахт бу вә ја башга бир халгда ибтидаи јығымын кизли мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. Мәсәлән, Венесија сојғунчулуг системинин әчлафлыглары Һолландијанын капиталист сәрвәти үчүн бу чүр кизли тәмәл олду, чүнки тәнәззүлә уғрамыш Венесија Һолландијаја чохлу борч пул верирди. Һолландија илә Инкилтәрә арасындакы мүнасибәт дә беләдир. Һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә мануфактуралары Һолландија мануфактураларыны чох-чох өтүб кечмишди вә Һолландија тичарәт вә сәнаје саһәсиндә даһа һөкмран милләт дејилди. Буна көрә 1701—1776-чы илләр дөврүндә онун башлыча мәшғәләләриндән бири башга дөвләтләрә, хүсусилә өзүнүн күчлү рәгиби олан Инкилтәрәјә чох бөјүк капиталлар борч вермәкдән ибарәт олур. Һазырда Инкилтәрә илә Бирләшмиш Штатлар арасында да белә мүнасибәтләр әмәлә кәлмишдир. Затындан бихәбәр олуб инди Бирләшмиш Штатларда ишләдилән бир чох капиталлар, һәлә дүнән Инкилтәрәдә ушагларын капиталлашмыш ганындан ибарәтдир.

Дөвләт борчлары дөвләт кәлирләринә архаландығы үчүн вә иллик фаизләр, һабелә башга бу кими тә'дијәләр һәмин кәлирләр һесабына өдәнилмәли олдуғу үчүн, мүасир верки системи дөвләт истигразлары системинин зәрури бир әлавәси

[243b]) „Әкәр инди татарлар Авропаја ахышыб кәлсәјдиләр, бизим арамызда малијјәчинин нә кими әһәмијјәти олдуғуну онлара баша салмаг чох чәтин оларды" (*Montesquieu* „Esprit des loix", éd. Londres, 1769, IV v., ч. 33).

олмушдур. Истигразлар саjәсиндә һөкумәт фөвгәл'адә хәрчләри елә бир шәкилдә өдәjә билир ки, верки верәнләр бу хәрчләрин бүтүн ағырлығыны бирдән-бирә һисс етмирләр, лакин һәмин истигразлар сон нәтичәдә jенә веркиләрин артырылмасыны тәләб едир. Дикәр тәрәфдән, кетдикчә артан борчлар үзүндән веркиләрин артырылмасы, һөкумәти һәр дәфә jени фөвгәл'адә хәрч үчүн jени-jени истигразлар бурахмаға мәчбур едир. Беләликлә, ән зәрури jашаjыш васитәләринә верки гоjулмасы (вә демәли, онларын баһаланмасы) үзәриндә гурулан мүасир фискал системиндә веркиләрин өз-өзүнә артмасынын рүшеjмләри вардыр. Һәддиндән артыг верки гоjулмасы тәсадүфи бир һал деjил, даһа доғрусу, бу системин принсипидир. Бу системин ән әввәл көк салдығы Һолландиjада, бөjүк вәтәнпәрвәр де Витт өз «Максимләр»индә[217] бу системи тә'рифләjиб көстәрир ки, о, муздлу фәһләни мути, һәлим, чалышган олмаға вә... һәддиндән артыг ишләмәк зәһмәтинә гатлашмаға алышдырмаг үчүн ән jахшы бир үсулдур. Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүасир фискал системинин муздлу фәһләләрә фәлакәтли тә'сириндән даһа чох, бу систем үзүндән кәндлиләрин, сәнәткарларын—бир сөзлә, хырда буржуазиjанын бүтүн тәркиб һиссәләринин мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәси мәсәләсидир. Бу мәсәләдә һәтта буржуа игтисадчылары арасында да фикир аjрылығы jохдур. Өзлүjүндә фискал системинин аjрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири олан һимаjәчилик һәмин системин мүлкиjjәтдән мәһрумедичи тә'сирини даһа артыг гүввәтләндирир.

Ичтимаи сәрвәтин капитала чеврилмәсиндә вә күтләләрин мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәсиндә дөвләт борчларынын вә буна мүвафиг фискал системинин оjнадығы бөjүк рол бир сыра мүәллифләри—дөвләт борчуну вә фискал системини мүасир халгларын диләнчи көкүнә дүшмәсинин башлыча сәбәби һесаб едән Коббети, Даблдеjи вә башгаларыны чашдырмышдыр.

Һимаjәчилик системи, фабрикчиләр jетишдирмәк үчүн, мүстәгил ишчиләри мүлкиjjәтдән мәһрум етмәк үчүн, милли истеһсал васитәләрини вә jашаjыш васитәләрини капиталлашдырмаг үчүн, көһнә истеһсал үсулундан мүасир истеһсал үсулуна кечилмәсини сүр'әтләндирмәк үчүн сүн'и бир васитә иди. Авропа дөвләтләри бу системи ихтира етмәкдә биринчилик уғрунда вурушурдулар вә варланмаг чәнкавәрләринин хидмәтчиси олдугда, һәмин биринчилик мәгсәдләринә чатмаг үчүн онлар өз халгларыны долаjы сурәтдә, jә'ни һимаjәчилик көмрүкләри jолу илә вә мүстәгим сурәтдә, jә'ни ихрач мүкафаты вә саирә jолу илә соjмагла кифаjәтләнмирдиләр. Онлар өзләриндән асылы олан гоншу өлкәләрдәки һәр бир сәнаjенин зоракылыгла көкүнү кәсирдиләр, мәсәлән инкилисләр Ирланди-

јада јун мануфактурасынын көкүнү кәсмишдиләр. Авропа континентиндә бу просес, Колберин үсулу сајәсиндә даһа артыг садәләшдирилмишди. Бурада ибтидаи капиталын хејли һиссәси сәнајечиләрин чибинә бирбаша дөвләт хәзинәсиндән ахыб кәлир.

Мирабо дејир: «Једдииллик мүһарибә әрәфәсиндә Саксонија мануфактурасынын инкишафы сәбәбләрини чох узагларда ахтармаға нә еһтијач вар? Тәкчә 180 милјонлуг дөвләт борчуна нәзәр салмаг кифајәтдир»[244])!

Мүстәмләкә системи, дөвләт борчлары, ағыр веркиләр, һимајәчилик, тичарәт мүһарибәләри вә и. а.,—әсил мануфактура дөврүнүн бүтүн бу төрәмәләри ири сәнајенин көрпәлик дөврүндә сон дәрәчә артыб кенишләнир. Ири сәнајенин мејдана кәлмәси исә ушагларын Ирод гәддарлығы илә оғурланмасы чәһәтдән мәшһурдур. Краллыг донанма матросларыны зоракылыгла сәфәрбәрлијә алдығы кими, фабрикләр дә фәһләләри ејни зоракылыгла топлајырлар. Сер Ф. М. Иден, XV әсрин сон гәринәсиндән башлајыб онун өз заманына гәдәр, јә'ни XVIII әсрин ахырларына гәдәр кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум едилмәсиндәки дәһшәтләри нә гәдәр дә лагејд сејр едирди; капиталист әкинчилији гурмаг вә «әкин јери илә отлаг арасында дүзкүн нисбәт јаратмаг» үчүн «зәрури» олан бу просеси о нә гәдәр мәмнунијјәтлә алгышлајыр; лакин сер Иден өзү дә, мануфактура истеһсалыны фабрик истеһсалына дөндәрмәк вә капитал илә иш гүввәси арасында дүзкүн нисбәт јаратмаг үчүн ушаглары оғурлајыб әсарәт алтына алмағын игтисади чәһәтдән зәрури олдуғуну е'тираф етмәк дәрәчәсинә чатмыр. О дејир:

«Бәлкә чамааты белә бир мәсәлә марагландырыр. Бир сәнаје ки, јалныз коттечләрдән вә иш евләриндән јазыг ушаглары оғурламаг вә онлары нөвбә вә групалара ајырыб динчлик вермәдән кечәнин чох һиссәсини ишләтмәк нәтичәсиндә мүвәффәгијјәтлә ишләјә биләчәкдир; бир сәнаје ки, мүхтәлиф јашлы вә хасијјәтли киши вә гадынлары, нечә кәлди бир-биринә гарышдырыб бирликдә ишләдир, бунунла да лабүддән кәнчләрин бир-бириндән бәд әмәлләр өјрәниб корланмасына вә позғунлашмасына сәбәб олур,—белә бир сәнаје милли вә фәрди сәадәт јарада биләрми?»[245]). Филден јазыр: «Бу јахынларда ихтира олунан машынлар Дербиширдә, Ноттинкемширдә вә хүсусән Ланкаширдә, су чархыны һәрәкәтә кәтирә биләчәк чајларын үстүндә тикилән бөјүк фабрикләрдә тәтбиг едилмишди. Шәһәрләрдән узагларда олан бу јерләрдә ишләмәк үчүн бирдән-бирә минләрлә ишләк әл лазым кәлди; хүсусән торпағы бәһәрсиз вә о заман әһалиси аз олан Ланкаширдә ән әввәл адам лазым иди. Чәлд ишләјән ушаг бармаг-

---

[244]) *Mirabeau*, ситат кәтирилән әсәр, VI ч., сәһ. 101.
[245]) *Eden*, ситат кәтирилән әсәр, II китаб, I фәсил, сәһ. 421.

ларына хүсусилә бөјүк тәләб вар иди. Лондонун, Бирминкемин, вә башга шәһәрләрин приход иш евләриндән шакирд (!) топламаг дәрһал бир адәт шәкли алды. 7 јашындан 13 вә ја 14 јашына гәдәр минләрлә белә бинәва хырда ушаглары о заман шимала дашыдылар. Адәтән саһибкарлар» (јә'ни ушаг оғурлајанлар) «өз шакирдләрини кејдирир, једирдир вә фабрикләрин јахынлығындакы евләрдә сахлајырдылар. Ушагларын ишинә көз јетирмәк үчүн пулла нәзарәтчиләр тутулмушду. Бу гул нәзарәтчиләри һәмин ушаглары мүмкүн гәдәр чох ишләтмәјә чалышырдылар, чүнки онларын маашынын мигдары һәр бир ушағын чаныңдан сыхылыб чыхарылан мәһсулун мигдарындан асылы иди. Бунун тәбии нәтичәси олараг ушагларла амансыз рәфтар едилирди. Фабрикчиләрин пәнчәсинә верилмиш олан бу мә'сум бичарә ушаглара бир чох фабрик маһалларында, хүсусән Ланкаширдә дөзүлмәз әзаб вә ишкәнчә верилирди. Онлары һәлак олана гәдәр ишләдирдиләр... дөјүрдүләр, әл-ајагларына бухов вурур вә олмазын башга әзаб вә ишкәнчә верирдиләр; ачындан бүсбүтүн тагәтдән дүшүб бир дәри бир сүмүјә дөндәрилән бу ушаглар чох вахт гамчы күчүнә ишләдилирдиләр... Онлары бә'зән өзләрини өлдүрмәк дәрәчәсинә чатдырырдылар!.. Дербиширин, Ноттинкемширин вә Ланкаширин ичтимаи нәзарәтдән узагда олан сәфалы дәрәләри ишкәнчә вә чох заман гәтл мејданына дөндәрилмишди!.. Фабрикчиләр һәдсиз мәнфәәт көтүрүрдүләр. Бу исә онларын чанавар иштаһасыны даһа да артырырды. Онлар кечә иши тәтбиг етмәјә башладылар, јә'ни тагәтдән дүшмүш күндүз фәһләләри ахшам јатмаға кетдији заман, фабрикдә башга бир дәстә ишләмәјә башлајырды; кечә ишләјән фәһләләрин јеничә тәрк етдији јатагларда күндүз ишләјән фәһләләр јатырдылар вә vice versa [әксинә]. Ланкаширдә чамаат арасында дејилдијинә көрә, јорған-дөшәкләр һеч вахт сојумурду»[246]).

Мануфактура дөврү әрзиндә капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә Авропа ичтимаи фикри өзүнүн сон һәја вә абырынын ахырынчы галыгларыны да итирди. Милләтләр утанмадан капитал јығымы үчүн васитә ола биләчәк һәр чүр әчлафлыгла өјүнүрдүләр. Мәсәлән, филистер А. Андерсонун садәдил тичарәт салнамәсини бир охујун[218]. Бурада белә бир әһвалат тә'рифләниб Инкилтәрә дөвләт дүһасынын ән бөјүк бир гәләбәси кими гәләмә верилир ки, Утрехт сүлһүндән әввәл Инкилтәрә јалныз Африка илә инкилис Вест-Һинди арасында гул алвери етдији һалда, һәмин сүлһ бағланаркән о, асјенто[219]

---

[246]) *John Fielden*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 5, 6. Әввәлләр фабрикләрдә едилән биабырчылыглар һаггында бах: Dr. *Alk,in* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 219, вә *Gisborne*. „Inquiry into the Duties of Men“, 1795, v. II. —Бухар машыны фабрикләри узаг кәндләрдәки шәлаләләр јахынлығындан шәһәрләрә көчүрдүкдә, артыг инди фәһлә ушаглар „имтина етмәјә“ маил олан капиталистин әли алтында иди вә даһа иш евләриндән зорла гул јығыб апармаға еһтијач јох иди.—1815-чи илдә сер Роберт Пил („заһири әдәб назиринин“ атасы) ушаглары мүдафиә һаггында парламентә ганун тәгдим етдији заман Френсис Һорнер („Күлчә комитәсинин“ мәшһур үзвү вә Рикардонун јахын досту) ашағы палатада демишди: „Мә'лум олдуғу кими, ифлас едән биринин әмлакы илә бәрабәр бу әмлакын бир һиссәси олараг, тә'бир чаизсә, бир дәстә фабрик ушаглары да ачыг сатыш гојулмуш вә һәгигәтән сатылмышды. Ики ил бундан әввәл (1813-чү илдә) краллыг мәһкәмә күрсүсү гаршысында биабырчы бир ишә бахылмышды. Бу ишдә бир дәстә ушағын ады чәкилирди. Лондонун приходларындан бири бу ушаглары бир фабрикчијә вермиш, о да бунлары башга бирисинә күзәшт етмишди. Нәһајәт, бир нечә филантроп онларын ачлыгдан (absolute famine) тамамилә тагәтдән дүшдүјүнү көрмүшдү. Һорнер парламент комиссијасынын үзвү олдуғу заман бундан даһа ијрәнч башга бир әһвалатын да шаһиди олмушду. Бир нечә ил бундан әввәл Лондонун приходларындан бири Ланкашир фабрикчиләриндән бири илә бағладығы бир мүгавиләјә көрә һәмин фабрикчи сөз вермишди ки, һәр ијирми сағлам ушаға әлавә олараг бир кич ушаг да сатын алсын“.

үзрә Испанијадан зоракылыгла, Африка илә Испанија Америкасы арасында зәнчи алвери илә мәшғул олмаг ихтијары алмышды. Инкилтәрә лап 1743-чү илләдәк Испанија Америкасына илдә 4 800 зәнчи сатмаг ихтијары алмышды. Бунунла да Британија гачаг мал тичарәти үчүн рәсми бир пәрдә јарадылмышды. Ливерпул гул алвери сајәсиндә артыб бөјүмүшдү. Гул алвери Ливерпулун ибтидаи јығым методудур. Ливерпулун «респектабел чәмијјәти» бизим заманәјә гәдәр гул алверинин Пиндары олараг галмышлар; бу алвер—доктор Еjкинин 1795-чи илдә чыхан вә јухарыда ситат кәтирдијимиз әсәринә бах,—«тичарәт тәшәббүскарлығыны бир еһтираса чевирир, маһир дәнизчиләр јетишдирир вә күлли мигдарда мәнфәәт верир». Ливерпул гул алвери үчүн 1730-чу илдә 15 кәмидән, 1751-чи илдә 53, 1760-чы илдә 74, 1770-чи илдә 96 вә 1792-чи илдә 132 кәмидән истифадә етмишди.

Памбыг парча сәнајеси Инкилтәрәдә ушаг көләлији доғурмагла бәрабәр ејни заманда Бирләшмиш Штатларын о вахта гәдәр аз-чох патриархал бир тәсәррүфат олан көләлик тәсәррүфатынын тичарәт истисмар системинә чеврилмәсинә тәкан вермиш олду. Үмумијјәтлә Авропада муздлу фәһләләрин пәрдәли көләлији үчүн Јени дүнјанын sans phrase [данышыгсыз] көләлији бир тәмәл кими лазым иди[247].

Капиталист истеһсал үсулунун «әбәди тәбии ганунларынын» сәрбәст тәзаһүр едә билмәси үчүн шәраит јаратмаг, фәһләләрин өз әмәк васитәләриндән мәһрум едилмәси просесини һәјата кечирмәк, бир гүтбдә ичтимаи истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капитала чевирмәк, экс гүтбдә исә халг күтләсини муздлу фәһләләрә, азад «ишләјән јохсуллара»—муасир тарихин бу һејрәтләндиричи мәһсулуна[248] чевир-

---

[247]) 1790-чы илдә инкилис Вест-Һиндиндә 1 азад адама 10 гул, Франсанынкында 14 гул вә Һолландијанынкында 23 гул дүшүрдү (*Henry Brougham.* „An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers“. Edinburgh, 1803, v. II, p. 74).

[248]) „Labouring poor“ [„ишләјән јохсул“] ифадәсинә Инкилтәрә ганунларында муздлу фәһлә синфи нәзәрә чарпачаг гәдәр артдығы вахтдан е'тибарән тәсадүф едилир. „Labouring poor“ бир тәрәфдән „idle poor“ [„авара јохсуллара“], диләнчиләрә вә башгаларына, дикәр тәрәфдән дә, һәлә гарәт едилмәмиш, һәлә өз әмәк васитәләринин мүлкијјәтчиси олан фәһләләрә гаршы гојулур. „Labouring poor“ ифадәси ганунлардан сијаси игтисада кечмиш вә бурада Калпепердән, Д. Чајлддан вә дикәрләриндән башлајараг А. Смитә вә Иденә гәдәр ишләдилмишдир. Бурадан билмәк олар ки, „labouring poor“ ифадәсини „execrable political cantmonger“ [„чиркин сијасиријакарлыг“] адландыран „execrable political cant“ [„чиркин сијасиријакар“] Едмунд Бөркин bonne foi [вичданлылығы] нә демәкдир. Бу сикофант, инкилис олигархијасы һесабына доланаркән Франса ингилабына гаршы өзүнү романтик ролунда көстәрирди, Америкада вәзијјәт мүрәккәбләшмәјә башладығы заман исә Шимали Америка мүстәмләкәләри һесабына доланараг, ејни дәрәчә мәһарәтлә инкилис олигархијасына гаршы чыхыб либерал ролу ојнајырды; әслиндә исә бу адам ән ади бир буржуа иди: „Тичарәт ганунлары тәбиәт ганунларыдыр вә, демәли, аллаһ-тәаланын өз ганунларыдыр“ (*E. Burke.* „Thoughts and Details on Scarcity“, ed. London, 1800, p. 31, 32). Һеч тәәччүблү дејил ки, аллаһ вә тәбиәтин ганунларына садиг галан бу адам өзүнү һәмишә ән баһа гијмәтә сатырды! Бу Едмунд Бөрк либераллыг етдији дөврдә она Таккерин әсәрләриндә јахшыча гијмәт верилмишдир. Таккер кешиш вә тори иди, јердә галан чәһәтләрдән исә тамамилә абырлы бир инсан вә јахшы игтисадчы иди. Зәманәмиздә сијаси игтисад саһәсиндә һөкм сүрән вә „тичарәт ганунла-

мәк tantae molis erat[220]. Әкәр Ожјенин дедији кими, пул «бир јанағында ганлы ләкә илә дүнјаја кәлирсә»[249], јеничә доғулан капиталын тәпәдән дырнағадәк бүтүн мәсамәләриндән ган вә ирин сызыр[250].

7. КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ТАРИХИ МЕЈЛИ

Беләликлә, ибтидаи капитал јығымы, јә'ни онун тарихи мәншәји нәдән ибарәтдир? Бир һалда ки, ибтидаи капитал јығымы гулларын вә тәһкимлиләрин билавасitә муздлу фәһләләрә чеврилмәси вә, демәли, јалныз садәчә форма дәјишилмәси дејилдир, онда бу, билавасitә истеһсалчыларын анчаг мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси, јә'ни шәхси әмәк үзәриндә гурулмуш хүсуси мүлкијјәтин мәһв едилмәси демәкдир.

Ичтимаи, коллектив мүлкијјәтин әкси олан хүсуси мүлкијјәт анчаг, әмәк васитәләринин вә харичи әмәк шәртләринин хүсусијјәтчи шәхсләрин әлиндә олдуғу јердә мөвчуддур. Лакин бу хүсусијјәтчи шәхсләрин ишчи олуб-олмамасындан асылы олараг хүсуси мүлкијјәтин өз характери дә дәјишилир. Хүсуси мүлкијјәтин нәзәримизә чарпан сајсыз-һесабсыз чаларлары, јалныз бу ики кәнар һәдд арасындакы аралыг вәзијјәтләри әкс етдирир.

Ишчинин өз истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти хырда истеһсалын әсасыны тәшкил едир, хырда истеһсал исә ичтимаи истеһсалын инкишафы үчүн вә ишчинин өзүнүн фәрди азадлығы үчүн зәрури шәртдир. Доғрудур, бу истеһсал үсулуна һәм гулдарлыг гурулушунда, һәм тәһкимчилик гурулушунда, һәм дә башга шәхси асылылыг формалары шәраитиндә тәсадүф едилир. Лакин бу истеһсал үсулу јалныз о јердә мүкәммәл сурәтдә тәрәгги едир вә јалныз о јердә бүтүн күчүнү көстәриб өзүнә адекват классик бир форма алыр ки, ишчи шәхсән өзүнүн тәтбиг етдији өз әмәк шәртләринин азад хүсуси

ры“на е'тигады даим ихлас илә гүввәтләндирән биабырчы принсипсизлији нәзәрә алараг өз сәләфләриндән фәргләри анчаг исте'дадларында олан Бөркләри дөнә-дөнә рүсвај етмәк лазымдыр.

[249] *Marie Augier*. „Du Crédit Public“.

[250] „Quarterly Reviewer“ дејир. „Капитал һај-күјдән вә дөјүшдән узаг гачыр, о өз тәбиәти е'тибары илә горхагдыр. Бу бир һәгигәтдир, лакин бүтүн һәгигәт тәкчә бундан ибарәт дејилдир. Тәбиәт бошлугдан горхдуғу кими, капитал да мәнфәәтин олмамасындан вә ја чох аз олмасындан горхур. Кифајәт гәдәр мәнфәәт олдугда исә капитал чәсарәтләнир. 10 фаиз мәнфәәт олса, капитал һәр шәкилдә ишләдилмәсинә разы олур; мәнфәәт 20 фаиз олса, капитал чушә кәлир, 50 фаиз олдугда исә һәтта башыны да вермәјә һазырдыр; мәнфәәт 100 фаиз олдугда капитал бүтүн бәшәр ганунларыны тапдалајыр, мәнфәәт 300 фаиз олдугда о, һәтта асылачағыны көз өнүндә тутмалы да олса, һеч бир чинајәтдән кери дурмаз. Әкәр һај-күј вә дөјүш мәнфәәт версә, капитал бунларын һәр икисинә көмәк едәр. Гачаг мал вә гул алвери буна сүбутдур“ (*T. J. Dunning*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 35, 36).

мүлкијјәтчиси олсун, кәндли бечәрдији тарланын, сәнәткар исә усталыгла ишләтдији аләтләрин саһиби олсун.

Бу истеһсал үсулу торпағын вә башга истеһсал васитәләринин дағыныг һалда олмасыны тәләб едир. Бу истеһсал үсулу нә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсинә, нә дә кооперасијаја, ејни бир истеһсал просеси дахилиндә әмәк бөлкүсүнә, чәмијјәтин тәбиәт үзәриндә һөкмранлығына вә ону тәнзим етмәсинә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин азад инкишафына имкан вермир. Бу үсул истеһсалын вә чәмијјәтин анчаг ибтидаи дар чәрчивәләри илә бир араја сыға билир. Ону әбәдиләшдирмәјә чалышмаг, Пеккөрүн һаглы олараг дедији кими, «үмуми кәрилији ганунилəшдирмәјә»[221] чалышмаг кимидир. Лакин мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндә бу истеһсал үсулу өзүнүн мәһви үчүн өзү мадди васитәләр јарадыр. Бу замандан е'тибарән чәмијјәт дахилиндә, өзүнү һәмин истеһсал үсулу тәрәфиндән буховланмыш һисс едән гүввәләр вә мејлләр һәрәкәтә кәлмәјә башлајыр. Бу истеһсал үсулу мәһв олмалыдыр вә доғрудан да мәһв олур. Онун мәһви, фәрди вә дағыныг истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмиш ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә, демәли, чохларынын хырдача мүлкијјәтинин бир овуч адамын нәһәнк мүлкијјәтинә чеврилмәси, кениш халг күтләләринин торпагдан, јашајыш васитәләриндән вә әмәк аләтләриндән мәһрум едилмәси,—халг күтләсинин мүлкијјәтдән белә ағыр вә дәһшәтли сурәтдә мәһрум едилмәси капитал тарихинин мүгәддимәсини тәшкил едир. Бураја бир сыра зоракылыг методлары дахилдир ки, бунлардан биз јухарыда анчаг ән мүһүмләрини, мәсәлән ибтидаи јығым методлары кими бөјүк бир тарихи дөвр тәшкил едәнләрини нәзәрдән кечиртдик. Билаваситә истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси иши ән бөјүк бир јыртычылыгла вә ән алчаг, ән мурдар, ән ијрәнч вә ән вәһши еһтирасларын тәзјиги алтында ичра олунур. Мүлкијјәтчинин әмәји илә әлдә едилән, ајрыча мүстәгил ишчинин өз әмәк аләтләринә вә васитәләринә, нечә дејәрләр говушмасына әсасланан хүсуси мүлкијјәти, формал чәһәтдән азад әмәк сајылан, лакин өзкә әмәјинин истисмарына әсасланмыш капиталист хүсуси мүлкијјәти сыхышдырыб арадан чыхарыр[251)].

Бу чеврилмә просеси көһнә чәмијјәти дәрининә вә енинә кифајәт гәдәр поздугда, ишчиләр пролетарлара, онларын әмәк шәртләри исә капитала чеврилдикдә, капиталист истеһсал үсу-

---

[251)] „Биз тамамилә јени бир ичтимаи гурулуша гәдәм гојмушуг... биз һәр чүр мүлкијјәти һәр чүр әмәкдән ајырмаға чалышырыг“ (*Sismondi*. „Nouveaux Principes de 'Ècomomie Politique“, t. II [Paris, 1827], p. 434).

лу мүстәгил јашамаға башладыгда, бу вахтдан е'тибарән әмәјин даһа да ичтимаиләшдирилмәси, торпағын вә дикәр истеһсал васитәләринин даһа артыг бир дәрәчәдә ичтимаи сурәтдә истисмар едилмәси вә, демәли, үмуми истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә бунунла әлагәдар олараг хүсуси мүлкијјәтчиләрин даһа кениш даирәдә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси јени форма алыр. Инди даһа, мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан ишчи дејил, бир чох фәһләни истисмар едән капиталист мүлкијјәтдән мәһрум едилмәли олур.

Ҡапиталистин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси, капиталист истеһсалынын өз имманент ганунларынын фәалијјәти нәтичәсиндә, капиталларын мәркәзләшмәси васитәси илә әмәлә кәлир. Бир капиталист бир чох капиталисти әзир. Бу мәркәзләшмә илә вә ја бир чох капиталисти аз мигдар капиталистин мүлкијјәтдән мәһрум етмәси илә јанашы, әмәк просесинин кооперасија формасы кетдикчә даһа артыг инкишаф едир, елмин техникада шүурлу тәтбиги, торпагдан планаујғун истифадә олунмасы, әмәк васитәләринин јалныз коллектив сурәтдә ишләдилә биләчәк әмәк васитәләринә чеврилмәси, бүтүн истеһсал васитәләрини комбинәләшдирилмиш ичтимаи әмәкдә истифадә олунан истеһсал васитәләри кими тәтбиг етмәклә бүтүн бу васитәләрә гәнаәт едилмәси, бүтүн халгларын дүнја базары системинә чәлб едилмәси вә бунунла бирликдә капиталист режиминин бејнәлмиләл характери кетдикчә даһа кениш инкишаф едир. Бу чеврилмә просесинин бүтүн хејрини гәсб едән вә өз инһисары алтына алан капитал магнатлары сајынын даим азалмасы илә бәрабәр, јохсуллуг, зүлм, әсарәт, чылызлашма вә истисмар артыр, лакин бунунла бәрабәр, сајча даим чохалан, капиталист истеһсал просеси механизминин өзүнүн өјрәтдији, бирләшдирдији вә тәшкил етдији фәһлә синфинин һиддәти дә артыр. Ҡапитал инһисары, онунла бирликдә вә онун сајәсиндә јүксәлмиш олан истеһсал үсулу үчүн бир бухов олур. Истеһсал васитәләринин мәркәзләшмәси вә әмәјин ичтимаиләшмәси еlә бир нөгтәјә чатыр ки, даһа бунлар өз капиталист габығына сыға билмир. Бу габыг партлајыр. Ҡапиталист хүсуси мүлкијјәтинин сону чатыр. Мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин өзләрини мүлкијјәтдән мәһрум едирләр.

Ҡапиталист истеһсал үсулундан доған капиталист мәнимсәмә үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкијјәти, шәхси әмәјә әсасланан фәрди хүсуси мүлкијјәтин биринчи инкарыдыр. Лакин капиталист истеһсалы тәбии просес гәдәр зәрури олараг өзүнүн инкарыны доғурур. Бу—инкарын инкардыр. Бу, хүсуси мүлкијјәти бәрпа етмәк дејил, капитализм ерасынын наилијјәтләри әсасында—кооперасија әсасында, үмуми торпаг саһиблији вә әмәјин өзү тәрәфиндән истеһсал едилмиш башга

истеһсал васитәләринә үмуми саһиблик әсасында фәрди мүлкијјәти бәрпа едир.

Ајры-ајры шәхсләрин өз әмәјинә әсасланан дағыныг хүсуси мүлкијјәтин капиталист мүлкијјәтинә чеврилмәси, әлбәттә, фе'лән ичтимаи истеһсал просесинә әсасланан капиталист хүсуси мүлкијјәтинин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәси просесиндән олдугча узун, ағыр вә чәтин бир просесдир. Орада мәсәлә, халг күтләсини бир овуч гәсбкарын мүлкијјәтдән мәһрум етмәси үзәриндә иди, бурада исә халг күтләси бир овуч гәсбкары мүлкијјәтдән мәһрум етмәли олачагдыр[252].

---

[252] „Сәнајенин тәрәггиси,—буржуазија истәр-истәмәз буну тәмсил едир вә буна мүгавимәт көстәрмәкдә ачиздир,—рәгабәтин фәһләләри парчаламасы әвәзиндә ассосиасија васитәси илә онларын ингилаби бирлијини јарадыр. Беләликлә, ири сәнаје инкишаф етдикчә, буржуазија мәһсул истеһсал етмәк вә мәнимсәмәк зәмининин өзүндән мәһрум олур. О һәр шејдән әввәл өз гәбиргазанларыны јарадыр. Буржуазијанын мәһв олмасы вә пролетариатын галиб кәлмәси ејни дәрәчәдә лабүддүр... Инди буржуазијаја гаршы дуран бүтүн синифләрдән јалныз пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ири сәнаје инкишаф етдикчә бүтүн башга синифләр позулуб мәһв олур, пролетариат исә бу сәнајенин өз мәһсулудур. Орта силкләр: хырда сәнајечи, хырда алверчи, сәнәткар вә кәндли,—бунларын һамысы буржуазија илә ондан өтрү мүбаризә едир ки, орта силк олмаг е'тибары илә өз варлығыны мәһв олмагдан хилас етсин. Демәли, онларда ингилаби әһвал-руһијјә дејил, мүһафизәкар әһвал-руһијјә вардыр. Һәтта даһа артыг, онларда мүртәче әһвал-руһијјә вардыр: онлар тарихин чархыны кери дөндәрмәјә чалышырлар“. (*К Маркс* вә *Ф. Енкелс.* „Коммунист партијасынын манифести“, Лондон, 1848, сәһ. 11, 9 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 435—436, 434]).

ИЈИРМИ БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

МҮАСИР МҮСТӘМЛӘКӘЧИЛИК НӘЗӘРИЈЈӘСИ[253]

Сијаси игтисад бир-бириндән чох фәргли олан ики хүсуси мүлкиjјәти: истеһсалчынын өз әмәјинә әсасланан мүлкиjјәт илә, өзкә әмәјинин истисмарына әсасланан мүлкиjјәти принсипчә гарышдырыр. О унудур ки, өзкә әмәјинин истисмарына әсасланан мүлкиjјәт истеһсалчынын өз әмәјинә әсасланан мүлкиjјәтин нәинки там әксидир, һәтта јалныз онун гәбри үзәриндә мејдана кәлир.

Авропанын гәрбиндә, сијаси игтисадын вәтәниндә ибтидаи јығым просеси аз-чох баша чатмышдыр. Бурада капиталист режими ја бүтүн милли истеһсалы өзүнә табе етмишдир, ја да, мүнасибәтләрин аз инкишаф етмиш олдуғу јерләрдә, көһнәлмиш истеһсал үсулуна аид олуб һәлә дә онунла јанашы давам едән вә дағылмагда олан ичтимаи тәбәгәләри һеч олмазса долајы јолла нәзарәт алтында сахламагдадыр. Фактлар игтисадчынын идеолокијасына нә гәдәр чох зидд олурса, игтисадчы капитализмдән әввәлки аләмә аид һүгуг вә мүлкиjјәт тәсәввүрләрини бу һазыр капитал аләминә бир о гәдәр горхаг бир чанфәшанлыгла вә бир о гәдәр һејранлыгла тәтбиг едир.

Мүстәмләкәләрдә исә вәзиjјәт башгадыр. Орада капиталист режими һәр аддымда өз әмәк шәртләринин саһиби олан вә өз әмәји илә капиталисти дејил, өзүнү варландыран истеһсалчы тәрәфиндән көстәрилән манеәләрә раст кәлир. Бир-би-

[253]) Бурада әсил мүстәмләкәләрдән, көчүб кәлән азад мүһачирләрин мәскән салдығы хам торпаглардан бәһс олунур. Бирләшмиш Штатлар игтисади мә'нада һәлә дә Авропанын мүстәмләкәсидир. Көләлијин мәһв едилмәси нәтичәсиндә бүтүн мүнасибәтләрин көкүндән дәјишмиш олдуғу көһнә мәскәнләр дә бураја дахилдир.

ринә тамамилә әкс олан бу ики игтисади системин зиддијјәти бурада тәчрүбәдә өзүнү онларын мүбаризәсиндә көстәрир. Капиталистин метрополија гүввәләри онун архасында дурдугда, истеһсалчынын өз әмәјинә әсасланан истеһсал вә мәнимсәмә үсулуну о зоракылыгла арадан галдырмаға чалышыр. Капиталын сикофанты олан игтисадчыны, метрополијада капиталист истеһсал үсулуну онун өз әкси илә ејниләшдирмәјә вә буну нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға вадар едән мәнафе, бу мәнафе өзү мүстәмләкәләрдә ону «to make a clean breast of it» [«бу чәһәтдән өз вичданыны тәмизләмәјә»] вә бу истеһсал үсулларынын бир-биринә әкс олдуғуну ачыг е'лан етмәјә мәчбур едир. Бу мәгсәдлә о көстәрир ки, ишчиләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәдән вә онларын истеһсал васитәләрини буна мувафиг сурәтдә капитала чевирмәдән әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәләрини—кооперасија, әмәк бөлкүсү, кениш мигјасда машынлар тәтбиги вә и. а.—инкишаф етдирмәк мүмкүн дејилдир. О, милли адландырылан сәрвәт наминә халгы јохсуллашдырмаг үчүн сүн'и васитәләр ахтарыр. Онун мәддаһлыг зирећи бурада чүрүк бир ағач парчасы кими гырылыб төкүлүр.

Е. Г. Уекфилдин бөјүк хидмәти, мүстәмләкәләр һаггында јени бир шеј сөјләмәсиндә дејил[254], метрополијада капиталист мүнасибәтләри һаггындакы һәгигәти мүстәмләкәләрдә ачыб мејдана чыхармасындадыр. Һимајәчилик системи мејдана кәлдији[255] заман метрополијада капиталистләр јетишдирмәјә чалышдығы кими, Уекфилдин ирәли сүрдүјү вә Инкилтәрәнин бир заман ганунверичилик јолу илә һәјата кечирмәјә чалышдығы мүстәмләкәчилик нәзәријјәси дә мүстәмләкәләрдә муздлу фәһләләр јетишдирмәјә чалышыр. Буну о «systematic colonization» (мүнтәзәм мәскунлашдырма) адландырыр.

Уекфилд мүстәмләкәләрдә һәр шејдән әввәл буну кәшф етмишдир ки, пула, јашајыш васитәләринә, машынлара вә башга истеһсал васитәләринә саһиб олмагла инсан һәлә һеч дә капиталист олмур; онун капиталист олмасы үчүн бунлардан әлавә кәрәк муздлу фәһлә олсун, кәрәк өзүнү көнүллү сурәтдә сатмаг мәчбуријјәтиндә галан башга бир адам олсун. О кәшф етмишдир ки, капитал шеј дејилдир, инсанлар арасында шејләр васитәси илә мејдана чыхан ичтимаи мүнасибәтдир[256]. О

---

[254]) Мүстәмләкәләрин өз маһијјәти мәсәләсиндә Уекфилдин азачыг ишыгландырмыш олдуғу чәһәтләри габагчадан ата Мирабо, физиократлар вә даһа чох әввәл инкилис игтисадчылары бүтүнлүклә көстәрмишләр.

[255]) Һимајәчилик системи сонралар бејнәлхалг рәгабәт мүбаризәсиндә мүвәггәти бир зәрурәт олур. Лакин ону доғуран сәбәбләр нечә олурса-олсун, вердији нәтичәләр ејни олараг галыр.

[256]) „Зәнчи елә зәнчидир. О јалныз мүәјјән мүнасибәтләр дахилиндә гул олур. Иплик әјирән машын елә иплик әјирән машындыр. О јалныз мүәјјән мүнасибәтләр дахилиндә капитал олур. Гызыл өзлүјүндә пул вә ја шәкәр өзлүјүндә шәкәрин гијмәти олмадығы кими, һәмин машын да бу мүнасибәтләр харичинә чыхарылдыгда даһа капитал олмур...

шикајәтләнәрәк дејир ки, ч-б Пил Инкилтәрәдән Јени Һолландијанын Суон чајы саһилләринә кедәндә ораја үмумијјәтлә 50 000 фунт стерлинглик јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләри апармышды. Ч-б Пил о гәдәр еһтијатлы адам иди ки, бунлардан әлавә ораја фәһлә синфиндән 3000 дә адам—киши, гадын вә ушаг апармышды. Лакин ораја кәлиб чатанда «ч-б Пилин һәтта бир нәфәр гуллугчусу да галмамышды ки, јатағыны һазырласын вә ја чајдан су кәтирсин»[257]. Јазыг ч-б Пил! О һәр шеји габагчадан нәзәрдә тутмуш, анчаг бирчә шеји, Инкилтәрә истеһсал мүнасибәтләрини дә Суон чајы саһилләринә ихрач етмәји унутмушду!

Уекфилдин сонракы кәшфләрини баша дүшмәк үчүн әввәлчә ики чәһәти гејд етмәк лазымдыр. Биз билирик ки, әкәр истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри билаваситә истеһсалчынын мүлкијјәтидирсә, онда бунлар капитал дејилдир. Бунлар јалныз о вахт капитал олур ки, ејни заманда фәһләни истисмар етмәк вә онун үзәриндә һөкмран олмаг васитәси олсунлар. Лакин игтисадчынын бејниндә онларын һәмин капиталист руһу өз мадди субстансијасы илә о гәдәр мөһкәм бағлыдыр ки, һәр бир шәраит дахилиндә, һәтта онлар капиталын там әкси олдуғу шәраитдә дә игтисадчы онлары капитал адландырыр. Уекфилддә дә мәһз беләдир. Сонра: бир-бириндән асылы олмајан, мүстәгил тәсәррүфатчылыг едән бир чох ишчиләрин фәрди мүлкијјәтини тәшкил едән истеһсал васитәләринин дағыныглығыны о капиталын бәрабәр сурәтдә бөлүнмәси адландырыр. Бу чәһәтдән игтисадчы да феодал јуристи кимидир. Феодал јуристи һәтта сырф пул мүнасибәтләринә дә өз феодал јуридик дамғасыны вурурду.

Уекфилд дејир: «Әкәр капитал чәмијјәтин бүтүн үзвләри арасында бәрабәр һиссәләрлә бөлүнмүш олсајды, онда һеч кәс өз әлинин әмәји илә ишләдә биләчәјиндән артыг капитал јығмаға чалышмазды. Бу һал мүәјјән дәрәчәдә јени Америка мүстәмләкәләриндә дә мүшаһидә олунур; орада торпаг мүлкијјәтинә олан еһтирас, муздлу фәһләләр синфинин јашамасына мане олур»[258].

Демәли, нә гәдәр ки, ишчи өзү үчүн вәсаит јыға билир,—о исә буну јалныз, өз истеһсал васитәләринин мүлкијјәтчиси олараг галдыгча едә биләр,—о заманадәк капиталист јығымы вә капиталист истеһсал үсулу мүмкүн дејилдир. Бунун үчүн лазым олан муздлу фәһләләр синфи јохдур. Бәс бу һалда көһ-

Капитал—ичтимаи истеһсал мүнасибәтидир. О—тарихи истеһсал мүнасибәтидир“ (*Карл Маркс*. „Neue Rheinische Zeitung“ун 7 апрел 1849-чу ил тарихли 226-чы нөмрәсиндә „Муздлу әмәк вә капитал“ [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енгелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 6-чы чилд, сәһ. 441, 442]).

257) *E. G. Wakefield*. „England and America“. London, 1833, v. II, p. 33.

258) Јенә орада, I ч., сәһ. 17.

нә Авропада ишчи өз әмәк шәртләриндән нечә мәһрум едилмишди, капитал вә муздлу әмәк нечә јарадылмышды? Чох гәрибә хассәјә малик олан бир contrat social [ичтимаи мүгавилә] васитәси илә. «Бәшәријјәт... капитал јығымына јардым едән садә бир үсул өјрәнмишдир»; капитал јығымыны исә, мә'лумдур ки, лап Адәм заманындан бәри бәшәријјәт өз һәјатынын сон вә јеканә мәгсәди һесаб етмишдир; «бәшәријјәт капитал саһибләринә вә әмәк саһибләринә бөлүнмүшдүр... бу бөлкү көнүллү сазиш вә разылашма нәтичәси иди»[259]. Мүхтәсәр: бәшәријјәт күтләси «капитал јығымы» шәрәфинә өз-өзүнү мүлкијјәтдән мәһрум едибмиш. Лакин бу һалда еһтимал етмәк лазым кәләрди ки, һәмин фанатик фәдакарлыг инстинкти мәһз мүстәмләкәләрдә өзүнү вар гүввәси илә көстәрмәли иди, чүнки бу contrat social-ы хәјал аләминдән керчәклик аләминә кечирә биләчәк адамлар вә имканлар анчаг мүстәмләкәләрдә мөвчуддур. Бәс онда, тәбии мәскунлашдырманын әксинә олараг, «мүнтәзәм мәскунлашдырма» үмумијјәтлә нәјә лазым оларды? Лакин орасы вар ки:

«Америка иттифагынын шимал штатларында әһалинин һәтта онда биринин дә муздлу фәһләләр категоријасына мәнсуб олдуғу шүбһәлидир... Инкилтәрәдә... халгын бөјүк бир һиссәси муздлу фәһләләрдән ибарәтдир»[260].

Бәли, зәһмәткеш әһалинин өзүнү капитал наминә мүлкијјәтдән мәһрум етмәк сә'ји о гәдәр чүз'идир ки, һәтта Уекфилдин дә фикринчә көләлик, мүстәмләкә сәрвәтинин јеканә тәбии әсасыдыр. Онун мүнтәзәм сурәтдә мәскунлашдырылмасы анчаг pis aller [лабүд бир бәладыр], чүнки онун иши гулларла дејил, азад инсанларладыр.

«Испанијадан Сан-Домингоја биринчи көчүб кедәнләр ичәрисиндә Испанијадан бирчә нәфәр дә фәһлә јох иди. Лакин фәһлә олмадан» (јә'ни көләлик олмадан) «капитал мәһв оларды вә ја һәр һалда о гәдәр азаларды ки, ону һәр бир фәрд өз әлинин әмәји илә тәтбиг едә биләрди. Инкилисләрин тә'сис етдикләри ахырынчы мүстәмләкәдә һәгигәтән белә дә олду; орада тохум, мал-гара вә аләтләр шәклиндә олан бөјүк капитал муздлу фәһләләрин олмамасы үзүндән тәләф олду, орада кәлмәләрдән һеч кәсин тәкчә өз әлинин көмәји илә тәтбиг едә биләчәјиндән артыг капиталы јохдур»[261].

Биз көрдүк ки, халг күтләләринин торпагдан мәһрум едилмәси капиталист истеһсал үсулунун әсасыны тәшкил едир. Азад мүстәмләкәнин маһијјәти исә, әксинә, ондадыр ки, бир чох торпаглар һәлә дә халг мүлкијјәти олараг галыр, буна

---

259) *E. G. Wakefield.* „England and America". London, 1833, v. II, p. 18.
260) Јенә орада, сәһ. 42, 43, 44.
261) Јенә орада, v. II, p. 5.

көрә дә ораја көчүб кәлән һәр кәс бу торпағын бир һиссәсини өзү үчүн хүсуси мүлкијјәтә вә фәрди истеһсал васитәсинә дөндәрә биләр, һәм дә өзүндән сонра ораја көчүб кәләнләрин дә бу чүр етмәсинә манечилик көстәрмәли олмур[262]. Мүстәмләкәләрин истәр тәрәггисинин, истәрсә дә онлары кәмирән јаранын, капитал тәтбигинә онларын мүгавимәтинин сирри дә бундадыр.

«О јердә ки, торпаг чох учуздур вә бүтүн инсанлар азаддыр, о јердә ки, һәр кәс өзү үчүн бир парча торпаг әлдә едә биләр,—орада, фәһләнин өз мәһсулундан өз пајына дүшән һиссә нәзәрә алынарса, әмәк нәинки чох баһадыр, һәтта һәр һансы бир гијмәтә комбинәләшдирилмиш әмәк әлдә едилмәси умумијјәтлә чәтиндир»[263].

Мүстәмләкәләрдә фәһлә, әмәк шәртләриндән вә бу шәртләрин әсасыны тәшкил едән торпагдан һәлә мәһрум едилмәдији үчүн вә ја анчаг ајры-ајры һалларда вә чох мәһдуд бир даирәдә мәһрум едилдији үчүн, мүстәмләкәләрдә әкинчилик һәлә сәнаједән ајрылмамышдыр, кәндләрдәки ев сәнајеси һәлә мәһв едилмәмишдир. Бу һалда орада капитал үчүн дахили базар һарадан тапылачагдыр?

«Гуллары, һабелә ири мүәссисәләрдә капитал илә әмәји комбинәләшдирилмиш сурәтдә ишләдән гул саһибләрини нәзәрә алмасаг, Америкада әһали ичәрисиндә анчаг әкинчиликлә мәшғул олан һеч бир һиссә јохдур. Торпағы өз гүввәләри илә бечәрән сәрбәст америкалылар, ејни заманда бир чох башга ишләрлә дә мәшғул олурлар. Онлар өзләринә лазым олан мебелин вә аләтләрин бир һиссәсини адәтән өзләри һазырлајырлар. Онлар чох вахт өз евләрини дә өзләри тикир вә өз сәнаје мәһсулларыны ән узаг базарлара апарырлар. Онлар ејни заманда һәм әјиричи, һәм дә тохучудурлар, өзләри үчүн сабун вә шамы, ајаггабы вә палтары да өзләри һазырлајырлар. Америкада әкинчилик чох вахт дәмирчинин, дәјирманчынын вә дүканчынын јардымчы пешәсидир»[264].

Белә гәрибә адамлар ичәрисиндә елә бир саһә галырмы ки, капиталист орада «не'мәтдән имтина етсин»?

Капиталист истеһсалынын бөјүк мәзијјәти орасындадыр ки, муздлу фәһләләри даим муздлу фәһлә һалында тәкрар истеһсал етмәкдән әлавә, капитал јығымы илә бәрабәр һәмишә муздлу фәһләләрдән ибарәт нисби артыг әһали јарадыр. Буна көрә дә әмәк тәләб вә тәклифи гануну лазыми чәрчивә дахилиндә сахланылыр, әмәк һаггынын артыб-азалмасы капиталист истисмары үчүн әлверишли бир һәдд дахилиндә сахланылыр, вә, нәһајәт, фәһләнин капиталистдән бу гәдәр зәрури

[262]) „Торпағын дөнүб мәскунлашдырма үнсүрү олмасы үчүн, бу торпаг хәм торпаг олмагдан әлавә, ичтимаи мүлкијјәт тәшкил етмәлидир ки, хүсуси мүлкијјәтә чеврилә билсин" (јенә орада II чилд, сәһ. 125).

[263]) Јенә орада, I чилд, сәһ. 247.

[264]) Јенә орада, сәһ. 21, 22.

олан ичтимаи асылылығы тә'мин едилмиш олур,—игтисадчы бу мүтләг асылылығы өз евиндә, јә'ни метрополијада алычы илә сатычы арасында, кујa ејни дәрәчәдә мүстәгил олан ики әмтәә саһиби арасында, капиталдан ибарәт әмтәәнин саһиби илә әмәкдән ибарәт әмтәәнин саһиби арасында азад мүгавилә мүнасибәти кими гәләмә верә билир. Лакин бу көзәл иллүзија мүстәмләкәләрдә пуча чыхыр. Орада әһалинин сајы метрополијада олдуғундан чох сүр'әтлә артыр, чүнки орада бир чох фәһләләр јашлы һалда мејдана кәлир, лакин буна бахмајараг, орада әмәк базары һеч бир вахт кифајәт гәдәр долу олмур. Әмәк тәләб вә тәклифи гануну боша чыхыр. Бир тәрәфдән, Көһнә дүнја даим ораја истисмар һәриси вә фәдакарлыг диванәси олан капитал јеридир; дикәр тәрәфдән, муздлу фәһләләрин мүнтәзәм сурәтдә муздлу фәһлә кими тәкрар истеһсал едилмәси әсла хошакәлмәз вә гисмән гаршысыалынмаз манеәләрә раст кәлир. Бурада капитал јығымына мүвафиг артыг муздлу фәһлә истеһсалындан данышмаға дәјәрми! Букүнкү муздлу фәһлә сабаһ өз тәсәррүфаты олан мүстәгил кәндлијә вә ја сәнәткара чеврилир. О, әмәк базарындан јох олур, лакин јох олуб иш евинә кетмир. Муздлу фәһләләрин даим белә мүстәгил истеһсалчылара, капитал үчүн дејил, өзләри үчүн ишләјән вә чәнаб капиталисти дејил, өзләрини варландыран мүстәгил истеһсалчылара чеврилмәси исә, әмәк базарынын вәзијјәтинә сон дәрәчә зәрәрли тә'сир көстәрир. Мәсәлә јалныз онда дејил ки, муздлу фәһләнин истисмар олунмасы дәрәчәси биабырчасына ашағы сәвијјәдә галыр. Муздлу фәһлә, фәдакарлыға ујан капиталистдән даһа асылы олмамагла бирликдә, ондан асылы олмаг һиссини дә итирир. Бизим Е. Г. Уекфилдин бу гәдәр ачыг, бу гәдәр бәлағәтлә вә бу гәдәр тә'сирли бир шәкилдә тәсвир етдији бүтүн кәдәрли һаллар да бурадан ирәли кәлир.

О шикајәтләнәрәк дејир ки, муздлу әмәк тәклифи даими, мүнтәзәм, кифајәт дејилдир. Бу тәклиф «һәмишә чох аздыр, өзү дә тә'мин едилмәмишдир»[265].

«Фәһлә илә капиталист арасында бөлүнмәли олан мәһсул чох олса да, фәһлә онун о гәдәр бөјүк бир һиссәсини көтүрүр ки, тезликлә дөнүб капиталист олур... Әксинә, јалныз чох аз адамлар, һәтта олдугча узун өмүр сүрсәләр дә, бөјүк сәрвәт күтләси топлаја биләрләр»[266].

Фәһләләр һеч бир һалда капиталистә јол вермәзләр ки, онларын әмәјинин чох һиссәсинә музд вермәкдән имтина етсин. Әкәр капиталист һәтта узагкөрән олуб Авропадан өз капита-

[265] Јенә орада, II чилд. сәһ. 116.
[266] Јенә орада, I чилд. сәһ. 131.

лы илә бәрабәр өз муздлу фәһләләрини дә идхал етсә белә, бу әсла онун имдадына чатмыр.

«Онлар тезликлә муздлу фәһлә һалындан чыхырлар, онлар тезликлә дөнүб мүстәгил кәндли олур вә ја һәтта муздлу әмәк базарынын өзүндә өз кечмиш саһибкарларынын рәгибләринә чеврилирләр»[267].

Белә бир вәзијјәтин нә гәдәр дә дәһшәтли олдуғуну тәсәввүр един! Гочаг капиталист өз пулу илә Авропадан өзү үчүн рәгибләр кәтирибмиш! Бу ки там фәлакәтдир! Буна көрә дә тәәччүблү дејил ки, Уекфилд мүстәмләкәләрдә муздлу фәһләләрин кифајәт гәдәр асылы олмамасындан вә онларда кифајәт гәдәр асылылыг һисси олмамасындан шикајәт едир.

«Јүксәк әмәк һаггы үзүндән»,—дејә онун шакирди Меривејл көстәрир,—«мүстәмләкәләрдә даһа учуз вә даһа мүти фәһләјә бөјүк истәк вардыр, елә бир синфә тәләбат вардыр ки, фәһләләр өз шәртләрини капиталистә гәбул етдирмәк дејил, әксинә, капиталист өз шәртләрини һәмин синфә гәбул етдирсин... Көһнә мәдәни өлкәләрдә фәһлә азаддырса да, тәбии ганунлара көрә капиталистдән асылыдыр; мүстәмләкәләрдә исә бу асылылыг сүн'и тәдбирләр васитәси илә јарадылмалыдыр»[268].

Бәс Уекфилдин фикринчә, мүстәмләкәләрин белә ачыначаглы вәзијјәти нә кими нәтичәләр доғурур? Истеһсалчыларын вә милли әмлакын «барбарчасына сәпәләнмәси системини»[269]. Истеһсал васитәләринин мүстәгил тәсәррүфатчылыг едән бир чох мүлкијјәтчиләр арасында дағыныг һалда олмасы капиталын мәркәзләшмәси илә бирликдә комбинәләшдирилмиш әмәјин бүтүн әсасларыны məһв едир. Узун мүддәт давам етмәли олан, илләр узуну вахт вә чохлу әсас капитал гојулмасыны тәләб едән һәр бир иш көрүлдүјү заман манеәләрә раст кәлир. Авропада капитал бир дәгигә дә ләнкимир, чүнки орада фәһлә синфи капиталын чанлы әлавәсидир, даим артыгламасы

---

[267]) *E. G. Wakefield*. „Egland and America". London, 1833, v. II, p. 5.

[268]) *Merivale*. „Lectures on Colonization and Colonies". London, 1841—1842, v. II, p. 235—314 passim. Һәтта шит, вулгар игтисадчы-фритредер Молинари дә дејир: „Ичбари әмәк мувафиг мигдар азад әмәклә әвәз едилмәдән көләлијин ләғв олундуғу мүстәмләкәләрдә биз, һәр күн мүшаһидә етдикләримизин әксини көрдүк. Биз көрдүк ки, ади фәһләләр дә сәнаје саһибкарларыны истисмар едәрәк, мәһсулун ганун үзрә өз пајларына дүшән һиссәсиндән хејли чох әмәк һаггы тәләб едирдиләр. Өз шәкәрини, јүксәк әмәк һаггыны өдәјә биләчәк гијмәтә сата билмәјән плантаторлар бу кәсири әввәлчә өз мәнфәәти, ¦ сонра да өз капиталы һесабына өдәмәјә мәчбур олурдулар. Беләликлә, бир чох плантаторлар вар-јохдан чыхмышлар, бә'зиләри исә лабүд сурәтдә вар-јохдан чыхачагларыны көрүб буна јол вермәмәк үчүн өз ишләрини дајандырмалы олмушдулар... Шүбһәсиз, инсан нәсилләри мәһв олмагданса, капиталлар јығымынын јохалмасы јахшыдыр" (ч-б Молинари нә гәдәр дә аличәнаблыг көстәрир); „лакин бунларын һеч бири мәһв олмасајды, даһа јахшы олмаздымы" (*Molinari*; ситат кәтрилән әсәр, сәһ. 51, 52). Ај ч-б Молинари, ч-б Молинари! Әкәр Авропада „саһибкар" фәһләнин „гануни пајыны", Вест-Һиндә исә фәһлә саһибкарын „гануни пајыны" кәсәрсә, онда бәс он еһкам, Муса вә дикәр пејғәмбәрләр[222], тәләб вә тәклиф ганунy нечә олсун! Бир дә лүтфән дејин көрәк, Авропада капиталистин, сиз дедијиниз кими, һәр күн кәсдији бу „гануни пај" нә олан шејдир! Чәнаб Молинари ән чох истәрди ки, башга һалларда өз-өзүнә фәалијјәт көстәрән тәләб вә тәклиф ганунуна орада, јә'ни фәһләләрин капиталистләри истисмар едәчәк гәдәр „әдәбсиз" олдуглары мүстәмләкәләрдә полис тәдбирләри васитәси илә лазыми истигамәт верилсин.

[269]) *Wakefield*. „England and America". London, 1833, v. II, p. 52.

илә вардыр вә һәмишә капиталын гуллуғунда һазырдыр. Бәс мүстәмләкә өлкәләриндә!.. Уекфилд сон дәрәчә кәдәрли бир анекдот нағыл едир. О, Канада вә Нју-Јорк штаты капиталистләриндән бә'зиләри илә етдији сөһбәтә көрә—буну гејд етмәк лазымдыр—харичдән көчүб кәләнләрин ахыны чох вахт арада дајаныр вә «артыг» фәһлә әмәлә кәтирир.

«Бизим капитал»,—дејә мелодрамын иштиракчыларындан бири аһ чәкир,—«бизим капитал, ичрасы үчүн хејли вахт тәләб олунан бир чох әмәлијјата һазыр иди; лакин бир аз сонра бизи тәрк едәчәк—буну биз билирдик—фәһләләрлә ишә башлаја биләрдикми? Әкәр биз бу кәлмәләри әлимиздә сахлајыб ишләдә билмәјимизә әмин олсајдыг, онлары дәрһал севинчлә, һәм дә јүксәк гијмәтә ишә көтүрәрдик. Бундан әлавә, һәтта онларын әлимиздән кедәчәјинә там әмин олдуғумуза бахмајараг, јенә дә онлары ишә көтүрәрдик, анчаг бу шәртлә ки, бизә лазым олан мигдарда јени кәлмәләр олачағыны јәгин биләјдик»[270].

Уекфилд Инкилтәрәнин капиталист әкинчилији вә онун «комбинәләшдирилмиш» әмәји илә Американын дағыныг кәндли тәсәррүфаты арасындакы контрасты көзәл тәсвир етдикдән сонра, бунун әкс тәрәфини дә истәр-истәмәз е'тираф едир. Онун тәсвириндә Американын халг күтләси варлы, мүстәгил, тәшәббүскар вә нисбәтән елмлидир, һалбуки,

«инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләси ачыначаглы бир сәфилдир (a miserable wretch), паупердир... Шимали Америкадан вә бә'зи јени мүстәмләкәләрдән башга һансы өлкәдә әкинчиликдә тәтбиг едилән азад әмәјин музду, фәһләнин ән зәрури јашајыш васитәләриндән аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә артыгдыр?.. Шүбһәсиз, Инкилтәрәдә ишләк атлара верилән јем, Инкилтәрә әкинчисинин јемәјиндән чох-чох јахшыдыр, чүнки атлар гијмәтли бир мүлкијјәтдир»[271].

Лакин бунун нә ејби вар, инди мә'лум олур ки, милли сәрвәт өз тәбиәтинә көрә халг јохсуллуғу илә ејни бир шеј имиш. Бәс мүстәмләкәләри антикапитализм хәстәлијиндән нечә сағалтмалы? Әкәр бүтүн торпағы бирдән-бирә халг мүлкијјәтиндән хүсуси мүлкијјәтә чевирсәјдиләр, бу һал бәланын көкүнү кәсәрди, лакин бунунла бәрабәр мүстәмләкәләрин өзләрини дә јох едәрди. Мәһарәт ондадыр ки, бир күллә илә ики довшан вурасан. Һөкумәт хам торпаға, тәләб вә тәклиф ганунундан асылы олмајан сүн'и бир гијмәт гојмалыдыр: кәлмәләр бир парча торпаг алмаг[272] вә дөнүб мүстәгил кәндли олмаг үчүн

[270]) Wakefeld. „England and Amerika", London, 1833, сәһ. 191, 192.

[271]) Јенә орада, v. I, p. 47, 246.

[272]) „Сиз дејирсиниз ки, өз әлләриндән башга һеч бир шеји олмајан бир адам торпаг вә капитал мәнимсәмәк сајәсиндә иш тапыр вә өзү үчүн кәлир әлдә едир... әксинә, јалныз торпағын фәрди сурәтдә мәнимсәнилмәси үзүндән елә адамлар вар ки, онларын өз әлләриндән башга һеч бир шеји јохдур... Инсаны һавасыз бир мүһитә салмагла, нәфәс алмасы үчүн зәрури олан һаваны сиз онун әлиндән алмыш олурсунуз. Сиз торпағы әлинизә кечирмәклә дә там белә һәрәкәт етмиш олурсунуз... Бу да тамамилә о демәкдир ки, онун һәјатыны өз әмринизә табе етмәк үчүн, ону сәрвәтдән мәһрум едәрсиниз" (*Colins*, ситат кәтирилән әсәр, III чилд, сәһ. 267—271, мүхтәлиф јерләрдә).

лазыми гәдәр пул газанынча, хејли мүддәт муздла фәһләлик етмәјә мәчбур оларлар. Бу торпагларын муздлу фәһлә үчүн нисбәтән мүјәссәр олмајан гијмәтә сатылмасындан һасил олан фонду, јә'ни мүгәддәс тәләб вә тәклиф ганунуну позмаг јолу илә әмәк һаггындан сорулан пул фондуну һөкумәт топлајыб сонра, Авропадан јохсулларын мүстәмләкәләрә кәтирилмәсинә сәрф етмәли вә беләликлә чәнаб капиталистләр үчүн муздлу әмәк базарыны долдурмалыдыр. Белә бир шәраитдә «tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles»[223]. «Мүнтәзәм мәскунлашдырманын» бөјүк сирри беләдир.

Уекфилд тәнтәнәли бир әда илә дејир: «Бу план һәјата кечирилдикдә әмәк тәклифи даими вә мүнтәзәм олар; әввәлән она көрә ки, көчүб кәлән фәһләләрин һеч бири мүәјјән мүддәт пул илә ишләмәдән өзү үчүн торпаг ала билмәјәчәјиндән, онларын һамысы муздла ишләјәр вә беләликлә дә өз саһибинин даһа чох әмәкдән истифадә етмәсинә имкан верән капитал истеһсал едәрдиләр; икинчиси, она көрә ки, муздла ишләмәкдән әл чәкиб торпаг мүлкијјәтчиси олан һәр кәс, мәһз торпаг сатын алмагла мүстәмләкәләрә јени әмәк кәтирилмәси үчүн мүәјјән фонд тә'мин етмиш олур»[273].

Дөвләтин торпаг үчүн тә'јин етдији гијмәт, әлбәттә, «кафи» (sufficient price) олмалыдыр, јә'ни о гәдәр јүксәк олмалыдыр ки, «муздлу әмәк базарында фәһләләрин јерини тутмаға һазыр олан башгалары мејдана чыхмадыгча һәмин фәһләләрин мүстәгил кәндлиләрә чеврилмәсинә мане олсун»[274]. «Торпағын» бу «кафи гијмәти» муздлу әмәк базарыны тәрк едиб өз торпаг саһәсинә чәкилмәјә ичазә алмаг үчүн фәһләнин капиталистә вердији азадлыг пулунун јүнкүлләшдирилмиш ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Фәһлә әввәлчә чәнаб капиталистә онун даһа чох фәһлә истисмар едә билмәси үчүн «капитал» јаратмалыдыр, сонра да әмәк базарына өзүнә «әвәзчи» фәһлә тәгдим етмәлидир ки, буну да һөкумәт фәһләнин һесабына дәнизин о тајындан кәтириб онун әввәлки ағасы олан капиталистин ихтијарына верир.

Ән мараглы чәһәт будур ки, хүсуси олараг мүстәмләкәләрдә тәтбиг едилмәк үчүн ч-б Уекфилдин мәсләһәт көрдүјү бу «ибтидаи јығым» методуну Инкилтәрә һөкумәти бир нечә ил әрзиндә һәјата кечирмишдир. Бунун мүвәффәгијјәтсизлији дә, әлбәттә, Пилин банк ганунунун ифласы гәдәр бир рүсвајчылыг олду[224]. Нәтичәси анчаг бу олду ки, Инкилтәрә мүстәмләкәләринә кедән мүһачирләр ахыны Бирләшмиш Штатлара тәрәф јөнәлди. Ејни заманда Авропада капиталист истеһсалынын тәрәггиси вә бунунла әлагәдар олараг һөкумәт тәзјигинин артмасы нәтичәсиндә, Уекфилдин мәсләһәт көрдүјү үсул кәрәк-

---

[273]) *Wakefield*. „England and America". London, 1833, v. II, p. 192.
[274]) Јенә орада, сәһ. 45.

сиз олду. Бир тәрәфдән, илбәил адамларын дурмадан Америкаја ахышыб кәлмәси нәтичәсиндә Бирләшмиш Штатларын шәргиндә артыг фәһлә күтләси әмәлә кәлир, чүнки Авропадан кәлән мүһачирәт далғасынын Бирләшмиш Штатларын шәргиндә әмәк базарына адам чыхартмасы сүр'әти, башга бир далғанын бу адамлары орадан гәрбә апармасы сүр'әтиндән даһа артыгдыр. Дикәр тәрәфдән дә Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси олдугча бөјүк милли борч әмәлә кәлмәсинә вә бунунла бирликдә веркн тәзјигинин артмасына, ән алчаг малијјә аристократијасынын төрәмәсинә, еллик торпагларын хејли чох һиссәсинин дәмир јоллары, мә'дәнләри вә саирәни ишләтмәк мәгсәди илә әмәлә кәлән мөһтәкир чәмијјәтләринә пајланмасына сәбәб олду,—бир сөзлә, капиталын ән бөјүк сүр'әтлә тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олду. Беләликлә, бөјүк республика, мүһачирәт едән фәһләләр үчүн һәсрәти чәкилән өлкә һалындан чыхды. Орада әмәк һаггынын азалмасы вә муздлу фәһләнин асылылығы һәлә Авропадакы нормаја чатмамыш олса да, капиталист истеһсалы див аддымлары илә инкишаф етмәкдәдир. Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән мүстәмләкәләрдә аристократлара вә капиталистләрә пајланан хам торпагларын азғынлыгла тарач едилмәси,—буну һәтта Уекфилд өзү дә курулту илә писләјир,—вә бунунла бәрабәр гызыл мә'дәнләринин чохлу инсан чәлб етмәси, һабелә инкилис маллары идхалынын һәтта ән хырда сәнәткара гаршы рәгабәт төрәтмәси,—бүтүн бунлар хүсусән Австралијада[275] кифајәт гәдәр «нисби артыг фәһлә» әмәлә кәтирмишдир ки, нәтичәдә дә Австралијанын әмәк базарынын ағзына гәдәр долдуғу—«glut of the Australian labour-market» һаггында һәр дәфә почт илә кәдәрли хәбәрләр кәлир вә орада да фаһишәлик бә'зи јерләрдә Лондон Һејмаркетиндәки гәдәр чошгун јајылыр.

Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүстәмләкәләрин вәзијјәти дејилдир. Бурада бизи марагландыран анчаг, Јени дүнјада кәшф едилиб Көһнә дүнјанын сијаси игтисады тәрәфиндән кениш е'лан едилән белә бир сирдир ки: капиталист истеһсал вә јығым үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкијјәти шәхси әмәјә әсасланан хүсуси мүлкијјәтин мәһв олмасыны нәзәрдә тутур, јә'ни ишчинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсини нәзәрдә тутур.

---

[278]) Австралија өзүнүн ганунверичиси олан кими, кәлмәләр үчүн әлверишли ганунлар вермәјә башлады, лакин торпағын инкилисләр тәрәфиндән тарач едилмиш олмасы бу јолда манеәдир. „1862-чи ил тарихли јени торпаг ганунунун биринчи вә башлыча мәгсәди халгын јерләшиб мәскән салмасы имканыны асанлашдырмагдыр" („The Land Law of Victoria" by the Hon. *G. Duffy*, Minister of Public Lands. London, 1862).

ҜЕЈДЛӘР
КӨСТӘРИЧИЛӘР

ГЕЈДЛӘР

1 „*Капитал*“ — марксизмин даһијанә әсәридир. Маркс өзүнүн башлыча әсәрини јаратмаг үзәриндә 40-чы илләрин әввәлиндән өмрүнүн ахырынадәк гырх ил чалышмышдыр. „Маркс игтисади гурулушун тәмәл олдуғу вә сијаси үстгурумун һәмин тәмәл үзәриндә учалдығы фикринә кәләрәк, ән чох һәмин игтисади гурулушу тәдгиг етмәјә диггәт вермишдир“ (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 5).

Маркс сијаси игтисадла мүнтәзәм сурәтдә 1843-чү илин ахырларындан Парисдә мәшғул олмаға башламышдыр. О, игтисади әдәбијјаты өјрәниркән өз гаршысына мөвчуд гурулушу вә буржуа сијаси игтисадыны тәнгид едән бөјүк бир әсәр јазмағы мәгсәд гојур. Онун бу саһәдәки илк тәдгигләри өз ин’икасыны „1844-чү ил игтисади-фәлсәфи әлјазмалары“, „Алман идеолокијасы“, „Фәлсәфә јохсуллуғу“, „Муздлу әмәк вә капитал“, „Коммунист партијасынын манифести“ вә башга бу кими әсәрләриндә тапмышдыр. Артыг һәмин әсәрләрдә капиталист истисмарынын әсаслары, капиталистләрлә муздлу фәһләләрин мәнафејинин бир-бири илә барышмаз әкслији, капитализмин бүтүн игтисади мүнасибәтләринин антагонист вә кечичи характери ачылыб көстәрилир.

1848—1849-чу илләрдәки ингилабын чошгун һадисәләри илә әлагәдар олан мә’лум фасиләдән сонра Маркс өз игтисади тәдгигләрини 1849-чу илин августунда мүһачирәт етмәјә мәчбур олдуғу анчаг Лондонда давам етдирә билди. Бурада о, мүхтәлиф өлкәләрин, хүсусилә дә о заман капитализмин классик өлкәси олан Инкилтәрәнин халг тәсәррүфаты тарихини вә о заманкы игтисадијјатыны дәриндән вә һәртәрәфли өјрәнир. Ону бу дөврдә торпаг мүлкијјәтинин тарихи вә торпаг рентасы нәзәријјәси, пул тәдавүлүнүн вә гијмәтләрин тарихи вә нәзәријјәси, игтисади бөһранлар, техниканын вә технолокијанын тарихи, агрономија вә агрокимја мәсәләләри марагландырыр.

Маркс көрүнмәмиш чәтин бир шәраитдә чалышырды. О, даим еһтијачла мүбаризә апармалы вә чох вахт чөрәк пулу газанмаг үчүн өз ишләрини дајандырмалы олурду. Мадди мәһрумијјәтләр шәраитиндә узун мүддәт чох кәркин ишләмәси үзүндән Маркс бәрк хәстәләнир. Буна бахмајараг, артыг 1857-чи илә јахын о олдугча бөјүк һазырлыг иши көрмүшдү ки, бу да өз тәдгигатынын тамамлајычы мәрһә-

ләсинә—топланмыш материаллары системә салмаға вә үмумиләшдирмәјә башламаг имканы верди.

1857-чи илин августундан 1858-чи илин ијунунадәк олан мүддәтдә Маркс 50 чап вәрәгинәдәк һәчмдә әлјазмасы јарадыр ки, бу да кәләчәк „Капитал"ын илкин гарасыны тәшкил етмиш олур. Һәмин әлјазмасы илк дәфә јалныз 1939—1941-чи илләрдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән орижиналын өз дилиндә „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie" („Сијаси игтисадын тәнгидинин әсас чәһәтләри") ады илә дәрч едилмишдир. 1857-чи илин нојабрында Маркс, бундан әлавә, өз әсәринин планыны тәртиб едир ки, бу да сонралар тәкмилләшдирилир вә олдугча дәгигләшдирилир. Онун, игтисади категоријаларын тәнгидинә һәср едилмиш бу тәдгиги алты китаба бөлүнүр:

1) Капитал һаггында (бир нечә кириш фәсилләри илә бирликдә); 2) Торпаг мүлкијјәти һаггында; 3) Муздлу әмәк һаггында; 4) Дөвләт һаггында; 5) Харичи тичарәт һаггында; 6) Дүнја базары һаггында. Биринчи китабда („Капитал һаггында") дөрд бөлмә олмасы нәзәрә алынмышды: а) Үмумијјәтлә капитал, б) Капиталларын рәгабәти, в) Кредит, г) Сәһмдар капиталы, һәм дә „Үмумијјәтлә капитал" бөлмәси даһа үч һиссәјә бөлүнмүшдү: 1) Капиталын истеһсал просеси; 2) Капиталын тәдавүл просеси вә 3) Бунларын һәр икисинин вәһдәти, јахуд капитал вә мәнфәәт, фаиз. Гејд етмәк мүһүмдүр ки, бу ахырынчы, ајрыча бөлкү сонралар бүтүн әсәрин, „Капитал"ын үч мүвафиг чилдә бөлүнмәсинин әсасыны тәшкил етмишдир. Сијаси игтисадын вә сосиализмин тарихини хүсуси әсәр һалында вермәк нәзәрдә тутулурду.

Ејни заманда Маркс бу гәрара кәлир ки, өзүнүн јаратмагда олдуғу әсәр ајры-ајры бурахылышлар һалында чыхачагдыр вә биринчи бурахылыш „мүтләг мүәјјән дәрәчәдә там бир әсәр тәшкил етмәлидир" ки, бу да биринчи китабын анчаг биринчи бөлмәсини—үч фәсилдән ибарәт: 1) Әмтәә; 2) Пул вә ја садә тәдавүл вә 3) Капитал—бөлмәсини гаврајыр. Лакин сијаси мүлаһизәләрә көрә үчүнчү фәсил биринчи һиссәнин ахырынчы вариантына—„Сијаси игтисадын тәнгидинә даир" китабына дахил олмамышдыр. Маркс көстәрмишдир ки, мәһз һәмин фәсилдән „әсил вурушма башланыр" вә, онун фикринчә, рәсми сензура, полис тә'гибләри вә һөкмран синифләрин хошуна кәлмәјән мүәллифләрин һәр чүр тә'гиб едилмәси шәраитиндә белә бир фәсли ән әввәлдә, јә'ни кениш ичтимаијјәт јени әсәри көрмәздән габаг, бурахмаг јерсиз оларды. Маркс „биринчи бурахылыш" үчүн хүсуси олараг әмтәә һаггындакы фәсли јазмыш вә 1857—1858-чи илләрин әлјазмасындан пул һаггындакы фәсил үзәриндә јенидән әсаслы сурәтдә ишләмишдир.

„Сијаси игтисадын тәнгидинә даир" китабы 1859-чу илдә чапдан чыхды. Аз сонра „икинчи бурахылышын", јә'ни капитал һаггындакы фәслин дәрч олунмасы да нәзәрдә тутулурду ки, бу да 1857—1858-чи илләрдәки әлјазмасынын әсас мәзмунуну тәшкил едирди. Маркс Британија музејиндә сијаси игтисадла јенидән мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олмаға башлајыр. Доғрудур, нисбәтән аз сонра о, мәтбуатда чыхыш едиб бонапартчы акент К. Фогтун бөһтанчы һүчумларыны ифша етмәк зәрурәти вә башга тә'чили ишләрлә әлагәдар олараг бу әсәри там ил јарым тә'хирә салмалы олду. О анчаг 1861-чи илин августунда кениш әлјазмасына башлајараг, буну 1863-чү илин орталары үчүн гуртарыр. Үмумијјәтлә 200 чап вәрәгинәдәк һәчмдә олан вә 23 дәфтәр тәшкил едән әлјазмасы да, 1859-чу ил китабы кими—„Сијаси игтисадын тәнгидинә даир" адландырылмышдыр. Бу әлјазмасынын чох һиссәси (VI—XV вә XVIII дәфтәрләр) игтисад тә'лимләринин тарихиндән бәһс едир.

Буну Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту рус дилиндә чапа һазырлајыб „Изафи дәјәр нәзәријјәләри“ („Капитал“ын IV чилди) ады илә нәшр етмишдир. Әввәлинчи беш дәфтәрдә вә гисмән XIX—XXIII дәфтәрләрдә „Капитал“ын биринчи чилдинин мөвзулары верилмишдир. Маркс бурада пулун капитала чеврилмәсини тәһлил едир, мүтләг вә нисби изафи дәјәр тә'лимини инкишаф етдирир вә бир сыра башга мәсәләләрдән бәһс едир. Хүсусилә, XIX вә XX дәфтәрләрдә биринчи чилдин он үчүнчү фәсли олан „Машынлар вә ири сәнаје“ фәслинин әтрафлы әсасы верилмишдир; һәмин дәфтәрләрдә техниканын тарихинә даир зәнкин материал верилдији кими, капиталист сәнајесиндә машын тәтбигинин чох әтрафлы игтисади тәһлили дә верилмишдир. XXI—XXIII дәфтәрләрдә, „Капитал“ын мүхтәлиф чилдләринә, о чүмләдән икинчи чилдинә аид ајры-ајры мәсәләләр ишыгландырылыр. XVI—XVII дәфтәрләр тамамилә үчүнчү чилдин проблемләринә һәср едилмишдир. Беләликлә, 1861—1863-чү илләрин әлјазмасы аз вә ја чох дәрәчәдә „Капитал“ын бүтүн дөрд чилдинин проблемләриндән бәһс едир.

Ишин сонракы кедишиндә Маркс өзүнүн бүтүн әсәрини, үч һиссәдән ибарәт олачаг „Үмумијјәтлә капитал“ бөлмәси үчүн ирәличәдән нәзәрдә тутулан план әсасында гурмаг гәрарына кәлир. Әлјазмасынын тарих-тәнгид һиссәсинә кәлдикдә исә, бу, тамамлајычы дөрдүнчү мәрһәләни тәшкил етмәли иди. Маркс Кукелмана 1866-чы ил 13 октјабр тарихли мәктубда јазыр: „Бүтүн әсәр ашағыдакы һиссәләрә бөлүнүр: I китаб) Капиталын истеһсал просеси. II китаб) Капиталын тәдавүл просеси. III китаб) Бүтүнлүкдә просесин формалары. IV китаб) Нәзәријјәнин тарихинә даир“. Маркс һабелә әввәлләр нәзәрдә тутулдуғу кими, әсәрин ајры-ајры бурахылышларла нәшр едилмәси планындан да әл чәкир вә әввәлчә бүтүн әсәри һеч олмазса әсас е'тибары илә һазырламағы вә анчаг сонра нәшр етмәји өз гаршысына вәзифә гојур.

Бунунла әлагәдар олараг, Маркс өз әсәри үзәриндә вә хүсусилә 1861—1863-чү илләрин әлјазмасында кифајәт гәдәр инкишаф етдирилмәмиш һиссәләри үзәриндә вар гүввә илә чалышмагда давам едир. О әлавә олараг чохлу мигдар игтисади вә техники әдәбијјат, о чүмләдән кәнд тәсәррүфатына даир, кредит вә пул тәдавүлү мәсәләләринә даир әдәбијјаты өјрәнир, сәнаједә ушаг әмәји һаггында, инкилис пролетариатынын мәнзил шәраити һаггында вә и. а. статистика материалларыны, мүхтәлиф парламент сәнәдләрини, рәсми һесабатлары өјрәнир. Бунун ардынча Маркс ики ил јарым әрзиндә (1863-чү илин августундан 1865-чи илин ахырларынадәк) олдугча бөјүк бир әлјазмасы јарадыр ки, бу да „Капитал“ын үч нәзәри чилдинин әтрафлы ишләнмиш биринчи вариантыны тәшкил едир. Анчаг, үмумијјәтлә бүтүн әсәр јазылдыгдан сонра (јанвар 1866-чы ил) Маркс буну чап үчүн гәти сурәтдә һазырламаға башлајыр, һәм дә Енкелсин мәсләһәти илә о, бүтүн әсәри бирдән чапа һазырламаг дејил, биринчи нөвбәдә „Капитал“ын әввәлинчи чилдини һазырламаг гәрарына кәлир. Маркс өз әсәри үзәриндә бу ахырынчы дәфә чох бөјүк дәгигликлә ишләмәли олду вә беләликлә „Капитал“ын үмумән бүтүн биринчи чилдини бир даһа јенидән ишләјиб һазырлады. Әсәрин бүтөвлүјү, долғунлуғу вә ајдынлығы хатиринә Маркс 1859-чу илдә нәшр едилмиш „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“ әсәринин мәзмунунун әсас мәсәләләрини „Капитал“ын биринчи чилдинин әввәлиндә нисбәтән гыса шәкилдә тәкрар етмәји лазым билди—бу мәсәләләр инди бүтүн биринчи бөлмәни („Әмтәә вә пул“) тәшкил едир, биринчи нәшриндә исә әввәлинчи фәсилдә („Әмтәә вә пул“) ишыгландырылырды.

„Капитал“ын биринчи чилди чапдан чыхдыгдан сонра (сентјабр 1867-чи ил) Маркс, китабын алман дилиндә јени нәшрләринин һазырланмасы вә харичи дилләрә тәрчүмәси илә әлагәдар олараг онун үзәриндә ишләмәкдә давам едир. О, икинчи нәшриндә (1872-чи ил) бир чох дәјишикликләр едир, 1872-чи илдә Петербургда чыхмыш вә „Капитал“ын харичи дилләрә биринчи тәрчүмәси олан русча нәшри илә әлагәдар олараг мүһүм көстәришләр верир, 1872—1875-чи илләрдә ајры-ајры бурахылышларла дәрч олунан франсызча тәрчүмәсини хејли дәрәчәдә јенидән ишләјиб редактә едир.

Дикәр тәрәфдән, „Капитал“ын биринчи чилди чыхдыгдан сонра Маркс бүтүн әсәри тезликлә баша чатдырмаг мәгсәди илә сонракы чилдләр үзәриндә чалышмагда давам едир. Лакин бу она мүјәссәр олмур. I Интернасионалын Баш Шурасында чохчәһәтли фәалијјәти ондан чох вахт алыр. Сәһһәтинин јахшы олмадығына көрә иши кетдикчә даһа тез-тез дајандырмалы олур. Ејни заманда Марксын фөвгәл'адә дәрәчәдә елми вичдан вә дәгиглији вә, Енкелсин көстәрдији кими, „өз бөјүк игтисади кәшфләрини е'лан етмәмишдән әввәл бунлары там мүкәммәл сурәтдә ишләјиб һазырламаг“ сә'ји ону бу вә ја башга бир проблеми нәзәрдән кечирдикдә јенидән вә јенә әлавә тәдгигләрә киришмәјә вадар едир. Бу јарадычылыг ишинин кедишиндә һабелә бир чох јени мәсәләләр дә мејдана чыхырды.

„Капитал“ын сонракы ики чилди Енкелс тәрәфиндән, Марксын анчаг вәфатындан сонра—икинчи чилд 1885-чи илдә вә үчүнчү чилд—1894-чү илдә чапа һазырланыб нәшр едилмишдир. Бунунла Енкелс елми коммунизм хәзинәсинә чох гијмәтли јардым көстәрмишдир.

Марксын вәфатындан сонра Енкелс „Капитал“ын биринчи чилдинин инкилис дилинә тәрчүмәсини редактә етмиш (1887-чи илдә чыхмышдыр), „Капитал“ын биринчи чилдинин алман дилиндә үчүнчү нәшрини (1883) вә дөрдүнчү нәшрини (1890) чапа һазырламышды. Бундан әлавә, Марксын вәфатындан сонра, лакин һәлә Енкелсин сағлығында, „Капитал“ын биринчи чилдинин ашағыдакы нәшрләри чыхмышды: инкилис дилиндә Лондонда үч нәшри (1888, 1889 вә 1891), инкилис дилиндә Нју-Јоркда үч нәшри (1887, 1889 вә 1890); франсыз дилиндә Парисдә нәшри (1885), Данимарка дилиндә Копенһакендә (1885), испан дилиндә Мадриддә (1886), италјан дилиндә Туриндә (1886), полјак дилиндә Лејпсигдә (1884—1889), һолланд дилиндә Амстердамда нәшри (1894), һабелә бир сыра башга натамам нәшрләри.

Марксын шәхси көстәришләринә әсасән Енкелс „Капитал“ын алманча дөрдүнчү нәшриндә (1890) „Капитал“ын биринчи чилдинин мәтн вә гејдләринин гәти редаксијасыны һазырлады. Инди һәмин әсәр бүтүн дүнјада алманча дөрдүнчү нәшринә әсасән јенидән нәшр едилир вә тәрчүмә олунур. „Капитал“ын биринчи чилдинин һәмин нәшри дә алманча дөрдүнчү нәшринә әсасән һазырланмышдыр.—*5*.

2 „Капитал“ын биринчи чилдинин 1867-чи илдәки әввәлинчи алман нәшриндә „Әмтәә вә пул“ ады дашыјан биринчи фәсли нәзәрдә тутулур. Икинчи нәшрини һазырлајыркән Маркс өз китабы үзәриндә јенидән ишләмиш вә хүсусилә онун гурулушунда бөјүк дәјишикликләр етмишди. Әввәлки биринчи фәслин һиссәләри вә әлавәси әсасында үч мувафиг мүстәгил фәсил јарадылмышды ки, бунлар да бирликдә китабын биринчи бөлмәсини тәшкил едир.—*5*.

3 Ф. Лассалын „Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit“. Berlin, 1864 („Ч.-б Бастиа Шултсе-Делич, игтисади Јулиан, вә ја Капитал вә әмәк“. Берлин, 1864) әсәринин үчүнчү фәсли нәзәрдә тутулур.—*5*.

4 *Mutato nomine de te fabula narratur* (Анчаг адыны дəјишдирсəн, бу сəнин əhвалатын дејилми)—Һоратсинин сатираларындан көтүрүлмүш сөзлəр, биринчи китаб, 1-чи сатира. —*6*.

5 *Көј китаблар* (Blue Books)—Инкилтəрə парламенти тəрəфиндəн дəрч едилəн материалларын вə харичи ишлəр назирлији тəрəфиндəн дəрч едилəн дипломатик сəнəдлəрин үмуми адыдыр. Көј габыгларына көрə Көј китаблар ады верилмиш бу китаблар Инкилтəрəдə XVII əсрдəн нəшр едилмəкдə олуб, həмин өлкəнин игтисади вə дипломатик тарихини өјрəнмəк үчүн əсас рəсми мəнбə хидмəтини көрүр.—*10*.

6 *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!* (Сəн өз јолунла кет, гој адамлар нə дејирлəрсə десинлəр!)—Дантенин „Илаhи комедија“ əсəриндəн башга шəкилдə верилмиш сөзлəр, „Мəhшəр“, V фəсил.—*11*.

7 S. Mayer. „Die sociale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers“. Wien, 1871 (З. Мајјер. „Вјанада ичтимаи мəсəлə. Бир „саhибкарын“ етүдү“. Вјана, 1871).—*13*.

8 „Капитал“ын биринчи чилдинин алманча дөрдүнчү нəшриндə (1890) həмин сөзардынын əввəлинчи дөрд абзасы атылмышдыр. Бу нəшрдə сөзарды бүтүнлүклə верилир.—*13*.

9 *Тахыл ганунларына гаршы лига* 1838-чи илдə фабрикчилəр Кобден вə Брајт тəрəфиндəн тə'сис едилмишди. Сəнаје буржуазијасынын мəнафејини мүдафиə едəн бу лига торпаг аристократијасынын мəнафејини күдəн вə харичдəн тахыл кəтирилмəсинин мəhдуд вə гадаған едилмəсини нəзəрдə тутан тахыл ганунларынын ләғв олунмасына чалышырды. 1815-чи илдə гəбул едилмиш тахыл гануну, Инкилтəрəнин өзүндə тахылын гијмəти həр квартерə 80 шиллингдəн ашағы олараг галдыгча тахыл идхал олунмасыны гадаған едирди. 1822-чи илдə бу ганунун шəкли бир гəдəр дəјишдирилмишди, 1828-чи илдə исə дəјишкəн шкала гојулмушду ки, буна көрə дə тахыл гијмəтлəри дахили базарда ашағы дүшдүкчə онун идхал көмрүјү артырды вə, əксинə,—бу гијмəт јүксəлдикчə көмрүк əскилирди. Тахыл ганунларынын ләғви вə азад тахыл тичарəти үчүн чалышан бу Лиганын мəгсəди тахыла олан дахили гијмəтлəри ашағы салмаг вə бунунла да муздлу фəhлəлəрин əмəк hаггыны ашағы салмаг иди. Лига азад тичарəт шүарындан фəhлəлəрлə сəнајечилəрин мəнафејинин куја үмуми олдуғу hаггындакы өз демагоглуг тəблиғатында кениш истифадə едирди. Тахыл ганунлары 1846-чы илдə ләғв едилди.—*17*.

10 И. Дитскенин: „Demokratisches Wochenblatt“ („Демократик həфтəлик“) гəзетинин 1868-чи илдəки 31, 34, 35 вə 36-чы нөмрəлəриндə дəрч едилмиш „Карл Маркс. „Капитал. Сијаси игтисадын тəнгиди“ Һамбург, 1867“ мəгалəси нəзəрдə тутулур. 1869—1876-чы иллəрдə бу гəзет јени—„Der Volksstaat“ („Халг дөвлəти“) ады илə чыхырды.—*18*.

11 Бурада, 1867—1883-чү иллəрдə Парисдə чыхан „La philosophie positive. Revue“ („Позитивист фəлсəфə. Ичмал“) журналындан бəhс олунур. 1868-чи илин нојабр—декабрындакы үчүнчү нөмрəсиндə О. Контун позитивист фəлсəфəсинин ардычылы олан J. В. Де-Роберти тəрəфиндəн „Капитал“ын биринчи чилдинə јазылмыш гыса ресензија дəрч едилмишди.—*19*.

12 Н. Зибер. „Сонракы әлавәләр вә изаһатларла әлагәдар олараг Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәријјәси". Кијев, 1871, сәһ. 170.—*19.*

13 Бу мәгалә („Карл Марксда сијаси-игтисады тәнгид нөгтеји-нәзәри") И. И. Кауфман тәрәфиндән јазылмышды.—*19.*

14 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 6—8.—*20.*

15 Алман буржуа философлары Бүхнер, Ланке, Дүринг, Фехнер вә башгалары нәзәрдә тутулур.—*22.*

16 „*Јени үчдә ики*"—2/3 талер гијмәтиндә олуб, бир сыра алман дөвләтләриндә ишләдилән күмүш сиккә беләадланырды.—*29.*

17 „Капитал"ын биринчи чилдинин инкилисчә нәшриндә фәсилләрин нөмрәләри бунун алманча нәшрләриндәки фәсилләрин нөмрәләри илә дүз кәлмир.—*31.*

18 „Кәләлији мүдафиә үчүн гијам" дедикдә, АБШ Чәнубунун гулдарлары тәрәфиндән галдырылмыш вә 1861—1865-чи илләрдәки Вәтәндаш мүһарибәсинә кәтириб чыхаран гијам нәзәрдә тутулур.—*34.*

19 Һәгигәтдә бурада Марксда дәгигсизлик јохдур.—*36.*

20 Марксы Гладстонун 1863-чү ил 16 апрел тарихли нитгиндән көтүрүлән ситаты гәсдән сахталашдырмагда иттиһам едән буржуазија нүмајәндәләринин дәфәләрлә бөһтанчы һүчумларыны ифша етмәјә Енкелс 1891-чи илдә Һамбургда дәрч олунан „Брентано contra Маркс, ситатын хәјали сахталашдырылмасы мүнасибәти илә. Мәсәләнин тарихи вә сәнәдләр" адлы хүсуси бир әсәр һәср етмишди, 1891-чи илдә Һамбургда дәрч едилмишди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 22-чи чилд).—*36.*

21 Маркс „чумбулу Ласкерин ичады" һаггында данышыркән ашағыдакы әһвалаты нәзәрдә тутур. 1871-чи ил нојабрын 8-дә рејхстагын ичласында буржуа депутаты милләтчи-либерал Ласкер Бебелә гаршы мүбаһисәдә билдирмишди ки, әкәр алман сосиал-демократ фәһләләри Парис коммунарларынын тимсалы илә һәрәкәт етмәк фикринә дүшсәләр, онда „әдәбли вә мүлкијјәти олан бүркерләр онлары дәјәнәклә өлдүрәрләр". Лакин натиг, буну белә шәкилдә е'лан етмәјә чүр'әт етмәди вә һәлә стенографик һесабатда „дәјәнәклә өлдүрәрләр" сөзләри әвәзинә „онлары итаәтдә сахларлар" дејилмишди. Бебел бу сахтакарлығы ифша етди. Ласкери фәһлә даирәләриндә лаға гојуб күлүрдүләр. Боју балача олдуғуна көрә она истеһза илә „чумбулу Ласкер" ады верилмишди.—*37.*

22 Көте. „Фауст", I һиссә, үчүнчү сәһнә („Фаустун кабинети").—*39.*

23 Бурада Енкелс, өзүнүн куја тәкбашына әлли адама гаршы шпага илә вурушмасындан данышан ловға вә горхаг Фалстафын (Шекспир. „Крал IV Һенрих". I һиссә, II пәрдә, дөрдүнчү сәһнә) сөзләрини башга шәкилдә верир.—*39.*

24 С. Батлерин „Һудибрас" („Hudibras") поемасындан башга шәкилдә верилмиш сөзләр, II һиссә, 1-чи фәсил.—*46.*

25 Бу китаба бах: W. Jacob. „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals". In two volumes. London, 1831 (У. Чејкоб. „Баһалы металларын истеһсалы вә истеһлакы һаггында тарихи тәдгигат". Ики чилддә. Лондон, 1831). —*50.*

26 [W. Petty.] „A Treatise of Taxes and Contributions". London, 1667, p. 47 [У. Петти.] „Веркиләр вә рүсумлар һаггында трактат". Лондон, 1667, сәһ. 47).—*54.*

27 Маркс бурада Шекспирин тарихи хроникасындакы диалогдан истифадә едир, „Крал IV Һенрих", I һиссә. III пәрдәнин үчүнчү сәһнәсиндә Фалстаф дул гадын Куиклијә дејир: „Билмир ки, онун һарасындан јапышсын", Бунун чавабында Куикли дејир: „Јалан дејирсән: сән дә, башгалары да чох јахшы билирсиниз ки, мәним һарамдан јапышасыныз".—*58.*

28 *„Paris vaut bien une messe"* („Парис хејир-дуаја лајигдир")—IV Һенрих протестант мәзһәбиндән католик мәзһәбинә кечәрсә, парислиләрин ону крал танıјачаглары вә'ди илә әлагәдар олараг, онун 1593-чү илдә сөјләдији сөзләрдир.—*63.*

29 Маркс бурада: „Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri". Tomus IX. Oxonii, 1837, p. 99, 100 (Аристотел. Әсәрләри, Иммануил Беккер нәшри. IX чилд, Оксфорд, 1837, сәһ. 99, 100) китабы үзрә Аристотелин „Никомах етикасы" әсәриндән ситат кәтирир.—*70.*

30 *Ломбард-стрит*—Ситидә (Лондонун малијјә мәркәзиндә) бир сыра бөјүк банкларын олдуғу күчәдир; Лондон пул базарынын синонимидир.—*72.*

31 К. Маркс. „Фәлсәфә јохсуллуғу". Ч-б Прудонун „Јохсуллуг фәлсәфәсинә чаваб", I фәсил (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 71—127).—*79.*

32 Көте. „Фауст", I һиссә, дөрдүнчү сәһнә („Фаустун кабинети").—*79.*

33 1848—1849-чу илләрдәки ингилаблар мәғлуб олдугдан сонра Авропада гара сијаси иртича дөврү башланды. Бу дөврдә Авропа өлкәләринин аристократ даирәләриндә спиритизмә, хүсусән столлары рәгс етдирмәјә алудә олмаға башламышдылар. Ејни заманда исә Чиндә күчлү кәндли мүһарибәси характерини алмыш олан антифеодал азадлыг һәрәкаты кенишләнмишди (Тајпин ингилабы).—*81.*

34 Оуенин параллелограмларындан Рикардо өзүнүн „On Protection to Agriculture". Fourth edition. London, 1822, p. 21 („Әкинчилији һимајә һаггында". Дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1822, сәһ. 21) әсәриндә данышыр. Оуен өзүнүн ичтимаи ислаһатлар һаггындакы утопик лајиһәсини инкишаф етдирәрәк, сүбут етмәјә чалышырды ки, параллелограм вә ја квадрат шәклиндә гәсәбә гуручулуғу игтисади чәһәтдән, һабелә аилә јашајышынын гурулмасы нөгтеји-нәзәриндән ән чох мәгсәдәујғундур.—*87.*

35 Үмумијјәтлә материалист вә атеист олан гәдим јунан философу Епикурун бахышларына көрә сајсыз-һесабсыз дүнјалар вардыр. Һәмин дүнјалар өз хүсуси, тәбии ганунларына әсасән әмәлә кәлир вә јашајыр. Аллаһлар, јашајырларса да, дүнјалар харичиндә, бунларын ара-

ларындакы фәзаларда олурлар вә нә каннатын инкишафына, нә дә инсанын һәјатына һеч бир тә'сир көстәрмирләр.—*90.*

36 Шекспир. „Наһаг һај-күј", III пәрдә, үчүнчү сәһнә.—*93.*

37 *Ланди јармаркасы*—XII—XIX әсрләрдә һәр ил Парисин јахынлығында кечирилән бөјүк јармарка.—*94.*

38 Көте. „Фауст", I һиссә, үчүнчү сәһнә („Фаустун кабинети").—*96.*

39 *Апокалипсис*—илк христиан әдәбијјаты әсәрләриндән бири олуб, Әһди чәдидә дахилдир (Библија. Иоанна вәһј кәлмәси). I әсрдә јазылмышдыр. Апокалипсисин мүәллифи Рома империјасына үмуми нифрәт һиссини билдирир вә ону „вәһши" ады илә дамғалајараг шејтанын тәчәссүмү һесаб едир. Ситат кәтирилән парчалар 17 вә 13-чү фәсилләрдәндир.—*97.*

40 *Инкләр дөвләти*—XV әсрин әввәлләриндә—XVI әсрин орталарында муасир Перу әразисиндә мөвчуд олмуш гулдарлыг дөвләтидир; орада ибтидаи ичма гурулушунун хејли галыглары давам етмәкдә иди. Бурада һөкмран олан инкләр тајфасы јүз гәбилә ичмасына (ајлју) бөлүнмүшдү вә бунлар да тәдричлә кәнд ичмаларына (гоншу ичмалара) чеврилмишди.—*97.*

41 *Пандектләр*—Рома мүлки һүгуг мәчәлләсинин ән мүһүм бир һиссәси олан Дикестин (латынча Digesta—топланылмыш) јунанча адыдыр. Дикестләр Рома јуристләринин әсәрләриндән топланмыш парчалар мәчәлләси олуб гулдарларын мәнафејини ифадә едирди. Бунлар 533-чү илдә Бизанс императору Јустинианын заманында е'лан олунмушду.—*101.*

42 [W. E. Parry.] „Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the Years 1819—20, in His Majesty's Ships Hecla and Griper, under the Orders of William Edward Parry". London, 1821 ([У. Е. Парри]. „Атлантик океандан Сакит океана шимал-гәрбдән кечмәк јолуну кәшф етмәк үчүн 1819—20-чи илләрдә Уилјам Едуард Парринин команданлығы алтында ә'лаһәзрәтин „Кекла" вә „Грајпер" адлы кәмиләринин сәјаһәт журналы". Лондон, 1821). Бу китабын Лондонда јенә 1821-чи илдә чыхмыш олан икинчи нәшриндә, ситат кәтирилән парча 277—278-чи сәһифәләрдәдир.—*104.*

43 Гәдим мифолокијада бәшәријјәтин тарихи беш дөврә бөлүнүрдү Гызыл вә күмүш әсрләр бу беш дөврүн ики әввәлинчи дөврүнү тәшкил едирди. Ән уғурлу олан гызыл әсрдә инсанлар, куја, һеч бир дәрд-гәм билмәдән јашајырдылар вә анчаг сонракы әсрләрдә онларын һәјаты башга бир шәкил алмыш олду. Әсрләрин ахырынчысы олан бешинчи әср—дәмир әср—әдаләтсизликләр, зоракылыглар вә гәтлләрлә долудур Беш әср һаггындакы әфсанә јунан шаири Кесиодун вә Рома лирик шаири Овидијанын јарадычылығында өз ифадәсини тапмышдыр.—*108.*

44 1707-чи илдәки Инкилтәрә-Шотландија унијасы нәзәрдә тутулур; бу унијаја әсасән Шотландија гәти сурәтдә Инкилтәрәјә битишдирилмишди. Шотландија парламентини ләғв етмиш олан бу мүгавиләјә көрә ики өлкә арасында мөвчуд олан бүтүн игтисади сәдләр дә мәһв едилмишди.—*108.*

45 Данте. „Илаhи комедија“, „Чəннəт“, XXIV фəсил.—*112.*

46 Маркс Мүгəддəс Ијеронимдəн ситат кəтирир: „Јевстохијаја мəктуб—бəкарəти горумаг hаггында“.—*112.*

47 К. Маркс. „Сијаси игтисадын тəнгидинə даир“ (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри. Икинчи нəшри, 13-чү чилд, сəh. 72).—*115.*

48 „*The course of true love never does run smooth*“ („Һəгиги мəhəббəт hеч бир заман чəфасыз олмур“)—В. Шекспир. „Јај кечəсиндə рө'ја“, I пəрдə, биринчи сəhнə.—*116.*

49 „*Disjecta membra poetae*“ („шаирин пəракəндə ə'залары“)—Һоратсинин сатираларындан кəтирилəн сөзлəр, биринчи китаб, 4-чү сатира.—*116.*

50 Маркс бурада Дүпон де Немурун „Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale“ („Доктор Кененин мүддəалары, јахуд Онун Ичтимаи игтисада даир əсас принсиплəринин хүласəси“) əсəриндəн ситат кəтирир; həмин əсəр: „Physiocrates“. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I, Paris, 1846, p. 392. („Физиократлар“. Е. Д'ерин кириш мəгалəси вə тəфсирлəри илə. I hиссə, Парис, 1846, сəh. 392) китабында дəрч едилмишдир.—*117.*

51 Пулун *non olet* (ији јохдур)—бу, Рома императору Веспасианын (69—79-чу иллəр) ајагјолулара хүсуси верки гојдуғуна көрə, ону тəhмəтлəндирəн өз оғлуна сөјлəдији сөзлəрдир.—*119.*

52 A. H. Müller. „Die Elemente der Staatskunst“. Theil II, Berlin, 1809, S. 280 (А. Г. Мүллер. „Дөвлəти идарə етмəк сəнəтинин əсаслары“ II hиссə, Берлин, 1809, сəh. 280).—*133.*

53 Чинасдыр: инкилисчə „sovereign“ сөзү „суверен, монарх“ демəкдир, hабелə „соверен“—гызыл фунт стерлингин адыдыр.—*135.*

54 P. Boisguillebert. „Le détail de la France“. In: „Èconomistes financiers du XVIII-e siécle“. Paris, 1843, p. 213 (П. Буакилбер. „Франсанын пəракəндə тичарəти“. „XVIII əсрин игтисадчы—малијјəчилəри“ китабында. Парис, 1843, сəh. 213).—*138.*

55 Д. Дидро. „1767-чи ил салону“.—*142.*

56 *Ост-Һинд компанијасы*—1600-чү илдəн 1858-чи илəдəк давам етмиш, Инкилтəрəнин Һиндистанда, Чиндə вə Асијанын башга өлкəлəриндə сојғунчу мүстəмлəкə сијасəти үчүн алəт олмуш инкилис тичарəт компанијасы. Ордусу вə донанмасы олан Компанија XVIII əсрин орталарындан бөјүк həрби гүввəјə чеврилмишди. Инкилтəрə мүстəмлəкəчилəри Һиндистаны Компанијанын бајрағы алтында əлə кечирмиш олдулар. Узун заман Һиндистанда тичарəт инhисары вə бу өлкəни идарə етмəјин əн мүhүм вəзифəлəри Компанијанын əлиндə иди. Һиндистанда 1857—1859-чу иллəрдəки милли азадлыг үсјаны инкилислəри өз мүстəмлəкə hөкмранлығы формаларыны дəјишдирмəјə мəчбур етди: Компанија лəғв едилди, Һиндистан исə Британија тахтынын мүлки е'лан едилди.—*142.*

57 „East India (Bullion). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864" („Шәрги Һиндистан (Күлчәләр). „Мөһтәрәм ашағы палатанын 1864-чү ил 8 феврал тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилмиш һесабат").—*142*.

58 Маркс, У. Петтинин бурада адыны чәкдији „The Political Anatomy of Ireland. 1672". London, 1691 („Ирландијанын сијаси анатомијасы. 1672". Лондон, 1691) китабына онун әлавә шәклиндә чап едилмиш „Verbum Sapienti" („Мүдрикләрә хитаб") әсәриндән ситат кәтирир.—*149*.

59 Маркс бурада Д. Рикардонун „The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes". The Fourth Edition, Corrected. London, 1811 („Күлчәләрин јүксәк гијмәти банкнотларын гијмәтдән дүшмәсинә сүбутдур". Тәсһиһ едилмиш дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1811) китабындан ситат кәтирир.—*151*.

60 „*Currency principle*" („пул тәдавүлү принсипи"), вә ја „пул мәктәби"—пулун мигдар нәзәријјәсини ирәли сүрән мәктәбин нөвләриндән биридир. Бунун нүмајәндәләри иддиа едирдиләр ки, әмтәәләрин дәјәри вә гијмәти тәдавүл даирәсиндәки пулларын мигдары илә мүәјјән олунур. Онлар өз гаршыларына сабит пул тәдавүлүнә көмәк етмәји мәгсәд гојур вә бунун үчүн банкнотларын мәчбури сурәтдә гызылла тә'мин едилмәсини вә нәчиб металлар идхалына вә ихрачына мувафиг олараг банкнот кәсилмәсини тәнзимә салмағы јеканә васитә һесаб едирдиләр. Өз јанлыш нәзәри мүддәаларына әсасланараг, „пул мәктәби" пул тәдавүлү һаггында өзүнүн е'лан етдији ганунларын позулмасыны ифрат истеһсал игтисад бөһранларынын һәлледичи сәбәби һесаб едирди. „Пул мәктәби" нәзәријјәси Инкилтәрәдә XIX әсрин биринчи јарысында јајылмышды. Лакин Инкилтәрә һөкумәтинин һәмин нәзәријјәјә архаланмаг чәһдләри (1844-чү ил банк гануну) һеч бир мүвәффәгијјәт газанмады вә әмәли мәгсәдләр үчүн бу нәзәријјәнин елми чәһәтдән әсассыз олдуғуну вә әсла јарамадығыны сүбут етди (Бах: һабелә: К Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 164—165).—*152*.

61 Бах: 58-чи гејд.—*152*.

62 Франса Институту—бир нечә шө'бәдән вә ја академијадан ибарәт олан али елми идарә нәзәрдә тутулур; 1795-чи илдән мөвчуддур. Дестүт де Траси Мә'нәви вә сијаси елмләр академијасынын үзвү иди.—*169*

63 *Hic Rhodus, hic salta!* (Бура Родосдур, бурада да һоппан!—Мәчази мә'нада: Кәл бурада һүнәрини көстәр!)—Родос адасында олдугча бөјүк сычрајышлар етдијини иддиа едән ловғаја мурачиәтлә сөјләнилмиш сөзләрдир (Езопун „Ловға" тәмсилиндән).—*172*.

64 Марксын гејд етдији „Куза чеврилиши" Румынијанын тарихиндә мүһүм бир һадисәдир. 1859-чу илин јанварында көркәмли сијаси ҳадим Александру Куза әввәлчә Молдавијанын, сонра исә Валахијанын да госпадары сечилмишди. Узун заман Османлы империјасындан бир вассал кими асылы олан бу ики Дунај кнјазлығынын бирләшдирилмәси илә ваһид Румынија дөвләтинин әсаслары гојулмушду. Һакимијјәт башына кәлән Куза өз гаршысына бир сыра буржуа-демократик ислаһатлар кечирмәк мәгсәдини гојур. Лакин онун сијасәти мүлкәдарлар тәрәфиндән вә буржуазијанын мүәјјән һиссәси тәрәфиндән чидди мугави-

мәтлә гаршыланды. Аграр ислаһаты һаггында һөкумәт тәрәфиндән тәклиф едилән лајиһә торпаг саһибләри нүмајәндәләринин (бојарларын) үстүнлүк тәшкил етдији Милли мәчлис тәрәфиндән рәдд едилдикдән сонра, Куза 1864-чү илдә дөвләт чеврилиши етди ки, бу да мүртәче Милли мәчлисин бурахылмасына, јени конститусија е'лан едилмәсинә, сечичиләр даирәсинин кенишләндирилмәсинә вә һөкумәтин ролунун гүввәтләнмәсинә сәбәб олду. Бу јени сијаси шәраитдә гәбул едилмиш олан аграр ислаһаты тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәсини вә өдәнч тә'дијәләри әсасында кәндлиләрә торпаг верилмәсини нәзәрдә тутурду. — *174.*

65 H. Storch. „Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations". Tome I, St.-Pétersbourg, 1815, p. 288 (Һ. Шторх. „Сијаси игтисад курсу, јахуд Халгларын рифаһыны мүәјјән едән әсасларын изаһы". I чилд, С.-Петербург, 1815, сәһ. 288). — *188.*

66 A. Cherbuliez. „Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales". Paris, 1841, p. 14 (А. Шербулје. „Сәрвәт вә ја јохсуллуг. Ичтимаи сәрвәтин мүасир бөлкүсүнүн сәбәбләринин вә нәтичәләринин изаһы". Парис, 1841, сәһ. 14). — *188.*

67 „*Мәһз ону күлүмсәмәјә мәчбур едән гәрибә һадисә*" — Көтенин Фауст адлы тракедијасындан Фаустун башга шәкилдә верилмиш сөзләри, I һиссә, үчүнчү сәһнә („Фаустун кабинети"). — *200.*

68 „*Tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles*" („Дүнјаларын ән јахшысы олан бу дүнјада һәр шеј јахшылыға доғру кедир") — Волтерин „Кандид" повестиндән афоризм. — *200.*

69 Көте. „Фауст", I һиссә, бешинчи сәһнә („Лејпсигдә Ауербах зирзәмиси"). — *201.*

70 Лукретси. „Шејләрин тәбиәти һаггында", биринчи китаб, 155—156-чы мисралар. — *219.*

71 Маркс истеһза илә Вилһелм Рошери мәшһур гәдим јунан тарихчиси Фукидид Вилһелмин ады илә *Фукидид* Рошер адландырыр, чүнки бу вулгар игтисадчы өзүнүн „Die Grundlagen der Nationalökonomie" („Сијаси игтисадын әсаслары") китабынын биринчи нәшринә мүгәддимәдә, Марксын дедијинә көрә, „өзүнү тәвазөкарлыгла сијасы игтисадын Фукидиди е'лан етмишдир". Рошер, Фукидиддән ситат кәтирәркән ашағыдакы ифадәни ишләтмишдир: „Гәдим тарихчи кими, мән дә арзу едәрдим ки, мәним әсәрим... фајда версин" вә и. а. — *221.*

72 Әдәбијјатда мүәјјән мүсбәт рол ојнамыш, лакин ејни заманда бүтүн аз-чох јени әдәби чәрәјанлара гаршы сон дәрәчә нифрәт көстәрмиш алман јазычысы вә әдәби тәнгидчиси Готшед нәзәрдә тутулур. Буна көрә дә онун ады әдәби ловғалыг вә күтлүк синоними олмушдур. — *221.*

72 W. Jacob. „A Letter to S. Whitbread, being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture". London, 1815, p. 33 (У. Чејкеб. „Британија кәнд тәсәррүфаты мәафејинин тәләб етдији

һимајәчилик тәдбирләринин мүзакирәси илә әлагәдар олараг С. Уитбредә мәктуб". Лондон, 1815, сәһ. 33). — *224.*

74 1833-чү ил фабрик ганунy нәзәрдә тутулур. Бу барәдә бах: һәмин чилд, сәһ. *282 — 283.* — *228.*

75 *Хилиастлар* (јунанча „хилиас" — мин сөзүндәндир) — Исанын икинчи зүһуру вә јер үзүндә әдаләтин, үмуми бәрабәрлијин вә рифаһын „миниллик сәлтәнәти" гурулмасы һаггында дини мистик тә'лимин тәблиғатчыларыдыр. Хилиастлар е'тигады, хилас олмаг үчүн фантастик хүлјалар аләминдә чыхыш јолу арајан зәһмәткешләрин дөзүлмәз әсарәти вә әзаблары зәмининдә гулдарлыг гурулушунун дағылмасы дөврүндә мејдана кәлмишди. Бу е'тигад кениш јајылмышды вә сонралар орта әсрләрдәки мүхтәлиф тәригәтләрин тә'лимләриндә даим јенидән мејдана чыхырды. — *232.*

76 A. Ure. „The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commerical Economy of the Factory System of Great Britain". London, 1835, p. 406 (Е. Јур. „Фабрик фәлсәфәси, вә ја Бөјүк Британија фабрик системи игтисадијјатынын елми, мә'нәви вә тичарәт чәһәтләринин изаһы". Лондон, 1835, сәһ. 406). — *232.*

77 *Little shilling men* (хырда шиллинг тәрәфдарлары), вә ја Бирминкем мәктәби, — XIX әсрин биринчи јарысында игтисад елминдә мејдана чыхмыш хүсуси бир мәктәбдир. Бу мәктәбин тәрәфдарлары идеал пул өлчү ваһиди нәзәријјәсини тәблиғ едир вә буна мүвафиг олараг пула јалныз „һесаб нишаны" кими бахырдылар. Бирминкем мәктәбинин нүмајәндәләри олан Томас вә Маттиас Атвуд гардашлары, Спунер вә башгалары Инкилтәрәдә пул ваһидиндә олан гызылын гәдәрини әскилтмәк лајиһәсини ирәли сүрүрдүләр ки, буна да „хырда шиллинг" лајиһәси адыны вермишдиләр. Һәмин мәктәбин өз ады да бурадан әмәлә кәлмишди. Ејни заманда „хырда шиллинг тәрәфдарлары" һөкумәтин, тәдавүлдәки пул күтләсини ихтисар етмәк мәгсәди күдән тәдбирләри әлејһинә чыхырдылар. Онларын фикринчә, мәктәбин ирәли сүрдүјү мүддәаларын һәјата кечирилмәси, гијмәтләрин сүн'и сурәтдә артмасына сәбәб олмагла сәнајени чанландырыб өлкәнин үмуми тәрәггисини тә'мин едә биләрди. Лакин, һәгигәтдә, валјутанын тәклиф едилән девалвасијасы анчаг дөвләт борчунун вә ајры-ајры шәхсләрин борчларынын гијмәтдән дүшмүш пулла өдәнилмәси үчүн шәраит јарада биләрди, јә'ни хәзинәјә вә әсас е'тибары илә һәр чүр кредитләр алан ири саһибкарлара фајда верә биләрди. Маркс һәмин мәктәб һаггында өзүнүн „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир" әсәриндә данышыр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 66—67). — *237.*

78 Бах: 64-чү гејд. — *241.*

79 „*Règlement organique*" („Гурулуш регламенти") — 1828—1829-чу илләрдәки Русија—Түркијә мүһарибәсиндән сонра рус гошунлары тәрәфиндән ишғал едилмиш Дунај кнјазлыгларында (Молдавија вә Валахија) рус инзибати идарәсинин башчысы олан П. Д. Киселјов тәрәфиндән һәмин кнјазлыгларда 1831-чи илдә тәтбиг едилмиш биринчи конститусијадыр. Гурулуш регламентинә әсасән һәр бир кнјазлыгда ганунверичилик һакимијјәти ири торпаг саһибләри тәрәфиндән сечилән мәчлисә, ичраијјә һакимијјәти исә—торпаг саһибләри, руһаниләр вә шәһәрләр тәрәфиндән өмүрлүк сечилән господарлара верилирди.

Регламент кечмиш феодал гајдаларыны вә о чүмләдән бијары сахламагла ири бојарларын вә јухары руһаниләрин һаким мөвгејини мөһкәмләтди. Кәндлиләр белә бир „конститусијаја“ гаршы бир сыра үсјанларла чаваб вердиләр. Ејни заманда Гурулуш регламенти буржуа дәјишикликләри һәјата кечирилмәсини: дахили көмрүк манеәләринин ләғв едилмәсини, тичарәт азадлығыны, мәһкәмәнин инзибати идарәләрдән ајрылмасыны вә башгаларыны нәзәрдә тутурду. — *242.*

80 Драјден. „Хоруз вә түлкү“ („The Cock and the Fox“). — *246.*

81 *Ecce iterum Crispinus* (будур јенә Криспин) — Јувеналын IV сатирасы белә башланыр; һәмин сатира (өзүнүн биринчи һиссәсиндә), Рома императору Домитсианын сарај адамларындан бири олан Криспини гамчылајыр. Мәчази мә'нада бу сөзләр: „јенә ејни шәхс“ вә ја „бу да ејнидир“ демәкдир. — *252.*

82 *Елеатлар* — бизим ерамыздан әввәл VI әсрин ахырларында — V әсрдә гәдим јунан фәлсәфәсиндә идеалист чәрәјандыр. Бу чәрәјанын ән көркәмли нүмајәндәләри Ксенофан, Парменид вә Зенон иди. Елеатлар, әзчүмлә, сүбут етмәјә чалышырдылар ки, һәрәкәт вә һадисәләрин мүхтәлифлији һәгигәтдә мөвчуд дејилдир вә анчаг фикирдә јашајыр. — *253.*

83 *Бөјүк жүри* — Инкилтәрәдә 1933-чү илдәк, ишләрә габагчадан бахмаг вә мүттәһимләрин чинајәт мәһкәмәсинә верилмәси мәсәләсини һәлл етмәк үчүн шериф тәрәфиндән графлыгларын „хејирхаһ вә садиг адамларындан“ сечиләрәк 12—23 нәфәрдән ибарәт андлылар коллекијасыдыр. — *255.*

84 Маркс Т. Карлејлин „Мүасир памфлетләр“ китабына јаздығы өз ресензијасыны нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 269). — *259.*

85 W. Strange. „The Seven Sources of Health“. London, 1864, p. 84 (У. Стрејнч. „Сағламлығын једди мәнбәји“. Лондон, 1864, сәһ. 84). — *261.*

86 „*Britons never, never shall be slaves!*“ („јох, британијалылар һеч вахт, һеч бир вахт көлә олмајачаглар!“) — Инкилтәрәнин „Сән, Британија дәнизләри идарә ет“ һимнинин сөзләриндән. — *267.*

87 *Ексетер-һолл* — Лондонда мүхтәлиф дини вә флантропик чәмијјәтләрин јығынчаг бинасы. — *267.*

88 Бах: 4-чү гејд. — *269.*

89 *Aprés moi le deluge!* (Мәндән сонра лап дүнја дағылсын!) — Франса кралы XV Лудовикин дүзәлтдији вә ичазә вердији дәбдәбәли зијафәтләр вә шәнликләр нәтичәсиндә өлкәдә дөвләт борчунун олдугча артачағы горхусу һаггында онун јахын адамларынын гејдинә куја о белә чаваб вермишди. — *272.*

90 „*Өз илкинлик һүгугуну бир гарын мәрчи шорбасына сатмаг*“ — образлы ифадәјә чеврилмиш олан һәмин сөзләр бир библија әфсанәсиндән көтүрүлмүшдүр. Куја ач Исав өзүнүн јашча бөјүклүк һүгугуну гардашы Јә'губа мәһз белә бир гијмәтә сатмышдыр. — *273.*

91 *Бөјүк таун* — 1347—1350-чи илләрдә Гәрби Авропада түғјан етмиш олан дәһшәтли таун епидемијасы. Әлдә олан мә'лумата көрә таундан о заман 25 милјонадәк адам, јә'ни тәгрибән бүтүн Гәрби Авропа әһалисинин $^1/_4$ һиссәси мәһв олмушду. — *274*.

92 Бах: 58-чи гејд. — *275*.

93 „Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833", p. 53 („Фабрикләри јохлајан комиссија. Ә'лаһәзрәт комиссијасынын мәркәзи шурасынын биринчи һесабаты. Ашағы палатанын 1833-чү ил 28 ијун тарихли сәрәнчамы илә е'лан едилмишдир", сәһ. 53). — *281*.

94 „*Periculum in mora*" („ләнкимәнин тәһлүкәси") — Рома тарихчиси Тит Ливинин „Ab urbe condita" („Романын бинасы гојулдуғу вахтындан онун тарихи") әсәриндән көтүрүлмүш сөзләр, XXXVIII китаб, 25-чи фәсил. — *281*.

95 „Report from the Committee on the „Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom": with the Minutes of Evidence". Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 („„Бирләшмиш краллығын завод вә фабрикләриндә ушаг әмәјинин тәнзим едилмәси һаггында Ганун" үзрә комиссијанын һесабаты. Ифадәләрин протоколлары илә. Ашағы палатанын 1832-чи ил 8 август тарихли сәрәнчамы илә е'лан едилмишдир"). — *282*.

96 Һинду аллаһы Вишнунун тәчәссүмү олан Чәккәрнаутун (Чаһаннәтһанын) шәрәфинә ән'әнәви бајрамлар заманы ифрат дини фанатизмә гапылан диндарлар чох вахт өзләрини Вишнунун һејкәли апарылан арабанын чархы алтына атырдылар. — *282*.

97 Чартистләрин тәләбләриндән ибарәт олан вә парламентә верилмәк үчүн 1838-чи ил мајын 8-дә бир ганун лајиһәси кими е'лан едилмиш Халг хартијасы нәзәрдә тутулур. Һәмин хартија алты маддәдән ибарәт иди: үмуми сечки һүгугу (21 јашына чатмыш олан кишиләр үчүн), һәр ил парламент сечкиләри, кизли сәсвермә, сечки даирәләринин бәрабәрләшдирилмәси, парламент депутатлығына намизәдләр үчүн әмлак сензинин ләғв едилмәси, депутатлара музд верилмәси. — *283*.

98 Тахыл ганунларына гаршы Лига тәрәфдарлары (бах: 9-чу гејд) өз демагоглуг тәблиғатында фәһләләрә тәлгин етмәк истәјирдиләр ки, тичарәт азадлығы гојулмагла онларын реал әмәк һаггы јүксәләчәк вә фәһләләрин алачағы чөрәк көмбәси әввәлкиндән икигат бөјүк олачагдыр („big loaf"). Һәм дә әјани тәшвигат мәгсәди илә күчәләрдә онлар һәтта үстүндә мүвафиг јазылар олан ики көмбә — бири бөјүк вә бири кичик — чөрәк кәздирирдиләр. Һәгигәт бу вә'дләрин нә гәдәр јалан вә фырылдаг олдуғуну көстәрди. Тахыл ганунларынын ләғв едилмәси нәтичәсиндә мөһкәмләнмиш олан Инкилтәрә сәнаје капиталы фәһлә синфинин һәјати мәнафеји үзәринә өз һүчумуну шиддәтләндирди. — *283*.

99 *Конвент комиссарлары* — XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабы дөврүндә Конвентин (1792—1795-чи илләрдәки Франса республикасы Милли мәчлисинин) департаментләриндә вә гошунлар

ичəрисиндə хүсуси сəлаһијјəтлəрə малик олан нүмајəндəлəри белə адландырылырдылар. —*287.*

400 *Шүбһəлилəр һаггында ганун* (loi des suspects) — 1858-чи ил февралын 19-да Франсада Ганунверичи корпус тəрəфиндəн гəбул едилмиш вə Икинчи империја режиминə дүшмəнчилик көстəрмəкдə шүбһə алтына алынан бүтүн шəхслəри Франсанын вə Əлчəзаирин мүхтəлиф јерлəринə сүркүн етмəк вə ја тамамилə Франса əразисиндəн говмаг үчүн императора вə онун һөкумəтинə гејри-мəһдуд һүгуг верəн ганун.— *288.*

401 Бах: 18-чи гејд. — *288.*

402 В. Шекспир. „Венесија тачири", IV пəрдə, биринчи сəһнə. — *289.*

403 В. Шекспир. „Венесија тачири", IV пəрдə, биринчи сəһнə. — *290.*

404 *10 чəдвəл гануну* — Рома гулдарлыг дөвлəтинин гəдим ганунверичилик абидəси олан „12 чəдвəл гануну"нун илкин варианты. Хүсуси мүлкијјəти горумалы олан бу ганун, таванасыз борчлунун азадлыгдан мəһрум едилмəсини, онун көлəлијə сатылмасыны вə ја бəдəнинин парча-парча едилмəсини нəзəрдə тутурду. —*290.*

405 Франса тарихчиси Ленке бу фəрзијјəни өзүнүн „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société". Tome II, Londres, 1767, livre V, chapitre XX („Мүлки ганунлар нəзəријјəси, вə ја Чəмијјəтин əсас принсиплəри". II чилд, Лондон, 1767, V китаб, XX фəсил) əсəриндə ирəли сүрүр. — *290.*

406 Алман философу Даумер өзүнүн „Die Geheimnisse des christlichen Alterthums„ („Гəдим христианлығын сирлəри") əсəриндə сүбут етмəјə чалышырды ки, биринчи христианлар причастије заманы инсан əти јејирмишлəр. — *290.*

407 Бөјүк франсыз утопист сосиалисти Фурје кəлəчəк чəмијјəтин мəнзəрəсини тəсвир едəрəк көстəрирди ки, һəмин чəмијјəтдə инсан бир иш күнү əрзиндə бир нечə чүр əмəклə мəшғул олачагдыр, јə'ни иш күнү бир нечə гыса əмəк сеансындан ("courtes séances") ибарəт олачагдыр ки, бунларын да һəр бири саат јарымдан — ики саатдан артыг давам етмəјəчəкдир. Фурјенин дедијинə көрə, бунун сајəсиндə əмəк мəһсулдарлығы о гəдəр артачагдыр ки, əн јохсул бир зəһмəткеш өзүнүн бүтүн тəлəбатыны кечəн заманлардакы һəр һансы бир капиталистдəн даһа долғун бир сурəтдə тə'мин едə билəчəкдир. — *293.*

408 1866-чы ил августун 20-дəн 25-дəк Балтиморда олмуш Америка фəһлə гурултајындан бəһс едилир. Гурултајда, тред-јунионларда бирлəшдирилмиш 60 миндəн чох фəһлəни тəмсил едəн 60 нүмајəндə вар иди. Гурултај ганунверичилик јолу илə сəккиз саатлыг иш күнү гојулмасы, фəһлəлəрин сијаси фəалијјəти, кооператив ширкəтлəри, бүтүн фəһлəлəрин тред-јунионларда бирлəшдирилмəси мəсəлəлəрини вə башга мəсəлəлəри мүзакирə етди. Гурултајда һабелə фəһлə синфинин сијаси тəшкилаты — Милли фəһлə иттифагы јарадылмасы һаггында да гəрар гəбул едилди. — *303.*

109 Бејнәлхалг Фәһлә Чәмијјәтинин Ченеврә конгресинин бурада кәтирилән гәтнамәси Маркс тәрәфиндән јазылмыш „Мүвәггәти Мәркәзи Шуранын нүмајәндәләринә ајры-ајры мәсәләләр үзрә тә'лимат" (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 194—203) әсасән тәртиб едилмишди. Гәтнамәнин һәмин јериндә бу „Тә'лиматын" мәтни һәрфијјән верилир.—*303*.

110 „*Өз әгабларынын иланы*" — Һејиенин „Һенрих" ше'риндән башга шәкилдә верилмиш сөзләр („Мүасир ше'рләр" тсикли). — *304*.

111 *Magna Charta* — Magna Charta Libertatum (Бөјүк азадлыг хартијасы) — 1215-чи илдә Инкилтәрә кралы Иоан Торпагсыз тәрәфиндән имзаланмыш фәрман тарихә бу адла дахил олмушдур. „Бөјүк хартија" тәләбләри крала, үсјан етмиш ири феодаллар тәрәфиндән, чәнкавәрләрин вә шәһәрлиләрин дә көмәк етдији бу феодаллар тәрәфиндән верилмишди. Һәмин хартија крал һакимијјәтинин мүәјјән дәрәчәдә мәһдуд едилмәсини нәзәрдә тутур, бир сыра феодал сәрбәстликләрини сахлајыр, чәнкавәрләрә вә шәһәрләрә бә'зи күзәштләр едирди. Бурада Маркс иш күнүнүн мәһдуд едилмәси һаггындакы ганунлары нәзәрдә тутур ки, бунлар Инкилтәрә фәһлә синфи тәрәфиндән капитала гаршы узун вә инадлы мүбаризә нәтичәсиндә әлдә едилмишди. — *304*.

112 *Quantum mutatus ab illo!* (Кечмишдәкинә нисбәтән нә бөјүк дәјишиклик!) — Веркилинин „Енеида" поемасындан көтүрүлмүш ифадә, икинчи китаб, 274-чү мисра. — *304*.

113 Кениш јајылмыш олан „ахырадәк һеч бир шеј өјрәнмәдиләр дә"ибарәси франсыз адмиралы де Пананын мәктубларындан бириндәдир. Бә'зән буну Талејрана истинад верирләр. Бу ифадә XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабындан һеч бир дәрс алмамыш олан ројалистләрин үнванына сөјләнмишдир. — *309*.

114 Спиноза „Етика"да (биринчи һиссә, әлавә) тәбиәтә руһани-илаһи бахышын нүмајәндәләринә гаршы чыхараг көстәрир ки, чәһаләт кафи бир әсас дејилдир; зира онлар „аллаһын ирадәсини" бүтүн һадисәләрин сәбәбләринин сәбәби һесаб етдикләринә көрә, башга сәбәбләри билмәмәјә әсасланмаг онлар үчүн јеканә дәлил васитәси олараг галырды.— *309*.

115 Бах: A. Quetelet. „Sur l'homme et le developpement de ses facultés, ou Essai de physique sociale". Tomes I—II, Paris, 1835 (А. Кетле. „Инсан вә онун габилијјәтләринин инкишафы һаггында, јахуд Ичтимаи физика тәчрүбәси". I—II чилдләр, Парис, 1835).—*326*.

116 W. Roscher. „System der Volkswirthschaft". Band I: „Die Grundlagen der Nationalökonomie". Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 88—89 (В. Рошер. „Халг тәсәррүфаты системи". I чилд: „Сијаси игтисадын әсаслары". Тамамланмыш вә тәсһиһ едилмиш үчүнчү нәшри. Штутгарт вә Аугсбург, 1858, сәһ. 88—89). — *327*.

117 Утопист сосиалистләрин идејаларындан руһланараг, Рочдејл шәһәри (Манчестер сәнаје маһалы) фәһләләринин тәшәббүсү нәзәрдә тутулур; һәмин фәһләләр 1844-чү илдә Әдаләтли пионерләр чәмијјәти ады илә бир истеһлак кооператив чәмијјәти тәшкил етмишдиләр, бу чәмијјәт Инкилтәрәдә вә башга өлкәләрдә фәһлә кооператив һәрәкатынын рүшејми олду. — *334*,

118 Бах: 49-чу гејд. — *347.*

119 *Bellum omnium contra omnes* (һамынын һамыја гаршы мүһарибәси) — инкилис философу Томас Һоббсун өз „Левиафан“ әсәриндә ишләтдији ифадәдир. — *360.*

120 Рәвајәтә көрә, Рома патритсиси Менени Агриппа бизим ерамыздан әввәл 494-чү илдә үсјан етмиш плебејләрә, мә'дәјә гаршы гәзәбләнән инсан бәдәни үзвләри һаггындакы тәмсили данышмагла онлары сакит етмишди. Менени Агриппа өз мүасир чәмијјәтини чанлы организмә, онун әлләрини исә бу организмин мә'дәсини—патрисиләри једирән плебејләрә бәнзәдирди. Әлләрин мә'дәдән ајрылмасы лабүд сурәтдә чанлы организмин өлүмүнә сәбәб олачағы кими, ејнилә, плебејләрин өз мүкәлләфијјәтләрини јеринә јетирмәкдән имтина етмәси дә Гәдим Рома дөвләтинин мәһвинә бәрабәр оларды. — *364*

121 *Сәнәт вә пешәләр чәмијјәти* (Society of Arts) — 1754-чү илдә Лондонда тә'сис едилмиш буржуа-маариф вә филантропик чәмијјәти. Чәмијјәт һамыја е'лан едирди ки, онун мәгсәди „инчәсәнәтләрә, пешәләрә вә тичарәтә“, һабелә „јохсуллара иш верилмәсинә, тичарәтин кенишләндирилмәсинә, өлкәнин варланмасына“ вә и. а. көмәк едәнләрин һамысыны һәвәсләндирмәкдир. Һәмин чәмијјәт фәһләләрлә саһибкарлар арасында бир васитәчи кими чыхыш етмәјә чалышырды. Маркс бу чәмијјәти „сәнәт вә алдатмалар“ чәмијјәти адландырмышдыр. — *367.*

122 Hegel. „Grundlinien der Philosophie des Rechts“. Worke. Zweite Auflage, Bd. VIII. Berlin, 1840, S. 247 (Һекел. „Һүгуг фәлсәфәсинин әсаслары“. Әсәрләри. Икинчи нәшри, VIII чилд, Берлин, 1840, сәһ. 247).— *367.*

123 Бах: 49-чу гејд. — *368.*

124 Марксда бурасы дәгиг дејилдир. Һәгигәтдә „Concerning Happiness, A Dialogue“ („Сәадәт һаггында диалог“) әсәринин мүәллифи „Diaries and Correspondence“ („Күндәлик хатират вә јазышма“) китабыны дәрч етдирмиш олан дипломат Чемс Һаррис дејил, онун атасы Чемс Һаррисдир. — *369.*

125 Маркс Архилохун бу ифадәсини Секст Емпирикин: „Adversus mathematicos“, liber XI, 44 („Ријазијјатчылара гаршы“, XI китаб, 44) әсәриндән көтүрмүшдүр. — *369.*

126 *30 мүстәбидин деврилдији дөвр* — бизим ерамыздан әввәл V әсрин лап ахырына аид олуб Гәдим Афинада отуз олигархын террор режими әвәзинә гулдарлыг демократијасынын бәрпа едилмәси дөврүдүр. Бу дөвр Афинада тичарәт вә сәләмчилик капиталынын инкишафы дөврү иди. — *369.*

127 *Платон республикасы* — гәдим јунан философу Платонун әсәрләриндә тәсвир едилмиш гулдарлыг дөвләтинин идеал типидир; бунун әсас принсипини исә азад вәтәндашлар тәбәгәләри арасында чидди әмәк бөлкүсү тәшкил етмәли иди. Мәсәлән, философлара идарә етмәк вәзифәси верилирди, дөјүшчүләр мүһарибәләрдә иштирак етмәли, вәтәндашларын һәјат вә әмлакыны горумалы идиләр, әкинчиләр, сәнәткар-

лар вә тачирләр халга јашајыш васитәләри истеһсал етмәли вә кәтирмәли идиләр. — *370.*

128 Е. Јурун әсәринин 21-чи сәһифәсиндән ситат кәтирилир (бах: 76-чы гејд). — *372.*

129 *Калори машыны* — бу машынын ишләмәси үчүн ади һаваны гыздырмаг вә сојутмаг јолу илә онун һәчмини кенишләндирмәк вә гысалтмаг принсипи тәшкил етмәли иди. Бухар машынына нисбәтән јекә иди вә фајдалы иш коефисијенти чох ашағы иди. Калори машыны XIX әсрин әввәлләриндә ихтира едилмишди, лакин артыг һәмин әсрин ахырларында һәр бир әмәли әһәмијјәтини итирмишди. — *375.*

130 *Ченни* — 1764—1767-чи илләрдә Чемс Һаргривс тәрәфиндән ихтира едилмиш вә онун гызынын шәрәфинә адландырылмыш әјиричи машын иди. — *376.*

131 Библија. Мусанын бешинчи китабы, 25-чи фәсил. — *376.*

132 Baynes. „The Cotton Trade. Two Lectures on the above Subject, Delivered before the Members of the Blacburn Liberary, Scientific and Mechanics' Institution". Blackburn—London, 1857, p. 48 (Бејнс. „Памбыг тичарәти. Блекберн әдәбијјат, елм вә механика чәмијјәти үзвләринә бу мәсәләјә даир охунмуш ики мүһазирә". Блекберн—Лондон, 1857, сәһ. 48). — *391.*

133 *Кизли шура* — Инкилтәрә кралы јанында назирләрдән вә башга вәзифәли шәхсләрдән, һабелә руһаниләрин јухары нүмајәндәләриндән ибарәт хүсуси орган. Илк дәфә XIII әсрдә дүзәлдилмишдир. Узун бир заман кралын адындан вә парламентдән хәбәрсиз ганунверичилик һүгугуна малик иди. XVIII вә XIX әсрләрдә Кизли шуранын ролу чох ашағы дүшүр. Мүасир Инкилтәрәнин идарә олунмасында Кизли шура әмәли сурәтдә үмумијјәтлә иштирак етмир. — *401.*

134 Шиллер. „Зәнк нәғмәси". — *407.*

135 Бу нәшрдә һәмин ше'рләр јунанчадан тәрчүмә едилмиш „Јунан епиграмлары" китабындан верилмишдир. М.—Л., 1935. — *409.*

136 Е. Јурун әсәринин 22-чи сәһифәсиндән ситат кәтирилир (бах: 76-чы гејд). — *422.*

137 Бах: һәмин чилд, сәһ. *282* вә сонракылар. — *422.*

138 Бах: һәмин чилд, сәһ. *291*, 157-чи гејд. — *426.*

139 Фурје „La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongere, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit". Paris, 1835, p. 59 („Гондарма, дағыныг, зәһлә төкән, сахта тәсәррүфат фәалијјәти вә она гаршы падизәһр: дөрдгат артыг мәһсул верән комбинәләшдирилмиш, чәлбедичи, һәгиги, тәбии тәсәррүфат фәалијјәти" Парис, 1835, сәһ. 59) китабында фабрикләри „јүнкүл каторга" („les bagnes mitigés") адландырыр. — *427.*

140 Маркс J. Beckmann. „Beyträge zur Geschichte der Erfindungen". Band I, Leipzig, 1786, S. 125—126 (И. Бекман. „Ихтираларын тарихинә даир".

I чилд, Лејпсиг, 1786, сәһ. 125—126) китабы үзрә С. Ланчеллоттинин: „L'Hoggidi overo Gl'ingegni non inferiori a'passati" („Мүасир дөвр, вә ја Кечән заманларын зәкаларындан кери галмајан зәкалар") әсәриндән ситат кәтирир. — *428*

141 Чәдвәл, үмуми „Factories" („Фабрикләр") ады илә үч парламент сәнәдинин вердији мә'лумата әсасән тәртиб едилмишдир: „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856" („Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1856-чы ил 15 апрел тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат"); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 Apriel 1861" („Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1861-чи ил 24 апрел тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат"); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867" („Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1867-чи ил 5 декабр тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат"). — *434*.

142 „Tenth Report of the Commissioners appointed to inquire into the Organization and Rules of Trades Unions and other Associations: together with Minutes of Evidence". London, 1868, p. 63, 64 („Тред-јунионларын вә башга ассосиасијаларын тәшкилини вә низамнамәләрини өјрәнән комиссијанын онунчу һесабаты, ифадәләрин протоколлары илә. Лондон, 1868, сәһ. 63—64). — *436*.

143 *„Nominibus mollire licet mala"* („Шәррә кәрәк сөзлә рөвнәг верәсән")— Овидинин „Мәһәббәт елми" әсәриндән көтүрүлмүш сөзләрдир, икинчи китаб, 657-чи мисра. — *439*.

144 Мә'лумат Маркс тәрәфиндән „Corn, Grain and Meal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867" („Чөрәк, тахыл вә ун. Һесабат чох һөрмәтли ашағы палатанын 1867-чи ил 18 феврал тарихли сәрәнчамы үзрә тәртиб едилмишдир")адлы парламент сәнәдиндән көтүрүлмүшдүр. — *452*.

145 *Коалисијалар әлејһинә ганунлар* —Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән 1799 вә 1800-чү илләрдә гәбул едилмиш ганунлардыр; һәр һансы фәһлә тәшкилатларынын јарадылмасы вә фәалијјәти һәмин ганунлара әсасән гадаған едилирди. Бу ганунлар парламент тәрәфиндән 1824-чү илдә ләғв едилмиш, вә бунларын ләғви сонракы ил бир даһа тәсдиг олунмушду. Лакин һөкумәт органлары бундан сонра да фәһлә иттифагларынын фәалијјәтини чох мәһдуд етмәкдә идиләр. Хүсусилә фәһләләрин иттифага дахил олмасы вә тә'тилләрдә иштирак етмәләри уғрунда тәшвигат „чәбр" вә „зоракылыг" һесаб едиләрәк бунун үчүн чинајәт иши кими чәза верилирди. — 000.

146 Бах: 98-чи гејд. — *456*.

147 Маркс, Ост-Һинд компанијасынын Чин илә тичарәт инһисары ләғв едилдикдән сонра (1833-чү ил) инкилис хүсуси тачирләринин Чин базарына гызғын сурәтдә сохулмасыны нәзәрдә тутур. Контрабанда јолу илә тирјәк тичарәти хүсусилә кениш бир мигјас алыр ки, буна Инкилтәрә һөкумәти дә һәр васитә илә көмәк едирди; һәм дә Инкилтәрә һөкумәти гәсдән Чинин ганунларыны вә дөвләт мәнафејини тапдалајыр, чинлиләрин сәһһәтинин күтләви сурәтдә зәһәрләнмәсинә вә позулмасына көмәк едирди. Өлкәјә контрабанда јолу илә тирјәк

кәтирилмәси әлејһинә Чин һөкумәт органларынын гәти тәдбирләринә чаваб олараг инкилисләр биринчи „тирјәк" мүһарибәсинә (1839—1842) башладылар ки, бу да Чин үчүн һүгугча гејри-бәрабәр вә сојғунчулуг мүгавиләси илә гуртарды. — *459.*

148 Бах: 129-чу гејд. — *460.*

149 Бах: 133-чү гејд. — *465.*

150 Бах: 49-чу гејд, — *472.*

151 *Баш гејдчи* — Инкилтәрәдә вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејд едән Мәркәзи бүроја башчылыг едән чиновник белә адланырды. Һәмин бүро өз ади вәзифәләриндән башга, һәр 10 илдә бир дәфә әһалинин сијаһыја алынмасыны да кечирирди. — *473.*

152 „Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861", p. 9 („Фабрикләр. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1861-чи ил 24 апрел тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат", сәһ. 9) адлы парламент сәнәди нәзәрдә тутулур. — *475.*

153 В. Шекспир. „Венесија тачири", IV пәрдә, биринчи сәһнә. — *488.*

154 *„Ne sutor ultra crepidam!"* („Чәкмәчи, өз гәлибини таны!") —әслә рәссамлыгдан хәбәри олмајан вә ајаггабынын шәклиндәки анчаг ајрыајры нөгсанлары көрә билән бир чәкмәчи тәрәфиндән мәшһур гәдим јунан рәссамы Апеллесин чәкдији шәклин тәнгид едилмәсинә чаваб олараг онун сөјләдији сөзләрдир. —*489.*

155 Бах: 5-чи гејд. — *495.*

156 XVIII әсрин ахырларындакы алман шаири Фридрих Леополд Штолбергин „Тәбиәтә" („An die Natur") ше'риндән көтүрүлүб дәјишдирилмиш сөзләрдир. — *512.*

157 P. J. Proudhon. „Systéme des contradictions économiques, ou Philosophie de la misere". T. I, Paris, 1846, p. 73 (П. Ж. Прудон. „Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд Јохсуллуг фәлсәфәси". I чилд, Парис, 1846, сәһ. 73). — *513.*

158 Гулдарларын гијамы нәтичәсиндә мејдана кәлмиш вә 1861—1865-чи илләрдә АБШ-ын Чәнубунда олан он бир гулдар штатынын Иттифагындан бәһс олунур. Гијамчылар өзләрини ајрыча бир дөвләт е'лан етмәклә көләлији сахламаг вә буну бүтүн АБШ әразисинә јајмаг мәгсәди күдүрдүләр. Һәмин иттифаг Вәтәндаш мүһарибәсиндә гулдарларын мәғлуб олмасы нәтичәсиндә 1865-чи илдә ләғв едилди. — *539.*

159 „Essai sur la nature du commerce en général" („Үмумијјәтлә тичарәтин тәбиәти һаггында тәчрүбә") китабынын мүәллифи Ричард Кантилјондур. Инкилисчә нәшри үчүн һәмин әсәр Ричард Кантилјонун гоһуму Филип Кантилјон тәрәфиндән јенидән ишләниб һазырланмышды. — *555.*

160 Маркс бурада Шиллерин „Мәкр вә мәһәббәт" тракедијасындан һофмаршал Калбун һәрәкәтинә ишарә едир. Үчүнчү пәрдәдә (икинчи сәһнә) Калб президент тәрәфиндән алман һерсогунун сарајында јери

дилəн интригада иштирак етмəкдəн имтина едир. Онда президент өзүнүн истеʼфа вермəси илə һəдəлəјир ки, бу Калбын да истеʼфа вермəсинə сəбəб олмалы иди. Бундан бəрк горхуја дүшəн Калб сорушур: „Бəс мəн?... Сизə нə вар ки! Сиз тəһсил алмыш адамсыныз! Мəн исə... mon Dieu! Əкəр əʼлаһəзрəт мəнə истеʼфа вердирсə, онда мəн нə оларам?“. — *577.*

161 Белчикада јашајан алман фəһлəлəрини сијаси чəһəтдəн маарифлəндирмəк вə онларын ичəрисиндə елми коммунизм идејаларыны тəблиғ етмəк мəгсəди илə 1847-чи ил августун ахырларында Маркс вə Енкелс тəрəфиндəн тəʼсис едилмиш Алман фəһлə чəмијјəтиндəн бəһс олунур. Маркс вə Енкелсин вə онларын силаһдашларынын рəһбəрлијиалтында чəмијјəт Белчикада ингилабчы пролетар гүввəлəрини бирлəшдирмəк үчүн легал мəркəзə чеврилди. Чəмијјəтин əн јахшы үнсүрлəри Коммунистлəр иттифагынын Брүссел ичмасына дахил идилəр. Брүсселдəки Алман фəһлə чəмијјəтинин фəалијјəти Франсада 1848-чи ил феврал буржуа ингилабындан аз сонра, онун үзвлəринин Белчика полиси тəрəфиндəн һəбс олунуб сүркүн едилмəси илə дајанды. — *580*.

162 Simonde de Sismondi. „Nouveeaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population“. Tome I, Paris, 1819, p. 119 (Симонд де Сисмонди. „Сијаси игтисадын јени принсиплəри, јахуд Əһалијə мүнасибəти чəһəтдəн сəрвəт һаггында“. I чилд, Парис, 1819, сəһ. 119). — *583,*

163 Библија (Матфејин Инчили, 1-чи фəсил) нағыл едир ки, јəһудилəрин улу бабасы олан Ибраһимин нəсли тəдричлə нечə бөјүмүш вə нəтичəдə ондан бүтүн јəһуди халгы нечə əмəлə кəлмишдир. — *583.*

164 Hegel. „Grundlinien der Philosophie des Rechts“. Werke. Zweite Auflage, Bd. VIII, Berlin, 1840, S. 259. — *591.*

165 J. St. Mill. „A System of Logic, ratiocinative and inductive, being a connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation“. In two volumes (Ч. Ст. Милл. „Силлокист вə индуктив мəнтиг системи, елми тəдгигат методлары илə əлагəдар сурəтдə сүбут принсиплəринин изаһы“. Ики чилддə) əсəри нəзəрдə тутулур. Биринчи нəшри 1843-чү илдə Лондонда чыхмышдыр. Маркс көстəрир ки, „мəнтиг системи“ни изаһ етмəк иддиасында олан Ч. Ст. Милл дајаз иди вə мəнтиги тəһлилин ади тəлəблəринə əмəл етмирди. — *593.*

166 „*Игтисад чəдвəли*“ — игтисад елминдə мəчму ичтимаи капиталын илк дəфə физиократ Кене тəрəфиндəн ишлəниб һазырланмыш тəкрар истеһсалы вə тəдавүлү схемидир. Бу хүсусда Марксын „Изафи дəјəр нəзəријјəлəри“ндə (I һиссə, 6-чы фəсил), Енкелсин „Анти-Дүринг“ китабынын икинчи бөлмəсинин Маркс тəрəфиндəн јазылмыш онунчу фəслиндə, һабелə „Капитал“ын икинчи чилдиндə (он доггузунчу фəсил) даһа əтрафлы бəһс едилир. — *594.*

167 Лихновски бурада ситат кəтирилəн „һеч бир тарихи јохдур“ сөзлəрини 1848-чи ил ијулун 25-дə Франкфурт Милли мəчлисиндə Полшанын мүстəгил јашамасынын тарихəн һүгугу олмасы əлејһинə чыхышында бир нечə дəфə ишлəтмишдир. Лихновски „keinen Datum hat“ əвəзинə „keinen Datum *nicht* hat“ демишди, јəʼни алман дилинин грамматика гајдаларына əкс олараг бир јердə ики инкар əламəти ишлəтмишди.

Буна көрә дә онун нитги заманы мәчлисдә оланлар күлүшмүшдүләр. Лихновскинин бу чыхышы һаггында әтрафлы сурәтдә бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 375. — *594.*

168 Шиллер. „Зәманәт" балладасы. — *596.*

169 Көтенин „Фауст" тракедијасындан ејни адлы гәһрәманын башга шәкилдә верилмиш сөзләри, I һиссә, икинчи сәһнә („Шәһәр дарвазасынын о тәрәфиндә"). — *596.*

170 Гәдим христиан әфсанәсинә көрә Әһди-әтигин әсасыны тәшкил едән Библија китаблары Муса вә башга пејғәмбәрләр тәрәфиндән јазылмышдыр. Маркс „Муса да белә дејибдир, пејғәмбәрләр дә" ифадәсини бурада—башлыча чәһәт будур, биринчи еһкам будур—мә'насында ишләдир. — *597.*

171 J. B. Say. „Traité d'conomie politique". Cinquiéme édition, Tome premier, Paris, 1826, p. 130—131 (Ж. Б. Сеј. „Сијаси игтисада даир трактат". Бешинчи нәшри. Биринчи чилд, Парис, 1826, сәһ. 130—131). — *598.*

172 *Determinatio est negatio* — тә'риф инкардыр. Маркс бурада Спинозанын бу мүддәасыны Һекелин кениш јајылмыш олан тәфсириндә верир. Спинозада бу ифадә — „мәһдудијјәт инкар демәкдир" мә'насында ишләдилир (бах: Б. Спиноза. „Јазышма", мәктуб № 50). — *599.*

173 Бурада А. Поттерин: „Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People". New-York, 1841 („Сијаси игтисад: Америка халгынын һәјат шәраитинә тәтбиги нөгтеји-нәзәриндән онун предмети, вәзифәси вә принсипләри". Нју-Јорк, 1841) китабындан ситат кәтирилир. Киришдән көрүндүјү кими, бу китабын чох һиссәси әсас е'тибары илә Ч. Скропун 1833-чү илдә Инкилтәрәдә дәрч едилмиш „The Prinsiples of Political Economy" („Сијаси игтисадын принсипләри") китабынын әввәлинчи он фәслинин (А. Поттер тәрәфиндән едилмиш дәјишикликләрлә бирликдә) тәкрар чапыдыр. — *600.*

174 „*Nulla dies sine linea*" („күндә һеч олмазса бир хәтт чәкилмәлидир") сөзләри мәшһур гәдим јунан рәссамы Апеллесә иснад верилир; онун гајдасы белә имиш ки, өзүнүн јаратдығы рәссамлыг әсәрләринин үзәриндә һәр күн һеч олмазса бир аз ишләрмиш. — *612.*

175 Linguet. „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société". Tome I, Londres, 1767, p. 236. — *618.*

176 *Peculium* (пекули) — Гәдим Ромада аилә башчысынын өз әмлакындан тәсәррүфат гурмаг вә ја идарә етмәк үчүн сәрбәст шәхсә вә ја көләјә верә биләчәји һиссә. Пекулијә малик олмаг көләнин өз ағасындан һәгиги асылылығыны арадан галдырмырды вә аға пекулинин јуридик мүлкијјәтчиси олараг галырды. Мәсәлән, пекули саһибинә—көләјә үчүнчү шәхсләрлә сөвдәләшмәк ичазәси верилирди, лакин бу сөвдәләр көләликдән тамамилә азад олмаг имканы верәчәк мәбләғә чатмамалы иди. Пекулинин хејли артачағы нәзәрдә тутулан хүсусилә әлверишли сөвдәләри вә башга тәдбирләри аилә башчысы адәтән өз үзәринә көтүрүрдү. — *620.*

177 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 142 (А. Смит. „Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат". I чилд, Единбург, 1814, сәһ. 142). — *624*.

178 1849-чу ил илә 1859-чу ил арасында Инкилтәрә бир нечә мүһарибәләрдә иштирак етмишдир: Крым мүһарибәси (1853—1856), Чинә гаршы мүһарибә (1856—1858 вә 1859—1860) вә Ирана гаршы мүһарибә (1856—1857). Бундан әлавә 1849-чу илдә Инкилтәрә Һиндистанын истила олунмасыны баша чатдырмыш, 1857—1859-чу илләрдә исә онун гошунлары Һиндистан милли азадлыг үсјаныны јатырмаг үчүн јеридилмишди. — *640*.

179 Бах: 96-чы гејд. — *647*.

180 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy". Vol. I, Dublin, 1770, p. 39, 40 (Ч. Стүарт. „Сијаси игтисадын принсипләри һаггында тәдгигат". I чилд, Дублин, 1770, сәһ. 39, 40). — *649*.

181 Бах: 151-чи гејд. — *653*.

182 Н. Буало. VIII сатира. — *654*.

183 Ф. Енкелсин „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти" әсәри нәзәрдә тутулур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд). — *656*.

184 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 6. — *656*.

185 Бах: 133-чү гејд. — *656*.

186 „*Low Church*" („ашағы килсә") — англикан килсәсинин башлыча олараг буржуазија вә ашағы руһаниләр арасында јајылмыш бир чәрәјандыр. Бунун тәрәфдарлары һәмишә ријакар характер дашыјан буржуа-христиан әхлагыны вә филантропик фәалијјәти тәблиғ етмәклә мәшғул идиләр. Граф Шефтсбери (бир ады да лорд Ешли) белә бир фәалијјәт сајәсиндә „ашағы килсә" тәрәфдарлары ичәрисиндә бөјүк нүфуз газанмышды, буна көрә дә Маркс ону истеһза илә бу килсәнин „папасы" адландырыр. — *678*.

187 Бах: 151-чи гејд. — *678*.

188 Һоратси. „Поезија елми", 173-чү мисра. — *679*.

189 Бу ифадә Фурјенин „Le nouveau monde industriel et sociétaire" („Јени тәсәррүфат вә сосијетар аләми") адлы әсәриндә ишләдилмишдир, бешинчи гисим, XXXVI фәслә әлавәләр; алтынчы гисим, јекунлашдырычы нәтичәләр. — *696*.

190 Бах: 91-чи гејд. — *703*.

191 *Ерин*—Ирландијанын кечмиш адыдыр. — *709*.

192 Көтенин „Фауст" тракедијасында Мефистофелин башга шәкилдә верилмиш сөзләри („Көјләрдә пролог"). — *710*.

193 *Фениләр* — Ирландија хырда буржуа ингилабчылары. Биринчи фени тәшкилатлары 1857-чи илдә Ирландијада вә АБШ-да мејдана кәл-

мишди; АБШ-да бунлар ирландијалы мүһачирләри бирләшдирирди. Фениләрин програм вә фәалијјәти Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик әсарәтинә гаршы Ирландија халг күтләләринин протестини әкс етдирирди. Фениләр өз өлкәси үчүн милли истиглалијјәт, демократик республика јарадылмасыны, торпағы бечәрән ичарәдар кәндлиләрин һәмин торпағын мүлкијјәтчиләринә чеврилмәсини вә башга тәләбләр ирәли сүрүрдүләр. Онлар өз сијаси програмларыны силаһлы үсјан јолу илә һәјата кечирмәк үмидиндә идиләр. Лакин онларын гәсдчилик фәалијјәти мүвәффәгијјәтсиз олду. 60-чы илләрин ахырында фениләр күтләви сурәтдә тә'гиб едилмәјә башланылды. 70-чи илләрдә һәмин һәрәкат пуча чыхды. — *712.*

194 „*Acerba fata Romanos agunt scelusque fraternae necis*" („Амансыз тале вә дәһшәтли гардаш гырғыны ромалылары тә'гиб едир") — Һоратси. Епод 7. — *712.*

195 Дүнја базарында ингилаб дедикдә бурада о заманын бөјүк чоғрафи кәшфләри: Кубанын, Һаитинин вә Баһам адаларынын, Шимали Америка гит'әсинин, Африканын чәнуб тәрәфиндән Һиндистана дәниз јолунун вә, нәһајәт, Чәнуби Америка гит'әсинин кәшф едилмәси нәтичәсиндә XV әсрин ахырларындан дәниз тичарәтиндә Кенујанын, Венесијанын вә башга Шимали Италија шәһәрләринин ролунун чох дүшмәси нәзәрдә тутулур. — *716.*

196 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy". Vol. I, Dublin, 1770, p. 52. — *718.*

197 „*Pauper ubique jacet*" („Јохсуллар һәр јердә бинәсибдирләр") — Овидинин „Фасты" әсәриндән котүрүлмүш сөзләрдир, биринчи китаб, 218-чи мисра. — *721.*

198 Јәгин ки, гачгын кәндлиләрин ахтарылмасы һаггында 1597-чи илдә Фјодор Ивановичин сәлтәнәти заманы верилмиш фәрман нәзәрдә тутулур; о заман Русијанын һәгигәтдә һакими Борис Годунов иди. Мүлкәдарларын дозулмаз зүлм вә әсарәтиндән гачмыш олан кәндлиләр һәмин фәрмана көрә, беш ил әрзиндә ахтарылыб тапылмалы вә мәчбури сурәтдә өзләринин әввәлки саһибләринә гајтарылмалы идиләр. — *722.*

199 1688-чи илдәки дөвләт чеврилиши Инкилтәрә буржуа тарихшүнаслығы аләминдә „шанлы ингилаб" адыны алмышдыр; бу чеврилиш нәтичәсиндә Инкилтәрәдә торпаг саһиблији аристократијасы илә ири буржуазија арасында компромисә әсасланан конститусијалы монархија гурулмушду. — *723.*

200 1796-чы илдә Лондонда чыхмыш „A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the Attacks made upon him and his Pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, Early in the present Sessions of Parliament" („Парламентин индики сессијасынын башланғычында лордлар палатасында һерсог Бедфорд вә граф Лодердел тәрәфиндән мөһтәрәм Едмун Беркүн үнванына гаршы вә онун пенсијасы һаггында ирәли сүрүлән төһмәтләр мүнасибәти илә онун нәчиб лорда мәктубу") памфлет нәзәрдә тутулур. — *723.*

201 *Литсини ганунy* — бизим ерамыздан əввəл 367-чи илдə Гəдим Ромада гəбул едилмиш ганун. Һəмин ганунла ичтимаи торпагларын шəхси истифадəјə верилмəси һүгугунун мүəјјəн дəрəчəдə мəһдуд едилмəси вə борчларын гисмəн лəғв едилмəси нəзəрдə тутулурду. Ири торпаг саһиблијинин артмасына вə патритси əʼјанынын имтијазларына гаршы јөнəлдилмиш олан бу ганун плебејлəрин игтисади вə сијаси мөвгелəринин бир гəдəр гүввəтлəнмəсини əкс етдирирди. Рома əнʼəнəсинə көрə ганунун мүəллифлији халг трибунларындан Литсинијə вə Секстијə иснад верилир. — *726.*

202 Крал Стүартлар сүлалəси тəрəфдарларынын 1745—1746-чы иллəрдəки үсјаны нəзəрдə тутулур, онлар Инкилтəрə тахтына „кәнч иддиачы" Чарлз Едвардын чыхарылмасыны тəлəб едирдилəр. Үсјан ејни заманда Шотландија вə Инкилтəрə халг күтлəлəринин лендлордлар тəрəфиндəн истисмар едилмəсинə гаршы вə күтлəви сурəтдə торпагсызлашмаја гаршы онларын протестини əкс етдирирди. Үсјан Инкилтəрəнин низами гошунлары тəрəфиндəн јатырылдыгдан сонра Шотландијанын дағлыг һиссəсиндə клан системи шиддəтлə дағылмаға башлады вə кəндлилəрин торпаглардан говулмасы даһа интенсив бир характер алды. — *728.*

203 *Таксменлəр,* Марксын өз „Сечкилəр. — Малијјə чəтинликлəри. — Һерсокинја Сатерленд вə көлəлик" (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри. Икинчи нəшри, 8-чи чилд, сəһ. 521—528) мəгалəсиндə изаһ етдији кими, клан системи һөкмранлығы заманы билавасита клан башчысына— лердə („бөјүк адама") табе олан ағсаггаллара дејилирди. Лерд бүтүн кланын мүлкијјəти олан торпағы („такы") ағсаггаллара пајлајыб онларын һимајəсинə верирди, лердин һакимијјəтини танымаг əламəти олараг она кичик бир хəрач верирдилəр. Сонра таксменлəр дə торпаг саһəлəрини өз вассаллары арасында бөлүшдүрүрдүлəр. Клан системи дағылдыгда лерд лендлорда чеврилир, таксменлəр исə маһијјəт еʼтибары илə капиталист фермерлəрə чеврилирлəр. Бунунла бирликдə кечмиш хəрачын да јерини торпаг рентасы тутур. — *728.*

204 *Келлəр* — Шимали вə Гəрби Шотландија дағ рајонларынын јерли əһалиси, гəдим келтлəрин нəсиллəри. — *728.*

205 Маркс 1853-чү ил февралын 9-да „New-York Daily Tribune" гəзетиндə дəрч едилмиш өз „Сечкилəр. — Малијјə чəтинликлəри. — Һерсокинја Сатерленд вə көлəлик" мəгалəсини нəзəрдə тутур (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри. Икинчи нəшри, 8-чи чилд, сəһ. 521—528). — *730.*

206 Бах: 121-чи гејд. — *731.*

207 *Petty Sessions* (кичик сессијалар)—Инкилтəрəдə барышыг мəһкəмəлəринин сессијалары; садəлəшдирилмиш мəһкəмə ичрааты үзрə хырда ишлəрə бахырлар. — *734.*

208 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 237. — *736.*

209 Бах: 175-чи гејд. — *736.*

210 Бах: 145-чи гејд. — *737.*

211 *„Конспирасијалар"а гаршы* ганун Инкилтəрəдə һəлə орта əсрлəрдə мөвчуд иди. Бу ганун „һəр чүр конспиратив һəрəкəтлəри, бунлары

доғуран сәбәб һәтта гануни олса да“ гадаған едирди. Һәмин ганунa әсасән, коалисијалара гаршы ганунлар (бах: 145-чи гејд) гәбул едилмәмишдән әввәл дә, бу ганунлар ләғв едилдикдән сонра да, фәһләләрин тәшкилатлары вә синфи мүбаризәси әзилирди. — *739.*

212 1793-чү илин ијунундан 1794-чү илин ијунунадәк Франсадакы јакобин диктатурасы һөкумәтиндән бәһс олунур. — *740.*

213 A. Anderson. „An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time“ (А. Андерсон. „Тичарәт һаггындакы ән биринчи мә'луматдан индики заманадәк тичарәтин тарихи вә хроноложи очерки“). Биринчи нәшри 1764-чү илдә Лондонда чыхмышды. — *743.*

214 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy„. Vol I, Dublin, 1770, First book, Ch. XVI. — *743.*

215 Бах: 56-чы гејд. — *749.*

216 G. Gülich. „Geschichteiche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit“. Bd. I, Jena, 1830, S. 371 (Г. Кулих. „Заманәмизин ән мүһүм тичарәт дөвләтләри тичарәтинин, сәнајесинин вә әкинчилијинин тарихи тәсвири“. I чилд, Ијена, 1830, сәһ. 371). — *751.*

217 Маркс бурада, көрүнүр, Јан де Виттә иснад верилән вә илк дәфә 1662-чи илдә Лејдендә дәрч едилмиш „Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Frieseand“ („Һолландија вә Гәрби Фрисландија республикасынын ән мүһүм сијаси принсипләри вә әхлаг гајдаларынын көстәричиси“) китабынын инкилисчә нәшринә истинад едир. Инди мүәјјән едилмиш олдуғу кими, Јан де Витт тәрәфиндән јазылмыш ики фәсил истисна олмагла, һәмин китабын мүәллифи Һолландија игтисадчысы вә саһибкары Питер фон дер Хоре (бир ады да Питер де ља Кур) иди. — *754.*

218 Бах: 213-чү гејд. — *756.*

219 *Асјенто* — мүгавиләләр адыдыр, бу мүгавиләләрә әсасән Испанија XVI—XVIII әсрләрдә харичи дөвләтләрә вә хүсуси шәхсләрә онун Америкадакы торпагларына зәнчи көләләри апарыб сатмаға хүсуси ихтијар верирди. — *756.*

220 *Tantae molis erat* (бу гәдәр зәһмәтә баша кәлмишдир) — Веркилинин „Енеида„ поемасындан көтүрүлмүш ифадәдир, биринчи китаб, 33-чү мисра. — *758.*

221 C. Pecqueur. „Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Ètudes sur l'organisation des sociétés“. Paris. 1842, p. 435 (К. Пеккөр. „Ичтимаи вә сијаси игтисадын јени нәзәријјәси, јахуд Чәмијјәтләрин тәшкили һаггында тәдгигатлар“. Парис, 1842, сәһ. 435). — *759.*

222 Бах: 170-чи гејд. — *768.*

223 Бах: 68-чи гејд. — *770.*

224 1844-чү ил банк гануну нәзәрдә тутулур. Банкнотларын гызыла мүбадиләсиндәки чәтинликләри арадан галдырмаға чалышараг, Инкилтәрә һөкумәти 1844-чү илдә. Р. Пилин тәшәббүсү илә Инкилтәрә банкынын ислаһаты һаггында ганун гәбул едәрәк, ону ики мүстәгил шө'бәјә: банк шө'бәсинә вә емиссија шө'бәсинә ајырды вә банкнотларын гызыл илә тә'мин едилмәси үчүн мөһкәм норма гојду. Гызылла тә'мин едилмәјән банкнотлар бурахылышы анчаг 14 милјон фунт стерлинг мигдарында ола биләрди. Лакин 1844-чү ил банк ганунунун гүввәдә олмасына бахмајараг, тәдавүлдәки банкнотларын мигдары әслиндә өдәмә фондундан дејил, тәдавүл даирәсиндә бунлара олан тәләбдән асылы иди. Пула олан тәләбатын хүсуси илә кәскинләшдији игтисади бөһран дөврләриндә Инкилтәрә һөкумәти мүвәггәти олараг 1844-чү ил ганунун гүввәсини дајандырыр вә гызылла тә'мин едилмәјән банкнотларын мәбләғини артырырды. —*770*.

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Аддингтон (Addington), Стивен (1729—1796) — инкилис кешиши, бир сыра дәрсликләрин мүәллифи.—725.

Александра (1844—1925)—Данимарка кралы IX Кристианын гызы, 1863-чү илдә принс Уелслиjә—сонралар инкилис кралы олмуш VII Едуарда әрә кетмишди.—258.

VI Едуард (1537—1553)—Инкилтәрә кралы (1547—1553).—733.

VI Карл (1685—1740)— Мүгәддәс адландырылан Рома империjасынын императору (1711—1740).—428.

VI Филипп (1293—1350)—Франса кралы (1328—1350). —101.

Андерсон (Anderson), Адам (тәгрибән 1692—1765) — Шотландиjа буржуа игтисадчысы, тичарәт тарихинә даир әсәрин мүәллифи.—743, 756.

Андерсон (Anderson), Чемс (1739—1808)— диференсиал рента нәзәриjjәсини әсас е'тибары илә ишләjиб һазырламыш олан инкилис буржуа игтисадчысы.—505, 561, 620, 726, 728, 743.

Анна (1665—1714)—Инкилтәрә краличәси (1702—1714). —169, 735.

Антипатр Фессалоникли (бизим ерамыздан әввәл I әср)—гәдим jунан шаири.—409.

Аппиан (I әсрин ахырлары—II әсрин 70-чи илләри)—көркәмли гәдим Рома тарихчиси —726.

Арбатнот (Arbuthnot), Чон—инкилис фермери, 1773-чү илдә Лондонда чыхмыш олан аноним „Јеjинти мәһсулларына олан индики гиjмәтләрлә фермаларын бөjүклүjү арасындакы асылылыгын тәдгиги“ әсәринин мүәллифи.—311, 329—331, 723, 727.

Ариосто (Ariosto), Лодовико (1474—1533)—Интибаһ дөврүнүн бөjүк италjан шаири, „Гејизли Роланд“ поемасынын мүәллифи. —39.

Аристотел (бизим ерамыздан әввәл 384—322) —гәдим дүнjанын бөjүк мүтәфәккири, фәлсәфәдә материализм илә идеализм арасында тәрәддүд едирди, гулдарлар синфинин идеологу; игтисади бахышлары чәһәтинчә натурал гулдарлыг тәсәррүфатынын мүдафиәчиси, биринчи олараг дәjәр формасыны тәһлил етмишдир. 69—70, 92, 95, 159, 171, 330, 409.

Аркраjт (Arkwright), Ричард(1732—1792)—инкилис саһибкары; Инкилтәрәдә едилмиш бир сыра ихтираларын патентләрини мәнимсәмишди.—379, 384, 425, 428, 489.

Архилох (ерамыздан әввәлки VII әср)—гәдим jунан лирик шаири.—369.

Архимед (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 287—212)—бөјүк гәдим јунан ријазијјатчысы вә механики. —307.

Атенеј (II әсрин ахырлары—III әсрин әввәлләри)—гәдим јунан ритору вә грамматикачысы.—109, 141.

Б

Баббеч (Babbage), Чарлз (1792—1871)—инкилис ријазијјатчысы вә механики, буржуа игтисадчысы.—350, 354, 378, 393, 406.

Базедов (Basedow), Иоһанн Бернһард (1723—1790)—алман педагогу. —489.

Бајлс (Byles), Чон Барнард (1801—1884)— инкилис јуристи. Кизли шуранын үзвү, тори, һүгуг, игтисад мәсәләләри вә башга мәсәләләр үзрә әсәрләрин мүәллифи.—274, 735, 736.

Балзак (Balzac), Оноре *де* (1799—1850)— Бөјүк франсыз реалист јазычысы.—591.

Баллард (Ballard), Едуард (1820—1897)—инкилис һәкими, Лондонда тибб мүфәттиши. —470.

Банкс (Bankes), Чорч (1788—1856)—инкилис јуристи вә сијаси хадим, тори, парламентин үзвү. —678.

Барбон (Barbon), Николас (1640—1698)—инкилис буржуа игтисадчысы, белә һесаб едирди ки, шејин дәјәри онун фајдасы илә мүәјјән олунур; дөвләт пул нәзәријјәси дејилән нәзәријјәнин сәләфи. —45—48, 132, 137, 151—152, 619.

Бартон (Barton), Чон (XVIII әсрин ахырлары—XIX әсрин әввәлләри)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәси, —633, 675.

Бастиа (Bastiat), Фредерик (1801—1850)—франсыз вулгар игтисадчысы, буржуа чәмијјәтиндә синфи мәнафеләрин аһәнкдарлығы нәзәријјәсинин тәблиғчиси. —18, 71, 92, 198, 409, 564.

Батлер (Butler), Самуел (1612—1680)—инкилис сатирик шаири, „Гудибрас" поемасынын мүәллифи. —46.

Бебел (Bebel), Август (1840—1913)—алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, Алманија сосиал-демократијасынын баниләриндән вә башчыларындан бири, I Интернасионалын үзвү, 1867-чи илдән рејхстагын депутаты, Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы; фәалијјәтинин сон дөврүндә бир сыра сентрист характерли сәһвләр бурахмышды.—37.

Бејкер (Baker), Роберт—50—60-чы илләрдә инкилис фабрик мүфәттиши. —302, 401, 426, 448, 709.

Бејли (Bailey), Самуел (1791—1870)—инкилис буржуа игтисадчысы вә философу; вулгар сијаси игтисад мөвгеләриндән Рикардонун әмәк дәјәр нәзәријјәсинә гаршы чыхырды, ејни заманда о Рикардонун игтисади бахышларындакы бә'зи зиддијјәтләри дүзкүн мүәјјән етмишди.—60, 66, 7, 93, 534, 612.

Бејнс (Baynes), Чон—Инкилтәрәдә Блекберн шәһәринин бәләдијјә үзвү; 1857-чи илдә памбыг тичарәти һаггында ики мүһазирә охумуш вә дәрч етдирмишдир.—390, 393.

Беккариа (Beccaria), Чезаре (1738—1794)—италјан јуристи, публисисти вә игтисадчысы; XVIII әсрдәки буржуа Маарифинин көркәмли нүмајәндәси. —369.

Бекман (Beckmann), Иоһанн (1739—1811)—алман буржуа алими, технолокија вә игтисадијјата даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—428.

Бекон (Bacon), Френсис, барон Веруламлы (1561—1626)—мәшһур инкилис философу, инкилис материализминин баниси; тәбиәтшүнас вә тарихчи.—392, 719. 720,

Белл (Bell), Чарлз (1774—1842)—шотланд физиологу вә чәрраһы—281, 665.

Беллерс (Bellers), Чон (1654—1725)—инкилис игтисадчысы, сәрвәтин јаранмасында әмәјин әһәмијјәтини көстәрмишдир; ичтимаи ис-

laһатлара даир бир сыра утопик лајиһәләрин мүәллифи.—139, 146, 152, 329, 352, 427, 480, 489, 617.

Бентам (Bentham), Иjеремиjа (1748 —1832) — инкилис буржуа сосиологу, утилитаризм нәзәриј-јәчиси. —181, 612—614.

Беркли (Berkelly), Чорч (1685—1753)—иртичачы инкилис философу, субјектив идеализмин көркәмли нүмајәндәси, јепископ, сијаси игтисадда меркантилизмин тәнгидчиси; әмәји сәрвәтин башлыча мәнбәји һесаб едирди; номиналист пул нәзәријјәсинин нүмајәндәси. —338, 358.

V Карл (1500—1558) — Мүгәддәс адландырылан Рома империјасынын императору (1519—1556) вә I Карл ады илә Испанија кралы.—735.

Бидо (Bidaut), Ж. Н. (XIX әсрин әввәлинчи јарысы).—франсыз публисисти, дөвләт гуллугчусу,—323.

Бизе (Biese), Франс (1803—1895)—алман педагогу, филолог вә философу, Аристотелин фәлсәфәси һаггындакы әсәрин мүәллифи. —409.

I Јаков (1566—1625) — Инкилтәрә кралы (1603 — 1625).—721—734, 737.

I Карл (1600—1649) — Инкилтәрә кралы (1625—1649), XVII әсрдә инкилис буржуа ингилабы заманы е'дам едилмишдир. —720, 721.

Бичер-Стоу (Beecher-Stowe), Гарријет Елизабет (1811—1896)—мәшһур американ гадын јазычысы, АБШ-да аболисионист һәрәкатынын фәал иштиракчысы. —730.

Бланки (Blanqui)—Жером Адолф (1798 — 1854)— франсыз буржуа игтисадчысы вә игтисади тә'лимләр тарихчиси, вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәси. —279, 341.

Бланки (Blanqui), Луи Огүст (1805—1881)—көркәмли франсыз ингилабчысы, утопик коммунизмин нүмајәндәси, 1830 вә 1848-чи илләрдәки ингилабларын фәал иштиракчысы. —279.

Блејки (Blakey), Роберт (1795—1878)—инкилис буржуа философу. —721,

Блок (Block), Морис (1816—1901)—франсыз буржуа статистики вә игтисадчысы, вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәси. —19.

Бокснорн (Boxhorn), Маркус Зүериус (1612—1653)—һолланд тарихчиси вә филологу. —428.

Болингброк (Bolingbroke), Һенри (1678—1751)—инкилис деист философу, публисист вә сијаси хадим, тори партијасынын лидерләриндән бири. —753.

Болтон (Boulton), Метју (1728—1809)—инкилис мүһәндиси вә сәнајечиси. —391.

Бөјүк Карл (тәгрибән 742—814).—Франк кралы (768—800) вә император (800—814)—726

Бөрк (Burke), Едмунд (1729—1797)—инкилис публисисти вә сијаси хадими, игтисади мәсәләләрә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи, фәалијјәтинин әввәлиндә либерализмә мејл көстәрирди, сонралар иртичачы, XVIII әсрин ахырындакы Франса ингилабынын гаты әлејһдарларындан бири. —211, 240, 326, 723, 758.

Брајт (Bright), Чон (1811—1889)—инкилис фабрикчиси, буржуа сијаси хадими, фритредерләрин лидерләриндән вә Тахыл ганунларына гаршы Лиганын мүәссисләриндән бири; 60-чы илләрин әввәлиндән либерал партијасынын сол ганадынын лидери; либерал һөкумәтләриндә бир сыра назир вәзифәләриндә олмушдур. — 17, 259, 285, 558, 652, 679, 746.

Брej (Bray), Чон Френсис (1809—1895)—инкилис игтисадчысы, утопист сосиалист, Р. Оуенин ардычылы; „иш пулу“ нәзәријјәсини инкишаф етдирмишдир. —79.

Брентано (Brentano), Лујо (1844—1931)—алман вулгар буржуа игтисадчысы, „катдер-сосиализмин“ башлыча нүмајәндәләриндән бири. —39—41.

Бриндли (Brindley), Чемс (1716—1772)—инкилис мүһәндиси вә ихтирачысы. —353

Броди (Brodie). Бенчамин (1783—1862)— мәшһур инкилис чәррaһы. —281.

Бродһерст (Broadhurst), Ч.—XIX әсрин орталарында инкилис игтисадчысы, вулгар буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәси. —65.

Брум (Brougham), Һенри Питер, барон (1778—1868)—инкилис јуристи вә әдәбијјатчысы, 20—30-чу илләрдә вигләр партијасынын көркәмли хадими, лорд-канслер (1830—1834).—757.

Брукнер (Bruckner), Иоаннес(1726—1804)—инкилис протестант кешиши, теолог. —619.

Буакилбер (Boisguillebert), Пјер (1646— 1714) — франсыз игтисадчысы, физиократларын сәләфи, Франсада классик буржуа сијаси игтисадынын баниси. —138, 148.

Буало (Boileau), Никола (1636—1711)—франсыз шаири вә классисизм нәзәријјәчиси. —654,

Буало (Boileau), Етјенн (1200—1269)—Парисдә крал превосу (шәһәр валиси). Парис сәнәткар сехләринин низамнамәләри мәчмуәси олан „Сәнәтләр китабы"нын тәртибчиси. —487.

Бјукенен (Buchanan), Давид (1779—1848)—инкилис публисисти вә буржуа игтисадчысы А. Смитин ардычылы вә тәфсирчиси. —135, 559, 729.

Буше (Buchez), Филипп (1796—1865) франсыз сијаси хадими вә тарихчиси, буржуа республикачысы, христиан сосиализми идеологларындан бири. —740.

В

Валентин (Valentin), Габријел Густав (1810—1883)— алман физиологу. —483.

Вандерлинт (Vanderlint), Чејкоб (1740-чы илдә өлмүшдүр)— инкилис игтисадчысы, физиократларын сәләфи, пулун мигдар нәзәријјәсинин илкин нүмајәндәләриндән бири. —132, 139, 152, 276, 278, 316, 334, 352, 619.

Веллингтон (Wellington), Артур Уелсли, һерсог (1769—1852)—инкилис сәркәрдәси вә дөвләт хадими, тори, баш назир (1828—1830). —133.

Веркили (Публи Веркили Марон) (бизим ерамыздан әввәл 70—19)—көркәмли Рома шаири. —304, 758.

Верри (Verri), Пјетро (1728—1797)—италјан буржуа игтисадчысы, физиократларын нәзәријјәсини әввәлинчи тәнгид едәнләрдән бири. —54, 100, 142, 332.

Вико (Vico), Чамбаттиста (1668—1744)—көркәмли италјан буржуа сосиологу, ичтимаи инкишафын објектив ганунаујғунлугларыны мүәјјән етмәјә чалышырды. —374.

Вилһелм III Орански—бах: *III Вилһелм Орански.*

Виљерс (Villiers), Чарлз (1802—1898)—инкилис сијаси хадими вә јуристи, фритредер, парламен үзвү. —271.

Вирт (Wirth), Макс (1822—1900)—алман вулгар буржуа игтисадчысы вә публисисти. —87, 233.

Виссеринг (Vissering), Симон (1818—1888)—һолланд вулгар буржуа игтисадчысы вә статистикачысы.—502.

Витт (Witt), Јан *де* (1625—1672)—Нидерланд дөвләт хадими, әслиндә Һолландија әјаләтинин һакими (1653—1672), ири тичарәт буржуазијасы мәнафејинин нүмајәндәси. —619, 754.

Вобан (Vauban), Себастјен ле Претр (1633—1707)—франсыз маршалы, һәрби мүһәндис, Франсанын верҝи системини тәнгид едирди. —148.

Вокансон (Vaucanson), Жак *де* (1709—1782)—франсыз механики, тохучу дәзҝаһларынын гурулушуну тәкмилләшдирмишдир; маһаглы автомат ојунчаглар ихтирачысы. —384.

Волтер (Voltaire), Франсуа Мари (1694—1778) — Франсыз деист-философу, сатирик јазычы, тарихчи, XVIII әср буржуа Маарифинин көркәмли нүмајәндәси, мүтләгијјәтә вә католисизмә гаршы мүбаризә апармышдыр. —200, 770.

Волф (Wolff), Вилһелм (1809—1864)—алман пролетар ингилабчысы, пешәчә мүәллим, силезија-

лы тәһкимли кәндли оғлу; 1846—1847-чи илләрдә Брүссел коммунист мүхбирләр комитәсинин үзвү, 1848-чи илин мартында Коммунистләр Иттифагынын Мәркәзи Комитәси үзвү, 1848—1849-чу илләрдә „Neue Rheinische Zeitung"-ун редакторларындан бири; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы. —3.

Волф (Wolff), Христиан (1679—1754) алман идеалист философу. метафизик. —612.

Г

Галиани (Galiani) Фердинандо (1728 — 1787)— италјан буржуа игтисадчысы, физиократларын тә'лиминин тәнгидчиси; дејирди ки, шејин дәјәри онун фајдасы илә мүәјјән олунур, е̌ни заманда әмтәә вә пулун тәбиәти һаггында бир сыра дүзкүн еһтималлар ирәли сүрүрдү —84, 99, 100, 108, 160, 164, 318, 645.

Ганил (Ganilh), Шарл (1758 — 1836)—Франсанын буржуа сијаси хадими; вулгар игтисадчы, меркантилизмин тәглидчиси. 71, 91, 179, 185, 448.

Гарнје (Garnier), Жермен (1754—1821)—франсыз игтисадчысы вә сијаси хадими, монархист; физиократлар мәктәбинин тәглидчиси; А. Смитин әсәрләринин мутәрчими вә тәнгидчиси; 367, 552.

Гаскелл (Gaskell), Питер— инкилис һәкими, либерал, XIX әсрин биринчи јарысында буржуа публисисти.—435, 444.

Гатри (Guthrie), Чорч Чемс (1785—1856)—инкилис чәрраһы.—281.

Гисборн (Gisborne), Томас (1758—1846) — инкилис илаһијјатчысы, христиан әхлаги мәсәләләринә даир бир сыра китабларын мүәллифи.—756.

Гладстон (Gladstone), Уилјам Јуарт (1809—1898)—инкилис дөвләт хадими, тори, сонра пилит, XIX әсрин икинчи јарысында либерал партијасынын лидерләриндән бири; хәзинә канслери (малијјә назири) (1852—1855 вә 1859—1866) вә баш назир (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894). —36—40, 452, 653, 654, 739.

Годунов, Борис Фјодорович (тәгрибән 1551—1605)—Русија чары (1598—1605).—722.

Готшед (Gottsched), Иоһанн Христоф (1700—1766)—алман јазычысы вә тәнгидчиси, Алманијада XVIII әср Маарифинин илкин нүмајәндәләриндән бири. —221.

Грег (Greg), Роберт Һајд (1795—1875)—бөјүк инкилис фабрикчиси, либерал.—294.

Грегуар (Gregoir), Г. —Брүссел мәтбәә ишчиләри ассосиасијасынын катиби, 1865-чи илдә чыхмыш „Мәтбәә фәһләләри Брүссел ислаһ мәһкәмәси гаршысында" китабынын мүәллифи.—555.

Греј (Gray), Чон—XVIII әср ахырларынын инкилис буржуа јазычысы, сијаси вә игтисади мәсәләләр үзрә бир сыра китабларын мүәллифи. —167.

Греј (Gray), Чон (1798—1850)—инкилис игтисадчысы, утопист сосиалист, Р. Оуенин ардычылы; „иш пулу" нәзәријјәсинин мүәллифләриндән биридир.—79.

Греј (Gray), Чорч (1799—1882)—инкилис дөвләт хадими, виг, дахили ишләр назири (1846—1852, 1855—1858 вә 1861—1866) вә мүстәмләкәләр назири (1854—1855). —291, 666.

Гринһау (Greenhow), Едуард Һедлем (1814—1888)—инкилис һәкими-терапевт. —248, 249, 296.

Гров (Grove), Уилјам Роберт (1811—1896)—инкилис физики вә јуристи.—525.

Д

Даблдеј (Daubledäy), Томас (1790—1870)—инкилис публисисти вә игтисадчысы, буржуа радикалы, малтусчулуғун әлејһдары. —754.

Даннинг (Dunning), Т. Ч. (1799—1873)—инкилис һәмкарлар хадими вә публисисти. —551, 554, 758.

Данте Аликјери (Dante Alighieri) (1265—1321)—бөјүк италјан шаири. —11, 112, 251.

Дарвин (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882)—бөјүк инкилис тәбиәтшүнасы, елми тәкамүл биолокијасынын баниси. —346, 374.

Даумер (Daumer), Кеорг Фридрих (1800— 1875)— алман јазычысы, динин тарихинә даир әсәрләрин мүәллифи. —290.

Дафферин (Dufferin), Фредерик, Темпл Гамилтон, Темпл *Блеквуд*, маркиз (1826—1902)—инкилис дөвләт хадими вә дипломаты, либерал, Ирландијада ири торпаг саһиби, Канаданын кенерал-губернатору (1872—1878), Һиндистан витсе-кралы (1884—1888). —710.

Даффи (Duffy), Чарлз Гаван (1816—1903)—Ирландија сијаси хадими вә публисисти; 1855-чи илдә Австралијаја мүһачирәт етмиш вә орада бир сыра дөвләт вәзифәләриндә олмушдур. —771.

Декарт (Descartes), Рене (1596—1650)—көркәмли франсыз дуалист философу, ријазијјатчы вә тәбиәтшүнас. —392.

Де Квинси (De Quincey), Томас (1785— 1859)—инкилис јазычысы вә игтисадчысы, Рикардонун тәфсирчиси; онун әсәрләри Рикардо мәктәбинин сүгутуну вә дағылмасыны әкс етдирир. —397.

Дерби (Derby), Едуард Чорч Чефри Смит *Стенли*, граф (1799—1869)—инкилис дөвләт хадими, ториләрин лидери, сонралар мүһафизәкар партијасынын лидерләриндән бири; баш назир (1852, 1858—1859 вә 1866—1868). —456.

Де-Реберти, Јевкени Валентинович (1843—1915)—рус позитивист философу, вулгар буржуа игтисадчысы, 70-чи илләрдә земство хадими, буржуа либералы, сонралар Франсаја мүһачирәт етмишди.—19.

Дестут де Траси (Destutt de Tracy), Антуан Луи Клод, граф (1754—1836)—франсыз вулгар игтисадчысы, философ сенсуалист; конститусијалы монархија тәрәфдары.—99, 163, 169, 329, 331, 650.

Дефо (Defoe), Данијел (тәгрибән 1660—1731)—мәшһур инкилис јазычысы вә публисисти, „Робинзон Крузо" романынын мүәллифи. —87—88, 148, 291, 619.

Д'ер (Daire), Ежен (1798—1847)—франсыз буржуа игтисадчысы, сијаси игтисада даир әсәрләрин нашири.—46, 100, 118, 148, 165, 316.

Дидро (Diderot), Дени (1713 — 1784)—көркәмли франсыз философу, механики материализм нүмајәндәси, атеист, Франса ингилабчы буржуазијасынын идеологларындан бири, маарифчи, енсиклопедистләрин башчысы. —142.

Диккенс (Diskens), Чарлз (1812—1870)—бөјүк инкилис реалист јазычысы. —442.

Диодор Сичилијалы—бах: Сичилијалы Диодор.

Дитскен (Distzgen), Иосиф (1828—1888)—мүстәгил сурәтдә диалектик материализмә кәлиб чыхмыш олан көркәмли алман философу, сосиал-демократ; пешәси көнчү фәһлә —18.

IV Вилһелм (1765—1837)—Инкилтәрә кралы (1830—1837). —292.

Драјден (Dryden), Чон (1631 — 1700)—инкилис шаири вә драматургу, классисизмин нүмајәндәси.—246.

Дүкпесјо (Ducpétiaux), Едуард (1804—1868)—Белчика публисисти вә статистикачысы, буржуа филантропу; һәбсханаларын вә хејријјә идарәләринин мүфәттиши.—673.

Дүпон (Dupont), Пјер (1812—1870)—франсыз шаири, фәһләләр ичәрисиндә кениш јајылмыш олан маһныларын мүәллифи. —693.

Дүпон де Немур (Dupont de Nemours) Пјер Самуел (1739 — 1817) — франсыз буржуа сијаси хадими вә физиократ-игтисадчы. —117.

Е

Евелинг (Aveling), Едуард (1851—1898)—инкилис јазычысы, „Капитал"ын биринчи чилдинин тәр-

чүмәчиси; Сосиал-демократ федерасијасынын, сонра Сосиалист лигасынын үзвү; Еленора Марксын әри—30.
Еверет (Everet)—XVIII әсрдә инкилис ихтирачысы. —428.
Едуард VI—бах: *VI Едуард.*
Едуард III—бах: III Едуард.
Ејкин (Aikin), Чон (1747—1882)—инкилис һәкими, тарихчи вә радикал публисист. —597, 748, 756, 757.
Емери (Emery), американ ихтирачысы.—386.
Енкелс (Engels), Фридрих (1820—1895). —1, 27—31, 33—36, 40—41, 86, 158, 170, 244, 248, 258, 271, 294, 304, 401, 423, 425, 445, 487, 609, 636, 656, 761.
Енсор (Ensor), Чорч (1769—1843)—инкилис публисисти, малтусчулуғу тәнгид етмишдир.—729.
Епикур (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 341—тәгрибән 270) — көркәмли гәдим јунан материалист философу, атеист. —90.
Ешвеке (Eschwege), Вилһелм (1777—1855)—алман кеологу вә мә'дән мүһәндиси. —50.
Ешли (Ashley), Антони Купер, граф *Шефтсбери* (1801—1885)—инкилис сијаси хадими, 40-чы илләрдә парламентдә филантроп ториләр групуна башчылыг етмишдир, 1847-чи илдән виг.—404, 414, 676, 678.

Ж

Жерар (Gerhardt), Шарл Фредерик (1816—1856)—көркәмли франсыз кимјачысы. —311.
Жоффруа Сент-Илер (Geoffroy—Saint-Hilaire), Етјенн (1772—1844)—көркәмли франсыз зоологу, тәкамүл нәзәријјәси тәрәфдары, Ч. Дарвинин сәләфләриндән бири—743.

З

Зибер, Николај Иванович (1844—1888)—мәшһур рус игтисадчысы; материалист диалектикасыны вә марксизмин ингилаби маһијјәтини баша дүшмүрдүсә дә, Марксын игтисади әсәрләрини Русијада әввәлинчи јајанлардан бири; радикал буржуа ислаһатчылығы мөвгеләриндә дурурду. —19.
Зорке (Sorge), Фридрих Адолф (1828—1906) — Америка вә бејнәлхалг фәһлә вә сосиалист һәрәкатынын көркәмли хадими, I Интернасионалын үзвү, марксизмин фәал тәблиғатчысы, Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы; миллијјәтчә алмандыр, 1852-чи илдә Америкаја мүһачирәт етмишдир. —31.
Зөтбер (Soetbeer), Кеорг Адолф (1814—1892)—алман буржуа игтисадчысы вә статистикачысы. —28.

И

Иден (Eden), Фредерик Мортон (1766—1809) — инкилис буржуа игтисадчысы, А. Смитин шакирди. —247, 604, 618—620, 675, 676, 722, 724, 726, 727, 755, 757.
II Иоанн Мәрһәмәтли (1319 — 1364) — Франса кралы (1350—1364).—736.
II Јекатерина (1729—1796) —рус императричәси (1762—1796).—683.
II Карл (1630—1685)—Инкилтәрә кралы (1660—1685).—133.
II Кеорг (1683—1760)—Инкилтәрә кралы (1727—1760).—50, 105, 737, 738.
Иоанн II Мәрһәмәтли—бах; *II Иоанн Мәрһәмәтли.*
II Фридрих (1712—1786)—Пруссија кралы (1740—1786).—731, 744.
Ирод (бизим ерамыздан әввәл 73—4) јәһуди падшаһы (бизим ерамыздан әввәл 40—4). —405.
Исократ (бизим ерамыздан әввәл 436—338)—гәдим јунан јазычысы, бир чох памфлетләрин мүәллифи. —370.

J

Јаков I—бах: *I Јаков.*
Јаррантон (Yarranton), Ендрү (1616—тәгрибән 1684)—инкилис

мүһәндиси вә буржуа игтисадчысы.—352.
VII һенрих (1457—1509)—Инкилтәрә кралы (1485—1509).—274, 719, 733.
Јекатерина II—бах: *II Јекатерина.*
Јелизавета (1533—1603)—Инкилтәрә краличәси (1558—1603).—274, 721, 734, 737, 738.
Јум (Hume), Давид (1711—1767)—инкилис философу, субјектив идеалист, агностик; буржуа тарихчи вә игтисадчысы, меркантилизмин әлејһдары, пулун мигдар нәзәријјәсинин илк нүмајәндәләриндән бири.—132, 513, 555, 619, 620.
Јунг (Young), Артур (1741—1820)—инкилис агроному вә буржуа игтисадчысы, пулун мигдар нәзәријјәсинин тәрәфдары.—132, 233, 276 674, 681.
Јур (Ure), Ендрју (1778—1857)—инкилис кимјачысы, вулгар буржуа игтисадчысы, сәнајенин игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—36, 232, 266, 275, 301, 324, 353—355, 371, 372, 382, 388, 420—422, 425, 432, 436, 437, 553, 557, 561.

К

Калпепер (Culpeper), Томас (1578—1662)—инкилис буржуа игтисадчысы, меркантилизм тәрәфдары.—757.
Кантилјон (Cantillon), Ричард (1680—1734)—инкилис игтисадчысы, физиократларын сәләфи, тачир.—555, 619.
Кантилјон (Cantillon), Филип—инкилис игтисадчысы, Ричард Кантилјонун „Үмумијјәтлә тичарәтин тәбиәти һаггында тәчрүбә“ әсәринин үзәриндә јенидән ишләјиб 1759-чу илдә инкилис дилиндә дәрч етдирмишдир.—555.
Карл VI—бах: *VI Карл.*
Карл V—бах: *V Карл.*
Карл I—бах: *I Карл.*
Карл IX—бах: *IX Карл.*
Карл II—бах: *II Карл.*
Карл X—бах: *X Карл.*
Карлајл (Carisle), Антони (1768—1840)—инкилис һәкими, чәрраһ.—281.
Карлејл (Carlyle), Томас (1795—1881)—инкилис јазычысы, тарихчи вә идеалист философ, инкилис буржуазијасыны мүртәче романтизм мөвгеләриндән тәнгид етмишдир, 1848-чи илдән сонра фәһлә һәрәкатынын ачыг дүшмәни; торилар партијасына гошулурду.—259.
Карли (Carli), Чан Риналдо (1720—1795)—италјан алими, пул һаггында вә тахыл тичарәти һаггында бир сыра әсәрләрин мүәллифи; меркантилизмә гаршы чыхырды.—332.
Каслри (Castlereagh), Роберт *Стуарт*, виконт (1769—1822)—инкилис дөвләт хадими, тори, һәрби назир вә мүстәмләкәләр назири (1805—1806), 1807—1809), харичи ишләр назири (1812—1822).—428.
Кауфман, Илларион Игнатјевич (1848—1916)—рус буржуа игтисадчысы, Петербург университетинин профессору, пул тәдавүлү вә кредит мәсәләләринә даир әсәрләрин мүәллифи.—19—21.
Кејзнов (Cazenove), Чон—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы, Малтусун ардычылы.—203, 321, 521, 569, 581, 599.
Кемпбелл (Campbell), Чорч (1824—1892)—Һиндистанда инкилис мүстәмләкә мә'мурy, Һиндистан һаггында бир сыра әсәрләрин мүәллифи; парламент үзвү, либерал.—362.
Кент (Kent), Натанијел (1737—1810)—инкилис әкинчиси, кәнд тәсәррүфатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—726.
Кене (Quesnay), Франсуа (1694—1774)—бөјүк франсыз игтисадчысы, физиократлар мәктәбинин баниси; пешәчә һәким.—17, 117, 323, 555, 593, 619.
Кери (Carey), Һенри Чарлз (1793—1879)—американ буржуа вулгар игтисадчысы, капитализм чәмијјәтиндә синфи мәнафеләрин аһәнкдарлығы һаггында мүртәче нәзәријјәнин мүәллифи.—222, 531, 563, 730, 746.

Кернс (Cairnes), Ҹон Еллиот (1823—1875)—инкилис буржуа игтисадчысы вә публисисти, АБШ-ын ҹәнубунда гулдарлыға гаршы чыхырды.—262, 269, 335.

Кетле (Quetelet), Адолф (1796—1874)—Белчика буржуа алими; статистикачысы, ријазијјатчы вә астроном; елмә зидд мүртәҹе „орта адам" нәзәријјәсинин мүәллифи.—326.

Кинкејд (Kincaid), Ҹон (1787—1862)—инкилис мә'муру, 1850-ҹи илдән Шотландијада фабрик вә һәбсханалар мүфәттиши.—403.

Киселјов, Павел Дмитријевич, граф (1788—1872)—рус дөвләт хадими вә дипломаты, кенерал, 1829—1834-ҹү илләрдә Молдавијада вә Валахијада рус инзибати идарәсинин башчысы.—242.

Клаурен (Clauren), Һенрих (Карл Һејнин әдәби тәхәллүсү) (1771—1854)—алман јазычысы, сентиментал романлар мүәллифи.—228.

Клауссен (Claussen), Питер—Белчика ихтирачысы, дөврә әјиричи дәзкаһыны тәкмилләшдирмишдир —374.

Клемент (Clement), Сајмон—инкилис таҹири, 1695-ҹи илдә Лондонда чыхмыш олан аноним „Пулун, тиҹарәтин вә валјута мәзәннәсинин бир-биринә мүнасибәти һаггындакы үмуми тәсәввүрләрә даир трактат" әсәринин мүәллифи.—100.

Ко (Caus), Саломон *де* (1576—1626)—франсыз мүһәндиси.—379.

Коббет (Cobbett), Уилјам (1762—1835)—инкилис сијаси хадими вә публисисти, хырда буржуа радикализминин көркәмли нүмајәндәси, Инкилтәрә сијаси гурулушуну демократикләшдирмәк тәрәфдары иди.—291, 721, 752, 754.

Кобден (Cobden), Ричард (1804—1865)—инкилис фабрикчиси, буржуа сијаси хадими, фритредерләрин лидерләриндән вә Тахыл ганунларына гаршы лиганын баниләриндән бири; парламент үзвү.—17, 259, 285, 679.

Колен (Colins), Жан Кијом Сезар Александр Ипполит (1783—1859)—франсыз хырда буржуа игтисадчысы, мәншәҹә белчикалы, капитализм гурулушунун бүтүн ичтимаи зиддијјәтләрини һәлл етмәк үчүн бир васитә олараг торпаг рентасынын дөвләт тәрәфиндән мәнимсәнилмәсиндә тә'кид едирди.—617, 693, 769.

Колумб (Colombo), Христофор (1451—1506)- Американы кәшф етмиш олан көркәмли дәнизчи; Испанијада хидмәт едирди, мәншәҹә кенујалы.—140.

Колбер (Colbert), Жан Батист (1619—1683)—франсыз дөвләт хадими, баш малијјә мүфәттиши, мүтләгијјәт монархијасыны мөһкәмләндирмәк хатиринә меркантилизм сијасәти јеридирди.—311, 755.

Кондилјак (Condillac), Етјенн Бонно (1715—1780)—франсыз игтисадчысы вә деист философ, сенсуалист; белә һесаб едирди ки, шејин дәјәри онун фајдасына көрә мүәјјән едилир.—165.

Кондорсе (Condorcet), Жан Антуан (1743—1794)—Франса буржуа сосиологу, маарифчи, XVIII әсрин ахырындакы франсыз буржуа ингилабы заманы жирондистләрә гошулмушду; илк дәфә олараг идеалист тарихи тәрәгги нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр ки, бу нәзәријјәјә көрә һәмин тәрәггинин мәнбәји инсан зәкасынын тәкмилләшмәсидир.—619.

Конт (Comte), Огүст (1798—1857)—франсыз буржуа философу вә сосиологу, позитивизмин баниси.—19, 336.

Конт (Comte), Шарл (1782—1837)—франсыз либерал публисисти, вулгар игтисадчы.—749.

Копп (Kopp), Керман Франс Морис (1817—1892)—алман кимјачысы вә кимја тарихчиси.—311.

Корбет (Corbet), Томас—XIX әсрдә инкилис буржуа игтисадчысы.—187, 591.

Корбон (Corbon), Клод Антим (1808—1891)—франсыз фәһләси; сонралар сијаси хадим, буржуа республикачысы.—488.

Кромвел (Cromwell), Оливер (1599—

1688)—XVII әсрдәки Инкилтәрә буржуа ингилабы дөврүндә буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын башчысы; 1653-чү илдән Инкилтәрәнин, Шотландијанын вә Ирландијанын лорд протектору.—720, 722.

Ксенофонт (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 430—тәгрибән 354)—гәдим јунан тарихчиси вә философу, гулдарлар синфинин идеологу, натурал тәсәррүфатын мүдафиәчиси.—370.

Кукелман (Kugelmann), Лүдвиг (1830—1902)—алман һәкими, Алманијада 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын иштиракчысы, I Интернасионалын үзвү; Маркс вә Енкелсин досту.—12.

Куза (Cuza), Александру (1820—1873)—Румынија сијаси хадими. 1862-чи илдә ваһид Румынија дөвләтини тәшкил етмиш олан Молдавија вә Валахија Дунај кнјазлыгларынын 1859—1860-чы илләрдә I Александр Иоанн ады алтында господары (һакими; мүртәче гәсд нәтичәсиндә һакимијјәтдән узаглашдырылмыш вә өлкәдән мүһачирәт етмишди.—173.

Курсел-Сенеј (Courcelle-Seneuil), Жан Густав (1813—1892)—франсыз буржуа игтисадчысы, сәнаје мүәссисәләринин игтисадијјатына, һабелә кредит вә банклар мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—237, 600.

Кустоди (Custodi), Пјетро (1771—1842)—италјан игтисадчысы, XVI әсрин ахырларында—XIX әсрин әввәлләриндә италјан игтисадчыларынын әсәрләрини нәшр етмәклә мәшһурдур.—54, 84, 99, 101, 159, 164, 332, 369, 648.

Кувје (Cuvier), Жорж (1769—1832)—бөјүк франсыз тәбиәтшүнасы, зоолог вә палеонтолог, о заман фәлакәтләрә даир елмә зидд идеалист нәзәријјә илә чыхыш едирди.—512.

К

Кеорг II—бах: *II Кеорг.*

Көте (Goethe), Иоһанн Волфганг (1749—1832)—бөјүк алман јазычысы вә мүтәфәккири.—39, 7[illegible], 96, 200, 201, 596, 710.

Күлих (Gülich), Густав (1791—1847)—алман буржуа игтисадчысы вә тарихчиси, халг тәсәррүфатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—13, 751.

Л

Лаборд (Laborde), Александр Луи Жозеф, граф *де* (1774—1842)—франсыз археологу, либерал сијаси хадим, вулгар буржуа игтисадчысы.—531.

Лаверн (Lawergne), Луи Габријел Леонс Кило *де* (1809—1880)—франсыз сијаси хадими вә буржуа игтисадчысы, кәнд тәсәррүфаты игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—503, 531, 712.

Ланчеллотти (Lancellotti), Секондо (1575—1643)—италјан аббаты, археолог, бир сыра тарих әсәрләринин мүәллифи.—428.

Ласкер (Lasker), Едуард (1829—1884)—алман сијаси хадими, рејхстаг депутаты, Бисмаркын мүртәче сијасәтинә көмәк едән милли-либерал партијанын баниләриндән вә башчыларындан бири.—37.

Лассал (Lassalle), Фердинанд (1825—1864)—алман хырда буржуа публисисти, 1848—1849-чу илләрдә Рејн әјаләтинин демократик һәрәкатында иштирак етмишдир; 60-чы илләрин әввәлләриндә фәһлә һәрәкатына гошулду вә Үмумалман фәһлә иттифагынын баниләриндән бири олду (1863); Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијаны „јухарыдан“ бирләшдирмәк тәрәфдары иди; алман фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанынын башланғычыны гојмушдур.—5, 6, 114.

Лашатр (Lachâtre), Морис (1814—1900)—тәрәггипәрвәр франсыз журналисти, Парис Коммунасынын иштиракчысы, Марксын „Капитал“ынын I чилдинин франсыз дилиндә нашири.—25, 27, 31.

Леви (Levi), Лион (1821—1888)—инкилис буржуа игтисадчысы, статистикачы вә јурист.—731.

Лемонте (Lemontey), Пјер Едуард (1762—1826)—франсыз тарихчиси, игтисадчы вә сијаси хадим, XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабы дөврүндә Ганунверичи мәчлисин (1791—1792) сағ ганадына гошулмушду.—366.

Ленг (Laing), Самуел (1810—1897)—инкилис сијаси хадими вә публисисти, Инкилтәрә дәмирјол компанијаларында бир сыра јухары инзибати вәзифәләрдә олмушдур; парламент үзвү, либерал.—203, 645, 660, 676.

Ленке (Linguet), Симон Никола́ Анри (1736—1794)—франсыз адвокаты, публисист, тарихчи вә игтисадчы, физиократлара гаршы чыхырды, буржуа азадлыгларынын вә капиталист мүлкијјәти мүнасибәтләринин тәнгиди тәһлилини вермишдир.—237, 290, 337, 618, 736.

Лесаж (Lesage), Ален Рене (1668—1747)—франсыз јазычысы, мәшһур „Сантилјанлы Жил Бласын мачәралары" романынын мүәллифи.—710.

Лессинг (Lessing), Готһолд Ефраим (1729—1781)—бөјүк алман јазычысы, тәнгидчи вә философ, XVIII әсрин көркәмли маарифчиләриндән бири.—21.

Ле Трон (Le Trosne), Кијом Франсуа (1728—1780)—франсыз буржуа игтисадчысы, физиократ.—46, 50, 101, 110, 120, 125, 128, 152, 164, 165, 167, 169, 214.

Ле Шапелје (Le Chapelier), Иссак Рене Ки (1754—1794)—мүртәче франсыз сијаси хадими, фәһлә иттифаглары вә тә'тилләринин гадаған едилмәси һаггында 1791-чи ил ијунун 14-дә гәбул едилмиш ганунун мүәллифи; јакобин диктатурасы дөврүндә гәсдчилик фәалијјәтиндә иштирак етдијинә көрә е'дам олунмушдур.—740.

Либих (Liebig), Јустус (1803—1873)—көркәмли алман алими, агрокимјанын баниләриндән бири.—244, 331, 388, 505, 574.

Ливи, Тит (бизим ерамыздан әввәл 59—бизим ерамызда 17)—көркәмли Рома тарихчиси, „Романын бинасы вахтындан онун тарихи" әсәринин мүәллифи.—281.

Ликург—гәдим Спартанын әфсанәви ганунверичиси, рәвајәтә көрә бизим ерамыздан әввәл IX—VIII әсрләрдә јашамышдыр.—425.

Литби (Letheby), Һенри (1816—1876)—инкилис һәкими вә чәрраһы.—258.

Лихновски (Lichnowski), Феликс кнјаз (1814—1848)—Пруссија забити, Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сағ ганада мәнсуб иди; 1848-чи илин сентјабрындакы Франкфурт үсјаны заманы халг тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.—594.

Литсини (Гај Литсини Столон)—бизим ерамыздан әввәл IV әсрин биринчи јарысында Рома дөвләт хадими.—726.

Ло (Law), Чон (1671—1729)—инкилис буржуа игтисадчысы вә малијјәчиси, Франса малијјә назири (1719—1720); кағыз пул бурахылышында там ифласла нәтичәләнән мөһтәкирчилик фәалијјәти илә мәшһурдур.—100, 619.

Лодердел (Lauderdale), Чемс, граф (1759—1839)—инкилис буржуа сијаси хадими вә игтисадчысы; Смитин нәзәријјәсини вулгар сијаси игтисад мөвгеләриндән тәнгид етмишдир.—353.

Локк (Locke), Чон (1632—1704)—мәшһур инкилис дуалист философу, сенсуалист, буржуа игтисадчысы, пул һаггында номинал вә метал нәзәријјәләри арасында тәрәддүд көстәрирди.—46, 100, 110, 133, 157, 392, 619.

Лоран (Laurent), Огүст (1807—1853)—франсыз кимјачысы.—311.

Луи Бонапарт—бах: *III Напалеон.*

Луи Филипп (1773—1850)—Франса кралы (1830—1848).—280.

Лукретси (Тит Лукретси Кар) (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 99—тәгрибән 55)—көркәмли Рома философу вә шаири, материалист, атеист.—219.

Лудовиг XVI—бах: *XVI Лудовиг.*

Лудовиг XIV—бах: *XIV Лудовиг.*

Лүтер (Luther), Мартин (1483—1546)—Реформасијанын көркәмли хадими, Алманијада протестантлығын (лүтеранлығын) баниси; алман бүркерлијинин идеологу; 1525-чи илдә Кәндли мүһарибәси заманы кнјазларын тәрәфинә кечәрәк, үсјан етмиш кәндлиләрә вә шәһәр јохсулларына гаршы чыхмышды.—143, 198, 312, 595, 596, 751.

М

Мак-Грегор (MacGregor), Чон (1797—1857)—инкилис статистикачысы, фритредер, парламент үзвү, Британија Краллыг банкынын мүәссиси вә директорларындан бири (1849—1856).—276.

Мак-Куллох (MacCulloch), Чон Рамси (1789—1864)—инкилис буржуа игтисадчысы, Рикардонун игтисади тә'лиминин вулгарлашдырычысы, капитализмин гаты мәддаһы.—151, 157, 159, 198, 276, 324, 409, 437, 442, 520, 610. 612, 726.

Макларен (Maclaren), Чемс—XIX әсрдә инкилис буржуа игтисадчысы, пул тәдавүлү тарихинин тәдгигчиси.—106.

Маклеод (Macleod), Һенри Даннинг (1821—1902)—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы, кредитин капитал јаратмаг нәзәријјәси адланан нәзәријјәни инкишаф етдирирди.—72, 160.

Маколеј (Macaulay), Томас Бабингтон (1800—1859)—инкилис буржуа тарихчиси вә сијаси хадими, виг, парламент үзвү.—276, 279, 716, 722.

Максимилиан Һабсбург (1832—1867)—Австрија ерцһерсогу, Австријанын Италијадакы торпагларынын кенерал-губернатору (1857—1859), Мексикада Франса—Испанија һәрби мүдахиләси заманы ојунчаг Мексика империјасынын императору е'лан едилмишди (1864—1867), Мексика вәтәнпәрвәрләри тәрәфиндән күлләләнмишди.—174.

Малтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834)—инкилис кешиши, игтисадчы, буржуалашмыш торпаг саһиблији аристократијасынын идеологу, капитализмин мәддаһы, инсана нифрәт бәсләјән әһали нәзәријјәсинин тәблиғчиси.—168, 217, 316, 356, 505,527, 556, 569, 575, 581, 590, 591, 598, 599, 601, 610, 612, 619, 636, 649, 703.

Ман (Mun), Томас (1571—1641)—инкилис тачири вә игтисадчысы, меркантилист, тичарәт балансы нәзәријјәсинин мүәллифи, 1615-чи илдән Ост—Һинд компанијасынын директорларындан бири.—512.

Мандевил (Mandeville), Бернар (1670—1733)—инкилис јазычысы вә игтисадчысы.—359, 617—619.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883)—(тәрҹүмеји-һал мә'луматы).—1, 5, 12, 13, 20—22, 25—32, 34—40, 224.

Маркс-Евелинг (Marx-Aveling), Елеонора (1855—1898)—инкилис вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими; Марксын кичик гызы, 1884-чү илдән Е. Евелингин арвады.—30, 35, 39, 40.

Марри (Murray), Һју (1779—1846)—инкилис чоғрафијачысы.—344.

Мартино (Martineau), Һарриет (1802—1876)—инкилис гадын буржуа јазычысы, малтусчулуғун тәблиғчиси.—637.

Масси (Massie), Чозеф (1784-чү илдә вәфат етмишдир)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәси.—513.

Маурер (Maurer), Кеорг Лүдвиг (1790—1872)—көркәмли алман буржуа тарихчиси, гәдим вә орта әсрләр Алманијасынын ичтимаи гурулушунун тәдгигатчысы.—82, 242.

Меjтсен (Meitzen), Август (1822—1910)—алман буржуа статистикачысы вә тарихчи-игтисадчысы; Алманијада вә Авропанын башга өлкәләриндә аграр мүнасибәтләри тарихиндән бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—242.

Менделсон (Mendelssohn), Мозес

(1729—1786)—алман мүртәче буржуа деист философу.—22.

Менени Агриппа (бизим ерамыздан әввәл 493-чү илдә вәфат етмишдир)—Рома патритсиси—364.

Меривејл (Merivale), Керман (1806—1874)—инкилис буржуа игтисадчысы вә дөвләт хадими, либерал, мәскунлашдырма принсипләри һаггында әсәрләрин мүәллифи.—636, 768.

Мерсје де лја Ривјер (Mercier de la Riviére), Пол Пјер (1720—1793)—франсыз буржуа игтисадчысы, физиократ.—118, 119, 138, 154, 157, 164, 167, 197.

Мерфи (Murphy), Чон Николас—инкилис буржуа публисисти, 1870-чи илдә Лондонда чыхмыш „Ирландија, онун сәнајеси, сијаси вә ичтимаи мүнасибәтләри“ китабынын мүәллифи.—704

Милл (Mill), Чемс (1773—1836)—инкилис буржуа игтисадчысы вә философу, Рикардо нәзәријјәсинин вулгарлашдырычысы; фәлсәфәдә Бентамын ардычылы.—123, 133, 160, 191, 203, 356, 437, 505, 569, 572, 574,612.

Милл (Mill), Чон Стүарт (1806—1873)—инкилис буржуа игтисадчысы вә позитивист философ, сијаси игтисад классик мәктәбинин тәглидчиси.—17, 18, 133, 142, 373, 437, 505, 514—516, 593, 599, 602, 613, 743.

Мирабо (Mirabeau), Виктор Рикетти, маркиз *де* (1715—1789)—франсыз буржуа игтисадчысы, физиократ; Мирабо Оноре Габријелин атасы. —619, 763.

Мирабо (Mirabeau), Оноре Габријел (1749—1791)—XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабынын көркәмли хадими, ири буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын мәнафејинин ифадәчиси.—478, 717, 731, 744, 745, 755.

Модсли (Maudslay), Һенри (1771—1831)—инкилис конструктору вә фабрикчиси.—387.

Молинари (Molinari), Густав (1819—1912)—Белчика вулгар буржуа игтисадчысы, фритредер.—165, 423, 600, 768.

Моммзен (Mommsen), Теодор (1817—1903)—Гәдим Романын алман буржуа тарихчиси.—173. 176.

Монталамбер (Montalembert), Шарл (1810—1870)—франсыз сијаси хадими вә публисисти, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр вә Ганунверичилик мәчлисләринин депутаты, орлеанчы, католик партијасынын башчысы.—470.

Монтеј (Monteil), Аман Алексис (1769—1850)—франсыз буржуа тарихчиси.—742.

Монтескјө (Montesquieu), Шарл (1689—1755)—көркәмли франсыз буржуа сосиологу, игтисадчы вә јазычы, XVIII әсрдәки буржуа Маарифинин нүмајәндәси; пулун мигдар нәзәријјәси тәрәфдары.—101, 133, 618, 753.

Мор (More), Томас (1478—1535)—инкилис сијаси хадими, лорд-канслер, һуманист јазычы, утопик коммунизмин илк нүмајәндәләриндән бири, „Утопија“нын мүәллифи.—619, 718, 719, 734.

Мортон (Morton), Чон Чалмерс (1821—1888)—инкилис агроному, кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—378, 554.

Мур (Moore), Самуел (тәгрибән 1830—1912)—инкилис јуристи, I Интернасионалын үзвү; Евелинг илә бирликдә „Капитал“ын I чилдини вә „Коммунист партијасынын манифести“ни инкилис дилинә тәрчүмә етмишдир, Маркс вә Енкелсин досту.—30, 31.

Мүгәддәс Иjероним (тәгрибән 340—420)—илаһијјатчы, библијаны латын дилинә тәрчүмә етмишдир, далмасијалыдыр.—111, 112.

Мүллер (Müller), Адам Һенрих (1779—1829)—алман публисисти вә игтисадчысы, Алманија игтисад елминдә феодал аристократијанын мәнафејини ифадә едән романтик мәктәбин нүмајәндәси; А. Смитин игтисади тә'лиминин әлејһдары.—133.

Н

Несмит (Nasmyth), Чемс (1808—1890)—инкилис мүһәндиси, бухарла ишләјән чәкичин ихтирачысы.—387, 416, 435,
Нибур (Niebuhr), Бартолд Җеорг (1776—1831)—гәдим дүнјанын алман тарихчиси.—240.
Нјумарч (Newmarch), Уилјам (1820—1882)—инкилис буржуа игтисадчысы вә статистикачысы.—298.
Нјумен (Newman), Самүел Филлипс (1797—1842)—американ философу вә буржуа игтисадчысы.—166, 212.
Нјумен (Newman), Френсис Уилјам (1805—1897)—инкилис филологу вә публисисти, буржуа радикалы, дини, сијаси вә игтисади мәсәләләр үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—723, 728.
Нјунһем (Newnham), Ч. Л.—инкилис адвокаты. —604, 605.
Норс (North), Дадли (1641—1691)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын әввәлинчи нүмајәндәләриндән бири.—110, 130, 133, 142, 392, 619.

О

Оверстон (Overstone), Самүел Чонс *Лојд*, барон (1796—1883)—инкилис банкири, буржуа игтисадчысы, „Пул тәдавүлү принсипи“ адлы мәктәбин тәрәфдары. —133, 151.
Овиди (Публи Овиди Назон) (бизим ерамыздан әввәл 43—бизим ерамызда тәгрибән 17)—көркәмли Рома шаири. —439, 721.
Ожје (Augier), Мари — франсыз журналисти, игтисади мәсәләләрә даир мәгаләләр мүәллифи.—758.
Олмстед (Olmsted), Фредерик Ло (1822—1903)—Америкада паркларын архитектору-планлашдырычысы, Инкилтәрә вә Шимали Америка һаггындакы китабләрын мүәллифи. —202.
XVI Лудовик (1754—1793)—Франса кралы (1774—1792)—XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабы заманы е'дам едилмишдир. —735.
XI Карл (1655—1697)—Исвеч кралы (1660—1697). 724.
XIV Лудовик (1638—1715)—Франса кралы (1643—1715). —148.
X Карл (1622—1660)—Исвеч кралы (1654—1660). —724.
Опдајк (Opdyke). Чорч (1805—1880) американ саһибкары, буржуа игтисадчысы. —170.
Ортес (Ortes), Чаммарија (1713—1790)—италјан игтисадчысы, өз заманы үчүн бир сыра мүһүм вә орижинал әсәрләрин мүәллифи,—619, 648
Оуен (Owen), Роберт (1771—1858)—бөјүк инкилис утопист сосиалисти.— 87, 103, 301, 404, 484, 502.

П

Палмерстон (Palmerston), Һенри Чон *Темпл*, виконт (1784—1865)—инкилис дөвләт хадими, өз фәалијјәтинин әввәлиндә тори, 1830-чу илдән вигләрин лидерләриндән бири олуб һәмин партијанын сағ үнсүрләринә архаланырды; харичи ишләр назири (1830—1834, 1835—1841 вә 1846—1851), дахили ишләр назири (1852—1855) вә баш назир (1855—1858 вә 1859—1865). —456.
Пан'ини (Pagnini), Чиованни Франческо (1715—1789)—италјан игтисадчысы, пул һаггында бир сыра әсәрләрин мүәллифи.— 101.
Папиллон (Papillon), Томас (1623—1702)—инкилис тачири вә сијаси хадими, Ост-Һинд компанијасынын директорларындан бири, парламент үзвү. —100.
Парри (Parry), Уилјам Едуард (1790—1855) — инкилис сәјјаһы, Арктиканын тәдгигчиси. —104.
Парри (Parry), Чарлз Һенри (1779—1860)— инкилис һәкими. —604, 605, 675, 676.
Пеккөр (Pecqueur), Константен (1801—1887)—франсыз игтисадчысы, утопист сосиалист. — 617, 759.
Перикл (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 490—429)—Афина дөв-

ләт хадими, гулдарлыг демократијасынын мөһкәмләнмәсинә көмәк едирди. —369.

Петти (Petty), Уилјам (1623—1687)— көркәмли инкилис игтисадчысы вә статистикачысы, Инкилтәрәдә классик буржуа сијаси игтисадынын баниси. —54. 61, 91, 101, 110, 132, 149, 152, 177, 275, 316, 346, 352, 369, 430, 555, 619.

Пилат, Понти (тәгрибән 37-чи илдә вәфат етмишдир)—јәһуди дијарынын Рома прокуратору (чанишини) (26—36). —593.

Пил (Peel), Роберт (1750—1830)— ири инкилис фабрикчиси, парламент үзвү, тори, баш назир Роберт Пилин атасы.—756.

Пил (Peel), Роберт (1788—1850)— Инкилтәрә дөвләт хадими, онун ады илә пилитләр адланан мө'тәдил ториләрин лидери; дахили ишләр назири (1822—1827 вә 1828—1830), баш назир (1834—1835 вә 1841—1846); либералларын көмәји илә тахыл ганунларынын ләғвини һәјата кечиртди (1846). —17, 150, 237, 756, 770.

Пиндар (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 522—тәгрибән 442) — гәдим јунан шаири, тәмтәраглы гәсидәләр мүәллифи. —157, 420, 757.

Пинто(Pinto), Исаак (1715—1787)— Һолландијада ири биржа ишбазы, игтисадчы. —157.

Пито (Peto), Самуел Мортон (1809—1888)—инкилис саһибкары, дәмир јоллары чәкмәклә мәшғул иди; парламент үзвү. либерал; фирмасы 1866-чы илдә ифлас етдикдән сонра ичтимаи һәјатдан чәкилмишди. —239.

Питт (Pitt), Уилјам, Кичик (1759—1806)—Инкилтәрә дөвләт хадими, ториләрин лидерләриндән бири; баш назир (1783—1801 вә 1804—1806). —738.

Пјузи (Pusey), Филипп (1799—1855) — инкилис сијаси хадими, торпаг саһиби, тори. —678.

Платон (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 427—тәгрибән 347)— гәдим јунан идеалист философу, гулдар аристократијасынын идеологу, натурал тәсәррүфатын мүдафиәчиси. —370.

Послтуејт (Posteethwayt), Малекај (1707—1767)—инкилис игтисадчысы, „Үмуми тичарәт-сәнаје луғәти“ китабынын мүәллифи. — 276, 277.

Поттер (Potter), Алонзо (1800—1865)—американ јепископу. бир сыра мәктәбләрдә теолокија дәрси верирди, Скропун сијаси игтисада даир китабыны нәшр етмишдир. —600.

Поттер (Potter), Едмунд—инкилис фабрикчиси вә сијаси хадим, фритредер. —298, 576—578.

Прајс (Price), Ричард (1723—1791)— инкилис радикал публисисти, игтисадчы вә моралист философ.— 276, 674, 726.

Протагор Абдерли (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 480—тәгрибән 411)—гәдим јунан софист философу, гулдар демократијасынын идеологу. —253.

Прудон (Proudhon), Пјер Жозеф (1809—1865)—франсыз публисисти, игтисадчы вә сосиолог, хырда буржуазија идеологу, анархизмин баниләриндән бири.—79, 94, 423, 513, 536, 590.

Р

Раматсини (Pamassini), Бернардино (1633—1714)— италјан һәкими, пешә хәстәликләри һагғында мә'луматы үмумиләшдирмиш вә системләшдирмишдир.— 367.

Рамсеј (Ramsay), Чорч (1800—1871) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ахырынчы нүмајәндәләриндән бири. —168, 171, 319, 510, 568, 634.

Рассел (Russel), Чон (1792—1878)— Инкилтәрә дөвләт хадими, вигләрин лидери, баш назир (1846—1852 вә 1865—1866). —723.

Рафлс (Raffles), Томас Стамфорд (1781—1826)—инкилис мүстәмләкә мә'муру, 1811—1816-чы илләрдә Јаванын губернатору, „Јаванын тарихи“ китабынын мүәллифи. — 362, 749.

Редгреjв (Redgrave), Александр—Инкилтәрәдә фабрик мүфәттиши. —271, 379, 398, 404, 418, 434 449, 456, 458, 547, 561, 562.

Реjвнстон (Ravenstone), Пирси (1830-чу илдә вәфат етмишдир)—инкилис рикардочу игтисадчы, хырда буржуазиjа мәнафеjини ифадә едирди, малтусчулуғун әлеjhдары. —430, 550.

Реjх (Reich), Едуард (1836—1919)—алман hәкими, ичтимаи санитариjа вә кикиjена мәсәләләринә, даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. —367.

Рен'о (Regnault), Елиас Жорж Суланж Олива (1801—1868)—франсыз буржуа тарихчиси вә публисисти, дөвләт мә'муру. —243.

Рикардо (Ricardo), Давид (1772—1823) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сиjаси игтисадынын ән бөjүк нүмаjәндәләриндән бири.—14, 19, 73, 87, 90, 91, 93, 133, 151, 172, 193, 210, 233, 309, 390, 394, 395, 409, 430, 432, 438, 505, 514, 520, 521, 526, 527, 564, 575, 592, 609, 610, 617, 634, 756.

Ричардсон (Richardson), Бенчамин (1828—1896) — инкилис hәкими, ичтимаи санитариjа вә кикиjена мәсәләләри үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—258—260.

Робертс (Roberts), Чорч (1860-чы илдә вәфат етмишдир)—инкилис буржуа тарихчиси, Инкилтәрәнин чәнуб графлыгларынын тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. —720.

Родбертус-Jакетсов (Rodbertus—Jagetzow), Иоhанн Карл (1805—1875)—алман вулгар игтисадчысы вә сиjаси хадим, буржуалашмыш Пруссиjа jункерләринин идеологу, мүртәче Пруссиjа „дөвләт сосиализми“ идеjаларынын тәблиғчиси. —530.

Роj (Roy), Hенри—инкилис hәкими вә игтисадчысы.—147, 654.

Росси (Rossi), Пеллегрино (1787—1848) — италjан вулгар буржуа игтисадчысы, jурист вә сиjаси хадим; узун заман Франсада jашамышдыр.—179, 573.

Рочерс (Rogers), Чемс Едвин Торолд (1823—1890) —инкилис буржуа игтисадчысы, Инкилтәрә халг тәсәррүфатынын тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—674, 679, 722, 746.

Рошер (Roscher), Вилhелм (1817—1894)—алман вулгар игтисадчысы, сиjаси игтисадда тарихи мәктәб адланан мәктәбин баниси. —102, 165, 211, 221, 233, 266, 327 368, 617.

Ру—бах: *Ру-Лаверн*, Пjер Селестен.

Руа (Roy), Жозеф—Марксын „Капитал“ынын биринчи чилдинин вә Феjербахын әсәрләринин франсыз дилинә тәрчүмәчиси.—26, 31.

Руар де Кар (Rouard de Card), Пи Мари—франсыз теологу. —253.

Рубенс (Rubens), Петер (1577—1640)—бөjүк фламанд рәссамы. —299.

Руке (Ruge), Арнолд (1802—1880)—алман публисисти, кәнч hекелчи; буржуа радикалы; 1848-чи илдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, онун сағ ганадына мәнсуб иди; 50-чи илләрдә Инкилтәрәдәки алман хырда буржуа мүhачирләринин лидерләриндән бири; 1866-чы илдән сонра милләтчи либерал.—86, 158, 170.

Ру-Лаверн (Roux Zavergne) Пjер Селестен (1802—1874)—франсыз буржуа тарихчиси, идеалист философ.—740.

Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778)—көркәмли франсыз маарифчиси, демократ, хырда буржуа идеологу.—744.

С

Садлер (Sadler), Маjкл Томас (1780—1835)—инкилис игтисадчысы вә сиjаси хадими, буржуа филантропу, малтусчулуғун әлеjhдары, ториләр партиjасына гошулмушду.—676,703.

Саjмон (Simon), Чон (1816—1904)—инкилис hәкими, Кизли шура jанында тибб мүфәттиши, „Әhалинин сағламлыгы“ hесабатларыны

редактә едирди. — 401, 465, 466, 657, 658—660, 666, 668, 682—686.

Сандерс (Saunders), Роберт Чон— XIX әсрин 40-чы илләриндә инкилис фабрик мүфәттиши.—294, 303, 405.

Сатерленд (Sutherland), Һарриjет Елизабет Чорчиана *Лусон-Гоер*, һерсокинjа (1806—1868) — Шотландиjада ири торпаг саһиби, вигләр партиjасы хадими.—729.

Сатерленд (Sutherland), Елазабет *Лусон-Гоер*, маркиза *Стаффорд*, графинjа, 1833-чү илдән һерсокинjа (1765—1839)—Шотландиjада ири торпаг саһиби, габагкынын гаjынанасы.—729.

Сеj (Say), Жан Батист (1767—1832)— франсыз вулгар буржуа игтисадчысы, „Истеһсалын үч амили" адланан мәддаһлыг нәзәриjәсини биринчи олараг систематик шәкилдә изаһ етмишдир.— 91, 123, 160, 169, 198, 211, 366, 390, 441, 520, 536, 598, 609, 610.

Секст Емпирик (II әср)—гәдим jунан скептик философу.—369.

Сениор (Senior), Нассау Уилjам (1790—1864)—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы; капитализмин мәддаһы, иш күнүнүн гысалдылмасына гаршы чыхырды. —228—229, 232, 233, 266, 324, 407, 437, 484, 492, 544, 548, 599, 611, 712, 730.

Сервантес де Сааведра (Servantes de Saavedra), Микел (1547—1616)— Испаниjанын бөjүк реалист jазычысы. —92, 95, 643.

VIII Һенрих (1491—1547)—Инкилтәрә кралы (1509—1547).—719, 733.

Сидмут (Sidmouth), Һенри *Аддингтон*, виконт (1757—1844)—Инкилтәрә дөвләт хадими, тори; баш назир вә хәзинә канслери (малиjjә назири) (1801—1804); дахили ишләр назири вәзифәсиндә (1812—1821) фәһлә һәрәкатына гаршы чәза тәдбирләри кечирмишдир.—428.

Сили (Seely), Роберт Бентон (1798—1886)—инкилис нашири вә публисисти, буржуа филантропу.— 727.

Синсиннат (Лутси Квинктси Синсиннат) (бизим ерамыздан әввәл V әср)—Рома патритсиси, консул (бизим ерамыздан әввәл 460), диктатор (бизим ерамыздан әввәл 458 вә 439), әфсанәjә көрә садә бир һәjат кечирир вә торпағы өзү бечәрирди. —190.

Сисерон (Марк Тули Сисерон) (бизим ерамыздан әввәл 106—43)— көркәмли Рома натиги вә дөвләт хадими, еклектик философ.—409.

Сисмонди (Sismondi), Жан Шарл Леонар *Симонд де* (1773—1842)— Исвечрә игтисадчысы, капитализмин хырда буржуа тәнгидчиси, игтисади романтизмин көркәмли нүмаjәндәси.—14, 161, 179, 240, 318, 535, 568, 579, 583, 584, 588, 589, 598, 619, 650, 759,

Сичилиjалы Диодор (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 80—29)— гәдим jунан тарихчиси.—150, 240, 344, 371, 511.

Скарбек (Skarbek), Фредерик, граф (1792—1866)—полjак буржуа ичтимаи хадими вә игтисадчысы, А. Смитин ардычылы.—330, 355.

Скроп (Scrope), Чорч Чулиус Полетт (1797—1876)—инкилис буржуа игтисадчысы, малтусчулуғун әлеjһдары, кеолог; парламент үзвү.—600.

Слоон (Sloane), Һанс (1660—1753)— инкилис һәкими вә тәбиәтшүнасы, китаб вә әлjазмалары коллексиjасы топлаjырды, 1753-чү илдә онун коллексиjасыны ики башга хүсуси шәхсин коллексиjалары илә бирләшдирмәк jолу илә ән бөjүк Инкилтәрә милли музеjи—Британиjа музеjи тә'сис едилмишдир. —723.

Смит (Smith), Адам (1723—1790)— инкилис игтисадчысы, классик буржуа сиjаси игтисадынын ән бөjүк нүмаjәндәләриндән бири.— 19, 57, 91, 132, 133, 172, 276, 353, 356—358, 366, 367, 369, 411, 460, 505, 520, 533, 535, 537, 540, 555, 559, 561, 570, 592, 593, 597, 613, 617, 619—621, 624, 645, 656, 713, 729, 736, 757.

Смит (Smith), Голдуин (1823—1910)—инкилис буржуа тарихчи

си, публисист вә игтисадчы; либерал; 1871-чи илдән Канадада јашамышдыр, сијаси игтисадда Манчестер мәктәби тәрәфдары, XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә, доғрудур, һәмишә ардычыл олмаса да, Инкилтәрә вә АБШ-ын империалист сијасәтинә гаршы чыхмышдыр.—746.

Смит (Smith), Едуард (тәгрибән 1818— 1874) — инкилис һәкими, фәһлә рајонларында әһалинин иашәсини јохламаг үзрә Кизли шуранын мәсләһәтчиси вә мүвәккили, Јохсуллары һимајә шурасынын үзвү. —397, 656, 657.

Сомерс (Somers), Роберт (1822—1891)—инкилис буржуа публисисти вә журналисти. —731.

Софокл (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 497 — тәгрибән 406)—көркәмли гәдим јунан драматургу, классик тракедијалар мүәллифи. —141.

Спиноза (Spinoza), Барух (Бенедикт) (1632— 1677)— көркәмли һолланд материалист философу, атеист.—22, 309, 599.

Стаффорд (Stafford), Уилјам (1554 — 1612) — инкилис буржуа игтисадчысы, илкин меркантилизмин нүмајәндәси.—742.

Страјп (Strype), Чон (1643—1737)—инкилис кешиши вә тарихчиси, Түдорлар заманы Инкилтәрә тарихинә даир сәнәдләр коллексијасыны топламышдыр.—734.

Страен (Strahan), Уилјам (1715—1785)—Јумун, Адам Смитин вә башга мүәллифләрин әсәрләринин инкилисчә нашири.—619.

Стуарт (Steuart), Чемс (1712—1780)—инкилис буржуа игтисадчысы, меркантилизмин ахырынчы нүмајәндәләриндән бири, пулун мигдар нәзәријјәси әлејһдары — 36, 132, 151, 155, 184, 335, 356, 430, 555, 636, 649, 717, 728, 743.

Стуарт (Stewart), Дагалд (1753—1828) — Шотландија философу, фәлсәфәдә: сағлам фикир фәлсәфәси адланан идеалист чәрәјанын нүмајәндәси. —324, 349, 364, 486.

Стуартлар—Шотландијада (1371—1714) вә Инкилтәрәдә (1603—1714) һөкм сүрмүш крал сүлаләси.—722.

Сулли (Sully), Максимилјен *де Бетун*, һерсог *де* (1559—1641)—Франса кралы IV Һенрихин мүшавири.—619.

Т

Такер (Tucker), Чозаја (1712 — 1799)—инкилис кешиши вә өз заманы үчүн бөјүк игтисадчы, онун бахышлары А. Смитин нәзәријјәси үчүн мәнбәләрдән бири хидмәтини көрмүшдүр. — 276, 619, 757.

Такет (Tuckett), Чон Дебелл (1864-чү илдә вәфат етмишдир)—1846-чы илдә инкилис дилиндә Лондонда чыхмыш икичилдлик „Кечмишдә вә һазырда зәһмәткеш әһалинин вәзијјәтинин тарихи" адлы китабын мүәллифи. — 366, 721, 746.

Таппер (Tupper), Мартин (1810—1889)—инкилис шаири, бош нәсиһәтләрдән ибарәт ше'рләр мүәллифи. —612.

Таунсенд (Townsend), Чозеф—(1739—1816)— инкилис кешиши, кеолог вә сосиолог, елмәзидд әһали нәзәријјәсини тәблиғ едирди ки, буну да сонралар Малтус көтүрмүшдүр.—356, 619, 649.

Тејлор (Taylor), Седли (XIX әсрин икинчи јарысы—XX әсрин башланғычы)—Инкилтәрәдә кооператив һәрәкаты иштиракчысы, капиталистләрин мәнфәәтләриндә фәһләләрин иштирак етмәси системини тәблиғ едирди.—39—41.

Тејмур (Тејмурләнк) (1336—1405)—Орта Асија сәркәрдәси вә истилачысы, Шәргдә бөјүк бир дөвләтин баниси. —266.

Темпл (Temple), Уилјам (1628—1699) — инкилис дипломаты вә сијаси хадими, игтисадијјат вә сијасәт мәсәләләри үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифи, меркантилист. —619.

Тјер (Thiers), Адолф (1797—1877)—франсыз буржуа тарихчиси вә дөвләт хадими, баш назир (1836, 1840); республиканын президенти

(1871—1873), Парис Коммунасынын чәллады. —442, 714.

Томпсон (Thompson), Бенчамин, граф *Румфорд* (1753—1814)—инкилис физики, бир заман Баварија һөкумәтиндә хидмәт етмишдир, Инкилтәрәдә јохсуллар үчүн иш евләринин тәшкилатчысы, Шимали Америкада доғулмушдур.—604.

Томпсон (Thompson), Уилјам (тәгрибән 1785 — 1833)— Ирландија игтисадчысы, утопист сосиалист, Р. Оуенин ардычылы; сосиалист нәтичәләри чыхартмаг үчүн Рикардонун нәзәријјәсиндән истифадә етмишдир.—365.

Торнтон (Thornton), Уилјам Томас (1813—1880)—инкилис буржуа игтисадчысы, Чон Стүарт Миллин ардычылы. —177, 272, 718.

Торренс (Torrens), Роберт (1780—1864)—инкилис буржуа игтисадчысы, „пул тәдавүлү принсипи" адлы мәктәбин тәрәфдары. —167, 177, 190, 406, 437.

Тримenһир (Tremenheere) Һјү Сејмур (1804—1893)—инкилис мә'мүру вә публисисти, фәһләләрин әмәк шәраитини јохлајан һөкумәт комиссијаларынын тәркибинә дәфәләрлә дахил олмушдур. —180, 253, 267.

Тук (Tooke), Томас (1774—1858)—инкилис буржуа игтисадчысы, сијаси игтисадын классик мәктәбинә гошулурду, Рикардонун пул нәзәријјәсинин тәнгидчиси. —298.

Тудорлар—Инкилтәрәдә крал сүлаләси (1485—1603).—746.

Тунен (Thünen), Иоһанн Һенрих (1783—1850)—алман буржуа игтисадчысы, кәнд тәсәррүфатынын игтисадијјаты мәсәләләри илә мәшғул олурду. —623.

Турго (Turgot), Анн Робер Жак (1727—1781) — франсыз игтисадчысы вә дөвләт хадими; физиократлар мәктәбинин ән бөјүк нүмајәндәси; баш малијјә муфәттиши (1774—1776). — 185, 316, 532.

У

Уајјетт (Wyatt), Чон (1700—1766) —инкилис ихтирачысы, әјирмә машыныны ихтира етмишдир.—374.

Уатт (Watt), Чемс (1736—1819)—көркәмли инкилис ихтирачысы, универсал бухар мүһәррики јарадычысы. —377, 379, 384, 391, 489.

Уејд (Wade), Бенчамин Франклин (1800—1878) — американ сијаси хадими, 1867—1869-чу илләрдә АБШ витсе-президенти; АБШ-ын чәнубундакы көләлијә гаршы чыхырды. —10.

Уејд (Wade), Чон (1788—1875)—инкилис буржуа публисисти, игтисадчы вә тарихчи. —247, 274, 621.

Уејкфилд (Wakefield), Едуард *Киббон* (1796—1862)—Инкилтәрә дөвләт хадими, игтисадчы, буржуа мәскунлашдырма нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр.—271, 329, 535, 585, 676, 763—770.

Уејленд (Waylend), Френсис (1796—1865)—етикаја, сијаси игтисада вә башга елмләрә даир популјар дәрсликләрин мүәллифи, Американын Провиденс шәһәриндәки университетин президенти, кешиш. —169, 212.

Уелсли, принсесса—бах: *Александра*.

Уест (West), Едуард (1782—1828)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләриндән бири, торпаг рентасы мәсәләләрини ишләјиб һазырлајырды. —505, 526, 543.

Уечвуд (Wedgwood), Чозаја (1730—1795)—инкилис сәнајечиси, Инкилтәрәдә сахсы истеһсалыны тәкмилләшдирирди.—270, 273.

Уилкс (Wilks), Марк (тәгрибән 1760—1831)—инкилис мүстәмләкә ордусунун забити: узун мүддәт Һиндистанда олмушдур, Һиндистан һаггында бир сыра китабларын мүәллифи. —362.

Уилсон (Wilson), Чемс (1805—1860)—инкилис буржуа игтисад-

чысы вә сијаси хадими, „Economist“ журналынын мүәссиси вә редактору; 1853—1858-чи илләрдә хәзинәнин (малијјә назирлијинин) катиби; фритредер, пулун мигдар нәзәријјәсинин әлеjhдары. —233, 344.

Уилјамс (Williams), Уилјам Фенуик, баронет *Карслы* (1800—1883)—инкилис кенералы, 1855-чи илдә Крым мүhарибәси заманы Карсын мүдафиәсинә рәhбәрлик едирди, рус гошунларына әсир дүшмүшдү. —133.

Уитбред (Whitbread), Самүел (1758—1815)—инкилис сијаси хадими, парламент үзвү, виг. —738.

Уитни (Whitney), Илаj (1765 — 1825)—американ ихтирачысы, памбыг лифини ајыран дәзкаhы ихтира етмишдир.—386, 393.

Уоллес (Wallace), Роберт (1697—1771)—инкилис кешиши вә статистикачысы, елмәзидд әhали нәзәријјәсини тәблиғ едирди ки, буну да сонралар Малтус көтүрмүшдүр.—356, 619.

Уорд (Ward), Чон—1843-чү илдә Лондонда инкилис дилиндә чыхмыш „Ә'лаhәзрәт кралича Викторијанын сәлтәнәтинин әввәлләриндә Сток-апон-Трент маhалы“ китабынын мүәллифи. —270.

Уотсон (Watson), Чон Форбс (1827—1892) — инкилис hәкими, Һиндистанда hәрби хидмәтдә олмушдур; Һиндистанын кәнд тәсәррүфаты вә тохучулуг сәнајеси мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. —393.

Уотс (Watts), Чон (1818—1887)—инкилис публисисти, әввәлчә утопист сосиалист, Оуенин ардычылы, сонра буржуа либералы, капитализмин мәддаhы. —550, 553.

Уркарт (Urquhart), Давид (1805—1877)—инкилис дипломаты, иртичачы публисист вә сијаси хадим, түркпәрәст; 30-чу илләрдә Түркијәдә дипломатик тапшырыглары јеринә јетирирди, 1847—1852-чи илләрдә парламент үзвү, тори.—109, 367, 504, 730, 745—746.

Ү

III Вилhелм Орански (1650—1702)—Нидерланд чанишини (1672—1702), Инкилтәрә кралы (1689—1702).—723.

III Едуард (1312—1377)—Инкилтәрә кралы (1327—1377). —105, 274, 736.

III Кеорг (1738—1820)—Инкилтәрә кралы (1760—1820)—738.

III Наполеон (Луи Наполеон Бонапарт) (1808—1873)—икинчи республиканын президенти (1848—1856), Франса императору (1852—1870).—278.

III Һенрих (1551— 1589)—Франса кралы (1574—1589).—140.

Ф

Фарре (Farre), Чон Ричард (1774—1862)—инкилис hәкими. —281.

Фаулhабер (Faulhaber), Иоhанн (1580—1635)— алман ријазијјатчысы вә мүhәндиси. —379.

Ферберн (Fairbairn), Уилјам (1789—1874)—инкилис фабрикчиси, мүhәндис вә ихтирачы. —435.

Феркусон (Ferguson), Адам (1723—1816)— Шотландија буржуа тарихчиси, философ вә сосиолог.—132, 358, 366, 367.

Ферје (Ferrier), Франсуа Луи Огүст (1777—1861) — франсыз вулгар буржуа игтисадчысы, меркантилизмин тәглидчиси, мә'мур. —71.

Ферранд (Ferrand), Уилјам—инкилис торпаг саhиби, тори партијасына гошулурду. —270, 417, 418, 576.

Филден (Fielden), Чон (1784—1849)—инкилис фабрикчиси, буржуа филантропу, фабрик ганунверичилији тәрәфдары. —405, 414, 756.

Филипп VI—бах: *VI Филипп*.

Фихте (Fichte), Иоhанн Готлиб (1762—1814) — алман философу, субјектив идеалист, XVIII әсрин ахырларында— XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализминин нүмајәндәси. —63.

Флетчер (Fletcher), Ендрју (1655—1716)—Шотландија сијаси хади-

ми, торпаг саһиби, Шотландијанын истиглалијјәти уғрунда мүбаризә едирди. —722.

Флитвуд (Fleetwood), Уилјам— (1656—1723)—инкилис јепископу, Инкилтәрәдә гијмәтләрин тарихинә даир китабын мүәллифи.—274.

Фонтере (Fonteret), Антуан Луи— франсыз һәкими, ичтимаи кикијена мәсәләләри үзрә XIX әсрин икинчи јарысында јазылмыш бир нечә әсәрин мүәллифи. —367.

Форбонне (Forbonnais), Франсуа Верон Дүверже, *де* (1722—1800)— франсыз буржуа игтисадчысы, пулун мигдар нәзәријјәси тәрәфдары. —101.

Форстер (Forster), Натанијел (тәгрибән 1726—1790)—инкилис кешиши, бир сыра игтисади әсәрләрин мүәллифи, фәһләләрин мәнафеини мүдафиә едирди. —276, 428, 512, 725, 726.

Форстер (Forster), Уилјам Едуард (1818—1886)—инкилис фабрикчиси вә сијаси хадими, либерал, парламент үзвү. —664, 665.

Фортескју (Fortescue). Чон (тәгрибән 1394— тәгрибән 1476)— инкилис јуристи. Инкилтәрәнин дөвләт гурулушу мәсәләләри үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифи.— 717, 718.

Фосетт (Fawcett), Һенри (1833— 1884)—инкилис буржуа игтисадчысы, Чон Стүарт Миллин ардычылы; сијаси хадим, виг.—558, 613, 655. 746.

Франклин (Franklin), Бенчамин (1706—1790)—көркәмли американ сијаси хадими вә дипломаты, буржуа демократы, Шимали Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибәнин иштиракчысы; бөјүк алим, физик вә игтисадчы. —61, 170, 186, 330 ,619.

Фрејтаг (Freytag), Густав (1816— 1895)—алман буржуа јазычысы.— 737, 738

Фридрих II—бах: *II Фридрих.*

Фукидид (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 460—тәгрибән 395) ән бөјүк гәдим јунан тарихчиси, „Пелопоннес мүһарибәси тарихи“нин мүәллифи. —221, 369, 370.

Фуллартон (Fullarton), Чон (1780— 1849)—инкилис буржуа игтисадчысы, пул тәдавүлү вә кредит мәсәләләринә даир јазмышдыр, пулун мигдар нәзәријјәсинин әлејһдары.—136, 149, 152.

Фултон (Fulton), Роберт (1765— 1815)—американ мүһәндиси вә ихтирачысы, биринчи бухар кәмисинин јарадычысы.—489.

Фурје(Fourier) Шарл, (1772—1837)— бөјүк франсыз утопист сосиалисти.—293, 386, 427, 695, 696.

Х

Хуарес (Juàrez), Бенито Пабло (1806—1872)—көркәмли Мексика дөвләт хадими, өлкәнин милли истиглалијјәти уғрунда чарпышан мүбариз, вәтәндаш мүһарибәси (1858—1860) вә Мексикада харичи мүдахилә (1861—1867) дөврүндә либераллар партијасынын лидери, Мексиканын президенти (1858 —1872). —174.

Һ

Һаллер (Haller), Карл Лүдвиг (1768—1854)—Исвечрә јуристи вә тарихчиси, тәһкимчилијин вә мүтләгијјәтин мәддаһы. —392.

Һамм (Hamm), Вилһелм (1820— 1880)—алман агроному, кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра китабларын мүәллифи. —503.

Һансен (Hanssen), Кеорг (1809— 1894)— алман буржуа игтисадчысы, әкинчилик вә аграр мүнасибәтләринин тарихи мәсәләләринә даир бир сыра китабларын мүәллифи. —242.

Һантер (Hunter), Һенри Чулиан— инкилис һәкими, фәһләләрин фәлакәтли һәјат шәраити һаггында бир сыра һесабатларын мүәллифи.—400, 660—665, 667, 669, 679, 682, 683, 684—686, 693, 720.

Һаррис (Harris), Ҹемс (1709—1780)—инкилис филолог вә философу, дөвләт хадими, парламент үзвү, хәзинә лорду (1763—1765).—369.

Һаррис (Harris), Ҹемс, граф *Малмсбери* (1746—1820)—инкилис дипломаты, Русијада вә башга дөвләтләрдә сәфир олмушдур—369.

Һаррисон (Harrison), Уилјам (1534—1593)—инкилис кешиши, Инкилтәрәнин XVI әср тарихини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбә тәшкил едән бир сыра әсәрләрин мүәллифи—718, 741.

Һассел (Hassall), Артур Һилл (1817—1894) — инкилис һәкими, башлыча олараг ичтимаи кикијена мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—180, 253.

Һастингс (Hastings), Уоррен (1732—1818) — Һиндистанын биринчи инкилис кенерал-губернатору (1774—1785), гаты мүстәмләкәчилик сијасәти јеридәнләрдән бири, 1788-чи илдә вәзифә ҹинајәтләриндә иттиһам едиләрәк мәһкәмәјә верилмишди, мүһакимә ријакар характердә олуб мүттәһимә бәраәт газандырылмасы илә гуртармышды.—750.

Һаттон (Hutton), Чарлз (1737—1823) —инкилис ријазијјатчысы.—374.

Һауард де Уолден (Howard de Walden), Чарлз Огастес *Еллис*, барон (1799—1868)—инкилис дипломаты.—279.

Һауитт (Howitt), Уилјам (1792—1879) —инкилис јазычысы, христианлығын тарихинә вә бир сыра башга мәсәләләрә даир китабларын мүәллифи.—748.

Һаутон (Houghton), Ҹон (1705-чи илдә вәфат етмишдир)—инкилис таҹири, тиҹарәт, сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра нәшрләр бурахмышдыр.—427.

Һејне (Heine), Һенрих (1797—1856)—бөјүк алман ингилабчы шаири.—304, 612.

Һексли (Huxley), Томас Һенри (1825—1895)—инкилис алими, тәбиәтшүнас, Ч. Дарвинин ән јахын силаһдашы вә онун тә'лиминин јајычысы.—483.

Һекел (Hegel), Кеорг Вилһелм Фридрих (1770 — 1831) — алман классик фәлсәфәсинин ән бөјүк бир нүмајәндәси, објектив идеалист, идеалист диалектикасыны ән әтрафлы бир сурәтдә ишләјиб һазырламышдыр; алман буржуазијасынын идеологу.—21, 22, 55, 101, 174, 185, 265, 311, 368, 591.

Һелветси (Helvetius), Клод Адриан (1715—1771)—көркәмли франсыз философу, механики материализм нүмајәндәси, атеист, франсыз ингилабчы буржуазијасы идеологларындан бири.—612.

Һенрих VII—бах: *VII Һенрих*.

Һенрих VIII—бах: *VIII Һенрих*.

Һенрих III—бах: *III Һенрих*.

Һерреншванд (Herrenschwand), Жан (1728—1812) — Исвечрә буржуа игтисадчысы.—130.

Һоббс (Hobbes), Томас (1588—1679)—көркәмли инкилис философу, механики материализм нүмајәндәси; Һоббсун ичтимаи вә сијаси бахышлары өзүнүн кәскин антидемократик мејлләри илә фәргләнирди.—176, 360, 392, 619.

Һобһауз (Hobhouse), Ҹон Кам, барон *Бротон* (1786—1869)—Инкилтәрә дөвләт хадими, виг; онун тәклифинә әсасән 1831-чи ил фабрик гануну гәбул едилмишди.—292.

Һодскин (Hodgskin), Томас (1787—1869)—инкилис игтисадчысы вә публисисти; пролетариатын мәнафејини мүдафиә едир вә капитализми утопик сосиализм мөвгеләриндән тәнгид едәрәк бунун үчүн Рикардонун нәзәријјәсиндән истифадә едирди.—343, 357, 359, 536, 576, 747.

Һолиншед (Holinshed), Рафаел (тәгрибән 1850-чи илдә вәфат етмишдир)—инкилис тарихчиси, ән гәдим заманлардан XVI әсрин 70-чи илләринәдәк Инкилтәрәнин, Шотландијанын, Ирландијанын хроникасынын мүәллифи.—734.

Һолл (Hall), Кристофер Нјумен (1816—1902) — инкилис кешиши,

јухары руһаниләрин нүмајәндәләриндән бири.—259.
Һомер—јарымәфсанәви гәдим јунан шаири, „Илиада"нын вә „Одиссеја"нын мүәллифи.—73, 258, 369.
Һопкинс (Hopkins), Томас—XIX әср башланғычынын инкилис буржуа игтисадчысы.—234.
Һоратси (Квинт Һоратси Флакк) (бизим ерамыздан әввәл 65—8)—көркәмли Рома шаири.—6, 116, 269, 347, 368, 472, 679, 712.
Һорн (Horne), Чорч (1730—1792)—инкилис јепископу, Нјутона, Јума, А. Смитә вә башга алимләрә гаршы чеврилмиш бир чох памфлетләрин мүәллифи.—619.
Һорнер (Horner), Леонард (1785—1864)—инкилис кеологу вә ичтимаи хадими, фабрик мүфәттиши (1833—1856), фәһләләрин мәнафејини мүдафиә едирди.—229, 245, 246, 279, 283, 287, 290, 292, 297, 402, 403, 415, 427, 551.
Һорнер (Horner), Френсис (1778—1817)—инкилис буржуа игтисадчысы вә сијаси хадими; парламент үзвү, виг, Күлчәләр комитәсинин сәдри (1810), Рикардонун пул нәзәријјәсинин тәрәфдары.—756.

Ч

Чајлд (Child), Чозаја (1630—1699)—инкилис меркантилист игтисадчысы, банкир вә тачир.—100, 757.
Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847)—инкилис протестант теологу вә буржуа игтисадчысы, Малтусун ардычылы.—159, 168, 619, 620.
Чемберлен (Chamberlain), Чозеф (1836—1914) — инкилис дөвләт хадими, 1873—1875-чи илләрдә Бирминкем шәһәринин мери вәзифәсиндә, сонра узун илләр Инкилтәрә һөкумәтинин үзвү олмушдур, инкилис—бур мүһарибәсинин башлыча тәшкилатчыларындан бири, инкилис империализминин идеологу.—644.
Чернышевски, Николај Гаврилович (1828—1889)—бөјүк рус ингилабчы демократы, алим, јазычы вә әдәби тәнгидчи; рус сосиал-демократијасынын көркәмли сәләфләриндән бири.—17, 18.

Ҹ

Ҹејкоб (Jacob), Уилјам (тәгрибән 1762—1851)—инкилис тачири, бир сыра игтисади әсәрләрин мүәллифи.—50, 224.
Ҹеновези (Genovesi), Антонио (1712—1769) — италјан идеалист философу вә игтисадчысы, меркантилист.—159.
Ҹиллот (Gillott), Ҹозеф (1799—1873)—инкилис фабрикчиси, Бирминкемдә кениш мигјасда полад гәләмучу истеһсалынын баниси.—461.
Ҹонс (Jones), Ричард (1790—1855)—инкилис буржуа игтисадчысы; онун әсәрләри сијаси игтисадын классик мәктәбинин сүгутуну вә дағылмасыны әкс етдирир, јени заманда сијаси игтисадын бир сыра мәсәләләриндә Рикардону өтүб кечмишдир.—36, 311, 324, 332, 337, 570, 590, 601, 634.

Ш

Шау (Schouw), Иоаким Фредерик (1789—1852) — Данимарка алими, ботаник.—513.
Шевалје (Chevallier), Жан Батист Антуан (1793—1897) — франсыз кимјачысы вә фарматсевти.—253.
Шекспир (Shakespeare), Вилјам (1564—1616)—бөјүк инкилис јазычысы.—39, 58, 93, 116, 140, 276, 289, 290, 488, 684, 742.
Шербулје (Cherbuliez), Антуан Елизе (1797—1869)—Исвечрә игтисадчысы, Сисмондинин ардычылы олуб Сисмондинин нәзәријјәсини Рикардонун нәзәријјәсинин үнсүрләри илә бирләшдирирди.—188, 191, 586.
Ши (Shee), Уилјам (1804—1868)—Ирландија јуристи вә либерал сијаси хадим, парламент үзвү, крал скамјасы мәһкәмәсинин үзвү (1863—1868).—426.

Шиллер (Schiller), Фридрих (1759—1805)—бөјүк алман јазычысы.—407, 577, 596.

Шорлеммер (Schoplemmer), Карл (1834—1892)—бөјүк алман кимјачысы, Манчестердә профессор; алман сосиал-демократ партијасынын үзвү, Маркс вә Енкелсин досту.—311.

Штолберг (Stolberg), Фридрих Леополд, граф (1750—1819)—алман шаири, буржуа Маарифинин нүмајәндәси, сонралар иртичачы романтик.—512.

Штолберг (Stolberg) Христиан (1748—1821) — алман шаири вә тәрчүмәчиси.—409.

Шторх, Андреј Карлович (Һенрих) (1766—1835) — рус игтисадчысы, статистикачы вә тарихчи, Петербург Елмләр Академијасынын үзвү, классик буржуа сијаси игтисадынын тәглидчиси.—180, 188, 355, 364, 365, 593, 649.

Штраусберг (Stroußberg), Бетел Һенри (1823—1884)—ири алман дәмирјол подратчысы, 1873-чү илдә ифлас етмишдир.—239.

Шултс (Schulz), Вилһелм (1797—1860)—алман публисисти, 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын иштиракчысы, Франкфурт Милли мәчлисинин сол ганадына мәнсуб иди.—374.

Шултсе - Делич (Schulze - Delitzsch), Керман (1808—1883)—алман сијаси хадими вә вулгар буржуа игтисадчысы, кооператив чәмијјәтләри тәшкил етмәк јолу илә фәһләләри ингилаби мүбаризәдән јајындырмаға чәһд едирди.—5.

ӘДӘБИ ВӘ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖЛАР

Адәм—библија рәвајәтинә көрә, аллаһын торпагдан јаратдығы вә сонра күнаһа батмыш олан илк адам; „гәдим Адәми тәрк етмәк“ ифадәси—мә’нәви чәһәтдән јениләшмәк, күнаһ әмәлләрдән әл чәкмәк демәкдир.—112, 619, 713, 765.

Бузирис—јунан мифолокијасында Мисир падшаһы.—370.

Вишну—һинду дининдә баш аллаһ; она башлыча олараг әһалинин варлы тәбәгәләринин нүмајәндәләри ситајиш едирдиләр.—600.

Габил—библија рәвајәтинә көрә, Адәмин бөјүк оғлу олуб пахыллыг үстүндә өз гардашы Һабили өлдүрмүшдүр.—746.

Гобсек—Балзакын ејни адлы романынын баш гәһрәманы.—591.

Догбери—Шекспирин „Наһаг һајкүј“ комедијасынын персонажы, мә’мур ловғалығы вә күтлүјүнүн тәчәссүмү.—93, 426, 604.

Дон-Кихот — Сервантесин ејни адлы романынын баш гәһрәманы.—92.

Еккарт—алман орта әср әфсанәләринин гәһрәманы, сәдагәтли инсан, е’тибарлы көзәтчи образы.—278.

Әждаһа — јунан мифолокијасында тәпәкөз нәһәнк адам.—242.

Јенилмәз Кеорки—әфсанәви христиан өвлијасы, әждаһаја галиб кәлмишдир.—39.

Јәһва—јәһуди дининдә баш аллаһ.—365.

Јупитер — Рома мифолокијасында баш илдырым аллаһы, јунан аллаһы Зевсин бәрабәри.—368, 579.

Калб, һофмаршал — Шекспирин „Мәкр вә мәһәббәт“ тракедијасындан сарај адамы.—577.

Куикли—Шекспирин „Карл IV Һенрих“ адлы тарихи хроникасындан мејханачы гадын образы.—58.

Кефест—јунан мифолокијасында од аллаһы, дәмирчи аллаһ.—648.

Мариторнес— Сервантесин „Дон-Кихот“ романынын гадын персонажы.—95.

Медуза — јунан мифолокијасында әждаһа, онун бахышындан адамлар даша дөнүрмүшләр.—9.

Муса — библија рәвајәтинә көрә, гәдим јәһудиләри Мисир фиронларынын тә’гибиндән хилас

етмиш олан пејғәмбәр.—376, 597, 768.

Одиссеј—јунан епосунун гәһрәманы, Итаки адасынын әфсанәви падшаһы; өзүнүн шүчаәти, ағлы вә һијләкәрлији илә шөһрәт тапмышдыр. Әфсанәләрдә онун ахирәтә сәјаһәтиндән вә орада өлүләрин руһлары илә сөһбәтиндән бәһс олунур.—258.

Павел—библија рәвајәтинә көрә христиан әсабәләриндән бири.—619.

Персеј—јунан мифолокијасында бир гәһрәман олуб аллаһ Зевсин Данајадан олан оғлу, бир чох икидликләр көстәрмиш, о чүмләдән горгон Медузанын башыны бәдәниндән ајырмышдыр.—9.

Пјотр—Дантенин „Илаһи комедијасы“нын персонажы, мүгәддәс әсабә.—112.

Плутон — Рома мифолокијасында јералты сәлтәнәтин аллаһы.—141.

Полони — Шекспирин „Һамлет“ тракедијасынын персонажы; һијләкәр вә бошбоғаз сарај адамы типи.—276.

Прометеј—јунан мифолокијасында титанлардан бири олуб аллаһлардан атәши оғурламыш вә буну инсанлара кәтириб вермишдир; буна гаршы чәза олараг Зевсин әмри илә Кефест ону гајаја мыхлајыбмыш вә орада гартал онун гара чијәрини димдикләјиб јејирмиш.—648.

Робинзон Крузо — Дефонун ејни адлы романынын баш гәһрәманы.—87—88.

Сабала—һинду growдининдә инәк шәклиндә тәсвир едилән аллаһ.—579.

Сајкс, Билл—Диккенсин „Оливер Твист“ романынын персонажы, гулдур.—442.

Санградо—Лесажын „Сантилјанлы Жил Бласын мачәралары“ романынын персонажы, бүтүн хәстәликләрдә хәстәләрдән ган алынмасыны тә'јин едән вә онлара илыг су ичмәји мәсләһәт көрән һәким.—710.

Санчо Панса—Сервантесин „Дон Кихот“ романынын персонажы.—643.

Сизиф—јунан мифолокијасында Коринфин падшаһы; аллаһлары алдатдығына көрә, даим дөнүб кери гајыдан бир дашы һәмишә башыјухары дијирләтмәјә мәһкум едилибмиш. Бурадан да „сизиф әмәји“—ағыр вә сәмәрәсиз иш ифадәси мејдана кәлмишдир.—141, 423.

Сикол—Шекспирин „Наһаг һај-күј“ пјесинин персонажы.—93.

Тор—скандинав мифолокијасында илдырым аллаһы, әкинчилијин һамиси, әлиндә чәкичлә тәсвир олунурду.—387.

Фауст—Көтенин ејни адлы тракедијасынын баш гәһрәманы.—96.

Фортунат—алман халг дастанынын гәһрәманы, түкәнмәз дағарчығы вә сеһрли папағы вармыш.—459. 650.

Һабил—библија рәвајәтинә көрә Адәмин оғлу олуб пахыллыг үстүндә өз бөјүк гардашы Габил тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.—747.

Һамелн сичовулгыраны — алман халг нағылындан көтүрүлмүш образ; сичовулгыранын Һамелн шәһәри сакинләринә көстәрдији хидмәтин—сичовуллары гырмасы мүгабилиндә она лазыми гәдәр музд вермәдикләринә көрә онлардан интигам алараг, чалдығы сеһрли флејтанын сәси илә шәһәрин бүтүн ушагларыны чәзб едиб апармышды.—695.

Чәкһәрнаут (Чаһаннәтһа) — һинду аллаһы Вишнунун тәчәссүмү.—282, 647.

Чумә—Дефонун „Робинзон Крузо“ романынын гәһрәманы.—291.

Шејлок—Шекспирин „Венесија тачири“ пјесинин персонажы, гәддар сәләмчи.—290, 684.

СИТАТ КӘТИРИЛӘН ВӘ АДЫ ЧӘКИЛӘН ӘДӘБИЈЈАТЫН КӨСТӘРИЧИСИ*

Зибер, Н. И. Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями. (*Зибер, Н. И.* Сонракы әлавәләр вә изаһатларла әлагәдар олараг Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәријјәси). Кијев, 1871—19.

[*Кауфман, И. И.*] Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса. ([*Кауфман, И.И.*] Карл Марксда сијаси игтисади тәнгид нөгтеји-нәзәри) Бу журналдадыр: „Вестник Европы", 1872, III чилд. 19—21.

Чернышевский, Н. Г. Очерки из политической экономии (по Миллю). (*Чернышевски, Н. Г.* Сијаси игтисаддан (Милл үзрә) очеркләр). Илк дәфә 1861-чи илдә „Современник" журналында дәрч едилмишдир. Санкт-Петербург.—17—18.

Addington, St: An Inquiry into the reasons for and against inclosing open-fields. London, 1772 (*Аддингтон, Ст.* Ачыг торпагларын чәпәрләнмәси леһинә вә әлејһинә дәлилләрин тәдгиги. Лондон, 1772).—725.

The Advantages of the East-India trade to England. London, 1720 (Инкилтәрә үчүн Ост-Һиндтичарәтинин фајдалары. Лондон, 1720).—322, 343, 348, 349, 352, 369, 427, 510.

Aikin, J. A Descriptio of the country from thirty to forty miles round Manchester. London, 1795. (*Ејкин, Ч.* Отуз милдән гырх миләдәк радиусда Манчестер әтрафынын тәсвири. Лондон, 1795).—597, 748, 756, 757.

Anderson, A. An Historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to ihe present time (*Андерсон, А.* Тичарәт һагһында ән биринчи мә'луматдан индики заманадәк тичарәтин тарихи вә хроноложи очеркі). Биринчи нәшри Лондонда 1764-чү илдә чыхмышдыр.—743, 756.

Anderson, J. The Bee, or Literary weekly intelligencer. Volume III. Edinburgh, 1791. (*Андерсон, Ч.* Ары вә ја һәфтәлик әдәби мә'лумат. III чилд. Единбург, 1791)—620.

Anderson, J. Observations on the means of exciting a spirit of na-

---

* Марксын бу вә ја дикәр әсәрин һансы нәшриндән истифадә етдијини дүрүст мүәјјән етмәк мүмкүн олмадығы һалларда, һәмин әсәрин биринчи нәшри көстәрилир вә ја һәмин нәшрин чыхдығы тарих вә јер билдирилир.

Аноним чыхмыш китабларын мүәллифләринин ашкар едилмиш олан адлары квадрат мө'тәризәјә алынмышдыр. Рус дилинә тәрчүмә едилмиш әсәрләр үлдуз ишарәси илә көстәрилмишдир.

tional industry; chiefly intended to promote the agriculture, commerce, manufactures, and fisheries, of Scotland. In a series of letters to a friend. Written in the year 1775. Edinburgh, 1777 (*Андерсон, Ч.* Милли тәшәббүскарлыг руһуну јүксәлдән вә башлыча олараг Шотландија кәнд тәсәррүфатынын, тичарәтинин, сәнајесинин вә балыгчылығынын инкишафына көмәк етмәли олан васитәләр һаггында дүшүнчәләр. 1775-чи илдә доста јазылмыш мәктублар. Единбург, 1777).—561, 728.

**Appian.* Römische Bürgerkriege. Erstes Buch. In: *Appian's von Alexandrien* Römische Geschichten, übersetzt von E. Dillenius. Bändchén VII. Stuttgart, 1830 (*Аппиан.* Рома вәтәндаш мүһарибәләри. Биринчи китаб. Бу китабдадыр: *Аппиан Искәндәријјәли.* Рома тарихи. Ф. Диллениусун тәрчүмәси. VII бурахылыш, Штутгарт, 1830).—726.

[*Arbuthnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. By a farmer. London, 1773 ([*Арбатнот, Ч.*] Јејинти мәһсулларынын индики гијмәтләри илә фермаларын бөјүклүјү арасындакы асылылығын тәдгиги. Фермерин әсәри. Лондон, 1773).—311, 329—331, 723, 727.

**Aristoteles.* Ethica Nicomachea. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus IX. Oxonii, 1837 (*Аристотел.* Никомах етикасы. Бу китабдадыр: *Аристотел.* Әсәрләри. И. Беккер нәшри. IX чилд. Оксфорд, 1837).—70.

**Aristoteles.* De republica libri VIII. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел.* Сијасәт (сәккиз китаб). Бу китабдадыр; *Аристотел.* Әсәрләри. И. Беккер нәшри. X чилд. Оксфорд, 1837).—95, 159, 171.

Ashley, Lord. Ten hours' factory bill. The speech in the House of Commons, on Friday, March 15th, 1844. London, 1844. (*Ешли,* лорд. Фабрикләрдә он саатлыг иш күнү һаггында билл. 1844-чү ил мартын 15-дә чүмә күнү ашағы палатада нитг. Лондон, 1844).—404, 414.

Athenaeus. Deipnosophistarum libri quindecim. Tomus II. Edidit Schweighaeuser. Argentorati, 1802 (*Атенеј.* Алимләрин он беш китабдан ибарәт сөһбәтләри. II чилд, Швејгһојзер нәшри. Страсбург, 1802).—109, 141.

Augier, M. Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'a nos jours. Paris, 1842. (*Ожје, М.* Ичтимаи кредит һаггында вә ән гәдим заманлардан бизим заманымызадәк онун тарихи һаггында. Парис, 1842).—758

Babbage, Ch. On the economy of machinery and manufactures. London, 1832. (*Баббеч, Ч.* Фабрик истеһсалынын игтисадијјаты һаггында. Лондон, 1832).—350, 353, 378, 393, 406

**Bacon, F.* The Essays or counsels civil and moral (*Бекон, Ф.* Мә'нәви вә сијаси тәчрүбәләр вә нәсиһәтләр). Сағлығында ахырынчы нәшри Лондонда 1625-чи илдә чыхмышдыр.—719.

Bacon, F. The Reign of Henry VII. In: *Milton, J.* Britain under Trojan, Roman, Saxon rule.—*More, Th.* England under Richard III.—*Bacon, F.*, Lord Verulam. The Reign of Henry VII.—Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719. London, 1870 (*Бекон, Ф.* VII Һенрихин сәлтәнәти. Бу китабдадыр: *Милтон Ч.* Британија тројанлыларын, ромалыларын вә саксларын ағалығы дөврүндә.—*Мор, Т.* Инкилтәрә III Ричард заманында — *Бекон, Ф.*, барон Веруламски. VII Һенрихин сәлтәнәти.—Кеннетин 1719-чу илдә нәшр едилән „Инкилтәрә" китабындан һәрфијјән узү көчүрүлүб нәшр едилмишдир. Лондон, 1870).—719—720.

[*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and cau-

ses of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825) ([*Бејли, С.*] Дәјәрин тәбиәти, өлчүсү вә сәбәбләри һаггында тәнгиди тәдгигат; башлыча олараг ч-б Рикардонун вә онун ардычылларынын әсәрләри илә әлагәдар сурәтдә „Рә'јләрин тәшәккүлү вә дәрч едилмәси очеркләри" мүәллифинин әсәри. Лондон, 1825).—73, 93, 534.

[*Bailey, S.*] Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts: with a postscript on joint-stock banks. London, 1837 ([*Бејли, С*]. Пул вә онун дәјәринин дәјишмәләри; бу дәјишмәләрин милли сәнајејә тә'сири вә пул тәәһһүдләри; сәһмдар банклары һаггында әлавә илә. Лондон, 1837).—60, 612.

Barbon, N. A Discourse concerning coining the new money lighter. In Answer to Mr. Lock's considerations about raising the value of money. London, 1696 (*Барбон, Н.* Даһа јүнкүл чәкиси олан јени сиккә кәсилмәси һаггында трактат. Пулун дәјәринин јүксәлдилмәси һаггында ч-б Локкун мулаһизәләринә чаваб. Лондон, 1696).—45—48, 137, 151, 152.

Barton, J. Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон, Ч.* Чәмијјәтин зәһмәткеш синифләринин вәзијјәтинә тә'сир көстәрән чәһәтләр һаггында гејдләр. Лондон, 1817).—633, 675.

Baynes, J. The Cotton trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn literary, scientific and mechanics' institution. Blackburn—London, 1857. (*Бејнс, Ч.* Памбыг тичарәти. Блекберн әдәбијјат, елм вә механика чәмијјәти үзвләринә бу мәсәләјә даир охунмуш ики мүһазирә. Блекберн—Лондон, 1857).—391.

Beccaria, C. Elementi di economia pubblica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XI. Milano, 1804 (*Беккариа, Ч.* Ичтимаи игтисадијјатын әсаслары. Бу китабдадыр: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. XI чилд. Милан, 1804).—369.

Beckmann, J. Beyträge zur Geschichte der Erfindungen. Band I. Leipzig, 1786 (*Бекман, И.* Ихтираларын тарихинә даир. I чилд. Лејпсиг, 1786).—428.

Bellers, J. Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Беллерс, Ч.* Јохсуллар, сәнаје, тичарәт, мүстәмләкәләр вә әхлагсызлыг һаггында тәчрүбәләр. Лондон, 1699).—139, 152, 480.

**Bellers, J.* Proposals for raising a colledge of industry of all useful trades and husbandry. London, 1696 (*Беллерс, Ч.* Бүтүн фајдалы пешәләр вә кәнд тәсәррүфаты үчүн әмәк коллечи тә'сис едилмәси һаггында тәклиф. Лондон, 1696).—146, 329, 427, 489, 617.

Bentham, J. Théorie des peines et des récompenses. Par Et. Dumont. Troisiéme édition. Tome II. Paris, 1826 (*Бентам, И.* Чәзаландырмалар вә һәвәсләндирмәләр нәзәријјәси. Ет. Дүмон тәрәфиндән ишләнилмишдир. Үчүнчү нәшри. II чилд. Парис, 1826).—612.

Berkley, G. The Querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London, 1750 (*Беркли, Ч.* Суаллар. Чамаатын мүзакирәси үчүн тәклиф едилән бә'зи мәсәләләр. Лондон, 1750).—338, 358.

Bidaut J. N. Du monopole qui s'établit dans les arts industriéls et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxiéme livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente. Paris, 1828 (*Бидо, Ж. Н.* Ири истеһсал аләтләри сајәсиндә сәнаједә вә тичарәтдә мејдана кәлән инһисар һаггында. Икинчи бурахылыш. Истеһсал вә сатыш инһисары һаггында. Парис, 1828).—323

Biese, F. Die Philosophie des Aristoteles, in ihrem inneren Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt. Band II. Berlin, 1842 (*Бизе, Ф* Аристотелин фәлсәфәси, онун дахили әлагәси вә терминолокијасы. II чилд, Берлин, 1842).—409.

Blakey, R. The History of political literature from the earliest times. Volume II. London, 1855 (*Блејки, Р.* Гәдим заманлардан сијаси әдәбијјатын тарихи. II чилд. Лондон, 1855).—721.

Blanqui, J. A. Cours d'économie industrielle. Recueilli et annoté par. Ad. Blaise. Paris, 1838—1839 (*Бланки, Ж. А.* Сәнаје игтисадијјаты курсу. Ад. Блез тәрәфиндән тәртиб едилмиш вә аннотасија јазылмышдыр. Парис, 1838—1839).—341.

Blanqui, J. A. Des classes ouvriéres en France, pendant l'année 1848. Parties I et II. In: Petits traités publiés par l'Académie des Sciences morales et politiques. Paris, 1849. (*Бланки, Ж. А.* 1848-чи илдә Франсанын зәһмәткеш синифләри. I вә II һиссәләр. Бу китабдадыр: Мә'нәви вә сијаси елмләр Академијасы тәрәфиндән дәрч едилмиш хырда трактатлар. Парис, 1849).—279.

Block, M. Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes" (numéros de juillet et d'août 1872). Paris, 1872(*Блок, М.* Алманијада социализм нәзәријјәчиләри. „Journal des Économistes"дән бир парча (1872-чи илин ијул вә август нөмрәләри). Парис, 1872).—19.

Boileau, E. Réglemens sur les arts et métiers de Paris, rédigés au XIII siécle, et connus sous le nom du Livre des métiers. Paris, 1837 (*Буало, Е.* Парисдә сәнәт вә пешәләр һаггында гајдалар; бунлар XIII әсрдә тәртиб едилиб Пешәләр китабы ады илә мәшһурдур. Парис, 1837),—487.

Boisguillebert, P. Le détail de la France In: Ecenomistes financiers du XVIII-e siécle. Précedés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843 (*Буакилбер, П.* Франсанын пәракәндә сатыш тичарәти. Бу китабдадыр: XVIII әсрин игтисадчы-малијјәчиләри. Е. Д'ерин һәр бир мүәллиф һаггында тарихи гејдләри, тәфсирләри вә изаһат гејдләри илә. Парис, 1843).—138.

Boisguillebert, P. Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs. In: Économistes financiers du XVIII-e siécle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire Paris, 1843 (*Буакилбер, П.* Сәрвәтләрин, пулларын вә төјчүләрин тәбиәти һаггында мүлаһизә. Бу китабдадыр: XVIII әсрин игтисадчы-малијјәчиләри. Е. Д'ерин һәр бир мүәллиф һаггында тарихи гејдләри, тәфсирләри вә изаһат гејдләри илә. Парис, 1843).—148.

Boxhorn, M. Z. Institutiones politicae. In: *Boxhorn, M. Z.* Varii tractatus politici. Amstelodami, 1663 (*Бексһорн, М. З.* Сијаси тәшкилатлар. Бу китабдадыр: *Боксһорн, М. З.* Мүхтәлиф сијаси трактатлар Амстердам, 1663).—428.

[*Brentano, L.*] Wie Karl Marx citirt. In: „Concordia". 7. März 1872 ([*Брентано Л.*] Карл Марксын ситат кәтирмәк үсулу „Concordia" журналында, 7 март 1872-чи ил).—36, 37.

[*Brentano, L.*] Wie Karl Marx sich vertheidigt. In: „Concordia", 4. Juli 1872, 11. Juli 1872 ([*Брентано, Л.*] Карл Маркс өзүнү нечә мүдафиә едир. „Concordia" журналында, 4 ијул 1872-чи ил, 11 ијул 1872-чи ил).— 38—39.

Broadhurst, J. Political economy. London, 1842. (*Бродһерст, Ч.* Сијаси игтисад. Лондон, 1842).—65.

Brougham, H. An Inquiry into the colonial policy of the european powers. In two volumes. Vol. II. Edinburgh, 1803. (*Брум, Һ.* Ав-

ропа дөвләтләринин мүстәмләкә сијасәтинә даир тәдгигат. Ики чилддә. II чилд. Единбург, 1803).—757.

[*Bruckner, J.*] Théorie du systéme animal. Leide, 1767. ([*Брукнер, И.*] Чанлылар аләми нәзәријјәси. Лејден, 1767).—619.

Buchanan, D. Inquiry into the taxation and commercial policy of Great Britain. Edinburgh, 1844 (*Бјукенен, Д.* Бөјүк Британијанын верки системинин вә тичарәт сијасәтинин тәдгиги. Единбург, 1844).—135.

Buchanan, D. Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Edinburgh, 1814 (*Бјукенен, Д.* Д—р. Смитин „Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигаты"нда бәһс едилән шејләр һаггында гејдләр. Единбург, 1814).—729.

Buchanan, D. Примечания в книге: *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by D. Buchanan. Vol. I. Edinqurgh, 1814 (*Смит, А.* „Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат". Үч чилддә Д. Бјукененин гејдләри вә әлавә чилди илә. I чилд. Единбург, 1814).—559.

Buchez, Ph. et *Roux, P. C.* Histoire parlementaire de la révolution francaise, on Journal des assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815. T. X. Paris, 1834 (*Буше, Ф* вә *Ру, П. С.* Франса ингилабынын парламент тарихи, јахуд Милли мәчлисләрин 1789-чу илдән 1815-чи иләдәк күндәлији. X чилд. Парис, 1834).—740.

Burke, E. A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the attacks made upon him and his pensien, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, early in the present sessions of parliament. London, 1796 (*Бөрк, Е.* Парламентин индики сессијасынын башлангычында лордлар палатасында һерсог Бедфорд вә граф Лодердел тәрәфиндән мөһтәрәм Едмунд Бөркүн үнванына вә онун пенсијасы һаггында ирәли сүрүлән төһмәтләр мүнасибәти илә онун нәчиб лорда мәктубу. Лондон, 1798).—723

Burke, E. Thoughts and details on scarcity, originally presented to the Right Hon. William Pitt, in the month of November, 1795. London, 1800 (*Бөрк, Е.* Еһтијач һаггында әввәлчә 1795-чи илин нојабрында мөһтәрәм Уилјам Питтә тәгдим едилмиш фикирләр вә фактлар. Лондон, 1800).—211, 240, 326, 757.

[*Byles, J. B.*[Sophisms of freetrade and popular political economy examined. By a barrister. Seventh edition: with corrections and additions. London, 1850. ([*Бајлс, Ч. Б.*] Фритредерлик софизмләри вә популјар сијаси игтисад. Адвокатын әсәри. Једдинчи нәшри, тәсһиһләр вә әлавәләрлә. Лондон, 1850).—274, 736.

Cairnes, J. E. The Slave power: its character, career and probable designs. London, 1862 (*Кернс. Ч. Е.* Көлә саһиблији: онун характери, јолу вә еһтимал олунан перспективләри. Лондон, 1862).—202, 269, 335.

Campbell, G. Modern India: a sketch of the system of civil government. To which is prefixed, some account of the natives and native institutions. London, 1852 (*Кемпбелл, J.* Мүасир Һиндистан: мүлки идарә системи һаггында очерк, бундан әввәл јерли әһали вә онларын тә'сисатлары һаггында бә'зи мә'лумат верилмишдир. Лондон 1852).—362.

Cantillon, Ph The Analysis of trade, commerce, coin, bullion, banks, and foreign exchanges. Taken chiefly from a manuscript of a very ingenious gentleman deceas'd, and adapted to the present situation of our trade and commerce. London, 1759 (*Кантилјон, Ф.* Сәнәт тичарәт, пул, күлчәләр, банклар вә харичи валјуталарын

мәзәннәләри һаггында башлыча олараг јүксәк исте'дадлы вә инди вәфат етмиш олан бир чентлменин әлјазмасындан алыныб бизим сәнәт вә тичарәтин мүасир вәзијјәтинә ујғунлашдырылмыш тәһлил. Лондон, 1759).—555.

[*Cantillon, R.*] Essai sur la nature du commerce en général. Traduit de l'anglois. In: Discours politiques. Tome III. Amsterdam, 1756 ([*Кантилјон, Р.*] Үмумијјәтлә тичарәтин тәбиәти һаггында тәчрүбә. Инкилисчәдән тәрчүмә. Бу китабдадыр: Сијаси трактатлар. III чилд. Амстердам, 1756).—555.

Carey, H. Ch. Essay on the rate of wages: with an examination of the causes of the differences in the condition of the labouring population throughout the world. Philadelphia, 1835 (*Кери, Г. Ч.* Бүтүн дүнјада әмәк һаггынын сәвијјәсинә даир тәчрүбә вә зәһмәткеш әһалинин вәзијјәтиндәки фәргин сәбәбләринин тәһлили. Филаделфија, 1835).—563.

Carey, H. Ch. The Slavs trade, domestic and foreign: why it exists, and how it may de extinguished. Philadelphia, 1853 (*Кери, Г. Ч.* Дахили вә харичи гул тичарәти: бу тичарәт нәјә көрә мөвчуддур вә ону нечә арадан галдырмаг олар. Филаделфија, 1853).—730, 746.

Carli, G. R. Примечания к соченению: *P. Verri.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Карли, Ч. Р. П. Верринин* „Сијаси игтисад һаггында дүшүнчәләр" әсәринә гејдләр. Бу китабдадыр: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. XV чилд, Милан, 1804).—332.

Carlyle, Th. Ilias (Americana) in nuce. In: „Macmillan's magazine", August, 1863. London and Cambridge (*Карлејл, Т.* Рүшејм һалында Америка илиадасы „Macmillan's magazine"да мәгалә, август 1863. Лондон вә Кембрич).—259.

Caus, S. de. In: *Heronis Alexandrini* Buch von Luft-und Wasserkünsten. Frankfurt, 1688 (*Ко, С. де.* Бу китабдадыр: *Керон Искәндәријјәли.* Пневматика вә һидравлика һаггында китаб. Франкфурт, 1688).—379.

Cazenove, J. Notes. In: *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary remarks by J. Cazenove. London, 1853 (*Кејзнов, Ч.* Гејдләр. Бу китабдадыр: *Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисаддакы тә'рифләр. Ч. Кејзновун мүгәддимәси, гејдләри вә әлавәләри илә. Лондон, 1853).—569, 599.

[*Cazenove, J.*] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution. and consumption of wealth. London, 1832 ([*Кејзнов, Ч.*] Сәрвәтләрин истеһсалына, бөлкүсүнә вә истеһлакына аид ганунларын садә вә гысача ичмалындан ибарәт сијаси игтисад очеркләри. Лондон, 1832).—203, 321, 521.

Chalmers, Th. On Political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Clasgow, 1832 (*Чалмерс, Т.* Чәмијјәтин мә'нәви вәзијјәти вә мә'нәви перспективләри илә әлагәдар олараг сијаси игтисад һаггында. Икинчи нәшри. Глазго, 1832).—159.

The Character and behaviour of King William, Sunderland, Somers etc. as represented in original letters to the duke of Shrewsbury, from Somers, Halifax, Oxford, secretary Vernon etc. (Сомерсин, Галифаксын, Оксфордун, Верной катибинин вә и. а һерсог Шрузберијә әсил мәктублары үзрә крал Вилһелмин, Сандерлендин, Сомерсин вә башгаларынын характери вә һәрәкәти) (әлјазмасы).—723.

Cherbuliez, A. Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris, 1841 (*Шербүлје, А.* Сәрвәт вә ја јохсуллуг. Ичтимаи сәрвәтин мүасир

бөлкүсүнүн сәбәбләринин вә нәтичәләринин шәрһи. Парис, 1841).—188, 191, 586.

[*Child, J.*] A Discourse concerning trade, and that in particular of the East-Indies. London, 1689 ([*Чајлд, Ч.*] Тичарәт вә хүсусилә Ост-Һинд тичарәти һаггында трактат. Лондон, 1689).—100.

[*Clement, S.*] A Discourse of the general notions of money, trade, and exchanges, as they stand in relation each to other. By a merchant. London, 1695 ([*Клемент, С.*] Пулун, тичарәтин вә валјута мәзәннәсинин бир-биринә мүнасибәти һаггындакы үмуми тәсәввүрләрә даир трактат. Тачирин әсәри. Лондон, 1695).—100

Cobbett, W. A. History of the protestant „reformation", in England and Ireland; showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of letters, addressed to all sensible and just englishmen. London, 1824 (*Коббет, У.* Инкилтәрәдә вә Ирландијада протестант „Реформасијасынын" тарихи. Әсәр көстәрир ки, бу һадисә һәмин өлкәләрдә нечә әһалинин әсас күтләсинин јохсуллашмасына вә тәнәззүлүнә сәбәб олмушдур. Бүтүн шүурлу вә әдаләтли инкилисләрин үнванына јазылмыш мәктублар. Лондон, 1824).—721.

Colins, J. G. L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes. Tome III. Paris, 1857 (*Колен, Ж. Г.* Сијаси игтисад. Ингилабларын вә сосиалист утопијалары адланан утопијаларын мәнбәји. III чилд. Парис, 1857).—617, 693, 769.

**Columbus, Ch.* Brief aus Jamaica (*Колумб, Х.* Јамајкадан мәктуб).—140.

Comte, Ch. Traité de législation ou Exposition des lois génèrales, suivant lesquelles les peuples prospérent, dépérissent, ou restent stationnaires. Troisiéme édition. Bruxelles, 1837 (*Конт, Ш.* Ганунверичилик һаггында трактат, јахуд әмәл едилдикдә халгларын тәрәггисинә, тәнәззүлүнә сәбәб олан вә ја онларын һеч бир дәјишиклијинә сәбәб олмајан үмуми ганунларын изаһы. Үчүнчү нәшри. Брүссел, 1837)—749.

**Condillac, E. B.* Le commerce et le gouvernement. In: Mélanges d'économie politique. Tome I. Commentaires et notes, par E. Daire et G. Molinari. Paris, 1847 (*Кондилјак, Е. Б* Тичарәт вә һөкумәт. Бу китабдадыр: Сијаси игтисад алманахы. I чилд. Е. Дерин вә Г. Молинаринин изаһ вә гејдләри. Парис, 1847).—165.

Considerations concerning taking off the bounty on corn exported. In some letters to a friend. London, 1753 (Тахыл үчүн ихрач мүкафатларынын ләғв олунмасына даир дүшүнчәләр. Доста мәктублар. Лондон, 1753).—323.

Considerations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufacturies. In a letter to a friend. London, 1765 (Бизим мануфактураларда әмәјин гијмәтинә веркиләрин тә'сир көстәрдији еһтимал олундуғуна көрә веркиләр һаггындакы дүшүнчәләр. Доста мәктуб. Лондон, 1765). Бу китабын мүәллифлији Ч. Канинкемә иснад верилир—276.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Ајры-ајры шәхсләрин сәрвәтинин сәбәбләри һаггында вә бунларын әлдә едилмәси үсуллары һаггында тәдгигат, јахуд Тичарәт вә еһтикар принсипләринин изаһы. Лондон, 1841).—157,591.

Corbon, A. De l'enseignement professionnel. Seconde édition. Paris, 1860 (*Корбон, А.* Пешә тәһсили һаггында. Икинчи нәшри. Парис, 1860).—488.

**Courcelle-Seneuil, J. G.* Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires. Deuxiéme édition. Paris, 1857 (*Курсел-Сенеј, Ж. Г.* Сәнаје,

тичарәт вә әкинчилик мүәссисәләрини нәзәри вә әмәли чәһәтдән өјрәнмәк үчүн рәһбәр, јахуд Ишкүзар адамын мә'лумат китабы. Икинчи нәшри. Парис, 1857).—237, 600.

The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England. Edinburgh, 1845 (Пул тәдавүлү нәзәријјәси. Инкилис банкиринин Шотландија халгына мәктубу. Единбург, 1845).—147.

**Cuvier, G.* Discours sur les révolutions de la surface du globe. Rédigés par Hoefer. Paris, 1863 (*Күвје. Ж.* Јер күрәси үзәриндәки чеврилишләр һаггында мүлаһизә. Еферин редакторлуғу илә, Парис, 1863).—512.

**Darwin, Ch.* On the origin of species by means ot natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. London, 1859 (*Дарвин, Ч.* Тәбии сечмә јолу илә нөвләрин мәншәји, јахуд һәјат уғрунда мүбаризәдә јахшылашдырычы чинсләрин сахланмасы. Лондон, 1859).—346.

Daumer, G. F. Die Geheimnisse des christlichen Alterthums. Hamburg, 1847 (*Даумер, Г. Ф.* Гәдим христианлығын сирләри. Һамбург, 1847).—290.

A Defence of the land-owners and farmers of Great Britain. London, 1814 (Бөјүк Британија мулкијјәтчиләри вә фермерләринин мудафиәси. Лондон, 1814).—556.

[*Defoe, D.*] An Essay upon publick credit. The third edition. London, 1710 ([*Дефо, Д.*] Ичтимаи кредит һаггында тәчрүбә. Үчүнчү нәшри. Лондон, 1710).—148.

De Quincey, Th. The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Квинси, Т.* Сијаси игтисадын мәнтиги. Единбург вә Лондон, 1844).—397.

De Roberty, E. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg. 1867". In: „La Philosophie positive, Revue". № 3, November—Décembre 1868 (*Де Роберти, Ј.* „Карл Маркс. „Капитал. Сијаси игтисадын тәнгиди". Һамбург, 1867". Бу журналдадыр: La Philosophie positive. Revue", № 3, нојабр—декабр 1868).—20

**Descartes, R.* Discours de la méthode pour bien conduire sa raison. et chercher la verité dans les sciences (*Декарт, Р.* Өз зеһнинә јахшы истигамәт вермәк вә елмләрдә һәгигәти ахтарыб тапмаг методу һаггында мулаһизә). Биринчи нәшри 1637-чи илдә Лејдендә чыхмышдыр.—392.

Destutt de Tracy, A. L. C. Élémens d'idéologie. IV-e et V-é parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестут де Траси, А. Л. К.* Идеолокија унсүрләри. IV вә V һиссәләр. Ирадә вә онун тә'сирләри һаггында трактат. Парис, 1826). 1823-чү илдә „Идеолокија унсүрләринин" IV һиссәси Парисдә ајрыча олараг „Traité d'economie politique" („Сијаси игтисад үзрә трактат") ады илә нәшр едилмишдир).—163, 169, 329, 331, 650.

Dietzgen, J. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg, 867". In: „Demokratisches Wochenblatt", №№ 31, 34, 35, 36, 1868 (*Дитскен, И.*, „Карл Маркс. „Капитал. Сијаси игтисадын тәнгиди". Һамбург, 1867". Бу гәзетдәдир: „Demokratisches Wochenblatt" № 31, 34, 35, 36, 1868).—18.

**Diodorus Siculus.* Historische Bibliothek, übersetzt von J. F. Wurm. Bändchen I—XIX. Stuttgart, 1828—1840. Erstes Buch. Drittes Buch (*Диодор Сичилијалы.* Тарих китабханасы. J. Ф. Вурмун тәрчүмәси. I—XIX бурахылышлар. Штутгарт, 1828—1840. Биринчи китаб. Үчүнчү китаб).—150, 240, 344, 371, 511.

A Discourse of the necessity of encouraging mechanick industry. London, 1690 (Механики сәнајени тәшвиг етмәк зәрурәти һаггында трактат. Лондон, 1690).—275—276.

Ducpetiaux, Ed. Budgets économiques des classes ouvriéres en Belgique. Subsistances, salaires, population. Bruxelles, 1855 (*Дук-*

пес јо, Ед. Белчикада зәһмәткеш синифләрин игтисади бүдчәси. Јашајыш васаити, әмәк һаггы, әһали. Брүссел, 1855).—672, 673.
Duffy, G. The Land law of Victoria, (Australia). London, 1862 (*Даффи, Г.* Викторијанын (Австралија) торпаг гануну. Лондон, 1862).—771.
Dunning, T. J. Trades' Unions and strikes. London, 1860 (*Даннинг, Т. Ч*, Тред-јунионлар вә тә'тилләр. Лондон, 1860).—551, 554, 758.
Dupont de Nemours, P. S. Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Дүпон де Немур, П. С.* Доктор Кененин мүддәалары, јахуд Онун ичтимаи игтисада даир әсас принсипләринин хүласәси. Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә тәфсирләри илә. I һиссә. Парис, 1846).—119.
Eden, F. M. The State of the Poor: or, an History of the labouring classes in England, from the conquest to the present period. In three volumes. London, 1797 (*Иден, Ф. М.* Јохсулларын вәзијјәти, јахуд Истилалар заманындан индики дөврәдәк Инкилтәрәнин зәһмәткеш синифләринин тарихи. Үч чилддә. Лондон, 1797).—247, 604, 618, 675, 722, 724, 756.
**Engels, F.* Die englische Zehnstundenbill. In: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" № 4, 1850 (*Енкелс, Ф.* Он саатлыг иш күнү һаггында инкилис гануну. Бу журналдадыр: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" № 4, 1850).—294, 304.
**Engels, F.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енкелс, Ф.* Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти. Шәхси мүшаһидәләрә вә мө'тәбәр мәнбәләрә әсасән. Лејпсиг, 1845).—244, 248, 258, 271, 401, 423—425, 445, 609, 656.
**Engels, F.* Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie, In: „Deutsch-Französische Jahrbücher" herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1-ste und 2-te Lieferung. Paris, 1844 (*Енкелс, Ф.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир илкин гејдләр. Бу журналдадыр: Арнолд Руке вә Карл Маркс тәрәфиндән нәшр едилән „Deutsch-Französische Jahrbücher". 1-чи вә 2-чи бурахылыш. Парис, 1844).—86, 158, 170, 636.
Ensor, G. An Inquiry concerning the population of nations: containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on population. London, 1818 (*Енсор Ч.* Мүхтәлиф өлкәләрин әһалиси һаггында тәдгигат; ч-б Малтусун „Әһали һаггында тәчрүбәси"нин тәкзиби. Лондон, 1818).—729.
An Essay on credit and the bankrupt act. London, 1707 (Кредит һаггында, һабелә ифлас барәдәки ганунлар һаггында тәчрүбә. Лондон, 1707).—144.
An Essay on the political economy of nations: or, a View of the intercourse of countries, as influencing their wealth. London, 1821 (Халгларын сијаси игтисады һаггында тәчрүбә, јахуд Өлкәләр арасындакы әлагә, онларын сәрвәтинә тә'сир көстәрән бир амил кими. Лондон, 1821).—205, 310.
An Essay on trade and commerce: containing observations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories. By the author of Considerations on taxes. London, 1770 (Сәнәт вә тичарәт һаггында тәчрүбә, веркиләрин бизим сәнаједә әмәјин гијмәтинә тә'сир көстәрдији еһтимал олундуғу үчүн, веркиләр һаггында гејдләр. Мүәллифин „Веркиләр һаггында дүшүнчәләр" әсәри. Лондон, 1770). Бу китабын мүәллифлији Ч. Канинкемә иснад верилир.—236, 237, 276—278, 372, 544, 603, 618, 638, 734.
Essays on political economy: in which are illustrated the prin-

cipal causes of the present national distress. London. 1830 (Сијаси игтисада даир тәчрүбәләр; мүасир милли фәлакәтин башлыча сәбәбләри көстәрилир. Лондон, 1830).—527.

[*Evans, N. H.*] Our old nobility. By noblesse oblige. Second edition. London, 1879 ([*Еванс, Н. Г.*] Бизим көһнә задәканлар. Өз вәзијјәтинә көрә јазан мүәллифин әсәри. Икинчи нәшри. Лондон, 1879).—723.

Faulhaber, J. Mechanische Verbesserung einer alten Roszmühlen welche vor diesem der königl. Ingenieur Aug. Ramellus an Tag geben. Ulm, 1625 (*Фаулһабер, И.* Краллыг мүһәндиси Август Рамелүсун ичад етдији вә атла ишләјән көһнә дәјирманын тәкмилләшдирилиб механикләшдирилмәси. Улм, 1625).—379.

Fawcett, H. The Economic position of the british labourer. Cambridge and London, 1865 (*Фосетт, һ.* Британија фәһләсинин игтисади вәзијјәти. Кембрич вә Лондон, 1865).—558, 613, 655.

**Ferguson, A.* An Essay on the history of civil society. Edinburgh, 1767 (*Феркусон, А.* Мүлки чәмијјәтин тарихи тәчрүбәси. Единбург, 1767).—358, 366, 367.

Ferrier, F. L. A. Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris, 1805 (*Ферје, Ф. Л. О.* Һөкумәтин тичарәтлә гаршылыглы әлагәси нөгтеји-нәзәриндән һөкумәт һаггында. Парис, 1805).—71.

Fielden, J. The Curse of the factory system; or, a Short account of the origin of factory cruelties. London, 1836 (*Филден, Ч.* Фабрик системинин рәзаләти, јахуд Фабрикдәки амансызлыгларын мәншәји һаггында гыса мә'лумат. Лондон, 1836).—405, 414, 756.

[*Fleetwood, W.*] Chronicon preciosum: or, an Account of english money, the price of corn, and other commodities, for the last 600 years. London, 1707 [*Флитвуд, У.*] Гијмәтләр хроникасы, јахуд Ахырынчы 600 ил әрзиндә инкилис пуллары, тахыл вә башга малларын гијмәтләри һаггында мә'лумат. Лондон, 1707).—274.

Fleetwood, W. Chronicon preciosum: or, an Account of english gold and silver money; the price of corn and other commodities, for six hundred vears last past. London, 1745 (*Флитвуд, У.* Гијмәтләр хроникасы, јахуд Ахырынчы 600 ил әрзиндә инкилис гызыл вә күмүш пуллары һаггында, тахыл вә башга малларын гијмәтләри һаггында мә'лумат. Лондон, 1745).—282.

Fonizret, A. L. Hygiéne physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier, Paris, 1858 (*Фонтере, А. Л.* Үмумијјәтлә бөјүк шәһәрләрдә вә хүсусилә Лион шәһәриндә фәһләнин физики вә мә'нәви кикијенасы. Парис, 1858).—367.

[*Forbonnais, F. V.*] Elémens du commerce. Seconde partie. Nouvelle édition. Leyde, 1766 [*Форбонне, Ф. В.*] Тичарәт үнсүрләри. Икинчи һиссә. Јени нәшри. Лејден, 1766).—101.

[*Forster, N.*] An Enquiry into the causes of the present high price of provisions. London, 1767 ([*Форстер, Н.*] Әрзагын индики јүксәк гијмәтләринин сәбәбләри һаггында тәдгигат. Лондон, 1767).—276, 428, 512, 725.

Fortescue, J. De laudibus legum Angliae (*Фортескју, Ч.* Инкилис ганунларынын үстүнлүјү һаггында). Илк дәфә 1537-чи илдә дәрч едилмишдир.—717.

Fourier, Ch. La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongére, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple ploduit (*Фурје, Ш.* Јаланчы, дағыныг, зәһләтөкән, сахта тәсәррүфат фәалијјәти вә она гаршы падизәһр: дөрд гат артыг мәһсул верән комбинәләшдирилмиш, чәлбедичи, һәгиги тәбии тәсәррүфат фәалијјәти). Биринчи нәшри 1835—1836-чы илләрдә Парисдә чыхмышдыр.—427.

*Fourier, Ch. Le nouveau monde industriel et sociétaire (*Фурје, Ш.* Јени тәсәррүфат вә сосијетар дүнјасы). Биринчи нәшри 1829-чу илдә Парисдә чыхмышдыр.—696.

Franklin, B. A Modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency. In: The Works of *B. Franklin.* By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин, Б.* Кағыз пулларын тәбиәти вә зәрурәти һаггында садә тәдгигат. Бу китабдадыр: *Б. Франклинин* әсәрләри. Спаркс нәшри. II чилд. Бостон, 1836).—61.

Franklin, B. Positions to be examined, concerning national wealth. In: The Works of *B. Franklin.* By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин, Б.* Милли сәрвәтин тәдгиг едилмәли олан мәсәләләри. Бу китабдадыр: *Б. Франклинин* әсәрләри. Спаркс нәшри. II чилд. Бостон, 1836).—170.

Freytag, G. Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes. Leipzig, 1862 (*Фрејтаг, Г.* Алман халгынын һәјатындан јени мәнзәрәләр. Лејпсиг, 1862).—737—738.

Fullarton, J. On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. Second edition with corrections and additions. London, 1845 (*Фуллартон, Ч.* Тәдавүл васитәләрини тәнзим етмәк һаггында; Инкилис банкынын вә өлкәнин башга банк мүәссисәләринин емиссија фәалијјәтини кәләчәкдә гәти мүәјјән едилмиш һүдуд дахилиндә мәһдуд етмәк үчүн әсас тәшкил едәчәк принсипләрин тәһлили. Тәсһиһ вә тәкмил едилмиш икинчи нәшри. Лондон, 1845).—136, 149. 151—152.

Galiani, F. Della moneta. Libro I—V. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi III—IV. Milano, 1803 (*Галиани, Ф.* Пул һаггында. I—V китаблар. Бу нәшрдә: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. III—IV чилдләр. Милан, 1803).—84, 99, 100, 108, 160, 164, 318, 645.

Ganilh, Ch. Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* Сијаси игтисад системләри һаггында, онларын доктриналарынын нисби дәјәри һаггында вә сәрвәтин артмасы үчүн бунлардан ән әлверишли көрүнән доктрина һаггында. Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1821).—71, 179, 448.

Ganilh, Ch. La théorie de l'économie politique. Tomes I—II. Paris, 1815 (*Ганил, Ш.* Сијаси игтисад нәзәријјәси. I—II чилдләр. Парис, 1815).—185.

[*Garnier, G.*] Abrégé élémentaire des principes de l'economie politique. Paris, 1796 ([*Гарнје, Ж*]. Сијаси игтисад принсипләринин гысача изаһы. Парис, 1796).—552.

Garnier, G. Notes du traducteur. In: *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par G. Garnier. Tome V. Paris, 1802 (*Гарнје, Ж.* Тәрчүмәчинин изаһатлары. Ашағыдакы әсәрә даир: *А. Смит.* „Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат". Ж. Гарнјенин јени тәрчүмәси, тәрчүмәчинин изаһаты вә гејдләри илә. V чилд. Парис, 1802).—367.

Gaskell, P. The Manufacturing population of England, its moral, social, and physical conditions, and the changes which have arisen from the use of steam machinery; with an examination of infant labour. London, 1833 (*Гаскелл, П.* Инкилтәрәнин сәнаје әһалиси, онун мә'нәви, ичтимаи вә физики вәзијјәти вә бухар машынларынын тәтбиги илә әлагәдар олан дәјишикликләр; ушаг

әмәји дә тәһлил олунур. Лондон, 1833).—435, 444.

Genovesi, A. Lezioni di economia civile. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi VII—IX. Milano, 1803 (*Ченовези, А.* Мүлки игтисадијјата даир мүһазирәләр. Ашағыдакы нәшрдә: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. VII—IX чилдләр. Милан, 1803).—159.

Geoffroy Saint-Hilaire, E. Notions synthétiques, historiques et physiologiques de philosophie naturelle. Paris, 1838 (*Жоффруа Сент-Илер, Е.* Натурфәлсәфәнин синтетик, тарихи вә физиоложи дәрк олунмасы. Парис, 1838).—743.

Gisborne, Th. An Enquiry into the duties of men in the higher and middle classes of society in Great Britain. The second edition. In two volumes. Vol. II. London, 1795 (*Кисборн, Т.* Бөјүк Британијада јухары вә орта синифләрин адамларынын вәзифәләринә даир тәдгигат. Икинчи нәшри, Ики чилддә. II чилд. Лондон, 1795).—756.

[*Gray*, J.] The Essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London, 1797 ([*Греј Ч.*] Д—р Адам Смитин вә башгаларынын бә'зи сәһв мүддәаларынын әксинә оларағ халгларын сәрвәтинин изаһ едилән башлыча әсаслары. Лондон, 1797).—167.

[*Greg, R. H.*] The Factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the „ten hours bill". in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London, 1837 ([*Грег, Р. һ.*] Фабрикләрдә ишләјәнләрин сағламлығына вә мә'нәвијјатына тә'сири нөгтеји-нәзәриндән фабрик мәсәләси вә Инкилтәрәнин вә башга өлкәләрин сәнајесинә тәтбиги нөгтеји-нәзәриндән „он саатлыг иш күнү һаггында ганун". Лондон, 1837).—294.

Gregoir, H. Les typographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles. Bruxelles, 1865 (*Грегуар, А.* Мәтбәә фәһләләри Брүссел ислаһ мәһкәмәси гаршысында. Брүссел, 1865).—555.

**Grove, W. R.* The Correlation of physical forces. Fifth edition. Followed by a discourse on continuity. London, 1867 (*Гров, У. Р* Физики гүввәләрин нисбәти. Бешинчи нәшри. Фасиләсизлик һаггында трактат әлавә едилмәклә. Лондон, 1867).—525.

Gülich, G. Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit. Bände I—II. Jena, 1830 (*Күлих, Г.* Зәманәмизин ән мүһүм тичарәт дөвләтләри тичарәтинин, сәнајесинин вә әкинчилијинин тарихи тәсвири. I—II чилдләр. Ијена, 1830).—13, 751.

Haller, C. L. Restauration der Staats-Wissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesezt (*Һаллер, К. Л.* Дөвләт һаггындакы елмин бәрпасы, јахуд Сүн'и-мүлки вәзијјәт хүлјасына гаршы, тәбии-ичтимаи вәзијјәт нәзәријјәси). Биринчи нәшри 1816—1834-чү илләрдә чыхмышдыр.— 392.

Hamm, W. Die landwirthschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands. Zweite, umgearbeitete und bedeutend vermehrte Auflage. Braunschweig, 1856 (*Һамм, В.* Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат аләтләри вә машынлары. Ишләнилмиш вә хејли тәкмилләшдирилмиш икинчи нәшри. Брауншвејг, 1856).—503.

Hanssen, G. Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg, 1861 (*Һансен, Г.* Шлезвиг вә Голштејн һерсоглугларында тәһкимчилијин мәһв едилмәси вә мүлкәдарларла үмумән кәндлиләр арасында му-

насибәтләрин дәјишмәси. Санкт-Петербург, 1861).—242.

Harris, J. Concerning happiness, a dialogue, In: *Harris, J.* Three treatises. The third edition revised and corrected. London, 1772 (*Һаррис, Ч.* Сәадәт һаггында диалог. Бу китабдадыр: *Һаррис Ч.* Үч трактат. Көздән кечирилиб ишләнилмиш үчүнчү нәшри. Лондон, 1772).—369.

Harris, J. first Earl of *Malmesbury.* Diaries and correspondence, containing an account of his missions to the courts of Madrid, Frederick the Great, Catherine the Second, and at the Hague; and of his special missions to Berlin, Brunswick, and the French Republic. Volumes I—IV. Second edition. London, 1845 (*Һаррис, Ч.* Биринчи граф *Малмсбери.* Күндәликләри вә јазышмасы, Мадрид сарајы јанында, Бөјүк Фридрихин, икинчи Јекатериананын сарајлары јанында вә Гаагаја, һабелә Берлинә, Брауншвејгә вә Франса республикасына хүсуси сәфәрләри һаггында һесабат. I—IV чилдләр. Икинчи нәшри. Лондон, 1845).—369.

Harrison, W. The Description of England. In: The First and second volumes of Chronicles, first collected and published by R. Holinshed, W. Harrison, and others. London, 1587 (*Һаррисон, У.* Инкилтәрәнин тәсвири. Бу китабдадыр: Хроникаларын биринчи вә икинчи чилдләри, илк дәфә Р. Һолиншед, У. Һаррисон вә башгалары тәрәфиндән топланыб дәрч едилмишдир. Лондон, 1587).—718, 734, 741.

Hassall, A. H Adulterations detected or Plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine. Second edition. London, 1861 (*Һасселл, А. Һ.* Сахтакарлығын ашкара чыхарылмасы, јахуд Јејинти мәһсулларынын вә дәрманларын сахталашдырылмасынын ашкара чыхарылмасы һаггында һамы үчүн анлашыглы тә'лиматлар.Икинчи нәшри. Лондон, 1861).—180, 253.

**Hegel, G. W. F.* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Thail I. Die Logik. Werke. Band VI. Berlin, 1840 (*Һекел, Г. В. Ф.* Јығчам очерк һалында фәлсәфә елмләри енсиклспедијасы. I һиссә. Мәнтиг. Әсәрләри. VI чилд. Берлин, 1840).—185, 265.

**Hegel, G. W. F.* Crundlinien der Philosophie des Rechts. Werke. Zweite Auflage. Band VIII. Berlin, 1840 (*Һекел, Г. В. Ф.* Һүгуг фәлсәфәсинин әсаслары. Әсәрләри. Икинчи нәшри. VIII чилд. Берлин. 1840).—55, 101, 174, 367, 591.

**Hegel, G. W. F.* Wissenschaft der Logik. Werke. Zweite Auflage, Bände III, IV, V. Berlin, 1841 (*Һекел, Г. В. Ф.* Мәнтиг елми. Әсәрләри. Икинчи нәшри. III, IV, V чилдләр. Берлин, 1841).—318.

**Hobbes, Th.* Leviathan, or the Matter, form and power of a common wealth ecclesiastical and civil. In: The english works of Thomas Hobbes; now first collected and edited by Molesworth. Vol, III. London, 1839 (*Һоббс, Т.* Левиафан, јахуд Материја, дини вә мүлки дөвләтин формасы вә һакимијјәти. Бу китабдадыр: Томас Һоббсун инкилис дилиндә әсәрләри; илк дәфә Молсуорт тәрәфиндән топланмыш вә нәшр едилмишдир. III чилд. Лондон, 1839).—176, 360.

[*Hodgskin, Th.*] The Natural and artifical right of property contrasted. London, 1832([*Һодскин, Т.*] Тәбии вә сүн'и мүлкијјәт һүгугу бир-биринә гаршы гојулдугда. Лондон, 1832).—747.

*[*Hodgskin, Th.*] Labour defended agaïnst the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 ([*Һодскин, Т.*] Капиталын иддиаларына гаршы әмәјин мүдафиәси, јахуд Капиталын мәһсулдар олмадығы һаггында сүбут. Муздлу фәһләләрин индики бир-

ләшмәләри һаггында гејдләрлә. Бир фәһләнин әсәри. Лондон, 1825).— 357, 576.

**Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Һодскин, Т.* Халг сијаси игтисады. Лондон фәһлә мәктәбиндә охунмуш дөрд мүһазирә. Лондон, 1827).—343 357, 536.

Holinshed, R. The Description of England.—бах: *Harrison W.* The Description of England.

Hopkins, Th. On rent of land, and its influence on subsistence and population; with observations on the operating causes of the condition of the labouring classes in various countries. London, 1828 (*Һопкинс, Т.* Торпаг рентасы һаггында вә јашајыш васитәләринә вә әһалијә онун тә'сири һаггында; һабелә мүхтәлиф өлкәләрдә зәһмәткеш синифләрин вәзијјәтинә тә'сир көстәрән сәбәбләр һаггында гејдләр. Лондон, 1828).—234.

[*Horne, G.*] A Letter to Adam Smith LL. D. on the life, death, and philosophy of his friend David Hume. By one of the people called christians. The fourth edition. Oxford, 1784 ([*Һорн Ч.*] Һүгуг доктору Адам Смитә онун досту Давид Јумун һәјаты, вәфаты вә фәлсәфәси һаггында мәктуб. Христиан адлананлардан биринин әсәри. Дөрдүнчү нәшри. Оксфорд, 1784).—619.

Horner, L. Letter to Mr. Senior. In: *Senior, N. W.* Letters on the factory act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Һорнер Л.* Ч-б Сениора мәктуб. Бу китабдадыр: *Сениор, Н. У.* Памбыг парча сәнајесинә фабрик ганунунун тә'сири һаггында мәктублар. Л. Һорнерин ч-б Сениора мәктублары вә ч-б Е. Ашуорт, ч-б Томсон вә ч-б Сениор арасындакы мүсаһибәләрин јазысы әлавә едилмәклә Лондон, 1837).—229.

Horner L. Suggestions for amending the factory acts to enable the inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent. In: Factories regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (*Һорнер, Л.* Индики һалда кениш јајылмыш олан гејри-гануни әмәјин гаршысыны мүфәттишләр тәрәфиндән ала билмәк үчүн фабрик ганунверичилијини јахшылашдырмаға даир тәклифләр. Бу китабдадыр: Фабрик ганунлары. Ашағы палатанын 9 август 1859-чу ил тарихли сәрәнчамы илә дәрч едилмишдир).—245, 297.

Houghton, J. Husbandry and trade improv'd: being a collection of many valuable materials relating to corn, cattle, coals, hops, wool, etc. Volumes I—IV. London, 1727—1728 (*Һаутон, Ч* Кәнд тәсәррүфатынын вә сәнәтин јахшылашдырылмасы, тахыл истеһсалы, малдарлыг, көмүр чыхарылмасы, мајаоту јығылмасы, јун тәдарүкү вә и. а. һаггында гијмәтли материаллар мәчмуәси. I—IV чилдләр. Лондон, 1727—1728).—427.

Howitt, W. Colonization and christianity: a popular history of the treatment of the natives by the europeans in all their colonies. London, 1838 (*Һауитт, У.* Мүстәмләкәчилик вә христианлыг: авропалыларын мүстәмләкәләрдә јерли әһали илә рәфтарынын популјар тарихи. Лондон, 1838)—749.

**Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. A new edition. London, 1764 (*Јум, Д.* Мүхтәлиф мәсәләләр үзрә тәчрүбәләр вә трактатлар. Ики чилддә. Јени нәшри. Лондон, 1764).—132.

Hutton, Ch. A Course of mathematics (*Һаттон,* Ч. Ријазијјат курсу). Биринчи нәшри 1798—1801-чи илләрдә чыхмышдыр.—374.

*Huxley, Th. H. Lessons in elementary physiology. London, 1866 (Һексли, Т. Һ. Ибтидаи физиолокијаја даир мүһазирәләр. Лондон, 1866).—483.

The Industry of nations, part II. A Survey of the existing state of arts, machines, and manufactures. London, 1855 (Халгларын сәнајеси. II һиссә. Сәнәт вә пешәләрин, машынларын вә сәнаје истеһсалынын мөвчуд сәвијјәсинә даир ичмал. Лондон, 1855).—348, 387.

An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.— бах: [Arbuthnot, J]. An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Бу јахынларда ч-б Малтус тәрәфиндән мүдафиә едилән принсипләрин тәдгиги; һәмин принсипләр тәләбин тәбиәтинә вә истеһлак зәрурәтинә аид олуб бунлардан беләбир нәтичә чыхарылыр ки, веркиләр вә гејри-мәһсулдар истеһлакчыларын сахланмасы сәрвәтин артмасына көмәк едә биләр. Лондон, 1821).—168, 179, 441, 598, 599, 610

Isocratis. Busiris (Исократ. Бусирис).—370

Jacob, W. An Historical inquiry into the production and consumption of the precious metals. In two volumes. London, 1831 (Чејкоб, У. Баһалы металларын истеһсалы вә истеһлакы һаггында тарихи тәдгигат. Ики чилддә. Лондон, 1831).—50.

Jacob, W. A. Letter to S. Whitbread, being a sequel to considerations on the protection required by british agriculture. London, 1815. (Чејкоб, У. Британија кәнд тәсәррүфаты мәнафејинин тәләб етдији һимајәчилик тәдбирләринин музакирәси илә әлагәдар олараг С. Уитбредә мәктуб. Лондон, 1815).—224.

*Jones, R. An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation, Part I.— Rent. London, 1831 (Чонс, Р. Сәрвәтин бөлкүсү вә веркиләрин мәнбәләри һаггында тәчрүбә. I һиссә.—Рента. Лондон, 1831).— 332.

*Jones, R. An Introductory lecture on political economy, delivered at King's college, London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (Чонс, Р. 1833-чү ил февралын 27-дә Лондонда Краллыг коллечиндә сијаси игтисад үзрә охунмуш кириш мүһазирәси. Әмәк һаггына даир мүһазирәләр курсунун проспекти дә әлавә едилмәклә. Лондон, 1833).—634.

*Jones, R. Text-book of lectures on the political economy of nations. Hertford, 1852 (Чонс, Р. Халгларын сијаси игтисадына даир мүһазирәләр. Һартфорд, 1852).— 331, 324, 337, 570, 590 601.

Kopp, H. Die Entwickelung der Chemie in der neueren Zeit. München, 1871—1874 (Копп, Һ. Ән јени заманда кимјанын инкишафы. Мүнхен, 1871—1874).—311.

Laborde, A. De l'esprit d'association dans tous les intérets de la communauté. Paris, 1818 (Лаборд, А. Ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндәки кооперативләшмә руһу һаггында. Парис, 1818).—531.

Laing, S. National distress; its causes and remedies. London, 1844 (Ленг, С. Милли фәлакәт, онун сәбәбләри вә ону арадан галдырмаг васитәләри. Лондон, 1844).—203, 645, 660, 676.

Lancellotti, S. L'Hoggidi overo ge'ingegni non inferiori a'passati. Parte seconda. Venetia, 1658 (Ланчеллотти, С. Муасир дөвр, јахуд Кечән заманларын зәкаларындан

кери галмајан зәкалар. Икинчи һиссә. Венесија, 1658).—428.

Lassalle, F. Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Band I. Berlin, 1858 (*Лассал, Ф.* Ефесли Гәлиз Һераклитин фәлсәфәси. Биринчи чилд. Берлин, 1858).—114.

**Lassalle, F.* Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit, Berlin, 1864 (*Лассал, Ф.* Ҹ-б Бастиа Шултсе-Делич, игтисади Јулиан, јахуд Капитал вә әмәк. Берлин, 1864).—5.

Law, J. Considérations sur le numéraire et le commerce. In: Economistes financiers du XVIII siécle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843 (*Ло, Ж.* Пул вә тичарәт һаггында. Бу китабдадыр: XVIII әсрин игтисадчы-малијјәчиләри. Е. Д'ерин һәр бир мүәллиф һаггында тарихи гејдләри, тәфсирләри вә изаһаты илә. Парис, 1843).—100.

Le Trosne, G. F. De l'intérêt social par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 (*Ле Трон, Г. Ф.* Дәјәрә, тәдавүлә, сәнајејә, дахили вә харичи тичарәтә аид олан шејләрин ичтимаи хејри һаггында. Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Дерин кириш мәгаләси вә изаһлары илә. II һиссә. Парис, 1846).—46, 50, 101, 110, 120, 125, 128, 152, 164, 165, 167, 169, 214.

A Letter to Sir T. C. Bunbury on the poor rates, and the high price of provisions. With some proposals for reducing both. By a Suffolk gentleman, Ipswich, 1795 (Јохсулларын фајдасына веркиләр һаггында вә јејинти мәһсулларынын јүксәк гијмәтләри һаггында, һабелә бунларын һәр икисини ашағы салмаға даир бә'зи тәклифләр һаггында сер Т. Банберијә мәктуб. Суффолклу бир чентлменин әсәри. Инсвич, 1795).—723.

Levi, L. On deer forests and Highland agriculture in relation to the supply of food. In: „The Journal of the Society of Arts", March 23, 1866 (*Леви, Л.* Әрзаг тәләбатыны тә'мин етмәклә әлагәдар олараг дағлыг Шотландијада овлаглар вә әкинчилик һаггында. „The Journal of the Society of A ts" да 1866-чы ил мартын 23-дә чап едилмишдир).—731.

**Liebig, J.* Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologre. Theil I. 7. Auflage. Braunschweig, 1862 (*Либих, J.* Кимјанын әкинчиликдә вә физиолокијада тәтбиги. I һиссә. Једдинчи нәшри. Брауншвејг, 1862).—244, 505, 574.

**Liebig, J.* Ueber Theorie und Praxis in der Landwirthschaft. Braunschweig, 1856 (*Либих, J.* Кәнд тәсәррүфатында нәзәријјә вә практика. Брауншвејг, 1856).—531.

[*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres, 1767 ([*Ленке, Н.*] Мүлки ганунлар нәзәријјәси, јахуд Ҹәмијјәтин башлыча принсипләри. I—II чилдләр. Лондон, 1767).—237, 290, 337, 618, 736.

Livius, Titus. Ab urbe condita (*Ливи, Тит.* Романын бина едилмәси заманындан онун тарихи).—281.

Locke, J. Some considerations of the consequeknces of the lowering of interest, and raising the valu. of money (1691). In: The works of John Locke. In four volumese Volume II. The eighth edition, London, 1777 (*Локк, Ч.* Фаизин ашағы дүшмәсинин вә манатын дәјәринин јүксәлмәсинин (1691) нәтичәләри һаггында бә'зи мулаһизәләр. Бу китабдадыр: Чон Локкун әсәрләри. 4 чилддә, II чилд. Сәккизинчи нәшри. Лондон, 1777).—46, 100, 133.

Lucretius. De rerum natura (*Лукретси.* Шејләрин тәбиәти һаггында).—219.

Luther, M. An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Ver-

manung. Wittemberg, 1540 (*Лутер, М* Приход кешишләринә сәләмчилијә гаршы тәблиғ илә чыхыш етмәк тапшырығы. Виттенберг, 1540).—143, 198, 595—596.

**Macaulay, Th.* B. The History of England from the accession of James the Second. Volume I. Tenth edition. London, 1854 *Маколеј, Т. Б.* II Јаковун тахта чыхдығы замандан Инкилтәрәнин тарихи. I чилд. Онунчу нәшри. Лондон, 1854).—275—276, 716.

(*MacCulloch, J. R.* A. Dictionary, practical, theoretical, and historical, of commerce and commercial navigation. London, 1847 (*Мак-(Куллох, Ч. Р.* Тичарәтә вә тичарәт кәмичилијинә аид әмәли, нәзәри вә тарихи луғәт-мә'лумат китабы. Лондон, 1847).—157.

MacCulloch, J. R The Literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices. London, 1845 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисада даир әдәбијјат. Һәмин елмин мүхтәлиф гисимләринә даир сечилмиш әсәрләрин. мүнтәзәм катал гу, тарихи, тәнгиди вә биографик аннотасијалар. Лондон, 1845).—151, 726.

MacCulloch, J. R. The principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science. Edinburgh, 1825 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисадын принсипләри вә һәмин елмин мејдана кәлмәси вә тәрәггиси һаггында очерк. Единбург, 1825).—442.

Idem. Second edition. London, 1830 (*Ејнән*: Икинчи нәшри. Лондон, 1830).—152.

Maclaren, J. A. Sketch of the history of the currency: comprising a brief review of the opinions of the most eminent writers on the subject. London, 1858 (*Макларен, Ч.* Тәдавүл васитәләри тарихинин очерки вә бу мәсәлә үзрә ән көркәмли мүәллифләрин бахышларынын гыса ичмалы. Лондон, 1858).—106.

Macleod, H. D. The Theory and practice of banking: with the elementary principles of currency; prices; credit; and exshanges. Volume I. London, 1855 (*Маклеод, Һ. Д.* Банк ишинин нәзәријјәси вә практикасы вә тәдавүл васитәләринин, гијмәтләрин, кредитин вә вексел мәзәннәләринин башлыча принсипләри. I чилд. Лондон, 1855).—160.

Malthus, Th. R. Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисаддакы тә'рифләр. Чон Кејзновун мүгәддимәси, гејдләри вә әлавәләри илә. Лондон, 1863).—569, 575, 581, 598.

*[*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 ([*Малтус, Т. Р.*] Әһали гануну һаггында тәчрүбә. Лондон, 1798).—356, 619.

**Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Рентанын тәбиәти вә артмасы һаггында, һабелә онун тәнзим едилмәси принсипләри һаггында тәдгигат. Лондон, 1815).—316, 527, 556.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. Second edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисадын принсипләри, бунларын әмәли сурәтдә тәтбиг едилмәси нөгтејинәзәриндән. Мүәллифин әлјазмаларындан вә хатирәләриндән хејли әлавәләр едилмиш икинчи нәшри. Лондон, 1836).—217, 581, 590, 591, 599, 636.

[*Mandeville, B.*] The Fable of the bees: or, private vices publick benefits. London, 1714 ([*Мандевил, Б.*] Бал арылары һаггында тәмсил, јахуд Хүсуси гүсурлар—

ичтимаи фајдалар. Лондон, 1714).— 359.

Idem. 5th edition. London, 1728 (*Ејнән.* Бешинчи нәшри. Лондон, 1728).—618.

Martineau, H. Illustrations of political economy. No. VII. A Manchester strike. A. Tale. London, 1832 (*Мартино, h.* Сијаси игтисада даир тәсвирләр. № VII. Манчестер тә'тили. hекајә. Лондон, 1832).—637.

**Marx, K.* Der 18th Brumaire des Louis Napoleon. In: „Die Revolution". New-York, 1852 (*Маркс, К.* Луи-Наполеонун 18 брүмери. „Die Revolution" журналында. Нју-Јорк, 1852).—693.

*[*Marx, K.*] Address and Provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall. Long Acre, London. London, 1864 ([*Маркс, К.*] 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Сент-Мартинс-hоллдакы үмуми митингдә тә'сис едилмиш Бејнәлхалг Фәhлә Бирлијинин Тә'сис манифести вә Мүвәггәти низамнамәси. Лонг-ејкр, Лондон. Лондон, 1864).—37.

**Marx, K.* An die Redaktion des „Volksstaat". In: „Volksstaat", 1. Juni 1872 (*Маркс К.* „Volksstaat" гәзети редаксијасына. 1872-чи ил 1 ијун тарихли" Volksstaat" гәзетиндә).—38.

**Marx, K,* An die Redaktion des „Volksstaat". In: „Volksstaat", 7. August 1872 (*Маркс, К*· „Volksstaat" гәзети редаксијасыча. 1872-чи ил 7 август тарихли „Volksstaat" гәзетиндә).—39.

**Marx, K.* Elections — Financial clouds — The Duchess of Sutherland and Slavery. In: „New-York Daily Tribune", February 9, 1853 (*Маркс К.* Сечкиләр.—Малијјә чәтинликләри.—hерсокинја Сатерленд вә көләлик. 1853-чү ил 9 феврал тарихли „New-York Daily Tribune" гәзетиндә).—730.

*[*Marx, K.*] Lohnarbeit und Kapital. In: „Neue Rheinische Zeitung". April, 1849 ([*Маркс, К.*] Муздлу әмәк вә капитал". „Neue Rheinische Zeitung"да чап едилмишдир. Апрел, 1849).—580, 617, 764.

*[*Marx, K.* und *Engels, F.*] Manifest der Kommunistischen Partei. London, 1848 ([*Маркс, К.* вә *Енкелс, Ф.*] Коммунист партијасынын манифести. Лондон, 1848).—487, 761.

**Marx, K.* Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris—Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Фәлсәфә јохсуллуғу. Ч-б Прудонун „Јохсуллуг фәлсәфәси"нә чаваб. Парис—Бруссел, 1847).—92, 361, 364, 366, 421, 536, 648.

*[*K. Marx, F. Engels.*] Бу китаба ресензија: *Th. Carlyle.* Latter-Day Pamphlets. London, 1850 ([*К. Маркс, Ф. Енкелс.*] Ашағыдакы китаба ресензија: *Т. Карлејл.* Муасир памфлетләр. Лондон, 1850). Ашағыдакы журналд дыр: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", № 4,— 259.

**Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Биринчи бурахылыш. Берлин, 1859).—5, 12, 14, 20, 45, 50, 87, 88, 92, 97, 99, 103, 105, 109, 115, 123, 132—133, 145, 148, 151, 198, 538, 622.

[*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke on that head, are considered. London, 1750 ([*Масси, Ч.*] Фаизин тәбии нормасыны мүәјјән едән сәбәбләр hаггында тәчрүбә; бу мәсәлә үзрә сер Уилјам Петтинин вә ч-б Локкун бахышлары нәзәрдән кечирилир. Лондон, 1750).—513.

**Maurer, G. L.* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof,-Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854 (*Маурер, Г. Л.* Ичма, hәјәт, кәнд вә шәhәр гурулушу вә ичтимаи hакимијјәт тарихинә кириш. Мүнхен, 1854).—82.

Maurer, G. L. Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Band IV. Erlangen, 1863 (*Маурер, Г. Л.* Алманијада бијар һәјәтләри, кәндли һәјәтләри вә һәјәт гурулушунун тарихи. IV чилд, Ерланкен, 1863).—242.

Mayer, S. Die Sociele Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers". Wien, 1871 (*Мајјер, З.* Вјанада ичтимаи мәсәлә. Бир „ишверән"ин етүдү. Вјана, 1871).—13.

Meitzen, A. Der Boden und die landwirthschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866. Bände I—IV. Berlin, 1868—1871 (*Мејтсен, А.* 1866-чы иләдәк олан сәрһәдләр дахилиндәки Пруссија дөвләтиндә торпаг вә аграр мүнасибәтләри. I—IV чилдләр. Берлин, 1868—1871).—242.

Mercier de la Rivière, P. P. L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 (*Мерсје де лја Ривјер, П. П.* Си'аси чәмијјәтләрин тәбии вә мүһүм гајдасы. Бу китабдадыр: Физиократлар, Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә изаһлары илә. II һиссә. Парис, 1846).—118, 119, 138, 154, 157, 164, 167, 197.

Merivale, H. Lectures on colonization and colonies. Volumes I—II. London, 1841—1842 (*Меривејл, Һ.* Мәскунлашдырма вә мүстәмләкәләр һаггында мүһазирәләр, I—II чилдләр. Лондон, 1841—1842). 636,—768.

[*Mill, J.*] Colony. In: Supplement to the Encyclopaedia Britannica. 1831 ([*Милл, Ч.*] Мүстәмләкә. Бу китабдадыр: Британија енсиклопедијасына әлавә. 1831).—203.

Mill, J. Elements of political economy. London, 1821 (*Милл, Ч.* Сијаси игтисадын әсаслары. Лондон, 1821).—160, 191, 357.

Mill, J. Elémens d'économie politique. Traduits de l'anglais par Parisot. Paris, 1823 (*Милл, Ч.* Сијаси игтисадын әсаслары. Инкилисчәдән Паризонун тәрчүмәси. Парис, 1823).—569, 572, 574

Mill J St. Essays, on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын һәлл едилмәмиш бә'зи мәсәләләри һаггында тәчрүбәләр. Лондон, 1844).—133, 602.

**Mill J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын әсаслары вә бунлардан бә'зиләринин ичтимаи фәлсәфәјә тәтбиги. Ики чилддә. Лондон, 1848),—133, 373, 505, 613.

**Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. London, 1868 (*Милл, Ч. Ст,* Сијаси игтисадын әсаслары вә бунлардан бә'зиләринин ичтимаи фәлсәфәјә тәтбиги. 1868).—514—516.

**Mill, J. St.* A. System of lagic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes (*Милл, Ч. Ст.* Силлокистик вә индуктив мәнтиг системи, елми тәдгигат методлары илә әлагәдар олараг сүбут принсипләринин изаһы. Ики чилддә). Биринчи нәшри 1843-чү илдә Лондонда чыхмышдыр.—602.

Mirabeau, H. G. De la monarchie prussienne, sous Frédéric le Grand. Tomes II, III et VI. Londres, 1788 (*Мирабо, О. Г.* Бөјүк Фиридрих заманында Пруссија монархијасы һаггында. II, III вә VI чилдләр. Лондон, 1788).—717, 731, 745, 755.

Molinari, G. Etudes économiques. Paris, 1846 (*Молинари, Г.* Игтисади етүдләр. Парис, 1846).—423 600, 768.

**Mommsen, Th.* Römische Geschichte. Bände I—III. Zweite Auflage Berlin, 1856—1857 (*Моммзен, Т.* Рома тарихи. I—III чилдләр. Икинчи нәшри. Берлин, 1856—1857).—173, 176.

Monteil, A. A. Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire. Tome I. Paris, 1835 (*Монтеј, А. А.* Тарихин мүхтәлиф гисимләри үзрә әлјазмасы материаллары һаггында трактат. I чилд. Парис, 1835).—742, 743.

**Montesquieu, Ch.* De l'esprit des loix. In: Oeuvres de Montesquieu. Tomes II, III et IV. Londres, 1767—1769 (*Монтескјө, Ш.* Ганунларын руһу һаггында. Ашағыдакы нәшрдә: Монтескјөнүн әсәрләри. II, III вә IV чилдләр. Лондон, 1767—1769).—101, 132—133, 753.

**More, Th.* Utopia. Originally printed in latin, 1516. Translated into english by R. Robinson. Edited by E. Arber. London. 1869 (*Мор, Т.* Утопија. Илк дәфә латын дилиндә 1516-чы илдә дәрч едилмишдир. Р. Робинсонун инкилис дилинә тәрчүмәси. Е. Арбер нәшри. Лондон, 1869).—719, 734.

Morton J. C. Labourer. In: A Cyclopedia of agriculture, practical and scientific. Edited by J. C. Morton. Vol. II. Glasgow, 1855 (*Мортон, Ч. Ч.* Фәһлә. Бу китабдадыр: Әкинчилијин әмәли вә елми енсиклопедијасы. Ч. Ч. Мортон нәшри. II чилд. Глазго, 1855).—554.

Morton, J. C. On the forces used in agriculture. In: „The Journal of the Society of Arts". Volume VII, December 9, 1859 (*Мортон, Ч. Ч.* Әкинчиликдә тәтбиг едилән гүввәләр һаггында. „The Journal of the Society of Arts" да чап едилмишдир. VII чилд, 9 декабр 1859-чу ил).—378.

Müller, A. H. Die Elemente der Staatskunst. Theil II. Berlin. 1809 (*Мүллер, А. Һ.* Дөвләти идарә етмәк сәнәтинин әсаслары. II һиссә. Берлин, 1809).—133.

**Mun, Th.* England's treasure by forraign trade. Or, the Ballance of our forraign trade is the rule of our treasure. Written by Thomas Mun of Lond., merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London, 1669 (*Ман, Т.* Харичи тичарәтдә Инкилтәрәнин сәрвәти, јахуд Бизим харичи тичарәтимизин балансы сәрвәтимизин тәнзимедичиси кими. Лондон тачири Томас Ман тәрәфиндән јазылмыш вә инди онун оғлу Чон Ман тәрәфиндән үмуми хејри үчүн дәрч едилмишдир. Лондон, 1669).—512.

Murphy, J. N. Ireland industrial, political, and social. London, 1870 (*Мерфи, Ч. Н.* Ирландија, онун сәнајеси вә ичтимаи мүнасибәтләри. Лондон, 1870).—704.

Murray, H.; Wilson, J. etc Historical and desriptive account of British India, from the most remote period to the present time. In three volumes. Vol. II. Edinburgh, 1832 (*Марри, Һ.; Уилсон, Ч. вә башгалары.* Ән узаг заманлардан индики заманадәк Британија Һиндистанынын тарихи очерки. Үч чилддә. II чилд. Единбург, 1832).—344.

Newman, E. W. Lectures on political economy. London, 1851 (*Нјумен, Ф. У.* Сијаси игтисада даир мүһазирәләр. Лондон, 1851).—723, 728.

Newman, S. Ph. Elements of political economy. Andover and New York, 1835 (*Нјумен, С. Ф.* Сијаси игтисадын әсаслары. Ендавер вә Нју-Јорк, 1835).—166 212.

Newnham, G. L. A Review of the evidence before the committees of the two Houses of Parliament, on the corn laws. London, 1815 (*Нјунем, Ч Л* Тахыл ганунлары мәсәләси үзрә парламентин һәр ики палатасы комиссијалары гаршысындакы ифадәләрин ичмалы. Лондон, 1815).—604, 605.

Niebuhr, B. G. Römische Geschichte, Berlin, 1853 (*Нибур, Б. Г* Рома тарихи. Берлин, 1853).—240.

*[*North, D.*] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London, 1691 ([*Норс, Д.*] Тичарәт һаггында очеркләр; башлыча олараг фаиз, пул кәсилмәси, сиккәләрин сахталашдырылмасы, пулун мигдарынын артырылмасы мәсәләләри

үзрә. Лондон, 1691].—130, 133, 142, 392.

Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Сијаси игтисадда олан, хүсусилә дәјәрә, тәләб вә тәклифә аид олан сөзләр һаггындакы бә'зи мүбаһисәләр мүнасибәси илә гејдләр. Лондон, 1821).—93, 210, 536, 602.

Olmsted, F. L. A Journey in the seaboard slave states, with remarks on their economy. New York, 1856 (*Олмстед, Ф. Л.* Саһил гулдарлыг штатларына сәјаһәт вә онларын игтисадијјаты һаггында гејдләр. Нју-Јорк, 1856). —202.

On combination of trades. London, 1834 (Һәмкарлар иттифаглары һаггында. Лондон, 1839).—558.

Opdyke, G. A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Опдајк, Ч.* Сијаси игтисада даир трактат. Нју-Јорк, 1851).—170.

Ortes, G. Della economia nazionale. Libri sei. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi XXI—XXII. Milano, 1804 (*Ортес, Ч.* Сијаси игтисад. Алты китаб. Ашағыдакы нәшрдә: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. XXI—XXII чилдләр. Милан, 1804).—648.

Otway, J. H. Judgment of J. H. Otway, chairman of county sessions. —Belfast, hilary sessions, 1860. Appendix in: Reports of the inspectors of factories for the half year ending 30th April 1866. London, 1860 (*Отуеј, Ч. Һ.* Белфаст графлығы мәһкәмәсинин сессијасы сәдри Ч Һ. Отуејин чыхардығы нәтичә, 1860-чы ил јанвар сессијасы. Ашағыдакы китабда әлавә: 1860-чы ил апрелин 30-да гуртармыш олан јарым илә даир фабрик мүффәттишләринин һесабаты. Лондон, 1860).—280.

**Owen, R.* Observations on the effect of the manufacturing system: with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals. The second edition. London, 1817 (*Оуен, Р.* Сәнаје системинин тә'сири һаггында гејдләр; онун сағламлыг вә әхлаг үчүн ән зәрәрли һиссәләрини нечә јахшылашдырмаг һаггында көстәришләр. Икинчи нәшри. Лондон, 1817).—404.

Pagnini, G. F. Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta e sopra il commercio dei romani. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo II. Milano, 1803 (*Пан'ини, Ч. Ф.* Шејләрин дүзкүн гијмәти һаггында, сиккәнин дүзкүн дәјәри һаггында вә ромалыларын тичарәти һаггында тәчрүбә. Ашағыдакы нәшрдә: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. II чилд. Милан, 1803).—101.

[*Papillon, Th.*] The East-Indiatrade a most profitable trade to the Kingdom. London, 1677 ([*Папиллон, Т.*] Ост - Һинд тичарәти краллыг үчүн ән мәнфәәтли тичарәтдир. Лондон, 1677).—100.

Parry, Ch. H. The Question of the necessity of the existing corn laws, considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder, and the country. London, 1816 (*Парри, Ч. Г.* Кәнд тәсәррүфат фәһләси, ичарәдар, торпаг саһиби вә өлкәнин мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән мөвчуд тахыл ганунларынын зәрурәти мәсәләси. Лондон. 1816) — 604, 605, 675, 676.

[*Parry, W. E.*] Journal of a voyage for the discovery of a north-west passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819—20, in His Majesty's ships Hecla and Griper, under the orders of William Edward Parry. London, 1821 ([*Парри, У. Е.*] *Атлантик океандан Сакит океана шимал-гәрб јолу кәшф етмәк үчүн 1819—20-чи илләрдә Уилјам Едуард Парринин команданлығы алтында ә'лаһәзрәтин „Кекла“ вә „Грајпер“ адлы кәмиләринин сә-

jahәт журналы. Лондон, 1821).—104.

Pecqueur, C. Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Études sur l'organisation des sociétés. Paris, 1842 (*Пеккөр, К.* Ичтимаи вә сијаси игтисадын јени нәзәријјәси, јахуд Чәмијјәтләрин тәшкили hаггында тәдгигатлар. Парис, 1842).—617, 759.

**Petty, W.* The Political anatomy of Ireland. 1672. To which is added Verbum sapienti. London, 1691 (*Петти, У.* Ирландијанын сијаси анатомијасы. 1672. „Мүдрикләрә хитаб" әлавәси илә. Лондон, 1691).—149, 152, 275, 316.

**Petty, W.* Quantulumcunque concerning money, 1682. To the Lord Marques of Halyfax. London, 1695 (*Петти. У*: Пул hаггында мүхтәлиф гејдләр, 1682. Лорд Галифакса. Лондон, 1696).—110, 152.

*[*Petty, W.*] A. Treatise of taxes and contributions. London, 1667 ([*Петти, У.*] Веркиләр вә рүсумлар hаггында трактат. Лондон, 1667).—54, 101, 132, 619.

[*Pinto, I.*] Traité de la circulation et du crédit. Amsterdam, 1771 ([*Пинто, И.*] Тәдавүл вә кредит hаггында трактат. Амстердам, 1771).—157.

**Plato.* Res publica. In: *Platonis* opera omnia. Recognoverunt I. G. Baiterus, I. C. Orellius, A. G. Winckelmannus. Vol. XIII, Turici, 1840 (*Платон.* Дөвләт. Бу китабдадыр: *Платон.* Әсәрләри. И.Г. Бајтер, И. К. Орелли, А. В. Винкелман нәшри. XIII чилд. Сүрих, 1840).—369.

A Political enquiry into the consequences of enclosing waste lands, and the causes of the present high price of butchers meat. London, 1785 (Бош јерләрин чәпәрләнмәси нәтичәләринин вә јүксәк әт гијмәтләри сәбәбләринин сијаси чәhәтдән тәдгиги. Лондон, 1785).—724.

Postlethwayt, M. First preliminary discourse. In: *Postlethwayt, M.* The Universal dictionary of trade and commerce. The fourth edition. Vol. I. London, 1774 (*Послтуејт, М.* Биринчи кириш мәгаләси. Бу китабдадыр: *Послтуејт, М.* Үмуми тичарәт вә сәнаје лүғәти. Дөрдүнчү нәшри. I чилд. Лондон, 1774).—277.

Postlethwayt, M. Great-Britain's commercial interest explained and improved. In two volumes. The second edition. London, 1759 (*Послтуејт М.* Бөјүк Британијанын тичарәт мәнафеји. Ики чилддә. Икинчи нәшри. Лондон, 1759).—277.

Potter, A. Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the american people. New York, 1841 (*Поттер, А.* Сијаси игтисад: Америка халгынын hәјат шәраитинә тәтбиги нөгтеји-нәзәриндән онун предмети, вәзифәси вә принсипләри. Нју-Јорк, 1841).—600.

Price, R. Observations on reversionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. Sixth edition. By W. Morgan. Vol. II. London, 1803 (*Прајс, Р.* Ардычыл тә'дијәләр hаггында, дул гадынлар вә гочалар үчүн иллик рентәлар тә'мин едилмәси лајиhәләри hаггында, hәјатын сығорта олунмасы дәјәрини hесабламаг методу hаггында вә дөвләт борчу hаггында гејдләр. Алтынчы, У. Морган нәшри. Лондон, 1803).—674, 726.

A Prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London, 1834 (Рәгабәтин вә кооперасијанын мүгајисәли вәзијјәтләри hаггында тәлтифә лајиг көрүлмүш тәчрүбә. Лондон, 1834).—323, 431.

Proudhon, P. J. Systéme des contradictions économiques, ou Philosophie de la misére. Tome I. Paris,1846 (*Прудон, П. Ж.* Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд Јохсуллуг фәлсәфәси. I чилд. Парис, 1846).—613.

Public economy concentrated; or, a Connected view of currency, agriculture, and manufactures. Carlisle, 1833 (Ичтимаи игтисадын јығчам изаһы, јахуд Тәдавүл васитәләринин, кәнд тәсәррүфатынын вә сәнајенин нәзәрдән кечирилмәси. Карлајл, 1833).—398.

*Quesnay, F. Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans. In: Physiocrates. Aves une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Тичарәт һаггында вә сәнәткарлар әмәји һаггында диалоглар. Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә изаһлары илә. I һиссә, Парис, 1846).—117, 323.

*Quesnay, F. Tableau oeconomique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation. Versailles, 1758 (*Кене, Ф.* Игтисад чәдвәли. Милләтин иллик кәлирләринин бөлкүсүндәки дәјишикликләр һаггында гејдләр. Версал, 1758).—593.

*Quetelet, A. Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale. Tomes I—II. Paris, 1835) (*Кетле, А.* Инсан вә онун габилијјәтләринин инкишафы һаггында, јахуд Ичтимаи физика тәчрүбәси. I—II чилдләр. Парис, 1835).—326.

Raffles, Th. S. The History of Java. In two volumes. London, 1817 (*Рафлс, Т. С.* Јава тарихи. Ики чилддә. Лондон, 1817).—362, 749.

Ramazzini, B. De morbis artificum diatripa Mutinae, 1700 (*Раматтсини, Б.* Сәнәткарларын хәстәләнмәләри һаггында трактат. Модена, 1700).—367.

Ramazzini, B. Essai sur les maladies des artisans, traduit du latin. Paris, 1777 (*Раматсcини, Б.* Сәнәткарларын хәстәләнмәләри һаггында трактат. Латынчадан тәрчүмә. Парис. 1777). Бу әсәр ашағыдакы китабда тәкрар чап едилмишди: Encyclopédie des sciences médicales. 7 division. Auteurs classiques. Paris, 1841 (Тибб елмләри енсиклопедијасы. 7-чи бөлмә. Классикләр. Парис, 1841).—367.

Ramsay, G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсеј, Ч.* Сәрвәтин бөлкүсү һаггында тәчрүбә. Единбург, 1836).—168, 171, 319, 510, 568, 634.

Ravenstone, P. Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рејвнстон, П.* Дөвләт борчлары системи вә онун нәтичәләри һаггында фикирләр. Лондон, 1824).—430, 510.

Read, G. The History of baking trade. London, 1848 (*Рид, Ч.* Чөрәк биширмәјин тарихи. Лондон, 1848).—255.

Reasons for the late increase of the poor-rates: or, a Comparative view of the price of labour and provisions. London, 1777 (Бу јахынларда јохсулларын хејринә веркиләрин артырылмасы сәбәбләри, јахуд Әмәјә вә јејинти мәһсулларына гојулан гијмәтләрин мүгајисәли нәзәрдән кечирилмәси. Лондон, 1777). - 572—573, 674.

Reasons for a limited exportation of wooll. London, 1677 (Јун ихрачынын мәһдуд едилмәси сәбәбләри. Лондон, 1677).—572—573.

Regnault, E. Histoire politique et sociale des principautés Danubiennes. Paris, 1855 (*Рено, Е.* Дунај кнјазлыгларынын сијаси вә ичтимаи тарихи. Парис, 1855).—243.

Reich, E. Ueber die Entartung des Menschen, ihre Ursachen und Verhütung. Erlangen, 1868 (*Рејх, Е.* Инсанын чылызлашмасы, бунун сәбәбләри вә гаршысы алынмасы һаггында. Ерланкен, 1868).—367.

Remarks on the commercial policy of Great Britain, principally as it relates to the corn trade. London, 1815 (Бөјүк Британијанын, башлыча олараг тахыл тичарәтинә аид, тичарәт сијасәти һаггында гејдләр. Лондон, 1815).—556.

*Ricardo, D. The High price of bullion a proof of the depreciation of bank notes. The fourth edition, corrected. London, 1811 (*Рикардо, Д.* Күлчәләрин јүксәк гијмәти банкнотларын гијмәтдән дүшмәсинә сүбутдур. Тәсһиһ

едилмиш дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1811).—151.

*Ricardo, D. On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рикардо, Д.* Әкинчилији һимајә һаггында. Дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1822).—86.

*Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын принсипләри. Үчүнчү нәшри. Лондон. 1821).—90, 172, 193, 233, 390, 394, 396, 430, 432, 438, 575, 592, 609, 633—634.

Richardson, B. W. Work and overwork. In: „Social Science Review". July 18, 1863 (*Ричардсон, Б. У.* Әмәк вә һәддиндән артыг әмәк. „Social Science Review" журналында, 18 ијул 1863-чү ил).—158—260.

Roberts, G. The Social history of the people of the southern counties of England in past centuries. London, 1856 (*Робертс, Ч.* Инкилтәрә чәнуби графлыглары әһалисинин ахырынчы әсрләри әһатә едән ичтимаи тарихи. Лондон, 1856).—720.

Rodbertus-Jagetzow, I. K. Briefe und socialpolitische Aufsätze. Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Band I. Berlin, 1881 (*Родбертус-Јакетсов, И. К.* Мәктублар вә ичтимаи-сијаси мәгаләләр. Д-р Р. Мејјерин нәшри. I чилд. Берлин, 1881).—530.

*Rodbertus, I. K. Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo' schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, И. К.* Фон-Кирхмана ичтимаи мәктублар. Үчүнчү мәктуб: Торпаг рентасы һаггында Рикардонун тә'лиминин тәкзиб едилмәси вә јени рента нәзәријјәсинин әсасландырылмасы. Берлин, 1851).—530.

Rogers, J. E. Th. A History of agriculture and prices in England from the year after the Oxford parliament (1259) to the commencement of the continental war (1793). Vol. I—II. Oxford, 1866. (*Рочерс, Ч. Е. Т.* Оксфорд парламентинин чағырылмасы заманындан (1259) континентал мүһарибә башлананадәк (1793) Инкилтәрәдә кәнд тәсәррүфатынын вә гијмәтләрин тарихи. I—II чилдләр. Оксфорд, 1866).—674, 679, 722.

Rohatzsch, R. H. Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind. 6 Bände. Ulm, 1840 (*Рохач, Р. Г.* Мүхтәлиф синкләрә, јашлара вә чинсләрә мәхсус хәстәликләр. 6 чилд. Улм, 1840).—367.

*Roscher, W. System der Volkswirthschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Халг тәсәррүфаты системи. I чилд: Сијаси игтисадын әсаслары. Тәкмил вә тәсһиһ едилмиш үчүнчү нәшри. Штутгарт вә Аугсбург, 1858).—102, 165, 211, 221, 327.

Rossi, P. Cours d'économie politique. In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Росси, П.* Сијаси игтисад курсу. Ашағыдакы мәчмуәдә: Сијаси игтисад курсу. Брүссел, 1843).—179.

Rouard de Card, P. M. De la falsification des substances sacramentelles. Paris, 1856 (*Руар де Кар, П. М.* Аллаһ не'мәтләринин сахталашдырылмасы һаггында. Парис, 1856).—253.

*Rousseau, J. J. Discours sur l'economie politique (*Руссо, Ж. Ж.* Сијаси игтисад һаггында дүшүнчә). Илк дәфә ашағыдакы китабда дәрч едилмишдир: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, desarts et des métiers Tome V. Paris. 1755 (Елмләр, инчәсәнәтләр вә пешәләр енсиклопедијасы, јахуд Изаһлы лүғәти. V чилд. Парис, 1755).—744.

[*Roy, H.*] The Theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. London, 1864 ([*Рој, h.*] Вексел мәзәннәси нәзәријјәси. 1844-чү ил банк гануну. Лондон, 1864).—147, 654.

Sadler, M. Th. Ireland; its evils, and their remedies. Second edition. London, 1829 (*Садлер, М. Т.* Ирландија, онун фәлакәтләри вә бунлары арадан галдырмаг васитәләри. Икинчи нәшри. Лондон, 1829).—703.

Sadler, M. Th. The Law of population. Volumes I—II. London, 1830 (*Садлер, М. Т.* Әһали гануну. I—II чилдләр. Лондон, 1830).—703.

Say, J. B. Lettres à M. Malthus sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris. 1820 (*Сеј, Ж. Б.* Сијаси игтисадын мүхтәлиф мәсәләләринә даир, хүсусилә тичарәтдә үмуми дурғунлуғун сәбәбләри һаггында ч-б *Малтуса* мәктублар. Парис, 1820).—609—610.

**Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisiéme édition. Tomes I et II. Paris, 1817 (*Сеј, Ж. Б.* Сијаси игтисада даир трактат. Үчүнчү нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1817).—160, 169, 211.

**Idem,* Cinquiéme édition. Tome I. Paris, 1826 (*Ејнән.* Бешинчи нәшри, I чилд. Парис, 1826).—598.

**Schorlemmer, C.* The Rise and development of organic chemistry. London, 1879 (*Шорлеммер, К.* Үзви кимјанын мејдана кәлмәси вә инкишафы. Лондон, 1879).—311.

Schouw, J. F. Die Erde, die Pflanzen und der Mensch. Aus dem Dänischen von Zeise. Zweite Auflage. Leipzig, 1854 (*Шау, И. Ф.* Торпаг, биткиләр вә инсан. Данимаркачадан Тсејзинин тәрчүмәси. Икинчи нәшри. Лејпсиг, 1854).—512—513.

Schulz, W. Die Bewegung der Production. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft. Zürich und Winterthur, 1843 (*Шултс, В.* Истеһсалын һәрәкәти. Дөвләт вә чәмијјәт һаггында јени елм тә'сис етмәк мәгсәди илә тарихи-статистик тәдгигат. Сурих вә Винтертур, 1843).—374.

Scrope. The principles of political economy.—бах: *Potter.* Political economy.

[*Seeley, R. B.*] The Perils of the nation. An Appeal to the legislature, the clergy, and the higher and middle classes. London, 1843 ([*Сили, Р. Б.*] Халг үчүн тәһлүкәләр. Ганунверичи органлара, руһаниләрә, јухары вә орта синифләрә мүрачиәт. Лондон, 1843).—727.

Senior, N. W. Journals, conversations and essays relating to Ireland. In two volumes. Vol. II. London, 1868 (*Сениор, Н. У.* Ирландија һаггында күндәликләр, мүсаһибәләр вә тәчрүбәләр. Ики чилддә. II чилд. Лондон, 1868).—712, 730.

Senior, N. W. Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Сениор, Н. У.* Фабрик ганунунун памбыг парча сәнајесинә тә'сири һаггында мәктублар. Л. Һорнерин ч-б Сениора мәктубу вә ч-б Е. Ашуорт, ч-б Томсон вә ч-б Сениор арасындакы мүсаһибәнин јазысы әлавә едилмәклә. Лондон, 1837).—229, 232—233, 407.

Senior, N. W. An Outline of the science of political economy. London, 1836 (*Сениор, Н. У.* Сијаси игтисад елминә даир очерк. Лондон, 1836).—232—233.

Senior, N. W. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de lecons édites et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сениор, Н. У.* Ч-б Н. У. Сениорун нәшр едилмиш вә нәшр едилмәмиш мүһазирәләриндән граф Жан Аррибабене тәрәфиндән сијаси игтисада даир әхз етдији башлыча әсаслар. Парис, 1836).—599.

Senior, N. W. Three lectures on the rate of wages. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances. London, 1830

(*Сениор, Н. У.* Әмәк һаггынын сәвијјәси һаггында үч мүһазирә. Мөвчуд тәһрифләрин сәбәбләри вә бунлары арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр һаггында мүгәддимә илә. Лондон, 1830).—544, 548.

Sextus Empiricus. Adversus mathematicos (*Секст Емпирик.* Ријазијјатчылара гаршы).—369.

Sismondi, J. C. L. Simonde de. De la richesse commerciale ou Principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce. Tome I. Genéve, 1803 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де.* Тичарәт сәрвәти һаггында, јахуд Сијаси игтисадын принсипләри вә бунларын тичарәт ганунверичилијинә тәтбиги һаггында. I чилд. Ченеврә, 1803).—535.

Sismondi, J. C. L. Simonde de. Études sur l'économie politique. Tome I. Bruxelles, 1837 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де.* Сијаси игтисад очеркләри. I чилд. Брүссел, 1837).—318, 598.

**Sismondi, J. C. L Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tome I. Paris, 1819 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де.* Сијаси игтисадын јени принсипләри, јахуд Сәрвәт вә онун әһалијә олан нисбәти һаггында. I чилд. Парис, 1819).—161, 179, 568. 583, 584, 588, 589, 650.

**Idem.* Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Ејнән.* Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1827).—579, 650, 759.

Skarbek, F. Théorie des richesses sociales. Suivie d'une bibliographie de l'économie politique. Seconde édition. Tome I. Paris, 1839 (*Скарбек, Ф.* Ичтимаи сәрвәт нәзәријјәси, сијаси игтисад үзрә библиографија әлавә едилмәклә. Икинчи нәшри. I чилд. Парис, 1839).—330, 355—356.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ed. E. G. Wakefield, London, 1835—1839. Ed. David Buchanan, Edinburgh, 1814 (*Смит, А.* Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Е. Г. Уекфилд нәшри. Лондон, 1835—1839. Давид Бүкенен нәшри, Единбург. 1814).—57, 132, 356, 358, 366, 367, 535, 559, 570, 597, 621, 624, 645, 656, 736.

**Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par Germain Garnier. Tome I. Paris, 1802 (*Смит, А.* Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Жермен Гарнјенин јени тәрчүмәси, тәрчүмәчинин изаһлары вә гејдләри илә. I чилд. Парис, 1802).—621.

**Smith, A.* The Theory of moral sentiments.London, 1759 (*Смит, А.* Мә'нәви һиссләр нәзәријјәси. Лондон, 1759).—619.

Somers, R. Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847. London, 1848 (*Сомерс, Р.* Дағлыг Шотландијадан мәктублар, јахуд 1847-чи илдәки ачлыг. Лондон, 1848).—731.

The Source and remedy of the national difficulties. In a letter to Lord John Russell. London. 1821 (Милли чәтинликләрин мәнбәји вә һәлли. Лорд Чон Рассելә мәктуб. Лондон, 1821).—590.

**Spinoza, B.* Epistolae doctorum quorundam virorum ad B. de Spinoza et auctoris responsiones; ad aliorum ejus operum elucidationem non parum facientes (*Спиноза, Б.* Бә'зи алимләрин Б. Спинозаја мәктублары вә онун өз башга әсәрләрини хејли ишыгландыран чаваблары).—599.

**Spinoza, B.* Ethica (*Спиноза, Б.* Етика).—309.

S [tafford], W., gentleman. A. Compendious or briefe examination of certayne ordinary complaints, of divers of our country men in these hese our dayes. London, 1581 (*С [таффорд], У*, задәкан. Һазыркы заманда мүхтәлиф һәмвәтәнлиләримиз тәрәфиндән адәтән ирәли сүрүлән шикајәтләрин јығчам вә ја гысача тәһлили. Лондон. 1581).—742.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In two volumes. Vol. I. London, 1767 (*Стуарт, Ч.* Сијаси игтисадын принсипләри һаггында тәдгигат. Ики чилддә. I чилд. Лондон, 1767).—335, 728.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стуарт, Ч.* Сијаси игтисадын принсипләри һаггында тәдгигат. Үч чилддә. I чилд. Дублин, 1770).—184, 649, 717—718, 743.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son. In six volumes. Vol. I. London, 1805 (*Старт, Ч.* Сијаси игтисадын принсипләри һаггында тәдгигат. Бу китабдадыр: Сер Чем Стуартын, өз оғлу кенерал сер Чемс Стуарт тәрәфиндән топланылмыш әсәрләри. Алты чилддә. I чилд. Лондон, 1805).—155.

Steuart, J. Recherche des principes de l'économie politique. Tome I. Paris, 1789 (*Стуарт, Ч.* Сијаси игтисадын принсипләри һаггында тәдгигат. I чилд. Парис, 1789).—430.

Stewart, D. Lectures on political economy. In: The collected works of D. Stewart. Edited by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855 (*Стуарт, Ч.* Сијаси игтисад үзрә мүһазирәләр. Бу китабдадыр: Ч. Стуартын әсәрләри. Сер У. Гамилтон нәшри. VIII чилд. Единбург, 1855).—324, 349, 364, 486.

**Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—III. St-Pétersbourg, 1815 (*Шторх, Һ.* Сијаси игтисад курсу, јахуд Халгларын рифаһыны мүәјјән едән әсасларын изаһы. I—III чилдләр С.-Петербург, 1815).—180, 188, 365, 593, 649.

**Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome I. Paris, 1823 (*Шторх, Һ.* Сијаси игтисад курсу, јахуд Халгларын рифаһыны мүәјјән едән әсасларын изаһы. Ж. Б. Сејин изаһедичи вә тәнгиди гејдләри илә. I чилд. Парис, 1823).—355, 364.

Strange, W. The Seven sources of health. London, 1864 (*Стрејнч, У.* Сағламлығын једди мәнбәји. Лондон, 1864).—261.

Strype, J. Annals of the reformation and establishment of religion and other various occurrences in the Church of England, during Queen Elizabeth's happy reign. Second edition. Vol. II, 1725 (*Страјп, Ч.* Краличә Јелизаветанын бәхтијар сәлтәнәти заманы англикан килсәсиндә Реформасија вә динин мөһкәмләнмәси вә мүхтәлиф башга һадисәләр салнамәси. Икинчи нәшри. II чилд, 1725).—734.

**Thiers, A.* De la propriété. Paris, 1848 (*Тјер, А.* Мүлкијјәт һаггында. Парис, 1848).—442.

Thompson, B., Count of *Rumford*. Essays, political, economical, and philosophical. Vols. I—III. London, 1796—1802. Vol. I. London 1796 (*Томпсон, Б.* граф *Румфорд*. Сијаси, игтисади вә фәлсәфи тәчрүбәләр. I—III чилдләр. Лондон, 1796—1802. I чилд. Лондон, 1796).—603. 604.

Thompson, W. An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. London, 1824 (*Томпсон, У.* Сәрвәт бөлкүсүнүн инсан сәадәтинә ән чох көмәк едән принсипләринин тәдгигаты. Лондон, 1824).—365.

Thornton, W. Th. Over-population and its remedy. London, 1846 (*Торнтон, У. Т.* Әһали артыглығы вә буну арадан галдырмаг васитәләри. Лондон, 1846).—172, 272.

Some Thoughts on the interest of money in general, and particularly in the publick funds. London (Үмумијјәтлә фаиз һаггында вә хүсусилә дөвләт истигразы үзрә

фаиз һаггында бә'зи фикирләр. Лондон).—50, 57.

*Thucydides. De bello Peloponnesiaco libri octo (*Фукидид.* Пелопоннес мүһарибәси һаггында. Сәккиз китаб).—369.

Thünen, J. H. Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie. Theil II. Abtheilung II. Der naturgemäße Arbeitslohn und dessen Verhältniß zumZinsfuß und zur Landrente. Rostock. 1863 (*Тунен, И. h.* Тәчрид олунмуш дөвләт шәраитиндә кәнд тәсәррүфаты вә сијаси игтисад. II һиссә. II бөлмә. Тәбии әмәк һаггы, фаиз вә торпаг рентасы нормасына онун нисбәти. Росток, 1863).—623.

Tooke, Th.; Newmarch, W. A. History of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of prices from 1792 to the present time. London. 1857 (*Тук, Р; Нјумарч, У.* 1848—1856-чы илләрдәки доггуз ил әрзиндә гијмәтләрин тарихи вә тәдавүлүн вәзијјәти. 1792-чи илдән индијәдәк олан дөвр әрзиндә гијмәтләрин тарихи һаггында әсәрин бешинчи вә алтынчы чилдләрини тәшкил едән ики чилд. Лондон, 1857).—298.

Torrens, R. An Essay on the external corn trade. London, 1815 (*Торренс, Р.* Харичи тахыл тичарәти һаггында тәчрүбә. Лондон, 1815).—177.

Torrens, R. An Essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торренс, Р.* Сәрвәт истеһсалы һаггында тәчрүбә. Лондон.1821).—167, 190.

Torrens, R. On Wages and combination. London, 1834 (*Торренс, Р.* Әмәк һаггы вә фәһлә иттифаглары һаггында. Лондон, 1834).—406.

[*Townsend, J.*] A Dissertation on the poor laws. By a well-wisher to mankind. London, 1786 ([*Таунсенд, Ч.*] Јохсуллар һаггындакы ганунлар мүнасибәти илә дүшүнчә. Адамлара хејирхаһлыг арзу едән бир нәфәрин әсәри. Лондон, 1786). 1817-чи илдә јенидән нәшр едилмишдир.—649.

Townsend, J. Journey through Spain. London, 1791 (*Таунсенд, Ч.* Испанија сәјаһәти. Лондон, 1791).—649.

Tuckett, J. D. A History of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture manufactures and commerce. In two volumes. London, 1846 (*Таккет, Ч.Д.* Кәнд тәсәррүфатынын, сәнајенин вә тичарәтин инкишафы да дахил олмагла кечмишдә вә һазырда зәһмәткеш әһалинин вәзијјәти тарихи. Ики чилддә. Лондон, 1846).—366, 721, 746.

**Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres de *Turgot.* Nouvelle édition par M. E. Daire. Tome I. Paris, 1844 (*Түрго.* Сәрвәтләрин јарадылмасы вә бөлкүсү һаггында дүшүнчәләр. Бу китабдадыр: *Түргонун* әсәрләри. Е. Д'ерин јени нәшри. I чилд. Парис, 1844).—185, 316, 532.

Two letters on the flour trade, and dearness of corn. By a person in business. London, 1767 (Ун тичарәти вә тахылын баһалығы һаггында ики мәктуб. Саһибкарын әсәри. Лондон, 1767).—725.

Ure, A. The Philosophy of manufactures: or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. London, 1835 (*Јур, Е.* Фабрик фәлсәфәси, јахуд Бөјүк Британија фабрик системи игтисадијјатынын елми, мә'нәви вә тичарәт чәһәтләринин изаһы. Лондон, 1835).—232, 354, 355, 371, 372, 382, 405, 420—422, 425, 432—433, 436, 437, 553, 557, 561.

Ure, A. Philosophie des manufactures, ou Economie industrielle. Traduit sous les yeux de L'auteur. Tome II. Paris, 1836. (*Јур, Е.* Фабрик фәлсәфәси, јахуд Сәнаје игтисадијјаты. Мүәллифин мүшаһидәси алтында тәрчүмә един-

мишдир. II чилд, Парис, 1836).—302.

Urquhart, D. Familiar words. London, 1855 (*Уркарт, Д.* Достлуг сөзләри. Лондон, 1855).—109, 367, 504, 744—746.

Vanderlint, J. Money answers all things; or, in Essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people London, 1734 (*Вандерлинт, Ч.* Пул бүтүн шејләрә мувафигдир, јахуд Нечә етмәли ки, әһалинин бүтүн тәбәгәләринин кифајәт гәдәр пулу олсун. Лондон, 1734).—132, 139, 152, 276, 278, 316, 334.

**Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Верри, П.* Сијаси игтисад һаггында дүшүнчәләр. Бу китабдадыр: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. XV чилд. Милан, 1804).—54, 100, 142, 332.

Vissering, S. Handboek van praktische staathuishoudkunde. Delen I—III. Amsterdam, 1860—1862 (*Виссеринг, С.* Халг тәсәррүфаты үзрә ишләјәнин мә'лумат китабы. I—III һиссәләр. Амстердам, 1860—1862).—502.

Wade, J. History of the middle and working classes. Third edition. London, 1835 (*Уејд, Ч.* Орта синфин вә фәһлә синфинин тарихи. Үчүнчү нәшри. Лондон, 1835).—247, 274, 621.

[*Wakefield, E. G.*] England and America. A. comparison of the social and political state of both nations. In two volumes. London, 1833 ([*Уекфилд, Е. Г.*] Инкилтәрә вә Америка. Һәр ики халгын ичтимаи вә сијаси вәзијјәтинин мүгајисәси. Ики чилддә. Лондон, 1833).—271, 585, 676, 763—770.

Wakefield. E. G. Примечания в книге: *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of „England and America". In six volumes. Vol. I. London, 1835 (*Уекфилд, Е. Г.* Ашағыдакы китабда гејдләр: *Смит, А.* Халгларын сәрвәтинин тәбиәтинә вә сәбәбләринә даир тәдгигат. „Инкилтәрә вә Америка" китабы мүәллифинин гејдләри илә. Алты чилддә. I чилд. Лондон, 1835).—535.

Wakefield, E. G. A. View of the art of colonization. London, 1849 (*Уекфилд, Е. Г.* Мәскунлашдырма үсулу һаггында рә'ј. Лондон, 1849).—329.

Ward, J. The Borough of Stoke-upon-Trent, in the commencement of the reign of Her Majesty Queen Victoria. London, 1834 (*Уорд, Ч.* Ә'лаһәзрәт краличә Викторијанын сәлтәнәтинин әввәлләриндә Стокапон-Трент маһалы. Лондон, 1843).—270.

Watson, J. F. Paper read before the Society of Arts, 17 April 1860 (*Уотсон, Ч. Ф.* 1860-чы ил апрелин 17-дә Инчәсәнәтләр вә пешәләр чәмијјәтиндә охунмуш мә'рузә). Ашағыдакы журналда дәрч едилмишдир: „The Journal of the Society of Arts". Volume VIII. London, 1860.—394.

Watts, J. The Facts and fictions of political economists. Manchester, 1842 (*Уотс, Ч.* Фактлар вә игтисадчыларын ујдурмалары. Манчестер, 1842).—550.

Watts, J. Trade societies and strikes. Machinery. Co-operative societies. Manchester, 1865. (*Уотс, Ч.* Һәмкарлар иттифаглары вә тә'тилләр. Машынлар. Кооператив иттифаглары. Манчестер. 1865).—550, 553.

Wayland, Fr. The Elements of political economy. Boston, 1843 (*Уејленд, Фр.* Сијаси игтисадын әсаслары. Бостон, 1843).—169, 212.

[*West, E.*] Essay on the application of capital to land. By a fellow of University college of Oxford. London, 1815 ([*Уест, Е.*] Торпаға капитал гојулмасы һаггында тәчрүбә. Оксфорддакы Университет коллечи үзвүнүн әсәри. Лондон, 1815).—543.

West, E. Price of corn aud wages of labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's, and

Mr. Malthus's doctrines upon those subjects. London, 1826 (*Уест, Е.* Тахылын гијмәти вә фәһләләрин әмәк һаггы; бу мәсәләләр үзрә д-р Смитин, ч-б Рикардонун вә ч-б Малтусун доктриналары һаггында гејдләри илә. Лондон, 1826). —543.

Wilks, M. Historical sketches of the South of India, in an attempt to trace the history of Mysoor. Vol. I. London, 1810 (*Уилкс, М.* Чәнуби Һиндистан һаггында тарихи очеркләр; Мајсурун тарихини изләмәк чәһди. I чилд. Лондон, 1810).—362.

Witt, J. de. Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland. Leyden, 1662 (*Витт, J. де.* Һолландија республикасынын вә Гәрби Фрисландијанын ән мүһүм сијаси принсипләринин вә әхлаг гајдаларынын көстәрилмәси. Лејден, 1662).—754.

Wright, Th. A Short address to the public on the monopoly of large farms. London, 1779 (*Рајт, Т.* Ири фермаларын инһисары мүнасибәти илә ичтимаијјәтә гысача мүрачиәт. Лондон, 1779).—725.

**Xenophon.* Cyropaedia (*Ксенофонт.* Киропедија).—370.

Young, A. Political arithmetic Containing observations on the present state of Great Britain. London. 1774 (*Јунг, А.* Бөјүк Британијанын мүасир вәзијјәти һаггындакы гејдләрдән ибарәт сијаси һесаб. Лондон, 1774).—132, 233.

Young, A. A. Tour in Ireland; with general observations on the present state of that Kingdom. London, 1780 ((*Јунг, А.* Ирландија сәјаһәти; бу краллығын мүасир вәзијјәти һаггында үмуми гејдләрлә. Лондон, 1780).—551.

ПАРЛАМЕНТ ҺЕСАБАТЛАРЫ ВӘ Е'ЛАН ОЛУНМУШ БАШГА РӘСМИ СӘНӘДЛӘР

An Act to limit the hours of labor, and to prevent the employment of children in factories under ten years of age. Approved March 18, 1851(Иш күнү давамынын мәһдуд едилмәси һаггында вә он јашынадәк ушагларын фабрикләрдә ишләмәсинә јол верилмәмәси һаггында ганун 1851-чи ил мартын 18-дә гәбул едилмишдир. Бу китабдадыр Acts of the seventy—fifth legislature of the state of New Jersey. Trenton, 1851 (Нју-Черси штатынын јетмиш бешинчи лекислатурасынын ганунверичилији. Трентон, 1851).—274.

An Act for regulating the hours of labour for children, young persons, and women employed in workshops, 21 st August 1867 (Ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын е'малатханаларда әмәји һаггында ганун, 21 август 1867-чи ил).—494.

Agricultural labourers (Ireland). Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 8 March 1861 (Кәнд тәсәррүфат фәһләләри (Ирландија). Чох һөрмәтли ашағы палатанын 8 март 1861-чи ил тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—705.

Agricultural statistics, Ireland. General abstracts showing the acreage under the several crops, and the number of live stock, in each county and province, for the year 1860. Dublin, 1860 (Кәнд тәсәррүфат статистикасы, Ирландија. 1860-чы ил әрзиндә һәр бир графтыгда вә әјаләтдә бә'зи кәнд тәсәррүфат биткиләринин саһәләри вә мал-гаранын сајы һаггында үмуми мә'лумат. Дублин, 1860).—701.

Agricultural statistics, Ireland. Tables showing the estimated average produce of the crops for the year 1866. Dublin, 1867 (Кәнд тәсәррүфат статистикасы, Ирландија. 1866-чы ил әрзиндә орта мәһсул-

дарлығы гијмәтлә көстәрән чәдвәлләр. Дублин, 1867).—701.

Twenty-second annual report of the registrar-general of births, deaths, and marriages in England. London, 1861 (Инкилтәрәдә вәтәндашлыг вәзијјәти актлары баш рекистраторунун ијирми икинчи иллик һесабаты. Лондон, 1861).—272.

Ardeiten der kaiserlich russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, socialen Verhältnisse, Aus dem Russischen nach dem in St. Petersburg 1852—1857 veröffentlichten Original von Dr. Carl Abel und F. A. Mecklenburg. Erster Band, Berlin, 1858 (Чин, онун халгы, дини, идарәләри, ичтимаи мүнасибәтләри һаггында Пекиндәки Русија империаторлуг сәфирлијинин әсәрләри. 1852—1857-чи илләрдә С.—Петербургда дәрч едилмиш русча орижиналдан д-р Карл Абелин вә Ф. А. Мекленбургун тәрчүмәси. I чилд. Берлин, 1858).—135.

Cambridge university commission Report of Her Majesty's commissioners appointed to inquire into the state, discipline, studies, and revenues of the university and colleges of Cambridge. London, 1852. (Кембрич университетини јохлајан комиссија. Ә'лаһәзрәт комиссијасынын Кембричдәки университетдә вә коллечләрдә вәзијјәти, интизамы, мәшғәләләрин тәшкилини вә кәлирләри јохламаға вәкил едилмиш үзвләринин һесабаты. Лондон, 1852).—619.

The Case of our english wool. As also the Presentment ot the Grand Jury of the County of Sommerset thereon. Humbly offered to the High Court of Parliament. London, 1685 (Бизим инкилис јунунун вәзијјәти. Сотмерсет графлығынын бөјүк мүнсифләр һеј'әтинин мә'рузәси. Парламентин јүксәк мәһкәмәсинә ачизанә тәгдим едилән мә'рузә. Лондон, 1685).—255.

Census of England and Wales tor the year 1861. London, 1863 (1861-чи ил әрзиндә Инкилтәрәдә вә Уелсдә сијаһыјаалма. Лондон, 1863).—443—444, 633, 645, 652, 653, 679.

Children's employment commission (1862). Report (I—VI) of the commissioners (Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссија. Комиссија үзвләринин һесабаты (I—VI).—244, 300, 416, 445.

First report. London, 1863 (Биринчи һесабат. Лондон, 1863).—248—252, 273, 299, 470, 546, 554.

Second report. London, 1864 (Икинчи һесабат. Лондон, 1864).—462, 466—470, 472—476, 478, 490, 546, 554.

Third report. London, 1864 (Үчүнчү һесабат. Лондон, 1864).—180, 261, 399, 460, 465, 466, 479, 480, 491, 547, 548, 553.

Fourth report London, 1864 (Дөрдүнчү һесабат. Лондон, 1865).—261—268, 354, 404, 435, 479, 480.

Fifth report. London, 1866 (Бешинчи һесабат. Лондон,1866).—262—263, 399, 432, 454, 463—465, 481—486, 490—492, 546—547.

Sixth report. London, 1867. (Алтынчы һесабат. Лондон, 1867).—685, 694, 696—698.

Compte rendu de la deuxiéme session du congrés international de statistique reuni à Paris les 10, 12, 13,14 et15 September 1855. Paris May 1856 (1855-чи ил сентјабрын 10, 12, 13, 14 вә 15-дә Парисдә статистикачыларын икинчи бејнәлхалг конгресинин иши һаггында һесабат. Парис, мај 1856-чы ил).—302.

Corn, grain and meal. Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867 (Чөрәк, тахыл вә ун. Һесабат. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1867-чи ил 18 феврал тарихли сәрәнчамы үзрә тәртиб едилмишдир).—452, 453.

Correspondence with Her Majesty's missions abroad, regarding industrial questions and trades unions. London. 1867 (Сәнаје вә тред-јунионлар мәсәләләри үзрә ә'лаһәзрәтин харичдәки нүмајән-

дәликләри илә јазышма. Лондон, 1867)—10.

East India (Bullion). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864 (Шәрги Һиндистан (Күлчәләр). Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1864-чү ил 8 феврал тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—142.

Factories inquiry commission. First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833 (Фабрикләри јохлајан комиссија. Ә'лаһәзрәт комиссијасынын мәркәзи шурасынын биринчи һесабаты. Ашағы палатанын 1833-чү ил 28 ијун тарихли сәрәнчамы илә е'лан едилмишдир).—280.

Factories, regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (Фабрик ганунлары. Ашағы палатанын 1859-чу ил 9 август сәрәнчамы илә е'лан олунур).—245, 297.

Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856 (Фабрикләр. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1856-чы ил 15 апрел сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат). —434.

Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861 (Фабрикләр. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1861-чи ил 24 апрел тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).— 434,475.

Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867 (Фабрикләр. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1867-чи ил 5 декабр тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—434.

General Laws of the Commonwealth of Massachusettc. Volume I. Boston, 1854 (Массачусетс штатынын үмуми ганунлары. I чилд. Бостон, 1854).—274.

Hansard's Parliamentary Debates. Vol. LXVI. London, 1843 (Һансард парламент музакирәләри. LXVI чилд. Лондон, 1843).—653.
Vol. CLXX. London, 1863 (CLXX чилд. Лондон, 1863).—36—40, 270, 576.
Vol. CLXXIV. London, 1864 (CLXXIV чилд, Лондон, 1864).—654.

House of Lords' committee, 1848—бах. Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevaile among the commercial classes.

Jahresbericht der Handelskammer für Essen, Werden und Kettwig pro 1862. Essen, 1863 (Ессен, Верден вә Кетвиг тичарәт палатасынын 1862-чи ил үчүн иллик һесабаты. Ессен, 1863).—393.

Manifest der maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het Nationaal Congres van 1830. Brussel, 1860 (Милли конгрес тәрәфиндән 1830-чу илдә гәбул едилмиш Белчика конститусијасынын намус вә әдаләтлә һәјата кечирилмәсинин бүтүн тәрәфдарларына „Фламандлылар, ирәли!" Чәмијјәтинин мүрачиәти. Брүссел, 1860).—673.

The Master spinners & manufacturers' defence fund. Report of the committee appointed for the receipt and apportionment of this fund, to the central association of master spinners and manufacturers. Manchester, 1854 (Әјиричилик усталары вә фабрикчиләрин мүдафиә фонду. Һәмин фондун алынмасы вә бөлүнмәси комитәсинин әјричи усталар вә фабрикчиләр мәркәзи ассосиасијасына тәгдим едилән һесабаты. Манчестер, 1854).—424, 577.

Miscellaneous statistics of the United Kingdom (Part VI). London. 1866 (Бирләшмиш Краллығын мүхтәлиф статистика, материаллары (VI һиссә). Лондон, 1866).—654.

The National association for the promotion of social science. Report of proceedings at the sevenths annual congress. Edinburgh, London, 1863 (Ичтимаи елмләрә көмәк едән Милли ассосиасија. Једдинчи иллик конгресин иши һаггында һесабат. Единбург, Лондон, 1863).—396, 484, 493.

Public Health. Reports of the Medical Officer of the Privy Council (Әһалинин сағламлығы. Кизли шуранын тибб мүфәттишинин һесабатлары).—9, 367, 397, 401.

Third Report. 1860. Ordered, by the House of Commons, to be printed. 15 April 1861 (Үчүнчү һесабат. 1860. Ашағы палатанын 15 апрел 1861-чи ил тарихли сәрәнчамы илә е'лан едилмишдир).—248, 249.

Fourth Report. 1861. With appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 April 1862 (Дөрдүнчү һесабат. 1861. Әлавә илә бирликдә. Ашағы палатанын 11 апрел 1862-чи ил тарихли сәрәнчамы илә е'лан едилмишдир).—465.

Sixth Report. With appendix. 1853. London, 1864 (Алтынчы һесабат. Әлавә илә бирликдә. 1863. Лондон, 1864).—180, 272, 400—401, 466, 547, 657—659, 681, 697.

Seventh Report. With appendix 1864, London, 1865 (Једдинчи һесабат. Әлавә илә бирликдә. 1864, Лондон, 1865).—104, 579, 660, 666—669, 679, 681—686, 693, 720.

Eighth Report. With appendix. 1865, London, 1866 (Сәккизинчи һесабат. Әлавә илә бирликдә. 1865. Лондон, 1866).—464, 660—665.

Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence. London, 1862 (Чөрәк биширән әмәләләрин шикајәти мүнасибәти илә ә'лаһәзрәтин дахили ишләр назиринә һесабат, ифадәләр' әлавә олунур. Лондон, 1862).—180, 253—255, 549.

Second report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grivances complained of by the journeyman bakers. London, 1863 (Чөрәк биширән әмәләләрин шикајәти мүнасибәти илә ә'лаһәзрәтин дахили ишләр назиринә икинчи һесабат. Лондон, 1863).—253.

Report from the committee on the „Bill to regulate the labour of children in the mills and factories of the United Kingdom": with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 („Бирләшмиш краллығын завод вә фабрикләриндә ушаг әмәјинин тәнзим едилмәси һаггында ганун" үзрә комиссијанын һесабаты. Ифадәләрин протоколлары илә бирликдә. Ашағы палатанын 8 август 1832-чи ил тарихли сәрәнчамы илә е'лан едилмишдир).—282.

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. Reprinted 1857 (Тичарәт синифләринә үз вермиш олан фәлакәтин сәбәбләрини тәһгиг етмәк үзрә лордлар палатасынын кизли комиссијасынын һесабаты вә банкнотлар бурахылмасынын тәнзим едилмәси һаггындакы ганунларын буна көстәрдији тә'сир. Ифадәләрин протоколлары вә әлавә илә бирликдә. Ашағы палатанын 1848-чи ил 28 ијун тарихли сәрәнчамы илә е'лан едилмишдир. 1857-чи илдә јенидән чап едилмишдир).—135.

First report from the select committee on adulteration of food, &c.;

with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855 (Јејинти мәһсуллары вә саирәнин сахталашдырылмасы һаггында хүсуси комитәнин биринчи һесабаты; ифадәләрин протоколлары вә әлавә илә бирликдә. Ашағы палатанын 1855-чи ил 27 ијул тарихли сәрәнчамы илә е'лан олунмушдур).—180, 604.

Report from the select sommittee on bank acts; together with the proceedings of the committee. minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons. to be printed, 30 July 1857 (Банк ганунверичилији үзрә хүсуси комитәнин һесабаты; комитәнин әсәрләри, ифадәләрин протоколлары, әлавә вә көстәричи. Ашағы палатанын 1857-чи ил 30 ијул тарихли сәрәнчамы илә е'лан олунмушдур).—142.

Report from the select commtttee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be ériuted, 1 July 1858 (Банк ганунверичилији үзрә хүсуси комитәнин һесабаты; комитәнин әсәрләри, ифадәләрин протоколлары, әлавә вә көстәричи. Ашағы палатанын 1858-чи ил 1 ијул сәрәнчамы илә е'лан олунмушдур).—148.

Report from the select committee on mines; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and ap pendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866 (Филиз вә көмүр мә'дәнләри үзрә хүсуси комитәнин һесабаты; комитәнин әсәрләри, ифадәләрин протоколлары вә әлавә. Ашағы палатанын 1866-чы ил 23 ијул тарихли сәрәнчамы илә е'лан олунмушдур).—495—501,

Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (Краллығын тахыл ганунларына аид әризәләр һаггында хүсуси комитәнин һесабаты; ифадәләрин протоколлары вә әлавә илә бирликдә. Ашағы палатанын 1814-чү ил 26 ијул тарихли сәрәнчамы илә е'лан олунмушдур)—556.

Report of the commissioners appointed to inquire into the operaiion of the acts (16 & 17 Vict. c. 99. and 20 & 21 Vict. c. 8) relating to transportation and penal servitude. Vol. I. Report and appendix. Vol. II. Minutes of evidence. London, 1863 (Каторгаја көндәрмәк вә каторга ишләринә аид ганунлары (Викторијанын сәлтәнәтинин 16 вә 17-чи илиндә гәбул едилмиш 99-чу фәслин, Викторијанын сәлтәнәтинин 20 вә 21-чи илләриндә гәбул едилмиш 3-чү фәслин) тәтбигини өјрәнмәјә вәкил едилмиш комиссијанын һесабаты. I чилд. Һесабат вә әлавә. II чилд. Ифадәләрин протоколлары. Лондон, 1863).—680.

Tenth report of the commissioners appointed to inquire into the organization and rules of trades unions and other associations: together with minutes of evidence. London, 1868 (Тред-јунионларын вә башга ассосиасијаларын тәшкилини вә низамнамәләрини өјрәнән комиссијанын онунчу һесабаты, ифадәләрин протоколлары илә бирликдә. Лондон, 1868).—435.

Fourth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1860 (Өлкә дахилиндә кәлирләр мәсәләләри үзрә ә'лаһәзрәтин комиссијасы үзвләринин дөрдүнчү һесабаты. Лондон, 1860).—652.

Tenth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1866 (Өлкә дахилиндә кәлир мәсәләләри үзрә ә'лаһәзрәтин комиссијасы үзвләринин онунчу һесабаты. Лондон, 1866).—651, 700, 702.

Report of the committee on the baking trade in Ireland for 1861

(Ирландијада чөрәкбиширмә үзрә комитәнин 1861-чи ил һесабаты).—256.

Report of the officer of health of St. Martin's-in-the-Fields. 1865 (Сент-Мартинс-ин-Филдсдәки тибб мә'мурунун һесабаты. 1865).—660.

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation on the manufactures, commers, & т., of the countries in which they reside. No. 6. London, 1863 (Ә'лаһәзрәтин сәфирликләри вә нүмајәндәликләринин катибләринин олдуглары өлкәләрдә сәнаје, тичарәт вә и. а. һаггында һесабатлары. № 6. Лондон, 1863).—348.

Reports from poor law inspectors on the wages of agricultural labourers in Ireland. Dublin, 1870 (Јохсуллар һаггында ганун үзрә мүфәттишләрин Ирландијада кәнд тәсәррүфат фәһләләринә әмәк һаггы һаггында һесабаты. Дублин, 1870).—705.

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Ә'лаһәзрәтин дахили ишләр назиринә фабрик мүфәттишләринин һесабатлары).—232, 244, 398, 491.

— for the half year ending the 31st December 1841. [London] 1842 (1841-чи ил декабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә [Лондон] 1842).—280.

— for the quarter ending 30th September, 1844; and from 1st October, 1844, to 30th April; 1845. London, 1845 (1844-чү ил сентјабрын 30-да тамам олан квартал әрзиндә вә 1844-чү ил октјабрын 1-дән 1845-чи ил апрелин 30-дәк мүддәт әрзиндә. Лондон, 1845).—284, 285, 295, 412, 413, 415.

— for the half year ending 31 st October, 1846. London, 1847, (1846-чы ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1847).—296.

— for the half year ending 30 th April 1848. London. 1848 (1848-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1848).—288, 290, 546.

— for the half year ending 31 st October 1848. London, 1849 (1848-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1849).—232, 284, 286,—292, 300, 303, 524, 548.

— for the half year ending 30 th. April 1849. London, 1849 (1849-чу ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә Лондон, 1849).—291—294, 313.

— for the half year ending 31st October, 1849. London, 1850 (1849-чу ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1850).—283, 292.

— for the half year ending 30th April, 1850. London, 1850 (1850-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1850).—294, 304.

— for the half year ending 31st October 1850. London, 1851 (1850-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1851).—290.

— for the half year ending 30th April 1852. London, 1852 (1852-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1852).—295.

— for the half year ending 30th April 1853. London, 1853 (1853-чү ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1853).—297.

— for the half year ending 31st October 1853. London, 1854 (1853-чү ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1854).—180, 271.

— for the half year ending 30th April 1855. London, 1855 (1855-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1855).—232

— for the half year ending 31st October 1855. London, 1856 (1855-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1856).—271, 278, 403, 427, 523.

— for the half year ending 31st October 1856. London, 1857

(1856-чы ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1857).—245—247, 382, 403, 416, 432, 449—450.
— for the half year ending 30th April 1857. London, 1857 (1857-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1857).—403.
— for the half year ending 31st October 1857. London, 1857 (1857-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1857).—298, 402, 404.
— for the half year ending 30th April 1858. London 1858 (1858-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон. 1858).—245—246, 554, 557.
— for the half year ending 31st October 1858. London, 1858 (1858-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1858).—385, 398, 402, 417, 432.
— for the half year ending 30th April 1859. London, 1859 (1859-чу ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1859).—551.
— for the half year ending 31st October 1859. London, 1860 (1859-чу ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1860).—283, 304.
— for the half year ending 31st April 1860. London, 1860 (1860-чы ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1860).—247, 271, 280, 298, 379, 417, 547.
— for the half year ending 31st October 1860, London, 1860 (1860-чы ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1860).—246, 551.
— for the half year ending 30th April 1861. London, 1861 (1861-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1861).—246.
— for the half year ending 31st October 1861. London, 1862 (1861-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә Лондон, 1862).—296, 302, 418.
— for the half year ending 31st October 1862. London, 1863 (1862-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1863).—246, 298—300, 302, 401, 407, 415, 417, 419, 449, 456, 480—481.
— fot the half year ending 30th April 1863. London, 1863 (1863-чү ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1863).—299, 304, 426, 459—460, 546, 547.
— for the half year ending 31 st October 1863. London, 1864 (1863-чү ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1864).—246, 422, 427, 433, 457, 458, 547, 638.
— for the half year ending 30th April 1864. London, 1864 (1864-чү ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1864).—459.
— for the half year ending 31st October 1864. London, 1865 (1864-чү ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1865).—300, 301, 304.
— for the half year ending 31st October 1865. London, 1866 (1865-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1866).—412, 448, 459, 461, 476—478, 483, 484, 491.
— for the half year ending 31st October 1866. London, 1867 (1866-чы ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1867).—422, 427, 563, 644, 709.
Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce and consumption of grain, and all laws relating thereto. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November, 1814 (Тахыл вә тахыл ганунлары һаггында һесабатлар: Тахыл истеһсалы, тичарәти вә истеһлакынын вәзијјәтини, һабелә бу саһәдәки бүтүн ганунлары өјрәнмәли олан лордлар палатасы комиссијасынын

биринчи вә икинчи һесабатлары. Ашағы палатанын 1814-чү ил 23 нојабр тарихли сәрәнчамы илә е'лан олунмушдур). —556.

The Revised statutes of the state of Rhode Island and Providence plantations. Providence, 1857 (Род-Ајленд штатынын вә провиденс мүстәмләкәсинин тәкрар нәзәрдән кечирилмиш статутлары. Провиденс, 1857).—274.

Royal commission on railways. Report of the commissioners. London, 1867 (Краллыг дәмирјол комиссијасы. Комиссија үзвләринин һесабаты. Лондон, 1867).—432, 561.

Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1846 to 1860. Number 8. London, 1861 (1846-чы илдән 1860-чы иләдәк ахырынчы он беш илин һәр или һаггында Бирләшмиш краллығын статистика мә'лумат китабы. Нөмрә 8. Лондон, 1866).—419.

Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1851 to 1865. Number 13. London, 1866 (1851-чи илдән 1865-чи иләдәк ахырынчы он беш илин һәр или һаггында Бирләшмиш краллығын статистика мә'лумат китабы. Нөмрә 13. Лондон, 1866).—419.

ВАХТАШЫРЫ НӘШРЛӘР

„*Вестник Европы*", Санкт-Петербург, 1872, III чилд,—19—21.

„*Санкт-Петербургские ведомости*", 8 (20) апрел 1872-чи ил.—19.

„*The Bengal Hurkaru*" („Бенгал әхбары"), Кәлкәтә, 22 ијул 1861-чи ил.—331.

„*Bury Guardian*" („Бери көзәтчиси"), Бери, 12 мај 1860-чы ил.—270.

„*Concordia. Zeitschift für die Arbeiterfrage*" („Разылыг. Фәһлә мәсәләсинә даир журнал"), Берлин, № 10, 7 март 1872-чи ил.—36, 37.
— № 27. 4 ијул 1872-чи ил.—37
— № 28, 11 ијул 1872-чи ил.—38.

„*The Daily Telegraph*"(„Күндәлик телеграф"), Лондон, 17 јанвар 1860-чы ил.—248.

„*Demokratisches Wochenblatt*" („Демократик һәфтәлик"), Лејпсиг, № 31, 1 август 1868-чи ил,—18.
— № 34, 22 август 1868-чи ил.—18.
— № 35, 29 август 1868-чи ил. 18.
— № 36, 5 сентјабр 1868-чи ил.—18.

„*Duetsch-Französische Jahrbücher*" („Алман-франсыз иллији"), Парис, 1844.—86, 158, 170, 636.

„*The Economist*" („Игтисадчы"), Лондон, III чилд, 29 март 1845-чи ил.—677.
— VI чилд, 15 апрел 1848-чи ил.—233.
— IX чилд, 19 ијул 1851-чи ил.—590.
— XVIII чилд, 21 јанвар 1860-чы ил.—640.
— XXIV чилд, 2 ијун 1866-чы ил.—730—731.

„*The Evening Standard*" („Ахшам бајрағы"), Лондон, 1 нојабр 1886-чы ил.—33.

„*The Glasgow Daily Mail*" („Күндәлик Глазго почту"), 25 апрел 1849-чу ил.—313.

„*Journal des Economistes*" („Игтисади журнал"), Парис, ијул вә август 1872-чи ил.—19.

„*The Journal of the Society of Arts*" („Инчәсәнәтләр вә пешәләр чәмијјәтинин журналы"), Лондон, VII чилд, 9 декабр 1859-чу ил.—378.
— VIII чилд, апрел 1860-чы ил.—394.
— XIV чилд, апрел 1866-чы ил.—731.
— XX чилд, 5 јанвар 1872-чи ил. 418.

„*Macmillan's Magazine*„ (Макмилланын журналы"), Лондон вә Кембрич, VIII чилд, август 1863-чү ил.—259.

„*The Morning Advertiser*“ („Сәһәр хәбәрләри“), Лондон 17 апрел 1863-чү ил.—38.
„*The Morning Chronicle*“ („Сәһәр хроникасы“), Лондон.—677.
„*The Morning Star*“ („Сәһәр улдузу“), Лондон.—539.
— 17 апрел 1863-чү ил.— 38, 654.
— 23 ијун 1863-чү ил.—259.
— 7 јанвар 1867-чи ил.—670—671.
„*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*“ („Јени Рејн гәзети. Демократија органы“), Көлн, № 266, 7 апрел 1849-чу ил.—580, 764.
„*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*“ („Јени Рејн гәзети. Сијаси-игтисади ичмал“), Лондон—Һамбург, № 4, 1850,—294, 304.
„*New-Vork Daily Tribune*“ („Нју-Јорк күндәлик трибунасы“), 9 феврал 1853-чү ил.—730.
„*The Observer*“ („Мүшаһидәчи“), Лондон, 24 апрел 1864-чү ил.—147.
„*The Pall Mall Gazette*“ („Пелл-мелл гәзети“), Лондон.—656.
„*La Philosophie positive. Revue*“ („Позитивизм фәлсәфәси. Ичмал“), Парис, № 3, нојабр—декабр 1868-чи ил.—19.
„*The Parifolio. Diplomatic review. (New series)* („Портфел. Дипломатик ичмал. (Јени серија)“ Лондон.—730.
„*Revolutions de Paris*“ („Парис ингилаблары“, № 101, 1791).—740.
„*Reynolds's Newspaper*“ („Рејнолдс гәзети“), Лондон, 21 јанвар 1866-чы ил —257.
— 4 феврал 1866-чы ил.—257.
— 20 јанвар 1867-чи ил.—670.
„*The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art*“ („Сијасәт, әдәбијјат, елм вә инчәсәнәт мәсәләләринә дaир шәнбә ичмалы“), Лондон, 18 јанвар 1868-чи ил.—18—19.
„*The Social Science Review*“ („Ичтимаи елмләр ичмалы“), Лондон, II чилд, 18 ијул 1863-чү ил.—258—260.
„*The Spectator*“ („Тамашачы“), Лондон, 26 мај 1866-чы ил.—334.
„*The Standard*“ („Бајраг“), Лондон, 15 август 1863-чү ил.—259.
— 16 октјабр 1861-чи ил. —558.
— 5 апрел 1867-чи ил.—671.
„*The Times* („Зәманә“), Лондон.—656, 731.
— 14 феврал 1843-чү ил.—653.
— 5 нојабр 1861-чи ил.—272.
— 26 нојабр 1862-чи ил.—212, 406.
— 24 март 1863-чү ил.—298, 576—578.
— 17 апрел 1863-чү ил.—37, 38.
— 2 ијул 1863-чү ил —259.
— 25 феврал 1864-чү ил.—473.
— 1866-чы илин ахыры.—603, 710.
— 1867-чи илин әввәли —603, 710.
— 26 јанвар 1867-чи ил.—501.
— 3 сентјабр 1873-чү ил.—603.
— 29 нојабр 1883-чү ил —38.
„*To-Day*“ („Бу күн“), Лондон, № 2, феврал 1884-чү ил.—39.
— № 3, март 1884.—39, 40.
„*Der Volksstaat*“ („Халг дөвләти“), Лејпсиг, 1 ијун 1872-чи ил.—37.
— 7 август 1872-чи ил.—38.
„*The Westminster Review*“ („Вестминистер ичмалы“), Лондон.—73.
„*The Workman's Advocate*“ („Фәһлә мүдафиәчиси“), Лондон, 13 јанвар 1866-чы ил.—257.

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТ ӘСӘРЛӘРИ

Антипатр Фессалонлы. Су дәјирманынын ичады.—409.
Балзак. Һобсек.—591.
Батлер. Гудибрас —46.
Бичер-Стоу. Том дајынын комасы.—730.
Буало. VIII сатира.—654.
Веркили Енеида —304, 758.
Волтер. Кандид.—201, 770.
Данте. Илаһи комедија.—11, 112, 251.
Дефо. Робинзон Крузо.—87—88. 291.
Дидро. 1767-чи ил салону.—142.
Диккенс. Оливер Твистин мачәралары.—442.

Драјден. Хоруз вә түлкү. 246.
Дүпон. Фәһләләрин нәғмәси.—693.
Јувенал. IV сатира. 252.
Һөте. Фауст.—39, 79, 96, 200, 293, 596, 710.
Лесаж. Сантилјанлы Жил Бласын мачәралары.—710.
Овиди. Мәһәббәт елми.—439.
Овиди. Фасты.—721.
Сервантес. Фәндкир Идалго Дон-Кихот Ламанчлы.—92, 95, 643.
Софокл. Антигона.—141.
Һејне. Һенрих.—304.
Һомер. Илиада.—73.
Һомер. Одиссеја.—258, 369.
Һоратси. Епод—7.—712.
Һоратси. Поезија елми.—679.
Һоратси. Сатиралар. Биринчи китаб.—6, 116, 269, 347, 368, 472.
Шекспир. Афиналы Тимонун һәјаты.—140.
Шекспир. Венесија тачири.—289, 290, 488, 684.
Шекспир. Јај кечәсиндә бир рө'ја.—116.
Шекспир. Крал IV Һенрих. Биринчи һиссә.—39, 58.
Шекспир. Һаһаг һај-күј.—93.
Шекспир. Һамлет —276.
Шиллер. Зәманәт.—596.
Шиллер. Зәнк һаггында маһны — 407.
Шиллер. Мәкр вә мәһәббәт.—577.
Штолберг. Тәбиәтә.—512.

* * *

Библија.—97, 273, 376, 583, 597, 746.
Мүгәддәс Ијероним. Јевстохијаја мәктуб—бәкарәти горумаг һаггында.—111—112.

СИТАТ КӘТИРИЛӘН КИТАБЛАРЫН РУСЧА ТӘРЧҮМӘСИНИН КӨСТӘРИЧИСИ*

Аппиан. Гражданские войны (Вәтәндаш мүһарибәләри). С. А. Жебелевин вә О. О. Крјукерин редакторлуғу илә јунанчадан тәрчүмә. Л., 1935.—726 (20).

Аристотель. Политика (Сијасәт). С. А. Жебелевин јунанчадан тәрчүмәси. Спб., 1911.—95 (23), 159 (22—26), 171 (28).

Аристотель. Этика (Етика). Е. Радловун јунанчадан тәрчүмәси. Спб., 1908.—70 (93).

Беллерс, Дж. Предложение об учреждении трудового колледжа (бу китабдадыр: Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений. (Әмәк коллечи тә'сис едилмәси һаггында тәклиф) (бу китабдадыр: Мүасир сосиализмин сәләфләринин әсәрләриндән парчалар. В. П. Волкин тәртиб етмишдир. I һиссә. М.—Л., 1928) (ихтисарла тәрчүмә едилмишдир).—146 (118) 489 (124, 125), 617 (117).

Буханан (бу нәшрдәдир: *Бьюкенен*). Ашағыдакы китабда гејдләр.: *А. Смит.* Исследования о природе и причинах богатства народов (*А. Смит.* Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат). Бентамын, Бланкинин, Бухананын, Гарнјенин, Мак-Куллохун, Малтусун, Миллин, Рикардонун, Сејин, Сисмондинин вә Түргонун гејдләри илә. П. А. Бибиков тәрчүмә етмишдир. I чилд. Спб., 1866.—559 (477).

Бэкон, Ф. Опыты и наставления нравственные и политические. Бу китабдадыр: *Ф. Бэкон.* Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические (*Бекон,* Ф. Мә'нәви вә сијаси тәчрүбәләр вә нәсиһәтләр). (Бу китабдадыр. *Ф. Бекон.* Јени Атлантида. Мә'нәви вә сијаси тәчрүбәләр вә нәсиһәтләр). З. Ј. Александрованын тәрчүмәси. М., 1954 (ихтисарла тәрчүмә едилмишдир).—719 (100).

Верри. Политическая экономия или О государственном хозяйстве (*Верри.* Сијаси игтисад, јахуд Дөвләт тәсәррүфаты һаггында. Французчадан, французчаја исә италјанчанын једдинчи нәшриндән тәрчүмә едилмишдир). Спб.,

* Бу көстәричијә Марксын ситат кәтирдији вә адыны чәкдији китабларын русча тәрчүмәләриндән анчаг ахырынчылары дахилдир. Лакин ахырынчы дәфә ихтисарла бурахылмыш әсәрләрә кәлдикдә бурада истиснаја јол верилмишдир. Белә һалда, даһа мүкәммәл габагкы тәрчүмә дә көстәрилир. Көстәричидә Маркс тәрәфиндән ситат кәтирилән вә ја ады чәкилән әсәрләрин бу чилддәки сәһифәләри вә бунларын јанындакы мө'тәризәләрдә ситат кәтирилән китабын мүвафиг сәһифәләри көстәрилмишдир.

1810.—54 (11 — 12), 100 (7), 142 (45).
Гегель. Наука логики (*Һекел.* Мәнтиг елми). Б. Г. Столпнерин тәрчүмәси. М., 1939 (Һекел. Әсәрләри. V, VI чилд).—311.
Гегель. Философия права (*Һекел.* Һүгуг фәлсәфәси). Б. Столпнерин тәрчүмәси. М.—Л., 1934 (Һекел. Әсәрләри. VII чилд).—55 (218) 101 (87), 174 (91), 367 (216), 591 (226).
Гегель. Энциклопедия философских наук. Часть I. Логика (*Һекел.* Фәлсәфи елмләр енсиклопедиjасы. I һиссә. Мәнтиг). Б. Столпнерин тәрчүмәси. М.—Л., 1930 (Һекел. Әсәрләри. I чилд).—185 (318—319). 265 (212)
Гексли, Т. Г. Уроки элементарной физиологии (*Һексли, Т. Г.* Ибтидаи физиолокиjа дәрсләри). И. А. Петровун редакторлуғу илә инкилисчәдән тәрчүмә. Д. И. Писаревин мүгәддимәси илә. Спб., 1867.—483 (134).
Гоббс, Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского (*Һоббс, Т.* Левиафан, вә jа Материjа, дини вә мүлки дөвләтин формасы вә һакимиjjәти). Сосеккиз, 1936.—176 (90), 360 (115).
Годскин, Т. Защита труда против притязаний капитала (*Һодскин, Т.* Капиталын иддиаларына гаршы әмәjин мүдафиәси) (бу китабдадыр: *Т. Һодскин.* Әсәрләри. М., 1938) —359 (27, 28), 576 (12, 14).
Годскин, Т. Популярная политическая экономия (*Һодскин, Т.* Популjар сиjаси игтисад (бу китабдадыр: *Т. Һодскин.* Әсәрләри. М., 1938).—343 (74), 357 (118), 536 (162).
Грове. Соотношение физических сил (*Грове.* Физики гүввәләрин нисбәти). Русча тәрчүмәсинә профессор Н. Н. Бекетовун мүгәддимәси илә. Ал. Заленскинин вә Ил. Мечниковун тәрчүмәси. Харков, 1864.—525.
Дарвин, Ч. Происхождение видов путем естественного отбора (*Дарвин, Ч.* Тәбии сечмә jолу илә нөвләрин мәншәjи). М.—Л., 1939 (*Ч. Дарвин.* Әсәрләри, 3-чү чилд).—345—346 (379).
Декарт, Р. Рассуждение о методе с приложениями: диоптрика, метеоры, геометрия (*Декарт, Р.* Метод һаггында мүлаһизә вә әлавәләр: диоптрика, метеорлар, һәндәсә). Г. Г. Слүсаревин вә А. П. Jушкевичин редакторлуғу, тәрчүмәси, мәгаләләри вә изаһлары. ССРИ ЕА нәшриjjаты, 1953.—392 (54).
Джонс, Р. Вводная лекция по политической экономии, прочитанная в Королевском колледже в Лондоне 27 февраля 1833 г. (бу китабда: *Р. Джонс* Экономические сочинения) (*Чонс, Р.* Сиjаси игтисад үзрә 1833-чү ил февралын 27-дә Лондонда Краллыг коллечиндә охунмуш кириш мүһазирәси) (бу китабдадыр: *Р. Чонс.* Игтисади әсәрләр. Сосеккиз, 1937).—634 (54).
Джонс, Р. Опыт о распределении богатства и об источниках налогов (*Чонс, Р.* Сәрвәтин бөлкүсү вә веркиләрин мәнбәләри һаггында тәчрүбә) (бу китабдадыр: *Р. Чонс,* Игтисади әсәрләр. Сосеккиз, 1937).—332 (131).
Джонс, Р. Политическая экономия народов (*Чонс Р.* Халгларын сиjаси игтисады) (бу китабдадыр: *Р. Чонс.* Игтисади әсәрләр. Сосеккиз, 1937).—311 (316), 324, (316), 337 (348—349), 570 (313), 590 (295), 601 (295, 299, 313, 314).
Диодор Сицилийский. Историческая библиотека (*Диодор Сицилиjалы.* Тарихи китабхана). Jунанчадан Иван Алексеjев тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Биринчи һиссә, Спб., 1774.—150 (269—272), 240 (270—271), 344 (120—121), 511 (129—130).
Кенэ, Ф. Объяснение экономической таблицы (*Кене, Ф.* Игтисади чәдвәлинин изаһы) (бу китабдадыр: *Ф. Кене.* Сечилмиш парчалар, А. В. Горбуновун тәрчүмәси. М. 1896).—593.

Кенэ, Ф. О торговле. Первый диалог (*Кене, Ф.* Тиҹарәт һаггында. Биринҹи диалог) (бу китабдадыр: *Ф. Кене.* Сечилмиш парчалар). А. В. Горбуновун тәрҹүмәси. М., 1896).—117 (198).

Кенэ, Ф. О ремесленном труде. Второй диалог (*Кене, Ф.* Пешә әмәји һаггында. Икинҹи диалог) (бу китабдадыр: *Ф. Кене.* Сечилмиш парчалар. А В. Горбуновун тәрҹүмәси. М., 1896).—323 (230).

Кетле, А. Человек и развитие его способностей, или Опыт общественной физики (*Кетле, А.* Инсан вә онун габилијјәтләринин инкишафы һаггында, вә ја ичтимаи физика тәҹрүбәси). I ҹилд, Спб., 1865.—326.

Колумб. Письмо королю и королеве с острова Ямайка (*Колумб.* Јамајка адасындан крала вә кралиҹәјә мәктуб) (бу китабдадыр: Путешествия Христофора Колумба. Дневники. Письма. Документы (Христофор Колумбун сәјаһәтләри. Күндәликләр. Мәктублар. Сәнәдләр. М., 1956).—140 (470).

Кондильяк. О выгодах свободной торговли (*Кондилјак.* Азад тиҹарәтин фајдалары һаггында). Франсызҹадан Н. Аммосов тәрҹүмә етмишдир. I һиссә. Спб., 1817.—165 (48, 49, 52, 114, 115).

Ксенофонт. Киропедия (*Ксенофонт.* Киропедија). Г. А. Јанчевецки тәрҹүмә етмишдир. Кијев, 1878 (Ксенофонт. Әсәрләри, III ҹилд).—370 (259—260).

Курсель-Сенёль. Руководство к теоретическому и практическому изучению предприятий промышленных, торговых и земледельческих (*Курсел-Сенөл.* Сәнаје, тиҹарәт вә әкинчилик мүәссисәләрини нәзәри вә әмәли ҹәһәтдән өјрәнмәк үчүн рәһбәр). Франсызҹадан тәрҹүмә едилиб В. Вешнјаковун редакторлуғу илә нәшр едилмишдир. Спб., 1860.—237 (61), 600 (18).

Кювье, Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара (*Күвје, Ж.* Јер күрәси үзәриндәки чеврилишләр һаггында мүлаһизә). Франсызҹадан Д. Ј. Жуковскинин тәрҹүмәси. М.—Л., 1937.—512 (204).

Лассаль, Ф. Господин Бастиа-Шульце Делич, экономический Юлиан, или Капитал и труд (*Лассал, Ф.* Ҹәнаб Бастиа Шултсе—Делич, игтисадчы Јулиан, јахуд Капитал вә әмәк) (бу китабдадыр: *Ф. Лассал.* Әсәрләри, III ҹилд. М., 1925).—5.

Либих, Ю. Химия в приложении к земледелию и физиологии (*Либих, Ј.* Кимјанын әкинчиликдә вә физиолокијада тәтбиги. Проф. А. Н. Лебедјантсевин изаһлары вә тәрҹүмәси, онун редакторлуғу илә. М.—Л., 1936 (ихтисарла тәрҹүмә едилмишдир).—244 (89—90), 505 (100), 574 (211).

Либих, Ю. Химия в приложении к земледелию и физиологии растений (*Либих, Ј.* Кимјанын әкинчиликдә вә биткиләрин физиолокијасында тәтбиги. Проф. Илјенковун тәрҹүмәси. М., 1870.—244 (83), 505 (100), 574 (132).

Ливий. Римская история от основания города (*Ливи.* Романын бина едилмәси заманындан онун тарихи). П. Адриановун редакторлуғу илә латынҹадан тәрҹүмә. VI ҹилд. М. 1899).—281 (182).

Лукреций. О природе вещей (*Лукретси,* Шејләрин тәбиәти һаггында). Латынҹадан тәрҹүмә, Ф. А. Петровскинин кириш мәгаләси вә изаһаты, М., 1958,—219 (129).

Маколей. История Англии от восшествия на престол Иакова II. (*Маколеј.* II Јаковун тахта чыхдығы замандан Инкилтәрәнин тарихи). (I һиссә. Спб., вә М., 1866). *Маколеј.* Әсәрләри күллијјаты. Тәсһиһ едилмиш икинҹи нәшри, VI ҹилд). —276 (350—351) 716 (278, 346).

Мальтус, Т. Р. Исследование о природе и развитии ренты, а также о началах ее регулирующих (в „Ученых записках императорского Юрьевского университета“ (*Малтус, Т. Р.* Рентанын тәбиәти вә инкишафы һаггында, һабелә онун тәнзим едилмәси принсипләри һаггында), А. Миклашевскинин

тәрчүмәси („Јурјев император университетинин елми әсәрләриндә", № 2 вә 3, Јурјев, 1908).—316 (30), 527 (30), 556 (30).

Мальтус, Т. Р. Опыт о законе народонаселения (*Малтус, Т. Р.* Әһали гануну һаггында тәчрүбә). П. А. Бибиков тәрчүмә етмишдир. I вә II чилд. Спб., 1868.—356, 619.

Мальтус, Т.Р. Опыт закона о народонаселении (*Малтус, Т. Р.* Әһали гануну тәчрүбәси). И. А. Вернерин тәрчүмәси. М.,1895 (ихтисарла тәрчүмә едилмишдир). —356, 619.

Маурер, Г. Л. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти (*Маурер, Г. Л.* Ичма, һәјәт, кәнд вә шәһәр гурулушунун вә ичтимаи һакимијјәтин тарихинә кириш). Алманчадан В. Коршун тәрчүмәси. Москва, 1880.—82 (135).

Мен, Т. (бу нәшрдә беләдир: *Ман, Т.*) Богатство Англии во внешней торговле, или Баланс нашей внешней торговли как регулятор нашего богатства (*Мен, Т.* (һәмин нәшрдә: *Ман, Т.*) Харичи тичарәтдә Инкилтәрәнин сәрвәти, јахуд Харичи тичарәтимизин балансы сәрвәтимизин тәнзимчиси кими) (бу мәчмуәдәдир: Меркантилизм. И. С. Плотниковун редакторлуғу вә кириш мәгаләси илә. Сосеккиз. Л., 1935) (ихтисарла тәрчүмә едилмишдир).—512 (183).

Милль, Дж. Ст. Основания политической экономии (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын әсаслары) (бу китабдадыр: *Н. Г. Чернышевски.* Әсәрләри күллијјаты. Он беш чилддә. IX чилд. И. Д. Удалтсовун редакторлуғу илә. М., 1949) (ихтисарла тәрчүмә едилмишдир).—505 (240).

Милль, Дж. Ст. Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын әсаслары вә бунлардан бә'зиләринин ичтимаи фәлсәфәјә тәтбиги). Ики чилддән ибарәт бүтөв нәшри. [Н. Г. Чернышевскинин тәрчүмәси.] Спб., 1874. I чилд.—505 (226), 514—516 (477, 478), 613 (259); II чилд—373 (285).

Милль, Дж. Ст. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования (*Милл, Ч. Ст.* Силлокистик вә индуктив мәнтиг системи. Елми тәдгигат үсуллары илә әлагәдар олараг сүбут принсипләринин изаһы). В. Н. Ивановскинин редакторлуғу илә инкилисчәдән тәрчүмә. М., 1914.—593.

Моммзен, Т. История Рима (*Моммзен, Т.* Рома тарихи. I—III чилдләр. М., 1936 — 1941. — 173. I чилд—176 (787).

Монтескьё. О духе законов (*Монтескјө.* Ганунларын руһу һаггында) (бу китабдадыр: *Ш. Монтескјө.* Сечилмиш әсәрләри, М., 1955).—101 (482), 133 (486), 753 (667).

Мор, Т. Утопия (*Мор, Т.* Утопија). Латынчадан тәрчүмә, А. И. Малејинин вә Ф. А, Петровскинин изаһлары. Волкинин кириш мәгаләси. М., 1953.—719, 734.

Норс, Д. Очерки о торговле (*Норс, Д.* Тичарәт һаггында очеркләр) (бу мәчмуәдәдир: Меркантилизм. И. С Плотниковун редакторлуғу вә кириш мәгаләси илә. Л., 1935).—130 (307—310), 133 (312), 142 (316).

Оуэн, Р. Замечания о влиянии промышленной системы (*Оуен, Р.* Сәнаје системинин тә'сири һаггында гејдләр) (бу китабдадыр: *Р. Оуен.* Сечилмиш әсәрләри. I чилд. С. А. Фејкинанын инкилисчәдән тәрчүмәси вә изаһлары. В. И. Волкинин кириш мәгаләси. М.—Л., 1950).—404 (81).

Петти. Политическая анатомия Ирландии 1672 г. (бу китабдадыр: *В. Петти* . Экономические и статистические работы) (*Петти.* Ирландијанын сијаси анатомијасы, 1672-чи ил (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вә статистика әсәрләри. М. Смитин редак-

торлуғу алтында тәрчүмә. М., 1940).—316 (122).

Петти. Разное о деньгах 1682 г. Бу китабдадыр: *В. Петти.* Экономические и статистические работы (*Петти.* Пул һаггында мүхтәлиф гејдләр, 1682-чи ил) (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вә статистика әсәрләри). М. Смитин редакторлуғу алтында тәрчүмә М., 1940).—110 (212), 152 (216).

Петти. Трактат о налогах и сборах 1662 г. Бу китабдадыр: *В. Петти.* Экономические и статистические работы (*Петти.* Веркиләр вә рүсумлар һаггында трактат, 1662-чи ил) (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вә статистика әсәрләри. М. Смитин редакторлуғу алтында тәрчүмә. М., 1940).—654 (55), 101 (40), 132 (28), 619). (64).

Петти. Verbum sapienti (Слово мудрым) 1664 г. Бу китабдадыр: *В. Петти.* Экономические и статистические работы (*Петти.* Мүдрикләрә сөз, 1664-чү ил (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вә статистика әсәрләри. М. Смитин редакторлуғу алтында тәрчүмә. М., 1940).—149 (84—85), 152 (85), 275 (83).

Платон. Политика или, государство (*Платон.* Сијасәт јахуд дөвләт. Профессор Карповун тәрчүмәси. Тәсһиһ едилмиш вә тамамланмыш икинчи нәшри. Спб., 1863 (*Платон.* Әсәрләри, III һиссә).—370 (117).

Рикардо, Д. Высокая цена слитков—доказательство обесценения банкнот (*Рикардо, Д* Күлчәләрин јүксәк гијмәти—банкнотларын гијмәтдән дүшмәсинә сүбутдур) (бу китабдадыр: *Рикардо.* Әсәрләри. М. Н. Смитин редакторлуғу алтында тәрчүмә. II чилд. М., 1955).—151 (53, 55).

Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын принсипләри, М., 1955 (*Рикардо.* Әсәрләри. М. Н. Смитин редакторлуғу алтында тәрчүмә. I чилд).—90 (234) 172 (193), 193 (42), 233 (285). 390 (236), 395 (57), 396 ((325), 430 (325), 432 (320), 575 (130), 592 (129—130), 609 (226), 634 (320).

Рикардо, Д. О покровительстве земледелию (*Рикардо, Д.* Әкинчилији һимајә һаггында) (бу китабдадыр: *Рикардо.* Әсәрләри, М. Н. Смитин редакторлуғу алтында тәрчүмә. III чилд, М., 1955).—87 (53).

Родбертус. Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье: Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты. Бу китабда: *К. Родбертус.* Экономические сочинения (*Родбертус.* Фон Кирхмана ичтимаи мәктублар. Үчүнчү мәктуб: Торпаг рентасы һаггында Рикардонун тә'лиминин тәкзиб едилмәси вә јени рента нәзәријјәсинин әсасландырылмасы) (бу китабдадыр: *К. Родбертус.* Игтисади әсәрләр. И. Плотниковун тәрчүмәси. Л., 1936) (ихтисарла тәрчүмә едилмишдир).—530.

Родбертус. Третье социальное письмо к фон Кирхману. Опровержение учения Рикардо о поземельной ренте и обоснование новой теории ренты. В книге: *К. Родбертус Ягецов.* Сочинения. Выпуск I: К освещению социального вопроса (*Родбертус.* Фон Кирхмана үчүнчү ичтимаи мәктуб. Торпаг рентасы һаггында Рикардонун тә'лиминин тәкзиб едилмәси вә јени рента нәзәријјәсинин әсасландырылмасы) (бу китабдадыр: *К. Родбертус Јакетсов,* Әсәрләри. I бурахылыш: Ичтимаи мәсәләнин ишыгландырылмасына даир. М. Н. Соболевин алманчадан тәрчүмәси. Спб., [1904].—530.

Рошер, В. Система народного хозяйства. Том 1. Начала народного хозяйства (*Рошер, В.* Халг тәсәррүфаты системи. I чилд: Халг тәсәррүфатынын әсаслары). И. Бабстын тәрчүмәси. I чилд. Биринчи бөлмә, М., 1860). — 102 (257)—(261), 211 (103), 221 (103, 97), 327 (111).

Руссо. Гражданин, или Рассуждение о политической экономии. (*Руссо.* Вәтәндаш, јахуд Сијаси игтисад һаггында мүлаһизә). В. М. тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Спб., 1787.—744 (119).

Сисмонди. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению (*Сисмонди.* Сијаси игтисадын јени принсипләри, јахуд Сәрвәт вә онун әһалијә олан нисбәти. I вә II чилд. М., 1937, I чилд—161 (185), 179 (197), 568 (181, 182), 579 (186), 583 (200), 584 (196), 588 (175), 589 (206), 650 (179, 183—184); II чилд—759 (208).

Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов (*Смит, А.* Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат). М.—Л., 1935. I чилд—57 (32—33), 359 (9,14), 570 (278), 597 (284—285), 621 (84), 624 (79), 645 (72), 656 (9), 736 (127), II чилд.—133 (18, 19) 367 (303).

Смит, А. Теория нравственных чувств (*Смит, А.* Мә'нәви һиссләр нәзәријјәси). П. А. Бибиков тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Спб., 1868.—620.

Спиноза, Б. Письма некоторых ученых мужей к Б. д. С. и его ответы, проливающие немало света на другие его сочинения. Бу китабда: *Б. Спиноза.* Избранные произведения (*Спиноза, Б.* Бә'зи алимләрин Б. д.—С.-јә мәктублары вә онун өз башга әсәрләрини) хејли ишыгландыран чаваблары (бу китабдадыр: *Б. Спиноза.* Сечилмиш әсәрләри. II чилд, М., 1957).—599 (568).

Спиноза, Б. Этика. Бу китабда: *Б. Спноза.* Избранные произведения (*Спиноза, Б.* Етика. (Бу китабдадыр: *Б. Спиноза.* Сечилмиш әсәрләри). I чилд. М., 1957).—309.

Сэ, Ж. Б. (һәмин нәшрдә: *Сэй, Ж. Б.*) Трактат политической экономии (*Се, Ж. Б.* һәмин нәшрдә: *Сеј, Ж. Б.*) Сијаси игтисад трактаты). Н. Ј. Каменетскинин тәрчүмәси. М., 1896 (ајры-ајры фәсилләрин тәрчүмәси).—160, 169, 211, 598.

Тьер, А. О собственности (*Тјер, А.* Мүлкијјәт һаггында) А. Степановун тәрчүмәси. Спб., 1872.—442 (225).

Тюрго. Размышления о создании и распределении богатств (*Турго.* Сәрвәтләрин јарадылмасы вә бөлкүсү һаггында дүшүнчәләр). Профессор А. Н. Миклашевскинин тәрчүмәси вә әлавәләри. Јурјев, 1905.—316 (4), 532 (5).

Фергюсон, А. Опыт истории гражданского общества (*Феркусон, А.* Мүлки чәмијјәтин тарихи тәчрүбәси). Инкилисчәдән Иван Фенковски тәрчүмә етмишдир. III һиссә. Спб., 1818.—358 (16), 365 (9,7), 367 (9).

Фукидид. История (*Фукидид.* Тарих). I чилд. Ф. М. Мишенко тәрәфиндән үзәриндә ишләнилмиш тәрчүмә. С. Жебелевин гејдләри вә кириш очерки илә. М., 1915.—369—370 (90).

Фурье, Ш. Новый хозяйственный и социетарный мир, или Открытие способа привлекательного и и природосообразного труда, распределенного в сериях по страсти. Бу китабда: *Ш. Фурье.* Избранные сочинения (*Фурје, Ш.* Јени тәсәррүфат вә сосијетар дүнјасы, јахуд Һәвәсә көрә серијалара бөлүнән әмәјин чәзбедичи вә тәбиәтәујғун үсулунун кәшфи) (бу китабдадыр: *Ш. Фурје.* Сечилмиш әсәрләри. III вә IV чилд. М., 1954)—696.

Шорлеммер, К. Возникновение и развитие органической химии (*Шорлеммер, К.* Үзви кимјанын мејдана кәлмәси вә инкишафы. М., 1938.—311.

Шторх, Г. Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие (*Шторх, Г.* Сијаси игтисад курсу, јахуд Халг рифаһыны мүәјјән едән әсасларын изаһы). И. В. Вернатскинин ре-

дакторлуғу вә гејдләри илә франсызчадан тәрчүмә. I чилд, Спб., 1881.—180 (193), 188 (129), 355 (79), 364 (135), 365 (78).

Юм, Д. Опыты (*Јум, Д.* Тәчрүбәләр). М. О. Кершензонун тәрчүмәси. М.. 1896 (натамам тәрчүмә).—128.

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ

А

Абстраксија
— игтисади формаларын тәһлилиндә онун әһәмијјәти. —6;
— ајры-ајры мисаллар—164—165, 171—172, 183, 506, 566, 183.

Авропа—717.
Австралија—452, 771.
Австрија—279.
Аилә вә гәбилә—88, 89, 356, 489—490, 745.
Алманија—9, 10, 13—14, 18, 28, 33, 241—242, 275, 311, 377, 383, 393, 395, 428, 430, 464, 717, 731, 737—738.
Алманијада кәндли мүһарибәси—241—242.
Америка Бирләшмиш Штатлары—9—11, 240, 259, 273, 302—303, 386, 395, 397, 422, 444, 460, 503, 576, 712, 750, 753, 757, 762, 766, 770—771.
АБШ-да вәтәндаш мүһарибәси—9, 290, 294, 302—303, 422, 433, 434, 576, 771.
Американын истиглалијјәт уғрунда мүһарибәси.—9
Антијакобин мүһарибәси — 675, 748.
Аристократија—17, 598, 675, 676, 710, 723.
Аркентина—364.
Асија—148, 168, 337, 362.
Афина (Гәдим)—92, 139—140, 370—371.
Африка—748.

Б

Базис вә үстгурум—9, 88, 91—92, 94, 484—485, 487—488, 595, 618.
Банклар—135, 145, 146, 150—151, 152, 753.
Банкнотлар—135, 147, 148, 151.
Белчика—33, 279, 301, 603, 672—673.
Бәшәријјәтин ибтидаи вәзијјәти—88, 183—186, 355, 510—541, 617.
Бијар—88, 240—243, 539, 569—570.
Билаваситә ичтимаи әмәк—69, 88—89, 103.
Биметаллизм—105—106, 150—151.
Биржа—146, 197, 742, 752—753.
Борч капиталы—161, 170.
Бөлкү
— бөлкү үсулуну мүәјјән едән шәртләр—89;
— патриархал кәндли аиләсинин үзвләри арасында әмәк бөлкүсү—88;
— коммунизм чәмијјәтиндә—89—90;
— изафи дәјәр бөлкүсү—520, 533, 565—566.
Брусселдә алман фәһлә чәмијјәти—580.

Буржуа азадлығы—79, 173, 174, 176, 181, 399, 539, 585—586, 739—740.
Буржуа бәрабәрлиjи—164, 173, 181, 295, 303—304, 585—586.
Буржуа сиjаси игтисадында пул мәктәби—621—622.
Буржуа статистикасы—275, 421—422.

В

Вахтамузд әмәк һаггы—542—549.
— үмуми характеристикасы—542—543, 550—552, 554, 707;
— онун мигдарыны мүәjjән едән шәртләр—543—544, 547—548, 559—560;
— онун өлчү ваһиди—544—545.
— онун капиталист әлверишлилиjи—545.
Вексел мәзәннәси—152.
Веркиләр—563;
— онларын формалары—148—149;
— капиталын ибтидаи jығым аләти кими—748, 754, 755;
— вә изафи дәjәр—520;
— Рома империjасында — 148—149;
— Асиjада—148;
— Франсада—148;
— Инкилтәрәдә—722;
— АБШ-да—771.
Вулгар буржуа сиjаси игтисады—71, 157, 160—161, 163—164, 167, 190, 192, 197 — 199, 307, 437—447, 564—564, 590—591, 611—614, 622—623, 764—765;
— үмуми характеристикасы—17—18, 65, 91, 122, 164, 181, 310, 536, 538, 639—643, 713—714;
— онун изафи дәjәр нәзәриjjәси—164—170, 197—199, 211, 213, 221, 228—233, 520, 594—601, 609—610, 611.
Бах һабелә: *Малтусчулуг*.

Г

Гадын әмәjи
— үмуми характеристикасы—396, 471, 473, 527, 637—638, 693;
— гадын әмәjинин истисмар едилмәси тарихиндән—371, 395—398;
— гадын әмәjинин истисмар едилмәси нәтичәләри—400, 401—402, 404—405;
— нисби әһали артыглығы сәбәбләриндән бири кими—527;
— мануфактурада—462;
— ев сәнаjесиндә 467—470;
— Инкилтәрәдә—400—402, 463—467, 471—472;
— онун ганунверичилик jолу илә тәнзим едилмәси—284, 290, 295, 297, 298.
Гәнаәт
— истеһсал васитәләриндә гәнаәт—191, 194—195, 202—203, 328—329, 332, 389—391, 411, 427, 463, 465—466, 527—528, 626, 760.
— әмәкдә гәнаәт—180—181, 202, 323—324, 527—528, 708.
Гиjмәт (үмуми принсипләр)—104, 105, 108—112, 113, 116, 117, 126—127, 163—165, 167—170, 171—172, 178—179, 197.
Гызыл (вә күмүш)
— пул әмтәә кими—80—81, 99, 108—109, 118, 124—127, 139—140;
— гызыл вә күмүшүн хүсуси тәбии кеjфиjjәтләри—99;
— гызыл вә күмүшүн истеһлак дәjәринин икиләшмәси—100;
— онун дәjәри—100—101, 126—128;
— гызыл вә күмүшүн пул кими jанашы ишләнмәси—105—106;
— гызыл вә күмүшүн дәjәринин бир-биринә нисбәти—105, 151;
— гызылын дәjәринин дәjишмәси вә бу дәjишмәнин онун бир пул олмасы функсиjасына тә'сири—107, 126;
— әмтәә истеһсалы кенишләндикчә гызылын һакимиjjәтинин артмасы—139, 140.
Гул тичарәти—269—270, 749, 757.

Д

Дарвинизм—272, 346, 374.
Дахили базар—705, 743—746.
Дәjәр
— тә'рифи—47—48, 55, 61, 74, 93, 534;

— ичтимаи мүнасибәт кими—57, 68, 93;
— буржуа истеһсал үсулунун ән үмуми формасы кими—91;
— вә мүбадилә дәјәри—45—48, 71;
— истеһлак дәјәри—55—56, 207;
— онун кәмијјәтинин мүәјјән едилмәси—49—51, 55, 74, 111, 193, 534.
— әмәк мәһсулдарлығы дәјишдикчә онун кәмијјәтинин дәјишмәси—49—50, 55—56, 608—609;
Бах һабелә: *Фәрди дәјәр, Мүбадилә дәјәри, Нисби дәјәр, Дәјәр формасы, Еквивалент форма.*

Дәјәр гануну—86, 111, 171, 309, 322, 360, 535, 561, 586, 587.

Дәјәр формасы—58, 70—71, 160—161, 609;
— онун ики гүтбү—58—59, 78—80.
— мүбадилә инкишаф етдикчә онун инкишафы—76.
— садә формасы—58, 71—73, 76—77, 79, 81, 104;
— долғун формасы—73—77, 79, 104.
— үмуми формасы—76—78, 79—81, 96, 104, 117;
— пул формасы— 58, 80—81, 86, 103—152, 609.
Бах һабелә: *Мүбадилә дәјәри, Нисби дәјәр, Еквивалент форма.*

Дәјишән капитал
— тә'рифи—213—215, 218 — 219, 227, 305 308, 408, 438, 568—570, 593, 616, 633;
— илк дәфә Марксын тәтбиг етдији категорија кими—613;
— истеһсал просесиндә онун мөвчудлуг формасы—220—222, 227, 364, 531, 593, 612, 616, 626, 633;
— онун ишләдилмәси үчүн зәрури шәрт—219—220;
— аванс едилмиш дәјишән капиталын мигдары илә изафи дәјәр күтләси арасындакы асылылыг—305—310;
— онун кәмијјәти вә фәһләләрин сајы—305—311, 632, 736;
— кәнд әһалисинин бир һиссәсинин јашајыш васитәсинин дәјишән капиталын мадди үнсүрләринә чеврилмәси—736, 743;
— вә капитал јығымы—626, 637—638.

Дәнәмузд әмәк һаггы—550—558;
— үмуми характеристикасы—551—552, 555, 558;
— онун формасынын иррасионаллығы—552;
— онун тарихи—555—556;
— әмәји интенсивләшдирмәк вә иш күнүнү узатмаг васитәси кими—552—557;
— әмәк һаггынын орта сәвијјәсини ашағы салмаг васитәси кими—555;
— вә вахтамузд әмәк һаггы—550—552, 554;
— вә әмәк мәһсулдарлығы—557—558;
— вә фәһләләрин фәрди фәргләри—554—555.

Дил—84.

Дин—83, 89—91, 267—268, 374, 619—620, 623, 742.

Дөвләт (истисмарчы чәмијјәтдә)
— капиталын аләти—273—274, 289, 312, 367, 618, 650, 736—740, 748.
— игтисади һәјатын дөвләт тәрәфиндән „тәнзим едилмәси"—242—244, 273—275, 279—299, 302, 491—496, 500, 512, 563—564.
Бах һабелә: *Фабрик ганунверичилији.*

Дөвләт борчу—752—755.

Дөврijјә капиталы—613.

Дүнја базары—133, 150—152, 153, 240, 358, 386, 454, 456, 561, 603, 650, 656, 716, 747, 760.

Е

Евдә иш
— капиталист истисмар даирәси кими—300—301, 347—348, 466—472, 474—475, 480, 489—490, 502, 508, 705;
— характери вә фәһләләрин вәзијјәти—347—348;
— әмәк үчүн музд верилмәси системи—553, 671, 705;
— фабрикин тә'сири—462—463, 475, 490;

— фабрик ганунверичилијинин тә'сири—501—502.
Ејниііјәт—122—123, 586.
Еквивалент форма
— дәјәр тәчәссүмү кими—60—61, 65—67;
— билаваситә мүбадилә олунмуш формасы кими—65, 68, 76—78;
— онун үч хүсусијјәти—66—68;
— онун әсрарәнкизлији—67;
— дәјәрин нисби формасы илә мүгајисә едилдикдә—57—58;
— онун инкишафы илә нисби форманын инкишафы арасындакы мүнасибәт—62, 65, 76—79, 98.
Еклектика—133.
Елм—25, 31—32, 186, 388, 612;
— истеһсалда тәтбиги вә ролу—387—388, 424, 462, 487, 504, 607—608, 625—626, 648;
— елмин капиталистчәсинә мәнимсәнилмәси—365, 388, 612, 760. Бах һабелә: *Кимја.*
Елми терминолокија—31—32, 221, 594.
Еһтијат әмәк ордусу—бах: *Нисби әһали артыглығы.*
Еһтикар—157, 197, 214, 272, 596, 669—670, 753, 771.

Ә

Әкинчилик—430, 503—505, 606, 608, 645, 678, 693, 707—708, 745—747.
Бах һабелә: *Кәнд тәсәррүфаты.*
Әлавә изафи дәјәр—321, 322, 407.
Әмәјин интенсивлији—345, 410—418, 522—528, 643.
Әмәјин капитала реал табелији—303—304, 312—313, 334, 508—509. 624, 735, 766—767.
Әмәјин капитала формал табелији—334—336, 508—510, 736.
Әмәк (үмуми мүддәалар)—52—55, 77, 183—191, 201—203, 204—206, 208, 313, 536, 540, 567, 609—610.
Әмәк аләтләри—357, 368, 375;
— үмуми характеристикасы—185—186, 202—203;
— әмәк мәһсулдарлығынын бир амили кими—348;
— дәјәрин јарадылмасы просесиндә—388—396.
Әмәк базары
— иш гүввәси базарынын әмәлә кәлмәсинин зәрури шәртләри—172—176, 502, 716;
— вә сәнаје тсикли—502, 639, 641;
— „азад мүстәмләкә"дә—767—768 770—771.
Әмәк бөлкүсү—115—117, 175 357, 358, 361, 363, 367—372, 421—423, 484—485, 626, 643;
— тәбии әмәк бөлкүсү—89, 356;
— мануфактура әмәк бөлкүсү (фабрикдә дә)—340, 342—343, 348, 350, 352, 355—363, 366, 367—370;
— бејнәлхалг әмәк бөлкүсү—452;
— ичтимаи әмәк бөлкүсү—52—53, 84, 85, 115, 117, 355—356, 358—361, 369—371, 445, 512;
— әрази әмәк бөлкүсү—358.
Әмәк васитәләри—184—190, 208—209, 333, 423—425, 602, 626.
Әмәк васитәләринин мә'нәви ашынмасы—406, 577—578, 607—608.
Әмәк васитәләринин физики ашынмасы—189, 210, 406—407, 607, 610—611.
Әмәк мәһсулдарлығы
— үмуми мүддәалар—57, 317—318, 336—337, 511, 560, 607—608, 624—626, 647—648;
— онун сәвијјәсини мүәјјән едән шәртләр—49, 50, 329—330, 332—333, 336—339, 345, 510—511, 526, 527, 560, 625—626;
— онун дәјишилмәсинин әмтәә дәјәринә тә'сири—48—50, 56—57, 206—207, 323—324, 608—609;
— онун дәјишилмәсинин иш гүввәси дәјәринин вә изафи дәјәрин кәмијјәтинә тә'сири—317—318, 519;
— капитал јығымынын бир амили кими—607—608, 624, 627;
Әмәк һаггы—176—181, 191, 534—541, 621;
— тә'рифи—538—541, 559, 602;
— онун сәвијјәләриндәки милли фәргләр—177, 159—564;
— вә капиталын мејли—602;
— онун һәдләри—178—179, 622—623;
— вә капитал јығымы—616, 622;

— вә сәнаје тсикли—639;
— вә иш күнү—539, 547—549;
— вә әмтәә гијмәтләри—548;
— онун ганунверичилик јолу илә „тәнзим едилмәси"—736—740.
Бах һабелә: *Нормал әмәк һаггы, Вахтамузд әмәк һаггы, Дәнәмузд әмәк һаггы, Реал әмәк һаггы.*
Әмәк чисми—184—189, 196, 204, 208, 210, 318—319, 506—507, 606.
Әмтәә
— үмуми мүддәалар—5—6, 45, 50, 80—81, 82—83, 92;
— онун икили характери—45—51, 57, 71, 84, 97, 113—114, 122, 192;
— ондакы әмәјин икили тәбиәти—52—57, 84—85, 91, 204—206;
— мәһсулун әмтәәјә чеврилмәсинин шәртләри вә илкин әсаслары—50—52, 57, 72, 82—85, 96—98, 175;
— онун дәјәри—46—50, 55—57, 61, 68, 71, 74, 92, 111, 193, 207, 534, 608—609;
— онун фетишист характери—81—83, 86, 92;
— онун тарихи характери—72, 85, 86—87, 91.
Бах һабелә: *Әмтәә тәдавүлү, Әмтәә истеһсалы*
Әмтәә базары—153.
Бах һабелә: *Дахили базар, Дүнја базары, Әмәк базары.*
Әмтәә истеһсалы—153, 202, 355, 627;
— онун мөвчуд олмасы шәртләри—50—52, 57, 72, 82—85, 96—98, 175;
— мүхтәлиф истеһсал үсулларында онун мөвчуд олмасы—122, 175;
— садә әмтәә истеһсалы—175;
— вә капитализм—70—71, 192—203, 357, 389—590, 627;
— садә әмтәә истеһсалы илә капиталист әмтәә истеһсалынын ејни типли олмасы вә бир-бириндән фәрги—122;
— онун кортәбии вә зиддијјәтли характери—115—117;
— әмтәә истеһсалынын мүлкијјәт ганунларынын капиталист мәнимсәмә ганунларына чеврилмәси—585—590.
Әмтәә тәдавүлү—138, 139, 143—144, 152—160, 166—170, 171, 175, 201, 585—586;
— вә әмтәәнин метаморфозалары—114—115, 117—121;
— садә әмтәә мүбадиләси—162—163;
— мәһсулларын билаваситә мүбадиләсиндән фәрги—121—123;
— алғы вә сатгынын ејниијјәти—122—123;
— вә капитализм—153, 357;
— вә пул тәдавүлү—124—126, 129, 142, 143, 147;
Әмтәә фетишизми—81—84, 623;
— тә'рифи—83, 92;
— онун илкин шәртләри—82, 84;
— ону баша дүшмәк үчүн зәрури шәртләр—86;
— онун тарихи характери—90;
— ајры-ајры тәзаһүрләри—92—93.
Әмтәәшүнаслыг—45.
Әсас капитал—613.
Әһали гануну—633—634.
Әшәр—51, 87.

З

Зеһни вә физики әмәк—184, 424 484, 506—507.
Зәрури әмәк
— тә'рифи—221, 235, 267;
— вә иш күнү—236, 315—316;
— капитализм вә бијар шәраитиндә—241—243, 318;
— изафи әмәк онун бир функсијасы кими—530—531;
— коммунизм чәмијјәтиндә—528.
Зоракылыг—410, 714, 748—749, 755.
Бах һабелә: *Мүлкијјәтдән мәһрум етмәк.*

И

Ибтидаи капитал јығымы
— үмуми характеристикасы—570, 626, 713—716, 757—761, 771;
— ибтидаи јығымын амилләри вә башлыча чәһәтләри—714—716, 720, 736, 748, 752, 753, 755;
— кәндлиләрин торпагдан зоракылыгла говулмасы—430, 716—733, 765;

— ичма мүлкијјәтини лендлордларын гәсб етмәләри—723—727;
— онун методларынын үмуми характеристикасы — 731 — 732, 748—749, 757—758, 771.

Игтисади бөһранлар—14—17, 22, 33, 131 160, 245, 669.
— маһијјәти вә сәбәбләри—122—123, 146, 212, 591;
— онларын мүмкүнлүјүнүн керчәклијә чеврилмәси шәртләри—122—123;
— вә пул бөһраны—146;
— фәһлә синфинин вәзијјәтинә онларын тә'сири—545, 646, 656, 669—673.

Изафи дәјәр—160—162, 568;
— тә'рифи—157, 213—214, 216, 217, 221—222;
— онун мәншәји—171, 213, 218—219, 407—408, 582, 598;
— онун мәншәјинин вулгар нәзәријјәләри—164—170, 197—199, 211, 213, 222, 227—233, 520, 594—601, 609—611;
— истисмарчы чәмијјәтин игтисади формасијаларынын фәргләндиричи әламәти кими—221—222;
— онун истеһсалы капитализмин мүәјјәнедичи мәгсәди кими—158—160, 161, 192, 197—202, 221, 223, 237, 241—242, 302—303, 334, 407, 506—507, 594—595, 621;
— онун кәмијјәтинин иш гүввәси дәјәриндән асылылығы—518—528;
— изафи дәјәр нормасы—220, 222—223, 233, 236, 305—309, 408, 509, 522, 529—533, 602, 607—611;
— онун күтләси—305—309, 408, 607, 611;
— онун чеврилмиш формалары—33, 92, 159, 223, 239—243, 507, 521—522, 532, 565—566, 591—593, 599, 601, 703, 758;
— онун капиталлашмасы—581—584, 588—594, 647.
Бах һабелә: *Мүтләг изафи дәјәр, Әлавә изафи дәјәр, Нисби изафи дәјәр.*

Изафи дәјәр нормасы
— тә'рифи—220, 222, 531;
— онун мүхтәлиф формалары—529—533;
— онун һесабланмасы методу—223—224, 233;
— онун јүксәлмәси шәртләри—222, 602, 607;
— вә изафи дәјәр күтләси—305—310.

Изафи әмәк
— тә'рифи — 221—222, 233—234, 530—533, 623;
— ичтимаи-игтисади формасијаларын фәргләндиричи әламәти кими—222, 239—243;
— изафи әмәк сыхыб чыхармағын шәртләри, васитәләри вә үсуллары—251, 315—318, 321—323, 355, 508—513, 607;
— онун кәмијјәтинин мүәјјән едилмәси—315—318;
— изафи әмәјин ибтидаи формалары—241, 508;
— мәнфәәт мәнбәји кими—549;
— капитализмдә онун ихтисар едилмәси һәдди—622.

Изафи мәһсул—33, 233—234, 582—584, 601, 620, 634, 702—703.

Ингилаб 1848—1849-чу илләрдә—14, 17, 287—288, 302.

Инкилтәрә
— үмуми характеристикасы—6, 9, 14—18, 33—34, 244—245, 279, 285—286, 301, 375—376, 379—382, 650;
— ибтидаи капитал јығымы—430 716—742, 748—758;
— пул вә банк системи—106, 108, 150, 753;
— сәнаје—244, 279, 301, 379, 433—435, 454—459, 466—470;
— шәһәрләр—661—665;
— кәнд тәсәррүфаты вә аграр мүнасибәтләри—430, 674, 678—679, 683—685, 716—717, 722, 741—742, 746;
— харичи тичарәт—452—456, 459, 750;
— гул тичарәти—757;
— капитал ихрачы—614;
— мүстәмләкә системи—513, 748—752, 755;
— әһали—433—444, 446—447, 633, 650;
— зәһмәткешләрин вәзијјәти — 180—181, 244—266, 279—299, 396—403, 410, 412—418, 430—

431, 454—459, 466—474, 576—579, 602—606, 655, 659—712, 737;
— фәһлә һәрәкаты—181, 279, 283, 285—286, 287, 294, 301—302, 428—429;
— ганунверичилик—243, 244, 273—275, 279—301, 425, 490—496, 501—502, 675, 721, 722, 733—740.
Инкилтәрә буржуа ингилабы XVII әсрдә—720, 722, 746.
Инкилтәрәдә тахыл ганунлары—284—285, 294, 455, 456, 459, 676, 678, 712.
Инсан (чәмиjjәтин мәһсулдар гүввәси кими)—52—53, 81, 183—184, 190, 207—208, 329—330, 374, 506, 606.
Иран—512.
Ири сәнаје—382—383, 386, 388, 392, 445, 450—452, 490—491;
— онун тарихи—14—17, 187, 188, 372, 396, 755;
— онун әһәмиjjәти—372, 396, 487—490;
— онун техники базасы—487;
— вә әмәк бөлкүсү—485;
— онун әкинчилиjә тә'сири—504—505, 746—747;
— вә дахили базар—746—747.
Ирландиjа—256, 271, 419, 697—712, 727, 755.
Исвеч—723.
Исвечрә—34.
Испаниjа—34, 513, 748, 749, 757.
Истеһлак
— фәрди истеһлак—189, 190, 573—575, 612;
— мәһсулдар истеһлак—201—202, 211—212, 326—328, 573—575, 592;
— истеһсал истеһлакы—189—190, 573;
— капиталист тәрәфиндән иш гүввәсинин истеһлакы—190—192, 573—575, 591—592;
Истеһлак дәјәри—45, 47—48, 51—52, 55—57, 95—98, 160, 163—164, 165—166, 187—189, 194, 198—199, 200—201, 211—212, 582;
— пул әмтәәсинин истеһлак дәјәри—100;
— иш гүввәсинин истеһлак дәјәри—172—174, 179—184, 191—192, 199—200, 201, 326—327;
— вә дәјәр—45, 55—56. 200—201, 207—209, 210—211, 214;
Истеһсал (үмуми характеристикасы)—183—190, 325, 360—361, 506—507, 535, 567—569, 759;
Бах һабелә: *Тәкрар истеһсал.*
Истеһсал васитәләри—314, 317, 328, 703;
— тә'рифи вә тәркиби—174, 186—191, 213, 607, 714;
— чанлы әмәјин мадди амили вә јени мәһсулун әмәлә кәлмәсинин мадди үнсүрү кими—184—190, 211—218, 313, 567;
— вә әмәк просеси—209—211;
— вә дәјәрин јаранмасы просеси—192—197, 204—207, 209—213, 213, 587, 608;
— мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалиjjәтин васитәси вә материалы кими—313, 506;
— әмәјин мәһсулдар гүввәсинин бир амили кими—49, 609, 625;
— онларын капитала чеврилмәси—175—176, 313, 714, 764;
— истеһсал васитәләринин инкишафы үчүн ичтимаи буховлар—760.
Истеһсал мүнасибәтләри—121—122, 618;
— гәдим дүнјада—89—90, 173;
— көләлик заманы—338, 758—759;
— феодализмдә 87—88, 149, 338, 717, 758—759;
— капитализмдә—86, 91—92, 101—102, 173, 279, 303—304, 334—339, 425, 488, 536, 549, 620—623, 648—649, 714—715; 757—761, 763;
— коммунизмдә—88—90, 761;
— онларын тәкрар истеһсалы—572—573, 616—617, 623—624.
Истеһсал үсулу— бах: *Ичтимаи игтисади формасиjа.*
Истеһсал хәрчләри—332, 347, 348, 395, 413, 537.
Истеһсалын вә капитализмин мәркәзләшмәси—312, 337, 627—633, 753, 760—761, 771,
Истеһсалын тәмәркүзләшмәси—332, 363, 625—626, 660.
Истигразлар—754.
Истисмар дәрәчәси—бах: *Изафи дәјәр нормасы.*
Италиjа—34, 464, 513, 716

Ифрат истеһсал бөһранлары—бах: *Игтисади бөһранлар.*
Ичарә—741—743.
Ичма—88, 97;
— һинд ичмасы—51—52, 88, 97, 338, 361—363;
— Дунај кнјазлыгларында—241—242;
— ичмалар арасында әмтәә мүбадиләси—98, 356;
Ичма торпағынын чәпәрләнмәси—724—727.
Ичма торпағынын чәпәрләнмәси һаггында ганунлар—724.
Ичтимаи зәрури иш вахты.
— тә'рифи—48, 82, 214, 327, 552;
— дәјәр субстансијасы кими—48—49, 55, 82—83, 193, 195—196, 202—203, 214, 320—321;
— вә рәгабәт—350.
Ичтимаи-игтисади формасија
— онун инкишафынын характери—10;
— мүхтәлиф формасијаларда әмәк бөлкүсү—364;
— мүхтәлиф формасијаларда садә вә кениш тәкрар истеһсал—600;
— изафи әмәк формасы антагонист формасијалары фәргләндирән бир әламәт кими—222, 240;
— капиталист мүнасибәти, әввәлки формасијаларын мәһвинин мәһсулу кими—175—176;
— јох олмуш формасијалары өјрәнмәк үчүн әмәк васитәләринин әһәмијјәти—186;
— әмәк васитәләри, формасијалары фәргләндирән бир әламәт кими—186;
Иш гүввәси
— тә'рифи—172—173, 179—181, 207—208, 220, 517, 573—575, 593, 606, 611;
— онун бир әмтәә кими сатылмасы шәртләри—173, 174, 179—181, 336—337, 585, 621—622;
— онун дәјәри—176—179, 181, 212—213, 218—221, 235, 269, 305, 316, 318—319, 355, 396—397, 517, 521, 525, 559, 602, 621, 672—673, 738—739;
— онун истеһлак едилмәси просеси—181, 191—192, 336—337 517
— онун истеһлак дәјәринин спесифик характери — 172— 173, 191—192, 199, 236—238, 364—365, 517, 540, 577—578, 578;
— онун учузлашмасы һәдләри—178—179, 355, 471, 602;
— онун тәкрар истеһсалы—177—179, 212—213, 221, 423, 572—576, 579—580, 583, 617, 621.
Иш евләри (Инкилтәрәдә)—278—279, 655;
Иш күнү
— онун тәркиб һиссәләри—235—236, 526—527, 529, 531, 538;
— онун максимум һәдди—236, 545;
— иш күнүнүн узунлуғу вә изафи дәјәр кәмијјәти—517—528, 547;
— вә капиталист истеһсалында әмәк һесабына гәнаәт—323—324, 482—483;
— вә әмәјин интенсивләшдирилмәси—410—414, 522—527, 553—554;
— иш күнүнүн мәчбури сурәтдә мәһдуд едилмәси — 243—244, 273—274, 280—285, 288—289, 294—295, 303—304, 410, 546;
— иш күнүнүн мә'нәви вә халис физики һәдләрини капиталын мәһв етмәк чәһди—268, 272—273, 279, 282, 283, 286, 290, 292, 294, 300, 407—409;
— иш күнүнү гысалтмаг уғрунда фәһләләрин мүбаризәси—181, 232, 239, 256, 273, 282, 285, 301—304, 410;
— вә әмәк һаггы—546, 547, 548;
— сосиализмдә вә коммунизмдә—527.
Иш пулу—104.
Ишсизлик—бах: *Нисби әһали артыглығы.*

Ј

Јапонија—149, 717.
Јардымчы материаллар—187—188, 208, 213, 567, 607, 624.
Јарымфабрикатлар—188.
Јашајыш васитәләринин сахталашдырылмасы—180—181, 253—255, 603—604.
Јунаныстан (Гәдим)—70, 91, 139—140.

Јохсуллар һаггында ганунлар (Инкилтәрәдә)—431, 455, 650, 675, 683—684, 721.

К

Капитал
— тә'рифи—159—160, 161, 170, 237, 267—269, 272, 312, 313, 572, 668, 757, 763;
— онун тарихи—153, 170—173, 175—177, 191, 334, 511, 747—748, 753—754, 758—760;
— капиталын үмуми формуласы вә онун зиддиј јәтләри—153—172;
— бир саһәдән башга бир саһәјә ахмасы—634—635, 641;
— онун һәрәкәти вә зиддијјәтләри—334—337, 441, 463, 502, 565, 644;
— вә әмәк һаггы—602—606;
— тәтбиг олунан вә истеһлак едилән капитал—610—611.

„*Капитал*". *К. Маркс.*
— мөвзусу вә методу—5—6, 10—12, 19—22, 25, 43, 54, 85—86, 92, 153, 170, 175;
— фәһлә синфи үчүн әһәмијјәти—34;
— буржуазијанын она мүнасибәти—18;
— харичи тәрчүмәләри—19, 25, 26, 27, 30—31, 35;
— онун тарихи—3, 5, 12, 13, 18—19, 26—28, 31, 36—37.

Капиталист истеһсалынын ганунлары (үмуми мүддәалар)—6, 319, 322, 585—588, 590, 595, 621, 640, 646, 647, 735.

Капиталист истеһсалынын һәрчмәрчлији—182, 360—361, 479, 502, 528.

Капиталист истеһсал үсулу—
— үмуми характеристикасы—14, 18, 44, 70—71, 91, 102—103, 111, 140, 149, 152, 170—171, 175—177, 181—182, 202—203, 221, 268, 303—304, 323—324, 335—337, 423—424, 488, 490—491, 506—507, 528, 531, 539, 541, 589, 621, 623, 624, 627, 633, 639, 647, 660, 760—761, 765;
— онун мүәјјәнедичи мәгсәди—158—161, 192, 197—201, 221, 233, 237, 299—300, 311, 334, 506—507, 594—595, 597, 621, 624;
— онун башланғыч нөгтәси вә илкин шәртләри—153, 175—176, 325, 338, 357, 571—572, 627, 714, 715, 759—760, 771;
— онун антагонизмләри вә зиддијјәтләри—6, 18, 22, 113—114, 181, 294, 334—336, 361, 408, 431, 441—442, 445—447, 463, 479, 489, 501—502, 504, 506, 528, 648, 660, 760—761;
— вә феодализм—714;
— онун тарихи зәрурилији—338—339, 504;
— онун тарихән кечичи характери—11, 14, 33, 488, 489, 585—586, 594, 760—761.

Капиталист јығымынын үмуми гануну—618, 621—623, 631—632, 642—643, 646—647, 656—657, 658—660, 662—663, 693.

Бах һабелә: *Әмәјин интенсивлији, Капитал јығымы, Нисби әһали артыглығы, Пауперизм.*

Капиталын дәјәр гурулушу—615, 625—626.

Капиталын техники гурулушу—615, 625—628, 630.

Капиталын тәмәркүзләшмәси —311, 434, 478, 502, 627—630, 751.

Бах һабелә: *Капитал јығымы.*

Капиталын үзви гурулушу—308—309, 443, 451, 615 — 616, 625, 626, 631—633, 635, 737.

Капитал ихрачы—614, 767.

Капитал јығымы—
— үмуми характеристикасы—581, 582—584, 588—590, 594—597, 616, 618, 620, 621, 622, 623, 626—627, 647—648, 559—660;
— зәрури шәртләр, мәнбәләр вә амилләр—565—566, 582—583, 585, 599—601, 605, 606—611, 623, 630;
— нәтичәләри вә јекунлары—627, 631—632, 634, 637, 647;
— әкинчиликдә—606;
— вә фәһлә синфинин вәзијјәти—605, 616—617, 620—622, 632—634, 638—639, 647, 659—660;
— вә әмтәә истеһсалынын ганунлары—589—590;

— онун тарихи меjли—758—761. Бах һабелә: *Капиталын тәмәркузләшмәси.*
Капитал тәрәфиндән иш гүввәсинин истисмар едилмәси—507—508;
— игтисади маһиjjәти—333—335;
— онун интенсив вә екстенсив артмасы—620—621;
— онун дәрәчәсинин ифадәси—217—222, 529—533, 600, 617;
— вә истеһсал һәрч-мәрчлиjи—478—479.
Касталар—343—444, 512.
Кәнд—272, 336, 503—504, 644, 684—685, 692—693, 744—745.
Кәндлиләр—51, 88, 276, 337;
— ибтидаи капитал jығымы дөврүндә кәндлиләрин мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәси—716—732, 754, 758;
— орта әсрләрдәки кәндлиләр—51;
— биjар кәндлиси—241—242, 569—570;
— кәнддә капитализм артдыгча хырда кәндлиләрин муздлу фәһләләрә чеврилмәси—745—746;
— Авропа өлкәләриндә лен асылылығында олан кәндлиләр—718;
— XV әсрдә Инкилтәрәнин асылы олмаjан кәндлиләри—741;
— Кромвел дөврүндә Инкилтәрәдә асылы олмаjан кәндлиләр—722;
— XVI әсрин ахырларында рус кәндлиләри—722.
Кәнд тәсәррүфат фәһләси
— jашаjыш вә әмәк шәртләри—256—257, 276, 503—504, 556, 644, 657—658, 673—697, 704—712, 716—717, 738, 741;
— синфи мүбаризә—504—505.
Кәнд тәсәррүфаты—644, 673, 712. Бах һабелә: *Әкинчилик*
Кәтан—717, 743.
Кимjа—31, 185, 311—312, 608.
Клан—728—729, 732.
Классик буржуа сиjаси игтисады
— үмуми характеристикасы—14, 90, 91, 437, 531, 535—536, 541, 564, 613—614, 619—620;
— аjры-аjры игтисади категориjалары вә просесләри онун тәһлил етмәси хүсусиjjәтләри—33, 57—58, 90, 91, 150—151, 156, 162, 176, 254, 309—310, 359, 365—366, 388—389, 507, 513—514, 518—522, 535—537, 540, 591—592, 597—598, 602, 609, 611—612, 617, 623, 638.
Коалисиjалара гаршы ганунлар—455, 737, 739.
Коммунизм—88—90, 594;
— мүлкиjjәт формалары—88—90, 760—761;
— бөлкү—88—90;
— әмәjин шәртләри вә тәшкили—89—90, 639;
— зәрури әмәк—528;
— мадди-техники база—394, 594;
— вә фәрдин инкишафы—485, 488—491, 594, 623—624
Конкрет әмәк—48, 52—53, 56, 57, 67—68. 75, 200—201, 204—206, 17—218.
Кооперасиjа
— тә'рифи—329, 389—390, 365;
— онун башланғыч нөгтәси—332, 333, 338, 363—364;
— фәрди әмәк формасы мүгабилиндә онун әһәмиjjәти вә үстүнлүкләри—329—334;
— онун мигjасыны мүәjjән едән амилләр—332—334;
— онун инкишафынын нәтичәләри—332—334, 364—365;
— онун ибтидаи формалары—338;
— садә кооперасиjа—339, 365, 387;
— капиталист кооперасиjасы—338—339, 340, 506—507, 525—526;
— бөjүк мигjасда кооперасиjа шәраитиндә әмәк просесини ичтимаи сурәтдә тәнзим етмәк зәрурәти—333—334, 425;
— әкинчиликдә бөjүк ингилаблар амили кими—430;
Көләлик
— үмуми мүддәалар—99, 202, 221, 240, 269, 338, 510, 539, 541, 620, 707;
— гәдим Ромада—290, 575;
— Jава адасында—749;
— Американада—173—174, 240, 269—270, 290, 302, 756;
Кредит
— меjдана кәлмәси вә инкишаф етмәси шәртләри—143, 145, 147—149, 595, 628;

— кредит пуллары—134, 148, 753;
— дөвләт кредити—752—753;
— бејнәлхалг кредит—753—754;
— Гәдим Ромада—144;
— Орта әсрләрдә—144—145;
— ибтидаи капитал јығымынын бир амили кими—752—753;
— капиталист истеһсалы просесиндә—178—180, 628—629, 634, 635;
— фәһлә тәрәфиндән капиталистә кредит верилмәси—178—180, 516;

К

Кениш тәкрар истеһсал
— маһијјәти—583, 588, 595, 600, 616—617, 621;
— садә тәкрар истеһсалдан онун фәрги—588;
— мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда—600;
— истеһсал мүнасибәтләринин кениш тәкрар истеһсалы—616—617, 622—623;
— сабит капиталын кениш тәкрар истеһсалы—607—608;
— вә әмәјин истисмар едилмәси дәрәчәси—622—623;
— вә капиталын тәмәркүзләшмәси—630.

Л

Луддитләр—427—429.

М

Маарифчиләр—XVIII әср маарифчиләри—101, 612.
Мадди сәрвәт
— мәнбәләри—53—54, 504—505, 572, 606;
— онун үнсүрләри—142—143, 173, 186—191, 213—214, 607, 714;
— онун ичтимаи ифадәси—138—139, 141, 150—151;
— онун мәнимсәнилмәси—159—160;
— онун капитала чеврилмәси—572;
— онун тәкрар истеһсалынын шәртләри—567;
— милли мадди сәрвәт—751—752.
Малтусчулуг—168, 356, 505, 527, 630, 636, 649, 703, 709.
Мануфактура
— онун маһијјәти—32, 325, 340, 349, 353—355, 371—372, 429, 745—746;
— онун башланғыч нөгтәси—363, 373;
— онун мејдана кәлмәси үсуллары—340—343, 367, 371, 744—745, 748;
— онун капиталист характери—363—372;
— онун әсас формалары—346—355;
— вә әмәк бөлкүсү—340, 343—344, 348, 350, 352, 355—363, 365—369, 380—381, 383;
— вә машын тәтбиги—346, 352—353, 379—380, 383—386;
— вә әмәк мәһсулдарлығы—345;
— мануфактура фәһләси, һиссә фәһләси—341—355, 359—361, 363—368, 372, 383—384, 421;
— фабрикин башланғыч нөгтәси кими 483—484, 755.
Марксист сијаси игтисад методу
— умуми характеристикасы—20—22, 25;
— ајры-ајры методоложи үсуллар—5—6, 12, 45, 52, 58—59, 86—87, 92, 153, 170, 175;
Бах һабелә: *Абстраксија*, *Диалектика*.
Машынлар
— умуми характеристикасы—346, 374—376, 387—388, 463;
— машынларын тарихиндән—352—353, 375—380, 385, 386—387;
— капиталист истеһсал үсулунун мадди әсасы—382, 386, 387, 388, 407—408, 413, 427, 451;
— дәјәрин әмәлә кәлмәси үнсүрү вә мәһсулун әмәлә кәлмәси үнсүрү кими—208—210, 390;
— тәтбиг едилмәси һүдудлары—394;
— капиталистчәсинә тәтбиг едилмәси нәтичәләри — 404 — 418, 420—426, 429—432, 434—436, 441—442, 445, 454, 463, 642, 648;
— машынларын мәһсулдарлығынын өлчүлмәси—392;

— әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг васитәси—401;
— физики вә мә'нәви ашынма—208—210, 405, 577—578, 607—608, 610—611;
— вә ичтимаи мәһсулун гурулушу—445—446;
— ејни типли бир чох машынларын кооперасијасы илә машынлар системи арасындакы фәрг—380—384;
— автомат машынлар системи—382, 432—433, 435—336;
— фәһләләрин машынлара гаршы чыхышлары—427—429, 431;
— коммунизм чәмијјәтиндә машынларын тәтбиги—394.
Мексика—173—174, 208, 750.
Меркантилизм—71—72, 91, 92, 150, 162, 513.
Мәнфәәт—32, 158, 219, 522, 533, 565—566, 641, 758.
Мәскунлашдырма—762—763.
Мәһсулдар гүввәләр
— бунларын үнсүрләри—183—191, 364—365, 504, 573;
— мә'лум чәмијјәтин характеристикасы үчүн әмәк васитәләринин мүәјјәнедичи әһәмијјәти—186;
— капитализмдә—488, 504, 529, 648—649;
Бах һабелә: *Истеһсал васитәләри, Инсан.*
Мәһсулдар әмәк
— садә әмәк просесиндә—187, 205, 211, 506—507;
— физиократларын нөгтеји-нәзәриндән—507;
— капитализм мә'насында—187, 506—507, 591—592;
Мисир—337, 464, 511, 512.
Монетар систем—92.
Муздлу әмәк
— капитализм дөврүнүн характерик бир хүсусијјәти кими—176, 590;
— фәһләләрин мүхтәлиф кәлир сәвијјәләри шәраитиндә капиталла муздлу әмәк арасындакы үмуми мүнасибәт—554.
Мүбадилә
— мәһсулун әмтәәјә чеврилмәси үчүн зәрури бир шәрт—50, 84;
— билаваситә мәһсул мүбадиләси—97—98, 121—123;
— ичмалар арасында—97, 99, 356;
— вә пулун мејдана чыхмасы—113—114.
Мүбадилә дәјәри—45—48, 51, 57—58, 71, 92—94, 97, 98, 111, 113, 114, 163, 166, 175.
Мүгәддәс иттифаг—17.
Мүлкијјәт
— ичма мүлкијјәти—89, 241—242, 338, 361—363, 717, 723—724;
— истеһсалчыларын өз әмәјинә әсасланан хүсуси мүлкијјәт—88, 717, 758—759, 761—762, 772;
— өзкә әмәјини истисмар етмәјә әсасланан хүсуси мүлкијјәт—191—192, 586—588, 660, 713—715, 716—718, 720, 722, 758—762, 772;
— ичтимаи мүлкијјәт—758, 761;
— коммунизм чәмијјәтиндә—88—89, 761.
Бах һабелә: *Торпаг мүлкијјәти.*
Мүлкијјәтдән мәһрум етмәк
— билаваситә истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси—715, 717, 720—722, 725—735, 746, 759—760, 771;
— фискал системин хырда буржуазијанын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинә тә'сири—754;
— мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси—760—761.
Мүрәккәб әмәк—54, 177—178, 202—203.
Мүстәмләкә системи—452, 513, 749—752, 755.
Мүтләг изафи дәјәр
— тә'рифи—318;
— онун истеһсалы—267—268, 313, 508—509;
— нисби изафи дәјәрдән онун фәрги—509.
Мүчәррәд әмәк—47, 48, 53—56, 57, 61—69, 74—78, 83, 90, 99, 118, 204—206.

Н

Натурал тәсәррүфат—88—89, 139, 745.
Нәглијјат—386—387, 451, 481, 750.

Нисби дәјәр формасы
— маһијјәти—59—63;
— онун кәмијјәт мүәјјәнлији—63;
— әмтәәләрин дәјәр кәмијјәтиндәки дәјишикликләрин онун нисби дәјәринә тә'сири—63—65;
— вә еквивалент форма—58—59, 63, 66, 77—80, 98.
Нисби әһали артыглығы—545;
— маһијјәти вә сәбәбләри—271—272, 431, 452, 527, 632—634, 636, 638—639, 766;
— формалары—643—647;
— онун ролу—452, 488, 634—638, 641—643;
— вә сәнаје тсиклинин фазалары—635—636, 639, 643.
Нисби изафи дәјәр
— анлајышы—315—316, 318;
— онун истеһсал едилмәси методлары—315—316, 317, 320, 324 410—411, 508, 509;
— вә мүтләг изафи дәјәр—508—509;
— онун истеһсал едилмәсинин техники әмәк просесләринә тә'сири—508;
— вә әмәјин мәһсулдар гүввәси—317—318, 322—323, 410—411;
— вә зәрури әмәклә изафи әмәк арасында нисбәт—315—318, 321—322, 324—325, 508;
— вә мануфактура әмәк бөлкүсү—369.
Номинал әмәк һаггы—542—544, 561.

О

Орта әсрләр—144, 145, 311, 325, 338, 343—344, 363, 391, 88—89, 429—430, 508, 715, 742, 747, 748, 752
Орта мәнфәәт—632—641.
Ост—Һинд компанијасы—142, 455, 750.
Отузиллик мүһарибә—732, 737—738.

П

Пауперизм—431—432, 544, 645—647, 655, 693—694, 721.
Пелопеннес мүһарибәси—370.
Пеонаж—173—174.
Политехники мәктәбләр—488.
Португалија—749.
Пролетариат
— капитализмин гәбир газыјаны кими онун тарихи ролу—18, 762—763;
— капитал јығымы илә бирликдә пролетариатын артмасы—454—455, 504, 617—618, 620, 626, 692—693, 762—763;
— „пролетар" тә'рифинин игтисади мә'насы—617;
— лүмпен-пролетариат—547.
Бах һабелә: *Фәһләләрин синфи мүбаризәси, Фәһлә синфинин јохсуллашмасы, Фәһлә синфи, Кәнд тәсәррүфат фәһләси.*
Пролетариат диктатурасы—18, 489, 762—763.
Пул
— тә'рифи—5—6, 68, 71, 79, 100, 102, 117, 138, 142, 146, 153, 159;
— онун тарихи—98—99, 102, 108—109, 133—138, 139, 140—141, 148—149;
— дәјәр өлчүсү кими—103—112, 117, 128;
— гијмәт мигјасы кими—106—107, 107—108;
— тәдавүл васитәси кими—123—138;
— дәфинә јаранмасы васитәси кими—139—142;
— тә'дијә васитәси кими—143—149;
— дүнја пулу—150—152;
— кағыз пул—134—137;
— кредит пулу—134, 148;
— пул тәдавүлү—123—137, 142, 147, 148—149;
— пулун капитала чеврилмәси—153—182, 198—199, 310—312, 565, 571—572, 587—588, 714;
— әмәк һаггынын пул формасынын јаратдығы иллүзија—534—539, 568—569;
— онун фетиш характери—101—102.
Бах һабелә: *Үмуми еквивалент, Гызыл, Сиккә.*
Пул бөһранлары—146.
Пулун мигдар нәзәријјәси— 132.

Р

Реал әмәк һаггы—524, 560.
Реформасија—720—722.
Рәгабәт—273, 319—320, 322, 349, 361, 395, 453, 454, 548—549, 595, 608, 629.
Рома (Гәдим Рома)—92, 108, 144, 148—149, 168, 240, 290, 352, 364, 575, 716, 726.
Русија—242, 561—562, 683, 722.

С

Сабит капитал
— тә'рифи—214, 215, 216—217, 219—220, 308;
— илк дәфә Маркс тәрәфиндән ишләдилмиш бир категорија кими—613;
— истеһсал просесиндә онун мөвҹуд олмасы формасы—230, 319, 363, 388—389, 406, 408, 592, 612, 625;
— дәјишән капиталын ишләмәсинин бир шәрти кими—219;
— сабит капиталын мүхтәлиф һиссәләри дәјәринин мәһсула кечмәси—192—194, 208—213, 216—218, 388—389, 391;
— дәјәрин артмасы просесиндә онун ролу—260;
— сабит капитал мәсрәфи илә һәрәкәтә кәтирилән әмәјин күтләси арасында асылылыг—637;
— вә капитал јығымы—606—610.
Садә әмәк—55, 203.
Садә тәкрар истеһсал—567—568, 570—573, 582—583;
— маһијјәти—588, 590;
— кениш тәкрар истеһсалдан фәрги—588;
— истеһсал мүнасибәтләринин садә тәкрар истеһсалы—572—573;
— вә дәјишән капитал—570;
— вә изафи дәјәр—570—582.
Сех системи—311, 325, 343—344, 362, 367, 747, 748.
Сәнаје ингилабы XVIII әсрдә—300, 374—380, 383—387, 475—476.
Сәләм капиталы—153, 169—170, 507, 747—748.
Сәнаје капиталы
— үмуми характеристикасы—160, 169—170, 762—763;
— онун мәншәји—715—716, 747—758;
— пул капиталын сәнаје капиталына чеврилмәси—161, 171—172, 192—203, 311—313, 333, 748, 752—753, 769—770;
— онун тәмәркүзләшмәси вә мәркәзләшмәси — 312, 627—631, 750—755, 759—761, 783—784.
Сәнаје тсикли
— 1825-чи ил бөһраны капиталист сәнајесинин тсиклик инкишафынын башланғычы кими—14—17, 33;
— үмуми характеристикасы—22, 33—34, 454—455, 479 —480, 620—624, 635—636, 639, 668—669;
— тсикли фазаларынын дәјишмәси вә зәһмәткешләрин вәзијјәти—454—459, 622—623, 635, 656, 669—672;
— Инкилтәрә сәнајесинин тсиклик инкишафы—454—457, 459, 669.
Сәнәт истеһсалы—300—301, 325, 338, 341—355, 361—363, 368—369, 371—372, 384—386, 423, 451, 466—472, 474—475, 491, 500—501.
Сәфиллијә гаршы ганунлар—732—735.
Сәһмдар ҹәмијјәти—312, 337, 329—630, 753.
Сијаси игтисад
— онун тарихи—369, 619;
— онун предмети—6, 10;
— марксист сијаси игтисадынын методу 5—6, 12, 20—22, 25, 44, 51, 54, 57—58, 86—87, 93, 153, 170, 175;
— буржуа сијаси игтисадынын үмуми характеристикасы — 14, 17—18, 611—613, 619—620, 635, 762—763.
Сиккә—133—138, 148.
Сығорта ҹәмијјәтләри—209.
Сосиализм—бах: *Коммунизм.*
Сосиалист ингилабы—18, 35, 488, 502—504, 760—761.

Т

Тарихи материалистҹәсинә анлајыш—9—11, 91, 186, 300, 374, 488, 489, 594, 612, 618.

Тахыл ганунларына гаршы лига—17.
Тачир капиталы—157, 161—162, 169—170, 508.
Бах һабелә: *Тичарәт капиталы.*
Техника вә технолокиja (үмуми чәһәтләр)—374, 484, 607—608, 613, 630, 643.
Тәбиәт (мәһсул вә капиталын мадди үнсүрләрини jаратмағын илкин амили кими)—183—184, 190, 378—380, 389, 505—506, 606, 608.
Тәкрар истеһсал—149, 567, 600, 608—609;
— капитализмдә онун спесифик хүсусиjjәти—567, 568, 635—636;
— истеһсал мүнасибәтләринин тәкрар истеһсалы—149, 565, 572—574, 579—580, 583, 617, 623—624, 714;
— иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы—176—177, 213—214, 221, 319, 355, 572—576, 579—580, 583, 616—617, 620—621;
— тәсәррүфатын мүхтәлиф саһәләриндә онун хүсусиjjәтләри—606—608.
Бах һабелә: *Садә тәкрар истеһсал, Кениш тәкрар истеһсал.*
Тәһкимчилик
— истеһсал мүнасибәтләри—87—88, 539, 569—570, 714, 715, 717;
— изафи әмәjин өзүнә мәхсус формалары—539, 569, 570;
— Инкилтәрәдә—716—718, 722;
— Италиjада—716;
— Русиjада—722;
— Дунаj кнjазлыгларында—241.
Тирjәк мүһарибәләри—748.
Тичарәт—155—157, 165;
— мүбадилә тичарәти—101—102, 175;
— пәракәндә сатыш тичарәти—148;
— дүнjа тичарәти—150—153, 583, 750, 752;
— вә тичарәт әмәлиjjатларынын өзүндәки һагг-һесаблар—148;
— гул тичарәти—269—270, 755—756;
— вә сәнаjе—752.
Тичарәт капиталы—156, 162, 170—171, 508.
Бах һабелә: *Тачир капиталы.*
Тичарәт мәнфәәти—566.
Утопик социализм—84, 103, 301, 484—485, 502, 599, 734.
Утрехт сулһу—756.

Ү

Үмуми еквивалент—77—81, 96, 98—100, 102, 114.
Бах һабелә: *Пул.*

Ф

Фабрик
— үмуми характеристикасы—9, 278, 419—421, 451, 460—461;
— фабрикдә әмәк бөлкүсү—51, 421—423;
— фабрик фәһләси—278, 420—431, 453—454.
Фабрик ганунверичилиjи
— үмуми мүддәалар—9, 243—244, 283, 295, 299, 401—402, 403, 304, 425, 481, 485, 502;
— Инкилтәрәдә—9, 243—244, 273, 278—304, 425, 426, 490—496;
— Франсада—278, 279—280, 302;
— Белчикада—278.
Фаиз—544, 565—566, 590, 599.
Фениләр—712.
Феодализм
— үмуми характеристикасы—87—88, 336, 337, 596, 715—718, 747—748;
— Һиндистанда—601;
— Инкилтәрәдә — 717—718, 720, 722, 741;
— Алманиjада—731;
— Франсада—742—743;
— онун дағылмасы—429—430, 715, 717—718, 720, 722, 731—732;
Фермер—716—717, 724, 741—743, 747.
Фәрди дәjәр—202, 320—322, 407.
Тичарәт мүһарибәләри—748, 752, 755.
Торпаг
— инсан әмәjинин үмуми обjекти—184, 611—612;
— әмәк васитәси—185, 186;
— һәр бир сәрвәтин мәнбәjи—52, 505, 606;

Торпаг мүлкијјәти—10, 17, 92, 153, 370—371, 566—567, 598, 675, 676, 710—712, 717, 720, 740—741, 743.
Торпаг рентасы—32, 92, 149, 241, 268, 521—522, 533, 565—566, 601, 541.
Бах һабелә: *Бијар, Төјчү.*
Торпағын мүнбитлији
— әмәк мәһсулдарлығынын амили кими—510—511, 527, 623;
— капитализмдә онун тарач едилмәси—244, 268, 504—505.
Торпағын мүнбитлијинин азалмасы „гануну"—504.
Төјчү—49, 717.
Трестләр—629.
Түркијә—149, 464.

У

Ушаг әмәји
— үмуми характеристикасы—371, 497, 463—464, 467—470, 637—638, 693;
— Ушагларын истисмар едилмәсинин нәтичәләри—399—404, 470;
— нисби әһали артыглығы сәбәбләриндән бири кими—527, 637—638;
— Инкилтәрәдә—246—252, 261—262, 265—267, 276, 282, 293, 398—400, 463—470, 490, 498;
— онун ганунверичилик јолу илә тәнзим едилмәси—282—284, 290—291, 294—301, 397—398, 402—403, 476.

Ф

Фәһләләрин Бејнәлхалг Бирлији—36, 303.
Фәһләләрин синфи мүбаризәси—17, 18, 285, 557—558;
— иш күнүнүн гысалдылмасы уғрунда—181, 239, 256, 273, 285, 294, 297—298;
— гадын вә ушаг әмәјинин мәһдуд едилмәси уғрунда—283, 285, 294, 397;
— чартизм—283, 285, 287;
— фәһләләрин машынлара гаршы чыхышлары—427—428;
— капитализм инкишаф етдикчә фәһлә синфинин һиддәт вә мүтәшәккиллијинин артмасы—656, 780;
— бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында инкилис фәһләләринин хүсуси хидмәти—301;
— кәнд тәсәррүфат фәһләләринин мүбаризәси—256—257, 504.
Фәһлә синфи
— капитализмдә фәһләләрин вәзијјәти—180—181, 302—303, 425, 432—433, 454, 456, 507—508, 573—576, 579—580, 607—608, 620, 623, 661, 668, 735—736;
— капитализм шәраитиндә фәһләләр арасында рәгабәт—545, 548, 638, 642;
— фәһлә капиталист үчүн ән зәрури истеһсал васитәси кими—573, 624, 764;
— онун тәкрар истеһсалы—176—179, 213—214, 221, 572—576, 579—580;
— фәһләләрин фәрди истеһлакы—573—576;
— фәһләләрин мәһсулдар истеһлакы—573;
Бах һабелә: *Пролетариат Кәнд тәсәррүфат фәһләси.*
Фәһлә синфинин јохсуллашмасы (үмуми чәһәтләр)—620—621, 622—624, 654;
— мүтләг јохсуллашмасы—431—432, 483, 487, 504, 505, 602—603, 617, 618, 620, 642—643, 659—660, 760;
— нисби јохсуллашмасы—616—618, 646—647, 648—649, 659—660.
Бах һабелә: *Капиталист јығымынын үмуми гануну, Јашајыш васитәләринин сахталашдырылмасы.*
Фәһлә статутлары—273—274, 555, 736—739.
Фәһлә фонду—569—570, 611—613, 616.
Фәһлә һәрәкаты—бах: *Фәһләләрин синфи мүбаризәси.*
Физиократлар—92, 170, 197, 322—323, 507, 532, 593, 763.
Фискал систем—754—755;
Франса—10, 17, 18, 33, 149, 151, 273, 280—281, 302, 311, 358, 389, 464, 693, 722, 735, 736, 739—740, 742—743.

Франса буржуа ингилабы (XVIII әсрин ахырларында)—99, 619, 739—740.
Франса — Пруссија мүһарибәси 1870—1871-чи илләрдә—152.
Франсыз материализми XVIII әсрдә—101, 612.
Фритредерлик—17, 33, 70—71, 181, 245, 259, 283—286, 294—295, 296, 482, 670, 737.

Х

Хам материал—184—185, 187, 188, 196, 208, 364.
Хырда буржуа сосиализми—78, 94, 97, 590.
Хүсуси әмәк—51, 68, 72, 82—85, 103, 122.

һ

һәмкарлар иттифаглары—256—257, 302—304, 643, 737—738.
һимајәчилик—33, 563—564, 747, 749, 754, 755, 763.
һиндистан—50—51, 94, 139, 142, 331—340, 337, 361, 384, 393, 432, 452, 512, 513, 601, 748, 750—751.
һолландија—273, 276, 377, 384, 395, 464, 512, 735, 748—750, 753—754.
һүгуг
Рома—101, 280, 726;
— Орта әсрләр—101, 742—743;
— буржуа—94—95, 173, 182, 238—239, 291—292, 295, 298, 300, 302, 304, 399—400, 425—428, 585—590—604.

Ч

Чартизм—283, 285, 287.
Чин—81, 135, 139—140, 384, 748, 749.

Ҹ

Ҹәримәләр—425—426.

Ш

„Шанлы" ингилаб 1888—1889-чу илләрдә—723.
Шәһәр—357, 504, 644, 660—665 716.

МҮНДӘРИЧАТ

Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтундан ..... III—IV
БИРИНЧИ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ ..... 15—1
ИКИНЧИ НӘШРӘ СӨЗАРДЫ ..... 12—22
ФРАНСЫЗЧА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ 25
ФРАНСЫЗЧА НӘШРИНӘ СӨЗАРДЫ 26
ҮЧҮНЧҮ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ ..... 27—29
ИНКИЛИСЧӘ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ ..... 30—34
ДӨРДҮНЧҮ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ ..... 35—41

БИРИНЧИ КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

Биринчи бөлмә. ӘМТӘӘ ВӘ ПУЛ ..... 45—152
Биринчи фәсил. ӘМТӘӘ ..... 45—93
1. Әмтәәнин ики амили: истеһлак дәјәри вә дәјәр (дәјәр субстансијасы, дәјәр кәмијјәти) ..... 45—51
2. Әмтәәләрдә олан әмәјин икили характери ..... 52—57
3. Дәјәр формасы, јахуд мүбадилә дәјәри ..... 58—70
А. Садә, тәк, јахуд тәсадүфи дәјәр формасы ..... 59—73
1) Дәјәр ифадәсинин ики гүтбү: нисби дәјәр формасы вә еквивалент форма ..... 59—60
2) Нисби дәјәр формасы ..... 60—65
а) нисби дәјәр формасынын мәзмуну ..... 60—63
b) нисби дәјәр формасынын мигдар мүәјјәнлији ..... 63—65
3) Еквивалент форма ..... 66—70
4) Бүтөвлүкдә садә дәјәр формасы ..... 71—73

B. Долғун вә ја кениш дәјәр формасы ... 73—75
1) Кениш нисби дәјәр формасы ... 73—74
2) Хүсуси еквивалент форма ... 74
3) Долғун вә ја кениш дәјәр формасынын нөгсанлары ... 74—75
C. Үмуми дәјәр формасы ... 75—80
1) Дәјәр формасынын дәјишилмиш характери ... 76—78
2) Нисби дәјәр формасы илә еквивалент форманын инкишафы арасындакы мүнасибәт ... 78—79
3) Үмуми дәјәр формасындан пул формасына кечилмәси ... 79—80
D. Пул формасы ... 80—81
4. Әмтәә фетишизми вә онун сирри ... 81—93
Икинчи фәсил. МҮБАДИЛӘ ПРОСЕСИ ... 94—102
Үчүнчү фәсил. ПУЛ, ЈАХУД ӘМТӘӘ ТӘДАВҮЛҮ ... 103—152
1. Дәјәрләрин өлчүсү ... 103—112
(Гијмәт. Гијмәт мигјасы. Бүтүн әмтәә гијмәтләринин галхмасы вә ја бүтүн әмтәә гијмәтләринин дүшмәси. Пулун һесаб адлары, һесаб пулу. Дәјәр кәмијјәти илә гијмәтин бир-биринә мигдарча мүтабиг олмамасы. Бунларын бир-биринә кејфијјәтчә мүтабиг олмамасы. Гијмәт әмтәәнин дәјәринин анчаг тәсәввүр олунан формасыдыр.)
2. Тәдавүл васитәси ... 112—138
a) Әмтәә метаморфозу ... 112—123
(Ә—П—Ә дөвраны. Сатгы Ә—П. Алғы П—Ә. Бүтүнлүкдә әмтәә метаморфозу. Әмтәә тәдавүлү. Әмтәә тәдавүлү илә мәһсул мүбадиләси арасындакы фәрг.)
b) Пул тәдавүлү ... 123—132
(Әмтәә метаморфозу вә пул тәдавүлү. Пулун ики дәфә өз јерини дәјишмәси. Тәдавүл едән пулун мигдары. Тәдавүлүн сүр'әти. Тәдавүлүн кедиши вә ләнкимәси. Тәдавүлдә олан пулун күтләсини мүәјјән едән амилләр.)
c) Сиккә. Дәјәр нишаны ... 133—138
(Сиккә вә күлчә, сиккәнин сүртүлүб јејилмәси. Дәјәр нишаны. Күмүш вә мис нишанлар. Кағыз пул. Ичбари мәзәннәли кағыз пулун тәдавүл гануну.)
3. Пул ... 138—152
1) Дәфинә јаранмасы ... 138—142
2) Тә'дијә васитәси ... 143—150
3) Дүнја пулу ... 150—152
Икинчи бөлмә. ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ ... 153—182
Дөрдүнчү фәсил. ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ ... 153—182
1. Капиталын үмуми формуласы ... 153—162
2. Үмуми формуланын зиддијјәтләри ... 162—172
3. Иш гүввәсинин алынмасы вә сатылмасы ... 172—182
(„Сәрбәст фәһлә“. Иш гүввәсинин дәјәри. „Иш гүввәси“ әмтәәсинин спесифик хассәси.)
Үчүнчү бөлмә. МҮТЛӘГ ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҺСАЛЫ ... 183—314
Бешинчи фәсил. ӘМӘК ПРОСЕСИ ВӘ ДӘЈӘРИН АРТМАСЫ ПРОСЕСИ 183—203
(Әмәк просеси. Әмәк чисми, хам материал, әмәк аләти. Истеһсал васитәләри. Мәһсуллар истеһлак. Әмәк просеси, иш гүввәсини капиталистин

истеһлак етмәси просеси кими. Дәјәр јаранмасы просеси. Иш гүввәсинин дәјәри вә әмәк просесиндә онун јаратдығы дәјәр мүхтәлиф кәмијјәтләрдир. Дәјәрин артырылмасы просеси, капитал әмәлә кәлмәси.)

1. Әмәк просеси ..... 183—191
2. Дәјәрин артмасы просеси ..... 192—203

Алтынчы фәсил. САБИТ КАПИТАЛ ВӘ ДӘЈИШӘН КАПИТАЛ ..... 204—215

Једдинчи фәсил. ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫ ..... 216—234

1. Иш гүввәсинин истисмар дәрәчәси ..... 216—224
2. Мәһсулун нисби һиссәләриндә мәһсулун дәјәринин ифадәси ..... 225—228
3. Сениорун „ахырынчы сааты" ..... 228—233
4. Изафи мәһсул ..... 233—234

Сәккизинчи фәсил. ИШ КҮНҮ ..... 235—304

1. Иш күнүнүн һәдләри ..... 235—239
2. Һәдсиз изафи әмәк һәрислији. Фабрикчи вә бојар ..... 239—247
3. Инкилтәрәдә истисмара ганунла һәдд гојулмајан сәнаје саһәләри ..... 247—260
(Кружева сәнајеси. Сахсы истеһсалы. Кибрит истеһсалы. Дивар кағызы истеһсалы. Чөрәк истеһсалы. Дәмирјол иши. Тикиш истеһсалы. Дәмирчиләр.)
4. Күндүз вә кечә әмәји. Нөвбә системи ..... 260—266
(Металлуркија вә метал сәнајеси.)
5. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнүн узадылмасы һаггында XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларынадәк верилән ичбари ганунлар ..... 267—279
(Фәһләләрин сәһһәтинә вә һәјатына капиталын амансыз мүнасибәти. Инкилтәрәдә фәһләләр һаггындакы ганунлар. XVII әсрдә, ири сәнаје дөврүнәдәк иш күнүнүн һәдләри.)
6. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Ганун вермәк јолу илә иш күнүнә ичбари һәдд гојулмасы. Инкилтәрәнин 1833—1864-чү илләрдәки фабрик ганунлары ..... 279—299
(1833-чү ил гануну. 1844-чү ил гануну. 1847-чи ил гануну. 1850-чи ил гануну. Ипәк фабрикләри. Читбасма мүәссисәләри. Бојагханалар вә ағартмаханалар.)
7. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Инкилтәрә фабрик ганунларынын башга өлкәләрә тә'сири ..... 300—304

Доггузунчу фәсил. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН НОРМАСЫ ВӘ КҮТЛӘСИ ..... 305—314

Дөрдүнчү бөлмә. НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҺСАЛЫ ..... 315—505

Онунчу фәсил. НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР АНЛАЈЫШЫ ..... 315—324

Он биринчи фәсил. КООПЕРАСИЈА ..... 325—339

(Капиталист истеһсалынын тәмәл нөгтәси, капиталист истеһсалынын сех сәнајесиндән мигдар фәрги. Ичтимаи орта әмәк. Истеһсал васитәләринә гәнаәт. Кооператив әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәләри. Кооперасијанын кечмиш формалары. Кооперасијанын капиталист формасы.)

Он икинчи фәсил. ӘМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ МАНУФАКТУРА ..... 340—372

1. Мануфактуранын ики мәншәји ..... 340—343

2. Һиссә фәһләси вә онун ишләтдији аләт ..... 340—343
3. Мануфактуранын ики әсас формасы: һетерокен мануфактурасы вә үзви мануфактура ..... 346—355
4. Мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсү вә ҹәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү ..... 355—363
5. Мануфактуранын капиталист характери ..... 363—372

Он үчүнчү фәсил. МАШЫНЛАР ВӘ ИРИ СӘНАЈЕ ..... 373—505

1. Машынларын инкишафы ..... 373—388
2. Машынларын дәјәринин мәһсула кечмәси ..... 388—396
3. Машынлы истеһсалын фәһләјә илк тә'сирләри 396
   a) Капиталын әлавә иш гүввәләри мәнимсәмәси. Гадын вә ушаг әмәји ..... 396—404
   b) Иш күнүнүн узадылмасы ..... 404—410
   c) Әмәјин интенсивләшдирилмәси ..... 410—419
4. Фабрик ..... 420—427
5. Фәһләләр илә машын арасында мүбаризә ..... 427—437
6. Машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин ишлә тә'мин олунмасы нәзәријјәси ..... 437—447
7. Машынлы истеһсалын инкишафы илә әлагәдар олараг фәһләләрин итәләнмәси вә ҹәзб олунмасы. Памбыг парча сәнајесиндә бөһранлар ..... 447—459
8. Ири сәнајенин мануфактураны, сәнәти вә ев әмәјини ингилабиләшдирмәси ..... 460—481
   a) Сәнәт вә әмәк бөлкүсү әсасында гурулан кооперасијанын мәһв едилмәси ..... 460—461
   b) Фабрикин мануфактура вә ев әмәјинә әкс тә'сири ..... 461—463
   c) Мүасир мануфактура ..... 463—466
   d) Мүасир ев әмәји ..... 466—470
   (Кружева фабрики. Һәсир шејләр тохума.)
   e) Мүасир мануфактуранын вә ев әмәјинин ири сәнајејә кечмәси. Фабрик ганунларынын мүасир мануфактураја вә ев әмәјинә аид едилмәси нәтиҹәсиндә һәмин ингилабын сүр'әтләнмәси (Тикиш машыны.) ..... 471—481
9. Фабрик ганунлары (сәһијјә мүһафизәси вә тәрбијә һаггындакы гәрарлар). Бу ганунларын бүтүн Инкилтәрәјә шамил едилмәси (Мә'дән сәнајеси.) ..... 481—502
10. Ири сәнаје вә әкинчилик ..... 503—505

Бешинчи бөлмә. МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҺСАЛЫ ..... 506—533

Он дөрдүнчү фәсил. МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР ..... 506—516

Он бешинчи фәсил. ИШ ГҮВВӘСИ ГИЈМӘТИНИН ВӘ ИЗАФИ ДӘЈӘРИН КӘМИЈЈӘТИНДӘ ДӘЈИШИКЛИК ..... 517—518

I. Иш күнүнүн кәмијјәти вә әмәјин интенсивлији сабитдир (мә'лумдур), әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилир ..... 518—522
II. Иш күнү вә әмәјин мәһсулдар гүввәси сабитдир, әмәјин интенсивлији дәјишилир ..... 522—523
III. Әмәјин мәһсулдар гүввәси вә интенсивлији сабитдир, иш күнү дәјишилир ..... 524—525
IV. Әмәјин мүддәти, мәһсулдар гүввәси вә интенсивлијинин ејни заманда дәјишилмәси ..... 525—528

Он алтынчы фәсил. ИЗАФИ ДӘJӘР НОРМАСЫНЫН МҮХТӘЛИФ ФОРМУЛАЛАРЫ .... 529—533

Алтынчы бөлмә. ӘМӘК ҺАГГЫ .... 534—564

Он једдинчи фәсил. ИШ ГҮВВӘСИНИН ДӘJӘРИНИН ВӘ БУНА МҮТАБИГ ОЛАРАГ ГИJМӘТИНИН ӘМӘК ҺАГГЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ .... 534—541

Он сәккизинчи фәсил. ВАХТАМУЗД ӘМӘК ҺАГГЫ .... 542—549

Он доггузунчу фәсил. ДӘНӘМУЗД ӘМӘК ҺАГГЫ .... 550—558

Ијирминчи фәсил. ӘМӘК ҺАГЛАРЫ АРАСЫНДАКЫ МИЛЛИ ФӘРГЛӘР 559—564

Једдинчи бөлмә. КАПИТАЛ JЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ .... 565—772

Ијирми биринчи фәсил. САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ .... 567—580

(Фәһлә синфи капиталын мүлкиjjәти кими. Капиталист истеһсал просеси капиталист илә фәһлә арасындакы мүнасибәти тәкрар истеһсал едир.)

Ијирми икинчи фәсил. ИЗАФИ ДӘJӘРИН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ 581—614

1. Кениш миг'асда капиталист истеһсал просеси. Әмтәә истеһсалындакы мүлкиjjәт ганунларынын капиталист мәнимсәмәси ганунларына чеврилмәси .... 581—590
2. Сиjаси игтисадын кениш мигjасда тәкрар истеһсалы сәһв анламасы .... 591—594
3. Изафи дәjәрин капитала вә кәлирә аjрылмасы. Имтина нәзәриjjәси .... 594—601
4. Jығымын мигдарыны изафи дәjәрин капитала вә кәлирә аjрылдығы пропорсиjадан асылы олмаjараг муәjjән едән шәраит. Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси. Әмәjин мәһсулдар гүввәси. Тәтбиг олунан капитал илә истеһлак олунан капитал арасындакы фәргин артмасы. Аванс едилмиш капиталын кәмиjjәти .... 601—611
5. Фәһлә фонду адланан фонд .... 611—614

Ијирми үчүнчү фәсил. КАПИТАЛИСТ JЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ 615—712

1. Капиталын гурулушу дәjишмәдиjи һалда, jығым артдыгча иш гүввәсинә тәләбин артмасы .... 615—623
2. Jығым вә онунла jанашы кедән тәмәркүзләшмәнин кедишиндә капиталын дәjишән һиссәсинин нисби әскилмәси .... 623—631
3. Нисби артыг әһалинин вә jа сәнаjе еһтиjат ордусунун кетдикчә артыг истеһсал олунмасы .... 631—643
4. Нисби әһали артыглығынын мүхтәлиф формаларда мөвчуд олмасы. Капиталист jығымынын үмуми гануну .... 643—650
5. Капиталист jығымынын үмуми ганунунун тәсвири 650
   a) Инкилтәрә 1846—1866-чы илләр .... 650—656
   b) Британиjа сәнаjе фәһлә синфинин аз муздалан тәбәгәләри .... 656—665
   (Jејинти шәраити. Мәнзилләрин вәзиjjәти. Лондон. Нјукасл-апон-Таjн. Брадфорд. Бристол.)
   c) Сәркәрдан әһали .... 665—669

(Мәнзил шәраити. Дәмирјол фәһләләри. Көмүр мә'дәни фәһләләри вә башга гара фәһләләр.)
d) Фәһлә синфинин ән јүксәк музд алан һиссәсинә бөһранларын тә'сири 669—673
(Шәрги Лондонда дәмир кәмигајыранлар.)
e) Британија кәнд тәсәррүфат пролетариаты 673—697
(Сәркәрдан артелләр.)
f) Ирландија 697—712

Ијирми дөрдүнчү фәсил. ИБТИДАИ ЈЫҒЫМ ДЕЈИЛӘН ШЕЈ 713—716
1. Ибтидаи јығымын сирри 713—716
2. Инкилтәрәдә кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум едилмәси 716—732
(XV әсрин ахырынчы отуз илиндә вә XVI әсрин биринчи он илләриндә әкин торпағынын отлаға чеврилмәси. Реформасија вә килсә торпагларынын талан едилмәси. Феодал мүлкијјәтинин буржуа мүлкијјәтинә чеврилмәси. Реставрасија вә „шанлы ингилаб". Дөвләт әмлакынын талан едилмәси. Ичма мүлкијјәти вә онун гарәт едилмәси. (Learig of Estates, Шотландијанын лағ һиссәсиндә әкин торпағынын гојун отлағына, гојун отлагларынын да овлаглара чеврилмәси.)
3. Мүлкијјәтдән мәһрум едиләнләрә гаршы XV әсрин ахырларындан е'тибарән ганлы ганунверичилик. Әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәди илә верилән ганунлар 732—740
4. Капиталист фермерләринин мәншәји 740—742
5. Әкинчиликдән ингилабын сәнајеје экс тә'сири. Сәнаје капиталы үчүн дахили базар јаранмасы 743—746
6. Сәнаје капиталистинин мәншәји 747—758
(Мүстәмләкә системи. Дөвләт борчлары системи. Мүасир веркиләр системи вә һимајәчилик системи. Ири сәнајенин башланғычында ушагларын оғурланмасы.)
7. Капиталист јығымынын тарихи мејли 758—761

Ијирми бешинчи фәсил. МҮАСИР МҮСТӘМЛӘКӘЧИЛИК НӘЗӘРИЈЈӘСИ 762—772

Гејдләр 775—801

Адлар көстәричиси 802—826

Ситат кәтирилән вә ады чәкилән әдәбијјатын көстәричиси 827—865

Ситат кәтирилән китабларын русча тәрчүмәсинин көстәричиси 866—872

Мөвзу көстәричиси 873—889

ИЛЛҮСТРАСИЈАЛАР

К. Марксын 1867-чи ил портрети VIII—1 арасында
Марксын Енкелсә мәктубу, 16 август 1867-чи ил 1
„Капитал"ын I чилдинин алманча нәшринин титул вәрәги 7
„Капитал"ын I чилдинин биринчи русча нәшринин титул вәрәги 15
Маркс тәрәфиндән „Капитал"ын I чилдинин франсызча тәрчүмәсинин нашири Лашарта јазылан мәктуб 23

К. МАРКС

КАПИТАЛ

Том первый

(на азербайджанском языке)

Тәрчүмә едәнләри М. Ағамиров,
А. Күлмәммәдов, С. Мәликов, Ч. Чаббаров
Редакторлары М. Мустафајев, И. Әлијев
Бәдии редактору В. Сејтин
Техники редактору С. Әһмәдов

Јығылмаға верилмиш 12/I-1968-чи ил. Чапа имзаланмыш 6/V-1969-чу ил. Кағыз форматы 60×90 1/16. Физики чап вәрәги 56,5+0,125 јап. ш. Учот нәшр. вәрәги 67. Сифариш № 28. Тиражы 15000
Гијмәти 1 ман. 80 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин
Дөвләт Мәтбуат Комитәси
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты,
Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.